ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Γ2

1810 - 1821

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ Γ2

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1810 - 1821

Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, λαϊκὸς πολιτισμός, Ἐκκλησία καὶ οἰκονομική ζωή, ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ χρονικά.

Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι, γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὑρίσκουσιν ὀλίγον.
(Ἡράκλειτος)

Δέκατη έκδοση, Πολιτιστικές εκδόσεις ΕΠΕ, ΑΘΗΝΑ 2003
Μεσολογγίου 5, Αθήνα 106 81 Τηλ./Φαξ: 210.33.03.590

Εκτύπωση: Χ. & Γ. Ζαχαρόπουλος - Σιταράς Ο.Ε., τηλ.: 210.48.28.351

set 960-8032-89-X
ISBN 960-8032-88-1

1810-1821
ΠΡΟΜΗΝΥΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΞΕΣΗΚΩΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΝΑΣ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΣ ΑΝΕΜΟΣ

ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ δεκαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα ὁ Ἑλληνισμὸς δέχεται ἄμεσα τὸν ἀντίκτυπο τῶν διευρωπαϊκῶν πολιτικοστρατιωτικῶν ἐξελίξεων. Ἡ τραγωδία τῶν πολέμων ποὺ ἀναστάτωσαν τὴν Ἤπειρο, ἀπὸ τὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο ὥς τὴ Μόσχα, ἔληξε μὲ τὴν ἧττα τοῦ Ναπολέοντα, τὴν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας στὴ Γαλλία καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἱερὰ Συμμαχία. Ἀλλὰ στὴν Ἑλλάδα, οἱ ἰδέες ποὺ ἀναρρίπισε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶναι πάντοτε ὁλοζώντανες. Θεριεύουν. Οἱ ἑστίες τῆς Κλεφτουριᾶς δὲν ἐξαφανίστηκαν μ' ὅλους τοὺς καταδιωγμούς. Κάπου 20.000 Ἕλληνες ὑπηρετοῦσαν μισθοφόροι σὲ ξένους στρατούς. Οἱ ὑπόδουλοι βρίσκονταν ἀντιμέτωποι στὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία ἀλλὰ καὶ στὸν Ἀλήπασα. Στὸ Μωριὰ ἑλληνοτουρκικὴ σύμπραξη κατὰ τῆς τυραννίας τοῦ Βελῆ καὶ μυστικὲς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Γάλλους γιὰ ἀποχωριστικὸ κίνημα. Καὶ στὸ βάθος ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία πλέκει τὸ ἀθέατο δίχτυ της. Ἅλματα πρὸς τὰ μπρὸς καὶ πισωγυρίσματα. Ἡ εἰρήνη στὴ Μεσόγειο ἀπειλεῖ μὲ κρίση δεινὴ τὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ ναυτικὸ ποὺ ἀνδρώθηκε μέσα στοὺς ἀποκλεισμοὺς καὶ τοὺς κινδύνους. Τί θὰ γίνη ὁ στόλος τῶν 615 καραβιῶν τοῦ 1813 μὲ τὰ 6.000 κανόνια;

Οἱ δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὑλικὲς καὶ πνευματικές, βρίσκονται σὲ συναγερμό. Οἱ ἰδέες γίνονται ὅλο καὶ πιὸ ἐκρηκτικές. Ἡ ἀναγέννηση εἶναι πιὰ ὁρατή. Ἡ ἐλευθερία ζυγώνει.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1810-1821 ἔχει τὴ σφραγίδα τοῦ Byron. Μὲ τὴν κάθοδό του στὴν Ἑλλάδα φύσηξε ἕνας καινούργιος ἄνεμος. Βαθειὰ ἀλλαγὴ σημειώνεται στὴ στάση καὶ στὶς ἐκδηλώσεις τῶν περιηγητῶν ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες καὶ τὴ μοίρα τους. Εἶναι καλύτερα πληροφορημένοι καὶ ἔρχονται σὲ συχνότερη ἐπαφὴ μὲ τὸ λαό. Αὐτὴ ἡ προσέγγιση κεντρίζει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν σύγχρονο Ἑλληνισμὸ καὶ τὰ βάσανά του καὶ προκαλεῖ μιὰ ἀναμφισβήτητη μεταστροφὴ αἰσθημάτων καὶ ἀντιλήψεων. Οἱ περιηγητὲς ἐγκαταλείπουν τὴν καταφρονητικὴ στάση τους ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες. Στὶς ὀνειροπολήσεις τῶν ἀρχαιολατρῶν καὶ στὶς μελαγχολικὲς ἀναγωγὲς στὸ ἔνδοξο παρελθὸν ἔρχεται νὰ προστεθῆ ἡ αἰσιοδοξία καὶ ἡ πίστη γιὰ τὸ μέλλον. Τὸ ἐξωτικὸ στοιχεῖο ποὺ ἔθελγε ὥς τότε τὸν ταξιδιώτη ὑποχωρεῖ, βυθίζεται σιγὰ-σιγὰ μέσα στὴν κοχλάζουσα ζωή, στὴ νεοελληνικὴ πραγματικότητα. Μὲ τὸν Byron, ἀκόμα καὶ τὰ παράλογα ἀποκτοῦν λογικὴ ὑπόσταση. Γιὰ πρώτη φορὰ οἱ περιηγητὲς συζητοῦν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία. Καὶ ὁ λόγος τους ἔχει προεκτάσεις πολιτικὲς στὶς

Κυβερνήσεις καὶ τὴν παγκόσμια Κοινὴ Γνώμη. Δείχνουν πιὰ κατανόηση καὶ συμπάθεια, δὲν γενικεύουν. Ἀποδίδουν τὴν καθυστέρηση καὶ τὴν ἀμάθεια στὴν ὀθωμανικὴ διακυβέρνηση. Γεφυρώνεται ἔτσι τὸ χάσμα ποὺ δημιούργησαν οἱ προκαταλήψεις. Ὁ φιλελληνισμὸς δὲν ἀφορᾶ πιὰ μόνο τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἀγκαλιάζει καὶ τοὺς Ἕλληνες[1].

Τὰ χρονικὰ τῶν ταξιδιωτῶν αὐτῆς τῆς περιόδου ἔχουν πλατύτερους ὁρίζοντες, φωτίζουν, ἐνημερώνουν, προβληματίζουν, ὁδηγοῦν σὲ πολιτικὲς σταθμίσεις. Θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση τῶν Ἑλλήνων μὲ μεσολάβηση τῶν ρωσικῶν, γαλλικῶν ἢ ἀγγλικῶν ὅπλων; Ἢ μὲ τὶς δικές τους δυνάμεις; Ὅλοι ἐπισημαίνουν τὴν ἀφύπνιση[2] τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κάπως καθυστερημένα ἀλλὰ ὁπωσδήποτε τὴν ἀναγνωρίζουν.

Ἡ αἰνιγματικὴ μορφὴ τοῦ Ἀλήπασα δεσπόζει σὲ πολλὰ ὁδοιπορικὰ τῆς περιόδου 1810-1821. Ἦταν φυσικό. Πέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ὁ σατράπης τῆς Ἠπείρου εἶχε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἐδάφη ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ τὴν Ἑλλάδα τοῦ 1912.

ΣΕ ΜΕΡΙΚΑ ὁδοιπορικὰ τῆς δεύτερης δεκαετίας βρίσκουμε πληροφορίες γιὰ τὶς συνθῆκες τῶν ταξιδιῶν καὶ ὁδηγίες γιὰ τοὺς περιηγητὲς ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἄγγλος John Oliver Hanson ποὺ περιηγήθηκε τὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὸ 1812-1813 γράφει γιὰ τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια: ἕνα στρῶμα, δύο σκεπάσματα,

---

1. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι χρειάζεται κάποια ἀναθεώρηση τοῦ ρόλου καὶ τῆς συμβολῆς μερικῶν ξένων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου (ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀγώνα) ποὺ ἔζησαν λίγο πολὺ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ τοποθετηθῆ τὸ ἔργο καὶ ἡ πολιτεία τους στὶς σωστὲς διαστάσεις. Γιατὶ συχνὰ ἡ ἀξιολόγηση καὶ ἡ ἱεράρχηση γίνονται μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ ξένες, διόλου ἀπροκατάληπτες πηγὲς καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, ὄχι ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν ἢ φιλελλήνων, ἀλλὰ ἀπὸ δημοσιεύματα καὶ κριτικὰ σημειώματα συμπατριωτῶν τους.

2. Ἔγραφε ὁ *Κοραῆς* στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Hobhouse τὸ 1815 ἀπαντώντας σὲ ἐπιστολή του σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀναγέννηση: «Αὐτὴ ἡ ἀφύπνιση ἔχει ἀρχίσει ἐδῶ καὶ 40 χρόνια. Δὲν πρόκειται γιὰ κάτι ξαφνικό, κάτι σὰν ἀνάσταση. Κάτι τέτοιο θὰ ἦταν θαῦμα... Ἡ ἠθικὴ ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων πραγματοποιεῖται ἐντελῶς φυσιολογικά, ἀλλὰ μὲ τρόπο ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση στὸν παρατηρητή. Κι' εἶναι τόσο σταθερὴ αὐτὴ ἡ ἐπανάσταση ποὺ καμμιὰ ἀνθρώπινη δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ τὴ σταματήση. Ἀκριβῶς ἡ βραδύτητα τῆς προόδου ἔχει προκαλέσει τὰ περιφρονητικὰ σχόλια πολλῶν νεώτερων περιηγητῶν... Ἡ πλάνη τους ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα βλέπουν μονάχα ἄρρωστους στὸ στρῶμα ἀντὶ νὰ δοῦν ἄρρωστους ποὺ βρίσκονται στὴν ἀνάρρωση, κι' ὅτι τοὺς συγκρίνουν μὲ τὰ φωτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης ἀντὶ νὰ τοὺς συγκρίνουν μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες. Νὰ κρίνουν δηλαδὴ τὴ σημερινή τους κατάσταση καὶ τὸ ἐπίπεδό τους κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰώνα... Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ἀξιώνη κανεὶς ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοὺς καρποὺς ποὺ ἀνήκουν στὸ φθινόπωρο» (Ἐπιστολὴ — στὰ γαλλικὰ — στὸν Hobhouse 13 [Δεκεμβρίου 1819], Ἅπαντα, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, τ. Β2, σ. 46, 47).

ἕνα μικρὸ δερμάτινο μαξιλάρι (προστατεύει ἀπὸ τὰ ζωύφια), μαχαίρι, πηρούνι, κουτάλι καὶ κύπελλο, σχάρα καὶ χύτρα. Ἐπειδὴ τὰ μεταφορικὰ εἶναι ἀκριβὰ πρέπει ὁ περιηγητὴς νὰ φροντίζη ὥστε νὰ ἐπαρκῆ ἕνα μόνο ἄλογο γιὰ τὶς ἀποσκευές. Ὑπολογίζει ἡμερήσια δαπάνη δύο λιρῶν γιὰ τρία ἄλογα, προμήθειες κ.λπ. Καθημερινὴ πορεία 10-11 ὧρες. Δύσκολος ὕπνος στὰ χάνια ἐξ αἰτίας τῶν κοριῶν, τῶν ψύλλων καὶ τῶν κουνουπιῶν. Μοναδικὴ σωτηρία τὸ κρεβάτι ἐκστρατείας μὲ μεταλλικὰ πόδια ὕψους μισοῦ ποδιοῦ καὶ ἡ κουνουπιέρα. «Χαράσσοντας κύκλο γύρω ἀπὸ τὸ κρεβάτι μὲ ἕνα κρεμμύδι ἐμποδίζεις τὰ ζωύφια νὰ ζυγώσουν στὸ στρῶμα σου»[1].

Ὁ Ἄγγλος γιατρὸς Holland, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὴν ἴδια ἐποχή, γράφει ὅτι γιὰ τὶς μετακινήσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας χρειάζεται ἢ φιρμάνι ἀπὸ τὴν Πόλη ἢ διαβατήριο ἀπὸ τὶς τοπικὲς διοικήσεις. Χωρὶς αὐτὰ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξασφαλίση ὁ ταξιδιώτης ἄλογα. Στὴν ἐπικράτεια ὅμως τοῦ Ἀλῆ δυὸ λέξεις σ' ἕνα χαρτὶ μὲ τὴν ὑπογραφή του εἶναι ἰσχυρότερες καὶ ἀπὸ φιρμάνι. Μόνο ἡ δική του προσταγὴ ἔχει πέραση. Καλὸ εἶναι νὰ συνοδεύεται ὁ ταξιδιώτης ἀπὸ ἕναν τάταρη ἢ γενίτσαρο καὶ γιὰ ἀσφάλεια καὶ γιὰ τὶς διάφορες ἐξυπηρετήσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁδοιπορίας. Ὁ Holland συμβουλεύει τὸν περιηγητὴ νὰ εἶναι ἐφοδιασμένος μὲ μικρὰ ἀγγλικὰ δῶρα γιὰ νὰ τὰ προσφέρη στὰ ἑλληνικὰ σπίτια ποὺ θὰ τὸν φιλοξενήσουν. «Δίνεις κάτι στοὺς ὑπηρέτες καὶ προσφέρεις ἕνα πραγματάκι τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας στὴ γυναίκα τῆς οἰκογένειας ἢ ἕνα βιβλίο στὸ νοικοκύρη τοῦ σπιτιοῦ καὶ τοὺς ὑποχρεώνεις κιόλας»[2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς H. W. Williams συμβουλεύει τοὺς ταξιδιῶτες νὰ εἶναι ὁπωσδήποτε ἐφοδιασμένοι μὲ κρεβάτι ἐκστρατείας, μ' ἕνα ἀρκουδοτόμαρο, μὲ σεντόνι καὶ κουβέρτα, τσαγερό, μιὰ ἀσημένια κούπα, σουγιὰ καὶ πηρούνι. Τὰ φράγκικα ρούχα προκαλοῦν σεβασμό. Ἀπαραίτητα δύο, τρία ζευγάρια παπούτσια. Ἐσώρρουχα λίγα ἀλλὰ γερά. Δὲν χρειάζονται πολλὰ πουκάμισα, κολλάρα καὶ κάλτσες. Βρίσκεις παντοῦ. Καλὸ εἶναι νὰ ἔχης ἕνα καπέλλο ἐνισχυμένο μὲ δέρμα γιὰ νὰ σὲ προστατεύη ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ἐπειδὴ τὰ καράβια ταξιδεύουν συχνὰ ἀπὸ Λονδίνο κατ' εὐθεῖαν στὴν Κέρκυρα μπορεῖς νὰ στείλης ἀπὸ πρὶν τὶς ἀποσκευές σου σ' ἕναν ἔμπιστο ἔμπορο.

Ἀπαραίτητο νὰ σὲ συνοδεύη ἕνας ὑπηρέτης ποὺ νὰ μιλάη ἰταλικὰ καὶ ἑλληνικά. Ἀλλιῶς θὰ ἀντιμετωπίσης δυσκολίες καὶ δυσαρέσκειες. Τέτοιους ὑπηρέτες μπορεῖς νὰ βρῆς στὴ Ρώμη, στὴν Κέρκυρα καὶ στὴ Ζάκυνθο, ἀκόμα καὶ στὸ Λονδίνο. Ἡ ἀποζημίωσή τους ἕνα τάληρο τὴν ἡμέρα. «Ὁ Ἄγγλος

---

1. Recollections of Smyrna 1813, ἔκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Μικρ. Χρονικά, τ. ΙΓ' (1967), σ. 473-474.

2. Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc., London 1815, σ. 203 σημ.

πρόξενος φρονεῖ ὅτι ὁ περιηγητὴς· πρέπει νὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ γενίτσαρο».

Γιὰ τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴ Ζάκυνθο πρέπει νὰ συμφωνήσῃς μὲ τὸν καπετάνιο τὸ ποσὸ καὶ τὸν χρόνο. Γιατὶ ἂν μισθώσῃς τὸ πλεούμενο μὲ τὴν ἡμέρα ὁ καπετάνιος θὰ βρίσκῃ προσχήματα νὰ καθυστερῇ. Θὰ ἀράζῃ πότε σὲ τοῦτο τὸν κόρφο πότε σὲ κεῖνο κι' ὅλο θὰ βλέπῃ φουρτοῦνες καὶ καταιγίδες[1].

1. Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands..., Edinburgh 1820, σ. 405-407.

BYRON, Ο ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ (1809-1811)

Ο ΛΟΡΔΟΣ Byron, ὁ μεγάλος Ἄγγλος ρωμαντικὸς ποιητὴς τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα εἶναι ἡ σημαντικώτερη ἀπὸ ἐθνικὴ σκοπιὰ περιηγητικὴ μορφὴ τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Ταξίδεψε στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1809-1811 καὶ ἡ πρώτη γνωριμία του μὲ Ἕλληνες ἔκρινε τὴν κατοπινή του πνευματικὴ πορεία καὶ τὴν ἀνθρώπινη μοίρα του. Ὁ ἀγωνιστὴς τῆς ἐλευθερίας τοῦ 1824 ἦταν πρὶν 15 χρόνια ἕνας νεαρὸς εὔθυμος περιηγητὴς ποὺ περιδιάβαζε ἀνέμελα τὶς ἑλληνικὲς στεριὲς καὶ θάλασσες.

Γεννήθηκε τὸ 1788 μὲ μιὰ μικρὴ χωλότητα στὸ Λονδίνο ἀπὸ ἕναν ἀταίριαστο γάμο ἀνάμεσα σ' ἕναν ἄσωτο καὶ μιὰ κληρονόμα. Ἡ περιουσία ἐξανεμίστηκε ἀπὸ τὸν ἄσωτο, ἦρθε ὕστερα καὶ ἡ ἐγκατάλειψη. Ὁ μικρός, φύση βίαιη καὶ ἀτίθαση, μεγάλωσε πλάϊ σὲ μιὰ μάνα ὑστερική, ἄλλοτε μὲ χάδια καὶ ἄλλοτε μὲ ξυλοδαρμούς. Τὰ παιδικά του χρόνια ἦταν δύσκολα καὶ θλιβερά. Ἀλλὰ σὲ ἡλικία δέκα χρόνων κληρονόμησε τὸν οἰκογενειακὸ τίτλο, ἔγινε λόρδος, μελλοντικὸς πλούσιος ἄρχοντας. Στὸ κολλέγιο καὶ τὸ πανεπιστήμιο ἔδειξε ἕνα πνεῦμα ἄγριας ἀνεξαρτησίας, μιὰ τάση πρὸς τὴν ἐκκεντρικότητα καὶ τὴν παραδοξομανία. Κάμποσα χρόνια ἀφέθηκε ἀχαλίνωτος στὰ πάθη του. Ὕστερα ἡ ἐπαναστατική του νοοτροπία, οἱ φιλελεύθεροι κοσμοπολίτικοι προσανατολισμοί του καὶ κυρίως ὁ προκλητικὰ καὶ ἐχθρικὰ ἀπροσάρμοστος στὶς αὐστηρὲς συμβατικότητες τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας χαρακτήρας του, δημιούργησαν γύρω του ἀσφυκτικὸ κλοιὸ καὶ τὸν παρώθησαν σὲ ἀπελπισμένη ἔξοδο[1]. Ταξίδεψε στὴ Μεσόγειο, στὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἀνατολή. Ἐπιστρέφοντας (1811) ξανάρχισε τὴν ταραχώδη ζωή του. Ποιητικὴ δόξα, σκάνδαλα. Καὶ ἡ καλὴ κοινωνία, ἀφοῦ τὸν ἀνέβασε στὰ μεσούρανα ἀποκήρυξε μὲ ὀργὴ τὸ εἴδωλό της. Ὁ Byron ἐγκαταλείπει ὁριστικὰ τὴν Ἀγγλία. Περιπλανιέται στὴν Εὐρώπη καὶ κλυδωνίζεται μόνιμα σ' ἕνα τάραχο ψυχῆς. Ὥσπου καταφεύγει στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, στὴν Ἑλλάδα τῶν νεανικῶν ὁραματισμῶν του. Καὶ πεθαίνει[2].

Ἂν ἡ ὁδοιπορία αὐτὴ ἦταν τὸ προσωπικὸ δράμα ἑνὸς ἐκκεντρικοῦ ἀριστοκράτη θὰ εἶχε κιόλας λησμονηθῆ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του. Ἀλλὰ ὁ Byron ἦταν ποιητὴς καὶ μάλιστα ἐπαναστάτης ποιητής. Εἶχε τὴ δύναμη νὰ ἐξατομικεύη τὴν ἐσωτερική του δοκιμασία, νὰ τὴν παρουσιάζη παθητικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα καὶ νὰ τὴ μεταδίδη περιγράφοντάς την. Αὐτὴ ἡ εἰκόνα μιᾶς μοναχικῆς καὶ βασανισμένης ψυχῆς ποὺ βρίσκεται ἀδιάκοπα σὲ πόλεμο μὲ τὸν

1. «Νοιώθω ναυτία γιὰ τὴ χώρα μου ἀλλὰ δὲν εὐνοῶ καμμιὰ ἄλλη. Πέταξα τὶς ἁλυσίδες χωρὶς ὅμως νὰ φορτωθῶ ἄλλες. Εἶμαι σὰν τὸν εὔθυμο μυλωνὰ ποὺ δὲν νοιάζεται γιὰ κανέναν κι' οὔτε νοιάζεται κανεὶς γι' αὐτόν. Ὅλες οἱ χῶρες εἶναι τὸ ἴδιο στὰ μάτια μου. Καπνίζω ἀγναντεύοντας τὰ βουνὰ καὶ στρίβω ἐλεύθερος τὸ μουστάκι μου» (Γράμμα στὸν Drury [3 Μαΐου 1811] ἀπὸ τὸν Ἑλλήσποντο).

2. Βλ. *Κυρ. Σιμόπουλου*, Βύρων, Ἀθήνα 1970, σ. 8 κ.ἑ.

ἑαυτό της καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους δημιούργησε τὴ σχολὴ ποὺ ὀνομάστηκε βυρωνισμός[1].

Εἶχε κλείσει τὰ 21 χρόνια του ὁ Byron ὅταν πρωτοεγκατέλειψε τὴν Ἀγγλία. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὸ ταξίδι στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο καὶ τὴ Μεσόγειο ἦταν συρμὸς ἀλλὰ καὶ χρέος γιὰ ὅλους τοὺς νέους τῆς τάξης του. Οἱ νεαροὶ βλαστοὶ τῆς ἀγγλικῆς ἀριστοκρατίας ἔπρεπε νὰ ἐπιθεωρήσουν τὸν κόσμο πρὶν ἀναλάβουν τὴ διακυβέρνησή του[2].

Εἶχε ἀποχτήσει τὴν κλασσικὴ παιδεία τῶν προικισμένων νέων τῆς προνομιούχας κάστας. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ παιδεία ἔπαιρνε διαστάσεις, καρποφοροῦσε στὴν ποιητικὴ ψυχὴ καὶ στὸ στοχαστικὸ πνεῦμα τοῦ Byron.

Μελέτησε τὰ χρονικὰ τῶν προγενέστερων περιηγητῶν κι' ἂς λέει πὼς δὲν τοῦ χρειάζονται καὶ δὲν τὰ ἐμπιστεύεται. Γνωρίζει καλὰ τὰ κείμενα τοῦ Tott, τῆς λαίδης Montague, τοῦ Sonnini, τοῦ Eton, τοῦ Savary καὶ τῶν ἄλλων ταξιδιωτῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα[3].

Ὁ Byron ἦταν ἀκόμα ἄπειρος στὴν πολιτικὴ ἀλλὰ εἶχε κάποια ἐπίδοση στὴ λογοτεχνία. Τύπωσε τὸ 1808 μιὰ μικρὴ συλλογὴ ἐρωτικῶν στίχων ποὺ δὲν προοιώνιζαν ὡστόσο τὴν ἄνθιση κάποιας μεγαλοφυΐας[4]. Οἱ κέρβεροι κριτικοὶ τῆς «Edinburgh Review», αὐστηροί, ἀπαιτητικοί, ἀνελέητοι, ἔσπευσαν νὰ μαστιγώσουν σκληρὰ τὸν νεαρὸ ποιητή.

Ἀλλὰ ὁ Byron ἦταν σκληροτράχηλος. Μὲ πληγωμένο ἐγωισμό, ξεσπάθωσε λυσσαλέος. Ἔγραψε μιὰ σάτιρα κατὰ τῶν κριτικῶν, ἄγρια, φαρμακερή, ἐκδικητικὴ καὶ τὴν τύπωσε ἀνώνυμα[5]. Ἦταν τόσο κυνικὰ δηκτικὴ ποὺ σκανδάλισε καὶ προκάλεσε ἀναταραχὴ στὶς τάξεις τῆς κοσμικῆς κοινωνίας.

---

1. Τί ἦταν ὁ βυρωνισμός; Μιὰ ὑπεροπτικὴ ἐξατομίκευση, ἀδιάλλακτη καὶ ἀπόλυτη. Μιὰ ἀπεριόριστη ἐπέκταση τοῦ ἐγώ. Σκοπὸς κάθε δράσης ὁ ἑαυτός σου, ὅλα ἀποτελοῦν ἀντανάκλαση τοῦ ἑαυτοῦ σου ποὺ μεταβάλλεται σὲ κέντρο τοῦ σύμπαντος (βλ. *Edmond Estève*, Byron et le Romantisme Français, Paris 1907, σ. 3-4). Ἐπανάσταση τοῦ ἀτόμου κατὰ τῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῆς ζωῆς.

2. *Harold Spencer,* Byron and Greece, London 1924, σ. 5.

3. Ἔγραφε ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὸν ἐκδότη του John Murray: «Τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία εἶναι δαπανηρά. Ἔπειτα λένε ψέματα» (The Works of Lord Byron, Letters and Journals, ἔκδ. R. E. Prothero, London 1904, τ. Δ', σ. 94). Καὶ σ' ἕνα ἄλλο γράμμα του: «Ὁ Murray μοῦ στέλνει ταξιδιωτικὰ βιβλία. Ξέρω πὼς αὐτὰ τὰ βιβλία εἶναι γεμάτα ψέματα» (ἔνθ' ἀν., σ. 307). Ἡ στάση του αὐτὴ ἀπέναντι στοὺς ἄλλους περιηγητὲς δὲν ἦταν μόνο καρπὸς ἐγωκεντρισμοῦ ἀλλὰ ἔδειχνε τὴν ἐπιθυμία του γιὰ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἄγνωστους κόσμους, γιὰ ὁλότελα προσωπικὲς συγκινήσεις καὶ ἐμπειρίες, χωρὶς ἐνδιάμεσους. Εἶναι ἀδυσώπητος στὶς κρίσεις του γιὰ μερικοὺς ταξιδιῶτες. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς περιηγητές μας, γράφει, ταξίδεψαν μάταια, καὶ μερικὰ ἐπιβλητικὰ βιβλία κυκλοφόρησαν χωρὶς κανένα λόγο» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 361-362). Γιὰ μερικοὺς ὅμως ἐκφράζεται μὲ ἐνθουσιασμὸ (Chandler, Leake, Galt, Holland, Hobhouse κ.ἄ.).

4. Τίτλος τῆς συλλογῆς «Hours of Iddleness», (London 1808).

5. English Bards and Scotch Reviewers, Μάρτιος 1809.

'Αποτέλεσμα: πέντε ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις. Ὅταν πιὰ ἔγινε γνωστὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τῆς σάτιρας ὁ Byron βρισκόταν κιόλας μακριά, στὴν Ἑλλάδα·

Μπαρκάρησε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1809 μαζὶ μὲ τὸν φίλο του John Cam Hobhouse, τὸν κατοπινὸ λόρδο Broughton. Εἶχαν πολλὰ κοινὰ οἱ δύο ταξιδιῶτες: ἦταν φίλοι, σχεδὸν συνομήλικοι (δυὸ χρόνια μεγαλύτερος ὁ Hobhouse) καὶ τὸ ἴδιο μορφωμένοι, μέλη καὶ οἱ δύο τῆς ἀριστοκρατίας, μὲ ἀνοιχτὸ καὶ εὐρὺ μέλλον μπροστά τους. Ἀλλὰ εἶχαν καὶ ἀντιθέσεις. Ὁ Byron ὡραῖος, μὲ λεπτὸ πνεῦμα καὶ πλούσια φαντασία, ὁρμητικὸς καὶ ἀνατέλλων ποιητής. Ὁ Hobhouse, ἁπλός, μεθοδικός, σοβαρός, ὁ μελλοντικὸς πολιτικός. Ὁ πρῶτος ἐκρηκτικὸς στοὺς αὐθορμητισμούς του, ὁ δεύτερος συγκρατημένος, προικισμένος μὲ τὶς ἀρετὲς ποὺ χρειαζόταν ἡ ἄρχουσα ἀγγλικὴ τάξη[1].

Τὸ 1809 ἦταν γιὰ τὴν Εὐρώπη ἕνας χρόνος πολεμικῆς ἀνάπαυλας. Ὁ Ναπολέων εἶχε καταχτήσει τὴν ἤπειρο ἀλλὰ οἱ θάλασσες ἐλέγχονταν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους. Τὰ ταξίδια στὴ Μεσόγειο δὲν ἦταν ἀκίνδυνα. Ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ μποροῦσε νὰ ξεσπάση ἕνας καινούργιος πόλεμος. Ὁ Byron εἶχε ἀποφασίσει νὰ ταξιδέψη στὴν Τουρκία[2], ἀλλὰ τὸ δρομολόγιο ἔπρεπε νὰ καθοριστῆ ἀνάλογα μὲ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις.

Πρῶτος σταθμὸς ἡ φιλικὴ Πορτογαλία. Θὰ διασχίσουν τὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο ἀπὸ τὴ Λισαβώνα ὡς τὸ Κάδιξ. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα οἱ μετακινήσεις τους θὰ γίνωνται μὲ ἀγγλικὰ πολεμικά. Γράμμα τοῦ Byron ἀπὸ τὸ Γιβραλτάρ: «Αὔριο περνῶ στὴν Ἀφρική. Ἀπέχει ἔξη μίλια. Ὁ ἑπόμενος σταθμὸς θὰ εἶναι τὸ Κάλιαρι τῆς Σαρδηνίας, ὅπου θὰ παρουσιασθῶ στὴν Α. Μεγαλειότητα. Ἔχω μιὰ ὑπέροχη στολή, σὰν φορεσιὰ αὐλικοῦ, ἀπαραίτητη γιὰ τὸ ταξίδι». Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ περάση στὴν Ἀφρικὴ ἔφυγε γιὰ τὴ Μάλτα καὶ ἀντὶ νὰ παρουσιασθῆ στὸ παλάτι τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σαρδηνίας στὸ Κάλιαρι ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν βεζύρη τῆς Ἠπείρου, τὸν Ἀλὴ πασά, στὸ παλάτι του, στὸ Τεπελένι. Ὅλα ἔγιναν τυχαῖα. Ἕνα πολεμικὸ βρίκι, τὸ «Spider», ἑτοιμαζόταν νὰ σαλπάρη γιὰ νὰ συνοδέψη μιὰ νηοπομπὴ ἀπὸ πενήντα μικρὰ ἐμπορικὰ καράβια ὡς τὴν Πάτρα καὶ τὴν Πρέβεζα. Εὐκαιρία γιὰ τὸ περιπόθητο ταξίδι στὴ μυστηριώδη Ἤπειρο.

Στὴ Μάλτα, ἐνῶ οἱ ἀποσκευὲς τῶν δύο φίλων βρίσκονται στὸ βρίκι ποὺ

---

1. *C. W. J. Eliot*, Athens in the time of Lord Byron, Hesperia, τ. XXXVII (1968), σ. 134.

2. Ἔγραφε ἀπὸ τὸ Falmouth τὴ μέρα ποὺ μπαρκάρησε: «Ἐπὶ τέλους ταξιδεύουμε γιὰ τὴν Τουρκία». Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του στὸ Μεσολόγγι εἶχε πεῖ στὸν Μαυροκορδάτο ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα βιβλία ποὺ εἶχε διαβάσει κατὰ τὴν παιδική του ἡλικία ἦταν ἡ «Ἱστορία τῆς Τουρκίας» (*Count Gaba*, Narrative, *Thomas Moore*, Letters and Journals of Lord Byron; with notices of his life, London 1830, σ. 255). Πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Mignot. Εἶχε ἀκόμα διαβάσει τὰ βιβλία τοῦ Cantemir (1743) καὶ τοῦ Rycaut (1670) γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή, τὸν Pauw, τὸν Thornton κ.ἄ. (*Terrence Spencer*, Fair Greece, Sad Relics, London 1954, σ. 288 καὶ σημ. 1).

ἑτοιμάζεται νὰ σηκώση τὶς ἄγκυρες, ὁ Byron περιμένει σὲ μιὰ ἀπόμερη ἀκτὴ γιὰ νὰ μονομαχήση μὲ ἕναν Ἄγγλο ἀξιωματικό. Ἡ μονομαχία τελικὰ δὲν ἔγινε καὶ οἱ δύο περιηγητὲς ἔφτασαν στὶς 29 Σεπτεμβρίου 1809 στὴν Πρέβεζα ἀφοῦ ἔμειναν δυὸ μέρες στὴν Πάτρα φιλοξενούμενοι τοῦ πρόξενου τῆς Ἀγγλίας Στράνη. Ἔτσι ἄρχισαν τὰ πρῶτα νεανικὰ βήματα τοῦ Ἄγγλου ποιητῆ στὴν ἑλληνικὴ γῆ. Ἡ περιήγηση θὰ κρατήση δεκαεφτὰ περίπου μῆνες.

Ὁ Byron δὲν κρατοῦσε ἡμερολόγιο τῶν μετακινήσεων οὔτε κατέγραφε συστηματικὰ τὶς ἐντυπώσεις του. Τὶς διάφορες φάσεις τοῦ ταξιδιοῦ τὶς παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ συνοδοιπόρου του John Cam Hobhouse[1].

Ἀλλὰ τὰ προσωπικά του βιώματα, τὶς καθημερινὲς ἐμπειρίες του, τὶς συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις, τὶς σκέψεις του γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες πρέπει νὰ τὶς ἀνιχνεύσουμε στὴν ἀλληλογραφία του καὶ στὸ ποιητικό του ἔργο, τὸ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν περιπλάνηση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Τὰ γράμματα στὴ μητέρα του καὶ στοὺς φίλους του εἶναι οἱ καλύτερες πηγὲς γιὰ νὰ συνθέσουμε τὸ ὁδοιπορικό. Ἔχουν τὴν αὐθεντικότητα τῆς ἄμεσης μαρτυρίας. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἡ ψυχρότητα τῆς ἡμερολογιακῆς καταγραφῆς. Εἶναι αὐθόρμητη συνομιλία, ἐξομολόγηση. Τὰ καθημερινὰ γεγονότα δίνονται γνήσια, δὲν νοθεύονται καὶ δὲν παραμορφώνονται ἀπὸ τὶς ἐπενέργειες τοῦ χρόνου, ἀπὸ σκοπιμότητες ἢ διάφορες ψυχολογικὲς διεργασίες. Ἡ ἐπιστολικὴ ἀφήγηση ἀποτυπώνει ζεστὲς ἀκόμα τὶς ἐντυπώσεις καὶ ἀπαθανατίζει λεπτομέρειες πολύτιμες γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀποκατάσταση μιᾶς ἐποχῆς. Συνήθως οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Byron ἀποτελοῦν σύντομες περιγραφές, ἁδρὲς ἀφηγήσεις ἐπεισοδίων, ἐπιγραμματικὲς παρατηρήσεις καὶ ὁλοζώντανες εἰκόνες ζωῆς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο θὰ ἀποκαλυφθῆ τὸ ποιητικὸ τάλαντό του. Ὁ Byron κρατοῦσε κατὰ τὴν περιήγηση ἕνα εἶδος ποιητικοῦ ἡμερολογίου, περιγραφικοῦ ἀλλὰ καὶ στοχαστικοῦ, ἐμπλουτισμένου μὲ τὸ ρωμαντικὸ πνεῦμα, τὴ βαθύτατη μελαγχολία ποὺ χαρακτήριζε τὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς. Τοῦ ἔδωσε τὸν τίτλο «Childe's Harold Pilgrimage», τὸ «Προσκύνημα τοῦ Τσάϊλντ Χάρολντ». Ὁ ποιητὴς ἀντίκρυζε τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τὴ μοίρα της ἀπὸ μιὰ νέα σκοπιά, ἔβλεπε τὸν κόσμο μέσα ἀπὸ τὸν καθρέφτη τοῦ χρόνου καὶ τῆς αἰωνιότητας[2].

Τὸ ὑλικὸ ποὺ χρησιμοποίησε γι' αὐτὴ τὴν πολύστιχη ποιητικὴ σύνθεση ἦταν οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις ποὺ εἶχε καταγράψει στὶς ἐπιστολές. Οἱ ἴδιες σκηνές, τὰ ἴδια περιστατικὰ ξαναδίνονται μέσα ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ὅραση μὲ τὶς προεκτάσεις τῆς φαντασίας. Ἡ πιστὴ εἰκόνα ποὺ παραθέτει ὁ ταξιδιώτης μεταστοιχειώ-

---

1. A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810, London 1813.

2. *Harold Spencer*, Byron and Greece, London 1924, σ. 9.

νεται, ἐμπλουτίζεται, ἐξιδανικεύεται μὲ τὶς ἐπεμβάσεις τῆς μνήμης καὶ τὴ συνεισφορὰ τοῦ ποιητικοῦ οἴστρου.

Μὲ τὰ δύο πρῶτα ἄσματα ἔγινε διάσημος. Ἡ ποίησή του πέρασε ἀμέσως τὰ σύνορα τῆς Ἀγγλίας καὶ κατέκτησε τὴν Εὐρώπη. Τὸ πρῶτο ἆσμα ἦταν ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν Πορτογαλία καὶ τὴν Ἱσπανία, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸ τὸ δεύτερο ἆσμα γράφτηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ, μέσα σὲ πέντε μῆνες[1].

Ἀπὸ τὴν Πρέβεζα οἱ δύο περιηγητὲς κατευθύνονται στὰ Γιάννενα γιὰ νὰ συναντήσουν τὸν Ἀλήπασα, τὸ «λιοντάρι τῆς Ἠπείρου», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν στὴν Εὐρώπη, τὸν θηριώδη ἀνθύπατο τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας. Φτάνοντας στὰ Γιάννενα μαθαίνουν πὼς ὁ Ἀλῆς βρισκόταν στὸ Τεπελένι. Εἶχε ἀνοίξει πόλεμο μὲ τὸν Ἰμπραὴμ πασὰ καὶ πολιορκοῦσε τὸ Βεράτι.

Ἀλλὰ ὁ Ἀλῆς ποὺ εἶχε πληροφορηθῆ τὴν ἄφιξη τῶν ξένων στὴν ἐπικράτειά του ἔδωσε, φεύγοντας ἀπὸ τὰ Γιάννενα, ἐντολὴ νὰ τοὺς φιλοξενήσουν μὲ κάθε τιμή[2].

Οἱ περιηγητὲς θὰ συνεχίσουν τὴν πορεία τους πρὸς τὸ Τεπελένι (θὰ καλύψουν ἀπόσταση 150 μιλίων ἀπὸ τὴν Πρέβεζα). Οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις τοῦ Byron μόλις μπῆκε στὴν αὐλὴ τοῦ παλατιοῦ ἀποτελοῦν μιὰ πολύχρωμη συναρπαστικὴ εἰκόνα κάπως ὡραιοποιημένη.

«Ἀλβανοὶ μὲ τὴν ἐθνική τους φορεσιά, τὴν πιὸ μεγαλόπρεπη τοῦ κόσμου —ἄσπρη φουστανέλλα, χρυσοκέντητο μαντύα, κρεμεζὶ βελούδινο γελέκι κατασκέπαστο μὲ χρυσὰ γαϊτάνια ἁρμονικώτατα ἐπιρραμμένα σὲ χίλια δυὸ σχέδια καὶ στολίδια, ἀσημοκαπνισμένες πιστόλες καὶ γιαταγάνια—τάταροι μὲ τοὺς πανύψηλους μυτεροὺς σκούφους, Τοῦρκοι μὲ φαρδειὲς γοῦνες καὶ σαρίκια, στρατιῶτες συγκεντρωμένοι σ' ἕνα ἀπέραντο χαγιάτι στὴν πρόσοψη τοῦ παλατιοῦ, μαῦροι σκλάβοι σ' ἕνα χώρισμα τῆς αὐλῆς, διακόσια ἄλογα σελωμένα, ἕτοιμα νὰ καλπάσουν μὲ τὸ πρῶτο σύνθημα, ταχυδρόμοι ποὺ μπαινοβγαίνουν μὲ μηνύματα, τὰ κύμβαλα ποὺ ἠχοῦν, ἡ ἀναγγελία τῆς ὥρας ἀπὸ τὴν κορφὴ τοῦ μιναρέ, ἡ παράξενη εἰκόνα τοῦ ἴδιου τοῦ παλατιοῦ, ἀποτελοῦσαν γιὰ τὸν ξένο ἕνα καινούργιο καὶ γοητευτικὸ θέαμα»[3].

---

1. Ὁ ἴδιος σημειώνει στὸ χειρόγραφο πὼς ἄρχισε στὰ Γιάννενα στὶς 31 Ὀκτωβρίου 1809 καὶ τέλειωσε στὴ Σμύρνη στὶς 28 Μαρτίου 1810.

2. Γράμμα τοῦ Byron τῆς 12 Νοεμβρίου 1809: «Πρόσφερα δῶρα στοὺς δούλους του ἀλλὰ δὲν πλήρωσα τίποτα γιὰ τὴ φιλοξενία».

3. Ἐπιστολὴ στὴ μητέρα του. Ὁ *Hobhouse* ὅμως, ὁ συνοδοιπόρος τοῦ Byron, εἶναι πιὸ λιτός, πιὸ συγκρατημένος. Ἡ περιγραφή του ρεαλιστική, χωρὶς ὡραιοποιήσεις. Μπαίνοντας στὴν αὐλὴ τοῦ παλατιοῦ ἔνοιωσε πὼς βρέθηκε σ' ἕνα πύργο μεσαιωνικοῦ φεουδάρχη. «Σὲ ὅλες τὶς γωνιὲς στρατιῶτες μὲ τὰ ὅπλα ἀκουμπισμένα στὸν τοῖχο. Μερικοὶ βηματίζαν ἀργὰ πέρα δῶθε, ἄλλοι κάθονταν μπουλούκια-μπουλούκια κατὰ γῆς. Ἄλογα σελωμένα περνοῦσαν κι' ἄλλα χλιμίντριζαν καθὼς κρατοῦσαν τὰ γκέμια οἱ ἱπποκόμοι. Σὲ μιὰ ἄκρη ἑτοί-

Καὶ νὰ πῶς μετουσίωσε ποιητικὰ τὴν περιγραφὴ τῆς αὐλῆς τοῦ παλατιοῦ στὸ Β' ἆσμα τοῦ Childe Harold.

'Αρματωμένα παλληκάρια σὲ χρυσοσέλωτα ἄλογα,
γιὰ πόλεμο ἕτοιμα, ἀράδα, ἀράδα στὴν αὐλή.
Καὶ κάθε τόσο, ἀπ' τὴ μεγάλη ἐξώθυρα
ἕνας τάταρης μὲ τὸ ψηλὸ καλπάκι ξεπετιόταν
σὲ φτεροπόδαρο ἄτι καὶ χανότανε μὲ ποδοβολητό.
Τοῦρκοι, Γραικοί, 'Αρβανίτες καὶ Μαυριτανοὶ
μὲ τὶς πολύχρωμες στολὲς περνοδιαβαίνουν
καὶ τῶν τυμπάνων ὁ βαρὺς ὁ βρόντος
μηνάει τὸ σβήσιμο τῆς μέρας[1].

Ἡ ἀκρίβεια τῆς περιγραφῆς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Byron ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν περιηγητής. Ὁλόκληρο ἄλλωστε τὸ προσκύνημα τοῦ Childe Harold ἀποτελεῖ μιὰ σχολαστικὴ καταγραφὴ λεπτομερειῶν καὶ παρατηρήσεων ἑνὸς ἄγρυπνου ταξιδιώτη. Ἡ ποιητικὴ φόρμα δὲν ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὶς περιγραφὲς τὸν χαρακτήρα τοῦ χρονικοῦ[2]. Ἡ ἀκριβολογία, συνδυασμένη μὲ τὴ διεισδυτικότητα, ἡ ἐπισήμανση τοῦ καίριου, ἡ ἐμβάθυνση, ἐπιτρέπουν στὸν Byron νὰ δώση μὲ τὴν ποιητική του περιήγηση τὸ πιὸ ἀληθινὸ ὁδοιπορικό. Αὐτὸ φαίνεται πῶς τὸ ἀναγνωρίζουν οἱ μεταγενέστεροι ταξιδιῶτες ποὺ χρησιμοποιοῦν τοὺς στίχους τοῦ Byron γιὰ νὰ ἐκφράσουν ἐπιγραμματικὰ τὶς ἀντιδράσεις τους μπροστὰ σ' ἕνα ἑλληνικὸ τοπίο, ἀποφεύγοντας κάθε ἄλλη περιγραφή, παρατήρηση ἢ σχολιασμό[3].

Ὁ Hobhouse μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ 'Αλῆς παράγγειλε στοὺς ξένους τὰ καλωσορίσματα ἐκφράζοντας τὴ λύπη του γιατὶ ἐξ αἰτίας τοῦ Ραμαζανιοῦ δὲν

μαζαν τὸ δεῖπνο: πολλὰ κατσίκια κι' ἀρνιὰ κουβαλοῦσαν οἱ μάγειροι, κι' αὐτοὶ μισοαρματωμένοι. Ὅλα εἶχαν πολεμικὴ ὄψη» (ἔνθ' ἀν., σ. 78).

1. The Poetical Works of Lord Byron, London 1935 (Childe Harold's Pilgrimage, Canto II, LVI, LVII, σ. 197).

2. *John Galt*, Life of Lord Byron, London 1832, σ. 80.

3. *Clarke*, ἔνθ' ἀν., Γ' ἔκδ., τ. Γ', σ. 11 σημ., *Hughes*, Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, τ. Α', σ. 406, *Holland*, Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, London 1815, σ. 123 καὶ 125 σημ. Ὁ βιογράφος του *Thomas Moore* συγκρίνοντας τὶς περιγραφὲς τῆς Αὐλῆς τοῦ 'Αλῆ ἀπὸ τὸν Byron καὶ τὸν Hobhouse ἐπισημαίνει τὴ διαδικασία ποὺ ἀκολούθησε ἡ φαντασία τοῦ ποιητῆ γιὰ νὰ ἀνυψώση τὴν πραγματικότητα χωρὶς νὰ πλαστογραφήση τὰ γεγονότα, ἔτσι ποὺ νὰ ἀποχτήση λάμψη καὶ νὰ ἐξευγενισθῆ μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση (Letters and Journals of Lord Byron, London 1831, τ. Α', σ. 292 σημ.). Τὸν ταξιδιωτικὸ χαρακτήρα τοῦ Childe Harold ἐπισημαίνει καὶ ἕνα κριτικὸ ἄρθρο σὲ ἀγγλικὴ φιλολογικὴ ἐπιθεώρηση τῆς ἐποχῆς. «Ἡ ποίηση τοῦ Byron ἀποτελεῖ τὸ ἀπόσταγμα ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων καὶ μ' ὅλο ποὺ συχνὰ ἔχει τὴ μορφὴ ἑνὸς σχολαστικοῦ ἡμερολογίου μᾶς μεταδίδει ὄχι μονάχα τὴν ὀπτικὴ ἀλήθεια ἀλλὰ καὶ τὶς συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις ποὺ ἀπηχεῖ ἡ σκηνή» (*Electric Review*, Νοέμβριος 1820, σ. 301).

μποροῦσε νὰ δειπνήση μαζί τους. Ἐκεῖνο τὸ βράδυ γνώρισαν τοὺς δυὸ γιατροὺς τοῦ βεζύρη. Ὁ ἕνας, ὁ φραγκοφορεμένος, ἦταν Ἀλσατός, ὁ ἄλλος ἦταν Ἕλληνας καὶ μιλοῦσε γερμανικά, γαλλικά, ἰταλικά, λατινικά, τούρκικα καὶ ἀρβανίτικα.

Ὁ Ἀλῆς δέχτηκε τοὺς περιηγητὲς στὶς 12 Ὀκτωβρίου 1809. Εἰδοποιήθηκαν ἀπὸ ἕναν ἀξιωματοῦχο τῆς Αὐλῆς ποὺ κρατοῦσε ἄσπρη ράβδο πὼς ὁ βεζύρης τοὺς περιμένει. «Βγήκαμε ἀμέσως ἀπὸ τὸ διαμέρισμά μας μαζὶ μὲ τὸν δραγουμάνο καὶ τὸν γραμματικό, ποὺ φόρεσε τὴ χειρότερη πατατούκα του γιὰ νὰ παρουσιαστῆ στὸν ἀφέντη του, ἀπὸ φόβο μήπως δώση τὴν ἐντύπωση πὼς πλούτισε καὶ ὑποστῆ κανέναν ἐκβιασμό»[1].

Ὁ Byron περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὴν ἀκρόαση στὸ γράμμα τῆς 12 Νοεμβρίου 1809 πρὸς τὴ μητέρα του:

«Φόρεσα τὴν ἐπίσημη στολή μου, μὲ ἕνα μεγαλόπρεπο σπαθὶ κ.λπ. Ἡ ἀκρόαση ἔγινε σὲ μιὰ μεγάλη μαρμαρόστρωτη αἴθουσα. Στὴ μέση ὑπῆρχε συντριβάνι. Γύρω-γύρω Ὀθωμανοὶ ντυμένοι ὁλοπόρφυρα. Ὁ Ἀλῆς μὲ δέχτηκε ὄρθιος, καταπληκτικὴ φιλοφρόνηση ἀπὸ Μουσουλμάνο, καὶ μὲ κάλεσε νὰ καθίσω στὰ δεξιά του[2]. Εἶχα μαζί μου ἕναν Ἕλληνα δραγουμάνο, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση χρησιμοποίησα τὸ γιατρὸ τοῦ Ἀλῆ Femlario ποὺ καταλάβαινε λατινικά. Ἡ πρώτη ἐρώτηση ἦταν γιατί ἄφησα τόσο νέος τὴν πατρίδα μου (οἱ Τοῦρκοι δὲν καταλαβαίνουν ἀπὸ ταξίδια ἀναψυχῆς). Εἶπε ὕστερα ὅτι, ὅπως ἔμαθε ἀπὸ τὸν λοχαγὸ Leake, ἤμουν ἀπὸ μεγάλη γενιὰ καὶ παρακάλεσε νὰ διαβιβάσω τὰ σεβάσματά του στὴ μητέρα μου. Κι' αὐτὸ κάνω τώρα ἐξ ὀνόματος τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Κατάλαβε, μοῦ εἶπε, πὼς εἶμαι ἀριστοκράτης ἀπὸ τὰ μικρὰ ἀφτιά, τὰ σγουρὰ μαλλιὰ καὶ τὰ μικρὰ ἄσπρα χέρια καὶ ἔδειξε μεγάλη εὐχαρίστηση ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή μου καὶ τὴ στολή. Μοῦ εἶπε νὰ τὸν θεωρῶ σὰν πατέρα μου ὅσο καιρὸ θὰ μείνω στὴν Τουρκία κι' ὅτι μὲ βλέπει σὰν παιδί του. Πραγματικά, μὲ μεταχειρίστηκε σὰν παιδὶ στέλνοντάς μου εἴκοσι φορὲς τὴν ἡμέρα μύγδαλα, σερμπέτια, φροῦτα καὶ ζαχαρωτά. Μὲ παρακάλεσε νὰ τὸν ἐπισκέπτωμαι συχνά, καὶ τὴ νύχτα ὅταν δὲν εἶναι ἀπασχολημένος. Ὕστερα ἀπὸ τὸν καφὲ καὶ τὸ τσιμπούκι ἀποσύρθηκα. Τὸν εἶδα ἄλλες δυὸ φορές. Εἶναι περίεργο ποὺ οἱ Τοῦρκοι, ἐνῶ δὲν ἔχουν κληρονομικὰ ἀξιώματα καὶ μεγάλους οἴκους, σέβονται τόσο πολὺ τὴν ἀριστοκρατικὴ καταγωγή. Περισσότερο τὸ γενεαλογικό μου δέντρο παρὰ ὁ τίτλος μου προκάλεσε τὸ σεβασμό.

»Ἡ Ὑψηλότης του εἶναι 60 χρόνων, ὄχι ψηλός, μὲ ὡραῖο πρόσωπο, ἀνοιχτογάλαζα μάτια καὶ ἄσπρα γένεια. Ἔχει πολὺ εὐγενικοὺς τρόπους καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ διατηρεῖ τὴν ἀξιοπρέπεια ποὺ βλέπεις γενικὰ στοὺς Τούρκους.

---

1. *Hobhouse*, ἔνθ' ἀν., σ. 96.
2. Δὲν ἦταν καταπληκτική. Ἔτσι ἀκριβῶς ὑποδεχόταν ὁ Ἀλῆς τοὺς ξένους στὸ σεράϊ του.

Ἡ ἐμφάνισή του δὲν προδίνει διόλου τὸν ἀληθινό του χαρακτήρα. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἀνελέητο τύραννο ποὺ βαρύνεται μὲ φοβερὲς ἀγριότητες. Ἀλλὰ εἶναι γενναῖος καὶ τόσο καλὸς στρατηγὸς ποὺ τὸν ἀποκαλοῦν Ὀθωμανὸ Βοναπάρτη. Ὁ Ναπολέων τοῦ πρότεινε δυὸ φορὲς νὰ τὸν ἀναδείξῃ βασιλιὰ τῆς Ἠπείρου. Ἀλλὰ ὁ Ἀλῆς προτιμᾶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἄγγλων, κι' ὅπως μοῦ εἶπε, μισεῖ τοὺς Γάλλους. Φυσικὰ ἐρωτοτροποῦν καὶ οἱ δυὸ Δυνάμεις μαζί του γιατὶ οἱ Ἀλβανοὶ εἶναι ὁ πιὸ πολεμικὸς λαὸς ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου. Ὁ Ἀλῆς ἀναγνωρίζεται ὡς σκληροτράχηλος πολεμιστὴς ἀλλὰ βάρβαρος. Κατὰ τοὺς θριάμβους του, ψήνει ζωντανοὺς τοὺς ἐπαναστάτες κ.λπ. κ.λπ. Γιὰ μένα στάθηκε σὰν πραγματικὸς πατέρας, μοῦ ἔδωσε συστατικὰ γράμματα, φρουρὰ καὶ κάθε λογῆς βοήθεια»[1].

Ὁ Hobhouse, ὁ συνοδοιπόρος τοῦ Byron, ἀποφεύγει τὰ ἐγκώμια. Εἶναι συγκρατημένος καὶ ἀκριβολόγος: «Ὁ βεζύρης ἦταν κοντὸς καὶ πολὺ παχὺς μ' ὅλο ποὺ δὲν ἔδειχνε σωματώδης. Εἶχε εὐχάριστο στρογγυλὸ πρόσωπο, γαλάζια ἀεικίνητα μάτια. Τὰ γένεια του μακριὰ καὶ ἄσπρα. Δὲν τὰ μύριζε οὔτε τὰ ἀνακάτευε, ὅπως συνήθιζαν πολλοὶ Τοῦρκοι γιὰ νὰ καλύψουν τὰ κενὰ τῆς συνομιλίας. Ἡ φορεσιά του δὲν εἶχε καμμιὰ μεγαλοπρέπεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πανύψηλο σαρίκι μὲ πολλοὺς γύρους, ἀπὸ λεπτὴ χρυσοΰφαντη μουσελίνα καὶ τὸ γιαταγάνι, καταστόλιστο ἀπὸ διαμάντια. Ἦταν πολὺ εὐγενικὸς καὶ εἶπε πὼς μᾶς θεωροῦσε σὰν παιδιά του. Μᾶς ἔδειξε ἕνα ὀρειβατικὸ κανόνι ποὺ βρισκόταν στὴν αἴθουσα καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία μᾶς εἶπε ὅτι ἔχει πολλὰ μεγάλα κανόνια. Δυὸ τρεῖς φορὲς πῆρε ἕνα ἀγγλικὸ καννοκιάλι καὶ κύτταξε ἔξω. Ἐπὶ τέλους εἶδε αὐτὸ ποὺ περίμενε. Μᾶς ἔδωσε τὸ καννοκιάλι νὰ δοῦμε καὶ εἶπε χαμογελώντας.

—Αὐτὸς ποὺ βλέπετε στὸ δρόμο εἶναι τὸ δεξὶ χέρι τοῦ ἐχθροῦ μου, τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ, ποὺ ἔρχεται σὲ μένα. Παράτησε τὸν ἀφέντη του καὶ πέρασε στὴ δυνατότερη μεριά.

«Εἴδαμε ἕνα τσοῦρμο καβαλλάρηδων στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ νὰ κατευθύνεται πρὸς τὸ Τεπελένι».

Ἦρθαν τὰ τσιμπούκια, οἱ καφέδες, τὰ σερμπέτια. Ὁ Ἀλῆς, γράφει ὁ Hobhouse, ἦταν εὔθυμος καὶ κάπου-κάπου γελοῦσε δυνατά, κάτι ἀσυνήθιστο γιὰ ἐπίσημα πρόσωπα. «Συνήθως οἱ πασάδες περιτριγυρίζονται στὴν αἴθουσα ἀκροάσεων ἀπὸ ἕνα σωρὸ ἀξιωματούχους τῆς Αὐλῆς τους. Ὁ Ἀλῆς, ἀντίθετα, κρατοῦσε πλάϊ του μονάχα τέσσερες ἢ πέντε νέους, μεγαλόπρεπα ντυμένους, μὲ μακριὰ μαλλιὰ ποὺ ἔπεφταν στὴ ράχη τους. Αὐτοὶ οἱ νέοι εἶχαν ἀναλάβει τὰ τραταρίσματα. Κάθε τόσο ξαναγέμιζαν τὰ τσιμπούκια κι' ἂς ἦταν μισογεμάτα. Ἔτσι γίνεται ὅταν θέλουν νὰ τιμήσουν ἰδιαίτερα ἕνα μουσαφίρη»[2].

1. *Peter Quenell*, Byron, A self-portrait, Letters and Diaries 1798 to 1824, London 1950, τ. Α', σ. 58-61.

2. *Hobhouse*, ἔνθ' ἀν., σ. 96 κ. ἑ.

Ὁ Byron περιγράφει τὴ σκηνὴ ἀγνοώντας τὸν Hobhouse. Διεκδικεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἐξ αἰτίας τοῦ τίτλου εὐγενείας, τὴν τιμὴ τῆς ὑποδοχῆς[1].

Κατεχόταν ἀπὸ νεανικὴ ματαιοδοξία. Τὸν καταγοήτευε ἡ γνωριμία μὲ αὐτὸ τὸ ἐξωτικὸ εἶδος δυνάστη στὰ βάθη τῆς Βόρειας Ἠπείρου. Λάτρευε τὴ δύναμη σὲ κάθε ἐκδήλωση. Κι' ἔνοιωθε στὸ στοιχεῖο του ὅταν γνώριζε ἄρχοντες, κυρίως κληρονομικούς. Κολακεύτηκε ἀπὸ τὴν ὑποδοχὴ—ὁ πανοῦργος βεζύρης ἦταν μεγάλος τεχνίτης στὴν ὑποκρισία—καὶ θαμπώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνατολίτικη χλιδή, τὶς κατάχρυσες μαρμαρένιες αἴθουσες καὶ τοὺς λαμπροστόλιστους σωματοφύλακες τοῦ τυράννου. Ἔπειτα ὁ Byron περηφανευόταν πὼς ἦταν ὁ μόνος Ἄγγλος (μετὰ τὸν Leake) ποὺ εἰσχώρησε τόσο βαθιὰ στὴν Ἀλβανία καὶ γνώρισε τὸν ἄγριο χαρακτήρα τῶν κατοίκων.

Ἔνοιωθε περηφάνεια ποὺ ὁ Ἀλῆς ἀνακάλυψε ὅτι ὁ ἐπισκέπτης καταγόταν ἀπὸ σπουδαία γενιά. Ἀργότερα θὰ ἐπαναλαμβάνη παντοῦ, στὰ γράμματα καὶ στὶς συζητήσεις, τὰ λόγια τοῦ βεζύρη γιὰ τὰ μικρὰ ἀφτιά, τὰ σγουρὰ μαλλιὰ καὶ τὰ μικρὰ ἄσπρα χέρια. Τόσο πολὺ ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὶς κολακεῖες τοῦ Ἀλῆ ποὺ υἱοθέτησε αὐτὰ τὰ γνωρίσματα τῆς «εὐγενείας» καὶ τὰ χρησιμοποιεῖ στὸ ποιητικὸ ἔργο του (Δὸν Ζουὰν) καὶ στὶς σημειώσεις του. «Δὲν ὑπάρχει πιὸ χαρακτηριστικὸ δεῖγμα εὐγενικῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὰ λευκὰ καὶ λεπτὰ χέρια. Εἶναι τὰ μόνα σημάδια ποὺ ἡ ἀριστοκρατία μπορεῖ νὰ μεταδώση στοὺς ἀπογόνους της»[2].

Ὁ Byron εἶχε μεγάλη ἀδυναμία στὶς ἐπιδείξεις καὶ στὰ μεγαλεῖα καὶ ἀξίωνε τὶς τιμὲς ποὺ ταίριαζαν στὸν οἰκογενειακό του τίτλο. Ἀργότερα στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ μιὰ ἀκρόαση στὸ σεράϊ τοῦ Μεγάλου Βεζύρη, ποὺ προετοίμασε ἡ ἀγγλικὴ πρεσβεία, ἀξίωσε νὰ τεθῆ ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπροσωπείας.

Οἱ περιποιήσεις ποὺ ἐπιδαψίλευε ὁ Ἀλήπασας στοὺς Ἄγγλους περιηγητὲς ἀποτελοῦσαν καλομελετημένη πολιτικὴ πράξη. Ἀπέβλεπε στὴν ἐξασφάλιση συμπαθειῶν, προπαγανδιστῶν καὶ συμμάχων.

Ἐδῶ χρειάζεται μιὰ ἀναδρομή. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ναπολεόντειων πολέμων οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἄγγλοι διαπίστωσαν ὅτι ἡ πολιτικὴ τοῦ πανούργου

---

1. Σπάνια ἀναφέρει τὸν συνοδοιπόρο του. Τὸν λησμονεῖ, ἀκόμα καὶ στὶς σημαντικώτερες στιγμὲς τοῦ ταξιδιοῦ. Γράφει: «εἶδα», «πῆγα», «ἔγινα δεκτὸς» κ.λπ. Ἀντίθετα ὁ Hobhouse σημειώνει: «μᾶς δέχτηκαν», «πήγαμε» κ.λπ. Ἀλλὰ κι' ἐκεῖνος μόνο σὲ δευτερεύοντα περιστατικὰ ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ συνταξιδιώτη του.

2. Στὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Byron ὁ Ἀλῆς ἐμφανίζεται συχνά, εἴτε ἄμεσα ὅπως στὸν Childe Harold, εἴτε ἔμμεσα ὅπως στοὺς διάφορους τύπους τῶν ἡρώων του: στὸ πρόσωπο τοῦ «Κιαφφίρ», στὴ «Νύμφη τῆς Ἀβύδου», στὸν «Κουρσάρο», στὸν ἀρχιπειρατὴ τοῦ «Δὸν Ζουάν», ἴσως καὶ στὸν «Σαρδανάπαλο». Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀλῆς δὲν τὸν λησμόνησε. Ὅπως γράφει ὁ Byron στὸν Moore στὶς 8 Σεπτεμβρίου 1812 (μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀγγλία), ὁ περιηγητὴς γιατρὸς Holland, γυρίζοντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τοῦ ἔφερε ἐπιστολὴ τοῦ βεζύρη γραμμένη στὰ λατινικά. Τὸν προσφωνοῦσε «Excellentissime, nec non carissime» καὶ ὑπέγραφε Ali Visir (βλ. καὶ Quenell, ἔνθ' ἀν., ἐπιστ. στὸν Drury, σ. 64).

βεζύρη ἦταν νὰ χρησιμοποιῆ γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς πότε τὴ μιὰ καὶ πότε τὴν ἄλλη χώρα. Ὅταν κατέλαβαν τὰ Ἑπτάνησα οἱ Γάλλοι, τὸ 1797, καὶ τὰ σχέδια ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἄρχισαν νὰ παίρνουν σάρκα καὶ ὀστά, οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Βοναπάρτη ἐνθάρρυναν ὅσο μποροῦσαν τὴν ἀνεξαρτητοποίηση τοῦ Ἀλῆ. Στὴν ἀρχὴ ὁ βεζύρης δημιούργησε καλὲς σχέσεις μὲ τοὺς Γάλλους, ἀλλὰ τὸ 1798 συμμορφώθηκε μὲ τὶς ἐντολὲς τοῦ σουλτάνου καὶ κατόρθωσε νὰ τοὺς ἐκδιώξη ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἀκτές. Ἀλλὰ ὅταν τὸ Ἰόνιο πέρασε στὸν ἔλεγχο τῶν Ρώσων καὶ τῶν Τούρκων ἀνησύχησε. Βρῆκε λοιπὸν τὴν εὐκαιρία, μὲ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ πολέμου, νὰ στραφῆ πρὸς τοὺς Ἄγγλους ζητώντας συμπαράσταση ἐναντίον τοῦ σουλτάνου, τοῦ τσάρου καὶ τοῦ Βοναπάρτη. Τότε πραγματοποιήθηκε ἡ ἀποστολὴ στὰ Γιάννενα τοῦ William Hamilton, γραμματέα τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη. Τὸ 1803 πέρασε ἀπὸ τὰ Γιάννενα ὁ λόρδος Aberdeen καὶ παρέλαβε ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλῆ πρὸς τὸν Ἄγγλο πρωθυπουργό. Ἕνα χρόνο ἀργότερα ἔφτασε στὰ Γιάννενα ὁ J. P. Morrier μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ πρόσεδρου ὑπουργοῦ καὶ γενικοῦ προξένου, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποτρέψη ἐνδεχόμενη βοήθεια τοῦ Ἀλῆ πρὸς τοὺς Γάλλους. Ἡ ἀποστολὴ πέτυχε προσωρινὰ ἀλλὰ τὸ 1806 ὁ Ναπολέων, διαμέσου τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα Pouqueville, κατόρθωσε νὰ προσεταιρισθῆ καὶ πάλι τὸν Ἀλή. Ὁ Morrier ξαναγύρισε στὴν Ἀγγλία. Ἀλλὰ ὅταν τὸ 1807 ὑπογράφτηκε ἡ συνθήκη τοῦ Τίλσιτ ποὺ ἐκχωροῦσε τὰ Ἑπτάνησα στοὺς Γάλλους, ὁ Ἀλῆς ἀνησύχησε καὶ ἔσπευσε νὰ στραφῆ καὶ πάλι πρὸς τοὺς Ἄγγλους. Ἡ προσέγγιση ἑδραιώθηκε μὲ τὴν ἄφιξη στὰ Γιάννενα τοῦ Ἄγγλου ἀντιπροσώπου λοχαγοῦ William Leake τὸ 1807. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίση ὁ Leake τὴ βοήθεια τοῦ Ἀλῆ ἐναντίον τῶν Γάλλων ποὺ εἶχαν καταλάβει τὰ Ἑπτάνησα τοῦ πρόσφερε ναυτικὴ βοήθεια σὲ περίπτωση εἰσβολῆς καὶ τὴν Πάργα ὡς δῶρο γιὰ τὴ συνεργασία του ἐναντίον τῶν Γάλλων. Ὁ βεζύρης ἄρχισε νὰ πιέζη γιὰ ὅλο καὶ μεγαλύτερες οἰκονομικὲς ἐνισχύσεις καὶ ἐξασφαλίσεις καὶ σημειώθηκαν ὁρισμένες προστριβὲς καὶ δυσαρέσκειες. Οἱ Ἄγγλοι ἄφησαν τὸν Ἀλὴ νὰ ἐννοήση πὼς θὰ τὸν ἐγκαταλείψουν ἀβοήθητο σὲ περίπτωση γαλλικῆς εἰσβολῆς. Ὡστόσο ἡ κατάληψη τῶν νησιῶν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1809 ἀναπτέρωσε τὶς ἐλπίδες τοῦ Ἀλῆ. Ἔτσι, κατὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Byron στὰ Γιάννενα, οἱ σχέσεις Ἀγγλίας καὶ Ἀλῆ βρίσκονταν σὲ καινούργια ἀναθέρμανση[1].

Ἀπὸ τὸ Τεπελένι οἱ δυὸ περιηγητὲς ἐπιστρέφουν στὰ Γιάννενα, διασχίζουν ξανὰ τὴν Ἤπειρο μὲ πολυάριθμη ἀρβανίτικη φρουρὰ—τιμητικὴ προσφορὰ τοῦ Ἀλῆ—καὶ φτάνουν στὴν Πρέβεζα, ὅπου ἐπιβιβάζονται σ' ἕνα πολεμικὸ πλοῖο, μιὰ τρικάταρτη γαλιότα μὲ Τοῦρκο καπετάνιο—νέα ἐκδήλωση φιλοφροσύνης

---

1. *William A. Borst*, Lord Byron's First Pilgrimage, London 1948, σ. 60-61. Βλ. ἐπίσης *John W. Baggaly*, Ali Pasha and Great Britain, Oxford 1958 καὶ *A. Boppe*, L'Albanie et Napoléon, Paris 1914.

τοῦ βεζύρη—μὲ προορισμὸ τὴν Πάτρα. 'Αλλὰ τὸ καράβι ἔπεσε σὲ φουρτούνα καὶ λίγο ἔλειψε νὰ καταποντιστῆ.

«Πρὶν δυὸ μέρες παραλίγο νὰ πνιγῶ καθὼς ταξίδευα μὲ ἕνα τούρκικο πολεμικό, ἐξ αἰτίας τῆς ἀπειρίας τοῦ καπετάνιου καὶ τοῦ πληρώματος, γιατὶ ἡ φουρτούνα δὲν ἦταν μεγάλη. 'Ο Φλέτσερ[1], σὲ κατάσταση ἀλλοφροσύνης· φώναζε τὴ γυναίκα του, οἱ Ἕλληνες δέονταν στοὺς ἁγίους, οἱ Τοῦρκοι στὸν 'Αλλάχ. 'Ο καπετάνιος ἔκλαιγε καὶ ἔτρεξε νὰ κρυφτῆ στὸ ἀμπάρι λέγοντάς μας νὰ κάνουμε τὴν προσευχή μας. Τὰ πανιὰ ξεσχίστηκαν, ἡ κυριώτερη ἀντένα ἔσπασε. 'Ο ἄνεμος δυνάμωνε. Ζύγωνε ἡ νύχτα. Δυὸ λύσεις ὑπῆρχαν: ἡ νὰ φτάσουμε στὴ γαλλοκρατούμενη Κέρκυρα ἢ νὰ μᾶς καταπιοῦν τὰ κύματα. Τυλίχτηκα κι' ἐγὼ στὴν ἀρβανίτικη κάπα μου καὶ ξάπλωσα κάτω ἀπὸ τὸ κατάστρωμα ἀποφασισμένος νὰ περιμένω τὸ χειρότερο»[2].

'Αλλὰ δὲν ἔγιναν ἔτσι ἀκριβῶς τὰ πράγματα. Ὅπως σημειώνει ὁ εὐσυνείδητος Hobhouse στὸ χρονικό του, οἱ Ἕλληνες ἔσωσαν τὸ καράβι ἀπὸ τὸ ναυάγιο.

Οἱ ναῦτες ἦταν Τοῦρκοι ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερες Ἕλληνες. 'Αλλὰ αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἦταν οἱ μόνοι ποὺ ἤξεραν νὰ μανουβράρουν τὸ καράβι. «'Ο πρῶτος καπετάνιος—γιατὶ ὑπῆρχαν πολλοὶ—πανικοβλήθηκε, καὶ τὸ τουρκικὸ τσοῦρμο ἔπαθε ναυτία καὶ κατέβηκε στὸ ἀμπάρι. Ἔμειναν μόνο οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ στὴν κουβέρτα». 'Η γαλιότα ἔπλεε ξυλάρμενη. 'Απελπισμένοι καὶ οἱ Ἄγγλοι ἀξίωσαν ἀπὸ τὸν καπετάνιο νὰ παραδώση τὴν κυβέρνηση τοῦ καραβιοῦ στοὺς Ἕλληνες. «Τὴ δίνω σ' ὅποιον θέλετε», ἀπάντησε. Οἱ τέσερρες Ἕλληνες ρίχτηκαν ἀμέσως στ' ἄρμενα. 'Ορτσάροντας ἕνα μικρὸ σράλι καὶ κατεβάζοντας τὶς ἀντένες σταθεροποίησαν τὴ ρότα τοῦ καραβιοῦ. Ἔβαλαν πλώρη κατὰ τὴ στεριὰ καὶ λίγο μετὰ τὰ μεσάνυχτα κατόρθωσαν ν' ἀράξουν ἀπέναντι ἀπὸ τοὺς Παξούς. Μόλις χάραξε οἱ Τοῦρκοι ξετρύπωσαν ἀπὸ τὸ ἀμπάρι, ἑτοίμασαν τὰ τσιμπούκια κι' ἄρχισαν νὰ φουμάρουν σὰν νὰ μὴν εἶχε συμβῆ τίποτα[3].

'Ωστόσο δὲν εἶναι ὑπερβολικὰ ὅσα γράφει ὁ Byron γιὰ τὴν προσωπική του στάση στὴν ὥρα τοῦ κινδύνου. Τὸ ἐπιβεβαιώνει ὁ Thomas Moore. «Ἄκουσα ἀπὸ τὸν συνταξιδιώτη τοῦ ποιητῆ (τὸν Hobhouse) νὰ περιγράφη αὐτὴ τὴ δύσκολη στιγμή. Καταλαβαίνοντας ὁ Byron πὼς ἐξ αἰτίας τῆς ἀναπηρίας του δὲν μποροῦσε νὰ βοηθήση στὶς προσπάθειες ποὺ ἐπέβαλε ὁ μεγάλος κίνδυνος, ἀφοῦ γέλασε μὲ τὸν πανικὸ τοῦ ὑπηρέτη του, τυλίχτηκε, ὅπως ὁ ἴδιος ἀφηγεῖται, στὴν κάπα του καὶ ξάπλωσε σὲ μιὰ γωνιά. Κι' ὅταν κόπασε ἡ καταιγίδα τὸν βρῆκαν νὰ κοιμᾶται βαθιά»[4].

---

1. 'Ο ὑπηρέτης τοῦ Byron.
2. 'Επιστολὴ στὴ μητέρα του (13 Νοεμβρίου 1809). Βλ. *Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 206-207.
3. *Hobhouse*, ἔνθ' ἀν., σ. 157 κ. ἑ.
4. Letters and journals of Lord Byron; with notices of his life, London 1830, τ. A',

Τὸ καράβι πόδισε τελικὰ σὲ μιὰ ἀμμουδιά, βγῆκαν οἱ περιηγητὲς καὶ βρέθηκαν μπροστὰ σὲ Σουλιῶτες. Οἱ ἀνυπόταχτοι ὀρεσίβιοι ὑποδέχτηκαν τοὺς ξένους μὲ καλωσύνη, τοὺς φιλοξένησαν, χόρεψαν γύρω ἀπὸ τὴ φωτιὰ καὶ τραγούδησαν ἕνα τραγούδι μὲ ἐπωδὸ «Κλέφτες στῆς Πάργας τὰ χωριά». Ὁ Byron θέλησε νὰ τοὺς προσφέρῃ χρήματα γιὰ τὴ φιλοξενία μὰ ὁ ἀρχηγός τους ἀπάντησε:

— Τὴν ἀγάπη σου θέλω, ὄχι τὰ λεφτά σου[1]!

Ἀλλὰ πῶς θὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι τους; Δὲν ἐμπιστεύομαι πιὰ τοὺς Τούρκους ναυτικούς, γράφει ὁ Byron στὴ μητέρα του[2]. Πραγματικά, προτίμησε τὸ στεριανὸ δρόμο ὣς τὸ Μεσολόγγι. Αὐτὴ ἄλλωστε τὴ συμβουλὴ ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ καπετάνιος, σημειώνει ὁ Hobhouse. «Μᾶς ἀκολούθησε μάλιστα καὶ ὁ δεύτερος καπετάνιος ποὺ ἔνοιωθε πιὸ ἀσφαλισμένος στὴ στεριὰ παρὰ στὸ στοιχεῖο του»[3].

Μὲ ἔνοπλη συνοδεία ἀπὸ 40-50 Ἀρβανίτες θὰ διασχίσουν τὴν Ἀκαρνανία καὶ τὴν Αἰτωλία καὶ στὶς 21 Νοεμβρίου 1809 θ' ἀντικρύσουν τὴ λιμνοθάλασσα. Ἐκεῖ κοντά, 15 χρόνια ἀργότερα, ὁ ποιητής, ἔνδοξος πιά, θὰ ἀφήσῃ τὴν ὕστατη πνοή του, ὑπερασπιστὴς τῆς ἐλευθερίας τοῦ τόπου ποὺ τώρα περιδιαβάζει σὰν εὔθυμος κι' ἀνέμελος ταξιδιώτης.

Στὸ Μεσολόγγι ἀποχαιρέτησε τοὺς Ἀρβανίτες τῆς συνοδείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βασίλη ποὺ τοῦ σύστησε ὁ Ἀλής, καὶ πέρασε στὴν Πάτρα. Ὕστερα ἀπὸ 15 μέρες θὰ συνεχίσῃ τὸ ταξίδι ὣς τὴ Βοστίτσα, θὰ διαπεραιωθῇ στὸ Γαλαξείδι, θὰ ἐπισκεφθῇ τοὺς Δελφοὺς[4] καὶ διαμέσου Βοιωτίας θὰ φτάσῃ, παραμονὴ Χριστουγέννων 1809, στὴν Ἀθήνα.

Ἀπὸ τὸν συνοδοιπόρο του Hobhouse μαθαίνουμε πὼς οἱ νεαροὶ περιηγητὲς ἐγκαταστάθηκαν σὲ δυὸ διπλανὰ σπίτια καὶ γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν ἄνοιξαν μιὰ πόρτα στὸν ἐνδιάμεσο τοῖχο. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ συνεχόμενα σπίτια, σημειώνει

σ. 207. Βλ. καὶ *Peter Quenell,* A self portrait, London 1950, τ. Α', σ. 61. Ἔδειχνε γενναιότητα καὶ ἐγκαρτέρηση στὶς δύσκολες στιγμὲς καὶ ἦταν ριψοκίνδυνος. Σὲ μιὰ νυχτερινὴ ὁδοιπορία ἀνάμεσα Γιάννενα - Ζίτσα ἔπεσαν σὲ καταιγίδα καὶ ὁ Byron μὲ μερικοὺς ἀγωγιάτες ἔχασαν τὸ δρόμο. Ἔμεινε ὀχτὼ ὧρες μέσα στὴ βροχὴ θαυμάζοντας τὴ θύελλα. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ θὰ γίνῃ ποιητικὴ εἰκόνα στὸ Childe Harold's Pilgrimage (ἔνθ' ἀν., σ. 196). «Ἔζησα μὲ τὰ πάνω καὶ μὲ τὰ κάτω», γράφει στὴ μητέρα του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (28 Ἰουνίου 1810). «Ἔμεινα μέρες στὸ παλάτι ἑνὸς πασᾶ καὶ πέρασα πολλὲς νύχτες σ' ἕνα σταῦλο» (*Peter Quenell,* ἔνθ' ἀν., σ. 71).

1. Ζήτησαν μονάχα ἕνα χαρτὶ ποὺ νὰ βεβαιώνῃ πὼς τοὺς περιποιήθηκαν. Βλ. καὶ Childe Harold's Pilgrimage, ἔνθ' ἀν., σ. 198-199.

2. *Moore,* ἔνθ' ἀν., σ. 207.

3. *Hobhouse,* ἔνθ' ἀν., σ. 157.

4. Στὸ Χρισὸ διανυκτέρευσε στὴν κατοικία τοῦ δεσπότη τῶν Σαλώνων. Ἔκανε καὶ τὴ ζαβολιά του. «Ἔκλεψα ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο ἕνα βιβλίο γεωγραφίας» (ἐπιστολὴ στὸν Drury, *Quenell,* ἔνθ' ἀν., σ. 101).

ὁ Hobhouse, ἦταν τῆς Θεοδώρας Μακρῆ, κόρης τοῦ τελευταίου ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα.

«Τὸ διαμέρισμά μας ἦταν ἕνα σαλόνι καὶ δυὸ κρεβατοκάμαρες. Βλέπει σὲ μιὰ αὐλὴ μὲ ἔξη ἢ ἑφτὰ λεμονιές. Κάθε μέρα κόβουν λεμόνια γιὰ νὰ νοστιμήσουν τὸ πιλάφι καὶ τὰ ἄλλα ἐθνικὰ φαγητὰ ποὺ σερβίρονται στὸ πλούσιο τραπέζι μας».

Τὸ σπίτι ξεχώριζε ἀπὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ κοντάρι ποὺ ὑψωνόταν πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Σ' αὐτὸ τὸ κοντάρι κυμάτιζε ἄλλοτε ἡ ἀγγλικὴ σημαία, σημάδι πὼς τὸ σπίτι ἦταν ἕδρα τοῦ ἀγγλικοῦ προξενείου[1].

Στὶς πληροφορίες τοῦ Hobhouse καὶ τῶν ἄλλων περιηγητῶν ὑπάρχουν πολλὲς ἀνακρίβειες καὶ ἀσάφειες γιὰ τὰ δυὸ αὐτὰ σπίτια καθὼς καὶ γιὰ τὴν οἰκογένεια Μακρῆ καὶ τὸ συγγενολόϊ της. Χρειάζονται λοιπὸν ὁρισμένες διευκρινήσεις.

Ὁ ὑποπρόξενος[2] τῆς Ἀγγλίας Προκόπης Μακρῆς ἦταν γιὸς τοῦ Κερκυραίου γιατροῦ Μηνᾶ Μακρῆ καὶ τῆς Ἀθηναίας Μαριάννας Μουρίκη. Ὁ γιατρὸς εἶχε καὶ δυὸ κόρες, τὴ Θεοδωρούλα καὶ τὴν Εὐτυχία. Ὁ Προκόπης παντρεύτηκε τὸ 1794 τὴν Ταρσία ἢ Ταρσίτσα Μπατίστα Βρεττοῦ, 23 χρόνων, καὶ ἀπόχτησε τρεῖς κόρες, τὴ Μαριάννα ἢ Ντουντού, τὴν Κατίγκω καὶ τὴν Τερέζα ἢ Θηρεσία ἢ Θήρζα[3]. Ὁ πατέρας πέθανε τὸ 1799 ἀφήνοντας ἀπροστάτευτες τὶς τρεῖς «κονσολίνες», ὅπως τὶς ἔλεγαν οἱ Ἀθηναῖοι. Ἡ μικρότερη, ἡ Τερέζα, ἦταν ἡ περιλάλητη Κόρη τῶν Ἀθηνῶν.

Στὸ ἰσόγειο τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ὁ Byron[4], ἔμεναν ἡ Μαριάννα Μακρῆ, ἡ γιαγιὰ τῶν κοριτσιῶν, ἡ κόρη της Θεοδωρούλα, ἡ νύφη της Ταρσία καὶ οἱ τρεῖς ἐγγονές. Τὶς κάμαρες τοῦ πρώτου ὀρόφου τὶς νοίκιαζαν στοὺς περιηγητὲς ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἦταν τὸ βασικὸ εἰσόδημα τῆς οἰκογένειας μαζὶ μὲ τὰ ἐργόχειρα τῶν κοριτσιῶν. Τὸ διπλανὸ σπίτι ποὺ νοίκιασε ὁ Hobhouse ἦταν κι' αὐτὸ τῆς οἰκογένειας, κληρονομιὰ ἀπὸ τὸν παπποῦ, τὸν γιατρὸ Μηνᾶ Μακρῆ. Στὸ ἴδιο σπίτι εἶχε ἐγκατασταθῆ πρὶν τρία χρόνια καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Dodwell.

---

1. *Hobhouse,* ἔνθ' ἀν., σ. 238 κ. ἑ.

2. Κατὰ τὴν περίοδο 1794-1799 (*Δημ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 114).

3. *Δημ. Καμπούρογλου,* Ἀττικοὶ Ἔρωτες, Ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 46-47. Βλ. καὶ *Τάκη Λάππα,* Περὶ τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας Μπατίστα Βρεττοῦ, Τὰ Ἀθηναϊκά, τεῦχος 36 (1967), σ. 19 κ. ἑ.

4. Βρισκόταν στὴν ὁδὸ Ἀγυιᾶς (σήμερα Ἁγίας Θέκλας 14, κοντὰ στὸ Μοναστηράκι). Δὲν καταστράφηκε ὁλότελα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ξεσηκωμοῦ ἀλλὰ σὲ λίγο ἔγινε ἐρείπιο. Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *H. L. H. Pückler-Muskau,,* ποὺ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὸ 1836, βρῆκε ἕνα σωρὸ χαλάσματα στὴ θέση τοῦ σπιτιοῦ (Südöstlicher Bildersaal, Zweite Band: Griechische Leiden, Stuttgart, σ. 496). Ὁ *Καμπούρογλου* γράφει ὅτι τὸ σπίτι εἶχε «ἐκ βάθρων ἀνακαινισθῆ» (Παναθήναια, τ. ΙΘ', σ. 133).

«῾Η σπιτονοικοκυρά, πού λεγόταν Μηνᾶ, ἦταν μιά γριά χήρα[1]. Θά περνούσαμε καλά ἄν δέν ἔλειπαν οἱ ἀτέλειωτες θρηνολογίες της γιά τό γιό της, ἄλλοτε πρόξενο τῆς ᾿Αγγλίας, πού εἶχε πεθάνει ἐδῶ καί πολλά χρόνια»[2]. ῾Η κόρη της ἡ Θεοδώρα[3] ντυνόταν κομψά καί μιλοῦσε ἄνετα ἀγγλικά. ᾿Αλλά μέ ἔκπληξή μου ἔμαθα πώς δέν ἤξερε οὔτε νά διαβάζη οὔτε νά γράφη»[4].

---

1. ῾Η Μαριάννα Μακρῆ ἦταν 67 χρόνων τό 1806.

2. ῾Ο γιός της, ὁ ὑποπρόξενος Προκόπης Μακρῆς, πέθανε τό 1799, ὕστερα ἀπό ἕνα ταξίδι στό Μωριά ὅπου συνόδεψε ἀγγλική ἀρχαιοθηρική ἀποστολή, προπομπή τῶν πρακτόρων καί τῶν συνεργείων τοῦ ῎Ελγιν. Τή σχετική εἴδηση βρίσκουμε στό ἡμερολόγιο τοῦ *Δημ. Καλλιφρονᾶ*: «1799 ᾿Οκτωβρίου 20, ἡμέρα πέμπτη ἔφεραν τόν κόνσολα τόν ἐγγλέζο τόν Προκόπιο Μηνᾶ, ὁποῦ ἦτον εἰς τόν Μωρέα πηγεμένος μέ τούς ᾿Εγγλέζους, καί ἔρχοντας εἰς τό πόρτο τοῦ Δράκου ἐβγῆκε ἀπό τό καΐκι καί ἐσυχωρέθη καί τόν ἔφεραν εἰς τήν ἀντρομίδα εἰς δύο ἄλογα» (βλ. καί *Δημ. Καμπούρογλου*, Αἱ παλαιαί ᾿Αθῆναι, σ. 283, *Walpole*, Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, London 1818, σ. 483). ῾Ο Μακρῆς σφράγισε τά ὑπάρχοντα τοῦ νεαροῦ ῎Αγγλου φιλόλογου καί περιηγητῆ *John Tweddell* πού πέθανε στήν ᾿Αθήνα τό 1799 (Remains of Tweddell, London 1815, σ. 341-342). Παλαιότερα ὁ Μακρῆς ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροή χάρη στό ἀξίωμα τοῦ ὑποπροξένου. Τό 1787 φιλονείκησε μέ τόν μητροπολίτη ᾿Αθανάσιο καί κατόρθωσε, μέ ἐπέμβαση τοῦ ῎Αγγλου πρεσβευτῆ στήν Πύλη, νά ἐπαναφέρη τόν πρώην ᾿Αθηνῶν Βενέδικτο. Οὐσιαστικά ἡ ἐκδίωξη τοῦ ᾿Αθανασίου ἦταν ἔργο τοῦ Κρουτᾶ, δεύτερου δραγουμάνου τοῦ πρεσβευτῆ, πού πῆρε ἀπό τόν Βενέδικτο 30 πουγγιά διαμέσου τοῦ γιατροῦ Φέστα (*᾿Αθ. Κομνηνοῦ ῾Υψηλάντη*, Τά μετά τήν ῞Αλωσιν, Κωνσταντινούπολις, σ. 654).

3. ῾Η Θεοδωρούλα, ὅπως τήν ἔλεγαν, ἦταν 33 χρόνων ὅταν τή γνώρισε ὁ περιηγητής Dodwell καί ἀνύπαντρη. ᾿Επειδή νοίκιαζαν δωμάτια στούς Βρεταννούς ταξιδιῶτες εἶχε μάθει ἀρκετά ἀγγλικά. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα θά τή γνωρίση ὁ Byron. Μιλοῦσε συχνά μαζί της καί διασκέδαζε μέ τά γλωσσικά της λάθη.

4. ῾Ο *Καμπούρογλου*, ὅμως, γράφει πώς μποροῦσε νά διαβάζη: «Πολλά γράμματα δέν ἤξερε. Μιλοῦσε ὡστόσο καλά ἀγγλικά καί διάβαζε ὅλες τίς ἐφημερίδες καί τά περιοδικά πού ἔφταναν στό σπίτι της γιά τούς ξένους καί κυρίως τά μυθιστορήματα» (Αἱ κόραι τοῦ Μακρῆ, Παναθήναια, 30 Νοεμβρίου 1901, σ. 124-125 καί ᾿Αττικοί ῎Ερωτες, ᾿Αθῆναι 1921, σ. 52). Λίγο μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ Byron ἀπό τήν ᾿Αθήνα ἡ Θεοδωρούλα Μακρῆ παντρεύτηκε τόν ἰταλικῆς καταγωγῆς Φραγκίσκο Βιτάλη. ᾿Εγκαταστάθηκε στό διπλανό σπίτι καί ἐξακολουθοῦσε νά νοικιάζη δωμάτια στούς ξένους. Σ᾿ αὐτό τό σπίτι ἔμεινε τό 1813 ὁ ῎Αγγλος περιηγητής ***Thomas S. Hughes***. «᾿Απόψε», ἔγραφε στίς 29 ᾿Οκτωβρίου, «ἡ σπιτονοικοκυρά μας, ἡ σινιόρα Βιτάλη, μᾶς γνώρισε τίς γειτόνισσές της, τήν ἀδερφή της καί τίς τρεῖς ὄμορφες κόρες της, πού τίς ἔλεγαν κονσολίνες» (Travels in Greece and Albania, London 1830, τ. Α'., σ. 252). ῾Η οἰκογένεια Βιτάλη νοίκιαζε δωμάτια σέ ξένους καί μετά τήν ἀπελευθέρωση. ῾Ο ῎Αγγλος κληρικός ***Richard Burgess***, πού ταξίδεψε στήν ῾Ελλάδα τό 1834, γράφει στό ὁδοιπορικό του πώς κατέλυσε στό σπίτι τοῦ Φραγκίσκου Βιτάλη. «Κατά τήν πολιορκία τῆς ᾿Αθήνας ἡ οἰκογένεια Βιτάλη ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψη τήν ῾Ελλάδα καί νά καταφύγη στή Ρώμη... ῞Οταν κηρύχτηκε ἡ ῾Ελλάδα ἀνεξάρτητη ὁ Βιτάλης γύρισε στήν ᾿Αθήνα ἀλλά βρῆκε γκρεμισμένο τό σπίτι του». Τόν βοήθησε ὅμως νά τό ξαναχτίση κάποιος ῎Αγγλος εὐγενής (Greece and the Levant, or Diary of a summer Excursion in 1834, London 1835, τ. Α', σ. 301-302). ῾Η κόρη τοῦ Βιτάλη, ἡ Μαριάννα ἡ Ντουντού, ἦταν ἀπό τίς ὡραιότερες ᾿Αθηναῖες τῆς πρώτης ὀθωνικῆς περιόδου. ῾Ο Κόχραν πού βρισκόταν στήν ᾿Αθήνα τό 1835-1836, γράφει

Σ' αὐτὸ τὸ σπίτι ἔμεινε ὁ Byron τρεῖς μῆνες, ὡς τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ γνώρισε τὴν Τερέζα, τὴ μικρότερη κόρη τοῦ Προκόπη Μακρῆ. Ἦταν μόλις 12 χρόνων τὸ 1809, ὅταν ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ὁ ποιητής[1] (ἡ Κατίγκω 14 καὶ ἡ Μαριάννα 16). Γι' αὐτὸ τὸ κορίτσι ἔγραψε τὸ πασίγνωστο ποίημα «Κόρη τῶν Ἀθηνῶν»[2].

ὅτι στὸ χορὸ ποὺ ἔδωσε ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς Dawkins οἱ ὡραιότερες ντάμες ἦταν ἡ κοντέσσα Armansberg, ἡ δεσποινὶς Organdas, ἡ κυρία Καρβούνη, ἡ δεσποινὶς Βιτάλη καὶ ἡ δεσποινὶς Ρίζου (Wandering in Greece, London 1837, τ. Α', σ. 160). Μ' ὅλη τὴν ὀμορφιά της ὅμως ἡ Ντουντοὺ Βιτάλη ἔμεινε ἀνύπαντρη. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Καμπούρογλου* «δύο ἀρραβῶνες της μὲ σημαντικὰ πρόσωπα διαλύθηκαν» ἐξ αἰτίας τῆς ζήλειας τῶν παλατιανῶν κυρίως γυναικῶν (Παναθήναια, ἔνθ' ἀν., σ. 125). Ἡ ἀδερφὴ τῆς Θεοδωρούλας, ἡ Εὐτυχία, παντρεύτηκε τὸν Γάλλο ἔμπορο Nicolas Rocque. Ἀπὸ τὰ χέρια τῆς κόρης τους Μαριάννας ἢ Ντουντοῦς θὰ παραλάβη ὁ Byron τὸ ἀντίγραφο ἑνὸς δημοτικοῦ τραγουδιοῦ λίγο πρὶν ἐγκαταλείψη τὴν Ἀθήνα. Ὁ γιὸς τοῦ Nicolas Rocque Φωκίων θὰ ὑπηρετήση ἀργότερα ὡς ἐπιτετραμμένος τῆς Ἑλλάδας στὸ Παρίσι. Ἔγραψε μάλιστα καὶ ἕνα βιβλίο (Athènes d'après le colonel Leak), ποὺ κυκλοφόρησε σὲ δεύτερη ἔκδοση στὸ Παρίσι τὸ 1876. Ἡ πρώτη τυπώθηκε στὴ Μάλτα τὸ 1848.

1. Γεννήθηκε τὸ 1797. Αὐτὸ εἶναι βεβαιωμένο ἀπὸ γραπτὴ μαρτυρία. Τὸ ἡμερολόγιο τοῦ πατέρα της. «Εἰς τοὺς 1797 Νοεμβρίου 4 ἡμέρα τετράδη εἰς τὰς διόμησι ὥραις τῆς νυκτὸς ἐγενήθη ἡ κόρη μου Τερέζα» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Παλαιαὶ Ἀθῆναι, σ. 282). Σὲ μερικὰ χρονικὰ ἡ Τερέζα παρουσιάζεται ὡς ἡ μεγαλύτερη κόρη τοῦ Μακρῆ. Γιὰ τὴν Τερέζα καὶ τὶς ἀδερφές της βλ. *Δημ. Καμπούρογλου*, Αἱ κόραι τοῦ Μακρῆ, Παναθήναια, 30 Νοεμβρίου 1901, σ. 160, Ὁ Βύρων εἰς τὰς Ἀθήνας, Τελευταῖαι Ἀναμνήσεις, Παναθήναια, 15-31 Δεκεμβρίου 1919, σ. 137 καὶ Ἀττικοὶ Ἔρωτες, Ἐν Ἀθήναις, 1921, σ. 53.

2. Οἱ τέσσερες στροφὲς ἔχουν ἐπωδὸ (στὰ ἑλληνικὰ) τὸ στίχο «Ζωή μου, σᾶς ἀγαπῶ». Ἡ πρώτη στροφή:

Ἀθηναία κόρη, πρὶν φύγω,
δόσμου, ἄχ ξαναδόσμου τὴν καρδιά μου.
Μὰ ὄχι, μιᾶς κι' ἔχει φύγει
ἀπ' τὸ δικό μου στῆθος,
κράτησέ τηνε καὶ πάρε ὅ,τι ἀπομένει.
Ζωή μου, σᾶς ἀγαπῶ.

Βλ. The Poetical Works of Lord Byron, London 1935, σ. 59, *Κυρ. Σιμόπουλου*, Βύρων, Ἀθήνα 1969, σ. 26. Ἡ μετάφραση τῶν δύο πρώτων στίχων ἀπὸ τὸν *Κων. Πὼπ* (Περ. «Βύρων», τ. Α', σ. 162).

Παρθένα τῶν Ἀθηνῶν, πρὶν χωρισθῶμεν
ἀπόδος μοι, ἀπόδος τὴν καρδίαν μου.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ μιὰ περίεργη σύμπτωση. Λίγο πρὶν ξεκινήσει ὁ *Byron* γιὰ τὴν Ἑλλάδα κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ τετράτομο μυθιστόρημα τῆς *Sydney Owenson* μὲ τὸν τίτλο «Γυναίκα, Ἡ Ἴδα τῶν Ἀθηνῶν» (Woman, Ida of Athens). Βαθὺς φιλελληνισμὸς καὶ πίστη στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων κυριαρχοῦν σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἡ *Owenson* εἶχε μελετήσει τὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν καὶ διάλεξε γιὰ ἡρωίδα της μιὰ Ἀθηναία ποὺ ἐνσαρκώνει τὴν ἰδανικὴ γυναίκα, μιὰ ἠθικὴ προσωπικότητα προικισμένη μὲ ἐξαίσια εὐαισθησία. «Πολλὲς γοητευτικὲς Ἀσπασίες», γράφει στὸν πρόλογο, «μπορεῖ νὰ ζοῦν ἀκόμα στὴν Ἀθήνα, χωρὶς νὰ νοιώθουν τὶς σιωπηλὲς δυνάμεις ποὺ κρύβουν μέσα τους». Τὸ περίεργο

Φαίνεται ὡστόσο πὼς αὐτὸς ὁ ἔρωτας ἀποτελοῦσε μιὰ ἁπλὴ ἔξαψη στὴν ποιητικὴ φαντασία τοῦ νεαροῦ περιηγητῆ καὶ πὼς ἡ Τερέζα ἦταν ἀνυποψίαστη, τουλάχιστον στὴν πρώτη φάση. Βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι ἀρχικά, τὰ ἐρωτικὰ αἰσθήματα τοῦ Byron δὲν εἶχαν συγκεκριμένο στόχο. Ἔγραφε στὸ φίλο του Drury στὶς 10 Μαΐου 1810, ὅταν πιὰ εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν Ἀθήνα καὶ ταξίδευε στὸν Ἑλλήσποντο: «Παραλίγο νὰ ξεχάσω νὰ σοῦ πῶ ὅτι πεθαίνω ἀπὸ ἔρωτα γιὰ τρία κορίτσια, τρεῖς ἀδερφὲς Ἑλληνίδες στὴν Ἀθήνα. Ἔμενα στὸ σπίτι τους. Τερέζα, Μαριάννα καὶ Κατίγκω εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν θεαινῶν. Κι' ὅλες κάτω ἀπὸ τὰ δεκαπέντε»[1].

Ἀπὸ τὶς ἐξομολογήσεις αὐτὲς φαίνεται ὅτι ὁ Byron ἦταν ἁπλῶς ἐρωτευμένος ἀόριστα, ὅπως οἱ νέοι τῆς ἡλικίας του.

Τὸ ὅτι πάλι ἦταν ἀνυποψίαστη ἡ κονσολίνα προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο ποὺ ἀφηγήθηκε ὁ ἴδιος ὁ Byron στὸν Moore. Γιὰ νὰ ἐκφράση τὸν ἔρωτά του στὴν Τερέζα στάθηκε μιὰ μέρα κάτω ἀπὸ τὸ παραθύρι της καὶ μ' ἕνα στιλέτο μάτωσε τὸ στέρνο του, «φιλοφροσύνη ἐρωτικὴ ποὺ συνηθίζεται στὴν Ἀνατολή». Ἡ μικρὴ Ἀθηναία «παρακολούθησε τὴ χειρονομία μὲ μεγάλη ψυχρότητα χωρὶς νὰ νοιώση γι' αὐτὴ τὴν ἐκδήλωση, ποὺ ἀποτελοῦσε φόρο τιμῆς στὴν ὀμορφιά της, οὔτε τὴν ἐλάχιστη εὐγνωμοσύνη»[2].

Ἔχουμε καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ John Galt ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα τὸ 1810. Γράφει στὸ χρονικό του: «Ὁ Byron ἔμενε τότε στὸ σπίτι τῆς χήρας κάποιου Ἕλληνα ποὺ εἶχε διατελέσει πρόξενος τῆς Ἀγγλίας. Ἦταν ἀξιοσέβαστο πρόσωπο καὶ εἶχε πολλὲς κόρες. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἔγινε διάσημη ἀπὸ τὸ τραγούδι ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Byron στὴν ὀμορφιά της. Ἦταν ἕνα ὠχρὸ καὶ στοχαστικὸ κορίτσι μὲ κανονικὰ ἑλληνικὰ χαρακτηριστικά. Ἀμφιβάλλω ὅμως ἂν πραγματικὰ εἶχε κάποιο σοβαρὸ δεσμὸ μαζί της. Πιστεύω πὼς ἦταν ἕνα ἀθῶο καὶ ποιητικὸ αἴσθημα, μ' ὅλο ποὺ ὁ Byron ἔλεγε πὼς τὴν ἀγόρασε ἀπὸ τὴ μητέρα της»[3].

εἶναι ὅτι ὁ ἥρωάς της ποὺ ἐρωτεύτηκε τὴν Ἴδα ἦταν ἕνας εὐαίσθητος Ἄγγλος ποὺ κορεσμένος ἀπὸ τὶς ἡδονὲς πάσχει ἀπὸ βαρειὰ πλήξη, ὁ Λόρδος Β., ἀκριβῶς ὁ τύπος τοῦ Byron. Σύμπτωση; Ναί, ἀλλὰ ὁ ποιητὴς εἶχε διαβάσει τὸ μυθιστόρημα καὶ σὲ μιὰ σημείωση στὸ δεύτερο ᾆσμα τοῦ Childe Harold εἰρωνεύεται τὴ συγγραφέα καὶ ἐπισημαίνει τὶς ἀνακρίβειες σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ πρόσωπο τῆς ἡρωίδας της, τῆς Ida of Athens. Τὴν εἰρωνεύεται, ἀλλὰ τότε ἀκριβῶς ἔγραψε τὴ δική του Maid of Athens!

1. *Peter Quenell*, Byron, A self portrait, London 1950, τ. Α', σ. 67-68. Ὁ Byron ἐξεικονίζει τὶς τρεῖς ἀδερφὲς Μακρῆ στὸ ἕκτο ᾆσμα τοῦ «Δὸν Ζουάν», τοποθετώντας τες σὲ σουλτανικὸ χαρέμι. «Ἦταν τρεῖς: ἡ Λούλα, ἡ Κατίγκω καὶ ἡ Ντουντού... Ἡ Λούλα (ἐννοεῖ τὴ Θηρεσία) ἦταν μελαχροινὴ καὶ θερμὴ σὰν Ἰνδή. Ἡ Κατίγκω ἦταν Γεωργιανή· λευκορόδινη, μὲ μεγάλα γαλάζια μάτια, μὲ τορνευτὰ μπράτσα, μὲ ὄμορφα μέλη..., ἐνῶ ἡ Ντουντοὺ φαινόταν πὼς ἦταν πλασμένη μόνο γιὰ τὸν κοιτώνα, εὔσαρκη καὶ νωχελική».

2. *Thomas Moore*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 327 (γαλλ. μετ.).

3. *Thomas Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 119.

Φαίνεται ὅτι τὸ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Byron γιὰ τὴ μικρότερη κόρη τῆς Ταρσίας Μακρῆ ἐκδηλώθηκε μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ ταξίδι στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Πόλη. Ἐπηρεασμένος ἴσως ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὰ μουσουλμανικὰ ἤθη πρότεινε στὴ χήρα Μακρῆ νὰ τοῦ παραχωρήση τὴν κόρη της μὲ χρηματικὴ ἀντιπαροχή. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ὑπηρέτες του, ὁ Ντερβὶς Ταχήρ, εἶχε κιόλας ἀγοράσει στὴν Ἀθήνα νόμιμα ἕνα κορίτσι ἐφαρμόζοντας προφανῶς τὸ κεπίν, ἕνα ἰδιότυπο ἔθιμο τοῦ μουσουλμανικοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς F. S. N. Douglas, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα τὸ 1811, γράφει γιὰ τὸ ἔθιμο: «Ἕνα εἶδος ἐπιτρεπτοῦ γάμου στὸν ὁποῖο καταφεύγουν μερικὲς φορὲς Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες εἶναι ὁ ἑξῆς: ὁ ἄντρας καταβάλλει ἕνα ποσὸ στὸν πατέρα τοῦ κοριτσιοῦ κι' ἐκεῖνο ἀποκτᾶ τὰ δικαιώματα καὶ τὰ προνόμια τῆς συζύγου, κάτι πολὺ σημαντικὸ γιὰ τοὺς τουρκικοὺς νόμους. Κι' ὅταν ἐπιθυμεῖ νὰ τὴ διώξη πληρώνει ἕνα ἄλλο ποσὸ ποὺ καθορίζεται στὴν ἀρχικὴ συμφωνία. Αὐτὸς ὁ γάμος ὀνομάζεται κεπὶν[1] καὶ συνηθίζεται στὴν περίπτωση ποὺ ὁ ἄντρας εἶναι πλούσιος καὶ τὸ κορίτσι ἀπὸ κατώτερη τάξη καὶ φτωχό»[2].

Φαίνεται λοιπὸν πὼς ὁ Byron πρότεινε στὴν Ταρσία Μακρῆ κεπὶν γιὰ τὴν Τερέζα. Ὁ Ἄγγλος συνταγματάρχης Finch, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1818 στὴν Ἀθήνα εἶχε ἀκούσει τὴ σχετικὴ ἱστορία. «Ὁ Byron πρόσφερε 500 λίρες γιὰ νὰ κάνη τὴ Θηρεσία ἐρωμένη του ἀλλὰ ἡ προσφορά του ἀπορρίφθηκε. Λένε πὼς τὸ κατόρθωσε κάποιος μίστερ Aestlie. Καὶ οἱ δυὸ τὴν εἶχαν ἐρωτευθῆ μὲ πάθος»[3].

Ἡ πρόταση αὐτὴ τοῦ Byron κουβεντιαζόταν καὶ ὕστερα ἀπὸ 25 χρόνια.

---

1. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 74-75, 591.

2. An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greeks, London 1813, σ. 117.

3. *Elisabeth Nitchie*, The Reverend colonel Finch, N. York, 1940, σ. 54-55 σημ. 35. Ὅλα αὐτὰ φαίνονται περίεργα. Ὡστόσο, ἂν οἱ σχετικὲς πληροφορίες ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια, ἡ στάση τοῦ Byron πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ φευγαλέα προσαρμογὴ στὶς μουσουλμανικὲς συνήθειες καὶ στὶς γνωριμίες του μὲ Τούρκους ἀξιωματούχους. Εἶναι πάντως γνωστὸ ὅτι σ' αὐτὴ τουλάχιστον τὴν περίοδο ὁ ποιητὴς ἔδειχνε ἰδιαίτερη εὐαισθησία στὰ ζητήματα τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης. Τὶς ἀπόψεις του πάνω σὲ τέτοια θέματα ἐκθέτει στὸ γράμμα τῆς 17 Ἰουνίου 1810 πρὸς τὴ μητέρα του. Ἀναφέρεται σ' ἕναν ἐπιστάτη τῶν χτημάτων του στὴν Ἀγγλία ποὺ ξελόγιασε μιὰ νέα καὶ ἀρνιόταν νὰ νομιμοποιήση τὶς σχέσεις του. «Ἀνήκουν στὴν ἴδια τάξη καὶ πρέπει νὰ τὴν παντρευτῆ. Ἂν ἦταν κατώτερή του θὰ ἀρκοῦσε μιὰ χρηματικὴ ἀποζημίωση καὶ ἕνα ἐπίδομα γιὰ τὸ παιδί. Δὲν ἐπιτρέπω στοὺς ἀνθρώπους μου ἕνα προνόμιο ποὺ δὲν ἀναγνωρίζω στὸν ἑαυτό μου: νὰ ξελογιάζουν τὰ κορίτσια τῶν ἄλλων. Ὁ Θεὸς ξέρει γιὰ πόσα στραβοπατήματα εἶμαι ἔνοχος. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τελευταῖα ἀποφάσισα νὰ διορθωθῶ, κι' αὐτὸ τὸ τηρῶ ἀκόμα καὶ ἐδῶ, ἐννοῶ ν' ἀκολουθήση κι' αὐτὸς τὸ παράδειγμά μου...» (*Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 331). Ἐννοεῖται πὼς οἱ ἠθικὲς αὐτὲς ἀρχὲς ἀφοροῦσαν πρόσωπα τῆς ἴδιας κοινωνικῆς τάξης. Σὲ περίπτωση ποὺ τὸ κορίτσι ἦταν παρακατιανὸ ὅλα μποροῦσαν νὰ τακτοποιηθοῦν μὲ χρηματικὴ ἀποζημίωση. Ἡ ἀπόπειρα, λοιπόν, «ἀγορᾶς» τῆς Θηρεσίας, ἂν ἔγινε, δὲν ἐρχόταν σὲ καμμιὰ ἀντίθεση μὲ τὴν «ἠθικὴ τάξη».

'Ο Pückler-Muscau, πού βρισκόταν στήν 'Αθήνα τό 1836, γράφει στό χρονικό του γιά τήν πρόταση «ἀγορᾶς» τῆς Θηρεσίας: «'Ωστόσο ὁ Byron ἀντιμετώπισε τήν ὑπόθεση πιό πεζά στήν πραγματικότητα παρά στό ποίημα, γιατί πρόσφερε κατά τή διάρκεια τῆς 'Αποκριᾶς 10.000 πιάστρα γιά τήν ἀγαπημένη του. Πῆρε ὅμως τήν ἀπάντηση ὅτι χωρίς τή μεσολάβηση τοῦ παπᾶ ἡ ἐπιθυμία του ἦταν ἀδύνατο νά ἱκανοποιηθῆ»[1].

"Υστερα ἀπό τήν ἄρνηση τῆς μητέρας ὁ ποιητής σκέφτηκε νά ὀργανώση ἀπαγωγή τῆς Τερέζας καί τότε ἡ οἰκογένεια ἔσπευσε νά τή φυγαδέψη σέ γειτονικό συγγενικό σπίτι, στούς Roques[2]. Αὐτός φαίνεται πώς ἦταν ὁ λόγος πού ὁ Byron ἐγκατέλειψε τό σπίτι τῆς Μακρῆ καί ἐγκαταστάθηκε στό μοναστήρι τῶν Καπουκίνων, πλάϊ στό μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους[3].

Στίς 30 Αὐγούστου ἔγραφε ὀργισμένος στόν Hobhouse, πού στό μεταξύ εἶχε ἐπιστρέψει στήν 'Αγγλία: «'Η γριά[4], ἡ μάνα τῆς Τερέζας, εἶναι παλαβή νά φαντάζεται πώς θά παντρευτῶ τό κορίτσι... 'Υπάρχουν κι' ἄλλες διασκεδάσεις...»[5].

'Αλήθεια ἤ ψέματα, γεγονός εἶναι ὅτι ὅλα αὐτά εἶχαν ἐπιπτώσεις στήν ὑπόληψη τοῦ κοριτσιοῦ μέσα στή στενή ἑλληνική κοινωνία τῆς ἐποχῆς. Καί μ' ὅλο πού τό ὄνομά του καί ἡ μορφή του πέρασαν τά ἑλληνικά σύνορα ἔμεινε ἀνύπαντρο ὥς τό 1830. Ἦταν θύμα τῶν διαδόσεων, θύμα τῆς φήμης του[6].

Τό 1821 ἡ οἰκογένεια Μακρῆ θά καταφύγη στήν Κέρκυρα ὅπου θά ζήση στά χρόνια τοῦ ξεσηκωμοῦ. 'Η Τερέζα παντρεύτηκε τό 1830, 33 χρόνων πιά, τόν "Αγγλο προξενικό ὑπάλληλο James Black[7]. Κατά περίεργη σύμπτωση καί ὁ σύζυγος τῆς Τερέζας πέθανε στό Μεσολόγγι, τό 1868, 44 χρόνια ὕστερα ἀπό τόν Byron[8].

---

1. "Ενθ' ἀν., σ. 496.

2. Βλ. *Δημ. Καμπούρογλου*, 'Ο Βύρων ἐν 'Αθήναις, Ν. 'Εστία, 1951, σ. 634.

3. 'Εκεῖ ἔγραψε τό δεύτερο ἄσμα τοῦ Childe Harold's Pilgrimage, τήν «Κατάρα τῆς 'Αθηνᾶς», τή «Νύμφη τῆς 'Αβύδου», τήν ἀρχή τοῦ τρίτου ἄσματος τοῦ «Δόν Ζουάν» καί τήν ἀρχή τοῦ «Γκιαούρ».

4. 'Η «γριά» ἦταν μιά γυναίκα 38 χρόνων. 'Ο "Αγγλος περιηγητής *E. S. Burnel* γράφει (Wandering in Greece, London 1931, σ. 60) ὅτι ὁ Byron τό 1810 «ξέφυγε ἀπό τίς ἀξιώσεις τῆς Μακρῆ γιά γάμο».

5. Δέν ἐξηγεῖ ὡστόσο ποιές ἦταν αὐτές οἱ διασκεδάσεις. Στό φίλο του Hodgson γράφει στίς 5 Μαΐου 1811: «Οἱ Τοῦρκοι προσέχουν πολύ τίς γυναῖκες τους καί ἔτσι δέν ὑπάρχει εὐκαιρία γιά κατά βάθος διερευνήσεις... Εἶχα μέ τούς Τούρκους κάτι «ἀρσενικές» γνωριμίες... Γιά τή γυναικεία κοινωνία οὔτε συζήτηση».

6. "Οπως ἔλεγε ὁ Τάκιτος «Οἱ διαδόσεις σβήνουν, ἀλλά μερικές φορές πετυχαίνουν τό στόχο τους».

7. *C. G. Brouzas*, Byron's Maid of Athens: Her family and surroundings (Philological Papers, τ. Ζ', 'Ιούνιος 1949, σ. 44 κ. ἑ.).

8. Le Messager d'Athènes, 29 'Απριλίου 1924. Βλ. καί *Κ. Σ. Κώνστα*, Οἱ Μπλάκ στό Μεσολόγγι, Καθημερινή, 18 'Ιουλίου 1961.

Τὸ πρόβλημα ὅμως παραμένει: ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν ἔρωτα τοῦ Byron γιὰ τὴν Τερέζα Μακρῆ;[1] Ἡ κόρη τῆς Θηρεσίας, Καρολίνα Black, εἶπε τὸ 1853 στὸν Ἄγγλο ὑπολοχαγὸ Augustus Wise, στενὸ φίλο τοῦ πατέρα της James Black: «Ἡ μητέρα μου μὲ βεβαίωσε ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ μεταδίδονταν ἀπὸ διάφορους περιηγητὲς σχετικὰ μὲ τὴ νεανικὴ ζωή της ἦταν μωρολογήματα καὶ ψευτιές». Τὸ μόνο ποὺ θυμόταν—ἡ μητέρα της—ἀπὸ τὸν ποιητὴ ποὺ τὴ δόξασε ἦταν πὼς ὁ Byron ἔμεινε στὸ σπίτι τοῦ πατέρα της, ὅτι ἔγραψε στίχους γι' αὐτή, ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἀδερφές της, ὅτι μιὰ φορά, ὅπως ἄκουσε, ἤθελε, ἀπὸ ποιητικὴ μέθη ἴσως, νὰ τὴν κλέψη, ἀλλὰ ἐκείνη δὲν εἶχε καταλάβει τίποτα, κι' οὔτε πιστεύει πὼς θὰ γινόταν κάτι τέτοιο[2].

Τὸ 1909 πῆρε συνέντευξη ἀπὸ τὴν Καρολίνα Black ὁ Δημ. Καμπούρογλου, ποὺ ἦταν καὶ μακρινὸς συγγενής της. Τὴ συνάντησε στὸ σπίτι της, «μικρὰν καὶ εὐπρεπῆ οἰκίαν τῆς ὁδοῦ Κεραμεικοῦ», λίγο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της[3]. Ὅπως θυμόταν ἀπὸ τὶς διηγήσεις τῆς μητέρας της γιὰ τὰ νεανικά της χρόνια στὴν Ἀθήνα τοῦ 1809-1811 ὁ Byron εἶχε προτείνει γάμο ἀλλὰ οἱ συγγενεῖς δὲν δέχτηκαν ἐπειδή, σύμφωνα μὲ τὰ τοπικὰ ἔθιμα, ἔπρεπε νὰ παντρευτοῦν οἱ μεγαλύτερες ἀδερφές. Ἡ Καρολίνα ἐπιβεβαίωσε ὅτι μετὰ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἀπαγωγῆς ἔκρυψαν τὴ μητέρα της σὲ συγγενικὸ σπίτι[4].

Φαίνεται πὼς ἡ Τερέζα, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της, πέρασε χρόνια στερήσεων. Τὴν κατάστασή της ἔφερε στὴ δημοσιότητα ὁ George Finlay, ἀνταποκριτὴς τότε τῶν «Times» στὴν Ἑλλάδα. Ὅταν διάβασε τὸ ἄρθρο του ὁ Γάλλος συνθέτης Γκουνώ, μελοποίησε τὸ ποίημα τοῦ Byron «Κόρη τῶν Ἀθηνῶν» καὶ ἔστειλε τὴν παρτιτούρα στὸν ἐκδότη τῶν «Times» ὁρίζοντας νὰ διατεθοῦν οἱ εἰσπράξεις γιὰ τὴν κυρία Black[5].

Ἂς γυρίσουμε ὅμως στὸν περιηγητή μας. Τὴ φήμη τοῦ ποιητῆ τοῦ Childe Harold συνακολούθησε χρόνο μὲ τὸ χρόνο καὶ ἡ φήμη τῆς «Κόρης τῶν Ἀθηνῶν», τῆς Τερέζας Μακρῆ. Ὅλοι οἱ περιηγητὲς ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα ὕστερα

---

1. Ἐπιστρέφοντας, πάντως, ὁ Byron στὴν Ἀγγλία βάφτισε μιὰ βάρκα ποὺ χρησιμοποιοῦσε στὴ λίμνη τοῦ Newstead «Maid of Athens» (*Albert Bracknock*, Byron, A study of the Poet in the Light of New Discoveries, N. York 1927, σ. 85).

2. *Harry Gringo* (ψευδώνυμο), Scampavias from Gibel Tarek to Stamboul, N. York 1857, σ. 89.

3. Ἡ Καρολίνα Black πέθανε στὴν Ἀθήνα τὸ 1920. Στὸ σπίτι της εἶδε ὁ *Καμπούρογλου* μιὰ λιθογραφία μὲ τὸν Byron ὡς Δὸν Ζουὰν στὸ σπήλαιο τῆς Χαϊδῆς (Le Messager d'Athènes, 29 Ἀπριλίου 1924). Βλ. καὶ *Jules Claretie*, Ἡ κόρη τῶν Ἀθηνῶν, Ἑστία, τ. ΙΖ' [1884], σ. 222-223).

4. Παναθήναια, ἔνθ' ἀν., σ. 137.

5. *Δημ. Κακλαμάνου*, Βύρων καὶ ἡ Ἑλλάς, Ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 11 κ.ἑ. Ἡ Τερέζα, πέθανε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1875, σὲ ἡλικία 78 χρόνων.

ἀπὸ τὸν Byron ἀναζητοῦσαν παντοῦ τὰ ἴχνη του στὴν 'Αθήνα. "Ολοι θεωροῦσαν ἀπαραίτητο νὰ γνωρίσουν τὴν Κόρη τῶν 'Αθηνῶν ποὺ ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ ἀξιοθέατα τοῦ τόπου. 'Ο "Αγγλος περιηγητὴς T. S. Hughes εἶδε τὴν Τερέζα τὸ 1813 ὅταν δηλαδὴ ἦταν 16 χρόνων.

«Εἶχε ἐνδιαφέρουσα φυσιογνωμία καὶ τὸ βλέμμα της διατηροῦσε ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐρωτικὴ λάμψη του. 'Αλλὰ τὰ ρόδα εἶχαν κιόλας χαθῆ ἀπὸ τὰ μάγουλά της καὶ βλέπαμε μονάχα τὰ λείψανα τῆς ὀμορφιᾶς ποὺ τόσο εἶχε ἐμπνεύσει τὸν ποιητή»[1].

'Ο Πρῶσσος περιηγητὴς Bramsen, ποὺ ἔφτασε στὴν 'Αθήνα τὸν Νοέμβριο τοῦ 1814 μαζὶ μὲ τὸν "Αγγλο Maxwel, ὁδηγήθηκε στὸ σπίτι τοῦ Καλλιφρονᾶ. 'Αλλὰ οἱ ξένοι προτίμησαν τὸ πολυφημισμένο σπίτι τῆς χήρας Μακρῆ. "Ενα εὐχάριστο καὶ πολὺ ἄνετο σπίτι ὅπου συχνάζει ἡ καλὴ κοινωνία, χωρὶς νὰ ἀναφέρω τὰ θέλγητρα τῶν δύο ἀξιαγάπητων θυγατέρων της».

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς διαλεχτοὺς ταξιδιῶτες, σημειώνει ὁ Bramsen στὸ χρονικό του, προτιμοῦν αὐτὸ τὸ σπίτι. "Ολοι ἀπαθανάτιζαν τὰ ὀνόματά τους στοὺς τοίχους[2].

'Ο "Αγγλος διπλωμάτης John Turner ποὺ εἶδε τὴν Τερέζα στὶς 11 Μαΐου 1813[3] μιλάει γιὰ τὴν ὀμορφιά της καὶ παρατηρεῖ: «Εἶναι καθῆκον ὅλων τῶν ξένων ποὺ ἔρχονται στὴν 'Αθήνα νὰ ἐρωτευτοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς ἀδερφές, τὶς κονσολίνες, ὅπως τὶς ἔλεγαν. 'Η μεγαλύτερη μιλοῦσε λίγα ἰταλικὰ καὶ καταλάβαινε μερικὰ ἀγγλικά. Εἶναι πολὺ φτωχές. 'Εργάζονται στὸ κέντημα καὶ δὲν παντρεύονται ἐπειδὴ ἡ προίκα τους εἶναι μονάχα 60 ἐλιές»[4].

Τὸ 1817 ἔμεινε στὸ σπίτι τῶν τριῶν κοριτσιῶν ὁ "Αγγλος περιηγητὴς H. W. Williams. Στὸ χρονικό του δὲν παραλείπει νὰ περιγράψη τὶς κονσολίνες καὶ ἰδιαίτερα τὴν Τερέζα.

«'Η ὑπηρέτριά μας, ποὺ ἀνέλαβε νὰ μᾶς βρῆ κατάλυμα, μᾶς ὁδήγησε στὸ σπίτι τῆς Θεοδώρας Μακρῆ, τῆς γυναίκας τοῦ πρόξενου, ὅπου μένουμε τώρα.

---

1. Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, τ. Α', σ. 254. Τώρα, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ σβήση «ἡ παλιὰ ὀμορφιὰ» ἀπὸ ἕνα κορίτσι 16 χρόνων, μονάχα ὁ περιηγητής μας γνωρίζει. Γεγονός, πάντως, εἶναι ὅτι χάρη στὴ γνωριμία μὲ τοὺς ξένους οἱ τρεῖς κονσολίνες ἔγιναν «προσωπικότητες» τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Τὰ ὀνόματά τους περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο τῶν Συνδρομητῶν τῆς 'Εταιρίας τῶν Φιλομούσων, ποὺ ἱδρύθηκε τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1813, ἀνάμεσα σὲ προεστούς, ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, γιατροὺς καὶ ξένους ἀριστοκράτες. Διαβάζουμε στὸν κατάλογο: Μαριάννα Μακρύ, ἡ 'Αττική, Αἰκατερίνη Μακρύ, ἡ ἐξ 'Αθηνῶν, Θηρεσία Μακρύ, ἡ ἐξ 'Αθηνῶν (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς 'Ιστορίας τῶν 'Αθηναίων, 'Εν 'Αθήναις 1889, τ. Α', σ. 218-219).

2. Promenade d'un voyageur Prussien en diverses parties de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique, en 1813, 1814 et 1815, Paris 1818, τ. Β', σ. 66-68.

3. Τὸν ὁδήγησαν στὸ σπίτι τοῦ Βιτάλη ἀλλὰ ἐκεῖνος ἀξίωσε νὰ ἐγκατασταθῆ στὸ διπλανὸ τῶν κοριτσιῶν.

4. Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 322.

Αὐτὴ ἡ κυρία ἔχει τρεῖς χαριτωμένες κόρες. Ἡ μεγαλύτερη[1]—ἀξιοσημείωτη ὀμορφιά—εἶχε ἐμπνεύσει στὸ λόρδο Byron μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ γοητευτικοὺς στίχους του.

»Στὸν Ὀρχομενό, ὅπου βρισκόταν ὁ ναὸς τῶν Χαρίτων, εἶχα τὴν ἐπιθυμία νὰ φωνάξω:

—Ποῦ πῆγαν οἱ Χάριτες;

»Δὲν ἄργησα νὰ τὶς συναντήσω. Στὸ μεταξύ, μιὰ ἀπ' αὐτὲς ζύγωσε κρατώντας χρυσὰ φλυτζάνια καὶ καφέ. Ἡ ἄλλη κρατοῦσε ἕνα ἄλμπουμ: ἕνα κατάστιχο μὲ ὀνόματα. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν πασίγνωστα. Ἀνάμεσά τους βρίσκεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Byron μὲ μερικοὺς στίχους σὲ ἐπιγραμματικὸ ὕφος. Σοῦ τοὺς στέλνω. Ἕνας ἀνώνυμος ἔγραψε τοῦτο τὸ τετράστιχο:

Ἡ ὡραία Ἀλβιὼν βλέπει χαμογελώντας νὰ φεύγῃ
ἕνα ἀπὸ τὰ παιδιά της γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ
τὸ λίκνο τῶν τεχνῶν. Εὐγενικὸς σκοπὸς κι' ὁ στόχος ἔνδοξος.
Ἦρθε στὴν Ἀθήνα καὶ γράφει... τὸ ὄνομά του.

Ὕστερα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς στίχους σχολιάζει ἔμμετρα ὁ λόρδος Byron:

Αὐτὸς ὁ σεμνὸς βάρδος, ἄγνωστος ὅπως τόσοι βάρδοι,
σκαλίζει ρίμες πάνω στὰ ὀνόματά μας,
κρύβοντας ὡστόσο φρόνιμα τὸ δικό του.
Μὰ ὅποιος κι' ἂν εἶναι, γιὰ νὰ μὴ πῶ χειρότερα,
πιότερο θὰ τὸν τιμοῦσε τ' ὄνομά του ἀπὸ τοὺς στίχους του.

»Προβλέπω ὅτι ἡ ὑπόμνηση τῶν τριῶν Ἀτθίδων Χαρίτων θὰ ἐρεθίσῃ τὴν περιέργειά σας καὶ θὰ φλογίσῃ τὴ φαντασία σας. Τὸ διαμέρισμά τους βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸ δικό μας, κι' ἂν μπορούσατε νὰ τὴ δῆτε ὅπως ἐμεῖς τώρα, ἀνάμεσα στὰ φεστόνια τῶν ἀρωματικῶν φυτῶν ποὺ σαλεύουν μπροστὰ στὸ παράθυρο, θ' ἀφήνατε τὴν καρδιά σας στὴν Ἀθήνα.

»Ἡ Τερέζα, ἡ Κατίγκω καὶ ἡ Μαριάννα ἔχουν μέτριο ἀνάστημα. Στὸ κεφάλι φοροῦν κόκκινο φεσάκι μὲ γαλάζια φούντα ποὺ πέφτει καὶ ἁπλώνεται σὰν ἄστρο. Ἕνα μαντήλι μὲ ζωηρὰ χρώματα τυλίγεται γύρω στὸ κεφάλι, ἔτσι ποὺ νὰ σκεπάζῃ τὸ μπροστινὸ μέρος τῆς σκούφιας πάνω στὸ μέτωπο καὶ τοὺς κροτάφους. Ἡ νεώτερη ἀφήνει τὰ μαλλιά της νὰ πέφτουν κυματιστὰ στοὺς ὤμους της. Πίσω φτάνουν ὣς τὴ μέση καὶ εἶναι ἀνάμικτα, ὅπως συνηθίζεται ἐδῶ, μὲ μεταξωτὲς πλεξίδες. Οἱ δυὸ μεγαλύτερες δένουν τὰ μαλλιά τους γύρω στὸ κεφάλι καὶ τὰ σκεπάζουν μὲ μαντήλι. Φοροῦν πανωφόρι μὲ γούνινη μπορντούρα ποὺ πέφτει ἐλεύθερα ὣς τοὺς ἀστραγάλους. Ἕνα μαντήλι ἀπὸ μουσελίνα σκεπάζει τὸ στῆθος καὶ πέφτει ὣς τὴ μέση. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ φόρεμα συνηθίζουν μιὰ ρόμπα μεταξωτή, ριγωτὴ καὶ χαλαρὴ στὴ μέση, ποὺ ἔχει κάτι

1. Ἡ μικρότερη, ὄχι ἡ μεγαλύτερη.

χαριτωμένα ἀτημέλητο. Ἄσπρες κάλτσες καὶ κίτρινες παντοῦφλες συμπληρώνουν τὴ φορεσιά.

»Οἱ δυὸ μεγαλύτερες ἔχουν μαλλιὰ καὶ μάτια μαῦρα ἢ καστανά, πρόσωπο ὀβάλ, ἐπιδερμίδα ὠχρόλευκη καὶ δόντια κατάλευκα. Τὰ μάγουλα παχουλά, μύτη ἴσια ἢ μᾶλλον λίγο γρυπή. Ἡ μικρότερη, ἡ Μαριάννα, εἶναι πολὺ ὄμορφη. Ἡ κατατομὴ τοῦ προσώπου της δὲν εἶναι ἴσως τόσο εὐχάριστη, ὅσο τῶν ἀδερφάδων της, ἔχει ὅμως πιὸ χαρούμενη ἔκφραση καὶ κάτι ρεμβῶδες. Εἶναι κομψὲς καὶ οἱ τρεῖς, μὲ ἐράσμιους τρόπους καὶ θὰ ἄρεσαν σὲ ὁποιαδήποτε χώρα. Μιλᾶνε καλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τους φαίνεται πιὸ καλλιεργημένο σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες Ἑλληνίδες γενικά. Κάθονται ἀνατολίτικα, σταυροπόδι, λίγο σκυφτές, ἢ ἀναγερτὲς στὸ πλευρὸ πάνω στὸ σοφά, καὶ χωρὶς παπούτσια. Περνοῦν τὶς ὧρες τους πλέκοντας, παίζοντας ντέφι καὶ διαβάζοντας.

»Εἶπα πὼς ἔβλεπα αὐτὲς τὶς ἑλληνικὲς ὀμορφιὲς ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ φεστόνια τῶν φυτῶν καὶ τῶν λουλουδιῶν ποὺ στόλιζαν τὰ παράθυρα. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ δώση φτερὰ στὴ φαντασία σου. Νὰ σκεφτῆς πὼς τὸ σπίτι τους εἶναι στολισμένο μὲ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀνατολίτικης χλιδῆς. Τὰ χρυσὰ φλυτζάνια θὰ σὲ κάνουν νὰ ὀνειρευτῆς μεγαλόπρεπους τάπητες, κρῆνες ἀπὸ ἴασπι, συντριβάνια μὲ ἀρωματισμένο νερό, ἀπ' αὐτὰ τέλος πάντων ποὺ ἀφθονοῦν στὶς ἐπιστολὲς τῆς λαίδης Montague[1]. Τίποτα ἀπ' αὐτά. Γιὰ νὰ σὲ προσγειώσω, σοῦ λέω πὼς τὰ ἀρωματικὰ φυτὰ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μερικὰ γεράνια καὶ μέντες ποὺ φυτρώνουν παντοῦ στὴν Ἑλλάδα. Στὸ διαμέρισμα τῶν καλλονῶν δὲν ὑπάρχουν ἔπιπλα. Οἱ τοῖχοι δὲν εἶναι βαμμένοι, οὔτε στολισμένοι ἀπὸ ἔμπειρα χέρια. Ἀλλὰ τί θὰ γίνονταν οἱ τρεῖς Χάριτές μου καὶ τὸ γόητρό τους ἂν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σοῦ ἐξηγοῦσα πὼς τὸ διαμέρισμα τῆς χήρας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα μεγάλο δωμάτιο, μιὰ καμαρούλα καὶ μιὰ κουζίνα; Βλέπεις, οἱ ἄνθρωποι δὲν καταδέχονται τὴν ἀξία καὶ τὴν ὀμορφιά, ὅταν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν κοσμικὴ λάμψη. Ἔ, λοιπόν, θὰ σοῦ πῶ ἕνα μυστικό. Ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα τοῦ πρόξενου ἡ οἰκογένεια ζῆ ἀπὸ τὸ δωμάτιο ποὺ νοικιάζει στοὺς ξένους, αὐτὸ νοικιάσαμε καὶ μεῖς. Ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸ δωμάτιο ἔμεινε τρεῖς μῆνες ὁ λόρδος Byron, ἐκεῖ γράφτηκαν πολλὲς στροφὲς τοῦ Childe-Harold καὶ οἱ σπιτονοικοκυρές του θυμοῦνται καὶ διηγοῦνται τὴν ψυχική του διάθεση, ἄλλοτε σοβαρή, ἄλλοτε χαρούμενη, θυμοῦνται τὴ θλίψη τους γιὰ τὸ μισεμὸ καὶ τὸν ἀποχαιρετισμό του.

»Ὡστόσο, μ' ὅλο ποὺ εἶναι φτωχές, ἡ ἀρετή τους λάμπει, ὅσο καὶ ἡ ὀμορφιά τους. Οὔτε τὰ πλούτη τῆς Ἀνατολῆς, οὔτε τὰ ἐγκώμια τοῦ μεγαλύτερου Ἄγγλου ποιητῆ θὰ μποροῦσαν νὰ τὶς κάνουν τόσο ἄξιες γιὰ ἔρωτα καὶ θαυμασμό»[2].

---

1. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 85-89.
2. Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands, in a series of letters descriptive

Κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή του στὴν 'Αθήνα ὁ Byron θὰ μείνῃ τρεῖς περίπου μῆνες. Κάθε μέρα θὰ περιδιαβάζῃ τὰ μνημεῖα ἀσκώντας τὸ πνεῦμα του ἀνάμεσα στὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Φτάνει σ' ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς 'Αττικῆς ὅπου βρίσκονται ἐρείπια ναῶν καὶ οἰκισμῶν[1].

'Αλλὰ ὁ ποιητὴς δὲν ἐνδιαφερόταν διόλου γιὰ τὰ μνημεῖα. 'Ακόμα καὶ ὁ Παρθενώνας τὸν ἄφησε ἀδιάφορο. Βλέποντας τὸν ἀρχαῖο ναὸ σκεφτόταν τὸν Περικλῆ καὶ τὸν «χρυσοῦν αἰώνα».

—Τί μάρμαρο εἶναι τοῦτο, κύριέ μου, εἶπε στὸν ποιητὴ ὁ ὑπηρέτης του Φλέτσερ, μόλις ἀνέβηκαν στὴν 'Ακρόπολη. Τζάκια ποὺ θὰ φτιάχναμε στὴν 'Αγγλία!

'Ο σύντροφός του ὅμως, ὁ Hobhouse, φαινόταν ἐνθουσιασμένος.

—Αὐτὸ εἶναι ἐξαίσιο, εἶπε δείχνοντας τὸν Παρθενώνα.

—Μοῦ θυμίζει τὸ Μάνσιον Χάουζ[2] ἀπάντησε ἀδιάφορος ὁ Byron.

Δὲν ἔκρυβε τὴν ἀντιπάθειά του γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ τοὺς ἀρχαιοσυλλέκτες. Μιὰ μέρα ποὺ τὸν κάλεσαν γιὰ ἕνα περίπατο στὶς ἀθηναϊκὲς ἀρχαιότητες εἶπε:

—Μοιάζω ἐγὼ μ' αὐτοὺς τοὺς μουνούχους, τοὺς ξεσποριασμένους; Πᾶμε καλύτερα νὰ κολυμπήσουμε[3].

Καὶ σ' ἕνα γράμμα του: «Μοῦ φαίνεται πὼς στὸ τέλος θὰ μὲ κατατάξῃς ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς σεληνιασμένους τῆς 'Ανατολῆς»[4].

'Αλλὰ οὔτε τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τὸν συγκινοῦσαν. Βρῆκε τὴν 'Αγία Σοφία ἐπιβλητικώτερη σὲ ὀμορφιὰ καὶ ὄγκο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ τζαμιὰ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Σουλεϊμάν. 'Αλλὰ πρόσθεσε: «Προτιμῶ τὸ γοτθικὸ καθεδρικὸ ναὸ τῆς Σεβίλλης ἀπὸ τὸν Ἅγιο Παῦλο (τοῦ Λονδίνου) καὶ τὴν 'Αγία Σοφία»[5].

---

of manners, scenery and the fine arts, Edinburgh 1820, σ. 290-293. Τὴν «Κόρη τῶν 'Αθηνῶν» μνημονεύουν ἐπίσης στὰ χρονικά τους οἱ περιηγητὲς *J. M. Kinneir* (1813), ὁ *W. Jones* (1815), ὁ στρατιωτικὸς ἱερέας *King* (1815), ὁ *T. B. Jollife* (1817), ὁ *John Fuller* (1818), ὁ *P. E. Laurent* (1818), ὁ προτεστάντης *W. R. Wilson* (1819), ὁ συνταγματάρχης *C. J. Napier* (1821). Βλ. The life and opinions of General sir James Napier, London 1857, τ. Α', σ. 300.

1. Κατὰ τὴν ἐκδρομή του στὸ Σούνιο χάραξε τὸ ὄνομά του σὲ μιὰ κολώνα τοῦ ναοῦ. Κινδύνεψε ὅμως νὰ αἰχμαλωτισθῆ ἀπὸ μιὰ ὁμάδα Μανιατῶν πειρατῶν ποὺ κρυβόταν στὴ σπηλιά, στὰ ριζὰ τοῦ βράχου. Οἱ Μανιάτες εἶχαν ἀναπτύξει μεγάλη πειρατικὴ δραστηριότητα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1810 «ἐβγῆκε ὁλόκληρον τακίμι σπαντίδων καὶ κλεπτῶν καὶ μὲ μερικὰ καΐκια καὶ τράταις πρὸς τὰ μέρη τοῦ κόρφου τῆς 'Αθήνας καὶ τοῦ Εὐρίπου καὶ μεταξὺ Τζιᾶς καὶ Τρικέρων καὶ Σάμου καὶ εἰς τὰ παραθαλάσσια τῶν λοιπῶν μικρῶν νησιῶν» (*Τρ. Κωνσταντινίδη*, 'Η πειρατεία καὶ καταδρομὴ καὶ οἱ Ἕλληνες, 'Αθῆναι 1949, σ. 24-25).

2. Τὸ μέγαρο τοῦ Δημαρχείου στὸ Λονδίνο.

3. *J. E. Morpurgo*, E. J. Trelauny's Recollections of the Last Days of Shelley and Byron, London 1952, σ. 141).

4. Poetical Works, II, σ. 187.

5. Peter Quenell, ἔνθ' ἀν., σ. 171.

Αὐτὲς οἱ ἀντιπάθειες ἦταν μιὰ ἀντίδραση στὰ κούφια λόγια, στοὺς ἀρχαιολατρικοὺς ἐκστασιασμούς, στὴν ἡμιμάθεια καὶ στὴ ματαιοδοξία. Γιὰ τὸν Byron οἱ ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες ἀποτελοῦσαν, ἀπαράλλαχτα ὅπως στὸν Chateaubriand, μιὰ εὐκαιρία πνευματικοῦ ἐρεθισμοῦ. Τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου τοῦ θύμιζαν μεγάλες ἱστορικὲς στιγμές, ζωντάνευαν εἰκόνες τοῦ παρελθόντος, γεννοῦσαν ἰδέες. Τοῦ ἐπέτρεπαν ἀναγωγὲς καὶ ἀναδρομές. Κι᾽ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὸ παρελθὸν προτιμοῦσε τὸ σήμερα. Τὸν συγκινοῦσε τὸ ἑλληνικὸ τοπίο περισσότερο ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Ἦταν ἡ ρωμαντικὴ ὅραση ποὺ κυριαρχοῦσε[1]. Ὡστόσο ἡ λεηλασία τῶν μνημείων ἀπὸ τὸν Ἔλγιν προκάλεσε σεισμὸ στὴν ψυχὴ τοῦ Byron. Ἄγρια ὀργὴ τὸν κατέλαβε κι᾽ ἔγινε ἀνελέητος στηλιτευτὴς τῆς ἁρπαγῆς. Ἡ πολεμικὴ τοῦ ποιητῆ ἐναντίον τοῦ Ἔλγιν κράτησε πολλὰ χρόνια ἀδιάλλακτη, λυσσαλέα καὶ ὑπῆρξε πραγματικὰ ἐξοντωτική. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἐπίθεση δὲν ὀφειλόταν στὴν ἀγανάκτησή του γιὰ τοὺς βανδαλισμοὺς τῶν συνεργείων, γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν γλυπτῶν καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀλλοίωση τῶν μνημείων. Ἡ ἐξανάστασή του ἐκπήγαζε ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀνῆκαν στοὺς Ἕλληνες. Ἦταν προγονική τους κληρονομιὰ κι᾽ ἔπρεπε νὰ παραμείνουν στὴν Ἑλλάδα[2].

Εἶχαν περάσει δέκα βδομάδες ἀπὸ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἀθήνα ὅταν ἄραξε στὸν Πειραιὰ ἕνα ἀγγλικὸ πολεμικὸ ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴ Σμύρνη. Εὐκαιρία γιὰ τὸν Byron καὶ τὸν Hobhouse νὰ ταξιδέψουν στὴ Μ. Ἀσία.

---

1. Ἕνα δεῖγμα τῶν ρωμαντικῶν ἀναγωγῶν τῆς βυρωνικῆς Μούσας, ἡ στροφὴ 87 τοῦ δεύτερου ᾄσματος τοῦ Childe Harold's Pilgrimage· γιὰ τὴν Ἀττική:

> Τόσο γαλάζιος ποὖναι ὁ οὐρανός σου, τόσο ἄγριοι οἱ βράχοι σου
> τ᾽ ἄλση σου μελιχρὰ καὶ οἱ κάμποι σου ὁλοπράσινοι,
> καρπίζει ἡ ἐλιὰ καθὼς στῆς Ἀθηνᾶς τὰ χρόνια
> κι᾽ ὁ Ὑμηττὸς τὸ θησαυρό του τὸ μελένιο πάντα σοῦ χαρίζει.
> Τὸ μυρωμένο πυργοστάσι του καὶ τώρα χτίζει
> τὸ λεύτερο μελίσσι, ἔτσι ὡς πεταρίζει πάνω ἀπ᾽ τὸ βουνό σου.
> Σὰν καὶ τότε ὁ Ἀπόλλωνας χρυσώνει
> τ᾽ ἀτέλειωτά σου καλοκαίρια
> κι᾽ ἀκόμα στραφταλίζουν κάτω ἀπ᾽ τὶς ἀχτίδες του τὰ πεντελίσια μάρμαρα.
> Ἡ Τέχνη, ἡ Ἐλευθερία, ἡ Δόξα σβήσανε
> μὰ ἡ Φύση εἶναι πάντα ὡραία.

2. Γιὰ τὸ ἐξουθενωτικὸ κατηγορητήριο τοῦ Byron ἐναντίον τοῦ Ἔλγιν βλ. κεφ. «Ἡ ἁρπαγὴ τῶν Μνημείων». Ὁ ποιητὴς τῆς «Κατάρας τῆς Ἀθηνᾶς» ὑπῆρξε ὁ μοναδικὸς ἴσως περιηγητὴς ποὺ δὲν ἀσχολήθηκε μὲ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Γύρισε στὴν Ἀγγλία χωρὶς μάρμαρα στὶς ἀποσκευές του. Κουβάλησε μονάχα πέντε κρανία ἀπὸ ἀρχαῖες σαρκοφάγους καὶ τέσσερες ζωντανὲς χελῶνες. Ὅταν ὁ φίλος του λόρδος Sligo ἀποφάσισε νὰ χρηματοδοτήση μιὰ ἀνασκαφὴ κάπου στὴν Ἀθήνα, ὁ Byron προσφέρθηκε νὰ φροντίση γιὰ τὴ διαχείριση τῶν χρημάτων. «Νἄχης ἐμπιστοσύνη σὲ μένα, δὲν εἶμαι Dilettante (ἐννοεῖ τὰ μέλη τῆς ὁμώνυμης Ἑταιρίας τῶν Ἄγγλων ἀρχαιοφίλων). Οἱ ἐμπειρογνώμονες ποὺ χρησιμοποιεῖς εἶναι κλέφτες. Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θὰ σοῦ κλέψω τίποτα γιατὶ δὲν μ᾽ ἐνδιαφέρουν αὐτὰ τὰ πράγματα» (*Moore*, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 242-243).

Στὴ Σμύρνη οἱ δυὸ φίλοι ἐγκαταστάθηκαν στὸ σπίτι τοῦ Ἄγγλου Γενικοῦ Πρόξενου ὣς τὶς 11 Ἀπριλίου 1810. Ἐκεῖ τέλειωσε ὁ Byron τὰ δύο πρῶτα ἄσματα τοῦ Childe Harold ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ γράφη πρὶν πέντε μῆνες στὰ Γιάννενα[1].

Στὶς 12 Ἀπριλίου 1810 μπαρκάρησαν στὴ φρεγάτα «La Salsette» ποὺ ἔπλεε πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν παραλαβὴ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ Adair. Στὸν Ἑλλήσποντο ὁ ποιητὴς θὰ ἐπαναλάβη τὸν ἆθλο τοῦ μυθικοῦ Λέανδρου. Θὰ διασχίση κολυμπώντας τὰ στενὰ ἀπὸ τὴ Σηστὸ στὴν Ἄβυδο. Ἡ πρώτη ἀπόπειρα, ποὺ ἔγινε στὶς 16 Ἀπριλίου, δὲν εἶχε ἐπιτυχία. Θὰ ξαναριχτῆ στὴ θάλασσα στὶς 3 Μαΐου μαζὶ μ' ἕναν ἀξιωματικὸ τοῦ ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ. Ἀφηγεῖται ὁ Byron: «Ἡ συνολικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ ξεκινήσαμε ὣς τὴν ἄλλη ἀκτή, μαζὶ μὲ τὴν ἀπόσταση ποὺ διανύσαμε καθὼς ἀπομακρυνθήκαμε ἐξ αἰτίας τῶν ρευμάτων, ὑπολογίστηκε σὲ τέσσερα ἀγγλικὰ μίλια, ἐνῶ τὸ πραγματικὸ πλάτος τοῦ στενοῦ εἶναι ἕνα μίλι. Ἡ ταχύτητα τοῦ ρεύματος εἶναι τόσο μεγάλη ποὺ κανένα πλεούμενο δὲν μπορεῖ νὰ διαπλεύση κάθετα τὸ στενό. Ὑπολογίζεται ὅτι τὸ διασχίσαμε σὲ μιὰ ὥρα καὶ πέντε ἢ δέκα λεπτά. Τὸ νερὸ ἦταν παγωμένο ἀπὸ τὰ χιόνια ποὺ ἔλειωναν στὰ βουνά. Εἴχαμε ἐπιχειρήσει τὴ διάβαση καὶ πρὶν τρεῖς βδομάδες. Ἀλλὰ ἐπειδὴ εἴχαμε φτάσει τὸ ἴδιο πρωὶ ἀπὸ τὴν Τρωάδα καὶ ἐπειδὴ τὰ νερὰ ἦταν παγωμένα ἀναβάλαμε τὴν προσπάθεια. Ὁ Lechevalier γράφει ὅτι ἕνας νεαρὸς Ἑβραῖος πέρασε τὸ στενὸ κολυμπώντας γιὰ νὰ συναντήση τὴν ἀγαπημένη του. Ὁ Olivier πάλι γράφει ὅτι αὐτὸ ἔγινε ἀπὸ ἕνα Ναπολιτάνο. Ὡστόσο ὁ πρόξενός μας Targon, δὲν θυμᾶται τέτοια περιστατικὰ καὶ προσπάθησε νὰ μᾶς πείση νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ κάθε προσπάθεια. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ἐνῶ εἶχαν διατυπωθῆ ἀμφιβολίες γιὰ τὸν μύθο τοῦ Λέανδρου κανεὶς ταξιδιώτης δὲν ἀποφάσισε νὰ τὸν ἐπιβεβαιώση στὴν πράξη[2].

Γιὰ τὸν Byron ἦταν ἕνα μεγάλο κατόρθωμα. Σ' ὅλα σχεδὸν τὰ γράμματά του ἀφηγεῖται τὸν ἆθλο του μὲ περηφάνεια. Θὰ θυμᾶται σ' ὅλη του τὴ ζωὴ μὲ ἀγαλλίαση ἐκεῖνο τὸ πέρασμα τοῦ Ἑλλήσποντου. Ἐξοργιζόταν ἂν τολμοῦσε κανεὶς νὰ τὸ ἀμφισβητήση καὶ θύμιζε μὲ παιδικὴ ματαιοδοξία τὸ πέρασμα τοῦ Τάγου στὴν Πορτογαλία[3] καὶ ἄλλα κολυμβητικὰ κατορθώματα. Ἀλλὰ κυρίως καυχιόταν γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Ἑλλήσποντου, σίγουρα γιατὶ συνδεόταν μὲ τὸν ἀρχαῖο μύθο. Περιγράφοντας τὴν περιπέτειά του σὲ μιὰ ἐπιστολὴ

1. *Moore*, ἐνθ' ἀν., σ. 218.

2. The Poetical Works of Lord Byron, Occasional pieces, σ. 47, στήλη 1, σημ. 847). Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Hobhouse σημείωσε ὁ Byron στὶς 26 Μαΐου 1810: «Τὸ πέρασμα ἦταν πάνω ἀπὸ 4 μίλια, τὸ ρεῦμα πολὺ ἰσχυρό, τὰ νερὰ παγωμένα, κάτι μεγάλα ψάρια πέρασαν κοντά μας στὴ μέση τοῦ στενοῦ, δὲν κουραστήκαμε ἀλλὰ παγώσαμε λίγο».

3. Γράμμα στὴ μητέρα του, 27 Ἰουνίου 1810 (*Moore*, ἐνθ' ἀν., σ. 229).

πρὸς τὴ μητέρα του καταλήγει: «Ὡστόσο δὲν μὲ περίμενε καμμιὰ Ἡρὼ στὴν ἀντικρινὴ ἀκτή».

Οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνικοὶ μύθοι καὶ οἱ ἥρωές τους φλόγιζαν τὴ φαντασία του· Κατεχόταν πάντοτε ἀπὸ τὴν ἔμμονη ἰδέα νὰ ἐπαναλάβῃ τὰ γοητευτικὰ κατορθώματά τους στὸν ἴδιο τόπο. Ὕστερα ἀπὸ τὸ Λέανδρο ζήλεψε τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ βγῆκε στὸν Εὔξεινο μὲ τὴ δική του Ἀργὼ ἀναζητώντας τὶς Συμπληγάδες. Τὶς ἀνακάλυψε, λέει, θαλασσοπνίγηκε, ἀλλὰ τελικὰ σώθηκε ἐπειδὴ θυμήθηκε ἕνα ἀπόσπασμα ἀρχαίου συγγραφέα. Ποιητικὴ σκηνοθεσία.

«Μόλις γύρισα ἀπὸ μιὰ ἐκστρατεία στὸν Εὔξεινο Πόντο καὶ στὶς Συμπληγάδες ὅπου σκαρφάλωσα μὲ τοὺς ἴδιους κινδύνους ποὺ ἀντιμετώπισαν οἱ Ἀργοναῦτες μὲ τὸ ἀδύναμο καράβι τους. Καὶ σοῦ στέλνω τὴ μετάφραση τοῦ θρήνου τῆς τροφοῦ ἀπὸ τὴ «Μήδεια» τοῦ Ὀβίδιου, ποὺ ἔκανα στὴν κορφὴ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ὑφάλους, ἀκούγοντας τὴ μουσικὴ τῶν κυμάτων καθὼς ξεσποῦσαν μὲ τρομαχτικὸ πάταγο. Ἂν δὲν θυμόμουν αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα δὲν θὰ σκεφτόμουν νὰ σκαρφαλώσω σ' αὐτοὺς τοὺς βράχους καὶ θὰ τσάκιζα τὰ κόκκαλά μου «πρὸς τιμὴν τῶν ἀρχαίων»[1].

Τώρα νοιώθει εὐτυχισμένος. Πραγματοποίησε τὸν ἆθλο τοῦ Λεάνδρου, ἀνέβηκε στὶς Συμπληγάδες. Τί ἀπομένει πιά; Νὰ γυρίσῃ στὸ Μωριὰ καὶ νὰ περάσῃ στὸ Ἰόνιο γιὰ νὰ βουτήξῃ ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Λευκάτα στὴ θάλασσα, ὅπως ἡ Σαπφώ. «Ἂν ζήσω, αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ τελευταία μου δοκιμασία κι' ἴσως γυρίσω στὴν Ἀγγλία»[2].

Στὴν Κωνσταντινούπολη[3] θὰ ἐπισκεφθῇ τὰ ἀξιοθέατα. Δὲν ἐνθουσιάζεται ὅμως διόλου ἀπὸ τὰ μνημεῖα. Τὸν συγκινεῖ μόνο τὸ γραφικὸ στοιχεῖο στὴν Πόλη καὶ στὰ περίχωρα.

Θέλει νὰ ἀποχτήσῃ προσωπικὴ ἀντίληψη γιὰ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ δημόσιου βίου στὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία. «Θὰ ἐπισκεφθῶ τὸν καπουδὰν πασὰ μὲ τὸν διοικητὴ τῆς φρεγάτας μας. Ἀρκετοὺς πασάδες εἶδα. Θέλω νὰ δῶ τὸ σουλτάνο, τὸν τελευταῖο τῆς ὀθωμανικῆς φυλῆς»[4].

Ἕνας ἀνώνυμος Βρεταννὸς περιηγητὴς ποὺ βρισκόταν τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Κωνσταντινούπολη περιγράφει σὲ ἀγγλικὴ ἐπιθεώρηση[5] τὴ συνάντησή του μὲ τὸν Byron σ' ἕνα μαγαζί. «Μᾶς διέκοψε τὴ συζήτηση ἕνας ξένος. Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ κατάλαβα πὼς ἦταν Ἄγγλος ποὺ μόλις εἶχε φτάσει στὴν Κωνσταντινούπολη. Φοροῦσε ἕνα πορφυρὸ μαντύα, πλούσια χρυσοκεντημένο,

---

1. Ἐπιστολὴ τῆς 17 Ἰουνίου 1810 στὸν Henry Drury (*Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 227).
2. Ἐπιστολὴ στὸν Drury (*Moore*, ἔνθ' ἀν. σ. 227.)
3. Ἔφτασε στὶς 14 Μαΐου 1810.
4. Γράμμα στὸν Francis Hodgson τῆς 15 Μαΐου 1810 (*Peter Quenell*, ἔνθ' ἀν., σ. 69.
5. Στὸ New Monthly Magazine (1825).

σὰν μεγάλη στολὴ Ἄγγλου ἀξιωματικοῦ, μὲ δυὸ μεγάλες ἐπωμίδες. Φαινόταν 22 περίπου χρόνων. Τὰ λεπτὰ χαρακτηριστικά του θὰ δημιουργοῦσαν τὴν ἐντύπωση θηλυπρέπειας ἂν τὰ ὡραῖα γαλάζια μάτια του δὲν εἶχαν τόσο ἀρρενωπὴ ἔκφραση. Βγάζοντας τὸ καπέλλο του μὲ τὰ φτερὰ ἀποκάλυψε τὰ πλούσια μαλλιά του, σκοῦρα καὶ σγουρά, ποὺ τόνιζαν τὴν ὀμορφιὰ τῆς φυσιογνωμίας του. Ἦταν τέτοια ἡ ἐντύπωση, ποὺ δὲν τὸν ξέχασα κι' ἂς πέρασαν ἀπὸ τότε 15 χρόνια. Τὸν ἀκολουθοῦσε ἕνας γενίτσαρος τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας κι' ἕνας ξεναγός.

»Ὅλα αὐτὰ τὰ περιστατικά, μαζὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ξένος κούτσαινε, δὲν μοῦ ἄφησαν καμμιὰ ἀμφιβολία πῶς εἶχα μπροστά μου τὸν λόρδο Byron. Εἶχα ἀκούσει νὰ μιλᾶνε γι' αὐτὸν καὶ ἤξερα πῶς ἦρθε ἀπὸ τὴ Σμύρνη μὲ τὴ φρεγάτα «La Salsette», ποὺ θὰ παραλάμβανε τὸν πρεσβευτή μας κ. Adair. Εἶχε γίνει μανιώδης καπνιστὴς καὶ μπῆκε στὸ κατάστημα γιὰ νὰ ἀγοράση τσιμπούκια. Τὰ ἄθλια ἰταλικά του καὶ τὰ ἀκόμα πιὸ ἄθλια τούρκικα τοῦ ξεναγοῦ ποὺ μετέφραζε δυσκόλευαν τὸν καταστηματάρχη νὰ καταλάβη. Καὶ καθὼς ὁ Byron φαινόταν ἀνυπόμονος προθυμοποιήθηκα νὰ γίνω δραγουμάνος. Τότε ἡ Εὐγένειά του μοῦ ἔπιασε ἐγκάρδια τὸ χέρι καὶ μοῦ εἶπε πῶς ἦταν μεγάλη εὐχαρίστηση γι' αὐτὸν νὰ συναντήση ἕνα συμπατριώτη σ' αὐτὴ τὴ μακρινὴ χώρα».

Ἡ ἀπροσδόκητη αὐτὴ γνωριμία δημιούργησε ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα ἰδιαίτερη οἰκειότητα ἀνάμεσα στοὺς δύο Ἄγγλους. Λίγες μέρες ἀργότερα ξανασυναντήθηκαν στὴν ἀγγλικὴ πρεσβεία. Σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα παρακάλεσε ἕνα γραμματέα τῆς πρεσβείας νὰ τὸν συστήση στὸν Byron. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε. Ὁ Byron τὸν χαιρέτησε καὶ ἀμέσως τοῦ γύρισε τὴν πλάτη. Τὴν ἄλλη μέρα τὸν συνάντησε πάλι σ' ἕνα δρόμο τῆς Πόλης. Ὁ Byron τὸν πλησίασε καὶ τοῦ ἔσφιξε μὲ ἐνθουσιασμὸ τὸ χέρι λέγοντάς του:

—Σιχαίνομαι τὴν ἀγγλικὴ ἐτικέττα, κυρίως ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, καὶ φροντίζω μόνος γιὰ τὶς γνωριμίες μου χωρὶς νὰ χρειάζεται καμμιὰ παρουσίαση.

«Μίλησε γιὰ τοὺς Τούρκους σὰν νὰ εἶχε ζήσει πολὺν καιρὸ μαζί τους καὶ κατέληξε μ' αὐτὰ τὰ λόγια:

—Οἱ Ἕλληνες, ἀργὰ ἢ γρήγορα, θὰ ξεσηκωθοῦν ἐναντίον τους. Ἀλλὰ ἂν δὲν βιαστοῦν ἐλπίζω πῶς θἄρθη ὁ Βοναπάρτης γιὰ νὰ κυνηγήση αὐτὰ τὰ περιτρίμματα»[1].

---

1. *Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 232-234. Ἐξακολουθοῦσε ἀκόμα καὶ τὸ 1811 ἡ πλάνη ὅτι ὁ Ναπολέων θὰ γινόταν ὁ ἐλευθερωτὴς τῶν Ἑλλήνων, ὅτι θὰ πραγματοποιοῦσε ἐκεῖνο ποὺ προσδοκοῦσαν οἱ Ἕλληνες στὸν περασμένο αἰώνα ἀπὸ τὸν Μεγάλο Πέτρο καὶ τὴν Αἰκατερίνη. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ναπολέων προόριζε γιὰ τὸν ἑαυτό του αὐτὸ τὸν τιμητικὸ ρόλο.«Ἡ Ἑλλάδα, ἔγραφε ἀπὸ τὸ νησὶ τῆς ἐξορίας, περιμένει ἕναν ἐλευθερωτή... Ἕνα ὡραῖο στεφάνι δόξας... Θὰ χαράξη τ' ὄνομά του πλάϊ στὰ ὀνόματα τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Ζύγωσα πολύ... Ὅταν κατὰ τὴν ἐκστρατεία μου στὴν Ἰταλία, ἔφτασα στὶς ἀκτὲς τῆς Ἀδρια-

Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη ἀρνήθηκε νὰ φιλοξενηθῆ στὴν ἀγγλικὴ πρεσβεία, παρὰ τὶς πιέσεις τοῦ πρεσβευτῆ Adair. Ἤθελε νὰ διατηρήση τὴν ἐλευθερία του.

Στὶς 14 Ἰουλίου μπαρκάρησε, μαζὶ μὲ τὸν Hobhouse, στὴν ἀγγλικὴ φρεγάτα. Ὁ συνοδοιπόρος θὰ γύριζε στὴν Ἀγγλία μαζὶ μὲ τὸν πρεσβευτή, ὁ ποιητὴς ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐπισκεφθῆ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴν Ἑλλάδα[1].

Βγῆκε στὴ Τζιὰ μὲ τὴ συνοδεία του: δυὸ Ἀρβανίτες, ἕνα τάταρη καὶ τὸν Ἄγγλο ὑπηρέτη του. Φτάνοντας στὴν Ἀθήνα ἔγραψε στὴ μητέρα του: «Αὐτὸς ὁ τόπος μοῦ ἄρεσε περισσότερο ἀπὸ ὅσους εἶδα ὡς τώρα»[2]. Καὶ λίγες μέρες ἀργότερα ἀπὸ τὴν Πάτρα: «Νοιώθω δική μου τὴν Ἑλλάδα, πάω νὰ δῶ τὰ χώματά μου, τὴ θάλασσά μου, τὰ βουνά μου. Εἶναι οἱ μόνες γνωριμίες ποὺ μοῦ κάνουν καλό»[3].

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθήνα θὰ ἐγκαταλείψη τὸ σπίτι τῆς Μακρῆ καὶ θὰ ἐγκατασταθῆ στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων πλάϊ στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους. «Ἔχω τὸν Ὑμηττὸ μπροστά μου, τὴν Ἀκρόπολη πίσω μου, τὸ ναὸ τοῦ Διὸς στὰ δεξιά μου, τὸ Στάδιο ἀπέναντι, τὴν πόλη ἀριστερά»[4].

Στὴν Ἀθήνα βρῆκε μιὰ ὁλόκληρη παροικία Εὐρωπαίων περιηγητῶν.

τικῆς, ἔγραφα στὸ Διευθυντήριο πὼς εἶχα μπροστά μου τὸ βασίλειο τοῦ Ἀλέξανδρου. Ἀργότερα δημιούργησα δεσμοὺς μὲ τὸν Ἀλήπασα, κι᾽ὅταν ἡ Γαλλία κατέλαβε τὴν Κέρκυρα βρέθηκαν ἐφόδια γιὰ μιὰ στρατιὰ 40 - 50.000 ἀνδρῶν. Ἔδωσα ἐντολὴ νὰ ἑτοιμάσουν χάρτες τῆς Μακεδονίας, τῆς Σερβίας, τῆς Ἀλβανίας». Ὅλα αὐτά, ὡστόσο, δὲν ἔχουν καμμιὰ σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ὁ Ναπολέων δὲν «ζύγωσε» ποτὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων. Δὲν ἐπιθυμοῦσε κἂν τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία. Τὰ ἀπομνημονεύματά του σκόπευαν ἀποκλειστικὰ στὴν ὑστεροφημία. Ἡ πολιτική του στὴν Ἀνατολὴ θεμελιωνόταν στὴν ἀκεραιότητα τῆς Τουρκίας καὶ τὴν ἀναχαίτιση κάθε πρωτοβουλίας τῶν Ρώσων νοτιώτερα ἀπὸ τὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ἔβλεπε τὴν Ἑλλάδα μόνο σὰν ἑστία ἀντιπερισπασμοῦ, σὰν ἐφεδρεία αἵματος γιὰ τὴν ὑποβοήθηση τῆς πολιτικῆς του στὴν Ἀνατολή. Ὁ Ναπολέων ἐνδιαφερόταν ὄχι μονάχα γιὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προάσπιση τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας. Ἔγραφε τὸ 1802, μετὰ τὴν ἀναγόρευσή του σὲ ἰσόβιο ὕπατο, στὸν σουλτάνο Σελίμ: «Ξύπνα Σελίμ! Ἔπαψες νὰ βασιλεύῃς; Κάλεσε στὴν κυβέρνηση φίλους σου, διῶξε τοὺς προδότες! Κύττα νὰ ἐμπιστεύεσαι τοὺς ἀληθινοὺς φίλους σου, ἀλλιῶς θὰ χάσῃς τὴ χώρα σου, τὴ θρησκεία σου» (*E. Driault - M. Lheritier*, Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, Paris 1925, τ. Α', σ. 37).

1. Εἶχαν ψυχρανθῆ λίγο οἱ σχέσεις τους. Τοὺς χώριζαν βαθύτατες πνευματικὲς ἀντιθέσεις. Ἐξομολογιόταν ὁ Byron στὴ μητέρα του: «Εἶμαι πολὺ εὐχαριστημένος ποὺ ἀπόμεινα γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ μόνος. Τὸν εἶχα βαρεθῆ. Δὲν εἶναι κακός, ἀλλὰ νά, ὁ χαρακτήρας του μὲ ὁδηγεῖ στὴ μοναξιὰ» (25 Ἰουλίου 1810, *Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 236). Ἀνησυχεῖ ὡστόσο: «Μὴν πιστεύετε λέξη ἀπὸ ὅσα θὰ σᾶς πῆ», γράφει στὸν Drury (7 Ἰουλίου, *Moore*, σ. 227-228). «Ἑτοιμάστε τ' ἀφτιά σας νὰ σᾶς τὰ διηγηθῶ ἐγώ, ἂν θέλετε νὰ μάθετε τὴν ἀλήθεια».

2. Γράμμα τῆς 25 Ἰουλίου 1810, *Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 236.

3. *Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 238.

4. An unpublished letter written by Lord Byron from Athens, Annual of the Br. School at Athens, τ. XXII, σ. 108.

Κυριαρχοῦσαν οἱ Ἄγγλοι Ἀνάμεσά τους γνώριμοι ἀπὸ τὸ Καίμπριτζ[1]. Κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη σεργιάνιζαν Βρεταννοὶ ἀριστοκράτες[2], φιλόλογοι, ἀρχαιολάτρες, ἀρχαιοσυλλέκτες, ἀρχαιολόγοι[3], ἀρχαιοκάπηλοι, καλλιτέχνες[4], ἀρχιτέκτονες καὶ ἁπλοὶ ταξιδιῶτες.

Ἔπαιρνε μέρος στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνικὴ ζωή[5], κι' εἶχε κιόλας ἀρχίσει νὰ μιλάῃ ἑλληνικά[6]. Κατέχω ἀνεκτὰ τὰ ἰταλικὰ καὶ τὰ νέα ἑλληνικά, ἔγραφε στὴ μητέρα του. «Μπορῶ νὰ δίνω ἐντολὲς καὶ νὰ συζητῶ ἀρκετὰ γιὰ ἕνα λογικὸ ἄνθρωπο»[7].

Λίγες μέρες ἀργότερα ἔγραφε πὼς μιλάει μὲ εὐχέρεια τὰ ἰταλικά[8]. Γιὰ τὰ ἑλληνικά του ὅμως ἔδειχνε μετριοφροσύνη[9]. Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι μποροῦσε κάπως νὰ συνεννοηθῇ. Ἄλλωστε εἶχε καλὸ δάσκαλο τῶν ἑλληνικῶν: τὸν Μαρμαροτούρη.

Τὸ 1823, κατὰ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα, ἔγραφε: «Ὅταν ἄφησα τὴν Ἑλλάδα τὸ 1811 μποροῦσα νὰ κελαηδάω θαυμάσια ἑλληνικά»[10]. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Byron εἶχε μεγάλη εὐχέρεια στὴ γλωσσομάθεια. Ἔπειτα, ἐπὶ ἑνάμιση χρόνο ἄκουγε παντοῦ ἑλληνικά[11]. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι εἶχε

---

1. Ὁ Henry Gally Knight (1786-1846). Ἔγινε ἀργότερα γνωστὸς μὲ τὰ συγγράμματά του περὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ John Nicholas Fazakerly (1787-1852), φιλόλογος καὶ ἀρχαιολόγος. Θὰ ἐκλεγῇ ἀργότερα βουλευτής. Ὁ Charles Robert Cockerell (1788-1863), ἀρχιτέκτονας. Ὁ John Foster (1787-1846), ἀρχιτέκτονας ἀπὸ τὸ Λίβερπουλ. Ὁ Stanford Graham (1788-1852), ἀπόφοιτος τοῦ Eton, ἀργότερα βουλευτής. Ὁ John Fiott (1783-1866), τοῦ Καίμπριτζ, ἀρχαιοσυλλέκτης. Ὁ William Haygarth (1784-1825), ἀπόφοιτος τοῦ Καίμπριτζ.

2. Ὅπως ὁ North (ὁ λόρδος Γκίλφορντ), ὁ μόνος ποὺ δὲν ἦταν νέος, ὁ λόρδος Sligo, ἡ λαίδη Stanhope κ. ἄ.

3. Οἱ Δανοὶ Peter Oluf Brönsted καὶ George H. C. Koes.

4. Ὁ βαρῶνος Jacob Linckh (1787-1841) ἀπὸ τὴ Βυρτεμβέργη. Τὸν εἶχε προσλάβει ὁ Byron γιὰ νὰ ζωγραφίζῃ διάφορα ἀξιοθέατα. Ὁ Otto Magnus Freiher von Stackelberg (1787-1837), ὁ Karl Freiher Haller von Hallerstein (1774-1817). Βλ. γράμμα τῆς 20 Ἰανουαρίου 1811 στὸν Hodgson ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

5. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Cazenove* ποὺ βρισκόταν ἀρχὲς Μαρτίου 1811 στὴν Ἀθήνα διηγιέται πὼς ὁ Byron ἔδωσε χορὸ καὶ «σουπὲ» στὸ σπίτι τοῦ Λογοθέτη, ὅπου εἶχαν συγκεντρωθῆ καὶ πολλὲς Ἑλληνίδες. (A narrative of two parts, London 1813, σ. 221).

6. Συνήθιζε νὰ ὑπογράφῃ τὶς ἐπιστολές του ἑλληνικά: Μπαίρων.

7. 14 Ἰανουαρίου 1811. Σ' ἕνα γράμμα στὸ φίλο του Hodgson ἀναγγέλλει ὅτι ἀπέλυσε τὸν διερμηνέα. «Μὲ τὰ λεβαντίνικα (lingua franca), τὰ λίγα κουτσορωμαίικα καὶ τὶς τούρκικες βλαστήμιες ποὺ ἔμαθα νοιώθω ἐπάρκεια στὶς σχέσεις μου μὲ τὸ ἄλογό μου καὶ τὸν ἠλίθιο ὑπηρέτη μου!».

8. 20 Ἰανουαρίου 1811, στὸν Hodgson.

9. Στὸν Murray, τὴν ἴδια μέρα.

10. Στὸν Charles Berry.

11. *Panos Morphopoulos*, Byron's Translation and Use of Modern Greek Writings (Modern Language Notes, LIV. 5, May 1939, σ. 320-321).

μεταφράσει στὴν ἀγγλικὴ νεοελληνικὰ τραγούδια καὶ τὴν ἑλληνικὴ Μασσαλιώτιδα.[1]

Κάθε μέρα κατέβαινε στὸ Κάτω Συντριβάνι κι' ἔκανε συντροφιὰ μὲ τοὺς Τούρκους ἀγάδες, μὲ τοὺς Φραγκαθηναίους καὶ τοὺς Ρωμιοὺς ἄρχοντες[2]. Στὸ μοναστήρι γίνονταν γλεντοκόπια μὲ Τούρκους καὶ φραγκοπαπάδες. «Προχθὲς ὁ βοεβόδας τῆς 'Αθήνας δείπνησε μαζί μου κι' ἔγινε σκνίπα ἀπὸ τὸ ρούμι. 'Επειδὴ εἶχε μεθύσει κι' ὁ ἡγούμενος γλεντήσαμε θαυμάσια»[3].

Οἱ βιογράφοι του μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἀκολουθοῦσε μὲ πεῖσμα δίαιτα γιὰ ἀδυνάτισμα, ὅτι τὸ συνηθισμένο του ποτὸ ἦταν ξιδόνερο καὶ ὅτι σπάνια ἔτρωγε ἄλλο τίποτα ἀπὸ ρύζι. 'Ωστόσο σ' ἕνα γράμμα του διαβάζουμε: «Τρώγω κάθε μέρα μπεκάτσες καὶ μπαρμπούνια»[4].

Τέλη 'Ιουλίου 1810 πραγματοποιεῖ τὸ πρῶτο ταξίδι στὸ Μωριά[5]. 'Η περιήγηση κράτησε δυὸ μῆνες. Στὴν Κόρινθο ὁ μπέης ἀρνήθηκε νὰ παραχωρήση στὸν Byron τὸ κατάλληλο κατάλυμα κι' ὁ ποιητὴς ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγη σὲ μιὰ τρώγλη. Στρώνεται ἀμέσως καὶ γράφει μιὰ ὀργίλη διαμαρτυρία καὶ τὴ στέλνει μὲ τὸν λόρδο Sligo, τὸν συνταξιδιώτη του, στὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη Stratford Canning ἀξιώνοντας «ἂν ὄχι νὰ τιμωρηθῆ, τουλάχιστον νὰ ἐπιπληχθῆ αὐτὸ τὸ σουνουτεμένο παλιόσκυλο».

Στὴν Τρίπολη ὁ Βελὴ πασὰς τὸν ὑποδέχτηκε πιὸ θερμὰ ἀπὸ τὸν πατέρα του. Τοῦ χάρισε ἕνα θαυμάσιο ἄλογο ἀποκαλώντας τον φίλο καὶ ἀδερφό. 'Αλλὰ ὁ Byron ἔνοιωθε ἐνόχληση ποὺ ὁ πασὰς ἅπλωνε κάθε τόσο τὸ χέρι, τὸν ἀγκάλιαζε ἀπὸ τὴ μέση σὲ δημόσιο χῶρο καὶ τοῦ ἔσφιγγε τὸ μπράτσο, ἐκδήλωση ἰδιαίτερης εὐαρέσκειας.

«Τὴν πρώτη φορὰ ποὺ τὸν συνάντησα μὲ δέχτηκε ὄρθιος καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρησή μου μὲ συνόδεψε ὣς τὴν πόρτα λέγοντάς μου ὅτι εἶμαι «παλληκάρι» καὶ «ὄμορφο παιδί»[6].

---

1. *Στέφ. Φασουλάκη*, 'Ο Βύρων ἐπικριτὴς τοῦ Χριστόπουλου, 'Ερανιστής, τεῦχος 58, 'Ιανουάριος - 'Απρίλιος 1973, σ. 120. Γιὰ τὴν ἑλληνομάθεια τοῦ Byron βλ. ἐπίσης *C.M. Dawson*, καὶ *A. E. Raubitschek*, A Greek Folksong Copied for Bord Lyron, «Hesperia», ΙΔ' (1945), σ. 33-57, *S. B. Libjegren*, Lord Byron and the Romaic Language, Leipzig 1953, σ. 228-230.

2. 'Εκεῖ συνέβη καὶ τὸ ἐπεισόδιο ποὺ ἀφηγεῖται ὁ Κων. Ράδος στὸν «Αἰώνα» τοῦ Φιλήμονα γιὰ τὸν Νικολάκη Σαρρῆ καὶ τὴ «λάμια τῆς 'Αθήνας» (πηγὴ ὁ ἀνηψιός του Νικ. Ζαχαρίτσας πού, παιδὶ τότε, εἶχε παρακολουθήσει τὴ σκηνή). Τὸ ἐπεισόδιο ἀνέφεραν ὕστερα ὁ Καμπούρογλου καὶ ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς Atchley (βλ. *Κων. Ράδου*, 'Ο λόρδος Μπάϊρον τὸ 1810, 'Η «Λάμια τῆς 'Αθήνας», 'Ελληνικὴ Δημιουργία, τ. Ζ' [1951], σ. 599-601).

3. Στὸν Hodgson (20 'Ιανουαρίου 1811).

4. *William A. Borst*, Lord Byron's first Pilgrimage, London 1948, σ. 159.

5. Στὴν ἀγγελία γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς «Πολιορκίας τῆς Κορίνθου» γράφει ὅτι μεταξὺ 1809 καὶ 1811 πέρασε ὀχτὼ φορὲς τὸν 'Ισθμὸ (*Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 239 σημ.).

6. 'Ελληνικὰ στὸ κείμενο. Γράμμα στὸν Hobhouse ἀπὸ Τριπολιτσὰ *Quenell*, ἔνθ

Στὸ δεύτερο ταξίδι στὴν Πάτρα ἔπεσε ἄρρωστος βαριά. Ἴσως ἀπὸ τὶς ταλαιπωρίες τοῦ ταξιδιοῦ, ἴσως ἀπὸ τὸ νοσηρὸ κλίμα τῆς περιοχῆς. Τὰ συμπτώματα ἦταν τὰ ἴδια μ' ἐκεῖνα ποὺ 14 χρόνια ἀργότερα, στὸ Μεσολόγγι, θὰ τὸν στείλουν στὸν τάφο. Γιὰ τὶς ταλαιπωρίες του θεωρεῖ ὑπεύθυνο τὸ γιατρὸ Ρωμανέλλη[1].

«Ἐδῶ θερίζει μιὰ ἐνδημικὴ ἀρρώστια. Ὅταν φυσάει ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ χτυπάει μικροὺς καὶ μεγάλους καὶ κυρίως τὰ νεογέννητα. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχουν δυὸ γιατροί: ὁ ἕνας καμαρώνει γιὰ τὴ μεγαλοφυία του (δὲν ἔχει διόλου σπουδάσει) κι' ὁ ἄλλος[2] γιὰ μιὰ ἐκστρατεία ποὺ ἔκανε στὰ νιάτα του ἐναντίον τῶν ἀρρώστων τοῦ Ὀτράντο, μὲ μεγάλη ἐπιτυχία. Μόλις ἔνοιωσα νἄρχεται τὸ κακὸ διαμαρτυρήθηκα σ' αὐτοὺς τοὺς δολοφόνους, ἀλλὰ τί νὰ κάνω ὁ δύστυχος, ἔτσι ἐξαντλημένος, θερμασμένος, καβουρντισμένος, πνιγμένος στὸν ἱδρώτα ὅπως ἤμουν; Πάλαιψα μὲ νύχια καὶ μὲ δόντια, ἀλλὰ ὁ Ἄγγλος πρόξενος, ὁ τάταρής μου, οἱ Ἀρβανίτες, ὁ δραγουμάνος, μοῦ ἐπέβαλαν μὲ τὴ βία ἕνα γιατρό, ποὺ ἐπὶ τρεῖς μέρες μὲ ἀφάνισε στὰ ἐμετικὰ καὶ στὰ κλύσματα καὶ παρὰ λίγο νὰ παραδώσω τὸ πνεῦμα. Σ' αὐτὴ τὴν ἀξιοθρήνητη κατάσταση ἔγραψα τὸν ἐπιτάφιό μου:

Ἡ νιότη, ἡ Φύση κι' ὁ Δίας ὁ ἐλεήμων
πάλαιψαν νὰ κρατήσουν τὸ λύχνο μου ἀναμμένο.
Μὰ ὁ Ρωμανέλλης, πιὸ δυνατός,
τὸν ἔσβησε νικώντας καὶ τοὺς τρεῖς[3].

Στὴν περιοδεία τὸν συνόδευαν δυὸ σωματοφύλακες. Ἕνας Ἀρβανίτης χριστιανός, ὁ Βασίλης, συστημένος ἀπὸ τὸν Ἀλή, κι' ἕνας Μουσουλμάνος, ὁ Ντερβὶς Ταχήρ.

«Αὐτοὶ οἱ δυὸ μοῦ ἔσωσαν τὴ ζωὴ ὅταν ἀρρώστησα ἀπὸ θέρμες στὸ Μωριά. Ἀπείλησαν τὸ γιατρὸ πὼς θὰ τοῦ ἔκοβαν τὸ κεφάλι ἂν μέσα σὲ τακτὴ προθεσμία δὲν γιάτρευε τὸ ἀφεντικό τους. Σ' αὐτὴ τὴν παρηγορητικὴ μεταθα-

---

ἀν., σ. 78). Στὸ ἴδιο γράμμα προσθέτει σὲ ὑστερόγραφο: «Τὸν θυμᾶσαι τὸν νεαρὸ Μπότσαρη στὰ Γιάννενα; Εἶναι τσανάκι τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Καλὰ ἔλεγε ὁ Ὀβίδιος nil admirare» (ἔνθ' ἀν., σ. 79).

1. Ἦταν ὁ Δημήτρης Ρωμανέλλης, ἀπὸ τὰ σημαίνοντα πρόσωπα τῆς Πάτρας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ὁ γιός του Παῦλος Ρωμανέλλης, γιατρὸς ἐπίσης καὶ καλὸς ἐπιστήμονας, ἀναφέρεται σ' ἕνα ἐρωτικὸ στιχούργημα:

Στεῖλτε φωνάχτε τοῦ γιατροῦ, τοῦ γιοῦ τοῦ Ρωμανέλλη
νὰ μοῦ γιατρέψη τὸ γιαρὰ κι' ἂς πάρη ὅσα θέλει.

(*Δ. Α. Πετρόπουλου*, Παλαιὸ στιχούργημα τῶν Πατρῶν καὶ οἱ Ρωμανέλληδες, Πελοποννησιακά, τ. Γ' - Δ' [1958-59], σ. 317-325). Βλ. ἐπίσης *Σπ. Δὲ Βιάζη*, Παῦλος Ρωμανέλλης, Κερκ. Ἡμερολόγιον, Κέρκυρα 1912, σ. 3-5.

2. Ὁ ἄλλος ἦταν κατὰ τὸν *Κ. Τριανταφύλλου* (Ἱστορικὸν Λεξικὸν Πατρῶν, Πάτραι 1959) ὁ Σικελιανὸς (Σιτζηλιάνος).

3. Γράμμα στὸν Hodgson, 3 Ὀκτωβρίου 1811 (*Moore*, ἔνθ' ἀν., σ. 239-240).

νάτια ἱκανοποίηση καὶ στὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὰ γιατρικὰ τοῦ γιατροῦ Ρωμανέλλη χρωστάω τὴν ἀνάρρωσή μου»[1].

Η ΓΝΩΡΙΜΙΑ τοῦ Byron μὲ τοὺς Ἕλληνες ἔγινε σιγὰ-σιγὰ καὶ τὰ αἰσθήματά του, οἱ κρίσεις του πέρασαν ἀπὸ διαδοχικὰ στάδια. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος περιηγητὴς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ποὺ ἀνακάλυψε τὸν ἑλληνικὸ λαό. Ὅλοι οἱ ξένοι ἐνθουσιάζονταν μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ περιφρονοῦσαν τοὺς Ἕλληνες[2]. Τὶς ἴδιες ἀντιδράσεις εἶχε ἀρχικὰ καὶ ὁ Byron. Ἔγραψε τὸ ποιητικό του ἡμερολόγιο, τὸ δεύτερο ᾆσμα τοῦ Childe Harold, ποὺ ἀναφέρεται στὴν Ἑλλάδα, πρὶν ἀκόμα καλογνωρίση τοὺς κατοίκους της. Ἐνατένιζε, ὅπως ὁ Chateaubriand στὸ «Ὁδοιπορικό» του, μὲ ρωμαντικὴ ὅραση τὸν ἔνδοξο ἀρχαῖο κόσμο. Δὲν ἐρευνοῦσε τὰ ἀντικείμενα, δὲν πρόσεχε τὰ πρόσωπα, ὅλα τὰ ἔβλεπε ἀπὸ ἀπόσταση, μιὰ γάζα ὑψωνόταν μπροστὰ στὰ μάτια, κυττοῦσε μὲ βλέμμα ὀνειροπόλο τὰ ἀντικρινὰ βουνά.

Ἡ Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε τὸ λίκνο τῆς ἐλευθερίας, τὴν πηγὴ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἄβυσσος ὅμως χώριζε ἐκεῖνο τὸ περίλαμπρο ἔθνος καὶ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Μὲ ἀπόγνωση ἔβλεπε ὁ ποιητὴς τὴν κατάπτωση τῶν Νεοελλήνων. Παντοῦ ζόφος.

Στὴν ἀρχὴ παρασυρόταν ἀπὸ τὰ ἐπιφαινόμενα καὶ θαύμαζε τοὺς Τούρκους[3]. Ἦταν ἄλλωστε τῆς μόδας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία ὁ ἐξωτισμὸς τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ Byron δὲν πίστευε πὼς οἱ Ἕλληνες εἶχαν τὴ θέληση καὶ τὴ δύναμη νὰ διεκδικήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Σ' αὐτὸ εὐθυγραμμιζόταν μὲ τοὺς ἄλλους ξένους ποὺ χλεύαζαν καὶ καταφρονοῦσαν τὸ νέο Ἑλληνισμό. Ἔβλεπε κι' αὐτὸς παντοῦ τὸ στίγμα τῆς αἰώνιας δουλείας, τὴν καταισχύνη, τὸν ἐκφυλισμό. Ἀλλὰ σιγὰ-σιγὰ ἀποκτᾶ συνείδηση τῶν ἀνακατατάξεων καὶ τῶν μετασχηματισμῶν ποὺ συντελοῦνται κάτω ἀπὸ τὴν πετρωμένη καὶ ἀμετακίνητη ἐπιφάνεια. Προχωρεῖ στὴν οὐσία τοῦ προβλήματος, ἀντιλαμβάνεται πὼς οἱ Ἕλληνες μποροῦν καὶ πρέπει νὰ ἐλευθερωθοῦν. Καὶ τελικὰ προσηλώνεται στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση μὲ πάθος.

---

1. Σημ. στὸν Childe Harold (Poetical Works, London 1935 σ. 860). Γιὰ τὸν Ἀρβανίτη τὸν Βασίλη ἔγραφε: «Ἦταν πολὺ θεοφοβούμενος. Ἔνοιωθε βαθύτατο σεβασμὸ στὴν Ἐκκλησία ἀλλὰ καθόλου στοὺς λειτουργούς της. «Ἡ ἐκκλησία», ἔλεγε, «εἶναι ἱερή, οἱ παπάδες μας εἶναι κλέφτες».

2. *E. Prothero*, Lord Byron, Letters and Journals, London 1964, τ. ΣΤ', σ. 444.

3. Ἔγραφε: «Στὶς χρηματικὲς συναλλαγὲς μὲ μουσουλμάνους διαπίστωσα πάντοτε ἀπόλυτη ἐντιμότητα καὶ ἀφιλοκέρδεια... Δὲν ὑπάρχει πιὸ ἔντιμος, πιὸ εὐπροσήγορος καὶ πιὸ μεγαλόφρων ἄνθρωπος ἀπὸ ἕναν ἀληθινὸ Τοῦρκο ἀγὰ τῆς ἐπαρχίας ἢ μουσουλμάνο τῆς ὑπαίθρου... Τοὺς κατηγοροῦν γιὰ ἀμάθεια. Ἀμφιβάλλω ὅμως ἂν ὑπάρχουν ἔθνη, μὲ ἐξαίρεση τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία, ποὺ ὑπερτεροῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὶς χρήσιμες γνώσεις» (*Harold Bowen*, British contributions to Turkish Studies, London 1945, σ. 34).

Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ ὡστόσο γίνεται ἀργὰ καὶ μὲ διάφορες διακυμάνσεις. Ἡ μακροχρόνια παραμονή του στὴν Ἀθήνα θὰ παίξη μεγάλο ρόλο. Τὸν γοήτευε ἡ παρουσία του στοὺς ἔνδοξους χώρους τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ δὲν ξόδευε τὴν ἐνεργητικότητά του σὲ ἀρχαιολογικὲς ἀναδιφήσεις, σὲ γεωγραφικὲς καὶ τοπογραφικὲς ἔρευνες, στὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων κειμένων. Οἱ ἐπιστολές του δὲν ἀποκαλύπτουν τὶς πραγματικὲς ἀσχολίες του, ἔχουν ἕνα περιστασιακό, εὔθυμο τόνο. Ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ λαό, μελετοῦσε, πλούτιζε τὶς γνώσεις του, μάθαινε ἑλληνικά, ἐνημερωνόταν γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Ὀνειροπολοῦσε ἀλλὰ καὶ διαμόρφωνε τὴν πολιτική του σκέψη.

Ἔβλεπε στὴν Ἑλλάδα τὴ χώρα τῶν μεγάλων ἀντιθέσεων. Μὲ τὸ πολὺ λαμπερὸ καὶ τὸ πολὺ ζοφερὸ στοιχεῖο[1].

Στὴν ἀρχὴ ἦταν ἀνελέητος. «Μ' ἀρέσουν οἱ Ἕλληνες. Εἶναι γοητευτικοὶ κατεργαρέοι μὲ ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῶν Τούρκων ἀλλὰ χωρὶς τὸ θάρρος τους»[2]. Χαρακτηρίζει τοὺς Ἕλληνες ἀπολίτιστους, φιλοχρήματους, πολυλογάδες. Ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ Ἕλληνες, γράφει σὲ μιὰ σημείωση τοῦ Childe Harold, ἀποτελοῦν ἕνα μελαγχολικὸ παράδειγμα τοῦ στενοῦ δεσμοῦ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν ἠθικὸ ἐκφυλισμὸ καὶ τὴν ἐθνικὴ κατάπτωση. Στὴν ἀρχὴ τοῦ «Γκιαούρ» μιλάει μὲ καταφρόνηση καὶ θλίψη γιὰ τὴν παρακμὴ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Ἀποδίδει τὸν βαθμιαῖο ἐκφυλισμὸ τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐθελοδουλία. Θὰ μποροῦσαν νὰ κατακτήσουν τὸν ἐχθρό τους ἂν δὲν εἶχαν ὡριμάσει γιὰ τὴν ὑποταγή. Τώρα δὲν εἶναι γιὰ τίποτα ἄξιοι ἔξω ἀπὸ τὸ ἔγκλημα. Δὲν ἔχουν οὔτε τὴν ἀρετὴ τῶν ἀγρίων ποὺ εἶναι προτιμότεροι ἀπὸ τὰ ἀνάξια γιὰ ἐλευθερία ἀνδράποδα.

Αὐτὲς οἱ ἐξουθενωτικὲς ἑρμηνεῖες, τὰ περὶ ἐκφυλισμοῦ καὶ παρακμῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀδυναμίας νὰ διεκδικήσουν τὴν ἐλευθερία τους, βρίσκονταν μέσα στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς καὶ ἐπηρέαζαν τὴν Κοινὴ Γνώμη, τὴ λογοτεχνία, τοὺς ταξιδιῶτες, τοὺς πολιτικούς[3].

Ὁ Byron ἐπισημαίνει τὰ ἐλαττώματα τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ ἀναγνωρίζει καὶ τὶς ἀρετές τους. Στὴν ἀνακάλυψη αὐτῶν τῶν ἀρετῶν ἔπαιξε ρόλο ὁ βαθύτατος φιλελευθερισμός του καὶ τὸ ὀξύτατο πολιτικό του κριτήριο. Ἐνῶ οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητές, σπουδασμένοι καὶ ἀρχαιολάτρες, πίστευαν, κατεβαίνοντας στὴν Ἑλλάδα, πὼς θὰ συναντήσουν τοὺς ἥρωες τοῦ Πλούταρχου, ὁ Byron, ὁ ποιη-

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 361-362.
2. Ἐπιστολὴ στὸν Drury, 3 Μαΐου 1810 (*Quenell*, ἔνθ' ἀν., σ. 65).
3. Ἀκόμα καὶ κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του ὁ Byron εἶχε λόγους νὰ εἶναι δυσαρεστημένος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. «Τὸν ἐνοχλοῦσαν», γράφει ὁ συνταγματάρχης Leicester Stanhope, «οἱ ἀγριότητές τους, οἱ χρηματικὲς ἀξιώσεις καὶ ἡ ἀθέτηση τῶν ὑποχρεώσεων» (*Vuliamy*, Byron, London 1948, σ. 239). «Εἶναι ἴσως ὁ πιὸ ἐξαχρειωμένος καὶ πιὸ παραμελημένος λαὸς τοῦ κόσμου», θὰ πῆ ἀργότερα στὸ γιατρό του (*Julius Millingen*, Memoirs of the affairs of Greece, London 1831, σ. 6).

τής, ἀποδείχτηκε πιὸ θετικός, πιὸ ρεαλιστής. Πατοῦσε γερὰ στὸ χῶμα. Οἱ ἄλλοι ἔφευγαν μὲ πικρὴ ἀπογοήτευση, ὁ Byron ἔμεινε. Ἔμεινε καὶ ὑπερασπίστηκε τοὺς Ἕλληνες.

Μιλοῦσε σαρκαστικὰ καί, μερικὲς φορές, σὲ μισελληνικοὺς τόνους. Ἔτρεφε ἀμφιβολίες γιὰ τὶς ἀρετὲς τῶν νέων Ἑλλήνων καὶ τὶς προοπτικὲς τῆς ἐλευθερίας. Ὡστόσο δὲν τοὺς ἀντίκρυζε σὰν σχολαστικὸς φιλόλογος ἢ ἀρχαιολόγος ποὺ ἐπισημαίνει τὴν ἐξαφάνιση ἑνὸς μεγάλου ἔθνους καὶ ἐξυμνεῖ τὸ παρελθὸν παρωδώντας τὸ παρόν. Γιὰ τὸν Byron τὸ ἔνδοξο παρελθὸν ἔπρεπε νὰ ἀποτελέση κίνητρο γιὰ σύγχρονους ἄθλους.

Ὅλοι οἱ ξένοι ποὺ βρίσκονταν στὴν Ἀθήνα τὸ 1809-1811 μιλοῦσαν γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες μὲ περιφρόνηση. Ὁ Byron ἀντιμετώπισε μὲ σθένος τὶς ἐπικρίσεις. Τοῦ ἔλεγε ὁ Fauvel, ὁ Γάλλος πρόξενος ποὺ ζοῦσε στὴν Ἀθήνα ὁλόκληρες δεκαετίες, προβάλλοντας τὴν προσωπική του γνώση καὶ ἐμπειρία, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἀξίζουν τὴν ἐλευθερία ἐπειδὴ ἔχουν ἐξαχρειωθῆ καὶ ἐθνικὰ καὶ ἀτομικά.

Σχολιάζει ὁ Byron: «Ξεχνάει ὁ Fauvel ὅτι αὐτὸς ὁ ἐκφυλισμὸς ὀφείλεται σὲ αἴτια ποὺ μονάχα μὲ τὸ μέσο ποὺ ἐκεῖνος ἀποδοκιμάζει εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν». Δηλαδὴ μὲ τὴν ἀπελευθέρωσή τους.

Ὁ Roque, Γάλλος ἔμπορος ἐγκατεστημένος στὴν Ἀθήνα, διαβεβαίωνε τὸν Byron μὲ διασκεδαστικὴ σοβαρότητα:

—Σέρ, οἱ Ἕλληνες εἶναι τὸ ἴδιο σκυλολόϊ ὅπως καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Θεμιστοκλῆ.

Ὁ ποιητὴς σχολιάζει εἰρωνικά: «Ἔτσι εἶναι. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐξόρισαν τὸν Θεμιστοκλῆ, οἱ σύγχρονοι ἐξαπάτησαν τὸν κύριο Roque. Αὐτὴ ἡ μεταχείριση ἐπιφυλάσσεται πάντοτε στοὺς μεγάλους ἄνδρες»

Ἀπαντοῦσε μὲ ὀξύτητα καὶ στοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους, τοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους στὴν Ἑλλάδα ἢ τοὺς διαβατικοὺς ποὺ κατηγοροῦσαν τοὺς Ἕλληνες γιὰ ἐξαχρείωση. Μαστίγωνε τὴ συνήθειά τους νὰ γενικεύουν.

«Τὴν ἴδια ἀκριβῶς γνώμη θὰ εἶχε καὶ ἕνας ξένος ἐγκατεστημένος στὴν Ἀγγλία. Θὰ καταδίκαζε ὁλόκληρο τὸ βρεταννικὸ ἔθνος ἐπειδὴ τὸν γέλασε ὁ λακές του ἢ ἐπειδὴ φούσκωσε τὸ λογαριασμὸ ἡ πλύστρα του»[1].

---

1. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι περιηγητὲς κατηγοροῦν τοὺς Ἕλληνες γιὰ ἀγραμματοσύνη ἐνῶ καὶ στὶς δικές τους χῶρες, ποὺ δὲν ζοῦσαν κάτω ἀπὸ ξενικὸ ζυγό, βασίλευε ὁ ἀναλφαβητισμός. Κι' ὄχι μόνο τὸ 1810. Διαπρεπὴς Γάλλος λαογράφος ἔλεγε τὸ 1964 σὲ ἀνακοίνωσή του στὸ παγκόσμιο συνέδριο λαογραφικῶν ἐρευνῶν: «Ὅταν σὲ ἡλικία 20 χρόνων πῆρα μέρος στὸν Α' παγκόσμιο πόλεμο βρέθηκα ἀνάμεσα σὲ στρατιῶτες ἐντελῶς ἀναλφάβητους. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς συναδέλφους μου Νορμανδοὺς καὶ Βρετόνους ἦταν ἀγράμματοι κι' ὅταν ἤθελαν νὰ ὑπογράψουν χάραζαν μὲ χέρι διστακτικὸ ἕνα σταυρὸ» (*André Varagnac*, Les causes de la décadence du folklore dans les pays industriels, IV International Congress for Folk-Narrative Researche in Athens; ἔκδ. Λαογραφίας, Athens 1965, σ. 600).

'Ο Byron ἀρνιέται νὰ παραδεχτῆ ὅτι «ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες εἶναι κακοὶ δὲν θὰ γίνουν ποτὲ καλύτεροι. 'Ο Eton καὶ ὁ Sonnini μᾶς ξεστράτισαν μὲ τοὺς πανηγυρικούς τους. 'Αλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Pauw καὶ ὁ Thornton ταπεινώνουν τοὺς Ἕλληνες περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἐπιτρέπουν τὰ ἐλαττώματά τους».

'Ο Byron εἶναι εὐαίσθητος, διεισδυτικός, ἀνατόμος ψυχῶν. «Οἱ Ἕλληνες εἶναι δύστροποι γιατὶ ἀμύνονται. Ἔχουν τόσο ξεσυνηθίσει τὴν καλωσύνη, ποὺ ὅταν καμμιὰ φορὰ τὴ συναντοῦν, τὴ βλέπουν μὲ ὑποψία, ὅπως τὸ σκυλὶ ποὺ συχνὰ δαγκώνει τὰ δάχτυλα ποὺ θέλουν νὰ τὸ χαϊδέψουν. «Εἶναι ἀχάριστοι, κραυγαλέα, ἐπαίσχυντα ἀχάριστοι». Αὐτὴ εἶναι ἡ γενικὴ κατακραυγή. 'Αλλά, γιὰ ὄνομα τῆς Νέμεσης. Γιατί νὰ χρωστοῦν εὐγνωμοσύνη; Ὑπῆρξε ποτὲ ἀνθρώπινη ὕπαρξη ποὺ ἔκανε καλὸ στὴν 'Ελλάδα ἢ στοὺς Ἕλληνες; Πρέπει νὰ νοιώθουν εὐγνωμοσύνη στοὺς Τούρκους γιὰ τὶς ἁλυσίδες τους καὶ στοὺς Φράγκους γιὰ τὶς ἀπατηλὲς ὑποσχέσεις καὶ τὶς ψευτοσυμβουλές τους; Πρέπει νὰ νοιώθουν εὐγνωμοσύνη στὸν καλλιτέχνη ποὺ ἀνασκαλεύει τὰ ἐρείπια, στὸν ἀρχαιολόγο ποὺ τὰ ἁρπάζει; Στὸν ταξιδιώτη ποὺ ὁ γενίτσαρός του τοὺς μαστιγώνει καὶ στὸ συγγραφέα ποὺ τοὺς κακολογεῖ στὰ κείμενά του; Γιατὶ αὐτὲς εἶναι οἱ ὑποχρεώσεις τῶν 'Ελλήνων στοὺς ξένους»[1].

'Ο Byron παρατηρεῖ ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι, ἐνῶ μελετοῦν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ τὶς δημηγορίες τῶν 'Αθηναίων πολιτικῶν, ἀδιαφοροῦν γιὰ τοὺς ἀπογόνους, «ὅπως ὑποτίθεται», αὐτῶν τῶν σκληροτράχηλων δημοκρατικῶν καὶ τοὺς ἐγκαταλείπουν «κάτω ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν δυναστῶν τους, μ' ὅλο ποὺ ἐλάχιστη προσπάθεια χρειάζεται γιὰ νὰ συντριβοῦν τὰ δεσμά τους».

Οἱ Ἕλληνες διαλαλοῦσαν μὲ σιγουριὰ πὼς εἶχε ἀναγεννηθῆ «ἡ προγονική τους ὑπεροχή». 'Ο ποιητὴς θεωρεῖ γελοῖο νὰ εὐθυγραμμισθῆ μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη. 'Ωστόσο βλέπει ὅτι τὸ μόνο ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία ἦταν ἡ ἀδιαφορία τῶν Εὐρωπαίων. 'Η 'Ελλάδα θὰ μποροῦσε νὰ γίνη «ἕνα χρήσιμο ἐξαρτημένο, ἀκόμα καὶ ἐλεύθερο ἔθνος».

«Οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχασαν διόλου τὶς ἐλπίδες τους σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀπελευθέρωσή τους, μ' ὅλο ποὺ ἔχουν διαφορετικοὺς προσανατολισμούς. 'Απὸ θρησκευτικὴ πλευρὰ στρέφονται πρὸς τοὺς Ρώσους. 'Αλλὰ δυὸ φορὲς ὣς τώρα ἔχουν ἐξαπατηθῆ ἀπὸ αὐτὴ τὴ Δύναμη καὶ δὲν λησμόνησαν τὸ φοβερὸ μάθημα ποὺ πῆραν ἀπὸ τὴ μοσχοβίτικη λιποταξία στὸ Μωριά. Τοὺς Γάλλους τοὺς σιχαίνονται, μ' ὅλο ποὺ ἡ ὑποταγὴ ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης θὰ ὁδηγήση πιθανὸν καὶ στὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἠπειρωτικῆς 'Ελλάδας. Οἱ νησιῶτες προσβλέπουν περισσότερο στοὺς Ἄγγλους γιὰ βοήθεια ἐξ αἰτίας τῆς κατοχῆς τῶν νησιῶν τοῦ 'Ιονίου. Πάντως, ὁποιοσδήποτε παρουσιαστῆ μὲ ὅπλα στὰ χέρια, θὰ εἶναι καλοδεχούμενος. Κι' ὅταν θἄρθη αὐτὴ ἡ στιγμὴ μονάχα ὁ Θεὸς

1. *Lord Byron*, The Poetical Works, London 1935, σ. 863-864.

μπορεῖ νὰ σώσῃ τοὺς 'Οθωμανούς. Δὲν πρέπει νὰ περιμένουν ἔλεος ἀπὸ τοὺς γκιαούρηδες. Σὲ πεῖσμα τῶν προφητειῶν τοῦ Pauw καὶ τῶν ἀμφιβολιῶν τοῦ Thornton, ὑπάρχει βάσιμη ἐλπίδα νὰ ἀπολυτρωθῆ αὐτὴ ἡ φυλή. "Οσα κι' ἂν εἶναι τὰ λάθη τῆς θρησκείας τῶν 'Ελλήνων καὶ τῆς πολιτικῆς τους, ἀρκετὰ τιμωρήθηκαν μὲ τὴ δουλεία ποὺ κρατάει τρεισήμιση αἰῶνες»[1].

Πρῶτος ὁ Byron ἀνατρέπει μὲ συγκεκριμένη ἐπιχειρηματολογία τὴ γνώμη ποὺ ἐπικρατοῦσε γενικὰ στὴν Εὐρώπη γιὰ τὴν πνευματικὴ στάθμη τῶν 'Ελλήνων. Τοὺς ἰσχυρισμοὺς δηλαδὴ πὼς ἦταν βυθισμένοι στὴν ἀμάθεια. 'Ανήσυχο καὶ ἐρευνητικὸ πνεῦμα ὁ νεαρὸς περιηγητὴς συγκέντρωσε κατὰ τὴν παραμονή του στὴν 'Αθήνα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκπολιτιστικὴ κατάσταση στὴν 'Ελλάδα, γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς παιδείας, τῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ λαϊκοῦ διαφωτισμοῦ. Διαπίστωσε πὼς λειτουργοῦσαν παντοῦ σχολεῖα, πὼς ὑπῆρχαν πνευματικὲς ἑστίες, πὼς κυκλοφοροῦσαν βιβλία, πὼς ἐπικρατοῦσε παντοῦ ἀναγεννητικὸς πυρετός. Δὲν ὑπάρχει ἔθνος, ἔγραφε τὸ 1811, μὲ τόσο μεγάλη ἀναλογία σὲ βιβλία καὶ συγγραφεῖς.

Σὲ μιὰ σημείωση στὸ Childe Harold' s Pilgrimage ἐπιχειρεῖ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὴν 'Ελλάδα.

'Αρχίζει ἀπὸ τὸν Κοραῆ, «τὸν πιὸ ἔνδοξο ἀπὸ τοὺς ἐν ζωῆ "Ελληνες, τουλάχιστον ἀνάμεσα στοὺς Φράγκους». 'Αναφέρει ὕστερα τὸν Παναγιώτη Κοδρικᾶ, τὸν μεταφραστὴ τοῦ Fontenelle, τὸν Kamarases (;), ποὺ μετέφρασε τὸ «περὶ Σύμπαντος»[2] τοῦ 'Ωκέλλου, τὸν Χριστόδουλο[3] καὶ τὸν Ψαλίδα ποὺ γνώρισε στὰ Γιάννενα. «Αὐτοὶ εἶναι οἱ πιὸ φημισμένοι ἀνάμεσα στοὺς μορφωμένους "Ελληνες». 'Ο Πολυζώης, γράφει ὁ Byron, ποὺ ἡ ἀγγλικὴ ἐπιθεώρηση «Reviewer» θεωρεῖ σὰν τὸν καλύτερο μετὰ τὸν Κοραῆ ἀρχαιοελληνιστή, ἂν ἐννοεῖ τὸν Πολυζώη Λαμπανιτσιώτη, ποὺ τύπωσε ἕναν ἀριθμὸ νεοελληνικῶν ἐκδόσεων, δὲν ἦταν παρὰ ἕνας πλανόδιος πωλητὴς βιβλίων. «'Η μόνη σχέση ποὺ εἶχε μὲ τὰ βιβλία αὐτὸς ὁ ἐκδότης ἦταν τὸ ὄνομά του ποὺ τυπωνόταν στὸ

1. "Ενθ' ἀν., σ. 864-865.

2. Μᾶλλον τὸ «Περὶ τῆς τοῦ παντὸς γνώσεως». Εἶχαν κυκλοφορήσει καὶ ἀντιρρητικὰ ὅπως τὸ «Κατὰ 'Ωκέλλου περὶ τῆς τοῦ παντὸς φύσεως. Πόνημα τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος μέγα Κλωτζάρη 'Ιωάννου Τζανέτου ἀφιερωθὲν τῷ ὑψηλοτάτῳ εὐγενεστάτῳ καὶ Γαληνοτάτῳ Αὐθέντη καὶ 'Ηγεμόνι πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίῳ κυρίῳ 'Ιωάννῃ Νικολάῳ Πέτρῳ Μαυρογένη, θεωρηθὲν καὶ ἀκριβῶς διορθωθὲν 'Ελληνο-Γαλλιστὶ παρὰ Γεωργίου Βεντότη, 'Εν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας αψπζ' παρὰ 'Ιωσήπῳ Βαουμεϊστέρῳ 1787».

3. Πρόκειται γιὰ τὸν Χριστόδουλο Παμπλέκη (1733-1793), μεγάλη μορφὴ τοῦ 'Ελληνισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας. Γεννήθηκε στὴν 'Ακαρνανία, σπούδασε στὴν 'Αθωνιάδα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρι καὶ δίδαξε στὴ Βιέννη καὶ στὴ Λειψία. Εἶχε ἐνστερνισθῆ τὶς ἰδέες τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ἀγωνίστηκε ἀδιάλλακτος στὶς ἐθνοπαιδευτικὲς ἐπάλξεις. Τὸν ἀφόρισε τὸ πατριαρχεῖο ἀλλὰ ἐκεῖνος συνέχισε ἀπτόητος τὴ φιλοσοφική του διδασκαλία. "Οταν πέθανε στὴ Λειψία μαθητὲς καὶ φίλοι τοῦ ἔστησαν μνημεῖο στὸ δημόσιο κῆπο τῆς πόλης.

ἐξώφυλλο γιὰ νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ κυριότητα. Ἄλλωστε ἦταν ἄνθρωπος χωρὶς καμμιὰ φιλολογικὴ κατάρτιση»[1].

Ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου, γράφει ὁ Byron, εἶχε καὶ τὸ δυσάρεστο ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκόψῃ τοὺς ἐλάχιστους δρόμους εἰσαγωγῆς ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἰδιαίτερα τῆς Βενετίας καὶ τῆς Τεργέστης. Διαπίστωσε ὅτι οἱ γραμματικὲς καὶ τὰ λεξικὰ δύο, τριῶν καὶ τεσσάρων ἀκόμα γλωσσῶν ἦταν ἐξαιρετικά.

Ὁ Byron ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Ἀθηναῖος Μαρμαροτούρης[2] τὸν παρακάλεσε νὰ ἀναλάβῃ, κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Λονδίνο, τὶς διατυπώσεις ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ τυπωθῇ ἡ μετάφραση τοῦ «Νέου Ἀνάχαρση» τοῦ Barthélemy. «Ἄλλη λύση δὲν ὑπῆρχε, ἐκτὸς ἂν ἔστελναν τὰ χειρόγραφα στὴ Βιέννη ἀπὸ τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὸ Δούναβη».

Ἡ ἐπιθεώρηση «Edinburgh Review» εἶχε δημοσιεύσει τὴν πληροφορία ὅτι ἐξ αἰτίας τῶν ραδιουργιῶν τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη Sebastiani, ἔκλεισε τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τῶν Κυδωνιῶν. Ὁ Byron γράφει ὅτι

---

1. Ὁ Ἠπειρώτης ἐκδότης Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης περιφερόταν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα (γεννήθηκε τὸ 1726) ἀνάμεσα Κωνσταντινούπολη, παραδουνάβια κέντρα καὶ Βενετία, ἀναζητώντας χειρόγραφα, μεταφράσεις, χορηγούς, συνδρομητὲς καὶ τυπογραφεῖα. Τύπωνε τὰ βιβλία στὴ Βενετία. Συνολικὰ πραγματοποίησε, μεταξὺ 1750 καὶ 1796, 38 ἐκδόσεις. Διαβάζουμε γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Λαμπανιτσιώτη στὸν πρόλογο τῶν «Μεταμορφώσεων» τοῦ Ὀβιδίου ποὺ τυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς Γλυκῆδες στὴ Βενετία τὸ 1798: «Ὁ ἐπαινετὸς οὗτος ἀνὴρ ὅλην σχεδὸν ἀφιέρωσε τὴν ζωήν του εἰς τοιαῦτα ἔργα ἐπωφελῆ μὴ φειδόμενος πόνων διὰ νὰ συνεργήσῃ ἀκαταπαύστως εἰς τὴν τοῦ γένους του πρόοδον καὶ ἐπίδοσιν. Οὕτω, διὰ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τοῦ ζήλου του, ἠξιώθη πολλάκις νὰ εὕρῃ τὰ μέσα καὶ τὰς πηγὰς διὰ τὰ ἔξοδα τῶν τοσούτων βιβλίων ὅσα ἐτυπώθησαν μὲ τὸ μέσον του» (βλ. *Στεφ. Μπέτη*, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Ἠπειρωτικοῦ διαφωτισμοῦ, ΙΙ. Πολυζώης Λαμπανιτσιώτης, ὁ μεγαλύτερος Ἕλληνας ἐκδότης τοῦ ΙΗ' αἰώνα, Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, τ. ΙΣΤ' [1967], σ. 499-523).

2. Ἦταν ὁ δάσκαλος τοῦ Byron στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Πεπαιδευμένος Ἀθηναῖος, ἔμπορος καὶ καλὸς πατριώτης. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐφόρους τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων (μαζὶ μὲ τὸν Πέτρο Ρεβελάκη καὶ τὸν Ἀλεξ. Λογοθέτη Χωματιανό). Φαίνεται πὼς ἄσκησε μεγάλη ἐπιρροὴ στὸν Byron. Τὸν ἐνημέρωσε γιὰ τὴν πραγματική, τὴν ἀθέατη κατάσταση στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸν Μαρμαροτούρη ἔμαθε ὁ ποιητὴς πὼς οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν ἀνδράποδα προορισμένα νὰ ζοῦν αἰώνια στὴ δουλεία καὶ στὸν πνευματικὸ ζόφο ἀλλὰ καλλιεργοῦσαν τὴν ἀναγέννηση τῶν Γραμμάτων, ὅτι ὑπῆρχε ἀξιόλογη πνευματικὴ ζωὴ κι' ὅτι γινόταν ἀγώνας θαυμαστὸς γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους καὶ τὴν ἀποκατάστασή του. Ἀπὸ τὸν Μαρμαροτούρη θὰ προέρχονταν μᾶλλον οἱ πληροφορίες τῶν σημειώσεων τοῦ Byron, ποὺ ἔρχονται σὲ ὁλοφάνερη ἀντίθεση μὲ τὴν καταφρονητικὴ ἀπαισιοδοξία του στὸ δεύτερο ᾆσμα τοῦ Childe Harold καὶ στὰ ἄλλα πολιτικά του σχόλια. Ὁ Μαρμαροτούρης εἶχε ἐπιδείξει καὶ μεταφραστικὴ δραστηριότητα. Τὸ 1799 εἶχε τυπωθῆ στὴν Τεργέστη ὁ «Βίος καὶ κατορθώματα κόμητος Σωβαρὼφ Ριμνίκου, ἐκείνου τοῦ Γενικοῦ Στρατάρχου τῶν δύο μεγίστων Αὐτοκρατόρων τε Ρωσίας καὶ Γερμανίας μεταφρασθεὶς ἐκ τῆς Γερμανικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς Ἑλληνικὴν διάλεκτον παρὰ Ἰωάννου Μαρμαροτούρη Ἀθηναίου, Ἐν Τεργεστίῳ 1799».

ἡ σχολὴ λειτουργοῦσε ἀκόμα μὲ 100 μαθητὲς καὶ τρεῖς καθηγητές. «Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἵδρυμα ἀντιμετώπισε δυσχέρειες ἐξ αἰτίας τῶν παρεμβάσεων τῆς Πύλης μὲ τὸ γελοῖο πρόσχημα ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχτισαν φρούριο καὶ ὄχι σχολεῖο. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ ἔρευνα καὶ τὴν καταβολὴ μερικῶν πουγγιῶν στὸ Διβάνι δόθηκε ἄδεια νὰ συνεχιστῇ ἡ λειτουργία του. Ὁ κυριώτερος καθηγητὴς εἶναι ὁ Βενιαμίν, λόγιος προικισμένος καὶ φιλελεύθερος. Κατάγεται ἀπὸ τὴ Λέσβο, σπούδασε στὴν Ἰταλία καὶ κατέχει τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά, τὰ Λατινικά, καὶ μερικὲς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες καθὼς καὶ κάποιες ἐπιστημονικὲς γνώσεις»[1].

Κατὰ τὸν Byron τὰ καλύτερα ἑλληνικὰ μιλοῦσαν στὸ Φανάρι καὶ στὰ Γιάννενα. Καὶ ἀναφέρει τὴν ἀκμάζουσα γιαννιώτικη σχολὴ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ψαλίδα.

Στὴν Ἀθήνα γνώρισε ὁ ποιητὴς ἕνα μαθητὴ τοῦ Ψαλίδα ποὺ πραγματοποιοῦσε ἐρευνητικὴ περιοδεία στὴν Ἑλλάδα. «Εἶναι εὐφυὴς καὶ πληρέστερα μορφωμένος ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τῶν περισσοτέρων κολλεγίων μας. Τὸ σημειώνω σὰν ἀπόδειξη ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς ἔρευνας δὲν βρίσκεται σὲ λήθαργο ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες».

Ὁ Byron εἶχε τὴν ὀξυδέρκεια νὰ διαπιστώσῃ ὅτι στὴν Ἑλλάδα πραγματοποιόταν μιὰ θαυμαστὴ πνευματικὴ ἀναγέννηση. «Σ' ἕνα σκλαβωμένο λαὸ ποὺ ἀναγκάζεται νὰ καταφύγῃ στὰ ξένα τυπογραφεῖα, ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, εἶναι ἐκπληκτικὸ νὰ βρίσκῃ κανεὶς ἐκδόσεις πάνω σὲ γενικὰ θέματα. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ζῇ διασκορπισμένος στὰ πέρατα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀλλοῦ, ὑπολογίζεται τὸ πολὺ σὲ τρία ἑκατομμύρια ψυχές. Κι' ὅμως εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνακαλύψῃς ἔθνος τοῦ ἴδιου πληθυσμοῦ μὲ τόσο μεγάλη ἀναλογία βιβλίων καὶ συγγραφέων ὅσο στὴν Ἑλλάδα τοῦ αἰώνα μας. Θὰ ἀπαντήσουν οἱ συνήγοροι τῆς τυραννίας: «Ναί, ἀλλὰ αὐτὰ τὰ βιβλία εἶναι θρησκευτικὰ φυλλάδια καὶ ἑπομένως δὲν ἀξίζουν τίποτα». Ὡραῖα. Πέστε μου ὅμως, τί ἄλλο μποροῦν νὰ γράψουν; Θὰ ἦταν πολὺ διασκεδαστικὸ νὰ βρεθῇ ἕνας Εὐρωπαῖος καὶ εἰδικὰ Ἄγγλος νὰ καθυβρίσῃ τὴν κυβέρνηση τῆς χώρας του.

»Ὁ Ἕλληνας δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ γράψῃ πάνω σὲ πολιτικὰ θέματα. Ἀλλὰ οὔτε μὲ ἐπιστημονικὰ θέματα μπορεῖ νὰ ἀσχοληθῇ ἀπὸ ἔλλειψη παιδείας.

---

1. Ἀντίθετα εἶχε πλούσια ἐπιστημονικὴ κατάρτιση ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος ποὺ ὑπῆρξε μιὰ μεγάλη μορφὴ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ριζοσπαστικὸ καὶ φιλελεύθερο πνεῦμα. Εἶχε ἀφομοιώσει τὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη (σπούδασε στὴν Πίζα, στὸ Παρίσι καὶ στὸ Λονδίνο). Ἡ παρουσία του στὴν Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν ἦταν ἕνα φωτεινὸ κεφάλαιο στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ἀντιμετώπισε ὅμως τὴν πολεμικὴ καὶ τὶς ραδιουργίες τῶν σκοταδιστῶν καὶ δὲν μπόρεσε νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργο του. Ἡ ἐκδίωξή του ἀπὸ τὴν ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν προκάλεσε τὴν κάμψη τῆς ἀναγεννητικῆς προσπάθειας. Τὸ ἴδιο ἔγινε στὴ Χίο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Δωρόθεου Πρώϊου.

Ἂν ἐκφράσῃ ἀμφιβολίες ἀφορίζεται καὶ καταδικάζεται. Ἔτσι οἱ συμπατριῶτες του δὲν δηλητηριάζονται ἀπὸ τὴ νέα φιλοσοφικὴ σκέψη. Ὅσο γιὰ τὴν ἠθική, ἂς εἶναι καλὰ οἱ Τοῦρκοι. Δὲν ὑπάρχουν πολλὰ περιθώρια. Τί ἀπομένει λοιπὸν σὲ κεῖνον ποὺ ἔχει κλίση στὰ γράμματα; Ἡ θρησκεία καὶ τὰ συναξάρια. Καὶ εἶναι πολὺ φυσικό, ἐκεῖνοι ποὺ ἀπολαμβάνουν τόσο λίγα πάνω σὲ τούτη τὴ ζωή, νὰ τὰ ἀναζητοῦν στὴν ἄλλη. Ἔτσι δὲν εἶναι διόλου περίεργο ποὺ στὸν κατόλογο 55 Ἑλλήνων συγγραφέων ποὺ ἔχω μπροστά μου—οἱ περισσότεροι ἦταν τελευταῖα ἐν ζωῇ—μόνο 15 ἀσχολοῦνται μὲ θέματα μὴ ἐκκλησιαστικά. Ὁ κατάλογος αὐτὸς ὑπάρχει στὸ 26ο κεφάλαιο τοῦ Δ' τόμου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Μελετίου».

Στὴν ἔβδομη ἔκδοση τοῦ Childe Harold ὁ Byron ἐνσωμάτωσε καὶ μιὰ μικρὴ ποιητικὴ συλλογὴ ὅπου περιλαμβάνεται ἕνα θούριο καὶ ἡ μετάφραση δύο τραγουδιῶν. Τὸ θούριο ἔχει τὸν τίτλο: «Μετάφραση τοῦ περίφημου ἑλληνικοῦ ἐμβατηρίου «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων». Τὸ πρῶτο τραγούδι: «Μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ «Μπαίνω μὲς τὸ περιβόλι ὡραιότατη Χαηδή». Καὶ τὸ δεύτερο: «Μετάφραση ἑνὸς ἑλληνικοῦ ἐρωτικοῦ τραγουδιοῦ»[1].

Ἡ μετάφραση τοῦ τραγουδιοῦ τῆς Χαϊδῆς ἔγινε ἀπὸ ἕνα ἑλληνικὸ χειρόγρα-

---

1. Τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο αὐτοῦ τοῦ τραγουδιοῦ πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν περιηγητὴ *Pouqueville* τὸ 1805 (Voyage en Morée..., σ. 281-286). Ἡ πρώτη στροφὴ μὲ τὴν ἐπωδό της:

Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων
ὁ καιρὸς τῆς δόξης ἦλθεν.
Ἂς φανῶμεν ἄξιοι ἐκείνων
ποὺ μᾶς δῶσαν τὴν ἀρχήν.

Ἂς πατήσωμεν ἀνδρείως
τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίδος
ἐκδικήσωμεν πατρίδος
κάθε ὄνειδος αἰσχρόν.

Τὰ ὅπλα ἂς λάβωμεν
Παῖδες Ἑλλήνων, ἄγωμεν,
ποταμηδὸν ἐχθρῶν τὸ αἷμα
ἂς τρέξῃ πρὸ ποδῶν.

Ἦταν προσαρμογὴ στὰ ἑλληνικὰ τῆς Μασσαλιώτιδας:

Allons enfants de la patrie
le jour de gloire est arrivé.

Τὸ πολεμιστήριο αὐτὸ τοῦ Ρήγα, πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν ἔκδοση ποὺ καταστράφηκε, κι' ὕστερα μυστικὰ στὸ Ἰάσιο τὸ 1814. Ἐπίσης δημοσιεύτηκε στὴν «Eunomia» τοῦ *Carl Iken* τὸ 1827 καὶ στὸ ἔργο τοῦ *Elissen* γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ποίηση (Versuch einer Polyglotte der Europäischen Poesie 1816, τ. Ι', σ. 344-345. Πρβλ. καὶ σ. 304-305). Ἔμμετρες μεταφράσεις τῶν στίχων τοῦ Ρήγα ἔδωσαν στὰ γερμανικὰ οἱ *Iken* (ἔνθ' ἀν., σ. 113) καὶ *Elissen*, στὰ γαλλικὰ ὁ *Ι. Ρίζος Νερουλὸς* (Cours de Littérature grecque moderne, Genève

φο πού πῆρε ὁ ποιητής μαζί του ἐγκαταλείποντας ὁριστικὰ τὴν Ἀθήνα τὴν ἄνοιξη τοῦ 1811[1]. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ σώθηκε καὶ πουλήθηκε τὸ 1936 σὲ δημοπρασία ἔργων τέχνης. Ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπημένα τραγούδια τῶν κοριτσιῶν τῆς Ἀθήνας. Τὸ ἄκουσα, σημειώνει ὁ Byron, πολλὲς φορὲς τὸ χειμώνα τοῦ 1810-1811. «Ὁ σκοπός του εἶναι λυπητερὸς καὶ χαριτωμένος»[2].

Ἰδοὺ οἱ στίχοι τοῦ ἀθηναϊκοῦ τραγουδιοῦ ὅπως ἦταν στὸ ἀρχικὸ χειρόγραφο.

Μπαίνω μὲς τὸ περιβόλι ὡραιότατη Χαηδὴ
ὅπου μάζευε τὰ ρόδα καὶ τὰ ἄνθη κάθε αὐγὴ
ὅπου μάζευε τὰ ρόδα καὶ τὰ ἄνθη κάθε αὐγή.

Σὲ περικαλῶ, ὦ κόρη, μὲ φρόνησιν πολλὴν
ἡ γλῶσσα μου ἡ καημένη δυὸ λόγια νὰ σοῦ πῆ
ἡ γλῶσσα μου ἡ καημένη δυὸ λόγια νὰ σοῦ πῆ.

Καὶ ἡ κόρη ποὺ ἦτόν ἄξια καὶ φρόνιμη πολὺ
κόβει καὶ μοῦ χαρίζει μιᾶς λεμονιᾶς κλαδὶ
κόβει καὶ μοῦ χαρίζει μιᾶς λεμονιᾶς κλαδί.

Κι' ἐγὼ ἀπὸ τὴν πίκρα μου λουλούδια δὲν θὰ ἰδῶ
παρὰ τὴν πικροδάφνη διὰ νὰ τήνε μασῶ
παρὰ τὴν πικροδάφνη διὰ νὰ τήνε μασῶ.

1827, σ. 42-43) καὶ ὁ Γάλλος φιλέλληνας λοχαγὸς τοῦ ἱππικοῦ (1824-26), *Villeneuve* (Journal fait en Grèce pendant les années 1825, et 1826, Bruxelles 1827, σ. 253-254) καὶ στὰ ἰταλικὰ ὁ μεταφραστὴς τοῦ παραπάνω ἔργου τοῦ Νερουλοῦ.

1. Σήμερα βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale.

2. Πίσω ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ὑπάρχει ἰδιόγραφη σημείωση τοῦ Byron: «Τὸ Ἑλληνικὸ Τραγούδι ἀντέγραψε γιὰ μένα στὴν Ἀθήνα στὶς 19 Ἀπριλίου τοῦ 1811 ἡ Δουδοὺ Roque, κόρη ἑνὸς Γάλλου ἐμπόρου αὐτῆς τῆς πόλης πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή μου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα». Ὁ Φωκίων Roque ὑπηρετοῦσε ὡς ἐμπορικὸς πράκτορας ὑπὸ τὸν πρόξενο Fauvel. Ἦταν ἀπὸ τοὺς Γάλλους ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν Ἀθήνα κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ εἶχαν παντρευτῆ Ἑλληνίδες (Γάσπαρης, Ἀντρέας Μπερτρούδ κ.ἄ.). Ὁ Hobhouse μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτοὶ οἱ Γάλλοι πλούτισαν ἀπὸ τὴν τοκογλυφία «δανείζοντας τοὺς Ἕλληνες ἐμπορευόμενους μὲ τόκο 20 καὶ 30% καθὼς καὶ μὲ τὶς λιγοστὲς ἐξαγωγὲς λαδιοῦ ποὺ πραγματοποιοῦσαν (A journey through Albania..., London 1813, τ. Α', σ. 250 καὶ *Holland,* Travels, London 1815, σ. 414). Ἡ κόρη τοῦ Roque, ἡ Ντουντού, ἦταν πρωτοξαδέρφη τῆς Τερέζας Μακρῆ, τῆς «Κόρης τῶν Ἀθηνῶν». Τὸ ὄνομα Ντουντοὺ ἦταν πολὺ συνηθισμένο τότε στὴν Ἀθήνα. Ντουντοὺ ἔλεγαν καὶ τὴ μεγάλη ἀδερφὴ τῆς Τερέζας, τὴ Μαριάννα (*Δ. Καμπούρογλου,* Ἀττικοὶ Ἔρωτες, σ. 53-56). Τὸ ἀθηναϊκὸ τραγούδι τῆς Χαϊδῆς ἔγραψε ἡ Rocke στὶς 19 Ἀπριλίου 1811, τρεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ ποιητῆ γιὰ τὴ Μάλτα (*C. M. Dawson and A. E. Raubitscher,* A Greek Folksong copied by Lord Byron, Hesperia, τ. ΙΘ' [1945], ἀρ. 1, σ. 33-57).

Κι' ἀλήθεια ἡ πικροδάφνη εἶναι πολλὰ πικρὰ
εἶναι καὶ πλουμισμένη εἶναι καὶ ροταργιὰ
εἶναι καὶ πλουμισμένη εἶναι καὶ ροταργιά.

'Ανοίξετε τὶς πόρτες τοῦ "Αδου τὰ κλειδιὰ
νὰ μπῆ ἡ ἀγαπημένη ἡ δόλια μου καρδιὰ
νὰ μπῆ ἡ ἀγαπημένη ἡ δόλια μου καρδιά.

Κι' αὐτὰ τὰ δυό σου μάτια δυὸ σαϊτιὲς μοῦ δῶσαν
τὰ μέλη μου ἐπληγῶσαν, τὰ σπλάχνα μου, κερὰ
τὰ μέλη μου ἐπληγῶσαν, τὰ σπλάχνα μου, κερά.

Πέσμουτο, φῶς μου, ὥς πότε ἔχω νὰ περγιορίζω
καὶ νὰ τὰ βασανίζω τὰ σπλάχνα μου γιὰ σὲ
καὶ νὰ τὰ βασανίζω τὰ σπλάχνα μου γιὰ σέ [1].

Η ΣΤΑΣΗ τοῦ Byron μπροστὰ στὸ πρόβλημα 'Ελλάδα καὶ "Ελληνες, ἱστορία καὶ σύγχρονη πραγματικότητα, παρελθὸν καὶ μέλλον, ἐκφράζεται πιὸ ἔντονα στὸ ποιητικό του ἔργο. Αὐτὸ τὸ ἔργο ἔγινε ξαφνικὰ γνωστὸ σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Κι' ἡ 'Ελλάδα, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὑφάδι τῶν ποιητικῶν ἀφηγηματικῶν του συνθέσεων, ἄρχισε νὰ ἀναδύεται ἀπρόσμενα καὶ σὰν τοπίο καὶ σὰν πρόβλημα. 'Αλλὰ γιατί ἐνθουσίασε ἡ ἑλληνικὴ ποίηση τοῦ Byron; Πρῶτα-πρῶτα γιατὶ τὰ αἰσθήματα ποὺ ξεχείλιζαν ἀπὸ τοὺς στίχους του ἦταν γνήσια. 'Ο ποιητὴς θύμιζε τί ὑπῆρξε κάποτε ἡ 'Ελλάδα κι' ἔδειχνε τὶ εἶναι. 'Αλλὰ αὐτὸ τὸ χθὲς καὶ τὸ σήμερα ταυτίστηκαν, ἔγιναν ἕνα, ὁμοούσιο καὶ ἀδιαίρετο. Αὐτὸ συνέβαινε πρώτη φορά.

'Υπῆρχαν καὶ λόγοι πολιτικοὶ ποὺ εὐνόησαν αὐτὲς τὶς ἀπηχήσεις. Στὴν 'Αγγλία κυρίως, ἡ ἐπιτυχία τῶν ποιητικῶν συνθέσεων τοῦ Byron ποὺ ἀναφέρονταν στὴν 'Ελλάδα καὶ τὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολή, δὲν ἦταν αὐτοδύναμη, δὲν ὀφειλόταν δηλαδὴ ἀποκλειστικὰ στὴν ἄνθιση τοῦ ρωμαντικοῦ κινήματος. "Επαιξε ρόλο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Κοινῆς Γνώμης καὶ τῆς κρατικῆς πολιτικῆς γι' αὐτὲς τὶς περιοχές. 'Ο γεωγραφικὸς χῶρος ἦταν ἐκεῖνος ποὺ πρόσφερε φήμη καὶ δημοσιότητα στὸν Byron. Μὲ τὸ ποιητικὸ ἔργο του εἶχε ἐκφράσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Βρεταννίας γιὰ τὴν 'Εγγὺς 'Ανατολή. "Ετσι ἐξηγεῖται γιατί τὴν πρώτη μέρα ποὺ κυκλοφόρησε ὁ «Κουρσάρος» πουλήθηκαν δέκα χιλιάδες ἀντίτυπα [2].

---

1. Τὸ χειρόγραφο τῆς Ντουντοῦς εἶναι γεμάτο ὀρθογραφικὰ λάθη. 'Ο πρῶτος στίχος: «Μπένω μεστω περιβόλει όρεοτατη Χαηδῆ». 'Αντιγράφοντας αὐτὸ τὸ στίχο ὁ Byron γιὰ τὸν τίτλο στὴ μετάφρασή του διορθώνει μὲ τὸ χέρι του μερικὰ καὶ προσθέτει ἄλλα: «Μπένω μες' τὸ πέριβόλι 'Ορεοτατη Χαηδή».

2. *Wallace Cable Brown,* Byron and English interest in the Near East, Studies in Philology Univ. of Caroline, 1937, σ. 63-64.

Τὸ «Προσκύνημα τοῦ Τσάϊλντ Χάρολντ» διαβάστηκε σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη κι' ὁ Byron ἔγινε ὁ ποιητικὸς ὑπέρμαχος τῆς νέας Ἑλλάδας. Τὸ δεύτερο ἆσμα ἀποτελεῖ μιὰ σύνθεση πικρῆς νοσταλγίας γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, ἄγριας ὀργῆς γιὰ τὴν ἐθελοδουλία (ὅπως πίστευε στὴν ἀρχὴ) τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀδυναμία τους νὰ συντρίψουν τὶς ἁλυσίδες τους καὶ πολεμιστηρίου σαλπίσματος γιὰ ξεσηκωμό. Τὴν ἴδια ὁρμή, τὴν ἴδια ἐξανάσταση βρίσκουμε σὲ στίχους τοῦ «Γκιαούρ», τοῦ «Δὸν Ζουάν», τῆς «Κατάρας τῆς Ἀθηνᾶς». Μερικὲς φορὲς ὁ Ἄγγλος ποιητὴς γίνεται Τυρταῖος[1].

Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ φιλελληνικὸ ξέσπασμα ὅλοι οἱ χλευασμοί, οἱ εἰρωνεῖες, οἱ μυκτηρισμοί, τὰ σαρκαστικὰ σχόλια ποὺ βρίσκουμε στὰ γράμματα, στὶς συνομιλίες καὶ στὶς σημειώσεις του σβήνουν ὁλότελα. Γιατὶ ὁ Byron βροντοφωνάζει τὴ μεγάλη ἀλήθεια: Οἱ Ἕλληνες ἂς μὴ προσμένουν τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τοὺς ξένους. Οὔτε ἀπὸ τοὺς Φράγκους οὔτε ἀπὸ τοὺς Μόσκοβους. Τοὺς προειδοποιεῖ, τοὺς συμβουλεύει: μόνο μὲ τὶς δικές τους δυνάμεις θὰ συντρίψουν τὰ δεσμά τους[2].

---

1. Γιὰ τὶς ἀπηχήσεις τοῦ «Childe Harold» καὶ τὶς συνέπειες γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἔγραφε ὁ Ἀμερικανὸς περιηγητὴς καὶ κατοπινὸς μεγάλος φιλέλληνας *Edward Everet* στὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιό του: «Μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ πρώτου ἄσματος τοῦ «Childe Harold» ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα καὶ οἱ διαγραφόμενες προοπτικὲς ἔγιναν θέματα γενικώτερου ἐνδιαφέροντος. Ἡ ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία τοῦ ποιήματος εἶχε ζωηρὲς ἀπηχήσεις στὴν Κοινὴ Γνώμη. Ἀπ' αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἄρχισε νὰ αὐξάνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ταξιδιωτῶν καὶ ἡ γενικὴ κατάσταση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων νὰ προκαλῆ ἰδιαίτερη προσοχή. Οἱ ὄμορφοι στίχοι τοῦ «Childe Harold», οἱ πληροφορίες ποὺ δίνονταν στὶς σημειώσεις γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἀκόμα καὶ τὰ δείγματα τῆς λαϊκῆς γλώσσας τους ἄναψαν στὴν ψυχή μου, ὅπως καὶ ἄλλων νέων ποὺ ἀποφοιτοῦσαν ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κλασσικὴ γῆ καὶ τὴν ἐπιθυμία νὰ τὴν ἐπισκεφθοῦν σὲ πρώτη εὐκαιρία» (*G. Ch. Soulis,* American Travellers in Greece before 1821, «Athene», τ. X', No. 3, Ἄνοιξη 1949, σ. 9).

2. Τὴν ἀλήθεια αὐτὴ εἶχαν ἀρχίσει νὰ συνειδητοποιοῦν καὶ οἱ Ἕλληνες. Ἔγραφε λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Byron (τὸ 1806) ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας»: «Ἴσως, τέλος πάντων, προσμένετε νὰ μᾶς δώση τὴν ἐλευθερίαν κανένας ἀπὸ τοὺς ἀλλογενεῖς δυνάστας; Ὦ Θεέ μου! Ἕως πότε, ὦ Ἕλληνες, θὰ πλανώμεθα ἀστοχάστως; Διατί νὰ μὴ στρέψωμεν καὶ μίαν φορὰν τοὺς ὀφθαλμούς μας εἰς τὰ ἀπελθόντα διὰ νὰ καταλάβωμεν καλύτερα τὰ μέλλοντα; Ποῖος ἀγνοεῖ ὅτι ὁ κύριος στοχασμὸς τῶν ἀλλογενῶν δυνάστων εἶναι εἰς τὸ νὰ προσπαθήσουν νὰ κάμουν τὸ ἴδιόν των ὄφελος μὲ τὴν ζημίαν τῶν ἄλλων; Καὶ ποῖος στοχαστικὸς ἄνθρωπος ἠμπορεῖ νὰ πιστεύσῃ ὅτι ὅποιος ἀπὸ τοὺς ἀλλογενεῖς δυνάστας ἤθελε κατατροπώσει τὸν ὀθωμανὸν ἤθελε μᾶς ἀφήσει ἐλευθέρους; Ὦ ἀπάτη ἐπιζήμιος!» (ἐκδ. Βαγιονάκη, σ. 165). Ὡστόσο, τὴν προχωρημένη καὶ τόσο σωστὴ θέση τοῦ Byron δὲν μπόρεσαν νὰ τὴ συλλάβουν οἱ σύγχρονοι μορφωμένοι Ἕλληνες. Πολλοὶ ἐνοχλήθηκαν ἀπὸ τοὺς καταφρονητικοὺς χαρακτηρισμούς. Πίστεψαν πὼς ὁ ποιητὴς κατεχόταν ἀπὸ μισελληνικὰ αἰσθήματα ἢ ὅτι ἀγνοοῦσε τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Ὑπῆρξε καὶ ὁ δημόσιος ἀντίλογος, ἕνα θαρραλέο ἀντιρρητικὸ στὶς ἐκρήξεις ὀργῆς τοῦ Byron «γιὰ τὴν ἐξαχρείωση τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἐθελοδουλία τους ποὺ ἔθρεψε προδότες καὶ ἄνοιξε τὸ δρόμο στοὺς ξένους τυράννους». Στὸ ἑλληνόφωνο περιοδικὸ «Μέλισσα», ποὺ κυκλοφοροῦσε στὸ Παρίσι τὸ 1819, δημοσιεύτηκε

'Ωραία 'Ελλάδα! Λείψανο θλιβερὸ σβησμένης δόξας!
'Αφανισμένη πιά, μὰ ἀθάνατη! Ξεπεσμένη, μὰ μεγάλη!
Ποιὸς τώρα θὰ σταθῆ μπροστάρης γιὰ τ' ἀνεμοσκόρπιστα παιδιά σου;
Ποιὸς τὰ συνήθεια θ' ἀποδιώξη τῆς ἀτέλειωτης σκλαβιᾶς;
Δὲν εἶναι τὰ παιδιά σου ἐκεῖνοι οἱ πολεμάρχοι

κριτικὸ ἀνώνυμο ἄρθρο γιὰ τὸν «Γκιαούρ» ποὺ ἀποκαλύπτει πολιτικὴ ὡριμότητα. 'Ο *Κ. Θ. Δημαρᾶς* (Φροντίσματα, 'Αθήνα 1962, σ. 69) τὸ ἀποδίδει στὸν Κερκυραῖο Σ. Κόντο (1770-1833) ἢ στὸν 'Ανδριτσάνο Κων. Νικολόπουλο (1774-1842). «Εἰς τὸ ποίημα τὸ ἐπιγραφόμενον «'Ο Γκιαβούρης», γράφει ὁ ἀνώνυμος κριτικὸς τῆς «Μέλισσας», ὁμιλεῖ (ὁ Byron) πρὸς τὴν 'Ελλάδα μετὰ σφοδρότητος καὶ ἀγανακτήσεως κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον: «Ὦ χώρα τῶν ἀνδρείων, τῶν ὁποίων τὴν μνήμην διεφύλαξαν οἱ αἰῶνες! Σύ, ἀπὸ τῆς πεδιάδος ἕως εἰς τὰ βαθέα σπήλαια τῶν ὀρέων, ὑπῆρξες τὸ ἄσυλον τῆς ἐλευθερίας ἢ ὁ τάφος τῆς δόξης! Ὦ ἄδυτον τῆς ὑπεροχῆς καὶ δυνάμεως! Αὐτὰ εἶναι τῷ ὄντι ὅλα τὰ λείψανα τῆς παλαιᾶς σου μεγαλειότητος; Πρόσελθε, δοῦλε τεταπεινωμένε καὶ χαμερπέστατε! Πρόσελθε εἰς τοῦτο τὸ παραθαλάσσιον, εἰπέ μοι, δὲν εἶναι αὐταὶ αἱ Θερμοπύλαι;... δὲν εἶναι ἐκεῖ ὁ κόλπος καὶ ὁ σκόπελος τῆς Σαλαμῖνος;...». Εἰς τὸ αὐτὸ ποίημα ὑβρίζει ὡς ἄλλος 'Αρχίλοχος ἢ 'Ιππῶναξ, τὸ δυστυχὲς ἡμῶν γένος. Βέβαια ἡ ψυχὴ παντὸς Ἕλληνος εὐαισθήτου ταράττεται δικαίως ὁσάκις τοιοῦτοι μεγαλοφυεῖς ἄνδρες, οἷος ἐστὶν ὁ Λῶρδος Βυρών, ὁμιλοῦσιν ἢ γράφουσι περὶ τῶν νῦν 'Ελλήνων ἀναξίως ψυχῆς φιλανθρώπου καὶ εὐγενοῦς. Σεβόμενος τὴν φιλτάτην ἡμῶν πατρίδα, μάταιον νομίζομεν καὶ ἀνάξιον ἑλληνικῆς καρδίας νὰ ἀναιρέσωμεν τὰς μιαρὰς ὕβρεις καὶ τὰς ἀπανθρώπους συκοφαντίας, ὅσας ὑπηγόρευσαν εἰς αὐτὸν τὸν Λῶρδον οὐχὶ αἱ τοῦ Διὸς ἁγναὶ θυγατέρες, ἀλλ' αἱ 'Εριννύες αὐταί... Ὅλοι οἱ σοφοὶ καὶ φιλέλληνες ἄνδρες τῆς εὐνομουμένης Εὐρώπης κατέκριναν τὴν κατὰ τῶν νεωτέρων 'Ελλήνων ἀνήκουστον καὶ ἀνίατον μανίαν τοῦ Λώρδου Βυρών. Οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀγνοεῖ ὅτι οὐκέτι ὑπάρχομεν βεβυθισμένοι εἰς τὸν ὀλέθριον ὕπνον τῆς ἀμαθείας· ὅτι ἐξυπνήσαμεν ἤδη, ἂν οὐχὶ ὡς λέοντες, τοὐλάχιστον ὡς ἄνθρωποι οὐκ ἄμοιροι φρονήσεως, ἀνδρείας, ὑπομονῆς, καρτερίας καὶ σταθερότητος· ὅτι ἡ νῦν 'Ελλάς, καίτοι οὖσα ὑπὸ φρικτὸν ζυγόν, καίτοι δυστυχοῦσα εἰς ἄκρον δι' ἔλλειψιν νόμων, ἔχει ὅμως πρὸς παραμυθίαν ἄνδρας σοφοὺς καὶ ἐπιστήμονας, ἀγαθοὺς καὶ ἐναρέτους πολίτας, ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς πεπαιδευμένους καὶ φιλοπάτριδας, πολιτικοὺς ἀγχίνοας καὶ δικαίους, τιμίους καὶ εὐεργετικοὺς ἐμπόρους καὶ θαλασσοπόρους, ἄνδρας, ἐν ἑνὶ λόγῳ, ἀξίους τῶν ἑαυτῶν προγόνων, καὶ ἑτοίμους θῦσαι τὰς ἑαυτῶν γενναίας ψυχὰς ὑπὲρ τῆς δυστυχοῦς καὶ φιλτάτης πατρίδος· ὅτι ἡ νεολαία τῆς 'Ελλάδος ἐνασχολεῖται ἀκαταπαύστως εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς τὴν φιλολογίαν· ὅτι συνεστάθησαν καὶ συνιστῶνται σχολεῖα, βιβλιοθῆκαι, τυπογραφεῖαι· τέλος δέ, ὅτι πάντες, καταφρονοῦντες ὑπὸ γενναιότητος οὐ μόνον τῶν ὕβρεων καὶ συκοφαντιῶν ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν καταδρομῶν καὶ ἐπηρειῶν, σπουδάζομεν μετὰ ζήλου ὄντως 'Ελληνικοῦ νὰ πολλαπλασιάσωμεν τὰ φῶτα τῆς παιδείας εἰς κοινὴν τῆς 'Ελλάδος ὠφέλειαν, βαδίζοντες τὴν ὁδὸν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἐβάδισαν ἐνδόξως οἱ ἀγαθοὶ πατέρες ἡμῶν, καὶ δεικνύοντες πραγματικῶς οὐχὶ εἰς τοὺς μισανθρώπους κατηγόρους καὶ συκοφάντας, ἀλλ' εἰς τοὺς ἀληθεῖς σοφοὺς καὶ φιλανθρώπους ἄνδρας, ὅτι τὸ δυστυχὲς καὶ κατατεθλιμμένον ἔθνος τῶν 'Ελλήνων, ὁδηγούμενον ὑπὸ τῆς φρονήσεως καὶ τῆς μετριοφροσύνης, δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὸν ἀσφαλέστερον λιμένα τῆς ἀληθοῦς χαρᾶς καὶ εὐδαιμονίας. Γένοιτο! Γένοιτο! Γένοιτο!» (Μέλισσα, ἢ 'Εφημερὶς 'Ελληνικὴ ἐκδιδομένη ὑπὸ *Σ. Κονδοῦ* Κερκυραίου, ἱππέως τοῦ τάγματος τῆς τιμῆς, πρώην κριτοῦ, καὶ μέλους τῶν τῆς Κερκύρας 'Αρχείων, 'Εν Παρισίοις 1819, τ. Α', σ. 101-103). Βλ. καὶ *Γερ. Χυτήρη*, "Ενας Κερκυραῖος ἀπαντᾶ στὸν λόρδο Βύρωνα», Κερκ. Χρονικά, τ. ΣΤ' (1958), σ. 61 κ. ἑ.

πού ἀνέλπιδα στὸ θάνατο τραβοῦσαν, στὰ στενά, στὶς Θερμοπύλες.
Ἑλλάδα! Ποιὸ πνεῦμα ἀδάμαστο θὰ τιναχτῇ
ἀπ' τοῦ Εὐρώτα τὶς ὀχτιὲς γιὰ νὰ σὲ κράξῃ
ἀπὸ τὸν τάφο καὶ νὰ σ' ἀναστήσῃ[1];

Πνεῦμα ἐσὺ τῆς λευτεριᾶς! Ὅταν στὸ λόφο τῆς Φυλῆς
παραστεκόσουν στὸ Θρασύβουλο καὶ στοὺς πιστούς του,
μποροῦσες τότε τὶς τωρινὲς τὶς συφορὲς νὰ προφητέψῃς
ποὺ ντροπιάζουνε τῆς Ἀττικῆς τοὺς κάμπους;
Δὲν δυναστεύουν πιὰ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Θρασύβουλου οἱ Τριάκοντα
μὰ τῶν Ὀθωμανῶν τὸ τελευταῖο ἀποσαρίδι τοὺς σκλαβώνει.
Ἀποκοτιὰ δὲν ἔχουν γιὰ ξεσηκωμό. Ὄχι, τοὺς φτάνει μόνο
μάταια νὰ καταριῶνται τὸ χέρι ποὺ κρατάει τὸ κνοῦτο.
Μὰ ἄνθρωποι νὰ λογιάζωνται δὲν πρέπει
σκλάβοι ποὺ τρέμουνε ἀπὸ γεννησιμιοῦ ὣς τὸν τάφο[2].

Ὅλα ἀλλαγμένα πιά, μόνο ἡ μορφὴ ἀπομένει.
Μὰ ποιός, θωρώντας τὴ φωτιὰ στὰ μάτια τους ν' ἀστράφτῃ,
μπορεῖ νὰ πῇ πὼς τὴν καρδιά τους δὲ φλογίζει πιὰ ἡ ἱερή σου φλόγα, ἐλευθερία;
Ποιὸς νὰ σ' ἀναγνωρίσῃ πιά;
Κι' ὅμως, κάμποσοι ὀνειρεύονται πὼς ἡ στιγμὴ ζυγώνει
τὴν πατρικὴ κληρονομιά τους πάλι νὰ χαροῦν.
Ξένο ἀποκούμπι καρτεροῦν, στῆς Εὐρώπης τ' ἅρματα προσπέφτουν.
Μὰ στὸν ὀχτρὸ νὰ ὁρμήσουνε μονάχοι
καὶ τὴ ντροπή τους νὰ ξεπλύνουνε καρδιὰ δὲν ἔχουν[3].

Ὦ, ἐσεῖς οἱ κληρονόμοι τῆς σκλαβιᾶς! Δὲν κατέχετε
πὼς ὅποιοι ἐλεύθεροι νὰ ζοῦνε θέλουν, μονάχοι πρέπει νὰ συντρίψουν
τὰ δεσμά, καὶ τὴν ἐλευθερία ν' ἀδράξουν μὲ τὰ ἴδια τους τὰ χέρια;
Τί καρτερᾶτε; Τὸ Φραντζέζο καὶ τὸ Μόσκοβο νὰ σᾶς λυτρώσῃ;
Ξυπνῆστε! Μποροῦν αὐτοὶ τὸν τύραννό σας νὰ γκρεμίσουν
μὰ στῆς ἐλευθερίας τὸ βωμὸ
τὴ θεϊκὴ τὴ φλόγα δὲν θὰ ζωντανέψετε ποτέ.
Ὦ ἐσεῖς, τῶν Εἱλώτων οἱ σκιές! Ἀφανίστε πιὰ τοὺς ἄναντρους τυράννους σας!

1. Poetical Works, London 1935, Childe Harold's Pilgrimage, Canto II, στροφὴ 73, σ. 200).

2. Ἔνθ' ἀν., στρ. 74.

3. Ἔνθ' ἀν., στρ. 75.

Ὦ Ἑλλάδα! Δυνάστη ἀλλάζοντας, τὶς συφορές σου δὲν τελειώνεις.
Χαθήκανε τῆς δόξας οἱ καιροὶ μὰ ὄχι τῆς ντροπῆς τὰ χρόνια[1].

Ὦ πατρίδα ἀθάνατων γενναίων
ποὺ ἡ γῆ σου, ἀπ' τοὺς κάμπους
ὣς τὰ ψηλὰ κορφοβούνια
ἦταν λευτεριᾶς πολεμίστρα ἢ δόξας μνῆμα.
Ὦ ἐσύ, κραταιότατο λείψανο,
τοῦτο πιὰ κι' ὅλο ἔχει ἀπομείνει;
Ζυγῶστε σεῖς οἱ δειλοὶ καὶ σερνάμενοι σκλάβοι
καὶ πέστε: δὲν εἶναι ἐκεῖ οἱ Θερμοπύλες;

Ἔ, σεῖς, ξεπεσμένα παιδιὰ τῶν ἐλεύθερων,
πέστε, ποιὰ εἶναι τούτη ἡ ὀλογάλαζη θάλασσα γύρω;
Τῆς Σαλαμίνας δὲν εἶναι ὁ κόρφος καὶ οἱ βράχοι;
Σηκωθῆτε καὶ πατρίδα δικιά σας στεριῶστε
ξανὰ τούτους τοὺς ἔνδοξους τόπους.
Ψάχτε στὴ στάχτη τῶν τάφων
γιὰ μιὰ σπίθα τῆς φωτιᾶς τῶν προγόνων
Ὅποιος πέση σὲ τέτοιους ἀγῶνες
ὄνομα φοβερὸ στοὺς τυράννους θ' ἀφήση[2].

Τί φελᾶ γιὰ χαμένα μεγαλεῖα νὰ κλαῖμε!
Τί φελᾶ στὴν ὄψη μονάχα ἡ ὀργή!
Ὦ γῆ, ξαναδός μας τοὺς νεκροὺς Σπαρτιάτες,
τρεῖς μονάχα ἀπ' τοὺς τριακόσιους μᾶς φτάνουν
Θερμοπύλες καινούργιες νὰ στήσουμε[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., στρ. 76.

2. Ὁ Γκιαούρ, Poetical Works, ἔνθ' ἀν., σ. 246, στ. 102-119. Καὶ ἡ ἔμμετρη διασκευὴ τῶν στ. 114-119 ἀπὸ τὴν *Αἰκ. Δοσίου*:

> Ἐγερθῆτε! Ἐγερθῆτε! Ἀνακτήσατε γενναίως
> τὴν γῆν ταύτην, τῆς ὁποίας εἶναι ἄφθαρτον τὸ κλέος·
> εἰς τὴν τέφραν τῶν προγόνων εὕρετε τινὰς σπινθῆρας
> καὶ ἀνάψατ' εἰς τὰ στήθη ἐνθουσιασμῶν κρατῆρας.
> Ὁ φιλόπατρις ἂν πέση εἰς τὴν μάχην τῶν αἱμάτων
> ὄνομα θὰ ἀποκτήση φοβερὸν ὡς τ' ὄνομά των,
> αἰωνίως τῶν τυράννων τὰς ψυχὰς κατασπαράττον.

(Ὁ Γκιαούρ, τεμάχιον τουρκικοῦ διηγήματος κατὰ τὸ ἀγγλικὸν τοῦ Βύρωνος, Ἀθήνησι 1857, σ. 22).

3. Δὸν Ζουάν, Τρίτο ἆσμα, στρ. 86. Poetical Works, London 1935, σ. 684. Ἡ ἑξάμετρη μετάφραση τῆς στροφῆς ἀπὸ τὸν *Στ. Μύρτα* (Λόρδου Μπάϊρον, Τὰ τραγούδια του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, Ἀθῆναι 1924, σ. 85):

Τί; Βουβαθήκατε; Ἄ, ὄχι;
Ἡ φωνὴ τῶν νεκρῶν ἀντηχεῖ
σὰ βροντὴ μακρινοῦ νερολάγκαδου.
—Ἕνας καὶ μόνο ζωντανὸς ἂν σηκώσει κεφάλι,
ἕνας μόνο κι' ἐρχόμαστε, ἐρχόμαστε!
Μὰ οἱ ζωντανοὶ μουγγαθῆκαν![1]

Μὴν καρτερεῖτε λευτεριὰ ἀπ' τοὺς Φράγκους·
Πουλάει κι' ἀγοράζει ὁ βασιλιάς τους.
Στὰ ἑλληνικὰ σπαθιά, στὰ ἑλληνικὰ φουσάτα
ἡ στερνὴ ἀντρείας ἐλπίδα.
Τοῦ Τούρκου ἡ δύναμη καὶ τοῦ Λατίνου ἡ δολερότη
τὴν πιὸ πλατειά σας τὴν ἀσπίδα θὰ συντρίψη[2].

Τὸ αἷμα χύναν οἱ γονιοί μου κι' ἐμᾶς ἄλλο ἀπ' τὴ ντροπὴ
κι' ἀπ' τὸ θρῆνο περασμένων μεγαλείων δὲν μᾶς μένει.
Γῆς, τὰ σωθικά σου σκίσε, νὰ μᾶς δώσης πίσω, ὦ γῆς,
ἕνα λείψανο ἀπ' τῆς Σπάρτης τὴ γενιὰ τὴν ξακουσμένη.
Ἀπὸ τοὺς τριακοσίους δόσμας τώρα τρεῖς μονάχα, ὦ χῶμα,
καὶ καινούργιες Θερμοπύλες θὲ ν' ἀναστηθοῦνε ἀκόμα.

1. Ἔνθ' ἀν., στρ. 86, 8.

2. Ἔνθ' ἀν., στρ. 86, 14. Ἡ στροφὴ σὲ ἔμμετρη ἀπόδοση τοῦ *Στ. Μύρτα* (ἔνθ' ἀν., σ. 68):

Λογαριάζετε στοὺς ξένους γιὰ τὴ λευτεριά σας τάχα;
Μὰ ὅλοι αὐτοὶ ἔχουν βασιλιάδες ποὺ ἀγοράζουν καὶ πουλοῦν.
Στὰ παιδιά σας, στὰ σπαθιά σας τρέξτε, ἁρπάχτε, ἐκεῖ μονάχα
θὲ νὰ βρῆτε ἐλπίδες θάρρους ὅπου νίκες καρτεροῦν.
Κι' ἂς βιγλοῦν τὰ τουρκασκέρια κι' ἡ ψευτιὰ τῆς φραγκοσύνης
γιὰ νὰ σπάσουν τὶς ἀσπίδες κάθε παλληκαροσύνης.

Αὐτὴ τὴ θέση, ὅτι δηλαδὴ οἱ Ἕλληνες μόνο μὲ τὶς δικές τους δυνάμεις καὶ τὶς δικές τους θυσίες θὰ κατακτήσουν τὴν ἐλευθερία εἶχε διακηρύξει μὲ εὐστοχία καὶ καθαρότητα ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας», «Διὰ τὴν ἀγάπην τῆς τιμῆς μας, στοχασθῆτε το μὲ προσοχήν· μὴν σᾶς πλανήσουν τὰ ταξίματα τῶν ἐπιτρόπων καὶ ἀποστόλων τῶν ξένων βασιλειῶν. Αὐτοὶ εἶναι τόσοι σκλάβοι καὶ διὰ νὰ μετριάσουν τὴν ἐντροπήν των προσπαθοῦν νὰ αὐξήσουν τὸν ἀριθμόν των. Αὐτοὶ δὲν προσκυνοῦν εἰμὴ τὸν βασιλέαν των καὶ τὸν χρυσόν. Μὴν στοχάζεσθε, ὦ ἀδελφοί, ὅτι κανεὶς ἀπὸ αὐτοὺς θέλει θυσιάσει καὶ χρυσὸν καὶ στρατιώτας διὰ νὰ διώξη τὸν Ὀθωμανὸν καὶ νὰ μᾶς ἀφήση ἔπειτα ἐλευθέρους. Ὦ, κάλλιον εἶναι σεισμὸς ἢ ἕνας κατακλυσμὸς νὰ μᾶς ἀφανίση ὅλους τοὺς Ἕλληνας παρὰ νὰ ὑποκύψωμεν πλέον εἰς ξένον σκῆπτρον. Διατί, ὦ Ἕλληνες ἀγαπητοί μου, νὰ προσμείνωμεν νὰ μᾶς δανείση ἄλλος ἐκεῖνο ὁποὺ ἡμεῖς ἔχομεν; Χιλίας φορὰς περισσότερον αἷμα ἤθελεν ἐκχυθῆ ἂν ἤθελεν εἰσέλθει ξένον σπαθὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα παρὰ ἂν ἠθέλαμεν ἐλευθερωθῆ μόνοι μας» (ἔνθ' ἀν., ἐκδ. Βαγιονάκη, σ. 190). Δὲν ἀποκλείεται νὰ γνώριζε ὁ ποιητὴς τὸ κείμενο τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας». Ἀλλὰ καὶ στὸν *Κάλβο* βρίσκουμε παρόμοιες ἀπηχήσεις:

Καλύτερα, καλύτερα
διασκορπισμένοι οἱ Ἕλληνες

Στὶς 22 'Απριλίου 1811 ὁ Byron μπαρκάρησε στὸν Πειραιὰ σ' ἕνα ὑδραίικο καράβι ποὺ ταξίδευε γιὰ τὴ Μάλτα. 'Αλλὰ τί τραγικὴ εἰρωνεία! Ἄρχιζε τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ μ' ἕνα ἑλληνικὸ καράβι, τὸ «Ὕδρα», ποὺ μετέφερε στὴ Μάλτα ἀρχαιότητες[1]. Παραλήπτης ὁ Ἔλγιν. 'Ο φοβερὸς πολέμιος τοῦ Σκώτου βάνδαλου ταξίδευε μὲ ἕνα καινούργιο φορτίο ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς λεηλασίας (ἕνα μήνα ἀργότερα θὰ τὸν κατακεραυνώση μὲ τὴν «Κατάρα τῆς 'Αθηνᾶς»). Καὶ κάτι ἀκόμα πιὸ τραγικό. Στὴν τσέπη του εἶχε ἕνα γράμμα τοῦ Lusieri, τοῦ ἀρχικατεδαφιστῆ τῶν μνημείων τῆς 'Ακρόπολης, πρὸς τὸν Ἔλγιν[2].

'Η τελικὴ φάση τῆς ἐπιστροφῆς ἄρχισε στὴ Μάλτα στὶς 3 'Ιουνίου 1811. Ταξίδεψε μὲ τὴ φρεγάτα «Volage»[3]. Ἔγραφε ἀπὸ τὸ πολεμικὸ στὸ φίλο του

νὰ τρέχωσι τὸν κόσμον
μὲ ἐξαπλωμένην χεῖρα
ψωμοζητοῦντες,
παρὰ προστάτας νὰ 'χωμεν
....
τὸ χέρι ὁποὺ προσφέρεται
ὡς προστασίας σημεῖον
εἰς ξένον ἔθνος, ἔπνιξε
καὶ πνίγει τοὺς λαούς σας
πάλαι καὶ ἀκόμα.

('Ωδές, ἑρμ. ἔκδ. *Μ. Γ. Μερακλῆ*, σ. 193-194).

1. 'Ο *John Murray*, ἐκδότης τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Byron (Lord Byron's Correspondence, London 1922), γράφει ὅτι δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνία τοῦ ταξιδιοῦ τῆς ἐπιστροφῆς. 'Υποθέτει ὅτι ἔφυγε στὶς 4 Μαΐου (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 31). 'Αλλὰ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Charles Robert Cockerell*, γνωστὸς τοῦ Byron, καταχωρεῖ στὸ ἡμερολόγιό του ἕνα γράμμα ποὺ ἔδωσε στὸν Byron τὴν ἡμέρα τοῦ ταξιδιοῦ του. Ἦταν ἡ 11 'Απριλίου. «'Ο λόρδος Byron μπαρκάρησε σήμερα σ' ἕνα φορτηγὸ (μεταφέρει μάρμαρα τοῦ λόρδου Ἔλγιν) γιὰ τὴ Μάλτα» (Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817, The Journal of C. R. Cockerell, R. A. London 1903, σ. 29). Τὸ καράβι ὅμως— τὸ «Ὕδρα»—σαλπάρησε ἀπὸ τὸν Πειραιὰ στὶς 22 'Απριλίου καὶ ἔφτασε στὴ Μάλτα στὶς 30. Ἦταν τὸ τελευταῖο φορτίο μὲ «ἐλγίνεια μάρμαρα» ποὺ μεταφέρονταν στὴν 'Αγγλία. Ἕνα χρόνο πρίν, μιὰ ὑδραίικη πολάκκα ξεφόρτωσε στὴ Μάλτα 48 κιβώτια μὲ ἀρχαιότητες ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ στὴν 'Αθήνα κατὰ τὴν τελευταία πενταετία. Στάθηκε ὅμως ἀδύνατο νὰ φορτωθοῦν τὰ πιὸ βαρειὰ καὶ πιὸ μεγάλα μάρμαρα: ἕνα κιονόκρανο καὶ ἕνα τύμπανο ἀπὸ τὸν Παρθενώνα, ἕνα δωρικὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὰ Προπύλαια, ἕνας ἰωνικὸς κίονας ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Δαφνιοῦ καὶ μιὰ κολοσσιαία ἐπιτύμβια στήλη. Ὅλα αὐτά, μαζὶ μὲ 15 κιβώτια γεμάτα ὑλικὸ ποὺ συγκεντρώθηκε στὸ μεταξύ, ἀγγεῖα κ.λπ., φορτώθηκαν στὸ «Ὕδρα» (*A. H. Smith,* Lord Elgin and his Collection, Journal of Hellenic Studies, τ. 36 [1906], σ. 281).

2. *Stephen A. Larrabee,* Byron return from Greece, Modern Language Notes, Δεκ. 1941, σ. 617-618.

3. Τὸν συνόδευε ὡς δραγουμάνος ὁ Δημήτριος Ζωγράφος ποὺ θὰ μείνη στὴν 'Αγγλία ἕνα χρόνο. Θὰ βοηθήση τὸν Byron καὶ τὸν Hobhouse στὴ μετάφραση ἑλληνικῶν κειμένων, κυρίως ἀπὸ τὴ Γεωγραφία τοῦ Μελετίου (*Panos Morphopoulos,* ἔνθ' ἀν., σ. 319). Ἦταν ἔξυπνος, ἔγραφε ὁ Byron, ἀλλὰ δὲν φαινόταν ἐπιχειρηματικός. «'Η ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ πε-

Hodgson: Μοῦ στοίχισε περισσότερο ποὺ ἄφησα τὴν Ἑλλάδα παρὰ τὴν Ἀγγλία.

Αὐτὸς ἦταν ὁ περιηγητὴς Byron. Ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση ἀναταραζόταν ἀπὸ λυτρωτικὲς προσδοκίες. Οἱ τροχοὶ τῆς ἱστορίας εἶχαν κιόλας ἀρχίσει νὰ σαλεύουν. Μόνο ποὺ οἱ μετασχηματισμοὶ ἦταν ἀκόμα ἀθέατοι.

Μεθοῦσε ἀπὸ τὸ κάλλος τοῦ τοπίου, ὀνειρευόταν πάνω στὰ ἀπομεινάρια τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ σπάραζε γιὰ τῆς δουλείας τὴν καταισχύνη. Ἀλλὰ ἦταν ἕνα ἐκρηκτικὰ φιλελεύθερο πνεῦμα. Καὶ τὰ ποιήματα ποὺ ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ κεῖνο τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα ἔγιναν θούρια ἐλευθερίας. Σὲ κάθε Ἕλληνα ποὺ ἀντίκρυζε φανταζόταν κι' ἕναν ἐλευθερωτή. Δὲν εἶχε ἀστοχήσει. Δέκα χρόνια ἀργότερα τῆς Ἑλλάδας τὰ χώματα ποτίζονταν μὲ τὰ αἵματα τῶν παιδιῶν της.

Ὁ Byron θὰ ξαναγυρίση στὴν Ἑλλάδα χωρὶς πιὰ τὶς μάταιες θρηνολογίες καὶ τοὺς ὁραματισμούς. Εἶχε μπροστά του ἕνα καινούργιο κόσμο ποὺ μαχόταν γιὰ ζωὴ καὶ γιὰ θάνατο. Ἕνα λαὸ ποὺ ἴσως δὲν ὑποπτευόταν ἐκεῖνο τὸ ἀνοιξιάτικο πρωινὸ τοῦ 1811 καθὼς ἀποχαιρετοῦσε τὶς ἀκτὲς τῆς Ἀττικῆς.

ριστάσεις κάνουν τὸν ἄνθρωπο. Τὰ ὀνόματα τῶν δύο παιδιῶν του ἦταν Μιλτιάδης καὶ Ἀλκιβιάδης. Μακάρι νὰ εἶναι αὐτὸ καλὸς οἰωνός». Γιὰ τὴν κατοπινὴ δράση τοῦ Ζωγράφου βλ κεφ. «Ὁ Μωριὰς στ' ἅρματα».

ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

ΑΝΑΜΕΣΑ στοὺς συμπατριῶτες καὶ παλιοὺς συμφοιτητὲς τοῦ Καίμπριτζ, ποὺ συνάντησε ὁ λόρδος Byron στὴν 'Αθήνα κατὰ τὸ πρῶτο ταξίδι του, ἦταν καὶ ὁ William Haygarth[1]. Εἶχε περιηγηθῆ τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, μαζὶ μὲ ἄλλους Βρεταννούς, τὴν ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα, ἀπὸ τὰ Γιάννενα ὡς τὴ Σπάρτη. Καρπὸς αὐτοῦ τοῦ ταξιδιοῦ ἦταν τὸ ἔμμετρο ἡμερολόγιο ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο τὸ 1814 μὲ τίτλο «'Ελλάδα, ἕνα ποίημα σὲ τρία μέρη»[2]. 'Ο Haygarth ἔγραψε τὸ ποίημά του στὴν 'Αθήνα, στὰ μέσα τοῦ 1811—ἦταν 28 χρόνων—σὲ καλὴ ὥρα. Ἄργησε ὅμως νὰ τὸ δημοσιεύση καὶ ἔχασε τὴν ποιητικὴ δάφνη. Τὸν πρόλαβε ὁ Byron. Εἶχε κιόλας κυκλοφορήσει τὸ «Προσκύνημα τοῦ Τσάϊλντ Χάρολντ». Καὶ τὸ ἄστρο του μεσουρανοῦσε στὴν Εὐρώπη[3].

'Ο Haygarth δὲν ἦταν μόνο ποιητής. Εἶχε καὶ ζωγραφικὸ τάλαντο. 'Ο πολυτελὴς καὶ ὀγκώδης τόμος μὲ τὸ στιχούργημά του γιὰ τὴν 'Ελλάδα εἰκονογραφεῖται ἀπὸ μιὰ σειρὰ ὑδατογραφίες τοπίων καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων[4].

---

1. Τὸν ἀναφέρει ὁ Byron σ' ἕνα γράμμα του ἀπὸ τὴν 'Αθήνα πρὸς τὸν Francis Hodgson (20 'Ιανουαρίου 1820). «Ἔπιασα φιλίες μὲ μερικοὺς συμπατριῶτες μου, τοὺς κυρίους Graham καὶ Haygarth» (Lord Byron's Correspondence, London 1922, τ. Α', σ. 29). 'Ο Graham ἦταν συμφοιτητὴς τοῦ Byron στὸ Καίμπριτζ (1788-1852, βουλευτὴς ἀργότερα, βαρωνέτος τὸ 1824). 'Ο Haygarth πρωτογνώρισε τὸν Byron στὴν 'Αθήνα.

2. Greece, A Poem in Three Parts; with notes, classical illustrations and sketches of the scenery, London 1814.

3. *Terence Spencer,* Fair Greece, Sad Relic, London 1954, σ. 281-286, *Charles Magnin,* Causeries et méditations historiques et littéraires de la Grèce suivant l'opinion du collège et de la Grèce véritable, à l'occasion du poème de William Haygarth intitulé: The Greece (Globe, 17 Αὐγούστου 1827). Τὸ ποίημα τοῦ Haygarth μεταφράστηκε στὰ γαλλικὰ τὸ 1827, δύο χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του σὲ ἡλικία 43 χρόνων, ἀπὸ τὴν Pauline Flaugeranes. Κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Haygarth δημοσιεύτηκε ἔξη χρόνια μετὰ τὸ τύπωμά του καὶ ὀχτὼ μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση στὴν Quarterly Review ('Ιούλιος 1820, XXIII, σ. 325-329).

4. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν 'Ελλάδα φιλοτέχνησε— ἀπὸ 15 Αὐγούστου 1810 ὡς 21 'Ιανουαρίου 1811, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος— 120 ἀκουαρέλλες ὄχι σπουδαίας τέχνης. Αὐτοὶ οἱ πίνακες ἐπισημάνθηκαν τὸ 1886 καὶ ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὸν 'Ιωάννη Γεννάδιο σὲ κάποια δημοπρασία τοῦ Λονδίνου. Βρίσκονται σήμερα στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (Haygarth's Sketches of Greece, 1810-1811). Στὴ Γεννάδειο ἐπίσης συγκεντρώθηκαν τὰ τετράδια τοῦ Haygarth μὲ ἀνέκδοτα σχέδια τοπίων, μορφῶν, ἐνδυμασιῶν, σπιτιῶν, καραβιῶν κ.λπ. (Greek Sketch Book καὶ A Book of original sketches). 'Ο Haygarth, ἀγνοημένος ὁλότελα στὴν πατρίδα του (δὲν ἀναφέρεται σὲ καμμιὰ ἐγκυκλοπαιδεία), τιμήθηκε ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα (βλ. *William Haygarth* Forgotten Philhellene, Keats-Shelley Journal, the Keats-Shelley Association of America Inc., τ. Θ', μέρος 2, φθινόπωρο 1960, σ. 86 κ. ἑ.). Δική του εἶναι ἡ πανοραμικὴ ἄποψη τῆς 'Αθήνας ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ σελ. 54 τοῦ Β' τόμου τῶν Travels in various countries of the East, London 1820 τοῦ Walpole.

῾Υπῆρχε καὶ μιὰ συλλογὴ ἐπιστολῶν πρὸς τοὺς φίλους του ἀπὸ τὴν ῾Ελλάδα ποὺ δὲν δημοσιεύτηκαν[1].

᾿Απόμεινε τὸ ποίημα[2]. Περιγραφικὸ (μὲ ἀκρίβεια), γεωγραφικὸ (μὲ λεπτομέρειες), μὲ ἀναδρομὲς στὴν ἱστορία καὶ ρωμαντικὲς ἀποχρώσεις καὶ προεκτάσεις, χωρὶς ὅμως τὴν ἐκρηκτικότητα καὶ τὴ λάμψη τῶν βυρωνικῶν στίχων. Τὸ ποίημα «῾Ελλάδα» κυριαρχεῖται ἀπὸ θρηνώδεις τόνους γιὰ τὸ ἀφανισμένο κλέος καὶ ἀπὸ ἔκδηλη ἀρχαιολατρεία καὶ φιλελληνικὰ αἰσθήματα. ῾Ο Haygarth πιστεύει στὸ μέλλον τῆς ῾Ελλάδας, στὸ λυτρωμὸ καὶ τὴν ἀνεξαρτησία της, ἀλλὰ μόνο «ποιητικῇ ἀδείᾳ».

Διακινδύνεψα, στὴν ποίηση, γράφει σὲ μιὰ σημείωση, ὅ,τι δὲν θὰ τολμοῦσα στὸν πεζὸ λόγο, τὴν πρόβλεψη γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀναγέννηση τῆς ῾Ελλάδας»[3].

Στὸ πρῶτο μέρος ἐκφράζει ὀργὴ ποὺ οἱ Τοῦρκοι κρατοῦν ὑπόδουλο ἕναν ὑπερήφανο—ἄλλοτε—λαὸ καὶ καλεῖ τὶς σκιὲς τῶν ἀρχαίων νὰ ἐμπνεύσουν στοὺς ἀπογόνους τους ἡρωικὰ ἔργα. ᾿Αλλὰ ὁ ποιητὴς σπεύδει νὰ ἐξηγήση ὅτι τὰ πνεύματα τῶν ἀρχαίων θὰ συμπαρασταθοῦν μόνο ἂν οἱ σύγχρονοι ῞Ελληνες ἀποδείξουν πὼς εἶναι ἀντάξιοι τῶν μεγάλων προγόνων τους.

Πνεῦμα (τοῦ ᾿Επαμεινώνδα)
θ' ἀναστηθῆς, θὰ τιναχτῆς ἀπὸ τὴ σιωπὴ τοῦ τάφου,
μιὰ ἑλληνικὴ καρδιὰ νὰ ζωντανέψης,
ἕνα καημὸν ἑλληνικὸ νὰ ἐκδικηθῆς;
Ναί, ἱερὲς Σκιές,
ὅταν ἡ ῾Ελλάδα γιὰ ἐλευθερία διψάση,
ὅταν οἱ στεναγμοί της λαχταρήσουν
τοὺς δοξασμένους ἄθλους σας,
ὅταν τὴν καταφρόνια τῶν τυράννων
μὲ καταφρόνια θ' ἀντισκόψη,
ὅταν ὁ νοῦς της, ἀπὸ αἰῶνες παγωμένος καὶ νεκρός,
θὰ λυτρωθῆ ἀπ' τοῦ κακοῦ τ' ἁρπάγια,
ὅταν θὰ ξανανθίση
στῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἰδέας τὴν ἄνοιξη,
τότε Σεπτὲς Σκιὲς θ' ἀναστηθῆτε,
τὰ τέκνα τῆς ῾Ελλάδας λευτερώνοντας[4].

῞Οπως ὅλοι οἱ ῎Αγγλοι περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου

1. Diary and Letters of Madame d'Arblay, London 1905, τ. Στ', σ. 309.
2. Τὰ τρία μέρη, συνολικὰ 2.391 στίχοι, καλύπτουν 118 σελίδες μεγάλου σχήματος, οἱ σημειώσεις ἄλλες 168.
3. ῎Ενθ' ἀν., στ. 276.
4. Μέρος Α', στ. 802-812.

συγκρίνει τὰ ἀρχαῖα «μεγαλεῖα» μὲ τὴν «κατάπτωση» τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων καὶ δὲν κρύβει τὴν καταφρόνηση καὶ τὴν ἀπέχθειά του. Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ προκαλοῦν ναυτία μὲ τὴν καταισχύνη, τὴ δουλοπρέπεια καὶ τὴ ματαιοδοξία τους:

Μὰ δὲς τώρα τῆς Ἑλλάδας τὸ γιό,
τὴν καταφρόνια τῆς Ἀθήνας.
Βλέμμα δουλόφρονο,
χαμόγελο προσκυνημένο,
τρομάρα σκλάβου.
Σκύβει βαθιὰ ὣς τὸ χῶμα
καὶ τὴ μέση του διπλώνει,
ὤ, ξεπεσμός!
Στὸν δυνατὸ ζαρώνει,
γονατίζει γιὰ τὸ διάφορο
πασχίζοντας στοὺς ἄρχοντες νὰ μοιάση,
φορώντας πορφυρὸ καφτάνι,
πορτοκαλὶ ζουνάρι, κίτρινα σαντάλια
καὶ καλπάκι γούνινο[1].

Γιὰ νὰ ἀναστηθῆ ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ γεννηθῆ ἕνας Ἕλληνας ἱκανὸς νὰ ἐμπνεύση τὰ μεγάλα ἰδεώδη ποὺ λάμπρυναν τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀναθυμᾶται μὲ θλίψη τὴ Σπάρτη, τὴν Κόρινθο, τὴν Ἀθήνα. Ὡστόσο, ἐνῶ θρηνολογεῖ πάνω στὰ ἐρείπια καὶ τὶς σβησμένες δόξες, προβλέπει ὅτι στὸν Ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου θὰ συγκεντρωθοῦν κάποτε οἱ ἀπελευθερωτὲς τῶν Ἑλλήνων. Καλεῖ τοὺς συμπατριῶτες του νὰ δώσουν τὸ παρὼν στὴ μάχη τῆς ἐλευθερίας[2]. Καὶ προεξοφλεῖ μὲ ἐνθουσιασμό:

Κάτω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα τῆς πατρίδας μου,
ναί, δύστυχη Ἑλλάδα,
θὰ νικήσης, ναί, καὶ θὰ λευτερωθῆς[3].

Πολλὰ εἶναι τὰ σφάλματα τῶν Ἑλλήνων. Μὰ τὰ βάσανα τῆς δουλείας τόσων αἰώνων τοὺς ἔχουν ἐξιλεώσει:

Ἐξαγνίστηκες
ἀπὸ τὶς ἀγωνίες καὶ τοὺς καημοὺς
τόσων αἰώνων, ἀπ' τὶς παλιές σου συμφορές.
Τὰ δάκρυα τῆς σκλαβιᾶς ξεπλύνανε
τῆς ἱστορίας σου τὸ ρύπο![4]

---

1. Μέρος Β', στ. 222-232.
2. Μέρος Γ', στ. 662-669.
3. Ἔνθ' ἀν., στ. 703-704.
4. Ἔνθ' ἀν., στ. 706-711.

Ἄλλωστε ποιὸς μπορεῖ νὰ ἀκούση τὴν ᾠδὴ τοῦ Ρήγα «πού καλεῖ τὰ παιδιὰ τῆς Σπάρτης νὰ λευτερωθοῦν»[1] χωρὶς νὰ νοιώση αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον; «Ναί, δύστυχη Ἑλλάδα! Μποροῦνε νὰ λευτερωθοῦνε τὰ παιδιά σου»[2].

Ὑπῆρξαν, ὡστόσο, κι' ἄλλοι ποιητὲς πού, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὸν Byron καὶ τὸν Haygarth, τραγούδισαν τὴν Ἑλλάδα. Ἀπ' αὐτοὺς ἄλλοι ταξιδεμένοι καὶ ἄλλοι ἀταξίδευτοι. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ὁ ποιητικὸς λόγος ἀποτελοῦσε ἔκφραση ἑλληνολατρείας. Ὁ George Canning λ.χ. πού ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ξεσηκωμοῦ, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ νεανικά του ποιήματα, τὴ «Σκλαβιὰ τῆς Ἑλλάδας»[3], διατυπώνει πρόωρα βυρωνικὲς ἰδέες. Ἀπελπισμένος θρῆνος γιὰ τὴν ἀφανισμένη μεγαλωσύνη, σπαραχτικὴ περιγραφὴ τῆς σκλαβιᾶς, ἐλπίδες γιὰ τὸ μέλλον:

Μοίρα συφοριασμένη! Μὲ βουρκωμένα μάτια
κι' ἀναστεναγμοὺς πικρούς, ἀναθυμᾶσαι
τὴν παλιὰ τὴ δόξα σου καὶ τὴ σημερινὴ ντροπή[4].

Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ἕνας Ἄγγλος περιηγητής, ὁ φιλόλογος Carlyle[5], ἱερέας τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας τῆς Πόλης, ἀκόλουθος τοῦ λόρδου Ἔλγιν, ἔγραψε ἑλληνολατρικὰ ποιήματα μὲ ρωμαντικὲς ἀποχρώσεις προδρομικὰ βυρωνικές[6].

Δώδεκα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν «Childe Harold» τοῦ Byron ἕνας ἄλλος ποιητής, ὁ Richard Polwhele, τύπωσε ἕνα πολύστιχο ἀφιέρωμα στὴν Ἑλλάδα[7]. Ἕνας βάρδος ταξιδεύει στὰ ἑλληνικὰ χώματα, ὅπως ἀργότερα ὁ Childe Harold. Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀρχαίων προγόνων τους. Ἀλλὰ ποῦ εἶναι ἡ ἀρχαία δόξα;

Μά, ἀλίμονο, ποῦ εἶναι τὸ πνεῦμα πού μεσουρανοῦσε,
ἡ σοφία πού ἄστραφτε λάμψη ἀθάνατη,
ἡ ἀδούλωτη ψυχὴ πού τοὺς τυράννους γκρέμισε;

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 728-729.

2. Ἔνθ' ἀν., στ. 718.

3. The slavery of Greece. Ἀργότερα, ὡστόσο, ὅταν ἔγινε πολιτικός, καὶ συγκεκριμένα στὶς ἀρχὲς τοῦ ξεσηκωμοῦ, ἔλεγε εἰρωνικά: «Κανένας στὴν Ἀγγλία δὲν φαντάζεται πὼς ἡ Ἀγγλία θὰ πολεμήση γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἀριστείδη καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου» (*H. V. Temperly*, The foreign policy of Canning 1820-1827, στὸ Cambridge history of British Foreign Policy 1783-1919, Cambridge 1923, τ. Β', σ. 86). Ὅλα αὐτὰ ἄσχετα βέβαια μὲ τὴν κατοπινὴ φιλελληνικὴ πολιτική του.

4. Poetical Works, with a biographical memoir of the author, London 1824, σ. 14.

5. 1759-1804. Βλ. κεφ. «Κυνηγοὶ χειρογράφων στὸ Ἅγιον Ὄρος».

6. Δύο ἀπ' αὐτὰ ἔχουν τίτλο «Ἀγναντεύοντας τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Πνύκα μὲ φεγγαρόφωτο» καὶ «Γραμμένο στὶς ἀκτὲς τοῦ Βοσπόρου».

7. Grecian Prospects, A Poem in Two Cantos. Βλ. Ἅπαντα, London 1806, σ. 68-89.

Ὁ W. R. Wright, γενικὸς πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὰ Ἑπτάνησα στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα, ἔγραψε μεταξὺ 1800 καὶ 1804 μιὰ σειρὰ ποιήματα κι' ἕνα χρονικὸ γιὰ τὶς περιηγήσεις του. Ἀλλὰ τὸ 1804, κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Ζακύνθου, τὰ χαρτιά του ἔπεσαν στὰ χέρια τῶν Γάλλων καὶ καταστράφηκαν. Σώθηκε μονάχα τὸ ποίημα «Ἰόνιες ὧρες»[1] ποὺ τυπώθηκε τὸ 1809.

Ὁ ἥλιος τῆς ἐλευθερίας φώτιζε κάποτε αὐτὸ τὸν τόπο. Ἀλλὰ τώρα:

> Τώρα, στὸ ζόφο βυθισμένο
> τὸ φῶς ἐκεῖνο τὸ χρυσὸ πεθαίνει.
> Πανέρημο, κατάξερο τὸ ἄλσος τῶν Μουσῶν.
> Τῆς μαύρης τυραννίας ἡ πνοὴ
> κάθε λουλοῦδι τὸ μαραίνει.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Νικόπολης ἀντικρύζει τὸ Σοῦλι

> Κάποτε ἱερὸς τῆς λευτεριᾶς βωμός.

Τὸ 1812 κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο ἡ ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Charles Kelsall «Γράμμα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα»[2]. Ὁ ποιητὴς ἀναλογίζεται τὴ σημερινὴ παρακμὴ τῆς Ἀθήνας καὶ ἡ σκέψη του ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴ συμπάθεια καὶ τὴν ἀγανάκτηση.

> Ξεπεσμένη Ἀθήνα! Τὴν καρδιά μου ἡ ὀργὴ σπαράζει.
> ....
> Τὰ παιδιά σου, ποὺ τὸ Μῆδο ἀψήφισαν,
> νὰ κυβερνιῶνται ἀπὸ τῆς γῆς τὰ ἀποσαρίδια,
> ἀσχημισμένα πρόσωπα, ψυχὲς ταπεινωμένες.

Μὲ καταφρόνηση βαθειὰ βλέπει τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες.

> Κρύψου ἀπὸ τὸ βλέμμα μου, σκλάβε ἐσύ,
> ἀλυσωμένε πλάϊ στοῦ Φωκίωνα τὸν οἶκο.

Ὁ Μαραθώνας πρέπει νὰ ἐμπνεύσῃ νέους ἀγῶνες.

> Ἀττική, τοῦ Μαραθώνα ὁ φημισμένος κάμπος
> δὲν σὲ καλεῖ γιὰ κατορθώματα μεγάλα;

Κι' ὁ ποιητὴς καλεῖ τὴ Βρεταννία νὰ σταθῆ στὸ πλευρὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ τοὺς ἀποδώσῃ τὴν ἐλευθερία:

> Ἐμπρός, Ἀγγλία, ἐμπρός!..

1. Horae Ionicae.
2. A letter from Athens, adressed to a friend in England.

HOBHOUSE, Ο ΣΥΝΟΔΟΙΠΟΡΟΣ ΤΟΥ BYRON

ΣΥΝΟΔΟΙΠΟΡΟΣ τοῦ Byron κατὰ τὶς περιηγήσεις στὴν 'Ελλάδα ἦταν ἕνας συμπατριώτης του, ἀριστοκράτης κι' αὐτός, ὁ John Cam Hobhouse, ὁ κατοπινὸς λόρδος Broughton, μέλος τοῦ 'Ελληνικοῦ Κομιτάτου κατὰ τὴν 'Επανάσταση. Ἦταν δυὸ χρόνια μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Byron, ἀπόφοιτος τοῦ Καίμπριτζ καὶ ἀρχαιολάτρης[1]. 'Η κοινὴ περιοδεία τῶν δύο φίλων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (Δυτικὴ 'Ελλάδα, Βόρειο Ἤπειρο, 'Αττική, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη) θὰ διακοπῆ στὰ μέσα 'Ιουλίου 1810 πάνω σὲ μιὰ ἀγγλικὴ φρεγάτα, στὸ λιμάνι τῆς Τζιᾶς, κατὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. 'Ο Byron θὰ ξαναεγκατασταθῆ στὴν 'Αθήνα καὶ θὰ συνεχίση τὶς περιηγήσεις του, ἐνῶ ὁ Hobhouse θὰ πάρη τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς ὕστερα ἀπὸ περιηγήσεις ποὺ κράτησαν δέκα περίπου μῆνες[2].

'Αντίθετα μὲ τὸν Byron ὁ Hobhouse κρατοῦσε κατὰ τὶς μετακινήσεις του ἡμερολόγιο καὶ κατέγραφε σχολαστικὰ στοιχεῖα καὶ ἐντυπώσεις, ἔτσι ποὺ τὸ χρονικό του [3] ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγὴ εἰδήσεων γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο, τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ κ.λπ. τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Κυκλοφόρησε σὲ δύο τόμους 1.100 σελίδων, ἀρχὲς 1813. Εἶναι γραμμένο σὲ ἐπιστολικὸ ὕφος [4] ὄχι τόσο ἀπὸ μίμηση τοῦ στύλ τῶν περιηγητῶν ὅσο ἀπὸ ἀνάγκη. Ἔστελνε λίγα-λίγα τὰ χειρόγραφα στὸ τυπογραφεῖο, ὅπως ἕνας σημερινὸς ρεπόρτερ ποὺ ταξιδεύει σὲ μιὰ ξένη χώρα ταχυδρομεῖ τὶς ἀνταποκρίσεις του. Δὲν συγκέντρωσε πρῶτα ὅλο τὸ ὑλικό, δὲν τὸ ταξινόμησε, δὲν τὸ ἀξιολόγησε, δὲν τὸ ἐπεξεργάστηκε, οὔτε φρόντισε γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική του. Τὸ τύπωσε στὴν ἀρχικὴ μορφή του[5].

---

1. 'Ο Hobhouse εἶχε γνωριμία μὲ τὸν Κοραῆ (τὸν ἐπισκεπτόταν ὅταν ταξίδευε στὸ Παρίσι) καὶ ἀλληλογραφία γιὰ φιλολογικὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν 'Ελλάδα (βλ. Ἅπαντα, 'Η ἐπιστολογραφία, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Β1, σ. 46, 216, 220).

2. Περισσότερα στοιχεῖα στὸ κεφ. γιὰ τὸν Byron.

3. A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810, London 1813.

4. 'Η ἐπιστολικὴ μορφὴ σταματάει κοντὰ στὴ σελ. 600.

5. Κριτικὴ δημοσιεύτηκε τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ κυκλοφόρησε στὸ «Quarterly Review», (σ. 175-202). Τὸ βιβλίο εἶχε μεγάλη κυκλοφοριακὴ ἐπιτυχία καὶ σύντομα σημείωσε δεύτερη ἔκδοση. Σὲ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὸ Λονδίνο ποὺ δημοσιεύτηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1816 στὴν ἐπιθεώρηση τῆς Βαϊμάρης Allgemeine Geographische Ephimeriden, verfasset von einer gesellschaft gelehrten und herausgegeben von Dr. E. I. Bertuch XLIX ὑπογραμμίζονται τὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα ποὺ προκάλεσαν τὰ βιβλία τοῦ Byron καὶ τοῦ συνοδοιπόρου του Hobhouse ('Ερμῆς ὁ Λόγιος, 15 Φεβρουαρίου 1818, σ. 66): «Κατὰ τὸν τρέχοντα ἐνιαυτὸν ἡ ἀγγλικὴ φιλολογία προμηνύει τὸν αὐτὸν πρὸς τὴν 'Ελλάδα ἔρωτα, ὅστις διεδόθη καὶ μεταξὺ γυναικῶν διὰ τῆς ποιητικῆς τοῦ λόρδου Βύρωνος (Byron), ὁ ὁποῖος εἶναι τὴν σήμερον ὁ ἀγαπητότερος ποιητής. 'Επειδὴ οὗτος ὁ λόρδος, πρὸ ὀλίγου ἐπιστρέψας ἐκεῖθεν, μεταφέρει τὰς περισσοτέρας σκηνὰς τῶν ποιημάτων του εἰς τὴν 'Ελλάδα· τοῦ δὲ ποτὲ συνοδοιπόρου του

Εἶναι εὐσυνείδητος καὶ παρατηρητικός. Ἔχει μεθοδικότητα καὶ πρακτικὸ μυαλό. Προσέχει τὴ λεπτομέρεια καὶ δὲν τοῦ λείπει τὸ ἀφηγηματικὸ τάλαντο.

Παραθέτοντας μιὰ σειρὰ περιστατικὰ ἀποκαλύπτει τὴν ἐξαθλίωση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ἐξ αἰτίας τῆς ἁρπακτικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν τυραννικῶν μεθόδων του, καθὼς καὶ τὴν ἀποτελμάτωση τῆς οἰκονομίας.

Συγκεντρώνει, μελετᾶ, διασταυρώνει μὲ διεισδυτικότητα ποὺ προοιωνίζει τὸν μελλοντικὸ δημόσιο ἄνδρα.

Ὁ Hobhouse καταφρονοῦσε τοὺς Ἕλληνες, ὅπως ἄλλωστε οἱ περισσότεροι Ἄγγλοι περιηγητὲς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἀριστοκράτες ἢ ἀπόφοιτοι πανεπιστημιακῶν σχολῶν ἔστρεφαν τὴν προσοχή τους ἀποκλειστικὰ στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ἀγνοοῦσαν ἢ ἔβλεπαν μὲ ἀπέχθεια τὸν σύγχρονο ἑλληνισμό. Εἶχε μάλιστα ἐπικρατήσει ὁ συρμός, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν μισελληνικῶν ἀποφθεγμάτων τοῦ Γερμανοῦ Pauw, ἀνανεωμένων ἀπὸ τὸν Πρῶσσο Bartholdy καὶ τὸν Ἄγγλο Thornton, νὰ μὴ θεωροῦνται Ἕλληνες οἱ κάτοικοι τῆς λεγομένης εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ὁ Byron ἦταν ἐκεῖνος ποὺ εἶδε τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ ἄλλη ἐντελῶς σκοπιὰ προσελκύοντας τὴν προσοχὴ τῶν Εὐρωπαίων μὲ τὸν ποιητικό του λόγο καὶ τὴν ἔντονη προσωπικότητά του.

Ἀναγνωρίζει ὁ Hobhouse τὸν πατριωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ δὲν πιστεύει οὔτε στὴ δυνατότητά τους νὰ ἀποτινάξουν τὸ ζυγὸ τῆς τυραννίας οὔτε στὴν πιθανότητα παροχῆς ξένης βοήθειας.

Εἶχε ὡστόσο φιλελεύθερες ἰδέες. Κι' ὅταν, δέκα χρόνια ἀργότερα, ἄρχισε ὁ ἐθνικὸς ξεσηκωμὸς δὲν δίστασε, παραμερίζοντας τὶς προκαταλήψεις του, νὰ ὑποστηρίξη μὲ σθένος τὰ δίκαια τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων.

Ὁ Hobhouse δὲν μπόρεσε, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι περιηγητὲς νὰ συλλάβη στὸ βάθος του τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα. Ὑποτίμησε τοὺς Ἕλληνες καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὰ ἐπιφαινόμενα. Οἱ Ἕλληνες, γράφει, δὲν κάνουν τίποτα χωρὶς τὸ ραβδί. Ὡστόσο, τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει στὸ χρονικό του μαρτυροῦν τὸ ἀντίθετο. Ἀποκαλύπτουν καὶ τὴν τραγωδία τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν ἀσυγκράτητη πορεία πρὸς τὴν ἀναγέννηση. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὁδοιπορικό του εἶναι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας.

Ὁ Hobhouse ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ μπόρεσαν νὰ ἐπισημάνουν τὴ ραγδαία ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ καὶ τὸν ἀνταγωνιστικό του ρόλο στὴ Μεσόγειο. Ἔβλεπε μάλιστα τοὺς Ἕλληνες θαλασσινοὺς σὰν στοιχεῖο ἀξιοποιήσιμο μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀγγλικῆς ἀποικιοκρατίας[1].

Χοβχούση (ἐννοεῖ τὸν Hobhouse) τὸ σύγγραμμα ἐμετατυπώθη ἐκ δευτέρου· τοῦτο τὸ περὶ Ἑλλάδος σύγγραμμα εἶναι ἱκανῶς γνωστὸν καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν διὰ τῆς μεταφράσεως».

1. Λίγο μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀγγλία ὁ Hobhouse θὰ ξαναρχίση τὰ ταξίδια. Τὸ 1813 στὴ Γερμανία, ἕνα χρόνο ἀργότερα στὴ Γαλλία. Ἦταν βοναπαρτικὸς καὶ δὲν ἔκρυβε

Τὸ δρομολόγιο τοῦ ταξιδιοῦ: Πορτογαλία, Ἱσπανία, Μάλτα, Πάτρα, Πρέβεζα, ὅπου ἔφτασε μὲ τὸν Byron στὶς 28 Σεπτεμβρίου 1809. Εἶχαν συστατικὰ γράμματα γιὰ τὸν ὑποπρόξενο τῆς Ἀγγλίας στὴν Πρέβεζα Κομινιώτη[1]. Ἦταν ἕνας ψηλὸς καὶ ἀσυνήθιστα ὅμορφος ἄντρας. «Ἄνοιξε τὴν ἐπιστολή, ἀλλὰ νομίζω πὼς δὲν ἤξερε γράμματα γιὰ νὰ τὴ διαβάση. Μᾶς καλοδέχτηκε, ὡστόσο, καὶ ὑποσχέθηκε νὰ μᾶς ἐξυπηρετήση μ' ὅλη του τὴν ψυχή»[2].

Οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Πρέβεζα ἦταν θλιβερές. Οἱ δρόμοι χωρὶς καλντερίμι, μὲ λασπερὰ μονοπάτια ποὺ σέρνονταν ἀνάμεσα σὲ ξύλινες καλύβες. Τὰ σοκάκια σκιάζονταν ἀπὸ πλατειὰ ψαθιὰ ἢ καλάμια ποὺ προεξεῖχαν ἀπὸ τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν. Αὐτὴ ἡ ἐφεύρεση μπορεῖ νὰ ἦταν εὐχάριστη κατὰ τοὺς ζεστοὺς μῆνες ἀλλὰ στὴ χειμωνιάτικη περίοδο μεγάλωνε τὴ σκοτεινιὰ καὶ δυσκόλευε τὸ διαβάτη. Ἀπὸ τὴ βροχή, ποὺ περνοῦσε ἀνάμεσα στὰ βρώμικα καλάμια, τὰ μονοπάτια εἶχαν γίνει πραγματικοὶ βόρβοροι[3].

Σ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῆ ἡ ἄγρια ἐμφάνιση τῶν Τούρκων. Καθένας τους εἶχε ἕνα ζευγάρι πιστόλες καὶ ἕνα χαντζάρι στὸ ζουνάρι του.

Κυττάζοντας ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ σπιτιοῦ τοῦ ὑποπρόξενου εἶδε ἕνα νεαρὸ Τοῦρκο νὰ ἀδειάζῃ τὶς πιστόλες του πάνω στὸν τοῖχο τοῦ γειτονικοῦ περιβολιοῦ γιὰ νὰ τρομοκρατήση κάτι Ἕλληνες ναυτικοὺς ποὺ χόρευαν καὶ τραγουδοῦσαν ὑπὸ τοὺς ἤχους ἑνὸς βιολιοῦ. «Οἱ Ἕλληνες, ὡστόσο, συνέχισαν ἀδιάφοροι τὴ διασκέδασή τους»[4].

Ἦταν μία πόλη μὲ 3.000 κατοίκους. Οἱ μισοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν Τουρκαλβανοί. Ξεχώριζες ἀμέσως τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία, τὴ γλῶσσα, τὴ συμπεριφορά.

Ὁ Hobhouse ἱστορεῖ τὸ χαλασμὸ τῆς Πρέβεζας ἀπὸ τὸν Ἀλὴ κατὰ τὸν γαλλοτουρκικὸ πόλεμο. Γιὰ τὴ μοιραία σύγκρουση μὲ τοὺς Γάλλους στὴ Νικόπολη συγκέντρωσε πληροφορίες ἀπὸ ἕναν αὐτόπτη Ἀρβανίτη.

Μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο[5] οἱ βενετικὲς κτήσεις στὴ δυτικὴ

τὶς ἰδέες του. Ἔγραψε μάλιστα καὶ ἕνα ἄρθρο ποὺ προκάλεσε βίαιες ἀντιδράσεις μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συλληφθῆ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Λονδίνο. Μ' αὐτὴ τὴν περιπέτεια ὅμως ἔγινε δημοφιλὴς καὶ ἀναδείχτηκε βουλευτὴς τῶν Φιλελευθέρων. Τὸ 1832 διετέλεσε ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν καὶ ὕστερα τῶν Ἀποικιῶν. Γιὰ τὴ ζωή, τὸ ἔργο καὶ τὴν πολιτικὴ σταδιοδρομία τοῦ Hobhouse βλ. *Curus Redding,* Lord Broughton, The New Monthly Magazine, Ὀκτώβριος 1869, σ. 479-488.

1. Commiuti ἢ Comminiuti.

2. Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 and 1810, London 1855, τ. Α', σ. 6.

3. Βλ. καὶ περιγραφὴ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *Holland* (Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia..., London 1815, σ. 66-68).

4. Ἔνθ' ἀν.. τ. Α', σ. 6-7.

5. 17 Ὀκτωβρίου 1797.

Ρούμελη καὶ Ἤπειρο πέρασαν στὰ χέρια τῶν Γάλλων. Ἀλλὰ μόλις κηρύχτηκε ὁ γαλλοτουρκικὸς πόλεμος οἱ Γάλλοι ἐγκατέλειψαν τὶς κτήσεις τους ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πρέβεζα. Τὴν ὑπεράσπισή της ἀνέλαβαν ὁ στρατηγὸς La Salsette καὶ ὁ μηχανικὸς Richemont. Τέλη Αὐγούστου 1798 ὁ πασὰς κατέλαβε μερικὰ γαλλικὰ καράβια στὸν κόλπο τῆς Ἄρτας κι' ὁ ἐπιτελάρχης Rose ποὺ βρισκόταν στὰ Γιάννενα γιὰ συνομιλίες κρατήθηκε αἰχμάλωτος. Οἱ Γάλλοι τῆς Πρέβεζας ἑτοιμάστηκαν γιὰ πόλεμο. Ἔστειλαν ὅπλα καὶ πολεμοφόδια στοὺς Σουλιῶτες καὶ δημιούργησαν ἕνα ὀχυρό, ἐξοπλισμένο μὲ δυὸ κανόνια, στὴ Νικόπολη. Τὴ νύχτα τῆς 12 Νοεμβρίου 1798 ὁ Ἀλῆς καὶ οἱ δυὸ γιοί του μὲ μερικὲς χιλιάδες πεζοὺς καὶ καβαλλαραίους φάνηκαν στὰ ὑψώματα μπροστὰ στὸν κάμπο τῆς Νικόπολης. Τὸ ἄλλο πρωὶ ἔπιασαν θέσεις σὲ ἀπόσταση δύο μόλις χιλιομέτρων ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τμήματα, ποὺ ἀντὶ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν Πρέβεζα, προωθήθηκαν στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια καὶ ἁπλώθηκαν σὲ μεγάλη γραμμὴ τοποθετώντας τὸ πυροβολικὸ στὴ μιὰ πτέρυγα.

Ἕνας Ἀλβανὸς ποὺ πῆρε μέρος σ' ἐκείνη τὴ μάχη ἀφηγήθηκε στὸν Hobhouse τὴ σφαγὴ ποὺ ἀκολούθησε. Οἱ Γάλλοι ἦταν 800 ἄντρες, ὅλοι τουφεκιοφόροι.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν καθιερωμένη θρησκευτικὴ τελετὴ καὶ τὶς ἐπικλήσεις τῶν δερβισάδων ἀκούστηκε ἡ κραυγὴ «ἔξω τὰ σπαθιά». Καὶ τότε οἱ Ἀλβανοί, πεζοὶ καὶ καβαλλαραῖοι, κατρακύλησαν ἀπὸ τὰ ὑψώματα στὴν πεδιάδα. Τὸ γαλλικὸ πυροβολικὸ ἄρχισε πυκνὰ πυρά. Ἀλλὰ σὲ λίγο κανόνια καὶ ἄντρες θὰ ἀνατραποῦν ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ἱππικό. Ἄρχισε τότε γενικὴ σφαγή. Οἱ Τουρκαλβανοὶ πέρασαν ἀπὸ τὸ σπαθὶ τοὺς κατοίκους τῆς Πρέβεζας[1].

Ὁ κάμπος ἀνάμεσα Πρέβεζα καὶ Νικόπολη γέμισε πτώματα. Κάπου ἑξακόσια. Δυὸ καράβια ποὺ βρίσκονταν στὸ λιμάνι ἔκοψαν τὰ παλαμάρια καὶ κατέφυγαν στὴν Ἁγία Μαύρα. Ἀλλὰ ἕνα ἀπ' αὐτά, ἀπὸ κακὸ χειρισμό, ἔπεσε στὰ ρηχά. Διακόσιοι Γάλλοι μὲ τὸν στρατηγὸ La Salsette καὶ τὸν μηχανικὸ Richemont αἰχμαλωτίστηκαν καὶ ὁδηγήθηκαν στὰ Γιάννενα.

Τὸ λιμάνι ὀχυρώθηκε καὶ ἀποτελοῦσε πιὰ τὴν κυριώτερη θαλάσσια πύλη τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλῆ. Ἐκεῖ ἄραζαν τὰ ἑλληνικὰ καράβια ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα γιὰ νὰ ἀνταλλάξουν γαλλικὰ καὶ ἰταλικὰ ἐμπορεύματα μὲ τοπικὰ προϊόντα: λάδια, μαλλιά, ζῶα καὶ ξυλεία[2].

---

1. Ἱστορεῖ ὁ Κασομούλης: «...πολιορκῶν στενὰ τὴν πόλιν, ἥτις δὲν εἶχε παρὰ ἕνα στενὸν τάφρον ἀνοικτὸν καὶ ἐκτεταμένον γύρωθεν, μετά τινας ἀκροβολισμοὺς μᾶλλον παρὰ πολέμους, οἵτινες συνέβησαν τὸ 1798 Ὀκτωβρίου, ἐξ ἐφόδου προσβαλόντες αὐτοὺς πανταχόθεν μὲ τὰ πολυάριθμα στρατεύματά του, καὶ εἰσπηδῆσαν τὸ σμῆνος τῶν Ἀλβανῶν ἐντὸς τῆς πόλεως ἀπὸ μέρη ἀπροφύλακτα, χωρὶς διάκρισιν φονεύοντες Γάλλους, Ἕλληνας, ἀόπλους, ὁπλισμένους, γυναῖκας, παιδιὰ καὶ αἰχμαλωτίζοντες, ἀφοῦ ἐλεηλάτησαν αὐτὴν κατὰ κράτος τὴν ἐξέκαυσαν» (Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά, τ. Α', σ. 51-52).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 11-14.

'Ο Hobhouse καὶ ὁ Byron προορίζονταν γιὰ τὰ Γιάννενα. Τὴν 1 'Οκτωβρίου μπῆκαν σ' ἕνα καΐκι καὶ βγῆκαν στὴ Σαλαώρα, τὸ ἐπίνειο τῆς Ἄρτας. Τοὺς συνόδευαν ὁ ὑπηρέτης τοῦ Byron Φλέτσερ καὶ ὁ κὺρ-Γιώργης, ὁ Ἕλληνας δραγουμάνος ποὺ μίσθωσαν στὴν Πάτρα.

Οἱ δραγουμάνοι ἀποτελοῦσαν μεγάλο πρόβλημα γιὰ τοὺς περιηγητές. 'Απὸ τὶς ἱκανότητές τους ἐξαρτιόταν ἡ ἄνεση τοῦ ταξιδιοῦ καὶ ἡ ἐπιτυχία τῆς περιοδείας. Αὐτοὶ φρόντιζαν γιὰ κατάλυμα, γιὰ τροφή, αὐτοὶ ἀντιμετώπιζαν ὅλες τὶς δυσκολίες. Ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ κανονίζουν τὶς πληρωμές, νὰ προστατεύουν τὸν ταξιδιώτη ἀπὸ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν Τούρκων καὶ νὰ συμβουλεύουν τὸν ξένο πῶς νὰ μεταχειρίζεται τοὺς Ἕλληνες. Ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ εἶναι δραστήριοι καὶ ἐπινοητικοί, νὰ ἔχουν ἑτοιμότητα, ἀκόμα καὶ θράσος.

Κατὰ τὸν Hobhouse οἱ Ἕλληνες δραγουμάνοι δὲν συγκέντρωναν αὐτὰ τὰ προσόντα. Πρῶτο μειονέκτημα ἡ ἐνδυμασία τους. Μὲ ἑλληνικὴ φορεσιὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀντιμιλήσουν σὲ Τοῦρκο. Γι' αὐτὸ οἱ ξένοι προτιμοῦσαν δραγουμάνους ποὺ ντύνονταν φράγκικα, στενὰ βρακιὰ καὶ εὐρωπαϊκὴ καπελλαδούρα. Τέτοιους ἔβρισκαν συνήθως στὴ Μάλτα καὶ σὲ ἄλλες σκάλες τῆς 'Ανατολῆς. Ἦταν Ἕλληνες ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ποὺ εἶχαν ἐργασθῆ στὴν ὑπηρεσία ξένων τῆς Πόλης καὶ ἤξεραν νὰ παίρνουν ὑπεροπτικό, ἀκόμα καὶ ἄγριο ὕφος μπροστὰ στοὺς 'Οθωμανούς. «'Ο Ἕλληνας, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ βάζει στὸ κεφάλι του τὸ εὐρωπαϊκὸ καπέλλο καὶ πετάει τὸ φέσι, νοιώθει ἐλεύθερος». 'Ο κὺρ-Γιώργης ἦταν ὁ πιὸ τίμιος ἄνθρωπος. «'Ανακαλύψαμε ὅμως πὼς ἡ καλὴ διαγωγή του δὲν ἐξαρτιόταν τόσο ἀπὸ τὴ δική του ἀρετὴ ὅσο ἀπὸ τὴ δική μας ἐπαγρύπνηση. Δὲν ἔχανε ποτὲ εὐκαιρία νὰ μᾶς κλέψη. Ἦταν προθυμότατος, ἀεικίνητος καὶ ὁμιλητικός. Ὅταν βρισκόταν μαζί μας νοιώθαμε πὼς χωρὶς αὐτὸν δὲν γινόταν τίποτα. Ὅταν ἔφευγε ἀπορούσαμε πῶς μπορέσαμε νὰ τὸν ἀνεχθοῦμε. 'Ωστόσο ἦταν ἕνας καλοκάγαθος ἄνθρωπος καὶ ἐπειδὴ τὸ μόνο ποὺ εἶχε στὸ νοῦ του ἦταν πῶς νὰ μᾶς ἀποσπάση περισσότερα χρήματα, δὲν τεμπέλιαζε, δὲν ἔπινε, δὲν ξεστράτιζε ἀπὸ τὴν πορεία. Κοιμόταν πάντοτε πάνω στὰ δισάκια μὲ τὰ ροῦχα».

Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία ὁ Hobhouse σημειώνει μιὰ Κωνσταντινουπολίτικη παροιμία: «'Ο Θεὸς νὰ μὲ φυλάη ἀπὸ τοὺς δραγουμάνους, ἐγὼ φυλάγομαι ἀπὸ τὰ σκυλιά»[1].

Στὴ Σαλαώρα, ποὺ ἦταν ἡ κυριώτερη σκάλα τοῦ ἐμπορίου τῆς 'Ηπείρου, οἱ δυὸ Ἄγγλοι θὰ φιλοξενηθοῦν ἀπὸ τὴν ἀλβανικὴ φρουρὰ τοῦ τελωνείου. Οἱ 'Αλβανοὶ περιεργάσθηκαν τὰ πράγματα τῶν περιηγητῶν μὲ συγκρατημένο θαυμασμὸ λέγοντας ἑλληνικά:

—'Ιγγλέζικα πράματα!

Στὸ δεῖπνο κάλεσαν καὶ τὴ φρουρά. Μόλις ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ καφὲ καὶ τῆς

1. 'Επειδὴ τὰ ἀδέσποτα σκυλιὰ ἦταν ἡ μάστιγα τῆς Πόλης.

κουβέντας οἱ 'Αλβανοὶ ἄρχισαν νὰ ρεύωνται μὲ θορυβώδη ἐπιδεικτικότητα. "Ακουσα, γράφει ὁ Hobhouse, ὅτι εἶναι συνήθεια τῶν 'Οθωμανῶν καὶ ἀποτελεῖ ἐκδήλωση φιλοφροσύνης τῶν ἐπισκεπτῶν πρὸς τοὺς νοικοκυραίους. Δείχνουν πόσο ὡραῖα χωνεύουν τὰ φαγιά τους[1].

Πρὶν ξεκινήσουν μὲ δέκα ἄλογα γιὰ τὴν "Αρτα πρόσφεραν μπαξίσι 25 πιάστρα στὸν καπετάνιο τῆς φρουρᾶς. Κανεὶς δὲν σὲ ἐξυπηρετεῖ στὴν Τουρκία, σημειώνει ὁ περιηγητής, οὔτε μουσουλμάνος οὔτε χριστιανός, χωρὶς τὴν προσδοκία τῆς ἀμοιβῆς. Κι' ὅπως διαπίστωσε, στὸ μπαξίσι ὁ Τοῦρκος δὲν λέει ποτὲ «εὐχαριστῶ» καὶ ὁ Ἕλληνας ποτὲ «φτάνει»[2].

'Η "Αρτα, πεντακάθαρη πολιτεία, μὲ φαρδειοὺς δρόμους, τοὺς περισσότερους πλακοστρωμένους. Στὸ παζάρι τὰ μαγαζιὰ δὲν εἶχαν πορτοπαράθυρα ἀλλὰ ἔκλειναν μὲ κινητὰ ξύλινα ξώφυλλα. 'Ο καταστηματάρχης ἀφαιροῦσε αὐτὰ τὰ σανιδώματα τὴν ἡμέρα καὶ τὸ μαγαζὶ ἔμενε ὁλάνοιχτο πρὸς τὸ δρόμο.

'Η πόλη, ἄλλοτε ἕδρα πασᾶ, βρισκόταν σὲ παρακμὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀναπτύχθηκαν τὰ Γιάννενα ὑπὸ τὸν 'Αλή. Τὴ διοικοῦσε ἕνας ἀγάς, ὑποταχτικὸς τοῦ βεζύρη. Στὰ ἑλληνικὰ μαγαζιὰ ὑπῆρχαν νήματα, μπαμπάκια, μαλλιά, δέρματα καὶ ὑφάσματα, μπαμπακερὰ καὶ μεταξωτά[3].

Στὰ Γιάννενα, τὸ πρῶτο ποὺ εἶδαν οἱ δυὸ "Αγγλοι περιηγητὲς μπαίνοντας στὴν πόλη, ἦταν ἕνα ἀνθρώπινο χέρι μὲ τὴ σπάλα του ποὺ κρεμόταν ἀπὸ τὰ κλαδιὰ ἑνὸς δέντρου. 'Απὸ μακριὰ φαινόταν κρέας γιὰ πούλημα γιατὶ τὸ δέντρο βρισκόταν ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ ἕνα χασάπικο. Ἦταν ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα κάποιου Κλέφτη ποὺ ἀποκεφαλίσθηκε πρὶν πέντε μέρες. Λιανίστηκε στὰ τέσσερα καὶ τὰ κομμάτια κρεμάστηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς πολιτείας[4].

Θὰ καταλύσουν στὸ σπίτι ἑνὸς Ἕλληνα ποὺ εἶχε ζήσει ἀρκετὰ χρόνια στὸ Τριέστι καὶ μιλοῦσε καλὰ τὰ ἰταλικά. Δὲν πρόλαβαν νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ ἔφτασε ὁ Ἕλληνας γραμματικὸς τοῦ βεζύρη[5] μαζὶ μὲ ἕναν Ἕλληνα προεστό, μὲ καλπάκια καὶ οἱ δυό, γιὰ νὰ καλωσορίσουν τοὺς ξένους. 'Ο γραμματικός, ποὺ μιλοῦσε γαλλικά, εἶπε στοὺς δύο "Αγγλους πὼς ὁ βεζύρης ἀπουσίαζε ἀπὸ τὰ Γιάννενα «γιὰ νὰ τελειώση ἕνα μικρὸ πόλεμο», ὅτι ἦταν ἐνημερωμένος γιὰ τὸ ταξίδι τους, ὅτι ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τοὺς περιποιηθοῦν καὶ ὅτι τοὺς παρακαλεῖ νὰ τὸν ἀκολουθήσουν στὸ Τεπελένι. Γιὰ ὅλα τὰ χρειαζούμενα, προμήθειες κ.λπ. θὰ φρόντιζε κάθε μέρα τὸ σεράϊ.

---

1. "Ενθ' ἀν., σ. 27.
2. "Ενθ' ἀν., σ. 30-31.
3. "Ενθ' ἀν., σ. 33-34.
4. "Ενθ' ἀν., σ. 45. Ἦταν ὁ περίφημος ἁρματωλὸς Παπαθύμιος Βλαχάβας ποὺ ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ 'Αλῆ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄτυχη ἐξέγερση τοῦ 1808.
5. Ἦταν ὁ Σπῦρος Κολοβός.

Βγαίνοντας οἱ δυὸ Ἕλληνες ἐπίσημοι θέλησαν νὰ ἀποχαιρετήσουν φράγκικα τοὺς περιηγητὲς βγάζοντας τὸ καπέλλο τους. Ἔπιασαν μὲ τὰ δυὸ χέρια τὰ πελώρια καλπάκια, τὰ ἀνασήκωσαν ἀδέξια καὶ τὰ ξαναστέριωσαν στὴν κεφαλή τους.

Στὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλῆ οἱ δυὸ ξένοι πέρασαν ἀρκετὲς μέρες μὲ περιπάτους καὶ ἐπισκέψεις στὰ σεράγια τῶν γιῶν καὶ τῶν ἐγγονῶν τοῦ Ἀλῆ.

Τὰ Γιάννενα, γράφει ὁ Hobhouse, εἶναι ἡ σημαντικώτερη πόλη τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας μετὰ τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν Ἀδριανούπολη καὶ ἴσως τὸ Βιδίνι. Ὑπῆρχαν δυὸ μεγάλοι δρόμοι. Ὁ ἕνας διέσχιζε τὴν πόλη κατὰ μῆκος καὶ ὁ ἄλλος διασταυρωνόταν κάθετα καταλήγοντας στὸ φρούριο.

Πολλὰ σπίτια ἦταν μεγάλα καὶ καλοχτισμένα, μὲ σταῦλο καὶ ἀποθήκη στὸ ἰσόγειο καὶ στὸ ἐπάνω πάτωμα χαγιάτι καὶ τὰ διαμερίσματα τῆς οἰκογένειας. Ὑπῆρχε καὶ αὐλὴ μὲ λεμονοπορτοκαλιές. Ἀπὸ τὸ δρόμο ἔδιναν θλιβερὴ ἐντύπωση μὲ τὰ μικρὰ καγκελλόφραχτα καφασωτὰ παράθυρα καὶ τὶς πελώριες δίφυλλες κατάκλειστες πόρτες.

Πολλοὶ Γιαννιῶτες περηφανεύονταν γιὰ τοὺς προγόνους τους. «Ἕνας δάσκαλος μοῦ εἶπε πὼς ἡ οἰκογένειά του δίδασκε 300 ὁλόκληρα χρόνια. Ὁ πρωτότοκος τῆς οἰκογένειας ἀκολουθοῦσε πάντοτε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δασκάλου».

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους ἔμεναν τρία καὶ τέσσερα χρόνια στὸ Τριέστι, στὴ Γένοβα, στὸ Λιβόρνο, στὴ Βενετία, στὴ Βιέννη, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παιδεία ποὺ εἶχαν ἀποχτήσει στὰ σχολεῖα τῆς πατρίδας (κοντὰ στὰ ἄλλα μάθαιναν γαλλικὰ καὶ ἰταλικά), εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐξοικειωθοῦν καὶ μὲ ἄλλες σύγχρονες γλῶσσες. Κι' αὐτὸ καλλιεργοῦσε τὸ πνεῦμα καὶ ἔδινε ἄνεση καὶ λεπτότητα στοὺς τρόπους τους. Πολλὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθιμα μεταφυτεύονταν ἔτσι στὴ γενέτειρά τους[1].

Ὁ σπιτονοικοκύρης τῶν δύο Ἄγγλων περιηγητῶν, ὁ κύρ-Νικολός[2], ἐκμυστηρεύθηκε ὅτι φιλοδοξοῦσε νὰ ἱδρύση στὰ Γιάννενα θέατρο ποὺ θὰ παρουσίαζε ἰταλικὲς ὅπερες[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 48.

2. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Hughes* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ σινιὸρ Νικολὸς τοῦ Hobhouse ἦταν γιὸς τοῦ Ἀναστασίου Ἀργύρη Βρετοῦ, πλούσιου Γιαννιώτη, κι' ὅτι ὁ Ἀλῆς τὸν ἀπογύμνωσε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν περιουσία του (Voyage à Jannina, London 1819, τ. Α', σ. 441).

3. Καὶ ὁ Ἀλῆς ἤθελε θέατρο ἀλλὰ οἰκογενειακό. «Ἂν εἶχα ἕνα θέατρο», ἔλεγε στὸν Γάλλο ἐξωμότη *Ibrahim Manzour,* διοικητὴ τοῦ πυροβολικοῦ του, «θὰ ἐπέτρεπα τὴν εἴσοδο μόνο στὰ παιδιά μου. Αὐτὰ τὰ ζωντόβολα, οἱ βασιλιάδες τῶν Φράγκων, δὲν ξέρουν τὶ τοὺς γίνεται» (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali Pacha, Paris 1827, σ. 182). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Smart Hughes* γράφει στὸ χρονικό του ὅτι μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν γάμων τοῦ Μεχμὲτ πασᾶ, γιοῦ τοῦ Βελῆ, στήθηκε στὰ Γιάννενα ἕνα πρόχειρο θέατρο, «ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ βεζύρη», ὅπου ἔδωσε παραστάσεις ἕνα μπαλλέττο ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Ἦταν κάτι ἀνήκουστο γιὰ Τούρκους (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 294). Καὶ ὁ Βελήπασας, ὁ γιὸς τοῦ Ἀλῆ, φιλοδοξοῦσε νὰ ἱδρύση θέατρο. Κάποτε πρότεινε νὰ διαρρυθμίση ἕνα γιαννιώ-

Μερικοὶ Γιαννιῶτες εἶχαν ἐγκατασταθῆ σὲ διάφορα λιμάνια τῆς Ρούμελης ἢ στὴ Μολδαβία, Βλαχία καὶ Οὐγγαρία. Γενικὰ ὅμως ξαναγύριζαν στὴν πατρίδα τους γιατὶ ὁ 'Αλῆς τοὺς ὑποχρέωνε νὰ ἀφήνουν ἕνα μέρος τῆς οἰκογένειας στὴν ἐπικράτειά του. Οἱ πλούσιοι ἔμποροι δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα, οὔτε τὴν πόλη τους, χωρὶς εἰδικὴ ἄδεια. Γιὰ νὰ μετακινηθοῦν σὲ μιὰ γειτονικὴ περιοχὴ πρέπει νὰ γνωστοποιήσουν τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ τους[1].

Κάθε χρόνο γινόταν ἐμποροπανήγυρη στὰ Γιάννενα, σὲ ἕνα πλάτωμα ποὺ βρισκόταν ἕνα μίλι ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, πρὸς τὰ ΝΑ. Κρατοῦσε 15 μέρες. Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ὅλοι οἱ ἔμποροι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ κλείσουν τὰ μαγαζιά τους στὸ παζάρι καὶ στὸ μπεζεστένι καὶ νὰ στήσουν παράγκες. «Εἶναι ἡ μέθοδος ποὺ ἐπινόησε ὁ 'Αλῆς γιὰ νὰ μαθαίνη τὴν πραγματικὴ περιουσία τῶν ὑπηκόων του».

"Αρχιζε στὶς 8 'Οκτωβρίου καὶ οἱ δυὸ ξένοι εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ τὴν ἐπισκεφθοῦν. Οἱ παράγκες, στημένες σὲ πολλὲς σειρές, κάλυπταν μεγάλη ἔκταση καὶ ἦταν ἀπαράλλαχτες μὲ τὰ παραπήγματα ποὺ συνηθίζονταν στὴν 'Αγγλία. Κάθε σειρὰ εἶχε ὁρισμένο εἶδος ἐμπορευμάτων. 'Υπῆρχαν ἐλεύθεροι χῶροι γιὰ τὰ ζῶα, πρόβατα καὶ ἄλογα καὶ πολλὰ ἁλώνια μὲ γρασίδι γιὰ τοὺς χορευτὲς ποὺ διασκέδαζαν ὅλη τὴ νύχτα[2].

Τὰ ἐμπορεύματα προέρχονταν ἀπὸ τὰ 'Επτάνησα καὶ ἀπὸ τὴ Μάλτα καὶ μεταφέρονταν μὲ σκλαβούνικα καράβια, ποὺ ἄραζαν στὴν Πρέβεζα, στὴ Σαλαώρα, στὴν Αὐλώνα καὶ στὸ Δυρράχι. Φέσια ἀπὸ τὸ Τριέστι, Λιβόρνο καὶ

τικο τζαμὶ σὲ θέατρο ὅπως τὰ ἰταλικὰ (*Guillaume de Vaudoncourt*, Memoirs on the Ionian Islands, London 1816, σ. 299-300).

1. "Ενθ' ἀν., σ. 61-62. Γι' αὐτὸ οἱ ξενητεμένοι "Ελληνες ἔμποροι ἀπόφευγαν νὰ γυρίσουν στὸν τόπο τους. Κινδύνευαν νὰ παγιδευθοῦν καὶ νὰ καταληστευθοῦν. "Ενας Γιαννιώτης, Κοσμᾶς Γῶζος τὸ ὄνομά του, πλούσιος ἔμπορος στὴ Ρωσία, γύρισε στὴν πατρίδα του γιὰ νὰ παντρευτῆ μιὰ ἀνηψιὰ τῶν Ζωσιμάδων. Τὸ ἴδιο βράδυ ἔστειλε ὁ βεζύρης τὸν ἄνθρωπό του μὲ χαιρετίσματα καὶ τὴν παραγγελία πὼς περιμένει τὰ πεσκέσια του. Τὴν ἄλλη μέρα, ἱστορεῖ ὁ '*Αραβαντινός*, ὁ Γῶζος «ἐπλήρωσε μέγα κάνιστρον ἐκ τῶν ὡραιοτέρων μηλωτῶν καὶ μεταξωτῶν, προπορευομένου δὲ τοῦ κομίζοντος αὐτὰ ὑπηρέτου, ἦλθε καὶ προσεκύνησε τὸν 'Αλῆν». Δυὸ μῆνες μετὰ τὸ γάμο ἔφυγε ὁ ἔμπορος ἀλλὰ χωρὶς τὴ γυναίκα του. Τὴν κράτησε ὅμηρο ὁ βεζύρης (*Σπ. 'Αραβαντινοῦ*, 'Ιστορία τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, 'Εν 'Αθήναις 1895, σ. 356 σημ. 1).

2. "Ηταν ἡ περίφημη μεσαιωνικὴ ἐμποροπανήγυρη Πωγωνιανῆς ποὺ μεταφέρθηκε στὰ Γιάννενα τὸ 1792 ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Διπαλίτσας, πρωτεύουσας τῆς Πωγωνιανῆς (*Στ. Γκατσόπουλου*, 'Η ἐμποροπανήγυρις Πωγωνιανῆς, 'Ηπειρ.'Εστία, τ. Θ' [1960], σ. 142-149, 220-228). «Αὕτη ἐτελεῖτο εἰς τὴν ὄπισθεν τῆς Μονῆς Μολυβδοσκεπάστου περιοχήν, μόλις ἑκατοντάδα μέτρων ἀπέχουσαν αὐτῆς εἰς ἔκτασιν ὁμαλὴν καταλαμβάνουσαν χῶρον 10.000 περίπου τετρ. μέτρων. 'Ο χῶρος οὗτος διατηρεῖ εἰσέτι (1961) ἐν πολὺ καλῇ καταστάσει τοὺς περιβάλλοντας αὐτὸν τοίχους, ὕψους 2-3 μέτρων, ἐκτισμένους μὲ τέχνην, στερεότητα καὶ καλαισθησίαν, ὀνομάζεται δὲ καὶ σήμερον «Παζάρια» (ἔνθ' ἀν., σ. 227).

Γένοβα, καφὲς καὶ ζάχαρη ἀπὸ τὸ Τριέστι, μαχαίρια, σπαθολεπίδες, κάννες τουφεκιῶν, γυαλικὰ ἔφταναν στὰ λιμάνια τῆς Ρούμελης χωρὶς νὰ περνοῦν ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ ὑφάσματα μεταφέρονταν ἀπὸ τὴ Λειψία. Ἦταν τὸ κυριώτερο ἀπὸ τὰ ξένα ἐμπορεύματα γιατὶ ὅλοι οἱ πλούσιοι Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι τῆς Ρούμελης καὶ τοῦ Μωριᾶ προμηθεύονταν ὑφάσματα καθὼς καὶ γουναρικὰ γιὰ τὴ χειμωνιάτικη ἐνδυμασία τους ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Τὰ ἀγγλικὰ ὑφάσματα εἶχαν μεγάλη φήμη ἀλλὰ ἦταν δυσεύρετα ὄχι μονάχα στὰ Γιάννενα ἀλλὰ καὶ στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Πόλη ἐπειδὴ ἦταν ἀκριβά.

Τὰ ἐξαγώγιμα προϊόντα, λάδια, μαλλιά, στάρια καὶ καπνά, φορτώνονταν γιὰ τὰ λιμάνια τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τῆς Νεάπολης. Καὶ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐξάγονταν μπαμπακερά, ὅπλα ἀσημοκαπνισμένα καὶ τὰ φημισμένα καλοδουλεμένα κεντήματα.

Φιλόπονοι οἱ Γιαννιῶτες Ἕλληνες, σημειώνει ὁ Hobhouse. Ἡ μεγάλη τους τέχνη ἦταν τὸ κέντημα. «Ὡστόσο δὲν βρέθηκε κανεὶς σ' ὁλόκληρη τὴν πολιτεία νὰ ἐπιδιορθώση μιὰ ὀμπρέλλα. Καὶ μόνο ἕνας ταλαίπωρος Ἰταλὸς μπόρεσε νὰ κατασκευάση ἕνα φορητὸ κρεβάτι. «Ἡ μόνη φιλοδοξία γιὰ ἕνα καλὸ τεχνίτη εἶναι νὰ ἐργασθῆ στὸ παλάτι τοῦ βεζύρη χωρὶς καμμιὰ ἀπολαυή. Αὐτὸ ὅμως φαίνεται ἀρκετὸ νὰ ἐμποδίση τὴν ἀνάπτυξη κάθε δημιουργικῆς πρωτοβουλίας»[1].

Στὶς 11 Ὀκτωβρίου ξεκίνησαν γιὰ τὸ Τεπελένι. Τοὺς συνόδευε ὁ γραμματικὸς τοῦ Ἀλῆ, ἕνας παπάς, ἕνας σουρουτζῆς—γιὰ νὰ ἐπιβλέπη τὰ ἄλογα—κι' ἕνας ἁρματωμένος Ἀρβανίτης, χριστιανός, ὁ Βασίλης. Ὁ διοικητὴς τῆς πρωτεύουσας τοῦ βεζύρη, ὁ ἐξωμότης Μεχμὲτ ἐφέντης, εἶχε δώσει ἐντολὴ στοὺς προεστοὺς ὅλων τῶν χωριῶν νὰ ἐφοδιάζουν τοὺς ξένους μὲ ὅσα ἄλογα χρειάζονταν.

Αὐτὴ ἡ ὑποχρέωση ἀποτελοῦσε μεγάλη συμφορὰ γιὰ τοὺς κατοίκους. Γιατὶ οἱ χωριάτες σπάνια πληρώνονταν τὸ ἀγώι τους. Οἱ φτωχοὶ ὑπέφεραν γιατὶ ἐγκατέλειπαν τὴ δουλειά τους, οἱ ἀγγαρεῖες ἐμπόδιζαν τὴν πρόοδο τῆς γεωργίας. Κι' ὅπως ἦταν φυσικὸ ἀντιδροῦσαν μὲ ἐπιμονή. «Οὔτε ἡ προσδοκία τῆς πληρωμῆς, οὔτε τὸ ξύλο ἦταν ἀρκετὰ νὰ τοὺς πείσουν νὰ δώσουν τὰ ἄλογά τους. Παρακολούθησα πολλὲς δυσάρεστες σκηνές».

Ὁ Βασίλης ὁ Ἀρβανίτης πίστευε πὼς εἶχε δικαίωμα νὰ ξυλοφορτώνη τοὺς χωριάτες. Πάντοτε στὸ ραβδὶ καὶ στὶς πέτρες εἶχε τὸ νοῦ του. Κι' ὅταν τὸν παρατήρησαν οἱ ξένοι γιὰ τὶς βιαιότητες ἔλεγε:

—Χωρὶς ξύλο οἱ Ρωμιοὶ δὲν κάνουν κανένα πράμα![2]

Στὴ Ζίτσα ἄκουσαν τὸν παπὰ νὰ διεκτραγωδῆ στὸν γραμματικὸ τοῦ Ἀλῆ, ποὺ ἦταν καὶ ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς, τὰ βάσανα τῶν κατοίκων.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 62-64.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 67-68. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

Ὁ φόρος τῶν 13.000 πιάστρων πού εἶχε ἐπιβληθῆ ἦταν τόσο βαρὺς πού δὲν ἄφηνε περιθώριο γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῶν κατοίκων.

«Καλλιεργοῦσαν μιὰ γόνιμη γῆ, εἶχαν μεγάλα κοπάδια καὶ πλούσια παραγωγή, κρασιά, στάρια, κρέας, δέρματα, γάλα. Ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ τὰ πουλήσουν ὅλα γιὰ νὰ συγκεντρώσουν τὸν τερατώδη αὐτὸ φόρο. Λιμοκτονοῦσαν μέσα στὴν ἀφθονία. Μοχθοῦσαν χωρὶς καμμιὰ ἀνταπόδοση. Ἀκόμα καὶ τὰ πανηγύρια τους δὲν γιορτάζονταν γιατὶ κανεὶς δὲν εἶχε διάθεση γιὰ χοροὺς καὶ τραγούδια»[1].

Μιλοῦσε ταπεινὰ στὸ γραμματικὸ ὁ ἀξιοδάκρυτος παπάς, γράφει ὁ Hobhouse, καὶ καθὼς ὁ δραγουμάνος μετέφραζε τὰ λόγια του, ἔρριχνε πρὸς τὸ μέρος μας ἀνήσυχες ματιές.

Στὸ Δελβινάκι, ἕνα πεντακάθαρο χωριό, οἱ κάτοικοι ἦταν γεωργοὶ καὶ κτηνοτρόφοι. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ μερικοὶ ἔμποροι πού μετέφεραν διάφορα εἴδη μὲ τὰ ἄλογά τους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὰ Γιάννενα καὶ τὰ πουλοῦσαν στὴ Ρούμελη καὶ στὴν Ἀρβανιτιά. Αὐτοὶ οἱ ἔμποροι ἀπουσίαζαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου. Ὁ Ἀλῆς δὲν ἐπέτρεπε, ὅπως σ' ὅλη τὴν ἐπικράτειά του, νὰ φύγουν οἱ οἰκογένειές τους ἀπὸ τὸ χωριό. Ἔτσι κέρδιζε ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις τους χωρὶς νὰ διακινδυνεύη τὴν ἀραίωση τῶν ὑπηκόων του. Ἔπειτα, ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἔμποροι ξαναγύριζαν τελικὰ στὸν τόπο τους γιὰ νὰ ἀπολαύσουν τοὺς καρποὺς τοῦ μόχθου τους, «ὅσο εἶναι δυνατὸ νὰ γίνη κάτι τέτοιο στοὺς Ἕλληνες», μαζὶ μὲ τὶς οἰκογένειές τους[2].

Σ' ὅλα τὰ χωριὰ ὑπῆρχε ἕνα σπίτι—μικρὸ σεράϊ—μὲ ἀνάλογο προσωπικὸ κι' ὅλα τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια, πανέτοιμο πάντοτε γιὰ τὴν περίπτωση πού θὰ περνοῦσε—ἂν περνοῦσε ποτὲ—ὁ βεζύρης.

Ὁ Ἀλῆς θὰ δεχτῆ πολλὲς φορὲς τοὺς δύο περιηγητὲς στὸ παλάτι τοῦ Τεπελενιοῦ μὲ ἰδιαίτερες φιλοφρονήσεις. Οἱ Ἄγγλοι ἦταν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ σύμμαχοί του καὶ πολλὰ προσδοκοῦσε ἀπὸ τὴ συμπαράστασή τους. Πρὶν δυὸ βδομάδες εἶχαν καταλάβει τὴ Ζάκυνθο, τὴν Κεφαλονιά, τὴν Ἰθάκη καὶ τὸ Τσιρίγο. Εἶμαι εὐτυχής, εἶπε ὁ Ἀλῆς, πού ἔχω γείτονες τοὺς Ἄγγλους. Πιστεύω πὼς δὲν θὰ μὲ μεταχειρισθοῦν ὅπως οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Γάλλοι καὶ δὲν θὰ προστατεύουν τοὺς Κλέφτες[3]. Εἶπε ἀκόμα πὼς ὑπῆρξε φίλος τῶν Ἄγγλων,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 74. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Leake* πού πέρασε λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴ Ζίτσα γράφει πὼς ἦταν κεφαλοχώρι πολυφημισμένο γιὰ τοὺς ἀμπελῶνες του. Οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐτήσιο εἰσόδημα 500-700 πιάστρα ἀλλὰ τὰ μισὰ πήγαιναν στὸ πουγγὶ τοῦ βεζύρη, τοῦ δεσπότη καὶ τῶν παπάδων. Κι' εἶχε 15 παπάδες ἡ Ζίτσα (Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Δ', σ. 23).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 78.

3. Τὰ κλέφτικα σώματα πού ἔβρισκαν ἄσυλο στὰ Ἑπτάνησα, κυρίως στὴν Ἰθάκη, Μεγανήσι, Κάλαμο, Κεφαλονιά, ἀποτελοῦσαν τὴ μόνιμη ἀνησυχία τοῦ Ἀλῆ. Κάθε τόσο περνοῦσαν στὶς ἀντικρινὲς ἀκτὲς καὶ σήκωναν μπαϊράκι. Δὲν εἶχαν περάσει πολλοὶ μῆνες ἀπὸ

ἀκόμα καὶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ἀγγλοτουρκικοῦ πολέμου, καὶ ὅτι ἔπαιξε κάποιο ρόλο στὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης[1].

Ρώτησε τοὺς δύο περιηγητὲς τί τοὺς παρακίνησε νὰ ταξιδέψουν στὴν Ἀλβανία.

—Ἡ ἐπιθυμία νὰ γνωρίσουμε ἕνα μεγάλον ἄντρα, σὰν ἐσᾶς, τοῦ ἀπάντησαν.

—Ἀκούσατε τίποτα γιὰ μένα στὴν Ἀγγλία;

—Καὶ βέβαια! Ὅλος ὁ κόσμος μιλάει γιὰ σᾶς στὴν Ἀγγλία!

Ἔδειξε στοὺς ξένους μερικὲς πιστόλες κι' ἕνα σπαθί. Ὕστερα ξεκρέμασε ἕνα τουφέκι κλεισμένο σὲ σάκκο.

—Δῶρο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας!

Ἦταν ἕνα τουφέκι μὲ κοντὴ κάννη καὶ κοντάκι καταστόλιστο ἀπὸ διαμαντόπετρες. Πραγματικὰ βασιλικὸ πεσκέσι. Ἀλλὰ ὁ γραμματικὸς τοὺς πληροφόρησε ὅτι τὸ τουφέκι ποὺ χάρισε στὸ βεζύρη ὁ Ναπολέων εἶχε ἕνα ἁπλὸ ξύλινο κοντάκι κι' ὅτι τὰ διαμάντια καὶ τὰ μπριλάντια τὰ πρόσθεσε ἡ Ὑψηλότης του γιὰ νὰ ξεχωρίζῃ πὼς εἶναι δῶρο βασιλικό[2].

Ὁ Hobhouse συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴν ταραχώδη σταδιοδρομία τοῦ Ἀλῆ, γιὰ τὴν πολιτική του καὶ τὰ περιστατικὰ ποὺ τὸν ἔφεραν στὴν ἐξουσία. Ὁ ἴδιος ὁ βεζύρης καυχιόταν πὼς ξεκίνησε μὲ 60 παράδες στὴν τσέπη κι' ἕνα μουσκέτο. Μὲ τὴ μαστοριά του κατόρθωσε νὰ ἐξουσιάσῃ ἕνα χωριό, ὕστερα ἄλλο κι' ἄλλο. Μάζεψε κάμποσα γρόσια κι' ἁρμάτωσε ἕνα σῶμα Ἀρβανιτάδων. Ἀμοιβή τους ἡ λαφυραγωγία.

Ἡ ἐπικράτησή του ὡστόσο δὲν ἦταν διόλου εὔκολη. Ὁ Βασίλης ὁ Ἀρβανίτης ποὺ συνόδευε τοὺς ξένους ἦταν παλιὸς ἐχθρὸς τοῦ Ἀλῆ.

—Τὴν ἐποχὴ ποὺ κανεὶς δὲν τολμοῦσε οὔτε νὰ ζυγώσῃ στὸ Τεπελένι, ἐγὼ μὲ μερικὰ παλληκάρια τοῦ χωριοῦ μου μπήκαμε μέσα καὶ σπάσαμε μὲ τὰ βόλια τὰ παράθυρα τοῦ σπιτιοῦ του.

—Καὶ τί ἔκανε ὁ Ἀλής;

—Τίποτα. Ἔπιασε φιλίες μὲ τὸν ἀρχηγό μας καὶ τὸν ἔπεισε νὰ πάῃ στὸ Τεπελένι. Ἐκεῖ τὸν ἔπιασε, τὸν σούβλισε καὶ τὸν ἔψησε. Ὕστερα προσκυνήσαμε[3].

Τελικὰ ὁ Ἀλής, ἀφοῦ συγκέντρωσε χρήματα ἀγόρασε τὸ πασαλίκι, ἅπλωσε τὴν ἐπικράτειά του, ἄνοιξε πόλεμο μὲ γειτονικοὺς πασάδες, πάτησε

τὴν ἐπανάσταση τοῦ Βλαχάβα στὴ Θεσσαλία. Ὁ Ἀλῆς φοβόταν ὅτι οἱ Ρῶσοι ὑποκινοῦσαν τοὺς Κλέφτες, ποὺ ἔτρεφαν ἐναντίον του μίσος βαθύ, ὅπως ἔγραφε στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Leake (*F. Marshall,* Four letters of Ali Pacha to William Martin Leake, Byzant.-Neugr. Jarbücher, τ. Θ' [1930-1932], σ. 166).

1. Πραγματικὰ εἶχε μεσολαβήσει στὴν Πύλη ὕστερα ἀπὸ διάβημα τοῦ Leake.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 99. Καὶ ὁ περιηγητὴς Hughes πληροφορήθηκε πὼς τὶς πολύτιμες πέτρες εἶχε προσθέσει ὁ Ἀλῆς γιὰ νὰ γίνῃ τὸ δῶρο φανταχτερό.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 101-102.

τὰ Γιάννενα κι' ἀνακηρύχθηκε πασὰς μὲ αὐτοκρατορικὸ φιρμάνι. Ὑπόταξε τὸν πασὰ τῆς Ἄρτας καὶ δυνάμωσε τὴν ἐξουσία του παντρεύοντας τοὺς δυὸ γιούς του, Μουχτὰρ καὶ Βελή, μὲ τὶς δυὸ θυγατέρες τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ τῆς Αὐλώνας. Πῆρε μέρος στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ Πασβάνογλου καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ Βιδίνι, τὸ 1798, ἔγινε πασὰς μὲ τρεῖς οὐρές, δηλαδὴ βεζύρης. Πολλὲς φορὲς τοῦ πρόσφεραν τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Βεζύρη ἀλλὰ δὲν τὸ δέχτηκε.

Οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Ἀλῆς στὴν παγίωση τῆς ἐξουσίας του, παρατηρεῖ ὁ Hobhouse, δὲν προέρχονταν τόσο ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν ἄλλων πασάδων ὅσο ἀπὸ τὴ φύση τοῦ λαοῦ καὶ τῆς χώρας. Πολλὲς περιοχὲς βρίσκονταν μόνιμα σὲ κατάσταση ἀνταρσίας ἢ δὲν ὑποτάχτηκαν ποτὲ στοὺς Τούρκους, ὅπως οἱ Χιμαριῶτες καὶ οἱ Σουλιῶτες. Ἔπειτα, τὰ βουνὰ καὶ οἱ λόγγοι ἐλέγχονταν ἀπὸ μεγάλες ὁμάδες Κλεφτῶν ποὺ ἐπέβαλαν φορολογία, ἔκαιγαν καὶ λεηλατοῦσαν τὰ χωριὰ τοῦ βεζύρη.

Ὁ Ἀλῆς μεταχειρίστηκε τοὺς ἀνυπόταχτους μὲ ἀγριότητα. Ἔκαψε, κρέμασε, ἀποκεφάλισε, παλούκωσε. Τελικὰ κατόρθωσε νὰ ἀποκαταστήση τὴν τάξη, κυρίως στὶς βόρειες ἐπαρχίες[1].

Μ' αὐτὰ τὰ σκληρὰ μέτρα, γράφει ὁ Hobhouse, μπόρεσε ὁ Ἀλῆς νὰ ἀσφαλίση τὶς συγκοινωνίες στὸ ἐσωτερικὸ καὶ νὰ ἀνοίξη τὴ χώρα στοὺς ἐμπόρους, ποὺ μποροῦσαν πιὰ νὰ μετακινοῦνται μὲ σιγουριά[2]. «Ἔτσι καὶ τὰ δικά του εἰσοδήματα μεγάλωνε καὶ τὶς βιοτικὲς συνθῆκες τῶν ὑπηκόων του καλυτέρευε. Ἔχτισε γεφύρια, ἄνοιξε δρόμους ἀνάμεσα σὲ βαλτοτόπια, στόλισε τὶς πόλεις μὲ νέα κτίσματα, καὶ μὲ μερικοὺς χοντρικοὺς κανονισμοὺς πολιτεύτηκε σὰν καλὸς καὶ μεγάλος ἡγεμόνας, μὲ μοναδικὸ ἴσως κίνητρο, τὴν ἐπέκταση καὶ κατοχύρωση τῆς ἐξουσίας του»[3].

Ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Ἀλῆ ξεπερνοῦσε τὰ σύνορα τῆς ἐπικράτειάς του. Προκαλοῦσε τρόμο σ' ὁλόκληρη τὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία. Στὸ δικό του πασαλίκι τὰ σουλτανικὰ φιρμάνια δὲν εἶχαν πέραση. Ἕνα γράμμα μὲ τὴ τζίφρα τοῦ Ἀλῆ ἐπέβαλε παντοῦ τυφλὴ ὑπακοή. «Ἡ τυραννία του εἶναι ἀπόλυτη μ' ὅλο ποὺ τυπικὰ ὑπάγεται στὴν Πύλη. Προσφέρει στρατιωτικὰ σώματα στὸ σουλτάνο καὶ καταβάλλει ἐτήσιο φόρο»[4].

Ὁ Hobhouse εἶδε στὰ Γιάννενα ἕνα κατάστιχο ὅπου ἀναγράφονταν τὰ ἐτήσια εἰσοδήματα τοῦ Ἀλῆ: 6.000.000 πιάστρα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔκτακτα δοσίματα καὶ τὰ πεσκέσια[5]. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῆ ἡ οἰκονομία ἀπὸ τὴν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 103 κ. ἑ. (βλ. *Hughes*, τ. Β', σ. 201).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 105.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 106.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 107.
5. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Leake* ὑπολογίζει τὰ ἐτήσια εἰσοδήματα τοῦ Ἀλῆ σὲ 300.000 λίρες καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα *Pouqueville* σὲ

δωρεὰν παροχὴ ὑπηρεσιῶν καὶ ἐφοδίων στὰ σεράγια καὶ τοὺς πύργους του ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους. Τὰ κελλάρια του καὶ οἱ σταῦλοι ἐφοδιάζονταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς κάθε περιφέρειας. Κατὰ τὶς πολυάριθμες περιοδεῖες σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς ἐπικράτειάς του οἱ δαπάνες καταβάλλονταν ἀπὸ τὸν τοπικὸ πληθυσμό. Οἱ στρατιῶτες του πληρώνονταν μονάχα 12 πιάστρα τὸ μήνα. Τρέφονταν ὅμως πλουσιοπάροχα ἀπὸ τὰ χωριὰ καὶ τὶς πολιτεῖες. Ἔτσι ὁ Ἀλῆς μποροῦσε νὰ ἀποθησαυρίζη γιὰ νὰ καλύπτη τὶς ἔκτακτες δαπάνες, νὰ δωροδοκῆ τοὺς ἀξιωματούχους τῆς Πύλης καὶ νὰ ἀγοράζη γειτονικὰ ἐδάφη.

Δὲν πλήρωνε οὔτε γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν σκλάβων, ἀρσενικῶν καὶ θηλυκῶν, τῶν παλατιῶν του. Ἐφοδιαζόταν ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν Κλεφτῶν, ποὺ ἐκτελοῦσε ἢ ποὺ ἀνάγκαζε νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν τόπο[1].

Καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Holland ἐπιχειρεῖ μιὰ κατάταξη καὶ ἕναν ἀπολογισμὸ τῶν εἰσοδημάτων τοῦ βεζύρη. Πρώτη καὶ κυριώτερη πηγὴ ἦταν ὁ ἔγγειος φόρος ποὺ συνήθως ἔφτανε στὸ 10% τῆς παραγωγῆς. Ἀκολουθοῦσε ἡ αὐθαίρετη εἰσφορὰ ποὺ ἐπιβαλλόταν σὲ πόλεις καὶ κωμοπόλεις. Ἡ κατανομὴ αὐτῆς τῆς εἰσφορᾶς ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους γινόταν ἀπὸ τοὺς προεστούς. Τὰ Γιάννενα λ.χ. ἐπιβαρύνονταν μὲ 200-300.000 πιάστρα τὸ χρόνο (11-16.000 στερλίνες). Σημαντικὸς πόρος ἦταν οἱ εἰσαγωγικοὶ καὶ ἐξαγωγικοὶ δασμοὶ ποὺ αὐξήθηκαν τὸ 1812 σὲ 6% ἐνῶ στὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν ὁρισθῆ ἀπὸ τὴν Πύλη σὲ 3%. Ἄλλη πηγὴ εἰσοδήματος ἦταν ἡ περιουσία τῶν ὑπηκόων ποὺ περιερχόταν στὸ βεζύρη ὕστερα ἀπὸ τὸ θανατό τους. Κι᾿ ἀκόμα τὰ χρηματικὰ δικαιώματα γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ᾿ αὐτὲς τὶς πέντε βασικὲς πηγὲς εἰσοδημάτων ὑπῆρχαν καὶ οἱ ἔμμεσες καὶ ἔκτακτες ἐπιβαρύνσεις κάθε περιοχῆς (γιὰ τὰ δημόσια ἔργα, γιὰ ἀνέγερση ἑνὸς σεραγιοῦ τοῦ πασᾶ κ.ἄ.), οἱ δημεύσεις περιουσιῶν, τὸ μερικὸ μονοπώλιο τῆς ἐμπορίας τοῦ σταριοῦ, ἡ τροφοδοσία τῶν στρατιωτικῶν μὲ

290.000. Μαζὶ μὲ τὰ εἰσοδήματα τῶν τριῶν γιῶν του, ποὺ ἦταν ἐπίσης πασάδες, τὰ ἔσοδα ἔφταναν τὰ 20.000.000 γρόσια ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ 18.000.000 φράγκα τῆς ἐποχῆς (*Διον. Σκιώτη*, Ἀπὸ ληστὴς πασάς, Πρῶτα βήματα στὴν ἄνοδο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Γιαννίνων, 1750-1784, Θησαυρίσματα, τ. ΣΤ' [1969], σ. 259 καὶ 260 σημ. 5).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 108. Τὸ χαρέμι τοῦ Ἀλῆ ἦταν διπλό, γράφει ὁ *Ibrahim Manzour*. Ἕνα μὲ γυναῖκες καὶ ἕνα μὲ ἀγόρια αἰχμαλώτων οἰκογενειῶν ποὺ ἐξολοθρεύονταν. Ὅταν αὐτὰ τὰ παιδιὰ τέλειωναν τὴν ἐφηβεία τους ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ χαρέμι, σκορπίζονταν στὴν ἐπικράτεια τοῦ βεζύρη διορισμένα σὲ διάφορες ὑπηρεσίες καὶ μεταβάλλονταν σὲ τυραννίσκους (ἔνθ' ἀν., σ. 169-171). Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1819, μὲ εἰδικὴ διαταγὴ τοῦ Ἀλῆ, ἁρπάχτηκαν ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου τὰ πιὸ ὄμορφα παιδιὰ τῶν καλύτερων οἰκογενειῶν. «Γιὰ νὰ τὰ ἀτιμάση», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Pouqueville* «τοποθετώντας τα ἀνάμεσα στοὺς γανυμῆδες του» (Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Β', σ. 430 σημ. 2). Γράφει στὰ ἀπομνημονεύματά του ὁ *Ἀθαν. Λιδωρίκης*, ὁ ἔμπιστος σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ: «Συγχρόνως καί ποτε ἐλάμβανεν ἐκ Τυρνάβου χριστιανικά τινα παιδία τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ ἐν Λεβαδείᾳ, ἐνδυόμενα γυναικεῖα φορέματα, ἐχόρευον ἐν μέσῳ μουσικῆς» (ἔνθ' ἀν., σ. 897).

δαπάνες τῶν κατοίκων κι' ἄλλες ληστρικὲς ἁρπαγὲς ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ τυραννικὰ καθεστῶτα[1].

Σ' αὐτὰ ὅλα πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν περιουσία τοῦ ἴδιου τοῦ βεζύρη (γαῖες, κωμοπόλεις, χωριὰ) ποὺ ὑπολογίζονταν σὲ 4.000.000 πιάστρα (200.000 λίρες) τὸ χρόνο.

Ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ πλούτη του ἀποθησαυρίζονταν σὲ χρυσάφι, ἀσήμι καὶ πολύτιμους λίθους. Κι' ὅπως ἄκουσε ὁ Holland τὸ κυριώτερο θησαυροφυλάκειό του βρισκόταν στὸ σεράϊ τοῦ Τεπελενιοῦ[2].

---

1. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς μεθόδους ἀναφέρει ὁ *Κων. Κούμας* (Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων). «Οὐδεμία ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἠδύνατο νὰ γίνῃ πώλησις γαιῶν, ἐὰν δὲν κατεβάλλετο αὐτῷ τὸ δέκατον τοῦ τιμήματος· ἀνηγόρευσεν ἑαυτὸν γενικὸν κληρονόμον πάντων ὅσων ἀπέθνησκον ἄνευ ἀρρένων ἀπογόνων· ἠνάγκαζε τοὺς ὑπηκόους νὰ λαμβάνουσιν ἐκ τῶν ἀποθηκῶν αὐτοῦ τὸν παλαιὸν σίτον φέροντες ἀντ' αὐτοῦ νέον· εἰσέπραττε πλέον τῆς εἰς τὸν σουλτάνον ὀφειλομένης δεκάτης δευτέραν ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τοσοῦτον ἐβασάνιζεν τοὺς ἰδιοκτήτας, ὥστε οὗτοι εὐχαρίστως ἐπὶ τέλους ἔβλεπαν τὰ ἀγροτικὰ αὐτῶν κτήματα μεταβαλλόμενα εἰς τσιφλίκια».

2. *Henry Holland*, Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc., during the years 1812 and 1813, London 1815, σ. 115-117. Στὶς παραμονὲς τῆς πολιορκίας του στὰ Γιάννενα ὁ Ἀλῆς εἶχε ἀποθησαυρίσει 72.640.000 γρόσια σὲ μετρητὰ (φλωριὰ βενέτικα, μαντζάρικα, πολίτικα, μισίρικα, τουνεζίνικα, μαχμουτιέδες, ρουμπιέδες, τάληρα κολωνάτα, τάληρα Θηρεσίας καὶ ἱσπανικὲς δούπιες) καὶ 50.000.000 γρόσια σὲ διάφορα τιμαλφῆ (βλ. ἄρθρο γιὰ τὴν περιουσία τοῦ Ἀλῆ στὸ περ. «Ἑστία» [1877], φυλ. 77, σ. 348, ἑνὸς ἔμπιστου τοῦ βεζύρη ποὺ εἶχε χρηματίσει ταμίας του καὶ ὑπογράφει μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ἕλλην Στρατιώτης»). Ὁ *Ἀθανάσιος Λιδωρίκης* γράφει στὰ Ἀπομνημονεύματά του γιὰ τὴν ξένη μονέδα τοῦ θησαυροῦ: «Ὁ Ἀλῆς εἶχε 30.000.000 φράγκα, τὰ ὁποῖα ἐγὼ ἰδίᾳ χειρὶ εἶχον καταγράψει, ἐκτὸς δὲ τούτων ἡ ἀξία τῶν πολυτίμων πραγμάτων ἀνέβαινεν εἰς 50.000.000 φράγκα. Τὰ μετρητὰ ταῦτα εἶχεν εἰς κιβώτια σιδηρᾶ ἑκάστου ἔχοντος ἰδίαν μονέδαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρυσᾶ. Ἡ καταγραφὴ ἐγένετο ὑπ' ἐμοῦ· ὀλίγον πρὸ τῆς πολιορκίας του παρέλαβε τοὺς θησαυροὺς του ἐν τῇ λίμνῃ καὶ ἐκ τούτων τοὺς μὲν ἐξώδευσεν εἰς τὸν στρατὸν καὶ δωροδοκίας, τὰ δὲ λοιπὰ διηρπάγησαν ὑπὸ τοῦ νικητοῦ καὶ τῶν στρατιωτῶν του καὶ ἐστάλη μέρος εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἐκ Τεπελενίου εἶχεν ἐντὸς τῆς κοιλίας τοῦ σεραγίου, ἓν σιδηροῦν κιβώτιον, ὅπερ ἐπειδὴ εἶχε πέσει κεραυνός, μετέβημεν καὶ τὸ παρελάβομεν. Περιεῖχε 100.000 τάληρα» (ἔνθ' ἀν., σ. 996). Στοὺς θησαυροὺς τοῦ Ἀλήπασα σὲ χρυσὰ νομίσματα καὶ κοσμήματα ἀναφέρεται καὶ ἕνα παλιὸ στιχούργημα ὅπου ἱστορεῖται «ἡ γενεαλογία, ἀνδρεία καὶ καταδρομὴ τοῦ βεζύρη Ἀλῆ Πασᾶ καὶ τῶν Ἰωαννίνων πυρκαϊὰ καὶ λειμουριὰ γενικῶς». Οἱ θησαυροὶ αὐτοὶ ἀποκαλύφθηκαν, κατὰ τὸν ποιητή, ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Ἀλῆ καὶ τὴ λεηλασία ποὺ ἀκολούθησε.

Κι' εἶδαν σωροὺς φλωρία βενέτικα πολλὰ
σωροὺς μαχμουδιέδες φλωρία μπατζακλιὰ
ντουπίες ἰσπανίας πλῆθος πορτογαλιὰ
μισίρικα φλωρία, πολίτικα φλωριὰ
καὶ πλῆθος ντουκουμέδες εἰς κείνην τὴν μεριὰ
τοὺς πῆγε παρακάτω βλέπουν ἀσημικὰ
εἰδῶν τε διαφόρων ποὺ ἦταν τεχνικὰ
ἄνοιξε καὶ σεπέτια διάφορα καὶ πολλὰ

Ὁ ἐξωμότης Ibrahim Manzour ποὺ ἔζησε πολλὰ χρόνια στὴν Αὐλὴ τοῦ βεζύρη ὑπολογίζει τὰ ἐτήσια εἰσοδήματα σὲ 10-12 ἑκατομμύρια φράγκα. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ κέρδη ἀπὸ τὴν ἐνοικίαση τῶν αὐτοκρατορικῶν φόρων καὶ οἱ καθημερινὲς καὶ τόσο ἀποδοτικὲς ἀβανιές, οἱ ἐκβιασμοὶ δηλαδὴ τῶν ὑπηκόων γιὰ πραγματικὰ ἢ φανταστικὰ παραπτώματα. Ἐπίσης τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὰ τελωνεῖα, τὶς ἁλυκὲς καὶ τὰ ἰχθυοτροφεῖα, ἀπὸ τὰ ἀναρίθμητα κοπάδια (500.000 πρόβατα καὶ 600.000 γίδια). Ὁ Manzour ὑπολογίζει γύρω στὰ 700.000 φράγκα τὶς ἐτήσιες δαπάνες τοῦ βεζύρη: 2.400.000 φράγκα στὸ σουλτάνο, 2.000.000 στοὺς ἀξιωματούχους τῆς Πύλης, 2.000.000 γιὰ τὸ δικό του στρατό, 400.000 γιὰ τὸ ναυτικό του, 200.000 γιὰ δῶρα καὶ 100.000 γιὰ εἴδη πολυτελείας (ἄλογα, χρυσαφικά, ρολόγια), γιὰ κατασκόπους καὶ «γιὰ προμηθευτὲς τῶν ἐπαίσχυντων ὀρέξεών του»[1].

Ὁ Γάλλος ἀνώτερος ἀξιωματικός, Guillaume de Vaudoncourt γράφει ὅτι ὁ Ἀλῆς ἀγόραζε μεγάλες ποσότητες διαμαντιῶν ἢ φρόντιζε νὰ τὰ ἁρπάξη μὲ διάφορες μεθόδους ὅταν μάθαινε ἀπὸ τοὺς πράκτορές του τὸν κάτοχό τους. Εἶχε συλλογὲς ρολογιῶν μεγάλης ἀξίας καὶ διαφόρων σχημάτων, καθὼς καὶ χρυσῶν καὶ ἀσημένιων ἀγγείων. Κάθε ἀντικείμενο ἀξίας βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψή του. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ θησαυροὶ ποὺ φυλάσσονταν σὲ ὑπόγειες θολωτὲς κρύπτες ὅπου κανεὶς δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ εἰσχωρήση[2].

Βιβλία λογαριασμῶν δὲν κρατοῦσε. Τὸ μυαλό του ἦταν ἕνα ἀπέραντο κατάστιχο ὅπου βρίσκονταν καταγραμμένα τὰ πάντα. Λάθος δὲν ἔκανε ποτέ. Κι' ἂν παρουσιάστηκε ποτὲ λάθος δὲν ἦταν εἰς βάρος του[3].

Ὁ Hobhouse δὲν πιστεύει ὅτι «ὅλες οἱ ἱστορίες ποὺ διηγοῦνται οἱ Ἕλληνες γιὰ τὸν Ἀλὴ καὶ οἱ ἰσχυρισμοί τους πὼς πρόκειται γιὰ τὸ πιὸ βάρβαρο θηρίο ποὺ ἀτίμασε ποτὲ τὴν ἀνθρωπότητα», ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια. Εἶναι βέβαιος ὅτι μονάχα ἕνας σκληρόψυχος αἱματοπότης θὰ μποροῦσε νὰ δαμάση τὸ λαὸ ποὺ βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἐξουσία του. «Ὄχι μονάχα οἱ ἀποκεφαλισμοὶ ἀλλὰ καὶ τὰ παλουκώματα καὶ τὸ ψήσιμο στὴ φωτιὰ εἶναι ἀπαραί-

---

τοὺς δείχν' ὅλο διαμάντια, ζαφείρια ἀπ' τὰ καλὰ
ρεμπίνια καὶ σμαράγδια καὶ τζοβαϊρικὰ
ἥλιους τε καὶ τζελέγγια πολλὰ καὶ τεχνικὰ
κεμέρια διαμαντένια καὶ μπέντια φοβερὰ
πόχαις καὶ τζουλουφρίκια ποὺ ἦταν τρομερὰ
διάφορα μπεζελίκια καὶ μαργαριτικὰ
καὶ ντούπιαις καὶ τζιαπόλαις ἀπὸ τὰ φλουρικά.

(Ἐφ. «Ἤπειρος», 14 Μαΐου 1931, στ. 1519-1533).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 373 κ. ἑ.

2. Memoirs on the Ionian Islands, London 1816, σ. 279. Τὸ 1893 ἔγιναν ἔρευνες στὰ Γιάννενα γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ θησαυροῦ (ἐφ. «Ἀκρόπολις», 15 Μαρτίου 1893).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 280. Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου στρατηγοῦ *Guillaume de Vaudoncourt* (ἔνθ' ἀν., σ. 288).

τητα γιὰ νὰ ἐμπνεύση τρόμο καὶ νὰ ἀποκαταστήση τὴν ἡσυχία καὶ τὴν τάξη στὴν ἐπικράτειά του»[1]. Μεγάλες ὁμάδες Κλεφτῶν ὑποτάχτηκαν καὶ ἐνσωματώθηκαν στὸ στρατό του.

Σπάνια γίνονταν δημόσιες ἐκτελέσεις στὰ Γιάννενα, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής. Ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου μὲ τοὺς Σουλιῶτες εἴκοσι καὶ τριάντα ἄτομα ἀποκεφαλίζονταν κάθε τόσο ὁμαδικὰ στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας. «Μερικὲς ἀγριότητες προσβάλλουν τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματά μας. Ἀλλὰ πρέπει νὰ λογαριάση κανεὶς τὸν χαρακτήρα καὶ τὶς συνήθειες τοῦ λαοῦ. Στὴν Τουρκία ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι πολὺ φτηνή. Τὰ ἐγκλήματα ποὺ προκαλοῦν φρίκη στὸ χριστιανικὸ κόσμο, γίνονται δεκτὰ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς διάφορες ἐπαρχίες χωρὶς ἔκπληξη καὶ χωρὶς ἐξανάσταση. Ἔτσι, ἐκεῖνο ποὺ βλέπει κανεὶς σὰν ἔγκλημα ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἕνα ἀσήμαντο περιστατικὸ τῆς καθημερινῆς ζωῆς».

Ὑπῆρχαν πληροφορίες, γράφει ὁ Hobhouse, ὅτι στὸ χαρέμι τοῦ Ἀλῆ βρίσκονταν 300 γυναῖκες.

Ὁ βεζύρης εἶχε καὶ γελωτοποιό. Τὸν εἶδαν οἱ ξένοι στὸ παλάτι τοῦ Τεπελενιοῦ. Ξεχώριζε ἀπὸ ἕνα πανύψηλο σκοῦφο ἀπὸ γουνερό. «Ἀντίθετα ὅμως μὲ τοὺς γελωτοποιοὺς τῶν παλαιῶν πολιτισμένων μοναρχῶν, αὐτὸς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ περιορίζη τὰ ἀστεῖα του στὰ χοροπηδήματα καὶ τὶς τοῦμπες μπροστὰ στὸ ἄλογο τοῦ βεζύρη τὴν ὥρα τῆς ἱππασίας τῆς Αὐτοῦ Ὑψηλότητος»[2].

Οἱ φιλοδοξίες τοῦ Ἀλῆ, σημειώνει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, εἶναι ἀσίγαστες. Καθὼς δὲν διαβάζει ποτὲ βιβλία ξοδεύει τὶς ὧρες ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ χαρέμι του σχεδιάζοντας νέες κατακτήσεις. Εἶναι σπουδαῖος ἱππέας καὶ δὲν ὑπάρχει χωριὸ στὴν ἐπικράτειά του ποὺ νὰ μὴ τὸ ἐπισκέπτεται τουλάχιστον μιὰ φορὰ τὸ χρόνο.

Μιλοῦσε καλὰ ἀρβανίτικα καὶ ἑλληνικὰ ἀλλὰ πολὺ λίγα τούρκικα[3].

Ἀφοῦ ταχτοποίησαν ὅλες τὶς ἐθιμοτυπικὲς ὑποχρεώσεις τους στὸ παλάτι τοῦ Ἀλῆ, τὰ μπαξίσια δηλαδὴ στοὺς ἀνθρώπους του—παρουσιάστηκαν ὅλοι,

---

1. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ποὺ δικαιολογοῦσε κάθε φρικαλεότητα θεμελιώθηκε ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἀπέναντι στοὺς κατακτημένους λαοὺς στὰ χρόνια τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καὶ τῆς ἀποικιοκρατίας.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 108-113.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 114. Ὁ Leake διαπίστωσε ὅτι ὁ Ἀλῆς γνώριζε καὶ ἀνάγνωση καὶ γραφή. Ἀντίθετα ὁ *Ibrahim Manzour* ἐφέντης εἶναι κατηγορηματικός. Ὁ Ἀλῆς ἦταν ὁλότελα ἀγράμματος, οὔτε νὰ διαβάση οὔτε νὰ γράψη μποροῦσε. Ὑποκρινόταν ὅμως πὼς ἤξερε καὶ τὰ δύο. Διασκέδαζε μιλώντας στὸ συνομιλητή του πότε τούρκικα, πότε ἑλληνικὰ καὶ πότε ἀρβανίτικα, ἀνάλογα μὲ τὴ διάθεσή του, ἀδιαφορώντας ἂν γινόταν ἢ ὄχι κατανοητός. Μερικὲς φορές, γράφει ὁ Manzour, χρησιμοποιοῦσε δραγουμάνο, ποὺ δὲν γνώριζε οὔτε τὴν γλώσσα τοῦ βεζύρη οὔτε τοῦ μουσαφίρη (ἔνθ' ἀν., σ. 331 κ. ἑ.).

ἀπὸ τὸ θαλαμηπόλο ὥς τὸ γελωτοποιό -, ὁ Byron καὶ ὁ Hobhouse ξαναπῆραν στὶς 23 Ὀκτωβρίου τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Στὰ Γιάννενα παρακολούθησαν τὸ γάμο μιᾶς σκλάβας τοῦ χαρεμιοῦ τοῦ Ἀλῆ μ' ἕναν Ἀρβανίτη χριστιανὸ ἀξιωματικὸ καὶ μιὰ παράσταση καραγκιόζη σ' ἕνα ρυπαρὸ καφενεῖο. Ὁ καραγκιοζοπαίχτης ἦταν Ἑβραῖος ποὺ ἔφτασε στὰ Γιάννενα μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ Ραμαζανιοῦ. Οἱ θεατὲς—κυρίως παδιὰ—πλήρωναν δυὸ παράδες γιὰ τὸν καφὲ καὶ ἔρριχναν ἄλλους δυὸ-τρεῖς στὸ δίσκο ποὺ περιφερόταν μετὰ τὴν παράσταση. Ὁ διάλογος γινόταν στὰ τούρκικα[1].

Τὰ Γιάννενα, γράφει ὁ Hobhouse, προσφέρουν μιὰ πολὺ εὐχάριστη καὶ ἀκίνδυνη παραμονή. «Οἱ Ἕλληνες εἶναι οἱ καλύτερα ἀποκατεστημένοι κάτοικοι καὶ ἔχουν ἐξοικειωθῆ μὲ τὰ δυτικὰ ἤθη καὶ τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες».

Λίγες μέρες ἀργότερα ὁ Hobhouse καὶ ὁ Byron ξεκίνησαν γιὰ τὴ νότια Ἑλλάδα μὲ συνοδεία ἁρματωμένων Ἀρβανιτάδων καὶ ἐφοδιασμένοι μὲ συστατικὰ γράμματα γιὰ τοὺς τοπικοὺς ἀγάδες καὶ μπέηδες. Ἔγραφε λ.χ. ὁ βεζύρης στοὺς ἀνθρώπους του στὸ Βραχῶρι (Ἀγρίνιο).

«Ἀγαπημένε μου Γιακοὺπ Ἀγά, Ἀλὴ μπέγη καὶ ὅποιος ἀπὸ τοὺς μπουλουμπασάδες μου εὑρίσκεται εἰς τὸ Βραχώρ. Μετὰ τὸν χαιρετισμόν μου σᾶς φανερώνω, ὅτι τοῦτοι οἱ δυὸ Μυλόρδοι Ἰγγλέζοι φίλοι μας ἔρχονται αὐτοῦ διὰ νὰ περάσουν εἰς Μεσολόγγι, νὰ τοὺς δεχθῆτε μὲ κάθε ἰκράμι καὶ περιποίησιν καὶ νὰ τοὺς δώσετε ἀνθρώπους ἀρκετοὺς διὰ φύλαξιν εἰς τὸν δρόμον καὶ εἰς τὸ Μεσολόγγι καὶ νὰ μὴν ἀφήσετε νὰ δοκιμάσουν καμμιὰ δυσκολίαν. Ἐξάπαντος. 1809 Ὀκτωμβ. 10 Τεπελτῆς». Καὶ στὸ περιθώριο: «Γιακοὺπ Ἀγά, ἐσὺ νὰ στείλης μαζί τους τὸν ἀδελφόν σου, ὁ βεκίλης τοῦ Χαζνατὰρ Γιουσοὺφ Ἀγᾶ ἀτός του νὰ πηγαίνει μαζὶ εἰς τὸ Μεσολόγγι. Χωρὶς ἄλλο»[2].

Στὶς 22 Νοεμβρίου ἔφτασε στὸ Μεσολόγγι, «μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 154.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 157. Μὲ συστατικὸ γράμμα ἐφοδίασε ὁ Ἀλῆς καὶ τὸν περιηγητὴ *T. R. Jolliffe* καὶ τοὺς συντρόφους του τὸ 1817 κατὰ τὴν ἀναχώρησή τους ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Ὁ βεζύρης προστάζει νὰ ἐξυπηρετηθοῦν «οἱ εὐγενεῖς φίλοι μου Ἰγγλέζοι», παντοῦ, «κάμνοντάς τους κάθε περιποίησιν, ὁποὺ νὰ μὴν τραβήξουν τὸ παραμικρὸν σικλέτι» (Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna; comprising a progress through Albania and the North of Greece; with some account of Athens; descriptive of the ancient and present state of that city, London 1827, σ. 60). Τὸν δραγουμάνο τοῦ ρωσικοῦ προξενείου τοῦ Μωριᾶ ἐφοδίασε μὲ μπουγιουρδὶ τὸ 1818 γιὰ τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὰ Γιάννενα στὴν Πάτρα: «Εἴδησις πρὸς ὅλους τοὺς κατζαμπάδες (κωμοπόλεις) καὶ χωριὰ ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἕως εἰς τὴν Ἔμπαχτον, ἀπερνᾶ ὁ ἀγαπητός μας κὺρ-Τζοάνης Παπαρρηγόπουλος, δραγουμάνος τοῦ φίλου μας κὺρ-Γκενερὰλ κονσόλου τῆς Ρωσίας διὰ τὸν Μωρέα, ὁ ὁποῖος ὁπού ἤθελε γυρίσει καὶ σταθῆ νὰ τὸν δεχθῆτε μὲ τιμὴν καὶ μὲ κονάκι (κατάλυμα) καὶ μὲ περιποίησιν, ὁποὺ νὰ μείνη εὐχαριστημένος ὅθεν ἀπεράσει, τόσον ἀπὸ τὴν δεξίωσιν καὶ ζωοτροφίαν του, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλογα ἂν ἤθελε τοῦ ἀποστάσουν καὶ ζητήσει, τόσον εἰς τοὺς μεντζιλχανέδες (ταχ.

πολιτεῖες τῆς Ρούμελης». Τὰ περισσότερα σπίτια ἦταν ξύλινα μὲ δυὸ πατώματα, οἱ δρόμοι στρωμένοι. Τὸ Μεσολόγγι, μαζὶ μὲ τὸ Αἰτωλικὸ εἶχαν ἀναπτύξει τὸ μεγαλύτερο, μαζὶ μὲ τὴν Πάτρα, ἐμπόριο στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα.

Ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι στὴν Πάτρα. Πληθυσμὸς 8.000 ψυχές. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς 1.000. Ὑπῆρχαν καὶ μερικοὶ Φράγκοι, προστατευόμενοι τῶν Εὐρωπαίων προξένων. Εἶδε νὰ κυκλοφοροῦν στοὺς δρόμους καὶ πολλοὶ νησιῶτες μὲ φαρδειὲς βράκες καὶ καπέλλα ποὺ τοὺς ἔδιναν ὕφος ἐλεύθερων ἀνθρώπων. Ἦταν ἔμποροι ποὺ ἀγόραζαν βούτυρα, τυριά, λινάρι, κρασιὰ καὶ φροῦτα γιὰ τὰ παζάρια τῆς Σμύρνης, τῆς Πόλης καὶ τῶν νησιῶν. Οἱ ἐξαγωγὲς τῆς Πάτρας ἦταν πορτοκάλια, ἐλιές, μπαμπάκια καὶ κυρίως σταφίδα.

Τὸ ἐμπόριο μεταξὺ τοῦ Μωριᾶ καὶ τῶν λιμανιῶν τῆς Ἰταλίας, ποὺ ἄλλοτε καλυπτόταν ἀπὸ ὀλλανδικὰ καὶ δανέζικα καράβια, πέρασε στὰ χέρια τῶν Μαλτέζων, τῶν Σικελῶν, τῶν Ἄγγλων καὶ τῶν Ἀμερικανῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σταφίδα φορτώνονταν κάθε χρόνο ὀχτὼ καράβια μὲ στάρι, δυὸ μὲ μαλλιά, πέντε ἢ ἔξη μὲ λάδια, ἕνα ἢ δυὸ μὲ μετάξι, μπαμπάκι, δέρματα, πρινοκόκκι. Νηοπομπὲς ἀπὸ 30 καὶ 40 καράβια μὲ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἀπορροφοῦσε ἡ Ἀνατολή: καφέ, ζάχαρη, λουλάκι, κοχενίλη καὶ ἀγγλικὰ βιομηχανικὰ προϊόντα, μεταξωτὲς καὶ χρυσὲς δαντέλλες, ὑφάσματα, σιδηρικὰ καὶ ἄλλα εἴδη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς νηοπομπὲς τῆς Μάλτας ἀγγλικὰ καράβια ἔρχονταν κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ Μπρίστολ γιὰ νὰ φορτώσουν ἀποκλειστικὰ σταφίδα. Τὸ ἰσοζύγιο ἦταν ὑπὲρ τοῦ Μωριᾶ κατὰ τὸ ἕνα πέμπτο, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ πέντε περίπου ἑκατομμύρια πιάστρα καὶ καταβαλλόταν σὲ ἀσημένιο νόμισμα. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ποσὸ δύο ἑκατομμύρια ἦταν ὁ φόρος στὴν Πύλη καὶ ἕνα ἑκατομμύριο πήγαινε στὸ ταμεῖο τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς. Τὰ ὑπόλοιπα 293.750 πιάστρα ἀποτελοῦσαν τὰ κέρδη τῶν Ἑλλήνων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρόξενο τῆς Ἀγγλίας Στράνη καὶ τῆς Αὐστρίας Paul ὑπῆρχαν στὴν Πάτρα πρόξενοι τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Γαλλίας[1].

σταθμοὶ) καθὼς καὶ εἰς κανὲν χωρίον ὅπου τύχει, νὰ τοῦ δοθοῦν χωρὶς τὴν παραμικρὰν ἀργοπορίαν καὶ πρόφασιν, καὶ νὰ μὴν κάμετε ἀλλέως ἀπὸ ὅ,τι προστάζω, ὅτι καΐλης δὲν γίνομαι (δὲν ἐξευμενίζομαι), ἐξ ἀποφάσεως, Ἰωάννινα 11 Νοεμβρίου 1818» (*Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 582).

1. Τὸ 1809 τὸ γαλλικὸ προξενεῖο τοῦ Μωριᾶ θὰ μετατεθῆ ἀπὸ τὴν Κορώνη στὴν Πάτρα. Πρόξενος ὁ Vial. Τὸ 1810 ἀνέλαβε ὁ Roussel, τὸ 1811 ὁ Roustant, τὸ 1814 ὁ Pouqueville, πρόξενος ὡς τότε στὰ Γιάννενα. Τὸν διαδέχτηκε (1817-1821) ὁ ἀδερφὸς τοῦ Pouqueville (ὁ Hughes Pouqueville), ὑποπρόξενος ὡς τότε τῆς Γαλλίας στὴν Ἄρτα. Θὰ συμπαρασταθῆ στοὺς Ἕλληνες κατὰ τὶς τραγικὲς μέρες τῶν σφαγῶν μετὰ τὸν ξεσηκωμὸ (*Στ. Ν. Θωμόπουλου*, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821, Πάτραι 1950, σ. 556-557). Πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν Πάτρα εἶχε διατελέσει ἀπὸ τὸ 1794 ὡς τὸ (1815;) ὁ Ζακυνθινὸς Νικόλαος Στράνης. Ἀναφέρεται ἀπὸ ὅλους τοὺς περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν πόλη (ἔνθ' ἀν., σ. 558). Προσαγόρευε τὸν Βελῆπασα τῆς Τριπολιτσᾶς σὲ ἐπιστολὴ τῆς 8 Ἰουνίου 1810: «Ὑψηλότατε καὶ ἀξιομεγαλοπρεπέστατε βεζύρη καὶ ἡγεμὼν τοῦ Μορέως». Καὶ ὑπέγραφε: «Τῆς ἀξιομεγαλοπρεπεστάτης σας ὑψηλό-

Οἱ Εὐρωπαῖοι πρόξενοι στὴν Ἀνατολή, γράφει ὁ Hobhouse, ἦταν σπουδαῖα πρόσωπα. Εἶχαν καγκελλάριο, γραμματικό, γενίτσαρους καὶ ἄλλους ὑποτακτικοὺς στὴν ὑπηρεσία τους. Ἀπολάμβαναν τὸ προνόμιο τῆς ἀσυλίας καὶ ἡ περιουσία τους ἦταν ἀπαραβίαστη. Οἱ Τοῦρκοι ἀναγνώριζαν στοὺς προξένους ἀπεριόριστη ἐξουσία πάνω στοὺς ὁμοεθνεῖς τους, ὡς τὴ φυλάκιση καὶ τὸ θάνατο ἀκόμα. Γιὰ νὰ ἀποδείξη ὁ Hobhouse τὴν ἐπιρροή τους φέρνει παράδειγμα τὸν Γάλλο πρόξενο Vial, ποὺ ἐκεῖνες τὶς μέρες, ἐνῶ γύριζε ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, ἔχασε κάπου τὸ σπαθί του. Ὁ πρόξενος ἀξίωσε ἀπὸ τὸν Τοῦρκο διοικητὴ νὰ γίνη ἔρευνα καὶ νὰ βρεθῆ τὸ σπαθὶ ἀλλιῶς νὰ τὸ ἀντικαταστήσουν μὲ ἄλλο.

Αὐτὸς ὁ πρόξενος ὕψωνε κάθε τόσο τὴν τρίχρωμη σημαία γιὰ νὰ πανηγυρίση κάποιον πολεμικὸ θρίαμβο τῆς χώρας του. Πολλὲς φορὲς ὅμως ἀνακάλυπτε ὁ ἴδιος φανταστικὲς αἰτίες γιὰ πανηγυρικοὺς σημαιοστολισμούς. Αὐτὰ ὡστόσο ἐπηρέαζαν πολὺ τοὺς Τούρκους[1].

Ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴ Βοστίτσα.. Πληθυσμὸς 3-4.000 ψυχές. Ἐμπόριο: ἀκατέργαστο μετάξι, σκληρὸ τυρί, σταφίδα, δέρματα, ρακή, σαρδέλλες, αὐγοτάραχο.

Κατέλυσαν στὸ σπίτι τοῦ νεαροῦ, οὔτε 20 χρόνων, κοτζάμπαση τῆς Βοστίτσας, τοῦ Ἀνδρέα Λόντου. Ὁ πατέρας του ἦταν τὸ δεξὶ χέρι τοῦ Βελήπασα στὴν Τριπολιτσά[2].

«Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ καταλάβαμε πὼς ὁ σινιὸρ Λόντος εἶχε δύναμη καὶ ἐπιρροή. Στὸ γραφεῖο του συνωστίζονταν ἐπισκέπτες, «αἰτοῦντες καὶ παραπονούμενοι». Γραμματικοὶ καὶ ὑπάλληλοι τοῦ παρουσίαζαν κάθε τόσο χαρτιὰ νὰ τὰ ὑπογράψη. Ἡ ὅλη ἐμφάνιση, ἡ δική του καὶ τοῦ ἀρχοντικοῦ του, ἔδειχνε ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἕναν Ἕλληνα ποὺ ἀσκοῦσε ἐξουσία, κάτι ποὺ δὲν εἴχαμε διαπιστώσει πουθενὰ ὡς τότε[3]. Ὁ κοτζάμπασης, κοντός,

---

τητος φίλος εἰλικρινέστατος καὶ εἰς τὰς διαταγάς σας πρόθυμος, ὁ βρεταννικὸς κόνσολας τοῦ Μορέως Nicholas Strane (Παρνασσός, τ. ΙΑ' [1915], σ. 250-251). Τὸν διαδέχτηκε ὁ Cartwright. Τῆς Ρωσίας πρόξενος στὴν Πάτρα μεταξὺ 1800 καὶ 1816 ἦταν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Bartholdy* (Voyage en Grèce..., Paris 1807, τ. Β', σ. 54), ὁ Ματθαῖος Μιντσάκης. Θὰ τὸν διαδεχτῆ (1816-1821) ὁ Θιακὸς Ἰωάν. Βλασσόπουλος. Ὡς δραγουμάνος τοῦ προξενείου μεταξὺ 1813 καὶ 1821 ὑπηρετοῦσε ὁ Ναξιώτης Ἰω. Κ. Παπαρρηγόπουλος (ἔνθ' ἀν., σ. 560). Πρόξενος τῆς Σουηδίας μεταξὺ 1812-1821 ὁ Ζακυνθινὸς Λουδοβίκος Στράνης (*Hughes,* Travels in Greece, τ. Α', σ. 176).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 180-184.

2. Ὁ Λόντος ἦταν πραγματικὰ 20 χρόνων (γεννήθηκε τὸ 1789). Ὁ πατέρας του, ὁ Σωτηράκης Λόντος, ἦταν πρωθυπουργὸς τοῦ Μόρα-βαλεσῆ, τοῦ Βελήπασα. Ἰσόβιος προεστὸς τῆς Βοστίτσας εἶχε διατελέσει βεκίλης καὶ μωραγιάννης (*Τάκη Σταματόπουλου,* Ὁ Ἀνδρέας Λόντος καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1843, Ἀθήνα 1960, σ. 7-8).

3. Ὁ Ἀνδρέας Λόντος ἔμεινε κοτζάμπασης τῆς Βοστίτσας ἔξη χρόνια, ἀπὸ τὸ 1806 ὡς τὸ 1812, δηλαδὴ ὡς τὸν ἀποκεφαλισμὸ τοῦ πατέρα του. Ὁ Σωτηράκης Λόντος, ὅσο ἦταν

μόλις πέντε πόδια, φοροῦσε ἕνα καλπάκι τόσο ψηλὸ ποὺ χωρὶς ὑπερβολὴ ἦταν τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ τὸ ἀνάστημά του. Πάσχιζε νὰ δείξῃ τὸ ἐπιφυλακτικὸ καὶ συγκρατημένο ὕφος τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ ἡ φυσικὴ εὐθυμία καὶ ἡ ζωντάνια του ἀποτίναζαν τὸ προσωπεῖο καὶ ἀποκάλυπταν τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα ἑνὸς παιγνιδιάρικου παιδιοῦ. Πραγματικά, ἀρκετὲς φορὲς πρὶν ἀπὸ τὸν ἀποχαιρετισμό, τὸν πείσαμε νὰ πετάξῃ τὸ καφτάνι καὶ τὸ καλπάκι καί, ἀνασηκώνοντας τὰ μανίκια, νὰ ἐπιδείξῃ τὴν εὐκινησία του. Πηδοῦσε πάνω ἀπὸ τὶς καρέκλες, ἔκανε τοῦμπες καὶ πυγμαχικὲς ἐπιδείξεις. Αὐτὴ ἡ τελευταία ἄσκηση τὸν γοήτευε τόσο πολὺ ποὺ κάθε τόσο τιναζόταν ὀρθός, φώναζε ἕναν ἀπὸ τοὺς γραμματικούς του καὶ μ' ἕνα χτύπημα τὸν γκρέμιζε στὸ σοφά, ἀπόδειξη τῆς δεξιοτεχνίας του. Καθὼς δὲν εἶχε ἀφέντη στὸ κεφάλι του ἔδειχνε τὴν ἀληθινή του κλίση, ὅπως θὰ συνέβαινε μ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες σὲ καλύτερες μέρες. «Φαινόταν παθιασμένος, ἐνθουσιώδης, παιδαριώδης, σπουδαῖος καὶ λίγο ἐπιδειξιομανής. Ἀλλὰ καὶ εὐγενικός, περιποιητικός, φιλόξενος, μὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς ἐράσμιου πνεύματος»[1].

πρωθυπουργὸς τοῦ Βελῆ, εἶχε δημιουργήσει ἀντιπάθειες ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες προεστούς. Τὸν ἐχθρευόταν ἰδιαίτερα ὁ ἀνταγωνιστής του Λαγκαδιανὸς μεγαλοκοτζάμπασης Ἰω. Δεληγιάννης. Ὅταν παραμερίστηκε ὁ Βελῆς καὶ ἀνέλαβε τὸ πασαλίκι τῆς Τριπολιτσᾶς ὁ Ἴντζελε Ἀχμὲτ ξέσπασαν ὅλα τὰ πάθη. Ὁ Δεληγιάννης κατηγόρησε τὸν Σωτηράκη Λόντο γιὰ καταχρήσεις. Ἐνίσχυσαν τὴν κατηγορία καὶ ἄλλοι Ἕλληνες καθὼς καὶ Τοῦρκοι ἐχθροὶ τοῦ Βελῆ κι' ὁ Σωτηράκης ἀποκεφαλίσθηκε στὶς 13 Ὀκτωβρίου 1812. Ὁ νεαρὸς γιός του ἔσπευσε νὰ ἐξαφανισθῆ καὶ γιὰ νὰ σώσῃ τὴ ζωή του κατέφυγε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ κατόρθωσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑποστήριξη ἰσχυρῶν Τούρκων καὶ τοῦ πατριαρχείου, νὰ ξαναστηθῆ κοτζάμπασης τῆς Βοστίτσας καὶ νὰ ἐκδικηθῆ, τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του. Γύρισε τὸ 1815 στὸ Μωριὰ καὶ κέρδισε μὲ δωροδοκίες, ραδιουργίες καὶ διάφορα μηχανέματα τὴν εὔνοια τοῦ νέου πασᾶ Σακὶρ Ἀχμέτ. Καὶ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1816 ἀποκεφαλιζόταν μὲ τὴ σειρά του ὁ Ἰω. Δεληγιάννης, στὸ κρεβάτι του. Γράφει ὁ *Πετιμεζᾶς* στὰ Ἀπομνημονεύματά του: «...ἡ φατρία τοῦ Ἀνδρέου Λόντου προσεπάθησε νὰ ἑλκύσῃ καὶ εἵλκυσε πρὸς τὸ μέρος της πρῶτον μὲν τοὺς μπέηδες, ὡς τὸν Ἀρναούτογλου, Κιαμήλμπεην καὶ ἄλλους, κατόπιν δὲ καὶ τὸν νέον πασάν. Ἀφοῦ δὲ κατώρθωσε τοῦτο, ἐκατηγόρησε τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀντιθέτου Γιάννην Δεληγιάννην καὶ ὁ πασὰς ἀποστείλας δημίους ἀπεκεφάλισαν αὐτὸν ἐντὸς τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Λαγκαδίοις οἰκίας του κατὰ τὸ ἔτος 1816, τὴν δὲ κεφαλήν του ἔφερον οἱ φονεῖς εἰς Τριπολιτζᾶν ἐκτεθεῖσαν εἰς τὴν χλεύην καὶ τὴν περιφρόνησιν τῶν θεατῶν». «Κατὰ τὸν τρόπον τῶν δύο τούτων προεστώτων», παρατηρεῖ ὁ ἱστορικὸς *Ἀμβρ. Φραντζῆς*, «πολλοὶ καὶ ἄλλοι διάφοροι προκάτοχοι καὶ σύγχρονοι αὐτῶν πάντοτε ἐφονεύοντο αὐθαιρέτως καὶ ἀκρίτως ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς χρηματίσαντας Σατράπας τῆς Πελοποννήσου» (Ἐπιτομή, τ. Α', σ. 648 σημ. 1).

1. Ἦταν ἀπὸ φυσικοῦ του εὔθυμος καὶ χαροκόπος. Εἶχε ἀποχτήσει φήμη μέθυσου καὶ ἀκόλαστου. Κατὰ τὴν αὐτοεξορία του στὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τοῦ πατέρα του, παραθέριζε στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Ἀντιγόνη τῆς Προποντίδας, μαζὶ μὲ ἄλλους κοτζαμπάσηδες καὶ γλεντοκοποῦσε. Ἐκεῖ τὸν γνώρισε ὁ *Νικ. Δραγούμης*, παιδὶ ἀκόμα. «Ὁμιλητικώτερος δὲ τῶν λοιπῶν καὶ ἐξαιρετικῶς φιλομειδὴς ἦν ὁ Λόντος, διότι ἠγάπα τὴν εὐθυμίαν, τὰ ᾄσματα, τὰ συμπόσια καὶ καθ' ἑσπέραν σχεδὸν καθήμενος πρὸ τῆς

Οἱ δυὸ ξένοι βρῆκαν ἄνετη καὶ εὐχάριστη φιλοξενία στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Λόντου. Ἦταν ἕνα μεγάλο σπίτι χτισμένο πάνω σὲ πέτρινες ἀψίδες. Μιὰ ξύλινη σκάλα ὁδηγοῦσε στὸ πάνω πάτωμα ποὺ ἦταν χωρισμένο σὲ δυὸ πτέρυγες. Στὴ δεξιὰ βρίσκονταν τὰ διαμερίσματα τῶν γυναικῶν. Στὶς δέκα μέρες ποὺ μείναμε σ' αὐτὸ τὸ σπίτι, γράφει ὁ Hobhouse, δὲν εἴδαμε οὔτε ἕνα θηλυκό. Στὴν ἀριστερὴ πτέρυγα ὑπῆρχε ἡ αἴθουσα τῶν ἀκροάσεων καὶ πίσω ἕνα ἄλλο δωμάτιο ὅπου φιλοξενήθηκαν οἱ περιηγητές. Ἡ αἴθουσα τῶν ἀκροάσεων ἦταν θαυμάσια ἐπιπλωμένη μὲ κομψοὺς σοφάδες, πλούσια χαλιὰ καὶ παράθυρα ἀνασυρόμενα, κάτι πολὺ σπάνιο. Στὴν τραπεζαρία ὑπῆρχαν τραπέζια καὶ καρέκλες. Ὅπως ἔμαθαν, τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Λόντου ἦταν τὸ καλύτερο ἑλληνικὸ σπίτι τοῦ Μωριᾶ.

Ὁ Hobhouse καταγράφει καὶ τὰ φαγητὰ ποὺ γεύτηκαν. Κρέατα καὶ λαγούς. Κανένα ἀπὸ τὰ κρέατα δὲν ἦταν βραστό. Δὲν τοῦ ἄρεσαν τὰ γλυκὰ γιατὶ γίνονταν μὲ μέλι. Ἀλλὰ τὸ ρυζόγαλο ποὺ προσφερόταν μὲ μύγδαλα ἦταν πεντανόστιμο. Ἐπίσης τὸ αὐγοτάραχο, τὸ χαβιάρι καὶ τὰ μακαρόνια μὲ τριμμένο τυρί. Οἱ καλύτερες ὡστόσο λιχουδιὲς ἦταν τὰ λαχανικὰ καὶ τὰ φροῦτα. Ἔλειπαν ὅμως οἱ πατάτες.

Τὰ φροῦτα κατέφθασαν στὸ τέλος τοῦ γεύματος πρὶν σηκωθοῦν τὰ τραπεζομάντηλα: πορτοκάλια, ἀχλάδια, κυδώνια, ρόδια, λεμόνια, μούσμουλα καὶ καρύδια καὶ τελικὰ «τὰ πιὸ νόστιμα πεπόνια ποὺ δοκιμάσαμε ποτέ». Αὐτὰ τὰ πεπόνια προέρχονταν ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά. Ἐκεῖ μόνο καὶ σὲ ἕνα ἀποκλειστικὰ σημεῖο εὐδοκιμοῦσαν. Γι' αὐτό, ὅπως εἶπε ὁ Λόντος, ἀπόχτησαν αὐτὴ τὴν τέλεια γεύση. Προσπάθησαν νὰ τὰ καλλιεργήσουν στὸ Μωριά, τίποτα. Ἔχαναν τὴ νοστιμιά τους σὲ ἄλλα χώματα.

Τὸ γεῦμα στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Λόντου γινόταν στὶς 4. Τὸ δεῖπνο, ποὺ ἄλλοτε ἀποτελοῦσε τὸ κυριώτερο τραπέζωμα τῆς ἡμέρας, εἶχε, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν εὐρωπαϊκῶν συνηθειῶν, παραμεληθῆ ὁλότελα. Περιοριζόταν στὸν καφέ. Τὸ πρωινὸ ἦταν μιὰ κούπα σοκολάτα καὶ φρυγανισμένες φέτες μὲ βούτυρο.

Ὁ κοτζάμπασης ξυπνοῦσε στὶς ὀχτὼ καὶ περνοῦσε τὸ πρωινό του μὲ τὶς δουλειὲς τοῦ γραφείου ἢ μὲ τὰ θηλυκὰ τῆς οἰκογένειας. Στὶς 12 ἀνέβαινε στὸ ἄλο-

---

πύλης τοῦ μοναστηρίου προσέταττε τοὺς φοροῦντας φουστανέλλας δορυφόρους αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἄλλων νὰ χορεύσωσιν ᾄδοντες...» (Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, Ἐν Ἀθήναις 1873, τ. Β', σ. 76-77). Αὐτὸς ὁ ἐνθουσιώδης νέος ἐπιστρέφοντας στὴ Βοστίτσα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκατάστασή του κι' ἀφοῦ ἐκδικήθηκε τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του κι' ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τοῦ καζᾶ ἄρχισε νὰ καταπιέζη τὸν πληθυσμὸ ἐπειδὴ εἶχε «σικλέτια ἀπὸ μετρητά». Δανειζόταν ἀπὸ Ἕλληνες καὶ Τούρκους, φόρτωνε μὲ ὑπέρογκα βάρη τοὺς χωριάτες, ἔγινε τύραννος καὶ βασανιστής. Οἱ χωριάτες κρύβονταν στοὺς λόγγους γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τοὺς φοροεισπράκτορες (*Π. Πιπινέλη*, Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως, σ. 24, 25). Ἄλλοι βασανίζονταν «μὲ ἅλυσον καὶ κούτζουρον» (Ἀρχεῖο Λόντου, τ. Α', σ. 236-237). Βλ. καὶ *Τάκη Σταματόπουλου,* Ἀνδρέας Λόντος καὶ ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1843, Ἀθήνα 1960, σ. 7-16).

γό του καὶ πήγαινε γιὰ κυνήγι ἢ γιὰ νὰ συναντήση Τούρκους ἢ Ἕλληνες στὴν πολιτεία. Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα περνοῦσε ἀπὸ τὸ «γυναικεῖο». Τὸ βράδυ, ὣς τὶς 11, ἔμενε μὲ τοὺς ξένους.

Ὅλη τὴν ἡμέρα δὲν ἄφηνε διόλου τὸ τσιμπούκι, ἀκόμα κι' ὅταν βρισκόταν καβάλλα στὸ ἄλογό του. Μιὰ μέρα ποὺ ἔμαθε πὼς ἐρχόταν στὴ Βοστίτσα ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν Πάτρα βγῆκε νὰ τὸν ὑποδεχτῆ μὲ κάθε ἐπισημότητα κουβαλώντας τὰ δυὸ μεγαλύτερα τσιμπούκια του. Τοῦ πρόσφερε τὸ ἕνα καὶ μπῆκαν στὴν πόλη καβάλλα καὶ καπνίζοντας. Αὐτὸς ἦταν ὁ πιὸ ἐπίσημος τρόπος ὑποδοχῆς ἑνὸς σημαντικοῦ ξένου[1].

Ἀπὸ τὴ Βοστίτσα οἱ δυὸ περιηγητὲς θὰ διαπεραιωθοῦν στὸ Γαλαξείδι, θὰ ἐπισκεφθοῦν τὶς ἀρχαιότητες τῶν Δελφῶν καὶ θὰ διανυκτερεύσουν στὴν Ἀράχωβα. Στὸ σπίτι ὅπου κατέλυσαν, οἱ γυναῖκες δὲν φοβήθηκαν διόλου τοὺς Ἀρβανίτες τῆς συνοδείας. Ἔμειναν κοντὰ στοὺς ξένους καὶ τοὺς περιποιήθηκαν μὲ εὐγένεια καὶ καλωσύνη. Ὀργανώθηκε μάλιστα καὶ χορὸς γιὰ τὸ χατήρι τους. «Γιὰ μουσικὴ ὑπῆρχε ἕνα μεγάλο νταούλι ποὺ ἀντηχοῦσε σὰν κεραυνὸς μέσα στὸ σπίτι. Ὁ μουζικάντης τὸ χτυποῦσε χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ρυθμὸ οὔτε γιὰ τὶς κινήσεις τῶν χορευτῶν. Τὴ διασκέδαση βοήθησε καὶ μιὰ πίπιζα ποὺ οὔρλιαζε σὰν παράφωνη γκάϊδα»[2].

Στὴ Λειβαδιὰ θὰ καταλύσουν, ὅπως ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητές, στὸ σπίτι τοῦ μεγαλοκοτζάμπαση Λογοθέτη. Ὁ ἄρχοντας, γράφει ὁ Hobhouse, εἶχε πολυάριθμη κουστωδία ὑπηρετῶν, δυὸ ἢ τρεῖς γραμματικούς, πολλοὺς παπάδες—ἕνα εἶδος οἰκιακῶν ἐφημερίων—ἕναν οἰκογενειακὸ γιατρό: συνολικὰ πενήντα πρόσωπα.

Ἦταν φεουδάρχης ἀλλὰ καὶ μεγαλέμπορος καὶ ἐξαγωγέας. Εἶχε στείλει στὸ Λονδίνο φορτία μπαμπακιοῦ καὶ λαδιοῦ.

Φαινόταν πιεστικὰ φιλόξενος καὶ δὲν εἶχε τὴν αἴσθηση τοῦ μέτρου. Γιὰ νὰ δείξη πὼς εἶχε μεταφέρει στὸ ἀρχοντικό του τὶς εὐρωπαϊκὲς συνήθειες γνώρισε στοὺς ξένους τὴ σύζυγό του. Τὴν κάλεσε μάλιστα στὸ τραπέζι μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας. Ἀλλὰ ἡ ἀρχόντισσα, μ' ὅλα τὰ δασκαλέματα τοῦ ἄντρα της, δὲν εἶχε σημειώσει καμμιὰ πρόοδο. Ἦταν ἀκόμα ἀσυνήθιστη στοὺς νέους τρόπους μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκαλέση τρόμο καὶ σύγχυση στοὺς μουσαφιρέους[3].

Στὴ Λειβαδιὰ γνώρισε κι' ἕνα μητροπολίτη πολὺ ἐλευθερόφρονα στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα. «Ἐπειδὴ θεωροῦσε ἀνάξιό του νὰ ὑποκρίνεται, παραβίαζε μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀφοβία τὶς ἐντολὲς τῆς θρησκείας του—ἀλλὰ ὄχι

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 188-192.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 211.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 225. Γιὰ τὸν Λογοθέτη τῆς Λειβαδιᾶς βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ Clarke.

μπροστὰ στὸ ποίμνιό του—καὶ θεώρουσε τὴ θεία μετάληψη κοροϊδία[1]. Αὐτὸ ὅμως δὲν συντέλεσε διόλου νὰ ὑψωθῆ στὴν ἐκτίμησή μας, γράφει ὁ Hobhouse.

Οἱ περιηγητὲς θὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ τὶς ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς, πάντοτε, φυσικά, μὲ συστατικὰ γράμματα τοῦ κοτζάμπαση. Πῆγαν λ.χ. στοῦ Σκριποῦ ἐφοδιασμένοι μὲ γράμμα του ποὺ ἀπευθυνόταν «Στὸ λαὸ τοῦ κὺρ-Λογοθέτη, εἰς 'Ορχομενόν»[2].

Τὸ μοναδικὸ ἀξιοπερίεργο στὸν 'Ορχομενὸ ἦταν ἕνας τσοπάνος, ὁ Δημήτρης, «ὁ πιὸ παχὺς ἄνθρωπος ποὺ εἶδα στὴ ζωή μου», γράφει ὁ Hobhouse. Περνοῦσε ὅλες τὶς ζεστὲς μέρες τοῦ καλοκαιριοῦ βυθισμένος ὣς τὸ λαιμὸ στὸ γειτονικὸ ποτάμι.

Στὸ χωριὸ Μάζι εἶχαν ἀπομείνει μόνο γυναῖκες. Καὶ γιὰ νὰ παντρευτοῦν ἔπρεπε νὰ συγκεντρώσουν προίκα 1.000 πιάστρα. Μερικὲς ἔδειχναν κιόλας τὸ θησαυρό τους στερεωμένο στὰ μαλλιά τους. Εἶδαν τὶς πλεξίδες ἑνὸς ὄμορφου κοριτσιοῦ, ποὺ ἔφταναν σχεδὸν ὣς τὶς φτέρνες του, σκεπασμένες μὲ νομίσματα ἀπὸ πάνω ὣς κάτω[3].

Διέσχισαν τὴ Βοιωτία περνώντας ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ μπῆκαν στὴν 'Αττική. Κι' ἐνῶ βρίσκονταν σ' ἕνα ριζοβούνι τῆς Πάρνηθας ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁδηγοὺς φώναξε:

—'Αφέντη, ἀφέντη, τὸ χωριό!

Τὸ χωριὸ ἦταν ἡ 'Αθήνα[4]. Οἱ ξένοι πέρασαν τὰ τείχη τῆς πόλης τὴ νύχτα τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1809. 'Υποπρόξενος τῆς 'Αγγλίας στὴν 'Αθήνα ἦταν τότε ὁ Λογοθέτης[5]. Μαζὶ μὲ τὸν Λογοθέτη καὶ τὸν Lusieri, τὸν Ναπολιτάνο πράκτορα τοῦ Ἔλγιν θὰ πραγματοποιήσουν τὴν καθιερωμένη ἐπίσκεψη στὸν βοεβόδα τῆς 'Αθήνας, τὸν Σουλεϊμὰν ἀγά.

---

1. Coglioneria. Αὐτὸν τὸ δεσπότη τὸν ξανασυνάντησε ὁ Byron τὸ 1823 στὴν 'Ιθάκη (*S. C. Atchley*, Βίος καὶ δρᾶσις τοῦ Βύρωνος ἐν 'Ελλάδι, 'Εν 'Αθήναις 1916, σ. 23).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 224.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 225.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 238.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Χωματιανό, γιὸ τοῦ Σπυρ. Λογοθέτη Χωματιανοῦ, ποὺ εἶχε διατελέσει κοτζάμπασης τῆς 'Αθήνας κατὰ τὴν περίοδο 1775-1786. 'Ο *Hobhouse* γράφει πὼς ὁ Σπυρίδων ἦταν ἔμπιστος καὶ καταδότης τοῦ Χατζῆ 'Αλῆ Χασεκῆ. Πληροφοροῦσε τὸν τύραννο τῆς 'Αθήνας γιὰ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῶν συμπολιτῶν του (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 296 καὶ 518). 'Ο *Διον. Σουρμελῆς* γράφει γιὰ τὸν Σπυρ. Λογοθέτη πὼς ἦταν «ὁ μεγαλοπρεπέστερος, συνετώτερος καὶ πολιτικώτερος μεταξὺ τῶν προκρίτων τῆς πόλεως» (Κατάστασις συνοπτικὴ τῆς πόλεως τῶν 'Αθηνῶν..., 'Αθήνησι 1846, ἐκδ. γ', σ. 78 σημ. α). Τὸ πρῶτο, φυσικά, δὲν ἀποκλείει διόλου τὸ δεύτερο. 'Ο Νικόλαος Χωματιανὸς Λογοθέτης διορίστηκε τὸ 1802 ἀπὸ τὸν Ἔλγιν, πρεσβευτὴ τῆς 'Αγγλίας στὴν Πόλη, πρόξενος στὴν 'Αθήνα μὲ δικαιοδοσία στὴν Εὔβοια καὶ στὴν Αἴγινα (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς 'Ιστορίας τῶν 'Αθηναίων, 'Εν 'Αθήναις 1889, τ. Α', σ. 257-258, 298). 'Ο Byron γράφει πὼς ἦταν φιλάργυρος καὶ σκληρόψυχος κι' ὅτι λυπόταν μονάχα ὅταν κινδύνευε νὰ χάση κανένα

Εἶχαν περάσει πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν ἀλλὰ ὁ ἀντίκτυπος τοῦ θορύβου δὲν εἶχε ἀκόμα κατασιγάσει. Ὁ Hobhouse ἐκφράζει τὴ λύπη του ποὺ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν Ἀθήνα ξέσπασε ἄγριος ἐμφύλιος πόλεμος «γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἐρευνῶν τοῦ λόρδου Ἔλγιν στὴν Ἑλλάδα». Σ' αὐτὴ τὴ διαμάχη εἶχαν ἐμπλακεῖ ὅλοι οἱ Φράγκοι τῆς Ἀθήνας καὶ οἱ κυριώτεροι Ἕλληνες τοποθετημένοι στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη παράταξη. Καὶ παρατηρεῖ ὁ Hobhouse εἰρωνικά: Οἱ ἀθηναϊκὲς φατρίες ξαναφάνηκαν[1].

Λίγες μέρες μετὰ τὴν ἄφιξή τους στὴν Ἀθήνα ἑτοιμάστηκαν γιὰ τὴν ἐπίσκεψη στὴν Ἀκρόπολη. Φρόντισαν δηλαδὴ νὰ στείλουν τὸ καθιερωμένο πεσκέσι στὸ δισδάρη: τσάϊ καὶ ζάχαρη. Χωρὶς δῶρο οἱ πύλες τοῦ κάστρου δὲν ἄνοιγαν ποτὲ καὶ σὲ κανέναν[2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ὑπολογίζει σὲ 1.200 - 1.300 τὰ σπίτια τῆς Ἀθήνας (400 τούρκικα, 300 ἀρβανίτικα, τὰ ὑπόλοιπα ἑλληνικά). Ὑπῆρχαν ἐπίσης ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ οἰκογένειες Φράγκων προστατευόμενες τοῦ Γάλλου πρόξενου. Καμμιὰ ἀπὸ τὶς ἀθηναϊκὲς κατοικίες δὲν μποροῦσε νὰ συγκριθῆ μὲ τὰ ἀρχοντόσπιτα ποὺ εἶδε στὰ Γιάννενα καὶ στὴ Λειβαδιά. Δρόμοι στενοὶ καὶ ἀκανόνιστοι. Σὲ πολλὰ σοκάκια ὑπῆρχαν πλατειὰ ἀναχώματα στὶς δύο πλευρὲς καὶ στὴ μέση ὀχετὸς μὲ βρωμόνερα. Τὸ παζάρι ἦταν φτωχὸ σὲ ἐμπορεύματα. Ὑπῆρχαν ὅμως πολλὰ καφενεῖα κατάμεστα ὅλες τὶς ὧρες ἀπὸ ὀκνοὺς Τούρκους. Πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ παζάρι ὑπῆρχε μιὰ κρήνη κατακόσμητη. Τὸ νερὸ ἐρχόταν μὲ πέτρινους ἀγωγοὺς ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ ποὺ βρισκόταν στοὺς πρόποδες τοῦ Ὑμηττοῦ, κάπου ἐνάμιση μίλι μακριά[3].

Τὸ σπίτι τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἦταν τὸ καλύτερο τῆς Ἀθήνας. Εἶχε εὐρύχωρη αὐλὴ καὶ μεγάλο περιβόλι. Ὑπῆρχαν στὴν πόλη τέσσερα τζαμιά, 36 ἐκκλησίες καὶ γύρω στὰ 200 ξωκκλήσια. Ὁ βοεβόδας[4] (ἡ θητεία του ἦταν ἐτήσια), δὲν

παρά. Ὡς τὸ 1815 ἦταν ἄμισθος. Τὸν διαδέχτηκε τὸ 1816 ὁ ἀδερφός του Ἀλέξανδρος. Τότε ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ἡ πριγκίπισσα τῆς Οὐαλίας κι' ὁ Χωματιανὸς τὴ συνόδεψε ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη. Μὲ τὴν παρέμβασή της στὶς τουρκικὲς Ἀρχὲς διαμέσου τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ διορίστηκε ἔμμισθος πρόξενος (βλ. κεφ. «Τρεῖς Ἀγγλίδες περιηγήτριες»). Παντρεύτηκε τὴ Φραγκίσκη Ἀβραμιώτη, κόρη τοῦ γιατροῦ Διον. Ἀβραμιώτη. Ὕστερα ἀπὸ τὸν ξεσηκωμὸ κατέφυγε στὸ Τσιρίγο ὅπου πέθανε. Στὸ μνῆμα του (στὸ ναὸ τῆς Μυρτιδιώτισσας) ὑπάρχει λατινικὸ ἐπίγραμμα (*Δ. Καμπούρογλου*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 76). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Turner* (Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 321-322) γράφει ὅτι ἦταν «παντοδύναμος καὶ ἀνυπόληπτος». Καὶ ὁ *P. E. Laurent* (Recollections of a Classical Tour, London 1821, τ. Α', σ. 161-162: «Εἶναι ἀντάξιος τοῦ ἔθνους (τοῦ ἀγγλικοῦ) ποὺ ἀντιπροσωπεύει».

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 243. Βλ. κεφ. «Ὁ Ἔλγιν καὶ ἡ ἁρπαγὴ τῶν μνημείων».
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 243-244.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 245-246.
4. Ἡ Ἀθήνα δὲν ἦταν πιὰ ἰδιοκτησία τοῦ σουλτάνου, δὲν τὴ διαφέντευε ὁ κισλάραγας τοῦ σεραγιοῦ. Ἀπὸ βακούφιο εἶχε γίνει μαλικιανὲς (δηλαδὴ κανονικὴ κτήση τοῦ ὀθωμανικοῦ

ἀναμιγνυόταν διόλου στὴ διοίκηση ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες «οἱ καταπιεστὲς τῶν Ἑλλήνων». Περιοριζόταν μονάχα στὴν εἴσπραξη τοῦ φόρου. Οἱ Ἀθηναῖοι ἄρχοντες ἦταν ὀχτώ. Ἀλλὰ τὸ 1809 εἶχαν ἀπομείνει μόνο πέντε: Σταῦρος Τομαρᾶς, Νικολέτος, Καπετανάκης, Zingaras (Τσιμαρᾶς;) καὶ Ζαχαρίτσας. Πλάϊ στοὺς ἄρχοντες ὑπηρετοῦσαν ἔξη γραμματικοί[1].

Ὁ κανονικὸς ἐτήσιος φόρος ἔφτανε τὰ 700-750 πουγγιά. Ἀλλὰ οἱ κοτζαμπάσηδες ἀποσποῦσαν ἀπὸ τὸ λαὸ μὲ διάφορα προσχήματα 1.500. «Καὶ καθὼς δὲν λογοδοτοῦν ποτὲ γιὰ τὴ διαχείρησή τους ἐνθυλακώνουν τὸ πλεόνασμα. Ἀπειλὲς καὶ τιμωρίες ἐπιστρατεύονται γιὰ νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τοὺς χωριάτες τὰ ψίχουλα τοῦ σκληροῦ μόχθου τους. Καὶ εἶναι τόσο καταπιεστικὸ τὸ βάρος τῆς τυραννίας τους ποὺ οἱ γογγυσμοὶ ξεσποῦν συχνὰ σὲ ἀνοιχτὲς διαμαρτυρίες. Ἀκόμα καὶ σὲ πραγματικὴ ἐπανάσταση καταφεύγουν οἱ πιὸ τολμηροὶ καὶ πιὸ φιλόδοξοι ἀπὸ τοὺς καταπιεζομένους μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴ τῶν ἀρχόντων καὶ τὴ δημιουργία καλύτερων συνθηκῶν ζωῆς. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δυσαρεστημένους ποὺ προσμένοντας καλύτερες μέρες βάφτισε τὰ τρία παιδιά του Μιλτιάδη, Θεμιστοκλῆ καὶ Ἀλκιβιάδη, μοῦ ἔλεγε γιὰ τὸ ὡραῖο του σχέδιο. «Οἱ Τοῦρκοι θὰ εἶναι στὸ πλευρό μας ἂν πετύχουμε κάτι καλύτερο[2]. Ἀλίμονο ὅμως, τὸ χρῆμα εἶναι παντοδύναμο. Κι' ὁ ἴδιος ὁ Δημοσθένης ἂν ζοῦσε καὶ ὄντας ὅπως ἐγὼ χωρὶς παρά, δὲν θὰ ἔβρισκε οὔτε ἕναν ἀκροατή». Καὶ πρόσθεσε ὅτι οἱ παπάδες, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἕνα πανίσχυρο σῶμα, βρίσκονταν στὸ πλευρὸ τῶν κοτζαμπάσηδων[3].

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν ποὺ ἡ δικαιοδοσία του ἁπλωνόταν ὣς τὴ Βοιωτία καὶ σὲ μερικὰ τμήματα τοῦ Μωριᾶ ἀσκοῦσε ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω στὸν κλῆρο τῆς περιοχῆς του. «Πλάϊ στὴν κατοικία του ὑπῆρχε φυλακὴ γιὰ τὸν ἐγκλεισμὸ τῶν παραβατῶν. Μποροῦσε νὰ τοὺς τιμωρήση μὲ ξυλοδαρμὸ καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις νὰ τοὺς καταδικάση σὲ θάνατο»[4].

κράτους καὶ τὰ εἰσοδήματα περιέρχονταν στὸ δημόσιο θησαυροφυλάκιο. Ὁ σουλτάνος ἐκμίσθωνε τὴν Ἀθήνα σὲ ἕνα μαλικιατζῆ, ποὺ εἶχε τὴν ἰσόβια ἐπικαρπία (*Δημ. Γέροντα*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1959, τ. Δ', σ. 147 κ.ἑ.). Ὁ ὑπενοικιαστὴς εἶχε τὸν τίτλο τοῦ βοεβόδα καὶ τοῦ ζαμπίτη γιατὶ ἀσκοῦσε καὶ ἀστυνομικὰ καθήκοντα.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 247-248.

2. Γιατὶ ἡ τούρκικη φτωχολογιὰ ἀντιμετώπιζε τὴν ἴδια ἐκμετάλλευση. Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες βρίσκονταν σὲ μόνιμη ἀντίθεση μὲ τοὺς Τούρκους ἀγάδες καὶ τοὺς Ἕλληνες τσιφλικάδες. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους ἀγρότες καὶ τοὺς δεσποτικοὺς ἀγάδες. Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία βρισκόταν σὲ ἀποσύνθεση ἐξ αἰτίας τῆς πάλης ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους φεουδάρχες καὶ στὶς ἐξαθλιωμένες λαϊκὲς μάζες. Ἡ δυσαρέσκεια τῶν Τούρκων ἐναντίον τῶν πλούσιων ἀγάδων ἀποτελοῦσε γενικὸ φαινόμενο στὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Ρήγα γιὰ παμβαλκανικὴ ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ κοινοῦ δυνάστη.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 248. Ἦταν ὁ Δημ. Ζωγράφος, ποὺ συνόδεψε τὸν Byron στὸ Λονδίνο κατὰ τὴν ἐπιστροφή του.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 248-249. Ἦταν τὰ κατάλοιπα τῶν εἰδικῶν προνομίων τῆς πατριαρχικῆς

Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀθήνας, γράφει ὁ Hobhouse, ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο. Ἐξάγουν ἕνα μέρος τῶν τοπικῶν προϊόντων καὶ εἰσάγουν ἀπὸ τὴν Ἰταλία βιομηχανικὰ εἴδη καὶ στάρια. Ἕνας Ἀθηναῖος ἔμπορος εἶχε συνοδέψει τὰ ἐμπορεύματά του ὡς τὸ Λονδίνο. Τὸ λάδι ἀποτελοῦσε τὸν κυριώτερο πλοῦτο τῶν Ἀθηναίων. Ἡ ἐξαγωγὴ ἔφτανε 3 - 4.000 βαρέλια τὸ χρόνο. Ἐξάγονταν ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ σὲ μικρὲς ποσότητες βούτυρο, τυριά, μετάξι, μέλι, ρετσίνι, κατράμι καὶ κάμποσα ζῶα.

Οἱ Φράγκοι ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴν Ἀθήνα τόκιζαν στοὺς Ἕλληνες ἐμπορευόμενους χρήματα μὲ τόκο 20-30 %[1].

Αὐτοὶ οἱ Εὐρωπαῖοι διασκέδαζαν τὸ χειμώνα καὶ τὴν ἄνοιξη ὀργανώνοντας χοροὺς καὶ δεξιώσεις. Στὶς δεξιώσεις τους καλοῦσαν καὶ τοὺς Ἕλληνες ἄρχοντες.

Ἀλλὰ οἱ καλύτερες διασκεδάσεις γίνονταν στὶς Ἀποκριές. Πολλοὶ Ἀθηναῖοι ντύνονταν μασκαράδες. Οἱ δυὸ ξένοι δέχτηκαν κατὰ τὶς ἀποκριὲς τοῦ 1810 τὴν ἐπίσκεψη ἑνὸς νέου μεταμφιεσμένου μὲ στολὴ Ἄγγλου. Πάντως ἡ πιὸ γοητευτικὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀποκριάτικη ἐκδήλωση ἦταν νὰ μασκαρεύωνται σὲ βοεβόδες, καδῆδες καὶ ἄλλους Τούρκους ἀξιωματούχους καὶ νὰ παρελαύνουν στοὺς δρόμους μὲ τοὺς ἀκολούθους τους ντυμένους ἐπίσης τούρκικα. Κάποιος μὲ πιὸ τολμηρὸ χιοῦμορ σατίρισε τὸν ἴδιο τὸν ἀρχιεπίσκοπο. Φόρεσε ράσα καὶ τὸν μιμήθηκε καθὼς ἔκανε ἁγιασμὸ στὰ ἀθηναϊκὰ σπίτια. Ἀλλὰ ὁ κλῆρος δὲν ἦταν τόσο ἀνεκτικὸς ὅπως οἱ Τοῦρκοι καὶ ἔσπευσε νὰ τὸν ἀφορίσῃ[2].

Οἱ ἀφίξεις ξένων περιηγητῶν εἶχαν γίνει πολὺ πυκνές. Πρὶν λίγα χρόνια, γράφει ὁ Hobhouse, ἕνα ταξίδι στὴν Ἀθήνα ἀποτελοῦσε μεγάλο ἐγχείρημα.

ἐξουσίας ὅπως καθορίζονταν ἀπὸ τὰ διάφορα σουλτανικὰ βεράτια. Τὰ πατριαρχικὰ καὶ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια εἶχαν καὶ ποινικὴ δικαιοδοσία. Εἰδικὰ ὁ πατριάρχης «ἐδικαιοῦτο χάριν τῶν τῆς ἐκκλησίας ἀναγκῶν καὶ νὰ φορολογῇ οὐ μόνον τὸν κλῆρον ἀλλὰ καὶ τοὺς λαϊκοὺς καὶ νὰ συντηρῇ ἀστυνομικοὺς στρατιώτας ἢ γενιτσάρους ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ αὐτοῦ, ὅπως διευκολύνῃ μὲν τὴν εἴσπραξιν, ἐκτελῇ δ' ἀπ' εὐθείας τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἰδίας φυλακὰς ἐδικαιοῦτο νὰ ἔχῃ» (*Νικ. Γ. Μοσχοβάκη,* Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 53-54).

1. Τὴ γαλλικὴ παροικία τῆς Ἀθήνας ἀποτελοῦσαν στὶς 20 Νοεμβρίου 1816: Ὁ καπουκίνος Paul d'Ivrée, ὁ δραγουμάνος τοῦ προξενείου Pierre Gaspari, ἔγγαμος μὲ παιδιά, ὁ ἐμποροπλοίαρχος Dominique Origon, ἔγγαμος μὲ παιδιά, ἡ χήρα Roque μὲ δύο παιδιά, ἡ χήρα Giraud (ἡ κόρη της εἶχε παντρευτῆ ἕναν Ἰταλὸ προστατευόμενο τῶν Ἄγγλων), οἱ κόρες τοῦ André Bertrude, παντρεμένες ἡ μιὰ μὲ Ἕλληνα, ἡ ἄλλη μὲ Ἰταλὸ (*Émile Legrand*, Biographie de Louis-François-Sebastien Fauvel, Revue Archéologique, Paris 1897, σ. 43 σημ. 2).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 250-251. Κι' ὅπως γράφει ὁ *Καμπούρογλου*, ὁ Ἀθηναῖος αὐτὸς μασκαρὰς ὑποχρεώθηκε τὴν πρώτη Κυριακὴ μετὰ τὶς Ἀποκριές, ὅταν ἀπόλυσε τὸ Καθολικὸ καὶ ἦταν ὅλη ἡ Ἀθήνα μαζωμένη, νὰ γονατίσῃ, νὰ βάλῃ τὴν παλάμη του στὴ γῆ καὶ νὰ τοῦ τὴν πατήσῃ ὁ δεσπότης. «Ὅπως εἶναι δὲ γνωστὸν οἱ παπάδες διακρίνονται διὰ τὸ μεγαλεῖον τοῦ παπουτσιοῦ των» (Ἀττικοὶ Ἔρωτες, Ἀθῆναι 1921, σ. 90).

Ὑπῆρχαν δυσκολίες καὶ κίνδυνοι. «Στὴν ἐποχὴ ποὺ κάθε πλούσιος νέος, Ἄγγλος ἢ Γάλλος, θεωροῦσε ἀπαραίτητη γιὰ τὴ μόρφωσή του τὴ γνωριμία μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Ἰταλίας, μόνο μερικοὶ παράτολμοι φιλόλογοι καὶ καλλιτέχνες διακινδύνευαν ἕνα ταξίδι ἀνάμεσα στοὺς βαρβάρους γιὰ νὰ ἀποθαυμάσουν τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ φόβοι διαλύθηκαν πιὰ ἐντελῶς. Σήμερα ἡ Ἀττικὴ εἶναι γεμάτη ταξιδιῶτες. Ἀκόμα καὶ πολλὲς ὡραῖες συμπατριώτισσές μας ἀνέβηκαν στὸ βράχο τῆς Ἀκρόπολης. Τόσο μεγάλη εἶναι ἡ κίνηση τῶν ξένων, ποὺ ἕνας Ἕλληνας σχεδιάζει νὰ ἀνοίξη ταβέρνα, κάτι ὁλότελα ἄγνωστο ὣς τώρα στὴν Ἀθήνα. Σὲ λίγα χρόνια μπορεῖ κι' ὁ Πειραιὰς νὰ ἐφοδιασθῆ μὲ ὅλες τὶς ἀνέσεις μιᾶς κοσμικῆς λουτρόπολης»[1].

Στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου εἶδε τὴν κυλίστρα ὅπου πήγαιναν οἱ παντρεμένες Ἀθηναῖες κι' ἀφήνονταν νὰ γλιστρήσουν στὴν κατωφέρεια γιὰ ν' ἀποχτήσουν, ὅπως πίστευαν, ἀρσενικὰ παιδιά. Ὁ Hobhouse εἶδε μιὰ γυναίκα νὰ ἐκτελῆ αὐτὴ τὴν ἄσκηση ποὺ τοῦ φάνηκε «ὄχι μόνο δυσάρεστη ἀλλὰ καὶ κάπως ἐπικίνδυνη»[2].

Τὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου ἦταν ἑτοιμόρροπο. Ἂν γινόταν ἕνας σεισμὸς θὰ γκρεμιζόταν ὁλότελα. Τὰ μάρμαρά του ἦταν σκεπασμένα, ἂν ὄχι παραμορφωμένα, ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ταξιδιωτῶν. Ὁ Ἰταλὸς ζωγράφος Pomardi, ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ καὶ ἀρχαιολόγο Dodwell εἶχε «τὴν ἀσυγχώρητη ματαιοδοξία», γράφει ὁ Hobhouse, «νὰ χαράξη τὸ δικό του σὲ ἕξη μεριές»[3].

Οἱ δυὸ ξένοι θὰ πραγματοποιήσουν καὶ μιὰ συστηματικὴ περιοδεία στὴν Ἀττική. Τὸ μοναστήρι τοῦ Δαφνιοῦ θύμιζε ὀχυρὸ καὶ ὄχι καταφύγιο ἀναχωρητῶν. Τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος εἶχε ὕψος τουλάχιστον 20 πόδια καὶ στὶς γωνιὲς ὑπῆρχαν πύργοι. Μ' ὅλες αὐτὲς τὶς προφυλάξεις, γράφει ὁ Hobhouse, τὸ μοναστήρι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγη τὶς ἐπισκέψεις τῶν Τούρκων ποὺ συχνὰ μεταβάλλουν τὶς τοιχογραφίες σὲ στόχους σκοποβολῆς. «Αὐτὸ φαίνεται στὸ μωσαϊκὸ τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλλο τοῦ ναοῦ. Τὰ μάτια καὶ τὸ πρόσωπο εἶναι διάτρητα ἀπὸ τὰ βόλια».

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 252-253.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 265-266.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 267-268. Συνεχιζόταν ἡ προαιώνια συνήθεια τῶν περιηγητῶν ν' ἀπαθανατίζουν τὰ ὀνόματά τους πάνω στὰ μάρμαρα τῶν ἀρχαίων μνημείων. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα κίονες καὶ βάθρα ἦταν κατάγραφα. Ὁ Hobhouse κατηγορεῖ τοὺς ἄλλους γιὰ τὴ βάρβαρη αὐτὴ συνήθεια. Ἀλλὰ καὶ κεῖνος δὲν ἀντιστάθηκε στὸν πειρασμὸ νὰ χαράξη τὸ ὄνομά του, πλάϊ στοῦ Byron, στοὺς Δελφούς. Ἴσως ἀπὸ αἴσθηση ἐνοχῆς ἀπέφυγε νὰ τὸ μνημονεύση στὸ χρονικό του, ἐνῶ σημειώνει πὼς εἶδε τὸ ὄνομα τοῦ Aberdeen (*C. W. J. Eliot*, Lord Byron, Early travellers and the monastery at Delphi, American Journal of Archeology, τ. 71, No. 3, Ἰούλιος 1967, σ. 288). Ἀκόμα κι' ὁ Ἔλγιν εἶχε τὴ ματαιοδοξία νὰ χαράξη τὸ ὄνομά του σ' ἕνα κίονα τοῦ Παρθενώνα (*Γ. Κωνσταντινίδη*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήνησι 1876, σ. 565).

Μονάχα ἕνας καλόγερος ἔμενε στὸ μοναστήρι, κι' αὐτός, ὅπως πληροφόρησε τοὺς ξένους ὁ χωριάτης ποὺ φρόντιζε τὴν ἐκκλησία, «ξεχειμώνιαζε στὸ χωριό», δηλαδὴ στὴν 'Αθήνα.

'Ο λόρδος "Ελγιν εἶχε ἁρπάξει ἀπὸ τὸ Δαφνὶ ἕνα κίονα, δύο κιονόκρανα καὶ ἕνα βάθρο. «Καὶ σήμερα δὲν ἔχει ἀπομείνει κανένα λείψανο στὸ μοναστήρι ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα πέτρινο τάφο»[1].

'Η 'Ελευσίνα ἦταν ἕνα ἐξαθλιωμένο χωριὸ ἀπὸ τριάντα λασποκάλυβα μὲ ἐπίπεδες στέγες καὶ 'Αρβανίτες κατοίκους. 'Υπῆρχε ὅμως καὶ ἕνας τετράγωνος πύργος, κατοικία τοῦ ἀγᾶ τῆς περιοχῆς[2].

'Απὸ τὴν 'Ελευσίνα οἱ "Αγγλοι περιηγητὲς πέρασαν στὴ Σαλαμίνα. Οἱ κάτοικοι τῆς Κούλουρης πλήρωναν στὴν Πύλη φόρο σὲ εἶδος: 4.000 ὀκάδες κατράμι γιὰ τὰ ναυπηγεῖα τοῦ Τοπχανᾶ. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐπαρκοῦσε ἡ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ ταξίδευαν σὲ ἄλλες περιοχές, ἀκόμα καὶ στὴ Μ. 'Ασία, κοντὰ στὴ Σμύρνη, γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὸ ἔλλειμμα. 'Εκεῖ στρατοπέδευαν μέσα στὰ δάση ὁμάδες ἀπὸ 300-400 Κουλουριῶτες, συγκέντρωναν ρετσίνι καὶ παρασκεύαζαν τὸ κατράμι ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τους[3].

Στὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς εἶδαν, λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸν περίβολο, τὴ θαυματουργὴ πηγὴ ποὺ χάριζε εὐτοκία στὶς 'Αθηναῖες. Τρεῖς πέτρινες κρῆνες, ἡ μία πάνω στὴν ἄλλη, δέχονταν τὸ διαυγέστατο καὶ δροσερὸ νερὸ τῆς πηγῆς. 'Η μεσαία βρισκόταν μέσα σὲ μιὰ ἀψιδωτὴ σπηλιά. Κάθε χρόνο, τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς τῆς Παναγίας, πολλὲς 'Αθηναῖες πήγαιναν στὴ σπηλιά, ἄναβαν λαμπάδες, ἔπιναν νερὸ τῆς πηγῆς καὶ λούζονταν. Πίστευαν πὼς αὐτὸ τὸ νερὸ κατασιγάζει τοὺς πόνους τῆς γέννας. 'Ο ὁδηγὸς βεβαίωσε τοὺς ξένους ὅτι μιὰ φορὰ τὸ χρόνο κατέβαιναν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ δύο περιστέρια καὶ εὐλογοῦσαν τὴν πηγή. Γιὰ νὰ γίνη μάλιστα πιστευτὸς πρόσθεσε ὅτι ἕνας δεσπότης, ἅγιος ἄνθρωπος εἶδε τὰ περιστέρια μὲ τὰ μάτια του[4].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Πεντέλης. Βρῆκε πέντε ἔξη καλογέρους μονάχα. Οἱ ἄλλοι ἦταν σκορπισμένοι στὰ πολυάριθμα μετόχια. 'Ο ἐτήσιος φόρος ὑπολογιζόταν σὲ 6.000 λίτρες μέλι[5].

Οἱ καλόγεροι πρόσφεραν στοὺς ξένους αὐγά, ἐλιές, μέλι, ἐξαιρετικὸ κρασὶ

---

1. "Ενθ' ἀν., σ. 325-326.
2. "Ενθ' ἀν., σ. 329.
3. "Ενθ' ἀν., σ. 337.
4. "Ενθ' ἀν., σ. 342-343.
5. Τὸ μοναστήρι τῆς Πεντέλης ἔστελνε 3.000 ὀκάδες μέλι τὸ χρόνο στὸ Γενὴ Τζαμὶ τῆς Πόλης. "Επρεπε νὰ παραδοθῆ στὴν ἀρχὴ τοῦ Ραμαζανιοῦ γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ σερμπετιοῦ ποὺ μοιραζόταν στοὺς ἄπορους μουσουλμάνους. "Οταν πέρασε στὴ δικαιοδοσία τοῦ μοναστηριοῦ καὶ ἡ Νταοῦ, οἱ ὑποχρεώσεις αὐξήθηκαν κατὰ 1.000 ὀκάδες (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς 'Ιστορίας τῶν 'Αθηναίων, 'Εν 'Αθήναις 1889, τ. Α', σ. 395-396).

καὶ νόστιμο ροσόλι. Παραπονιόνταν ὅμως γιὰ τὴ φτώχεια τους κι' αὐτὸ γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθῆ ἐντύπωση πὼς εὐημερεῖ τὸ μοναστήρι καὶ πέση καμμιὰ ἀβανιά[1].

Ἡ Κηφισιὰ—τὸ θέρετρο τῶν Τούρκων καὶ Ἑλλήνων τῆς Ἀθήνας—ἦταν τὸ μοναδικὸ χωριὸ τῆς Ἀττικῆς ποὺ εἶχε τζαμί. Στὴ μέση τοῦ χωριοῦ ὑπῆρχε ἕνας ἀνοιχτὸς χῶρος μὲ δυὸ κρῆνες καὶ ἕνα πελώριο πλατάνι. Κάτω ἀπὸ τὸ πλατάνι εἶδε ὁ Hobhouse μιὰ μεγάλη πέτρινη πλάκα μὲ τὶς γωνιὲς πελεκημένες ὥστε νὰ χρησιμεύη γιὰ τραπέζι. Γύρω-γύρω κάθονταν Τοῦρκοι καὶ κάπνιζαν σιωπηλοί. Τὸ χωριὸ εἶχε κάπου 200 σπίτια[2].

Στὶς 8 Φεβρουαρίου 1810 ὁ Hobhouse, μὲ τὸν Βασίλη τὸν Ἀρβανίτη, τὸν Ἀθηναῖο Δημήτρη Ζωγράφο καὶ ἕνα σωρὸ ἀγωγιάτες ξεκίνησε γιὰ τὴν Εὔβοια. Ὁ Byron δὲν θὰ τὸν ἀκολουθήση σ' αὐτὴ τὴν περιοδεία.

Οἱ Τοῦρκοι τοῦ Εὐρίπου φημίζονταν γιὰ τὸν ἄγριο καὶ ἀφιλόξενο χαρακτήρα τους. Γι' αὐτὸ σπάνια περιηγητὴς ἀποτολμοῦσε ταξίδι ὣς τὸν Πορθμό. Κι' ἐπειδὴ ἦταν ἀσυνήθιστο θέαμα ἡ ἐμφάνιση ξένων τὰ παιδιὰ ξεχύνονταν οὐρλιάζοντας κατόπι τους, καὶ οἱ μεγάλοι τοὺς γιουχάϊζαν ἀποκαλώντας τους ἄπιστα σκυλιά.

Ὁ Hobhouse εἶχε συστατικὰ γράμματα ἀπὸ τὸν βοεβόδα τῆς Ἀθήνας γιὰ τὸν Μπεκὴρ πασὰ τοῦ Εὐρίπου καὶ ἕνα πλούσιο ἀγά. Δὲν πρόλαβε νὰ ξεπεζέψη κι' ἔφτασε ὁ Ἕλληνας γραμματικὸς τοῦ πασᾶ, ἕνας Τηνιακὸς ντυμένος φράγκικα. Ἦταν, λέει, ἔμπορος, προστατευόμενος τῶν Αὐστριακῶν, ἀλλὰ χρεωκόπησε κι' ἔγινε γιατρός. Κι' ὁ πασὰς τὸν κρατοῦσε στὸ παλάτι του. Ὁ μισθός του μιάμιση λίτρα κρέας τὴν ἡμέρα καὶ μερικὰ πιάστρα στὸ τέλος τοῦ χρόνου.

Τὰ σπίτια τοῦ Εὐρίπου, γράφει ὁ περιηγητής,—κάπου 800—ἦταν φτωχὰ καὶ χαμηλά, οἱ δρόμοι στενοὶ καὶ τὸ παζάρι ἀσήμαντο[3].

Ὁ Ἕλληνας γραμματικὸς τοῦ πασᾶ κάλεσε πιεστικὰ τὸν περιηγητὴ νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν αὐθέντη του. Δὲν ἔχω τὰ ἐπίσημά μου, ἔλεγε ὁ Hobhouse, εἶμαι κατασκονισμένος ἀπὸ τὸ ταξίδι. Δὲν πειράζει, τοῦ ἀπαντοῦσε ὁ γραμματικός, ὁ βεζύρης ἔχει ἕναν εἰδικὸ σοφὰ γιὰ νὰ κάθωνται οἱ λερωμένοι ἐπισκέπτες.

Μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς αἴθουσας τῶν ἀκροάσεων συνωστιζόταν μέγα πλῆθος. Ὁ γραμματικὸς τοῦ πασᾶ ἀξίωσε ἀπὸ τὸν Hobhouse νὰ βγάλη τὰ παπούτσια του καὶ τοῦ ἔδωσε ὁδηγίες νὰ ἀσπασθῆ τὴν παντούφλα τῆς Α. Ὑψηλότητος. Ὁ περιηγητὴς ἔδειξε δυσφορία.

«Ἂν ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς καθιερωμένης ἐθιμοτυπίας δὲν θὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 347.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 387.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 398-399.

εἶχα καμμιὰ ἀντίρρηση. Ἀλλὰ ὁπωσδήποτε δὲν θὰ δεχόμουν νὰ συμμορφωθῶ μὲ τὴ δεύτερη ἐκδήλωση σεβασμοῦ». Ὁ γραμματικὸς μπῆκε στὴν αἴθουσα καὶ ξαναγυρίζοντας εἶπε ὅτι ὁ πασὰς τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν ἀσπασμὸ τῆς παντούφλας[1]. Ὁ Hobhouse δέχτηκε νὰ βγάλη τὶς μπόττες του καὶ νὰ φορέση τὶς κίτρινες παντοῦφλες ποὺ τοῦ παρουσίασαν. «Γιὰ νὰ μὴ λερώσω τὰ χαλιά», γράφει, δικαιολογώντας τὴν ὑποχωρητικότητά του.

Ἡ αἴθουσα ἦταν κατάμεστη ἀπὸ Τούρκους ἐπίσημους μὲ μεγαλόπρεπες στολές. Ὁ πασὰς τὸν κάλεσε νὰ καθίση πλάϊ του στὸ σοφά. Ἔφεραν τρεῖς φορὲς τσιμπούκια καὶ καφέ. Ὕστερα ρώτησε τὸν ξένο τί ἤθελε στὸν Εὔριπο.

– Γιὰ τὸ θαλάσσιο ρεῦμα, ἀπάντησε ὁ Ἄγγλος, γιὰ νὰ δῶ τὰ νερὰ κάτω ἀπὸ τὴ γέφυρα.

Κατάπληξη καὶ εἰρωνικὰ χαμόγελα στὸ ἀκροατήριο. Ρωτάει ὁ πασὰς τὸν Hobhouse:

– Καλά, δὲν ὑπάρχουν θαλασσινὰ νερὰ στὴν πατρίδα σου; Νησὶ δὲν εἶναι ἡ Ἀγγλία;

– Δὲν εἶναι γιὰ τὸ θαλασσινὸ νερὸ ἀλλὰ γιὰ τὴν παλίρροια.

Νέα ἔκπληξη στὴν αἴθουσα. Ἀλλὰ ὁ ἀμαθέστατος πασὰς φάνηκε συγκαταβατικός.

– Καλά, θὰ σοῦ δώσω συνοδεία νὰ πᾶς στὴ γέφυρα καὶ νὰ πραγματοποιήσης τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ σου!

Ἔτσι τέλειωσε ἡ ἀκρόαση. Κατεβαίνοντας στὴ σκάλα βλέπει τὸν Δημήτρη Ζωγράφο κυκλωμένο ἀπὸ τοὺς πλουσιοντυμένους ἀξιωματούχους ποὺ εἶδε πρὶν λίγο δίπλα στὸν πασά. Εἶχε ἀνοίξει τὸ πουγγί του γιὰ νὰ πληρώση τὰ καθιερωμένα μπαξίσια γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ξένου. Καὶ τότε ὅρμησαν ὅλοι καταπάνω του μὲ βουλιμία. Τρόμαξε ὁ Ἀθηναῖος καὶ τοὺς ἔδωσε καὶ τὸ τελευταῖο τσεκίνι, κάπου ἐννέα γκινέες. Στὴν τρομάρα του ξέχασε νὰ καλέση τὰ τσιμποὺκ-ὀγλάνια καὶ κείνους ποὺ πρόσφεραν τὸν καφέ, τὰ ζαχαρωτά, τὸ σερμπέτι καὶ τὸ ἄρωμα γιὰ νὰ δώση στὸν καθένα, ὅπως γινόταν συνήθως, ἀπὸ πέντε πιάστρα.

Καὶ ἀκολούθησε ἡ τελευταία φάση τῆς φάρσας. Ἔξω ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ παλατιοῦ περίμενε τὸν περιηγητὴ ἕνα τμῆμα Τούρκων στρατιωτῶν. Ἐπικεφαλῆς βρίσκονταν δύο ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους τοῦ πασᾶ ντυμένοι μὲ φανταχτερὲς στολές. Κρατοῦσαν λευκὰ ραβδιὰ καὶ τὰ γένεια τους ἔπεφταν ὣς τὸ ζουνάρι. Αὐτὴ ἡ κουστωδία ὁδήγησε τὸν Hobhouse μὲ ἐπισημότητα ὣς τὴ γέφυρα τοῦ Εὐρίπου. Οἱ δρόμοι γέμισαν ἀπὸ πλῆθος περίεργων ποὺ παρακολουθοῦσαν τὴν πομπή. Βάδιζαν ὅλοι πολὺ ἀργὰ καὶ οἱ αὐλικοὶ ποὺ προπορεύονταν

---

1. Ἡ παρουσίαση στοὺς πασάδες ἀκολουθοῦσε ὁρισμένο τυπικό. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *T. R. Jolliffe* περιγράφει πῶς δεχόταν ὁ Βελήπασας τοὺς ὑπηκόους του. «Ἀφοῦ ὑποκλίνονταν τρεῖς τέσσερες φορές, προχωροῦσαν, γονάτιζαν μπροστὰ στὸ βεζύρη καὶ ἀσπάζονταν τὸ πόδι του καὶ τὴν ἄκρη τοῦ καφτανιοῦ του» (ἔνθ' ἀν., σ. 91).

δέχονταν τοὺς χαιρετισμοὺς καὶ τὰ σεβάσματα τοῦ κόσμου. Οἱ Τοῦρκοι ρωτοῦσαν τί εἶναι αὐτὴ ἡ πομπή.

– Ἕνας Φράγκος θέλει νὰ δῇ τὸ νερό!..

Καὶ οἱ διαβάτες ἐπαναλάμβαναν ἀπορημένοι:

– Τὸ νερό! Τὸ νερό! Τὸ νερό!..

Ἔφτασε ὁ Hobhouse στὴ γέφυρα μὲ τὴν ἀκολουθία του, προχώρησε ὣς τὴ μέση, στάθηκε μισὸ λεπτὸ κυττάζοντας τὰ κρηπιδώματα καὶ εἶπε σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς αὐλικοὺς τοῦ βεζύρη.

– Ἐν τάξει!..

Ἐκεῖνοι ὑποκλίθηκαν βαθιά, ἀμίλητοι. Καὶ ἡ γελοία πομπή, μὲ τὴν ἴδια ἐπισημότητα, κατευθύνθηκε στὸ σπίτι ὅπου βρίσκονταν τὰ ἄλογα τοῦ ξένου. Ἀκολουθοῦσε πάντοτε πυκνὸ πλῆθος.

Ἐκεῖ ὁ Hobhouse μοίρασε στοὺς αὐλικοὺς μὲ τὶς βαρειές, ἀκριβὲς γοῦνες ἀπὸ ἕνα τσεκίνι. Ἐκεῖνοι ὑποκλίθηκαν βαθιὰ καὶ γύρισαν ἀργὰ-ἀργὰ στὸ παλάτι. Κι' ὁ περιηγητής, ὕστερα ἀπὸ τὸ πάθημά του, ἔσπευσε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν πόλη χωρὶς νὰ ἐκδηλώση ἄλλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παλίρροια.

Ὁ Τηνιακὸς γιατρὸς εἶπε πὼς ἡ ἀλλαγὴ στὴν κίνηση τοῦ νεροῦ γινόταν δυὸ φορὲς τὸ 24ωρο, ὁ γραμματικὸς τοῦ πασᾶ ἑφτά. Ἕνας Τοῦρκος τοῦ μίλησε γιὰ κάποιο θαῦμα:

«Ἐδῶ καὶ κάμποσον καιρὸ τὰ νερὰ ἦταν ὅπως σ' ὅλο τὸν κόσμο. Δὲν κυλοῦσαν ὅπως σήμερα σὰν ποτάμι. Ἕνας χατζῆς[1] ἦταν φυλακισμένος σ' αὐτὸ τὸν πύργο, τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ ἄπιστοι πάτησαν τὸν τόπο, μέσα σὲ σκοτεινὸ μπουντρούμι καὶ δὲν ἔβλεπε τίποτα ἄλλο ἔξω ἀπὸ ἕνα κομμάτι νεροῦ ἀπὸ μιὰ τρύπα τοῦ κελλιοῦ του. Δεήθηκε λοιπὸν στὸ Θεὸ νὰ τοῦ δείξη ἕνα σημάδι ὥστε νὰ ξέρη πότε νὰ κάνη τὴν προσευχή του. Ἡ δέησή του ἐκπληρώθηκε. Καὶ τὰ νερὰ ἄρχισαν νὰ κινοῦνται πότε στὴ μιὰ μεριὰ πότε στὴν ἄλλη[2].

Στὸ χωριὸ Βαθύ, κοντὰ στὸ Σχηματάρι, ὁ Hobhouse παρακολούθησε τὴν κηδεία μιᾶς φτωχῆς γριᾶς. Τὴν ἔφεραν σὲ μιὰ κουρελοῦ στὸ ἐκκλησάκι τοῦ χωριοῦ καὶ τὴν ἀπόθεσαν κατάχαμα τυλιγμένη σὲ μπαμπακερὸ πανί. Δυὸ καλόγεροι ἔψαλαν βιαστικὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία κι' ἀμέσως τὴν ἔρριξαν στὸ λάκκο, βαθὺ μονάχα δύο ἢ τρία πόδια. Πρὶν τὴ θάψουν τῆς φόρεσαν τὰ σαντάλια της. Κι' ὅταν ἀκούμπησαν τὸ λείψανο στὸ μνῆμα, πήδησε μέσα ἕνας ἄντρας καὶ τὰ στερέωσε ὄρθια. Ὁ ἴδιος πῆρε μιὰ πέτρα, πάνω στὴν ὁποία οἱ καλόγεροι ἔκαναν τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ, καὶ τὴν ἀκούμπησε στὸ στῆθος τῆς πεθαμένης. Κι' ἀμέσως γέμισαν τὸν τάφο μὲ χώματα. Τὴν ταφὴ παρακολούθησαν καὶ ἔξη γριές, σὰν μοιρολογῆτρες, ἀλλὰ καμμιὰ δὲν φαινόταν λυπημένη. Καὶ γιατί νὰ κλάψουμε; ἀπάντησαν στὸν Hobhouse ὅταν τὶς ρώτησε. «Ἦταν

---

1. Τοῦρκος ποὺ εἶχε ταξιδέψει στὴ Μέκκα.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 403-404.

ὀρφανὴ καὶ ἑξήντα χρόνων». Καὶ ὁ περιηγητὴς σχολιάζει: «Τί νὰ πῆς γι' αὐτὴ τὴν ἀπάντηση; Φανερώνει αἰσθήματα ποὺ ὅλοι νοιώθουν ἀλλὰ σπάνια τὰ ὁμολογοῦν»[1].

Ὁ Hobhouse ἀφιερώνει μερικὲς σελίδες τοῦ χρονικοῦ του στὰ Δερβενοχώρια. Ἡ Μεγαρίδα, γράφει, γνωστὴ καὶ μὲ τὴν ὀνομασία Δερβένι περιλαμβάνει ἔξη ὀρεινὰ χωριὰ (τὰ μεγαλύτερα ἦταν τὰ Μέγαρα καὶ τὰ Κούντουρα). Στοὺς κατοίκους αὐτῆς τῆς περιοχῆς—κάπου 3.000 τουφέκια—εἶχε ἀνατεθῆ ἡ φύλαξη τῶν στενῶν καὶ ἡ παρεμπόδιση ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἀπὸ τὸ Μωριὰ στὴ Ρούμελη. Στὸ δρόμο ποὺ διέσχιζε τὴν ὀρεινὴ περιοχὴ ἔβλεπες ἀλλεπάλληλα φυλάκια. Ἀλλὰ καὶ στὸ πιὸ ἀπόμερο μοναστήρι καὶ στὸ τελευταῖο καλύβι ὑπῆρχαν ὅπλα καὶ πολεμοφόδια. Μόλις δινόταν συναγερμὸς μὲ καπνοὺς ἢ μὲ φωτιὲς ποὺ ἄναβαν στὶς βουνοκορφές, ὁλόκληρη ἡ Μεγαρίδα, ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ ὣς τὰ περάσματα τοῦ Κιθαιρώνα, βρισκόταν ἐπὶ ποδὸς πολέμου[2].

Ἐκεῖ ἐξοντώθηκαν οἱ Ἀλβανοὶ ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770, ἀφοῦ εἰσόρμησαν στὸ Μωριὰ καὶ τὸν καταλεηλάτησαν, ἦρθαν σὲ ρήξη μὲ τὴν τουρκικὴ διοίκηση καὶ προσπάθησαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους. «Οἱ Τοῦρκοι ἔδωσαν τότε συναγερμὸ στὰ Δερβενοχώρια καὶ οἱ Ἕλληνες χωριάτες, ποὺ θεωροῦσαν μεγάλη εὐτυχία νὰ χτυπήσουν Τούρκους καὶ Ἀλβανούς, ἔπιασαν ὅλα τὰ μονοπάτια καὶ τὰ περάσματα. Σ' ἐκείνη τὴν ἐπιχείρηση ἐλάχιστοι Τουρκαλβανοὶ σώθηκαν. Τοὺς περισσότερους σκότωσαν οἱ καλόγεροι τοῦ Ἁη-Μελέτη στὰ στενὰ τοῦ Κιθαιρώνα».

Ὁ Hobhouse ἀναφέρει καὶ μιὰ ἄλλη δερβενοχωρίτικη ἐπιχείρηση ποὺ ἔγινε γύρω στὸ 1800. «Πρὶν δέκα χρόνια κάπου 150 Τουρκαλβανοὶ ἐγκατέλειψαν τὰ πόστα τους στὸ Μωριὰ ἐπειδὴ δὲν τοὺς πλήρωνε ὁ πασὰς τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ προσπάθησαν νὰ περάσουν ἀπὸ τὴ Μεγαρίδα. Ἀλλὰ δὲν γλύτωσε κανένας.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 409-410.

2. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας τὰ γνωστότερα δερβένια (κλεισοῦρες, οἱ βυζαντινὲς κλεισώρειες: στενωποί, μπουγάζια, περάσματα) ἦταν τοῦ Λονταριοῦ, τὰ Δερβενάκια τῆς Κορινθίας καὶ κυρίως τὰ λεγόμενα Μεγάλα Δερβένια στὸ πέρασμα τῶν Γερανείων. Αὐτὰ τὰ τελευταῖα ὀνομάζονταν ἔτσι ἐπειδὴ εἶχαν μεγάλο μάκρος καὶ πολλὰ ἐπικίνδυνα σημεῖα σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Δερβενάκια τοῦ Μωριᾶ. Τὰ δύσβατα στενὰ στὴν ὀροσειρὰ Πάρνηθας - Κιθαιρώνα - Γερανίων εἶναι τρία: τὸ δερβένι τῆς Χασιᾶς ποὺ περνάει στὶς δυτικὲς ὑπώρειες τῆς Πάρνηθας, τὸ δερβένι τῶν Κούντουρων στὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τοῦ Κιθαιρώνα καὶ τὸ δερβένι ἀνάμεσα Μέγαρα καὶ Ἰσθμὸ ποὺ περνάει ἀπὸ τὴ βορεινὴ πλευρὰ τῶν Γερανίων. Τὰ δερβενοχώρια χωρίζονταν σὲ δύο κοινότητες. Στὰ χωριὰ τοῦ δερβενιοῦ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν Ἀθήνα καὶ στὰ χωριὰ τοῦ δρόμου πρὸς τὸν Ἰσθμό. Στὴν πρώτη κοινότητα ἀνῆκαν τὰ χωριὰ Χασιά, Σκούρτα, Καβάσιλα, Κρῶρα, Κακονισκίρι, Δερβενοσάλεσι, Καψοσπίτι, Τσουγκράτι καὶ Μαζαρέϊκα. Τὰ τρία τελευταῖα δὲν ὑπάρχουν σήμερα (*Κώστα Μπίρη*, Ἀρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων Ἀρβανιτῶν, Ἀθήνα 1960, σ. 214 κ. ἑ.).

Οἱ Δερβενοχωρίτες ἄλλους σκότωσαν καὶ ἄλλους αἰχμαλώτισαν καὶ τοὺς ἔστειλαν ἁλυσοδεμένους στὴν Τριπολιτσά»[1].

Αὐτὸ τὸ σύστημα προστασίας τῶν στενῶν εἶχε ἀπόλυτη ἐπιτυχία. «Οἱ Ἕλληνες ἔδειχναν τέτοια ἐπαγρύπνηση, γενναιότητα καὶ τιμιότητα, ποὺ καὶ μιὰ ταμπακέρα νὰ ἔχανε κανεὶς στὰ βουνά τους θὰ τὴν ἔβρισκε ἀμέσως. Μὲ τὰ ὅπλα στὸ χέρι καὶ χωρὶς τὴν ἄμεση παρουσία τοῦ δυνάστη (ὑπάγονται στὸν καπουδὰν πασὰ κι' ἔχουν ἀνάμεσά τους μονάχα ἕνα Τοῦρκο, τὸν δερβὲν-ἀγὰ) αἰσθάνονται ἐλεύθεροι[2]. Οἱ περισσότεροι κατάγονται ἀπὸ Ἀρβανίτες ἀποίκους. Ὅλοι ὅμως μιλᾶνε ἑλληνικὰ καὶ ὅλοι διακατέχονται ἀπὸ ἑλληνικὰ αἰσθήματα. Ἡ ἀδιαμφισβήτητη ὑπεροχὴ ποὺ τοὺς ἐξασφαλίζει ἡ γνώση τῆς περιοχῆς τους σὲ κάθε ἀναμέτρηση ἔχει ἀναπτύξει τὴν αὐτοπεποίθησή τους σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ μιλᾶνε μὲ περιφρόνηση γιὰ τοὺς ἄγριους Τούρκους καὶ τοὺς πολεμόχαρους Ἀλβανούς»[3].

Εὔστοχα καὶ μάλιστα προφητικὰ παρατηρεῖ ὁ Hobhouse ὅτι «σὲ περίπτωση γενικοῦ ξεσηκωμοῦ τῶν Ἑλλήνων, μποροῦν νὰ ἐμποδίσουν τὴ μεταφορὰ ἐφοδίων ἀπὸ τὸ Μωριὰ ἢ τὸ ἀντίθετο»[4].

Ὁ Hobhouse ξεχωρίζει τοὺς Δερβενοχωρίτες καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 429-430. Ἴσως πρόκειται γιὰ τοὺς Ἀρβανίτες τῆς φρουρᾶς τοῦ Ἀναπλιοῦ ποὺ ἐγκατέλειψε, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ *Pouqueville*, τὸ κάστρο καὶ βάδισε ἐναντίον τῆς Τριπολιτσᾶς, ἀξιώνοντας τὴν καταβολὴ τῶν καθυστερουμένων μισθῶν (βλ. τ. Α', σ. 57). Τὰ Δερβενοχώρια ὑπάγονταν στρατιωτικὰ στὸν πασὰ τῆς Τριπολιτσᾶς. Γιὰ νὰ περάση κανεὶς ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ στὴ Ρούμελη ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐφοδιασμένος μὲ μπουγιουρδί του. Γι' αὐτὸ οἱ περιηγητές, ἐξ αἰτίας τῶν διατυπώσεων καὶ τῶν ταλαιπωριῶν, ἀπόφευγαν τὸ δερβένι τῆς Μεγαρίδας καὶ προτιμοῦσαν τὸν θαλασσινὸ δρόμο (Κόρινθος - Αἴγινα - Πειραιάς). Σώθηκε μπουγιουρδὶ τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς ποὺ προστάζει τὸ 1807 τοὺς Δερβενοχωρίτες νὰ κατασκευάσουν ὀχυρωματικὰ ἔργα ἀπὸ τὴ θάλασσα ὡς τὸ Παλαιόκαστρο. «Βλέποντες τὸ παρόν μας μπουγιουρδί, τὴν ἰδίαν ὥραν νὰ ὑπάγετε καὶ νὰ ἀνοίξετε χανδάκ(ιον) ἀπὸ τὴν ἀκροθαλασσιὰν τοῦ Παλαιοκάστρου τῶν Μεγάρων ἕως τὴν ρίζαν τοῦ βουνοῦ, διὰ νὰ εἶναι ἐκεῖνο εἰς μετερίζι τοῦ στρατεύματος» (*Τάσου Γριτσόπουλου*, Μπουγιουρντὶ τοῦ πασᾶ τοῦ Μορέως [1807] περὶ ὀχυρώσεως τῶν Μ. Δερβενίων, Μνημοσύνη, τ. Β' [1968-1969], σ. 468 κ. ἑ.).

2. Ἐξ αἰτίας τῶν εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ πρόσφεραν γιὰ τὴ φύλαξη τῶν στενῶν οἱ Δερβενοχωρίτες εἶχαν ἐξασφαλίσει αὐτοδιοίκηση καὶ διάφορα προνόμια. Πλήρωναν συμβολικὰ 100 γρόσια ποὺ παραδίνονταν στὴν ἄκρη τοῦ ξίφους (*Γ. Δ. Τσεβᾶ*, Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας... Ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 141). Ἡ παράδοση ἔχει διασώσει τὴ σχετικὴ τελετή. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Δερβενοχωριτῶν παρουσιαζόταν στὸν Τοῦρκο μουτασερίφη κρατώντας τὰ 100 γρόσια τυλιγμένα σὲ μεταξωτὸ μαντήλι. Χαιρετοῦσε, ξεγύμνωνε τὸ σπαθί του, κρεμοῦσε στὴν αἰχμὴ τὸ κομπόδεμα μὲ τὸ δόσιμο κι' ἔλεγε στὸν ἐκπρόσωπο τοῦ σουλτάνου:

— Τὰ Δερβενοχώρια κρατοῦν τὴ μπέσα τους. Τὸ Δοβλέτι τὴν κρατάει;

— Ναί! ἀπαντοῦσε ὁ Τοῦρκος κι' ἔπαιρνε τὸ μαντήλι μὲ τὰ γρόσια (*Κώστα Μπίρη*, ἔνθ' ἀν., σ. 217-218).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 430.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 431.

τῆς 'Αττικῆς ἀπὸ τοὺς 'Αρβανίτες κατοίκους τῆς Χασιᾶς, τοῦ Μενιδιοῦ, τῶν Σπάτων καὶ μερικῶν ἄλλων χωριῶν τῶν Μεσογείων. «'Ασχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ τὴν κτηνοτροφία, μαζεύουν βελανίδια καὶ ἐκμεταλλεύονται τὰ δάση τῶν βουνῶν τους. Εἶναι εὔρωστοι καὶ ἀνθεκτικοὶ στὴν πείνα καὶ στὴν κούραση. 'Απλοὶ στοὺς τρόπους καὶ λιτοδίαιτοι[1].

ΣΤΟ τριακοστὸ κεφάλαιο τοῦ πρώτου τόμου ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἐπιχειρεῖ νὰ δώση μιὰ γενικὴ εἰκόνα τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ, τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων, τῶν κοινωνικῶν τάξεων, τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιθέσεων κ.λπ. 'Αλλὰ τὰ περισσότερα στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ἀποτελοῦν συμπιλήματα ἀπὸ τὰ χρονικὰ παλαιότερων περιηγητῶν.

'Ο Hobhouse διαπίστωσε ὅτι οἱ Νεοέλληνες πολὺ λίγο ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους προγόνους στὴ διάπλαση καὶ κυρίως στὸ χαρακτήρα τους. Τὰ πρόσωπα τοῦ θύμισαν ἀρχαῖα ἀγάλματα καὶ εἶδε νέους τέλειας ὀμορφιᾶς.

Παρατήρησε ὅτι οἱ νησιῶτες ἦταν πιὸ μελαχροινοὶ καὶ πιὸ εὔρωστοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν ἠπειρωτικῶν περιοχῶν. Μάτια μεγάλα καὶ σκοῦρα, χαρακτηριστικὰ ἁρμονικά, μὲ ἐξαίρεση τὰ ἀφτιὰ ποὺ τοῦ φάνηκαν πιὸ μεγάλα ἀπὸ τὸ κανονικό. Μαλλιὰ σκοῦρα καὶ μακριά. Ξούριζαν ὅλο τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ. Μερικοὶ ἔκοβαν σύρριζα τὰ μαλλιά τους, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ τσουλούφια ποὺ δένονταν κόμπο στὸ κορφοκέφαλο. Ἔτρεφαν πάντοτε μουστάκι καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τὸ διατηρήσουν κατάμαυρο. Γενειάδες διατηροῦσαν μονάχα οἱ παπάδες, οἱ κοτζαμπάσηδες καὶ γενικὰ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐξουσίας. Μακρολαίμηδες, εὐρύστερνοι, μὲ ὤμους δυνατούς. Σπάνια ὡστόσο ἔβλεπες ἄντρες μὲ στενὴ μέση. Τὰ πόδια κάπως πιὸ χοντρὰ σὲ σύγκριση μὲ τοὺς Εὐρωπαίους ἀλλὰ γερὰ καὶ καλοφτιαγμένα.

Οἱ γυναῖκες ὑστεροῦσαν πολὺ καὶ στὸ πρόσωπο καὶ στὸ σῶμα. Τὰ μάτια τους πολὺ νωχελικά, τὸ δέρμα πολὺ ὠχρό. 'Απὸ τὰ δώδεκα χρόνια τους ἀποχτοῦσαν μιὰ πλαδαρότητα ἀντιαισθητική. Ἦταν κοντὲς καὶ ἀπὸ τὰ 25-30 τους γίνονταν παχειὲς καὶ δυσκίνητες. Δὲν ἀποκλείει νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἐξαιρέσεις. 'Ο ἴδιος πάντως δὲν εἶδε πουθενὰ ὄμορφη 'Ελληνίδα. 'Ωστόσο οἱ γυναῖκες τῶν ἀνώτερων τάξεων δὲν παραμελοῦσαν τὰ κάλλη τους. Χρησιμοποιοῦσαν φκιασίδια κάθε λογῆς γιὰ νὰ βελτιώσουν τὴ λάμψη τοῦ δέρματος. Ἔβαφαν τὰ βλέφαρα μὲ ἕνα μεῖγμα ἀπὸ ἀντιμόνιο καὶ λάδι, τὸν τούρκικο σουλιμά, ἢ ἀσβόλη ἀπὸ καπνὸ γόμας λάβδανου. Στὶς γωνιὲς τῶν ματιῶν ἅπλωναν μιὰ σκόνη γιὰ νὰ γίνωνται πιὸ λαμπερά. Τὸ ἄσπρο φκιασίδι παρασκευαζόταν ἀπὸ κοπανισμένα κοχύλια ἢ μικρὲς ἀχιβάδες καὶ χυμὸ λεμονιοῦ. Τὸ κόκκινο ἀπὸ ρίζες ἀγριόκρινου, ποὺ ἀφοῦ ξεπλένονταν τέσσερες πέντε φορές, ξεραίνονταν καὶ φυλάσσονταν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 438.

σὲ κλειστὰ δοχεῖα. Ἡ πούδρα αὐτὴ ἦταν ἄσπρη ἀλλὰ μόλις τριβόταν μὲ τὸ χέρι πάνω στὰ μάγουλα ἔδινε μιὰ ροδαλὴ ἀπόχρωση.

Κατὰ τὸν Hobhouse τὰ φκιασίδια δὲν εἶχαν κανένα εὐχάριστο ἀποτέλεσμα. Ὡστόσο οἱ Ἑλληνίδες πίστευαν πὼς γίνονταν μ' αὐτὰ ὄμορφες καὶ ἐπιβλητικές. Σὲ ὅλες λοιπὸν τὶς σημαντικὲς τελετές, στοὺς ἀρραβῶνες καὶ τοὺς γάμους, πασαλείφονταν μὲ παχὺ στρῶμα ἀπὸ χρώματα. Ἀδιαφοροῦσαν ἐντελῶς ἂν εἶχε φυσικότητα τὸ φκιασιδωμένο πρόσωπο[1].

Δύσκολο ἦταν νὰ ξεχωρίση ὁ ξένος μὲ τὴν πρώτη ματιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴ φορεσιά. Ἀκόμα καὶ στὴν ἐπίσημη ἐνδυμασία δὲν ὑπῆρχε μεγάλη διαφορά. Οἱ Τοῦρκοι φοροῦσαν σαρίκι, οἱ Ἕλληνες ἕνα πελώριο καλπάκι[2].

Ἡ συνηθισμένη ἀμφίεση ἦταν μιὰ μπαμπακερὴ πουκαμίσα, σὰν τὴ γυναικεία, μπαμπακερὰ σώβρακα, μεταξωτὴ ἢ πάνινη ζακέττα, φαρδειὰ βρακιὰ ποὺ δένονταν στοὺς ἀστραγάλους καὶ κοντόκαλτσες. Ἔδεναν στὴ μέση μιὰ μαντήλα πλουσιοκεντημένη καὶ συχνὰ πανάκριβη. Σὲ μιὰ γωνιὰ τοῦ μαντηλιοῦ οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι, εἰδικώτερα οἱ ταξιδιῶτες, ἔκρυβαν τὰ χρήματά τους καὶ ὕστερα τὸ γυρόδεναν στὴ μέση τους. Ἀλλὰ οἱ εὔποροι χρησιμοποιοῦσαν πουγγιὰ ποὺ τὰ ἔκρυβαν μαζὶ μὲ τὸ γερομάντηλο, τὸ ρολόϊ καὶ τὴν ταμπακέρα στὸν κόρφο τους, ἀνάμεσα στὶς δίπλες τοῦ γελεκιοῦ. Φρόντιζαν μάλιστα νὰ παραφουσκώνουν τὸ ροῦχο στὸ στῆθος ὥστε νὰ φαίνεται γεμάτος ὁ κόρφος ὄχι μονάχα ἀπὸ χερομάντηλα, πουγγιὰ κ.λπ., ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διάφορα χαρτιά. Ἕνα φαρδομάνικο μπινίσι συμπλήρωνε τὴ φορεσιά. Μπροστὰ σὲ ἐπίσημο πρόσωπο τυλίγονταν μὲ τὸ μπινίσι σεμνά, ἔκρυβαν στὰ μανίκια τὰ χέρια τους ἑνωμένα κάτω ἀπὸ τὴ μέση καὶ ἔσκυβαν τὸ κεφάλι ἔτσι ποὺ τὸ πηγούνι νὰ ἀγγίζη τὸ στῆθος. Οἱ πλούσιοι Ἕλληνες φοροῦσαν μπινίσια μεταξωτὰ τὸ καλοκαίρι καὶ μάλλινα τὸ χειμώνα, καὶ τὰ δυὸ γαρνιρισμένα μὲ ἐρμίνα ἢ ἄλλο γουναρικὸ (τὸ μαῦρο ἦταν τὸ πιὸ περιζήτητο). Ὁ κοτζάμπασης τῆς Βοστίτσας[3] ποὺ φημιζόταν γιὰ τὰ μεγαλεῖα του ἄλλαζε τζουμπὲ πρὶν καβαλλικέψη τὸ ἄλογό του. Οἱ προνομιοῦχοι Ἕλληνες εἶχαν δικαίωμα νὰ φορέσουν μπινίσια ὅλων τῶν χρωμάτων ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πράσινο. Ἐπίσης μποροῦσαν νὰ φορέσουν παντοῦφλες ἀπὸ κίτρινο μαροκίνι.

Ὁ φτωχολαὸς φοροῦσε βράκες ποὺ ἔφταναν λίγο κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα, ἀφήνοντας γυμνὲς τὶς γάμπες, καὶ τσαρούχια ἀνασηκωμένα καὶ μυτερά. Οἱ ναυτικοὶ συνήθιζαν ἕνα κοντὸ γελέκι καὶ στὸ κεφάλι τὴ μικρὴ ἀρβανίτικη κόκκινη σκούφια. Ἀλλὰ μόνο τὸ καλοκαίρι. Κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες τύλιγαν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 443-445.

2. Τὸ ἔλεγαν καλούπι ἢ καλουπάκι (ἀπὸ ἀστραχὰν μὲ κόκκινο μεταξωτὸ ἀπὸ μέσα). Τὸ προμηθεύονταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἔλεγαν πολίτικο. Στοίχιζε 300 γρόσια (*Δ. Καμπούρογλου*, ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 139).

3. Ὁ Ἀνδρέας Λόντος.

– ὄχι ὅλοι – τὸ κεφάλι μὲ ἕνα ἄσπρο ἢ σκοῦρο ριγωτὸ μαντήλι, ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζεται μικρὸ σαρίκι[1].

Οἱ Ἑλληνίδες ντύνονταν σχεδὸν ὅπως οἱ Τουρκάλες. Ζιπούνι ἐφαρμοστὸ στὸ στῆθος ποὺ φάρδαινε λίγο κάτω ἀπὸ τὴ μέση. Τὸ φουστάνι, μερικὲς φορὲς ἀπὸ κλαρωτὸ μεταξωτό, ἔπεφτε πίσω χαλαρό. Τὰ μανίκια φάρδαιναν καὶ ἄνοιγαν πρὸς τὴ μέση. Ἦταν πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὰ χέρια καὶ ἀνασηκώνονταν στὶς ἄκρες. Κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος ἔδεναν κάπου-κάπου μιὰ κορδέλλα. Ἡ ζώνη τους, ἀκριβὸ μαντήλι κεντημένο μὲ χρυσοκλωστὴ καὶ λουλούδια, δενόταν χαλαρά.

Οἱ νεαρὲς συνήθιζαν νὰ βάφουν τὰ μαλλιά τους καστανόξανθα μὲ χένα.

Ὅταν οἱ Ἑλληνίδες βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι τυλίγονταν σ' ἕνα ράσο ὅπως οἱ Τουρκάλες, μόνο ποὺ ἀντὶ γιασμάκι ἔρριχναν στὸ κεφάλι ἕνα βέλο ποὺ ἀνασήκωναν ὅταν δὲν βρίσκονταν μπροστὰ σὲ Τοῦρκο[2].

Πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο οἱ Ἑλληνίδες ἦταν ἀθέατες. Ὁ περιηγητὴς σημειώνει ἕνα περιστατικὸ ποὺ συνέβη στὰ Γιάννενα. Ὁ κὺρ-Νικολός, ὁ σπιτονοικοκύρης του, εἶχε μιὰ ἀδερφὴ ἀνύπαντρη. Ὁ Hobhouse καὶ ὁ Byron τῆς ἔστειλαν δῶρο ἕνα βενέτικο μεταξωτό. «Ἐκείνη μᾶς παράγγειλε ὅτι λυπᾶται πολὺ ποὺ δὲν εἶναι παντρεμένη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ φιλήση τὰ χέρια μας προσωπικά. Παρακάλεσε ὅμως νὰ γίνη αὐτὸ ἀπὸ τὸ δραγουμάνο μας ποὺ ἔφερε τὸ μήνυμα. Δὲν τὴν εἴδαμε οὔτε μιὰ φορὰ κατὰ τὴν παραμονή μας στὸ σπίτι»[3].

Παρακολούθησε μὲ τὸν Byron ἕνα γάμο (δὲν ἀναφέρει ποῦ). Ἡ νύφη καθόταν στὴ μέση τοῦ σοφᾶ πασαλειμμένη μὲ φκιασίδια, μὲ στέμμα στὸ κεφάλι κι' ὅλο τὸ φόρεμά της καταστόλιστο ἀπὸ πετράδια καὶ χρυσὰ ἁλύσια. Τῆς εὐχήθηκαν κι' ἐκείνη φίλησε τὰ χέρια τους[4].

Στὴν Ἀθήνα εἶδε μιὰ νύφη ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ πενήντα κορίτσια ἀσπροντυμένα καὶ στεφανωμένα μὲ λουλούδια. Προπορεύονταν οἱ μουζικάντες «μὲ κιθάρες, λαοῦτα καὶ βιολιά»[5].

1. Φιρμάνι τοῦ 1806 καθόρισε μὲ αὐστηρότητα τὴν ἐνδυμασία τῶν ραγιάδων. Τοὺς χώριζε σὲ τρεῖς τάξεις, κάθε τάξη καὶ τὴ δική της φορεσιά. Ὅσοι λ.χ. ἀνῆκαν στὴν τρίτη τάξη δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ φοροῦν παπούτσια καὶ κάλτσες ἐκτὸς ἂν μετατάσσονταν στὴ δεύτερη, πληρώνοντας ἐτήσιο φόρο 75 ἢ 100 γρόσια (*Johann Zinkeisen*, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, Hamburg 1863, τ. Ζ', σ. 398). Ἑκατὸ χρόνια πρὶν (τὸ 1703) ἀπαγορευόταν μὲ φιρμάνι στοὺς Ἕλληνες, Ἀρμένιους καὶ Ἑβραίους σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια νὰ φοροῦν χρωματιστὰ ροῦχα καὶ κίτρινα παπούτσια καθὼς καὶ γοῦνες ἀπὸ κουνάβι, σαμούρι, ἑρμίνα, ἀστραχὰν κ.λπ. (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 188). Οἱ ὀνομασίες τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς φορεσιᾶς τῶν Ἑλλήνων τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς ἦταν τουρκικές: καφτάνι, ἀντερί, σαλβάρι, πουτούκι (εἶδος σαλβαριοῦ σὰν μακρὺ πανταλόνι), τζουμπὲς (μακρὺ πανωφόρι), ντουλαμὰς (ἐξωτερικὸ ἔνδυμα τῶν ἀρχόντων), τουζλούκια (τσόχα ποὺ ἀντικαθιστοῦσε τὶς κάλτσες) κ.λπ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 446-449.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 449.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 450.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 451.

Τὰ δυὸ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ Α' τόμου ἀναφέρονται στὴ νεοελληνικὴ παιδεία, στοὺς Ἕλληνες ποὺ εἶχαν διαπρέψει στὰ γράμματα, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικό, στὰ σχολεῖα, στὶς ἐκδόσεις βιβλίων κ.λπ. Ὅλο ὅμως σχεδὸν τὸ ὑλικὸ προέρχεται ἀπὸ δημοσιευμένα κείμενα.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωσή του ὅτι παντοῦ λειτουργοῦσαν σχολεῖα, ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ Ἕλληνες γνώριζαν ἀνάγνωση καὶ γραφὴ καὶ ὅτι εἶχαν μιὰ κάποια γεύση ἀρχαίων ἑλληνικῶν. «Ὅλα αὐτὰ ὅμως δὲν ἔχουν κανένα πρακτικὸ ἀποτέλεσμα χωρὶς βιβλία. Καμμιὰ πρόοδος δὲν ἔγινε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἐφαρμοσμένων τεχνῶν. Διαβάζουν μονάχα τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία καὶ τὰ ἀνόητα μυθιστορήματα»[1].

Ἡ γλώσσα εἶχε ὑποστῆ μεγάλη φθορά. Τὸ ἰδίωμα τῆς Πόλης εἶχε ἀφομοιώσει πολλὲς ἰταλικὲς καὶ γαλλικὲς λέξεις. Τῆς Σμύρνης ἐπίσης εἶχε μολυνθῆ ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Μόνο στὸ ἀθηναϊκὸ ὑπῆρχε κάποια καθαρότητα, γιατὶ εἶχε λιγώτερες ἰταλικὲς καὶ λατινικὲς λέξεις σὲ σύγκριση μὲ τὴ ντοπιολαλιὰ τοῦ Μωριᾶ. Διατηροῦσε τὴν ἀρχαία χάρη ὅπως ἡ γιαννιώτικη διάλεκτος. Οἱ Γιαννιῶτες μάλιστα ἔλεγαν πὼς ἡ γλώσσα ποὺ μιλοῦσαν ἦταν καλύτερη ἀπὸ τὴν κωνσταντινουπολίτικη[2].

---

1. Ἡ περίοδος τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Hobhouse καὶ τοῦ Byron στὴν Ἑλλάδα συμπίπτει μὲ μιὰ γενικὴ ἐθνοπαιδευτικὴ ἐξόρμηση, μὲ μιὰ ἅμιλλα γιὰ τὴ δημιουργία σχολείων σ' ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γράμμα τοῦ ἀρχιμανδρίτη Δικαίου, τοῦ κατοπινοῦ Παπαφλέσσα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του, τοὺς κατοίκους τῆς Πολιανῆς τοῦ Μωριᾶ, ποὺ τοὺς παρακινοῦσε νὰ συγκεντρώσουν χρήματα καὶ νὰ ἱδρύσουν στὸ χωριὸ σχολεῖο: «Ἀγαπητοὶ καὶ γλυκύτατοι Συμπατριῶται. Σᾶς παρακαλῶ νὰ μοὶ συγχωρήσητε νὰ σᾶς ὀνομάζω Ἀγαπητοὺς καὶ Γλυκυτάτους, ἐπειδὴ σεῖς εἶσθε τὸ ἀγαπητότερον καὶ γλυκύτερον πρᾶγμα τῆς ζωῆς μου. Ἐσᾶς ποθῶ, Πατριῶται, ἐσᾶς ἀγαπῶ, δι' ἐσᾶς ἀναπνέω, καὶ τέλος ἐσᾶς λατρεύω μετὰ Θεόν. Μ' ὅλον ὁποὺ συνανεστράφην πολλούς, ἤκουσα καὶ εἶδον πολλά, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἀγάπην τὴν ἐδικήν σας, ὅλαις ἡ εὐτυχίαις μ' ἐφάνησαν σκύβαλα... Ὅθεν ἀγαπητοί μου συμπατριῶται, σᾶς παρακινῶ νὰ φροντίσετε καὶ ἐσεῖς νὰ ἀποκτήσωμεν εἰς τὴν πολιτείαν μας ἕνα ἐργαστήριον τῆς παιδείας, ἕνα σχολεῖον δηλαδὴ Ἑλληνικόν... Κάθε πρᾶγμα δὲν τελειοῦται, ἐὰν δὲν πηγαίνουν ἔμπροσθεν τὰ χρήματα. Πῶς λοιπὸν νὰ ἐξοικονομήσωμεν αὐτά; Ὁ τρόπος εἶναι εὔκολος, ἐὰν μιμηθῆτε ταῖς ἄλλαις πολιτεῖες... νὰ φιλοτιμηθῆτε ὁ καθεὶς νὰ καταβάλετε ὅ,τι ἡ προαίρεσις σᾶς παρακινήσῃ... Καὶ διὰ νὰ σᾶς δείξω καὶ ἐγὼ πραγματικῶς, πόσον προθυμοποιοῦμαι, ὑπόσχομαι κατ' ἔτος νὰ μετρῶ διὰ τὸ σχολεῖον μας γρόσια χίλια 1.000 καὶ γράψετε τὸ ὄνομά μου εἰς τὸ κατάστιχον τῶν βοηθούντων...» (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 15 Μαΐου 1820, τ. 10, σ. 305-308).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 511. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Robert Walpole* ἀφοῦ διαπιστώνει ὅτι ἡ διάδοση τῆς παιδείας ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ἦταν ἀποκλειστικὰ ἔργο τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων τῶν ἐμπόρων τῆς Βενετίας, τῆς Τεργέστης, τῆς Βιέννης, ἀναφέρεται καὶ στὴ γλώσσα. «Οἱ Φαναριῶτες ἔχουν οἰκειότητα μὲ τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ κατέχουν τὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Συνηθίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν ἀρχαῖες λέξεις καὶ φράσεις. Ἀποφεύγουν τὰ νέα ἑλληνικά, ἀκόμα καὶ στὶς συνομιλίες τους μὲ τοὺς ὑπηρέτες καὶ τὶς λαϊκὲς τάξεις τῆς Πόλης. Ὁ περιηγητὴς παραθέτει δύο κείμενα γιὰ νὰ δείξῃ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ ποὺ χρησιμοποιόταν στὴν Πόλη στὶς

'Αντίθετα μὲ τοὺς περισσότερους Ἄγγλους περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ὁ Hobhouse πιστεύει στὸ φιλελευθερισμό, στὴν ὡριμότητα καὶ στὸν πατριωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων. «Οἱ Ἕλληνες εἶναι εὐλαβικὰ προσηλωμένοι στὴ χώρα τους καὶ στὸ ἔθνος τους, σὲ βαθμὸ μάλιστα ποὺ μπορεῖ νὰ φανῇ παράφορος καὶ ἀπερίσκεπτος καὶ δὲν ἀφήνουν ποτὲ εὐκαιρία νὰ ἐκφράσουν τὸ μίσος ἐναντίον τῶν δυναστῶν τους καὶ τὴν αὐτοπεποίθησή τους. Ὡστόσο, σ 'αὐτὸ τὸ τελευταῖο αἴσθημα ἐνυπάρχει ἡ βαθύτατη ἐπίγνωση τοῦ ἐκφυλισμοῦ τους. Τὸ καταλαβαίνες σὲ κάθε συνομιλία τους μὲ τοὺς ξένους. Συνήθως ἀρχίζουν μὲ αὐτὰ τὰ λόγια:

– Ἡ ἐξοχότητά σας θὰ ἀπογοητευθῇ ἀπὸ τὴ φτωχή μας χώρα. Ἀλλὰ μὴ ξεχνᾶτε πὼς δὲν βρισκόσαστε στὴν Εὐρώπη. Τί μποροῦμε νὰ κάνουμε ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ κτήνη, τοὺς Τούρκους;

»Ἡ περιφρόνηση ποὺ νοιώθουν γιὰ τοὺς τυράννους τους ξεσπάει κάθε στιγμή. Κι' ὅταν ἀπὸ τὸ μιναρὲ ἀναγγέλλεται ὁ θάνατος κάποιου μουσουλμάνου, ὁ Ἕλληνας ποὺ συναντάει φίλο του στὸ δρόμο χαιρετάει μ' αὐτὰ τὰ λόγια:

– Ψόφησε ἕνα σκυλί![1]

» Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄρχοντες, ποὺ ἔχουν ἐξασφαλίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Τούρκων, διακατέχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα. Καὶ καθὼς νοιώθουν ἰσχυροί,

---

ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα καὶ τὴν ἀρχαΐζουσα φαναριώτικη. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀγγελία γιὰ μιὰ περιοδεύουσα ἔκθεση κέρινων ὁμοιωμάτων: «Εἴδησις. Ὁ Κύριος Καμπιόνης λαμβάνει τὴν τιμὴν νὰ εἰδοποιήσῃ τὴν εὐγενεστάτην κοινότητα, ὅτι ἦλθεν ἐδῶ μὲ ἕνα μέγα σύλλογον τεσσαράκοντα καὶ πλέον ἀγαλμάτων, τὸ πλεῖστον μέρος τῶν Μοναρχῶν τῆς Εὐρώπης, καὶ πολλῶν ἄλλων περιφήμων ὑποκειμένων, ἐν οἷς εὑρίσκεται καὶ μία Ἀφροδίτη. Ὅλα αὐτὰ εἰς μέγεθος φυσικόν, καὶ ἐνδεδυμένα ἕκαστον κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς ἀξίας του. Αὐτὰ τὰ ἀγάλματα παρρησιάζονται καθ' ἑκάστην ἀπὸ τὸ πουρνὸ ἕως εἰς τὰς πέντε τῆς νυκτός, εἰς τὸ σταυροδρόμι, ἔνδον τοῦ ὀσπητίου τῆς κυρίας Τομαζίνας, ἐπάνω εἰς τὸ ἐργαστήρι τοῦ Κουφετιέρη. Τὰ εὐγενῆ ὑποκείμενα θέλει πληρώσουν κατὰ τὴν πλουσιοπάροχον αὐτῶν προαίρεσιν. Ἡ δὲ συνήθης τιμὴ εἶναι γρόσι ἕνα εἰς κάθε ἄνθρωπον». Τὸ ἄλλο κείμενο εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο «Περὶ Καθηκόντων» τοῦ ὁσποδάρου τῆς Βλαχίας Νικολάου Μαυροκορδάτου ποὺ τυπώθηκε τὸ 1719 στὸ Βουκουρέστι. «Γῆ τε γὰρ οὐκ ἀρδευομένη συνέχει μὲν ἐν κόλποις, ὡς εἰπεῖν, τὰ σπέρματα, ἀλλ' ἀνίσχυρός ἐστιν αὐξῆσαι καὶ εἰς φῶς αὐτὰ προαγαγεῖν· καὶ νοῦς κἂν εὐφυῶς ἔχῃ, τῆς ἔξωθεν μέντοι γε ἀρδείας ἀμοιρήσας, ἢ ὅλως ἐστείρωται πρὸς ἐνέργειαν τῶν καλῶν, ἢ καθ' ἑαυτὸν ὀργῶν καὶ σφαδάζων, ἀκολασταίνει μὴ παιδαγωγούμενος μήτε τυπούμενος εἰς κρίσιν καὶ αἵρεσιν ἀρετῆς» (*Walpole's* MS Journal, σ. 53).

1. Συνηθισμένη ἔκφραση τῶν Ἑλλήνων τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς. Ὁ πληρεξούσιος (καποὺ-κεχαγιὰς) τῶν Τηνιακῶν στὴν Κωνσταντινούπολη Δοξαρᾶς ἔγραφε στὴν Κοινότητα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1804: «...ἡ παροῦσα μας δὲν ἔχει ἄλλην αἰτίαν εἰμὴ νὰ σᾶς φανερώσωμεν ὅτι ὁ Βελῆ Ἐφέντης μας ἐψόφησε καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα θέλει περάσει ὁ μαλικιανὲς εἰς τὸ νιζαμτζετότι καὶ χρησιμεύση τοῦτο εἰς εἴδησιν καὶ ρέγουλαν» (*Νικ. Ἀρμακόλα*, Οἰκονομικὰ τῆς Τήνου 1715-1822, Πειραιεὺς 1926, σ. 12 σημ. 1). Ἔτσι ἀντιδροῦσαν οἱ Ἕλληνες, αὐτὸ ὑπαγόρευε τὸ ἀποθησαυρισμένο μίσος τῶν ὑποδούλων. Τὸ ἐπισημαίνουμε καὶ στὶς νεώτερες πηγές, στὸ πεζογράφημα λ.χ. τοῦ *Στρ. Μυριβήλη* «Ὁ Βασίλης ὁ Ἀρβανίτης». Περνοῦσε στὸ δρόμο τοῦ μυτιληναίικου χωριοῦ μιὰ μουσουλμανικὴ νεκρικὴ πομπή. «Ἀκούγαμε τὶς

ξυπνάει μέσα τους έντονώτερη ή έπιθυμία γιά έκδίκηση. Ό κύρ-Λόντος τῆς Βοστίτσας, ό γιός τοῦ κοτζάμπαση πού μπορεῖ νά πῆ κανείς ὅτι ὑπό τόν Βελή-πασα κυβερνάει τό Μωριά, ἀκούγοντας τό ὄνομα τοῦ Ρήγα τή στιγμή πού παίζαμε σκάκι, τινάχτηκε ξαφνικά ἀπό τό σοφά, πήδησε πάνω στό τραπέζι καί ένώνοντας τά χέρια του έπανέλαβε τό ὄνομα τοῦ Ἕλληνα πατριώτη μέ χίλιες παθητικές ἀναφωνήσεις, ένῶ δάκρυα ἔτρεχαν ἀπό τά μάτια του. Ό ἴδιος ό Λόντος ἀπάγγειλε μέ ἔκσταση τό πολεμικό έμβατήριο τοῦ ἄτυχου Ἕλληνα»[1].

πυκνές πατημασιές στό καλντερίμι. Ἡ μητέρα σήκωνε τό κεφάλι ἀπό τό ράψιμο κι' ἔλεγε τῆς παρακόρης:

— Γιά δές, κόρη μ', τί σαματάς είν' αὐτός στό δρόμο;

Ἔσκυβε ή κοπέλλα ἀπό τό παράθυρο, τὄκλεινε βιαστικά κι' ἔλεγε:

— Τίποτα δέν εἶναι θειά. Ἕνας σκύλος ψόφησε!

Κι' ὅλοι καταλαβαίναμε. Κάναμε τό σταυρό μας καί λέγαμε μ' ἕνα στόμα: Καί στά ταίργια τ', Χριστέ μ'» (ἔνθ' ἀν., ἔκδ. Ἑρμῆς, 1971, σ. 17).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 13 κ.έ. Ό Byron σχολίαζε στίς σημειώσεις του τή γνωριμία μέ τόν νεαρό κοτζάμπαση τῆς Βοστίτσας τό 1809: «Ἦταν μικρόσωμος ἀλλά ἔκρυβε μυαλό πρεσβύτη καί πνεῦμα έξαιρετικῆς φιλοπατρίας. Ἐνῶ διασκεδάζαμε μιά μέρα ἀκούστηκε τό ὄνομα τοῦ Ρήγα. Τότε ό Λόντος πήδηξε πάνω στό τραπέζι καί χτυπώντας παλαμάκια τραγούδησε τόν περίφημο θούριο τοῦ ἄτυχου έκείνου πατριώτη. Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων». Ό Finlay πού καταγράφει έπίσης τό περιστατικό προσθέτει ὅτι ἕνας καδής πού περνοῦσε ἔξω ἀπό τό σπίτι κι' ἄκουσε τό θόρυβο, ρώτησε κάποιο μουσουλμάνο τί συμβαίνει.

— Τίποτα, ἀπάντησε έκεῖνος. Μέθυσε ό Λόντος καί τραγουδάει τόν ὕμνο τῆς νέας Παναγιᾶς τῶν Γραικῶν πού τή λένε Ἐλευθερία!» (*S. C. Atchley*, Βίος καί δρᾶσις τοῦ Βύρωνος έν Ἑλλάδι, Ἐν Ἀθήναις 1918, σ. 23). Ό ποιητής παραθέτει καί ἔμμετρη μετάφραση τοῦ «πολεμιστηρίου» πού ἄρχιζε μέ τούς στίχους «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων, ό καιρός τῆς δόξης ἦλθεν». Ἀλλά καί στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη τραγουδοῦσαν τά πολεμιστήρια τοῦ Ρήγα. Ἀφηγεῖται ό σύγχρονος *Ἰάκ. Ρίζος Νερουλός*: «Οί νέοι ὅλοι ἔψαλλον αὐτά έν ταῖς συναναστροφαῖς, έν τοῖς συμποσίοις, τόν χειμῶνα παρά τήν έστίαν, τό θέρος ὑπό τήν σκιάν τῶν έλαιῶν καί τῶν πλατάνων. Τά ἄσματα ταῦτα, ἀψηφοῦντα τῶν βαρβάρων τά ὦτα, έψάλλοντο έν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ τοῦ σουλτάνου. Ἐγώ αὐτός, παρευρεθείς έν εὐωχίαις Τούρκων μεγιστάνων, ἤκουσα αὐτούς διατάττοντας τούς Ἕλληνας μουσικούς νά τραγουδήσωσι τό ἆσμα «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων». Τό ἆσμα δέ τοῦτο ἦν διαδεδομένον καί τοσοῦτον έκήλει τάς ἀκοάς τῶν Τούρκων ή μουσική αὐτοῦ, ὥστε έγνώριζον ἀπό στήθους τάς τρεῖς πρώτας λέξεις, χωρίς νά ἠξεύρωσι τήν σημασίαν αὐτῶν καί χωρίς νά φροντίσωσι ποτέ νά τήν μάθωσι» (Cours de Littérature grecque moderne, Genève 1827, τ. Α', σ. 41-42). Καί ό σύγχρονος έπίσης *Νικ. Δραγούμης*: «Ἀνεξήγητος δέ ἦν ή ἀδιαφορία τῶν κρατούντων ένῷ καί κατ' οἶκον καί καθ' ὁδόν καί έν τοῖς καπηλείοις ἀντήχουν ἀφόβως οί ένθουσιώδεις έμβατήριοι τοῦ Ρήγα καί τοῦ Κανέλλου. Καί τίνος ἀνδρός ἤ γυναικός ἤ παιδίου τά χείλη δέν ἔψαλλον τότε τό «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων», τό «Τί καρτερεῖτε» καί τό «Ὡς πότε παλληκάρια θά ζῶμεν στά στενά» (Ἱστορικαί ἀναμνήσεις, Ἐν Ἀθήναις, τ. Β', σ. 77). Τό ὅτι τά πολεμιστήρια τοῦ Ρήγα ἄσματα ἦταν πασίγνωστα στήν Ἑλλάδα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, τό ὅτι προκαλοῦσαν συγκίνηση καί ἀναπτέρωναν τίς έλπίδες φαίνεται ἀπό μιά ἀφήγηση τοῦ Γάλλου φιλέλληνα ***Claude Fauriel*** πού συγκέντρωσε καί δημοσίεψε τά έλληνικά δημοτικά τραγούδια. «Κατά τό 1817, εἷς Ἕλλην φίλος μου έταξίδευεν έν Μακεδονίᾳ, συνοδευόμενος ὑπό τινος καλογή-

Ὁ Hobhouse διαπιστώνει ὅτι οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἀναθυμοῦνται μὲ περηφάνεια τὸν Λεωνίδα καὶ τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους. Ἀλλὰ γι' αὐτοὺς τοὺς ἥρωες ὁ λαὸς δὲν ἔχει ξεκαθαρισμένη ἰδέα. Ἄγνοια, σύγχυση, θολούρα. Ἡ συνείδηση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ἔφτανε μονάχα ὣς τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες, ὣς τὸν Μεγάλο Κωνσταντῖνο. Ἡ ἐλπίδα γιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση ταυτιζόταν μὲ τὴν ἀναστήλωση ἑνὸς βυζαντινοῦ βασιλείου μὲ ὀρθόδοξο χριστιανὸ ἡγεμόνα. Κι' ὅπως ἦταν φυσικὸ τὰ βλέμματά τους στρέφονταν πρὸς τὴν ὀρθόδοξη Ρωσία.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια τοποθετεῖ ὁ Hobhouse τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770 καὶ τὴν προπαρασκευὴ ἀνταρσίας τὸ 1790 μὲ κέντρο τὸ Σούλι, συνδυασμένη μὲ ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων τοῦ Μωριᾶ καὶ πορεία πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ταυτόχρονη ρωσικὴ εἰσβολὴ θὰ ὁλοκλήρωνε τὴν πολεμικὴ ἐπιχείρηση ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἐγκατάσταση στὸ βυζαντινὸ θρόνο τοῦ ἀρχιδούκα Κωνσταντίνου. Ἀλλὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια ἕνα μονάχα μέρος ἔγινε πράξη. Ἡ ναυτικὴ δράση τοῦ Λάμπρου Κατσώνη.

ρου. Φθάσαντες εἴς τι χωρίον, οὗτινος τὸ ὄνομα δὲν ἐνθυμοῦμαι, ἐσταμάτησαν ὅπως ἀναπαυθῶσι καὶ λάβωσιν ἀναψυχήν τινα εἰς τὸ ἐργαστήριον ἑνὸς ἀρτοποιοῦ, ὅστις ταυτοχρόνως ἦτο καὶ ὁ ξενοδόχος τοῦ τόπου. Ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τούτῳ ἐντύπωσιν ἐνεποίησεν αὐτοῖς ὁ ὑπηρέτης τοῦ ἀρτοποιοῦ. Ἦτο δὲ οὗτος νέος Ἠπειρώτης, ἔχων μεγαλοπρεπὲς ἀνάστημα καὶ καλλονὴν ἀγέρωχον· οἱ βραχίονες, τὸ στῆθος καὶ αἱ γυμναὶ αὐτοῦ κνῆμαι, ἀπεικόνιζον τὸν τύπον χάριτος μετὰ ρώμης ἡνωμένης. Παρατηρήσας κατ' ἀρχὰς ἀτενῶς τοὺς δύο ὁδοιπόρους, εἶπεν ἀκολούθως, στραφεὶς πρὸς τὸν λαϊκόν:

— Ἠξεύρεις γράμματα;

»Τούτου δὲ καταφατικῶς ἀπαντήσαντος, ὁ νέος Ἠπειρώτης τὸν παρεκάλεσε νὰ ἔλθη πρὸς στιγμὴν εἰς τὸν παρακείμενον ἀγρόν. Ὁ ταξιδιώτης ἐδέχθη καὶ ἠκολούθησε τὸν νεανίαν μέχρι κήπου τινὸς περιτειχισμένου. Ἀμφότεροι ἐκάθησαν ἐπί τινος λιθίνου ἑδωλίου, ὑπὸ τὴν σκιὰν δένδρου. Ὁ νεανίας ἐβύθισε τότε τὴν χεῖρα εἰς τὸ στῆθος αὐτοῦ καὶ ἐξήγαγε πρᾶγμά τι διὰ κλωστῆς ἐκ τοῦ τραχήλου του ἐξαρτώμενον. Ἦτο δὲ τοῦτο βιβλιάριον, ὅπερ παρουσίασε τῷ ταξιδιώτῃ, παρακαλῶν αὐτὸν νὰ τῷ ἀναγνώσῃ μέρη τινά· περιεῖχε δὲ τὸ βιβλιάριον ἐκεῖνο τοῦ Ρήγα τὰ ᾄσματα. Ὁ ταξιδιώτης λαβὼν τὰ ᾄσματα ἀνὰ χεῖρας ἤρξατο ἀπαγγέλλων αὐτὰ διὰ φωνῆς ἐντόνου. Μετὰ παρέλευσιν στιγμῶν τινων ἔστρεψε τὸ βλέμμα πρὸς τὸν ἀκροατὴν αὐτοῦ· ἀλλὰ πόσον ἐξεπλάγη ἰδὼν τὴν μεταβολὴν ἣν ἐν αὐτῷ ἐπέφερεν ἡ ἀνάγνωσις· τὸ πρόσωπόν του ἔκαιε, τὰ δὲ χαρακτηριστικά του εἶχεν ἀλλάξει ὁ ἐνθουσιασμός· τὰ ἡμιάνοικτα χείλη του ἐφρικίων, δακρύων χείμαρροι κατέρρεον ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ, αἱ τρίχες αἱ σκιάζουσαι τὸ στῆθος αὐτοῦ ὠρθοῦντο καὶ συνεσπῶντο ζωηρῶς.

— Τώρα, πρώτην φορὰν ἀκούεις ἀναγιγνωσκόμενον τὸ μικρὸν τοῦτο βιβλίον; τὸν ἠρώτησεν ὁ ταξιδιώτης.

— Ὄχι, ἀλλὰ παρακαλῶ ὅλους ὅσους διέρχονται ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέρη καὶ γνωρίζουσι γράμματα νὰ μοὶ ἀναγιγνώσκωσι τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ τὸ ἔχω ἀκούσει πολλάκις ὅλον.

Ἐὰν ὁ ὑπηρέτης οὗτος τοῦ ἀρτοποιοῦ ζῇ μέχρι τοῦδε», προσθέτει ὁ Fauriel ποὺ ἔγραψε αὐτὸ τὸ κείμενο τὸ 1825, «βεβαίως ἄλλην τῶν βραχιόνων αὐτοῦ ποιεῖται χρῆσιν, καὶ δὲν μεταχειρίζεται αὐτοὺς ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ πρὸς ζύμωσιν ἄρτων» (Chants Populaires de la Grèce, πρόλογος στὸ Θούριο τοῦ Ρήγα).

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, ἀναπτέρωσε τὶς ἐλπίδες τους. Οἱ φίλοι τῆς πανανθρώπινης ἐλευθερίας ἦταν φυσικὰ καὶ ἀδελφοὶ τῶν Ἑλλήνων. Πολὺ πρὶν ὑψωθῆ ἡ τρίχρωμη σημαία στὰ Ἑπτάνησα οἱ Ἕλληνες χόρευαν τραγουδώντας τὴν Καρμανιόλα[1].

Κατὰ τὴ γαλλικὴ εἰσβολὴ στὴν Αἴγυπτο οἱ Ἀθηναῖοι ἔπιναν κάθε μέρα στὴν ὑγεία τοῦ Βοναπάρτη. Καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Κρήτης ἦταν τόσο σίγουροι γιὰ τὴν ἐπικείμενη ἀνεξαρτησία ποὺ ἔνοιωθαν κιόλας τὸ νησὶ στὰ χέρια τους. Εἶχαν μάλιστα προχωρήσει σὲ συμφωνία μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ τὴν προστασία τους κάτω ἀπὸ ὁρισμένους ὅρους.

Στὴν Αἴγυπτο πολεμοῦσαν Ἕλληνες πατριῶτες πλάϊ στοὺς Γάλλους ψάλλοντας τὸ «Ἆσμα Πολεμιστήριον».

Φίλοι μου συμπατριῶται
Δοῦλοι νὰ 'μεθα ὡς πότε[2].

Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα δὲν ἦταν καθολικό, παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής. Τὸ 1798 κυκλοφόρησε ἡ ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχη ποὺ πληροφοροῦσε τοὺς Ἕλληνες ὅτι «ὁ ἀρχέκακος καὶ πονηρὸς ὄφις ἐπενόησε τὸ ἔθνος τῶν Γάλλων διὰ νὰ κολάσῃ τὸ ἀνθρώπινον γένος». Ὡστόσο, «ἂν ὁ Βοναπάρτης ἀποβίβαζε μιὰ στρατιὰ στὴν Αὐλώνα καὶ βάδιζε ἐναντίον τῆς Πόλης διαμέσου τῆς Μακεδονίας – αὐτὸ ἄλλωστε ἦταν, ὅπως ἔλεγε, τὸ σχέδιό του, ἂν δὲν μεσολαβοῦσε ὁ πόλεμος κατὰ τῆς Ρωσίας – σίγουρα ὅλοι οἱ Ἕλληνες θὰ ἔτρεχαν νὰ ταχθοῦν ὑπὸ τὶς σημαῖες του»[3].

Ὁ Hobhouse πιστεύει ὅτι τὰ γεγονότα τῆς δεκαετίας 1800 - 1810 ἔστρεψαν τὴν προσοχὴ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸ ἀγγλικὸ ἔθνος. «Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ σύντομου ἀγγλοτουρκικοῦ πολέμου ἔτρεφαν ἐλπίδες πὼς θὰ ἐλευθερώσουμε τὴν Ἑλλάδα ἢ τουλάχιστον τὰ νησιά της. Τὸ 1807 ἕνα σῶμα 1.500 Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας κατέλαβε τὴ Σκιάθο καὶ τὴν Ἀλόννησο, κοντὰ στὸν κόλπο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ πρόσφερε πολεμικὴ συνεργασία στὴν ἀγγλικὴ μοίρα τῶν Δαρδανελλίων μὲ δύναμη 10.000 ἀνδρῶν. Τοὺς συμβούλεψαν ὅμως οἱ σύμμαχοί τους νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα. Οἱ Ὑδραῖοι μὲ 3.000 ναυτικοὺς καὶ 150 καράβια

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 4-5.

2. Ὁ Hobhouse ἀποδίδει τὸ Ἆσμα Πολεμιστήριον στὸν Πολυζώη, τὸν νέο Τυρταῖο, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, ἐνῶ ἀνήκει στὸν Κοραῆ.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 8. Πραγματικά, κατὰ τὴν τριετία 1798-1801 πατριωτικὸς πυρετὸς φλόγιζε τὸν Ἑλληνισμό. Παντοῦ τραγουδοῦσαν τὰ γαλλικὰ ἐπαναστατικὰ τραγούδια. Ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα ὡς τὴν Πόλη ἀντηχοῦσαν ἡ «Καρμανιόλα» καὶ τὸ «Δεῦτε παῖδες». Ὁ Ναπολέων ἐνσάρκωνε τὸν ἀναμενόμενο ἐλευθερωτή. Ὅλοι οἱ ξενητεμένοι Ἕλληνες εἶχαν ἐνστερνισθῆ τὶς φιλελεύθερες ἰδέες ποὺ ἔθρεψε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Στὸ Βουκουρέστι οἱ Γιαννιῶτες πραματευτάδες ἦταν ὅλοι ἀβράκωτοι (sans culottes). Γράφει ἕνας σύγχρονος Γάλλος: «Ἔχουν μεταφράσει καὶ ἀποστηθίσει τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Δ', σ. 606).

ἁρμάτωσαν καὶ κίνησαν κουρσάρικα ἐναντίον τῶν Τούρκων. Κι' αὐτὰ τὰ καράβια ἀφοπλίσθηκαν ὄχι ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο ναύαρχο»[1].

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πολιτική, γράφει ὁ Hobhouse, καὶ ἡ εἰρήνη ποὺ ἀκολούθησε ἀπογοήτευσε τοὺς Ἕλληνες πατριῶτες ποὺ ἔνοιωσαν ὅτι δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ προσμένουν βοήθεια ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους. «Ἀκόμα καὶ τώρα ποὺ ἡ Μεσόγειος βρίσκεται ὑπὸ τὸν ἔλεγχό μας καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχουμε στὴν κατοχή μας ἕξη νησιά, οἱ Ἕλληνες δὲν τρέφουν, ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω, ἐλπίδες ὅτι θὰ ἀναλάβουμε κάποια πρωτοβουλία εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν ὑπόθεσή τους. Πιστεύουν περισσότερο στοὺς Ρώσους καὶ τοὺς Γάλλους γιατὶ βρίσκονται πιὸ κοντά. Καὶ μ' ὅλο τὸ κατόρθωμά μας στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν ἀδιαφιλονείκητη ναυτικὴ ὑπεροχή μας οἱ Ἕλληνες θεωροῦν ἀκόμα τοὺς Ρώσους καὶ τοὺς Γάλλους «πολὺ φοβερώτερους στρατιῶτες»[2] καὶ πιστεύουν πὼς ἐμεῖς, καθὼς βρισκόμαστε στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου, δὲν μποροῦμε νὰ τοὺς προσφέρουμε ὑλικὴ βοήθεια»[3].

Οἱ γνώσεις τῶν Ἑλλήνων τῶν ἠπειρωτικῶν περιοχῶν, γιὰ τὴν Ἀγγλία, γράφει ὁ Hobhouse, εἶναι ἀξιοδάκρυτες. «Πίστευαν ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα νησὶ λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὴν Κεφαλονιὰ κι' ὅτι ἡ κυριώτερη πολιτεία τους ὀνομαζόταν Λονδίνο. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ δὲν ἦταν τόσο σίγουροι καὶ κάποιος μὲ ρώτησε ἂν ἡ Ἀγγλία βρίσκεται στὸ Λονδίνο ἢ τὸ Λονδίνο στὴν Ἀγγλία[4]. Πίστευαν ἀκόμα πὼς οἱ περισσότεροι Ἄγγλοι ζοῦσαν στὴ θάλασσα, στὰ ἐμπορικὰ καὶ πολεμικὰ καράβια τους κι' ὅτι μὲ τὰ ὑφάσματα, τὰ μέταλλα καὶ τὰ μικροτεχνήματα ἔχουν κυριαρχήσει σ' ὅλο τὸν κόσμο». Καὶ προσθέτει ὅτι ὁ πατέρας τοῦ Ἀρβανίτη ὑπηρέτη τοῦ Byron ἔγραψε ἕνα γράμμα στὸ γιό του σ' αὐτὴ τὴ διεύθυνση: «Στὸν Δερβὶς Ταχήρ, στὰ ἀγγλικὰ καράβια, Κωνσταντινούπολη».

Ὁ Hobhouse παραδέχεται πὼς ὁ πόθος τῶν Ἑλλήνων γιὰ ἐθνικὴ ἀναγέννηση ἦταν ἀκοίμητος στὰ 350 χρόνια τῆς δουλείας. «Ὁ πατριωτισμός τους εἶναι μιὰ φλόγα ποὺ δὲν κατασίγασε ποτέ, μ' ὅλο ποὺ γιὰ πολὺ καιρὸ τρεμόπαιζε στὴ σκοτεινιὰ καὶ πάρα λίγο νὰ σβήση ὁλότελα»[5].

Ὁ περιηγητὴς σπεύδει νὰ διευκρινίση ὅτι ἡ πατριωτικὴ ἔξαρση τῶν Ἑλλήνων δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Τοῦρκος εἶναι σφετεριστὴς καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἂν ἐπαναστατήσουν θὰ θεωρηθοῦν ὄχι σὰν ρέμπελοι ἀλλὰ σὰν πατριῶτες ποὺ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τους. Καὶ ἐκφράζει τὴ γνώμη πὼς «κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες οὔτε ἡ σημασία τοῦ χώρου οὔτε

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 68.
2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 8-9.
4. Ἀλλὰ μήπως ὅλοι οἱ Ἄγγλοι γνώριζαν — καὶ ὄχι μόνο τὸ 1810 — ἂν ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν στὴν Ἀθήνα ἢ ἡ Ἀθήνα στὴν Ἑλλάδα ἢ ἀκόμα καὶ τὴν ὕπαρξή τους;
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 10.

ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων μποροῦν νὰ καλλιεργήσουν ἠθικὲς ἢ πολιτικὲς συμπάθειες ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν»[1].

Θεωρεῖ ἐπίσης ὁλότελα ἀπραγματοποίητη γενικὴ ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων χωρὶς ξένη βοήθεια[2]. «Γιατὶ μ' ὅλο ποὺ ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ, ὅπως συμβαίνει σ' ὅλες τὶς ἐξεγέρσεις, κατέχεται ἀπὸ τὸ πάθος καὶ τὴ θέληση γιὰ τέτοιο ἐγχείρημα, οἱ ἀνώτερες τάξεις καὶ ὁ κλῆρος, ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς ἐκδηλώσεις δυσαρέσκειας, προτιμοῦν νὰ διαιωνισθῇ ἡ σημερινὴ κατάσταση. Ὁ πατριάρχης καὶ οἱ Φαναριῶτες πρίγκιπες εἶναι ἀφοσιωμένοι στὴν Πύλη. Οἱ προεστοὶ τῶν πόλεων καὶ οἱ πλουσιώτεροι ἔμποροι θὰ κινηθοῦν μονάχα ἂν σιγουρευτοῦν πὼς θὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἀλλαγή. Καὶ οἱ Ἕλληνες ἀντιλαμβάνονται τὶς ὑστεροβουλίες τῶν ἀρχηγῶν τους. Μιλᾶνε γι' αὐτὸ ἀνοιχτὰ καὶ τοὺς ἐκδικοῦνται μὲ σατιρικὰ τραγούδια. Στὸ λόρδο Byron χάρισαν ἕνα πολύστιχο ποίημα μὲ δραματικὸ διάλογο ἀνάμεσα σ' ἕναν Ἕλληνα πατριώτη καὶ ἕναν Ἄγγλο, ἕνα Γάλλο, ἕνα Ρῶσο, ἕνα μητροπολίτη, ἕνα βοεβόδα τῆς Βλαχίας, ἕναν ἔμπορο καὶ ἕνα προεστό. Στὴν εἰσαγωγή, ἡ Ἑλλάδα, ἐνσαρκωμένη σὲ μιὰ ἀπελπισμένη γυναίκα ποὺ θρηνολογεῖ, καταγγέλλει τὴν ἀδιαφορία τῶν προνομιούχων τάξεων καὶ καταλήγει:

Μητροπολίτην εὕρομεν
καὶ Μπέη τῆς Βλαχίας
πραγματευτὴν καὶ Προεστὸν
φίλον τῆς τυραννίας[3].

Ὁπωσδήποτε καὶ ὁ Hobhouse εὐθυγραμμίζεται μὲ τὶς δυσοίωνες προβλέ-

---

1. Ὁ Hobhouse διατυπώνει προφητικὰ τὶς πολιτικὲς ἀρχὲς τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας.

2. Ὁ Byron ὅμως πίστευε τὸ ἀντίθετο. Θὰ ἦταν ἀφέλεια νὰ περιμένουν οἱ Ἕλληνες τὴν ἐθνική τους ἀποκατάσταση ἀπὸ τοὺς ξένους. Μὲ τὶς δικές τους δυνάμεις ἔπρεπε νὰ κατακτήσουν τὴν ἐλευθερία. Καὶ δικαιώθηκε.

3. Τὸ κείμενο τῆς σάτιρας, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Hobhouse, εἶχε χαρίσει κάποιος Ἕλληνας στὸν Byron, τὸν συνταξιδιώτη του. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μνημονεύει τὴ σάτιρα (χρονολογικὰ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸν Hobhouse): Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1812 στὴν τέταρτη ἔκδοση τοῦ Childe Harold (σ. 276, 278) δημοσιεύει 32 στίχους τῆς σάτιρας καὶ μεταφράζει μερικούς (βλ. καὶ The Poetical Works, London 1935, σ. 866). Δυὸ χρόνια ἀργότερα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Leake*, στὸ πρῶτο βιβλίο του γιὰ τὴν Ἑλλάδα (Researches in Greece..., London 1814), παραθέτει (σ. 140-154) 180 στίχους ἀπὸ τὴ σάτιρα. Τοὺς μεταφράζει μάλιστα καὶ δίνει γιὰ πρώτη φορὰ τὸν τίτλο της: ΡωσσοΑγγλοΓάλλος. Ἡ πρώτη ἀποκατάσταση ἔγινε τὸ 1948 ἀπὸ τὸν *Κ. Θ. Δημαρᾶ* (Ἀδήλου, Ρωσσοαγγλογάλλος, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση). Μιὰ δεύτερη πληρέστερη παρουσίαση ἔγινε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ 1962 (Τὸ κείμενο τοῦ «Ρωσσοαγγλογάλλου», Ἑλληνικά, τ. ΙΖ' [1962], σ. 188-201). Γιὰ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς ὁ Δημαρᾶς ἀποκλίνει στὴν περίοδο 1801-1805. Τὴ σύγχυση, τὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴ δυσφορία ποὺ προκάλεσαν στὸν ἑλληνικὸ λαὸ ἡ πολιτικὴ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ΙΘ', τὴν ἔκπληξη γιὰ τὶς ἀπροσδόκητες συμμαχίες τῆς ἐποχῆς, τὴ χρησιμοποίηση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς ἐμπόλεμους γιὰ ἰδιοτελεῖς

ψεις ὅλων τῶν ξένων παρατηρητῶν. «Ἡ περίσκεψη ἢ ἡ δειλία τῶν ἀρχηγῶν ὄχι μονάχα μειώνει τὴν πιθανότητα γιὰ ἐπανάσταση αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ ἀπομακρύνει ἀκόμα καὶ τὸ ζῆλο μας γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαίων τους».

Οἱ Ἕλληνες, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, ἔχουν δείξει ἐπανειλημμένα ἀπεγνωσμένη παραφορὰ στὶς δύσκολες στιγμές τους καὶ φονικὴ ἀγριότητα σὲ περιόδους εὐημερίας. «Ἀλλὰ δὲν φημίζονται γιὰ τὸ ψυχρό, ἀποφασιστικὸ θάρρος

σκοποὺς καὶ τὴν ἐγκατάλειψή τους ὕστερα ἀπὸ τὸ αἱματοκύλισμα ἐκφράζει ἡ σάτιρα. Λέει ἡ Ἑλλάδα στοὺς τρεῖς ξένους (Ρῶσσο, Ἄγγλο, Γάλλο):

Τρεῖς μάχες Ρῶσσος κήρυξε ἐνάντιον Τουρκίας,
τὰ τέκνα μου ἐσύναξεν ἀπὸ πολλὰς οἰκίας
ἐγγράφως τὰ ὑπέσχετο γιὰ νὰ τὰ λευθερώση
μὰ ὁ σκοπός του ἀπέβλεπε σκληρὰ νὰ τὰ σκλαβώση.
Ἄρχισε καὶ ἡ Γαλλία
νὰ κηρύττη ἐλευθερία
ἔφθασε στὰ σύνορά μου
κ' ηὔξησε τὰ βάσανά μου.
Ὕβριζε τὴν τυραννία
μὰ διψοῦσε γιὰ σολδία.
Ἡ Ρωσία κι' ἡ Ἀγγλία
βλέποντάς τους στὴν Τουρκία
ἔτρεξαν νὰ τοὺς ἐξώσουν
γιὰ νὰ μὴ μ' ἐλευθερώσουν.
Τρέχει ἡ μία πληρωμένη
καὶ ἡ ἄλλη κομπασμένη
τοὺς Ἀγαρηνοὺς νὰ σώσουν
καὶ ἐμὲ νὰ θανατώσουν.

Ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς ἐκφράζει τὴν ἀπογοήτευση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῶν ξένων— δὲν πρέπει νὰ περιμένουν τίποτα ἀπ' αὐτούς— καὶ τὴ δυσφορία ἐναντίον τῶν ἡγετῶν τῶν διαφόρων τάξεων στὴν Ἑλλάδα, ποὺ μόνο γιὰ τὰ συμφέροντά τους πονᾶνε. Θεωρεῖ ἀνάλγητους, ἰδιοτελεῖς καὶ χωρὶς πατριωτισμὸ ἱεράρχες, φαναριῶτες, κοτζαμπάσηδες, πραματευτάδες. Ὁ μητροπολίτης ἐξομολογεῖται:

Ἀφοῦ τὸ ράσο τοῦτο φόρεσα
πλέον τινα δὲν γνώρισα.
Δύο ποθῶ, ναί, μὰ τὲς εἰκόνες,
ἄσπρα πολλὰ καὶ καλὲς κοκῶνες.

Ὁ Φαναριώτης:

Τῆς Ἑλλάδος ἡ ἐλευθερία
εἰς ἐμὲ εἶναι πτωχεία.
....
Κι' ἂν ὁ Τοῦρκος μᾶς δικάζει
κι' ὡς ἀρνιὰ ὅλους μᾶς σφάζει
πάλ' ἐμεῖς τὸν ἐντρυφοῦμεν
πάλ' ἐμεῖς τὸν ἀγαποῦμεν.

Ὁ κοτζάμπασης:

Ἄχ τὸ γένος μου πολλὰ μὲ κατατρέχει

πού χρειάζεται ή μεγάλη δράση. Είναι επιπόλαιοι, άσταθεῖς, επίβουλοι, εὐλύγιστοι στὶς συναλλαγές τους καὶ ἀνίκανοι νὰ προσηλωθοῦν στὴν ἀλήθεια. Ἡ σημερινὴ κατάστασή τους ὀφείλεται καὶ σ' αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα. Δὲν ἔχω πρόθεση νὰ τοὺς κατηγορήσω. Γεγονότα μονάχα διαπιστώνω. Ὅταν ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητὴς κατέκτησε ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, εἶπε πὼς βρῆκε πολλοὺς «σκλάβους» ἀλλὰ οὔτε ἕναν ἄντρα. Ἂν ζοῦσε τώρα δὲν θὰ σχολίαζε εὐνοϊκώτερα τοὺς σημερινοὺς Ἕλληνες».

Ὁ Hobhouse, λοιπόν, μ' ὅλο ποὺ ἀναγνωρίζει τὸν φιλελευθερισμό, τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα καὶ τὸν πατριωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων ἀποκλείει ὁλότελα τὸν ξεσηκωμὸ καὶ τὴν ἀπελευθέρωση. Ἀποκλείει ἐπίσης τὴν παρέμβαση καὶ τὴ συμπαράσταση τῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ὑπόδουλου λαοῦ.

Ἀδιαφορία ὅμως γιὰ τοὺς Ἕλληνες δὲν σημαίνει ἀδιαφορία γιὰ τὴ χώρα τους. Γιατὶ ἡ Ἑλλάδα ὡς ναυτικὴ περιοχὴ πολλὰ μποροῦσε νὰ προσφέρη στὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις. Ἰδίως στοὺς Ἄγγλους. Γιατί, ἐξηγεῖ ὁ Hobhouse, οἱ νησιῶτες ἀποτελοῦν τὸ σημαντικώτερο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὸ ναυτικό τους μπορεῖ νὰ σώση τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν καταφρόνηση καὶ στὰ μάτια τῆς Εὐρώπης νὰ ἀποχτήση τὴν αἴγλη ποὺ εἶχε πρὶν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες.

Ἡ παρατήρηση τοῦ περιηγητῆ εἶναι πολυσήμαντη. Ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα εἶχε ἀπηχήσεις διεθνεῖς. Οἱ ἐπιδόσεις τῶν Ἑλλήνων στὸ ναυτικὸ βίο, οἱ καρποὶ μιᾶς τραχύτατης ἐμπειρίας στὴ θάλασσα (μεταφορές, ναυπηγήσεις, ἐμπόριο) εἶχαν ἀπὸ τότε προδιαγράψει τὶς δυνατότητες τῆς χώρας κι' ἀκόμα τὴ σωστὴ ἐθνικὴ πορεία σὲ περίπτωση ἑνὸς νικηφόρου ἀπολυτρωτικοῦ ξεσηκωμοῦ.

μοὶ λέγει τάχα, πὼς τ' ἅρπαξα τὸ ἔχει.
....
Ἐὰν πολλ' ἄσπρα τοὺς ἅρπαξα βιαίως
πάλιν στοὺς Τούρκους τάδωσα διὰ χρέος.

Καὶ ὁ πραματευτής:

Ἡμεῖς τὸ πλεῖστον μέρος ἐκ τῶν πραγματευτῶν
θέλομεν πάντα ἄσπρα κι' ἂς ἔχομεν ζυγόν.
Τὰ πλούτη μᾶς εὐφραίνουν καὶ μᾶς παρηγοροῦν
κι' οὐδέποτε τῶν Τούρκων τὰ βάρη μᾶς νοχλοῦν.

(Ἀδήλου, Ρωσσοαγγλογάλλος, ἔκδοση καὶ σχόλια *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1948), Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι στὸ ἴδιο σακκὶ βάζει καὶ τοὺς ἐμπόρους, ποὺ κατὰ γενικὴ παραδοχὴ ἀποτελοῦσαν τὸ προοδευτικώτερο τμῆμα τῆς προεπαναστατικῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τὴ σάτιρα προκύπτει ὅτι ἡ διαμόρφωση στὴν Ἑλλάδα κομματικῶν προσανατολισμῶν πρὸς τὶς ξένες Δυνάμεις καθὼς καὶ ξένων ἐπιρροῶν ἄρχισε ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο καὶ ὄχι ἐπὶ Καποδίστρια ὅπως γράφει ὁ *Νικ. Δραγούμης*. «Διεπλάσθησαν δὲ αἱ τρεῖς μερίδες ἐπὶ Κυβερνήτου...» (Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, Ἐν Ἀθήναις 1879, τ. Α', σ. 296). Βλ. *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀδήλου κ.λπ., ἔνθ' ἀν., σ. 7-8).

Όλες αὐτὲς οἱ συσσωρευμένες δυνατότητες θὰ χαθοῦν ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῶν προμελετημένων ἀντιδράσεων καὶ τῶν διαλυτικῶν ἐπεμβάσεων τῶν εὐρωπαϊκῶν ναυτικῶν Δυνάμεων ποὺ εἶχαν ἀντιληφθῆ τί ρόλο θὰ μποροῦσε νὰ παίξη στὴ μεσογειακὴ οἰκονομία ἕνας ἐλεύθερος ἐθνικὰ καὶ μὲ δημοκρατικοὺς θεσμοὺς πλαισιωμένος ναυτικὸς λαός[1].

«Ὁ προσανατολισμὸς στὸ ἐμπόριο», γράφει ὁ Hobhouse, «ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ ἔθνους, χάρη στὴν τοπογραφία τῆς χώρας καὶ τὰ διάφορα προϊόντα της, ἀναγκάζει ὅλους σχεδὸν τοὺς Ἕλληνες τῶν νησιῶν καὶ πολλοὺς κατοίκους τῶν ἠπειρωτικῶν περιοχῶν νὰ στρέφωνται πρὸς τὴ θάλασσα, τουλάχιστον σὲ μιὰ περίοδο τῆς ζωῆς τους. Προσοδοφόρο ἐμπόριο διεξάγεται μὲ ἀναρίθμητα καράβια ἀνάμεσα στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὰ τὰ καράβια ποὺ ὀνομάζονται «βολίκ» ἔχουν πλώρη καὶ πρύμη ἀνασηκωμένες καὶ κοντόχοντρο ἄλμπουρο. Τὰ εἶδα, ὁλόκληρα σμάρια, καθὼς ξεπετάγονταν σὲ μιὰ ὥρα δυνατῆς φρεσκαδούρας καὶ ταχύτατου ρεύματος ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ Ἑλλήσποντου μὲ τὰ μπαμπακερὰ πανιά τους ποὺ στραφτάλιζαν στὸ ἡλιοβασίλεμα, πάνω στὰ σκοτεινὰ νερά. Ἀρμένιζαν χωρὶς χάρτη, χωρὶς κουμπάσο, ὅπως παλιά, μὲ μοναδικὸ προσανατολισμὸ τὶς ἀκτὲς καὶ τὰ ἀκρωτήρια.

Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες, συνεχίζει ὁ Hobhouse, εἶχαν ἐξοικειωθῆ στὸ χειρισμὸ καὶ τῶν μεγαλύτερων καραβιῶν, ἀκόμα καὶ τῶν πλοίων τῶν εὐρωπαϊκῶν ναυπηγείων. Ἡ ναυτιλία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας βρισκόταν στὰ χέρια τους, γιατὶ μόνο τὰ πολεμικὰ εἶχαν Τούρκους κυβερνῆτες. Μεγάλα ἑλληνικὰ ἐμπορικὰ καράβια ταξίδευαν ὣς τὴν Ἀμερικὴ καὶ τὶς Δυτικὲς Ἰνδίες. Κάπου-κάπου πραγματοποιοῦσαν μεταφορὲς καὶ στὴν Ἀγγλία.

Οἱ Ὑδραῖοι – ναυπηγοῦσαν συνήθως τὰ καράβια τους στὸ Φιοῦμε – ἦταν οἱ πιὸ ἔμπειροι Ἕλληνες ναυτικοί. Μὲ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο συγκέντρωσαν πολὺ πλοῦτο καὶ ἐξαγόρασαν ἀπὸ τὴν Πύλη τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγουν ἐλεύθερα τὴ διοίκησή τους. Αὐτὸ τὸ προνόμιο ἐφαρμόστηκε τὸ 1810, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν Ἅλωση[2]. «Τὰ καράβια τους εἶναι ὁπλισμένα μὲ δέκα ὣς δώδεκα

---

1. Οἱ δυνατότητες τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ θὰ ἀποκαλυφθοῦν ἀργότερα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ξεσηκωμοῦ. Ἔγραφε τὸ 1825 ἡ Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος στὸ φύλλο τῆς 28 Δεκεμβρίου: «Ὅλον τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὴν Εὐρώπην ἀποθνήσκει ἂν οἱ Ἕλληνες ὑποπέσουν πάλιν εἰς τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν. Ὅλον τὸ ἐμπόριον διενεργεῖται ἀπὸ τοὺς φιλοπόνους καὶ φιλεμπόρους Ἕλληνας καὶ ἂν οὗτοι δὲν ὑπάρξουν πῶς θὰ διενεργῆται τὸ ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Εὐρώπης;»

2. Δὲν εἶναι ἀκριβεῖς οἱ πληροφορίες τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ. Ἐλεύθερη ἐκλογὴ διοικήσεων στὴν Ὕδρα δὲν ἔγινε ποτὲ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ ἐπίτροποι ἢ προεστοὶ ποὺ κυβερνοῦσαν τὸ νησὶ δὲν ἐκλέγονταν ἀπὸ τὸ λαό. Ἀναδεικνύονταν πάντοτε ἀπὸ τοὺς πλούσιους, τοὺς μεγαλονοικοκυραίους σὲ εἰδικὲς συνελεύσεις. Σ' αὐτὲς τὶς συνελεύσεις ἔπαιρναν μέρος καὶ οἱ καπεταναῖοι, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐπηρεάζουν τὴν ἐκλογὴ γιατὶ ἦταν ἐξαρτημένοι

μικρὰ κανόνια καὶ μὲ μουσκέτα γιὰ τὸ πλήρωμα. Στὰ ἑλληνικὰ λαϊκὰ τραγούδια οἱ Ὑδραῖοι παρουσιάζονται τόσο ἀτρόμητοι στὴ θάλασσα ὅσο οἱ Σουλιῶτες στὴ στεριά. Οἱ Σπέτσες πάλι διαθέτουν τὸ λιγώτερο ἑξήντα μεγάλα καράβια ποὺ καλύπτουν κυρίως τὶς μεταφορὲς σταριῶν ἀπὸ τὸ Μωριὰ στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴ νότια Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία. Εἶναι τὸ δεύτερο σὲ ἰσχὺ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ ναυτικὸ μετὰ τὴν Ὕδρα»[1].

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε ὁ Hobhouse ὑπολογίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν σὲ πενήντα τουλάχιστον χιλιάδες. Μὲ λίγη ἐκπαίδευση θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ κάθε ναυτικὴ ὑπηρεσία. «Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἂν ἀπασχοληθοῦν ἀπὸ μιὰ εὐρωπαϊκὴ Δύναμη θὰ ἐξαφανιστοῦν ὅλες οἱ ἀδυναμίες τοῦ χαρακτήρα τους»[2].

Στὶς 4 Μαρτίου οἱ δύο Ἄγγλοι περιηγητὲς ἐπιβιβάζονται σ' ἕνα ἀγγλικὸ πολεμικὸ στὸν Πειραιά, διασχίζουν τὸ Αἰγαῖο καὶ φτάνουν στὴ Σμύρνη. Εἶναι τὸ σημαντικώτερο ἐμπορικὸ κέντρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, γράφει ὁ Hobhouse, καὶ ὑπολογίζει τὸν πληθυσμό της σὲ 150.000 κατοίκους.

«Στοὺς στενοὺς δρόμους τῆς πολιτείας καὶ κυρίως στὸ παζάρι καὶ στὸ μπεζεστένι – νεόχτιστα καὶ ἐπιβλητικὰ κτίρια – ὁ συνωστισμὸς τοῦ πλήθους εἶναι μερικὲς μέρες τόσο ἔντονος ποὺ δὲν μπορεῖς νὰ περάσης. Καὶ ἡ ἀσφυκτικὴ πίεση μεγαλώνει ἀπὸ τὶς καμῆλες ποὺ σὲ σειρὲς ἀπὸ ἑκατὸ καὶ διακόσιες, μὲ ἐπικεφαλῆς ἕνα γάϊδαρο, κινοῦνται ἀργὰ-ἀργὰ ἢ στέκουν καταμεσὶς στὸ δρόμο δημιουργώντας φραγμὸ γιὰ τοὺς διαβάτες».

Στὴν Κωνσταντινούπολη πέρασε ἀπὸ τὸν τόπο τῶν ἐκτελέσεων ποὺ ἀποφασίζονταν ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασά. Ἦταν ἕνα πλάτωμα κοντὰ στὸ μουράγιο τῶν καλιοτζήδων. Οἱ μελλοθάνατοι ὑποχρεώνονταν νὰ γονατίσουν καὶ ὁ δήμιος τοὺς ἀποκεφάλιζε μ' ἕνα κοντόσπαθο ἢ μ' ἕνα πλατὺ μαχαίρι. Μερικὲς φορὲς δὲν ἦταν ἀρκετὸ ἕνα χτύπημα γιὰ τὴν καρατόμηση. Ὅταν ἡ ἐκτέλεση γινόταν μυστικὰ προτιμοῦσαν τὸ στραγγαλισμό. Μερικὲς φορὲς ἀπαγχόνιζαν τὸν κατάδικο ἀπὸ ἕνα καρφὶ ποὺ ἔμπηγαν στὸν τοῖχο. Τὰ ἐπίσημα πρόσωπα στραγγαλίζονταν πρῶτα κι' ὕστερα ἀπαγχονίζονταν. Ὁ Hobhouse εἶδε ἕναν κρεμασμένο.

οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἀρχόντων (*Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἱστορία τῆς Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, τ. Α', σ.44). Κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία, μάλιστα, ποὺ ἀναφέρει ὁ Hobhouse, εἶχε καταλυθῆ καὶ τὸ δικαίωμα τῶν Ὑδραίων νὰ ἐκλέγουν τὴ διοίκησή τους. Τὸ 1802 διορίστηκε ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ μπὰς κοτζάμπασης τῆς Ὕδρας ὁ τουρκόφιλος Γ. Βούλγαρης. Ἡ δικτατορία του κράτησε δέκα χρόνια. Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Βούλγαρη (1812) ὁ καπουδὰν πασὰς διόρισε κοτζάμπαση τὸν Νικ. Κοκοβίλια ποὺ θὰ παραμείνη στὴ διοίκηση ὡς τὸν ξεσηκωμό. Στὴν πραγματικότητα ὅμως κυβερνοῦσε τὴν Ὕδρα ὁ Λάζαρος Κουντουριώτης (ἔνθ' ἀν., σ. 71).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 13.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 14-15. Ὁ Hobhouse, ὁ κατοπινὸς πολιτικός, βλέπει τοὺς Ἕλληνες ναυτικοὺς σὰν μελλοντικοὺς μισθοφόρους τῆς πατρίδας του στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

Τὸ κορμὶ ἦταν σκεπασμένο ἀλλὰ τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια ἀκάλυπτα. Φαίνονταν τὰ σημάδια ἀπὸ τὰ βασανιστήρια, κάψιμο καὶ χτυπήματα. Τὸ κεφάλι τοῦ κρεμασμένου εἶχε τοποθετηθῆ ἀνάμεσα στὰ σκέλια του. Ἦταν ἡ ἔσχατη ἐκδήλωση ἐξευτελισμοῦ ποὺ ἐφαρμοζόταν μόνο στοὺς ραγιάδες. Τὸ κεφάλι τῶν Τούρκων ποὺ ἀποκεφάλιζαν τὸ τοποθετοῦσαν στὴ μασχάλη. Τὸ πτῶμα ποὺ εἶδε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἦταν ἑνὸς κοτζάμπαση ἀπὸ τὰ Τρίκαλα ποὺ κατηγορήθηκε γιὰ παροχὴ ἐφοδίων στοὺς Ρώσους. Ἀλλὰ ὅπως πληροφορήθηκε τὸ ἔγκλημά του ἦταν τὰ πλούτη του. Εἶχε δυὸ τρία καλὰ ἐμπορικὰ καράβια ποὺ τὰ ὀρέχτηκε ὁ καπουδὰν πασάς[1].

Στὶς 14 Ἰουλίου οἱ δύο περιηγητὲς μπαρκάρησαν σὲ ἀγγλικὴ φρεγάτα γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς. Ὁ Byron βγῆκε στὴ Τζιὰ καὶ ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα, ὁ Hobhouse συνέχισε τὸ ταξίδι πρὸς τὴ Μάλτα.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 280.

Ο ΒΕΛΗ ΠΑΣΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΝΙΑΤΕΣ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ χῶρος βρίσκεται σὲ μόνιμη ἀναστάτωση κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Ἡσύχασε ὁ Μωριὰς μὲ τὸ χαλασμὸ τῶν Κλεφτῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1806 ἀλλὰ ὁ νέος ρωσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1806-1812, ἡ συνθήκη τοῦ Τίλσιτ ποὺ ξανάφερε τὸ 1807 τοὺς Γάλλους στὰ Ἑπτάνησα καὶ ἡ εναλλαγὴ τῶν συμμαχιῶν κρατοῦν σὲ ἐρεθισμὸ τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς σ' ὁλόκληρο τὸ εὐρωπαϊκὸ τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἑλληνικὰ μισθοφορικὰ στρατιωτικὰ τμήματα πολεμοῦν γιὰ λογαριασμὸ πότε τῶν Ρώσων, πότε τῶν Γάλλων. Οἱ ἁρματολοὶ γίνονταν πειρατὲς καὶ οἱ πειρατὲς κουρσάροι, ἀνάλογα μὲ τὶς μεταβολὲς ποὺ σημειώνονταν στὶς σχέσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Γάλλοι, Ρῶσοι καὶ Ἄγγλοι ἐκμεταλλεύονται τὶς ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων γιὰ ἐξωτερικὴ ἐπέμβαση καὶ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση, στρατολογοῦν ὀπαδούς, προετοιμάζουν ἐξεγέρσεις, δίνουν ὑποσχέσεις, πάντοτε γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν δικῶν τους συμφερόντων. Μερικοὶ πράκτορες τῶν τριῶν ἐθνῶν ταξιδεύουν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, σφυγμομετροῦν, συγκεντρώνουν πληροφορίες, βολιδοσκοποῦν.

Τέλη 1810 ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Ναπολέοντα στὴν Κωνσταντινούπολη, Latour-Maubourg, ἔστειλε στὸ Μωριὰ τὸν J. Trullet μὲ ἐντολὴ νὰ μελετήση τὴν πολιτικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχή, μιὰ περιοχὴ ποὺ θὰ μποροῦσε ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ νὰ γίνη ἑστία πολεμικῆς ἀναταραχῆς. Ὁ Trullet, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν εὐόδωση τῆς ἀποστολῆς του θὰ διοριστῆ πρόξενος τῆς Γαλλίας στ' Ἀνάπλι [1], περιηγήθηκε τὸ Μωριά, ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ Ἕλληνες καὶ Τούρκους καὶ συγκέντρωσε στοιχεῖα μὲ ζῆλο καὶ εὐσυνειδησία. Οἱ πληροφορίες του εἶναι πολυσήμαντες γιατὶ ἀποτελοῦν καρπὸ ὑπεύθυνης ἀποστολῆς, ὅπως τοῦ Ἄγγλου πράκτορα περιηγητῆ Leake. Στὴν ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε στὸν προϊστάμενό του περιγράφει τὴν ἀπέραντη δυστυχία τοῦ λαοῦ τοῦ Μωριᾶ καὶ διαπιστώνει ὅτι οἱ Ἕλληνες περίμεναν μὲ ἀγωνία ἕναν ἐλευθερωτή [2].

---

1. Ὁ Trullet ἔμεινε στ' Ἀνάπλι ὡς τὸ 1815. Τὸν ἀντικατέστησε ὁ Bouchet Sainte André ὡς τὸ 1824 (*Auguste Boppe*, Le consulat général de Morée et ses dépendances [Athènes, Coron, Modon, Napoli de Romanie, Patras, Arta]. Revue des études grecques, XX [1907], σ. 34).

2. *Jean Savant*, Napoléon et la libération de la Grèce, L'Héllenisme Contemporain, τ. Ε' (1951), σ. 66. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Ναπολέων δὲν ζύγωσε ποτὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων. Ἴσως πρὶν ἀπὸ τὴν προσχώρηση τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' στὸ συνασπισμὸ ἐναντίον τῆς Γαλλίας νὰ ἀντιμετώπιζε τὴν εἰσβολὴ στὴν Ἑλλάδα, ὄχι φυσικὰ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή της, ἀλλὰ μέσα στὰ πλαίσια τῶν σχεδίων γιὰ μονόπλευρη προσάρτηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ γιὰ διαμελισμὸ καὶ διανομὴ ἀνάμεσα στὶς Δυνάμεις ποὺ ὀρέγονταν τὴν πλούσια λεία. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ὁ Ναπολέων ἔσπευσε νὰ συνεργασθῆ μὲ τὸ σουλτάνο καὶ νὰ τὸν πείση διαμέσου τοῦ πρεσβευτῆ στὴν Πόλη Sebastiani

Τὸ πασαλίκι τοῦ Μωριᾶ βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1807 στὰ χέρια τοῦ Βελήπασα, τοῦ δευτερότοκου γιοῦ τοῦ 'Αλῆ. Οἱ πληροφορίες τοῦ πράκτορα-περιηγητῆ φωτίζουν τὴν προσωπικότητα τοῦ Βελῆ καὶ ἐξηγοῦν μιὰ σειρὰ γεγονότα ποὺ σημειώθηκαν στὸ Μωριὰ στὰ χρόνια τῆς τυραννίας του καὶ παρουσιάζονται κάτω ἀπὸ διαφορετικὸ πρίσμα σὲ διάφορες ἑλληνικὲς ἱστορικὲς πηγές.

«Ταξίδεψα σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριά. Πῆγα στὰ Καλάβρυτα, στὴν Τριπολιτσά, στὸ Ἄργος. Πέρασα ἀπὸ πολλὰ χωριά. Κουβέντιασα μὲ ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ καὶ μὲ τοὺς προεστούς[1]. Ἦρθα σ' ἐπαφὴ μὲ Τούρκους. Ἦταν ἕνα ταξίδι ὄχι χωρὶς κινδύνους. 'Απὸ τότε ποὺ ἔφυγε ὁ Βελῆς[2] ἡ ληστεία ξαναφάνηκε στοὺς δρόμους. Οἱ ληστὲς εἶναι ἐξαθλιωμένοι ἄνθρωποι ποὺ ἐξ αἰτίας τῶν καταπιέσεων ἔφτασαν στὴν ἔσχατη φτώχεια καὶ ἀπελπισία».

νὰ κηρύξη τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ τσάρου. 'Απὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ ὁ Ναπολέων θὰ ἐγγυηθῆ τὴν ἀκεραιότητα τῆς Τουρκίας μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν ἀναχαίτιση κάθε ρωσικῆς πρωτοβουλίας νοτιώτερα ἀπὸ τὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Οὐσιαστικὰ ἡ ὑπόθεση τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας δὲν εἶχε ποτὲ καὶ καμμιὰ θέση στὴ σκέψη του. Ἄλλωστε, ἀμέσως μετὰ τὴν αὐτοκρατοροποίησή του ἐκδήλωσε τὴν ἀπέχθειά του γιὰ κάθε ἐπαναστατικὸ κίνημα. 'Η ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων ποὺ εἶχε διακηρύξει ἡ Γαλλικὴ 'Επανάσταση ἔγινε ράκος. 'Ο Ναπολέων δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴ διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, δὲν τοῦ χρειαζόταν ἡ 'Ελλάδα— μόνο μπελάδες θὰ τοῦ δημιουργοῦσε. Αὐτὰ εἶπε στὸν πρεσβευτὴ τοῦ τσάρου στὸ Παρίσι Τολστόη (*Albert Vandal*, Napoléon et Alexandre 1er..., τ. Α', σ. 199). Φοβόταν πὼς οἱ Ἄγγλοι θὰ πραγματοποιοῦσαν ἀπόβαση στὸ Μωριά, ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε στὴν 'Ισπανία. Θὰ δεχόταν ἴσως τὴν ἀπελευθέρωση τῶν 'Ελλήνων ἂν ἡ Ρωσία συμφωνοῦσε νὰ περιορισθῆ στὴ Μολδοβλαχία καὶ νὰ μὴ διεκδικήση κανένα ἄλλο ἐδαφικὸ κέρδος στὴ Βαλκανική. 'Αλλὰ οἱ Ρῶσοι διεκδικοῦσαν τὸ Βόσπορο καὶ τὰ Δαρδανέλλια. Μέσα στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ὁ ὑπουργὸς 'Εξωτερικῶν Champagny ἔδωσε τὸ 1808 στὸν ἐπιτετραμμένο τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη Latour-Maubourg τὴν περίφημη φόρμουλα: «'Η Γαλλία παραμένει προσηλωμένη στὰ συμφέροντα τῆς Τουρκίας καὶ εἶναι ἀποφασισμένη νὰ τὴν ὑπερασπίση σὲ κάθε περίπτωση». Καὶ τὸ 1809 ἀπὸ τὴ Βιέννη: «Δὲν θέλει (ὁ Ναπολέων) νὰ ἔλθη σὲ ρήξη μαζί της (μὲ τὴν Τουρκία) καὶ ἐπιθυμεῖ τὴ διατήρηση αὐτῆς τῆς (ὀθωμανικῆς) αὐτοκρατορίας» (*Jean Savant*, ἔνθ' ἀν., τ. ΣΤ', σ. 118-121). Τὸν ἴδιο ζῆλο ἔδειξαν καὶ οἱ Ἄγγλοι γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴν ἀκεραιότητα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. 'Ακόμα καὶ δάνειο προθυμοποιήθηκαν νὰ χορηγήσουν στὴν Τουρκία. 'Η κυβέρνηση τοῦ Γεωργίου Γ' δέχτηκε νὰ καταβάλη στὸν Μαχμοὺτ ἕνα ἑκατομμύριο στερλίνες. Τὸ ποσὸ θὰ καλυπτόταν ἀπὸ ἐξαγωγὲς τουρκικῶν προϊόντων: ξυλείας, δημητριακῶν καὶ χαλκοῦ. Τὰ ἐμπορεύματα αὐτὰ θὰ παραδίνονταν στὸν ἀγγλικὸ στόλο τῆς Μεσογείου. 'Αλλὰ ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἀργοκίνητοι καὶ δὲν προχωροῦσαν στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν δυνατοτήτων ἐξαγωγῆς αὐτῶν τῶν εἰδῶν οἱ διαπραγματεύσεις σταμάτησαν καὶ ἡ δανειοδότηση ναυάγησε (*Charles Morawitz*, Les finances de la Turquie, Paris 1902, σ. 14-15).

1. Ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς πληροφοριοδότες του ἦταν ὁ γαλλόφιλος ἔμπορος Δημήτρης Δανόπουλος, ἄνθρωπος τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Βελήπασα, ἐγκατεστημένος εἴκοσι χρόνια στὸ Μωριά.

2. 'Ο Βελῆς εἶχε ἐκστρατεύσει μὲ ἐντολὴ τῆς Πύλης στὸ Δούναβη ἐπικεφαλῆς ἑνὸς σώματος 15.000 ἀνδρῶν. Σύμφωνα μὲ τὰ χρονολογικὰ ἐνθυμήματα τοῦ Ρήγα Παλαμήδη ἡ ἀναχώρηση τοῦ πασᾶ ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ ἔγινε στὶς 8 'Απριλίου 1811.

'Ο Trullet διαπίστωσε ὅτι ὁλόκληρος ὁ Μωριὰς εἶχε ξεσηκωθῆ ἐναντίον τοῦ Βελῆ. Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες, ἀρχοντολόϊ καὶ λαός, ὅλοι συμφωνοῦσαν πὼς ἂν ἔμενε ὁ πασὰς στὸν τόπο τους ἕναν ἀκόμα χρόνο μὲ τὰ στρατεύματά του, δὲν ὑπῆρχε ἄλλη σωτηρία ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ μετανάστευση.

«Γιὰ νὰ καταλάβετε σὲ ποιὰ κατάσταση ἔφτασε ὁ λαός, ἀρκεῖ νὰ σᾶς πῶ ὅτι οἱ πιὸ ἐξαθλιωμένοι χωριάτες, οἱ ἀνέστιοι, ποὺ ζοῦν «μεροδούλι μεροφάϊ», πληρώνουν φόρο 100 πιάστρα. Ὅσοι ἔχουν μιὰ καλύβα ἢ ἕνα κομμάτι γῆς 360-400 πιάστρα. Οἱ ἰδιοκτῆτες, ἀπὸ 10.000 πιάστρα ὣς πέντε ἢ ἔξη πουγγιά»[1].

Ἡ μεγάλη συμφορὰ ὡστόσο ἦταν οἱ ἀβανιὲς ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἰδιῶτες, Ἕλληνες ἢ Τοῦρκοι ἀδιάφορο, ὅταν εἶχαν κάποια διαφορὰ ἀνάμεσά τους. Γιὰ κάθε τέτοια περίπτωση ἐκβιασμοῦ χαρατσώνονταν μὲ 50 - 150.000 πιάστρα. Καμμιὰ πόλη ἢ χωριὸ τοῦ Μωριᾶ δὲν γλύτωνε ἀπὸ τὴν ἀβανιά. Οἱ προεστοὶ τῆς Καλαμάτας, ὕστερα ἀπὸ μιὰ διένεξη ἀνάμεσά τους, πλήρωσαν 60 πουγγιά. Μιὰ διαφορὰ γιὰ ἑξήντα παράδες στοίχισε χίλια πιάστρα σ' ἐκεῖνον ποὺ διεκδίκησε τὸ ποσὸ διαμέσου τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας. Κάποιος Σεϊφουλλὰχ ἀγάς, ἐπειδὴ ἦταν πλούσιος, ἔπεσε θύμα ἀβανιᾶς κι' ἔχασε 300 πουγγιά.

Αὐτὲς οἱ καταπιέσεις, γράφει ὁ Trullet, διαμόρφωσαν τρία πολιτικὰ ρεύματα: 1. Τοῦ μωραΐτικου ἑλληνισμοῦ, 2. Τῶν προεστῶν καὶ τῶν πλουσίων καὶ 3. Τῶν Ὀθωμανῶν.

«Ὁ λαὸς ζητάει ἐλευθερωτή, ὅποιος κι' ἂν εἶναι. Οἱ προεστοὶ τὸν θέλουν Ρῶσο. Ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς Γάλλους θὰ ἦταν εὐχαριστημένοι. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἄγγλους θὰ τοὺς ἀνέχονταν ἀλλὰ δὲν θὰ τοὺς ὑποστηρίξουν γιατὶ δὲν πιστεύουν πὼς θὰ μπορέσουν νὰ κρατηθοῦν σ' αὐτὴ τὴν περιοχή».

Ἀκόμα καὶ οἱ πλούσιοι Τοῦρκοι, οἱ λιγώτερο φανατικοί, ζητοῦσαν ἀλλαγή. Τὴ θεωροῦσαν μάλιστα ἀναπόφευκτη. Ἀπεχθάνονταν τοὺς Ρώσους, δὲν τοὺς ἤθελαν γιὰ ἀφεντικά. Προτιμοῦσαν τοὺς Ἄγγλους παρὰ τοὺς Γάλλους, «ἐπειδὴ οἱ Ἄγγλοι εἶναι πλούσιοι». Μόνο οἱ ἀμαθεῖς, φανατισμένοι φτωχομουσουλμάνοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ μείνουν τὰ πράγματα ὅπως εἶχαν, «ν' ἀλλάξη μονάχα ὁ πασάς, νἄρθη ἕνας λιγώτερο ἄπληστος, ποὺ ν' ἀνέχεται τὶς αὐθαιρεσίες τους καὶ τὸ δεσποτισμὸ ποὺ ἀσκοῦν πάνω στοὺς Ἕλληνες».

Ὁ Γάλλος πράκτορας διαπίστωσε πὼς οἱ Ἕλληνες ἦταν ὥριμοι γιὰ ἐπανάσταση κι' ὅτι ἐναπόθεταν τὶς ἐλπίδες τους γιὰ συμπαράσταση στὴ Γαλλία καὶ ὄχι στὴ Ρωσία. Τὸν προσανατολισμὸ αὐτὸ ἀποδίδει στοὺς ὑπολογισμοὺς καὶ

---

1. Γιὰ τὴν καταπίεση καὶ τὴ διαφθορὰ ποὺ ἀφάνιζαν τὸ Μωριὰ στὰ χρόνια τοῦ Βελήπασα μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἀνώνυμος χρονογράφος τοῦ χειρογράφου τοῦ Πειραιᾶ: «Ὁ μικρὸς λαὸς κατετυραννεῖτο διότι ἐθησαύριζον οἱ ἄρχοντές του ἀπὸ τοῦ Βελῆ μέχρι τοῦ τελευταίου ταχσιλδάρη... εἰς τὴν Αὐλὴν δὲν ἔβλεπέ τις σχεδὸν ἄλλο ἢ τρυφήν, ἀσέλγειαν, ἀσωτεῖαν, κολακεῖαν, προδοσίαν καὶ παρασίτους. Ὁ Τοῦρκος ἐπρόδιδε τὸν Χριστιανὸν καὶ ὁ Χριστιανὸς τὸν Τοῦρκον, οἱ ἱερεῖς τοὺς καλογήρους καὶ αὐτοὶ τοὺς ἱερεῖς».

τὶς σταθμίσεις τῶν Ἑλλήνων ἡγετῶν: τί θὰ κερδίσουν καὶ τί θὰ χάσουν στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη περίπτωση; Ἕνας ἀπὸ τοὺς Μωραΐτες προεστοὺς τοῦ εἶπε ὅτι ἂν οἱ Ἄγγλοι ἀποφάσιζαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Πελοπόννησο θὰ ἔβρισκαν βοήθεια μονάχα ἀπὸ μερικοὺς Μανιάτες καὶ ἀπὸ ἐκείνους πού, μὴ ἔχοντας νὰ χάσουν τίποτα, εἶναι πρόθυμοι νὰ πουληθοῦν σ' ὅποιον πληρώνει περισσότερα ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν ἐγκαταλείψουν στὴ δύσκολη στιγμή.

Ὁ Trullet, πάντως, εἶναι βέβαιος πὼς ὅλοι οἱ προεστοί, ἀκόμα καὶ ὁ πανίσχυρος Σωτηράκης Λόντος, ποὺ κυβερνοῦσε οὐσιαστικὰ τὸ Μωριά, ἐπιθυμοῦσαν, παρὰ τὰ προνόμιά τους, ἀλλαγή. «Ἐπιφορτισμένοι, ὅπως εἶναι, μὲ τὴν κατανομὴ τῶν φόρων καὶ τῶν κάθε λογῆς τακτικῶν καὶ ἔκτακτων ἐπιβαρύνσεων, ὄχι μόνο ἐπαυξάνουν τὶς εἰσφορὲς τῶν φορολογουμένων ἀλλὰ καὶ φροντίζουν νὰ καρπωθοῦν ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς φόρους. Κι' αὐτὸ δὲν εἶναι διόλου δύσκολο γιατὶ ἔχουν ἐξασφαλίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς ἐξουσίας καὶ γιατὶ δὲν λογοδοτοῦν διόλου στοὺς φορολογουμένους. Τὰ ραβδιὰ εἶναι πάντοτε ὑψωμένα καὶ οἱ φυλακὲς ἀνοιχτὲς γιὰ κείνους ποὺ θὰ ἀποτολμοῦσαν νὰ ζητήσουν λογοδοσία ἢ νὰ ἀρνηθοῦν τὴν καταβολὴ τῶν αὐθαίρετων ἐπιβαρύνσεων».

Ἀλλὰ ἀφοῦ ἀπολάμβαναν τόσα προνόμια κι' ἦταν ἀνεξέλεγκτοι γιατί ἐπιθυμοῦσαν ἀλλαγή; Ἐξηγεῖ ὁ Γάλλος πράκτορας: Πρῶτα-πρῶτα γιατί, καθὼς ἦταν πλούσιοι, ὑποχρεώνονταν, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἀπληστία τοῦ πασᾶ, ποὺ δὲν ἀνεχόταν καθυστέρηση πέρα ἀπὸ δέκα μέρες, νὰ καταβάλουν οἱ ἴδιοι τοὺς φόρους, τῶν τεχνιτῶν τουλάχιστον, ποὺ δυσκολεύονταν νὰ τηρήσουν τὶς προθεσμίες. Καὶ μ' ὅλο ποὺ αὐτὴ ἡ διευκόλυνση γινόταν μὲ μορφὴ τοκογλυφικοῦ δανείου ἡ ἀποπληρωμὴ τοῦ χρέους ἦταν δύσκολη καθὼς ὅλο καὶ νέες ἐπιβαρύνσεις ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν στὶς παλιὲς ὑποχρεώσεις.

Ὁ δεύτερος λόγος ποὺ ἐπιθυμοῦσαν τὴν ἀλλαγή, γράφει ὁ Trullet, ἦταν τὸ ἄδηλο μέλλον. Καθὼς πρόβλεπαν πὼς θὰ ξεσπάση ἐπανάσταση στὴν ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἀνησυχοῦσαν μήπως χάσουν τὶς προκαταβολές. Ἡ νέα ἐξουσία θὰ ζητοῦσε νὰ ἐλέγξη τοὺς λογαριασμοὺς καὶ θὰ ἀρνιόταν τὴν ἐξόφληση τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ Δημοσίου. Κι' ὁ τρίτος λόγος: «Παρ' ὅλα τὰ προνόμια ποὺ ἀπολαμβάνουν κάτω ἀπὸ τὸ σημερινὸ δεσποτικὸ καθεστὼς ἀντιμετωπίζουν καὶ οἱ ἴδιοι τὴν ἀπειλὴ τῆς ἀβανιᾶς ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς καταστρέψη ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη»[1].

Ὁ Trullet εἶχε στὰ Καλάβρυτα συνομιλία μὲ τὸν κοτζάμπαση Σωτηράκη Λόντο. «Ὑπὸ τὸν Βελήπασα ὁ Λόντος ἔπαιξε καὶ παίζει σπουδαῖο ρόλο καὶ ἀσκεῖ μεγάλη ἐπιρροὴ σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριά[2]. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη τὸ ἀξίζει γιατί, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι ὁ πιὸ εὐφυής, ὁ πιὸ καλλιεργημένος κι' ὁ πιὸ ἐπιδέξιος ἀπὸ ὅσους γνώρισα σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Ἀλλὰ αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ ἱκανότητες τὸν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 66-69.

2. Ἡ δύναμη καὶ ἐπιρροὴ τοῦ Σωτηράκη Λόντου κορυφώθηκε στὴν ἐποχὴ ποὺ τοπο-

ἔκαναν νὰ περιφρονῇ, ἀκόμα καὶ νὰ φοβᾶται, τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ποὺ τὸν θεωρεῖ συνεργάτη τοῦ δυνάστη καὶ συνυπεύθυνο γιὰ τὰ δεινά του. Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μας στὴν Πάτρα ἔμαθα πὼς εἶναι ἔνθερμος φίλος τῶν Ἄγγλων, τουλάχιστον συμπαθεῖ τὴ σημερινὴ βρεταννικὴ κυβέρνηση. Ἐκεῖνο ποὺ μπόρεσα νὰ παρατηρήσω εἶναι ὅτι σκέπτεται ὅπως οἱ ἄλλοι προεστοὶ κι' ὅτι θέλει ν' ἀποσείση τὸ ζυγὸ τῆς σκλαβιᾶς. Ἐλπίζει πὼς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ σημερινοῦ πολέμου τῶν Ρώσων θὰ τοῦ ἐπιτρέψη νὰ θέση ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὴ χώρα. Μοῦ ἔλεγε πὼς ἂν συνεχισθῇ ἡ συμμαχία Γαλλίας καὶ Ρωσίας ὁ ἀφανισμὸς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι βέβαιος. Ἄν, ἀντίθετα, διαλυθῇ αὐτὴ ἡ συμμαχία, οἱ φτωχοὶ ἄνθρωποι θὰ χάσουν γιὰ πάντα τὴν ἐλπίδα τῆς ἐλευθερίας».

Ὁ Γάλλος πράκτορας διαπίστωσε ἀκόμα ὅτι ὁ Σωτηράκης Λόντος ἔκλινε πρὸς τὸ ἀγγλικὸ πολιτειακὸ σύστημα. Δὲν πίστευε ὅμως ὅτι οἱ Ἄγγλοι θὰ μποροῦσαν νὰ κρατήσουν τὴ χώρα ἂν ἀποφάσιζαν νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτή. Σχημάτισε ἐπίσης τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Λόντος ἦταν περισσότερο φίλαρχος καὶ φιλόδοξος παρὰ ἰδεολόγος κι' ὅτι θὰ ἄλλαζε γνῶμες, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, ἀρκεῖ νὰ ἀπαλλασσόταν ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγό.

Ὅσο γιὰ τοὺς Μανιάτες, οἱ ἀπόψεις τους ταυτίζονταν μὲ τὶς τάσεις τῶν μεγάλων λαϊκῶν μαζῶν. Ἡ Μάνη προσανατολιζόταν στοὺς Γάλλους, εἴτε ἐπειδὴ ἀπ' αὐτοὺς περίμενε τὴν ἐλευθερία της, εἴτε γιατὶ δὲν συμβιβαζόταν μὲ τὴν ἀγγλικὴ ἔπαρση.

Πληροφορήθηκε ὅτι ὁ Ἀναγνωσταρᾶς πῆγε τὸν χειμώνα τοῦ 1810 στὴ Μάνη μὲ ἐντολὴ τῶν Ἄγγλων γιὰ στρατολογία. Συγκέντρωσε κάπου 100 μισθοφόρους ἀλλὰ οἱ Ἄγγλοι ξανάστειλαν στὴ Μάνη ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς νεοσύλλεκτους. Οἱ ὑπόλοιποι λιποτάχτησαν. Φαίνεται πὼς οὔτε οἱ Μανιάτες οὔτε οἱ Ἄγγλοι ἦταν εὐχαριστημένοι. «Ἔμαθα ἀκόμα πὼς οἱ Μανιάτες εἶναι δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὸ νέο μπέη ποὺ διόρισε ὁ Βελής»[1].

Ὁ Trullet ἀπέφυγε νὰ συναντήση τὸν Βελή, γιατὶ στὴν Τριπολιτσὰ βρίσκονταν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποστολῆς του Ἄγγλοι μυστικοὶ πράκτορες. Συγκέντρωσε ὅμως πληροφορίες γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ἡγετικές του ἱκανότητες.

«Λένε πὼς ὁ Βελὴς ἔχει περισσότερο πνεῦμα καὶ ὀξυδέρκεια ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ αὐτὲς τὶς ἱκανότητες μόνο γιὰ τὴν τελειοποίηση τῆς τέχνης τῆς ὑποκρισίας. Σ' αὐτὸ τὸ ρόλο ἔχει σπουδαῖο τάλαντο. Θὰ ἦταν

θετήθηκε μόρα βαλεσὴς ὁ Βελήπασας. Ὁ σατράπης τῆς Ἠπείρου ἔδωσε εἰδικὲς ὁδηγίες στὸ γιό του σχετικὰ μὲ τὸν Σωτηράκη, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Χατζῆ-Σεχρέτης*:

Ἀκόμα 'ναν κοτζιάμπαση, ποὺ λένε Σωτηράκη,
νὰ τοῦ γλυκάνης τὴν καρδιὰ Βελῆ πασᾶ λιγάκι.
Παιδί μου, μὲ πολλὴ τιμὴ αὐτὸν νὰ τὸν ἀφήσης
σὲ κάθε χρεία τοῦ Μωριᾶ νὰ τὸν καλοκαρδίσης.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 69. Τοῦ Κωνσταντήμπεη (βλ. ἐπ.).

δύσκολο νὰ διεισδύσῃ κανεὶς στὴ σκέψη του ἂν δὲν τὴν ἀποκάλυπταν οἱ πράξεις του. Οἱ στρατιωτικές του γνώσεις δὲν ξεπερνοῦν τὶς ἱκανότητες ἑνὸς Τούρκου. Καλύτερες εἶναι οἱ γνώσεις ποὺ ἀπόχτησε στὴν πολιτική γιατί, πότε πλάϊ στὸν πατέρα του, πότε ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους πράκτορες, ποὺ πάντοτε βρίσκονται κοντά του, ἄκουσε πολλὲς φορὲς συζητήσεις γιὰ τὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ προβλήματα καὶ συμφέροντα. Εἶναι δραστήριος, αὐταρχικός, ἀπολυταρχικός, ἀλλὰ ξέρει νὰ ἐπιβάλλῃ ὑπακοὴ καὶ τρόμο χωρὶς νὰ καταφεύγῃ σὲ σκληρὰ καὶ αἱματηρὰ μέσα. Ὑποστηρίζει τοὺς καταδότες, γιατί, ὅπως διαπίστωσε, οἱ ὑπόδουλοι φοβοῦνται περισσότερο τὴν ἀπώλεια τοῦ πλούτου ποὺ ἀπόχτησαν μὲ τόσο μόχθο παρὰ τὴν κακομεταχείριση, πού, ἄλλωστε, τὴν ἔχουν συνηθίσει. Ὡστόσο, γιὰ νὰ μετριάσῃ τὴ σκληρότητα, περιποιεῖται ἐκείνους ποὺ ἀπογυμνώνει. Τοὺς προσφέρει εὐκαιρίες νὰ ξανακερδίσουν τὰ χαμένα γιὰ νὰ τοὺς ξαναγδύσῃ στὴν κατάλληλη στιγμή. Ὅλα αὐτὰ τοῦ προσδίνουν ἕνα ὕφος μετριοπάθειας ποὺ δὲν περιορίζει διόλου τοὺς καρποὺς τῆς ἀπληστίας του. Λένε πὼς δὲν ἔχει ἐκτελέσει κανέναν στὸ Μωριά. Ἐπιβάλλει ἐπίσης σκληρὴ πειθαρχία στὸ στρατό του.

»Ἔχει ἀδυναμία στὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν πολυτέλεια καὶ κυρίως στὶς ἀπολαύσεις. Γι' αὐτὲς τὶς ἀπολαύσεις δὲν τσιγγουνεύεται οὔτε πλούτη οὔτε ὑγεία. Οἱ διάφορες ὀρέξεις του τὸν καθιστοῦν ταυτόχρονα γενναιόδωρο καὶ ἄπληστο. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀδυναμία του στὶς ἡδονὲς πληροφορήθηκα ὅτι ἔχει μεταβάλει τὴν Τριπολιτσὰ σὲ πορνεῖο. Δὲν σέβεται οὔτε τὰ τείχη τῶν χαρεμιῶν, οὔτε τὰ ταπεινὰ καταφύγια τῆς σεμνότητας. Αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ ἔχει κατὰ πολὺ συντελέσει στὴν καλλιέργεια τῆς ἀντιπάθειας ἐναντίον του»[1].

Ὁ Βελής, γράφει ὁ Γάλλος πράκτορας, φιλοδοξεῖ νὰ γίνῃ καπουδὰν πασάς, Μεγάλος Βεζύρης, ἴσως καὶ σουλτάνος[2].

Ὁ Trullet συγκέντρωσε πληροφορίες καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ τῶν Ἄγγλων στὸ Μωριά. Εἶχαν ὁπωσδήποτε βλέψεις καὶ σχέδια. Σὲ περίπτωση ποὺ θὰ ἐκδιώκονταν ἀπὸ τὴ Σικελία θὰ ἔσπευδαν νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτὴ τὴν περιοχή. Εἶχαν κιόλας στείλει μηχανικοὺς γιὰ νὰ μελετήσουν τὴ διάνοιξη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου. Αὐτὸ τὸ ἔργο θὰ καθιστοῦσε ἀπρόσβλητο τὸ Μωριὰ καὶ θὰ διευκόλυνε τὸ πέρασμα τῶν ἀγγλικῶν καραβιῶν ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ στὸ Σαρωνικό,

---

1. Στὶς ἴδιες διαπιστώσεις προβαίνει καὶ ὁ Γάλλος συνταγματάρχης *Guillaume de Vaudoncourt*, ποὺ γνώρισε κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀληπασάδικη «δυναστεία». Ὁ Βελής, γράφει ὁ *Vaudoncourt*, εἶναι παραδόπιστος, ὕπουλος καὶ δόλιος σὰν τὸν πατέρα του. Οἱ μεγαλύτερες ἔγνοιες του: ἡ πολυτέλεια καὶ οἱ ἀπολαύσεις (Memoirs on the Ionian Islands..., London 1816, σ. 299-300). Καὶ ὁ *Ἀμβρ. Φραντζῆς*: «Ὁ Βελῆ πασᾶς ἦτο χαρίεις καὶ εὐπρόσιτος, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας ἄσωτος, θηλυμανὴς καὶ ἀρρενομανής» (Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1839, τ. Α', σ. 46 σημ. 1).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 69-70. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὔνοια τοῦ Σελὶμ εἶχε ἐπιδιώξει νὰ παντρευτῇ τὴν ἀδερφή του Χαντιτζὲ σουλτάνα.

ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὶς σημερινὲς συνθῆκες, ὁ ἀγγλικὸς στόλος δὲν θὰ διακινδύνευε τὴν εἴσοδο στὸν Κορινθιακὸ γιατὶ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ παγιδευθῆ, ἂν ὁ ἐχθρὸς κυρίευε τὰ δύο φρούρια (Ρίο, Ἀντίριο) πρὶν φυσήξη εὐνοϊκὸς ἄνεμος γιὰ τὴν ἔξοδο. «Ἐγκατέλειψαν ὅμως τὴν ἰδέα, ὄχι τόσο ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης δαπάνης, ὅσο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι χρειαζόταν ἐργασία δύο χρόνων. Καὶ δὲν ἦταν διόλου βέβαιο ὅτι οἱ Γάλλοι θὰ τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ ὁλοκληρώσουν τὸ ἔργο»[1].

«Διάφοροι Ἄγγλοι πράκτορες, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ περίφημος λόρδος North, διατρέχουν, μεταμφιεσμένοι σὲ περιηγητές, ὁλόκληρο τὸ Μωριὰ καὶ σφυγμομετροῦν τὴν Κοινὴ Γνώμη». Ὁ Trullet, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε, συμπεραίνει ὅτι ἡ ἔρευνα αὐτὴ δὲν ἀπέδωσε εὐνοϊκὰ ἀποτελέσματα. Κι' ἐπειδὴ οἱ Ἄγγλοι δὲν διέθεταν τὶς δυνάμεις ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ κρατήσουν τὸν Ἰσθμὸ καὶ τὶς ἀκτὲς τοῦ Κορινθιακοῦ δὲν προώθησαν τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὸ Μωριά[2].

Ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Trullet προκύπτει ὅτι οἱ Ἄγγλοι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ προσπάθησαν νὰ προσεταιρισθοῦν τοὺς Τούρκους μπέηδες καὶ ἀγάδες — πρότειναν συνεργασία στὸν Γιακοὺμπ ἀγὰ τοῦ Λάλα, ἀδερφὸ τοῦ Ἀλῆ Φαρμάκη — κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη διαπραγματεύονταν μὲ τὸν ἴδιο τὸν Βελήπασα δίνοντάς του δελεαστικὲς ὑποσχέσεις.

Ὁ Γάλλος μυστικὸς πράκτορας διαπίστωσε ὅτι ὁ Βελῆς ἦταν «πουλημένος στοὺς Ἄγγλους». Τὸ ἐπίμονο αἴτημά του στὴν Πύλη νὰ ἐκστρατεύση ἐναντίον τῶν Ρώσων ἀποτελοῦσε ἀγγλικὴ εἰσήγηση. Οἱ Βρεταννοὶ ἤθελαν νὰ ἐνισχύσουν τὰ στρατεύματα ποὺ μάχονταν ἐναντίον τῶν Ρώσων. Κυρίως ὅμως ἤθελαν νὰ ἀνοίξουν δρόμο γιὰ τὸν προστατευόμενό τους πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ καπουδὰν πασᾶ. «Μὲ τὸν Βελὴ στὸ καπουδὰν-πασαλίκι οἱ Ἄγγλοι θὰ ἐλέγχουν τὸν τουρκικὸ στόλο. Καὶ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Βεζύρη θὰ ἐξασφάλιζαν τὰ φιρμάνια γιὰ τὴν κατάληψη τῶν ὀχυρῶν τοῦ Μωριᾶ χωρὶς πολιορκίες. Τέλος θὰ ἦταν δυνατόν, μὲ τὸν Βελὴ στὴ βεζυρία, νὰ παραταθῆ ὁ πόλεμος μὲ τοὺς Ρώσους ὥσπου οἱ Ἄγγλοι νὰ ρυθμίσουν τὴν ἔκβασή του»[3].

Ὁ Trullet δὲν ἀποκλείει καὶ μεγαλύτερες φιλοδοξίες. Ἀγγλικὸ δηλαδὴ σχέδιο γιὰ τὴν προώθηση τοῦ Βελῆ, μὲ τὴ βοήθεια τῶν γενιτσάρων, στὴν ἡγεμονία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση οἱ Ἄγγλοι θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνορθώσουν τὴν Τουρκία καὶ νὰ τὴν καταστήσουν δύναμη ἱκανὴ νὰ ἀντιμετωπίση τοὺς Ρώσους[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 70.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 71.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 72.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 73. Οἱ φιλοδοξίες τοῦ Βελήπασα νὰ γίνη καπουδὰν πασὰς (ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν) δὲν ἦταν ὑπερφίαλες. Τὸ 1818 θὰ καταλάβη τὸ ἀξίωμα ὁ διάδοχός του πασὰς τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ βαλῆς τοῦ Μωριᾶ Σεὴντ Ἀχμὲτ πασάς.

Μερικὲς πληροφορίες τοῦ J. Trullet γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Βελῆ ἐνισχύονται ἀπὸ μιὰ ἄλλη σύγχρονη μαρτυρία, ἀγγλικὴ αὐτὴ τὴ φορά. Τοῦ γιατροῦ περιηγητῆ Holland ποὺ γνώρισε τὸν Βελήπασα ἕνα χρόνο ἀργότερα στὴ Λάρισα καὶ ἀντλεῖ τὰ στοιχεῖα του ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Κατὰ τὸν Holland, ὁ Βελῆς — 38 χρόνων τότε — ἀκολουθοῦσε μιὰ πιὸ ἀνθρωπιστικὴ πολιτική, μ' ὅλο ποὺ ἔζησε μέσα στὸ τυραννικὸ περιβάλλον τοῦ πατέρα του. Ἄκουσε ὅτι οἱ ἐκτελέσεις ποὺ ἔγιναν στὸ Μωριὰ κατὰ τὴν ἑξαετία τῆς ἐξουσίας του ἦταν λιγώτερες ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά. Ἔμαθε ἐπίσης ὅτι μεταχειρίστηκε μὲ ἠπιότητα τοὺς Μωραΐτες.

Ὡστόσο, γιὰ νὰ καλύψη τὶς ἀπαιτήσεις τῆς Πύλης καὶ νὰ ἐξοικονομήση τὰ 6.000 πουγγιὰ (150.000 στερλίνες) ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβάλλη στὸ σουλτανικὸ θησαυροφυλάκιο, καταλήστευε τὶς ἐπαρχίες[1]. Ἔπειτα, ἡ μανία του γιὰ τὴν πολυτέλεια καὶ ὁ αἰσθησιακός του χαρακτήρας πολλαπλασίαζαν τὰ ἔξοδα τῆς Αὐλῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταφεύγη σὲ καταπιεστικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση νέων πόρων. Ἡ ἁρπακτικὴ αὐτὴ τακτικὴ προκάλεσε δυσαρέσκειες καὶ ὁδήγησε σὲ συνωμοσίες. Οἱ Μωραΐτες, λαὸς εὐφυέστατος καὶ μὲ γοργὴ ἀντίληψη, τὸν ἀντιμετώπισαν μεθοδικά. Ἔστειλαν πράκτορες στὴν Πόλη ποὺ κατόρθωσαν νὰ προσεγγίσουν τὸν σουλτάνο Μαχμοὺτ καὶ νὰ διαβιβάσουν τὰ παράπονά τους. Τὸ 1811 ὁ Βελῆς πῆρε μέρος στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Δούναβη ἐναντίον τῶν Ρώσων, ἐπικεφαλῆς 15.000 ἀνδρῶν. Ἀπ' αὐτοὺς ἐλάχιστοι γύρισαν στὸ Μωριά. Κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ Βελῆ οἱ Μωραΐτες ἄρχισαν δράση ἐναντίον τῆς ἐξουσίας του. Ὅλες, ὡστόσο, οἱ ἀπόπειρες ἀπέτυχαν ἐπειδὴ δὲν εἶχαν ὑποστήριξη ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἐξελιχθῆ ἡ κινητοποίησή τους σὲ ἐπανάσταση. Ὅ,τι ὅμως δὲν κατόρθωσαν μὲ τὰ ὅπλα τὸ πέτυχαν μὲ τὰ παρασκήνια. Ἡ Πύλη διαπίστωσε ὅτι εἶχε κλονισθῆ τὸ κύρος τοῦ Βελῆ καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1812 τὸν μετέθεσε στὸ πασαλίκι τῆς Λάρισας[2].

---

1. Οἱ Μωραΐτες καταδυναστεύονταν καὶ ἀπὸ τοὺς κοτζαμπάσηδες, ποὺ θησαύριζαν ἐπιβάλλοντας πρόσθετες ἐπιβαρύνσεις στὶς ἐπαρχίες τους. Ὅπως ἀναφέρεται στὸ χειρόγραφο τοῦ σύγχρονου Οἰκονόμου (βλ. *Γ. Π. Κρέμου*, Ἱστορικὰ Ἐπανορθώματα, Παρνασσός, τ. Ζ'. [1885], σ. 956), «εἷς ἐκ τῶν ἀρχόντων, διὰ νὰ κάμη γαμβρὸν εἰς μίαν ἀνεψιάν του, καλὸν πλὴν ποταπῆς οἰκογενείας καὶ πτωχόν, τὸν διώρισεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του σαμὰ ἐμίνην (εἰς τ' ἄχυρα), ὅστις εἰς διάστημα δύο ἥμισυ ἐτῶν ἐθησαύρισεν ἑκατὸν χιλιάδας γρόσια. Ἐκ ταύτης τῆς παραμικρᾶς ὑπουργίας δύναται νὰ συμπεράνη ἕκαστος τί ἐδοκίμασεν ὁ δυστυχὴς λαὸς τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βελῆ πασᾶ, ὅστις μ' ὅλην τὴν ἀλβανίτικην λαιμαργίαν καὶ βαρβαρότητα δὲν ἐθεώρει διαφορετικὸν τὸν Τοῦρκον ἀπὸ τὸν Χριστιανόν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκολάκευε τοὺς χριστιανοὺς διὰ τὰ τέλη του, παρὰ τοὺς Τούρκους...».

2. *Henry Holland*, Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813, London 1815, σ. 258-262. Ἀπὸ τὰ Archives Nationales τῆς Γαλλίας προκύπτει ὅτι οἱ Ἕλληνες προεστοὶ καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ μπέηδες καὶ ἀγάδες εἶχαν ἐπαφὴ ἀπὸ τὸ 1808 κιόλας μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ ἐπίτροπο στὰ γαλλοκρατούμενα, μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Τίλσιτ, Ἑπτάνησα στρατηγὸ Bessières. Ἐπιστολὴ τοῦ Γιακοὺμπ ἀγᾶ τοῦ Λάλα,

Ὁ J. Trullet, ποὺ στὸ μεταξὺ διορίστηκε πρόξενος τῆς Γαλλίας στ' Ἀνάπλι, συνέχισε τὶς περιηγήσεις του στὸ Μωριὰ καὶ τὴ συλλογὴ πληροφοριακοῦ ὑλικοῦ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴ Μάνη τοῦ 1810-1811. Ὁ Γάλλος ὑποπρόξενος συναντήθηκε μὲ ἔμπιστο ἄνθρωπο τοῦ μπέη

ἀδερφοῦ τοῦ Ἀλῆ Φαρμάκη (17 Νοεμβρίου 1808) διεκτραγωδοῦσε τὰ βάσανα τῶν κατοίκων τοῦ Μωριᾶ, Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, ἀπὸ τὴ ληστρικὴ πολιτικὴ καὶ τὴ φριχτὴ τυραννία τοῦ Βελῆ, ποὺ ἅρπαξε μέσα σὲ δυὸ χρόνια 30.000 πουγγιὰ (20 ἑκατ. φράγκα τῆς ἐποχῆς) παραπάνω ἀπὸ τὰ κανονικὰ δοσίματα. Τὸν κατηγοροῦσε ἐπίσης ὅτι ἀτίμαζε καὶ ἐκπόρνευε κορίτσια καὶ ἀγόρια, ἀκόμα καὶ τουρκόπουλα, κι' ὅτι ἡ Πύλη ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὶς αὐθαιρεσίες του. Στὸ ὑπόμνημά του ὁ Γιακοὺμπ ἀγάς, ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι ἔχει ἐξασφαλίσει τὴ συνεργασία τοῦ Μουσάγα τῆς Μπαρδούνιας, τοῦ γιοῦ τοῦ Χασὰν μπέη τῆς Μονεμβασίας ποὺ εἶχε θανατώσει ὁ βεζύρης, τοῦ Σαΐντ ἀγᾶ τῆς Πάτρας καὶ τοῦ μπέη τῆς Κορώνης, καθὼς καὶ τοῦ Γεωργίου Σισίνη, ποὺ εἶναι «πλούσιος καὶ καλῆς πίστεως ἄνθρωπος, λαμπρὸς γνώστης τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων καὶ μὲ σπουδαῖες γνωριμίες», ζητεῖ τὴν προστασία τοῦ Βοναπάρτη. Οἱ ἀγάδες τοῦ Μωριᾶ θὰ μποροῦσαν νὰ κινητοποιήσουν ἕνα σῶμα ἀπὸ 4.000 ἄνδρες (*Jean Savant*, Napoléon et la libération de la Grèce, L'Hellénisme Contemporain, τ. Δ' [1950], σ. 334-337). Στὶς 6 Μαΐου 1809 γράφει στὸν Bessières ὁ Σισίνης ἀναγγέλλοντας τὴν πολιορκία τοῦ Ἀλῆ Φαρμάκη στὸν πύργο τοῦ Λάλα ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Βελῆ. Ζητεῖ βοήθεια τῶν Γάλλων, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐκδίωξη «τοῦ τυράννου» καὶ προσθέτει: «Ἐλπίζω πὼς σύντομα θὰ λυτρωθοῦμε ἀπὸ τὴν τυραννία καὶ θὰ περάσουμε στὴ γαλλικὴ κυριαρχία. Προπαγανδίζω, σύμφωνα μὲ τὶς ἐντολές σας, αὐτὴ τὴν ἐπιθυμία ἀνάμεσα στοὺς συμπατριῶτες μου, ποὺ τὴν δέχονται μὲ μεγάλο ἐνθουσιασμό. Ἐλπίζουν πὼς θὰ γίνουν ὑπήκοοι τοῦ Μεγάλου Αὐτοκράτορα Ναπολέοντα» (ἔνθ' ἀν., σ. 341). Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Βελῆς υἱοθέτησε στὸ Μωριὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ πατέρα του. Συγκεντρωτικὴ ἐξουσία, ἐξουδετέρωση τῶν Τούρκων τοπαρχῶν, προσεταιρισμὸ τῶν Ἑλλήνων προκρίτων, ὑποστήριξη τῶν ἀξιωματούχων τῆς Πύλης μὲ δωροδοκίες καὶ ἄλλες παροχὲς καὶ ἀποδοτικώτερες φορολογίες. Φυσικὰ ὅλα αὐτὰ ἐξασφαλίζονταν μὲ καταπιέσεις καὶ ληστρικὴ φορολογία. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ὁ Βελῆς εὐνόησε ἰδιαίτερα τοὺς Μωραΐτες προεστοὺς παραχωρώντας σ' αὐτοὺς προσόδους ἁλυκῶν, μεταλλείων, μουκατάδων κ.λπ. ποὺ ἀφαιροῦσε ἀπὸ ἰσχυροὺς Τούρκους μπέηδες καὶ ἀγάδες (βλ. *Τάσου Γριτσόπουλου*, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, τ. Α', σ. 456). Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ Βελῆ ἦταν νὰ θέση ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὰ κάστρα τοῦ Μωριᾶ, νὰ παγιώση τὴν ἐξουσία του καὶ νὰ προωθήση τὰ φιλόδοξα σχέδια γιὰ μεγαλύτερα ἀξιώματα. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς πολιτικῆς πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν καὶ οἱ ἐκστρατεῖες του ἐναντίον τῶν Τζεμεραίων τῆς Μπαρδούνιας καὶ τοῦ Ἀλῆ Φαρμάκη τοῦ Λάλα (*Ἀμβρ. Φραντζῆ*, Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1839-1841, τ. Α', σ. 47). Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ δυσαρεστήση καὶ τοὺς μπέηδες καὶ τοὺς κοτζαμπάσηδες. Τοὺς Ὀθωμανοὺς ἐπειδὴ καταπιέζονταν οἰκονομικά, ἔχασαν τὴν πρωτοκαθεδρία σὲ σχέση μὲ τοὺς χριστιανοὺς προεστοὺς καὶ περιορίστηκαν οἱ δυνατότητες αὐθαιρεσίας πάνω στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. «Ἀναφανδὸν τοὺς ἐκαταφρονοῦσε (τοὺς Τούρκους) καὶ ἐφέρετο κατ' αὐτῶν δυσμενῶς», γράφει ὁ κοτζάμπασης *Κανέλλος Δεληγιάννης* (Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. Τσουκαλᾶ, τ. Α', σ. 47). Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ προεστοὶ ἦταν δυσαρεστημένοι γιὰ τοὺς λόγους ποὺ εὔστοχα ἐπισημαίνει στὴν ἔκθεσή του ὁ Γάλλος μυστικὸς πράκτορας Trullet. Ἔτσι, τὸ 1808-1809 οἱ Ἕλληνες πρόκριτοι τοῦ Μωριᾶ συμφώνησαν μὲ τοὺς Τούρκους μπέηδες καὶ ἀγάδες νὰ συμπράξουν γιὰ τὴν ἐκδίωξη τοῦ Βελῆ καὶ νὰ συγκροτήσουν ἑλληνοτουρκικὴ διοίκηση μὲ τὴ βοήθεια τῶν Γάλλων. Τὸ σχέδιο γιὰ κοινὴ δράση υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸν διοικητὴ τῶν Ἑπτανήσων Donzelot, διάδοχο τοῦ Bessières. Ἡ κατάληψη ὅμως τῶν νησιῶν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδί-

Κωσταντῆ Ζερβάκου (τοῦ Κωσταντήμπεη),ποὺ ἦρθε ἐπίτηδες, εἰδικὰ ἐξουσιοδοτημένος, στ' Ἀνάπλι. Ἀπ' αὐτὸν τὸν ἀπεσταλμένο ἔμαθε ὁ Trullet πῶς ὁ Ζερβάκος κατόρθωσε νὰ ἁρπάξῃ τὸ 1811, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Βελήπασα, τὸ μπεηλίκι ἀπὸ τὸν συγγενή του Ἀντώνμπεη[1].

«Μόλις ἔφτασε στὸ Μωριὰ ὁ Βελῆς ἔβαλε σκοπό του νὰ ὑποτάξῃ τὴ Μάνη. Ἤξερε ὅμως πῶς χρειαζόταν γι' αὐτὸ τὴ βοήθεια τοῦ ἀρχηγοῦ της, τοῦ Ἀντών-

ου (*Π. Ζέπου*, Δύο προεπαναστατικὰ σχέδια ἀπελευθερώσεως τῆς Πελοποννήσου, Πελοποννησιακά, τ. Ζ' [1969-1970], σ. 175 κ. ἑ.). Γράφει ὁ *Θ. Κολοκοτρώνης* στὰ Ἀπομνημονεύματά του: «Καὶ ἦλθαν ὅλοι οἱ Τοῦρκοι καὶ Ρωμαῖοι οἱ σημαντικοὶ καὶ ὡμίλησαν εἰς τὴν Ζάκυνθον, νὰ κάμουμε μιὰ κυβέρνηση, συνθεμένη ἀπὸ 12 Τούρκους καὶ 12 Ἕλληνας νὰ κυβερνοῦν τὸν λαόν. Οἱ Τοῦρκοι ἐπίσης νὰ καταδικάζωνται καθὼς οἱ Ἕλληνες. Ἡ σημαία μας, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τὸ φεγγάρι καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸ Σταυρό, καὶ τὸ σχέδιό μας ἦτον, ἅμα ἐπατούσαμε τὸν Μορέα νὰ κάμουμε ἀναφορὲς εἰς τὸν Σουλτάνο καὶ νὰ τοῦ λέγωμεν ὅτι: ἡμεῖς δὲν ἀποστατήσαμεν ἐναντίον σου πλὴν ἐναντίον τοῦ τυράννου τοῦ Βελῆ πασᾶ...» (Ἅπαντα Τερτσέτη, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, σ. 49-50). Καὶ ὁ κοτζάμπασης *Καν. Δεληγιάννης* ἱστορεῖ τὴ μυστικὴ συμφωνία Ἑλλήνων καὶ Τουρκαλβανῶν τοῦ Μωριᾶ γιὰ κοινὴ ἀποστασία καὶ ταυτόχρονη ἐξέγερση μὲ γαλλικὴ συμπαράσταση (Ἀπομνημονεύματα, τ. Α', σ. 46 κ. ἑ.). Τὰ ἴδια περίπου γράφει καὶ ὁ *Παπατσώνης* (Ἀπομνημονεύματα, Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 40). Ἡ γαλλικὴ συμπαράσταση, βέβαια, ἀποκλειόταν γιατὶ ὁ Ναπολέων εἶχε ἀποφασίσει τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Ρωσίας. Ὁπωσδήποτε, μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ σχεδίου καὶ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Βελήπασα γιὰ τὸ Δούναβη, οἱ Μωραΐτες πέρασαν σὲ δράση ἄλλης μορφῆς. Ἕλληνες προεστοὶ καὶ Τοῦρκοι μπέηδες καὶ ἀγάδες ἄρχισαν πιέσεις στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ θεαματικὲς διαμαρτυρίες ζητώντας ἀνάκληση τοῦ Βελῆ. Κάπου 2.000 Μωραΐτες πραγματοποιοῦσαν κάθε Παρασκευὴ διαδήλωση μπροστὰ στὸ σεράϊ τοῦ σουλτάνου (Ἐπιστολὴ τοῦ Latour-Maubourg πρὸς τὸν στρατηγὸ Donzelot, 5 Μαΐου 1812, ἔνθ' ἀν., σ. 73, *Ν. Σπηλιάδη*, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθῆναι 1851-1857, τ. Α', σ. 372 καὶ ἐφ. «Ἀθηνᾶ», 16 Μαΐου 1859, *Andreossy*, Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814..., Paris 1828, σ. 58). Ταυτόχρονα ὀργανώθηκε μιὰ ψευτοεξέγερση στὰ κάστρα τοῦ Ναυαρίνου, τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης μὲ πρωτοβουλία τοῦ Γιακοὺμπ ἀγᾶ τοῦ Λάλα γιὰ νὰ δημιουργηθῆ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ κατάσταση στὸ Μωριὰ ἦταν ἔκρυθμη καὶ ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πασᾶ (*Jean Savant*, ἔνθ' ἀν., σ. 389-390). Οἱ πιέσεις καρποφόρησαν. Ἔφυγε ὁ Βελῆς ἀλλὰ ἦρθε χειρότερος, ὁ Ἴτζελι Ἀχμὲτ πασᾶς γιὰ νὰ πάρῃ τὰ κεφάλια τῶν κοτζαμπάσηδων (*Φωτάκου*, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήνα 1960, σ. 41-42, *Βλαχογιάννη*, Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, ἐπιμ. Γ. Κουρνούτου, σ. 173 κ. ἑ., *Μιχ. Σακελλαρίου*, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1939, σ. 245 κ. ἑ.). Εἶναι ὡστόσο φανερὸ ὅτι οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις (οἱ γαλλικοὶ πολεμικοὶ ἆθλοι καὶ ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος) εἶχαν δημιουργήσει ἐπαναστατικὴ διάθεση στὸ Μωριά. Στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα φαίνεται πὼς ἡ ἐξέγερση τῶν Βλαχαβαίων εἶχε ἐνταχθῆ στὸ σχέδιο γενικοῦ ξεσηκωμοῦ σ' ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα κάποιου Γεωργίου Δημήτρη (Georges Dimitri) πρὸς τὸν Bessières μὲ τὸν κατάλογο τῶν δυνάμεων ποὺ θὰ μποροῦσε κάθε ὁπλαρχηγὸς νὰ κινητοποιήσῃ γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ. Συνολικὰ οἱ Ἕλληνες θὰ μποροῦσαν νὰ προσφέρουν στὸν Ναπολέοντα 47.800 ἄνδρες. Ἀνάμεσα στὶς δεκάδες ὁπλαρχηγῶν καὶ προεστῶν ποὺ ἀναφέρονται περιλαμβάνονται καὶ οἱ καπεταναῖοι Παπαθύμιος καὶ Κωνσταντῖνος Βλαχάβας μὲ 1.500 ἐπαναστάτες (*Jean Savant*, ἔνθ' ἀν., σ. 326-340).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 405.

μπεη. Τὸν κάλεσε λοιπὸν στὴν Τριπολιτσά, τὸν κολάκεψε, τὸν περιποιήθηκε, τοῦ ἔταξε. Κατάλαβε ὡστόσο πὼς δὲν ἦταν ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος γιὰ τὰ σχέδιά του. Γέρος πιά[1], πολὺ προσηλωμένος στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδας του, βρισκόταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀνηψιοῦ του Καβαλιέρη[2], ποὺ οὐσιαστικὰ κυβερνοῦσε τὴ Μάνη. Κι' ὅπως ἔμαθε ὁ Βελής, ὁ Καβαλιέρης ἦταν ἐπιδέξιος μηχανορράφος, δόλιος καὶ κακόπιστος. Τὸν 'Αντώνμπεη συνόδευε ὁ Κωσταντής[3], ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς στενοὺς συγγενεῖς του. Ἦταν νέος, ἄρεσε στὸν πασά, εὔκολα θὰ μποροῦσε νὰ τὸν καταστήση ὄργανό του. Ὁ Κωσταντὴς δὲν εἶχε ἀκόμα κανένα ἀξίωμα, οὔτε καπετάνιος δὲν εἶχε γίνει. Ἦταν γαμπρὸς τοῦ 'Αντώνμπεη, ὁ πρῶτος τίτλος του. Ὁ δεύτερος τίτλος, τὰ 300 περίπου πουγγιὰ ποὺ κέρδισε ἀπὸ ἐμπόριο στὸ Λιβόρνο καὶ τὰ ξόδεψε γιὰ νὰ πληρώση τὰ χρέη τοῦ πεθεροῦ του καὶ νὰ καλύψη τὶς ἔκτακτες δαπάνες τοῦ ἀξιώματος. 'Ανάμεσα στὸν Κωσταντὴ καὶ τὸν Καβαλιέρη εἶχαν ἀναπτυχθῆ ἀντιζηλίες καὶ ἀντιπάθειες. Ὁ Καβαλιέρης φοβόταν μήπως τὸν παραμερίσει ὁ ἄκληρος θεῖος του γιὰ χατήρι τοῦ Κωσταντῆ. Λίγο ἀργότερα ὁ Κωσταντὴς πρόσφερε μιὰ σημαντικὴ ὑπηρεσία στὴ ναυτιλία. Αἰχμαλώτισε μιὰ μεγάλη πειρατικὴ γαλιότα, τὴν ξαρμάτωσε καὶ τὴν πούλησε στὸν Βελή. 'Εκεῖνος, μὲ τὴ σειρά του, τὴν ἔστειλε στὸν πατέρα του. Μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ὁ πασὰς θέλησε νὰ ὀνομάση τὸν Κωσταντὴ πρῶτο καπετάνιο τῆς Μάνης[4]. Ἔγινε ἡ σχετικὴ αἴτηση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν 'Αντώνμπεη κι' ὁ Βελὴς τὴν ὑποστήριξε. Στὴν ἀπονομὴ τοῦ ἀξιώματος δόθηκε πανηγυρικὸς χαρακτήρας. Ὁ Καβαλιέρης ἀνησύχησε καὶ θέλησε νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸν ἀνταγωνιστή του. «Ὁπλίστηκαν καὶ χτυπήθηκαν. Νίκησε ὁ Κωσταντής.» Γνωρίζοντας, ὡστόσο, ὁ Κωσταντὴς τὸν βίαιο καὶ ὁρμητικὸ χαρακτήρα τοῦ Καβαλιέρη καθὼς καὶ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσε στὸν 'Αντώνμπεη, ἀποφάσισε, παρὰ τὸ ἐνδιαφέρον

---

1. Μόλις 50 χρόνων ἦταν τὸ 1808.

2. Τοῦ Δημητράκη Γρηγοράκη. 'Ονομαζόταν Καβαλιέρης ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἱππότη ποὺ τοῦ εἶχε ἀπονεμηθῆ ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Ἦταν μεγαλύτερης ἡλικίας ἀπὸ τὸ θεῖο του 'Αντώνμπεη, 57 χρόνων τὸ 1808. Πέθανε τὸ 1820 (βλ. *'Αν. Γούδα*, Βίοι Παράλληλοι, τ. Η' σ. 23).

3. Ὁ Κωνσταντὴς Ζερβάκος ἢ Κωσταντήνμπεης ἢ Ζερβόμπεης, 32 χρόνων τὸ 1808. Ὁ Ζερβάκος φημιζόταν γιὰ τὸ κάλλος του καὶ τοὺς κομψοὺς τρόπους ποὺ ἀπόχτησε στὸ Λιβόρνο ὅπου ἐμπορευόταν πρὶν καταλάβη τὸ μπεηλίκι.

4. Ἡ κατάσταση εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ 'Αντώνμπεη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ ἀνακοίνωση τοῦ Βελήπασα πρὸς τοὺς καπεταναίους τῆς Μάνης (11 Φεβρουαρίου 1808): «...ἀντὶ τούτου... ἀκούομεν καὶ μανθάνομεν ὅτι τὰ χαρικιέτια καὶ κινήματά σας εἶναι ἐναντίον, ἐπειδὴ τοὺς κακοποιοὺς ἀνθρώπους δέχεσθε καὶ τοὺς κρύπτετε, τὸ τουνεζίδικο καράβι ἐγδύσατε καὶ ἐκουρσεύσατε· τὰ ὁποῖα ὅλα αὐτὰ παρασταίνουν φανερὰν ἀπείθειαν καὶ πρὸς τὴν κραταιὰν βασιλείαν καὶ πρὸς τὸν Μπέην σας... Προσέχετε καλά... ὅτι... εὐθὺς θέλομεν δώσωμεν καὶ δυνάμεις στρατευμάτων μας πρὸς τὸν αὐτὸν μπέην διὰ νὰ σᾶς παιδεύση κατὰ τὸ δίκαιον...» (*'Απ. Δ. Δασκαλάκη*, Ἡ Μάνη καὶ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, 'Εν 'Αθήναις 1923, σ. 222-223).

τοῦ πεθεροῦ του, νὰ προχωρήση. Καὶ ἢ θὰ ἀποχτοῦσε τὸ μπεηλίκι τῆς Μάνης ἢ θὰ ἀποσυρόταν στὴν Κωνσταντινούπολη. Συνάντησε τὸν Βελῆ στὸ Κρανίδι.

«Ὁ πασὰς τὸν πρόλαβε. Τοῦ πρότεινε νὰ τὸν διορίση μπέη. Ἀλλὰ πρόσθεσε:

— Χρειάζεται λίγη ὑπομονὴ ἀκόμα. Δὲν εἶναι εὐνοϊκὴ ἡ στιγμή. Ἡ Πύλη ἔχει τώρα πολλοὺς μπελάδες. Ὁ Βοναπάρτης θέλει νὰ μᾶς γαμήση τὴ μάνα»[1].

Ὑποχώρησε ὡστόσο στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Κωσταντῆ καὶ τὸν ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ συστατικὰ γράμματα. Ὕστερα ἀπὸ δέκα μῆνες προσπάθειες, διαβήματα καὶ πιέσεις ἡ Πύλη ἔδωσε μὲ φιρμάνι τὸ μπεηλίκι στὸν Κωσταντή. Σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα ὁ διορισμὸς θὰ γινόταν ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασά. Τὰ ἔξοδα, 50 πουγγιά, τὰ πλήρωσε ὁ Βελής.

Ἐπιστρέφοντας ὁ Κωσταντὴς Ζερβάκος στὴν Τριπολιτσὰ κατάλαβε πὼς ὁ πασὰς τὸν βοήθησε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήση τὰ δικά του σχέδια. Οἱ ἀξιώσεις τοῦ Βελῆ: Πρῶτα-πρῶτα, μὲ πρόσχημα τὶς ἀντιδράσεις ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέση ἡ ἀνακοίνωση τοῦ φιρμανιοῦ στοὺς πολυάριθμους ὀπαδοὺς τοῦ Ἀντώνμπεη καὶ τοῦ Καβαλιέρη, θὰ ἔμπαινε στὴ Μάνη γιὰ νὰ ἐγκαταστήση τὸ νέο μπέη ὁ Μουσάγας τῆς Μπαρδούνιας, μὲ 500 Μπαρδουνιῶτες Τούρκους καὶ Ἀρβανίτες. Δεύτερο, ἔπρεπε ὁ Κωσταντὴς νὰ δηλώση ἐπίσημα πὼς ἦταν ἐχθρὸς τοῦ Ἀντώνμπεη καὶ τοῦ Καβαλιέρη, μὲ σκοπὸ νὰ ἐνσπείρη τὴ διχόνοια ἀνάμεσά τους. Τέλος ἀξίωσε νὰ στείλη ὁ Κωσταντὴς τὸ γιό του ὅμηρο στὴν Τριπολιτσά.

«Οἱ ἀξιώσεις αὐτές», παρατηρεῖ ὁ Trullet στὴν ἔκθεσή του, «ὑπῆρξαν ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου ποὺ διέκοψε τὶς καλὲς σχέσεις τοῦ πασᾶ μὲ τὸν Κωσταντή. Ὁ Βελὴς μετάνιωσε ποὺ φρόντισε γιὰ τὸ διορισμὸ κι' ὁ Κωσταντήμπεης ὁρκίστηκε νὰ θυσιαστῆ γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς πατρίδας του».

Ἀλλὰ πῶς κατόρθωσε ὁ Κωσταντὴς νὰ ἀντιμετωπίση τὶς ἀξιώσεις τοῦ Βελῆ;

Ἡ Μάνη, γράφει ὁ Γάλλος πρόξενος, δὲν ὑποτάχτηκε ποτὲ ὁλότελα στὸν ὀθωμανικὸ ζυγό. «Διάφορες ἀπόπειρες ἔγιναν ἀπὸ τὴν Πύλη γιὰ τὴν καθυπόταξή της, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα ἦταν πενιχρά. Κατόρθωσαν οἱ Τοῦρκοι νὰ θέσουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὸ Μαραθονήσι καὶ τὶς Κιτριὲς καθὼς καὶ τὴν Ἐπάνω Μάνη ὅπου μποροῦσαν νὰ ἀράξουν τὰ καράβια τους καὶ νὰ κινηθῆ τὸ ἱππικό τους. Ἀλλὰ τὸ Ταίναρο δὲν ὑποτάχτηκε ποτέ. «Ἡ δόξα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἀνεξαρτησίας σ' αὐτὴ τὴν ἀπρόσιτη περιοχὴ γέμιζε περηφάνεια, ὄχι μονάχα τοὺς Μανιάτες ποὺ πιστεύουν ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες. Κολακεύεται ἡ ματαιοδοξία τους καὶ νοιώθουν περηφάνεια ποὺ ἕνα τμῆμα τοῦ ἔθνους τους εἶναι ἐλεύθερο. Αὐτὴ ἡ γωνιά, ἄλλωστε, ἀποτελεῖ καταφύγιο σὲ ὥρα ἀνάγκης. Ὅλοι λοιπὸν ἐνδιαφέρονται ζωηρὰ νὰ μὴ πατηθῆ ἀπὸ τὸν Ὀθωμανό. Κι' ἐνῶ οἱ Μανιάτες εἶναι ἕτοιμοι νὰ θυσιαστοῦν

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

γιὰ νὰ περιφρουρήσουν τὴν ἐλευθερία τους, οἱ ἄλλοι Ἕλληνες προσφέρουν τὴν ἠθική τους συμπαράσταση, τὶς πανουργίες τους, ἀκόμα καὶ τὰ πουγγιά τους γιὰ νὰ βοηθήσουν».

Ἡ φιλοπατρία, γράφει ὁ Trullet, τὸ πάθος γιὰ ἐλευθερία, δυναμώνει στὴ Μάνη ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ πίστη ποὺ φτάνει ὡς τὸ φανατισμό. Ἕνα ἀπὸ τὰ φοβερώτερα ἁμαρτήματα γιὰ τοὺς Μανιάτες εἶναι ἡ προδοσία.

Ἀπ' αὐτὰ τὰ αἰσθήματα κατεχόταν καὶ ὁ Κωσταντής. Κι' ἐπειδὴ ἦταν πιὰ μπέης τῆς Μάνης, ἡ προδοσία θὰ φαινόταν πιὸ ἐπαίσχυντη. «Εἶπε στὸ Βελὴ πὼς ἦταν καὶ ἄχρηστο καὶ ἐπικίνδυνο νὰ παρουσιάση τὸ φιρμάνι μὲ ἔνοπλη δύναμη. Ἄχρηστο γιατὶ οἱ Μανιάτες δὲν εἶχαν κανένα λόγο νὰ τὸν μισοῦν. Ἀντίθετα θὰ δέχονταν πρόθυμα τὴν ἐντολὴ τοῦ σουλτάνου. Ἐπικίνδυνο γιατὶ ἡ ἐγκατάστασή του μὲ τὰ ξένα ὅπλα ὄχι μόνο θὰ ἀναστάτωνε τοὺς συμπατριῶτες του, ποὺ θὰ ἔβλεπαν ὅτι κινδυνεύει ἡ ἐλευθερία τους καὶ θὰ τὸν ἀντιμετώπιζαν ἐχθρικά, ἀλλὰ καὶ θὰ τοὺς ἕνωνε γιὰ τὴ ματαίωση αὐτοῦ τοῦ νεωτερισμοῦ. Δεχόταν νὰ διακόψη κάθε σχέση μὲ τὸν πεθερό του ἀλλὰ ἀρνήθηκε κάθε ἐνέργεια ἐναντίον του. «Ὅσο γιὰ τὸ γιό μου, τί τὸν χρειάζεσαι, ἀφοῦ μπορῶ νὰ μένω ἐγὼ πλάϊ σου, ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀφοσίωσή μου;»

Ὁ Βελὴς κατάλαβε πὼς τὰ σχέδιά του ναυαγοῦσαν. Στὸ μεταξὺ ὁ Κωσταντήμπεης ἐνημέρωσε τὸν Σωτηράκη Λόντο καὶ τὸν Δεληγιάννη, τοὺς δύο κυριώτερους κοτζαμπάσηδες, καὶ τὸν δραγουμάνο τοῦ Μωριᾶ. Καὶ οἱ τρεῖς ἐπιδοκίμασαν τὴν ἀπάντησή του, τὸν ἐνθάρρυναν νὰ κρατήση τὴν ἴδια σταθερὴ στάση καὶ ὑποσχέθηκαν πὼς θὰ τὸν ὑποστηρίξουν. Ταυτόχρονα ὁ Κωσταντήμπεης ἔστειλε ἄνθρωπό του στὴ Μάνη καὶ κατατόπισε τοὺς ἐπισκόπους, τοὺς καπεταναίους καὶ τοὺς κυριώτερους Μανιάτες τοῦ παρτίδου του, καλώντας τους νὰ βρίσκωνται σὲ ἐπιφυλακὴ καὶ βεβαιώνοντάς τους πὼς θὰ προτιμήση νὰ θυσιαστῆ παρὰ νὰ συνεργαστῆ γιὰ τὴν ὑποδούλωση τῆς πατρίδας του.

Ὁ Βελής, ἀπὸ τὴν πλευρά του, ἀφοῦ βεβαιώθηκε, ὕστερα ἀπὸ συνομιλίες ποὺ εἶχε μὲ τὸν δραγουμάνο καὶ τοὺς δύο ἀρχικοτζαμπάσηδες, πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ μεταπείση τὸν Κωσταντήμπεη, προσπάθησε νὰ τὸν ἀναγκάση νὰ παραιτηθῆ ὥστε ν' ἀνατεθῆ τὸ μπεηλίκι σὲ ἄλλο Μανιάτη, προθυμότερο, «σίγουρα στὸν Καβαλιέρη, ποὺ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν διορισμὸ τοῦ Κωσταντῆ, πρότεινε στὸν πασὰ 100 πουγγιὰ καὶ 40 νέα παιδιὰ γιὰ ὁμήρους, ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὸ μπεηλίκι».

Γνωρίζοντας τὶς οἰκονομικὲς δυσχέρειες τοῦ Κωσταντήμπεη ἀξίωσε τὴν ἄμεση ἐξόφληση τῶν 50 πουγγιῶν ποὺ πλήρωσε στὸν καπουδὰν πασὰ γιὰ τὸ διορισμό του. Ὁ μπέης κατέφυγε στοὺς φίλους του καὶ κατόρθωσε νὰ συγκεντρώση 40. Στὸ μεταξὺ ὁ δρόμος Μάνη - Τριπολιτσὰ γέμισε ἀπὸ Μανιάτες ποὺ ἔρχονταν νὰ προσφέρουν τὰ σεβάσματά τους στὸν καινούργιο μπέη.

Ὁ Βελὴς δὲν εἶχε πιὰ καμμιὰ δικαιολογία νὰ στείλη στρατὸ στὴ Μάνη. Ἔσπευσε ἀντίθετα ν' ἀφήση ἐλεύθερο τὸν Κωσταντήμπεη γιὰ νὰ μὴ προκληθῆ ἀναταραχὴ καὶ θεωρηθῆ ὁ ἴδιος ὑπεύθυνος. Ἀλλὰ ὄχι πρὶν ἐξοφλήση ὁλόκληρο

τὸ χρέος. Ὥσπου νὰ καταβάλῃ τὰ ὑπόλοιπα 10 πουγγιὰ — πέρασαν κάπου 15 μέρες — ὁ Κωσταντήμπεης ἦταν κρατούμενος. Τὸν ἔβγαλαν ἀπὸ τὴ δύσκολη κατάσταση ὁ δραγουμάνος καὶ οἱ δύο ἀρχιπροεστοί.

Ἀφοῦ ἀπέτυχε ὁ Βελῆς νὰ καταστήσῃ ὄργανό του τὸν Κωσταντήμπεη, κατέφυγε στοὺς Ἄγγλους φίλους του ποὺ ἄρχισαν τὰ διαβήματα στὴν Πύλη γιὰ τὴν ἀντικατάστασή του μὲ τὸν Ἀντώνμπεη ἢ τὸν Καβαλιέρη ἢ τὸ γιὸ τοῦ Καβαλιέρη Γεώργιο, ἢ τὸν ἀδερφό του Τσιγκουριὸ ἢ τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουντουράκη, γιὸ τοῦ Παναγιώτη Κουμουντουράκη, προκάτοχο τοῦ Ἀντώνμπεη ἢ τέλος τὸν Πετρούνη Μαυρομιχάλη. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὑποψήφιοι, γράφει ὁ Trullet, ἦταν ἀγγλόφιλοι[1].

Ὁ Κωσταντήμπεης ἄρχισε νὰ ἀνησυχῇ. Καὶ διαμέσου τοῦ Trullet ζητοῦσε τὴ μεσολάβηση τῶν Γάλλων στὴν Πύλη γιὰ τὴν ἔκδοση νέου φιρμανιοῦ, ποὺ θὰ ἔδινε τέλος στὴν ἀβεβαιότητα καὶ θὰ στέριωνε τὴ θέση του, ἢ τὴν ἀποστολὴ μερικῶν τουρκικῶν πολεμικῶν στὴ Μάνη ὡς προειδοποίηση ἐναντίον ἐκείνων «ποὺ θὰ προσπαθοῦσαν νὰ διαταράξουν τὴν ἡσυχία τῆς Μάνης», ἢ τέλος νὰ δοθῇ ἐντολὴ στὸν πασὰ τῆς Τριπολιτσᾶς νὰ θέσῃ στὴ διάθεση τοῦ μανιάτμπεη τοὺς 300 στρατιῶτες ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐχθρῶν του.

Ρώτησε ἀπορημένος ὁ Γάλλος τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Κωσταντήμπεη:

— Πῶς γίνεται νὰ δέχεται τώρα 300 Τούρκους τοῦ Βελῆ, κι' ὅταν ὁ ἴδιος ὁ πασὰς τοῦ πρόσφερε στρατιωτικὴ δύναμη δὲν τὴ δεχόταν μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι κινδύνευε ἡ ἐλευθερία τῆς Μάνης;

Ἡ ἀπάντηση: Τριακόσιοι Ὀθωμανοὶ στρατιῶτες ἀνάμεσα σὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ὀπαδῶν τοῦ μπέη δὲν ἀποτελοῦν κίνδυνο. Ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ καταλάβουν οἱ ἀντίπαλοι πὼς ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας[2].

Αὐτὲς εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Trullet σχετικὰ μὲ τὴ διαμάχη τῶν Μανιατῶν γιὰ τὸ μπεηλίκι καὶ τὸ ρόλο τοῦ Βελήπασα. Ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κωσταντήμπεη καὶ ἴσως εἶναι διαβλητά. Ὡστόσο, δυὸ μῆνες ἀργότερα ἔφτασε στὸ Παρίσι μιὰ ἄλλη ἔκθεση ἀπὸ τὸ Μωριά, τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας στὴν Πάτρα Roussel. Ἀναφέρεται κι' αὐτὴ στὰ γεγονότα ποὺ ἀναστάτωσαν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ τὴ Μάνη[3].

---

1. Ὁ Πετρούνης Μαυρομιχάλης ὅμως εἶχε ζητήσει καὶ τῶν Γάλλων τὴ συνδρομὴ γιὰ τὸν διορισμό του στὸ μπεηλίκι. Ὁ Trullet γράφει πὼς διατηροῦσε ἀλληλογραφία γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ μὲ τὸν Donzelot (ἔνθ' ἀν., σ. 409-410).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 406-413.

3. Ὁ Joseph J. B. Hercule de Roussel (γεννήθηκε τὸ 1758), παλαιὸς ἀξιωματικὸς τῶν δραγόνων, εἶχε ὑπηρετήσει στὴ γαλλικὴ πρεσβεία τῆς Πόλης (1778) καὶ ὕστερα ὡς ὑποπρόξενος στὰ Δαρδανέλλια, στὴν Κορώνη (1786), στ' Ἀνάπλι καὶ στὰ Χανιὰ (1802), ἀπὸ ὅπου ἐκδιώχτηκε ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐξέγερση τοῦ πληθυσμοῦ. Αἰχμαλωτίστηκε ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους ἐνῶ ταξίδευε πρὸς τὴ Ζάκυνθο καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του (τὸ 1810) διορίστηκε πρόξενος στὴν Πάτρα (*Auguste Boppe*, Le consulat général de Morée et ses dépendances

Ἡ ἔκθεση τοῦ προξένου τῆς Πάτρας φαίνεται πιὸ ἀντικειμενική. Στὶς 6 Νοεμβρίου 1811, γράφει ὁ Roussel, ὁ ἀδερφὸς τοῦ Πετρούνη Μαυρομιχάλη (ὁ ἴδιος βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη) χτύπησε τὶς Κιτριές. Ἀναταραχὴ ἐπικρατοῦσε σ' ὁλόκληρη τὴ Μάνη. Δύο τούρκικες κορβέτες εἶχαν ἀράξει στὸ Μαραθονήσι γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὸν Κωσταντήμπεη[1]. Ὁ καπετάνιος τῆς Ἀντρούβιστας Παναγιώτης Τρουπάκης (Μούρτζινος) τηροῦσε οὐδετερότητα γιατὶ θυμόταν τὸν Σερεμέτμπεη ποὺ κατέστρεψε τὸν πύργο του.

Ὁ Δημητράκης Γρηγοράκης ἢ Καβαλιέρης, ἀναφέρει ὁ Roussel στοὺς προϊσταμένους του, καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ Πετρούνη Μαυρομιχάλη — «αὐτὴ ἡ οἰκογένεια πουλιέται σ' ὅλα τὰ ἔθνη» — βρίσκονται ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος. Λίγους μῆνες πρὶν παρέλαβαν ἕνα φορτίο πολεμοφόδια ἀπὸ ἕνα καράβι ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ πολεμικὸ μπρίκι. Ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Μάλτα, πέρασε ἀπὸ τὴ

[Athènes, Coron, Modon, Napoli de Romanie, Patras, Arta], Revue des Études Grecques, Paris τ. XX [1902], σ. 27 σημ. 2). Τὸν ἀντικατέστησε ὁ Ronstan (1811-1814). Ἀκολούθησε ὁ François Pouqueville καὶ ὕστερα ὁ ἀδερφός του Hughes (ἔνθ' ἀν., σ. 35). Τὸ 1809, ὕστερα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ στρατηγοῦ Donzelot γενικοῦ διοικητῆ τῶν Ἑπτανήσων, τὸ Γενικὸ Προξενεῖο τοῦ Μωριᾶ μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν Κορώνη στὴν Πάτρα. Μεταξὺ 1802 καὶ 1805 γενικὸς πρόξενος τῆς Γαλλίας στὸ Μωριὰ ἦταν ὁ Esprit Vial, μεταξὺ 1805-1809 ὁ Fornety. Ὁ Vial ἀνέλαβε καὶ πάλι τὸ προξενικὸ ἀξίωμα τὸ 1810 γιὰ νὰ ἀντικατασταθῆ ἕνα χρόνο ἀργότερα ἀπὸ τὸν Roussel (*Auguste Boppe*, ἔνθ' ἀν., σ. 26-27).

1. Αὐτὸ σημαίνει πὼς τὸ αἴτημα τοῦ Κωσταντήμπεη γιὰ ἔνοπλη τουρκικὴ ἐπίδειξη ἔγινε δεκτό. Φαίνεται ὅτι ὁ Ζερβάκος, παρ' ὅλους τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἐκπροσώπου του, εἶχε γίνει ὄργανο τοῦ Βελήπασα καὶ προκάλεσε τὴν ἐχθρότητα τῶν πανίσχυρων στὴ Μάνη Γρηγοράκηδων ποὺ ἄρχισαν ἀνοιχτὸ πόλεμο ἐναντίον του. Ἔτσι ἡ κατάσταση ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Κωσταντήμπεη μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθαιρεθῆ (1811) ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ νὰ ἀντικατασταθῆ (ἀρχὲς 1812) ἀπὸ τὸν Θεοδωρόμπεη Γρηγοράκη, γαμπρὸ κι' αὐτὸν τοῦ Ἀντώνμπεη. Ὁ Κωσταντήμπεης, ποὺ ἔσπευσε νὰ δραπετεύση ἀπὸ τὴ Μάνη, κατηγορήθηκε γιὰ ἀνεπάρκεια, ἀναξιότητα καὶ γιὰ σύμπραξη σὲ πειρατικὲς ἐπιδρομές. Σὲ ἔγγραφο τοῦ καπουδὰν πασᾶ, τοῦ ὑπουργοῦ δηλαδὴ τῶν Ναυτικῶν, μὲ ἡμερομηνία 12 Ἰανουαρίου 1812, πρὸς τοὺς ἐκπροσώπους καὶ καπεταναίους τῆς Μάνης ἀναφέρεται ὅτι ἔγινε ἐπιτόπια ἐξέταση ἀπὸ Τοῦρκο ἀξιωματικὸ γιὰ νὰ ἐξακριβωθῆ «ποῖα τὰ αἴτια ὁποὺ ἐχάλασε τὸ νιζάμι (ἡ τάξη) τῆς Μάνης, ποῖοι εἶναι αὐτοὶ ὁποὺ προστατεύουσι καὶ ὁδηγοῦσι τοὺς ἐξερχομένους εἰς τὸ ἰσπαντηλίκι καὶ κουρσαλίκι καὶ ποῖοι οἱ σύντροφοί των καὶ συμμέτοχοι κρυφὰ ἢ φανερὰ εἰς τὰ κλοπιμαῖα κέρδη των, καὶ ποῖοι οἱ συνεργοῦντες εἰς τὰ φεσάτια (ταραχὲς) καὶ ἀκαταστασία τῆς Μάνης, καὶ ἐὰν ἐξ αἰτίας τοῦ Κωνσταντήμπεη Ζερβάκου ἐγεννήθη τὸ τοιοῦτον νιζαμιλίκι ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τῆς Μάνης, μὴ ὄντος ἱκανοῦ καὶ ἀξίου διὰ τὸ πασπογουλίκι τῆς Μάνης» (*Σωκρ. Κουγέα*, Ἱστορικαὶ Πηγαὶ διὰ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μάνης [1774-1821], Πελοποννησιακά, τ. Ε' [1962], σ. 64). Στὸ φιρμάνι ποὺ καθαιροῦσε τὸν Ζερβάκο καὶ διόριζε τὸν Θεοδωρόμπεη ἀναφέρεται ὅτι ὁ Κωσταντήμπεης ἦταν συνένοχος τῶν πειρατῶν: «...ἀπὸ μερικοῦ καιροῦ ἐμφανιζόμεναι τράται τῶν κλεπτῶν οὖσαι ἀπὸ μέρους τῶν Μανιατῶν, ἐπροξενοῦσαν μεγάλας ζημίας εἰς τοὺς διαπλέοντας τὴν θάλασσαν καὶ πιάνοντας καΐκια σουδίτων (ὑπηκόων) τὰ ἐξεγύμνωναν ἐφ' ᾧ καὶ οἱ νοικοκύρηδες τῶν καραβίων δὲν ἔπαυαν ἀπὸ τοῦ νὰ κάμνωσι σικιαγιέτια (παράπονα), ὅτι ἦτον εἰς αὐτὰ σύντροφος ὁ Κωνσταντῖνος» (ἔνθ' ἀν., σ. 74).

Ζάκυνθο καὶ ξεφόρτωσε στὸ Βαθύ. «Οἱ Μανιάτες πούλησαν τὰ πολεμοφόδια γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴ φιλοχρηματία τους»[1].

Στὶς νότιες περιοχὲς τοῦ Μωριᾶ, γράφει ὁ Γάλλος πρόξενος, οἱ Ἄγγλοι ἀσκοῦν μεγάλη ἐπιρροή. Οἱ Μανιάτες καπεταναῖοι καὶ οἱ Τοῦρκοι τῆς Κορώνης ἔλεγαν ἀνοιχτὰ πὼς ἂν οἱ Γάλλοι ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῆς Τουρκίας ἡ Ἀγγλία θὰ καταλάβῃ ἀμέσως τὸ Μωριά. Πολυάριθμοι πράκτορες τῶν Ἄγγλων ἔπεισαν τοὺς Ἕλληνες ὅτι θὰ τοὺς παραχωρήσουν προνόμια στὸ ναυτικὸ ἐμπόριο, ὅτι δὲν θὰ ἐπιβάλουν φόρους, οὔτε τελωνειακοὺς δασμούς, κι' ὅτι τὸ λιμάνι τῆς Μάλτας θὰ εἶναι στὴ διάθεσή τους. Ὑποσχέθηκαν ἐπίσης ὅτι τὰ ἀγγλικὰ στρατεύματα θὰ ἀφήσουν ἐλεύθερο τὸ λαό, θὰ ἐμπιστευθοῦν τὴν τάξη σὲ ἑλληνικὴ ἀστυνομία καὶ ὅτι θὰ ἀποφύγουν κάθε οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση. Ἀντίθετα θὰ ξοδεύουν τὸ δικό τους χρυσάφι στὸν τόπο καὶ θὰ ἐνισχύσουν τὸ ἐμπόριο, «ἐνῶ οἱ Γάλλοι θὰ τοὺς ἀφανίσουν γιατὶ προσπορίζονται πάντοτε τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια ἀπὸ τὶς χῶρες ποὺ καταλαμβάνουν. Αὐτὴ ἡ προπαγάνδα γίνεται μὲ ἔντυπα ποὺ μᾶς παρουσιάζουν — τοὺς Γάλλους — μὲ τὰ μελανότερα χρώματα. Ἕνας Ναπολιτάνος κουρσάρος αἰχμαλωτίστηκε κι' ὁδηγήθηκε στ' Ἀνάπλι μὲ τὰ δυὸ καράβια του. Σ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ βρέθηκαν ἐμπρηστικὲς προκηρύξεις ποὺ προορίζονταν γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀκόμα καὶ τὴν Ὀδησσό»[2].

Λίγους μῆνες πρὶν (20 Αὐγούστου 1811) ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Βοναπάρτη στὴν Πόλη Latour-Maubourg ἔγραφε σὲ ἀναφορά του πὼς ὁ Πετρούνης Μαυρομιχάλης ἦταν πιστὸς φίλος τῶν Γάλλων. Ὁ Μαυρομιχάλης, ποὺ βρισκόταν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶπε στὸν ἐπιτετραμμένο ὅτι ὁ Κωσταντήμπεης ἦταν πρόθυμος νὰ θέσῃ σὲ ἐφαρμογὴ τὰ σχέδια τοῦ Βελήπασα, ἀλλὰ χάρη στὴ δική του ἀντίσταση δὲν μπόρεσε νὰ προχωρήσῃ. «Καὶ τώρα ἔχει ἀπομονωθῇ σ' ἕνα ὀρεινὸ χωριὸ ἀπὸ ὅπου δὲν μπορεῖ νὰ ξεμυτίσῃ»[3].

Ὁ Πετρούνης ποὺ διεκδικοῦσε τὸ μπεηλίκι γιὰ τὸν ἑαυτό του ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς Γάλλους 50.000 πιάστρα γιὰ νὰ ἀνατρέψῃ τὸν Κωσταντήμπεη καὶ ὑποσχόταν νὰ ἐξοφλήσῃ τὸ χρέος του μὲ τὰ μανιάτικα λάδια τῆς ἐρχόμενης σοδειᾶς.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1811 ὁ στρατηγὸς Donzelot, μὲ κρυπτογραφημένο σημείωμα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, πρότεινε τὴν προώθηση τοῦ Μαυρομιχάλη στὸ

1. Ἔνθ' ἀν., τ. ΣΤ' (1952), σ. 103-104.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 105.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 106. Κατατρεγμένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους Μανιάτες καπεταναίους ἐξ αἰτίας τῆς φιλίας του πρὸς τὸν Βελήπασα κλείστηκε στοὺς πύργους τοῦ Πετροβουνιοῦ κι' ὕστερα πολιορκήθηκε στὸ Μαραθονήσι. Κατόρθωσε νὰ ἀποφύγῃ τὴ σύλληψη καὶ νὰ περάσῃ στὶς Κιτριὲς τοῦ Σταυροπηγίου. Ἀπὸ κεῖ διαμέσου Καλαμάτας ἔφτασε στὴν Τριπολιτσὰ (*Σωκράτη Κουγέα*, Ἱστορικαὶ πηγαὶ διὰ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μάνης [1774-1821], Πελοποννησιακά, τ. Ε' [1962], σ. 129-130).

μπεηλίκι γιατὶ θὰ μποροῦσε μὲ τὴν ἐπιρροή του νὰ ἀντιταχθῆ στὴν ἀγγλικὴ διείσδυση[1].

Εἶναι φανερὸ πῶς κανεὶς δὲν σκεφτόταν τοὺς Ἕλληνες καὶ τὴν ἐλευθερία τους. Οἱ δυὸ Δυνάμεις τοὺς χρησιμοποιοῦσαν ὡς ὄργανα στὴν ἀνταγωνιστικὴ τους διελκυστίνδα.

Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Πόλη ὁ Μαυρομιχάλης, μὲ ὑπόμνημα στὸν Γάλλο πρεσβευτή, διακήρυξε, ὑπενθυμίζοντας τὴ συνάντησή του μὲ τὸν στρατηγὸ Donzelot στὴν Κέρκυρα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1809 καὶ τὸ σχέδιο ποὺ καταρτίσθηκε γιὰ κοινὴ δράση στὸ Μωριά, πῶς εἶναι ἀφοσιωμένος στὴ Γαλλία. Καὶ κατέληγε: «Ἂν μάθαιναν οἱ Ἄγγλοι πῶς βρίσκομαι σὲ μυστικὲς συνεννοήσεις μὲ τὴ γαλλικὴ πρεσβεία, ὁ χαμός μου θὰ ἦταν σίγουρος»[2].

Σὲ νέο ὑπόμνημα (15 Ἰανουαρίου 1815) πρὸς τὸν πρεσβευτὴ ὁ Μαυρομιχάλης γράφει: «Καθικετεύω τὴν Ἐξοχότητά σας νὰ μὲ βοηθήσετε νὰ πάρω τὸ μπεηλίκι καὶ ἔτσι νὰ ματαιώσουμε τὰ σχέδια τῶν κοινῶν ἐχθρῶν μας, τῶν Ἄγγλων. Εἶμαι ἀποφασισμένος σὲ κάθε περίπτωση νὰ ἀκολουθήσω καὶ νὰ εὐνοήσω τὶς ἀπόψεις τῶν Γάλλων μὲ ὅλες μου τὶς δυνάμεις»[3].

Ὡς ἀντάλλαγμα τῆς γαλλικῆς βοήθειας γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ μπέη ὁ Μαυρομιχάλης ἀναλάμβανε τὶς ἑξῆς ὑποχρεώσεις:

1. Θὰ προσφέρω ἄσυλο καὶ βοήθεια σὲ ὅλα τὰ γαλλικὰ καράβια, ἐμπορικὰ ἢ πειρατικά, ποὺ θὰ μπαίνουν στὰ λιμάνια ἢ θ' ἀράζουν στὶς ἀκτὲς τῆς Μάνης καὶ θὰ τὰ προστατεύω ὅταν μεταφέρουν λεῖες, εἴτε γιὰ τὴν ἐκποίησή τους εἴτε γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῆ ἐνδεχόμενη ἐχθρικὴ καταδίωξη.

2. Θὰ ἀπαγορέψω τὴ στρατολόγηση κατοίκων τῆς Μάνης ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους καὶ θὰ κάνω ὅ,τι μπορῶ γιὰ νὰ ἐπαναφέρω στὴ Μάνη τοὺς ὡς τώρα στρατολογημένους.

3. Θὰ καθιερώσω τακτικὴ ἀλληλογραφία μὲ τὴ γαλλικὴ πρεσβεία γιὰ νὰ τὴν ἐνημερώνω μὲ κάθε λεπτομέρεια σχετικὰ μὲ τὶς μηχανορραφίες τῶν Ἄγγλων καὶ κάθε ἄλλης Αὐλῆς στὸ Μωριά, ὁπουδήποτε καὶ ἂν ἀποβλέπουν οἱ ἐνέργειές τους, καὶ θὰ βρίσκωμαι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν στρατηγὸ Donzelot, γενικὸ διοικητὴ τῶν Ἑπτανήσων»[4].

Οἱ Γάλλοι πῆραν ζεστὰ τὴν ὑπόθεση ἀλλὰ ἡ Πύλη ἀρνήθηκε νὰ διορίση τὸν Μαυρομιχάλη στὸ μπεηλίκι. Ἡ ἀγγλικὴ πρεσβεία ἦταν πανίσχυρη καὶ ὑπαγόρευε τὶς θελήσεις της στοὺς Τούρκους. Ὁ Κωσταντήμπεης θὰ ἀντικατασταθῆ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 107.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 108-109.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 110.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 110-111.

ἀρχὲς 1812 ἀπὸ τὸν Θεοδωρόμπεη Γρηγοράκη[1]. Κι' ὁ Πετρούνης θὰ περιμένη τρία ἀκόμα χρόνια γιὰ τὸ μπεηλίκι[2].

1. 'Ο Κωσταντήμπεης θὰ κατηγορηθῆ ἀργότερα ὅτι εἶχε μυηθῆ στὶς στασιαστικὲς ἐνέργειες τοῦ 'Αλήπασα, θὰ συλληφθῆ καὶ θὰ ἐκτελεσθῆ στὴν Κωνσταντινούπολη. Γράφει ὁ *E. Yemeniz:* «'Ο Ζερβάκος καὶ ὁ Θεόδωρος ἐμφανίζονται στὴ σκηνή, τὴ διασχίζουν καὶ πέφτουν, ὁ ἕνας στὶς φυλακὲς τοῦ 'Επταπυργίου, ὁ ἄλλος ἀπὸ δολοφονικὸ βόλι» (Le Magne et les Mainotes, Récits et Scènes de moeurs de la Grèce, Revue des deux Mondes, XXX année, τ. 56 [1865], σ. 38).

2. 'Ο Θεοδωρόμπεης, ἐπειδὴ καθυστεροῦσε τὸ «μιρί», τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὴν Πύλη, καθαιρέθηκε. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1816 πῆγε στὴ Μάνη ὁ ριαλάμπεης (πλοίαρχος πολεμικοῦ καραβιοῦ) καὶ κάλεσε τὸν μπέη στὸ πολεμικὸ ποὺ εἶχε ἀράξει στὴν 'Ελαφόνησο. 'Ανέβηκε ὁ Θεοδωρόμπεης ἀνύποπτος στὸ καράβι φορτωμένος δῶρα ἀλλὰ ὁ ριαλάμπεης τὸν ἀλυσόδεσε καὶ τὸν μετέφερε στὴν Κωνσταντινούπολη. 'Εκεῖ ὁ μπέης ρίχτηκε στὸ φρικαλέο Μπάνιο ὅπου πέθανε (*Σωκρ. Κουγέα*, ἔνθ' ἀν., σ. 103). Ταυτόχρονα ἐνθρονιζόταν ἀπὸ τὸν ριαλάμπεη στὸ μπεηλίκι ὁ Πετρούνης Μαυρομιχάλης, ὁ Πετρόμπεης. Καὶ μιὰ λεπτομέρεια: αὐτὸς ὁ ριαλάμπεης ἦταν ὁ περίφημος Μεχμὲτ Σουκιούρμπεης, ἐξωμότης Μανιάτης, θεῖος τοῦ Πετρόμπεη (Πετρούμπεη τὸν ἀποκαλοῦσαν), Μαυρομιχάλης κι' αὐτὸς (γιὰ τὸν ἐξισλαμισμὸ καὶ τὴ σταδιοδρομία τοῦ κρυπτοσυγγενῆ καὶ προστάτη τοῦ Πετρούνη στὸ τουρκικὸ ναυτικὸ βλ. *Σωκρ. Κουγέα*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὑπὸ τοὺς 'Ορλὼφ Πελοποννησιακῆς ἐπαναστάσεως [1770], Πελοποννησιακά, τ. Α' [1950], σ. 75, 81).

ΜΙΑ ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΩΝ

ΟΙ ΑΘΛΟΙ καὶ τὰ τρόπαια τοῦ Ἔλγιν στὴν Ἀκρόπολη κέντρισαν τὴ βουλιμία ὅλων τῶν ἀρχαιόφιλων τῆς Εὐρώπης. Ἡ Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε πιὰ τὴ χώρα τῶν θησαυρῶν. Πολὺ σύντομα ἡ ἀρχαιοσυλλεκτικὴ μανία ταυτίστηκε μὲ τὴν ἐπιχείρηση καθαρὰ κερδοσκοπικῶν ἐπιδιώξεων. Ὅλοι οἱ ἀρχαιογνῶστες ταξιδιῶτες ἄρχισαν νὰ περιφέρωνται στὴν Ἑλλάδα κρατώντας ὄχι μονάχα τὸν Παυσανία καὶ τὸν Στράβωνα ἀλλὰ καὶ σκαπανικὰ ἐργαλεῖα. Οἱ ἐπιδρομὲς συστηματοποιήθηκαν, οἱ ἀτομικὲς ἀναζητήσεις ἔγιναν συλλογικές, χρηματοδοτήθηκαν.

Τὸ 1807 δημιουργήθηκε στὴν Ἰταλία ἕνα εἶδος πολυεθνικῆς ἑταιρίας γιὰ τὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ διάθεση τῶν εὑρημάτων στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀρχαιοσυλλεκτικὴ ἀγορά. Τὰ μέλη της ἦταν ἀρχιτέκτονες, κλασσικοὶ φιλόλογοι, τοπογράφοι, καλλιτέχνες: Ὁ Ἄγγλος Charles Robert Cockerell[1], ὁ Βαυαρὸς Von Haken, ὁ Ἐσθονὸς ἀρχαιολόγος, καλλιτέχνης καὶ τεχνοκρίτης βαρῶνος Otto Magnus von Stackelberg[2], ὁ Βυρτεμβέργιος ζωγράφος Linckh[3] καὶ οἱ Δανοὶ ἀρχαιολόγοι P. Brönsted[4] καὶ Koes[5]. Ἡ τελικὴ σύνθεση τῆς ὁμάδας — τῆς συμμορίας θὰ ταίριαζε περισσότερο — τῶν ἀρχαιοκαπήλων θὰ γίνη στὴν Ἀθήνα. Ἐκεῖ θὰ προστεθοῦν ὁ Ἄγγος John Foster[6],

1. Ἦταν 22 χρόνων ὅταν ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα. Ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους Ἄγγλους ἀρχιτέκτονες, καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴ Βασιλικὴ Ἀκαδημία καὶ πρόεδρος τοῦ Βασιλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχιτεκτονικῆς. Πέθανε τὸ 1863.

2. 1787-1837. Ἄφησε ἡμερολόγιο τῶν περιηγήσεών του στὴν Ἑλλάδα (Griechische Tagebuch) ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴ συγγενή του *Natalie Stackelberg* γιὰ τὸ βιβλίο «Otto Magnus V. Stackelberg, Heidelberg 1822». Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1813 αἰχμαλωτίστηκε ἀπὸ πειρατὲς στὸν Παγασιτικὸ καὶ ἐλευθερώθηκε ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ φίλου του Haller καὶ τὴν καταβολὴ λύτρων. Ὁ Stackelberg ἔμεινε στὴν Ἀθήνα ὡς τὸ 1814. Ἀναφέρεται στὸν κατάλογο τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων. Καρπὸς τῶν περιηγήσεών του ἦταν δύο τόμοι μὲ εἰκόνες, σχέδια καὶ ἀπόψεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ πρῶτος κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο «Costumes et usages des peuples de la Grèce moderne, gravés d'après le baron O. M. de Stackelberg et publiés à Rome 1825». Περιέχει 30 ἔγχρωμους πίνακες μὲ πιστὴ ἀπεικόνιση γυναικείων καὶ ἀντρικῶν ἐνδυμασιῶν ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῆς χώρας, ἀρχόντων μὲ καλπάκια καὶ μακριὰ τσιμπούκια καὶ κληρικῶν, κομώσεων κ.ἄ. Ὁ δεύτερος, μὲ τίτλο «La Grèce, Vues pittoresques et topographiques dessinés par O. M. Baron de Stackelberg, Paris 1834», εἶναι μεγίστου σχήματος, ὀγκώδης καὶ περιέχει σχέδια τοπίων, ἀρχαιολογικῶν χώρων, σπιτιῶν, πολιτειῶν κ.λπ.

3. Ἄφησε χειρόγραφο ἡμερολόγιο ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν *P. Gössler* γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς μονογραφίας «Jacob Linckh, Ein Philellene» ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Münchener Jahrbuch der Bildenten Kunst, Leipzig 1937.

4. Βλ. κεφ. «Ἀνασκαφὲς στὴ Τζιά».

5. 1783-1811.

6. 1787-1840. Ἀπὸ τὸ Λίβερπουλ.

ὁ Γερμανὸς βαρῶνος ζωγράφος καὶ ἀρχιτέκτονας Haller von Hallerstein[1], ὑπότροφος τοῦ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας καὶ ὁ Αὐστριακὸς ζωγράφος Gropius[2]. Στόχος τῆς ἑταιρίας οἱ ἀρχαιολογικοὶ χῶροι τῆς Αἴγινας, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς Φιγαλίας.

Τὴ δράση τῶν ἀρχαιοκαπήλων παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ νεαροῦ Ἄγγλου ἀρχιτέκτονα Charles Robert Cockerell[3] ποὺ ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα τὴν ἄνοιξη τοῦ 1810 γιὰ νὰ συναντήση τοὺς συνεργάτες του. Ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν William Hamilton, οἰκογενειακὸς φίλος τῶν Cockerell, ἀνέλαβε νὰ καλύψη τὸ ταξίδι τοῦ νεαροῦ ἀρχιτέκτονα[4] ἀναθέτοντάς του καθήκοντα βασιλικοῦ ἀγγελιαφόρου. Τὸν διόρισε ἔκτακτο κομιστὴ ἐγγράφων γιὰ τὸν ἀγγλικὸ στόλο τῆς Μεσογείου.

Ἡ περιήγηση τοῦ Cockerell ἄρχισε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὰ μέσα Σεπτεμβρίου 1810 διαπεραιώθηκε στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἡ ἀρχαιοδιφικὴ καὶ ἀρχαιοκαπηλικὴ του δράση θὰ κρατήση μὲ διάφορα διαλείμματα ἕξη χρόνια. Δὲν συμπαθεῖ διόλου τοὺς Ἕλληνες καὶ συχνὰ ἐκδηλώνει φιλοτουρκικὰ αἰσθήματα.

Στὸ ἡμερολόγιό του ὁ νεαρὸς περιηγητὴς σκιαγραφεῖ τὴν πολιτικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1810-1811:

«Ὁ Ἀλὴ πασὰς κυβερνάει τὸ Μωριά, τὴν Ἀλβανία καὶ τὴ Θεσσαλία, σχεδὸν ὣς τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὁ πασὰς τῶν Σερρῶν τὴ Μακεδονία, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὣς τὴν Κωνσταντινούπολη σχεδόν. Καὶ οἱ δυὸ εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴν Πύλη. Τώρα ὁ Ἀλῆς ἔστειλε τὸ γιό του μὲ 15.000 ἄνδρες νὰ ἑνωθῇ μὲ τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα ποὺ κινοῦνται ἐναντίον τῶν Ρώσων[5]. Στρατο-

---

1. 1774-1817. Πέθανε στὰ Ἀμπελάκια ἐνῶ κατασκεύαζε μιὰ γέφυρα στὸν Πηνειό. Τὸν ἔθαψαν στὸ Θησεῖο. Τὰ χειρόγραφά του χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν *Furtwängler* γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του «Aegina, das Heiligtum der Aphaia». Ἀγόρασε τὸ ἀρχαῖο θέατρο τῆς Μήλου ἀπὸ τὸν Ἀναγνώστη Κόμη γιὰ λογαριασμὸ τοῦ διαδόχου Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας.

2. Ὁ κατοπινὸς πρόξενος τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἡμερολόγιο τοῦ περιηγητῆ *John Oliver Hanson* προκύπτει ὅτι στὴν ὁμάδα τῶν ἀρχαιοκαπήλων εἶχαν προστεθῆ δύο ἀκόμα ξένοι, ὁ Gramer καὶ ὁ Masson, ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Hanson (βλ. Recollections of Smyrna 1813, ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1969, σ. 510).

3. Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817. The Journal of C. R. Cockerell R. A., London 1910. Ἡ ἔκδοση τοῦ ἡμερολογίου ἔγινε ἀπὸ τὸ γιὸ τοῦ περιηγητῆ. Ἔγραψε ἐπίσης: The temples of Jupiter Panhellenius at Aegina and of Apollo Epicurius at Bassae near Phigaleia in Arcadia, London 1860 καὶ Alterthümer von Athen und anderen Orten Griechenlands, Siciliens und Kleinasiens, gemessen und erläutert von C. R. Cockerell, W. Kinnard, I. F. Donaldson, W. Jenkins, W. Railton, Leipzig 1864.

4. Ὁ πατέρας τοῦ Cockerell ἦταν ἐπίσης ἀρχιτέκτονας.

5. Δὲν τὸν ἔστειλε ὁ Ἀλῆς. Πῆρε ἐντολὴ ἀπὸ τὴν Πύλη. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Βελῆ ἔγινε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1811.

πέδευσε όμως κοντά στή Θεσσαλονίκη καί άπειλεῖ νά τήν καταλάβη. Ὁ μπέης τῆς Θεσσαλονίκης παοχίζει νά τόν καταπραΰνη στέλνοντάς του πεσκέσια καί ἐφόδια. Στό μεταξύ ὁ σουλτάνος ἐπωφελήθηκε ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ Βελῆ καί διόρισε ἄλλον πασά στό Μωριά.[1] Καί τώρα ὁ Βελής περιμένει τίς συμβουλές τοῦ πατέρα του. Τί νά κάνη; Νά πάη στόν πόλεμο, νά γυρίση στό Μωριά ἤ νά καταλάβη τή Θεσσαλονίκη;[2] Φαντασθῆτε σέ τί χώρα βρίσκομαι. Ὁ σουλτάνος εἶναι ἀνδρείκελο στά χέρια τῶν γενιτσάρων πού, ὡστόσο, ἔξω ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη εἶναι ὁλότελα ἀνίσχυροι καί ἡ χώρα βρίσκεται σέ κατάσταση ἀναρχίας».

Πρῶτος σταθμός στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα τό Πήλιο. Ἡ Ζαγορά, πού λίγο καιρό πρίν ἀποτελοῦσε σπουδαῖο ἐμπορικό κέντρο, ἦταν ἐρειπωμένη ἐξ αἰτίας τῶν ληστρικῶν αὐθαιρεσιῶν τοῦ Ἀλῆ.

Ἀρχές Δεκεμβρίου ἔφτασε στήν Ἀθήνα ὅπου συναντήθηκε μέ τούς φίλους του. Πέντε μῆνες ἀργότερα, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1811, πέρασε στήν Αἴγινα μέ τούς Haller, Linckh καί Foster[3] καί ἄρχισε ἀνασκαφές στό ναό τῆς Ἀφαίας. Τή δεύτερη κι' ὅλας μέρα ἀνακάλυψαν τά πρῶτα γλυπτά τῶν ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ.

«Καθώς δουλεύαμε στήν ἐσωτερική στοά, ἕνας ἀπό τούς ἐργάτες χτύπησε τόν κασμά του πάνω σ' ἕνα μάρμαρο. Τό ἀναποδογύρισε καί βρέθηκε μπροστά στήν κεφαλή ἑνός πολεμιστῆ. Σέ λίγο φανερώθηκε ἄλλο κεφάλι καί ἄλλα μέλη. Τελικά βρέθηκαν κάτω ἀπό τά γκρεμισμένα ἀετώματα 16 ἀγάλματα καί 13 μέλη, ὅπλα κ.λπ.».

Ἡ πληροφορία γιά τή μεγάλη ἀνακάλυψη διαδόθηκε στό νησί καί οἱ προεστοί τῆς Αἴγινας ἀξίωσαν νά σταματήσουν οἱ ἀνασκαφές. Εἶπαν στούς ξένους πώς ἄν πάρουν τά μάρμαρα μεγάλο κακό θά βρῆ τούς κατοίκους. Ἀλλά ὁ Cockerell καί οἱ σύντροφοί του ἔσπευσαν νά μεταφέρουν κρυφά τά γλυπτά σέ δυό ταξίδια στόν Πειραιά κι' ἀπό ἐκεῖ νύχτα στήν Ἀθήνα. Μόλις ἐξασφάλισαν τό θησαυρό τους ἄρχισαν τά παζάρια μέ τούς Αἰγινῆτες προεστούς καί πληρώνοντας 800 πιάστρα, κάπου 40 λίρες, πῆραν τήν ἄδεια νά συνεχίσουν ἐλεύθερα τίς ἀνασκαφές πού κράτησαν 16 μέρες. Μέσα στή βιασύνη τῆς μεταφορᾶς μερικά γλυπτά καταστράφηκαν.

---

1. Τόν Ἴντζελι Ἀχμέτ, πού ἔφτασε στήν Τριπολιτσά ἀρχές Σεπτεμβρίου 1812.

2. Πραγματικά, ὁ βαλής τῆς Θεσσαλονίκης φοβόταν τόν Ἀλή καί ἀνησυχοῦσε μήπως ἐπεκτείνη τήν ἐπικράτειά του στή Μακεδονία. Εἶχε ἄλλωστε φτάσει ὡς τόν Πύργο τῶν Γιανιτσῶν καί γιά νά ἐκθέση τίς τουρκικές Ἀρχές τῆς Θεσσαλονίκης ἀπόφευγε νά καταδιώξη τούς κλεφτοπειρατές τοῦ Ὀλύμπου καί τοῦ Θερμαϊκοῦ (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972, τ. Δ', σ. 695). Ὁ βαλής εἶχε καί ἄλλο λόγο νά περιποιηθῆ τόν Βελή. Τά ἐκστρατευτικά σώματα ἀποτελοῦσαν μάστιγες γιά τίς περιοχές πού διέσχιζαν. Καί πάντοτε οἱ διάφοροι τοπάρχες φρόντιζαν μέ πεσκέσια καί ἄλλες παροχές νά ματαιώσουν τή μακροχρόνια παραμονή τους στά βιλαέτια τους. Ὁ Βελήπασας ὡστόσο κράτησε σέ πειθαρχία τό στρατό του, τουλάχιστον κατά τή διάβαση ἀπό τή Θεσσαλία.

3. Οἱ Köes, Stackelberg καί Brönsted ἀποχωρίστηκαν καί ταξίδεψαν στή Μ. Ἀσία.

Στὴν 'Αθήνα βρῆκαν ἕνα μεγάλο σπίτι καὶ στρώθηκαν στὴ δουλειὰ γιὰ τὴ συγκόλληση τῶν κομματιῶν καὶ τὴν ἀναστήλωση τοῦ συμπλέγματος. Ὅλα γίνονταν μὲ μεγάλη μυστικότητα, γιατὶ ἂν μαθευόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡ ἁρπαγὴ θὰ ἀντιμετώπιζαν δυσκολίες στὴν ἐξαγωγὴ τοῦ θησαυροῦ.

Ἔπειτα ὑπῆρχαν οἱ ἀντιζηλίες. Ὁ Lusieri, ὁ πράκτορας τοῦ Ἔλγιν καὶ κατεδαφιστὴς τοῦ Παρθενώνα καὶ ὁ Γάλλος πρόξενος Fauvel δὲν ἔκρυβαν τὴ δυσαρέσκειά τους ποὺ ἔχασαν τέτοια λεία. Τελικὰ ὁ Fauvel, μεγάλος κι'αὐτὸς ἀρχαιοκάπηλος, ἀνέλαβε τὴν προστασία τῶν λαφυραγωγῶν[1].

Οἱ τέσσερες ἀρχαιοκάπηλοι ἀλληλοϋποβλέποντανv. Καὶ ἐπειδὴ ἄρχισαν οἱ ὑποψίες καὶ οἱ ἔριδες ἀποφάσισαν, ὕστερα ἀπὸ πρόταση τοῦ Fauvel, νὰ ὑπογράψουν συμβόλαιο τιμῆς ποὺ ὅριζε ὅτι θὰ κρατοῦσαν ἑνιαία τὴ συλλογὴ καὶ δὲν θὰ διαμοίραζαν τὰ γλυπτὰ μεταξύ τους. Ἐξασφαλισμένοι πιὰ ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν ἀγοραστή. Οἱ Γερμανοὶ ἔγραψαν στὴν κυβέρνησή τους, ὁ Cockerell στὸν Canning, ὁ Fauvel στὸ Παρίσι. Ἔγινε προσφορὰ καὶ στὸν λόρδο Sligo, ποὺ βρισκόταν ἐκείνη τὴν περίοδο στὴν 'Αθήνα. 'Αλλὰ οἱ Γερμανοὶ ζήτησαν ἕνα κολοσσιαῖο ποσὸ ποὺ κατατρόμαξε τὸν Ἄγγλο: 6.000 - 8.000 λίρες.

Στὶς 13 Ἰουνίου ἔφτασαν στὴν 'Αθήνα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο οἱ Ἄγγλοι Henry Gally-Knight, ἀρχιτέκτονας καὶ ποιητής[2] καὶ Fazakerly[3] καὶ πρότειναν νὰ ἀγοράσουν τὰ γλυπτὰ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου πληρώνοντας στοὺς δύο Γερμανοὺς τὸ μερίδιό τους, 2.000 λίρες. 'Αλλὰ οἱ Haller καὶ Linckh ζητοῦσαν περισσότερα καὶ ἡ ὑπόθεση ναυάγησε[4].

Οἱ τέσσερες ἀρχαιοκάπηλοι ἄρχισαν νὰ ἀνησυχοῦν. Ἂν προδινόταν τὸ μυστικὸ θὰ ἔχαναν τὸ θησαυρό. Οἱ Τοῦρκοι δὲν θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ἐξαγωγή. Τελικὰ ἀποφάσισαν νὰ βγάλουν στὸ σφυρὶ τὰ γλυπτά, προωθώντας τα σὲ διεθνὴ δημοπρασία. Γιὰ νὰ γίνη ὅμως ὁ πλειστηριασμὸς ἔπρεπε νὰ μεταφερθοῦν τὰ μάρμαρα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα σὲ σίγουρο τόπο.

Τὴν ἐπιχείρηση ἀνέλαβε ὁ Αὐστριακὸς Gropius, ἄνθρωπος κοινῆς ἐμπιστοσύνης, ποὺ εἶχε γεννηθῆ καὶ μεγαλώσει στὴν 'Ανατολὴ[5] καὶ εἶχε στενὲς

1. Ὡστόσο, μ' ὅλες τὶς ἀντιζηλίες καὶ τὰ ἀντικρουόμενα συμφέροντα, ὁλόκληρη ἡ ἐπιχείρηση κρατήθηκε μυστική. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔμαθαν τίποτα. Ἦταν μιὰ σιωπὴ συνενοχῆς γιατὶ καὶ ὁ Lusieri καὶ ὁ Fauvel ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀποτραπῆ κάθε ἀνάμιξη τῶν ὀθωμανικῶν 'Αρχῶν ποὺ θὰ διακινδύνευε καὶ τὴ δική τους ἀρχαιοκαπηλικὴ δραστηριότητα. Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ *Hughes* (Travels, τ. Α', σ. 284) ὅπου γράμμα τοῦ Cockerell μὲ τὴν πρόταση Fauvel.

2. Ὁ κατοπινὸς φιλέλληνας (1786-1846).

3. Βουλευτὴς ἀργότερα, μέλος τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὰ ἐλγίνεια μάρμαρα τὸ 1816.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 51-58.

5. Ἔγινε συνεταῖρος καὶ διορίστηκε γενικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς ἑταιρίας ἐξουσιοδοτημένος νὰ διαπραγματευθῆ «ἐν λευκῷ» τὴν πώληση τοῦ θησαυροῦ. Ὁ Gropius βρισκόταν στὴν

σχέσεις μὲ τοὺς Τούρκους, παίρνοντας, φυσικά, μερίδιο. Ἡ συλλογὴ τῶν γλυπτῶν θὰ μεταφερόταν στὴ Ζάκυνθο.

Ἡ συσκευασία κράτησε ὀχτὼ μέρες. Τέλος, τὴ νύχτα τῆς 30 Ἰουλίου 1810, φορτώθηκε τὸ πρῶτο φορτίο σὲ μουλάρια κι' ἔφτασε σ' ἕνα κόρφο τοῦ Κορινθιακοῦ, «κοντὰ σὲ μιὰ πόλη κι' ἕνα κάστρο».

Δυὸ μέρες ἀργότερα ἀκολούθησε ὁ Cockerell μὲ τὸ ὑπόλοιπο φορτίο. Κρύφτηκε δυὸ νύχτες στὰ Κούντουρα καὶ τὴν τρίτη κατέβηκε στὸ γιαλὸ ὅπου περίμεναν τὰ ἄλλα μέλη τῆς ὁμάδας. Ὁ Gropius, ὁ νέος συνεταῖρος, ναύλωσε ἕνα καΐκι καὶ τὸ ἴδιο βράδυ τὰ γλυπτὰ βρίσκονταν στὸ ἀμπάρι. Τὴν ἄλλη μέρα σαλπάρησαν, πέρασαν ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἐφοδιάστηκαν ἀπὸ τὸν πρόξενο τῆς Ἀγγλίας Στράνη μὲ διαβατήρια καὶ συστατικὲς ἐπιστολὲς καὶ ὕστερα ἀπὸ ὁλονύχτιο ταξίδι ἔφτασαν στὴ Ζάκυνθο[1].

Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἀσφάλισαν τὴ λεία τους καὶ ἔσπευσαν νὰ δημοσιεύσουν ἀνακοινώσεις στὸν εὐρωπαϊκὸ Τύπο ὁρίζοντας τὴ δημοπρασία γιὰ τὴν 1 Νοεμβρίου 1812[2]. Δυὸ βδομάδες ἀργότερα, στὶς 18 Αὐγούστου, τέσσερα μέλη τῆς σπείρας[3] διαπεραιώθηκαν στὸ Μωριά, γιὰ νὰ συνεχίσουν μὲ μεγαλύτερη ὄρεξη τὴ θησαυροθηρία τους. Στόχος αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ Ὀλυμπία. Συγκρότησαν συνεργεῖο κι' ἄρχισαν ἀμέσως τὶς ἀνασκαφὲς στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ οἱ ἐργάτες,

---

Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1803. Συνόδεψε τὸν Bartholdy ὡς σχεδιαστής. Ἐργάστηκε ὕστερα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ λόρδου Aberdeen. Ἔζησε στὴν Ἑλλάδα μισὸν περίπου αἰώνα. Διορίστηκε ἀρχικὰ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὸ Τρίκερι καὶ ὕστερα (τὸ 1816) πρόξενος τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα. Ἦταν ἑλληνομαθὴς καὶ λαμπρὸς ἀρχαιογνώστης. Ἔγινε πάμπλουτος σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀρχαιοκαπηλική του δραστηριότητα καὶ τὶς συχνὰ ὕποπτες ἐμπορικὲς συναλλαγές του. Ὁ ἴδιος ἐξομολογήθηκε στὸν Γερμανὸ Martin Wagner τὶς κερδοσκοπικὲς μεθόδους ποὺ ἐφάρμοσε κατὰ τὴν προξενική του θητεία στὸ Τρίκερι. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Παγασιτικὸς ἦταν σπουδαῖο ἐμπορικὸ κέντρο. Ὁ Gropius, κατὰ τὴν ἐπικύρωση τῶν φορτωτικῶν, βεβαίωνε, ὕστερα ἀπὸ συνεννόηση μὲ τοὺς καραβοκυραίους, φορτίο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ κανονικό. Οἱ πλοίαρχοι σκηνοθετοῦσαν ἀβαρία στὸ πέλαγος καὶ ἔσπευδαν νὰ εἰσπράξουν τὴν ἀποζημίωση γιὰ τὸ ἀσφαλισμένο πλαστὸ φορτίο τους. Καπετάνιος καὶ πρόξενος μοιράζονταν ὕστερα τὴ διαφορὰ (*R. Herbig*, J. M. Wagners Beschreibung, σ. 39). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προξενικῆς ὑπηρεσίας του ἀκολούθησε τὴν πάγια φιλοτουρκικὴ πολιτικὴ τῆς Αὐστρίας. Εἶχε φιλίες μὲ τοὺς Τούρκους ἐπίσημους καὶ ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροὴ στὶς ὀθωμανικὲς Ἀρχές. Πέθανε τὸ 1850 στὴν Ἀθήνα.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 64-67.

2. Ὁ Λόγιος Ἑρμῆς τῆς Βιέννης δημοσιεύοντας τὸ 1812 (τεῦχος Φεβρουαρίου) τὴν εἴδηση γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν γλυπτῶν τῆς Αἴγινας στὴ Ζάκυνθο σχολιάζει μὲ ἀφέλεια: «Λέγεται ὅτι τὰ ἀγάλματα ταῦτα μετακομισθέντα ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω εἰρημένων Γερμανῶν εἰς Ζάκυνθον, πωλοῦνται ἐκεῖ διὰ δέκα χιλιάδας φλωρίων. Μακάριοι καὶ τρισμακάριοι οἱ Ζακύνθιοι, ἂν ἔδιδαν αὐτὴν τὴν ποσότητα καὶ ἠγόραζαν αὐτά, καὶ νὰ στολίσωσι δι' αὐτῶν τὴν πόλιν των, ἵνα μὴ ἄλλως ἀπομακρυνθέντων στερηθῇ ἡ Ἑλλὰς τῶν τοιούτων ἀξιολόγων λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος» (ἔνθ' ἀν., σ. 239).

3. Ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος *P. Gössler* (Jacob Linkch, ἔνθ' ἀν., σ. 142) χαρακτηρίζει τοὺς συμπατριῶτες του καὶ τοὺς Ἄγγλους λαφυραγωγοὺς «ἥρωες καὶ φιλέλληνες».

Τοῦρκοι αὐτὴ τὴ φορά, δὲν δούλευαν μὲ προθυμία κι' εἶχαν μεγάλες ἀξιώσεις. Ἡ γῆ ἦταν πετρωμένη, ἡ ἔρευνα δὲν προχωροῦσε. Τὰ παράτησαν ὅλα κι' ἔτρεξαν στὴν Ἀνδρίτσαινα. Ἀποφάσισαν νὰ ἐρευνήσουν τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὶς Βάσσες. Ἔστησαν τὴν τέντα τους, στρατολόγησαν βοσκοὺς ἀπὸ τὴν περιοχὴ κι' ἄρχισαν τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Ἀλλὰ οἱ Ἀνδριτσάνοι εἶχαν ἀνησυχήσει. «Τὴν ἄλλη μέρα ἦρθε στὸ ναὸ ἕνας ἀπὸ τοὺς προεστοὺς καὶ μᾶς παρακάλεσε νὰ ἀποφύγουμε κάθε ἀνασκαφὴ ἢ μετακίνηση μαρμάρων γιατὶ θὰ γινόταν μεγάλο κακὸ στὴν πόλη τους. Δὲν διευκρίνησε ποιὸς ἀκριβῶς ἦταν ὁ κίνδυνος. Ρώτησε ποιοὶ εἴμαστε. Τοῦ εἴπαμε πὼς ἔχουμε φιρμάνι καὶ ὅτι δὲν σκοπεύαμε νὰ πάρουμε μαζί μας τὶς κολῶνες. Ὅταν ἄκουσε γιὰ φιρμάνι εἶπε πὼς θὰ ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ μᾶς βοηθήση. Ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ἔδωσε κρυφὰ ἐντολὴ στὸν Ἕλληνα ὁδηγό μας νὰ μὴ γίνουν ἀνασκαφές. Οἱ τσοπαναραῖοι ποὺ εἴχαμε γιὰ τὸ ἔργο ἄρχισαν νὰ ἐκφράζουν φόβους γιὰ τοὺς κινδύνους. Ἕνας μάλιστα εἶπε πὼς δὲν τοῦ ἄρεσε αὐτὴ ἡ δουλειά. Τελικὰ ἔφυγαν ὅλοι».

Ἀλλὰ τὰ μέλη τῆς συμμορίας δὲν ἀπελπίζονταν. Ἄρχισαν νὰ σκάβουν οἱ ἴδιοι. Σὲ λίγο ὁ Cockerell βρῆκε κάτω ἀπὸ τὰ μάρμαρα δύο ὡραιότατα ἀνάγλυφα καὶ φρόντισε ἀμέσως νὰ τὰ σκεπάση.

Ἐκεῖ συνέβη καὶ τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὴν ἀλεποὺ ποὺ ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη τῶν ξακουστῶν γλυπτῶν τῆς Φιγαλίας. Ἐνῶ ὁ Haller καὶ ὁ Cockerell ἐρευνοῦσαν ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια, μιὰ ἀλεποὺ ποὺ εἶχε τὴ φωλιά της βαθιὰ μέσα στὰ χαλάσματα τοῦ ναοῦ, τρόμαξε ἀπὸ τὸ θόρυβο, τινάχτηκε ἔξω καὶ ἐξαφανίστηκε. Ὁ Cockerell τρύπωσε στὸ ἄνοιγμα καὶ ἀπὸ τὸ λιγοστὸ φῶς ποὺ ἔμπαινε στὴ φωλιὰ τῆς ἀλεποῦς ξεχώρισε ἕνα ἀνάγλυφο[1]. Τὸ ἐξέτασε καὶ τὸ συγκάλυψε μὲ ἐπιμέλεια. Κατάλαβε πὼς ἐκεῖ κοντὰ βρίσκονταν τὰ κομμάτια τῆς ζωφόρου.

Ὡστόσο ἡ δουλειὰ δὲν προχωροῦσε. Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἀντιμετώπιζαν ὅλο καὶ μεγαλύτερες δυσκολίες. Μιὰ μέρα φάνηκε ἕνας καβαλλάρης ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσαν πέντε Ἀρβανίτες ἁρματωμένοι καὶ εἶπε στοὺς ξένους πὼς ὁ τόπος εἶναι δικός τους καὶ ἀπαγορεύει τὶς ἀνασκαφές[2]. Ἡ ὁμάδα κατάλαβε πὼς ἦταν ἐπικίνδυνη ἡ παραμονὴ καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν προσπάθεια καὶ νὰ ἐπιστρέψη τὸν ἄλλο χρόνο, προετοιμασμένη καὶ μὲ εἰδικὲς ἄδειες ἀνασκαφῆς. Περιορίστηκε ἔτσι στὰ σχέδια καὶ τὶς μετρήσεις[3].

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθήνα ὁ Cockerell βρῆκε γράμμα τοῦ πατέρα του, ποὺ τὸν πληροφοροῦσε πὼς ἡ ἀγγλικὴ Αὐλὴ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἀγοραστοῦν τὰ

---

1. Ὁ von Stackelberg γράφει ὅτι αὐτὸ τὸ ἀνάγλυφο εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθμ. 530 τῆς συλλογῆς τῶν Μαρμάρων τῆς Φιγαλίας ποὺ βρίσκονται στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο. «Ἀκόμα μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνη τὴ φθορὰ τοῦ γλυπτοῦ ἀπὸ τὰ νύχια τῆς ἀλεποῦς» (ἔνθ' ἀν., σ. 76).
2. Ἦταν ὁ Ὀθωμανὸς διοικητὴς τῆς γειτονικῆς τουρκοκωμόπολης Φανάρι.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 68-78.

μάρμαρα τῆς Αἴγινας ἀντὶ 6.000 λιρῶν καὶ ὅτι ἕνα πολεμικὸ ἔπλεε πρὸς τὸν Πειραιὰ γιὰ νὰ τὰ παραλάβη. Πραγματικὰ σὲ λίγες μέρες κατέπλευσε στὸ λιμάνι τὸ «Pauline 25». Σύγχυση. Περιπλοκές. Τὰ μάρμαρα βρίσκονταν κιόλας στὴ Ζάκυνθο ὅπου περίμεναν τὴ δημοπρασία. 'Αλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν φαινόταν πιὰ ἀσφαλισμένος ὁ θησαυρός. Μπορεῖ νὰ γινόταν γαλλικὴ ἀπόβαση. Ζήτησαν, λοιπόν, μὲ τὴν εὐκαιρία νὰ τὰ μεταφέρη τὸ πολεμικὸ στὴ Μάλτα[1].

Καὶ ἐνῶ τὰ μάρμαρα βρίσκονταν στὴ Μάλτα κατέφθασαν τὴν 1 Νοεμβρίου 1812 στὴ Ζάκυνθο οἱ ἐνδιαφερόμενοι γιὰ τὴ δημοπρασία: ἕνας Γάλλος κυβερνητικὸς ἐκπρόσωπος καὶ ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας ἀρχαιολόγος Martin Wagner. 'Ο Ἄγγλος πῆγε στὴ Μάλτα, ἔμαθε πὼς τὰ γλυπτὰ βρίσκονταν ἐκεῖ καὶ δὲν συνέχισε τὸ ταξίδι. 'Ο Γάλλος πρόσφερε 160.000 φράγκα[2] ἀλλὰ τὸν ὑπερφαλάγγισε ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Λουδοβίκου προσφέροντας 10.000 τσεκίνια (70.000 φιορίνια), ποσὸ κολοσσιαῖο γιὰ κείνη τὴν ἐποχή[3]. Ἔτσι τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τῆς 'Αφαίας κατέληξαν στὸ Μόναχο καὶ κοσμοῦν σήμερα τὴ Γλυπτοθήκη.

'Αργότερα κατηγορήθηκε ὁ Gropius πὼς εἶχε δωροδοκηθῆ ἀπὸ τὸν Wagner γιὰ νὰ κρατήση μυστικὲς τὶς ἀγγλικὲς προσφορές. Ἔγιναν προσπάθειες νὰ ἀκυρωθῆ τὸ συμβόλαιο ἀλλὰ μάταια. 'Ο ἡγεμόνας τῆς Βαυαρίας παρέλαβε τὸ θησαυρὸ τὸ 1814[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 102-104.

2. Εἶχε ὑποβάλει ἔκθεση καὶ σχέδια τῶν εὑρημάτων ὁ Fauvel στὸν ὑπουργὸ 'Εσωτερικῶν Montalivet.

3. 'Ο Wagner συνάντησε στὴ Ζάκυνθο τὸν Gropius καὶ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς συνιδιοκτῆτες. Ἤθελε ὅμως νὰ δῆ τὰ γλυπτὰ ποὺ βρίσκονταν στὴ Μάλτα μὲ τὰ μάτια του. 'Αλλὰ στὴ Μάλτα εἶχε ξεσπάσει ἐπιδημία. Ἔτσι ἦρθε στὴν 'Αθήνα, εἶδε τὰ ἐκμαγεῖα ποὺ εἶχε ἑτοιμάσει ὁ Fauvel καὶ ἔκλεισε συμφωνία.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 213-215. Εἶναι βέβαιο ὅτι χάρη στὶς μεροληπτικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Gropius κατέληξαν στὸ Μόναχο τὰ γλυπτά. Παρέτεινε τὴν προθεσμία τοῦ πλειστηριασμοῦ κι' ἔτσι ἔγινε δυνατὴ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Λουδοβίκου. 'Ακολούθησε ρήξη μεταξὺ Ἄγγλων καὶ Γερμανῶν συνεταίρων. 'Ο Cockerell ποὺ φιλοδοξοῦσε νὰ ἀγοραστοῦν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους τὰ γλυπτὰ (ἰδεώδης συνδυασμὸς ἀρχαιοκαπηλίας καὶ πατριωτισμοῦ) ἀξίωσε τὴν ἀκύρωση τῆς ἀγορᾶς. Σὲ μιὰ σύσκεψη ποὺ ἔγινε στὴ Ζάκυνθο ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ πρόξενου τῆς 'Αγγλίας Foresti κάλεσαν διαπρεπεῖς νομικοὺς νὰ ἀποφανθοῦν. Κατὰ τὴν κρίση τους, ναὶ μὲν ὁ Gropius εἶχε καταχρασθῆ τὴν ἐντολὴ τῶν ἰδιοκτητῶν, ἀλλὰ οἱ συνεταῖροι ἔπρεπε νὰ τὴν εἶχαν ἀποσύρει ἐγκαίρως. 'Η πώληση ὡστόσο στὸν Wagner κρίθηκε νόμιμη. Ἔτσι ὁ Cockerell καὶ ὁ Foster ἀναγκάστηκαν νὰ ὑπογράψουν νέα σύμβαση καὶ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν παράδοση τῶν γλυπτῶν ποὺ φυλάσσονταν στὴ Μάλτα. 'Η παραλαβὴ τοῦ θησαυροῦ ἔγινε ἀρχὲς 'Ιουλίου 1815. Μὲ νηοπομπὴ ἀπὸ 11 πλοῖα μεταφέρθηκαν στὴ Νεάπολη καὶ ἀπὸ κεῖ στὴ Ρώμη καὶ στὸ Μόναχο. Τὴν ὑπόθεση τῆς ἀγορᾶς ἐξιστορεῖ ὁ *M. Wagner* στὸ βιβλίο του «Bericht über die Aeginetischen Bildwerke im Besitz seiner Königl. Hoheit des Kronprinzen von Bayern, Stuttgart und Tübingen 1817. Διεξοδικὴ ἐξιστόρηση τῆς περιπέτειας τῶν γλυπτῶν ἔδωσε τὸ 1906 ὁ *Furtwängler* μὲ τὸ ἔργο του Aegina, Das Heiligtum der Aphaia. 'Ο

'Αφοῦ ἐνθυλάκωσαν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι τὰ τσεκίνια τοῦ Λουδοβίκου ξεκίνησαν, σιγουρεμένοι πιὰ καὶ μὲ μεγαλύτερη βουλιμία, γιὰ τὴ σύληση τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν. Ἡ ὁμάδα εἶχε ἐνισχυθῆ μὲ τοὺς παλιοὺς ἑταίρους. Στὴ νέα ἐκστρατεία πῆραν μέρος ὁ βαρῶνος Stackelberg, ὁ Brönsted, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Leigh[1] καὶ ὁ Gropius. Ἐφοδιάστηκαν μὲ φιρμάνι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ κάμψουν τὶς ἀντιδράσεις τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν καὶ ἔσπευσαν στὴ Φιγαλία[2].

Οἱ ἀνασκαφὲς στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα κράτησαν τρεῖς μῆνες (Ἰούνιο, Ἰούλιο, Αὔγουστο 1813). Οἱ περιηγητὲς δημιούργησαν ὁλόκληρο ἐργοτάξιο. Ἔχτισαν καλύβες γύρω ἀπὸ τὸ ναό, σωστὴ πολιτεία, ποὺ ὀνομάστηκε Φραγκόπολη ἀπὸ τοὺς χωριάτες. Δούλευαν συνέχεια 50-80 ἐργάτες[3]. Μιὰ ὁμάδα ὀργανοπαῖχτες ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία τοὺς διασκέδαζε. Τὰ βράδια γεύονταν ἀρνιὰ στὴ σούβλα[4].

Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν Βασσῶν εἶχε δώσει ἄδεια καὶ ὁ Βελήπασας τῆς Τριπολιτσᾶς προσδοκώντας πλούσιο μερίδιο ἀπὸ τοὺς θησαυρούς. Ἀλλὰ ὅταν διαπίστωσε ὅτι τὰ εὑρήματα δὲν ἦταν ἀπὸ χρυσάφι ἢ ἀσήμι ἀπογοητεύτηκε καὶ δὲν ἔκρυψε τὴ δυσαρέσκειά του. Βλέποντας τοὺς πολεμιστὲς μὲ τὶς ἀσπίδες νόμισε πὼς ἦταν χελῶνες. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔφτασε ἡ εἴδηση πὼς θὰ τὸν ἀντικαταστήσουν στὸ πασαλίκι δέχτηκε τὸ μερίδιό του σὲ χρῆμα, 400 λίρες, καὶ ἔδωσε ἄδεια γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τῶν γλυπτῶν. Ἀνάμεσά τους καὶ τὸ μοναδικὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ ναοῦ.

Οἱ Ἕλληνες ὅμως τῆς περιοχῆς προσπάθησαν νὰ παρεμποδίσουν μὲ κάθε τρόπο τὴν ἁρπαγὴ τῶν μαρμάρων. Ὑποκίνησαν, γράφει ὁ Cockerell, ἀπεργία ἀνάμεσα στοὺς χαμάληδες καὶ τοὺς ἀγωγιάτες. Κι' αὐτὸ προκάλεσε πολλὲς καθυστερήσεις. Οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες εἰδοποίησαν τὸ νέο πασὰ τῆς Τριπολιτσᾶς

Cockerell ξαναγύρισε στὴν Αἴγινα καὶ ἄρχισε ἀνασκαφὲς μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ ἔβρισκε νέους θησαυρούς. Εἶχαν προλάβει ὅμως οἱ Αἰγινῆτες. Ἡ πληρέστερη ὡστόσο ἔκθεση γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν πώληση τῶν γλυπτῶν, τόσο τῆς Αἴγινας ὅσο καὶ τῆς Φιγαλίας, εἶναι τοῦ *Étienne Michon,* Les sculptures d'Égine et de Phigalie, les projets d'acquisition du Musée Napoléon en 1811-1813, Revue des Études Grecques, Paris 1912, σ. 158-208, 401-426. Σημαντικὲς πληροφορίες ὑπάρχουν στὴν Biographie de Louis-François-Sebastien Fauvel, antiquaire et consul (1753-1838) τοῦ *Ém. Legrand* (Revue archéologique, 1897). Βλ. καὶ *Ἐμμ. Πρωτοψάλτη,* Ὁ Γεώργιος Χριστιανὸς Gropius καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1947, σ. 64 κ. ἑ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ *Ἀπ. Ἀρβανιτόπουλου,* στὴν ἐφ. «Τύπος», 30 Ἰουνίου 1939.

1. Δάνεισε χρήματα στὴ σπεῖρα γιὰ τὴ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν (*Gössler*, ἔνθ' ἀν., σ. 145).

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Cockerell ποὺ βρισκόταν στὴ Μάλτα καὶ τὴ Σικελία ἀλλὰ διατηροῦσε τὰ δικαιώματά του ὡς συνεταῖρος.

3. Κατὰ τὸν *Stackelberg* (Shilderung seiner Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland, Heidelberg 1882, σ. 208).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 216-217.

'Αχμὲτ κι' ἐκεῖνος ἔστειλε στρατὸ στὸ Ναυαρίνο γιὰ νὰ ἐμποδίση τὴ φόρτωση τῶν γλυπτῶν. Πρόλαβε ὡστόσο ἡ ὁμάδα τῶν λαθραρχαιοθηρῶν νὰ φορτώση στὸ καράβι ὅλα τὰ λάφυρα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περίφημο κορινθιακὸ κιονόκρανο. Τὸ ἄφησαν μισοβυθισμένο στὴν ἀκρογιαλιὰ καὶ σήκωσαν ἀμέσως πανιὰ γιὰ τὴ Ζάκυνθο μόλις ζύγωσε ὁ στρατός[1].

'Ο Cockerell γράφει στὸ χρονικό του ὅτι οἱ Τοῦρκοι, μόλις ἔφτασαν, καταθρυμμάτισαν τὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὴ λύσσα τους[2].

Τὰ μάρμαρα πουλήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκάπηλους στὸν στρατηγὸ Sir James Cambell, διοικητὴ τῶν 'Επτανήσων, ποὺ ἐνεργοῦσε γιὰ λογαριασμὸ τῆς βρεταννικῆς Αὐλῆς. Καὶ στὶς 12 'Ιουλίου 1813 ὁ θησαυρὸς φορτώθηκε γιὰ τὸ Λονδίνο[3].

---

1. 'Αρχικὰ συμφωνήθηκε ἡ συμμετοχὴ τοῦ Βελῆ στὶς δαπάνες καὶ τὰ κέρδη κατὰ τὸ ἥμισυ. "Ετσι ἡ ἑταιρία ἐξασφάλισε διαταγὴ τοῦ πασᾶ πρὸς τὰ γειτονικὰ χωριὰ νὰ τεθοῦν στὴ διάθεση τῶν ξένων. 'Ο Βελῆς ἔστειλε καὶ ἀντιπρόσωπό του νὰ παρακολουθῆ τὶς ἀνασκαφές. 'Εφοδίασε μάλιστα τὴ σπεῖρα μὲ ἄδεια ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν γιὰ ὁλόκληρο τὸ Μωριὰ (*Stackelberg*, ἔνθ' ἀν., σ. 187).

2. "Ενθ' ἀν., σ. 219-220.

3. "Ενθ' ἀν., σ. 252-253. Τὰ γλυπτὰ μεταφέρθηκαν στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ ὅπου ὁ Gropius ἔστειλε στὶς εὐρωπαϊκὲς ἐφημερίδες ἀνακοινώσεις καὶ σχέδια ὁρίζοντας ἡμέρα δημοπρασίας τὴν 1 Μαΐου 1814 καὶ ἐλάχιστη προσφορὰ 60.000 ἱσπανικὰ τάληρα (*F. Haldenhoven*, Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponèse avec cartes et plans topographiques, σ. 224). Ξανάρχισαν οἱ ἀνταγωνισμοὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους ὑποψήφιους ἀγοραστὲς τῶν λαφύρων τῆς Αἴγινας. 'Ο Γάλλος ὑπουργὸς Montalivet πρόσφερε 120.000 φράγκα ὕστερα ἀπὸ εἰσηγήσεις τοῦ Fauvel. Κινητοποιήθηκε καὶ ὁ Haller πρὸς τὸν πρίγκιπά του. 'Αλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ "Αγγλοι ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ κερδίσουν τὴ μάχη. Παραμέρισαν τὸν Gropius καὶ κατὰ τὴ δημοπρασία φρόντισαν νὰ κατακυρωθοῦν οἱ ἀρχαιότητες ὑπὲρ τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ διαδόχου τῆς 'Αγγλίας, τοῦ κατοπινοῦ Γεωργίου Δ' (βλ. *Étienne Michon*, ἔνθ' ἀν., σ. 403 κ.ἑ). 'Ο "Αγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* ποὺ βρισκόταν στὴ Ζάκυνθο τὶς μέρες τῆς δημοπρασίας γράφει στὸ ἡμερολόγιό του μὲ ἡμερομηνία 1η Μαΐου 1814: «Σήμερα, πουλήθηκε σὲ δημοπρασία ἡ ζωφόρος ποὺ βρῆκαν οἱ καλλιτέχνες Cockerell, Foster, Haller καὶ τρεῖς ἄλλοι κύριοι οἱ Gropius, Lynckh καὶ Lee. Κατακυρώθηκε γιὰ 60.000 δολλάρια στὸν πρίγκιπα τῆς Οὐαλίας» (Private journal of a voyage from Smyrna to Venice, ἔκδ. "Αλκη 'Αγγέλου, The Annual of the British School of Archaeology at Athens, vol. 66, 1971, σ. 32). 'Ο Gropius τιμωρήθηκε σκληρὰ ἀπὸ τὸν Byron. 'Ο ποιητὴς παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλική του δραστηριότητα, τὶς ἔριδες μὲ τοὺς ἀνταγωνιστές του, τὰ παζαρέματα, τὶς ἀθλιότητες καὶ τὸν στιγμάτισε, ὅπως καὶ τοὺς ἄλλους λαφυραγωγούς, στὸ Childe Harold's Pilgrimage. «'Ο λωποδύτης τοῦ "Ελγιν φιλονείκησε μ' ἕναν ἄλλο Gropius — τὸ ὄνομά του ταιριάζει μὲ τὸ ἔργο του— (ὁ Byron παίζει μὲ τὸ ὄνομα παρετυμολογώντας: to grope = πασπατεύω, σουφρώνω) καὶ μουρμούρισε κάτι γιὰ ἱκανοποίηση (μονομαχία). Αὐτὸ ἔγινε στὸ τραπέζι. 'Ο Gropius γέλασε, ἀλλὰ ὕστερα τοῦ κόπηκε ἡ ὄρεξη. Δὲν εἶχαν συμφιλιωθῆ ὅταν ἔφυγα ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα. Θυμᾶμαι τὸν καυγά τους γιατὶ ἤθελαν νὰ μὲ ὁρίσουν διαιτητή» (The poetical works of Lord Byron, London 1935, σ. 859). 'Ο Gropius ἔνοιωθε ἐξουθενωμένος ἀπὸ τὸν πανευρωπαϊκὸ διασυρμό του καὶ ἀγωνιζόταν μὲ ἐπιστολὲς στὸν "Αγγλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη, μὲ ἱκεσίες καὶ ὑπομνήματα νὰ ξεπλύνη τὸ στίγμα (*'Εμμ. Πρωτοψάλτη*,

Οἱ περιηγήσεις τοῦ Cockerell καὶ τῶν συντρόφων του ἀπέβλεπαν κυρίως στὴν ἐπισήμανση ἀρχαιοτήτων καὶ στὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν. Μόλις τερματίσθηκε ἡ ἐπιχείρηση στὶς Βάσσες διέσχισαν τὰ χωριὰ τῆς Γορτυνίας, ὅπου ἄκουγαν τραγούδια ποὺ ὕμνοῦσαν τὰ κατορθώματα τοῦ Κολοκοτρώνη[1], κι' ἔφτασαν στὴν Καλαμάτα.

Ἕνας Μανιάτης καπετάνιος κάλεσε τὸν Cockerell καὶ τοὺς συντρόφους του νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν πατρίδα του. Τὰ σύνορα τῆς Μάνης ἄρχιζαν μισὸ μίλι ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Μιὰ ζακυνθινὴ φελούκα μετέφερε τοὺς ξένους σὲ μιάμιση ὥρα στὴν ἀντικρινὴ πλευρὰ τοῦ κόλπου. Ὕστερα ἀπὸ ὁδοιπορία μιᾶς ὥρας ἀπὸ τὴν ἀκτὴ ἔφτασαν στὸ χωριὸ Δολοί[2].

«Ὁ ἀδερφὸς τοῦ φίλου μας καὶ ἄλλοι ἄντρες, ὁπλισμένοι ὅλοι ὣς τὰ δόντια, μᾶς χαιρέτισαν ἀδειάζοντας τουφέκια καὶ πιστόλες. Βρεθήκαμε σ' ἕνα διαφορετικὸ κόσμο. Ἐνῶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχὲς ἐπικρατοῦσε ἐρημιὰ καὶ ἀποχαύνωση, στὴ Μάνη διαπιστώνει ὁ ταξιδιώτης μιὰ ἀτμόσφαιρα ζωντάνιας καὶ εὐημερίας. Καὶ ἡ τελευταία σπιθαμὴ τῆς γῆς φαίνεται καλλιεργημένη ἀπὸ προσεχτικὰ χέρια κι' ἂς εἶναι θεόφτωχα βραχοτόπια. Τὰ χωριὰ πιὸ καθαρὰ καὶ λιγώτερο ἐξαθλιωμένα κι' ὁ πληθυσμὸς πυκνότερος ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Ἡ ὄψη τῶν ἀντρῶν χαρούμενη, ἀνοιχτόκαρδη, οἱ γυναῖκες πιὸ ὄμορφες, οἱ φορεσιές τους πιὸ κομψές. Φαίνεται πὼς ἡ ἐλευθερία εἶχε μεταβάλει τὴ φυσιογνωμία καὶ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ λαοῦ. Οἱ ἄνθρωποι ἦταν εὔθυμοι καὶ εὐτυχισμένοι. Ἀπὸ ὅπου περνούσαμε μᾶς χαιρετοῦσαν. Κι' ὅταν φτάσαμε στοὺς Δολοὺς ἡ μητέρα τοῦ φίλου μας βγῆκε νὰ μᾶς ὑποδεχτῆ ἀνοιχτόκαρδα. Ἦρθαν κι' ἄλλοι καὶ μᾶς εὐχήθηκαν χρόνια πολλά, εὐγένεια σπάνια στὴν Ἑλλάδα. Μᾶς κύκλωσαν τὰ παιδιά. Ἔλεγαν πὼς οἱ Ἄγγλοι εἶναι καλοὶ ἄνθρωποι.

— Ἀλλὰ γιατί δὲν εἴσαστε ἁρματωμένοι; Πῶς θὰ ὑπερασπισθῆτε τὴ ζωή σας ἂν βρεθῆτε σὲ κίνδυνο;

» Ὕστερα σήκωσαν τοὺς γρόθους τους πρὸς τὴν ἀντικρινὴ παραλία λέγοντας πὼς αὐτοὶ οἱ ρουφιάνοι δὲν τολμᾶνε νὰ ζυγώσουν τοὺς Μανιάτες.

» Ἡ οἰκογένεια τοῦ φίλου μας μαγείρεψε μερικὰ κοτόπουλα. Κι' ἐνῶ βρισκόμαστε στὸ τραπέζι, πλῆθος ἐπισκέπτες, κυρίως γυναῖκες, ποὺ δὲν εἶχαν

Ὁ Γεώργιος Χριστιανὸς Gropius καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι, Ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 77 κ. ἑ.). Τελικὰ ἔγινε ἀπὸ τὸν Byron ἐπανόρθωση σὲ μιὰ σημείωση στὴν Γ' ἔκδοση τοῦ Childe Harold's Pilgrimage (ἔνθ' ἀν., σ. 859). Καὶ ὁ *Λαμαρτίνος* ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Gropius (φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν πρόξενο στὴν Ἀθήνα τὸ 1832) στὸ Voyage en Orient, τ. A', σ. 101. Ἀλλὰ καμμιὰ ἐπανόρθωση ἢ συνηγορία δὲν μεταβάλλει τὰ γεγονότα. Καὶ γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Gropius ὑπῆρξε ὁ μεσάζων καὶ συνεταῖρος— γιὰ λόγους χρηματισμοῦ καὶ κερδοσκοπίας— μιᾶς σπείρας ἀρχαιοκαπήλων.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 84.
2. Στὴν περιοχὴ Οἰτύλου.

ξαναδῆ Φράγκους, μπῆκαν στὸ σπίτι, μᾶς περιεργάζονταν καὶ ρωτοῦσαν. Ζωηρὸ κουβεντολόϊ, γέλια, εὐθυμία. Ἀλλὰ οἱ ἄντρες κάθονταν ὅλοι ἁρματωμένοι»[1].

Ἀκολούθησε ἐκδρομὴ στὴν περιοχή. Καθὼς ζύγωναν σὲ κάποιο χωριὸ ἕνα παιδὶ ἔτρεξε στὸ καμπαναριὸ καὶ χτύπησε τὴν καμπάνα. Ἦταν μιὰ ἐκδήλωση περηφάνειας γιατὶ πουθενὰ στὴν Ἑλλάδα δὲν ἐπιτρέπουν οἱ Τοῦρκοι καμπάνες στὰ καμπαναριά».

Τὸ βράδυ κοιμήθηκαν ὅλοι μαζὶ ἀράδα στὸ πάτωμα.

«Μᾶς κέντρισε τόσο πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον ἡ γνωριμία μας μὲ τοὺς ἐλεύθερους Ἕλληνες — τοὺς Ἕλληνες ποὺ ὑπῆρξαν πάντοτε ἐλεύθεροι ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Σπάρτης καὶ διατήρησαν τὴν ἀνεξαρτησία τους κάτω ἀπὸ τὴ Ρώμη, τὸ Βυζάντιο, τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς Τούρκους — ποὺ ἀποφασίσαμε νὰ παρατείνουμε τὴν παραμονή μας».

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἡ συντροφιὰ τῶν περιηγητῶν πληροφορήθηκε πὼς κοντὰ στὸ Ταίναρο βρισκόταν ἕνας ἀρχαῖος ναός. Εὐκαιρία γιὰ λαφυραγωγία.

Στὴ Σκαρδαμούλα τοὺς περίμενε ὁ καπετὰν Μούρτζινος, «ἕνας παχὺς ὡραῖος γέροντας». Στὸ γεῦμα ὁ καπετάνιος μίλησε ἐλεύθερα γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς Μάνης. «Ἀναγνώριζε καὶ θλιβόταν ποὺ οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν ἡγέτη ἀλλὰ πρόσθεσε πὼς κι' αὐτὸ δὲν θ' ἀργήση νὰ γίνη καὶ πὼς σύντομα ὁ μεγάλος σκοπὸς καὶ οἱ ἐλπίδες τους θὰ πραγματοποιηθοῦν»[2].

Τὸ φρούριο τοῦ Μούρτζινου ἦταν χτισμένο πάνω σὲ βράχο, στὴν κοίτη ἑνὸς ποταμοῦ. Γύρω ἀπὸ μιὰ αὐλὴ καὶ μιὰ ἐκκλησία ὑψώνονταν διάφοροι πύργοι. Στὴν πόρτα ὑπῆρχε ἕνας πέτρινος πάγκος ὅπου καθόταν ὁ καπετάνιος τριγυρισμένος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους του. Πάνω σ' ἕνα ψηλὸ βράχο φαινόταν ἕνας πύργος-παρατηρητήριο, ὅπου βιγλάτορες φρουροῦσαν μέρα καὶ νύχτα. Ὅλα αὐτά, γράφει ὁ Cockerell, μοῦ ἔδωσαν τὴν ἐντύπωση μεσαιωνικῆς ζωῆς, ἀπίστευτης γιὰ ἕναν Ἄγγλο τοῦ ΙΘ' αἰώνα.

Ὁ καπετὰν Μούρτζινος εἶχε ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω σὲ 1.000 περίπου ἄντρες. Μποροῦσε νὰ ἐπιβάλη ὁποιαδήποτε τιμωρία, κατὰ τὴν κρίση του. Πρὶν λίγες μέρες εἶχε ἐκτελέσει ἕναν ἀτίθασο ὑπήκοο ποὺ δὲν συμμορφωνόταν στὶς διαταγές του. Ἔδειξε μάλιστα στοὺς ξένους ἕνα πηγάδι ὅπου κατέβαζε

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 86-94.

2. Μούρτζινοι παρονομάζονταν οἱ Τρουπάκηδες. Ὁ Μούρτζινος ποὺ συνάντησαν οἱ ἀρχαιοθῆρες περιηγητὲς ἦταν ὁ Παναγιώτης Τρουπάκης, ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο καπεταναίους τῆς Ἀντρούβιστας (τῆς παραλιακῆς Σκαρδαμούλας). Ὁ δεύτερος (τῆς χερσαίας Ἀντρούβιστας) ἦταν ὁ Κιτρινιάρης. Οἱ πύργοι τοῦ Μούρτζινου ἦταν καταφύγιο τῶν Κολοκοτρωναίων στοὺς διάφορους κατατρεγμοὺς (*Κολοκοτρώνη*, Ἀπομνημονεύματα, ἐπιμ. Βαλέτα, σ. 37): «...εἰς τὰς 6 Ἰανουαρίου (1821) ἔφθασα εἰς τὴν Σκαρδαμούλα εἰς τοῦ πατρικοῦ μου φίλου καπετὰν Παναγιώτη Μούρτζινου» (ἔνθ' ἀν., σ. 57). Γιὰ τὸν Μούρτζινο βλ. *Βασ. Πατριαρχέα,* Οἱ Τρουπάκηδες τῆς Μάνης, Δίπτυχον Ἱστορικὸν καὶ Φιλολογικὸν τῆς Ἐθνεγερσίας, Ἀθῆναι 1971, σ. 469 κ.ἑ. καὶ Λαογραφικά, σ. 582-590.

ὅσους ἤθελε νὰ ἐκβιάση γιὰ νὰ ἀποσπάση χρήματα[1]. Σὲ δύσκολους καιρούς, κυρίως ὅταν δὲν ὑπῆρχε ἐλαιοπαραγωγή, ἄρχιζε πόλεμο μὲ τοὺς γείτονες γιὰ ἁρπαγή. Ὁ Μούρτζινος εἶπε στὸν περιηγητὴ πὼς κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς τέτοιας χειμωνιάτικης ἐκστρατείας γύριζε στὸ χωριὸ κάθε μέρα μὲ λάφυρα ἀξίας 1.000 - 1.500 πιάστρων.

Τελικὰ δὲν θὰ πραγματοποιηθῆ τὸ ταξίδι στὸν ἀρχαῖο ναὸ τοῦ Ταινάρου γιατὶ ἡ ὁμάδα τῶν ἀρχαιοκαπήλων διαπίστωσε πὼς θὰ τῆς στοίχιζε ἀκριβά. Ὁ καπετάνιος ἰσχυρίστηκε πὼς ἔπρεπε νὰ συγκροτήση ἕνα σῶμα ἀπὸ 40 τὸ λιγώτερο ἄντρες γιὰ νὰ τοὺς ἐξασφαλίση στὴν ἐπικίνδυνη ἐκείνη περιοχή[2].

Ὁ Μούρτζινος διηγήθηκε στοὺς ξένους μερικὰ περιστατικὰ ἀπὸ τὴν ταραχώδη ἱστορία του. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν κρεμάσει τὸν πατέρα του στὴν Τριπολιτσὰ ἀφοῦ κατέλαβαν τὸν πύργο του στὴ Σκαρδαμούλα. Ὁ ἴδιος κατόρθωσε νὰ διαφύγη στὴν Κορώνη ἀλλὰ τὸν ἀνακάλυψαν καὶ τὸν ἔρριξαν στὰ σίδερα. Ἕνας παπὰς τὸν ἐφοδίασε μὲ μιὰ λίμα. Ἔτσι κατόρθωσε νὰ δραπετεύση καὶ νὰ καταφύγη στὴν κατοικία τοῦ πρόξενου τῆς Ἀγγλίας ὅπου βρῆκε προστασία. Ὕστερα μπῆκε στὴ δούλεψη ἑνὸς Γάλλου πειρατῆ κι' ἀλώνισε ὅλες τὶς θάλασσες τῆς Ἀνατολῆς. Γύρισε κάποτε στὴ Σκαρδαμούλα, ξαναπῆρε τοὺς πατρικοὺς πύργους κι' ἔγινε καπετάνιος. Ἔρχονται πάλι οἱ Τοῦρκοι κι' ἀρχίζουν δεύτερη πολιορκία. Μὲ λίγους ὀπαδοὺς καταφεύγει στὴ Ζάκυνθο. Ξαναγυρίζει ὅμως σὲ λίγους μῆνες καὶ βρίσκει στοὺς πύργους ἕνα γείτονά του. Συγκεντρώνει φίλους καὶ τὸν πολιορκεῖ[3]. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐχθροπραξιῶν σκοτώνεται ὁ σφετεριστὴς ἀπὸ

---

1. Ἦταν ἡ περίφημη «γούβα» τῶν μανιάτικων πύργων, ὑπόγειο θεοσκότεινο ὄρυγμα ὅπου φυλακίζονταν οἱ κάθε λογῆς αἰχμάλωτοι. Στὴ «Σάτιρα Θεοδωράκη Κιτρινιάρη» τοῦ *Νικήτα Νηφάκη* οἱ κρατούμενοι στὴ γούβα τοῦ Μούρτζινου λένε:

Ἀπὸ ἐδῶ νὰ βγοῦμεν
τὸν ἥλιον νὰ ἰδοῦμεν.
Καλύτερα θανατικό,
παρὰ τοῦτο τὸ κακό,
ποὺ ἔχομ' ἀφανία
σ' αὐτὴν τὴν σκοτεινία.
Δὲν τὸ παντέχαμε ποτὲ
τοιαύτην συμφορὰν ποτέ.

(Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, ἔκδ. Σωκρ. Κουγέα, Ἀθῆναι 1964, σ. 196). Γιὰ τὴ γούβα τοῦ πύργου τοῦ Πετρόμπεη στὸ Λιμένι βλ. *Εὐαγγελίας Κ. Καπετανάκου*, Λακωνικὰ Περίεργα, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 47.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 95-96.

3. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Παναγιώτης Μούρτζινος, γιὸς τοῦ μπέη τῆς Μάνης Μιχάλμπεη Τρουπάκη (1778-1781), εἶχε καταδιωχθῆ τὸ 1806 μαζὶ μὲ τὸν καπετὰν Χριστέα τοῦ Ζυγοῦ καὶ τὸν Κουμουντουράκη τοῦ Σταυροπηγίου Ζαρνάτας, ἐπειδὴ τάχθηκε στὸ πλευρὸ τοῦ Τζανέτμπεη Γρηγοράκη (τὸν ὑποστήριξε μὲ τὰ ὅπλα) καὶ εἶχε καταφύγει στὴ Ζάκυνθο. Τὸ 1808 πῆραν ὅλοι οἱ φυγάδες ἀμνηστία — μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἀντώνμπεη — καὶ γύρισαν στὴ Μάνη.

κεραυνὸ κι' ὁ Μούρτζινος ξαναπαίρνει τὸ κάστρο του[1]. 'Αλλὰ οἱ Τοῦρκοι ξανάρχονται. Κλείνεται ὁ καπετάνιος μὲ 62 πιστοὺς ὀπαδοὺς καὶ πολεμάει 40 μέρες. Οἱ πολιορκητὲς χρησιμοποιοῦν κανόνια, ὁ Μούρτζινος μουσκέτα. Γκρεμίστηκαν οἱ πύργοι, σώθηκε καὶ τὸ μπαρούτι. 'Αποφασίζει ἔξοδο. Στέλνει μιὰ νύχτα τὴ γυναίκα του στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν ἀκολουθεῖ μὲ τοὺς λίγους ὀπαδοὺς ποὺ εἶχαν ἐπιζήσει.

Διηγήθηκε στὸν Cockerell πῶς ὅταν ἔμαθε ὅτι κρέμασαν τὸ γιό του ζήτησε ἄλλο ἕνα ποτήρι κρασὶ καὶ εἶπε:

— Σὲ τί ὠφελεῖ ἡ στενοχώρια;

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του ποὺ κατέφυγαν στὰ βουνὰ εἶχαν ἐπιζήσει ἀλλὰ ἀκρωτηριασμένοι ἀπὸ τὰ κρυοπαγήματα. «Καθένας εἶχε τὴν ἱστορία του»[2].

'Επιστρέφοντας στὴν 'Αθήνα ἡ ὁμάδα τῶν ἀρχαιοθηρῶν συνάντησε τὸν λόρδο Γκίλφορντ. 'Ο "Αγγλος φιλέλληνας, ποὺ ἑτοιμαζόταν νὰ ταξιδέψη στὴν Αἴγυπτο πρότεινε στοὺς συμπατριῶτες του Cockerell καὶ Foster νὰ τὸν συνοδέψουν. Δέχτηκαν. Πρῶτος σταθμὸς τὰ Χανιά. 'Επιβλητικὴ ἀπὸ τὴ θάλασσα ἡ πολιτεία μὲ τοὺς κάτασπρους μιναρέδες. Τὰ θαλάσσια τείχη ἦταν ἐρειπωμένα καὶ τὸ λιμάνι παρουσίαζε εἰκόνα καταστροφῆς. Βγῆκαν στὴ στεριὰ ντυμένοι τούρκικα γιὰ σιγουριά. Οἱ Τοῦρκοι τῆς Κρήτης εἶχαν κακὴ φήμη σ' ὁλόκληρη τὴν 'Ανατολή. Κάθε μέρα συγκρούσεις μὲ τοὺς "Ελληνες. Καὶ φονικὰ καὶ ἀγριότητες[3].

"Υστερα ἀπὸ πολυήμερη περιοδεία στὸ νησὶ καὶ ἐπισκέψεις σὲ ἀγάδες,

---

1. 'Ο γείτονας τοῦ Μούρτζινου πρέπει νὰ ἦταν ὁ Κιτρινιάρης, καπετάνιος τῆς χερσαίας 'Αντρούβιστας. Σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πολέμους νικήθηκαν οἱ Κιτρινιαραῖοι κι' ὁ ἀρχηγός τους Θοδωράκης Κιτρινιάρης αἰχμαλωτίσθηκε. 'Ο Μούρτζινος φυλάκισε τὸν ἀντίπαλό του καπετάνιο στὴ σκοτεινὴ «γούβα» τοῦ πύργου μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους του. Γιὰ τὰ αἴτια τῆς ἀλληλομαχίας βλ. *Σωκρ. Κουγέα*, Νικήτα Νηφάκη, Μανιάτικα 'Ιστορικὰ Στιχουργήματα, 'Αθῆναι 1964, σ. 194.

2. "Ενθ' ἀν., σ. 97-98. 'Η θερμὴ φιλοξενία ποὺ βρῆκαν ὁ Cockerell καὶ οἱ σύντροφοί του στὴ Σκαρδαμούλα θὰ παρακινήση ἀργότερα (1804) τὸν συνεταῖρο του Δανὸ ἀρχαιολόγο Brönsted νὰ ἐπιχειρήση μόνος του ταξίδι στὴ Μάνη. Πλαστογράφησε ἕνα γράμμα τοῦ Cockerell πρὸς τὸν Μούρτζινο καὶ ξεκίνησε. "Επεσε ὅμως πάνω σὲ ἐχθροὺς τοῦ Μούρτζινου ποὺ τὸν καταλήστεψαν (χρήματα, ρολόϊ, δαχτυλίδια καὶ μιὰ συλλογὴ ἀρχαίων νομισμάτων, συνολικῆς ἀξίας 800 λιρῶν). Κατόρθωσε ὡστόσο νὰ διασώση τὰ χειρόγραφά του.

— Χαρτάτσια! εἶπαν οἱ Μανιάτες.

Καὶ τὰ πέταξαν μὲ περιφρόνηση (ἔνθ' ἀν., σ. 217-219). Τὸ πάθημα τοῦ Brönsted ἀναφέρει καὶ ὁ "Αγγλος περιηγητὴς *Gell* στὸ χρονικό του. «"Εφτασε σῶος ἀλλὰ ἔχασε τὸ χρυσὸ ρολόϊ του, τὴ συλλογὴ νομισμάτων καὶ ὅλα τὰ πράγματα ἀξίας. 'Ο 'Αναστάσιος Πασχαλίγκος, κόνσολος τῆς 'Αγγλίας στὴν 'Αρκαδιά, κατόρθωσε ὕστερα ἀπὸ λίγον καιρὸ νὰ τὰ ἀνακαλύψη καὶ νὰ τὰ ξαναπάρη μὲ τὴν ἐπέμβαση τῶν Κλεφτῶν ποὺ ἀσκοῦσαν ἐπιρροὴ στοὺς Μανιάτες» (Narrative of a journey in the Morea, London 1823, σ. 252-253).

3. "Ενθ' ἀν., σ. 106.

μπέηδες καὶ πασάδες συνέχισαν τὸ ταξίδι πρὸς τὶς Κυκλάδες. Ἡ ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο εἶχε ματαιωθῆ. Πρώτη σκάλα στὴ Σίφνο.

Ὁ Foster δὲν βρῆκε τίποτα ἀξιόλογο, ἔξω ἀπὸ πολυάριθμα ὅμορφα κορίτσια. Ἦταν τόσο ἐπιθετικά, γράφει, ποὺ μὲ δυσκολία μπόρεσε νὰ ἀπαλλαγῆ. Ἡ συμπεριφορά τους ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄντρες τους ἦταν ναυτικοὶ καὶ ἀπουσίαζαν μόνιμα. «Ἔτσι οἱ γυναῖκες ἔπαιρναν τὴν πρωτοβουλία»[1].

Ἔφτασαν στὴ Χίο τέλη Δεκεμβρίου 1812. «Σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἐξαθλιωμένους Κρητικοὺς οἱ Χιῶτες εἶναι ἀνεξάρτητοι, ἄντρες καὶ γυναῖκες». Παρατήρησε ὅτι οἱ Χιώτισσες ἦταν ἔντονα φκιασιδωμένες καὶ βρῆκε, ὅπως οἱ περισσότεροι ξένοι περιηγητές, τὴ φορεσιά τους ἀκαλαίσθητη.

Τὴν πρωτοχρονιὰ βγῆκαν ὅλες στὸ δρόμο ντυμένες τὰ γιορτινά τους. «Καὶ καθὼς κάθονταν στὶς δύο πλευρὲς τοῦ δρόμου παρουσίαζαν ἕνα θέαμα φανταχτερό. Ἦταν δυὸ ὄχθες λουλουδένιες».

Μιὰ πολύγλωσση κοινωνία ἐμπόρων ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη ζοῦσε στὴ Χίο ἁρμονικώτατα, γράφει ὁ Cockerell[2].

Ἀπὸ τὴ Χίο πέρασαν στὴ Σμύρνη καὶ πραγματοποίησαν περιήγηση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μ. Ἀσίας. Σ' ἕνα χάνι τῆς Μαγνησίας, στὰ Τάρκαλα, βρῆκαν πολλοὺς Ἕλληνες ποὺ τραγουδοῦσαν μωραΐτικα τραγούδια, θορυβοῦσαν καὶ συμπεριφέρονταν μὲ τέτοια ἐλευθερία ποὺ κανεὶς δὲν θὰ τὸ ἀποτολμοῦσε στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸ ὀφειλόταν στὴν καλὴ διοίκηση τοῦ φεουδάρχη τῆς περιοχῆς Καραοσμάνογλου. Κατάλαβε, σημειώνει ὁ περιηγητής, πὼς οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν τὸ πιὸ φιλόπονο στοιχεῖο τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὸ ἔθεσε ὑπὸ τὴν προστασία του. Τὸ ἐμπόριο βρισκόταν σὲ μεγάλη ἀκμὴ καὶ ἀπὸ παντοῦ ἔρχονταν Ἕλληνες γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ τσιφλίκια του.

«Καὶ ὅπως συμβαίνει παντοῦ ὅπου ἔχουν δύναμη εἶναι θρασεῖς καὶ ἀνυπόφορα ματαιόδοξοι»[3].

Πολλὲς ἱστορίες κυκλοφοροῦσαν στὴ Μ. Ἀσία γιὰ τὴ δικαιοσύνη ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἐπικράτεια τοῦ Καραοσμάνογλου. Τοῦ διηγήθηκε μιὰ ὁ γενίτσαρός του.

Τέσσερες Τοῦρκοι ἔκλεψαν 800 τσεκίνια ἀπὸ ἕνα Ρωμιὸ ἔμπορο ποὺ ταξίδευε στὸ Ἀχισάν. Τρέχει ὁ ἄνθρωπος στὸν Καραοσμάνογλου νὰ παραπονεθῆ. Ἐκεῖνος τοῦ μετράει ἀμέσως τὰ 800 τσεκίνια θεωρώντας τὸν ἑαυτό του ὑπαίτιο γιὰ τὴ ληστεία καὶ πρόσταξε τὴν ἀστυνομία νὰ βρῆ τοὺς ἐνόχους. Σὲ λίγες μέρες τοῦ ἔφεραν τοὺς τέσσερες Τούρκους καὶ τοὺς κρέμασε.

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀθήνα θὰ πραγματοποιήση μαζὶ μὲ μερικοὺς συμπατριῶτες του περιηγητὲς (τὸν Hughes, τὸν Parker, τὸν στρατηγὸ Davies

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 127.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 129.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 141-142.

κ.ἄ.) ταξίδι στὴν Ἤπειρο. Στὴ Λειβαδιὰ κάλεσε τοὺς ξένους σὲ δεῖπνο ὁ ἄρχοντας Λογοθέτης. Στὸ τραπέζι παραβρέθηκαν ἐπίσης ἕνας Κερκυραῖος γιατρὸς καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες.

«Ἡ κουβέντα ἀφιερώθηκε στὶς ἐλπίδες τους γιὰ ἀνεξαρτησία, ὅπως συμβαίνει πάντοτε ὅταν βρίσκεται κανεὶς μὲ Ρωμιούς. Καὶ φυσικὰ ἦρθε ἡ κουβέντα στὸν Λεωνίδα καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες». Στὸ τραπέζι κυριαρχοῦσαν οἱ γαλοποῦλες καὶ οἱ κόττες, μαγειρεμένες μὲ ὅλες τὶς συνταγές. Κάθε τόσο ἐγείρονταν προπόσεις γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἑλληνικῶν πόθων καὶ γιὰ τὴ μακροημέρευση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας[1].

Ἀπὸ τὴ Λειβαδιὰ στοὺς Δελφούς, κι' ὕστερα Χρισό, Γαλαξείδι, Πρέβεζα, Ἄρτα. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν κατάλυμα κατέφευγαν στὴ βία.

«Τὸ μπουγιουρδὶ σοῦ προσφέρει πολλὰ αὐθαίρετα δικαιώματα. Ἔπρεπε νὰ ξυλοκοπηθῆ ὁ πρωτόγερος τοῦ Χρισοῦ ἀπὸ τὸν τάταρή μας γιὰ νὰ μᾶς στείλη στὸ σπίτι τοῦ παπᾶ. Σκεφτόμουν πόσο ἄθλια πρέπει νὰ εἶναι ἡ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων καὶ πόσο ἀπάνθρωπο φαίνεται σὲ μᾶς τοὺς Ἄγγλους νὰ ζοῦμε μὲ ἔξοδά τους παρακολουθώντας τὴν τυραννική τους καταπίεση»[2].

Στὰ Γιάννενα ἔγινε ἡ καθιερωμένη ἐπίσκεψη στὸ παλάτι τοῦ Ἀλῆ. Ὁ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 228.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 229-230. Οἱ θεόφτωχοι χωριάτες προσπαθοῦσαν νὰ ἀποφύγουν αὐτὲς τὶς καταστροφικὲς φιλοξενίες καὶ νὰ γλυτώσουν τὰ ἄλογά τους ἀπὸ τὶς ἀπλήρωτες καὶ μακρινὲς ἀγγαρεῖες. Ὁ Byron καὶ ὁ Hobhouse, κατὰ τὴν κάθοδό τους ἀπὸ τὰ Γιάννενα, δυσκολεύτηκαν ἀνάμεσα Λουτράκι καὶ Κατούνα νὰ βροῦν ἄλογα. Ὁ Βασίλης ὁ Ἀρβανίτης ποὺ συνόδευε τοὺς περιηγητὲς— διορισμένος ἀπὸ τὸν Ἀλὴ— εἶχε ἕτοιμη τὴ λύση.

— Ἀφῆστε με νὰ μεταχειριστῶ τὸ ραβδί μου καὶ θὰ δῆτε πῶς βρίσκονται τὰ ἄλογα ! (*Atchley*, Βίος καὶ δρᾶσις τοῦ Βύρωνος ἐν Ἑλλάδι, Ἐν Ἀθήναις 1919, σ. 21). Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ στεγάζουν καὶ νὰ τρέφουν ἀπλήρωτα Τούρκους καὶ Ἀρβανίτες, ντόπιο ἢ ξένο, καθένα ποὺ ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ μπουγιουρδί. Ὁ χωριάτης ἀντιστεκόταν καὶ τότε ρίχνονταν ἀπάνω του οἱ τσοχανταραῖοι μὲ τὰ ραβδιά. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξασφάλιζε καταλύματα καὶ περιποιήσεις κατὰ τὶς περιοδεῖες του ὁ Γάλλος ἐξωμότης ἀξιωματικὸς *Ibrahim Manzour*, διοικητὴς τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ Ἀλήπασα. «Κοντὰ σ' αὐτὲς τὶς ταλαιπωρίες πρέπει νὰ προσθέσω καὶ τὴν ἄρνηση τῶν Ἑλλήνων προεστῶν νὰ μᾶς ἐφοδιάσουν μὲ τρόφιμα καὶ ζωοτροφὲς καὶ νὰ μᾶς βροῦν καταλύματα μ' ὅλο ποὺ συχνὰ τοὺς πρόσφερα χρήματα ἀπὸ τὴν τσέπη μου καὶ μ' ὅλο ποὺ τοὺς ἔδειχνα τὸ μπουγιουρδὶ τοῦ τρομεροῦ ἀφέντη τους. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, ὕπουλοι καὶ κακοί, ὑποχωροῦσαν μόνο ὅταν ἀντιμετώπιζαν τὰ ρόπαλα τῶν Ἀλβανῶν τῆς συνοδείας μου. Ἐκεῖ κατέφευγα ὅταν ἐξαντλοῦσα τὶς παρακλήσεις, τὰ καλοπιάσματα, τὰ ταξίματα καὶ τὶς ἀπειλές. Πάντως τὸ ματσούκι ἐξασφάλιζε στέγη καὶ φαγητὸ γιὰ μένα καὶ τοὺς ἄντρες μου καὶ τὰ ἄλογά μου. Αὐτὲς οἱ σκηνὲς διαδραματίζονταν κάθε βράδυ κατὰ τὶς μετακινήσεις μου κυρίως στὴν Ἀκαρνανία, Αἰτωλία, Φωκίδα, Λειβαδιὰ καὶ ἕνα μέρος τῆς Θεσσαλίας» (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali-Pacha, Paris 1827, σ. 211). Φυσικὸ ἦταν νὰ δυστροποῦν οἱ κάτοικοι ἀφοῦ καμμιὰ ἀποζημίωση δὲν προβλεπόταν γιὰ τὰ τρόφιμα, τὶς ζωοτροφὲς καὶ τὰ καταλύματα. Κι' ὅταν πληρώνονταν— πολὺ σπάνια— οἱ τιμὲς ἦταν ἐξευτελιστικές.

πανοῦργος βεζύρης καλοῦσε πάντοτε τοὺς ξένους καὶ τοὺς περιποιόταν γιὰ νὰ δημιουργῆ καλὲς ἐντυπώσεις καὶ νὰ καλλιεργῆ τὴ φήμη του στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Τοὺς εἶπε, κατὰ τὴ συνήθειά του, πὼς τοὺς θεωρεῖ παιδιά του, ρώτησε ποιὸς μιλάει ἑλληνικὰ — ἐγώ, ἀπάντησε ὁ Cockerell — καὶ φαινόταν ἀξιαγάπητος, ἀγαθὸς καὶ καλόκαρδος.

Οἱ ξένοι θαύμασαν στὰ Γιάννενα τὸ πλῆθος τῶν μαγαζιῶν — ξεπερνοῦσαν τὶς 2.000 — καὶ τὴν ἀφθονία τῶν ἐμπορευμάτων.

Γνώρισαν καὶ τὸν Ψαλίδα, διευθυντὴ τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου. «Θεωρεῖται μορφωμένος ἄνθρωπος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μιλάει καὶ λατινικά. Ἀλλὰ στοὺς τρόπους εἶναι βάρβαρος»[1].

Ξανασυνάντησαν τὸν βεζύρη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή τους. Τὸν βρῆκαν νὰ κρατάη στὰ χέρια του ἕνα βιβλίο. Ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας Foresti ἐξήγησε ὕστερα ὅτι ὁ βεζύρης ἤθελε νὰ δείξη στοὺς ξένους ὅτι γνωρίζει ἀνάγνωση[2]. Ὁ Ἀλῆς ἔδειξε στοὺς περιηγητὲς ἕνα νόμισμα καὶ τοὺς ρώτησε ἀπὸ ποῦ προέρχεται. Εἶπε πὼς ἤθελε ν' ἀποχτήση μιὰ καστόρινη γούνα καὶ τοὺς ἀποχαιρέτησε[3].

Θὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ τὸ παλάτι τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ, γιοῦ τοῦ Ἀλῆ. Τραχὺς ἀλλὰ ἀνοιχτόκαρδος, χωρὶς ὅμως τὸ εὐχάριστο παρουσιαστικὸ τοῦ πατέρα του ποὺ δημιουργοῦσε οἰκειότητα μὲ τὸν ξένο. Οἱ κουβέντες του ἁπλοϊκές. «Μοῦ ἀρέσει τὸ κυνήγι». «Ἔχω σκοτώσει πολλὰ πουλιά». «Κάνει ζέστη στὰ Τρίκαλα». Πλάϊ του, στὸ σοφά, ὑπῆρχαν πολλὲς ταμπακέρες καὶ κουρδιστὰ πουλιὰ ποὺ κελαηδοῦσαν. Οἱ τοιχογραφίες ποὺ διακοσμοῦσαν τὴν αἴθουσα ἀπεικόνιζαν μάχες καὶ σφαγές. Κυριαρχοῦσε μιὰ σύνθεση ποὺ παρίστανε ἕνα ζευγάρι Ἕλληνες ποὺ μόλις εἶχαν ἀπαγχονισθῆ[4].

Γνώρισε καὶ τὸν Pouqueville, τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα καὶ τὸν ἀδερφό του. «Οἱ ἐλεεινότεροι τύποι Γάλλων, χυδαῖοι, καυχησιάρηδες, πραγματικὰ παιδιὰ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης»[5].

Στὶς 29 Ἰανουαρίου πέρασαν τὴ χιονισμένη Πίνδο. Τὶς ἀποσκευὲς κουβάλησε στοὺς ὤμους μιὰ ὁμάδα ἀπὸ Μετσοβίτες χαμάληδες ποὺ βυθίζονταν στὰ χιόνια ὣς τὴ μέση. Ὅσο γιὰ τὰ ἄλογα ποὺ χώνονταν μέσα στὸ χιόνι, τὰ ανασήκωναν τραβώντας τα ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ τὴν οὐρά[6].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 235-237. Ὁ Ψαλίδας γνώριζε τὶς λεηλασίες τῶν μνημείων ἀπὸ τὸν Cockerell καὶ τοὺς συνεταίρους του καί, ὅπως φαίνεται χρησιμοποίησε σκληρὴ γλώσσα. Στὶς συνομιλίες του μὲ ἄλλους μεταγενέστερους περιηγητὲς ἐπιστράτευε πάντοτε βαρύτατους χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὸν Ἄγγλο ἀρχαιοκάπηλο (βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ Smart Hughes «Στὴν Ἤπειρο τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ»).

2. Ὁ *Κουτσαλέξης* γράφει ὅτι ὁ Ἀλῆς ἦταν ἀναλφάβητος (Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα, Ἀθήνησι 1882, σ. 51).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 239.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 240-241.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 243.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 245.

Στὰ Μετέωρα φιλοξενήθηκαν στὸ σπίτι ἑνὸς Κυπριώτη Ἕλληνα κι' ἄκουσαν λεπτομέρειες γιὰ τὴ μαύρη δυστυχία ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχὴ ἐξ αἰτίας τῶν ἁρπαγῶν καὶ τῶν αὐθαιρεσιῶν τοῦ Βελήπασα. Τὰ δοσίματα ἦταν τόσο βαρειὰ ποὺ ἂν αὐτὴ τὴ χρονιὰ δὲν ἐρχόταν πλούσια σοδειά, τὸ χωριὸ θὰ γινόταν τσιφλίκι τοῦ Ἀλῆ καὶ οἱ κάτοικοι θὰ μεταβάλλονταν σὲ δουλοπάροικους.

Κοντὰ στὰ ἄλλα δεινὰ εἶχαν καὶ τοὺς Ἀλβανοὺς στρατιῶτες ποὺ ἔμπαιναν στὰ σπίτια, θρονιάζονταν, ἔτρωγαν κι' ἔπιναν ὅσον καιρὸ ἤθελαν χωρὶς νὰ πληρώνουν παρά.

«Οἱ νοικοκυραῖοι μαγείρεψαν ἕνα κοτόπουλο ἀλλὰ ἡ καρδιά μου ἦταν βαρειὰ ἀπὸ ὅσα ἔβλεπα καὶ δὲν μπόρεσα νὰ τὸ γευτῶ. Ὅταν μπῆκε ἡ κόρη τοῦ σπιτονοικοκύρη καὶ μοῦ πρόσφερε μερικὲς σταφίδες τῆς ἔδωσα ἕνα τάληρο. Στὴν ἀρχὴ δὲν πίστευε στὰ μάτια της, ὕστερα τὸ πῆρε καὶ μοῦ φίλησε τὸ χέρι»[1].

Ἀνέβηκε μὲ τὸ παλάγκο σ' ἕνα μοναστήρι στὶς 31 Ἰανουαρίου. Τὴν ἄλλη μέρα παρακολούθησε ἕνα συμπεθεριό. Ὁ γαμπρὸς πήγαινε καβάλλα στὸ ἄλογο. Ἡ μάνα του βάδιζε πλάϊ. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μιὰ συγγένισσα. Μπροστὰ πήγαινε ἕνας νέος κρατώντας σημαία[2]. Ἀκολουθοῦσαν οἱ συμπεθέροι μὲ τὰ γιορτινά τους. Οἱ ἄντρες εἶχαν καὶ τὰ τουφέκια τους στὸν ὦμο[3].

Ἐπιδημία θέριζε τὸ θεσσαλικὸ κάμπο καὶ οἱ περιηγητὲς φρόντισαν νὰ τὸν διασχίσουν ἀποφεύγοντας τὶς πόλεις. Περνοῦσαν ἀπὸ χάνι σὲ χάνι. Οὔτε στὴ Λαμία τόλμησαν νὰ μποῦν. Στὸ Μῶλο 40 ἄτομα εἶχαν πεθάνει στὶς τρεῖς τελευταῖες μέρες. Ὁ κόσμος εἶχε πάρει τὰ βουνά[4]. Θέλησαν νὰ ξενυχτήσουν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 248.

2. Ἡ παντιέρα καὶ τὸ μπαϊράκι τοῦ γάμου, σύμβολο ἁγνείας. Στὴ Λευκάδα ἦταν ἕνα καλάμι 4-5 μέτρων μὲ κόκκινο μεταξωτὸ μαντήλι γιὰ σημαία. Στὸ καλάμι ἔδεναν μυριστικὰ λουλούδια, κυρίως βασιλικὰ καὶ ψηλὰ-ψηλὰ ἕνα ρόδι (*Εὐστ. Πολίτη*, Ὁ γάμος ἐν Λευκάδι, Λαογρ., τ. Α' [1909], σ. 312). Ὁ σημαιοφόρος ὀνομαζόταν μπαϊραχτάρης (ἔνθ' ἀν., σ. 314). Στὴν Κυνουρία ἔδεναν στὸ καλάμι μιὰ τσεμπέρα (γυναικεῖο κεφαλομάντηλο) μὲ σταυρὸ ἀπὸ κόκκινη κορδέλλα στὴ μέση. Στὴν κορφὴ τοῦ καλαμιοῦ στερέωναν σταυρὸ ἀπὸ τέσσερα μῆλα στολισμένα μὲ γαρύφαλλα, βασιλικὸ καὶ μαντζουράνες. Καὶ τραγουδοῦσαν:

Βενέτικό μου φλάμπουρο, δεσποτική μου τέντα
τί στέκεσαι, τί καρτερᾶς, τί στέκεις, τί παντέχεις;

(*Ἐπ. Μ. Παπαμιχαήλ*, Ὁ γάμος στὰ Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας, Λαογρ., τ. Β' [1910], σ. 400). Ἐπίσης ἔνθ' ἀν., τ. Δ' (1914), σ. 410, τ. Θ' (1928), σ. 562, τ. ΙΖ' (1958), σ. 395.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 249.

4. Πανικὸ προκαλοῦσε ἡ ἐπιδημία πανούκλας. Ξεκλήριζε χωριὰ καὶ πολιτεῖες. Οἱ ἄνθρωποι κατέφευγαν στοὺς λόγγους καὶ ζοῦσαν μῆνες ὁλόκληρους σὰν ἀγρίμια. Παλιὲς ἐνθυμήσεις ἀνιστοροῦν τὴν τραγωδία τῶν πληθυσμῶν. Ὁ *Γ. Α. Μέγας* ἔχει καταγράψει παραδόσεις ἀπὸ τὴ Θράκη (Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, Λαογρ., τ. Ζ' [1923], σ. 465-520). «Γύριζε ἡ πανούκλα μέσα στὸ χωριό· φώναζε τὴ νύχτα στὰ σοκάκια φανερὰ-φανερὰ καὶ πέθαινε ὁ κόσμος. Ἔβγαινε ὁ κόσμος στὰ βουνὰ ἔξω, ἔκαναν καλύβια καὶ καθόταν γιὰ νὰ μὴ τοὺς βρῆ ἡ πανούκλα. Μὰ ποῦ νὰ μὴ τοὺς βρῆ...» (ἔνθ' ἀν., σ. 466). «Γιὰ νὰ γλυτώσῃ ὁ κόσμος ἔφευγε σιαδῶθε σιακεῖθε στὰ μπαΐργια (στὰ βουνά)... Τὸ χωριὸ ἦταν ὀχτακόσια σπίτια, μὰ χάλασε

στὸ χάνι ἀλλὰ στάθηκε ἀδύνατο νὰ κοιμηθοῦν γιατὶ τὰ σκυλιὰ οὔρλιαζαν ἀνατριχιαστικὰ καὶ οἱ γάτοι ὀλόλυζαν. «Ἔτσι γίνεται πάντοτε στὶς ἐπιδημίες», γράφει ὁ Cockerell. Μόλις βγῆκε τὸ φεγγάρι πῆραν δρόμο[1].

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὁ Cockerell ἔσπευσε στὴ Ζάκυνθο γιὰ τὴ δημοπρασία τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀφαίας ποὺ εἶχε λαφυραγωγήσει μὲ τοὺς συνεταίρους του.

Στὸ χρονικό του ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς δίνει καὶ μιὰ εἰκόνα τοῦ ἀθηναϊκοῦ βίου τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Περιγράφει τὴ διήμερη θαλασσινὴ ἐκδρομὴ στὴν Ψυτάλεια ποὺ ὀργάνωσε ὁ ζωγράφος Lynckh. Ἡ ἐκδρομὴ ἔγινε στὶς 25 Ὀκτωβρίου «γιὰ νὰ ἑορτασθῆ ἡ ἐπέτειος τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας». Πῆραν μέρος πολλοὶ Ἀθηναῖοι ἀλλὰ καὶ Ἀθηναῖες.

«Μπαρκάραμε στὸν Πειραιὰ σ' ἕνα μεγάλο πλεούμενο μὲ τοὺς μουζικάντες μας — βιολιὰ καὶ νταούλια — καὶ ἄφθονες προμήθειες».

Σηκώθηκε ὅμως φρεσκαδούρα καὶ ἡ συντροφιὰ ἀνησύχησε. Ἔγινε «πολεμικὸ συμβούλιο» στὸ σκάφος κι' ἀποφασίστηκε νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ σχέδιο γιὰ ἀπόβαση στὴν Ψυτάλεια καὶ νὰ βγοῦν στὸν πιὸ γειτονικὸ κόρφο τῆς Πειραϊκῆς. Ἐκεῖ ἔψησαν τὸ ἀρνὶ κι' ἔστρωσαν μιὰ κουβέρτα. Ὅλα ἦταν ἕτοιμα. «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν χύμηξαν μὲ τέτοια ὁρμὴ ἐναντίον τῶν Περσῶν ὅσο οἱ νέοι, ποὺ κατασπάραξαν τὶς γαλοποῦλες καὶ τὸ ἀρνί».

Μουσική, χορός. «Οἱ δεσποινίδες πρωτοστατοῦσαν».

Γιὰ νὰ ἀπαθανατίσουν τὴν ἐκστρατεία τους ὁ Lynckh καὶ ὁ δάσκαλος τοῦ ἀθηναϊκοῦ δημόσιου σχολείου, χάραξαν σ' ἕνα βράχο μὲ ἐργαλεῖο ποὺ εἶχαν ἐπίτηδες μαζί τους, μιὰ ἐπιγραφή: «Γεῦμα εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐνδόξου ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος»[2].

Ἡ συντροφιὰ γύρισε μὲ τὸ πλεούμενο τὴ νύχτα στὸν Πειραιά, ἀδιαφορώντας αὐτὴ τὴ φορὰ γιὰ τὴ φουρτούνα καὶ διανυκτέρευσε στὸ μοναστήρι. Διασκέδαση ὣς τὰ μεσάνυχτα[3].

ἀπὸ τὴν πανούκλα. Ἦταν ρουμάνι περισσὸ κι' ἔφευγε ὁ κόσμος στὰ ρουμάνια μέσα... Ἔρχονταν νύχτα κι' ἔπαιρναν θροφή. Γιὰ νὰ μὴ μολέψουν, νὰ μὴ τοὺς δῆ ἢ ἀσθενὴς ἢ ἄλλος καὶ μολέψουν, γιὰ τ' ἐκεῖνο ἔρχονταν νύχτα. Νερὰ δὲν ἔπιναν ἀπὸ τὰ πηγάδια. Ἔβραζαν στάρια, καλαμπόκια κι' ἔτρωγαν» (ἔνθ' ἀν., σ. 468, 469). «Κείνους ποὺ πιάνονταν τοὺς ἄφηναν κι' ἀκόμα πήγαιναν. Πέθαινε ἕνας δὲν πήγαινε κανένας κοντά του» (ἔνθ' ἀν., σ. 470). «Ἔρχονταν (οἱ πανοῦκλες) μέσα στὸ χωριό, ἀρρώσταιναν δύο τρεῖς, πέθαιναν· ὕστερα σηκωνόταν ὁ μαχαλάς, ἔφευγε, πήγαινε στὸ μπαΐρι. Ἔπαιρνε ὁ καθένας ἀπὸ ἕνα ρεματούδι, σιακεῖ καθόταν... Ἀρρώσταινε κανένας, τελείωνε, ἄφηναν τὸ μέρος πηγαῖναν κεῖθε. Πάγαινε πάλι ἡ πανούκλα, χτυποῦσε. Βρὲ κι' ἐδῶ μᾶς ηὗρε ἡ πανούκλα! Ἔφευγαν πάλι ἀποκεῖ, πήγαιναν σ' ἄλλο μπαΐρι. Ὅπως ἀπ' τοὺς Γενίτσαρους ἔτσι κι' ἀπὸ τὴν πανούκλα» (ἔνθ' ἀν., σ. 471).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 249-251.
2. Repast in memory of the immortal salaminian combat.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 259-262.

Ὁ Cockerell θὰ συνεχίση τὶς περιηγήσεις καὶ τὶς ἀρχαιολογικές του ἔρευνες στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο καὶ θὰ ἐπιστρέψη στὴν Ἀγγλία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1817 ὕστερα ἀπὸ ἀπουσία μιᾶς ἑπταετίας[1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 285.

ΣΤΗ ΧΙΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1811)

ΕΝΑΣ πολυταξιδεμένος στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ Γάλλος διπλωμάτης, ὁ J. M. Tancoigne, ἐγκαταστάθηκε τὸ 1811 στὰ Χανιὰ γιὰ τρία χρόνια ὡς γραμματικὸς τοῦ γαλλικοῦ προξενείου. Στὸ χρονικό του[1] καταγράφει τοὺς τόπους ποὺ γνώρισε κατὰ τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κρήτη διαμέσου Σμύρνης καὶ Χίου. Εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους περιηγητὲς ποὺ ταξίδεψαν στὴ Χίο καὶ στὴν Κρήτη κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία. Μ' ὅλο ποὺ ἀντλεῖ τὰ περισσότερα στοιχεῖα καὶ κυρίως τὶς κρίσεις του ἀπὸ παλαιότερα ταξιδιωτικὰ χρονικά, ἡ ἀφήγησή του παρουσιάζει ἐνδιαφέρον σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς ἄμεσες ἐντυπώσεις, τὶς εἰκόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τὰ περιγραφικὰ στοιχεῖα.

Μπαρκάρησε σὲ μιὰ σακολέβα, καράβι μ' ἕνα ἄλμπουρο, τρία τετράγωνα πανιὰ καὶ πίσω ἕνα πελώριο λατίνι. Τὸ μεγάλο μέγεθος τοῦ λατινιοῦ, σημειώνει ὁ περιηγητής, προκαλεῖ συχνὰ ἀτυχήματα.

Ἡ Σμύρνη, μὲ 100.000 κατοίκους (60.000 Τοῦρκοι, 25.000 Ἕλληνες, 10.000 Ἀρμένιοι, 5.000 Ἑβραῖοι)[2], εὐποροῦσε γιατὶ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ βαλιδὲ σουλτάνα κι' ἦταν γι' αὐτὸ ἀνεξάρτητη καὶ ἐξασφαλισμένη ἀπὸ τὶς ἁρπαχτικὲς φιλοδοξίες καὶ βαναυσότητες τῶν γειτονικῶν πασάδων[3].

Καταστροφικὴ ἦταν γιὰ τὴ Σμύρνη ἡ πανούκλα τοῦ 1813. Χάθηκαν 25.000 ψυχές[4]. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ ἐπιδημία θέρισε δεκαπλάσιους (250.000) κατοίκους μέσα στὸ καλοκαίρι τοῦ 1813[5].

Ὁ Φραγκομαχαλὰς φωτιζόταν μὲ φανάρια. Σπάνια ἔβλεπε κανεὶς Τούρκους τὴ νύχτα στὴν εὐρωπαϊκὴ συνοικία. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀποχτήσει ἐλευθερίες. Τὸ καταλαβαίνεις, γράφει ὁ Tancoigne, «ἀπὸ τὴν αὐθάδεια καὶ τὴν εὐθυμία τους»[6].

Ὁ περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῇ καὶ τὸ σπήλαιο τοῦ Ὁμήρου στὸ δρόμο πρὸς τὸ Μπουρνόβα. Ἐκεῖ κοντὰ ἔδειχναν οἱ Ἕλληνες καὶ τὸν τάφο τοῦ ποιητῆ.

---

1. Voyage à Smyrne, dans l'Archipel et l'île de Candie, en 1811, 1812, 1813 et 1814; suivi d'une notice sur Pera et d'une description de la marche de sultan, Paris 1817.

2. Γιὰ τὶς διακυμάνσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σμύρνης στοὺς τελευταίους αἰῶνες βλ. *Χρ. Σολομωνίδη*, Τὸ Θέατρο στὴ Σμύρνη (1657-1922), Ἀθήνα 1954, ὅπου (σ. 17) πίνακας μὲ στοιχεῖα τῶν περιηγητῶν ἀπὸ τὸ 1630.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 29.

4. Ὁ *Κων. Οἰκονόμος* ὑπολογίζει τὰ θύματα τῆς ἐπιδημίας στὴ Σμύρνη σὲ 40-50.000 ψυχὲς (Λόγοι ἐκκλησιαστικοί, σ. 228). Ἡ πανούκλα τοῦ 1818 θέρισε 5.000 κατοίκους (Σωζόμενα, τ. Α', σ. 335).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 30.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 38.

Πάνω στὴν ἐπιτάφια πλάκα εἶχαν χαράξει τὰ ὀνόματά τους πολλοὶ διάσημοι ταξιδιῶτες.

Ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὴ Χίο. Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ σὲ 45.000 κατοίκους (40.000 Ἕλληνες, 4.000 Τοῦρκοι, 1.000 Ἑβραῖοι). Ὁ πληθυσμὸς τῆς πρωτεύουσας 20.000 ψυχές. Οἱ δρόμοι ἦταν στενοί, ὅπως στὴ Γένοβα, καὶ ρυπαροὶ ὅπως σ' ὅλες τὶς τουρκοπόλεις. Οἱ γυναῖκες προκαλοῦσαν τὴν προσοχὴ τῶν ξένων μὲ τοὺς χαριεντισμούς, τὴν εὐθυμία τους, μερικὲς φορὲς καὶ μὲ τὴν ἐλευθεροστομία τους. «Κι' ὅλα αὐτὰ γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἀφαίμαξη τοῦ πουγγιοῦ σου. Τὰ πιὸ καλοντυμένα κορίτσια πιάνουν ἀμέσως γνωριμία μὲ τοὺς ξένους καὶ δὲν νοιώθουν οὔτε ντροπὴ οὔτε δισταγμὸ νὰ πάρουν ἕνα νόμισμα ἀνταμοιβὴ γιὰ τὴν κουβέντα. Δέχονται ἕνα παρὰ μὲ τὴ σιγουριὰ ἑνὸς ἐπαγγελματία ζητιάνου. Τὸ πιὸ ἀστεῖο πρόσχημα εἶναι ἀρκετὸ γιὰ ν' ἀρχίσουν συζήτηση μὲ τοὺς νέους καὶ νὰ τοὺς ρωτήσουν ἂν εἶναι ἐλεύθεροι ἢ παντρεμένοι. Εἶναι μιὰ ἐρώτηση ἀναπόφευκτη, τυποποιημένη, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σ' ὅλες τὶς γωνιὲς τῶν δρόμων.

»Ἡ ἐλευθερία ποὺ ἀπολαμβάνουν οἱ γυναῖκες στὴ Χίο εἶναι ἀσύλληπτη γιὰ ἕνα τόπο ποὺ βρίσκεται ὑπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία. Κυκλοφοροῦν ἀσύδοτες ἀπὸ τὸ πρωὶ ὣς τὸ βράδυ στοὺς δρόμους, στὶς πλατεῖες καὶ στοὺς περιπάτους, ὁμάδες ἀπὸ δέκα ὣς δώδεκα, κρατημένες ἀπὸ τὸ μπράτσο ἢ ἀπὸ τὸ χέρι, γελώντας, τραγουδώντας καὶ σχολιάζοντας κάθε τὶ ποὺ συναντοῦν στὸ πέρασμά τους. Καὶ οἱ μουσουλμάνοι οὔτε τοὺς δίνουν σημασία. Δὲν εἶναι καλοκαμωμένες: στῆθος πελώριο, πόδια πολὺ χοντρά, ἄσχημα δόντια. Ἡ φιλαρέσκειά τους ὅμως φαίνεται ἀπεριόριστη. Καθὼς εἶναι παραμορφωμένες ἀπὸ τὸ πολὺ φκιασίδι[1], κόκκινο καὶ ἄσπρο, ἡ παράξενη φορεσιά τους, φορτωμένη μὲ κακόγουστα χρυσαφικὰ καὶ στολίδια, ἐξαφανίζει κάθε χάρη καὶ κομψότητα. Δὲν μπορεῖ ὡστόσο κανεὶς ν' ἀρνηθῆ, γιὰ νὰ εἶναι δίκαιος, πὼς ἔχουν ὄμορφα μάτια καὶ πηγαῖο πνεῦμα»[2].

Μόνο ἡ Γαλλία καὶ ἡ Αὐστρία διόριζαν ὑπηκόους τους ὑποπροξένους. Τῆς Ἀγγλίας ἦταν ἕνας Ζακυνθινός, ἕνας Ραγουζαῖος ἐκπροσωποῦσε τὴ Ρωσία, τὴ Σουηδία, τὴ Δανία κι' ὅποια ἄλλη χώρα ἐπιθυμοῦσε τὶς ὑπηρεσίες του[3]. Στὸ προξενεῖο γνώρισε ἕνα Τηνιακὸ ποὺ ἦταν ὑποπρόξενος ὅλων τῶν κρατῶν ἐκτὸς

1. Τὸ ὅτι οἱ Χιώτισσες φκιασιδώνονταν ὑπερβολικὰ φαίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ:

Είν' τα χαμπάρια ἀπὸ τὴ Χιό;
Κουντουρούδι περισσό,
σουλουμὰ μὲ τὸ καντάρι
κοκκινάδι μὲ τὸ φτυάρι.

(*Κων. Α. Κανελλάκη*, Χιακὰ Ἀνάλεκτα, Ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 506 σημ. 2).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 43-45.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 52.

ἀπὸ τὴ Γαλλία. «Φοροῦσε ρωσικὴ στολή, σουηδικὴ κονκάρδα, καλπάκι ἑλληνικὸ καὶ αὐστριακὲς ἐπωμίδες. Στὸ σπίτι του κυμάτιζαν οἱ σημαῖες ὅλων αὐτῶν τῶν ἐθνῶν»[1].

Στὴ Νιό, ὅπου ἔφτασε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1812, ὁ Τοῦρκος καπετάνιος ἀπαγόρεψε αὐστηρὰ στοὺς μουσουλμάνους νὰ βγοῦν στὴ στεριά. Κινδύνευε ἡ ζωή τους. Πρὶν τρεῖς μῆνες οἱ κάτοικοι ἔσφαξαν ἕνα Τοῦρκο ναυτικὸ ὕστερα ἀπὸ διάφορες βιαιοπραγίες του στὸ νησί. Σὲ λίγες μέρες ἔφτασαν στὴ Νιὸ ἑξήντα μουσουλμάνοι ἀπὸ τὴν Κρήτη γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὸν συμπατριώτη τους. Ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ἐξολοθρέψουν ὅλους τοὺς κατοίκους. Ἀλλὰ οἱ νησιῶτες τοὺς ἔρριξαν στὴ θάλασσα[2].

Ὁ Tancoigne πληροφορήθηκε πὼς στὸν κεντρικὸ οἰκισμὸ ὑπῆρχαν 15 ἐκκλησίες κι' ἄλλες 150 στὴν ὕπαιθρο. Ὅλες εἶχαν μιὰ ἢ δυὸ καμπάνες. Κάθε τόσο ἀντηχοῦσαν κωδωνοκρουσίες ἀπὸ βουνὰ καὶ λαγκάδια[3].

Στὴν ταβέρνα τοῦ χωριοῦ βρῆκε πολλοὺς Ἕλληνες καθισμένους γύρω ἀπὸ ἕνα σαρακοφαγωμένο τραπέζι νὰ πίνουν καὶ νὰ τραγουδᾶνε.

Δεκαοχτὼ μέρες ἔμεινε ὁ περιηγητὴς στὴ Νιὸ φιλοξενούμενος τοῦ προεστοῦ. Οἱ γυναῖκες ἦταν πολὺ ὄμορφες. Εἶχαν ἐξοικειωθῆ μὲ τοὺς ξένους καὶ στὸ πέρασμά τους ἔβγαιναν στὶς πόρτες γιὰ νὰ προσφέρουν τὰ χειροτεχνήματά τους, κάλτσες πλεχτὲς καὶ σκούφους. Ἦταν ἡ μοναδικὴ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ. Οἱ ἄντρες εἶχαν μιὰ ἐλευθεριάζουσα εὐθυμία καὶ ἡ οἰνοποσία ἦταν ἡ ἀδυναμία τους.

Ὁ περιηγητὴς παραβρέθηκε στὶς γιορτὲς τοῦ καρναβαλιοῦ καὶ εἶδε πολλὲς μασκαράτες «γελοῖες καὶ ἄσεμνες». Ὡστόσο τὶς παρακολουθοῦσε μεγάλο πλῆθος γυναικῶν καὶ κοριτσιῶν, ἀκόμα καὶ παπάδες. «Φαινόταν πὼς αὐτὸ τὸ ποταπὸ θέαμα τὶς διασκέδαζε, μ' ὅλο ποὺ οἱ ρυπαροὶ καὶ ἀπαίσιοι μασκαράδες συμπεριφέρονταν πολὺ τολμηρὰ στὸ πρῶτο θηλυκὸ ποὺ συναντοῦσαν»[4].

Ὁ Tancoigne παρακολούθησε στὸ σπίτι τοῦ προεστοῦ τὸ μνημόσυνο τῆς κόρης του ποὺ εἶχε πεθάνει πρὶν 40 μέρες. Ὁ πατέρας εἶχε μείνει ὥς τὴ μέρα ἐκείνη ἀξούριστος.

Κάπου εἴκοσι γυναῖκες συγκεντρώθηκαν στὸ σπίτι τῆς νεκρῆς ντυμένες μὲ τὰ γιορτινά τους. Κάθε μιὰ κρατοῦσε ἕνα μεγάλο πιάτο γεμάτο στάρι καὶ ρύζι βραστό, σταφίδες καὶ λουλούδια. Ἀκολουθοῦσαν ἄλλες μὲ γλυκά, μπουκάλια κρασὶ καὶ λαμπάδες. Ὅλα τὰ πιάτα τοποθετήθηκαν σ' ἕνα τραπέζι καὶ ἀμέσως σκεπάστηκαν μὲ τὰ βραχιόλια, τὰ περιδέραια καὶ τὰ ἄλλα στολίδια τῆς πεθαμένης. Ὕστερα ἄρχισαν νὰ κλαῖνε μὲ λυγμούς. Κι' ὅταν ἦρθαν οἱ παπάδες μὲ τὰ ἄμφιά τους ὅλα τὰ πιάτα μεταφέρθηκαν στὴν ἐκκλησία μαζὶ μὲ τὰ στολίδια.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 54 σημ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 64-66.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 67.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 77-78.

Στὸ δρόμο τὸ πλῆθος σταυροκοπιόταν ἀδιάκοπα. Ὅλα τὰ πιάτα καὶ τὰ μπουκάλια μὲ τὸ κρασὶ ἀραδιάστηκαν συμμετρικὰ πάνω σ' ἕνα χαλὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα. Κι' ἐνῶ διαβάζονταν τὰ νεκρώσιμα οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι τῆς πεθαμένης ἔρριχναν λουλούδια στὰ κόλυβα, συρομαδιόνταν καὶ τὴν καλοῦσαν μὲ τὸ ὄνομά της. Στὸ τέλος μοίρασαν τὰ κόλυβα στοὺς παπάδες καὶ στοὺς πιὸ φτωχούς[1].

Κατὰ τὸ ταξίδι στὰ Χανιὰ πέθανε στὸ καράβι ἀπὸ ὑδρωπικία ἕνας γέρο-Ρεθυμνιώτης ποὺ γύριζε στὴν πατρίδα. Βρῆκαν ἐπάνω του ἕνα σημαντικὸ ποσό. Ὁ καπετάνιος σφράγισε τὰ χρήματα μπροστὰ σ' ὅλους τοὺς ἐπιβάτες γιὰ νὰ παραδοθοῦν στοὺς οἰκείους του. Ἀνέβασαν τὸ νεκρὸ στὸ κατάστρωμα κι' ἀφοῦ ὅλοι οἱ Ἕλληνες τὸν ἀσπάστηκαν στὸ μέτωπο, τὸν πέταξαν στὴ θάλασσα, μ' ὅλο ποὺ τὸ καράβι ἔπλεε 200 μέτρα ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῆς Σικίνου καὶ ἐπικρατοῦσε μπουνάτσα.

Στὶς 12 Μαρτίου ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἔφτασε στὰ Χανιά. Ἡ πόλη καὶ τὸ λιμάνι βρίσκονταν σὲ παρακμή. Παντοῦ ἐγκατάλειψη. Δυὸ ρωσικὰ καράβια ποὺ βρίσκονταν στὸ λιμάνι τὸ 1806, ὅταν κηρύχτηκε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ αἰχμαλωτίστηκαν, σάπιζαν στὸ ἴδιο ἀραξοβόλι καὶ τὰ συντρίμμια τους ἐμπόδιζαν τὴν εἴσοδο. Κι' αὐτό, ὅπως τοῦ εἶπαν, ἐπειδὴ οἱ τοπικὲς τουρκικὲς Ἀρχὲς δὲν εἶχαν πάρει ἐντολὴ ἀπὸ τὸ σουλτάνο[2].

Τὸ σεράϊ τοῦ πασᾶ, ἐρειπωμένο, γκρεμιζόταν ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές. Τὰ ἑτοιμόρροπα ξύλινα κιόσκια ἀπειλοῦσαν τοὺς διαβάτες.

Κάτω ἀπὸ τὸ κυριώτερο κιόσκι ὑπῆρχε ἕνα ἐκκλησάκι ποὺ εἶχε μετατραπῆ σὲ ἀποθήκη. «Ὅπως λένε οἱ Κρητικοί, σ' αὐτὴ τὴν ἀποθήκη βρίσκονται ἀκόμα σημαντικὰ ἀποθέματα φακὲς ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἅλωσης τῆς πολιτείας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πρὶν 160 περίπου χρόνια. Λένε ἀκόμα πὼς κάθε ἄνοιξη ξεφεύγουν ἀπὸ τὶς χαραμάδες, πέφτουν στὸ χῶμα καὶ φυτρώνουν»[3].

Τὰ ἐμπορικὰ καράβια ποὺ ἔφταναν στὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου φόρτωναν καὶ ξεφόρτωναν στὴν ἀντικρινὴ Ντία.

Σὲ παρακμὴ καὶ τὸ Ρέθυμνο. Σχεδὸν ἔρημη ἡ πολιτεία[4].

Ὁ Tancoigne, ἀκολουθώντας τὴ συνταγὴ πολλῶν παλαιότερων περιηγητῶν, χαρακτηρίζει τοὺς νεοέλληνες δόλιους, ἀπάνθρωπους, ὕπουλους, φιλέκδικους, διεφθαρμένους, ἀνειλικρινεῖς καὶ λαίμαργους[5]. Ὡστόσο ἀποδίδει τὴν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 79-82.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 90.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 91-92.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 115-116.
5. Ὀργίστηκε ὁ *Κοραῆς* ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Γάλλου περιηγητῆ καὶ τὸν κατακεραύνωσε σὲ μιὰ σημείωση τῆς μελέτης του «Διατριβὴ αὐτοσχέδιος περὶ τοῦ περιβοήτου δόγματος τῶν σκεπτικῶν φιλοσόφων καὶ τῶν σοφιστῶν» ποὺ τυπώθηκε τὸ 1819. «Νεωστὶ

κατάπτωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ μακραίωνη δουλεία. «Πολλὲς φορὲς ἔχει τεθῆ τὸ ἐρώτημα: εἶναι δίκαιη ἡ περιφρόνηση ποὺ μᾶς ἐμπνέουν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες; Σὲ περίπτωση ποὺ θὰ γίνουν ἀνεξάρτητοι θὰ κερδίσουν τὴν ἐκτίμηση τῶν ἐθνῶν; Εἶναι ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἡ διαφθορά τους ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ αἰτία ὅλων τῶν δεινῶν ποὺ τοὺς συνθλίβουν ἐδῶ καὶ τέσσερες αἰῶνες. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι εἴμαστε στὸ πλευρὸ τῶν ζηλωτῶν τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας ποὺ ὑποστηρίζουν πὼς οἱ Ἕλληνες εἶναι γεννημένοι σκλάβοι. Μιὰ κυβέρνηση σοβαρὴ καὶ δημιουργικὴ ποὺ θὰ ἀξιοποιοῦσε τὴ φυσικὴ ἰδιοφυία καὶ τὸ δραστήριο πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει καὶ σήμερα τοὺς Ἕλληνες, θὰ μποροῦσε ἴσως κάποτε νὰ ἀναστήση ἕνα τιμημένο ἔθνος.

»Ὅταν θὰ ἐλευθερωθοῦν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὸ ζυγὸ ποὺ τοὺς βαραίνει, ὅταν θὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ σέρνωνται μπροστὰ στοὺς δυνάστες τους, θὰ νοιώσουν νὰ ξυπνοῦν μέσα τους τὰ γενναιόφρονα αἰσθήματα ποὺ θὰ σβήσουν ἀπὸ τὶς ταπεινωμένες ψυχές τους ὅλα τὰ ἐπαίσχυντα ἐλαττώματα, τέκνα τῆς δουλοφροσύνης καὶ τοῦ φανατισμοῦ, ἡ ἀμάθεια θὰ ἐξαφανισθῆ μπροστὰ στὸν πυρσὸ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες θὰ ξανανθίσουν στὸ λίκνο τους».

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Γάλλος περιηγητὴς προχωρεῖ πιὸ μακριά. Τονίζει μὲ ἔμφαση τὴν πίστη του στὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδας καὶ τὴν προκοπή της μέσα στὴν οἰκογένεια τῶν ἐθνῶν[1].

Τὸ καθεστὼς τῆς δουλείας, γράφει ὁ Tancoigne, εἶναι πιὸ ἔντονα αἰσθητὸ στὴν Κρήτη γιατὶ ἐκεῖ ἡ κακομεταχείριση καὶ οἱ ἐξευτελισμοὶ ξεπερνοῦν κάθε προηγούμενο. Ἀπαγορεύεται νὰ μπῆ Ἕλληνας στὴν πόλη ἔφιππος. Ἀκόμα κι' ὁ δεσπότης πρέπει νὰ βαδίση ὣς τὴν πύλη μὲ ταπεινοσύνη[2]. Καὶ συμπεραίνει: Φαίνεται πὼς οἱ Ἕλληνες θὰ μείνουν πολὺν καιρὸ ἀκόμα δοῦλοι[3].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς συγκέντρωσε στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μαγει-

---

μαθαίνω ὅτι κάποιος Ταγκοΐνης ἢ Ταγκουάγνης... στολίζει τοὺς Γραικοὺς μὲ πολλὰ ἐλαττώματα καὶ πλειοτέρας κακίας. Ἂν εἶχε κρίσιν, ἀντὶ τόσων κακῶν, ἐάν ποτε ἔλαβον χώραν εἰς τοὺς Γραικοὺς διὰ τὴν ἀπαιδευσίαν, ἤθελεν ἀντιθέσει εἰς τὴν ἄλλην πλάστιγγα τοῦ ζυγοῦ τὴν σημερινὴν κίνησιν ὅλου τοῦ γένους εἰς τὴν παιδείαν καὶ τῆς παιδείας τὴν ἀχώριστον χρηστοήθειαν, καὶ νὰ συμπεράνῃ, ὅτι εἰς τὴν παροῦσαν ἐποχήν, ὅταν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φωτισμένους Εὐρωπαίους ἐγκωμιάζουσι τὴν προθυμίαν τῶν Γραικῶν, ἦτον ἄκαιρον, ἄτοπον καὶ παντάπασιν ἀνόητον νὰ μαστίζῃ αὐτὸς τοὺς Γραικούς. Αἱ τραγικαί του ὅμως φωνασκίαι ἔχουσι καὶ κωμικόν τι, τὸ «λαιμάργους» (gourmands), ἀσκητοῦ καψοκαλυβίτου ἢ λιμοκτονημένου τινὸς φωνήν· πιθανὸν ὅτι εἶδε κανενὸς Γραικοῦ τράπεζαν στολισμένην μὲ τὰ πλούσια τῆς χώρας προϊόντα κι' ἔκρινε γαστριμαργίαν τὴν ἀφθονίαν τῶν ἀγαθῶν» (Ἄπαντα, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Α', σ. 243 σημ. 40).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 119-120, 138-139.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 121-123.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 127.

ρική. Τὸ πιλάφι, τὸ γιαχνί, ὁ καπαμάς, ὁ μουσακάς, τὸ βραστὸ ψάρι, τὰ σαλιγγάρια, τὸ χαβιάρι καὶ οἱ ἀντζοῦγες ἦταν οἱ κυριώτερες νεοελληνικὲς νοστιμιές. Ὅσο γιὰ τὴ ζαχαροπλαστικὴ ξεχώρισε τὸ μπουρέκι, τὴν καλιζουμιὰ καὶ τὴν μαντέγκα[1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 149-150.

ΚΑΘΕ ΧΩΡΙΟ ΚΑΙ ΣΧΟΛΕΙΟ (1811)

ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ τοῦ 1811 ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Frederick S. N. Douglas. Ἦταν μόλις 20 χρόνων. Περιηγήθηκε ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα, ἄλλοτε μαζὶ μὲ τοὺς συμπατριῶτες του ἀρχιτέκτονες Cockerell καὶ Foster, ἄλλοτε μὲ τὸν «ἐκκεντρικὸ φιλέλληνα» καὶ ξάδερφό του Frederick North, τὸν κατοπινὸ λόρδο Γκίλφορντ, καὶ ἔγραψε ἕνα χρονικό[1], ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς τὸ καλύτερο βιβλίο γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, τὸ πιὸ ἀκριβολόγο[2]. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ «κλασσικὸ» ἔργο ξεχάστηκε γρήγορα κι' ἂς σημείωσε δύο ἐκδόσεις μέσα σ' ἕνα χρόνο[3].

Εἶναι ὁ δεύτερος, μετὰ τὸν Γερμανὸ Bartholdy, περιηγητὴς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ποὺ δὲν γράφει ταξιδιωτικὸ ἡμερολόγιο ἀλλὰ ἕνα συνθετικὸ ὁδοιπορικὸ μὲ γενικὲς κρίσεις καὶ παρατηρήσεις, χωρὶς σειρὰ καὶ ἀλληλουχία, χωρὶς ἀφηγηματικὸ ὕφος[4].

Ὁ Douglas συνεχίζει τὸ ἔργο τοῦ Guys. Ἀναζητεῖ, ὅπως ὁ Γάλλος περιηγητὴς τοῦ ΙΗ' αἰώνα, τὶς ὁμοιότητες τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους. Ἀλλὰ ἐνῶ ὁ Guys θεωρεῖ ἀδιαμφισβήτητο ὅτι οἱ Νεοέλληνες εἶναι πραγματικοὶ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων καὶ ἐπισημαίνει, ἐπιστρατεύοντας πολλὲς φορὲς τὴ φαντασία του, τὴ συνέχεια καὶ τὴ βιολογικὴ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα μὲ περισσότερο κριτικὸ πνεῦμα καὶ ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὴ σκοπιά[5].

Ἦταν φωτεινὸ μυαλό, εἶχε λαμπρὴ φιλολογικὴ κατάρτιση καὶ οἱ ἔρευνές του στὴν Ἑλλάδα σκόπευαν σὲ συγκεκριμένους στόχους. «Πιστεύω», ἔγραφε, «πὼς εἶναι χρήσιμο νὰ ἐπισημάνουμε τὸ λίγο ποὺ ὑπάρχει ἀκόμα ἀπὸ τὸν ἔνδοξο

---

1. An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and Modern Greeks, London 1813, β' ἔκδ., σ. 3. Ἀκολούθησε τὸ συνηθισμένο δρομολόγιο τῶν Ἄγγλων ταξιδιωτῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς γαλλικῆς κυριαρχίας στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο: Πορτογαλία, Ἱσπανία, Μάλτα, Σικελία, Ἑπτάνησα, Πρέβεζα, Γιάννενα.

2. *Terence Spencer*, Fair Greece, Sad Relic, Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron, London 1954, σ. 242.

3. Δὲν ἀναφέρεται, λ.χ., στὴν Cambridge Bibliography of English Literature. Τὸ ὄνομα τοῦ περιηγητῆ τὸ βρίσκουμε μονάχα σ' ἕνα βιογραφικὸ σημείωμα γιὰ τὸν πατέρα του Sylvester Douglas (1743-1823) ποὺ δημοσιεύεται στὸ Dictionary of National Biography. Κριτικὴ τοῦ *C. J. Blomfield* γιὰ τὸ χρονικὸ τοῦ Douglas δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Review of New Classical Publications, τ. I, ἀρ. 4, σ. 540-547. «Μικρὸς μὲν ἔην δέμας» (ὁ τόμος), παρατηρεῖ ὁ κριτικός, «ἀλλὰ μαχητής». Οἱ παρατηρήσεις, ὡστόσο, ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ φιλολογικὰ προβλήματα ποὺ ἀνακινεῖ ὁ συγγραφέας.

4. Τὰ κεφάλαια: προγενέστεροι περιηγητές, ἐθνογραφικὰ στοιχεῖα, πληθυσμός, κλίμα, θρησκεία, γράμματα, γλώσσα, ἔθιμα τῶν νέων Ἑλλήνων, ἐθνικὰ χαρακτηριστικὰ κ. ἄ.

5. *Douglas*, ἔνθ' ἀν., σ. 156.

αὐτὸ λαό, ὥστε νὰ καταδειχτοῦν τὰ αἴτια τῆς παρακμῆς καὶ νὰ διερευνηθοῦν οἱ δυνατότητες καὶ τὰ μέσα τῆς παλιγγενεσίας»[1].

Οἱ ἀρχικὲς φιλοδοξίες του ἦταν μεγαλύτερες. Ἀναζητοῦσε τοὺς συμπατριῶτες τοῦ Περικλῆ στοὺς κατοίκους τῆς σύγχρονης Ἀθήνας, ἢ προσπαθοῦσε νὰ συγκρίνῃ τοὺς ὀρεσίβιους Μανιάτες μὲ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Λυκούργου[2]. Βέβαια δὲν ἱκανοποιήθηκαν οἱ ἐνθουσιασμοί του. Ὡστόσο δὲν δυσκολεύτηκε νὰ ἀνακαλύψῃ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὁρισμένες κλασσικὲς ἐπιβιώσεις. Οἱ χοροὶ τοῦ γάμου τοῦ θύμισαν τὴν ὁμηρικὴ εἰκονογράφηση τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέα στὴν Ἰλιάδα[3]. Τὸ ἑλληνικὸ αἷμα, γράφει ὁ Douglas, ἔχει τόσο νοθευτῆ στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χερσονήσου ἀπὸ τὶς ἐπιμιξίες μὲ τοὺς ξένους, ποὺ μᾶλλον δοκιμάζει κανεὶς ἔκπληξη γιὰ τὴν ἐπιβίωση τόσων χαρακτηριστικῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα.

Ἡ ἑλληνολατρεία τοῦ Douglas δὲν θυμίζει τὶς γνωστὲς θρηνολογίες τῶν ἄλλων περιηγητῶν, τὶς ἐγωιστικές, ἀφηρημένες καὶ μάταιες ἀναπολήσεις. Δὲν ἀφορᾶ τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς θρυμματισμένους καλλιτεχνικοὺς θησαυρούς. Ἀναφέρεται περισσότερο στὸν ἄνθρωπο.

Γενικὰ ὁ Douglas ἐπισημαίνει τὴν πολιτιστικὴ ἐξέλιξη τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων καὶ θεωρεῖ τὰ Γιάννενα «τὴν Ἀθήνα τῆς νέας Ἑλλάδας». Πιστεύει ὅτι εἶναι πραγματοποιήσιμη ἡ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ «μὲ τὰ συγγράμματα τῶν Γιαννιωτῶν, τὰ ὅπλα τῶν Μανιατῶν καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Ὕδρας»[4]. Ἀναγνωρίζει τὸ πάθος τῶν Ἑλλήνων γιὰ ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία καὶ ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι δὲν πρέπει νὰ ψυχρανθῇ ἡ ἐλπίδα γιὰ γρήγορο λυτρωμό, ἐλπίδα ποὺ ὥρα τὴν ὥρα δυναμώνει στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων[5].

Ὡστόσο ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι ὥριμοι γιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση κι' ὅτι χρειάζεται ἀκόμα μακροχρόνια πορεία στὸ μονοπάτι τῆς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 78.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 102.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 112 κ. ἑ. Παρόμοιοι συσχετισμοὶ γίνονται καὶ ἀπὸ ἄλλους περιηγητές: ὁ *Dodwell* ἀναζητοῦσε κλασσικὰ πρότυπα στὴν κλεφτουριὰ τοῦ Μωριᾶ καὶ στὴ συνήθεια νὰ κόβουν ἀφτιὰ καὶ μύτες τῶν αἰχμαλώτων (A Classical and Topographical Tour through Greece, London 1819, σ. 59, 74). Ὁ *Leake*, ταξιδεύοντας στὴν Ἀρκαδία, εἶδε ἕνα βοσκὸ ποὺ «εἶχε ἐπανέλθει στὴν κατάσταση τῶν πρωτόγονων βελανοφάγων προγόνων του» (Travels in Morea, London 1830, τ. Α', σ. 486). Ὁ *Hobhouse* παρατηροῦσε ὅτι «στὴ φυσικὴ κατασκευὴ καὶ στὸ χαρακτήρα τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων, καθὼς καὶ στὰ ἤθη καὶ ἔθιμά τους ἐλάχιστη ἀλλαγὴ εἶχε σημειωθῆ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀρχαιότητα» (A journey through Albania..., London 1813, τ. Α', σ. 495). Ὁ *Hughes* θυμήθηκε τὸ «Συμπόσιο» τοῦ Πλάτωνα σὲ ἕνα δεῖπνο τοῦ Ἀλήπασα. Ὁ «χορὸς τοῦ Ζαλόγγου» τοῦ θυμίζει ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸν Ξενοφώντα (Travels in Greece and Albania, London 1819, τ. Β', σ. 184). Ἔτσι ἔβλεπαν τὴν Ἑλλάδα ὅλοι σχεδὸν οἱ ἀπόφοιτοι τῶν ἀγγλικῶν πανεπιστημίων καὶ γενικὰ ὅσοι εἶχαν ἀποχτήσει κλασσικὴ παιδεία.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 78.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 182.

παιδείας καὶ τοῦ φωτισμοῦ. Αὐτὴ ὅμως ἦταν καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Κοραῆ. Καὶ ἴσως ἀπὸ τὰ κείμενά του νὰ εἶχε ἐπηρεασθῆ ὁ Ἄγγλος περιηγητής[1].

Θεωρεῖ ἀνακριβεῖς τοὺς ἰσχυρισμοὺς μερικῶν περιηγητῶν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν βυθισμένοι στὴν ἀμάθεια. Ὑπενθυμίζει ὅτι, ὅπως ἔγραφε ὁ Γάλλος περιηγητὴς Tournefort, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα δὲν ἔβρισκες στὴν Ἑλλάδα οὔτε δέκα ἀνθρώπους ποὺ νὰ γνωρίζουν τὴ γλώσσα τῶν προγόνων τους. Ἂν αὐτὸ ἦταν σωστό, παρατηρεῖ ὁ Douglas, πρέπει νὰ ἔχη σημειωθῆ θαυμαστὴ πρόοδος στὸν αἰώνα ποὺ πέρασε. «Γιατὶ δὲν ὑπάρχει σήμερα οὔτε ἕνα χωριὸ χωρὶς κάποιον ποὺ νὰ μιλάη ἢ νὰ διαβάζη ἀρχαῖα ἑλληνικά. Στὸ Φανάρι μάλιστα πολλοὶ χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴ γλώσσα μὲ μεγάλη εὐκολία. Πολλοὶ Ἕλληνες ποὺ εἶχαν τὴν εὐκαιρία καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ παρακολουθήσουν τὴν πρόοδο τῶν συμπατριωτῶν τους μὲ βεβαίωσαν ὅτι παρατηροῦν μεγάλη πρόοδο στὸ λόγο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ αὐξήθηκε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαία διάλεκτο. Μπορεῖ νὰ εἶναι ὅραμα θαυμαστὸ μὰ δὲν φαίνεται ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῶν πιθανοτήτων ν' ἀκούγεται καὶ πάλι, ὕστερα ἀπὸ μισὸν αἰώνα, μέσα στὰ τείχη τῆς Ἀθήνας ἡ γλώσσα τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ ἱστορικῶν»[2].

Κατὰ τὴν περιήγησή του διαπίστωσε ὅτι πάθος παιδείας συνέπαιρνε τοὺς Ἕλληνες. Γιατὶ αὐτὴ ἡ παιδεία «ἀποτελεῖ πρόδρομο τῆς παλιγγενεσίας». Καὶ τὸ τελευταῖο χωριουδάκι, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, ἔχει τὸ σχολεῖο του[3]. Οἱ

1. Ἀκόμα κι' ὅταν βρόντηξε τὸ τουφέκι στὴν Ἑλλάδα ὁ *Κοραῆς* δὲν ἔκρυβε τὴν ἄποψή του πὼς ὁ ξεσηκωμὸς ἦταν πρόωρος. Ἔγραφε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1821 στὸν Ἰάκωβο Ρώτα (Τεργέστη): «Τὸ πρᾶγμα ἤρχισεν ἄωρον εἰς ἔθνος, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἀκόμη ἀρκετὰ φῶτα νὰ καταλάβη τὰ ἀληθῆ του συμφέροντα. Καὶ πῶς νὰ τὰ καταλάβωσιν, ὁπότε μόλις οἱ φωτισμένοι τῆς Εὐρώπης λαοὶ τὰ καταλαμβάνουν; Ἂν ἤρχιζε μετὰ 20 χρόνους, τότε ἤθελαν εὑρεθῆ ὡριμώτεροι οἱ καρποὶ τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν, ἐξ ἑνὸς μέρους, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο πλειότερος ὁ ἀριθμὸς τῶν σπουδαζόντων εἰς τὴν Εὐρώπην νέων, καὶ πλειότερος θερισμὸς γερόντων ἀπὸ τὸν θάνατον καὶ μάλιστα ἱερωμένων· ὅτι τὸ εἶπα πολλάκις, καὶ πάλιν τὸ λέγω καὶ τὸ πιστεύω ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν ὀρθοποδεῖ, ἂν δὲν ψοφήσωμεν ὅλοι ἡμεῖς οἱ βαρυκέφαλοι γέροντες» (Ἅπαντα, Ἐπιστολές, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, τ. Β2, σ. 278).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 105-106.

3. Δὲν ὑπερβάλλει ὁ Ἄγγλος περιηγητής. Ἕξη ἢ ἑφτὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ὑπῆρχαν στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα σ' ὁλόκληρη τὴ Βαλκανικὴ (Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι, Γιάννενα, Ἀθήνα, Πάτμος, Μεσολόγγι). Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἔγιναν δύο χιλιάδες (*Φάνη Μιχαλόπουλου*, Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση, 1649-1820, Ἀθήνα 1930). Τὴν ἔκταση τῆς ἐκπαιδευτικῆς προσπάθειας κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ἀποκαλύπτει ἕνα δημοσίευμα στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» τῆς Βιέννης τοῦ 1811. «Εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς πόλεις καὶ χώρας τῆς Ἑλλάδος εὑρίσκονται δύο σχολεῖα, τὸ μὲν Κοινόν, τὸ δὲ Ἑλληνικόν, λεγόμενα, εἰς τὸ ὁποῖον τοῦτο τὸ δεύτερον παραδίδεται Γραμματικῶς ἡ παλαιὰ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα, βάσιν τῆς μελέτης ἔχουσα τοὺς παλαιοὺς Συγγραφεῖς, τοὺς λεγομένους ὑπὸ τῶν Εὐρωπαίων κλασσικούς, οἷον τοὺς Ποιητάς, τοὺς Ρήτορας, τοὺς Μυθογράφους καὶ τοὺς Ἱστορικούς. Τοὺς δὲ Φιλοσόφους, Μαθηματικούς, Γεωγράφους καὶ Φυσικούς, μελετῶσι κατὰ μέρος οἱ μαθηταὶ ἐν τοῖς Γυμνασίοις» (Ἰανουάριος 1811, σ. 13). Δημόσια σχολεῖα λειτουργοῦσαν παντοῦ: «...περὶ τὰς ἀρχὰς

Τοῦρκοι εὐνόησαν αὐτὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ κίνημα τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία ποὺ παραχώρησαν στὶς μεγάλες σχολὲς τῆς Σμύρνης, τοῦ Ἀϊβαλῆ καὶ τῶν

τοῦ παρόντος αἰῶνος, ὅτε καὶ Δημήτριος ὁ Μουρούζης διωρίσθη γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν νοσοκομείων τοῦ Κράτους καὶ τῶν Σχολείων, οὐδαμοῦ τῆς ὑφ' Ἑλλήνων ὁπωσοῦν εὐπορούντων κατοικουμένης χώρας ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἔλειπε Σχολεῖον τι ἑλληνικόν, ὡς ἀνωμολόγουν οἱ κατ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους ξένοι περιηγηταί» (*Κ. Ξανθόπουλου*, Συνοπτικὴ Ἔκθεσις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1880, σ. 11). «Ὢ πόση διαφορὰ εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ δέκα χρόνους ἕως σήμερον... Ὁ Ἀπόλλων πάλιν ἐμφανίσθη εἰς τὸ ἀρχαῖον του παλάτιον, δὲν εὑρίσκεται πόλις τὴν σήμερον ὁποὺ νὰ μὴ ἔχῃ δύο καὶ τρία σχολεῖα» (Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἔκδ. Βαγιονάκη, σ. 176). Καὶ ὁ *Κοραῆς* σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1817 πρὸς τὸν Ἰάκωβο Ρώτα (Τεργέστη): «Βλέπω τὸν ὀργασμὸν τῶν πνευμάτων, ὄχι πλέον καθ' ἡμέραν, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν αὐξάνοντα τόσον, ὥστε, ἤρχισα νὰ φοβοῦμαι, ὄχι μὴ φωτισθῇ τὸ γένος ἀλλὰ μή, πρὶν ἀποκτήσῃ φῶτα ἀρκετά, κεφαλαί τινες ἐνθουσιαστικαὶ ἐπιχειρήσωσι πρὸ τοῦ πρέποντος καιροῦ τὴν συντριβὴν τοῦ ζυγοῦ, καὶ γένῃ ἡ ἐσχάτη πλάνη χείρων τῆς πρώτης. Ὁ ὀργασμός, ἀντὶ νὰ μετριασθῇ, πρέπει ὁλονὲν νὰ ριπίζεται ἀπὸ τοὺς φιλογενεῖς. Τοῦτο μόνον ἐχρειάζετο νὰ προνοήσωσιν οἱ ριπίζοντες ἐν ταὐτῷ καὶ τῆς φλογὸς τὴν διεύθυνσιν, ὥστε νὰ θερμαίνηται τὸ γένος χωρὶς νὰ καίεται, ἢ κατὰ τὸ θαῦμα τῆς βάτου νὰ καίεται χωρὶς νὰ κατακαίεται» (Ἅπαντα, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, Ἐπιστολές, τ. Β1, σ. 157). Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ φωτισμὸς θὰ εἶχε πραγματοποιηθῇ νωρίτερα, ἢ καλύτερα, οἱ καρποὶ τοῦ ἐθνοπαιδευτικοῦ κινήματος θὰ ἦταν πλουσιώτεροι, ἂν ἡ ἀναγεννητικὴ ὁρμὴ δὲν ἀναχαιτιζόταν ἀπὸ τὸν ἄγριο συντηρητισμὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας. Χωρὶς τὶς ἀντιδράσεις τῶν σκοταδιστῶν, τὸ Εἰκοσιένα θὰ ἔβρισκε τὸν Ἑλληνισμὸ πάνοπλο, μὲ τὴν πνευματικὴ ὑποδομὴ ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὴν ἐθνικὴ προκοπή. Δεκάδες σχολὲς σὰν τὴν Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν θὰ εἶχαν δημιουργηθῇ σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Μεγάλα ὑπῆρξαν τὰ ἐπιτεύγματα στὴ μάχη γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση. Ὡστόσο οἱ ἀντικειμενικὲς συνθῆκες ἐπέτρεπαν μεγαλύτερα ἀποτελέσματα. Τὸ εἶχε ἐπισημάνει ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ ἀπὸ τὰ μέσα κιόλας τοῦ ΙΗ' αἰώνα. «Καὶ μήτε ἄς μοῦ εἰπῇ τινας ὅτι τάχα ὁ ζυγὸς τῆς δουλείας τοὺς ἀφαιρεῖ τὴν εὐκαιρίαν τῆς φροντίδος. Ἐγὼ ἐδιάτριψα εἰς πολλοτάτους τόπους τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἠξεύρω, τί ὁμιλῶ. Πόσαι νέαι ἐκκλησίαι ἐγείρονται καθ' ἡμέραν, χωρὶς μηδεμίαν ἀνάγκην; Πόσαι ἄλλαι πλημμυροῦν ἀπὸ ὁλόχρυσα ἱερὰ καὶ ἀπὸ ἀργυρᾶ Σκεύη; Καὶ ἐδῶ ἄς μὴ σκανδαλισθῇ τινάς, μήτε ἄς νομίσῃ, πὼς ἐγὼ τάχα καταδικάζω τὰ παρόμοια ἐγκοσμήματα τῶν Ἱερῶν Ναῶν. Αὐτὰ εἶναι ἕνας ἁρμοδιώτατος, ἕνας δικαιότατος κόσμος τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ὅς τις ἀφιερώνει, πράττει θεαρέστως, πράττει χριστιανικῶς. Πλὴν πότε; Ὅταν ἀφιερώνῃ μὲ διάκρισιν, ὅταν δὲν παρατρέχῃ τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὰ περιττά. Τόσοι τόποι εἶναι ὅπου μήτε ἄλλο σχεδὸν φαίνεται, πάρεξ Ἐκκλησίαι: μάλιστα δίδονται μερικαί, ὅπου, διατὶ ὑπερβαίνουν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἱερέων, στέκουν παντάπασιν ἀργαί: καὶ πάλιν μερικαί, ὁποὺ διότι περισσεύουν τὰ Ἱερὰ τὴν χρείαν των, ἀφήνουν τὰ περισσότερα νὰ σήπωνται. Καὶ ἆραγε (ἐρωτῶ ἐγώ), ἆραγε δὲν ἐσύμφερε κάλλιον, ὅτι μὲ μέρος νὰ ἐγκοσμοῦνται οἱ Ἱεροὶ Ναοί, καὶ μὲ μέρος νὰ κτίζωνται Σχολεῖα, ὁποὺ ἠμποροῦν νὰ στολίζουν τὰς ἐκκλησίας μὲ σοφοὺς ἱερεῖς, μὲ ἐμπείρους πνευματικούς, μὲ ἀξίους ἱεροκήρυκας, καὶ τὰς πολιτείας μὲ νέους εὐγενεῖς, καὶ μ' ἄνδρας πεπαιδευμένους; Καὶ ὅμως τὸ ἀναντίρρητον εἶναι τοῦτο, ὅτι ἡ κυριωτέρα, ἡ προσφυεστέρα δόξα μιᾶς ἐκκλησίας, εἶναι ἡ κοσμιότης, καὶ ὁ φωτισμὸς τῶν ἐκκλησιαζομένων. Ὥστε αὐτούς, αὐτοὺς ἔπρεπε πρῶτον νὰ στολίζωμεν, καὶ ἔπειτα τὰ τείχη ἢ τὰ κενὰ τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ τότε πάλιν, ὅταν μᾶς περισσεύει» (Ἠθικὴ Φιλοσοφία, Ἐνετίῃσι 1761, σ. ιζ - ιθ). «Καὶ τάχα δὲν ἔπρεπεν ἡ Ἑλλάς, ἀντὶ νὰ κατατρίβῃ τὸ ἄνθος τῆς ἡλικίας τῶν νέων μὲ τὴν στρυφνότητα

'Αμπελακίων δὲν ἦταν ἀντάλλαγμα φιλελεύθερης πολιτικῆς ἀλλὰ ὀφειλόταν στὴν τύφλωση ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς μουσουλμάνους[1].

«Ὁ 'Αλὴ πασὰς ἐπίσης ὄχι μόνο εἶχε ἐπιδείξει ἀνοχὴ στὴ λειτουργία καὶ ἀνάπτυξη τῶν σχολείων ἀλλὰ καὶ ἐνίσχυε τὴν ἑλληνικὴ παιδεία στὴν ἐπικράτειά του. Καὶ ὄχι μόνο βοήθησε στὴ δημιουργία τοῦ μεγάλου ἐκπαιδευτικοῦ ἱδρύματος ὑπὸ τὸν Ψαλίδα στὰ Γιάννενα ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ συγκεντρώση στὴν πρωτεύουσά του, μὲ προσκλήσεις, ἀπειλὲς καὶ ὑποσχέσεις τοὺς πιὸ προικισμένους καὶ πεπαιδευμένους Ἕλληνες. 'Εκεῖ διδάσκονται ὅλες οἱ σύγχρονες γλῶσσες. Καὶ ἡ καθαρότητα τῆς προφορᾶς, τὸ βάθος τῆς διδασκαλίας καὶ ἡ γνώση τοῦ κόσμου ποὺ διακρίνει τὴ γιαννιώτικη κοινωνία ἔχουν μεταβάλει αὐτὴ τὴν πόλη σὲ 'Αθήνα τῆς σύγχρονης 'Ελλάδας»[2].

Σχολεῖο λειτουργοῦσε καὶ στὴν 'Ιθάκη. Καὶ οἱ κάτοικοι φιλοδοξοῦσαν νὰ ἱδρύσουν, μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἄγγλων, πανεπιστήμιο στὸ νησί τους[3].

Ὅσο γιὰ τὰ βιβλία ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἦταν κυρίως μεταφράσεις ἀπὸ τὰ γαλλικά, ἀγγλικὰ καὶ ἰταλικά. Τὰ πρωτότυπα ἔργα σπάνιζαν κι' ὅσα τυπώνονταν ἦταν «ἀνούσια ποιμενικὰ (ὅπως ὁ 'Ερωτόκριτος), συλλογὲς κηρυγμάτων καὶ ἀκατάληπτες διατριβὲς πάνω σὲ μεταφυσικὰ θέματα».

Ὡστόσο κυκλοφοροῦσαν ἀκόμα στὴν Πόλη ἑλληνικὰ βιβλία ποὺ εἶχαν τυπωθῆ στὴν 'Αγγλία μὲ φροντίδες τοῦ «προτεστάντη πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρι».

Πολυάριθμοι εἶναι οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι, γράφει ὁ Douglas, ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο συμβάλλουν στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς πατρίδας τους. Γνώρισα ἕνα νέο 17 χρόνων, «γιὸ κάποιου μεγάλου ἀξιωματούχου τῆς μολδαβικῆς Αὐλῆς» ποὺ μετέφραζε στὰ νέα ἑλληνικὰ τὴν «'Ιστορία τῆς 'Ελλάδας» τοῦ Gillies. «Μ' ὅλο ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν τὰ λάθη ἀπὸ τὴν ἐργασία ἑνὸς παιδιοῦ αὐτῆς τῆς ἡλικίας, ἔχουμε τρανὴ ἀπόδειξη τοῦ φλογεροῦ ζήλου γιὰ μελέτη καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἀπόδειξη ἑνὸς ἐνθουσιασμοῦ γιὰ τὴν παιδεία, ποὺ παρατηρεῖται ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στὸν ἐκφυλισμένο κόσμο τῶν φαναριωτῶν πριγκίπων στὰ Θεραπειά»[4].

τῆς Γραμματικῆς λεπτολογίας καὶ μερικῶν ὀλίγων σχολαστικῶν ὑπομνημάτων... νὰ μιμῆται τὴν Εὐρώπην, ὁποὺ παντοιοτρόπως ἀγωνίζεται περισσότερον νὰ ἐξακριβώση, νὰ ἐξομαλίση καὶ νὰ συντάμη τὸν δρόμον τῶν μαθημάτων, ὁποὺ ἀπροκάλυπτα καὶ ἐλεύθερα φιλοσοφεῖ, καὶ ὡς καλὴ μέλισσα τρυγᾷ τὸ μέλι τῆς ὠφελείας ἀπὸ οἱονδήποτε καλόχυμον ἄνθος;... Ἔχει, ἔχει χρείαν ἡ 'Ελλὰς ἀπὸ τὴν Εὐρώπην. 'Επειδὴ τὴν σήμερον ἡ μία πλημμυρεῖ, καὶ ἡ ἄλλη ὑστερεῖται ὡς καὶ τὰ ἀξιολογώτερα φῶτα τῆς Μαθήσεως» (ἔνθ' ἀν., σ. κα).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 73.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 74.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 74 σημ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 75-76.

Κυρίως ὅμως ξεχωρίζει τὸν Κοραῆ: «τὸ ὄνομά του βρίσκεται ψηλὰ ἀνάμεσα στὶς ἔνδοξες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς μας»[1].

Ὁ Douglas ἐπισημαίνει τὶς γοητευτικὲς παραδόσεις καὶ τὴν πλούσια λεπτὴ φαντασία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἀναζητεῖ τὶς ρίζες τους στὸν ἀρχαῖο παγανιστικὸ κόσμο[2]. Οἱ μῦθοι, λ.χ., τῶν Μαινάδων, τῶν Νυμφῶν καὶ τῶν Σατύρων εἶχαν ἐπιβιώσει στὴ Μάνη. Καὶ σημειώνει τὴν παράδοση γιὰ τὰ τρία κατσικοπόδαρα κορίτσια ποὺ χόρευαν στὸ κορφοβούνι πάνω ἀπὸ τὴ Σκαρδαμούλα. «Θνητὸς κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ τὶς ζυγώση ἀτιμώρητος. Ὅποιος ἀποτολμοῦσε νὰ πατήση τὸν τόπο τῶν στοιχειῶν καταγκρεμιζόταν στὸ βάραθρο ἢ κατακομματιαζόταν ἀπ' αὐτὲς τὶς καινούριες Βάκχες». Καὶ προσθέτει ὁ Douglas ὅτι οἱ Μανιάτες τὶς ἀποκαλοῦσαν Νηρηίδες[3]. Τέτοιες παραδόσεις εἶχαν ἐπιβιώσει ἐπίσης στὴν Τῆνο καὶ σὲ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου[4].

Ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν διατηρήσει ἀρχαῖες ἑλληνικὲς παραδόσεις, «ἴσως ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ κάθε θαυμαστὸ καὶ τὴν ἀγάπη τους στὸ παραμύθι καὶ τὸ ἄνεργο κουβεντολόι». Ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὴν Ἐπίδαυρο μ' ἕνα τούρκικο σαπιοκάραβο ποὺ κλυδωνιζόταν ἐπικίνδυνα ἀπὸ τὴ φουρτούνα ἔβλεπε τὸ πλήρωμα νὰ θρηνολογῆ ἀπελπισμένο καὶ νὰ δέεται στὸν Ἀλλὰχ γιὰ τὴ σωτηρία του. Ἡσύχασαν ὅμως ὅλοι οἱ ναῦτες ὅταν ὁ καπετάνιος τοὺς διαβεβαίωσε πὼς θὰ σωθοῦν σίγουρα. Ρώτησε ὁ περιηγητὴς πῶς ἔγινε αὐτὴ ἡ ξαφνικὴ μεταβολὴ ἀφοῦ ἀκόμα θαλασσοπνίγονταν κι' ὁ Τοῦρκος, δείχνοντάς του ἕνα κοπάδι δελφίνια ποὺ ζύγωναν τὸ καράβι, τοῦ ἐξήγησε μὲ τὴ μεγαλύτερη σοβαρότητα πὼς σὲ περίπτωση ναυαγίου κάθε ναύτης θὰ ἔβρισκε ἕνα δελφίνι νὰ τὸν βγάλη στὴ στεριά[5].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀναζητεῖ τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων. «Οἱ εὐγενέστερες ἀρετές, ποὺ σφυρηλατοῦνται μὲ τὴν ἐλευθερία καὶ ἐνθαρρύνονται ἀπὸ τὴ φιλοδοξία γιὰ διάκριση, δὲν ἀναπτύσσονται ποτὲ κάτω ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ φανατισμὸ καὶ τὴν τυραννία. Ὡστόσο βρίσκει κανεὶς ἀνάμεσα στοὺς νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου τὴν ἴδια δραστηριότητα σώματος

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 77.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 77-78.

3. Ἡ τοπικὴ παράδοση, ὅπως ἔχει ἀποθησαυρισθῆ ἀπὸ τὸν *Ν. Πολίτη*: «Στὴν κορφὴ τοῦ βουνοῦ χορεύουν πάντα τρεῖς κοπέλλες πανώριες, ποὺ ἕνα μόνο ψεγάδι ἔχουνε, πὼς τὰ πόδια τους εἶναι κατσικίσια. Ὅποιος ἄνθρωπος ζυγώσει κοντὰ σ' αὐτὲς θὰ πάθη. Ἂν κανεὶς ἀνήξερος ἢ ἀφιλόξενος πατήση σ' αὐτὸ τὸ μέρος πρῶτα τὸν ἀγκαλιάζουν καὶ τὸν φιλοῦν καὶ τὸν ἀναγκάζουν κι' αὐτὸν νὰ τὶς φιλήση κι' ὕστερα τὸν γκρεμίζουν ἀπὸ ψηλὰ στοὺς βράχους καὶ τὸν κατακομματιάζουν» (Παραδόσεις, τ. Α', σ. 401).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 82-84. Ὅπως οἱ Ἀλουστίνες τῆς Σύμης καὶ οἱ Νεράιδες τῆς Μήλου ποὺ εἶχαν ὄψη κατσικίσια ἀλλὰ γαϊδουρινὰ πόδια (*Ν. Πολίτη*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 392 καὶ 440).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 84-85.

καὶ ψυχῆς, τὴν ἴδια εὐφυία, κουφότητα καὶ πανουργία ποὺ χαρακτήριζε τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους».

Ἡ ματαιοδοξία ὑπῆρξε κατὰ τὸν Douglas τὸ σημαντικώτερο γνώρισμα τῶν Ἑλλήνων. «Τώρα ἐκδηλώνεται μὲ κούφια λόγια καὶ τίτλους, μὲ τὴ μίμηση τῆς φορεσιᾶς τῶν τυράννων τους, μὲ μηχανορραφίες γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ δικαιώματος τυραννικῆς ἐξουσίας πάνω σὲ μερικὰ χωριουδάκια, μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ κοτζάμπαση ἢ τοῦ προεστοῦ. Ἡ ἀμφιβολία ἂν ἐκεῖνο ποὺ σοῦ ἀφηγήθηκαν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια, τὸ περίφημο mendax[1], ἰσχύει καὶ σήμερα»[2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀναγνωρίζει τὸ ὑψηλὸ πατριωτικὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων, ἀκόμα καὶ τὴν ἐπαναστατική τους ὁρμή. Τὸ πρῶτο κιόλας βράδυ ποὺ βρέθηκε στὴν Ἑλλάδα μαζὶ μὲ μιὰ συντροφιὰ ἀπὸ Ἑπτανήσιους νέους, τοὺς ἄκουσε νὰ τραγουδοῦν ἕνα ἐπαναστατικὸ τραγούδι. Σ' αὐτὸ τὸ τραγούδι ἡ τουρκικὴ τυραννία παραβαλλόταν μὲ τὴ δύναμη τοῦ Ξέρξη. Κι' ὅλοι βροντοφώναζαν τὴν ἐπωδό:

Πιστὸς εἰς τὴν πατρίδα
Τὸν ζυγὸν θὰ συντρίψω[3].

Ὡστόσο ὁ περιηγητὴς ἀμφιβάλλει γιὰ τὶς δυνατότητες ἑνὸς ξεσηκωμοῦ. Πρῶτα-πρῶτα ἐξ αἰτίας τῶν τοπικιστικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων. «Μπορεῖ νὰ πιστέψη κανεὶς ὅτι ὁ ἐκτεθηλυμένος πρίγκιπας τοῦ Φαναριοῦ θὰ ἑνωθῇ μὲ τὸν Μανιάτη γιὰ τὴν κοινὴ ὑπόθεση; Γίνεται νὰ ταχθῇ στὴν ἴδια γραμμὴ ὁ ματαιόδοξος Ἀθηναῖος μὲ τὸν Μωραΐτη ἀγρότη;»[4]

Ἐπισημαίνει ἀκόμα μερικὲς ἰδιοτυπίες καὶ ἀντιθέσεις στὸν χαρακτῆρα τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων.

«Γι' αὐτοὺς ἡ πατρίδα ἀποτελεῖ μιὰ ἰδέα κάπως ἀκαθόριστη. Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, ποὺ τὴ μιὰ μέρα ἐκφράζουν μὲ πάθος τὴν ὀργή τους γιὰ τὰ δεινὰ τῆς χώρας τους καὶ τὸ μίσος τους ἐναντίον τῶν τυράννων, σπεύδουν τὴν ἄλλη στὴν ἀντικάμαρα τοῦ βοεβόδα κι' ἀρχίζουν τὶς μηχανορραφίες γιὰ νὰ ἐξαγοράσουν κάποια θλιβερὴ ἐκδούλευση, ἐκτοξεύοντας τὶς πιὸ εὐτελεῖς συκοφαντίες, τὶς πιὸ ἐπαίσχυντες κατηγορίες ἐναντίον τῶν συνυποδούλων τους»[5].

---

1. Ὁ ψευδολόγος χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 156-157. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ἕνας Ἄγγλος περιηγητής, ὁ *Robert Walpole*, ἔβλεπε μὲ μεγαλύτερη διαύγεια τὸ πρόβλημα τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων, Ἔγιναν, γράφει, σπουδαῖα βήματα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς παιδείας. Ἀλλὰ ἡ παιδεία δὲν εἶναι ἀρκετή. «Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου διαμορφώνεται ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς θεσμούς. Οἱ τέχνες καὶ τὰ γράμματα ἀνθίζουν μονάχα ὅταν ὑπάρχει ἐλευθερία» (The causes of the weakness and dicline of the Turkish Monarchy; and some Remarks on the system of governement pursued in the European and Asiatic Provinces of the Empire στὸ Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, London 1818, σ. 29-31).
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 186-187.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 185.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 186.

'Αλλὰ ὑπάρχουν καὶ βαθύτερα κίνητρα στὶς ἀμφιβολίες τοῦ νεαροῦ Douglas γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση. Εἶναι Ἄγγλος καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰ ἀγγλικὰ συμφέροντα. Ἄλλο δικαιοσύνη καὶ φιλανθρωπία καὶ ἄλλο πολιτική. Καὶ ἡ πολιτικὴ τῆς 'Αγγλίας καὶ τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ἐπιβάλλει τὴν ὑποστήριξη τῶν Τούρκων. Στὴν Κωνσταντινούπολη πρέπει νὰ κυματίζῃ ἡ ἡμισέληνος, γιατὶ ἔτσι μόνο θὰ ἀντιμετωπισθῆ μὲ σιγουριὰ ἡ κάθοδος τῶν Ρώσων στὴ Μεσόγειο.

Ὅσο γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ὁ Douglas δὲν διστάζει νὰ υἱοθετήση τὶς ξεθωριασμένες καὶ ἀνεδαφικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Pauw καὶ τοῦ Bartholdy πὼς ἡ πρώτη συνέπεια μιᾶς ξαφνικῆς ἀνεξαρτησίας θὰ ἦταν ἕνας θρησκευτικὸς πόλεμος.

Ὡστόσο ὁ Douglas ἔχει τὴν εἰλικρίνεια νὰ ἀναφέρη τοὺς εἰδικοὺς λόγους ποὺ ὑποχρέωναν τοὺς Ἄγγλους ὄχι μόνο νὰ ἀντιδράσουν στὸ ἐνδεχόμενο τοῦ ἐθνικοῦ ἀπολυτρωμοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνησυχοῦν ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ προμηνύματα. Μιὰ ἐλεύθερη καὶ ἀνεξάρτητη Ἑλλάδα θὰ ἀποτελοῦσε ἐπικίνδυνο ἐμποροναυτικὸ ἀνταγωνιστὴ γιὰ τὴ θαλασσοκράτειρα.

«Ἡ ἀνεξαρτησία τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ ἀποτελῆ πάντοτε ἀντικείμενο ἀνησυχίας γιὰ τὴν 'Αγγλία. Γιατὶ στὴ θάλασσα ἔχουν δείξει ὡς τώρα παραδείγματα τόλμης καὶ μεγάλης ἀντοχῆς[1]. Ἡ ἐπιτυχία τῶν ναυτικῶν τῆς Ὕδρας θὰ

1. Ὁ νεαρὸς 'Αθηναῖος *Γ. Ψύλλας* συνταξίδευε τὸ 1817, μ' ἕναν ἄλλον Ἕλληνα ἀπὸ τὴ Φλωρεντία στὴ Φερράρα— σπούδαζε στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πίζας καὶ θὰ συνέχιζε τὶς σπουδές του στὴ Γερμανία— καὶ δύο Ἄγγλους περιηγητές. Μαθαίνοντας οἱ Ἄγγλοι τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ εἶπαν: «Ὦ Ἕλληνες, μεγάλον ὀργασμὸν βλέπομεν εἰς τὸ ἔθνος σας καὶ πιστεύομεν ὅτι δὲν ἤθελε παρέλθει πολὺς καιρὸς καὶ θέλει γένει ἐπανάστασις κατὰ τῶν Τούρκων». 'Αλλ' ἡμεῖς ἀφελῶς τοὺς ἀπεκρίθημεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἀδύνατον, τὸ μικρόν μας ἔθνος νὰ ἀναλάβη τόσον μεγάλον ἀγῶνα «κατὰ τῆς κολοσσιαίας Αὐτοκρατορίας τῶν Τούρκων». «Ἡμεῖς, ἀπήντησαν, εἴδομεν ἐν 'Αγγλίᾳ ναύτας Ἕλληνας (Σπετσιώτας) τόσον ρωμαλέους, ὥστε ἐάν τις δοκιμάσῃ νὰ ἐμπήξῃ καρφὶ εἰς τὸν βραχίονα τινὸς ἐξ αὐτῶν, τὸ καρφὶ θὰ λυγίσῃ!» ('Απομνημονεύματα τοῦ βίου μου, 'Αθῆναι 1974, ἔκδ. 'Ελευθ. Πρεβελάκη, σ. 30-31). Οἱ Ἕλληνες ναυτικοί, γράφει ὁ *Villemain,* «ἐγένοντο σοβαροί, ἐνεργητικοὶ καὶ βιομήχανοι, ἡ ναυτιλία των ὑπῆρχε ταχεῖα καὶ ὀλιγοδάπανος, οἱ πράκτορες δ' ὅλης τῆς Μεσογείου ἀποκατεστάθησαν προβαίνοντες μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ τῆς Βασιγκτῶνος» (Ἱστορικὸν Δοκίμιον τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν ἐπαναστάσεως..., 'Αθήνησι 1856, μετ. Σ. Γ. Βελίνη, σ. 188). Καὶ ὁ *Παν. Κοδρικᾶς* τὸ 1821: «Οἱ Ἕλληνες διὰ τῆς δραστηριότητός των, τῆς προνοίας καὶ τῆς ἀσφαλείας τῶν συνδυασμῶν εἶχον ἤδη κατορθώσει νὰ πορισθοῦν πηγὴν ὑπέρμετρον, σφετερισθέντες ὅλο τὸ ἐμπόριον τῆς Μακεδονίας, Θράκης καὶ τῆς Μικρᾶς 'Ασίας. Ἡ Κῶς, ἡ Ὕδρα, ἡ Σμύρνη, ἡ Θεσσαλονίκη ἀντηγωνίζοντο ἀπὸ εἰκοσαετίας μετὰ τῆς Κων/πόλεως, τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Κερκύρας καὶ βλέπει τις σήμερον ἑλληνικὰ πλοῖα εἰς τοὺς λιμένας τοῦ Κάδιξ, Ἀμστερνταμ καὶ Χριστιάνας καὶ εἰς τὸν Τάμεσιν καὶ τοὺς ποταμοὺς τῆς Καρολίνας» (Περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, 'Αρχεῖα Ὑπουργείου 'Εξ. Γαλλίας (βλ. *'Ηλ. Π. Γεωργίου,* 'Επισιτισμὸς Γαλλίας ὑπὸ ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας 1789-1815, 'Αθῆναι 1969, σ. 74-75). Ἡ ἑλλη-

μποροῦσε νὰ μὴ μᾶς διαθέση εὐνοϊκὰ στὶς εὐχὲς γιὰ τὴ δημιουργία μεγάλου ἔθνους. Ἡ Ἑλλάδα μόνο μὲ τὸ ἐμπόριο θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ μεγάλη. Ἀλλὰ ἂν ἑνωθῇ ἡ Κωνσταντινούπολη μὲ τὸ Αἰγαῖο ὑπὸ τὴ διακυβέρνηση ἑνὸς δραστήριου καὶ ἐμπορικοῦ λαοῦ θὰ ἦταν στὸν ὕψιστο βαθμὸ ἐπικίνδυνη κατάσταση γιὰ τὴ ναυτική μας δύναμη»[1].

νικὴ ἀνεξαρτησία ἦταν νοητὴ μόνο στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε ὕψιστα στρατηγικὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ναπολεοντείων πολέμων Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι στρατιωτικοὶ ποὺ εἶχαν ὑπηρετήσει στὴ Μεσόγειο εἰσηγήθηκαν τὴ δημιουργία ἑνὸς μεγάλου δυτικοῦ τύπου ἑλληνικοῦ ἔθνους ποὺ θὰ ἔπαιζε τὸ ρόλο προμαχώνα ἐναντίον τῆς Ρωσίας. Αὐτὴ τὴν ἰδέα τὴ βρίσκουμε στὰ κείμενα τοῦ Ἰρλανδοῦ πλοίαρχου Edward Blaquiere, ποὺ ἐξελίχτηκε σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ δραστήριους φιλέλληνες, καὶ στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Charles James Napier. Τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶχαν ἐνστερνισθῆ ἐπίσης ὁ Gordon, ὁ Finlay, ὁ Hastings καὶ ὁ Church (*Douglas Dakin,* British and American Philhellenes before the war of Greek Independence, 1821-1833, Thessaloniki 1955, σ. 8).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 192-193.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗ ΤΖΙΑ (1811)

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΣ ἀλλὰ καὶ ἀρχαιοκάπηλος ὑπῆρξε ὁ Δανὸς περιηγητὴς P. O. Brönsted ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν τριετία 1810-1813. Σπούδασε κλασσικὴ φιλολογία στὸ πανεπιστήμιο τῆς Κοπεγχάγης μαζὶ μὲ τὸν φίλο καὶ γυναικάδελφό του ἀρχαιοελληνιστὴ καὶ περιηγητὴ G. H. C. Koës, ποὺ πέθανε στὴ Ζάκυνθο σὲ ἡλικία 28 χρόνων. Οἱ δυὸ φίλοι συνέχισαν τὶς σπουδές τους στὴ Γαλλία (1808-1809) καὶ στὴν Ἰταλία (1809-1810) μελετώντας κλασσικὴ ἀρχαιολογία.

Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1810 ἔφτασαν στὴ γαλλοκρατούμενη Κέρκυρα μαζὶ μὲ τοὺς Γερμανοὺς Haller von Hallerstein καὶ M. J. Linckh καὶ τὸν Ἐσθονὸ O. M. Stackelberg. Μαζὶ μὲ τοὺς Ἄγγλους Cockerell καὶ Foster θὰ ἐπιδοθοῦν σὲ ἄγρια ἀρχαιοκαπηλία στὴν Ἑλλάδα, διενεργώντας ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς καὶ πουλώντας τὰ προϊόντα τῆς λεηλασίας σὲ εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις, Αὐλὲς καὶ ἀρχαιοσυλλέκτες[1].

Καρπὸς τῶν περιηγήσεων τοῦ Brönsted ὑπῆρξε ἕνα ὀγκῶδες εἰκονογραφημένο χρονικὸ — κυκλοφόρησε τὸ 1826 — ποὺ ἀναφέρεται κυρίως στὶς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες καὶ τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν του καθὼς καὶ στὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία κάθε περιοχῆς[2]. Ὁλόκληρο τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ μιὰ ἐκτεταμένη ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη τοῦ Παρθενώνα[3].

Ἔτσι οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες εἶναι ἐλάχιστες.

Κάποιο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ταξίδι ποὺ πραγματοποίησε ὁ Brönsted τὸ 1811 στὴ Τζιὰ μαζὶ μὲ τὸν Linckh — διαμέσου Πόρτο Ράφτη — γιὰ ἀνασκαφικὲς ἐπιχειρήσεις.

Τὰ σπίτια τῆς Τζιᾶς κάτασπρα, μὲ ταράτσες, χτισμένα ἀμφιθεατρικὰ στὸ ὕψωμα. Τὴν πρωτοχρονιὰ σ' ὅλα τὰ δώματα γίνονταν χοροί.

Οἱ τοπικὲς γυναικεῖες φορεσιὲς ὅλο καὶ λιγόστευαν. Ἡ φτώχεια ἀνάγκαζε τὰ κορίτσια τοῦ νησιοῦ, ὅπως καὶ τῆς γειτονικῆς Κύθνου, νὰ μεταναστεύουν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Σμύρνη ὅπου ἐργάζονταν ὑπηρέτριες. Ὕστερα ἀπὸ μερικὰ χρόνια γύριζαν μ' ἕνα κομπόδεμα, τὸ προικιό τους, φορώντας ὄχι πιὰ τὴν ὄμορφη ἐθνική τους φορεσιὰ ἀλλὰ τὴν νόθα φραγκολεβαντίνικη ποὺ συνήθιζαν στὸ Πέραν καὶ τὴ Σμύρνη[4]. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, σημειώνει ὁ

---

1. Βλ. κεφ. «Μία πολυεθνικὴ ἑταιρία ἀρχαιοκαπήλων».

2. Voyages dans la Grèce accompagnés de recherches archéologiques, et suivis d'un aperçu sur toutes les entreprises scientifiques qui ont eu lieu en Grèce depuis Pausanias jusqu'à nos jours, Paris 1826, σ. 3-4.

3. Le Parthenon dans la citadel d'Athènes, considéré sous le rapport historique et archéologique.

4. Αὐτὸς ὁ ὁμαδικὸς ξενητεμὸς τῶν κοριτσιῶν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς φτώχειας ποὺ μάστιζε τὶς λαϊκὲς τάξεις τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν δηώσεων

Brönsted, πού ὁ σημερινὸς περιηγητὴς βλέπει στὰ ἑλληνικὰ νησιὰ λιγώτερες γραφικὲς ἐθνικὲς ἐνδυμασίες σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ Tournefort.

Οἱ ἐξαγωγὲς τοῦ νησιοῦ: μέλι πού πολλοὶ τὸ προτιμοῦσαν ἀπὸ τὸ μέλι τοῦ Ὑμηττοῦ, σῦκα, ἐσπεριδοειδῆ, μετάξι καὶ κυρίως βελανίδια.

Ἡ πόλη εἶχε 550 σπίτια, ἐνῶ πρὶν 150 χρόνια ξεπερνοῦσαν τὰ 600[1].

Ὁ Brönsted περιγράφει στὸ χρονικὸ καὶ τὶς ἀνασκαφές του στὴν ἀρχαία Ἰουλίδα, στὶς Πόλαις ὅπως ἀποκαλοῦσαν τὰ ἐρείπια οἱ Τζιῶτες, μὲ συνεργεῖο ἀπὸ 24 ἐργάτες[2].

Παραθέτει ἐπίσης πληροφορίες γιὰ τὸ κόστος τῶν ἀνασκαφῶν: Στὴν Ἀθήνα ἔβρισκε κανεὶς ἐργάτες μὲ μεροκάματο πενήντα παράδες (1 ½ πιάστρο). Ἕνα πιάστρο ἀντιστοιχοῦσε κατὰ τὴν περίοδο 1811-1812 σὲ ἕνα φράγκο ἢ 20 σόλδια. Ὁ ἐπιστάτης ἔπαιρνε διπλάσια ἢ τριπλάσια. Γιὰ ν' ἀρχίσουν ἀνασκαφὲς ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλισθῆ ἄδεια τοῦ νοικοκύρη τοῦ χωραφιοῦ. Στὴν Ἀθήνα πλήρωναν συνήθως μεροκάματο ἑνάμισυ πιάστρο (60 παράδες) καὶ κάποτε περισ-

---

ἀπὸ Ὀθωμανοὺς καὶ πειρατὲς καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἄγονης καὶ λιγοστῆς γῆς. Ἡ ἀνάγκη ξεπέρασε καὶ τὴν παραδοσιακὴ ἠθικὴ πού στιγμάτιζε κάθε γυναίκα ὅταν ἀποτολμοῦσε νὰ ἐπιχειρήση ἕνα ὁποιοδήποτε ταξίδι. «Αἱ Ὑδραῖαι», γράφει ὁ *Γ. Κριεζῆς*, «δὲν ἀπεμακρύνοντο ἀπὸ τὸν τόπον των ἀλλ' οὔτε ἐξενητεύθησαν ποτέ, διότι κατηγοροῦντο ἀπὸ τὰς ἄλλας. Καὶ ἂν ποτε ἤθελε συμβῆ νὰ μεταβῆ καμμία εἰς ἄλλο μέρος διὰ κατεπείγουσαν ἀνάγκην ἐκινδύνευε νὰ χάση τὴν ὑπόληψίν της» (Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας..., Ἐν Πάτραις 1860, σ. 189). Ἀπήχηση αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς σχετικὰ μὲ τὰ γυναικεῖα θαλασσινὰ ταξίδια εἶναι τὸ παρακάτω αἰγαιοπελαγίτικο δημοτικὸ τραγούδι:

Μιὰ κόρη ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ πού θὲ νὰ ταξιδέψη
θέλει σαράντα νὰ τὴν πᾶν, σαράντα νὰ τὴ φέρουν
κι' ἄλλα σαράντα νὰ τὴν πᾶν νἄρτη μὲ τὴν τιμή της.
Μὰ σὰν ἐπολαργάρησε τρία μίλια τοῦ πελάγου
ἕνας νιὸς ἀποδιαντράπηκε κι' ἅπλωσε στὴν ποδιά της
κι' ἡ κόρη ἀπὸ τὴν ἐντροπὴν ἐβγῆκεν ἡ ψυχή της.

(*Κων. Ν. Κανελλάκη*, Χιακὰ ἀνάλεκτα, Ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 40). Γενικὰ οἱ νησιώτισσες πού ξενητεύονταν — κυρίως στὴν Πόλη καὶ στὴ Σμύρνη — προσλαμβάνονταν ἀπὸ πλούσιες οἰκογένειες ὡς παραμάνες καὶ ὑπηρέτριες. Γράφει ὁ *Φιλιππίδης* στὴ «Γεωγραφία Νεωτερική», Βιέννη 1791: «Οἱ βυζάστρες τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Πόλεως εἶναι σχεδὸν ὅλαις Τηνιακές». Ἡ μετανάστευση κοριτσιῶν καὶ γυναικῶν ἀπὸ τὰ νησιὰ (κυρίως ἀπὸ τὴν Ἄνδρο, Τῆνο, Σύρο) στὴν Τουρκία συνεχιζόταν ἔντονη ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Τὸ 1873, ὁ Ἕλληνας πρεσβευτὴς στὴν Πόλη Εὐστάθιος Σῖμος, σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ὑπογραμίζει «ἡλίκον διατρέχουσι κίνδυνον ἐν Κωνσταντινουπόλει, αἱ νεαραὶ αὗται καὶ ἄποροι θυγατέρες τῆς Ἑλλάδος, πενιχρὰν μὲν ἀλλ' ἔντιμον οἰκίαν καταλείπουσαι καὶ εἰς τὸ πανδαιμόνιον τοῦτο εἰσπηδοῦσαι ἐλαφρῷ τῷ ποδί, κίνδυνον ἠθικῆς διαφθορᾶς, θρησκευτικῆς ἀποπλανήσεως, ἀπωλείας παντὸς αἰσθήματος ἐθνισμοῦ καὶ ἀξιοπρεπείας, κίνδυνον ἐντελοῦς καταστροφῆς» (*Α. Μηλιαράκη*, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος, Ἄνδρος, Κέως, Ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 243).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 15.
2. Στὴν Καρθαία ἔγιναν οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες κι' ὄχι στὴν Ἰουλίδα.

σότερα. Στὴ Τζιὰ συμφώνησε μεροκάματο 60 παράδες γιὰ τοὺς ἐργάτες καὶ τρία πιάστρα γιὰ τὸν ἐπιστάτη.

Πρέπει νὰ ἐλπίσουμε, γράφει ὁ περιηγητής, «πὼς ὅταν οἱ Ἕλληνες ἐλευθερωθοῦν καὶ ἡσυχάσουν (νὰ δώσῃ ὁ Θεός, τὸ γρηγορώτερο)[1], θὰ στρέψουν τὴν προσοχή τους καὶ στὰ ἔργα τέχνης τῆς ὡραίας πατρίδας τους καὶ στὰ ἀμύθητα πλούτη ποὺ σκεπάζει ἀκόμα ἡ κλασσικὴ γῆ. Τὸ ὅτι δὲν ἀσχολήθηκαν ὡς τώρα δὲν πρέπει νὰ προκαλῇ ἐντύπωση. Ἡ δουλεία δεσμεύει τὸ πνεῦμα καὶ τὴ σκέψη τῶν καταπιεζομένων καὶ τοὺς περιορίζει ἀποκλειστικὰ στὶς ὑλικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς»[2].

Μόλις πληροφορήθηκαν οἱ νησιῶτες ὅτι ἄρχισαν ἀνασκαφὲς στὰ χαλάσματα τῆς ἀρχαίας πολιτείας ἔσπευσαν νὰ προσφέρουν ἐθελοντικὰ τὴν ἐργασία τους. Οἱ ἔρευνες κράτησαν τρεῖς περίπου βδομάδες καὶ τὰ εὑρήματα, ἀγάλματα ἀκέραια καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, φορτώθηκαν σ' ἕνα ἀγγλικὸ καράβι, τὴν «Ὡραία Νίνα»[3].

Αὐτὴ ἡ προθυμία τῶν ἀπονήρευτων κατοίκων τῆς Τζιᾶς νὰ δουλέψουν χωρὶς ἀμοιβὴ στὶς ἀνασκαφὲς φανερώνει τὴ συνείδηση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος καὶ τὶς βαθειὲς ἀπηχήσεις ποὺ εἶχαν αὐτὰ τὰ ἐρεθίσματα στὸν πατριωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων. Φυσικὰ οἱ νησιῶτες δὲν μποροῦσαν νὰ ὑποπτευθοῦν ὅτι τὰ ἀγάλματα ποὺ κρύβονταν δυὸ χιλιετίες στὴ γῆ τους ἀποτελοῦσαν γιὰ τοὺς φιλάρχαιους ἀνασκαφεῖς ἐπικερδέστατο ἐμπόριο.

---

1. Τὸ χρονικὸ κυκλοφόρησε τὸ 1826.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 15 σημ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 24.

ΕΝΑΣ ΑΓΓΛΟΣ ΓΙΑΤΡΟΣ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ (1812)

ΗΤΑΝ 24 χρόνων ὁ Ἄγγλος γιατρὸς Henry Holland ὅταν ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα[1]. Ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τοῦ Byron καὶ τοῦ Hobhouse θὰ διασχίση τὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ καὶ θὰ φτάση στὰ Γιάννενα ἀρχὲς Νοεμβρίου 1812. Ἡ σατραπεία γειτόνευε μὲ τὰ ἀγγλοκρατούμενα Ἑπτάνησα καὶ ἡ πρωτεύουσά της γοήτευε πάντοτε τοὺς περιηγητές.

Τὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ τοῦ Hobhouse καὶ τοῦ Douglas κυκλοφόρησαν τὸ 1813, τοῦ Leake, τοῦ πρώτου Εὐρωπαίου ποὺ εἶχε περιηγηθῆ τὴν Ἤπειρο, θὰ τυπωθοῦν πολὺ ἀργότερα.

Ὁ Holland πρόσφερε τὶς ἰατρικές του ὑπηρεσίες στὸν Ἀλήπασα καὶ στὸ γιό του Βελή, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴν εὔνοιά τους. Καὶ ὁλοκληρώνοντας τὴν περιήγησή του στὴν κεντρικὴ καὶ νότια Ἑλλάδα ταξίδεψε γιὰ δεύτερη φορὰ στὰ Γιάννενα. Τὸ ὁδοιπορικό του, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1815[2], εἶναι γραμμένο μὲ ἁπλότητα καὶ ζωντάνια.

Ἔχει μεγάλη παρατηρητικότητα ὁ Holland, περιγραφικὴ δύναμη καὶ κριτικὸ πνεῦμα. Συχνὰ ὡστόσο γενικεύει, ἀναφέρεται ἀόριστα σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα, δὲν τεκμηριώνει τὶς διαπιστώσεις μὲ περιστατικά, μὲ χρονολογίες, τοποθεσίες. Ἔτσι, μ' ὅλη τὴ σοβαρότητα τῶν ἀφηγήσεων καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν κρίσεων, εἶναι δύσκολο νὰ ἀξιοποιηθῆ τὸ χρονικό του γιατὶ πολλὲς σελίδες του, ἐξ αἰτίας τῆς ἀοριστίας τῶν παρατηρήσεων, δὲν ἐπιτρέπουν τὸν ἔλεγχο καὶ τὴ διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν μὲ ἄλλες πηγές. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁδοιπορικοῦ καλύπτεται ἀπὸ περιγραφές, γεωγραφικὰ καὶ τοπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ὑλικὸ φυσικῆς ἱστορίας.

Χάρη στὴν ἰατρική του ἰδιότητα συναντήθηκε πολλὲς φορὲς μὲ τὸν βεζύρη καὶ πέτυχε ἄνεση καὶ ἐλευθερία στὶς μετακινήσεις του. Τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε στὰ Γιάννενα γιὰ τὸν ἠπειρωτικὸ ἑλληνισμό, τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ στὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλῆ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν σατράπη ἀποτελοῦν ἔγκυρη πηγὴ γιὰ τὸν ἱστοριογράφο τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου.

Λαμπρὴ ὑποδοχὴ εἶχε τὸ χρονικό του στὴν Ἀγγλία: «Ἁπλὸς καὶ φωτισμένος περιηγητής, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ μὲ τὸν ἀναγκαῖο ἐξοπλισμὸ γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν φυσικῶν καὶ ἠθικῶν φαινομένων τῶν χωρῶν ποὺ περιηγήθηκε».

---

1. 1788-1873. Σπούδασε στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Ἐδιμβούργου. Τὸ 1840 ἔγινε γιατρὸς τοῦ πρίγκιπα Ἀλβέρτου, συζύγου τῆς βασίλισσας Βικτωρίας καὶ ἀπὸ τὸ 1852 τῆς ἴδιας τῆς βασίλισσας. Τὸ 1853 πῆρε τὸν τίτλο τοῦ βαρωνέτου. Πραγματοποίησε τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα μόλις τέλειωσε τὶς σπουδές του.

2. Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813, London 1815. Τὸ 1817 κυκλοφόρησε σὲ δεύτερη ἔκδοση.

Δὲν ἀσχολήθηκε διόλου μὲ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων. «Ἀπὸ τὰ ταξίδια μου», γράφει, «δὲν κουβάλησα πάνω ἀπὸ εἴκοσι ἀντικείμενα. Τὰ μισὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ὁδοιπορικὲς βακτηρίες καὶ ἕνα σπαθὶ ποὺ μοῦ χάρισε ὁ Ἀλήπασας λέγοντάς μου πὼς εἶχε κόψει πολλὰ κεφάλια»[1].

Ὁ Holland μελέτησε μὲ συμπάθεια τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα καὶ διατύπωσε εἰκασίες γιὰ τὶς πιθανὲς ἐξελίξεις. Διαπιστώνει τὸν ἀναγεννητικὸ ἄνεμο ποὺ ἔπνεε στὴν Ἑλλάδα, τὸν πατριωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὶς δυνατότητές τους νὰ ἀποσείσουν τὸ ζυγὸ καὶ νὰ ἐνταχθοῦν ὡς ἐλεύθερη χώρα στὴν οἰκογένεια τῶν ἐθνῶν.

Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, στὴν Ἑλλάδα παρουσιάζονται σημάδια προόδου καὶ στὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν παιδεία καὶ στὰ γράμματα. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν συνειδητοποιήσει τὴ δύναμή τους κι' αὐτὸ εἶναι τὸ ἀπαραίτητο βῆμα γιὰ τὴ μελλοντική τους ἀποκατάσταση. Τί εἴδους ἀπελευθέρωση θὰ εἶναι αὐτὴ δύσκολο νὰ προβλέψη κανεὶς ἀφοῦ καὶ ἡ ἀπελευθέρωση φαίνεται ἀκόμα ἀμφίβολη. «Οἱ περιηγητὲς ποὺ περιδιαβάζουν στὴ χώρα ἐπισημαίνουν τὰ ἐλαττώματα τῶν Ἑλλήνων, ποὺ πάντοτε ἀποτελοῦν τὶς φυσικὲς συνέπειες τῆς δουλείας, συγκρίνουν τοὺς σύγχρονους κατοίκους μὲ τοὺς ἀρχαίους καὶ καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναγέννηση εἶναι ἀδύνατη καὶ ὅτι ἡ μόνη πιθανὴ πολιτικὴ ἀλλαγὴ σ' αὐτὴ τὴ χώρα εἶναι ἡ «μεταβίβαση τῆς δουλείας». Οἱ δικές μου ὡστόσο παρατηρήσεις δὲν ἐπιτρέπουν νὰ συμφωνήσω μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη. Δὲν πιστεύω βέβαια ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, μ' ὅλες τὶς ἰδιοτυπίες τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἐθίμων θὰ ἀναγεννηθοῦν στὸ λαὸ ποὺ κατοικεῖ σήμερα τὴ χώρα. Ἡ φυλὴ ἔχει ὑποστῆ πολλὲς μεταμορφώσεις, οἱ συνθῆκες τοῦ γύρω κόσμου ἔχουν μεταβληθῆ ἀκόμα περισσότερο. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Σημασία ἔχει ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ δημιουργία ἑνὸς νέου ἔθνους σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς Εὐρώπης, ἔστω καὶ μὲ ἐξωτερικὴ συμπαράσταση, κι' ἀκόμα ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελέση αὐτὸ τὸ νέο ἔθνος τμῆμα τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ἂν μοῦ ἔθεταν αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, σὰν ἐνδεχόμενο, θὰ ἀπαντοῦσα καταφατικά»[2].

Στὶς 15 Ὀκτωβρίου ἔφτασε στὴ Ζάκυνθο. Τὸ νησὶ εἶχε πληθυσμὸ 40.000 ψυχὲς (ἡ πόλη 16.000). Παραγωγὴ σταφίδας 7.000.000 λίτρες (τὸ 1812,

1. The Edinburgh Review or Critical Journal, τ. XXVI, Φεβρ. - Ἰούνιος 1816, σ. 457-458. Στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» τῆς 15 Φεβρουαρίου 1818 δημοσιεύτηκε κριτικὴ παρουσίαση τοῦ χρονικοῦ τοῦ Holland μεταφρασμένη ἀπὸ γερμανικὴ ἐπιθεώρηση τῆς Βαϊμάρης: Allgemeine Geographische Ephimeriden, verfasset von einer gesellschaft Gelehrten, und herausgegeben von Dr. E. I. Bertuch, XLIX, Februar 1816: «Εἶναι ἀξιόλογοι αἱ εἰδήσεις τοῦ ἰατροῦ Χόλλανδ», ἀναφέρεται στὸ δημοσίευμα. «...ὅλους τούτους τοὺς τόπους ἐπεθεώρησε μὲ ἄνεσιν καὶ φιλοσοφικὴν παρατήρησιν, ὡς ἄνθρωπος εἰδήμων καὶ ὀξύνους» (ἔνθ' ἀν., σ. 67).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 30-31.

8.000.000), λάδι 60.000 βαρέλες, κρασί 4.000 βαρέλες. Στή Ζάκυνθο εἶδε καί τό ἑλληνικό σύνταγμα πού εἶχαν συγκροτήσει οἱ Ἄγγλοι ἀπό Μωραΐτες, Ρουμελιῶτες καί Ἠπειρῶτες. Φοροῦσαν τήν ἐθνική φορεσιά τους καί εἶχαν ἐκπαιδευθῆ πάνω στά ἀγγλικά πρότυπα. Καί μ' ὅλο πού δέν ἤξεραν διόλου ἀγγλικά δέχονταν τά στρατιωτικά παραγγέλματα σ' αὐτή τή γλώσσα. Ἀπό τούς ἀξιωματικούς τά τρία τέταρτα ἦταν Ἕλληνες, οἱ ὑπόλοιποι Ἄγγλοι. Ἡ μεγαλόπρεπη στολή τους ἔμοιαζε σέ πολλά μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική πολεμική ἐνδυμασία.

Ἡ στρατιωτική πειθαρχία δέν εἶχε σημειώσει μεγάλη πρόοδο τό 1812. Οἱ κινήσεις τῶν στρατιωτῶν ἦταν ἀκόμα ἀδέξιες. Πάντως ἡ ἑλληνική στρατιωτική μπάντα ἦταν πιό ὀργανωμένη καί ἔπαιζε τούς ἀγγλικούς σκοπούς μέ δεξιοτεχνία.

Ἡ συστηματική ἐκγύμναση τοῦ συντάγματος παρουσίαζε ἀρκετές δυσκολίες γιατί πολλοί Ἕλληνες πού δέν ἄντεχαν στήν πειθαρχημένη ζωή λιποτακτοῦσαν καί κατέφευγαν στόν ἀντικρινό Μωριά. Οἱ λιποταξίες περιορίστηκαν κάπως ὅταν ὁ Ἀχμέτ πασάς, διάδοχος τοῦ Βελῆ στό πασαλίκι τῆς Τριπολιτσᾶς, ἐκτέλεσε ἕντεκα στρατιῶτες πού εἶχαν δραπετεύσει ἀπό τή Ζάκυνθο. Τελικά ἀποφασίστηκε ἡ μετακίνηση τοῦ συντάγματος στή Σικελία. Ἡ μεταφορά ἔγινε τόν Φεβρουάριο τοῦ 1813[1].

Ὁ Holland πραγματοποίησε καί μιά ἐξερευνητική ἐκδρομή στήν Κεφαλονιά. Ἡ παραγωγή σταφίδας ὑπολογιζόταν σέ 5 - 6.000.000 λίτρες.

Τό Ἀργοστόλι — 4.000 ψυχές — εἶχε συνδεθῆ μέ τήν ἀντικρινή στεριά μέ δρόμο-γέφυρα πού κατασκευάστηκε ἀπό τούς Ἄγγλους ὑπό τή διεύθυνση τοῦ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 32-33. Τά πρῶτα ἑλληνικά μισθοφορικά σώματα συγκροτήθηκαν στήν Κέρκυρα ἐπί ρωσοκρατίας γιά νά ἀπασχοληθοῦν οἱ Σουλιῶτες φυγάδες πού δημιουργοῦσαν προβλήματα στό νησί μέ τίς αὐθαιρεσίες καί τίς ἁρπαγές. Πολεμικός λαός οἱ Σουλιῶτες ἦταν ἀδύνατο νά προσαρμοστοῦν στόν εἰρηνικό βίο. «Κλέπτοντες οὖν καί διαρπάζοντες τά ζῶα καί αἶγας τῶν περιοίκων χωρικῶν τῆς Κερκύρας, ἀπεστρέφοντο τάς εἰρηνικάς φιλοπονίας. Αἱ δέ γυναῖκες αὐτῶν, διασκελίζουσαι τάς δρυφράκτους τῶν ἀμπελώνων καί χωραφίων καί κόπτουσαι ξύλα ἐκ τῶν ἐλαιώνων τῶν Κερκυρχίων, μετέφερον εἰς τήν πόλιν καί ἐπώλουν πρός διατροφήν ἑαυτῶν καί τῶν ἀνδρῶν. Διότι αὐτοί (οἱ ἄνδρες) οὐδέν ἄλλο ἐφρόντιζον εἰμή νά καθαρίζωσι τά ὅπλα καί νά σημαίνωσι τήν κιθάραν, τραγουδῶντες ἀλβανιστί τούς ἡρωϊσμούς» (*Παν. Χιώτη*, Ἱστορία τῆς Ἑπτανήσου καί ἰδίως τῆς Ζακύνθου ἀπό Βενετοκρατίας μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῶν Ἄγγλων, 1500-1816, Κέρκυρα 1862, τ. Γ', σ. 857-858). Τό πρῶτο τάγμα πού συγκροτήθηκε μεταφέρθηκε στήν Ἰταλία, μέ Ρῶσο διοικητή, καί πῆρε μέρος στίς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Γάλλων στή Νεάπολη. Κατά τόν *Villemaine* (Essai historique, σ. XV) στήν ἐκστρατεία αὐτή πολέμησε καί ἡ γυναίκα τοῦ Φώτου Τζαβέλα, τό 1805, μέ βαθμό ταγματάρχη. Ὕστερα ἀπό τή συνθήκη τοῦ Τίλσιτ τά σουλιώτικα στρατιωτικά σώματα πέρασαν στήν ὑπηρεσία τῆς Γαλλίας. Ἦρθε ἔπειτα ἡ σειρά τῶν Ἄγγλων γιά στρατολογία. Ἀφηγεῖται ὁ *Κολοκοτρώνης* πού ὑπηρετοῦσε στό μισθοφορικό σῶμα μέ τό βαθμό τοῦ μαγγιόρου (ταγματάρχη): «Ὁ Τζούρτζ... ἔλαβε τήν ἄδεια νά σχηματίση ἕνα ρεγιμέντο ἀπό Ἕλληνας ἀπό χιλίους πεντακόσιους καί εἰς τό διάστημα πέντε ἕξη μῆνες ὀργάνωσε ἑξακόσιους Ἕλληνας, ἀλλ' ἀφοῦ ἔπεσε ὁ Ναπολέων, ἦλθεν ἡ διαταγή καί διέλυσαν τά ξένα στρατεύματα, καί τῶν Ἑλλήνων» (Ἀπομνημονεύματα, ἐπιμ. Βαλέτα, σ. 55).

ταγματάρχη De Bosset. Τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔργο, γράφει ὁ Holland, δημιουργήθηκε μὲ ἐπιχωματώσεις πάνω σὲ ὀγκόλιθους ποὺ ρίχτηκαν στὸν κόλπο. Ὁ δρόμος-γέφυρα εἶχε μῆκος 700 γυάρδες. Σὲ πολλὰ σημεῖα εἶχαν χτιστῆ καμάρες γιὰ νὰ περνοῦν τὰ νερὰ καὶ νὰ μὴ δημιουργηθῆ νοσηρὴ λιμνοθάλασσα[1].

Παράλληλα ἀνοίχτηκαν στὸ νησὶ δρόμοι μὲ πρωτοβουλία τοῦ De Bosset. Οἱ χωριάτες κατάλαβαν ἀμέσως τὰ πλεονεκτήματα τῆς δημιουργίας ὁδικοῦ δικτύου καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις πρόσφεραν ἐθελοντικὴ ἐργασία. Ἀρχὲς 1813 ἦταν ἕτοιμος ὁ δρόμος ποὺ ἕνωνε τὸ Ἀργοστόλι μὲ τὴν παραλιακὴ Σάμη. Ἦταν ἀντάξιος τῶν δρόμων τῆς Ἀγγλίας, σημειώνει ὁ Holland, καὶ πολὺ καλύτερος ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς Σικελίας καὶ τῆς Πορτογαλίας. Τὰ ἁμάξια κάλυπταν τὴν ἀπόσταση σὲ τέσσερες ὧρες, ἐνῶ παλαιότερα χρειάζονταν οἱ ταξιδιῶτες ὀχτὼ ὡς δέκα[2].

Οἱ Κεφαλονίτες, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, εἶναι οἱ πιὸ ἐπιχειρηματικοί, οἱ πιὸ δραστήριοι, οἱ πιὸ σβέλτοι Ἕλληνες τῆς Ἀνατολῆς. Πολλοὶ νέοι σπουδάζουν στὴν Ἰταλία νομικὰ καὶ ἰατρική, τὰ δύο ἐπαγγέλματα ποὺ προτιμοῦν. Ἐλάχιστοι ἐπιστρέφουν στὸ νησί. Οἱ ἄλλοι παραμένουν στὴν Ἰταλία ἢ μεταναστεύουν σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς. Συγκριτικὰ πουθενὰ στὸν κόσμο δὲν βγαίνουν τόσοι γιατροὶ ὅσοι στὴν Κεφαλονιά. Δὲν ὑπάρχει πόλη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας χωρὶς ἕναν ἢ περισσότερους Κεφαλονίτες γιατρούς. Κυνηγοῦν μὲ πεῖσμα τὸν παρὰ καὶ γρήγορα πλουτίζουν. Λένε πὼς ἡ μαμή, ξεγεννώντας μιὰ γυναίκα, ἂν τὸ παιδὶ εἶναι θηλυκό, εὔχεται νὰ παντρευτῆ γιατρό.

«Γενικὰ οἱ Κεφαλονίτες εἶναι ἐφευρετικοί, γρήγοροι στὶς ἀποφάσεις, ἐπιδέξιοι καὶ τολμηροὶ στὶς ὑποθέσεις τους. Καὶ στὶς συζητήσεις τους θορυβώδεις καὶ πολυλογάδες. Εἶναι δικομανεῖς καὶ ραδιοῦργοι. Φυσικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ χαρακτήρά τους τὰ εὐτελῆ μίση καὶ πάθη ποὺ ἀναστατώνουν τὸ νησὶ καὶ δίνουν ἄφθονη πελατεία στοὺς πολυσπουδασμένους δικηγόρους[3]. Στὴν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 35-37. Ἦταν τολμηρὸ τὸ σχέδιο γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ Ἀργοστολίου μὲ τὴν ἀντικρινὴ ἀκτὴ τοῦ Δραπάνου μὲ γέφυρα 900 περίπου μέτρων. Ὡς τότε ἡ συγκοινωνία γινόταν μὲ βάρκες. Καὶ σὲ περίπτωση κακοκαιρίας οἱ χωριάτες ἔπρεπε νὰ κάνουν τὸ γύρο τῆς λιμνοθάλασσας. Ἡ πρώτη γέφυρα (1809) ἦταν ξύλινη καὶ στηριζόταν σὲ πασσάλους. Κατὰ τὴ διετία 1810-1812 κατασκευάστηκαν πέτρινα βάθρα καὶ τὰ ἀνοίγματα γεφυρώθηκαν μὲ δρύινα δοκάρια. Πάνω σ' αὐτὰ στρώθηκαν σανίδες ἀπὸ χοντρὸ σκληρὸ ξύλο. Ἡ γέφυρα σχημάτιζε στὴ μέση γωνία κι' ἐκεῖ στήθηκε ἀναμνηστικὴ στήλη μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Τῇ δόξῃ τῶν Βρεταννῶν οἱ Κεφαλλῆνες ΙΩΙΓ'» (*Νικ. Φωκᾶ-Κοσμετάτου*, Κάρολος Φίλιππος ντὲ Μποσσέ, στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς διοικητὴς Κεφαλληνίας (1810-1814), Παρνασσός, τ. ΙΕ' [1973], σ. 187). Ὁ De Bosset, ὁ Δεβουσέτος, ὅπως τὸν ἔλεγαν οἱ Κεφαλλονίτες, φρόντισε ἐπίσης γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τῆς πόλης, τὴν ἀνέγερση νέων κτιρίων, τὴν ἐπίστρωση τῶν δρόμων, τὴ φωταγώγηση καὶ γιὰ ἄλλα κοινωφελῆ ἔργα.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 37.

3. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Tertius T. G. Kendrick*, ποὺ ταξίδεψε στὰ Ἑπτάνησα τὸ

Κεφαλονιά, ὅπως καὶ στὴ Ζάκυνθο, ἡ διεφθαρμένη βενετικὴ διοίκηση εἶχε ἐπιτρέψει τὴ δημιουργία φατριῶν. Αὐτὲς οἱ φατρίες ξεκινοῦν συνήθως ἀπὸ προσωπικὲς διαφορὲς καὶ προκαλοῦν συγκρούσεις μὲ φοβερὲς συνέπειες γιὰ τὸ λαό. Ἡ μικροαριστοκρατία, δηλαδὴ οἱ Κεφαλονίτες κόντηδες, ἦταν οἱ κύριοι ὑποκινητὲς τῆς ἔχθρας ἀνάμεσα στὶς διάφορες παρατάξεις. Οἱ περισσότεροι εἶχαν σπουδάσει στὴν Ἰταλία. Γυρίζοντας στὴν πατρίδα τους τριγυρνοῦσαν ἀργόσχολοι καὶ ρίχνονταν στὶς μηχανορραφίες[1]. Οἱ παπάδες προέρχονταν ἀπὸ τὶς κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις καὶ ἦταν συνήθως ἀμόρφωτοι. Οἱ περισσότεροι καταπολέμησαν μὲ φανατισμὸ τὴν προσπάθεια εἰσαγωγῆς στὴν Κεφαλονιὰ τῆς πατατοκαλλιέργειας. Ἔλεγαν στοὺς χωριάτες ὅτι ἡ πατάτα ἦταν τὸ μῆλο ποὺ πρόσφερε ὁ ὄφις στὴν Εὔα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκδιωχτοῦν οἱ πρωτόπλαστοι ἀπὸ τὸν Παράδεισο.

Ἡ Κεφαλονιά, γράφει ὁ Holland, ἔδωσε πολλοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων. Καὶ ἀναφέρει ἀπὸ τοὺς νεώτερους τὸν Ἀσάνη[2], μεταφραστὴ τοῦ ἔργου «Σύνοψη τῶν κωνικῶν τομῶν τοῦ Grandi[3] (ποὺ τυπώθηκε τὸ 1802 στὴ Βιέννη).

Μὲ μιὰ σκαμπαβία πέρασε στὶς 22 Ὀκτωβρίου 1813 στὸ Βαθὺ τῆς Ἰθάκης (2.000 κάτοικοι), ὅπου τὸν φιλοξένησε ὁ μεγαλοχτηματίας Φ. Ζαβός. Περιδιαβάζοντας στοὺς δρόμους τῆς πόλης βρέθηκε μπροστὰ στὸ σχολεῖο τῆς Ἰθάκης. Ὁ διδάσκαλος, ἕνας ἀξιοσέβαστος μακρυγένης, καθόταν μπροστὰ στὴν πόρτα ἔχοντας γύρω του 15-20 παιδιά. Καθένα κρατοῦσε στὰ χέρια του μιὰ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης. «Ἦταν διασκεδαστικό», γράφει ὁ περιηγητής, «ν' ἀκοῦς οἰκείους ὁμηρικοὺς ἤχους ἀπὸ παιδάκια εφτὰ ἢ ὀχτὼ χρόνων»[4].

Στὴν Ἁγία Μαύρα (5.000 κάτοικοι), τὰ σπίτια ἦταν, σχεδὸν ὅλα, ξύλινα

1813, γράφει στὸ χρονικό του πὼς ἡ μάστιγα τῆς Κεφαλονιᾶς ἦταν οἱ δικηγόροι. Εὐδοκιμοῦσε τὸ ἐπάγγελμα ἐπειδὴ κόχλαζαν στὸ νησὶ τὰ μίση καὶ οἱ διχόνοιες. Δυὸ οἰκογένειες εἶχαν ἀντιδικία ἐπὶ 150 χρόνια γιὰ ἕνα κομμάτι γῆς 180 τετρ. μέτρων. Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα οἱ ἀντίδικοι πλήρωσαν στοὺς δικηγόρους— ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ— 17.650 τάληρα, κάπου 4.400 λίρες (The Ionian Islands; manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdots of the Septinsulars, London 1822, σ. 132).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 39-40.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 41-42. Ὁ Σπυρίδων Ἀσάνης (1756-1836) σπούδασε ἰατρικὴ στὴν Πάδουα καὶ διακρίθηκε στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴν «ἀντιφλογιστικὴ θεραπεία του». Ἄγγλοι ἰατροδιδάσκαλοι τὸν χαρακτήρισαν ἀναμορφωτὴ τῆς ἰατρικῆς στὴν Κωνσταντινούπολη (*Κων. Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 690). Τὸ 1799 τὸν βρίσκουμε γιατρὸ στὰ Ἀμπελάκια καὶ τὸ 1804 ἀρχίατρο τοῦ ὁσποδάρου τῆς Μολδαβίας Ἀλ. Καλλιμάχη. Τελικὰ ἐγκαταστάθηκε στὴν Πόλη ὅπου μετέφρασε διάφορα μαθηματικὰ συγγράμματα. Ἔγραψε στὴ λαϊκὴ γλώσσα ἀλλὰ οἱ ἐκδότες φρόντισαν νὰ μεταφράσουν τὰ συγγράμματά του σὲ ἀρχαΐζουσα (ἔνθ' ἀν., σ. 691).

3. Τοῦ Caille, ὄχι τοῦ Grandi. Οἱ «Κωνικὲς τομὲς» τοῦ Grandi ἐξελληνίστηκαν ἀπὸ τὸν Κωνσταντά.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 53-54.

ἐξ αἰτίας τῶν συχνῶν σεισμῶν[1]. Τὰ κυριώτερα ἐξαγόμενα προϊόντα τοῦ νησιοῦ: ἁλάτι (5 - 6.000 τόννους), λάδι (3.000 βαρέλες) καὶ κρασὶ (1.000 βαρέλες)[2]. Γνώρισε τὸν κύρ-Ζαμπέλλη, ἕνα νεαρὸ καλοσπουδασμένο δικηγόρο, ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολόγο καὶ συλλέκτη[3].

Στὶς 27 Ὀκτωβρίου ἔφτασε στὴν Πρέβεζα. Ἀπὸ τὴ θάλασσα ξεχώριζε τὸ σεράϊ τοῦ Ἀλῆ, μὲ τὶς προεξέχουσες στέγες, τὰ ἀραδιαστὰ ὁμοιόμορφα παράθυρα, τὰ ζωγραφισμένα ἐξωτερικὰ καὶ τὴν ἄρρυθμη μεγαλοπρέπεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του[4].

Θὰ καταλύση στὴν κατοικία τοῦ ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας. Φοροῦσε ἀρβανίτικη κάπα καὶ τὰ μαλλιά του ἔπεφταν κυματιστὰ στὴ ράχη.

Πρέβεζα - Σαλαώρα - Ἄρτα. Ἕνας καινούριος δρόμος κατασκευαζόταν στὸν κάμπο τῆς Ἄρτας μὲ ἐργολάβο κάποιον Κεφαλονίτη. Εἶχε πλάτος 1.50 μ. καὶ ἦταν ἀνυψωμένος στὴ μέση. Σὲ κανονικὰ διαστήματα ἐνισχυόταν ἀπὸ πέτρινες ἀντηρίδες. Στὰ τυραννικὰ καθεστῶτα, σημειώνει ὁ Holland, ἡ ἰδιοκτησία δὲν πολυυπολογίζεται κι' ἔτσι ὁ νέος δρόμος εἶναι ὁλόϊσιος χωρὶς παρεκκλίσεις καὶ στριφογυρίσματα. Ἑκατοντάδες ἐργάτες δούλευαν ὅταν πέρασε ὁ περιηγητής. Κι' ὁ ἐπιστάτης στεκόταν ἐπάνω τους μὲ τὸ κουρμπάτσι στὸ χέρι[5].

Ἡ Ἄρτα ἦταν σημαντικὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας. Οἱ κυριώτερες ἐξαγωγὲς τῆς περιοχῆς: στάρια, ξυλεία, λάδι, καπνά, μαλλιά[6].

Ὁ δρόμος πρὸς τὰ Γιάννενα ἦταν πήχτρα ἀπὸ βαρυφορτωμένα μὲ προϊόντα ἀλογομούλαρα. Ἑνωμένα τὰ ὑποζύγια μὲ σκοινιὰ ἀνὰ πέντε ὅδευαν πρὸς τὴ θάλασσα ἐνῶ ἄλλα ἀνηφόριζαν μὲ μαλτέζικα ἐμπορεύματα πρὸς τὰ Γιάννενα. Κάθε τόσο συναντοῦσαν κοπάδια ἀπὸ χιλιάδες πρόβατα ποὺ κατέβαιναν ἀπὸ τὰ ἠπειρωτικὰ βουνὰ στὰ χειμαδιά. Ρωμαλέοι τσοπάνηδες τὰ ἀκολουθοῦσαν, ἀγριωποὶ στὴν ὄψη, πρωτόγονοι στὴ φορεσιά, ἀπελέκητοι στὴ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 60.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 62.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 63.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 64.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 81. Οἱ ἀγγαρεῖες ἦταν ἀπὸ τὶς χειρότερες μορφὲς ὁμαδικῶν καταπιέσεων στὸ ἀληπασαλίδικο καθεστώς. Οἱ περίφημοι δρόμοι τοῦ βεζύρη τῆς Ἠπείρου, τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ τὰ ἀμέτρητα σεράγια ἔγιναν μὲ βίαιη στρατολογία ἀπὸ ὅλη τὴν ἐπικράτεια. Ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν περιήγηση τοῦ Holland σημειώθηκε ἕνα φοβερὸ ἀνθρωπομάζωμα. «1811, Ἀπριλίου. Ἔστειλεν ὁ Ἀλήπασας τοὺς ἐργάτας εἰς τὴν Πρέβεζαν χιλιάδες 10» (Ἐνθυμήσεις τοῦ 1798-1816, Μακεδονικά, τ. Α' [1940], σ. 510). Γράφει καὶ ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας»: «Δὲν εἶναι χωρίον καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ τυράννου τῶν Ἰωαννίνων, ὁποὺ καθέκαστον νὰ μὴ πέμπη τὸ ἓν τρίτον τῶν κατοίκων του διὰ νὰ δουλεύῃ εἰς τὰ ἀνωφελῆ καὶ πολυέξοδα κτήρια τοῦ τυράννου, χωρὶς ἄλλην ἀνταμοιβὴν εἰμὴ ραβδίσματα καὶ πολλάκις θάνατον» (ἔκδ. Βαγιονάκη, σ. 100).
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 84.

συμπεριφορά. Πολυάριθμοι στρατιῶτες τοῦ 'Αλῆ ὁδοιποροῦσαν μὲ τὰ τουφέκια τους παράλληλα στούς ὤμους, πιστόλες καὶ χαντζάρια στὸ ζουνάρι, μὲ τὴν κουκούλα τῆς χοντροκαπότας στὸ κεφάλι. Κάπου-κάπου ἄκουγαν κι' ἕνα χαιρετισμὸ «Καλῶς ορίζετε»[1]. 'Αλλὰ τὶς περισσότερες φορὲς περνοῦσαν σιωπηλά, χωρὶς νὰ ρίχνουν οὔτε ἕνα βλέμμα περιέργειας στούς ξένους[2].

Φτάνοντας οἱ περιηγητὲς στὰ Γιάννενα ὁδηγήθηκαν ἀπὸ τὸν δραγουμάνο τοῦ βεζύρη, τὸν Κολοβό, στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Μιχάλη Μάτζου[3].

'Ο Holland ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς ἐπικράτειας τοῦ 'Αλῆ σὲ 2.000.000 ψυχές[4].

'Ο βεζύρης βρισκόταν στὸ ἀπόγειο τῆς δύναμης καὶ τῆς ἐπιρροῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Holland. Κι' ὅπως ἦταν φυσικὸ ἡ δράση καὶ ἡ προσωπικότητά του συγκέντρωναν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Εὐρώπης. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ περιηγητὴς ἐπιχειρεῖ νὰ δώση στὸ χρονικό του μιὰ σκιαγραφία τοῦ 'Αλήπασα ὅπως διαγραφόταν ἀπὸ τὴν πολιτική, τὴ νοοτροπία καὶ τὸ χαρακτήρα του.

«'Η διακυβέρνησή του ἀποτελεῖ ἕνα ἀπόλυτα προσωπικὸ δεσποτισμὸ ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ σύμπτωση μιᾶς σειρᾶς ἐξαιρετικῶν ἱκανοτήτων. Γρήγορη σκέψη, ὀξυδέρκεια μοναδική, μιὰ σύνθεση δυναμισμοῦ, σιγουριᾶς καὶ ἐπιμονῆς στὴ δράση, ἀποφασιστικότητα μαζὶ καὶ πανουργία, ἀδυσώπητα ἐκδικητικὸ πνεῦμα καὶ περιφρόνηση κάθε ἠθικῆς ἀρχῆς ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ σταθῆ ἐμπόδιο στὶς φιλοδοξίες του.Τὴν παρουσία ὅλων αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων ἀποκαλύπτουν ἡ ὑποταγὴ τόσων πολεμικῶν φυλῶν, ἡ ἀπόλυτη ἡσυχία καὶ τάξη ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἐπικράτειά του, ἡ τυραννική του διοίκηση καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ὁ μυστηριώδης τρόμος ποὺ προκαλεῖ ἀκόμα καὶ τὸ ὄνομά του σ' ὅλες τὶς τάξεις τῶν ὑπηκόων του. Μία ἀπὸ τὶς ἀποδείξεις τῆς πολιτικοστρατιωτικῆς ὑπεροχῆς τοῦ 'Αλῆ σὲ σύγκριση μὲ τοὺς 'Οθωμανοὺς κυβερνῆτες εἶναι ἡ ἀπαλλαγή του ἀπὸ ἐθνικὲς καὶ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις[5]. Ἔχει υἱοθετήσει στὴν ἐπικράτειά του πολλοὺς νεωτερισμοὺς τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν. Ἄνοιξε δρόμους, ἔχτισε γεφύρια, ἐκτελεῖ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα. Αὐτὴ ἡ ἀξιέπαινη πολιτικὴ ἔχει καταστήσει σεβαστὸ τὸν τρόμο ποὺ προκαλεῖ ἡ διακυβέρνησή του.

1. 'Ελληνικὰ στὸ κείμενο.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 87-88.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 96. Μέτζου γράφει ὁ περιηγητής. 'Ο *'Αραβαντινὸς* στὴ «Χρονογραφία τῆς 'Ηπείρου ('Εν 'Αθήναις 1856, τ. Β', σ. 270) ἀναφέρει ἀνάμεσα στοὺς ἀρχοντογιαννιῶτες κι' ἕναν Μπαλάνο Μάτζιο. Ἴσως ὅμως πρόκειται γιὰ Μήτσου.

4. 'Ο *Pouqueville*, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα, ἀναφέρει 1.500.000. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ *Julien Bessières* (Mémoire sur la vie et la puissance d'Ali Pacha visir de Jannina, Paris 1820, σ. 34). Βλ. καὶ *'Αραβαντινοῦ*, 'Ιστορία 'Αλῆ πασᾶ, σ. κβ' - κγ'.

5. Πραγματικὰ ἦταν ἀνεξίθρησκος. 'Ο ἴδιος καυχιόταν πὼς ἀνῆκε στὴν κάπως ἐλευθεριάζουσα μουσουλμανικὴ αἵρεση τῶν Μπεκτασήδων. «Κι' ἐγὼ εἶμαι προφήτης στὰ Γιάννενα», ἀπάντησε ὁ 'Αλῆς στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ *Leake*, ὅταν τοῦ μίλησε γιὰ τὸν Μωάμεθ (Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Δ', σ. 285).

'Ακόμα καὶ ἐκεῖνοι πού, ἐπειδὴ βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκφράσουν τὸ μίσος τους γιὰ τὴν τυραννία του, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχτοῦν ὅτι ἡ ἐπικράτεια τοῦ 'Αλῆ ἔχει ἐξασφαλίσει μεγαλύτερη εὐημερία ἑνωμένη κάτω ἀπὸ μιὰ μόνο στυγνὴ κυριαρχία παρὰ κατακερματισμένη στὴ δικαιοδοσία πολλῶν ὁπλαρχηγῶν καὶ ἀναστατωμένη ἀπὸ τοὺς ἀδιάκοπους πολέμους. Ἡ πείρα τῆς ἱστορίας ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἕνας τύραννος εἶναι λιγώτερο ἐπιζήμιος στὸ λαὸ ἀπὸ τὴν τυραννία ποὺ νέμονται πολλοὶ τύραννοι. Κι' ὁ βεζύρης τῆς 'Αλβανίας ἔχει γίνει τύραννος ἐξαφανίζοντας τοὺς πολλοὺς τυραννίσκους»[1].

Στὶς 30 'Οκτωβρίου 1812 ὁ δραγουμάνος Κολοβὸς εἰδοποίησε τοὺς δύο Ἄγγλους ὅτι τὴν ἄλλη μέρα θὰ τοὺς δεχόταν ὁ βεζύρης. «Ὁ Κολοβὸς ἦταν ἕνας ἄντρας 50 - 60 χρόνων, μὲ πολὺ ἤπιους τρόπους, συμπαθητικὸς στὴ φυσιογνωμία καὶ στὴν κουβέντα του. Μιλοῦσε μὲ εὐχέρεια γαλλικά, ἰταλικὰ καὶ γερμανικά»[2].

Δυὸ ἄλογα μὲ πλούσια χάμουρα ἔφτασαν στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Μάτζιου τὴν ὁρισμένη ὥρα. Καβαλλίκεψαν οἱ δύο Ἄγγλοι καὶ σχηματίστηκε ἡ πομπή. Μπροστὰ ἕνας αὐλικὸς ποὺ κρατοῦσε στὸ χέρι του μιὰ κατακόσμητη ράβδο, πίσω ἔφιπποι οἱ ξένοι. Δυὸ 'Αλβανοὶ στρατιῶτες μὲ ἐπίσημη στολὴ ὁδηγοῦσαν τὰ ἄλογα ἀπὸ τὰ χαλινάρια. Ἔτσι προχωρώντας ἀργὰ-ἀργὰ διέσχισαν τὴν πόλη κι' ἔφτασαν στὸ σεράϊ[3].

Ὁ Holland βρέθηκε μπροστὰ σ' ἕναν ἥμερο καὶ εἰρηνικὸ γέροντα. «Τὸ μέτωπο πολὺ πλατὺ καὶ ἀνοιχτό, χαραγμένο μὲ πολλὲς βαθειὲς ρυτίδες. Τὰ μάτια διαπεραστικὰ ἀλλὰ χωρὶς διόλου ἄγρια ἔκφραση. Ἡ μύτη καλοσχηματισμένη, τὸ στόμα καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου ἀθέατα ἀπὸ τὰ μουστάκια

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 118-119.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 120. Ἕνας Ἄγγλος ἔμπορος, ὁ Richards, ποὺ ταξίδεψε στὰ Γιάννενα ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καὶ ἀφηγεῖται τὴν ἐπίσκεψή του στὸ σεράϊ, χαρακτηρίζει τὸν Σπύρο Κολοβὸ «πρωθυπουργὸ τοῦ 'Αλῆ». Ὁ βεζύρης τὸν χρησιμοποιοῦσε γιὰ ὅλες τὶς δουλειές. Τὸν εἶδε ὁ Richards καθισμένο κατάχαμα νὰ γράφη στὰ γόνατά του βυθίζοντας τὴν πέννα στὸ καλαμάρι ποὺ εἶχε στὸ ζουνάρι του (*A. Andréades,* Ali Pacha de Tebélin, économiste et financier, Paris 1912, σ. 28 σημ.). Ὁ Γάλλος ἐξωμότης *Ibrahim Manzour*, μισθοφόρος στὸ στράτευμα τοῦ βεζύρη, γράφει στὸ χρονικό του πῶς ὁ 'Αλῆς μεταχειριζόταν τὸν Κολοβὸ καὶ τοὺς ἄλλους γραμματικούς του ὅπως καὶ τὸν ἔσχατο ραγιά. Κάποτε ὁ 'Αλῆς πρόσταξε τὸν Ibrahim νὰ χαστουκίση τὸν Κολοβὸ γιὰ νὰ τὸν ἱκανοποιήση ἐπειδὴ φιλονείκησε μὲ τὸν γραμματικὸ καὶ ζητοῦσε ἱκανοποίηση (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie..., Paris 1827, σ. 218).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 121. Ὁ 'Αλῆς περιποιόταν τοὺς ξένους καὶ προσπαθοῦσε μὲ κάθε μέσο νὰ κερδίση τὴν εὔνοιά τους. Καταλάβαινε τὴν ἀπήχηση τῶν βιβλίων τους στὴν εὐρωπαϊκὴ Κοινὴ Γνώμη. Ἔπειτα, μὲ τὸ πρακτικὸ μυαλό του, γνώριζε ὅτι μποροῦσε νὰ ἀντλήση ἀπ' αὐτοὺς γνώσεις πολύτιμες καὶ πείρα. Γενικὰ κατόρθωνε μὲ τὶς φιλοφρονήσεις νὰ ἐξασφαλίζη τὴ συμπάθειά τους. Οἱ περισσότεροι Ἄγγλοι, ἀπὸ τὸν Byron ὡς τὸν Holland, θαύμαζαν τὸν 'Αλῆ. Οἱ περιποιήσεις, ὡστόσο, γίνονταν μὲ δαπάνες τῶν κατοίκων ποὺ ὑποχρεώνονταν νὰ παρέχουν στοὺς ξένους πολυτελῆ διαβίωση καὶ νὰ προσφέρουν γενναῖα συμπόσια. 'Αλλὰ καὶ κατὰ τὶς περιηγήσεις τους στὴν ἐπικράτεια τοῦ βεζύρη ὅλα τὰ ἔξοδα βάραιναν τοὺς ὑπηκόους του.

καὶ τὰ ἄσπρα γένεια ποὺ κυμάτιζαν πάνω στὸ στέρνο του. Ὁ λαιμὸς κοντόχοντρος, τὸ σῶμα βαρὺ καὶ δυσκίνητο. Γενικὰ ἡ φυσιογνωμία του ὡραία. Τὸ μέτωπό του εἰδικὰ ἔδινε μιὰ ὄψη μεγαλοπρέπειας»[1].

Ἦταν ἡ πρώτη συνάντηση. Θὰ ἀκολουθήσουν πολλὲς ἄλλες.

Γνώρισε καὶ τὸν Ἰω. Μελᾶ, ἀρραβωνιαστικὸ τῆς κόρης τοῦ σπιτονοικοκύρη του. Εἶχε ταξιδέψει στὴ Ρωσία καὶ τὴ Γερμανία καὶ μιλοῦσε καλὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες[2]. Στὴ βιβλιοθήκη του εἶδε ἑλληνικὴ μετάφραση ἑνὸς ἔργου τοῦ Laplace[3].

Τὸ γιαννιώτικο παζάρι ἁπλωνόταν σὲ δέκα, δώδεκα στενὰ καὶ σκοτεινὰ σοκάκια. Τὰ μαγαζιὰ ἦταν μεγάλες ξύλινες παράγκες. Κάθε δρόμος εἶχε καὶ τὰ δικά του ἐμπορεύματα. Στὸν ἕνα τὰ χρυσαφικὰ καὶ τὰ κάθε λογῆς διακοσμητικὰ ἀντικείμενα, στὸν ἄλλο γοῦνες καὶ διάφορες φορεσιές, παρακάτω μπαμπακερά, ἢ καπνὰ καὶ ξηροὶ καρποί, ἢ τσιμπούκια καὶ μαρκούτσια καὶ κεχριμπάρια, ἢ δέρματα καὶ παπούτσια[4].

Ὕστερα ἀπὸ τὸ ἡλιοβασίλεμα ἄναβαν φανάρια στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας[5].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Holland ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῶν γιαννιώτικων ἐμπορικῶν οἴκων καὶ τὸ πυκνὸ δίκτυο ἀνταποκρίσεων μὲ τὸ ἐξωτερικό. Ἀναφέρει περιπτώσεις οἰκογενειῶν ἐμπόρων ποὺ διατηροῦσαν ἀντιπροσώπους σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς πόλεις. Ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀδέρφια μιᾶς ἑλληνικῆς οἰκογένειας ὁ ἕνας ἐμπορευόταν στὰ Γιάννενα, ὁ δεύτερος ἦταν ἐγκατεστημένος στὴ Μόσχα, ὁ τρίτος στὴν Πόλη καὶ ὁ τέταρτος στὴ Γερμανία. Καὶ οἱ τέσσερες ὅμως συνεργάζονταν στενά, εἶχαν κοινὰ συμφέροντα. Αὐτὴ ἡ διασπορὰ ἦταν ἀπαραίτητη ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀλῆ ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴ μετανάστευση μιᾶς οἰκογένειας ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά του ἂν δὲν παρέμεναν μερικὰ ἀπὸ τὰ κυριώτερα μέλη της καθὼς καὶ τὰ περιουσιακά τους στοιχεῖα, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ τελικὴ ἐπιστροφὴ τῶν ξενιτεμένων στὴ γενέτειρά τους. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ζοῦν στὰ Γιάννενα ὅλες οἱ παλιὲς οἰκογένειες καὶ νὰ καλλιεργοῦν ἐμπορικοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ ἐξωτερικό.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Γιαννιῶτες ἐμπόρους, γράφει ὁ Holland, ἦταν πολυταξιδεμένοι. Εἶχαν υἱοθετήσει τὶς εὐρωπαϊκὲς συνήθειες καὶ μιλοῦσαν πολλὲς ξένες γλῶσσες. Ἐμπορεύονταν κυρίως μὲ τὴ Γερμανία καὶ τὴ Ρωσία. Οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις μ' αὐτὲς τὶς δύο χῶρες εἶχαν μεγάλη παράδοση.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 125.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 128-129.
3. Τὴν «Exposition du système du Monde». Εἶχε κυκλοφορήσει τὸ 1796 σὲ δύο τόμους. Σὲ ἄλλο σημεῖο (σ. 167) γράφει ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μελᾶ στεγαζόταν σ' ἕνα ἰσόγειο κτίσμα στὸν κῆπο τοῦ ἀρχοντικοῦ του.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 132.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 137.

Τὸ Τριέστι ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου. Πολλοὶ οἶκοι εἶχαν ἐγκατασταθῆ σ' αὐτὴ τὴν πόλη καὶ συνεργάζονταν μὲ οἴκους τῆς Βιέννης, Λειψίας καὶ ἄλλων γερμανικῶν κέντρων.

Οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴ Ρωσία διευκολύνονταν ἀπὸ λόγους θρησκευτικοὺς (ἦταν ὁμόδοξη χώρα) καὶ πολιτικοὺς (εἶχε ἐπιδείξει ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς Ἕλληνες). Οἱ κυριώτεροι κλάδοι τῶν γιαννιώτικων ἐμπορικῶν κύκλων τῆς Ρωσίας βρίσκονταν στὴ Μόσχα, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή της κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῆς ναπολεόντειας στρατιᾶς. Στὶς μοσχοβίτικες τράπεζες εἶχαν κατατεθῆ μεγάλα ἑλληνικὰ κεφάλαια.

Ὁ Holland βρισκόταν στὰ Γιάννενα ὅταν ἔφτασε ἡ πληροφορία γιὰ τὸν ἐμπρησμὸ τῆς Μόσχας[1]. Οἱ ἔμποροι ἀναστατώθηκαν. Μερικοὶ ἔχασαν τὰ μαγαζιά τους ἀπὸ τὴ φοβερὴ πυρκαγιά.

Τὰ μπαμπάκια καὶ τὰ μπαμπακερὰ νήματα τῆς Θεσσαλίας καθὼς καὶ τὰ μάλλινα χοντροσκούτια ποὺ ἐξάγονταν στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γερμανία περνοῦσαν ἀπὸ τὰ Γιάννενα[2].

Ἡ ἐμπορικὴ ἀκμὴ ἔφερε καὶ τὴν ἐκπολιτιστική, παρατηρεῖ εὔστοχα ὁ Ἄγγλος περιηγητής. Τὰ Γιάννενα ἀποτελοῦσαν τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς βιβλιαγορᾶς. Ὅλα τὰ βιβλία ποὺ τυπώνονταν στὴ Βενετία, Βιέννη, Λειψία καὶ Μόσχα μεταφέρονταν στὰ Γιάννενα κι' ἀπὸ ἐκεῖ σκορπίζονταν σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Στὴ δογάνα τῆς Ἄρτας εἶδε πολλὰ κιβώτια μὲ βιβλία ποὺ προορίζονταν γιὰ τὰ Γιάννενα. «Στὴν πόλη ὑπάρχουν πολλὰ μαγαζιὰ ποὺ εἶναι γνωστὰ γιὰ τὸν μεγάλο κύκλο ἐργασιῶν τους στὸν τομέα τοῦ βιβλίου»[3].

Ὁ Holland περιγράφει τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Μάτζιου ὅπου φιλοξενήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὰ Γιάννενα. «Ἡ οἰκογένεια ξυπνοῦσε γενικὰ πρὶν ἀπὸ τὶς ὀχτώ. Τὸ πρωινό τους περιοριζόταν σὲ ἕνα ἢ δυὸ φλυτζάνια καφὲ ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ ἕνα δίσκο μὲ γλυκά. Ὁ σπιτονοικοκύρης μας, ποὺ ὅλοι στὸ σπίτι τὸν ἀποκαλοῦσαν ἀφέντη, περνοῦσε τὸ πρωινό του καπνίζοντας ἢ κάνοντας τὸν περίπατό του στὸ χαγιάτι ἢ κουβεντιάζοντας μὲ ἐπισκέπτες. Σπάνια ἔβγαινε ἀπὸ τὸ σπίτι. Δὲν ἦταν ἔμπορος καὶ τὰ εἰσοδήματά του προέρχονταν ἀπὸ τὴ χτηματική του περιουσία. Ἡ γυναίκα του βρισκόταν ὅλη τὴ μέρα σὲ κίνηση. Φρόντιζε γιὰ τὸ νοικοκυριό, ὕφαινε στὸν ἀργαλειὸ μεταξωτὸ πανί, κεντοῦσε. Τὰ παιδιὰ διάβαζαν καὶ ἔγραφαν τὰ μαθήματά τους. Ὁ παιδαγωγός τους ἦταν ἕνας νεαρὸς Ἕλληνας.

Τὸ γεῦμα γινόταν μεταξὺ δώδεκα καὶ μία. Πρὶν ἀρχίση, μιὰ ὑπηρέτρια ἔφερνε τὴ λεκάνη καὶ μιὰ κανάτα μὲ χλιαρὸ νερὸ καὶ σαπούνι γιὰ νὰ πλύνουν ὅλοι τὰ χέρια τους. Οἱ συνδαιτημόνες κάθονταν γύρω ἀπὸ τὸ σοφρά, τὴν τράπεζα

1. 14 Σεπτεμβρίου 1812.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 148-150.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 151.

ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν. Τὰ φαγητὰ ἦταν συνήθως δέκα ἢ δώδεκα καὶ σερβίρονταν ἀπὸ ἕναν Ἀρβανίτη ντυμένο μὲ τὴν ἐθνική του φορεσιά. Τὸ πρῶτο πιάτο ἦταν ρυζόσουπα μὲ λεμόνι. Ἀκολουθοῦσαν: ἀρνὶ βραστό, ἀρνὶ μὲ σπανάκι ἢ κρεμμύδια καὶ πλούσιες σάλτσες, γιουβαρλάκια, κρέας μαγειρεμένο μὲ λαχανικά, ἕνα ἄλλο τούρκικο φαγητὸ ποὺ ἔμοιαζε μὲ πλατειὰ ἐπίπεδη πίττα, μιὰ πλούσια καὶ λιπαρὴ ζύμη παραγεμισμένη μὲ αὐγά, χορταρικὰ καὶ κομματάκια κρέας, ἀρνὶ ψητὸ μὲ σταφίδες καὶ μύγδαλα, βραστὸ ρύζι μὲ λάδι, ὀμελέττα, τηγανίτες μὲ ἀλεύρι καὶ μέλι καὶ γλυκὸ ἀπὸ ἀλεύρι, καφὲ καὶ αὐγά. Καὶ τὸ γεῦμα τέλειωνε μὲ σταφύλια, σταφίδες καὶ κάστανα. Ὅλοι ἔτρωγαν ἀπὸ τὴν ἴδια πιατέλα.

Ξανάπλεναν τὰ χέρια τους — συνήθεια ποὺ δὲν τὴν παρέλειπαν οὔτε οἱ πιὸ φτωχοὶ — καὶ προχωροῦσαν στὸ λικέρ, τὸν καφὲ καὶ τὸ τσιμπούκι[1].

Ἡ παρουσία τῶν ξένων στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Μάτζιου θὰ προσελκύση πολλοὺς Γιαννιῶτες, ἐμπόρους καὶ ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων. Ὁ κυριώτερος ἐπισκέπτης ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας. «Δὲν ἔκρυβε διόλου τὸ τάλαντό του. Μιλοῦσε πότε λατινικά, πότε ἑλληνικά, πότε γαλλικά, ἰταλικά, γερμανικὰ ἢ ρωσικὰ μὲ χειμαρρώδη εὐγλωττία πάνω σὲ ὁποιοδήποτε θέμα, προτιμώντας ὅσα εἶχαν σχέση μὲ τὶς τέχνες, τὰ γράμματα καὶ τὴ δόξα τῆς πατρίδας του, ποὺ δὲν παρέλειπε ποτὲ νὰ τὴν ταυτίζη μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἡ προκατάληψή του σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἦταν μερικὲς φορὲς κραυγαλέα. Κάθε πέντε λεπτὰ ἄρχιζε τὰ παράπονα γιὰ τὴν ἀχαριστία τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν «ποὺ δὲν ξεπληρώνουν στοὺς σύγχρονους Ἕλληνες τὸ χρέος πρὸς τοὺς εὐεργέτες προγόνους τους». Οἱ σύγχρονοι ἀπόγονοι αὐτῶν τῶν ἀνδρῶν, ἔλεγε ὁ Ψαλίδας, ἔχουν τὴν ἴδια ἱκανότητα νὰ γίνουν μεγάλοι. Τὴν κατάλληλη εὐκαιρία καὶ λίγη βοήθεια χρειάζονται γιὰ νὰ δείξουν τὶς ἀρετές τους καὶ νὰ πάρουν τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀξίζει ἀνάμεσα στὰ ἔθνη.

Αὐτὸ τὸ «τροπάριο» τῆς ἀχαριστίας τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης, γράφει ὁ Holland, ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ἀγαπημένη πολεμικὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἐπιστρατεύουν σὲ κάθε περίπτωση ποὺ μιλοῦν μὲ κάποιον ξένο[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 159-160.

2. Ὁ Ψαλίδας ἦταν πατριώτης ἀλλὰ ἀπροσανατόλιστος. Καὶ δικαιολογημένα ἐνοχλήθηκε ὁ περιηγητὴς ἀπ' αὐτὸ τὸ μονότονο «τροπάρι» του. Ἡ ἐλευθερία δὲν ἀποτελεῖ ἐξόφληση χρέους στοὺς προπάτορες. Ὡστόσο τὴν περίεργη αὐτὴ θεωρία ὑποστήριζαν ὄχι ἀπελέκητοι Ἕλληνες ἀλλὰ ὁ σοφὸς καὶ κοσμογυρισμένος Ψαλίδας. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γιαννιώτης λόγιος κατὰ τὴν παραμονή του στὸ ἐξωτερικὸ (Αὐστρία καὶ Ρωσία) ἔμεινε μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἀνέμους ποὺ ἀναστάτωναν τὴν Εὐρώπη. Δὲν τὸν συνεπῆραν οἱ ἰδέες ποὺ ἀναρρίπισε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Κι' ἂς ἦταν νέος καὶ μεγαλωμένος σὲ ὑπόδουλη χώρα. Γύρισε χωρὶς πολιτικοκοινωνικὸ ἰδεολογικὸ ἐξοπλισμό. Ἔτσι πρέπει νὰ ἑρμηνευτοῦν οἱ ἀνεδαφικὲς πατριωτικὲς δημηγορίες του. Ἄλλωστε τὸ παρελθόν του στὴν Εὐρώπη δὲν ἦταν διόλου καθαρό, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς φιλελεύθερες ἰδέες. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Βιέννη ὑπῆρξε φανατικὸς φιλομοναρχικός, καισαροβασιλικώτερος μάλιστα τοῦ αὐστριακοῦ ἀστυνομικοῦ Κράτους, ἐχθρὸς ἄσπονδος τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν ποὺ ἔφερε ἡ Γαλλικὴ

Ὁ περιηγητὴς ἀποδίδει αὐτὴ τὴ στάση στὸ δυναμισμό τους καὶ στὴν αἴσθηση τῆς ὑπεροχῆς τους ἀπέναντι στὸν Τοῦρκο.

Ἐπανάσταση. Ὑπῆρξε ἀκόμα καὶ καταδότης. Εἰδοποίησε τὴν ἀστυνομία τῆς Βιέννης τὸ 1792 ὅτι ὁ γείτονάς του ἀπόστρατος Γάλλος στρατιωτικὸς γιατρὸς Le Roux προπαγάνδιζε τὶς φιλελεύθερες ἰδέες. Ἡ ἀστυνομία ἔσπευσε νὰ τὸν συλλάβῃ. Στὴν κατάθεση τοῦ Ψαλίδα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Le Roux «ἐγκωμίαζε σὲ κάθε εὐκαιρία τὸ γαλλικὸ σύστημα... Τὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας τὸν ἀποκάλεσε κακοήθη... Προσπάθησε ὄχι μόνο σὲ μένα, ἀλλὰ καὶ στὸν παντρεμένο γιὸ τοῦ καλτσοποιοῦ Schioktanz νὰ ἐμφυτεύσῃ τὸ σύστημα τῆς ἐλευθερίας... Ὅταν οἱ Γάλλοι κατέλαβαν τὶς Κάτω Χῶρες ἦρθε στὸ σπίτι χαρούμενος καὶ διηγήθηκε τὸ γεγονός, ἀφοῦ πρόσθεσε τὴ φράση «καλὰ νὰ πάθουν οἱ Αὐστριακοί, γιατὶ ἐκεῖ κυβερνοῦσαν πραγματικὰ γαϊδούρια». Ὁ Ψαλίδας χαρακτηρίζει στὴν κατάθεσή του τὸν Γάλλο Le Roux κατάσκοπο ἐπειδὴ «νύχτες ὁλόκληρες ἦταν κλεισμένος στὸ δωμάτιό του καὶ τὶς περνοῦσε μὲ γραψίματα» (*Γ. Λαΐου*, Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας ἀντιδημοκράτης, Ἀνέκδοτα δοκουμέντα ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βιέννης, Ἠπειρ. Ἑστία, τ. ΣΤ' [1957], σ. 216-217). Ἀλλὰ δὲν περιορίστηκε σ' αὐτὴ μόνο τὴν κατάδοση ὁ νεαρὸς Ψαλίδας. Ὑπέβαλε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1793 ὑπόμνημα σὲ λατινικὴ γλώσσα στὸν αὐτοκράτορα Φραγκίσκο ὅπου ἐμφανίζεται ἀδιάλλακτος στυλοβάτης τῆς αὐστριακῆς μοναρχίας, καταδίδοντας τὴ γαλλικὴ δημοκρατικὴ κίνηση τῆς Τεργέστης, συμβουλεύοντας τὸν αὐτοκράτορα γιὰ τὰ ριζικὰ μέτρα ποὺ ἔπρεπε νὰ υἱοθετήσῃ κι' ἀκόμα διατυπώνοντας... ἐπιφυλάξεις γιὰ τὶς ἱκανότητες τῶν Κέρβερων τοῦ καθεστῶτος του! Τὸ ὑπόμνημα ἀρχίζει μὲ λιβανωτὸ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. «Θειοτάτη Μεγαλειότης! Ἡ ἀγάπη μου πρὸς τὴ μοναρχία καὶ τὴ Μεγαλειότητά Σου, ἡ ὁποία μὲ παρακινεῖ ἐνάντια σὲ κείνους ποὺ εἶναι ἐνάντιοι καὶ σὲ Σένα, τὸν χρηστὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων, ποὺ μέρα καὶ νύχτα ἱδρωκοπᾶ γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴν προαγωγὴ τῆς εὐτυχίας τῶν ὑπηκόων του, καὶ ποὺ προσπαθοῦν μὲ τὴν προπαγάνδα τῶν φαντασιοπληξιῶν τους, δηλαδὴ τῶν ὀλέθριων ἰδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος, νὰ κάνουν τοὺς ὑπηκόους σου ἀνυπάκουους καὶ ἑπομένως ἀναρχικοὺς καὶ δυστυχεῖς...». Κι' ἀφοῦ καμαρώνει ποὺ κατέδωσε τὸν Le Roux σπεύδει νὰ ἐνημερώσῃ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ τὰ φοβερὰ καὶ τρομερὰ ποὺ γίνονται στὴν Τεργέστη. Ὅπως πληροφορήθηκε ἀπὸ ἐμπόρους «...ὑπάρχουν ἐκεῖ πολλοὶ Γάλλοι καὶ ὀπαδοί τους, οἱ ὁποῖοι στὰ δημόσια κέντρα ἐπιδοκιμάζουν τὴν ἐλευθερία, τὴν ἰσότητα καὶ τὴ νέα γαλλικὴ νομοθεσία, ποὺ θεωρεῖ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἴσους, ἐνῶ ἀντιθέτως ἀποδοκιμάζουν τὸ καθεστὼς τῆς Μεγαλειότητός Σου... Αὐτὰ λοιπὸν τὰ ὑποκείμενα, ποὺ εἶναι σὰν τὰ ζιζάνια ἀνάμεσα στὸ στάρι καὶ τὸ ἐμποδίζουν νὰ μεγαλώσῃ, ἂν δὲν ξεριζωθοῦν, μποροῦν νὰ διαταράξουν τὴν ἡσυχία τῶν ὑπηκόων τῆς Μεγαλειότητός Σου κάνοντάς τους ἀνυπάκουους· ἐὰν λέγω δὲν ἐκβληθοῦν μὲ ὅλη τὴ δυνατὴ σκληρότητα, μποροῦν νὰ κάνουν τὸ λαὸ ἐπαναστάτη». Ἐκφράζει ὅμως ἀμφιβολίες γιὰ τὴ νομιμοφροσύνη τῆς ἀστυνομίας τοῦ Φραγκίσκου! «Καὶ μολονότι ὑπάρχει ἐδῶ δημόσια ἀστυνομία, ἐν τούτοις τὰ ἔργα της δίδουν λαβὴ νὰ σκεφτῇ κανεὶς μὴ τυχὸν δὲν εἶναι πιστὴ στὸ μονάρχη. Καὶ ποιὸς ξέρει, ἂν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Διευθυντὲς δὲν εἶναι τέτοιοι» (ἔνθ' ἀν., σ. 220-222). Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐνόχλησε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Φραγκίσκου ποὺ σὲ ἀναφορά τους σημειώνουν μὲ δηκτικότητα πὼς «ὁ διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας μὲ τὸν ἐπιτηδευμένο καὶ διόλου μετριόφρονα ζῆλο του κυττάζει νὰ παρουσιάσῃ ἐκδουλεύσεις, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ κάποια εὐεργεσία καὶ προστασία ποὺ ἔχει ἀνάγκη» (ἔνθ' ἀν., σ. 223). Ἀλλὰ καὶ στὴν ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου του «Ἀληθὴς Εὐδαιμονία» στὴν Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας ἔγραφε πρὶν δυὸ χρόνια πὼς ἡ μοναρχία «συνδέει καὶ συνενώνει ὅλους σὲ ἕνα, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ διατηρηθῇ ἡ κοινὴ εὐτυχία». Ἀντίληψη ἀντιπατριωτικὴ γιατὶ θὰ μποροῦσε νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ στοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες — αὐτὸ ἄλλωστε ὑποστήριζαν στὰ κηρύγματά τους οἱ διάφοροι τουρκολάτρες καὶ τὰ κάθε λογῆς ὄργανα τοῦ δοβλετιοῦ.

Ο Ψαλίδας μιλοῦσε μὲ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὴν ποίηση τοῦ 'Αθαν. Χριστόπουλου. 'Απαγγέλλοντας στίχους του ἔλεγε πῶς εἶναι ἀντάξιοι τῶν ἀνακρεόντειων[1].

Γνώρισε καὶ τὸν λόγιο Γεώργιο Σακελλάριο[2], γιατρὸ τοῦ βεζύρη. Ἦταν πενηντάρης καὶ εἶχε σπουδάσει στὴν ἰατρικὴ σχολὴ τῆς Βιέννης ὑπὸ τὸν Frank· Τὸν ἐκτιμοῦσαν πολὺ οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴν προσφορά του στὰ γράμματα, γιὰ τὸ ζῆλο καὶ τὸν πατριωτισμό του. Εἶχε γράψει ἢ μεταφράσει πολλὰ ἔργα[3]. Τὸ 1795 τύπωσε στὴ Βιέννη τὴν «Ἑλληνικὴ 'Αρχαιολογία», καὶ δυὸ χρόνια ἀργότερα τὴ μετάφραση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ 'Ανάχαρση[4]. Στὴ Βιέννη κυκλοφόρησαν δύο ἑλληνικὰ δράματα τοῦ Σακελλάριου μὲ τὸν τίτλο «'Ορφέας καὶ Εὐρυδίκη» καὶ «'Οδυσσέας καὶ Καλυψώ»[5]. Παράλληλα μετέφραζε τὴν «Ἑλληνικὴ Ἱστορία» τοῦ Cousin d'Espreaux. 'Απὸ τοὺς 16 τόμους εἶχε μεταφράσει τοὺς δέκα[6] κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Holland στὰ Γιάννενα.

Ὁ δεύτερος γιατρὸς τοῦ 'Αλῆ ἦταν ὁ Κεφαλονίτης Μεταξᾶς, βαθὺς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας. Εἶχε σπουδάσει στὸ Παρίσι καὶ εἶχε ἐγκατασταθῆ στὰ Γιάννενα δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Holland. Ὁ τρίτος γιατρὸς τοῦ σεραγιοῦ[7] βρισκόταν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὴν Αὐλὴ τοῦ Βελῆ πασᾶ στὴ Λάρισα. Ἡ ἀμοιβὴ τῶν γιατρῶν ἦταν 6.000 πιάστρα τὸ χρόνο (300 στερλίνες). Εἶχαν ὅμως τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμά τους στὴν πόλη μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διπλασιάζουν τὰ εἰσοδήματά τους.

Ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι γιατροὶ στὰ Γιάννενα. Οἱ πιὸ γνωστοὶ ἦταν ὁ Κωλέττης καὶ ὁ Τσαπρασλῆς[8], 'Ηπειρῶτες καὶ οἱ δυό. Ὁ Κωλέττης, γιατρὸς τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ, εἶχε γράψει μιὰ πραγματεία μὲ τίτλο «'Ιδέα γενικὴ περί τινων ἰδιοτήτων τῶν Σωμάτων, καὶ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν ἰδιοτήτων τῆς θερμαντικῆς»[9].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 161-163.

2. 1765-1838.

3. Ἦταν καὶ ποιητής. Τὰ στιχουργικά του ἅπαντα τυπώθηκαν τὸ 1817 μὲ τὸν τίτλο «Ποιήματα».

4. Αὐτὴ τὴ μετάφραση συνέχισε ἀργότερα ὁ Ρήγας.

5. Ἔγραψε καὶ μιὰ πεντάπρακτη τραγωδία (1789), μὲ τὸν τίτλο «Ρωμαῖος καὶ 'Ιουλία».

6. «Γενικὴ καὶ μερικὴ Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Γαλλικῆς» (Histoire générale et particulière de la Grèce). Ἦταν ἡ δεύτερη ἑλληνικὴ ἱστορία ποὺ μεταφραζόταν στὰ ἑλληνικά. Τὸ 1750 εἶχε τυπωθῆ στὴ Βενετία ἡ 17τομη Ἱστορία τοῦ Rollin σὲ μετάφραση 'Αλ. Καγκελλάριου. Γιὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Γ. Σακελλάριου βλ. Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Ι' (1912), σ. 353-354.

7. Ὁ Γιάννης Βηλαρᾶς.

8. Ὁ Τσαπρασλῆς ἔγραψε στὰ Γιάννενα «Γραμματικὴ τῆς Κουτσοβλάχικης γλώσσης», ἀλλὰ τὸ χειρόγραφο χάθηκε (*Κώστα Κρυστάλλη,* Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου, Ἑβδομάς, τ. Η' [1891], φ. 26, σ. 7).

9. Κυκλοφόρησε στὸ Λιβόρνο τὸ 1806.

Εἶχε μεταφράσει τὸν Raselas τοῦ Johnson[1] τὴ Γεωμετρία τοῦ Legendre[2] καὶ τὴν Ἀριθμητικὴ τοῦ Biot[3].

Ὁ Holland διαπίστωσε ὅτι ἡ φήμη τῶν Ἑλλήνων γιατρῶν ὀφειλόταν καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν σπουδάσει σὲ ξένα πανεπιστήμια καὶ ἦταν πολυταξιδεμένοι. Γενικὰ ἦταν ἔξυπνοι, μορφωμένοι καὶ ἀφοσιωμένοι στὸ ἐπάγγελμά τους καὶ δὲν εἶχαν τίποτα νὰ ζηλέψουν ἀπὸ τοὺς νοτιοευρωπαίους συναδέλφους τους. Παρακολουθοῦσαν σχολαστικὰ τὶς προόδους τῆς ἐπιστήμης καὶ ἦταν πολὺ ἐξοικειωμένοι μὲ τὶς θεωρίες τοῦ Brown καὶ τοῦ Darvin.

Μὲ τὴν ἰατρική του ἰδιότητα ὁ Holland παραβρέθηκε σὲ συμβούλια καὶ συνεργάστηκε μὲ Γιαννιῶτες γιατρούς. Πρόσεξε τὴν εὐγένεια καὶ τὴν εὐσυνειδησία τους στὴν ἐξέταση τῶν ἀρρώστων καὶ στὴ μελέτη τῶν συμπτωμάτων. Τὸ σύστημα καὶ ἡ θεωρία τους πάντως ἔκλιναν περισσότερο στὴν ἀγγλικὴ πρακτική[4].

Οἱ τίτλοι ἔπαιζαν σπουδαῖο ρόλο στὶς κοινωνικὲς καὶ ἐπαγγελματικὲς διακρίσεις. Οἱ κάθε λογῆς ἄρχοντες προσαγορεύονταν «εὐγενέστατοι» καὶ «ἐντιμότατοι», οἱ ἔμποροι «τιμιώτατοι», οἱ γιατροὶ «ἐξοχώτατοι», οἱ δισάσκαλοι «σοφολογιώτατοι». Ἀκόμα καὶ οἱ ψαλτάδες εἶχαν τὸν τίτλο τους: «μουσικολογιώτατοι»[5].

Ἡ ἀμφίεση τῶν Ἑλλήνων δὲν πολυξεχώριζε ἀπὸ τὴν τουρκική. Οἱ ἄντρες συνήθιζαν νὰ ξουρίζουν ὁλότελα τὸ μπροστινὸ τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ καὶ φοροῦσαν καλπάκι, ψηλὸ ἄσπρο καπέλλο ἀπὸ φέλπα, χωρὶς γύρο, σκεπασμένο μερικὲς φορὲς μ' ἕνα τετράγωνο μάλλινο ὕφασμα. Ἡ ὑπόλοιπη ἐνδυμασία ἔμοιαζε μὲ τὴν τούρκικη. Ροῦχα κάθε χρωματισμοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πράσινο[6].

---

1. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Samuel Johnson (1709 - 1784) περιγράφει μιὰ φανταστικὴ κοινωνία.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ σπουδαῖο ἔργο «Éléments de Géometrie» τοῦ Γάλλου μαθηματικοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Andrien Marie Legendre (1752-1833).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 164. Ὁ Jean Baptiste Biot (1774 - 1862) ὑπῆρξε μαθηματικός, φυσικὸς καὶ ἀστρονόμος.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 164 - 165. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Adam Neale* γνώρισε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1805 τὸν Ἕλληνα γιατρὸ τοῦ σουλτανικοῦ σεραγιοῦ Πολυχρόνη ἢ Μαχμοὺτ ἐφέντη, 30 χρόνων, καὶ μίλησε μαζί του λατινικά. Εἶχε σπουδάσει στὴ σχολὴ Van Swieten τῆς Βιέννης. Ὁ Πολυχρόνης δὲν μπόρεσε νὰ σώση τὴ βασιλομήτορα ποὺ πέθανε ὕστερα ἀπὸ ξαφνικὴ ἀρρώστια μέσα σὲ 10 μέρες καὶ φοβήθηκε πὼς ὁ σουλτάνος θὰ τοῦ πάρη τὸ κεφάλι. Ἔπεσε λοιπὸν στὰ πόδια του ζητώντας ἔλεος. «Ὁ Σελὶμ ὅμως τὸν ἀνασήκωσε καὶ τὸν διαβεβαίωσε γιὰ τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν εὔνοιά του» (Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey, London 1818, σ. 199 κ. ἑ.).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 165. Βλ. *Κυρ. Σιμόπουλου*, Ἡ γλώσσα καὶ τὸ Εἰκοσιένα, Λογιώτατοι, Φαναριῶτες, κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, ἀξιώματα καὶ προσαγορεύσεις, Ἀθήνα 1971, σ. 82 κ. ἑ.).

6. Ὁ *Ἀθ. Λιδωρίκης*, ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ, γράφει στὰ ἀπομνημονεύματά του γιὰ τὴ γιαννιώτικη φορεσιά: «Πάντες οἱ ἐν Ἰωαννίνοις ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ Ἀλῆ ἐφόρουν

Οἱ Γιαννιώτισσες χτένιζαν τὰ μαλλιά τους σὲ μακριὲς πλεξίδες ἢ τὰ ἔρριχναν πίσω κυματιστὰ καὶ τὰ ἔβαφαν, ἀπὸ νεαρὴ ἀκόμα ἡλικία, μὲ μιὰ φυτικὴ σκόνη ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ καὶ πουλιόταν στὰ μαγαζιά. Τὸ χρῶμα ποὺ ἔδινε ἡ σκόνη ἦταν χρυσαφί. Ἡ κόρη τοῦ σπιτονοικοκύρη τῶν δύο Ἄγγλων περιηγητῶν — μόλις 10 χρόνων — εἶχε μακριὲς βαμμένες πλεξίδες ποὺ ἔπεφταν στοὺς ὤμους καὶ στὴ ράχη της. Ὅταν παντρευτοῦν οἱ Γιαννιώτισσες ἀλλάζουν βαφή. Προτιμοῦν τὸ μαῦρο βαθύ. Στὰ μαλλιὰ πρόσθεταν διάφορα στολίδια: μαργαριτάρια, χρυσοσύρματα, χρυσὰ καὶ ἀσημένια νομίσματα κ. ἄ.

Στοὺς γάμους καὶ στὰ πανηγύρια οἱ Γιαννιώτισσες φκιασιδώνονταν μὲ τόση ὑπερβολὴ ποὺ ἔφταναν στὴν κακογουστιά. Οἱ νυφάδες βάφονταν χωρὶς μέτρο, ἄθλια καὶ ἀκαλαίσθητα καὶ παρουσίαζαν ἕνα θέαμα ποὺ κούραζε τὸ μάτι. Ἀλλὰ ὄχι μόνο οἱ νυφάδες. Καὶ οἱ καλεσμένες συνήθιζαν αὐτὸν τὸν γελοῖο καλλωπισμό. Εἶδε ἕνα κορίτσι ποὺ γύριζε ἀπὸ γάμο μ' ἕνα χρυσὸ φύλλο κάτω ἀπὸ κάθε μάτι. Τὰ μάγουλά του ἦταν πασαλειμμένα κυριολεκτικὰ μὲ φκιασίδια[1].

φουστανέλλας καὶ πιστόλας εἰς τὴν ζώνην, οἱ δὲ κάτοικοι ἀντεριὰ καὶ ἄλλα φορέματα» (ἔνθ' ἀν., σ. 882).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 169-171. Ἡ πολυτέλεια τοῦ βίου εἶχε ἐμπνεύσει τὸ δίστιχο:

Τὰ Γιάννενα χαλάσανε ἀπὸ τὴν περηφάνεια
τὶ ἐβάνανε οἱ Γιαννιώτισσες τὰ λαχουργιὰ φουστάνια.

(*Π. Ἀραβαντινοῦ*, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Β', σ. 254 σημ. 1). «Μιὰ εἰκόνα τοῦ πλούτου τῶν γιαννιώτικων ἀμφιέσεων, γυναικείων καὶ ἀνδρικῶν, καὶ κυρίως τῶν βαρύτιμων στολιδιῶν, δίνει τὸ στιχούργημα τοῦ Κων. Διαμάντου Τζουκαλᾶ, «Ἱστορία τοῦ βεζὺρ Ἀλῆ πασιᾶ Τεπελενλῆ» (*Φιλ. Σεγκούνη*, Ἠπ. Χρονικὰ 1934, σ. 52-53), ὅπου ἱστορεῖται ἡ ἀκμὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ σατράπη τῆς Ἠπείρου καὶ ἡ ἄγρια λεηλασία τῶν σεραγιῶν τὸ 1822. Ἡ ἔμμετρη αὐτὴ ἀφήγηση (2.320 στίχοι) πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν ἐφ. Ἤπειρος (14 Μαΐου 1931).

Ἐλᾶτε γιαννιῶται κι' ἀρχοντοπούλαις
δέτε πουκάμισα μὲ ταὶς πούλιαις
δέτε τζουμπέδες χρυσὰ φουστάνια
χρυσοὺς τζεβρέδες ἄσπρα τουμάνια
δέτε φουστάνια σεληmιέδες
καὶ ντὸρζ παρμάκια χρυσοὺς τζουμπέδες
ἰδέτε ὅλαις καὶ τοὺς τζεβρέδες
ποὺ 'χεταν πούλιες καὶ ρουμπιέδες
ἰδέτε κάτζαμπασια καὶ τζιμπέρια
καὶ μπελετζίκια διὰ τὰ χέρια
δέτε γκαζιόκαις κι' ἀλημπαντζέδες
χρυσὰ γελέκια σαλιοὺς τζουμπέδες
ἐλᾶτε ὅλα νὰ τὰ ἰδῆτε
πῶς τὰ πουλοῦσαν οἱ ἀλβανῖται
(στ. 1636-1649)
....
Ποῦ Γιαννιῶται τὰ χρυσά σας

Ὁ Ἀλῆς ζήτησε ἀπὸ τὸν Holland νὰ τὸν ἐξετάση. Ὁ γιατρὸς θὰ ἐπισκεφθῆ ἀρκετὲς φορὲς τὸν βεζύρη καὶ θὰ συντάξη τελικὰ τὸ ραπόρτο του σὲ συνεργασία μὲ τὸν Μεταξᾶ. Θὰ ἀποφύγη ὅμως νὰ καταγράψη τὴ διάγνωσή του. «Γιὰ πολλοὺς λόγους δὲν αἰσθάνομαι ἐλεύθερος νὰ δώσω λεπτομέρειες»[1]. Ἐπαγγελμα-

---

καὶ λαμπρὰ φορέματά σας,
τὰ τζιαχτζίρια τὰ παλιά;
Ποῦ τραγούδια καὶ μπουζούκια
'πυαμέδες καὶ τζιμπούκια
στὰ σοκάκια τὰ βιολιά;
Ποῦ γυναῖκες τὰ τουμάνια
καὶ τὰ φράγκικα φουστάνια
οἱ γκαζιόκαις οἱ χρυσαίς;
Πούναι οἱ σελημιέδες
καὶ ὁλόχρυσοι τζιουμπέδες
καὶ λοιπαὶς οἱ φορεσιαίς;
Ποῦ καὶ μπέντια, σκουλαρίκια
δαχτυλίδια, τζιουλουφρίκια,
κι' ἄλλα τζουβαϊρικά;
Ποῦ οἱ πόχαις μπελετζίκια
διαμαντένια σκουλαρίκια
καὶ τὰ μαργαρταρικά;
Ποῦ οἱ κατοικιά σας γέροι
ποῦ τὰ ράσα καλογέροι,
ποῦ δουλεύτραις οἱ τζιελβέδες
οἱ πλατοί σας οἱ τζιουμπέδες
πού 'χεταν παντοτεινά;
Καὶ τὸ νάζι στὸ σοκάκι
ποὺ ἐσιώσθαν κομματάκι
πάντοτες ἀληθινά;
Ποῦ μπαντίδοι τὰ ζωτάρια
τὰ χρυσὰ τὰ πανωτάρια
καὶ πουκάμισα ψηλά;
Ποῦ τοκάδες ἀσημένιαις
καὶ πολλάκις καπνισμέναις
καὶ τζαρούχια τὰ καλά,
ποῦ χοροὶ καὶ πανηγύρια
ποῦ παιγνίδια στὰ τζαντήρια
κι' ὅλα τὰ κρασοπουλιά;
Πῆγαν φίλοι γιὰ τὴν ὥρα
ὅσα εἴχαμεν ὡς τώρα
καὶ μαντήλια γεμενιά
καὶ ζωτάρια καὶ τουμάνια
καὶ τζαχτζίρια καὶ φουστάνια
ὅλα χάθηκαν μὲ μιά
(στ. 1666-1719)

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 176.

τική ἐχεμύθεια, ἀξίωση τοῦ 'Αλῆ νὰ κρατηθῆ μυστικὴ ἡ ἐξέταση, φόβος δυσαρεσκειῶν, ἀγγλικὴ διπλωματικὴ ἀγωγὴ ἢ σεμνοτυφία; Ἴσως ὅλα μαζί. Ἱκανοποιημένος ὁ 'Αλῆς ἀπὸ τὴ θεραπεία πρότεινε στὸν Holland νὰ ἐγκατασταθῆ στὰ Γιάννενα καὶ νὰ γίνη προσωπικὸς γιατρός του. Ὁ Ἄγγλος ἀρνήθηκε. Νέα πρόταση: νὰ γίνη συμφωνία γιὰ ἕνα χρόνο καὶ μὲ ὁποιουσδήποτε οἰκονομικοὺς ὅρους. Ὁ Holland πρόβαλε οἰκογενειακοὺς λόγους, ὑποσχέθηκε ὅμως ὅτι ἀφοῦ ὁλοκληρώσει τὴν περιοδεία του στὴν Ἑλλάδα θὰ ξαναγυρίση στὰ Γιάννενα γιὰ νέα ἐξέταση. Καί, πραγματικά, κράτησε τὸ λόγο του.

Ὁ 'Αλῆς ἄλλαζε κάθε μέρα διαμέρισμα καὶ κάθε τόσο σεράϊ, προφανῶς γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζη τὸ ἐνδεχόμενο συνωμοσίας καὶ δολοφονίας του. Ὁ Holland τὸν συνάντησε σὲ ὀχτὼ διαφορετικὲς κάμαρες[1].

Δύο ἦταν οἱ κυριαρχικὲς ἐπιθυμίες του: ἡ ἀνακάλυψη μεθόδου παρασκευῆς χρυσοῦ καὶ ἡ παράταση τῆς ζωῆς[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 179.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 181. Κάποιος Στέργιος ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ἢ Σέργιος (Ρῶσος ποὺ ἔμαθε τοὺς δύο καημοὺς τοῦ 'Αλῆ) ἦρθε τὸ 1816 στὰ Γιάννενα καὶ τὸν βεβαίωσε πὼς κατέχει τὸ μυστικὸ νὰ μετατρέψη τὸ χάλκωμα σὲ χρυσάφι καὶ νὰ παρασκευάση τὸ νερὸ τῆς ἀθανασίας. Κατενθουσιασμένος ὁ βεζύρης ἔκλεισε συμφωνία μὲ τὸν τυχοδιώκτη κι' ἄρχισαν ἀμέσως οἱ ἀλχημεῖες. Γράφει ὁ *'Αθ. Λιδωρίκης*, ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ 'Αλῆ, στὰ ἀπομνημονεύματά του: «Ὁ Σέργιος προέτεινεν ὅτι ἀπητεῖτο ἀνθρώπινος κόπρος, καὶ διετάχθησαν τὰ παιδιὰ τοῦ σεραγιοῦ νὰ κοπρίζωνται εἰς τὸν ἀπάνω μπακσέ, ὅθεν ὁ Σέργιος ἐλάμβανε τὴν κόπρον· τῷ ἐδόθησαν καί τινες ἀλλαμπῖκοι (ἄμβυκες) τῶν στεμφύλων, εἰργάσθη ἀλλ' ὅμως ἀπέτυχε ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι δὲν εἶχε τὰ ἀπαιτούμενα ἐργαλεῖα». Ἔστειλαν στὴ Βενετία ἕνα διάκο, ἀνηψιὸ τοῦ Σέργιου, νὰ τ' ἀγοράση. «Μετ' ὀλίγον ἔφθασαν τὰ ἐργαλεῖα, 40 φορτώματα. Ὁ Σέργιος, «συνεργὸν ἔχων καί τινα παπα-Παῦλον, μουσικὸν ἐν τῇ μητροπόλει τῶν 'Ιωαννίνων, ἐκλείσθη εἰς τὸ μικρὸν σεράγιον τῆς Λιθαρίτσας καὶ ἐκεῖ μετὰ τυφλοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ μεγάλης πεποιθήσεως εἰργάζετο κατασκευάζων διάφορα ἀλχημικὰ ἔργα» ('Απομνημονεύματα, 'Ηπ. 'Εστία, τ. Δ' [1935], σ. 981-982). Ὁ *'Αραβαντινὸς* γράφει ὅτι «ἐνεκλείσθη ἐν ἰδιαιτέροις δωματίοις ἱκανὸς ἀριθμὸς παίδων καὶ κορασίων, τρεφομένων, κατὰ παραγγελίαν τοῦ ἀλχημιστοῦ, δι' ἰδιαιτέρας τροφῆς καὶ ἐξαναγκαζομένων νὰ λαμβάνωσι ταύτην ἐν ὡρισμέναις ὥραις καὶ δόσεσιν, οὕτως ὥστε πολλὰ τούτων ἀπέθανον ἢ ἠσθένησαν βαρέως, ἔναντι τοῦ εἴδους τῆς διαίτης. 'Αλλὰ πλὴν τούτου καὶ αἷμα ἀνθρώπινον ἀρρένων ἐζήτησε ὁ Σέργιος καὶ τρίχας τῆς κεφαλῆς. Καὶ διὰ μὲν τὸ πρῶτον ἐφλεβοτομοῦντο νεανίαι ἐκ τῶν γανυμηδῶν τοῦ χαρεμίου τοῦ 'Αλῆ, διὰ δὲ τὸ δεύτερον, ὑπαρχούσης τῆς συνηθείας νὰ κείρωσι τὰς κεφαλὰς οἱ ἄνδρες ἀφήνοντες ἐπὶ τῆς κορυφῆς μικρὰν πλεξίδα, ἐδέησε νὰ διατάξῃ ὁ 'Αλῆς τοὺς στρατιώτας αὐτοῦ νὰ διατηρῶσι τὴν κόμην ὁλόκληρον, τοῦθ' ὅπερ μικροῦ δεῖν προὐκάλεσε στάσιν παρ' αὐτοῖς...» ('Ιστορία 'Αλῆ πασᾶ, σ. 434-435). Εἶχε ὁρισθῆ προθεσμία ἐννέα μηνῶν γιὰ τὴν παράδοση τῆς πρώτης δόσης τοῦ χρυσαφιοῦ καὶ τοῦ ἀθάνατου νεροῦ. Πέρασαν οἱ μῆνες τίποτα. Θύμωσε ὁ 'Αλῆς καὶ κρέμασε τὸν ἀλχημιστή. Στὸ πτῶμα τοῦ Σέργιου κάρφωσε τὴν ἐπιγραφὴ «Ὁ ἀπατῶν τὸν ἀφέντη του αὐτὸ τοῦ πρέπει» (ἔνθ' ἀν., σ. 982). Ὁ *Pouqueville* γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ἀπὸ τὸ 1812 συνεργεῖο ἀλχημιστῶν δούλευε μυστικὰ γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ ἐλιξήριου τῆς νεότητας ποὺ τόσο λαχταροῦσε ὁ 'Αλῆς καὶ γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν μετάλλων σὲ χρυσάφι. Οἱ ἀγύρτες τοῦ συνεργείου μετέφεραν ὁλόκληρο ἐργαστήριο ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ τὸ ἐγκατέστησαν στὰ Γιάννενα. Δούλεψαν πέντε χρόνια καὶ τὸ 1817 κρεμά-

Εἶχε καὶ μιὰ συλλογὴ μηχανημάτων καὶ ἐργαλείων στὸ σεράϊ: τηλεσκόπια καὶ μικροσκόπια. Ἀλλὰ ἡ μεγάλη ἀδυναμία του ἦταν τὰ ὅπλα. Ὁ Holland γράφει ὅτι κατὰ τὶς συναντήσεις του ἔμπαιναν στὴν αἴθουσα οἱ ἄνθρωποί του μὲ διάφορα ὅπλα γιὰ ἐπιθεώρηση. Τοῦ διηγήθηκαν μάλιστα ὅτι μερικὲς φορὲς ὁ ἴδιος ὁ Ἀλῆς δοκίμαζε τὴν κόψη ἑνὸς σπαθιοῦ ἀποκεφαλίζοντας μὲ τὰ χέρια του κάποιον κατάδικο.

Εἶχε καὶ μερικὲς γνώσεις ἠλεκτρισμοῦ ἀπὸ τὸν Ψαλίδα ποὺ πειραματιζόταν στὸ σχολεῖο του μὲ μιὰ ἠλεκτρικὴ μηχανή[1].

Ἀντίθετα μὲ τοὺς ὑπεροπτικοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους, ποὺ σπάνια ἀναγνώριζαν τὴν ὑπεροχὴ τῶν Εὐρωπαίων, ὁ Ἀλῆς ἦταν προσγειωμένος. Ζητοῦσε πάντοτε πληροφορίες, προσπαθοῦσε νὰ ἐνημερωθῇ καὶ γιὰ νὰ καλύψῃ τὶς ἀδυναμίες του, δεχόταν συμβουλές[2].

Ὁ Holland εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσῃ στὸ σεράϊ τὶς ἀκροάσεις τῶν ὑπηκόων καὶ τὶς λύσεις ποὺ ἔδινε ὁ βεζύρης στὰ αἰτήματά τους. Προσπαθοῦσε νὰ ἀνακαλύψῃ τὴν ἀλήθεια ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ προσφυγὲς ἦταν πολλὲς ἔδινε ταχύτατα λύσεις. Φυσικὰ γίνονταν καθυστερήσεις καὶ περιπλοκὲς γιατὶ ἦταν ἀδύνατο νὰ λυθοῦν τόσα προβλήματα ἀπὸ ἕνα μοναδικὸ κριτή. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἀναγκάζονταν νὰ περιμένουν βδομάδες ὁλόκληρες στὰ Γιάννενα καὶ νὰ συνωστίζωνται μάταια ἔξω ἀπὸ τὸ σεράϊ.

Αὐτὸς ὁ συγκεντρωτισμός, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀλῆ καὶ ἐπηρέαζε βαθιὰ ὅλη τὴ διοίκηση. «Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἑνότητα τοῦ συστήματος σ' ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια, ὁ μυστηριακὸς τρόμος ποὺ ἐμπνέει στοὺς ὑπηκόους του ἀλλὰ καὶ στοὺς γείτονές του. Οἱ ὑπουργοί του δὲν ἀσκοῦν καμμιὰ ἀπολύτως ἐξουσία. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ δὲν καθορίζεται ἀπὸ εἰδικὸ συμβούλιο ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο. Καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν προσωπική του θέληση».

Ὁ γιατρὸς Μεταξᾶς τοῦ ἔλεγε πὼς ὅλοι οἱ ὑπήκοοι εἶναι δεμένοι μ' ἕνα σκοινί, ἄλλος μακρύ, ἄλλος κοντό, ἄλλος σφιχτὰ ἄλλος χαλαρά. Ἀλλὰ ὅλες τὶς ἄκρες τὶς κρατοῦσε ὁ βεζύρης. Ἔλεγε ἐπίσης ὅτι καὶ ὁ τελευταῖος χωριάτης θὰ μποροῦσε νὰ βρῇ δικαιοσύνη ἢ νὰ ἐξασφαλίσῃ εὔνοιες καταφεύγοντας στὸν ἴδιο τὸν Ἀλῆ παρὰ στοὺς ὑπουργοὺς καὶ τοὺς ἀξιωματούχους του[3].

Ὁ Holland δὲν μπόρεσε νὰ περάσῃ τὶς πύλες τοῦ χαρεμιοῦ μ' ὅλο ποὺ ἦταν

στηκαν (Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Β', σ. 429 σημ. 1). Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀπατεῶνες, ὁ Ἰταλός, ἄλλοτε ἱερέας Vicenzo Miccarelli, ποὺ ἐπαγγελλόταν τὸν χημικὸ καὶ μεταλλειολόγο, μόλις πληροφορήθηκε τὸν ἀπαγχονισμὸ τοῦ Σέργιου ἔσπευσε νὰ ἐξαφανιστῇ κι' ἔτσι γλύτωσε τὸ κεφάλι του (*Αραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 388 καὶ σημ. 1).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 182-183.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 183-184.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 186-188.

γιατρὸς καὶ ἀσχολήθηκε μὲ δύο ἄρρωστες καὶ μ' ὅλο ποὺ ἔδωσε συμβουλὲς σὲ περισσότερες. Ὁ μόνος γιατρὸς ποὺ ἔμπαινε στὸ χαρέμι ἦταν ὁ Λουκᾶς Βάγιας[1]. Τὸ προνόμιο αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μάνα τοῦ γιατροῦ εἶχε θηλάσει ἕναν ἀπὸ τοὺς γιοὺς τοῦ 'Αλῆ καὶ σύμφωνα μὲ τὰ τοπικὰ ἔθιμα ἀποτελοῦσε μέλος τῆς οἰκογένειας[2].

'Απὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ βεζύρη ἐκεῖνος ποὺ ἀσκοῦσε πάνω του τὴ μεγαλύτερη ἐπιρροὴ ἦταν ὁ Θανάσης Βάγιας, ἀδερφὸς τοῦ γιατροῦ. 'Αδίσταχτος καὶ ἄφοβος, γράφει ὁ Holland, ἐκτελοῦσε τυφλὰ ὅλες τὶς ἐντολὲς τοῦ βεζύρη καὶ εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη του. Ὁ περιηγητὴς διαπίστωσε πὼς ὁ Βάγιας ἦταν ὁ μοναδικὸς ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ σεραγιοῦ ποὺ ἔδειχνε τολμηρὴ οἰκειότητα στὸ βεζύρη.

«Μιὰ μέρα ποὺ ὁ 'Αλῆς μοῦ μιλοῦσε γιὰ ἕνα εἰδικὸ θέμα ἔδιωξε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους του ἀπὸ τὴν αἴθουσα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θανάση Βάγια. Μοῦ εἶπε πὼς μπορεῖ νὰ τὸν ἐμπιστευτῆ γιὰ τὶς πιὸ σοβαρὲς ἀποστολές. Τὸ πῶς ἀπόχτησε αὐτὴ τὴν ἐπιρροὴ μόνο μιὰ ἀπόκρυφη ἱστορία θὰ μποροῦσε νὰ ἀνακαλύψη». Ἦταν 40 περίπου χρόνων καὶ εἶχε συγκεντρώσει μεγάλα πλούτη[3].

Στὶς 5 Νοεμβρίου οἱ δύο Ἄγγλοι περιηγητές, ἐφοδιασμένοι μὲ μπουγιουρδὶ[4] τοῦ 'Αλῆ, ξεκίνησαν γιὰ τὴ Θεσσαλία. Βγαίνοντας ἀπὸ τὸ σεράϊ εἶδαν ἕνα κεφάλι κρεμασμένο ἀπὸ ἕνα παλούκι. Ἔτρεχαν ἀκόμα τὰ αἵματα γιατὶ ἡ ἐκτέλεση εἶχε γίνει πρὶν λίγα λεπτά.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή τους ὁ 'Αλῆς ἔστειλε στὸν Holland δῶρο ἕνα δαμασκηνὸ σπαθί.

Τὴν ἄλλη μέρα ἔφτασαν στὸ Μέτσοβο, βλαχοκατοικημένη, κυρίως, πόλη μὲ 1.500 σπίτια καὶ 7 - 8.000 κατοίκους. Ὁ τάταρης ἔμπαινε καὶ ἔβγαινε στὰ σπίτια, ἄνοιγε πόρτες μὲ τὸ καλὸ ἢ μὲ τὴ βία διαλέγοντας τὸ καλύτερο κατάλυμα γιὰ τοὺς «μυλόρδους»[5].

Κατεβαίνοντας τὴν Πίνδο πρὸς τὴ Θεσσαλία διασταυρώνονταν συνεχῶς μὲ φάλαγγες ἀπὸ ἀλογομούλαρα φορτωμένα στάρια, μπαμπάκια καὶ μάλλινα χοντρόσκουτα θεσσαλικῆς παραγωγῆς[6]. Μέτρησε 400 ἐκείνη τὴν ἡμέρα.

---

1. Βάϊας γράφει ὁ Holland

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 189-190. Ἦταν δηλαδὴ ὁμογάλακτος τοῦ γιοῦ τοῦ 'Αλῆ, σούτ καρντάς, ὅπως ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 196-197.

4. Ἦταν γραμμένο ἑλληνικὰ καὶ ἀπευθυνόταν στοὺς βοϊβοδάδες, ἀγάδες, μπουλουκμπασῆδες, δερβεντζῆδες, προεστούς. Ὁ 'Αλῆς πρόσταζε νὰ διευκολύνουν, νὰ περιποιηθοῦν, νὰ προσφέρουν ἔνοπλη συνοδεία καὶ νὰ ἱκανοποιήσουν ὅλες τὶς ἐπιθυμίες τῶν δύο «μυλόρδων». 'Αλλιῶς, «ἂν παραπονεθοῦν... νὰ ξέρετε πὼς καμμιὰ δικαιολογία δὲν θ' ἀκούσω» (ἔνθ' ἀν., σ. 201 σημ.).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 214.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 227.

Στὰ Μετέωρα θὰ ἀνέβουν μὲ τὸ παλάγκο στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. «Ἕνα μικρὸ ξύλινο χαγιάτι διακρινόταν στὴν κορφὴ τοῦ βράχου, τὸ παλάγκο κι' ἕνα σκοινί. Κατέβηκε τὸ χοντρόσκοινο μ' ἕνα δίχτυ στὴν ἄκρη. Ὁ τάταρης ἔστρωσε στὸ δίχτυ μιὰ κάπα, μπήκαμε μὲ τὸ φίλο μου καὶ καθίσαμε καταγῆς. Μόλις τραβήχτηκε τὸ δίχτυ γινήκαμε ἕνα κουβάρι καὶ σφιχτήκαμε ὁ ἕνας πάνω στὸν ἄλλο ἔτσι ποὺ δὲν μπορούσαμε νὰ κουνήσουμε οὔτε πόδια οὔτε χέρια».

Ἀνέβηκαν τὰ 156 πόδια τοῦ βράχου μὲ ἐξαιρετικὴ ταχύτητα, μέσα σὲ τρία λεπτά.

Ὁ ὑπηρέτης τους ἀνέβηκε ἀπὸ σκάλες στερεωμένες στὶς προεξοχὲς τοῦ βράχου καὶ μιὰ ἀπὸ σήραγγα ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ κέντρο τοῦ μοναστηριοῦ[1].

Βρῆκαν πέντε μοναχοὺς καὶ μερικοὺς βοηθούς. Ἦταν ὅλοι ἀξιοθρήνητοι στὴν ἐμφάνιση καὶ ἀμαθέστατοι. Τοὺς ρώτησε ὁ Holland πότε χτίστηκαν τὰ μοναστήρια. «Εἶναι πολὺ παλιά»[2], ἀπάντησαν.

Οἱ καλόγεροι ὁδήγησαν τοὺς ξένους στὸ ἀρχονταρίκι γιὰ τὸ γεῦμα: ρύζι βραστὸ μὲ λάδι κι' ἕνα τούρκικο φαγητὸ ἀπὸ ἀλεύρι, αὐγὰ καὶ λάδι[3].

Ὁ κάμπος τῶν Τρικάλων ἦταν γεμάτος ἀπὸ μουριές, φυτεμένες σὲ κανονικὲς σειρές, σημάδι ἀκμῆς τῆς μεταξοβιομηχανίας. Τὸ θεσσαλικὸ μετάξι, ποὺ φημιζόταν γιὰ τὴν ποιότητά του, ἐξασφάλιζε ὑψηλὲς τιμές: 30 - 40 πιάστρα τὴν ὀκά. Οἱ μουριὲς ποτίζονταν γιὰ νὰ φουντώνη τὸ φύλλωμά τους[4]. Οἱ χωριάτες ὄργωναν τὰ χωράφια μὲ βόδια καὶ βουβάλια[5]. Τὰ Τρίκαλα φαίνονταν ἀπὸ μακριὰ σὰν πολιτεία χτισμένη μέσα σὲ δάσος, ἔτσι καθὼς ὑψώνονταν οἱ μιναρέδες τῶν ἑφτὰ τζαμιῶν.

Ὑπῆρχαν ἀκόμα δέκα ἐκκλησίες, δύο συναγωγὲς καὶ δύο σεράγια (τοῦ Μουχτὰρ καὶ τοῦ Βελῆ). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν Τοῦρκοι (οἱ ἑλληνικὲς οἰκογένειες δὲν ξεπερνοῦσαν τὶς 700).

Οἱ περιηγητὲς θὰ καταλύσουν στὸ σπίτι τοῦ Ἕλληνα προεστοῦ Γιάννη Erostonopoli (;). Σὲ λίγο ἔφτασε γιὰ ἐθιμοτυπικὴ ἐπίσκεψη ὁ ἰταλοσπουδασμένος γιατρὸς τῶν Τρικάλων Κωνσταντῖνος Παχώμιος[6]. Μικρόσωμος, 50 - 60 χρόνων, μὲ εὐγενικοὺς τρόπους, μεγάλη εὐγλωττία καὶ ἀπέραντες γνώσεις. Ἐπὶ μιὰ ὥρα βομβάρδιζε τὸν Ἄγγλο συνάδελφό του μὲ ἐπιστημονικὲς ἐρωτήσεις

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 236-237.
2. Ἔνθ' ἀν., ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 239.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 245.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 246.
6. Ἀνακριβῶς, λοιπόν, γράφει ὁ *Κουτσαλέξης* ὅτι ὁ Παχώμιος ἦταν ἐμπειρικὸς γιατρὸς (Διαφέροντα καὶ περίεργά τινα ἱστορήματα, Ἀθήνησιν 1882, σ. 58). Παραδέχεται, ὡστόσο, πὼς ἦταν σπουδαῖος θεραπευτής.

πάνω σὲ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ θέματα καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἰατρικῆς στὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

Στὸ σπίτι τοῦ προεστοῦ ὑπῆρχε καὶ βιβλιοθήκη μὲ ἀρχαίους καὶ σύγχρονους συγγραφεῖς[1].

Ὁ Holland πληροφορήθηκε ὅτι ἡ παραγωγὴ μπαμπακιοῦ στὸν τρικαλινὸ κάμπο ὑπολογιζόταν σὲ 600.000 λίτρες. Ἀλλὰ ἡ μπαμπακοκαλλιέργεια γινόταν μονάχα κάθε τέσσερα χρόνια. Μ' ὅλο ποὺ ἡ παραγωγὴ τοῦ 1812 ἦταν κακή, ἡ τιμὴ δὲν ξεπερνοῦσε τοὺς 30 παράδες τὴν ὀκά.

Τὸ πιὸ γραφικὸ τμῆμα τῆς πολιτείας ἦταν τὸ παζάρι. Οἱ δρόμοι σκεπάζονταν (σὲ ὕψος 10 - 12 πόδια) μὲ ξύλινες κρεβατίνες ὅπου ἁπλώνονταν κληματαριές. Ἔτσι κάθε καλοκαίρι ὁλόκληρος ὁ παζαρότοπος βρισκόταν κάτω ἀπὸ πυκνὴ σκιά. Τὰ μαγαζιὰ ἦταν πεντακάθαρα καὶ κατάμεστα, καὶ οἱ ἔμποροι, κυρίως Ἕλληνες καὶ Ἑβραῖοι, ἀξιοσέβαστοι ἄνθρωποι»[2].

Ὁ προεστὸς παρακάλεσε τὸν Ἄγγλο γιατρὸ νὰ ἐξετάση τὴ γυναίκα του. Κάτω ἀπὸ τὴ γούνα φοροῦσε κοντογούνι μὲ πυκνὲς χρυσὲς δαντέλλες καὶ ζώνη ποὺ ἔσφιγγε μὲ δυὸ συμπαγεῖς ἀσημένιους τοκάδες. Ἀπὸ τὸ λαιμό της κρέμονταν περιδέραια ἀπὸ χρυσὰ νομίσματα. Στὸ κεφάλι φοροῦσε μιὰ σκούφια σκεπασμένη μὲ χρυσὰ νομίσματα καὶ μαργαριτάρια. «Μόλις μπῆκε στὴν κάμαρα φίλησε τὸ χέρι μου καὶ ὕστερα τὸ ἀκούμπησε στὸ μέτωπό της. Τὸ ἴδιο ἔκανε κι' ὅταν ἔφυγα»[3].

Στὸ μεταξὺ ὁ τάταρης συμπεριφερόταν σὰν ἀφεντικό. Διάλεξε τὴν κάμαρα ποὺ τοῦ ἄρεσε, ξάπλωσε στὰ μαξιλάρια τοῦ σοφᾶ, ἤπιε καφέ, κάπνισε τὸ τσιμπούκι του καὶ κυττοῦσε τοὺς Ἕλληνες μὲ περιφρονητικὴ ἀδιαφορία[4].

Στὸ Ζάρκο, χωριὸ μὲ 500 ψυχές, θὰ διανυκτερεύσουν στὸ σπίτι τοῦ προεστοῦ, ἑνὸς ἀξιοσέβαστου μακρυγένη γέροντα ποὺ τοὺς ὑποδέχτηκε μὲ μεγάλη ἐγκαρδιότητα. Ὁ Holland διαπίστωσε πὼς στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Πίνδου οἱ χωριάτες ἦταν πιὸ εἰρηνικοί, πιὸ πολιτισμένοι. Ὅλοι χαιρετοῦσαν στὸ δρόμο

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 246-247.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 248.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 249.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 250. Ὁ τάταρης, μὲ τὴν ἰδιότητα καὶ τοῦ ταχυδρόμου καὶ τοῦ ὁδηγοῦ, ἦταν ἕνας μικρὸς δυνάστης. Ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ πασᾶ εἶχε εἰδικὲς ἐξουσίες. Σὲ ὁποιαδήποτε ἀνυπακοή, γράφει ὁ Δανὸς περιηγητὴς *Bramsem*, χρησιμοποιοῦσε τὸ κουρμπάτσι. Χτυποῦσε ἀλύπητα τοὺς παρακατιανούς, τοὺς ἀγωγιάτες καὶ φυσικὰ τοὺς ραγιάδες. Δὲν δίσταζε νὰ τραβήξη καὶ σπαθί. Φοροῦσε μεγάλο κόκκινο ταταρικο σκοῦφο, φαρδειὲς κοζάκικες κόκκινες βράκες, μποτίνια κίτρινα, κόκκινο μπινίσι μὲ μεγάλα μανίκια καὶ ντουλαμὰ κρεμασμένο στὸν ἕναν ὦμο. Στὸ ζουνάρι χαντζάρι καὶ δύο γεμάτες πιστόλες καὶ στὸ χέρι βούρδουλα. Στὰ χάνια ζητοῦσε ὅ,τι ἤθελαν οἱ ξένοι. Ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιηθοῦν ὅλες οἱ ἐπιθυμίες του. Ἀκόμα καὶ οἱ γυναῖκες κινδύνευαν (Travels in Egypt, Syria, Cyprus, the Morea, Greece, Italy etc..., London 1820, τ. Β', σ. 51-52).

τοὺς ξένους εὐγενικὰ καὶ αὐθόρμητα. «Καλῶς ὁρίζετε», ἔλεγαν καὶ ἀκουμποῦσαν τὸ χέρι στὴν καρδιά. Ἀλλὰ καὶ ἡ φορεσιὰ ἦταν ἀλλιώτικη. Σπάνια ἔβλεπες κόκκινο φέσι. Φοροῦσαν μαντήλια ἄσπρα ἢ χρωματιστὰ τυλιγμένα δυό, τρεῖς φορὲς γύρω στὸ κεφάλι τους. Τὰ παιδιὰ φοροῦσαν μπαμπακερὴ ραβδωτὴ σκούφια.

Οἱ κάτοικοι τοῦ Ζάρκου, ὅπως καὶ τῶν γειτονικῶν χωριῶν, καλλιεργοῦσαν μπαμπάκια[1].

Πέρασαν τὸν Σαλαμπριὰ (τὸν Πηνειὸ) στὸ Κουτσοχώρι μὲ μιὰ ἀλογοπεραταριὰ κι' ἔστειλαν τὸν τάταρη στὴ Λάρισα νὰ φροντίσῃ γιὰ κατάλυμα. Λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη ὁ τάταρης γύρισε μαζὶ μὲ τὸ γιατρὸ Θερειανό, δυὸ Ζακυνθινοὺς καὶ τέσσερες στρατιῶτες. Ὁ γιατρός, μὲ εὐγενικὴ μεγαλοστομία καὶ ἕνα σωρὸ ὑπερθετικά, καλωσόρισε ἐκ μέρους τοῦ Βελῆ πασᾶ τοὺς ξένους καὶ τοὺς πληροφόρησε ὅτι θὰ καταλύσουν στὴν κατοικία τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἦταν ἕνα παλιὸ σπίτι σ' ἕνα ὕψωμα πάνω στὸν Πηνειὸ ἀλλὰ μὲ πολλὲς ἀνέσεις στὸ ἐσωτερικό[2].

Δὲν πρόλαβαν νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ κατέφθασαν στὴν ἀρχιεπισκοπὴ δύο ἀκόμα Ἕλληνες γιατροί. Ὁ ἕνας ἦταν Γιαννιώτης, ὁ Γιάννης Βηλαρᾶς. Στὸν Holland προκάλεσε ἐντύπωση ἡ ἐμφάνισή του, ἡ ἀξιοπρέπειά του καὶ ἡ φυσιογνωμία του. Σὲ λίγο πληροφορήθηκε πὼς ἦταν καὶ φημισμένος λόγιος[3]. Ὁ ἄλλος ἐπισκέπτης ἦταν ὁ Λουκᾶς Βάγιας, γιατρὸς τοῦ Ἀλῆ, ἀδερφὸς τοῦ Θανάση Βάγια, σπουδασμένος στὴν Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία (δώδεκα χρόνια στὴν Πάδοβα, Βιέννη, Λειψία), περισσότερο Εὐρωπαῖος παρὰ Ἕλληνας[4]. Εἶχε ἀρραβωνιαστῆ τὴν κόρη τοῦ Ψαλίδα στὰ Γιάννενα.

Ὁ Holland θαύμασε τὴ «ρωμαλέα σκέψη» τοῦ Βηλαρᾶ, «τὶς ἀπέραντες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 252.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 253-255.
3. Ὁ Γιάννης Βηλαρᾶς (1771-1823), ἀπὸ τὶς μεγάλες μορφὲς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ὁ συγγραφέας τῆς μνημειακῆς «Ρωμέϊκης γλώσσας» (1814) γεννήθηκε στὰ Κύθηρα ἀλλὰ μεγάλωσε στὰ Γιάννενα. Σπούδασε στὴν Πάδοβα καὶ στὴ Μπολώνια (γιατρὸς καὶ ὁ πατέρας του). Γνώριζε τὴ γαλλική, ἰταλικὴ καὶ λατινικὴ πρὶν ἀκόμα ταξιδέψῃ στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ σπουδές. Τὸ 1797 κινδύνεψε στὴ Βενετία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς Μάντοβας ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Ναπολέοντα. Τὸν ἀνέκριναν οἱ βενετικὲς Ἀρχὲς ἀλλὰ ὁ Βηλαρᾶς κατόρθωσε νὰ ξεφύγῃ παριστάνοντας τὸν ἠλίθιο (*Βηλαρᾶ*, Ἅπαντα, ἐπιμ. Βαβαρέτου, σ. δ'), Γιατρὸς τοῦ Βελῆ ὁ Βηλαρᾶς τὸν ἀκολούθησε τὸ 1807 στὴν Τριπολιτσὰ καὶ τὸ 1812 στὴ Λάρισα ὕστερα ἀπὸ μετάθεσή του στὸ νέο πασαλίκι. Στὴ Λάρισα θὰ παραμείνῃ ὡς τὸ 1816. Ὕστερα θὰ ἐγκατασταθῆ στὰ Γιάννενα ὅπου θὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὸ βοτανικὸ κῆπο του καὶ τὴ συγγραφή.
4. Ἀνακριβῶς, λοιπόν, γράφει ὁ *Ἀραβαντινὸς* ὅτι ὁ Λουκᾶς Βάγιας ἦταν «ἐμπειρικὸς μᾶλλον ἰατροχειρουργός» (Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ, σ. 472 σημ. 2). Ὁ Λουκᾶς Βάγιας ἐγκατέλειψε τὸν Ἀλῆ κατὰ τὴν πολιορκία καὶ πῆρε μέρος στὸν Ἀγώνα (*Κ. Σ. Κώνστα*, Ὁ Λουκᾶς Βάγιας στὸ Μεσολόγγι, ἑπτὰ ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα 1825-1826, Ἠπ. Ἑστία τ. ΙΕ' [1964], σ. 801 κ. ἑ.).

γνώσεις, τὴν εὐαισθησία του, τὸ στωικὸ καὶ σκληρὸ χιοῦμορ του, ποὺ φαινόταν νὰ πηγάζῃ ἀπὸ μιὰ φυσικὴ ζωτικότητα καταπιεσμένη ἀπὸ τὶς περιστάσεις ἢ ἀπὸ φιλοδοξίες ἀπραγματοποίητες ἐξ αἰτίας τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς του»[1]. Μερικὲς φορές, γράφει ὁ περιηγητής, ἔφτανε σ' ἕνα ὕψος καὶ σὲ μιὰ ἔπαρση ποὺ θὰ ταίριαζε περισσότερο στοὺς παλιοὺς χρόνους τῆς ἐλευθερίας παρὰ στὴ σύγχρονη ἀθλιότητα[2].

Μὲ δραγουμάνους τὸν Βηλαρὰ καὶ τὸν Βάγια κουβέντιασαν καὶ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Λαρίσης Πολύκαρπο. Ἦταν ἀλβανικῆς καταγωγῆς—ὁ μοναδικὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἱερατείου — καὶ κατέκτησε τὸ θρόνο χάρη στὴν εὔνοια τοῦ Ἀλῆ. Εἶχε ἐνιὰ ἐπισκοπὲς στὴ δικαιοδοσία του καὶ ἐτήσιο εἰσόδημα 200.000 πιάστρα (9.000 στερλίνες). Δὲν ἦταν ἀκόμα 40 χρόνων καὶ μὲ τὰ ὁλόμαυρα γένεια του ἔδειχνε νεώτερος[3].

---

1. Ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου τοῦ Γιάννη Βηλαρᾶ Ἀθαν. Πολίτης ἔγραφε τὸ 1827 ὅτι ὁ ποιητής, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, «ἐπροσκολλήθη εἰς τὴν δούλευσιν, ὡς ἰατρὸς τοῦ Βελῆ πασᾶ τὸν ὁποῖον ἠναγκάσθη νὰ ἀκολουθήσῃ εἰς ὅλας τὰς ἐκστρατείας καὶ κυβερνήσεις του, εἰς τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Βερατιοῦ, εἰς τὸ πασαλίκι του εἰς τὸν Μορέαν, εἰς τὸ Ρουστζούκι, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἐκίνησαν κατὰ τῶν Ρώσων καὶ εἰς τὴν Λάρισα, ὅταν ὁ Βελῆς ἦταν βεζύρης Τρικάλων. Αὗται αἱ περιστάσεις τοῦ ἔδωσαν αἰτίαν νὰ περιέλθῃ τὴν Πελοπόννησον, Θεσσαλίαν, Ἤπειρον, Βουλγαρίαν, Μακεδονίαν καὶ Παριστρίδα. Ὡς τὰ ὕστερα παρεκάθισεν εἰς τὴν πατρίδα του τὰ Ἰωάννινα, ἐπαγγελλόμενος τὸν ἰατρὸν τῆς πόλεως καὶ τοῦ γυναικωνίτου (χαρεμιοῦ) τοῦ Βελῆ, ἀπολαμβάνων ὅσην οἰκιακὴν εὐδαιμονίαν, καὶ ὅσην ἀφοσίωσιν εἰς τὴν σπουδὴν ἠμποροῦσε νὰ συγχωρήσῃ ἡ σιδηρὰ τοῦ τυραννεύοντος Ἀλῆ χείρ. Κατὰ τὸ 1820, τὸν μῆνα Αὔγουστον, ὅταν ἐπολεμήθη ὁ Ἀλῆς ἀπὸ τὰ στρατεύματα τῆς Πόρτας, ἐβγῆκεν αὐτὸς μὲ τοὺς λοιποὺς φεύγοντας τὸν κίνδυνον Ἰωαννίτας καὶ διεσώθη εἰς τὸ Τσεπέλοβον τοῦ Ζαγορίου» (ἔχασε ὅμως ὅλα τὰ ὑπάρχοντά του καὶ πέθανε πάμπτωχος τὸ 1823 σὲ ἡλικία 52 χρόνων).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 256-257.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 257-258. Ὁ Πολύκαρπος, ποὺ παρέμεινε στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Λάρισας ἀπὸ τὸ 1810 ὥς τὸ 1818, ἦρθε σὲ ρήξη μὲ τὸ ποίμνιό του καὶ προκάλεσε ἐξέγερση λαϊκὴ ἐπειδὴ κατέφευγε σὲ καταπιεστικὰ μέτρα (συλλήψεις, ἐξορίες) γιὰ νὰ εἰσπράξῃ τὰ δοσίματα (τὴν ἐκκλησιαστικὴ δηλαδὴ φορολογία). Ὁ ἴδιος ὁ Βελήπασας ἐκλιπαροῦσε τὸ 1813 τὸν πατριάρχη Κύριλλο νὰ σώσῃ τοὺς χωριάτες τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου ἀπὸ τὸν ἀχόρταγο μητροπολίτη. «Καὶ ἐπειδή, καθὼς σᾶς προείπαμεν, ἀπὸ τὰς καιρικὰς περιστάσεις δὲν ἔχουν δύναμιν νὰ πληρώσουν, παρακαλοῦν ὅλοι οἱ ραγιάδες, καθὼς βεβαιώνεσθε καὶ ἀπὸ τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀναφοράν τους, ὅπου νὰ τοὺς διορισθῇ διὰ Λαρίσης (δηλ. ἀρχιεπίσκοπος) ἕνας ὁποὺ νὰ γνωρίζῃ τὸ χάλι, εἰς τὸ ὁποῖον ἔφθασεν αὐτὴ ἡ ἐπαρχία, καὶ νὰ εἶναι φρόνιμος καὶ μὲ καλὰ προτερήματα... Ὅθεν κατὰ χρέος πρέπει αὐτὸν μὲν νὰ σηκώσετε, ὅτι ὄχι μόνον δύσκολον ἀλλὰ καὶ ἀδύνατον εἶναι σχεδὸν νὰ ζήσουν μαζί του...» (*Ἰω. Οἰκονόμου-Λαρισαίου*, Ἐπιστολαί, ἐπιμ. Γιάννη Ἀντωνιάδη, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθῆναι 1964, σ. 181-182). Ἀλλὰ ὁ πατριάρχης πῆρε τὸ μέρος τοῦ Πολύκαρπου. Ἦταν φυσικό. Ἡ ληστρικὴ συμπεριφορὰ τοῦ μητροπολίτη ὀφειλόταν στὴν ἀγωνία του νὰ συγκεντρώσῃ τὸ ποσὸ ποὺ εἶχε καταβάλει στὸ πατριαρχεῖο γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ θρόνου. Ἔπειτα ἡ μητρόπολη βαρυνόταν μὲ χρέη ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀλλεπάλληλες ἀλλαγὲς ἱεραρχῶν. Ἀπαντᾶ λοιπὸν ὁ Κύριλλος στὸν Βελῆ:

Συντροφιὰ μὲ τοὺς τρεῖς Ἕλληνες γιατροὺς θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν Βελήπασα στὸ σεράϊ του. Ἡ αὐλὴ ἦταν γεμάτη Ἀλβανοὺς στρατιῶτες, μαύρους σκλάβους καὶ Λαρισινοὺς ποὺ συνωστίζονταν γιὰ ἀκρόαση.

Ὁ Βελὴς δέχτηκε τοὺς ξένους σὲ μιὰ αἴθουσα χωρὶς τίποτα ξεχωριστό. Θύμιζε κάμαρα πλούσιου ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ. Καθόταν στὴν ἄκρη τοῦ σοφᾶ μὲ τὸν Ἀχμὲτ μπέη, τὸ γαμπρό του, πλούσιο Λαρισινὸ Τοῦρκο, πλάϊ του. Προσπαθοῦσε νὰ μιμηθῆ τοὺς Εὐρωπαίους στοὺς τρόπους, φαινόταν εὐγενικός, συγκρατημένος, μιλοῦσε θαυμάσια ἑλληνικὰ καὶ κάπου-κάπου ἀνακάτευε μερικὲς ἰταλικὲς λέξεις γιὰ νὰ φανῆ ἀρεστὸς στοὺς ξένους.

Ὁ Βελής, γράφει ὁ Holland, ἦταν ὁ μόνος Τοῦρκος ποὺ ἔδειχνε ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες καὶ εἶχε κάποια γνώση καὶ εὐαισθησία γιὰ τὰ ἔργα τέχνης ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς[1]. «Ὅταν ταξίδευε ἀπὸ τὸ Μωριὰ στὴ Θεσσαλία, θέλησε νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ ἀθηναϊκὰ μνημεῖα. Ἔστησε τὶς τέντες του ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, γιὰ νὰ μὴ τρομάξῃ[2] τοὺς κατοίκους καὶ τοὺς παρακάλεσε νὰ τὸν θεωρήσουν ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς μυλόρδους ποὺ ἔρχονταν νὰ θαυμάσουν τὶς ἀρχαιότητες τοῦ τόπου. Ἀνέβηκε στὴν Ἀκρόπολη, περιδιάβασε σ' ὅλα τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν. Ἡ συμπεριφορά του πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἄρχοντες ἦταν πολὺ εὐγενική»[3].

«Ἀληθινά... ἐπροξενήθησαν καὶ προξενοῦνται ἴσως χάλια, πολλὰ βάρη καὶ στενοχωρίαι εἰς τοὺς πτωχοὺς ραγιάδες... Τὸ μανούπι αὐτὸ (ἡ θέση) ἐβαρύνθη ἀπὸ ἐδῶ καὶ πολλοὺς χρόνους διὰ τὰς ἐκ περιστάσεων συχνὰς μεταλλαγὰς τεσσάρων μητροπολιτῶν, ὁποὺ καθὼς τὸ γνωρίζει καὶ τὸ γράφει ἡ ὑψηλότης της, ὅτι αἱ ἀλλαγαὶ προξενοῦν βάρη καὶ θλίψεις εἰς τοὺς πτωχούς... Ἂς ἀριθμήσωμεν καί... τὴν πολλὴν ἀκρίβειαν καὶ τιμὴν ὅλων τῶν πραγμάτων... καὶ διὰ νὰ ζήσῃ ἕνας μητροπολίτης μὲ τοὺς ἀνθρώπους του, μὲ τὰ ἀναγκαῖα ἔξοδά του, φυλάττοντας καὶ τὴν ὑπόληψίν του... ἡ μεγαλόνοια τῆς ὑψηλότητός της ἠμπορεῖ νὰ τὸ συμπεράνῃ» (ἔνθ' ἀν., σ. 182-183). Τὰ περιστατικὰ αὐτὰ ὁδήγησαν στὴν ἐξέγερση τῶν Λαρισινῶν κατὰ τοῦ μητροπολίτη καὶ τελικὰ στὴν ἐκδίωξή του (βλ. *Οἰκονόμου*, ἔνθ' ἀν., σ. 169-201).

1. Ὁ Βελὴς ἐνδιαφερόταν πραγματικὰ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ ὡς ἀρχαιοκάπηλος. Συναγωνιζόταν τοὺς Εὐρωπαίους στὴν ἀρχαιοθησαυροθηρία.

2. Ὁ *Pouqueville* γράφει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι «ἔτρεμαν στὸ ὄνομα τοῦ πασᾶ τῆς Εὐβοίας» (Voyage de la Grèce, τ. Ζ', σ. 71). Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Forbin* περιγράφει τὴν ἀπελπισία τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴν εἴσοδο, τὸ 1819, τοῦ μπέη τῆς Καρύστου. «Τὴν παράδοξη πομπὴ ἀποτελοῦσαν πεζοὶ Ἀλβανοί, γενίτσαροι καὶ σπαχῆδες καβαλλαραῖοι. Ὅλοι οἱ ἐπίσημοι Τοῦρκοι καὶ ἡ συνοδεία τους ἔτρεξαν ξωπίσω του, ἐνῶ ὁ μουσουλμανικὸς ὄχλος κραύγαζε, ἀνέμιζε σημαῖες καὶ πυροβολοῦσε. Ὁ μπέης τῆς Καρύστου, πάνω σὲ ἀφρικανικὸ ἄλογο, φοροῦσε ἕνα πελώριο σαρίκι καὶ κύτταζε μὲ αὐθάδεια τὴν πόλη ποὺ ἐρχόταν νὰ καταπιέσῃ. Οἱ Ἕλληνες ποὺ βρίσκονταν γύρω μου ἦταν σκυθρωποὶ καὶ ἡ πάντοτε ἐκφραστικὴ φυσιογνωμία τους ἔδειχνε τὴ στενοχώρια τους. Εἶδα δάκρυα νὰ ὑγραίνουν τὰ μάρμαρα, τὰ παλαιὰ τρόπαια τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀκμῆς» (Voyage dans le Levant en 1817 et 1818, Paris 1819, σ. 28-29).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 263. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς (καὶ ἀρχαιοκάπηλος) *Cockerell* γράφει ὅτι ὁ Βελὴς μπῆκε στὴν πόλη πάνω σ' ἕνα χρυσὸ φορεῖο «τὴν ὥρα ποὺ ὅλη ἡ χώρα ἦταν

'Ακολούθησε γεῦμα στὴν ἀρχιεπισκοπή. Τὰ φαγητά: σούπα, βραστὸ πρόβατο, κοτόπουλα ψητά, ἀρνὶ ψητό, πουλερικὰ μὲ κάστανα, ἀρνὶ μὲ σέλινο, ρύζι βραστὸ μὲ ἀχλάδια ψητά, ἀρνὶ καπαμά, τυρὶ κατσικίσιο, σταφύλια καὶ ἐλιές. Τὴν περιποίηση τῶν καλεσμένων εἶχαν ἀναλάβει κληρικοί. Ὁ Holland πρόσεξε ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος μεταχειριζόταν τοὺς παπάδες σατραπικά. «Δὲν εἶχε ξεχάσει τὶς ἀρβανίτικες συνήθειες»[1].

Ὁ Βελῆς ἔστειλε τὴν ἅμαξά του — γερμανικῆς κατασκευῆς—ποὺ ἔσερναν ἕξη ἄλογα, στὴν ἀρχιεπισκοπὴ γιὰ νὰ παραλάβη τὸν Ἄγγλο γιατρό. Θὰ πραγματοποιοῦσε ἕνα περίπατο στὸν Τύρναβο. Ὁ Holland κάλεσε τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες γιατροὺς νὰ τὸν συνοδέψη. Ἀλλὰ ἐκεῖνος ἀρνήθηκε γιατὶ θὰ ἀποτελοῦσε μεγάλο τόλμημα νὰ μπῆ στὴν ἅμαξα τοῦ αὐθέντη του.

Δὲν μπῆκε στὸν Τύρναβο γιατὶ εἶχε πέσει θανατικό. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἐπιδημίας ποὺ θέρισε τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἕνας τάταρης ποὺ ἐρχόταν μὲ ἀποστολὴ ἀπὸ τὴν Πόλη μετέδωσε τὴν πανούκλα.

Πολλοὶ Τυρναβίτες εἶχαν διακριθῆ στὸ ἐμπόριο ἀλλὰ καὶ στὰ γράμματα. Καὶ ἀναφέρει τὸν Δημήτριο Ἀλεξανδρίδη, γιατρό, ἐγκατεστημένο στὴ Βιέννη, ποὺ εἶχε μεταφράσει τὴν ἱστορία τοῦ Goldsmith[2] καὶ τὴ Γεωγραφία τοῦ Ἀμπουλφέντα[3]. Τύπωσε ἐπίσης τουρκικὸ καὶ ἑλληνικὸ λεξικό[4].

Στὴν περιοχὴ Τυρνάβου ἀνθοῦσε ἡ ὑφαντουργία. Μέσα στὴν πόλη λειτουρ-

---

βυθισμένη σὲ μαύρη δυστυχία» (Travels in southern Europe and the Levant, 1810-1817, London 1903, σ. 67).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 264. Ὁ Πολύκαρπος ἦταν Ἀρβανίτης «ἐκ Μπιθικούκης τῆς Ἄνω Ἠπείρου». Ἡ κακὴ μεταχείριση κατωτέρων κληρικῶν ἀπὸ ἀρχιεπισκόπους καὶ μητροπολίτες δὲν ἦταν σπάνιο φαινόμενο. Γράφει ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας»: «Ἐγὼ εἶδα πολλάκις ἕνα ἀρχιεπίσκοπον εἰς τὴν μέσην τῆς λειτουργίας νὰ ὑβρίζῃ, νὰ ἀναθεματίζῃ καὶ νὰ δέρνῃ ὄχι ὀλίγας φορὰς τοὺς παπάδες καί, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τοὺς διακόνους» (ἔκδ. Βαγιονάκη, σ. 116 σημ. β).

2. Γόλδσμιθ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς πρώτης καταβολῆς τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων ἄχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν... Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1806 (δεύτερη ἔκδοση τὸ 1802 καὶ τρίτη τὸ 1838-1839).

3. Ἀμπουλφέδα Ἰσμαήλ, «Βασιλέως Ἀπαμείας, ἐκ τῶν γεωγραφικῶν πινάκων. Περιγραφὴ Χορασμίας, Μαουαραλνάχρης, ἤτοι τῶν πέραν τοῦ ποταμοῦ Ὤξου τόπων, Ἀραβίας, Αἰγύπτου, Περσίδος, ἔτι δὲ τῆς Περσικῆς καὶ Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ πρωτοτύπου τῆς ἀραβικῆς διαλέκτου... Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1807». Τὸν ἴδιο χρόνο τύπωσε στὴ Βιέννη καὶ ἄλλο γεωγραφικὸ ἔργο. «Δύο πίνακες γεωγραφικοί, ὁ μὲν Νασσὶρ Ἐδδινοῦ Πέρσου, ὁ δὲ Οὐλοὺγ Μπεΐ Τατάρου».

4. «Λεξικὸν πρόχειρον τῆς Γραικικῆς καὶ Τουρκικῆς διαλέκτου, ᾧ προσετέθη ἐν τέλει καὶ σύντομον λεξικὸν Τουρκογραικικὸν πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν Ἀνατολῇ οἰκούντων Χριστιανῶν καὶ πρὸς ἀναπλήρωσιν πολλῶν ἐν τῷ Τουρκογραικικῷ Λεξικῷ παραλειφθεισῶν λέξεων καὶ φράσεων. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1812». Τὸν ἴδιο χρόνο τύπωσε τὸ ἔργο «Γραμματικὴ γραικοτουρκική, συνταχθεῖσα ὡς οἷον τε ἐντελῶς καὶ εὐμεθόδως πρὸς χρῆσιν τῶν ἐθελόντων ἐκμαθεῖν τὴν Τουρκικὴν διάλεκτον, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1812».

γοῦσε μιὰ μεγάλη βιομηχανία μπαμπακερῶν μὲ ἐτήσια παραγωγὴ 20 - 30.000 τόπια (τιμὴ 6 - 12 πιάστρα τὸ τόπι). Τὰ ὑφάσματα αὐτὰ ἦταν κατάλληλα κυρίως γιὰ ναυτικὲς στολές. Σημαντικὲς ἐξαγωγὲς γίνονταν ὄχι μονάχα στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ ἀλλὰ καὶ στὴ Μάλτα, στὸ Λιβόρνο, στὸ Τριέστι καὶ ἄλλα λιμάνια τῆς Μεσογείου.

Στὸν Τύρναβο καὶ στὶς γειτονικὲς πόλεις λειτουργοῦσαν ἐπίσης καὶ βιομηχανίες κόκκινων μπαμπακονημάτων, ποὺ ἐξάγονταν ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Ἄρτας στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γερμανία.

Ἡ Λάρισα χρωστάει τὴ γραφικότητά της στὸν ποταμὸ Σαλαμπριά, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής. Πλατὺς καὶ βαθύς, κυλάει κάτω ἀπὸ ἕνα μεντρεσέ, δυὸ μεγάλα τζαμιὰ καὶ πολλὰ ψηλὰ σπίτια, καὶ περνώντας πλάϊ σ' ἕνα τούρκικο νεκροταφεῖο χάνεται μέσα στὰ δάση.

Οἱ Λαρισινοὶ ὑπολόγιζαν τὸν πληθυσμὸ σὲ 20.000 ψυχὲς (4.000 σπίτια). Δρόμοι κακοχαραγμένοι, κακοστρωμένοι, στενοὶ καὶ βορβορώδεις. Παντοῦ στὰ σπίτια καὶ στοὺς ἀνθρώπους βλέπεις τὴν ἀθλιότητα. Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Holland ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν νέγρων.

Κάθε τόσο γίνονταν καταστροφὲς ἀπὸ τὸ ξεχείλισμα τοῦ Σαλαμπριᾶ. Ἕνα χρόνο πρὶν ἀφανίστηκαν ἑκατοντάδες σπίτια ἀπὸ τὶς πλημμύρες. Φαίνονταν ἀκόμα σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ χαλάσματα[1].

Τὰ δύο τρίτα τῶν κατοίκων τῆς Λάρισας ἦταν Τοῦρκοι. Οἱ ἑλληνικὲς καὶ ἑβραϊκὲς οἰκογένειες δὲν ξεπερνοῦσαν τὶς χίλιες. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ Τούρκους καὶ Ἕλληνες ἦταν καταφανής. Οἱ Ὀθωμανοί, ὀκνηροί, ἄβουλοι, ἐξαρτημένοι ἀπὸ τοὺς μεγαλοτσιφλικάδες, ἐξαθλιωμένοι οἱ περισσότεροι, ἀπαθεῖς, ἐκφυλισμένοι. Δραστήριοι, δυναμικοὶ οἱ Ἕλληνες, μ' ὅλο ποὺ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τυραννία. Καὶ τὸ κυριώτερο. «Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς δίνει μιὰ εἰκόνα εὐμάρειας καὶ ἀνέσεων καὶ στὴν κατοικία καὶ στὴν ἐνδυμασία καὶ στὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς διόλου κατώτερη ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἄλλων νοτιοευρωπαϊκῶν λαῶν»[2].

Στὴ Λάρισα, χαρακτηριστικὸ τύπο τουρκόπολης, μποροῦσε κανεὶς νὰ ἐπισημάνη τὰ γνήσια χαρακτηριστικὰ τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας. «Ἐκεῖνο ποὺ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 266. Πληροφορίες γι' αὐτὴ τὴ θεομηνία βρίσκουμε σὲ μιὰ ἐνθύμηση τῆς ἐποχῆς:«1811 Αὐγούστου 4. Παρασκευὴ εἰς ταῖς ἐννέα ὥραις ἀρχίνησεν ἡ βροχὴ ἕως Σάββατο βράδυ ὥρα τετάρτη τῆς νυκτὸς ὁλότελα δὲν σταμάτησεν καὶ ὕστερα ἐστάθηκεν. Καὶ βυθῆσκαν (sic) σπίτια εἰς τὴν Λάρισαν 3.525 μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους ὁποῦ κατοίκουν. Ἦτον νύχτα. Ἐπνίγηκαν ἀλώνια, θυμωνιαῖς καὶ ἄλλα ζῶα πολλά»(Μακεδονικά, τ. Α' [1940], σ. 510). Καὶ σ' ἕνα κώδικα τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου: «5 Αὐγούστου 1811. Ὑπὲρ τὰς δύο χιλιάδας ὀσπήτια ἐπνίγησαν... καὶ ἐστάθη τὸ νερὸν ἕως 30 ἡμέρας ὡς λίμνη» (*Ἐπ. Γ. Φαρμακίδη*, Ἡ Λάρισα..., Βόλος 1826, σ. 205).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 267-268.

προκαλεῖ μεγάλη ἐντύπωση εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς γενικῆς ραθυμίας, τῆς ἀδιάλειπτης μονοτονίας ποὺ ἐπικρατεῖ ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη. «Καθὼς βαδίζεις στοὺς δρόμους ἐλάχιστοι ἦχοι ἀνθρώπινης ζωῆς φτάνουν στ' ἀφτιά σου. 'Αναγερμένος ὁ Τοῦρκος στὸ χαγιάτι ἢ πάνω σὲ μαξιλάρια μπροστὰ στὴν πόρτα του, ἀναπαύεται βυθισμένος στὴ σιωπὴ καὶ στὴν ἀπόλυτη γαλήνη. Αὐτὴ ἡ ἐπισημότητα ἐξαγιάζει καὶ τὴν ὀκνηρία. Μοναδική του κίνηση τὸ ἀνέβασμα καὶ κατέβασμα τοῦ τσιμπουκιοῦ του. Μοναδικὴ κουβέντα, ἂν εἶναι δυνατὸ κάτι τέτοιο, μιὰ σύντομη φράση ποὺ ξεστομίζεται χαμηλόφωνα καὶ στοχαστικὰ σ' ἐκείνους ποὺ βρίσκονται πλάϊ του. Οἱ ἀπαντήσεις ποὺ παίρνει γίνονται μὲ τὸ ἴδιο τυπικό. Μπορεῖς νὰ συναντήσης αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους στὸ δρόμο γιὰ τὰ δημόσια λουτρὰ ἢ νὰ βαδίζουν πρὸς τὸ τζαμὶ μὲ ἀργό, μετρημένο, ἐπίσημο βῆμα. Σπάνια καταδέχονται νὰ ρίξουν μιὰ ματιὰ στὸν ξένο ποὺ περνάει δίπλα τους. Σ' ὁποιονδήποτε ἄλλον τόπο ἡ ἀμάθεια θὰ ἦταν κραυγαλέα. Στοὺς Τούρκους μεταμορφώνεται σὲ μιὰ στάση ποὺ ἀποτελεῖ ὄχι ἐφεύρημα ὑποκριτικὸ τῶν ἀτόμων ἀλλὰ ἐθνικὸ ἔθιμο»[1].

Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς εἶναι ὁλοφάνερες σὲ κάθε τουρκόπολη. «Ὅλα γύρω φαίνονται παραμελημένα. Σπίτια γκρεμίζονται γιατὶ κανεὶς δὲν τὰ ἐπισκευάζει. 'Εξαθλίωση στὶς κατοικίες τῶν κατώτερων τάξεων. Σκουπίδια βουνὰ στοὺς δρόμους. Κανεὶς δὲν τὰ μετακινεῖ. Τίποτα ἀπὸ τὴν τάξη καὶ τὴν καθαριότητα ποὺ ἐπιβάλλει ἡ κοινωνικὴ συμβίωση. Ὁ ξένος σαστίζει διαπιστώνοντας τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν Τούρκων καὶ τῶν σπιτιῶν τους. Μπροστά σου βαδίζει μὲ ἐπισημότητα ἕνας ἐπιβλητικὸς 'Οθωμανὸς μὲ μεγαλόπρεπη φορεσιά. Τὸν ἀκολουθεῖς καὶ βλέπεις νὰ μπαίνη σὲ μιὰ τρώγλη. Ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ προβάλλουν ἔντονα στὴ Λάρισα».

Οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τοὺς Λαρισινοὺς Τούρκους πολὺ τυραννικούς. Καὶ ὑπενθυμίζει ὁ Holland τὴν παρατήρηση τῶν Φιλιππίδη καὶ Κωνσταντᾶ στὴ «Νεωτερικὴ Γεωγραφία» τους γιὰ τοὺς Τούρκους τῆς Λάρισας: «μισόχριστοι εἰς ἄκρον καὶ θηριώδεις». Μ' ὅλο ποὺ θεωρεῖ ὑπερβολικοὺς αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς προσθέτει ὅτι εἶχε προσωπικὴ ἐμπειρία τῶν τρομοκρατικῶν μεθόδων τῶν Λαρισινῶν Τούρκων ἐναντίον τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. «Ἡ κατοικία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πολύκαρπου ἔμοιαζε μὲ φυλακὴ ἢ μυστικὸ καταφύγιο. Οἱ πόρτες ἄνοιγαν μὲ προφύλαξη, ἀνησυχία καὶ δυσπιστία. Οἱ ἔνοικοι βρίσκονταν μόνιμα σὲ συναγερμὸ καὶ φιλυποψία. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος σπάνια ἔβγαινε ἀπὸ τὴν κατοικία

1. Διανοητικὰ ὀκνοὶ οἱ 'Οθωμανοὶ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὸ τί γινόταν γύρω τους. Πόλεμοι, ἐπιδημίες, πολιτικὲς ἀνακατατάξεις δὲν ἄγγιζαν διόλου τὴ συναισθηματική τους ραστώνη. Γιὰ τοὺς πολέμους ἀνάμεσα στὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις ὑπῆρχε μιὰ χαρακτηριστικὴ τουρκικὴ παροιμία: «Τί μὲ νοιάζει ἐμένα ἂν τρώει ὁ σκύλος τὸ γουρούνι ἢ τὸ γουρούνι τὸ σκύλο; Ὁ σουλτάνος νάν' καλά...» (*Ibrahim Manzour*, Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali Pacha, Paris 1827, σ. 105-106).

του γιατί φοβόταν προσβλητικές ἐκδηλώσεις τῶν Τούρκων στούς δρόμους τῆς πολιτείας».

Καί ἀφηγεῖται ὁ περιηγητής ἕνα περιστατικό πού συνέβη τή δεύτερη μέρα τῆς παραμονῆς του στήν ἀρχιεπισκοπή. «Ἐνῶ κουβέντιαζα μέ τόν ἀρχιεπίσκοπο στό διαμέρισμά του μπῆκε ἕνας Τοῦρκος μέ ἄγρια καί ἀποκρουστική ὄψη, — ὁλοφάνερα ἀπό κατώτερη τάξη — στρογγυλοκάθισε ἀναιδέστατα στό σοφά, ἄναψε τό τσιμπούκι του καί ζήτησε καφέ ἀπό τούς παπάδες. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος φαινόταν ἐνοχλημένος ἀλλά δέν ἔβγαλε μιλιά. Ὕστερα ἀπό λίγο ἔβγαλε ἀπό τό πουγγί του ἕνα νόμισμα, ἴσως τσεκίνι, καί τό ἔβαλε σιωπηλά στό χέρι τοῦ Τούρκου. Κι' ἐκεῖνος ἔσπευσε ἀμέσως νά ἐξαφανισθῆ. Ἀλλά κι' ὁ δικός μας ὁ τάταρης συμπεριφερόταν μέ τήν ἴδια ἰταμότητα, ὅπως καί στά Τρίκαλα. Ἔμπαινε στό διαμέρισμα ὁποιαδήποτε στιγμή, κάπνιζε τό τσιμπούκι του καί ἔπαιρνε μέ θράσος μέρος στή συζήτηση»[1].

Ὁ Holland παρακολούθησε καί τή λειτουργία στό μητροπολιτικό ναό. Βρισκόταν πλάϊ στήν ἀρχιεπισκοπή, ἀπόμερα, ἀθέατος, μακριά ἀπό τά τουρκικά βλέμματα. Ἦταν Κυριακή. Ὕστερα ἀπό τή λειτουργία γέμισε ἡ ἀρχιεπισκοπή κόσμο: Ἕλληνες πού πρόσφευγαν στόν ἀρχιεπίσκοπο γιά τήν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν τους. Καθένας πού ἔμπαινε γονάτιζε μπροστά του, ἀσπαζόταν τό χέρι του καί πολλές φορές, ἀφοῦ σηκωνόταν, ξανάρχιζε[2].

Στό γεῦμα καί στό δεῖπνο παρευρίσκονταν συνήθως καί οἱ δυό Ἕλληνες γιατροί, ὁ Βηλαρᾶς καί Βάγιας. Ὁ Ἄγγλος περιηγητής θαυμάζει τόν πρῶτο γιά τό πνεῦμα του. «Ἡ κουβέντα του ἀποτελοῦσε ἕνα μείγμα ἀπό στοχαστικότητα καί στωικό χιοῦμορ».

Συζητώντας γιά τή σύγχρονη Ἀθήνα τόν ρώτησε ἄν θά ἔβρισκε ἐκεῖ Ἀκαδημαϊκούς, Στωικούς ἤ Περιπατητικούς.

— Δέν ξέρω οὔτε Ἀκαδημαϊκούς οὔτε Στωικούς, ἀπάντησε ὁ Βηλαρᾶς. Ἀλλά ὁπωσδήποτε ὅλοι οἱ σημερινοί Ἕλληνες εἶναι περιπατητικοί!

Γιά τούς σύγχρονους Ἕλληνες ἔλεγε ὁ Ἠπειρώτης λόγιος: «Πρόκειται γιά ἕνα λαό πού τοποθετεῖ τό ἀτομικό συμφέρον πάνω ἀπό τή θρησκεία». Παραπονιόταν γιά τή δουλικότητα[3] καί τίς ἀδυναμίες τῶν συμπατριωτῶν του ἀλλά

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 268-270.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 271-273.

3. Ἀλλά καί ὁ Βηλαρᾶς ὕμνησε τόν Ἀλή μέ τό «ἐπίγραμμα τῆς Χιμάρας ὅπου λέγεται Πάνορμο». Εἶχε χαραχτῆ στή μετόπη τῆς πύλης τοῦ κάστρου:

> Μ' ἐγνώρισε ὁ Φαέθοντας, μ' εἶχε παλιοῦθ' ὁ Πύρρος,
> Ἀλής ὁ πρῶτος μέ κρατάει Τεπελενιώτης ἥρως.
> Αὐθέντης πληρεξούσιος στῆς Ἤπειρος τά μέρη
> καί στρατηγός ἀσύγκριτος μέ τό σπαθί στό χέρι.
> Πέντε μυριάδες στράτευμα κρατεῖ στόν ὁρισμό του
> ἄγρυπνα πάντα κι' ἄφοβα ἐνάντια στόν ἐχθρό του.

καὶ κατηγοροῦσε τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη γιὰ τὴν ἀδιαφορία τους. Ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη χώριζε τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες σὲ τρεῖς κατηγορίες: Στοὺς νησιῶτες καὶ τοὺς ἐμπόρους ποὺ ἕνα μέρος τους προσανατολιζόταν στὴν ἰδέα τοῦ λυτρωμοῦ μὲ ἀγγλικὴ παρέμβαση. Στοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καὶ τοὺς ἐμπόρους τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας ποὺ ἀπέβλεπαν στὴ γαλλικὴ συμπαράσταση. Καὶ στὶς λαϊκὲς τάξεις ποὺ προσηλωμένες στὴν ἐθνική τους θρησκεία ἔστρεφαν τὰ βλέμματα πρὸς τὴν ὁμόδοξη Ρωσία[1].

Ὁ Holland εἶχε πολλὲς συνομιλίες μὲ τὸν Ἕλληνα ἰατροφιλόσοφο καὶ σχολιάζει τὶς ἰδέες του. «Ἦταν ἕνας πολὺ πεπαιδευμένος ἄνθρωπος μὲ βαθειὰ κλίση πρὸς τὶς φυσικὲς καὶ μεταφυσικὲς ἐπιστῆμες. Λένε πὼς εἶναι ὁ πρῶτος βοτανικὸς τῆς Ἑλλάδας[2]. Καὶ τὸ πιστεύω. Ἦταν ἐνημερωμένος καὶ πάνω στὶς τελευταῖες προόδους τῆς χημείας, ὅπως ἡ ἀνακάλυψη τῶν μεταλλικῶν βάσεων τῶν ἀλκαλίων. Σ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ σὲ ἄλλα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ χημεία ἦταν ἀνυπόμονος νὰ ὑποβάλη ἐρωτήσεις. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ συνόδευαν αὐτὲς τὶς

Στὰ Γιάννιν' ἀναπαύεται τ' ἀντρειότατο λιοντάρι,
τῆς Ἀθηνᾶς τὸ γέννημα κι' ἀνάθρεμμα τοῦ Ἄρη.

(Ἅπαντα, ἐπιμ. Βαβαρέτου, σ. 113-114). Ὁ Σολωμὸς θὰ κατακρίνη τὸν Βηλαρᾶ γι' αὐτὸ τὸ ἀφιέρωμα στὸν τύραννο. Ὑποστηρίχτηκε ὡστόσο ὅτι τὸ ἐπίγραμμα ἦταν τοῦ Ψαλίδα καὶ ὄχι τοῦ Βηλαρᾶ. Ὁ *Ἀθ. Πετρίδης* (Ἑλληνισμός, τ. Β', σ. 247) καὶ ὁ *Φάνης Μιχαλόπουλος* (Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἔκδοσις Σολωμοῦ, Ἀθήνα 1937, σ. 27 κ. ἑ.) βεβαιώνουν πὼς εἶδαν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τὸ ὄνομα τοῦ Ψαλίδα. Ἀλλὰ καὶ ὁ μητροπολίτης Νέων Πατρῶν Πολύκαρπος ἀφιέρωσε ποίημα στὸν Ἀλήπασα (1806) μὲ τίτλο «Εἰς Ἀλῆ πασιᾶν Ἠπείραρχον, τὸν καὶ Τεπελενλῆ λεγόμενον, Πολυκάρπου ποίημα ἡρωϊκόν»:

Φέρτατε ἡγεμών, ὃς νῦν ναίεις δώματα Πύρρου,
Ἤθεα δ' ἐς νέον Ἀλεξάνδρου ἄελπτον ἀείρεις.
Ὅς τ' Ἀδμάτοιο ἴχνε' ἄδμητον δ' αὖτι μεταλλᾷς,
Ἀρχαίησι δὲ τιμαῖς συμπάσαις ἐναγάλλῃ.
Ἀλῆ πασιᾶ μεγάλα ξένα θ' ὃς ῥέζεις κεδνὰ πολλά,
Ὑψίθω κ' ἄνερ ἀμετέροις ἐνὶ ἥμασι κίων.
Μήτι σὺ ἄμβροτος, οὐδὲ βροτὸς γὸν ἤλυθες αἴων,
Τοιοῦτοι γὰρ Ἀλεξάνδρῳ, ὃς θαῦμ' ἔπλετ' αἰνόν.

(Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον, 1881, σ. 213).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 273-274. Ὁ ἴδιος ὡστόσο δὲν πίστευε στὴν ἀνάσταση τοῦ Γένους. Θεωροῦσε τοὺς Ἕλληνες «ἀποθαμένους πολιτικὰ» (Ἅπαντα, ἔνθ' ἀν., σ. 297-298). Ὑπηρετώντας τοὺς σατράπες διαβρώθηκε, ἀποξενώθηκε. Ἀναγκασμένος νὰ ὑποκρίνεται μπροστὰ στὸν τύραννο ἀναζητοῦσε δικαίωση σὲ μιὰ ἰδιότυπη προσωπικὴ βιοθεωρία. Ἔλεγε ὅτι «ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει νὰ φανερώνεται στὸν καθέναν κι' ὅτι ἡ προσποίησις εἶναι ἀρετὴ ὅταν δὲν συντρέχει πρὸς βλάβην τοῦ ἄλλου». Μιὰ μόνο πίστη κράτησε ἀκέρια ὁ Βηλαρᾶς. Τὴν πίστη του στὴ λαϊκὴ γλώσσα. Ἔγραφε στὸν Ψαλίδα: «Εἶναι καιρὸς ὁποὺ κρέμασα τ' ἅρματα στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἡ φωτιὰ τῆς νιότης ἐσβήστηκε καὶ στὴ γεροντικὴ φαντασία δὲ βρίσκω ἄλλο ἀπὸ θράκα, κι' αὐτὴ χλιά, ὄχι καυτὴ» (ἔνθ' ἀν., σ. 284).

2. Δὲν εἶναι ὑπερβολή. Ὁ Κουτσαλέξης γράφει ὅτι ὁ κῆπος τοῦ Βηλαρᾶ ἦταν σχολὴ βοτανικῆς.

ερωτήσεις ἦταν εὔστοχες. Εἶχε βαθύτατα ἐγκύψει στὴ μεταφυσικὴ καὶ στὴν ἠθική. Οἱ ἀπόψεις του πάνω σ' αὐτὰ τὰ θέματα εἶχαν ἕνα τόνο σατιρικοῦ σκεπτικισμοῦ. Μιλήσαμε γιὰ τὸν ματεριαλισμὸ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα. Ὕστερα ἀπὸ μερικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἔδειχναν ἐξοικείωση μὲ τὴν ἱστορία, ἔλαβε καταφατικὴ θέση καὶ στὰ δύο θέματα. Τὸ ποιητικὸ τάλαντο τοῦ Βηλαρᾶ δὲν εἶναι κατώτερο ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς καὶ ἱστορικὲς γνώσεις του. Καὶ μ' ὅλο ποὺ δὲν γνωρίζω νὰ ἔχη δημοσιεύσει ὡς τώρα κανένα ποιητικὸ ἔργο[1], τὰ χειρόγραφα ποιήματά του ἔχουν μεγάλη ἀπήχηση ἀνάμεσα στοὺς συμπατριῶτες του. Δείγματα στίχων του μοῦ ἔδωσε ὁ ἴδιος ἢ βρῆκα στὰ Γιάννενα καὶ τὴν Τριπολιτσά. Μερικὰ ἦταν ἐρασιτεχνικά, σὲ στὺλ ἐπιγραμματικό, ἄλλα σατιρικὰ ἢ χιουμοριστικά. Εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω τὴ στιχουργική του δεξιοτεχνία δίνοντάς του ἕνα ἢ δυὸ ἀγγλικὰ ποιητικὰ ἀποσπάσματα μεταφρασμένα ἰταλικά. Μέσα σὲ λίγα λεπτὰ τὰ εἶχε ἀποδώσει στὰ ἑλληνικά. Μίλησε μὲ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Χριστόπουλου χαρακτηρίζοντάς τα κόσμημα τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας»[2].

Ἀλλὰ καὶ ἡ Λάρισα εἶχε τοὺς λογίους της, γράφει ὁ Holland. Καὶ πρῶτα πρῶτα τὸν Κωνσταντῖνο Κούμα, «ἕναν ἀπὸ τοὺς κυριώτερους σήμερα διδασκάλους τῆς σχολῆς τῆς Σμύρνης»[3]. Καὶ θεωρεῖ λαμπρὴ τὴ σύνθεση τῶν διατριβῶν του περὶ ἀστρονομίας, μηχανικῆς, ὑδροστατικῆς, ὀπτικῆς, χημείας, ἠλεκτρισμοῦ κ.λπ. Ὁ Κούμας μετέφρασε τὴν χημεία τοῦ Adet[4].

Ἕνας ἄλλος Λαρισινός, ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαήλ, εἶχε μεταφράσει τὴν ἐργασία τοῦ Caille περὶ Κωνικῶν Τομῶν[5].

Στὶς 24 Νοεμβρίου ὁ Holland ἐγκατέλειψε τὴ Λάρισα μὲ κατεύθυνση τὴ Θεσσαλονίκη. Πρῶτος σταθμὸς τὰ Ἀμπελάκια[6]. Τὰ νηματοβαφεῖα ἀνθοῦσαν

---

1. Πραγματικά, δὲν εἶχε τίποτα δημοσιευτῆ ὡς τὴ συνάντησή του μὲ τὸν Holland. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1814, τυπώθηκε στὴν Κέρκυρα ἡ περίφημη «Ρομέηκη Γλόσα». Τὰ ἔργα του πρωτοεκδόθηκαν τὸ 1827 στὴν Κέρκυρα πάλι ἀπὸ τὸν Ἀθ. Πολίτη μὲ τὸν τίτλο «Ποιήματα καὶ πεζά τινα».

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 274-276.

3. Σειρᾶς στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν πραγματειῶν ἐκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισῶν ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, Λαρισαίου, Ἐν Βιέννη τῆς Αὐστρίας 1807.

4. Χημείας ἐπιτομὴ συγγραφεῖσα μὲν γαλλιστί... ὑπὸ Πέτρου Αὐγούστου Ἀδήτου, μεταφρασθεῖσα δὲ καὶ μετὰ προσθηκῶν ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα Λαρισαίου, Ἐν Βιέννη τῆς Αὐστρίας 1808.

5. Ἡ μετάφραση δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸν Μιχαήλ. Ὁ Λαρισινὸς λόγιος «ἐξελλήνισε» τὴ μετάφραση τοῦ Κεφαλονίτη γιατροῦ καὶ λόγιου Ἀσάνη ποὺ εἶχε γίνει σὲ λαϊκὴ γλώσσα (Τῶν κωνικῶν τομῶν ἀναλυτικὴ πραγματεία, συγγραφεῖσα μὲν γαλλιστὶ παρὰ ἀββᾶ Καΐλλε, ἐκ δὲ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν τῶν λατίνων φωνὴν πρότερον μετενεχθεῖσα, μεθερμηνεύθη ἤδη παρὰ τοῦ ἰατροφιλοσόφου Σπυρίδωνος Ἀσάνους Κεφαλῆνος εἰς τὴν ἁπλοελληνικήν. Ἐκ δὲ ταύτης εἰς τὴν ἑλληνίδα ἐπιδιορθωθεῖσα παρὰ Κωνσταντίνου Μιχαὴλ τοῦ ἐκ Λαρίσης..., Ἐν Βιέννη τῆς Αὐστρίας 1803).

6. Γράφει Ἀμφιλοχία.

ἀκόμα. Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ κοκκινοβαμμένων μπαμπακονημάτων ὑπολογιζόταν σὲ 3.000 μπάλλες (250 λίτρες ἡ μπάλλα). Τὸ σύνολο σχεδὸν αὐτῆς τῆς παραγωγῆς μεταφερόταν διὰ ξηρᾶς στὴ Γερμανία[1]. Στὴν κωμόπολη λειτουργοῦσε κι' ἕνα λαμπρὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο.

Μ' ὅλο ποὺ τὰ Ἀμπελάκια ἀνῆκαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Ἀλῆ εἶχαν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς δουλείας καὶ τῶν καταπιέσεων ποὺ ταλαιπωροῦσαν τοὺς Ἕλληνες τῆς Θεσσαλίας. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀποδίδει αὐτὴ τὴ διαφορὰ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κωμόπολη, χτισμένη σὲ ἀπόμερα ψηλώματα τῆς Ὄσσας, εἶχε ἑλληνικὸ ἀποκλειστικὰ πληθυσμὸ ἐξασφαλίζοντας ἔτσι μεγαλύτερη ἐλευθερία ἀπὸ τοὺς καμπίσιους. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθῆ κι' ὁ ἐμπορικὸς χαρακτήρας τῆς ἀμπελακιώτικης κοινωνίας ποὺ καλλιεργοῦσε τὸν ἀνεξάρτητο χαρακτῆρα τῶν κατοίκων. Ἡ συνεργασία ἔπειτα τῶν ἐμπόρων μὲ τοὺς ξένους οἴκους ἐξασφάλιζε κάποιο βαθμὸ προστασίας. Τέλος καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν συμφέρον νὰ διατηρήσουν τὰ Ἀμπελάκια τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια καὶ τὴν αὐτονομία τους[2].

Στὸ Λιτόχωρο, «μικρὴ ἐξαθλιωμένη πόλη», κατέλυσαν σ' ἕνα ἑλληνικὸ φτωχόσπιτο, ὅπως ὅρισε ὁ ἀγάς. Ἡ οἰκογένεια κατατρομοκρατήθηκε καὶ ἀμπαρώθηκε σὲ μιὰ κάμαρα. Φανερώθηκε μονάχα μιὰ γερόντισσα ποὺ ἔλεγε συνεχῶς «Δὲν ξέρω! Δὲν καταλαβαίνω[3]!»

Ἀπὸ τὸ Λιτόχωρο στὴν Κατερίνη (300 σπίτια, πολλὰ ἀπ' αὐτὰ μεγάλα, κι' ἕνα γραφικὸ τζαμί), καὶ στὸ Ἐλευθεροχώρι, τὸ ἀνατολικώτερο σημεῖο τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλῆ[4], ὅπου θὰ μπαρκάρουν σ' ἕνα καΐκι γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη.

Τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν κατάμεστο ἀπὸ καράβια, ἀπόδειξη τῆς ἀκμῆς τοῦ ἐμπορίου της. Στὸ μουράγιο, γεμάτο ἐμπορεύματα κάθε λογῆς, συνωστίζονταν χαμάληδες καὶ ναυτικοί[5].

---

1. Τὸ 1810 ὁ Συνεταιρισμὸς εἶχε πλεόνασμα 120.000.000 γρόσια (*F. Boulanger*, Ambelakia ou les Associations et le Municipalités Helléniques avec Documents Confirmatifs, Paris 1875, σ. 27). Βλ. καὶ Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος, ἤτοι Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἐν Βενετίᾳ 1816, τ. Β', σ. 98.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 287-290.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 300-301. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

4. Ἡ ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ ἐκτεινόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀχρίδας καὶ Καστοριᾶς ὡς τοὺς πρόποδες τοῦ Ὀλύμπου. Περιλάμβανε τὴν Κατερίνη καὶ ἔφτανε στὸ Ἐλευθεροχώρι. Ἡ σκάλα τοῦ Ἐλευθεροχωρίου ἀποτελοῦσε τὸ μοναδικὸ λιμάνι τῆς περιοχῆς τοῦ Ὀλύμπου (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 475-476, 584). «Ἐν ἔτει 1812», γράφει ὁ *Ἀραβαντινός*, «τὸ Κράτος αὐτοῦ περιελάμβανε τὴν Πελοπόννησον (διοικουμένην ἐμμέσως ὑπ' αὐτοῦ διὰ τοῦ υἱοῦ του Βελῆ πασᾶ), ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, μέγα μέρος τῆς Εὐβοίας, ὁλόκληρον τὴν Θεσσαλίαν μέχρι τῆς Κατερίνης, πρὸς δὲ καί τινα τῆς δυτικῆς Μακεδονίας διαμερίσματα, ἐπικράτεια δηλονότι ἔχουσα 3.800 τετρ. λευγῶν ἔκτασιν καὶ πληθυσμὸν ἑνὸς καὶ ἡμίσεος περίπου ἑκατομμυρίου» (Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. κβ' - κγ').

5. Ἔνθ' ἀν. σ. 310.

Οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς ἔνοιωθαν ἀπόλυτη ἀσφάλεια σ' αὐτὴ τὴν πόλη ὅπου λειτουργοῦσε ἀγγλικὸ προξενεῖο καὶ ὑπῆρχε σημαντικὴ φράγκικη παροικία. Ὡστόσο ὅλες οἱ εὐρωπαϊκὲς οἰκογένειες εἶχαν χάσει τὰ ἐθνικά τους χαρακτηριστικά, ἀκόμα καὶ τὴ γλώσσα τους. Οἱ κόρες τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας Charnaud μιλοῦσαν μόνο ἑλληνικά. Ἡ οἰκογένεια Abbott, ἑνὸς Ἄγγλου ἐμπόρου, ὕστερα ἀπὸ μισὸν αἰώνα παραμονὴ στὴν Ἀνατολή, εἶχε διατηρήσει μόνο τὸ ἀγγλικὸ ὄνομα.

Ὁ Abbott — 42 χρόνια κάτοικος Θεσσαλονίκης — εἶχε λησμονήσει τὴ γλώσσα του καὶ εἶχε ὁλότελα τουρκοποιηθῆ. Φοροῦσε τούρκικα, εἶχε κοινωνικὲς σχέσεις μόνο μὲ Τούρκους καὶ συμπεριφερόταν σὰν Ὀθωμανός. Παντρεύτηκε ὅμως Ἑλληνίδα, ὅπως καὶ ὁ γιός του, καὶ οἱ συνήθειες τοῦ σπιτιοῦ ἦταν ἑλληνικές. Οἱ γυναῖκες νήστευαν μὲ σχολαστικότητα[1].

Οἱ δρόμοι τοῦ παζαριοῦ ἦταν σκεπασμένοι ἀπὸ κληματαριὲς ἢ ἀπὸ τὶς προεξέχουσες στέγες τῶν σπιτιῶν. Τὰ μαγαζιά, ἑλληνικὰ καὶ ἑβραίικα, ἦταν γεμάτα ἀπὸ βιομηχανικὰ καὶ ἀποικιακὰ προϊόντα. Ὑστεροῦσαν ὡστόσο σὲ σύγκριση μὲ τὴ γιαννιώτικη ἀγορὰ στὰ χρυσαφικὰ καὶ τὰ πλούσια ἀνατολίτικα ὑφάσματα.

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Holland ἡ ἀφθονία τοῦ χαβιαριοῦ. Εἶχε ἀρχίσει ἡ σαρακοστὴ καὶ τὸ χαβιάρι ἀποτελοῦσε τὸ κυριώτερο νηστήσιμο ἔδεσμα τῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν[2].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης ὑπολογιζόταν σὲ 70.000 ψυχές. Ἄκουσε ὅμως καὶ μεγαλύτερους ἀριθμούς: 90.000. Οἱ Τοῦρκοι κάλυπταν τὸν μισὸ πληθυσμό. Οἱ ἑλληνικὲς οἰκογένειες ἀνέρχονταν σὲ 2.000. Γεγονὸς εἶναι, γράφει ὁ Holland, ὅτι ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε σημαντικὰ στὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου. Αὐτὴ ἡ πρόοδος ἦταν κυρίως ἀποτέλεσμα τῆς καταφυγῆς στὴν πόλη μεταναστῶν καὶ κατατρεγμένων ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ[3].

Κάθε φορὰ ποὺ κυκλοφοροῦσαν στοὺς δρόμους, τὰ τουρκόπουλα τοὺς πετροβολοῦσαν, τοὺς ἔβριζαν καὶ τοὺς γιουχάϊζαν[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 312-313.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 315-316. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Turner* (1815) γράφει ὅτι στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ χαβιάρι ἦταν πάμφθηνο κι' ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ συνηθισμένα νηστήσιμα ἐδέσματα τῶν Ἑλλήνων (Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 76 σημ.).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 319.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 320. Ἀκόμα καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι ἀντιμετώπιζαν κακομεταχείριση καὶ ἐξευτελισμοὺς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, γράφει ἕνας Ἄγγλος περιηγητής, ὁ *Henry Cazenove*, ποὺ ἔφτασε στὴ Θεσσαλονίκη διὰ ξηρᾶς μὲ τὸν ἀδερφό του τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1811. Ἂν ἕνας Φράγκος διασταυρωθῆ στὸ δρόμο μὲ γενίτσαρο πρέπει νὰ παραμερίση ἀμέσως, κινδυνεύοντας ἔτσι νὰ βυθιστῆ μέσα στὶς λάσπες. Καὶ ἀφηγεῖται τὸ πάθημα ἑνὸς μικρόσωμου

Τὸ ἐμπόριο ἀπασχολοῦσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Πολλοὶ Ἕλληνες ἔμποροι εἶχαν ἀποχτήσει μεγάλες περιουσίες. Φυσικὰ τὴν πρώτη θέση κρατοῦσαν οἱ Εὐρωπαῖοι.

Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῆς Θεσσαλονίκης ὑστεροῦσαν σὲ παιδεία σὲ σύγκριση μὲ τοὺς Γιαννιῶτες συναδέλφους τους. Ὡστόσο σὲ μερικὰ σπίτια ὁ περιηγητὴς βρῆκε πλούσιες βιβλιοθῆκες μὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα βιβλία.

Σὲ 3-4.000 ὑπολογίζονταν τὰ ἑβραϊκὰ σπίτια τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς ἀνώτερης τάξης ἦταν μεσίτες ἢ λιανοπουλητάδες στὰ παζάρια. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους δούλευαν χαμάληδες στὸ λιμάνι ἢ σὲ παρόμοιες ἐργασίες. Φημίζονται, σημειώνει ὁ Holland, γιὰ τὴν κερδοσκοπικὴ πανουργία τους[1].

Ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους οἱ περισσότεροι ἦταν Γερμανοὶ καὶ Γάλλοι. Οἱ Γερμανοὶ εἶχαν δημιουργήσει μεγάλους ἐμπορικοὺς οἴκους κατὰ τὰ τελευταῖα δύο χρόνια, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ χερσαίου διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου μὲ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη. Οἱ περισσότεροι Γάλλοι ἦταν Λεβαντίνοι.

Ὁ Holland θὰ παραβρεθῆ καὶ σὲ δυὸ δεξιώσεις στὴν κατοικία τοῦ Αὐστριακοῦ πρόξενου Coch. Ὁ πρόξενος καὶ ὁ συγγενής του Abbott Chassaud εἶχαν παντρευτῆ δυὸ Ἑλληνίδες ἀδερφές. Οἱ κόρες τους, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὶς πιὸ καλλιεργημένες γυναῖκες στὴ Θεσσαλονίκη, εἶχαν διατηρήσει τὶς ἑλληνικές τους συνήθειες, τὴν ἑλληνικὴ φορεσιὰ καὶ μιλοῦσαν τὴ μητρική τους γλώσσα. Κατὰ τὴ δεξίωση, οἱ δυὸ Ἑλληνίδες τραγούδησαν ἑλληνικὰ καὶ τούρκικα τραγούδια. Ἀνάμεσά τους καὶ τὸ τραγούδι τοῦ Ρήγα «Τί καρτερεῖτε φίλοι κι' ἀδερφοί»[2].

Ὁ Holland συγκέντρωσε ἀπὸ τοὺς Γερμανούς, κυρίως, ἐμπόρους πληροφορίες καὶ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν οἰκονομία γενικώτερα τῆς Μακεδονίας.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου τῆς Θεσσαλονίκης ἄρχισε κατὰ τὴν τριετία 1810-1813. Ἡ ναπολεόντεια κυριαρχία στὴν Εὐρώπη εἶχε ἀποκλείσει τὴν ἀγγλικὴ βιομηχανία ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ ἀγορά. Ἔτσι οἱ ἔμποροι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Εὐρώπης ἀναζητοῦσαν ἄλλους δρόμους ἐπικοινωνίας. Οἱ ἀνατιμήσεις

Ἰταλοῦ γιατροῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Μιὰ μέρα, καθὼς περνοῦσε ἕνα ρυπαρὸ σοκάκι, βρέθηκε μπροστὰ σ' ἕνα πανύψηλο γενίτσαρο. Γιὰ νὰ μὴ πηδήση μέσα στὸ βοῦρκο τοῦ χαντακιοῦ καὶ ξέροντας πὼς ἦταν λεπτός, κόλλησε πάνω στὸν τοῖχο κι' ἄφησε χῶρο νὰ περάση ὁ Τοῦρκος. Ἐκεῖνος κοντοστάθηκε, ἔρριξε μιὰ περιφρονητικὴ ματιὰ στὸ γιατρό, τὸν ἅρπαξε ἀπὸ τὸ γιακὰ καὶ τὸν πέταξε μέσα στὴ λάσπη. Μὲ τὴ σειρά τους ὅμως οἱ Εὐρωπαῖοι μεταχειρίζονταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τοὺς Ἕλληνες, τοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς Ἀρβανίτες. Τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ βυθίζωνται στὴ λάσπη καὶ νὰ τοὺς παραχωροῦν ὁλόκληρο τὸ πεζοδρόμιο (A Narrative of two parts, London 1813, σ. 194-195). Τὰ τουρκόπουλα πετροβολοῦσαν ἄγρια τὰ δύο ἀδέρφια στοὺς δρόμους τῆς Θεσσαλονίκης (ἔνθ' ἀν., σ. 193).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 320-321.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 322-323.

τῶν εἰδῶν πρόσφεραν σπουδαῖο ἔδαφος κερδοσκοπίας μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κεντρίζεται τὸ ἐπιχειρηματικὸ ἐνδιαφέρον καὶ νὰ ἀποτολμοῦνται οἱ πιὸ ριψοκίνδυνες συναλλαγές. Ἡ ἔλλειψη ἀγαθῶν ἔγινε αἰσθητὴ ἰδιαίτερα στὴ Γερμανία ποὺ βρέθηκε ξαφνικὰ ἀπομονωμένη καὶ χωρὶς καμμιὰ ἐμπορικὴ διέξοδο. Σωτήρια λύση ἀποδείχτηκε τότε ἡ Θεσσαλονίκη. Οἱ γερμανικοὶ οἶκοι ἔσπευσαν νὰ ἐγκαταστήσουν πράκτορες ἢ συνεργάτες στὴ μακεδονικὴ αὐτὴ πόλη γιὰ νὰ ἀνοίξουν νέο δρόμο χερσαίων ἐμπορικῶν ἀνταποκρίσεων[1]. Οἱ Ἄγγλοι ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης διαμέσου Μάλτας μὲ ἑλληνικὰ[2] ἢ μαλτέζικα καράβια. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ζήτηση γινόταν ὅλο καὶ πιὸ πιεστική, τὸ 1812 κάπου 30 καράβια ἔφτασαν στὴ Θεσσαλονίκη ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ἐκτὸς ἀπὸ κεῖνα ποὺ μετέφεραν φορτία ἐμπορευμάτων μὲ ἀγγλικὴ σημαία ἀπὸ τὸ Γιβραλτὰρ καὶ τὴ Μάλτα. Ἦταν κυρίως ζάχαρη, καφὲς καὶ λουλάκι. Στὴ Θεσσαλονίκη τὰ ἐμπορεύματα παραλαμβάνονταν ἀπὸ Γερμανοὺς πράκτορες καὶ μεταφέρονταν στὴ Γερμανία διὰ ξηρᾶς.

Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ νέου ἐμπορικοῦ δρόμου ἦταν τὸ ἐπίπονο καὶ μακροχρόνιο ταξίδι τῆς μεταφορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου στὴν καρδιὰ τῆς Εὐρώπης. Βέβαια δὲν συγκρινόταν μὲ τὰ ταξίδια τῶν καραβανιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Παρουσίαζε ὡστόσο μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ἐξ αἰτίας τῶν δύσβατων ὀρεινῶν δρόμων καὶ ὡς ἀπόδειξη τῶν ἀπέραντων δυνατοτήτων τοῦ ἐμπορίου ποὺ εἶναι ἱκανὸ νὰ ὑπερπηδήσῃ ὅλα τὰ ἐμπόδια[3].

Τὰ ἐμπορεύματα συσκευάζονταν σὲ δέματα τῶν $1\frac{1}{4}$ cwt[4] καὶ φορτώνονταν σὲ ἄλογα, ἕνα σὲ κάθε πλευρό. Σχηματιζόταν ὕστερα φάλαγγα ἀπὸ 100 - 200 ὑποζύγια. Μερικὲς φορὲς ὅμως τὰ ἄλογα ξεπερνοῦσαν τὰ 1.000. Λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Holland στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Γερμανὸς ἔμπορος Leoghley φόρτωσε 1.100 ὑποζύγια. Ἡ ἀπόσταση Θεσσαλονίκη - Βιέννη καλυ-

1. Γερμανοὶ ἔμποροι πλημμύρισαν τὴν Τουρκία, ἀναφέρει σὲ ἔκθεσή του ὁ Γάλλος πρόξενος. Οἱ Γάλλοι προσπαθοῦσαν νὰ κλείσουν αὐτὸν τὸν ἀπροσδόκητο δρόμο εἰσροῆς ἀγγλικῶν ἐμπορευμάτων στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ μάταια. Οἱ ἔμποροι δὲν εἶχαν ἐθνικὲς προκαταλήψεις καὶ δὲν πολυνοιάζονταν γιὰ τὴν πολιτική. Ἀπογοητεύεται ὁ Γάλλος πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη Clairambault: «Ὅλα τὰ μέτρα», γράφει τὸ 1810, «ποὺ μπορεῖ νὰ πάρῃ κανεὶς γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν ἀγγλικῶν ἐμπορευμάτων στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο ἀποβαίνουν στὸ ἑξῆς ἀνώφελα ἐξ αἰτίας τῆς συμπεριφορᾶς τῆς Αὐστρίας, πρᾶγμα ποὺ προξενεῖ κατάπληξη σ' ὅλο τὸν κόσμο» (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 541, 543).

2. Τὰ καράβια τῆς Ὕδρας καὶ ἄλλων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου πῆραν ἐνεργὸ μέρος σ' αὐτὲς τὶς μεταφορές. Ἐξοπλίζονταν καὶ ὕψωναν ἀγγλικὴ σημαία (ἔκθεση τοῦ Γάλλου πρόξενου τοῦ 1811, ἔνθ' ἀν., σ. 541). Οἱ Ἕλληνες ἐπωφελοῦνται μὲ κάθε τρόπο. «Εἶναι οἱ πιὸ μεγάλοι μας ἐχθροί», γράφει ὁ Γάλλος πρόξενος, «ἐπειδὴ συνεργάζονται μὲ τοὺς Ἄγγλους καὶ τοὺς Αὐστριακούς» (ἔνθ' ἀν., σ. 543).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 321-325.

4. 1 CWT (hundredweight) = 51 κιλὰ = 40 ὀκάδες.

πτόταν σὲ 35 μέρες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καραντίνα τῆς "Ορσοβα[1] ποὺ κρατοῦσε 28 μέρες. Τὸ καραβάνι ταξίδευε συνήθως ὀχτὼ ὧρες τὸ 24ωρο. Τὰ βράδια στρατοπέδευε κοντὰ σὲ πόλη ἢ σὲ χωριό. Ξεφορτώνονταν τὰ δέματα, συγκεντρώνονταν σ' ἕνα σημεῖο καὶ φρουροὶ ἁρματωμένοι ἀγρυπνοῦσαν γύρω-γύρω ὅλη τὴ νύχτα. Τὰ ἄλογα ἔβοσκαν στὴν περιοχὴ καὶ οἱ ἀγωγιάτες ἐφοδιάζονταν μὲ προμήθειες ἀπὸ τὰ γύρω χωριά. Κάθε ἀγωγιάτης ὁδηγοῦσε συνήθως πέντε ἄλογα. Ἡ φρουρὰ ἦταν ξεχωριστή[2]. Ὡς τὰ τέλη τοῦ 1812, σημειώνει ὁ Holland, δὲν εἶχε σημειωθῆ καμμιὰ ἀπόπειρα ληστείας ἢ λεηλασίας στὰ καραβάνια[3].

---

1. Στὰ αὐστριακὰ σύνορα. Τὰ καραβάνια ἀκολουθοῦσαν τὸ ἑξῆς δρομολόγιο: Σέρρες - Μελένικο - Σόφια - Βιδίνι - "Ορσοβα - Τεμεσβὰρ - Πέστη - Ράαμπ - Βιέννη. Στὸ Βιδίνι ὑπῆρχε διακλάδωση γιὰ τὴ Μολδοβλαχία. Συνήθως ὅμως προτιμοῦσαν τὸ δρομολόγιο: κοιλάδα Στρυμώνα - Σόφια - Νίσσα - Βελιγράδι. Ὁ δρόμος τῆς Βοσνίας ἦταν ὀρεινὸς καὶ τὸν ἀπόφευγαν (βλ. καὶ *Σερ. Μάξιμου*, Ἡ αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ, Ἀθήνα 1945, σ. 76 καὶ *Θ. Μ. Νάτσινα*, Οἱ Μακεδόνες πραγματευτάδες εἰς τὰς χώρας τῆς Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 12).

2. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη *Cousinéry* ταξίδεψε τὸ 1815 μ' ἕνα καραβάνι 200 ὑποζυγίων ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ Περλεπὲ διαμέσου Βέροιας, Σιάτιστας, Καστοριᾶς, Φλώρινας, Μοναστηριοῦ. Τὸν ἀκολουθοῦσαν ἕνας γενίτσαρος, ἕνας ὑπηρέτης καὶ ἕνας Βούλγαρος ζωγράφος ἀπὸ τὰ Βοδενὰ ποὺ ὀνομαζόταν Ἀποστόλης. Οἱ ἀποσκευές του: δύο μικρὰ στρώματα, δύο σεντόνια, δύο σκεπάσματα καὶ μερικὰ κουζινικά. Ὅλα αὐτά, φορτωμένα σ' ἕνα ἄλογο, σκεπάζονταν ἀπὸ ἕνα χαλί. Ὁ περιηγητὴς ἔστρωνε τὸ χαλὶ σὲ κάθε σταθμὸ γιὰ νὰ ἀναπαυτῆ. Τὸ καραβάνι ἀκολουθοῦσε τὶς ὄχθες τοῦ Ἀλιάκμονα καὶ στρατοπέδευε ὅπου ὑπῆρχε βοσκή. Τὰ δέματα τῶν φορτίων ἀραδιασμένα κυκλικὰ γίνονταν τεῖχος καὶ κάμαρα γιὰ κάθε ἔμπορο. Σκεπὴ ὁ οὐρανὸς (Voyage dans la Macédoine..., Paris 1831, τ. Α', σ. 58 κ. ἑ.).

3. Ἀντίθετα ὁ *Σπ. Λάμπρος* (Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ, Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. Η' [1911], σ. 281) γράφει ὅτι «ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος μεγάλοι ἦσαν οἱ κίνδυνοι τῆς μεταφορᾶς, μάλιστα ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τῶν ἐτῶν 1806-1812, καὶ οὐ μικραὶ αἱ ζημίαι». Οἱ ἀγωγιάτες (οἱ κερατζῆδες») ἦταν Ζαγορίσιοι, Μετσοβίτες, Κοζανίτες, Σιατιστάνοι καὶ Πισοδερίτες (*Γ. Θ. Λυριτζῆ*, Αἱ μακεδονικαὶ μειονότητες τῆς Αὐστροουγγαρίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Κοζάνη 1952, σ. 17 κ. ἑ.). Τὴ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων κατὰ τὴν ἄφιξη τῶν καραβανιῶν στὸ Βιδίνι, στὸ Ζέμον (Σεμλίνο), στὸ Τέμεσβαρ, στὴ Βουδαπέστη ἀναλάμβαναν οἱ λεγόμενοι σπεδιτόροι ἢ κομμισσιονάριοι, Μακεδόνες κυρίως, ἀντιπρόσωποι τῶν ἐμπόρων. «Δεξιοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι ἁμαξεῖς κεκτημένοι ἐξαίρετα ὑποζύγια, πλοίαρχοι ἔμπειροι περὶ τὴν ναυσιπλοΐαν, σταθερὰ τιμολόγια προμηθειῶν, ἐπιτήδειοι πράκτορες...» (*Σπ. Λάμπρου*, ἔνθ' ἀν., σ. 260).

Οἱ μεταφορὲς ἀπὸ τὴν Ἤπειρο ὡς τὸ Βουκουρέστι καὶ τὴ Λειψία πραγματοποιόνταν μὲ ζαγορίσια καὶ κοζανίτικα καραβάνια ὡς τὴν ἐποχὴ τῶν σιδηροδρόμων. Ὁ θρυλικὸς Ρόβας ἦταν ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἀρχηγοὺς τῶν γιαννιώτικων καραβανιῶν.

Κίνησε ὁ Ρόβας κίνησε καὶ στὴ Βλαχιὰ νὰ πάη
Γειά σου Ρόβα μου!
Νύχτα σελώνει τ' ἄλογο, νύχτα τὸ καλιγώνει
Γειά σου Ρόβα μου!

Κάπου-κάπου χρησιμοποιοῦσαν καὶ καμῆλες γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀλλὰ ὄχι σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Μεταφερόταν ἔτσι διπλάσιο φορτίο, ἀλλὰ τὸ καμηλοκαραβάνι ἀντιμετώπιζε δυσκολίες στοὺς ὀρεινοὺς δρόμους. Στὸ πέρασμά τους ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια τὰ καραβάνια πλήρωναν διόδια στοὺς πασάδες καὶ τὶς ἄλλες τοπικὲς Ἀρχές. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ δασμοὶ ἦταν ἀσήμαντοι. Συνήθως δὲν ξεπερνοῦσαν μερικοὺς παράδες τὸ δέμα. Βαρύτερα ἦταν τὰ διόδια στὸ Βιδίνι. Ὁ Τοῦρκος πασὰς πλούτιζε ἀπὸ τὰ καραβάνια ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχή του.

Γενικὰ ὑπολογιζόταν ὅτι τὰ ἐμπορεύματα ἐπιβαρύνονταν κατὰ τὴ μεταφορά τους ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴν Βιέννη 100%. Ἀλλὰ οἱ δαπάνες καλύπτονταν ἀπὸ τὶς ὑψηλὲς τιμὲς τῶν εἰδῶν στὴ γερμανικὴ ἀγορά. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1812 ὁ καφὲς πουλιόταν στὴ Βιέννη 15 στερλίνες τὸ cwt (40 ὀκάδες).

Τὰ καράβια ποὺ μετέφεραν ἐμπορεύματα στὴ Θεσσαλονίκη φόρτωναν συνήθως στάρια καὶ ξυλεία. Βέβαια οἱ ἐξαγωγὲς παρουσίαζαν ὁρισμένες δυσκολίες ἐξ αἰτίας τῶν γαλλικῶν παρεμβάσεων στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ οἱ ἀπαγορεύσεις τῆς Πύλης ἦταν ἀνίσχυρες νὰ ἀναχαιτίσουν τὸ κερδοφόρο λαθρεμπόριο. Τὰ καράβια φόρτωναν τὴ νύχτα, τὶς περισσότερες φορὲς μὲ τὶς εὐλογίες τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν[1].

Τὰ κυριώτερα προϊόντα ποὺ ἐξάγονταν ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν στάρια, μπαμπάκια, καπνὰ καὶ ξυλεία. Τὸ 1809 ἡ ἐξαγωγὴ σταριοῦ ἔφτασε τὰ 1.000.000 κοιλὰ (55 λίτρες τὸ κοιλό), κριθαριοῦ 500.000 καὶ ἀραποσιτιοῦ 100.000. Ἡ τιμὴ σταριοῦ 5-6 ἢ 6 ½ πιάστρα τὸ κοιλό. Τὸ 1812, ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς σοδειᾶς, ἡ τιμὴ τοῦ ἀλευριοῦ ἀνέβηκε ἀπὸ 14 παράδες (1811) στοὺς 24. Ὁ μπέης τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε ἐγκαταστήσει μονοπώλιο στὰ στάρια. Τὰ ἀγόραζε ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς καὶ τὰ μεταπουλοῦσε στοὺς ἐμπόρους ἀποκομίζοντας τεράστια κέρδη[2].

Ἡ ἐξαγωγὴ μακεδονικοῦ μπαμπακιοῦ ἔφτασε τὸ 1809 τὶς 110.000 μπάλλες. Τιμὴ 60, 85 ἢ 90 παράδες ἡ ὀκά[3].

Βάνει ἀσημένια πέταλα καρφιὰ μαλαματένια
Γειά σου Ρόβα μου!
Κι' οἱ Βλάχισσες τὸν καρτεροῦν πέρα στὸ Βουκουρέστι
Γειά σου Ρόβα μου!

Τὸ ταξίδι τοῦ Ρόβα ὡς τὸ Βουκουρέστι καὶ ἡ ἐπιστροφὴ κρατοῦσαν ἕξη μῆνες. «Ἔπαιρνε καὶ ταμπάκον τῆς Θεσπρωτίας εἰς μικροὺς ἀσκούς. Εἶναι ὁ περίφημος τσάμικος ταμπάκος. Τὰ χάνια τῶν Ἰωαννίνων μέχρι Βουκουρεστίου εὑρίσκοντο εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, Βουκουρεστίων ἰδίως. Ὁ ἐπιβάτης ἐπλήρωνε διὰ τὴν μεταφορὰν καὶ τὴν τροφὴν εἰς τὰ χάνια ἢ μόνον διὰ τὴν μεταφοράν του» (*Κ. Φαλτάϊτς*, Τὰ Καραβάνια, περ. «Συγκοινωνία», Ἰούλ. Δεκ. 1942, σ. 3).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 323.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 327 καὶ σημ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 328.

Ἡ ἐτήσια καπνοπαραγωγὴ κυμαινόταν ἀνάμεσα στὶς 35.000 καὶ τὶς 40.000 μπάλλες (110 ὀκάδες ἡ μπάλλα). Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ποσότητες 30.000 μπάλλες φορτώνονταν στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ γιὰ διάφορα ἰταλικὰ λιμάνια. Ὁ μέσος ὅρος ἐτήσιων ἐξαγωγῶν στὴν Αἴγυπτο ἔφτανε τὶς 15.000 μπάλλες. Ἀλλὰ ἡ ποιότητα τοῦ μεγαλύτερου μέρους αὐτῶν τῶν ποσοτήτων ἦταν χαμηλὴ καὶ οἱ τιμὲς δὲν ξεπερνοῦσαν τὰ 9 ἢ 10 πιάστρα τὴ μπάλλα ἐνῶ ἡ τιμὴ τῶν γιανιτσιώτικων καπνῶν ἔφτανε τὰ 40 πιάστρα.

Ὁ Holland πληροφορήθηκε ὅτι ἡ παραγωγὴ μακεδονικῶν καπνῶν μειώθηκε σημαντικὰ μετὰ τὸ 1790 καὶ τὸ 1800 ἐξ αἰτίας τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου καὶ τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐξαγωγῶν στὴν Αἴγυπτο ὕστερα ἀπὸ τὴ γαλλικὴ εἰσβολὴ καὶ τὶς ἀναστατώσεις ποὺ σημειώθηκαν.

Ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἐξάγονταν ἐπίσης 1.000.000 λίτρες μαλλιά. Ἡ ἐξαγώγιμη ξυλεία ἦταν ναυπηγική, προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κατερίνης καὶ προοριζόταν γιὰ τὴ Μάλτα καὶ ἄλλα μεσογειακὰ λιμάνια.

Ἀλλὰ καὶ οἱ εἰσαγωγὲς βιομηχανικῶν καὶ ἀποικιακῶν προϊόντων εἶχαν σημειώσει σημαντικὴ ἄνοδο: ζάχαρη, καφέδες Μόκας καὶ Δυτικῶν Ἰνδιῶν, βαφικὲς οὐσίες, κοχενίλη, μουσελίνες, ἐμπριμέ, σίδηρος, χαλκός, καλάϊ, καὶ ρολόγια[1].

Ὁ κυβερνήτης τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Γιουσοὺφ μπέης[2], φαινόταν πρόθυμος νὰ ἐνισχύση τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου. Αὐτὸ ἄλλωστε ὑπαγόρευαν τὰ προσωπικά του συμφέροντα. Ὁ Holland πληροφορήθηκε ὅτι ὁ Γιουσοὺφ εἶχε δημιουργήσει στὴν πόλη ἕνα χυτήριο πυροβόλων ὑπὸ τὴ διεύθυνση κάποιου Γάλλου τεχνικοῦ[3].

Ἀρχὲς Δεκεμβρίου 1812 ὁ Holland μπαρκάρησε σὲ μιὰ ἑλληνικὴ πολάκκα μὲ προορισμὸ τὴ Στυλίδα. Ἔπρεπε νὰ περάσουν μιὰ περιοχὴ ποὺ μαστιζόταν ἀπὸ πειρατὲς κι' ὁ καπετάνιος, μ' ὅλο ποὺ εἶχε παραπλεύσει τὸ ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδος καὶ εἶχε κάμποσα χρόνια ὑπηρετήσει στὸ ἰσπανικὸ ναυτικὸ στὶς ἀκτὲς τῆς Χιλῆς καὶ τοῦ Περοῦ, φαινόταν τρομοκρατημένος. Ὅπως διαπίστωσε ὅμως ὁ περιηγητής, οἱ δισταγμοὶ τοῦ καπετάνιου ὀφείλονταν στὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν συνιδιοκτήτης τοῦ καραβιοῦ κι' ὅτι τὸ σκάφος ἦταν ἀνασφάλιστο[4]. Ἀφοῦ ἄραξε διαδοχικὰ στὸ Χιλιοδρόμι (Ἁλόννησο), στὴ Σκόπελο καὶ στὴ Σκιάθο, πόδισε στὸ Τρίκερι, πλούσια ἐμποροναυτικὴ πολιτεία τοῦ Παγασιτικοῦ. Λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Holland εἶχε τοποθετηθῆ στὸ Τρίκερι ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας ὁ Αὐστριακὸς Gropius. Ἀλλὰ ἦρθε σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 329.
2. Ἦταν γιὸς τοῦ Ἰσμαὴλ πασᾶ τῶν Σερρῶν.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 330.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 342.

κατοίκους καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψη τὴ θέση του. Φαίνεται πὼς ὁ διορισμὸς ὑποπρόξενου στὸ Τρίκερι ἀπέβλεπε στὴν ἐκμετάλλευση τῶν δασῶν τῆς ἀντικρινῆς Εὔβοιας, πλούσιας σὲ ναυπηγικὴ ξυλεία. Τὸ Τρίκερι ἦταν ἐπίκαιρη θέση καὶ γιατὶ ἀποτελοῦσε, κοντὰ στὰ ἄλλα, τὴν πύλη τοῦ ἐμπορίου τῆς Θεσσαλίας[1].

Στὶς 17 Δεκεμβρίου ἔφτασε στὸ Ζητούνι. Ἐπειδὴ εἶχε ὑποσχεθῆ στὸ Βελήπασα νὰ ξαναγυρίση στὴ Λάρισα γιὰ μιὰ ἰατρικὴ ἐξέταση[2] κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη συνέχισε μὲ τὴ συνοδεία του τὴν πορεία πρὸς τὰ βορεινά.

Στὸ χάνι ποὺ βρισκόταν στὴ χαράδρα ὕστερα ἀπὸ τὸ Δομοκὸ ὁ τάταρης τοῦ Holland πῆγε νὰ ἁρπάξη ἕνα ζευγάρι κόττες. Ὁ νοικοκύρης ἀντιστάθηκε καὶ τότε ὁ Ὀθωμανὸς ἄρχισε νὰ τὸν χτυπάη ἄγρια μὲ τὸ κουρμπάτσι του. Κι' ἐνῶ ἔσκουζαν οἱ γυναῖκες ἔτρεξε ὁ περιηγητὴς καὶ μὲ δυσκολία μπόρεσε νὰ ἀποσπάση τὸν χανιτζὴ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Τούρκου. Πλήρωσε τὶς κόττες καὶ τὶς ἔδωσε στὸν τάταρη[3].

Δυὸ μέρες ἀργότερα βρισκόταν στὴ φιλόξενη ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Λάρισας. Ἦταν σαρακοστὴ καὶ τὰ ἐδέσματα κατὰ τὰ γενναῖα τραπεζώματα εἶχαν ἀλλάξει. Ἡ νηστεία ἦταν αὐστηρὴ ἀλλὰ ὁ Holland δὲν εἶχε παράπονο. «Μ' ὅλο ποὺ τὰ γεύματα περιορίζονταν μόνο σὲ ψάρια καὶ λαχανικὰ ἦταν μαγειρεμένα σὲ τέτοια ποικιλία καὶ μὲ τόση ἐπιδεξιότητα ποὺ ἀκόμα κι' ἕνας ἐπικούρειος θὰ ἔνοιωθε ἱκανοποιημένος»[4].

Ὕστερα ἀπὸ τὴ νέα συνάντηση μὲ τὸν Βελὴ θὰ ἐπισκεφθῆ ἕναν Ἕλληνα γιατρό. Ἦταν βαθὺς γνώστης τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ ἐνημερωμένος πάνω στὴ γαλλικὴ καὶ τὴ γερμανικὴ λογοτεχνία[5]. Ὁ Holland θὰ ἐξετάση, ὕστερα ἀπὸ παράκληση τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἕνα παπά. Θὰ διαγνώση κυνάγχη καὶ θὰ συστήση ἐμετικὰ φάρμακα. Ἀλλὰ ἕνας ἐπίσκοπος εἶπε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθῆ τέτοιο φάρμακο γιατὶ ὁ παπὰς εἶχε πάρει μέρος τὸ πρωὶ στὴ θεία λειτουργία καὶ ἀπαγορευόταν αὐστηρὰ ὁ ἐμετὸς ἐκείνη τὴν μέρα. Ἔτσι ὁ γιατρός, παρ' ὅλες τὶς ἀντιρρήσεις του, ὅρισε ἕνα ἄλλο προσωρινὸ θεραπευτικὸ μέσο[6].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 347-348.

2. Φαίνεται πὼς ὁ Βελὴς ἔπασχε ἀπὸ ἀφροδίσια νοσήματα. Ὁ *Γ. Οἰκονόμος* ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὸν Πασόμπεη, τὸν διοικητὴ τῶν στρατευμάτων τοῦ πασᾶ καὶ ἦταν καλὰ πληροφορημένος, γράφει σχετικά: «Ἡ ἀσέλγειά του ἑκατοντάκις ὑπερέβαινε τὴν τοῦ πατρὸς καὶ ἐκ τούτου ὅλον τὸ σῶμα του, ὂν σεσηπωμένον, εἶχε πληγὰς ἀνιάτους ὡς καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν του» (*Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 456).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 361-362.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 366.

5. Δυστυχῶς δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομά του.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 369-370.

Ξανασυνάντησε καὶ τὸν Βηλαρᾶ. Αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ συζήτηση τῶν δύο γιατρῶν θὰ περιστραφῆ σὲ μεταφυσικὰ θέματα καὶ κυρίως στὸ παλαιὸ δόγμα περὶ ἀνυπαρξίας τῆς ὕλης. Ὁ Βηλαρᾶς γνώριζε καλὰ ὅλες τὶς ἀντιμαχόμενες ἀπόψεις. Φαινόταν λαμπρὰ ἐνημερωμένος καὶ μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Hume. «Ἦταν ἡ τελευταία φορὰ ποὺ εἶδα τὸν Βηλαρᾶ», γράφει ὁ Holland. «Ἄφησα ἕναν ἄνθρωπο προικισμένον μὲ φυσικὰ χαρίσματα καὶ σπάνια παιδεία ποὺ ἡ μοίρα τὸν ἀναγκάζει νὰ ξοδεύη τὴ ζωή του στὴ γελοία καὶ δουλικὴ ρουτίνα ἑνὸς τούρκικου σεραγιοῦ»[1].

Τρεῖς μέρες ἀργότερα γύρισε στὸ Ζητούνι καὶ συνέχισε τὸ ταξίδι πρὸς τὴν Ἀθήνα. Στὸ Ἐλευθεροχώρι, ἕνα ἐξαθλιωμένο χωριὸ μὲ 80 - 100 τρῶγλες χτισμένες μὲ πλιθιά, θὰ διανυκτερεύση στὸ καλύτερο σπίτι. Ἦταν μιὰ κάμαρα μονάχα, μὲ χῶμα στὸ πάτωμα καὶ ἀσουβάντιστους τουβλότοιχους. Στὴ μιὰ ἄκρη βρίσκονταν τὰ ζῶα καὶ στὴν ἄλλη δυὸ πολυμελεῖς οἰκογένειες. Τὰ ἔπιπλα ἦταν ὅλα-ὅλα μερικὰ ξύλινα καὶ πήλινα σκεύη, ἀχεροστρώματα καὶ μάλλινες κάπες ποὺ ἀποτελοῦσαν καὶ τὰ σκεπάσματα τῆς νύχτας. Στὴ μέση τῆς κάμαρας ἔκαιγε μιὰ μεγάλη φωτιὰ καὶ γύρω-γύρω εἶχαν κουρνιάσει οἱ θεόφτωχοι νοικοκυραῖοι. Ἡ παρουσία τῶν Τούρκων συνοδῶν σκόρπισε πανικὸ στὴν οἰκογένεια. Ἡ μεγάλη κόρη ἔτρεξε νὰ κρυφτῆ σ' ἕνα γειτονικὸ σπίτι. Τὰ πρόσωπα ἔδειχναν ἀνησυχία καὶ τρόμο. Ἀλλὰ ὅταν ἔφυγαν οἱ Τοῦρκοι ζωντάνεψαν, πῆραν θάρρος κι' ἄρχισαν ὅλοι νὰ ἐκδηλώνουν φιλικὴ περιέργεια γιὰ τοὺς ξένους. Καὶ τὰ 15 μέλη τῶν δύο οἰκογενειῶν ἔγειραν καὶ κοιμήθηκαν γύρω ἀπὸ τὴ φωτιά. Στὴν ἄλλη ἄκρη ἀναδεύονταν ἔξη ἢ ὀχτὼ ἄλογα[2].

Οἱ περιηγητὲς θὰ περάσουν ἀπὸ τὸ χάνι τῆς Γραβιᾶς, ὅπου δέκα χρόνια ἀργότερα ὁ Ὀδυσσέας Ἀνδροῦτσος θὰ ὀχυρωθῆ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὰ στρατεύματα τοῦ Ὀμὲρ Βρυώνη. «Αὐτὸ τὸ χάνι», γράφει ὁ Holland, «βρίσκεται στὴν εἴσοδο μιᾶς στενῆς κι' ἀπότομης κλεισούρας ποὺ διασχίζει τὴν ἁλυσίδα τῶν βουνῶν. Πανύψηλα βράχια στενεύουν στὰ ριζὰ σχηματίζοντας φαράγγι κι' ἀφήνοντας ἕνα πέρασμα, σωστὰ σκαλώματα, πάνω σὲ βραχουριά. Οἱ ξένοι θὰ γευματίσουν στὸ χάνι ἀνάμεσα σὲ μιὰ ὁμάδα τσοπάνηδων. Φοροῦσαν χοντρόκαπες καὶ κρατοῦσαν γκλίτσες[3]. Ὁ Holland, ποὺ θεωροῦσε τοὺς Ἕλληνες ἐκφυλισμένους καὶ δουλόφρονες, δὲν μποροῦσε νὰ φανταστῆ πὼς αὐτοὶ οἱ πρωτόγονοι, ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει, τσοπαναραῖοι θὰ κρατήσουν λίγα χρόνια ἀργότερα τὸ τουφέκι τοῦ ξεσηκωμοῦ ποὺ θὰ βροντήξη στὴ Ρούμελη.

Ἀπὸ τὸ Ἐλευθεροχώρι στὰ Σάλωνα (500 σπίτια ἑλληνικά, 300 μουσουλμανικά). Διοικητὴς ὁ Σεΐντ Ἀχμὲτ ποὺ πρὶν λίγα χρόνια ταξίδεψε στὸ Λονδί-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 370.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 383-385.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 387.

νο ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ ᾿Αλῆ. Εἶχε γίνει δεκτὸς ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς ᾿Αγγλίας κι᾿ ἔνοιωθε γι᾿ αὐτὸ μεγάλη περηφάνεια[1].

Στὴ Λειβαδιά, 2.000 σπίτια, πολλὰ ἀπ᾿ αὐτὰ μεγάλα, κατοικημένα «ἀπὸ πλούσιους καὶ ἀξιοσέβαστους Ἕλληνες». Πέντε τζαμιὰ ὕψωναν τοὺς μιναρέδες τους ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι κάτοικοι ἦταν πολὺ λίγοι[2]. Θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν «ἄρχοντα Λογοθέτη». Ζοῦσε σὰν μεγιστάνας στὸ μεγαλύτερο καὶ πλουσιώτερα ἐπιπλωμένο σπίτι ποὺ εἶδε στὴν ῾Ελλάδα. Εἶχε παντρευτῆ τὴν ἀδερφὴ τοῦ δραγουμάνου τοῦ ᾿Αλῆ Σπύρου Κολοβοῦ ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἦταν χῆρος μὲ μιὰ κόρη ξακουστὴ γιὰ τὴν ὀμορφιά της. ῾Ο Holland πληροφορήθηκε ἀργότερα ὅτι ἡ θυγατέρα τοῦ Λογοθέτη παντρεύτηκε ἕνα πλούσιο Λειβαδίτη. ῾Η ἀριστοκρατικὴ ἔπαρση τοῦ «ἄρχοντα Λογοθέτη», γράφει ὁ περιηγητής, «ἀγωνίζεται ἐναντίον τῆς δουλόπρεπης νοοτροπίας ποὺ δημιουργοῦν οἱ πολιτικὲς συνθῆκες τῆς χώρας του. ῾Η ἐξουσία τοῦ ᾿Αλῆ φτάνει ὥς τὴ Λειβαδιὰ μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ δερβὲν-πασᾶ ἀλλὰ δὲν ἀσκεῖται ὅπως στὴν ᾿Αλβανία καὶ στὴ Θεσσαλία»[3].

᾿Απὸ τὴ Λειβαδιὰ στὴ Θήβα. Πεντακόσια ἢ ἑξακόσια κακοχτισμένα σπίτια, ἐδῶ κι᾿ ἐκεῖ, χωρὶς τάξη, δυὸ τζαμιὰ καὶ πολλὰ ἐκκλησάκια. Τὸ μόνο ἀξιόλογο κτίριο ἡ κατοικία τοῦ βοεβόδα.

Στὴ Θήβα ὁ Holland ἀντιμετώπισε γιὰ πρώτη φορὰ δυσκολίες. Δὲν ἔφτανε ὥς ἐκεῖ ἡ ἐξουσία τοῦ ᾿Αλῆ. ῾Η περιοχὴ βρισκόταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ πασᾶ τοῦ Εὐρίπου[4].

᾿Εντύπωση προκάλεσε στὸν περιηγητὴ ἡ ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Βοιωτίας. «Αὐτὴ ἡ ὀμορφιὰ εἶχε χαρακτηριστικὰ ποὺ πλησίαζαν ὅσο πουθενὰ ἀλλοῦ τὸ ἰδεῶδες κάλλος»[5].

Θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ χῶρο τῶν Πλαταιῶν καὶ θὰ διανυκτερεύσουν στὰ Κόκλα. Πρόσεξε τὴ γραφικὴ ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν. Τὸ ἐξωτερικό τους φόρεμα ἦταν ἀπὸ ἄσπρο ὕφασμα τοῦ ἀργαλειοῦ μὲ βαθειὲς κόκκινες οὔγιες καὶ κρόσσια τοῦ ἴδιου χρώματος[6].

῾Ο Holland καὶ ὁ σύντροφός του ἔφτασαν στὴν ᾿Αθήνα τὴν πρωτοχρονιὰ τοῦ 1813. Μπῆκαν ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Θησείου κι᾿ ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ποὺ εἶδαν

---

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 389-390. ῾Ο Γάλλος ἐξωμότης ἀξιωματικὸς τοῦ ᾿Αλῆ *Ibrahim Manzour* ἐφέντης γράφει στὸ χρονικό του (Mémoires sur la Grèce... Paris 1827, σ. 192) ὅτι ὁ Σεΐντ ᾿Αχμὲτ ἦταν Μαροκινὸς δερβίσης προστατευόμενος τοῦ σατράπη. Τοῦ ἔδωσε ὁ ᾿Αλῆς πλούσια νύφη ἀπὸ τὰ Σάλωνα μὲ χτήματα ποὺ ἀπέδιδαν ἐτήσιο εἰσόδημα 20.000 φράγκων. Εἶχε ταξιδέψει δυὸ φορὲς στὴν ᾿Αγγλία ὡς ἐπίσημος ἀπεσταλμένος τοῦ βεζύρη. Τὴ δεύτερη γιὰ νὰ διαπραγματευτῆ τὴν παράδοση τῆς Πάργας.

2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 395.

3. Ἔνθ᾿ ἀν. σ. 396.

4. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 400-401.

5. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 402.

6. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 405.

ἦταν ἕνας Ἄγγλος ποὺ ἐπιστατοῦσε σὲ μιὰ ἀνασκαφή[1].

Ἔμειναν στὴν Ἀθήνα ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1813. Ἦταν μιὰ πόλη 12.000 κατοίκων, μὲ εὐμάρεια, μὲ πολλὰ καλὰ κτίρια ποὺ ἔδειχναν πολιτισμένη ζωή. Ἡ κοινωνία της ξεχώριζε ἀπὸ τὴ ζωντάνια καὶ τὴν ἐλευθεριότητά της. Οἱ Ἀθηναῖες εἶχαν περισσότερη ἐλευθερία ἀπὸ τὶς Γιαννιώτισσες.

Πολλοὶ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς καὶ καλλιτέχνες εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν Ἀθήνα. Ἦταν μιὰ εὐχάριστη διαμονὴ καὶ συγχρόνως εὐκαιρία μελέτης τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἄγγλοι, Γάλλοι, Γερμανοὶ — ἀλλὰ περισσότεροι Ἄγγλοι — εἶχαν μεταβάλει τὴν Ἀθήνα σὲ ὁρμητήριο γιὰ περιηγήσεις καὶ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες. Οἱ Γάλλοι τῆς Ἀθήνας ἦταν κυρίως παλιοὶ ἔμποροι τῆς Ἀνατολῆς καὶ οἱ Γερμανοί, καλλιτέχνες ἀπεσταλμένοι τῶν διαφόρων Αὐλῶν. Ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς πολλοὶ ἦταν γιατροί.

Μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία ἦρθε σὲ ἐπαφὴ ὁ Holland κατὰ τὴ δεξίωση ποὺ ἔδωσε ὁ ἑλληνολάτρης Ἄγγλος Frederik North, ὁ λόρδος Γκίλφορντ[2]. Εἶχε

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 407. Αὐτοὶ οἱ Εὐρωπαῖοι ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ μόνιμα στὴν προεπαναστατικὴ Ἀθήνα δὲν ἦταν πάντοτε ἀνιδιοτελεῖς. Μερικοὶ ἐμπορεύονταν ἢ ἀρχαιολογοῦσαν, ἄλλοι ἦταν τυχοδιῶκτες, συνεργάζονταν μὲ τὶς τουρκικὲς Ἀρχὲς καὶ μεταχειρίζονταν τοὺς Ἕλληνες μὲ βαναυσότητα. Καὶ οἱ βίαιες συγκρούσεις δὲν ἦταν σπάνιες. Ὁ Βρεταννὸς περιηγητὴς Cockerell, μεγάλος ἀρχαιοκάπηλος, παρακολούθησε μιὰ ἀντιδικία στὸ ἀθηναϊκὸ δικαστήριο ἀνάμεσα σ' ἕναν Ἄγγλο καὶ μιὰ Ἑλληνίδα χήρα. Ὁ Cockerell ὑποστήριξε ὡς μάρτυρας τὸν συμπατριώτη του ποὺ εἶχε χτίσει ἕνα σπίτι μπροστὰ στὴν κατοικία τῆς χήρας ἀποστερώντας την ἀπὸ τὸ φῶς. Ἡ γυναίκα, ἀφηγεῖται ὁ περιηγητής, ὑπερασπιζόταν τὸ δίκιο της μὲ πάθος. Ἔλεγε στὸν Ἄγγλο ἀντίδικό της:

— Παλιοτόμαρο, ποὺ ἦρθες στὴν Ἀθήνα μὲ τὸ στόμα γεμάτο σκατά! Θὰ σὲ στείλω πίσω ξυπόλυτο!

Ὁ Ἄγγλος τῆς ἀπάντησε μὲ τὴν ἴδια ἰταμότητα:

— Πουτάνα!

Τελικὰ οἱ προεστοὶ δικαίωσαν τὸν ξένο (Travels in southern Europe and the Levant, 1810-1817, London 1903, σ. 61).

2. Ἀπὸ τοὺς προδρόμους τοῦ ἀγγλικοῦ φιλελληνισμοῦ, ὁ Frederik North, γιὸς τοῦ λόρδου North, πρωθυπουργοῦ ἐπὶ Γεωργίου Γ', ἑλληνομαθὴς εὐπατρίδης, πρωτοταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1788. Ἔμεινε ἀρκετὸν καιρὸ στὰ Ἑπτάνησα σπουδάζοντας τὴ γλώσσα καὶ μελετώντας τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ. Τὸ 1792 περιηγήθηκε τὴν Ἀττικὴ καὶ τὸ Αἰγαῖο. Ἕνα χρόνο ἀργότερα ἀσπάσθηκε τὴν Ὀρθοδοξία (*Γ. Προσαλέντη,* Ἀνέκδοτα χειρόγραφα ἀφορῶντα τὴν εἰς τὸ δόγμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας βάπτισιν τοῦ Κόμητος Γυΐλφορντ, Ἐν Κερκύρᾳ 1879). Ἀφοῦ ὑπηρέτησε ὡς διοικητὴς τῆς Κεϋλάνης ξαναγύρισε τὸ 1811 στὴν Ἑλλάδα. Ὅταν κατέλαβαν οἱ Ἄγγλοι τὰ Ἑπτάνησα ἐγκαταστάθηκε στὴν Κέρκυρα καὶ ἀφιέρωσε τὸ βίο του στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἐκεῖ ἵδρυσε τὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία (1824). Ὁ λόρδος Γκίλφορντ φοροῦσε πάντοτε ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἔνδυμα (*S. T. Lascaris,* L'Académie Ionienne. Un institut littéraire à Corfou, Paris 1925, σ. 16). Εἶχε δημιουργήσει μοναδικὴ βιβλιοθήκη μὲ χιλιάδες χειρόγραφα καὶ σπάνια ἔντυπα. Κληροδότησε τὸν θησαυρὸ αὐτὸ στὴν Ἰόνιο Πολιτεία ἀλλὰ ὁ ἀνηψιός του λόρδος Sheffield κατόρθωσε νὰ μεταφέρη ὅλα τὰ βιβλία στὸ Λονδίνο ἀπὸ ἑλληνικὴ ἀβελτηρία ἢ συνενοχὴ (*Ἰω. Γεννάδιου,* Ἐκ

προσκαλέσει 90 'Αθηναίους, ἀνάμεσά τους καὶ 30-40 γυναῖκες. Οἱ περισσότερες ἦταν ντυμένες μὲ πολυτέλεια καὶ φορτωμένες κοσμήματα. Ὅλη τὴ νύχτα χόρευαν ρωμαίικο καὶ κάπου-κάπου ἀρβανίτικο. Τὸ θέαμα ἦταν περίεργο καὶ διασκεδαστικό, γράφει ὁ περιηγητής. 'Ακολούθησαν καὶ μερικὰ σκάνδαλα[1].

'Απὸ τὴν 'Αθήνα στὸ Μωριά. Κόρινθος (500 σπίτια), Ἄργος (8.000 ψυχές). Στὴν Τριπολιτσὰ (15.000) θὰ καταλύση στὴν κατοικία τοῦ Θεοδοσίου[2], δραγουμάνου τοῦ 'Αχμὲτ πασᾶ, διαδόχου τοῦ Βελῆ. Ἦταν λιγώτερο ἁρπακτικὸς ὁ 'Αχμὲτ ἀλλὰ περισσότερο σκληρός. Στοὺς πρώτους πέντε μῆνες ἐκτελέστηκαν 60 ἄτομα[3].

Ὁ Holland ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναλύση τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἕλληνα τοῦ Μωριᾶ: «Οἱ Μωραΐτες εἶναι εὔστροφοι, ἀφομοιωτικοὶ καὶ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν πολιτικὴ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες. Αὐτὸ ὀφείλεται ἴσως στὸ ὅτι ὑποτάχθηκαν τελευταῖοι στοὺς Τούρκους. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ζῆ στὴν ὕπαιθρο κι' αὐτὸ τὸ φυσικὸ πλεονέκτημα τὸν ὑποβοηθεῖ νὰ ξανακερδίζη ἢ νὰ ὑπερασπίζη τὴν ἐλευθερία του. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἔδειξαν τὸ δυναμισμό τους καὶ τὴν πολιτική τους εὐφυία. Κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς τοπαρχίας τοῦ Βελῆ, τὰ πνεύματα ἦταν τόσο ἠλεκτρισμένα ποὺ λίγη ἀκόμα καταπίεση θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήση σὲ ἐπανάσταση»[4].

Ὁ Ἄγγλος γιατρὸς γνώρισε στὴν Τριπολιτσὰ δυὸ συναδέλφους του: τὸν

τῆς Ἱστορίας τῶν μεταγενεστέρων 'Αθηνῶν, Βιογραφικὰ Δοκίμια, Frederik North Earl of Guilford, 'Εν 'Αθήναις 1931, σ. 34). Κατὰ τὴ δεύτερη ἐπίσκεψή του στὴν 'Αθήνα, τὸ 1813, ἡ Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων τὸν ἀνακήρυξε πρῶτο πρόεδρο. Στὴν εὐχαριστήρια ἐπιστολή του ὑπογράφει: Φρεδερῖκος Νόρθιος, πολίτης 'Αθηναῖος (Λόγιος Ἑρμῆς, 1819, σ. 179). Στὸν κόμη Marcellus, γραμματέα τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γνωστὸ ἀπὸ τὸ περιηγητικὸ χρονικό του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, εἶπε σὲ μιὰ συνάντησή τους στὸ Λονδίνο: «Τί νὰ σοῦ πῶ, φίλε μου. Δυστυχῶς, δὲν μοιάζω μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς συμπολίτες μου. 'Ακόμα καὶ ἐδῶ στὴν 'Αγγλία ὁ μισὸς εἶμαι Ἕλληνας» (Journal des Débats, 21 Σεπτεμβρίου 1854). Γιὰ τὸν λόρδο Γκίλφορντ βλ. ἐπίσης *'Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρεττοῦ,* Βιογραφικὰ-ἱστορικὰ ὑπομνήματα περὶ τοῦ κόμητος Γυΐλφορντ, 'Αθῆναι 1846, *Z. D. Ferriman,* Some English Philhellenes: VI Lord Guilford, London 1919, Terence Spencer, Fair Greece Sad Relic, London 1954, σ. 109-110, *A. Γούδα,* Βίοι Παράλληλοι, τ. Β', σ. λε' - λστ', *'Ελλ. Δημιουργία,* τ. Β' (15 Μαΐου 1949), *Κων. Διαμάντη,* Ἡ Ἰόνιος 'Ακαδημία τοῦ κόμητος Γκίλφορδ (κατὰ χειρόγραφον τῆς Συλλογῆς Γιάννη Βλαχογιάννη), 'Αθῆναι 1940, *Γεϱ. Ι. Σαλβάνου - Βάσως Ι. Σαλβάνου* Ἡ Ἰόνιος 'Ακαδημία—Ὁ ἱδρυτὴς αὐτῆς κόμης Γύλφορδ. Οἱ καθηγηταὶ καὶ σπουδασταὶ αὐτῆς, 'Αθῆναι 1911.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 414-416. 'Αλλὰ δὲν τὰ ἀναφέρει.

2. Τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδοσίου, «δραγουμάνου Μορέως», βρίσκεται πρῶτο στὸ πρακτικὸ ὁμόνοιας καὶ συνδιαλλαγῆς ποὺ ὑπέγραψαν οἱ κοτζαμπάσηδες τὸ 1816 (ἐφ. «Αἰών», 27 'Απριλίου 1884).

3. 'Ανάμεσά τους καὶ ὁ Σωτηράκης Λόντος, ὁ «πρωθυπουργὸς» τοῦ Βελήπασα ('Οκτώβριος 1812 ἢ 'Ιανουάριος 1813).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 428.

Κεφαλονίτη 'Αντώνιο Βιτώρα καὶ τὸν 'Αργείτη Μιχάλη Κάβα. 'Ο Βιτώρας εἶχε σπουδάσει στὴν Πάδοβα καὶ ἦταν μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ φυσικοῦ Βόλτα. Εἶχε μάλιστα φέρει στὴν Τριπολιτσὰ ἕνα βολταϊκὸ τόξο ποὺ προκαλοῦσε τὴ γενικὴ περιέργεια. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βιτώρα ὑπῆρχαν κάπου 800 τόμοι. 'Ανάμεσά τους μερικοὶ ἀπὸ τοὺς διασημότερους Ἄγγλους, Γάλλους καὶ 'Ιταλοὺς ἰατρικοὺς συγγραφεῖς[1].

'Αρχὲς Φεβρουαρίου 1813 ἔφτασε στὴν Πάτρα (10.000 ψυχές). Τὸ πιὸ ἀξιοπερίεργο στὴν πολιτεία ἦταν τὸ κάστρο. Εἶχε ὡστόσο ὑποστῆ μεγάλες καταστροφὲς ἀπὸ μιὰ ἔκρηξη τῆς μπαρουταποθήκης πρὶν τρία ἢ τέσσερα χρόνια.

Τὸ ταξίδι στὴ Ζάκυνθο ἦταν ἐπικίνδυνο γιατὶ ἡ περιοχὴ μαστιζόταν ἀπὸ πειρατές. Μίσθωσε ὁ Holland ἕνα μεγάλο καὶ γρήγορο πλεούμενο καὶ πέρασε τὸ στενὸ μαζὶ μὲ τοὺς συμπατριῶτες του περιηγητὲς Gell καὶ Craven ποὺ συνάντησε στὴνΠάτρα[2].

Τὸ ταξίδι στὴν 'Ελλάδα θὰ τελείωνε στὴ Ζάκυνθο. 'Αλλὰ ὁ Holland εἶχε ὑποσχεθῆ στὸν 'Αλὴ ὅτι θὰ ξαναγύριζε στὰ Γιάννενα. Κι' ἐννοοῦσε νὰ κρατήση τὸ λόγο του. 'Εκεῖνες τὶς μέρες ὁ βεζύρης βρισκόταν στὴν Πρέβεζα. Ἦταν εὐκαιρία. Στὶς 20 Φεβρουαρίου 1813 ἔφτασε στὸ σεράϊ του. 'Ο 'Αλῆς συνοδευόταν ἀπὸ τοὺς ὑπουργούς, τοὺς ἀξιωματούχους καὶ τοὺς γιατρούς του (τὸν Σακελλάριο, τὸν Μεταξᾶ καὶ τὸν Βάγια). Πολλοὶ Πρεβεζάνοι εἶχαν συλληφθῆ καὶ εἶχαν ριχτῆ στὰ γιαννιώτικα μπουντρούμια γιὰ νὰ πληρώσουν τὰ ποσὰ ποὺ ἀξίωνε ὁ βεζύρης.

'Ο Holland θὰ ἐκφράση τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν περιοχὴ τοῦ κόλπου τῆς Ἄρτας. Πρόθυμος ὁ 'Αλῆς πρόσταξε δύο θηριώδεις 'Αρβανίτες, τὸν Καψομούνη καὶ τὸν Φυσέκη[3] νὰ τὸν συνοδέψουν στὴν περιήγησή του. Αὐτοὶ οἱ 'Αρβανίτες διασκέδαζαν κατὰ τὴν ὁδοιπορία πυροβολώντας τὶς βάρκες τῶν ψαράδων, ἔτσι γιὰ νὰ δείξουν τὴ δεξιοτεχνία τους. Σὲ μιὰ περίπτωση μάλιστα ποὺ οἱ ψαράδες ἔτρεξαν πανικόβλητοι νὰ σωθοῦν, τοὺς ἔβαλαν στὸ σημάδι φωνάζοντας «κερατάδες» καὶ ἄλλες φοβερὲς βρισιές. Στὰ χωριὰ ρίχνονταν μὲ μανία πάνω στὸν κόσμο. «Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσω τὶς βαναυσότητές τους», γράφει ὁ περιηγητής, «τοὺς θύμιζα τὸν 'Αλή»[4].

Στὴ Βόνιτσα εἶδε μαλτέζικα καράβια ποὺ φόρτωναν ναυπηγικὴ ξυλεία. 'Εκεῖ κοντὰ ὁ 'Αρβανίτης σωματοφύλακας Καψομούνης συνάντησε τὸν ἀδερφό του, στρατιώτη κι' αὐτὸν τοῦ 'Αλῆ. Γιὰ νὰ γιορτάσουν τὸ γεγονὸς πετάχτηκαν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 429.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 434.
3. Ἕλληνες ἦταν ἀλλὰ οἱ περιηγητὲς θεωροῦσαν 'Αρβανίτες ὅλους τοὺς στρατιῶτες τοῦ 'Αλῆ καὶ τοὺς περισσότερους κατοίκους τῶν ΒΔ τμημάτων τῆς ἐπικράτειας.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 435-437.

στὸ γειτονικὸ ρουμάνι μὲ μερικοὺς συναδέλφους τους κι' ἄρχισαν τὶς τουφεκιές. Σκότωσαν μιὰ γίδα, τὴν ἔψησαν ἀμέσως καὶ τὴν ξεκοκκάλισαν[1].

Ἐπιστρέφοντας ὁ περιηγητὴς στὴν Πρέβεζα θὰ ταξιδέψη — ὕστερα ἀπὸ πίεση τοῦ Ἀλῆ — καὶ πάλι στὰ Γιάννενα. Αὐτὴ τὴ φορὰ θὰ διασχίση τὰ σουλιώτικα βουνά. Προηγουμένως θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν ἀρχαία Νικόπολη ὅπου ὁ Ἀλῆς ἐνεργοῦσε ἀνασκαφὲς στὰ ἐρείπια μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἀνακαλύψη θησαυρούς. Βρῆκε τὸ βεζύρη καθισμένο πάνω σὲ βελουδένιο μαξιλάρι μπροστὰ σ' ἕνα λάκκο καὶ τριγυρισμένο ἀπὸ γραμματικοὺς καὶ παλληκάρια. Ὁ Ἀλῆς παρακάλεσε τὸν Ἄγγλο γιατρὸ νὰ τοῦ ὑποδείξη τὰ κατάλληλα σημεῖα γιὰ τὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν. Κι' ὁ Holland ἔσπευσε νὰ τὸν εὐχαριστήση ὕστερα ἀπὸ ἕνα γύρο στὰ ἐρείπια μὲ τὸν Λουκὰ Βάγια καὶ δυὸ στρατιῶτες. Ὕστερα ὁ Ἀλῆς μπῆκε στὴν καρότσα καὶ γύρισε στὴν Πρέβεζα. Μερικοὶ σωματοφύλακες ἀκολουθοῦσαν ἔφιπποι ἀλλὰ οἱ ὑπόλοιποι φρουροὶ — κι' ἦταν μεγάλος ἀριθμὸς — ἔτρεχαν πλάϊ στὴν καρότσα[2].

Τὴν 1η Μαρτίου ξεκίνησε γιὰ τὸ Σούλι μὲ δυὸ ἀξιωματικοὺς τοῦ Ἀλῆ κι' ἕναν Ἕλληνα κατώτερου βαθμοῦ. Θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ σεράϊ, τὸ μεγάλο ὀχυρὸ ποὺ εἶχε χτίσει ὁ Ἀλῆς στὴν κορυφὴ ἑνὸς λόφου ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Σουλιωτῶν ἀπὸ τὰ βουνά τους γιὰ νὰ ἀποτρέψη ἐνδεχόμενη ἐπιστροφή τους.

«Ζυγώνοντας τὸ σεράϊ περάσαμε ἀπὸ μερικὰ σουλιώτικα χωριά, ὁλότελα ἐρειπωμένα. Πολλὰ σπίτια ἦταν γκρεμισμένα, ἄλλα εἶχαν ἀφανισθῆ ἀπὸ τὴ φωτιά. Τὸ Κακοσούλι, τὸ βορειότερο ἀπ' αὐτὰ τὰ χωριά, ἦταν ἕνας σωρὸς χαλάσματα». Ἡ φρουρὰ τοῦ ὀχυροῦ χαιρέτησε τὸν Holland μὲ ὁμοβροντία ἀπὸ τέσσερα κανόνια καὶ μιὰ μπαταριὰ τουφεκιῶν. Στὰ ριζὰ τοῦ κάστρου, μπροστὰ στὶς σκάλες, τὸν ὑποδέχτηκε ὁ διοικητὴς Μουχτὰρ ἀγὰς καὶ τὸν ὁδήγησε, περνώντας ἀπὸ δυὸ μακριὲς γαλαρίες, στὸ διαμέρισμα ὅπου ἔμενε ὁ Ἀλῆς κατὰ τὶς ἐπισκέψεις του στὸ Σούλι.

Ἀπὸ τὸν Μουχτὰρ ἀγὰ ποὺ εἶχε πάρει μέρος στοὺς πολέμους τοῦ Ἀλῆ ἄκουσε πολλὲς ἱστορίες γιὰ τοὺς Σουλιῶτες καὶ τὰ ἔθιμά τους. Ὁ σουλιώτικος πληθυσμὸς δὲν ξεπερνοῦσε τοὺς 12.000 κατοίκους. Κι' ἀπ' αὐτοὺς οἱ 3 - 4.000 ἦταν ἁρματωμένοι. Ἀπὸ τὴν ἰδιομορφία τῆς ζωῆς τους ἀπόχτησαν μιὰ ἄγρια καὶ ἀντρίκια γενναιότητα ποὺ τοὺς ξεχώριζε ἀπὸ ὅλες τὶς ἀρβανίτικες φυλές.

«Οἱ γυναῖκες ἔπαιρναν μέρος στοὺς κινδύνους τῶν πολέμων πλάϊ στοὺς ἄντρες τους κι' ἔζησαν πλάϊ τους τὶς συμφορὲς ποὺ ἀκολούθησαν. Λένε πὼς στὶς βρύσες ἔπαιρναν πρῶτες νερὸ οἱ γυναῖκες τῶν Σουλιωτῶν ποὺ διακρίθηκαν στὴ μάχη καὶ πὼς στὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ πολλὲς Σουλιώτισσες ἔδειξαν γενναιότητα ποὺ δὲν τὴ συναντᾶς εὔκολα σὲ ἄντρες»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 438.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 441-442.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 448-449.

'Αλλὰ ἡ ἀνδρεία τῶν Σουλιωτῶν, παρατηρεῖ ὁ Holland, «ἦταν ἡ ἀνδρεία μιᾶς συμμορίας ληστῶν, ὀργανωμένων σὲ κοινωνικὴ ζωή, ποὺ διατηροῦσαν τὰ χαρακτηριστικά τους ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ συνδυάζοντας τὶς ἀρετές τους μὲ τὸ ἔθιμο τῆς ἁρπαγῆς καὶ τῆς σκληρότητας. Ὑπῆρξαν ὁ τρόμος τῆς 'Ηπείρου. Ἡ κάθοδος τῶν Σουλιωτῶν ἀπὸ τὰ πετροβούνια τους στὸν κάμπο γιὰ λεηλασία ἢ ἐκδίκηση σκόρπιζε τὸν πανικὸ σ' ὅλη τὴ γειτονικὴ χώρα. Κανείς, οὔτε ἐχθρὸς οὔτε φίλος, μποροῦσε νὰ ζυγώση τὸ Σούλι. Ποτὲ δὲν ὑποτάχτηκε σὲ τουρκικὴ ἢ ἀλβανικὴ ἐξουσία».

Ὁ 'Αλής, γράφει ὁ Holland, κατόρθωσε νὰ πατήση τὸ Σούλι μὲ δωροδοκίες καὶ ὑποσχέσεις στοὺς ἡγέτες τῶν ὀρεσίβιων πολεμιστῶν. Ὕστερα κατέστρεψε τὰ χωριὰ καὶ ἐγκατέστησε 'Αλβανοὺς ἀπὸ τὶς βόρειες ἐπαρχίες στὰ λίγα σπίτια ποὺ ἀπόμειναν ὄρθια. Στὸ Σούλι, τὸ κυριώτερο χωριό, ὑπῆρχαν μόνο 100 κατοικημένα σπίτια.

Κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὴν Ἤπειρο ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἄκουσε πολλὲς ἱστορίες γιὰ τὴ γενναιότητα τῶν Σουλιωτῶν καὶ γιὰ τὰ στρατηγήματά τους. «'Αλλὰ δὲν μπορῶ», γράφει, «νὰ ἐγγυηθῶ γιὰ τὴν αὐθεντικότητά τους. Ἄλλωστε θὰ φαινόταν πὼς δίνω μεγάλη σημασία στὸν πόλεμο μιᾶς ὀρεσίβιας φυλῆς»[1].

'Απὸ τὸ Σούλι στὴν Παραμυθιὰ (9.000 κάτοικοι, κυρίως μουσουλμάνοι) καὶ γιὰ δεύτερη φορὰ στὰ Γιάννενα ὅπου θὰ καταλύση στὸ σπίτι τοῦ πλούσιου καὶ ἀξιοσέβαστου ἔμπορου Δημήτρη 'Αθανασίου. Εἶχε ἀρχίσει ἡ μεγάλη Σαρακοστὴ καὶ ἡ νηστεία ἦταν αὐστηρή. 'Ακόμα καὶ τὸ ψάρι καὶ τὸ γάλα ἦταν ἀπαγορευμένα. 'Αλλὰ γιὰ τὸν ξένο ἔστρωσαν ξεχωριστὸ τραπέζι[2].

Μὲ ἐξαίρεση τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Λογοθέτη τῆς Λειβαδιᾶς τὸ σπίτι τοῦ 'Αθανασίου ἦταν τὸ καλύτερο ποὺ εἶδε στὴν Ἑλλάδα[3].

Στὸ σεράϊ βρῆκε τὸ βεζύρη νὰ συνεργάζεται μὲ τοὺς γραμματικούς του. Ἦταν καθισμένοι μπροστά του κατὰ γῆς. Διάβαζαν μεγαλόφωνα διάφορα ἔγγραφα καὶ ἔπαιρναν ὁδηγίες. Κάποια στιγμὴ ἕνας ἀπὸ τοὺς γραμματικοὺς τόλμησε νὰ διατυπώση γνώμη ἢ ἀντίρρηση, ἀλλὰ ὁ 'Αλὴς τοῦ ἔρριξε μιὰ ἐπιτιμητικὴ ματιὰ καὶ εἶπε: «τοῦτο ὁρίζω»[4].

Τὸ ταξίδι τοῦ Holland στὴν Ἑλλάδα θὰ ὁλοκληρωθῆ μὲ μιὰ περιήγηση στὴ Βόρεια Ἤπειρο. Ξεκίνησε στὶς 12 Μαρτίου 1813 ἐφοδιασμένος μὲ μπουγιουρδὶ τοῦ βεζύρη, ὅπου ἀναφερόταν ὡς «ἀκριβὸς καὶ ἀγαπητὸς φίλος», καὶ ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο τοῦ Byron, τέσσερα χρόνια πρίν. Μὲ μιὰ μικρὴ παρέκκλιση ἀνάμεσα 'Αργυρόκαστρο - Τεπελένι θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ Γαρδίκι, ὅπου

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 451.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 469.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 470.
4. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Ἔνθ' ἀν., σ. 472-473.

ένα χρόνο πρίν, στὶς 15 Μαρτίου 1812, ἔγινε ἡ περίφημη σφαγή. Ὁ Holland ἱστορεῖ τὸ δραματικὸ περιστατικό, τὴ φονικὴ ἐκδίκηση τοῦ Ἀλῆ γιὰ τὴν προσβολὴ ποὺ ἔγινε στὴ μητέρα του καὶ τὴν ἀδερφή του πρὶν 42 χρόνια[1], μὲ βάση τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε ἀπὸ αὐτόπτες μάρτυρες. Τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ, κάπου 15.000 ἄντρες, κύκλωσαν αἰφνιδιαστικὰ τὸ ὀχυρωμένο Γαρδίκι — ὁ πληθυσμός του ὑπολογιζόταν σὲ 5 - 6.000 ψυχές, ὅλοι Τοῦρκοι καὶ Ἀλβανοὶ — καὶ προστάχθηκαν νὰ καταλάβουν τὴν πόλη μὲ ἔφοδο. Ἀλλὰ οἱ ἐπιχειρήσεις καθυστεροῦσαν εἴτε ἐπειδὴ οἱ Γαρδικιῶτες πρόβαλαν σκληρὴ ἄμυνα, εἴτε ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματικοὶ τῶν πολιορκητῶν δὲν ἔδειχναν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν καταστροφὴ μιᾶς ὁμόπιστης πόλης. Τότε παρουσιάστηκε στὸν ὀργισμένο βεζύρη ὁ Θανάσης Βάγιας καὶ προσφέρθηκε νὰ καταλάβη μὲ ἔφοδο τὸ ὀχυρὸ ποὺ βρισκόταν πάνω σ' ἕνα κωνικὸ ὕψωμα. Καὶ πραγματικὰ μέσα σὲ μιὰ νύχτα τὸ Γαρδίκι βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ Ἀλῆ[2].

Ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Γαρδικιοῦ μετέφεραν τοὺς κατοίκους σὲ διάφορα σημεῖα τῆς περιοχῆς, ξεχώρισαν 730[3] καὶ τοὺς ἔκλεισαν σὲ ἕνα χάνι ἔξω ἀπὸ τὸ Ἀργυρόκαστρο. Ἐκεῖ, στὴν ἐσωτερικὴ αὐλή, τοὺς ἔδεσαν ὅλους μαζὶ μὲ σκοινιά. Ἦταν οἱ Γαρδικιῶτες ποὺ ζοῦσαν στὴν κωμόπολη τὴν ἐποχὴ τῆς προσβολῆς καὶ οἱ ἀπόγονοί τους.

Ἔφτασε κι' ὁ βεζύρης στὸ χάνι μὲ τὴν καρότσα του, στάθηκε μπροστὰ στὴν πύλη κι' ἔδωσε ἐντολὴ στοὺς στρατιῶτες ν' ἀνεβοῦν στὰ μαντροτοίχια καὶ νὰ ἀρχίσουν τὸ μακελλειὸ μόλις θ' ἀκούσουν τὸ σύνθημά του, μιὰ τουφεκιά. Λένε πὼς ὁ ἴδιος ὁ βεζύρης ἄδειασε τὴν πιστόλα του ἀπὸ τὴν καρότσα. Ἄρχισε τὸ τουφεκίδι ποὺ συνεχίστηκε μὲ τὸ σπαθὶ ὥσπου δὲν ἔμεινε οὔτε ἕνας Γαρδικιώτης ζωντανός[4]. Μερικοὶ ὡστόσο ξέφυγαν τὸ σκοτωμὸ καὶ κρύφτηκαν σὲ κάτι

---

1. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς προσβολῆς (αἰχμαλωσία καὶ διαπόμπευση) τῆς μητέρας τοῦ Ἀλῆ ἔγινε τὸ 1762, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ μισὸν ἀκριβῶς αἰώνα.

2. Ὁ Θανάσης Βάγιας εἶχε λόγους προσωπικοὺς νὰ ἀναλάβη πρωτοβουλία. Οἱ Γαρδικιῶτες εἶχαν βοηθήσει τὸν Ἀλὴ νὰ καταστρέψη τὴν πατρίδα του, τὸ Λέκλι, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀφανισμὸ τῶν ἀλβανοχριστιανῶν Χορμοβιτῶν (*Ε. Φωτιάδη,* Συμβολὴ εἰς τὴν περὶ Θανάση Βάγια ἔρευναν, Ἠπ. Χρονικά, τ. Α' [1926], σ. 306). Τοὺς μισοῦσε γι' αὐτὸ καὶ ἤθελε νὰ ἐκδικηθῆ. Ἡ θαρραλέα ἐπίθεσή του καὶ ἡ κατάληψη ἑνὸς στρατηγικοῦ μαχαλᾶ ἀνάγκασε τοὺς Γαρδικιῶτες νὰ συνθηκολογήσουν.

3. Ὁ Ἀλβανὸς ραψωδὸς τοῦ Ἀλῆ *Χατζῆ Σεχρέτης* ὑπολογίζει πὼς ἦταν 500.

Πιάνουν μιὰ πεντακοσαριὰ τοὺς φέρουνε δεμένους
γυμνούς, μὲ χωρὶς ἅρματα τοὺς φιδοδαγκωμένους.

Ὁ *Hughes* (ἔνθ' ἀν., σ. 195), ἀναφέρει 700-800. Ὁ *Θανάσης Λιδωρίκης*, ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ, ποὺ συνόδευε τὸν αὐθέντη του στὴν ἐπιχείρηση, τοὺς ἀνεβάζει σὲ 600 (Ἀπομνημονεύματα, Ἠπ. Ἑστία, τ. Δ' [1955], σ. 978). Ὁ Λιδωρίκης βεβαιώνει ὅτι τοὺς ἔδεσαν μὲ σκοινιά.

4. Ὁ *Λιδωρίκης* ἱστορεῖ στὰ Ἀπομνημονεύματά του ὅτι μετὰ τὴν παράδοση τοῦ Γαρδικιοῦ, «οἱ μὲν ἀνήκοντες εἰς τὴν μερίδα του (τοῦ Ἀλῆ) Γαρδικιῶτες διετάχθησαν ἵνα μετανα-

παράσπιτα τοῦ χανιοῦ. Ὁ Ἀλῆς ἔδωσε ἐντολὴ νὰ βάλουν φωτιὰ καὶ ἔτσι τοὺς ἀνάγκασε νὰ βγοῦν. Μερικοί, στὴν ἀπελπισία τους, ἅρπαξαν πέτρες καὶ τραυμάτισαν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς δημίους τους. Τελικὰ σκοτώθηκαν ὅλοι. Ἀπαγορεύθηκε ἡ προσέγγιση στὴν περιοχὴ καὶ τὰ πτώματα ἀπόμειναν ἄταφα[1].

Ὁ Pouqueville, πρόξενος ἐκεῖνο τὸν καιρὸ τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα, γράφει ὅτι στὸ Γαρδίκι εἶχαν καταφύγει, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Δέλβινου, ὁ Μουσταφὰ πασὰς καὶ οἱ 60 μπέηδες τῆς Τσαμουριᾶς. Ἐπικρατοῦσε μάλιστα ἀγωνιστικὸ πνεῦμα στὴν πόλη γιατὶ ὁ σουλτάνος εἶχε ὑποσχεθῆ στρατιωτικὴ βοήθεια[2].

Εἶχε περάσει ἕνας μήνας πολιορκίας ὅταν παρουσιάστηκαν συμπτώματα λιποψυχίας ἀνάμεσα στὴν ἀγροτικὴ τάξη τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἀποζοῦσε ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν καὶ ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία. Αὐτὴ ἡ τάξη εἶχε τὸ νοῦ της στὴ γῆ ποὺ πατοῦσε ὁ ἐχθρός. Ἔτσι ἄρχισαν οἱ πιέσεις γιὰ συνθηκολόγηση[3]. Ὁ Ἀλῆς ἀξίωσε νὰ ἐγκατασταθοῦν ὡς ὅμηροι στὰ Γιάννενα ὁ Μουσταφὰ πασὰς κι' ὅλοι οἱ μπέηδες τῆς Τσαμουριᾶς. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε. Ὅλοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Σαλήμπεη καὶ τὴ γυναίκα του ποὺ αὐτοκτόνησαν, πῆραν τὸ δρόμο γιὰ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλῆ ὅπου τοὺς ὑποδέχτηκαν μὲ μεγάλες τιμές. Αὐτὰ ἔγιναν τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1812. Τὴ νύχτα τῆς 6 πρὸς 7 Μαρτίου, ὕστερα ἀπὸ αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση, ἁλυσοδέθηκαν οἱ ὅμηροι καὶ ρίχτηκαν στὶς φυλακὲς τῆς Ἁγίας Σωτήρας, στὸ νησάκι τῆς λίμνης. Ἔχοντας ἐξουδετερώσει τοὺς ἐπίφοβους μπέηδες ὁ Ἀλῆς ξεκίνησε γιὰ τὸ Γαρδίκι. Κήρυκες μετέδωσαν στὴν πόλη τὴν ἀπόφαση τοῦ βεζύρη. Γενικὴ ἀμνηστία. Οἱ Σκιπιτάρηδες νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα. Ὅλοι οἱ ἄρρενες ἀπὸ 10 χρόνων καὶ πάνω νὰ συγκεντρωθοῦν στὸ Βαλιαρὲ χάνι γιὰ ν' ἀκούσουν τὴν ἀπόφαση ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Ἀλῆ[4].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Hughes, ποὺ ταξίδεψε στὸ Γαρδίκι λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν Holland, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ὁ Ἀλῆς καθισμένος μέσα στὴν καρότσα του στὴν πύλη τοῦ χανιοῦ ἐξέταζε ἕναν ἕνα τοὺς Γαρδικιῶτες ποὺ

στεύσωσιν εἰς τὴν Πρέβεζαν, οἱ δὲ ἀντίπαλοι, μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των διεσπάρησαν εἰς τὰ πέριξ χωρία. Ἅμα ἦλθεν εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα διέταξε ἵνα συλλάβωσι τοὺς ὡς ἄνω εἰς τὰ χωρία διασπαρέντας Γαρδικιώτας τοὺς ὁποίους δέσαντες διὰ σχοινίων ἔβαλαν ἐντὸς ἡρειπωμένου χανίου, δύο ὥρας ἀπὸ τοῦ Γαρδικίου, εἰς θέσιν Βαλιαρὲ» (ἔνθ' ἀν., σ. 977).

1. Ἱστορεῖ ὁ *Χατζῆ Σεχρέτης*:

Ἐγύρισε τ' ἀσκέρι του αὐτὸς τὸ διατάζει
κι' ἀνέβηκε σ' ἕνα τεπὲ ἀτός του καὶ τηράζει.
— Τὴν ὥρα ποὺ θ' ἀκούσετε νὰ ρίξω τὰ κουμπούρια
τότε νὰ ρίξετε κι' ἐσεῖς κι' εὐθὺς νὰ μπῆτε γιούρια.

2. Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Γ', σ. 383-409.

3. Βλ. καὶ *Ibrahim Manzour*, Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le Gouvernement d'Ali Pacha, Paris 1827, σ. 65-66.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 394.

περνοῦσαν μπροστά του γιὰ τὴν ἡλικία, τὸ συγγενολόϊ, τὸ ἐπάγγελμά του. Ξεχώριζε ὅσους εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὸ Γαρδίκι ὕστερα ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο ποὺ προκάλεσε τὴν ὀργή του καὶ ἔστελνε τοὺς ἄλλους μέσα στὸν περίβολο[1].

Οἱ μουσουλμάνοι ἀρνήθηκαν νὰ πάρουν μέρος στὴν ὁμαδικὴ σφαγὴ τῶν ὁμοπίστων τους, γράφει ὁ Hughes[2]. Ὁ Pouqueville προσθέτει ὅτι καὶ οἱ χριστιανοὶ Μιρδίτες τοῦ ἀληπασαλίδικου στρατοῦ δὲν δέχτηκαν νὰ ἐκτελέσουν τὴ διαταγή[3]. Καὶ συνεχίζει: «Τότε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἄτιμους πληρωμένους φονιάδες, ἐλεεινὸ ὄργανο τῶν ἐγκλημάτων τοῦ βεζύρη, ὁ Θανάσης Βάγιας, τέρας μὲ ἀποκρουστικὴ ὄψη, φωνάζει:

— Ἀφέντη, ἀπὸ τὸ χέρι μου θὰ χαθοῦν οἱ ἐχθροί σου[4] !

»Τὸ σκυλολόϊ τῶν δούλων τοῦ σεραγιοῦ, παρακινημένο ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχηγοῦ του, ἑνώθηκε μὲ τὸν Βάγια. Καὶ 150 κακοῦργοι, χωρὶς ντροπή, ἑτοιμάστηκαν γιὰ τὸ πιὸ ἀποτρόπαιο ἔγκλημα»[5].

Συμπληρώνει ὁ Hughes: Οἱ Ἕλληνες σκαρφάλωσαν πρόθυμα στοὺς τοίχους τοῦ περιβόλου. Ὁ Ἀλῆς πῆρε τὸ μουσκέτο ἀπὸ τὰ χέρια ἑνὸς στρατιώτη, πρόσταξε ν' ἀνοίξουν διάπλατα τὴν πύλη κι' ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα πυροβόλησε στὸ σωρό. Αὐτὸ ἦταν τὸ σύνθημα τῆς γενικῆς σφαγῆς. Οἱ στρατιῶτες πυροβολοῦσαν ὥσπου ἐξάντλησαν τὰ φυσέκια τους[6].

Ἡ μαρτυρία τοῦ Pouqueville[7] γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Θανάση Βάγια στὴ σφαγὴ δὲν εἶναι πειστική. Πρῶτα-πρῶτα δὲν ἀναφέρει τίποτα περὶ Βάγια ὁ ραψωδὸς

---

1. Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, τ. Β', σ. 194. Τὸ βεβαιώνει καὶ ὁ *Λιδωρίκης*: «Σταθεὶς εἰς τὸ πεζοδρόμιον πρὸ τῆς Πύλης διέταξεν ἵνα διέλθωσιν ἐνώπιόν του ἀνὰ εἷς, καὶ τοὺς ἐπιθεώρησεν ἐρωτῶν ἕνα ἕκαστον περὶ τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς οἰκογενείας του» (ἔνθ' ἀν., σ. 978).

2. Καὶ ὁ *Χατζῆ Σεχρέτης* παραδέχεται τὴν ἀντίσταση τοῦ στρατεύματος:

— Ὅλο τ' ἀσκέρι φώναξε, κανένας δὲν τὸ στρέγει.
Τέτοιο τζεβάπι γύρισε τ' ἀσκέρι καὶ τοῦ λέγει.
— Πρῶτα κι' ἀρχὴ στ' ἀσκέρι σου τσεκούρι νὰ κτυπήσης
καὶ τώρα σ' τούτη τὴ δουλειὰ νὰ μὴ μᾶς προβοδίσης.

3. Οἱ Μιρδίτες ἦταν Γκέκηδες καθολικοὶ καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ πιὸ ἐκλεχτὸ τμῆμα τῆς σωματοφυλακῆς τοῦ Ἀλῆ (*Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, σ. 236 σημ. 2).

4. Βλ. καὶ *Pouqueville*, Ἱστορία τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, τ. Α', σ. 231-232.

5. Σωπικιῶτες χριστιανοὶ στρατιῶτες ἦταν ὅσοι ἀκολούθησαν τὸν Βάγια, γράφει ὁ *Ἀραβαντινὸς* (ἔνθ' ἀν., σ. 236). Βλ. καὶ *Ibrahim Manzour*, ἔνθ' ἀν., σ. 73-74.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 194. Ἡ ἐκτέλεση ἔγινε ἀπὸ τὶς πολεμίστρες. Ἀφηγεῖται ὁ *Λιδωρίκης*: «Ὁ Ἀλῆς διέταξε νὰ περικυκλώσουν οἱ στρατιῶται τὸ χάνι θέσαντες τὰ ὅπλα ἐπὶ τῶν ὀπῶν τῶν πολεμιστρῶν καὶ διέταξεν ἵνα, ἅμα δώσῃ τὸ σύνθημα, ἀρχίσουσι τὸν φόνον». Ὁ Ἀλῆς δὲν πυροβόλησε ὁ ἴδιος. Ἀνέβηκε σ' ἕνα λόφο καὶ παρακολούθησε ἀπὸ 'κεῖ τὴ σφαγή. Γλύτωσε μόνο ἕνας — τοῦ ἔκοψαν τὰ βόλια τὰ σκοινιὰ ποὺ ἦταν δεμένος —, βγῆκε ἀπὸ τὸ χάνι κι' ὁ Ἀλῆς πρόσταξε νὰ ἀφεθῆ ἐλεύθερος (ἔνθ' ἀν., σ. 978).

7. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 192-193.

τοῦ 'Αλῆ Χατζῆ Σεχρέτης πού συνήθως ἱστορεῖ μὲ εὐσυνειδησία τὰ περιστατικά. Τίποτα δὲν ἀναφέρει ἐπίσης ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ 'Αλῆ Θανάσης Λιδωρίκης[1]. Μᾶλλον γιὰ σύγχυση πρόκειται ἀνάμεσα στὴν πρωτοβουλία τοῦ Βάγια κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Γαρδικιοῦ, τὴ θαρραλέα του δηλαδὴ ἔφοδο πού ὁδήγησε στὴν κατάληψη τοῦ ὀχυροῦ, καὶ στὰ γεγονότα τῆς σφαγῆς στὸ χάνι. 'Ο Βάγιας ἔγινε μισητὸ καὶ ἐπικατάρατο πρόσωπο γιατὶ προκάλεσε τὴν κατάληψη τοῦ Γαρδικιοῦ, πού ἐπακόλουθό της ἦταν οἱ ὁμαδικὲς ἐκτελέσεις. Χωρὶς τὸν Βάγια θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ κρατήση τὸ Γαρδίκι καὶ νὰ λυθῆ ἡ πολιορκία ὕστερα ἀπὸ ἐπέμβαση τοῦ σουλτάνου.

Αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Hughes γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ Γαρδικιοῦ. 'Ο Βάγιας, γράφει ὁ "Αγγλος περιηγητὴς στὸ χρονικό του, χρησιμοποίησε ὅλους τοὺς "Ελληνες πού ὑπηρετοῦσαν στὸ στράτευμα τοῦ 'Αλῆ. «Οἱ "Ελληνες πῆραν θάρρος ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχηγοῦ τους καὶ ἐνθουσιασμένοι πού βρῆκαν εὐκαιρία νὰ ξεπαστρέψουν μιὰ μωαμεθανικὴ φυλή, τὸν ἀκολούθησαν σὲ ὅλες τὶς δυσκολίες καὶ τοὺς κινδύνους, πάτησαν τὴν ἀκρόπολη καὶ σὲ λίγο κατέλαβαν καὶ τὴν πόλη μπροστὰ στὰ μάτια τῶν μουσουλμανικῶν στρατευμάτων πού παρακολουθοῦσαν τὴ σκηνὴ ἀπὸ κάτω»[2].

---

1. 'Απομνημονεύματα, ἔνθ' ἀν., σ. 97. Τὸ ὅτι ὁ Θανάσης Βάγιας ὑπῆρξε πρωταγωνιστὴς τῆς σφαγῆς τῶν Γαρδικιωτῶν ἔγινε γνωστὸ στοὺς "Ελληνες ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Βαλαωρίτη, ὅπου εἰκονίζεται ὡς βρυκόλακας πού βγαίνει ἀπὸ τὸν τάφο καὶ καταδιώκεται ἀπὸ τὶς σκιὲς τῶν θυμάτων του. 'Υποστηρίχθηκε ὅτι ὁ Βαλαωρίτης ἀδίκησε τὸν Θανάση Βάγια ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Pouqueville κι' ὅτι ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ πρόξενος μισοῦσε τὸν Βάγια ἐπειδὴ εἶχε ἐπιτάξει κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἀγγαρείας γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ κάστρου τῆς Λιθαρίτσας δύο μουλάρια του! (*Χρ. Ι. Δάλλα*, Διατί ὁ Πουκεβὶλ ἐμίσει τὸν Θανάσην Βάγιαν, ΔΙΕΕ, τ. Θ' [1926], σ. 533-554). 'Ο Καποδίστριας ὑποδέχτηκε τὸν Θανάση Βάγια μὲ ἀνοιχτὲς ἀγκάλες τὸ 1829. Τὸν διόρισε διευθυντὴ τοῦ «Προτύπου 'Αγροκηπίου» τῆς Τίρυνθας μὲ μισθὸ 600 γρόσια τὸ μῆνα κι' ἔστειλε τὸ γιό του γιὰ σπουδὲς στὴν 'Ιταλία. Σίγουρα θὰ γνώριζε τὴ δράση του. Δὲν εἶναι περίεργο. Οἱ περισσότεροι ἀλῃπασαλῆδες, τουρκόφρονες καὶ ἑλληνοφάγοι, εἶχαν καλὴ τύχη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Γράφει ὁ Γερμανὸς ἑλληνιστὴς *Fr. Thiersch* πού τὸν γνώρισε στὴν Τίρυνθα: «"Ηταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ αἱμοβόρους καὶ διεστραμμένους πράκτορες τῆς Αὐλῆς του» (τοῦ Καποδίστρια), (De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration, Leipzig 1833, μετ. Α. Σπήλιου, 'Αθήνα 1973, τ. Δ', σ. 79-80). Καὶ ὁ *Μακρυγιάννης*: «Αὐτὸν τὸν καλὸν ἄνθρωπον τὸν εἶχε ὁ 'Αλήπασας, ὁπού ἔτρωγε τοὺς ἀνθρώπους καλύτερα ἀπὸ ψωμί. "Οταν ἔφκιανε τὸ κάστρο τῶν Γιαννίνων, ἐπιστατοῦσε αὐτὸς ὁ καλὸς ἄνθρωπος. Πόσους ἀνθρώπους ἔρριξε εἰς τὸν ἀσβέστη καὶ κάηκαν κι' ἄλλους τοὺς τρύπαγε εἰς τὰ αὐτιὰ καὶ τοὺς κάρφωνε. Αὐτὸς ὁ καλὸς ἄνθρωπος λάδι τὴν Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ δὲν ἔτρωγε, τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ροκάνιζε» ('Απομνημονεύματα, ἔκδ. 1947, τ. Α', σ. 27-28). Μονάχα ὁ Σπηλιάδης (καποδιστριακὸς) ὑπερασπίσθηκε τὸν Θανάση Βάγια.

2. Πραγματικά, στὴν ἐκπόρθηση τοῦ Γαρδικιοῦ πῆραν μέρος στὸ πλευρὸ τοῦ Βάγια κυρίως "Ελληνες τῶν ἁρματολικῶν σωμάτων. 'Ανάμεσά τους ὁ 'Ανδροῦτσος, ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Διάκος, ὁ Γρίβας. Λένε πὼς ὁ Γρίβας ὀνομάστηκε Γαρδικιώτης γιὰ τὴν παλληκαριὰ πού ἔδειξε σ' ἐκείνη τὴν ἔφοδο.

Τὸ ὅτι ὁ Βάγιας συγκέντρωσε τὸ γενικὸ μίσος γιὰ τὴ στάση του στὸ Γαρδίκι καὶ ὄχι στὸ Βαλιαρὲ προκύπτει καὶ ἀπὸ ἕνα περιστατικὸ ποὺ ἀφηγεῖται ὁ Λιδωρίκης. Πρὶν γίνει ἡ σφαγὴ ὁ Ἀλῆς πρόσταξε νὰ συλλάβουν 15 Γαρδικιῶτες «ἀνδρείους καὶ ρωμαλέους» ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ στρατό του καὶ μάλιστα εἶχαν πολεμήσει ἐναντίον τῆς πατρίδας τους. «Τούτους διέταξεν ἵνα παρευθὺς συλλάβωσι καὶ ἁλυσοδέσαντες τοὺς φέρωσιν εἰς τὸ χάνι». Αὐτὸ ἔγινε ἐπειδὴ ἀνῆκαν «εἰς τὴν ἀτιμάσασαν τὴν οἰκογένειάν του φάραν». Ἐκεῖνοι ἀντέδρασαν καὶ ἀμύνθηκαν. «Ἐφώναζον, ἐκραύγαζον, διεφήμιζον τὴν ἀδικίαν καὶ τὴν ἀπιστίαν καταβοῶντες ἰδίως κατὰ τοῦ Ἀθανασίου Βάγια, ὅστις φαίνεται δὲν τοὺς εἶχεν εὐχαριστήσει διὰ τῆς προδοτικῆς διαγωγῆς του»[1].

Στὸ μεταξὺ οἱ Γαρδικιώτισσες, ἀφοῦ παραδόθηκαν στοὺς στρατιῶτες τοῦ Ἀλῆ, ὁδηγήθηκαν τελικὰ στὴ θηριώδη ἀδελφὴ τοῦ Ἀλῆ, στὸ σεράϊ τοῦ Λιμπόχοβου. Ἡ Χαϊνίτσα πρόσταξε νὰ κοποῦν τὰ μαλλιὰ ὅλων τῶν γυναικῶν καὶ νὰ γεμίσουν μ' αὐτὰ στρώματα καὶ προσκεφαλάδες[2].

Ἡ ἐκδίκηση τοῦ Ἀλῆ ὁλοκληρώθηκε στὰ Γιάννενα ὅπου οἱ μπέηδες καὶ 36 Γαρδικιῶτες πρόκριτοι θανατώθηκαν μὲ ἀγριότητα ἢ πνίγηκαν στὴ λίμνη. Ἱστορεῖ ὁ Pouqueville:

«Καθὼς οἱ ἐκτελέσεις γίνονταν μὲ βασανιστήρια, ὁ θάνατος ἐρχόταν ἀργὸς καὶ τρομακτικός. Ἡ λίμνη γέμισε κουφάρια. Στοὺς δρόμους ἔβλεπες τὸ πρωὶ ἀκέφαλα πτώματα ποὺ τὰ κατασπάραζαν τὰ σκυλιά. Κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ μιλήσῃ στὸ δρόμο. Οὔτε καὶ νὰ χαιρετίσῃ ἄνθρωπο γιατὶ φοβόταν πὼς ὁ χαιρετισμὸς μποροῦσε νὰ θεωρηθῇ ἐκδήλωση συμπάθειας γιὰ τὰ θύματα. Τὰ παζάρια ἐρημώθηκαν. Κανεὶς δὲν πήγαινε στὶς ἐκκλησιὲς καὶ στὰ τζαμιά. Πολυάριθμες περίπολες κυκλοφοροῦσαν στὰ σοκάκια καὶ σπιοῦνοι παραμόνευαν παντοῦ. Τὴ νύχτα δὲν ἄναβε κανεὶς φῶς στὸ σπίτι. Οὔτε τὰ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας τολμοῦσαν νὰ μιλήσουν μεταξύ τους. Φοβόνταν πὼς καὶ οἱ τοῖχοι εἶχαν ἀφτιά»[3].

---

1. Καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Θανάση Βάγια στὴ σφαγὴ τοῦ Βαλιαρέ. Εἶχε τραυματισθῆ στὴ μάχη τοῦ Γαρδικιοῦ. Καὶ σώθηκε ἀπὸ τὸν Ὀδυσσέα Ἀνδροῦτσο ποὺ τὸν κουβάλησε στὸν ὦμο ἔξω ἀπὸ τὴ φωτιὰ τῆς μάχης.

2. Travels, τ. Β', σ. 192-193 καὶ *Ibrahim Manzour*, ἔνθ' ἀν., σ. 75-76. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Γιαννιώτη Δημ. Θεμελῆ ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τοῦ Ἀλῆ ἀγόρασε ἔπιπλα τοῦ σεραγιοῦ. Ἀνάμεσά τους βρῆκε ἕνα μεταξωτὸ σελτὲ (στρῶμα). Ἀνοίγοντάς τον εἶδε πὼς ἦταν γεμάτο μὲ γυναικεῖα μαλλιά. Ἀργότερα ἔμαθε ἀπὸ τὸν Μάνθο Δρίβα, θαλαμηπόλο τοῦ Ἀλῆ, ὅτι τὰ περισσότερα στρώματα τῶν πασάδων καὶ τὰ μαξιλάρια τῶν διαμερισμάτων τοῦ βεζύρη ἦταν παραγεμισμένα μὲ τὰ μαλλιὰ τῶν γυναικῶν τοῦ Γαρδικιοῦ (*Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 239 σημ. 1). Ὁ Λαμπρίδης προσθέτει ὅτι 50-60 Γαρδικιώτισσες ἐξαναγκάστηκαν νὰ χορέψουν σ' ἕνα ἀλώνι στρωμένο μὲ παλιούρια (Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, τεῦχος Β', σ. 64).

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 402-403. Καὶ ὁ *Χατζῆ Σεχρέτης*:

Ἀλήπασας προβόδισε στὰ Γιάννινα στὴ χώρα
νὰ πνίξῃ καὶ τοὺς ἄλλουνοὺς εὐθὺς κείνην τὴν ὥρα.

'Ο Holland θὰ περάση ἀπὸ τὸ χάνι μαζὶ μὲ τὸν στρατιώτη Κωνσταντὴ πού εἶχε πάρει μέρος στὴ σφαγή. Ψηλὸς τοῖχος ἔκλεινε ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές. Πάνω στὴ χτισμένη πύλη ὑπῆρχε μιὰ πλάκα ὅπου εἶχαν χαραχθῆ μερικοὶ στίχοι στὰ ἑλληνικά. Δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ τοὺς διαβάση γιατὶ βρίσκονταν πολὺ ψηλά. 'Αλλὰ ὅπως ἔμαθε ἦταν μιὰ ἀφήγηση τῶν περιστατικῶν καὶ κατέληγε στὴ διακήρυξη πῶς τέτοια θὰ εἶναι ἡ μοίρα ὅλων ἐκείνων πού θὰ τολμοῦσαν νὰ βλάψουν τὴν οἰκογένεια τοῦ 'Αλῆ[1].

'Ανέβηκε μὲ μεγάλες δυσκολίες στὸν τοῖχο καὶ κύτταξε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐλῆς. «Εἶδα παντοῦ σκορπισμένα τὰ λείψανα τῶν ἄτυχων θυμάτων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων πού θύμιζαν πῶς ἔγινε ἡ σφαγή».

Πῆγε καὶ στὸ Γαρδίκι. 'Απὸ μακριὰ ἡ πόλη μὲ τὰ 1.000 ψηλὰ πετρόχτιστα σπίτια ἔδινε μιὰ ἐπιβλητικὴ καὶ γραφικὴ εἰκόνα. 'Αλλὰ μόλις μπῆκε ἀνατρίχιασε. Νεκρικὴ σιωπὴ ἐπικρατοῦσε. 'Ερημιὰ στοὺς δρόμους. Οὔτε ψυχή. Οἱ πόρτες καὶ τὰ παράθυρα ὀλάνοιχτα. 'Αλλὰ χωρὶς νοικοκυραίους[2].

Καὶ κεῖνοι δὲν τὸ ξέρουνε οἱ φιδοδαγκωμένοι
ὁπούναι πέρα στὸ νησὶ στὴν ἅλυσο ριγμένοι.
Κι' ὁ τάταρης ἐπλάκωσε εὐθὺς μὲ τὸ χαμπέρι
νὰ πάγουν νὰ τοὺς πνίξουνε κι' ὁ κόσμος νὰ μὴ ξέρη.

Ὡς τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἔδειχναν τὸ βράχο ἀπὸ ὅπου ρίχτηκαν οἱ αἰχμάλωτοι στὴ λίμνη μὲ μιὰ πέτρα στὸ λαιμὸ (*Σπ. 'Αραβαντινοῦ*, 'Ιστορία τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ, 'Εν 'Αθήναις 1895, σ. 241, σημ. 1).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 489-492. Τὴν ἐπιγραφὴ διέσωσε ὁ *Ibrahim Manzour* (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali Pacha, Paris 1827, σ. 75). «Τέτοιο τέλος νἄχουν ὅλοι οἱ ἐχθροὶ τῆς οἰκογένειας τοῦ 'Αλῆ». Καὶ ὁ *Pouqueville*: «Οἱ ταξιδιῶτες πού περνοῦν ἀπὸ τὸ χάνι τῆς Χενδριᾶς διαβάζουν πάνω στὰ συσσωρευμένα κόκκαλα μιὰ ἐπιγραφὴ μὲ χρυσὰ γράμματα, τουρκικὰ καὶ ἑλληνικά, πού ἀναφέρει τὸν ἀριθμὸ τῶν νεκρῶν καὶ τὴ χρονολογία τῶν σφαγῶν» (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 400-401).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 493. 'Ιστορεῖ ὁ *Χατζῆ Σεχρέτης*:

'Αλήπασας προβόδισε ὀπίσω στὸ Γαρδίκι
σπίτια, ἀμπέλια καὶ κλαριὰ ριζάρι νὰ μὴ ἀφήκη.
Ἦταν μπαχτζέδες καὶ κλαριά, σεράϊα ἀφεντεμένα,
δέκα χιλιάδες φουντουκλιὰ ἄχριζε τὸ καθένα.
Τὰ σπίτια τὰ ξεπάτωσε καὶ τάκαμε χωράφια.

'Ομαδικὴ σφαγή, 'Ελλήνων αὐτὴ τὴ φορά, ἔγινε καὶ στὸ Γρίμποβο, χωριὸ κοντὰ στὰ Γιάννενα, ὕστερα ἀπὸ τὸ φόνο δύο Τουρκαλβανῶν. Ὅλοι οἱ κάτοικοι ὁδηγήθηκαν, μαζὶ μὲ τὰ ζῶα τους, στὰ Γιάννενα κι' ἐκεῖ ἐξολοθρεύτηκαν. Τὴ μαζικὴ αὐτὴ ἐξόντωση περιγράφει ὁ *Ibrahim Manzour*: «Αὐτοὶ οἱ βάρβαροι ὑπέβαλαν τὰ ἀθῶα θύματα στὶς πιὸ φρικαλέες ἀγριότητες. Πολλὲς γυναῖκες κρεμάστηκαν, κάτι πρωτοφανὲς στὴν Τουρκία. Οἱ περισσότεροι κατακομματιάστηκαν ἢ σκοτώθηκαν μὲ τουφέκια, πιστόλια καὶ λόγχες. Μερικοὶ δέθηκαν στὶς οὐρὲς τῶν ἀλόγων. Ἕνας 'Αλβανὸς ἔσερνε καλπάζοντας τὸ σῶμα ἑνὸς γέροντα, μιὰ ἔγκυο γυναίκα κι' ἕνα παιδί. Τρεῖς παπάδες, ἀφοῦ τοὺς ἄλειψαν μὲ πίσσα τοὺς ἔδεσαν σὲ δεμάτια ξύλα καὶ τοὺς ἔκαψαν ζωντανούς. Ἔτσι χάθηκαν 438 ἄνθρωποι ἐνῶ δύο μόνο ἦταν ἔνοχοι» (ἔνθ' ἀν., σ. 220-223). 'Ομαδικὲς ἐκτελέσεις 'Ελλήνων εἶχαν γίνει καὶ τὸ 1770 στὰ Τρίκαλα, στὴν αὐλὴ

Στὸ Τεπελένι ὑποδέχτηκε τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ ὁ διοικητὴς Γιουσοὺφ ἀγάς, Μαυριτανός, ἀπὸ τοὺς ἔμπιστους τοῦ Ἀλῆ. Ἦταν 90 χρόνων. Ὁ Holland πληροφορήθηκε ἀπὸ ἔγκυρη πηγὴ ὅτι ὁ Γιουσοὺφ εἶχε ψήσει ζωντανό, πρὶν 20 χρόνια, ἕναν ἐχθρὸ τοῦ βεζύρη καὶ εἶχε ἐξοντώσει τὴν οἰκογένειά του. Λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ περιηγητῆ στὸ Τεπελένι ὁ Γιουσοὺφ εἶχε σφάξει κάποιον μὲ τὰ χέρια του[1].

Ὁ Holland θὰ συνεχίση τὴν ὁδοιπορία του ὥς τὴν Αὐλώνα καὶ τὰ Ἀκροκεραύνια ποὺ μόνο ὁ Leake εἶχε περιηγηθῆ πρὶν ἐννέα χρόνια. Γύρισε στὰ Γιάννενα καὶ στὶς 7 Ἀπριλίου 1813 ἀποχαιρέτησε τὸν Ἀλή. «Ἔνοιωθα λύπη καθὼς χωριζόμουν ἀπ' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο, πού, παρὰ τὴ δεσποτικὴ ἐξουσία του πάνω σὲ ἕνα μισοπολιτισμένο λαό, κίνησε ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον μου μὲ τὶς ἱκανότητές του, τὸ λόγο του καὶ τὶς εὐγενικὲς περιποιήσεις κατὰ τὶς ἐπισκέψεις μου στὸ σεράι»[2].

Σηκώθηκε ὁ Holland γιὰ νὰ τὸν ἀποχαιρετήση, σηκώθηκε κι' ὁ βεζύρης, ἀγκάλιασε τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ καὶ τὸν φίλησε στὰ δυὸ μάγουλα[3].

τοῦ Διοικητηρίου (βλ. τ. Β' Ταξιδιωτῶν, σ. 428). Ὁ *Hammer* παρατηρεῖ στὴν Ἱστορία του ὅτι ὁ Ἀλῆς μιμήθηκε τὸν σουλτάνο Μαχμοὺτ ποὺ ἐξόντωσε τὸ 1460 ὅλους τοὺς κατοίκους τοῦ Γαρδικιοῦ τῆς Πελοποννήσου.

1. Ὁ περίφημος Γιουσοὺφ Ἀράπης, χαζνατάραγας (ταμίας) τοῦ Ἀλῆ καὶ ἐπόπτης τῶν δερβενιῶν ἀπὸ τὴ Δαλματία ὥς τὸν Ἰσθμό.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 496-497.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 528-529.

ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ (1813 - 1814)

ΟΠΩΣ οἱ περισσότεροι Ἄγγλοι περιηγητὲς ὕστερα ἀπὸ τὸν Byron, ἔτσι καὶ ὁ T. Smart Hughes, κλασσικὸς φιλόλογος — ἀργότερα θὰ χειροτονηθῆ ἱερέας — θὰ ταξιδέψη στὴν Ἑλλάδα μὲ κύριο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλήπασα. Οἱ περιηγήσεις του ἄρχισαν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1813 καὶ τέλειωσαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1814. Τὸν συνόδευε ὁ συμπατριώτης του Robert Townley Parker[1].

Τὸ εἰκονογραφημένο χρονικό του, ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, κυκλοφόρησε τὸ 1820, ἔξη χρόνια μετὰ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Hughes ἦταν ἀνήσυχο καὶ ἐρευνητικὸ πνεῦμα, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ προκαταλήψεις, εὐαίσθητος καὶ παρατηρητικός, ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, πρόσεχε τὶς λεπτομέρειες. Ἡ ἀρχαιολογία καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁδοιπορικοῦ του. Ὡστόσο οἱ σελίδες ποὺ ἀναφέρονται στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα προσφέρουν μιὰ πιστὴ ἀπεικόνιση τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ μιὰ σχετικὰ ἀντικειμενικὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων ποὺ ξετυλίχτηκαν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ του.

Ἔμεινε στὰ Γιάννενα πολλοὺς μῆνες, μίλησε πολλὲς φορὲς μὲ τὸν Ἀλή, γνώρισε καλὰ τὴ γιαννιώτικη κοινωνία καὶ συγκέντρωσε ἄφθονο ὑλικὸ γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, ἐμπορικοῦ καὶ ἐκπολιτιστικοῦ κέντρου τῆς Ἠπείρου. Ἐκεῖ, στὰ Γιάννενα, βρισκόταν ὁ Hughes ὅταν ἔγινε ἡ ἐπιχείρηση τοῦ βεζύρη ἐναντίον τῆς Πάργας καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση ἀπὸ κοντὰ τὴ δραματικὴ δοκιμασία τῆς μοναδικῆς ἐλεύθερης πολιτείας στὴν ἐπικράτεια τοῦ σατράπη, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν Σουλιωτῶν.

Ὁ Hughes ἔβλεπε μὲ οἶκτο τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες. Ἦταν μιὰ συφοριασμένη φυλὴ ποὺ κατοικοῦσε στὴ γῆ τῶν ἀρχαίων ἡρώων[2]. Ὅπως ὅλοι σχεδὸν οἱ συμπατριῶτες του ἔβλεπε παντοῦ ἐκφυλισμὸ καὶ παρακμή. Ἀλλὰ ὁ Hughes ἀποδίδει τὴν παρακμὴ καὶ τὸν ἐκφυλισμὸ στὴ διακυβέρνησή τους, στὸ δεσποτισμὸ καὶ τὴν καταπίεση καὶ ὄχι στοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες. Ἡ χαμέρπεια, ἔγραφε, ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει καὶ ἡ δολιότητα δὲν εἶναι ἐγγενῆ ἐλαττώματα[3]. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Byron εἶναι ὁλοφάνερη.

Πιστεύει ὅτι οἱ Ἕλληνες, βυθισμένοι στὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ἠθικὴ ἐξαχρείωση, πρωτογνώρισαν τὰ μεγαλουργήματα τῶν προγόνων τους καὶ συνειδητοποίησαν τὸ δικαίωμά τους νὰ ζήσουν ἀνεξάρτητοι, χάρη στοὺς ξένους περιηγητές. Ἀλλὰ γιὰ νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὰ δεσμά τους χρειάζεται παιδεία. Γιατὶ μόνο μὲ τὴν παιδεία, ὅπλο ἰσχυρότερο ἀπὸ κάθε πανοπλία, θὰ ἀφυπνισθοῦν οἱ

1. Οὐσιαστικὰ ὁ Hughes συνόδευε τὸν Parker. Ἦταν ὁ κηδεμόνας του.
2. Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820, τ. Α', σ. 102.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 164.

λαϊκὲς μάζες. «Ὅταν τὰ αἰσθήματα τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ πατριωτισμοῦ ριζωθοῦν στὶς ψυχὲς ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία, ἀναπτυχθοῦν κατὰ τὴ νεανικὴ καὶ καρποφορήσουν κατὰ τὴν ὡριμότητα, τότε μόνο τὰ τέκνα τῆς Ἑλλάδας θὰ μπορέσουν νὰ ἀποσείσουν τὸ ζυγὸ τῆς δουλείας, ἀκριβῶς ὅπως τὸ λιοντάρι ἀποτινάζει τὶς δροσοσταλίδες ποὺ ἔχουν ἐπικαθίσει στὴ χαίτη του. Πόσο μακρινὴ εἶναι αὐτὴ ἡ στιγμὴ μονάχα ὁ Θεὸς γνωρίζει»[1].

Ὡστόσο παραδέχεται ὅτι στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1813 - 1814 κυριαρχοῦσε πατριωτικὸς πυρετός. Αὐτὴ ἄλλωστε ἦταν ἡ πρώτη διαπίστωσή του μόλις πρωτοπάτησε στὸ Μωριά.

«Δὲν προλάβαμε νὰ συγυριστοῦμε καὶ μπῆκε στὴν κάμαρα ὁ σπιτονοικοκύρης μας (στὴν Πάτρα), ἕνας σεβάσμιος Ἕλληνας μὲ τὸν μεγαλύτερο γιό του, τὸν Θεμιστοκλῆ. Ἦταν ἕνα ὄμορφο ἀγόρι. Μόλις εἶδε τὰ ὅπλα μας ζύγωσε κι' ἄρχισε νὰ τὰ περιεργάζεται καὶ νὰ τὰ πασπατεύῃ καταγοητευμένο. Ὁ πατέρας του μᾶς εἶπε πὼς εἶναι θαρραλέο παιδὶ μὰ ὁ μικρότερος, ὁ Λεωνίδας[2], ἀκόμα πιὸ γενναῖος. Κι' ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ τὸν ἔβλεπε μιὰ μέρα ἐπὶ κεφαλῆς τῶν συμπατριωτῶν του νὰ πολεμάῃ ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ. Τὸ πάθος γιὰ ἐκδίκηση κρυφοκαίει στὴν καρδιὰ αὐτοῦ τοῦ τυραγνισμένου λαοῦ. Εἶναι ἡ ἀθέατη

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 168-170. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ ὁ Hughes θὰ βρεθῆ στὸ φιλελληνικὸ στρατόπεδο. Εἶναι γνωστὸς γιὰ τὴν «Adress to the people of England», ποὺ κυκλοφόρησε ἀμέσως μετὰ τὶς σφαγὲς τῆς Χίου. Ἔγραψε ἐπίσης Considerations upon the Greek Revolution, London 1822, 1823.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 173-174. Αὐτὴ ἡ συνήθεια τῶν Ἑλλήνων νὰ δίνουν στὰ παιδιά τους ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα ἀποτελεῖ, μαζὶ μὲ τὴ δίψα γιὰ μάθηση καὶ τὴν ἐπιστροφὴ στὸν ἔνδοξο προγονικὸ κόσμο, μιὰ στάση ψυχῆς, μιὰ ἐκδήλωση φιλελευθερισμοῦ καὶ ἐκφράζει τὴν ἀφυπνισμένη ἐθνικὴ συνείδηση, τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀναγεννητικὴ ὁρμή, προμηνύματα ὅλα τῶν μεγάλων γεγονότων ποὺ κυοφοροῦνται στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα (βλ. *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, La Grèce au temps des Lumières, Genève 1969, σ. 581, *Ἀπ. Βακαλόπουλου,* Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Γ', σ. 662). Ὁ ἰατροφιλόσοφος Διονύσιος Πύρρος ὁ Θεσσαλός, ποὺ, ἐπιστρέφοντας τὸ 1813 ἀπὸ τὴν Ἰταλία δίδαξε δυὸ χρόνια στὴν Ἀθήνα, μεταβάπτισε τοὺς μαθητές του σὲ συνέλευση τῶν Ἀθηναίων δίνοντάς τους ὀνόματα ἀρχαίων σοφῶν καὶ ἡρώων: «Εἰς τὸ πρῶτον μου μάθημα ἤλλαξα τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν μαθητῶν μου καὶ ἀντὶς νὰ τοὺς κράζω Πέτρον ἢ Παῦλον ἢ Ἀντώνιον τοὺς ὠνόμασα Περικλέα, ἢ Θεμιστοκλέα, ἢ Πλάτωνα καὶ Σοφοκλέα κ.λπ. Εἰς τὰ νέα ταῦτα αἰσθήματα αἱ καρδίαι ὅλων τῶν μαθητῶν μου ἔχαιρον καὶ τρόπον τινὰ ἐσκίρτων ἀπὸ τὴν χαρὰν των, περιμένουσαι μὲ ἀνησυχίαν πότε καὶ πότε νὰ τελειώσωσι τὰς σπουδάς των καὶ νὰ γένωσι φιλόσοφοι καθὼς οἱ πρόγονοι αὐτῶν. Καὶ τὸ πρᾶγμα ἐπήγαινε πολλὰ καλά, μερικὰ ὅμως ἀνθρωπάρια, δηλ. τινὲς Ζωΐλοι καὶ Θερσῖται, ἀνάξιοι τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος, δὲν ἠθέλησαν νὰ συντρέξωσιν εἰς αὐτὸ τὸ καλὸν τῆς πατρίδος των, ἀλλὰ μάλιστα ἔβαλαν τὰς δυνάμεις των νὰ τὸ ἀφανίσωσιν ὡς καὶ ἔγινεν» (Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος, τ. Α' [1828] σ. 50). Αὐτὴ ἡ γεμάτη ὑγεία, δύναμη καὶ αἰσιοδοξία συνήθεια καταπολεμήθηκε ἄγρια ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο καὶ διάφορους ἐκπρόσωπους τοῦ σκοταδισμοῦ. Τὸ 1817 ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης ἀποδοκιμάζει καὶ χλευάζει τὸ ἔθιμο νὰ δίνωνται στὰ παιδιὰ ἀρχαῖα ὀνόματα. «Ἄλλοι δὲν εὐχαριστοῦνται εἰς τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ γένους των, καὶ λαμβάνουν ὡς ἐπώνυμον κανενὸς παλαιοῦ ἢ φιλοσόφου ἢ ἥρωος τὸ κύριον ὄνομα, στοχαζόμενοι ὅτι

φωτιὰ ἑνὸς ἡφαιστείου. Καὶ προφητεύοντας τὰ γεγονότα ποὺ θὰ ξετυλιχθοῦν λίγα χρόνια ἀργότερα στὸ Μωριὰ προσθέτει: «Ἂς τρέμουν οἱ Τοῦρκοι τὴν ἔκρηξή του. Τίποτα δὲν θὰ τοὺς σώση ἂν ἡ αἴσθηση τῆς ἀπεριόριστης ἐξουσίας τοὺς κρατήσει βυθισμένους στὸ λήθαργο».

ΑΠΟ τὴ Σικελία οἱ δυὸ Ἄγγλοι περιηγητὲς πέρασαν, ἀρχὲς Σεπτεμβρίου 1813 στὴν ἀγγλοκρατούμενη Ζάκυνθο.

Οἱ ἀγρότες ἐξακολουθοῦσαν νὰ πηγαίνουν στὶς δουλειές τους ἁρματωμένοι ὅπως καὶ στοὺς περασμένους αἰῶνες. «Θὰ χρειαστῆ χρόνος πολύς», γράφει ὁ Hughes, «καὶ καλὴ διακυβέρνηση γιὰ νὰ καταθέσουν τὰ ἐπιθετικὰ ὅπλα τους»[1].

Ὑπῆρχαν δύο συναγωγὲς στὴν πόλη ἀλλὰ ὁ ἑβραϊκὸς πληθυσμὸς ζοῦσε μέσα στὴν ἐξαθλίωση καὶ τὴν καταπίεση. Ἦταν περιορισμένος σὲ μιὰ συνοικία, ὅπως στὸ Μαρόκο[2].

Ὁ Hughes παρατήρησε ὅτι στὴ Ζάκυνθο οἱ Γάλλοι εἶχαν περισσότερες συμπάθειες ἀνάμεσα στὸ λαό. Καὶ ἀποδίδει τὸ φαινόμενο «στὴν ὑπεροπτικὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἄγγλων καὶ στὴν ἀπόσταση ποὺ κρατοῦν πρὸς ἐκείνους ποὺ θεωροῦν κατώτερους»[3].

Βγαίνοντας στὴν Πάτρα οἱ δυὸ ξένοι θὰ κατευθυνθοῦν στὴν Τριπολιτσά, τὴν ἕδρα τοῦ πασᾶ. Τὸν Βελὴ εἶχε ἀντικαταστήσει ὁ Ἀχμέτ[4]. Γενικὴ κατήφεια ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη. «Περνώντας στοὺς δρόμους εἴδαμε τὰ σημάδια τοῦ

καὶ χωρὶς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν μάθησιν ἐκείνων τῶν ἀοιδίμων, μὲ μόνον τὸ ξηρὸν ὄνομα εἶν' ἐκεῖ οἱ ἴδιοι· ὅθεν ἐπωνομάσθη ἄλλος Ἐμπεδοκλῆς καὶ ἄλλος Θρασύβουλος, καὶ ἄλλος Γάδαρος καὶ ἄλλος Γόμαρος». Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1819, ἀπαγορεύτηκε ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε' ἡ «εἰσαχθεῖσα τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων ἐπιφώνησις εἰς τὰ βαπτιζόμενα βρέφη τῶν πιστῶν». Ὅπως ἀναφέρεται στὸ πατριαρχικὸ γράμμα, ἡ καινοτομία αὐτὴ «εἶναι διόλου ἀπροσφυὴς καὶ ἀνάρμοστος».

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 149. Ἡ ἐγκληματικότητα εἶχε προσλάβει τέτοιες διαστάσεις κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετοκρατίας, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Tertius Kendrick* (ἔφτασε στὸ νησὶ τὸ 1813), ποὺ ὁ καθημερινὸς χαιρετισμὸς τῶν Ζακυνθινῶν ἦταν: «Eviva, signori! C'e nessuno ammazzato stamattina?» Γειά σας, Κύριοι! Σκοτώθηκε κανένας σήμερα; (The Ionian Islands, manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdotes of the Septinsulars, London 1822, σ. 23).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 150.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 157.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 180. Ὁ Ἰντζελι Ἀχμὲτ ἀνέλαβε τὸ πασαλίκι ἕνα χρόνο πρίν, στὶς 2 Σεπτεμβρίου 1812. Χριστιανομάχο χαρακτηρίζουν τὸν διάδοχο τοῦ Βελῆ ὁ *Φραντζῆς* (Ἐπιτομή, τ. Α', σ. 48) καὶ ὁ *Κανέλλος Δεληγιάννης* (Ἀπομνημονεύματα, τ. Α', σ. 63). Κατὰ τὸν *Γρηγοριάδη* ἦταν 46 χρόνων «ὡραῖος καὶ ὑψηλός, ἀνὴρ μεγάλης παιδείας, φιλόδοξος, πανουργότατος, ὀργίλος, φιλοχρήματος καὶ αἱμοχαρὴς καὶ πολὺ διώκτης τῶν Πελοποννησίων ἐξ ὧν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς σημαντικωτέρους εὐπατρίδας ἐφόνευσεν ἢ ἐδολοφόνησεν, καὶ τὰς μεγάλας αὐτῶν περιουσίας ἐδήμευσε πλουτίσας» (Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι, σ. 44). Θὰ παραμείνη στὸ πασαλίκι ὡς τὸ 1817.

δεσποτισμοῦ καὶ τῆς παρακμῆς στὴν ὑπεροπτικὴ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων καὶ στὴν ταπεινωμένη καὶ ἔμφοβη στάση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ».

Ὁ πασάς ἀρνήθηκε νὰ τοὺς δεχτῆ, ἔδειξε «ἐχθρότητα», πρόσταξε νὰ μὴ τοὺς ἐφοδιάσουν μὲ ἄλογα καὶ ἀπαγόρεψε τὴ μετάβασή τους στὴ Σπάρτη[1].

Ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἐπισκέφθηκαν τοὺς ξένους στὸ κατάλυμά τους εἶδε ἕνα βιβλίο πάνω στὸ τραπέζι καὶ τὸ ξεφύλλισε ἀπὸ περιέργεια. Ἦταν ἕνα ἀντίτυπο τοῦ Childe Harold's Pilgrimage τοῦ Byron ποὺ μόλις εἶχε κυκλοφορήσει. Ἀνοίγοντάς το τυχαῖα στὸν πίνακα περιεχομένων πρόσεξε τὸ στίχο τοῦ Ρήγα «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων»[2].

«Αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψη τὸν ἠλέκτρισε. Ἅρπαξε τὸ βιβλίο, τὸ ἔδειξε στοὺς συντρόφους του, ἐξηγώντας τους τὸ μεγάλο γεγονὸς κι' ὕστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀλλὰ πολὺ ζωηρὴ συζήτηση ὅρμησε ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι μὲ τὸ βιβλίο στὸ χέρι. Τὸν ἀκολούθησαν οἱ σύντροφοί του καὶ κανεὶς δὲν ξαναφάνηκε ἐκείνη τὴν ἡμέρα. Ἔτσι ἀρχίσαμε νὰ ἀνησυχοῦμε. Σκεφτήκαμε πὼς κάποια συνωμοσία εἶχαν βάλει στὰ σκαριὰ αὐτοὶ οἱ πανοῦργοι Ἕλληνες. Θὰ μποροῦσαν νὰ δείξουν τὸ βιβλίο στὸν πασὰ ὡς ἀπόδειξη ζήλου καὶ ὡς προσφορὰ ὑπηρεσιῶν δικαιολογώντας ἔτσι τὶς ὑποψίες του καὶ προσφέροντάς του λαβὴ γιὰ βάρβαρη συμπεριφορά. Ἀλλὰ πέσαμε ἔξω. Πῆραν τὸ βιβλίο γιὰ νὰ ἀντιγράψουν τὸ τραγούδι καὶ νὰ τὸ δείξουν στοὺς ἄλλους Ἕλληνες ὡς δεῖγμα τῶν ἀπηχήσεων ποὺ εἶχε ἡ ἑλληνικὴ ὑπόθεση στὴν Ἀγγλία. Ἐπειδὴ δὲν καταλάβαιναν τὸ περιεχόμενο νόμισαν πὼς ὅλο τὸ βιβλίο ἀναφερόταν ἄμεσα στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὴ ἡ σκέψη προκάλεσε παραλήρημα χαρᾶς»[3].

Τελικὰ οἱ ξένοι κατόρθωσαν, μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Νουρήμπεη τῆς Κορίνθου, ποὺ ἔτυχε νὰ βρίσκεται στὴν Τριπολιτσά, νὰ ἐξασφαλίσουν μπουγιουρδὶ γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Ἰσθμοῦ.

Μπαίνοντας στὸ Ἄργος, ἔφιπποι καὶ μὲ Τοῦρκο συνοδό, βρέθηκαν ξαφνικὰ μπροστὰ σὲ ἕνα γάϊδαρο πού, φορτωμένος φρύγανα, ἔπιανε τὴ μέση τοῦ δρόμου.

«Γνωρίζοντας τὸν πεισματικὸ χαρακτήρα τοῦ τετράποδου παραμερίσαμε

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 184. Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ ταξιδιοῦ στὴ Σπάρτη πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ὑποψία πὼς οἱ περιηγητὲς ἦταν κατάσκοποι καὶ πὼς ἡ μετάβαση στὴ Λακωνία σχετιζόταν μὲ κάποια μυστικὴ ἀποστολὴ στοὺς Μανιάτες. Ὁ πασὰς γνώριζε τὶς ἐπιρροὲς τῶν Ἀγγλογάλλων στὶς διάφορες μανιάτικες φάρες καὶ οἱ κινήσεις ποὺ εἶχαν σημειωθῆ στὴ διαμάχη γιὰ τὸ μπεηλίκι τὸν εἶχαν καταστήσει φιλύποπτο.

2. Τὸ ποίημα ἔχει τίτλο «Μετάφραση τοῦ περίφημου ἑλληνικοῦ θουρίου Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων» (βλ. The Poetical Works of Lord Byron, London 1935, σ. 59).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 186. Ἡ ἀφήγηση τοῦ ἐπεισοδίου παραλείπεται, ἄγνωστο γιατί, ἀπὸ τὴ γαλλικὴ μετάφραση ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1821, μ' ὅλο ποὺ τὸ χρονικὸ ἔχει μεταφρασθῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν περιηγητή, ὅπως ἀναγράφεται στὸν τίτλο (Voyage à Jannina en Albanie par la Sicile et la Grèce, traduit de l'anglais de Thomas Smart Hughes, par l'auteur de Londres en 1819, Paris 1821.

ἀφήνοντάς τον νὰ περάση. Ἀλλὰ ὁ τζοχαντάρης μος[1] δὲν ἐννοοῦσε νὰ μετακινηθῆ οὔτε βῆμα. Ἕνας μουσουλμάνος νὰ παραχωρήση τὸ δρόμο σὲ ἕνα γάϊδαρο; Θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς κάνει τόπο γιὰ νὰ περάση ἕνας Ἕλληνας. Καὶ ἡ σκέψη μονάχα γιὰ μιὰ τέτοια παραχώρηση θὰ ἦταν ἐξευτελισμός. Στεκόταν, λοιπόν, ἀκίνητος στὴ μέση τοῦ δρόμου ὥσπου ἦρθε καταπάνω του τὸ δεμάτι μὲ τὰ φρύγανα κι' ἀναγκάστηκε ἔτσι νὰ παραμερίση. Ὁ τζοχαντάρης δὲν θεώρησε τὸ γάϊδαρο ἄξιο νὰ δεχτῆ τὶς συνέπειες τῆς ὀργῆς του. Χύμηξε πάνω στὸ ἀφεντικό του, τὸν γαϊδουρολάτη ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸ φορτωμένο ζωντανό, καὶ ὑψώνοντας τὸ ἄσπρο του ρόπαλο, τὸν χτύπησε ἐπανειλημμένα στὸ κεφάλι. Αἵματα ἄρχισαν νὰ τρέχουν. Ὁ δύστυχος Ἕλληνας δὲν τόλμησε οὔτε νὰ σκούξη οὔτε νὰ διαμαρτυρηθῆ. Ἤξερε πὼς στὴν παραμικρὴ ἐκδήλωση δυσαρέσκειας ὁ Τοῦρκος θὰ τραβοῦσε τὸ σπαθὶ ἢ τὴν πιστόλα του. Κι' ὁ πιὸ φτωχὸς Ἄγγλος, ποὺ ἔχει λόγους νὰ παραπονιέται γιὰ τὴν τύχη του, βλέποντας αὐτὴ τὴ σκηνή, θὰ δόξαζε τὸ Θεὸ γιὰ τὴν πατρίδα ποὺ τοὔδωσε»[2].

Στὰ Μέγαρα διαπίστωσε πὼς οἱ κάτοικοι, μ' ὅλο ποὺ ἦταν ἀγράμματοι, πρόφεραν τὸ ὕψιλον σὰν ἰταλικὸ u καὶ ὄχι σὰν ι ἢ η, ὅπως συνήθιζαν σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἦταν οἱ μόνοι ποὺ ξεχώριζαν τὴν προφορὰ τῶν λέξεων ὑμεῖς καὶ ἡμεῖς[3].

Στὴν Ἀθήνα θὰ ἐγκατασταθῆ στὸ σπίτι τῆς σινιόρας Βιτάλη[4] ὅπου γνώρισε πολλοὺς σημαντικοὺς Ἕλληνες καὶ ξένους, ἐπίλεκτα μέλη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Ἀνάμεσά τους τὸν Γάλλο ἔμπορο Roque, τὸν Μαρμαροτούρη, ποὺ εἶχε μεταφράσει Ἀνάχαρση, τὸν Γάλλο πρόξενο Fauvel, τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Cockerell, τὸν Ἰταλὸ Lusieri καὶ φυσικὰ τὴν Κόρη τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ ἔμενε στὸ διπλανὸ σπίτι[5].

Ὁ Hughes παρατήρησε ὅτι στὴν Ἑλλάδα ἡ γυναικεία ὀμορφιὰ ἔσβηνε πολὺ πρόωρα. «Στὰ 16 τους εἶναι ἀγγελικές, στὰ 20 σὲ ἀφήνουν ἀδιάφορο, στὰ

---

1. Ὁ Τοῦρκος φρουρὸς καὶ συνοδός.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 218-219.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 245. Πραγματικὰ οἱ Μεγαρίτες πρόφεραν τὸ υ σὰν ου ἢ ιου: ἄχιουρα ἀντὶ ἄχυρα, στιοῦλος ἀντὶ στύλος, ξοῦλα ἀντὶ ξύλα. Ἐπίσης μετέτρεπαν τὸ η σὲ ε. Πρόφεραν λ.χ. τὸ ἥσυχος ἔσυχος (βλ. *Μελ. Μπεναρδῆ*, Ψήγματα Μεγαρικῶν, τ. Α', Ἀθῆναι 1936, σ. 197). Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὴν Ἀθήνα. Γράφει ὁ *Δ. Καμπούρογλου*: «Εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν διάλεκτον διετηρήθη ἡ προφορὰ τοῦ Υ καὶ τοῦ ΟΙ ὡς ΟΥ, ἴσως καὶ τοῦ ΑΙ· ἡ κατάληξις τοῦ ἀορίστου, κληρονομία παρακειμένου ΚΑ· φρασεολογία σατιρικὴ ἰδίως, Ἀριστοφάνειος καὶ λεξιλόγιον ἐξόχως Ἑλληνικόν. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ ἐχάθη πλέον· εἶναι ὅμως καιρὸς νὰ συμπληρωθοῦν τὰ κενά της διὰ τῆς γλώσσης τῶν Μεγάρων...» (Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι, 1922, σ. 436-437).

4. Ἡ σινιόρα Βιτάλη ἦταν ἡ Θεοδωροῦλα Μακρῆ (παντρεύτηκε Ἰταλό), θεία τῆς Τερέζας, τῆς Κόρης τῶν Ἀθηνῶν.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 254. Γιὰ τὴ γνωριμία τοῦ Hughes μὲ τὴν Τερέζα καὶ τὶς ἀδερφές της βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ Byron.

25 εἶναι ἀποτρόπαιες. Τὸ κεφάλι μιᾶς συλφίδας μεταμορφώνεται ξαφνικὰ σὲ κεφάλι γοργόνας».

Συζήτησε τὸ θέμα μὲ τὸν Lusieri. Ὁ Ἰταλὸς εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ἡ γρήγορη φθορὰ δὲν ὀφειλόταν στὸ κλίμα ἀλλὰ στὶς ὀλέθριες συνήθειες τῶν Ἑλληνίδων καὶ κυρίως στὴν κατάχρηση τοῦ λουτροῦ. Πήγαιναν στὸ χαμὰμ σχεδὸν κάθε μέρα καὶ ἔμεναν ὧρες ὁλόκληρες μέσα στοὺς ἀτμοὺς κι' ἐκεῖ κουτσομπόλευαν περισσότερο ἀπὸ τὶς Ἀγγλίδες τὴν ὥρα τοῦ τσαγιοῦ. Αὐτὴ ἡ συνήθεια, εἶπε ὁ Lusieri, ξεθωριάζει τὰ χρώματα καὶ χαλαρώνει τοὺς ἱστούς. Μόλις περάσουν τὰ εἴκοσι φανερώνονται οἱ ρυτίδες ποὺ καταδικάζουν τὶς Ἑλληνίδες σὲ πρόωρα γερατειά.

Τοῦ μίλησε ἀκόμα ὁ Ἰταλὸς καὶ γιὰ μιὰ ἄλλη, ἐπαίσχυντη, ὅπως τὴ χαρακτήρισε, συνήθεια τῶν γυναικῶν τῆς Ἀθήνας. Ἔπαιρναν καὶ τὰ παιδιά τους — ὣς τὰ δέκα χρόνια τους — στὸ λουτρό[1].

Ὡστόσο ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς βρῆκε τὶς Ἑλληνίδες κομψὲς καὶ πολὺ εὐχάριστες. Χαιρετοῦσαν μὲ χάρη, σκύβοντας ἐλαφρὰ καὶ ἀκουμπώντας τὸ δεξὶ χέρι κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος. Συνήθως τὶς ἔβλεπε νὰ κάθωνται μὲ νωχέλεια στὸ σοφά. Φοροῦσαν μεταξωτὰ φουστάνια καὶ στὴ μέση ζῶνες ποὺ ἔκλειναν μὲ ἀσημένιους τοκάδες. Ἔπλεκαν στὰ μαλλιά τους λουλούδια καὶ τὰ στόλιζαν μὲ μαργαριτάρια. Ἔβαφαν προσεχτικὰ τὰ φρύδια μὲ «σουρμέ», μιὰ μαύρη μπογιά, τὰ νύχια τους μὲ χέννα καὶ τὸ πρόσωπο μὲ φκιασίδια. Ὅσο γιὰ τὰ στολίδια τοῦ πνεύματος ἦταν θλιβερὰ παραμελημένα»[2].

Ὁ χορὸς ἦταν ἡ μοναδικὴ διασκέδαση ποὺ ἀπόμεινε στοὺς Ἕλληνες. Καθὼς ἦταν ἄγνωστες οἱ χαρὲς τῆς μουσικῆς, τῶν θεαμάτων καὶ τῶν γνώσεων ἀλλὰ καὶ οἱ χαρὲς τῆς κουβέντας, ἐξ αἰτίας τῆς ἀμάθειάς τους[3], κατέφευγαν στὸ χορὸ ὡς λυτρωτικὴ διέξοδο ἀπὸ τὴ μονοτονία τῆς ζωῆς τους[4].

Ἐκεῖνες τὶς μέρες ἔφτασε στὸν Πειραιὰ μιὰ ἀγγλικὴ φρεγάτα μὲ ἐκδρομεῖς, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ἀπὸ τὴ Σμύρνη. Μὲ τὴν εὐκαιρία ὀργανώθηκε χορὸς στὸ σπίτι ἑνὸς πλούσιου ἔμπορου. Ὁ Hughes θὰ συνοδέψη στὸ χορὸ τὶς ὄμορφες γειτόνισσες, τὶς τρεῖς κονσολίνες.

Κυριαρχοῦσε ὁ ρωμαίικος ὑπὸ τοὺς ἤχους μουσικῶν ὀργάνων: ἕνα εἶδος βιολιοῦ μὲ 11 χορδές, πέντε στὴν πάνω σειρά, ὅλες ἀπὸ ἔντερο, καὶ ἔξη στὴν κάτω σειρά. Ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ ἔξη ἦταν ὀρειχάλκινες καὶ δὲν ἐγγίζονταν ἀπὸ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 254.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 255.

3. Ὁ ἀναλφαβητισμὸς τῶν γυναικῶν ἀποτελοῦσε πανελλήνιο φαινόμενο κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ἀπὸ τοὺς 3.000 λ.χ. κατοίκους τῆς Ζαγορᾶς οὔτε μιὰ γυναίκα δὲν ἔμαθε γράμματα (*Κ. Ξανθόπουλου*, Συνοπτικὴ Ἔκθεσις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε, Κωνσταντινούπολις 1880, σ. 12).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 263-264.

τὸ δοξάρι ὁ Hughes ὑποθέτει πὼς προορίζονταν γιὰ τὴν πρόκληση ἤχων ἀπὸ τὶς δονήσεις[1]. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ μουσικὴ πνιγόταν ἀπὸ τὰ τραγούδια τῶν γλεντοκόπων. Ὁ γιὸς τοῦ ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας Σπυρ. Λογοθέτη, «ἕνας νέος Ἐπαμεινώνδας στὸ χορό», χόρεψε πυρρίχιο μὲ τὸν ὑποπρόξενο τῆς Τήνου. Ἡ διασκέδαση κράτησε ὣς τὶς δύο τὸ πρωΐ[2].

Ὁ Hughes σημειώνει μερικὰ διασκεδαστικὰ ἐπεισόδια, χαρακτηριστικὰ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ 1813. «Μιὰ κυρία τῆς ἀνώτερης τάξης βρῆκε τὸν ἑξῆς τρόπο νὰ προκαλέση τὴν προσοχὴ ἑνὸς φίλου μου: ἔπιασε ἕνα ψύλλο ἀπὸ τὸ κορμί της καὶ τὸν ἀπίθωσε στὸ πουκάμισό του. Δυὸ ἄλλες ἔβαλαν τὰ χέρια στὶς τσέπες τοῦ γελεκιοῦ του καὶ παίρνοντας μερικὰ χρυσὰ νομίσματα τὸν παρακάλεσαν νὰ τοὺς ἐπιτρέψη νὰ τὰ προσθέσουν στὴ συλλογὴ ποὺ εἶχαν στὰ μαλλιά τους. Ὁ ἴδιος χάρισε κάποτε δυὸ ζευγάρια ψαλιδάκια σὲ δυὸ Ἀθηναῖες. Τὸ ἄλλο πρωὶ πῆρε μήνυμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου: Ἡ χάρη του ἔμαθε πὼς ὁ περιηγητὴς ἀνάμεσα στὰ πολύτιμα ἀντικείμενα τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας, εἶχε καὶ ὡραῖα ψαλιδάκια. Τὸν παρακαλεῖ, λοιπόν, νὰ τοῦ χαρίση ἕνα ζευγάρι γιατὶ τὸν διευκολύνουν στὸν καλλωπισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς μύτης του»[3].

Τὰ πληρώματα τῶν ἀγγλικῶν καὶ τῶν γαλλικῶν πολεμικῶν ποὺ κατέπλεαν στὸν Πειραιὰ δὲν περιορίζονταν στὶς διασκεδάσεις. Εἶχαν καταντήσει μάστιγα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες. Ὁρμοῦσαν πάνω στὰ μνημεῖα καὶ κατέστρεφαν ἀγάλματα,

---

1. Πληροφορίες γιὰ τὰ μουσικὰ ὄργανα καταγράφει καὶ ὁ Ἄγγλος ταξιδιώτης *Edward Dodwell* ποὺ περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα μεταξὺ 1801 καὶ 1806. Στὸ κεφ. «Μουσικὰ ὄργανα ποὺ χρησιμοποιοῦνται σήμερα στὴν Ἀθήνα» (παράρτημα τοῦ Β΄ τόμου τοῦ ὁδοιπορικοῦ του) ἀναφέρει: Τὴ λύρα σὲ σχῆμα καὶ μέγεθος μαντολίνου. Ἔχει τρεῖς χορδὲς καὶ παίζεται σὰν βιολί. Τὸ λαγοῦτο ποὺ συνηθίζεται κυρίως στὰ νησιά. Εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὴ λύρα, ἔχει ὀχτὼ χορδὲς καὶ παίζεται μὲ πλῆκτρο. Τὸ σχῆμα του μοιάζει μὲ κιθάρα. Τὸ σκορτσάμπουνο ἢ σκλοτζάμπουνο, τὴ γκάϊδα. Τὸν ταμπουρὰ σὲ σχῆμα μαντολίνου ἀλλὰ μὲ μεγαλύτερη λαβὴ (ἔχει δυὸ μεταλλικὲς χορδές). Τὸ μονόχορδο μὲ μιὰ μεταλλικὴ χορδὴ ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ ὄνομά του. Τὸ ζουρνὰ ἢ καραμούζα. Οἱ Ἀθηναῖοι τσοπάνηδες ἔπαιζαν καὶ ἕνα μικρὸ αὐλό, τὸν μόναυλο, ποὺ ἔδινε γλυκύτατους ἤχους. Ἀναφέρει ἐπίσης τὸ νταούλι καὶ τὸν τουρκικὸ νταϊρὲ (A Classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, τ. Β΄, σ. 492-493). Ὁ Γάλλος *François Pouqueville*, ἀκούσιος περιηγητὴς τοῦ Μωριᾶ τὸ 1799-1800 (εἶχε αἰχμαλωτισθῆ ὕστερα ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ γαλλοτουρκικοῦ πολέμου), σημειώνει στὸ χρονικό του τὰ μουσικὰ ὄργανα τῆς ὀρχήστρας τοῦ πασᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς: τὰ τουμπελέκια, τὸν αὐλὸ τοῦ δερβίση (νέϊ), τὸ σινὲ κεμὰν (viole d'amour), τὸ μεσκὰλ (μὲ 23 αὐλούς, κάθε αὐλὸς ἔδινε τρεῖς ἤχους), τὸ σαντούρι, τὸν νταϊρέ, τὸ ρεμπάμπ κ. ἄ. (Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres partis de l'Empire Othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801, Paris 1805, τ. Α΄, σ. 54).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 265. Ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Χωματιανὸς Λογοθέτης. Θὰ διαδεχτῆ τὸ 1816 τὸν ἀδερφό του Νικόλαο στὸ προξενεῖο.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 264.

γεισώματα καὶ κιονόκρανα γιὰ νὰ ἀποσπάσουν ἕνα κομμάτι, ἐνθύμιο τοῦ ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα.

«Ἄκουσα ὅτι αὐτὸ τὸ κακὸ πῆρε ἔκταση ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ξένων πλοίων ποὺ τώρα τελευταῖα καταπλέουν στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Ὁ φτωχὸς ὁ Φιλόπαππος ἔχασε καὶ τὸ πόδι ποὺ τοῦ εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὴν κακοήθεια ἑνὸς νεαροῦ Γάλλου. Ἴσως νὰ ὑπάρχουν ἐλαφρυντικὰ γι' αὐτοὺς τοὺς νεαρούς. Ἀλλὰ ποιὰ δικαιολογία ὑπάρχει γιὰ τοὺς πλοιάρχους δύο ἀγγλικῶν πολεμικῶν ποὺ ἔβγαλαν στὸ Σούνιο ἕνα βαρέλι γεμάτο πίσσα καὶ πασάλειψαν τὶς πάλλευκες κολῶνες τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ὀνόματά τους καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν πληρωμάτων τῆς σκαμπαβίας τους; Αὐτὴ ἡ βάρβαρη πράξη μοῦ προκάλεσε ἀπορία καὶ ἀγανάκτηση. Κάθε φορὰ ποὺ ἀράζει στὸν Πειραιὰ ἀγγλικὴ φρεγάτα, οἱ νεαροὶ δόκιμοι ἐξαπολύονται ἐναντίον τῶν σεπτῶν μνημείων τῆς Ἀθήνας καὶ σπάνια ἡ ἱερότητα τοῦ χώρου τοὺς συγκρατεῖ ἀπὸ τὴ βάναυση καταστροφὴ ἀγαλμάτων, γείσων καὶ κιονοκράνων γιὰ τὴν ἀποκόμιση ἐνθυμίων ἀπὸ τὸ ταξίδι στὴν Ἀθήνα[1].

Ὁ Hughes θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ δημόσιο σχολεῖο τῆς Ἀθήνας. Τὸν συνόδευαν ὁ Ρεβελάκης καὶ ὁ Ἀλέκος Χωματιανός[2]. «Εἶναι ἕνα εὐπρεπὲς κτίριο,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 266 καὶ σημ. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καὶ διπλωμάτης (γραμματέας τῆς βρεταννικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη) *William Turner* εἶδε τὸ 1814 στὶς κολῶνες τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδώνα στὸ Σούνιο πολλὰ ὀνόματα γραμμένα μὲ κατράμι. Ἀνάμεσά τους καὶ τοῦ πρίγκιπα Λεοπόλδου Bourbone τῆς Σικελίας. Εἶχε περάσει τὸ 1813 μὲ τὴ μάνα του ταξιδεύοντας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶδε ἐπίσης πολλὰ ὀνόματα Ἄγγλων ἀξιωματικῶν. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς εἶχε γράψει τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν γυναικῶν ποὺ γνώρισε. Καὶ πρόσθετε στὸ τέλος: «Σ' ὅλα τὰ ἄλλα ὡραῖα κορίτσια ἀντίο» (Journal of a tour in Greece and in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 338). Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Turner δὲν ἦταν καλύτερος. Ὅπως ἐξομολογεῖται στὸ χρονικό του συνήθιζε νὰ κόβη τὶς μύτες τῶν ἀγαλμάτων καὶ νὰ τὶς ἀποκομίζη γιὰ ἐνθύμιο (ἔνθ' ἀν., σ. 329). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Williams* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἀθήνα τὸ 1817, γράφει στὸ χρονικό του: «Μερικοὶ ναυτικοὶ ποὺ ἀνέβηκαν τὶς προάλλες στὴν Ἀκρόπολη πελέκησαν καὶ κατέστρεψαν τὸν χιτώνα μιᾶς ἀπὸ τὶς Καρυάτιδες τοῦ Ἐρεχθείου. Ὁ δισδάρης ἀγρίεψε κι' ἀπείλησε πὼς θὰ τοὺς ἐκδικηθῆ ἂν πέσουν στὰ χέρια του» (Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands, in a series of letters descriptive of manners, scenery and the fine arts, Edinburgh 1820, σ. 316). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Peter Edmund Lauerent* εἶδε τὸ 1818 συμπατριῶτες του νὰ ἀκρωτηριάζουν ἀρχαῖα μνημεῖα. «Τὴν τελευταία φορὰ ποὺ ἀνέβηκα στὴν Ἀκρόπολη εἶδα ἕναν Ἄγγλο ἀξιωματικὸ τοῦ ναυτικοῦ στὴ βάση μιᾶς ἀπὸ τὶς Καρυάτιδες ν' ἀγκαλιάζη μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι τὸ ἄγαλμα καὶ μὲ τὸ δεξί, ὁπλισμένο μὲ μεγάλη πέτρα, νὰ προσπαθῆ νὰ σπάση τὴ μοναδικὴ μύτη ποὺ εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὶς ἕξη πανέμορφες γυναικεῖες μορφές. Μάταια ἐπιστράτευσα τὴν εὐγλωττία μου γιὰ νὰ προστατέψω τὸ μνημεῖο» (Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy: made in the years 1818 and 1819, London 1821, σ. 110).

2. Ὁ Πέτρος Ρεβελάκης καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Λογοθέτης Χωματιανὸς ὑπογράφουν μαζὶ μὲ τὸν Ἰωάννη Μαρμαροτούρη καὶ τὸν Ἰωάννη Τακλίκαρα ὡς ἔφοροι τὸ καταστατικὸ τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων ποὺ ἱδρύθηκε τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1813 (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 217).

μὲ βιβλιοθήκη. Οἱ αἴθουσες βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὴν αὐλή. Ὁ ἀρχιδιδάσκαλος, ὁ κ. Παλαμᾶς[1], θεωρεῖται ἄνθρωπος μὲ μεγάλη μόρφωση καὶ ἔχει ἐκπληκτικὴ εὐγλωττία. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ἱπποκράτης δὲν εἶχαν μεγαλύτερη ὑπόληψη στὴν ἐποχή τους».

Ἐκείνη τὴν ἡμέρα γινόταν μιὰ διάλεξη γιὰ τὸν Ὅμηρο. Τὴν παρακολούθησαν ὄχι μόνο οἱ τακτικοὶ μαθητὲς ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Ἀθήνας, νέοι καὶ γέροι, ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὰ γράμματα. «Μπαίνοντας στὴν αἴθουσα εἴδαμε τὸν Παλαμᾶ καθισμένο σὲ μιὰ μεγάλη πολυθρόνα, μὲ τὸ καλπάκι στὸ κεφάλι, σωστὸ βουνό, καὶ γύρω του πολυάριθμο ἀκροατήριο ἀπὸ λαϊκοὺς καὶ κληρικούς. Ὁ ἀρχιδιδάσκαλος κάλεσε στὴν ἀρχὴ ἕνα μαθητὴ νὰ διαβάση πενήντα ὁμηρικοὺς στίχους. Ὕστερα σηκώθηκε ὁ ἴδιος, ἔβγαλε τὸ καλπάκι του, ἔβηξε δυὸ τρεῖς φορές, κι' ἄρχισε νὰ ἐξηγῆ τὸν ποιητὴ στίχο μὲ στίχο, μεταφράζοντας σὲ νεοελληνικὰ καὶ τυλίγοντας τὴ θεία ἁπλότητα τοῦ Ὁμήρου μὲ τὰ ἀραχνοειδῆ πέπλα μιᾶς σκοτεινῆς καὶ μυστικιστικῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἀκροατὲς ὡστόσο τὸν ἄκουαν μὲ ἀνοιχτὸ στόμα καὶ μὲ ἔκδηλο θαυμασμό. Ὕστερα ἀπὸ τρεῖς ὧρες καρτερίας ἐλευθερωθήκαμε. Ἀλλὰ πρὶν φύγουμε ἔδωσα ἕνα μικρὸ ποσὸ γιὰ νὰ μοιραστῆ στοὺς καλύτερους μαθητές. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς χειρονομίας μου ἦταν νὰ δέχωμαι ἐπὶ μέρες κατακλυσμὸ ἔμμετρων καὶ πεζῶν εὐχαριστιῶν»[2].

Ὁ περιηγητὴς παραθέτει ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔμμετρα εὐχαριστήρια ποὺ ἔγραψε σὲ ἑξάμετρο ἕνα προικισμένο Ἀθηναιόπουλο 18 χρόνων[3].

Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα ὁ Hughes συγκέντρωσε μεγάλον ἀριθμὸ τραγουδιῶν, ᾠδῶν καὶ δραματικῶν ποιημάτων σύγχρονων Ἀθηναίων.

---

1. Ὁ Ἰωάννης Παλαμᾶς, ἀφοῦ σχολάρχησε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα στὴ σχολὴ τῆς Ἀθήνας, ἐγκαταστάθηκε γιὰ μιὰ τετραετία (1808-1812) καὶ δίδαξε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ξαναγύρισε τὸ 1812 στὴν Ἀθήνα καὶ διατήρησε τὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς ὡς τὸ 1821. Ἔφυγε ὕστερα γιὰ τὴν Ὀδησσὸ ὅπου ἔγινε δημόσιος διδάσκαλος. Τὸ 1828, γέροντας πιά, γύρισε στὴ γενέτειρά του (*Κων. Σάθα*, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 577). Στὸ δημόσιο σχολεῖο τῆς Ἀθήνας δίδαξαν ἐπίσης κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία ὁ Ἰω. Βενιζέλος (πέθανε τὸ 1806), ὁ Σαμουὴλ Κουβελάνος (δίδαξε τὸ 1812), ὁ Ἰω. Μαρμαροτούρης (1817) κ.ἄ. (*Διον. Σουρμελῆ*, Κατάστασις πολιτικὴ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήνησι 1846, σ. 80).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 300-30.

3. ΟΠΤΗΣΑΣ ΑΠΟ ΛΕΙΜΩΝΩΝ ΤΩΝ ΑΝΘΕΜΟΕΝΤΩΝ
ΜΟΥΣΑΩΝ Θ ΙΕΡΗΣ ΑΓΓΛΙΗΣ ΟΥΝΕΚΑ ΙΔΕΙΝ
ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΦΘΙΚΟΤ ΑΝΘΕΑ ΟΣΦΡΑΝΘΗΝΑΙ ΤΕ ΤΟΥΤΩΝ
ΗΥ ΜΕΛΙΤΤΑΓΕ ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ. ΔΕΞΑΙ ΔΗ ΦΙΛΟΜΟΥΣΕ
ΚΑΡΠΟΝ ΤΟΥΤΟΝΙ ΟΝ ΧΕΙΡ ΤΙΣ ΔΙΑΚΟΜΙΖΕΙ ΣΟΙ
ΑΘΗΝΑΙΟΥ Ρ ΑΥΤΟΧΘΟΝΟΣ ΚΥΔΙΜΕ ΑΝΕΡ

(ἔνθ' ἀν., σ. 302 σημ.). Προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ εἰρωνεία τοῦ συνήθως προσεχτικοῦ καὶ παρατηρητικοῦ περιηγητῆ καὶ γιὰ τὴ διάλεξη καὶ γιὰ τὰ στιχουργήματα τῶν μαθητῶν τοῦ Παλαμᾶ. Σὲ χρόνια δουλείας, ἀνάλυση ὁμηρικῶν στίχων μπροστὰ σὲ μεγάλο ἀκροατήριο κι'

Τὰ περισσότερα ἀποτελοῦσαν θρηνολογίες γιὰ τὴ σημερινὴ τύχη τῆς 'Ελλάδας καὶ ἀναγωγὲς στὴν ἀξία καὶ τὸν πατριωτισμὸ τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων[1].

Μ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες τους, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής, αὐτὰ τὰ δοκίμια ἀποτελοῦν προάγγελο καλύτερων ἡμερῶν: «Τὰ γεγονότα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας ἔχουν ἀναταράξει τὰ πνεύματα τῶν 'Ελλήνων ποὺ εἶχαν ἀποτελματωθῆ κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τοῦ δεσποτισμοῦ. 'Η σκληρότητα τῶν τυράννων τους ἔχει κάπως χαλαρωθῆ. Μὲ λίγη βοήθεια μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐλπίση ὅτι τὸ πνεῦμα καὶ ἡ καλαισθησία θὰ ξαναλάμψουν στὴν πόλη τῆς 'Αθήνας».

'Ο Hughes καὶ ὁ σύντροφός του Parker ἔγιναν μέλη τῆς 'Εταιρίας τῶν Φιλομούσων. Ἦταν, σημειώνει ὁ περιηγητής, μιὰ ὀργάνωση ποὺ ἱδρύθηκε στὴν 'Αθήνα τώρα τελευταῖα[2], μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιταχύνη τὴν πρόοδο τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν 'Επιστημῶν. 'Η κυριώτερη φροντίδα τῆς ἑταιρίας ἦταν ἡ ἐξεύρεση κεφαλαίων γιὰ τὴ δημιουργία βιβλιοθήκης[3] καὶ μουσείου, γιὰ τὴν ἐκτύπωση μεταφράσεων ἀρχαίων συγγραφέων στὴ νέα ἑλληνικὴ καθὼς καὶ πρωτότυπων ἔργων, ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν στοὺς προικισμένους νέους νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδές τους σὲ ξένα πανεπιστήμια καθὼς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἅμιλλας μὲ τὴν καθιέρωση βραβείων καὶ ἀμοιβῶν[4]. 'Επὶ κεφαλῆς τῆς 'Εταιρίας ἦταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος, οἱ προεστοὶ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς διακεκριμένους κατοίκους.

ἀκόμα τὰ ποιητικὰ ἐγκώμια τῶν μαθητῶν σὲ ἀρχαία γλώσσα, δὲν ἀποτελοῦσαν ἀνάξια λόγου περιστατικά. Ἔδειχναν μιὰ ζωηρὴ πνευματικὴ κίνηση καὶ ἀνησυχία καὶ ζηλευτὴ ἐπίδοση τῶν μαθητῶν τοῦ δημόσιου σχολείου.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 302. Δυστυχῶς ὁ περιηγητὴς δὲν παραθέτει στὸ χρονικό του δείγματα τῆς συλλογῆς.

2. 1 Σεπτεμβρίου 1813. 'Ο Hughes καὶ ὁ συνοδοιπόρος του ἔφτασαν στὴν 'Αθήνα στὶς 29 'Οκτωβρίου.

3. Βιβλιοθήκη εἶχε κιόλας δημιουργηθῆ στὴν 'Αθήνα τὸ 1812 ἢ ἀρχὲς 1813 ἀπὸ ξένους, κυρίως Ἄγγλους, ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ ὁριστικὰ ἢ προσωρινὰ στὴν πόλη. Αὐτὴ ἡ βιβλιοθήκη εἶχε ὀνομασθῆ Φιλαθηναϊκὴ 'Ακαδημία. Γράφει σχετικὰ ὁ *Κ. Σ. Πιττάκης*: «...τινὲς τῶν τότε ἐν 'Αθήναις παρεπιδημούντων ξένων συνέλαβον τὴν ἰδέαν ἵνα σχηματίσωσι βιβλιοθήκην, τῆς ὁποίας ἡ πραγματοποίησις ἔλαβε χώραν, σκοπὸν ἔχουσα τὴν εὐκολίαν τοῦ σπουδάζειν διὰ τοὺς ἐν 'Αθήναις παρεπιδημοῦντας ξένους εἰς οὓς ἐδανείζοντο τὰ ἀναγκαιοῦντα αὐτοῖς συγγράμματα, οὐχὶ μόνον ἐπιτοπίως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ὁδοιπορίας αὐτῶν εἰς ἀποκέντρους τῆς 'Ελλάδος χώρας. 'Η ῥηθεῖσα τοίνυν βιβλιοθήκη ἐκλήθη Φιλαθηναϊκὴ 'Ακαδημία. 'Η διάρκεια ἦτο ἑξάμηνος μόνον διότι μετ' οὐ πολὺ ἀνεφάνη ἡ τῶν Φιλομούσων 'Εταιρία» (Λογοδοσία τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1859-1860 Πρυτάνεως Β. Οἰκονομίδου, σ. 62). 'Ο Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* ποὺ βρισκόταν στὴν 'Αθήνα τὸ 1814 γράφει στὸ ἡμερολόγιό του (29 Μαρτίου) ὅτι στὴ βιβλιοθήκη ὑπῆρχαν 40 περίπου τόμοι (Private journal of a voyage from Smyrna to Venice (ἔκδ. Ἄλκη 'Αγγέλου, The Annual of the British School of Archaeology at Athens, vol. 66, 1971, σ. 18).

4. Τὸ ἄρθρο Δ' τοῦ καταστατικοῦ τῆς 'Εταιρίας ἀναφέρει: «'Η ῥηθεῖσα καταβολὴ θέλει χρησιμεύσει εἰς καλλιέργειαν καὶ φωτισμὸν τοῦ 'Ελληνικοῦ πνεύματος τῶν νέων διὰ τῆς σπουδῆς τῶν ἐπιστημῶν εἰς ἔκδοσιν χρησίμων βιβλίων, εἰς βοήθειαν ἐνδεῶν μαθητῶν, εἰς

᾿Απ᾿ αὐτοὺς ἐκλέγονταν τέσσερες ἔφοροι. Ἡ ἐτήσια συνδρομὴ ἦταν τρία ἱσπανικὰ τάληρα. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ μιὰ κατηγορία εὔπορων μελῶν ποὺ πρόσφεραν 40 ἱσπανικὰ τάληρα καὶ ἔπαιρναν τὸν τίτλο τοῦ Εὐεργέτη[1] καὶ τὰ ὀνόματά τους χαράζονταν σὲ μαρμαρένια στήλη[2].

Ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐπίσκεψη τοῦ συμβουλίου τῆς Ἑταιρίας οἱ δύο περιηγητὲς δέχτηκαν νὰ περιληφθοῦν στὴν κατηγορία τῶν μεγάλων δωρητῶν. «Γίναμε ἔτσι οἱ πρῶτοι εὐεργέτες»[3]. Ἡ Ἑταιρία πρόσφερε στὸν Hughes καὶ στὸν Parker ὡς δῶρο ἕνα ἀντίτυπο τοῦ Παυσανία. Ἀργότερα, κατὰ τὴν ἐπιστροφή τους στὴν Ἀγγλία, πῆραν καὶ τὸ καθιερωμένο παράσημο τῶν Φιλομούσων: χρυσὸ δαχτυλίδι μὲ χαραγμένα τὰ σύμβολα τῆς ἀθηναϊκῆς δραχμῆς, δηλαδὴ τὴν κουκουβάγια, κλάδο ἐλιᾶς καὶ τὰ γράμματα Α.Θ.Ε.[4].

Τὸ 1813 ἡ Ἑταιρία εἶχε περιορισθῆ στὴν καθιέρωση τῶν βραβείων τοῦ δημόσιου σχολείου. Αὐτὸς ὁ θεσμός, γράφει ὁ Hughes, «προκάλεσε τέτοια ἅμιλλα στοὺς μαθητές, ποὺ οἱ γονεῖς τους πήγαιναν κάθε μέρα νὰ παραπονεθοῦν ὅτι τὰ παιδιά τους ἔχασαν τὸν ὕπνο καὶ τὴν ὑγεία τους, κι᾿ αὐτὸ μοῦ φάνηκε τὸ πιὸ παράξενο καὶ ἐνδιαφέρον χαρακτηριστικὸ ποὺ ἔχει ἐπιβιώσει στοὺς σύγχρονους Ἀθηναίους»[5].

ἀνακαλύψεις ἀρχαιοτήτων, εἰς συλλογὴν ἐπὶ λίθων ἐπιγραφῶν, ἀγαλμάτων τε καὶ σκευῶν καὶ εἰς ὅ,τι ἄλλο τῶν προσοχῆς ἀξίων» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις τ. Α΄, σ. 216).

1. Τὰ μέλη ποὺ κατέβαλλαν τὴν κανονικὴ συνδρομὴ — τὰ τρία ἱσπανικὰ τάληρα — ὀνομάζονταν «Συνήγοροι» καὶ ἐκεῖνοι ποὺ βοηθοῦσαν «μὲ γενναίαν τινὰ δόσιν» «Εὐεργέται».

2. Ὄχι μονάχα τῶν Εὐεργετῶν ἀλλὰ καὶ τῶν Συνηγόρων χαράζονταν τὰ ὀνόματα, ὅπως ἀναφέρει τὸ ἄρθρο Γ΄ τοῦ Καταστατικοῦ.

3. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Peter Edmund Laurent* δημοσιεύει στὸ χρονικό του τὸ κείμενο τοῦ διπλώματος ποὺ χορηγήθηκε τὸ 1818 ἀπὸ τὴν Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων σ᾿ ἕναν Ἄγγλο δωρητή. «Κατὰ τὴν αἴτησίν του ὁ κύριος Ε. Φίλιππος, Βρεταννός, συνηριθμήθη εἰς τὸν Κατάλογον τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλομούσου Ἑταιρείας, καὶ γνωρίζεται εἰς τὸ ἑξῆς Μέλος γνήσιον τοῦ ὁλοκλήρου αὐτῆς Σώματος. Ἐν Ἀθήναις τῇ ΙΗ΄ Σεπτ. ΑΩΙΗ ἔ. Εον. Οἱ τῆς Ἑταιρείας Ἔφοροι Τυρναβίτης, Βενιζέλος, Ρεβελάκης» (ἔνθ᾿ ἀν., σ. 116). Ὑπόδειγμα διπλώματος δημοσιεύεται καὶ στὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ *Williams* (ἔνθ᾿ ἀν., σ. 366 σημ.).

4. Στὸ ἄρθρο Ζ΄ τοῦ καταστατικοῦ ἀναφέρεται: «Προηγουμένης τῆς χρηματικῆς καταβολῆς τὸ διδόμενον παρὰ τῆς ἑταιρίας παράσημον εἰς τὰ Μέλη εἶναι δακτύλιον, χρυσοῦν μὲν τοῖς Εὐεργέταις, χαλκοῦν δὲ τοῖς συνηγόροις, φέρον τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ὄρνεον, τὴν Γλαῦκα, μὲ ἐπιγραφὴν ἔσωθεν Φιλομούσων».

5. Ὁ πνευματικὸς αὐτὸς συναγερμὸς φαίνεται στὴν ἔκθεση τοῦ διευθυντῆ τοῦ Σχολείου Ἰωάννη Παλαμᾶ (27 Μαΐου 1814) ποὺ δημοσιεύτηκε στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τῆς Βιέννης. «Συνεκρότησαν καὶ ἀγῶνα μουσικὸν ἐν τῇ Σχολῇ, ὁπου συνῆλθον πάντες οἱ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας τάξεως ἄνθρωποι, ὅτε πολλοὶ τῶν μαθητῶν, ἐν ἐπηκόῳ πάντων ἀνέγνωσαν πολλὰ καὶ διάφορα παντοίας ὕλης φιλοπονήματα, εἴς τε τὴν ἁπλοελληνικὴν καὶ εἰς τὴν ἀμιγῆ Ἑλληνικήν, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ποιητικήν, ἡρωικοῖς μέτροις, συγγεγραμμένα· καὶ εἶδον λοιπὸν καὶ ἤκουσαν πάντες, ὅσα καὶ οἷα οὐδέποτε ἤλπισαν. Καὶ κρότος χειρῶν παρὰ πάντων ἐγένετο, μὴ μόνον Γραικῶν ἀλλὰ καὶ Ἄγγλων καὶ Γάλλων τῶν παρευρεθέντων, εὐφημούντων καὶ διὰ ζώσης ἅμα φωνῆς

Μόλις πρωτοπάτησαν τὰ ἑλληνικὰ χώματα οἱ δύο περιηγητὲς ἔστειλαν εἰδικὸ ἀγγελιαφόρο στὰ Γιάννενα ἐκφράζοντας στὸν 'Αλὴ πασὰ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν πρωτεύουσά του[1]. Τὴν ἀπάντηση τοῦ βεζύρη ἔφερε ἕνας τάταρης στὴν 'Αθήνα ἐνῶ ὁ Hughes καὶ ὁ σύντροφός του περιδιάβαζαν στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Θὰ τοὺς ὁδηγοῦσε ὁ ἴδιος στὴν Ἤπειρο[2].

Στὶς 29 Νοεμβρίου, ἐφοδιασμένοι μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι, ξεκίνησαν γιὰ τὰ Γιάννενα. Μαζί τους καὶ ὁ συμπατριώτης τους ἀρχαιολόγος καὶ ἀρχαιοκάπηλος Cockerell. Στὴ Λειβαδιὰ θὰ θαυμάσουν τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Λογοθέτη. Ἦταν ἡ πιὸ ἐπιβλητικὴ ἰδιωτικὴ κατοικία ποὺ εἶδαν στὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἄρχοντας ζοῦσε σὰν μεσαιωνικὸς φεουδάρχης.

Ὁ Hughes εἶδε στὴν αὐλὴ καὶ τοὺς προθαλάμους πλῆθος ὑπηκόους τοῦ Λογοθέτη ποὺ περίμεναν νὰ παρουσιασθοῦν στὸν ἀφέντη τους. Ὅλοι, ἄντρες καὶ γυναῖκες, συμπεριφέρονταν σὰν νὰ βρίσκονταν μπροστὰ σὲ μονάρχη. Μερικοὶ φιλοῦσαν τὸ χέρι του, ἄλλοι ἀνασήκωναν τὸ ποδογύρι τοῦ ἀντεριοῦ του καὶ τὸ ἔφερναν στὰ χείλη. Πολλοὶ ἀσπάζονταν τὰ δάχτυλά τους ἀφοῦ ἄγγιζαν τὸ χέρι του. Τὸν πλησίαζαν πάντοτε ξυπόλυτοι (ἔβγαζαν τὰ ποδήματά τους πρὶν φτάσουν στὸ σοφὰ ὅπου καθόταν ὁ ἄρχοντας).

Ὁ Λογοθέτης μιλοῦσε καλὰ ἰταλικὰ καὶ ἡ συζήτηση περιστράφηκε στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ κατάσταση. «Ὅπως πολλοὶ Ἕλληνες ἔβλεπε τὴν παρουσία τῶν Ἄγγλων στὰ Ἑπτάνησα σὰν τὸν αὐγερινὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐνθουσιαζόταν μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἡ παιδεία καὶ ἡ καλὴ διοίκηση θὰ μποροῦσαν νὰ διαδοθοῦν καὶ στοὺς δικούς του συμπατριῶτες. Ὅταν τοῦ εἶπαν πὼς ὑπῆρχε σχέδιο γιὰ

τούς τε ἀγωνισαμένους καὶ ἀριστεύσαντας μαθητάς, καὶ τὸν πρωταγωνιστὴν καὶ πρωταίτιον τούτων διδάσκαλον. Καὶ ἐτιμήθησαν δὴ οἱ τοιοῦτοι τῶν μαθητῶν παρὰ τῆς νεοσυστάτου ἐνταῦθα Φιλομούσου Ἑταιρίας παντοίοις τοῖς δώροις, χρυσοῖς οἱ μέν, οἱ δὲ ἀργυροῖς δακτυλίοις, οἱ δὲ χρήμασιν, οἱ δὲ πενέστεροι ἱματισμοῖς» (*Δημ. Καμπούρογλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 214). Γιὰ τὴν πανηγυρικὴ αὐτὴ ἐκδήλωση βλ. καὶ *Γεωργίου Ψύλλα*, 'Απομνημονεύματα τοῦ βίου μου, ἔκδ. 'Ελ. Πρεβελάκη, 'Αθῆναι 1974, σ. 15-16). Ὁ Ψύλλας ἦταν ἀπὸ τοὺς τρεῖς μαθητὲς ποὺ εἶχαν συντάξει ὁμιλίες σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ τιμήθηκαν μὲ βραβεῖα.

1. Ἡ μυστηριώδης ἡγεμονία τοῦ 'Αλῆ, ὁ θρύλος ποὺ καλλιέργησε ὁ Byron γιὰ τὴν προσωπικότητά του καὶ ὁ ἀναμφισβήτητος δυναμισμός του εἶχαν ἐρεθίσει τὴν περιέργεια τῶν Εὐρωπαίων. Οἱ περιηγητὲς θεωροῦσαν μεγάλη τύχη νὰ ἐπισκεφθοῦν τὰ σεράγια του. Ἡ ἔκταση τῆς ἐπικράτειας τοῦ σατράπη τῆς Ἠπείρου καὶ ἡ στρατιωτική του δύναμη ἀπασχολοῦσαν μόνιμα τὶς δύο μεγάλες Δυνάμεις ποὺ ἀνταγωνίζονταν στὸ χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς 'Ανατολῆς, τὴ Γαλλία καὶ τὴν 'Αγγλία. Τὰ Γιάννενα ἀποτελοῦσαν κατὰ τὰ τελευταῖα 25 χρόνια τῆς δεσποτείας του κέντρο διπλωματικῶν συνωμοσιῶν. Ὁ 'Αλῆς ἔκλινε πότε στὴ μιὰ καὶ πότε στὴν ἄλλη εὐρωπαϊκὴ Δύναμη, ἀνάλογα μὲ τὰ κέρδη ποὺ ἀποκόμιζε κάθε φορά. Καὶ οἱ περιηγητὲς ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἤπειρο, ἰδιαίτερα οἱ Ἄγγλοι, κάποιο ρόλο ἔπαιζαν, ποιὸς λίγο, ποιὸς πολύ. Μυστικὲς ἀποστολές, μηνύματα, βολιδοσκοπήσεις, συγκέντρωση πληροφοριῶν κ.λπ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 305-306.

τὴν ἵδρυση πανεπιστημίου στὴ Ζάκυνθο σηκώθηκε ἀπὸ τὸ σοφὰ καὶ εἶπε, βυθισμένος σὲ παραλήρημα χαρᾶς, πῶς μ' ὅλο ποὺ ἦταν πιὰ γέροντας, ἂν πραγματικὰ θαρχόταν ἡ στιγμὴ νὰ λειτουργήση τέτοιο ἵδρυμα, θὰ πήγαινε ὁ ἴδιος στὴ Ζάκυνθο νὰ σπουδάση ἕνα χρόνο Γεωμετρία»[1].

Ἐνῶ περνοῦσαν μπροστὰ ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ σεραγιοῦ τοῦ βοεβόδα πηγαίνοντας στὸ Μαντεῖο τοῦ Τροφωνίου εἶδαν ἕναν Ἀρβανίτη στρατιώτη νὰ ὑποβάλλεται στὴν τιμωρία τοῦ φάλαγγα. Τὸν εἶχαν ξαπλώσει ἀνάσκελα στὸ δρόμο, κρατοῦσαν τὸ δοκάρι ἀπὸ τὶς δυὸ ἄκρες καὶ δυὸ ἄλλοι τὸν χτυποῦσαν στὰ πέλματα μὲ μικρὰ ραβδιά. Ἐπειδὴ ἡ τιμωρία δὲν ἦταν βαρειὰ δὲν εἶχαν ἀφαιρέσει τὰ παπούτσια του. Ὁ στρατιώτης ἔβγαζε σπαραχτικὰ οὐρλιαχτὰ καὶ διάφορες κραυγὲς «μπό, μπό, μπό», ποὺ ἐπαναλαμβάνονταν μὲ ἀπίστευτη ταχύτητα. Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ φοβερὰ ξεφωνητὰ πόνου δὲν ἐνοχλοῦσαν διόλου τὸν μπουλούκμπαση ποὺ καθόταν σὲ μιὰ πέτρα καὶ παρακολουθοῦσε ἀδιάφορος καὶ ἀνέκφραστος τὰ βασανιστήρια καπνίζοντας τὸ τσιμπούκι του. Μόλις συμπληρώθηκαν 100 χτυπήματα τὸν ἄφησαν[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 329-330.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 330-331. Σκηνὴ τιμωρίας μὲ φάλαγγα (ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ «φαλάκ», ὀθωμανικὸ ἐφεύρημα γιὰ ποινὴ καὶ βασανισμὸ) κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, εἰκονίζεται σὲ πίνακα τοῦ *Melling* ποὺ φιλοτεχνήθηκε τὸ 1812 στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν πλατεῖα τοῦ Ἱπποδρόμου ὁ διοικητὴς τῆς ἀστυνομίας παρακολουθεῖ ἔφιππος τὸν δημόσιο κολασμὸ ἑνὸς ἐμπόρου μὲ φάλαγγα (Voyage pittoresque de Constantinople et des rives de Bosphore, Paris, Strasbourg, London 1819, πιν. 10). Παρόμοια σκηνὴ βλ. σὲ τούρκικη μικρογραφία τοῦ ΙΖ' αἰώνα (*F. Taeschner*, Alt-Stambuler Hof und Volksleben) δημοσιεύεται στὶς «Σελίδες ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς παλιᾶς γενιτσαρικῆς Τουρκίας» τοῦ *Α. Α. Πάλλη* (Ἀθήνα 1941, εἰκ. 31). Τὶς τουρκικὲς αὐτὲς μεθόδους βασανισμοῦ συνέχισαν καὶ μετὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση Ἕλληνες πιὰ βοϊβοδάδες καὶ μπουλουκμπασῆδες. Ἡ παλαιότερη ἴσως περιγραφὴ βασανιστηρίου μὲ φάλαγγα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας εἶναι τοῦ λόγιου Χριστόφορου Ἄγγελου ποὺ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὸ 1607. Ἐκεῖ τὸν ἔπιασαν οἱ Τοῦρκοι, τὸν κατηγόρησαν γιὰ κατασκοπία καὶ τὸν βασάνισαν. Τὴν περιπέτειά του περιγράφει στὸ ἔργο του «Πόνησις Χριστοφόρου τοῦ Ἀγγέλου, Ἕλληνος, τοῦ πολλῶν πληγῶν καὶ μαστίγων γευσαμένου ἀδίκως παρὰ τῶν Τούρκων διὰ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν, Ὀξφόρδη 1617». Ἔχει μάλιστα σχεδιάσει στὸ βιβλίο τὸν ἑαυτό του δεμένο στὰ «ξύλα», καθὼς τὸν βασανίζουν οἱ Ὀθωμανοί. Ἀφηγεῖται ὁ Ἄγγελος: «Αὐτίκα δὲ ἤγαγόν με εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης καὶ ἔδησαν χεῖρας μου καὶ πόδας σταυροειδῶς ἐπάνω τῆς γῆς, ὡς φαίνεται ὧδε ἐν τῷ σχήματι. Εἶχον γὰρ ξύλα παχέα καθ' ἃ στηρίγματα οἴκου ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐκείνοις ἐδέσμευσάν με καὶ οὕτως ἤρξαντο τύπτειν με μετὰ ραπίδων, ὡς φαίνεται ἐν τῷ σχήματι, δύο ἄνδρες, ὑγραίνοντες τὰς ραπίδας ἐν ἁλμυρῷ ὕδατι, καὶ ὅταν ὁ εἷς ἄνω ἔφερε τὴν μίαν ραπίδα, ὁ ἕτερος κατέφερε τὴν ἑτέραν ραπίδα, τύπτοντές με ἵνα μηδαμῶς ἔχω τινὰ ἀνάπαυσιν, καὶ ἵνα ἀλγῇ με σφόδρα... Καὶ τότε πάλιν ἤρξαντο τύπτειν με ἐκ τῶν ποδῶν...». Στὴν Ὕδρα πάντως φαίνεται πὼς δὲν τιμωροῦσαν μὲ φάλαγγα. Ἰδοὺ πῶς γινόταν ὁ ραβδισμὸς σὲ περίπτωση μικρῶν παραβάσεων (τοὺς ἐνόχους σοβαρῶν ἐγκλημάτων τοὺς ἔστελναν σιδεροδεμένους στὴν Πόλη ὅπου ρίχνονταν σὲ κάτεργο ἢ πνίγονταν) ὅπως ἀφηγεῖται ὁ *Ἀντ. Μιαούλης*: «Ἔφερον τὸν ἐγκληματίαν εἰς τὴν καγκελλαρίαν, τὸν ἔστρωναν πρηνῆ κατὰ γῆς· δύο ἄνθρωποι τῆς φρουρᾶς τὸν ἐκράτουν,

'Από τη Λειβαδιά στην 'Αράχωβα. Κατέλυσαν σε ένα καλύβι όπου βασίλευε φοβερή καπνουριά. Σταφύλια κρέμονταν από τα πάτερα της σκεπής.

ὁ μὲν εἰς τὴν κεφαλὴν ὁ δὲ εἰς τοὺς πόδας· δύο ἄλλοι μὲ στρόπους πισσωμένους τὸν ἔδερναν εἰς τὰ γλουτία καὶ τοῦ ἔδιδον κατὰ τὸ βάρος τοῦ ἐγκλήματος ἢ ἑκατὸν ἢ διακοσίους ραβδισμούς» ('Υπόμνημα περὶ τῆς νήσου Ὕδρας ἀφ' ἧς ἐποχῆς κατῳκήθη μέχρι τοῦ ἔτους 1821, 'Εν 'Αθήναις 1864, σ. 401). 'Ο φάλαγγας ἦταν καθιερωμένη ποινὴ ἀκόμα καὶ στὰ σχολεῖα τῆς τουρκοκρατίας. 'Ιδοὺ μιὰ περιγραφὴ ἀπὸ αὐτόπτη τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς: «'Ο φάλαγγας ἦτον ἕνα ξύλον ἀπὸ ἕνα μέτρο ἕως ἕξ ρούπια μακριὸς μὲ δύο τρύπες εἰς ἕνα ρούπι ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλην, ἕνα σχοινὶ περασμένον ἔχοντας δύο κόμπους εἰς τὲς ἄκρες νὰ μὴ ξεπερνᾶ· αὐτοῦ ἔβαζαν τοὺς πόδας καὶ ἔστριφον τὸ ξύλον καὶ ἔσφιγγον τὰ πόδια, εἰς τοὺς ἀστραγάλους ἀποκάτω καὶ ὁ δάσκαλος ἔδερνε. Πολλὰ παιδία ἐκατουριῶντο ἀπὸ τὸν φόβον των ὅταν ὁ ἀγριοδιδάσκαλος ἐφώναζε τοῦ παιδιοῦ «βρὲ θεοκατάρατε !» (*Θ. Ν. Φιλαδελφέως* Περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐν 'Αθήναις σχολείων, Χρυσαλλίς, τ. Δ' [1866], σ. 316 σημ. 2). Σὲ μιὰ εὐχὴ ποὺ ἔψελναν τὰ παιδιὰ κατὰ τὴν ἀπογευματινὴ ἀπόλυσή τους ἀπὸ τὸ σχολεῖο (βρέθηκε σὲ ἠπειρωτικὸ κώδικα τοῦ 1815) ἀναφέρεται ὅτι ὅσοι θ' ἀργήσουν τὸ ἄλλο πρωὶ θὰ τιμωρηθοῦν μὲ φάλαγγα.

Καὶ σὺ καλέ μας Δάσκαλε
καλὰ-καλὰ παιδεύεις
καὶ καλὰ μᾶς παραγγέλλεις
νὰ μάθωμεν ταχεῖαν (sic)
τὰ ἱερὰ τὰ γράμματα,
ὁποὺ μᾶς ἐδίδαξαν
οἱ Ἅγιοι 'Απόστολοι
καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος
καὶ ὁ Σοφὸς Σολομών.
Ἄφησέ μας κύρ-Δάσκαλε
νὰ πᾶμε εἰς τὸν οἶκον μας
νὰ καλοσπερνήσωμεν
καὶ αὔριον τὸ ταχύ,
ὅποιος μὴν ἔρθη γλήγορα
νὰ φάγη πρὸς τὰ πόδια
ραβδιὰ εἰκοσιτέσσερα
καὶ τὸ μικρὸ πρὸς δώδεκα.

(*Κ. Σ. Κώνστα*, Τὰ «Κρυφὰ Σχολεῖα» τῆς Σκλαβιᾶς, 'Ηπειρ. 'Εστία, τ. Γ' [1955], σ. 214). Καὶ μιὰ ἄλλη παραλλαγὴ τῆς εὐχῆς ποὺ ἔψελναν τὰ παιδιὰ τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου:

Ἄνθρωπος ἀγράμματος
ξύλον ἄκαρπον ἐστί.
Διὸ ὁποὺ φορεῖ τὰ γράμματα
ὑπὲρ χρυσίου καὶ ἀργυρίου
τιμιώτερόν ἐστιν.
Καὶ σὺ καλέ μας Δάσκαλε
ἔχε καλὴν νύκτα.
Καὶ τὸ ταχὺ ποὺ δὲν ἔρθῃ,
τὰ μικρ' ἀπὸ δώδεκα
καὶ τὰ τρανὰ εἰκοσιτέσσαρες,

Χυμώδη καὶ νόστιμα ὅπως τὴν ὥρα τοῦ τρύγου. Κι' ἦταν μέσα Δεκεμβρίου[1].

Στοὺς Δελφοὺς ὑπῆρχαν μερικὰ ἄθλια καλυβόσπιτα χειρότερα ἀπὸ χοιροστάσια. Οἱ ξένοι φρόντισαν νὰ φύγουν τὸ γρηγορώτερο, ὕστερα ἀπὸ τὸν καθιερωμένο περίπατο στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ὁ παπὰς τοῦ χωριοῦ κράτησε τοὺς ἀναβολεῖς καθὼς ἀνέβαιναν στὰ ἄλογά τους καὶ φίλησε τὰ χέρια τους[2].

καὶ τὸν πρωτόσχολο σαράντα ὀκτὼ
καὶ δύο διὰ τὴν εὐχὴ·
πενήντα. Ἀμήν! Ἀμήν! Ἀμήν!

(*G. Chassiotis*, L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours, Paris 1881, σ. 20-21). Τὰ ἑλληνόπουλα τῆς τουρκοκρατίας ἔγραφαν στὰ τετράδιά τους:

Ἄρξον χείρ μου ἀγαθή, γράψον γράμματα καλὰ
μὴ δαρθῆς, μὴ παιδευθῆς, μ ὴ ε ἰ ς φ ά λ α γ γ α β α λ θ ῆ ς.

(*Τρ. Εὐαγγελλίδη*, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1936, (LXXVI). Ὁ φάλαγγας στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καταργήθηκε τυπικὰ μὲ τὸ ὑπ' ἀριθμ.2210/28-8-1829 ἔγγραφο τοῦ Καποδίστρια. «Ὁ ραβδισμὸς τῶν παίδων δὲν εἶναι μέσον καλῆς ἀγωγῆς, διότι ταπεινώνει τόσον τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀγωνίζει, ὥστε γίνεται ἢ ἀχρεῖος διόλου καὶ τότε κάκιστος πολίτης ἢ ἠλίθιος καὶ τότε ἄχρηστος» (Ἱστ. Ἀρχ. Ἐθν. Βιβλ., ἀρ. 2972).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 352. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Raikes* γεύτηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1801 στὴν Ἀράχωβα σταφύλια διατηρημένα ἀπὸ τὸ περασμένο καλοκαίρι. «Δοκίμασα χθὲς τὴ νύχτα μερικὰ τσαμπιά. Τὰ εἶχαν διατηρήσει ὁλόκληρο τὸ χειμώνα μέσα σὲ πιθάρια γεμάτα κρασί. Ἦταν μαῦρα καὶ λίγο φθαρμένα στὸ μίσχο καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη γεύση» (Journal through parts of Boeotia and Phocis communicated by Mr Raikes. Ἀπὸ τὰ Memoirs relating to European and Asiatic Turkey; edited from manuscript journals by Robert Walpole, London 1818, σ. 312). Καὶ στὸ πετιμέζι διατηροῦσαν τὰ σταφύλια οἱ Ἀραχωβίτες. Ἦταν τὰ λεγόμενα «σταφυλάρια» (βλ. *Τάκη Λάππα*, Ἡ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς, Ἀθήνα 1954, σ. 38). Στὴ Σκύρο ἐπίσης διατηροῦσαν ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰώνα τὰ σταφύλια, καὶ μάλιστα ὡς τὸν Αὔγουστο τοῦ ἄλλου χρόνου. Διαβάζουμε στὸ «Γεωπονικὸν» τοῦ μοναχοῦ *Ἀγάπιου τοῦ Κρητὸς* (Βενετία 1620): «Τὸ κορύχι, τὸ πωρικόν, καὶ ἄλλα σταφύλια ὅμοια τούτων βασταγερά, ὁποὺ δὲν σαπίζουν ὀγλήγορα, αὐτὰ ἠμπορεῖς νὰ φυλάξῃς ἕως τὴν ἄνοιξιν· μάλιστα ἐγὼ τὰ εἶδα εἰς τὴν Σκύρον πολλαῖς χρονίαις, καὶ τὰ ἔχουσιν ἕως νὰ γένουν τὰ νέα τὸν Αὔγουστον καὶ ἐθαύμασα γιατὶ ἐφαίνοντο νωμὰ καὶ ροδοκόκκινα ὡσὰν νὰ εἶχαν κόψει αὐτὴν τὴν ὥραν ἀπὸ τὸ κλῆμα καὶ ἐρωτήσας τινὰ ἀπ' αὐτούς, νὰ μοῦ ἑρμηνεύσῃ τὸν τρόπον, μοῦ ἀπεκρίθη λέγοντας: «Κόψε τὰ σταφύλια τὴν ὀλίγωσιν τοῦ φεγγαριοῦ νὰ μὴν εἶναι περίσσα ὥριμα οὐδὲ πάλιν ἄγουρα, ἀλλὰ νὰ κρατοῦσιν καμπόσον ἀκάμωτα· βάλε τα εἰς τὸν ἥλιον ἐπιδέξια ἐπάνω ἢ σὲ πτέρην ἢ κληματόφυλλο ἢ ἄλλα χορτάρια νὰ μὴ πληγωθῶσι καὶ ἀφοῦ κάμουσι ὥραις τέσσεραις ἔπαρέ τα καὶ καθάρισέ τα, νὰ μὴν ἔχουν ρώγαις σαπημέναις ἢ φύλλα ἀπὸ χορτάρια τίποτα, καὶ βούτηξέ τα ἕνα πρὸς ἕνα εἰς βρασμένην θάλασσαν, ἂς εἶναι καὶ νερόν· ἁμὴ νὰ ἔχῃ μέσα ἅλας ὅτι ἡ ἅλμη τὰ φυλάγει καὶ δὲν τὰ τρώγουν οἱ σκώληκες· ἁμὴ φυλάγου νὰ μὴ κάμουσι πολλὴν ὥραν εἰς τὸ θερμόν, μόνον εὐθὺς νὰ τὰ ἐβγάνῃς καὶ βάλε τα εἰς ἄχυρα κρίθινα ἢ κρέμασέ τα εἰς τὴν στέγην τοῦ οἴκου σου νὰ μὴν ἐγγίζῃ τὸ ἕνα τὸ ἄλλο καὶ κοσκίνιζε τὸ σιτάρι ἐκεῖ ἀπὸ κάτω νὰ πηγαίνῃ ἡ σκόνη εἰς τὰ σταφύλια, ὅτι αὐτὴ ἔχει δύναμιν ἐκ φύσεως καὶ τὰ φυλάγει καιρὸν πολὺν ἄσηπα καὶ διὰ νὰ μὴν τὰ τρώγουν τὰ μελίσσια καὶ ἄλλα ζωύφια βάνε ὀλίγον λάδι εἰς τὸ στόμα σου καὶ βρέχε τα ἢ βάνε τα εἰς τὸ θερμόν, ὅταν τὰ ζεματίζῃς καὶ τόσον χρήζει».

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 368.

Στὰ Σάλωνα πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν βοεβόδα πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι γιὰ τὰ Γιάννενα ἀπὸ στεριά. Ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Ζητούνι καὶ ἡ νότια Θεσσαλία εἶχαν ἐρημωθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιδημία κι' ὁ Ἀλῆς εἶχε ὑψώσει αὐστηρὴ καραντίνα στὶς ἀνατολικὲς προσβάσεις τῆς Πίνδου. Ὁ ἄλλος δρόμος, διαμέσου Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, ἦταν ἐπίσης ἀδιάβατος γιατὶ ἐλεγχόταν ἀπὸ διάφορες συμμορίες. Ὁ βοεβόδας βεβαίωσε τοὺς Ἄγγλους περιηγητὲς ὅτι κι' ὁλόκληρη τὴ φρουρὰ τῶν Σαλώνων νὰ τοὺς παραχωροῦσε γιὰ συνοδεία πάλι δὲν θὰ ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους. Καὶ χαρακτήρισε τοὺς κατοίκους τῆς Αἰτωλοακαρνανίας ἐπαγγελματίες ληστὲς ποὺ πραγματοποιοῦσαν ἐπιχειρήσεις σὲ μεγάλη κλίμακα. «Ἐξόντωναν καραβάνια, ἀπογύμνωναν χωριά, ἐπέβαλλαν φορολογίες, ἅρπαζαν τὰ ζῶα. Κι' ὕστερα ἐξαφανίζονταν μέσα στοὺς ἀδιαπέραστους δρυμοὺς καὶ τοὺς βάλτους ἢ κατέφευγαν στὰ Ἑπτάνησα γιὰ νὰ προετοιμάσουν τὶς μελλοντικὲς ἐπιδρομές τους[1]. Ἔτσι οἱ ξένοι ἀποφάσισαν νὰ ταξιδέψουν διὰ θαλάσσης ὣς τὴν Πρέβεζα».

Μπῆκαν σὲ ἕνα καράβι στὴ Σκάλα τῶν Σαλώνων καὶ βγῆκαν στὸ Γαλαξείδι. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς ναυτικῆς πολιτείας τοῦ Κορινθιακοῦ. Μέσα στὴ γενικὴ κατάπτωση, παρατηρεῖ ὁ Hughes, τὸ Γαλαξείδι παρουσίαζε μιὰ μοναδικὴ εἰκόνα εὐημερίας. «Τὸ θέαμα ἑνὸς λαοῦ εὐτυχισμένου, ἂν τὸν συγκρίνης μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς γύρω περιοχῆς, εἶναι βάλσαμο στὴν ψυχὴ τοῦ ταξιδιώτη. Τὸ ἐμπόριο ἄνθιζε σ' αὐτὴ τὴν πόλη μὲ τοὺς δραστήριους κατοίκους ὅπου κτίρια καὶ πληθυσμὸς πολλαπλασιάζονταν ταχύτατα. Ἔβρισκε κανεὶς ἀνέσεις καὶ πολυτέλειες ὁλότελα ἄγνωστες στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Ἐδῶ δὲν βλέπεις στὰ πρόσωπα τῶν ἀνθρώπων τὸ στίγμα τῆς δουλοφροσύνης. Μὲ τὴ ζωηρὴ φαντασία τους καὶ τὸν δυναμικὸ ἑλληνικό τους χαρακτήρα διαπρέπουν στὴν ἐμπορικὴ κερδοσκοπία καὶ προστρέχουν ὁμαδικὰ παντοῦ ὅπου βρίσκουν ἐνθάρρυνση κι' ὅπου προστατεύονται οἱ καρποὶ τῆς φιλοπονίας τους. Αὐτὴ ἡ ἐνθάρρυνση καὶ ἡ προστασία ὀφείλονται κυρίως στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἀλῆ ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ δημιουργήση δική του ναυτικὴ δύναμη. Καὶ μ' ὅλο ποὺ δὲν ἔχει οὔτε τὸν φιλελευθερισμὸ οὔτε τὴ διάθεση νὰ ἀπαλλάξη ἀπὸ κάθε ἁρπακτικὴ ἀπειλὴ τὰ προϊόντα τοῦ μόχθου τους, περιορίζει κάπως τὶς τυραννικές του συνήθειες γιὰ νὰ μὴν ἀφανισθῆ αὐτὴ ἡ πλουτοπαραγωγικὴ πηγή. Ἔπειτα, δὲν ἐπιτρέπει—κι' αὐτὸ τὸν τιμᾶ—στοὺς κατώτερούς του νὰ μιμοῦνται τὶς δικές του ἁρπακτικὲς συνήθειες. Ἔτσι στὴν ἐπικράτειά του ἔχει καταργήσει τὶς

---

1. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀσφάλεια τῶν μετακινήσεων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλῆ ποὺ μερικοὶ ἱστορικοὶ θεωροῦν δεδομένο καὶ μέγα ἐπίτευγμα τοῦ βεζύρη. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἡ Αἰτωλοακαρνανία μαστιζόταν ἀπὸ τὴ ληστοκρατία. Ὅπως γράφει ὁ Θουκυδίδης οἱ κάτοικοι περηφανεύονταν γιὰ τὴν ἄνομη δράση τους «οὐκ ἔχοντός πω αἰσχύνην τούτου τοῦ ἔργου, φέροντος δέ τι καὶ δόξης μᾶλλον» (Βιβλ. Α', κεφ. 5).

τυραννικὲς ἁλυσίδες τῶν κατωτέρων ὀργάνων ποὺ στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ἐξαφανίζουν κάθε μορφὴ ἐλευθερίας καὶ κάθε ἐνεργητικότητα»[1].

Τὴν ἀκμὴ τοῦ Γαλαξειδιοῦ ἀποδίδει ὁ Hughes στὶς ἀνακατατάξεις ποὺ προκάλεσαν οἱ ναπολεόντειοι πόλεμοι στὸ ἐμπόριο. Οἱ Γαλαξειδιῶτες προσαρμόσθηκαν στὸ μεταφορικὸ ἐμπόριο ποὺ εἶχε ἐξασφαλισμένα κέρδη καὶ ἀπέκλειε τὶς ζημίες. Κάπου 200 πλοῖα ἐξορμοῦσαν ἀπ' αὐτὸ τὸ λιμάνι ποὺ βρισκόταν σὲ πολὺ προνομιοῦχα θέση γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἐμπόριο. «Οἱ Γαλαξειδιῶτες ναυτικοὶ θεωροῦνται οἱ καλύτεροι τῆς χώρας. Κάθε μέλος τοῦ πληρώματος ἔχει μερδικὸ ἀπὸ τὸ καράβι ἢ τὸ φορτίο. Αὐτὴ ἡ συμμετοχὴ ὄχι μόνο ἠλεκτρίζει τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα καὶ τὴ δραστηριότητα ἀλλὰ καὶ καλλιεργεῖ τὴ φρονιμάδα, τὴ λιτότητα καὶ τὴν αὐστηρὴ οἰκονομία. Ξερὸ ψωμί, ἐλιές, λίγο παστόψαρο καὶ κρασὶ ἀπὸ τὸ πιὸ συνηθισμένο εἶναι τὸ καθιερωμένο σιτηρέσιό τους. Δὲν εἶδα ποτὲ λαὸ νὰ δέχεται μὲ τόση ὑπομονὴ τοὺς κόπους καὶ τὶς στερήσεις γιὰ νὰ ἐξασφαλίση κάποιο ὄφελος[2].

»Λένε πὼς οἱ ἐμπορικὲς δραστηριότητες καλλιεργοῦν τὶς πνευματικὲς ἀρετές. Οἱ Γαλαξειδιῶτες εἶναι ἡ ἀπόδειξη. Ἀκόμα καὶ τώρα δαπανοῦν σημαντικὰ ποσὰ γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ἐκκλησιῶν. Κι' ἂν ὑπῆρχε ἐλευθερία θὰ ἀναφαίνονταν ἀμέσως καὶ τὸ πνεῦμα καὶ ἡ καλαισθησία. Νομίζω πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ προβλέψη μὲ σιγουριὰ πὼς ἂν τὰ Γράμματα καὶ οἱ Τέχνες ἀναγεννηθοῦν στὴ γενέτειρά τους οἱ ναυτικὲς ἑλληνικὲς πολιτεῖες θὰ εἶναι οἱ πρῶτες ποὺ θὰ ἀκμάσουν»[3].

Στὴν Ἁγία Μαύρα ἄκουσε διάφορες ἱστορίες γιὰ τὴν ἐγκληματικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀλῆ. «Τὸ ὄνομά του χρησιμοποιεῖται, ὅπως τοῦ ἀρχαίου Ἔχετου[4], σὰν μορμολύκειο γιὰ τὰ παιδιά. Μᾶς διηγήθηκαν ἱστορίες φρίκης καὶ αἵματος ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τρομοκρατήσουν καὶ τοὺς πιὸ γενναίους, ἂν οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν γνωστοὶ γιὰ τὴν τάση τους πρὸς τὴν ὑπερβολὴ καὶ δὲν διακρίνονταν γιὰ τὴ φαντασία τους».

Ὡστόσο ὁ Hughes εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξακριβώση μερικὰ γεγονότα ἀπὸ συνομιλίες μὲ Ἄγγλους ἀξιωματικούς. Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ συνέβη λίγους

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 391-392.

2. Περιγραφὴ δείπνου Ἑλλήνων ναυτικῶν πάνω σὲ καράβι ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ *Clarke*: «Μόλις βασίλεψε ὁ ἥλιος οἱ Ἕλληνες κάθισαν στὸ κατάστρωμα γιὰ τὸ δεῖπνο: ἐλιές, σαρδέλλες, γαλέττα καὶ κρασί. Στὴν καμπίνα ἕνα καντήλι ἔκαιγε μπροστὰ στὴν εἰκόνα τοῦ προστάτη ἁγίου» (ἔνθ' ἀν., σ. 62-63 σημ. 1).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 62-63 σημ, I.

4. Μυθικὸς τύραννος τῆς Ἠπείρου ποὺ συνήθιζε νὰ κόβη τὴ μύτη καὶ τὰ ἀφτιὰ τῶν ξένων καὶ νὰ τὰ ρίχνη βορὰ στοὺς σκύλους του. Οἱ Ἕλληνες παρομοίαζαν τὸν Ἀλὴ περισσότερο μὲ τὸν Φάλαρι, τὸν λαομίσητο τύραννο τοῦ Ἀκράγαντα, διαβόητο γιὰ τὶς ἐπινοήσεις φρικαλέων βασανισμῶν καὶ θανατώσεων.

μῆνες πρίν. «Κάποιος Ἠπειρώτης πού κατόρθωσε νά σωθῆ ἀπό τήν ἐκδίκηση τοῦ τυράννου δολοφονήθηκε στήν κεντρική πλατεία τῆς Ἁγίας Μαύρας ἀπό δύο ἀνθρώπους τοῦ Ἀλῆ. Στήν ἀνάκριση ἀποδείχτηκε ὅτι οἱ δυό φονιάδες δέν εἶχαν διόλου συνείδηση τῆς ἐγκληματικῆς τους πράξης. Τό στρατιωτικό δικαστήριο καταδίκασε τόν ἕνα σέ ἰσόβια δεσμά καί τόν ἄλλο σέ εἱρκτή δέκα χρόνων. Μόλις τό πληροφορήθηκε ὁ Ἀλῆς εἶχε τήν ἀναισχυντία νά ἀξιώση τήν ἀπελευθέρωσή τους. Ἡ ἀπάντηση ὅμως ἦταν τόσο καλά ζυγιασμένη πού τόν ἔφερε σέ δίλημμα. «Πρῶτα-πρῶτα διέπραξαν ἔγκλημα ἀσυγχώρητο καί ἔπειτα εἶχαν τό θράσος νά συκοφαντήσουν τήν Ὑψηλότητά σας, καταθέτοντας πώς ἔδρασαν μέ ὑποκίνηση καί ἐντολή σας». Ὕστερα ἀπ' αὐτή τήν ἀπάντηση ὁ Ἀλῆς ἐγκατέλειψε τούς δυό κακούργους στήν τύχη τους[1].

Στήν Πρέβεζα θά καταλύσουν, χάρη στίς φροντίδες τοῦ κοτζάμπαση Γιάννη Βέλλα, στό σπίτι ἑνός ἄλλοτε πλούσιου Ἕλληνα ἐμπόρου πού κατάντησε στήν ἔσχατη ἀνέχεια. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς 3.000 κατοίκους ἦταν ἐξαθλιωμένοι ἀπό τήν πείνα καί τίς ἐπιδημίες. Τούς εἶδε στούς ἔρημους δρόμους τῆς ἄλλοτε εὐτυχισμένης πολιτείας νά σαλεύουν ἴδια φαντάσματα. Τά πιό πολλά σπίτια καί ὅλες οἱ ἐκκλησίες, ἐκτός ἀπό μιά, ἦταν χαλάσματα. Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε ἐγκατασταθῆ στά προάστεια, σέ καλαμοκάλυβα ἀνοιχτά στά βλέμματα τῶν περαστικῶν καί στή μανία τοῦ ἀνέμου. Ἐδῶ καί κεῖ πρόβαλλαν τά νεόχτιστα σπίτια τῶν Τούρκων λαφυραγωγῶν. Καί πλάϊ στήν ἀθλιότητα τῶν Ἑλλήνων ἔβλεπε κανείς Ὀσμανλῆδες μέ ἐπιβλητικά σαρίκια καί ὑπεροπτικούς Ἀλβανούς μέ ἄσπρη κάπα καί μακριά μαλλιά ριγμένα στούς ὤμους[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 404-405. Τό θύμα τῆς δολοφονίας ἦταν ὁ κοτζάμπασης τῆς Κατούνας Μῆτσος Μαυρομάτης κι' ὁ ἕνας ἀπό τούς φονιάδες ὁ Χρ. Κατσικογιάννης. Στή θέση τοῦ σκοτωμένου διόρισε ὁ Ἀλῆς τόν συγγενή του Πάνο Γαλάνη ἤ Μεγαπάνο (*Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 414 καί σημ. 1). Μερικές φορές ἐπιστράτευε ἀνατριχιαστικές μεθόδους γιά τήν ἐξόντωση τῶν ἀντιπάλων του. Ἀνάγκασε ἕνα νεαρό Ἀρβανίτη νά δολοφονήση τά δύο ἀδέρφια του, ἀξιωματικούς, πού διοικοῦσαν τά φρούρια τοῦ Σουλιοῦ καί τοῦ Μαργαριτιοῦ. Κι' ὅταν γύρισε ὁ ἀδελφοκτόνος στά Γιάννενα γιά ν' ἀναφέρη πώς ἐκτελέστηκε ἡ διαταγή πῆρε τήν ἀνταμοιβή του. Ὁ Ἀλῆς πρόσταξε νά τόν κρεμάσουν (*IbrahimManzour*, ἔνθ' ἀν., σ. 172-173).

2. Ἡ Πρέβεζα, ὅπως καί οἱ ἄλλοτε βενετικές κτήσεις στή Δυτική Ἑλλάδα — Πάργα, Βουθρωτό καί Βόνιτσα — εἶχαν, μέ τή ρωσική συνθήκη τοῦ 1800, ἀναγνωρισθῆ ὡς αὐτόνομες πολιτεῖες. Ὑπάγονταν στή δικαιοδοσία τῆς Πύλης ἀλλά κανένας Ὀθωμανός δέν εἶχε δικαίωμα νά πατήση σ' αὐτές ἐκτός ἀπό τόν Τοῦρκο βοεβόδα πού διοριζόταν ἀπό τήν Πύλη. Ἀλλά ὕστερα ἀπό τή ρωσοτουρκική ρήξη καί τόν πόλεμο πού ἀκολούθησε (1806), ὁ σουλτάνος παραχώρησε στόν Ἀλῆ τήν ἰσόβια ἐπικαρπία τῶν αὐτόνομων περιοχῶν. Βρῆκε τότε εὐκαιρία ὁ βεζύρης νά καταλάβη τήν Πρέβεζα καί νά κατασκευάση ὀχυρωματικά ἔργα. Ἔχτισε κάστρο ἀπέναντι ἀπό τή Λευκάδα, σεράϊ πλάϊ του καί τζαμί στην πόλη ὥστε νά ἀποκλεισθῆ, σύμφωνα μέ μουσουλμανικό θρησκευτικό νόμο, ἡ ἐπιστροφή στήν προηγούμενη πολιτική κατάσταση. Ἔπειτα δήμευσε τίς ἑλληνικές περιουσίες ἐγκαθιστώντας σ' αὐτές Ἀλβανούς κι' ἄφησε ἐλεύθερους τούς στρατιῶτες του νά καταπιέζουν καί νά ἀπογυμνώνουν τούς κατοίκους.

Ἔκλαιγε πικρὰ ὁ σεβάσμιος σπιτονοικοκύρης τῶν Ἄγγλων περιηγητῶν. Λίγες μέρες πρὶν τοῦ πῆραν καὶ τὶς τελευταῖες 300 ἐλιές του καὶ τὶς χάρισαν σ' ἕναν ἀξιωματικὸ τοῦ Ἀλῆ. Καὶ κοντὰ στὰ ἄλλα τὸν ὑποχρέωσαν νὰ καταβάλλη 3.000 πιάστρα τὸ χρόνο, ἐνῶ δὲν εἶχε πιὰ κανένα πόρο ζωῆς. Ἀργὸς θάνατος στὰ σοκάκια τῆς Πρέβεζας περίμενε τὸν γέροντα καὶ τὴ γυναίκα του.

Τὸν ρωτοῦσαν οἱ ξένοι γιατὶ δὲν πουλάει ὅ,τι τοῦ ἀπόμεινε καὶ νὰ φύγη γιὰ νὰ λυτρωθῆ ἀπὸ τὰ βάσανα. Ἀλλὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐγκαταλείψη τὸν τόπο. Χρειαζόταν ἄδεια τοῦ πασᾶ καὶ ἐγγύηση ὅτι θὰ ξαναγυρίση. Κι' ἂν ἔπαιρνε πρωτοβουλία νὰ πουλήση τὴν περιουσία του θὰ ἀκολουθοῦσε δήμευση καὶ φυλακή[1].

Εἶχε νυχτώσει ὅταν βγῆκαν ἀπὸ τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Γιάννη Βέλλα. Ἕνας ὑπηρέτης πήγαινε μπροστὰ κρατώντας φανάρι. Χωρὶς αὐτὸ κινδύνευαν ἀπὸ τὶς περιπόλους. Τὸ φανάρι ἦταν ὑποχρεωτικὸ μὲ ἀστυνομικὴ διάταξη σὲ ὅλη τὴν Τουρκία ἀλλὰ στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ ἐφαρμοζόταν μὲ μεγαλύτερη αὐστηρότητα. Στὴν Πρέβεζα οἱ περιορισμοὶ ἄρχιζαν νωρίτερα. Μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κυκλοφοροῦν ἄνθρωποι μὲ φανάρια πρὶν ἀκόμα βασιλέψη ὁ ἥλιος[2].

Ἀπὸ τὴν Πρέβεζα ἔπρεπε νὰ προχωρήσουν ὣς τὴ Σαλαώρα, τὴ σκάλα τῆς Ἄρτας. Χρειάζονταν ὅμως ἄλογα γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι καὶ ἄλογα δὲν ὑπῆρχαν. Τίποτα πιὸ ἁπλὸ γιὰ τὸν Τοῦρκο τάταρη, τὸν τζοχαντάρη τους. Βγῆκε στὰ γύρω χωριὰ κι' ἔκανε ἐπίταξη ὅλων τῶν ἀλόγων τῶν δύστυχων Ἑλλήνων. Γέμισε ἡ αὐλὴ τοῦ σεραγιοῦ τῆς Σαλαώρας ἀπὸ ἀλογομούλαρα καὶ χωριάτες. Διαλέχτηκαν εἴκοσι καὶ τ' ἀφεντικά τους ὑποχρεώθηκαν νὰ τὰ συνοδέψουν ὣς τὴν Ἄρτα. «Ὁ ἀναγνώστης», γράφει ὁ Hughes, «μπορεῖ νὰ καταλάβη πῶς βλέπουν οἱ χωριάτες τοὺς ξένους στὶς περιοχὲς ὅπου δὲν ὑπάρχει ἱπποσταθμός. Πραγματικὴ συμφορά. Νοιώσαμε ἄσχημα ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε ἄλλη λύση»[3].

Στὶς 15 Ἰανουαρίου 1814 ἔφτασαν στὰ Γιάννενα καὶ κατέλυσαν στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Νικολοῦ Ἀργύρη. Στὸ ἴδιο σπίτι εἶχαν φιλοξενηθῆ καὶ οἱ συμπατριῶτες τους Byron καὶ Hobhouse πρὶν τέσσερα περίπου χρόνια.

Οἱ μυλόρδοι[4] ἐγκαταστάθηκαν στὴν καλύτερη κάμαρα. Ἦταν εὐρύχωρη καὶ ψηλοτάβανη. Πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς αὐλῆς ὑπῆρχαν δυὸ σειρὲς παράθυρα κι' ἀνάμεσά τους ἕνα σαχνισί. Τὸ τζάκι ἦταν ὑπερυψωμένο καὶ στοὺς σοφάδες ὑπῆρχαν μαξιλάρια ἀπὸ γαλάζιο ὕφασμα. Ἐκεῖ γνώρισαν τὸν Νικολὸ Ἀργύρη καὶ τὸν νεώτερο ἀδερφό του Γιάννη. Ὁ πατέρας τους, ὁ Ἀναστάσης Ἀργύρη

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 409-410.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 412 (βλ. καὶ σ. 443).
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 428.
4. Μυλόρδους ἀποκαλοῦσαν οἱ Ἕλληνες ὅλους τοὺς ξένους ποὺ δὲν ἦταν οὔτε γιατροὶ οὔτε ἔμποροι καὶ ξόδευαν χωρὶς νὰ κερδίζουν (*P. O. Brönsted*, Voyages dans la Grèce..., Paris 1826, σ. 10 σημ.).

Βρεττός, εἶχε συγκεντρώσει πολὺ πλοῦτο ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ φημιζόταν γιὰ τὰ φιλανθρωπικά του ἔργα. Ἀγόρασε ἕνα σπίτι καὶ ἕνα ὑποστατικὸ καὶ τὸ δώρησε στὴν κοινότητα γιὰ νὰ γίνη νοσοκομεῖο, δημιούργησε ἕνα ταμεῖο προστασίας τῶν φτωχῶν φυλακισμένων (κάθε Κυριακὴ τοὺς ἔστελνε φαγητό), ἔχτισε μιὰ ὄμορφη ἐκκλησία, γεφύρια, ἄνοιξε δρόμους. «Ἦταν καλλιεργημένος ἄνθρωπος καὶ πολυσέβαστος. Ὅταν περνοῦσε στοὺς γιαννιώτικους δρόμους μὲ τὸ ψηλὸ καλπάκι καὶ τὴν ἄσπρη γενειάδα του τὸν τριγύριζαν τὰ παιδιά, φιλοῦσαν τὰ χέρια του καὶ τὸν συνόδευαν ὡς τὴν πόρτα τοῦ ἀρχοντικοῦ του. Κι' ὅταν πέθανε, ὁ μισὸς πληθυσμὸς τῆς πολιτείας παρακολούθησε τὸ ξόδι τοῦ εὐεργέτη»[1].

Ὡστόσο ἀπὸ τὰ πλούτη ἐκεῖνα δὲν εἶχε ἀπομείνει τίποτα. Τὰ καταλήστεψε ὁ Ἀλῆς. Καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Ἀναστάση, ὁ Νικολὸς καὶ ὁ Γιάννης, εἶχαν ἀπομείνει θεόφτωχα.

Μόλις πέθανε ὁ γέροντας κάλεσε ὁ πασὰς τὸν Νικολὸ καὶ τοῦ εἶπε πὼς τοῦ σπάραξε τὴν καρδιὰ ὁ θάνατος τοῦ πατέρα του. Ἦταν καλὸς καὶ ἄξιος φίλος καὶ συγκινήθηκε ποὺ δὲν τὸν λησμόνησε στὴ διαθήκη του. Ὅπως τοῦ εἶχε τάξει, τοῦ ἄφησε ὅλα τὰ χτήματά του στὴν Ἄρτα. Ὁ Νικολὸς κεραυνοβολήθηκε. Τοῦ ἅρπαζε ὁ Ἀλῆς τὸ καλύτερο κομμάτι τῆς πατρικῆς κληρονομιᾶς. Τόλμησε ὡστόσο νὰ ἀπαντήση πὼς τὸ μόνο ποὺ ἀναφέρει ἡ διαθήκη τοῦ πατέρα του εἶναι πὼς ἀφήνει στὴν Ὑψηλότητά του ἕνα δαχτυλίδι μὲ διαμάντια. Ἡ ὄψη τοῦ πασᾶ ἄλλαξε μὲ μιᾶς. Τὸ γαλήνιο ὕφος του συννέφιασε. Ἔπειτα ξέσπασε ἀσυγκράτητος. Ὁ γιὸς ποὺ δὲν σέβεται ἕναν τόσο ἄξιο πατέρα κι' ἀρνιέται νὰ ἐκπληρώση τὶς ὑποσχέσεις του δὲν εἶναι ἄξιος νὰ ζῇ. Ὁ Νικολὸς κατάλαβε πὼς τὸ κεφάλι του δὲν στεκόταν καλὰ καὶ προσπάθησε νὰ κατευνάση τὸν τύραννο. Ἔτσι εἶναι, τοῦ εἶπε, ὁ πατέρας μου λησμόνησε νὰ τὸ γράψη στὴ διαθήκη. Ἀλλὰ τὰ πράγματα εἶναι ὁλοφάνερα. Καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ δεχτῇ τὰ χτήματα τῆς Ἄρτας[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 439-440.

2. Θὰ μποροῦσε τὴν ἄλλη μέρα κι' ὅλας νὰ σκηνοθετήση κάποιο ἔγκλημα, νὰ καταφύγη στὴ συνηθισμένη ἀβανιὰ — δὲν εἶχε ἔλλειψη ἀπὸ ψευδομάρτυρες — πὼς τάχα ἀνακάλυψε κάποιο θησαυρὸ καὶ τὸν ἀπέκρυψε. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν νὰ παραδώση τὴν περιουσία του γιὰ νὰ βγῆ ἀπὸ τὰ μπουντρούμια τῆς Λιθαρίτσας. Οἱ διαθῆκες τῶν ὑπηκόων ἀποτελοῦσαν σημαντικὴ πηγὴ πλούτου γιὰ τὸν Ἀλῆ. Ἐξαφάνιζε τὰ ἐμπόδια μὲ τὸ ἔγκλημα. Ἕνα περιστατικὸ ἀφηγεῖται ὁ *Ἀραβαντινός*: «Ἐποφθαλμιῶν εἰς τὴν μεγάλην περιουσίαν τοῦ Ἰωαννίτου εὐπατρίδου Στεφάνου Κρομμύδα, πατρὸς τριῶν θυγατέρων καὶ ἑνὸς ἄρρενος ἀνηλίκου, πρόσκομμα δὲ ἀπαντῶν τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἄρρενος, εἰς ὃν μόνον κατὰ τὸν ὀθωμανικὸν νόμον ἠδύνατο νὰ περιέλθη ἡ πατρικὴ κληρονομία, τῶν θηλέων ἀποκληρουμένων, ἐν πρώτοις μέν, δι' ἐμπειρικοῦ τινος χειρουργοῦ, αἰσχροῦ αὐτοῦ ὀργάνου θεραπεύοντος τὸν παῖδα ἐξ ἁπλοῦ δοθιῆνος, ἐδηλητηρίασεν αὐτόν, κατόπιν δέ, κατηνάγκασε τὸν δύστηνον πατέρα, καταβεβλημένον ἐκ τοῦ γήρατος καὶ τῆς θλίψεως, νὰ συντάξη διαθήκην καταλείπων αὐτῷ πᾶσαν τὴν οὐσίαν, καὶ παρακαλῶν αὐτὸν νὰ μεριμνήση περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν ἀνηλίκων θυγατέρων του... Τὸ περίεργον δὲ εἶναι ὅτι ὁ ἐκ συναρπαγῆς καὶ ἐκβιάσεως κληρονόμος ἐξεπλήρωσεν

'Αλλὰ αὐτὴ ἡ ἁρπαγὴ ἦταν ὁ πρόλογος. «Ὁ Νικολὸς δὲν ἔμοιασε τοῦ πατέρα του. Ἄσωτος ὅπως ἦταν ἔδωσε στὸν 'Αλὴ τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν απογυμνώση ἀπὸ ὅλα τὰ ὑπάρχοντά του καὶ νὰ τὸν γκρεμίση στὴ μαύρη δυστυχία[1]. Καὶ τώρα κατοικεῖ σ' ἕνα παλάτι μὲ εἰσόδημα ποὺ δὲν ἐπιτρέπει νὰ ζήση οὔτε σὲ καλύβα».

Στὴν ἀρχὴ ἀντιστάθηκε σ' αὐτὴ τὴν ἀναγκαστικὴ φιλοξενία ἀλλὰ σκέφθηκε πὼς μποροῦσε νὰ ὠφεληθῆ ἀπὸ τοὺς «μυλόρδους» κι' ἄλλαξε τακτική[2].

Ὁ Hughes γνώρισε στὴν κατοικία τοῦ πρόξενου τῆς 'Αγγλίας Foresti τὸν «περίφημο» Ψαλίδα[3]. «Διευθύνει ἕνα μεγάλο σχολεῖο στὰ Γιάννενα καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς ὁ πιὸ μορφωμένος ἀπὸ ὅλους τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες». Ὑπερβολές, παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής. «Μιλάει πολύ, τὸν διακρίνει ἔντονη φυσικὴ ἐξυπνάδα ἀλλὰ ἔχει δικτατορικὸ χαρακτήρα καὶ συχνὰ ὑποστηρίζει διάφορες παραδοξολογίες[4]. Εἶναι πολυταξιδεμένος καὶ οἱ θρησκευτικὲς

ἀκριβῶς τὴν ἐντολὴν τοῦ διαθέτου, συζεύξας τὰς τρεῖς αὐτοῦ θυγατέρας μετὰ πλουσίων εὐπατριδῶν 'Ιωαννιτῶν... Νοεῖται ὅμως οἴκοθεν ὅτι οὔτε τὸ δεκατημόριον τῆς ὅλης περιουσίας ἐχορήγησεν αὐταῖς ὡς προῖκα» (Ἱστορία 'Αλῆ πασᾶ, σ. 361-362). Γιὰ νὰ δημεύση τὴν περιουσία τοῦ Νούλη Πολυζώη ἀπὸ τὴν Πογδόριανη ἔδωσε ἐντολὴ στὸν προσωπικό του κουρέα νὰ τὸν δηλητηριάση: «...περιεποιεῖτο (τὸν Νούλη) τὰ μέγιστα μέχρις οὗ ἡμέραν τινὰ ἐξηπάτησεν αὐτὸν ὁ κακοῦργος καὶ ὑπεχρέωσε νὰ ξυραφισθῆ ὑπὸ τοῦ ἑαυτοῦ κουρέως καὶ πρὶν ἢ προφθάση· νὰ ἐπανέλθη εἰς τὴν οἰκίαν του ἔπεσε νεκρὸς καθ' ὁδόν, ὑπὸ σπασμῶν κατακλυσθείς, διότι ἐδηλητηριάσθη ὑπὸ τοῦ ξυραφίου καθαιμάξαντος τὸ δέρμα αὐτοῦ» (*Γ. Λαμπρίδη*, 'Ηπειρ. Μελετήματα, Β', σ. 50-51). Ὁ Hughes ἀναφέρει καὶ μιὰ ἄλλη περίπτωση ἐκβιασμοῦ μὲ θύμα τὸν πλούσιο Γιαννιώτη Μιχ. Μιχαλάκη. Τὸν κατηγόρησε ὅτι ἀνακάλυψε θησαυρὸ τῆς χήρας τοῦ προκατόχου του Σουλεϊμὰν πασίνας καὶ τὸν ἔρριξε ἁλυσοδεμένο στὸ μπουντρούμι. Ὕστερα ἔστειλε τοὺς 'Αλβανούς του στὸ ἀρχοντικὸ γιὰ νὰ τὸ λεηλατήσουν. Τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του ἐκδιώχθηκαν γυμνὰ καὶ ξυπόλυτα.

1. Ὁ Hughes εἶναι θαυμάσια πληροφορημένος γιὰ τὶς ἀσωτεῖες τοῦ σπιτονοικοκύρη του. Πραγματικά, ὁ Νικολὸς 'Αργύρης, πάμπλουτος, μ' ὅλο ποὺ ἔχασε τὰ χτήματα τῆς Ἄρτας, μπῆκε στὸ χαρέμι κάποιου 'Οθωμανοῦ μεταμφιεσμένος σὲ Τουρκάλα. 'Αποκαλύφθηκε ὅμως καὶ ἀντιμετώπισε ἐκτέλεση σύμφωνα μὲ τὴν τουρκικὴ νομοθεσία. Γιὰ νὰ τὸν σώσουν οἱ δικοί του ἔδωσαν στὸν 'Αλὴ ὅ,τι ζήτησε: «πλουσιωτάτην συλλογὴν τιμαλφῶν, σκευῶν καὶ κοσμημάτων τῆς οἰκογενείας 'Αργύρη, ὑπολογιζομένην, ὡς ἐλέγετο, εἰς ἑβδομήκοντα χιλιάδας ταλήρων» (*'Αραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 354 σημ. 1).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 440-441.

3. Στὶς σημειώσεις τοῦ Byron στὸν Childe Harold μνημονεύεται ὡς ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων πολυφημισμένος ἀνάμεσα στοὺς λόγιους συμπατριῶτες του. Ἦταν Γιαννιώτης (γεννήθηκε τὸ 1767), ἀπὸ εὐκατάστατη οἰκογένεια, ξενητεύτηκε στὴ Ρωσία τὸ 1785, σπούδασε στὴ Νίζνα, στὴν Πολτάβα καὶ στὴ Βιέννη, ἔγραψε μελέτες, μετέφρασε καὶ τύπωσε βιβλία καὶ τὸ 1795 ξαναγύρισε στὴ γενέτειρα ὅπου ἐγκαινίασε τὸ νεωτεριστικὸ ἐκπαιδευτικό του ἔργο. 'Οργάνωσε τὴν Καπλάνειο σχολή, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σύγχρονα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων καὶ ἔμεινε διευθυντὴς ὡς τὸ 1820 (*Λ. Βρανούση*, 'Αθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους, 1767-1829, ὁ πατριώτης - ὁ πολιτικὸς - ὁ ἀγωνιστής, 'Ιωάννινα 1952, σ. 9 κ. ἑ.).

4. Ὁ Ψαλίδας γύρισε στὰ Γιάννενα μὲ νεωτεριστικὲς ἐκπαιδευτικὲς ἰδέες. Φρόντισε

απόψεις του αγγίζουν σχεδόν τὸν σκεπτικισμό[1]. Ἔζησε τὰ νεανικά του χρόνια στὴν Πετρούπολη ὅπου ἔγραψε τὸ μοναδικό του ἔργο «Ἀληθὴς εὐδαιμονία ἤτοι βάσις πάσης θρησκείας»[2], ἀφιέρωμα στὴ Μεγάλη Αἰκατερίνη[3].

Ὁ Ψαλίδας ἐνθουσίασε τὸν Hughes, κυρίως μὲ τὰ διασκεδαστικά του ἀνέκδοτα ἀπὸ τὴ ζωή του στὴ Ρωσία ἀλλὰ τὸν δυσαρέστησε μὲ τὴ βίαιη ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ συμπατριώτη του Cockerell. Γνώριζε τὸ ὄνομα τοῦ Cockerell ὁ Ψαλίδας ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν τῆς Αἴγινας καὶ τῆς Φιγαλίας καὶ ἔνοιωθε γι' αὐτὸν μεγάλη ἀπέχθεια. Τὸν ἀποκαλοῦσε, γράφει ὁ Hughes, «τυμβωρύχο, βέβηλο καὶ ἱερόσυλο»[4] καὶ τὸν στόλιζε μὲ διάφορα ἄλλα παρόμοια ἐπίθετα.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Ψαλίδας ποὺ παρακολουθοῦσε τὴ δραστηριότητα τῶν Εὐρωπαίων ἀρχαιοκαπήλων καὶ τὴ λεηλασία τῶν μνημείων βρισκόταν μόνιμα σὲ βρασμὸ ψυχῆς. Ὅποιος ξένος περιηγητὴς παρουσιαζόταν στὰ Γιάννενα ἄκουγε τὸν φιλιππικό του ἐναντίον τῶν ἀρχαιοθηρῶν καὶ τῶν βανδάλων. Τοὺς στιγμάτιζε μὲ θαυμαστὴ γενναιότητα. Κανένας δὲν γλύτωσε ἀπὸ τὸ κατηγορητήριο τοῦ Ψαλίδα. Σημείωνε κάθε ἁρπαγὴ ἀντικειμένου στὴν περιοχή του, ὅπως τῆς προτομῆς τοῦ Αἰσχίνη ἀπὸ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ καὶ μυστικὸ πράκτορα Leake. «Καὶ τοῦτο (τὸ γλυπτὸ) ὁ εἰς Ἰωάννινα εὑρισκό-

---

γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τὸν ἀπασχολοῦσαν τὰ μεταφυσικὰ προβλήματα. Δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσαν τὰ γνωστὰ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ ὑποστήριζε δικές τους ἰδέες καὶ αὐτὲς ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ ἀντηχοῦσαν σὰν παραδοξολογίες. «Ἡμεῖς ἐδῶ δὲν δογματίζομεν κατὰ Κάντ», ἔλεγε, μ' ὅλο ποὺ χαρακτηρίζει τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο «περίπυστον».

1. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα θρησκευτικοῦ σκεπτικισμοῦ στὸ ἔργο καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Ψαλίδα. Ὁ ἴδιος ἔγραφε πὼς ἦταν πολέμιος ὅλων τῶν ἐχθρῶν τῆς θρησκείας «καθὼς εἶναι ὁ Ρουσσό, ὁ Βολταῖρος, ὁ Ἑλβέτιος καὶ ἄλλοι παρόμοιοι».

2. Τὸ τύπωσε τὸ 1781, σὲ ἡλικία 24 μόλις χρόνων. Ὁ πλήρης τίτλος: «Ἀληθὴς εὐδαιμονία, ἤτοι βάσις πάσης θρησκείας· συντεθεῖσα ὑπὸ Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων εἰς τὴν ἁπλῆν διάλεκτον καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν λατινικὴν μεταφρασθεῖσα, τ. Α'... Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1791». Εἶχε προγραμματίσει νὰ ὁλοκληρώσῃ τὸ φιλοσοφικό του σύστημα σὲ τρεῖς τόμους. Δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ συνεχίσῃ. Σωστὰ σημειώνει ὁ Hughes ὅτι ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία «ἦταν τὸ μοναδικὸ ἔργο τοῦ Ψαλίδα». Τὸ μοναδικὸ τυπωμένο (ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ δύο διδακτικά του ἐγχειρίδια, τὴν ὑπομνηματισμένη μετάφραση τῆς Ἀριθμητικῆς τοῦ Metzburg, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1791 καὶ τὴν «Πραγματεία περὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων») γιατὶ ἄφησε καὶ ἄλλες συγγραφὲς ἀνέκδοτες. Ὁ *Henry Holland* γράφει ὅτι ὁ Ψαλίδας ἦταν ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας ἑνὸς βιβλίου (πεζογραφία καὶ ποίηση) ποὺ τυπώθηκε τὸ 1792 στὴ Βιέννη μὲ τὸν τίτλο «Ἔρωτος ἀποτελέσματα» (ἔνθ' ἀν., σ. 151).

3. «Τῇ κραταιοτάτῃ καὶ εὐσεβεστάτῃ Μεγάλῃ Κυρίᾳ Κυρίᾳ Αἰκατερίνῃ Β', ἰμπερατορίσσῃ πάσης Ρωσίας». Ὁ Ψαλίδας ἔζησε στὴ Ρωσία κατὰ τὴ διετία 1785-1787 καὶ πίστευε, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς, ὅτι ἡ «Ἀθηνᾶ τῆς Ἄρκτου» προστάτευε τὸ γένος καὶ προετοίμαζε τὸ λυτρωμό του.

4. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

μενος ὑπουργὸς 'Ιγγλέζος Λὺκ δολίως τὸ ἐπῆρε καὶ τὸ ἔστειλεν εἰς τὴν πατρίδα του»[1].

Τὸ 1812 ἔλεγε στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ γιατρὸ Holland «μὲ σαρκαστικὴ δριμύτητα» πῶς θαρθῇ ἡ στιγμὴ ποὺ οἱ Ἕλληνες θὰ ἀπαιτοῦσαν νὰ ξαναπάρουν ὅσα λεηλάτησαν οἱ ξένοι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους θησαυρούς[2].

Ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν Hughes κατηγόρησε ἀργότερα ὁ Ψαλίδας ὅπως σημειώνει ὁ περιηγητής[3]. Ὡστόσο δὲν περιόρισε τὴ βίαιη κριτική του μόνο στοὺς Ἄγγλους ἀρχαιοκάπηλους. Κατηγόρησε καὶ τὴν ἴδια τὴν Ἀγγλία γιὰ τὴν πολιτική της στὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα.

«Ἀκολούθησε ἐπίθεση ἐναντίον ὁλόκληρου τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους. Διατύπωσε τὴ μομφὴ ὅτι οἱ Ἄγγλοι ἔδειξαν ταπεινὴ ἀχαριστία κι' ὅτι σφυρηλατοῦν καινούργιες ἁλυσίδες γιὰ τοὺς δύστυχους Ἕλληνες ἀντὶ νὰ τοὺς λυτρώσουν ἀπὸ τὰ δεσμά τους ἀναγνωρίζοντας τὰ ἀνεκτίμητα ὠφελήματα ποὺ ἄντλησαν ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν προγόνων τους»[4].

Τὴν ἄλλη μέρα ὁ δραγουμάνος τοῦ Ἀλῆ Κολοβὸς θὰ ὁδηγήση τοὺς Ἄγγλους περιηγητὲς στὸ καινούργιο σεράϊ τῆς Λιθαρίτσας[5]. «Ἀπέραντο συγκρότημα, παράξενο μαζὶ καὶ γραφικό, ἀπὸ ξύλο βαμμένο μὲ διάφορα χρώματα. Σοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση πῶς ἀναδύεται ἀπὸ τὰ βάθη ἑνὸς φρουρίου ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἰσόγειο τοῦ σεραγιοῦ. Κανόνια τοποθετημένα σ' ὅλες τὶς ἐπάλξεις φαίνονται σὰν νὰ ἀπειλοῦν τὴν πολιτεία. Ἕνας τύραννος περιχαρακωμένος ἀνάμεσα στοὺς σκλάβους του».

Ἀφοῦ πέρασαν τὴν ἐξωτερικὴ πύλη μπῆκαν σὲ μιὰ μεγάλη αὐλὴ που ἦταν γεμάτη ἀπὸ Ἀλβανοὺς στρατιῶτες. Ἄλλοι σουλατσάριζαν, ἄλλοι κάθονταν κατάχαμα, ὅλοι μὲ τὸ τσιμπούκι στὸ στόμα. Ἀνάμεσά τους ξεχώριζαν οἱ ἀγάδες καὶ οἱ μπέηδες μὲ τοὺς ὁλοκέντητους ντουλαμάδες, οἱ ταταρηδες μὲ τὸ πανύψηλο καλπάκι, οἱ δερβίσηδες μὲ τὸ κωνικὸ σκουφί, οἱ τσαουσάδες μὲ τὰ χρυσόλαβα ραβδιὰ καὶ μερικοὶ φτωχοὶ ποὺ ζητοῦσαν ἀκρόαση. Τὸ ταπεινὸ καὶ ἱκετευτικὸ ὕφος τους ἔδειχνε πῶς δὲν εἶχαν τὰ «μέσα» γιὰ νὰ τοὺς ἀνοίξουν τὴν πόρτα οἱ ἀλαζονικοὶ σκλάβοι καὶ νὰ φτάσουν ὣς τὸν ἀφέντη τους. Πλάϊ στὴ δεύτερη πύλη ποὺ ὁδηγοῦσε σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ αὐλή, ὑπῆρχε ἕνα μικρὸ διαμέρισμα ὅπου ἐκείνη τὴ στιγμὴ δίκαζε ὁ πασάς. «Εἶναι ὁ ὑπέρτατος

1. Γεωγραφία, παρ. 47. Ἠπειρ. Χρονικά, τ. ΣΤ' (1931), σ. 56.
2. Travels in the Ionian Isles, Albania..., London 1813, σ. 161.
3. *Hughes*, ἔνθ' ἀν., σ. 442 σημ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 442.
5. Θὰ γινόταν ὁμαδικὴ ἀκρόαση τῶν Ἄγγλων ποὺ βρίσκονταν στὰ Γιάννενα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Hughes καὶ τὸν σύντροφό του ἀκολουθοῦσαν ὁ συνταγματάρχης Church, διοικητὴς τότε τοῦ ἑλληνοαλβανικοῦ συντάγματος τῶν Ἑπτανήσων καὶ ὁ Cockerell. Διερμηνέας ἦταν ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας Foresti.

κριτὴς γιὰ ὅλες τὶς πολιτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις στὴν ἐπικράτειά του. Μοναδικὸς κώδικας ἡ θέλησή του, ἡ ἰδιοτροπία του, ἡ ἐπιθυμία του».

Ὁ περιηγητὴς ὑπενθυμίζει τὴν ἀρχὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἀγγλικὴ δικονομία: «Καλύτερα νὰ ἀθωωθοῦν ἐννέα ἔνοχοι παρὰ νὰ καταδικασθῆ ἕνας ἀθῶος». Στὰ Γιάννενα ὅμως ἐπικρατοῦσε τὸ ἀντίθετο. «Καλύτερα νὰ κρεμαστοῦν ἐννέα ἀθῶοι παρὰ νὰ γλυτώση ἕνας ἔνοχος».

Μπῆκαν στὸ παλάτι ἀπὸ ἕνα εἶδος πρόθυρου ποὺ εἶχε μεταβληθῆ σὲ ἁμαξοστάσιο. Ἐκεῖ βρισκόταν μιὰ βαρειὰ καὶ δυσκίνητη γερμανικὴ ἅμαξα. Ἀνέβηκαν ὕστερα μιὰ πολὺ στενὴ πέτρινη σκάλα κι' ἔφτασαν στὸ πρῶτο πάτωμα τοῦ σεραγιοῦ. Ἀφοῦ διέσχισαν μιὰ ἀπέραντη αἴθουσα (150 τουλάχιστον πόδια μάκρος) μπῆκαν σὲ μιὰ μεγάλη καλοεπιπλωμένη καὶ πλουσιοστολισμένη κάμαρα. Τὰ πατώματα ἦταν στρωμένα μὲ βαρύτιμα τουρκικὰ χαλιά. Τὰ μαξιλάρια τῶν σοφάδων, ἀπὸ τὸ καλύτερο κυπριώτικο βελοῦδο, εἶχαν χρυσὲς φράντζες. Τὰ παράθυρα, μὲ τετράγωνα τζάμια, ἔβλεπαν στ' ἀντικρινὰ βουνά. Ὅλες οἱ διακοσμήσεις τοῦ παλατιοῦ ἦταν ὑπερπολυτελεῖς.

Ἐκεῖ περίμεναν μισὴ ὥρα κάτω ἀπὸ τὰ ἐρευνητικὰ βλέμματα τῶν ἀξιωματούχων, τῶν σκλάβων καὶ τῶν εὐνούχων τοῦ σεραγιοῦ. Τοὺς κρατοῦσε συντροφιὰ ὁ Σεΐντ Ἀχμὲτ ἐφέντης ποὺ εἶχε ταξιδέψει στὸ Λονδίνο μὲ ἐπίσημη ἀποστολή. «Γιὰ νὰ ἐπιδείξη στοὺς συντρόφους του τὶς γνώσεις του ἐπανέλαβε πενήντα φορὲς μερικὲς ἀγγλικὲς φράσεις ποὺ εἶχε ἀποστηθίσει». Ἕνας δερβίσης ποὺ εἶχε δικαίωμα νὰ κυκλοφορῆ ἐλεύθερα σὲ ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ σεραγιοῦ σταμάτησε λίγο γιὰ νὰ περιεργασθῆ τοὺς ξένους κι' ὕστερα ἀποσύρθηκε «μουρμουρίζοντας ἴσως μερικὲς κατάρες»[1].

Τέλος ἕνας τσαούσης εἰδοποίησε τοὺς ξένους πὼς ἡ Αὐτοῦ Ὑψηλότης εἶναι ἕτοιμη νὰ τοὺς δεχτῆ. Κατέβηκαν μιὰ μεγάλη σκάλα «ἀνυπόμονοι νὰ δοῦν ἕναν ἄντρα ἐξαιρετικό, κάτι παρακάτω ἀπὸ ἕνα βασιλιὰ στὴ γενιὰ κάτι παραπάνω ἀπὸ ἕνα βασιλιὰ στὴ δύναμη».

Ὁ Hughes ἔνοιωσε νὰ χτυπάη ἡ καρδιά του καθὼς ζύγωνε στὴν αἴθουσα τῶν ἀκροάσεων. Σκεφτόταν πὼς σὲ λίγο θὰ βρισκόταν μπροστὰ στὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀσκοῦσε τρομερὴ ἐξουσία πάνω στὴ μοίρα τῶν ὑπηκόων του καὶ ποὺ τὰ ἀχνάρια του ἦταν σημαδεμένα μὲ αἷμα.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς στρατιῶτες ποὺ στέκονταν στὴν εἴσοδο ἄνοιξε τὴν πόρτα, προχώρησε καὶ χαιρέτησε τὸ βεζύρη ποὺ καθόταν πάνω σ' ἕνα λιονταροτόμαρο σὲ μιὰ γωνιὰ τοῦ σοφᾶ, καλοντυμένος ἀλλὰ χωρὶς μεγαλοπρέπεια. «Ἕνα χρυσὸ γαϊτάνι ἔζωνε τὸ σκοῦφο του, ἕνα ἄλλο πιὸ πλατὺ ἦταν τὸ

1. Οἱ δερβίσηδες ἦταν ὁλότελα ἀσύδοτοι. Μποροῦσαν νὰ κυκλοφοροῦν πανελεύθεροι στὸ σεράϊ, νὰ κατηγοροῦν δημόσια τὸ βεζύρη, νὰ τὸν προκαλοῦν, νὰ τὸν προσβάλλουν καὶ νὰ διατυπώνουν τὶς πιὸ παράλογες ἀξιώσεις. Ὁ Ἀλῆς ἔνοιωθε τρόμο μπροστά τους καὶ ἔδειχνε μιὰ περίεργη ἀνεκτικότητα. Βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ Ibrahim Manzour.

ζουνάρι του[1]. Διαμάντια ἄστραφταν στὴ λαβὴ τοῦ χαντζαριοῦ του. Μᾶς χαιρέτησε ἀγγίζοντας τὸ στῆθος μὲ τὸ δεξί του χέρι καὶ μὲ μιὰ ἐλαφρὴ κλίση τοῦ κεφαλιοῦ μᾶς κάλεσε νὰ καθίσουμε πλάϊ του στὸ σοφὰ λέγοντάς μας πὼς εἶναι εὐχαριστημένος ποὺ μᾶς ἔβλεπε στὴν πρωτεύουσά του. Μᾶς ρώτησε ἂν μιλᾶμε ρωμαίικα. Ὁ συνταγματάρχης Church ποὺ μιλοῦσε στὴν ἐντέλεια τὰ ἑλληνικὰ ἀπάντησε γιὰ λόγους πολιτικοὺς «οὔτε λέξη». Ὁ ἑλληνομαθὴς Cockerell, γνωρίζοντας πὼς οἱ Τοῦρκοι ἐκτιμοῦν πάντοτε τὴ μετριοφροσύνη στοὺς νέους, εἶπε «ἐλάχιστα». Ἐγὼ καὶ ὁ Parker εἴπαμε τὴν ἀλήθεια: «εἴμαστε λίγον καιρὸ στὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν ἔχουμε ἀκόμα ἐξασκηθῆ ἀλλὰ θὰ κάνουμε προσπάθεια νὰ μάθουμε τὴ γλώσσα ὥστε νὰ ἐπικοινωνοῦμε ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν Ὑψηλότητά του».

Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀλῆ δὲν ἔδειχνε τίποτα ἀπὸ τὰ αἱμοχαρῆ ἔνστικτά του, γράφει ὁ Hughes, οὔτε τὴν ἀκόρεστη δίψα γιὰ ἐκδίκηση, τὴν ἀκαταπόνητη καὶ ἀνικανοποίητη φιλοδοξία, τὴν πανουργία του. «Ἀντίθετα, γλυκύτητα, εἰλικρίνεια καὶ καλοκαγαθία φανέρωνε ἡ ὄψη του. Μὲ τὴ μακριὰ ἄσπρη γενειάδα ποὺ ἔπεφτε στὸ στῆθος του φαινόταν σὰν πατριάρχης. Ὁ ἁπαλὸς τόνος τῆς φωνῆς του, ἡ στοργικὴ οἰκειότητα ποὺ ἐπιστρατεύει ὅταν μιλάει στοὺς ἀνθρώπους του δημιουργοῦν ἀπατηλὲς ἐντυπώσεις. Παρατηρώντας τον ὡστόσο προσεχτικὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνη στὰ γκριζωπὰ φρύδια του τὰ σημάδια τῆς δολιότητας καὶ τῆς θηριωδίας καὶ στὶς ρυτίδες τοῦ μετώπου τὴν ὑπουλότητα καὶ τὴν πανουργία. Τὸ χαμόγελό του ἔχει κάτι σαρκαστικὸ καὶ τὸ γέλιο του προκαλεῖ φρίκη. Ἀλλὰ γενικὰ οἱ τρόποι του εἶναι εὐχάριστοι καὶ εὐγενικοί. Ἐπειδὴ τὸ μπόϊ του εἶναι κάτω ἀπὸ τὸ κανονικὸ καὶ ἔχει κοντὰ πόδια προτιμάει νὰ ἐμφανίζεται καβάλλα σὲ ἄλογο ἢ καθιστὸς στὸ σοφά».

Σὲ λίγο μπῆκαν στὴν αἴθουσα μερικοὶ λαμπροντυμένοι νέοι μὲ πλούσια μαλλιὰ ποὺ κυμάτιζαν στοὺς ὤμους καὶ πρόσφεραν στοὺς ξένους τσιμπούκια μὲ κεχριμπαρένιο ἐπιστόμιο στολισμένο μὲ πολύτιμες πέτρες. Ἄλλοι ἔφεραν καφὲ σὲ φλυτζάνια ἀπὸ πορσελάνη πάνω σὲ χρυσὰ πιατελάκια.

«Ἡ συζήτηση πηδοῦσε ἀπὸ θέμα σὲ θέμα. Ὁ βεζύρης μίλησε μὲ πολὺ κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὴν Ἀγγλία καὶ μᾶς εἶπε πὼς θὰ ἀποτελοῦσε γι' αὐτὸν μεγάλη εὐχαρίστηση νὰ βροῦν οἱ φίλοι του οἱ Ἄγγλοι ἐνδιαφέροντα πράγματα στὴν ἐπικράτειά του. Τὸν βεβαιώσαμε καὶ μεῖς μὲ τὴ σειρά μας πὼς τὰ κατορθώματά του εἶχαν προσελκύσει τὴν προσοχὴ ὄχι μονάχα τῶν Ἄγγλων ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Αὐτὴ ἡ φιλοφρόνηση τοῦ ἄρεσε πολύ. Μᾶς ρώτησε καὶ μᾶς ξαναρώτησε γιὰ τὸν Byron καὶ τὸν Hobhouse. Ἐνδιαφέρθηκε νὰ μάθη

1. «Ἐφόρει εἰς τὴν κεφαλὴν», γράφει ὁ Ἀθ. Λιδωρίκης, ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ, στὰ Ἀπομνημονεύματά του, «καλπάκιον ἐκ βελούδου καὶ μίτραν κατὰ τὰς γωνίας χρυσοκέντητον καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τεπὲ καὶ πρὸς τὴν κάτω περιφέρειαν χρυσοῦν στέμμα. Ἔφερε ντουλαμὰν ἀπὸ κατιφὲ» (ἔνθ' ἀν., σ. 882).

πότε φύγαμε ἀπὸ τὴν 'Αθήνα καὶ ἂν ἀποκαλύφθηκαν σπουδαῖες ἀρχαιότητες στὶς ἀνασκαφές. Μᾶς εἶπε ἀκόμα πόσο εὐχαριστήθηκε ὁ γιός του ὁ Βελῆς ὅταν εἶδε αὐτὴ τὴν πόλη».

Βλέποντας ὁ 'Αλῆς πὼς ὁ Hughes δυσφοροῦσε ἐπειδὴ στεκόταν κοντὰ στὸ τζάκι ὅπου ἔκαιγαν πελώρια κούτσουρα πρόσταξε ἕναν 'Αλβανὸ σκλάβο νὰ τοποθετήση μπροστά του ἕνα μεγάλο μεταλλικὸ ἀγγεῖο σὰν παραπέτασμα λέγοντας:

—Οἱ νέοι δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ φωτιά. Ὅταν κι' ἐγὼ ἤμουν νέος ζοῦσα στὰ βουνά, στὰ χιόνια καὶ τὶς καταιγίδες, μονάχα μὲ τὸ τουφέκι μου στὸν ὦμο καὶ τὴν κάπα μου, κι' οὔτε σκεφτόμουν τὸ κρύο[1].

'Ο 'Αλῆς καταλάβαινε πὼς ζύγωνε τὸ τέλος τῆς γαλλικῆς ἐπιρροῆς στὴν 'Ανατολὴ καὶ προσπαθοῦσε νὰ ἐξασφαλίση τὴ συμπαράσταση τῶν Ἄγγλων. Ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ ἐπιδεικτικὲς περιποιήσεις πρὸς τοὺς Ἄγγλους περιηγητὲς καθὼς καὶ ἡ ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ Ἄγγλοι πρόξενοι στὰ Γιάννενα.

Ἔνοιωθε εὐγνωμοσύνη στὴ Βρεταννία γιὰ τὴν εὔνοια καὶ τὴ βοήθειά της, γράφει ὁ Hughes, καὶ ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ μποροῦσε νὰ ἀποσπάση νέα ὀφέλη. Πρόβλεπε ὅτι ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ 'Ιονίου θὰ περνοῦσαν στὴν κυριαρχία τῶν Ἄγγλων. 'Ο 'Αλῆς φιλοδοξοῦσε νὰ προσαρτήση τὰ 'Επτάνησα γιὰ νὰ δημιουργήση ἰσχυρὸ ναυτικὸ καὶ ἐμπορικὲς βάσεις καὶ νὰ ἐξασφαλίση ἕνα καταφύγιο σὲ περίπτωση ἀνάγκης.

«Θὰ ἔδινε τὶς μισὲς ἀπὸ τὶς ἠπειρωτικὲς κτήσεις του μὲ ἀντάλλαγμα τὴν Κέρκυρα γιατὶ πίστευε πὼς ἡ κατοχὴ τοῦ νησιοῦ θὰ τὸν ἀνεξαρτητοποιοῦσε ἀπὸ τὴν Πύλη. 'Αξίωνε τὴν παραχώρηση τῆς Λευκάδας γιατὶ εἶχε συνομολογήσει μὲ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ συνθήκη ποὺ κρατοῦσε, ὅπως ἔλεγε, πάντοτε στὸν κόρφο του. Ἔπειτα εἶχε ρητὲς ὑποσχέσεις μυστικῶν Ἄγγλων πρακτόρων. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου εἶχε προσφέρει μεγάλες ὑπηρεσίες στοὺς Ἄγγλους συμμάχους του. Καὶ τώρα ἀξιώνει τὴν ἀμοιβή του, μιὰ ἀνεξάρτητη βάση στὰ 'Επτάνησα»[2].

'Ο Hughes καὶ οἱ σύντροφοί του θὰ σεργιανίσουν στὰ Γιάννενα καὶ κυρίως στὸ παζάρι ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον τμῆμα σὲ κάθε τουρκόπολη. Ἦταν πολλὰ ἀκανόνιστα σοκάκια, κάθε σοκάκι μὲ τὸ δικό του ἐμπόριο. Μεγάλες ξύλινες πόρτες σ' ὅλες τὶς ἐξόδους τοῦ παζαριοῦ ἀμπαρώνονταν κάθε βράδυ μ' ὅλο ποὺ ὑπῆρχαν κι' ἄλλοι φύλακες, ὁλόκληρα κοπάδια ἀγριόσκυλα. Κυκλοφοροῦσαν ἀσύδοτα κι' ἂν ἔβλεπαν διαβάτη μὲ φράγκικη φορεσιὰ χυμοῦσαν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 443-448.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 449-450. Αὐτὸ εἶναι γεγονός. Χάρη στὴ μεσολάβηση τοῦ 'Αλῆ ἀποκαταστάθηκαν οἱ ἀγγλοτουρκικὲς σχέσεις ὕστερα ἀπὸ τὴν παραβίαση τῶν Στενῶν ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ στόλο. Ἕνας ἀπὸ τοὺς μυστικοὺς πράκτορες ἦταν ὁ περιηγητὴς Leake.

πάνω του νὰ τὸν κατασπαράξουν[1]. Ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ σκυλιὰ ξέσχισε τὴ ρεντικότα τοῦ Parker κι' ἕνα ἄλλο δάγκωσε τὸν Ἰταλὸ ὑπηρέτη τοῦ Hughes ποὺ τρέχοντας οὔρλιαξε:

—Σκυλὶ κερατά! Σκυλὶ κερατά![2].

Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ φράση ἦταν ἡ βρισιὰ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Τοῦρκοι γιὰ νὰ «χαιρετήσουν» τοὺς Ἕλληνες. Ἀκούγοντάς την ἕνας τσαούσης τοῦ βεζύρη, ὁ Μουσταφάς, σωματοφύλακας τῶν ξένων, νόμισε πὼς ἀπευθυνόταν σ' αὐτόν. Τράβηξε τὶς πιστόλες του, χύμηξε πάνω στὸ σκυλοφαγωμένο καὶ τὸν ρώτησε ποιὸς ξεστόμισε αὐτὴ τὴ βρισιά.

«Χρειάστηκε πολὺ ὥρα γιὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσουμε πὼς εἰπώθηκε γιὰ σκύλο. Δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβη πὼς τέτοιες βρισιὲς εἶναι δυνατὸν νὰ ταιριάξουν σὲ ἄλλο πλάσμα ἐκτὸς ἀπὸ Ἕλληνα»[3].

Ἀνάμεσα στὸ παζάρι καὶ τὸ κάστρο ὑπῆρχε ἕνας δρομάκος ποὺ τέλειωνε στὴν πλατεῖα ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένο τὸ φρουραρχεῖο. Ἐκεῖ γίνονταν οἱ πιὸ θηριώδεις ἐκτελέσεις παραδειγματισμοῦ. Ἔκαιγαν ἀνθρώπους ζωντανοὺς σὲ σιγανὴ φωτιά, τοὺς παλούκωναν ἢ τοὺς ἔγδερναν ζωντανούς. Ἔκοβαν χέρια καὶ πόδια, ἔγδερναν τὸ κεφάλι καὶ ἄφηναν τὸ δέρμα νὰ πέση στὸ λαιμὸ ἀφήνοντας τὸ θύμα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ὥσπου νὰ ξεψυχήση.

Ἀξιοσέβαστοι Γιαννιῶτες διηγήθηκαν στὸν Hughes ὅτι κουβέντιασαν μὲ παλουκωμένους ποὺ ἐκλιπαροῦσαν γιὰ μιὰ στάλα νερό. Ἀλλὰ ποιὸς τολμοῦσε νὰ δώση νερὸ ποὺ κινδύνευε νὰ παλουκωθῆ ὁ ἴδιος;

Ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας Φορέστι γυρίζοντας μιὰ μέρα ἀπὸ τὸ σεράϊ τῆς Λιθαρίτσας εἶδε ἕναν Ἕλληνα παπά, «ἀρχηγὸ ληστοσυμμορίας», καρφωμένο ζωντανὸ στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ σεραγιοῦ, μπροστὰ στὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου»[4].

---

1. Σ' ὅλες τὶς τουρκοπόλεις τὰ σκυλιὰ κυκλοφοροῦσαν ἀσύδοτα. Φημίζονταν μάλιστα γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀγριότητά τους. Κατὰ τὴν κατάληψη τοῦ Βελιγραδίου, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Clarke*, βρέθηκε ἕνας σκύλος ἀσιατικῆς ράτσας μεγάλος σὰν πόνεϋ. Τὸν ἔστειλαν δῶρο στὸ βασιλιὰ τῆς Νεάπολης. Τὸν εἶδε ὁ Clarke στὴν αὐλὴ τοῦ παλατιοῦ νὰ τὸν ἱππεύη ὁ γιὸς τοῦ βασιλιᾶ σὰν ἄλογο (Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, London 1812, τ.Δ', σ. 35 καὶ σημ. 3). Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς ἀγαποῦσαν τὰ σκυλιά. Ὁ *Clarke* εἶχε κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὴν Ἑλλάδα ἕνα σκύλο ποὺ τὸν ἀκολούθησε ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο καὶ τὸν ἔλεγε Κοράκη. Τὸν ἔχασε στὴ Θήβα τὸ 1801 κι' ἔστειλε παντοῦ τελάληδες νὰ τὸν ἀνακαλύψουν. Τελικὰ βρέθηκε, παραδόθηκε στὸν Lusieri στὴν Ἀθήνα, κι' ἐκεῖνος τὸν ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη (ἔνθ' ἀν., σ. 36). Γιὰ τὰ σκυλοκόπαδα στὰ γιαννιώτικα σοκάκια γράφει καὶ ὁ περιηγητὴς *Holland* (Travels in the Ionian Isles..., London 1815, σ. 137) καὶ γιὰ τὴ σκυλοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη ὁ *Hobhouse* (A journey through Albania..., London 1813, τ. Β', σ. 215-216).
2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Μᾶλλον θὰ φώναξε «σκυλὶ τοῦ κερατᾶ» ἢ «κερατόσκυλο».
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 453.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 454. Θὰ ἦταν ὁ παπα-Θύμιος Βλαχάβας ποὺ βασανίστηκε, ἐκτελέστηκε

Στὰ βορεινὰ τοῦ παζαριοῦ ἁπλωνόταν ὁ μαχαλὰς μὲ τὰ ἀρχοντικὰ τῶν ἀγάδων καὶ τῶν πλούσιων Ἑλλήνων πραματευτάδων. Ἡ χλιδὴ σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἀρχοντικὰ ἀφάνισε τοὺς νοικοκυραίους τους. Αὐτὰ ἔπαθε ὁ Ἀναστάσης, ὁ πλουσιώτερος καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη ὑπόληψη Γιαννιώτης ἔμπορος. Ὁ βεζύρης βρῆκε κάποιο πρόσχημα νὰ τὸν ἐξορίση μαζὶ μὲ τὴ φαμελιά του στὸ Ἀργυρόκαστρο—ἐκεῖ πέθανε σὲ λίγους μῆνες—καὶ χάρισε τὸ ἀρχοντικὸ στὸν ἀνηψιό του, τὸν πασὰ τῆς Ὀχρίδας. Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ νέου πασᾶ στὸ παλάτι τοῦ Ἀναστάση ἔγινε κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Hughes στὰ Γιάννενα[1].

Στὰ νότια τοῦ κάστρου ὑψώνονταν τὰ παλάτια τοῦ βεζύρη καὶ τῶν γιῶν του. Ἀπὸ ἐκεῖ ξεκινοῦσε ὁ δρόμος τῆς Ἄρτας. Κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ δρόμο βρισκόταν ἡ συνοικία τῶν γύφτων[2]. Δυσωδία φοβερὴ ἐπικρατοῦσε στὸ μαχαλά τους. Ἀπόφευγαν κάθε ἐπιμιξία κι' εἶχαν κλίση στὴν κλεψιὰ καὶ τὴν ὀκνηρία. Δὲν πίστευαν σὲ καμμιὰ θρησκεία. Τὸ κυριώτερο ἐπάγγελμά τους ἦταν ἡ σιδηρουργικὴ καὶ ἡ χειρομαντεία[3].

Ἀνάμεσά τους διάλεγε ὁ βεζύρης τοὺς καλύτερους μπόγηδες. Κοντὰ στὸν μαχαλὰ τῶν γύφτων βρισκόταν ἕνας πλάτανος ποὺ τὸν χρησιμοποιοῦσαν γιὰ κρεμάλα. Συχνὰ ἔβλεπε κανεὶς νὰ κρέμωνται στὰ κλωνάρια του δέκα καὶ εἴκοσι μαζὶ Κλέφτες[4].

Στοὺς δρόμους ἔξω ἀπὸ τὸ παζάρι ἔβλεπαν λιγοστοὺς διαβάτες. Κάπου κάπου ἀπαντοῦσαν καμμιὰ ἀρχόντισσα ποὺ πήγαινε στὸ λουτρὸ ἢ σὲ ἐπίσκεψη. Τὴν ἀκολουθοῦσαν πάντοτε οἱ δοῦλες της ποὺ κουβαλοῦσαν δέματα καὶ κασετίνες μὲ τὰ καλύτερα στολίδια καὶ τὰ χρυσαφικά της.

καὶ διαμελίστηκε στὰ Γιάννενα τὸ 1812. Γιὰ τοὺς βασανισμοὺς καὶ τὶς ἄλλες φρικαλεότητες γράφει ὁ *Λαμπρίδης* (Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, Β', σ. 66 σημ.1): «Γενικῶς ὁ Ἀλῆς εἰς μὲν τοὺς γενναίους καὶ περιφανεῖς ἥρωας ἐπέταττε σφυροκοπίαν, ἀνασκολόπισιν, ἐξόρυξιν ὀφθαλμῶν, ἔγχυσιν εἰς τὰ ὦτα χυτομολύβδου κ.λπ., εἰς δὲ τοὺς ὑπόπτους ἀγχόνην καὶ καρατομίαν. Ταῦτα δὲ πάντα ἐξετελοῦντο ὑπὸ ἀθέων, μηδὲν ὅσιον καὶ ἱερὸν ἐχόντων, ἀπατρίδων καὶ φερεοίκων τουρκόγυφτων τὰς σκηνὰς αὐτῶν ἐχόντων εἰς τὴν συνοικίαν Τσεγκέλια ἔνθα ἵστατο καὶ ἰκρίωμα, ἐφ' οὗ ἦσαν ἐμπεπηγμένα κατὰ ζεύγη τὰ λεγόμενα τσεγκέλια, ἤτοι περόναι τετράπλευροι καὶ αἰχμηραὶ ἡμίσεος μέτρου μῆκος ἔχουσαι. Ἐπὶ τῶν περονῶν δὲ τούτων ἐξηπλοῦντο οἱ κατάδικοι γυμνοί, τὰ δὲ σώματα αὐτῶν πιεζόμενα ὑπὸ τοῦ δημίου διετρυποῦντο (βλ. καὶ *Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, σ. 409-417). Καὶ ὁ *Ἀντρέας Καρκαβίτσας* στὸν «Ζητιάνο» (Ἀθῆναι 1897, σ. 7): «Ἐσφυροκοπήθηκεν ἀπὸ ἁρμὸ σὲ ἁρμὸ κ' ἐξεψύχησε στὸ κούτσουρο».

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 454.

2. Αἰγυπτίους τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ περιηγητὴς ἀλλὰ πρόκειται γιὰ ἀθίγγανους (τουρκόγυφτους).

3. Ἀλλὰ καὶ χορευτὲς καὶ μουζικάντες. Μεγάλος ἀριθμὸς τουρκόγυφτων ζοῦσαν καὶ στὴ Μακεδονία. Οἱ μουσικοὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἦταν ὅλοι ἀθίγγανοι (*E. M. Cousinéry*, Voyage dans la Macédoine..., Paris 1831, τ. Α', σ. 20).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 455. Τὴ συνοικία τους στὰ Γιάννενα τὴν ἀποκαλεῖ Γύφτικα ὁ Χατζῆ Σεχρέτης στὴν ἐξιστόρηση τοῦ χαλασμοῦ τῶν Γαρδικιωτῶν.

Στὰ Γιάννενα δὲν εἶδε τὸ φριχτὸ θέαμα, ποὺ στὶς καθολικὲς πολιτεῖες τῆς Ἱσπανίας καὶ τῆς Πορτογαλίας ἀποτελοῦσε μάστιγα καὶ καταισχύνη, ζητιάνους δηλαδὴ νὰ δείχνουν τὶς φριχτὲς πληγές τους. Πρέπει νὰ σημειώσω, γράφει ὁ Hughes, «κι' αὐτὸ τιμᾶ τοὺς Ἕλληνες», ὅτι τὰ κοινὰ βάσανα ἔχουν ἀναπτύξει τὴν ἀνθρωπιὰ καὶ τὴν ἀλληλεγγύη κι' ὅτι προστατεύονται οἱ συμπατριῶτες ποὺ δεινοπαθοῦν[1].

Οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς θὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ τὸ σεράϊ τοῦ πρωτότοκου γιοῦ τοῦ Ἀλῆ, τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ. Φημιζόταν γιὰ τὴ σκληρότητα, τὴν ἁρπακτικότητα καὶ τὸν διεφθαρμένο χαρακτῆρα του. Ἔφτανε ὡς τὸ βιασμὸ γυναικῶν μέσα στοὺς δρόμους τῆς πόλης[2].

Μόλις εἶχε γυρίσει ὁ Μουχτὰρ ἀπὸ γερακοκυνήγι. Ὁ Hughes εἶδε στὴν αὐλὴ τοὺς ὁδηγοὺς καθέναν μ' ἕνα γεράκι κουρνιασμένο στὸ γρόθο του.

Οἱ ξένοι μπῆκαν σὲ μιὰ αἴθουσα καταστόλιστη μὲ κάθε λογῆς χαλιά, γερμανικοὺς καθρέφτες καὶ ὁλοκέντητους σοφάδες. Δυὸ πλευρὲς τῆς αἴθουσας ἦταν τζαμαρία ἀπὸ ὡραῖο βιενέζικο γυαλί.

Σὲ μισὴ ὥρα ἔφτασε κι' ὁ Μουχτάρ. Τὸν ἀκολουθοῦσε ἕνα τσοῦρμο ἀπὸ νεαροὺς Ἕλληνες καὶ Ἀρβανίτες μὲ μαλλιὰ μακριὰ ποὺ κυμάτιζαν στοὺς ὤμους καὶ φορεσιὲς ποὺ στραφτάλιζαν ἀπὸ τὸ μαλαμοκέντημα. Ἦταν ξυπόλυτοι καὶ στάθηκαν ὄρθιοι σὲ μιὰ ἄκρη τῆς σάλλας μὲ τὰ χέρια στὶς πιστόλες καὶ τὰ χαντζάρια, ποὺ στόλιζαν τὸ ζουνάρι τους[3].

Εἶδαν καὶ τὸ περίκομψο κιόσκι τοῦ Ἀλῆ μέσα σ' ἕναν ἀπέραντο κῆπο στὸ βορεινὸ μαχαλά. Ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα του καταφύγια (ὑπῆρχαν ἄλλα τριάντα στὰ Γιάννενα καὶ στὰ περίχωρα). Στὴν εἴσοδο τοῦ κήπου ὑπῆρχε τὸ κτίριο τῆς φρουρᾶς. Ἐκεῖ σεργιάνιζε ἐλεύθερη καὶ ἡ περίφημη ἥμερη λεοπάρδαλη. Ἀγρίεψε ὅμως μόλις εἶδε φράγκικα ροῦχα καὶ γιὰ νὰ τὴν κατευνάσουν τῆς πέταξαν ἕνα κομμάτι κρέας.

Στὸν κῆπο εἶδαν μεγάλο ἀριθμὸ ζαρκαδιῶν καὶ μιὰ στρουθοκάμηλο μ' ἕνα νεαρὸ Ἀρβανίτη στὴ ράχη της[4].

Γυρίζοντας στὴν πόλη θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν Ψαλίδα. Τοὺς δέχτηκε μὲ κάθε ἐπισημότητα. Ἡ οἰκοδέσποινα πρόσφερε ἡ ἴδια τὸν καφὲ ἀλλὰ δὲν κάθισε μὲ τοὺς ξένους οὔτε ὁ ἄντρας της τὴν κάλεσε νὰ μείνῃ. Γνώρισε καὶ τὰ δυὸ παιδιὰ τοῦ Ψαλίδα, ἕνα ἀγόρι καὶ ἕνα κορίτσι. Τὸ κορίτσι, ἐννέα χρόνων, εἶχε κιόλας ἀρραβωνιαστῆ μὲ τὸν ἀρχίατρο τοῦ βεζύρη[5].

Συζήτησαν γιὰ τὸ ἔθιμο τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 456-457.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 457.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 458.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 460-461.
5. Μὲ τὸν Λουκᾶ Βάγια.

ζωή. Ὁ Ψαλίδας τὸ ὑποστήριξε μὲ πάθος λέγοντας πὼς «ὅλες οἱ γυναῖκες ἔχουν κλίση στὸ κακὸ κι' ἂν ἀποχτοῦσαν κάποια ἐλευθερία θὰ ἔκαναν κατάχρηση». Καὶ ἔσπευσε νὰ ἐπιστρατεύση τὸν Πλάτωνα. Ἡ συζήτηση σταμάτησε ἀπότομα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γράφει ὁ περιηγητής. «Γιατὶ στὴν Ἑλλάδα, τὸ νὰ ἀντικρούσης μιὰ γνώμη τοῦ Πλάτωνα, εἶναι σὰν νὰ ἀμφισβητῆς τὸ ἀλάθητο τοῦ πάπα».

Κουβέντιασαν ὕστερα γιὰ τὴν πολιτικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα. Διαφωνία σ' ὅλα τὰ σημεῖα. «Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ θρηνολογοῦσε γιὰ τὰ βάσανα τῆς πατρίδας του καὶ στιγμάτιζε τὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις ποὺ ἀνέχονταν τὸ ζυγό της κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀποκαλοῦσε τοὺς Ἕλληνες ἀνδράποδα. Ἔλουζε τοὺς συμπατριῶτες του μὲ ἑκατὸ ἀτιμωτικὰ ἐπίθετα κι' ἐγκωμίαζε τὴ διοίκηση τοῦ Ἀλῆ. Ἔφτασε μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ δικαιολογῆ τὴ σφαγὴ τῶν Γαρδικιωτῶν»[1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 462-463. Ὁ Ψαλίδας ὑμνολογοῦσε τὸν τύραννο καὶ τὰ ἔργα του γιατὶ ἤξερε πὼς τὰ λόγια του μποροῦσαν νὰ φτάσουν στ' ἀφτιὰ τοῦ ἐκδικητικοῦ σατράπη. Ὁ Ἀλῆς παρακολουθοῦσε σχολαστικὰ κάθε δημοσίευμα σχετικὸ μὲ τὸ πρόσωπό του καὶ τὸ πασαλίκι του καὶ ζητοῦσε ἀμέσως νὰ τοῦ μεταφράσουν τὰ ἀποσπάσματα. Ὅταν κυκλοφόρησε τὸ χρονικὸ τοῦ Holland ὁ Ψαλίδας κινδύνεψε γιατὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς εἶχε καταγράψει τὶς ἐκρήξεις τοῦ Γιαννιώτη σοφοῦ ἐναντίον τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων ποὺ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὴν τύχη τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Εὐτυχῶς τὰ λόγια τοῦ Ψαλίδα δὲν ἔφτασαν στὸν Ἀλή. Τὰ ἀποσιώπησε ὁ Ἀθαν. Λιδωρίκης, ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ βεζύρη: «Τὸ ἔδωκεν (τὸ βιβλίο τοῦ περιηγητῆ Holland) εἰς τὸν Μπαρκατσουλῆν γνωρίζοντα τὴν ἀγγλικήν, ὅστις τὸ μετέφρασεν ὅλον εἰς τὸ ἑλληνικὸν καὶ τὸ ἔδωκεν εἰς τὸν Ἀλῆ ὅστις ἔδωσε τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν μετὰ τοῦ πρωτοτύπου ἵνα τὰ φυλάξω μέχρις ὅτου μὲ προσκαλέση νὰ τῷ τὰ ἀναγνώσω. Ἐγὼ ἀναγνώσας αὐτὴν εἶδον εἰς ἓν κεφάλαιον νὰ ὁμιλῇ ὁ Ὅλλαντ περὶ τῆς εἰς Ἰωάννινα διαμονῆς του καὶ τῶν ἐπισκεπτομένων αὐτὸν ἐν οἷς καὶ περὶ τοῦ Ψαλίδα ὅτι ἐπισκεπτόμενος αὐτὸν ἐν Ἰωαννίνοις ᾐτιᾶτο δῆθεν τὴν Εὐρώπην ἥτις τὰ φῶτα λαβοῦσα παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἠνείχετο τὴν Ἑλλάδα τοσοῦτον δεινοπαθοῦσαν. Ἡ περικοπὴ αὕτη ἤθελε διεγείρει κατὰ τοῦ Ψαλίδα τὴν ἀντιπάθειαν τοῦ Ἀλῆ καὶ ὁ φιλελεύθερος διδάσκαλος ἤθελε πληρώσει διὰ τῆς κεφαλῆς τὰ πατριωτικὰ αἰσθήματα. Ἀπεφάσισα ὅθεν ν' ἀποσιωπήσω τὰ περὶ Ψαλίδα, τὸ μὲν διότι ὁ Ἀλῆς εἰς οὐδένα ἄλλον ἐνεπιστεύετο τὰ τοιαῦτα, τὸ δὲ καὶ διότι ἐν περιπτώσει ἀποκαλύψεως ἠδυνάμην νὰ δικαιολογηθῶ λέγων ὅτι δὲν ἔχομεν φθάσει εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο» (Ἀπομνημονεύματα, Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Δ' [1935], σ. 979). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς κληρικὸς *S. Sheridan Wilson* ποὺ ταξίδεψε στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὴν Ἤπειρο στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα γνώρισε στὴν Κέρκυρα τὸν Ψαλίδα καὶ ἄκουσε ἀπὸ τὸ στόμα του τὸν κίνδυνο ποὺ ἀντιμετώπισε ἐξ αἰτίας τοῦ χρονικοῦ τοῦ γιατροῦ Holland. Ἄκουσε ἐπίσης τὸν Ψαλίδα νὰ κατηγορῆ τὸν περιηγητὴ Leake γιὰ κάποια ὑφαρπαγὴ ἀρχαιοτήτων. «Ὁ ταγματάρχης Leake γνώριζε τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καλύτερα ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἄγγλους περιηγητὲς ποὺ συνάντησα κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόμουν στὴν Αὐλὴ τῆς Α. Υ. τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ὁ γιατρὸς Holland ἦταν λαμπρὸς ἄνθρωπος ἀλλὰ πάρα λίγο νὰ μοῦ στοιχίση τὸ κεφάλι μου ἡ δημοσίευση τῶν παρατηρήσεων ποὺ τοῦ εἶχα διατυπώσει σχετικὰ μὲ τὴ διοίκηση τοῦ πασᾶ, ἐνῶ ἀκόμα ὁ τύραννος βρισκόταν στὴ ζωή. Ὅσο γιὰ τὸν Leake εἶμαι ἀκόμα δυσαρεστημένος γιατὶ πῆρε ἀπὸ τὸν Ἀλῆ δυὸ δικά μου ἀγαλματίδια. Τώρα ἑτοιμάζω τὴ βιογραφία τοῦ τελευταίου αὐθέντη Ἀλῆ πασᾶ» (A Narrative of the Greek mission; or sixteen years in Malta and Greece including tours in the Peloponnesus, in the Aegean and Ionian isles; with remarks on the religious opinions,

Θὰ ἀκολουθήση ἐπίσκεψη στὸν Γάλλο πρόξενο Pouqueville, ποὺ ἦταν ἀποκλεισμένος στὸ προξενεῖο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πολιτικῆς μεταστροφῆς τοῦ Ἀλῆ πρὸς τοὺς Ἄγγλους. Δὲν εἶχε ἐκδιωχθῆ ἀπὸ τὰ Γιάννενα μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ οἱ Γάλλοι κρατοῦσαν ἀκόμα τὴν Κέρκυρα καὶ ὁ βεζύρης ἐνδιαφερόταν γιὰ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές. Ὁ Pouqueville ζοῦσε μαζὶ μὲ τὸν ἀδερφό του, ὑποπρόξενο τῆς Γαλλίας στὴν Ἄρτα[1].

Στὶς 12 Ἰανουαρίου 1814 οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν Ἀλῆ στὸ σεράϊ τῆς Λιθαρίτσας. Πέρασαν ἀπὸ τὰ σοκάκια τοῦ κάστρου, στενά, κακοστρωμένα καὶ σκοτεινά. Στὸ μαχαλὰ τῶν Ἑβραίων οἱ κατοικίες ἦταν «χειρότερες καὶ ἀπὸ τὶς καλύβες τῶν Ἰρλανδῶν». Πολλὰ σπίτια ἔχασκαν ἀνοιχτὰ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Τὸ πάνω πάτωμα στηριζόταν σὲ στύλους. Καὶ τὰ κενὰ κλείνονταν μὲ σκεπάσματα κι' ἄλλα κουρέλια γιὰ νὰ προφυλάξουν τοὺς ἔνοικους ἀπὸ τὴ βροχὴ καὶ τὸν ἄνεμο. «Παντοῦ σκόνταφτες σὲ χαλάσματα»[2].

---

moral state, social habits, politics, language, history and lazarettos of Malta and Greece, London 1839, σ. 505). Βλ. καὶ *Γ. Θ. Ζώρα,* Πληροφορίαι Ἄγγλου περιηγητοῦ περὶ Βηλαρᾶ, Χριστοπούλου, Ψαλίδα καὶ Ἀλῆ πασᾶ τὸ 1824, Παρνασσός, τ. ΙΣΤ' [1974], σ. 103-116). Ὅταν ὁ Ἀλῆς ἄκουσε ἀπὸ τὸν σφραγιδοφύλακά του τὸν Λιδωρίκη τὸ μεταφρασμένο κείμενο τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Holland καὶ τὰ σχόλια γιὰ τὴ σατραπεία του, ἀναστατώθηκε. «Ὠργίσθη τὰ μάλιστα», γράφει ὁ Λιδωρίκης, «λέγων: — Τί εἶχε μ' ἐμένα αὐτὸ τὸ κερατά;» (ἔνθ' ἀν., σ. 979-980). Ὁ Ἀλῆς ἤξερε τὸ ἀφιέρωμα τοῦ Ψαλίδα στὴν Αἰκατερίνη ἀλλὰ δὲν ἔδωσε συνέχεια. Αὐτὰ ἀφοροῦσαν τὴν περίοδο ποὺ βρισκόταν στὸ ἐξωτερικό. Πίστευε στὴ νομιμοφροσύνη καὶ τὴν ἀφοσίωσή του. Ὅταν ὅμως ἔπεσε στὰ χέρια του ἕνα ἐγκώμιο τοῦ ἡγούμενου τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἀρτσίτσας πρὸς τὸν «ἰμπεράτορα τῆς Μοσκοβίας» φάνηκε ἀνελέητος. «Μετ' οὐ πολὺ ὁ ἡγούμενος συλληφθεὶς ἐφυλακίσθη εἰς τὴν πλησίον τοῦ λουτροῦ εἱρκτήν, ὅπου ὑπέστη καθ' ὅλην τὴν νύκτα τρομερὰ βασανιστήρια· ἐκεῖθεν τὴν ἐπιοῦσαν παρεδόθη εἰς τοὺς δημίους, οἵτινες τὸν ἐθανάτωσαν» (ἔνθ' ἀν., σ. 980-981). Φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ ἀγνοηθῆ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ψαλίδας ἦταν ἔμπιστος τοῦ Ἀλῆ. Μὲ τὶς αἱρετοκρισίες ποὺ τοῦ ἀνέθετε ὁ βεζύρης ζοῦσε πλουσιοπάροχα. Ἦταν πάντοτε παρὼν στὰ γλεντοκόπια. Ἡ ἐμπιστοσύνη μάλιστα τοῦ Ἀλῆ ἔφτασε σὲ τέτοιο σημεῖο, ποὺ τοῦ πρότεινε νὰ δηλητηριάση τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα Pouqueville. «Ἐσὺ νὰ κάμῃς τρόπον», τοῦ εἶπε, «νὰ τὸν ἐβγάλῃς ἀπὸ τὸ μέσον. Μὴ δειλιᾷς, δὲν εἶναι δύσκολον· οὐδεὶς θὰ σὲ ὑποπτευθῆ, οὐδεὶς θὰ σὲ μάθῃ· ὁ Πουκεβὶλ σ' ἐμπιστεύεται, σ' ἔχει φίλον· πολλάκις συντρώγετε· προσκάλεσέ τον εἰς γεῦμα, μαγείρευσέ του καὶ κήρυξε ὅτι τῷ ἐπῆλθεν ἀποπληξία· τίς θὰ ἐξετάσῃ; τίς θὰ ὑποπτευθῆ σὲ τὸν διδάσκαλον, τὸν φίλον;» Ἀκούγοντας αὐτὰ τὰ λόγια ἔφριξα, ἀφηγεῖται ὁ Ψαλίδας. «Ἀδύνατον, τῷ εἶπα, βεζύρη μου· δύνασαι νὰ πράξῃς κατ' ἐμοῦ ὅ,τι θέλεις, ἀλλὰ μόνον τὴν συνείδησίν μου δὲν δύνασαι νὰ βιάσῃς· διδάσκαλος δολοφόνος δὲν γίνεται· γκρεμίσου ἀπ' ἐδῶ, ἀνεβόησε...» (*Α. Γούδα,* Βίοι Παράλληλοι, Ἐν Ἀθήναις 1870, τ. Β', σ. 297-298).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 464-465, 503. Ὁ Pouqueville ἔμεινε ἐπὶ τρία χρόνια σὲ κατάσταση πολιορκίας χωρὶς καμμιὰ ἐπαφὴ μὲ τὴ γιαννιώτικη κοινωνία. Τὸ σπίτι ἦταν κυκλωμένο νύχτα μέρα ἀπὸ σπιούνους τοῦ Ἀλῆ. Κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ χτυπήση τὴν πόρτα τοῦ προξενείου, γιατὶ κινδύνευε τὸ κεφάλι του.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 472.

Βρῆκαν τὸ βεζύρη καθισμένο, κατὰ τὸ συνήθειο του, στὸ σοφὰ νὰ καπνίζη τὸ τσιμπούκι του, μ' ἕνα ἀνοιχτὸ βιβλίο πλάϊ, «σὰν νὰ ἤθελε νὰ μᾶς δείξη πόσο εἶχαν πλανηθῆ ἐκεῖνοι ποὺ ἔλεγαν πὼς ἦταν ἀναλφάβητος». Τοὺς κάλεσε νὰ καθίσουν στὸ πλευρό του. Ὁ Κολοβὸς ὅμως, ὁ δραγουμάνος, ἔμεινε ὄρθιος καὶ σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν αὐθέντη του, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς συνομιλίας[1].

Στὶς 25 Ἰανουαρίου ὁ Cockerell ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὴ συντροφιὰ καὶ ἔφυγε γιὰ νὰ συνεχίση τὶς ἀρχαιοκαπηλικές του ἐνασχολήσεις στὴ νότια Ἑλλάδα[2].

Οἱ ἑλληνικὲς ἐκκλησίες ἦταν γενικὰ μεγάλες καὶ κατακόσμητες, σ' ἀντίθεση μὲ τὰ τζαμιὰ ποὺ διακρίνονταν γιὰ τὴν ἁπλότητά τους. Ἀνεξίθρησκος ὁ βεζύρης ἀπέφευγε κάθε ἐπέμβαση. Σὲ καμμιὰ περιοχὴ τῆς αὐτοκρατορίας, γράφει ὁ Hughes, δὲν ἀπολάμβαναν οἱ Ἕλληνες τόσα θρησκευτικὰ προνόμια. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ ἦταν οἱ καμπάνες[3].

Τὰ Γιάννενα εἶχαν ἀναπτύξει ζωηρὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη, Ρωσία, Βενετία καὶ Μάλτα. Ἀπὸ τὴν Τουρκία γίνονταν εἰσαγωγὲς σαλιῶν, σαρικιῶν καὶ κεχριμπαριοῦ. Ἀπὸ τὴ Ρωσία ἔφερναν βόδια, ἄλογα καὶ γουναρικά. Ἀπὸ τὴ Βενετία βελοῦδα, φέσια καὶ εἴδη κιγκαλερίας. Ἀπὸ τὴ Μάλτα ἀγγλικὰ ὑφάσματα καὶ ἀποικιακὰ προϊόντα. Πολλοὶ γιαννιώτικοι ἐμπορικοὶ οἶκοι διατηροῦσαν ἀντιπροσώπους σὲ διάφορες χῶρες[4]. Οἱ κυριώτερες ἐξαγωγὲς ἦταν μπαμπάκια ἀπὸ τοὺς κάμπους τῶν Τρικάλων, τοῦ Ζητουνιοῦ καὶ τῆς Λειβαδιᾶς, μεταξιοῦ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, Ναύπακτο καὶ Σάλωνα, γιδοτόμαρα καὶ προβιὲς ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐγχώρια βιοτεχνικὴ παραγωγὴ φημίζονταν τὰ κεντήματα, τὰ χρυσοχοϊκὰ κομψοτεχνήματα καὶ ἡ διακοσμητικὴ τῶν ὅπλων καὶ τῶν τσιμπουκιῶν[5].

Ὁ Hughes παρακολούθησε στὰ Γιάννενα τὸ γάμο ἑνὸς νεαροῦ ἄρχοντα, τοῦ Γιάννη Μελᾶ. Τὴ νύχτα τοῦ Σαββάτου σχηματίσθηκε ἡ πομπὴ ποὺ παρέλαβε τὴ νύφη καὶ τὴν ὁδήγησε στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Ἡ γαμήλια τελετὴ ἔγινε τὴν ἄλλη μέρα μὲ τὶς εὐλογίες τοῦ μητροπολίτη. Ἄντρες καὶ γυναῖκες διασκέδαζαν σὲ χωριστὲς αἴθουσες. Ὑπῆρχε κι' ἕνας γελωτοποιὸς ποὺ ψυχαγωγοῦσε τοὺς συμπεθέρους. «Ἔπαιζε ἕνα εἶδος παντομίμας. Τὸ μοναδικὸ ἀστεῖο αὐτῆς τῆς παντομίμας ἦταν τὰ χτυπήματα ποὺ δεχόταν στὸ κεφάλι καὶ τὰ γέλια τῶν θεατῶν».

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 473 κ. ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 499.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 25.
4. Ὁ *Ἀθαν. Λιδωρίκης* ποὺ ἔζησε στὰ Γιάννενα τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς γράφει στὰ Ἀπομνημονεύματά του: «Ἡ πόλις τῶν Ἰωαννίνων ἤκμαζεν εἰς ἐμπόριον· οἱ χριστιανοὶ ἰδίως διεκρίνοντο ἔχοντες καὶ ἐξωτερικὰς συναλλαγάς. Οἱ Ἑβραῖοι περιωρίζοντο εἰς μεταπωλήσεις οἱ δὲ Τοῦρκοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πεταλωταί, κουρεῖς κ.λπ.» (ἔνθ' ἀν., σ. 878).
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 25-26.

Τὸ τραπέζι ἦταν φορτωμένο μὲ πουλερικά, κυνήγια, πιλάφια κι' ἀμέτρητα ἄλλα φαγητά. Γέμιζαν τὰ πιάτα τῶν ξένων μὲ ἑτερόκλιτα ἐδέσματα, κρέατα, ψάρια, κυνήγι.

Ὁ Hughes θαύμασε τὶς γενναῖες οἰνοποσίες τῶν καλεσμένων. Ἀφοῦ γέμιζαν τρία ποτήρια ἔπαιρναν τὸ πρῶτο μὲ τὸ δεξὶ χέρι καὶ τὸ ἔφερναν στὸ στόμα καὶ στὸ μεταξὺ κρατοῦσαν στὸ ἀριστερὸ χέρι τὸ δεύτερο ποτήρι. Μόλις ἄδειαζε τὸ ἕνα ποτήρι ἀκολουθοῦσαν ταχύτατα καὶ διαδοχικὰ τὰ ἄλλα χωρὶς καμμιὰ διακοπή. Αὐτὸ τὸ κατόρθωμα συνοδευόταν ἀπὸ τὰ χειροκροτήματα τῶν συνδαιτημόνων.

Ὁ γαμπρὸς ὁδήγησε τοὺς ξένους, ὡς ἐκδήλωση φιλοφροσύνης, καὶ στὴν αἴθουσα ὅπου βρίσκονταν οἱ γυναῖκες μὲ τὴ νύφη. «Κάθονταν γύρω-γύρω στὴν κάμαρα κι' ἦταν ὅλες ντυμένες μὲ μεγάλη πολυτέλεια. Πλούσια κοσμήματα ἄστραφταν στὶς μαῦρες πλεξίδες τους. Τὸ γυναικομάνι ὑποδέχτηκε μὲ χαμόγελα καὶ ψιθύρους τοὺς ξένους.

Ἡ νύφη, μόλις 12 χρόνων, εἶχε τόσο παιδικὴ ἔκφραση ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ τὴ φαντασθῇ κανεὶς παντρεμένη γυναῖκα. Ἦταν φορτωμένη μὲ χρυσαφικὰ καὶ στολίδια ἀξίας 2.000 περίπου λιρῶν. Πλάϊ της στεκόταν κέρβερος ἡ παραμάνα ποὺ ἀπωθοῦσε τὸν γαμπρὸ ὅταν προσπαθοῦσε νὰ ἐκφράσῃ τὸν ἔρωτά του φιλώντας τὰ χείλη τῆς νύφης[1].

Στὶς 10 Φεβρουαρίου 1814 ὁ Ἀλῆς προσκάλεσε τοὺς δύο Ἄγγλους περιηγητὲς στὴ δεξίωση ποὺ ὀργάνωσε ὁ προεστὸς Ἀλέξης στὸ ἀρχοντικό του (εἶχαν προσκληθῆ καὶ Ἄγγλοι ἀξιωματοῦχοι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ὁ στρατηγὸς Airey κυβερνήτης τῶν Ἑπτανήσων κ.ἄ.)[2].

«Οἱ δρόμοι γύρω ἀπὸ τὸ ἀρχοντικό, οἱ αὐλὲς καὶ τὰ χαγιάτια ἦταν γεμάτα ἀπὸ Ἀλβανοὺς στρατιῶτες καὶ τὴν ἀκολουθία τοῦ βεζύρη. Ὅλες οἱ αἴθουσες φωτίζονταν μεγαλόπρεπα κι' ὁ ἦχος τῶν κυμβάλων, τῶν νταουλιῶν καὶ τῶν ἄλλων τούρκικων μουσικῶν ὀργάνων ἦταν σημάδια τῆς παρουσίας ἑνὸς μεγιστάνα».

Στὸν προθάλαμο χόρευε μιὰ ὁμάδα νεαρῶν ντυμένων θηλυπρεπέστατα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 29 κ. ἑ. Οἱ ἐλευθεριότητες αὐτὲς ἐπιτρέπονταν γιατὶ γαμπρὸς καὶ νύφη ἀνῆκαν σὲ πλουσιοοικογένειες. Γενικὰ τὰ ἤθη ἦταν πολὺ αὐστηρά. Γράφει ὁ *Ἀραβαντινός*: «Τὰ κορίτσια τῶν Ἰωαννίνων ἅμα φθάσωσι εἰς δωδεκαετίαν κρύπτονται εἰς ξένα ὄμματα κατὰ συνήθειαν ὑπαγορευθεῖσαν ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐσχάτης ἀκολασίας τῶν Ὀθωμανῶν καὶ σπανίως ὁ μνηστὴρ καὶ οἱ συγγενεῖς αὐτοῦ δύνανται νὰ ἴδωσιν τὴν μνηστευμένην. Κατὰ δὲ τὰς προσδιωρισμένας ἑορτὰς ἐπέρχονται συνοδευόμενα ὑπὸ συγγενῶν ὄρθρου βαθέος εἰς τὸν ναὸν ἵνα μεταλάβωσι τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, ὅτε ἐπὶ τούτου οἱ ναοὶ ἀνοίγονται καὶ μόνος ὁ ἱερεὺς πάρεστιν» (ἔνθ' ἀν., σ. 255 σημ. 1).

2. Οἱ διασκεδάσεις τοῦ Ἀλῆ γίνονταν στὰ ἀρχοντικὰ τῶν πλουσίων, λίγο πολύ, ὑπηκόων του καὶ μὲ δαπάνες τους. Καὶ κεῖνοι, βέβαια, φρόντιζαν συνήθως νὰ φορτώσουν τὰ ἔξοδα στοὺς παρακατιανούς. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ βεζύρη γιὰ δεξίωση ἰσοδυναμοῦσε μὲ διαταγὴ καὶ

Φορούσαν φούστες κυματιστὲς ἀπὸ κρεμεζὶ μετάξι σφιγμένες στὴ μέση μὲ ἀσημένιους τοκάδες. «Χόρευαν γύρω-γύρω σειώντας καὶ λυγώντας τὰ εὔπλαστα μέλη τους, παίρνοντας λάγνες στάσεις καὶ ταρακουνώντας κεφάλι καὶ χέρια

ἀποτελοῦσε μεγάλο γεγονὸς στὰ Γιάννενα. Οἱ προετοιμασίες γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἄρχιζαν ἀπὸ πολὺν καιρὸ καὶ θύμιζαν κάπως τὶς διασκεδάσεις τῶν ἀρχαίων Συβαριτῶν. Ὁ Ἀλέξης Νοῦτσος, ὁ πάμπλουτος κοτζάμπασης τοῦ Ζαγοριοῦ, ἦταν τὸ δεξὶ χέρι τοῦ Ἀλῆ. Ὁ πατέρας του Ἰωαννοῦτσος ἢ Νοῦτσος Κοντοδῆμος ἢ Καραμεσίνης ἀπὸ τὸ Καπέσοβο, προεστὸς τοῦ Ζαγοριοῦ, εἶχε βοηθήσει τὸν Ἀλὴ νὰ διοριστῆ στὸ πασαλίκι χρησιμοποιώντας τὰ μέσα τῶν Ζαγορίσιων ἐμπόρων ποὺ ἐγκατεστημένοι στὴν Κωνσταντινούπολη ἀσκοῦσαν μεγάλη ἐπιρροὴ στὴν Πύλη. Ὁ ρόλος του ὅμως ἔγινε γνωστὸς καὶ τὸ 1787, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἀλῆ στὰ Γιάννενα, ὁ Νοῦτσος δολοφονήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς χήρας τοῦ ἀντιπάλου του Σουλεϊμὰν πασᾶ (βλ. *Π. Ἀραβαντινοῦ*, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τ. Α', σ. 274 σημ. 1). Στὸ ρόλο τοῦ πατέρα τοῦ Νούτσου γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἀλῆ ἀναφέρεται τοῦτο τὸ δημοτικὸ τραγούδι:

Νοῦτσος ἀχ τὸ Καπέσοβον
Πασχάλης ἀχ τὴν Πόλη
ἔφεραν τὸν Ἀλὴ πασὰ
μέσα εἰς τὸ Ζαγόρι.

(Ὁ Πασχάλης [Πασχάλογλου] ἦταν ἕνας δαιμόνιος ἐμπειρικὸς γιατρός). Ὁ Ἀλής, λοιπόν, προστάτευε ἀπὸ εὐγνωμοσύνη τὸ γιὸ τοῦ σκοτωμένου: «Ηὐνοεῖτο ὑπὸ τοῦ τυράννου», γράφει ὁ *Λαμπρίδης*, «τὰ μέγιστα, καίτοι μυρίας εἶχεν ἐλλείψεις» (Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, τεῦχος Ὄγδοον, Ζαγοριακά, μέρος Α', σ. 27 σημ. 1). Μονάχα ὁ Νοῦτσος εἶχε δικαίωμα νὰ φορῆ φουστανέλλα κεντημένη στὸ ποδογύρι μὲ χρυσὸ τιρτίρι. Ὁ Ἀλῆς δὲν ἐπέτρεψε οὔτε στὸ γιό του τὸ Μουχτὰρ τέτοιο στολίδι (*Νικ. Τσιγαρᾶ*, Ἠπειρωτικὰ ἢ περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ ἠφαιστείων, Ἠπ. Ἡμερολ. 1887, σ. 309). Κατὰ τὸν Λαμπρίδη ἦταν «εὐτράπελος, βωμολόχος, ἀσελγής, ἀχαρακτήριστος, ἄπιστος, ἄσωτος, ἐπιδέξιος ὅμως καὶ πανοῦργος ὑπηρέτης τοῦ Ἀλῆ, ἀλλὰ τὰ μάλα φιλόπατρις». Σ' αὐτὸν ἐμπιστεύτηκε ὁ Ἀλής, μετὰ τὴν ἀποκήρυξη, τοὺς θησαυροὺς γιὰ τὴ στρατολογία Ἀλβανῶν. «Ἀλλὰ καὶ οὗτος (ὁ Νοῦτσος) καὶ ἐν Μεσολογγίῳ εὑρισκόμενος (1821) ἐξελιπάρει τοὺς Ἕλληνας ὑπὲρ τοῦ κινδυνεύοντος αὐθέντου του. Τὸ ἀτίθασον τοῦ χαρακτῆρος καὶ τὴν ἀσέλγειαν πάντες διαβεβαιοῦσιν» (ἔνθ' ἀν., σ. 28). Κατὰ τὸν *Ι. Λαμπρίδη* ὁ Ἀλέξης Νοῦτσος μυήθηκε στὴ Φιλικὴ Ἑταιρία μεταξὺ 1817 καὶ 1818 ἀπὸ τὸν Χριστόδουλο Οἰκονόμου. Οἱ διευθύνοντες ὡστόσο εἶχαν συστήσει στὸν Οἰκονόμου «πολλὴν προσοχὴν... καθ' ὅτι ὁ Ἀλέξιος, καίτοι ἀγαθῆς καρδίας καὶ εὐγενῶν διαθέσεων ὤν, ἐθεωρεῖτο κατά τι ἀθυρόστομος» (Ἠπειρ. Ἀγαθοεργήματα, Ζαγοριακά, Μέρος Β' τεῦχος 9ον). Ἀλλὰ καὶ ὁ *Φιλήμων* γράφει ὅτι κατηχήθηκε — δὲν ἀναφέρει ἀπὸ ποιὸν — ὁ Νοῦτσος. Ἦταν αὐταρχικός, βάναυσος καὶ τουρκομαθημένος. Τοποθετοῦσε τὸν ἑαυτό του πάνω ἀπὸ νόμους καὶ θεσμούς. «Ἑορτήν τινα τοῦ Πάσχα, βραδύναντος αὐτοῦ, οἱ ἱερεῖς ἔψαλον τὸν ὄρθρον καὶ ἤρχισαν τὴν λειτουργίαν. Ὁ Νοῦτσος ἦλθεν ἀργά· ὀργισθεὶς διατάττει ν' ἀρχίση ἐκ δευτέρου ὁ ὄρθρος καὶ οὕτως ἐγένετο» (Ἑστία, τ. Ε' [1878], σ. 255). Ὁ Γάλλος ἐξωμότης μισθοφόρος *Ibrahim Manzour* ἐφέντης, ἀξιωματικὸς τοῦ Ἀλῆ, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ὁ Νοῦτσος συναγωνιζόταν τὸν αὐθέντη του σὲ ἀπληστία καὶ ἁρπακτικότητα. Ὅταν ὁ Ἀλῆς χαράτσωνε μὲ μιὰ ἔκτακτη εἰσφορὰ τοὺς Ζαγορίσιους, ὁ Νοῦτσος φρόντιζε νὰ τὴν εἰσπράξη τριπλὴ καὶ μοιραζόταν τὰ κέρδη μὲ τὸ βεζύρη. «Ἔτσι ἐξασφάλιζε τὴν εὔνοια τοῦ Ἀλήπασα μὲ ἔξοδα τῶν ὁμόπιστων καὶ συμπατριωτῶν του. Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, φουσκωμένος ἀπὸ ματαιοδοξία καὶ βουτηγμένος στὸ ἔγκλημα, προτιμοῦσε τὶς τούρκικες συνήθειες. Ἀκόμα καὶ γανυμῆδες διατηροῦσε στὸ σεράϊ του. Ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς συντρόφους στὰ ἐπαίσχυντα γλεν-

λὲς καὶ ἦταν Μαινάδες σὲ παραφορά, διπλώνοντας τὸ κορμὶ πρὸς τὰ πίσω ἔτσι ποὺ νὰ σέρνωνται καταγῆς τὰ μακριὰ μαλλιά τους»[1].

Ὁ βεζύρης καθόταν στὴν ἄκρη τοῦ σοφᾶ τῆς μεγάλης σάλας[2], πάνω σὲ πλούσια μεταξωτὰ μαξιλάρια, ἔχοντας πλάϊ του τὸν ἀσπρογένη Μαξοὺτ ἐφέντη, Τοῦρκο Κωνσταντινουπολίτη ἀπὸ μεγάλη γενιά. Πλάϊ στὸν Μαξοὺτ καθόταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ δύο προεστοὶ (ἐπίτροποι) τῆς πόλης. Ὁ Ἀλέξης, ὁ ἀμφιτρύονας, ποὺ βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ μιὰ ὁμάδα Ρωμιοὺς καθισμένους στὴ χαμηλότερη πλευρὰ τῆς αἴθουσας, ἔτρεξε νὰ ὑποδεχτῆ τοὺς Ἄγγλους καὶ νὰ τοὺς ὁδηγήση κοντὰ στὸ βεζύρη. Ὁ Ἀλῆς τοὺς κάλεσε νὰ καθίσουν πλάϊ του καὶ πρόσταξε τὸν Ψαλίδα νὰ ἀναλάβη χρέη δραγουμάνου. Ὁ Ψαλίδας «ἀσπάσθηκε μὲ σεβασμὸ τὸ ποδογύρι τοῦ καφτανιοῦ τοῦ ἀφέντη του, σημάδι ὑποταγῆς». Ὁ Ἀλῆς ἦταν πολὺ εὔθυμος ἐκεῖνο τὸ βράδυ, τὰ γέλια του ἀντηχοῦσαν σὰν ἀστροπελέκια.

Σὲ μισὴ ὥρα μπῆκε ἡ οἰκοδέσποινα κρατώντας μιὰ λεκάνη, ἀσημένιο μπρίκι καὶ μιὰ κεντημένη πετσέτα ριγμένη στὸ μπράτσο της. Ζύγωσε τὸ βεζύρη, τὸν χαιρέτησε, ἄδειασε χλιαρὸ νερὸ στὴ λεκάνη καὶ τὴν κρατοῦσε ὅσο ὁ Ἀλῆς ἔπλενε τὰ χέρια του ἀνασκουμπώνοντας τὰ φαρδειὰ πουκαμισομάνικά του. Ἡ ἴδια τελετὴ ἔγινε καὶ μὲ τοὺς ἄλλους καλεσμένους. Ἀπαραίτητη προετοιμασία γιατὶ ὅλοι ἔτρωγαν μὲ τὰ δάχτυλα, χωρὶς μαχαίρια καὶ πηρούνια.

Ὁ βεζύρης κάλεσε ὕστερα τοὺς περιηγητὲς νὰ καθίσουν πλάϊ του πάνω σὲ πλούσια μαξιλάρια, γύρω ἀπὸ τὸν καλογυαλισμένο στρογγυλὸ σοφρά. Ἅπλωσαν μπροστά τους χρυσοκέντητες πετσέτες κατάλληλες μόνο γιὰ νὰ στολίζουν τὸ τραπέζι καὶ ἔρριξαν στοὺς ὤμους τους σάρπες ἀπὸ πολυτελῆ ὑφάσματα. Στὰ γόνατα τοῦ βεζύρη ἀπίθωσαν ἕνα ὄμορφο μεταξωτὸ σάλι. Ἐκεῖνος τὸ ξεδίπλωσε καὶ τὸ ἅπλωσε στὰ πόδια τῶν δύο Ἄγγλων ποὺ κάθονταν δίπλα του[3].

τοκόπια τοῦ βεζύρη καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους αὐλικούς του. Εἶχε τεράστια περιουσία ἀλλὰ ζοῦσε πάντοτε μέσα στὸν κίνδυνο. Γιατὶ ἐνῶ ὁ τύραννος γινόταν ὅλο καὶ πιὸ φιλύποπτος, ὁ Νοῦτσος πολλαπλασίαζε μέρα μὲ τὴ μέρα τὴ χλιδή του. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1819 συναγωνιζόταν σὲ ἐπίδειξη πλούτου τοὺς ἐγγονοὺς τοῦ βεζύρη» (ἔνθ' ἀν., σ. 302). Τὸ τέλος τοῦ Νούτσου εἶναι γνωστό. Ἐκτελέσθηκε τὸ 1822 μαζὶ μὲ τὸν Παλάσκα, παγιδευμένος, αὐτὸς ὁ ἄξιος συνεργάτης τοῦ πανούργου Ἀλῆ, ἀπὸ τὴ φατρία τοῦ παλιοῦ του συναυλικοῦ στὸ γιαννιώτικο σεράϊ, Κωλέττη.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 48.

2. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς δὲν μᾶς πληροφορεῖ πῶς ἀνέβηκε ὁ δυσκίνητος ἀπὸ τὰ πάχια Ἀλῆς τὶς σκάλες τοῦ ἀρχοντικοῦ. Ἀπὸ τὸν *Α. Π. Κουτσαλέξη* ποὺ παρακολούθησε ἕνα παρόμοιο δεῖπνο λίγα χρόνια ἀργότερα μαθαίνουμε ὅτι τὸν ἀνέβαζαν στὴ σάλλα τοῦ ἀρχοντικοῦ Μετσοβίτες χαμάληδες (Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα, Ἀθήνησι 1882, σ. 17).

3. Σ' ἕνα ἄλλο δεῖπνο (ἀναγκαστικὸ βέβαια) σὲ κάποιο γιαννιώτικο πλουσιόσπιτο δὲν κάθονταν ὅλοι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο γύρω ἀπὸ τὸ σοφρά. «Ὁ δεσπότης Γκάγκας καὶ ὁ προεστὸς Σταῦρος Ἰωάννου ἔνθεν καὶ ἔνθεν (τοῦ Ἀλῆ) ἐγονάτισαν... ὁ δεσπότης ἐκάθισε σταυροπόδι,

Τὸ δεῖπνο ἄρχισε μὲ ὀρεκτικά: μηλόπιττα καὶ ξηροὺς καρπούς. «Μόλις πήραμε μερικὰ μύγδαλα καὶ λίγες σταφίδες τὰ ὀρεκτικὰ ἐξαφανίστηκαν ἀπὸ μπροστά μας. Τὰ ἀντικατέστησαν μὲ μιὰ πηχτὴ σούπα. Ὁ βεζύρης βύθισε τὸ ξύλινο χουλιάρι του καὶ τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησε ὅλη ἡ συντροφιά. Ἕνας ὑπηρέτης ἔφερε ὕστερα ἕνα ψητὸ ἀρνί. Τὰ δάχτυλα τῶν καλεσμένων δούλεψαν καλὰ καὶ σὲ λίγο ἀπόμειναν τὰ κόκκαλα». Στοὺς δύο περιηγητὲς ἔδωσαν πηρούνια καὶ μαχαίρια μὰ δὲν τὰ χρησιμοποίησαν. Τὸ ἀρνὶ ἀκολούθησαν πέρδικες. Ὁ Ἀλῆς πῆρε ἀπὸ μιὰ στὸ κάθε χέρι καὶ τὶς ἀπόθεσε στὸ πιάτο τῶν Ἄγγλων. Ἀμέσως ἐξαφανίστηκαν τὰ πιάτα. Τὰ εἶχαν ἁρπάξει οἱ γυμνοπόδαροι Ἀρβανίτες ποὺ στέκονταν πίσω καὶ σὲ μιὰ στιγμὴ ξαναφάνηκαν ξεκοκκαλισμένες. Τὸ ἴδιο ἔγινε μὲ τὰ κοτόπουλα καὶ τὸ κυνήγι.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δείπνου ὡραῖοι νέοι ἀπὸ τὸ σεράϊ τοῦ Ἀλῆ κερνοῦσαν τοὺς καλεσμένους κρασὶ σὲ κρυστάλλινα ποτήρια.

Θὰ χρειάζονταν δυὸ σελίδες, γράφει ὁ Hughes, γιὰ νὰ ἀπαριθμήση κανεὶς τὰ ἐδέσματα. Μέσα σὲ δυὸ ὧρες εἶδε νὰ περνοῦν μπροστά του ὀγδόντα ἔξη διαφορετικὰ φαγητά. Τὸ ἕνα καλύτερο ἀπὸ τὸ ἄλλο. Μόνο τὰ γλυκὰ δὲν τὸν ἱκανοποίησαν. Ἦταν ἀλεύρι ζυμωμένο μὲ μέλι καὶ φυστίκια. Τὸ δεῖπνο τέλειωσε ὅπως ἀκριβῶς ἄρχισε. Μὲ ξηροὺς καρπούς.

Σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα οἱ γανυμῆδες γέμιζαν ἀδιάκοπα τὰ ποτήρια τῶν συνδαιτημόνων.

Ὁ βεζύρης διασκέδαζε προτρέποντας τοὺς γύρω του νὰ πίνουν ὅλο καὶ πιὸ πολύ, ὅλο καὶ πιὸ συχνά. Κι' ἐνῶ στὸν προθάλαμο ἔπαιζαν οἱ Ἀρβανίτες μουζικάντες, ὁ Μαξοὺτ ἐφέντης ἄρχισε νὰ τραγουδάη οὐρλιάζοντας. Ὕστερα τινάχτηκε ὀρθός, κάλεσε τοὺς νεαροὺς χορευτές, ἅρπαξε τὸ ντέφι ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀρχηγοῦ τους καὶ χτυπώντας το βάλθηκε νὰ χοροπηδάη γύρω-γύρω, ἴδιος Σειληνός, χτυπώντας το καὶ κυνηγώντας τὸν χορευτή. Μὰ ὁ νεαρὸς τοῦ ξέφευγε σὰν χέλι. Τελικὰ ἀφοῦ τὸν ἔπιασε τὸν ὁδήγησε στὸ σοφὰ χαϊδολογώντας τον. Ὕστερα ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἀλῆ μιὰ χούφτα χρυσὰ νομίσματα καὶ σαλιώνοντάς τα ἕνα-ἕνα τὰ κόλλησε στὸ πρόσωπο τοῦ γανυμήδη[1].

ὁ δὲ προεστὸς γονατιστός... Οἱ ἄρχοντες ἔφεραν τὰ καλουπάκια, τὰ ὁποῖα ἦσαν ὡς κιούπια ἐπὶ τῆς κεφαλῆς των» (*Α. Π. Κουτσαλέξη*, ἔνθ' ἀν., σ. 17).

1. Ὁ Ἀλῆς καὶ οἱ γιοί του διατηροῦσαν χαρέμι ἀγοριῶν. «Ἐλάμβανον», γράφει ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ βεζύρη *Λιδωρίκης*, «ἐκ Τυρνάβου χριστιανικά τινα παιδία, τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ ἐν Λεβαδείᾳ, ἐνδυόμενα φορέματα ἐχόρευον ἐν μέσῳ μουσικῆς» (Ἀπομνημονεύματα, ἔνθ' ἀν., σ. 877). Ἡ ἀρσενοκοιτία ἀποτελοῦσε καθεστὼς καὶ δὲν ἐνοχλοῦσε κανέναν. Ὁ Ψαλίδας γράφει μὲ τὸν φυσικώτερο τρόπο: «Ἀπὸ τὸν πολὺν ἔρωτα ποὺ τῆς εἶχε (ὁ Μουχτὰρ πασὰς γιὰ τὴ Βασιλικὴ Πλέσσου), δὲν ἔσμιγε οὔτε γυναίκα ἄλλη οὔτε παιδί» (*Κων. Διαμάντη*, Ἡ Βασιλικὴ Πλέσσου σύζυγος τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ, κατὰ χειρόγραφον Ἀθ. Ψαλίδα, Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Δ' [1955], σ. 1080). Σὲ ἀπόγνωση ἔφταναν οἱ γονεῖς ὄμορφων ἀγοριῶν ποὺ ἐπισημαίνονταν ἀπὸ τοὺς σπιούνους τοῦ Ἀλῆ. Ὁ Κουτσαλέξης ἀφηγεῖται πῶς φυγαδεύθηκε ὁ

Ἦρθε καὶ ἡ ὥρα τῶν προπόσεων. Ὁ Ἀλῆς ὕψωσε τὸ ποτήρι προπίνοντας ὑπὲρ τῆς ἀγγλικῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ οἱ περιηγητὲς ὑπὲρ τῆς δυναστείας τοῦ βεζύρη καὶ τῆς αἰώνιας μνήμης τοῦ Πύρρου, τοῦ ἔνδοξου προγόνου του. Ὁ Hughes ἔκανε πρόποση γιὰ τὸν μικρότερο γιὸ τοῦ βεζύρη, τὸν Σαλήμπεη. Γενικὸς ἐνθουσιασμός. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος ζήτησε δεύτερο ποτήρι. Ὁ Ψαλίδας ζητωκραύγαζε μὲ φωνὴ στεντόρεια. Ὁ κύρ-Ἀλέξης πρόσταξε ν' ἀνοίξουν καινούργιο βαρέλι γιὰ νὰ πιῆ ὅλος ὁ κόσμος στὴν ὑγεία τοῦ Σαλήμπεη. Οἱ Ἕλληνες ποὺ τριγύριζαν τὸ βεζύρη ἔπιναν τὸ ἕνα ποτήρι πάνω στὸ ἄλλο κι' ὅλο φιλοῦσαν τὴν ἄκρη τοῦ καφτανιοῦ του. Στὸ τέλος ἀναγκάστηκε νὰ τοὺς κρατήση σὲ ἀπόσταση.

Σὲ λίγο ἀποσύρθηκε ἀθόρυβα ὁ ἀρχιεπίσκοπος. «Ὁ Ψαλίδας εἶχε ἀπὸ πολλὴ ὥρα πέσει στὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ἐκτελέση χρέη δραγουμάνου». Θὰ τὸν ἀντικαταστήση ὁ Νικολὸς Ἀργύρης, ὁ σπιτονοικοκύρης τοῦ Hughes.

Ὁ Μαξοὺτ ἐφέντης ξανασηκώθηκε νὰ τραγουδήση ἀλλὰ ἐνῶ προσπαθοῦσε νὰ πάρη μιὰ ἄσεμνη στάση κατρακύλησε στὸ σοφὰ καὶ γκρεμίστηκε στὸ πάτωμα. Ὁ Ἀλῆς διασκέδαζε. «Καὶ οἱ Ἕλληνες, βλέποντας τὴν εὐθυμία τοῦ βεζύρη, ξεθάρρεψαν. Ὁ τρόμος ποὺ πάντοτε προκαλοῦσε ἡ παρουσία τοῦ τυράννου, ποὺ μὲ μιὰ ματιὰ ἀποφάσιζε γιὰ ζωὴ καὶ γιὰ θάνατο, ἐξατμίσθηκε. Κι' ὅλοι ρίχτηκαν στὸ πιὸ ἀχαλίνωτο γλεντοκόπι.

»Ἀπὸ τὸν ὀρυμαγδὸ ἀνασάλεψε ὁ μεθυσμένος γερότουρκας, στάθηκε στὰ πόδια του καὶ μέσα στὸ παραλήρημά του δίνει μιὰ μὲ τὸ γρόθο του καὶ κάνει θρύψαλλα τὸ κινητὸ τζαμλίκι ποὺ βρισκόταν πίσω του. Γέλια ξέσπασαν κι' ὁ κύρ-Ἀλέξης ζυγώνει καὶ σπάει δεύτερο τζάμι. Ὁ Μαξοὺτ ἐφέντης ξεχαρβα-

---

12χρονος Ἀθαν. Τσακάλωφ, ὁ κατοπινὸς Φιλικός, ποὺ ζοῦσε στὰ Γιάννενα μὲ τὴ μάνα του (ὁ πατέρας του ἦταν γουναρὰς στὴ Ρωσία). Μιὰ μέρα ὁ «προμηθευτής» πηγαίνει στὸν Ἀλή: «Ὑψηλότατε βεζὶρ ἐφέντη μας! Εἰς τὴν Μόσχαν εἶναι ἕνας συντοπίτης μας Τζάκαλος, πολὺ πλούσιος. Ἔχει ἕνα ὡραῖο παιδί· θέλεις νὰ τὸ φέρω εἰς τὸ σεράγι;» Δὲν εἶχε ἀντίρρηση ὁ Ἀλῆς. Πάει ὁ ἀχρεῖος στὴ μάνα τοῦ παιδιοῦ. «Ὁ βεζὺρ ἐφέντης μας θέλει τὸ παιδί σου νὰ τὸ ἔχη στὸ σεράϊ.— Τὄχω μοναχό! Ἂν μοῦ λείψη τί θὰ κάνω; Ὁ ἄντρας μου εἶναι εἰς τὴν ξενητιάν.— Πρέπει, πρέπει νὰ τὸ δώσης! Τί; Θέλεις νὰ στείλη νὰ σοῦ τὸ ἁρπάση; Εἶμαι φίλος τοῦ σπιτιοῦ σας καὶ ἦρθα νὰ τὸ πῶ μὲ τὸ καλό.— Μάλιστα, μάλιστα. Θὰ κάμω ὅπως μπορέσω νὰ τὸ ἑτοιμάσω γρήγορα. Τὴ θέληση καὶ προσταγὴ τοῦ ὑψηλότατου βεζὶρ ἐφέντη μας γρήγορα θὰ τὴν κάμω, ἀλλὰ ἀνάγκη νὰ τὸ λούσω, νὰ τὸ χτενίσω γιατὶ εἶναι μελανωμένο ἀπὸ τὰ πολλὰ γράμματα. Θὰ τοῦ κάμω καινούργια φορεσιά, γιατὶ εἶναι ντροπὴ νὰ τὸ παρουσιάσω στὸν ὑψηλότατο βεζὶρ ἐφέντη μας ὅπως εἶναι τώρα. Σὲ τρεῖς μέρες τὸ στέλνω». Τὸ ἴδιο βράδυ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ γιατροῦ Βηλαρᾶ, τὸ φυγάδεψε στὴ Μακεδονία κι' ἀπὸ κεῖ στὴ Μόσχα (ἔνθ' ἀν., σ. 11-12). Κατὰ τὸν *Ἀραβαντινὸ* τὸν μικρὸ Τσακάλωφ ἅρπαξαν οἱ τζοχανταραῖοι τοῦ Ἀλῆ ἐνῶ ἔβγαινε ἀπὸ τὸ σχολεῖο καὶ τὸ ὁδήγησαν στὸ σεράϊ. Μεσολάβησε ὅμως ὁ γειτονάς του Ταχὴρ Ἀμπάζης, ἀρχιαστυνόμος τοῦ Ἀλῆ καὶ τὸ παιδὶ ξαναγύρισε στὴ μάνα του. Λίγο ἀργότερα φυγαδεύτηκε στὴ Ρωσία (Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ, σ. 438 σημ. 2).

λώνει τὰ ὑπόλοιπα χτυπώντας μὲ χέρια καὶ μὲ πόδια. Ὁ βεζύρης γελοῦσε πιὰ μὲ τὴν ψυχή του. Τότε ὅλοι οἱ Ἕλληνες μπῆκαν στὸ πανηγύρι καὶ σὲ δυὸ λεπτὰ δὲν ἀπόμεινε οὔτε ἕνα τζαμλίκι μέσα στὴν αἴθουσα[1].

Ὅταν ὁλοκληρώθηκε ἡ καταστροφὴ ὁ βεζύρης ἔδωσε τὸ σύνθημα τοῦ φευγιοῦ. Καὶ ξαφνικὰ τὸ πανδαιμόνιο «ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ζαλίση ἀκόμα καὶ ἄγριους τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς» διαδέχτηκε σιγή. Οἱ Ἕλληνες ἀποσύρθηκαν μὲ ταπεινωσύνη στὸ κατώτερο σημεῖο τῆς αἴθουσας. Ξαναμπῆκε ἡ οἰκοδέσποινα μὲ τὴ λεκάνη καὶ τὸ μπρίκι. Κι' ὅταν τέλειωσε κι' αὐτὴ ἡ τελετὴ εἰσόρμησε ἡ φρουρὰ μὲ κέρινους πυρσοὺς γιὰ νὰ φωτίση τὶς σκάλες. Ἕνα ἀράπικο ἄλογο μὲ πλούσια χάμουρα καρτεροῦσε στὴν αὐλή. Ὁ Ἀλῆς καβαλλίκεψε καὶ καλπάζοντας πῆρε τὸ δρόμο τῆς Λιθαρίτσας. «Τὸν ἀκολουθοῦσαν ἑκατοντάδες καβαλλάρηδες ποὺ ξεφώνιζαν ἄγρια κραδαίνοντας τοὺς πυρσοὺς καὶ σπιρουνίζοντας τ' ἄλογά τους»[2].

---

1. Ἦταν οἱ φεγγίτες τῶν «φαρσωμάτων» ποὺ χώριζαν τοὺς ὀντάδες.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 48-55. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀναγκαστικὰ δεῖπνα ποὺ ἀξίωνε ὁ Ἀλῆς προσκαλώντας τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς μεγιστάνες του γίνονταν γιὰ νὰ τραπεζωθῆ ἀνέξοδα καὶ νὰ χορτάση φαΐ καὶ πιοτὶ ἡ φρουρά του. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ καταστρεπτικὰ τραπεζώματα ἱστορεῖ ὁ *Α. Κουτσαλέξης*. Ἔγινε στὸ ἀρχοντικὸ τῆς χήρας θείας του Ἀγγελικῆς Ρογγωτῆ καὶ στοίχισε 20.000 γρόσια. «Δέκα μαγείρισσαι ἠσχολοῦντο εἰς τὸ πλυσταρεῖον μεταβληθὲν εἰς μαγειρεῖον. Ὁ τύραννος φθάνει συνωδευμένος ἀπὸ τὴν πολυάριθμον φρουράν του, φερόμενος ὑπὸ φορείου, τὸ ὁποῖον ἐβάσταζον ἐναλλὰξ 80 Μετσοβῖται πελώριοι ἄνδρες... Γέρων δυσκίνητος, δὲν ἐδύνατο ν' ἀναβῇ τὴν κλίμακα· τὸν ἔφερον οἱ Μετσοβῖται μέχρι τῆς κορυφῆς· τὸν ἐδέχθησαν οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως μετὰ τοῦ δεσπότου, καὶ φέροντες αὐτὸν ἐπὶ χειρῶν σχεδὸν τὸν ἐκάθησαν εἰς λαμπροστόλιστον γωνίαν τῆς αἰθούσης (χοντζερέ). Ἦσαν παρόντες οἱ συγγενεῖς καὶ ἄλλοι φίλοι μὲ ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας, καθὼς καὶ αἱ τῆς οἰκίας γυναῖκες... Ὁ δεσπότης Γκάγκας καὶ ὁ προεστὼς Σταῦρος Ἰωάννου ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἐγονάτισαν... Ὁποῖα ἦσαν τὰ φαγητά; Ἄπειροι παροψίδες (σαγάνια μὲ σκεπάσματα χάλκινα) φαγητῶν ἔκειντο ἐπὶ τῶν κραββάτων. Αἰθίοψ δὲ ὑψηλὸς ἦτο ὁ δοκιμαστὴς τῶν φαγητῶν... Ἐξ ὅσων φαγητῶν ἐπαρουσίασαν εἰς τὸν Ἀλῆ ὀλίγας μόνον χαψίας ἐπῆρε ψητοῦ κρέατος καὶ σαλάτας. Ἔπινεν ὅμως συχνὰ ποτὰ (σερμπέτια) κατασκευασμένα ἀπὸ ρόδια... Πολλαὶ ὧραι ἐπέρασαν καὶ ἡ φρουρὰ μετὰ τῶν συσσωρευθέντων τοῦ λαοῦ ἀνθρώπων... ἔφερον τέλος τὸ δεῖπνον καταβροχθίσαντες ἅπαντα τὰ ψητὰ τῆς σούβλας καὶ τὰ ἐν ταῖς παροψίσι φαγητά. Ὁ Ἀλῆς, ὀξύνους ἄνθρωπος, ἤθελε νὰ εὐχαριστήση τὴν φρουράν του βεβαίως παρατείνων διὰ τῶν ὁμιλιῶν του τὸν χρόνον τοῦ δείπνου» (Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα, Ἀθήνησιν 1882, σ. 16-19). Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Pouqueville*, πρόξενος στὰ Γιάννενα, πῆρε μέρος σὲ ἕνα τέτοιο δεῖπνο κατὰ τὴ διάρκεια περιοδείας τοῦ Ἀλῆ στὸ Δελβινάκι. Στὴν ἀρχὴ προσφέρθηκαν μερικὰ φαγητὰ σὲ πιάτα ἀπὸ πορσελάνη Σεβρῶν κατακόσμητα μὲ σχέδια. Ἀκολούθησε τὸ καθιερωμένο ψητὸ ἀρνί, κάπου δώδεκα λίτρες. Ὁ Ἀλῆς καταβρόχθισε τὸ μισὸ ἀμάσητο μαζὶ μὲ κάμποσα κεφάλια σκόρδο, αὐγὰ σφιχτὰ κι' ἕνα χέλι. Πολλὰ ἀπὸ τὰ φαγιὰ ποὺ ἔρχονταν τὰ ἄγγιζε μονάχα μὲ τὸ δάχτυλο γιὰ νὰ δείξη πὼς τὰ ἐγκρίνει. Καὶ οἱ δοῦλοι τὰ ἔπαιρναν ἀμέσως. Ὅταν ἔφτασε τὸ πιλάφι, τὸ συνηθισμένο ἐπιδόρπιο τῶν Τούρκων, ὁ βεζύρης βυθίζοντας τὸ χουλιάρι του ἀνακάλυψε ἕνα κουβάρι φτερά, φῶς φανάρι πὼς τὸ ἔβρασαν στὸν τέτζερη ὅπου εἶχαν ζεματίσει τὶς κόττες γιὰ νὰ τὶς μαδήσουν.

— Βλέπεις, παιδί μου, τί μοῦ κάνουν; Θὰ τοὺς κρεμάσω!

Τὴν ἄλλη μέρα ἔγινε γνωστὸ πὼς οἱ δυὸ «μυλόρδοι» διασκέδασαν μὲ τὸν βεζύρη. Θαμπώθηκαν οἱ μεγάλοι Γιαννιῶτες κι' ἄνοιξαν τὶς πόρτες τους στοὺς ξένους. Ἄρχισαν πρῶτα οἱ βίζιτες στὸ κονάκι τῶν περιηγητῶν. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ὁ Ἀλέξης, ὁ κορυφαῖος ἀπὸ τοὺς προεστοὺς καὶ εὐνοούμενος τοῦ σατράπη. Αὐτὴ ὡστόσο ἡ εὔνοια τοῦ στοίχιζε ἀκριβά. Πρὶν λίγες μέρες εἶχε προσφέρει ἕνα πανάκριβο ἀσημένιο σερβίτσιο ἀπὸ τὴ Βιέννη, τὴν παραμονὴ τοῦ δείπνου ἔστειλε πλούσια δῶρα στὶς γυναῖκες τοῦ χαρεμιοῦ. «Ἔτσι γίνεται πάντα ὅταν ὁ βεζύρης ἀποφασίζει νὰ τιμήση κάποιον ὑπήκοό του μὲ ἐπίσκεψη».

Ὁ Νοῦτσος διοικοῦσε τὸ Ζαγόρι (48 χωριά), μιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερες ἐπαρχίες τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλῆ. «Εἶχε ἀπόλυτη ἐξουσία στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ ἀπολάμβανε πριγκιπικὰ εἰσοδήματα».

Ὁ Hughes ἔβλεπε συχνὰ τὸν Ἀλέξη τὰ πρωινὰ νὰ βγαίνη περίπατο πάνω σ' ἕνα περήφανο πλουσιοστόλιστο ἄτι καὶ πίσω του ὁλόκληρη ἀκολουθία, τοὺς γόνους τῶν πρώτων ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν τῆς πολιτείας. Πολλοί, γνωρίζοντας τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἀλῆ, πρόβλεπαν ὅτι αὐτὲς οἱ ἐπιδείξεις δὲν θἄβγαιναν σὲ καλό. «Ἀλλὰ ὁ Ἀλέξης ἀκολουθοῦσε τὸ παλιὸ ἀξίωμα ποὺ λέει: φρόντισε νὰ ἐπωφεληθῆς σήμερα, προσπάθησε νὰ διατηρήσης τὴν εὔνοια τοῦ αὐθέντη σου καὶ θυσίασε ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ πλούτη σου γιὰ νὰ γλυτώσης τὰ ὑπόλοιπα»[1].

Τοὺς Ἄγγλους περιηγητὲς θὰ ἐπισκεφθοῦν ἐπίσης ὁ Κολοβός, δραγουμάνος τοῦ βεζύρη καὶ ὁ Σακελλάριος, ἕνας ἀπὸ τοὺς γιατρούς του.[2] Ὁ Σακελλάριος εἶχε μιὰ ὑπέροχη συλλογὴ νομισμάτων καὶ ἄλλων ἀρχαιοτήτων «ἀλλὰ δὲν ἤξερε πόσο θὰ ἀνέβαινε ἡ τιμή τους ἂν τὴν τακτοποιοῦσε». Ἀντὶ νὰ τὴν ἀξιοποιήση ἐμπορικά, ὅπως οἱ ξένοι ἀρχαιοκάπηλοι, «ἔκρυβε τὰ νομίσματα σ' ἕνα δερμάτινο σακκὶ ἀνακατωμένα καὶ τὰ χαιρόταν ὅπως τὸ παιδὶ τὰ παιγνίδια του».

Ἀκολούθησαν οἱ δυὸ Γιαννιῶτες προεστοὶ ὁ κύρ-Σταῦρος, πλούσιος

— Ναί, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν θὰ τοὺς μάθη μαγειρική.

— Ἂν ἤξερες πόσο χρειάζεται ἡ κρεμάλα γιὰ τὴν τάξη!

— Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως ἐλπίζω νὰ τοὺς συχωρέσετε.

— Ναί, ἀλλὰ θὰ φᾶνε πιλάφι βρασμένο μὲ τ' ἀποπλύματα καὶ μαζὶ μὲ τὰ φτερά.

Ἡ διαταγὴ ἐκτελέστηκε ἀμέσως.

— Χωρὶς ἐσένα, τὰ κεφάλια τους θὰ βρίσκονταν τώρα στὴν αὐλή!» (Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Α', σ. 388-389).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 56.

2. Γιατροὶ τοῦ Ἀλῆ εἶχαν διατελέσει, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀναφέρονται ἀλλοῦ, ὁ Κυρίτσης Καραγιάννης, ἰταλοσπουδασμένος καὶ ἀθεϊστής (*Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ, σ. 470 σημ. 7, *Κουτσαλέξη*, ἔνθ' ἀν., σ. 1 κ. ἑ.), ὁ Ζακυνθινὸς Ταγιαπέρας, ὁ Κάβρας (ἐπὶ ἕνα διάστημα γιατρὸς τοῦ Βελῆ στὴ Θεσσαλία), ὁ Πασχάλης, ὁ Ἑβραῖος ἐμπειρικὸς Μωσάκης κ. ἄ.

ἔμπορος κι' ὁ Δημήτρης Δρόσος, πρῶτος γραμματικὸς τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ. Ὁ Δρόσος ἔφερε καὶ τὰ δυὸ κοριτσάκια του, πέντε καὶ ἔξη χρόνων, γιὰ νὰ γνωρίσουν τοὺς μυλόρδους. Ἀλλὰ ὅταν μεγαλώσουν λίγο, παρατηρεῖ ὁ Hughes, θὰ τὰ κλειδαμπαρώση στοὺς τέσσερες τοίχους[1].

Στὶς 12 Φεβρουαρίου 1814 οἱ δυὸ ξένοι θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν βεζύρη στὸ σεράϊ τῆς Λιθαρίτσας γιὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσουν. Τὸν βρῆκαν σὲ μιὰ κάμαρα μὲ ἀρβανίτικη ἐπίπλωση μαζὶ μὲ τὸν πρωθυπουργό του Μεχμὲτ-ἐφέντη. Παντοῦ ἔβλεπες ἅρματα κατακόσμητα ἀπὸ μπριλλάντια. Ὁ Ἀλῆς φρόντιζε νὰ συγκεντρώνη τὰ πλούτη του, γιὰ καλὸ καὶ γιὰ κακὸ σὲ μικρά, φορητά, βαρύτιμα ἀντικείμενα. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή τους στὰ Γιάννενα ἀγόρασε ἔξη μαργαριτάρια, τὰ καλύτερα ποὺ ὑπάρχουν στὴν Εὐρώπη. Εἶχε ἐπίσης ἀγοράσει πρὶν λίγες μέρες ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Σουηδίας[2] ἕνα διαμάντι γιὰ 13.000 λίρες. Ἐκείνη τὴ μέρα τὸ φοροῦσε στὸ στῆθος καὶ τὸ ἀποκαλοῦσε «τὸ παράσημό μου»[3].

Ρώτησε τοὺς ξένους γιὰ τὶς ναπολεόντειες ἐκστρατεῖες, ἄνοιξε μάλιστα ἕνα χάρτη τούρκικο, ἀλλὰ ἦταν ὁλότελα ἀγεωγράφητος. Δὲν ἤξερε ποῦ βρισκόταν ἡ Μάλτα καὶ ἡ Ἀγκόνα. Κι' ἂς ἦταν ἡ τελευταία λιμάνι ἐμπορικὸ σπουδαίας σημασίας γιὰ τὰ συμφέροντά του. Μιὰ μέρα εἶχε ρωτήσει τὸν Pouqueville πῶς θὰ μποροῦσε νὰ στείλη ἕνα πολεμικὸ καράβι στὸ Παρίσι, μιὰ ἄλλη εὐχήθηκε νἄχη ὁ γαλλικὸς στόλος οὔριο ἄνεμο γιὰ νὰ φτάση στὴ Βιέννη[4].

Ὁ Hughes περιγράφει τὴν καθημερινὴ ζωή του στὰ Γιάννενα. Πρωινὸ μὲ καφέ. Ὑπῆρχε ἐξαιρετικὸ ψωμὶ σ' ἕνα γαλλικὸ φοῦρνο ποὺ ἐγκατέστησε ὁ Pouqueville. Ἀντὶ βούτυρο χρησιμοποιοῦσε καϊμάκι. Τὸ γεῦμα: πιλάφι, πουλερικὰ καὶ κάθε λογῆς κυνήγι. Τὸ καλύτερο κρέας ἦταν τὸ ἀρνίσιο, τὸ βοδινὸ ἦταν ἀχαμνὸ καὶ σκληρό, τὸ χοιρινὸ πολὺ καλό, τὸ μοσχάρι ἀνύπαρκτο. Τὸ βράδυ περιοριζόταν σ' ἕνα φλυτζάνι καφὲ καὶ πήγαινε γιὰ ὕπνο ναρκωμένος ἀπὸ τὸν ἀρωματικὸ καπνὸ τοῦ τσιμπουκιοῦ.

Οἱ Γιαννιῶτες[5] ἦταν ἐγκρατεῖς καὶ μὲ καλὰ ὀργανωμένη ζωή. Ξυπνοῦσαν πολὺ πρωὶ καὶ τακτοποιοῦσαν τὶς ὑποθέσεις τους πρὶν ἀκόμα ἕνας Ἄγγλος ἀρχίση τὸ πρόγευμά του. Τὸ πρωινό τους καφὲς καὶ τσιμπούκι. Ὕστερα περίπατος, ἐπισκέψεις στοὺς φίλους ἢ ὑποθέσεις, ὣς τὸ μεσημέρι. Οἰκογενειακὸ γεῦμα: ρύζι, σούπα μὲ λάδι καὶ ξύδι, λαχανικά, ἀρνὶ ψητὸ μὲ φυστίκια καὶ μύγδαλα, πιλάφι, ἐλιὲς κολυμπάδες, γλυκὰ ἀπὸ ἀλεῦρι, αὐγὰ καὶ μέλι, κρασὶ καὶ φροῦτα. Τὰ φαγητὰ ἔρχονταν διαδοχικὰ κι' ὅλοι ἔτρωγαν στὸ ἴδιο πιάτο μὲ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 57.

2. Ὁ ἔκπτωτος βασιλιὰς τῆς Σουηδίας πέρασε ἀπὸ τὰ Γιάννενα ταξιδεύοντας πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Τελικὰ ὅμως ἡ Πύλη δὲν ἐπέτρεψε τὴ μετάβασή του στὴν Παλαιστίνη.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 57.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 58-59.

5. Ἐννοεῖ φυσικὰ τοὺς Γιαννιῶτες ἄρχοντες ποὺ γνώρισε ἀπὸ κοντά.

τὰ δάχτυλα. Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα οἱ γυναῖκες ἀποσύρονταν στὸ «γυναικεῖο», οἱ ἄντρες ἔπαιρναν τὸν μεσημεριανὸ ὕπνο. Τὸ ἀπόγευμα δέχονταν ἢ πραγματοποιοῦσαν ἐπικέψεις. Ἂν ὁ καιρὸς ἦταν καλὸς ἔκαναν ἕνα περίπατο στὰ περίχωρα ἢ στὴ λίμνη. Περνοῦσαν ὡς τὸ νησάκι ἢ ἐπισκέπτονταν κάποιο μοναστήρι καὶ μὲ τὸ ἡλιοβασίλεμα γύριζαν γιὰ δεῖπνο ποὺ γενικὰ ἦταν πλούσιο. Σὲ μερικὰ σπίτια ἔπαιζαν χαρτιὰ ἢ διασκέδαζαν μὲ γαλλικὰ καὶ ἰταλικὰ παιγνίδια[1].

Ἦταν οἱ μέρες τοῦ καρναβαλιοῦ καὶ οἱ Γιαννιῶτες εἶχαν δικαίωμα νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα τὶς νύχτες καὶ νὰ τραγουδοῦν παίζοντας τὶς κιθάρες τους ὕστερα ἀπὸ γενναῖες οἰνοποσίες. Ἡ ἀνώτερη τάξη διασκέδαζε μὲ ἀποκριάτικες μεταμφιέσεις[2]. Τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ ὁ Hughes μὲ τὴ συντροφιά του. Ὁ Parker ντύθηκε Τοῦρκος, ὁ Νικολὸς Ἀργύρης Ἄγγλος ἀξιωματικὸς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Hughes Ἑλληνίδα κυρία (δανείστηκε ἕνα βελουδένιο φόρεμα ἀπὸ τὴ σπιτονοικοκυρά του). Ἔτσι μασκαρεμένοι ἄρχισαν τὶς βίζιτες στὰ γιαννιώτικα ἀρχοντόσπιτα. Τὸν Parker καὶ τὸν Νικολὸ τοὺς ἀναγνώριζαν ἀλλὰ ὁ ἴδιος περνοῦσε ἀπαρατήρητος. Σ' ἕνα σπίτι, πιστεύοντας πὼς εἶναι γυναίκα, τὸν ὁδήγησαν στὸ «γυναικεῖο» ὅπου βρίσκονταν πολυάριθμα θηλυκά.

«Κάθισα ἀνάμεσά τους. Ἀλλὰ ξαφνικὰ μιὰ κοπέλλα, ἀφοῦ μὲ παρατήρησε προσεχτικά, ξεφώνισε:

—Εἶναι ἄνθρωπος! (δηλαδὴ εἶναι ἄντρας).

Κι' ἀμέσως ἐξαφανίσθηκαν ὅλες σὰν τὰ περιστέρια μπροστὰ στὸ ὄρνιο»[3].

Τὸ ἴδιο βράδυ παρακολούθησαν τὸ γάμο μιᾶς παλλακίδας τοῦ Ἀλῆ μ' ἕναν ἀξιωματικό του. Ἡ γαμήλια πομπὴ ἦταν μεγαλόπρεπη. Οἱ δρόμοι, κατάμεστοι ἀπὸ πλῆθος, φεγγοβολοῦσαν ἀπὸ ἀμέτρητους πυρσούς. Ἡ νύφη δὲν ἦταν ὄμορφη ἀλλὰ εἶχε πλουσιώτατο στῆθος, μεγάλο θέλγητρο γιὰ τοὺς Τούρκους. Ἡ προίκα ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν Ἀλὴ ἦταν τὸ φουστάνι ποὺ φοροῦσε, δυὸ στολίδια καὶ τὸ κρεβατοστρῶσι.

Ὁ Ἀλῆς συνήθιζε νὰ προσφέρῃ γυναῖκες τοῦ χαρεμιοῦ του ὄχι μονάχα στοὺς ἀνθρώπους του, Τούρκους, Ἕλληνες καὶ Ἀρβανίτες, ἀλλὰ καὶ στοὺς Φράγκους ποὺ βρίσκονταν στὴ δούλεψή του.

Σὲ νεώτερη ἡλικία δὲν δίσταζε μπροστὰ σὲ καμμιὰ ἀγριότητα ὅταν ἤθελε νὰ ἐμπλουτίσῃ τὸ χαρέμι του μὲ τὶς καλλονὲς ποὺ φρόντιζαν νὰ ἐπισημαίνουν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 63-64.

2. Εἶχαν μακραίωνη παράδοση οἱ ἀποκριάτικες μεταμφιέσεις στὰ Γιάννενα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ κυβερνοῦσαν τὴν Ἤπειρο δοῦκες καὶ δεσπότες ἰταλικῆς καταγωγῆς καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρόλου τοῦ Α' (ΙΔ' αἰώνας). Βλ. *Π. Ἀραβαντινοῦ,* Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Β', σ. 256 σημ. 1. Οἱ Γιαννιῶτες τὸ θεωροῦσαν σπουδαῖο προνόμιο.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 64-65.

οἱ πράκτορές του. Ἂν συναντοῦσε ἀντίσταση ἐξόντωνε τὴν οἰκογένεια καὶ ἔκαιγε ὁλόκληρο τὸ χωριό[1]. Κάποτε ἅρπαξε τὴν πανέμορφη κόρη τοῦ προεστοῦ τῆς Βόνιτσας πάνω στὰ στεφανώματα στὴν ἐκκλησία. Ὁ γαμπρός, ταπεινωμένος καὶ ἀνίσχυρος, αὐτοκτόνησε.

«Σκηνὲς ποὺ προκαλοῦν ἀγανάκτηση διαδραματίζονταν στὸ χαρέμι τοῦ Ἀλῆ[2] καὶ κυρίως τοῦ Μουχτάρ. Θὰ ἦταν καταισχύνη νὰ τὶς ἐπαναλάβω. Ἀκόμα καὶ οἱ Τοῦρκοι μιλᾶνε γι' αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν μὲ φρίκη»[3].

Ἡ εὐνοουμένη τοῦ Ἀλῆ ἦταν μιὰ νεαρὴ Ἑλληνίδα σκλάβα, ἡ Βασιλικὴ ἀπὸ τὴν Παραμυθιά. Μεγάλωσε στὸ χαρέμι ἀπὸ τὴν παιδική της ἡλικία. «Λένε πὼς εἶναι πανέμορφη καὶ μὲ φιλάνθρωπα αἰσθήματα. Καὶ τὸ κυριώτερο ὅτι δὲν ἐκμεταλλεύεται τὴν ἐπιρροή της στὸ σατράπη καὶ δὲν ἐπεμβαίνει στὶς πολιτικὲς μηχανορραφίες».

---

1. Σὲ ἀνώνυμο χρονικὸ τῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀλής, «ὅταν ἤκουεν εὔμορφον κοράσιον, ἔσπευδε μέσον τῶν ἀνδραπόδων του, τῶν ἀφοσιωμένων κοτζαμπάσηδων καὶ καπεταναίων του, βιαίως τὸ ἥρπαζε καὶ τὸ ἐπήγαινεν εἰς τὰ Ἰωάννινα εἰς τὸν γυναικωνίτην του, ὅπου δὲν ἔλειπαν 50 καὶ 60 διαφόρων μερῶν τοιαῦτα κοράσια, ἀνανεούμενα κατὰ καιρὸν καὶ ἀπολύμενα ἐκ τῶν πρώτων μὲ φιλοδωρήματα καὶ μὲ προνόμια τινὰ διὰ τοὺς γονεῖς των, διὰ νὰ παγιδεύῃ εὐκολώτερα τοὺς μετὰ ταῦτα· πόσοι ἄθλιοι μεγαλορρημονοῦσαν καὶ ἐπαινοῦντο δημοσίως δι' ἐκεῖνο ὅπου ἔπρεπε νὰ αἰσχύνωνται» (*Ι. Βασδραβέλλη*, Ἱστορικὰ περὶ Ναούσης, ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου, Μακεδονικά, τ. Γ' [1953-1955], σ. 134).

2. Γιὰ τὶς διαστροφὲς καὶ τὶς αἰσχρότητες τοῦ Ἀλῆ γράφει κι' ἕνας ἀνώνυμος Ἄγγλος γιατρὸς βρεταννικῆς φρεγάτας ποὺ ταξίδεψε τὸ 1807 στὰ Γιάννενα. Ὅπως ἀφηγεῖται ὁ γιατρός, κατὰ τὴν ἐπίσημη ἐπίσκεψή του στὸ σεράϊ, τὸν ξεμονάχιασε ὁ βεζύρης — ἦταν τότε 65 χρόνων — σὲ μιὰ γωνιὰ μαζὶ μὲ τὸ δραγουμάνο καὶ τοῦ ζήτησε ἀκατονόμαστες συμβουλές. Ἀπὸ σεμνότητα καὶ ἐπαγγελματικὴ συνείδηση, γράφει, «δὲν ἀποκαλύπτω λεπτομέρειες». Ὡστόσο σημειώνει πὼς ἀκούγοντας τὸν Ἀλὴ ἔνοιωσε τρόμο, ἀγανάκτηση καὶ κατάπληξη. «Γιατὶ πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ξεπέσῃ ἕνας ἄνθρωπος κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πιὸ φριχτοῦ ἑρπετοῦ, σὲ πάθη ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τους εἶναι ἀηδιαστικά;» Ἡ πιὸ νοσηρὴ φαντασία — προσθέτει ὁ γιατρὸς — εἶναι ἀδύνατο νὰ συλλάβῃ τὶς ἀτιμωτικὲς συνήθειες, τὴ διαφθορά, τὶς αἰσχρότητες τοῦ βεζύρη. Καὶ ἀναφέρει συγκαλυμμένα «τὴ σκηνὴ τοῦ κήπου μὲ τὸ νεαρὸ Ἀντίνοο» καὶ τὴ σκληρὴ τύχη τῆς ἀνήλικης Ζέλικας «ποὺ πέρασε ἔξη χρόνια τὸ μαρτύριο τοῦ Ταντάλου». Ὁ Ἀλὴς ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἄγγλο ἕνα εἰδικὸ φάρμακο, προφανῶς κάποιο ἀφροδισιακό, κάποιο ἐλιξήριο γιὰ τὸ ξανάνιωμά του. «Τοῦ ἀπάντησα ὄχι. Μὰ ἂν ἀκολουθοῦσε τὴ θεραπεία ποὺ τοῦ ὅρισα θὰ εἶχε ἀποτελέσματα. Τοῦ σύστησα κρασὶ Μαδέρας» (A professional visit to Ali Pacha in the autumn 1809, Blackwoods Edinburgh Magazine, Μάϊος 1822, σ. 528-529).

3. Οἱ αὐθαιρεσίες, οἱ ἀθεμιτουργίες καὶ οἱ ἀνηθικότητες τοῦ βεζύρη καὶ τῶν γιῶν του εἶχαν προκαλέσει, ὅπως ἦταν φυσικό, γενικὴ διάβρωση τῆς γιαννιώτικης κοινωνίας μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποτελοῦν καθημερινὸ φαινόμενο «ἐν τῇ ἄλλοτε σεμνῇ ταύτῃ πόλει», ὅπως παρατηρεῖ ὁ *Ἀραβαντινός*, «αἰσχρότητες, μοιχεῖαι, πορνεῖαι, παρανομίαι, τρυφαὶ ἐπίμεμπτοι καὶ παραπλήσιαι τοιαῦται κακοήθειαι» (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Β', σ. 255). Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Ἀλὴς ἀποδίδει τὸν ἀκόλαστο βίο του στὶς Γιαννιώτισσες. Ἔλεγε στὸν ἔμπιστό του Ἀθ. Λιδωρίκη: «Ἅμα ἦρθα ἐδῶ (στὰ Γιάννενα) μ' ἐξέδωσαν αὐτὲς οἱ Γιαννιώτισσες, αἱ ὁποῖαι καθ' ὥραν μοῦ ἔφερον τὰς ὡραιοτέρας πρὸς ἀπόλαυσιν» (ἔνθ' ἀν., σ. 877).

Ἡ Βασιλικὴ ἀκολουθοῦσε τὸν Ἀλὴ σ' ὅλες τὶς μετακινήσεις του. Κι' ἦταν ἡ μοναδικὴ γυναίκα ποὺ διατήρησε τόσα χρόνια τὴν εὔνοιά του. Τὴν παντρεύτηκε ἐπίσημα τὸ 1816[1].

Ὁ βεζύρης εἶχε κι' ἄλλο χαρέμι στὸ Τεπελένι μὲ ἐπικεφαλῆς τὴ μητέρα τοῦ Σαλήμπεη, μιὰ κιρκάσια.

Ὁ Hughes πληροφορήθηκε ὅτι στὰ παλάτια τοῦ Ἀλῆ στὰ Γιάννενα ζοῦσαν 1.500 περίπου ἄτομα. Ἀνάμεσά τους καὶ πολλοὶ ξένοι ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κόσμου ποὺ προσελκύονταν ἀπὸ τὴ φήμη του ἢ ἀπὸ περιέργεια ἢ ἔρχονταν γιὰ νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους[2].

---

1. Ἡ Βασιλικὴ Κίτσου Κονταξῆ ἀπὸ τὴν Πλεσιβίτσα τῶν Φιλιατῶν ἦταν 23 χρόνων τὸ 1816. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλῆ ὁδηγήθηκε αἰχμάλωτη στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως ἀπαθανάτισε καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι:

Σήκω, καημένε Ἀλὴ πασά, καὶ βάλε τὸ φακιόλι
νὰ δῇς καὶ τὴ Βασιλικὴ ποὺ σκλάβα πάει στὴν Πόλη.

Στὴν Κωνσταντινούπολη, ὕστερα ἀπὸ πολλὰ διαβήματα, παραδόθηκε στὸ πατριαρχεῖο. Ἔξη χρόνια ἀργότερα, τὸ 1828, κατὰ τὸν ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, ὅταν ἐκδιώχθηκαν ὅλοι οἱ ξένοι ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, ἐξορίστηκε στὴν Προύσα. Τελικὰ πῆρε τὴν ἄδεια νὰ ἐγκατασταθῇ στὴν Ἑλλάδα. Ἔζησε πέντε χρόνια στὸ χωριὸ Κατοχὴ τοῦ Μεσολογγιοῦ καὶ τὸ 1835 πέθανε στὸ Αἰτωλικό. Σχετικὰ μὲ τὸ βίο καὶ τὸ τέλος τῆς νεαρῆς εὐνοουμένης τοῦ Ἀλήπασα ὑπῆρχαν ἀντιφατικὲς πληροφορίες. Ὁ *Στ. Ξένος* ἔγραψε ὅτι ἐπιστρέφοντας στὴν Ἑλλάδα «ἐδόθη εἰς τὴν μέθην διὰ νὰ λησμονήσῃ τὰ παρελθόντα μεγαλεῖα της». Καὶ ὁ *Ἀραβαντινός*: «Εἶχε καταστῆ ἀγνώριστος... ἕνεκα τοῦ πάθους τῆς οἰνοποσίας». Ἀντίθετα ὁ *Ἀθηναγόρας* ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ ὁρίζων ὁλοκλήρου τῆς ζωῆς της ὑπῆρξεν ἀναλλοίωτος, διαυγὴς καὶ καθάριος, μὴ συσκοτισθεὶς ποτὲ ὑπὸ νεφῶν ποταπῶν παθῶν» (Μητροπ. Ἀθηναγόρα, Σπερμολογίαι περὶ τῶν ἐσχάτων τῆς Κυρὰ-Βασιλικῆς, Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρίας, τ. Θ' [1926], σ. 610 κ. ἑ.). Γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Βασιλικῆς στὴν Αἰτωλία ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐλευθέρωσή της καὶ γιὰ τὸ τέλος της στὸ Αἰτωλικὸ βλ. *Κ. Σ. Κώνστα*, Ἡ Κυρὰ Βασιλικὴ στὴν Αἰτωλία (Ἠπ. Ἑστία, τ. Γ' [1954], σ. 259-263). Βλ. ἐπίσης *Ν. Ι. Γιαννόπουλου*, Τὸ χωρίον Βοεβόδα (νῦν Βασιλικὴ) ἰδιοκτησία τῆς Κυρὰ-Βασιλικῆς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ ἀνάγλυφον αὐτῆς ἐπὶ μαρμάρου (Ἠπ. Χρονικά, τ. Ε' [1930], σ. 9-18), *Ἀριστ. Βαλαωρίτη*, Περὶ Βασιλικῆς, Ἑστία 1871, σ. 657-658 καὶ *Μαν. Γεδεών*, Βασιλικὴ καὶ Βάγιας ἐν Φαναρίῳ, Ἐκκλ. Ἀλήθεια, τεῦχος 19 [1920], σ. 155 κ. ἑ. Δὲν ἔλειψε καὶ ἡ σχετικὴ μυθολογία. Πῶς τάχα ἡ Βασιλικὴ ἔπεισε τὸν Ἀλὴ νὰ σηκώσῃ παντιέρα καὶ ν' ἀπαρνηθῇ τὸ δοβλέτι! «1820 κι ἡ Βασιλικὴ πείθει πιὰ τὸν Ἀλήπασα ν' ἀποστατήσῃ ἀπὸ τὸν Σουλτάνο» (βλ. *Ε. Βαλαβάνη*, Μορφὲς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σ. 48).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 66-67. Στοὺς ξένους περιλαμβάνονταν γιατροί, ἀξιωματικοὶ καὶ τεχνίτες. Ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους γιατροὺς ὁ Πιεμοντέζος Tozoni εἶχε ἐξασφαλίσει ἰδιαίτερη εὔνοια τοῦ Ἀλῆ. Ἔπαιζε διπλὸ ρόλο: ἦταν θεραπευτὴς καὶ πληρωμένος δηλητηριαστὴς τῶν ἐχθρῶν τοῦ βεζύρη (βλ. *G. Rémerand*, Ali de Tébélen Pacha de Jannina [1744-1822], Paris 1928, σ. 100, *Boppe*, L'Albanie et Napoléon, Paris 1914, σ. 57). Κατὰ τὸν σύγχρονο Φιλητά, «εἰς ἐκεῖνον ἐνεπίστευε θαρρούντως τὴν ὑγεῖαν τῶν ὑποβλεπομένων ὑπ' αὐτοῦ δυνατῶν ἀγάδων καὶ μπέηδων, ὅταν ἀρρωστοῦσαν ἢ καὶ ἤθελε νὰ τοὺς τελειώσῃ τὰ βάσανα τῆς ἀσθενείας γρήγορα» (βλ. *Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ, σ. 472 σημ. 4). Ἀναφέρεται ἐπίσης ὁ Luigi Frank ἄλλοτε γιατρὸς τοῦ γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Αἴγυπτο

Οἱ τρεῖς κυριώτεροι παράγοντες τῆς ἐξουσίας τοῦ ᾿Αλῆ ἦταν ὁ γέρο-Μεχμὲτ ἐφέντης, ἀστρολόγος ποὺ ἀντικαθιστοῦσε τὸν βεζύρη κατὰ τὴν ἀπουσία του ἀπὸ τὰ Γιάννενα, ὁ Σεχρῆ ἐφέντης ποὺ τὸν συνόδευε σ' ὅλες τὶς ἐκστρατεῖες καὶ ὁ Ντιβὰν ἐφέντης ἐπὶ τῆς ἀλληλογραφίας μὲ τὴν Πύλη. Χρησιμοποιοῦσε ἐπίσης τέσσερες γραμματικούς, ὅλους Ἕλληνες, ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἀλληλογραφία μὲ τοὺς μπέηδες, ἀγάδες καὶ διοικητὲς τῶν ἐπαρχιῶν. «Οἱ δύο πρῶτοι, ὁ Μάνθος[1] καὶ ὁ Κώστας[2] ἦταν ἄνθρωποι μὲ δόλιο χαρακτήρα, πρόθυμοι

(*Rémerand*, ἔνθ' ἀν., σ. 100) καὶ ὁ Μιλανέζος Velani. Ὑπῆρχαν ἐπίσης καὶ τυχοδιῶκτες, λιποτάκτες, ἐγκληματίες καὶ φυγάδες κάθε λογῆς. ᾿Ανάμεσά τους ὁ ἱεραπόστολος Guerini, ποὺ αἰχμαλωτίστηκε σ' ἕνα καράβι τὸ 1799, ἐξισλαμίστηκε κι' ἔγινε ἰμάμης καὶ γραμματέας ἐπὶ τῶν ᾿Εξωτερικῶν (*Rémerand*, ἔνθ' ἀν., σ. 99), ὁ Γάλλος ἐξωμότης Michel, ἐπικεφαλῆς τοῦ ἐργαστηρίου ξυλουργικῆς, ὁ ἄλλοτε πειρατὴς Bassano, διοικητὴς τοῦ στολίσκου τοῦ πασᾶ, ὁ Caretto, διοικητὴς τοῦ πυροβολικοῦ, ὁ Mollah Suleyman, ἄλλοτε ἀξιωματικὸς τοῦ στρατοῦ τῆς Νεάπολης, ὁ ἐξωμότης Κορσικανὸς Marcelleze, διοικητὴς μοίρας τοῦ στολίσκου, ὁ ἐκπαιδευτὴς τοῦ ἱππικοῦ Pesarini, οἱ ἐξωμότες ἀξιωματικοὶ Watrin καὶ Ibrahim Manzour, ὁ καθολικὸς ἱερέας Don Vincenzo Micarelli, χημικὸς κ.ἄ. (βλ. *᾿Αλεξάνδρας Πεταλᾶ*, ᾿Αξιωματοῦχοι στὴν Αὐλὴ τοῦ ᾿Αλῆ πασᾶ, Μνήμων, τ. Β' [1972], σ. 257-272).

1. Ὁ Μάνθος Οἰκονόμου, Ζαγορίσιος. Ἦταν ὁ κυριώτερος πολιτικὸς σύμβουλος τοῦ ᾿Αλῆ, τὸ δεξί του χέρι. Γνωστὴ ἡ λαϊκὴ ἔκφραση «Τὸ εἶπε ὁ κὺρ Μάνθος». Διαπραγματεύτηκε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ αὐθέντη του τὴν ὑπόθεση τῆς Πάργας. Κατὰ τὸν σύγχρονο Οἰκονόμου (βλ. *Γ. Π. Κρέμου*, Ἱστορικὰ ἐπανορθώματα, Παρνασσός, τ. Ζ' [1885], σ. 972) ὁ Μάνθος «ἦτο ἄξιος Ἕλλην μὲ ἀρετὰς καὶ γνώσεις ἀρκετάς, μὲ νοῦν ὑψηλὸν καὶ ψυχὴν γενναίαν, χριστιανικώτατος, φιλόπατρις, φίλος ἄριστος καὶ ἐχθρὸς τῆς τυραννίας ἄσπονδος, τέλειος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐκ φύσεως εὐφυὴς καὶ ἀμίμητος εἰς τὴν ἔκφρασιν καὶ σύνθεσιν, ἐν ἑνὶ λόγῳ γυμναζόμενος καὶ τοσαῦτα ἔτη εἰς τὴν ἀκαδημίαν τοῦ ᾿Αλῆ πασᾶ συναναστρεφόμενος καὶ ἀνταποκρινόμενος μὲ μεγάλα τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας ὑποκείμενα καὶ σεβόμενος παρὰ πάντων, ἔφθασε νὰ εὕρῃ τὸν σφυγμὸν τοῦ τυράννου, τῶν υἱῶν του καὶ ὅλων τῶν ἀξιωματικῶν τῆς Αὐλῆς ταύτης, ὥστε νὰ εἰσχωρῇ καὶ νὰ ἐρωτᾷ καὶ νὰ δίδῃ γνώμην εἰς τὰ μυστικώτερα συμβούλια. Ὁ ᾿Αλῆ πασάς, μολονότι ἐχθρὸς ἐκ φύσεως τοιούτων ἐναρέτων ἀνδρῶν, εἶχεν ἀνάγκην τῆς γνώσεώς του καὶ συμβουλῆς, ἐβιάζετο καὶ ἄκων νὰ τὸν κρατᾷ πλησίον του». Καὶ ὁ *Σαλαπάντας* (Ἡ Πάργα.., ᾿Εν ᾿Αθήναις 1861, σ. 223): «Ὁ Μάνθος, λίαν πανοῦργος, ἐπιδέξιος ραδιοῦργος, πλὴν καὶ ἀξιώτατος διπλωμάτης καὶ ἀγχίνους πολιτικός, ἦγε καὶ ἔφερεν ὡς νευρόσπαστα τοὺς δύο πληρεξουσίους κατὰ τὰς θελήσεις τοῦ κυρίου του». Μετὰ τὴν ἀποκήρυξη τοῦ βεζύρη παρακολούθησε ὡς γραμματικὸς τὶς ἀληπασαλίδικες μονάδες τοῦ ᾿Ομέρμπεη καὶ τοῦ Σούλτσιε Κόρτσια. ᾿Αρρώστησε ὅμως καὶ ἔμεινε στὸ Μέτσοβο μὲ δύο ὑπηρέτες. Ὅταν πέρασε ἀπὸ τὸ Μέτσοβο ὁ ᾿Ισμαὴλ πασὰς ποὺ κατευθυνόταν μὲ στρατεύματα ἐναντίον τοῦ ᾿Αλῆ στὰ Γιάννενα, ὁ Μάνθος πῆγε καὶ τὸν προσκύνησε. Σὲ λίγο ὅμως ἔστειλε ὁ ᾿Ισμαὴλ ἕναν ᾿Αράπη καὶ τοῦ πῆρε τὸ κεφάλι (22 Αὐγούστου 1820). Βλ. καὶ *᾿Αραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 295 καὶ σημ. 2.

2. Κώστας Βουρμπιανίτης, γνωστὸς καὶ ὡς «Γραμματικός». Κατὰ τὸν *᾿Αραβαντινό*, ὁ Βουρμπιανίτης μόνο καὶ ὁ Θανάσης Βάγιας ὑπῆρξαν «ποταποὶ καὶ εὐτελοῦς χαρακτῆρος, χρησιμεύσαντες τῷ κυρίῳ αὐτῶν ὡς ὄργανα πάσης κακίας καὶ ἀκολασίας» (ἔνθ' ἀν., σ. 464). Ἂν εἶναι δυνατὸ νὰ διατηρήσῃ κανεὶς τὴν ἀρετή, τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὸν πατριωτισμό του ὑπηρετώντας τυράννους. Κατὰ τὸ χειρόγραφο *Οἰκονόμου*, «ὁ Κώστας ἦταν εὐφυὴς καὶ οὗτος καὶ ἔμπειρος, ὅμως ἀπατεών, ραδιοῦργος, χριστιανομάχος, ἀσελγής, χρυσομανής, μυστικώ-

νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν κάθε ἐκδικητικὴ ἢ καταπιεστικὴ ἐπιθυμία τοῦ βεζύρη. Ὁ Μάνθος ὑπῆρξε πράκτορας τοῦ Ἀλῆ στὶς ὑποθέσεις τῆς Πάργας. Ἕλληνες ἦταν καὶ οἱ δυὸ δραγουμάνοι. Ὁ Κολοβὸς καὶ ὁ Μπεηζαδές, γιὸς ἑνὸς φαναριώτη πρίγκιπα»[1].

Εἶχε τέσσερες γιατροὺς ποὺ τοὺς χρησιμοποιοῦσε συγχρόνως καὶ γιὰ γραμματικοὺς καὶ δραγουμάνους[2].

Χρησιμοποιοῦσε ἐπίσης σημαντικὸ ἀριθμὸ συμβούλων, ἀνθρώπους

τατος, κλέπτης, ἐπιτηδειότατος, ἀκατάστατος φίλος, δηλαδὴ ἄπιστος καὶ εἰς ἄκρον ἐπίβουλος» (*Γ. Π. Κρέμου*, τ. Ζ' [1885], σ. 972). Ὁ *Ἀραβαντινὸς* χαρακτηρίζει τὸν Κώστα Βουρμπιανίτη «πνεῦμα μοχθηρίας καὶ καταχθονιότητος» καὶ ἀφηγεῖται πῶς ἔγινε γραμματικὸς τοῦ Ἀλῆ. Μιὰ μέρα ποὺ ἐπέβλεπε ὁ βεζύρης τὴν ἀνέγερση κάποιου κτιρίου θέλησε νὰ στείλη ἕνα βιαστικὸ μήνυμα. Ρώτησε τοὺς χτίστες ἂν ξέρη κανεὶς γράμματα. Βγῆκε ὁ Κώστας ἀπὸ τὴ Βούρμπιανη. Ὁ Ἀλῆς τοῦ ὑπαγόρευσε μιὰ ἀπειλητικὴ ἐπιστολὴ σὲ κάποιο μπέη. Διάβασέ το, πρόσταξε μόλις τέλειωσε ἡ γραφή. Μὲ ἔκπληξη ἄκουσε ἕνα ὑστερόγραφο ποὺ πρόσθεσε ὁ νεαρὸς τότε χτίστης αὐθαίρετα: «Καὶ κύττα μὴν κάνης ἀλλιῶς γιατὶ μαῦρο φίδι ποὺ σ' ἔφαγε». Ἀγρίεψε ὁ Ἀλῆς. Ἀλλὰ ὁ Κώστας ἀπάντησε μὲ ἑτοιμότητα: «Ἄμ δὲν θὰ τὸν φάη τὸ μαῦρο φίδι, βεζύρη μου, ἂν δὲν κάνη τὸ θέλημά σου;» Εὐχαριστήθηκε ὁ βεζύρης καὶ τὸν ὀνόμασε ἀμέσως γραμματικό του (ἔνθ' ἀν., σ. 464 καὶ σημ. 1). Τὸ ὄνομά του ἦταν Κώστας Παπανικολάου ὁ Γραμματικός. Ἦταν ἕνα εἶδος ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Ἀλήπασα. Εἶχε καταγράψει τοὺς θησαυροὺς τοῦ βεζύρη πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία. «Ὁ Ἰσμαὴλ πασὰς εἶχε τὰς ἀκριβεστέρας περὶ τῆς περιουσίας τοῦ Ἀλῆ πασᾶ πληροφορίας ἐπειδὴ οὗτος εἰσέτι εἰς Ἰωάννινα εἶχε λάβει διακεκριμένον κατάλογον παρὰ τοῦ σαράφη Ραφαὴλ Λαρισαίου καὶ Κώστα Γραμματέως, οἵτινες πρὸ τῆς πολιορκίας, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Μάνθου διορισθέντες ὑπὸ τοῦ τυράννου κατέγραψαν ὡς καὶ τὴν σκάφην» (*Ι. Κρέμου*, ἔνθ' ἀν., τ. Η' [1883], σ. 150-152). Σώθηκε κι' ἕνα χαρακτηριστικὸ γράμμα τοῦ Κώστα πρὸς τὸν Ἀλήπασα (1809). Ἡ προσαγόρευση: «Βεζὺρ Αὐθέντη μου Ὑψηλότατε Δεβλητλῆ καὶ Πολυχρονεμένε. Τὴν ὑψηλότητά σου σκλαβικῶς προσκυνῶ, καὶ φιλῶ τὰ ἴχνη τῶν πανεκλάμπρων σου ποδιῶν, καὶ παρακαλῶντας τὸν Μεγαλοδύναμον Θεὸν νὰ σοῦ αὐγατίζη τὴν Ζωὴν καὶ τὸ Δεβλέτι. Ἀμήν». Καὶ ὑπογράφει: «Ὁ ταπεινὸς καὶ πιστὸς σκλάβος σου Κώστας Γραμματικὸς» (*Εὐρ. Σούρλα*, Κώστας Γραμματικός, Ἠπ. Χρονικά, τ. ΙΓ' [1938], σ. 74-77). Κατὰ τὸν *Σπ. Λάμπρου* γραμματικοὶ τοῦ Ἀλῆ ἦταν «ὁ Κωνσταντῖνος Βουρμπιανίτης, ὁ Ἀθανάσιος Λιδωρίκης, ὁ Στέφανος Δούκας, ὁ Ἀναγνώστης Καρπενησιώτης, ὁ Σπυρίδων Κολοβὸς καὶ ὁ Μάνθος Οἰκονόμου» (Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. Ε' [1908]). Ὁ *Περραιβὸς* χαρακτηρίζει τοὺς γραμματικοὺς-ὑπουργοὺς τοῦ Ἀλῆ «καρδιογνώστας» του. Καὶ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς ὀνόματα: Μάνθος ὁ Γραμματικός, Κώστας ὁ Γραμματικός, ὁ διδάσκαλος Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Δημήτριος Ἀθανασίου, ὁ Ἀλέξιος Νοῦτζος, ὁ Κωνσταντῖνος Μαρίνου, ὁ Γεώργιος Τουρτούρης καὶ ὁ Νικόλαος Λασπᾶς (Ἐπίκρισις εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πρωτοσύγκελλου Φραντζῆ, Ἀθῆναι 1840, σ. 17).

1. «Ἐν τῇ Αὐλῇ», γράφει στὰ Ἀπομνημονεύματά του ὁ *Ἀθ. Λιδωρίκης*, «ὑπῆρχεν εἶδος ὑπουργείου ἀπὸ τοὺς Μάνθον Οἰκονόμου, Σπ. Κολοβὸν καὶ Κώσταν Γραμματικὸν ἐκ Κονίτσης, οἵτινες εἰργάζοντο ἀπὸ πρωίας μέχρις ἑσπέρας εἰς ἓν δωμάτιον τοῦ σεραγίου καὶ ἀμισθί, τρώγοντες ἐξ ἰδίων των καὶ κατοικοῦντες ἔξω. Ὁσάκις παρουσιάζοντο οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἐλάμβανον παρ' αὐτῶν χρηματικάς τινας ποσότητας, ἀναλόγους, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικράς, πρὸς ἐξομάλυνσιν τῶν ὑποθέσεων αὐτῶν».

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 67-68.

δοκιμασμένους, ἱκανοὺς καὶ ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης. Ὁ πιὸ ἔμπιστος ἦταν ὁ Θανάσης Βάγιας.

Ἀθήνα τῆς νέας Ἑλλάδας ὀνόμαζαν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ τὰ Γιάννενα. Ἀλλὰ ὁ Hughes θεωρεῖ αὐτὸ τὸν χαρακτηρισμὸ ἁπλὸ ρητορικὸ σχῆμα, χωρὶς κανένα περιεχόμενο. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἦταν ἀνύπαρκτη[1]. «Σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα τὰ Γράμματα μόλις ἄρχιζαν ν' ἀφυπνίζωνται ἀπὸ τὸ λήθαργο τόσων αἰώνων. Ὡστόσο παραδέχεται ὅτι «οἱ γνώσεις διαδίδονταν μὲ γοργὸ ρυθμό. Ἡ φλόγα τοῦ πατριωτισμοῦ θὰ ἀγκαλιάση ὅλες τὶς τάξεις. Κι' ὅταν ἡ Ἑλλάδα θὰ συντρίψη τὰ δεσμὰ ποὺ ἀχρηστεύουν τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα ἡ ἑλληνικὴ σκέψη θὰ ξαναγεννηθῆ».

Δὲν συνάντησε στὰ Γιάννενα ἕναν Ἕλληνα ποὺ νὰ ξεπερνάη τὴ μετριότητα, μ' ὅλο ποὺ ὑπῆρχαν ἄντρες ταξιδεμένοι, μορφωμένοι καὶ γλωσσομαθεῖς. «Γενικὰ τὸ μόνο ἐνδιαφέρον ποὺ βρίσκει ὁ ξένος στὰ Γιάννενα εἶναι τὸ πρωτόγνωρο, τὸ ἐξωτικὸ στοιχεῖο. Ἀλλὰ ὅταν κι' αὐτὴ ἡ μαγεία διαλυθῆ, προσγειώνεται στὴ μονοτονία καὶ διαπιστώνει τὴν ἀποτελμάτωση τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν ἀδυναμία του νὰ ζήση σὰν σκεπτόμενος ἄνθρωπος. Οὔτε κοντσέρτα, οὔτε θεάματα, οὔτε συλλογὲς ἔργων τέχνης, οὔτε πολιτικὲς συζητήσεις, οὔτε δίκες, οὔτε ἕνα καινούργιο βιβλίο, οὔτε ἕνα τυπωμένο φυλλάδιο, ἀφοῦ στὰ Γιάννενα δὲν ὑπάρχει οὔτε τυπογραφεῖο οὔτε βιβλιοπωλεῖο».

Βιβλία ἔβρισκε κανεὶς σὲ διάφορα καταστήματα γενικοῦ ἐμπορίου. Ὁ Hughes ἀγόρασε μιὰ ἑλληνικὴ μετάφραση περσικῶν παραμυθιῶν ἀπὸ ἕνα καπνοπωλεῖο.

Ἡ 19 Φεβρουαρίου ἦταν ἡ τελευταία μέρα τοῦ καρναβαλιοῦ καὶ οἱ Γιαννιῶτες διασκέδασαν ὣς τὸ πρωί. Ὁλόκληρη ἡ πολιτεία ἀντηχοῦσε ἀπὸ τὰ τραγούδια τῶν μεθυσμένων.

Προσπάθησαν νὰ κοιμηθοῦν τὶς πρωινὲς ὧρες ἀλλὰ τοὺς ξύπνησαν διαπεραστικὲς γυναικεῖες κραυγές. Ἦταν ἡ γριὰ σπιτονοικοκυρά τους. Τῆς εἶχε στείλει ὁ βεζύρης δῶρο δέκα κοιλὰ (220 ὀκάδες) τυρί. Ἔτρεξε στοὺς ξένους καὶ τοὺς θερμοπαρακάλεσε νὰ μεσολαβήσουν στὸν Ἀλῆ γιὰ νὰ ἀποσύρη τὸ δῶρο.

«Δὲν μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε πῶς ἕνα δῶρο μποροῦσε νὰ προκαλέση τέτοια ἀπόγνωση κι' εἴμαστε ἕτοιμοι νὰ χαρακτηρίσουμε ἀχάριστη τὴν ἀξιοσέβαστη οἰκοδέσποινα. Μᾶς ἐξήγησε ὅμως ὅτι ἔπρεπε νὰ πληρώση τὸ δῶρο σὲ τιμὴ διπλάσια ἀπὸ τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς κι' ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔφερε τὸ «πεσκέσι» περίμενε στὴν αὐλὴ τὰ γρόσια. Ἡ γυναίκα ἄρχισε ξανὰ νὰ ξεφωνίζη. Προ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 71 κ. ἑ. Ἄλλα ὅμως προκύπτουν ἀπὸ τὴ λαϊκὴ παράδοση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γνωστὸ δίστιχο:

Γιάννενα πρῶτα στ' ἄρματα
στὰ γρόσια καὶ στὰ γράμματα.

τιμήσαμε λοιπὸν νὰ πληρώσουμε ἐμεῖς τὰ χρήματα ποὺ τῆς ζητοῦσαν καὶ νὰ μὴ καταφύγουμε στὸ βεζύρη γιατὶ μπορεῖ τὸ διάβημά μας νὰ χαρακτηριζόταν ἀδιακρισία»[1].

Ἀλλὰ τὰ ἴδια εἶχαν ὑποστῆ ὅλοι οἱ Γιαννιῶτες. Ὁ βεζύρης ἔστελνε στὸν καθένα ἕνα «δῶρο» ἀνάλογα μὲ τὶς οἰκονομικές του δυνατότητες καὶ τὴν εὔνοια τοῦ σεραγιοῦ.

Πραγματικά, γιὰ νὰ γεμίση τὰ θησαυροφυλάκιά του ὁ Ἀλής, κατέφευγε στὶς πιὸ σατανικὲς μεθόδους. Τὸ 1812, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν κακὴ σοδειὰ καὶ ἐγκατέστησε μονοπώλιο ἀπαγορεύοντας τὴν εἰσαγωγὴ σταριῶν ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς κάμπους τῆς Θεσσαλίας. Ὁ πεινασμένος λαὸς ἀγρίεψε, ξεσηκώθηκε καὶ στὶς 23 Ἰουλίου, ἀφοῦ συγκεντρώθηκε μπροστὰ στὸ σεράϊ τῆς Λιθαρίτσας, ἄρχισε, χωρὶς νὰ φοβᾶται τὴν παρουσία τοῦ τυράννου, νὰ φωνάζη «ψωμὶ ἢ θάνατος». Ἕνας Ἀρβανίτης τῆς φρουρᾶς τράβηξε τὴν πιστόλα του κι' ἔρριξε πάνω στὸ πλῆθος. Ὁλόκληρη ἡ φρουρὰ ἑτοιμάστηκε γιὰ μακελλειό. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ πρόβαλε ὁ Ἀλὴς ἀναστατωμένος. Ἔμφοβος γιὰ τὶς συνέπειες αὐτοῦ τοῦ ξεσηκωμοῦ ἀπαγόρευσε τὴ χρήση τῶν ὅπλων καὶ πρόσταξε νὰ κρεμάσουν ἐπὶ τόπου, μπροστὰ στὸ λαὸ τὸ στρατιώτη ποὺ πυροβόλησε. Ὕστερα εἶπε στὸ πλῆθος νὰ διαλυθῆ καὶ ὑποσχέθηκε νὰ ἱκανοποιήση τὰ αἰτήματά του.

Σὲ λίγο ἔβγαλε ἀπὸ τὶς ἀποθῆκες καὶ πούλησε σὲ πολὺ χαμηλὴ τιμὴ δυὸ χιλιάδες φορτώματα στάρια. Ὕστερα μείωσε τὴν τιμὴ τοῦ δεσμευμένου σταριοῦ καὶ ἄφησε ἐλεύθερες τὶς εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴ Θεσσαλία.

Ἀλλὰ 15 μέρες ἀργότερα, γιὰ νὰ καλύψη τὴ «ζημιά», ἐπέβαλε βαρειὰ εἰσφορὰ σὲ ὅλους τοὺς ἔμμισθους Τούρκους, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ γιό του τὸν Μουχτάρ.

Δὲν δίσταζε μπροστὰ στὰ πιὸ ἐπαίσχυντα γιὰ ἡγεμόνα μέσα προσπορισμοῦ χρημάτων. Δανειζόταν ἕνα μεγάλο ποσὸ ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του καὶ ἀξίωνε νὰ συνομολογηθῆ σὲ χρυσὸ τὸ δάνειο. Ἐκεῖνος ὅμως ἐξοφλοῦσε τὸ χρέος του σὲ ἀσήμι κι' ὄχι στὴ γιαννιώτικη τιμὴ ἀλλὰ στὴν τιμὴ ποὺ εἶχε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἦταν φθηνότερο.

Κάποτε ποὺ ἀγόρασε ἕνα φορτίο χαλασμένο καφὲ ἀπὸ ἀβαρία κάλεσε στὸ σεράϊ μερικοὺς Ἑβραίους ἐμπόρους.

—Ὀρέ! Πόσο ἔχει ὁ καφές;

—Τὸν ἀγοράζουμε τρία πιάστρα τὴ λίτρα στὴ Μάλτα. Βάλε ναῦλο καὶ δασμοὺς κ.λπ. τὸν πουλᾶμε στὰ Γιάννενα τέσσερα καὶ μισὸ τὴ λίτρα.

—Νά, ὀρέ! Ἔχω μιὰ παρτίδα καφέ, τεφαρίκι. Θὰ σᾶς τὸν δώσω πέντε πιάστρα. Καὶ δὲν θἄχετε νὰ πληρώσετε οὔτε ναῦλα, οὔτε τίποτα.

—Βεζύρη μου, οἱ ἀποθῆκες εἶναι φίσκα καφέδες. Μουχλιάσανε. Τί νὰ τοὺς κάνουμε. Δὲν τραβάει ἡ ἀγορά.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 67-68.

—Ἄειντε, ἄειντε κερατάδες! Ἔξη πιάστρα θὰ τ' ἀγοράσετε!

Τοὺς ἔστειλε τὸν χαλασμένο καφὲ καὶ πῆρε τὸν παρά του μὲ ἔξη πιάστρα τὴ λίτρα.

Μιὰ φορά, γράφει ὁ Hughes, πούλησε πανάκριβα χιλιάδες ἄχρηστες σπαθολεπίδες ποὺ εἶχε ἀγοράσει ἀπὸ ἕναν ξένο ἔμπορο σὲ μισὴ τιμή.

Λεπτομέρειες γι' αὐτὴ τὴν κερδοσκοπικὴ ἐπιχείρηση τοῦ Ἀλῆ βρίσκουμε στὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ Kendrick. Τὸ 1814 ἕνας Ἄγγλος ἔμπορος ἔφερε στὴν Πρέβεζα φορτίο 2.000 σπαθιῶν γιὰ πούλημα. Ἦταν ἐμπόρευμα περιζήτητο στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ. Τὸ ἔμαθε ὁ βεζύρης καὶ ἀξίωσε ἀπὸ τὸν ἔμπορο τὰ ποσοστά του: δύο τάληρα τὸ σπαθὶ ἀλλιῶς «θὰ τὸν φάη τὸ μαῦρο φίδι». Ὁ ἔμπορος ἀπάντησε πὼς δὲν γίνεται γιατὶ ὁ ἴδιος πουλάει δυὸ τάληρα τὸ ἕνα. Στέλνει ἀμέσως ὁ βεζύρης ἕνα ἀρβανίτικο μπουλούκι στὴν Πρέβεζα, φορτώνει τὰ σπαθιὰ καὶ τὰ «πουλάει» στὰ χωριὰ μὲ τὴ βία τέσσερα τάληρα τὸ ἕνα. Κρατάει ὁ Ἀλῆς τὰ δύο, δίνει στὸν Ἐγγλέζο τὰ ἄλλα δύο. Καλὴ δουλειά. Κέρδισε στὸ ἄψε σβῆσε 4.000 τάληρα[1].

Μιὰ ἄλλη φορά, γράφει ὁ Hughes, ἔκανε εἰσαγωγὴ ἀπὸ παλιορολόγια καὶ φτηνοταμπακέρες ἀπὸ τὴ Γενεύη. Καὶ νὰ πῶς πούλησε τὴν πραμάτεια του. Καλοῦσε τὸν ἀρχιεπίσκοπο στὸ σεράϊ.

—Ἔχω ἕνα σπουδαῖο ρολόϊ γιὰ σένα. Στὸ χαρίζω. Ἐλπίζω νὰ μοῦ στείλης αὔριο δῶρο 60 τσεκίνια.

Ὕστερα καλοῦσε ὅλους τοὺς εὔπορους Ἕλληνες. Καὶ καθένας, παίρνοντας τὸ «δῶρο» του, ρολόϊ ἢ ταμπακέρα, τὸ ἔφερνε μὲ βαθὺ σεβασμὸ στὸ μέτωπο καὶ στὰ χείλη καὶ ἀποσυρόταν μὲ σιωπηλὴ συγκατάβαση[2].

---

1. *Tertius T. G. Kendrick*, The Ionian Islands, Manners and Customs; sketches of the ancient history; with anecdots of the Septinsulars, London 1822, σ. 53 σημ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 78-81. Ἦταν ἀνεξάντλητος σὲ κερδοσκοπικὲς ἰδέες. Ἐπέβαλε κοντὰ στὰ ἄλλα μονοπώλιο τῶν φεσιῶν ποὺ εἰσάγονταν ἀπὸ τὴν Τύνιδα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀφανίση τὴ θεσσαλικὴ βιοτεχνία (*Κουτσαλέξη*, ἔνθ' ἀν., σ. 2). Στὰ κερδοσκοπικὰ εὑρήματα τὸν συναγωνίζονταν καὶ οἱ ὑπήκοοί του. Ὁ Κέντρος Σπύρου ἀπὸ τὴ Σωπικὴ κι' ὁ Μίγκα ἀπὸ τὴ Νίβανη πρότειναν στὸν Ἀλὴ νὰ ἀγοράσουν τὸν ἥλιο τοῦ Δέλβινου γιὰ 4.000 γρόσια. Ὁ βεζύρης δέχτηκε. Οἱ δύο ἀγοραστὲς ἀπαγόρευαν ἐπὶ μιὰ βδομάδα στοὺς μαγαζάτορες ν' ἀνοίγουν τὰ καταστήματά τους καὶ συγκέντρωσαν 14.000 γρόσια. Γιατὶ εἶχαν ἀγοράσει τὸ φῶς τοῦ ἥλιου (*Λαμπρίδη*, ἔνθ' ἀν., σ. 46). Τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιοῦσε γιὰ νὰ αὐξήση τοὺς πόρους του ἦταν σατανικὰ καὶ θύμιζαν τὴν ἐφευρετικότητα τῶν ἀρχαίων τυράννων. Ὁ Ἱππίας, λ.χ., ὁ Ἀθηναῖος πουλοῦσε στοὺς νοικοκυραίους τὶς πόρτες, τὶς σκάλες τῶν σπιτιῶν κι' ὅ,τι ἔβλεπε στὸ δρόμο. «Τὰ ὑπερέχοντα τῶν ὑπερώων εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς, καὶ τοὺς ἀναβαθμοὺς καὶ τὰ προφράγματα καὶ τὰς θύρας τὰς ἀνοιγομένας ἐπώλησεν» (*Ἀνώνυμου*, «Οἰκονομικά», ἔκδ. Carlus Goettlingius, Ἰένα 1830, σ. 17). Ὁ Μαύσωλος τῆς Καρίας ἐπέβαλε βαρειὰ εἰσφορὰ στοὺς κατοίκους γιὰ νὰ χτιστῆ τεῖχος ἐπειδὴ ἡ πρωτεύουσα κινδύνευε ἀπὸ ἐπικείμενη εἰσβολή. Μάζεψε πλούτη ἀλλὰ τεῖχος δὲν ἔχτισε. «Εἰσενεχθέντων δὲ πολλῶν τε μὲν χρημάτων εἶχεν, τὸ δὲ τεῖχος οὐκ ἔφη τὸν Θεὸν ἐν τῷ παρόντι οἰκοδομεῖν» (ἔνθ' ἀν., σ. 21). Ὁ Κόνδαλος,

Όλα αὐτά, ὡστόσο, ἦταν τυραννικὲς μέθοδες δευτερεύουσας σημασίας. Τὸ μεγάλο σύστημα, τὸ πιὸ κερδοφόρο καὶ τὸ πιὸ ληστρικὸ ἦταν τὰ τσιφλίκια.

Ἡ ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ χωριζόταν σὲ χωριὰ ἐλεύθερα καὶ σὲ τσιφλίκια. Οἱ καλλιεργητὲς τῶν ἐλεύθερων χωριῶν ὑποχρεώνονταν νὰ καταβάλουν τὴ δεκατιὰ στὸ σουλτάνο γιὰ τὴ συντήρηση τῶν σπαχήδων ποὺ ἔπαιρναν μέρος στοὺς ἐξωτερικοὺς πολέμους. Ὁ βεζύρης, ὑπεύθυνος γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν φόρων, διπλασίαζε τὴ δεκατιά, μ' ὅλο ποὺ ἐλάχιστο ποσοστὸ ἔστελνε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐγκαθιστοῦσε σὲ κάθε χωριὸ στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα μὲ ἐπικεφαλῆς ἕνα μπουλούκμπαση γιὰ τὴ συγκέντρωση τῆς δεκατιᾶς. Οἱ χωριάτες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ προσφέρουν στέγη καὶ τροφὴ στοὺς στρατιῶτες. Κι' ὄχι μονάχα στοὺς στρατιῶτες. Σ' ὅλους, πολιτικούς, στρατιωτικούς, ταξιδιῶτες, ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὸ χωριό, ἀρκεῖ νὰ ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ μπουγιουρδί. Κοντὰ στὰ ἄλλα οἱ χωριάτες δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ πουλήσουν τὴ γῆ τους χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ βεζύρη.

Κι' ὅσο ἐπικρατοῦσαν αὐτὲς οἱ θλιβερὲς συνθῆκες τὰ ἐλεύθερα χωριὰ ἦταν «εὐτυχισμένα». Ἀλλὰ ἡ ἀκόρεστη φιλοχρηματία τοῦ ἄπληστου τυράννου ἀφαιροῦσε ἀπὸ τοὺς καλλιεργητὲς κι' αὐτὸ τὸ πανάθλιο πλεονέκτημα. Ὁ σκοπὸς τοῦ Ἀλῆ ἦταν νὰ γίνουν ἰδιοκτησία του ὅλες οἱ γαῖες τῆς ἐπικράτειάς του. Ὁ Hughes ὑπολόγιζε τὸ 1814 ὅτι τὸ ἕνα τρίτο τῶν καλλιεργημένων ἐδαφῶν ἦταν φέουδά του.

Ἡ μέθοδος τοῦ γρήγορου πλουτισμοῦ μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς τεχνικῆς, τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ μὲ τὴ δημιουργία εὐτυχισμένων ὑπηκόων ἦταν ἄγνωστη στὸ βεζύρη. Γιὰ νὰ ὑποδουλώση ἕνα χωριὸ ἀγόραζε τὸ χτῆμα κάποιου ἀγρότη. Μόλις πατοῦσε πόδι ἐκτόπιζε καὶ τοὺς ἄλλους ἰδιοκτῆτες ἀπὸ τὶς περιουσίες τους[1]. Ἂν δυσκολευόταν ἔστελνε στὴν περιοχὴ

ὕπαρχος τοῦ Μαύσωλου, ὅταν κατὰ τὶς περιοδεῖες του τοῦ πρόσφεραν γουρουνόπουλο, κατσίκι, μοσχάρι, τὰ ξανάδινε στοὺς δωρητές, μὲ ἐντολὴ νὰ τὰ μεγαλώσουν. Κι' ὅταν ἔπαιρνε τὰ θρεφτάρια ζητοῦσε καὶ τὴν ἐπικαρπία. Οἱ καρποὶ τῶν δέντρων ποὺ ἔπεφταν στοὺς δρόμους ἦταν δικοί του. «Τῶν δὲ δένδρων τὰ ὑπερέχοντα ἢ πίπτοντα εἰς τὰς ὁδοὺς τὰς βασιλικὰς ἐπώλει» (ἔνθ' ἀν., σ. 30). Ὁ Ἀλήπασας ἦταν περιβόητος καὶ γιὰ τὴ φιλαργυρία του. Ἀφηγεῖται ὁ περιηγητὴς *Leake* ὅτι περνώντας ἀπὸ τὴν Κέρκυρα τοῦ ἐμπιστεύτηκε κάποιος ἕνα ποσὸ γιὰ νὰ τὸ παραδώση στὸν βεζύρη φτάνοντας στὰ Γιάννενα. Δὲν ἔδωσε ὁ ἴδιος τὰ χρήματα ἀλλὰ τὰ ἔστειλε ἐπίτηδες μὲ τὸν Ἰταλὸ ἐξωμότη Μεχμὲτ ἐλπίζοντας πὼς ὁ Ἀλῆς θὰ τοῦ προσφέρη ἕνα δῶρο. Πραγματικὰ ὁ βεζύρης εἶχε μιὰ κρίση γενναιοδωρίας. Ἀλλὰ σὲ λίγο μετάνοιωσε καὶ ἔστειλε τὸν ταμία του νὰ ξαναπάρη τὸ δῶρο (Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Α', σ. 406). «Χαρτοπαικτῶν ποτε», γράφει ὁ *Ἀθ. Λιδωρίκης* «μετὰ τοῦ Μάνθου Οἰκονόμου καὶ τοῦ Ραφαὴλ Κοέν, καὶ κερδίσας παρ' ἀμφοτέρων εὐτελές τι ποσόν, ὑπεχρέωσε τὸν μὲν πρῶτον νὰ τῷ καταβάλῃ ἀμέσως τοῦτο, τὸν δὲ δεύτερον μὴ ἔχοντα πρόχειρον αὐτό, νὰ δώσῃ αὐτῷ ὁμόλογον, εὑρεθὲν κατόπιν μεταξὺ τῶν ἐγγράφων τοῦ Ἀλῆ» (ἔνθ' ἀν., σ. 882).

1. Ὅταν γινόταν συνιδιοκτήτης, οἱ ἄνθρωποί του ἄρχιζαν νὰ παρενοχλοῦν τοὺς γείτονες, νὰ προκαλοῦν φιλονεικίες γιὰ τὰ σύνορα καὶ νὰ ἐγείρουν ἀβάσιμες ἀξιώσεις, ἔτσι ποὺ καθιστοῦ-

ἀρβανίτικα σώματα μὲ ἐντολὴ νὰ θρονιάζωνται στὸ χωριὸ ποὺ ἐποφθαλμιοῦσε. Ἄρχιζαν ἔτσι οἱ αὐθαιρεσίες, οἱ ἁρπαγές, οἱ ἀδικίες, οἱ βιαιότητες ποὺ συνόδευαν πάντοτε τὸ ἄγριο καὶ ἀπείθαρχο ἔνοπλο ἀρβανιταριό. Κι' ὅλα αὐτὰ ὄχι μονάχα δὲν ἐπέσυραν κυρώσεις ἀλλὰ ἀντίθετα ἐνθαρρύνονταν. Ἀπελπισμένοι οἱ χωριάτες ἀναγκάζονταν νὰ παραδώσουν τὰ χτήματά τους στὸν τύραννο καὶ μεταβάλλονταν σὲ ἀκτήμονες καλλιεργητές. Κι' ἔνοιωθαν εὐτυχισμένοι ποὺ μποροῦσαν νὰ κρατήσουν ἕνα μέρος τῆς παραγωγῆς γιὰ τὴν ἐργασία τους καὶ τὶς δαπάνες σπορᾶς. Ἔτσι τὸ ἐλεύθερο χωριὸ ἔχανε ὅλα τὰ δικαιώματά του καὶ γινόταν τσιφλίκι.

«Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ οἱ χωριάτες μεταβάλλονται οὐσιαστικὰ σὲ δουλοπάροικους. Ὁ βεζύρης παίρνει πρῶτα τὴ δεκατιά, σὰν νὰ ἦταν τὸ χωριὸ ἐλεύθερο. Ὕστερα παίρνει καὶ τὰ δύο τρίτα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο. Κι' ἂν εἶναι δικά του τὰ ἐργαλεῖα καὶ ὁ σπόρος παίρνει τὸ μισὸ τοῦ ἑνὸς τρίτου ποὺ ἀπομένει».

Ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ τσιφλίκια νοικιάζονταν κάθε χρόνο σὲ Τούρκους, Ἕλληνες ἢ Ἀρβανίτες. Κι' ὁ Ἀλῆς κρατοῦσε ἕνα μεγάλο κατάστιχο ὅπου σημείωνε τὰ ὀνόματα τῶν ἐνοικιαστῶν καὶ τὸ ποσὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβάλουν. Ὁ ἐνοικιαστὴς ἔσπευδε νὰ ἐγκατασταθῆ στὸ τσιφλίκι καὶ ἀναλάμβανε αὐτόματα τὴ διοίκηση τοῦ χωριοῦ μὲ τὸν τίτλο τοῦ σούμπαση ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ βεζύρη. Στὰ τσιφλίκια ποὺ δὲν νοικιάζονταν ὁ Ἀλῆς ἔχτιζε ἀποθῆκες ὅπου συγκεντρωνόταν ἡ παραγωγή, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ τοπικοῦ κοτζάμπαση. Ἐκεῖ ἔμεναν τὰ στάρια ὥσπου νὰ ὑψωθοῦν οἱ τιμές. Ἂν δὲν γινόταν ἀνατίμηση ὁ βεζύρης ὅριζε αὐθαίρετη τιμὴ καὶ ὑποχρέωνε τοὺς ὑπηκόους του νὰ ἀγοράσουν τὴ σοδειά[1].

σαν ἀβίωτο τὸ βίο τῶν ἀγροτῶν (*Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 352). Μερικὲς φορὲς φυλάκιζε τοὺς προεστοὺς καὶ τοὺς ἐξανάγκαζε νὰ ὑπογράψουν εἰκονικὲς πωλήσεις τῶν χωραφιῶν. Ὁ Νούλας Παναγιώτου, κοτζάμπασης τῆς Πογδόριανης, ὅταν ἔμαθε πὼς ὁ Ἀλῆς θὰ ἀξίωνε νὰ τοῦ πουλήση τὴν περιουσία του, ἐγκατέλειψε κρυφὰ τὸ χωριό του κι' ἔφυγε γιὰ τὴν Πόλη. Ἀλλὰ ὁ βεζύρης, ἄριστα πληροφορημένος, ἔστειλε 50 καβαλλαραίους νὰ τὸν καταδιώξουν. Τὸν πρόλαβαν ἔξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸν ἔφεραν δεμένο στὰ Γιάννενα ὅπου ἀναγκάστηκε νὰ ὑποκύψη (ἔνθ' ἀν., σημ. 1).

1. Ὁ Γάλλος ἐξωμότης *Ibrahim Manzour*, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴν Αὐλὴ τοῦ βεζύρη, γράφει στὸ χρονικό του πὼς ἔδινε προθεσμία γιὰ τὴν ἀποπληρωμὴ κι' ἀλίμονο σὲ κεῖνον ποὺ δὲν ἐξοφλοῦσε στὴ συμφωνημένη μέρα. «Δὲν ὑπῆρχε ἔλεος. Παράταση δὲν δινόταν ποτέ. Γέροντες, χῆρες, ὀρφανά, ὅλοι οἱ χρεωφειλέτες σέρνονταν στὶς φυλακὲς καὶ σὲ καταναγκαστικὰ ἔργα, μ' ἕνα χαλκὰ στὸ λαιμό. Μιὰ κοινὴ ἁλυσίδα περνοῦσε ἀπὸ τὸ χαλκὰ 20 ἢ 30 κρατουμένων καὶ τοὺς ἄφηνε ἔτσι ὅλους μαζὶ δεμένους, στὸ ἔλεος πάντοτε τῶν ἀνήμερων Ἀλβανῶν φρουρῶν του». Ὅλα τὰ :κινητὰ: τῶν ἀθώων αὐτῶν αἰχμαλώτων δημεύονταν καὶ μεταφέρονταν στὸ σεράϊ τῆς Λιθαρίτσας. Εἶδε ἐκεῖ κάμαρες ὁλόκληρες γεμάτες ἀπὸ τὰ προϊόντα τέτοιων ἄδικων δημεύσεων. Ἔμοιαζαν μὲ ἀποθῆκες παλαιοσιδερικῶν: «ἀνακατωμένα πιάτα, τσουκάλια, τσεκούρια, μαχαίρια, χουλιάρια, χαλκώματα, ἀκόμα καὶ ξύλινα σκουτέλια» (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie, pendant le gouvernement d'Ali Pacha, Paris 1827, σ. 342).

Ἡ μεγαλύτερη μάστιγα γιὰ τοὺς καλλιεργητὲς τῶν τσιφλικιῶν «ἦταν τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀλῆ νὰ τοὺς μεταφέρη ἀπὸ τὸν ἕνα τόπο στὸν ἄλλο, σὰν κοπάδι πρόβατα, ἀνάλογα μὲ τὰ συμφέροντά του. «Τὸ θέαμα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ποὺ ξεριζώνονται ἀπὸ τὴν ἀγαπημένη γῆ τῶν πατέρων τους εἶναι, ὅπως λένε, συχνὰ σπαραχτικό»[1].

Ἀναρωτιέται κανείς, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, γιατί οἱ ὑπήκοοι τοῦ Ἀλῆ δὲν παίρνουν τῶν ὀμματιῶν τους νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὰ βάσανα. «Εἶναι ἀδύνατο. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐγκαταλείψη, ἔστω καὶ γιὰ λίγο, τὸν τόπο του χωρὶς εἰδικὴ ἄδεια τοῦ τυράννου. Τὰ σύνορα φρουροῦνται αὐστηρά. Κι' ἂν ξεφύγη ἀπὸ τῆς φρουρᾶς τὴν ἐπαγρύπνηση πρέπει νὰ ἀντιμετωπίση τὶς συνέπειες. Δημεύεται ἡ περιουσία του καὶ οἱ συγγενεῖς του ρίχνονται στὴ φυλακή»[2].

Ἄλλωστε, παρατηρεῖ ὁ Hughes, ἡ ζωὴ τῶν ραγιάδων στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ εἶναι καλύτερη σὲ σύγκριση μὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως στὸ Μωριά, γιατὶ εἶναι ὑποταγμένοι σ' ἕνα δυνάστη ἐνῶ ἀλλοῦ κάθε Τοῦρκος εἶναι καὶ τύραννος[3].

Οἱ περιηγητὲς ξαναπῆγαν γιὰ ἐπίσκεψη στὸ σεράϊ τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ. Ἐνῶ κουβέντιαζαν ἀκούστηκαν κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα γοερὲς γυναικεῖες φωνές. Ὁ πασὰς πρόσταξε νὰ φέρουν μπροστά του αὐτὴ τὴ γυναίκα. Ἦταν ἕνα ταλαίπωρο πλάσμα ποὺ κλαίγοντας σπαρακτικὰ ἔπεσε στὰ γόνατα, φίλησε τὴν ἄκρη τοῦ καφτανιοῦ του καὶ μὲ λυγμοὺς τὸν ἐκλιπαροῦσε νὰ τῆς δώση τὴν κόρη της, 14 χρόνων, ποὺ ἅρπαξε ὁ Σεχρῆ ἐφέντης, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὑπουργοὺς τοῦ Ἀλῆ. Καὶ τί ἔκανε ὁ πασάς;

---

1. Μ' αὐτὲς τὶς μεθόδους κατόρθωσε ὁ Ἀλῆς νὰ γίνη ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους γαιοκτήμονες τοῦ κόσμου. Δημιούργησε ἕνα ἀπέραντο φέουδο ἀπὸ 935 τσιφλίκια, ἄλλοτε ὁλοδικά του, ἄλλοτε κατὰ μερίδια (ἀλιακάδες): 411 στὴν Ἤπειρο, 8 στὸ Δομένικο, 14 στὴν Ἐλασσόνα, 106 στὴ Μακεδονία, 172 στὴ Φθιώτιδα καὶ Αἰτωλοακαρνανία, 288 στὴ Θεσσαλία (*Ἐπ. Φαρμακίδη*, Ἡ Λάρισα... Βόλος 1926, σ. 203). Ὁ Ἠπειρώτης Φιλητᾶς (καθηγητὴς στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία) ποὺ ἔζησε σ' αὐτὴ τὴν περίοδο στὰ Γιάννενα, ἀνεβάζει, σὲ μελέτη τοῦ 1835, τὰ τσιφλίκια τοῦ Ἀλῆ σὲ 880 (403 στὴν Ἤπειρο, 228 στὴ Θεσσαλία, 172 στὴ Στερεὰ καὶ 77 στὴ Δυτικὴ Μακεδονία). Στὸ Μωριὰ δὲν εἶχε τσιφλίκια ὁ βεζύρης. Τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ τὸ πασαλίκι βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ γιοῦ του, τοῦ Βελῆ, δὲν ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἐφαρμόση τὶς ἁρπακτικές του μεθόδους καὶ νὰ σφετερισθῆ τὴ γῆ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ Ἀθήνα δὲν βρισκόταν στὴν ἐξουσία του. Ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία εἶχε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του μόνο τὴ Βέροια. Κι' οἱ κάτοικοι πλήρωναν δύο φόρους, ἕνα στὰ Γιάννενα κι' ἕνα στὴ Θεσσαλονίκη (*Cousinéry,* Voyage dans la Macédoine, τ. Α', σ. 71). Στὴ Θεσσαλία ὡστόσο ὁ Βελῆς ἀξιοποίησε τὰ πατρικὰ μαθήματα. Διαβάζουμε σὲ κώδικα θεσσαλικῆς μονῆς τοῦ 1813 ὅτι «κατεγίνετο εἰς τὸ νὰ ἁρπάζη τὰ χωριὰ μὲ τρόπους ἀπειλητικούς, κολακευτικούς, βιαστικοὺς καὶ μὲ διαφόρων λογιῶν αἰτιολογιῶν προδοσίας νὰ τὰ παίρνη καὶ νὰ τὰ κάμη ἐδικά του κτήματα...» (*Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 600). Ὁ Ἀλῆς κατόρθωσε, γράφει ὁ *Λαμπρίδης*, νὰ μεταβάλη σὲ τσιφλίκι του ὅλα τὰ ἐλεύθερα χωριὰ «διὰ διαφόρων τρόπων, οἷον δόλου, ἀπάτης, βρόχου, δηλητηρίων, ἀπειλῶν, ὑποσχέσεων» (ἔνθ' ἀν., σ. 48).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 81-83.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 84.

«Αὐτὸ τὸ ἀνθρωπόμορφο κτῆνος τῆς ἀπάντησε μ' ἕνα ξέσπασμα γέλιου καὶ πρόσταξε τοὺς τσαούσηδες νὰ τὴν πετάξουν ἔξω»[1].

Στὶς 26 Φεβρουαρίου οἱ δύο Ἄγγλοι περιηγητὲς πῆγαν στὸ πανηγύρι τοῦ Ἁη-Θόδωρου ἔξω ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Ἐκεῖ συνάντησαν τὸν Ἀλέξη Νοῦτσο καὶ πολλοὺς ἄλλους Ἕλληνες ἄρχοντες. Ὅταν βγῆκε ὁ δίσκος, ὁ Hughes καὶ ὁ σύντροφός του ἔρριξαν ἀπὸ ἕνα πιάστρο κι' ὁ παπὰς ἔσπευσε νὰ τοὺς ἀνταμείψη μὲ τρία λιβανίσματα μὲ τὸ θυμιατό. «Ὁ κὺρ Ἀλέξης ὅμως, ποὺ ἔρριξε μιὰ χούφτα τσεκίνια, ἐξαφανίστηκε ὁλότελα μέσα σ' ἕνα σύννεφο λιβανωτοῦ»[2].

ΤΗ ΝΥΧΤΑ τῆς 20 πρὸς 21 Φεβρουαρίου 1814 ὁ Ἀλῆς κινητοποίησε ξαφνικὰ τὰ στρατεύματά του. Στόχος ἡ Πάργα. Ὁ ἴδιος ὁ βεζύρης ἐγκατέλειψε τὴν πόλη μὲ τὴν παλιὰ γερμανικὴ καρότσα του. Οἱ Γιαννιῶτες ἀνάσαναν. Ἡ παραμονὴ τόσης ἀρβανιτιᾶς μέσα στὴν πόλη ἦταν σωστὸς ἐφιάλτης καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη[3].

Τὸν βεζύρη ἀντικαθιστοῦσε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας ὁ γιός του ὁ Μουχτὰρ πασάς. Ὁ τρόμος ὡστόσο βασίλευε στὴν πόλη κι' ὅταν ἀκόμα ὁ τύραννος βρισκόταν μακριά.

Ἡ αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Πάργας γινόταν τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἡ δύναμη τοῦ Βοναπάρτη εἶχε ἐκμηδενισθῆ καὶ ἡ γαλλικὴ ἐπιρροὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο βρισκόταν στὴ δύση της. Ὁ Ἀλῆς ἤξερε πὼς οἱ Ἄγγλοι, ἀργὰ ἢ γρήγορα, μὲ τὰ ὅπλα ἢ μὲ συμφωνία, θὰ κατακτοῦσαν ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει στὰ Ἑπτάνησα σὲ γαλλικὰ χέρια. Ἤθελε λοιπὸν νὰ καταλάβη τὴν Πάργα ποὺ βρισκόταν τότε ὑπὸ γαλλικὴ προστασία, «αὐτὸ τὸν ἔρημο βράχο, τὸ μόνο σημεῖο σ' ὅλη τὴν ἐπικράτειά του ὅπου ἔλαμπαν ἀκόμα οἱ ἀχτίδες τῆς ἐλευθερίας» καὶ νὰ δημιουργήση τετελεσμένα γεγονότα[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 88.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 89.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 85-86.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 89. Ἡ ἀνεξάρτητη Πάργα, καταφύγιο καὶ παράδειγμα τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἠπείρου, ἀποτελοῦσε ἐπὶ δεκαετίες τὸν μεγάλο καημὸ τοῦ Ἀλῆ. «Θέλω τὴν Πάργα», ἔλεγε μὲ πεῖσμα στὸν *Pouqueville* (Ἱστορία τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος, μετ. Ζυγούρα, τ. Α', σ. 266). Βενετικὴ κτήση ἡ Πάργα πέρασε στὰ χέρια τῶν Δημοκρατικῶν Γάλλων, ὕστερα τῶν Ρώσων, ὕστερα τοῦ Ναπολέοντα. Τὸ 1799 ὁ Ἀλῆς κατόρθωσε νὰ προσεταιρισθῆ τὸν Τοῦρκο ναύαρχο Καδήρμπεη. Ἀλλὰ ὁ Ρῶσος ναύαρχος Οὐσακὼφ ποὺ συνεργαζόταν μὲ τὸν Καδήρμπεη εἰδοποιήθηκε ἔγκαιρα καὶ κατέλαβε τὸ φρούριο ἐν ὀνόματι τῶν συμμάχων. Ὅταν ἔγινε ἡ εἰσβολὴ τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ Πύλη κήρυξε τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Γαλλίας ὁ Ἀλῆς ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ τὸ σχέδιό του νὰ καταλάβη τὶς γαλλικὲς κτήσεις στὶς ἠπειρωτικὲς ἀκτές. Τὸ 1798 πάτησε τὴν Πρέβεζα καὶ κατέσφαξε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐλπίζοντας πὼς θὰ τρομοκρατήση τοὺς Παργινοὺς τοὺς κάλεσε μὲ ἐπανειλημμένα γράμματα νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Γάλλους καὶ νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία του. Τοῦ ἀπάντησαν ὅτι θὰ προτιμοῦσαν ἔνδοξο θάνατο παρὰ ἀτιμωτικὴ δουλεία. Οἱ Γάλλοι, ὡστόσο, φοβήθηκαν μήπως δεχτοῦν ἐπίθεση ἀπὸ Τούρκους καὶ Ρώσους καὶ ἀποσύρθηκαν στὴν Κέρ-

Χωρὶς καμμιὰ ἐξουσιοδότηση ἀπὸ τὴν Πύλη ποὺ διατηροῦσε εἰρηνικὲς σχέσεις μὲ τὴ Γαλλία κινητοποίησε τὶς δυνάμεις του καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ἔδωσε ἐντολὴ στὸν πολεμικὸ στολίσκο του νὰ βγῆ ἀπὸ τὴν Πρέβεζα, ν' ἀποκλείση τὴν Πάργα καὶ νὰ ἐμποδίση τὴ διαφυγὴ τῶν κατοίκων στὰ Ἑπτάνησα. Ἀλλὰ τὸ σχέδιο ματαιώθηκε γιατὶ μερικὰ ἀγγλικὰ καταδρομικὰ ἐμπόδισαν τὰ καράβια τοῦ Ἀλῆ νὰ ζυγώσουν τὴν περιοχὴ τῆς Πάργας[1].

Στὶς 28 Φεβρουαρίου 1814, ἱστορεῖ ὁ Hughes, τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ, ἀφοῦ κατέλαβαν τὴν Ἁγιὰ καὶ τὴ Ράπιζα, κοντὰ στὴν Πάργα, ἔσφαξαν ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς κατοίκους καὶ σκλάβωσαν τοὺς ὑπόλοιπους. Κι' ἀφοῦ ἔχτισαν ἕνα ὀχυρὸ προχώρησαν πρὸς τὴν Πάργα.

Ἡ γαλλικὴ φρουρὰ ἀποσύρθηκε στὸ κάστρο[2]. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι βγῆκαν

κυρα. Στὸ μεταξύ, οἱ Ρῶσοι ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴ Ζάκυνθο διαβεβαίωναν τοὺς Παργινοὺς ὅτι θὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Τὸ 1800 Ρῶσοι καὶ Τοῦρκοι σύμμαχοι συνομολόγησαν συνθήκη ποὺ ὅριζε ὅτι τὰ Ἑπτάνησα θὰ ἀποτελοῦσαν Δημοκρατία ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Πύλης καὶ τῆς Ρωσίας. Οἱ κτήσεις στὶς ἀντικρινὲς ἠπειρωτικὲς ἀκτὲς θὰ ἐνσωματώνονταν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ οἱ κάτοικοι θὰ διατηροῦσαν τὴν αὐτοδιοίκησή τους καὶ τὴν ἐλεύθερη ἄσκηση τῆς θρησκευτικῆς λατρείας καὶ δὲν θὰ πλήρωναν ἄλλο φόρο ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ κατέβαλλαν στοὺς Βενετούς. Τέλος ἕνα ἄρθρο ἀπαγόρευε τὴν παρουσία Ὀθωμανοῦ στὶς κτήσεις. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ συνθήκη, τὸ Βουθρωτό, ἡ Πρέβεζα καὶ ἡ Βόνιτσα θὰ καταληφθοῦν ἀπὸ ὀθωμανικὰ στρατεύματα. Ὅλα ὅμως τὰ δικαιώματα ποὺ καθόριζε ἡ συνθήκη καταπατήθηκαν μὲ ὠμότητα. Μόνο οἱ Παργινοὶ ἀρνήθηκαν νὰ ὑποταχθοῦν καὶ ἀντιστάθηκαν ἐπὶ μῆνες χωρὶς καμμιὰ βοήθεια. Παράλληλα ἔστειλαν ἀντιπροσωπεία στὴν Κωνσταντινούπολη, ζήτησαν παρέμβαση τῆς Πύλης καὶ πέτυχαν νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία ἑνὸς μπέη. Ἔτσι διατήρησαν τὴν ἀνεξαρτησία τους μ' ἕνα μόνο Τοῦρκο στὸ Κάστρο. Μόλις ξέσπασε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος τὸ 1806 ὁ Ἀλής, μὲ τὸ πρόσχημα νὰ προστατέψη τὴν Πρέβεζα ἀπὸ ἐνδεχόμενη ἐπίθεση τῶν Ρώσων, κατέλαβε τὴν πόλη, καθὼς καὶ τὸ Βουθρωτὸ καὶ τὴ Βόνιτσα ἐν ὀνόματι τοῦ σουλτάνου καὶ ἐγκατέστησε πραγματικὴ τυραννία. Οἱ περιουσίες τῶν κατοίκων δημεύτηκαν καὶ παραχωρήθηκαν στοὺς Τούρκους. Ἡ συνθήκη τοῦ 1800 καταρρακώθηκε. Οἱ Παργινοί, προβλέποντας πὼς θὰ εἶχαν τὴν ἴδια τύχη, ζήτησαν καὶ ἐξασφάλισαν τὴν προστασία τοῦ Ρώσου ναυάρχου. Ἕνα ρωσικὸ ἄγημα ἐγκαταστάθηκε στὸ κάστρο τῆς Πάργας. Ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Τίλσιτ (1806) οἱ Ρῶσοι ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ Ἑπτάνησα, ποὺ παραδόθηκαν στοὺς Γάλλους. Ὁ Γενικὸς διοικητὴς Berthier εἶχε ἐντολὴ νὰ καλλιεργήση καλὲς σχέσεις μὲ τὸν Ἀλή. Ὡστόσο ἀρνήθηκε νὰ ἐνδώση στὶς πιέσεις του. Ἀλλὰ ἡ κατάρρευση τῶν Γάλλων τὸ 1814 ξαναζωντάνεψε τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἀλῆ νὰ κατακτήση τὴν Πάργα.

1. Δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἡ πληροφορία τοῦ Hughes. Ὁ στολίσκος τοῦ Ἀλῆ ἔφτασε μπροστὰ στὸ λιμάνι τῆς Πάργας καὶ χτύπησε τὰ παργινὰ καράβια ποὺ ἦταν ἀγκυροβολημένα κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο. «Ἀντέστησαν οἱ πλοίαρχοι καὶ ναῦται τῶν ἑλληνικῶν πλοιαρίων φονεύσαντες καὶ τὸν ὑποναύαρχον τοῦ ἐχθροῦ. Ἡτοιμάζοντο δέ, βοηθούμενοι καὶ ἐκ τοῦ φρουρίου, νὰ καταδιώξωσι τὸν ὑποχωροῦντα ἐχθρόν». Ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ καράβια ἐμποδίστηκαν ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ φρεγάτα «Havannah» (*Σαλαπάντα*, ἔνθ' ἀν., σ. 156).

2. Δὲν ἀποσύρθηκε ἡ γαλλικὴ φρουρά. Πῆρε μέρος στὴ μάχη. Εἶχε μάλιστα καὶ ἀπώλειες. Γράφει ὁ *Ἀραβαντινός*: «Ἀγγελθείσης εἰς Πάργαν τῆς προσπελάσεως τοῦ ἀληπασαλικοῦ στρατοῦ ἔσπευσαν ἐν τῷ τοιούτῳ ἀπροσδοκήτῳ κινδύνῳ καὶ οἱ αὐτόχθονες καὶ οἱ Γάλ-

ἀπὸ τὴν πόλη γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὴν πατρίδα τους. Τοὺς ἀκολουθοῦσαν οἱ γυναῖκες τους καὶ τὰ παιδιά τους ποὺ κουβαλοῦσαν πολεμοφόδια καὶ γέμιζαν τὰ τουφέκια τῶν ἀνδρῶν τους καὶ τῶν πατεράδων τους. Ἡ μάχη δὲν κράτησε πολὺ οὔτε ἦταν φονική. Οἱ Παργινοί, ἔχοντας ἐδαφικὰ πλεονεκτήματα κι' εὔκολη τὴν ὑποχώρηση ἀντιμετώπισαν ἀποφασιστικὰ τὶς δυνάμεις τοῦ βεζύρη καὶ κυρίως τὸ ἱππικό. Ἔτσι τὰ ἀλβανικὰ στρατεύματα ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν ἀφοῦ ἔχασαν πολλοὺς ἀξιωματικούς, ἀνάμεσά τους κι' ἕνα συγγενὴ τοῦ βεζύρη ποὺ διοικοῦσε τὰ ἀλβανικὰ τμήματα[1]. Τὸν ἔθαψαν στὰ σύνορα κι' ἔχτισαν ἕνα μαυσωλεῖο πάνω στὸν τάφο του. Κι' ὁ Ἀλῆς ἔταξε πώς, ὅταν πατήση τὴν Πάργα, μὲ ἔφοδο ἢ μὲ συνθήκη, θὰ θυσιάση αἰχμαλώτους πάνω στὸν τάφο του.

Ὡστόσο αὐτὴ ἡ νίκη δὲν λιγόστεψε τὶς ἀνησυχίες τῶν Παργινῶν ποὺ ἔβλεπαν ὅτι ἰσχυρὲς ἐχθρικὲς δυνάμεις βρίσκονταν στὰ σύνορά τους κι' ὅτι οἱ Γάλλοι προστάτες ἔμεναν ἀδρανεῖς. Ἡ ἀνησυχία τους ἔγινε πραγματικὸς τρόμος ὅταν ἀνακάλυψαν πὼς ἡ γαλλικὴ φρουρὰ εἶχε ἀνοίξει μυστικὴ ἀλληλογραφία μὲ τὸν θανάσιμο ἐχθρό τους[2]. Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ δίλημμα ἔστειλαν

λοι» (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου..., Ἐν Ἀθήναις 1856, σ. 316). Ὁ *Pouqueville* γράφει ὅτι κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἀλῆ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1805, οἱ Γάλλοι, ὑπὸ τὸν συνταγματάρχη Nicole, δηλαδὴ τὸν Ἕλληνα Χατζηνικόλα, ἑξήντα ὅλοι-ὅλοι ἄντρες, ἀνέτρεψαν τοὺς ἐπιδρομεῖς καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσουν ἀφήνοντας τοὺς δρόμους τῆς Πάργας γεμάτους νεκροὺς καὶ τραυματίες» (Voyage dans la Grèce..., Paris 1820, τ. Α', σ. 506, σημ. 1).

1. Τὸν Δαοὺτ μπέη Τεπελένα.

2. Διοικητὴς τῆς γαλλικῆς φρουρᾶς τοῦ κάστρου ἦταν ὁ συνταγματάρχης Νικόλας Παπαδόπουλος ἢ Παπάζογλου ἢ Χατζηνικόλας ἢ Τσεσμελῆς, ὁ Colonel Nicole, ὅπως τὸν ἔλεγαν οἱ Γάλλοι (56 χρόνων, ἀπὸ τὸν Τσεσμὲ τῆς Μ. Ἀσίας). Ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του ὡς «ναύαρχος τοῦ στολίσκου τῶν Μαμελούκων στὸ Νεῖλο», ἀνταμοιβὴ γιὰ τὸ ρόλο του στὴν ἀπόδραση τῶν αἰχμαλώτων Μαμελούκων μπέηδων τὸ 1785. Κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῆς γαλλικῆς στρατιᾶς στὴν Αἴγυπτο πέρασε στὸ πλευρὸ τῶν νικητῶν, ὀνομάστηκε λοχαγός, στρατολόγησε Ἕλληνες μαχητές, πρόσφερε σπουδαῖες στρατιωτικὲς ὑπηρεσίες στὸ Βοναπάρτη, πῆρε τὸ βαθμὸ τοῦ ταγματάρχη καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄτυχη ἔκβαση τῆς ἐκστρατείας τοῦ Νείλου, μπαρκάρησε μαζὶ μὲ τοὺς Γάλλους γιὰ τὴ Μασσαλία. Τὸ 1803, συνταγματάρχης πιά, ἀναλάμβανε τὴ διοίκηση τῆς στρατιωτικῆς ὁμάδας, ποὺ ὀνομάστηκε «Κυνηγοὶ τῆς Ἀνατολῆς». Στὸ μεταξὺ ἡ Πύλη δήμευσε τὴν περιουσία του στὴ Μ. Ἀσία καὶ αἰχμαλώτισε τὴν οἰκογένειά του. Ὁ Nicole κατόρθωσε νὰ ἐλευθερώση τὴ σύζυγό του ἀλλὰ ὁ γιός του, 13 χρόνων, πέθανε στὴ φυλακή. Ἀρχίζει ἀγώνα γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς περιουσίας του (εἶχε τὴ συμπαράσταση τοῦ Ταλλεϋράνδου) καὶ σπεύδει στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ τὸν βρῆκε ἡ ἐκστρατεία τοῦ 1805 καὶ ἡ μάχη τοῦ Ἀούστερλιτς. Ὁ Ἕλληνας συνταγματάρχης ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ γίνη στρατηγός. Ἀλλὰ καὶ τὰ διαβήματά του στὴν Πύλη ἔπεσαν στὸ κενό. Στὸ μεταξύ, τὸ σύνταγμά του εἶχε μεταφερθῆ στὴ Δαλματία, πολέμησε καλὰ καὶ δοξάστηκε ὁ ἀναπληρωτής του. Νέα ἀτυχία. Ὁ Παπάζογλου φτάνει, τέλος, στὴ Δαλματία καὶ ἀναλαμβάνει ἀποστολὴ στὰ Γιάννενα. Θὰ βοηθήση, μαζὶ μὲ τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ τοὺς πυροβολητὲς ποὺ τὸν συνοδεύουν, τὸν Ἀλήπασα νὰ καταλάβη τὴ ρωσοκρατούμενη Ἁγία Μαύρα. Ὅλα ἦταν ἕτοιμα γιὰ τὴν ἀπόβα-

μήνυμα στὸν Ἄγγλο πλοίαρχο Garland ποὺ εἶχε καταλάβει τελευταῖα τοὺς Παξοὺς καὶ ζήτησαν νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Ἀγγλίας[1]. Ὁ Garland ἀνέφερε στὸν κυβερνήτη τῶν Ἑπτανήσων στρατηγὸ Campell ποὺ ἔστειλε ἀμέσως στοὺς Παξοὺς τὸν σὲρ C. Gordon μὲ δυνάμεις ἱκανὲς νὰ δράσουν ἀνάλογα μὲ τὶς ἐξελίξεις. Στοὺς Παξοὺς ἔσπευσαν ἐπίσης οἱ φρεγάτες «Bacchante» καὶ «Havannah», μὲ κυβερνῆτες τοὺς Hoste καὶ Black. Τελικὰ παράγγειλαν στοὺς Παργινοὺς οἱ Ἄγγλοι: ἂν ἀφοπλίσουν, μὲ δική τους πρωτοβουλία, τὴ γαλλικὴ φρουρὰ καὶ δώσουν ἀποδείξεις γιὰ τὴν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεών τους, θὰ ἀναλάμβανε ἡ Ἀγγλία τὴν προστασία τους καὶ ἡ Πάργα θὰ εἶχε τὴν τύχη τῶν Ἑπτανήσων.

«Οἱ Παργινοὶ δέχτηκαν μὲ χαρὰ τοὺς ὅρους[2] καὶ ὀργάνωσαν μὲ μεγάλη μυστικότητα τὴν κατάληψη τοῦ κάστρου. Κατόρθωσαν νὰ περάσουν στὴν ἀκρόπολη μιὰ ἀγγλικὴ σημαία κρυμμένη στὴ ζώνη ἑνὸς νέου χωρὶς νὰ κινήση

ση. Καὶ ξαφνικὰ νέα ἀτυχία. Ἡ συνθήκη τοῦ Τίλσιτ ἔδινε τὰ Ἑπτάνησα στοὺς Γάλλους χωρὶς πόλεμο. Τὸ 1809 τὸ Σύνταγμα τῶν Κυνηγῶν τῆς Ἀνατολῆς μεταφέρεται στὴν Κέρκυρα. Τρία χρόνια ἀργότερα ὁ Nicole τοποθετεῖται ἐπὶ κεφαλῆς τῆς φρουρᾶς τῆς Πάργας. Στὸ μεταξὺ τὸν ἀποστρατεύουν. Πλῆγμα θανάσιμο γιὰ τὸν Ἕλληνα ποὺ θυσίασε τὰ πάντα γιὰ τοὺς Γάλλους. Ἀλλὰ ὁ στρατηγὸς Donzelot, διοικητὴς τῶν Ἑπτανήσων, τὸν παρηγόρησε καὶ τοῦ ὑποσχέθηκε νὰ τὸν θεωρῆ πάντοτε «ἐν ἐνεργείᾳ». Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες βρέθηκε ὁ Colonel Nicole στὴν Πάργα. Ὁ Ἀλῆς ποὺ γνώριζε καὶ τὴν ψυχολογική του κατάσταση καὶ τὶς περιπέτειές του προσπάθησε νὰ τὸν παγιδεύση μὲ ἕνα κολακευτικὸ γράμμα γεμάτο ὑποσχέσεις (βλ. *Jean Savant*, Sous les aigles impériales, Paris 1946, σ. 287-307). Κατὰ τὸν *Pouqueville*, ὁ βεζύρης ἔταξε στὸν Νικόλα Παπάζογλου τὴ διοίκηση τῆς Πάργας, ὕστερα ἀπὸ τὴν παράδοσή της καὶ τὴν ἄρση «τῆς κατασχέσεως τῆς γενομένης σχεδὸν πρὸ δέκα ἐτῶν ἐπὶ τῶν ἐν Τσεσμὲ ἐγγείων ἰδιοκτησιῶν του, αἵτινες ἀπετέλουν σπουδαῖον κεφάλαιον» (Ἱστορία τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος, μετάφρ. Ξενοφ. Ζυγούρα, τ. Α΄, σ. 262). Δὲν γνωρίζουμε τὶς προθέσεις τοῦ συνταγματάρχη καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἀλληλογραφία ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Παργινῶν, εἴτε τυχαῖα, εἴτε προγραμματισμένα μὲ ἐντολὴ τοῦ Ἀλῆ. Ὡστόσο ἐκεῖνο ποὺ κυρίως ὤθησε τοὺς Παργινοὺς στὴν ἀπόφαση νὰ παραδώσουν τὸ κάστρο στοὺς Ἄγγλους ἦταν ἡ ρεαλιστικὴ στάθμιση τῶν διεθνῶν ἐξελίξεων. Ἡ κατάρρευση τῆς Γαλλίας φαινόταν ἀναπόφευκτη. Καὶ ἡ ἀναζήτηση νέου στηρίγματος ἀποτελοῦσε ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου.

1. Καὶ τὸ 1805 οἱ Παργινοί, ἀντιμετωπίζοντας ἀπειλὴ εἰσβολῆς τοῦ Ἀλῆ, ζήτησαν διαμέσου τοῦ περιηγητῆ *Edward Dodwell* ἀγγλικὴ προστασία. «Σκεφτήκαμε ὅμως νὰ ἀποποιηθοῦμε τὴν τιμή», γράφει ὁ περιηγητὴς (Classical and topographical tour through Greece, London 1819, σ. 47).

2. Ἡ δήλωση ἀποδοχῆς: «Πάργα 17/29 Μαρτίου 1814. Ἡμεῖς οἱ ὑποφαινόμενοι προύχοντες τῆς Πάργας ὑποσχόμεθα ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ, ὅτι καθ' ἣν στιγμὴν ἡ φρεγάδα τῆς Αὐτῆς Βρεταννικῆς Μεγαλειότητος φανῆ ἔμπροσθεν τοῦ φρουρίου μας θέλομεν ὑποτάξει τὴν πόλιν καὶ τὴν χώραν εἰς τὴν προστασίαν τῶν ἀηττήτων ὅπλων τῆς Μεγάλης Βρεταννίας καὶ θέλομεν ὑψώσει ἐπὶ τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου μας τὴν ἔνδοξόν της σημαίαν, ἀποφασισάσης τῆς χώρας μας, ἵν' ἀκολουθήσῃ τὴν τύχην τῶν Ἰονίων Νήσων, ὡς πάντοτε ὑπήρξαμεν ὑπὸ τὴν αὐτὴν δικαιοδοσίαν».

ὑποψίες[1]. Κι' ὅταν δόθηκε τὸ σύνθημα, τὸ χτύπημα μιᾶς καμπάνας, ὅρμησαν αἰφνιδιαστικὰ πάνω στοὺς φρουρούς, τοὺς αἰχμαλώτισαν καὶ ὕψωσαν τὴν ἀγγλικὴ σημαία[2]. Μιὰ μονάχα ἀπώλεια σημειώθηκε κατὰ τὴν ἐπιχείρηση. Ἕνας Κεφαλονίτης, στὴν ὑπηρεσία τῶν Γάλλων, ποὺ προβάλλοντας τὸ κεφάλι του στὸ παράθυρο φώναξε πὼς ἔπρεπε νὰ βάλουν φωτιὰ στὴν μπαρουταποθήκη, δέχτηκε μιὰ τουφεκιὰ κι' ἔμεινε στὸν τόπο[3]. Ἔτσι, μόλις οἱ Παργινοὶ ἔγιναν κύριοι τοῦ κάστρου, ὁ σὲρ C. Gordon ἀποβίβασε ἀπὸ τὴν «Bacchante» ἕνα ἄγημα, ἔστειλε τὴ γαλλικὴ φρουρὰ στὴν Κέρκυρα καὶ παρέλαβε τὸ ὀχυρὸ στὶς 22 Μαρτίου 1814.

»Μ' ὅλο ποὺ ἡ Πάργα δὲν μνημονευόταν στὶς συνθῆκες τῆς Βιέννης καὶ τοῦ Παρισιοῦ ποὺ ἔθεσαν τὰ Ἑπτάνησα ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Μεγάλης Βρεταννίας ἡ πόλη ἔμεινε ἐπὶ τρία χρόνια ὑπὸ τὴν κραταιὴ αἰγίδα τῆς Ἀγγλίας.

---

1. Τὴ σημαία ἀνέβασε στὸ κάστρο ὄχι νέος ἀλλὰ ἡ πλύστρα τῆς γαλλικῆς φρουρᾶς, χήρα κάποιου Τουρκογιάννη, ποὺ μποροῦσε νὰ περνάη τὴν πύλη ὁποιαδήποτε ὥρα (*Π. Α. Σαλαπάντα*, Ἐν Ἀθήναις 1861, σ. 182).

2. «Ὅθεν περιζώνουσα τὴν ἀγγλικὴν σημαίαν ὑπὸ τὰ ἐνδύματά της ἐπαρουσιάσθη τῇ 22 περὶ ὄρθρον βαθύν, καθ' ὃν ἅπαντες οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ ἐκοιμῶντο, εἰς τὴν πύλην τοῦ φρουρίου, καθ' ἣν στιγμὴν διακόσιοι περίπου ὁπλῖται ἐκ τῶν τολμηροτέρων καὶ ἀνδρειοτέρων κατοίκων τῆς Πάργας, παρακολουθοῦντες τὴν πλύντριαν, ἐκρύβησαν εἰς τὰς πέριξ τῆς πύλης κρυψῶνας. Κρούει ἡ γυνὴ τὴν πύλην τοῦ φρουρίου, ὁ σκοπὸς ἐρωτᾶ «τίς εἶ;». «Ἡ πλύστρα», ἀπεκρίθη ἡ γυνή. Γνωστῆς οὔσης τῆς φωνῆς, ἠνεώχθη τὸ ἓν φύλλον τῆς πύλης καί, εἰσελθοῦσα ἡ πλύντρια, ἀπασχολεῖ ἐπὶ μικρὸν τὸν σκοπὸν διὰ διαφόρων φλυαριῶν. Ἅμα ἀνεωγμένην τὴν πύλην ἰδόντες οἱ κεκρυμμένοι πλησίον αὐτῆς Πάργιοι, εἰσώρμησαν ἐντὸς καὶ συλλαβόντες τὸν σκοπὸν καὶ τοὺς περὶ τὴν πύλην σταθμεύοντας φρουροὺς ἀφοπλίσαντες, ἔγιναν κύριοι τοῦ φρουρίου ἀναιμωτὶ» (*Σαλαπάντα*, ἔνθ' ἀν., σ. 161). Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Pouqueville* θεωρεῖ συνωμοτικὴ ἐνέργεια καὶ προδοσία τῶν ἀρχόντων τῆς Πάργας τὴν αἰφνιδιαστικὴ ἐπιχείρηση γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ κάστρου καὶ τὴ χαρακτηρίζει ἐπαίσχυντη ἀχαριστία. «Δυὸ φορὲς τὰ ὅπλα τῆς Γαλλίας, καὶ δυὸ φορὲς τῆς Ρωσίας, σ' ἔσωσαν, Πάργα, ἀπὸ τὴ λύσσα τῶν τίγρεων. Τὸ αἷμα ἐκείνων ποὺ ἔπεσαν γιὰ τὴν ὑπεράσπισή σου ἀχνίζει ἀκόμα κάτω στὶς ντάπιες. Ὁ στρατηγὸς Donzelot, ποὺ οἱ Ἑπτανήσιοι ὀνομάζουν ἀκόμα πατέρα τους, δέχτηκε σὰν ἀγαπημένα παιδιά του τοὺς ἀπεσταλμένους σου. Κι' ἐκεῖνοι, φορτωμένοι μὲ τροφές, πολεμοφόδια καὶ χρήματα γύρισαν μὲ ἐλπίδες γιὰ τὸ μέλλον καὶ μὲ τὴ βεβαιότητα πὼς ἡ εἰρήνη ἦταν κοντά. Ἀλλὰ οἱ ἀχάριστοι (οἱ ἄρχοντες, ὄχι ὁ λαός), μόλις ἀποχαιρέτησαν τὸ στρατηγὸ Donzelot βρέχοντας τὰ χέρια του μὲ τὰ δάκρυά τους κι' ἔχασαν ἀπὸ τὰ μάτια τους τὸ κάστρο τῆς Κέρκυρας, ἔσπευσαν στὸ ἀγγλικὸ πολεμικὸ καὶ συμφώνησαν τὴν κατάληψη τοῦ κάστρου τῆς Πάργας μὲ προδοσία. Οἱ Ἄγγλοι ἀποβιβάστηκαν στὰ ριζὰ τῶν βράχων μιὰ σκοτεινὴ νύχτα, ὁδηγημένοι ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες ποὺ κάλεσαν τοὺς φρουροὺς ν' ἀνοίξουν τὴν πύλη τοῦ κάστρου. Οἱ σκοποὶ αἰφνιδιάστηκαν στὰ πόστα τους καὶ ὁ συνταγματάρχης ξυπνώντας εἶδε τὶς μπαγιονέττες ν' ἀκουμποῦν στὴν καρδιά του. Οἱ στρατιῶτες τῶν δύο ἐθνῶν εἶχαν σαστίσει: οἱ μὲν ἀπὸ τὴν ἀπροσδόκητη ἐπιτυχία, οἱ δὲ ἀπὸ τὸν ἀπίστευτο αἰφνιδιασμό. Σεβάστηκαν τὴ ζωὴ τῶν Γάλλων καὶ τοὺς ἔστειλαν στὴν Κέρκυρα» (Voyage de la Grèce, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 507-509).

3. Ὁ Κεφαλονίτης αὐτὸς λεγόταν Βάγιας καὶ ἦταν γραμματικὸς τοῦ Γάλλου διοικητῆ.

Καὶ κάθε μέρα μεγάλωνε ἡ εὐημερία της καὶ αὐξανόταν ὁ πληθυσμός της. Κάποτε ὅμως ἄρχισαν νὰ διαδίδωνται εἰδήσεις ποὺ συντάραξαν τὴ γαλήνη τῶν κατοίκων. Ἀλλὰ πῶς μποροῦσαν τότε νὰ πιστέψουν ὅτι μιὰ χριστιανικὴ Δύναμη, τόσο γνωστὴ γιὰ τὴν ἀκεραιότητά της, θὰ τοὺς παρέδινε στὸν πιὸ λυσσαλέο καὶ αἱμοβόρο ἐχθρό τους; Μ' αὐτὴ τὴ σκέψη ἀπόδιωξαν κάθε ὑποψία κι' ἔδειξαν στοὺς προστάτες τους τὴν ἀφοσίωση ποὺ χαρακτηρίζει ἕνα λαὸ ἔντιμο καὶ φιλόπονο. Ἀλλὰ ὁ Ἀλῆς δὲν ἐγκατέλειψε τὶς φιλοδοξίες του ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ χρυσάφι ἀποδείχτηκε παντοδύναμο στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ Πύλη ἀξίωσε τὴν παράδοση τῆς Πάργας—ἀντάλλαγμα γιὰ τὴ συγκατάθεσή της στὴ βρεταννικὴ κατοχὴ τῶν Ἑπτανήσων. Ἔτσι συνομολογήθηκε μυστικὴ συνθήκη ποὺ παρέδινε στὸν τουρκικὸ δεσποτισμὸ τὸ μόνο σημεῖο τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ποὺ οἱ ἄπιστοι κατακτητές της δὲν εἶχαν ἀκόμη ρυπάνει»[1].

Ὁ Hughes ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀνάλυση ἀπὸ πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ σκοπιὰ τῆς συνθήκης ἀνατρέχοντας στὴ συμφωνία τοῦ στρατηγοῦ Campell, κυβερνήτη τῶν Ἑπτανήσων, καὶ τῶν Παργινῶν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλῆ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1814 καὶ τὴν παράδοση τοῦ κάστρου στοὺς Ἄγγλους. Ἀναρωτιέται ἂν ἡ συμφωνία νὰ ἀναλάβουν οἱ Ἄγγλοι τὴν προστασία τῆς Πάργας ἔγινε μὲ ὅρους ἢ χωρὶς ὅρους. «Ἂν ἔγινε μὲ ὅρους διαπράξαμε ἀδικία παραδίνοντας τὴν Πάργα στὸν Ἀλὴ καὶ δὲν προσφέρει καμμιὰ δικαιολογία τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν μνημονεύουν τίποτα περὶ Πάργας οἱ συνθῆκες τῆς Βιέννης καὶ τοῦ Παρισιοῦ. Μόνο οἱ Τοῦρκοι θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπικαλεσθοῦν τέτοιο ἐπιχείρημα. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ οἱ Παργινοὶ παραδόθηκαν χωρὶς ὅρους ἡ κατοπινή μας στάση ἦταν σκληρὴ καὶ πολιτικὰ σφαλερή. Σκληρὴ γιατὶ οἱ κάτοικοι δὲν ἀποζημιώθηκαν ἐντελῶς γιὰ τὶς περιουσίες τους, οὔτε ἄλλωστε ἀποζημιώνεται ἡ διακοπὴ ὅλων τῶν ἠθικῶν δεσμῶν μὲ τὴν πατρίδα.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 199-204. Κι' ὅμως στὶς 11 Μαρτίου 1815 ὁ Ἄγγλος στρατηγὸς Cambell διαβεβαίωνε ἐπίσημα τοὺς Παργινοὺς ὅτι ἡ πόλη τους ἀποτελοῦσε ἐξάρτημα τῶν Ἑπτανήσων καὶ προγεφύρωμα τῆς ἀγγλικῆς φρουρᾶς τῆς Κέρκυρας ἐναντίον τῶν Τούρκων (Notice géographique et historique sur Parga, extraite principalement d'un mémoire de M. de Bosset, Lieutenant-Colonel au service de la Grand Bretagne, 1819, σ. 18-19). Ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Πόλη συμφώνησε μὲ τὸ Διβάνι τὴν ἀποστολὴ στὰ Γιάννενα ἑνὸς Τούρκου καὶ ἑνὸς Ἄγγλου ἀντιπροσώπου γιὰ νὰ μελετήσουν τὶς λεπτομέρειες. «Ἡ ἄτιμος αὕτη συνθήκη, ὑπογραφεῖσα ὑπὸ τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Ἀγγλίας Frere ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀμέσως διεβιβάσθη ὑπὸ τῶν ὀργάνων του εἰς τὸν Ἀλῆ Πασᾶ, ὅστις λαβὼν αὐτὴν αὐθωρεὶ δι' ἐκτάκτου ταχυδρόμου, τὴν διακοινώνει εἰς τὸν ἀγαπητόν του συνάδελφον Μαιτλάνδον καὶ τὴν 13 Μαρτίου 1817 δι' ἑτέρου ταχυδρόμου τὸν εἰδοποιεῖ ὅτι ὁ μέλλων νὰ συντάξῃ μετὰ τοῦ Ἄγγλου ἐπιτρόπου προκαταρκτικὴν συμφωνίαν περὶ πωλήσεως τῆς Πάργας Ἐπίτροπος τῆς Πύλης ἔφθασεν εἰς Ἰωάννινα. Τὴν εἴδησιν αὐτὴν λαβὼν ὁ Ἁρμοστής, ἔσπευσεν ἵνα ἐνισχύσῃ τὴν φρουρὰν τῆς Πάργας, διότι εἰς τοὺς κατοίκους αὐτῆς ἐπρόκειτο ἵνα ἐπιβληθῇ ἡ ἀτιμοτέρα βία» (*Σαλαπάντα*, ἔνθ' ἀν., σ. 182).

Σφαλερή πολιτική γιατί αὐτή προκάλεσε ἐξέγερση στήν Κοινή Γνώμη τῆς Ἀνατολῆς ἐναντίον τῆς Ἀγγλίας, γιατί ἕνα λιμάνι στίς ἠπειρωτικές ἀκτές ἦταν ἀναγκαῖο γιά τά συμφέροντα τῶν Ἑπτανήσων, γιατί ὁ Ἀλή πασάς, ὄχι μόνο δέν εἶχε δικαιώματα πάνω στήν Πάργα ἀλλά ἔπρεπε νά ἀποδώση καί τίς ἄλλες κτήσεις του στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα, ἀφοῦ παραβίασε τόσο ἀπάνθρωπα, ἐν ὀνόματι τῆς Πύλης, τή συνθήκη τοῦ 1800 καί κυρίως γιατί δέν ἔπρεπε νά δημιουργήσουμε στόν κόσμο τήν ἐντύπωση μιᾶς εὐρωπαϊκῆς μεγάλης χώρας πού ἐγκαταλείπει στόν ἄπιστο τύραννο τά δικαιώματα τῶν χριστιανῶν, δικαιώματα πού καί μόνο τό ὄνομά της μποροῦσε νά ὑπερασπισθῆ καί πού ἡ σημαία της, κυματίζοντας στήν ἀκρόπολη τῆς Πάργας, ἀποτελοῦσε ἐπαρκῆ προστασία»[1].

Στή μυστική ἀγγλοτουρκική συμφωνία ὑπῆρχε ἕνα ἄρθρο πού ὅριζε ὅτι ὅσοι Παργινοί θά προτιμοῦσαν νά ἐγκαταλείψουν τόν τόπο τους ὕστερα ἀπό τήν παράδοσή του στόν Ἀλή θά ἀποζημιώνονταν γιά τήν ἀπώλεια τῶν περιουσιῶν τους. «Ἄν εἶχε ἐφαρμοσθῆ αὐτό τό ἄρθρο κανείς δέν θά μποροῦσε νά κατηγορήση τούς προστάτες τῆς Πάργας ὅτι στή βάρβαρη πολιτική τους πρόσθεσαν καί τήν ἀδικία. Ἡ ἀγγλοτουρκική συμφωνία ἔγινε γνωστή στούς Παργινούς τόν Μάρτιο τοῦ 1817. Ὁ λόρδος Ἁρμοστής τῶν Ἑπτανήσων ἔστειλε στήν πόλη τόν συνταγματάρχη De Bosset[2] νά τήν ἀνακοινώση. Τόν συνόδευε δύναμη 300 ἀνδρῶν γιά τήν ἀντιμετώπιση ἐνδεχομένων ταραχῶν καί γιά τήν προστασία τῆς φρουρᾶς τοῦ κάστρου».

Γιά τόν De Bosset γράφει ὁ Hughes ὅτι ἐνῶ βρέθηκε σέ πολύ λεπτή θέση, ὑποχρεωμένος καθώς ἦταν νά ἐκτελέση στρατιωτικές διαταγές, ἔδειξε κατανόηση καί ἄκουσε μέ συμπάθεια τίς σπαραχτικές διαμαρτυρίες καί τίς κραυγές ἀπελπισίας τῶν ἄτυχων Παργινῶν[3].

Ὅλες οἱ προσπάθειες τῶν Ἄγγλων νά πείσουν τούς Παργινούς νά ὑποταχθοῦν στόν ἐχθρό τους ἀποδείχτηκαν μάταιες. «Ὁμόθυμα ἀπαντοῦσαν πώς ἄν ἡ ἀπόφαση ἦταν ἀμετάκλητη θά προτιμοῦσαν νά ζητιανεύουν τό ψωμί τους σέ ξένη γῆ παρά νά ἀφεθοῦν στό μαχαίρι ἑνός τυράννου πού ἔχει ὁρκισθῆ νά ἐξοντώση καί τόν τελευταῖο Παργινό».

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες ὁ συνταγματάρχης De Bosset ἔδωσε ἐντολή νά γίνη ἐκτίμηση τῶν ἰδιοκτησιῶν, δημόσιων καί ἰδιωτικῶν. Ὑπολογίσθηκαν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 201-202 σημ.

2. Ἦταν Ἑλβετός.

3. Στά Γιάννενα συμφωνήθηκε νά καθορίσουν τίς λεπτομέρειες τῶν ἀποζημιώσεων κ.λπ., ἕνας Ἄγγλος καί ἕνας Τοῦρκος ἀντιπρόσωπος. Ὁ Ἀλής ἀξίωσε νά συνοδεύεται ὁ Τοῦρκος ἀπό ἀπόσπασμα 250 ἀντρῶν, ἀπό τούς ὁποίους οἱ 50 ἱππεῖς. Ἀνάμεσά τους καί οἱ Παργινοί προδότες καί ἐγκληματίες πού εἶχαν ἐκδιωχθῆ ἤ ἀποδράσει ἀπό τήν πόλη καί εἶχαν καταφύγει στόν Ἀλή. Οἱ Παργινοί ἀπείλησαν ὅτι θά ἀντισταθοῦν μέ τά ὅπλα καί τελικά συμφωνήθηκε νά συνοδεύεται ὁ Τοῦρκος ἐκπρόσωπος μόνο ἀπό 36 ἄτομα. Οἱ δυό ἀντιπρόσωποι θά παρέμεναν στήν πόλη δύο μῆνες. Ἡ εἴσοδος τοῦ τουρκικοῦ ἀποσπάσματος ἔγινε

σὲ 500.000 λίρες, «ποσὸ ἀσήμαντο γιὰ μιὰ καλοχτισμένη πόλη μὲ 4.000 κατοίκους, χωριὰ καλοκατοικημένα, ἐδαφικὴ ἔκταση μὲ περίμετρο 20 χιλιομέτρων, γῆ σπάνιας εὐφορίας καὶ μὲ 81.000 ρίζες ἐλιὲς ποὺ ἔδιναν τὸ καλύτερο λάδι τῆς 'Ανατολῆς καὶ ἐξασφάλιζαν ἕνα προσοδοφόρο ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο».

Μ' ὅλα αὐτά, γράφει ὁ Hughes, οἱ Παργινοὶ δέχτηκαν στὸ τέλος νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πατρικὴ γῆ, τοὺς τάφους τῶν προγόνων τους, τοὺς ναούς τους καὶ ὅλα τὰ ἱερὰ θυμητάρια τῆς πατρίδας. 'Αλλὰ ὁ 'Αλῆς δὲν εἶχε καμμιὰ διάθεση νὰ πληρώση γιὰ ἕνα τόπο ποὺ θεωροῦσε πάντοτε ἰδιοκτησία του. Πῆγαν ἀντιπρόσωποι στὰ Γιάννενα καὶ ἄρχισαν ἀτέλειωτες κουραστικὲς διαπραγματεύσεις. «'Ο 'Αλῆς τραβοῦσε τὶς συνομιλίες σὲ μάκρος ἐλπίζοντας πὼς θἄβρισκε εὐκαιρία νὰ ἁρπάξη τὴ λεία του ἀνέξοδα. Στὸ μεταξὺ τὰ θύματα εἶχαν χάσει τὸν καλύτερο φίλο τους. 'Ο συνταγματάρχης De Bosset θεωρήθηκε ἀκατάλληλος γιὰ τέτοιες ἐπιχειρήσεις καὶ ἀνακλήθηκε στὴν 'Αγγλία[1]. Συγκροτήθηκε ἄλλη ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων. 'Ο 'Αλῆς προώθησε τὰ στρατεύματά του σ' ὅλη τὴ μεθοριακὴ ζώνη καὶ κατέβαλε τὶς τελευταῖες προσπάθειες γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Πάργας καλλιεργώντας τὴ διχόνοια[2] ἀνάμεσα στοὺς ἐχθρούς του, δηλητηριάζοντας τὸ νερὸ καὶ τὸ ψωμὶ τῶν κατοίκων[3], εἰσάγοντας μὲ στρατήγημα στὴν πόλη μερικοὺς ἀνθρώπους του καὶ τρομοκρατώντας τοὺς Παργινοὺς μὲ τὶς ἀπειλές του γιὰ τρομερὴ ἐκδίκηση. Χάρη ὡστόσο στὴ σταθερότητα καὶ τὴν ἐπαγρύπνηση τῶν Παργινῶν οἱ προσπάθειες τοῦ βεζύρη ἔπεσαν στὸ κενό. Κι' ἐνῷ ἀγωνίζονταν νὰ ἀπομακρύνουν τὸν κίνδυνο καὶ νὰ ἐλευθερώσουν τὴν πόλη ἀπὸ τὸ διώκτη τους, παραμέλησαν τὰ εἰρηνικά τους ἔργα: ἡ γῆ

στὶς 4 'Ιουνίου 1817. Οἱ κάτοικοι ἀρνήθηκαν κάθε ἐπαφὴ μὲ τοὺς Τούρκους. Δὲν μποροῦσαν οὔτε τρόφιμα νὰ προμηθευτοῦν. Μόλις ἔμπαιναν σ' ἕνα μαγαζί, ὁ Παργινὸς τὸ ἐγκατέλειπε μὲ κάποια πρόφαση καὶ ἐξαφανιζόταν. Χρειάστηκε ἐπέμβαση τῶν "Αγγλων γιὰ νὰ ἐξασφαλιστοῦν οἱ προμήθειες. 'Αλλὰ ἡ τελικὴ συμφωνία γιὰ τὶς ἀποζημιώσεις δὲν προχωροῦσε. Τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1818 ἔφτασαν στὴν Πάργα νέοι ἀντιπρόσωποι. Οἱ "Αγγλοι βιάζονταν νὰ παραδώσουν τὴν πόλη, ὁ Μαίτλαντ βυσσοδομοῦσε προσπαθώντας νὰ δημιουργήση τετελεσμένα γεγονότα. Συνωμοτοῦσε μὲ τὸν πασὰ σὲ μυστικὲς συναντήσεις στὴν Πρέβεζα καὶ τὸ Βουθρωτό. Τελικὰ οἱ δύο συνεταῖροι ἀποφάσισαν νὰ πραγματοποιηθῆ ἡ παράδοση στὶς 10 Μαΐου 1819 (βλ. Notice, ἔνθ' ἀν., σ. 22 κ. ἑ.).

1. 'Ο 'Ελβετὸς συνταγματάρχης De Bosset ἀκολούθησε φιλικὴ πολιτικὴ ἀπέναντι στοὺς Παργινοὺς καὶ κέρδισε τὴ συμπάθειά τους. «Καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρησή του, ἅπας ὁ λαὸς τῆς Πάργας, ἄνδρες καὶ γυναῖκες μετὰ δακρύων εὐγνωμοσύνης συνώδευσαν τὸν γενναῖον Δὲ Βοσσὲτ μέχρι τοῦ ἐπιβατηρίου» (*Σαλαπάντα*, ἔνθ' ἀν., σ. 268).

2. Οἱ πράκτορές του φρόντιζαν νὰ διαδοθῆ ὅτι ὁ 'Αλῆς θὰ πλήρωνε 1.200.000 πιάστρα στοὺς "Αγγλους γιὰ νὰ τοῦ παραδώσουν τὴν Πάργα, ὅτι οἱ Παργινοὶ δὲν θὰ ἔπαιρναν οὔτε παρά, ὅτι οἱ "Αγγλοι τοὺς εἶχαν προδώσει, ὅτι ἡ προστασία ἀποτελοῦσε παγίδα κ.ἄ. (βλ. Notice, ἔνθ' ἀν., σ. 24-25).

3. Τὴ δηλητηρίαση τοῦ ὑδραγωγείου εἶχε ἀναλάβει μὲ ἐντολὴ τοῦ 'Αλῆ ὁ 'Αρβανίτης Θανάσης Ψῖκος. Εἶχε ἀγοράσει γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ μεγάλη ποσότητα ἀρσενικοῦ (*Σαλαπάντα*, ἔνθ' ἀν., σ. 251 κ. ἑ.).

ἔμεινε χέρσα, τὸ ἐμπόριο νεκρώθηκε, ἔτσι ποὺ σὲ λίγο ἦρθε καὶ ὁ λιμὸς νὰ ὁλοκληρώση τὴ συμφορά τους. Οἱ δυσκολίες μεγάλωσαν ἐξ αἰτίας τῶν ἐμποδίων ποὺ παρεμβάλλονταν ἀπὸ τοὺς πράκτορες τοῦ Ἀλῆ στὴ φόρτωση σταριῶν»[1].

Ἔγινε, τέλος, ἡ νέα ἐκτίμηση τῶν περιουσιῶν. Αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ ἀποζημιώσεις ὁρίσθηκαν μόνο σὲ 150.000 λίρες στερλίνες. Τὸ ποσὸ ὅμως συμφωνήθηκε ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους καὶ τὸν Ἀλὴ χωρὶς νὰ γνωρίζουν τίποτα οἱ Παργινοί. Ὁ Hughes βεβαιώνει πὼς μόνο οἱ 81.000 ἐλιές, «ἀπὸ τὶς καλύτερες τοῦ κόσμου», ἄξιζαν περισσότερο ἀπὸ τὸ συνολικὸ ποσὸ μὲ τὸ ὁποῖο ἐξαγόρασε ὁ Ἀλῆς τὴ γῆ καὶ τὴν πόλη τῆς Πάργας. «Ὑπολογίζω, μάλιστα, χωρὶς φόβο νὰ μὲ διαψεύση κανείς, ὅτι μόνο ἡ σοδειὰ μιᾶς καλῆς χρονιᾶς ἀπὸ αὐτὸ τὸν ἐλαιώνα ἄξιζε περισσότερο ἀπὸ ὅσα πληρώθηκαν γιὰ τὰ δέντρα»[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 205-206. Βλ. καὶ Notice, ἔνθ' ἀν., σ. 20.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 206 σημ. Ὁ συνταγματάρχης De Bosset ἀναφέρει τὸ ποσὸ τῶν 400 - 500.000 στερλινῶν σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Cartwright, πληρεξούσιο τῆς Ἀγγλίας στὶς συνομιλίες. Στὴν ἴδια ἐκτίμηση προβαίνει ἐπίσης καὶ ὁ Σαλαπάντας (ἔνθ' ἀν., σ. 260). Ὑπολογίζει ὅτι τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα τῶν κατοίκων ἦταν 50.000 στερλίνες. Τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ *R. A. Davenport* καὶ προσθέτει: «Μόνο οἱ ἐλιὲς ἦταν 127.000 καὶ ἀπὸ τὶς καλύτερες τοῦ κόσμου (The life of Ali Pacha, late vizier of Jannina, surnamed Aslan or the Lion, London 1878, σ. 270). Ὁ φιλότουρκος Μαίτλαντ (σουλτὰν Θωμᾶ, τὸν ἀποκαλοῦσαν ἀκόμα καὶ οἱ συμπατριῶτες του) θεώρησε μεγάλο τὸ ποσὸ καὶ γιὰ νὰ φανῆ ἀρεστὸς στοὺς Τούρκους καὶ τὸν Ἀλὴ διόρισε ἐπιτροπὴ ἀπὸ Κερκυραίους. Ἡ ἐπιτροπή, ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα, κατέληξε στὸ ἴδιο περίπου ἀποτέλεσμα: 460.000 στερλίνες (2.300.000 ἱσπανικὰ τάληρα). Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ Ἀλῆς πρόσφερε μόνο 56.756 στερλίνες, ὁ Μαίτλαντ δὲν δίστασε, γιὰ νὰ μὴ δυσαρεστήση τὸν βεζύρη, νὰ ἀκυρώση τὸ πόρισμα τῶν ἐμπειρογνωμόνων ποὺ ὅρισε ὁ ἴδιος καὶ αὐθαίρετα ἀποφάσισε τὴν καταβολὴ 150.000 λιρῶν ἢ 666.666 ἱσπανικῶν ταλήρων. Ἀλλὰ μόνο ἡ περιουσία τοῦ Δεσύλλα Τσούκου ἐκάλυπτε τὸ 10% τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ *Σαλαπάντας* (ἔνθ' ἀν., σ. 287). Τελικὰ δὲν θὰ καταβληθῆ οὔτε αὐτὸ τὸ ποσό. Γιὰ νὰ δεχτῆ ὁ Ἀλῆς νὰ τὸ πληρώση σὲ ἱσπανικὰ τάληρα, ὁ Μαίτλαντ συμφώνησε ἔκπτωση 36.660 ταλήρων. Ἀλλὰ οὔτε καὶ αὐτὴ τὴ συμφωνία τήρησε. Ἕνα μέρος τοῦ ποσοῦ ἐξοφλήθηκε σὲ γρόσια. Γράμμα Παργινοῦ τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1820: «...Ἐπρόκειτο νὰ πληρωθῶ 1.500 τάληρα, ἐξ ὧν τὸ ἓν τέταρτον μοὶ ἐδόθη τουρκικὸν νόμισμα, ἐξ οὗ χάνω ἑξήντα τάληρα. Τὰ ἴδια ἔπαθον καὶ οἱ ἄλλοι» (ἔνθ' ἀν., σ. 335 σημ.). Τὸ φοβερώτερο ὅμως, κάτι ποὺ φαίνεται ἀπίστευτο, εἶναι ὅτι οἱ Ἄγγλοι ποὺ παράδωσαν τὴν Πάργα στὸν Ἀλὴ παραβιάζοντας τὴ συνθήκη καὶ ἀνάγκασαν τοὺς κατοίκους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πατρίδα τους, ὑποχρέωσαν τοὺς ξεριζωμένους νὰ καταβάλουν τὰ ἔξοδα τῶν ἐπιτροπῶν καὶ τὸ πιὸ ἐλεεινό, τὰ ...ναῦλα τῆς φρεγάτας ποὺ τοὺς μετέφερε στὴν Κέρκυρα! Τὰ ναῦλα ὑπολογίστηκαν — πράγμα ἀνήκουστο — στὸ ἕνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ ποὺ ὁρίστηκε γιὰ ἀποζημίωση, δηλαδὴ 157.500 τάληρα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο προκύπτει ἀπὸ τὴ διακήρυξη τοῦ Μαίτλαντ τῆς 23 Νοεμβρίου 1819. Ὅσο γιὰ τὸν Ἀλὴ ἡ «ἀγορὰ» τῆς Πάργας ὑπῆρξε μιὰ ἐκπληκτικὴ ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων ὑπολόγισε ὅτι ἔπρεπε νὰ καταβάλη στοὺς Παργινοὺς 3.000.000 τάληρα, μὲ σκοπὸ βέβαια νὰ μὴ πληρώση οὔτε ἕνα. Γιὰ νὰ καλύψη αὐτὸ τὸ ποσὸ ἐπέβαλε ἔκτακτη εἰσφορὰ σ' ὅλους τοὺς ὑπηκόους χωρὶς καμμιὰ ἐξαίρεση. Πλήρωσαν ἀκόμα καὶ οἱ στρατιῶτες (*A. Andréades*, Ali Pacha de Tébélin économiste et financier, Paris 1912, σ. 21-22).

Τελικά, ὕστερα ἀπὸ πολλὲς ἀναβολές, ἄρχισαν οἱ προετοιμασίες γιὰ τὴν ἐκκένωση τῆς Πάργας ποὺ πραγματοποιήθηκε στὶς 10 Μαΐου 1819.

Ἡ ἀγγλικὴ φρουρὰ ἀνακοίνωσε ὅτι, ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Ἄγγλου Ἁρμοστῆ τῶν Ἑπτανήσων καὶ συμφωνία μὲ τὸν Ἀλὴ πασά, τουρκικὰ στρατεύματα θὰ ἔμπαιναν στὸ Παργινὸ ἔδαφος τὸ ταχύτερο, ἀλλὰ ὅτι ἡ φρουρὰ θὰ παρέμενε ὥσπου νὰ ὁλοκληρωθῆ ἡ μετανάστευση τοῦ πληθυσμοῦ. «Ἀμέσως μετὰ τὴν εἰδοποίηση αὐτή, ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι ἰσχυρὸ ὀθωμανικὸ σῶμα κατευθυνόταν πρὸς τὴν πόλη, ἔγινε γενικὴ συνέλευση τῶν κατοίκων καὶ συζητήθηκε ἡ κατάσταση. Οἱ Παργινοὶ ἀνακοίνωσαν στὸ διοικητὴ ὅτι, ἀφοῦ ἔτσι ὅρισε ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση, ἀποφασίσθηκε ὁμόφωνα: σὲ περίπτωση ποὺ θὰ ἔμπαινε καὶ ἕνας μόνο Τοῦρκος στὰ ἐδάφη τους πρὶν τὰ ἐγκαταλείψουν, θὰ θανατώσουν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους καὶ θὰ πολεμήσουν ὡς τὴν τελευταία πνοὴ ἐναντίον κάθε τουρκικῆς ἢ χριστιανικῆς δύναμης ποὺ θὰ παραβίαζε τὶς ἐπίσημες ὑποσχέσεις.

»Ὁ Ἄγγλος διοικητὴς βλέποντας ἀπὸ τὶς προετοιμασίες τους ὅτι πραγματικὰ εἶχαν πάρει αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις, ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήση τὸν Ἁρμοστὴ στὴν Κέρκυρα. Ἐκεῖνος ἔστειλε ἀμέσως ἀξιωματικοὺς γιὰ νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τοὺς κατοίκους. Οἱ ἀπεσταλμένοι βρῆκαν τοὺς Παργινοὺς νὰ ξεθάβουν τὰ κόκκαλα τῶν γονιῶν τους στὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ νεκροταφεῖα καὶ νὰ τὰ καῖνε ἢ νὰ τὰ θάβουν σὲ μυστικὰ σημεῖα γιὰ νὰ μὴ τὰ βροῦν καὶ τὰ βεβηλώσουν οἱ Τοῦρκοι[1]. Οἱ προεστοὶ καὶ οἱ ἱερεῖς βεβαίωσαν τοὺς ἀξιωματικοὺς ὅτι τὰ γυναικόπαιδα θὰ θυσιάζονταν, ἐκτὸς ἂν ἐξαναγκάζονταν οἱ Τοῦρκοι νὰ σταματήσουν στὰ σύνορα καὶ γινόταν κανονικὰ τὸ μπαρκάρισμα στὰ καράβια. Ἔπεισαν οἱ Ἄγγλοι τὸν Τοῦρκο διοικητὴ νὰ μὴ προχωρήση καὶ στὸ μεταξὺ ἄρχισε ἡ ἐπιβίβαση στὴ φρεγάτα «Γλασκώβη» ποὺ ἔφτασε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Λένε πὼς τὸ θέαμα τοῦ πολεμικοῦ αὐτοῦ λαοῦ, ποὺ γονάτιζε γιὰ νὰ ἀσπασθῆ γιὰ τελευταία

---

1. Στὴν ἔκθεση τοῦ στρατηγοῦ De Bosset ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἁρμοστὴς Μαίτλαντ ἔστειλε στὴν Πάργα γιὰ νὰ καθησυχάση τοὺς κατοίκους τὸν στρατηγὸ Adam. «Ὁ στρατηγός, φτάνοντας στὴν Πάργα, εἶδε μιὰ μεγάλη φωτιὰ στὴν πλατεῖα. Οἱ Παργινοὶ εἶχαν ξεθάψει τὰ κόκκαλα τῶν προγόνων τους καὶ τὰ ἔκαιγαν. Ὅλοι οἱ ἄντρες ἦταν ἁρματωμένοι καὶ καθένας στεκόταν μπροστὰ στὸ σπίτι του. Οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ βρίσκονταν στὸ ἐσωτερικὸ περιμένοντας τὴν τύχη τους» (Notice, σ. 27). Ἡ λαϊκὴ Μοῦσα ἀπαθανάτισε τὶς σπαρακτικὲς σκηνὲς στὴν Πάργα:

Τοὺς Παργινοὺς ἐπούλησαν σὰν γίδια, σὰν γελάδια.

. . . .

Βλέπεις ἐκείνη τὴ φωτιὰ μαῦρο καπνὸ ποὺ βγάνει;
Ἐκεῖ καίγονται κόκκαλα, κόκκαλα ἀντρειωμένων
ποὺ τὴν Τουρκιὰ τρομάζανε καὶ τὸ βεζύρη κάψαν.
Ἐκεῖ ναι κόκκαλα γονιοῦ ποὺ τὸ παιδὶ τὰ καίει
νὰ μὴν τὰ βροῦν οἱ Λιάπηδες, Τοῦρκοι μὴν τὰ πατήσουν.

(*Ν. Γ. Πολίτη*, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 20).

φορὰ τὰ χώματά του ποτίζοντάς τα μὲ τὰ δάκρυά του ἦταν σπαραχτικό. Ἄλλοι ἔπαιρναν μιὰ χούφτα χῶμα γιὰ παρηγοριὰ στὴν ἐξορία καὶ γιὰ κληρονομιὰ στὰ παιδιά τους, θυμητάρι τῶν συμφορῶν καὶ ἐλπίδα γυρισμοῦ μὲ χρόνια καὶ καιροὺς στὴν πατρίδα, ἄλλοι ἔπαιρναν τὴ στάχτη ἀπὸ τὰ κόκκαλα τῶν γονιῶν τους καὶ πολλοὶ τὰ ἴδια τὰ κόκκαλα γιατὶ δὲν πρόλαβαν νὰ τὰ κάψουν.

Ὅταν, τέλος, μπῆκαν στὴν Πάργα τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ βρῆκαν ἐρημιὰ καὶ σιωπή. Καμμιὰ κίνηση, νέκρα. Τὰ σπίτια ἄδειανά, οὔτε ψυχή, ἀκόμα καὶ τὰ κόκκαλα τῶν νεκρῶν εἶχαν ἀφήσει τὴν παντέρημη γῆ. Τὰ μόνα σημάδια ποὺ ἔδειχναν πὼς σ' αὐτὴ τὴν πολιτεία ζοῦσαν κάποτε ἄνθρωποι ἦταν οἱ καπνοὶ ποὺ ἀνέβαιναν ἀπὸ τὶς νεκρικὲς πυρές.

«Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δύστυχων ἐξορίστων βρίσκεται σήμερα στὴν Κέρκυρα καὶ τοὺς Παξούς. Δὲν ἀποτελοῦν πιὰ ἔθνος, δὲν τοὺς ἑνώνει κανένας δημόσιος ἢ ἰδιωτικὸς δεσμός. Πλάνητες καὶ ἀνέστιοι, ἄλλοι περιμένουν τὴ διανομὴ τοῦ ἄθλιου ποσοῦ ποὺ χαρακτηρίσθηκε ἀποζημίωση γιὰ τὴν ἀπώλεια τῶν περιουσιῶν τους καὶ τῆς πατρίδας τους κι' ἄλλοι ἀποζοῦν ἀπὸ τὶς οἰκονομίες τους. Κι' αὐτὲς ὅμως ἐξαντλοῦνται ἀπὸ τὶς ἔκτακτες δαπάνες ποὺ δημιούργησε ὁ ξεριζωμός»[1].

Ὁ Hughes, ποὺ γνώρισε τὸν Ἀλή, παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ τὰ δραμα-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 207-210 καὶ Notice, ἔνθ' ἀν., σ. 29. Ἡ φριχτὴ τύχη τῆς Πάργας προκάλεσε βαθύτατη συγκίνηση σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη ἀλλὰ καὶ πολιτικὸ σάλο. Ζωηρὴ συζήτηση ἔγινε στὶς 15 Ἰουνίου 1819 στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων ὅπου ἀκούστηκε δεινὸ κατηγορητήριο: Ἡ Κυβέρνηση καταχράστηκε τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Παργινῶν ποὺ ζήτησαν τὸ 1814 τὴ συμπαράσταση τῆς Μεγ. Βρεταννίας καὶ πίστεψαν πὼς θὰ τοὺς προστάτευε ἀπὸ τὸν αἱμοβόρο τύραννο. Κι' ἐνῶ τοὺς κάλυψε μερικὰ χρόνια παρέδωσε τελικὰ τὴ χώρα τους στὸ φοβερώτερο ἐχθρό τους. Τοὺς ἔταξαν γῆ στὰ Ἑπτάνησα. Ἀλλὰ ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχαν διαθέσιμες γαῖες ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ βράχια. «Ἔπειτα, ὅπου καὶ νὰ πᾶνε οἱ Παργινοί, θὰ ζοῦν μὲ τὴ βαρειὰ νοσταλγία τῆς πατρίδας τους καὶ τὴν πίκρα ὅτι δὲν βρέθηκε μιὰ χριστιανικὴ Δύναμη νὰ ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὴν τύχη τους καὶ νὰ τοὺς κρατήση στὴ γῆ ποὺ τόσο γενναῖα ὑπερασπίσθηκαν ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστης. Πιστεύει ἡ ἀγγλικὴ Κυβέρνηση ὅτι ἀποζημίωσε τοὺς Παργινοὺς μὲ 48 λίρες ποὺ ἀναλογεῖ σὲ κάθε ἄτομο γιὰ τὶς περιουσίες ποὺ ἔχασαν, γιὰ τὴν πατρίδα τους, γιὰ τὴν ὑπόστασή τους ὡς ἐλεύθερων ἀνθρώπων;» (New Times, 15 Ἰουνίου 1812). Τὴ στάση τῶν Ἄγγλων ἑρμηνεύει ἡ γαλλικὴ ἐφημερίδα «Courrier François» τῆς 10 Αὐγούστου 1819: «Δὲν ἤθελαν νὰ δυσαρεστήσουν τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ μὴ σημειωθῆ διαταραχὴ στὸ κερδοφόρο ἐμπόριό τους μὲ τὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή». Ὁ *Villemain* χαρακτήρισε τὴν πράξη τῶν Ἄγγλων «μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιοθρήνητες τῆς σύγχρονης πολιτικῆς» (Essai sur l'état des Grecs depuis la conquête musulmane, κεφ. 16). Ὁ Ἰταλὸς ποιητὴς *Monti* τὴ στιγμάτισε μ' ἕνα σονέττο ποὺ ἔκανε τὸ γύρο τῆς Εὐρώπης. Ὁ πρῶτος στίχος: Luce ti neghi il sol, erba la terra. «Μὴ σὲ φωτίση ὁ ἥλιος κι' ἡ γῆ σου μὴν ἀνθίση», ὅπως τὸν μετέφρασε ὁ Ἄγγελος Βλάχος. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1819, πρὶν ἀκόμα συντελεσθῆ ἡ τραγωδία τῆς Πάργας, ὁ *Hughes* ἔστειλε στοὺς «Times» μιὰ ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὑπογραφὴ «Ἕνας ἑλληνικὸς ταξιδιώτης», ὅπου ἀφοῦ ἱστορεῖ τὰ πραγματικὰ περιστατικά, καλεῖ τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση νὰ ἀποφύγη τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐπαίσχυντης συμφωνίας μὲ τὴν Πύ-

τικὰ γεγονότα τῆς Πάργας καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ συγκεντρώση ἀπὸ πρῶτες πηγὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του ἐπιχειρεῖ μιὰ σκιαγράφηση τοῦ σατράπη τῆς Ἠπείρου στὴν ὁποία οἱ προθέσεις ἀντικειμενικῶν σταθμίσεων καὶ ἑρμηνειῶν εἶναι ὁλοφάνερες:

Ὁ χαρακτήρας τοῦ Ἀλῆ θεμελιωνόταν πάνω στὸν ἄκρατο ἐγωισμό. Στὰ μάτια του οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἁπλὰ ἐργαλεῖα γιὰ τοὺς σκοπούς του. Οἱ ἐπιτυχίες του ὀφείλονταν, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὴν ἀπανθρωπία καὶ στὴν ἀπουσία κάθε ἠθικοῦ χαλινοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸ θάρρος καὶ τὶς ἱκανότητές του. Καμμιὰ συγκίνηση, καμμιὰ τύψη δὲν ἀνέκοψαν ποτὲ τὴν πορεία του πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸ σκοπό. Θεωροῦσε τὴν καλὴ πίστη καὶ τὴ δικαιοσύνη ἐφευρήματα γιὰ τὴν παγίδευση τῶν ἀμαθῶν καὶ τῶν εὔπιστων. Ἡ ἐξαπάτηση τῶν ἄλλων ἀποτελοῦσε τὴ μεγάλη του τέχνη.

Ἦταν ὁλότελα ἀπαίδευτος ἀλλὰ εἶχε μελετήσει καλὰ τὰ μυστήρια τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ εἶχε τέλεια ἐξερευνήσει ὅλους τοὺς λαβυρίνθους της. Εἶχε γρηγοράδα στὴ σκέψη καὶ σπάνια ἔχανε τὶς εὐκαιρίες. Τὸ σκοπὸ ποὺ ἔταξε τὸν ἀκολουθοῦσε σὲ κάθε πρόκληση τῆς μοίρας του. Εἶχε μιὰ σπάνια ἱκανότητα νὰ ἀνακαλύπτη ἀνάμεσα στοὺς αὐλικούς του ἐκείνους ποὺ μποροῦσαν νὰ γίνουν τέλεια ὄργανά του, νὰ τὸν ὑπηρετήσουν πιστά, τοὺς ἄξιους τῆς ἐμπιστοσύνης του. Ἤξερε νὰ θαμπώνη τὸ πλῆθος καὶ μποροῦσε νὰ παραμερίζη τὶς ἐθνικὲς προκαταλήψεις ποὺ ἐμπόδιζαν τὸ μεγάλωμά του. Εἶχε τὴν τέχνη νὰ πείθη τὰ στρατεύματά του νὰ μάχωνται γιὰ τὰ συμφέροντά του. Ὄχι μόνο συμμεριζόταν τὴ σκληρὴ ζωή τους, τοὺς κόπους τους, τοὺς κινδύνους τους, ἀλλὰ κέρδιζε τὴν ἐμπιστοσύνη τους κολακεύοντας τὴ ματαιοδοξία τους μὲ τὴν οἰκειότητα τῶν ἐκδηλώσεων. Τιμοῦσε τὴν ἀνδρεία τους καὶ ταύτιζε τὴ δόξα τους μὲ τὴ δική του. Ἦταν δεξιοτέχνης τῆς πολιτικῆς μηχανορραφίας καὶ τόσο ἱκανὸς στὴν τέχνη τῆς ὑποκρισίας καὶ τοῦ δόλου, ὥστε νὰ ἐξαπατήση ὄχι μόνο τὴ δική του κυβέρνηση μὰ καὶ ὁποιαδήποτε ἄλλη ποὺ ἤθελε νὰ τὸν ἐκμεταλλευθῆ γιὰ τὰ δικά της σχέδια. Ὅλοι ἀνακάλυπταν ξαφνικὰ πὼς τοὺς πρόδωσε καὶ τοὺς ἐγκατέλειψε μόλις ἐξασφάλισε ἕνα σύμμαχο ἰσχυρότερο ἢ πρόθυμο νὰ ἐνισχύση τοὺς σκοπούς του. Πολιτική του φιλοσοφία τὸ «διαίρει καὶ βασίλευε». Δὲν δυσκολευόταν διόλου νὰ στρέψη τὸν πατέρα ἐναντίον τοῦ γιοῦ, τὸν ἀδερφὸ ἐναντίον τοῦ ἀδερφοῦ, τὸ φίλο ἐναντίον τοῦ φίλου. Σ' ὅλες τὶς πόλεις, σ' ὅλες τὶς περιοχὲς ποὺ ἐρέθιζαν τὴν ἁρπακτικότητά του φρόντιζε νὰ καλλιεργήση τὴ διχόνοια, τὸ φθόνο, τὴ δυσπιστία, νὰ ἀνάψη ἐσωτερικὰ ἀλληλοφαγώματα. Καὶ τότε παρουσιαζόταν ὡς σύμμαχος ἢ διαιτητής, ἐξουδετέρωνε καὶ τοὺς

λη. «Εἶναι καιρὸς ἀκόμα νὰ σωθῆ ἡ χώρα μας ἀπὸ τὸ ἀνεξίτηλο στίγμα καὶ τὴν ἀτίμωση». Ἡ ἐπιστολὴ κυκλοφόρησε τὸν ἴδιο χρόνο σὲ φυλλάδιο 16 σελίδων μὲ τὸν τίτλο «Letter from a Grecian Traveller respecting the intended cession of Parga by England to the Ottoman Porte, London 1819».

δυὸ ἀνταγωνιστὲς καὶ γινόταν αὐτὸς κυρίαρχος. Ἡ δολιότητά του ἦταν κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐπιβουλή. Μέσα σὲ μιὰ ὥρα ὑπόγραφε μιὰ συνθήκη καὶ τὴν παραβίαζε, προσεταιριζόταν τοὺς ἀντιπάλους του μὲ ὡραῖες ὑποσχέσεις καὶ τοὺς ἔστελνε ὕστερα στὸν ἄλλο κόσμο χωρὶς ἐνδοιασμούς. Ἡ δίψα του γιὰ ἐκδίκηση ἦταν ἀκόρεστη κι' ὅσο περνοῦσε ὁ καιρὸς τόσο φούντωνε. Δὲν εἶχε μέσα του οὔτε ἴχνος ἀπ' αὐτὴ τὴ μεγαλωσύνη ποὺ ξέρει νὰ ἐκτιμᾶ καὶ νὰ ἀναγνωρίζη τὴν ἀξία καὶ τὴ γενναιότητα τοῦ ἐχθροῦ. Στὴ συζήτηση ἦταν δεξιοτέχνης νὰ ἀνακαλύπτη τὰ αἰσθήματα τῶν ἄλλων καὶ νὰ κρύβη τὰ δικά του κάτω ἀπὸ ἕναν ἀδιαπέραστο πέπλο. Ὅπως οἱ πράξεις του σπάνια ἀνταποκρίνονταν στὰ λόγια του ἔτσι καὶ ἡ φυσιογνωμία του σπάνια πρόδινε τὴ σκέψη του. Μποροῦσε νὰ προσδώση στὰ χαρακτηριστικά του μιὰ ἔκφραση γλυκύτητας καὶ εἰλικρίνειας τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἡ ψυχή του βουρλιζόταν ἀπὸ μανία καὶ λύσσα. Συχνὰ φαινόταν εὔθυμος ἐνῶ τὸν ροκάνιζε ἡ θλίψη. Καὶ ποτὲ δὲν παρουσιαζόταν τόσο ἀξιαγάπητος ὅσο τὶς στιγμὲς ποὺ εἶχε στὸ νοῦ του τὰ πιὸ ἀπαίσια κακουργήματα.

«Ὁ Ἀλῆς ὡστόσο δὲν εἶναι βάρβαρος ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία. Δὲν ἔχει ἀνάγκη, ὅπως ὁ Τζεζὰρ πασάς, ν' ἀκούη τὶς σπαρακτικὲς κραυγὲς τῶν θυμάτων ποὺ βασανίζει γιὰ νὰ γαληνεύη ἡ ψυχή του. Μὰ ὅταν τὰ συμφέροντά του, ἡ ἀσφάλειά του κινδυνεύουν ἢ ἀπειλοῦνται, κανένας θρησκευτικὸς φραγμός, κανένας δεσμὸς φιλίας, κανένα αἴσθημα εὐγνωμοσύνης δὲν θὰ σταματήσουν τὰ ματοβαμμένα χέρια του. Βλέπει τὴν ἐξουσία μὲ μάτι ἀητοῦ καὶ τὸ χρῆμα μὲ τὴν ἀπληστία τοῦ γύπα. Κατέχεται ἀπὸ τέτοια φιλοχρηματία ποὺ θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς ὁ πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς του εἶναι νὰ ἱκανοποιήση τὴν πλουτομανία του. Γιὰ νὰ συσσωρεύση θησαυροὺς καταφεύγει ὄχι μονάχα στὶς νόμιμες ἐπιβαρύνσεις ἀλλὰ καὶ στὰ πιὸ χαμερπῆ τεχνάσματα, τοὺς πιὸ ἐπαίσχυντους ἐκβιασμούς. Ἔχει πάντοτε στὴ διάθεσή του τεράστια ἀποθέματα. Κι' ὅταν οἱ περιστάσεις τὸν ἀναγκάζουν νὰ καταφύγη στοὺς θησαυρούς του φροντίζει νὰ ἀντικαταστήση τὶς ἔκτακτες δαπάνες ἐπιχειρώντας νέες ἁρπαγές. Τὸ θησαυροφυλάκιό του, μὲ ἀποθέματα, ὅπως μοῦ εἶπαν, πάνω ἀπὸ δύο ἑκατομμύρια στερλίνες, βρισκόταν σ' ἕνα πύργο στὸν κῆπο τοῦ σεραγιοῦ του στὸ Τεπελένι[1]. Τὰ πλούτη του σὲ

---

1. Αὐτὴ ἡ ἁρπακτικὴ πολιτικὴ ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ οἰκονομολογικοῦ πρωτογονισμοῦ τοῦ Ἀλῆ καὶ τοῦ συστήματός του. Κατεχόταν μόνιμα ἀπὸ τὴ μανία τοῦ ἀποθησαυρισμοῦ. Εἶχε συγκεντρώσει 50 ἑκατομμύρια τουρκικὲς λίρες, ποσὸ κολοσσιαῖο ἂν σκεφτῆ κανεὶς πὼς βρισκόταν ἀδιάκοπα σὲ πόλεμο, ὅτι διατηροῦσε μιὰ πολυδάπανη Αὐλὴ καὶ ὅτι ἀντιμετώπιζε τὴν ἀπληστία τῶν ἰσχυρῶν τῆς Πύλης. Αὐτὸς ὅμως ὁ ἀποθησαυρισμὸς ἦταν ἐντελῶς ἀπαράγωγος. Ἔτσι γιὰ νὰ καλύψη ὁ Ἀλῆς τὶς ἀνάγκες του ριχνόταν στὴ μοναδικὴ πηγὴ πλούτου τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, τὶς ἔγγειες προσόδους. Ἡ φιλοχρηματία του, πάντως, ἦταν τόσο δυνατὴ ποὺ ἐπισκίαζε τὴν πολιτική του σκέψη. Κι' ἐνῶ ἡ πολιτική του ἔθιγε λίγα μόνο πρόσωπα, ἡ φιλοχρηματία του ἔθιγε ὅλους τοὺς ὑπηκόους ποὺ εἶχαν κάποια περιουσία (*W. Napier,* The life of Sir Charles Napier, τ. Α', σ. 29). Ὡστόσο ἐκεῖνο ποὺ προκαλοῦσε

χρυσαφικὰ ἦταν ἐπίσης ἀμύθητα. Πολυάριθμες ἀποθῆκες ἦταν γεμάτες ἀντικείμενα κάθε λογῆς, προϊόντα ἁρπαγῆς ἀπὸ σπίτια ἰδιωτῶν ἢ λαφυραγωγίας ἀπὸ κατακτημένες ἢ προστατευόμενες πόλεις. Μιὰ μέρα ἔδωσε σὲ Γάλλους μηχανικοὺς μεγάλον ἀριθμὸ χαλκωματένια σκεύη, πρώτη ὕλη γιὰ τὰ χυτήρια κανονιῶν ποὺ εἶχε ἐγκαταστήσει στὰ Γιάννενα.

»Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπιτυχιῶν του ὀφείλεται στὴν τέχνη του νὰ διαφθείρη συνειδήσεις. Ὅπου τὰ ὅπλα δὲν εἶναι ἀποτελεσματικὰ ἐπιστρατεύει τὸ χρυσάφι. Ἡ φιλοχρηματία του δὲν ζημιώνεται ἀπ' αὐτὲς τὶς μεθόδους γιατὶ σχεδὸν πάντοτε τὰ ποσὰ ποὺ θυσιάζει ξανάρχονται στὸ πουγγί του μὲ τὴν ἐξόντωση τοῦ προδότη ποὺ ἐξαγόρασε. Μιὰ μέρα ἔδωσε σὲ κάποιον γραπτὴ ἐντολὴ νὰ δολοφονήση ἕναν ἐχθρό του. Ὅταν πραγματοποίησε τὴν ἀποστολὴ βρῆκε στὴν τσέπη τοῦ σκοτωμένου ἕνα σημείωμα τοῦ 'Αλῆ μὲ ἐντολὴ νὰ δολοφονήση τὸ φονιά του. Ἔδειξε στὸ βεζύρη τὸ σημείωμα ἐκφράζοντας τὴν ἀπορία του.

—Τὸ ἔκαμα ἐπίτηδες, εἶπε ὁ βεζύρης, ἦταν ὁ μόνος τρόπος νὰ μὴ σοῦ ξεφύγη!

»Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ τύραννος ἤθελε νὰ ξεφορτωθῆ καὶ τὸν ἕνα καὶ τὸν ἄλλο».

Ὡστόσο, παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής, μ' ὅλο ποὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ θαυμάση ἕναν ἄνθρωπο, ὅσο λαμπρὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ σταδιοδρομία του, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ δράση ἀποβλέπει ἀποκλειστικὰ στὸ προσωπικὸ συμφέρον καὶ εἶναι βυθισμένη στὸ ἔγκλημα, μ' ὅλο ποὺ εἶναι εὔκολο σ' ἕνα τύραννο νὰ ἀπαθανατισθῆ μὲ τὶς συμφορὲς ποὺ σκορπίζει γύρω του, πρέπει, γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβοδίκαιοι, νὰ ἐξετάσουμε τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν στὴ χώρα του, τὴν παιδεία του, τὶς θρησκευτικές του πεποιθήσεις καὶ τὸ παράδειγμα ποὺ προσφέρουν ὅσοι κατέχουν τὸ ἴδιο ἀξίωμα.

«'Απὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά, θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ ὅτι ἡ κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 'Αλβανίας εἶναι λαμπρὴ ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ τὴν προηγούμενη περίοδο ἢ μὲ τὶς ἄλλες ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Στὴν 'Αλβανία ὁ μεγάλος ἀριθμὸς μικρῶν ἀνεξάρτητων φυλῶν εἶχε δημιουργήσει μιὰ κατάσταση μόνιμων ἀνταγωνισμῶν καὶ διαιρέσεων. Οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν βουνῶν βρίσκονται σὲ ἡμιάγρια κατάσταση. Σὲ κάθε πέρασμα, πίσω ἀπὸ κάθε βράχο, τὰ μουσκέτα σημάδευαν τὸν ἀδύναμο ταξιδιώτη ἢ τὸν ἀπροστάτευτο ἔμπορο. Ἂν ἔσωζαν τὴ ζωή τους ἔχαναν ὅ,τι εἶχαν καὶ δὲν εἶχαν. Ἡ ληστεία εἶχε πάρει

κατάπληξη στοὺς σύγχρονούς του ἦταν ἡ ἱκανότητά του νὰ συνδυάζη τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ μὲ τὴ φιλοχρηματία. Ξόδευε τεράστια ποσὰ γιὰ τοὺς διπλωματικούς του ἑλιγμούς, ἐκτελοῦσε δημόσια ἔργα, ἔχτιζε παλάτια καὶ συγχρόνως συγκέντρωνε πλούτη ἀμύθητα. Ἦταν μεγάλος δεξιοτέχνης στὴ χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος γιὰ τὴν παγίωση καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐξουσίας του (*A. Andréades*, ἔνθ' ἀν., σ. 3).

τέτοια έκταση πού οί άγροτικές καλλιέργειες παραμελήθηκαν, τό έμπόριο παρέλυσε, κάθε πολιτιστική έκδήλωση έξαφανίσθηκε κι' όλη ή χώρα φαινόταν βυθισμένη στή φτώχεια καί τή δυστυχία. Ἂν έξετάσουμε τήν κατάσταση πού έπικρατεῖ σήμερα στίς άλλες περιοχές τῆς όθωμανικῆς αύτοκρατορίας θά διαπιστώσουμε πώς κυριαρχεῖ μιά φρικαλέα θεοκρατική άρχή πού μεταβάλλει κάθε μουσουλμάνο σέ άσύδοτο τύραννο. Στήν 'Αλβανία, άντίθετα, κυβερνάει ένας μόνο σατράπης καί δέν ύπάρχουν περιθώρια γιά κανέναν ύποδεέστερο τύραννο. Οί Τοῦρκοι, οί Ἕλληνες, οί 'Αλβανοί προστατεύονται τό ίδιο. Ἡ άνεξιθρησκεία έφαρμόζεται στήν πράξη καί ή όργανωμένη μοναρχική έξουσία έχει άντικαταστήσει τίς άριστοκρατικές ή δημοκρατικές φατρίες. Στήν έπικράτεια τοῦ 'Αλῆ ύπάρχει άσφάλεια πού μάταια άναζητάει κανείς στίς περιοχές όπου έκτείνεται ή καταστρεπτική έξουσία τῆς ήμισελήνου. Ὑπάρχει όργανωμένη άστυνομία, ή ληστεία έχει έξαφανισθῆ. Δημιουργήθηκε όδικό δίκτυο, άνοιξαν διώρυγες, τά ποτάμια έγιναν πλωτά. Ἔτσι οί ταξιδιῶτες μποροῦν σήμερα νά διασχίσουν τή χώρα χωρίς κανένα φόβο. Ἡ γεωργία προοδεύει, παρ' όλα τά έμπόδια πού άντιμετωπίζει, άρχίζει ή άνθιση τοῦ έμπορίου, όλο τό έθνος προχωρεῖ, χωρίς ίσως νά τό άντιλαμβάνεται, στά ύψηλά του πεπρωμένα»[1].

Ὁ Hughes ύπογραμμίζει τή συγκεντρωτικότητα τῆς έξουσίας τοῦ 'Αλῆ. Σπάνια άφήνει πρωτοβουλία στούς ύπουργούς του, έλέγχει προσωπικά όλόκληρη τή διοίκηση. «Ξυπνᾶ πολύ πρωί, πίνει ένα τάσι καφέ καί καπνίζει ένα τσιμπούκι. Ὕστερα δέχεται τούς άξιωματούχους του, άκούει τά αίτήματα τῶν ύπηκόων του, δικάζει, δίνει έντολές σ' ό,τι άφορᾶ τό στρατό, τό ναυτικό καί τά οίκονομικά. Τό μεσημέρι γευματίζει πλούσια, πίνει έλάχιστα. Κοιμᾶται μιά δυό ώρες, καπνίζει ένα τσιμπούκι καί συνεχίζει τήν πρωινή έργασία ώς τίς έξη ή έπτά, μερικές φορές καί άργότερα. Ὕστερα άπό τό δεῖπνο άποσύρεται στό χαρέμι του»[2].

Κατά τίς περιοδεῖες στήν έπικράτειά του ή κατά τή διάρκεια τῶν έκστρατειῶν περιοριζόταν στό λιτό τραπέζι ένός χωριάτη καί κοιμόταν στό καλύβι του.

Κανείς δέν ήξερε ποῦ θά βρισκόταν τήν άλλη μέρα. Ἄλλοτε παρουσιαζόταν στό σεράϊ τῆς Λιθαρίτσας, άλλοτε στό σεράϊ τοῦ Κάστρου, πότε τόν έβρισκες σ' ένα κιόσκι, πότε σ' ένα άπό τά άμέτρητα παλάτια του στήν πόλη καί στά περίχωρα. Ὅπου κι' άν βρισκόταν πάντως στήν πόρτα φρουροῦσε πολυάριθμη σωματοφυλακή άπό 'Αρβανίτες μέ άσπρες κάπες.

Ἡ μανία νά περνοῦν όλα άπό τά χέρια του δημιουργοῦσε μεγάλα προβλήματα στούς ύπηκόους του. Γιατί μ' όλο πού οί άποφάσεις του ήταν γρήγορες καί τελεσίδικες πολλές ύποθέσεις καθυστεροῦσαν, κυρίως έξ αίτίας τῶν συχνῶν άπουσιῶν άπό τήν πρωτεύουσά του.

---

1. Βλ. καί κεφ. «Ὁ 'Αλήπασας καί ή ίστοριογραφία».
2. Βλ. καί Holland, σ. 188.

Δὲν ἦταν φανατικὸς μουσουλμάνος. Ἔμπαινε μιὰ φορὰ τὸ χρόνο σὲ τζαμί, ἀλλὰ μὲ μεγάλη ἐπισημότητα. Ἐπειδὴ τὸ μυαλό του ἦταν πρωτόγονο, χωρὶς καμμιὰ ἀπολύτως καλλιέργεια φιλοσοφική, ἐπιστημονική, θρησκευτική, εἶχε μιὰ τάση πρὸς τὸ θαυμαστὸ καὶ τὴ δεισιδαιμονία. Οἱ κεραυνοὶ καὶ οἱ σεισμοὶ τὸν ἀναστάτωναν. Πίστευε στὰ μάγια καὶ στὴν ἀνακάλυψη φαρμάκων ἱκανῶν νὰ γιατρέψουν κάθε ἀρρώστια καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀθανασία. Γι' αὐτὸ συχνὰ ἔπεφτε θύμα τσαρλατάνων. Μ' ὅλο ποὺ ὁ ἴδιος ἦταν ἔκδοτος στὶς ἡδονὲς καὶ καμάρωνε γιὰ τοὺς πολλοὺς ἄθλους του ἦταν κέρβερος τῶν ἠθῶν. Σὲ καμμιὰ πόλη δὲν τιμωροῦσαν μὲ τόση αὐστηρότητα τὴν πορνεία ὅσο στὰ Γιάννενα.

Ὁ Hughes καταγράφει κι' ἕνα ἀνέκδοτο ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ἀντοχὴ καὶ τὴν αὐτοκυριαρχία τοῦ Ἀλῆ. Τὸ 1813, ἐνῶ ἐπιτηροῦσε τὶς ἐπισκευὲς ποὺ γίνονταν στὸ σεράϊ τοῦ Κάστρου μιὰ μεγάλη πέτρα ἔπεσε ἀπὸ τὶς σκαλωσιές, τὸν χτύπησε στὸν ὦμο καὶ τὸν γκρέμισε καταγῆς. Ὅλοι νόμισαν πὼς σκοτώθηκε καὶ ἡ εἴδηση διαδόθηκε ἀστραπιαία στὰ Γιάννενα, ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη. Ἀλλὰ ὁ Ἀλής, μ' ὅλο ποὺ ἦταν σοβαρὰ πληγωμένος, ἀνέβηκε ἀμέσως στὸ ἄλογό του κι' ἔκανε τὸ γύρο τῆς πολιτείας μὲ συνοδεία ἕνα μόνο Ἀρβανίτη, χωρὶς νὰ δείξη διόλου πὼς βασανιζόταν ἀπὸ τοὺς πόνους. Ὑποχρεώθηκε ὅμως νὰ μείνη στὸ κρεβάτι πολλὲς βδομάδες ὕστερα ἀπὸ τὸ ἀτύχημα. Ὅταν σηκώθηκε εἶπε στὸν Pouqueville πὼς ἡ στάση του αὐτὴ ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀποδείξῃ στὸ λαὸ πὼς δὲν βρισκόταν σὲ κίνδυνο καὶ νὰ μὴ δώση στοὺς ἐχθρούς του τὴ χαρὰ νὰ πιστέψουν πὼς ἔφτασε στὰ τελευταῖα του. Ὁ Γάλλος πρόξενος τοῦ ἀπάντησε:

—Ὅλοι ἔχουμε ἐχθρούς. Δὲν πιστεύω ὅμως πὼς οἱ ἐχθροὶ τῆς Ὑψηλότητάς σας θὰ ἔφταναν στὸ σημεῖο νὰ ἐπιθυμοῦν τὸ θάνατό σας!

—Τί εἶναι αὐτὰ ποὺ λές; Οὔτε στιγμὴ δὲν περνάει χωρὶς νὰ προσευχηθοῦν στὸ Θεὸ γιὰ τὸ κακό μου. Μὴ σοῦ φαίνεται περίεργο. Μέσα σὲ σαράντα χρόνια ἔχω κρεμάσει ἢ θανατώσει μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τριάντα χιλιάδες ἀνθρώπους! Κι' ὅλοι ξέρουν πὼς ὅσο περισσότερο ζήσω τόσο περισσότερους θὰ στείλω στὸν ἄλλο κόσμο. Πῶς νὰ μὴ μὲ μισοῦν; Ἀλλὰ νὰ ξέρης, αὐτὸ τὸ μίσος δὲν ἐπηρεάζει διόλου τὴν ὑγεία μου! [1]

Στὶς 11 Μαΐου οἱ δύο Ἄγγλοι περιηγητὲς ἐγκατέλειψαν τὰ Γιάννενα. Διέσχισαν τὰ σουλιώτικα βουνὰ κι' ἔφτασαν στὴν Πρέβεζα ὅπου μπαρκάρησαν σ' ἕνα καΐκι γιὰ τὴν Πάργα. Ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη φαίνονταν ἀκόμα τὰ σημάδια τῆς τελευταίας μάχης ἐναντίον τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἀλῆ. Ὅλες οἱ ἐλιὲς ἦταν ἀκρωτηριασμένες ἀπὸ τὰ βόλια. Οἱ Ἀλβανοὶ εἶχαν κόψει μεγάλο ἀριθμὸ ἐλαιόδεντρα καὶ πορτοκαλιές.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 210-218.

Γυρίζοντας στὴν Πάργα πέρασαν ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ Ἁη-Τρύφωνα, ἕνα μίλι ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Ὁ δρόμος ἦταν γεμάτος ἀπὸ γυναῖκες καὶ κορίτσια ποὺ κουβαλοῦσαν τὰ σταμνιά τους γεμάτα νερὸ στηριγμένα στὸ κορφοκέφαλό τους[1].

Στὶς 2 Ἰουνίου ἄρχισε τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 347-348.

ΚΡΕΜΑΛΕΣ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ (1814)

ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἄγγλου Edward Clarke, ὁ Πρῶσος Johann Bramsen θὰ ἀρχίση τὴν περιήγησή του ἀπὸ τὴ Σουηδία, θὰ διασχίση τὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο, θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἑλλάδα, θὰ διαπεραιωθῆ στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Παλαιστίνη καὶ θὰ ἐπιστρέψη διαμέσου Γαλλίας καὶ Ἰταλίας. Τὸν συνόδευε ὁ Ἄγγλος Maxwell.

Φευγαλέες οἱ παρατηρήσεις του. Καταγράφει εἰκόνες, γενικὲς ἐντυπώσεις, δὲν προχωρεῖ σὲ λεπτομέρειες. Ὡστόσο ἡ παράθεση αὐτῶν τῶν ὀπτικῶν στοιχείων ἀποτελεῖ συμβολὴ γιὰ τὸν ἱστοριογράφο καὶ τὸν ἐρευνητὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς γιατὶ ἐπιτρέπει ἐξακριβώσεις καὶ ταυτίσεις πάνω σὲ γεγονότα, καταστάσεις καὶ πρόσωπα.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1814 ἔφτασε στὴν Κέρκυρα. Παρατήρησε ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ ἄντρες εἶχαν μουστάκι. Ἡ καθιερωμένη φορεσιά τους ἦταν μακριὰ ζακέττα, πανταλόνια καλόγουστα κεντημένα καὶ μικρὸ χρωματιστὸ γελέκι μὲ πλῆθος μικρὰ ἄσπρα κουμπιά. Παρατήρησε ὅτι ἡ εὐγένεια τῶν Κερκυραίων ἦταν ἐπιφανειακή. Δὲν διακρίνονταν, γράφει, γιὰ τὰ φιλόξενα αἰσθήματά τους. Οἱ γυναῖκες ἦταν γενικὰ μεγαλόσωμες καὶ κομψὲς ἀλλὰ ὠχρὲς καὶ ἐντελῶς ἀμόρφωτες. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς γαλλικῆς κατοχῆς ὅλος ὁ κόσμος μιλοῦσε γαλλικά[1].

Ἐγκαταστάθηκε στὸ ξενοδοχεῖο «Ἡ καμπάνα τῆς Βενετίας». Τὸ βούτυρο καὶ τὸ γελαδινὸ γάλα ἦταν εἴδη πολυτελείας, τὸ κατσικίσιο γάλα δυσεύρετο. Ὁ περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν ἄρχοντα Θεοτόκη ποὺ εἶχε δημιουργήσει μιὰ σπουδαία νομισματικὴ συλλογή. Ἔμαθε ὅτι ἔγιναν στὰ περίχωρα ἀνασκαφὲς ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς πολλὰ εὑρήματα, κυρίως θαυμάσιες ὑδρίες, ἀλλὰ ὅλα τὰ πῆραν οἱ Γάλλοι καὶ τὰ ἔστειλαν στὸ Παρίσι[2].

Κατὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Bramsen στὴν Κέρκυρα οἱ Γάλλοι ἑτοιμάζονταν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ νησὶ καὶ φαίνονταν ἀπελπισμένοι. «Ἔτρεχαν στοὺς δρόμους ἀναζητώντας ἀγοραστὴ γιὰ τὰ ἔπιπλά τους καὶ τὰ ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ μετακομίσουν. Τὰ πουλοῦσαν ὅσο-ὅσο. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἀπαλλαγοῦν καὶ ἀπὸ τὶς ντόπιες συζύγους τους»[3].

Στὴ Ζάκυνθο παρακολούθησε θεατρικὴ παράσταση. Ὁ θίασος ἦταν

---

1. Promenade d'un voyageur Prussien en diverses parties de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique, en 1813, 1814 et 1815, en forme de lettres; contenant des remarques personnelles et diverses sur la Suède, la Prusse, l'Autriche, la Hongrie, les îles Ioniennes, l'Égypte, la Syrie, la Palestine, l'île de Chypre, celle de Rhodes, la Morée, Athènes, la Calabre, Naples, le Tyrol, la Bavière, le Danemark et la Hollande, Paris 1818, σ. 145.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 146.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 148.

ἰταλικὸς καὶ «κάτω τοῦ μετρίου». Στὴν αἴθουσα ὑπῆρχαν μονάχα τρεῖς γυναῖκες[1].

Πληροφορήθηκε ὅτι οἱ Ζακυνθινοὶ ἦταν ὀκνηροί, ζηλότυποι καὶ ἐκδικητικοί. Στὸ λόφο πάνω ἀπὸ τὴν πόλη ὅπου ἦταν μόνιμα στημένη ἡ κρεμάλα, διακρινόταν τὸ πτῶμα ἑνὸς ἐκτελεσμένου. Στὸν κεντρικὸ δρόμο εἶδε ἕνα ἀνθρώπινο κεφάλι σὲ ἕνα παλούκι.

«Μᾶς εἶπαν ὅτι οἱ φόνοι ἀποτελοῦσαν ἄλλοτε καθημερινὸ φαινόμενο στὸ νησὶ καὶ ὅτι οἱ κακοῦργοι γλύτωναν τὸν κολασμὸ καταφεύγοντας στὸ Μωριά, ὅπου πληρώνοντας ἕνα ἀσήμαντο ποσὸ ἐξασφάλιζαν τὴν προστασία τοῦ μπέη τῆς Πάτρας. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ νησὶ πέρασε στὴ δικαιοδοσία τῶν Ἄγγλων, οἱ ἐγκληματίες σπάνια ξέφευγαν. Οἱ ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλονταν ἦταν παραδειγματικές»[2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς William Turner, ποὺ ἔφτασε στὴ Ζάκυνθο τὸν ἴδιο χρόνο, ἄκουσε ἀπὸ τὸν κουρέα του μιὰ προσωπικὴ ἱστορία γιὰ τὶς κακουργίες καὶ τὴν ἀτιμωρησία τῶν ἐγκληματιῶν. Εἶχε ἕναν ἀδερφὸ ποὺ δολοφονήθηκε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Ἤξερε τὸ φονιὰ κι' ἀκόμα πῶς πληρώθηκε 20 τάληρα γιὰ τὸ ἔγκλημα ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ ἀξιώση τὴ δίωξή του. Τὸν προστάτευε κάποιος ἰσχυρὸς εὐγενής[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 153.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 209-211.
3. Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 152-159. Ἡ ἐγκληματικότητα στὰ Ἑπτάνησα καὶ ἰδιαίτερα στὴ Ζάκυνθο ἦταν συνέπεια τῆς ξενοκρατίας καὶ τῶν πολιτικοκοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν συνθηκῶν ποὺ δημιούργησαν οἱ ξένοι δυνάστες καὶ οἱ ἐγχώριοι συνεργάτες τους. Μέσα σὲ 25 χρόνια τὰ νησιὰ ἄλλαξαν πέντε κατακτητές. Ὕστερα ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἦρθαν οἱ δημοκρατικοὶ Γάλλοι, οἱ Ρῶσοι, οἱ Τοῦρκοι, οἱ αὐτοκρατορικοὶ Γάλλοι καὶ τέλος οἱ Ἄγγλοι. Οἱ πληθυσμοὶ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ καθεστὼς μόνιμης ἀνωμαλίας. Οἱ ξένοι κυρίαρχοι καλλιεργοῦσαν τὴν πολιτικὴ διαφθορά, εὐνοοῦσαν τὶς φατρίες καὶ γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὰ συμφέροντά τους, καλλιεργοῦσαν τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα. Ἔτσι ἀναπτύχθηκαν τὰ πολιτικὰ πάθη, καθιερώθηκε ἡ βία καὶ ἡ αὐθαιρεσία στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις. Ἡ ἀσυδοσία τῶν ἀρχόντων, ἡ ἠθικὴ διάβρωση, κληρονομιὰ τῆς βενετοκρατίας, διατηρήθηκαν λίγο πολὺ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα, στὸ καθεστὼς τῶν νέων κυριάρχων. Μὲ τὶς κρεμάλες καὶ τὰ παλουκωμένα κεφάλια δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀναχαιτισθῇ ἡ ἐγκληματικότητα ὅσο συνεχιζόταν ἡ ξενοκρατία καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀδικία. Ἀκόμη καὶ στὴν τελευταία περίοδο τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας ἡ κατάσταση δὲν εἶχε διόλου βελτιωθῆ. Τὸ 1853 ὁ Βρετανὸς ἁρμοστὴς Ward ἀποκάλυπτε σὲ διακήρυξή του ὅτι στὴ Ζάκυνθο, μέσα σὲ 18 μῆνες, ἔγιναν 23 ἀνθρωποκτονίες καὶ 30 ἀπόπειρες φόνου «μὲ αἰκίας μᾶλλον ἢ ἧττον βαρείας». Κατηγοροῦσε ὁ ἁρμοστὴς ἀνοιχτὰ τὸ ζακυνθινὸ ἀρχοντολόϊ γιὰ τὴν ἐξαχρείωση τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἀλλὰ ἡ ἀσυδοσία τῶν ἀρχόντων ἦταν συνακόλουθο καὶ συνέπεια τῆς ἀγγλοκρατίας. «Ἡ Ἀστυνομία», ἀπειλοῦσε ὁ ἁρμοστὴς τὸ 1853, «θέλει δείξει εἰς 24 ὥρας ὅτι ἠξεύρει νὰ μεταχειρισθῇ ὅλας τὰς ἐξουσίας τὰς ὁποίας τῆς δίδει ὁ ποινικὸς κῶδιξ πρὸς τὸ συμφέρον καὶ τὴν προστασίαν τῆς κοινωνίας». Τίποτα δὲν εἶχε ἀλλάξει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν «παραδειγματικῶν ποινῶν» τῆς ἀγγλοκρατίας τοῦ 1814.

'Η ὑπακοὴ τῶν κατώτερων τάξεων στὶς ἐντολὲς τῶν εὐγενῶν ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ καταπίεση ἦταν τόσο βαρειὰ ποὺ μόνο ἡ τυφλὴ ὑποταγὴ καὶ ἡ δουλοφροσύνη μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἐπιβίωσή τους. Τὰ πλούτη τοῦ νησιοῦ τὰ ἀπολάμβαναν ἀποκλειστικὰ οἱ ἄρχοντες καὶ τὰ σπαταλοῦσαν σὲ μηχανορραφίες γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν ἀντιπάλων τους καὶ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς προσωπικῆς τους ἐπιρροῆς. Ἔστελναν τὰ κοπάδια τους νὰ βόσκουν στὰ χτήματα τῶν φτωχῶν. Ἀφάνιζαν τὰ ἀμπέλια καὶ κατέστρεφαν τὴ σοδειά. Ἔτσι οἱ εὐγενεῖς εἶχαν διπλὸ κέρδος. Κατοχύρωναν τὸ μονοπώλιο τοῦ κρασιοῦ καὶ τῆς κτηνοτροφίας. Καὶ οἱ Ζακυνθινοὶ τῶν κατωτέρων τάξεων γίνονταν δουλοπάροικοι. Ὁ στρατηγὸς Cambell, γράφει ὁ Turner, σταμάτησε αὐτὲς τὶς καταχρήσεις[1].

Ὡστόσο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ περιηγητῆ στὴ Ζάκυνθο, δολοφονήθηκαν ἄγρια σ' ἕναν ἐλαιώνα τρία παιδιά, μὲ ἐντολὴ τῶν ἀρχόντων. Οἱ πληρωμένοι κακοῦργοι κατόρθωσαν νὰ ξεφύγουν στὸ Μωριά[2].

«Τελευταῖα ἕνας Ζακυνθινὸς εὐγενής, ἐνῷ ἦταν ἑτοιμοθάνατος, σκότωσε μὲ πιστόλι τὸν ἀδερφό του. Ἕνας ἄλλος ἔδινε συστηματικὰ δηλητήριο στὸ γιὸ τοῦ ἐχθροῦ του γιὰ ἐκδίκηση. Τὸ παιδὶ ἔζησε ἀλλὰ βρίσκεται σὲ ἄθλια κατάσταση» [3].

Ὁ Bramsen καὶ ὁ σύντροφός του μπαρκάρησαν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1814 στὴ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 180-181. Ὁ ἴδιος ὁ ἁρμοστὴς ἔγραφε ὅτι «οἱ ἄρχοντες τῆς Ζακύνθου μὲ τὰς οἰκογενειακὰς αὐτῶν διενέξεις, ἐκίνησαν τὰ πάντα ἵνα ἐξασθενήσωσι καὶ τὴν ἐπιρροήν των καὶ τὴν ἐξάσκησιν πάσης νομίμου Ἀρχῆς. Εἰς τὰς προσωπικὰς ταύτας ἔριδας ἀποδίδω κατὰ μέγα μέρος τὰς λυπηρὰς δοκιμασίας τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ κοινωνικὴ κατάστασις τῆς νήσου διὰ τὴν ἔλλειψιν τοῦ ἠθικοῦ ἐκείνου χαλινοῦ...» (*Ν. Σάθα*, Τὸ ἐν Ζακύνθῳ ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ Ποπολάροι, σ. 12). Ἀλλὰ καὶ στὴν Κέρκυρα ἡ μόνιμη πολιτικὴ ἀνωμαλία καλλιεργοῦσε τὶς βίαιες ἀντιδράσεις καὶ τὴν ἐγκληματικότητα. Προκήρυξη τοῦ 1802: «Ἡμεῖς Ἰωάννης κόμης Σιγοῦρος Ἐξουσιαστὴς καὶ Δελεγάτος εἰς τὴν Χώραν καὶ Νῆσον τῶν Κορυφῶν καὶ τῆς αὐτῆς διοικήσεως. Ἡ γενικὴ ἐναλλαγὴ καὶ ἀνυποταγὴ εἰς τὰς προσταγὰς τῆς Διοικήσεως, ἡ βιαία ἐγκράτησις εἰς τὰ εἰσοδήματα τῶν ὑποστατικῶν τῶν χωραΐτων, τὰ ἐγκλήματα τὰ πλέον φρικτά, αἱ κακοποιαὶ Ἑνώσεις χωρίων ὁλοκλήρων, ἡ Ἀναρχικὴ Ἐπανάστασις...» (Ἀρχεῖον Ἰονίου Γερουσίας, Γκίνη Μέξα, 1802 ἀριθμ. 132). Καὶ ἄλλη προκήρυξη τοῦ 1802. Τὴν ἀπευθύνει «ὁ πρίγκιψ καὶ πρόεδρος πρὸς τοὺς Ἀγαθοὺς τῶν ἐγκατοίκων Μπόργων καὶ χωρίων» καὶ τοὺς καλεῖ νὰ καταγγέλλουν ὅσους, «ἑνωμένοι εἰς κλεπτικὴν κοινωνίαν, διατρέχουν τοὺς κάμπους, φοβερίζουν, ἁρπάζουν, καίουν, χαλοῦν» (ἔνθ' ἀν., ἀρ. καταλ. 158).

2. Τελικὰ θὰ συλληφθοῦν καὶ θὰ ἐκτελεσθοῦν. «Κατεδίωξε (ὁ στρατηγὸς Cambell) καὶ συνέλαβε τοὺς φυγοδίκους τοὺς δολοφονήσαντας τὰ τέκνα τοῦ ἀτυχοῦς Πακιάνου. Οὗτοι, φονεύσαντες ἄνω μιᾶς ἐλαίας τρεῖς υἱοὺς ἐνώπιον τοῦ πατρός, ἔφυγον εἰς Πελοπόννησον πρὸς τοὺς Τούρκους. Ἐκεῖθεν ἀγαγὼν ὁ στρατηγὸς αὐτούς, κατεδίκασεν αὐθωρεὶ εἰς τὴν ἀγχόνην καὶ ἐπίσωσε τὰ σώματα αὐτῶν» (*Παν. Χιώτη*, Ἱστορία τοῦ Ἰονίου Κράτους... Ἐν Ζακύνθῳ 1874, τ. Γ', σ. 918).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 179.

Ζάκυνθο καὶ σὲ ἕξη μέρες ἔφτασαν στὴν 'Αλεξάνδρεια. Κατὰ τὸ γυρισμὸ (20 'Οκτωβρίου 1814) τὸ καράβι πόδισε στὸ Τσιρίγο καὶ μπῆκε σὲ καραντίνα. Στὶς 24 ὀργανώθηκε ἐκδρομὴ στὸ Μαραθονήσι ὅπου ὁ περιηγητὴς γνώρισε τὸν μπέη τῆς Μάνης. Ἦταν 30 περίπου χρόνων κι' εἶχε κοντὰ μαλλιὰ καὶ μεγάλα μουστάκια. Φοροῦσε ἕνα φαρδὺ ἀντερί, κίτρινα παπούτσια καὶ κόκκινο φέσι. Ἕνα χαντζάρι καὶ δυὸ πιστόλες κρέμονταν ἀπὸ τὸ ζουνάρι του[1].

Στὴν πλατεῖα τῆς ἀγορᾶς, μπροστὰ στὴν ἐκκλησία, γινόταν κάθε βράδυ χορὸς ποὺ κρατοῦσε ὥς τὰ ξημερώματα. Χόρευαν οἱ Μανιάτες ὑπὸ τοὺς ἤχους ἑνὸς νταϊρὲ καὶ τραγουδοῦσαν[2].

'Απὸ τὸ Μαραθονήσι στὸ Μυστρὰ μὲ ἔνοπλη συνοδεία. Τὰ περισσότερα σπίτια ἦταν μονώροφα. Μεγάλος ἀριθμὸς 'Εβραίων ζοῦσε στὴν πόλη. Λειτουργοῦσε μάλιστα καὶ συναγωγή[3]. Γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Σπάρτης χρειάστηκε ἔνοπλους φρουροὺς γιατὶ οἱ Μπαρδουνιῶτες μουσουλμάνοι λήστευαν τοὺς ἀνυπεράσπιστους ταξιδιῶτες[4].

'Απὸ τὸ Μυστρὰ στὴν Τριπολιτσὰ ταξίδεψαν χωρὶς συνοδεία. 'Απὸ τὴν Τριπολιτσὰ ὥς τὴν 'Αθήνα μὲ ἀγωγιάτες, σουρουτζὴ καὶ τάταρη.

Στὴν 'Αθήνα κατέλυσαν στὸ σπίτι τοῦ Καλλιφρονᾶ ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὸ σπίτι τοῦ ὑποπροξένου τῆς 'Αγγλίας Λογοθέτη. Προτίμησαν ὅμως νὰ μετακομίσουν στὸ σπίτι τῆς «Κόρης τῶν 'Αθηνῶν»[5].

Μιὰ μέρα δέχτηκαν τὴν ἐπίσκεψη τοῦ γιοῦ τοῦ Λογοθέτη. Τοὺς παρακάλεσε νὰ γίνουν συνδρομητὲς «μιᾶς ἑταιρίας ποὺ εἶχε σκοπὸ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς παιδείας στὴν ἀθηναϊκὴ νεολαία καὶ τὴ διάδοση τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν»[6].

Τέλη Νοεμβρίου 1814 οἱ δύο περιηγητὲς ἐγκατέλειψαν τὴν 'Αθήνα γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς. Στὴ Βοστίτσα συνάντησαν δύο Ἄγγλους ταξιδιῶτες, τὸν Spenser Stanhope, ποὺ ἦταν αἰχμάλωτος στὴ Γαλλία καὶ πέτυχε τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀναλαμβάνοντας ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ στὴν 'Ελλάδα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Γαλλικοῦ 'Ινστιτούτου, καὶ τὸν Allison, νεαρὸ ἀρχιτέκτονα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐρευνῶν τους στὰ νησιὰ ἀρρώστησαν ἀπὸ ἑλονοσία καὶ μεταφέρθηκαν στὴν 'Αθήνα ὅπου ἔμειναν πολλοὺς μῆνες κρεβατωμένοι[7].

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1814 μπαρκάρησαν στὴν Κέρκυρα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 28. Μπέης τῆς Μάνης τὸ 1814 ἦταν ὁ Θεοδωρόμπεης Γρηγοράκης, καπετάνιος τοῦ Μαραθονησιοῦ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 52.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 45.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 46.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 66-68. Βλ. κεφ. γιὰ τὴν περιήγηση τοῦ Byron.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 68-69. Πρόκειται γιὰ τὴν 'Εταιρία τῶν Φιλομούσων.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 99.

Η ΤΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΩΤΟΣ (1815)

ΗΤΑΝ 20 χρόνων τὸ 1812 ὁ William Turner ὅταν διορίστηκε στὴν ἀγγλικὴ πρεσβεία τῆς Πόλης. Θὰ παραμείνη τέσσερα χρόνια στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα καὶ θὰ ἀναλάβη πολλὲς ἀποστολὲς σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας: ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα καὶ τὴν Ἤπειρο ὡς τὴν Αἴγυπτο, τὴ Μικρασία καὶ τὸ Αἰγαῖο. Ἔτσι εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ περιηγηθῆ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ νὰ συγκεντρώση μὲ εὐχέρεια, χάρη στὴ διπλωματική του ἰδιότητα, ἔγκυρα στοιχεῖα γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο καὶ γιὰ σημαντικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του.

Τὸ δίτομο ὁδοιπορικό του κυκλοφόρησε τὸ 1820. Ὁ Turner ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη μαζὶ μὲ τὸν νέο πρεσβευτὴ Robert Liston. Μόλις εἶχε ξεσπάσει μιὰ ἀπὸ τὶς φονικώτερες ἐπιδημίες πανούκλας. Πανικόβλητοι οἱ Εὐρωπαῖοι ἀμπαρώθηκαν στὰ σπίτια τους. Οἱ πρεσβεῖες αὐτοαπομονώθηκαν καὶ ἀποκλείστηκαν ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο. Τὰ τρόφιμα, πρὶν τὰ παραλάβουν, τὰ βύθιζαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ψωμί, μέσα σὲ μιὰ στέρνα μὲ νερό. Πέθαιναν 2.000 τὴν ἡμέρα. Τὸν Δεκέμβριο μὲ τὸ κρύο σημειώθηκε κάποια ὕφεση. Ἀλλὰ σὲ λίγο ἡ ἐπιδημία ξαναγύρισε μὲ μεγαλύτερη ὁρμή.

Ὅταν ὑποχώρησε τὸ θανατικὸ ὁ Turner βγῆκε στὴν πολιτεία. Σὲ πολλοὺς δρόμους τὰ σπίτια ἦταν παντέρημα. Παντοῦ ἔβλεπε νιόσκαφτους τάφους. Κι' ἐπειδὴ τὰ πτώματα ἐνταφιάζονταν χωρὶς φέρετρα καὶ σὲ μικρὸ βάθος ἐπικρατοῦσε τόση δυσωδία ποὺ κυκλοφοροῦσε κλείνοντας τὰ ρουθούνια μὲ τὸ χερομάντηλό του. Ἀμέτρητοι ἀρουραῖοι μπαινόβγαιναν στὰ μνήματα.

Ἡ ἐπιδημία ξαναγύρισε τὸ 1813 ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν θυμάτων ἦταν περιορισμένος[1].

Στὴν Πόλη ὁ νεαρὸς διπλωμάτης παρακολούθησε πῶς γίνονταν οἱ ἐκτελέσεις. Τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν νὰ θανατωθῆ κανεὶς ἀλλὰ μὲ ποιὸν τρόπο θὰ πέθαινε. Ἂν ὁ κατάδικος εἶχε φίλους γιὰ νὰ ἐξαγοράση τὴν εὐθανασία ἡ ἐκτέλεση γινόταν ἀπὸ τὸν κανονικό, ἐπίσημο δήμιο ποὺ τοῦ ἔπερνε τὸ κεφάλι μ' ἕνα χτύπημα τοῦ σπαθιοῦ ἔτσι ποὺ ὁ θάνατος ἦταν ἀνεπαίσθητος. Οἱ φτωχοὶ ὡστόσο ἀποκεφαλίζονταν ἀπὸ γενίτσαρους μ' ἕνα ἁπλὸ γιαταγάνι καὶ χρειάζονταν τρία—σὲ μιὰ περίπτωση ἑφτὰ—χτυπήματα γιὰ τὴν πλήρη καρατόμηση[2].

Ὁ Turner ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Πόλης, μαζὶ μὲ τὸ Πέραν, τὸν Γαλατὰ καὶ τὸ Σκούταρι σὲ 700.000 ψυχές [3]. Καὶ ἀποδίδει αὐτὴ τὴ συσσώρευση

1. Journal of a Tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 74-77. Βλ. ἐπίσης στὸ παράρτημα τοῦ Α' τόμου (σ. 445-456) τὶς παρατηρήσεις τοῦ συνταγματάρχη Rourke, ποὺ ἔζησε 30 χρόνια στὴν Ἀνατολὴ (πέθανε τὸ 1814) γιὰ τὶς ἐπιδημίες τῆς πανούκλας.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 79 σημ. 1.

3. Σ' ἕνα ἄλλο περιηγητικὸ κείμενο τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ πληθυσμὸς τῆς Πόλης ὑπολογί-

ὄχι μόνο στὴν ἀστυφιλία ἀλλὰ καὶ στὸ δεσποτισμό. Μέσα στὸ πλῆθος τῶν μεγάλων πόλεων βρίσκει κανεὶς εὐκολώτερα καταφύγιο καὶ ἡ καταπίεση εἶναι λιγώτερο αἰσθητή[1].

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1813 θὰ ταξιδέψη μὲ ἀποστολὴ στὰ Γιάννενα κομιστὴς ἐγγράφων καὶ ὁδηγιῶν στὸν πρόξενο τῆς 'Αγγλίας Foresti[2]. Ἔφτασε στὴν Πρέβεζα στὶς 24 Αὐγούστου. Εἶδε νὰ κατασκευάζουν νέα ὀχυρωματικὰ ἔργα: τάφρο ἐννέα μέτρα φάρδος καὶ τεῖχος μὲ ντάπιες γύρω ἀπὸ τὴν πόλη. Στὰ ἔργα αὐτὰ δούλευαν καταναγκαστικὰ Ἕλληνες, ὑπὸ αὐστηρὴ ἐπιτήρηση γιὰ νὰ μὴ δραπετεύσουν[3].

Ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, σὲ ἀπόσταση τριῶν μιλίων, μέσα σ' ἕναν ἐλαιώνα, ζοῦσαν πολλὲς ἐξαθλιωμένες οἰκογένειες μὲ στέγη τὰ φυλλώματα τῶν δέντρων.

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ καινούργιο σεράϊ τοῦ 'Αλήπασα ποὺ χτιζόταν στὴν Πρέβεζα. Μονάχα τρεῖς αἴθουσες εἶχαν ὁλοκληρωθῆ. Ἦταν τεράστιες, πλούσια διακοσμημένες, χρυσοποίκιλτες καὶ μὲ ταβάνια στολισμένα μὲ διάφορα πολυτελῆ ἐπιχρίσματα. Κάθε μέρα ἕνας ἀριθμὸς Ἑλλήνων καὶ μιὰ μέρα τὴ βδομάδα ὅλοι οἱ κάτοικοι δούλευαν καταναγκαστικὰ στὸ σεράϊ μὲ μοναδικὴ ἀμοιβὴ μιὰ ὀκὰ ψωμί[4].

'Εντύπωση προκάλεσε στὸν περιηγητὴ τὸ γεφύρι τῆς Ἄρτας μὲ τὴν ἰδιότυπη ἀρχιτεκτονική του. Ἔμαθε καὶ τὴν ἱστορία τοῦ γεφυριοῦ, «ἀρκετὰ ρωμαντική»: «Πρὶν 250 χρόνια, τότε ποὺ οἱ Ἕλληνες δὲν ἀνακατεύονταν στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, κάποιο ἀλγερίνικο καράβι ἔφερε στὴ Σαλαώρα ἕνα φορτίο λαδιοῦ. Ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἔτρεξαν νὰ ἐφοδιαστοῦν. Ἕνας 'Αρτινὸς ποὺ ἀγόρασε μεγάλες ποσότητες βρῆκε θησαυρὸ μέσα σ' ἕνα λαδοβάρελο. Πιστεύοντας πὼς αὐτὸς ὁ θησαυρὸς ἦταν δῶρο Θεοῦ σκέφτηκε νὰ τὸν χρησιμοποιήση γιὰ τὸ καλὸ τῶν συμπατριωτῶν του. Ἔτσι ἀποφάσισε νὰ χτίση τὸ γεφύρι. 'Αλλὰ ἐπειδὴ τὸ ποσὸ δὲν ἦταν ἀρκετὸ δανείστηκε 1.000 πιάστρα ἀπὸ

ζεται σὲ 600.000 κατοίκους (Description of a view of the city of Constantinople whith its European and Asiatic suburbs, now exhibiting at the Panorama, Strand. Painted by the proprietor, *Robert Burforst*, from drawing taken on the spot by Henry Aston Barker Esq. London, 1829, σ. 6.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 91. Τὴν ἴδια παρατήρηση διατυπώνει καὶ ὁ περιηγητὴς *Robert Walpole* ποὺ ταξίδεψε στὴ Μ. 'Ασία τὸ 1806. «Λίγα ἑλληνικὰ χωριὰ εἶδα στὴ Μ. 'Ασία. Οἱ Ἕλληνες προτιμοῦν τὶς μεγάλες πόλεις γιὰ νὰ ἀποφεύγουν τὴν καταπίεση. Γιατὶ οἱ Τοῦρκοι διοικητὲς ἐξαντλοῦν τὴ θητεία τους στὶς διάφορες ἐπαρχίες προσπαθώντας ὄχι νὰ βελτιώσουν τὶς συνθῆκες ζωῆς τῶν ὑπηκόων ἀλλὰ λαφυραγωγώντας ἄγρια τὸν πληθυσμό. Οἱ Τοῦρκοι μεταχειρίζονται τοὺς Ἕλληνες μὲ ἰδιαίτερη σκληρότητα» (Walpole's MS Journal στὸ *Edward Daniel Clarke*, Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa, London 1812, τ. Β', σ. 184 σημ. 3).

2. 'Ο Foresti ἐγκαταστάθηκε στὰ Γιάννενα ὡς πρόξενος τῆς 'Αγγλίας τὸ 1810.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 107-108.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 110 καὶ σημ.

ένα Τοῦρκο. Σὲ λίγο βρῆκε χρήματα καὶ πῆγε νὰ ἐξοφλήση τὸ χρέος του. 'Αλλὰ ὁ Τοῦρκος ἤθελε νὰ θεωρηθῆ κι' αὐτὸς εὐεργέτης κι' ἀρνήθηκε τὴν ἀποπληρωμή. Ὁ Ἕλληνας ὡστόσο ποὺ φιλοδοξοῦσε νὰ διατηρήση τὴν τιμὴ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του κατέφυγε στὸν καδὴ ποὺ ὑποχρέωσε τὸν Τοῦρκο νὰ δεχτῆ τὰ χρήματα»[1].

Στὶς 28 Αὐγούστου 1812 ἔφτασε στὰ Γιάννενα. Ὁ πρόξενος βρισκόταν στὸ 'Αργυρόκαστρο μαζὶ μὲ τὸν 'Αλή. Φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ γραμματικοῦ τοῦ Foresti Δημήτρη Κράλη καὶ τὴν ἄλλη μέρα συνέχισε τὴν πορεία του πρὸς τὴ Βόρεια Ἤπειρο.

Στὸ 'Αργυρόκαστρο τὸν δέχτηκε ὁ 'Αλῆς μὲ ἐγκαρδιότητα, ὅπως ἄλλωστε ὅλους τοὺς Ἄγγλους. Ἦταν φίλοι καὶ σύμμαχοί του.

Οἱ Ἄγγλοι πρέπει νὰ θεωροῦν τὴν 'Αλβανία σὰν τὸ σπίτι τους, εἶπε ὁ βεζύρης στὸν περιηγητή. Καὶ θυμήθηκε τὸ ἐξαιρετικὰ κολακευτικὸ γράμμα ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν Βρεταννὸ ὑπουργὸ Canning.

Φαινόταν πολὺ παχὺς ἐπειδὴ ἦταν τυλιγμένος μὲ πολλὰ ροῦχα, κυρίως ἀγγλικὲς φανέλλες. Πλάϊ του ὑπῆρχαν μερικὰ καννοκιάλια καὶ στὰ πόδια του τρία κιβώτια μὲ χρυσαφικά[2]. Τὸν ὑπηρετοῦσαν δυὸ παιδόπουλα ντυμένα στὰ κόκκινα, μὲ φεσάκι καὶ μακριὰ κυματιστὰ μαλλιά[3].

Ὁ Turner θὰ συνοδέψη τὸν 'Αλὴ ὣς τὸ Τεπελένι. Τὸν ἀκολουθοῦσαν οἱ δυὸ γραμματικοί: ὁ Κολοβὸς καὶ ὁ Μάνθος[4]. Στὴ φρουρὰ τοῦ σεραγιοῦ ὑπῆρχαν καὶ 50 Σουλιῶτες[5]. Στὸ δεῖπνο τοὺς ὑπηρετοῦσε ἕνας ὡραιότατος νέος, γιὸς κάποιου ἀρχηγοῦ τῶν Σουλιωτῶν ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τῆς πατρίδας του ἐγκαταστάθηκε στὴν Αὐλὴ τοῦ βεζύρη. Πέθανε ξαφνικὰ πρὶν ἀπὸ ἕνα χρόνο κι' ὅπως φαίνεται τὸν δηλητηρίασαν[6]. Ὁ γιός του, ποὺ φοβόταν πὼς θὰ εἶχε τὴν ἴδια τύχη, ζητοῦσε κρυφὰ νὰ μπῆ στὴ δούλεψη τοῦ προξένου τῆς 'Αγγλίας Foresti[7].

Δυὸ μέρες ἀργότερα ὁ Turner πῆρε τὸ δρόμο τοῦ γυρισμοῦ. Ὁ 'Αλῆς,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 113-114. Ὁ 'Αρτινὸς μπακάλης ἦταν ὁ Γιάννης Θιακογιάννης, ὁ Γατοφάγος, ὅπως τὸν ἔλεγαν (*Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Α', σ. 95). Παραπλήσια εἶναι καὶ ἡ μυθικὴ διήγηση τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὸν ταξιδιώτη ποὺ εἶχε κρύψει θησαυρὸ—χρυσὸ καὶ ἄργυρο—σὲ δοχεῖο γεμάτο πίσσα καὶ αἰχμαλωτίστηκε ἀπὸ πειρατές. Τὸ ἐπεισόδιο μάλιστα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος σημειώθηκε «περὶ τὴν 'Ιθακησίαν», κοντὰ στὴν Ἄρτα. Ἡ διήγηση αὐτὴ ἀπαντᾶται καὶ στὸ μεσαιωνικὸ ποίημα «'Ιμπέριος καὶ Μαργαρώνα» (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 775-776).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 126 κ. ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 129-130 καὶ σημ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 131. Ὁ Μάνθος Οἰκονόμου.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 133.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 134.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 135.

χαιρετώντας τὸν ξένο, εἶπε πὼς «θεωροῦσε ὅλους τοὺς Ἄγγλους παιδιά του»[1].

Κατὰ τὸ γυρισμὸ θὰ περάση ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα, τὴ Ρούμελη καὶ τὸ Μωριά. Βρῆκε τὶς Ζακυνθινὲς γενικὰ ὄμορφες. Φοροῦσαν μαῦρα φουστάνια κι' ἕνα ἄσπρο μαντήλι καρφιτσωμένο στὸ κεφάλι ποὺ ἔπεφτε πίσω ὣς τὴ μέση. Στὸ χέρι κρατοῦσαν πάντοτε βεντάλια. Ἔβαζαν σχεδὸν ὅλες κοκκινάδι καὶ συνήθιζαν νὰ πουδράρουν τὸ πρόσωπο.

Ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν τῆς μεσαίας τάξης στὴ Ζάκυνθο: ζακέττα καὶ μποῦστος, γαλάζιος ἢ σκοῦρος. Ὁ μποῦστος, ἀπὸ μαῦρο βελοῦδο, ἦταν κλειστὸς μπροστὰ καὶ φοριόταν ἀπὸ τὸ κεφάλι. Κοντὴ βράκα ποὺ κουμπωνόταν στὸ γόνατο, μπαμπακερὲς κάλτσες ἄσπρες ἢ μὲ γαλάζιες λουρίδες, παπούτσια μὲ πελώριους ἀσημένιους φιόγκους. Εἶδε ἕνα ζευγάρι τέτοιους φιόγκους ποὺ ζύγιζαν ἐνιὰ οὐγγιές. Τὸ χειμώνα φοροῦσαν φαρδειὰ κάπα ἀναρριχτὴ στοὺς ὤμους. Στὸ κεφάλι μικρὴ σκούφια ἢ φέσι ἢ τὴν κουκούλα τῆς κάπας. Ἔζωναν στὴ μέση κόκκινο ζουνάρι[2].

Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο στὴν Πάτρα, στὴ Βοστίτσα[3], καὶ στὸ Γαλαξείδι. Στὰ Σάλωνα ὑπῆρχε δημόσιο ρολόϊ. Στὸ Χρισὸ διαπίστωσε πὼς ἡ συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν «ταίριαζε περισσότερο σὲ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης παρὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα»[4].

Ὁ Turner ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ γράμμα τοῦ βοεβόδα τῶν Σαλώνων

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 137.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 205-206. Γιὰ τὴν ἀμφίεση τῶν Ζακυνθινῶν γράφει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Tertius Kendrick*. Ἡ ἀντρικὴ φορεσιά: ἕνα κοντογέλεκο μπαμπακερὸ ἀνοιχτὸ μπροστά. Ἀπὸ πάνω σκούρα χοντρὴ τζάκα χωρὶς μανίκια μὲ κόκκινη οὔγια. Βρακὶ ἀπὸ γαλάζιο πανὶ ποὺ σπάνια ἔφτανε ὣς τὰ γόνατα. Κάλτσες φοροῦσαν μονάχα στὰ πανηγύρια. Κόκκινο φέσι τὶς καθημερινές, ἄσπρο σκοῦφο τὶς Κυριακές. Στὴ μέση ζουνάρι. Ὁ χωριάτης ποὺ ἤξερε γραφὴ κουβαλοῦσε στὸ ζουνάρι του καλαμάρι τοποθετημένο σὰν πιστόλα. Ἡ γυναικεία ἀμφίεση: ἕνα ἐσωτερικὸ φόρεμα ποὺ ἔκλεινε μπροστὰ μὲ δαντέλλα. Ἀπὸ πάνω ἕνα ἄλλο μεταξωτὸ ποὺ φαινόταν σὰν ζιπούνι καὶ ἔφτανε λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τοὺς γοφούς. Τὰ μανίκια ἔπεφταν ὣς τοὺς ἀγκῶνες καὶ λίγο παρακάτω γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ χρησιμοποίηση γαντιῶν. Τὸ μεσοφόρι ἦταν γύρω-γύρω πτυχωτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μπροστινὸ μέρος. Παπούτσια ψηλὰ ποὺ ἔσφιγγαν μὲ πλατειοὺς ἀσημένιους φιόγγους. Στὸ κεφάλι κίτρινο κρέπι ποὺ ἔπεφτε γύρω γύρω μὲ δίπλες ἀφήνοντας ἕνα μικρὸ τετράγωνο ἄνοιγμα στὸ πρόσωπο (The Ionian Islands. Manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdots of the Septinsulars, London 1822, σ. 16-17).

3. Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ὁδοιπορικοῦ καταγράφει τὴν ἱστορία γιὰ τὸ θαῦμα τῆς Παναγίας τῆς Βοστίτσας ποὺ τοῦ διηγήθηκε ὁ καπετάνιος ἑνὸς ἑλληνικοῦ καραβιοῦ. Ἕνας Τοῦρκος κυνηγοῦσε νὰ σκοτώση κάποιον Ἕλληνα, ποὺ, τρέχοντας νὰ σωθῆ, μπῆκε στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας καὶ κουλουριάστηκε κάτω ἀπὸ τὴν εἰκόνα. Ὁ Τοῦρκος σήκωσε τὸ γιαταγάνι νὰ τὸν σφάξη ἀλλὰ τὸ ὑψωμένο χέρι του μαρμάρωσε. Καὶ θὰ ἔμενε ἔτσι γιὰ πάντα ἄν, ὕστερα ἀπὸ δική του παράκληση, δὲν γινόταν δέηση στὴν Παναγία ποὺ ξαναζωντάνεψε τὸ χέρι (ἔνθ' ἀν., σ. 410).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 300.

Φερχὰτ ἐφέντη πρὸς τοὺς Δελφιῶτες ποὺ πρόσταζε νὰ συνοδέψουν τὸν περιηγητὴ δέκα ἔνοπλοι ὣς τὴν 'Αράχωβα:

27 'Απρίλη, Σάλονα

Ἀπὸ τὸν ἐνδοξότατον βοεβόνδια Σαλόνου πρὸς ἐσᾶς ραγιάδαις τοῦ Καστρί. Αὐτοῦ ἀπερνάει ὁ φίλος μου Σινιὸρ Τούρνερ καὶ θενα περιεργασθῆ τὸ Κάστρον καὶ τὰ κτίρια τὰ παλαιά. Διὰ τοῦτο νὰ τὸν δεχθῆτε καὶ νὰ τὸν συντροφέψετε δέκα ἄνθρωποι μὲ τὰ ντουφέκια ὣς Ράχωβα λοιπὸν καθὼς σᾶς γράφω ἔτσι νὰ κάμετε ἐξαποφάσεως[1].

Στὴ Θήβα (800 σπίτια, τὰ 200 μουσουλμανικὰ) ὁ σπιτονοικοκύρης τοῦ εἶπε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποφεύγουν νὰ χρησιμοποιοῦν τραπέζια γιατὶ οἱ Τοῦρκοι θὰ τοὺς κατηγορήσουν πὼς υἱοθετοῦν εὐρωπαϊκὲς συνήθειες[2].

Εἶδε στὴν πόλη κι' ἕναν ἀκρωτηριασμένο ἀπὸ τοὺς ληστές. Χωρὶς ἀφτιὰ καὶ μύτη, μὲ βγαλμένα μάτια καὶ σημαδεμένο μὲ πυρωμένο σίδερο στὸ πρόσωπο. Μόνο τὸ στόμα εἶχε ἀπομείνει[3].

Στὶς 11 Μαΐου 1814 ἔφτασε στὴν 'Αθήνα. Τὸ πρῶτο ποὺ ἔβλεπε κανεὶς μπαίνοντας στὴν πόλη ἦταν ἡ σημαία ποὺ κυμάτιζε στὴν κατοικία τοῦ Γάλλου προξένου. Ὁ ὑποπρόξενος τῆς 'Αγγλίας ἦταν ἄμισθος καὶ δὲν ὕψωνε σημαία γιατὶ δὲν μποροῦσε νὰ καλύψη τὰ 500 πιάστρα ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβάλλη κάθε χρόνο στὸν βοεβόδα, τὸν καδὴ καὶ ἄλλους Τούρκους ἀξιωματούχους[4].

Φυσικὰ ἔγινε μέλος τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων. «Σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἄγγλοι ποὺ ἐπισκέπτονται τὴν 'Αθήνα γίνονται συνδρομητές. Ὅποιος καταβάλλει 20 τάληρα θεωρεῖται εὐεργέτης»[5].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ δημόσιο σχολεῖο ποὺ συντηροῦσε ἡ Ἑταιρία. Εἶχε δυὸ καλὲς αἴθουσες καὶ βιβλιοθήκη δωρεὰ τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρίας. Σχεδίαζαν νὰ δημιουργήσουν καὶ Μουσεῖο γιὰ τὴν ἐναπόθεση τῶν ἀρχαιοτήτων ποὺ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 303.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 304.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 315.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 334. Ὁ ὑποπρόξενος Λογοθέτης Χωματιανὸς θὰ γίνη ἔμμισθος τὸ 1816 μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς πριγκίπισσας Καρολίνας. Ἡ προαγωγή του ἦταν ρουσφέτι γιὰ τὶς περιποιήσεις ποὺ εἶχε ἐπιδαψιλεύσει ὁ κόνσολος στὴ γαλαζοαίματη περιηγήτρια (βλ. κεφ. «Τρεῖς 'Αγγλίδες περιηγήτριες»).
5. 'Απὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *John Oliver Hanson* ποὺ βρισκόταν στὴν 'Αθήνα τὸ 1813-1814 καὶ ἔγινε συνδρομητὴς τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων μαθαίνουμε ποιὰ ἦταν τὰ εὐεργετήματα τῶν μελῶν. «Κάθε μέλος τῆς Ἑταιρίας ὅταν φτάνει στὴν 'Αθήνα ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ζητήση τὴ φιλία καὶ τὴν προστασία τοῦ ἱδρύματος. Τοῦ δείχνουν δωρεὰν κάθε ἀντικείμενο ποὺ ἔχει ἐνδιαφέρον καὶ προθυμοποιοῦνται νὰ καταστήσουν τὴν παραμονή του ὄχι μόνο εὐχάριστη ἀλλὰ καὶ διδακτική. Κάθε μέλος πληρώνει γιὰ συνδρομὴ τρία ἱσπανικὰ τάληρα τὸ χρόνο» (Recollections of Smyrna, 'Αθήνα 1968, ἔκδ. Ἄλκη 'Αγγέλου, σ. 504 σημ.).

ἔβρισκαν οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς καὶ δὲν μποροῦσαν, ἐξ αἰτίας τοῦ ὄγκου τους, νὰ τὶς μεταφέρουν στὸ ἐξωτερικό.

Ἀλλὰ ἐνῶ ἔγινε μέλος τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων, ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἐκστρατεία γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν, ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ἀναιδέστατα ὅτι ἔκοβε τὶς μύτες τῶν ἀγαλμάτων καὶ τὶς κρατοῦσε γιὰ ἐνθύμιο.

Γευμάτισε στὸ σπίτι τοῦ ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας Λογοθέτη. Ἦταν τὸ καλύτερο τῆς Ἀθήνας, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, πρὸς τὰ βορεινά, μὲ λαμπρὴ θέα. Ὁ Λογοθέτης ἔδειξε στὸν Turner τὰ σχέδια διαφόρων ἀθηναϊκῶν τοπίων ποὺ εἶχε φιλοτεχνήσει. Ἦταν καλοδουλεμένα καὶ ἀκριβέστατα[1].

Σὲ μιὰ ἐκδρομή του στὸ Μαραθώνα ὁ παπὰς τοῦ χωριοῦ Βρανᾶ τοῦ διηγήθηκε ὅτι τὴ νύχτα τῆς 1ης Μαΐου, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ λίγες μέρες, ἄκουσε βαρὺ καλπασμὸ ἀλόγων στὴν πεδιάδα, στὸ σημεῖο ὅπου, καθὼς λένε, ἔγινε κάποτε μιὰ μεγάλη μάχη. Καὶ ἐπειδὴ λίγα ἄλογα ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀποδώσῃ τὸ περίεργο φαινόμενο σὲ ὑπερφυσικὰ αἴτια. Τρία χρόνια πρὶν ἕνας τσοπάνης ἀπὸ γειτονικὸ χωριό, ἐνῶ ἔβοσκε τὸ κοπάδι του σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀναστατώθηκε ἀπὸ δυνατὲς κραυγὲς ἀνθρώπων καὶ ἀπὸ χλιμιντρίσματα ἀλόγων. Παράτησε ἀμέσως τὸ κοπάδι του καὶ ἔτρεξε στὸ χωριό[2]. Πρὶν 18 χρόνια 36 Τοῦρκοι ποὺ ζοῦσαν στὸ χωριὸ Βρανὰ τρομοκρατήθηκαν βλέποντας ἕνα μικρόσωμο καβαλλάρη νὰ καλπάζῃ στὴν πλαγιὰ τοῦ ἀπρόσιτου βουνοῦ, κοντὰ σ' ἕνα ἐκκλησάκι. Παράτησαν τὸ χωριὸ καὶ δὲν θέλησαν νὰ ξαναγυρίσουν. Ὁ παπὰς δὲν εἶχε καμμιὰ ἀμφιβολία πὼς ὁ καβαλλάρης ἦταν ὁ Ἁη-Γιώργης. Δικό του ἦταν τὸ ἐκκλησάκι τοῦ βουνοῦ[3].

Ὁ Turner ρώτησε τὸν Γάλλο πρόξενο στὴν Ἀθήνα γιατί δὲν παντρεύτηκαν οἱ κονσολίνες (ἡ Κόρη τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ δυὸ ἀδερφές της), μ' ὅλο ποὺ ἦταν ὄμορφες καὶ διάσημες. Ὁ Fauvel τὸν πληροφόρησε ὅτι ὁ ἔρωτας δὲν ἔχει μεγάλη τύχη στὴν Ἑλλάδα. «Ἀνιδιοτελὴς ἔρωτας ἦταν κάτι ἀνήκουστο. Καὶ ἡ Ὡραία Ἑλένη ἂν ξαναζοῦσε θὰ ἔμενε ἀνύπαντρη ἂν δὲν εἶχε προίκα».

Τὸ κατώτερο ποσὸ προίκας ὑπολογιζόταν σὲ 10.000 πιάστρα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἦταν χωράφια ἢ τουλάχιστον 300 ἐλιὲς (20-50 πιάστρα ἡ ρίζα). Ὁ Fauvel ἐξήγησε πὼς τὸ καθεστὼς τῆς προίκας εἶχε ἀποδειχθῆ ἀναγκαῖο γιατὶ οἱ γυναῖκες στὴν Ἑλλάδα καὶ κυρίως οἱ Ἀθηναῖες ἦταν πολυέξοδες στὶς φορεσιὲς καὶ πολὺ ἐριστικὲς γιὰ τὴν κοινωνικὴ πρωτοκαθεδρία. Συχνὰ οἱ γυναῖκες τῶν κατώτερων καὶ τῶν ἀνώτερων τάξεων φιλονεικοῦσαν ἄγρια στὸ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 330.

2. Πανάρχαιες οἱ παραδόσεις γιὰ τὸν ὀρυμαγδὸ τῆς μάχης καὶ τοὺς χρεμετισμοὺς ποὺ ἀκούγονταν στὸν κάμπο τοῦ Μαραθώνα. Τὶς καταγράφει ὁ Παυσανίας στὶς περιηγήσεις του. «Ἐνταῦθα ἀνὰ πᾶσαν νύκτα καὶ ἵππων χρεμετιζόντων καὶ ἀνδρῶν μαχομένων ἔστιν αἰσθέσθαι· καταστῆναι δὲ ἐς ἐναργῆ θέαν ἐπίτηδες μὲν οὐκ ἔστιν ὅτῳ συνήνεγκεν, ἀνηκόῳ δὲ ὄντι καὶ ἄλλως συμβὰν οὐκ ἔστιν ἐκ τῶν δαιμόνων ὀργή» (Α', λβ, 4).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 348-349.

λουτρὸ γι' αὐτὴ τὴ διάκριση. «Γίνονται μάλιστα καὶ συμπλοκὲς καὶ σοβαροὶ τραυματισμοὶ καθὼς ἡ μιὰ χτυπάει τὴν ἄλλη στὸ κεφάλι καὶ τὸ στῆθος μὲ τὰ μπρίκια καὶ τὰ τσόκαρα ποὺ χρησιμοποιοῦν στὸ λουτρό». Τοῦ εἶπε ἀκόμα ὅτι οἱ 'Αθηναῖες ἦταν οἱ χειρότερες γυναῖκες: κουτσομπόλες, τεμπέλες, σκανδαλοποιές.

Οἱ ἄντρες ὅμως εἶχαν ψυχὴ καὶ νεῦρο. «Πρὶν τέσσερα χρόνια ἕνας Ἕλληνας δολοφονήθηκε ἀπὸ Τοῦρκο. Οἱ 'Αθηναῖοι συγκεντρώθηκαν ἀμέσως ἀρματωμένοι καὶ πολιόρκησαν τὰ σπίτια τῶν ἀρχόντων. Κι' ἤθελαν νὰ τοὺς σκοτώσουν ἐπειδὴ δὲν ἀξίωσαν ἀπὸ τὸν βοεβόδα νὰ ἀποδώση δικαιοσύνη τιμωρώντας τὸ φονιά. 'Αφοῦ ἔψαξαν στὴν πόλη γιὰ νὰ ἀνακαλύψουν τὸν δολοφόνο διαλύθηκαν. Κι' οἱ Τοῦρκοι ἀνάσαναν γιατὶ εἶχαν πανικοβληθῆ ἀπὸ τὴν ξαφνικὴ ἐξέγερση τῶν σκλάβων ποὺ συνήθως ἀντιμετωπίζουν μὲ περιφρόνηση. 'Ο κακοῦργος κατέφυγε στὴ Θήβα ὅπου ἔζησε δυὸ χρόνια. Ὕστερα γύρισε στὴν 'Αθήνα καὶ ἐξαγόρασε τὸ ἔγκλημα πληρώνοντας 600 πιάστρα στὴ χήρα τοῦ σκοτωμένου. Λίγο ὕστερα ὁ ἴδιος Τοῦρκος σκότωσε ἕναν ἄρχοντα καὶ δραπέτευσε.

Στὴν 'Αθήνα, ὁ Τοῦρκος ποὺ σκότωνε Ἕλληνα ὑποχρεωνόταν νὰ καταβάλη ἀποζημίωση 20.000 πιάστρα. 'Αλλὰ κι' αὐτὸ τὸ ἄθλιο ποσό, γράφει ὁ περιηγητής, σπάνια κατόρθωναν οἱ Ἕλληνες νὰ τὸ ἀποσπάσουν[1].

Κατὰ τὸν Turner, οἱ Ἕλληνες ἔχουν περισσότερα ἐλαττώματα ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαούς. 'Αλλὰ πρόκειται γιὰ ἐλαττώματα τῶν σκλάβων. «Κι' ἂν τὰ ἄλλα βασίλεια τῆς Εὐρώπης ὑποστηρίξουν τὴ χειραφέτηση τῶν 'Ελλήνων, θὰ κερδίσουν ὁπωσδήποτε γιατὶ οἱ Ἕλληνες μέσα σὲ δυὸ γενεὲς — χρειάζεται χρόνος γιὰ νὰ ἐκριζωθοῦν οἱ συνήθειες τῆς χαμέρπειας καὶ τῆς δειλίας—θὰ γίνουν ἕνα λαμπρὸ ἔθνος. Μακάρι νὰ δῶ μὲ τὰ μάτια μου αὐτὸ τὸ πείραμα»[2].

'Ο Ἄγγλος περιηγητὴς δίνει μιὰ εἰκόνα τῶν κοινωνικοοικονομικῶν

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 384-386. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία, σὲ περίπτωση ἀνθρωποκτονίας οἱ κληρονόμοι τοῦ σκοτωμένου εἶχαν δικαίωμα νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ φόνο ἢ νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐκδίκηση καὶ νὰ συμβιβαστοῦν εἰσπράττοντας ἀποζημίωση. Αὐτὴ ἡ ἀποζημίωση ὀνομαζόταν τιμὴ ἢ φόρος τοῦ αἵματος. Ἦταν ἐφαρμογὴ τοῦ μουσουλμανικοῦ Δικαίου ποὺ ὅριζε «κισάς» (ἀντεκδίκηση τῶν κληρονόμων) ἢ «διγὲτ» (φόρο τοῦ αἵματος). Βλ. *Μεν. Α. Τουρτόγλου*, Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ θανόντος, Βυζάντιον - Τουρκοκρατία, Μεταπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου, 'Αθῆναι 1960, σ. 82 κ. ἑ. Στὴν Κρήτη, καταβάλλοντας ὁ φονιὰς τὸ φόρο τοῦ αἵματος, τὸν τζερεμέ, στὸν ἀγὰ ἔμενε ἀκαταδίωκτος. Βεβαίωση τοῦ μουτεβελῆ Σφακιῶν τοῦ 1801: «Ἔστοντας καὶ νὰ σκοτώσουν τὸ Γιώργη Φουράκη... ἔπιασά τσι καὶ τσὶ δυὸ ἐγὼ 'Απτουσαμὲτ ἀγάς, ὁ μουτεβελὴς τῶν Σφακιῶν, καὶ ἐπῆρα τωνε τὸ τζερεμέ, καὶ μὲ τὸ νὰ μοῦ δώσουν τὸ τζερεμέ μου, τῶνε δίνω καὶ ἐγὼ τὸ παρὸν γράμμα, εἰς κάθε καιρὸν φανέρωσιν, νὰ μὴν ἔχουν ἀπὸ κανένα μουτεβελὴ διὰ αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν ξέταξην, ὅποιος κι' ἂν βρίσκεται εἰς τὸ Καστέλλι. 'Ενδοξότατος 'Απτουσαμὲτ-ἀγάς, Μουτεβελὴς Σφακιῶν, δίνω τὸ παρὸν μὲ τὸ μουχούρι μου» (*Μ. Γ. Παρλαμᾶ*, 'Ανέκδοτα ἔγγραφα ἐκ Σφακίων, 1799-1832, Κρ. Χρονικά, τ. Ζ' [1953], σ. 250).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 433.

συνθηκών πού έπικρατούσαν στην Ελλάδα στα χρόνια των περιηγήσεών του. «Ἡ Ἀθήνα, ἡ ἔνδοξη καὶ γοητευτικὴ θὰ ἦταν τόπος ἐξαίσιας ζωῆς ἂν δὲν κινδύνευε κανεὶς νὰ λιμοκτονήση. Οἱ καλλιέργειες εἶναι ὑποτυπώδεις καὶ δύσκολα βρίσκεται κάτι φαγώσιμο. Ἔμεινα ἕνα μήνα στὴν Ἀθήνα κι' ἔτρωγα μόνο κόττες, κόττες καὶ πάλι κόττες, ἔτσι ποὺ δὲν θὰ ξαναβάλω στὸ στόμα μου πουλερικό. Ὅλα αὐτὰ ἀποκαλύπτουν σὲ ποιὰ ἀθλιότητα βρίσκεται ἡ τουρκικὴ διοίκηση. Οἱ ἐκβιασμοί, οἱ ἁρπαγὲς καὶ ἡ βία προκαλοῦσαν ἔλλειψη ἀγαθῶν σὲ μιὰ περιοχὴ ἀφθονίας»[1].

Ὁπωσδήποτε οἱ Ἀθηναῖοι ζοῦσαν κάτω ἀπὸ καλύτερες συνθῆκες. Εἶχαν ἐξασφαλίσει εἰδικὰ προνόμια καὶ οἱ βοεβόδες δὲν τολμοῦσαν νὰ τοὺς ἀπογυμνώσουν. Καὶ δὲν τολμοῦσαν γιατὶ τὰ παράπονα τῶν Ἀθηναίων μὲ τὴ μέθοδο τῆς δωροδοκίας ἔφταναν ὣς τὸ σεράϊ τῆς Πόλης. Ὅλα αὐτὰ ὅμως τὰ προνόμια κράτησαν ὣς τὸ 1815. Τότε ἡ Ἀθήνα προσαρτήθηκε στὸ πασαλίκι τοῦ Εὐρίπου.

Τὸ τεῖχος προστάτευε τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τὶς ληστρικὲς ἐπιδρομές. «Εὐτυχῶς, γιατὶ οἱ στρατιῶτες τοῦ βοεβόδα, μισοὶ Τοῦρκοι μισοὶ Ἕλληνες, εἶναι τόσο διεφθαρμένοι ποὺ πέρσι, κατὰ τὴν περίοδο τῆς αὐστηρῆς καραντίνας ἐξ αἰτίας τῆς πανούκλας, ἔμπαινε ὅποιος ἤθελε στὴν πόλη μ' ἕνα ἢ δυὸ τσεκίνια».

Στὴ Βοιωτία οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τυραννικὸ καθεστώς. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι τῆς Θήβας ἀπέφευγαν τὶς θηριωδίες ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ὑπερτεροῦσαν ἀριθμητικά[2].

Τὸ 1815 ὁ Turner, γραμματέας πιὰ τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας, πραγματοποίησε ταξίδι στὴν Παλαιστίνη. Στὶς 29 Ἀπριλίου, τὴ νύχτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, παρακολούθησε στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τάφου, στὰ Ἱεροσόλυμα, τὸ περίφημο θρησκευτικὸ ἔθιμο τοῦ Ἁγίου Φωτός[3].

«Μπήκαμε μὲ δυσκολία στὸ ναό. Προπορευόταν ὁ γενίτσαρός μας κρατώντας ἕνα κουρμπάτσι μὲ πολλὰ δερμάτινα λουριά. Χτυποῦσε ἀπὸ δῶ κι' ἀπὸ κεῖ, μ' ὅλο ποὺ δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη, γιὰ νὰ μᾶς ἀνοίξη δρόμο. Ὁ ναὸς ἦταν κατάμεστος ἀπὸ προσκυνητὲς καὶ θεατές, τὸ λιγώτερο 7.000. Μάταια προσπαθοῦσε ὁ ἀγάς, ποὺ στεκόταν στὴν εἴσοδο μὲ 40-50 στρατιῶτες, νὰ κρατήση τὴν τάξη, χτυπώντας ἀλύπητα μὲ τὸ βούρδουλα. Μέσα στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ εἶχαν στηθῆ παζάρια μὲ ψωμιά, λαχανικά, φροῦτα, κομποσκοίνια, σταυρούς κ.λπ. Εἶδα πολλοὺς προσκυνητὲς νὰ παζαρεύουν καὶ νὰ ὁρκίζωνται γιὰ ἕνα παρὰ σὲ ἀπόσταση 20 μέτρων ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Χριστοῦ».

Ὁ γενίτσαρος ἄνοιξε βίαια πέρασμα ἀνάμεσα στὸ πλῆθος ὣς τὴν ἐξέδρα τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν μοναχῶν ἀλλὰ μαζί εἰσόρμησαν πολλὰ τουρκόπουλα,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 435.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 436.
3. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 548-558, τ. Β', σ. 267 σημ. 4.

παιδιὰ τοῦ καδῆ καὶ τοῦ μουφτῆ. Κοντά τους τρύπωσαν κι' ἄλλοι λέγοντας πῶς εἶναι ὑπηρέτες τους. Οἱ μοναχοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν εἴσοδό τους γιατὶ φοβόνταν μήπως προσβάλουν τὶς 'Αρχές. 'Ο Turner ἔδωσε μάχη νὰ βρῆ μιὰ καλὴ θέση ἀπωθώντας Τούρκους στρατιῶτες καὶ προκαλώντας ἐπεισόδιο.

«Τί θέαμα ἦταν αὐτό. Οἱ ἐξέδρες τῶν 'Ελλήνων καὶ τῶν 'Αρμενίων ἦταν γεμάτες γυναῖκες ποὺ εἶχαν τὰ μάτια στυλωμένα στὸν Ἅγιο Τάφο καὶ σταυροκοπιόνταν ἀδιάκοπα. 'Ολόκληρη ἡ ἐκκλησία καὶ κυρίως τὸ τμῆμα γύρω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Τάφο ἦταν πήχτρα ἀπὸ πιστούς, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ποὺ κραύγαζαν, ἔψελναν καὶ πάλευαν σκληρὰ νὰ ζυγώσουν τὸ Κουβούκλιο, ἐνῶ Τοῦρκοι στρατιῶτες τοὺς ἀπωθοῦσαν χτυπώντας τους μὲ βούρδουλα. Εἶδα τὸ ἀφτὶ ἑνὸς προσκυνητῆ νὰ κόβεται σύρριζα. 'Ο χῶρος πλάϊ στὰ παράθυρα κατεχόταν ἀπὸ τοὺς πλουσιώτερους προσκυνητὲς ποὺ πλήρωναν στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Τούρκους 200 καὶ 300 τσεκίνια. Μιὰ γριὰ εἶχε ἐγκατασταθῆ στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ πρωὶ τῆς Παρασκευῆς—ὅπως μοῦ εἶπε ἕνας καλόγερος—πληρώνοντας δύο τάληρα. Ἕνας κενὸς χῶρος εἶχε δημιουργηθῆ γύρω ἀπὸ τὸ Κουβούκλιο κι' ἐκεῖ οἱ προσκυνητές, ὁ ἕνας ἀπάνω στοὺς ὤμους τοῦ ἄλλου ἔψελναν τροπάρια. 'Ομάδες ἀπὸ δέκα ἢ δώδεκα πιστοὺς ἔτρεχαν γύρω-γύρω γκρεμίζοντας ὅποιον ἔβρισκαν μπροστά τους καὶ οὐρλιάζοντας.

»Οἱ ἀρχιεπίσκοποι τῶν 'Ελλήνων καὶ τῶν 'Αρμενίων βρίσκονταν κλεισμένοι ἀπὸ τὶς 10 στὸ Κουβούκλιο μαζὶ μὲ ἕνα Τοῦρκο, πληρωμένο γιὰ νὰ βεβαιώση πῶς τὸ φῶς κατέβηκε μὲ τρόπο θαυμαστὸ ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἢ τουλάχιστον νὰ κρατήση τὸ στόμα του κλειστό. Πρὶν μποῦν στὸ Κουβούκλιο ἔγινε ἐπιθεώρηση καὶ ἔσβησαν ὅλα τὰ καντήλια. 'Ο Τοῦρκος, ὅπως ἔμαθα, εἶπε ὅτι εἶχαν μαζί τους τσακμακόπετρες[1].

»Στὴν ἀρχὴ σκέφτηκα πῶς ἡ φλόγα ἦταν φωσφορικὴ γιὰ νὰ μὴ προκαλῆ ἐγκαύματα. 'Αλλὰ ὅπως διαπίστωσα ἦταν κανονικὴ φλόγα καὶ τὰ λεγόμενα ὅτι δὲν καίει ἦταν παραμύθια τῶν φανατικῶν[2]. Ὥρα 2 μπῆκε ὁ διοικητὴς

---

1. «Χειροποίητον μηχανουργίαν» ἀποκαλοῦσε τὴν τελετὴ τοῦ Φωτὸς ὁ πατριάρχης 'Ιεροσολύμων 'Εφραὶμ ὁ ἐξ 'Αθηνῶν καὶ τοὺς πρωτοστάτες «φωτοποιούς» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς 'Ιστορίας τῶν 'Αθηναίων, 'Εν 'Αθήναις 1890, τ. Β', σ. 23).

2. 'Η κωμικοτραγικὴ ὡστόσο τελετὴ ποὺ προκαλοῦσε τὴν ὀργὴ ἢ τὴ θυμηδία τοῦ περιηγητῆ μας δὲν ἦταν ἐφεύρημα τῶν 'Ελλήνων. Δυτικοὶ χριστιανοὶ εἶχαν σκηνοθετήσει τὸ «θαῦμα» πρὶν ἀπὸ δέκα περίπου αἰῶνες. Οἱ Ἕλληνες τὸ κληρονόμησαν μὲ ἀγαλλίαση ὅταν διαδέχτηκαν τοὺς παπικοὺς στοὺς 'Αγίους Τόπους. «Αὐτὴ ἡ εὐσεβὴς ἀπάτη», γράφει ὁ Gibbon, «ποὺ πρωτοεπινοήθηκε κατὰ τὸν Θ' αἰώνα, ἐνισχύθηκε εὐλαβικὰ ἀπὸ τοὺς Λατίνους σταυροφόρους καὶ τώρα ἐπαναλαμβάνεται κάθε χρόνο ἀπὸ τὸν ἑλληνικό, ἀρμενικὸ καὶ κοπτικὸ Κλῆρο μπροστὰ στοὺς εὔπιστους πιστοὺς γιὰ δικό τους ὄφελος καὶ γιὰ ὄφελος τῶν τυράννων τους» (The history of the decline and fall of the Roman Empire, Philadelphia 1868, τ. Ε', σ. 530). Δὲν χρειαζόταν νὰ δωροδοκηθῆ ὁ Τοῦρκος «γιὰ νὰ κρατήση τὸ στόμα του

μὲ τοὺς γραμματικοὺς καὶ τοὺς ὑπηρέτες. Οἱ στρατιῶτες κατέφυγαν στὴν πιὸ σκληρὴ βία γιὰ νὰ ἀνοίξουν πέρασμα. Πῆρα θέση στὴ φράγκικη ἐξέδρα ὅπου εἶχε τοποθετηθῆ ἕνας κομψὸς σοφάς. Δύο καὶ πέντε ἄρχισε ἡ ἑλληνικὴ πομπὴ γύρω ἀπὸ τὸ Κουβούκλιο. Μέτρησα 37 παπάδες ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο, τοὺς μοναχοὺς καὶ τὶς καλόγριες. Ἔκαναν τρεῖς φορὲς τὸ γύρο τοῦ κουβουκλίου ψάλλοντας μεγαλόφωνα.

»Καθὼς ζύγωνε ἡ στιγμὴ τὸ πλῆθος ἀναταρασσόταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ καὶ χυμοῦσε κατὰ κύματα πρὸς τὰ παράθυρα τοῦ Κουβουκλίου. Οὔτε οἱ προσπάθειες τῶν Τούρκων στρατιωτῶν καὶ ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἐξασφαλίσει τὶς προνομιακὲς θέσεις μποροῦσαν νὰ τοὺς ἀπωθήσουν μὲ ὅλες τὶς βλαστήμιες, τοὺς γρόθους καὶ τὰ λακτίσματα ποὺ ἐπιστράτευαν. Τέλος, στὶς 2 καὶ 20, ἡ φλόγα πρόβαλε ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ Κουβουκλίου. Μιὰ τρομερὴ μυριόστομη κραυγὴ ἐνθουσιασμοῦ ἀντήχησε στὸ ναό. Μόλις φάνηκε τὸ φῶς, ἕνα παιδὶ ποὺ βρισκόταν πλάϊ ἅρπαξε τὴ λαμπάδα κι' ἄρχισε νὰ τρίβη τὴ φλόγα στὸ πρόσωπό του, στὸ λαιμό, στὸ κεφάλι μὲ τόση ὁρμὴ ποὺ τὴν ἔσβησε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξυλοφορτωθῆ ἀπὸ τοὺς διπλανούς του. Ὀχτὼ φορὲς ἔδωσαν τὴ φλόγα ἀπὸ τὸ παράθυρο. Καὶ καθὼς ὅλοι οἱ πιστοὶ κρατοῦσαν στὰ χέρια δέσμες ἀπὸ τέσσερες, ἔξη, ὀχτὼ ἢ δώδεκα λαμπάδες, ἀνάλογα μὲ τὸ πουγγί τους, σὲ δέκα λεπτὰ ὁλόκληρος ὁ ναὸς φωτοβολοῦσε, φλεγόταν. Πέντε λεπτὰ ἀργότερα ὅλα σχεδὸν τὰ κεριὰ εἶχαν σβήσει.

»Ἀλλὰ τί ἐνθουσιασμός! Οἱ ἄντρες ἔσερναν τὴ φλόγα πάνω τους, στὶς σκούφιες, στὰ χερομάντηλα, σταύρωναν τὸ πρόσωπό τους μὲ βαθειὰ εὐλάβεια κι' ἀπίστευτη ταχύτητα. Οἱ γυναῖκες ἄνοιγαν τὸν κόρφο τους κι' ἔκαναν τὸ ἴδιο. Μόλις καίγονταν λίγο οἱ λαμπάδες τὶς ἔσβηναν καὶ τὶς ἔπερναν στὸ σπίτι σὰν ἱερὰ κειμήλια. Εἰδικοὶ ἀγγελιαφόροι, ἐφοδιασμένοι μὲ φανάρια, περίμεναν στὴν εἴσοδο γιὰ νὰ μεταφέρουν τὸ φῶς στὰ μοναστήρια τῆς Βηθλεέμ, τῆς Νεκρῆς Θάλασσας κ.ἄ.

»Ὅταν ἔσβησαν τὰ κεριὰ ἕνα σύννεφο καπνοῦ ἁπλώθηκε μέσα στὸ ναὸ ἔτσι ποὺ δὲν ἔβλεπες τίποτα μπροστά σου.

»Ὕστερα ἀπὸ τὴν τελετὴ ἡ τουρκικὴ φρουρὰ ἐγκαταστάθηκε μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ Κουβουκλίου κι' ὅσοι πιστοὶ ἤθελαν νὰ μποῦν γιὰ νὰ προσκυνήσουν ἔπρεπε νὰ πληρώσουν κατὰ τὶς δύο πρῶτες μέρες 80 ὣς 100 πιάστρα καὶ τὴν τρίτη 10 ὣς 20»[1].

κλειστό». Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία εἶχε τὸ ἴδιο καὶ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸν Κλῆρο συμφέρον νὰ διαιωνισθῆ ἡ τελετὴ τοῦ Ἁγίου Φωτός. Ἀποτελοῦσε εὐλογία, πραγματικὸ «θαῦμα» γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ τόπου καθὼς συνέρρεαν κάθε χρόνο στὴν Ἱερουσαλὴμ χιλιάδες χατζῆδες ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ προσκυνητὲς κουβαλοῦσαν χρυσάφι.

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 195-201. Ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα τὸ θρησκευτικὸ ἔθιμο συνεχί-

Ὁ Turner κατόρθωσε νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ ναὸ στὶς 4 τὸ πρωί. Γιατὶ ὑπῆρχε μιὰ μόνο πόρτα καὶ κείνη πολὺ χαμηλή.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ μοναστήρι τοῦ Σινᾶ. Εἶχε ἐφοδιασθῆ μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Θεόφιλου:

«Τῷ πανοσιοτάτῳ ἱεροτάτῳ Ἀρχιμανδρίτη καὶ Δικαίῳ τοῦ θεοβαδίστου

ζεται ἀλλὰ παρατηροῦνται σημαντικὲς μεταβολὲς στὶς διάφορες φάσεις τῆς τελετῆς. Οἱ ἄγριες σκηνὲς γύρω ἀπὸ τὸ Κουβούκλιο ἔχουν καταργηθῆ ἢ περιορισθῆ. Τὰ πλήθη δὲν ἀλαλάζουν μετὰ τὴν εἴσοδο τοῦ πατριάρχη στὸ Κουβούκλιο δεόμενα σὲ κατάσταση παραφορᾶς γιὰ τὴν κάθοδο τοῦ Φωτὸς ἀπὸ τὰ ἐπουράνια. Ἔχει συντελεσθῆ κάποια ἀπομυθοποίηση τοῦ θαύματος. Οἱ πιστοὶ περιμένουν μὲ εὐλαβικὴ ἀπόλυτη σιγὴ τὴ μετάδοση τοῦ φωτὸς ἀπὸ μιὰ ὀπὴ τοῦ Κουβουκλίου καὶ τότε ξεσποῦν σὲ θριαμβικὲς ἐπευφημίες. Ἰδοὺ μιὰ περιγραφὴ τῆς τελετῆς γραμμένη τὸ 1904 ἀπὸ ἱερωμένο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τάφου: Ἡ τελετὴ ἄρχισε στὶς 9.30 π. μ. τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. «... ἀνοίγεται ὑπὸ τῶν θυρωρῶν ἡ πύλη τοῦ πανιέρου Ναοῦ, ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν Δραγουμάνων ἡμετέρου τε καὶ Ἀρμενίου καὶ πασῶν τῶν στρατιωτικῶν τῆς πόλεως Ἀρχῶν. Καὶ ἐν πρώτοις μὲν εἰσέρχεται ἡ διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως τεταγμένη στρατιωτικὴ μοῖρα, ἥτις ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Δραγουμάνου καὶ τῶν ἀξιωματικῶν αὐτῆς τοποθετεῖται κατὰ στίχους, ποῦ μὲν εἰς ἁπλῆν ποῦ δὲ εἰς διπλῆν γραμμήν, τὸ μὲν πρὸς καθορισμὸν τοῦ ἐπιπέδου χώρου τοῦ καταληφθησομένου ὑπὸ τῶν προσκυνητῶν παρὰ τὸ ἅγιον Κουβούκλιον, τὸ δὲ πρὸς τήρησιν διαδρόμων ἐλευθέρων... Μετὰ τὴν τοιαύτην δὲ τοῦ στρατοῦ τοποθέτησιν ἀφίεται ἐλευθέρα ἡ εἴσοδος καὶ εἰς τὰ πλήθη, ἅτινα ὡς χείμαρρος ἀκατάσχετος εἰσρέοντα πληροῦσιν ὁλόκληρον τὸν πολυδαίδαλον καὶ λαβυρινθώδη τοῦ ναοῦ χῶρον... Μεταξὺ τοῦ ἐν τῷ Ναῷ πλήθους διακρίνονται διὰ τὰς θορυβώδεις αὐτῶν φωνὰς οἱ ἐκ Συρίας καὶ Παλαιστίνης ὀρθόδοξοι, οἵτινες καθ' ὁμάδας ἐν ρυθμῷ τὰς χεῖρας κροτοῦντες, ἀπαγγέλλουσι ρυθμικῶς στίχους εἰς τὴν ἐγχώριον γλῶσσαν περιεχομένου τοιούτου: «Ὁ Θεὸς νὰ χαρίζῃ νίκας τῷ Σουλτάνῳ, ὁ Θεὸς νὰ πολυχρονῆ τὸν Πατριάρχην, ὁ Θεὸς νὰ στεριώνη τὸ Δὲρ-ιρ-Ρούμ (Μοναστήριον τῶν Ρωμαίων), μία μόνη ὑπάρχει ὀρθὴ πίστις, ἡ τῶν Ὀρθοδόξων». Περὶ ὥραν 11 π.μ., ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ στρατιωτικοῦ Διοικητοῦ καὶ τῶν λοιπῶν στρατιωτικῶν Ἀρχῶν, παρὰ τὴν θύραν τοῦ ἁγίου Κουβουκλίου ἱσταμένων, γίνεται ἡ λεγομένη ἐπιθεώρησις τῶν ἐντὸς καὶ ὕπερθεν τοῦ Κουβουκλίου μερῶν ὑπὸ τῶν δύο Δραγουμάνων, μεθ' ἣν κλείεται μὲν ὑπ' αὐτῶν ἡ θύρα τοῦ ἁγίου Κουβουκλίου, ὁ δὲ μουσουλμάνος ἀρχιθυρωρὸς σφραγίζει ἐπὶ κηροῦ καὶ ταινίας ταύτην τετράκις διὰ τῆς ἑαυτοῦ σφραγίδος, τὸν κηρὸν καὶ τὴν ταινίαν λαμβάνων ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ ἡμετέρου Δραγουμάνου...». Ὕστερα ἀπὸ τὴν λιτανεία τοῦ κλήρου γύρω ἀπὸ τὸ Κουβούκλιο ὁ πατριάρχης «λαβὼν ἐν ταῖς χερσὶ καὶ τοὺς δύο ἀργυροὺς πυρσοὺς πρὸς μετάδοσιν τοῦ ἁγίου Φωτὸς ἐκ τῆς ὀπῆς τῆς βορείου τοῦ Κουβουκλίου πλευρᾶς, εἰσέρχεται, ἀνοιγεισῶν τῶν θυρῶν ὑπὸ τοῦ Δραγουμάνου, ὃς καὶ παραλαμβάνει τὴν ταινίαν μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς σφραγίδων, εἰς τὸν ζωοδόχον τάφον, ἀκολουθούμενος καὶ ὑπὸ ἑνὸς Ἀρμενίου ἀρχιερέως... Εἰσελθόντων αὐτῶν εἰς τὸ ἅγιον Κουβούκλιον, κλείονται μὲν αὖθις αἱ θῦραι, ὁ δὲ πατριάρχης, ἐλθὼν εἰς τὸν τάφον αὐτόν, εὔχεται γονυκλινής... Ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ πατριάρχης εἰσέλθη εἰς τὸν θεοδόχον τάφον καὶ κλεισθῶσι καὶ αὖθις τοῦ ναΐσκου αἱ θῦραι, καταπαύει ἀκαριαίως πᾶς θόρυβος ἐν τῷ Ναῷ, στιγμὴ δ' ἀγωνίας, δι' ἀφασίας τελείας ἐκδηλουμένης, καταλαμβάνει τὰ πλήθη, καὶ ὄμματα καὶ νοῦν καὶ ὦτα πρὸς τὸν τάφον διευθύνοντα, ὅτε αἴφνης μυριόστομος οὐρανομήκης ἐκπέμπεται ἰαχὴ αἰνέσεως καὶ δοξολογίας... Εἶναι ἀπερίγραπτον ὅ,τι κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην τελεῖται. Ὑπὸ τοὺς βαρεῖς καὶ ὀξεῖς ἐκκωφαντικοὺς ἤχους τῶν ἐντός τε καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ κωδώνων καὶ ὑπὸ τοὺς χαρμοσύνους τῶν μυρίων στομάτων ἀλαλαγμοὺς ἐν διαστήματι ὀλίγων μόνον τῆς ὥρας λεπτῶν ὁ τέως ἄνευ φώτων Ναὸς ἀκαριαίως τῆς

ὄρους Σινᾶ, σὺν τοῖς λοιποῖς ὁσιωτάτοις πατράσι, τέκνοις ἐν Κυρίῳ ἀγαπητοῖς τῆς ἡμῶν Μετριότητος. Εὐχετικῶς.

Πανοσιώτατε ἅγιε Ἀρχιμανδρίτα καὶ Δίκαιε τοῦ θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ, καὶ ἡ λοιπὴ ἱερὰ σύναξις τῶν πατέρων, εὐχόμεθα ὑμῖν πατρικῶς ἀπὸ καρδίας, καὶ διὰ τῆς παρούσης ἡμῶν πατριαρχικῆς καὶ εὐχετικῆς ἐπιστολῆς, σᾶς δηλοποιοῦμεν διὰ συντόμων, ὅτι ὁ παρὼν οὗτος διακομιστὴς ὀνόματι Οὐλλιάμι Τουρνέρ, Σεκρετάριος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀβασσατόρου τῆς Μεγάλης Βρεταννίας, ἅμα δὲ καὶ εἷς τῶν ἐξ εὐγενείας ἐκεῖθεν ἕλκων τὸ γένος, καὶ διαφόρους περιερχόμενος τόπους περιεργείας χάριν, καὶ ἐν ταυτῷ νεωστὶ ἀπὸ Ἱεροσολύμων, ἀπεφάσισε κατ᾽ αὐτὰς τὰς ἡμέρας νὰ διαπεράσῃ καὶ μέχρι τῶν ὑμετέρων ὁρίων, εἰς περιήγησιν καὶ θεωρίαν τοῦ παρὰ πάντων ἀπὸ φήμην ὑμνουμένου ἱεροῦ ὑμῶν Μοναστηρίου· καὶ δὴ συνιστῶντες αὐτὸν πατρικῶς τῇ ὑμετέρᾳ ἀγάπῃ, δὲν ἀμφιβάλλομεν ὁλοτελῶς, ὅτι θέλετε τὸν ὑποδεχθῆτε μετὰ πάσης πολιτικῆς εὐμενείας καὶ ἱλαρότητος, ὑποδεικνύοντες τῇ πανευγενείᾳ του τὴν προσήκουσαν ὑποδοχήν, τοῦτο μὲν ὡς παρ᾽ ἡμῶν αὐτῶν συνισταμένῳ· τὸ δὲ καὶ ὡς ὑποδοχῆς πάσης καὶ συνιστάσεως ἀξίου ὄντος ὑποκειμένου, διὰ τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ σπουδὴν καὶ μάθησιν. Ἐν οἷς καὶ αὐτὸς διαμείνας ἐν καιρῷ ὁλοσχερῶς εὐάρεστος, εἰς τὴν φιλομαθῆ του ταύτην πολυπραγμοσύνην, θέλει εἶναι ἐπαινέτης διαπρύσιος τῶν ἱερῶν ὑμετέρων κατασκηνωμάτων καὶ τῆς ὑμετέρας εὐπροσδέκτου ὑποδοχῆς· ἡμεῖς δὲ ἐπὶ τούτοις θέλει ἐπευχώμεθα ὑμῖν παρὰ Κυρίου τὰ σωτήρια, οὗ ἡ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος σὺν τῇ παρ᾽ ἡμῶν εὐχῇ καὶ εὐλογίᾳ εἴη μετὰ πάντων ἡμῶν.

ᾳ.ω.ι.ε. Ἰουλίου η´

Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος καὶ ἐν Χριστῷ ὑμῶν εὐχέτης[1].

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1815 ὁ Turner, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, ἔφτασε στὴ Ρόδο. Ἡ ἑλληνικὴ συνοικία (800 κατοικημένα σπίτια) ἁπλωνόταν στὸ ὕψωμα. Κάθε σπίτι εἶχε μεγάλο καλλιεργημένο κῆπο[2].

Σὲ ἀπόσταση δύο ὡρῶν ἀπὸ τὴν πόλη ὑπῆρχαν τὰ ἐξοχικὰ σπίτια τῶν

ὑπὸ ἑκάστου τῶν πιστῶν κρατουμένης δεσμίδος κηρῶν ἀναπτομένης, μεταβάλλεται ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον καὶ ἀπὸ βάθους εἰς ὕψος εἰς πέλαγος φωτός... Τὸν ἐκ τῆς βορείου τοῦ Κουβουκλίου διδόμενον ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου πυρσὸν παραλαμβάνει εἷς τῶν πρεσβυτέρων τῆς Ἁγίας Πόλεως καὶ φέρων δρομαίως διὰ τῆς βορείου θύρας τοῦ Καθολικοῦ εἰς τὸ ἅγιον βῆμα, παραδίδει τῷ γέροντι Σκευοφύλακι πρὸς διανομὴν τοῖς ἐν τῷ ἁγίῳ βήματι καὶ τοῖς ἐκτὸς αὐτοῦ ἐκ τῶν βημοθύρων. Τοῦ θορύβου μικρόν τι κοπάσαντος, ἀνοίγονται τοῦ ἁγίου Κουβουκλίου αἱ θῦραι καὶ ἐπιφαίνεται ὁ πατριάρχης... κρατῶν εἰς ἑκατέραν τῶν χειρῶν ἀνημμένην δεσμίδα κηρῶν, ὑποβασταζόμενος δὲ ἢ καὶ ὅλως ἐν χερσὶν αἰρόμενος ὑπὸ ρωμαλέων Ἱεροσολυμιτῶν, διασχίζει τὸ Καθολικὸν καὶ ἐλθὼν εἰς τὸ ἅγιον Βῆμα ἐξακολουθεῖ μεταδίδων τὸ ἅγιον φῶς...» (*Ἁγιοταφίτου*, Αἱ σύγχρονοι τελεταὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Ε´. Ἡ τελετὴ τοῦ Ἁγίου Φωτός, Νέα Σιών, τ. Α´ [1904], σ. 385-393).

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 601-602.
2. Ἔνθ᾽ ἀν., τ. Γ´, σ. 3.

Ἑλλήνων. Ἐκεῖ ἀποσύρονταν κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιδημιῶν. Τετράγωνα καὶ πανύψηλα, ἔμοιαζαν μὲ μακρουλὰ κουτιὰ στημένα ὀλόρθα (20 πόδια βάση καὶ 35×40 ὕψος)[1].

Ἀπὸ τὴ Ρόδο στὴ Σύμη. Ὁ περιηγητὴς ἀναζήτησε τὸν πρόξενο τῆς Ἀγγλίας. Κανεὶς δὲν ἤξερε τίποτα. Ἔμαθε ὅμως ὅτι ἕνας γέροντας, ὁ καπετὰν Γιάννης Κοντογιάννης, εἶχε κάτι χαρτιά. Τὸν βρῆκε καὶ τὸν ρώτησε:

—Ἐσὺ εἶσαι ὁ κόνσολας τῆς Ἀγγλίας;

—Ὄχι! ἀπάντησε ὁ γέροντας.

—Γιὰ δεῖξε μου κάτι χαρτιὰ ποὺ ἔχεις.

Τὸν πῆγε στὸ σπίτι καὶ ἔβγαλε τὰ χαρτιὰ ἀπὸ τὸ σεντούκι. Ἦταν ἔγγραφο διορισμοῦ του ὡς ὑποπροξένου τῆς Σύμης. Δὲν τὸ ἤξερε καὶ πλήρωνε χαράτσι τόσα χρόνια.

—Δὲν διαβάζω φράγκικα, εἶπε ὁ καπετὰν Γιάννης[2].

Στὸ καφενεῖο βρῆκε πλῆθος Ἕλληνες νὰ παίζουν τάβλι κι' ἕνα παιγνίδι ποὺ τὸ ἔλεγαν μάγκαλα[3].

Στὴν ἐκκλησία ἔμπαιναν μόνο οἱ ἄντρες. Οἱ γυναῖκες στέκονταν ἀπ' ἔξω. Ὁ αὐλόγυρος ἦταν στρωμένος μὲ ταφόπλακες γιατὶ ἐκεῖ βρισκόταν τὸ νεκροταφεῖο τῆς Σύμης.

Στὸ τέλος τῆς λειτουργίας δυὸ παπάδες ἔφεραν ἕνα στρογγυλὸ τραπεζάκι ποὺ βρισκόταν πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία-Τράπεζα. Ἐπάνω εἶχαν τοποθετήσει ἕνα καρβέλι ψωμὶ κι' ἕνα ἀσημένιο φιαλίδιο μὲ κρασί. Οἱ παπάδες ἔκαναν ἕνα γύρο. Ὁ ἕνας κρατοῦσε στὰ χέρια τὸ ψωμί. Ἀφοῦ σταυροκοπήθηκαν ξανάφεραν τὸ τραπεζάκι στὴ θέση του ἀλλὰ δὲν μοίρασαν στὸ ἐκκλησίασμα οὔτε τὸ ψωμὶ οὔτε τὸ κρασί. Ρώτησε ὁ Turner τὸν παπὰ τί σήμαινε αὐτὴ ἡ τελετὴ καὶ κεῖνος τοῦ ἀπάντησε:

—Τίποτες![4].

Ὁ μοναδικὸς Τοῦρκος ποὺ ζοῦσε στὴ Σύμη ἦταν ὁ ἀγάς. Ἀλλὰ ἡ ἐξουσία βρισκόταν στὰ χέρια τῶν προεστῶν. Χωρὶς τὴ συγκατάθεσή τους δὲν μποροῦσε νὰ ἀναλάβη καμμιὰ πρωτοβουλία. Κι' ἐπειδὴ τὰ συμφέροντά του ἐπέβαλλαν καλὴ συνεργασία μὲ τοὺς προεστοὺς τὸ νησὶ εἶχε ἐξασφαλίσει ἀπόλυτη ἐλευθερία καὶ ἦταν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἐκβιασμοὺς καὶ καταπιέσεις[5].

Ὑπολογίζει τὰ σπίτια τοῦ μοναδικοῦ χωριοῦ τοῦ νησιοῦ σὲ 1.800-2.000.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 3-14.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 18.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 19. Πάνω σὲ μιὰ ὀρθογώνια βάση ὑπῆρχαν δώδεκα μικρὰ βαθουλώματα. Δύο παῖκτες χρησιμοποιοῦσαν ἀπὸ 72 μικρὰ κοχύλια ὁ καθένας καὶ ἐπιχειροῦσαν διάφορους, ἰσάριθμους ὅμως, συνδυασμούς.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 20. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
5. Ἔνθ' ἀν. σ. 21.

Οἱ δρόμοι στενοὶ (1,5 μέτρο), ἀνώμαλοι, βραχεροὶ καὶ βρώμικοι. Ἀλλὰ τὰ σπίτια ἦταν πεντακάθαρα, ἀσπροβαμμένα ἀπ' ἔξω καὶ μὲ ἀνέσεις στὸ ἐσωτερικό[1].

Οἱ Συμιῶτες ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὸ ναυτικό τους (50 μεγάλες σακολέβες κι' ἄλλα τόσα ψαροκάϊκα). Καὶ ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄντρες ταξίδευαν γιὰ ἐμπόριο στὴ Σμύρνη, Πόλη, Θεσσαλονίκη, οἱ γυναῖκες εἶχαν ἀναλάβει τὶς ἐργασίες τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὸ νησί: αὐτὲς δούλευαν χαμάλισσες, φουρνάρισσες, χασάπισσες, μπακάλισσες κ.λπ. Ὁ Turner ζήτησε κάποιον νὰ μεταφέρῃ τὸ μπαοῦλο του ἀπὸ τὸ λιμάνι στὴ χώρα. Ἔφτασε ἀμέσως μιὰ γυναίκα 60 χρόνων, τὸ φορτώθηκε στὴν πλάτη καὶ τὸ ἀνέβασε ἕνα μίλι κακοτράχαλη ἀνηφόρα.

—Πόσο κάνει; ρώτησε ὁ περιηγητής.

—Τρεῖς παράδες.

Ἐγὼ δὲν θὰ τὸ ἀνέβαζα οὔτε μὲ 50 λίρες, γράφει ὁ περιηγητής. Τῆς ἔδωσε λοιπὸν 20 παράδες (μισὸ γρόσι) ἀλλὰ ἡ γριὰ Συμιώτισσα δὲν τὰ ἔπαιρνε.

—Ντροπὴ εἶναι![2] τοῦ εἶπε.

Ἡ ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν ἦταν παράξενη: ἕνα φόρεμα ἀπὸ τὸ κεφάλι ὥς τὰ πόδια ἀπὸ βαθυπόρφυρο ὕφασμα. Ὁ χῶρος τοῦ στήθους στολιζόταν ἀπὸ δυὸ ἢ τρία ἀσημένια ἄστρα καὶ μιὰ καρφίτσα κάτωθέ τους. Οἱ πλούσιες φοροῦσαν ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ πλατειὰ καὶ λαμπερὰ ἄστρα περασμένα σὲ σπάγγο. Τὸ κεφάλι τους ἦταν φορτωμένο μ' ἕνα πελώριο κάλυμμα ποὺ σχηματιζόταν ἀπὸ πολλὰ χερομάντηλα. Μερικὲς φοροῦσαν εἴκοσι τέτοια μαντήλια διπλωμένα, ἔτσι ποὺ σχημάτιζαν ἕναν ὀγκώδη κυλινδρικὸ κεφαλόδεσμο. Τὸ ψηλότερο σημεῖο αὐτοῦ τοῦ καλύμματος ἦταν κατάλευκο[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 22.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 23. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

3. Ἡ ἰδιότυπη αὐτὴ ἐνδυμασία καὶ τὸ περίεργο κεφαλοδέσι συνειθιζόταν στὴ Σύμη ὥς τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα (βλ. *Μιχ. Σ. Γρηγορόπουλου*, Ἡ νῆσος Σύμη, Πραγματεία ὑπὸ γεωγραφικήν, ἱστορικὴν καὶ στατιστικὴν ἔποψιν, Ἐν Ἀθήναις 1875, σ. 25 σημ.α κ. ἑ.). «Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν αἱ γυναῖκες τῶν Συμαίων ἄνευ διακρίσεως ἡλικίας ἔφερον χρυσοΰφαντον ἢ καὶ ἐξ ἄλλης βαρυτίμου ὕλης ἐνδυμασίαν ἀσιατικῆς πολυτελείας... ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς κάλυμμα ὑψηλὸν ὅπερ ἐκόσμουν ἔξωθεν διὰ χρυσοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιφράγματος ἐν εἴδει βασιλικοῦ στέμματος, οὕτινος τὰ συστατικὰ μέρη ἐκάλουν βέργας... Καὶ σήμερον τοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ ἐνδύματα, τροπολογημένα ὅμως καὶ ἁπλοποιημένα ἀπαντῶνται μόνον εἰς εὐαρίθμους τινὰς ὑπερπεντηκοντούτιδας Συμαίας, αἵτινες περιβάλλουσι τὴν κεφαλὴν μὲ ὀγκωδέστατον κάλυμμα ἄνευ τοῦ στέμματος, ὅπερ ξενοτρόπως σχηματιζόμενον διὰ πέντε ἢ δέκα μανδηλίων ταξιθετημένων οὕτως ὥστε ἓν ἕκαστον νὰ διακρίνηται διὰ τοῦ χρώματος, καὶ δι' αὐτῶν νὰ μεγεθύνηται τὸ κάλυμμα κυλινδρικῶς πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἀποκλίνῃ πρὸς τὰ ὀπίσω — ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς τουρκικὴν κίδαριν ἢ πρὸς γυναικεῖον κεφαλόδεμα. Οὕτω δὲ σχηματισθὲν περικαλύπτεται ἔξωθεν δι' ἑτέρου ἐξ ἐρίου ἢ μετάξης μαντηλίου ποικιλοχρόου καὶ κροσσωτοῦ, ὅπερ τριγωνικῶς διπλούμενον δένεται ὑπὲρ τὸ μέτωπον, ἐνῷ τά τε ὄπισθεν ἐξέχοντα καὶ εἰς ὀξὺ ἀπολήγοντα ἄκρα κρέμανται ἄνω τῶν ὠμοπλατῶν δίκην θυσάνου. Ἔνδυμα δὲ ἐρυθρὸν ἐξ ἐρίου ὑπ' αὐτῶν ὑφαινομένου ἐν εἴδει χιτῶνος ἄνευ ὅμως χειρίδων καὶ περὶ τὸ στῆθος διὰ τεσσάρων μεγάλων χρυσῶν ἢ καὶ ἀργυρῶν σφαιροειδῶν πορπῶν(γκόλφια ἢ

Τὸ προνόμιο νὰ φοροῦν οἱ Συμιώτισσες ἄσπρο κάλυμμα—ἀπαγορευμένο γενικὰ στοὺς ραγιάδες παρατηρεῖ ὁ περιηγητής—ἔχει παραχωρηθῆ ἀπὸ τὸ σουλτάνο Σουλεϊμὰν ὡς ἀνταπόδοση γιὰ τὴ συμπαράστασή τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς Ρόδου.

Οἱ γονεῖς ποὺ πάντρευαν τὰ κορίτσια τους μὲ Συμιώτη ἔδιναν στὸ γαμπρὸ σπίτι ἐπιπλωμένο καί, ὅπου ὑπῆρχε ἄνεση οἰκονομική, 500 ἢ 1.000 πιάστρα. Ὅταν ὁ γαμπρὸς ἦταν ξενοτοπίτης ἔπαιρνε τὴν ἀξία τοῦ σπιτιοῦ σὲ χρῆμα.

Ἡ ἀνέγερση καὶ ἡ ἐπίπλωση ἑνὸς σπιτιοῦ στοίχιζε 1.000-1.500 πιάστρα κι' ἔδινε ἐτήσιο εἰσόδημα 30 πιάστρα. Ὁ Συμιώτης ποὺ εἶχε 30.000 πιάστρα ἦταν πρίγκιπας.

Στὴν Κῶ, ἐνῶ περιδιάβαζε τὴν πόλη, συνάντησε μιὰ γαμήλια πομπή. Προπορεύονταν ὀργανοπαῖχτες μὲ μαντολίνα, νταούλι καὶ φλάουτο. Ἀκολουθοῦσαν ὀχτὼ ἢ δέκα ἄντρες κρατώντας δίσκους φορτωμένους μὲ πιάτα γεμάτα φροῦτα, λουλούδια καὶ γλυκά. Ὕστερα ἐρχόταν ἡ νύφη μ' ἕνα μακρὺ βέλο ποὺ ἔκρυβε ὁλότελα τὸ πρόσωπό της. Βάδιζε πολὺ ἀργὰ μὲ δυὸ συγγένισσες πλάϊ της. Τὰ μαλλιά της ἦταν στολισμένα μὲ λουλούδια καὶ χρυσόφυλλα.

Ὁ Turner γράφει ὅτι εἶδε στὴν Ἑλλάδα νυφάδες μὲ βέλο ἀπὸ χρυσοκλωστὴ καὶ τόσο πυκνὸ ποὺ ἔκρυβε ἐντελῶς τὸ πρόσωπο.

Στὴν Κῶ παρατήρησε καὶ ἕνα εἰδικὸ γαμήλιο ἔθιμο. Ὅταν ἡ πομπὴ γύριζε ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἕνας τραγουδιστὴς ποὺ προπορευόταν ἐξυμνοῦσε τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὶς ἀρετὲς τῆς νύφης[1].

Ἀπὸ τὰ 2.000 σπίτια τῆς πρωτεύουσας τὰ περισσότερα ἐρειπώθηκαν κατὰ τὶς κατακλυσμιαῖες βροχὲς τοῦ 1812. Οἱ τοῖχοι διαβρώθηκαν ἀπὸ τὰ νερὰ καὶ γκρεμίστηκαν. Ἕνας σεισμὸς ποὺ ἀκολούθησε συντέλεσε στὴ γενίκευση τῶν καταρρεύσεων. Ἦρθε καὶ ἡ πανούκλα καὶ θέρισε 3.000 ψυχὲς (τὰ δύο τρίτα Τοῦρκοι)[2].

Μέτρησε καὶ τὸν περίφημο πλάτανο τῆς Κῶ: περίμετρος 33 πόδια καὶ ἕξη ἴντσες. Τὰ κλαδιὰ ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη 37 βήματα[3].

ἐμποῦκλαι ὑπὸ τῶν ἐντοπίων) κλειόμενον καὶ κατὰ τῆς ὀσφύος, μᾶλλον δὲ περὶ τὴν κοιλίαν διὰ μεταξίνης ζώνης περιζωννύμενον, περικαλύπτει τὰς παρήλικας Συμαίας ἀπὸ τοῦ τραχήλου μέχρι τῶν πτερνῶν· εἶναι δὲ πρὸς τὰ κάτω τόσον στενόν, ὥστε μετὰ δυσκολίας τινὸς δύνανται νὰ κύψωσιν. Ἔξωθεν τούτου, σάκκος ἐξ ἐριούχου ἢ ἐκ βελούδου ἢ καὶ ἐξ ἄλλης μεταξίνης ὕλης, στενὸς περὶ τὴν ὀσφὺν πλατύτερος δὲ καθ' ὅσον πρὸς τὰ κάτω προχωρεῖ καὶ σχηματίζων περὶ τὰ πλάγια δύο ἱκανὰς ἐξοχὰς δίκην πτερῶν, ἐκτείνεται μέχρι σχεδὸν τῶν γονάτων· τὸν δὲ λαιμὸν περιτυλίσσουσι διὰ μεγάλου κροσσωτοῦ μαντηλίου, οὗ τὰς μακρὰς ἄκρας ἐπικρύπτουσιν εἰς τὰς ὠμοπλάτας· τέλος δὲ ὑποδήματα ἐρυθρὰ (τσεσμίδες) ἢ σανδάλια συρτὰ εἰς ὀξὺ ἀπολήγοντα, ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Ὀθωμανίδων, ἀποτελοῦν τὸ ὅλον τῆς προνομιακῆς τῶν Συμαίων ἐνδυμασίας».

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 39-40.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 41.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 44.

Φτώχεια καὶ δυστυχία στὸ νησί. Ἡ ληστρικὴ τακτικὴ τῶν Κυβερνητῶν ἀνάγκαζε πολλοὺς κατοίκους νὰ μεταναστεύουν κρυφά. Φυσικὰ ὅσοι ἔμεναν στὸν τόπο μοιράζονταν τὰ φορολογικὰ βάρη. Ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀγρότες ὑπέφεραν. Ἡ μόνη διαφορὰ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἦταν πὼς δὲν πλήρωναν χαράτσι.

Ἡ καταπίεση ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ὁλόκληρο τὸ νησὶ νοικιαζόταν ἀπὸ τὸν σφραγιδοφύλακα τοῦ σουλτάνου Μουχουδὰρ ἐφέντη σὲ ἀγάδες ποὺ ἔκαναν τ' ἀδύνατα δυνατὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν καὶ νὰ πλουτίσουν[1].

Οἱ ἄντρες φοροῦσαν σαρίκι γαλάζιο μπαμπακερό, ἄσπρο γελέκι καὶ σκούρα πατατούκα, γαλάζιες φαρδειὲς βράκες καὶ τσαρούχια ἀπὸ τομάρι[2].

Στὴν Πάτμο βρισκόταν ἀκόμα σὲ ἀκμὴ ἡ βιοτεχνία τῆς κάλτσας. Τιμὴ 12-15 πιάστρα τὸ ζευγάρι οἱ καλές. Πολὺ ἀκριβές, γράφει ὁ περιηγητής[3].

Οἱ γυναῖκες φοροῦσαν μακρὺ πράσινο, κρεμεζὶ ἢ τριανταφυλλὶ φουστάνι μὲ ἄσπρα πάντοτε μανίκια. Στόλιζαν τὸ κεφάλι μὲ ἕνα πανύψηλο σαρίκι, συνήθως ἄσπρο ἀλλὰ κάπου-κάπου κρεμεζὶ ἢ κίτρινο, στερεωμένο σὰν πυργάκι μὲ μιὰ μακριὰ κάθετη διακοσμητικὴ καρφίτσα πίσω, συνήθως ἀσημένια. Ἕνα χερομάντηλο ἔκρυβε πάντοτε τὸ στῆθος. Πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ φοροῦσαν μιὰ μαντήλα ποὺ οἱ ἄκρες της κρέμονταν ὣς τὰ γόνατα[4].

Πῆγε καὶ στὸ δημόσιο σχολεῖο κοντὰ στὸ σπήλαιο τοῦ Θεολόγου. «Κάμποσα παιδιὰ διδάσκονταν ἀνάγνωση, γραφὴ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἦταν πολὺ καλὸ σχολεῖο, ἐφοδιασμένο μὲ καλὰ βιβλία καὶ νεοελληνικοὺς χάρτες τυπωμένους στὴ Βιέννη. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ χάρτες ξεχώριζαν περισσότερο ἀπὸ τὰ στολίδια τους παρὰ γιὰ τὴν ἀκρίβειά τους[5].

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1806 ἔφτασε στὴ Σάμο. Πληθυσμὸς 60.000 ψυχὲς (18 μεγάλα καὶ 20 μικρὰ χωριά). Τὸ νησὶ διοικοῦσε τυπικὰ ἕνας ἀγὰς ἀλλὰ ἡ ἐξουσία βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων κοτζαμπάσηδων. Σὲ κάθε χωριὸ ὁρίζονταν ἀπὸ τὶς κυριώτερες οἰκογένειες τρεῖς προεστοί. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐκπροσώπων ὅλου τοῦ νησιοῦ ἐκλέγονταν τρεῖς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ συμβούλιο γιὰ ἕνα χρόνο.

«Δὲν ὑπάρχουν μεγαλύτεροι κατεργαραῖοι σ' ὅλη τὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τοὺς προεστοὺς τῆς Σάμου. Συνωμοτοῦν νύχτα μέρα γιὰ νὰ ἀνατρέψουν ἢ νὰ ἐξοντώσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Τὰ ποσὰ ποὺ στέλνονται γιὰ δωροδοκίες στὴν Κωνσταντινούπολη—διατηροῦν ἐκεῖ πράκτορες ποὺ ἀγρυπνοῦν γιὰ τὰ συμφέροντά τους—ξεπερνοῦν τοὺς φόρους καὶ τὶς εἰσφορὲς ποὺ θὰ τοὺς κόστιζε ἡ συμμόρφωσή

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 48.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 49.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 101.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 102.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 103-104.

τους μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐξουσίας[1]. Ὁ σουλτάνος ἔχει παραχωρήσει τὸ νησὶ στὸ μουφτὴ ποὺ εἰσπράττει κάθε χρόνο τὴ δεκατιὰ τῆς παραγωγῆς.

Ὁ καπουδὰν πασὰς εἶχε δικαίωμα νὰ ναυτολογῆ κάθε χρόνο γιὰ τὸν τουρκικὸ στόλο 70 Σαμιῶτες σὲ καιρὸ πολέμου ἢ νὰ εἰσπράττη 500-600 πιάστρα γιὰ κάθε ἄντρα σὲ καιρὸ εἰρήνης.

Κάθε χρόνο ἐξάγονταν ἀπὸ τὴ Σάμο 25.000-30.000 καντάρια σταφύλια καὶ 15.000 περίπου βαρέλες τῶν 50 ὀκάδων κρασί[2].

Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Turner ἡ καταπίεση ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ προεστοὶ ἦταν τόσο σκληρὴ ποὺ ὁ λαὸς πρόθυμα θὰ δεχόταν ἄλλους αὐθέντες. Οἱ κοτζαμπάσηδες μισοῦσαν τοὺς Φράγκους καὶ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὰ φιρμάνια τοῦ σουλτάνου καὶ τὰ μπουγιουρδιὰ τοῦ καπουδὰν πασᾶ γιατὶ εἶχαν φίλους καὶ προστάτες στὴν κυβέρνηση τῆς Πόλης.

Ὁ λαός, καθὼς ὑποχρεωνόταν νὰ ὑποστηρίξη τὰ συμφέροντα τοῦ ἄλφα ἢ βῆτα ἄρχοντα, εἶχε χάσει τὴν ἔννοια τῆς τάξης καὶ τῆς εὐνομίας. Διδάχτηκε ἀπὸ τοὺς δυνάστες του ὅτι ἡ βία ἀποτελεῖ τὴ μόνη μέθοδο γιὰ τὴ διακυβέρνηση ἑνὸς τόπου. Καὶ οἱ συγκρούσεις ποὺ ξεσποῦσαν ἀνάμεσα στοὺς ἄρχοντες κατὰ

---

1. Ἡ διατήρηση ἀντιπροσώπων (βεκίληδων ὅπως τοὺς ἔλεγαν) στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀποτελοῦσε τὴ μεγαλύτερη κατάκτηση τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος τῆς τουρκοκρατίας στὰ νησιὰ καὶ στὸ Μωριά. Γιατὶ διαμέσου τῶν βεκίληδων ἔφταναν ἀμέσως στὴν κεντρικὴ ὀθωμανικὴ διοίκηση οἱ καταγγελίες τῶν κοινοτήτων γιὰ αὐθαιρεσίες τῶν ἀσύδοτων καὶ ἄπληστων Τούρκων τοπαρχῶν. «Τὸ δικαίωμα τοῦτο ἦτο ἀληθῶς μεγίστης ἀξίας», γράφει ὁ *Νικ. Μοσχοβάκης*, «ἐχρησιμοποιήθη δὲ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων τελεσφόρως· καθ' ὅτι, ἀνήκοντες οἱ ἀντιπρόσωποι οὗτοι εἰς τὰς πρώτας οἰκογενείας, διαρκῶς δὲ κατοικοῦντες ἐν τῇ πρωτευούσῃ καὶ μετὰ τῶν ἰσχυρῶν συνάπτοντες σχέσεις, ἠδύναντο νὰ ἀσκῶσι, καὶ ἤσκουν ἀληθῶς, ἐκτενῆ καὶ πραγματικὴν ἐπίβλεψιν ἐπὶ τῆς διαγωγῆς τῶν ὑπαλλήλων τῆς Πύλης τῶν ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν, ὥστε καὶ πασάδες ἀναφέρονται καθαιρεθέντες ἕνεκεν αὐτῶν» (Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 104). Ἄλλο ζήτημα ἂν οἱ βεκίληδες ἐκπροσωποῦσαν μερικὲς φορές, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Σάμου, διεφθαρμένους κοτζαμπάσηδες ποὺ συναγωνίζονταν σὲ ἁρπακτικότητα τοὺς Ὀθωμανούς.

2. Ἀκόμα καὶ στὴν Ἀμερικὴ γινόταν ἐξαγωγὴ σαμιώτικου κρασιοῦ. Σὲ ἐνθύμηση τοῦ 1820 ἀναφέρεται ἀγορὰ ἀπὸ Ἀμερικανὸ ἔμπορο: «Τὸ ἔτος τοῦτο ἦλθεν εἰς Σάμον ἔμπορός τις Ἀμερικανὸς καὶ ἠγόρασεν οἴνους, τοὺς ὁποίους ἐφόρτωσεν εἰς ἓν πλοῖον μετὰ τοῦ ὁποίου ἦλθεν· ἀναχωρῶν δὲ ἄφησεν ἐνταῦθα περὶ τὰς δύο ἥμισυ χιλιάδας γομαρίων οἴνου, τὸν ὁποῖον δὲν εἶχε τόπον νὰ παραλάβη μαζί του, διὰ νὰ ἔλθη ὕστερον καὶ τὸν παραλάβη. Ἀλλὰ τὸ πλοῖον ἐναυάγησε κατὰ τὸν πλοῦν καὶ ἐχάθη καὶ ὁ οἶνος καὶ ὁ ἔμπορος. Ἔμεινε λοιπὸν ὁ οἶνος ὁ ἄλλος εἰς Σάμον, χωρὶς νὰ ζητηθῇ ἀπὸ κανένα ἐννέα ὁλόκληρα ἔτη, μέχρις οὗ ὁ Γάλλος πρόξενος Γεώργιος Δάρβαρις, γράψας εἰς τὴν Ἀμερικὴν εἰδοποίησε τοὺς συγγενεῖς τοῦ πνιγέντος καὶ εἷς ἐξ αὐτῶν παρέλαβε τὸν οἶνον, ὅστις ἐκ τῆς πολυκαιρίας εἶχε γίνει νέκταρ, καὶ ἀγοράσας καὶ ἄλλον οἶνον ἀπέστειλεν εἰς τὴν Ἀμερικήν· ἐκέρδισε δὲ τόσα ἐκ τοῦ φορτίου αὐτοῦ, ὥστε ἐναυπήγησε καὶ πλοῖον τὸ ὁποῖον ὠνόμασε Σάμον» (*Επ. Σταματιάδη*, Σαμιακά, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἐν Σάμῳ 1891, τ. Ε', σ. 642-643).

τὶς συχνὲς ἐξεγέρσεις καὶ ἀλλαγὲς Κυβερνητῶν σπάνια ἦταν ἀναίμακτες[1].

Ἀπὸ τὴ Σάμο στὴ Σμύρνη. Πληθυσμὸς 100.000 ψυχὲς (50-60.000 Τοῦρκοι, 30.000 Ἕλληνες, 8.000 Ἀρμένιοι, 8.000 Ἑβραῖοι, 2-3.000 Φράγκοι). Κατὰ τὴν ἐπιδημία τοῦ 1813-1814 πέθαναν 50—60.000 ἄτομα[2].

Τῆς Μυτιλήνης ὁ πληθυσμὸς 25.000 Ἕλληνες, 3.000 Τοῦρκοι (στὴν πόλη τῆς Μυτιλήνης 700 ἑλληνικὰ σπίτια, 400 τούρκικα).

Οἱ Μυτιληνιὲς συνήθιζαν ἕνα περίεργο κεφαλοδέσι. Ἔδεναν γύρω στὸ κεφάλι ἕνα χερομάντηλο καὶ ἕνα ἄλλο στὸ κορφοκέφαλο ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζη

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 108-111. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶχε ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴ Σάμο ὅπου ἐκδηλώθηκε κίνημα λαϊκὸ ἐναντίον τῆς τυραννίας τῶν κοτζαμπάσηδων. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἐπαναστατικοῦ αὐτοῦ κινήματος ὀνομάστηκαν Καρμανιόλοι ἐπειδὴ χόρευαν στοὺς δρόμους τοῦ νησιοῦ τὸν περίφημο χορὸ τῆς καρμανιόλας. Οἱ προεστοὶ βαφτίστηκαν Καλικάντζαροι «διότι μὴ τολμῶντες ἐν ἡμέρᾳ νὰ διαβουλεύωνται, συνήρχοντο νύκτωρ ἐν τοῖς οἴκοις ἀλλήλων, δίκην καλικαντζάρων» (*Ἐπαμ. Σταματιάδη*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 81). Οἱ Καρμανιόλοι διεκτραγωδοῦν τὰ βάσανά τους καὶ καταγγέλλουν τὴν τυραννία τῶν κοτζαμπάσηδων μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἰουνίου 1808 πρὸς τὸν καπουδὰν πασά: «Λοιπὸν ἐγύρισε (ὁ ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τῆς Πύλης ὕστερα ἀπὸ τὰ ταραχώδη γεγονότα) εἰς τὰ χωριὰ καὶ μᾶς ἐρώτησε τὴν πτωχολογιὰν πῶς ἀπερνοῦμεν, καὶ ἡμεῖς εἴπομεν ὅτι ἔλεος κάμε, αὐθέντη, εἰς ἡμᾶς, διατὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς προεστούς, ὁποὺ εἶναι εἰς τὴν πόλιν, ὁμοίως καὶ ἀπὸ τὸν κριτὴν καὶ βοεβόδαν μας δὲν εὑρίσκομεν πλέον ραχάτι, ἐπειδὴ καὶ μᾶς ἀφάνισαν, ὁποὺ δὲν ἔχομεν δὲ ψωμὶ νὰ φᾶμε» (ἔνθ' ἀν., σ. 83). Τρεῖς μῆνες ἀργότερα οἱ Σαμιῶτες ὑπέβαλαν ἀναφορὰ στὸ σουλτάνο μὲ συγκεκριμένες καταγγελίες γιὰ τὴν καταπιεστικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὴν ἁρπακτικότητα τῶν κοτζαμπάσηδων καὶ τῶν ὀργάνων τους. «Δουλικῶς ἀναφέρομεν ἡμεῖς οἱ τῆς νήσου Σάμου ραγιάδες ὅτι ἀπὸ χρόνους ἤδη ἱκανοὺς κατακυριευόμενοι καὶ δεινῶς βασανιζόμενοι καὶ καταδυναστευόμενοι ἀπὸ τοὺς ἀγοραστὰς τοῦ μουκατᾶ τοῦ τόπου μας, οἵτινες σύμφωνοι γινόμενοι μὲ μερικοὺς κοτζαμπάσηδές μας, καθεκάστην ἐπέφερον εἰς ἡμᾶς τοὺς δυστυχεῖς ἁρπαγάς, ἀδικίας, τζερεμέδες, ζουλούμια, προδοσίας καὶ ἄλλα μύρια κακά, προβάλλοντες ὅτι δὲν ἐβγαίνει ὁ μουκατᾶς ἐὰν δὲν κάμνωσι ταῦτα, τὰ ὁποῖα ὅσον ὁ καιρὸς προβαίνει αὐξάνουσιν εἰς τὴν πατρίδα μας καὶ ἐπιπολάζουσι, δι' ὃ καὶ εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν τῆς ἀπελπισίας φθάσαντες, ἐσυνάχθημεν πέρυσι μικροὶ μεγάλοι καὶ τοὺς συνεργοὺς αὐτῶν τῶν ἀφορήτων κακῶν καὶ ζουλουμίων εὐγάλαντες ἀπὸ τὸ προεστιλίκι, ἐθεωρήσαμεν καί τινα ἀπὸ τὰ τευτέρια τους καὶ τοὺς ηὕραμεν καθαροὺς ἅρπαγας, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ τακρίφι τοῦ πρὸ ὀλίγου ἐλθόντος τευτιτζῆ τὰ πάντα φανερώνονται» (ἔνθ' ἀν., σ. 85). Τέλη 1808 ὁ λαὸς τῆς Σάμου ξεσηκώθηκε ξανά, κατέστρεψε τὰ προξενεῖα τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Ἀγγλίας στὸ Βαθὺ καὶ κινήθηκε ἀπειλητικὸς πρὸς τὴ Χώρα ἐναντίον τοῦ βοεβόδα. Εἰδοποιήθηκε ὅμως ὁ τοπάρχης τῆς ἀντικρινῆς Μ. Ἀσίας Ἐλέζογλου καὶ ἔστειλε στὴ Σάμο δυνάμεις ποὺ σκότωσαν καὶ κρέμασαν ἀνάποδα δύο Καρμανιόλους, βασάνισαν ἄλλους καὶ καταλαφυραγώγησαν τὸ νησί. Ἀλλὰ οἱ Καρμανιόλοι ἅρπαξαν τὰ ὅπλα, χτύπησαν τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἔδιωξαν ἀπὸ τὴ Σάμο. Κι' ἐνῶ οἱ κοτζαμπάσηδες δραπέτευαν ἀπὸ τὸ νησί, οἱ Καρμανιόλοι δήμευαν τὶς περιουσίες τους. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἧττα τῆς ναπολεόντειας στρατιᾶς στὴ Ρωσία κατέρρευσε καὶ ἡ δύναμη τῶν Καρμανιόλων. Οἱ ἡγέτες τους ἀναγκάστηκαν μὲ τὴ σειρά τους νὰ ἐκπατρισθοῦν. Ἦρθαν οἱ Καλικάτζαροι καὶ δήμευσαν τὶς περιουσίες τῶν Καρμανιόλων. Θὰ κυβερνήσουν τὴ Σάμο ὡς τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 (ἔνθ' ἀν., σ. 88-92).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 301.

ἀνάστροφη πυραμίδα, τέσσερες ὡς ἐννέα ἴντσες ὕψος. Ἦταν τὸ λεγόμενο κλουνί. Μιὰ τούφα μαλλιὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὸ κλουνὶ ψηλὰ καὶ ἔπεφτε πίσω σὰν οὐρά[1].

Ὁ περιηγητὴς παραθέτει κι' ἕνα πίνακα μὲ τὸν πληθυσμὸ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου: Νάξος 15.000 ψυχές, Πάρος 7.000, Τῆνος 20.000, Μύκονος 7.000, Σύρα 4.000, Τζιὰ 5.000, Θερμιὰ 4.000, Κίμωλος 700, Μῆλος καὶ Ἀμοργὸς 3.000, Φολέγανδρος 2.000, Σαντορίνη 13.000, Ἀνάφη 1.500, Ἀστυπάλαια 2.000, Νιὸς 3.000, Ἀντίπαρος 200, Ἄνδρος 15.000, Σέριφος 3.000, Σίφνος 7.000[2].

Ἕνα κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ ἀναφέρεται στὰ ἤθη, ἔθιμα καὶ τὶς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων.

Σὲ ὁρισμένες περιοχὲς οἱ γυναῖκες ἔκοβαν μιὰ τούφα ἀπὸ τὰ μαλλιά τους καὶ τὰ τοποθετοῦσαν στὸ χέρι τοῦ πεθαμένου.

Οἱ Ἕλληνες πίστευαν πὼς ὁ καιρὸς ἀλλάζει κάθε Παρασκευή[3].

Οἱ Ἑλληνίδες δὲν ἔκοβαν ποτὲ φουστάνι Τρίτη καὶ Σάββατο. Ἔφερνε κακοτυχία[4].

Οἱ γυναῖκες ἔρριχναν μηλοκούκουτσα στὴ φωτιὰ ἢ τὰ ζύγωναν σ' ἕνα κερί. Ἂν τινάζονταν ἦταν σημάδι πὼς ὁ φίλος ἢ ὁ ἀγαπημένος τὶς θυμᾶται.

Οἱ ψαράδες θεωροῦσαν κακοσημαδιὰ νὰ τοὺς ρωτήσῃς ποῦ θὰ ρίξουν τὰ δίχτυα καὶ ἂν περιμένουν γερὴ καλάδα[5].

Στὸ καφενεῖο τοῦ χωριοῦ Κουσούντκιοϊ (;), κοντὰ στὴν Ἀλικαρνασσό, ἄκουσε νὰ λένε οἱ Ἕλληνες, ἀγνοώντας πὼς ὁ περιηγητὴς γνώριζε τὴ γλώσσα τους:

—Ξέρετε γιατί ταξιδεύουν τόσο πολὺ οἱ Ἄγγλοι; Πιστεύουν πὼς ἂν πεθάνουν στὰ ξένα ἡ ψυχή τους γυρίζει στὴν Ἀγγλία καὶ γίνεται παιδὶ 12 χρόνων. Ἔτσι λοιπὸν ξαναρχίζουν νὰ ζοῦν.

Τὸ ἴδιο ἄκουσε καὶ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Ἀχισάρ[6].

Στὰ Μύλασσα τῆς Μ. Ἀσίας ἄκουσε τὸν Ἕλληνα ὑπηρέτη του νὰ λέῃ πὼς οἱ Ἄγγλοι ἀναζητοῦν μὲ τόση μανία ἀρχαιότητες γιατὶ τὶς πουλᾶνε πανάκριβα στὴν πατρίδα τους. Κι' ἕνα μονάχα μάρμαρο ἂν πουλήσουν μποροῦν νὰ καλύψουν ὅλα τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ τους[7].

Ἄλλοι τοῦ εἶπαν πὼς οἱ Ἄγγλοι ταξιδεύουν στὴν Ἑλλάδα ἐπειδὴ ἡ ζωὴ εἶναι ἀκριβὴ στὴν πατρίδα τους.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 302.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 405.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 511.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 516.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 517.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 512.
7. Δὲν εἶχαν ἄδικο. Πολλοὶ φιλάρχαιοι Εὐρωπαῖοι ἦταν ἀρχαιοκάπηλοι.

Ὁ Χατζηδιάκος, ὁ σπιτονοικοκύρης του στὰ Μύλασσα, τοῦ εἶπε ὅτι στὴν Ἀνατολὴ ὑπάρχουν πολλοὶ θαμμένοι θησαυροὶ ἀλλὰ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἀποχτήση ἐπειδὴ τοὺς φρουρεῖ, ἐκεῖ στὰ κατάβαθα, ἕνας γιγάντιος Ἀράπης ποὺ ἀποδιώχνει τοὺς ἀρχαιοθῆρες.

Ἕνας ἄλλος Ἕλληνας ἀπὸ τὰ Μύλασσα τοῦ εἶπε πὼς τὰ μετάλλια τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (τὰ κωνσταντινάτα) εἶναι θαυματουργά. Ἂν τοποθετήσης ἕνα τέτοιο πάνω σὲ κόσκινο ἐμποδίζει τὸ νερὸ νὰ περάση.

—Μὰ τὴν πίστη μου! Τὸ εἶδα μὲ τὰ μάτια μου![1]

Στὸ καφενεῖο τοῦ Γέροντα ἄκουσε τοὺς Ἕλληνες νὰ λένε ὅτι οἱ Ἄγγλοι ταξιδεύουν γιατὶ διαβάζουν σὲ παλιὰ βιβλία ποῦ βρίσκονται κρυμμένοι θησαυροί. Κι' ὅταν τοὺς βρίσκουν τὰ νομίσματα μεταβάλλονται μὲ μαγικὸ τρόπο σὲ μύγες ποὺ πετοῦν ἀμέσως στὰ σπίτια τους στὴν Ἀγγλία. Μόλις γυρίζουν ἐκεῖ οἱ Ἄγγλοι οἱ μύγες ξαναγίνονται νομίσματα.

Αὐτοὶ οἱ χωριάτες τοῦ Γέροντα ἦταν σίγουροι πὼς οἱ Ἕλληνες θὰ ἐλευθερωθοῦν μὲ τὶς δικές τους δυνάμεις, μέσα σὲ τρία χρόνια, χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν Ρώσων ἢ ἄλλης εὐρωπαϊκῆς χώρας.

Τοῦ εἶπαν ἐπίσης ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι πῆραν τὴ σοφία τους ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῆς Πόλης ποὺ ἦταν πολὺ μορφωμένοι καὶ εἶχαν κατορθώσει νὰ κλείσουν ὅλες τὶς ἀρρώστιες σὲ μιὰ κολώνα. Τὸ ἀνθρώπινο γένος θὰ εἶχε σωθῆ ἂν ἕνας Ἑβραῖος δὲν κατέστρεφε αὐτὴ τὴν κολώνα ποὺ βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς πιθανολογεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ παράδοση εἶχε σχέση μὲ τὸ μύθο τῆς κατεστραμμένης ἀπὸ πυρκαγιὰ κολώνας τοῦ Ἱπποδρόμου[2].

Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἑλλάδα ὁ Turner κατέγραψε τὶς προσφωνή-

---

1. Ὁ Φαίδων Κουκουλὲς καταγράφει μιὰ μανιάτικη ἀφήγηση σχετικὴ μὲ τὸ θαυματουργὸ κωνσταντινάτο καὶ τὸ κόσκινο. «Ἐν Κουτήφαρη τῆς Μάνης ὑπῆρχε πρὸ πεντηκονταετίας οἰκογένεια Σενταίων, ἥτις ἐφύλαττε παρ' ἑαυτῇ θαυματουργὸν κωνσταντινάτον. Αὕτη, ἵνα δείξῃ ὅτι τοῦτο θεῖαν ὄντως ἐκέκτητο δύναμιν καὶ ἦτο γνήσιον, ἐδέχθη νὰ κομισθῇ κόσκινον ἐντὸς τοῦ ὁποίου τὸ ἔρριψε, μετ' αὐτὸ δὲ ἐπέχυσε καὶ ὕδωρ. Πρὸς μεγίστην πάντων τῶν παρόντων ἔκπληξιν οὐδὲ σταγὼν διὰ τοῦ κοσκίνου διέρρευσε. Τὸ νόμισμα ἦτο γνήσιον καὶ πᾶσα ἀμφιβολία ἐξέλιπεν» (Κωνσταντινᾶτα, Λαογρ., τ. ΣΤ' [1917], σ. 217).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 513. Παραδόσεις γιὰ καταδέσμευση ἀσθενειῶν καὶ δαιμονίων ἐπισημαίνονται σὲ διάφορες ἑλληνικὲς περιοχὲς (βλ. *Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Α', σ. 552 κ. ἑ. καὶ *Γ. Α. Μέγα*, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, Λαογρ., τ. Ζ' [1923], σ. 478 κ. ἑ.). Στὴν Ἀθήνα οἱ ἀρρώστιες ἦταν κλεισμένες σ'ἕνα λεβέτι παραχωμένο «στὸ Μπούρτζι κοντὰ στοῦ Λυκοδήμου». Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση γκρέμισαν τὸ Μπούρτζι καὶ «ἐσκόρπισαν οἱ ἀσθένειες» (*Ν. Πολίτη*, ἔνθ' ἀν., σ. 552). Ἄλλη παράδοση ἀναφέρει ὅτι οἱ ἀρρώστιες ἦταν κλεισμένες στὸ «παρὰ τὸ Μουσεῖον σωζόμενον Κολωνάκι» (ΔΙΕ, τ. Α' [1883], σ. 11). Σχετικὴ εἶναι ἡ παράδοση γιὰ τὴν πανούκλα ποὺ οἱ Χαλδαῖοι σοφοὶ εἶχαν καταδεσμεύσει σὲ μυστικὴ κρύπτη σὲ ναὸ τῆς Σελευκείας ἀλλὰ ποὺ ἐλευθερώθηκε καὶ ξαπολύθηκε στὸν κόσμο ἐπὶ Μάρκου Ἀντωνίου ὅταν λαφυραγωγοὶ Ρωμαῖοι στρατιῶτες ἄνοιξαν τὴν κρύπτη. Ἡ παλιότερη ρίζα αὐτῶν τῶν παραδόσεων στὴν Ἑλλάδα εἶναι ὁ Ἡσιόδειος μύθος περὶ Πανδώρας (*Γ. Α. Μέγα*, ἔνθ' ἀν., σ. 479-481).

σεις καὶ τοὺς τίτλους ποὺ συνηθίζονταν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία.

Γιὰ βασιλιάδες: Πρὸς τὸν κράτιστον καὶ γαληνότατον βασιλέα. Τίτλος: ἡ Μεγαλειότης του.

Γιὰ ὀσποδάρο τῆς Μολδοβλαχίας: Πρὸς τὸν ὑψηλότατον θεοσέβαστον αὐθέντην (ἢ ἡγεμόνα) πάσης τῆς Μολδαβίας. Τίτλος: ἡ Ὑψηλότης του.

Γιὰ πατριάρχη: Πρὸς τὸν παναγιώτατον θειότατον (οἰκουμενικὸν) Πατριάρχην Κύριον Κύριον. Τίτλος: ἡ Παναγιότης της.

Γιὰ ἀρχιεπίσκοπο: Πρὸς τὸν πανιερώτατον καὶ θεοπρόβλητον (ἢ σεβασμιώτατον) ἅγιον Κύριον Κύριον. Τίτλος: ἡ πανιερότης του, ἡ σεβασμιότης του.

Γιὰ ἐπίσκοπο: Πρὸς τὸν Θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον Κύριον Κύριον. Τίτλος: ἡ θεοφιλία του.

Γιὰ ἡγούμενο: Πρὸς τὸν πανοσιώτατον ἅγιον ἱερομόναχον Κύριον Κύριον. Τίτλος: ἡ πανοσιότης του.

Γιὰ διάκο: Πρὸς τὸν ἱερώτατον Κύριον. Τίτλος: ἡ ἱερότης του.

Γιὰ παπά: Πρὸς τὸν αἰδεσιμώτατον Κύριον. Τίτλος: ἡ αἰδεσιμότης του.

Γιὰ τὸ γιὸ ὀσποδάρου: Πρὸς τὸν ἐκλαμπρότατον Κύριον Κύριον. Τίτλος: ἡ Ἐκλαμπρότης του.

Γιὰ τὸ δραγουμάνο τῆς Πύλης: Πρὸς τὸν ἐνδοξότατον μέγαν διερμηνέα τῆς κραταιᾶς Βασιλείας, Κύριον κ.λπ. Τίτλος: ἡ Ἐνδοξότης του.

Γιὰ ἄρχοντες καὶ εὐγενεῖς: Πρὸς τὸν εὐγενέστατον Κύριον Κύριον κ.λπ. Τίτλος: ἡ εὐγένειά του.

Γιὰ γιατρό: Πρὸς τὸν ἐξοχώτατον ἐν ἰατροῖς ἄριστον Κύριον κ.λπ.

Γιὰ δάσκαλο: Πρὸς τὸν σοφολογιώτατον καὶ ἐν διδασκάλοις ἄριστον Κύριον κ.λπ.

Γιὰ ἄνθρωπο μορφωμένο: Πρὸς τὸν ἐλλογιμώτατον κ.λπ.

Γιὰ ἔμπορο: Πρὸς τὸν ἐντιμότατον (ἢ χρησιμότατον). Τίτλος: ἡ ἐντιμότης του, ἡ χρησιμότης του[1].

Ὁ Turner συγκέντρωσε ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ προξενεῖα στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κίνηση τῶν λιμανιῶν τῆς Πόλης καὶ τῆς Σμύρνης.

Ἀπὸ τὴν 1 Αὐγούστου 1813 ὣς τὶς 31 Ἰουλίου 1814 μπῆκαν στὸ λιμάνι τῆς Πόλης 17 ἑπτανησιακὰ καράβια καὶ σαλπάρησαν 15. Ἀπὸ 1 Αὐγούστου 1814 ὣς 31 Ἰουλίου 1815 24, 39. Κατὰ τὸ ἀντίστοιχο διάστημα τοῦ 1815-1816 123, 154. Στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης κατέπλευσαν τὸ 1813 13 καράβια, τὸ 1814 22, τὸ 1815 39.

Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ποὺ ἔδωσε στὸν περιηγητὴ ὁ γενικὸς πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν Πόλη Morier τὸ 1816 κάπου 200 ἑπτανησιακὰ καράβια μὲ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 515-516.

ἀγγλικὴ σημαία καὶ 50 μὲ ρωσικὴ πραγματοποιοῦσαν μεταφορὲς σὲ λιμάνια τῆς Μεσογείου, τῆς 'Αδριατικῆς καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας. Σαπούνι καὶ κυρίως καπνὰ ἦταν τὰ προϊόντα ποὺ εἰσάγονταν στὴν Πόλη ἀπὸ τὰ 'Επτάνησα. Σταφίδα, κρασὶ καὶ λάδι ἐξάγονταν στὴ Ρωσία διαμέσου Πόλης. Κατὰ τὸ πρῶτο ἑξάμηνο τοῦ 1816 πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν Πόλη στὰ 'Ιόνια νησιὰ ἐξαγωγὲς ἀξίας 1.000.000 πιάστρων: δημητριακά, ἀλεύρια, παστόψαρα, δέρματα, βαφικὲς ὕλες, λουκάνικα, ρωσικὸς σίδηρος καὶ χαβιάρι (κυρίως τουρκικῆς παραγωγῆς)[1].

'Η κατανομὴ τῶν κερδῶν στὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ποὺ ἐμπορεύονταν στὸ Αἰγαῖο: ὁ καπετάνιος ποὺ πάντοτε ἦταν ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ καραβιοῦ ἔπαιρνε τὸ μισὸ κέρδος γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπανῶν. Τὸ ὑπόλοιπο μισὸ τὸ μοιραζόταν μὲ τοὺς συντρόφους του κρατώντας δύο μερίδια γιὰ τὸν ἑαυτό του. Παράδειγμα: ἕνα καράβι μὲ πλήρωμα τρεῖς ἄντρες καὶ τὸν καπετάνιο κέρδιζε 100 πιάστρα καθαρά. 'Ο καπετάνιος κρατοῦσε τὰ 50 γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ καραβιοῦ. 'Απὸ τὰ πενήντα ποὺ ἀπόμεναν ἔπαιρνε 20 καὶ ἔδινε ἀπὸ δέκα πιάστρα σὲ κάθε ναύτη.

Στὰ ὑδραίικα πλοῖα ἡ κατανομὴ γινόταν ὡς ἑξῆς. 'Ο καπετάνιος κρατοῦσε τὸ μισὸ κέρδος καὶ μοίραζε τὸ ὑπόλοιπο. 'Ο ἴδιος ἔπαιρνε δύο μερίδια καὶ ἔδινε δύο στὸ ναύκληρο, δύο στὸν γραμματικὸ ἢ τὸν ἐπόπτη τοῦ φορτίου, ἐνάμιση στὸ μάγειρο κι' ἀπὸ ἕνα στοὺς ναῦτες καθὼς καὶ ἕναν ἀριθμὸ μεριδίων ἀνάλογα μὲ τὸν ὄγκο τοῦ φορτίου[2].

Οἱ Ἕλληνες πίστευαν ὅτι τὰ καράβια ποὺ ταξιδεύουν στὴν 'Αμερικὴ ναυπηγοῦνται χωρὶς σιδερόκαρφα ἐπειδὴ τὰ ἀμερικάνικα βουνὰ εἶναι ἀπὸ μαγνήτη.

'Ο Turner σημείωσε καὶ τὸ παιδικὸ παιγνίδι «κότσια». 'Η μιὰ πλευρὰ τοῦ ἀστράγαλου λεγόταν βασιλιάς, ἡ ἄλλη βεζύρης, ἡ τρίτη ψωμὰς καὶ ἡ τέταρτη λάσπη[3].

Φρόντισε νὰ ἀντιγράψη καὶ μερικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ ταφόπλακες στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Πέραν: «Λίθος καλύπτει σῶμα τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Δημητρίου, ἐπινομὴ Κάλυκας, πατρὶς αὐτοῦ Χίος ἐκ τοῦ εὐλογισμένου ρουφετίου τῶν φραντζελάδων, ἔτος 1799»[4]. «'Ενθάδε κεῖται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Γεώργιος Σταματάκη Χίου φραντζελᾶς, ἐν ἔτει 1773»[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 517-518.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 519-520.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 520
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 523.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 526.

ΤΡΕΙΣ ΑΓΓΛΙΔΕΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΡΙΕΣ

«Η ΑΤΤΙΚΗ γέμισε ἀπὸ ταξιδιῶτες. Ἀκόμα καὶ ὡραῖες συμπατριώτισσές μας ἀνεβαίνουν στὴν Ἀκρόπολη». Αὐτὰ ἔγραφε τὸ 1810 ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Hobhouse, ὁ συνοδοιπόρος τοῦ Byron. Δὲν γνωρίζουμε ποιὲς ἦταν οἱ ὡραῖες αὐτὲς Ἀγγλίδες ταξιδιώτισσες. Ἴσως σύζυγοι καὶ συγγενεῖς πρεσβευτῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, προξένων καὶ ἐμπόρων ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ ἄλλες σκάλες τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς ἢ πλούσιων ἀριστοκρατῶν. Εἶναι ὡστόσο γνωστὲς τρεῖς τουλάχιστον Ἀγγλίδες ποὺ ταξίδεψαν κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο στὴν Ἑλλάδα: ἡ λαίδη Ἔλγιν, σύζυγος τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ λαφυραγωγοῦ τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων, ἡ λαίδη Hester Stanhope, ἀνηψιά, γραμματέας καὶ μυστικοσύμβουλος τοῦ πρωθυπουργοῦ Οὐΐλλιαμ Πίττ καὶ ἡ πριγκίπισσα Καρολίνα, σύζυγος τοῦ διαδόχου τοῦ ἀγγλικοῦ θρόνου.

Ἡ λαίδη Ἔλγιν ταξίδεψε ἀρχὲς Ἀπριλίου 1802 στὴν Ἑλλάδα οἰκογενειακῶς: μὲ τὸν σύζυγο, τὰ παιδιὰ καὶ πολυπρόσωπη ἀκολουθία, γραμματικούς, ὑπαλλήλους, ὑπηρέτες κ.λπ. Ἔφτασαν στὴν Ἀθήνα μὲ συνοδεία ἕνα πολεμικὸ μπρίκι καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὸ σπίτι τοῦ ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας Λογοθέτη. Ἡ οἰκογένεια Λογοθέτη, γράφει ἡ λαίδη Ἔλγιν στὸ ἡμερολόγιό της, μετακόμισε σὲ ἄλλο σπίτι. «Ἐπιδιορθώσαμε τὸ μακρὺ δωμάτιο καὶ ἔβαλα τὸ πιάνο μου. Ἐκεῖ παίρνουμε τὸ μπρέκφαστ, διαβάζουμε καὶ γράφουμε. Στὸ χαγιάτι τακτοποιοῦμε νομίσματα. Βγαίνουμε περίπατο μὲ τὸ ἁμαξάκι κάθε μέρα, ἀμέσως μετὰ τὸ γεῦμα»[1].

---

1. The letters of Mary Nisbet of Dirleton Countess of Elgin, Arranged by Lieut.-Colonel Nisbet Hamilton, Grant, London 1926, σ. 177. Τὸν Μάϊο τοῦ 1801 βρίσκονταν στὴν Ἀθήνα τὰ πεθερικὰ τοῦ Ἔλγιν, τὸ ζεῦγος Nisbet, καὶ ἀσχολήθηκαν μὲ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων. Πολλὰ λάφυρα ἀποκόμισαν κατὰ τὴν παραμονή τους στὴν Ἀθήνα, ἄλλα ἀπὸ ἀνασκαφές, ἄλλα ἀπὸ ἀγορὲς καὶ ἄλλα ἀπὸ δωρεές. Ὁ *Bartholdy* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ κυρία Charlotte Hamilton Nisbet ἀπόχτησε ἕνα ἀπὸ τὰ μάρμαρα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ λόρδου Aberdeen στὴν Πνύκα. Αὐτὸ τὸ μάρμαρο προοριζόταν νὰ στολίση ἕνα ἀπὸ τὰ τζάκια τοῦ μεγάρου τους (Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804..., Paris 1807, τ. Α', σ. 160). Ὁ πεθερὸς πάλι τοῦ Ἔλγιν ἀπόχτησε τὸν μαρμαρένιο θρόνο τοῦ γυμνασίαρχου ποὺ βρισκόταν στὸ μετόχι τῆς Καισαριανῆς στὴν Ἀθήνα ὅπου ἡ κατοικία τοῦ μητροπολίτη (ἀπεικονίζεται στὸ ἔργο τῶν *James Stuart* καὶ *Nicholas Revett*, The antiquities of Athens..., London 1762, τ. Γ', κεφ. 3). Ἦταν δῶρο τοῦ μητροπολίτη καὶ κατέληξε στὴν ἔπαυλη τῆς δισεγγονῆς τοῦ Nisbet (Adolf Michaelis, Der Parthenon, Leipzig 1870-1871, σ. 29). Πρόκειται γιὰ τὸν μητροπολίτη Γρηγόριο Γ' ποὺ μοίραζε μὲ μεγάλη ἁπλοχεριὰ τὶς ἀρχαιότητες τῶν ναῶν τῆς δικαιοδοσίας του. Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ἔλγιν, ποὺ ἔγραψε ὁ γραμματέας του Hamilton, διαβάζουμε: «Ὁ λόρδος Ἔλγιν ἐξασφάλισε ἄδεια τοῦ ἀρχιεπισκόπου νὰ ἐρευνήση τὸ ἐσωτερικὸ ὅλων τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν στὴν Ἀθήνα καὶ τὰ περίχωρα γιὰ τὴν ἀνακάλυψη ἀρχαιοτήτων. Συχνὰ ἀσκήθηκε ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου γιὰ νὰ ἀποσπάση ὁ λόρδος Ἔλγιν μερικὰ περίεργα ἀντικείμενα. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ

Στὶς 15 Ἀπριλίου ἡ λαίδη Ἔλγιν πῆγε στὸ δημόσιο λουτρό. «Ὑπῆρχαν ἐκεῖ 300-400 γυναῖκες, Ἑλληνίδες καὶ Τουρκάλες. Αὐτὸ ποὺ ἔβλεπα ξεπερνοῦσε κάθε προσδοκία». Εἶδε χορεύτριες, τραγουδίστριες καὶ γυναῖκες ποὺ ἔπαιζαν ντέφι. Οἱ χοροὶ τῆς φάνηκαν ἄσεμνοι[1].

Λίγο ἀργότερα ἡ οἰκογένεια Ἔλγιν θὰ πραγματοποιήσῃ τὸ γύρο τοῦ Μωριᾶ. Πέρασε στὴ Σαλαμίνα μὲ τὴν ἄκατο τῆς ἀγγλικῆς φρεγάτας «Νάρκισσος», βγῆκε πρῶτα στὴν Ἐλευσίνα καὶ ὕστερα στὴν παραλία τῶν Μεγάρων. Ἦταν πιὰ νύχτα. Σχηματίσθηκε ὅμως πομπὴ μὲ πυρσοὺς καὶ «ἰσχυρὴ φρουρὰ Ἀλβανῶν ποὺ πυροβολοῦσαν συνεχῶς καὶ τραγουδοῦσαν ἀδιάκοπα τὰ ἐθνικά τους ἄσματα»[2].

Ξαναμπαρκάρησαν στὸ πλεούμενο καὶ ἔφτασαν στὴν Κόρινθο. Ἐκεῖ θὰ ἐπισκεφθοῦν τὴ λαίδη Ἔλγιν οἱ γυναῖκες τοῦ Νουρήμπεη. Ἦρθαν κουρνιασμένες σὲ φορεῖα-κασόνια φορτωμένα σὲ μουλάρια. «Κάθε μιὰ σ' ἕνα κασόνι, ἕνα κασόνι σὲ κάθε πλευρό, ὅπως οἱ τσιγγάνοι στὰ κοφίνια». Παραπετάσματα ἀπὸ πορφυρὸ ὕφασμα ἔκρυβαν τὶς χανούμισσες ἀπὸ τὰ ἀδιάκριτα βλέμματα[3].

Στὸ Ἄργος θὰ καταλύσουν στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ κοτζάμπαση Βλασσόπουλου, ποὺ ἦταν μπαρατάριος (προστατευόμενος) τῶν Ἄγγλων[4]. Ἀπὸ τὸ Ἄργος προχώρησαν στὴν Τριπολιτσά, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ πασᾶ, μὲ πολυάριθμη συνοδεία Τούρκων καὶ Ἑλλήνων καθὼς καὶ φρουρὰ Ἀλβανῶν. Μόλις πέρασαν τὸν Ἀχλαδόκαμπο τοὺς ὑποδέχτηκαν τσαουσάδες, ταταρηδες καὶ ἀξιωματοῦχοι τοῦ πασᾶ. Γιὰ τὴ λαίδη Ἔλγιν ἔφεραν τὸ φορεῖο τῆς πασίνας. Τὸ κρεμοῦσαν ἀνάμεσα σὲ δυὸ μουλάρια ποὺ ὁδηγοῦσαν ἕξη ἱπποκόμοι. «Στὰ δύσκολα περάσματα αὐτοὶ οἱ ἱπποκόμοι σήκωναν σχεδὸν στὰ χέρια τὰ μουλάρια». Τὸ φορεῖο προοριζόταν γιὰ δυὸ ἄτομα καθισμένα ἀντικριστὰ καὶ ἔμοιαζε μὲ σοφά. Εἶχε ὁλοκέντητα πορφυρὰ μαξιλάρια καὶ ἦταν σκεπασμένο μὲ ὕφασμα στολισμένο μὲ χρυσὰ κρόσσια, μεγάλες χρυσὲς φοῦντες καὶ δυὸ φαρδειὰ καφασωτὰ παράθυρα ἀπὸ ὅπου ἀγνάντευαν τὰ πέριξ. Γιὰ ν' ἀνεβῆ ἡ λαίδη στὸ

ἀπέφερε πολλὰ πολύτιμα ἀνάγλυφα, ἐπιγραφές, ἀρχαῖα σκιάθηρα (ἡλιακὰ ἡμερολόγια), μαρμάρινο θρόνο γυμνασίαρχου μὲ τὶς μορφὲς τοῦ Ἁρμόδιου καὶ τοῦ Ἀριστογείτονα μὲ ἐγχειρίδια καὶ τὸν θάνατο τῆς Λεαίνης» (Memorandum on the subject of the Earl of Elgin's pursuits in Greece, Edinburgh 1811, σ. 32).

1. Ἔνθ' ἀν.. σ. 177.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 180.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 181-182.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 184. Ὁ Βλασσόπουλος ἐνεργοῦσε ἀνασκαφὲς στὴν περιοχὴ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἔλγιν. Ἐπιστολὴ τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν συνεργείων τῆς λεηλασίας Lusieri πρὸς τὸν Ἔλγιν (4 Ἰουλίου 1804) ἀναφέρει ὅτι πλήρωσε 655 γρόσια στὸν Βλασσόπουλο γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς στὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα (*Ἰω. Γεννάδιου*, Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837, Ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 11 σημ. 23).

φορεῖο, τὸ ταρτάρ-α-βὰν ὅπως τὸ ἔλεγαν, πάτησε στὴ ράχη κάποιου ποὺ ἔσκυψε γι' αὐτὸ τὸ σκοπό[1].

Ἡ εἴσοδος στὴν Τριπολιτσὰ ἔγινε μὲ συνοδεία 700 ντελήδων. Ὅλοι οἱ κάτοικοι, λαμπροστολισμένοι καὶ ἁρματωμένοι[2], εἶχαν παραταχθῆ στὶς δυὸ πλευρὲς τῶν δρόμων γιὰ νὰ ὑποδεχτοῦν τὸν πρεσβευτὴ καὶ τὴ σύζυγό του. Ἀπὸ ὅλες τὶς ντάπιες βροντοῦσαν τὰ κανόνια. «Ἕνας ἄντρας κρατοῦσε ἕνα μεγάλο κιβώτιο καὶ πετοῦσε χρήματα στὰ παιδιὰ καὶ τοὺς φτωχούς»[3].

Ὁ πασὰς ἔδωσε γραπτὴ ἄδεια στὸν Ἔλγιν γιὰ τὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν στὴν Κόρινθο, Ὀλυμπία, Ἤλιδα καὶ ἀλλοῦ[4].

Στὶς 12 Μαΐου πῆραν τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Στὴν Ἐπίδαυρο μπαρκάρησαν σ' ἕνα σπετσιώτικο ψαροκάϊκο καὶ βγῆκαν στὴν Αἴγινα ἀπὸ ὅπου πέρασαν στὸν Πειραιά.

Ἡ λαίδη Ἔλγιν ἔδειξε μεγάλο ζῆλο κατὰ τὴν ἐπιχείρηση λεηλασίας τῶν μνημείων. Ἐπιστατοῦσε στὴ συσκευασία καὶ τὴ φόρτωση τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν. Στὶς 2 Ἰουνίου 1802 ἔγραφε στὴ μητέρα της ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: «Χθὲς κατεβάσαμε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ χρειαζόμαστε. Μποροῦμε ἄφοβα πιὰ νὰ περιφρονήσουμε τοὺς ἐχθρούς μας. Εἴμαστε πολὺ τυχεροί»[5].

Στὶς 15 Ἰουνίου ἡ οἰκογένεια Ἔλγιν ἄρχισε περιοδεία στὶς Κυκλάδες. Στὴ Τζιὰ θὰ φιλοξενηθῆ στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Πάγκαλου, προξένου τῆς Νεάπολης. «Μᾶς εἶχαν ἑτοιμάσει μεγάλη ὑποδοχή. Μουσικοὶ καὶ τραγουδιστὲς μᾶς διασκέδασαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δείπνου. Ἀκολούθησε χορός». Ἐννιὰ θυγατέρες εἶχε ὁ πρόξενος. «Ἡ φιλοξενία τους ἦταν μοναδική. Τραγούδησαν ἑλληνικά, ἰταλικὰ καὶ γαλλικὰ τραγούδια, χόρεψαν μενουέττα καὶ πολλοὺς ἄλλους χορούς».

Ἡ λαίδη Ἔλγιν ἀγόρασε μιὰ τοπικὴ φορεσιά. «Τὸ μεσοφόρι ἔφτανε ὡς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 185-186. Ἦταν ἡ λεγόμενη σέδια. Ἕνα μουλάρι μπρός, ἕνα μουλάρι πίσω καὶ στὴ μέση τὸ φορεῖο, ὁλόκληρο κουβούκλιο μὲ παράθυρα στὶς δυὸ πλευρές. Οἱ τέσσερες κοντοί, δυὸ μπρὸς καὶ δύο πίσω, στηρίζονταν σὲ ζῶνες δερμάτινες στὸ ὕψος τῆς κοιλιᾶς τῶν μουλαριῶν. Εἰκόνα σέδιας τοῦ ΙΖ' αἰώνα βλ. *F. Taeschner*, Alt-Stambuler Hof und volkslebent (δημοσιεύεται στὶς «Σελίδες ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς παλιᾶς γενιτσαρικῆς Τουρκίας» τοῦ *Α. Πάλλη*, Ἀθήνα 1941, εἰκ. 31).

2. Οἱ Τοῦρκοι φυσικά.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 187. Πρέπει νὰ ἦταν τῆς συνοδείας τοῦ Ἔλγιν. Ἀποστολή του νὰ μοιράζη, κατὰ τὴ συνήθεια, πεσκέσια καὶ μπαξίσια παντοῦ, ἀπὸ τὸν πασὰ ὡς τὰ τουρκόπουλα, ἐπιβεβαίωση τοῦ μεγαλείου τῆς κραταιᾶς Ἀλβιόνας.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 188 κ. ἑ.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 199. Νὰ περιφρονήσουν τοὺς ἀνταγωνιστές τους, τοὺς Γάλλους δηλαδή, ποὺ ἐποφθαλμιοῦσαν τὰ γλυπτὰ καὶ ἔχασαν ἀπὸ τὰ χέρια τους τὴν εὐκαιρία ἐξ αἰτίας τῆς εἰσβολῆς τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο.

τὰ γόνατα καὶ οἱ κάλτσες ἦταν τόσο παραγεμισμένες ποὺ τὸ πόδι φαινόταν διπλάσιο στὸ πάχος ἀπὸ τὸ κανονικό»[1].

Ἀπὸ τὴ Τζιὰ στὸ Μαραθώνα. Διανυκτέρευσαν σὲ σκηνὲς στὸν τόπο τῆς μάχης. Εἶδαν τὸν τύμβο ποὺ εἶχε μισανοίξει ὁ Fauvel.

Ἀποφάσισαν κι' αὐτοὶ μιὰ πρόχειρη ἀνασκαφὴ μὲ τὸ πλήρωμα τοῦ πλοίου. Ἄνοιξαν τάφρο πρὸς ἄλλη κατεύθυνση καὶ βρῆκαν θραύσματα ἀγγείων. Πλάϊ στὸν τύμβο ὑπῆρχε ἕνα τετράγωνο κτίσμα. Ὑποθέτουν, γράφει ἡ λαίδη Ἔλγιν, πὼς ἦταν ὁ τάφος τοῦ Μιλτιάδη.

Κοντὰ στὴ Δῆλο οἱ Ἄγγλοι βούλιαξαν ἕνα μανιάτικο πειρατικὸ καράβι. Αἰχμαλωτίσθηκε ὁ καπετὰν Ζαχαρῆς, 26 χρόνων, καὶ 23 πειρατές. Ἀρχὲς Σεπτεμβρίου 1802 ἡ οἰκογένεια Ἔλγιν γύρισε στὴν Πόλη διαμέσου Σμύρνης.

Η ΔΕΥΤΕΡΗ περιηγήτρια, ἡ λαίδη Hester Stanhope, ἦταν 34 χρόνων ὅταν ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα. Ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ ἀγγλικὴ κοινωνία ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πὶττ (1806)—εἶχε δημιουργήσει πολλοὺς ἐχθρούς— καὶ τραυματισμένη ἀπὸ τὶς ἐρωτικὲς ἀποτυχίες της ἐγκατέλειψε ὁριστικὰ τὴν Ἀγγλία τὸ 1810 καὶ ταξίδεψε στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο γιὰ νὰ ἐγκατασταθῆ τελικὰ στὸ Λίβανο. Ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1810. Τὴ συνόδευαν ὁ Charles Meryon, γιατρὸς καὶ βιογράφος της[2], καὶ ὁ ἐραστής της, ἀξιωματικὸς Michael Bruce 11 χρόνια μικρότερός της.

Ἀπὸ τὴ Μάλτα στὴ Ζάκυνθο (8 Αὐγούστου). Γιὰ τὶς γυναῖκες τοῦ νησιοῦ ὁ βιογράφος τῆς Stanhope γράφει ὅτι «φκιασιδώνουν ὑπερβολικὰ τὸ πρόσωπό τους, κυρίως μὲ ἄσπρο χρῶμα γύρω ἀπὸ τὸ στόμα». Οἱ ἀνύπαντρες τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἦταν κατάκλειστες σὲ κάμαρες μὲ καφασωτὰ παραθύρια. Παρατή-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 203-204.

2. The Memoirs of the lady Hester Stanhope as related by conversations with her physician, London 1845. Παρέμεινε κοντά της ὡς τὸ θάνατό της, τὸ 1837. Ἦταν μιὰ περίεργη μορφὴ ἡ Stanhope. Ὁ ταραχώδης καὶ γραφικὸς βίος της ἀπασχόλησε λογοτέχνες, ἱστορικοὺς καὶ περιηγητὲς (*Lytton Strachey*, Lady Hester Stanhope.., *Paul Henrie Bordeau*, Lady Stanhope en Orient, La Circé du désert, Paris 1924, *Pierre Benoit*, La Châtelaine du Liban, Paris 1924, *Didot*, Βιογρ. Λεξικό, τ. 44, Παρίσι 1860, σ. 415-425 ὅπου καὶ βιβλ., *Lamartine*, Souvenirs, Impressions, τ. ΣΤ', 1862, Visite à Lady Esther Stanhope, σ. 199-225, *Jan Bruce*, The nun of Libanon, London 1951). Ὁ *Δημ. Καμπούρογλου* (Αἱ γυναῖκες τοῦ μεγάλου κόσμου, Ἀθῆναι 1926, σ. 43) συμπυκνώνει τὶς κρίσεις γιὰ τὴ Stanhope: «Ἡ φιλοδοξία της ἀκατάσχετος καὶ ἀνυπόφορος. Πρόκειται περὶ μιᾶς ἐκκεντρικῆς φιλοθορύβου. Ἦτο ἄκριτος, ἀνισόρροπος, πεισματάρα, κακή, ἐκδικητική, ὑπερφίαλος, ἐγωίστρια, μοχθηρά, ὑβριστική, σκώπτουσα πᾶν τὸ ἀξιοσέβαστον καὶ καθιερωμένον, ἐπαναστατική, ἀνατρεπτική, ἀναρχική, σκληρὰ καὶ μανιώδης εἰς τὴν ὀργήν της. Δὲν τῆς ἔλειπε τὸ στιλέτο, ὁ μπαλτάς, τὸ ρόπαλον καὶ εἰς τὴν αὐλήν της ὑψοῦντο δύο ἐκφοβιστικὰ παλούκια. Ἦτο μάγισσα, νοομάντις καὶ ἀστρονόμος. Ἦτο ἀπεσταλμένη τῆς Ἀγγλίας διὰ προπαγάνδαν. Ἦτο τρελλή...».

ρησε ὅμως κάποια ἐλευθεριότητα ἀνάμεσα στὴν κατώτερη τάξη. Ὡραιότατα κορίτσια συνδέονταν μὲ Ἄγγλους ἀξιωματικοὺς χωρὶς συνέπειες[1].

Μελαγχόλησε στὸ Μωριά. Ἀπὸ τοὺς ὡραίους δρόμους τῆς Βαλέττας, στὴ Μάλτα, βρέθηκε στοὺς λασπόδρομους τῆς Πάτρας. Ὡστόσο ὁ γιατρὸς τῆς λαίδης Stanhope ἔνοιωθε βαθιὰ συγκινημένος. «Ἡ καρδιά μου χτυποῦσε δυνατὰ καθὼς περπατοῦσα γιὰ πρώτη φορὰ ἀνάμεσα σ' ἕνα λαὸ ποὺ ἐπὶ 15 χρόνια μελετοῦσα τὴ γλώσσα καὶ τὰ ἔθιμά του»[2].

Στὴν Πάτρα ἡ λαίδη Stanhope πῆρε μήνυμα τοῦ Βελῆ πασᾶ ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά. Λυπόταν ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὴν ὑποδεχτῆ γιατὶ ἔφευγε γιὰ ἐκστρατεία στὸ Δούναβη ἐξ αἰτίας τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Μήνυμα πῆρε καὶ ἀπὸ τὸν συμπατριώτη της λόρδο Sligo ποὺ ταξίδευε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες μ' ἕνα πολυτελέστατο ἐξοπλισμένο μπρίκι. Θὰ τὴν περίμενε στὴν Κόρινθο. Εἶχε ἐπισκεφθῆ λίγες μέρες πρὶν τὸν Βελὴ στὴν Τριπολιτσά. Οἱ περιποιήσεις, ἔγραφε ὁ λόρδος, ἦταν ἡγεμονικές. Στὸ γεῦμα σερβιρίσθηκαν 80 διαφορετικὰ φαγητά[3].

Ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴν Κόρινθο. «Ἡ συντροφιά μας», γράφει σὲ μιὰ ἐπιστολή του ὁ Meryon, «ἀπαρτίζεται ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λαίδη Stanhope, τὸν Bruce καὶ ἐμένα, ἀπὸ τρεῖς ὑπηρέτες, ἕνα Γάλλο, ἕνα Γερμανὸ καὶ ἕναν Ἕλληνα, κι' ἀκόμα ἀπὸ ἕνα γενίτσαρο γιὰ νὰ μᾶς προστατεύη ἀπὸ ἐνδεχόμενες προσβολές, νὰ βρίσκη ἄλογα καὶ νὰ ξυλοφορτώνη τοὺς φτωχοδιαβόλους τοὺς Ἕλληνες ὅταν δὲν σπεύδουν νὰ θέσουν στὴ διάθεσή μας τὰ πάντα. Ὦ, αὐτὴ ἡ χώρα τῆς ἐλευθερίας! Ὁρκίσθηκα νὰ περιφρονῶ τὸν Τοῦρκο ὅσο θὰ βλέπω τὴ βαρβαρότητα μὲ ἀπέχθεια»[4].

Ὁ Νουρήμπεης τῆς Κορίνθου ἔστειλε τὸ χαρέμι του νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀγγλίδα ἀριστοκράτισσα: τὴ γυναίκα του καὶ τὶς δώδεκα σκλάβες της. Οἱ ἄντρες ἔπρεπε νὰ ἀπομακρυνθοῦν σύμφωνα μὲ τὰ τουρκικὰ ἤθη. Ἀλλὰ ὁ γιατρὸς καὶ ὁ Bruce, συνεννοημένοι μὲ τὴ λαίδη, κρύφτηκαν στὸ γειτονικὸ δωμάτιο γιὰ νὰ θαυμάσουν ἀπὸ τὶς χαραμάδες τοῦ μεσότοιχου ἀκάλυπτες τὶς γυναῖκες τοῦ μπέη[5].

Στὴν Κόρινθο θὰ συναντηθῆ μὲ τὸν λόρδο Sligo ποὺ μόλις εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά. Ἡ συνοδεία τοῦ λόρδου ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἕνα τάταρη, δύο ἁρματωμένους Ἀρβανίτες, ἕνα δραγουμάνο, ἕνα Τοῦρκο μάγειρο, ἕνα καλλιτέχνη

---

1. *Charles Meryon*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 25.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 27.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 28 σημ. 1. Ὁ λόρδος Sligo ἦταν 22 χρόνων καὶ πάμπλουτος. Νοίκιασε τὸ καράβι στὴ Μάλτα καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐπανδρώση ἔπεισε κάμποσους ναῦτες ποὺ ὑπηρετοῦσαν σὲ ἕνα ἀγγλικὸ πολεμικὸ νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν καὶ νὰ τὸν ἀκολουθήσουν.
4. *Frank Hamel*, Lady Hester, a new light on her life and love affairs, London, N. York 1913, σ. 59.
5. *Paul Henrie Bordeau*, ἔνθ' ἀν., σ. 56-57, *Meryon*, ἔνθ' ἀν., σ. 30-31.

γιὰ νὰ ζωγραφίζῃ κοστούμια καὶ τοπία—ὁ φωτογράφος τῆς ἐποχῆς—τρεῖς Ἄγγλους ὑπηρέτες μὲ λιβρέα καὶ ἕνα χωρὶς λιβρέα. Οἱ δύο συνοδεῖες θὰ σμίξουν καὶ θὰ σχηματισθῇ κοινὴ πομπὴ ποὺ θὰ διασχίσῃ τὸν Ἰσθμὸ καὶ θὰ μπαρκάρῃ στὸ Σαρωνικὸ στὴ θαλαμηγὸ τοῦ λόρδου. Ἦταν μιὰ γελοία ἐπίδειξη πλούτου αὐτὴ ἡ πομπή. Τὴν περιγράφει ὁ συνοδὸς τῆς λαίδης, ὁ γιατρὸς Meryon, στὴν ἐπιστολὴ τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1810:

«Μπροστὰ ὁ ὁδηγός, ἀκολουθοῦσαν οἱ δύο Ἀλβανοὶ τοῦ λόρδου Sligo, μὲ μεγαλόπρεπες στολές, μὲ δυὸ ἀσημοκαπνισμένες πιστόλες κι' ἕνα μαχαίρι μὲ ἀσημένιο μανίκι. Ὕστερα ὁ δραγουμάνος, οἱ δύο Τοῦρκοι ὑπηρέτες τῆς λαίδης Stanhope, ὁ Πέρσης μάγειρός μας, δύο Ἕλληνες γιὰ νὰ μᾶς δείχνουν τὰ ἀξιοπερίεργα κι' ὁ Τοῦρκος μάγειρος τοῦ λόρδου Sligo. Ὅλοι εἶχαν σπαθὶ καὶ δύο πιστόλες. Στὸ κέντρο τῆς πομπῆς βρισκόταν ὁ λόρδος Sligo, ἡ λαίδη Stanhope, ὁ κ. Bruce καὶ ὁ ζωγράφος τοῦ λόρδου Sligo. Τὴν πομπὴ ἔκλειναν οἱ τρεῖς ὑπηρέτες τοῦ λόρδου μὲ λιβρέα, ὁπλισμένοι μὲ τρομπόνια καὶ σπαθιὰ καὶ οἱ βαλέδες τοῦ κ. Bruce καὶ τῆς λαίδης Stanhope. Στὴν οὐρὰ βρίσκονταν τὰ ἄλογα μὲ τὶς ἀποσκευές[1].

Μπαίνοντας στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ εἶδαν ἕνα νέο νὰ βουτάῃ στὴ θάλασσα ἀπὸ τὰ βράχια. Ἦταν ὁ Byron. Ὁ λόρδος Sligo, συμμαθητής του στὸ Καίμπριτζ, τὸν κάλεσε στὸ καράβι[2].

Ξεμπαρκάρησε ἡ συντροφιά. Ἀλλὰ πῶς θὰ ἀνέβουν στὴν Ἀθήνα; Τίποτα εὐκολώτερο. Οἱ Τοῦρκοι τῆς συνοδείας τῶν ξένων ἔσπευσαν νὰ ἐπιστρατεύσουν μὲ τὸ βούρδουλα τὰ ἄλογα καὶ τοὺς ἀγωγιάτες ποὺ κουβαλοῦσαν στὸ λιμάνι φορτίο γιὰ μιὰ πολάκκα κι' ὅλα τακτοποιήθηκαν. Σχηματίσθηκε ἀμέσως ἡ καθιερωμένη πομπή.

«Ἐνῶ ρέμβαζα ἀγναντεύοντας τὸ τοπίο», ἀφηγεῖται ὁ γιατρός, «κι' ἔφερνα στὴ φαντασία μου τοὺς ἡμίθεους, τὸν Παρθενώνα καὶ τὸ Σωκράτη, τὸν δροσερὸ Ἰλισσὸ καὶ τοὺς ἴσκιους τῆς Ἀκαδημίας, ἀναταράχτηκα ἀπὸ τὸ σβούρισμα τοῦ καμτσικιοῦ τοῦ Ἀλῆ, τοῦ τάταρη, στὴ ράχη ἑνὸς δύστυχου Ἕλληνα κι' ἀπὸ μιὰ βλαστήμια. Μὲ μιᾶς διαλύθηκαν οἱ ὀπτασίες καὶ ξαναγύρισα στὴν πραγματικότητα»[3].

Ἡ λαίδη Stanhope ἔμεινε στὴν Ἀθήνα ἕνα μήνα καὶ τέσσερες μέρες. Εἶχε ἐγκατασταθῇ σὲ σπίτι μὲ λουτρὸ καὶ ἄλλες ἀνέσεις. Μπροστὰ στὴν εἴσοδο καθόταν νύχτα μέρα, φρουρὸς καὶ πορτιέρης, ἕνας γενίτσαρος.

Ἀντιπάθεια ἔνοιωσε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὁ Byron γιὰ τὴ συμπατριώτισσά του. Πρῶτα-πρῶτα ἦταν δεσποτική. Πανύψηλη σὰν δραγῶνος, στεγνή,

---

1. *Frank Hamel*, σ. 90-91.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 93.
3. *Meryon*, ἔνθ' ἀν., σ. 37.

ὠχρὴ καὶ κοκκαλιάρα[1]. Τὶς ἴδιες ἀντιδράσεις ὅμως εἶχε καὶ ἡ λαίδη γιὰ τὸν ποιητή[2].

Θὰ τὴν ἐπισκεφθῆ καὶ ὁ François Pouqueville, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα, ποὺ βρισκόταν ἐκεῖνες τὶς μέρες στὴν Ἀθήνα. Ἔγραφε σὲ ἐπιστολή του (8 Αὐγούστου 1810): «Ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα εἶναι ἡ χώρα ὅπου καταφεύγουν οἱ Ἄγγλοι γιὰ νὰ θεραπεύσουν τὴν πλήξη τους. Παντοῦ βλέπεις λόρδους πραγματικούς. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν περίμενα νὰ δῶ εἶναι ἡ ψηλοκαμήλα. Πρόκειται γιὰ μιὰ μεγαλόσωμη γυναίκα, 40 χρόνων, συγγενὴ τοῦ Pitt, μὲ διπλὴ ἀρρώστια: ἀρχαιολατρεία καὶ διασημότητα. Τὴ συνοδεύουν ἕνας γιατρὸς καὶ δυὸ λακέδες»[3].

Στὶς 16 Ὀκτωβρίου ἡ λαίδη Stanhope ἔφυγε ἀπὸ τὸν Πειραιὰ γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ μιὰ ἑλληνικὴ πολάκκα φορτωμένη 200 τόννους στάρι. Ἡ καμπίνα τοῦ καπετάνιου παραχωρήθηκε στὴ λαίδη. Οἱ ὑπηρέτες θὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ ἀμπάρι, ὁ ἐραστὴς καὶ ὁ γιατρὸς στὸ κατάστρωμα. Πλήρωσε ναῦλο 500 πιάστρα (25 λίρες). Οἱ ἐντυπώσεις της ἀπὸ τὴν Πόλη βρίσκονται στὰ κείμενα τοῦ Meryon. «Δὲν ὑπάρχουν ἀμάξια καὶ οἱ δρόμοι εἶναι τόσο σιωπηλοὶ ποὺ ἀκοῦς τὶς φωνὲς τῶν ἀνθρώπων ὅπως μέσα σὲ δωμάτιο. Τὰ μαγαζιὰ εἶναι ἀνοιχτὰ στὸ δρόμο. Κι' ἔτσι βαδίζεις κάτω ἀπὸ τὰ βλέμματα τῶν ἐμπόρων. Θαρεῖς πὼς βρίσκεσαι στὴν εἴσοδο ἑνὸς μεγάρου καὶ περνᾶς ἀνάμεσα ἀπὸ δυὸ σειρὲς λακέδες»[4].

Η ΤΡΙΤΗ διάσημη Ἀγγλίδα περιηγήτρια ἦταν ἡ πριγκίπισσα τῆς Οὐαλίας Καρολίνα, σύζυγος τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου, τοῦ μελλοντικοῦ Γεωργίου Δ'. Ἦταν κόρη τοῦ δούκα τοῦ Μπρούνσβικ καὶ τῆς ἀδερφῆς τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου Γ' Αὐγούστας. Ὁ γάμος της μὲ τὸν μέθυσο διάδοχο ἀποτελοῦσε ἐπιχείρηση πολιτικῆς σκοπιμότητας καὶ ναυάγησε ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα. Τὸ 1814 ἡ Καρολίνα θὰ ἐπιχειρήση, σὲ ἡλικία 46 χρόνων, ἕνα ταξίδι ἀναψυχῆς στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀνατολή—φυγὴ ἀπὸ τὰ οἰκογενιακὰ βάσανα. Στὴν Ἑλλάδα ἔφτασε τὸν Μάϊο τοῦ 1816 μὲ πολυάριθμη συνοδεία καὶ τὸν ἐραστή της Ἰταλὸ Bergami[5].

---

1. Μὲ εἰρωνεία καὶ κάποια ἀπέχθεια μιλάει στὴν ἐπιστολὴ τῆς 4 Ὀκτωβρίου 1810 στὸν Hobhouse (*Peter Quenell*, Byron, A self-portrait, τ. Α', σ. 85). Βλ. ἐπίσης Works of Lord Byron, Letters and Journals, τ. Α', σ. 302-303).

2. *Meryon*, ἔνθ' ἀν., σ. 42. Κατὰ τὴ συνομιλία τους ἔφτασαν σὲ ὀξύτατους διαξιφισμούς. Τὴν ἐνδιέφερε ἀποκλειστικὰ ἡ πολιτική. Ἔλεγε εὔστοχα μιλώντας γιὰ τὴν ἱστορία: «Ὅταν τὰ σύγχρονα γεγονότα παραμορφώνονται τόσο πολὺ πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ μάθη τί πραγματικὰ συνέβη στὸ παρελθόν;»

3. Στὴν Ἀθήνα βρίσκονταν ἐπίσης ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ὁ λόρδος Plymouth, οἱ Gordon, Hunt, Haygarth, Galt, Strutchers κ. ἄ. (*Meryon*, ἔνθ' ἀν., σ. 41).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 51.

5. Τὸν εἶχε προσλάβει στὴν Ἰταλία ὡς ταχυδρόμο καὶ δραγουμάνο. «Ἕνα ὑπέροχο

Βγαίνοντας στὸν Πειραιὰ ἔμαθε πῶς ἡ μοναχοκόρη της παντρεύτηκε τὸν Λεοπόλδο τοῦ Βελγίου, ὑποψήφιο ἀργότερα γιὰ τὸν ἑλληνικὸ θρόνο. Ἐγκαταστάθηκε στὸ σπίτι τοῦ Γάσπαρη, στὴν ὁδὸ Ἀδριανοῦ.

Κατὰ τὴ 15θήμερη παραμονή της στὴν Ἀθήνα ἡ πριγκίπισσα πρόσφερε διάφορα ποσὰ γιὰ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς. «Φρόντισε νὰ ἀποφυλακισθοῦν οἱ κρατούμενοι γιὰ χρέη. Ἔδωσε ἐπίσης στὸν βοεβόδα ἕνα σημαντικὸ ποσὸ ποὺ θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τῶν γεωργῶν ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν ἀπάνθρωπων δανειστῶν τους». Ὅλα αὐτὰ βέβαια δὲν εἶχαν καμμιὰ συνέπεια γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀγροτῶν[1]. Ὁ βοεβόδας ἐνθυλάκωσε ἡδονικώτατα τὶς δωρεὲς τῆς πριγκίπισσας, ἱκανοποιώντας τὶς ἐπιθυμίες της καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησή της ξαναγέμισε τὰ μπουντρούμια.

Ἀνάμεσα στὶς χρηματικὲς εἰσφορὲς τῆς Καρολίνας ἦταν καὶ δωρεὰ «πεντακοσίων νομισμάτων», ἴσως ἱσπανικῶν ταλήρων, στὴ νεοσύστατη Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων. Ἐξουσιοδότησε ἐπίσης τοὺς ἐφόρους τῆς Ἑταιρίας νὰ εἰσπράττουν ἄλλα 200 κάθε χρόνο ἀπὸ τὸν τραπεζίτη Σκαραμαγκᾶ τῆς Πόλης[2].

Φαίνεται πῶς σ' αὐτὴ τὴ δωρεὰ ὀφείλεται ἡ δουλόπρεπη καὶ χαμερπέστατη, ἀληθινὰ γραικυλική, ἀνακοίνωση τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων γιὰ τὴ μεγάλη τύχη τῆς Ἀθήνας «νὰ τιμηθῇ μὲ τὴν βασιλικὴν παρουσίαν τῆς πριγκιπέσσης τοῦ Γάλλες». Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχαῖα μάρμαρα «ἐστάθησαν εὐτυχῆ διότι ἔφθασαν νὰ θαυμασθοῦν καὶ νὰ εὐσπλαγχνισθοῦν ἀπὸ τῆς Αὐτῆς Β.Μ.». Ἡ ἑταιρία χάραξε καὶ εἰδικὸ χρυσὸ μετάλλιο μὲ τὸ ὄνομά της[3].

Ἡ πριγκίπισσα θὰ περιηγηθῇ κι' ἕνα τμῆμα τοῦ Μωριᾶ. Τὸ δρομολόγιο: Πειραιάς, Αἴγινα, Ἐπίδαυρος, Ἄργος, Σικυώνα, Κόρινθος, Ἐλευσίνα, Ἀθήνα. Ἀνέβηκε καὶ στὸν Ἀκροκόρινθο. Ἦταν ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ οἱ Τοῦρκοι ἐπέ-

---

κεφάλι πάνω σὲ κορμὶ Ἡρακλῆ» (*Almerté Tarmini*, Voyages de Sa Majesté la Reine d'Angleterre et du baron Bergami son chamberlan..., Paris 1821, σ. 18).

1. Οἱ ὑμνογράφοι τῆς Καρολίνας ὑπερτονίζουν τὰ φιλανθρωπικά της ἔργα: «Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Α. Β. Υ. πάτησε τὸ πόδι της στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος βοήθησε ὅσους εἶχαν ἀνάγκη ἐξασφαλίζοντάς τους τὰ πρὸς τὸ ζῆν γιὰ ἕνα χρόνο» (*Alberté Tarmini*, ἔνθ' ἀν., σ. 5 σημ.).

2. Histoire du procès de la reine d'Angleterre, rédigée sur des documents recueillis à Londres, et sur des communications officielles. Par A. T. Desquiron de St. Agnan, avocat à la cour royale de Paris, 1820.

3. Ἰδοὺ τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου τῆς Φιλομούσου Ἑταιρίας (ἔχει ἡμερομηνία 22 Μαΐου 1816): «Πρὸς τοὺς Ἐπιτρόπους τῆς Φ. Ε. Εἰδοποίησις. Ἡ εὐφρόσυνος ἡδονή, τὴν ὁποίαν ἤδη εἰς τὰς ψυχάς μας αἰσθανόμεθα διὰ τὴν τύχην, τὴν ὁποίαν ἔλαβε ἡ πατρίς μας νὰ τιμηθῇ εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν μὲ τὴν βασιλικὴν παρουσίαν τῆς Αὐτῆς Βασιλικῆς Μεγαλειότητος τῆς Πριγκιπέσσης τοῦ Γάλλες, μᾶς παρακινεῖ νὰ προσφέρωμεν καὶ εἰς ὑμᾶς τὴν χαρμόσυνον ταύτην ἀγγελίαν τοῦ ἐνταῦθα ἐρχομοῦ της, καὶ τῶν ὅσων καλῶν ἠξιώθη ἡ πόλις μας. Τὸ Β. Α. ὕψος ἔφθασεν ἐνταῦθα εἰς τὰς ἐννέα τοῦ τρέχοντος· ἡ διοίκησις τὴν ὑπεδέχθη ὅσον ἠμπόρεσε καὶ ὅλη ἡ πόλις μας ἐγέμισεν ἀπὸ ἀγαλλίασιν διὰ τὴν τοιαύτην ἀπόλαυσιν· ἄνδρες, γυναῖκες,

τρεψαν σὲ ξένο νὰ περάση τὴν πύλη τοῦ κάστρου. Κι' αὐτὸ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ ἔκδοση σουλτανικοῦ φιρμανιοῦ.

'Η πριγκίπισσα μπαρκάρησε στὶς 4 'Ιουνίου 1816 γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. «Τὴ συνόδευε καὶ ὁ ὑποπρόξενος τῆς 'Αγγλίας Νικ. Λογοθέτης. Οἱ ὑπηρεσίες του στὴν πριγκίπισσα θὰ ἀμειφθοῦν μὲ τὴν προαγωγή του σὲ κόνσολο. 'Απὸ τὴν Πόλη θὰ ταξιδέψη στὴ Σμύρνη—φωταγωγήσεις καὶ πυροτεχνήματα —καὶ στοὺς 'Αγίους Τόπους[1].

νέοι καὶ γέροντες ἔτρεχον μετὰ προθυμίας νὰ ἴδωσι τὸ Β. Α. ὕψος, ὅτε ἐξήρχετο εἰς ἀναθεώρησιν τῶν ἐνταῦθα ἀρχαίων ἀπομνημονευμάτων, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν, ἐστάθησαν εὐτυχῆ διότι ἔφθασαν νὰ θαυμασθοῦν καὶ νὰ εὐσπλαγχνισθοῦν ἀπὸ τὴν Αὐτῆς Β. Μ. ἥτις διατρίψασα ἐνταῦθα 15 ἡμέρας δὲν ἐκατεγίνετο εἰς ἄλλο τι εἰμὴ εἰς τὴν περίεργον θεωρίαν τῶν τοιούτων τὰ ὁποῖα ἐκίνησαν τὴν φιλόσοφον καὶ φιλάνθρωπον ψυχήν της νὰ ἐξαπλώση μεγάλας εὐεργεσίας εἰς τὴν πόλιν ταύτην, κοινῶς τε καὶ κατὰ μέρη. 'Η Φ. 'Εταιρία, ἥτις σεμνύνεται καὶ χαίρει διότι κατελάμπρυνε τὸν κατάλογον τῶν μελῶν της μὲ τὴν τιμὴν τῆς προσθήκης τοῦ σεβαστοῦ καὶ περικλεοῦς ὀνόματος τῆς Β. Υ. καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἀξιωματικῶν, ἀπήλαυσε καὶ αὐτὴ μεγάλην τὴν εὐεργεσίαν καὶ βοήθειαν. Ὅθεν εὐγνωμοσύνης ἕνεκα ἐπρόσφερεν εἰς τὸ ὕψος της ἓν νόμισμα χρυσοῦν φέρον ἐκ μὲν τοῦ ἑνὸς μέρους ἐγκεχαραγμένην τὴν 'Αθηνᾶν μὲ ἐπιγραφὴν «Η Φ. ΕΤΑΙΡΕΙΑ» ἐκ δὲ τοῦ ἑτέρου μέρους ἐπιγραφὴν «ΚΑΡΟΛῌ ΣΕΒΑΣΤῌ ΑΝΑΣΣῌ ΓΑΛΛΕΣ ΑΘΗΝΩΝ ΕΥΕΡΓΕΤΙΔΙ». Τὸ Β. Α. Υ. ἡ Πριγκίπισσα ἐκπληρώσασα σήμερον τὴν περιήγησιν τῆς Πατρίδος μας ἀναχωρεῖ αὔριον διὰ Κόρινθον καὶ ἀπ' ἐκεῖ θέλει ἀκολουθήση τὸ ταξίδιόν της, εἰς τὸ ὁποῖον τὴν συνοδεύει ὁ ἔφορος ἡμῶν κύριος Α. Λογοθέτου Χωματιανός, ἀφήσας ἐπίτροπόν του τὸν κύριον Γ. Ρεβελάκην, ἡμεῖς δὲ χαίροντες διὰ τὴν παροῦσαν τύχην μακαρίζομεν πρὸς τούτοις καὶ τὰς ὅσας ἤθελε τὴν ὑποδεχθῆ πόλεις» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς 'Ιστορίας τῶν 'Αθηναίων, 'Εν 'Αθήναις 1889, τ. Α', σ. 230. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν 'Εστία ἀπὸ τὸν Α. Μηλιαράκη). Γιὰ τοὺς παροιμιώδεις γραικυλισμοὺς τῶν 'Αθηναίων βλ. καὶ Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 25.

1. *William Turner*, Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 297 σημ. 'Η Καρολίνα γύρισε στὴν 'Αγγλία ὅταν ὁ ἄντρας της εἶχε γίνει βασιλιάς. Οἱ πράκτορές του (βρίσκονταν καὶ στὴ συνοδεία τῆς πριγκίπισσας) εἶχαν συγκεντρώσει στοιχεῖα ἐναντίον της (ὁ ἐρωτικὸς δεσμὸς μὲ τὸν 'Ιταλὸ ἦταν ἀρκετός). 'Ο Γεώργιος Δ' διέλυσε τὸ γάμο καὶ συγκρότησε ἀνακριτικὴ ἐπιτροπή. 'Η οἰκογενειακὴ ὑπόθεση πῆρε ἔκταση πολιτικῆς διαμάχης μεταξὺ συντηρητικῶν καὶ φιλελευθέρων. Τὴν Καρολίνα ὑπερασπίσθηκαν μὲ θέρμη οἱ ριζοσπαστικοί, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Byron, ἀπὸ ἀπέχθεια στὸν ἄντρα της Γεώργιο Δ'. 'Η πριγκίπισσα ἦταν μεγάλη θαυμάστρια τοῦ ποιητῆ. Καὶ δὲν ἀποκλείεται, στὴν ἀπόφαση γιὰ τὸ ταξίδι της στὴν 'Ελλάδα νὰ ἔπαιξε κάποιο ρόλο ὁ Childe Harold. 'Η ἴδια ἡ πριγκίπισσα εἶχε ἀρχίσει νὰ γράφη ἕνα μυθιστόρημα ποὺ ξετυλιγόταν στὴν 'Ελλάδα (*C. M. Woodhouse*, The Philhellenes, London 1969. σ. 48, 61). Τὸ πόρισμα τῆς ἐπιτροπῆς ἦταν ἐπιβαρυντικό. Στὴν τελετὴ τῆς στέψης (1821) δὲν ἐπέτρεψαν στὴν Καρολίνα νὰ παρευρεθῆ. Θὰ πεθάνη ἕνα μήνα ἀργότερα, σὲ ἡλικία 53 χρόνων. 'Ελάχιστα στοιχεῖα γιὰ τὴν 'Ελλάδα ὑπάρχουν στὰ χρονικὰ ποὺ ἔγραψαν πρόσωπα τῆς ἀκολουθίας της καὶ οἱ βιογράφοι της. 'Η *Louise Demont* γράφει γιὰ τὶς 'Αθηναῖες ὅτι «ὅσες δὲν εἶχαν μακριὰ μαλλιὰ πρόσθεταν μεταξωτὰ ποὺ τὰ ἔβαφαν στὸ ἴδιο χρῶμα» (Journal of the visit of her Majesty the Queen to Tynis, Greece and Palestine, written by Louise Demont, with other corresponding papers, collected in Switzerland and translated by Endgar Garston, London 1821, σ. 31). Στὴν 'Αθήνα ἄκουγαν κάθε βράδυ τοὺς 'Αραπάδες σκλάβους «ποὺ τραγουδοῦσαν γιὰ νὰ ξεχάσουν τὰ δεσμά τους» (*Louise*

POUQUEVILLE: Ο ΠΡΟΞΕΝΟΣ - ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ (1806-1816)

ΓΝΩΡΙΣΑΜΕ τὸν περιηγητὴ François-Charles-Hughes-Laurent Pouqueville ἀπὸ τὸ τρίτομο χρονικὸ τοῦ ἀναγκαστικοῦ ταξιδιοῦ του στὸ Μωριά, τὸ 1799-1800, ὅταν αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων στὴν Πύλο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ναπολεόντειας εἰσβολῆς στὴν Αἴγυπτο, ὁδηγήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ὕστερα ἀπὸ παραμονὴ μερικῶν μηνῶν στὴν Τριπολιτσά, καὶ ὕστερα κρατήθηκε μαζὶ μὲ Γάλλους αἰχμαλώτους στὶς φυλακὲς Ἑπταπυργίου ὡς τὸ 1802. Σ' ἐκεῖνο τὸ χρονικό[1], κατασκεύασμα τοῦ γραφείου καὶ σύνθεση ἐρανισμάτων ἀπὸ παλαιότερα καὶ σύγχρονα περιηγητικὰ χρονικὰ καθὼς καὶ ἀπὸ διηγήσεις συγκρατουμένων του, κυριαρχοῦσαν οἱ φανταστικὲς περιγραφὲς γεωγραφικῶν περιοχῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ οἱ ἱστορικὲς ἀναδρομές. Ὁ Pouqueville κατέγραφε τὰ λίγα ποὺ εἶδε καὶ τὰ περισσότερα ποὺ δὲν εἶδε. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ βιβλίο, μ' ὅλες τὶς ἀνακρίβειες, μὲ ἐξαίρεση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴν Τριπολιτσὰ καὶ τὸν ὁδικὸ ἄξονα Ναυαρῖνο - Ἀνάπλι, καθόρισε τὴν κατοπινὴ μοίρα τοῦ Pouqueville. Τὸν ἔδεσε ὁριστικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὑπῆρξε ἡ ἀρχὴ ἑνὸς μεγάλου συγγραφικοῦ ἔργου, ποὺ τὸν κατέστησε αὐθεντία στὰ ἑλληνικὰ πράγματα καὶ τοῦ χάρισε τιμὲς καὶ ἀναγνώριση καὶ στὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς καὶ στὸ χῶρο τῶν Γραμμάτων. Γιατὶ ὁ Pouqueville, χάρη στὸ χρονικὸ τοῦ 1805, ποὺ ἀφιέρωσε στὸν Ναπολέοντα, ξαναγύρισε στὴν Ἑλλάδα μὲ διπλωματικὴ ἀποστολή, παρέμεινε δέκα περίπου χρόνια (1806-1816) καὶ πραγματοποίησε αὐτὴ τὴ φορὰ ἀληθινὲς περιηγήσεις, μελέτησε, συγκέντρωσε ὑλικὸ καὶ ἔγραψε ἕνα νέο ὁδοιπορικὸ μὲ ἔγκυρα στοιχεῖα καὶ προσωπικὲς ἀδιαμφισβήτητες μαρτυρίες. Αὐτὸ τὸ χρονικὸ κυκλοφόρησε τὸ 1820-1821 σὲ πέντε ὀγκώδεις τόμους[2].

Τὸ περιηγητικὸ αὐτὸ χρονικὸ τοῦ Pouqueville φανερώθηκε σὲ μιὰ μεγάλη

Demont, Voyages and travels of her Majesty Caroline, Queen of Great Britain, including visits to various part of Germany, France, Italy, Greece, Palestine etc., etc., by one of her Majesty's Suite, London 1821, σ. 422). Στὸ Ἄργος θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ δημόσιο ἑλληνικὸ σχολεῖο. Ρώτησαν τὸν διδάσκαλο γιὰ τὰ μαθήματα. Εἶπε ὅτι δίδασκε γραφή, ἀριθμητική, ἀστρονομία, φυσικὴ καὶ ρητορική» (ἔνθ'ἀν., σ. 517). Ὁ *Pouqueville* γράφει ὅτι ἡ πριγκίπισσα χάραξε τὸ ὄνομά της σὲ μιὰ κολώνα τοῦ Σουνίου (Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Δ', σ. 230). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πριγκίπισσα Καρολίνα τὸν ἴδιο χρόνο ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ ἐκθρονισμένος βασιλιὰς τῆς Σουηδίας Γουσταῦος Ἀδόλφος. Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πῆγε στὰ Γιάννενα, κατέβηκε στὴν Κέρκυρα κι' ἔφτασε στὴν Πάτρα (1 Ἰανουαρίου 1816). Ζήτησε ἀπὸ τὴν Πύλη φιρμάνι γιὰ νὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του στοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἀλλὰ δὲν τοῦ δόθηκε ἄδεια. Παρέμεινε στὴν Πάτρα ὡς τὶς 12 Ἰανουαρίου καὶ γύρισε στὴ Λειψία. Κατὰ τὴν ἀναχώρησή του σημαιοστολίστηκαν ὅλα τὰ προξενεῖα τῆς πόλης (*Pouqueville*, ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 227-229).

1. Βλ. κεφ. «Ἡ προεπαναστατικὴ Τριπολιτσά».

2. Voyage dans la Grèce, comprenant la description ancienne et moderne de

στιγμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὶς παραμονὲς καὶ τὸ ξέσπασμα τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Αὐτὴ ἡ σύμπτωση ἀποτελοῦσε μιὰ θριαμβικὴ δικαίωση τοῦ φιλελληνισμοῦ ποὺ ἄρχισε κιόλας νὰ καρποφορῆ. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα» συγκίνησε, ἐνθουσίασε καὶ πολυδιαβάστηκε ἀπὸ τὸ εὐρωπαϊκὸ κοινό.

Ὁ Ναπολέων πρόσεξε τὸ χρονικὸ γιὰ τὸ Μωριὰ ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε τὸ 1805 ὁ Pouqueville καὶ τὸν διόρισε γενικὸ ἐπίτροπο στὰ Γιάννενα, δηλαδὴ πρόξενο. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ σατράπης τῆς Ἠπείρου ἀνησυχοῦσε καὶ τὴν Πύλη καὶ τὴ Ρωσία μὲ τὴ σταθερὰ αὐξανόμενη δύναμη καὶ ἐπιρροή του. Ὁ ἴδιος ὁ βεζύρης εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸν Βοναπάρτη τὸν διορισμὸ Γάλλου προξένου στὴν πρωτεύουσά του. Ἦταν γνωστὸ ὅτι πολυάριθμοι Ἄγγλοι πράκτορες προσπαθοῦσαν νὰ τὸν ρυμουλκήσουν στὴν ἐπιρροὴ τῆς Βρεταννίας. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ προλάβη ἡ Γαλλία τὸν κίνδυνο.

Τέλη 1805 ὁ Pouqueville—ἦταν 35 χρόνων—ἔφτασε στὸ Μιλάνο ὅπου συνάντησε τὸν Julien Bessières, αὐτοκρατορικὸ ἐπίτροπο στὴν Κέρκυρα, παλαιὸ γνώριμο τοῦ Ἀλῆ (εἶχε διατελέσει αἰχμάλωτός του). Ὁ Bessières θὰ συνοδέψη τὸν πρόξενο καὶ θὰ τὸν ἐγκαταστήση στὰ Γιάννενα. Ἀνάμεσα στὰ καθήκοντα ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ Pouqueville ἦταν καὶ ἡ σχολαστικὴ περιγραφὴ τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ ἡ κατὰ βάθος μελέτη τῶν λαϊκῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων[1].

Πρωτοσυναντήθηκε μὲ τὸν βεζύρη τὸ Μάρτιο τοῦ 1806. Ἐλπίζοντας ὁ Ἀλῆς νὰ ἐξασφαλίση τὴ συμπαράσταση τοῦ Ναπολέοντα ἔδειξε ἀρχικὰ διάθεση

---

l'Épire, de l'Illyrie Grecque, de la Macédoine Cisaxienne, d'une partie de la Triballie, de la Thessalie, de l'Acarnanie, de l'Étolie ancienne et Épictète, de la Locride Hespérienne, de la Doride, et du Péloponèse, avec des considérations sur l'archéologie, la numismatique, les moeurs, les arts, l'industrie et le commerce des habitants de ces provinces par F. C. H. L. Pouqueville, ancien consul-général de France près d'Ali Pacha de Janina; correspondant de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres de l'Institut de France; de l'Académie Ionienne de Corcyre etc., ouvrage orné de figures, et enrichi des cartes géographiques dressées par M. Barbié du Bocage, de l'Institut de France, Paris 1820. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1826, κυκλοφόρησε ἡ δεύτερη ἔκδοση σὲ ἕξη τόμους μὲ ἐντελῶς νέα διάρθρωση. Προλογίζοντάς την ὁ Jean Antoine Letronne παρατηροῦσε: «Ἕνα ἔργο ἀπὸ πέντε ὀγκώδεις τόμους γεμάτο παραπομπὲς καὶ γεωγραφικὲς σημειώσεις ποὺ μέσα σὲ τρία-τέσσερα χρόνια ἔχει τὴν τύχη νὰ σημειώνη δεύτερη ἔκδοση ἀποτελεῖ σπάνιο φαινόμενο στὸν καιρό μας. Θὰ ἔλεγα πὼς εἶναι μοναδικό» (Voyage de la Grèce, Εἰσαγωγὴ τ. Α', σ. LXXV). Ὡστόσο καὶ στὸ δεύτερο χρονικό του ὁ Pouqueville ἀκολουθεῖ στραβὸ δρόμο. Φιλοδοξώντας νὰ ἐμφανισθῆ ὡς σοφὸς ἀρχαιολόγος, φιλόλογος, τοπογράφος, ἱστορικός, ὡς αὐθεντία σ' ὅλους τοὺς τομεῖς, χωρὶς ὡστόσο νὰ διαθέτη τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια, φτάνει συχνὰ σὲ ὑπερβολές, ἀνακατεύει τὸ πραγματικὸ μὲ τὸ φανταστικό, διαπράττει σφάλματα καὶ συχνὰ καταλήγει σὲ ἐπιπόλαιες κρίσεις (βλ. καὶ *Nic. Jorga*, Les Voyageurs Français dans l'Orient Européen, Paris 1928, σ. 123).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 11. Ἀποστολὴ παραπλήσια μὲ ἐκείνη τοῦ Leake ἀλλὰ χωρὶς αὐστηρὰ στρατιωτικὸ χαρακτήρα.

νὰ προσεγγίση τὴ Γαλλία[1]. Εὐνοούμενος ἔτσι τοῦ 'Αλῆ ὁ Pouqueville πραγματοποίησε, μὲ τὴν προστασία του, ἐφοδιασμένος μὲ μπουγιουρδὶ καὶ μὲ ἔνοπλη συνοδεία, περιηγήσεις καὶ στὶς πιὸ ἀπόμακρες περιοχὲς τῆς ἐπικράτειάς του. «Ἂν δὲν ἤσουν φίλος μου», τοῦ ἔλεγε ὁ βεζύρης, «δὲν θὰ μποροῦσες νὰ φτάσης ἐκεῖ ποὺ ἔφτασες. 'Αλλὰ ξέρουν ὅλοι πῶς εἶσαι φίλος μου καὶ πῶς θάπεφταν χίλια κεφάλια ἂν ἔχανες τὸ δικό σου».

'Ο 'Αλῆς φιλοδοξοῦσε νὰ ἐγκαθιδρύση μιὰ κληρονομικὴ ἡγεμονία, ὄχι πάντως ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, νὰ καταλάβη τὰ 'Επτάνησα καὶ νὰ πατήση τὴν ἐλεύθερη Πάργα. Χρειαζόταν λοιπὸν τὸν Pouqueville γιὰ τὴν προώθηση τῶν σχεδίων του. Μὲ τὴν ὑποστήριξη ἑνὸς λόχου πυροβολικοῦ —τὸ ἔστειλε ὁ στρατηγὸς Marmont, διοικητὴς τῆς Δαλματίας—κήρυξε τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Ρώσων. 'Αλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Τίλσιτ (8 'Ιουλίου 1807) θὰ στραφῆ πρὸς τὴν 'Αγγλία, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐκδηλωθῆ ἀνοιχτὰ ἐναντίον τῶν Γάλλων. 'Απὸ ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἡ θέση τοῦ Pouqueville ἔγινε πολὺ δύσκολη. 'Ο 'Αλῆς ἀπαγόρεψε κάθε ἐπικοινωνία τῶν ὑπηκόων του μὲ τὸν Γάλλο πρόξενο. 'Η κατοικία του στὰ Γιάννενα ἔγινε φυλακή. 'Ο κλοιὸς ἦταν ἀσφυκτικός. 'Η ἀλληλογραφία τοῦ προξένου μὲ τὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη Andreossy, μὲ τὸν δούκα τοῦ Bassano καὶ τὸν στρατηγὸ Donzelot στὴν Κέρκυρα περνοῦσε ἀπὸ τὰ χέρια τῶν πρακτόρων τοῦ βεζύρη[2]. Περιορισμένος στὸ σπίτι του ὁ Pouqueville καλλιεργοῦσε σπάνια ἄνθη ποὺ τοῦ ἔστελναν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Νεάπολη. Οἱ ἐπαφὲς καὶ τὰ ἐπίσημα διαβήματα στὸν 'Αλὴ γίνονταν διαμέσου τοῦ ἀδερφοῦ του Hughes Pouqueville[3], ὑποπρόξενου τῆς Γαλλίας στὴν Ἄρτα, ποὺ εἶχε ἐγκατασταθῆ στὰ Γιάννενα ὡς γραμματικὸς τοῦ «γενικοῦ ἐπιτρόπου». 'Η κατάσταση αὐτὴ θὰ κρατήση ἐφτὰ χρόνια. 'Αλλὰ ὁ Pouqueville ἦταν ἀτρόμητος. 'Αντιμετώπισε τὸν βεζύρη ἀγέρωχος καὶ συχνὰ μὲ προκλητικὴ παρρησία[4]. Τέλος, τὸ 1815, ὕστερα

1. 'Ο Ναπολέων σχεδίαζε νὰ χρησιμοποιήση τὸν 'Αλὴ γιὰ ἀντιπερισπασμὸ σὲ περίπτωση ποὺ ἡ κοσμοκρατορικὴ πολιτική του θὰ στρεφόταν πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολή.

2. *Thomas Smart Hughes*, Voyage à Janina en Albanie, par la Sicile et la Grèce, Paris 1821, τ. Β', σ. 214. Βλ. κεφ. «Κατασκοπία στὰ Γιάννενα».

3. 'Αργότερα θὰ διαδεχτῆ τὸν ἀδερφό του ὡς ὑποπρόξενος στὴν Πάτρα καὶ τὸ 1821 θὰ ζήση ἀπὸ κοντὰ τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ ἑλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ.

4. Κάποτε ὁ Pouqueville πῆγε στὸ σπίτι τοῦ ἐπιστάτη τῆς ἀγορᾶς 'Αναστ. Σαμαρινιώτη, ἔμπιστου τοῦ 'Αλῆ καὶ τὸν χαστούκισε ἐπειδὴ εἶχε δώσει αὐθαίρετα ἐντολὴ νὰ εἰσπραχτοῦν διόδια, παρὰ τὸ μπουγιουρδὶ τοῦ βεζύρη, ἀπὸ τὰ φορτώματα μὲ βελέντζες ποὺ ἀγόρασε γιὰ λογαριασμὸ τῶν Γάλλων τῆς Κέρκυρας. 'Ο Σαμαρινιώτης ἔσπευσε στὸν αὐθέντη του νὰ παραπονεθῆ. Καλεῖ ὁ βεζύρης τὸν Pouqueville.

— Τὸν ἔδειρα! λέει ὁ πρόξενος.

— Ποκοβίλ, ὅποιος δέρνει τὸν δέρνουν, αὐτὰ δὲν περνοῦν ἐδῶ!

— Θὰ μοῦ περάσουν αὐτὰ καὶ ἄλλα καὶ ἐδῶ καὶ εἰς τὴν Πόλη, εἶπε ἄφοβα ὁ Pouqueville (*'Αθαν. Λιδωρίκη*, 'Απομνημονεύματα, 'Ηπειρ. 'Εστία, τ. Δ' [1955], σ. 871). 'Ο 'Αλῆς

ἀπὸ τὴν παλινόρθωση καὶ τὴν κατάργηση τοῦ προξενείου, ὁ Pouqueville ἐγκατέλειψε τὰ Γιάννενα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Πάτρα ὅπου διορίστηκε πρόξενος. Καταπονημένος ψυχικὰ καὶ ἐπιθυμώντας νὰ ταξινομήση τὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε συγκεντρώσει καὶ νὰ γράψη τὸ χρονικὸ τῶν περιηγήσεων στὴν Ἑλλάδα γύρισε ἕνα χρόνο ἀργότερα στὴ Γαλλία[1].

Ὁ Pouqueville ἦταν ὁ περιηγητὴς ποὺ παρέμεινε τὸν περισσότερο χρόνο στὴν Ἑλλάδα καὶ ποὺ ἔγραψε τὸ μεγαλύτερο ὣς τότε σὲ ὄγκο καὶ ποικιλία ταξιδιωτικὸ χρονικό. Ὁ Leake, μ' ὅλο ποὺ περιηγήθηκε τὴ χώρα πέντε σχεδὸν χρόνια—καὶ σὲ μιὰ περίοδο σύγχρονη περίπου μὲ τὸν Pouqueville—τύπωσε τὸ καθαυτὸ ταξιδιωτικὸ πολύτομο ἔργο του πολὺ ἀργότερα, μεταξὺ 1830 καὶ 1835. Ἀκριβῶς λοιπὸν ἐπειδὴ τὸ ἔργο τοῦ Pouqueville ἦταν τὸ πρῶτο ὁλοκληρωμένο ὁδοιπορικὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα προκάλεσε αἴσθηση στὴ Γαλλία καὶ στὴν Εὐρώπη γενικώτερα.

Κανονικὰ ἕνα τέτοιο ὀγκῶδες ἔργο γραμμένο ἀπὸ περιηγητὴ ἑλληνομαθῆ, ἐπιστήμονα—ἦταν γιατρὸς - καὶ μὲ πνευματικὴ καλλιέργεια, ποὺ παρέμεινε δέκα περίπου χρόνια στὴν Ἑλλάδα, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ αὐθεντικώτερη μαρτυρία γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ Ἑλλάδα. Μὲ τὴν προϋπόθεση, βέβαια, πὼς ὁ περιηγητὴς θὰ διηγόταν ἀποκλειστικὰ τὸ ταξίδι του, πὼς θὰ κατέγραφε ὅ,τι εἶδε καὶ ὅ,τι ἄκουσε κατὰ τὶς περιοδεῖες του. Ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ Pouqueville δὲν περιορίσθηκε σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια. Φιλοδοξοῦσε καὶ φιλολογικὲς δάφνες. Ἤθελε νὰ περιγράψη ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ἀρχαία καὶ νέα, νὰ προσφέρη ὑλικὸ γιὰ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, νὰ εἶναι τὴν ἴδια στιγμὴ ἀρχαιολόγος, ἱστορικός, γεωγράφος, τοπογράφος, κοινωνιολόγος, φυσιοδίφης, ἀρχιτέκτονας, φιλόσοφος καὶ ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων. Φιλοδοξία ποὺ ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων ἑνὸς ἀνθρώπου, ὅσο προικισμένος καὶ ἐνθουσιώδης κι' ἂν εἶναι. Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν ἔπρεπε νὰ καταφύγη σὲ ἄλλες πηγές, νὰ λεηλατήση τὰ προηγούμενα χρονικά[2], νὰ συρράψη στὴ δική του ἀφήγηση ξένες παρατηρήσεις, νὰ προσθέση στοιχεῖα ἀπὸ μελέτες κάθε λογῆς, δημιουργώντας ἔτσι μιὰ ὁλοκληρωμένη σύνθεση ἀπὸ τὸ ἀποθησαύρισμα ἀπέραντου ὑλικοῦ ἀλλὰ χωρὶς ἑνότητα καὶ τὸ κυριώτερο χωρὶς ἐπιστημονικότητα. Ἐπειδὴ μάλιστα ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὸν συγγραφέα οἱ εἰδικὲς γνώσεις, ἡ πείρα καὶ οἱ δυνατότητες ἐπεξεργασίας τῶν στοιχείων, φυσικὸ ἦταν νὰ δημιουργηθοῦν χάσματα, ἀντιφάσεις, κενὰ καὶ ἀνακρίβειες.

εἶχε κυκλώσει τὸν Γάλλο πρόξενο μὲ στρατιὰ κατασκόπων. Ὅλες ὅμως οἱ προσπάθειες γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνη ἀπὸ τὰ Γιάννενα ναυάγησαν. Τὸν ἀποκαλοῦσε «σιδερένιο κεφάλι» (tête de fer) καὶ κιαφὶρ (ἄπιστο). Δὲν δίστασε νὰ ἐπιβουλευθῆ καὶ τὴ ζωή του. Ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἀθαν. Ψαλίδα, τὸν Ἠπειρώτη λόγιο, νὰ τὸν δηλητηριάση.

1. Τὸ 1819 ἔγινε ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν καὶ τὸ 1822 τακτικό.

2. Τοῦ Chandler, τοῦ Dodwell, τοῦ Chateaubriand κ. ἄ.

Στὸν πρόλογο τῆς δεύτερης ἔκδοσης ὁ Pouqueville ἀναφέρεται μὲ αὐταρέσκεια στὸ σχόλιο τοῦ Hase ὅτι τὸ «Ταξίδι» του ἦταν «τὸ σημαντικώτερο τοῦ εἴδους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀναγέννησης τῶν Γραμμάτων»[1]. Εἶναι βέβαια τὸ πληρέστερο ἀπὸ ὅλα τὰ περιηγητικὰ χρονικὰ ποὺ εἶχαν κυκλοφορήσει ὡς τότε. Ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ συγγραφέας του ἀξιοποίησε ὅλα τὰ κείμενα ποὺ εἶχαν ὡς τότε τυπωθῆ, ἀνασυνθέτοντας στοιχεῖα καὶ παρατηρήσεις τῶν προγενέστερων περιηγητῶν.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Pouqueville εἶναι σημαντικὴ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς ἀνεξερεύνητες ὡς τότε κεντρικὲς καὶ βόρειες ἑλληνικὲς περιοχές: Ἤπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Ἀκαρνανία. Ἀλλὰ ἡ περιγραφὴ τῆς Στερεᾶς δὲν προσθέτει καινούργια στοιχεῖα καὶ τὸ δεύτερο ταξίδι στὸ Μωριὰ ἀποτελεῖ, στὰ περισσότερα σημεῖα, ἐπανάληψη τοῦ χρονικοῦ τοῦ 1805 μὲ τὶς ἀναγκαῖες διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στὰ στατιστικὰ στοιχεῖα.

Τὰ ἐννέα δέκατα τῶν τριῶν καὶ πλέον χιλιάδων σελίδων τοῦ χρονικοῦ τοῦ Pouqueville καλύπτουν οἱ γεωγραφικὲς περιγραφές, τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα, οἱ ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις καὶ οἱ ἱστορικὲς ἀναδρομές. Χιλιάδες οἱ ὑποσημειώσεις καὶ οἱ παραπομπὲς σὲ ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ Ρωμαίους συγγραφεῖς. Ὁ Pouqueville εἶχε, ὅπως ὅλοι οἱ περιηγητὲς τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα, τὸ πάθος τοῦ ἀρχαιολογεῖν. Ἀναζητεῖ σὲ κάθε τοπωνύμιο, σὲ κάθε τοποθεσία τὶς ἀρχαῖες ἀντιστοιχίες, ἐπισημαίνει τὸν ἀρχαῖο κόσμο στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα, στὰ ἤθη, στὰ ἔθιμα, στὴ γλῶσσα, στὴν ἐνδυμασία. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐπιμονὴ στὶς ταυτίσεις καὶ στὶς ἀναδιφήσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων ἀποδείχτηκε ἐπικίνδυνη. Καὶ ὅπως παρατηρήθηκε, τὸ χρονικὸ τοῦ Pouqueville εἶναι τὸ πληρέστερο ὡς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνακριβέστερο. Τὸν κατηγοροῦν γιὰ σφάλματα κάθε λογῆς, γεωγραφικά, φιλολογικά, γιὰ ἐπιπολαιότητα στὸν ἔλεγχο τῶν πηγῶν, γιὰ ἀπειρία καὶ γιὰ φιλοδοξίες συγγραφικὲς ποὺ ξεπερνοῦσαν τὸ ἀνάστημά του[2]. Ἀλλὰ τὸ μεγάλο λάθος τοῦ Pouqueville ἦταν ποὺ δὲν περιορίσθηκε στὴν περιγραφὴ καὶ τὴ διερεύνηση τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ. Θὰ γινόταν ὁ μεγάλος εὐεργέτης τοῦ ἔθνους.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. LXVI. Ὁ Hase Charles-Benoît ἦταν Γερμανὸς ἑλληνιστής, καθηγητὴς στὴν École des Langues Orientales στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1816.

2. *Jean Antoine Letronne*, Analyse critique du Voyage de la Grèce, par F. C. H. C. Pouqueville, Trois articles sur les deux premiers volumes de la seconde édition (Journal de Savans ['Ιούλ. - Σεπτ. 1828] et du Bulletin Universel de Sciences [Μάϊος - Σεπτ. 1828, No. 273, Νοέμβριος No. 385, σ. 3]). Βλ. ἐπίσης Notice historique sur Pouqueville par *M. de Monmerqué* (Biographie Universelle, τ. LXXVII), *E. Lovinesco*, Les voyageurs Français en Grèce au XIX siècle (1801-1900), Paris 1909, σ. 49, *René Canat*, L'Hellénisme des romantiques, La Grèce retrouvée, Paris 1951, σ. 104 σημ. 81 καὶ *Emile Malakis*, French Travellers in Greece (1770-1820), Philadelphia 1925, σ. 81.

Εἶναι τόσος ὁ γεωγραφικὸς καὶ ἀρχαιολογικὸς φόρτος στὸ ἔργο τοῦ Pouqueville, ποὺ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση πὼς εἶναι περισσότερο καρπὸς ἀναδιφήσεων παρὰ περιηγητικὸ χρονικό. Αὐτὴ ἡ ὑποψία δὲν φαίνεται ἀβάσιμη. Ὁ Pouqueville, μ' ὅλο ποὺ ἔζησε στὴν Ἑλλάδα δέκα χρόνια, δὲν εἶχε πολλὲς εὐκαιρίες μετακινήσεων. Μόνο στὸν πρῶτο χρόνο τῆς προξενικῆς θητείας του στὰ Γιάννενα, ὅταν εἶχε τὴν εὔνοια τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Μαρτίου 1806 ὣς τὶς ἀρχὲς Ἰουλίου 1807, πραγματοποίησε ἐλεύθερα ἀλεπάλληλες περιηγήσεις, ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς κατοίκους καὶ συγκέντρωνε ὑλικό. Ἀργότερα οἱ περιοδεῖες του στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπικράτειας τοῦ βεζύρη ἄρχισαν νὰ γίνωνται ὅλο καὶ πιὸ δύσκολες, ἀκόμα καὶ ἐπικίνδυνες, ὥσπου τελικὰ ὁ Pouqueville ἀπομονώθηκε ὁλότελα στὸ οἴκημα τοῦ προξενείου. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὑπερτερεῖ στὸ χρονικό του τὸ ἠπειρωτικὸ στοιχεῖο. Τὴ νότια πάλι Ἑλλάδα περιηγήθηκε πολὺ βιαστικά, τυχαῖα καὶ ἀπρογραμμάτιστα μετὰ τὸ 1815, ὅταν ἔγινε ἡ μεταπολίτευση στὴ Γαλλία καὶ καταργήθηκε τὸ προξενεῖο.

Σπάνια ἀφηγεῖται ἕνα περιστατικὸ μὲ λεπτομέρειες παραθέτοντας συγχρόνως τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα (χρόνο, τόπο, ὀνόματα κ.λπ.) ὥστε νὰ ἀποτελῆ τὸ κείμενο πραγματικὴ μαρτυρία. Προτιμᾶ τὶς γενικότητες, οἱ περισσότερες παρατηρήσεις του δὲν ἔχουν τεκμηρίωση. Οἱ ἀφηγήσεις του ταλανίζονται συχνὰ ἀπὸ ρητορικότητα καὶ ἀφορισμούς. Οἱ σοβαρὲς κρίσεις συμπορεύονται μὲ τὶς ἀβασάνιστες καὶ ἡ σοφία μὲ τὴν προχειρότητα.

Μερικὲς φορὲς δείχνει μιὰ περίεργη σεμνοτυφία. «Θὰ ἀποφύγω», γράφει, «σκόπιμα νὰ ἀπαριθμήσω τὶς συνταγὲς τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων, τὰ μάγια ποὺ συνηθίζουν τὰ κορίτσια τῆς παντρειᾶς καὶ τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν ὀμορφιά τους»[1], ἀποστερώντας μας ἔτσι ἀπὸ πολύτιμες λαογραφικὲς πληροφορίες.

Ὡστόσο, μ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἀδυναμίες, τὸ χρονικὸ τοῦ Pouqueville ἀποτελεῖ πηγὴ ἀνεξάντλητη πολυποίκιλου ὑλικοῦ. Καὶ πρῶτα-πρῶτα ὑλικοῦ ἱστορικοῦ. Ἔζησε χρόνια πολλὰ στὴν πρωτεύουσα τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλήπασα καὶ παρακολούθησε μὲ τὴν προξενική του ἰδιότητα ὅλα τὰ γεγονότα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, στρατιωτικά, πολιτικά, διπλωματικά. Τὸ «Ταξίδι» του προσφέρει ἀποκαλυπτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀλῆ καὶ τὴ δράση του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀγῶνες τῶν ὑποδούλων, γιὰ τὴν κλεφτουριὰ καὶ τ' ἁρματολίκια καὶ τοὺς ξεσηκωμούς. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Ξεχειλίζει πραγματικὰ τὸ «Ταξίδι», ἀπὸ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἐμπόριο, τὰ τοπικὰ ἤθη, τὴ θρησκευτικὴ ζωή, τὴν ὑγιειονομικὴ κατάσταση, τὰ τραγούδια καὶ τὴ μουσική, τὰ παιγνίδια, τὰ Γράμματα. Ἦταν ἀληθινὸς ἐρευνητής, ἀκαταπόνητος, ἀνικανοποίητος, δραστήριος, φιλομαθής, ἀνήσυχος. Ἕνα

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 424.

πανόραμα ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ζωῆς εἶναι τὸ «Ταξίδι». Κανένας τομέας δὲν παραμελεῖται. Πλούσιο καὶ τὸ μερίδιο τῆς φυσικῆς ἱστορίας: ἰχθυολογία, ἐντομολογία, μετεωρολογία, πανίδα, χλωρίδα, μεταλλευτικὸς πλοῦτος κ.λπ.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Pouqueville κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ στοιχεῖο κατέχει σπουδαία θέση στὴν περιηγητικὴ φιλολογία τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας. Ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους ξένους ποὺ γνώριζε καλὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Καὶ φαινόταν δικαιολογημένο τὸ παράπονο πὼς οἱ σύγχρονοί του ἐκτιμοῦσαν τὸ «Ὁδοιπορικὸ» τοῦ Chateaubriand (ἐνῶ ἔμεινε μόνο 15 μέρες στὸ Μωριὰ) περισσότερο ἀπὸ τὸ δικό του πεντάτομο χρονικὸ ποὺ ὑπῆρξε καρπὸς σπάνιας ἑλληνογλωσσίας, ταξιδιωτικοῦ μόχθου καὶ ἐπιτόπιων μελετῶν. Τὸ λάθος φυσικὰ εἶναι δικό του. Ἔχοντας, ὅπως ὁ Ἄγγλος Leake, ἐντολὴ νὰ περιγράψη τὸν ἑλληνικὸ ἠπειρωτικὸ χῶρο γιὰ πολιτικοστρατιωτικοὺς περίπου σκοπούς, ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀφηγηματικὴ σύνθεση σὲ ψευτορωμαντικὸ στὺλ καὶ μιμεῖται ἄστοχα τὸν Chateaubriand. Ἡ σύγκριση γίνεται καταλυτική[1].

Ἔπειτα τὸν ἀπορροφοῦσε περισσότερο τὸ τοπίο καὶ ἡ ἀρχαιογνωσία παρὰ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο. Δὲν κατορθώνει νὰ κυριαρχήση πάνω στὸ τεράστιο ὑλικό του. Ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἡ ἀρχιτεκτονική, ὁ σκελετός, ἡ ἰσορροπία. Εἶναι ἀπεραντολόγος, ἐπιμένει σὲ λεπτομέρειες ἀσήμαντες, μιλάει γιὰ τὰ πουλιὰ ποὺ κελαηδοῦν, γιὰ τὶς ἐνοχλητικὲς σκνῖπες, γιὰ τὸν κακὸ ὕπνο. Κι' ἐνῶ γράφει ὁδοιπορικὸ δὲν ἀναφέρει συνήθως πότε ἔγινε τούτη ἢ ἐκείνη ἡ περιοδεία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας.

Δὲν λείπουν ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Pouqueville οἱ μεροληπτικὲς κρίσεις, ἀκόμα καὶ τὸ μυθογραφικὸ στοιχεῖο. Καὶ χρειάζονται γι' αὐτὸ αὐστηρὸ ἔλεγχο οἱ πληροφορίες του. Μὲ ὑπερβολικὴ ὥστόσο αὐστηρότητα ἀντιμετωπίζει τὶς μαρτυρίες τοῦ Γάλλου περιηγητῆ ὁ Ἀραβαντινός: «... δυστυχῶς ἐν ταῖς πολλαῖς ἀρεταῖς τῶν συγγραμμάτων τούτων δύο σπουδαιότατα ἐλαττώματα παραβλάπτουσι τὴν ἀξίαν αὐτῶν ὡς ἱστορικῶν μνημείων, ἡ μεροληψία τοῦ συγγραφέως δηλονότι καὶ τὸ καθ' ὑπερβολὴν ἐνίοτε εὐφάνταστον. Ἀντιπρόσωπος ὢν τῆς Κυβερνήσεως ἧς τὰ συμφέροντα πολλαχῶς καὶ πολυτρόπως ἔβλαψεν ὁ Ἀλῆς καταδολιευθεὶς αὐτά, ᾐσθάνετο ὁ Pouqueville ἰσχυρὰν κατ' αὐτοῦ ἀποστροφήν, ἄλλως τε ἔχων καὶ ἰδίας κατ' αὐτοῦ ἀφορμάς· ὑπὸ τοιαύτας δὲ ψυχικὰς διαθέσεις συνταχθεῖσαι αἱ συγγραφαὶ αὐτοῦ εὐκόλως ἐννοεῖται πόσης μετέχουσι μεροληψίας καὶ διαστροφῆς ἐνίοτε τῆς ἀληθείας. Ἐκτὸς τούτου ἐν ταῖς ἀφηγήμασιν αὐτοῦ δεσπόζει ἡ φαντασία, παραγκωνίζουσα τὴν ἱστορικὴν

1. Παρὰ τὴ λογοτεχνικὴ μετριότητα τὸ χρονικὸ τοῦ Pouqueville εἶχε λαμπρὴ ὑποδοχὴ ἀπὸ τοὺς ρωμαντικοὺς τῆς Εὐρώπης γιατὶ ἔδινε τὸ «τοπικὸ χρῶμα» τῆς νεώτερης Ἑλλάδας» (*Delavigne*, *Lebrun*, *Lamartine*).

ἀλήθειαν καὶ καθιστῶσα τὸν Γάλλον συγγραφέα αὐτόχρημα μυθιστοριογράφον»[1].

Οἱ κρίσεις τοῦ 'Αραβαντινοῦ εἶναι ἄδικες τουλάχιστον σὲ ὅτι ἀφορᾶ τὴν πολιτεία τοῦ 'Αλῆ πασᾶ. 'Η διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν τοῦ Γάλλου περιηγητῆ μὲ ἄλλες σύγχρονες πηγές, ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ συγκριτικὴ μελέτη δὲν δείχνουν ὅτι εἶναι προϊόντα μίσους καὶ φαντασίας. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Pouqueville ἀναφέρονται καὶ στὶς ἐκθέσεις του ὡς προξένου στὴ γαλλικὴ Κυβέρνηση ὅπου δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια ὑπερβολῶν, ἀνακριβειῶν ἢ προσωπικῶν αἰσθημάτων. Ἔπειτα τὰ κείμενα τῶν ἐκθέσεων ὑποκλέπτονταν ἀπὸ τοὺς πράκτορες τοῦ 'Αλῆ καὶ ἔφταναν στὰ χέρια του ἀποκρυπτογραφημένα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ τοῦ κώδικα ἀπὸ τὸ προξενεῖο. Ἂν σ' αὐτὲς τὶς ἐκθέσεις ὑπῆρχαν ἀνακρίβειες θὰ εἶχε ἐπωφεληθῆ ὁ 'Αλής. 'Ο σφραγιδοφύλακας τοῦ βεζύρη Θανάσης Λιδωρίκης ποὺ εἶχε ἀνάμιξη στὴν ὑποκλοπὴ καὶ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν ἀναφορῶν γράφει στὰ «'Απομνημονεύματά» του: «'Ανεγνώσαμεν τὰς τρομερὰς ἐκθέσεις τοῦ προξένου πρὸς τὴν κυβέρνησίν του διὰ τὸν 'Αλήν, τὸν ὁποῖον μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα ἐζωγράφιζεν»[2]. Ὡστόσο δὲν τὸν διαψεύδει. 'Αλλὰ οὔτε ὁ 'Αλὴς κατηγόρησε τὸν Pouqueville τὸ 1814, κατὰ τὴν ἀποχαιρετιστήρια συνάντησή τους στὰ Γιάννενα, γιὰ παραχάραξη τῶν γεγονότων. «Ἔμαθα», τοῦ εἶπε, «ὅλα ὅσα κατ' ἐμοῦ ἔγραψες καὶ σὲ ἐπαινῶ διὰ τὸν ζῆλον σου. Μπράβο σου! 'Εδούλεψες πολὺ καλὰ τὸν ἀφέντη σου, μὲ τὸ παραπάνω!»[3].

Στὰ χρόνια τῆς προξενικῆς του θητείας ὁ Pouqueville μπόρεσε νὰ γνωρίση, χάρη καὶ στὴν ἑλληνομάθειά του, τὸν ὑπόδουλο λαὸ καὶ νὰ ἐγκαταλείψη τὶς ἐπιφυλάξεις, τὶς ἀμφιβολίες καὶ κυρίως τοὺς φιλοτουρκικοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ πρώτου περιηγητικοῦ χρονικοῦ του. Ἔγινε θερμὸς φιλέλληνας[4] καὶ ὑποστήριξε μὲ σθένος τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση.

Οἱ Μωραΐτες ποὺ τὸ 1805 παρουσιάζονται ἀχρεῖοι, πανοῦργοι καὶ ἐπίορκοι, ἀκόμα καὶ μὲ ἀλλοιωμένα τὰ φυσικά τους χαρακτηριστικὰ καὶ χωρὶς ἴχνος πατριωτισμοῦ[5] ἔχουν μεταμορφωθῆ στὸ χρονικὸ τοῦ 1820: «'Αναγνωρίζει κανεὶς τὸν Ἕλληνα, ὅπως καὶ τὰ μνημεῖα τῆς πατρίδας του, ἀπὸ τὸν κλασσικό του τύπο, ἀπὸ τὴ χάρη τῶν ὡραίων ἰδεῶν ποὺ κρύβει μέσα του. Κι' ὅπως στοὺς ἀκρωτηριασμένους κορμοὺς τῆς σχολῆς τοῦ Φειδία, ὅπου ξαναβρίσκει κανεὶς τὰ

1. 'Ιστορία τοῦ 'Αλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, 'Εν 'Αθήναις 1895, σ. κη'.

2. 'Απομνημονεύματα ('Ηπειρ. 'Εστία, τ. Δ' [1935], σ. 381).

3. 'Ο Pouqueville, γράφει ὁ *Κούμας* ('Ιστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. ΙΒ', σ. 548), «εἰς πολλὰ ὑπερβολικὸς ἱστορικὸς ἄλλων 'Ελληνικῶν πραγμάτων περιέγραψεν ἀληθῶς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς πράξεις τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ».

4. 'Ο 'Αλὴς εἶπε στὸν Γάλλο ἐξωμότη μισθοφόρο ἀξιωματικό του *Ibrahim Manzour*: «Αὐτὸς ὁ κιαφὶρ Ποκοβὶλ ἀγαπάει τοὺς Ἕλληνες» (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali Pacha, Paris 1827, σ. 159).

5. Voyage en Morée..., Paris 1805, τ. A', σ. 245.

σημάδια τοῦ ἰδανικοῦ κάλλους, ἔτσι καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Ἑλλήνων ποὺ δυὸ φορὲς ὑποδουλώθηκαν, ξεχωρίζει, τὴν εὐγενική τους καταγωγή»[1].

Μὲ τὸ πεντάτομο χρονικὸ γιὰ τὴν Ἑλάδα ὁ Pouqueville ἀναγνωρίστηκε στὴ Γαλλία ὡς αὐθεντία πάνω στὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Σ' αὐτὸν ἀνέθεσαν νὰ συγγράψη, μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου, τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Κι' ὁ Pouqueville, σὲ ἐκπληκτικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα, παρουσίασε, τὸ 1824, τὴν τετράτομη «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀναγέννησης»[2] ποὺ ἀναφέρεται στὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 1740 ὡς τὸ 1824. Ἀργότερα, μέλος πιὰ τοῦ Ἰνστιτούτου, ἀνέλαβε τὴ συγγραφὴ τοῦ τόμου «Ἑλλάς» στὴ σειρὰ τῆς παγκόσμιας εἰκονογραφημένης Ἱστορίας[3] ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1835. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἔργα ἀποτελοῦν βασικὲς πηγὲς πληροφοριῶν γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ Ἑλλάδα.

Ὁ Pouqueville ἔφτασε στὰ Γιάννενα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἀλῆς ἀσκοῦσε ἐξουσία σ' ὁλόκληρη τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξόντωση τῶν Σουλιωτῶν μονάχα ἡ Πάργα ἀπόμενε ἐλεύθερη ἑστία στὴν ἐπικράτειά του. Ἡ πρωτεύουσά του εἶχε ἐξελιχθῆ σὲ μεγάλο διοικητικὸ καὶ ἐμπορικὸ κέντρο. Ἀριθμὸς σπιτιῶν 3.200. Σὲ 2.000 ἀπ' αὐτὰ κατοικοῦσαν 3.820 χριστιανικὲς οἰκογένειες ποὺ ἀποτελοῦσαν 52 ἐνορίες μὲ ἰσάριθμους παπάδες. Χίλια σπίτια ἦταν ἰδιοκτησίες τῶν Τούρκων ποὺ διατηροῦσαν σημαντικὸ ἀριθμὸ ὑπηρετῶν. Στὰ ὑπόλοιπα κατοικοῦσαν 1.200 Ἑβραῖοι μὲ δυὸ συναγωγές. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης ὑπολογιζόταν σὲ 17.000 Χριστιανούς, 5.000 Μουσουλμάνους καὶ 1.200 Ἑβραίους, σύνολο 23.300 ψυχές. Σ' αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ Ἀλβανοὶ τῆς φρουρᾶς, τὸ προσωπικὸ τῶν σεραγιῶν τοῦ βεζύρη καὶ τῶν γιῶν του, οἱ ὅμηροι ἀπὸ διάφορες περιοχές, οἱ περαστικοί, τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα, οἱ ξένοι. Ἔτσι, ὁ μόνιμος καὶ διαβατικὸς πληθυσμὸς ἔφτανε τὰ 35.000 ἄτομα[4].

Τὸ Πέραμα ἀποτελοῦσε παλιότερα τὸ χῶρο ἐξοχικῆς ψυχαγωγίας τοῦ

1. Voyage en Grèce..., Paris 1820, τ. Ε', σ. 78.

2. Histoire de la Régénération de la Grèce, comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824, Paris 1824. Στὰ ἑλληνικὰ μεταφράστηκε μόλις τὸ 1890 (Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἤτοι ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος, μετάφρ. Ξ. Ζυγούρα, Ἀθῆναι 1890-1891, τ. 1-4). Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ περισσότερο ὑλικὸ τῆς Ἱστορίας, προέρχεται ἀπὸ τὸ «Ταξίδι». Ὁλόκληρα ἀποσπάσματα ἔχουν μεταφερθῆ αὐτούσια.

3. La Grèce (L'Univers Pittoresque), Paris 1835. Τὰ ἄλλα ἔργα του ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα: Mémoire historique et diplomatique sur le commerce et les établissements français au Levant, depuis l'an 500 jusqu'à la fin du VXII siècle, Paris 1833 (στὸν δέκατο τόμο τῶν Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, σ. 513-518), Mémoire sur les colonies valaques établies dans les montagnes de la Grèce depuis Fienne jusque la Morée (χειρόγραφο).

4. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 124.

'Αλῆ. 'Αλλὰ τὸ παλιὸ σεράϊ ἦταν πιὰ ἔρημο καὶ χρησιμοποιόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὶς νυκτερινὲς ἐκτελέσεις ὅπως καὶ τὸ μοναστήρι τοῦ Σωτῆρος[1].

'Ο τρόμος βασίλευε στὴν πολιτεία. 'Ο Pouqueville παρατήρησε ὅτι τὰ μαλλιὰ τῶν ἀντρῶν ἄσπριζαν ἀπὸ τὰ 30 τους χρόνια ἀπὸ τὶς ἀγωνίες καὶ τὰ βάσανα.

'Η πρώτη περιηγητικὴ ἐξόρμηση θὰ γίνη στὰ γειτονικὰ Ζαγοροχώρια. Περιγράφοντας τὴν περιοχὴ ἀναφέρει τὸ Λιασκοβέτσι, τὸ φυτώριο καὶ τὸ σχολεῖο τῶν ἐμπειρικῶν γιατρῶν, τῶν λεγομένων καλογιατρῶν, ποὺ ἀνταγωνίζονταν τοὺς Κεφαλονίτες γιατροὺς σ' ὁλόκληρη τὴν Τουρκία. «Αὐτοὶ οἱ Κεφαλονίτες», γράφει ὁ Pouqueville, «ἔχουν σπουδάσει στὰ μεγαλύτερα πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης, ἐνῶ οἱ Ζαγορίσιοι διδάσκονται ἀπὸ τὶς παραδόσεις ποὺ μεταφέρονται ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ ἢ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τῶν καλογιατρῶν. Πραγματοποιοῦσαν ὁρισμένες ἐπεμβάσεις—κι' ἂς μὴν εἶχαν καμμιὰ γνώση ἀνατομίας—μὲ δεξιοτεχνία ποὺ προκαλοῦσε κατάπληξη καὶ στοὺς πιὸ ἱκανοὺς χειρουργούς. Διέπρεπαν κυρίως στὴν ἐγχείρηση τῆς βουβωνοκήλης[2]. Πληρώνονταν προκαταβολικὰ τὴ μισὴ ἀμοιβὴ καὶ ἔπαιρναν πάντοτε τὸν κηλικὸ σάκκο. Αὐτὸ τὸ τρόπαιο τὸ φούσκωναν, τὸ κρεμοῦσαν σὲ ἕνα καλάμι καὶ τὸ παρουσίαζαν πιὰ σὰν σύμβολο τῆς τέχνης τους. 'Η εἴσοδος στὶς πόλεις καὶ τὰ χωριὰ ἦταν πανηγυρική. Φώναζαν οἱ ὑπηρέτες τους:

—'Εδῶ ὁ καλὸς γιατρός, ἔφτασε ὁ μεγάλος γιατρὸς ποὺ γιατρεύει τὰ σπασίματα κι' ἔχει τόσες φοῦσκες!

Κι' ὅσο περισσότερους κηλικοὺς σάκκους κουβαλοῦσαν μαζί τους τόσο περισσότερη δουλειὰ ἔβρισκαν «σὲ μιὰ χώρα ὅπου τέτοιες ἀρρώστιες ἦταν πολὺ διαδομένες καὶ πολὺ ἐπικίνδυνες γιατὶ οἱ ἄρρωστοι δὲν χρησιμοποιοῦσαν κηλεπίδεσμους»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 126.

2. Χειρουργικὴ ἐπέμβαση βουβωνοκήλης ἀπὸ ἕναν 'Αρβανίτη ἐμπειρικὸ περιγράφει ὁ Pouqueville στὸ πρῶτο χρονικό του (βλ. κεφ. «'Η προεπαναστατικὴ Τριπολιτσά»).

3. Αὐτοὶ οἱ Ζαγορίσιοι καλογιατροί, γνωστοὶ καὶ μὲ τὰ παρανόματα κομπογιαννίτες, σπασογιατροί, σακκουλιαραῖοι, ματζουκάδες, βικογιατροί, καταφυανοὶ κ.ἄ. συναγωνίζονταν τοὺς σπουδασμένους Ἕλληνες καὶ Εὐρωπαίους περιοδεύοντες γιατρούς. Ἂν καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς σπουδασμένους ἦταν τσαρλατάνοι ποὺ πάσχιζαν μὲ τὴ μεγαλόπρεπη ἐμφάνισή τους νὰ κερδίσουν τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν πελατῶν τους. «Οἱ ἀρειμάνιοι οὗτοι ἀγύρται», γράφει ὁ *Κων. Σάθας*, «ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον 'Ιταλοὶ ἢ 'Επτανήσιοι, περιβεβλημένοι πλατύγυρα ἐπανωτάμπαρα, τῶν ὁποίων αἱ μὲν τριγωνοειδεῖς ἄκραι περιεδινοῦντο ἀπαύστως ὡς γλωσσίδες ψαλίδος, αἱ δὲ πρόσθετοι ἐπωμίδες ἀνεμιζόμεναι ἐκροτάλιζον, ἐκ τῶν δίκην παρασήμων ἐπικειμένων πλατέων μεταλλικῶν κομβίων, καὶ φοροῦντες μικρὰ ὑποδήματα περιεσφιγμένα διὰ θεατρικῶν κροσσίων καὶ στενὸν πανταλόνιον πεποικιλμένον δι' ὀφιοειδῶς περιερραμμένων σειρητίων, ὡμοίαζον πρὸς 'Ισπανοὺς ταυρομάχους. 'Αλλὰ τὸ χαρακτηριστικώτερον γνώρισμα τοῦ καλογιατροῦ ἦν τὸ ἀριστοτελικῶς ἐξυρισμένον αὐτοῦ πρόσωπον τὸ ὁποῖον κωμικῶς μορφάζον ἀνεδεύετο ἐντὸς πλατυτάτου περιλαιμίου ὡς κεφαλὴ χελώνης ἐξερχομένης καὶ

'Ο Pouqueville γνώρισε έναν έμπειρικό πού έκανε έγχειρήσεις καταρράκτη μέ καταβύθιση[1]. Καί πολλούς άλλους είδικευμένους στήν άφαίρεση λίθων.

εισερχομένης έν τῷ όστράκῳ αύτῆς». Ἔσερναν πάντοτε «όνον βαστάζοντα έν είδει μιναρέ σανίδωμα έν ᾧ έπέκειντο σειραί πολυχρώμων φιαλιδίων καί πυξιδίων βενετικῆς θηριακῆς. Καταλύων έν τῷ χανίῳ τῆς κώμης ό Καλογιατρός ἔβαλλεν άμέσως τά χρωματιστά όμματογυάλια καί έβυθίζετο είς άνάγνωσιν χονδροτάτου βιβλίου έν ᾧ ό τοῦ χωρίου κῆρυξ συνῆγε τούς πάσχοντας βοῶν:

— Ἦρθε καί σέ λίγο μισεύει ό καλός γιατρός τῆς Φραγκιᾶς!

('Η ίατρική έπιστήμη έν 'Ελλάδι, 'Εστία, τ. ΙΘ' [1883], σ. 458-459). Οί Ζαγορίσιοι καλογιατροί διασκορπίζονταν άπό τήν Ἤπειρο σ' όλες τίς έλληνικές περιοχές. Ἔφταναν λ.χ. στή Θράκη «φοροῦντες τσουμπέδες, όλίγον διαφόρους άπό τά ράσα τῶν ίερέων, άσπρον λαιμοδέτην καί φέσι είς τήν κεφαλήν μέ μεγάλην μαυρειδερήν φούνταν. Περιερχόμενοι οὗτοι τάς πόλεις καί τά χωρία τῆς Θράκης, έφώναζον ὡς άλλοι πλανόδιοι μικρέμποροι καί έπαγγελματίαι βιοτέχναι, «καλός γιατρός», διαφημίζοντες δέ τά προϊόντα τῆς τέχνης των προσέθετον τήν φράσιν «καλά γιατρικά» ἤ «γιατρικά καλά». Οὕτω δέ πράττοντες οί καλογιατροί, σπασογιατροί ἤ κομπογιαννῖται μετήρχοντο τό έπικερδές έπάγγελμά των κερδίζοντες άρκετά καί άπολαμβάνοντες περισσῆς ύπό τοῦ λαοῦ έκτιμήσεως» (*Δημ. Ε. Οἰκονομίδη*, Δημώδης ίατρική έν Θράκῃ, 'Αρχεῖον τοῦ Θρακ. Λαογρ. καί Γλωσσ. Θησαυροῦ, τ. ΙΣΤ' [1951], σ. 188). Τά καμώματα τῶν «καλογιατρῶν» τῆς Φραγκιᾶς φρόντιζε νά άντιγράψη ό Ζαγορίσιος κομπογιαννίτης όπου έμφανιζόταν «...περιβεβλημένος μέλαιναν μαλλιαράν σεγούναν, διά πρασίνης ταινίας περιδεσμῶν τήν είς δασεῖς πλοκάμους κυμαίνουσαν χαίτην του, λαλῶν τήν άκατανόητον κορακιστικήν γλῶσσαν, συνωφρυωμένος καί έν τῇ μορφῇ καί τῇ χειρονομίᾳ». Κι' άφοῦ μοίραζε «είς μέν τούς πάσχοντας πράσινα σκονάκια, είς δέ τούς ύγιεῖς τό μυστηριῶδες φιδόχορτον, άπήρχετο συνοδευόμενος ύπό γενναίων προσφορῶν καί γενναιοτέρων εύλογιῶν» (ἔνθ' άν., σ. 460). «'Ομολογητέον», γράφει ό *Π. 'Αραβαντινός*, «ότι έκηλιδοῦτο όπωσοῦν τό Ζαγοριακόν ὄνομα ἕνεκεν τῆς έκφυήσεως τῶν αύτοδιδάκτων ίατρῶν, τῶν καλουμένων Ματζουκάδων, οἵτινες περιφερόμενοι είς πόλεις, κώμας καί χωρία, πωλοῦντες ύγείαν καί ζωήν έν άναιδείᾳ καί άσυνειδησίᾳ κατέτρυχον τό βαλάντιον τῶν εύαπατήτων» (Χρονογρ. τῆς 'Ηπείρου, τ. Β', σ. 57-58). Γνωστή καί ή σάτιρα τοῦ *Βηλαρᾶ*:

'Ο Ματζούκας άπ' τά γίδια
έξημέρωσε στά ἴδια
τοῦ 'Ασκληπιοῦ παιδί...

Τούς Ζαγορίσιους κομπογιαννίτες σατιρίζει καί ό *'Αλέξ. Σοῦτσος* στόν «Ἄσωτο». 'Ο γιατρός 'Ιπεκενάκας κομπάζοντας γιά τήν τέχνη του λέει:

Δέν είμαι έγώ Ζαγοριανός νά περπατῶ στό δρόμο
μέ άλοιφαίς, μ' έμπλάστρια, μέ βότανα στόν ὦμο
καί μέ δοντάγραν, συριγγῶν καί νυστεριῶν χαρχάλι,
μέ τό σαμουροκάλπακο, νά τρέχω στό κεφάλι,
νά σκούζω άπό τό κουτσό καί ψόφιο μου μουλάρι.
— Καλός γιατρός, πουλῶ ζωή! Ποιός θέλει, ποιός θά πάρη;

1. Par abaissement. 'Η θεραπεία τοῦ καταρράκτη μέ καταβύθιση τοῦ φακοῦ ὕστερα άπό δακτυλική κρούση έφαρμοζόταν καί άπό τούς άρχαίους Ἕλληνες. 'Ο περίφημος μάλιστα χειρουργός *Ἄντυλλος* (Β' μ. Χ. αί.) έκτελοῦσε καί έπέμβαση έξαγωγῆς τοῦ φακοῦ (βλ. τά διάσπαρτα χωρία τοῦ ἔργου του «Περί βοηθημάτων» πού σώθηκαν καί τυπώθηκαν άπό τόν Παν. Νικολαΐδη στά τέλη τοῦ ΙΗ' αίώνα μέ τόν τίτλο Antylli veteris chirurgi (Halle 1799). 'Από τήν έποχή τοῦ Ἀντύλλου ὥς τίς άρχές τοῦ ΙΗ' αίώνα δέν μνημονεύεται παρόμοια έπέμ-

Οἱ ἄρρωστοι ὅμως ἔχαναν τὸν ἀνδρισμό τους[1].

Οἱ Ζαγορίσιοι, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, εἶναι δραστήριοι καὶ ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριο. Πλούσιοι ἔμποροι ἀπὸ τὸ Καπέσοβο καὶ τὴ Βεΐτσα διατηροῦσαν οἴκους στὴ Βιέννη, στὴ Μόσχα, στὸ Μπρεσλάου, στὴ Λειψία, στὸ Ἄμστερνταμ. Οἱ περισσότεροι κατέθεταν τὰ κεφάλαιά τους σὲ γερμανικὲς τράπεζες. Ὅσοι εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴ Ρωσία καὶ στὶς παραδουνάβιες περιοχὲς ἐπιδίδονταν στὸ γουνεμπόριο.

Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου χρησιμοποιοῦσαν καραβάνια γιὰ τὶς μεταφορὲς ἀνάμεσα Γιάννενα, Βουκουρέστι, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Κωνσταντινούπολη[2].

Ἀλλὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1815 τὰ 40 χωριὰ τοῦ Ζαγοριοῦ[3] ἔγιναν τσιφλίκι τοῦ Ἀλῆ καὶ προίκα τοῦ Σαλήμπεη, τοῦ τρίτου γιοῦ του. Κανένας Ἕλληνας δὲν εἶχε πιὰ δικαίωμα ἰδιοκτησίας. Ἔτσι 5.350 οἰκογένειες κατάντησαν δουλοπάροικοι. Οἱ συνέπειες ἦταν καταστροφικὲς γιὰ τὸ Ζαγόρι. Οἱ ἔμποροι τοῦ ἐξωτερικοῦ βρίσκονταν πιὰ στὸ ἔλεος τοῦ σατράπη γιατὶ δὲν μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν τὶς φαμελιές τους. Μερικοὶ ἀναγκάζονταν νὰ ἐπιστρέψουν. Ἄλλοι προτιμοῦσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα στὸ ἐξωτερικό. «Τελικὰ μόνο οἱ ἀγρότες θὰ μείνουν στὸ Ζαγόρι γιὰ νὰ ποτίζουν τὰ χώματα μὲ τὸν ἱδρώτα τους», γράφει ὁ Pouqueville: Καὶ προσθέτει: «Θὰ μπορέση ἡ ἀγροτικὴ τάξη, ὅπως τὸ κλῆμα ποὺ κατατρώει ὁ τράγος, νὰ βγάλη ἀρκετὰ βλαστάρια γιὰ νὰ τὸν στεφανώσουν τὴ φοβερὴ μέρα ποὺ θὰ θυσιασθῆ στὴν εὐτυχία πάνω στὸν ἐκδικητικὸ βωμό;»[4]

βαση. Ἡ καθιερωμένη ὡς τότε θεραπεία τοῦ καταρράκτη ἦταν ἡ καταβύθιση. Ἡ πρώτη ἐγχείρηση ἐξαγωγῆς φακοῦ στὴ νεώτερη ἱστορία τῆς ὀφθαλμιατρικῆς ἔγινε τὸ 1707 (ἀφαίρεση καταρράκτη μὲ κερατοτομή). Ἡ μέθοδος αὐτὴ τυποποιήθηκε τὸ 1750 ἀπὸ τὸν Γάλλο χειρουργὸ Jacques Daviel (βλ. *Κων. Τζάκα*, Ὀφθαλμολογία, Ἀθῆναι 1954, σ. 16). Βλ. ἐπίσης *H. B. Stallard*, Eye surgery, London 1965, σ. 519, *Γ. Πουρναρόπουλου*, Εἰσαγωγὴ στὸν Ἱπποκράτη, Ὀφθαλμολογία, τ. Α', σ. 105 καὶ *Ἀθ. Καστραντᾶ*, Αἱ ὀφθαλμολογικαὶ γνώσεις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἱπποκράτειον ἐποχήν, Ἀθῆναι 1960.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 153-155. Φαίνεται πὼς ἐνεργοῦσαν κυστεοτομὴ καὶ κατὰ τὴ διάρκειά της πιθανὸν ἔτεμναν ἀπὸ ἀνατομικὴ ἄγνοια τὸν σπερματικὸ τόνο ὅπου βρίσκονται τὰ ἀγγεῖα ποὺ αἱματώνουν τοὺς ὄρχεις.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 157.

3. Ὄχι 40 ἀλλὰ 46 ἦταν τὰ Ζαγοροχώρια.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 159. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀναφέρεται στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Εὐήνου τοῦ Ἀσκαλωνίτη:

Κῆν με φάγῃς ἐπὶ ρίζαν ὅμως ἔτι καρποφορήσω
Ὅσον ἐπισπεῖσαί σοι, τράγε, θυομένῳ.

Αὐτὸ τὸ ἐπίγραμμα ἔγινε γιὰ τοὺς Ἕλληνες στὰ μαῦρα χρόνια τῆς γερμανοϊταλικῆς κατοχῆς ἄγριο ἀγωνιστικὸ σύνθημα. Τὸ ἀπάγγειλε μεταφρασμένο ὁ καθηγητὴς Νικ. Βέης σὲ μιὰ φοιτητικὴ σύναξη τὸ 1943. Δὲν γνωρίζω ἂν ἡ ἔξοχη μετάφραση ἦταν δική του.

Κι' ἂν ὡς τὴ ρίζα μου μὲ φᾶς
ἐγὼ σταφύλι κάνω

'Ο Γάλλος περιηγητής ἐξηγεῖ πῶς ἀλλαξοπίστησαν οἱ χριστιανοὶ Σκιπιτάρηδες τῶν Καραμουρατάτων τῆς περιοχῆς Πωγωνιανῆς καὶ Κόνιτσας τὸ 1760, σὲ 36 χωριὰ ποὺ διατελοῦσαν ὑπὸ τὴν πνευματικὴ ἐποπτεία τοῦ ἐπισκόπου Πωγωνιανῆς. 'Επὶ μισὸν αἰώνα κράτησαν μὲ σκληροὺς καὶ αἱματηροὺς ἀγῶνες τὴν αὐτονομία τους. Τελικὰ θὰ ὑποκύψουν στοὺς 'Οθωμανοὺς τῆς Πρεμετῆς καὶ τοῦ Λιασκοβετσιοῦ καὶ θὰ ἀντιμετωπίσουν καταπιέσεις καὶ ἐξευτιλισμούς. «Οἱ Χριστιανοί, ἀπελπισμένοι ἀπὸ τὴν αἱματηρὴ βία τῶν τυράννων τους, ἀποφάσισαν ὕστερα ἀπὸ κοινὴ συμφωνία, νὰ δεηθοῦν στὸν Ὕψιστο ἐφαρμόζοντας σχολαστικὰ τὶς ἐπιταγὲς τῆς λατρείας τους, νηστεῖες καὶ προσευχές, κι' ἂν δὲν εἰσακουσθοῦν νὰ ἀπαρνηθοῦν τὴν πίστη τους καὶ νὰ γίνουν μωαμεθανοί».

'Ο ἐπίσκοπος ἔκανε ἔκκληση στὸ ποίμνιό του νὰ μὴ προκαλῆ τὴ Θεία Πρόνοια. Μὰ ὁ λαὸς ἔμεινε ἀμετάπειστος. Κράτησαν οἱ Χριστιανοὶ τὴ μεγάλη Σαρακοστὴ μὲ αὐστηρότητα.Κι' ὅταν ἦρθε ἡ 'Ανάσταση καὶ ἡ κατάστασή τους ἔμεινε ἴδια κι' ἀπαράλλαχτη ἔδιωξαν τὸ δεσπότη καὶ τοὺς παπάδες ἀπὸ τὸν τόπο τους κι' ἀλλαξοπίστησαν. Ὕστερα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἐπανάσταση ποὺ ἔγινε ταυτόχρονα σὲ ὅλα τὰ χωριὰ κάλεσαν τὸν καδὴ καὶ τοὺς ἰμάμηδες κι' ἄρχισαν οἱ περιτομές. Οἱ ἐλάχιστοι ποὺ ἀρνήθηκαν νὰ ἐξομώσουν διώχτηκαν[1].

'Αλλὰ αὐτὸς ὁ ὁμαδικὸς ἐξισλαμισμὸς ποὺ ἀναστάτωσε τὸ πατριαρχεῖο ἀποδείχτηκε πραγματικὴ συμφορὰ γιὰ τοὺς 'Οθωμανούς. Γιατὶ μόλις οἱ κάτοικοι τῶν Καραμουρατάτων[2] ἀσπάσθηκαν τὴ θρησκεία τῶν χθεσινῶν τυράννων τους,

---

γιὰ τὸ κρασὶ ποὺ θὰ χυθῆ
στὸ σφάξιμό σου ἀπάνω.

1. Οἱ μεγάλοι ὁμαδικοὶ ἐξισλαμισμοὶ ἔγιναν στοὺς πρώτους αἰῶνες τῶν ὀθωμανικῶν κατακτήσεων. 'Η δυτικὴ 'Ανατολία, ποὺ ἦταν ὁλόκληρη ἑλληνική, ἐξισλαμίσθηκε μεταξὺ 1260 καὶ 1460. Στὴ Μακεδονία καὶ δυτικὴ Θράκη οἱ 'Οθωμανοὶ ἔγιναν πλειοψηφία, στὴν Κύπρο καὶ τὴν Κρήτη μειονότητες. Τὸ παιδομάζωμα σταμάτησε στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Τὸ τελευταῖο ἦταν τῆς Νάουσας τοῦ 1705. 'Απὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ γενίτσαροι ἔγιναν προνομιούχα κάστα μὲ κληρονομικὰ δικαιώματα. Στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ ἐξισλαμισμοὶ Χριστιανῶν ἦταν πολὺ σπάνιοι (*Douglas Dakin*, The Unification of Greece, 1770-1923, London 1972, σ. 11). Τὸ προνόμιο γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἄσκηση τῆς λατρείας ποὺ εἶχε παραχωρηθῆ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἅλωση δὲν παραβιάστηκε σὲ μεγάλη κλίμακα. 'Η πολιτικὴ τῆς Πύλης δὲν εὐνοοῦσε τὶς ἀναγκαστικὲς ἀλλαξοπιστίες γιατὶ οἱ ραγιάδες ἀποτελοῦσαν σπουδαῖο οἰκονομικοκοινωνικὸ παράγοντα εὐημερίας τῶν κυριάρχων. Οἱ ὁμαδικοὶ ἐξισλαμισμοὶ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἔμμεσης βίας ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ διάφοροι 'Οθωμανοὶ τοπάρχες καὶ τὰ ὄργανά τους (ἐξοντωτικὲς φορολογίες, τρομοκρατία, αὐθαιρεσίες, ἀδικίες). Οἱ πληθυσμοὶ ἔφταναν σὲ ἀπόγνωση καὶ ἀναζητοῦσαν τὴ λύτρωσή τους στὴν ἀλλαξοπιστία. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἀναλάμβαναν τὴν πρωτοβουλία οἱ ἴδιοι οἱ προεστοὶ καὶ ὁ κλῆρος μὲ πάνδημη συναίνεση. Ἦταν πράξη ἀπελπισίας ὕστερα ἀπὸ τὸ τραγικὸ ἀδιέξοδο ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ καταπιέσεις, οἱ ἁρπαγές, οἱ ἐξευτελισμοὶ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐξουθένωση. 'Ακόμα καὶ ἱερεῖς καὶ δεσποτάδες λύγιζαν κι' ἔπαιρναν τὴ φοβερὴ ἀπόφαση τοῦ ἐξισλαμισμοῦ γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ὁ φυσικὸς ἀφανισμὸς τῶν κατοίκων.

2. 'Η πληροφορία τοῦ Pouqueville δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλη πηγή. 'Ο *'Αραβαντι-*

απόχτησαν ἴσα δικαιώματα καὶ τὸ πρῶτο ποὺ σκέφτηκαν ἦταν νὰ ἐκδικηθοῦν. «Ἀποθηριωμένοι ἀπὸ τὸ συσσωρευμένο μίσος, μὲ τὴν πρώτη προσβολὴ ποὺ δέχτηκαν εἰσόρμησαν ἀρματωμένοι στὴν περιοχὴ τῆς Πρεμετῆς καὶ ἀποζημιώθηκαν γιὰ τὶς δολοφονίες καὶ τοὺς βασανισμοὺς μισοῦ αἰώνα. Ὕστερα κινήθηκαν ἐναντίον τοῦ Λεσκοβετσιοῦ, πέρασαν ἀπὸ τὸ μαχαίρι τοὺς μουσουλμάνους καὶ αἰχμαλώτισαν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους»[1].

νὸς (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Β', σ. 72) γράφει ὅτι σύμφωνα μὲ παλιὰ παράδοση, τὸ 1380 διοικοῦσε τὴν περιοχὴ ὁ ἐξισλαμισμένος Ἀλβανὸς Καρα-Μουράτ. Αὐτὸς ὁ Καρὰ-Μουρὰτ «ἀφήρπασε τὴν θυγατέρα τοῦ τότε ἡγεμόνος τοῦ Δελβίνου, ἴσως τοῦ Γκιώνη, καλουμένην Κάλιων, ἣν καὶ ἐνυμφεύθη καὶ ἐξ αὐτῆς ἐγέννησεν υἱὸν κληθέντα Ἀσήμπεην, λαβὼν δὲ καὶ ἑτέραν γυναῖκα Ὀθωμανίδα ἐγέννησεν ἓξ υἱούς. Ἐκ τῶν ἑπτὰ λοιπὸν αὐτῶν υἱῶν τοῦ Καραμουράτου κατάγονται οἱ νῦν Ὀθωμανοὶ μπέηδες καὶ οἱ ἰδιοκτήμονες τῶν χωρίων τῆς Καραμουρατίας, ὧν τὰ πλεῖστα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐξετουρκίσθησαν... Οἱ Ὀθωμανοὶ τῆς χώρας ταύτης, καίτοι ἁρπακτῆρες τῆς περιουσίας τῶν περιοίκων χριστιανῶν ἐκ συστήματος ὑπάρχοντες μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλῆ, βεβαιοῦται ὅμως ὅτι ὑπεδείκνυον πάντοτε σέβας πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς ναούς, καὶ λαμπάδας καὶ παραπλησίας προσφορὰς οὐχὶ σπανίως προσφέρουσιν ἀπερχόμενοι εἰς τὰς ἐτησίους πανηγύρεις τῶν Χριστιανῶν». Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ ἀφόρητη καταπίεση καὶ ὁ φόβος τοῦ ἀφανισμοῦ ὁδηγοῦσαν σὲ εἰκονικὴ ἀλλαξοπιστία μὲ κοινὴ ἀπόφαση τοῦ πληθυσμοῦ. Στὶς 23 Ἀπριλίου 1680 ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Αἴγινας καὶ Ὕδρας Δαμασκηνὸς καὶ οἱ προεστοὶ προσχώρησαν στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Τὴ σχετικὴ ὁμολογία ὑπόγραψαν 99 ἄτομα. Ἐπίσης τὴν 1 Αὐγούστου 1727 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Αἴγινας καὶ Ὕδρας Καλλίνικος μαζὶ μὲ τὸν κλῆρο καὶ τοὺς προκρίτους ἔγιναν καθολικοὶ (*Α. Λιγνοῦ*, Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Αἰγίνης καὶ Ὕδρας κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, τ. ΣΤ' [1938], σ. 242). Ἀμφισβητεῖ ὁ *Ἀδ. Διαμαντόπουλος* (Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ὕδρας, Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, τ. Γ' [1934], σ. 37 κ. ἑ.). Ἐπίσης στὸν Πόντο, στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο οἱ καταπιεζόμενοι Ἕλληνας κατέφευγαν, ὅταν ἡ τυραννία ἔφτανε στὸ ἀπροχώρητο, στὴν εἰκονικὴ ὁμαδικὴ ἀποστασία. Ἐξισλαμίζονταν τυπικὰ ἀλλὰ διατηροῦσαν μυστικὰ τὴν πίστη τῶν πατέρων τους. Ἦταν οἱ λεγόμενοι Κρυπτο-Χριστιανοί. Στὴν Κύπρο οἱ Κρυπτοχριστιανοὶ ὀνομάζονταν «λινομπάμπακοι» καὶ στὸν Πόντο «Κλωστοὶ» ἢ «Κλωσμένοι» (*R. M. Dawkins*, The Cryptochristians of Turkey, Byzantion, τ. Η' [1953], σ. 257).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 206-208. Ὁμαδικὸς ἐξισλαμισμὸς χριστιανῶν ἔγινε στὸ χωριὸ Κοροβελέσι τῶν Ἀκροκεραυνίων στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα γιὰ περίεργη αἰτία. Ὅπως ἱστορεῖ ὁ *Ἀραβαντινὸς* ἐπικρατοῦσε μεγάλη σιτοδεία στὴν περιοχή. Καὶ δὲν ἔφτανε ἡ φοβερὴ πείνα, ἦρθε καὶ ἡ μεγάλη Σαρακοστή. «Οἱ Κοροβελέσιοι, ἄνθρωποι κατὰ τὸ πλεῖστον βοσκηματοτρόφοι, πρὸς θεραπείαν τῆς μαστιζούσης τὰς οἰκογενείας των στερήσεις, ἔπεμψαν εἰς τὸν τότε ἐπίσκοπον τῆς Χιμάρας καὶ Δελβίνου τινὰς τῶν ἱερέων των, ἵνα ζητήσωσι τὴν συγχώρησιν τῆς θεοφιλίας του εἰς τὸ συμμιγνύειν μετὰ μερίδος ἀλεύρου καὶ λαχάνων γάλα καὶ τυρὸν ἐν τῷ καιρῷ τῆς νηστείας ἐκείνης. Ἀλλ' ἡ θεοφιλία του τοῖς ἀπήντησε δι' ἀρῶν καὶ ἀπειλῶν τῆς γεένης τοῦ πυρός, ἐὰν κατέλυον τὴν νηστείαν. Ἀπέναντι τοιαύτης ἀπαντήσεώς του, οἱ προύχοντες τῆς χώρας ἐκείνης, θεωρήσαντες ὅτι, ἐὰν οὐ κατέλυον τὴν νηστείαν ἐπέκειτο ἀναπόφευκτος εἰς αὐτοὺς θάνατος καὶ αὐτοχειρία, καὶ ἐκ τούτου κόλασις αἰώνιος καὶ ἐὰν πάλιν κατέλυον, ἔμελλον ἵνα εἰσέλθωσιν εἰς τὴν κόλασιν μετὰ τῶν ἀλλοπίστων, προετίμησαν τὸ δεύτερον καὶ οὕτως ἀπογνωσθέντες, ἐνηγκαλίσθησαν τὸν ἰσλαμισμὸν οἱ πλεῖστοι» (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Α', σ. 245 σημ. 1).

Ταξιδεύοντας πρὸς τὸ Τεπελένι στάθηκε στὸ τσιφλίκι Γρούκα[1]. Ἐκεῖ εἶχαν μεταφερθῆ οἱ Σουλιῶτες τῆς Γλάδιστας ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ καὶ ζοῦσαν σὲ μαύρη δυστυχία μέσα στὴ φοβερὴ ἐρημιά. «Δὲν ἦταν πιὰ οἱ ἀτρόμητοι ἄντρες ποὺ πολέμησαν τόσα χρόνια τὸν τύραννο». Κατακίτρινοι, πετσὶ καὶ κόκκαλο, ἀποχαυνωμένοι, δὲν δίστασαν διόλου νὰ παραπονεθοῦν, μ' ὅλο ποὺ ὑπῆρχε ἕνας Τοῦρκος στὴ συνοδεία. Ξέσπασαν σὲ διαμαρτυρίες ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ καὶ τὸν ἔλουσαν μὲ κατάρες, αὐτὸν καὶ τὰ παιδιά του. «Νὰ τὸν κάψουν οἱ χριστιανικὲς χῶρες», ἔλεγαν. Ἡ ὀργὴ καταλάγιασε ὅταν ζύγωσε ὁ γερόπαπας τοῦ χωριοῦ. «Δὲν μπορέσαμε», εἶπε, «νὰ πεθάνουμε στὰ βραχοτόπια μας. Ἔχασα τρία παιδιά, σκοτώθηκαν γιὰ τὴν πατρίδα. Τώρα μᾶς βλέπετε ἀδύναμους, ἐξευτελισμένους, ἐμᾶς ποὺ δὲν μᾶς ἄγγιζε ποτὲ ἡ ἀρρώστια κι' ὁ φόβος. Ἐλπίζω πὼς μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ δὲν θὰ ζήση κανεὶς Σουλιώτης στὴ σκλαβιά. Θὰ πεθάνουμε ὅλοι γρήγορα».

Ἐπιστρέφοντας στὰ Γιάννενα ὁ Pouqueville παρακάλεσε τὸν Ἀλὴ νὰ βοηθήση αὐτοὺς τοὺς δυστυχισμένους. Ὁ βεζύρης ἀπάντησε ἑλληνικά:

—Ἂς ψοφήσουνε! Δὲν τοὺς ἔστειλα ἐκεῖ γιὰ νὰ ζήσουν»[2].

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς περιοδείας του στὸ Σούλι ὁ Pouqueville ἐπιχειρεῖ μιὰ διερεύνηση τῶν αἰτίων ποὺ προκάλεσαν τὴν καταστροφὴ τῆς σουλιώτικης ὁμοσπονδίας.

«Ὅσο περιορίζονταν στὰ βουνά τους πήγαιναν πάντοτε πολὺ καλά, γιατὶ δὲν ριψοκινδύνευαν τίποτα καὶ μποροῦσαν ν' ἀψηφήσουν κάθε ἐχθρό. Ἀλλὰ κατὰ τὴν τελευταία περίοδο εἶχαν προσαρτήσει ἑξηνταέξη χωριὰ ποὺ ἀνῆκαν στοὺς ἀγάδες τοῦ Μαργαριταριοῦ, τῆς Παραμυθιᾶς καὶ τῶν Ἰωαννίνων. Ἔτσι καταπάτησαν δικαιώματα καὶ ἀφαίρεσαν εἰσοδήματα ἀπὸ τοὺς Μωαμεθανοὺς ποὺ ἄρχισαν νὰ ὑποπτεύωνται μεγαλύτερη ἐπέκταση. Ἀπὸ τὴν πλευρά τους οἱ Σουλιῶτες, ἀντὶ νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τους καινούργιες δυνάμεις, νὰ προσεταιρισθοῦν τοὺς χριστιανοὺς καὶ νὰ τοὺς δεχτοῦν στὶς γραμμὲς τῆς ὁμοσπονδίας τους, ὑποκατέστησαν τοὺς μουσουλμάνους. Οἱ κατακτήσεις δὲν εἶχαν ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὴν ἁρπαγὴ καὶ τὴν ὑποδούλωση. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες βρέθηκαν κάτω ἀπὸ σκληρότερη δουλεία καὶ πολὺ γρήγορα ἄρχισαν νὰ νοσταλγοῦν τὶς ἁλυσίδες τῶν παλαιῶν δυναστῶν τους, τῶν μουσουλμάνων. Ἔβλεπαν τοὺς ὁμοθρήσκους τους νὰ ἀξιώνουν φόρους ὅπως οἱ πασάδες καὶ οἱ ἀγάδες, νὰ τοὺς ταπεινώνουν ἐπιβάλλοντάς τους ἀγγαρεῖες γιὰ τὶς καλλιέργειες τῶν ἀγρῶν καὶ νὰ τοὺς ἁρπάζουν τὰ καλύτερα βοσκοτόπια[3]. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ προκάλεσε

1. Στὴν περιοχὴ Βερατιοῦ (βλ. *Ἀραβαντινοῦ*, Χρονογραφία, τ. Β', σ. 38).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 223-226 καὶ σημ. 1.

3. Ἡ πρώτη σουλιώτικη στρατιωτικὴ κοινότητα ποὺ σχηματίσθηκε περιλάμβανε τέσσερα χωριά: Σούλι, Κιάφα, Σαμονίβα, Ἀβαρίκο. Στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ Σουλιῶτες ἀπελευθέρωσαν ἑφτὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς ποὺ καταδυναστεύονταν ἀπὸ τοὺς μπέηδες καὶ μαζὶ

τὴ μεγαλύτερη ἐχθρότητα ἦταν ἡ ἀπόφαση τῶν Σουλιωτῶν νὰ ἀφοπλίσουν ὅλους τοὺς χριστιανοὺς τῶν ὑποταγμένων χωριῶν ὥστε νὰ ὁλοκληρωθῆ ἡ ὑποδούλωσή τους. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέτρο οἱ δύστυχοι χωριάτες βρέθηκαν ἀνυπεράσπιστοι καὶ οἱ σουλιώτικες φάρες ρίχτηκαν καταπάνω τους ἁρπαχτικές. Ὡστόσο, ὅλα αὐτὰ ἦταν ἡ ἀρχὴ τῶν δεινῶν τους, γιατὶ ἀργότερα, ὅταν οἱ Σουλιῶτες ἀντιμετώπισαν ἀπειλὴ εἰσβολῆς κατέστρεψαν τὰ χωριὰ ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ὑπερασπίσουν ἀπὸ ἔλλειψη πολεμιστῶν. Γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν Τούρκων ἀπὸ τοπικοὺς πόρους καὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ δική τους ἐπιβίωση κουβάλησαν ὅλα τὰ γενήματα τῶν χωριῶν στὰ βουνά τους χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτρέψουν στοὺς χωριάτες, ποὺ βρίσκονταν πιὰ στὸ ἔλεος τῶν Τούρκων, νὰ καταφύγουν στὴ σουλιώτικη ἀμυντικὴ περιοχή. Μιὰ τέτοια πολιτικὴ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐξασφαλίση φίλους στοὺς Σουλιῶτες. Ὡστόσο οἱ Ἕλληνες συμπαθοῦσαν τοὺς Σουλιῶτες, γιατὶ ἦταν ὁμόθρησκοι. Χρειάστηκε λοιπὸν ἡ σκληρότητα καὶ ἡ ὑπεροψία αὐτῶν τῶν νέων Σπαρτιατῶν γιὰ νὰ ἀποξενωθῆ ἕνας πληθυσμὸς ποὺ μὲ ἰσότιμη μεταχείριση θὰ προσηλωνόταν στὴν κοινὴ ὑπόθεση. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι ἂν οἱ Σουλιῶτες διατηροῦσαν τὴν ὑπεροχὴ τους ἀλλὰ πάνω σὲ διαφορετικὲς ἀρχές, θὰ μποροῦσαν σιγὰ-σιγὰ νὰ ἑνοποιήσουν τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς καὶ νὰ καταστήσουν τὴν Ἤπειρο χώρα φόρου ὑποτελὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας».

Ἔτσι δημιουργήθηκαν οἱ συνθῆκες ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀπομόνωση τῶν Σουλιωτῶν. «Ἡ βαρβαρότητα, ἡ ξενηλασία τους, τὰ καταστροφικὰ ἤθη μετέβαλαν τοὺς Σουλιῶτες ὄχι σὲ ἐλευθερωτὲς ἀλλὰ σὲ ἕνα ἔνοπλο σῶμα ληστῶν. Τιμοῦσαν μονάχα τὴν ἀνδρεία, κι' αὐτὴ ἡ ἰδιότητα, κοινὴ καὶ στὸν τσοπάνη καὶ στὸν ἥρωα, ἔπνιγε κάθε ἄλλη ἀρετή. Περιφρονοῦσαν τὴν ἐργασία, ἔνοιωθαν ἀπέχθεια στὸ ἐμπόριο ποὺ ἀποτελοῦσε στήριγμα κάθε πολιτισμοῦ, ἤθελαν νὰ ἀποκτοῦν ὅ,τι χρειάζονταν μὲ τὸ χαντζάρι καὶ τὴ βία καὶ προτιμοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ληστῆ ἀπὸ τὴν ἔντιμη προσπάθεια γιὰ τὴ βελτίωση τῆς γεωργίας καὶ τῶν τεχνῶν. Τέλος, μ' αὐτὴ τὴν τακτική τους, δὲν μποροῦσαν νὰ ἔχουν οὔτε συμμάχους γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσουν σὲ ὥρα ἀνάγκης, οὔτε ὀπαδοὺς ποὺ νὰ ἐπιθυμοῦν τὴ σουλιώτικη ἀνεξαρτησία. Ἔτσι αὐτοὶ οἱ ἱππότες τῶν ὀρέων, καλοὶ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἀποδείχτηκαν κοινωνικὴ μάστιγα.

»Ἀλλὰ καὶ ἡ μορφολογία τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου δὲν δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Ὁ σουλιώτικος χριστιανισμὸς ἦταν ἡ αὐστηρὴ τήρηση τῶν τεσσάρων νηστειῶν—στοὺς παραβάτες ἐπιβαλλόταν ἡ

μὲ τὰ ἀρχικὰ τέσσερα δημιούργησαν μιὰ ἀνεξάρτητη στρατιωτικὴ ὁμοσπονδία. Αὐτὴ ἡ ὁμοσπονδία εἶχε ἀποσπάσει ἀπὸ τοὺς γύρω ἀγάδες καὶ μπέηδες ἄλλα 120 χωριὰ ποὺ ἦταν ὑποτελῆ στοὺς Σουλιῶτες. Ἔδιναν τὸ ἕνα τρίτο τῆς σοδειᾶς τους καθὼς καὶ ἕναν ἀριθμὸ ἀρματωμένων σὲ ὥρα πολέμου (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Δ', σ. 349 κ.έ., *Marshall*, Byzant. Neugr. Jarhb. [1932], σ. 150, *Λαμπρίδη*, Ἠπ. Μελετήματα, τεῦχ. 10, σ. 22, 26, 29, 36, 41).

ποινὴ τοῦ θανάτου—ἀργία αὐστηρὴ σὲ ὅλες τὶς γιορτάδες τοῦ ἑλληνικοῦ καλανταριοῦ, μερικὰ δοσίματα στὶς ἐκκλησίες καὶ συχνὰ σταυροκοπήματα. Ὁ Σουλιώτης δηλαδὴ ἦταν χριστιανὸς μόνο στοὺς τύπους καὶ ἡ ἐλευθερία του ἦταν ἀναρχικὴ ἀφοῦ δὲν ὑπάκουε σὲ κανένα νόμο. Οἱ ἐπαίσχυντες ἀνατολίτικες συνήθειες ποὺ ἀποβλέπουν στὴν ἁγνότητα τῶν γυναικῶν ἔπαιρναν διαστάσεις θηριωδίας ἀνάμεσα στοὺς Σουλιῶτες. Καὶ ἡ παραμικρὴ ὑποψία ἐρωτοτροπίας μιᾶς γυναίκας εἶχε θανάσιμες συνέπειες. Μὲ ἐντολὴ τοῦ συζύγου ἢ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας, τὴν ἔρραβαν σὲ ἕνα σακκὶ καὶ τὴ γκρέμιζαν ἀπὸ τὴν κορφὴ τῶν βράχων στὸ βάραθρο τοῦ Ἀχέροντα. Οἱ φάρες σπαράσσονταν ἀπὸ μίση καὶ δὲν ὑπῆρχε οὔτε τάξη οὔτε ἑνότητα στὶς γενικὲς συνελεύσεις.

»Οἱ εὐχὲς τῶν Σουλιωτῶν ἦταν νὰ πετύχουν πολλὰ λάφυρα κατὰ τὶς ἐκστρατεῖες καὶ νὰ σφάξουν μερικοὺς Μουσουλμάνους. Οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν πλευρά τους θεωροῦσαν ἀνθρωπιστικὸ ἔργο νὰ ἐξοντώνουν τέτοιους ἀνθρώπους ὅταν ἔπεφταν στὰ χέρια τους. Ἔτσι ἡ βαρβαρότητα ἀντιμετωπιζόταν μὲ τὴ βαρβαρότητα, ὁ φανατισμὸς μὲ τὸ φανατισμὸ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὠμότητες καὶ θηριωδίες».

Κάποτε ὁ Ἀλῆς κατάλαβε τὶς ἐσωτερικὲς ἀδυναμίες τους, πῆρε τὴν πρωτοβουλία καὶ μὲ τεχνάσματα, δωροδοκίες καὶ αἱματηρὲς μάχες κατόρθωσε νὰ τοὺς ἀφανίση[1].

Τὸ χάνι στὰ Πέντε πηγάδια ἦταν ἕνα ρυπαρὸ ἑτοιμόρροπο κτίριο, χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς ἀπάθειας καὶ τῆς ἀδιαφορίας ποὺ βασίλευε στὴν Ἀνατολή. Ἕνα σωρὸ ἔμποροι σκοτώνονταν ἀπὸ τὸ γκρέμισμα τῆς πλακοφορτωμένης σκεπῆς τοῦ καραβὰν-σεραγιοῦ. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἐνδιαφερόταν νὰ προλάβη τὴν ἐπανάληψη νέων καταρρεύσεων. Οἱ Ἕλληνες, διαπιστώνοντας ὅτι οἱ τύραννοί τους βολεύονταν ἀδιαμαρτύρητα μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀθλιότητα, θεωροῦσαν τὸ χάλασμα τῶν Πέντε Πηγαδιῶν σεράϊ τοῦ Ἀλήπασα[2]

Ἡ Ἄρτα ἔδινε τὴν ἐντύπωση μεγάλης πολιτείας. Ὑπῆρχε σεράϊ τοῦ βεζύρη, γαλλικὸ προξενεῖο, ἀρχιεπισκοπικὸ μέγαρο, 26 ἐκκλησίες, ἑφτὰ συναγωγὲς καὶ

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ.Β', σ. 47-53. Ὁ Pouqueville βλέπει σωστὰ τὴ συρροὴ τῶν ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν στὴν ἄκαμπτη ἢ καλύτερα ἀπολιθωμένη πολιτικοστρατιωτικὴ συγκρότηση τοῦ πολεμικοῦ αὐτοῦ λαοῦ. Πρέπει ὅμως νὰ προστεθοῦν καὶ τρεῖς ἀκόμα αἰτίες ποὺ ὁδήγησαν στὴν καταστροφὴ τῶν Σουλιωτῶν: 1. Ἡ ἀδυναμία νὰ συλλάβουν πὼς ἡ τύχη τους ἦταν δεμένη μὲ τὴ διατήρηση τῆς αὐτονομίας τῶν ἄλλοτε βενετικῶν κτήσεων στὶς δυτικὲς ἑλληνικὲς ἀκτές. Οἱ Σουλιῶτες ἐγκατέλειψαν ἀβοήθητη τὴν Πρέβεζα. Ὁ χαλασμός της ἦταν τὸ προμήνυμα τοῦ δικοῦ τους ἀφανισμοῦ. 2. Ὁ Ἀλῆς κινητοποίησε ἐναντίον τους καὶ τοὺς Ἕλληνες ἁρματολούς. Ἔτσι ἀπόμειναν χωρὶς συμπαράσταση, χωρὶς ἕνα συμμαχικὸ τουφέκι. 3. Οἱ φριχτὲς προδοσίες μέσα στὶς σουλιώτικες φάρες. Ἐξαγοράζοντας τὸν Γ. Μπότσαρη ὁ βεζύρης ἄνοιξε τὸ ρῆγμα γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ Σουλιοῦ. Οἱ προδοσίες τῶν Ζερβαίων καὶ Τζαβελαίων στὴν κρίσιμη ὥρα τῆς μάχης ἦταν φυσικὸ ἐπακολούθημα.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 84-85.

πέντε τζαμιά. Ὁ πληθυσμὸς ὑπολογιζόταν σὲ 7.000 Ἕλληνες, 800 Τούρκους καὶ 1.000 Ἑβραίους ἀπὸ τὴν Ἀπουλία καὶ τὴν Καλαβρία[1].

Στὰ 36 χωριὰ τῶν Τζουμέρκων ζοῦσαν 10.200 Βλάχοι καὶ Ἕλληνες. Στὸ Ραδοβίζι, μὲ 40 οἰκισμοὺς ἢ τσιφλίκια, ὁ πληθυσμὸς ὑπολογιζόταν σὲ 9.300 ψυχές. Ἡ παραγωγὴ τῶν Τζουμέρκων ἦταν κερί, μέλι, κτηνοτροφικά, δέρματα λαγῶν καὶ ἀλεπούδων. Θὰ μποροῦσαν, σημειώνει ὁ περιηγητής, νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὰ ἁλατωρυχεῖα καὶ τὰ δάση. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ὑπῆρχαν τὰ καλύτερα πεῦκα τῆς χώρας.

Τὸ Ραδοβίζι ἔδινε μπαμπάκι, μετάξι, ζαφορά, κόμι τραγάκανθας, καπνὰ καὶ στάρια. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι, ἀπασχολημένοι μὲ τὴ ληστεία, εἶχαν ἐγκαταλείψει τὶς καλλιέργειες. Τὰ χωριὰ ἦταν σχεδὸν ἔρημα[2].

Περνώντας ἀπὸ τὴ Σαλαώρα, τὸ ἐπίνειο τῆς Ἄρτας, συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴ σφαγὴ τῶν 170 Ἑλλήνων, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς γαλλοκρατούμενης Πρέβεζας τὸ 1798, ἀπὸ τὸν Ἀλήπασα. «Ἤθελε αἷμα γιὰ νὰ γιορτάση τὴ νίκη του. Καθισμένος στὸ παραθύρι τῆς ντογάνας πρόσταξε νὰ βγάλουν ἕναν-ἕνα τοὺς αἰχμάλωτους Πρεβεζάνους ἀπὸ τὸ ἀμπάρι τοῦ καραβιοῦ. Τοὺς τραβοῦσαν ἀπὸ τὰ μαλλιὰ κι' ὁ Ἀλῆς ἔδινε σινιάλο νὰ τοὺς κόψουν τὸ κεφάλι. Λένε πὼς φώναζε στὸ μπόγια ὅπως ὁ Καλιγούλας: Χτύπα τον ἔτσι ποὺ νὰ καταλαβαίνη τὸ θάνατο[3]. Στὸ τέλος τῆς σφαγῆς ὁ μαῦρος δήμιος ἔπεσε ἀπὸ ἀσφυξία καὶ ξεψύχησε ἀνάμεσα στὰ πτώματα»[4].

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1814 ὁ Pouqueville ταξίδεψε στὰ βλαχοχώρια τῆς Πίνδου. Ἡ βιοτεχνία τῆς κάπας[5], εἶδος περιζήτητο ἀνάμεσα στοὺς τσοπα-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 99.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 128-129.
3. Ita feri ut se mori sentiat.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 140.
5. Ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς κάπας ἀνθοῦσε σ' ὁλόκληρη τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. «Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν», ἀναφέρεται στὸν Κερδῶο Ἑρμῆ τοῦ 1816, «εἶναι μεγάλη βιοτεχνία καπορραπτῶν, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀβατζῆδες ὀνομάζονται. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἡ συντεχνία τῶν καπορραπτῶν κάμνει μέγα ἐμπόριον μὲ τὴν Συρίαν καὶ Αἴγυπτον καὶ Ρωσίαν. Εἰς τὰ Ἰωάννινα οἱ ἐπαρχιῶται Καλαρύται ἐμπορεύονται καὶ ἐγκατοικοῦσιν εἰς τὴν Μάλταν, Λιβόρνον, Βενετίαν καὶ Ἱσπανίαν μόνον μὲ κάπας. Ὑφαίνονται κάπαι εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, Θεσσαλίαν καὶ Ἤπειρον, ἀλλ' αἱ καλύτεραι καὶ περισσότεραι γίνονται εἰς τὴν Ζαγορὰν τῆς Μαγνησίας» (τ. Α', σ. 266). Ἡ κάπα ἀποτελοῦσε ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνες τὸ βασικὸ ἔνδυμα γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Πτωχοπρόδρομου:

Κάπα μου, πάλιν κάπα μου, παλιοχαρβαλωμένη,
κάπα μου, ὄντας σέθεκεν ἡ βλάχα νὰ σὲ φάνη
πολλὰ δάκρυα σὲ γέμισεν καὶ στεναγμοὺς μεγάλους.
Ἐσέν' ἔχω καὶ πάπλωμα, κάπα, καὶ ἀπανωφόριν
ἐσέναν καὶ πουκάμισον ἐσὲν καὶ ἐπιβαλτάριν.

(*Κοραῆ*, Ἄτακτα, βιβλ. Α', σ. β', στ. 361 κ. ἑ.).

ναραίους τῆς 'Αρβανιτιᾶς καὶ τοὺς ναυτικοὺς τῆς 'Αδριατικῆς, βρισκόταν σὲ μεγάλη ἀκμή. Μέσα σὲ μισὸν αἰώνα, ἀπὸ τὸ 1760, κατόρθωσαν οἱ Μεγαλοβλαχίτες[1] ἀπὸ τοὺς Καλαρύτες, τὸ Συρράκο, τὸ Μέτσοβο, τὸν 'Ασπροπόταμο καὶ τὸ Ζαγόρι νὰ δημιουργήσουν ἀγορὲς στὸ ἐξωτερικό. Γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν προϊόντων τους ναύλωναν γαλαξειδιώτικα καράβια. Ἔτσι στέριωσαν ἐμπορικοὺς οἴκους στὴ Νεάπολη, στὸ Λιβόρνο, στὴ Γένοβα, στὴ Σαρδηνία, στὸ Κάδιξ, στὴ Σικελία, στὴ Μάλτα. Ἄλλοι ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βενετία, στὸ Τριέστι, στὴν 'Αγκόνα, στὴ Ραγούζα. Μερικοὶ ἐγκαινίασαν συναλλαγὲς μὲ τὴ Βιέννη, τὴν Πόλη καὶ τὴ Μόσχα, καὶ διάφορες ἑταιρίες ποὺ δημιουργήθηκαν ἀποτόλμησαν ἀνάμιξη σὲ τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις. Στὰ τελευταῖα χρόνια κάμποσοι ἔμποροι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἐμπόριο τῶν ἀποικιακῶν. 'Αλλὰ ἐπειδὴ βρέθηκαν σὲ ξένο χῶρο χρεωκόπησαν χωρὶς ὅμως νὰ καταστραφοῦν οἰκονομικά. «Ἔτσι, στὴν Πίνδο, ὅπως καὶ ἀλλοῦ, λένε πὼς ὁ τάδε πλούτισε ἀπὸ μιὰ ἢ περισσότερες χρεωκοπίες». Αὐτὴ ὅμως ἦταν ἡ τυχοδιωκτικὴ πλευρά. Στὸ φυσικό τους ἐμπόριο ἀλληλοϋποστηρίζονταν μὲ ἐντιμότητα.

Στοὺς Καλαρύτες μποροῦσε κανεὶς νὰ πληροφορηθῆ γιὰ τὶς τιμὲς τῶν Χρηματιστηρίων τῶν μεγαλύτερων πόλεων τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἔμποροι παρακολουθοῦσαν τὴ διεθνὴ ἀγορὰ καὶ κυρίως τὴν κίνηση τῶν εἰδῶν ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν. Ὁ μεγαλύτερος τζίρος γινόταν στὰ μπαμπάκια τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, ποὺ ἐξάγονταν κυρίως στὴν Αὐστρία, στὰ μετάξια τῆς Ἁγιᾶς καὶ τοῦ Βόλου, στὰ λαγοτόμαρα καὶ ἀρκουδοτόμαρα, ποὺ ἐξάγονταν στὴν Νεάπολη ὅπου ἀνταλλάσσονταν μὲ γαϊτάνια καὶ χρυσοσύρματα, καὶ τέλος στὸ ἐμπόριο ρωσικῶν γουναρικῶν.

Ἡ τάξη ποὺ δὲν εἶχε κεφάλαια ἀκολουθοῦσε τὸν ἐπικερδέστατο κλάδο τῆς κοσμηματοποιίας, τῆς χρυσοχοΐας καὶ τῆς κατασκευῆς χρυσῶν καὶ ἀσημένιων σκευῶν. Μ' ὅλο ποὺ δὲν εἶχαν ἐξαιρετικὰ πρότυπα ἐπεξεργάζονταν πολὺ καλὰ τὸ χρυσάφι καὶ τὸ ἀσήμι[2]. 'Απ' αὐτοὺς τοὺς χρυσοχόους μποροῦσε κανεὶς νὰ προμηθευτῆ ἀρχαῖα νομίσματα. 'Απὸ τότε ποὺ ἔμαθαν τὴν ἀξία τους στὴν Εὐρώπη ἀπόφευγαν νὰ τὰ ἀναλειώνουν στὸ χυτήριο.

---

1. Ὁ Pouqueville παραθέτει καὶ ἕνα πίνακα τοῦ βλάχικου πληθυσμοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Τοὺς χωρίζει σὲ Μεγαλοβλαχίτες (Μαλακασίτες ἢ Καλαρυτιῶτες, 'Ασπροποταμίτες, Μετσοβίτες, Ζαγορίσιοι), σύνολο 44.975 ψυχές, σὲ Ρωμαίους (Πατρατζίκι, Καρπενήσι, καὶ Ζητούνι), 10.995, Μασσαρίτες ἢ Ντασσαρίτες (Περιβόλι, 'Αβδέλλα, Σαμαρίνα, Βοσκόπολη), 18.500. Σύνολο 74.470 ψυχὲς (ἔνθ' ἀν., σ. 220-222). Νεώτερα πληθυσμιακὰ στοιχεῖα βλ. *Π. 'Αραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 49 κ. ἑ. Σχετικὰ μὲ τοὺς Βλάχους (Κουτσοβλάχους) βλ. *Τηλ. Μ. Κατσουγιάννη*, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, Θεσσαλονίκη 1964-1966.

2. Οἱ Καλαρυτιῶτες φημίζονταν καὶ γιὰ τὰ ἔμμετρα ἐπιγράμματα ποὺ χάραζαν πάνω στοὺς μαστραπάδες. Ἰδοὺ τρία ἀπ' αὐτὰ τὰ ἐπιγράμματα τῶν κρασοπότηρων ποὺ φιλοτεχνοῦσαν οἱ χρυσοχόοι:

Δὲν πίνουν Τοῦρκοι τὸ κρασὶ
τὸ πίνουν οἱ Ρωμαῖοι,

Οἱ ταξιδεμένοι Βλάχοι μιλοῦσαν πολλὲς γλῶσσες καὶ διατηροῦσαν πλούσιες βιβλιοθῆκες μὲ γαλλικὰ καὶ ἰταλικὰ βιβλία καθὼς καὶ καλὲς ἐκδόσεις τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν, πολὺ χρήσιμες γιὰ τὸν φιλέρευνο ταξιδιώτη.

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Pouqueville ἡ τάξη καὶ ἡ ὁμόνοια ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη καὶ στὴν οἰκογένεια καθὼς καὶ ἡ προσπάθεια νὰ γίνη πιὸ ἀνεκτὴ ἡ ζωὴ τῶν ὑποδούλων.

Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ ἄνθιση ἀντιμετώπιζε σκληρὲς δοκιμασίες ἐξ αἰτίας τῶν ληστρικῶν ἀξιώσεων τοῦ Ἀλῆ. Πρὶν ἐνταχθοῦν στὸ πασαλίκι του οἱ Καλαρυτιῶτες πλήρωναν 1.400 πιάστρα τὸ χρόνο στὴ βαλιδὲ σουλτάνα, τὴ βασιλομήτορα. Τὸ 1814 ἔπρεπε νὰ καταβάλουν 50.000 πιάστρα στὸ βεζύρη. Ἡ κοινότητα ἦταν βυθισμένη σὲ βαρειὰ χρέη (300.000 φράγκα μὲ τόκο 10%). Ὡστόσο τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν αὐτόνομοι, κι' ὅτι ἡ παρουσία τοῦ δυνάστη ἦταν σκιώδης (ἕνας σούμπασης χωρὶς μεγάλες δικαιοδοσίες) τοὺς ἔδινε ἐλπίδες πὼς μὲ τὴν ἐργατικότητά τους θὰ ξεπερνοῦσαν τὶς δυσκολίες.

Ἀπὸ πατριωτικὴ εὐαισθησία ἐλάχιστα ἀντικείμενα ἀγόραζαν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Οἱ σοφάδες καὶ τὰ χαλιά τους ἦταν ἐγχώριας κατασκευῆς. Οἱ γυναῖκες, ἀκολουθώντας παλιοὺς νόμους ἐναντίον τῆς πολυτέλειας, συνήθιζαν ροῦχα τοῦ ἀργαλειοῦ. Καὶ τὰ μοναδικά τους καλλωπίσματα ἦταν δυὸ μεταξωτὰ μαντήλια ποὺ φοροῦσαν γιὰ στολίδι στὶς ἐπίσημες ἡμέρες. Ἀπαγορευόταν νὰ φορέσουν κεντητὰ φορέματα, γαϊτάνια ἢ μπρισίμια, σάλια καὶ γοῦνες ὅπως συνήθιζαν ὅλες οἱ γυναῖκες τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ παράβαση αὐτοῦ τοῦ κανόνα ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀτίμωση τοῦ συζύγου. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄντρες ἀπόφευγαν τὴν ἐπίδειξη πλούτου. Ἂν κάποιος τολμοῦσε νὰ φορέση χρυσοκέντητη καὶ ἀκριβὴ

τὸ πίνουν ἡ φτωχολογιὰ
ν' ἀλησμονοῦν τὰ χρέη.

Καλαρυτιῶτες χαίρεστε
πίετε μὲ ὑγείαν
κρασὶ γλυκὸ καὶ κόκκινον
ποὺ εὐφραίνει τὴν καρδίαν.

Κρασὶ σὲ πίνω γιὰ καλὸ
κ' ἐσὺ μὲ κροῦς στὸν τοῖχο,
ἐγὼ σὲ πίνω νὰ χαρῶ
κ' ἐσὺ μὲ σέρνεις σὰν μωρό.

(*Σπ. Λάμπρου*, Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. ΙΑ' [1914], σ. 495-496). Γιὰ τὴν Καλαρυτιώτικη χρυσοχοϊκὴ βλ *Π. Λάμπρου*, Περὶ τῶν ἐκ Καλαρυτῶν χρυσοχόων καὶ τῆς τέχνης αὐτῶν (Κλειὼ 1887, ἀρ. 72), *Σπ. Δὲ Βιάζη*, Ἡ χρυσοχοϊκὴ τέχνη ἐν Ζακύνθῳ, Πινακοθήκη, τ. 39 τοῦ 1904(στὴ Ζάκυνθο κατέφυγαν οἱ Καλαρυτιῶτες χρυσοχόοι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση), ***Ζαχ. Παπαντωνίου***, Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ χρυσοχόων, Ἐλ. Βῆμα, 12 Δεκεμβρίου 1928, *Κώστα Κρυστάλλη*, Οἱ Βλάχοι, περ. Ἑβδομάς, τ. Η' (1891).

ἀρβανίτικη φορεσιὰ ἔχανε τὴν ἐκτίμηση τῶν συμπατριωτῶν του. Εἶχαν ἐπίσης ἐπιβληθῆ περιορισμοὶ στὶς προῖκες[1].

Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου ἦταν χεροδύναμοι, καλοδεμένοι καὶ μεγάλης ἀντοχῆς, πραγματικὰ θεριὰ στὴ δουλειά. Οἱ ἄλλοι Ἕλληνες τοὺς ὀνόμαζαν γι' αὐτὸ βουβάλια. Οἱ γυναῖκες συναγωνίζονταν στὴν ἐργατικότητα τοὺς ἄντρες. Ὅταν ἔφταναν σὲ κάποια ἡλικία ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ χαμάλη

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 178-180. Καὶ ὁ περιηγητὴς *Leake* πρόσεξε τὸ ἔθιμο ἐναντίον τῆς πολυτέλειας ποὺ εἶχε ἀποχτήσει ἰσχὺ νόμου. Κανένας νοικοκύρης τῆς πρώτης κατηγορίας δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ δώση στὴν κόρη του προῖκα πάνω ἀπὸ 1.000 πιάστρα, μαζὶ μὲ τὸ ρουχισμό της. Ἀνάλογο ποσὸ εἶχε ὁρισθῆ γιὰ τὶς ἄλλες τάξεις. Ἕνα ἄλλο ἔθιμο καθόριζε ἀπὸ ποιὰ εἴδη ὑφασμάτων ἔπρεπε νὰ γίνωνται οἱ γυναικεῖες φορεσιὲς (Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Δ', σ. 207-209). Ὁ θεσμὸς τῆς προικοδοσίας, ὁ φόβος τῶν γονέων μήπως ἀπομείνουν οἱ θυγατέρες ἀνύπαντρες — κι' αὐτὸ ἀποτελοῦσε ὄνειδος γιὰ τὴν οἰκογένεια καὶ γιὰ τὸ ἀζήτητο θηλυκό, — οἱ ἐκβιαστικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ὑποψηφίων γαμπρῶν, οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν προσφορῶν καὶ ἡ ἐπιδειξιομανία ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ὁ συρμὸς τοῦ γυναικείου στολισμοῦ, δημιουργοῦσαν οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα, κέντριζαν τὴ βουλιμία τῶν Τούρκων, προκαλοῦσαν καταστρεπτικὲς ἀβανιὲς καὶ συχνὰ ὁδηγοῦσαν σὲ χρεωκοπία τῶν οἰκογενειακῶν προϋπολογισμῶν. Θύματα τῶν μεγάλων προικοδοτήσεων καὶ τῆς πολυτέλειας ἦταν ὄχι μονάχα οἱ φτωχοὶ μὰ καὶ οἱ πλούσιοι. Γιὰ τὴν περιστολὴ τοῦ κακοῦ, ποὺ ἀποτελοῦσε πραγματικὴ μάστιγα σ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἀναλάμβαναν πρωτοβουλία ἄλλοτε οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι καὶ συναποφάσιζαν τὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τῶν προικῶν καὶ τὸν περιορισμὸ ἢ τὴν ἀπαγόρευση τῶν πολυτελῶν ἀμφιέσεων ἢ κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων καὶ ἄλλοτε οἱ ἀρχιερεῖς ἢ ὁ πατριάρχης, ποὺ μὲ ἐγκυκλίους ἢ εἰδικὰ γράμματα ὅριζαν τὸ ὕψος τῶν προικῶν καὶ ἐπέβαλλαν τὴ λιτότητα στοὺς γυναικείους καλλωπισμούς. Τὸ 1803 ὁ ἐπίσκοπος Σερβίων καὶ Κοζάνης Θεόφιλος ἀπαγορεύει αὐστηρότατα μὲ ποινὴ ἀφορισμοῦ νὰ στολίζωνται οἱ γυναῖκες μὲ φλουριά. Ἡ ἀπαγόρευση «τῶν φλωρίων καὶ τῶν ἄλλων ματαίων καὶ πολυεξόδων φορεμάτων» ἔγινε ὕστερα ἀπὸ δημόσια συζήτηση καὶ «συμφωνίαν ὁμόφωνον τῶν προεστώτων» ποὺ «ἐστοχάσθησαν τὴν στενότητα τοῦ καιροῦ καὶ τὴν δυστυχίαν τῆς πατρίδος καὶ πολλὰ ἄλλα ἐνδεχόμενα». Στὴ μακροσκελὴ ἐγκύκλιο τοῦ Θεόφιλου ἀναφέρονται ἀναλυτικὰ οἱ ἐπιβαλλόμενοι περιορισμοί: «...νὰ μὴ τολμήση καμμία τῶν ἐνταῦθα γυναικῶν, ὁποίας τάξεως καὶ ἂν εἶναι, εἴτε ὑπανδρεμένη εἴτε καὶ νύμφη εἰς τοὺς γάμους της εἴτε κορίτζι μεγάλον ἢ μικρὸν εἴτε καὶ παιδίον μικρὸν ἢ ὅ,τι λογῆς πρόσωπον εἶναι, κατ' οὐδένα τρόπον νὰ φορέση φλωρία ἐπάνω του, οὔτε πολλὰ οὔτε ὀλίγα μήτε σχεδὸν ἓν ὁποῦ συνηθίζουν νὰ φοροῦν εἰς τὸ μέτωπον, ἀλλὰ νὰ λείψη τελείως ὁ τοιοῦτος ἐπιβλαβὴς στολισμὸς ἀπὸ τὴν πολιτείαν ταύτην καὶ νὰ μὴ φανῆ εἰς τὸ ἑξῆς φορεμένον φλωρίον εἰς κανένα πρόσωπον ἢ μέσα εἰς τὸ ἴδιον ὀσπήτιον τινὸς ἢ ἔξω εἰς γάμον τινα ἢ εἰς ἐκκλησίαν ἢ ἄλλην συναναστροφήν». Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ ὅμως τὰ φορέματα ἡ ἐγκύκλιος ἐπιμένει στὸν ταξικὸ διαχωρισμό. Καθεμιὰ θὰ φοράη ὅ,τι ἐπιτρέπεται στὴν τάξη της:«...εἰς ὅσας γυναῖκας, εἴτε νέας εἴτε ἀπερασμένας εὑρέθησαν ἕως τὴν σήμερον χρυσᾶ φορέματα ἔχει ἄδειαν ἡ κάθε μία νὰ τὰ φορέση καθὼς τὸ ζητεῖ ἡ τάξις της· ἀπὸ τώρα δὲ καὶ ὕστερα νὰ προσέχη ἡ κάθε μιὰ νὰ μὴ φθειάση νέα χρυσᾶ φορέματα, ὁπού δὲν εἶναι τῆς τάξεώς της· ἀλλὰ τὰ μὲν ὀσπήτια ὁποὺ εἶναι τῆς πρώτης τάξεως ἠμποροῦν νὰ φοροῦν καὶ νὰ δίδουν εἰς προῖκας τὴν συνήθη χρυσὴν φορεσιάν· τὰ δὲ ὀσπήτια τῆς δευτέρας καὶ μεσαίας τάξεως, τῶν τεχνίτων δηλαδὴ θέλουν φοροῦν αἱ γυναῖκες τῶν αὐτῶν μεταξωτὰ μόνον σκέτα, δηλαδὴ τὰ λεγόμενα λειψιάνικα (ἀπὸ τὴ Λειψία δηλαδή), ἀμόρεα, ἀτλαζάκια καὶ ἄλλα, τὰ δὲ ὀσπήτια τῆς τρίτης καὶ τελευταίας τάξεως θέλουν

σ' ὅλες τὶς πολιτεῖες τῆς Ἠπείρου. Ἔτρεχαν στὶς πιὸ βαρειὲς δουλειές, κουβαλοῦσαν μεγάλα φορτία, δούλευαν χτίστες, δέχονταν καὶ τὴν πιὸ κουραστικὴ ἀπασχόληση ἀρκεῖ νὰ κερδίσουν χρήματα. Δὲν ἔμοιαζαν διόλου μὲ τὶς ἄλλες Ἑλληνίδες. Εἶχαν φαρδειὲς πλάτες, μεγάλο στῆθος, μέλη ρωμαλέα προορισμένα

φορῆ χαρέδες (ριγωτὰ μεταξωτὰ σὲ κατώτερη ποιότητα), κουτνία (δίχρωμα μεταξωτά, συνήθως κίτρινα), ροῦχα σιαλιὰ καὶ ἀλατζιάδες καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ εἴδη θέλουν δίδει καὶ προίκα. Ὅσαι ἀπὸ τὰς γυναῖκας ἢ νύμφας ἢ κορίτζια, ὁποίας τάξεως καὶ ἂν εἶναι, ἔφθασαν νὰ ἔχουν ἕως σήμερον χρυσᾶ καὶ κατηφένια παντόφλια ἢ λειψιάνικα καὶ τερλήκια ἀπὸ τὰ αὐτὰ εἴδη, ἔχουν ἄδειαν νὰ τὰ φορέσουν εἰς ὀλίγον καιρὸν διὰ νὰ τὰ χαλάσουν, ἀπὸ σήμερον δὲ καὶ ὕστερον νὰ μὴ τολμήσῃ καμμιὰ νὰ φθειάσῃ καινούργια παντόφλια χρυσᾶ ἢ κατηφένια ἢ λειψιάνικα οὔτε κανένας ἀπὸ τοὺς ἀρραβωνιασμένους νέους νὰ στείλῃ δῶρον παρόμοια παντούφλια καὶ τερλήκια· ἀλλ' αἱ τῆς πρώτης τάξεως νύμφαι ὁποὺ θέλουν ἔχει χρυσῆν φορεσιὰν ἠμποροῦν νὰ φοροῦν καὶ παντόφλια καὶ τερλήκια παρόμοια κατηφένια, ἡ δὲ δευτέρα τάξις θέλει φορῆ παντόφλια ἀπὸ πετζὶ λιόκι (ἀπὸ γιδοτόμαρο δηλαδὴ) καὶ ἡ τρίτη τάξις θέλει φορῆ ἀπὸ πετζὶ κίτερνον καὶ τερλήκια τὰ λεγόμενα μπαϊρακωτὰ» (*Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη*, Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676-1808, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1951, σ. 99-100). Φυσικὰ οἱ ἀπαγορεύσεις αὐτὲς καὶ ἡ ἀπειλὴ τῶν ἐπιτιμίων εἶχαν προσωρινὸ ἢ κανένα ἀποτέλεσμα. Γιὰ λόγους κοινωνικοὺς καὶ οἰκονομικούς. Ἡ ἐγκύκλιος δὲν ἔθιγε διόλου τὸν καλλωπισμό, τὴν τάση γιὰ πολυτέλεια καὶ τὴν ἐπίδειξη τῶν γυναικῶν τῆς «πρώτης τάξης», τῶν ἀρχόντων. Ἔπειτα ἀποτελοῦσε πλῆγμα γιὰ τὴν τοπικὴ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο. Καὶ τέλος ἦταν ἀδύνατο νὰ καταπνιγῆ μὲ ἀφορισμοὺς ἡ γυναικεία φιλαρέσκεια καὶ νὰ καταργηθῆ ὁ στολισμὸς γιατὶ ἀποτελοῦσαν φαινόμενα μὲ βαθύτερα αἴτια. Τὸ 1815, τὸ κοινὸ τοῦ χωριοῦ Λιασκοβέτζι, τῆς σημερινῆς Λεπτοκαρυᾶς τοῦ Ζαγοριοῦ, καθόρισε τὸ ὕψος τῆς προίκας καὶ ἀπαγόρευσε τὰ πολυτελῆ φορέματα καὶ τὰ πολυδάπανα στολίδια: «Ἡμεῖς ἡ χώρα λιασκοβέτζι ἅπαντες μὲ τὴν θέλησίν μας συμφώνως ἀπεφασίσαμεν σήμερον νὰ διορίσωμεν τὴν ποσότητα τῆς προικός, ὅπου πρέπει νὰ δίδωμεν καὶ νὰ λαμβάνωμεν κάθε ἕνας ἀπὸ ἡμᾶς, καὶ δὴ πρῶτον διορίζομεν, ὅτι ὅποιος ἔχει νὰ ἔλθῃ εἰς γάμου κοινωνίαν νὰ μὴ ζητᾶ ὅσα ἄσπρα θέλει ὁποίας τάξεως εἶναι, ὅτι τὸ μυστήριον τοῦ γάμου οὔτε πουλιέται οὔτε ἀγοράζεται μὲ ἄσπρα. Δεύτερον, διορίζομεν, ὅτι ἡ προίκα ὁποὺ συμφωνοῦν οἱ νόμοι μας νὰ εἶναι συγχωρημένοι νὰ δίδηται καὶ νὰ λαμβάνηται ἀνεμποδίστως. Τρίτον διορίζομεν ὅτι ὁ τῆς πρώτης τάξεως ἄνθρωπος, νὰ παίρνη προῖκα τῆς πρώτης τάξεως καὶ ὁ τῆς δευτέρας τάξεως νὰ παίρνη κατὰ τὴν δευτέραν καὶ ἀκολούθως ἕως εἰς τὴν ὑστερικὴν τάξιν. Ἡ πρώτη τάξις νὰ ἁπλώνηται ἕως γρόσια χίλια τριακόσια, ἡ δευτέρα γρόσια χίλια, ἡ τρίτη γρόσια ὀκτακόσια, ἡ τετάρτη ἑξακόσια, ἡ πέμπτη τετρακόσια καὶ ἡ ἕκτη τριακόσια. Αὐτὰ ἔχει νὰ λαμβάνη κάθε ἄνωθεν τάξις καὶ ὄχι ἄλλο τίποτες. Μήτε φορέματα ἀπὸ τὰ ἴδια ἄσπρα νὰ φτιάνη. Πρὸς τούτοις ὅποιος ἤθελε πάρει γυναῖκα ἀπὸ ἄλλον χωρίον, κατὰ τὴν τάξιν του νὰ παίρνη. Ἀκόμη διορίζομεν, μὲ μεγάλην ζημίαν καὶ κατάραν τῆς χώρας, νὰ μὴν ἔχῃ τὴν ἄδειαν τινὰς νὰ βάλῃ εἰς τὰ φορέματα χάρτζια ἀσημένια, μήτε νὰ κάμη φόρεμα ἀπὸ κατηφέν, μήτε ἀπὸ βλάχικον... Ὅποιος δὲ παραβῆ κανένα ἀπὸ αὐτὰ ὁποὺ ἀπεφασίσαμεν νὰ δίδῃ εἰς τὸν πολυχρονεμένον αὐθέντην μας σελήμπεη γρόσια πεντακόσια... Ἐγράφη τὸ παρόν... κατὰ μῆνα Μάϊον 1815 λιασκοβέτζι» (*Ἀναστ. Γ. Στεφάνου*, Ἀπὸ τὴν αὐτοδιοίκησιν τοῦ Ζαγορίου, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Δ' [1955], σ. 886-887). Βλ. καὶ Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Ι' (1913), σ. 193-195 ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἡ εὐμάρεια τῶν Καλαρυτῶν, γράφει ὁ *Λαμπρίδης* (Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, τεῦχος τέταρτον, Μαλακασιακά, Ἐν Ἀθήναις 1881, σ.55 σημ.) «προήρχετο, κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ Ἱερεμίου ἱερομονάχου τῆς μονῆς Τζιόρας, ἐκ τῆς ἐνεργητικότητος τῶν ἀνδρῶν καὶ τῆς φιλοπονίας, λιτότητος

γιὰ τὸ μόχθο, χαρακτηριστικὰ ὄχι ὄμορφα. Κι' ὅπως ἔλεγαν, ὁ σουλτάνος δὲν διάλεξε ποτὲ ὀδαλίσκες γιὰ τὸ χαρέμι του ἀπὸ τὰ βλαχοχώρια τῆς Πίνδου[1].

Ὁ Pouqueville κατέγραψε κι' ἕνα ἔθιμο ἀπὸ τὸ φημισμένο πανηγύρι τῆς Κουσοβίτσας, πλούσιου μοναστηριοῦ, 24 μίλια ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Κάθε χρόνο οἱ Ἕλληνες ξεχώριζαν ἕναν ἀνάμεσά τους καὶ τὸν ὀνόμαζαν πασά, τοῦ φοροῦσαν ἕνα χάρτινο σαρίκι, τοῦ ἔδιναν κι' ἕνα «τζοχαντάρη» σωματοφύλακα καὶ τοῦ ἀνέθεταν τὴν ἀστυνομικὴ ἐπίβλεψη τοῦ πανηγυριοῦ ποὺ κρατοῦσε τρεῖς μέρες. Ὕστερα ὁδηγοῦσαν θριαμβευτικὰ τὸν «πασά» τους ὣς τὰ Γιάννενα. Στὴν εἴσοδο τῆς πόλης ὁ «πασὰς» ἔβγαζε τὰ ἐμβλήματα τοῦ ἀξιώματός του καὶ πήγαινε μαζὶ μὲ τὴν εὔθυμη συντροφιά του στὴν ταβέρνα γιὰ κρασοποσία[2].

Στὸ χωριὸ Τυφλοσέλι (κοντὰ στὴν Κρανιά, βλαχοχώρι μὲ 300 οἰκογένειες, σὲ ἡμιάγρια κατάσταση), ὅσοι κάτοικοι δὲν δούλευαν στὶς κάπες ξενητεύονταν γιὰ ζητιανιά[3]. Οἱ κάτοικοι τῆς Πύρρας ἦταν γνωστοὶ κατραμάδες, καλαντζῆδες καὶ χαλκωματάδες[4].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς παρακολούθησε τὴ ζωὴ τῶν νομάδων κτηνοτρόφων τῆς Πίνδου καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὶς μετακινήσεις καὶ τὰ ἔθιμά τους. Στὴ Θεσσαλία τοὺς ἀποκαλοῦσαν καμπίσιους, Καραγκούληδες (φρουροὺς) καὶ Καραγκούνηδες[5], στὴ Μακεδονία Κολμπὰν (τουρκικὴ λέξη ποὺ σημαίνει βοσκός), στὴν Ἀκαρνανία πιστικούς, στὸν κάμπο τῆς Ἄρτας Βλάχους. Τὰ βοσκοτόπια χωρίζονταν κάθε χρόνο ἀνάμεσα στὶς διάφορες φάρες τῶν νομάδων. Ἀρχὲς Μαΐου ἔστηναν τὰ τσαντήρια τους στὰ ριζὰ τῶν ὑψιπέδων τῶν πηγῶν τοῦ Πηνειοῦ ὁμάδες-ὁμάδες σὲ σημεῖα ὁρατὰ μεταξύ τους γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν καὶ νὰ συνεννοοῦνται μὲ πυρές. Ὕστερα ἄρχιζε ἡ ἄνοδος στὴν Πίνδο, ποὺ κρατοῦσε τρεῖς μῆνες. Καὶ μόλις φυσοῦσαν οἱ πρῶτοι ἄνεμοι τῆς φθινοπωρινῆς ἰσημερίας ξανάρχιζε ἡ κάθοδος. Στὶς 15 Νοεμβρίου συγκεντρώνονταν στὰ χειμαδιὰ γύρω ἀπὸ τὰ Μετέωρα καὶ στὰ περίχωρα τῶν Τρικάλων[6].

Οἱ νομάδες τοῦ Ἀσπροπόταμου παραχείμαζαν στὴν Ἀκαρνανία. Εἶχαν ἐξοικειωθῆ μὲ τὶς συμμορίες τῶν Κλεφτῶν τῆς περιοχῆς συνομολογώντας μιὰ

καὶ οἰκονομίας τῶν γυναικῶν». Τὰ ἴδια συνέβαιναν καὶ στὸ Μωριά. Ὁ Pouqueville καταγράφει τὰ παράπονα ἑνὸς παπᾶ ὀρεινοῦ χωριοῦ τῆς Κορινθίας.

— Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐγωισμοῦ τὰ φτωχὰ κορίτσια δὲν παντρεύονται.

— Καὶ τί ζητοῦν οἱ γαμπροί;

— Ψάθες, σκεπάσματα, ἕνα μουλάρι ἢ τοὐλάχιστον γάϊδαρο. Κι' ἀπὸ πάνω 200 πιάστρα. Κι' ὅλο ἀναθεμάτιζε τὴν παπαδιὰ ποὺ τοὖδωσε μόνο θηλυκὰ» (ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 203).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 178-181.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 182 σημ. 2.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 199.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 200.
5. Καρὰ-γκούνα— μαύρη κάπα (μαυροντυμένος). Ὁ Pouqueville ἀποκαλεῖ ὅλους τοὺς νομάδες τῆς Πίνδου Βλάχους.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 208-209.

ἄγραφη συμφωνία γιὰ ν' ἀποτρέπουν τὶς ἐπικίνδυνες ἐπεμβάσεις τοῦ 'Αλῆ. Ἔτσι οἱ Βλάχοι ἔκλειναν τὰ μάτια στὶς κλεψιὲς κι' ἀπόφευγαν νὰ τὶς καταγγείλουν στὰ Γιάννενα γιατὶ ἤξεραν πῶς τοὺς περιμένουν καταστροφικὰ ἀντίποινα[1]. 'Από τὴν ἄλλη μεριὰ κρατοῦσαν οὐδετερότητα στὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς 'Αρβανίτες καὶ τοὺς Κλέφτες. 'Εφοδίαζαν κρυφὰ μὲ τρόφιμα τοὺς Κλέφτες καὶ φρόντιζαν τοὺς πληγωμένους[2].

Οἱ Δασσαρίτες βλαχοτσοπάνηδες τῶν Ζαγοροχωριῶν καὶ τοῦ Μετσόβου (ποὺ ὁ Καντακουζηνὸς ὀνόμαζε Μεσσαρίτες) ξεχείμαζαν στὸν κάμπο τοῦ Καλαμᾶ, στὴν 'Αμφιλοχία, στὸ Μακρυνόρος καὶ στὴ Νικόπολη[3].

Τὸ ξεκίνημα γιὰ τὰ χειμαδιὰ γινόταν μὲ ἐπίσημη τελετή. Στὴ γιορτὴ τοῦ 'Αη-Δημήτρη συγκεντρώνονταν οἱ φάρες στὰ κεφαλοχώρια 'Αβδέλα, Περιβόλι καὶ Σαμαρίνα. Στὴ σύναξη τῶν γερόντων διαλέγονταν μερικὲς εὔρωστες κι' ἀνθεκτικὲς οἰκογένειες ποὺ θὰ περνοῦσαν τὸν βαρὺ χειμώνα στὸ βουνό, φύλακες τῶν χωριῶν. 'Ακολουθοῦσαν οἱ δεήσεις τῶν παπάδων καὶ δινόταν τὸ σύνθημα τοῦ μισεμοῦ. Κι' ἄρχιζε ἡ πορεία κατὰ ὁμάδες. Προγραμματιζόταν σχολαστικὰ κάθε στάση, ἀπὸ ποιὸ σημεῖο θὰ περνοῦσαν τὰ κοπάδια κι' ὁ χρόνος τῆς παραμονῆς ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ βοσκή. 'Οριζόταν ἐπίσης ποῦ ἀκριβῶς θὰ γίνονταν οἱ διανυκτερεύσεις[4]. «Τὰ κοπάδια κατέβαιναν, κυματιστὲς φάλαγγες, στὶς πλαγιὲς τῶν βουνῶν. 'Ο ἦχος ἀπὸ τὰ κουδούνια τῶν τράγων καὶ τῶν κριαριῶν, τὰ βελάσματα, ἀνακατεύονταν μὲ τὶς φωνὲς τῶν τσοπαναραίων. Γέροντες, ἔφηβοι, ἄντρες, κορίτσια, μανάδες φορτωμένες τὸ λίκνο τοῦ μωροῦ, βάδιζαν ἀνάμεσα σὲ οἰκιακὰ ζῶα, σὲ ἄλογα ρωμαλέα καὶ μουλάρια φορτωμένα μὲ τὶς ἀποσκευές. Πάνω στὰ φορτώματα λαλοῦσαν οἱ πετεινοί, τὰ ρολόγια τῶν χωριῶν. Ὅλοι ἄστραφταν ἀπὸ ὑγεία, στὰ μάτια τους ἔλαμπε ἡ ἐλπίδα γιὰ ἀφθονία καὶ καλοκαιριὰ στὰ χειμαδιά τους. Ἂν δὲν εἶχαν τόσο εἰρηνικὴ ὄψη θὰ νόμιζες πῶς βρίσκεσαι μπροστὰ στὶς φυλὲς ποὺ ξεχύνονταν κάποιον καιρὸ ἀπὸ τὸ Βορρὰ σαρώνοντας τὸ κάθε τὶ στὸ δρόμο τους»[5].

---

1. Οἱ βλαχοτσοπάνηδες βρίσκονταν στὸ ἔλεος τῶν Κλεφτῶν, τῶν κάθε λογῆς φυγόδικων, τῶν ἁρματολῶν, τῶν δερβεναγάδων καὶ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας. 'Απήχηση αὐτῶν τῶν δοκιμασιῶν εἶναι τὸ παρακάτω δημοτικὸ τραγούδι:

> Παιδιά μου μὴ μᾶς δέρνετε καὶ μὴ μᾶς τυραγνεῖτε
> κι' ἐμεῖς νὰ μαρτυρήσουμε τοὺς κλέφτες ποῦ πηγαίνουν.
> 'Εψὲς τὸ βράδυ διάβηκαν ἀπ' τὴ δική μας στρούγκα
> μᾶς πῆραν πέντε πρόβατα, πέντε καλὰ κριάρια.

(*Α. 'Ιατρίδη*, Συλλογὴ δημοτικῶν ᾀσμάτων, 'Εν 'Αθήναις 1859, Τιμωρία Βλαχοποιμένων εἰς ἀνακάλυψιν ληστῶν, σ. 57).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 212-213.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 213-214.

4. 'Η καθιερωμένη ἡμερήσια πορεία ἀπὸ κονάκι σὲ κονάκι ἦταν ὀκτάωρη.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 215. Τὸ χρονικὸ τῶν μετακινήσεων τῶν Βλάχων τῆς Πίνδου στὰ χειμαδιὰ καὶ τῆς ἐπιστροφῆς βλ. στὸ μυθιστόρημα τοῦ *Θ. Ζούκα*, Πορεία πέρα ἀπὸ τὶς στάχτες,

Οἱ τσοπαναραῖοι τῆς Σαμαρίνας ὁδηγοῦσαν τὰ κοπάδια πρὸς τὴν Καστοριὰ καὶ τὸν Ἀλιάκμονα, τῆς Ἀβδέλας καὶ τοῦ Περιβολιοῦ στοὺς κάμπους τῶν Γρεβενῶν[1].

Μὲ τὴν ἀτέλειωτη πομπὴ τῶν βλαχοτσοπάνηδων ποὺ κατέβαιναν στὰ χειμαδιὰ συναπαντήθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1812 καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Holland. Ὁδοιπορώντας πρὸς τὰ Γιάννενα βρέθηκε, ὕστερα ἀπὸ τὰ Πέντε Πηγάδια, πάνω σὲ μιὰ φάλαγγα ἀλογομούλαρων ποὺ ξετυλιγόταν σὲ μῆκος τριῶν χιλιομέτρων. Γύρω στὰ χίλια ὑποζύγια κουβαλοῦσαν τὰ νοικοκυριά, ὅλα καθαρά, ὅλα ὁμοιόμορφα συσκευασμένα. Τὰ μικρὰ παιδιὰ ἦταν φορτωμένα κι' αὐτὰ πάνω στὶς ἀποσκευὲς ἐνῶ οἱ ἄντρες, οἱ γυναῖκες καὶ τὰ μεγάλα παιδιὰ πεζοποροῦσαν. Οἱ περισσότεροι ἄντρες φοροῦσαν ἄσπρα μάλλινα χοντρόσκουτα. Οἱ γυναῖκες φουστάνια ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα ἀλλὰ σὲ διάφορα χρώματα. Κι' ὅλες στόλιζαν τὸ στῆθος τους μὲ δαντέλλες. Οἱ φοῦστες τους ἔφταναν λίγο κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα κι' ἄφηναν νὰ φαίνωνται οἱ κάλτσες: μάλλινες κι' αὐτὲς πλεγμένες μὲ κλωστὲς διαφορετικῶν χρωμάτων, κόκκινες, πορτοκαλιές, ἄσπρες καὶ κίτρινες.

Σχεδὸν ὅλα τὰ κορίτσια καὶ τὰ μικρὰ παιδιὰ φοροῦσαν στὸ κεφάλι ἕνα εἶδος σκούφιας ἀπὸ πιάστρα, παράδες καὶ κάθε λογῆς ἀσημένια νομίσματα ἑνωμένα μεταξύ τους. Νομίσματα ἦταν ραμμένα μὲ καλαισθησία καὶ σὲ διάφορα σημεῖα τῆς φορεσιᾶς. Τὴν πομπὴ ἔκλειναν δυὸ παπάδες[2].

Πρὶν τεθοῦν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Ἀλῆ οἱ Βλάχοι πλήρωναν χαράτσι καὶ φόρο στὴ Βαλιδὲ σουλτάνα καὶ μποροῦσαν νὰ μετακινοῦνται ἐλεύθερα. Ἀλλὰ ὁ Ἀλής, μὲ τὴν πρόφαση ὅτι θὰ προστατέψη τοὺς κτηνοτρόφους ἀπὸ τοὺς Κλέφτες, τοὺς ἐξανάγκασε νὰ πληρώσουν νοίκι γιὰ τὰ βοσκοτόπια τους. Ὕστερα ἔγινε ὁ ἴδιος ἀρχιτσέλιγκας ἁρπάζοντας ἀπὸ τοὺς διάφορους μπέηδες τῆς Ἠπείρου τὰ κοπάδια τους. Τὴ φύλαξη τῶν κοπαδιῶν εἶχε ἀναθέσει σὲ μιὰ ἄλλη

Ἀθήνα 1966. Γιὰ τὴν κάθοδο τῶν κοπαδιῶν βλ. σ. 213: «Τὸ φαλκάρι ταξιδεύει μέρες ὁλόκληρες, ξαποσταίνει στὰ κονάκια τὰ παλιὰ ποὺ τὰ πάτησαν πάποι, προσπάποι, γενιὰ πρὸς γενιά, ὅλοι οἱ τζομπαναραῖοι».

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 216-217.

2. *Henry Holland*, Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813, London 1815, σ. 90-93. Ἡ κάθοδος τῶν Βλάχων τσοπαναραίων στὸ τέλος τοῦ φθινοπώρου καὶ ἡ ἐπιστροφὴ τὴν ἄνοιξη εἶχε παράδοση αἰώνων καὶ ἔπαιρνε τὴ μορφὴ ἐκστρατείας. «Συνέχεια ἔρχονταν ἀραδιασμένο τὸ καραβάνι, φορτωμένο τὰ τεντόξυλα, τὸ γάστρο, τὰ καζάνια, τὰ σακκιὰ μὲ τὰ σκουτιὰ καὶ τὸ λογῆς νοικοκυριό. Τὰ λιανοπαίδια δεμένα στὰ μισοσάμαρα, οἱ κόττες δεμένες στὰ φορτώματα καὶ στὰ τεντόξυλα. Οἱ γυναῖκες πεζοπορία, μὲ τὰ καταπροκιασμένα τσαρούχια τους, μιὰ ὀκὰ τὸ καθένα, ἄλλες μὲ παιδιὰ χεροκρατώντας, ἄλλες φορτωμένες σαρμανίτσες μὲ παχομάγουλα βλαχόπουλα, κι' ἄλλες φορτωμένες τὶς ἀδειανὲς βαρέλες, μ' ἕνα δυὸ χοντροκέφαλα μοῦργα κουτάβια παραμάσκαλα» (*Πέτρου Γιαννακοῦ*, Οἱ Βλάχοι στὰ βουνὰ τὰ Ζαγορίσια, Ἠπ. Ἑστία [1954], σ. 693).

φυλὴ ποὺ ξεχώριζε ἀπὸ τὴ φανταχτερὴ ἀρβανίτικη φορεσιὰ καὶ τὴν ἐξουσία ποὺ ἀσκοῦσε πάνω στοὺς Βλάχους νομάδες.

Ἡ ἀξία τῶν κοπαδιῶν τῶν Βλάχων νομάδων ὑπολογιζόταν σὲ 40.000.000 πιάστρα καὶ τοῦ Ἀλῆ σὲ 2.000.000.

Οἱ Βλάχοι, γράφει ὁ Pouqueville, διατηροῦν τὰ ρωμαϊκὰ χαρακτηριστικά[1], εἶναι εὔρωστοι καὶ εὐσταλεῖς. Ἡ ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν τους εἶναι τὰ μακριὰ ξανθὰ μαλλιά τους, τὰ κόκκινα χείλη καὶ ἡ φρεσκάδα. Τὰ συνηθισμένα στολίδια τους ὁ χοντρὸς ἀμπάς, οἱ μακριὲς πολύχρωμες κάλτσες ποὺ δένονται πάνω ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ ἡ κόκκινη ποδιά[2].

Ὕστερα ἀπὸ τὴν περιήγηση στὴν Ἤπειρο καὶ τὴν ἀνάλυση τῆς τοπογραφίας της ὁ Pouqueville πέρασε στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὴν περιοχὴ Γρεβενῶν. Στὸ χάνι τῆς Μηλιᾶς τὸν ὑποδέχτηκαν δυὸ καπεταναῖοι τοῦ ἁρματολικιοῦ ποὺ ἄλλοτε βρισκόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Θύμιου Βλαχάβα. Ἀφοῦ ξεκοκκαλίστηκε ἕνα ψητὸ ἀρνί, τὰ παλληκάρια, οἱ Κλέφτες ὅπως τοὺς ἔλεγαν, τραγούδησαν τὸ τραγούδι «Μωρὲ Μπουκουβάλα»[3]. Ὕστερα χόρεψαν τὸν «κλέφτικο» χορό. Οἱ λυράρηδες, ἀφοῦ ρούφηξαν κάμποσο κρασὶ ἀπὸ τὴ φλάσκα, ἔδωσαν τὸ σύνθημα ἑνὸς καινούργιου χοροῦ. Ἦταν ἡ ἀναπαράσταση μιᾶς πολεμικῆς σκηνῆς: ἀναζητοῦν ἕναν κλέφτη, τὸν ἀνακαλύπτουν, στήνουν μάχη, τὸν σκοτώνουν καὶ μεταφέρουν θριαμβευτικὰ τὸ πτῶμα του[4].

Ὡς τὸ γειτονικὸ χάνι τῆς Κρανιᾶς συνόδεψε τὸν περιηγητὴ ἕνα ἀπόσπασμα ἁρματωμένων μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ πρωτοπαλλήκαρο ποὺ ἦταν κι᾽ ὁ ραψωδὸς

1. Σὲ ἄλλο σημεῖο (τ. Β΄, σ. 191) σημειώνει ὅτι οἱ Ἀσπροποταμίτες Βλάχοι, ὑποστήριζαν πὼς εἶναι ρωμαϊκῆς καταγωγῆς καὶ ὅτι λέγονται Bruzzi Βλάχοι (Pasteurs Vrutuens). Τὸν βεβαίωσαν μάλιστα ὅτι πενήντα χρόνια πρὶν οἱ τσοπάνηδες φοροῦσαν τὸ καπέλλο καὶ τὴν ἐνδυμασία τῶν βοσκῶν τοῦ Λατίου. Ἡ ὀνομασία Bruzzi, Μπροῦτσοι ἢ Ἀβροῦζοι πηγάζει ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ πόλη Ἀμπρούντσιο, ἀπὸ ὅπου, σύμφωνα μ᾽ αὐτὴ τὴν ἐκδοχή, πέρασαν οἱ κάτοικοι στὴν ἀντικρινὴ χερσόνησο ὅταν κατακτήθηκε ἡ πόλη ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Συνεχίζεται μάλιστα ἡ ὀνομασία Μπροῦτσος μὲ τὴ λέξη «πριτσὰ» ποὺ σημαίνει τὴν ὀσμὴ τῆς φορεσιᾶς τῶν τσοπάνων ἀπὸ τὴ μόνιμη ἐνδιαίτησή τους πλάϊ στὰ γιδοπρόβατα. Ἄλλοι πάλι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ λέξη «Μπρουτσόβλαχος» προέρχεται ἀπὸ τὴν «μπρούτσα», τὴ βαρειὰ βλάχικη κάπα (*Π. Ἀραβαντινοῦ*, Μονογραφία περὶ τῶν Κουτσοβλάχων, Ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 34). Μπρουτζάδες ὀνομάζονταν στὴν Ἤπειρο οἱ καποτάδες ποὺ κατασκεύαζαν τὶς μπροῦτζες, μαῦρες κάπες μὲ φλόκια ἢ χωρὶς φλόκια (*Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη*, Ραπτάδες, Χρυσορράπτες καὶ καποτάδες, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 447 σημ. 9). Περὶ τῶν Ἀβρούζων βλ. καὶ *Ἀλ. Κουτσαλέξη*, Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα, Ἀθήνησιν 1882, σ. θ΄.

2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 218-219.

3. Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ χρονικοῦ καταχωρίζει τὸ τραγούδι ὅπως τὸ ἄκουσε. Ὁ πρῶτος στίχος: «Ὁ Μπουκουβάλας, ἒ μωρέ, ὁ Μπουκουβάλας πολεμᾷ μὲ τοὺς Ἀρβανίτους» (τ. Γ΄, σ. 16 σημ.).

4. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 312-313.

τοῦ ἀρματολικιοῦ. Χωριάτες ἔκαιγαν πευκοδάση γιὰ νὰ ἀνοίξουν γῆ καὶ νὰ σπείρουν σίκαλη ἢ ἀραποσίτι[1].

Ὁ Pouqueville θὰ περιηγηθῆ καὶ τὰ ἐξισλαμισμένα χωριὰ τῆς περιοχῆς Ἀνασελίτσας δυτικὰ ἀπὸ τὴ Σιάτιστα καὶ τὸν Ἀλιάκμονα. Ἀποκαλεῖ τοὺς κατοίκους Βαρδαριῶτες Τούρκους. Οἱ μπέηδες τῆς Ἀνασελίτσας εἶχαν περίεργες γιὰ Ὀθωμανοὺς συνήθειες. Περνοῦσαν τὸν καιρό τους σὲ φαγοπότια καὶ κηνύγια, σὰν τοὺς παλιοὺς φεουδάρχες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Ὁ περιηγητὴς παραβρέθηκε στοὺς γάμους τοῦ ἀγιάνη, τοῦ μουσουλμάνου προεστοῦ τῆς Ἀνασελίτσας. Οἱ καλεσμένοι, κάπου 200, κάθονταν ἀνὰ τέσσερες γύρω ἀπὸ στρογγυλὰ ἐπιχρυσωμένα σινιὰ κι' ἔτρωγαν σὰν θεριὰ ἀλέθοντας ἀμίλητοι τὰ κοψίδια. Πλουσιοντυμένοι νέοι κερνοῦσαν παγωμένο κρασὶ σὲ χρυσὲς κοῦπες ὑπὸ τοὺς ἤχους μιᾶς βάρβαρης μουσικῆς.

Μόλις τέλειωσε τὸ γεῦμα μπῆκαν οἱ γελωτοποιοὶ καὶ προκλητικὲς τσιγγάνες ποὺ ὅπως οἱ ἀρχαῖες ἑταῖρες ἐπιδόθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ βλέμματα τῶν σιωπηλῶν καὶ ἀγέλαστων μουσουλμάνων σὲ λάγνους χορούς[2].

Ὁ περιηγητὴς θὰ πραγματοποιήση ἐπίσημη ἐπίσκεψη στὸ σεράϊ τοῦ ἀγιάνη τῆς Ἀνασελίτσας. Τέτοια χλιδὴ καὶ μεγαλοπρέπεια δὲν εἶδε οὔτε στὰ παλάτια τοῦ Ἀλήπασα στὰ Γιάννενα[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 314-315.

2. Περιοδεύουσες τουρκογύφτισσες χορεύτριες καὶ τραγουδίστριες καθὼς καὶ ὁμάδες θηλυπρεπῶν νέων ψυχαγωγοῦσαν τοὺς Ὀθωμανοὺς τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλῆ καὶ τοὺς λησταντάρτες. «Εἰς Ἰωάννινα», γράφει ὁ *Ἀθ. Λιδωρίκης*, στὰ Ἀπομνημονεύματά του, «ἦσαν πολλοὶ γύφτοι ἐπιτήδειοι μουσικοὶ παίζοντες ντέφια, βιολιὰ κ.λπ. καὶ πότε ἤρχοντο ἐκ τῆς Ρούμελης διάφοροι ντσουβεντέδες (ὀργανοπαῖκτες), νέαι τουρκόγυφται αἵτινες περιήρχοντο ψάλλουσαι καὶ χορεύουσαι. Τὰς γυναῖκας ταύτας προπάντων εἶχον καὶ εὐθύμουν οἱ ἐν Ρούμελῃ διεσπαρμένοι χαϊτάδες» (ληστές), (ἔνθ' ἀν., σ. 877).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 337-341. Πρόκειται γιὰ τοὺς λεγόμενους Βαλαάδες ἢ Βαλαχάδες χριστιανοὺς ποὺ τούρκεψαν κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα ἢ λίγο ἀργότερα (18 χωριὰ στὸν καζὰ Ἀνασελίτσας καὶ ἄλλα 17 στὸν καζὰ τῶν Γρεβενῶν). Εἶχαν διατηρήσει τὰ ἑλληνικά τους ἔθιμα, ἀκόμα καὶ θρησκευτικὲς δοξασίες καὶ λατρευτικὲς χριστιανικὲς συνήθειες. Ὁ Pouqueville ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐπισήμανε τὴν παρουσία τους στὴν Ν. Δ. Μακεδονία. Ὀνομάστηκαν Βαλαχάδες ἐπειδὴ χρησιμοποιοῦσαν συχνὰ τὸν μουσουλμανικὸ ὅρκο «Βαλλαχὶ» (μὰ τὸ Θεό). Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας εἶχαν ἀπομείνει πέντε ἢ ἔξη χωριὰ Βαλαχάδες ἀνάμεσα Σιάτιστα - Καστοριὰ - Γρεβενά. Τὸ 1925 κρίθηκαν ἀνταλλάξιμοι κι' ἔφυγαν γιὰ τὴν Τουρκία. Εἶχαν σχέσεις μόνο μὲ Ἕλληνες, μισοῦσαν τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Τουρκαλβανούς, ἄναβαν κεριὰ στὰ εἰκονίσματα, τραγουδοῦσαν ἑλληνικὰ τραγούδια. Ἦταν φιλήσυχοι καὶ φιλόξενοι (*Στ. Κυριακίδη*, Τραγούδια Βαλαχάδων, Μακεδονικά, τ. Β' [1941-1952], σ. 465). Οἱ Βαλαχάδες τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας μιλοῦσαν ἑλληνικὰ καὶ λάτρευαν τὸν Ἁη-Γιώργη τὸ φουστανελλᾶ. Ἑλληνικὰ μιλοῦσαν κι' ὅταν μετανάστευσαν στὴν Τουρκία στὰ πλαίσια τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν (*Ι. Κ. Βασδραβέλλη*, Αἱ ἐξισλαμίσεις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Σερραϊκὰ Χρονικά, τ. Β' [1969], σ. 93). Ὁ *Β. Νικολαΐδης*, στὸ ὁδοιπορικό του Les Turcs de la Turquie contemporaine, Itinéraire et compte-rendu de voyages dans les provinces Ottomanes, Paris 1859) καταγράφει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀνέκδοτα - σκωπτικοὺς διαλόγους τῶν

Τὰ Γρεβενὰ ἦταν ἕνα πανάθλιο χωριὸ μὲ 150 πλιθόσπιτα χτισμένα στὶς ὄχθες ἑνὸς ξεροπόταμου. Πρὶν 25 χρόνια εἶχαν πληθυσμὸ 2.000 οἰκογένειες. Ἐρημώθηκε ὅμως ὁ τόπος ἀπὸ τὶς ἐμφύλιες διαμάχες. Οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν στὸ ψήλωμα. Ἐκεῖ βρίσκονταν ὁ ναός, ἡ ἐπισκοπὴ καὶ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο. Οἱ Τοῦρκοι κατοικοῦσαν χαμηλὰ στὴ λασπουριὰ καὶ τὰ βαλτονέρια. Γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ ὁ περιηγητὴς τὸν καδὴ χρειάστηκε νὰ χρησιμοποιήση ἄλογο. Οἱ δρόμοι ἦταν ἀδιάβατοι.

Τὸν φιλοξένησε ὁ μητροπολίτης, πραγματικὸς μάρτυρας σ' αὐτὸ τὸ χωριὸ ποὺ μαστιζόταν ἀπὸ ἀρρώστιες. «Μοῦ εἶπε πὼς δὲν ὑπῆρχε ἄνθρωπος ἡλικίας πάνω ἀπὸ 50. «Τοὺς θερίζουν οἱ θέρμες. Ὅπου νᾆναι ἔρχεται καὶ ἡ σειρά μου. Δὲν ἔκλεισα ἀκόμα τὰ σαράντα (τὰ γένεια του ἦταν ὁλόασπρα). Μοῦ προσφέ-

---

Βαλαχάδων τῆς Δυτ. Μακεδονίας ποὺ ἀποκαλύπτουν ὅτι οἱ χωριάτες αὐτοί, μ' ὅλο ποὺ τούρκεψαν, διατηροῦσαν τὴν ἑλληνική τους συνείδηση κι' ἀνακάτευαν τὰ μουσουλμανικά τους ἔθιμα μὲ τὰ χριστιανικά.

— Λοιπόν, εἶσαι Τοῦρκος Μουσταφᾶ;

— Εἶμαι, μὰ τὴν Παναγιά!

— Θὰ φᾶς κρέας, Ἀλή;

— Κρέας; Ὄχι! Σήμερα εἶναι Παρασκευή!

Καὶ σὲ ἄλλες παραλλαγές:

— Τοῦρκος εἶσαι, Χασάνη;

— Οὔγι! Τί λές! Ὁ πάππος μου Βασίλειος ἦταν χριστιανός, βαλαά. Στὸν καιρὸ τ' Ἀλήπασα ἐτούρκεψε, μὰ τὴν Παναγιά!

— Τρῶς τυρί, Ἀλή;

— Ὄχι! Εἶναι Παρασκευὴ ποὺ σταύρωσαν οἱ Ἑβραῖοι τὸ Χριστό!

(Ἔνθ'ἀν., σ. 467, Στὴ σελ. 470-471 βιβλιογραφία γιὰ τὸν ἐξισλαμισμὸ τῶν Βαλαχάδων. Βλ. ἐπίσης *Γ. Π. Σ. Π.*, Οἱ Βαλαάδες, Μακεδ. Ἡμερολόγιον 1911, σ. 113-118, *Ζαχ. Δρόσου*, Οἱ Βαλαάδες τῆς Ἀνασελίτσης καὶ τῶν Γρεβενῶν, Ἡμερ. Δυτ. Μακεδονίας, τ. Ζ' [1938], σ. 149, *Β. Δ. Τσακνάκη*, Οἱ Βαλαάδες, ἔνθ' ἀν., τ. Ε' [1936], σ. 84 κ. ἑ., *Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 317 κ. ἑ.). Κάτι παρόμοιο ἔγινε καὶ μὲ τοὺς κουτσόβλαχους τοῦ χωριοῦ Νότια τῆς Β. Δ. Μακεδονίας (στὸ νομὸ Πέλλης), τὸ Πάσχα τοῦ 1757. Ὁ μητροπολίτης Μογλενῶν ποὺ εἶχε ἕδρα τὰ Νότια, ἔπεισε τοὺς κατοίκους νὰ τουρκέψουν γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὶς καταπιέσεις. Ὁ ἐξισλαμισμός τους ἔγινε κάτω ἀπὸ δραματικὲς συνθῆκες. Ἀφοῦ παρακολούθησαν οἱ χωριάτες ὅλες τὶς μεγαλοβδομαδιάτικες θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις στὴν ἐκκλησία, συγκεντρώθηκαν καὶ τὴ νύχτα τοῦ Σαββάτου γιὰ τὴν Ἀνάσταση. Ἀλλὰ δὲν ἄναψαν οἱ λαμπάδες τοῦ Πάσχα. Ἀντὶ «δεῦτε λάβετε φῶς» ὁ δεσπότης ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ τὴν ἀπόφαση ποὺ εἶχε πάρει τὸ χωριὸ γιὰ τὴν ἀλλαξοπιστία. «Τῆς ἐκκλησίας τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ αἱ εἰκόνες κατεστράφησαν ἅπασαι πλὴν τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, τῆς πολιούχου τῶν Νοτίων, ἣν οἱ κάτοικοι βαθέως ἐνετείχισαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν: καὶ σήμερον ἔτι (1909) οἱ Νοτιῶται ἑορτάζουσι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τῆς ἀρχαίας αὐτῶν προστάτιδος. Καὶ ἐνῷ ἐν τῷ τζαμίῳ ἀκούεται νῦν ἡ φωνὴ τοῦ ἰμάμη ἀναγιγνώσκοντος τὸ Κοράνιον, αἱ γυναῖκες κατὰ τὰ Ψυχοσάββατα ἀνάπτουσι κηρία ἐπὶ τῶν τάφων τῶν συγγενῶν αὐτῶν» (*Π. Παπαγεωργίου*, Ὁ ἐξισλαμισμὸς τοῦ μακεδονικοῦ χωρίου Νοτίων, Μακεδ. Ἡμερολόγιον, τ. Β' [1909], σ. 94). Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Didot.

ρουν καλύτερη έδρα άλλά δέν μπορῶ νά τούς άφήσω. Χωρίζει κανείς άπό τή γυναίκα του; εἶπε καί μοῦ ἔδειξε τή μητρόπολη»[1].

Στήν άρχιεπισκοπή τῆς Καστοριᾶς ὅπου φιλοξενήθηκε γνώρισε τούς προεστούς, πλούσιους ἐμπόρους, πού διατηροῦσαν οἴκους στή Βιέννη, στή Λειψία, στή Δρέσδη καί σέ πολλές πόλεις τῆς Ρωσίας[2]. Ἄλλοι μιλοῦσαν γερμανικά, ἄλλοι ρωσικά, μερικοί ἰταλικά καί σχεδόν ὅλοι εἶχαν ἐξοικειωθῆ μέ τά ἀρχαῖα ἑλληνικά πού ἀποτελοῦσαν τή βάση τῆς παιδείας στήν Ἑλλάδα[3]. Ὁ πληθυσμός τῆς Καστοριᾶς ὑπολογιζόταν σέ 15.000 Ἕλληνες, Τούρκους καί Ἑβραίους[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 347.

2. Ἀνθοῦσε καί τότε τό ἐμπόριο τῶν γουναρικῶν. Καστοριανός ἦταν ὁ ἀρχιγούναρης (κιουρκτζήμπασης) τοῦ σεραγιοῦ τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Δ' Μανωλάκης, τοῦ ρουφετιοῦ τῶν γουναράδων τῆς Πόλης πού ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροή στήν Πύλη (*Παντ. Τσαμίδη*, Ἡ Καστοριά καί τά μνημεῖα της, Ἀθῆναι 1949, σ. 217-218). Κέντρο ἀγορᾶς τῶν γουναρικῶν ἦταν ἡ Λειψία, ὅπου γινόταν ἐμποροπανήγυρη τήν Κυριακή τοῦ Θωμᾶ. Ἐκεῖ πήγαιναν Καστοριανοί ἔμποροι κι' ἀγόραζαν γουναρικά γιά ἐπεξεργασία. Ἀπ' αὐτά τά δέρματα παρασκεύαζαν οἱ Καστοριανοί τεχνίτες τίς περίφημες μηλόγουνες, τίς σιλβόγουνες, τίς γοῦνες ντίπια, τούς καφάδες καί τίς μπουτόγουνες, τούς σαμουροπεχλέδες, τίς κουτσόγουνες, χεχλιδόγουνες, νουρκόραχες, μαναλίδικες κ. ἄ. (ἔνθ' ἀν., σ. 219). Γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς γουνοποιίας ἔγραφε ὁ «Κερδῶος Ἑρμῆς» τό 1816 (Α', σ. 152): «Ἡ τέχνη αὐτή ἔλαβε μεγάλην ἐπίδοσιν εἰς τό γένος μας πρός ἀναπλήρωσιν τῆς ἐκ διφθέρας τρυφῆς τῶν κατοίκων τούτου τοῦ εὐρυχώρου βασιλείου. Οἱ Κωνσταντινουπολῖται διφθερουργοί ἐχρημάτισαν μεγάλη καί πρώτη Συντεχνία (ἰσνάφι ἤ ρουφέτ) καί οἱ πρωτομαΐστορές των (ἀρχιτεχνῖται) εἶχαν δευτέραν φωνήν μετά τούς ἄρχοντας».

3. Στήν Καστοριά εἶχαν διδάξει ἐπιφανεῖς λόγιοι ὅπως ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, μεγάλος ἀναγεννητής τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ὁ Μπαλάνος Βασιλόπουλος, πατέρας τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου, ὁ Ἀθ. Χριστόπουλος (1800) κ. ἄ.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 354. Τήν ἐπίσκεψη τοῦ Pouqueville ἀναθυμᾶται καί καταγράφει ὁ Καστοριανός *Παναγιώτης Ναούμ*, μικρός μαθητής τότε. «Κατά τό ἔτος 1814, ἄν δέν λανθάνωμαι, περιηγητής τις Εὐρωπαῖος εἶχεν ἐπισκεφθῆ τήν πατρίδα μου καί, ὡς ἀργότερον ἔμαθον, ἦτον ὁ κατ' ἐκείνην τήν ἐποχήν ἐν Ἰωαννίνοις Πρόξενος τῆς Γαλλίας κ. Πουκεβίλ. Ἐπειδή ἡ ἐνδυμασία τοῦ ἀνδρός, νεοφανής εἰς Καστορίαν καί τήν περιέργειαν ἰδίως τῶν παίδων προσελκύουσα, ἔτρεχον κατόπιν του, ὅπου τόν ἀπήντων. Ἐπεσκέπτετο δέ ἀδιαφόρως ὁ ἐν λόγῳ ἀνήρ τάς ἐκκλησίας, τά τζαμία, τάς συναγωγάς καί πᾶν ὅ,τι περιεργείας ἄξιον ἐκέκτητο ἡ πατρίς μου. Ἐν ᾧ μιᾷ τῶν ἡμερῶν μετά τήν ἀπόλυσιν τῆς σχολῆς εὑρισκόμεθα ἅπαντες οἱ μαθηταί τοῦ Παπαπαύλου παιδιᾶς χάριν εἰς τήν πλατεῖαν τῆς πόλεως, Δολτζός καλουμένην, αἴφνης παρίσταται ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν ὁ φραγκοφορεμένος περιηγητής καί ἤρξατο νά μᾶς ἐρωτᾷ πῶς ὀνομάζεται ἕκαστος ἐξ ἡμῶν. Ἀπό τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀλβανῶν εἰς Πελοπόννησον κατά τό 1773, φυγάς τις ἐκεῖθεν οἰκογένεια εἶχεν ἀποκαταστῆ εἰς Καστορίαν καί ἦτο γνωστή ὑπό τό ἐπωνύμιον Μωραΐτης. Μεταξύ δέ ἡμῶν τῶν μαθητῶν ὑπῆρχε καί εἷς γόνος αὐτῆς καλούμενος Ναούμ Μωραΐτης. Ἀφοῦ δέ ὁ περιηγητής ἤκουσε τήν λέξιν Μωραΐτης προσέθηκεν εἰς καθαρεύουσαν ἑλληνικήν γλῶσσαν τό κάτωθι δίστιχον, τό ὁποῖον ἀνεξάλειπτον ἔκτοτε παρέμεινεν εἰς τήν μνήμην μου:

Κάλλια σκύλον ἀπό τήν Κρήτην

Στὴ Σιάτιστα—γύρω στὰ 700 σπίτια—οἱ περισσότεροι κάτοικοι ἦταν ἔμποροι ποὺ ἔζησαν στὴ Βιέννη καὶ στὴ Λειψία. Ἡ παραμονή τους στὸ ἐξωτερικὸ εἶχε ἐπηρεάσει τὰ ἤθη τους[1]. «Ἐνστερνίσθηκαν τὴ γερμανικὴ εἰλικρίνεια κι' ἀπαρνήθηκαν τὴν ἑλληνικὴ πανουργία. Εἰρηνικὴ πόλη, παράδειγμα ὁμόνοιας. Τὸ σχολεῖο της ἦταν πηγὴ ἠθικοῦ φρονηματισμοῦ»[2].

Ἡ ἔκπληξή μου ἦταν μεγάλη, γράφει ὁ περιηγητής, ὅταν περνώντας ἀπὸ τὴν ἀγορὰ μὲ τὰ ὡραῖα καταστήματα εἶδα καλοχτισμένα σπίτια καὶ χάρηκα μιὰ πολιτεία ὁλότελα ἑλληνική, μὲ εὐμάρεια καὶ καθαριότητα ποὺ δὲν βρίσκει κανεὶς πουθενὰ ἀλλοῦ στὴν Ἀνατολή.

Οἱ πλούσιοι Σιατιστάνοι φοροῦσαν μακρὺ ἀντερὶ καὶ πελώριο καλπάκι, οἱ φτωχοὶ κάπα. Βρῆκε πολὺ ἀντιαισθητικὴ τὴν ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν. Συνήθιζαν ἕνα πανωφόρι ἀπὸ βελοῦδο μὲ γαϊτάνια καὶ κεντήματα ἀπὸ μικρὰ κομμάτια ὕφασμα ποὺ παρίσταναν διάφορα ἀντικείμενα. Ἄλλοτε μιὰ κινέζικη γέφυρα κάλυπτε τὴ ράχη τους, ἄλλοτε κυπαρίσσι ἢ κιόσκι. Τὰ ὁμοιώματα αὐτὰ ἦταν μεγάλων διαστάσεων. Σπίτια καὶ δέντρα στόλιζαν τὴ φορεσιὰ τῶν κυράδων τῆς Σιάτιστας. Ἔκρυβαν τὰ μαλλιά τους μ' ἕνα κεφαλοδέσι ἀπὸ μουσελίνα. Πάνω σ' αὐτὸ φοροῦσαν ἕνα κόκκινο σκουφὶ στολισμένο μὲ τσεκίνια καὶ διάφορα μικροαθύρματα ποὺ ἔπεφταν πίσω ὡς τὴ μέση. Σὲ μερικὲς ἄγγιζαν τὶς φτέρνες.

Ὅπως σ' ὅλη τὴν Ἀνατολὴ οἱ Σιατιστάνες δὲν ἔνοιωθαν στολισμένες χωρὶς νὰ πασαλείψουν μὲ κόκκινο καὶ ἄσπρο φκιασίδι τὸ πρόσωπο καὶ τὸ λαιμό. Χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης μιὰ ἀλοιφὴ ποὺ ἔδινε τέτοια γυαλάδα στὸ πρόσωπό τους ὥστε μποροῦσε κανεὶς νὰ καθρεφτιστῆ στὴ λάμψη του[3]. Πρόσθεταν τέλος στὸ πρόσωπο ἀστράκια ἀπὸ φύλλα χρυσοῦ. Ὅλες οἱ μεγαλοκυράδες εἶχαν ἀνάμεσα στὰ μπουκαλάκια μὲ τὰ ψιμύθια καὶ τὸ κιννάβαρι κι' ἕνα φύλλο χρυσοῦ γιὰ τὸν καλλωπισμὸ τοῦ προσώπου.

Περίφημες ἦταν οἱ πίττες τῆς Σιάτιστας, ἕνα εἶδος γλυκοῦ μὲ φύλλο. Γίνονταν κι' ἐξαγωγὲς στὴν Ἤπειρο[4].

παρὰ φίλον Μωραΐτην.

(*Παν. Μουλᾶ*, Ἕνας Μακεδόνας ἀπόδημος στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, Ἀθήνα 1965, σ. 125-126).

1. Ἡ Σιάτιστα εἶχε ὡς τὸ 1808 διακόσιους ἐμπορικοὺς οἴκους στὸ ἐξωτερικὸ (*Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 403). Ἡ οἰκονομικὴ ἀκμή της κράτησε ὡς τὸ 1810 περίπου. Οἱ κάτοικοι τῆς γύρω περιοχῆς τὴν ὀνόμαζαν Φλωροχώρι καὶ τὶς γυναῖκες Φλωροῦδες (*Α. Γ. Λάμπρου*, Σιάτιστα, Μακεδ. Ἡμερολόγιον, τ. Γ' [1910], σ. 143, *Ἰω. Ἀποστόλου*, Ἱστορία τῆς Σιάτιστας, Ἀθῆναι 1929, σ. 7 κ. ἑ.).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 422.

3. Τὰ καλλυντικὰ ὀνομάζονταν «μάζια» (*Δ. Ν. Παπαναούμ*, Λαογραφικὰ Σιατίστης, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 14).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 423-424.

Ἡ Λάρισα παρουσίαζε τὸ συνηθισμένο θέαμα τῶν τουρκοπόλεων. Μερικὰ ἀρχοντικὰ ἀνάμεσα σὲ ἀναρίθμητα καλυβόσπιτα. Στοὺς χώρους τῶν δημοσίων πλατειῶν ἔβλεπες σκουπιδότοπους καὶ στεκούμενα νερά. Τὰ περίφημα παζάρια ξέπεφταν κάθε μέρα καὶ πιὸ πολύ[1].

Ἡ Ἀγιά, ἀντίθετα, ἀποτελοῦσε μιὰ ὄαση πολιτισμοῦ μέσα στὴ βαρβαρότητα. «Μεγάλα σπίτια, περιβόλια γεμάτα μουριὲς καὶ καρπόδεντρα προαναγγέλλουν τὴ νέα πρωτεύουσα τῶν Μαγνήτων. Ἡ γῆ πρόσφερε τοὺς θησαυρούς της κι' αὐτοὶ οἱ θησαυροὶ θὰ μποροῦσαν νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων. Ἀλλὰ ἡ δίψα τοῦ κέρδους ξυπνοῦσε ἄλλες φιλοδοξίες. Ἀντὶ νὰ περιορισθοῦν στὶς ἐξαγωγὲς μεταξιοῦ καὶ μπαμπακιοῦ, ὅπως γινόταν ἄλλοτε, ἀξιοποίησαν τὶς πρῶτες ὕλες καὶ ρίχτηκαν στὴν ὑφαντουργία καὶ τὴ βαφική. Ἄνοιξαν ἐμπόριο μὲ τὴ Γερμανία. Ἑλληνικοὶ οἶκοι ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βιέννη. Καὶ καθὼς ἄρχισε νὰ ἀποδίδη τὸ ἐμπόριο οἱ Ἀγιῶτες θέλησαν νὰ γίνουν ὅλοι ἔμποροι, ἀνυφαντῆδες ἢ βαφιάδες. Ἦρθε ἔτσι ἡ στιγμὴ ποὺ ὅλοι ἔβλεπαν μὲ περιφρόνηση τὴ γεωργία. Κι' ὅπως πλούτιζαν, ἀντὶ νὰ κρύβουν τὰ κέρδη τους, ἔχτιζαν ἀρχοντικά. Ἀπὸ τὰ ἀρχοντικὰ στὴν πολυτέλεια ἡ ἀπόσταση δὲν εἶναι μεγάλη. Καὶ καθὼς δὲν λογάριαζαν τὴν αστάθεια ποὺ συνοδεύει κάθε κερδοσκοπία βρέθηκαν μπροστὰ σὲ χρεωκοπίες. Οἱ χρεωκοπίες ἔφεραν μεσεγγυήσεις, δίκες, καταστροφές, ἐσωτερικὲς ἔριδες. Ἔτσι προκάλεσαν οἱ ἴδιοι τὴν ἐπέμβαση τοῦ σατράπη τῆς Ἠπείρου ποὺ μὲ τὸ πρόσχημα τῆς διαιτησίας τοὺς ἀπογύμνωσε[2].

Ὁ Pouqueville θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὰ Ἀμπελάκια. Ἡ ξακουστὴ βιομηχανικὴ κωμόπολη τοῦ Κισσάβου βρισκόταν πιὰ σὲ οἰκονομικὸ ξεπεσμό.

Οὔτε βαφεῖα ὑπῆρχαν, οὔτε ὑφαντουργεῖα[3]. Μόνο τέσσερα πέντε σπίτια

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 45.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 62-63. Οἱ κρίσεις τοῦ Pouqueville γιὰ τὴν ἀπαράγωγη τοποθέτηση τῶν κερδῶν σὲ δαπάνες πολυτελείας ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τὸν *Λεονάρδο*: «Ἀντὶ νὰ ἐξάγωσι ἀδούλευτον μετάξι καὶ βαμβάκι, καθὼς καὶ ἄλλοτε ἐσυνήθιζον, ἀπεφάσισαν νὰ τὰ γνέθωσι καὶ νὰ τὰ βάφωσι, καὶ ἐσχετίσθησαν μὲ ἐξωτερικοὺς συνδέσμους· ἐπιτυχόντος δὲ τούτου, ἐδόθησαν ὅλοι οἱ Ἀγυιῶται εἰς τὴν ὑφαντουργικὴν καὶ βαφικήν, καὶ ἀμέλησαν τὴν γεωργικήν. Μεταβληθείσης δὲ τῆς χρηματικῆς καταστάσεώς των ἐπὶ τὰ κρείττω, ἀντὶ νὰ κρύψωσι ταύτην οἱ τότε καὶ ἐπὶ Βελῆ πασᾶ κατὰ τὴν φρόνιμον πρόνοιαν τῶν πάλαι Χριστιανῶν, ἀνυψώσαντες τὰς χαμηλὰς κατοικίας των εἰς παλάτια, ἐφείλκυσαν τὰ φθονερὰ βλέμματα αὐτοῦ τοῦ πασᾶ, ὥστε μὲ τὰ βαρέα δοσίματα καὶ διὰ τὰς μεσολαβησάσας χρεωκοπίας, κατεδαφίσθησαν καὶ τὰ βαφεῖα, καὶ ἠφανίσθησαν, ὡς καὶ οἱ γείτονές των Ἀμπελακιῶται» (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία, Ἐν Πέστη 1836, σ. 165).

3. Δὲν εἶναι ἀκριβεῖς οἱ πληροφορίες τοῦ Pouqueville. Λειτουργοῦσαν ἀκόμα στὰ Ἀμπελάκια νηματοβαφεῖα. Εἶχε ὅμως περιορισθῆ ἡ παραγωγή. Οἱ ἐξαγωγὲς κόκκινων νημάτων στὸ ἐξωτερικὸ σταμάτησαν ὁριστικὰ τὸ 1820. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ Ἀμπελακιῶτες ἐπιδόθηκαν στὴν ὑφαντουργία (κυρίως ἀλατζάδες) ὅπως γινόταν καὶ στὶς ἄλλες θεσσαλικὲς περιοχὲς (*Γιάννη Κορδάτου*, ἔνθ' ἀν., σ. 103).

ξεπερνοῦσαν τὴ μετριότητα. Ὁ περιηγητὴς ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 460 ἑλληνικὲς οἰκογένειες[1].

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ συνθῆκες καὶ τὰ αἴτια ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀκμὴ καὶ τὴν παρακμὴ τῆς φημισμένης ἐμποροβιομηχανικῆς κωμόπολης.

Τὰ Ἀμπελάκια ὑπῆρξαν ἕνα φαινόμενο, ἕνα θαῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας. Σ' ἕνα κακοτράχαλο βουνίσιο, ἀπόμερο χωριό, κυκλωμένο ἀπὸ μύριους κινδύνους καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιο τοῦ ξένου δυνάστη δημιουργήθηκε μιὰ βιομηχανία ἀπὸ Ἕλληνες τεχνίτες, μὲ ἑλληνικὲς πρῶτες ὕλες καὶ μὲ ἑλληνικὲς καθαρὰ ἐμπειρίες. Πρωτόγνωρη, ἑλληνικὴ ἡ συνεταιριστικὴ βάση τῆς ἐμποροβιομηχανικῆς κοινοπραξίας κεφαλαιούχων καὶ μαστόρων. Ἡ τοποθέτηση τῶν προϊόντων, τῶν κόκκινων νημάτων στὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορὲς ἦταν ἆθλος μέγας. Τὰ καραβάνια ἀπὸ τὸν Κίσσαβο ἔφταναν ὣς τὴν καρδιὰ τῆς Εὐρώπης. Ἡ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων ὣς τὴ Βιέννη, τὴ Βουδαπέστη, ἀκόμα καὶ τὴ Μόσχα, γινόταν μὲ ἕνα εὐκίνητο καὶ ἄρτιο μηχανισμό. Πρακτορεῖα λειτουργοῦσαν σ' ὅλες τὶς μεγαλουπόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ χωριάτες ἔγιναν ἐμποροβιομήχανοι καὶ χρηματιστές. Αὐτὸ τὸ ἐπίτευγμα ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς συντονισμένης προσπάθειας κάτω ἀπὸ συνθῆκες σχετικῆς αὐτονομίας. Μερίδιο στὰ κέρδη δὲν εἶχε βέβαια ὁ φτωχολαὸς ἀλλὰ ἔβρισκε δουλειὰ καὶ βελτίωνε τὴ θέση του. Ἡ ἀπουσία τοῦ Τούρκου ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια καὶ ἡ αὐτοδιοίκηση δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἀξιοποιηθῆ ὁ λαϊκὸς μόχθος, τὸ ὀργανωτικὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἐπινοητικότητα. Οὐσιαστικὰ ὅμως ἦταν ἕνα πυροτέχνημα, ἕνα ἐπίτευγμα ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποχή του, ποὺ ἔδωσε ὡστόσο τὸ μέτρο τῶν ἱκανοτήτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν ἀναγεννητικὴ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξόρμηση τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ'. Γεννήθηκε κι' ἀναπτύχθηκε μέσα σ' ἕναν ὁλότελα ἐχθρικὸ κόσμο, μὲ ἕνα σωρὸ ἐσωτερικὲς ἀντινομίες. Καὶ εἶχε μέσα του τὰ στοιχεῖα τῆς αὐτοκαταστροφῆς. Ἡ παρακμὴ λοιπὸν ἦταν ἀναπόφευκτη.

Πρέπει ὡστόσο νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ νὰ ἱεραρχηθοῦν τὰ αἴτια ποὺ ὁδήγησαν στὴν παρακμὴ τῆς περίφημης Συντροφίας τῶν Ἀμπελακίων[2]. Τὰ Ἀμπελάκια ἔσβησαν γιατὶ ἔχασαν τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορὲς ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἀναπόδραστα γεγονότα καὶ ἔκτακτα περιστατικά. Πρῶτα-πρῶτα ἀντιμετώπισαν τὸν ἐξουθενωτικὸ συναγωνισμὸ τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας. Αὐτὸς ὁ συναγωνισμὸς ἄρχισε νὰ γίνεται αἰσθητὸς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα[3]. Οἱ Ἄγγλοι ἔμαθαν τὴν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 71.

2. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες, ἐξίσου σημαντικὲς ἐμποροβιομηχανικὲς ἑστίες τῆς «κοκκινάδικης τέχνης» στὴ Θεσσαλία κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, ὅπως ὁ Τύρναβος, ἡ Ραψάνη, ἡ Τσαρίτσανη κ. ἄ. Τὰ Ἀμπελάκια ξεχωρίζουν γιὰ τὴν καθιέρωση τοῦ συνεταιριστικοῦ θεσμοῦ, γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ γιὰ τὴν ἔκταση τῶν ἐπιχειρηματικῶν δραστηριοτήτων.

3. Ὡς τότε τὰ θεσσαλικὰ μπαμπακονήματα κυριαρχοῦσαν σ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγο-

τέχνη κι' ἀφοῦ μηχανοποίησαν τὴν παραγωγὴ πουλοῦσαν φτηνότερα ἐκτοπίζοντας τὰ κόκκινα ἑλληνικὰ μπαμπακονήματα. Ἀκόμα καὶ στὶς ἑλληνικὲς ἀγορὲς εἶχαν εἰσχωρήσει τὰ ἀγγλικὰ νήματα, ἀπὸ τὸ 1807 κιόλας[1]. Οἱ ἴδιοι οἱ Ἀμπελακιῶτες ἀντιπρόσωποι τῆς Κοινῆς Συντροφίας ἔστελναν ἀπὸ τὴν Τεργέστη ἐγγλέζικα νήματα στὴ Θεσσαλονίκη[2]. Ἔπειτα τὰ μπαμπακονήματα ἀντιμετώπιζαν καὶ ἀνταγωνιστὲς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀπὸ τοὺς κιρχανέδες τῶν Σερρῶν καὶ τῆς Σμύρνης[3].

Ἡ ἐφεύρεση ἐπίσης τῆς ἀνιλίνης ποὺ ἁπλοποίησε καὶ τελειοποίησε τὶς κοκκινοβαφὲς καὶ μείωσε τὸ κόστος ὑπῆρξε πλῆγμα γιὰ τὴν ἀμπελακιώτικη παραγωγή[4]. Ὁ ἀγώνας ἦταν φυσικὰ ἄνισος. Γιὰ νὰ ἐπιβιώση ἡ ἀμπελακιώτικη βιομηχανία ἔπρεπε νὰ διατηρήση τὴν ὑψηλὴ ποιότητα καὶ ταυτόχρονα νὰ μειώση τὸ κόστος ὥστε νὰ ἐξασφαλισθοῦν συναγωνιστικὲς τιμές. Μηνύματα ἀγωνίας ἀπὸ τὴ Βιέννη τὸ 1816[5]. Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἡ κατάσταση εἶναι ἀπελπιστική.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ γίνουν τὰ ἀμπελακιώτικα νήματα ἀνταγωνιστικὰ ἔπρεπε νὰ μεταβληθοῦν οἱ συνθῆκες παραγωγῆς. Ἐνῶ οἱ Ἄγγλοι χρησιμοποιοῦσαν ἀτμοκίνητες μηχανὲς οἱ Ἕλληνες δούλευαν μὲ τὴ ρόκα καὶ τ' ἀδράχτι. Στὸ μεταξὺ οἱ Ἄγγλοι ξεπέρασαν τοὺς Ἀμπελακιῶτες καὶ στὸ χρῶμα[6].

ρές. Γράφει ὁ *Ι. Λεονάρδος*: «Ἐπειδὴ τὰ ἀγγλικὰ ἐργοστάσια δὲν ἠμποροῦσαν νὰ τὸ κατασκευάσουν τόσον βαθύχροον καὶ διαρκές, ὅθεν μὴ δυνάμενοι νὰ ἀνθέξουν ἐδοκίμασαν αἰσθαντικὴν ζημίαν» (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία, Πέστη 1836, σ. 152).

1. «Ἐν ταῖς ἀγοραῖς τοῦ Μαυρονόρους καὶ τῶν Ἰωαννίνων» (*Ἠλ. Γεωργίου*, Ἱστορία τῶν Ἀμπελακίων, ἔνθ' ἀν., σ. 73).

2. *Ἠλ. Γεωργίου*, Νεώτερα Στοιχεῖα, ἐπιστ. 106, σ. 15.

3. Τὰ «σερρατζίδικα» καὶ τὰ «σμυρνιὰ» (ἔνθ' ἀν., ἐπιστ. 125, 129). Κι' ὅλα αὐτὰ γίνονταν τὸ 1806.

4. Ἡ ἀνιλίνη, γράφει ὁ *Μιχ. Ἀβραμόπουλος* (Τὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια, Θεσσαλονίκη 1961, σ. ΙΙ) εἶχε τὰ ἀποτέλεσμα τὴν ὡραιότερη ἀνεξίτηλη καὶ σὲ ποικίλους χρωματισμοὺς βαφὴ τῶν νημάτων.

5. «Πάρετε ἄλλα μέτρα νὰ γίνη τὸ πρᾶγμα πολλὰ εὐθηνότερον, ἐπλάκωσαν τόσα ὥστε τόπον δὲν ἔχουν νὰ τὰ βάλουν (ἔνθ' ἀν., ἐπιστ. 114, σ. 5). Ἐκκλήσεις ἀπὸ τὴ Βιέννη: «Πρέπει ἀδελφοὶ νὰ τὰ βάψετε ὡραῖα ὅπως τὰ ἐγκλέζικα..., αὐτὸ τὸ ἐγκλέζικον δὲν ἔπαυσε ἀπὸ τὸ νὰ ἐξοδεύεται καὶ διὰ τοῦτο τὸ ἐδικό μας δὲν ζητεῖται μὲ τὸ νὰ γεμίση ἡ Γερμανία καὶ παντοῦ, ἀπὸ φάβρικες· λοιπὸν ὅταν βάφετε πρέπει νὰ γίνουν εὔμορφα ἀλλέως θέλουν μείνει ἀπώλητα ὡς καὶ τὰ ἄλλα μὲ τὸ νὰ εἶναι παρδαλὰ» (ἐπιστ. 121, σ. 74-75). Βλ. ἐπίσης *Ν. Ρηματισίδη*, Συνοπτικὴ περιγραφὴ τῆς Θεσσαλίας καὶ τινων παρὰ τοῖς Θεσσαλοῖς ἐθίμων, Σμύρνη 1874, σ. 43.

6. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Βιέννης ἔστειλαν στὰ Ἀμπελάκια διαμέσου Τεργέστης «μασσίνια» (νηθομηχανὲς) κι' ἕνα Γερμανὸ «μάστορη» (μισθὸς «εἴκοσι φιορίνια εἰκοσάρια τὸ μήνα καὶ τὸ φαγί του καὶ πλυστικά του»). Ξεφόρτωσαν τὰ κομμάτια τῶν μηχανῶν στὴ σκάλα τῆς Καρίτσας κι' ἀπὸ κεῖ τ' ἀνέβασαν στὰ Ἀμπελάκια. Οἱ ἀντιπρόσωποι δίνουν ὁδηγίες νὰ προσλάβουν γυναῖκες καὶ κορίτσια ἀλλὰ μὲ χαμηλὰ μεροκάματα: «τὰς γυναῖκας ὁποὺ θέλετε πάρει διὰ τὸ γνέσιμον πρέπει νὰ εἶναι δυνατὲς γιὰ νὰ γυρίζουν τοὺς τροχούς, εἰδὲ διὰ ἀμπόλιασμα καὶ τυλιγάδιασμα παίρνουν οἱ γυναῖκες τὰ κορίτζια των, κυττάζετε ὁποὺ νὰ μὴ δώσετε

Οἱ ἀντιπρόσωποι στὰ εὐρωπαϊκὰ κέντρα κατάλαβαν. Ἡ ἐπιβίωση τῶν νηματοβαφείων μονάχα μὲ τὴ χρησιμοποίηση μηχανῶν καὶ μὲ συμπίεση τοῦ κόστους μποροῦσε νὰ ἐξασφαλισθῆ. Ἀλλὰ ἡ μηχανοποίηση τῆς παραγωγῆς στὰ Ἀμπελάκια καὶ στὶς ἄλλες θεσσαλικὲς φάμπρικες ἦταν ἀδύνατη γιατὶ ἀποτελοῦσαν νησίδες ἀπομονωμένες, ἀπροστάτευτες μέσα σὲ μιὰ καθυστερημένη καὶ ἐχθρικὴ αὐτοκρατορία ἐπικυριάρχων καὶ βρίσκονταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορές. Ἦταν ἀδύνατος ὁ τεχνικὸς ἐκσυγχρονισμός. Χρειάζονταν ὁρισμένες προϋποθέσεις γιὰ τὶς ἐπενδύσεις κεφαλαίων. Ἔπειτα δὲν μεταβάλλεται ὁ χωριάτης ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη σὲ χειριστὴ μηχανῶν. Ἀλλὰ καὶ γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους ἦταν ἀπραγματοποίητη ἡ μηχανοποίηση. Θὰ προκαλοῦσε ἀνεργία, θὰ ἅρπαζε δηλαδὴ τὸ ψωμὶ ἀπὸ τὸ στόμα τῶν κατοίκων.

Ὡστόσο ἔγινε κάποια προσπάθεια γιὰ μηχανοποίηση τῆς νηματοπαραγωγῆς. Ἀλλὰ ὅπως ἦταν φυσικὸ ἔπεσε στὸ κενό.

Ἡ δεύτερη σοβαρὴ αἰτία ποὺ ἔφερε τὴν παρακμὴ τῶν θεσσαλικῶν ἐμποροβιομηχανικῶν ἑστιῶν ἦταν ἡ φοβερὴ ἐπιδημία πανούκλας τοῦ 1812-1814. Οἱ τεχνίτες θερίζονται ἀπὸ τὸ θανατικό, οἱ εὔποροι ἐκπατρίζονται[1]. Ἔτσι ἀποδιοργανώθηκαν οἱ κιρχανέδες.

περισσότερο μερομίστιον παρὰ 20 ἕως 25 παράδες τὴν ἡμέραν, αὐτὲς τόσες παράδες δὲν εὔγαζον καὶ πρέπει νὰ εὐχαριστηθοῦν...» (*Ἠλ. Γεωργίου*, ἔνθ' ἀν., ἐπιστ. 125, σ. 79). Καὶ προσοχὴ στὸ «μάστορη» τὸν Λεοπόλδο. «Πρέπει νὰ τὸν ἔχετε ὡς τὸν ἑαυτόν σας, ὁ κόμης νὰ εἶναι πάντα μαζί του καὶ νὰ κοιμᾶται μαζί του εἰς τὸν ὀνδάν, ὁποὺ θὰ τὸν ἔχετε κάμη δύο κρεβάτια...» (ἔνθ' ἀν., σ. 79). Ἀλλὰ κι' αὐτὴ ἡ προσπάθεια ναυάγησε. Πέθανε ὁ Γερμανὸς τεχνίτης, ξεσηκώθηκαν καὶ οἱ γυναῖκες ποὺ ἔχασαν τὸ ψωμί τους καὶ τὰ «μασίνια» ἔμειναν ἀχρησιμοποίητα (*Ι. Λεονάρδου*, ἔνθ' ἀν., σ. 154). Ὕστερα ἦρθε ὁ ἐθνικὸς ξεσηκωμὸς καὶ πολλαπλασιάσθηκαν οἱ δυσχέρειες. Τὰ Ἀμπελάκια φυτοζωοῦν πιά. Ἡ ἀνιλίνη ἔδωσε τὴ χαριστικὴ βολή. Γιατὶ αὐτὴ ἡ χημικὴ οὐσία ἐξασφάλιζε ὡραιότερη, φτηνότερη, ἀνεξίτηλη καὶ σὲ ποικίλους χρωματισμοὺς βαφὴ τῶν νημάτων. Ἔτσι σταμάτησε ἡ ζήτηση τῶν ἀμπελακιώτικων νημάτων στὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορὲς (*Ἀβραμόπουλος*, ἔνθ' ἀν., σ. 11). Τὸ 1836 εἶχε ἀπομείνει μόνο ἡ θύμηση τῆς παλιᾶς εὐπορίας. «Ἐνταῦθα ἐκατοικοῦσεν ἡ μάθησις, ἡ τρυφή, τὰ κειμήλια, ὁ πλοῦτος, ἡ δόξα, ἡ ἀρχοντιά, ἡ πολυτέλεια καὶ πᾶσα εὐτυχία τοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ χαριτωμένη πόλις ἐμπεριέχει τὴν σήμερον ταῦτα τὰ ὡραῖα, ἐξωτερικῶς μὲν γελῶντα, ἐσωτερικῶς δὲ κλαίοντα παλάτια ἔρημα» (ἔνθ' ἀν., σ. 153-154). Ὡστόσο εἶχαν ἀπομείνει «τινὲς μετρίας καταστάσεως ὑφαντουργοί, δουλεύοντες καλοὺς ἀλατζιάδες» (ἔνθ' ἀν., σ. 154).

1. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1812 πέθαιναν στὰ Ἀμπελάκια ὀχτὼ ἄνθρωποι τὴν ἡμέρα. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1814 25 (ἔνθ' ἀν., ἐπιστ. 85, 86, 91). Τὰ ἴδια καὶ στὸν Τύρναβο, στὴν Τσαρίτσανη, στὴν Ἁγιά, στὴ Ραψάνη. Κάπου 15.000 ψυχὲς χάθηκαν κατὰ τὴ διετία 1812-1814 ἀπὸ τὴν ἐπιδημία στὶς ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Θεσσαλίας (*Ι. Λεονάρδου*, ἔνθ' ἀν., σ. 59). Τὸ θανατικὸ ποὺ ἀφάνισε τὶς θεσσαλικὲς ἐμποροβιομηχανικὲς κωμοπόλεις ἀπαθανάτισε ἡ λαϊκὴ Μοῦσα:

Ὅλες οἱ χῶρες μόλεψαν κι' ὅλες παρηγοριοῦνται
Ἡ Ράψανη κι' ὁ Τύρναβος παρηγοριὰ δὲν ἔχουν
Καημένη Ράψανη
Τρεῖς χιλιάδες στὸν Τούρναβο...

Τὰ ἄλλα αἴτια ποὺ ἀναφέρουν οἱ διάφοροι ἱστορικοὶ καὶ ἐρευνητὲς εἶναι δευτερεύοντα. Κλόνισαν τὴν παραγωγὴ ἀλλὰ οἱ συνέπειες δὲν θὰ ἦταν καταστρεπτικές. Οἱ ναπολεόντειοι πόλεμοι πρῶτα-πρῶτα. Ἡ ἀνήσυχη πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση στὴν Εὐρώπη καθὼς καὶ οἱ πολεμικὲς ἀναστατώσεις στὴ Βαλκανικὴ (Πασβάνογλου, ἐξεγέρσεις τῶν Σέρβων κ.ἄ.). Ἡ πτώχευση τῆς Τράπεζας τῆς Βιέννης ὅπου οἱ Ἀμπελακιῶτες εἶχαν τοποθετήσει τὰ μισά τους κεφάλαια (κάπου δέκα ἑκατομμύρια φράγκα). Οἱ παρεμβάσεις τοῦ Ἀλήπασα, οἱ ἐκβιασμοὶ καὶ οἱ καταπιέσεις (ἁρπακτικὲς ἐνέργειες καὶ ἐπιβαρύνσεις)[1].

Ὁπωσδήποτε στὴν παρακμὴ εἶχαν συντελέσει καὶ οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις, τὰ μίση καὶ τὰ πάθη ποὺ κόχλαζαν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς Συνεργατικῆς. Οἱ ἀλεπάλληλες διασπάσεις τῆς Συντροφίας καὶ οἱ ἀνταγωνισμοί, ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς πλούσιους μετόχους καὶ τοὺς τεχνίτες, τοὺς μεγιστάνες καὶ τὴ φτωχολογιά, τοὺς μεγαλοχτηματίες καὶ τοὺς ἐργάτες καὶ ἡ πλουτοκρατικὴ ἐπιδειξιομανία, ἡ ἐκμετάλλευση, ἡ κερδοσκοπία[2].

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο ἡ ἐπιτυχία τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ τὰ μεγάλα κέρδη δημιούργησαν ἀτμόσφαιρα ἀλληλεγγύης καὶ ἀνοχῆς. Οἱ ἀντιθέσεις πνίγονταν μέσα στὸν πυρετὸ τῆς δράσης καὶ τῆς εὐημερίας. Πολὺ σύντομα ὡστόσο ξέσπασε ἡ οἰκονομικὴ κρίση.

Τὰ κέρδη συγκεντρώνονταν στὰ χέρια μερικῶν μεγαλεμπόρων ποὺ ζοῦσαν σὲ μεγαλόπρεπα ἀρχοντικὰ μὲ ἀνατολίτικη χλιδή. Αὐτὴ ἡ ἐπίδειξη πλούτου συνοδευόταν μὲ τὴν ἄσκηση δεσποτισμοῦ καὶ προκάλεσε ἀντιδράσεις ὄχι μόνο ἀνάμεσα στοὺς τεχνίτες ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση τῆς παραγωγῆς ἀλλὰ στὴ μεσαία τάξη, στοὺς μικροὺς δηλαδὴ ἑταίρους τῆς Συντροφίας. «Οἱ Ἀμπελακιῶται, οἰκοδομοῦντες ἀνάκτορα καὶ κομίζοντες ἐκ Βιέννης πολυτελῆ παραπετάσματα καὶ χρυσᾶ καπέλλα, ἐνόμιζον ὅτι πράττουσιν ἔργον φυσικόν, δαπανῶντες ἐκ τοῦ περιττοῦ ποσὰ ἀμύθητα, στολίζοντες καὶ τὰς γυναῖκας των μὲ τὰς χρυσὰς ἐκείνας ἐνδυμασίας... Ἡ μεσαία τάξις συνετρίβετο, διότι δὲν ἠδύνατο νὰ μιμηθῇ τὴν πρώτην ἡ δὲ τρίτη ἐθαύμαζεν καὶ ἐδυσανασχέτει, ὁσάκις διήρχε-

1. Τὸ 1818 τὰ χρεωκοπημένα πιὰ Ἀμπελάκια χρωστοῦσαν στὸ Βελὴ πασὰ 87.000 γρόσια. «Ὁ αὐθέντης (ὁ Βελῆς) ἀπειλεῖ νὰ μᾶς πάρη τὰ τζικρίκια», διαβάζουμε σὲ μιὰ ἐπιστολὴ (*Ἠλ. Γεωργίου*, ἔνθ' ἀν., ἀρ. 123, σ. 14). Ὑπερβολικὰ βέβαια ὅσα γράφει ὁ *Νικ. Μάγνης*: «Ὁ τύραννος καὶ ἄλλος Πύρρος τῆς Ἠπείρου Ἀλὴ πασὰς ἐστάθη ἱκανὸς νὰ τὴν ἐξαλείψη (τὰ Ἀμπελάκια) ἀπὸ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς» (Περιήγησις ἢ τοπογραφία τῆς Θετταλικῆς Μαγνησίας, Ἐν Ἀθήναις 1860, σ. 97).

2. Βλ. καὶ *Γιάννη Κορδάτου*, «Τ' Ἀμπελάκια κι' ὁ μύθος γιὰ τὸ συνεταιρισμό τους», Ἀθήνα 1955, σ. 104 κ.έ. Πρβλ. *Νικ. Γεωργιάδη*: «Ἡ ἐμφιλοχωρήσασα διχόνοια μεταξὺ τῶν κατοίκων καὶ αἱ δικαστικαὶ ἔριδες, τοῦ Ἀλῆ πασᾶ αἱ ἐπίβουλοι ἐνέργειαι, ἡ προαγομένη εὐρωπαϊκὴ βιομηχανία καὶ τέλος ἡ χρεωκοπία τῆς Αὐστριακῆς τραπέζης κατέστρεψαν τὴν βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν Ἀμπελακιωτῶν» (Θεσσαλία, Ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 209).

το πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν της. Ἐνόμιζέ τις ὅτι ἔβλεπεν ἀρχιερεῖς ἐνδεδυμένους μὲ τὰ χρυσᾶ ἄμφιά των καὶ περιδιαβάζοντας»[1].

Αὐτὲς οἱ σπατάλες ποὺ ἀκινητοποιοῦσαν τὸν πλοῦτο σὲ ἀπαράγωγες ἐπενδύσεις προκάλεσαν ἀργότερα φαληρίσματα. Οἱ ἰσχυροὶ μέτοχοι ἀγωνίζονταν νὰ θησαυρίσουν μὲ τὶς καταθέσεις τῆς Συντροφίας. Δημιουργήθηκαν κλίκες καὶ ἔγιναν καταδολιεύσεις. Κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία οἱ ἐσωτερικὲς διαμάχες ἀποτελοῦσαν τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ περίφημου «συνεταιρισμοῦ»[2].

Τὸ τέλος ἦταν τραγικό. Οἱ Ἀμπελακιῶτες ἑταῖροι τῆς Κοινοπραξίας, ἀφοῦ ἔχασαν τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορὲς κι' ἀποδεκατίστηκαν ἀπὸ τὴν πανούκλα σκόρπισαν σὰν τοῦ λαγοῦ τὰ παιδιά. «Ἐν τούτοις ἡ καταστροφὴ ἐπῆλθε καὶ διεσκόρπισε τοὺς Ἀμπελακιώτας εἰς τὴν Οὐγγαρίαν, Βουκουρέστιον, Σμύρνην καὶ εἰς διάφορα ἄλλα μέρη, ἔνθα οἱ ἀπόγονοί των ἐνθυμοῦνται τὴν πατρίδα των, καυχώμενοι ὅτι εἶναι Ἀμπελακιῶται, τέκνα τῶν ἀρχόντων, οἵτινες ἐφρόνουν ὅτι ἡ τρυφή, ἡ πολυτέλεια, ὁ πλοῦτος, τὰ κοσμήματα, ἡ κενοδοξία ἄνευ μαθήσεως εἶναι πλεονεκτήματα δι' ὧν εὐπορεῖ ἡ ἀνθρωπότης»[3].

Ἀλλὰ γιὰ τὴ φτωχολογιὰ ἡ νέκρωση τῶν κιρχανέδων ἦταν συμφορά. Τὸ 1819 ἔγραφε ἕνας Ἀμπελακιώτης. «Ἐδῶ ὁ κόσμος εὑρίσκονται εἰς μεγάλην ἀνάγκην καὶ πηγαίνω διὰ Σμύρνην νὰ εὐγάζω τὸ καθημερινὸ ψωμί»[4].

Ἔγιναν καὶ χειρότερα. Οἱ Ἀμπελακιῶτες ποὺ δούλευαν στὶς φάμπρικες κατάντησαν μεροκαματιάρηδες στὰ χτήματα τῶν Κονιάρηδων τῆς Θεσσαλίας καὶ τῶν Τούρκων τσιφλικάδων. «Οἱ ἐναπολειφθέντες κάτοικοι τῶν Ἀμπελακίων, ὡς στερούμενοι εἰσοδημάτων, ἠναγκάσθησαν, πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν, νὰ ζητήσωσιν ἐργασίαν ἀπὸ τοὺς Κονιάρους, ἄλλοι δὲ ἔπεμπον τὰς γυναῖκας των εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τούρκων, ἵνα καθαρίζωσι τὸ ἔριον καὶ τὸν βάμβακα»[5].

---

1. *Ἀδὰμ Ἀνακατωμένου*, Τὰ νέα ὅρια τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι τοπογραφικαὶ καὶ Ἐθνολογικαὶ σημειώσεις περὶ τῆς Θεσσαλίας, Ἐν Ἀθήναις 1887, σ. 68-69.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 70. Κακὸ τὸ τέλος καὶ τοῦ πάμπλουτου Σβάρτς. Χρεωκόπησε καὶ κανεὶς πιὰ δὲν τὸν λογαριάζει. Ἔγραφε ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴ γυναίκα του: «Ἐνθυμοῦμαι πρῶτον τὸν κόσμον μου καὶ δεύτερον τὰ καλά μου ὁποὺ τυραγνίστηκα ἀπὸ παιδὶ καὶ τὰ ἀπόχθησα χωρὶς νὰ εὕρω ἀπὸ γονεῖς τίποτας καὶ κατήντησα τώρα εἰς τὰ γεράματα νὰ τυραγνοῦμαι καὶ νὰ ἀναστενάζω... Μοῦ λέγεις νὰ σηκωθῶ νὰ ἔρθω αὐτοῦ... Καὶ ἐγὼ σὰν ἔρθω νὰ μὲ φυλακίσουν... αὐτοῦ ὅλοι εἶναι ἀντίχριστοι» (*Ἠλ. Γεωργίου*, ἔνθ' ἀν., ἀριθμ. ἐπιστ. 129, σ. 71).

3. *Ἠλ. Γεωργίου*, ἔνθ' ἀν., ἐπιστ. 130, σ. 14.

4. *Ἀδὰμ Ἀνακατωμένου*, ἔνθ' ἀν., σ. 71. Γιὰ τὴν ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τῶν Ἀμπελακίων στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας βλ. *Νικ. Κ. Μουτσόπουλου*, Τὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια, Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴν κοινοπραξία καὶ τὰ ἀρχοντικὰ τῆς κωμοπόλεως, Ἐπιθ. Ἠώς, Ἀφιέρωμα Θεσσαλία, 1966, σ. 115-200, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Σὲ οἰκονομικὴ παρακμὴ βρισκόταν καὶ ὁ Βόλος. Οἱ ξένοι ναυτικοὶ εἶχαν λησμονήσει τὸ ἄλλοτε πολυσύχναστο λιμάνι τοῦ Παγασιτικοῦ. Τὸ ἐμπόριο περιοριζόταν στὶς ἐξαγωγὲς σταριῶν καὶ λίγου ἀκατέργαστου μεταξιοῦ. Ὑδραίικα καράβια ἄραζαν στὸ Βόλο καὶ φόρτωναν δημητριακά, ὄχι καλῶν ποιοτήτων, γιὰ τὴν Ἱσπανία (ἔνθ' ἀν., σ. 71).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 91.

Ἂς ξαναγυρίσουμε ὅμως στὸν περιηγητή μας. Ληξιαρχικὲς πράξεις γεννήσεων καὶ γάμων ἦταν ἄγνωστες στὴ Θεσσαλία, γράφει ὁ Pouqueville. Οἱ παπάδες μονάχα σημείωναν κάπου-κάπου στὰ περιθώρια τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων τὰ ὀνόματα. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦσε ἡ Μαγνησία ὅπου καταχώριζαν τὶς χρονολογίες τῶν γεννήσεων καὶ τὰ βαφτιστικὰ ὀνόματα τῶν ἀρσενικῶν παιδιῶν πάνω σ' ἕνα φύλλο δάφνης καὶ τὸ ἔδιναν στὴ μητέρα.

Ὁ Pouqueville ἱστορεῖ καὶ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ ἁρματολοῦ Θύμιου Βλαχάβα ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄτυχο ξεσηκωμὸ τοῦ 1808[1]. Τὸν εἶδε στὰ Γιάννενα δεμένο πάνω σ' ἕνα στύλο στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλήπασα. «Οἱ ἀχτίδες ἑνὸς καυτοῦ ἥλιου ἔκαιγαν τὸ μαυριδερὸ κεφάλι του, ποὺ ἀψηφοῦσε τὸ θάνατο. Πιὸ γαλήνιος ἀπὸ τὸν τύραννο ποὺ ἀπολάμβανε τὸ μαρτύριό του μὲ κύτταζε μὲ βλέμμα ἀτάραχο λὲς καὶ ἤθελε νὰ μὲ κρατήση μάρτυρα στὸ θρίαμβο τῆς ὑπέρτατης ὥρας του. Δέχτηκε, χωρὶς νὰ βογγήξη καὶ χωρὶς νὰ παραπονεθῆ τὰ χτυπήματα τοῦ δημίου. Καὶ τὰ μέλη του ποὺ σύρονταν στοὺς γιαννιώτικους δρόμους ἔδειχναν στοὺς ἔντρομους Ἕλληνες τὰ λείψανα τοῦ τελευταίου καπετάνιου τῆς Θεσσαλίας»[2].

Περιγράφει ἐπίσης τὸ μαρτύριο τοῦ ἱερομόναχου Δημήτριου. Τὸ παρακο-

---

1. Τὴν ἐξέγερση τοῦ Θύμιου Βλαχάβα καὶ τὴ σύγκρουση στὸ Καστράκι τὸν Μάϊο τοῦ 1808 ἱστορεῖ ἕνας ἀνώνυμος στιχουργὸς τῆς ἐποχῆς μὲ ἀλιπασαλίδικο φρόνημα (μ' ὅλο ποὺ βρισκόταν στὸ πλευρὸ τῶν Βλαχαβαίων κατὰ τὴ μάχη):

Τοὺς σκορπίζουν καὶ σκοτώνουν
ὡς διακόσια κεφάλια
μπλαχαβέϊκα ζαβάλια
νὰ τὰ ξέρετε ἀλήθεια
ὅτι τὰ εἶχαν σὰν κολοκύθια
τὰ εἶδα ἀπὸ ἕνα ἕνα
μέσ' τὰ Τρίκαλα γδαρμένα.

Ὁ στιχουργὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ «ἐλεεινὸς γραμματοδιδάσκαλος» — ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Κ. Σάθας — Ἰω. Κερασοβίτης (βλ. *Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἁρματολίκια καὶ γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Θύμιου Μπλαχάβα στὴ Θεσσαλία στὰ 1808, Ἐπιστ. Ἐπ. Φιλοσ. Σχ. Παν. Θεσσαλονίκης, τ. Θ' [1965], σ. 235-251).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 93. Ἰδοὺ πῶς ἱστορεῖ τὸ τέλος τοῦ παπα-Θύμιου ὁ ραψωδὸς τοῦ Ἀλήπασα Χατζῆ Σεχρέτης:

Τὸν ἔδεσαν τὸν ἔρημον, τὸν ρίχνουν στὸ σιντζίρι
τὸν πάνουνε στὰ Γιάννενα πεσκέσι τοῦ βεζύρη.
Τὸν ἔδεσάνε στὴν αὐλή, κι' ὁ κόσμος τὸν τηροῦνε
μαζώχτηκαν τὰ Γιάννενα καὶ πᾶνε νὰ τὸν δοῦνε.
Δυὸ μέρες τὸν ἐκράτησε δεμένο στὴν αὐλή του
καὶ στερινὰ τὸν ἔλυσε νὰ κάμη τὴν τιμή του.
....
Ἀλήπασας δὲν τὄστερξε πολλὰ νὰ μαρτυρήση
μόνον εὐθὺς ἐπρόσταξε τὸν δήμιο νὰ τὸν σκίση.
Ἀλήπασας τὸν ἔσχισε — τὸν ἔκαμε κομμάτια
ὁπούξερε καὶ δούλευε τέτοιας λογῆς ζενάτια.

(*Κων. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 604).

λούθησε ὁ ἴδιος γιατὶ ἐκεῖνο τὸν καιρὸ βρισκόταν στὰ Γιάννενα. Δὲν εἶχε ἀνάμιξη στὸν πόλεμο τῶν Βλαχαβαίων ὁ καλόγερος. Ἀντίθετα σ' ἐκεῖνες τὶς φοβερὲς μέρες γύριζε στὶς ἀναστατωμένες περιοχὲς καὶ ἀγωνιζόταν νὰ κατασιγάση τὴν ἐπαναστατικὴ ἔξαψη καὶ νὰ ξαναφέρη τοὺς χριστιανοὺς στὸ ζυγὸ τῆς ὑπακοῆς[1]. Τὸν κατηγόρησαν ὡστόσο γιὰ στασιαστὴ καὶ τὸν ἔφεραν στὰ Γιάννενα ἁλυσοδεμένο μαζὶ μὲ τὸν παπα-Θύμιο. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀλῆ προσπάθησαν νὰ στεριώσουν κατηγορία γιὰ συνωμοσία καὶ νὰ ἀναμίξουν τοὺς δεσποτάδες τῆς Θεσσαλίας. Ἀλλὰ ὁ ἱερομόναχος, γράφει ὁ περιηγητής, μόνο τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ εἶχε στὸ νοῦ του. Καὶ παραθέτει τὸ διάλογο μὲ τὸν ἔξαλλο βεζύρη. «Ἀξίζει νὰ γίνη γνωστός», γράφει ὁ Pouqueville, «σ' ὁλόκληρη τὴ χριστιανοσύνη ὡς μνημεῖο ποὺ ἀνήκει πιὰ στὸ μαρτυρολόγιο τῆς Ἐκκλησίας».

Ἀ λ ή ς : Ἔλεγες πὼς θαρθῆ ἡ βασιλεία τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὸ τί θὰ πῆ; Ὅτι θὰ πέση ὁ θρόνος τοῦ σουλτάνου μας;

Δ η μ ή τ ρ ι ο ς : Ὁ Θεός μου βασιλεύει στὴν αἰωνιότητα. Σέβομαι τοὺς αὐθέντες ποὺ μοῦ ἔδωσε.

Ἀ λ ή ς : Τί ἔχεις στὸν κόρφο σου;

Δ η μ ή τ ρ ι ο ς : Τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας.

Ἀ λ ή ς : Νὰ τὴ δῶ.

Δ η μ ή τ ρ ι ο ς : Αὐτὸ εἶναι ἱεροσυλία. Ἂς μοῦ λύσουν τὸ ἕνα χέρι γιὰ νὰ σοῦ τὴ δείξω.

Ἀ λ ή ς : Ἔτσι παρασύρεις τὸν κόσμο. Εἴμαστε ἱερόσυλοι, ἔ; Αὐτὰ σ' ἔβαλαν νὰ λὲς οἱ δεσποτάδες ποὺ κάλεσαν τοὺς Ρώσους γιὰ νὰ μᾶς ὑποδουλώσουν. Μίλα, ποιοὶ ἄλλοι ἦταν μαζί σου;

Δ η μ ή τ ρ ι ο ς : Κανείς, μόνο ἡ συνείδηση τοῦ χρέους μου μὲ παρακίνησε νὰ παρηγορήσω τοὺς χριστιανοὺς καὶ νὰ τοὺς πείσω νὰ σέβωνται τοὺς νόμους σου.

Ὁ Ἀλῆς ἔδωσε ἐντολὴ ν' ἀρχίσουν τὰ βασανιστήρια. Κρύφτηκαν τότε οἱ βαθμοῦχοι τοῦ βεζύρη καὶ οἱ δήμιοι ἅρπαξαν τὸν καλόγερο, τὸν ἔσυραν μπροστὰ στὸν Ἀλὴ ποὺ τὸν ἔφτυσε στὸ πρόσωπο. Πῆραν ὕστερα μυτερὰ καλάμια καὶ τὰ ἔμπηξαν ἀργὰ-ἀργὰ στὰ νύχια τῶν χεριῶν καὶ τῶν ποδιῶν του. Τοῦ τρυποῦσαν τὰ χέρια. Καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ μαρτύριο ὁ καλόγερος ἔλεγε καὶ ξανάλεγε:
—Κύριε, ἐλέησον τὸν δοῦλον σου! Δέσποινα τῶν οὐρανῶν, πρέσβευε ὑπὲρ ἡμῶν!

---

1. Ὁ Δημήτριος ἦταν Σαμαρινιώτης. Σωστὰ γράφει ὁ Pouqueville ὅτι ὁ καλόγερος δὲν ὑποκινοῦσε τοὺς πληθυσμοὺς σὲ ἀνταρσία. Ἐκτελοῦσε ἐντολὲς τοῦ μητροπολίτη Γαβριὴλ καὶ προσπαθοῦσε νὰ ἀναχαιτίση τὸ ἐπαναστατικὸ ρεῦμα. Ἀλλὰ γιὰ τὸν Ἀλή, ὁ βασανιστικὸς θάνατος τοῦ καλόγερου — ἀθώου ἢ ἔνοχου, ἀδιάφορο — ἦταν ἀπαραίτητος γιὰ τὴν κατατρομοκράτηση τοῦ λαοῦ καὶ γιὰ τὶς θριαμβολογίες του στὴν Πύλη ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστολὴ τῆς ἀνταρσίας (βλ. *Ἀπ. Βακαλόπουλου*, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Δ', σ. 724).

Όταν τέλειωσαν τὰ βασανιστήρια μὲ τὰ καλάμια, πέρασαν γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι του, στὸ ὕψος τοῦ μετώπου, μιὰ ἁλυσίδα ἀπὸ κότσια καὶ τὴν ἔσφιξαν[1] καλώντας τον νὰ ὀνομάσῃ τοὺς συνεργάτες του. Ἀλλὰ τὸ στεφάνι ἔσπασε χωρὶς ν' ἀκουστῇ κανένα βογγητό. Οἱ δήμιοι ζήτησαν νὰ συνεχίσουν τὴν ἄλλη μέρα καὶ τὸ θύμα τους ρίχτηκε ἀμέσως σ' ἕνα ὑγρὸ μπουντρούμι.

Ὁ Ἀλῆς δὲν παρακολούθησε τὴ νέα φάση τῶν βασανιστηρίων. Τὸν κρέμασαν ὅπως τὸν ἀπόστολο Παῦλο πάνω ἀπὸ μιὰ φωτιὰ καὶ τοῦ καψάλισαν ἀργὰ ἀργὰ τὸ δέρμα τοῦ κρανίου. Τὸν τράβηξαν ὕστερα, τὸν ξάπλωσαν κατὰ γῆς, τὸν σκέπασαν μὲ μιὰ πλατειὰ σανίδα κι' ἄρχισαν νὰ πηδοῦν ἀπάνω γιὰ νὰ τοῦ σπάσουν τὰ κόκκαλα. Στὸ τέλος τὸν ἔχτισαν ὄρθιο ἀφήνοντας τὸ κεφάλι του ἐλεύθερο. Τὸν ἔτρεφαν μάλιστα γιὰ νὰ τὸν κρατήσουν στὴ ζωὴ καὶ νὰ παρατείνεται τὸ μαρτύριό του[2]. Ξεψύχησε σὲ δέκα μέρες[3].

Τὸ θάρρος του καὶ ἡ ὑπερφυσικὴ ἀντοχή του, γράφει ὁ Pouqueville, συντάραξαν τὴν Ἤπειρο. Ὅλοι τὸν ὀνόμαζαν ἅγιο. Ἕνας μουσουλμάνος ἀπὸ τὴν Καστοριὰ βαφτίστηκε χριστιανός, ἐγκατέλειψε τὴν πόλη γιὰ ν' ἀποφύγῃ τοὺς διωγμοὺς καὶ ἐγκαταστάθηκε μὲ τὸ ὄνομα Γεώργιος σ' ἕνα χωριὸ

---

1. Παραλλαγὴ αὐτοῦ τοῦ βασανιστηρίου περιγράφει ὁ *Ἐπ. Φαρμακίδης*: «...ἔφερον τάσι πυρωμένον πολύ, τὸ ἐφόρουν ὡσὰν σκούφια εἰς τὴν κεφαλήν του καὶ τύλιγαν μ' ἕνα σχοινὶ ὁλόγυρα τὴν κεφαλήν του καὶ τὸ ἔστρεφαν μ' ἕνα ξύλον ὡσὰν ἐργάτην καὶ ἔσφιγγαν τόσον τὴν κεφαλήν του ὅσον εὔγαιναν οἱ βολβοὶ τῶν ὀμμάτων του ἔξω ἀπὸ τὸν τύπον τους» (Ἡ Λάρισα ἀπὸ τῶν Μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα [1881], Τοπογραφικὴ ἱστορικὴ μελέτη, Βόλος 1926, σ. 187).

2. Τὸ χτίσιμο στὸν τοῖχο ἦταν ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ἀληπασαλίδικες μεθόδους βασανισμοῦ. Σ' αὐτὸ τὸ μαρτύριο ὑπέβαλε ὁ βεζύρης τὸν Ἀναστάσιο Μπακόλα ἐκβιάζοντας τὸν πατέρα του γιὰ νὰ τοῦ μεταβιβάσῃ τὴν περιουσία του. «Διέταξε», ἱστορεῖ ὁ *Λαμπρίδης*, «καὶ τὸν ἔκτισαν εἰς τοῖχον δι' ἀσβέστου καὶ λίθων ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας τὴν κεφαλὴν μόνον αὐτοῦ ἐλευθέραν ἀφήσας» (ἔνθ' ἀν., σ. 67). Ἀλλὰ καὶ ὁ Ὀδυσσέας Ἀνδροῦτσος, σπουδασμένος κι' αὐτὸς στὸ σχολειὸ τοῦ Ἀλῆ, ἔχτισε ζωντανὸ ἕνα παπά. «Ἱερέα δέ τινα ζῶντα κτίζει ὄρθιον ἕως οὗ ἀπέπνευσεν ὁ δυστυχής...» (*Διον. Σουρμελῆ*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα, Ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 118). Αὐτὸς ὅμως ἦταν προδότης. Γράφει ὁ Μακρυγιάννης: «Ἀφοῦ λέγει διὰ τὸν Δυσσέα (ὁ Σουρμελῆς) «πλῆθος ψευτιές, τὸν κατηγορεῖ καὶ γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ παπᾶ. Πὲς καὶ τὰ αἴτια στοριογράφο, καὶ τὸ κοινὸ εἶναι κριτὴς ἢ ὑπὲρ εἴτε κατά. Ἕνας ὁποὺ γίνεται προδότης εἰς τοὺς Τούρκους κι' ἀφανίζει τόσα παλληκάρια— καὶ τὸν γενναῖον ἀγωνιστὴ Σκουρτανιώτη τὸν Θανάση μὲ σαράντα ἀνθρώπους ποιὸς τὸν πρόδωσε εἰς τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς κάψαν ὅλους σὲ μιὰ ἐκκλησία; Κι' ἄλλες πλῆθος προδοσίες;» (Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. Βαγιονάκη, τ. Β', σ. 94). Στὰ βενετοκρατούμενα Ἑπτάνησα τὸ χτίσιμο τοῦ ἐχθροῦ δὲν ἦταν σπάνια ἐκδίκηση. Ὅταν ἀνοίχτηκαν ἐπὶ δημοκρατικῶν Γάλλων τὰ ὑπόγεια τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Ζακύνθου βρέθηκαν τὰ σημάδια τέτοιων βασανιστικῶν θανατώσεων (βλ. καὶ *Διον. Ρώμα*, Ὁ Σοπρακόμιτος, Περίπλους [1570-1870], τ. Α', σ. 209-210).

3. Τὸν καλόγερο Δημήτριο, σύντροφο τοῦ Θύμιου Βλαχάβα ἀναφέρει καὶ ὁ *Ἀρ. Βαλαωρίτης* στὸ ᾆσμα του γιὰ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ περίφημου ἁρματολοῦ (Μνημόσυνα, Ἄσματα, Εὐθύμιος Βλαχάβας).

τῆς Ἀκαρνανίας. «Τὸν ἀνακάλυψε ὅμως ὁ Μέτσο-Μπόνος, ὁ μουσελίμης τοῦ Ἀλῆ καὶ τὸν θανάτωσε μὲ μαρτύρια ποὺ οὔτε τολμάω, οὔτε μπορῶ νὰ ἀφηγηθῶ»[1].

Ὁ Ἀλῆς συναγωνιζόταν τὶς ληστοσυμμορίες ποὺ δροῦσαν στὴν ἐπικράτειά του, τὶς ἀπαγωγὲς δηλαδὴ ἀθώων Ἑλλήνων γιὰ τὴν εἴσπραξη λύτρων. Ἂν καθυστεροῦσαν οἱ συγγενεῖς νὰ ἐξαγοράσουν τοὺς αἰχμαλώτους οἱ ληστὲς ἔκοβαν μύτες κι' ἀφτιὰ καὶ τὰ ἔστελναν πεσκέσι. Ὁ Ἀλῆς τοὺς ἄφηνε νὰ σαπίσουν στὰ μπουντρούμια του. Μπροστὰ στὸ σεράϊ τοῦ Ἐλμὰς-μπέη, μουσελίμη τοῦ Ἀλήπασα στὸ Βραχώρι, ὁ Pouqueville βρέθηκε κυκλωμένος ἀπὸ ἕνα σωρὸ ἀκρωτηριασμένους ποὺ ζητοῦσαν ἐλεημοσύνη. Μὲ κομμένες μύτες καὶ κομμένα ἀφτιὰ ζητιάνευαν γιὰ νὰ ἐξαγοράσουν συγγενεῖς ποὺ βρίσκονταν ἀκόμα στὰ χέρια τῶν ληστῶν. Εἶδε ἐπίσης πολλοὺς νὰ ἐνεργοῦν ἐράνους γιὰ νὰ συγκεντρώσουν τὰ λύτρα καὶ νὰ ἐλευθερώσουν κρατουμένους τοῦ Ἀλῆ. Σὲ πολιτεῖες καὶ χωριὰ ἔβλεπες ζητιάνους ἐφοδιασμένους μὲ μπουγιουρδὶ τοῦ βεζύρη ποὺ ἐπέτρεπε «εἰς τὸν φέροντα» νὰ πραγματοποιῆ ἔρανο γιὰ νὰ ἐξαγοράση φυλακισμένους συγγενεῖς. Τὸ μπουγιουρδὶ συνόδευε καὶ ἐγκύκλιος τοῦ δεσπότη[2].

Ὁ Pouqueville γνώρισε στὸ Βραχώρι ἕνα νεαρὸ Ἕλληνα ποὺ ζητιάνευε γιὰ νὰ λυτρώση τοὺς δικούς του, φυλακισμένους τοῦ Ἀλῆ στὰ Γιάννενα, θύματα ἀβανιᾶς. Κατηγορήθηκε ὁ πλούσιος πατέρας του πὼς βρῆκε θησαυρὸ καὶ τὸ κράτησε μυστικό. Δημεύτηκε ἡ περιουσία του καὶ ρίχτηκε ἡ οἰκογένεια στὴ φυλακή. Ὁ πατέρας βασανίστηκε καὶ σακατεύτηκε, ἡ μάνα του καὶ οἱ ἀδερφάδες του ἀτιμάστηκαν. Τελικὰ κάλεσε ὁ Ἀλῆς τὸ γιὸ καὶ τοῦ εἶπε:

—Ἄδικα κατηγόρησαν τὸν πατέρα σου. Ἦταν ὅμως ἐχθρός μου καὶ γι' αὐτὸ θὰ κρατήσω τὴν περιουσία του. Κύττα νὰ βρῆς 8.000 πιάστρα καὶ θὰ τοὺς ἀφήσω ἐλεύθερους.

Κι' ὁ νέος ἄρχισε τὴ ζητιανιὰ ἐφοδιασμένος μὲ μπουγιουρδὶ τοῦ Ἀλῆ ποὺ παραθέτει ὁ Pouqueville στὸ χρονικό του:

Ἐγὼ Ἀλὴ πασάς.

Προσταγὴ τοῦ Ὑψηλοτάτου Βεζὴρ Ἀλῆ πασᾶ πρὸς ἐσᾶς Ντερβεντζῆδες, Μπουλουκπασάδες καὶ ἄλλοι ἐδικοί μου ἄνθρωποι. Νὰ ξέρετε ὅτι διαβαίνει καὶ περνᾶ στὸ μανσοῦπι μου νὰ γυρέψη τὸ ψυχικὸν διὰ νὰ ἐξαγοράση τοὺς ἐδικούς του, φυλακισμένους εἰς τὸ τρομερὸν χαψίν μου καὶ νὰ εἶναι ἀπείραχθος ἀπὸ καθ' ἕνα.

Χωρὶς ἄλλο.

Ἰωάννινα Ἁλωναρίου 6. 1816[3].

Ὅλα αὐτὰ τὰ περιστατικὰ προκάλεσαν αἰσθήματα ὀργῆς καὶ φρίκης στὸν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 94-96 καὶ σημ. 1.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 165-166 καὶ σημ. 1.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 167-171.

περιηγητὴ ποὺ ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν ἴδια μέρα τὸ Βραχώρι. Ἀλλὰ μαθαίνοντας τὴν πρόθεσή του ὁ Ἐλμὰς μπέης νόμισε πὼς ὁ ξένος εἶχε κάποια δυσαρέσκεια ἀπὸ τὸν Ἕλληνα προεστὸ ποὺ τὸν φιλοξένησε ὕστερα ἀπὸ ἐντολή του. Πρόσταξε λοιπὸν νὰ συλληφθῆ ὁ ἄρχοντας καὶ νὰ τιμωρηθῆ μὲ φάλαγγα. Μόλις τὴν τελευταία στιγμὴ κατόρθωσε νὰ τὸν σώση ὁ Pouqueville[1].

Περνώντας ἀπὸ τὸν Ἀράκυνθο στάθηκε σὲ ἕνα δυσπρόσιτο σπήλαιο ὅπου οἱ ἁρματολοὶ εἶχαν χτίσει ξωκκλήσι, ἀφιερωμένο στὸν Ἁη-Λιά. Στὸ τέμπλο ἦταν κρεμασμένα ἕνα σωρὸ ἀφιερώματα τῶν ἀνθρώπων ποὺ πίστευαν ὅτι μποροῦσαν νὰ ἐξαγοράσουν τὰ ἐγκλήματά τους μὲ χρηματικὲς προσφορές. Αὐτὰ τὰ ἀφιερώματα, χρυσὰ καντήλια κ.ἄ. καὶ γενικὰ τὰ ξωκκλήσια τῶν ἁρματολῶν καὶ τῶν Κλεφτῶν βρίσκονταν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἀλῆ.

Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἐκτὸς νόμου ἔκλεψε τὰ ἀσημένια ἀφιερώματα τῶν συντρόφων του στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὸ Περιβόλι, κοντὰ στὴ Βόνιτσα. Γιὰ κάθε ἀντικείμενο ποὺ ἔβαζε στὸ δισάκκι του ἔκανε τὸ σταυρό του κι' ἔλεγε:

—Αὐτό, Δέσποινά μου, σοῦ τὄφερε ὁ τάδε. Κλεμμένο τὄχε. Αὐτὸ σοῦ τὄφερε ἕνας φονιάς...

Μόλις ὅμως τὄμαθε ὁ ἀρχηγός του τὸν παράδωσε στὸν Ἀλή. Κι' ὁ εὐσεβέστατος βεζύρης κρέμασε τὸν ἱερόσυλο. Κράτησε ὅμως τὸ θησαυρὸ λέγοντας:

—Αὐτὰ τὰ ἀσημένια δὲν ἦταν τῆς ἐκκλησίας. Ἦταν τοῦ κλέφτη καὶ ἐγὼ τὸν τιμώρησα, τὸν ἁγιογδύτη![2]

Ὁ Pouqueville πέρασε στὸ Ἀνατολικὸ[3] μ' ἕνα μονόξυλο. Ἔμαθε πὼς ὁ πληθυσμὸς ἦταν γύρω στὶς 350 οἰκογένειες (οἱ 40 μουσουλμάνοι)[4].

Τὸ Μεσολόγγι βρισκόταν σὲ παρακμή. Ὡς τὸ 1804 ἀποτελοῦσε μιὰ ἀνθοῦσα ναυτεμπορικὴ πολιτεία τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας μὲ 60 καράβια (τὰ 40 μπρατσέρες). Ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ἀλῆ καὶ τὴν ἀπόσπαση τῆς Αἰτωλίας ἀπὸ τὸ σαντζάκι τοῦ Εὐρίπου ἡ οἰκονομία κλονίστηκε ἄρχισαν οἱ χρεωκοπίες, καὶ τελικὰ ἀφανίστηκε ὁλότελα τὸ μεσολογγίτικο ἐμπόριο[5]. Τὸ ἁλάτι φορτωνόταν στὰ δουλτσινέϊκα καράβια. Μιὰ πολάκκα καὶ 18 μικρὰ πλεούμενα τῶν 10 πάνω κάτω τόννων εἶχαν ἀπομείνει στὸ Μεσολόγγι γιὰ τὶς συγκοινωνίες καὶ τὶς μεταφορὲς στὰ Ἑπτάνησα[6].

Ἀμέσως μετὰ τὶς ἁλυκὲς ἁπλώνονταν πλούσια περιβόλια μὲ μπαμπάκια, καπνά, ἀραποσίτια καὶ σουσάμι[7]. Τὸ 1815 ἡ ἐτήσια παραγωγὴ στοὺς τρεῖς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 171-172.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 188 καὶ σημ. 3.
3. Τὸ Αἰτωλικό.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 190.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 191.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 192-193.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 197.

ναχαγιέδες τῆς Αἰτωλίας ('Ανατολικό, Μεσολόγγι, Μποχώρι) ὑπολογιζόταν σὲ 1.375.500 πιάστρα, προϊὸν ἐργασίας 1.887 ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν (9.435 ψυχὲς) ποὺ ζοῦσαν σὲ δυὸ πόλεις καὶ 31 χωριά)[1].

Φτάνοντας στὸ κάστρο τοῦ 'Αντιρίου τὸν ὑποδέχτηκε ὁ Τοῦρκος ἀστυνόμος ποὺ μὲ αὐθάδεια ἅπλωσε τὸ χέρι του ἀξιώνοντας μπαξίσι γιὰ τὸ «καλωσόρισες». Κι' ἐπειδὴ ὁ περιηγητὴς δὲν τοῦ ἔδωσε προσοχὴ ἀποσύρθηκε δυσαρεστημένος. 'Η περιοχὴ τοῦ Βενέτικου (τῆς Ναυπακτίας) ἦταν ἀνάστατη ἀπὸ τὴ δράση τῶν συμμοριῶν. 'Ο ἐξωτερικὸς περίβολος τοῦ κάστρου ἦταν γεμάτος ἀπὸ πρόσφυγες ποὺ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὰ χωριά τους[2].

Στὸ πασαλίκι τοῦ Βενέτικου—ἕδρα ἡ Ναύπακτος (πασὰς μὲ δυὸ οὐρές, ὁ Σαλὶκ 'Αλῆ ζαδές, τρίτος γιὸς τοῦ 'Αλῆ πασᾶ)—ἀνῆκαν 16 χωριὰ μὲ πληθυσμό, μαζὶ μὲ τὴν πόλη, 1.357 οἰκογένειες (6.085 ψυχές), τὸ ἕνα τρίτο μουσουλμανικές. Φτώχεια καὶ δυστυχία παντοῦ. Οἱ χωριάτες ὑπέφεραν ἀπὸ τὶς ἀβανιὲς τῶν Τούρκων καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Κλεφτῶν[3].

Στὴν περιοχὴ τοῦ 'Απόκουρου[4] ἄκουσε νὰ μιλᾶνε γιὰ τὴ δράση καὶ τὸ χαμὸ τοῦ καλόγερου Κοσμᾶ (γεννήθηκε τὸ 1748), ποὺ ἀνακαίνισε τὸ μοναστήρι τοῦ Παλαιο-Ταξιάρχη. Ἦταν προικισμένος μὲ σπάνια εὐγλωττία, γράφει ὁ Pouqueville, κι' ἀπόχτησε μεγάλη φήμη μὲ τὴν ἱκανότητά του νὰ γιατρεύη τοὺς δαιμονισμένους, νὰ ξορκίζη τὸ κακὸ μάτι καὶ νὰ προλέγη τὸ μέλλον. Τὰ κηρύγματά του στρέφονταν κυρίως ἐναντίον τῶν 'Εβραίων. Τοὺς κατηγοροῦσε πὼς ἅρπαζαν παιδιὰ καὶ τὰ τρυποῦσαν μὲ βελόνια γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ αἷμα τους στὶς μαγεῖες τοῦ Σαββάτου καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα φανταστικὰ ἐγκλήματα[5]. Τἄμαθε κι' ὁ 'Αλῆς καὶ ζήτησε νὰ γνωρίση τὸν ἅγιο ἄνθρωπο. Ξεκίνησε

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 202-204.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 214-215.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 216-217.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 216-217. 'Απόκουρο ὀνομαζόταν στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἡ Αἰτωλοακαρνανία.

5. Πρόκειται γιὰ τὸν μάρτυρα καὶ ἀναγεννητὴ Κοσμὰ τὸν Αἰτωλό. Οἱ πληροφορίες τοῦ Pouqueville παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιατὶ προέρχονται ἀπὸ τὴ γενέτειρα τοῦ Κοσμᾶ. Τὰ ἱστορούμενα εἶναι ἀπόηχος τῶν στοματικῶν παραδόσεων γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ σημειώθηκαν 33-40 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ Γάλλου περιηγητῆ στὴν 'Ακαρνανία. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορά. Ἄλλα εἶναι ἀνακριβῆ καὶ φανερώνουν τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατοῦσε πάνω σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα καὶ ἐποχές. Πρῶτα-πρῶτα ὁ Κοσμᾶς γεννήθηκε γύρω στὸ 1714 καὶ ὄχι τὸ 1748, ὅπως γράφει ὁ Pouqueville (*Φάνη Μιχαλόπουλου*, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, 'Αθῆναι 1941, σ. 9). Παλαιοταξιάρχης ἦταν ἡ γενέτειρά του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διαθήκη τοῦ ἀδερφοῦ του Χρύσανθου: «ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ναυπακτίας καὶ Ἄρτης, τοῦ καλουμένου 'Αποκούρου καὶ ἐκ τοῦ χωρίου Ταξιάρχης» (βλ. *Θ. Χαβέλλα*, 'Ιστορία Αἰτωλῶν... 1883, σ. 45). 'Η ἀνακαίνιση τοῦ μοναστηριοῦ τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του ἔγινε λίγο μετὰ τὸ 1770, κατὰ τὴ μοναδικὴ ἐπίσκεψη στὸ χωριό του. Περιόδευε κατηχώντας στὸ Ξηρόμερο ὅταν ἔμαθε πὼς πέθανε ὁ πατέρας του. Πῆγε τότε στὸν Ταξιάρχη (*Δ. Λουκόπουλου*, «Φῶς» (τοῦ 'Αγρινίου), 1 'Ιανουαρίου 1935). 'Ο ἴδιος ἄλλωστε ὁ Κοσμᾶς ἀνα-

ὁ Κοσμᾶς γιὰ τὰ Γιάννενα γιατρεύοντας στὸ δρόμο πολλοὺς χριστιανοὺς βασκαμένους ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους. Ἔδωσε, ὅπως λέει ὁ συναξαριστής του, τὸ φῶς καὶ σὲ ἕνα στραβὸ μουλάρι. Παρουσιάστηκε τελικὰ στὸ βεζύρη καὶ προφήτεψε, σὰν καλὸς αὐλικός, ἕνα σωρὸ θριάμβους[1]. Ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ ταξίδι ὁ Κοσμᾶς πρόβλεψε γιὰ τὸν ἑαυτό του πῶς θὰ χαθῆ ἀπὸ χέρι Ἑβραίου. Κι' ὅταν

φέρει αὐτὴ τὴν ἐπίσκεψη στὸ χωριό του: «Περιῆλθον δὲ καὶ τὴν πατρίδα», ἔγραφε στὸν ἀδερφό του (*Θ. Μυριανθούση*, Ὁ Προμαχὼν τῶν Ἱερέων, Ἀθῆναι 1870 σ. 16). Κήρυττε τὴ νομιμοφροσύνη καὶ ὑποταγὴ στὸν Τοῦρκο κυρίαρχο ἀλλὰ παράλληλα ἀγωνιζόταν γιὰ τὴν ἀφύπνιση τῶν συνειδήσεων μὲ τὴν παιδεία. Τὰ κηρύγματά του στρέφονταν καὶ ἐναντίον τοῦ ἄδικου πλούτου. Στιγμάτιζε τὶς καταπιέσεις τῶν ἀρχόντων, τὶς κερδοσκοπίες, τὴν τοκογλυφία καὶ τὴν ἀνισότητα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅμως ποὺ ὁ ἀγώνας του πῆρε κοινωνικὴ μορφὴ ἀντιμετώπισε τὴν ἐχθρότητα τῶν Ἑλλήνων κοτζαμπάσηδων. Καταφερόταν μὲ μανία καὶ ἐναντίον τῶν Ἑβραίων. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ λαϊκὲς παραδόσεις γιὰ τὸ ρόλο τους στὴ σταύρωση τοῦ Χριστοῦ ἔφτανε σὲ ὑπερβολὴ καθὼς υἱοθετοῦσε στὶς διδαχές του ἀκρότητες ἄγριου φανατισμοῦ. «Σφάζει ὁ Ἑβραῖος ἕνα πρόβατον καὶ τὸ μισό, τὸ μπροσθινόν, τὸ κρατεῖ διὰ λόγου του, καὶ τὸ πισινὸ τὸ πωλεῖ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς διὰ νὰ τοὺς μαγαρίση. Καὶ ἂν σοῦ δώση ὁ Ἑβραῖος κρασὶ ἢ ρακί, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν τὸ μαγαρίση πρῶτον καὶ ἂν δὲν προφθάση νὰ κατουρήση μέσα, θὰ πτύση. Ὅταν ἀποθάνη κανένας Ἑβραῖος τὸν βάζουν μέσα σ' ἕνα σκαφίδι μεγάλο καὶ τὸν πλένουν μὲ ρακὶ καὶ τοῦ βγάζουν ὅλην τὴν βρώμαν καὶ ἐκεῖνο τὸ ρακὶ τὸ φτιάνουν μὲ μυρωδικὰ καὶ τότε τὸ πωλοῦν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς εὐθηνότερον διὰ νὰ τοὺς μαγαρίσουν. Πῶς τὸ βαστάει ἡ καρδιά σας νὰ ἀγοράζετε ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους πραγμάτειες; Καὶ τὰ ἄσπρα κατόπιν τὰ ἐξοδεύουν διὰ νὰ εὕρουν κανένα χριστιανόπουλο νὰ τὸ σφάξουν, νὰ πάρουν τὸ αἷμα του καὶ μὲ ἐκεῖνο νὰ κοινωνοῦν» (Διδαχαὶ Κοσμᾶ, Χειρόγραφο συλλογῆς Φάνη Μιχαλόπουλου, σ. 69). Τὸ 1803 τυπώθηκε στὰ μολδαβικὰ ἕνα βιβλίο μὲ τὸν τίτλο «Ἀνασκευὴ τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων». Συγγραφέας του ἕνας πρώην ραββίνος ποὺ ἐκχριστιανίστηκε κι' ἔγινε μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Νικηφόρος. Κατὰ τὸν Ἄγγλο ἱερέα περιηγητὴ *R. Walsh*, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1821 στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ Ἑβραῖοι πέτυχαν, μὲ τὴν καταβολὴ ἑνὸς μεγάλου ποσοῦ στὸν ὁσποδάρο τῆς Μολδαβίας, νὰ καταστραφοῦν ὅλα τὰ ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου. Σώθηκε ὅμως ἕνα ποὺ τυπώθηκε τὸ 1818 στὸ Ἰάσιο. Ὁ *Walsh* προμηθεύτηκε τὴ νέα αὐτὴ ἔκδοση κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Πόλη. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ποὺ εἶχε τὸν τίτλο «Μυστήριοι κεκρυμμένοι νῦν δὲ ἀποκεκαλυμμένοι», ἀναφέρεται στὸ «αἷμα ποὺ οἱ Ἑβραῖοι παίρνουν ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς» (Narrative of a journey from Constantinople to England, London 1829, 3η ἔκδ., σ. 13-14). Αὐτὲς οἱ συκοφαντίες ἐναντίον τῶν ἀνυπεράσπιστων Ἑβραίων εἶχαν εὐρύτατη διάδοση στὴν Ἑλλάδα ὄχι μονάχα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἀλλὰ κι' ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας. Δὲν ἦταν ὡστόσο ἑλληνικὴ ἐφεύρεση οἱ φριχτὲς σπερμολογίες. Οἱ Δυτικοὶ δημιούργησαν τὸ μύθο ποὺ ἐπισημαίνεται σὲ πολλὲς συγγραφὲς καθολικῶν κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Στὸ βιβλίο μάλιστα τοῦ *Antoine Bonifatius* «Ἱστορία τῆς Οὐγγαρίας» (βιβλ. Δ', σ. 718), ὑπάρχει περιγραφὴ τῆς αἱματοποσίας. Οἱ Ἑβραῖοι, ἀφοῦ ἔδεναν τὸ παιδὶ σ' ἕνα σταυρό, τὸ μισοστραγγάλιζαν. Ὕστερα ἄνοιγαν τὶς φλέβες του, τὸ τρυποῦσαν μὲ μακριὰ βελόνια, μάζευαν τὸ αἷμα σὲ μιὰ λεκάνη, γεύονταν κάμποσο καὶ τὸ ὑπόλοιπο τὸ διατηροῦσαν.

1. Ὁ Κοσμᾶς πῆγε στὰ Γιάννενα καὶ ἔπεισε τοὺς Ἕλληνες νὰ μετατοπίσουν τὸ παζάρι τῆς Κυριακῆς στὸ Σάββατο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ νεκρωθῆ ἡ ἀγορὰ τῶν Ἑβραίων καὶ νὰ ἀναστατωθῆ ἡ οἰκονομικὴ ζωή. Αὐτὴ ἦταν ἡ αἰτία ποὺ οἱ Ἑβραῖοι συνωμότησαν γιὰ τὴν ἐξόντωσή του. Ἀνακριβῶς ὅμως ἀναφέρει ὁ Pouqueville ὅτι ὁ Κοσμᾶς παρουσιάστηκε στὸν Ἀλὴ πασὰ στὰ Γιάννενα. Ὁ Κοσμᾶς ἐκτελέστηκε τὸ 1779, ἑφτὰ χρόνια πρὶν ἀναλάβη ὁ Ἀλῆς τὸ πασα-

ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ βρέθηκε πνιγμένος στὸν Ἀχελῶο[1] παρὰ λίγο νὰ σφαγοῦν ὅλοι οἱ Ἑβραῖοι τοῦ Βραχωριοῦ. Τοὺς ἔσωσε ὅμως ὁ προστάτης τους ὁ Ἀλῆς, ποὺ κατὰ τὰ φαινόμενα ἦταν ὁ αἴτιος τοῦ θανάτου του[2]. Οἱ χριστιανοὶ τοῦ Ἀπόκουρου δὲν εἶχαν πιὰ καμμιὰ ἀμφιβολία πὼς ὁ Κοσμᾶς ἦταν ἅγιος. Κι' ὁ πανοῦργος βεζύρης, ἀφοῦ φρόντισε μὲ διαβήματά του στὸ πατριαρχεῖο νὰ ἀνακηρυχθῆ ἅγιος ὁ Κοσμᾶς, ἔχτισε κι' ἕνα μοναστήρι, μὲ ἔξοδα, φυσικά, τῶν κατοίκων τοῦ Ἀπόκουρου, γιὰ νὰ τιμήση τὸν ἅγιο[3].

Τὸ 1817, στὴν Πάτρα, ἕνας ὀπαδὸς τοῦ Κοσμᾶ προφήτεψε ὅτι τὴν τάδε μέρα θὰ ξεραθῆ ἡ θάλασσα, ὅτι θὰ πέση λιμὸς καὶ θαρθῆ τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος πρόσταξε νὰ τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν πόλη, τὸν προστάτεψε ὅμως ὁ λαός. Ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ λαὸς τὸν καταδίωξε μὲ τὶς πέτρες ὅταν ἀποδείχτηκε ἡ φαιδρότητα τῆς προφητείας[4].

Ὁ Pouqueville συγκέντρωσε πληροφορίες καὶ γιὰ τοὺς Κραβαρίτες, «τοὺς σύγχρονους Ὀζολούς», ποὺ ἀπὸ μικρὰ παιδιὰ ἐκπαιδεύονται στὴ ζητιανιά, «πηγὴ ἀνεξάντλητου πλούτου». Οἱ γονεῖς ποὺ εἶχαν παιδιὰ σακάτικα καὶ παραμορφωμένα ἦταν καλοτυχισμένοι. «Ἕνας θεόστραβος ἀποτελοῦσε θεῖο δῶρο, ἕνας κουλός, ἕνας κουτσός, ἕνας καμπούρης ἦταν πραγματικοὶ θησαυροί».

Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἦταν τυχερὲς ὅλες οἱ οἰκογένειες, φρόντιζαν οἱ γονεῖς νὰ ἐξαρθρώνουν τὰ μέλη τῶν παιδιῶν τους, νὰ τὰ παραμορφώνουν. Μὲ διάφορα τεχνάσματα δημιουργοῦσαν προσωρινὲς ἀναπηρίες. Ἤξεραν νὰ προκαλοῦν βαρειὰ μορφὴ ποδάγρας μὲ τὴ χρησιμοποίηση εὐφόρβιου. Ἄλλοι κατόρθωναν μὲ διάφορες ἀσκήσεις νὰ φαίνωνται ἀνάπηροι[5]. Ὅλοι ἤξεραν τὴ μέθοδο νὰ

λίκι. Ἡ συνάντηση ἔγινε στὸ Τεπελένι, ὅταν ὁ Ἀλῆς ἦταν ἀκόμα μπέης, φυγόδικος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (*Κρέμου*, Ἱστορικὰ Ἐπανορθώματα, Παρνασσός, τ. Η', σ. 150).

1. Στὸν Ἀῶο ποταμό, ὄχι στὸν Ἀχελῶο.

2. Ὄχι ὁ Ἀλῆς ἀλλὰ ὁ Κούρτ πασᾶς τοῦ Μπερατιοῦ τὸν καταδίκασε, ἐξαγορασμένος σύμφωνα μὲ τοὺς βιογράφους του καὶ τοὺς λαϊκοὺς θρύλους, ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους (Ἀκολουθία καὶ Βίος Κοσμᾶ, Βενετία 1814, σ. 28, *Κρέμου*, ἔνθ' ἀν., σ. 151 σημ. 1, *Φάνη Μιχαλόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 121-122).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 226-228. Πατριαρχικὴ πράξη γιὰ τὴν ἁγιοποίηση τοῦ Κοσμᾶ δὲν ὑπάρχει, μ' ὅλο ποὺ στὰ Συναξάρια τοῦ 1819 ἀναφερόταν ὡς ἅγιος. Σωστὰ ὅμως γράφει ὁ Pouqueville ὅτι ὁ λαὸς τὸν ἔβλεπε ὡς ἅγιο. Σ' αὐτὸ ὁπωσδήποτε εἶχε συντελέσει καὶ ὁ Ἀλῆς. Γιατὶ μόλις νίκησε τὸν Κούρτ πασᾶ πρόσταξε γενικὸ ἔρανο γιὰ νὰ χτίση ἐκκλησία καὶ μοναστήρι γιὰ τὸν Κοσμά. Ἔγραφε τὸ 1814 στὸν μητροπολίτη τοῦ Βερατιοῦ: «...θὰ γίνη τεκμήλι ἀπ' ὅλα τὰ μοναστήρια καὶ τώρα μὲ τὸ ἔλθιμο θελὰ ἔλθω ἐκεῖ καὶ θέλω νὰ τὸ εὕρω ἕτοιμον μονάχα νὰ πασχίσετε ὅλοι σας νὰ φθιάσητε καὶ ὅλοι οἱ Ρωμαῖοι τοῦ Μπερατιοῦ νὰ βοηθήσουν μικροί τε καὶ μεγάλοι...» (*Ἀλεξούδη*, Σύντομος Περιγραφὴ Βελεγράδων, σ. 82). Ὁ Ἀλῆς πρόσφερε ἀργυρὰ σκεύη ἀπὸ τὸ θησαυροφυλάκιό του γιὰ τὴ θήκη τῆς κάρας τοῦ Κοσμᾶ (*Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 419 σημ. 3).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 228 σημ. 2.

5. Ὁ Καρκαβίτσας ἔδωσε, ἐνενήντα σχεδὸν χρόνια ἀργότερα, μιὰ εἰκόνα αὐτῆς τῆς

γεμίζουν τὸ κορμί τους μὲ φριχτὲς πληγές. Καὶ ἡ τέχνη τῆς ζητιανιᾶς ἦταν σωστὴ ἐπιστήμη.

«Ἔτσι παραμορφωμένοι, ἀποτρόπαιοι, ἀηδιαστικοί, πανέτοιμοι γιὰ κάθε καταισχύνη οἱ Κραβαρίτες κατέβαιναν ἀπὸ τὸ βουνό τους, ὁμάδες-ὁμάδες καὶ σκορπίζονταν σ' ὅλες τὶς κατευθύνσεις, ὅπου τοὺς ὁδηγοῦσε ἡ κατεργαριά, γιὰ νὰ προκαλέσουν τὸν οἶκτο τῶν φιλανθρώπων καὶ νὰ συγκεντρώσουν ἐλεημοσύνες, ποὺ προορίζονταν γιὰ τοὺς πραγματικοὺς σακάτηδες. Ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ κατακλύζουν τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, τὸ Μωριά, τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου κοπάδια ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ζητιάνους, ἴδιες ἀκρίδες ποὺ ἀφανίζουν τὰ σπαρτά. Βλέπεις ρακένδυτους στὶς εἰσόδους τῶν πόλεων, στὰ λιμάνια μπροστὰ στὰ καραβὰν-σεράγια. Τοὺς ἄκουσα νὰ γαυγίζουν στὰ καντούνια τῆς Κέρκυρας καὶ τῆς Ἁγίας Μαύρας. Καὶ σίγουρα θὰ ἁλώνιζαν καὶ τὴν Εὐρώπη ἂν δὲν ἐμποδίζονταν ἀπὸ ὑγιειονομικοὺς περιορισμούς»[1].

Οἱ Τοῦρκοι φρόντιζαν νὰ ἐπωφεληθοῦν γιὰ νὰ εἰσπράξουν τὸ μερίδιό τους

ζητιανοφωλιᾶς τῆς Ρούμελης καὶ τῆς προετοιμασίας τῶν παιδιῶν γιὰ τὴ σταδιοδρομία τοῦ ζητιάνου. «Ὁ Κουτσοκουλόστραβος χορὸς ἦταν τὸ κυριώτερο γύμνασμα ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες. Τὰ παιδιά, κρατώντας καὶ ἀπὸ ἕνα μπαστούνι, ἐγύριζαν χεροπιαστὰ κ' ἐπροσποιοῦνταν ἀπὸ μιὰ σωματικὴ βλάβη. Ἕνα ἔκανε τὸν κουτσὸ καὶ ἀνεβοκατέβαζε τὸ κορμί του σὲ κάθε βῆμα, σὰν τὸ ἔμβολον ἀνάμεσα στὰ μετάλλινα πλευρὰ τῆς τρόμπας. Ἄλλο ἔκανε τὸν θεότυφλο κ' ἐβημάτιζε ρίχνοντας ἐμπρὸς τὸ μπαστούνι, πασπατεύοντας μὲ τὴν ἄκρη του τὴ γῆ, μήπως τύχει ἔξαφνα ψήλωμα ἢ λάκκωμα, κρεμνὸς ἢ ὄχτος, κοτρώνι ἢ κορμόδεντρο καὶ πέσει καὶ τσακιστεῖ ὁ ταλαίπωρος. Κ' ἔδειχνε ζωγραφιστὴ στὸ πρόσωπό του τὴν ἀμφιβολία καὶ τὸν τρόμο ἑνὸς τυφλοῦ. Τρίτο, ἔκανε τὸν παράλυτο· ἀκουμποῦσε στὴ γῆ τὶς δύο παλάμες, ἐσήκωνε μὲ πηδήματα γοργοπόδαρου λαγοῦ τὰ νεκρὰ καὶ ἀλύγιστα ποδάρια του, σύνωρα ψηλώνοντας τὰ μάτια καθαρὰ καὶ ἄδολα καὶ χύνοντας στὸ δροσοπεριχυμένο πρόσωπο θλίψιν ἥμερη καὶ ἀσκητικὴν ὑπομονὴ στοῦ Θεοῦ τὸ θέλημα, τοῦ δικαιοκρίτη καὶ παντοδύναμου. Ἄλλο, νεραϊδοπαρμένο τάχα, ἐψήλωνε ὁλόρθο τὸ κορμὶ κι' ἐβάδιζε μὲ ὁλότρεμο σῶμα, κάνοντας ἕνα βῆμα μπρὸς καὶ δύο πίσω καὶ τρία δεξιά, ἀριστερὰ τέσσερα· ἤθελεν ἐκεῖ νὰ πάη κ' ἐπήγαινεν ἀλλοῦ· ἐδοκίμαζε νὰ γυρίση δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἐγύριζεν· ἐπροσπαθοῦσε νὰ συμμαζέψη τὰ σκέλια του καὶ τ' ἄνοιγε... Ἄλλο ἔκανε τὸν μονοπόδαρο κι' ἐταλάντευε τὸ σῶμα του ἀνάμεσα στὶς πατερίτσες, σὰν βρωμερὸ κουρέλι στ' ἀνεμοφύσημα. Καὶ ἄλλα δέκα-εἴκοσι ἔκαναν ἄλλες δέκα εἴκοσι ἀρρώστιες, πολλὲς ὑπαρκτὲς καὶ πολλὲς ἀνύπαρκτες ἀκόμα στὸν κόσμο (Ὁ Ζητιάνος, Ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 32-34).

1. Ἡ ζητιανιὰ εἶχε γίνει «δευτέρα φύσις». «Καθένας ποὺ θὰ πάγη στὴν πόλη γιὰ δουλειά του τὸ τσοπανούδι ἔξαφνα ποὺ θὰ πουλήση τὸ γάλα του κι' ὁ χοντρονοικοκύρης ποὺ θὰ ζητήση τὸ δικηγόρο του ἢ ὁ ἄλλος ποὺ ἐκλητεύθηκε μάρτυρας στὸ δικαστήριο, δὲν ἐννοεῖ νὰ πάγη στὸ κρασοπουλειὸ εἴτε στὸν καφενὲ νὰ καθίση. Γυρίζει τὰ σπίτια καὶ ζητιανεύει. Ἢ πιάνει ἕνα ἀγκωνάρι καὶ ἁπλώνει τὸ χέρι σὲ κάθε διαβάτη. Ἢ βγαίνει στὸν τράφο ποὺ θὰ εὕρει χορτάρι τὸ ζῶ του καὶ ζητᾶ ὅ,τι τύχει ἀπὸ τοὺς στρατολάτες. Εἴτε κάθεται μέσ' ἀπὸ τὴ μεγάλη πύλη τοῦ κάστρου καὶ περνοῦν οἱ βλάχοι καὶ οἱ Ἀμπλιανίτισσες καὶ κάτι μαλλοκουρεύει. Τί ἔχει τάχα νὰ χάσει; Τὰ παλιόρουχά του τὰ φορεῖ. Πηλαλομούτρη τὸν ἔκαμεν ἡ φύση, σὰν νὰ τὸν εἶχε ἀποκλειστικὰ γεννημένον γι' αὐτὸ τὸ ἔργο· τὸ χέρι ξέρει νὰ τ' ἁπλώνει μὲ ἀμίμητη εὐκολία καὶ δεξιοσύνη. Γιατί νὰ χάνη λοιπὸν τὸν καιρό του; Πέντε δέκα λεφτὰ νὰ συνάξη· ἕνα

ἀπὸ τὰ κραβαρίτικα κέρδη. Ἔστηναν καρτέρι στὰ γεφύρια καὶ τὰ περάσματα καὶ τοὺς χαράτσωναν κατὰ τὴν ἀναχώρηση καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφή. Οἱ κοτζαμπάσηδες τῶν Κραβάρων πλήρωναν εἰδικὸ φόρο στὸν Ἀλή, κι' ἐκεῖνος σὰν δερβεντζής, μέγας ἐπιθεωρητὴς τῶν δρόμων, ἀναλάμβανε τὴν προστασία τῶν ζητιάνων. Ὡστόσο, μ' ὅλα τὰ παρακρατήματα, οἱ Κραβαρίτες καὶ κυρίως οἱ ἀρχιζητιάνοι ἐξασφάλιζαν ὕστερα ἀπὸ μερικὰ ταξίδια ἕνα γενναῖο κομπόδεμα γιὰ νὰ περάσουν μιὰ ἥσυχη καὶ συχνὰ ἄνετη ζωή. «Μερικοὶ μάλιστα ποὺ κληρονομοῦσαν τὴ σακκούλα τῆς ζητιανιᾶς ἀπὸ τοὺς συντρόφους ποὺ πέθαιναν στὴ γύρα βρίσκονταν ξαφνικὰ πλούσιοι. Τέτοιους μπορεῖ κανεὶς νὰ συναντήση στὸν Πλάτανο, στὴν Ἀβόρανη[1] καὶ σὲ ἄλλους τόπους μὲ κεφάλαια ποὺ φτάνουν καὶ τὰ 200.000 πιάστρα. Δὲν εἶναι διόλου σπάνιες οἱ πολυτέλειες στὰ σπίτια τῶν φτασμένων ζητιάνων. Συχνὰ ἀκοῦς νὰ ἀποκαλοῦν ἄρχοντες αὐτοὺς τοὺς οὐτιδανοὺς καὶ χαμερπεῖς καὶ ἀγανακτεῖς ἀπὸ τὴν ὑπεροπτικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀπογόνων τους πρὸς ἐκείνους ποὺ ἀπὸ ἀνέχεια ἢ ξεπεσμὸ εἶναι καταδικασμένοι νὰ τοὺς ὑπηρετοῦν».

Ὁ Pouqueville, προσπαθώντας νὰ ἐξηγήση αὐτὴ τὴν κατάπτωση, ὑποθέτει πὼς οἱ ἐπαγγελματίες ζητιάνοι δὲν ἦταν Ἕλληνες ἀλλὰ κάποια ὀρδὴ ποὺ ἐγκαταστάθηκε κάποτε στὴν περιοχὴ καὶ ἴσως τσιγγάνοι. Αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἐνισχύουν, γράφει ὁ περιηγητής, ὁρισμένα χαρακτηριστικά τους: τὸ μελαψὸ δέρμα, τὰ πυκνὰ καὶ σγουρὰ μαλλιά, τὸ λιπόσαρκο, ἡ ζωηράδα τῶν ματιῶν, ἡ τάση τους πρὸς τὸν πλάνητα βίο, ἡ ἀδιαφορία στὶς προσβολές, ἡ μανία τους γιὰ τὴν πολυτέλεια ὅταν πλουτίζουν. Ὅπως καὶ στὶς τσιγγάνικες ὀρδὲς ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους ὡραῖες γυναῖκες κι' ἔχουν κλίση πρὸς τὴν ὀκνηρία[2].

Ἡ Ναύπακτος εἶχε ἐρημωθῆ ἐξ αἰτίας τῆς δυστυχίας, τῆς ἀναρχίας καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ. «Χριστιανοὶ καὶ Ἑβραῖοι φεύγουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ θλιβερὸ τόπο. Σὲ λίγο θὰ ἀπομείνη μονάχα τὸ σεράϊ τοῦ πασᾶ, ἡ φρουρὰ καὶ οἱ δοῦλοι του»[3].

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς ποὺ ταξίδεψαν ὥς τὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλῆ συγκέντρωσαν πληροφορίες γιὰ τὸ βίο καὶ τὴν πολιτεία τοῦ σατράπη τῆς Ἠπείρου, γιὰ τὴ διοίκηση καὶ τοὺς πολέμους του. Τέτοιο ὑλικὸ βρίσκουμε στὰ χρονικὰ τοῦ Leake, τοῦ Hobhouse, τοῦ Holland, τοῦ Hughes καὶ τοῦ Pouqueville. Ἰδιαίτερα ὁ Pouqueville εἶχε τὶς μεγαλύτερες δυνατότητες γιὰ πληρέστερη ἱστοριογραφία ἐπειδὴ ἔζησε μιὰ δεκαετία περίπου στὰ Γιάννενα

κομματάκι ψωμί, δύο ἐλιές, ἕνα σάπιο κρεμμύδι νὰ ρίξη στὸν κόρφο του· νὰ κατορθώση καὶ μόνο, γυρίζοντας στὸ σπίτι, νὰ φέρη ἀνέγγιχτο τὸ φαΐ ποὺ ἐπῆρε γιὰ τὸ δρόμο, εἶναι ἀρκετὴ εὐτυχία σ' ἐκεῖνον. Ὄχι πὼς μ' αὐτὸ οἰκονομεῖ μεγάλα πράγματα· ἱκανοποιεῖ ὅμως ἀρκετὰ τὴ φυσική του στὴ ζητιανιὰ ροπή, ποὺ ἔχει γίνει ἀνάγκη ἀπαραίτητη» (ἔνθ' ἀν., σ. 27-28).

1. Amourani, γράφει ὁ περιηγητής.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 238-241.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 244.

καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία συλλογῆς ὑλικοῦ, συστηματικῶν ἐρευνῶν καὶ ἐξακριβώσεων. Καὶ μ' ὅλη τὴν ἀποστροφή του ἐναντίον τοῦ 'Αλῆ τὰ κεφάλαια ποὺ τοῦ ἀφιερώνει στὸ περιηγητικὸ χρονικό του εἶναι ἡ πληρέστερη ἱστορία τῆς ἐποχῆς. Λαμπρὴ εἶναι ἐπίσης ἡ σκιαγραφία τοῦ 'Αλῆ ποὺ δίνει στὸ χρονικὸ καὶ εὔστοχο τὸ ψυχογράφημά του.

«Κάτω ἀπὸ τὴ μάσκα μιᾶς πλαστῆς καλωσύνης ἀνακάλυψα πολὺ γρήγορα τὴν ἀνησυχία καὶ τὸ φόβο ποὺ συνέχουν ὅλους τοὺς ἀξιωματούχους τῆς ὀθωμανικῆς 'Ανατολῆς. Δὲν ζοῦσε ποτὲ μὲ τοὺς οἰκείους του. Στηριζόταν πάντοτε στὴ φρουρά του γιατὶ πίστευε πὼς ὅσοι τὸν πλησίαζαν τὸν κατασκόπευαν ἢ τὸν ἐπιβουλεύονταν. 'Εμπιστοσύνη δὲν ἔνοιωθε ποτέ, οὔτε στὶς οἰκογενειακές του σχέσεις. Ἔδειχνε προστατευτικὴ ἀγάπη σ' ἐκείνους ποὺ σκόπευε νὰ ἐξαπατήση καὶ μεγαλοπρέπεια στοὺς ὑπηκόους του. Περνοῦσε ξαφνικὰ ἀπὸ τὴν ὑπεροψία στοὺς γλυκοὺς τρόπους, δίνοντας στὸ πρόσωπό του κάτι ἀμφίλογο.

»Δὲν ἔβλεπες τίποτα στὴ φυσιογνωμία του ἀπὸ τὴν ἀπάθεια τῶν ὀκνηρῶν καὶ πανούργων μουσουλμάνων. Ὅταν δεχόταν δῶρα δὲν ἔνοιωθε καμμιὰ εὐγνωμοσύνη γιατὶ πίστευε πὼς ἀποβλέπουν σὲ κάποιο κρυφὸ σκοπό. Τὸ βλέμμα του εἶχε πάντοτε κάτι ἐξεταστικὸ καὶ δύσπιστο, οἱ ἐρωτήσεις του ἦταν ὕπουλες, οἱ ἀπαντήσεις του ζωηρὲς καὶ πάντοτε ψεύτικες παρ' ὅλη τὴν ἀληθοφάνειά τους. 'Ανεξάντλητος σὲ προφάσεις μεταμόρφωνε ἀδιάκοπα τὸ κίνητρο κάθε πρωτοβουλίας του, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ δὲν ἔχει συμφέρον νὰ τὸ ἀποκρύψη. Ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ ἐπιορκίες του, οἱ ἀθετήσεις τῶν ὑποσχέσεών του, οἱ ὑποκριτικὲς περιποιήσεις, τὸ δηλητήριο ποὺ κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴ θελκτικὴ συνομιλία του, ἀκόμα καὶ τὰ δάκρυα ποὺ μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐκολία ξοδεύει γιὰ τοὺς σκοπούς του».

Ὁ Pouqueville δὲν πιστεύει πὼς ὁ 'Αλῆς φιλοδοξοῦσε νὰ κατακτήση τὸ σουλτανικὸ θρόνο, ὅπως ὑποστήριξαν μερικοὶ περιηγητὲς καὶ ἱστοριογράφοι. «Δὲν εἶχε τόσο μυαλὸ ὥστε νὰ συλλάβη τέτοιο σχέδιο. 'Αλλὰ καὶ κανένας ἄλλος βεζύρης δὲν σκέφθηκε νὰ γίνη σουλτάνος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ Τοῦρκοι βάφουν συχνὰ τὰ χέρια τους στὸ αἷμα τῶν σουλτάνων. 'Αλλὰ σέβονται τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα τῆς δυναστείας. Ὁ 'Αλῆς, ποτισμένος ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀδιάσειστη νομιμοφροσύνη, δὲν διανοήθηκε ποτὲ νὰ ἀμφισβητήση τὴ σουλτανικὴ ἐξουσία. Ἡ κακουργία του καὶ οἱ μυστικὲς συνεννοήσεις του μὲ ξένες δυνάμεις ὑπαγορεύονταν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνησυχία του γιὰ ἐνδεχόμενο διαμελισμὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας παρὰ ἀπὸ διάθεση νὰ δημιουργήση ἕνα ἀποχωριστικὸ κίνημα. Ἡ Πύλη εἶχε ἐπανειλημμένως ἀποδείξεις τῆς νομιμοφροσύνης του. Ὁ 'Αλῆς φρόντιζε νὰ ἐκπληρώνη τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις του, ἀλλὰ ἐπέμενε νὰ κυβερνάη μὲ τὴ δική του μέθοδο. Δὲν σκέφτηκε ποτὲ νὰ καλέση τοὺς ξένους γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὶς προσωπικές του φιλοδοξίες. Ἡ πολιτικὴ τοῦ 'Αλῆ ἦταν νὰ ὑποθάλπη τὶς ἐσωτερικὲς διαμάχες, νὰ καταφεύγη στοὺς σφετερισμοὺς γιὰ νὰ μεγαλώνη τὴ δύναμή του καὶ νὰ θησαυρίζη. Κι' ἂν ἀκόμα

μποροῦσε νὰ κατακτήση τὸ στέμμα δὲν θὰ περνοῦσε ποτὲ τὴν ὀροσειρὰ τῆς Πίνδου. Δὲν θὰ ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Ἀπ' αὐτὸ τὸ ἄντρο, ἀνάμεσα στὰ βουνά, ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐργαστήριο τοῦ ἐγκλήματος καθοδηγεῖ τὶς ραδιουργίες του καὶ ἐξακοντίζει τὶς προσταγές του. Τὸν κατατρώει ἕνα πάθος γιὰ δράση. Ἀνακατεύει τὶς ἐπιχειρήσεις μὲ τὶς ἡδονές. Δίνει ἐντολὴ νὰ χτιστῆ ἕνα σεράϊ καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ νὰ πυρποληθῆ ἕνα χωριό. Ἐνῶ ἀκούει τὴν ἀνάγνωση ἑνὸς φιρμανιοῦ τακτοποιεῖ τοὺς λογαριασμοὺς γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ ἀρχιθαλαμηπόλου του. Ὑπογράφει μιὰ θανατικὴ καταδίκη καὶ μιὰ συμβολαιογραφικὴ πράξη γάμου. Ὅλες οἱ ἀπασχολήσεις του ἀποβλέπουν στὴν ἱκανοποίηση τῆς ἀπληστίας του. Στὴ μέθοδό του κυριαρχεῖ τὸ συμφέρον τοῦ σήμερα παρὰ ἡ μελλοντικὴ πλουσιώτερη προσδοκία. Στὴ μέση ἑνὸς σημαντικοῦ ἔργου σταματάει σὲ μικρολεπτομέρειες. Ξεκινάει ἕνα σωρὸ ὑποθέσεις χωρὶς νὰ κατορθώνη τίποτα μεγάλο ἢ μόνιμο, γιατὶ καθὼς δὲν λογοδοτεῖ σὲ κανένα μπορεῖ νὰ μεταβάλλη ἀδιάκοπα ἀποφάσεις χωρὶς καμμιὰ ἐπιφύλαξη. Διατηρεῖ κατασκόπους στὴν Κωνσταντινούπολη. Τοποθετεῖ πράκτορες στὴν Πύλη, πληρώνει μισθοὺς ἀκόμα καὶ στοὺς εὐνούχους γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τὰ μυστικὰ τοῦ σεραγιοῦ. Ἄνθρωποί του κατασκοπεύουν τοὺς γείτονές του, πληρωμένοι φονιάδες εἶναι ἕτοιμοι νὰ χτυπήσουν. Κι' ὁλόκληρη ἡ ἐπικράτειά του ἐπιτηρεῖται ἀπὸ στρατιὰ καταδοτῶν καὶ κακούργων»[1].

Σκότωνε τὸ γιὸ καὶ διόριζε τὸν πατέρα σὲ κάποιο ἀξίωμα. Σκότωνε τὸν πατέρα καὶ ἔπαιρνε τὸ γιὸ στὴ σωματοφυλακή του.

«Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1808 ταξιδεύοντας μαζὶ μὲ τὸν Ἀλὴ σταθήκαμε λίγο κοντὰ στὴν Ἀμβρακία. Κάθισα πλάϊ στὸ βεζύρη ἐνῶ οἱ βαθμοῦχοι του σχημάτισαν ἡμικύκλιο σὲ μικρὴ ἀπόσταση. Μοῦ λέει ὁ Ἀλής:

—Βλέπεις αὐτὰ τὰ παλληκάρια; Δὲν ὑπάρχει κανένα ἀνάμεσά τους ποὺ νὰ μὴν τοῦ ἔχω σκοτώσει τὸν πατέρα τὸν ἀδερφό, τὸ θεῖο ἢ κάποιο συγγενή!

—Κι' ὅλοι αὐτοὶ σὲ ὑπηρετοῦν καὶ περνοῦν τὶς νύχτες πλάϊ στὸ κρεβάτι σου χωρὶς νὰ σκεφτοῦν τὴν ἐκδίκηση γιὰ τὸ θάνατο τῶν δικῶν τους;

—Ἐκδίκηση; Μὰ αὐτοὶ δὲν ἔχουν ἄλλον ἀπὸ μένα στὸν κόσμο. Εἶναι τυφλοὶ ἐκτελεστὲς τῶν διαταγῶν μου. Ὅσο πιὸ πολὺ ἐξαχρειώνονται οἱ ἄνθρωποι τόσο πιὸ πολὺ μοῦ ἀφοσιώνονται. Τὰ ἐμβλήματά μου εἶναι τὸ χρυσάφι, τὸ σίδερο καὶ τὸ ραβδί. Μ' αὐτὰ τὰ τρία κοιμᾶμαι ἥσυχος!

—Καὶ ἡ συνείδησή σου;

Ἄρχισε νὰ γελάη.

—Εἶσαι ἁπλὸς (ἁπλοϊκὸς) ἄνθρωπος![2]

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 341-344. «Ἠρέσκετο τὴν κατασκοπίαν», γράφει ὁ *Ἀθ. Λιδωρίκης*, «καὶ πολὺ ἠνόει τοὺς μετερχομένους τὸ ἐπονείδιστον τοῦτο ἐπάγγελμα» (Ἀπομνημονεύματα, Ἠπ. Ἑστία, τ. Δ' [1935], σ. 882).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 390 σημ. 2. Ἔλεγε μιὰ μέρα στὸ Λιδωρίκη: «Ἔ, τήρα, τόσους ἐσκότωσα καὶ ἔχω ἐδῶ τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς συγγενεῖς τῶν θυμάτων μου καὶ δὲν εὑρίσκεται

Κάθε περιοδεία τοῦ 'Αλῆ στὴν ἐπικράτειά του ἰσοδυναμοῦσε γιὰ τοὺς κατοίκους μὲ ἄγρια ἐχθρικὴ εἰσβολή. «'Απομάκρυναν τὰ ἀγόρια καὶ τὰ κορίτσια τους ποὺ κινδύνευαν νὰ ἀπαχθοῦν. 'Εξαφάνιζαν τὰ πιὸ πολύτιμα ἀντικείμενα. Καὶ ἔμεναν μονάχα οἱ παπάδες μαζὶ μὲ μερικοὺς ρακένδυτους ραγιάδες γιὰ νὰ ὑποδεχτοῦν τὸν βεζύρη. 'Αντὶ γιὰ ζητωκραυγὲς τοῦ πλήθους ἄκουγε κανεὶς χαμηλόφωνες προειδοποιήσεις.

—Φεύγα μωρέ! Σὲ τρώει ὁ ἀφέντης![1]

Κάθε φορὰ ποὺ ὁ Pouqueville συνόδευε τὸν 'Αλὴ στὶς περιοδεῖες ἔβλεπε νιόσκαφτους τάφους καὶ κρεμασμένους στὰ δέντρα. «Ἂς μὲ μισοῦν», ἔλεγε, «ἀλλὰ θέλω νὰ μὲ τρέμουν».

'Ο Γάλλος περιηγητὴς δίνει μιὰ ἐφιαλτικὴ εἰκόνα τῶν ἁρπαχτικῶν μεθόδων τοῦ 'Αλῆ, ποὺ καταδυνάστευε καὶ ἀπογύμνωνε ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις, φτωχοὺς καὶ πλούσιους.

«Ξυπνοῦσε πρωὶ-πρωὶ σ' ὅλη τὴν καταστροφικὴ ζωή του καὶ ἐνημερωνόταν πάνω στὶς ἀναφορὲς καὶ τὶς πολυάριθμες κατηγορίες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἕναν ἐξαχρειωμένο ἐξ αἰτίας του λαό. Ἔπειτα ἐπινοοῦσε μαζὶ μὲ τοὺς γραμματικούς του διάφορες μηχανορραφίες. Θεωροῦσε τὴ μέρα του χαμένη ἂν δὲν κατόρθωνε κάποια κατάσχεση. 'Επέβαλλε φόρους, εἰσφορὲς καὶ ἀγγαρεῖες στὰ χωριὰ ποὺ ἤθελε νὰ μεταβάλῃ σὲ τσιφλίκια του. Στὸ θησαυροφυλάκιό του ὑπῆρχε κάλπικη μονέδα γιὰ τὶς κάθε λογῆς ἀπάτες».

Κάποτε ποὺ συνόδευε ὁ Pouqueville τὸν 'Αλὴ σὲ μιὰ περιοδεία στὴν Ἤπειρο ἔφτασαν στὸ χωριὸ Κουκουλιό[2]. Οἱ χωριάτες ἄδειασαν στὰ πόδια τοῦ βεζύρη ἕνα δοχεῖο γάλα καὶ μιὰ χούφτα ἀλεύρι, σύμβολα τῆς εὐημερίας καὶ τῆς ἀφθονίας ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἐπικράτεια τῆς Αὐτοῦ 'Υψηλότητος.

—Πολυχρονεμένε νὰ πολυχρονήσῃς![3] τοῦ εὐχήθηκαν οἱ ξωμάχοι. Κρέμασέ μας, πνίξε μας, κάνε ὅ,τι θέλεις ἀλλὰ λιγόστεψε τοὺς φόρους! Νισάφι, δὲν ἀντέχουμε πιά!...

'Ο βεζύρης τοὺς ἄκουσε καὶ ὕστερα τοὺς ἔγνεψε νὰ φύγουν λέγοντάς τους!

κανεὶς νὰ μὲ φονεύσῃ. 'Εγὼ μόνον ἀπὸ ταῖς πλάταις φοβᾶμαι. Εἰ δὲ καὶ ὅποιος ἔλθῃ νὰ μὲ σκοτώσῃ ἀπ' ἐμπρός, καὶ τὸ ἐπιτύχει, χαλάλι νὰ τοῦ γένῃ» (ἔνθ' ἀν., σ. 882). Καὶ στὸν Γάλλο ἐξωμότη *Ibrahim Manzour*, δικαιολογώντας τὶς ἀγριότητες: — Δὲν τοὺς ξέρεις ἐσὺ τοὺς 'Αρβανίτες καὶ τοὺς Ἕλληνες. 'Ενῶ κρεμάω ἕναν στὸ δέντρο ὁ ἀδερφός του κλέβει κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ δέντρο. Ἂν πρόσταζα νὰ τὸν κάψουν ζωντανό, ὁ γιός του θὰ ἔκλεβε τὴ στάχτη του γιὰ νὰ τὴν πουλήσῃ. Μονάχα ἐγὼ μπορῶ νὰ τοὺς συγκρατήσω. Μὲ τὸ φόβο». (Mémoires sur la Grèce et l'Albanie..., Paris 1827, σ. 287).

1. 'Ελληνικὰ στὸ κείμενο.

2. 'Υπῆρχε τσιφλίκι μὲ τὸ ὄνομα Κουκουλιὸς στὴν περιοχὴ Κουρέντων καὶ χωριὸ Κουκουλιὸ κοντὰ στὴν Πρέβεζα.

3. 'Ελληνικὰ στὸ κείμενο.

—Ἀντέστε στὸ καλό, νὰ κάνετε τὸ σταυρό σας νὰ εἶμαι καλὰ καὶ τίποτα δὲν θὰ σᾶς λείψη!

Οἱ χωριάτες τὸν ἀποχαιρέτησαν. Ἐνῶ βρίσκονταν στὴν πόρτα τὸν ἄκουσα νὰ λέη.

—Παιδιά, σᾶς ἔχω στὴν καρδιά μου![1]

Ἀκολούθησε μιὰ μικρὴ σιωπή. Ὕστερα:

—Καὶ γιὰ νὰ σᾶς τὸ ἀποδείξω, θὰ μοῦ χτίσετε μὲ ἔξοδά σας ἕνα σεράϊ σὲ ἕξη μῆνες. Καὶ τὸ κρίμα στὸ λαιμό σας![2]

Καὶ γυρίζοντας σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς γραμματικούς του ἔδωσε ὁδηγίες:

—Γράψε! τοῦ λέει. Ἔτσι κι' ἔτσι τὸ θέλω τὸ σεράϊ.

Γέλασε βροντερὰ εὐχαριστημένος ὁ βεζύρης.

—Ὄμορφος τόπος, λέει στὸν Pouqueville, λέω νἄρχομαι ἐδῶ γιὰ κυνήγι. Νἄχω, βρὲ ἀδερφέ, κάπου ν' ἀπαγγιάσω! Αὐτὰ τὰ παλιόσκυλα μοῦ ἔχουν φάει ὅλο τὸ βιός μου, μοῦ χρωστᾶνε ἕνα σωρὸ λεφτά, τοὺς τόκους τῶν τόκων. Ἔπειτα, γιὰ νὰ ξέρης, ἦταν ἐχθροὶ τοῦ πατέρα μου.

Ἀλλὰ οἱ χωριάτες, παρατηρεῖ ὁ Pouqueville, δὲν εἶχαν ἀκόμα γεννηθῆ στὰ χρόνια τοῦ πατέρα τοῦ Ἀλῆ[3].

Ὁ γραμματικὸς τοῦ βεζύρη ἐξήγησε ἀργότερα στὸν περιηγητή:

—Τὸ σεράϊ δὲν θὰ χτιστῆ. Ὁ βεζύρης θέλει νὰ ἀναγκάση τοὺς χωριάτες νὰ τοῦ πουλήσουν τὰ χτήματα καὶ νὰ γίνη τσιφλίκι του τὸ χωριό. Θὰ φυλακίση τοὺς κοτζαμπάσηδες καὶ θὰ τοὺς ἀπογυμνώση. Τὸ ἴδιο θὰ κάνη καὶ μὲ τοὺς ἀντικαταστάτες τους ὅταν θὰ πλουτίσουν. Οἱ προεστοὶ κλέβουν τοὺς Ἕλληνες, οἱ πασάδες τοὺς προεστούς, ὁ σουλτάνος τοὺς πασάδες, οἱ γυναῖκες τὸ σουλτάνο. Ἔτσι κυκλοφορεῖ ὁ δημόσιος πλοῦτος στὴν αὐτοκρατορία[4].

Ὅλους τοὺς χαράτσωνε. Τοὺς ἐπιστάτες του, τοὺς γραμματικούς του, τοὺς προμηθευτές, τοὺς φρουροὺς τοῦ σεραγιοῦ, τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἀστυνομίας, τοὺς δεσμοφύλακες. Μοιραζόταν ἀκόμα μὲ τοὺς δημίους ὅ,τι βρισκόταν πάνω στὰ θύματα.

Ἀρχιεπίσκοποι καὶ ἐπίσκοποι ἔπεφταν κάθε τόσο στὴ δυσμένειά του. Καὶ γιὰ νὰ ἀποκατασταθοῦν ἔπρεπε νὰ καταβάλουν τεράστια ποσά. Τὰ μοναστήρια καὶ οἱ ἐκκλησίες γονάτιζαν ἀπὸ τοὺς καταθλιπτικοὺς φόρους. Οἱ κοτζαμπάσηδες ἀνέβαιναν καὶ κατέβαιναν καὶ τὰ πλούτη ποὺ ἀποκόμιζαν ἀπὸ τὴν ἁρπαχτικὴ πολιτική τους κατέφευγαν στὰ χέρια τοῦ βεζύρη. «Κανένας δὲν εἶναι σίγουρος γιὰ τὴν περιουσία του. Ὅλοι τρέμουν γιὰ τὴ ζωή τους καὶ γιὰ τὴν τύχη τῶν παιδιῶν τους».

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 390-392
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 394-395.

Σκληρόψυχος καὶ παραδόπιστος ὁ 'Αλῆς ἀλλὰ στ' ἀχνάρια του βάδιζαν καὶ οἱ ἄνθρωποί του. 'Ο Pouqueville ἀφηγεῖται ἕνα δραματικὸ περιστατικὸ ἀπὸ τὶς δοκιμασίες ξεριζωμένων Πρεβεζάνων:

«Εἶδα μιὰ μητέρα, μαραμένη ἀπὸ τὸν πόνο, νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὰ βάθη τῆς 'Ηπείρου στὴν Πρέβεζα μαζὶ μὲ τὸν ἄντρα της σκυμμένο ἀπὸ τὰ γερατειά, γιὰ νὰ ξεθάψουν τὰ κόκκαλα τοῦ παιδιοῦ τους καὶ νὰ τ' ἀποθέσουν στὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ, ὥστε νὰ βρεθοῦν πλάϊ στὰ δικά τους ὅταν κι' αὐτοὶ πεθάνουν. Εἶδα νὰ σταματοῦν οἱ φορατζῆδες στὸ φυλάκειο τοῦ τελωνείου αὐτὸ τὸ ἀξιοσέβαστο ζευγάρι καὶ νὰ τοῦ ζητοῦν δασμὸ γιὰ τὸ δισάκκι μὲ τὰ κόκκαλα. Ἕνας Ἕλληνας (ἀνάξιος νὰ λέγεται χριστιανός), Τσαρλαμπὰς τ' ὄνομά του, φορατζῆς τοῦ πασᾶ (ἴσως ὁ ἴδιος ὁ πασὰς νὰ καταδίκαζε αὐτὴ τὴν ἱεροσυλία), ρωτάει εἰρωνικὰ τοὺς χωριάτες:

—Τί κουβαλᾶτε σ' αὐτὸ τὸ σακκί;

—Τὰ κόκκαλα τοῦ παιδιοῦ μας ποὺ πέθανε ἐδῶ δουλεύοντας στὴν ἀγγάρεια[1].

—Νὰ πληρώσετε τὴ ντογάνα.

—Νὰ πληρώσω γιὰ τὰ κόκκαλα τοῦ παιδιοῦ μου; λέει ἡ μάνα. Μὰ δὲν ἔχω τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὰ δάκρυά μου.

—Δάκρυα! Δάκρυα! Τί νὰ τὰ κάνω τὰ δάκρυα; 'Εγὼ θέλω 40 πιάστρα.

—Ποτὲ δὲν πιάσαμε στὰ χέρια μας τόσα λεφτά.

—Θὰ τὰ δώσετε!

—Ἔ, λοιπόν, λέει ὁ πατέρας, βγάζοντας ἀπὸ τὸ σακκὶ τὸ κρανίο τοῦ παιδιοῦ του. Πάρτο μπόγια. Νὰ ὁ φόρος σου! Πάρτο καὶ σκότωσέ με!

»'Ο κόσμος ποὺ παρακολουθοῦσε τὴ σκηνὴ ἀνάγκασε τὸν ἀναίσχυντο Τσαρλαμπὰ νὰ ἀποτραβηχτῆ.

»'Η μάνα πῆρε κλαίγοντας τὸ κρανίο, φορτώθηκε τὸ σακκὶ κι' ἀπομακρύνθηκε κρατώντας ἀπὸ τὸ χέρι τὸν ἑτοιμόρροπο ἄντρα της.

»Πῆραν τὸ δρόμο τῆς Νικόπολης. Μὰ ἐκεῖ τοὺς ξανασταμάτησαν οἱ φορατζῆδες. Καὶ δὲν τοὺς ἄφησαν νὰ περάσουν πρὶν τοὺς χαρατσώσουν μὲ δέκα πιάστρα. Ἦταν ὅλο τὸ βιός τους. 'Η πέννα πέφτει ἀπὸ τὰ χέρια μου»[2].

Μιὰ ἄλλη φορά, φτάνοντας στὴ Ζίτσα, ἄκουσε φωνές. Μιὰ ὀρδὴ ἀπὸ ἐξαγριωμένους 'Αλβανοὺς ἔσερναν γυμνοὺς δυὸ ξένους πρὸς τὸ σεράϊ. 'Εκεῖνοι, μόλις εἶδαν ἄνθρωπο μὲ φράγκικα, φώναξαν πὼς εἶναι Ἄγγλοι (ἦταν ναῦτες βρεταννικοῦ καραβιοῦ ποὺ ναυάγησε στὰ 'Ακροκεραύνια) καὶ ζήτησαν βοήθεια. 'Ο Pouqueville ἔτρεξε στὸ βεζύρη καὶ τοὺς ἔσωσε. 'Εξασφάλισε μάλιστα καὶ ἐντολὴ τοῦ 'Αλῆ νὰ δοθοῦν στοὺς αἰχμαλώτους ροῦχα. 'Η διαταγὴ αὐτὴ ἐκτελέστηκε μὲ ταχύτητα καὶ οἰκονομία ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τοῦ βεζύρη.

1. Κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων στὴν Πρέβεζα ὁ 'Αλῆς εἶχε μεταφέρει χιλιάδες Ἕλληνες ἀπὸ μακρινὲς περιοχές. 'Εξ αἰτίας τῶν βάρβαρων συνθηκῶν ἐργασίας, τῶν στερήσεων καὶ τῶν ἐπιδημιῶν χάθηκαν πολλοί.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 26-27.

«Σταμάτησε έναν Έλληνα πού περνοῦσε τυχαῖα, τοῦ ἄστραψε ἕνα σκαμπίλι, τοῦ ἅρπαξε τὴν κάπα καὶ τὴν ἔρριξε στοὺς ὤμους ἑνὸς ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους. Μόλις πέρασε δεύτερος διαβάτης βόλεψε καὶ τὸν ἄλλο ναύτη. Δέρνοντας ὕστερα τοὺς περαστικοὺς μάζεψε ὅλα τὰ χρειαζούμενα. Παπούτσια, φέσια κ.λπ. Οἱ ξένοι ἔβλεπαν ἀπορημένοι, κι' ἐγὼ σκεφτόμουν πὼς ἐκεῖ πού ὑπάρχει τυραννία δὲν μπορεῖς νὰ κάνης καλὸ χωρὶς νὰ ζημιώσης κάποιον ἀθῶο»[1].

Οἱ γάμοι μελῶν τῶν εὐπόρων τάξεων ἔπρεπε νὰ ἐγκριθοῦν ἀπὸ τὸν Ἀλή. «Πουλοῦσε τὸ χέρι μιᾶς πλούσιας νύφης σ' ἕνα κακοῦργο βουτηγμένο στὸ ἔγκλημα. Ἀνάγκαζε πολίτες ἐνάρετους νὰ τελοῦν ἀνήθικους καὶ τερατώδεις γάμους»[2].

Ἦταν καὶ γενικὸς κληρονόμος τῶν ὑπηκόων του. Ἡ περιουσία ἐκείνων πού δὲν ἄφηναν ἀρσενικοὺς ἀπογόνους περιερχόταν αὐτόματα ὁλόκληρη στὸν Ἀλή[3]. Τὰ κορίτσια δὲν εἶχαν οὔτε δικαίωμα διατροφῆς ἀπὸ τὴν πατρικὴ κληρονομιά. Ἀναλάμβανε ὅμως ὁ βεζύρης νὰ τὰ προικίση κατὰ τὴν κρίση του. Οἱ χῆρες ἐκδιώκονταν ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ συζύγου τους ὅταν δὲν εἶχαν ἀρσενικὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 403-404.

2. Πρόσταξε μὲ μπουγιουρδὶ τὸν προεστὸ τῶν Καλαρυτῶν Γ. Δουρούτη νὰ παντρέψη τὸ γιό του Γιάννη μὲ τὴ «βαγιοπούλα» του Αἰκατερίνη Φώλλου. Τὸ κείμενο τῆς «βασιλικῆς διαταγῆς»: «Ἐδικέ μου Ντουρούτη καὶ φαμελιά σου εὐθὺς μὲ τὸν χαιρετισμόν μου βλέποντας τὸ μπουγιουρδί μου νὰ ἀλλάξετε τὰ δακτυλίδια καὶ νὰ τὰ διαβάσετε κατὰ τὸν νόμον σας καὶ νὰ εἶναι μπιτησμένα τὰ ἀρραβωνιάσματα· νὰ πάρης τὴ βαγιοπούλα μου μὲ τὸν υἱόν σου τὸν Γιαννούλη ὅτι ἐγίνηκα βακούφης τὰ τρεχόμενά σας· ἔτζι νὰ κάμετε ἐξ ἀποφάσεως ὅτι τζεβάπι δὲν μοῦ δίνετε» (*Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 613). Ὁ γαμπρὸς βρισκόταν στὴν Ἰταλία καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγη τὴν ἐξαιρετικὴ τιμὴ ὅλο καθυστεροῦσε τὴν ἐπιστροφή. Ὥσπου ἦρθε τὸ τέλος τοῦ Ἀλῆ καὶ διαλύθηκε ὁ ἀρραβώνας. Μιὰ ἄλλη φορὰ κάλεσε τὸν πλούσιο Γιαννιώτη Ν. Μπουγὰ καὶ τοῦ πρότεινε νὰ παντρέψη τὸ γιό του μὲ μιὰ παλλακίδα τοῦ χαρεμιοῦ του.

— Ἔλα δῶ, μπίρο μου, νὰ σοῦ πῶ ἕνα χαϊρλίτικο. Θὰ δώσω μιὰ τσούπρα μου στὸ παιδί σου καὶ νὰ τὸ φέρης αὔριο νὰ μοῦ φιλήση τὸ χέρι.

Ἀλλὰ ὁ γέρο Μπουγὰς δὲν τάχασε.

— Ὁρισμὸς τοῦ πασᾶ μου, ἀλλὰ τὸν ἔχω ἀρραβωνιασμένο μὲ τὴν κόρη τοῦ γείτονά μου τοῦ Δημήτρη καὶ τὴν ἀποκριὰ θὰ τὸν ἔστελνα νὰ πάρη τὴν εὐχή σου καὶ νὰ στεφανωθῆ. Τώρα ἂν ἡ ἀφεντιά σου προστάζεις ἔτσι, ἂς γίνη ὁ ὁρισμός σου.

— Φεύγα! τοῦ λέει ὁ Ἀλής.

Γυρίζοντας ὁ Μπουγὰς στὸ σπίτι πηδάει τὸ μεσοτοίχι πού ἔβλεπε στὴν αὐλὴ τοῦ γείτονα καὶ τὸν θερμοπαρακαλεῖ, τὸ καὶ τό, νὰ δώση τὴ θυγατέρα του στὸ γιό του. Ἄλλο πού δὲν ἤθελε ὁ Δημήτρης πού ἦταν καὶ φτωχὸς (*Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 441-442). Ὁ Ἀλῆς ὑποχρέωσε τὸν πλούσιο Γιαννιώτη Μπακόλα νὰ παντρέψη τὴν κόρη του μ' ἕνα Ζούκη, περίτριμμα τοῦ παζαριοῦ, καταδότη καὶ μαχαιροβγάλτη (*Α. Κουτσαλέξη*, ἔνθ' ἀν., σ. 68).

3. Ὄχι στὸν Ἀλῆ ἀλλὰ στὸ τουρκικὸ Δημόσιο περιερχόταν ἡ περιουσία τῶν ὑπηκόων πού δὲν ἄφηναν ἄρρενες ἀπογόνους. Γινόταν «μαχλιούλ». Ἀλλὰ ὁ βεζύρης, πού ὑποχρεωνόταν ἀπὸ τὸ νόμο νὰ ἐνεργήση ἀπογραφὴ (*Δ. Τσοποτοῦ*, Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, Βόλος 1812, σ. 183) καρπωνόταν τὴ μερίδα τοῦ λέοντος. Τὰ κινητὰ ἀντικείμενα καὶ κυρίως τὰ διαμαντικά.

παιδιά. 'Αποκλειόταν εντελώς διατροφή ή επιστροφή της προίκας. Κι' έπρεπε νά θεωρούν τον εαυτό τους τυχερό όταν δεν τις βασάνιζαν ή δεν τις έκλειναν στη φυλακή με το πρόσχημα πώς έκρυψαν χρήματα και διαμαντικά. Κανείς από τους συγγενείς του νεκρού δεν τολμούσε να προσφέρη άσυλο στη χήρα. 'Ο περιηγητής είδε χηρευάμενες γυναίκες πού είχαν ζήσει μια έντιμη και άνετη ζωή πλάϊ στους άντρες τους να κοιμούνται στις εκκλησίες και να ζητούν ελεημοσύνη.

Τό 1807 ένας πλούσιος Γιαννιώτης, γνωρίζοντας πώς ύστερα από το θάνατό του όλα τα αγαθά του θα περιέρχονταν στο βεζύρη κι' ότι θα τον έθαβαν σαν σκυλί με έρανο των φιλανθρώπων, φρόντισε να γίνη ή κηδεία του ενώ βρισκόταν ακόμα στη ζωή. 'Η νεκρική πομπή έφτασε στη μητρόπολη όπου χοροστάτησε ό μητροπολίτης κατά τη νεκρώσιμη ακολουθία. Έτσι, αυτός ό προνοητικός Γιαννιώτης είχε, όπως έλεγαν, «την παρηγοριά να παρακολουθήση την κηδεία του[1].

'Η διαφθορά είχε διαποτίσει βαθιά την κοινωνία. Τό σεράϊ ικανοποιούσε με το άζημίωτο όλα τα πάθη. Όποιος δεν μπορούσε να εισπράξη ένα χρέος από την οφειλή του χάριζε το γραμμάτιο στον 'Αλή για να καταστρέψη τον άνθρωπο πού δεν ήταν σε θέση να το εξοφλήση. 'Ο άδερφός πού είχε κληρονομική διένεξη με τον άδερφό τον εκδικιόταν παραχωρώντας το μερίδιό του στον 'Αλή[2]. 'Η εξαθλίωση πού βασίλευε στην επικράτεια του σατράπη της 'Ηπείρου όδηγούσε σε πράξεις απελπισίας ή απίστευτους εξευτελισμούς.

Γιά να πλησιάση κανείς τον φοβερό βεζύρη φρόντιζε να έχη τις χούφτες γεμάτες χρυσάφι. Έπρεπε να δώση μπαξίσι στους πορτιέρηδες (το μοιράζονταν με τον αφέντη τους). Έπρεπε να προσφέρη στον ίδιο πεσκέσι για να άξιωθή την εύνοια να φιλήση τα πόδια του. Ένα κομμάτι ύφασμα, ένα πρόβατο, φρούτα, ήταν αρκετά για ν' ανοίξουν οί πόρτες. Τό ψωμί του δυστυχισμένου, ό όβολός της χήρας, όλα ήταν καλοδεχούμενα στο σεράϊ.

«Χωροδεσπότης, επικαρπωτής, ενοικιαστής των σουλτανικών χτημάτων, τελώνης, εισπράκτορας, μονοπώλης, τοκογλύφος, ό 'Αλής συγκεντρώνει στα χέρια του όλους τους κλάδους του εμπορίου». Οί αυθαίρετες επιβαρύνσεις ήταν αναρίθμητες. Άλλοτε εισπράττονταν με τη βία, άλλοτε αναγγέλλονταν με εγκυκλίους. Σ' αυτές τις εγκυκλίους απευθυνόταν «σ' όσους τον αγαπούν και ζητούσε να τον βοηθήσουν. Ένα από τα αυθαίρετα παρακρατήματα πού μάστιζε την αγορά ήταν ό φόρος ταΐμ. Ταΐμ για τα υφάσματα, ταΐμ για τα παπούτσια. Οί φουρναραίοι έπρεπε να δώσουν ταΐμ για να ψήσουν τα καρβέλια τους, οί χτίστες για να στήσουν τις σκαλωσιές τους.

Μερικές φορές έδειχνε πώς ήθελε να βοηθήση τους εμπόρους πού είχαν

1. Ένθ' άν., σ. 355-357, 358 και σημ. 1.
2. Ένθ' άν., σ. 358-359.

ἀναδουλειές. Τοὺς καλοῦσε λοιπὸν στὸ σεράϊ καὶ τοὺς ἔλεγε: «Ξέρω πὼς δὲν πᾶνε καλὰ τὰ ἀλισβερίσια σας καὶ θέλω νὰ σᾶς βοηθήσω. Ἀποφάσισα λοιπὸν νὰ σᾶς δανείσω. Καὶ χωρὶς νὰ τοῦ ζητήσουν δάνειο μοίραζε στοὺς πραματευτάδες ἀπὸ ἕνα ποσὸ μὲ διάφορο 20 ἢ καὶ 30 τὰ ἑκατό. «Καλὲς δουλειὲς παιδιά μου, μὴ στενοχωριέστε, θὰ μοῦ ξοφλήσετε τὸ δάνειο ὅταν μπορέσετε»[1].

Ἔτσι μὲ τὴν τοκογλυφία ἔρριχνε καινούργια βάρη στὸ λαό. Καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθῆ. Γιατὶ θὰ ἦταν σὰν νὰ ὁμολογῆ πὼς δὲν ἔχει ἀνάγκη, πὼς εἶναι πλούσιος. Καὶ τότε τὸν περίμεναν τὰ χειρότερα.

Γιὰ νὰ ἀμείψη τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν ὑπηρετοῦσαν τοὺς ἐξουσιοδοτοῦσε νὰ ἀξιώνουν δῶρα. Φόρτωνε στὸ λαὸ τὶς δικές του ὑποχρεώσεις. Ἔτσι ὅλες οἱ μεταφορὲς γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν σεραγιῶν του, τὰ καινούργια του παλάτια, τὰ ὀχυρὰ καὶ τὰ καστροπύργια γίνονταν μὲ «ἀγγαρεῖες»[2].

Ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ διοίκηση τοῦ βεζύρη φαινόταν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σεραγιῶν του. Ὑπῆρχαν αἴθουσες ὑποδοχῆς μεγαλόπρεπες, μὲ πλούσιες διακοσμήσεις, βαρύτιμα ἅρματα, σοφάδες μὲ πολυτελέστατα μπροκὰρ τῆς Λυών. Καὶ πλάϊ ἄλλες μὲ τὰ προϊόντα τῆς ἁρπαγῆς ἢ τῶν «κληρονομιῶν», σωστὲς ἀποθῆκες. Κοντὰ σὲ μιὰ μαρμαρένια τράπεζα, λεία ἀπὸ κάποια ἐκκλησία, ἔβλεπε κανεὶς ξύλινους πάγκους. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀλῆς ἐμφανιζόταν ἄλλοτε ντυμένος μὲ βαρύτιμη φορεσιὰ κι' ἕνα θώρακα ποὺ ἄστραφτε ἀπὸ διαμάντια, μὲ τὰ δάχτυλα στολισμένα μὲ πανάκριβα μονόπετρα, μὲ μιὰ ταμπακέρα κατακόσμητη ἀπὸ μπριλάντια στὸ ἕνα χέρι καὶ στὸ ἄλλο ἕνα κομπολόϊ ἀπὸ χοντρὰ μαργαριτάρια, κι' ἄλλοτε καθόταν σὲ μιὰ ξεχαρβαλωμένη κάμαρα ἢ θρονιαζόταν ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες καὶ τακτοποιοῦσε τὶς ὑποθέσεις του ἐνῶ βροντολογοῦσαν γύρω του τὰ σφυριὰ καὶ τ' ἀμόνια. Τὸ ἴδιο θέαμα παρουσίαζαν καὶ οἱ ἄνθρωποί του. Φοροῦσαν χρυσοποίκιλτες στολὲς ἀλλὰ δὲν εἶχαν πουκάμισο κι' ἔτρωγαν παλιόφαγα. Τὸ χειμώνα στὰ διαμερίσματα τοῦ Ἀλῆ ἔκαιγαν ὅλα τὰ τζάκια, στοὺς προθαλάμους ὅμως οἱ βαθμοῦχοι του τουρτούριζαν κι' ἅπλωναν τὸ χέρι στὸν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 359 σημ. 1, 360 σημ. 1.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 360-362. Δὲν πλήρωνε μισθοὺς οὔτε στοὺς κυριώτερους βαθμούχους του. Ὅλοι ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὰ πεσκέσια, καταληστεύοντας δηλαδὴ κι' αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους ὅσους κατέφευγαν στὸ σεράϊ γιὰ ὑπόθεσή τους. Γράφει ὁ *Ἀθ. Λιδωρίκης* στὰ ἀπομνημονεύματά του: «Ἐν τῇ Αὐλῇ του ὑπῆρχε ἓν εἶδος Ὑπουργείου ἀποτελουμένου ὑπὸ τῶν γραμματέων Μάνθου ἐκ Ζαγορίου, Κολοβοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, Κώστα Γραμματικοῦ ἐκ Κονίτσης, οἵτινες εἰργάζοντο ἀπὸ πρωίας μέχρις ἑσπέρας εἰς ἓν δωμάτιον ἐντὸς τοῦ σεραγιοῦ του ἄμισθοὶ ἢ τρώγοντες ἐξ ἰδίων καὶ κατοικοῦντες ἔξω· οὗτοι, ὁσάκις ἐπαρουσιάζοντο οἱ πολλοὶ ἐνδιαφερόμενοι, ἐλάμβανον ἀναλόγους χρηματικὰς τινας ποσότητας, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικράς, πρὸς ἐξομάλυνσιν τῶν ὑποθέσεών των» (Ἀπομνημονεύματα, Ἠπ. Ἑστία, τ. Δ' [1935], σ. 882). Ὁ ἴδιος ὁ Λιδωρίκης, ὁ σφραγιδοφύλακας, ὁ «ἐμπιστευμένος» σύμβουλός του, ἦταν ἄμισθος. Ἔπαιρνε ὅμως μπαξίσια: «Εἰς ἐκτάκτους περιστάσεις, οἷον καταγραφάς, ἐπιθεωρήσεις λογαριασμῶν, ἐλάμβανον ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους ὡς φιλοδώρημα (μπαχτσίσι), χρηματικὰς ποσότητας» (ἔνθ' ἀν., σ. 882).

πρῶτο ἐπισκέπτη ἀξιώνοντας μπαξίσι. Στὶς ἐπίσημες μουσουλμανικὲς γιορτὲς — μπαϊράμι καὶ κουρμπάνι — ὁ βεζύρης προφασιζόταν ἕνα ἔκτακτο ταξίδι γιὰ ν' ἀποφύγη νὰ προσφέρη δῶρα στοὺς ἀνθρώπους του. Αὐτὸ ὅμως γινόταν παλιότερα. Ὁ Ἀλῆς ἄλλαξε κι' αὐτὲς τὶς συνήθειες. Τὸ νέο πρωτόκολλο ἐπέβαλε νὰ τοῦ προσφέρουν δῶρα ὄχι νὰ δίνη. Ἔτσι ὅταν ἔφευγε ἀνάσαιναν στὸ σεράϊ. Οἱ γραμματικοὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταγράφουν τὰ πεσκέσια κατὰ τὶς ἐπίσημες μέρες. Κι' ὅπως εἶναι φυσικὸ ὅλοι συναγωνίζονταν ποιὸς θὰ φανῆ πιὸ γενναιόδωρος. Οἱ τιμὲς τῶν ἀκροάσεων αὐξήθηκαν. Ἄλλοτε ἔμπαινε κανεὶς στὸ σεράϊ μ' ἕνα ἀρνὶ ἢ μ' ἕνα καλάθι σύκα. «Τώρα χρειάζεται χρυσάφι καὶ ἀκριβὰ ὑφάσματα». Τὰ μικρὰ δῶρα ἐπιτρέπονταν μονάχα γιὰ τοὺς γραμματικούς. «Καὶ φυσικὰ ἔπρεπε νὰ δώσουν λόγο γι' αὐτὰ τὰ δῶρα γιατὶ παντοῦ καραδοκοῦσαν οἱ σπιοῦνοι»[1].

Ὅταν ἀρρώσταινε τὸν ἔπιανε πανικός[2]. Ἔβλεπε τὸ χέρι ἑνὸς Θεοῦ ἐκδικητῆ πάνω στὴν κεφαλή του. Ἀπελπιζόταν, βαριαναστέναζε, ἐξόρκιζε τοὺς γιατροὺς νὰ φωνάξουν τοὺς «φίλους του» νὰ τὸν σώσουν, ἔταζε πλούτη, ἐλευθέρωνε φυλακισμένους, πρόσταζε τοὺς δερβίσηδες νὰ κάνουν δεήσεις, ζητοῦσε ἀκόμα καὶ τῶν χριστιανῶν τὶς προσευχές. Μὰ μόλις ξαναστεκόταν στὰ πόδια του ὁ τρόμος ἐξαφανιζόταν. Κι' ἄρχιζε νὰ κατηγορῆ τοὺς γιατρούς του γιὰ ἀνικανότητα γιὰ νὰ μὴ πληρώση τὶς ἀμοιβὲς ποὺ ἔταξε. Ἀμέσως πρόσταζε νὰ ξαναρίξουν στὰ σίδερα τοὺς φυλακισμένους ποὺ ἐλευθέρωσε σὲ ὥρα

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 362-364 καὶ σημ. 1. Ἐπίσκεψη ἐθιμοτυπίας σὲ πασὰ ἢ προσκύνημα κατὰ τὶς περιοδεῖες του χωρὶς γενναῖο πεσκέσι ἦταν κάτι ἀδιανόητο. Τὸ 1801 ὁ ἐπίσκοπος Βελεγράδων, μαθαίνοντας πὼς ὁ βεζύρης ἔφτασε στὸ Βεράτι, πῆγε νὰ τὸν προσκυνήση. Κι' ὅπως συνηθιζόταν ἄφησε στὰ πόδια του τὸ καθιερωμένο πεσκέσι: καφὲ καὶ ζάχαρη. Ὁ Ἀλῆς κύτταξε τὰ δῶρα μὲ περιφρόνηση καὶ εἶπε στὸ δοῦλο του:

— Πάρτα καὶ δόστα στὸ Σαλὴκ (στὸ γιό του δηλαδή, ποὺ ἦταν ὀχτὼ χρόνων τότε).

Ὕστερα γύρισε τὸ κεφάλι του πρὸς τὸ παράθυρο κι' ἔμεινε ἔτσι ἀκίνητος ὥσπου ἔφυγε ὁ ἐπίσκοπος. Τὴν ἄλλη μέρα ξανάρχεται ὁ δεσπότης κι' ἀφήνει πάνω στὸ σοφὰ ἕνα φουσέκι μὲ 200 τσεκίνια. Μόλις εἶδε τὸ χρυσάφι ὁ Ἀλῆς καλωσόρισε τὸ δεσπότη καὶ τὸν ρώτησε ἂν εἶναι εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸ ποίμνιό του.

— Εὐχαριστημένος εἶμαι, μόνο ποὺ μοῦ καθυστεροῦν τὰ δοσίματα.

Φωνάζει ἀμέσως ὁ Ἀλῆς τὸ γραμματικὸ καὶ ὑπαγορεύει διαταγὴ στοὺς χριστιανοὺς τῆς περιοχῆς νὰ πληρώσουν ἀμέσως τὰ χρέη τους στὸν ἐπίσκοπο «γιατὶ θὰ τοὺς φάη τὸ μαῦρο φίδι». Ἔτσι βρῆκε κι' ὁ δεσπότης τὸν τρόπο νὰ εἰσπράξη μὲ τὸ παραπάνω τὰ τσεκίνια του. Τὰ φόρτωσε στὸ ποίμνιο (*Leake*, Travels in Northern Greece, London 1835, τ. Δ', σ. 159). Βλ. καὶ *Λαμπρίδη*, Β', σ. 36.

2. Κυριευόταν ἀπὸ τρόμο ὅταν ἄκουγε γιὰ ἐπιδημία πανούκλας. Ἀντίθετα, ὅλοι οἱ μουσουλμάνοι τῆς αὐτοκρατορίας δέχονταν τὴν ἐπιδημία μὲ ἐγκαρτέρηση ποὺ ἔφτανε στὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν αὐτοεγκατάλειψη. Ἦταν κισμέτ. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Ἀλῆς ἀντιδροῦσε σὰν φωτισμένος ἄνθρωπος. Παραδινόταν στοὺς Εὐρωπαίους καὶ Ἕλληνες γιατροὺς ἀποφεύγοντας τοὺς μουσουλμάνους καὶ τοὺς Ἑβραίους. Μόλις ξεσποῦσε ἐπιδημία, ἐγκατέλειπε τὰ Γιάννενα καὶ ἔσπευδε νὰ κρυφτῆ στὴν Πρέβεζα.

ἀδυναμίας. Καὶ μὲ λίγα γρόσια ξοφλοῦσε τὶς ὑποχρεώσεις γιὰ τὶς δεήσεις τῶν μουσουλμάνων καὶ χριστιανῶν ὑπὲρ τῆς ὑγείας του. Εἶχαν ὡστόσο κι' ἕνα καλὸ οἱ ἀρρώστιες του. Ἡσύχαζε σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ λαός.

Σὲ ὁρισμένες ἐποχές, συνήθως στὸ τελευταῖο τέταρτο τῆς σελήνης κι' ὅταν ζύγωναν οἱ μέρες τῶν βροχῶν, καταλαμβανόταν ἀπὸ κρίσεις. Κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ τὸν πλησιάση κατὰ τὴ διάρκεια τῶν παροξυσμῶν του. Καλοῦσε τότε τοὺς ἀστρολόγους καὶ διηγόταν τὰ ὄνειρά του. Καὶ ἀκούγοντας τὶς ἐξηγήσεις τους γαλήνευε. Σ' αὐτὰ τὰ φοβερὰ διαλείμματα ἦταν ἱκανὸς γιὰ κάθε θηριωδία. Τὸ 1818 ἔρριξε σ' ἕνα καζάνι μὲ βραστὸ λάδι κάποιον Ἕλληνα ποὺ καταχράστηκε μερικὰ ἀντικείμενα πανουκλιασμένων τῆς Ἄρτας. «Κι' ἐννοοῦσε νὰ παρακολουθῆ ὅλες αὐτὲς τὶς θηριωδίες»[1].

Ὕστερα ἄρχιζαν τὰ γλεντοκόπια. Τὰ σεράγια ἀντηχοῦσαν ἀπὸ τὰ τραγούδια τῶν τσιγγάνων καὶ τὶς φωνὲς τῶν σαλτιμπάγκων. Προσκαλοῦσε τὸν ἑαυτό του στὸ μέγαρο τοῦ μητροπολίτη (ἐνῶ γευμάτιζε ὁ βεζύρης ὁ μητροπολίτης στεκόταν ὄρθιος) καὶ στὰ ἀρχοντικὰ τῶν Ἑλλήνων προεστῶν. Δὲν ἦταν ποτὲ ἀκατάδεχτος. Πήγαινε γιὰ γεῦμα σὲ ἑβραϊκὰ σπίτια, στὸ σπίτι τοῦ παπουτσῆ του, τοῦ ράφτη του γιατὶ ἤξερε πῶς αὐτὰ τὰ τραπεζώματα, τὰ ζιαφέτια, συνοδεύονταν πάντοτε ἀπὸ πεσκέσια. Τὰ καθιερωμένα δῶρα σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἦταν ἕνα ζευγάρι σώβρακα καὶ δυὸ πουκάμισα. Ἀλλὰ ὅταν ἡ εὔνοια τοῦ Ἀλῆ ἔφτανε στὸ σημεῖο νὰ ζητήση ξούρισμα στὸ σπίτι ποὺ τὸν «κάλεσε»—μεγάλη τιμή— ἔπρεπε νὰ τοῦ προσφέρουν χαλκώματα κι' ἕνα ὁλόκληρο ἀσημένιο σερβίτσιο τοῦ καφέ. Φυσικὰ θἄπαιρνε γενναῖο μπαξίσι κι' ὁ μπαρμπέρης τοῦ βεζύρη, σπουδαῖο πρόσωπο τῆς Αὐλῆς. Αὐτὲς οἱ περιποιήσεις δὲν τὸν ἐμπόδιζαν διόλου νὰ ρίξη, τὴν ἄλλη κιόλας μέρα, στὰ σίδερα τοὺς νοικοκυραίους ποὺ τὸν φιλοξένησαν.

Πάντρευε τὶς δοῦλες του καὶ τὶς προίκιζε μὲ τὶς οἰκοσκευὲς τῶν ἄκληρων ὑπηκόων ποὺ περιέρχονταν στὸ Δημόσιο.

Φρόντιζε νὰ μὴ χαθῆ τίποτα κι' ἀπ' τὴ χειρότερη παλιατσαρία. Ὁ Pouqueville τὸν ἔβλεπε συχνὰ ἀνάμεσα σὲ σωροὺς ἀπὸ παλιόρουχα, σκουριασμένα ἅρματα, λεβέτια καὶ τετζερέδες νὰ παρακολουθῆ τὴν καταγραφή τους στὰ κατάστιχα[2].

Ὁ Pouqueville διαπίστωσε ὅτι ὁ Ἀλῆς ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 366 καὶ σημ. 1.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 367 καὶ σημ. 2. Ὁ Γάλλος συνταγματάρχης *Guillaume de Vaudoncourt*, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1807 στὰ Γιάννενα, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι πολλὲς κάμαρες τῶν σεραγιῶν τοῦ Ἀλῆ εἶχαν μεταβληθῆ σὲ ἀποθῆκες γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ἑτερόκλιτων ἀντικειμένων τῆς λαφυραγωγίας. «Ὁ ἴδιος ἐλέγχει τὸ περιεχόμενο τῶν ἀποθηκῶν καὶ κρατάει τὰ κλειδιά. Ὅταν θέλει νὰ ἐπιπλώση τὸ σπίτι κάποιου ξένου ποὺ ἔχει προσλάβει στὴν ὑπηρεσία του ἢ θέλει νὰ τὸν περιποιηθῆ, μπαίνει στὶς ἀποθῆκες καὶ διαλέγει τὰ τηγάνια καὶ τοὺς τετζερέδες ποὺ θὰ τοῦ δώση. Ὅλα αὐτὰ ἀποκαλύπτουν τὴν ἔκταση τῆς φιλαργυρίας του» (Memoirs

τούς Ἕλληνες παρὰ γιὰ τοὺς ὁμοπίστους του μουσουλμάνους. Τὰ αἴτια αὐτῆς τῆς εὔνοιας ἦταν πολιτικοοικονομικά. Καὶ ἐπισημαίνει εὔστοχα τὴ σκέψη καὶ τὴν τακτικὴ τοῦ σατράπη: «Ὁ ραγιὰς ποὺ δουλεύει, πλουτίζει τὸν ἀφέντη του, χωρὶς ὅμως νὰ μπορῇ νὰ ἀλλάξῃ τὴ σκληρὴ μοίρα του. Ὁ Τοῦρκος ἀντίθετα, ἐνῶ εἶναι ἀνίκανος γιὰ παραγωγή, ἀνήκει στὴν κυρίαρχη τάξη. Μπορεῖ λοιπὸν ν' ἀποκτήσῃ δύναμη καὶ νὰ γίνῃ ἀκόμα καὶ πασάς». Ἔτσι ἐξηγεῖται, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, ἡ προστασία τῆς ἑλληνικῆς δημόσιας παιδείας ἀπὸ τὸν Ἀλῆ ἀκόμα καὶ μέσα στὸ σεράϊ. «Εἶδα στὴν ἴδια αἴθουσα ἕνα παπᾶ νὰ ἀσχολῆται μὲ τὴν κατήχηση μερικῶν Ἑλληνόπουλων καὶ πλάϊ ἕνα χότζα νὰ ἐξηγῇ τὸ Κοράνι στὰ Τουρκάκια». Ἀνεξιθρησκεία ἢ ἀδιαφορία; ἀναρωτιέται ὁ Pouqueville[1].

Οἱ γυναῖκες τοῦ χαρεμιοῦ ἦταν πανελεύθερες στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα. Ἡ εὐνοουμένη του, ἡ Βασιλική, ποὺ ἀπὸ ἁπλὴ ἀγρότισσα ἔγινε βασίλισσα τῆς

---

on the Ionian Islands... London 1816, σ. 276-278). Γιὰ τὴ φιλαργυρία τοῦ Ἀλῆ γράφει καὶ ὁ περιηγητὴς *Leake* ποὺ βρισκόταν τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὰ Γιάννενα. «Δὲν ἐπιτρέπει νὰ πετάξουν τὰ κατεστραμμένα ἔπιπλα, σκεύη καὶ ὅπλα ἀλλὰ τὰ διατηρεῖ σὲ χώρους ποὺ παρακολουθεῖ σχολαστικὰ καὶ μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψη ἂν χαθῇ καὶ τὸ παραμικρὸ ἀντικείμενο. Στοὺς βρώμικους διαδρόμους καὶ στοὺς προθαλάμους ποὺ ὁδηγοῦν στὰ πλουσιώτερα καὶ τόσο δαπανηρὰ διαμερίσματα τοῦ παλατιοῦ, βλέπει κανεὶς νὰ κρέμωνται μιὰ ξεχαρβαλωμένη πιστόλα, ἕνα σκουριασμένο σπαθὶ ἢ θηκάρι, κουρελιασμένα ροῦχα. Κανεὶς ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους ὑπηρέτες δὲν τολμάει νὰ τὰ μετακινήση γιατὶ ξέρει καλὰ πῶς θὰ τὸ προσέξῃ ὁ πασάς. Αὐτὸ τὸ ἀνακάτωμα μεγαλοπρέπειας καὶ εὐτέλειας προβάλλει κραυγαλέα σὲ κάθε γωνιὰ τοῦ παλατιοῦ. Ἡ μεγάλη αἴθουσα ποὺ εἶναι ὁλοσκέπαστη μὲ Γκομπλὲν καὶ ἀκριβὰ ἐπιχρίσματα, μουσικὰ ρολόγια καὶ καθρέφτες, ἔχει παράθυρα μὲ σταυρωτὰ σιδερένια κάγκελα. Κι' ὅλα αὐτὰ γιὰ νὰ μὴ μπαίνουν οἱ ὑπηρέτες ὅταν εἶναι κλειδωμένη ἡ αἴθουσα» (Travels in Northern Greece, London 1837, τ. Α', σ. 405-406).

1. Ὁ Γάλλος συνταγματάρχης *Guillaume de Vaudoncourt* γράφει ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀλῆ γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἦταν ὑποκρισία καὶ καιροσκοπισμός. «Τοὺς χρειαζόταν γιατὶ ἦταν ἱκανοὶ νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες του στὴ διοίκηση. Οἱ Ἀλβανοὶ ἦταν ἀμαθεῖς καὶ ἀκατάλληλοι. Ὅσο γιὰ τοὺς Τούρκους δὲν τοὺς ἐμπιστευόταν διόλου. Ἀντίθετα τοὺς μισοῦσε καὶ ἦταν ἀποφασισμένος νὰ μὴν ἀφίση στὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν καμμιὰ ἐξουσία. Ὑποστηρίζει τοὺς Ἕλληνες σὲ κάποιο βαθμὸ γιατὶ φιλοδοξεῖ νὰ τοὺς χρησιμοποιήση ἐναντίον τῶν Τούρκων ὅταν θὰ κρίνη πὼς ἦρθε ἡ στιγμὴ νὰ ἀνεξαρτητοποιηθῇ. Τοὺς φοβᾶται ὅμως γιατὶ γνωρίζει πὼς κατὰ βάθος τὸν μισοῦν, ὅτι ἔχουν στὸ νοῦ τους τὰ δικά τους σχέδια: βοηθώντας τον, ἀδυνατίζουν καὶ ἐξουδετερώνουν τὴν Πύλη. Ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Ἀλῆς προσπαθεῖ νὰ τοὺς χρησιμοποιήση ὡς ὄργανα τῆς πολιτικῆς του. Γύρω του ἔχει πάντοτε Ἕλληνες, μιλάει τὴ γλώσσα τους ὅπως καὶ τὰ ἀρβανίτικα, ἐνῶ στὰ τουρκικὰ ἔχει ἀδυναμίες. Ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν παιδεία τους καὶ μερικὲς φορὲς καλεῖ τὰ ἑλληνόπουλα τοῦ σεραγιοῦ νὰ ἐπαναλάβουν μπροστά του τὸ μάθημά τους. Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα εἶναι καθιερωμένη στὴ Διοίκηση ἀλλὰ καὶ στὴν προσωπική του ἀλληλογραφία. Χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὴ χριστιανικὴ καὶ ὄχι τὴν ὀθωμανικὴ χρονολογία. Ὡστόσο ἐμποδίζει τοὺς Ἕλληνες ν' ἀποκτήσουν δύναμη. Τοὺς κρατάει σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ καίρια ἀξιώματα, λ.χ. ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς διοικήσεις. Προσέχει ἐπίσης νὰ μὴν ἔρχωνται σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς γιούς του, ἰδίως τὸν Μουχτάρ, καὶ τοὺς ἐπηρεάζουν» (ἔνθ' ἀν., σ. 270-272).

'Ηπείρου δὲν ἀλλαξοπίστησε. 'Αντίθετα εἶχε στὴ διάθεσή της, μέσα στὸ σεράϊ, ἕνα ἐκκλησάκι στολισμένο μὲ εἰκόνες ὅπου κάθε μέρα ἔκαιγε λιβάνι. Ὁ πατέρας της εἶχε κατηγορηθῆ τὸ 1800 γιὰ κιβδηλοποιΐα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συλληφθῆ ἡ οἰκογένειά του. Ὁ 'Αλῆς πρόσεξε τὴ Βασιλική, κοριτσάκι τότε, καὶ τὴν ἔκλεισε στὸ χαρέμι του[1].

ΤΟ 1814 καταργήθηκε τὸ προξενεῖο τῆς Γαλλίας κι' ὁ Pouqueville διορίστηκε πρόξενος στὴν Πάτρα. 'Εγκατέλειψε τὰ Γιάννενα στὶς 28 Φεβρουαρίου 1815 καὶ ἄρχισε τὴν περιήγησή του στὴ νότια 'Ελλάδα.

Πρῶτος σταθμὸς ἡ Πάτρα. Πληθυσμὸς 12.000 Ἕλληνες, 4.000 Τοῦρκοι καὶ 17 ἑβραϊκὲς οἰκογένειες, φτωχὰ λείψανα τῶν ἰουδαϊκῶν ἀποικιῶν τῆς 'Αχαΐας τῆς ἐποχῆς τοῦ Σελεύκου Νικάνορος[2]. Πρόσεξε ὅτι πολυάριθμα παιδιὰ ἦταν ραχιτικά.

'Απὸ τὴν Πάτρα στὴν Κάτω 'Αχαγιά. Εἶχε ἀρχίσει ἡ σπορὰ τῶν μπαμπακιῶν. Ἄλλοι ἔσπερναν στὶς αὐλακιὲς κι' ἄλλοι (οἱ νεώτεροι) ἀκολουθοῦσαν μὲ τὰ καματερὰ ποὺ ἔσερναν ἕνα κύλινδρο. Αὐτὸς ὁ κύλινδρος ἰσοπέδωνε τὰ χώματα. Οἱ γέροντες ἔβγαζαν τὶς σκιλοκρεμμύδες καὶ οἱ γυναῖκες ἔγνεθαν ἢ μαγείρευαν[3].

Στὸ δρόμο συνάντησε πολλὲς πατρινὲς οἰκογένειες ποὺ γύριζαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι τῶν Φαρῶν. Εἶχαν ταξιδέψει ὡς ἐκεῖ γιὰ νὰ δεηθοῦν στὸν 'Αη-Γιάννη τὸν Πρόδρομο καὶ νὰ γιατρευτοῦν ἀπὸ τὶς θέρμες[4].

'Αθλιότητα στὴν Κάτω 'Αχαγιὰ «τὰ θλιβερὰ κατάλοιπα τῶν ἀρχαίων Φαρῶν». Εἶχαν ἀπομείνει 30 καλύβες στὸ χωριό. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι ἐξοντώθηκαν «ἀπὸ κάποιο ληστὴ ποὺ τὸν ἔλεγαν Κολοκοτρώνη[5]. 'Ακόμα ἔκλαιγαν οἱ χῆρες τοὺς ἄντρες τους ποὺ σφαγιάσθηκαν ἐκείνη τὴν ἐποχή». Τὰ παιδιὰ ἔσπευσαν νὰ ἐπιδείξουν στὸν ξένο τὴ δεξιοτεχνία τους στὴ σφεντόνα[6].

Ὁ καζὰς τῆς Πάτρας (95 χωριὰ) εἶχε πληθυσμό, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1816, 2.145 οἰκογένειες (10.725 ψυχές).

Ἔξω ἀπὸ τὴν Πάτρα, στὸ Γαϊδουρόκαμπο, εἶδε τὰ ἀναθέματα ποὺ ἔστηναν οἱ Ἕλληνες γιὰ τοὺς καταπιεστές τους. «Ὅταν ἐξαντλεῖ τὶς ἐκκλήσεις, τὶς ἱκεσίες, τὶς διαμαρτυρίες του αὐτὸς ὁ λαὸς ποὺ δὲν ἔχει οὔτε ἐφημερίδες, οὔτε δημόσιο βῆμα ἀγορητῶν γιὰ νὰ καταγγείλη τὴν τυραννία ἐπικαλεῖται τὶς κα-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 368 σημ. 1 καὶ 369.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 511.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 517.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 518.
5. Ἄγνωστο ποιὸς Κολοκοτρώνης. Ὁπωσδήποτε ὁ σκοτωμὸς θὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1806, πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ τὸ χαλασμὸ τῶν Κλεφτῶν τοῦ Μωριᾶ.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 522-523.

ταχθόνιες δυνάμεις. «Ὁρίζουν οἱ κάτοικοι μιὰ τοποθεσία καὶ ρίχνουν ἐκεῖ τὸν λίθον τοῦ ἀναθέματος. Κάθε περαστικὸς πετάει τὸ λιθάρι του σμίγοντας τὴν ψῆφο του στὴ γενικὴ κατακραυγὴ ἔτσι ποὺ σύντομα δημιουργεῖται ἕνας πετροσωρός. Ἡ συνέπεια τοῦ ἀναθέματος εἶναι νὰ βρυκολακιάση ὁ ἀναθεματισμένος ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του, νὰ μὴ λειώνη στὸν τάφο του καὶ τὰ παιδιά του νὰ βασανίζωνται ἀπὸ ἀρρώστιες. Οἱ χωριάτες ἐπανέλαβαν μπροστὰ στὸν Pouqueville τὴν τελετὴ τοῦ ἀναθεματισμοῦ τοῦ κοτζάμπαση τῆς Πάτρας κραυγάζοντας: «Ἀνάθεμα στοὺς γονέους, στὴν ψυχὴ καὶ στὰ παιδιά του»[1]. Καὶ μὲ ἕνα γενναῖο πετροβόλημα μεγάλωσαν τὸ μνημεῖο τῆς ἐκδίκησής τους[2].

Ἀπὸ τὴ Χαλανδρίτσα τοῦ 1770 μὲ τοὺς 5.000 κατοίκους καὶ τὶς 60 ἐκκλησίες εἶχαν ἀπομείνει, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφή της ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς, 15 οἰκογένειες καὶ μιὰ ἐκκλησία[3].

Ἡ Βοστίτσα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1816, εἶχε πληθυσμὸ 6.400 Ἕλληνες. Ὁ ζωϊκὸς πλοῦτος ὑπολογιζόταν σὲ 3.000 ὑποζύγια, 15.000 βοοειδῆ καὶ 60.000 γιδοπρόβατα.

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 530-531. Καὶ ὁ περιηγητὴς *Hughes* (1813-1814) καταγράφει τὸ ἔθιμο τοῦ ἀναθέματος: «Ὅταν θέλει κανεὶς νὰ ἐκδικηθῆ κάποιον ποὺ τὸν ἀδίκησε ἢ νομίζει πὼς τὸν ἀδίκησε καὶ δὲν μπορεῖ νὰ καταφύγη στοὺς συνηθισμένους τρόπους τιμωρίας, στήνει ἕνα πυργάκι μὲ ξερολιθιὰ τοποθετώντας μεγάλες πέτρες στὴ βάση κι' ἀφήνοντας χῶρο γιὰ μικρὲς ποὺ θὰ ρίξουν στὸ σωρό, στὸ ἀνάθεμα δηλαδή, οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι. Ὕστερα καλεῖ τὶς μοῖρες νὰ ρίξουν κάθε συμφορὰ στὴν κεφαλὴ τοῦ ἐχθροῦ του. Μερικὲς φορὲς κάτι κακὸ συμβαίνει στὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀναθεματίζεται, ἄλλοτε ἀπὸ τὸ γιαταγάνι τοῦ Τούρκου καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τὴν ἑλονοσία, καὶ τότε ἐκεῖνος ποὺ τὸν ἀναθεμάτισε ἀποκτᾶ κύρος καὶ ἐπιρροὴ γιατὶ θεωρεῖται προικισμένος μὲ ὑπερφυσικὲς ἰδιότητες» (ἔνθ' ἀν., σ. 292-293). Τέτοιους λιθοσωρούς-ἀναθέματα εἶδαν καὶ ἄλλοι περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Ὁ *Gell* λ.χ. εἶδε πολλοὺς στὸ Μωριὰ πλάϊ στοὺς δημόσιους δρόμους. «Ὅποιος ἔχει διαφορὲς μὲ κάποιον συγκεντρώνει κάμποσες πέτρες καὶ καταριέται τὸν ἀνυποψίαστο ἐχθρό του τόσες φορὲς ὅσα εἶναι τὰ λιθάρια. Καὶ κάθε εὐλαβικὸς χριστιανὸς ποὺ περνάει θεωρεῖ χρέος του νὰ προσθέση κι' αὐτὸς τὸ λιθαράκι του. Ἔτσι στοὺς πολυσύχναστους δρόμους τὰ ἀναθέματα εἶναι ἀμέτρητα» (Narrative of a journey in the Morea, London 1823, σ. 113-114). Ὁ περιηγητὴς *Peter Edmund Laurent* εἶδε πέντε στὴν Ἀνδρίτσαινα καὶ ἕναν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (Recollection of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy made in the years 1818 and 1819, London 1821, σ. 208-209). Γράφει ὁ *Ν. Πολίτης* (Εὐχαὶ καὶ κατάραι παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τ. Θ' [1875], σ. 332-333): «Ὁ λαὸς νῦν ἀναθεματίζει τοὺς μεγάλους ἐγκληματίας καὶ τοὺς πονηροὺς ἐν γένει, σωρεύων λίθους ἐκεῖ ὅπου τὸ ἔγκλημα ἐτελέσθη, ἢ ὅπου ἐτάφη ὁ κακουργήσας, πρὸς αἰώνιον τῆς πράξεως ἀνάθεμα. Ἕκαστος δὲ διαβάτης νομίζει ὅτι καθῆκον ἐκπληροῖ ἱερόν, ρίπτων λίθους ἐπὶ τοῦ σωροῦ, ὅταν πρὸ αὐτοῦ διέρχεται καὶ «ἀνάθεμα» ἐκφωνεῖ, ἐξ οὗ οἱ τοιοῦτοι ἀναθέματα καλοῦνται». Τὰ ἀναθέματα συνηθίζονται καὶ σ' ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Φαίνεται πὼς τὸ ἔθιμο δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ταφῆς τῶν ἀφορισμένων. Γιὰ νὰ μὴν ἐγκαταλείπονται τὰ πτώματα ἄταφα συσσώρευαν πέτρες πάνω τους καὶ σχημάτιζαν τύμβους.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 534.

Ντόπιοι Ἕλληνες ὑποσχέθηκαν στὸν Pouqueville νὰ τὸν ὁδηγήσουν στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ἑλίκης. Οἱ ὁδηγοὶ τοῦ εἶπαν πὼς τὰ εἶδαν μὲ τὰ μάτια τους. Ἄλλα 20 ἄτομα τὸ ἐπιβεβαίωσαν. Ὁ χάλκινος Ποσειδώνας, ὄρθιος πάνω στὸ βάθρο του, εἶχε καταστρέψει τὰ δίχτυα τῶν ψαράδων. Τὰ μάρμαρα διακρίνονταν καθαρὰ στὸ βυθό. Ἀλλὰ μόλις πλησίασαν στὴν ἀκτὴ οἱ ὁδηγοὶ ἄρχισαν τὰ μισόλογα, τὶς ὑπεκφυγές, ὥσπου ὁμολόγησαν πὼς ἐρείπια δὲν ὑπῆρχαν. Ἕνας ψαράς, ὡστόσο, ὁρκίστηκε πὼς στὶς μπουνάτσες ἔβλεπε μέσα στὰ νερὰ τὰ τείχη τῆς Ἑλίκης. Ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ προσδιορίση τὸ σημεῖο[1].

Ἀπὸ τὸ Αἴγιο στὴ Βόχα καὶ στὴν Κόρινθο. Παντοῦ ἔβλεπε κοπάδια γιδοπρόβατα καὶ γαλιά. Κάθε τόσο ἀπαντοῦσε ταξιδιῶτες καὶ καραβάνια ἀπὸ κατάφορτα ὑποζύγια[2].

Ἡ Κόρινθος (Κόρθο τὴν ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες) εἶχε 377 σπίτια σκορπισμένα ἀνάμεσα στὰ χωράφια καὶ στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ κάστρο[3]. Θὰ ἐπισκεφθῆ τὸν Κιαμὴλ-μπέη, τὸν φεουδάρχη τῆς Κορινθίας. «Μοντέλο γιὰ νὰ ζωγραφίσης ἕναν Ἀπόλλωνα», γράφει ὁ Pouqueville. Ἀπὸ τὸν Νοταρὰ ἔμαθε ὅτι ὁ Βελήπασας ἅρπαξε ἀπὸ τὸ τσιφλίκι του στὰ Τρίκαλα ἀρχαιότητες καὶ τὶς πούλησε σὲ ἕναν Ἄγγλο. «Κι' ὁ Ἄγγλος τὰ ξαναπούλησε στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο ὅπου βρίσκονται τώρα». Τὰ εἶχε προσφέρει καὶ σὲ μένα ὁ Βελὴς τὸ 1806, γράφει ὁ περιηγητής. Ἀλλὰ δὲν θέλησα νὰ χρησιμοποιήσω τὸν πασὰ γιὰ νὰ ἀποσπάσω ἀντικείμενα ποὺ ἀνήκαν σὲ ἰδιώτη[4].

Τὸ μετζὶλ-χανέ, τὸ ταχυδρομεῖο, ἦταν ἡ μόνη δημόσια ὑπηρεσία τῆς Κορίνθου. Χρησιμοποιοῦσε 110 ἄλογα καὶ οἱ δαπάνες καταβάλλονταν ἀπὸ τὰ 111 χωριὰ καὶ οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς[5]. Ὑπῆρχε κι' ἕνα καραβὰν-σεράϊ ὅπου

1. Ἀγανακτισμένος ὁ περιηγητὴς ἐπικαλεῖται τὰ περὶ ἑλληνικῆς ψευδολογίας τοῦ Πλίνιου. Mirum est quo procedat Graeca credulitas! Nullum tam impudens mendacium est ut teste careat.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 17.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 32-33.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 36 καὶ σημ. 2. Ὑπῆρχαν ὡστόσο Εὐρωπαῖοι ἀρχαιοθῆρες ποὺ δὲν δίσταζαν μπροστὰ στὶς πιὸ ἐπαίσχυντες μεθόδους γιὰ ν' ἀποσπάσουν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες διάφορα ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα. Ὁ Pouqueville ἀφηγεῖται σὲ ἄλλο σημεῖο τὸ πάθημα ἑνὸς τσοπάνη τῆς Ἀττικῆς ποὺ βρῆκε ἕναν ἀριστουργηματικὸ δακτυλιόλιθο — παρίστανε ἱπποκένταυρο ποὺ θήλαζε τὸ μικρό της — καὶ τὸν πρόσφερε σ' ἕνα ξένο ἀρχαιοσυλλέκτη. Αὐτὸς ὁ Εὐρωπαῖος, γράφει ὁ Pouqueville, ἦταν ἀπὸ κείνους ποὺ συνηθίζουν ν' ἀγοράζουν φτηνὰ καὶ νὰ πουλᾶνε πανάκριβα. Ἔσπευσε λοιπὸν νὰ καταγγείλη τὸν τσοπάνη στὸ βοεβόδα καὶ κεῖνος τὸν ἀνάγκασε μὲ βασανιστήρια νὰ παραδώση τὸ θησαυρό του γιὰ 80 φράγκα «ἐνῶ ἄξιζε πάνω ἀπὸ 200 γκινέες ἢ καλύτερα ἦταν ἀνεκτίμητος γιατὶ ἐξεικόνιζε τὸ θέμα ἑνὸς ἀνάγλυφου τοῦ Φειδία» (ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 125 καὶ σημ. 1).

5. Τὸ μεντζὶλ-χανὲ τῆς Κορίνθου ἦταν ὁ κυριώτερος ταχυδρομικὸς σταθμὸς τοῦ Μωριᾶ. Ἐκεῖ κατέληγαν οἱ τατάρηδες μὲ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἀπὸ τὴν Πύλη κι' ἀπὸ τὶς ἕδρες τῶν πασάδων τοῦ Μωριᾶ πρὸς τὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ δαπάνες τοῦ μεντζὶλ-χανὲ

δὲν ἔβρισκε κανεὶς οὔτε ψωμὶ οὔτε φωτιὰ νὰ μαγειρέψῃ, ἂν μποροῦσε βέβαια νὰ προμηθευτῆ τρόφιμα[1].

Στὸν Κορινθιακὸ βασίλευε τὸ Γαλαξείδι μὲ τὸ περίφημο ναυτικό του. Τὰ καράβια του, γερὰ σκαριὰ ἀπὸ ξύλα τοῦ Παρνασσοῦ, ταξίδευαν στὰ λιμάνια τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἱσπανίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Ἀδύνατο βέβαια νὰ συγκριθοῦν οἱ Γαλαξειδιῶτες μὲ τοὺς Ὑδραίους, γιατὶ καθὼς εἶναι ὑποταγμένοι στὸν Ἀλήπασα φοβοῦνται νὰ δείξουν τὰ πλούτη τους καὶ καλύπτουν τὶς ἐπιχειρήσεις τους μὲ φανταστικὰ ὀνόματα. Τὸν ἐμπορικὸ στόλο τοῦ Γαλαξειδιοῦ ἀποτελοῦσαν 50 καράβια τῶν 150-300 τόννων γιὰ ταξίδια σὲ μακρινὲς θάλασσες καὶ 70 μπρατσέρες γιὰ τὴν ἀκτοπλοΐα στὴν Ἀδριατικὴ καὶ τὸ Αἰγαῖο.

Ἡ πόλη, μὲ 800 σπίτια, ἀντιμετώπιζε πρόβλημα νεροῦ. Ἀλλὰ ἐνῶ ὑπῆρχε πηγὴ σὲ ἀπόσταση μιᾶς λεύγας ἀπέφευγαν οἱ κάτοικοι νὰ κατασκευάσουν ὑπόγειο ἀγωγὸ γιὰ τὴν ὕδρευσή τους ἀπὸ φόβο μήπως κεντρίσουν τὴν ὄρεξη τῶν Τούρκων τῶν Σαλώνων καὶ τοὺς δοῦν μιὰ μέρα νὰ θρονιάζωνται στὸ Γαλαξείδι. Κι' εἶναι τόση ἡ ἀπέχθειά τους γιὰ ἕνα παρόμοιο ἐνδεχόμενο ὥστε προτιμοῦν νὰ πίνουν βρόχινο νερὸ ποὺ μαζεύουν στὶς στέρνες τους, ἀκόμα καὶ θαλασσινὸ ἀφοῦ τὸ βράσουν, παρὰ νὰ διακινδυνέψουν τὴν ἐλευθερία τους μὲ τὴν ἱκανοποίηση μιᾶς βασικῆς ἀνάγκης. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους φροντίζουν νὰ συγκαλύπτουν τὴν εὐημερία τους καὶ νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς δυστυχοῦν. Τὰ σπίτια τους, κακοχτισμένα καὶ κακοεπιπλωμένα, προσφέρουν μιὰ ἁπλὴ στέγη. Στρώματα γιὰ τὸν ὕπνο δὲν εἶχαν οὔτε εἴκοσι σπίτια. Οἱ κάτοικοι τρέφονταν μὲ μπομπότα, παστόψαρο, τυρί, σκορδοκρέμμυδα, ἐλιὲς καὶ λαχανικά.

Ἐξοικειωμένοι σ' αὐτὴ τὴ λιτότητα δὲν ἄλλαζαν τὶς συνήθειές τους οὔτε στὰ καράβια. Τὰ μοναδικά τους ἔξοδα ἦταν ἡ γαλέττα καὶ μερικὰ βαρέλια νερό. Κρασὶ χρησιμοποιοῦσαν μονάχα σὲ περίπτωση ἀρρώστιας.

Αὐτὴ ἡ ἐγκράτεια, παρατηρεῖ ὁ Pouqueville, θὰ μποροῦσε νὰ ἔχῃ ἀγαθὲς συνέπειες. Ἀλλὰ ἡ πειθαρχία, ἀπαραίτητη γιὰ τοὺς θαλασσινούς, εἶναι ἄγνωστη ἀνάμεσα στοὺς Γαλαξειδιῶτες. Ἕλληνες καὶ φυσικὰ ταραξίες, οἱ ναῦτες, ποὺ

ἀποτελοῦσαν μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπαχθέστερες ἐπιβαρύνσεις τοῦ πληθυσμοῦ. Τὴν ἀπόσταση Κωνσταντινούπολη - Τριπολιτσὰ κάλυπταν οἱ τατάρηδες σὲ πέντε μέρες. Δὲν εἶναι ὑπερβολή. Οἱ ταχυδρόμοι καὶ τὰ ἄλογα ἐναλλάσσονταν κάθε τόσο. Μὲ πορεία 10 χιλιομέτρων τὴν ὥρα τὰ ἔγγραφα μεταφέρονταν μέσα σὲ πέντε 24ωρα. Στὴ Μεγαρίδα ἔλεγαν «σὰν τοῦ τάταρη τ' ἄλογα» γιὰ νὰ δείξουν τὴν ταχύτητα τῶν ἔφιππων ταχυδρόμων (*Μελετίου Μπεναρδῆ*, Ψήγματα Μεγαρικῶν, Ἀθῆναι 1936, τ. Β', σ. 32-33). Ἡ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία στὸ Μωριὰ διαβιβαζόταν μὲ ὠκύποδες πεζοδρόμους. Ὁ περιηγητὴς *Leake* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐπιστολὴ ποὺ γράφτηκε τὸ πρωὶ τῆς 18 Μαρτίου 1806 στὴν Τρίπολη ἔφτασε τὸ μεσημέρι στὸ Ἄργος. Οἱ πεζοδρόμοι κάλυπταν τὴν ἀπόσταση Ἄργος - Πάτρα, μετάβαση καὶ ἐπιστροφὴ καὶ ἕνα μερόνυχτο ἀνάπαυση στὴν Πάτρα, σὲ ἔξη μέρες (Travels in Morea, London 1835, τ. Β', σ. 468).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 37-38.

εἶναι καὶ συνεταῖροι τοῦ καραβιοῦ, δὲν ἀναγνωρίζουν τὴν ἐξουσία τοῦ καπετάνιου καὶ δὲν σέβονται τὶς διαταγές του. Καθένας τρώει καὶ πίνει ὅταν τοῦ ἀρέσει. Φιλονεικοῦν ποιὸς θὰ καθαρίση τὸ καράβι. Κι' ἐπειδὴ δὲν συμφωνοῦν τὸ πλοῖο συχνὰ βρωμολογάει. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀνάπαυση κάθε ναύτης κάνει τοῦ κεφαλιοῦ του. Ὁ ἕνας τραγουδάει ὅταν ὁ ἄλλος θέλει ἡσυχία. Καὶ δὲν εἶναι σπάνιο νὰ βρῆς τὸν τιμονιέρη νὰ κοιμᾶται στὸ πόστο του ἀφοῦ στεριώση τὸ δοιάκι στὴ ρότα. Μὲ τὸν παραμικρὸ ἄνεμο ὑψώνουν ὅλα τὰ πανιά, μόλις ξεσπάση φουρτούνα τὰ μαϊνάρουν ὅλα καὶ ζητοῦν τὴ βοήθεια τοῦ Ἁη-Νικόλα. Ὅσο κρατάει ὁ κίνδυνος κάνουν ἀγρυπνίες καὶ δεήσεις. Μόλις περάσει ἀρχίζουν τὶς βλαστήμιες, τοὺς καυγάδες καὶ τοὺς χορούς.

Ὁ Pouqueville ἀμφισβητεῖ τὴν καλὴ πίστη τῶν ναυτικῶν τοῦ Γαλαξειδιοῦ. Συμβουλεύει μάλιστα τοὺς ξένους νὰ μὴ ναυλώνουν γαλαξειδιώτικα καράβια ἢ νὰ μὴ ταξιδεύουν μ' αὐτά. «Μακρόχρονη πείρα μὲ ἔχει πείσει ὅτι οἱ Ἕλληνες, ἐκτὸς ἀπὸ ὁρισμένες ἐξαιρέσεις, ἔχουν τὴν τάση νὰ ἐξαπατοῦν τοὺς Χριστιανοὺς ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸ δόγμα τους. Εἶναι μάλιστα ἱκανοὶ νὰ καλύπτουν τοὺς ἐγκληματικοὺς σκοποὺς καὶ τὴν εὐθύνη τους μὲ νομικὰ σχήματα. Οἱ δικηγόροι χάνουν τὸ μπούσουλα μπροστὰ στοὺς Ἕλληνες ἐμποροκαπεταναίους ποὺ ἐφοδιάζονται μὲ πλαστὰ ἔγγραφα γιὰ νὰ ἐξαπατήσουν τοὺς ἀσφαλιστές. Καταφεύγουν σὲ προμελετημένα ναυάγια γιὰ νὰ πλουτίσουν, ὅπως κάνουν ἄλλοι μὲ τὴν πτώχευση. Ὁ δικαστικὸς ἀγώνας ἐναντίον τους εἶναι δαπανηρὸς καὶ μάταιος ἐπειδὴ ἐξαγοράζουν ὑψηλοὺς προστάτες.

»Οἱ κεραυνοὶ τοῦ ἀφορισμοῦ δὲν ἐπηρεάζουν τέτοιους ἀνθρώπους. Τὸ χρυσάφι κάνει τὸ θαῦμα του σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις καὶ οἱ κληρικοὶ ποὺ κατακεραυνώνουν τὴν κλεψιὰ ἑνὸς Φράγκου προσφέρουν στοὺς Ἕλληνες καπεταναίους ὅλα τὰ μέσα γιὰ νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τὸ Θεό, ἀπαράλλαχτα ὅπως γίνεται γιὰ τὴν ἀθώωσή τους ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δικαστήρια»[1].

Ὁ Pouqueville ὑπολογίζει σὲ 15.000.000 πιάστρα τὴν ἀξία τοῦ γαλαξειδιώτικου στόλου καὶ σὲ ἄλλα τόσα τὰ κεφάλαια. «Καταπληκτικὸς θησαυρὸς σ' αὐτὸ τὸν κόρφο ποὺ λίγα χρόνια πρὶν ἦταν ὁλότελα ἄγνωστος»[2].

---

1. Οἱ καταγγελίες τοῦ Pouqueville δὲν εἶναι ἀντικειμενικές. Γενικεύοντας μάλιστα τοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ καλώντας τοὺς ξένους νὰ ἀποφεύγουν τὰ γαλαξειδιώτικα καράβια δείχνει προκατάληψη καὶ ἐμπάθεια. Προφανῶς ξεκίνησε ἀπὸ κάποιο συγκεκριμένο περιστατικὸ ποὺ ἀφοροῦσε συμπατριῶτες του καὶ ἀντιμετώπισε ὁ ἴδιος ὡς πρόξενος. Δὲν εἶναι λίγοι ἄλλωστε οἱ περιηγητὲς ποὺ γενικεύουν μιὰ περίπτωση ἢ ἕνα προσωπικὸ ἀτύχημα καὶ κακοχαρακτηρίζουν ὅλους τοὺς Ἕλληνες. Ὁ Ἄγγλος πλοίαρχος *John Stewart* ποὺ ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἔγραφε τὸ 1807: «Κατὰ τὴ γνώμη μου οἱ Ἕλληνες εἶναι ἄπιστοι, σκληρόψυχοι, ἀναιδεῖς. Δὲν θὰ τοὺς ἐμπιστευόμουν ποτὲ ἂν εἶχα δοσοληψίες μαζί τους». Κατὰ τὸν *Stewart* οἱ Μανιάτες ἦταν τὰ πιὸ θηριόμορφα πλάσματα ποὺ εἶδε ποτὲ (The Naval Chronicle, τ. ΚΗ' [Ἰούλιος 1812], σ. 30, 31).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 42-46.

'Από τὴν Κόρινθο στὸν Πειραιά. Τὰ μόνα κτίσματα ποὺ εἶδε ἦταν ἡ ντογάνα, μερικὲς ἀποθῆκες καὶ τὸ μοναστήρι τοῦ 'Αη-Σπυρίδωνα. Τὸ μέγαρο τῶν ἀδερφῶν Cayrac ἦταν ἐρειπωμένο[1].

Στὸ λιμάνι εἶδε ἀραγμένα ἑφτὰ μεγάλα ἐμπορικὰ καράβια καὶ πολυάριθμα μικρὰ ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα καὶ τὴν Αἴγινα φορτωμένα φροῦτα καὶ λαχανικά. Πρωὶ-πρωὶ σήκωσαν πανιὰ γιὰ τὴν Ὕδρα. «Ἡ 'Αττικὴ εἶναι τὸ περιβόλι αὐτοῦ τοῦ βράχου ποὺ ἔχει χρυσάφι, καράβια κι' ἕνα μισοβάρβαρο πληθυσμὸ ἄπληστων καὶ φανατικῶν Σκιπιτάρηδων»[2].

Στὴν 'Αθήνα θὰ ἐγκατασταθῆ στὴν κατοικία τοῦ πρόξενου τῆς Γαλλίας Fauvel.

Σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς καθημερινοὺς ἀρχαιολογικοὺς περιπάτους εἶδε ἕνα χωριάτη ν' ἀκολουθῆ τὸ γάϊδαρό του φορτωμένο σταφύλια. Λέει ὁ Γάλλος πρόξενος:

—Εἶδες ἀρχαῖα ἐρείπια, κύττα τώρα καὶ τὰ νεώτερα συντρίμμια. Αὐτὸς ποὺ βλέπεις εἶναι ὁ Νέρης, ἀπόγονος τῶν τελευταίων πριγκίπων τῆς 'Αθήνας. Ἡ δύναμη νίκησε τὴν πανουργία. Κι' ὁ κακομοίρης ὁ Νέρης κατάντησε γαϊδουρολάτης στὴν κλασσικὴ γῆ[3].

Εἰρωνικὰ σχολιάζει ὁ Pouqueville τὴν νεότευκτη Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων. «Δὲν προσφέρει οὔτε σοφία οὔτε διδαχή. Ὡστόσο χαρίζει μιὰ χίμαιρα σὲ μερικοὺς Ἄγγλους ταξιδιῶτες. 'Επιστρατεύουν ἀκαδημαϊκοὺς καὶ μισθώνουν καθηγητές. Γιὰ νὰ περιληφθῆς ἀνάμεσα στοὺς πρώτους δὲν χρειάζεται νὰ ἔχεις διακριθῆ στὰ γράμματα, νὰ ἔχης ἐπιδείξει τάλαντο, νὰ παραθέτης δεῖπνα ἢ στὸ κάτω-κάτω νὰ εἶσαι μεγάλος ἄρχοντας. Μὲ τρία τάληρα, γυναῖκες, παιδιὰ καὶ ἄντρες γίνονται μέλη τῆς Ἑταιρίας, ποὺ προσφέρει στοὺς μυημένους ἕνα μεταλλικὸ δαχτυλίδι στολισμένο μὲ τὴ γλαῦκα»[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 71. Εἶχαν πεθάνει οἱ Γάλλοι ἔμποροι Cayrac (βλ. Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 307, 340, 467, 637). Ὁ Pouqueville εἶδε τοὺς τάφους τους στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων (ἔνθ' ἀν., σ. 86). Τὴν περιουσία τῶν Cayrac στὸν Πειραιὰ (ὑποστατικά, σπίτια, κήπους, καταστήματα) ἀγόρασε ὁ Γάλλος 'Αντρέας Bertrud, ἔμπορος ἐπίσης, λίγο μετὰ τὴ Γαλλικὴ 'Επανάσταση. Ἡ οἰκογένεια Cayrac εἶχε ξεπέσει οἰκονομικὰ ὅπως φαίνεται ἀπὸ συμβολαιογραφικὴ πράξη τοῦ 1818. Τὸ μοναστήρι τοῦ 'Αη-Σπυρίδωνα ἦταν σταυροπηγιακό. 'Απόχτησε τὸ προνόμιο ἐπὶ πατριαρχίας Σαμουὴλ τοῦ Χατζερῆ, τὸ 1767 (βλ. *Μαρίας Χαιρέτη*, 'Αθηναϊκὰ Ἔγγραφα, Μνημοσύνη, τ. Α' [1967], σ. 234-248).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 72.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 90.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 91-92. Ὁ Pouqueville γίνεται φερέφωνο τοῦ Γάλλου πρόξενου ποὺ ἔβλεπε μὲ περιφρόνηση τὴν ἐκπολιτιστικὴ προσπάθεια τῶν 'Αθηναίων. Εἰρωνεύεται τὴ δράση τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων ἐπειδὴ διάφοροι Ἄγγλοι περιηγητὲς καὶ λόγιοι φιλέλληνες εἶχαν πρωτοστατήσει καὶ συμπαρασταθῆ ἠθικὰ καὶ οἰκονομικὰ στὴν ἵδρυσή της. Τὸ διακριτικὸ χρυσὸ δαχτυλίδι τῆς Ἑταιρίας δινόταν μόνο σ' ἐκείνους ποὺ εἶχαν προσφέρει 20 τάληρα. Μποροῦσαν ὅμως νὰ τὸ φοροῦν ὅσοι ἤθελαν μὲ ἔξοδά τους. Διαβάζουμε σὲ ἐπιστολὴ τῆς

Οἱ ἕδρες τῶν καθηγητῶν προσφέρονται μὲ τὴν ἴδια εὐκολία. Τὶς ἐμπιστεύονται σὲ νέους παραφουσκωμένους μὲ ἰδέες μιᾶς ἀρχαιότητας ποὺ ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς δὲν παραδέχεται πιά. Νομίζουν ὅτι δίνοντας στὰ παιδιὰ τὰ ὀνόματα Ἀλκιβιάδης, Θεμιστοκλῆς, Μιλτιάδης, Σωκράτης, ἀναστηλώνουν τὸ πρυτανεῖο καὶ τὸ βῆμα τῶν δημηγοριῶν. Ἀντὶ νὰ μάθουν τὰ παιδιὰ νὰ διαβάζουν καὶ νὰ γράφουν σωστὰ καὶ νὰ κατευθύνουν ὕστερα τὴν ἐκπαίδευσή τους πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ τὰ ρίχνουν σὲ πλάνες, ἀκίνδυνες βέβαια, ἀλλὰ ἀντίθετες μὲ τὴν εἰρήνη καὶ τὴν εὐτυχία ποὺ οἱ σκλαβωμένοι Ἕλληνες μποροῦν νὰ ἐλπίσουν. Ὁ τελευταῖος ἔμπορος πορτοκαλιῶν ποὺ διαβάζει Πλάτωνα, ζῆ μέσα σὲ φανταστικοὺς κόσμους. Μερικοὶ ἔχουν καλύτερες ἐμπνεύσεις, συγκεντρώνουν μνημειακὲς ἀρχαῖες ἐπιγραφές»[1].

Ἑταιρίας στὸν Ἰγνάτιο Οὐγγροβλαχίας (Ἰούνιος 1820): «Ὅσον διὰ τὸ χρυσοῦν δακτύλιον ἡμεῖς ἐξακολουθοῦμεν νὰ τὸ δίδωμεν μὲ ἔξοδα τῆς ἑταιρίας εἰς ἐκείνους ὅσοι ἔδωσαν ἅπαξ τὰ 20 τάλ. ἢ καὶ πλέον, ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ τὸ ἀρνηθῶμεν εἰς τὰ ἁπλᾶ μέλη νὰ τὸ ἔχουν μὲ ἔξοδά των. Ἡ πεῖρα ἔδειξεν ὅτι τὸ χαλκοῦν δακτυλίδιον, ὄντως δυσάρεστον, ἐπειδὴ λερώνει τὸ δάκτυλον, δὲν εἶναι ἐπιτήδειον νὰ πληρώσῃ τὸ ποθούμενον» (*Ἐμμ. Πρωτοψάλτη*, Νέα στοιχεῖα περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων, Ἀθηνᾶ, τ. 61 [1957], σ. 270).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 91-92. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴ Φιλόμουσο Ἑταιρία τῶν Ἀθηνῶν ποὺ ἱδρύθηκε τὸ 1813 ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς μυστικῆς Ἀστυνομίας τῆς Αὐστρουγγαρίας. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τὸ ἀστυνομικὸ κράτος τῆς καισαροβασιλικῆς Αὐλῆς ἀσχολήθηκε εἰδικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ αὐτὴ ἐκπολιτιστικὴ κίνηση ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκλογή, τὸ 1814, τοῦ Ἄνθιμου Γαζῆ ὡς ἐπιτρόπου τῆς Ἑταιρίας στὴ Βιέννη καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ Καποδίστρια καὶ τοῦ Ἰγνάτιου Οὐγγροβλαχίας νὰ δημιουργήσουν καὶ στὴ Βιέννη συνώνυμο φιλεκπαιδευτικὸ σύλλογο. Ἡ ὑποβολὴ ὅμως τοῦ καταστατικοῦ, ποὺ ἀποτελοῦσε ἐπέκταση τοῦ καταστατικοῦ τῆς ἑταιρίας τῶν Ἀθηνῶν, ἔπρεπε νὰ ἐγκριθῆ ἀπὸ τὴ Λογοκρισία. Ἀμέσως κινητοποιήθηκαν οἱ μυστικὲς ὑπηρεσίες. Ὁ καταχθόνιος Μέτερνιχ εἶδε στὴν κίνηση τῆς Φιλομούσου Ἑταιρίας ρωσικὸ δάκτυλο μὲ καθαρὰ ἐπαναστατικοὺς σκοπούς. Ὁ Ρῶσος ἱστορικὸς *Γ. Λ. Ἄρς* γράφει ὅτι ἡ ἑταιρία τῶν Φιλομούσων τῆς Βιέννης ἱδρύθηκε ὕστερα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Ι. Καποδίστρια στὸν τσάρο ὡς ἀντίβαρο τῆς ἀθηναϊκῆς Ἑταιρίας ποὺ διατελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῶν Ἄγγλων. Ὁ τσάρος συμφώνησε κι' ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση νὰ καταβάλλη 200 ὀλλανδικὰ δουκάτα τὸ χρόνο γιὰ τὴν ὀργάνωση (Ἡ μυστικὴ ὀργάνωση Φιλικὴ Ἑταιρία, Ἀθῆναι 1966, μετ. Σερ. Παπαδημητρίου, σ. 78). Τὸ ἀστυνομικὸ καθεστὼς τῆς Βιέννης, γιὰ νὰ προστατέψη τὰ συμφέροντα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀρνήθηκε νὰ ἐπικυρώση τὸ καταστατικὸ καὶ οἱ ἔμμισθοι καταδότες του ἄρχισαν νὰ παρακολουθοῦν συστηματικὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ πρωτοστατοῦσαν στὴν ἵδρυση παραρτήματος τῆς ἀθηναϊκῆς Φιλομούσου Ἑταιρίας στὴ Βιέννη. Προκαλεῖ κατάπληξη ἡ ὀργάνωση τῶν παρακολουθήσεων καὶ τὸ πλῆθος τῶν πρακτόρων τοῦ ἀστυνομικοῦ καθεστῶτος. Ὁ Καποδίστριας, ποὺ βρισκόταν τὸ 1714-1715 στὴ Βιέννη μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ Συνεδρίου, εἶχε φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸν Ἰταλὸ ποιητὴ Giuseppe Carpani καὶ σύχναζε στὸ σπίτι του. Ἀλλὰ ὁ Carpani ἦταν πράκτορας τῆς αὐστριακῆς Ἀστυνομίας. Κι' ἀφοῦ κατόρθωσε νὰ ἐκμαιεύση ἀπὸ τὸν Καποδίστρια πληροφορίες γιὰ τὴν Φιλόμουσο Ἑταιρία τῶν Ἀθηνῶν, ἔσπευσε νὰ ὑποβάλη μυστικὴ ἔκθεση στὴν ἀστυνομία τῆς Βιέννης (5 Φεβρουαρίου 1815). «Ὡμίλησα περὶ τῆς Ἑταιρίας ταύτης εἰς τὸν Καποδίστριαν. Οὗτος δὲ μοῦ εἶπεν ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος αὐτὸς εἶναι ὁ ἀρχηγὸς αὐτῆς· ὅτι Ἄγγλοι περιηγηταὶ εἶχον συλλάβει τὴν ἰδέαν τῆς ἱδρύσεώς της· ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν

Ὁ Pouqueville ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἀθήνας σὲ 10.000 ψυχὲς

ἑταίρων αὐξάνει καθημερινῶς καὶ ὅτι ἕκαστος πληρώνει κατ' ἔτος δύο δουκάτα· ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ διαφυλάττων τὰς εἰσφοράς, ἤδη δὲ ἔχει εἰς χεῖρας του πλέον τῶν 1.000 χρυσῶν δουκάτων καὶ ὅτι τὸ χρῆμα τοῦτο θὰ χρησιμεύσῃ πρὸς ἀγορὰν βιβλίων καὶ πρὸς ἐνίσχυσιν Ἑλλήνων σπουδαστῶν, τὸ δὲ ὑπόλοιπον προορίζεται δι' ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφάς. Εἰς ἐρώτησίν μου τί λέγουν καὶ τί πράττουν οἱ Τοῦρκοι (ἔναντι τῆς κινήσεως ταύτης) ἀπήντησε: Δὲν λέγουν τίποτε. Ἀλλ' ἐὰν ἡμέραν τινὰ ἀφυπνισθοῦν, θὰ ἀποκεφαλίσουν μερικούς, ἀλλὰ οἱ ἄλλοι θὰ σωθοῦν. Ἡ παιδεία ὅμως θὰ διαδοθῇ καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον — ἐπειδὴ τὸ ἕνα γεννᾷ τὸ ἄλλο — καὶ ἡ γνῶσις, οὕτω δὲ ἡ χώρα θὰ δυνηθῇ νὰ ἀνορθωθῇ. Τὸ Ἔθνος παραμένει πάντοτε τὸ αὐτὸ καὶ δὲν ποθεῖ ἄλλο τι, εἰμὴ τὴν ἐλευθερίαν. Ἕλληνες δοῦλοι δὲν ὑπάρχουν εἰμὴ μόνον οἱ κατοικοῦντες εἰς τὴν Πριγκιπόννησον ἔναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ἄθλιοι! οἵτινες θέλουν νὰ πλουτίσουν καὶ νὰ ἀνέλθουν καί, ὅταν ἔχουν καταστῆ ἰσχυροὶ ἀποκεφαλίζονται. Οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, οἱ ὀρεσίβιοι, εἶναι ἐντελῶς ἄλλου εἴδους ἄνθρωποι, καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν αὐτῶν ἀποβλέπει ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἀθηνῶν» (*Γ. Λάϊου*, Ἡ Φιλόμουσος Ἑταιρία τῆς Βιέννης 1814-1820 [Νέα Ἔγγραφα], Ἐπ. τοῦ Μεσ. Ἀρχείου, Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 175). Στὶς 8 Φεβρουαρίου ἀναφορὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἀστυνομίας Hager στὸν Μέττερνιχ: «...ἐσχημάτισα ἀπό τινος τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ γνωστὸς κόμης Καποδίστριας προσπαθεῖ ἐδῶ ἐν Βιέννῃ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν Ἑταιρίαν τῶν Ἑλλήνων Φιλομούσων καὶ νὰ προσκομίσῃ αὐτῇ χρήματα καὶ νέους συνδρομητάς. Ἡ Ἑταιρία αὕτη πρόκειται κατὰ τὸ φαινόμενον νὰ διαδώσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς ἐπιστήμας καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμόν, ἐν Ἀθήναις δὲ πρόκειται νὰ ἱδρυθῇ ἓν γυμνάσιον καὶ νέοι μὲ ἰδιαιτέραν ἰδιοφυΐαν πρόκειται νὰ μορφωθοῦν εἰς ἐκπαιδευτήρια καὶ πανεπιστήμια τῆς ἀλλοδαπῆς. Βεβαίως οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι οἱ «Φιλόμουσοι» οὗτοι Ἕλληνες κατευθύνονται κρυφίως ὑπὸ τῆς Ρωσικῆς Κυβερνήσεως καὶ προορίζονται ὑπ' αὐτῆς δι' ἐντελῶς ἄλλους πολιτικοὺς σκοπούς» (ἔνθ' ἀν., σ. 177). Ἡ τελευταία «διαπίστωση» τοῦ ὑπουργοῦ ἀποκαλύπτει τὴν αὐταρχικότητα, τὸν παραλογισμό, τὴν αὐθαιρεσία καὶ τὴν τύφλωση τῶν ἀστυνομικῶν καθεστώτων ὅλων τῶν ἐποχῶν. Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἀντιμετώπιζε ὄχι μόνο τὸν ἄμεσο δυνάστη του ἀλλὰ καὶ τοὺς ἔμμεσους, τοὺς Εὐρωπαίους ἰδεολογικοὺς συμμάχους τῆς ὀθωμανικῆς ἀπολυταρχίας. Οἱ αὐθαίρετοι συλλογισμοὶ τῆς αὐστριακῆς Ἀστυνομίας προχωροῦσαν καὶ σὲ συμπεράσματα ποὺ ἔδειχναν δολιότητα, ἐπιβουλὴ καὶ κακότητα. Ὁ ἔμπορος καὶ λόγιος Ἀλ. Βασιλείου, ἀπὸ τοὺς ἱδρυτὲς τοῦ συλλόγου τῶν Φιλομούσων τῆς Βιέννης, ὑπέβαλε στὸν αὐτοκράτορα Φραγκίσκο Α' αἴτηση φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς τῆς Ἑταιρίας. Καὶ ἰδοὺ ἡ εἰσήγηση τοῦ ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν στὸν αὐτοκράτορα: «Ἀναμφιβόλως ἡ Ὑμετέρα Μεγαλειότης ἔχει ἤδη λάβει γνῶσιν περὶ τοῦ ἐκπαιδευτηρίου τούτου, τὸ ὁποῖον τώρα ἔχει καταστῆ γνωστὸν εἰς τὸ Κοινόν. Ἐπειδὴ δὲ δὲν δύναται νὰ παραγνωρισθῇ ἡ ἐν αὐτῷ ὑπάρχουσα τάσις τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τὸ νέον πρόσχημα τῆς μεταδόσεως ἐκεῖ τῶν φώτων ἐκ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης, διὰ τοῦτο ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἡ Ἐπιχείρησις αὕτη οὐδεμίαν βεβαίως ἀξίωσιν δύναται νὰ ἔχῃ ἐπὶ τῆς προστασίας τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος. Ἐπίσης ὀφείλω νὰ πιστεύω ὅτι τὸ βαθύτερον αἴτιον τῆς αἰτήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου εἶναι ὄχι τόσον ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ τέλος χαρτοσήμου, ὅσον ἡ ἐπιθυμία ὅπως οὗτος διαφύγῃ τὸν ἔλεγχον τοῦ Κράτους ὡς πρὸς τὰ ἰδικά του ἐμπορικὰ βιβλία καὶ τὰ βιβλία τὰ σχετιζόμενα μὲ τοῦτο τὸ ἵδρυμα» (ἔνθ' ἀν., σ. 183). Μὲ ἐντολὴ τοῦ Μέττερνιχ ἄρχισε ἡ συστηματικὴ παρακολούθηση τῶν Φιλομούσων ὄχι μόνο στὴν αὐστριακὴ ἐπικράτεια ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικό. Σὲ λίγο ἡ ἀστυνομία τῆς Βιέννης γνώριζε ποῦ καὶ πῶς, ἀπὸ ποιὸν καὶ πότε δόθηκε σὲ ἔρανο ἀκόμα καὶ ἕνα φιορίνι. Τὰ μέλη τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀθηνῶν εἶχαν φτάσει τὰ 300 τὸ 1817 (ἄρθρο τοῦ *Σπ. Στ. Θεοτόκη*, στὴν Gazetta Ionia τῆς Κέρκυρας, 11 Ἰανουαρίου 1817). Ὁ πρόξενος τῆς Αὐστρίας στὴν Κέρκυρα

(3.000 Ἕλληνες, 3.000 Τοῦρκοι καὶ 4.000 Ἀρβανίτες) καὶ τῶν χωριῶν τῆς Ἀττικῆς σὲ 15.000[1].

Ὑπῆρχε ἕνα νοσοκομεῖο—τοῦ Ἁη-Σπυρίδωνα—ἀλλὰ ἡ μόνη νοσηλεία ποὺ πρόσφερε ἦταν στέγη, σκεπάσματα καὶ ψωμί. Οἱ ἄρχοντες ἦταν «ματαιόδοξοι, ὑπεροπτικοὶ καὶ ἀφιλόξενοι».

Πουθενὰ δὲν ἔβλεπε κανεὶς τόσους τυφλούς, μονόφθαλμους καὶ πάσχοντες ἀπὸ ὀφθαλμίαση. «Θαρεῖς πὼς βρίσκεσαι στὴν Αἴγυπτο»[2].

Στὰ Μέγαρα ἔφτασε μέρα πανηγυριοῦ. Οἱ δρόμοι ἦταν κατάμεστοι ἀπὸ εὔθυμο πλῆθος. Μεταμφιεσμένοι πῆραν ἀπὸ πίσω τοὺς ξένους καὶ τοὺς ἔλουσαν μὲ βρισιές. Κόσμος χόρευε στὰ δώματα τῶν σπιτιῶν[3].

Ἦταν μιὰ κωμόπολη μὲ 335 οἰκογένειες ἑλληνικὲς καὶ ἀρβανίτικες. Πάνοπλοι οἱ κάτοικοι γιατὶ εἶχαν ἀναλάβει μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα δερβενοχώρια τὴ φύλαξη τῶν στενῶν. Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς εἰδικῆς ὑπηρεσίας οἱ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τους ἦταν μειωμένες: 100 παράδες χαράτσι στὸ σουλτάνο καὶ τὸ ὄγδοο τῆς παραγωγῆς στὸ φεουδάρχη τους, τὸν Κιαμήλμπεη τῆς Κορίνθου. Ζοῦσαν ἄνετα. Σπίτια καλοχτισμένα καὶ καθαρά, ροῦχα μπαμπακερὰ καινούργια.

στρατηγὸς von Paulich ἀνέφερε τὸ 1818 στὴν ἀστυνομία τῆς Βιέννης ὅτι ἡ Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων εἶναι στὴν πραγματικότητα Ἑταιρία τῶν Φιλορώσων (ἔνθ' ἀν., σ. 194). Τὰ παράδοξα ὅμως τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων δὲν σταματοῦν ἐδῶ. Προστάτευαν καὶ ἐνίσχυαν οἰκονομικὰ τὴν ἐθνοπαιδευτικὴ κίνηση οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς καὶ τὴν καταπολεμοῦσαν, ὄχι οἱ Τοῦρκοι — δὲν ἐνοχλήθηκαν διόλου, δὲν ἀντέδρασαν, ἀδιαφόρησαν — ἀλλὰ ἡ αὐστριακὴ καισαροβασιλικὴ ἀστυνομία γιὰ λογαριασμὸ τοῦ σουλτάνου καὶ ἕνας Ἕλληνας, ὁ Μυτιληνιὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Γρηγόριος. «Ἔβαλε τὰ δυνατά του», γράφει ὁ *Σουρμελῆς*, «νὰ ἐξοντώσῃ τὴν Ἑταιρίαν ὡς πρᾶγμα κακοποιόν, καὶ εἶχεν ἀποτελέσματα ἀπευκταῖα· ἐλάλει δὲ ὡς Τοῦρκος» (*Διον. Σουρμελῆ*, Κατάστασις συνοπτικὴ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν..., Ἀθήνησι 1848, γ' ἔκδ., σ. 78 σημ. β'). Τὸν μητροπολίτη Γρηγόριο Γ' ἀποκαλοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι Κακογρηγόρη. Θὰ μετατεθῆ στὶς 20 Ἰανουαρίου 1820 στὴ μητρόπολη Χαλκηδόνος καὶ θὰ ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τὸν Διονύσιο Β', ἀνηψιὸ τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Ε' (*Δημ. Γέροντα*, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, Ἀθῆναι 1969, τ. Δ', σ. 410).

Γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων καὶ τοῦ παραρτήματος τῆς Βιέννης βλ. *Δ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τ. Α' (Ἀθῆναι 1889, σ. 220-228), *Γ. Κωνσταντινίδη*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν (Ἀθῆναι 1894, σ. 522-523), *Ε. Κούκου*, Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ παιδεία 1803-1822, Α' Ἡ Φιλόμουσος Ἑταιρία τῆς Βιέννης, Ἀθήνα 1958, σ. 160-164, *Κ. Καιροφύλλα*, Ἡ Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων εἰς τὰς Ἀθήνας, (Τὰ Ἀθηναϊκά, Ἀθῆναι 1960, τεῦχος 15, σ. 27-32, τεῦχος 16, σ. 33-35), *Ε. Πρωτοψάλτη*, Νέα στοιχεῖα περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων, Ἀθηνᾶ, τ. ΞΑ' (Ἀθῆναι 1957, σ. 253-288). Τοῦ ἰδίου, Ἰγνάτιος Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας, τεῦχ. 1, σ. 128 κ. ἑ., 2, σ. 60), *Ἀντ. Λουκιανοῦ*, Ἡ Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων ἐν Ἀθήναις, Ἡμερολόγιον τοῦ δισέκτου ἔτους 1896, Ἀθῆναι 1896, σ. 141.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 92 καὶ σημ. 2.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 93.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 126.

Ὅλη τὴ νύχτα ἀντηχοῦσαν τραγούδια στὰ φωταγωγημένα—μὲ πυρσούς— Μέγαρα. Δεκαεφτὰ παιδιὰ εἶχε ὁ Μεγαρίτης ποὺ φιλοξένησε τὸν περιηγητή. Κι' ἡ κυρά του ἑτοίμαζε τὸ δέκατο ὄγδοο. Ὅλες οἱ οἰκογένειες τῶν δερβενοχωριῶν ἦταν πολυμελεῖς κι' ἔτσι στὸ πρῶτο σύνθημα συναγερμοῦ κάθε σπίτι μποροῦσε νὰ δώση τέσσερες ἁρματωμένους[1].

Στὴ γειτονιὰ γινόταν ἕνας γάμος κι' ὁ Pouqueville θέλησε νὰ τὸν παρακολουθήση. Ἀλλὰ ὁ σπιτονοικοκύρης του ἔσπευσε νὰ τὸν ἀποτρέψη. «Θὰ σὲ πνίξουν οἱ συμπεθέροι. Δὲν ἀκοῦς πῶς οὐρλιάζουν; Εἶναι ἡ τρίτη μέρα ποὺ γλεντοκοπᾶνε. Κι' ἔχουν τέτοιο μεθύσι ποὺ πίνουν κρασὶ μὲ τὰ παπούτσια τους. Ὁ κουμπάρος δὲν διατάζει πιά. Ἔδωσε σ' ὅλους τὸ ἐλεύθερο νὰ κάνουν ὅ,τι θέλουν»[2].

Τὰ ἕξη Δερβενοχώρια (Κούντουρα, Μέγαρα, Βίλια, Πίζα, Περαχώρα) εἶχαν 1.490 οἰκογένειες (10.430 ψυχές). Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἁρματωμένων ὑπολογιζόταν σὲ 3.577[3].

Ἀπὸ τὰ Μέγαρα προχώρησε στὴν Κόρινθο καὶ στὸ Ἄργος, πόλη μὲ 2.000 κατοίκους. Συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἀργολίδας (μὲ τὰ 12 χωριά της) 3.125 οἰκογένειες (15.625 ψυχές)[4].

Κατὰ τὴν περιήγηση στὴν Ἠλεία προκάλεσε μεγάλη ἐντύπωση στὸν Pouqueville ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Πύργου. Ἐνῶ πρὶν 50 χρόνια ἦταν ἕνας οἰκισμὸς ἀπὸ μερικὲς καλύβες μὲ καλαμοσκεπὴ ἐξελίχθηκε στὴν καλύτερη πολιτεία τοῦ Μωριᾶ. Μεγάλα καὶ ὄμορφα σπίτια ἀντικατέστησαν τὸ πάμπτωχο καλυβοχώρι. Τὸ ὑγιεινὸ κλίμα εἶχε προσελκύσει τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό, ἡ γεωργία, ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο σημείωναν μεγάλη ἀνάπτυξη. Σὲ 900 περίπου σπίτια κατοικοῦσαν 1.000 ἑλληνικὲς οἰκογένειες, κάπου 7.000 ψυχές. Δραστήριοι τεχνίτες καὶ ξένοι πραματευτάδες πλούτιζαν τὸν τόπο. Ὑπῆρχαν κάμποσα ἐργοστάσια καὶ δύο ἐκκλησίες μὲ λαμπρὴ διακόσμηση, κι' ὅλα αὐτὰ φυσικὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἀπουσίας τῶν Τούρκων. Σὲ μιὰ ἐκκλησία λειτουργοῦσε τὸ δημόσιο σχολεῖο ὑπὸ τὴ διεύθυνση ἑνὸς παπᾶ.

Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς ἐπαρχίας Πύργου (πρωτεύουσα καὶ ἐννέα χωριὰ) ὑπολογιζόταν σὲ 1.710 οἰκογένειες[5].

Στὸ χωριὸ Φλόκα τῆς περιοχῆς Πύργου κατοικοῦσαν Ἀρβανίτες. Οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐξισλαμισθῆ καὶ ἀνακάτευαν τὴ νέα λατρεία μὲ τὴ θρησκεία τῶν προγόνων τους. Μπέρδευαν χριστιανικὰ καὶ μωαμεθανικὰ ὀνόματα συνταιριάζοντάς τα καὶ τὰ δύο. Ἔτσι ἄκουγες χωριάτες νὰ ὀνομάζωνται Ἀλὴ-Γιάννης,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 128 κ. ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 130.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 133.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 165.
5. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 263 κ. ἑ.

Μουσταφὰ-Κωνσταντής, Σουλεϊμὰν-Παναγιώτης. Καὶ οἱ γυναῖκες Φατμὲ-Κατερίνα, 'Αϊσὲ-Μαρία κ.ἄ.[1].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ περίφημο ἀρβανιτοχώρι τῆς 'Ηλείας, τὸ Λάλα, μὲ τοὺς σκληροτράχηλους Σκιπιτάρηδες, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ στὸ Μωριὰ τὸ 1770 καὶ τὴν καταδίωξή τους ἀπὸ τὸν καπουδὰν πασὰ κατόρθωσαν νὰ διαφύγουν τὸν ὄλεθρο. 'Ο Pouqueville ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι μὲ τὸν δυναμισμὸ ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει θὰ μποροῦσαν νὰ κυριαρχήσουν ὄχι μόνο στὴν 'Αρκαδία ἀλλὰ καὶ σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριά.

Κάθε τόσο ἔβλεπες μεγάλα σεράγια καὶ ὀχυρωμένα σπίτια μὲ ἐπάλξεις χτισμένα ὅλα ἐκτὸς βολῆς μουσκέτου. Τοὺς μαχαλάδες, χωρισμένους σὲ φάρες καὶ σὲ φαμελιές, κυβερνοῦσαν οἱ γέροντες. 'Η ἐπιρροὴ αὐτῶν τῶν γερόντων στὶς συνελεύσεις ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸν πλοῦτο τους καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν παλληκαριῶν ποὺ εἶχαν στὴ δούλεψή τους. Κάθε κατοικία εἶχε κῆπο μὲ κερασιὲς τριγυρισμένο μὲ φράχτη. Κι' εἶναι τόση ἡ παραγωγὴ ποὺ τὸ Λάλα ἐφοδιάζει ὅλες τὶς γύρω περιοχὲς μὲ κεράσια καὶ γλυκὸ βύσινο.

'Ο Pouqueville εἶδε στὸ Λάλα τὰ ἐρείπια τοῦ πύργου τοῦ 'Αλῆ Φαρμάκη, τοῦ ἰσχυρότερου μπέη τῆς Φολόης, ποὺ κατέστρεψε ὁ Βελῆς τὸ 1810[2]. Τὸ κλίμα καὶ τὸ νερὸ ἐξασφαλίζουν ὑγεία, μακροζωία καὶ ρώμη. Οἱ γυναῖκες ἦταν γενικὰ ξανθές. Οἱ νέοι εἶχαν ὑπεροπτικὸ ὕφος καὶ δὲν καταδέχτηκαν νὰ ρίξουν οὔτε μιὰ ματιὰ στοὺς ξένους. «Μᾶς ἀντιμετώπισαν μὲ τὴν ἀδιαφορία ποὺ ἐπιθυμούσαμε ἀλλὰ δὲν πιστεύω πὼς μπορεῖ χριστιανὸς νὰ ἐπισκεφθῆ αὐτὴ τὴν πόλη χωρὶς σοβαρὲς συστάσεις»[3].

Ἔξω ἀπὸ τὸ Σοπωτὸ βρῆκε μιὰ ὁμάδα χωριάτες σκυμμένους στὴ γῆ. Ζύγωσε τὸν Pouqueville θαρρετὰ μιὰ χωριάτισσα καὶ βλέποντάς τον νὰ κρατῆ σημειώσεις τοῦ εἶπε:

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 281-282.

2. 'Η πολιορκία τοῦ πύργου τοῦ 'Αλῆ Φαρμάκη ἔγινε τὸ 1808 (*Θ. Κολοκοτρώνη*, 'Απομνημονεύματα, ἔκδ. Βαλέτα, σ. 46). Τὸ Λάλα εἶχε, μὲ ἐξαίρεση δέκα χριστιανικὲς οἰκογένειες, ἀμιγῆ μουσουλμανικὸ πληθυσμό, ποὺ κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ὑπολογιζόταν σὲ 12.000 ψυχές. Κάπου 1.500 Λαλαῖοι ἦταν καλοαρματωμένοι καὶ ἐμπειροπόλεμοι. Ἦταν χριστιανοὶ 'Αλβανοὶ τῶν 'Ακροκεραυνίων ποὺ εἶχαν μεταναστεύσει στὸ Μωριὰ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα ὑπὸ τὸν Μιχ. Δούκα, οἱ μόνοι 'Αλβανοὶ μετανάστες ποὺ ἐξισλαμίστηκαν (*Γ. Παπανδρέου*, 'Η 'Ηλεία διαμέσου τῶν αἰώνων, 'Εν 'Αθήναις 1924, σ. 346). 'Η πόλη εἶχε χωριστῆ σὲ τρεῖς μαχαλάδες. Στὸν ἕνα βρίσκονταν κάθε λογῆς μαγαζιά, στὸ δεύτερο εἰδικὰ τὰ τυράδικα, οἱ φοῦρνοι καὶ τὰ χασάπικα καὶ στὸν τρίτο οἱ διάφορες βιοτεχνίες (κοντογουνιῶν, χρυσοχοΐας κ. ἄ.). Ὑπῆρχαν καὶ στέρνες γιὰ δημόσια χρήση. Εἶχαν πραγματοποιήσει καὶ ἀρδευτικὰ ἔργα ἀνάμεσα στὴ Φολόη καὶ τὸν Λαλαίικο κάμπο (*Γ. 'Αρ. Χρυσανθόπουλου*, 'Η 'Ηλεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, 'Εν 'Αθήναις 1950, σ. 137-140). 'Αλλὰ μετὰ τὸ 1800 παραμέλησαν ὁλότελα τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες κι' ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πληθυσμῶν τῆς γύρω περιοχῆς.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 323-325.

—Πότε θὰ τελειώσουν τὰ βάσανά μας; Ὡς πότε θὰ πατοῦν τὸν τόπο μας οἱ τύραννοί μας, οἱ λύκοι;

«Αὐτὰ τὰ λόγια, εἰπωμένα ἀπὸ μιὰ γυναίκα τοῦ Ἐρύμανθου μὲ συγκλόνισαν. Κι' ὅταν τῆς ἀπάντησα δείχνοντας τὸν οὐρανό, ἔκανε τὸ σταυρό της κι' ἀπομακρύνθηκε»[1].

Στὰ Καλάβρυτα φιλοξενήθηκε στὸ ἀρχοντικὸ ἑνὸς προεστοῦ ποὺ ἔδειχνε τὴ χαρά του γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τῶν ξένων θρυμματίζοντας τὰ σκεύη ὕστερα ἀπὸ κάθε χρησιμοποίηση καὶ πίνοντας ἀπὸ ἕνα πελώριο κύπελλο στὴν ὑγεία τῶν ξένων. «Αὐτὲς οἱ προπόσεις ἐπαναλήφθηκαν πολλὲς φορὲς καὶ ὁ χαροκόπος ἀμφιτρύωνας ποὺ φώναζε καὶ τραγουδοῦσε μ' ὅλη του τὴ δύναμη ἔφτασε σὲ τέτοιο μεθύσι ποὺ ἦταν πρόθυμος νὰ βάλη φωτιὰ στὸ σπίτι του γιὰ νὰ ἀποκορυφωθῆ τὸ γλέντι»[2].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ Μέγα Σπήλαιο. Στὰ ὑπόγεια τοῦ μοναστηριοῦ θαύμασε τὰ δυὸ πελώρια κρασοβάρελα: «Δὲν εἶδα πουθενὰ στὴν Ἑλλάδα τέτοια βαρέλια. Τὸ περιεχόμενο τοῦ παλιότερου βαρελιοῦ, τῆς Ἀγγελικῆς, ὅπως τὸ ἔλεγαν, ἦταν 800 βενετικὲς βαρέλες, τοῦ δεύτερου, τοῦ Σταμάτη, πάνω ἀπὸ χίλιες. Χαὶ τὰ δυὸ κατασκευάστηκαν μέσα στὸ ἄντρο τους. Οἱ καλόγεροι πληροφόρησαν τὸν περιηγητὴ πὼς οἱ δυὸ αὐτοὶ «κολοσσιαῖοι ἀμφορεῖς» γέμιζαν ἀπὸ τὰ κοντινὰ ἀμπέλια τοῦ μοναστηριοῦ.

Ἔξω ἀπὸ τὸ μοναστήρι ὑπῆρχε ξενώνας ὅπου ὑποδέχονταν τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἑβραίους. Τοὺς πασάδες βέβαια καὶ τοὺς Τούρκους διοικητὲς τοὺς δέχονταν ἀναγκαστικὰ μέσα στὸ μοναστήρι. Στὸν ξενώνα ἐγκαθιστοῦσαν καὶ τοὺς προσκυνητὲς ποὺ ἔφταναν στὸ μοναστήρι μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα. Μιὰ καμπάνα ποὺ ἀντηχοῦσε στὴ γύρω περιοχὴ εἰδοποιοῦσε μόλις ἔπεφτε ὁ ἥλιος πὼς ἡ πύλη ἔκλεισε.

Ζήτησε νὰ ἐπισκεφθῆ τὴ βιβλιοθήκη. Βρισκόταν στὰ κατάβαθα τοῦ ὑπογείου, γράφει ὁ Pouqueville, καὶ θὰ μποροῦσε καλύτερα νὰ ὀνομασθῆ βιβλιόταφος. «Ἀταξία ἀπερίγραπτη. Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, ὅλοι ἀνακατωμένοι. Κι' ὅταν ἀνασήκωνα ἕνα τόμο μὲ τύφλωνε ἡ σκόνη. Κατορθώσαμε τέλος νὰ ξεχωρίσουμε ἕνα θαυμάσιο χειρόγραφο τῶν Εὐαγγελιστῶν σὲ περγαμηνή»[3].

ΤΡΙΑ κεφάλαια τοῦ τέταρτου τόμου τοῦ χρονικοῦ τοῦ Pouqueville εἶναι ἀφιερωμένα στὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, στὴν κατοικία, στὴν ψυχαγωγία, στὴ διαιτητική του, στὶς δεισιδαιμονίες, τὰ τραγούδια, στὴν ἐκκλησία καὶ τὴν λατρεία κι' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 336.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 345.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 360.

'Ο Pouqueville διακρίνει στούς σύγχρονους Ἕλληνες, μ' ὅλο πού δυό φορές ὑποδουλώθηκαν, τήν εὐγενική τους καταγωγή. «Εἶναι ἐκπληκτικό πῶς, ὕστερα ἀπό τόσες συμφορές καί σκληρές μεταμορφώσεις οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων, στερημένοι ἀπό τό ἔνδοξο ὄνομα τῶν προγόνων τους καί ἐξουθενωμένοι ἀπό ὅλες τίς ἐπαναστάσεις πού ἀναστάτωσαν τήν 'Ανατολή, διατηρήθηκαν σάν ἔθνος. Εἶναι τέλος θαυμαστό νά βλέπη κανείς μέ πόση ἐγκαρτέρηση ἀντιμετώπισαν τήν τυραννία καί διατήρησαν τά ἐθνικά τους ἤθη μέ τά λείψανα τῆς ἁρμονικῆς γλώσσας τους πού χρησιμοποιεῖται ἀπό τήν ἐποχή τοῦ 'Ομήρου»[1].

Παντοῦ στήν 'Ελλάδα, γράφει ὁ περιηγητής, συναντᾶ κανείς Ἕλληνες, πλούσιους ἤ φτωχούς, ὑπερόπτες, ἀλαζονικούς. «Αὐτή ἡ κατηγορία τῶν'Ελλήνων μιλάει γιά ἐλευθερία ὄχι γιά νά βελτιώση τήν τύχη τῶν συμπατριωτῶν ἀλλά μέ τή φιλοδοξία νά ὑποκαταστήση τούς Τούρκους. Εἶναι ἡ ψυχολογία ἑνός ἀπελεύθερου πού υἱοθέτησε τίς συνήθειες τοῦ αὐθέντη του. Ὅλοι αὐτοί εἶναι μισητοί στό λαό καί συγκεντρώνουν τήν κοινή καταφρόνηση.

»Κατηγοροῦν τούς Ἕλληνες πώς εἶναι ἀνειλικρινεῖς. 'Αλλά ἀπευθυνθῆτε στή συνείδησή τους καί θά διαπιστώσετε τό ἀντίθετο. Ρωτῆστε αὐτό τόν ἄνθρωπο πού εἶναι σκυμμένος στό ἀλέτρι του, ἤ τό ναύτη πού μέ κόπο τραβάει κουπί τί εἶναι. Θά ὑψώση τό πρόσωπό του, στεφανωμένο ἀπό ἥλιο, γιά νά σᾶς ἀπαντήση ἀδίσταχτα. Εἶμαι χριστιανός. Αὐτή τήν ἀπάντηση θά δώση καί μπροστά στόν ἀλλόπιστο ἐχθρό του. Δέν λέει πώς εἶναι Ἕλληνας ἀλλά Ρωμαῖος, ἀναστενάζοντας, νοιώθωντας τήν προσβολή πού δοκιμάζει ὁ κατακτημένος λαός. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει πώς αὐτός ὁ λαός πού δυό φορές ὑποδουλώθηκε δέν ἔχει αἴσθηση τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς του καί ὅτι δέν κατέχεται ἀπό τήν ἰδέα τῆς ἑλληνικότητάς του. 'Ενῶ ζῆ στό πατρικό του χτῆμα ἀποκαλώντας το «γλυκειά πατρίδα» ξυπνοῦν μέσα του οἱ συγκινήσεις. 'Ο πολέμαρχος 'Ηπειρώτης, ὁ γενναῖος καί συνετός Μακεδόνας, ὁ εἰρηνικός Θεσσαλός, ὁ ἄγριος 'Ακαρνάνας, ὁ δόλιος Αἰτωλός, ὁ φιλόνεικος 'Αχαιός, ὁ ἀφιλόξενος Κορίνθιος, ὁ ἐργατικός 'Αργείτης, οἱ ἀναρχικοί λαοί τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐρώτα καί τοῦ Ταΰγετου, ὁ γλυκός Μεσσήνιος, ὁ κερδοσκόπος 'Ηλεῖος καί οἱ ποιμενικές οἰκογένειες τῆς 'Αρκαδίας, μ' ὅλο πού εἶναι διαφορετική ἡ ἰδιοσυγκρασία τους, ἔχουν τά ἴδια ἔθιμα, τίς ἴδιες δεισιδαιμονίες κι' αὐτό δημιουργεῖ μιά οἰκογενειακή ἑνότητα».

Τό στοιχεῖο τοῦ θαυμαστοῦ κυριαρχεῖ στή ζωή τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, γράφει ὁ Pouqueville. Τούς ἀρχαίους δαίμονες καί ἡμίθεους διαδέχτηκαν οἱ ἄγγελοι καί οἱ ἅγιοι. Οἱ Ἅγιοι Σαράντα φέρνουν τά ἀηδόνια καί τήν ἄνοιξη[2],

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 395.

2. Στήν Κομοτινή φύτευαν λουλούδια τή μέρα τῆς γιορτῆς τῶν 'Αγίων Σαράντα κι' ἔλεγαν: «Σαράντα νά φᾶς, σαράντα νά πιῆς, σαράντα νά βάλης στή γῆ γιά τήν ψυχή σου. Αὐτά τά λουλούδια προόδευαν πολύ» (*Στ. Κυριακίδη*, Δεισιδαιμονίαι καί δεισιδαίμονες συνήθειαι ἐκ Γκιουμουλτζίνης τῆς Θράκης, Λαογρ., τ. Β' [1910], σ. 418-423).

ὁ Ἀη-Νικόλας καταλαγιάζει τὰ φουρτουνιασμένα νερά, ὁ Ἀη-Γιώργης προστατεύει τοὺς ξωμάχους καὶ τὴ σοδειά[1], οἱ βοσκοὶ κατεβάζουν στὰ χειμαδιὰ τὰ κοπάδια τους τ' Ἀη-Δημητριοῦ. Στὴν Κέρκυρα σταματάει τὶς φουρτοῦνες ὁ Ἀη-Σπυρίδωνας. Οἱ παπάδες λένε πὼς βγαίνει τὶς τρικυμισμένες νύχτες γιὰ νὰ ὁδηγήση τὰ καράβια στὸ λιμάνι. Καὶ ἐπειδὴ βαδίζει πάνω στὰ κύματα βρίσκουν τὴν ἄλλη μέρα φύκια στὰ ποδήματά του[2] ποὺ γίνονται ἀνικείμενο κερδοφόρου ἐμπορίου καθὼς καὶ τὰ φορέματά του ποὺ κάθε τόσο ἀνανεώνονται.

Ὑπῆρχαν ξόρκια γιὰ τὸ χαλάζι[3] ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πανούκλα[4]. Ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπιδημία στὴν Ἄρτα ἔφτασαν μερικοὶ καλόγεροι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία μὲ ἅγια λείψανα: τὴ γλῶσσα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, τὰ δόντια τοῦ Βελισσάριου καὶ τὸ ζουνάρι τῆς Παναγίας. Ἀλλὰ τὰ πολύτιμα αὐτὰ λείψανα, γράφει ὁ Pouqueville, δὲν μπόρεσαν νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν ἐπιδημία. Ἐκεῖνοι ποὺ κρατοῦσαν τὴ γλῶσσα καὶ τὸ ζουνάρι πέθαναν. Ἀλλὰ τὰ δόντια τοῦ Βελισσάριου ἔδωσαν στὸν κάτοχό τους 200.000 πιάστρα[5].

---

1. «Τ' Ἀη-Γιωργιοῦ ἀνήμερα, γυναῖκες καὶ κορίτσια σηκώνονταν χαράματα πρὶν γεννηθῆ ὁ ἥλιος καὶ πήγαιναν στὰ χωράφια, διάλεγαν τὰ μεγαλύτερα στάχια, τὰ ἐπήγαιναν στὸ σπίτι τους καὶ τὰ κρεμούσανε στὸν τοῖχο γιὰ νὰ τοὺς δώση πολὺ καρπὸ ὁ Ἀη-Γιώργης καὶ τὴν εὐτυχία» (*Ἐλπ. Σαραντῆ-Σταμούλη*, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες τῆς Θράκης, Λαογρ., τ. ΙΓ' [1950], σ. 108).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 406 καὶ σημ. 3.

3. «Ὅταν ἰδῆς ὁποὺ ἀρχίζει νὰ πέφτη χαλάζιν, τῆς ὥρας νὰ ἔχης μαυρομάνικον μαχαίριν ἢ ξύλινα ἢ κοκκαλένια τὰ μανίκια, νὰ τὸ πάρης εἰς τὸ χέριν σου τὸ δεξιόν, νὰ σταματήσης τὰ νέφη καθὼς εἶναι, ἤγουν νὰ στρώσης εἰς τὸν οὐρανὸν ὁποὺ ρίκτουν τὴν βροχὴν καὶ τὸ χαλάζιν νὰ εἴπης ἔτζι: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος· καὶ καθὼς τὸ εἰπῆς, παρευθὺς νὰ καρφώσης τὸ μαχαίριν εἰς τάβλαν ἢ εἰς γῆν καὶ τῆς ὥρας στέκεται τὸ χαλάζιν» (*Φ. Κουκουλέ*, Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ Κατάδεσμοι, Λαογρ., τ. Η' [1925], σ. 323).

4. «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς ἀμήν, καὶ τοῦ Υἱοῦ ἀμήν, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀμήν. Ἅγιοι Ἀνάργυροι καὶ θαυματουργοὶ δωρεὰν ἐλάβετε,δωρεὰν δότε τὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ Ὁδεῖνα. Ἁγία Ἀναστασία Φαρμακολύτρια ὁποὺ ἐδιάλυσες καὶ ἐσκόρπισες τὰ μάγια, σκόρπισε καὶ τὴν πανούκλαν τὴν παρασκευιανὴν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ὁδεῖνα, τὴν πανούκλαν τὴν πεμπτιανὴν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ὁδεῖνα, τὴν πανούκλαν τὴν τετραδιανὴν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ὁδεῖνα, τὴν πανούκλαν τὴν τριτιανὴν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ὁδεῖνα, τὴν πανούκλαν τὴν δευτεριανὴν τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ὁδεῖνα. Μικρή τε καὶ μεγάλη νὰ εἶναι δεμένη καὶ χαλινωμένη ἀπὸ ὁρισμὸν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ πάντων τῶν ἁγίων νὰ εἶναι δεμένη καὶ χαλινωμένη. Ἅγιοι 318 θεοφόροι πατέρες, βοηθήσατέ μοι, ἅγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες βοηθήσατέ μοι, ἅγιοι Νικόλαε καὶ Ἀθανάσιε, βοηθήσατέ μοι, ἅγιοι Γεώργιε καὶ Δημήτριε μυροβλῆτα, βοηθήσατε, σκεπάσατε τὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ Ὁδεῖνα, δέσατε, χαλινώσατε τὴν πανούκλαν ἀπὸ τὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ Ὁδεῖνα. Τὸν Θεὸν ἔχω βοηθόν μου, τὸν τίμιον Σταυρὸν ἔμπροσθέν μου, ἄγγελον Κυρίου Μιχαὴλ ἐκ δεξιῶν μου, Ραφαὴλ ἐξ ἀριστερῶν μου, εἰς τὴν κεφαλὴν Οὐρουὴλ καὶ ὄπισθέν μου Γαβριήλ...» (*Βαγγέλη Σκουβαρᾶ*, Μαγικὰ καὶ ἰατροσοφικὰ ἐρανίσματα ἐκ Θεσσαλικοῦ Κώδικος, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 108-109).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 407.

Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ μάτιασμα ἔπρεπε νὰ μὴν ἐκθειάζουν τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴν ὑγεία ἀνθρώπου ἢ ζώου ἐκτὸς ἂν ἔφτυναν ἀπάνω τους ὕστερα ἀπὸ τὸν καλὸ λόγο λέγοντας τὴ λέξη σκόρδο[1].

Κάρφωναν ἕνα καρφὶ ἀπὸ νεκρόκασσα στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς βρυκόλακες. Ἔγραφαν τὸ ὄνομα τῆς τάδε καὶ τῆς δεῖνα ἀρρώστιας σ' ἕνα τριγωνικὸ χαρτὶ καὶ τὸ στερέωναν στὴν εἴσοδο τῆς κάμαρας τοῦ ἀρρώστου γιὰ νὰ τὴν ἀποδιώξουν. Θρυμμάτιζαν ἕνα δοχεῖο τὴ στιγμὴ ποὺ περνοῦσε ἡ νεκρικὴ πομπή. Θεωροῦσαν κακὸ οἰωνὸ τὸ τρεμούλιασμα ἑνὸς φύλλου, τὴν κρωξιὰ τῆς κουκουβάγιας. Τὸ λάλημα τοῦ νυχτοκόρακα προκαλοῦσε πανικὸ σ' ὁλόκληρο τὸ μαχαλά. Ἂν ἕνας λαγὸς διασταυρωνόταν μὲ καραβάνι ἔπρεπε νὰ σταματήση ἡ πορεία ὥσπου νὰ φανῆ κάποιος ποὺ δὲν τὸν εἶδε γιὰ νὰ φύγουν τὰ μάγια[2]. Θεωροῦσαν κακὸ προμήνυμα ν' ἀκούσουν νηστικοὶ τὸ γκάρισμα ἑνὸς γαϊδάρου, νὰ συναντήσουν παπὰ ἢ καλόγερο πρὶν βγῆ ὁ ἥλιος. Θάπεφταν ἀπὸ τὸ ἄλογό τους ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἢ θὰ τοὺς ἔβρισκε κάποιο ἀπροσδόκητο κακό. Οἱ ἀγρότες ἔτρεμαν τὶς ἀστραπὲς στὴν ἀνατολή. Οἱ ἐκλείψεις ἦταν προάγγελοι συμφορῶν.

Ἀκόμα καὶ οἱ χειρονομίες εἶχαν μαγικὲς συνέπειες. Θεωροῦσαν τὸ φασκέλωμα ἐκδήλωση ὑβριστική, περιφρονητική[3]. Ὁ ἀριθμὸς πέντε ἦταν ἀπρεπής[4].

Τὰ κέρατα προκαλοῦσαν φρίκη σὲ Τούρκους καὶ Ἕλληνες. Νὰ ἀποκαλέσης κάποιον κερατὰ ἦταν θανάσιμη προσβολή. Πέστον οὐτιδανό, κλέφτη, φονιά, ἀπατεώνα, δὲν θὰ ἐνοχληθῆ. Ποτὲ κερατά.

Μεγάλη προσβολὴ θεωροῦσαν στὸ Αἰγαῖο τὴ λέξη ταουσὰν (λαγός), ποὺ συνηθίζουν οἱ Τοῦρκοι γιὰ τοὺς νησιῶτες[5].

Ὁ Pouqueville ξεχωρίζει τὴ φιλοξενία ποὺ ἔβρισκε ὁ ξένος στὰ φτωχόσπιτα ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἀπολάμβανε στὰ ἀρχοντικά. Οἱ πλούσιοι δὲν τὸν δέχονταν χωρὶς εἰδικὴ συστατικὴ ἐπιστολή. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γινόταν δεκτὸς ἄρχιζαν οἱ μεγάλες περιποιήσεις. «Οἱ ὑπηρέτες ντύνονται στὰ γιορτινά τους, οἱ φιλοφρονήσεις καὶ οἱ κάθε λογῆς ἐκδηλώσεις τιμῶν καὶ σεβασμοῦ δίνουν καὶ παίρνουν. Ἀλλὰ τὸ εἶδος καὶ ἡ ἔκταση τῶν περιποιήσεων εἶναι ἀνάλογες μὲ τὸν ἐπισκέπτη. Ρωτᾶνε ἂν εἶσαι πλούσιος. Ἡ οἰκοδέσποινα προσπαθεῖ νὰ μάθη μὲ τρόπο ἂν θὰ τῆς προσφέρης δῶρα. Ὁ νοικοκύρης ρίχνει ἐρευνητικὰ βλέμματα στὶς ἀποσκευὲς τοῦ ξένου. Καὶ ἡ συμπεριφορά του εἶναι ἀνάλογη μὲ τὶς προσδοκίες του. Ἔτσι ὁ ταξιδιώτης πρέπει νὰ πληρώση τὰ λύτρα τῆς

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 409.
2. Στὰ Ζαγοροχώρια ἔλεγαν ὅτι ἂν πᾶς πουθενὰ καὶ σὲ προσπεράση λαγὸς δὲν θὰ πάη καλὰ ἡ δουλειά σου (Λαογρ., τ. Η' [1921], σ. 219).
3. Βλ. *Ν. Γ. Πολίτη*, Ὑβριστικὰ σχήματα, Λαογρ., τ. Δ' [1914], σ. 602 κ.ἑ.
4. Ἐπειδὴ συνδεόταν μὲ τὸ χυδαῖο καὶ ἀγροῖκο φασκέλωμα (νὰ πέντε!). Γι' αὐτὸ ὅποιος χρησιμοποιοῦσε αὐτὴ τὴ λέξη ἔλεγε πέντε μὲ τὸ συμπάθειο (ἔνθ' ἀν., σ. 604).
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 408 κ. ἑ.

καλῆς ὑποδοχῆς. Αὐτὴ εἶναι ἡ φιλοξενία τῶν ἀρχόντων. Οἱ περισσότεροι μάλιστα μοιράζονται μὲ τοὺς ὑπηρέτες τους τὰ δῶρα ποὺ προσφέρουν οἱ ξένοι»[1].

Ἀλλὰ τὴν πραγματική, τὴν ἐγκάρδια, τὴ χωρὶς ἰδιοτέλεια φιλοξενία, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητής, τὴ βρίσκει κανεὶς στὶς τέντες τῶν νομάδων καὶ στὶς καλύβες τῶν φτωχῶν. Μονάχα ἐκεῖ, ἀνάμεσα στὸ λαό, εἶχαν ἐπιβιώσει οἱ ἐθνικὲς ἀρετὲς τῶν Ἑλλήνων. «Μονάχα σ᾽ αὐτὲς τὶς τάξεις, ἀξιοσέβαστες ἀπὸ τὴν καρτερία τους μπροστὰ στὰ δεινὰ ποὺ τὶς καταθλίβουν, ξαναβρίσκει κανεὶς τὰ τραγούδια γιὰ τὴ δουλειὰ καὶ τὰ βάσανα τῶν ἀνθρώπων ποὺ κερδίζουν τὸ ψωμί τους μὲ τὸν ἱδρώτα τοῦ προσώπου τους»[2].

Στὶς νηστεῖες κυριαρχοῦσαν τὰ κάθε λογῆς λάχανα καρυκευμένα μὲ πιπέρι κι᾽ ἁλάτι. Τὰ σαλιγκάρια μὲ σκόρδο ἦταν μεγάλη πολυτέλεια. Οἱ φτωχοὶ περιορίζονταν σ᾽ ἕνα πιάτο κρεμμύδια ψητὰ στὸ φοῦρνο ἢ στὴ χόβολη ὅπως τὰ κάστανα. Κατὰ τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς πρόσθεταν στὸ φαΐ τους καὶ μερικὲς σταγόνες λάδι. Τὶς σαρακοστάδες ὁ ταξιδιώτης δὲν ἔβρισκε στὰ χάνια ἄλλο τίποτα ἀπὸ πλεξάνες σκόρδα, πράσα, κρεμμύδια ἢ τετζερέδες γεμάτους ρεβύθια. Οἱ παραθαλάσσιοι πληθυσμοὶ γεύονταν στρείδια, μύδια, ἀχινοὺς καὶ διάφορα ὀστρακόδερμα. Οἱ πλούσιοι ἀγόραζαν χταπόδια καὶ καλαμάρια. Κατὰ τὴ Μεγαλοβδομάδα ἡ δίαιτα ἦταν χειρότερη. Ἀπὸ τὴν Πέμπτη ὣς τὴν Κυριακὴ ἔμεναν σχεδὸν νηστικοί[3].

Ὁ Pouqueville πιστεύει στὸ δυναμισμὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν ἀναγεννητικὴ κίνηση. «Λένε πὼς οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἐκφυλισθῆ σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ δὲν ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους οὔτε Γράμματα, οὔτε ἐμπνεύσεις, οὔτε ὁποιαδήποτε δραστηριότητα. Αὐτὴ ἡ κατηγορία εἶναι ἀβάσιμη. Οἱ ὕμνοι τοῦ Θεσσαλοῦ Ρήγα ἀπόδειξαν ὅτι ἡ λύρα τοῦ Τυρταίου δὲν θὰ μείνη βουβὴ στὰ χέρια τους. Τὸ ἠπειρωτικὸ σεῖστρο ἀντηχώντας κάτω ἀπὸ τὰ δάχτυλα τῶν Παργινῶν ποὺ ἄναντρα πουλήθηκαν ἀπὸ τοὺς πράκτορες τῶν Ἄγγλων στὸ σατράπη Ἀλὴ πασά, ἀναγγέλλει πὼς ἀνάμεσα στὰ τέκνα τῶν Ἑλλήνων ὑπάρχουν ἄντρες ἄξιοι νὰ τραγουδήσουν μιὰ μέρα τὴ δόξα τους, ὅπως τούτη τὴν ὥρα θρηνοῦν τὶς συμφορές τους. Θὰ μποροῦσα νὰ ἀναφέρω ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορες ποὺ ὁδηγοῦν τὸ λαὸ στὸ δρόμο τῆς πίστης. Θὰ μποροῦσα νὰ ὀνομάσω προικισμένους μεταφραστὲς τῶν καλύτερων κλασσικῶν μας, ἐπιστημονικῶν ἔργων Φυσικῆς καὶ Μαθηματικῶν, ἀκόμα καὶ μυθιστορημάτων ποὺ βρίσκει κανεὶς στὶς βιβλιοθῆκες ὅλων τῶν μορφωμένων Ἑλλήνων. Θὰ ἔλεγα, ἂν ἔπρεπε, ποῦ ἀκριβῶς θὰ διαδοθοῦν μιὰ μέρα τὰ Γράμματα καὶ πάλι στὴ γενέτειρά τους. Ἀλλὰ ἡ τυραννία ἀκούει...»[4].

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 425-426.
2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 429.
3. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 436-437.
4. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 439-440. Ὁ Pouqueville εἶναι ὁ μοναδικὸς περιηγητὴς ποὺ μετράει

Νοιώθει ἀποστροφὴ γιὰ τὴν ἀνόητη κλίση τῶν εὔπορων Ἑλλήνων πρὸς τὴν πολυτέλεια, γιὰ τὴ μανία τους νὰ διατηροῦν πολυάριθμους ὑπηρέτες καὶ πλῆθος ἄλογα. Αὐτὴ ἡ ματαιοδοξία ποὺ περιοριζόταν μονάχα ἀπὸ τὸ φόβο τῶν τουρκικῶν ἁρπαχτικῶν συνηθειῶν ἐκδηλωνόταν ἔντονα στὶς γυναῖκες κατὰ τὴν ἔξοδό τους ἀπὸ τὸ σπίτι. Γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὴ συνοδεία τους, ποὺ πάντοτε ἀποτελοῦσε ἐπίδειξη πλούτου καὶ μεγαλείου, δὲν δίσταζαν νὰ δανειστοῦν ἀπὸ τὶς γειτόνισσες τὶς ὑπηρέτριές τους. «Αὐτὴ ἡ πομπὴ τῶν γυναικῶν ποὺ βαδίζουν ἀποχαυνωμένες, τυλιγμένες μὲ πέπλα καὶ φορώντας κόκκινα παπούτσια μὲ χρυσωμένο τακούνι ἀναγγέλλει μὲ κραυγαλέο τρόπο τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς κυρίας ποὺ συνοδεύει. Ἀλλὰ ἡ ἐπίδειξή της εἶναι κωμικὴ γιατὶ καθὼς οὐσιαστικὰ δὲν ὑπάρχουν σ' αὐτὸν τὸν τόπο τάξεις, τίτλοι, προνόμια ὅλη ἡ ἠλίθια ὑπεροψία κατεξευτελίζεται μὲ τὴν ἐμφάνιση κάποιου μουσουλμάνου. Καὶ ὁ πιὸ ἀλαζονικὸς Ἕλληνας γίνεται μπροστά του σκόνη. Ἐκδικιέται, ὡστόσο, ποδοπατώντας τοὺς συμπατριῶτες του ποὺ ἔχει στὴ δούλεψή του ἀντὶ νὰ πονάη μαζί τους γιὰ τὰ βάσανα τῆς κοινῆς πατρίδας. Οἱ Ἑλληνίδες πάλι ἐκδικοῦνται στὸ σπίτι τους τὴν τουρκικὴ ὑπεροχὴ βάφοντας τὰ μάτια, πλέκοντας τὰ μαλλιὰ μὲ χρυσοσύρματα, στολίζοντας τὰ μέλη τους μὲ πολύτιμα πετράδια καὶ τυραννώντας τὶς δοῦλες τους»[1].

Δὲν διστάζουν διόλου μπροστὰ στὴν ψευδορκία, γράφει ὁ Pouqueville, ἀλλὰ τρέμουν τὸν ἀφορισμό, ἀκόμα κι' ὅταν ἔχουν δίκιο[2].

Οἱ Ἕλληνες ἔβλεπαν τοὺς δεσποτάδες τους σὰν ὄργανα τῆς τυραννίας ἐξ

τὰ λόγια του ὅταν πρόκειται νὰ ἀναφέρη ὀνόματα Ἑλλήνων ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει ἐθνοπαιδευτικὴ δράση. Ἔζησε δέκα χρόνια στὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλήπασα καὶ γνώριζε πόσο εὔκολα μποροῦσε ἕνας Ἕλληνας νὰ γίνη θύμα «ἀβανιᾶς» τῶν καταπιεστῶν του.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 440-441.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 443 καὶ σημ. 1. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Turner* κατέγραψε μιὰ ἱστορία γιὰ τὸν τρόμο ποὺ προκαλοῦσε ὁ ἀφορισμός. Δυὸ Μανιάτες λήστεψαν ἕναν παπά. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τοὺς γνώρισε σκέφτηκαν πὼς θὰ τοὺς ἀφορίση. Γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ φοβερὸ κίνδυνο καταδίωξαν τὸν παπὰ καὶ τὸν σκότωσαν (Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', παράρτημα, σ. 470). Ἀλλὰ καθὼς οἱ ἀφορισμοὶ γίνονταν γιὰ ψύλλου πήδημα, γιὰ τὴν κλοπή, λ. χ., μιᾶς κόττας, σιγὰ-σιγὰ ἀποδυναμώθηκαν. Γέννημα αὐτῶν τῶν συχνῶν καὶ χωρὶς ἀπήχηση ἀφορισμῶν εἶναι καὶ τούτη ἡ παράδοση ἀπὸ τὴν Εὐρυτανία. Ἕνας δεσπότης, κατὰ τὴν καθιερωμένη περιοδεία στὴν περιοχή του, περνάει ἀπὸ ἕνα χωριό. Κάποιος ἔκλεψε μιὰ γίδα καὶ ὁ νοικοκύρης ζήτησε ἀπὸ τὸν ἱεράρχη ν' ἀφορίση τὸν ἀδικητή. Βγάζει ὁ δεσπότης ἀφορισμὸ στὴν ἐκκλησία. «Ὅποιος ἔκλεψε τὴ γίδα τοῦ τάδε, ἀφορισμένος νἆναι καὶ νὰ μὴ λειώση». Ἕνας ἀπὸ τοὺς χωριάτες πετάγεται καὶ λέει τοῦ δεσπότη:

— Ἀφέντη δεσπότη, δὲν ἀφορᾶς (ἀφορίζεις) καὶ τὰ δικά μου τὰ πετσώματα (τὶς σόλες) νὰ μὴ λειώνουν; (Λαογραφία, τ. ΙΒ' [1938-1948], σ. 597). Τὴν εὐτράπελη αὐτὴ ρουμελιώτικη διήγηση ἔχει χρησιμοποιήσει κι' ὁ Λασκαράτος σ' ἕνα σατιρικό του. Ἐπιτίμια ἐκδίδονταν καὶ γιὰ οἰκονομικὲς διαφορές. Τὸ 1814 ὁ πατριάρχης ἀφόρισε τὸν Κυριάκο Λιγουριώτη ἢ Λιγενᾶ γιὰ δολία διάλυση ἑταιρίας (βλ. *Θ. Βαγενᾶ*, Τσακωνικὸν ἀφοριστικόν, Χρονικὰ τῶν Τσακώνων, τ. Α', σ. 146 κ. ἑ.).

αἰτίας τῶν τακτικῶν καὶ ἔκτακτων ἐπιβαρύνσεων ποὺ ἐπέβαλλαν στὸ ποίμνιο καὶ τῶν ἐκβιαστικῶν καὶ σκληρῶν μέσων ποὺ ἐπιστράτευαν γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν «δικαιωμάτων» τους. Συμπαθοῦσαν ὅμως τοὺς παπάδες. «Τοὺς θεωροῦν φυσικοὺς φίλους τους γιατὶ εἶναι κι' αὐτοὶ οἰκογενειάρχες, ἀγρότες καὶ φτωχοί. Βέβαια δὲν τοὺς διδάσκουν τίποτα οἱ παπάδες. Τοὺς παρηγοροῦν ὅμως, συμμερίζονται τὰ βάσανά τους, ἱδρωκοποῦν μαζί τους τὶς καθημερινές»[1].

Τοὺς μητροπολίτες ὑπηρετοῦσαν ἐπίσκοποι, καλόγεροι καὶ λαϊκοὶ ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ ἀποχτήσουν ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Ἄρχιζαν τὴ μαθητεία τους ἀπὸ τὴν κουζίνα καὶ προχωροῦσαν στὰ καθήκοντα τοῦ τραπεζοκόμου. Στὰ διαλείμματα μάθαιναν διάβασμα καὶ ψαλτική. Ἀκολουθοῦσε ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ κάποια μύηση στὶς Γραφές. Μερικοὶ ἔμεναν μόνιμα στὴν ἐπισκοπὴ ὅπου ὑπηρετοῦσαν τὸν μητροπολίτη, βάδιζαν πλάϊ του ὅταν ἔβγαινε ἔφιππος στὴν πόλη καὶ κρατοῦσαν τὸν ἀναβολέα ὅταν ἀνέβαινε στὸ ἄλογο καὶ κατὰ τὴν ἀφίππευσή του. Ἀφοῦ τέλειωναν αὐτὲς οἱ δοκιμασίες ἔμπαιναν σὲ μοναστήρι. Κι' ὅσοι εἶχαν τὰ ἀπαραίτητα γρόσια μποροῦσαν νὰ γίνουν γρήγορα ἐπίσκοποι. «Ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀξίωμα ἕνα βῆμα ἀπέχει ὁ τίτλος τοῦ μητροπολίτη καὶ τοῦ ἀρχιεπίσκοπου. Ἀλλὰ γιὰ νὰ πετύχουν μιὰ κερδοφόρα ἕδρα χρειάζονται προστάτες στὴ σύνοδο καὶ φίλους—μὲ τὸ ἀζημίωτο—στὸ περιβάλλον τοῦ πατριάρχη[2].

Παραδέχεται μ' ὅλα αὐτὰ ὅτι ὑπῆρχαν ἱεράρχες ἄξιοι νὰ συγκριθοῦν μὲ τοὺς ἀντίστοιχους ἀξιωματούχους τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἱερεῖς ἀνάλογοι μὲ τοὺς δυτικοὺς ἦταν ἀνύπαρκτοι[3].

Ὁ Pouqueville συγκέντρωσε ἀπὸ ἐπίσημες πηγὲς καὶ ὕστερα ἀπὸ ἔρευνες

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 450-451.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 453. Δὲν ἀγοράζονταν μόνο οἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπὲς ἀλλὰ καὶ οἱ ἁπλὲς ἐνορίες. Ὁ φωτισμένος λόγιος Ἰω. Πέζαρος ἔγραφε τὸ 1799 ἀπὸ τὸν Τύρναβο στὸν ἀρχιμανδρίτη Γαβριὴλ στὴ Λάρισα γιὰ κάποιον παπὰ κὺρ-Θεοφάνη ποὺ ἤθελε «νὰ ἀγοράση ἐνορίαν διὰ νὰ ἐδράση τὸν λογισμόν του εἰς ἕνα τόπον, καὶ νὰ μὴ περιπατῆ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐμβατοικιάρης...αὐτοῦ εἰς τὴν Λάρισαν ἢ τὴν τοῦ τρανοῦ μαχαλᾶ ἢ ἄλλην τινά». Καὶ τὸν παρακαλεῖ «νὰ γένη ἡ ἀγορὰ μὲ τρόπον συγκαταβατικώτερον» (*Ἰω. Οἰκονόμου Λαρισαίου*, Ἐπιστολαί, ἐπιμ. Γιάννη Ἀντωνιάδη, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σ. 59). Ὁ ἀνώνυμος τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» γράφει γιὰ τὶς χειροτονίες καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα: «Ὁ τρόπος δὲ μὲ τὸν ὁποῖον κρίνει ἄξιον (ὁ δεσπότης) ἕνα χωριάτην τῆς ἱερωσύνης εἶναι ὁ ἀκόλουθος. Πρῶτον τοῦ ζητεῖ ἑκατὸν ἢ περισσότερα ἢ λιγώτερα γρόσια καὶ τὰ λαμβάνει, ἔπειτα τὸν ἐρωτᾶ ἂν ἠξεύρη γράμματα, ἤτοι νὰ γράψη καὶ νὰ ἀναγνώση, ὕστερον τοῦ φέρει τὸ Ψαλτήριον καὶ αὐτὸς ἀναγιγνώσκει ἓν κατεβατὸν καὶ εὐθὺς τὸν κάμνει ἱερέα. Ἡ ἀμάθεια αὐτῶν τῶν ἱερέων εἶναι ἄκρα καὶ ἀπὸ αὐτοὺς οἱ περισσότεροι κατὰ συμβεβηκὸς ἀποκαθίστανται ἀρχιμανδρῖται, ἔπειτα δὲ κερδίζοντες ἀγοράζουν ἐπισκοπὰς καὶ ἐξακολούθως γίνονται ἀρχιεπίσκοποι καί, ὄχι ὀλίγας φοράς, πατριάρχαι. Ὅθεν ὅλοι σχεδὸν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἐκκλησίας κατάγονται ἀπὸ τὴν ἴδια ποταπότητα καὶ οἱ περισσότεροι εἶναι ἀμαθέστατοι» (ἔκδ. Βαγιονάκη, σ. 134-135).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 454.

κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο διάφορα στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμό, τὴν παραγωγή, τὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, τὶς εἰσαγωγὲς καὶ τὶς ἐξαγωγές, τὸ νόμισμα, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά, τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, τὸ ναυτικὸ καὶ κατάρτισε πολύτιμους στατιστικοὺς πίνακες.

Πληθυσμὸς τὸ 1814 στὴν ἐπικράτεια τοῦ 'Αλῆ: Μακεδονία 436.000, Ἤπειρος 313.000, Θεσσαλία 275.000, 'Ακαρνανία 68.635, Αἰτωλία καὶ Λοκρίδα 45.000, Φωκίδα καὶ Λειβαδιὰ 30.180. Σύνολο 1.167.815 ψυχές. 'Αλλὰ ἀπὸ τὸ 1814 ὡς τὸ 1819 οἱ ἐπιδημίες ἀφάνισαν τὸ ἕνα ἕκτο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 'Ηπείρου καὶ τὸ ἕνα πέμπτο τῶν ἄλλων περιοχῶν. 'Η ἀναλογία Μουσουλμάνων καὶ 'Ελλήνων νεκρῶν ἦταν πέντε πρὸς ἕνα[1].

Τὸ τουρκικὸ πιάστρο εἶχε μεταξὺ 1800 καὶ 1819 ὑποτιμηθῆ κατὰ 50%. 'Η σχέση πιάστρου καὶ ξένων νομισμάτων ἦταν τὸ 1819: τάληρο Μαρίας Θηρεσίας 6 πιάστρα, ἰσπανικὸ 6,10, Σαξωνίας 5,25, Βενετίας 5,30, χρυσὸ τσεκίνι βενέτικο 14, 'Ολλανδίας 13,30, διπλὸ 'Ισπανίας 91[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 440-441. Κατὰ τὸν *'Αραβαντινὸ* ὁ πληθυσμὸς τῆς ἐπικράτειας τοῦ 'Αλῆ ἀνερχόταν τὸ 1814 σὲ 1.500.000 ψυχὲς ('Ιστορία τοῦ 'Αλῆ πασᾶ, σ. κβ'). 'Υπολογίζει ὅμως καὶ τὴν Πελοπόννησο ποὺ ἔμμεσα βρισκόταν τότε ὑπὸ τὴν ἐπιρροή του διὰ τοῦ Βελήπασα, τοῦ γιοῦ του.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 443. Τὰ νομίσματα ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τοῦ «Κερδώου 'Ερμῆ» τοῦ 1817: 'Ασημένια: ὁ παρὰς = 3 ἄσπρα (εἶχε ἐξαφανισθῆ τὸ 1817), τὸ πεντάρι (5 παράδες), τὸ δεκάρι (οὐρούπι) = 10 παράδες, τὸ μισόγροσο (γιαριμλίκι) = 50 παράδες (σπάνιο), τὸ πεντάγροσο = 5 γρόσια πρὸς 40 παράδες. Χρυσά: μισὸ πολίτικο φλουρὶ = 4 γρόσια, πολίτικο φλουρὶ = 8 γρόσια, μισὸς οὐρουπιὲς φουντουκιοῦ = 2 ¼ γρόσια, μισὸ φουντούκι = 5 ½ γρόσια, φουντούκι ἀκέριο = 11 γρόσια, τέταρτο οὐρουπιὲ = 1 ¼ γρόσια, εἰκοσιπεντάγροσο χρυσὸ φλουρί, τουνεζίνικο καὶ ἀλγερίνικο = 12, ὁλλανδικὸ καὶ οὑγγρικὸ 14, βενέτικο 14 ½, ἰσπανικὴ καὶ πορτογαλικὴ δόπια = 96, γενοβέζικη = 92, τάληρο 'Ισπανίας καὶ Αὐστρίας = 6, Σαξωνίας 5 ½. Ἕνα γρόσι ἰσοδυναμοῦσε μὲ 120 ἄσπρα, 500 γρόσια = 60.000 ἄσπρα = 1 πουγγί, 100 πουγγιὰ = 1 γιοῦκι, 360 γιούκια = ἕνας χαζνὲς δηλαδὴ θησαυρὸς ('Ερμῆς ὁ Κερδῶος, ἤτοι 'Εμπορικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία, συγγραφεῖσα παρὰ *Νικ. Παπαδοπούλου*, 'Εν Βενετίᾳ 1817, τ. Δ', σ. 437-439). 'Η ἰσπανικὴ χρυσὴ δόπια ἰσοδυναμοῦσε μὲ 3 λίρες, 8 σελίνια. Κυκλοφοροῦσε ἐπίσης ἡ μισὴ δόπια, τὸ ἀλεξανδρινὸ χρυσὸ τσεκίνι καὶ τὸ ρούκυ, ἕνα μικρὸ χρυσὸ τουρκικὸ νόμισμα ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 20 ἀγγλικὲς πέννες καὶ τὸ ἀσημένιο ἰσπανικὸ τάληρο (*H. W. Williams*, Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands, Edinburgh 1820, σ. 408). Γιὰ τὶς μεταβολὲς στὶς νομισματικὲς ἀντιστοιχίες ἐνημέρωναν τοὺς Ἕλληνες ἐμπορευομένους ἔγγραφα τῶν δραγουμάνων καὶ τοῦ πατριαρχείου. Πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Καλλινίκου ὅριζε τὸ 1801: «...εἰς τὸ ἑξῆς, τὸ μὲν πολίτικον ζερμαχπούσι νὰ τρέχη πρὸς πέντε γρόσια, καὶ ὁ νισφιὲς αὐτοῦ πρὸς ἑκατὸν παράδες καὶ ὁ ρουμπιὲς αὐτῶν πρὸς πεντήκοντα παράδες, τὰ δὲ παλαιὰ καὶ νέα φουντούκια πρὸς ἑπτὰ γρόσια καὶ ὁ ρουμπιὲς αὐτῶν πρὸς ἑβδομήκοντα παράδες, τὰ δὲ μισιριώτικα ζερμαχπούσια πρὸς τέσσερα γρόσια καὶ ὁ νισφιὲς αὐτῶν πρὸς δύο γρόσια, τὰ δὲ ματζάρικα φλωριὰ πρὸς ἑπτὰ γρόσια, τὰ δὲ γιαλτίζια ἤτοι τὰ βενέτικα, πρὸς ἥμισυ γρόσια, οἱ δὲ ριγιάλες πρὸς τρία γρόσια καὶ δέκα παράδες...» (*Περ. Ζερλέντη*, Πατριαρχικὰ γράμματα διατακτικὰ πρὸς τοὺς νησιώτας περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς κρατοῦντας,

Οἱ τιμὲς εἶχαν ἑξαπλασιασθῆ μεταξὺ 1800 καὶ 1819 ἐνῶ τὰ μεροκάματα εἶχαν αὐξηθῆ κατὰ ἕνα τέταρτο. Τὸ 1800 ἡ τιμὴ τοῦ ψωμιοῦ ἦταν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα τέσσερες παράδες, τὸ 1819 24[1].

Ἀπὸ τὸν ἐτήσιο φόρο τῶν κοπαδιῶν ὑπολόγισε τὸν ἀριθμὸ τῶν γιδοπροβάτων στὶς παραπάνω περιοχές: πρόβατα 3.800.000, γίδια 7.400.000. Σ' αὐτοὺς τοὺς ἀριθμοὺς δὲν περιλαμβάνονται οἱ στάνες τοῦ μεγάλου ἀρχιτσέλιγκα τῆς περιοχῆς, τοῦ Ἀλῆ καὶ τῶν γιῶν του, ποὺ ξεπερνοῦσαν τὰ 2.000.000 κεφάλια. Γιὰ νὰ μεγαλώσῃ τὰ κοπάδια του ὁ βεζύρης κατέφευγε σ' ὅλα τὰ μέσα, ἀκόμα καὶ στὴν κλοπή. Τὸ 1815 κατακράτησε 20.000 πρόβατα ἀπὸ τὸν ἐτήσιο σουλτανικὸ φόρο πάνω στὴν κτηνοτροφία. Ἀνακαλύφθηκε καὶ ἀναγκάστηκε νὰ πληρώσῃ ἀποζημίωση στὴν ἐπίσημη ταρίφα, 60.000 πιάστρα. Ἐκεῖνος ὅμως πούλησε τὰ πρόβατα στὶς τρέχουσες τιμὲς καὶ ἐνθυλάκωσε 180.000 πιάστρα.

Στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ λειτουργοῦσαν δέκα ἐμποροπανηγύρεις ποὺ συγκέντρωναν εἴδη ἀπὸ τὶς πιὸ μακρινὲς περιοχές. Στὴν Ἤπειρο: Πωγωνιανή[2], 15 Αὐγούστου (15θήμερη), Νικόπολη (τῆς Ἀναλήψεως, τριήμερη). Θεσσαλία: Μοσχολούρι[3] (20 Μαΐου), 15θήμερη. Ζητούνι (1 Αὐγούστου), ὀκταήμερη.

Δελτίον Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ., τ. Θ' [1926], σ. 114). Τὸ 1805 ὁρίζονται οἱ ἀντιστοιχίες μὲ ἔγγραφο τοῦ δραγουμάνου Παναγιωτάκη Μουρούζη: «Τὸ πολίτικον φλωρὶ πέντε ἥμισυ γρόσια, τὸ φουντούκι ὀκτώ, τὸ μαντζάρικον ὀκτὼ καὶ τὸ βενέτικον ὀκτὼ ἥμισυ... τὸ μισιριώτικον φλωρὶ τέσσερα ἥμισυ γρόσια καὶ ἡ πατάκα τρία ἥμισυ...» (ἔνθ' ἀν., σ. 115). Οἱ ὑποτιμήσεις τοῦ τουρκικοῦ νομίσματος διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Τὸ 1803 τὸ ἱσπανικὸ τάληρο ἰσοδυναμοῦσε μὲ 3 ½ πιάστρα, τὸ 1807 αὐξήθηκε σὲ 4 ½ καὶ τὸ 1812 ἔγινε 6 ½. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν ἀργυρωρυχεῖα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀγοράζονταν ἱσπανικὰ τάληρα γιὰ τὴν κοπὴ τουρκικοῦ νομίσματος. Στὰ χυτήρια ὅμως πρόσθεταν στὸ ἀσήμι λευκοσίδηρο καὶ τσίγκο. Ἐξ αἰτίας τῶν ἀδιάκοπων αὐτῶν νοθειῶν καὶ ὑποτιμήσεων τὰ δάνεια γίνονταν σὲ ξένο νόμισμα μὲ τὴν ὑποχρέωση ἐπιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν τόκων στὸ ἴδιο νόμισμα. Συχνὰ ἀπὸ τὴ συνομολόγηση τοῦ χρέους ὡς τὴν ἀποπληρωμὴ ἡ ἀξία τοῦ χρήματος αὐξανόταν κατὰ 50%, πρᾶγμα καταστρεπτικὸ γιὰ τὸ δανειστὴ (Unpublished manuscripts of a traveller in the East, The Oriental Herald, τ. XXXIII [1826], σ. 72-73).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 444. Στὴ γαλλοκρατούμενη Κέρκυρα ἡ ἀντιστοιχία τῶν διαφόρων νομισμάτων ὁριζόταν τὸ 1809 ἀπὸ ἐπίσημο πίνακα ποὺ κυκλοφοροῦσε γαλλικὰ καὶ ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο Table de la valeur en piastres et en paras des differantes monnaies en circulation dans les sept îles, d'après le tarif du 9 Juillet 1809 (Ταμπέλλα τοῦ ἀξίσματος εἰς Γρόσια καὶ παράδες τῶν διαφόρων Μονέδων ὁποὺ τρέχουν εἰς ἑπτὰ νησία κατὰ τὴν ταρίφαν τῆς 9 Ἰουλίου 1809).

2. Ἦταν ἡ μεγαλύτερη τῆς Ἠπείρου. «Ἀνέκαθεν συγκροτεῖται πλησίον τῶν Ἰωαννίνων, τῇ 15 Αὐγούστου, ἐτησία ἐμπορικὴ πανήγυρις, εἰς τὴν Πωγωνιανήν, εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται μεγάλη ἀγορὰ ζώων, μάλιστα ἡμιόνων. Ὁ εἰρημένος πανυπέρτατος σατράπης διέταξε καὶ ἄλλην πανήγυριν μετὰ τὸ Μαῦρον Ὄρος εἰς τὴν Βουνίναν ὁμοίως προσεχῶς τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου γίνεται πολυειδὴς ἐμπορικὴ ληψοδοσία» (Ἑρμῆς ὁ Κερδῶος, ἤτοι ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία..., Βενετία 1816, τ. Δ', σ. 314).

3. Ἡ Μασκλούρι (Σοφάδες). «Αὐτὴ θεωρουμένη εἰς τὴν οἰκοδομὴν δὲν εἶναι σημαντικὴ

Φάρσαλα (15 Σεπτεμβρίου),[1] ὀκταήμερη. Αἰτωλία Βραχώρι (8 Σεπτεμβρίου) ὀκταήμερη. Ἰλλυρικὴ Μακεδονία: Στρούντζια (29 Φεβρουαρίου), 15θήμερη, Δυτικὴ Μακεδονία: Πέρλεπὲ (30 Αὐγούστου), 25θήμερη. Μαυρονόρος (30 Ἰουλίου), 15θήμερη, Μαύροβο (29 Νοεμβρίου), 20ήμερη[2].

Οἱ εἰσαγωγὲς προϊόντων ἐξωτερικοῦ ἀπὸ τὶς σκάλες τῆς Πρέβεζας ἔφταναν τὸ 1812 τὰ 5.390.902 πιάστρα καὶ ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι 776.618, σύνολο 6.167.520 πιάστρα. Ἐξαγωγές: ἀπὸ Πρέβεζα 5.804.063 πιάστρα, ἀπὸ Μεσολόγγι 701.578, σύνολο 6.508.641 πιάστρα[3].

Μελετώντας τὸν ἀριθμὸ τῶν χαρατσιῶν (τοῦ κεφαλικοῦ φόρου) ποὺ εἶχε ἐπιβληθῆ κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1780, ὁ Γάλλος περιηγητὴς προχωρεῖ σὲ ὑπολογισμοὺς γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Μωριᾶ. Τὰ χαρατσοχάρτια ἦταν 56.670 καὶ ἀφοροῦσαν μόνο τοὺς ἄρρενες Ἕλληνες ἀπὸ δώδεκα χρόνων καὶ πάνω. Μὲ βάση τὶς ἀναλογίες τῶν γεννήσεων ἀρσενικῶν καὶ θηλυκῶν καὶ τὸ ποσοστὸ τῶν κάτω τῶν 12 χρόνων στὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ἀνεβάζει τὸν πληθυσμὸ τοῦ Μωριᾶ τὸ 1780 σὲ 150.000 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα σὲ 240.000 Ἕλληνες (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Μανιάτες) καὶ τοὺς Τούρκους σὲ 40.000[4].

Τὸ 1816 τὰ χαρατσοχάρτια τοῦ Μωριᾶ ἀνέρχονταν σὲ 60.859. Ἐπὶ κεφαλῆς ἡ περιοχὴ τοῦ Μυστρᾶ μὲ 8.527. Ἀκολουθοῦσαν ἡ περιοχὴ Καλαβρύτων (6.516) καὶ Κορινθίας (5.748)[5].

Ὁ Pouqueville εἶχε καταρτίσει καὶ κατάλογο μὲ τὰ κάθε λογῆς ἐτήσια δοσίματα τοῦ Μωριᾶ τὸ 1814.

Τ' Ἀναπλιοῦ (σεράγια, στρατὸς κ.λπ.)	πιάστρα	4.000.000

ἀλλ' εἶναι τόπος, ὅπου ἐγίνετο ἡ δημοτελὴς πανήγυρις, διὰ τὰς παντοδαπὰς πραγματείας περὶ τὰς 10 Μαΐου μηνὸς κατ' ἔτος, ἐμπορίου περίφημος τῆς Θεσσαλίας» (*Ι. Λεονάρδου*, Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία, Ἐν Πέστῃ 1836, σ. 80). Ἄρχιζε στὶς 2 Μαΐου ὄχι στὶς 10 ποὺ ἀναφέρει ὁ Λεονάρδος ἢ στὶς 20 ποὺ σημειώνει ὁ Pouqueville— ἑορτὴ τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Συμπίπτει μὲ τὴν ἡμέρα ποὺ οἱ βλαχοτσοπάνηδες ἐγκατέλειπαν τὰ χειμαδιὰ κι' ἀνέβαιναν στ' Ἄγραφα καὶ τὴν Πίνδο.

1. Στὶς 15-23 Αὐγούστου (βλ. *Βασ. Κ. Σκαφιδᾶ*, Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐμποροπανηγύρεων, Ἠπειρ. Ἑστία, τ. ΙΓ΄ [1964], σ. 749 κ. ἑ.).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 458. Πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ ἡ ἐμποροπανήγυρη τοῦ Τυρνάβου ποὺ γινόταν στὶς 23 Ἀπριλίου, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (παλιότερα τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων). Ἦταν τὸ Κοὺμ-παζάρ, ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι, τὸ παζάρι τῆς ἄμμου.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 459.

4. Ἔνθ' ἀν., τ. Ε΄, σ. 4-7. Ἐλέγχοντας τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ Pouqueville καὶ τῶν ἄλλων περιηγητῶν ὁ *Μιχ. Σακελλαρίου* (Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν [1715-1821], Ἀθῆναι 1939, σ. 274 κ. ἑ.), συμπεραίνει ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ Μωριᾶ ἀνερχόταν τὸ 1800 σὲ 308.000 Ἕλληνες καὶ 33.000 Τούρκους, τὸ 1810 σὲ 348.000 Ἕλληνες καὶ 36.000 Τούρκους καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση σὲ 400.000 Ἕλληνες καὶ 40.000 Τούρκους (ἔνθ' ἀν., σ. 283).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 15.

Βοεβόδες καὶ δαπάνες γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων	»	1.000.000
Καδῆδες	»	120.000
Χαράτσι (κεφαλικὸς φόρος)	»	484.056
Ἀβαρίζι [1]	»	302.535
Σπαηλίκια [2]	»	1.500.000
Μεντζιλχανέδες [3]	»	424.000
Δεκατιὰ	»	2.864.600
Μπεντεὰτ [4]	»	40.000
Στρεμματιάτικα [5]	»	43.000
Χασσαμπὶ [6]	»	238.000
Δογάνα	»	728.000
Διόδια [7]	»	50.000
Φόρος φρουρῶν [8]	»	50.000
Μονοπώλιο καπνοῦ	»	50.000
Ἐκκλησιαστικοὶ φόροι	»	913.250
Σύνολο	»	12.808.045 [9]

Παραθέτει ἐπίσης πίνακες τῆς παραγωγῆς κάθε ἐπαρχίας τοῦ Μωριᾶ τοῦ 1814 δίνοντας ἀναλυτικὰ προϊόντα, ποσότητες, τιμὲς καὶ συνολικὴ ἀξία.

Ἀξία τοπικῆς παραγωγῆς Κορινθίας 2.725.000 πιάστρα[10], Ναυπλίας 1.519.000, Ἀργολίδας 1.230.000, Κυνουρίας 985.000, Μυστρᾶ 2.998.000, Μονεμβασίας 237.200, Καλαμάτας 1.752.500, Ἀνδρούσας (μαζὶ μὲ τὸ Νησὶ) 1.988.500, Λονταριοῦ 773.600, Κορώνης 412.000, Μεθώνης 395.000, Ναυαρίνου 302.300, Ἀρκαδιᾶς 1.767.000, Γαστούνης καὶ Πύργου 5.739.500, Πάτρας 1.689.500, Βοστίτσας καὶ Καλαβρύτων 1.486.000, Τριπολιτσᾶς 2.027.000 Καρύταινας 2.019.000, Φαναριοῦ 673.900 [11].

---

1. Κατὰ Φιλήμονα «φόρος ἐπὶ τῶν οἰκιῶν». Αὐτὸς ὁ φόρος διπλασιαζόταν κάθε 33 χρόνια ἐπειδὴ παρουσιαζόταν μιὰ διαφορὰ 12 μηνῶν στὸ σεληνιακὸ τουρκικὸ ἡμερολόγιο. Οἱ Ἕλληνες ἔλεγαν: «αὐτὴ εἶναι μαύρη χρονιά».

2. Εἰδικὸς φόρος γιὰ τοὺς τιμαριούχους (σπαῆδες ποὺ σὲ περίπτωση πολέμου ἔπρεπε νὰ ἐκστρατεύσουν.

3. Τὰ ταχυδρομεῖα τῆς ἐποχῆς, οἱ ἱπποσταθμίες. Στὸ Μωριὰ ὑπῆρχαν ἑφτά: Κορίνθου (110 ἄλογα), Ἄργους (50), Τριπολιτσᾶς (80), Μυστρᾶ (46), Βοστίτσας (60), Πάτρας (40), Γαστούνης (90).

4. Φόρος στὶς εἰσαγωγὲς καὶ ἐξαγωγὲς ἐμπορευμάτων.

5. Φόρος στὶς σταφιδαμπέλους τῆς Κορινθίας.

6. Ὁ ποιμενικὸς φόρος.

7. Ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ καὶ τὰ δερβενοχώρια.

8. Γιὰ τοὺς γενίτσαρους τῶν φρουρίων.

9. Ἔνθ' ἀν., σ. 21-22.

10. Ἔνθ' ἀν., σ. 25. Τὸ πιάστρο ἦταν τὸ 1814 ἰσότιμο μὲ τὸ γαλλικὸ φράγκο.

11. Ἔνθ' ἀν., σ. 24-29.

'Από τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προκύπτει ὅτι τὸ πλουσιώτερο βιλαέτι ἦταν τῆς 'Ηλείας μὲ δεύτερο καὶ τρίτο τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῆς Κορινθίας. Φτωχότερο ἦταν τὸ βιλαέτι τῆς Μονεμβασίας.

Τὰ προϊόντα ποὺ ἀναφέρονται στοὺς πίνακες τοῦ Pouqueville εἶναι δημητριακὰ (στάρι, κριθάρι, ἀραποσίτι, σίκαλη), λάδι, κτηνοτροφικὰ (ζῶα, δέρματα, τυρί, βούτυρο, μαλλὶ κ.ἄ.), μετάξι, μέλι, κερί, μπαμπάκι, καπνά, σταφίδα, σῦκα, καυσόξυλα, σπόγγοι, ρύζι, χαλιά, κάρβουνα, οἰνόπνευμα, λινάρι, βελανίδι, ρετσίνι, κατράμι, δοῦγες βαρελιῶν, ξυλεία, κάπες, κρασοβάρελα. Ἡ μεγαλύτερη παραγωγὴ σταριοῦ στὴν 'Ηλεία (160.000 κοιλὰ τῶν 22 ὀκάδων), λάδι (20.000 βαρέλια), βούτυρο στὴν Κορινθία (30.000 ὀκ.), τυρὶ στὴν περιοχὴ τῆς Τριπολιτσᾶς (12.000 καντάρια), μετάξι στὴν περιοχὴ Μυστρᾶ (40.000 ὀκάδες), κρασὶ στὴν 'Ηλεία (108.000 βαρέλες), μέλι καὶ κερὶ στὴν Κορινθία (ἀπὸ 15.000 ὀκάδες), Ναύπλιο καὶ 'Αργολίδα (ἀπὸ 1.000 καντάρια), σταφίδα στὴν Κορινθία (6.000.000 χιλιόλιτρα), ρύζι μόνο στὴν 'Αργολίδα (80.000 ὀκάδες), καπνὰ στὴν 'Ηλεία (25.000 ὀκάδες), λινάρι στὴν 'Ηλεία (9.000 κοιλά), οἰνόπνευμα στὴν 'Αρκαδία (2.000 βαρέλια).

Παραθέτει ἐπίσης τὶς τιμὲς τοῦ 1814 μὲ διάφορες διακυμάνσεις κατὰ βιλαέτι. Στάρια 8 πιάστρα τὸ κοιλὸ τῶν 22 ὀκάδων, κριθάρι 6, λάδι 45 ἡ βαρέλα, τυρὶ 30 τὸ καντάρι, βούτυρο 1 πιάστρο ἡ ὀκά, μετάξι 75 ἡ ὀκά, μέλι 3 ἡ ὀκά, κερὶ 6 ἡ ὀκά, μπαμπάκι 120 τὸ καντάρι, σταφίδα 130 πιάστρα τὸ χιλιόλιτρο, ρύζι 6 τὸ κοιλὸ τῶν 10 ὀκάδων, γιδοτόμαρα 15 πιάστρα ἡ δωδεκάδα, ἀραποσίτι 6 τὸ κοιλὸ τῶν 22 ὀκάδων, καπνὸς σὲ φύλλα 1½ πιάστρο ἡ ὀκά, κρασὶ 10 πιάστρα ἡ βαρέλα, οἰνόπνευμα 45 πιάστρα ἡ βαρέλα, λινάρι 25 τὸ καντάρι, βελανίδι 130 τὸ χιλιόλιτρο, κουκιὰ 8 τὸ κοιλὸ τῶν 22 ὀκάδων.

Ἡ περίοδος τῶν περιηγήσεων τοῦ Pouqueville συμπίπτει μὲ τὴ μεγάλη ἀκμὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ. Αὐτὴ ἡ ἀκμὴ ἄρχισε ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ 'Επανάσταση. Τότε ἀκριβῶς τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο πέρασε στὰ χέρια τῶν 'Ελλήνων ποὺ ἀνέλαβαν τὶς μεσογειακὲς μεταφορὲς κι' ὁλόκληρη τὴν ἀκτοπλοΐα.

«Ξαφνικὰ τὸ Αἰγαῖο ζωντάνεψε. Οἱ 'Υδραῖοι, οἱ Σπετσιῶτες, οἱ Ποριῶτες, οἱ Ψαριανοὶ κ.ἄ. ποὺ ὣς τότε ἀρμένιζαν γιαλὸ-γιαλὸ μὲ τὰ λατίνια τους ἄρχισαν νὰ ναυπηγοῦν μεγάλα ἐμπορικὰ καράβια[1] καὶ νὰ ἐμφανίζωνται στὰ εὐρωπαϊκὰ λιμάνια. Μετέφεραν στὴ Γαλλία, στὴν 'Ισπανία, στὴν 'Ιταλία καὶ στὰ λιμάνια

1. Κι' αὐτὸ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Πύλη εἶχε ἀπαγορεύσει τὴ ναυπήγηση μεγάλων πλοίων. Τὸ 1797 ἔγινε στὴν Ὕδρα κατάσχεση τοῦ καραβιοῦ «Σαχίνι» τοῦ Δημ. Κιοσὲ ἢ Σαχίνη ('Αρχεῖο Ὕδρας τ. Α', σ. 109, 120-122, 124-125). Τὸ 1803 ἔφτασε αἰφνιδιαστικὰ ὁ καπουδὰν πασὰς στὶς Σπέτσες γιὰ ἔλεγχο (*Αναστ. 'Ορλάνδου*, Ναυτικά, 'Εν 'Αθήναις 1869, τ. Α', σ. 28). Οἱ νησιῶτες ὡστόσο μεγάλωναν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τὰ καράβια τους παρακάμπτοντας τὶς ἀπαγορεύσεις μὲ τὴ δραστικὴ μέθοδο τῶν δωροδοκιῶν. Τὸ «Σαχίνι», λ. χ., ἐλευθερώθηκε χάρη σὲ μιὰ σακκούλα μὲ 300 χρυσὰ φλουριὰ ποὺ ἔστειλε πεσκέσι ὁ καραβοκύρης στὸ δραγουμάνο τοῦ στόλου ('Αρχεῖο Ὕδρας, τ. Α', σ. 117). Πάντως, ἡ Πύλη ἀπαγόρευε αὐστηρὰ

τῆς 'Αδριατικῆς στάρια, ἐμπορεύματα καὶ πρῶτες ὕλες ἀπὸ τὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ κέρδη ἦταν σημαντικά. Καὶ στὸ γυρισμό τους ξεφόρτωναν στὰ φτωχονήσια τους, ὅπου ἄλλοτε ρακένδυτοι κάτοικοι ἐκλιπαροῦσαν ἐλεημοσύνη ἀπὸ τοὺς ξένους, ὁλόκληρους τόννους χρυσάφι καὶ πολύτιμα ἐμπορεύματα[1]. Αὐτὸς ὁ ἀπροσδόκητος πλοῦτος ἀναρρίπισε τὴν κερδοσκοπία. Οἱ Ἕλληνες συνέχισαν τὶς ναυπηγήσεις μεγάλων καραβιῶν χωρὶς νὰ σκέπτωνται ὅτι αὐτὴ ἡ ξαφνικὴ τύχη ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀναταραχῆς ποὺ κατασπάραζε τὴν Εὐρώπη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν 25 χρόνων πολέμου».

Τί θὰ γίνη αὐτὸ τὸ ἐμπορικὸ ναυτικό, ἀναρωτιέται ὁ Pouqueville, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης; Θὰ ἐπηρεάση τὸ μέλλον τῆς Τουρκίας; Ἂς ἀπαντήσουν, γράφει, οἱ οἰκονομολόγοι, οἱ νομικοί, οἱ πολιτικοί, οἱ φιλόσοφοι. Καὶ παραθέτει ἕνα πίνακα μὲ ἀναλυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ τὸ 1813.

νὰ ξεπερνᾶ τὸ μῆκος τῶν ἑλληνικῶν καραβιῶν τοὺς 40 πῆχες (*Α. 'Ορλάνδου*, ἔνθ' ἀν.). 'Η κορβέτα τοῦ 'Αντρέα Μιαούλη «'Αχιλλεὺς» ποὺ ναυπηγήθηκε τὸ 1803, στοίχισε 30 - 40.000 τάληρα. 'Αλλὰ μόνο ἡ δαπάνη τοῦ διαμερίσματος τοῦ καπετάνιου ξεπέρασε τὰ 5.000 τάληρα. «Ἦτο ἐκ τῶν πλουσιωτέρων εὐρωπαϊκῶν, τὸ πολύτιμον ξύλον μαὸν ἀφειδῶς μετεχειρίσθη εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διασκευὴν αὐτοῦ, ἐστρωμένον μὲ τὰ καλύτερα τῆς Εὐρώπης τοῦβλα, γέμον πολυτελῶν καθρεπτῶν, ἀναπαυτικῶν ἀνακλιντήρων καὶ λοιπῶν ἐκ βελούδου ἐπίπλων» (*Τρ. Κωνσταντινίδη*, Καράβια, καπετάνιοι καὶ συντροφοναῦται 1800-1830, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 'Αγῶνος, 'Αθῆναι 1954, σ. 82-83, τ. Α', σ. 28). 'Ο Ἄγγλος περιηγητὴς ***Robert Walpole*** δίνει πληροφορίες γιὰ τὸν ἑλληνικὸ στόλο τὸ 1806 (***Edward Daniel Clarke***, Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, Cambridge 1812, τ. Β', σ. 62 σημ.). «Τὰ ἑλληνικὰ καράβια εἶναι πάντοτε γεμάτα ναῦτες. Ὅλοι ἔχουν μερίδιο, μικρὸ ἢ μεγάλο καὶ στὸ πλοῖο καὶ στὸ φορτίο. Τὰ τεράστια κέρδη ποὺ ἀποκόμισαν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία ἀπὸ τὴ μεταφορὰ σταριῶν στὰ γαλλικὰ λιμάνια ἀπὸ τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὴν 'Ελλάδα, κυρίως τὴ Θεσσαλία, καὶ ἀπὸ τὴν Καραμανία, ξύπνησαν μέσα τους τὸ πνεῦμα τῆς περιπέτειας καὶ τῆς ἐπιχειρηματικῆς δράσης ποὺ τοὺς ὁδήγησε στὶς ναυπηγήσεις πολλῶν ἑκατοντάδων καραβιῶν. Τὰ περισσότερα ἀνήκουν στὶς Σπέτσες καὶ τὴν Ὕδρα».

1. Τὰ κέρδη τῶν 'Υδραίων ὕστερα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ 'Επανάσταση, τὴν παράλυση τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ καὶ τὸν ἐμποροναυτικὸ ἀφανισμὸ τῆς Βενετίας ἦταν κολοσσιαῖα. «Οὕτω συνεσωρεύοντο ἐν Ὕδρᾳ ἐπὶ ἔτη θησαυροί, τόσοι, ὥστε κατεσκεύασαν οἱ πλουσιώτεροι εἰς τοὺς οἴκους των θολωτὰ θησαυροφυλάκια διὰ νὰ τοὺς ἐναποθέσουν» (*'Αντ. Λιγνοῦ*, 'Ιστορία τῆς Ὕδρας, 'Αθῆναι 1946, τ. Α', σ. 81). «'Επὶ δεκαετίαν ὁλόκληρον», γράφει ὁ *Γ. Κριεζῆς*, «ἡ ναυτιλία τῆς Ὕδρας χάρις εἰς τὴν κραταιὰν τῆς Ρωσίας σημαίαν, ἤκμασεν ἀληθῆ ἀκμήν. Πλούτη ἄμετρα ἐπεσωρεύθησαν. Τὰ κλεῖθρα κατέστησαν πλέον περιττὰ καὶ τὰ κιβώτια ἀνεπαρκῆ. Πανταχόθεν ἠκούετο ὁ ἐναρμόνιος τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου ἦχος ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης τάξεως μέχρι τῆς κατωτάτης. 'Επεσωρεύθη λοιπὸν ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος εἰς ὑπόγεια...» ('Ιστορία τῆς Νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς [ἑλληνικῆς] 'Επαναστάσεως τοῦ 1821, 'Εν Πάτραις 1860, σ. 62). Τὰ μεγαλύτερα κέρδη προέρχονταν ἀπὸ τὶς μεταφορὲς σταριοῦ στὴ Γαλλία, τὴν 'Ισπανία καὶ τὴν Πορτογαλία. Κυρίως ἀπὸ τὴν 'Ιβηρικὴ χερσόνησο ποὺ ἀντιστάθηκε μὲ ἡρωισμὸ στοὺς Γάλλους εἰσβολεῖς. «Εἰς τοιαύτην θεομηνίαν τῶν 'Ιβήρων ἀπὸ τὸ 1808 μέχρι 1814 διατελούντων, ἐπεσκέπτοντο τοὺς λιμένας τῆς 'Ισπανίας καὶ Πορτογαλίας οἱ πατέ-

Νησιὰ καὶ λιμάνια	Ἀριθμὸς καραβιῶν	Μέση χωρητικότητα	Μέσος ἀριθμὸς ναυτῶν	Μέσος ἀριθμὸς κανονιῶν	Συνολικὴ χωρητικότητα	Συνολικὸς ἀριθμὸς ναυτῶν	Συνολικὸς ἀριθμὸς κανονιῶν	Παρατηρήσεις
Ὕδρα	120	375	45	20	45.000	5.400	2.400	Ἡ Ὕδρα εἶχε τὸ 1816 40 καράβια τῶν 400-600 τόννων ναυπηγημένα στοὺς ταρσανάδες της μὲ πεῦκα τῆς Ὀλυμπίας.
Σπέτσες	60	325	45	15	19.500	2.700	900	
Πόρος	4	150	30	6	600	120	24	Ὁ Πόρος εἶχε 16 τὸ 1804.
Ψαρὰ	60	425	30	12	25.500	1.800	720	
Μύκονος	22	150	20	6	3.300	440	132	Τὰ περισσότερα μυκονιάτικα καράβια εἶναι πολάκκες ναπολιτάνικης κατασκευῆς.
Πάτμος	13	130	15	4	1.690	195	52	
Λέρος	4	120	12	4	480	48	16	
Ρόδος	2	450	80	20	900	160	40	Τὰ καράβια τῆς Ρόδου εἶναι τουρκικῆς ἰδιοκτησίας.
Σύμη	25	180	18	4	4.500	450	100	Τὰ συμιώτικα ἐμπορεύονταν μὲ Αἴγυπτο καὶ Συρία.
Καστελόριζο	30	120	15	2	3.600	450	60	
Χίος	6	200	15	4	1.200	90	24	Οἱ Χιῶτες ἀγόρασαν τελευταῖα μερικὰ καράβια στὴν Πόλη καὶ στὴ Μεσσήνη. Διαθέτουν μεγάλο ἀριθμὸ καραβιῶν ἀκτοπλοΐας.
Σκύρος	12	100	12	4	1.200	144	48	
Σκόπελος	35	180	15	4	6.300	525	140	Μὲ τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὴ Συρία.
Μυτιλήνη	2	140	12	2	280	24	4	Τὸ ναυτικὸ δὲν προσελκύει τοὺς Μυτιληνιούς, γιατὶ τὸ νησὶ εἶναι εὔπορο.
Λῆμνος	15	260	20	6	3.900	300	90	Μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Πόλη.
Τρίκερι καὶ Βόλος	12	180	18	4	2.160	216	48	Μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Πόλη.
Θεσσαλονίκη	4	180	15	2	720	60	8	Μὲ τὴ Συρία καὶ τὴν Πόλη.
Νάξος	2	120	12	2	240	24	4	
Κρήτη	40	375	55	12	15.000	2.200	480	Γαλιόνια ποὺ ἐμπορεύονται μὲ τὴν Αἴγυπτο, Σμύρνη, Πόλη, Θεσσαλονίκη.
Κέα	7	80	12	2	560	84	14	Μὲ Πόλη καὶ Μαύρη Θάλασσα.
Τῆνος	11	80	12	4	880	132	44	
Ἴος	1	150	16	2	150	16	2	Μὲ Μαύρη Θάλασσα.
Αἶνος	4	100	12	4	400	48	16	Ἀπόχτησε τελευταῖα καὶ 60 σακολέβες 40-50 τόννων ποὺ ἐμπορεύονται μὲ τὴν Πόλη.
Σίφνος	2	80	10	2	160	20	4	
Σαντορίνη	32	80	15	4	2.560	480	128	Μὲ τὴ Μαύρη Θάλασσα.
Ἄνδρος	40	70	10	6	2.800	400	80	
Γαλαξείδι	50	200	20	6	10.000	1.000	300	Μὲ τὴν Ἰταλία, Ἱσπανία, ἀφρικανικὲς ἀκτές.
Σύνολο	615				153.580	17.526	5.878 [1]	

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 68-71.

'Ο πίνακας αὐτὸς τοῦ Pouqueville ἔχει συνταχθῆ τὸ 1813. Τρία χρόνια ἀργότερα, στὶς 29 'Ιουλίου 1816, 19 μόλις μέρες πρὶν μπαρκάρη στὴν Κορώνη γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς ὑπέβαλε στὸν ὑπουργὸ τῶν 'Εξωτερικῶν Ρισελιὲ ἕνα νέο ὑπόμνημα, μὲ πίνακα ἀναλυτικὸ καὶ μὲ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα. Στὸν πίνακα[1] ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν καραβιῶν, τὴ χωρητικότητα, τὸν ἀριθμὸ ναυτῶν καὶ κανονιῶν ἀναφέρονται καὶ οἱ σημαῖες τῶν ἑλληνικῶν πλοίων. 'Ο περιηγητὴς ὑπολογίζει τὸν ἐμπορικὸ στόλο 27 ναυτικῶν νησιῶν καὶ πόλεων σὲ 530 καράβια (δὲν περιλαμβάνεται τὸ Γαλαξείδι στὸν δεύτερο πίνακα, ἡ Σύρα στὸν πρῶτο καὶ σὲ κανέναν ἡ Κάσος), τὸν ἀριθμὸ τῶν ναυτῶν σὲ 16.481 καὶ τῶν κανονιῶν σὲ 1.935. Μὲ ὀθωμανικὴ σημαία ἔπλεαν 337 σκάφη καὶ μὲ ρωσικὴ 191. 'Η μέση χωρητικότητα τῶν καραβιῶν εἶχε φτάσει τοὺς 600 τόννους γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ὅπου ὁ ὀθωμανικὸς ἔλεγχος ἦταν ἄμεσος, καὶ τοὺς 850 - 900 τόννους στὰ κρητικὰ καὶ ροδίτικα πλοῖα[2].

Τὰ στοιχεῖα τοῦ Pouqueville εἶναι ἔγκυρα γιατὶ ὡς πρόξενος εἶχε τὴ δυνατότητα γιὰ διακριβώσεις. 'Απὸ τοὺς Ἕλληνες ἱστοριογράφους ὁ Παπαρρηγόπουλος ὑπολογίζει τὸν ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ στόλο πρὶν ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα σὲ 700 καράβια[3]. Προφανῶς ἡ πηγή του εἶναι ὁ πίνακας τοῦ χρονικοῦ τοῦ Pouqueville ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1820-1822. Στὴν πραγματικότητα ὁ ἀριθμὸς τῶν καραβιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἦταν πολὺ μεγαλύτερος. Δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ὑπερβολὴ ἂν ὑπολογιζόταν γύρω στὸ διπλάσιο περίπου ὁ ἀριθμὸς τῶν καραβιῶν. Στοὺς πίνακες τοῦ Pouqueville δὲν ἀναφέρονται τὰ πλοῖα ὅλων τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν παραλίων τοῦ Μωριᾶ καὶ τῶν ἀνατολικῶν καὶ βόρειων ἀκτῶν, τὸ Μεσολόγγι, τὰ μικρὰ λιμάνια τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τὰ 'Επτάνησα. 'Αρκεῖ νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ 1805 μόνο ἡ Κέρκυρα εἶχε 246 πλοῖα καταγραμμένα στὰ κατάστιχα. 'Η 'Ιθάκη καὶ ἡ Κεφαλονιὰ εἶχαν ἀναπτύξει ἀκόμη πιὸ σημαντικὸ ἐμπορικὸ ναυτικό. Δὲν ἀναφέρονται τέλος τὰ ἑλληνικὰ καράβια ποὺ εἶχαν ὡς ὁρμητήριο τὴν Πόλη, τὴ Σμύρνη καὶ γενικὰ τὶς μικρασιατικὲς ἀκτές. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ μισὸ ναυτικὸ ἐμπόριο τῆς Πόλης βρισκόταν σὲ ἑλληνικὰ χέρια[4]. 'Ακόμα καὶ ὁ ἔρημος Πειραιᾶς ποὺ

ρες ἡμῶν, μηδόλως κατὰ τοὺς πλόας ὑπὸ τῶν θαλασσοκρατούντων Ἄγγλων ἐνοχλούμενοι· μετεκόμιζον δὲ τὸν ἄρτον εἰς πεινῶντας καὶ ἀπηλπισμένους ἀνθρώπους ἀνταλλάσσοντες τὸν ἐλάχιστον τοῦ σίτου κόκκον ἀντὶ βαρυτάτου καὶ πολυτιμωτάτου μετάλλου χρυσοῦ καὶ ἀργύρου» (*'Ανάργυρου 'Ανδρέου Χατζῆ-'Αναργύρου*, Τὰ Σπετσιωτικά... 'Εν Πειραιεῖ 1925, τ. Β', σ. 128).

1. *Κων. Σβολόπουλου*, 'Ο 'Ελληνικὸς ἐμπορικὸς στόλος κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας, 'Ανέκδοτος πίναξ τοῦ F. Pouqueville ('Ερανιστής, τεῦχος 59 [1973], σ. 187-207).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 192-193.
3. 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους, 'Εν 'Αθήναις 1925, τ. Ε', σ. 152.
4. *G. Douin*, La Mediterranée de 1803 à 1805. Pirates et Corsaires aux îles Ionien-

δὲν ἀναφερόταν σὲ κανένα κατάλογο εἶχε τὸ 1821, 39 τρεχαντήρια 1-18 τόννων[1].

Τὸ ἐρώτημα τοῦ Pouqueville, «τί θὰ γίνη τὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ ναυτικό», διατυπωμένο τὸ 1814, ἐκφράζει πραγματικὰ τὸ ἀδιέξοδο ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν ἑλληνικὴ ναυτιλία. Ἡ κρίση ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1813 πῆρε διαστάσεις ἀμέσως μετὰ τὴν ἧττα τῆς Γαλλίας τοῦ Βοναπάρτη καὶ ἀποκορυφώθηκε στὶς παραμονὲς τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης καὶ τὴ σχετικὰ διασφαλισμένη ναυσιπλοΐα στὴ Μεσόγειο τέλειωσε ἡ ἡρωικὴ ἐποχὴ τῶν ἑλληνικῶν ἱστιοφόρων, ἡ ἐποχὴ τῆς ἀποκοτιᾶς καὶ τῆς μεγάλης κερδοσκοπίας (κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ναυτικῶν ἀποκλεισμῶν τὰ κέρδη ξεπερνοῦσαν συχνὰ τὸ 100%). Στοὺς ἐπικίνδυνους θαλασσινοὺς δρόμους ξαναγύριζαν οἱ Δυτικοευρωπαῖοι ἀνταγωνιστές. Δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὰ κέρδη τοῦ ἑλληνικοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου εἶχε καὶ ἡ πτώση τῆς τιμῆς τοῦ σταριοῦ γύρω στὰ 1815[2].

Πληροφορίες γιὰ τὴν ἐμποροναυτικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ὕδρας κατὰ τὴν περίοδο τῶν ναπολεοντείων πολέμων παρέχει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Holland ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1812-1813. Οἱ Ὑδραῖοι, γράφει, μετέφεραν προϊόντα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας σὲ ἄλλες μεσογειακὲς χῶρες καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ φόρτωναν ἀποικιακὰ καὶ βιομηχανικὰ εἴδη[3]. Τὸ κυριώτερο ἐξαγωγικὸ προϊὸν ἦταν τὸ στάρι. Ἡ σιτοδεία ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἐπὶ μιὰ τριετία δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μεγά-

---

nes, Paris 1917, σ. 152. Ἀλλὰ καὶ ὁ πίνακας τοῦ 1813 δὲν φαίνεται νὰ ἀποδίδη τὴν πραγματικότητα. Παράδειγμα ἡ Τῆνος. Ὁ Pouqueville σημειώνει 11 καράβια. Ἀλλὰ γνωρίζουμε ἀπὸ ἐπίσημη ἀναφορὰ τῶν προεστῶν ὅτι τὸ 1806 ὁ ἐμπορικὸς στόλος τοῦ νησιοῦ ἦταν 17 καράβια καὶ 10 καΐκια. Δυὸ πολάκκες τρικάταρτες, ἕνα μπρίκι, μιὰ σαΐτιὰ τρικάταρτη 4.000 κοιλῶν καὶ μιὰ 1.000, ἕνα τρικάταρτο «μπεργαντίνο» 3.500 κοιλῶν, ὀχτὼ μαρτίγοι ἀπὸ 700 - 2.200 κοιλά, τρία τσερνίκια τῶν 800 κοιλῶν καὶ 10 μικρὰ καΐκια (*Δρόσου Ν. Δρόσου*, Ἱστορία τῆς Τήνου ἀπὸ τῆς πέμπτης σταυροφορίας μέχρι τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας καὶ ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ 1821, Ἐν Ἀθήναις 1870, σ. 136-137). Οἱ Χιῶτες πάλι εἶχαν κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο 250 καράβια (*Ἀλ. Παχνοῦ*, Τὸ Χιακὸν Ἐμπορικὸν Ναυτικόν, Χιακὰ Χρονικά, τεῦχος ΣΤ' [1926], σ. 208). Γιὰ τὸ ναυτικὸ τῆς Χίου βλ. καὶ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σ. 300-304. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸ 1813 ἐκδηλώνονται στὴν Ἑλλάδα τὰ πρῶτα σημάδια τῆς ἐμποροναυτικῆς κρίσης. Τὰ καράβια ἀρχίζουν νὰ δένουν. Ἡ κρίση μεγάλωνε ὁλοένα καὶ τὸ 1818 ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της. «Ἀπὸ τὸ 1818 μέχρι τοῦ 1821 ἔτους τὸ ἐμπόριον τῶν Ὑδραίων ἐνεκρώθη παντάπασιν» (*Ἀντ. Μιαούλη*, Ὑπόμνημα περὶ τῆς νήσου Ὕδρας ἀφ' ἧς ἐποχῆς κατῳκήθη μέχρι τοῦ ἔτους 1821, Ἐν Ἀθήναις 1864, σ. 43).

1. *Ἀντ. Λιγνοῦ*, Τὸ ἐμπορικὸν ναυτικὸν τοῦ Πειραιῶς κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, τ. ΣΤ' [1938], σ. 185).

2. Βλ. *Γ. Β. Λέοντος*, Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία (1453-1858), Ἀθῆναι 1972, ἔκδ. Ἐθν. Τραπέζης, σ. 44 κ. ἑ.

3. Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc., during the years 1812 and 1813, London 1815, σ. 424 σημ. 2.

λης κερδοσκοπίας[1]. Τὰ ὑδραίικα καράβια—300, 400 καὶ 500 τόννων—φόρτωναν στάρια στὴν Ἑλλάδα (Μωριά, Θεσσαλία, Μακεδονία), στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ Μ. Ἀσία καὶ κέρδιζαν 40 καὶ 50% πάνω στὴν ἀξία τοῦ φορτίου. «Οἱ λεπτομέρειες αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου εἶναι περίεργες. Οἱ Ὑδραῖοι κεφαλαιοῦχοι, ποὺ ἄλλοτε ἦταν καπεταναῖοι, παραμένουν μόνιμα στὸ νησὶ καὶ δανείζουν χρήματα σὲ τέτοιες ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις μὲ λόγο—σπάνια καταφεύγουν στὰ γραπτὰ συμφωνητικὰ—παίρνοντας τόκο 10, 15 καὶ 20%, ἀνάλογα μὲ τὶς συνθῆκες τοῦ ταξιδιοῦ. Οἱ καπεταναῖοι, ποὺ συνήθως εἶναι καραβοκυραῖοι, ἔχουν τὴν εὐθύνη αὐτῶν τῶν συναλλαγῶν. Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τῶν Ὑδραίων κάθε ναύτης, ἀκόμα καὶ τὸ τελευταῖο ναυτόπουλο, ἔχει μερίδιο εἴτε μὲ μορφὴ μισθῶν (ὅ,τι ἀναλογεῖ στὸ συνολικὸ κεφάλαιο) εἴτε μὲ ἐπένδυση τῶν οἰκονομιῶν του. Ἔτσι κάθε Ὑδραῖος ναύτης εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἔμπορος κι' αὐτὸ δημιουργεῖ ἰσχυρότατα κίνητρα φιλοπονίας. Τὰ ὑδραίικα καράβια ἔχουν συνήθως πολυμελῆ πληρώματα καὶ θεωροῦνται τὰ καλύτερα τῆς Μεσογείου. Οἱ ναῦτες τους εἶναι προσηλωμένοι στὴν πατρίδα τους. Θὰ παντρευτοῦν καὶ θὰ ἐγκατασταθοῦν ὁπωσδήποτε στὸ νησί τους ὅταν θὰ δημιουργήσουν κάποτε περιουσία ἀπὸ τὶς περιπετειώδεις ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις τους»[2].

---

1. Μὲ τὸ φορτίο τοῦ γυρισμοῦ τὸ κέρδος διπλασιαζόταν.

2. Οἱ Ὑδραῖοι φημίζονταν γιὰ τὴν καλὴ πίστη στὶς συναλλαγὲς καὶ τὴν εὐθύτητά τους (βλ. *Ἀν. Γούδα*, Βίοι Παράλληλοι, τ. Δ', σ. με' καὶ *Ἀντ. Μιαούλη*, Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας, ἔνθ' ἀν., σ. 99 κ. ἑ.). «Ὁ πλοίαρχος μετὰ τῶν ναυτῶν», γράφει ὁ *Γ. Κριεζῆς*, «μεταβαίνων εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἰδιοκτήτου, παρελάμβανε τὰ κεφάλαια τοῦ φορτίου ἐντὸς σάκκων περιεχόντων ἕκαστος χίλια συνήθως δίστηλα. Τοσαύτη δὲ πίστις ὑπῆρχεν, ὥστε οὔτε κἂν ἐμετρῶντο ποτὲ ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον παραδίδοντος τοῦ πλοιάρχου εἰς αὐτὸν τὰ χρήματα μετὰ τὸ τέλος τοῦ ταξιδίου. Ὁ Χατζῆ Δημήτρης Ζάκας, ἐπιστρέφων ποτὲ ἐκ ταξιδίου, διηύθυνε μὲ τοὺς ναύτας του ὀγδοήκοντα πέντε χιλιάδας δίστηλα εἰς τὸν συμμέτοχον τοῦ πλοίου του Λ. Κουντουριώτην. Ὁ κατὰ παραδρομὴν καὶ ἀπροσεξίαν τῶν ναυτῶν ἐλλείπων σάκκος ἀπεδόθη εἰς λάθος περὶ τὴν καταμέτρησιν. Τὴν ἐπιοῦσαν ὅμως ὁ διατηρῶν τὸ πλοῖον ναύτης, ἐκβάλλων τὰ ὕδατα ἐκ τῆς λέμβου ἀπεκάλυψεν αὐτὸν καὶ τὸν ἀπέδωκεν ἀμέσως εἰς τὸν πλοίαρχον» (Ἱστορία τῆς Νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς [ἑλληνικῆς] ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Ἐν Πάτραις 1869, σ. 67). Γιὰ τὴ συνεταιριστικὴ ὀργάνωση τοῦ ναυτεμπορίου καὶ τὴν κατανομὴ τῶν κερδῶν μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀνάργυρος *Χατζῆ Ἀναργύρου*: «Μήτε ναύτας ἐπὶ μισθῷ ἔφερον τὰ πλοῖα, μήτ' ἐπὶ συνεσταλμένῃ τύχῃ καὶ ἐκ τῶν προτέρων ὡρισμένῃ προσωρμίζοντο εἰς τοὺς λιμένας οἱ Κυβερνῆται· οἱ τοῦ πληρώματος ἐλέγοντο ἑταῖροι (σύντρόφοι) κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἔθιμον, διότι συνεκινδύνευον καὶ ἐν μέρει μετοχὰς εἶχον εἰς τὰ κεφάλαια τοῦ ἐμπορίου (σερμαγιέδες καλούμεναι)· οἱ δὲ πλοίαρχοι διέθετον ἴδια ἢ συνεταίρων ποσὰ χρημάτων κατὰ βούλησιν, κύριον σκοπὸν ἐπιδιώκοντες τὴν μᾶλλον ἐφικτὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀποστολῆς των. Ἑνὶ λόγῳ, τὰ πάντα ἀρχαιοπρεπῶς καὶ ἰδιορρύθμως ἐξ ἀρχῆς ἐκανονίσθησαν· βεβαίου δὲ λογιζομένου τοῦ κέρδους ἀπὸ παντὸς διάπλου, ἐξαιρέσει ἀπευκταίου κατὰ θάλασσαν δυστυχήματος, οἱ τόκοι (διάφορα) τῶν χρημάτων ἦσαν οὕτως εἰπεῖν ἐκ προκαταβολῆς ὡρισμένοι· τούτων δ' ἀποχωριζομένων μετὰ τῶν γενομένων δαπανῶν πρὸς διατροφὴν καὶ εἰς τὰς προσορμίσεις, τὰ λοιπὰ τοῦ ὠφελήματος διεστέλλοντο εἰς πεντήκοντα μερίδας, ἐξ ὧν τὰς εἴκοσι ἐνέμοντο οἱ συμμέτοχοι τοῦ πλοίου, ἄλλαι τόσαι ἐδίδοντο πρὸς διανομὴν εἰς τοὺς

Ὁ Pouqueville παραθέτει ἐπίσης στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διαίρεση τοῦ Μωριᾶ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν. Οἱ μητροπόλεις ἦταν ὀχτώ, οἱ ἐξαρτημένες ἐπισκοπὲς 20, συνολικὸς ἀριθμὸς παπάδων 2.383.

Ἡ κατανομὴ ἀναλυτικά: Μητρόπολη Κορινθίας (ἐπισκοπὴ Τροιζῆνος καὶ Δαμαλᾶ), παπάδες 254, Μονεμβασίας—ὁ ἐπίσκοπος διατηροῦσε τὸν πατριαρχικὸ τίτλο τοῦ παναγιώτατου— (ἐπισκοπές: Ἀνδρούσας, Καλαμάτας, Μάνης, Σταυροπηγίου, Κολοκυθιᾶς, Πλάτσας), παπάδες 431. Μυστρᾶ (ἐπισκοπές: Ἀμυκλῶν (καταργήθηκε), Βαρδουνίων, Βρεσθένης, Καρυουπόλεως, Ἀνδρούβιστας, Μαλτσίνης), παπάδες 415. Πατρῶν (ἐπισκοπές: Μεθώνης, Κορώνης καὶ Ναυαρίνου, Καλαβρύτων, Βοστίτσας), παπάδες 370. Ἄργους, παπάδες 134, Ρέοντος ἢ Πραστοῦ, παπάδες 84. Χριστιανουπόλεως ἢ Ἀρκαδιᾶς (ἐπισκοπές: Φαναρίου, Λεονταρίου, Καρύταινας), παπάδες 364. Ὀλενοῦ ἢ Γαστούνης παπάδες 214. Ἡ Τριπολιτσὰ ἦταν αὐτόνομη ἐπισκοπὴ μὲ 117 παπάδες[1].

Στὶς 6 Αὐγούστου 1816 ὁ Pouqueville παρέδωσε στὸν ἀδερφό του τὰ καθήκοντα τοῦ πρόξενου τῆς Γαλλίας στὴν Πάτρα καὶ ἄρχισε τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς στὴν πατρίδα του. Τὸ ὁδοιπορικό του ὡς τὴν Κορώνη ὅπου μπαρκάρησε στὶς 18 Αὐγούστου καλύπτει 110 περίπου σελίδες μὲ περιγραφὲς ἀνάξιες λόγου: συρραφὲς ἀπὸ χρονικὰ τοῦ περασμένου αἰώνα, ἀρχαιολογικὲς κοινοτοπίες καὶ ἀναγωγὲς στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς[2].

ναύτας καὶ δέκα, τῶν ἀμοιβῶν λεγόμεναι, ἐτίθεντο κατὰ μέρος· ἐκ τούτων δ' ἐλάμβανε τὸ προσῆκον ὁ πλοίαρχος, τῶν λοιπῶν δωρουμένων εἰς τοὺς εὐτολμοτέρους ἐκ τοῦ πληρώματος καὶ εἰς τοὺς παῖδας» (Τὰ Σπετσιωτικά, Συλλογὴ ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων τὰ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς νήσου Σπετσῶν καὶ τοῦ Κράτους, Ἐν Πειραιεῖ 1925, σ. 129). Ὡστόσο ἡ κατανομὴ τῶν κερδῶν παρουσίαζε κατὰ τόπους διάφορες παραλλαγές. «Ὅταν ἕνα καράβι ἐτσουρμάριζε συντρόφους μὲ μερδικό, κατὰ τὸν ἐπανάπλουν, ἐκ τῶν ἀποκομισθέντων καθαρῶν κερδῶν, μαξουλίων καλουμένων, κατετίθετο συνήθως ἓν 5% ὡς φόρος πρὸς τὴν Κοινότητα τῆς νήσου. Τὰ λοιπὰ κέρδη ἐχωρίζοντο εἰς δύο ἴσα μέρη. Ἓν τούτων ἐλάμβανον οἱ παρτσινέβελοι (συμπλοιοκτῆται), τὸ δὲ ἄλλο κατενέμετο εἰς τόσα μερίδια ὅσοι καὶ οἱ συντροφοναῦται συμπεριλαμβανομένου τοῦ καπετάνιου, τῶν βαθμοφόρων καὶ τῶν μούτσων. Εἰς Ὕδραν, Σπέτσας καὶ Ψαρὰ ἓν ἐπιπλέον μερίδιον ἐτίθετο κατὰ μέρος ὡς δωρεὰ πρὸς πολιοῦχον ἐκκλησίαν, ἀπὸ δὲ τοῦ 1800 εἴθιστο ὅπως ὁ καπετάνιος λαμβάνῃ τρία μερδικά, ὁ δὲ γραμματεύς, ναύκληρος καὶ τροφοδόται ἀνὰ δύο ἢ ἀνὰ ἓν καὶ ἥμισυ» (*Τρ. Κωνσταντινίδη*, Καράβια, καπετάνιοι καὶ συντροφοναῦται, 1800-1830, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Αἰγαίου, Ἀθῆναι 1954, σ. 84-85). Βλ. ἐπίσης *Ἀντ. Λιγνοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 81, καὶ *Ι. Ν. Φιλάρετου*, Συνεργατικοὶ Συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων, Ὕδρας, Σπετσῶν, Ψαρῶν, Ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 37 κ. ἑ. Ἀπὸ τὸ 1815, ὅταν ἄρχισε ἡ ναυτιλιακὴ κρίση οἱ ναῦτες προσλαμβάνονταν μόνο μὲ λουφὲ (μὲ μηνιάτικο). Ἀλλὰ καὶ τότε μποροῦσαν νὰ ἐμπορεύωνται οἱ ναῦτες, καθένας γιὰ λογαριασμό του. Ὅταν οἱ ταϊφάδες ἐτσουρμάριζαν ὄχι μὲ μερδικὸ ἀλλὰ μὲ λουφὲ (μηνιάτικο) ὁ μισθὸς ἦταν 40-80 γρόσια γιὰ τοὺς ναῦτες καὶ 100-150 γιὰ τοὺς βαθμοφόρους. Μποροῦσε ὅμως τὸ πλήρωμα νὰ φορτώνῃ καὶ νὰ ἐμπορεύεται γιὰ λογαριασμό του (πορτάδα). Αὐτοὶ οἱ ναῦτες λέγονταν «ναῦτες μὲ πορτάδα» καὶ εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ μὴ φορολογοῦνται (ἔνθ' ἀν., σ. 86).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 460-461.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Ε', σ. 72-79.

ΚΑΤΑΣΚΟΠΙΑ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ

ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ τῶν ναπολεοντείων πολέμων ἡ πρωτεύουσα τοῦ 'Αλήπασα εἶχε γίνει ἐπίκεντρο σφοδρῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν δύο Δυνάμεων πού διεκδικοῦσαν ἐπιρροή καί προγεφυρώματα στό χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς 'Ανατολῆς, ἑστία διπλωματικῶν συνωμοσιῶν, σταυροδρόμι κατασκόπων καί πρακτόρων, ραδιουργιῶν καί ἐγκλημάτων. Οἱ βάσεις τῶν 'Αγγλογάλλων στά 'Επτάνησα καί ἡ στρατηγική σημασία τῶν δυτικῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν στά πλαίσια πιθανῶν ἔνοπλων ἀναμετρήσεων ὑπαγόρευαν στούς δύο ἀντιπάλους πρωτοβουλίες προσεταιρισμοῦ τοῦ σατράπη τῆς 'Ηπείρου. Μέσα σ' αὐτό τό πλέγμα τῶν συμφερόντων ὁ 'Αλῆς ἑλισσόταν μέ δεξιοτεχνία καί ἔκλινε πρός τή μιά ἤ τήν ἄλλη πλευρά, ἀνάλογα μέ τά κέρδη πού προσδοκοῦσε ἐξαπατώντας πότε τούς Ἄγγλους καί πότε τούς Γάλλους[1]. 'Η χώρα πού πίστευε πώς εἶχε ἐξασφαλίσει προνομιακή μεταχείριση στήν ἐπικράτειά του ἔσπευδε νά στείλη στά Γιάννενα ἀντιπροσώπους, ἐπίσημους καί ἀνεπίσημους, ἀξιωματικούς, ἐφόδια καί πράκτορες.

'Ο βεζύρης εἶχε τό πάθος τῶν πληροφοριῶν. Ἦταν λαμπρά ἐνημερωμένος γιά τίς διεθνεῖς πολιτικές ἐξελίξεις. Καί στό πασαλίκι του εἶχε ὀργανωθῆ ἕνα ἐξαιρετικό ἀστυνομικό κράτος καί ἕνα μοναδικό στήν τουρκική αὐτοκρατορία δίκτυο καταδοτῶν καί παρακολουθήσεων.

Γι' αὐτό τό ἀστυνομικό κράτος ἔχουμε πληροφορίες ἀπό τόν Γάλλο συνταγματάρχη Guillaume de Vaudoncourt[2] πού τό 1807 ἀνέλαβε πολιτικοστρατιωτική ἀποστολή στά 'Επτάνησα καί τά Γιάννενα[3] καί ἔγραψε ἕνα χρονικό γιά τόν ἑπτανησιακό καί ἠπειρωτικό χῶρο μέ στοιχεῖα γιά τή γεωγραφία καί τήν οἰκονομία τῆς περιοχῆς καθώς καί ἄλλα πολιτικῆς σημασίας[4].

Τό σύστημα τῶν σπιούνων, γράφει ὁ Vaudoncourt, ἦταν ἀπαραίτητο στόν 'Αλή γιά νά προλαβαίνη συνωμοσίες καί κινήματα ἐναντίον τῆς ἐξουσίας του. «Τά καθήκοντα τῆς ἀστυνομίας δέν περιορίζονται στή δημόσια ἀσφά-

---

1. Βλ. στό ὁδοιπορικό τοῦ Leake μέ ποιό τέχνασμα παραπλάνησε τόν πρόξενο τῆς Γαλλίας Pouqueville καί συναντήθηκε μιά χειμωνιάτικη νύχτα τοῦ 1807 σέ κάποια ἀκτή τῆς Θεσπρωτίας μέ τόν μυστικό Ἄγγλο πράκτορα.

2. 1772-1845.

3. Μέ τούς ἀντιπερισπασμούς του ἐπί κεφαλῆς τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων κατόρθωσε νά ματαιώση τήν ἀγγλορωσική ἐπιχείρηση ἐναντίον τοῦ βασιλείου τῆς Νεάπολης. Κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στήν ἠπειρωτική 'Ελλάδα κατασκεύασε δύο φρούρια στά Γιάννενα καί τήν Πρέβεζα (*F. Thierry*, Notice sur M. le général baron Frédéric-François Guillaume de Vaudoncourt, littérateur et historien, Paris 1846, σ. 14-15).

4. Memoirs on the Ionian Islands, considered in a commercial, political and military point of view; in which their advantages of position are described, as well as their relations with the Greek continent; including the life and character of Ali pacha the present ruler of Greece; together with a comparative display of the ancient and modern geography of the Epiros, Thessaly, part of Macedonia etc., etc., London 1816.

λεια. Παρακολουθεῖ τί γίνεται μέσα σὲ κάθε σπίτι, ἐλέγχει τὴ συμπεριφορὰ ὅλων τῶν πολιτῶν καὶ ἀναφέρει στὸ βεζύρη μὲ κάθε λεπτομέρεια τί κάνουν, τί λένε, τί σχεδιάζουν οἱ ὑπήκοοί του. Ἡ ἀστυνομία γνωρίζει κάθε κίνηση τῶν Ἑλλήνων ἀκόμα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη: τὶς σχέσεις τους, τὶς συναντήσεις τους, τὶς συνομιλίες τους. Ἔτσι ὁ Ἀλῆς εἶναι πάντοτε πληροφορημένος γιὰ κάθε πρωτοβουλία τους καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ ματαιώση τὰ σχέδιά τους».

Εἶχε ἐπίσης ὀργανωθῆ καὶ συστηματικὴ λογοκρισία τῆς ἀλληλογραφίας. «Ὅλα τὰ γράμματα ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά του διαβάζονταν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους του πρὶν παραδοθοῦν στὸν ταχυδρόμο».

Παρακολουθοῦσε καὶ τὴν ἀλληλογραφία τῶν προξένων ἐλπίζοντας νὰ ἀνακαλύψη κάτι ποὺ δὲν ἦταν γραμμένο σὲ κρυπτογραφικὸ κώδικα. «Δὲν σέβεται οὔτε τοὺς ξένους ταχυδρόμους, ἀκόμα καὶ τοῦ σουλτάνου. Κι' ἂν γίνουν παράπονα γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις του ἀποδιώχνει τὴν εὐθύνη προστάζοντας νὰ κρεμαστῆ κάποιος δύστυχος ἄνθρωπος φυλακισμένος στὰ μπουντρούμια του. Τὸ 1807 δολοφονήθηκαν τρεῖς ταχυδρόμοι (οἱ δύο Γάλλοι). Ὁ Ἀλῆς δυσαρεστήθηκε πολὺ ποὺ δὲν βρέθηκε στὸ ταχυδρομεῖο ἄλλο ἀπὸ κρυπτογραφημένες ἀναφορές. Πράκτορες δουλεύουν γιὰ λογαριασμό του παντοῦ καὶ οἱ Ἕλληνες ποὺ βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία του τὸν ἐνημερώνουν γιὰ κάθε τὶ ποὺ συμβαίνει στὴν Εὐρώπη, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ τῶν μεγάλων Δυνάμεων καὶ τὴν κατάσταση τῶν χωρῶν τους. Ἔχοντας στὴ διάθεσή του ὅλες αὐτὲς τὶς πληροφορίες μπορεῖ νὰ χαράζη τὴ δική του πολιτικὴ καὶ νὰ καθορίζη τὶς σχέσεις του μὲ τὰ ξένα κράτη γιατὶ πάντοτε κατέχεται ἀπὸ τὸ φόβο μήπως δὲν τὸν ὑποστηρίξη ἡ Πύλη σὲ ὥρα κινδύνου»[1].

Ὕστερα ἀπὸ τὴν προσχώρησή του στοὺς Ἄγγλους δημιούργησε στενὸ κλοιὸ πρακτόρων γύρω ἀπὸ τὸν Γάλλο πρόξενο Pouqueville. Ἡ μεταστροφὴ τοῦ Ἀλῆ εἶχε γίνει μυστικὰ κι' ὁ πρόξενος γιὰ πολὺν καιρὸ πίστευε πὼς ὁ βεζύρης ἦταν σταθερὰ προσανατολισμένος στὴ Γαλλία. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ἔγιναν μιὰ σειρὰ ὑποκλοπὲς διπλωματικῶν ἐγγράφων ὄχι μόνο μὲ τὴν ἁρπαγὴ τοῦ ταχυδρομείου ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ προξενεῖο. Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ παραδίνονταν ἀπὸ τὸν Ἀλὴ στοὺς Ἄγγλους τῶν Ἑπτανήσων.

Στὰ βρετανικὰ Ἀρχεῖα ὑπάρχει ὁ περίφημος φάκελλος «Χοῦδσον Λώου»,[2] ἀναφορὲς κάποιου πράκτορα πρὸς τὸν διοικητὴ τῶν Ἑπτανήσων Hundson Lowe, τὸν κατοπινὸ δεσμοφύλακα τοῦ Ναπολέοντα στὴν Ἁγία Ἑλένη. Αὐτὸς ὁ πράκτορας, μὲ ἐντολὴ τοῦ Ἀλήπασα, ξεφύλλιζε τὴν ἀλληλογραφία τοῦ πρόξενου τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα Pouqueville κι' ἔγραφε περίληψη τῶν πληροφοριῶν. Ὅταν ὁ πράκτορας διαπίστωνε ὅτι στὸ διπλωματικὸ σάκκο ὑπῆρχαν σημαντικὰ ἔγγραφα εἰδοποιοῦσε τὸν βεζύρη καὶ ἄνθρωποί του ἔστηναν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 275-276.
2. Hudson Lowe Papers.

ἐνέδρα στὸν ταχυδρόμο καὶ τὰ ἅρπαζαν[1]. Ὑποστηρίχτηκε πὼς τὰ ἔγγραφα τοῦ πρόξενου παράδινε στὸν πράκτορα τοῦ Λώου ὁ καβάσης (κλητήρας) τοῦ γαλλικοῦ προξενείου[2].

Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Pouqueville στοὺς προϊσταμένους του ἦταν κρυπτογραφημένες. Κι' ὁ Ἀλῆς ἀποροῦσε, ὀργιζόταν κι' ἀγωνιοῦσε βλέποντας τὰ μυστηριώδη ἔγγραφα μὲ τὶς ὁμάδες τῶν ψηφίων ποὺ ἔφταναν στὰ χέρια του. Οἱ Ἕλληνες ὡστόσο μυστικοσύμβουλοι τοῦ σεραγιοῦ κατόρθωσαν νὰ ἀποκρυπτογραφήσουν τὶς ἐκθέσεις τοῦ προξένου ὑποκλέπτοντας τὴν κλείδα τοῦ κώδικα. Ἀπὸ τότε κι' ὣς τὴν κατάργηση τοῦ προξενείου ὁ Ἀλῆς διάβαζε ὅλες τὶς μυστικὲς ἐκθέσεις τοῦ Pouqueville. Πληροφορίες γιὰ τὴν κατασκοπευτικὴ αὐτὴ ἐπιχείρηση ἔχουμε ἀπὸ τὸν σφραγιδοφύλακα τοῦ Ἀλῆ Θανάση Λιδωρίκη:

«Ὁ Ἀλῆς πρὸ πολλοῦ εἶχε μάθει ὅτι ὁ Πουκεβὶλ ἔγραφεν εἰς τὴν Κυβέρνησίν του κατ' αὐτοῦ· κατώρθωσε δὲ νὰ δωροδοκήσῃ τὸν ταχυδρόμον του (τάταρην), ὅστις ὅταν ἐλάμβανε τὰ ἔγραφα τοῦ Πουκεβὶλ τὰ ἔφερεν εἰς τὸν Ἀλῆ. Ἡμεῖς δ' ἐπιτηδείως ἀπεσφραγίζαμεν, ἀντεγράφομεν καὶ ἀνασφραγίζοντες ἄνευ σημείων καταδηλώσεως τῷ τὰ ἐδίδομεν καὶ τὰ ἔφερε. Ἐπειδὴ ὅμως ὅλα τὰ ἔγγραφα ἐκεῖνα ἐγράφοντο δι' ἀριθμῶν, εἴχομεν σωρούς, χωρὶς νὰ δυνηθῶμεν καὶ ν' ἀναγνώσωμεν. Ὁ Πουκεβὶλ εἶχεν ἕναν ὑπηρέτην καὶ μίαν ὑπηρέτριαν ἐξ Ἰωαννίνων· τούτους ὁ Ἀλῆς εἶχεν ὡς κατασκόπους, ἵνα τῷ ἀναφέρωσι τὰς πράξεις τοῦ Γάλλου· ἐμάθομεν ὅτι ὅταν ἔγραφεν μετεχειρίζετο διπλωματικὸν πίνακα πλήρη ἀριθμῶν, ὃν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν ὅταν ἔγραφεν. Ἀλλὰ πῶς νὰ δυνηθῶμεν καὶ λάβωμεν τὴν διπλωματικὴν κλεῖδα; Μετὰ πολλὰς σκέψεις ὁ Ἀλῆς προσεκάλεσε τὴν ὑπηρέτριαν καὶ τῇ ἀνέθηκεν ἵνα ὠφελουμένη εὐκαιρίας, λάβῃ τὴν κλεῖδα τοῦ συρταρίου, ἐν ᾧ ὁ Πουκεβὶλ ἐκλείδωνε τὸν χάρτην καὶ τὴν ὁποίαν ἔφερε πάντοτε μετ' αὐτοῦ καὶ ἐπὶ δύο κηρίων, τυπώσῃ αὐτὴν κατὰ μῆκος καὶ πλάτος· ἐγένετο τοῦτο καὶ ἡ ὑπηρέτρια μᾶς ἔστειλεν τοὺς τύπους, ἐφ' ὧν τὸ σχῆμα τῆς κλειδὸς ἐνετυπώθη ἀπαραλλάκτως. Μὲ διέταξεν ἵνα κράξω τὸν σιδηρουργόν του καὶ τῷ παραγγείλω ἵνα κατασκευάσῃ μίαν κλεῖδα κατὰ τὸν τύπον τοῦ κηρίου.... Ἀφοῦ παρελάβομεν τὸ κλειδίον, ἐπεριμένομεν κατάλληλον περίστασιν καὶ μίαν ἡμέραν, ἐν ᾧ ὁ Πουκεβὶλ εἶχεν ὑπάγει εἴς τινα ἐξοχὴν τῶν Ἰωαννίνων, ἐξεκλειδώθη τὸ ἑρμάριον καὶ ἐλάβομεν τὸν μυστηριώδη πίνακα, τὸν ὁποῖον ἀμέσως ἀντεγράψαμεν πιστῶς καὶ τὸν

---

1. Στὸ ἔγγραφο τῆς 22 Μαΐου 1811 πρὸς τὸν πρόξενο ὁ Γάλλος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν ἀπειλοῦσε τὸν Ἀλὴ μὲ κήρυξη πολέμου ἂν συνέχιζε τὴν παρεμπόδιση τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τῆς Κέρκυρας. Οἱ προθέσεις αὐτὲς ἔγιναν γνωστὲς στὸν βεζύρη καὶ τοὺς Ἄγγλους ποὺ ἄλλαξαν ἀμέσως τακτικὴ (*Κλ. Νικολαΐδη*, Ὁ ἀνταγωνισμὸς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας ἐν Ἠπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Ἠπειρ. Χρονικά, τ. Α' [1926], σ. 52).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 42.

ἐπεστρέψαμεν. Ἀφοῦ ἡ κλεὶς μᾶς ἐδόθη, τὰ μυστηριώδη γράμματα ἀνεγνώσθησαν· ἐν αὐτοῖς ἀνεγνώσαμεν τὰς τρομερὰς ἐκθέσεις τοῦ προξένου πρὸς τὴν κυβέρνησίν του διὰ τὸν Ἀλῆν, τὸν ὁποῖον μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα ἐζωγράφιζεν καὶ συνεβούλευε περὶ τῶν τρόπων δι' ὧν θὰ ραδιουργηθῇ παρὰ τῇ Πύλῃ καὶ κηρυχθῇ φιρμανλῆς[1] ἵν' ἀπαλλαχθῶσι τοιούτου ἐπιφόβου προσκόμματος. Ὁ Ἀλῆς μετὰ μανίας ἤκουσε τὴν ἀνάγνωσιν τῶν κατηγορητηρίων ἐκείνων, ἀναγνωσθέντων ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας Φορέστ. Ἐξηκολουθοῦμεν δὲ συλλαμβάνοντες καὶ ἀναγιγνώσκοντες πάντα τὰ ἔγγραφά του[2] μέχρις οὗ ὁ Πουκεβίλ, πεσόντος τοῦ Ναπολέοντος, μετετέθη εἰς τὸ προξενεῖον τῶν Πατρῶν καὶ κατηργήθη τὸ ἐν Ἰωαννίνοις προξενεῖον διορισθέντος τοῦ ἀδελφοῦ του προξένου ἐν Ἄρτῃ»[3].

---

1. Ἀποστάτης.

2. Φαίνεται πὼς ὁ Pouqueville ἦταν κοῦφος καὶ ἐπιπόλαιος. Ἀλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία οἱ πράκτορες τοῦ Ἀλῆ κατόρθωναν νὰ ὑποκλέπτουν τὴν ἐμπιστευτικὴ ἀλληλογραφία του καταφεύγοντας στὶς κλασσικὲς μεθόδους παγιδεύσεων μὲ γυναῖκες. Ἕνα ἀπὸ τὰ παθήματα τοῦ Γάλλου πρόξενου ἀφηγεῖται ὁ *Λαμπρίδης*: «Διά τινος γυναικὸς ἧς τὸ ὄνομα διέφυγε τὴν μνήμην μου, ἥτις πολλάκις συνηντᾶτο μετὰ τοῦ Pouqueville καὶ μετ' αὐτοῦ ὥρας καὶ ἡμέρας διήρχετο ἐν τῇ Νήσῳ, κατώρθωσε νὰ ὑπεξαιρέσῃ τὴν μετὰ τῆς Γαλλικῆς κυβερνήσεως ἀλληλογραφίαν τοῦ προξένου τούτου, ἀντιγράψας δὲ νὰ ἐπιστρέψῃ αὐτὴν μέχρι πρωίας. Ἀκολασταίνων μετ' ἐκείνης ὁ Pouqueville ἐν τῇ Νήσῳ, οὐδόλως ἐννόησε τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἀπὸ τοῦ χαρτοφυλακίου του, ὅπερ ἔφερε πάντοτε μεθ' ἑαυτοῦ, ὑπεξηρέθη ἡ εἰρημένη ἀλληλογραφία, οὐδὲ πότε πάλιν ἐναπετέθη ἐν αὐτῷ» (Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, τ. Β', σ. 28 σημ. 1).

3. Ἀπομνημονεύματα, Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Δ' (1957), σ. 881. Ἡ ἐπιτυχία τῶν Ἑλλήνων πρακτόρων τοῦ Ἀλῆ προκάλεσε αἴσθηση ὅταν ἀποκαλύφθηκε. Ὁ ἀδερφὸς τοῦ Pouqueville ποὺ διορίστηκε τὸ 1815 ὑποπρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἄρτα δὲν ἐπέτρεπε πιὰ στοὺς ἀνθρώπους τοῦ βεζύρη νὰ τὸν πλησιάσουν. Κάποτε, ἐνῶ κρυπτογραφοῦσε μιὰ ἔκθεση, μπῆκε στὸ γραφεῖο του ὁ Λιδωρίκης. Ἀφηγεῖται ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ βεζύρη: «Μόλις οὗτος μακρόθεν μὲ διέκρινε μοὶ εἶπεν: — Στάσου, στάσου, κύριε Λιδωρίκη, νὰ μαζεύσω τὰ χαρτιά μου, γιατὶ ἐσεῖς εἶσθε διαβόλοι! (ἔνθ' ἀν., σ. 881-882).

ΚΥΔΩΝΙΕΣ, Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ (1816-1817)

ΣΤΑ ΘΡΑΝΙΑ τῆς 'Ακαδημίας τῶν Κυδωνιῶν καθόταν τὸ 1816 καὶ ἕνας Γάλλος 25 χρόνων: ὁ Ambroise Firmin Didot (ὁ 'Αμβρόσιος Φιρμίνος Διδότος, ὅπως ἔγινε γνωστὸς στὴν 'Ελλάδα), γιὸς τοῦ διάσημου Firmin Didot, μεγάλου νεωτεριστῆ τῆς τυπογραφίας. Εἶχε σπουδάσει ἑλληνικὴ φιλολογία στὸ Παρίσι μὲ δασκάλους τὸν Κοραῆ[1] καὶ τὸν Boissonade. 'Ο Κοραῆς τὸν συμβούλεψε νὰ συμπληρώση τὶς σπουδές του στὸ πολυφημισμένο γυμνάσιο[2] τῶν Κυδωνιῶν, παρακολουθώντας μαθήματα 'Ελλήνων διδασκάλων πλάϊ σὲ Ἕλληνες μαθητές.

Τὶς ἐμπειρίες του ἀπὸ τὴ σπουδὴ στὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του κατέγραψε ὁ Didot στὸ χρονικό του ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1828[3]. Οἱ πληροφορίες τοῦ Γάλλου ἑλληνιστῆ ἀποκαλύπτουν τὸ ἐθνοπαιδευτικὸ θαῦμα ποὺ εἶχε συντελεσθῆ σ' αὐτὴ τὴ μικρασιατικὴ πολιτεία μὲ τὸν συμπαγὴ ἑλληνικὸ πληθυσμό, χάρη στὴν αὐτοδιοίκηση καὶ τὴν εὐημερία τῶν κατοίκων της. Οἱ Κυδωνιὲς ἀποτελοῦν ἕνα ἔνδοξο κεφάλαιο στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Πλάϊ τους ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Χίος συνακολουθοῦν στὴν μεγάλη ἀναγεννητικὴ προσπάθεια. Οἱ τρεῖς αὐτὲς πολιτεῖες σχημάτιζαν τὸ φωτεινὸ πνευματικὸ τρίγωνο τῶν μικρασιατικῶν παραλίων[4].

Φτάνοντας ὁ Didot στὶς Κυδωνιὲς τὸ 1816 θὰ κατευθυνθῆ, ἐφοδιασμένος μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ, στὸ σπίτι τοῦ Θεόφιλου Καΐρη, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς καθηγητὲς τῆς σχολῆς[5]. 'Εκεῖ γνώρισε καὶ τὴν ἀδερφὴ τοῦ Καΐρη, τὴν

1. 'Αναλαμβάνοντας ὁ Κοραῆς δάσκαλος τοῦ νεαροῦ Didot ἔθεσε στὸν πατέρα του μὲ ἐπιστολὴ (24 Μαρτίου 1808) τοὺς ὅρους του: 1) 'Απέκλεισε τὴν ἀμοιβή. «'Εγὼ οὔτε δίδω, οὔτε δέχομαι χρήματα». 2) 'Ο μαθητὴς Didot ἔπρεπε νὰ γίνη γραμματικός του. «Θὰ μοὶ χρησιμεύση (πάντοτε δὲ ὡς υἱὸς πρὸς πατέρα) ὡς γραμματεύς, ἔργον πάροχον μεγάλης εἰς αὐτὸν ὠφελείας, διότι συνιστᾶται ὁλόκληρον εἰς τὸ νὰ ἀσκῆται γράφων τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἑλληνικήν. 3) Νὰ μὴν ἀνακατεύεται στὰ γραψίματα τοῦ δάσκαλου καὶ νὰ μὴ διαβάζη τὰ χαρτιά του. «Πάσας τὰς ἐργασίας μου, δηλαδὴ πᾶν ὅ,τι ἀδοκίμως χαράσσω ἐπὶ τοῦ χάρτου, εἴτε ἑλληνιστί, εἴτε εἰς ἄλλας γλώσσας, πρέπει ὁ υἱός σας νὰ θεωρῇ ἱερόν· διότι ὅπως δὲν ἀναμιγνύομαι εἰς τὰ ἔργα τῶν ἄλλων, οὕτως ἐπιθυμῶ καὶ οὐδεὶς νὰ γιγνώσκη περὶ τί ἀσχολοῦμαι». 'Αλλὰ σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο «ἐγγυᾶται ἡ ἀνατροφὴ ἣν ἔλαβε παρ' ὑμῶν ὁ υἱός σας» (*Α. Μηλιαράκη*, 'Αμβρόσιος Φιρμῖνος Διδότος, 'Εστία, τ. Α' [1876], σ. 687).

2. Οἱ Κυδωνιάτες ὀνόμαζαν τὴ σχολή τους Γυμνάσιον, Μουσεῖον, 'Ελληνομουσεῖον καὶ 'Ακαδημία.

3. Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817, Paris 1826.

4. *'Απ. Βακαλόπουλου*, 'Ιστορία τοῦ νέου 'Ελληνισμοῦ, 1973, τ. Γ', σ. 638.

5. 'Ο Καΐρης ἀνέλαβε τὸ 1811 τὴ σχολαρχία τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης μὲ τρεῖς ὅρους: «Αον νὰ δοθῆ τῷ θείῳ τοῦ Θεοφίλου πανοσιωτάτῳ κ. Σωφρονίῳ ἓν μερίδιον τῆς ἐν Σμύρνῃ ἐφημερίας. Βον νὰ παρέχηται τῷ τε Θεοφίλῳ καὶ τοῖς τρισὶν αὐτοῦ ἀδελφοῖς δωρεὰν τροφὴ παρὰ τῆς σχολῆς. Γον νὰ δοθῆ τῷ Θεοφίλῳ ἄδεια ἑνὸς μηνός, ὅπως μεταβὰς εἰς Ἄνδρον ἴδη τὴν μητέρα αὐτοῦ» (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Μικρᾷ 'Ασίᾳ. 'Εκ τοῦ

Εὐανθία, σημαντικὴ λογία τῆς ἐποχῆς. Μιλοῦσε ἄνετα γαλλικά, ἰταλικὰ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά, γράφει ὁ Didot, καὶ μαζὶ μὲ τὸν ἀδερφό της μελετοῦσε ἀνώτερα μαθηματικὰ καὶ τὶς «Κωνικὲς Τομὲς» τοῦ Νεύτωνα.

«Ποιὸς μποροῦσε νὰ φαντασθῆ ὅτι σ' αὐτὴ τὴ σχεδὸν ἄγνωστη πόλη, ἕνα φτωχὸ σπιτάκι ἔκρυβε μιὰ τόσο ἐξαιρετικὴ παιδεία; Δυστυχῶς ἡ ἀποτραβηγμένη ζωὴ ποὺ ἐπιβάλλεται στὶς γυναῖκες στὴν Ἑλλάδα καὶ κυρίως στὶς Κυδωνιές, ὅπου βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι τους μονάχα μιὰ φορὰ τὸ χρόνο, καλλιεργεῖ στὴν συμπεριφορά τους τὴ συστολή, τόσο ἀντίθετη μὲ τὴ ζωντάνια καὶ τὴ φαντασία τους. Πόσες φορὲς ἀναστενάξαμε μαζὶ γιὰ τὰ δεινὰ τῆς Ἑλλάδας. Καὶ χωρὶς νὰ φανταζόμαστε πόσα ποτάμια αἱμάτων θὰ τὴν πλημμύριζαν πολὺ σύντομα εὐχόμαστε νὰ ἔρθη ἡ στιγμὴ ποὺ οἱ Ἕλληνες θὰ ἐπαναστατοῦσαν ἐναντίον τῶν τυράννων τους»[1].

Ὁ Didot ἱστορεῖ πῶς ἔφτασαν σὲ τέτοια ἀκμὴ οἱ Κυδωνιὲς ποὺ παλαιότερα ἀποτελοῦσαν ἕνα ἀσήμαντο καὶ σπαρασσόμενο ἀπὸ τὶς διχόνοιες ἑλληνοτουρκικὸ χωριό. Ἕνας Ἕλληνας παπάς, ὁ Οἰκονόμος[2] ποὺ εἶχε χτηματικὴ περιουσία στὴν περιοχὴ κατόρθωσε νὰ πείση τὴν τουρκικὴ διοίκηση στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὰ πεσκέσια καὶ τὴν ἐπιμονή του νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς Κυδωνιὲς οἱ

περισωθέντος γραμματοφυλακίου τοῦ Θεοφίλου Καΐρη, «Ξενοφάνης», Ἀθῆναι, τ. Β' [1904], σ. 122). Οἱ τρεῖς ὅροι ἔγιναν δεκτοὶ καὶ στὶς 28 Ἰουνίου 1811 ὁρίστηκε ὁ ἐτήσιος μισθός του σὲ 4.000 γρόσια. Ἀμέσως ὁ Θεόφιλος νοίκιασε σπίτι (ἐτήσιο ἐνοίκιο 450 γρόσια) γιὰ νὰ κατοικήση «μετὰ τῶν γονέων, ἀδελφῶν καὶ ἀδελφάδων του» (ἔνθ' ἀν., σ. 181).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 375-376 σημ. Ἡ Εὐανθία Καΐρη (1799-1866) ὑπῆρξε μιὰ ὡραία μορφὴ τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Ἔζησε σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα μιᾶς γυναίκας ἦταν ἀδιανόητη. Δεκαπέντε χρόνων τὸ 1814, μεστὴ ἀπὸ τάλαντο καὶ πάνοπλη σὲ παιδεία ἔγραφε στὸν Κοραῆ: «...καὶ σὲ παρακαλῶ θερμῶς νὰ στείλῃς μὲ τὰ βιβλία τοῦ Κοινοῦ κανὲν βιβλίον ἠθικὸν ἢ καμμίαν μικρὰν ἐγκυκλοπαιδείαν διὰ τοὺς παῖδας διὰ νὰ τὸ μεταφράσω καὶ ἐγὼ καὶ οὕτω νὰ ὠφελήσω κατὰ τὴν δύναμίν μου τὸ γένος ἡμῶν». Ὁ Κοραῆς ἔμεινε ἐμβρόντητος. «Τὰ ἐπρόσμενα· ἀλλὰ τὰ ἐπρόσμενα 50 χρόνους μετὰ τὸν θάνατόν μου, καὶ ὅμως τὰ βλέπω πρὶν ἀποθάνω. Πῶς θέλεις νὰ μὴν τρελλαθῶ;» Μεταφράζει ἡ Εὐανθία κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο τὸ ἔργο τοῦ Fénelon «Sur l'éducation de filles», τὸ Ἐγκώμιο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, τοῦ Γάλλου ἀκαδημαϊκοῦ Thomas, τὶς «Συμβουλὲς πρὸς τὴ θυγατέρα μου» τοῦ Bouilly. Στὴν ἴδια περίοδο κυκλοφόρησε, ὅπως γράφει ὁ *Γ. Κριεζῆς* (Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς [ἑλληνικῆς] Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Ἐν Πάτραις 1860, σ. 46) «σπουδαῖον τι συγγραμμάτιον τῆς ἀδελφῆς τοῦ ἐξ Ἄνδρου σοφοῦ Θεοφίλου Καΐρη, σοφὸν πόνημα, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπιγραφόμενον, συνιστάμενον δὲ εἰς βιογραφίας ἐπισήμων ἀνδρῶν τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν τῶν ὁποίων αἱ προτομαὶ ἐπικεφαλῆς ἑκάστου τεύχους ἐφέροντο». Ἡ Εὐανθία, ὅταν τὴ γνώρισε στὶς Κυδωνιὲς ὁ Didot, ἦταν 16 χρόνων. «Γοητευτική» τὴ χαρακτηρίζει ὁ Γάλλος περιηγητής, «ὡραία καὶ λογία» ἡ περιηγήτρια Μασάλσκυ (*Dora d'Istria*, Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ Γυναικῶν, μετ. Αἰμ. Σκουζέ, Ἐν Ἀθήναις 1860, σ. 289). Βλ. *Δημ. Πασχάλη*, Εὐανθία Καΐρη, Ἐν Ἀθήναις 1929, *Ἀντ. Μηλιαράκη*, Εὐανθία Καΐρη, Ἑστία, τ. Θ' (1880) σ. 369-370 καὶ *Κούλας Ξηραδάκη*, Εὐανθία Καΐρη, Ἀθήνα 1956.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν Λέσβιο ἱερέα Ἰωάννη Δημητρακέλλη ποὺ εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ Οἰκονόμου, δραστήριο, φιλόδοξο, ἐπινοητικὸ καὶ μεγάλων ἱκανοτήτων πολιτικὸ (*Villemain*,

Τοῦρκοι πού καταπίεζαν τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό[1]. «Ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ ἄρχισε ἡ γοργὴ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ σὰν νἄγινε κάποιο θαῦμα. Ὅσοι στὴν Ἑλλάδα ζοῦσαν κάτω ἀπὸ συνθῆκες βαρειᾶς τυραννίας ἀναζητοῦσαν ἐδῶ καταφύγιο. Ὡς τώρα δὲν ἔχουν ἐρεθίσει τὴ βουλιμία τῶν Τούρκων τὰ πλούτη πού ἔχουν συσσωρευθῆ σ' αὐτὴ τὴν πόλη».

Ὁ πληθυσμός, κυρίως Πελοποννήσιοι, ὑπολογιζόταν σὲ 15.000 κατοίκους πού εὐημεροῦσαν χάρη στούς πλούσιους γειτονικούς ἐλαιῶνες[2].

Ἕνα βράδυ ὁ Didot εἶδε ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Καΐρη νὰ ξεμπαρκάρη στὸ μουράγιο μιὰ καινούργια ὁμάδα μεταναστῶν ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Τούς ὁδηγοῦσε ἕνας νέος ἄντρας μὲ ὡραῖο παράστημα καὶ εὐγενικὴ φυσιογνωμία. «Πήδηξε στὴ στεριὰ μὲ τὸ τουφέκι στὸ χέρι καὶ τὶς πιστόλες στὴ μέση του, ἀποφασισμένος νὰ πουλήση ἀκριβὰ τὴ ζωή του ἂν τὸν ἀπόδιωχναν. Πήγαμε μὲ τὸ Θεόφιλο νὰ δοῦμε αὐτούς τούς δύστυχους ἐξόριστους πού ρίχτηκαν σὲ μιὰν ἄγνωστη γῆ. Θρηνοῦσαν τὴν πατρίδα πού ἄφησαν. Ὁ νεαρὸς ἀρχηγὸς παρηγοροῦσε τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ πού ἔκλαιγαν. Τὸν ἀκούσαμε νὰ λέη:

—Τί κλαίετε; Ἐδῶ θὰ ἀποθάνωμεν! Ἐδῶ ἡ πατρίς![3]

Καὶ τούς ἔδειξε τὰ βουνὰ τῆς Περγάμου ὅπου ἔλπιζαν νὰ βροῦν ἄσυλο. Πῆραν ἀπὸ τὸ καράβι ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὰ τρόφιμά τους. Κάθισαν στὸ γιαλό, ἤπιαν κρασὶ ἀπὸ τὶς φλάσκες, ἀπολησμονήθηκαν λίγο[4].

Χάρη στὴν αὐτονομία τους, τὴν ἐλεύθερη δραστηριότητα καὶ τὴν ἅμιλλα τῶν κατοίκων οἱ Κυδωνιὲς μπόρεσαν νὰ φτάσουν καὶ νὰ ξεπεράσουν τὶς ἀνταγωνιστικὲς πόλεις, Σμύρνη καὶ Χίο. Τὴ φήμη τους ὡστόσο τὴ χρωστοῦσαν στὴ Σχολή τους. Πολλοὶ ἀπόφοιτοι τῆς Ἀκαδημίας ἵδρυσαν σχολεῖα στὴ νησιωτικὴ καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἕνας ἀμόρφωτος Ἕλληνας ἦταν ὁ πρῶτος

Lascaris ou les Grecs du XVème siècle, Essai historique sur l'état des Grecs, σ. 292, *Raffenel*, Histoire des événements de la Grèce, τ. Α', σ. 194, *Herzberg*, Geschichte Griechenlands, σ. 247). Γιὰ τὴν ἐπιρροὴ πού ἀσκοῦσε ὁ Οἰκονόμος στούς ἰσχυρούς τῆς Πύλης βλ. *Ἰω. Ν. Καραμπλιᾶ*, Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν, Ἀθῆναι 1949, σ. 92 κ. ἑ.

1. Ἡ παροχὴ τῶν προνομίων ἔγινε τὸ 1773 μὲ εἰδικὸ σουλτανικὸ φιρμάνι. Οἱ κυριώτερες διατάξεις του: 1) Οἱ μουσουλμανικὲς οἰκογένειες ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψουν ὅλες τὴν πόλη καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ γειτονικὰ χωριά. Σύμφωνα μάλιστα μὲ μιὰ λαϊκὴ παράδοση οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ πλησιάσουν τὴν πόλη παρὰ μόνο ὡς ἐκεῖ πού ἀκουγόταν τὸ λάλημα τοῦ πετεινοῦ. 2) Καμμιὰ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν τοπάρχη τῆς περιοχῆς. 3) Ἡ πόλη ἀποκτοῦσε αὐτονομία. Ὑποχρεωνόταν μονάχα νὰ καταβάλη ἐτήσιο φόρο 48.000 γρόσια. 4) Ὁ Διοικητὴς ἦταν Τοῦρκος. Ὁριζόταν ὅμως ἀπὸ τὴν πόλη πού ἀναλάμβανε καὶ τὴ μισθοδοσία του. 5) Τοῦρκος καὶ ὁ καδής, ἔμμισθος. 6) Ἀπαγορευόταν ἡ παραμονὴ στὴν πόλη ἢ ἡ διάβαση Τούρκων στρατιωτῶν. 7) Ἡ πόλη δὲν πλήρωνε δεκατιὰ(*Γ. Σακκάρη*, Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν, Ἀθῆναι 1920, σ. 20-21).

2. Ἔνθ' ἀν.; σ. 376.

3. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 377 κ. ἑ.

χορηγὸς γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Σχολῆς. Ἀκολούθησαν οἱ προσφορὲς τῶν ἄλλων κατοίκων.

«Ἡ φιλοδοξία τους ἦταν νὰ προσφέρουν ἐπιμελημένη παιδεία στὰ παιδιά τους. Κι' εἶχαν τὴ φρονιμάδα νὰ συμφωνήσουν καὶ νὰ ἑνώσουν τοὺς πόρους τους ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἕνα ἵδρυμα ὅπου τὰ παιδιὰ τῶν φτωχῶν θὰ σπούδαζαν πλάϊ στὰ δικά τους χωρὶς καμμιὰ διάκριση. Πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση ἱδρύθηκαν σχολεῖα σὲ διάφορες ἑλληνικὲς περιοχές. Αὐτὰ τὰ σχολεῖα θὰ συμβάλουν ἀποφασιστικά, ἐξαφανίζοντας τὴν ἀμάθεια καὶ τὴ δεισιδαιμονία, στὸ γκρέμισμα τοῦ δεσποτισμοῦ ποὺ θεμελιώνεται σ' αὐτὲς τὶς δύο μάστιγες[1].

»Ἀπὸ τοὺς τρεῖς καθηγητὲς τῆς Σχολῆς ὁ Γρηγόριος[2] δίδασκε Ρητορική, Θρησκευτικά, Ἠθικὴ καὶ Ἱστορία. Ὁ Θεόφιλος[3] Φυσική, Χημεία, Μαθηματικά. Ὁ Εὐστράτιος[4] Γραμματικὴ καὶ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά.

»Ἀπὸ τὶς πιὸ μακρινὲς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας καταφθάνουν κάθε μέρα στὶς Κυδωνιές νέοι ποὺ διψοῦν γιὰ μάθηση. Σ' αὐτοὺς τοὺς νέους ἡ σχολὴ παρέχει στέγη δωρεὰν καὶ φροντίζει νὰ προσφέρωνται τὰ φαγητὰ ἀπὸ τὸν μάγειρο τοῦ ἱδρύματος στὶς πιὸ χαμηλὲς τιμές. Οἱ μαθητὲς εἶχαν δικαίωμα νὰ ἀγοράζουν τὰ τρόφιμά τους στὴν πόλη καὶ νὰ τὰ μαγειρεύουν στὴν κάμαρά τους»[5].

Ἡ ἀνέγερση τοῦ νέου κτιρίου, γράφει ὁ Didot, ἔγινε τὸ 1803 γιατὶ τὸ παλαιὸ δὲν ἐπαρκοῦσε νὰ καλύψῃ τὶς ἀνάγκες ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν

---

1. Ἡ Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν ἦταν ἐκπαιδευτικὸ ἵδρυμα μοναδικὸ στὴν προεπαναστατικὴ Ἑλλάδα, συγχρονισμένο, μὲ νεωτεριστικοὺς προσανατολισμούς, μὲ ἐποπτικὰ μέσα διδασκαλίας, μὲ τὴν πλουσιώτερη βιβλιοθήκη τῆς Ἀνατολῆς. Καὶ μὲ πρῶτο σχολάρχη μιὰ μεγάλη μορφὴ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, τὸν Βενιαμὶν τὸν Λέσβιο, προοδευτικό, νεωτεριστή, πρωτοπόρο ποὺ μεταφύτεψε τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία, τὴν ἐπιστήμη καὶ κυρίως τὰ φυσικομαθηματικὰ στὴν Ἑλλάδα (βλ. *Γ. Βαλέτα*, Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν, Μικρ. Χρονικά, τ. Δ' [1948], σ. 185 κ. ἑ.).

2. Εἶναι ὁ Γεώργιος Σαράφης ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Γρηγόριος ὅταν ἔγινε μοναχός. Γεννήθηκε στὶς Κυδωνιὲς γύρω στὸ 1780 καὶ σπούδασε στὴν Πάτμο καὶ στὴ Χίο. Διορίστηκε διδάσκαλος στὴν ἑλληνικὴ σχολὴ ποὺ λειτουργοῦσε στὸν περίβολο τῆς Παναγίας τῶν Ὀρφανῶν (χτίστηκε τὸ 1780 ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο) πλάϊ στὸν περίφημο λόγιο Βενιαμὶν τὸν Λέσβιο (*Χαρ. Σταυράκη*, Βιογραφία Γρηγ. Σαράφη). Ἔλεγε, μιλώντας ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, στοὺς κατοίκους τῶν Κυδωνιῶν: «Εἴδετε, γονεῖς, ὅτι τὸ νὰ διδάσκετε τὰ παιδία σας εἶναι χρέος μεγαλύτερον παρὰ νὰ τὰ τρέφετε καὶ νὰ τὰ ἐνδύετε. Ἐκαταπείσθητε ὅτι ἀπὸ τὴν προκοπὴν καὶ ἀρετὴν τῶν παιδίων σας προξενεῖται ἡ σωτηρία ὅλης τῆς πατρίδος» (Λόγοι Ἐκκλησιαστικοί, λόγος Α', Περὶ ἀμαθείας, σ. 26). Ὁ Σαράφης ἦταν διευθυντὴς τῆς Ἀκαδημίας.

3. Ὁ Θωμᾶς Καΐρης, ποὺ μετονομάστηκε σὲ Θεόφιλο ὅταν ἔγινε κληρικός. Γεννήθηκε στὴν Ἄνδρο τὸ 1784, σπούδασε στὴ σχολὴ Οἰκονόμου τῶν Κυδωνιῶν, στὴν Πάτμο καὶ στὴ Χίο μαζὶ μὲ τὸν Σαράφη κι' ὕστερα στὴν Πίζα τῆς Ἰταλίας καὶ στὸ Παρίσι (ἐπὶ πέντε συνολικὰ χρόνια) κυρίως φυσικομαθηματικὲς ἐπιστῆμες καὶ φιλοσοφία. Τὸ 1812 θὰ διαδεχτῇ στὴν Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν, τὸν Βενιαμὶν (*Α. Γούδα*, Βίοι Παράλληλοι, τ. Β', σ. 163).

4. Εὐστράτιος Πέτρου ἢ Πετρίδης.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 381-382.

μαθητῶν. «Ἡ οἰκοδομὴ σχηματίζει ἕνα πελώριο παραλληλόγραμμο μὲ κῆπο στὴ μέση[1]. Τὰ κύματα τῆς θάλασσας χτυποῦσαν πάνω στὰ τειχιά του κι' ὁ ἦχος τους δημιουργοῦσε μιὰ ἀτμόσφαιρα περισυλλογῆς. Πλατειὲς στοὲς ὁδηγοῦσαν στὸ ἀμφιθέατρο ποὺ βρισκόταν στὴν ἄκρη τοῦ κτιρίου πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας. Ὅταν τελείωναν οἱ παραδόσεις— τὶς παρακολουθοῦσαν ὅσοι ἐπιθυμοῦσαν[2] — οἱ σπουδαστὲς ποὺ διακρίνονταν γιὰ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὸ ἦθος τους συγκέντρωναν στὴν κάμαρά τους μικρότερα παιδιὰ καὶ τὰ βοηθοῦσαν νὰ μελετήσουν τὰ μαθήματα ποὺ εἶχαν παραδώσει οἱ καθηγητές. Ἔτσι πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐξασφάλιζαν μέσα στὸ ἴδιο τὸ σχολεῖο τὰ μέσα νὰ συντηρηθοῦν καὶ νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδές τους εἰσπράττοντας μιὰ ἀμοιβὴ ἀπὸ τοὺς μικροὺς μαθητές[3]. Οἱ ἐπιμελητὲς ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὰ παιδιὰ ποὺ παρακολουθοῦσαν. Καὶ μ' ὅλο ποὺ βρίσκονταν μέσα στὸ κτίριο 300 μαθητὲς ἐπικρατοῦσε ἀπόλυτη τάξη καὶ δὲν ἀκουγόταν ὁ παραμικρὸς θόρυβος»[4].

Ὁ Didot ποὺ ἔμεινε δύο περίπου μῆνες στὸ γυμνάσιο καὶ παρακολούθησε κανονικὰ τὰ μαθήματα ἐκφράζει τὸ θαυμασμό του «γιὰ τὸ ζῆλο καὶ τὴ θρησκευτικὴ εὐλάβεια ποὺ ἔδειχναν οἱ νεαροὶ μαθητὲς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν παραδόσεων». Μόλις ἔβλεπαν ἕναν ἀπὸ τοὺς καθηγητές τους σηκώνονταν ἀμέσως ὅλοι καὶ στέκονταν μὲ σεβασμὸ σιωπηλοὶ ὥσπου νὰ περάση. «Ἀλλὰ ἡ στάση τους δὲν ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ φόβο τῆς τιμωρίας. Γιατὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς μου στὸ σχολεῖο δὲν ἄκουσα ποτὲ ἐπίπληξη μαθητῶν ἀπὸ τοὺς καθηγητές

---

1. Μιὰ ἄλλη σύγχρονη περιγραφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ κήπου τοῦ ἐπιβλητικοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος: «Ἦν δὲ κεκοσμημένον ἔσωθέν τε καὶ ἔξωθεν διαφόροις ὡραΐσμασί τε καὶ καλλωπίσμασι, θύρας ἔχον μεγάλας καὶ μικράς, περίβολον ἐν τῷ μέσῳ δενδρόφυτον, κρήνην δὲ δεξαμενήν, παράδεισον πλήρη ἀνθέων καὶ φυτῶν, οἷον πορτοκαλέας, λεμονέας, ἰτέας, δένδρα διάφορα καὶ ἐπ' αὐτῶν κλήματα περιτυλισσόμενα, δενδρολιβάνους καὶ ἄλλα εὐθαλῆ καὶ εὐώδη ἄνθη...» (βλ. *Γ. Βαλέτα*, Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν, Μικρ. Χρονικά, τ. Δ' [1948], σ. 178).

2. Ἡ ἐλευθερία τῶν μαθητῶν νὰ παρακολουθοῦν ὅσα μαθήματα προτιμοῦσαν ἦταν καθιερωμένη σὲ ὅλα τὰ γυμνάσια τῆς ἐποχῆς. Διαβάζουμε στὸν κανονισμὸ τοῦ Λυκείου Βουκουρεστίου τοῦ 1811 (κεφ. Περὶ τῶν Μαθητῶν): «β' Ὁ μαθητὴς εἶναι ἐλεύθερος ὅ,τι μάθημα, καὶ ὅσα μαθήματα θέλει νὰ ἀκολουθήση. Ἐὰν ὅμως, μὴ γνωρίζων τὴν δύναμίν του θελήση ἀκολουθήση ὅσα εἶναι πρὸ καιροῦ, ἢ ἐὰν ὑπὸ ἀδιακρίτου φιλομαθείας περισπᾶται ἀνωφελῶς εἰς πολλά, ὁ διδάσκαλος πρέπει μὲ πατρικὴν συμβουλὴν νὰ τὸν ἐμποδίση, ἀποδεικνύων τὸ ἄτοπον» (*Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, τεῦχος Μαρτίου 1811, σ. 74).

3. Μερικοὶ φτωχοὶ μαθητὲς ἐξασφάλιζαν πόρους ψέλνοντας στὶς ἐκκλησίες. Ὅσοι πάλι ἦταν ἱερωμένοι ἔπαιρναν μέρος στὶς ἱεροτελεστίες (*Γ. Ἀποστολάκη*, Ἀγόρευσις γενομένη ἐν τῇ ἐν Κυδωνίαις ἑλληνικῇ σχολῇ τῇ 30 Ἰανουαρίου 1884, σ. 14). Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι στὶς Κυδωνιὲς εἶχε ἐγκαινιασθῆ ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος, ποὺ, ὅπως ἔγραφε ὁ Γρηγόριος Σαράφης, «ἔμελλε νὰ περιποιήση τῇ πόλει ἄφθιτον δόξαν, διότι αὕτη πρώτη ἀπὸ ὅλας τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος μετέφερεν ἐκ τῆς Εὐρώπης τοῦτο τὸ καλόν».

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 382-383.

τους. Εὐγενικὰ κίνητρα θερμαίνουν αὐτὴ τὴ νεολαία, τὴν ἐλπίδα τῆς Ἑλλάδας, τῆς λιμασμένης γιὰ μάθηση».[1]

Οἱ σπουδαστὲς πρόσεχαν νὰ ἀποφεύγουν κάθε πρόκληση ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε πρόφαση γιὰ τοὺς Τούρκους νὰ κλείσουν τὴ Σχολή. Ἤξεραν πὼς ὁ δυνάστης ἔβλεπε μὲ ὑποψία αὐτὴ τὴ σύναξη τῆς νεολαίας. Ἔτσι τὰ παιδιὰ ἀποχτοῦσαν βαθειὰ συνείδηση τῆς σημασίας ποὺ εἶχε ἡ τάξη.

Καὶ ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, «ποὺ θὰ προκαλοῦσε κατάπληξη στοὺς δικούς μας μαθητές». Στὸν ἐσωτερικὸ κῆπο τοῦ γυμνασίου ὑπῆρχαν πορτοκαλιὲς κατάφορτες ἀπὸ ὥριμους καρπούς. Κι' ὅμως κανείς, ἀπὸ ἁπλὸ σεβασμό, δὲν ἅπλωνε τὸ χέρι του στὰ δέντρα, οὔτε καὶ οἱ μικροὶ μαθητές, μ' ὅλο ποὺ εὔκολα μποροῦσαν νὰ περάσουν τὸ φράχτη τοῦ περιβολιοῦ.

Οἱ μαθητὲς εἶχαν ἀπόλυτη ἐλευθερία νὰ μελετήσουν ἢ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ κτίριο τοῦ ἱδρύματος ὅποια ὥρα ἤθελαν. Ὡστόσο φρόντιζαν νὰ μὴ καταχρασθοῦν τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ ἔτρεφε γι' αὐτοὺς ἡ Σχολή. Ἔνοιωθαν πὼς ἔπρεπε νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν προσφορὰ τῶν Κυδωνιῶν, τὴν παιδεία ποὺ σὲ πολλὲς ἑλληνικὲς πόλεις ἦταν ἀπρόσιτη.

«Βρῆκα ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ μικρὴ παροικία τῶν νεαρῶν μορφωμένων Ἑλλήνων ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ παιδιῶν, ποὺ ὕστερα ἀπὸ παράκλησή μου, σταμάτησαν νὰ μιλᾶνε νέα ἑλληνικὰ καὶ ξαναζωντάνεψαν τὴ γλώσσα τοῦ Δημοσθένη καὶ τοῦ Πλάτωνα».

Ψηφίστηκε μάλιστα καὶ «νόμος» ἀπὸ μιὰ συντροφιὰ μαθητῶν καὶ τὸν Didot πὼς θὰ μιλᾶνε ἀποκλειστικὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ὅποιος παραβίαζε τὴ συμφωνία ὑποχρεωνόταν, γιὰ τιμωρία, νὰ ἀπαγγείλῃ μιὰ σελίδα τοῦ Ὁμήρου. Ὑπογράφοντας μάλιστα τὸ πρακτικὸ τῆς συμφωνίας ἄλλαξαν τὰ ὀνόματά τους μὲ ἀρχαῖα[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 384. Αὐτὸς ὁ ἀλληλοσεβασμὸς ἐπιβαλλόταν καὶ ἀπὸ τοὺς κανονισμοὺς τῶν σχολείων τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς. Διαβάζουμε, λ.χ., στὸν κανονισμὸ τοῦ Λυκείου Βουκουρεστίου: «Πρέπει νὰ φυλάττωνται αἱ ἀμοιβαῖαι τάξεις καὶ εὐκοσμίαι μεταξὺ τῶν διδασκάλων καὶ μαθητῶν. Οἷον νὰ ἐμβαίνῃ ἀσκεπὴς ὁ διδάσκαλος εἰς τὸν οἰκίσκον ὅπου μέλλει νὰ διδάξῃ· οἱ δὲ μαθηταὶ νὰ τὸν ὑποδέχωνται ὁμοίως ἀσκεπεῖς καὶ ὄρθιοι. Τὸ αὐτὸ νὰ γίνεται καὶ ὅταν ἐξέρχεται. Νὰ ἀρχίζῃ τὸ μάθημα μὲ τὸ Κύριοι μαθηταὶ ἢ Νέοι φιλόμουσοι...» (*Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, Μάρτιος 1811, σ. 75).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 384-385. Ὁ Didot παραθέτει στὸ χρονικό του τὸ «ψήφισμα» τῆς ὁμάδας καὶ τὸν σχετικὸ «νόμο»:

Θεὸς ἡγείσθω παντὸς ἔργου καὶ λόγου

Ψ ή φ ι σ μ α

Ἐπὶ καθηγεμόνων Θεοφίλου, Γρηγορίου τε καὶ Εὐστρατίου, τῶν ἐν τῷ κατὰ τὰς Κυδωνίας Ἑλληνομουσείῳ σχολαρχούντων, Ἐλαφηβολιῶνος ὀγδόη ἀπιόντος, οἱ ὑπογεγραμμένοι εἴπομεν.

Ἐπειδὴ τὴν μὲν πατρῴαν ἀναλαβέσθαι φωνήν, τὴν δὲ χύδην καὶ ἀγοραίαν, ὡς πάντη

Μαζεύονταν διαδοχικὰ στὰ δωμάτια τῶν μελῶν τῆς συντροφιᾶς καὶ περνοῦσαν τὰ βράδια τους διαβάζοντας ἀρχαίους ποιητὲς ἢ ἑτοιμάζοντας παράσταση τῆς «Ἑκάβης» τοῦ Εὐριπίδη. «Ἀμπαρώναμε τὶς πόρτες γιὰ νὰ μὴ φαίνωνται ἀπέξω τὰ ὅπλα τῶν ἠθοποιῶν. Καὶ μόνο αὐτὸ θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ κλείσουν οἱ Τοῦρκοι τὸ Γυμνάσιο. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε πέρσι. Εἶδαν οἱ Τοῦρκοι τὸν Γάλλο δάσκαλο τῆς μουσικῆς νὰ δίνῃ τὰ μέτρα στοὺς μαθητὲς καὶ νόμισαν πὼς τοὺς δίδασκε τὴ στρατιωτικὴ τέχνη[1]. Ἔτσι καὶ τώρα θὰ μποροῦσαν νὰ ὑποπτευθοῦν ὅτι ἡ ψυχαγωγία μας ἔκρυβε τὶς πρῶτες σπίθες τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ σὲ λίγο θὰ ἀφάνιζε τὸν ὀθωμανικὸ δεσποτισμό»[2].

Φαίνεται ὅτι στὴν Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν εἶχε γίνει σοβαρὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς De Marcellus ἀφηγεῖται[3] ὅτι λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση παραβρέθηκε σὲ φιλολογικὴ συγκέντρωση ποὺ ἔγινε στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ ἄλλοτε «ποστέλνικου» τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν Μάνου στὰ Θεραπειὰ τῆς Πόλης. Σ' αὐτὴ τὴ συγκέντρωση ἔγινε μυστικὴ παράσταση ἢ καλύτερα ἀπαγγελία τῶν «Περσῶν» τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ ἕνα σπουδαστὴ τῶν Κυδωνιῶν. Στὴ συγκέντρωση παρευρίσκονταν οἱ Φαναριῶτες Κωνσταντῖνος καὶ Νικόλαος Μουρούζης, ὁ μητρο-

---

ἀνοίκειον ἡμῖν τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων ἀπογόνοις παντὶ τῷ θυμῷ ἀπώσασθαι ἐφιέμεθα, δεδόχθαι πᾶσιν ἡμῖν νόμον εἰσενεγκεῖν τόνδε, ὥσθ' ἡνίκ' ἂν συνῶμεν, ἑλληνιστὶ πάντας ἡμᾶς συνδιαλέγεσθαι καταναγκάζειν.

Νόμος

Ἐπιμελεῖσθαι ἕκαστον ἡμῶν ἑλληνιστὶ ὅσον οἷόν τε συνδιαλέγεσθαι· ὃς δ' ἂν μὴ ἐθέλῃ τοῦτο, σελίδα Ὁμηρικὴν ἐνώπιον ἡμῶν ἱστάμενος ἀπαγγέλλειν ἀποτισάτω τίμημα.

Οἱ ταῦτα ψηφισάμενοι

Ἀγγελῆς..... Ἀλκιβιάδης	Σαμουὴλ..... Νικίας
Διδότ..... Ἀνάχαρσις	Ἱλαρίων..... Ξενοφῶν
Ἰωαννίκιος..... Ἀριστείδης	Παναγιώτης Β. ..... Πελοπίδας
Τζάνος..... Ἐπαμεινώνδας	Ἰωάννης..... Περικλῆς
Δημήτριος..... Θεμιστοκλῆς	Λεόντιος..... Φωκίων
Θεοφάνης..... Κλεάνθης	Κωνσταντῖνος..... Χαβρίας
Δημήτριος Κ...... Μιλτιάδης	Χαραλάμπης..... Παυσανίας
Βασίλειος..... Ἀγησίλαος	Γεώργιος..... Πάτροκλος
Μεθόδιος γραφεὺς	Διογένης κ.λπ.

ᾳωιζ

1. Ἦταν ὁ Γάλλος μουσικοδιδάσκαλος Μπουσὰρ ποὺ ἔχασε τὴ θέση του ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν ὑποψιῶν. Τὸν διαδέχτηκαν ὁ Γεώργιος ὁ Κρής, ὁ Ζαφείριος Σμυρναῖος, ὁ Καλφαγιάννης κ. ἄ. Μουσικὴ (εὐρωπαϊκὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ) διδασκόταν στὸ σχολεῖο τῶν Κυδωνιῶν ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Πρῶτος διδάσκαλος ἦταν ὁ Χιώτης Ἀγάπιος (*Ν. Καραμπλιᾶ*, Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν, Ἀθῆναι 1949, σ. 195-196. *Γ. Σακκάρη*, Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν, Ἀθῆναι 1920, σ. 77).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 385 κ. ἑ.

3. Une lecture à Constantinople en 1820, Paris 1859.

πολίτης Ἐφέσσου Διονύσιος Καλλιάρχης καὶ ὁ κληρικὸς καὶ λόγιος Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος. Τὸν σπουδαστὴ καλλιτέχνη εἶχε ὁδηγήσει στὴν ὁμήγυρη ὁ Οἰκονόμος. Ἡ παράσταση ἄρχισε ὕστερα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ διδασκάλου.

«Βρισκόμαστε σὲ μιὰ μικρὴ αἴθουσα ποὺ ἔβλεπε πρὸς τοὺς κήπους, μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀδιάκριτα βλέμματα ἢ ἀφτιά. Ὕστερα ἀπὸ τὸν καφέ, τὸ τσιμπούκι, τὸ σερμπέτι καὶ τὸ ροδόνερο οἱ ὑπηρέτες μᾶς ἄφησαν μόνους. Πῆρε τότε ὁ παπὰ-Οἰκονόμος τὸ λόγο:

«Ἡ Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν, ποὺ βρίσκεται πολιορκημένη καὶ καταπιέζεται ἀπὸ τὸν ἄγριο φανατισμὸ τῶν μουσουλμάνων τῆς Ἀσίας, ἔχει μεγαλύτερη ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα τῆς ὁμογένειας. Σ' αὐτὴ τὴ σχολὴ ἔγιναν παραστάσεις τῆς «Ἑκάβης» καὶ τοῦ «Φιλοκτήτη». Πρόκειται γιὰ τραγωδίες ποὺ ζωντανεύουν τὰ λιγώτερο ἐπικίνδυνα περιστατικὰ τοῦ τρωικοῦ πολέμου. Ἦταν ὅμως ἀδύνατο νὰ γίνη παράσταση τῶν «Περσῶν» τοῦ Αἰσχύλου γιατὶ θὰ ὑποδηλώνονταν ὑπαινιγμοὶ γιὰ τὴν πρόσφατη ἱστορία μας. Τὸ γεγονὸς ὡστόσο ὅτι παραμερίσαμε τοὺς «Πέρσες» ἀπὸ τὸ ἀναγεννημένο δημόσιο ἑλληνικὸ θέατρο δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ τοὺς απομακρύνουμε καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὴ μνήμη τῶν σπουδαστῶν»[1].

Ὕστερα ἄρχισε ὁ σπουδαστὴς νὰ ἀπαγγέλλη τὴν τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου. Στὸ τέλος κάθε ἐπεισοδίου παρεμβαλλόταν ὁ Οἰκονόμος γιὰ νὰ δώση ἑρμηνεῖες καὶ κρίσεις πάνω στὸ ἔργο.

«Ὅταν ὁ σπουδαστὴς ἔφτασε στὴν ἀφήγηση τῆς ναυμαχίας καὶ στὸ στίχο «Ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε» ἡ ἀπαγγελία πῆρε τόνους παθητικούς. Καὶ ξαφνικὰ τινάχτηκε ἀπὸ τὸ σοφά, στάθηκε μπροστά μας κι' ἄρχισε νὰ ψάλλη σιγανὰ τὸ ἀπαγορευμένο στὴν Τουρκία πολεμικὸ ἐμβατήριο τοῦ Ρήγα ποὺ μετέφρασε ὁ Byron. Δὲν λησμόνησε μέσα στὸν ἐνθουσιασμό του πὼς βρισκόμαστε πλάϊ στὰ τείχη τοῦ σεραγιοῦ, στὶς δουλωμένες ἀκτὲς τοῦ Βοσπόρου. Ἡ φωνή του ἔτρεμε, δάκρυα ἔλαμπαν στὰ μάτια του.

—Συγνώμη, κύριοι, εἶπε βαθιὰ συγκινημένος. Ἔτσι ἀπαγγέλλουμε ἐμεῖς τοὺς «Πέρσες» στὶς Κυδωνιές.

»Καὶ ξανάρχισε τὴν ἀπαγγελία τῆς τραγωδίας»[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 6-7.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 57-58. Δὲν ἦταν ἄγνωστο τὸ θέατρο στὸν προεπαναστατικὸ Ἑλληνισμό. Ἀνεβάζονταν ἔργα στὴν Κέρκυρα, στὸ Βουκουρέστι, στὸ Ἰάσιο, στὴν Ὀδησσὸ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις. Κι' ὄχι μόνο μεταφρασμένα ἀλλὰ καὶ Ἑλλήνων συγγραφέων. «Στὰ τελευταῖα (πρὶν ἀπὸ τὸ 1821) χρόνια», ἔγραφε ὁ Ἰάκ. Ρίζος Νερουλός, «ἱδρύθηκε στὸ Βουκουρέστι θέατρο ποὺ παρουσίαζε γαλλικὰ δράματα καὶ κωμωδίες ἢ ἔργα μεταφρασμένα στὰ ἑλληνικὰ» (Histoire Moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient, Genève 1828, σ. 234). Τὸ 1810 δόθηκε μιὰ μοναδικὴ παράσταση ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς τοῦ Βουκουρεστίου ἔργου μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Φωκίων». Ἡ παράσταση ἔγινε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς κόρης τοῦ ὀσποδάρου Καρατζᾶ Ραλλοῦς. Ἔγραφε γιὰ τὴν παράσταση ὁ Κωνστ. Ἀργυρόπουλος στὴν

Οἱ καθηγητὲς τοῦ Γυμνασίου καὶ μερικοὶ πλούσιοι Ἕλληνες τῶν Κυδωνιῶν ἐκμυστηρεύθηκαν στὸν Didot τὴν ἐπιθυμία τους νὰ ἐγκαταστήσουν τυ-

---

ἀδερφή του ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι: «Καὶ νῦν, ἀδελφή μου, πολυφίλητος, ἄκουσον κάτι, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ φυλάξῃς ἐγκάρδιον. Ἐν τῷ δράματι ἠφθόνουν οἱ ὑπαινιγμοὶ καὶ αἱ προβλέψεις καὶ προφητεῖαι περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ γένους, περὶ ἀποτινάξεως τοῦ καταθλιπτικοῦ ζυγοῦ τῶν Ἀγαρηνῶν» (*Ν. Λάσκαρη*, Ἱστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ θεάτρου, Ἀθῆναι 1938, τ. Α', σ. 187). Ὁ ἴδιος θίασος ἀνέβασε τὸ 1817 τὴν «Ἑκάβη» τοῦ Εὐριπίδη, τὸν «Ὀρέστη» τοῦ Ἀλφιέρι, τὸν «Βροῦτο» τοῦ Βολταίρου καὶ τὸ εἰδύλλιο τοῦ Λόγγου «Δάφνις καὶ Χλόη» (*Νικ. Λάσκαρη*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 188). Φυσικὰ οἱ παραστάσεις γίνονταν στὸ ἀνάκτορο τῆς ἡγεμονίας μὲ θεατὲς τὸ περιβάλλον τοῦ ὁσποδάρου. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1818 — τὸν ἡγεμόνα Καρατζᾶ εἶχε στὸ μεταξὺ ἀντικαταστήσει ὁ Σοῦτσος — ἀνεβάστηκε ἀπὸ νέο θίασο σὲ μιὰ αἴθουσα τοῦ Βουκουρεστίου ὅπου ἔδιναν παραστάσεις καὶ ξένοι θίασοι, ὁ «Βροῦτος» τοῦ Βολταίρου καὶ ὁ «Τιμολέων» τοῦ Ἰω. Ζαμπέλιου (ἔνθ' ἀν., σ. 198). Ἀκολούθησαν τὸ 1819 ἡ «Φαίδρα» τοῦ Ρακίνα, ὁ «Θάνατος τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος» τοῦ Βολταίρου, ἡ «Ἀσπασία» τοῦ Ἰάκ. Ρίζου Νερουλοῦ, ἡ «Μερόπη» τοῦ Βολταίρου, ὁ «Θεμιστοκλῆς» τοῦ Μεταστάσιου, ὁ «Ὀρέστης» τοῦ Ἀλφιέρι καὶ τὸ 1820 ἡ «Πολυξένη» τοῦ Ἰάκ. Ρίζου Νερουλοῦ καὶ ὁ «Φίλιππος Β' τῆς Ἰσπανίας» τοῦ Ἀλφιέρι. Εἴδηση γιὰ τὴν παράσταση τῆς τραγωδίας τοῦ Βολταίρου «Ὁ θάνατος τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος» δημοσιεύεται στὴν ἑλληνόφωνη παρισινὴ «Ἀθηνᾶ» (τεῦχος 15 Μαΐου 1819): «...παρεστάθη...τῇ 23 Φεβρουαρίου ὑπό τινων νέων Ἑλλήνων μὲ εὐτυχῆ ἔκβασιν καὶ μὲ ἄκραν τῶν θεατῶν χαράν, οἵτινες ἀκαταπαύστως ἐχειροκρότουν τοὺς ὑποκριτάς· πολλοὶ δὲ τῶν Εὐρωπαίων παρευρεθέντες,ὡμολόγησαν ὁποίαν ᾐσθάνθησαν χαράν, βλέποντες τοὺς Ἕλληνας πατῶντας πάλιν εἰς τὸν ναὸν τῆς Μελπομένης...» (ἔνθ' ἀν., σ. 185). Στοὺς ρόλους τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τοῦ Φιλοκτήτη διακρίθηκε ὁ Γ. Ἀβραμιώτης 25 χρόνων. Ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» τῆς Βιέννης ἔγραψε ὅτι ὁ Ἀβραμιώτης στὸ ρόλο τοῦ Θεμιστοκλῆ «ἠγωνίσθη τόσον ἐντέχνως καὶ φυσικῶς, ὥστε ὁ νέος οὗτος ἐὰν εὑρίσκετο εἰς καμμίαν ἀπὸ τὰς μητροπόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ ἐγυμναζόταν συνεχῶς εἰς τοὺς θεατρικοὺς ἀγῶνας, θὰ ἐγίνετο βεβαιότατα δραματικώτατος ὑποκριτὴς καὶ τὰ πρῶτα φέρων τῆς σκηνικῆς τέχνης» (Μάϊος 1818, σ. 144). Καὶ ὁ *Φιλήμων*: «Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Θεμιστοκλέους, γενομένην κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1817 καὶ εἰς ἐκείνην 16 Φεβρουαρίου 1818, τοῦ «Φιλοκτήτου» τοῦ Σοφοκλέους (μεταφρασθέντος εἰς τὴν καθομιλουμένην γλῶσσαν ἀπὸ τὸν Νικόλαον Πίκολον) ἐθαυμάσθησαν οἱ Ἕλληνες ὑποκριταὶ καὶ προπάντων ὁ Γεώργιος Ἀβραμιώτης διὰ τὸν δυσμίμητον τρόπον του, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν Σκηνικὴν τέχνην. Δὲν εἶναι ἀλησμονητέος μήτε ὁ «Θάνατος τοῦ Δημοσθένους» συντεθεὶς ἀπὸ τὸν ἴδιον Πίκολον καὶ παρασταθεὶς κατὰ τὴν 7 Σεπτεμβρίου 1818. Καὶ αὐτὴ ἡ παράστασις φέρουσα ὑπόθεσιν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐνθουσιαστικὴν ἀνεβίβασε τοὺς ἀκροατὰς Ἕλληνας εἰς τὸν κόσμον τῶν φαντασιῶν, καταγοητεύσασα τὰς καρδίας των» (Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, Ἐν Ναυπλίῳ 1834, σ. 212 καὶ σημ. α. Βλ. καὶ *Jean Filitti*, Grecs et Roumains en 1821, Ἑλληνικά, τ. Ζ' [1934], σ. 212). Στὸ Βουκουρέστι ἐπίσης ἔγινε παράσταση τοῦ δράματος τοῦ Ἀθ. Χριστόπουλου «Ἀχιλλεύς» πρὸς «τερπνὴν ἀνάμνησιν τοῦ ἡγεμόνος καὶ πρὸς τέρψιν καὶ διασκέδασιν τῶν ἀρχόντων καὶ τῆς κοινότητος». Τὸ ἴδιο ἔργο ἀνεβάστηκε καὶ στὸ Ἰάσιο ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς. Στὴν Ὀδησσὸ διδάχτηκε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1817 ὁ «Θεμιστοκλῆς» τοῦ Μεταστάσιου. Ἡ ἑρμηνεία ἔγινε ἀπὸ «φιλοθεάτρους νεανίας». Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1818 «φιλοθέατροι Γραικοὶ» ἀνέβασαν τὸν «Φιλοκτήτη». Ἀλλὰ καὶ σὲ πόλεις τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἀνεβάζονταν θεατρικὰ ἔργα. Στὰ Ἀμπελάκια ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ περιηγητῆ Bartholdy, μὲ πρωτοβουλία μερικῶν νέων, παράσταση τοῦ ἔργου τοῦ Kotzebue «Μισανθρωπία καὶ Μετάνοια», σὲ μετάφραση Κ. Κοκκινάκη (βλ. κεφ. «Ὁ

πογραφεῖο στὸ κτίριο τοῦ Γυμνασίου. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν εἰδικοὶ τεχνίτες γιὰ νὰ τὸ χειρισθοῦν ἀποφασίσθηκε νὰ σταλῆ στὸ Παρίσι γιὰ ἐκπαίδευση ἕνας μαθητής. Διάλεξαν τὸν Κωνσταντίνο Τόμπρα ποὺ ἔφυγε σὲ λίγο καιρὸ γιὰ τὴ Γαλλία. Εἰδικεύτηκε στὶς τυπογραφικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ Didot καὶ γύρισε στὶς Κυδωνιὲς μὲ ἕνα τυπογραφεῖο[1]. Εἶχε ἀρχίσει νὰ τυπώνη τὴν γραμματικὴ τοῦ Γρηγορίου ὅταν ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση[2]. Ὁ Τόμπρας, γράφει ὁ Didot, σώθηκε ἀπὸ τὴ σφαγὴ καὶ πέρασε στὸ Μωριὰ μὲ τὸ τυπογραφεῖο του ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ τύπωμα τῶν κυβερνητικῶν ψηφισμάτων καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀνακοινωθέντων. «Ὁ ἴδιος ὁ Τόμπρας ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ τυπογραφείου ποὺ ἔστειλε στὴν Ἑλλάδα ὁ Didot στὴν ἀρχὴ τοῦ ξεσηκωμοῦ. Σ' αὐτὸ τὸ τυπογραφεῖο τυπώθηκε ἐπίσης ἡ ἐφημερίδα «Ὁ Φίλος τοῦ Νόμου»[3].

Τὴν Ἀκαδημία τῶν Κυδωνιῶν θὰ ἐπισκεφθῆ δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1818, καὶ ὁ ἑλληνομαθὴς Ἄγγλος ἱεραπόστολος William Jowett. Ἔφτασε στὶς 22 Μαΐου ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ ζήτησε νὰ τὸν ὁδηγήσουν στὴ σχολή. Ὁ ἀρχιδιδάσκαλος Γρηγόριος διάβασε τὴ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἐπίσκοπου Σμύρνης καὶ εἶπε:

—Χαίρομαι ποὺ σᾶς βλέπω! Καλωσορίσατε!

Bartholdy καὶ οἱ ἄλλοι μισέλληνες»). Καὶ στὸ σεράϊ τοῦ Βελήπασα στὴ Λάρισα γίνονταν θεατρικὲς παραστάσεις, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Λεονάρδος* (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία, Πέστη 1836), ἀλλὰ χωρὶς ν' ἀναφέρη τὴν πηγή. Ὁ Γάλλος συνταγματάρχης *Vaudoncout* ποὺ γνώρισε τὴν ἀληπασαλίδικη Αὐλὴ γράφει ὅτι ὁ Βελὴς φιλοδοξοῦσε ν' ἀποχτήση θέατρο. Κάποτε μάλιστα πρότεινε νὰ διαρρυθμίση ἕνα γιαννιώτικο τζαμὶ σὲ θέατρο, ὅπως τὰ ἰταλικὰ (Memoirs on the Ionian Islands..., London 1816, σ. 299-300).

1. Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Τόμπρα συστήθηκε (τὸ 1819) τυπογραφεῖο Κυδωνιῶν μὲ δαπάνες τοῦ Χατζῆ Παρασκευᾶ Σαλτέλλη. Ἡ ἐγκατάσταση ἔγινε σὲ μικρὸ κτίριο πλάϊ στὴ σχολὴ καὶ λειτούργησε ὡς τὴν καταστροφὴ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Τόμπρα. Στὴν ἀρχὴ ἦταν ἰδιόκτητο, ἀλλὰ σύντομα πέρασε στὴν κυριότητα τῆς Σχολῆς. Ἀμέσως ἔγινε γνωστὸ σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολὴ καὶ δεχόταν παραγγελίες. Ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1820, ὁ Ἄγγλος μισιονάριος Williamson πρότεινε στὴ σχολὴ νὰ ἐκτυπώση στὸ τυπογραφεῖο της ἕνα βιβλίο σὲ 1.000 ἀντίτυπα καὶ ζητοῦσε πληροφορίες γιὰ τὴ δαπάνη (περ. Ξενοφάνης, 1905, σ. 348).

2. «Γραμματικῆς βιβλίον πρῶτον-δεύτερον... φιλοπονηθὲν παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Γρηγορίου Σαράφη Κυδωνιέως χάριν τῆς νεολαίας τῆς αὐτοῦ πατρίδος καὶ τῶν παρ' αὐτῷ παιδείας ἕνεκα φοιτώντων ἀλλοδαπῶν νέων» (Ἐν Κυδωνίαις, ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τῆς Σχολῆς, παρὰ Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως, 1820). Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο τόμους τῆς Γραμματικῆς τοῦ Σαράφη τυπώθηκε καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Jean Nicolas Bouilly (1763-1842) «Συμβουλαὶ πρὸς τὴν θυγατέρα μου» σὲ μετάφραση Εὐανθίας Καΐρη. Στὸ ἐξώφυλλο: Σύγγραμμα Ι. Ν. Βουΐλλου, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Ε. Κ. τῆς ἐξ Ἄνδρου. Ἐν Κυδωνίαις, ἐν τῷ τυπογραφείῳ τῆς τῶν Κυδωνιῶν Σχολῆς παρὰ Κωνσταντίνου Τόμπρα, Κυδωνιέως, 1820.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 388-389 σημ. 1. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ πρῶτος Ἕλληνας τυπογράφος ὑπῆρξε ὁ Ἀλέξανδρος Γεωργίου ἀπὸ τὸν Χάνδακα. Διδάχτηκε τὴν τυπογραφικὴ τέχνη στὴ Βενετία καὶ τύπωσε τὸ Ψαλτήριο τὸ 1486 (Ἑστία, τ. Γ' [1877], σ. 250).

Τσιμπούκια, ζαχαρωτά, καφές. Πῆγαν ὕστερα στὸ δεύτερο διδάσκαλο, τὸν Θεόφιλο. Οἱ ἴδιες περιποιήσεις. Ἦρθε καὶ ὁ τρίτος, ὁ Εὐστράτιος.

Ἡ σχολὴ ἦταν ἕνα τετράγωνο δίπατο κτίριο, μάκρος 140 πόδια, πλάτος 90. Στὶς τρεῖς πλευρὲς ὑπῆρχαν 72 μικρὲς κάμαρες γιὰ τοὺς ξενοτοπίτες σπουδαστές, ποὺ ὑπολογίζονταν σὲ 100. Κάπου ἑκατὸ ἦταν Ἀϊβαλιῶτες. Οἱ ξένοι σπουδαστές, δὲν πλήρωναν ἐνοίκιο καὶ δίδακτρα. Στὸ πάνω πάτωμα ὑπῆρχε μιὰ κυκλικὴ αἴθουσα ὅπου γίνονταν οἱ παραδόσεις καθὼς καὶ μιὰ μακρόστενη γιὰ τὸν τρίτο διδάσκαλο καὶ τοὺς βοηθούς. Στὸ κέντρο τοῦ τετραγώνου κῆπος μὲ διάφορα φυτὰ καὶ τρεῖς ἀνθισμένες μυγδαλιές. Ἡ βιβλιοθήκη εἶχε 700-800 τόμους. Ἀνάμεσα στὰ βιβλία ὑπῆρχε καὶ ὁλόκληρη ἡ σειρὰ τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν.

Τὴν ἄλλη μέρα παρακολούθησε τὸ μάθημα τοῦ Γρηγορίου. Ὁ διδάσκαλος μίλησε στοὺς 50 μαθητές του γιὰ τὸν ἐπισκέπτη. Εἶπε ὅτι «πρέπει νὰ αἰσθάνωνται περήφανοι καὶ νὰ ὁπλίζωνται μὲ θάρρος βλέποντας τοὺς ξένους νὰ ἔρχωνται ἀπὸ μακρινὲς χῶρες γιὰ νὰ δοῦν, ὅπως καὶ στοὺς ἀρχαίους καιρούς, τὴν κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ποὺ τώρα, ἀλοίμονο, βρίσκεται σὲ τέτοια παρακμή, μ' ὅλο ποὺ ἀρχίζει νὰ ξαναζωντανεύῃ».

Παρακολούθησε ὕστερα τὸ μάθημα τοῦ Θεόφιλου. Μὲ ἔκπληξη ἄκουσε νὰ διδάσκῃ τὴν ἐνδέκατη τομὴ τοῦ Νεύτωνα χαράζοντας σχήματα πάνω στὸ μαυροπίνακα μὲ κιμωλία.

Τοῦ ἄρεσε τὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθοῦσε: οἱ μαθητὲς ὑπέβαλλαν ἐρωτήσεις.

Οἱ διδάσκαλοι ἔδωσαν στὸν περιηγητὴ μιὰ εἰκόνα τῶν ἐξελίξεων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. «Ξεκίνησε ἑκατὸ χρόνια πρὶν μὲ τὸν Μελέτιο[1] ποὺ δίδαξε στὰ Γιάννενα. Ὁ δεύτερος σταθμὸς ἦταν ὁ Μεθόδιος[2], πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια. Τότε ἄρχισε ἡ ἀναγέννηση καὶ ἡ ἀκμὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, κυρίως στὰ Γιάννενα».

Ἦρθε ὁ λόγος καὶ γιὰ τὸν Ψαλίδα. Ἕνας Ἕλληνας, γράφει ὁ Jowett, μοῦ μίλησε γιὰ τὸ πῶς ἔβλεπε ὁ Ψαλίδας τοὺς μαθητές του. «Μοῦ ἔδειξε δύο τρία παιδιὰ καὶ μοῦ εἶπε:

—Σήμερα ἔχουν ψωμί, αὔριο μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν. Ἀλλὰ διαβάζουν Ὅμηρο. Μποροῦν νὰ συζητήσουν, νὰ ὑποστηρίξουν μιὰ ἄποψη».

Ὕστερα ἀπὸ τὸν Μεθόδιο ἦρθαν ὁ Εὐγένιος ποὺ δίδαξε στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ποὺ δίδαξε στὴν Κέρκυρα, ὁ κατοπινὸς ἀρχιεπίσκοπος

---

1. Ὁ περίφημος μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Μήτρου ποὺ δίδαξε στὰ Γιάννενα μὲ νέες μεθόδους ἀπὸ τὸ 1686. Ἦταν πανεπιστήμων. Κατὰ τὸν *Γαζῆ*, ὑπῆρξε «οὐ μόνον φιλόσοφος καὶ μαθηματικὸς ἀλλὰ καὶ ῥήτωρ ἄριστος καὶ ἀστρονόμος» (Προλεγόμενα εἰς τὴν Γεωγραφίαν Μελετίου, τ. Α', σ. ιδ').

2. Μεθόδιος ὁ Ἀνθρακίτης, μαθηματικὴ ἰδιοφυΐα, ὁ πρῶτος ποὺ δίδαξε Γεωμετρία, Ἄλγεβρα καὶ Τριγωνομετρία στὴν Ἑλλάδα (*Γ. Ζαβίρα*, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ἀθῆναι 1872, σ. 419).

τοῦ 'Αστραχάν. Καὶ οἱ δυὸ περίφημοι καὶ ὡς συγγραφεῖς. Ἕνα ἦταν τὸ σφάλμα τους: ἀρχαιοελλήνιζαν πολύ.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ Γυμνασίου στὶς Κυδωνιὲς λειτουργοῦσε ἕνα σχολεῖο κοντὰ στὸ ναὸ τῆς Παναγίας[1]. Ἐκεῖ δίδασκαν ὁ Εὐγένιος ἀπὸ τὰ Βουρλά[2], ὁ Βενιαμὶν καὶ ὁ Γρηγόριος. Ὁ Θεόφιλος ἦταν νεώτερος. Σπούδασε δυὸ χρόνια στὸ Παρίσι καὶ τρία στὴν Πίζα. Τὸ σχέδιό του ἦταν νὰ ὀργανώση μαθηματικὲς καὶ φιλοσοφικὲς σπουδὲς μὲ τριετὴ φοίτηση. Εἶχε κιόλας τελειώσει τὸν κύκλο μαθημάτων τοῦ πρώτου χρόνου.

Ρώτησε πόσους δασκάλους πρόσφερε ἡ Σχολὴ στὴν Ἑλλάδα. Τοῦ ἀπαρίθμησαν 12 σχολεῖα σὲ πόλεις καὶ νησιά, δικά τους δημιουργήματα. Μικρὰ ἀλλὰ ἐλπιδοφόρα. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ εἶχε ἱδρυθῆ στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς Μαύρης Θάλασσας[3].

Οἱ θερινὲς διακοπὲς ἄρχιζαν στὶς 15 Ἰουνίου καὶ τέλειωναν στὶς 31 Αὐγούστου.

Παρακολούθησε καὶ τὸ μάθημα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Γρηγορίου. Ἀναφερόταν στὸν Α' αἰώνα. Μίλησε γιὰ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη καὶ γιὰ τὸ σπήλαιο τῆς Πάτμου, «πάντοτε ὅμως ἄρχιζε μὲ τὴ φράση «ὅπως λένε».

Ξαναπῆγε στὸ μάθημα τῶν Μαθηματικῶν τοῦ Θεόφιλου. Ἀνάμεσα στοὺς 30 ἀκροατές του εἶδε καὶ ἕνα γέροντα[4].

Ἀλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε στὸν Didot. Ὁ Γάλλος ἑλληνιστὴς ἐπικρίνει τοὺς περιηγητὲς πού, γενικεύοντας μεμονωμένα «περιστατικὰ χαμέρπειας μερικῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, ὑπεροψίας καὶ διαφθορᾶς μερικῶν μεγάλων», κατασυκοφάντησαν τοὺς Ἕλληνες στὸ σύνολό τους. «Πρέπει νὰ διεισδύσης στοὺς κόλπους τῶν οἰκογενειῶν καὶ νὰ παρατηρήσης μὲ προσοχὴ καὶ καλωσύνη αὐτὸ τὸ λαό, ποὺ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ζῆ μέσα στὴν ὑποψία καὶ τὸ φόβο καὶ νὰ κρύβη τὴν ὕπαρξή του ἐξ αἰτίας τῶν κινδύνων ποὺ τὸν περιβάλλουν, γιὰ νὰ διαπιστώσης πῶς ὑπάρχουν ἀκόμα στὴν Ἑλλάδα οἱ ρίζες ὅλων τῶν ἀρετῶν καὶ ὅλων τῶν ἱκανοτήτων»[5].

Γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς πόλης εἶχε ὀργανωθῆ ἕνα εἶδος ἐθνοφρουρᾶς. Ἐπειδὴ

---

1. Χτίστηκε ἐπὶ Οἰκονόμου πλάϊ στὸ ναὸ τῆς Παναγίας τῶν Ὀρφανῶν.

2. Ὁ Εὐγένιος Βουρλιώτης ἦταν δάσκαλος τοῦ Γεωργίου Σαράφη καὶ τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λέσβιου, στὴν πρώτη σχολὴ τοῦ Οἰκονόμου στὶς Κυδωνιές.

3. Ἀπὸ τοὺς ἀπόφοιτους τῆς Ἀκαδημίας διακρίθηκαν ὁ Σαμουὴλ ὁ Κύπριος (διευθυντὴς τῆς Μεγ. τοῦ Γένους Σχολῆς), Σέργιος ὁ Σιατιστεὺς (σχολάρχης Θεσσαλονίκης), Καλλίνικος Καστόρχης (στὴ Δημητσάνα), Δημήτριος Μπαμπάγος (Λαγκάδια), ἀρχιμ. Θεοδόσιος Περγαμηνὸς (Ἀνάπλι καὶ Τριπολιτσά), Γρηγ. Ποΐδης (Ἀγχίαλος), Ἰγνάτιος Σαρδέλλης (Μυτιλήνη), Θεόκλητος Φαρμακίδης, Γεώργιος Γεννάδιος κ. ἄ. (*Γ. Σακκάρη*, ἔνθ' ἀν., σ. 73 κ. ἑ.).

4. Christian Researches in the Mediterranean from 1815 to 1820 in fartherance of the objects of the Church Missionary Society, London 1822, σ. 58 κ. ἑ.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 389-390.

ὁ ἐκκλησιασμὸς τῶν Ἑλλήνων γινόταν ἀναγκαστικὰ νύχτα τὰ σπίτια ἔμεναν ἔρημα. Τὴν προστασία τους εἶχε ἀναλάβει μιὰ φρουρὰ 250-300 ἀνδρῶν ποὺ φρόντιζε νὰ συλλαμβάνη ὅποιον κυκλοφοροῦσε στοὺς δρόμους χωρὶς φανάρι[1].

Ἡ πόλη εἶχε ἐξασφαλίσει αὐτονομία καὶ διακυβέρνηση ποὺ ἀποτελοῦσε κράμα ἀριστοκρατισμοῦ καὶ δημοκρατίας καὶ πρόσφερε στὸν πληθυσμὸ μιὰ σκιώδη ἐλευθερία. Μόνο ὁ κυβερνήτης, ὁ καδὴς καὶ οἱ τελωνειακοὶ ὑπάλληλοι ἦταν Τοῦρκοι. Ἡ διοίκηση βρισκόταν στὰ χέρια 12 ἰσόβιων ἐπιτρόπων καὶ τριῶν αἱρετῶν δημογερόντων. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἰσοβιότητα τῶν ἐπιτρόπων, ὁ λαὸς μποροῦσε νὰ τοὺς ἀνατρέψη ὅταν ἡ πολιτικὴ αὐτῆς τῆς ἀριστοκρατικῆς ὁμάδας γινόταν καταπιεστική. Αὐτὸ ἔγινε πρὶν δέκα χρόνια, γράφει ὁ Didot. Κάθε 1η Μαΐου οἱ κάτοικοι τῶν τριῶν μαχαλάδων συγκεντρώνονταν χωριστὰ στὶς ἐκκλησίες τους γιὰ νὰ ἐκλέξουν ἀπὸ ἕνα δημογέροντα. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ ἀναλάμβαναν τὴ διοίκηση τῆς πόλης γιὰ ἕνα χρόνο. Συγκαλοῦσαν τὴ Δωδεκάδα καὶ ἐκδίκαζαν τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς πολίτες. Σὲ περίπτωση ποὺ δὲν ἱκανοποιοῦσε ἡ ἐτυμηγορία οἱ διάδικοι μποροῦσαν νὰ καταφύγουν στὸν καδή. Ἀλλὰ προηγουμένως ἔπρεπε νὰ καταβάλουν ἕνα ποσὸ στὸ Κοινὸ τῆς πόλης.

Ὁ Didot ἐξιστορεῖ πῶς καταλύθηκε πρὶν ἀπὸ 25 χρόνια ἡ αὐτονομία τῶν Κυδωνιῶν ἀπὸ τὸν ἱερέα Οἰκονόμο ποὺ μεταβλήθηκε σὲ τύραννο τῶν συμπατριωτῶν του. Ἦταν τότε σφιγμένοι οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιατὶ καθυστεροῦσαν φόρους καὶ δοσίματα. Ὁ παπὰ-Οἰκονόμος, ὁ πρωτεργάτης τῆς αὐτονομίας τῶν Κυδωνιῶν, τοὺς ἔπεισε νὰ τοῦ ἐμπιστευθοῦν ἔκτακτες δικαιοδοσίες γιὰ νὰ σώση τὴν πόλη ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο. Καταχράσθηκε ὅμως τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ χάρη σ' ἕνα φιρμάνι τῆς Πύλης συγκέντρωσε στὰ χέρια του ὅλες τὶς ἐξουσίες. Ὡστόσο ἐξασφάλισε σουλτανικὴ προσταγὴ ποὺ ὅριζε ὅτι γιὰ νὰ μπῆ στὶς Κυδωνιὲς ὁ καπουδὰν πασὰς ἔπρεπε νὰ ξεκαλιγώση πρῶτα τὸ ἄλογό του[2]. Ἀφοῦ συγκρότησε εἰδικὴ φρουρὰ κατάντησε πραγματικὸς τύραννος[3]. Ὅλα τὰ διαβήματα στὸν Καραοσμάνογλου καὶ τὴν Πύλη στάθηκαν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 393. Ἦταν ἕνα ἰδιότυπο κοινοτικὸ καθεστώς. Καθένας ἀπὸ τοὺς τρεῖς μαχαλάδες ἀποτελοῦσε ἀνεξάρτητη κοινότητα. Εἶχαν δημιουργηθῆ τρεῖς τάξεις: τῶν ὀλιγαρχικῶν, τῶν δημοκρατικῶν καὶ τῶν μετριοπαθῶν. «Ἤθελέ τις εἰπεῖν τοὺς Ἄνω δεσποτικούς, τοὺς Κάτω σφόδρα δημοκρατικούς, χλιαροὺς τοὺς Μέσους» (*Ν. Σαλτέλη*, Ὁ Κυδωνιάτης, Ἀθῆναι 1880, σ. κστ').

2. Παράδοση κυδωνιάτικη εἶναι, ποὺ ὡστόσο ἀποκαλύπτει τὴν ἔκταση τῆς αὐτονομίας καὶ τῶν προνομίων. Δὲν ἔλειψαν πάντως οἱ αὐθαιρεσίες τῶν Τούρκων. Τὸ 1806 ὁ ναύαρχος Σεβνταλὴ πασάς, ἀδιαφορώντας γιὰ τὰ προνόμια, μπῆκε ἐπικεφαλῆς γενιτσάρων στὶς Κυδωνιές, κατατρομοκράτησε τοὺς κατοίκους καὶ ἔκλεισε τὴν Ἀκαδημία. Καὶ χρειάστηκε ἡ παρέμβαση τοῦ μεγαλοφεουδάρχη Καραοσμάνογλου γιὰ νὰ ξαναλειτουργήση (*Ι. Καραμπλιᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 114).

3. Ὁ Οἰκονόμου, ὁ ἱδρυτὴς τῶν Κυδωνιῶν, ἕνας δαιμόνιος ἐποικιστὴς ποὺ ἔγινε πανίσχυρος τοπάρχης καὶ σκληρὸς ἀνταγωνιστὴς τοῦ Καραοσμάνογλου τῆς Περγάμου. Ἐγκαθί-

μάταια. Ὁ Οἰκονόμος ἦταν ἐπίφοβος κι' εἶχε παντοῦ πανίσχυρους φίλους. Στὸ τέλος ὀργανώθηκε συνωμοσία γιὰ τὴν ἀνατροπή του. Τὸ σχέδιο πρόβλεπε τὴν ἀπαγωγή του τὴ νύχτα τῆς Λαμπρῆς τοῦ 1791, τὴν ὥρα ποὺ θὰ γύριζε ἀπὸ τὴν ἐκκλησία[1]. Ξαφνικὰ ὅμως πέθανε[2]. Ὁ Καραοσμάνογλου δὲν τὸ πίστεψε. Καὶ γιὰ νὰ βεβαιωθῆ πὼς ἦταν πραγματικὰ πεθαμένος πρόσταξε νὰ τὸν ξεθάψουν[3].

Τὰ σπίτια τῶν Κυδωνιῶν ἦταν πετρόχτιστα καὶ οἱ δρόμοι εἶχαν πεζοδρόμια. Ὑπῆρχαν πολλὰ σαπουνάδικα, λιοτρίβια κι' ἄλλες φάμπρικες. Λειτουργοῦσαν δύο νοσοκομεῖα καὶ ἀντιμετωπιζόταν ἡ ἵδρυση λαζαρέτου.

Ὁ Didot θὰ ἀκολουθήση σχολαστικὰ τὴ νηστεία τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς. Οὔτε κρέας, οὔτε ψάρι, οὔτε βούτυρο, οὔτε αὐγά, οὔτε τυρί. Οἱ τρεῖς καθηγητὲς τῆς Σχολῆς ἔκαναν μιὰ παραχώρηση στὸ δύστυχο περιηγητὴ ποὺ εἶχε ἐξουθενωθῆ ἀπὸ τὴν πείνα. Τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ προσθέση λαδάκι στὸ φαγητό του καὶ νὰ πίνη κρασί. Ἐκεῖνοι ὅμως κρατοῦσαν τὴ νηστεία μὲ ἀκρίβεια καὶ πειθαρχία. Εὐτυχῶς, γράφει ὁ Didot, ποὺ δὲν περιλαμβάνονταν στὸ ἀνάθεμα καὶ οἱ ἐλιές. Ἀποτελοῦσαν τὴν κυριώτερη τροφή του.

«Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς τρομερῆς νηστείας ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἦταν ὠχροὶ καὶ ἐξασθενημένοι σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ ἀπορεῖ κανεὶς πῶς ἄντεχαν νὰ συνεχίσουν τὴν ἐργασία τους»[4].

δρυσε ὅμως αὐταρχικὸ καθεστώς, ἔγινε Ἕλληνας ἀγάς, στάθηκε ἐπικεφαλῆς μιᾶς τοπικῆς ὀλιγαρχίας, καταδίωξε τοὺς ἀντιπάλους του, δημιούργησε ἐχθρότητες καὶ μίση, ἀντιθέσεις καὶ διχόνοιες καὶ ἐμφύλιους σπαραγμούς. Εἶχε ὑποστῆ δολοφονικὲς ἐπιθέσεις καὶ γλύτωσε χάρη στὸ μεταλλικὸ θώρακα ποὺ φοροῦσε (*Νικ. Σαλτέλη*, Ὁ Κυδωνιάτης, Ἀθῆναι 1880, σ. κζ').

1. Εἶχε στὸ μεταξὺ ἀποκεφαλισθῆ ὁ ἰσχυρὸς φίλος καὶ προστάτης του τραπεζίτης Πετράκης μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μειωθῆ ἡ ἐπιρροή του στὴν Πύλη.

2. Μᾶλλον τὴ Μεγάλη Παρασκευή. Ἐνῶ ψυχορραγοῦσε, πλήθη λαοῦ εἶχαν συγκεντρωθῆ μπροστὰ στὴν κατοικία του καὶ φώναζαν:«Τὴ βούλα! Τὴ βούλα!». Ζητοῦσαν δηλαδὴ νὰ ἀφαιρεθῆ ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ἡ σφραγίδα τῆς Κοινότητας ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἔκφραση τῆς ἐξουσίας. Ἄλλοι φώναζαν: «Οὖλα! Οὖλα!», δηλαδὴ νὰ δημευθῆ ἡ περιουσία του (*Ι. Καραμπλιᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 110). «Ἐξέπεσε τῆς ἐκτιμήσεως καὶ ἀγάπης τῶν Κυδωνιῶν του καὶ περιεφρονήθη, μετὰ θάνατον δέ, ὡς μὴ ὤφειλεν, ἐξυβρίσθη καὶ κατεδιώχθη ἡ οἰκογένειά του ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐκείνου ὄχλου ὅστις ἄλλοτε τὸν ἐλάτρευσε» (*Ἀποστολάκη*, Κυδωνιακαὶ Μελέται, 1914, σ. 37). Πέθανε σὲ ἡλικία 56 χρόνων.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 392 κ. ἑ. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ μύθο, χαρακτηριστικὸ ὅμως τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Οἰκονόμου καὶ τοῦ τρόμου ποὺ προκαλοῦσε ἀκόμα καὶ στοὺς Τούρκους (*Γ. Σακκάρη*, ἔνθ' ἀν., σ. 30).

4. Οἱ φωτισμένοι Ἕλληνες εἶχαν συλλάβει τὶς θλιβερὲς ἐπιπτώσεις τῶν σκληρῶν νηστειῶν στὴν οἰκονομία καὶ στὴν ὑγεία τοῦ λαοῦ. Ἔγραφε τὸ 1806 ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας: «Ἀναγκαῖον ἦτον νὰ ὀλιγοστεύσῃ ὁ πατριάρχης τὸ πλῆθος τῶν ἑορτῶν καὶ τῶν νηστειῶν ἐπειδὴ αἱ μὲν ἑορταὶ ἐμποδίζουσι τὸ κέρδος μὲ τὴν ἀργίαν εἰς τὸν λαὸν καὶ αἱ νηστεῖαι τοῦ ἀφανίζουν τὴν ὑγείαν. Ὅθεν τὰς μεγάλας ἑορτὰς ἠμποροῦσε νὰ τὰς

Όλη τὴ νύχτα τῆς Λαμπρῆς οἱ Κυδωνιὲς ἀντηχοῦσαν ἀπὸ βαρελότα, κουδούνια καὶ τρακατροῦκες. Οἱ ἑορταστὲς χτυποῦσαν τὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν μὲ ὅλη τους τὴ δύναμη φωνάζοντας «Χριστὸς 'Ανέστη»[1].

'Αρχὲς 'Απριλίου 1817 ἔγιναν στὶς Κυδωνιὲς πολυήμεροι ἀγῶνες πάλης. 'Ο Didot ἔζησε κατὰ τὴν τελευταία ἡμέρα (8 'Απριλίου) τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν 'Ολυμπιακῶν ἀγώνων. «Ἔμεινα ἀπὸ τὸ πρωὶ ὣς τὸ βράδυ στὸ στάδιο κατασκονισμένος καὶ κατάκοπος, ὅπως οἱ παλαιστές, ποὺ ἀφοῦ νίκησαν στοὺς προκριματικοὺς τῶν δύο προηγουμένων ἡμερῶν διεκδικοῦσαν τὴν τελικὴ νίκη. Οἱ ἀθλητὲς πάλευαν γυμνοί—φοροῦσαν μονάχα ἕνα δερμάτινο κοντὸ βρακὶ—καὶ πρὶν ἐμφανισθοῦν στὴν παλαίστρα ἄλειφαν τὸ σῶμα τους μὲ λάδι».

Μπαίνοντας στὸ στάδιο ἔκαναν τὸ γύρο διαγράφοντας κύκλους καὶ τινάζοντας τὰ χέρια. Ὕστερα δοκίμαζαν ἐπανειλημμένα τὶς δυνάμεις τους ἐκτελώντας διάφορες ἀσκήσεις. Συχνά, ὅταν ἐμφανιζόταν κανένας φημισμένος παλαιστής, περίμενε ἀρκετὴ ὥρα ὥσπου νὰ φανερωθῆ ὁ ἀντίπαλος. Αὐτὸ ἔγινε μὲ ἕνα παλαιστὴ ἀπὸ τὴν Πέργαμο ποὺ κατόρθωσε νὰ καταβάλη τοὺς δύο τελευταίους νικητὲς καὶ ἀνακηρύχθηκε πρωταθλητὴς γιατὶ κανεὶς δὲν τόλμησε νὰ ἐμφανισθῆ στὴν παλαίστρα.

Οἱ Ἕλληνες ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ στὸ στάδιο—ἄλλοι μὲ σαρίκια, ἄλλοι μὲ φέσια ποὺ ἄφηναν νὰ φαίνεται τὸ ξυρισμένο τους μέτωπο—παρακολουθοῦσαν

διορίση εἰς ὅλας τὰς Κυριακάς, καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἑορτὰς νὰ δώση τὴν ἄδειαν νὰ δουλεύουν. Διὰ δὲ τὰς σαρακοστὰς νὰ τὰς σμικρύνη καὶ τὰς περισσοτέρας νὰ τὰς ἀποβάλη καὶ τότε ὁ πτωχὸς ζῆ μὲ ὀλιγώτερα ἔξοδα καὶ τρέφεται καλλιότερα. Βέβαια δὲ ὁ ἐντελὴς οἰκονόμος τοῦ παντὸς δὲν θέλει τιμωρήσει τοὺς χριστιανοὺς διὰ νὰ ἐπροσπάθησαν τὸ καλόν τους εἰς δόξαν του» (ἔνθ' ἀν., σ. 144 σημ. α). 'Αλλὰ ποιὸς πατριάρχης τολμοῦσε νὰ ἀναλάβη τέτοια πρωτοβουλία ὕστερα ἀπὸ τὸ πάθημα τοῦ 'Ιερεμία ὅταν πρότεινε κάποτε τὴ χαλάρωση τῶν νηστειῶν; Κινδύνεψε ἡ ζωή του τὸ 1719 γιατὶ ξεσηκώθηκαν οἱ μπακάληδες καὶ οἱ ψαράδες ποὺ ἤθελαν νὰ πουλήσουν τὰ νηστήσιμά τους καὶ πολιόρκησαν τὸ πατριαρχεῖο (βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 649 σημ. 1). 'Ο Κοραῆς εἶχε προτείνει τὴν ἁπλοποίηση τῶν νηστειῶν. 'Αλλὰ δέχτηκε σφοδρὲς ἐπικρίσεις. 'Ο Δ. Χαντζερῆς τὸν κατηγόρησε ὅτι «ταύτην τὴν γνώμην φαίνων οὐ μόνον ἄγνοιαν περὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἑαυτοῦ πολιτῶν μαρτυρεῖ οἰκτρὰν καὶ ἀσύγγνωστον, ἀλλὰ καὶ κουφόνοιαν καὶ ἀπειρίαν περὶ τὰ κοινῇ τοῖς Ἕλλησι συμφέροντα, τῇ ἀληθείᾳ ὅλως ἀκατανόητα» (*Κ. Ἄμαντου*, 'Αδαμάντιος Κοραῆς, 'Ελληνικά, τ. ΣΤ' [1933], σ. 23). 'Απὸ τὸ 1781 κιόλας ὁ Κοραῆς εἶχε διατυπώσει τὶς μεταρρυθμιστικὲς ἀντιλήψεις του· «Τοιοῦτοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ πεπλανημένοι Χριστιανοί, ὅσοι νομίζουσιν, ὅτι ἡ νηστεία ὑφίσταται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῶν βρωμάτων καὶ ὅτι ἡ ἀμετροποσία δὲν βλάπτει τὸν ἄνθρωπον, ἐὰν μόνον ἐγκρατεύεται ἀπὸ κρέας» (Σημειώσεις στὴν 'Ορθόδοξη Διδασκαλία τοῦ Μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνος, Ἅπαντα, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Α', σ. 23). Καὶ μιὰ παρατήρηση τοῦ ἱστορικοῦ *Κων. Σάθα*: «'Η ἐν τῷ ἐνιαυτῷ ἐπικράτησις τῶν νηστησίμων ἡμερῶν δὲν ὠφείλετο εἰς μόνην θρησκευτικὴν πρόληψιν, ἀλλ' ἦν ἀποτέλεσμα καθαρᾶς ἀνάγκης· ἅπαντες γιγνώσκουσι τὴν δημοτικὴν παροιμίαν «νηστεύει ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ γιατὶ δὲν ἔχει νὰ φάη» ('Εστία, τ. ΙΕ' [1883], σ. 458).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 395 κ. ἑ.

προσεχτικὰ τὶς κινήσεις τῶν ἀθλητῶν καὶ τοὺς ἐνθάρρυναν μὲ κραυγές. Ὁ Didot ἔμαθε ἀπὸ τοὺς διπλανούς του τὰ κατορθώματα ἑνὸς περίφημου Κυδωνιάτη παλαιστῆ ποὺ τὸν ἔλεγαν Τζίτζικα[1]. Θύμιζε τὸν Μίλωνα τὸν Κροτωνιάτη. Δὲν πῆρε ὡστόσο μέρος στοὺς ἀγῶνες γιατὶ πρὶν λίγες μέρες εἶχε ξυλοκοπήσει ἄγρια ἕνα στρατιώτη τοῦ Κυβερνήτη. Εἶχε ἱδρύσει μιὰ ἀθλητικὴ σχολὴ στὶς Κυδωνιὲς ποὺ ἀπόχτησε μεγάλη φήμη. Οἱ παλαιστὲς τῆς Περγάμου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας ποὺ ἔρχονταν νὰ ἀγωνιστοῦν ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν πρῶτα τοὺς μαθητές του. Μόνο ἂν τοὺς νικοῦσαν ἔμπαινε ὁ ἴδιος στὴν παλαίστρα[2].

Στὴν Ἀνατολία συνήθιζαν νὰ καλοῦν στοὺς γάμους τῶν Τούρκων ἀξιωματούχων ἢ κατὰ τὴν τελετὴ τῆς περιτομῆς τῶν παιδιῶν διάσημους παλαιστὲς γιὰ ἀγῶνες[3]. Οἱ ἀμοιβὲς ἦταν γενναῖες κι' ἔσπευδαν ἀθλητὲς ἀπὸ ὅλους τοὺς τόπους. Ἂν ὁ νικητὴς ἦταν Ἕλληνας τοῦ χάριζαν ἕνα ἄλογο ἢ ἕνα βόδι. Ἂν ἦταν μουσουλμάνος τοῦ ἔδιναν καμήλα[4].

Τὴν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς ἔγινε δημόσιος χορός. Ἀμέτρητες γυναῖκες συγκεντρώθηκαν καταστόλιστες στὴν πλατεῖα. Ἦταν ἡ μόνη εὐκαιρία ἐξόδου ἀπὸ τὸ σπίτι ὅπου ζοῦσαν κατάκλειστες. Φοροῦσαν χρυσαφένιο κεφαλοδέσι, σὰν διάδημα, σκεπασμένο μὲ ἄσπρο τούλι[5].

Γνώρισε καὶ τὸν Ραφαὴλ τῶν Κυδωνιῶν. Τὸν βρῆκε στὸ ἐργαστήριό του νὰ φιλοτεχνῆ μὲ πλούσια χρώματα τὸ μαρτύριο τοῦ πολιούχου ἁγίου ποὺ εἶχε ἀποκεφαλισθῆ πρὶν ἀπὸ πέντε χρόνια[6]. Ὁ ἅγιος ἐξισλαμίσθηκε σὲ μικρὴ ἡλικία ἀλλὰ ἔγινε χριστιανὸς ὅταν ἐνηλικιώθηκε καὶ μὲ τὸ ζῆλο τοῦ νεοφώτιστου βλαστήμησε τὸν Μωχαμέτη σὲ δημόσιο χῶρο. Κανένας ἅγιος, κανένας μάρτυρας τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ χριστιανισμοῦ, σημειώνει ὁ Didot, δὲν δοξάστηκε ὅσο ὁ τοπικὸς αὐτὸς ὁσιομάρτυρας[7].

---

1. Τέττιγα, γράφει ὁ περιηγητής.

2. Παλαιστικὲς ἐπιδείξεις γίνονταν κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας στὴν Μάδυτο (τελευταῖες Κυριακὲς τῆς Ἀποκριᾶς), στὰ περίχωρα τῶν Σερρῶν καὶ στὶς Καστανιὲς τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης (μεγάλες γιορτές), στὸ Βασιλικὸ τῆς Μακεδονίας (15 Αὐγούστου), στὴ Σωζόπολη (γιορτὴ τοῦ ἁγίου Ζώσιμου) καὶ στὸ Σαμαχόβι τῆς Θράκης (γιορτὴ τῆς ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου, *Φ. Κουκουλέ*, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, Ἀθῆναι 1949, τ. Γ', σ. 96).

3. Οἱ παλαιστικοὶ ἀγῶνες κατὰ τοὺς γάμους ἀποτελοῦσαν βυζαντινὸ ἔθιμο. Φυσικὰ ἦταν ψευδοπάλη γιὰ τὴν ψυχαγωγία τῶν καλεσμένων. Οἱ ἀθλητὲς ἀγωνίζονταν μόνο γιὰ τὸν ἔπαινο «τὴν ὄψιν κλέπτοντες τῶν ἀμαθῶν τὰ τοιαῦτα», ὅπως γράφει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (PG 36. 711, 844, 64, 457, 545).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 398 κ. ἑ.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 400.

6. Ἴσως ἦταν ὁ φημισμένος Κυδωνιάτης ζωγράφος Χατζῆ-Μιχαὴλ Κομνηνὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ *Ἀποστολάκης* (Ἀγόρευσις, ἔνθ' ἀν., σ. 221).

7. Καταγόταν ἀπὸ τὴ Χίο καὶ τὸ ὄνομά του ἦταν Γεώργιος. Ὅταν ξαναγύρισε στὴ θρησκεία τῶν πατέρων του πῆρε τὸ ὄνομα Λάζαρος. Ἐκτελέστηκε στὴν ἀγορὰ τῶν Κυδωνιῶν ὕστερα ἀπὸ φυλάκιση καὶ βασανιστήρια στὶς 25 Νοεμβρίου 1807. Τὸ συναξάρι του ἔγραψε ὁ

«Τὴν ἡμέρα ποὺ γιορτάζουν τὴ μνήμη του, κατὰ τὴ Σαρακοστή, φάγαμε τηγανίτες ποὺ τὶς ἔλεγαν «λαζάρια» ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ νεομάρτυρα. Ὅλοι μοῦ διηγόνταν τὰ θαύματα ποὺ ἔκανε πρὶν καὶ μετὰ τὸν θάνατό του: ὅτι γιάτρεψε ἕνα κουφὸ καὶ ἕνα τυφλό. Μοῦ ἀνέφεραν μάλιστα καὶ αὐτόπτες μάρτυρες. Ἀλλὰ ὅταν ρώτησα αὐτοὺς τοὺς μάρτυρες παραδέχτηκαν πὼς δὲν εἶδαν τὰ θαύματα μὲ τὰ μάτια τους. Τὸ ἄκουσαν ὅμως ἀπὸ τὸν τάδε ποὺ τὸ

Χιώτης ἱερομόναχος Νεόφυτος. Κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες συνθῆκες μαρτύρησε τὸ 1808-1809 στὴ Σμύρνη κι' ἕνας ἄλλος Ἕλληνας. «Εἷς στρατιώτης ἐξ Αἴνου, ἐξισλαμισθεὶς εἰς μικρὰν ἡλικίαν καὶ μαθὼν ὅτι χριστιανὸς ἐγεννήθη, ἤρχισε νὰ κηρύττῃ ἑαυτὸν χριστιανόν. Ἐκ τούτου οἱ Ὀθωμανοὶ ὀργισθέντες ἐφόνευσαν αὐτὸν καὶ τὸ σῶμα ἔφερον καὶ ἔρριψαν εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Εἰδοποιηθεὶς ὁ Μέγας Οἰκονόμος (πρόκειται γιὰ τὸν Κων. Οἰκονόμο τῶν ἐξ Οἰκονόμων ποὺ δίδασκε τότε στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης) κατέβη εἰς τὴν ἐκκλησίαν, τῆς ὁποίας ὁ περίβολος συνεκοινώνει μὲ τὴν σχολήν, καὶ αὐτοσχεδίως συνέθεσε ἀντὶ τοῦ «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν», τὸ ἑξῆς τροπάριον: «Πληθὺς ἡ τῶν Σμυρναίων ἐν ᾠδαῖς εὐφημήσωμεν ἡμῶν πολιοῦχον καὶ τῆς Αἴνου τὸ βλάστημα, Πρόμαχον θερμὸν Ἀγαθάγγελον (ἔτσι τὸν ὀνόμασε ὁ Οἰκονόμος πρόχειρα), ἱερομάρτυρα ἐσθλόν· ὅθεν στεφηφορῶν ἐν οὐρανομάρτυσι, συναγάλλεται ὑπὲρ ἡμῶν ἐξευμενίζων τὸν μόνον φιλάνθρωπον» (*Γ. Λογοθέτη*, Μικρ. Χρονικά, τ. Α' [1938], σ. 470 καὶ *Μ.Α.Σ.*, Νεομάρτυρες Θράκης, Θρακικά, τ. Ι' [1938], σ. 376). Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ ὁσίου Γεδεών, ἀπὸ τὴν Καπούρνα τοῦ Βόλου, ποὺ μαρτύρησε στὶς 30 Δεκεμβρίου τὸ 1818. Τὸ ὄνομά του ἦταν Νίκος. Δώδεκα χρόνων τὸν ἅρπαξε ἕνας Ὀθωμανὸς στὸ Βελεστίνο καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐξωμόσῃ ὀνομάζοντάς τον Ἰμπραήμ. Μεγαλώνοντας ὁ ἐξισλαμισμένος Θεσσαλὸς κατέφυγε στὸν Ἄθω καὶ ἔγινε μοναχὸς παίρνοντας τὸ ὄνομα Γεδεών. Ἤθελε ὅμως νὰ ἀνομολογήσῃ δημόσια τὴν πίστη του. Γύρισε στὸν Τύρναβο καὶ διαλάλησε πὼς εἶναι χριστιανός. Τὸν διαπόμπευσαν μὲ διαταγὴ τοῦ πασᾶ καὶ τοῦ μουλᾶ τῆς Λάρισας κι' ὕστερα τὸν ἀκρωτηρίασαν (*Γ. Χατζηκώστα*, Ὀλίγα περὶ Τυρνάβου, Θεσσαλικὰ Χρονικά, τ. Ζ' καὶ Η' [1959], σ. 314-315). «Τοιαύτην ἀνδρείαν ἔδειξεν εἰς τὰς βασάνους ὅπου προστάξας ὁ τύραννος Βελήπασας νὰ κοποῦν αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες του, ὅτε ἔκοψαν τὴν δεξιὰν χεῖρα του ἁρπάσας ταύτην μὲ τὴν ἀριστερὰν τὴν ἔρριψε κατὰ τοῦ τυράννου εἰπὼν αὐτῷ: φάγε! Τότε ἀνέκοψαν καὶ τὴν ἀριστεράν του καὶ τοὺς δύο πόδας ὡς φαίνονται τὰ λείψανά του συντετριμμένα» (Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. Θ', σ. 243). Τὴν ἴδια περίπου τραγωδία ἔζησε κι' ὁ μητροπολίτης Μογλενῶν Ἰωάννης. Ἀφοῦ παρέσυρε τὸ 1759 τὸ βλαχόφωνο χωριὸ Νότια τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, ἔγινε καδῆς στὴ Λάρισα. Βασανιζόταν ὅμως ἀπὸ τύψεις κι' ὅταν τυχαῖα συνάντησε τὸν ἀδερφό του ποὺ προτίμησε νὰ ξενητευτῇ παρὰ νὰ τουρκέψῃ, ἀποφάσισε νὰ μαρτυρήσῃ γιὰ τὴν πίστη του. Πῆγε στὸ κατάμεστο τζαμὶ Τουραχάν, στὴ γέφυρα τοῦ Πηνειοῦ, κι' ἀφοῦ σταυροκοπήθηκε ἄρχισε νὰ διαβάζῃ τὸ εὐαγγέλιο. Οἱ μουσουλμάνοι ἐξαγριώθηκαν καὶ τὸν ἔσφαξαν μέσα στὸ τζαμί. Στὸν τόπο ὅπου τὸν ἔθαψαν ὑπῆρχε μιὰ πλάκα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Νὲ σιζὶν νὲ μπιζὶμ» (οὔτε δικός σας [χριστιανὸς] οὔτε δικός μας [μουσουλμάνος]). Βλ. *Π. Παπαγεωργίου*, Ὁ ἐξισλαμισμὸς τοῦ μακεδονικοῦ χωριοῦ «Νοτίων», Ἀνέκδοτος ἱστορικὴ παράδοσις τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, Μακεδ. Ἡμερολόγιον, τ. Β' [1909], σ. 91-95 καὶ *Ἐπ. Φαρμακίδη*, Ἡ Λάρισα ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα [1881]. Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη, Βόλος 1926, σ. 199. Πανομοιότυπα παραδείγματα νεομαρτύρων βλ. *Γ. Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου, Ἐν Ἀθήναις 1926, τ. Γβ, σ. 82-91).

εἶδε μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια. Ὅλη ἡ πόλη τὸ ξέρει, εἶναι σίγουρο, δὲν σηκώνει καμμιὰ ἀμφιβολία»[1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 402-403. Αὐτοὶ οἱ νεομάρτυρες τῆς πίστης εἶναι καὶ ἐθνομάρτυρες. Ἡ ἐθελοθυσία τους, ποὺ ἐνσάρκωνε τὸ δράμα τοῦ σκλαβωμένου Ἑλληνισμοῦ, κρατοῦσε ἀναμμένη τὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Κάποτε πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν ὅλες αὐτὲς οἱ τραγικὲς μορφὲς τῆς τουρκοκρατίας, νὰ ἀνασυρθοῦν ἀπὸ τὴ λησμονιὰ καὶ ν' ἀναλάμψουν σ' ἕνα Ἐθνικὸ Συναξάρι. Ν' ἀνασάνουν ἔξω ἀπὸ τὴν ἁγιολογικὴ μυθολογία. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς νεομάρτυρες εἶχαν τουρκέψει εἴτε σὲ μικρὴ ἡλικία εἴτε σὲ μεγάλη πιὰ ἀλλὰ κάτω ἀπὸ θανάσιμους ἐκβιασμοὺς ἢ ὕστερα ἀπὸ ἐξάντληση τῆς ψυχικῆς ἀντοχῆς τους. Κάποτε ὅμως ξεσπάει στὰ ἔγκατά τους μιὰ φοβερὴ τρικυμία. Ἐξαναστημένη ἡ συνείδηση ἀποζητάει τὴ λύτρωση στὸ βασανιστικὸ θάνατο. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι μέσα στὴν ἐξαχρείωση τῆς δουλείας δὲν ἔλειψε ἡ ἀνθρώπινη μεγαλωσύνη. Ἡ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας ποὺ ταυτιζόταν μὲ τὴν ἐμμονὴ στὴν πάτρια πίστη ἔμενε ἀκοίμητη στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Ἐθνικὴ μορφὴ ὑπῆρξε ὁ Κρητικὸς Μάρκος Κυριακόπουλος ποὺ μαρτύρησε τὸ 1643. Εἶχε ἐξισλαμισθῆ στὰ 15 χρόνια του. Ἀλλὰ πέντε χρόνια ἀργότερα, κινημένος ἀπὸ τύψεις, πῆγε στὴ Σμύρνη, διακήρυξε τὴν ἐπάνοδό του στὴν πίστη τῶν πατέρων του καὶ βρῆκε φριχτὸ θάνατο. Τὸ μαρτύριό του ἱστορεῖ ὁ αὐτόπτης καθολικὸς ἱερέας Fra Giovani Foscaro, ἀποστολικὸς τοποτηρητὴς στὴ Σμύρνη (*Mario Vitti*, Ὁ νεομάρτυρας Μάρκος Κυριακόπουλος ποὺ ἀποκεφαλίστηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1643, Μιὰ Δυτικὴ πηγή, Μικρ. Χρονικά, τ. Ι' [1963], σ. 89-103). Οἱ ἀπηχήσεις τοῦ μαρτυρίου τοῦ Χιώτη ποὺ ἀναφέρει ὁ Didot θυμίζουν τὸ συναξάρι τοῦ Μάρκου Κυριακόπουλου. «Ἕνας Ἐγγλέζος, ἀφηγεῖται ὁ Fra Giovani, ποὺ εἶχε πεῖ ὅτι ἦταν τρελλὸς αὐτὸς ὁ νέος ναρθῆ στὴ Σμύρνη γιὰ νὰ τὸν σκοτώσουν, τὴν ἄλλη μέρα χρειάστηκε νὰ τὸν δέσουν γιατὶ αὐτὸς τρελλάθηκε στ' ἀλήθεια. Εἶδαν φωτιὲς νὰ κατεβαίνουν ἀπὸ τὸν Οὐρανὸ πάνω στὸν τόπο ὅπου μαρτύρησε. Καὶ ἄλλοι ποὺ εἶχαν τουρκέψει δραπέτεψαν κι' ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ ἕνας γέρος ποὺ εἶπε ὅτι ἤθελε νὰ πάη νὰ πεθάνη σ' ἐκείνη τὴν πολιτεία ὅπου εἶχε ἀπαρνηθῆ τὴν πίστη. Ὅταν τέλειωσε τὸ μαρτύριο οἱ Τοῦρκοι θὰ τὸν πουλοῦσαν κομμάτια, καὶ θὰ τὄκαναν ἂν δὲν παιρνόντουσαν μέτρα· ἔτσι τοῦ κόψαν τὰ δάχτυλα καὶ τ' ἀφτιὰ γιὰ νὰ τὰ πουλήσουν στοὺς Χριστιανούς, ποὺ τὰ πληρῶσαν χρυσάφι. Οἱ Ρωμιοὶ ἀγόρασαν τὸ σῶμα γιὰ τετρακόσια σκοῦδα. Πουλήθηκαν ὅλα τὰ ροῦχα του μὲ τὸ κουρελιασμένο πουκάμισο» (μετ. *Mario Vitti*, ἔνθ' ἀν., σ. 101). Στοὺς ἀτομικοὺς ἐξισλαμισμοὺς ὁδηγοῦσαν συνήθως ἡ ἔσχατη ἀνάγκη ἢ ὁ τυχοδιωκτισμός: ἡ καταπίεση, τὸ ἀδιέξοδο ἀπὸ κάποιον προσωπικὸ διωγμό, ἡ οἰκονομικὴ ἀφαίμαξη, ἡ ἐξαθλίωση, ἡ σύλληψη γιὰ μιὰ σοβαρὴ παράβαση καὶ ὁ κίνδυνος τοῦ ραγιᾶ νὰ χάση τὸ κεφάλι ἢ τὴν περιουσία του, ὁ ἐκβιασμός, ἡ ἀπουσία ψυχικοῦ σθένους. Ἄλλωστε ἡ ζωὴ τῶν ὑπόδουλων δὲν εἶχε καὶ μεγάλη ἀξία στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανοκρατίας. «Μπὶρ τζάν, μπὶρ πατλιτζάν», ἔλεγε μιὰ τουρκικὴ παροιμία. Μιὰ ζωή, μιὰ μελιτζάνα. Δὲν ἔλειψαν βέβαια καὶ οἱ ἀγριότητες γενοκτονικῆς μορφῆς. Ἀναφέρεται λ.χ. ὅτι στὴ Ζίχνα οἱ Ὀθωμανοὶ ἔκοβαν κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα τὴ γλῶσσα τῶν γονιῶν γιὰ νὰ χάσουν τὰ παιδιὰ καὶ οἱ κατοπινὲς γενιὲς τὴν ἑλληνική τους φωνὴ (*Νατάλη Ἐμμ. Πέτροβιτς*, Ἐξισλαμισμοί, Σερραϊκὰ χρονικά, τ. Β' [1957], σ. 163. Γιὰ τοὺς Νεομάρτυρες βλ. *S. Salaville*, Pour un répertoire des néosaints de l'Église Orientale, Byzantion, τ. Κ', σ. 223-237, *Κων. Ἄμαντου*, Νεομάρτυρες, Ἐπιστ. Ἐπ. τῆς Φιλοσ. Σχ. τοῦ Παν. Ἀθηνῶν, τ. Δ' [1953-1954], σ. 160-167, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Βενετία 1799, *Νέον Εὐλόγιον*... Ἐνετίῃσιν 1803, *Νικ. Ἁγιορείτη*, Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν... Ἐν Βενετίᾳ 1819, *Μακ. Νοταρᾶ*, Νέον Λειμωνάριον... Ἐν Βενετίᾳ 1813, *Κων. Δουκάκη*, Μέγας Συναξαριστής... Ἐν Ἀθήναις 1869-1897, τ. ΙΔ', *Χρυσόστ. Παπαδόπουλου*, Οἱ Νεομάρτυρες, Ἀθῆναι 1926. Ἀτομικοὶ ἐξισλαμισμοί, ἐθελούσιοι ἢ ἀναγκαστικοὶ ἐπισημαίνονται πολλοὶ σὲ χρονικὰ καὶ «ἐνθυμήσεις»

Η ΚΡΗΤΗ ΤΟΥ 1817

ΕΛΑΧΙΣΤΟΙ εἶναι οἱ κεντροευρωπαῖοι περιηγητὲς ποὺ ταξίδεψαν κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο στὴν Ἑλλάδα. Οἱ ναπολεόντειοι πόλεμοι, ἡ γενικὴ ἀναταραχὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο καὶ οἱ ἀναστατώσεις τῆς Βαλκανικῆς καθιστοῦσαν δυσχερεῖς τὶς μετακινήσεις.

στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Τρεῖς περιπτώσεις ἀκούσιας ἀλλαξοπιστίας ἀναφέρονται στὸ χρονικὸ τοῦ Παπασυνοδινοῦ στὴν περιοχὴ Σερρῶν κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Ἡ πρώτη ἔγινε ἀπὸ κίνδυνο ζωῆς: «Ἐν μηνὶ Μαρτίῳ ἐτούρκεψαν τὸν Ἀμεριανὸν τοῦ Τεμερούτογλου, τὸν σκευοφύλακα δι' αἰτίαν τοιαύτην. Ἠγόραζεν σουπιὲς ἀπὸ Τοῦρκον ἡ ὀκὰ δώδεκα καὶ αὐτὸς τὸν ἔδιδεν δέκα καὶ λέγει, μὴν τὰ πουλᾶς ἐπειδὴ δὲν σὲ εὐγαίνει καὶ εἶναι καὶ χριστιανικὸ φαγί· καὶ οἱ Τοῦρκοι τὸ ἐγύρισαν ἀλλέως τὸ πῶς εἶπεν τὸν Τοῦρκον ὁποὺ τὰ πουλεῖ χριστιανόν· καὶ ἐσήκωσαν δόγμα μεγάλο, καὶ ἐγίνη σύγχυσις καὶ ταραχὴ καὶ φόβος μέγας καὶ τὸν ἔκριναν καὶ ὁ κριτὴς τὸν ἔκαμεν ταζόρι καὶ τὸν ἔδειρεν· ἔπειτα τὸν ἄφησαν εἰς τὸ τρανὸ τὸ τζαμὶ εἰς τὸ ταρσὶ καὶ τόσοι Τοῦρκοι ἐμαζώχτηκαν πάραυτα ὅτι δὲν εἶχαν μέτρος καὶ ἔτσι τὸν ἐβάρεσαν ἕνα δυὸ μαχαιριές, καὶ ἤθελαν νὰ τὸν τεπελατίσουν· καὶ ἕνας ἀπὸ τὴν μέσην τους τοὺς ἐφώναξεν καὶ λέγει ὅτι ἐγίνην Τοῦρκος ἐγίνην μόνον ἀφήσατέ τον· καὶ ἔτζι τὸν ἄφησαν. Ἐδῶ πὲ καὶ σὺ ἄνθρωπε ὅτι δὲν γίνομαι Τοῦρκος διὰ νὰ τελειωθῆς ἀπάνω εἰς μίαν στιγμὴν ἀμὴ ἐμούλωξεν· ὤ, εἰς τὴν δυστυχίαν του, κάλλιον ἦτο νὰ μὴν εἶχε γεννηθῆ· καὶ ἔτσι τὸν ἐτούρκεψαν καὶ πάραυτα τὸν ἐσουνέτισαν» (*Π. Πέννα*, Τὸ Χρονικὸν τῶν Σερρῶν τοῦ Παπασυνοδινοῦ, Σερραϊκὰ Χρονικά, τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1938, σ. 31). Ὁ δεύτερος ἐξισλαμισμὸς ἔγινε ἀπὸ ἐξαθλίωση: «...ἐτούρκεψεν ὁ παπα-Σκαρλάτος ἀπὸ τοὺς Προσνήκους αὐτοθελήτως καὶ αὐτοπροαιρέτως· καὶ ἐγίνην καπιτζής. Καὶ ἦταν ἄνθρωπος ὡς μη' χρονῶν ψιλός, λιγνός, μαῦρος, φοβερὸν τὸ βλέμμα του, μαυρογένης, κατζαρὰ τὰ μαλλιά του· διαβαστὴς φιλόξενος, ἀμὴ μὲ τὸ νὰ ἔχη τὴν λύσσαν τῆς πορνείας ἄφησεν τὴν παπαδιάν του καὶ ἐπῆρε τὴν μοιχαλίδα καὶ τόσον μετὰ ταῦτα ἐπτώχυνεν ὅτι δὲν εἶχε τὸν ἐπιούσιον ἄρτον» (ἔνθ' ἀν., σ. 36). Ὁ τρίτος ἐξισλαμισμὸς ἦταν ἀποτέλεσμα παραλυμένης ζωῆς: «...ἐτούρκεψεν ὁ παπα-Γαβριήλ, ὁ προηγούμενος τοῦ τιμίου Προδρόμου, αὐτοθελήτως καὶ αὐτοπροαιρέτως καὶ ἦτον ὡς με' χρόνων ἄνθρωπος, χοντρός, παχύς, γεμάτος, γραμματικός, διαβαστής, καλογραφέας, καλόφωνος, ψάλτης τέλειος ἀμὴ ἦτο πολλὰ μπεκρὴς καὶ μωρολωλὸς καὶ πόρνος. Διότι ἐκεῖ ὁποὺ ἐκύτταζεν γυναίκα ἐδαιμονίζονταν καὶ ἔτζι γιὰ τὴν κακήν του ἐπιθυμίαν ἐτύφλωνέν τον ὁ διάβολος καὶ ἐσκόνταψεν ὁ ἀσεβής» (ἔνθ' ἀν., σ. 37). Στὸ περιθώριο ἑνὸς Εὐαγγελίου τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ Λῶπες (περιοχὴ Κοζάνης) ὑπάρχει τούτη ἡ σημείωση: «καταραμένις γινέκης ἀναγκάζουν τοὺς ἄντρας της. Ἄνδρα μου γένου Τοῦρκος νὰ μὴν πληρώνης χαράτζη. Ἀλήμονο εἰς αὐτὲς τὴ κόλαση τῆς παντεχένη» (*Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη*, Γραπτὰ Μνημεῖα ἀπὸ τὴ Δυτ. Μακεδονία χρόνων Τουρκοκρατίας, Πτολεμαΐς 1940, σ. 48). Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ οἱ ἀλύγιστοι ποὺ μπροστὰ στὸ θάνατο δὲν δέχονταν νὰ ἀλλαξοπιστήσουν. Δυὸ τέτοιες δραματικὲς περιπτώσεις βρίσκουμε στὸ Χρονικὸ τοῦ Παπασυνοδινοῦ (1604 καὶ 1629): «...τὸν ἅρπαξαν τὸν Κανέλλη Μποσταντζόγλου ὡς ἄγρια θηρία καὶ τὸν ἔκριναν, τέλος πάντων τὸν ἀπεφάσισαν καὶ σεντζίλι τὸν ἔκαμαν ὅτι νὰ τὸν παλουκώσουν· καὶ πολλοὶ τινὲς τὸν εἶπαν ἔλα γίνου Τοῦρκος νὰ καὶ ἡμεῖς νὰ σὲ γλυτώσουμε καὶ αὐτὸς τοὺς ὕβριζεν καὶ σκύλους καὶ ἄπιστους τοὺς ἔλεγεν, καὶ ἔτζι τὸν ἐπαλούκωσαν, καὶ ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ παλούκι πολλὰ τοὺς ὀνειδοῦσεν καὶ ἔβριζεν καὶ αὐτοί, μὴ δυνάμενοι ὑποφέρειν τὲς ἐβρισιὲς ὁποὺ ἐπήγαινεν ἡ γλῶσσα του ὡσὰν τὸ χελιδόνι ἐκρέμασάν τον ἔτσι μὲ τὸ παλούκι...» (ἔνθ' ἀν., σ. 29). Ὁ ἄλλος ἦταν ὁ Ἀλεξανδρῆς ὁ Ταρταγάνης: «...καὶ ἔτζι ὁ κατὴς τοῦ ἔκαμεν σεντζίλι νὰ τὸν κρεμάσουν, καὶ πολλοὶ τὸν εἶπαν νὰ

Ἀνάμεσα στοὺς λιγοστοὺς ταξιδιῶτες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ξεχωρίζει ὁ βοημικῆς καταγωγῆς Franz Sieber, γιατρὸς καὶ διαπρεπὴς βοτανολόγος, ποὺ περιηγήθηκε τὸ 1817, σὲ ἡλικία 28 χρόνων, τὴν Κρήτη. Ἦταν ἑλληνομαθὴς καὶ τὸ βοτανολογικό του ἔργο θεωρεῖται σημαντικὴ ἐπιστημονικὴ προσφορά. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του στὴν Ἑλλάδα, στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Παλαιστίνη κατάρτισε πλούσιες συλλογὲς φυτῶν καὶ ἀρχαιοτήτων[1].

γίνη Τοῦρκος νὰ ἐγλυτώση καὶ αὐτὸς δὲν ἠθέλησεν καὶ ἔτσι ἔβγαλαν τὰ χαντζάρια τους καὶ τὸν ἐκτύπησαν εἰς πέντε ἕξη μεριές, καὶ ὥστε νὰ τὸν κρεμάσουν μόλις ἔζησεν καὶ τὸν ἐκρέμασαν εἰς τὸν κάτω τὸν καραβασαρά...» (ἔνθ' ἀν., σ. 44). Τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν ἀτομικῶν πιέσεων καὶ ἐκβιασμῶν γιὰ ἀλλαξοπιστία ἀπαθανάτισε μιὰ παλιὰ σερραϊκὴ μπαλλάντα:

Μαυρουδὴς πουλεῖ κρασὶ
κάτω στὴν Ἀνατολή.
Τὄπιναν οἱ Χριστιανοὶ
καὶ τὸν καλοπλέρωναν
τὄπιναν κ' οἱ Τοῦρκοι
κι' δὲν τόνε πλέρωναν.
Θύμουσι ὁ Μαυρουδὴς
κι' τὴν πίστ' τους ἔβρισι.
Τοῦ μαθαίν' ὅλ' ἡ Τουρκιὰ
ἔτρεξαν τὸν ἅρπαξαν
στὴ φωτιὰ τὸν ἔρριξαν.
Γένου Τοῦρκος Μαυρουδή,
νὰ κερδίσης τὴν Τουρκιὰ
κι' ὅλη τὴν Ἀρβανιτιά.
Τοῦρκος Μαυρουδὴς δὲν γίνιτι.
Κάλλιο στὴ φωτιὰ νὰ μπῶ
παρὰ Τοῦρκος νὰ γενῶ.
Σὰν λαμπάδα ἔκαιγε
σὰν θυμιάμα μύριζε.

(*Νατάλη Ἐμμ. Πέτροβιτς*, ἔνθ' ἀν., σ. 170). Τὸ 1796 ἐμαρτύρησε ἄνθρωπος τοῦ Καραοσμάνογλου, τοῦ πανίσχυρου Ὀθωμανοῦ τοπάρχη τῆς Μ. Ἀσίας, ἐπειδὴ «ἐξεθάρρευσεν καὶ ἐφόρει εἰς μὲν τοὺς πόδας ὑποδήματα τουρκικά, εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν φέσι, τὸ ὁποῖον κάθε ἄνθρωπος ὁ τυχὸν δὲν δύναται νὰ φορέση εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς» (*Νέον Μαρτυρολόγιον*, Βενετία 1799, σ. 322). Οἱ ἀτομικοὶ ἐξισλαμισμοὶ ἀναγράφονταν λακωνικὰ στὰ κατάστιχα τῶν μουσουλμανικῶν ἱεροδικείων. «Σημειοῦται ὧδε ὅτι ἡ ἐκ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως Βεροίας Φωτεινὴ θυγάτηρ Ξενάκη, τῇ 27η τοῦ μηνὸς Ρετζὲπ 1231 (=1816) ἐγκατέλιπε τὰς ψευδεῖς θρησκείας καὶ ἠσπάσθη τὸν μωαμεθανισμόν». «Ὁ ἐκ τῶν κατοίκων Γεννιτσῶν νεανίας ὀνόματι Μῆτρος Νικολάου, προσελθὼν ἐνώπιον τοῦ ἱεροδικείου, ἐδήλωσεν ὅτι ἀπαρνεῖται τὰς ψευδεῖς θρησκείας καὶ ἀσπάζεται τὸν ἰσλαμισμόν, ἀφοῦ δὲ ἀπήγγειλε τὰς λέξεις ὁμολογίας πίστεως ὠνομάσθη Μεχμὲτ τῇ 7η Σεβὰλ 1231 [=1816] (*Ἰω. Βασδραβέλλη*, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Β', Ἀρχεῖον Βεροίας - Ναούσης 1598-1886, σ. 262). Ἐξισλαμίσεις τοῦ 1810: «Ὁ ἐκ Καστανιᾶς τῆς Λαρίσης ἀμύσταξ νεανίας Κωσταντῆς, ἀποβαλὼν τὴν ψευδῆ θρησκείαν ὠνομάσθη Μουσταφᾶ. Ὁ ἐκ Μετσόβου τῶν Ἰωαννίνων ἀμύσταξ νεανίας ρωμαλέος Ἀστέριος, υἱὸς Τάσιου τοῦ Ἀστερίου, ἀποβαλὼν τὴν ψευδῆ θρησκείαν ὠνομάσθη Μεχμὲτ Ἐμὶν» (ἔνθ' ἀν., Α', Ἀρχεῖα Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 214).

1. Πούλησε τὴν ἀρχαιολογικὴ συλλογή του ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο στὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν

Ὁ Sieber ἔφτασε στὴν Κρήτη ἀρχὲς Ἰανουαρίου 1817 καὶ ἔμεινε στὸ νησὶ δέκα περίπου μῆνες ἐρευνώντας τὸν φυτικὸ πλοῦτο καὶ συγκεντρώνοντας πληροφορίες γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο. Ἡ ἰατρική του ἰδιότητα διευκόλυνε τὶς μετακινήσεις καὶ τὶς μελέτες του καὶ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ ὅλα τὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, Ἕλληνες καὶ Τούρκους, ἐπίσημους καὶ ἁπλοὺς ἀνθρώπους τῆς ὑπαίθρου. Τὸ χρονικό του[1] εἶναι κατάμεστο ἀπὸ γεωγραφικές, τοπογραφικές, ἀρχαιολογικές, οἰκονομικές, λαογραφικές, δημογραφικές, ἐθνογραφικὲς κ.ἄ. εἰδήσεις καὶ δικαιολογημένα θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ξένους ἐρευνητὲς τῆς Κρήτης.

Ἕνα κεφάλαιο ἀπὸ τὸν Α΄ τόμο τοῦ χρονικοῦ ἀναφέρεται στὰ Σφακιά. Εἶναι, γράφει, ἡ περιοχὴ ὅπου δὲν κατοικεῖ κανένας Τοῦρκος. Περνάει μονάχα μιὰ φορὰ τὸ χρόνο ὁ φορατζής. Καὶ γιὰ νὰ φύγῃ τὸ γρηγορώτερο ἀπὸ τὸν τόπο οἱ Σφακιανοὶ ἔχουν ἀπὸ πρὶν ἕτοιμα τὰ δοσίματα[2].

Τὰ Σφακιὰ δὲν ὑπάγονταν σὲ πασὰ ἀλλὰ μόνο στὸν δεφερδάρη, τὸν οἰκονομικὸ διευθυντὴ τοῦ Ἡρακλείου, ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν ἰδιοκτησία τῆς βαλιδὲ σουλτάνας. Οἱ Σφακιανοὶ εἶχαν συμφωνήσει νὰ μὴ παρουσιάζωνται στὶς τουρκικὲς Ἀρχὲς γιατὶ ἔτσι περιοριζόταν ὁ κίνδυνος νὰ δεχτοῦν ἐπηρεασμοὺς καὶ νὰ προδώσουν τὸν τόπο τους. Εἶχαν δικά τους καράβια καὶ τοποθετοῦσαν οἱ ἴδιοι τὰ προϊόντα τους στὶς ἀγορὲς τῆς Μάλτας, Σμύρνης, Πόλης καὶ Ἀλεξάνδρειας[3]. Ἡ περιοχὴ χωριζόταν σὲ 12 καπετανάτα.

τοῦ Μονάχου. Οἱ φυσιογνωστικὲς ἐργασίες του στὴν Κρήτη ἀπέδωσαν ἕνα κατάλογο 450 φυτῶν ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη τὸ 1820 μὲ τὸν τίτλο Herbarium florae creticae. Ὁ Sieber ἔγινε μέλος πολλῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπιστημονικῶν ἱδρυμάτων. Πέθανε τὸ 1849.

1. Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817 von *F. W. Sieber* der Regensburger botan. Gesellschaft der Königl. Akademie zu München der naturfoschenden Gesellschaft zu Paris correspondierendenund der ruschisch Kais. Akad. zu Moscau ordentlichen Mitglied, Leipzig und Sorau 1823. Γράφει στὸν πρόλογό του: «Δὲν παρέλειψα τίποτα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ κρίσεις εἰς βάρος μου. Κι' αὐτὸ γιὰ νὰ δείξω τὴν ἀγάπη μου πρὸς τὴν ἀλήθεια ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πρώτιστο καθῆκον κάθε περιηγητῆ. Προσπάθησα νὰ περιγράψω τὶς συνθῆκες ἐργασίας τῶν κατοίκων, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά τους, τὶς προλήψεις τους, τὴν ἐνδυμασία τους καὶ τὸν ἐθνικό τους χαρακτήρα» (ἔνθ' ἀν., σ. IX-X). Βλ. καὶ *Ἐλευθ. Πλατάκη*, Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι καὶ περιηγηταὶ περὶ Κρήτης κατὰ τοὺς ΙΒ' - ΙΘ' αἰῶνας, Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης 1973, σ. 45 κ. ἑ., *Γ. Ζομπανάκη*, Ὁ Αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber στὴν Κρήτη, Ἐπετ. Ἑτ. Κρ. Σπουδῶν, τ. Β' (1934), σ. 269 κ. ἑ. καὶ *Ι. Καλιτσουνάκη*, Περιηγηταὶ καὶ ἱστορικοὶ νεωτέρων χρόνων περὶ Κρήτης, Κρητ. Χρονικά, 1950, σ. 257-263.

2. Εἶναι λοιπὸν ἀνακριβεῖς οἱ πληροφορίες ποὺ δημοσιεύονται σὲ ὅλα τὰ ἱστορικὰ συγγράμματα, ἐγκυκλοπαιδεῖες κ.λπ., ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ φόρους. Τὰ στοιχεῖα τοῦ Sieber ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας (*Β. Μ. Γ. Παρλαμᾶ*, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ Σφακίων, 1799-1832, Κρητ. Χρονικά, τ. Ζ' [1953], σ. 236 σημ. 2).

3. Κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο οἱ Σφακιανοὶ εἶχαν ἐμπορικὸ στόλο ἀπὸ 27

Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Σφακιανῶν, ὁ ἀρχικαπετάνιος, εἶπε στὸν Sieber ὅτι οἱ μάχιμοι ἄντρες ὑπολογίζονταν σὲ δύο χιλιάδες. Μισοῦσαν τοὺς Τούρκους καὶ δὲν ἤθελαν νὰ τοὺς δοῦν στὰ μάτια τους. Ἦταν ὅλοι ψηλοί, μὲ ὡραία κατατομὴ καὶ περήφανο βάδισμα καὶ περπατοῦσαν μὲ τὸ κεφάλι ψηλά.

Στὸν πρῶτο καπετάνιο, ποὺ τὸ χειμώνα κατοικοῦσε στὴ χώρα τῶν Σφακιῶν καὶ τὸ καλοκαίρι στὸ Νίμπρο[1], οἱ Τοῦρκοι συνήθιζαν νὰ προσφέρουν δῶρα - σύμβολα τῆς ἐπικυριαρχίας τους. Ἀλλὰ ὁ ἀρχικαπετάνιος μόνο κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἀπονομῆς φοροῦσε τοὺς τζουμπέδες καὶ τὰ καφτάνια.

Τὸ καλοκαίρι ἄδειαζε ἐντελῶς ἡ Χώρα. Ὁ πληθυσμὸς ἀνέβαινε στὰ βουνά. Στὸ χωριὸ Πέτρα ζήτησε ὁ Sieber δυὸ μουλάρια γιὰ τὸ Νίμπρο. Παρουσιάστηκαν πέντε χωριάτες κι' ἄρχισαν νὰ φιλονεικοῦν ἄγρια μεταξύ τους ποιὸς θὰ μεταφέρη τὸν ξένο καὶ τὸν ὑπηρέτη του. Τελικὰ ἐπικράτησαν δύο. Ἀλλὰ στὸ Νίμπρο δὲν δέχτηκαν ἀγωγιάτικα. Ἔτσι, λέει, γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν ἦρθαν, μεγάλη τους τιμή. Ἡ φιλονεικία λοιπὸν εἶχε εὐγενικὰ ἐλατήρια, γράφει ὁ περιηγητής. Καὶ γιατί τὸν συμπάθησαν; Γιατὶ σταμάτησε τὸ φαγητό του καὶ σηκώθηκε ὄρθιος γιὰ ν' ἀκούση μιὰ ἄρρωστη ἡλικιωμένη γυναίκα καὶ νὰ τὴ συμβουλέψη.

Δὲν ἦταν ὅμως ὅλοι τόσο φιλότιμοι καὶ ἀνιδιοτελεῖς. Ὁ καπετὰν Ἀνδρουλιὸς λ.χ. Πιὸ φιλοχρήματο καὶ πονηρὸ ἄνθρωπο δὲν συνάντησα, γράφει ὁ Sieber. Ζητοῦσε συνεχῶς γρόσια γιὰ νὰ προμηθευτῆ τρόφιμα, ἐνῶ εἶχε στὸ σπίτι του. Ἀγόρασε ἕνα μεγάλο ἀρνὶ πανάκριβα, ἀλλὰ ὅπως ἀποκαλύφθηκε ἦταν δικό του. Καὶ ὅταν ψήθηκε καταβρόχθισε τὰ μεγαλύτερα κομμάτια. Ἀγόρασε κρασὶ καὶ ἤπιε τὸ περισσότερο. Ζήτησε ὁ περιηγητὴς τυρί. Τοῦ ἔφερε τὸ χειρότερο ποὺ εἶχε. Μὰ μόλις πρότεινε ν' ἀγοράση ἀνακάλυψε στὸ κελάρι του τὸ καλύτερο. Προμηθεύτηκε ἕνα ψάρι καὶ τὸ χρέωσε 10 παράδες παραπάνω. Εἶχε ἀνάψει ἡ νοικοκυρὰ τὸ φοῦρνο κι' ὁ Sieber ἀπόθεσε σὲ μιὰ ἄκρη τὸ εἰδικὸ χαρτὶ ὅπου τύλιγε τὰ βοτανά του γιὰ νὰ στεγνώση. Δέκα φορὲς τοῦ εἶπε πόσο ὠφελήθηκε ἀπὸ τὸ φοῦρνο. Τοῦ ζήτησε μουλάρια γιὰ τὴ χώρα καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ πληρώση διπλὴ τιμή. Ὅπως ἔμαθε ἀπὸ τοὺς ἀγωγιάτες εἶχε συμφωνήσει μαζί τους νὰ εἰσπράξη τὰ μισὰ γιὰ προμήθεια.

Τὰ σφακιώτικα βουνίσια σπίτια ἦταν καλύτερα ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν καμπίσιων, ὅλα ἀσβεστωμένα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά. Στὴν Ἀνώπολη τοῦ διηγήθηκαν πὼς εἶδαν ἀπὸ τὴ βίγλα τους τὴ γαλλικὴ ἀρμάδα στὸ Λιβυκό, τότε ποὺ ἀρμένιζε γιὰ τὴν ἀπόβαση στὴν Αἴγυπτο. Μέτρησαν 166 καράβια. «Χαίρονταν οἱ Σφακιανοὶ κι' ἔτρεμαν οἱ Τοῦρκοι»[2].

τρικάταρτα καράβια καὶ πολλὰ ἄλλα μικρότερα ποὺ ἀρμένιζαν σ' ὅλη τὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Μαύρη Θάλασσα (*Γρ. Παπαδοπετράκη*, Ἱστορία τῶν Σφακίων, ἤτοι μέρος τῆς Κρητικῆς ἱστορίας, ἐπανέκδ. Ἀθῆναι 1971, σ. 177).

1. Τὸ βουνίσιο σφακιανὸ χωριὸ Ἴμβρος.
2. Στὰ Σφακιὰ ὑπῆρχε παράδοση πὼς ὁ γαλλικὸς στόλος μὲ τὸν Ναπολέοντα ἐπὶ κεφα-

Ὁ Σφακιανὸς ὁδηγὸς τοῦ Sieber ἦταν δυὸ χρόνων κατὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770. Αἰχμαλωτίστηκε στὸ φαράγγι μαζὶ μὲ τὴ μάνα του. Πουλήθηκε σκλάβος καὶ ἐξαγοράστηκε ὅταν ἔγινε ἐνιὰ χρόνων.

Τώρα, γράφει ὁ Γερμανὸς περιηγητής, οἱ Σφακιανοὶ διαθέτουν δικό τους στόλο γιὰ νὰ σωθοῦν σὲ ὥρα ἀνάγκης.

Ὁ Sieber συγκέντρωνε τοπικὰ βότανα. Τὸ κρητικὸ δίκταμο λεγόταν ἔρωτας στὰ Χανιὰ καὶ στὰ Σφακιὰ στοματόχορτο[1].

Οἱ εὔποροι Σφακιανοὶ φοροῦσαν τὶς Κυριακὲς σαρίκια ἀπὸ λεπτὴ χρωματιστὴ μουσελίνα. Ὁ περιηγητὴς εἶδε εὔπορους Ἕλληνες ἐμπόρους νὰ φοροῦν μέσα στὰ σπίτια τους πλούσια κασμηρένια σαρίκια. Ἀλλὰ ὅταν ἔβγαιναν στὸ δρόμο ἔδεναν στὸ κεφάλι τους ἕνα ταπεινὸ γαλάζιο πανί. Γιατὶ ἂν τοὺς ἔβλεπε Τοῦρκος ἔπρεπε νὰ πληρώσουν πρόστιμο 500 ὡς 3.000 γρόσια γιὰ καταφρόνηση τῶν μουσουλμάνων.

Κατέβηκε στὴν Ἁγία Ρουμέλη. Τὰ σπίτια τοῦ φάνηκαν ἀσκηταριά, ἔρημες κατοικίες τῶν ἱερέων τοῦ χρησμοδότη Ἀπόλλωνα. Στὴν παραλία εἶδε δέματα ἀπὸ σχισμένους κορμοὺς κυπαρισσόπουλων. Θὰ μεταφέρονταν στὰ Χανιὰ ὅπου τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στεφάνια στὰ λαδοβάρελα. Ἀνέβηκε καὶ στὸ φαράγγι τῆς Σαμαριᾶς. «Κανένας ἀπὸ τοὺς τόπους τοῦ Σάλτσμπουργκ καὶ τοῦ Τυρόλου δὲν ἔχει τέτοια ἄγρια καὶ φοβερὴ θέα, ὅπως τοῦτο τὸ φαράγγι»[2].

Στὸ Β΄ τόμο ὁ Sieber καταγράφει τὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ τὴν περιοδεία σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Κρήτης, γιὰ τοὺς κατοίκους καὶ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο.

«Οἱ Κρητικὲς ἔχουν τὸ στῆθος τους σχεδὸν γυμνό. Μόλις τὸ καλύπτουν μ' ἕνα κομμάτι μουσελίνα. Ράβουν μ' αὐτὸ τὸ ὕφασμα δυὸ θῆκες γιὰ τοὺς μαστοὺς ποὺ μοιάζουν μὲ δυὸ μικροὺς σάκκους. Δὲν βαδίζουν, ὀλισθαίνουν, καὶ σοῦ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς κινοῦνται λυγίζοντας τὰ γόνατα».

Οἱ Ἑλληνίδες, κυρίως ἐκεῖνες ποὺ ζοῦσαν στὸ ὕπαιθρο καὶ ἀπόφευγαν νὰ μιμοῦνται τὶς Τουρκάλες ἦταν εὔθυμες, ζωηρὲς καὶ καλλιεργημένες. «Ἀξιοσέβαστες γυναῖκες οἱ Ἡρακλειώτισσες καὶ ἠθικὰ ἄμεμπτες».

Στὶς πολιτεῖες δὲν σπάνιζαν τὰ περιστατικὰ μοιχείας, περισσότερο ἀνάμεσα στὶς γυναῖκες ποὺ ἔρχονταν ὡς ὑπηρέτριες ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, κυρίως ἀπὸ τὴν Κάσο.

λῆς εἶχε προσεγγίσει στὸ Λουτρό. Οἱ Σφακιανοὶ νόμισαν πὼς οἱ Γάλλοι ἔρχονταν νὰ ἐλευθερώσουν τὴν Κρήτη, σύμφωνα μὲ τὸ παλιὸ τραγούδι:

Ἔχ' ὁ Θεὸς γυρίσματα κι' ὁ χρόνος ἑβδομάδες
νἄρθουσι τὰ Φραγγόπουλα νὰ διώξουν τοὺς μπουρμάδες

(*Γρ. Παπαδοπετράκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 174).

1. Λέγεται ἀκόμα ἀτίταμος, λιβανόχορτο, μαλλιαρόχορτο (Ἠώς, Κρήτη, 1964, σ. 182), καθὼς καὶ συμψυχία, διάψυχος, ἀγριορήγανη, κεφαλόχορτο (*Πέτρου Βλαστοῦ*, Συνώνυμα καὶ συγγενικά).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α΄, σ. 453 κ. ἑ.

Ὁ Sieber ἀποκρούει τοὺς ἰσχυρισμοὺς μερικῶν Εὐρωπαίων ὅτι οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἦταν ἕνας ἐκφυλισμένος λαός. «Τοὺς κατηγοροῦσαν γιὰ δειλία καὶ δουλοπρέπεια. Ὅλα αὐτὰ ὡστόσο ὀφείλονται στὸ τυραννικὸ καθεστώς. Κανένα εὐρωπαϊκὸ ἔθνος δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτελέση κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες κάτι γενναιότερο. Κι' ἐγὼ ἂν ἔμενα δέκα χρόνια ὑπήκοος τῆς Πύλης εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ εἶχα τὸ σθένος νὰ ἀντιδράσω ἂν μ' ἐξευτέλιζαν».

Οἱ χωριάτες εἶχαν ἐπινοήσει μιὰ πρωτότυπη μέθοδο γιὰ νὰ εἰσπράττουν περισσότερα ἀπὸ τοὺς ξένους. Δὲν ὅριζαν ποτὲ συγκεκριμένη τιμὴ γιὰ τὰ προϊόντα καὶ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφεραν. Ἔλεγαν:

—Δόστε ὅ,τι ἔχετε εὐχαρίστηση!

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ πληροφορίες τοῦ Sieber γιὰ τὴν παιδεία στὴν Κρήτη. Ὑπῆρχαν δημόσια σχολεῖα, «σὰν τὰ δικά μας Γυμνάσια», στὸ Ἡράκλειο, στὸ Ρέθυμνο καὶ στὰ Χανιά. Τὸ ἀρχαιότερο ἦταν τῶν Χανίων ποὺ «ἱδρύθηκε πρὶν 50 χρόνια».

Γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπανῶν κάθε ἑλληνικὴ οἰκογένεια ἐπιβαρύνθηκε, ἀνάλογα μὲ τὸ εἰσόδημά της, μὲ ἔκτακτη εἰσφορὰ ἀπὸ τρία ὣς ἑκατὸ γρόσια. Τὸ κεφάλαιο ποὺ σχηματίσθηκε τοκίσθηκε πρὸς 8% καὶ μὲ τὸ διάφορο πληρωνόταν ὁ δάσκαλος.

Τὸ σχολεῖο ἦταν μιὰ κάμαρα μὲ σκαμνιὰ γιὰ τοὺς μαθητές. Αὐτὰ τὰ σκαμνιά, τοποθετημένα γύρω - γύρω, ἀποτελοῦσαν τὰ μοναδικὰ ἔπιπλα. Τὰ παιδιὰ κρατοῦσαν τὸ βιβλίο τους στὰ γόνατα καὶ ἀκουμποῦσαν τὴ ράχη στὸν τοῖχο. Τὸ καλαμάρι, μ' ἕνα σφουγγάρι ποτισμένο μελάνι, ἦταν στερεωμένο στὸ ζουνάρι. Ὁ διδάσκαλος ἔδινε χωριστὸ θέμα σὲ κάθε μαθητή.

Στὸ σχολεῖο τοῦ Ἡρακλείου δίδασκε ὁ Γρηγόριος Μεγαλοχριστιανὸς πολὺ μελετημένος στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά[1].

Μ' ὅλο ποὺ ὁ κλῆρος ἀποστρεφόταν καὶ καταδίκαζε τὴ σπουδὴ τὰ σχολεῖα πλήθαιναν. Ὁ ἐτήσιος μισθὸς τοῦ διδασκάλου τοῦ Ἡρακλείου ἔφτανε τὰ 1.000 γρόσια. Ὡστόσο οἱ μαθητές του δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς 20-25 μέσα σὲ ἕνα πληθυσμὸ 8.000 κατοίκων.

---

1. Ἦταν ὁ μοναχὸς Γρηγόριος κατὰ κόσμον Γεώργιος Μεγαλοβρυσιανός. Εἶχε διδάξει στὸ Ἰάσιο τῆς Μολδαβίας τὸ 1768 (*Ν. Β. Δρανδάκη*, Τὰ σχολεῖα τῆς Ρεθύμνης κατὰ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ ΙΘ' αἰώνα, Κρητ. Χρονικά, τ. Δ' [1950], σ. 21-28), ὅπου τὸν θεωροῦσαν «εἰδήμονα καὶ ἱκανῶς πεπαιδευμένον» (*Γ. Ζαβίρα*, Νέα Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1972, σ. 509). Κατὰ τὴν περίοδο 1795-1805 δίδαξε στὸ Ρέθυμνο (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τ. Β', σ. 168). Τὸ 1800 ὁ Γεώργιος Μεγαλοβρυσιανὸς ἐντοπίζεται στὰ Χανιὰ καὶ τὸ 1805 στὸ Ἡράκλειο. Στὰ Χανιὰ ἐδίδαξαν ἐπίσης κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς, ὁ Λαζαρίδης, ὁ Γρηγόριος Περδικάρης (μετὰ τὸ 1800), ὁ Ἰάκωβος Μανωλάσης καὶ κάποιος Στεφανάκης, καὶ στὸ Ρέθυμνο ὁ Ζαχαρίας Τσιριγώτης Πρακτικίδης (1802-1808). Βλ. *Ἐλ. Δ. Μπελιᾶ*, Ἡ παιδεία τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, Μνημοσύνη, τ. Α', σ. 263 κ. ἑ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

Ὁ διδάσκαλος τῶν Χανίων εἶχε 40 μαθητὲς καὶ μισθὸ 1.300 γρόσια. Ὀνομαζόταν Ἰάκωβος Καλόγερος «καὶ δίδασκε ἀνάγνωση, γραφή, ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικά, θρησκευτικὰ καὶ πολλὰ ἄλλα μαθήματα τῶν δικῶν μας σχολείων».

Στὸ Ρέθυμνο λειτουργοῦσε τὸ καλύτερο σχολεῖο. Ὁ διδάσκαλος, ὁ κληρικὸς Ἰωάννης Μεταξᾶς[1], ἦταν «ὁ πιὸ ἀξιοσέβαστος ἄνθρωπος τῆς Κρήτης». Στὸ σχολεῖο γίνονταν δεκτὰ παιδιὰ ἀπὸ ἑφτὰ χρόνων ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν ἀνάγνωση καὶ γραφή. Οἱ περισσότεροι μαθητὲς τοῦ σχολείου ἦταν 12-15 χρόνων. Ἀποστήθιζαν ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ὅμηρο καθὼς καὶ μύθους τοῦ Αἰσώπου. Διδάσκονταν ἐπίσης Ἀριθμητική, Ἄλγεβρα, Γεωμετρία, Στερεομετρία, Τριγωνομετρία, κωνικὲς τομές, Φυσικὴ Πειραματικὴ καὶ Λαϊκὴ Ἀστρονομία, Λογική, Μεταφυσική, Ἠθικὴ καὶ Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Μεταξᾶς εἶχε 14 μαθητὲς καὶ ἔπαιρνε μισθὸ 800 γρόσια. Ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ἦταν ἀσήμαντος ὁ κλῆρος δὲν ἀντιδροῦσε ἔντονα.

Στὸ σχολεῖο ὑπῆρχε βιβλιοθήκη μὲ ἑκατοντάδες ἐκλεκτὰ ἔργα, σφαῖρες τῆς ὑδρογείου καὶ τοῦ στερεώματος (τὰ οὐράνια σώματα, καλλιτεχνικὰ συναρμολογημένα μὲ σύρμα), καὶ πολὲς συσκευὲς καθὼς καὶ ὄργανα φυσικῆς. Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν περιηγητὴ ἕνας μαθητὴς 13 χρόνων ποὺ χειριζόταν τὸ βαρόμετρο, ἔδινε σωστὴ περιγραφὴ τῆς λειτουργίας του καὶ ἐκτελοῦσε διάφορες μετρήσεις. Ὅλες οἱ σχολικὲς δαπάνες καλύπτονταν ἀπὸ συνεισφορὲς τῶν ἐμπόρων. Ἡ καταβολὴ τοῦ μισθοῦ τοῦ διδασκάλου γινόταν κάθε τρίμηνο[2].

---

1. Ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς ἦταν συγγενὴς τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Ε′ (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, ἔνθ' ἀν., σ. 169). Στὰ Χανιὰ λειτουργοῦσαν ἀπὸ τὸ 1791 δύο σχολεῖα μὲ διδασκάλους τὸν Ἐμμ. Γερακάρη, ποὺ πέθανε τὸ 1804, τὸν ἱερομόναχο Καλλίνικο καὶ τὸν Ν. Φουράκη (σκοτώθηκαν ὅλοι κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821).

2. Ἡ ἀπασχόληση τοῦ διδασκάλου ρυθμιζόταν μὲ ἔγγραφη συμφωνία. Ἰδοὺ τὸ κείμενο ἑνὸς συμφωνητικοῦ τοῦ 1804 ἀνάμεσα στὴν κοινότητα τῆς Τζιᾶς καὶ τοῦ Κὺρ-Ἄνθιμου. «Διὰ τοῦ παρόντος μας δηλοποιοῦμεν ἡμεῖς οἱ ὑποκάτωθεν γεγραμμένοι ὅτι ἐσυμφωνήσαμεν μὲ τὸν ἱερολογιώτατον Κὺρ Ἄνθιμον νὰ παραδίδῃ τὰ γραμματικὰ μαθήματα μὲ ὅλην τὴν προσήκουσαν φροντίδα καὶ ἐπιμέλειαν εἰς ὅσα παιδία ἤθελον συντρέξωσιν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ διὰ χρονικόν του μισθὸν ἔχει νὰ λαμβάνῃ ἀπὸ τὸ κοινόν μας γρ. 300 εἰς τρεῖς ρένταις, δηλ. αην Σεπτεμβρίου 100· πάλιν αην Ἰανουαρίου τὰ ἄλλα 100· καὶ τὰ ρέστα τῆς ἐξοφλήσεως αη Μαΐου ὁποὺ τελειώνουν οἱ τρεῖς ρένταις· καὶ ὅταν τελειώσῃ ὁ χρόνος ὁποὺ γίνεται 18 Ἰουλίου εἶναι οἰκοκύρης. Εἰ μὲν ἔχει εὐχαρίστησιν νὰ μένῃ καὶ δι' ἄλλον χρόνον καὶ θέλει ἀκολουθεῖ πάλιν ὁ αὐτὸς μισθὸς τῶν 300 γρ. Πρὸς τούτοις θέλει λαμβάνει κάθε δευτέρα ὅλου τοῦ χρόνου ἕνα ψωμὶ σιταρένιον, ἀπὸ τὰ παιδία ὅμως ὁποὺ ἔχουν σιταρένιον· ἀπὸ δὲ τὰ ἄλλα ἀπὸ 2 μπουλιὰ καὶ θέλει εἶναι χρέος μας πρὸς τούτοις νὰ τῷ δίδωμεν καὶ ὀσπίτιον πληρώνοντας τοῦ κοινοῦ μας τὸ ἐνοίκιον· πρὸς τούτοις, ἐὰν πληρωθέντος τοῦ χρόνου ἠθέλομεν ἰδῇ ὅτι δὲν γίνεται ἡ πρέπουσα ἐπίδοσις εἰς τοὺς μαθητάς, ἔχομεν τὸ ἐλεύθερον τόσον ἡμεῖς νὰ ἀντισυνιστῶμεν ἄλλον προκομενέστερον ἐὰν εὕρωμεν· τόσον ἡ ἱερολογιότης του νὰ ἀναχωρῇ ἀκωλύτως ὅπου ποτε βούλεται» (*Ἰω. Ν. Ψύλλα*, Ἱστορία τῆς νήσου Κέας, Ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 201-202). Σὲ συμφωνητικὸ τῶν προκρίτων τῆς Καστοριᾶς καὶ τοῦ διδασκάλου Ἰσ. Οἰκονόμου (Ἰανουάριος 1814) ὁρίζεται μισθὸς 1.150 γρόσια τὴν ἑξαμηνία. Ὁ δάσκαλος «ὑπόσχεται νὰ προκόπτῃ

Στὰ σχολεῖα τῆς Κρήτης δὲν διδάσκονταν Θρησκευτικά. Ὁ κλῆρος δὲν ἐμπιστευόταν στοὺς φωτισμένους ἀνθρώπους τὸ μάθημα καὶ ἀναλάμβανε ὁ ἴδιος τὴ διδασκαλία[1].

Ὁ Sieber διαπίστωσε ὅτι ἡ ἔκδοση διαζυγίου ἦταν πολὺ εὔκολη ὑπόθεση. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἀπειλοῦσαν πὼς θ' ἀλλαξοπιστήσουν. Οἱ ἐξισλαμισμοὶ δὲν ἦταν σπάνιοι. Ἄλλωστε ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς Τούρκων τῆς Κρήτης ἦταν Χριστιανοὶ ποὺ ἀναγκάστηκαν γιὰ τὸν ἄλφα ἢ βῆτα λόγο νὰ γίνουν μουσουλμάνοι[2].

Γιὰ νὰ ἀλλάξῃ ἕνας Ἕλληνας τὴν πίστη του, γράφει ὁ Γερμανὸς περιηγητής, ἀρκεῖ νὰ βγῆ στὸ δρόμο καὶ νὰ φωνάξῃ. «Ἕνας εἶναι ὁ Θεὸς καὶ μόνος προφήτης του ὁ Μωάμεθ». Ἀμέσως τὸν παραλαμβάνουν οἱ Τοῦρκοι καὶ τὸν ὁδηγοῦν θριαμβικὰ στὸ σπίτι ἑνὸς μουσουλμάνου προεστοῦ. Ἐκεῖνος τὸν ντύνει μὲ πλούσια φορεσιά, τὸν φορτώνει δῶρα καὶ τὸν θέτει ὑπὸ τὴν προστασία του. Ὕστερα σχηματίζεται θορυβώδης διαδήλωση κι' ὁ νεοφώτιστος μεταφέρεται στοὺς ὤμους καὶ ἐπιδεικνύεται στὸ λαό. Ἡ πομπὴ καταλήγει στὸ τζαμὶ ὅπου συντελεῖται ἡ καθιερωμένη περιτομή.

Οἱ νηστεῖες, γράφει ὁ Sieber, καθιερώθηκαν ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ἀναγκῶν. «Ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι ἁρπάζουν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὰ πάντα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ κρατηθοῦν στὴ ζωή, ἡ Ἐκκλησία ἐπέβαλε τὶς 200 μέρες νηστείας ὥστε νὰ μὴ γίνωνται αἰσθητὲς οἱ στερήσεις. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ὑποσιτίζονται στὰ δύο τρίτα τοῦ χρόνου. Καὶ ἐπειδὴ ἀποφεύγουν τὶς πλούσιες φορεσιὲς γιὰ νὰ μὴ δίνουν λαβὴ στὴν ὀθωμανικὴ πλεονεξία καὶ σὲ ἀβανιές, ἐξοικονομοῦν χρήματα καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν ἀλλοῦ. Ἔτσι, συνηθίζοντας στὴ

τοὺς μαθητὰς καὶ νὰ τοὺς ἐπιμελῆται ἐν φόβῳ Θεοῦ καὶ ἐν βάρει τῆς συνειδήσεώς του» (*Παντ. Τσαμίση*, Ἡ Καστοριὰ καὶ τὰ μνημεῖα της, Ἀθῆναι 1949, σ. 83).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 103-104.

2. Μετὰ τὴν καταστροφὴ ποὺ ἀκολούθησε τὰ Ὀρλωφικὰ ἄρχισαν στὴν Κρήτη ὁμαδικοὶ ἐξισλαμισμοί. «Τοιαύτη δ' ἐγένετο ἡ συρροὴ εἰς ἐξώμοσιν, ὥστε οἱ Μουσουλμάνοι, φοβηθέντες μὴ ὑστερηθῶσι τῆς προσωπικῆς ὑπηρεσίας τῶν ἀθλίων χριστιανῶν, ἐργαζομένων νυχθημερὸν ὑπὲρ τῆς εὐζωΐας αὐτῶν, ἠρνοῦντο πλέον νὰ δέχωνται αὐτούς» (*Γρ. Παπαδοπετράκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 160). Οἱ ἐξωμότες, ἐπειδὴ κατέχονταν ἀπὸ τύψεις γιὰ τὴν προσχώρησή τους καὶ ἀπὸ μίσος σ' ἐκείνους ποὺ κράτησαν μὲ πίστη τὸν ἐθνισμό τους κατάντησαν ἀγριώτεροι ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Διατηροῦσαν τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα καὶ πραγματοποιοῦσαν ἐπιγαμίες μὲ χριστιανικὲς οἰκογένειες. Πολλοὶ χριστιανοὶ ἔδιναν πρόθυμα τὶς θυγατέρες τους στοὺς ἐξωμότες γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν προστασία τους. Ὅσοι ἀντιστέκονταν ἀντιμετώπιζαν θάνατο ἢ οἰκονομικὸ ἀφανισμό. «Τὰ τοιαῦτα καταναγκαστικῶς συναπτόμενα ἀπεδείχθησαν τὸ μᾶλλον τελεσφόρον μέσον εἰς τὸ προσελκῦσαι πλείους εἰς τὸν μωαμεθανισμόν, διότι οἱ μὲν ὑπὸ συγγενικῆς ἐπιρροῆς κινούμενοι, ἤρχοντο εἰς οἰκειότητά τινα πρὸς τοὺς μουσουλμάνους καὶ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐξώμοσιν, οἱ δ' ἀνθιστάμενοι καὶ εἰς τὰ πάτρια ἐμμένοντες ὑφίσταντο μείζονα μαρτυρολόγια, ἢ οἱ μὴ ἔχοντες συγγενεῖς ἐξωμότας· ὅθεν καὶ οὗτοι ὤφειλον νὰ ἐξωμόσουν ἢ νὰ ὑστερηθῶσιν τῆς ὅλης περιουσίας καὶ δὴ καὶ τῆς ζωῆς αὐτῶν» (ἔνθ' ἀν., σ. 161).

λιτότητα μὲ τὶς σχολαστικὲς νηστεῖες, «ἐξασφάλιζαν τὰ μέσα γιὰ νὰ χορταίνη ὁ κλῆρος».

«Ἂν αὐτὲς οἱ νηστεῖες ἐφαρμόζονταν στὰ βόρεια κλίματα θὰ ἀφανίζονταν ἐντελῶς ὁλόκληρες φυλές, ἐπειδὴ θὰ περιοριζόταν ἡ ἀντοχή τους μπροστὰ στὰ φυσικὰ στοιχεῖα, ὅπως συνέβαινε πάντοτε σὲ ἐποχὲς λιμοῦ. Ἀλλὰ ἐδῶ, χάρη στὸ ἤπιο κλίμα καὶ στὰ λαχανικὰ ποὺ φυτρώνουν ὅλο τὸ χρόνο, δὲν κινδυνεύουν οἱ ἄνθρωποι νὰ πεθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα. Ὡστόσο τὰ ἀποτελέσματα τῶν νηστειῶν εἶναι ὁλοφάνερα στὰ ὠχρὰ καὶ κάτισχνα πρόσωπα τῶν κατοίκων. Οἱ πονηροὶ Τοῦρκοι γελοῦν καὶ πιστεύουν πῶς οἱ Ἕλληνες σκάβουν μόνοι τὸ λάκκο τους. Τοὺς ἀφήνουν λοιπὸν νὰ κάνουν τὸ κέφι τους[1].

Ὡστόσο παρατήρησε ὅτι πολλὲς ἀρρώστιες ποὺ ὀφείλονται στὴν πολυφαγία καὶ τὴν καλοζωία ἦταν ἄγνωστες στοὺς Ἕλληνες.

Οἱ παπάδες, πρὶν χειροτονηθοῦν, διαλέγουν τὸ πιὸ ὄμορφο καὶ μορφωμένο κορίτσι τοῦ χωριοῦ. Προσέχουν μάλιστα νὰ εἶναι ὑγιέστατο καὶ νὰ ἔχη γερὴ κράση γιὰ νὰ σιγουρευτοῦν πῶς θὰ ζήση πολλὰ χρόνια γιατὶ οἱ παπάδες δὲν ξαναπαντρεύονται ἂν χηρέψουν[2]. Ὅλα τὰ κορίτσια θέλουν νὰ παντρευτοῦν παπὰ γιατὶ γίνονται ἔτσι οἱ πρῶτες τοῦ χωριοῦ. Ἂν πεθάνη ὁ παπὰς τὸν ἐνταφιάζουν καθιστό, ἀφοῦ προηγουμένως δηλώση ἡ παπαδιὰ πῶς δὲν πρόκειται νὰ ξαναπαντρευτῆ.

Ὁ Sieber καταγράφει κι' ἕνα ἀνέκδοτο ποὺ ἄκουσε σχετικά. Ἕνας παπὰς ἔπαθε νεκροφάνεια. Κι' ἐνῶ ἑτοίμαζαν τὴν κηδεία ρώτησαν τὴν ἀπαρηγόρητη παπαδιὰ ἂν θὰ μείνη χήρα γιὰ νὰ ἀποδώσουν στὸν παπὰ τὴν ὕψιστη

1. Ἡ παρεμβολὴ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν παραγόντων ἐνίσχυσε ἀκόμη πιὸ πολὺ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση τῶν νηστειῶν ἔτσι ποὺ ἡ αὐστηρὴ νηστεία καταντοῦσε βασικὴ προϋπόθεση εὐλάβειας καὶ θεοσέβειας καὶ ἔφτανε συχνὰ σὲ παραλογισμούς. Οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς καταγράφουν στὰ χρονικά τους διάφορα χλευαστικὰ ἀνέκδοτα — ἄγνωστο ἂν ἀναφέρωνται σὲ πραγματικὰ ἢ φανταστικὰ περιστατικὰ— γιὰ νὰ παρουσιάσουν τοὺς Ἕλληνες ἠλίθια φανατικοὺς καὶ ἐξαχρειωμένους. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Turner*, λ.χ., ἀφηγεῖται ὅτι ἕνας Ἕλληνας τῆς Σμύρνης, ἀφοῦ σκότωσε κάποιον, κατέφυγε στὸ σπίτι ἑνὸς Εὐρωπαίου ἐμπόρου. Πραγματικὰ ὁ ἔμπορος τὸν ἔκρυψε. Τὴν ἴδια μέρα τοῦ ἔστειλε φαγητὸ στὴν κρυψώνα του ἀλλὰ ὁ φονιὰς ἀρνήθηκε νὰ τὸ δεχτῆ γιατὶ ἦταν κρέας καὶ νήστευε. «Ἡ ὑποκρισία του ἐξαγρίωσε τὸν οἰκοδεσπότη. Ἀμέσως τὸν πέταξε ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι» (Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', παράρτημα, σ. 470-471). Αὐτὰ τὰ ἀνέκδοτα ἀποδίδονταν πότε στὴ μιὰ καὶ πότε στὴν ἄλλη ἑλληνικὴ περιοχή. Στὸ χρονικὸ λ.χ. τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *F. W. Williams* ὁ εὐλαβικὸς φονιὰς ἦταν μπράβος τοῦ Κεφαλονίτη κόντε Α. Ὅταν λοιπὸν ἔτρεξε στὸν ἀφέντη του γιὰ νὰ τοῦ ἀνακοινώση πῶς ἔγινε τὸ θέλημά του, πῶς σκότωσε δηλαδὴ τὸν τάδε, ὁ κόντες κάλεσε τὸ δολοφόνο σὲ γεῦμα. Στὸ τραπέζι ὑπῆρχε κρέας. Ἀλλὰ ὁ ἐκτελεστὴς μπράβος ἀρνήθηκε νὰ τὸ γευτῆ γιατί, λέει, ἦταν σαρακοστὴ καὶ νήστευε (Travels in Italy, Greece, and the Ionian Islands, In a series of letters, descriptive of manners, scenery, and the fine arts, Edinburgh 1820, τ. Β', σ. 167).

2. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀναγκαστικὴ ἰσόβια χηρεία τοῦ παπᾶ πηγάζει ἡ παροιμία «τῆς παπαδιᾶς τὸ λείψανο εἶναι βαρὺ» (Μεσσηνία, Φθιώτιδα).

τιμὴ τῆς ταφῆς σὲ καθιστὴ στάση. Ἡ παπαδιὰ ἀρνήθηκε. Σὲ λίγο ὅμως ὁ παπὰς «ἀναστήθηκε» κι' ὅταν ἔμαθε τὰ καθέκαστα ξυλοκόπησε γενναῖα, μόλις συνῆλθε, τὴν παπαδιά του[1].

Οἱ παπάδες ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς καλογέρους μὲ τὴν τσόχινη λευκὴ ταινία ποὺ τυλιγόταν στὸ λαιμὸ καὶ ἔπεφτε μπροστὰ στὸ στῆθος τους.

Οἱ ἑλληνικὲς ἐκκλησίες ἦταν χωρὶς καμπαναριό. Καμπάνες δὲν ἐπιτρέπονταν. Οἱ Τοῦρκοι ἀπαγόρευαν νὰ χτυποῦν ἀκόμα καὶ οἱ καμπάνες τῶν καραβιῶν ὅταν ἄραζαν στὰ λιμάνια.

Ὡς γιατρὸς ὁ Sieber μελέτησε καὶ τὰ θεραπευτικὰ μέσα ποὺ συνήθιζαν στὴν Κρήτη. Πουλοῦσαν ἀρσενικὸ σὲ καλαθάκια στὸ παζάρι ὡς συνηθισμένο ἐμπόρευμα. Κάθε ἐμπειρικὸς εἶχε ἕνα μαγαζάκι ὅπου παρασκεύαζε αὐτοσχέδιες φαρμακευτικὲς συνθέσεις. Οἱ πελάτες ἔφερναν μαζί τους κι' ἕνα μπουκάλι.

Ὁ περιηγητὴς διαπίστωσε ὡστόσο πὼς ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη ἀξιοθαύμαστοι ἐμπειρικοὶ γιατροί. Πετύχαιναν τὴ σωστὴ διάγνωση καὶ ἐφάρμοζαν τὴν πρέπουσα θεραπευτικὴ ἀγωγή.

Γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ τύφου ἔδιναν στὸν ἄρρωστο δυὸ οὐγγιὲς bolus armenus ἀνακατωμένο μὲ βοδινὸ λίπος τρεῖς φορὲς τὴν ἡμέρα. Στὸ χτικιὸ ἔκαναν ἀφαιμάξεις καὶ δὲν δίσταζαν νὰ ἐγχειρήσουν ἔγκυες γυναῖκες. Γιὰ τὴν κίρρωση τοῦ ἥπατος ἔδιναν ἐμετικὰ καὶ γιὰ τὴν ὑδρωπικία βιζικάντια.

Οἱ χειρότεροι καὶ πιὸ ἐπικίνδυνοι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἐμπειρικοὺς γιατροὺς ἦταν οἱ περιπλανώμενοι Ἰταλοὶ ντοτόροι.

Μόνο στὴν Πόλη καὶ στὴ Σμύρνη ὑπάρχουν ἀρκετοὶ γιατροί, γράφει ὁ Sieber. Οἱ ἄρρωστοι ἔπρεπε νὰ ταξιδέψουν ὡς ἐκεῖ ἂν ἤθελαν νὰ γιατρευτοῦν.

Πολὺ ἐκτιμοῦσαν στὴν Ἀνατολὴ τοὺς Γερμανοὺς γιατρούς. Σ' αὐτὸ εἶχε

---

1. Ὑπάρχουν διάφορες παροιμίες γιὰ τὴν παπαδιὰ ποὺ φαίνεται διστακτικὴ νὰ δηλώση πὼς θὰ μείνη χήρα γιὰ νὰ «θρονιάσουν», νὰ θάψουν δηλαδὴ καθιστὸ τὸν παπά της. Ἰδοὺ ἕνας παροιμιόμυθος ἀπὸ τὴν Πάτρα. Ρωτήσανε τὴν παπαδιὰ πῶς νὰ τὸν βάλουν τὸν παπά, στὸ θρόνο ἢ μακρία, δηλαδὴ ξαπλωμένον ὅπως τοὺς λαϊκούς. Ἡ παπαδιά, ἀφοῦ συλλογίστηκε λιγάκι, λέει μοιρολογώντας: «Μακριὰ καὶ δίπλα βάλτε τον, δὲν ξέρω τί μὲ βρίσκει» (Λαογρ., τ. Β' [1911], σ. 694). Στὴ Νάξο ἡ «φρόνιμη» παπαδιὰ εἶπε: «Γιὰ καλὸ καὶ γιὰ κακὸ θάψετέ τον λαϊκό» (*Διαλεχτῆς Ζευγώλη*, Παροιμίες ἀπὸ τὴν Ἀπείραθο τῆς Νάξου, Ἀθήνα 1963, σ. 145). Στὴ Μακεδονία, ἂν ἡ παπαδιὰ ποὺ δέχτηκε νὰ μείνη χήρα ἀλλάξη γνώμη καὶ πάρει ἀπόφαση νὰ παντρεφτῆ, πρέπει νὰ πάη στὸ μνῆμα καὶ νὰ τὸ κλωτσήση τρεῖς φορές. Ἔτσι ὁ παπὰς ξεθρονιάζεται καὶ ἡ παπαδιὰ μπορεῖ νὰ παντρεφτῆ καὶ ξεκριματίζεται (*Σπ. Συγκολλίτου*, Ὁ νεκρὸς εἰς τὴν Ἀνασελίτσα, Λαογρ., τ. ΙΑ' [1934], σ. 404). Καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Turner* σημειώνει στὸ ὁδοιπορικό του πὼς οἱ παπάδες θάβονταν καθιστοί» (A journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 511). Κακῶς ὅμως διαψεύδει τὸν συμπατριώτη του *Aaron Hill*, ποὺ πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰώνα ἔγραφε ὅτι γιὰ νὰ ἐνταφιασθῆ ὁ παπὰς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔπρεπε νὰ ρωτηθῆ πρῶτα ἡ παπαδιὰ ἂν εἶχε σκοπὸ νὰ παντρευτῆ (A full and just account of the present state of the Ottoman Empire in all its branches..., London 1709, σ. 209). Τὸ ἔθιμο ἀτόνησε, ἀλλὰ σὲ πολλὲς περιοχὲς εἶχε ἐπιβιώσει.

συμβάλει ἡ πρόσληψη τοῦ Γερμανοῦ γιατροῦ Peter Franc ἀπὸ τὸν Μεχμὲτ Ἀλὴ τῆς Αἰγύπτου.

Συνήθως, ὅταν καλεῖται γιατρὸς γίνεται γραπτὴ ἢ προφορικὴ συμφωνία. Ὁ γιατρὸς ἀναλαμβάνει νὰ θεραπεύση τὸν ἄρρωστο μὲ ὁρισμένη ἀμοιβή. Τὸ μισὸ ποσὸ προκαταβάλλεται. Ἂν καθυστερήση ἡ θεραπεία οἱ συγγενεῖς δυσφοροῦν, τὸν ἐκδιώκουν χωρὶς νὰ τὸν πληρώσουν καὶ καμμιὰ φορὰ ἀξιώνουν τὴν ἐπιστροφὴ τῆς προκαταβολῆς. Γι' αὐτὸ οἱ Ἰταλοὶ «γιατροὶ» ζητοῦσαν διπλάσια προκαταβολὴ κι' ἂν γινόταν καλὰ ὁ ἄρρωστος δὲν πολυενδιαφέρονταν γιὰ τὰ ὑπόλοιπα[1].

Οἱ γιατροὶ συνήθιζαν νὰ ἀραιώνουν τὰ φάρμακα σὲ πολλὰ μπουκάλια. Αὐτὸ μεγάλωνε τὸ κύρος τους. Κι' ὁ ἄρρωστος πάλι ἔνοιωθε μεγαλύτερη σιγουριὰ ὅταν ἔβλεπε πλάϊ στὸ στρῶμα του ἀραδιασμένα ἕνα σωρὸ φιαλίδια μὲ διάφορα φάρμακα.

Οἱ Τοῦρκοι συνήθιζαν νὰ στέλνουν στὸν ἄλλο κόσμο τοὺς ἐχθρούς τους μὲ τὴ μέθοδο τοῦ δηλητηρίου ποὺ ριχνόταν στὸν καφέ. Ἕνας Γερμανὸς γιατρὸς ἀφηγήθηκε στὸν Sieber ἕνα πρόσφατο περιστατικό. Κάλεσαν δυὸ δραγουμάνους στὸ σεράϊ τοῦ πασᾶ καὶ τὸ γιατρό. Προηγουμένως εἶπαν στὸ γιατρὸ νὰ μὴ δοκιμάση τὸν καφὲ ποὺ θὰ τοῦ προσφέρουν. Οἱ ἄλλοι ἤπιαν καὶ φαρμακώθηκαν. Θέλησε ὁ γιατρὸς νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ σεράϊ γιὰ νὰ φέρη ἀντίδοτο ἀλλὰ οἱ φρουροὶ τὸν ἐμπόδισαν. Οἱ δραγουμάνοι πέθαναν μπροστά του μὲ φριχτὸ τρόπο.

Ὁ πασὰς χρησιμοποιοῦσε γιατροὺς γιὰ νὰ ἐξοντώση πλούσιους Ἕλληνες καὶ νὰ δημεύση τὴν περιουσία τους. Ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθοῦσε ἦταν ἡ ἑξῆς. Κανάκευε τὸ ὑποψήφιο θύμα δείχνοντας ἀγάπη καὶ ἐκτίμηση. Κι' ὅταν ἀρρώσταινε τὸν συμβούλευε νὰ πάρη τὸ δικό του γιατρό, ποὺ ἦταν τυφλὸ ὄργανό του. Ὁ γιατρός, ἀκολουθώντας τὴ σωστὴ θεραπεία γιάτρευε τὸν ἄρρωστο. Κατὰ τὴν ἀνάρρωση ὅμως τοῦ ἔδινε μερικὰ δυναμωτικὰ σκονάκια. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ εἶχε δηλητήριο. Ὁ ἄρρωστος πέθαινε κι' ὅλοι πίστευαν πὼς τὸ κακὸ ἔγινε γιατὶ δὲν ἀκολούθησε μὲ ἀκρίβεια τὶς ὁδηγίες τοῦ γιατροῦ[2].

Ὁ φόβος τοῦ δηλητηρίου ἦταν τόσο μεγάλος ποὺ οἱ πελάτες ὑποχρέωναν τὸ γιατρὸ νὰ ἑτοιμάζη ὁ ἴδιος τὰ φάρμακα καὶ νὰ τὰ παραδίνη μὲ τὰ χέρια του. Κι' ἂν ἦταν νὰ σταλοῦν σὲ χωριὸ ἀξίωναν νὰ γίνη δέμα καὶ νὰ σφραγισθῆ

1. Συνήθως οἱ γιατροὶ στὴν Ἑλλάδα ἀμείβονταν, ὅπως στὶς μικρὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας, μὲ μισθὸ χρονιάτικο, ἀπὸ τὶς κοινότητες καὶ δὲν πληρώνονταν ἀπὸ τοὺς ἀρρώστους χωριστά.

2. Τὸ δηλητήριο ἦταν ἡ προσφιλέστερη μέθοδος τοῦ Ἀλήπασα τῆς Ἠπείρου γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν ἐχθρῶν του. Χρησιμοποιοῦσε γι' αὐτὸ τοὺς ἔμπιστους γιατρούς του καὶ κυρίως τὸν Ἰταλὸ Tozoni. Γράφει σχετικὰ ὁ *Φιλητᾶς*: «Ἀμὴ ὁ δυσπιστότατος γέρων Τύραννος, ἄλλον ἀπὸ τοὺς ἰατρούς του δὲν ἐτίμα διὰ τὴν πίστιν του, εἰμὴ τὸν Πιεμοντέζον Τοζόνην καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ ἐκεῖνον ἐλάμβανε χωρὶς φόβον ἰατρικά, ἀλλ' εἰς ἐκεῖνον καὶ ἐνεπιστεύετο θαρούντως τὴν ὑγείαν τῶν ὑποβλεπομένων ἀπ' αὐτὸν δυνατῶν ραγιάδων καὶ μπέηδων ὅταν ἀρρωστοῦσαν καὶ ἤθελε νὰ τοὺς τελειώση τὰ βάσανα τῆς ἀσθενείας γλήγορα».

προσεχτικὰ καὶ πολλὲς φορὲς μὲ τὴ βούλα τοῦ γιατροῦ. Ἀλλιῶς δὲν ἄγγιζαν τὰ φάρμακα.

Γιὰ τὶς μουσουλμάνες ἄρρωστες ἡ κατάσταση ἦταν δραματική. Ἡ μόνη ἐξέταση ποὺ ἐπιτρεπόταν στὸ γιατρὸ ἦταν νὰ παρακολουθήση τὸ σφυγμὸ ἀγγίζοντας τὸ χέρι ποὺ ἔβγαινε ἀπὸ τὸ σεντόνι. Κάποτε ζήτησαν ἀπὸ τὸν Sieber νὰ ἐξετάση μιὰ ἄρρωστη ἀπὸ τὸ χέρι της ποὺ πρόβαλε ἀπὸ ἕνα ἄνοιγμα τοῦ τοίχου.

ΓΑΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ (1817)

ΤΟΝ ΜΙΚΡΟ γύρο τῆς Ἑλλάδας πραγματοποίησε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς H. W. Williams τὸ 1817. Ἑπτάνησα, Πάτρα, Βοστίτσα, Δελφοί, Λειβαδιά, Ἀθήνα, Κόρινθος, Πάτρα, Ζάκυνθος.

Ἡ Ἀθήνα εἶχε γίνει τὸ ἐπίκεντρο τῶν περιηγητικῶν ἐνδιαφερόντων ὅλων τῶν ξένων. Τὸ κλίμα, τὰ μνημεῖα, οἱ ἀνασκαφές, οἱ ἀνέσεις, οἱ προξενικὲς Ἀρχὲς καὶ ἡ παρουσία μιᾶς μικρῆς ἀλλὰ δραστήριας φράγκικης παροικίας, ὅλα μαζὶ τὴν καθιστοῦσαν ἑλκυστικὴ στὰ μάτια τῶν ταξιδιωτῶν.

Ὁ Williams εἶναι παρατηρητικός, εὐσυνείδητος, ἀνήσυχος, προσέχει τὴ λεπτομέρεια. Στὸ χρονικό του καταγράφει στατιστικὰ στοιχεῖα καὶ δίνει ζωηρὲς εἰκόνες τοῦ καθημερινοῦ βίου.

Βγαίνοντας στὴν Κέρκυρα ἀντίκρυσε ἕνα πολυεθνικὸ κοσμοπολίτικο θέαμα στοὺς δρόμους. Ἕλληνες, Τοῦρκοι, Ἀρβανίτες, Ἰταλοί, Ἄγγλοι στρατιῶτες, ἀξιωματικοὶ μὲ τὶς γυναῖκες τους καὶ Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες, καθένας μὲ τὴ φορεσιὰ τοῦ τόπου του καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πατρίδας του[1].

Ἕνας Κεφαλονίτης ἀριστοκράτης, ὁ πάμπλουτος κόντες Α. ξεχώριζε στὴν κερκυραϊκὴ κοινωνία, μιὰ κοινωνία στρατιωτική. Ἀνῆκε στὸ ρωσικὸ κόμμα κι' ὅταν κατόρθωσε νὰ ἐπικρατήση ἀποκεφάλισε 23 ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους ἀντιπάλους του.

Ἡ κερκυραϊκὴ ἀριστοκρατία ἦταν χωρισμένη σὲ δυὸ κόμματα: τὸ ρωσικὸ καὶ τὸ ἀγγλικό. Τὸ ρωσικὸ φαινόταν στὴν ἀρχὴ ἰσχυρότερο γιατὶ εἶχε ἐπικεφαλῆς τὸν κόντε Καποδίστρια, πατέρα τοῦ εὐνοούμενου ὑπουργοῦ τοῦ τσάρου. Ἀλλὰ ὁ κόντες εἶχε γεράσει πιὰ καὶ ἦταν ἀκίνδυνος. Κι' ὁ τσάρος δὲν ἔπαιρνε ἐνθαρρυντικὲς πρωτοβουλίες[2].

---

1. Travels in Italy, Greece, and the Ionian Islands, In a series of letters, descriptive of manners, scenery, and the fine arts, Edinburgh 1820, τ. Β', σ. 157.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 164-165. Στὰ Ἑπτάνησα τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας παίχτηκε σὲ δοκιμαστικὴ παράσταση πέντε πράξεων τὸ δράμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ χρόνια τοῦ ξεσηκωμοῦ καὶ ὕστερα στὴ σκηνὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Τὸ νέο κράτος, ἡ Ἰόνιος Πολιτεία, φάνηκε στὴν ἀρχὴ σὰν πρόδρομος τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ ἔθνους. Οὐτοπίες. Ἐνῶ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ συμμαχία τῶν μοναρχιῶν ἐναντίον τῆς δημοκρατικῆς Γαλλίας, θὰ τεθῆ ὑπὸ τὴν προστασία δύο ἀπροσδόκητων συνεταίρων τοῦ στρατοπέδου τῆς ἀπολυταρχίας, τῆς τσαρικῆς Ρωσίας καὶ τῆς σουλτανικῆς Τουρκίας. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νέας πολιτείας ἐπικρατοῦσε μόνιμη ἀναταραχή, ἐκρηκτικὴ συνέπεια τῶν ἰδεῶν ποὺ ἔθρεψε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Οἱ Κερκυραῖοι καλλιεργητὲς ἔνοιωθαν τὴν ἐλευθερία ὡς οἰκονομικὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς. Ἡ ἀστικὴ τάξη προσπάθησε νὰ ἀξιοποιήση τὰ ἰδεολογικά της κέρδη καὶ νὰ προωθηθῆ στὴν ἐξουσία. Στάθηκε ὅμως ἀδύνατο νὰ ἐπικρατήση, γιατὶ οἱ ἀντίπαλοί της ἦταν πανίσχυροι, μὲ προαιώνια παράδοση καὶ πεῖρα. Ἔτσι παγιώθηκαν οἱ ἐξωτερικὲς ἐπεμβάσεις καὶ ἡ «προστασία». Ὕστερα ἀπὸ τὴ Βενετοκρατία καὶ τοὺς δημοκρατικοὺς Γάλλους, ἡ τσαρικὴ Ρωσία καὶ οἱ Ὀθωμανοί, οἱ αὐτοκρατορικοὶ Γάλλοι καὶ τέλος οἱ Βρεταν-

᾿Από τὴν Κέρκυρα στοὺς Παξούς. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, τὸ Γάϊ, ἦταν ἡ καθαρότερη πόλη ποὺ εἶδε. Ἡ παραλία καλοστρωμένη, οἱ δρόμοι, τὰ σπίτια ἄστραφταν. Σὲ λίγο ἔμαθε ποῦ ὀφειλόταν ἡ ἐκπληκτικὴ πάστρα. Περίμεναν ἐπίσκεψη τοῦ Ἄγγλου ἁρμοστῆ. Εἶχαν στήσει ἁψίδα κι' εἶχαν στολίσει τὰ σπίτια μὲ λιόκλαρα.

Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ 3.968 ψυχές. Παραγωγὴ λαδιοῦ: 17.000 βαρέλες (τῶν 128 μισόλιτρων), 17½ τάληρα ἡ βαρέλα. Ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὰ λιοτρίβια γινόταν σὲ ἀσκιὰ καὶ πολὺ λάδι χανόταν καθὼς γκρεμίζονταν τὰ ὑποζύγια στοὺς γλιστεροὺς δρόμους.

Στοὺς ἐλαιῶνες ὑπῆρχε διπλὴ κυριότητα. Ἄλλος ἦταν ὁ κύριος τῆς γῆς κι' ἄλλος τῶν δέντρων[1]. Μέτρο βάρους ἡ λίτρα, μεγάλη καὶ μικρή. Ἡ μεγάλη 14 οὐγγιές, ἡ μικρὴ 8.

Λειτουργοῦσαν στὸ νησὶ τρία δημόσια σχολεῖα μὲ 100 μαθητές. Δίδακτρα ἔξη τάληρα τὸ χρόνο.

Ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τοὺς Παξούς: Τὸ νησὶ εἶχε 40 στέρνες, 36 ἐκκλησίες καὶ 56 καράβια. Κάθε χρόνο 500 περίπου Παξινοὶ μετανάστευαν γιὰ ἐργασία στὴν ἀντικρινὴ Ἤπειρο ἐπὶ τρεῖς μῆνες. Στοὺς Ἀντίπαξους εἶχαν ἐγκατασταθῆ 15 φτωχοὶ Ἀρβανίτες[2].

Στὴ Ζάκυνθο ἡ παραγωγὴ σταφίδας ἔφτανε τὰ 8.000.000 λίτρα. Τὸ συνολικὸ εἰσόδημα τοῦ νησιοῦ ἦταν 157.795 τάληρα (τὰ 55.000 ἀπὸ τὴ σταφίδα)[3].

Ἡ Κεφαλονιὰ εἶχε 120 σταροκάραβα, 50 ὣς 250 τόννων. Οἱ καλλιέργειες εἶχαν ἐγκαταλειφθῆ ὁλότελα. Μονάχα γέροντες καὶ γερόντισσες ζοῦσαν στὰ χωριά. Οἱ κάτοικοι εἶχαν στραφῆ πρὸς τὴ θάλασσα[4].

Στὸ Βαθὺ τῆς Ἰθάκης βρῆκε «ἀνέσεις ἀνώτερου βαθμοῦ». Στὰ μαγαζιὰ πουλοῦσαν χαβιάρια καὶ κάθε λογῆς παστόψαρα.

νοί. Ἔτσι ξαναγύρισαν οἱ Ἑπτανήσιοι στὴ φεουδαρχικὴ καὶ τὴ στρατοκρατικὴ κηδεμονία ποὺ ἐπισημαίνει ὁ Ἄγγλος περιηγητής.

1. Dominium directum καὶ dominium utile.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 170 κ. ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 182-183.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 191. Στὸ παράρτημα τοῦ χρονικοῦ δημοσιεύονται ἀναλυτικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα καὶ πίνακες γιὰ τὴ δημογραφικὴ κατάσταση, τὴν παραγωγή, τὸ ἐμπόριο κ.λπ. τῆς Ἰθάκης σύμφωνα μὲ ἀπογραφὴ τοῦ 1816. Πληθυσμὸς 8.087 (ἄρρενες 4.172, θήλεις 3.915). Κτίσματα κάθε λογῆς 2.206. Ἐργάζονταν σὲ ἐγχώρια καράβια 275, σὲ μικρὰ πλεούμενα 135, σὲ ξένα καράβια 250, σὲ γειτονικὲς περιοχὲς 481, μετανάστες 190, σύνολο 1.331. Κίνηση πληθυσμοῦ (μέσος ὅρος τριετίας 1813, 1814, 1815): Γεννήσεις 148 (ἄρρενες 91, θήλεις 57). Θάνατοι 103 (ἄρρενες 47, θήλεις 56). Διαπιστώσεις: Ἀναλογία γεννήσεων ἀρρένων καὶ θηλέων 3 πρὸς 2. Ἀπὸ τοὺς ἄντρες 1 στοὺς 18 περνοῦσε τὰ 60, ἀπὸ τὶς γυναῖκες μιὰ στὶς 7 περνοῦσε τὰ 50. Ἀναλογία γεννήσεων καὶ θανάτων 3 πρὸς 2. Ἐτήσιοι θάνατοι 1 πρὸς 76. Αὔξηση πληθυσμοῦ 9/16%, δηλαδὴ στὰ 124 χρόνια θὰ διπλασιαζόταν. Μέσος ὅρος ἡλικίας σὲ θανάτους πάνω ἀπὸ 60 ἦταν 74 γιὰ τοὺς ἄντρες, 71 γιὰ τὶς γυναῖκες. Παραγωγὴ (μέσος ὅρος 1815,

Ὁ ἀγγλομαθὴς Ἕλληνας καπετάνιος Κωνσταντῖνος ποὺ μετέφερε τὸν Williams στὴν Πάτρα μισοῦσε θανάσιμα τὸν Ἀλήπασα.

—Ἄχ καὶ νὰ μποροῦσα νὰ τὸν δαγκώσω, νὰ τοῦ ἀνοίξω μιὰ τρύπα στὸ κορμί, νὰ τοῦ πίνω τὸ αἷμα καὶ νὰ ροκανίζω ἕνα κομμάτι κρέας τὴν ἡμέρα, νὰ ἀναγαλλιάζη ἡ ψυχή μου!..

Μισοῦσε καὶ τοὺς παπάδες.

—Ἂν εἶχα στὰ χέρια μου τὴν ἐξουσία θὰ τοὺς ἔλειωνα ὅλους!...

Ὅλα αὐτά, γράφει ὁ περιηγητής, τὰ ἔλεγε ἐνῶ ξούριζε τὸ πλήρωμα τοῦ καϊκιοῦ[1].

1816): σταφίδα 185.000 λίτρα, τιμὴ 39 τάληρα τὸ χιλιόλιτρο, κρασὶ 70.000 βαρέλες, τιμὴ 3 ½ τάληρα οἱ τρεῖς βαρέλες, λάδι 1.490 βαρέλες, τιμὴ 13 τάληρα ἡ βαρέλα, λινάρι 23.000 λίτρες, 19 παράδες ἡ λίτρα. Ἐμπορικὸ ναυτικό: 32 καράβια γιὰ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο καὶ 125 μικρότερα μὲ συνολικὴ χωρητικότητα 3.598 τόννους. Τὸ ἕνα τρίτο τοῦ στόλου ἐκάλυπτε τὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Μαύρη Θάλασσα. Τὸ ναυτικὸ ἀπασχολοῦσε τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ (ἔνθ' ἀν., σ. 427 κ. ἑ.). Στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ Ἑπτάνησα βρίσκουμε καὶ στὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *Tertius Kendrick*, ποὺ ταξίδεψε στὸ Ἰόνιο τὸ 1813 (The Ionian Islands; manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdotes of the Septinsulars, London 1822). Λευκάδα: πληθυσμὸς 22.000 ψυχές, ἐξαγωγὲς 4.000 βαρέλες λάδι καὶ 7.800 τόννους ἁλάτι (ἔνθ' ἀν., σ. 64-65). Κεφαλονιά: πληθυσμὸς 60 - 65.000 ψυχές. Ἀργοστόλι 8.000, Ληξούρι 6.000. Πλοῖα 400 συνολικά. Ναυτικοὶ 6 - 7.000. Παραγωγή: Σταφίδα 5 - 6.000.000 λίτρα (τιμὴ 40-70 τάληρα τὸ χιλιόλιτρο), κρασὶ 45.000 βαρέλες (τῶν 18 γαλονιῶν) 23 - 25.000 βαρέλες. Στὸ Ἀργοστόλι λειτουργοῦσαν βιοτεχνίες ὑφασμάτων (κυρίως γαλάζιων γιὰ ναυτικοὺς καὶ τεχνίτες), λικέρ, μαρασκίνο, ροσόλι, ρακὴ 5.000 βαρέλες, 13 - 18 πιάστρα ἡ βαρέλα (ἔνθ' ἀν., σ. 93-104). Οἱ ἰσχυρότεροι Κεφαλονίτες ἔμποροι ἦταν ὁ Καρύδης καὶ ὁ Μεταξᾶς. Ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλους ὁ Γερμανὸς I. C. Brants, πρόξενος τῆς Αὐστρίας καὶ Σαρδηνίας (ἔνθ' ἀν., σ. 96). Κέρκυρα: Πληθυσμὸς 62.000 κάτοικοι. Παραγωγὴ 800.000 ζάρες λάδι, 14.000 βαρέλες κρασί, 15.000 μεζούρια ἁλάτι (ἔνθ' ἀν., σ. 158, 229). Ἐπίσης καὶ ὁ Γάλλος στρατηγὸς *Guillaume de Vaudoncourt*, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1807 μὲ ἀποστολὴ στὰ Γιάννενα, περιηγήθηκε τὰ Ἑπτάνησα κι' ἔλαβε μέρος σὲ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, συγκέντρωσε στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς Κέρκυρας καὶ τῆς Κεφαλονιᾶς (Memoirs on the Ionian Islands... including the life and character of Ali Pacha... London 1816). Ἡ γεωργικὴ οἰκονομία τῆς Κέρκυρας βρισκόταν σὲ παρακμή. Οἱ ἐλαιῶνες εἶχαν παραμεληθῆ: οὔτε κλάδεμα, οὔτε λίπασμα. Οἱ ἐλιὲς μαζεύονταν τὸ Γενάρη, στέλνονταν στὸ λιοτριβιὸ τὸν Ἀπρίλη καὶ ἡ ἔκθλιψη γινόταν τέλη Μαΐου. Ἀποτέλεσμα: κακὴ ποιότητα λαδιοῦ. Ἡ παραγωγὴ σὲ χρόνια καλῆς σοδειᾶς ἔφτανε τὸ 1.000.000 ζάρες. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἁλυκὲς τοῦ νησιοῦ, ποὺ ἐπὶ βενετοκρατίας ἀποτελοῦσαν σπουδαία πηγὴ εἰσοδήματος, ἦταν παραμελημένες στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα (ἔνθ' ἀν., σ. 419-424). Στὴν Κεφαλονιὰ κυριαρχοῦσε ἡ σταφιδοπαραγωγή: 5.000.000 λίτρες. Ἀκολουθοῦσαν τὸ κρασὶ (30 - 35.000 βαρέλες) καὶ λάδι (25 - 30.000). Τὰ ἄλλα προϊόντα: βρώμη, λαθούρι, μέλι, λιναρόσπορος, ἐσπεριδοειδῆ, λαγοτόμαρα. Τὰ κυριώτερα εἴδη τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου ἦταν ὑφάσματα, παστόψαρο (οἱ Κεφαλονίτες τὸ ἀποκαλοῦν καὶ σήμερα «στοκοφίσι»), 50.000 λίτρες, λουλάκι Ἁγίου Δομηνίκου (700 ὀκάδες, τιμὴ 24-28 πιάστρα), κρυσταλλικὴ στυπτηρία (3.000 λίτρες), πιπέρι 4.000 λίτρες, 60 παράδες ἡ λίτρα (ἔνθ' ἀν., σ. 424-442).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 204.

Ζυγώνοντας στὴν Πάτρα εἶδε τὶς σημαῖες ποὺ κυμάτιζαν στὰ κτίρια τῶν προξενείων. Ἔφτασαν ἀνήμερα τῆς Λαμπρῆς καὶ ἡ πολιτεία ἦταν ἀνάστατη ἀπὸ τὶς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις: μουσικὴ καὶ πυροβολισμοὶ ἀπὸ τὸ πρωὶ ὣς τὸ βράδυ. «Σ' ὅλους τοὺς δρόμους ἀκούγονταν βιολιά, γκάϊδες καὶ ντέφια. Νόμιζες πὼς στρίγγλιζαν παιδιὰ καὶ γρύλλιζαν γουρούνια ποὺ τὰ σφάζουν». Ἡ Πάτρα ἀντηχοῦσε ἀπὸ τὶς τουφεκιές. Τὰ βόλια σφύριζαν πάνω στὰ κεφάλια τῶν πανηγυριστῶν. Κι' ὅπως ἦταν φυσικὸ δὲν ἔλειπαν τὰ θύματα[1].

Ἡ λαϊκὴ φορεσιὰ τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἕνα μάλλινο σουρτοῦκο, ἄσπρο ἢ σκοῦρο, κοντὸ ἢ μακρύ. Πάνω στὸ βρακὶ φοροῦσαν μιὰ κοντὴ πουκαμίσα ἢ φουστανέλλα μπαμπακερὴ ποὺ τὴν ἔζωναν στὴ μέση μ' ἕνα μαντήλι. Στὸ κεφάλι ἔδεναν γύρω-γύρω ἕνα μάλλινο ἄσπρο ἢ κίτρινο μπαμπακερὸ πανὶ καὶ στὴν κορφὴ ἕνα φεσάκι κόκκινο ἢ γαλάζιο. Τὰ μαλλιὰ ἔπεφταν κυματιστά. Ἄφηναν πάντοτε γυμνὸ τὸ στῆθος.

Οἱ Ἕλληνες τῆς εὔπορης τάξης φοροῦσαν γοῦνες ἢ φαρδειὰ χρωματιστὰ μπινίσια καὶ κόκκινα παπούτσια μὲ ἀναγυριστὲς μύτες. Οἱ πλούσιοι Ἕλληνες ξούριζαν τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ τους.

Ὁ χαιρετισμός τους ἦταν γραφικός. Ἄγγιζαν μὲ τὸ δεξὶ χέρι τὸ μέτωπό τους, τὸ ἀκουμποῦσαν ὕστερα στὴν καρδιά, ἀγκαλιάζονταν καὶ ἀλληλοασπάζονταν[2].

Οἱ δρόμοι τῆς Πάτρας στενοὶ καὶ ρυπαροί. Δὲν καθαρίζονταν ποτέ. Οἱ στέγες τῶν σπιτιῶν στὶς δυὸ πλευρὲς τῶν δρόμων ἑνώνονταν σχεδὸν καὶ δημιουργοῦσαν σκιά[3].

Στὴν πόλη λειτουργοῦσαν τὸ 1817 προξενεῖα τῆς Γαλλίας, Ἀγγλίας, Ρωσίας, Σουηδίας καὶ Ὁλλανδίας[4].

Κάλεσαν τὸν περιηγητὴ στὸ γάμο τῆς κόρης «τοῦ πρώτου γιατροῦ» τῆς Πάτρας. Τὸ προσκλητήριο ἦταν ἕνα δεματάκι μὲ μοσχοκάρφια καὶ μοσχοκάρυδα. Οἱ φτωχοὶ συνήθιζαν μονάχα μοσχοκάρφια γιατὶ τὰ μοσχοκάρυδα ἦταν ἀκριβά.

Στὴν ἐξώπορτα τοῦ σπιτιοῦ στεκόταν ὁ γενίτσαρος τοῦ γιατροῦ ντυμένος σὰν πρίγκιπας. Ἡ αὐλὴ ἦταν ἄθλια καὶ βρώμικη, τὸ σπίτι συνηθισμένο. Ἀνέβηκε μιὰ φαρδειὰ σκάλα. Πλάϊ στὴν εἴσοδο στεκόταν ἡ μητέρα τῆς νύφης μὲ ἄλλες γυναῖκες ἀλλὰ δὲν ἔπαιρνε μέρος στὴν ὑποδοχὴ τῶν καλεσμένων. Ὁ πατέρας τῆς νύφης καθόταν σταυροπόδι στὸ σοφὰ ποὺ ἔπιανε ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς κάμαρας ὅπου θὰ γινόταν ὁ γάμος — ὁ σοφὰς εἶχε πλάτος ἐννιὰ πόδια — φο-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 208.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 209.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 210.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 214. Πρόξενος τῆς Ἀγγλίας ἦταν τὸ 1817 ὁ Cartwright, τῆς Γαλλίας ὁ Pouqueville (ἀδερφὸς τοῦ περιηγητῆ), τῆς Ρωσίας ὁ Ἕλληνας Παπαρρηγόπουλος.

ρώντας τὸ γούνινο καλπάκι του. Ὁδήγησαν τὸν ξένο πλάϊ του, ἀνέβηκε κι' αὐτὸς στὸ σοφά, κάθισε σταυροπόδι, ἔπιασε τὸ τσιμπούκι. Ἐπίπλωση ἄθλια. Μερικὲς ξύλινες καρέκλες, ὅλες διαφορετικῆς μόδας, ἕνα ξύλινο ρολόϊ, τρεῖς τέσσερες εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τῶν Ἀποστόλων.

Ἦρθαν σὲ λίγο ἑφτά, ὀχτὼ παπάδες φορώντας τὰ ἄμφιά τους. Στὴ μέση τῆς κάμαρας, πάνω σ' ἕνα ἑτοιμόρροπο μικρὸ τραπέζι, βρίσκονταν ἕνα μεγάλο βιβλίο, κρασὶ σ' ἕνα ποτήρι καὶ μιὰ κουλούρα ψωμί.

«Μπῆκε ὁ γαμπρός, πενηντάρης, μὲ πανωφόρι ἀνοιχτὸ γαλάζιο καὶ ἄσπρα ὀλλανδικοῦ τύπου βρακιά. Φοροῦσε κατάλευκο σαρίκι καὶ οἱ φαβορίτες του ἦταν πελώριες. Ἀκολουθοῦσε ἡ νύφη, γύρω στὰ 30, κοντὴ καὶ μᾶλλον ὄμορφη. Τὰ μαλλιά της, ποὺ μόλις διακρίνονταν ἀνάμεσα στὰ χρυσὰ στολίδια, κρέμονταν πίσω ὣς τὴ μέση, πλεγμένα μὲ μπρισίμια. Στὸ μέτωπο εἶχε μιὰ κορδέλλα μὲ χρυσὰ νομίσματα. Φοροῦσε βαθυπόρφυρο πανωφόρι μὲ μπορντούρα ἀπὸ γουναρικὸ κι' ἀπὸ κάτω ἄσπρο μεταξωτὸ φουστάνι πλουσιοκεντημένο. Στὴ μέση μεταξωτὴ ζώνη μὲ μεγάλους καμπυλωτοὺς τοκάδες σὰν πιατάκια. Ἡ μητέρα στεκόταν πίσω κρατώντας τὸ πανωκόρμι τῆς νύφης. Εἶχε βαμμένα κόκκινα τὰ μαλλιά της, τὸ ἀγαπημένο χρῶμα μαλλιῶν στὴν Ἑλλάδα».

Τὰ στέφανα ἦταν ἀπὸ πούλιες, φύλλα χρυσοῦ καὶ γυαλὶ καὶ εἶχαν κωνικὸ σχῆμα. Ὅταν τέλειωσε ἡ τελετή, ὁ πατέρας, οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι ἀσπάσθηκαν τὸ ζευγάρι. Ὕστερα ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ νύφη βγῆκαν ἀπὸ τὴν κάμαρα μὲ τὰ στέφανα στὸ κεφάλι τους. Ἔμειναν ὀχτὼ μέρες στὸ σπίτι τῆς νύφης κι' ὕστερα, μὲ πομπή, κουβαλώντας τὰ δῶρα καὶ τὰ προικιά, ἐγκαταστάθηκαν στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ [1].

Στὸ δρόμο κρατοῦσαν τὴ νύφη δυὸ γυναῖκες. «Στηριζόταν ὁλόκληρη ἐπάνω τους κι' ἔδινε τὴν ἐντύπωση πὼς θὰ σωριαστῆ καταγῆς. Στὸ κεφάλι φοροῦσε ἕνα μαξιλαράκι παραγεμισμένο μὲ χάρτινα λουλούδια. Μάγουλα, φρύδια καὶ χείλη ἦταν στολισμένα μὲ χρυσὰ φύλλα. Τὰ μαλλιά της, πλεγμένα μὲ κλωστὲς ἀπὸ σκοῦρο μετάξι, ἔπεφταν μπροστὰ καὶ πίσω. Βάδιζε πολὺ σιγά. Ἕνα παιδὶ κρατοῦσε μπροστά της ἕνα καθρέφτη καὶ ἡ νύφη ἔρριχνε κάθε τόσο μιὰ ματιά, συμβολισμὸς γιὰ τὴ σχολαστικὴ προσοχὴ ποὺ πρέπει νὰ δείχνη στὴν ἐξωτερική της ἐμφάνιση καὶ τὴ διαγωγή της» [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 216-220.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 221. Τὸ ἀργὸ βάδισμα τῆς νύφης καὶ ὁ καθρέφτης συνηθίζονταν καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἰδοὺ περιγραφὴ ἀθηναϊκῆς γαμήλιας πομπῆς τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων ἀπὸ τὸν *Καμπούρογλου*: Ἡ νύφη «ἐτοποθετεῖτο ἐν τῷ μέσῳ δύο γραιῶν δυσειδεστάτων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ μικρῶν τὸ ἀνάστημα, αἵτινες τὴν ἐκράτουν διὰ τῶν βραχιόνων, ἔχουσαν ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας· ἡ τοιαύτη τοποθέτησις τῆς νύμφης ἐγένετο ὅπως ἡ καλλονή της «χτυπᾶ στὰ μάτια». Προηγοῦντο δὲ τὰ στέφανα, δῶρα τοῦ κουμπάρου, ἐντὸς πολυτίμου δίσκου, καὶ ὑπὸ ταῦτα ὑπῆρχε τὸ κουμάσι τοῦ κουμπάρου, ὕφασμα μετάξινον. Πρὸ τῆς νύμφης καὶ εὐθὺς μετὰ τὰ ὄργανα παῖς τις περιεπάτει ὀπισθοβατικῶς κρατῶν μέγαν καθρέπτην ἀπέναντι αὐτῆς. Ἡ

Οἱ νηστεῖες κάλυπταν 148 μέρες τὸ χρόνο. Οἱ 48 πρὶν ἀπὸ τὴ Λαμπρὴ ἦταν οἱ πιὸ σκληρές. Ἀπαγορευόταν καὶ τὸ ψάρι ἐκτὸς ἂν δὲν εἶχε αἷμα (στρείδια, καλαμάρια κ.λπ.). Κατὰ τὴ νηστεία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (συνήθως 39 μέρες) ἐπιτρεπόταν τὸ ψάρι. Τὸ Δεκαπενταύγουστο αὐστηρότατη νηστεία. Στὶς 40 μέρες πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα ἐπιτρεπόταν ψάρι ἐκτὸς ἀπὸ Τετάρτη καὶ Παρασκευή. «Ὡστόσο μονάχα οἱ φτωχοὶ τηροῦσαν μὲ εὐσυνειδησία τὶς νηστεῖες[1]. Ὅσο γιὰ τοὺς Τούρκους, νήστευαν κατὰ τὸ ραμαζάνι τὴν ἡμέρα —δὲν ἔτρωγαν, δὲν ἔπιναν, δὲν κάπνιζαν—ἀλλὰ ὅταν ἔπεφτε ὁ ἥλιος ρίχνονταν στὸ φαγοπότι. Περίμεναν ἀνυπόμονοι μὲ τὸ ρολόϊ στὸ χέρι. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἕνα σωρὸ ἀποπληξίες»[2].

Ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴ Βοστίτσα πρόσεξε τὴν ἀθλιότητα τῆς ἀγροτιᾶς. Κωνικὲς καλύβες ἀπὸ κορμοὺς δέντρων καὶ σκεπὴ ἀπὸ καλαμιά. Μοναδικὴ ἐπίπλωση μερικὰ ψαθιὰ ἁπλωμένα καταγῆς καὶ λίγα μαγειρικὰ σκεύη. Οἱ ἄνθρωποι φαίνονταν ἀσθενικοὶ ἀλλὰ ἦταν καλόκαρδοι. Καλοῦσαν τὸν ξένο νὰ καθίση στὰ κουρέλια τους[3].

Στὴ Βοστίτσα κατέλυσαν στὸ σπίτι τοῦ κύρ-Παναγιώτη. Ἡ κάμαρα εἶχε τοὺς καθιερωμένους σοφάδες, μιὰ χοντροκασσέλλα κι' ἕνα παλιοτράπεζο μὲ πό-

---

νύμφη εἶχε ταπεινωμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ σχεδὸν κλειστούς, ἐβάδιζε δὲ προσβλέπουσα εἰς τὸν καθρέπτην καὶ ἐξ αὐτοῦ ὁδηγουμένη, βραδέως, βραδύτατα, μόλις σύρουσα τοὺς πόδας ἢ μᾶλλον εἷρπε τόσον ἀργά, ὥστε ὧραι παρήρχοντο, ὅπως φθάση εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Μάλιστα διηγοῦνται ὅτι νύμφη τις— τῆς Μπαρμπάραινας— τὸ παράκαμε, καὶ τόσον ἀργὰ ἐβάδιζεν, ὥστε, καίτοι κατῴκει πλησίον τῆς ἐκκλησίας, ἠναγκάσθησαν νὰ μετακαλέσωσιν ὑπηρέτας μετὰ φαναρίων, διότι ἐνύκτωσε» (Γάμος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑστία 1882, σ. 595). Διὰ τὴν ἀργοκίνητη γαμήλια πομπὴ γράφει κι' ὁ *Sebastien Fauvel*, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία. «Ὅσο πλησιάζει ἡ νύφη στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ τόσο πιὸ πολὺ βραδύνει τὸ βῆμα. Στὸ τέλος πρέπει νὰ καταφύγουν στὴ βία, νὰ τὴ σηκώσουν στὰ χέρια γιὰ νὰ περάση τὸ κατώφλι, ἀφοῦ προηγουμένως σημειώση πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα σταυροὺς μὲ τὸ δάχτυλό της ἀλειμμένο μὲ μέλι καὶ βούτυρο. Οὐσιαστικὰ κρατοῦν ἄλλοι τὸ χέρι ποὺ χαράζει τοὺς σταυροὺς γιατὶ ἡ νύφη εἶναι ξεπνοϊσμένη ἀπὸ τὴ ντροπή της. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἐμφανίζεται σὲ δημόσιο χῶρο μὲ πρόσωπο ξεσκέπαστο» (*Émile Legrand*, Biographie de Louis-François-Sebastien Fauvel antiquaire et consul [1753-1838], Revue Archéologique, Paris 1897, σ. 62).

1. Ἡ φτωχολογιὰ ποὺ ζοῦσε μὲ τὸν ἱδρώτα της— δουλευτάδες τῆς γῆς ἢ τεχνίτες— δὲν τολμοῦσαν νὰ παραβιάσουν τὴ νηστεία. Ἡ καταπάτηση τῆς θρησκευτικῆς ἀργίας ἀποτελοῦσε ἁμάρτημα ἀλλὰ κυρίως ἀπειλὴ γιὰ τὰ προϊόντα τοῦ μόχθου, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἴδια τὴ ζωή. Ὁ ἅγιος τῆς ἡμέρας καραδοκοῦσε ἀνελέητος. Οἱ πιὸ ἐπικίνδυνοι καὶ πιὸ ἐκδικητικοὶ ἦταν οἱ ἅγιοι ποὺ γιορτάζονταν κατὰ τὴν περίοδο τῆς σπορᾶς, τῶν σπαρτῶν, τοῦ θερισμοῦ, τῆς γέννας τῶν κοπαδιῶν, τῶν θαλασσινῶν ταξιδιῶν κ.λπ. Ἡ ὀργισμένη Παναγιὰ γινόταν Καψοχεροβολοῦσα, Καψαλωνοῦ, Καψοδεματοῦσα, Βουλιάχτρα, ὁ Ἁη-Γιάννης ὁ Θεολόγος Σπαζοκάδης, ὁ Ἁη-Βλάσσης μουσκαροπνίχτης, κ.λπ. (βλ. *Δημ. Λουκάτου*, Ἀργίαι καὶ ἅγιοι τιμωροί, Ἐπ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου, τ. Κ' - ΚΑ' [1967-1968], σ. 55-101).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 122.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 232-233.

δια ἀπὸ ἀπλάνιστα κούτσουρα. Ὑπῆρχαν ἀκόμα ἕνας καθρέφτης καὶ ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας. Οἱ τοῖχοι ἀσοβάντιστοι[1].

Ἀπὸ τὴ Βοστίτσα στοὺς Δελφοὺς ὅπου θὰ διανυκτερεύσουν (Ἀπρίλιος 1817) στὸ σπίτι τοῦ παπᾶ. Ἡ οἰκογένεια (ὁ παπὰς καὶ ἡ παπαδιά, ἕνας ἀνύπαντρος γιὸς καὶ ἕνας παντρεμένος μὲ παιδιὰ) ζοῦσαν σὲ μιὰ κάμαρα μὲ μοναδικὰ ἔπιπλα δύο μεγάλα σεντούκια, μιὰ σκάφη γιὰ ζύμωμα, ἕνα κόσκινο, μερικὰ πιθάρια, καμμιὰ δεκαριὰ κουρούπια διαφόρων μεγεθῶν κρεμασμένα στὴν ἀράδα, ἕνα ράφι μὲ τρία ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, μιὰ εἰκόνα τοῦ Ἁη-Γιώργη καὶ μιὰ ἄλλη κάποιου καλόγερου. Τὸ παράθυρο ἦταν μιὰ τρύπα χωρὶς τζάμια. Στὸ χαγιάτι εἶδε ἀσκιά, ἕνα δυὸ βαρέλια καὶ μερικὰ κόσκινα. Ἦταν τὸ καλύτερο σπίτι τῶν Δελφῶν[2].

Οἱ γυναῖκες, μαντηλοδεμένες ὥς τὴ μύτη, φοροῦσαν μάλλινα χοντρόρουχα ποὺ ἔφταναν ὥς τοὺς ἀστραγάλους. Πανωφόρι καὶ φουστάνι στολίζονταν μὲ γαϊτάνια σκοῦρα ἢ κόκκινα. Καμμιὰ δὲν ἔμενε ἀργή. Μερικὲς ἔγνεθαν, ἄλλες φρόντιζαν τὰ μωρά τους, τυλιγμένα στὶς φασκιὲς σὰν μούμιες καὶ δεμένα μὲ σκοινιά. Τὰ ταχτάριζαν στὰ πόδια τους ἀνασηκώνοντας πότε τὸ ἕνα καὶ πότε τὸ ἄλλο πόδι[3].

Στὴ Λειβαδιὰ θὰ φιλοξενηθῆ, ὅπως ὅλοι οἱ ξένοι περιηγητές, στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ κοτζάμπαση Λογοθέτη. Ὁ ἄρχοντας μιλοῦσε ἄνετα γαλλικὰ καὶ ἰταλικά.

Τὸ δεῖπνο δὲν εἶχε τὴν τελετουργικὴ ἐπισημότητα καὶ τὸν πλοῦτο ποὺ εἶδε ὁ περιηγητὴς Dodwell πρὶν 12 χρόνια. Κάτι ἔχει ἀλλάξει. «Τὸ τραπέζι εἶχε ἕνα τραπεζομάντηλο ἀκάθαρτο καὶ ἀηδιαστικὸ καὶ μπαλωμένο σὲ χίλιες μεριές. Μπροστὰ σὲ κάθε συνδαιτημόνα ὑπῆρχε ἕνα σκουριασμένο μαχαίρι καὶ πηρούνι. Πρὶν ἀπὸ τὸ φαγητὸ ὁ ἄρχοντας ἔπλυνε μπροστά μας τὰ χέρια του. Ἕνα παιδὶ γονάτισε καὶ τοῦ ἔρριχνε νερό. Μαζί μας στὸ τραπέζι βρίσκονταν οἱ κόρες του 16 καὶ 18 χρόνων καὶ δύο Ἕλληνες. Τὰ φαγιὰ ἔρχονταν διαδοχικά: πιλάφι, γάλα γιδίσιο, φρέσκο τυρί, κεφαλάκι ἀρνίσιο, ζυμαρικὰ σὰν τηγανίτες, κόκκαλα κατσικιοῦ μαγειρεμένα μὲ κρεμμύδια, ζυμαρικὰ μὲ κομματάκια κρέας, σπανακόρυζο, ψητὰ παϊδάκια καὶ ἐντόσθια ἀρνιοῦ ἀνακατωμένα, συκώτι, πλεμόνια καὶ ἀντεράκια, αὐγὰ σφιχτά. Τὰ μαχαιροπήρουνα δὲν ἄλλαξαν διόλου. Οἱ ὑπηρέτες, μπαίνοντας στὴν κάμαρα, ἔβγαζαν τὶς παντοῦφλες τους. Μιλοῦσαν πάντοτε ψιθυριστά. Στὸ τέλος ξανάρθε τὸ παιδὶ μὲ μιὰ λεκάνη ἀπὸ πορσελάνη καὶ ἕνα μπρίκι γιὰ νὰ πλύνουν τὰ χέρια τους οἱ καλεσμένοι. Ἀκολούθησε τσιμπούκι καὶ καφές[4].

Ἀπὸ τὸν ἄρχοντα πληροφορήθηκαν ὅτι ὁ Ἀλήπασας ἦταν ἄγγελος

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 234.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 245.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 250.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 264 κ. ἑ.

μπροστὰ στὸν πασὰ τοῦ Εὐρίπου. Μ' ὅλο ποὺ ἡ περιοχὴ τῆς Λειβαδιᾶς (20.000 ψυχὲς) πλήρωνε κανονικὰ ἐτήσιο φόρο 8.000 πιάστρα ὁ πασὰς κατόρθωνε νὰ ἀποσπάση ἐκβιαστικὰ 500.000.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Λειβαδιᾶς δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 6.000 (Τοῦρκοι γύρω στοὺς 600)[1].

Ἡ τραπεζαρία τοῦ ἀρχοντικοῦ εἶχε μάκρος 30 πόδια καὶ πλάτος 20. Γύρω γύρω σοφάδες. Ἕνα μέρος τοῦ πατώματος—ἀπὸ πλανισμένες σανίδες—ἦταν σκεπασμένο μὲ ψαθί. Κουρτίνες ἀπὸ ἄσπρη μουσελίνα ἀλλὰ καρυκωμένες ἄθλια μὲ χοντροκλωστές. Οἱ τοῖχοι διακοσμημένοι μὲ ξυλογλυπτική. Στὶς γωνίες κρέμονταν καθρέφτες. Ζωγραφικὴ πουθενά. Ἡ ἐπίπλωση συμπληρωνόταν μὲ μερικὲς καρέκλες γιὰ τοὺς ξένους κι' ἕνα τραπέζι γιὰ 8-10 ἄτομα[2].

Ἡ ἀρχόντισσα φοροῦσε πράσινο πανωφόρι μὲ χρυσὴ δαντέλλα στὰ στριφώματα, κίτρινο σαρίκι καὶ μπαμπακερὸ μαντήλι, ὄχι πολὺ καθαρό, ζώνη μεταξωτὴ καὶ βράκες ὣς τοὺς ἀστραγάλους.

Ὁ ἄρχοντας φοροῦσε πανύψηλο γούνινο καλπάκι, φαρδὺ πορφυρὸ κασμηρένιο μπινίσι γαρνιρισμένο μὲ γουναρικό, κόκκινα παπούτσια καὶ κίτρινες παντοῦφλες.

Τὸ βράδυ ἔπαιξαν χαρτιά[3].

Στὴν Ἀθήνα θὰ ἐγκατασταθῆ στὸ σπίτι τῆς «Κόρης τῶν Ἀθηνῶν». Δὲν ὑπῆρχαν ξενοδοχεῖα κι' ὅλοι οἱ ξένοι νοίκιαζαν δωμάτια στὰ σπίτια τῆς Θεοδωρούλας Μακρῆ, τοῦ γιατροῦ Chelli καὶ τοῦ Βιτάλη ἢ κατέληγαν στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων.

Ἡ φράγκικη παροικία περιλάμβανε 12 οἰκογένειες. Ὅταν ἔρχονταν γαλλικὰ καὶ ἀγγλικὰ πολεμικὰ οἱ κυβερνῆτες ἔδιναν χορὸ στὸ καράβι καὶ προσκαλοῦσαν Ἕλληνες καὶ Ἑλληνίδες[4].

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἀνώτερης τάξης φοροῦσαν φράγκικα. Ἀλλὰ τὰ φράγκικα, μπροστὰ στὴν πλούσια καὶ φανταχτερὴ ἀνατολίτικη φορεσιά, φαίνονταν φτωχὰ καὶ περνοῦσαν ἀπαρατήρητα. Καθὼς βάδιζε μπροστὰ μεγαλοπρεπὴς ὁ ὑπηρέτης γενίτσαρος μὲ τὸ καταπόρφυρο μπινίσι του, τὶς πιστόλες μὲ τὶς ἀσημένιες λαβὲς καὶ πίσω ὁ περιηγητὴς μὲ τὰ φράγκικα δὲν μποροῦσες νὰ ξεχωρίσης ποιὸς εἶναι ὁ ἀφέντης καὶ ποιὸς ὁ δοῦλος[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 266.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 267.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 269.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 355-356, 357 σημ. 2.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 369-370. Κάτι τέτοιο ἔπαθε ὁ Καποδίστριας κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς περιοδείας του στὴν Κορινθία μαζὶ μὲ τὸν Κολοκοτρώνη καὶ τὸν Νικηταρά. Ἀφηγεῖται ὁ αὐτόπτης *Νικ. Δραγούμης*, γραμματικὸς τότε τοῦ Κυβερνήτη: «Προηγεῖτο δὲ ὁδηγὸς ὁ κύριος τῶν ταχυδρομικῶν ἵππων, φορῶν ἔνδυμα ἑλληνικὸν χρυσοπόρφυρον καὶ ἀναβαίνων ἵππον ὑψαύχενα. Καὶ διὰ τοῦτο οἱ συρρέοντες εἰς προϋπάντησιν τοῦ Κυβερνήτου, συνειθισμένοι

Μεγάλο πρόβλημα εἶχε δημιουργηθῆ μὲ τὸ ρολόϊ ποὺ χάρισε ὁ Ἔλγιν στοὺς Ἀθηναίους, ἀντίδωρο γιὰ τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς ποὺ ἅρπαξε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Γιὰ νὰ τοποθετηθῆ ἔπρεπε νὰ χτιστῆ ἕνας πύργος. Ἔτσι ἡ δωρεὰ ἔγινε χαράτσι γιὰ τοὺς Ἀθηναίους. Ἀκούστηκαν διαμαρτυρίες καὶ ἐκδηλώθηκαν ἀντιδράσεις. Τελικὰ χτίστηκε ὁ πύργος[1].

Ἐπιστρέφοντας στὴν πατρίδα του ὁ Williams πέρασε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. «Ἐκεῖ εἶδα», γράφει ὁ περιηγητής, «τὰ πρῶτα σημάδια τοῦ πολιτισμοῦ: πατάτες, φρέσκο βούτυρο καὶ κρεμάλες».

εἰς τὰς πολυτελεῖς καὶ πομπικὰς παρατάξεις τῶν πασάδων καὶ τὰς χρυσοϋφάντους στολὰς τῶν τετυφωμένων καπεταναίων καὶ κοτζαμπασίδων, ἐκλαμβάνοντες τὸν κοκκινοφόρον καὶ κυδρούμενον ταχυδρόμον ἀντ' ἐκείνου, προσεκύνουν αὐτὸν πίπτοντες εἰς ἔδαφος... Ἰδὼν δὲ ὁ Κολοκοτρώνης ὅτι ὁ λαὸς προσεκύνει τὸν ταχυδρόμον Καρδαρᾶν, πλησιάσας εἶπε:

— Τὸ πρᾶγμα, ὑπερεξοχώτατε, δὲν πάγει καλά· πρέπει ὁ κόσμος νὰ γνωρίση τὸν Κυβερνήτην του.

— Καὶ τί θέλεις νὰ κάμω;

— Νὰ βάλης ἡ ὑπερεξοχότης σου τὴν στολήν σου.

Καὶ «πεζεύσας εἰς μικράν τινα καὶ σκιερὰν κοιλάδα, ἀνέλαβε τὴν στολὴν αὐτοῦ...» (Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, Ἐν Ἀθήναις 1879, τ. Α', σ. 103-104).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 361. Στὸ ρολόϊ ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφὴ Thomas Comes de Elgin Athenien Horol. D. D. S. P. Q. A. Prex. colloc. A. D. 1814. Ἦταν κωμικοτραγικὴ ἡ ἱστορία τοῦ ρολογιοῦ τοῦ Ἔλγιν. Ἡ πρόταση στὸ λόρδο γιὰ τὴ δωρεὰ ἔγινε ἀπὸ τὸν κατεδαφιστὴ ἐργολάβο του Lusieri. Ἄγνωστο ἂν ἡ ἰδέα ἦταν δική του ἢ τὴν εἰσηγήθηκε κάποιος μικρόμυαλος Ἀθηναῖος. Ὁ Ἔλγιν πάντως ἔταξε τὸ ρολόϊ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1806 καὶ ρωτοῦσε ἀπὸ τὸ Λονδίνο πῶς πρέπει νὰ χαραχτοῦν τὰ ψηφία, ἑλληνικὰ ἢ τούρκικα. Ἔφτασε τὸ ρολόϊ τὸ 1813 ἀλλὰ ποῦ θὰ τοποθετηθῆ; Χρειαζόταν πύργος καὶ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ πύργου σημαντικὴ δαπάνη. Προθυμοποιήθηκε ὁ Fred. North, ὁ λόρδος Γκίλφορντ, νὰ προσφέρη 1.500 γρόσια μὲ τὸν ὅρο νὰ χαραχτῆ στὸν πύργο τὸ ὄνομά του. Ὁ Lusieri ἀρνήθηκε. Θὰ καταβάλη ὁ Ἔλγιν τὴ δαπάνη, εἶπε στοὺς Ἀθηναίους. Τελικὰ οἱ μωροὶ Ἀθηναῖοι ἔχτισαν τὸν πύργο μὲ δικά τους ἔξοδα. Ἦταν τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἐξευτελισμοῦ. Μὲ τὴν ἐλαφρότητά τους ἐπιβεβαίωναν τὴν κατηγορία πὼς δὲν ἐνοχλήθηκαν ἀπὸ τὴ λεηλασία τῶν μνημείων, ὅτι ἐξαγοράστηκαν μὲ τὸ δῶρο τοῦ συλητῆ, ὅτι δέχτηκαν συναλλαγὴ γιὰ τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια. Αὐτὸς ὁ πύργος - ὄνειδος θὰ διατηρηθῆ, θλιβερὴ ἐνθύμηση, ἑφτὰ περίπου δεκαετίες. Καταστράφηκε κατὰ τὴν πυρκαγιὰ τῆς 8 Αὐγούστου 1884. Ὁ Ἔλγιν ἦταν πανίσχυρος στὰ χρόνια τῆς λεηλασίας τῶν μνημείων. Θὰ μποροῦσαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἀξιώσουν κάποια παροχὴ δημοσίου συμφέροντος. Καὶ τί ἔκαναν; Κατὰ τὴν περιήγηση τοῦ Ἔλγιν στὸ Μωριὰ «χωρικοί τινες Ἕλληνες ἐζήτησαν οὐχί τι ἄλλο, ἀλλ' ἵνα μεσιτεύση παρὰ τοῖς Τούρκοις νὰ τοῖς ἐπιτραπῆ ἡ ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας των» (*Ἰω. Γενναδίου*, Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς, 1930, σ. 20).

Η ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ (1818)

ΕΝΩ ἡ προσηλυτιστικὴ ἐκστρατεία τῶν ρωμαιοκαθολικῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶχε ἱστορία αἰώνων οἱ προτεστάντες ἱεραπόστολοι ἐμφανίσθηκαν μόλις κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Δὲν ἦταν βέβαια ἡ πρώτη ἐκστρατεία γιὰ διείσδυση στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Οἱ Διαμαρτυρόμενοι εἶχαν σημειώσει ἐπιτυχίες ἐπὶ πατριαρχίας Κύριλλου Λούκαρι καὶ μάλιστα στὶς ἀνώτατες βαθμίδες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Ἡ δεύτερη ἐξόρμηση συμπίπτει μὲ τὴν ἵδρυση, τὸ 1799, τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας[1]. Ὁ ἴδιος ἀντικειμενικὸς σκοπὸς ἀλλὰ διαφορὰ στὰ μέσα καὶ τὶς μεθόδους. Ἐκστρατεία προσηλυτισμοῦ ὄχι στοὺς κόλπους τῆς ἡγεσίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ στὴ βάση, προπαγάνδα ἀνάμεσα στοὺς πιστούς.

Αὐτὴ ἡ κίνηση δὲν ἀποτελοῦσε φυσικὰ καρπὸ ἁγνοῦ χριστιανικοῦ ζήλου. Γιατὶ ἂν οἱ προθέσεις τῶν ἱεραποστολῶν ἦταν ἀνιδιοτελεῖς ἔπρεπε νὰ στραφοῦν πρὸς τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀλλόπιστων καὶ ὄχι πρὸς τοὺς Ἕλληνες, πού, στὸ κάτω-κάτω, ἀνῆκαν στὸ μεγάλο χριστιανικὸ ποίμνιο καὶ οἱ διαφορὲς περιορίζονταν σὲ δογματικὰ ζητήματα. Τὴ δράση τῶν προτεσταντῶν μισσιονάριων,

---

1. Church Missionary Society. Τὸ πρῶτο παρακλάδι τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας στὸν ὀρθόδοξο κόσμο ἱδρύθηκε στὴν Πετρούπολη τὸ 1813 ὑπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ τσάρου Ἀλέξανδρου. Ἀκολούθησαν τὰ παραρτήματα τῆς Ἑταιρίας σὲ ἄλλες ρωσικὲς πόλεις, Ὀδησσό, Κίεβο, Συμφερούπολη (*R. Pinkerton*, Russia, or miscellaneous observations..., London 1833, σ. 378 κ. ἑ.). Τὸ 1816 ἔφτασε στὰ Ἑπτάνησα ὁ Ἄγγλος μισσιονάριος Lowndes (*Ἰω. Καρμίρη*, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, Ἐν Ἀθήναις 1937, σ.278). Τὸ 1819 δημιουργήθηκε ἡ Ἑπτανησιακὴ Βιβλικὴ Ἑταιρία ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ἐμμ. Θεοτόκη, μὲ παραρτήματα στὴν Κεφαλονιὰ καὶ τὴ Ζάκυνθο. Ἀκολούθησε — σὲ ἕνα μῆνα — ἡ Ἀθηναϊκὴ Βιβλικὴ Ἑταιρία (Περὶ τῆς ἐν Κερκύρᾳ συστάσεως τῆς Ἰονικῆς Γραφικῆς Ἑταιρίας, Κορφοί, Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τῆς Διοικήσεως [1819], 2). Ἕνα παρακλάδι τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας εἶχε ἱδρυθῆ ἀπὸ τὸ 1818 στὴ Σμύρνη μὲ πρωτοβουλία τοῦ Charles Williamson, ἐφημέριου τῆς Levant Company. Αὐτὸς ὁ δραστήριος προτεστάντης κατόρθωσε νὰ ἐξασφαλίση τὴν ὑποστήριξη τοῦ πατριαρχείου καὶ νὰ στρατολογήση πολυάριθμους Ἕλληνες. Ἀκόμα καὶ ὁ ἐπίσκοπος Σμύρνης πῆρε μέρος στὴν ἵδρυση τῆς Ἑταιρίας. Στὸν κατάλογο τῶν μελῶν ἀναφέρονται ὁ Στ. Οἰκονόμος, γιατρός, ἀδερφὸς τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ Φ. Ροδοκανάκης, ὁ Γ. Σεβαστόπουλος, ὁ Κων. Μαυροκορδάτος κ.ἄ. (*Richard Clogg*, The Foundation of the Smyrna Bible Society [1818], Μικρ. Χρονικά, τ. ΙΔ' [1970], σ. 31-49). Μιὰ ἄλλη βιβλικὴ ἑταιρία, ἡ London Missionary Society (Ἀποστολικὴ Ἑταιρία τοῦ Λονδίνου) ἐγκαινιάζει τὴν προσηλυτιστικὴ ἐκστρατεία της ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνες τὸ 1808, μαζὶ μὲ τὸν Γερμανὸ κληρικὸ J. F. Weisenger, ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὴ Μάλτα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς. Πέθανε ὅμως τὸ 1809 καὶ τὸν ἀντικατέστησε τὸ 1812 ὁ Bezaleel Blomfield. Πέθανε κι' αὐτός. Ἀκολούθησαν τὸ 1816 ὁ κληρικὸς Isaac Lowndes καὶ τὸ 1819 ὁ Samuel Sheridan Wilson. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος θὰ ἀναπτύξη μεγάλη δραστηριότητα στὰ χρονικὰ τοῦ Ἀγώνα, κυρίως στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴν Κέρκυρα (*Δημ. Πολέμη*, Ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ ἐν Μάλτᾳ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου τῆς Ἀποστολικῆς Ἑταιρίας τοῦ Λονδίνου, Ἐρανιστής, Ἀθήνα 1973, τεῦχος 60, σ. 213-214).

ὅπως παλαιότερα τῶν ρωμαιοκαθολικῶν[1], ὑπαγόρευαν συμφέροντα πολιτικὰ καὶ οἰκονομικά. Οἱ ἱεραποστολὲς δημιουργοῦσαν προγεφυρώματα καὶ καλλιεργοῦσαν ἐπιρροές. Οἱ ἑστίες τους στὰ ἀστικὰ κέντρα καὶ τὰ νησιὰ γίνονταν προφυλακὲς τῶν ἐμπόρων καὶ παρατηρητήρια. Μεταμφιεσμένοι πράκτορες οἱ μισσιονάριοι ἐξασφάλιζαν νόμιμη δράση ἀνάμεσα στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό, ἀναζητοῦσαν ὄργανα καὶ συνεργάτες μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν προώθηση τῶν συμφερόντων τῆς χώρας τους στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων.

Φαίνεται πὼς τὴν πρώτη ἐπίσημη ἀποστολὴ τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας στὴ Μεσόγειο ἀνέλαβε ὁ Ἄγγλος κληρικὸς William Jowett, ἀπόφοιτος τοῦ Καίμπριτζ, τὸ 1815[2]. Εἶχε προπαγανδιστικὸ καὶ ταυτόχρονα ἐρευνητικὸ σκοπὸ ἡ ἀποστολὴ καὶ κράτησε μιὰ πενταετία. Μὲ ἕδρα τὴ Μάλτα ὁ Jowet πραγματοποίησε πολλὰ ταξίδια στὶς παραμεσογειακὲς χῶρες γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὶς Ἐκκλησίες, τὸν κοινωνικὸ βίο καὶ τὰ προβλήματα τῶν λαῶν τῆς περιοχῆς. Ταξίδεψε δυὸ φορὲς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (Ἑπτάνησα, Σμύρνη, Κυδωνιές, Χίος, Ἀθήνα, Ὕδρα, Μῆλος). Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀγγλία ταξινόμησε τὸ ὑλικό του καὶ τὸ 1822 τύπωσε ἕνα χρονικό[3].

Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἄγγλου μισσιονάριου φαίνεται ὅτι οἱ προτεστάντες δὲν υἱοθετοῦσαν τὴν τακτικὴ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ἱεραποστόλων. Ἀπόφευγαν τοὺς φανατισμούς, τὶς ἀνθελληνικὲς αἰχμές, τὶς λοιδωρίες καὶ τὰ γνωστὰ καταφρονητικὰ περὶ ἐκφυλισμοῦ κ.λπ. ποὺ κυριαρχοῦσαν σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα τῶν παπικῶν μισσιονάριων.

Ἡ Βιβλικὴ Ἑταιρία πίστευε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ προσεταιρισθῆ χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἢ τουλάχιστον νὰ δημιουργήση συμπάθειες στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ διανέμοντας τὴ Βίβλο μεταφρασμένη σὲ νεοελληνικὴ γλώσσα. Οἱ προτεστάντες μισσιονάριοι ταξίδευαν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο μεταφέ-

---

1. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 76-84.

2. Ἡ Μάλτα, ποὺ ἀπὸ τὸ 1800 βρισκόταν στὰ χέρια τῶν Ἄγγλων, ἔγινε ἡ ἕδρα καὶ τὸ ἐπιτελεῖο τῶν Ἱεραποστολῶν γιὰ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Μεσογείου. Ἐγκαταστάθηκαν στὸ νησὶ τυπογραφεῖα κι' ἄρχισε πραγματικὸς ἐκδοτικὸς χείμαρρος: μεταφράσεις κυρίως τῆς Καινῆς Διαθήκης στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ κάποιον ἡγούμενο Ἱλαρίωνα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (*Julius Richter,* A history of protestant missions in the Near East, Edinburgh and London 1910, σ. 95). Τὸ 1810 ἡ Ἀγγλικὴ Βιβλικὴ Ἑταιρία κυκλοφόρησε τὴν τέταρτη ἔκδοση τῆς μεταγλωττισμένης στὰ νεοελληνικὰ ἀπὸ τὸν Μάξιμο Καλλιπολίτη, μαθητὴ τοῦ Κύριλλου Λούκαρι, Καινῆς Διαθήκης. Τὸ 1819 ἡ Κωνσταντινούπολη ἔγινε τὸ δεύτερο κέντρο τῆς προτεσταντικῆς προπαγάνδας (ἔνθ' ἀν., σ. 96). Τὸν ἴδιο χρόνο ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στὴ Σμύρνη ὁ Ἄγγλος μισσιονάριος Williamson.

3. Christian Researches in the Mediterranean from 1815 to 1820 in furtherance of the objects of the Church Missionary Society, London 1822. Βλ. καὶ An early Anglican mission to the Eastern Churches (The East and the West, London, τ. Γ' [1905], σ. 271-283).

ροντας μυριάδες μεταγλωττισμένα Εὐαγγέλια. Ἦταν χοντροί, τετράγωνοι τόμοι, τυπωμένοι σὲ δύο στῆλες, μὲ τὸ πρωτότυπο ἀριστερὰ καὶ τὴ μετάφραση δεξιά[1].

Αὐτὲς οἱ μεταφράσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς σὲ ἁπλὴ γλώσσα ὄχι μόνο δὲν προκάλεσαν ἀντιδράσεις ἀλλὰ ἀντίθετα ἔγιναν εὐπρόσδεκτες γιατὶ τόσο ἡ Βιβλικὴ Ἑταιρία ὅσο καὶ οἱ ἄλλες ποὺ ἀκολούθησαν διακήρυξαν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὅτι ἀποκλειστικὸς σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας τους ἦταν ἡ διάδοση τῶν Γραφῶν σὲ κάθε ὁμιλουμένη γλώσσα «χωρὶς σημειώσεις ἢ προφορικὲς ἐξηγήσεις ἀπὸ ὁποιονδήποτε». Σὲ ἔκθεση τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας τῆς Μάλτας (1820) ἀναφερόταν ὅτι μοναδικὴ φιλοδοξία της ἦταν ἡ διάδοση τῶν Γραφῶν κι' ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθοῦν σχόλια καὶ συζητήσεις. Φαίνεται ὅτι οἱ μισσιονάριοι φρόντισαν νὰ τηρήσουν μὲ σχολαστικότητα αὐτὲς τὶς βασικὲς διακηρύξεις ἀποφεύγοντας, κατὰ τὴν πρώτη τουλάχιστον εἰκοσαετία τοῦ αἰώνα, τὶς προκλήσεις. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ εὐλογήσῃ τὴ δραστηριότητά τους ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Μητροπολίτες καὶ λόγιοι συνεργάζονταν ἐπίσημα μὲ τὶς ἱεραποστολές, γιατί, ὅπως ἔλεγε ἀργότερα ὁ Βάμβας, οἱ Βιβλικὲς Ἑταιρεῖες περιορίζονταν στὸ «νὰ μεταφράζωσιν εἰς τὴν γλῶσσαν μας τὰς ἱερὰς γραφὰς ἀλλ' ὄχι μὲ σκοπὸν προσηλυτισμοῦ». Ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα καὶ στὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια οἱ βιβλικὲς ἑταιρίες ἐγκατέλειψαν αὐτὴ τὴν πολιτική. Τύπωσαν βιβλία καὶ κυκλοφόρησαν ἐφημερίδες μὲ ὁλοφάνερα προσηλυτιστικὸ σκοπό[2].

Ὁ Jowett ἔστειλε πολλὲς φορὲς στὶς Κυδωνιὲς μεταφράσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς σὲ διάφορες γλῶσσες. Στὶς 8 Σεπτεμβρίου 1819 ἔγραψε ἐπιστολὴ σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα «πρὸς τοὺς σοφολογιωτάτους καὶ ἐξαιρετικωτάτους διδασκάλους τῆς σχολῆς Κυδωνιῶν» ὅπου μὲ δεξιοτεχνία διαφημίζει τὶς ἐκδόσεις τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας. Προπαγανδίζει μὲ ἐπιδεξιότητα τὰ ἔντυπα ποὺ «...ὥς τι

1. *Comte Marcellus,* Souvenirs de l'Orient, Paris 1839, τ. Α', σ. 283.

2. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο σημειώθηκε πραγματικὴ εἰσβολὴ προτεσταντῶν μισσιοναρίων στὴν Ἑλλάδα. Μερικοὶ ἔδειξαν φανατισμὸ καὶ πανουργία. Ἄλλοι ἀπέρριψαν τὸ προσωπεῖο, ἀποκαλύπτοντας τὰ πραγματικὰ κίνητρα τῆς ἀποστολῆς τους, ὅτι δηλαδὴ ἀποτελοῦσαν πράκτορες τοῦ ἀγγλικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Ὁ ἑλληνομαθὴς Ἄγγλος *Samuel Sheridan Wilson,* στέλεχος τῆς βιβλικῆς Ἑταιρίας καὶ διευθυντὴς τοῦ τυπογραφείου τῆς Μάλτας ἀπὸ τὸ 1819 ὡς τὸ 1835, πρότεινε νὰ ἐγκατασταθοῦν Βρεταννοὶ μετανάστες στὴν Εὔβοια καὶ νὰ μεταβάλουν τὸ νησὶ σὲ προτεσταντικὴ ἀποικία. «Ἡ πρώτη γενιὰ τῶν εὐσεβῶν αὐτῶν ἀποίκων», γράφει ὁ *Wilson* στὸ χρονικό του, «θὰ μιλοῦν ἑλληνικὰ καὶ θὰ ντύνωνται ἑλληνικά, ἀλλὰ θὰ εἶναι προτεστάντες» (A narrative of the Greek Mission; or sixteen years in Malta and Greece, including tours in the Peloponnesus, in the Aegean and Ionian Isles; with remarks on the religious opinions, moral, state, social habits, politics, language, history, and lazarettos of Malta and Greece, London 1839). Βλ. *Γιάννη Γκίκα,* Ἕνας Ἄγγλος ἱεραπόστολος στὴ Μετεπαναστατικὴ Εὔβοια, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν θρησκευτικὴ προπαγάνδα στὴν ἀνεξάρτητη Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1968 καὶ *Ι. Σκαλτσούνη,* Ὁ προσηλυτισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, Ἀνάπλαση, Θ' (10 Μαρτίου 1896), ἀρ. 8, σ. 81 κ. ἑ.

περίεργον πρέπει νὰ ἔχη ἡ βιβλιοθήκη τοῦ περιφήμου σχολείου τῶν Κυδωνιῶν. Ἐξ αὐτῶν δύνανται νὰ ἴδωσι, νὰ ἐπιδείξωσι δὲ καὶ ἄλλοις, ὅτι ὁ σκοπὸς τῶν ἁγιογραφικῶν ἑταιριῶν εἶναι ἀξιολογώτατος καὶ ὅτι διὰ τῆς διαδόσεως τῶν Ἁγίων Γραφῶν προεβίβασαν πᾶν γένος ἀνθρώπινον»[1].

Ὁ Jowett δείχνει ἀντικειμενικότητα, ἐρευνητικὸ καὶ φιλελεύθερο πνεῦμα. Παρακολουθεῖ τὴν ἀναγεννητικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὶς προόδους του στὸ χῶρο τῆς παιδείας. Φαίνεται μεθοδικός, φωτισμένος, καλὸς μελετητής. Στὸ χρονικό του ἐπιχειρεῖ μιὰ ἀνάλυση τῶν διαφορῶν λειτουργικῆς πρακτικῆς ἀνάμεσα σὲ θρησκεῖες καὶ δόγματα καὶ καταγράφει προσωπικὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του.

Διαπίστωσε ὅτι κατὰ τὴν τελευταία τριετία (1817-1820) εἶχε σημειωθῆ μεγάλη πρόοδος στὴν ἀνάπτυξη τῶν Γραμμάτων[2].

Ταξίδεψε στὴ Σμύρνη δυὸ φορές, τὸ 1818 καὶ τὸ 1819, καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα. Τὸ Γυμνάσιο εἶχε 250-300 μαθητὲς καὶ ἐννιὰ διδασκάλους, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς δύο ἀδελφοὺς Οἰκονόμου. Ὁ ἕνας ἦταν κληρικός, ὁ δεύτερος γιατρός[3].

Ὁ Jowett εἶδε τὸν γιατρὸ νὰ διδάσκη Πλάτωνα μὲ 10 σπουδαστὲς γύρω του. Φοιτοῦσαν 25 μαθητὲς ποὺ πλήρωναν 60, 80 καὶ 100 παράδες τὸ μήνα ἀνάλογα μὲ τὸ βιβλίο ποὺ διδάσκονταν, «ἀπὸ τὸ Ἀλφάβητο ὣς τὸ Ψαλτήρι». Στὴ Σμύρνη λειτουργοῦσαν ἕξη ὣς ὀχτὼ τέτοια σχολεῖα[4].

Μὲ ἔκπληξη παρατήρησε ὁ Ἄγγλος μισσιονάριος ὅτι οἱ κατώτεροι κλη-

1. Ἕξη μῆνες ἀργότερα, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1820, ὁ Ἄγγλος μισσιονάριος καὶ ἱερέας τῆς Levant Company στὴ Σμύρνη, W. Williamson, ἔγραφε στὸν καθηγητὴ Θεόφιλο Καΐρη ὅτι ἔστειλε στὴ σχολὴ διάφορα βιβλία ὡς δῶρα καθὼς καὶ τὴν ἐτήσια συνδρομή του (*Ξενοφάνης*, 1905, σ. 348).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 14.

3. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀδελφοὺς Οἰκονόμου, Κωνσταντῖνο καὶ Στέφανο (καὶ ὄχι Σοφοκλῆ, ὅπως γράφει ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, Ἡ παιδεία κ.λπ., σ. 247). Ὁ Στέφανος Οἰκονόμος, ἀδερφὸς τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, γεννήθηκε τὸ 1786 στὴν Τσαρίτσανη. Σπούδασε ἰατρικὴ στὴ Βιέννη (1804) κι' ὕστερα στὴν Ἱένα, ὅπου ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ (1808). Ξαναγύρισε στὴ Βιέννη ὅπου εἰδικεύθηκε στὴν ὀφθαλμολογία. Τὸ 1809 τὸν κάλεσε ὁ Κων. Κούμας (ἐνιὰ χρόνια μεγαλύτερός του) νὰ διδάξη στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο. Ὁ Στ. Οἰκονόμος δίδαξε κυρίως Φυσικὴ Ἱστορία, Χημεία καὶ Λατινικὰ ἐξασκώντας ταυτόχρονα καὶ τὸ ἰατρικό του ἐπάγγελμα. Κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ Κων. Κούμα δίδαξε ἀκόμα καὶ φιλοσοφία καὶ μαθηματικὰ μὲ βάση τὶς σημειώσεις τοῦ Κούμα. Τὸ 1821 κατέφυγε στὴν Τεργέστη. Ἔγραψε «Συλλογὴ τῶν ἐν ἐπιτομῇ τοῖς πάλαι γεωγραφηθέντων», «Περὶ τῶν κατὰ τὸ ἐν Σμύρνῃ φιλολογικὸν γυμνάσιον συμβάντων» κ.ἄ. (*Σόλ. Βέρα*, Οἱ Ἕλληνες ἰατροὶ τῆς Σμύρνης, Μικρ. Χρονικά, τ. Β' [1939], σ. 319-320). Εἴδηση στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ* τοῦ 1811 (Νοέμβριος, σ. 389-390): «...ἀναλαμβάνει τὴν φροντίδα ὁ ἰατρὸς κύριος Στέφανος Οἰκονόμος νὰ παραδώσῃ τὰ δύο ἀναγκαιότατα καὶ τερπνότατα μαθήματα, Φυσικὴν Ἱστορίαν καὶ Χημείαν, μίαν ὥραν ἑκάστης ἡμέρας».

4. Christian Researches, σ. 53.

ρικοὶ ἀποτελοῦσαν τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ τοῦ δεσπότη. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔμεναν σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τῆς δουλείας ὥς τὸ θάνατό τους. Ὅταν ὁ δεσπότης χρειαζόταν τοὺς ρασοφόρους ὑπηρέτες του χτυποῦσε παλαμάκια[1].

Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Σμύρνης σὲ 120.000 (60.000 Τοῦρκοι, 40.000 Ἕλληνες, 3.000 Λατίνοι, 7.000 Ἀρμένιοι καὶ 10.000 Ἑβραῖοι).

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Jowet ἡ ραθυμία τῶν Τούρκων, ἡ ραστώνη τους, ἡ ἀπροθυμία γιὰ κάθε ἐργασία, γιὰ κάθε προσπάθεια. Ἀποροῦσε πῶς διατηροῦνται στὴ ζωή. Ὁ Ἄγγλος πρόξενος Werry τὸν ἐνημέρωσε σχετικά. Οἱ Τοῦρκοι ἀπολάμβαναν εἰσοδήματα ἀπὸ γαῖες καὶ σπίτια. Νοίκιαζαν τὰ χτήματά τους σὲ Ἕλληνες καὶ μάλιστα σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμὲς γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὶς ἔγνοιες[2].

Ὁ προτεστάντης μισσιονάριος θὰ ταξιδέψη καὶ στὶς Κυδωνιές, τὸ Ἀϊβαλί, ὅπου λειτουργοῦσε ἡ περίφημη Σχολή.

Στὰ περίχωρα ὑπῆρχε μιὰ παροικία Μωραΐτες, ἀπὸ τοὺς ξεριζωμένους τοῦ 1770. Προτιμοῦσαν νὰ ζοῦν χωριστὰ καὶ νὰ διατηροῦν τὴ φορεσιὰ τῆς πατρίδας τους[3].

Ὑπῆρχαν καὶ δυὸ νοσοκομεῖα πρὸς τὴ θαλάσσια περιοχή. Τὸ ἕνα ἦταν γενικὸ νοσοκομεῖο καὶ εἶχε ἕνα πεντακάθαρο φαρμακεῖο. Τὸ ἄλλο ἦταν λεπροκομεῖο.

Ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ἀϊβαλὶ ὑπολογιζόταν σὲ 25.000. Οὔτε 10 Τοῦρκοι δὲν ζοῦσαν στὴν πόλη. Μονάχα μιὰ συμβολικὴ φρουρά. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἐξασφαλίσει πλήρη αὐτονομία ἐξαγοράζοντας τὸν Τοῦρκο κυβερνήτη.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι τὸ «ἐθνικὸ δημόσιο φρόνημα τῶν Ἑλλήνων τῶν Κυδωνιῶν στεκόταν πολὺ ψηλά». Ἡ Σχολή, ἡ Βιβλιοθήκη, τὸ Τυπογραφεῖο (τὸ περίμεναν ἀπὸ τὸ Παρίσι), ὅλα τὰ κοινωφελῆ ἱδρύματα ἦταν καρποὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῶν κατοίκων[4].

Γιὰ τὴν ἀκτινοβολία αὐτῆς τῆς μικρασιατικῆς ἑλληνικῆς ἑστίας ποὺ δημιούργησαν οἱ κατατρεγμένοι μετανάστες ἔγραφε ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ ἄλλοτε πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Choiseul—Gouffier: «Εἶναι ἄξια θαυμασμοῦ ἡ τολμηρὴ δραστηριότητα αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ἀναγκασμένοι νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Πελοπόννησο ἐξ αἰτίας τῶν καταπιέσεων, βρῆκαν ἄσυλο στὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας. Ἀλλὰ τὸ πιὸ θαυμαστὸ εἶναι τὸ ὅτι ἡ μικρὴ εὐημερία καὶ ἐλευθερία ποὺ εὐτύχησαν νὰ ἀπολαύσουν ξύπνησαν μέσα τους ἀκαταμάχητη τὴ λαχτάρα γιὰ γνώση καὶ παιδεία, ποὺ ἄδικα θεωρεῖται ἀνύ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 54.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 57.
3. Ὁ μαχαλάς τους, κάπου 800 σπίτια, ὀνομαζόταν «Τὰ μωραΐτικα» (*Γ. Σακκάρη*, ἔνθ' ἀν., σ. 27).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 65-66.

παρκτή ἀνάμεσα στούς ἀπογόνους τῶν ἐνδόξων Ἑλλήνων. Στήν αἰολική παραλία λειτουργεῖ σχολή ὅπου μπορεῖ ἡ νεολαία νά διδάσκεται Ὅμηρο καί Θουκυδίδη. Σ' αὐτή τή σχολή καθηγητής τῶν Μαθηματικῶν καί τῶν Φυσικῶν μεταλαμπαδεύει τά φῶτα πού ἀπόχτησε στό Παρίσι»[1].

Ὁ Jowett περιγράφει τό ἑλληνικό σπίτι πού τόν φιλοξένησε στίς Κυδωνιές. Τό ἰσόγειο ἦταν ἀποθήκη (γεμάτη λαδοβάρελα). Στό πρῶτο πάτωμα ὑπῆρχε μιά σειρά ἀπό χαμηλοτάβανες ταπεινές κάμαρες γιά καθημερινή χρήση. Οἱ πολυτέλειες βρίσκονταν στό δεύτερο πάτωμα. Ὡραῖες κουρτίνες, σοφάδες, μαξιλάρια. Αὐτό τό δεύτερο πάτωμα ἦταν τό καταφύγιο τῶν νοικοκυραίων. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν λιγώτερες πιθανότητες νά εἰσχωρήσουν καί νά τούς προσβάλουν οἱ Τοῦρκοι. Ἦταν πιό ψηλό καί πιό πλατύ ἀπό τό κάτω πάτωμα καί τά σαχνίσια μέ τά παράθυρα κρέμονταν πάνω στό δρόμο. Σ' ὅλες τίς προεξοχές ὑπῆρχαν σοφάδες. Ὅταν οἱ καλεσμένοι ἦταν πολλοί τοποθετοῦσαν μεγάλες μαξιλάρες πίσω ἀπό κείνους πού κάθονταν στήν ἄκρη τοῦ σοφᾶ ὥστε νά βολευτοῦν ὅλοι[2].

Στίς 26 Μαΐου ἔφτασε στή Χίο, ὅπου συνάντησε τούς καθηγητές Βαρδαλάχο καί Βάμβα. Ὁ Βαρδαλάχος, γύρω στά 60, εἶχε σπουδάσει στήν Ἀλεξάνδρεια, στήν Πίζα καί στήν Πάδοβα[3]. Πρίν δύο χρόνια ἦταν διευθυντής τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου Βουκουρεστίου.

Ὁ Βάμβας, γύρω στά 45, συνετός, κοινωνικότατος. Σπούδασε στό Παρίσι καί τό Λονδίνο[4].

Τό πρωί παρακολούθησε τό μάθημα τοῦ Βαρδαλάχου. Δίδασκε σέ 70 μαθητές Θουκυδίδη καί Πλούταρχο μεταφράζοντας κείμενα στή νέα ἑλληνική.

Στή βιβλιοθήκη ὑπῆρχαν 4.000 τόμοι.

Τήν ἄλλη μέρα παρακολούθησε τό μάθημα τοῦ Βάμβα. Δίδασκε Χημεία,

---

1. Voyage Pittoresque de la Grece, Paris 1809, τ. Β', σ. 73. Διαβάζουμε καί στό *Λόγιο Ἑρμῆ* τῆς Βιέννης τό 1820. «Εἰς τόν πρῶτον βαθμόν τῆς ἐνδόξου χορείας τῶν πόλεων, ὅσαι ἔγιναν ἄξιαι τῆς προσοχῆς μας εὑρίσκεται ἡ πόλις τῶν Κυδωνιῶν· ταύτης ἡ φιλομάθεια πρέπει νά εἶναι καθημερινός ἔλεγχος καί κατάκρισις τῶν ἀδιαφόρων πόλεων... Τό σχολεῖον των κατέστη τό καλύτερον τῆς Ἑλλάδος ὅλης καί ἐπρόλαβεν εἰς τελειότητα καί τό τῆς Χίου καί τό τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (σ. 481).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 67.

3. Ἦταν μόλις 44 χρόνων ὁ Βαρδαλάχος τό 1819. Στίς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰώνα διορίστηκε καθηγητής μαθηματικῶν στό ἑλληνικό σχολεῖο τοῦ Βουκουρεστίου. Ἀργότερα ἀνέλαβε τή διεύθυνση τοῦ ἱδρύματος. Τό 1815 ἔγινε σχολάρχης Χίου. Θά παραιτηθῆ καί θά φύγη γιά τήν Ὀδησσό τό 1819 ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιδράσεων τοῦ Κλήρου στό νεωτεριστικό φιλελεύθερο πρόγραμμα διδασκαλίας καί τῶν προστριβῶν του μέ τόν Βάμβα. Τό 1830 γύρισε στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἀλλά ἐνῶ ταξίδευε ἀπό τή Σύρο στήν Αἴγινα, πνίγηκε ὕστερα κατά τό ναυάγιο τοῦ καραβιοῦ.

4. Ὁ Βάμβας ἦταν συνομήλικος τοῦ Βαρδαλάχου. Τίς σπουδές του στό ἐξωτερικό ἄρχισε σέ ἡλικία 37 χρόνων (φυσικές ἐπιστῆμες ἀλλά καί φιλοσοφία). Τό 1815 ἀνέλαβε τή διεύθυνση τῆς σχολῆς Χίου.

γιὰ λάδια, σαπούνια κ.λπ., γνώσεις χρήσιμες σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Εἶχε μονάχα πέντε μαθητές.

Τὸ σχολεῖο λειτουργοῦσε τριάντα χρόνια καὶ εἶχε μορφώσει μιὰ ὁλόκληρη γενιά. Ἀλλὰ τελευταῖα δημιουργήθηκαν δυσχέρειες[1] μὲ τὸ βεζύρη. Ἔμαθε πὼς ὁ Βάμβας δίδασκε Χημεία κι' ἔστειλε ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη νὰ ἐρευνήσουν τί συμβαίνει. Ὁ Βάμβας φοβήθηκε. Ἦρθαν οἱ ἀπεσταλμένοι καὶ παρακολούθησαν στὸ σχολεῖο μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ πειράματά του[2]. Εὐχαριστήθηκαν καὶ τοῦ ἔστειλαν 20 φιορίνια.

Παρακολούθησε καὶ τὸ μάθημα τοῦ τρίτου καθηγητῆ, τοῦ Ἀπόστολου[3]. Δίδασκε θαυμάσια Πλούταρχο σὲ 70 μαθητές. Τὰ παιδιὰ ἐξηγοῦσαν κι' ἀνέλυαν τὸ κείμενο μὲ τὴ σειρά. Ξανάκουσε τὸν Βαρδαλάχο. «Σωστὸς Σωκράτης. Συνδύαζε τὴ μετριοφροσύνη μὲ τὴν ὥριμη γνώση»[4].

Τὰ κεφάλαια γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου δὲν προέρχονταν ἀπὸ τὴ Διοίκηση ἀλλὰ ἀπὸ Χιῶτες ἐμπόρους[5]. Σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς Εὐρώπης κι' ἂν βρίσκονταν πρόσφεραν ἐθελοντικὰ τὴ συνδρομή τους. Γενικά, ὅλα τὰ σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα λειτουργοῦσαν μὲ ἰδιωτικὲς συνεισφορές.

Στὴ Χίο εἶχαν χτίσει τελευταῖα καὶ εἰδικὴ βιβλιοθήκη μὲ διάφορες αἴθουσες - παραρτήματα ποὺ προορίζονταν γιὰ ἀναγνωστήρια κ.λπ. Τὸ κτίριο στοίχισε 20.000 πιάστρα δηλαδὴ πάνω ἀπὸ 1.000 στερλίνες[6].

---

1. Οἱ μεγάλες δυσχέρειες εἶχαν δημιουργηθῆ στὴ Σχολὴ μεταξὺ 1796 καὶ 1815, ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τοῦ φωτισμένου διδασκάλου μοναχοῦ Δωρόθεου Πρώιου ἐξ αἰτίας τῆς πολεμικῆς τῶν φωτοσβεστικῶν κύκλων, ποὺ χαρακτήριζαν ὄργανο τοῦ ἀθεϊσμοῦ τὶς φυσικομαθηματικὲς ἐπιστῆμες.

2. Γιὰ τοὺς κινδύνους ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ Σχολὴ γράφει καὶ ὁ *Ι. Φιλήμων*: «Ἐπειδὴ ὑπεβλέπετο, ὡς γυμνάσιον πολεμικόν... καὶ ἐπειδὴ τὰ ἐργαλεῖα τῶν πειραμάτων τῆς παραδόσεως τῶν Μαθηματικῶν, τὰ χωνευτήρια δὲ καὶ ἡ ἄλλη συσκευὴ τῆς χημείας, ἣν ὁ Βάμβας παρέδιδεν, ἐξηγοῦντο πρὸς τοὺς Τούρκους ὡς χυτήρια ὅπλων καὶ ὡς μέσα πρὸς ἐκμάθησιν παρασκευῆς πυριτοκόνεως...» (Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1860, τ. Γ', σ. 450).

3. Ἦταν ὁ Ἀπόστολος Ψωμᾶς.

4. «Σωκράτη τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων» ἀποκαλοῦσε ὁ Γάλλος Henri Carle τὸν Καΐρη στὸ ὁμώνυμο ἔργο του (Paris 1820).

5. Ὁ Didot γράφει ὅτι ἕνας ἔμπορος ἀπὸ τὸ Ταγκαρὸκ τῆς Ρωσίας χάρισε στὸ σχολεῖο ἕνα καράβι στάρι ποὺ φορτώθηκε στὴν Ὀδησσό. Ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ φορτίου συγκεντρώθηκαν 50.000 πιάστρα (ἔνθ' ἀν., σ. 139 σημ. 1). Φαίνεται πὼς ὁ Χιώτης δωρητὴς ἦταν ὁ Βαρβάκης (βλ. *Γ. Ι. Ζολώτα,* Ἱστορία τῆς Χίου, Ἐν Ἀθήναις 1926, τ. Γα, σ. 615 σημ. 2). Οἱ Χιῶτες τῆς Βιέννης συμφώνησαν τὸ 1812 νὰ ἐπιβαρύνουν τὶς κάθε λογῆς συναλλαγές τους μὲ μισὸ τοῖς χιλίοις γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς Σχολῆς (*Ἀλ. Βλαστοῦ,* Χιακά, Ἐν Ἑρμουπόλει 1840, τ. Β', σ. 135).

6. Σὲ γράμμα τοῦ Ἰω. Τσελεπῆ (15 Ἰουνίου 1815) ἀπὸ τὴ Χίο πρὸς τὸν Θεόφιλο Καΐρη διαγράφονται οἱ λαμπρὲς προσδοκίες γιὰ τὸ μέλλον τῆς Σχολῆς: «κατὰ μικρὸν θέλει γίνη ἐδῶ μιὰ μικρὰ Οὐνιβερσιτά».

Οἱ Χιῶτες εἶχαν στείλει τρεῖς συμπατριῶτες τους γιὰ σπουδὲς σὲ ξένα πανεπιστήμια (Παρίσι, Βιέννη καὶ Πάδοβα)[1].

Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Ροδοκανάκη ποὺ εἶχαν εὐδοκιμήσει στὸ ἐμπόριο πρόσφερε στὴ βιβλιοθήκη 1.700 τόμους, οἱ περισσότεροι ἱστορικὰ ἔργα, καθὼς καὶ θρησκευτικὰ βιβλία. Ἀγανάκτησε ὅμως ὁ περιηγητής μας ποὺ στὰ ράφια τῆς βιβλιοθήκης βρῆκε καὶ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου!

Ἕνα Σαββατοκύριακο ὁ Βάμβας ὁδήγησε τὸν ξένο σὲ ἕνα μεγάλο σπίτι ἢ καλύτερα σιταποθήκη ὅπου νέοι καὶ νέες διασκέδαζαν χορεύοντας. Μὲ μελαγχολία εἶδε ὁ μισσιονάριος αὐτὲς τὶς «κοσμικὲς ματαιότητες»[2].

Μιὰ μέρα ποὺ βρισκόταν στὸ σπίτι τοῦ Βάμβα, ἕνα ζευγάρι Σαντορινιῶν ἔφεραν τὸ παιδί τους γιὰ νὰ τὸ ἐγγράψουν στὴ σχολή. Κρατοῦσαν κι' ἕνα πεσκέσι — ἐκλεκτὸ κρασὶ ἀπὸ τὸ νησί τους — γιὰ τὸν καθηγητή. Ὁ Βάμβας τοὺς εἶπε πὼς ἀπαγορεύονται τὰ δῶρα.

Παρακολούθησε καὶ τὸ μάθημα Μαθηματικῶν τοῦ Ἰωάννη[3]. Δίδασκε Σφαιρικὴ Τριγωνομετρία σὲ τέσσερες μαθητές.

Οἱ Χιῶτες ἔδιναν στὰ κορίτσια τους κλασσικὰ ὀνόματα. Τὴν πρωτοκαθεδρία εἶχαν οἱ Μοῦσες. Συχνὰ συναντοῦσες Εὐτέρπες καὶ Καλλιόπες. Ἕνας Χιώτης βάφτισε τὴν κόρη του Ἀνθίππη ὅταν ἀνακάλυψε ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας βασίλισσας τοῦ νησιοῦ[4].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Ἄγγλο μισσιονάριο ἡ «ἐλαφρότητα» τῶν γυναικῶν τῆς Χίου. Ἦταν, γράφει, ἀσύδοτες.

Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἔφτανε τὶς 130.000 (οἱ 4.000 ρωμαιοκαθολικοὶ μὲ ἐπίσκοπο). Τὸ 1819 ὁ Jowett σκόπευε νὰ ξαναεπισκεφθῆ τὴ Χίο. Τὸ ταξίδι δὲν πραγματοποιήθηκε ἀλλὰ ὁ μισσιονάριος φρόντισε νὰ ἐπικοινωνήση μὲ τὸν Βάμβα καὶ νὰ ζητήση διάφορες πληροφορίες γιὰ τὴ Σχολή. Ὁ Βάμβας τοῦ ἔστειλε ἕνα φυλλάδιο ποὺ ἀναφερόταν στὴν ὀργάνωσή της, τὰ μαθήματα καὶ τὴ μέθοδο διδασκαλίας. Συγκεκριμένα διδάσκονταν στὴ Σχολή: Θεολογία, Γραμματική, Λατινικά, Γαλλικά, Τουρκικά, Ζωγραφική, Λογική, Μεταφυσική, Ρητορική, Ἠθικὴ Φιλοσοφία, Ἀρχαία Ἱστορία, Μαθηματικά, Ἀριθμητική, Ἄλγεβρα, Γεωγραφία, Μηχανική, Ὀπτική, Πειραματικὴ Φιλοσοφία καὶ Χημεία[5].

Ὁ Jowett θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ 1818 καὶ τὴν Ἀθήνα, ὅπου τὸν ξενάγησε

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 71.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 73.
3. Τοῦ Ἰωάννη Τσελεπῆ, καθηγητῆ τῶν Φυσικομαθηματικῶν ἀπὸ τὸ 1799 ὡς τὸ 1821.
4. Αὐτὸ ἀποκαλύπτει τὴν ἀλλαγὴ ποὺ εἶχε σημειωθῆ καὶ στὴν παιδεία καὶ στὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Παλιότερα τὰ ἀρχαιοελληνικὰ γυναικεῖα ὀνόματα ἦταν ἄγνωστα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ἀλφαβητικὸ κατάλογο ποὺ παραθέτει ὁ *Ζολώτας* (Ἱστορία τῆς Χίου, Ἐν Ἀθήναις 1923, τ. Α', σ. 258 κ. ἑ.).
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 76.

ένας μορφωμένος Έλληνας, ὁ Ρεβελάκης. Ἄλλοι ἐννιὰ Ἄγγλοι βρίσκονταν ἐκείνη τὴν περίοδο στὴν Ἀθήνα. Οἱ τρεῖς ἦταν καλλιτέχνες. «Καθισμένοι κάτω ἀπὸ ὀμπρέλλες σχεδίαζαν καὶ ζωγράφιζαν»[1].

Φυσικὰ ἔγινε μέλος τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων. Εἶδε στὸν κατάλογο πολλοὺς γνώριμούς του ἀπὸ τὸ Καίμπριτζ[2]. Ἡ Ἑταιρία εἶχε δημιουργήσει βιβλιοθήκη μὲ 700-800 τόμους[3].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 79.

2. Στὸν κατάλογο τῆς 30 Ἰουνίου 1814, ἀπὸ τὰ 100 μέλη τῆς Ἑταιρίας οἱ μισοὶ ἦταν ξένοι, καὶ ἀπ' αὐτοὺς οἱ 40 Ἄγγλοι.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 80.

ΕΝΑ ΕΙΔΥΛΙΟ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ (1818)

ΜΕ ΠΟΛΕΜΙΚΗ φρεγάτα καὶ μὲ συνοδεία εἰδικῶν (ἀρχιτεκτόνων, τεχνικῶν, καλλιτεχνῶν), ταξίδεψε στὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολὴ τὸ 1817-1818 ὁ Γάλλος περιηγητὴς κόμης De Forbin. 'Επιστρέφοντας στὸ Παρίσι τύπωσε μιὰ συλλογὴ λιθογραφιῶν σὲ γιγαντιαῖο σχῆμα μὲ ἀπόψεις καὶ σκηνὲς ἀπὸ τὸν τουρκικὸ καὶ ἑλληνικὸ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο[1]. Τὸ κείμενο ποὺ συνόδευε τὴν εἰκονογραφημένη ἔκδοση κυκλοφόρησε καὶ σὲ κανονικὸ σχῆμα[2].

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1817 ὁ Forbin ἔφτασε μὲ γαλλικὴ φρεγάτα στὴν Κίμωλο, «τὸ πιὸ ὄμορφο καὶ τὸ πιὸ φτωχὸ ἑλληνικὸ νησί». Λίγες μέρες πρὶν εἶχε ὑποστῆ ἐπιδρομὴ ἀπὸ 50 Μανιάτες πειρατὲς μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Σπύρο Φραγκόπουλο. Ἅρπαξαν κορίτσια καὶ σκόρπισαν τὸν τρόμο. Τελικὰ ὁ ἀρχιπειρατὴς αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Γάλλους—τὸν εἶδε ὁ περιηγητὴς στὸ πολεμικὸ «'Ελπίδα»—ἀλλὰ τὸ δικαστήριο τῆς Τουλών, ὅπου μεταφέρθηκε, κρίθηκε ἀναρμόδιο. Τὸν ξανάφεραν στὴ Σμύρνη ἀπὸ ὅπου κατόρθωσε νὰ δραπετεύση.

Κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ περιηγητῆ στὴν Κίμωλο ἔφτασε στὸ νησὶ ὁ Ἕλληνας ἀπεσταλμένος τοῦ καπουδὰν πασᾶ γιὰ νὰ εἰσπράξη τὸ χαράτσι. 'Ο Forbin εἶδε τὸν ἐπίσκοπο νὰ ἀνάβη τὸ τσιμπούκι τοῦ φορατζῆ καὶ νὰ τὸ προσφέρη μὲ ὑποκριτικὴ δουλοπρέπεια[3].

Παντοῦ ἀκολουθοῦσαν τὸν περιηγητὴ ὁμάδες ἀπὸ ἐξαθλιωμένους νησιῶτες καὶ τοῦ ζητοῦσαν ἐλεημοσύνη[4].

Στὴν 'Αθήνα, ὅπου ἔμεινε 15 μέρες, ἀσχολήθηκε μὲ ἀνασκαφές, ὅπως ὅλοι οἱ πλούσιοι καὶ φιλάρχαιοι περιηγητές. Οἱ 'Αθηναῖοι ἔδειχναν μεγάλη προθυμία νὰ δουλέψουν στὰ συνεργεῖα. Ἔβρισκαν μεροκάματο καὶ χαίρονταν γιὰ τὰ εὑρήματα.

«Ὅταν, ὕστερα ἀπὸ πολλὲς ἄκαρπες, προσπάθειες, οἱ σκαπάνες καὶ τὰ φτυάρια ἔβρισκαν κτίσμα καὶ κυρίως θόλο, ὅλοι, ἐργάτες καὶ βοηθοί, πανηγύριζαν. 'Η ἀνασκαφὴ εἶχε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ παιχνιδιοῦ στὴ λοταρία[5].

Παρακολούθησε κι' ἕνα γάμο. 'Ο Σπύρος τῆς Κατίνας στεφανώθηκε τὴ

---

1. Voyage dans le Levant, par M. le *Comte de Forbin,* Paris 1819. 'Ο Forbin κατηγορήθηκε ὅτι μιμήθηκε στὸ χρονικό του τὸ ὕφος τοῦ Chateaubriand, γιὰ ρωμαντικὴ ὑπερβολὴ ποὺ ἀγγίζει τὴν ἀνοησία καθὼς καὶ γιὰ βιαστικὴ περιήγηση καὶ ἀνεπαρκεῖς ἔρευνες (*René Canat,* L'Hellénisme des romantiques, La Grèce retrouvée, Paris 1951, σ. 38).

2. Τὸ κείμενο εἶναι μικρὸ γιατὶ ὁ συγγραφέας ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὴν ἐπεξήγηση τῶν λιθογραφιῶν. Δυστυχῶς μόνο τρεῖς εἰκόνες ἀναφέρονται στὴν 'Ελλάδα. 'Η πρώτη παρουσιάζει τὰ ἐρείπια τοῦ θεάτρου τῆς Μήλου, ἡ δεύτερη τὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τοῦ 'Ολυμπίου Διὸς καὶ ἡ τρίτη τὴν εἴσοδο τοῦ παζαριοῦ τῆς 'Αθήνας.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 10.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 12.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 24.

θυγατέρα τοῦ Γιώργη ἀπὸ τὸ μαχαλὰ τῆς Παναγίας τῆς Βλασσαροῦς. Ἡ νύφη ἦταν ὄμορφη ἀλλὰ τὸ πρόσωπό της εἶχε παραμορφωθῆ ἀπὸ τὰ χρυσόχαρτα, τὰ «μούς» καὶ κυρίως τὰ φκιασίδια: ἦταν πασαλειμμένη μὲ κόκκινη καὶ γαλάζια μπογιά. Καὶ φοροῦσε τόσα πολλὰ φουστάνια ποὺ δύσκολα περπατοῦσε[1].

Ὁ Forbin εἰρωνεύεται τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς καλλιτέχνες ποὺ μελετοῦσαν μὲ σχολαστικότητα τὰ μνημεῖα. «Βρῆκα στὴν Ἀθήνα πολλοὺς καλλιτέχνες, Ἄγγλους καὶ Γερμανούς, ποὺ σχεδίαζαν καὶ μετροῦσαν ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια μὲ τὴ λεπτολόγα ἀκρίβεια τῶν πιὸ εὐσυνείδητων σχολιαστῶν τὰ μνημεῖα, εὐγενικὴ δημιουργία τῆς μεγαλοφυίας. Ταλαίπωροι σκλάβοι τῶν κανόνων καὶ τῆς ἔσχατης ἰδιοτροπίας τῶν ἀρχαίων, γράφουν τόμους γιὰ νὰ ἀνασκευάσουν ἕνα λάθος τριῶν γραμμῶν τοῦ 1680 πάνω στὰ μέτρα ἑνὸς ἐπιστυλίου. Πέφτουν σὲ ἀποκάρωμα καὶ μένουν ὀχτὼ χρόνια στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ σχεδιάσουν τρεῖς κίονες. Χτίζουν στὸ σημεῖο τῶν παρατηρήσεών τους ἕνα σπιτάκι. Καὶ οἱ θλιβερὲς ἀνασκαφές τους χρειάζονται πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ φτάσουν στὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἐνοχλητικῆς τους τελειότητας. Σχηματίζουν μιὰ μικρὴ ἀκαδημία, ἀλληλολιβανίζονται, ἀλληλοεκτιμῶνται»[2].

Στὴν Ἀθήνα μιλοῦσαν ἐκεῖνες τὶς μέρες γιὰ τὸν ἐπικείμενο γάμο ἑνὸς νεαροῦ Ἄγγλου καὶ τῆς Ἑλληνίδας Μίνας Μακρῆ. «Αὐτὴ ἡ Ἑλληνίδα ἔχει μιὰ ἀδερφή[3]. Τὰ θέλγητρα καὶ τῶν δύο ἀποθεώθηκαν χάρη στοὺς στίχους τοῦ Byron. Δὲν ἐντυπωσιάσθηκα ἀπὸ τὴν ὀμορφιά τους»[4].

1. Τὴ νυφιάτικη ἀμφίεση τῆς ἐποχῆς περιγράφει ὁ *Δημ. Καμπούρογλου*: «...ἀντερὶ ἐκ πολυτίμων ὑφασμάτων, χρυσοῦν σαλιβάρι, σαμουρόγουνα ἢ κακουμόγουνα, ὑποκάμισον μεταξωτὸ μὲ μπιμπίλαις ἢ πούλιαις ἢ μαργαριτάρια, ζώνη πλατεῖα μεταξίνη χρυσοκέντητος ἢ χρυσοῦν μαντήλιον (τζιβρές). Ἐν χερσὶν ἔφερε ψέλλια ἐκ χρυσῶν ἁλυσίδων ἀποτελούμενα, ὀνομαζόμενα μπεζελίκια, ἐκ δὲ τῶν ὤτων παμμέγιστα ἐνώτια. Ἡ ὑπόδησις (ποδεμὴ) ἦτο διπλῆ, ἔσωθεν μὲν ψιλαὶ ἐμβάδες ἐρυθραὶ (τερλίκια) καὶ ἔξωθεν συρτὰ κίτρινα ὑποδήματα. Σημειωτέον ὅτι περικνημίδας δὲν ἐφόρουν» (Γάμος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑστία 1882, σ. 593-594).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 35-36. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιληφθῆ ὅτι αὐτοὶ οἱ λεπτολόγοι καὶ σχολαστικοὶ ἐρευνητὲς ἦταν οἱ πρωτοπόροι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ὅτι ὑπηρετοῦσαν μὲ αὐταπάρνηση τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τέχνη. Μελετοῦσαν, ὑπολόγιζαν καὶ κατέγραφαν, ἐνῶ ἄλλοι γκρέμιζαν καὶ λεηλατοῦσαν, ἐνεργοῦσαν κερδοσκοπικὲς ἀρχαιοθηρικὲς ἀνασκαφὲς καὶ ἅρπαζαν τὰ εὑρήματα ἀφήνοντας πίσω τους τάφους ἀνοιχτούς, χαλάσματα καὶ θρυμματισμένα ἀντικείμενα, χωρὶς κἂν νὰ σημειώνουν ἀπὸ ποῦ προερχόταν ἡ λεία τους καὶ σὲ ποιὰ κατάσταση βρέθηκε (βλ. καὶ Quarterly Review, Μάϊος 1820, σ. 86).

3. Εἶχε δύο καὶ ὄχι μιὰ ἀδερφή. Τὴ Θηρεσία, τὴν Κόρη τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν Κατίγκω.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 36. Πρόκειται γιὰ τὸ εἰδύλλιο τῆς Μαριάννας Μακρῆ, τῆς μεγαλύτερης ἀπὸ τὶς τρεῖς κονσολίνες, μὲ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Henry Downing Whittington, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1817 γιὰ νὰ μελετήση τὴ νέα ἑλληνικὴ γλώσσα. Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό του (δὲν σώθηκε ὁλόκληρο) δημοσιεύτηκε στὴ συλλογὴ τοῦ *Robert Walpole,* Travels in various countries of the East, London 1819. Ὅλοι γνώριζαν στὴν Ἀθήνα τοῦ 1818 ὅτι ὁ Whittington θὰ παντρευόταν τὴ Μαριάννα Μακρῆ ποὺ ἦταν τότε 25 χρό-

'Ο Forbin ἐνδιαφέρθηκε καὶ γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνικὴ ζωή. «Ὁ πιὸ εὐχάριστος κύκλος εἶχε δημιουργηθῆ γύρω ἀπὸ τὴν κυρία Gropius, σύζυγο τοῦ πρόξενου τῆς Αὐστρίας. Ἦταν Πολίτισσα καὶ μιλοῦσε πολλὲς γλῶσσες μὲ τὴν εὐχέρεια καὶ τὴ χάρη ποὺ χαρακτηρίζει τὶς συμπατριώτισσές της».

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ τὰ ἐγκόσμια. Καλοπάντρεψε τὸν ἀνεψιό του μὲ τὴν ἀδερφὴ τοῦ πρόξενου τῆς Γαλλίας στὴ Τζιά. «Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ζωντάνεψε τὶς ἔριδες καὶ τὶς κακολογίες τῶν Ἀθηναίων»[1].

Ὁ Γάλλος ἀριστοκράτης ἀγόρασε πολλὲς ἀρχαιότητες ἀπὸ τὸν ἀρχαιοκάπηλο πρόξενο Fauvel[2].

Στὶς 23 Σεπτεμβρίου 1817 ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη. Πρόσεξε πὼς ὅλα τὰ καράβια τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων καὶ κυρίως τῶν ἐμποροναυτικῶν νησιῶν Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν, εἶχαν ρωσικὴ σημαία. Ἡ ἐπιρροὴ τῶν Ρώσων ἦταν μεγάλη κι' ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ ἀποζητοῦσαν τὴν προστασία τους[3].

νων (*Forbin*, ἔνθ' ἀν., σ. 12).'Ο Ἄγγλος περιηγητὴς *Z. Duckett Ferriman*, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ τὸ 1820, γράφει στὸ χρονικό του (East and West Hellespont, Memories of Fifty Years, Boston 1926, σ. 319): «Ἡ Μαριάννα θὰ παντρευόταν ἕναν Ἄγγλο μὲ τὸν ὁποῖο ἦταν ἀραβωνιασμένη. Πέθανε ὅμως ὁ Ἄγγλος τὴν παραμονὴ τῆς ἐπιστροφῆς του ἀπὸ τὴν πατρίδα του». Σώθηκαν, ὡστόσο, μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του στὴ Μαριάννα γραμμένες στὰ ἑλληνικά. Ὁ Δημ. Καμπούρογλου δημοσίευσε μερικὲς στὰ «Παναθήναια». Ἐπειδὴ ἀντιδροῦσαν οἱ γονεῖς του στὸ γάμο μὲ τὴ Μαριάννα ὁ Whittington ρίχτηκε στὴ δουλειὰ γιὰ νὰ ἀνεξαρτητοποιηθῆ οἰκονομικά. Τῆς γράφει ἀπὸ τὸ Λονδίνο τὸ 1820: «Ἄφησα τὸ σπίτι τοῦ πατρός μου, καθὼς εἶπα, καὶ δουλεύω νὰ κάμω παράδες. Ὅταν ζήσω θὰ μὲ ἰδῆς καμμίαν ἡμέραν εἰς τὴν πόρταν σου». Ἀλλὰ δὲν ἔζησε ὁ ἄτυχος νέος. Ἰδοὺ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ ἔστειλε τὸ 1818 ἀπὸ τὴ Βενετία (ἔγραφε ἁπλὰ καὶ φυσικὰ τὴ λαϊκὴ γλώσσα, ὅπως τὴν ἄκουγε στὴν Ἀθήνα): «Ἀκριβή μου Μαριάννα. Δὲν ἔχω μήτε καιρὸ μήτε κεφάλι νὰ σοῦ γράψω πολύ, διότι εἴμαστε νὰ φύγωμεν καὶ τὸ σπίτι εἶναι ἀνακατωμένο. Ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι ἡμέραις θὰ εἶμαι στὴν Ἰγγιλτέρα μέσα ποὺ ἐλπίζω νὰ εὕρω γράμμα ἐδικό σου. Ἔστειλα στὸ Μουσιοὺ Μασσὼν στὸ Τριέστι τὸ γράμμα τῆς θείας σου καὶ τὸν ἐρώτησα νὰ μὴν εἶχε κανένα γράμμα ἢ καμμία εἴδησιν διὰ λόγου μου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Μὰ δὲν ἔχει καὶ ἐγὼ δὲν ἠξεύρω τί νὰ κάμω. Ἤθελα νὰ ἠξεύρω ἂν μπορούσες νὰ διαβάζῃς τὸ γράψιμό μου, ποὺ δὲν μπορῶ νὰ τὸ διαβάζω οὔτε ἐγὼ ὁ ἴδιος... ταχὺ πλέον θὰ ἀφήσω τὴν θάλασσαν, τὴ μεγάλη στράτα τῆς Ἑλλάδος, μὰ ἂς κάμῃ ὁ Θεὸς νὰ τὴ βλέπω πάλι γλήγορα. Εἰς δεκαπέντε ἡμέραις πᾶμεν στὸ Παρίσι καὶ εἰς εἴκοσι εἰς Λόντρα ἀπόπου μιὰ ἡμέρα φθάνει νὰ μὲ φέρει στὸν τόπο μου. Ἐκεῖ θὰ μάθω τὴν τύχη μου. Ἤθελα νὰ σὲ εἶχα μαζί μου νὰ σὲ δείξω στὸν πατέρα μου καὶ νὰ τὸν ἐρωτήσω ἂν δὲν ἔχω δίκιο;... Ὁ ἐδικός σου Ἔνρυ Οὐΐττινγκτον» (Παναθήναια, τ. Γ', σ. 121). Γιὰ τὸ εἰδύλλιο τῆς Μαριάννας Μακρῆ βλ. ἐπίσης: *Καμπούρογλου*, Ὁ Βύρων εἰς τὰς Ἀθήνας, Τελευταῖαι Ἀναμνήσεις, Παναθήναια, 19 Δεκεμβρίου 1909, σ. 138 καὶ *C. C. Brouzas*, Whittington's Letters to Mariana Macri, Sister of the Maid of Athens, West Virginia University ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Whittington ἡ Μαριάννα παντρεύτηκε τὸ Ζακυνθινὸ καπετάνιο ἀτάκτων Νικόλα Καρκανίδη.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 37.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 38.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 47.

Ἀπὸ τὴν Πόλη στὴ Σμύρνη (15 Ὀκτωβρίου). «Τὸ ἐμπορικὸ πνεῦμα ποὺ ζωντανεύει αὐτὴ τὴν πολιτεία ἡμερεύει καὶ προσεγγίζει τοὺς ἀνθρώπους. Στὴ Σμύρνη, τὸν μεγάλο μπεζαχτὰ τῆς Τουρκίας, βλέπεις παντοῦ ἕνα κράμα εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀνατολικῶν συνηθειῶν. Γοητευτικὲς γυναῖκες ντυμένες μὲ ἐντελῶς γαλλικὴ ἐκζήτηση διασταυρώνονται στὸ δρόμο μὲ καραβάνια ἀπὸ καμῆλες»[1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 49-50.

ΟΤΑΝ ΘΕΡΙΖΕ Η ΠΑΝΟΥΚΛΑ

ΜΕ ΤΗΝ ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης ξανάρχισαν οἱ μεγάλες περιηγήσεις στὴν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1818 ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη διαμέσου Μόσχας ὁ Ἄγγλος William Macmichael. Ἦταν ἡ δεύτερη φορὰ ποὺ ταξίδευε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Κάθε μέρα γίνονταν στὴν Πόλη πυρκαγιὲς καὶ ἐκτελέσεις. Εἶδε στὸ δρόμο πλάϊ στὸ πανδοχεῖο του ἕνα γυμνὸ καρατομημένο πτῶμα «μὲ τὸ κεφάλι στὴν αἰσχρὴ θέση, ποὺ ἔδειχνε πὼς ὁ ἐκτελεσμένος ἦταν ραγιάς». Τὸ ἄφησαν τρεῖς μέρες μὲ φρουρὰ γενιτσάρων γιὰ νὰ μὴ ζυγώνουν τὰ σκυλιὰ καὶ τὸ κατασπαράξουν. Χίλια πιάστρα πλήρωσαν οἱ φίλοι του γιὰ νὰ θάψουν τὸ πτῶμα[1].

Στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἄρχισαν νὰ ἐφαρμόζωνται συστηματικὰ λίγο πολύ, ὑγιειονομικὰ μέτρα γιὰ τὴν πρόληψη ἐπιδημιῶν. Οἱ Συριανοὶ λ.χ. ἀπαγόρεψαν στὸ καράβι τοῦ Macmichael νὰ ἀράξη στὸ λιμάνι καὶ νὰ ἐφοδιαστῆ μὲ τρόφιμα καὶ νερὸ ἐπειδὴ προερχόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου εἶχε ἐνσκήψει ἐπιδημία πανούκλας. Ἔξη χρόνια πρίν, ἐνῶ ταξίδευε στὸ Αἰγαῖο, οἱ Ὑδραῖοι δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ζυγώση τὸ καράβι στὸ νησί τους ἐπειδὴ ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Χίο ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴν πανουκλιασμένη Σμύρνη[2].

Ἀλλὰ καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα εἶχε ἀρχίσει—καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα—ὁ ὑγειονομικὸς ἔλεγχος, ὅπως πληροφόρησε τὸν Macmichael ὁ συμπατριώτης του περιηγητὴς Dodwell, φτάνοντας τὸ 1805 στὴ Λειβαδιά. Ἔμαθε ὅτι εἶχαν σημειωθῆ μερικὰ ὕποπτα κρούσματα πανούκλας. Μ' ὅλο ποὺ ἀποδείχτηκε τελικὰ ὅτι δὲν εἶχε γίνει σωστὴ διάγνωση, οἱ Ἀρχὲς ἐφοδίασαν τὸν Dodwell μὲ πιστοποιητικὸ ὑγείας γραμμένο στὰ ἰταλικά. «Ἐν ἀπουσίᾳ

---

1. Journey from Moscow to Constantinople in the years 1817, 1818, London 1819, σ. 166-167. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* ποὺ ταξίδεψε στὴ Μ. Ἀσία τὸ 1813 γράφει ὅτι στὴ Σμύρνη, σὲ περίπτωση θανατικῆς καταδίκης, ὁ δήμιος, ἐφοδιασμένος μ' ἕνα μεγάλο καρφὶ κι' ἕνα σχοινί, ὁδηγοῦσε τὸν μελλοθάνατο σ' ἕνα γειτονικὸ δρόμο καὶ τὸν κρεμοῦσε μπροστὰ σ' ἕνα μαγαζὶ ποὺ δὲν εἶχε πληρώσει ἀπὸ πρὶν γιὰ νὰ ἐξαιρεθῆ. Τὸ πτῶμα κρεμόταν μερικὰ ἑκατοστὰ πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος κι' ἔμενε ἐκεῖ τρεῖς μέρες. Σὲ περίπτωση ἀποκεφαλισμοῦ (ἦταν ὁ πιὸ ἀξιοπρεπὴς τρόπος θανάτου) τὸ πτῶμα ἔμενε καὶ πάλι γιὰ τρεῖς μέρες στὸ δρόμο σὲ κοινὴ θέα (Recollections of Smyrna, 1813, ἔκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1968, σ. 467). Τὴν ἴδια μέθοδο ἀκολουθοῦσαν στὰ Γιάννενα οἱ δήμιοι τοῦ Ἀλῆ. Ἄφηναν τοὺς κρεμασμένους μπροστὰ στὶς εἰσόδους τῶν σπιτιῶν μέρες πολλὲς καὶ συγκέντρωναν μεγάλα ποσὰ ἀπὸ τοὺς περίοικους γιὰ νὰ μετακινήσουν τὰ πτώματα. Ὅταν ὁ καρατομημένος ἦταν ραγιὰς στερέωναν τὸ κεφάλι ἀνάμεσα στὰ σκέλη του, ὅταν ἦταν μουσουλμάνος τὸ τοποθετοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 171. Καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Wilson* εἶδε κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο λαζαρέττο στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ὕδρας (Travels in Egypt and the Holy Land with a journey through Turkey, Greece, the Ionian Isles, Sicily, Spain etc., London 1824, σ. 349).

τοῦ εὐγενοῦς κυρίου Γιαννάκη Στάμου Λογοθέτη, βεβαιώνω ἐνόρκως ὅτι εἰς αὐτὴν χώραν τῆς Λειβαδιᾶς ἐπικρατεῖ Θείᾳ Χάριτι ἀρίστη καὶ πλήρης ὑγεία καὶ ὅτι δύναται νὰ ἀναχωρήσῃ ὁ ἰλλουστρίσιμος Κύριος Dodwell, Ἄγγλος ταξιδιώτης, δι' Ἀθήνας. Λειβαδιὰ 8 Μαρτίου 1805. Ἀντὶ τοῦ Γιάν. Λογοθέτη, Γεράσιμος Μυλωνᾶς μὲ ὅρκο»[1].

Ἀλλὰ ἐνῶ στὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν καθιερωθῆ μέτρα ἐναντίον τῶν ἐπιδημιῶν, στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα ἡ πανούκλα θέριζε κάθε τόσο μυριάδες ψυχές. Ὅπως πληροφορήθηκε ὁ Macmichael δὲν ὑπῆρχαν δυνατότητες γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ὑγιειονομικῶν μέτρων ἐπειδὴ ὁ πληθυσμὸς ἦταν μεγάλος καὶ ἡ διοίκηση ἀνεπαρκὴς καὶ ἀνίσχυρη. Ἡ ἀδιαφορία, ὡστόσο, ἀποδιδόταν καὶ σὲ ἄλλα, περισσότερο πρακτικὰ αἴτια. Ὁ Ἄγγλος συγγραφέας Charles Maclean ποὺ μελέτησε τὸ πρόβλημα τῶν ἐπιδημιῶν στὴν Ἀνατολὴ ἔγραφε: «Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ σουλτάνος κληρονομεῖ ἕνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν περιουσιῶν τῶν ὑπηκόων ποὺ πεθαίνουν. Ὅταν ἡ ἐπιδημία ἀφανίζει ὅλα τὰ μέλη μιᾶς οἰκογένειας γίνεται κληρονόμος ὁλόκληρης τῆς περιουσίας. Ἡ πανούκλα τοῦ 1813 χάρισε τέτοιους θησαυροὺς στὸ σουλτανικὸ θησαυροφυλάκιο ποὺ ἀκόμα εἶναι πλούσιο»[2].

Ἄλλοι λόγοι ποὺ καθιστοῦσαν ἀδύνατα τὰ ὑγιειονομικὰ μέτρα (καραντίνα, λαζαρέττο κ.λπ.) ἦταν ὁ κίνδυνος νὰ παραλύσῃ τὸ ἐμπόριο. Τὰ καράβια θὰ ἔχαναν τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ἀναγκαίου γιὰ τὶς μεταφορὲς χρόνου.

Οἱ ἐπιδημίες πανούκλας στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία κατὰ τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΘ' αἰώνα ἦταν ἀπὸ τὶς πιὸ φονικὲς τῆς τουρκοκρατίας. Μόνο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ θανατικὸ τοῦ 1812-1813 θέρισε ἑκατοντάδες χιλιάδες ψυχές[3].

Τὰ πρῶτα κρούσματα, γράφει ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Πόλη στρατηγὸς Andreossy, ἐμφανίσθηκαν τέλη Μαρτίου 1812 ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες.

Τὸν Σεπτέμβριο ἡ ἐπιδημία ἁπλώθηκε σ' ὅλο τὸν πληθυσμό. Ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν ἔφτασε μέσα σὲ 62 μέρες τοὺς 160.000. Ἀπ' αὐτοὺς πάνω ἀπὸ 140.000 Τοῦρκοι καὶ 6.200 Ἕλληνες.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τὰ συγκέντρωσε ὁ Andreossy ἀπὸ τὰ νοσοκομεῖα τῆς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 172-173. Καὶ στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ πασᾶ εἶχε καταβληθῆ προσπάθεια γιὰ τὴν καθιέρωση ὑγιειονομικοῦ ἐλέγχου. Στὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκη ὑπάρχει κείμενο ὀργανισμοῦ Λοιμοκαθαρτηρίου τῆς Ἠπείρου μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον συσταίνεται τὸ Λαζαρέττον». Ἔχει χρονολογία 9 Μαΐου 1816 καὶ εἶναι σφραγισμένο μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ. «1817. Διὰ τὸ Λαζαρέττον διάταξις βουλωμένη ἀπὸ τὸν Μουχτὰρ πασσιᾶν».

2. Results of an investigation respecting Epidemic and Pestilential deseases, including Researches in the Levant concerning the plague, τ. Β', σ. 77, 78, 79.

3. *Le comte Andreossy,* Constantinople et le Bosphore de Thrace, pendant les années 1812, 1813 et 1814, et pendant l'année 1826, Paris 1828, σ. 178-184.

Πόλης κι' ἀπὸ τοὺς θρησκευτικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἡγέτες τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν δυὸ μεγάλα νοσοκομεῖα γιὰ πανουκλιασμένους καὶ ἄλλα δύο οἱ Εὐρωπαῖοι, ἕνα στὸ Πέραν καὶ ἕνα στὸ Γαλατά.

Ἡ ἐξάπλωση τῆς ἐπιδημίας ὀφειλόταν κυρίως στὴν πώληση πολύτιμων ἀντικειμένων ποὺ ἀνῆκαν στοὺς πανουκλιασμένους καὶ στὴν ἀδιαφορία τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴν ἀπολύμανση.

Ὁ Ἄγγλος διπλωμάτης καὶ περιηγητὴς William Turner ποὺ ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1812, πάνω στὴν ἔξαρση τῆς ἐπιδημίας, γράφει ὅτι σύμφωνα μὲ ἐπίσημη στατιστικὴ τῆς Πύλης ἡ πανούκλα θέρισε στὴν Πόλη καὶ στὶς γύρω περιοχὲς ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ Βοσπόρου 320.955 ψυχές. Ἀναλυτικὰ πέθαναν: Τοῦρκοι 220.000, Ἀρμένιοι 40.000, Ἑβραῖοι 32.000, Ἕλληνες 28.000, Χαλεπινοὶ 50, νησιῶτες (Συριανοὶ καὶ Τηνιακοὶ κυρίως) 80, Φράγκοι 25[1].

Τὸ 1813, κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Holland στὴ Λάρισα, ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἔλαβε γράμμα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ στοιχεῖα γιὰ τὰ θύματα τῆς ἐπιδημίας. Τὸν πληροφόρησαν ὅτι μέσα σὲ τρεῖς μῆνες χάθηκαν 120.000 ψυχές. Τὸν Ὀκτώβριο πέθαιναν 2.000 τὴν ἡμέρα.

Ἀργότερα ὁ Holland θὰ ἐξακριβώση αὐτὲς τὶς πληροφορίες ἀπὸ ἕνα γραπτὸ ντοκουμέντο ποὺ ἔφτασε στὰ χέρια του. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1812 ὣς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1813 ἡ πανούκλα θέρισε 300.000 ἄτομα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ περίχωρα[2].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς John Oliver Hanson γράφει ὅτι τόση ἦταν ἡ ἐξοικείωση τῶν κατοίκων μὲ τὴν πανούκλα ποὺ τὸ ἱερατεῖο δὲν κατέφευγε στὶς καθημερινὲς δεήσεις γιὰ τὴν ἀνακοπὴ τῆς ἐπιδημίας—ἐκδήλωση ποὺ σήμαινε τρόμο καὶ ἀπόγνωση—παρὰ μόνο ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν ποὺ περνοῦσε

---

1. Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 74 κ. ἑ.

2. Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813, London 1815, σ. 264-265. Ὁ λοιμὸς ἐξόντωνε τὸν πληθυσμὸ ἀλλὰ ἡ ζωὴ συνεχιζόταν. Οἱ μουσουλμάνοι δέχονταν τὴν πανούκλα σὰν θεομηνία, μὲ ἐγκαρτέρηση, σχεδὸν μὲ ἀδιαφορία. Στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν θυμάτων τῆς πανούκλας τοῦ 1812-1813 βρίσκουμε καὶ στὸν *Κερδῶο Ἑρμῆ* τοῦ 1816: «...τίς ἤθελε πιστεύση ὅτι κατὰ τὸ 1812, ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου ἕως τοῦ Ὀκτωβρίου ἐγκλειομένου, ἀφ' οὗ ἐθυσιάσθησαν παρὰ τῆς πανώλους 350.000 ἄνθρωποι, πάλιν εἰς τὰ ὀμμάτια τοῦ κοινοῦ λαοῦ ἐφαίνετο ἡ ἰδία πληθὺς τῶν κατοίκων εἰς τὰς ἀγορὰς καὶ εἰς τοὺς δρόμους καὶ τελευταῖον, ἀφ' οὗ ἐπεκράτησεν αὕτη ἡ ἀνθρωποφθόρος μάστιξ ἄλλα δύο ἔτη (χωρὶς ὅμως τόσην ὁρμὴν) πάλιν ἡ πολυανθρωπότης δὲν ἠλαττώθη» (Ἑρμῆς ὁ Κερδῶος, ἤτοι Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία συγγραφεῖσα παρὰ Νικολάου Παπαδοπούλου... Ἐν Βενετίᾳ 1816, τ. Δ', σ. 402). Γιὰ τὴν καταστρεπτικὴ ἐπιδημία τοῦ 1813 στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. ἐπίσης *William Ouseley,* Travels in various countries of the East; more particularly Persia. A work wherein the author has described, as far as his own observations extended, the state of those countries in 1810, 1811 and 1812... London 1813, τ. Γ', σ. 520 κ. ἑ.

ἀπὸ τὴν πύλη τῆς 'Αδριανούπολης—μιὰ ἀπὸ τὶς ἐξόδους τῆς πρωτεύουσας—ξεπερνοῦσε τοὺς χίλιους μέσα σ' ἕνα 24ωρο[1].

Στὴ Σμύρνη ἡ πανούκλα τοῦ 1812-1814 ἔστειλε στὸν τάφο κάπου 50.000 κατοίκους. Τὰ περισσότερα θύματα ἦταν μουσουλμάνοι ποὺ πιστεύοντας στὸ κισμὲτ δὲν φρόντιζαν γιὰ καμμιὰ ὑγιειονομικὴ προφύλαξη[2].

'Ορισμένες ὧρες τῆς ἡμέρας, γράφει ὁ προτεστάντης μισσιονάριος William Jowett, ὁ ντελάλης ἀπὸ τὸ τζαμὶ διαλαλοῦσε τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν καὶ καλοῦσε τοὺς φίλους τους νὰ παρασταθοῦν στὴν κηδεία. Καὶ οἱ φίλοι ὄχι μονάχα παραστέκονταν στὸν πανουκλιασμένο ἀλλὰ καὶ τὸν κουβαλοῦσαν στὸν ὦμο τους. Πρὶν θάψουν τοὺς νεκροὺς τοὺς ἔπλεναν σὲ μιὰ κρήνη. 'Αλλὰ ὅταν τὰ θύματα τῆς ἐπιδημίας ἔγιναν χιλιάδες ἐγκαταλείφθηκε αὐτὴ ἡ φροντίδα[3].

Οἱ Φράγκοι ἀπόφευγαν νὰ πατήσουν ὁτιδήποτε ἀντικείμενο βρισκόταν στὸ δρόμο ἢ ν' ἀγγίξουν ἕνα πρόσωπο. Τὰ εὐρωπαϊκὰ καταστήματα ἔκλειναν καὶ οἱ φράγκικες οἰκογένειες ἐγκατέλειπαν τὴν πόλη. Νεκρικὴ σιγὴ βασίλευε παντοῦ. Στὴν παραλία ἦταν ἀραδιασμένες οἱ σκηνὲς ὅπου μεταφέρονταν οἱ

---

1. Recollections of Smyrna, ἔνθ' ἀν., σ. 482.

2. Δραματικὰ περιστατικὰ τοῦ θανατικοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη ἱστορεῖ ὁ *'Ιακ. Ρίζος Νερουλός*: «'Η πανούκλα ἁπλώθηκε σ' ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς Μ. 'Ασίας καὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ θέρισε τὸ ἕνα τρίτο τοῦ πληθυσμοῦ ἂν ὄχι τὸ μισό. 'Η Κωνσταντινούπολη ἀποδεκατίστηκε. 'Απὸ τοὺς 600.000 κατοίκους χάθηκαν 200.000 μέσα σὲ τέσσερες μῆνες. Στὸν παροξυσμὸ τῆς ἐπιδημίας πέθαιναν 3.000 τὴν ἡμέρα. Μεγάλος ἀριθμὸς σπιτιῶν ἄλλαξαν κατόχους μέχρι δέκα φορὲς γιὰ νὰ περιέλθουν τελικὰ στὸ δημόσιο γιατὶ δὲν ὑπῆρχαν πιὰ συγγενεῖς νὰ τὰ κληρονομήσουν. Συνωστισμὸς ἐπικρατοῦσε στοὺς δρόμους τῆς Πόλης καθὼς διασταυρώνονταν ἀδιάκοπα οἱ νεκρικὲς πομπές. 'Αποτελοῦσε θρησκευτικὸ καθῆκον (τῶν μουσουλμάνων) νὰ συνοδεύεται ὁ νεκρὸς ἀπὸ μεγάλο πλῆθος. "Ετσι ἡ πανούκλα μεταδιδόταν παντοῦ μὲ ἀπίστευτη ταχύτητα. 'Η θάλασσα ἦταν γεμάτη μικρὰ πλεούμενα ποὺ κουβαλοῦσαν πτώματα σὲ διάφορα νεκροταφεῖα. 'Ολόκληρες οἰκογένειες ἐξολοθρεύονταν ταυτόχρονα. Καὶ ἡ κηδεία τους γινόταν μὲ τὴν καθιερωμένη τάξη. Μπροστὰ ἡ νεκρόκασσα τοῦ πατέρα, ὕστερα τῆς μάνας. 'Ακολουθοῦσαν τὴ φρικαλέα πομπή, τὰ φέρετρα τῶν παιδιῶν. Βλέποντας ἐκείνους ποὺ συνόδευαν τὸ ξόδι ἀνατρίχιαζες ἀπὸ τὴ μακάβρια σιωπὴ καὶ τὴν ἠλίθια μοιρολατρεία. Μέσα σὲ μιὰ γενικὴ συμφορά, ὁ θρῆνος, ἡ κραυγὴ πόνου ἀποτελοῦν μιὰ διέξοδο, μιὰ ἀνακούφιση. 'Εδῶ δὲν ἀκουγόταν τίποτα. 'Η σιωπὴ καὶ ἡ μοναξιὰ διακόπτονταν μονάχα ἀπὸ τὸν σπαραχτικὸ ἦχο τῶν βημάτων καθὼς περνοῦσε ἡ νεκρικὴ πομπή. Τὸν ἄλλο χρόνο ἡ ἐπιδημία ἁπλώθηκε στὴ Θράκη καὶ στὴ Βουλγαρία, πέρασε τὸ Δούναβη καὶ εἰσόρμησε στὴ Μολδοβλαχία. Τὸ 1814, ἐνῶ ταξίδευα πρὸς τὸ Βουκουρέστι διαμέσου Θράκης καὶ Βουλγαρίας, περνοῦσα ἀπὸ ἔρημες πολιτεῖες καὶ ἀκατοίκητα χωριά. Οἱ κάμποι ἦταν ὀργωμένοι μὲ τάφους. Αὐτὲς οἱ δύστυχες ἐπαρχίες ἔμοιαζαν μὲ ἀπέραντα νεκροταφεῖα. Διαβαίνοντας ἀνάμεσα στὰ παντέρημα σπίτια, ἄκουγα τὸ πρωινὸ λάλημα τῶν πετεινῶν ποὺ δὲν ξυπνοῦσαν πιὰ κανέναν. "Εβλεπα μονάχα σκυλιά, σκυλιά, σκυλιὰ ἄλλα πειναλέα νὰ οὐρλιάζουν ἀνατριχιαστικὰ κι' ἄλλα νὰ ξεθάβουν τὰ πτώματα γιὰ νὰ τὰ καταβροχθίσουν» (Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient, Genève, 1828, σ. 222-224).

3. Christian Researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX, London 1822, σ. 57.

πανουκλιασμένοι. Τὰ γράμματα τὰ κάπνιζαν πρὶν τὰ ἀνοίξουν κρατώντας τα μὲ μιὰ λαβίδα[1]. Θεωροῦσαν ἐπικίνδυνο τὸ ζεστό, νεοφουρνισμένο ψωμί[2].

Ἡ πανούκλα τοῦ 1812 ἁπλώθηκε καὶ στὴ Θεσσαλία κι᾽ ἐρήμωσε πολιτεῖες καὶ χωριά. Στὴ μεγάλη ἔξαρση τῆς πανούκλας, τὸ 1813, βρέθηκε στὴν περιοχὴ ὁ Γάλλος περιηγητὴς Pouqueville. «Βαδίζαμε πρὸς τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐπιδημίας (τὰ Τρίκαλα) σὰν νὰ βρισκόμαστε σὲ ἐχθρικὸ ἔδαφος. Λίγους μῆνες πρὶν πέρασα ἀπὸ τὴ Θεσπρωτία ποὺ ἀφανιζόταν ἀπ᾽ αὐτὴ τὴ μάστιγα. Ὁ Τύρναβος ἦταν ἕνα ἀπέραντο νεκροταφεῖο. Στὴ Λάρισα θέριζε ἄγρια τὸ θανατικό. Τὰ περισσότερα χωριὰ τοῦ κάμπου φαίνονταν ἐρημωμένα ἢ θρηνοῦσαν τοὺς νεκρούς τους. Τὸ μεροκάματο εἶχε φτάσει ἕνα χρυσὸ βενέτικο τσεκίνι (12 φράγκα) ἀλλὰ ὁ τρόμος τοῦ θανάτου κατανικοῦσε τὴ φιλοχρηματία. Ἡ σοδειὰ χανόταν ἀπὸ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν. Μάταια καρτεροῦσαν τὸ δρεπάνι τοῦ θεριστῆ τὰ χρυσὰ στάχια. Οἱ σπόροι ξανάπεφταν στὴ γῆ ποὺ τοὺς γέννησε. Οἱ δουλευτάδες ποὺ ἔσπειραν τὸν κάμπο εἶχαν ἐξαφανισθῆ, μαύρη χρονιὰ περίμενε τὴ Θεσσαλία. Ὁ πανικός, ἀφοῦ σάρωσε καλύβες καὶ παλάτια, ἔφτασε καὶ στὸ σεράϊ τοῦ Βελῆ. Ὁ πασὰς εἶχε καταφύγει μὲ τὸ χαρέμι του στὰ βουνὰ τῆς Μαγνησίας. Ἐκεῖ περιχαρακώθηκε καὶ δὲν ἄφηνε κανένα νὰ ζυγώση. Μονάχα μερικοὶ Τοῦρκοι μοιρολάτρες εἶχαν παραμείνει στὴ Λάρισα μαζὶ μὲ τοὺς Ἑβραίους ποὺ ἐμπορεύονταν τὰ πράγματα τῶν πεθαμένων, μεταδίδοντας τὴν πανούκλα ὣς τὴ Θεσσαλονίκη ὅπου πέθαναν 15.000 ἄτομα. Ἕνας χρόνος συμφορᾶς γιὰ τὴν Ἑλλάδα»[3].

1. «Αἱ ἐπιστολαὶ ἐλαμβάνοντο διὰ λαβίδος ἡ ὁποία προηγουμένως εἶχεν ἐμβαπτισθῆ ἐντὸς ὄξους, ἐτίθεντο εἰς ὡρισμένην θέσιν καὶ ἐπὶ τέταρτον τῆς ὥρας ἐκαπνίζοντο ἐπὶ καιομένων ἀχύρων» (*Δημ. Πασχάλη*, Τὸ Λαζαρέτον τῆς Ἄνδρου, μετ᾽ ἀνεκδότων ἐγγράφων, Ἀνδριακὰ Χρονικά, τ. ΙΓ' [1962], σ. 100). Ἡ πανούκλα ἁπλώθηκε στὰ περισσότερα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ ἐρήμωσε. Μόνο στὰ Ψαρὰ πέθαναν 900 κάτοικοι (*Κων. Νικοδήμου*, Ὑπόμνημα περὶ τῆς νήσου Ψαρῶν, Ἀθήνησιν 1862, τ. Α', σ. 78).

2. *William Wilson*, Travels in Egypt and the Holy Land with a journey through Turkey, Greece, the Ionian Isles, Sicily, Spain etc., London 1824, σ. 349.

3. Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Γ', σ. 36-37. Ἡ μεγαλύτερη συμφορὰ ἔγινε στὸν Τύρναβο. Στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν θυμάτων βρίσκουμε σὲ ἐνθυμήσεις τῆς ἐποχῆς: «1813 Πανούκλα εἰς τὸν Τύρναβον. Ἀπέθανον ἄνθρωποι χιλιάδες 8.600. Πανούκλα εἰς Λάρισαν. Πανούκλα εἰς τὰ Τρίκαλα. 1814 Ἀπέθανον ἄνθρωποι 7.777 ἀπὸ τὴν πανούκλαν εἰς τὰ Τρίκαλα, Τοῦρκοι καὶ Χριστιανοὶ» (Μακεδονικά, τ. Α' [1941], σ. 512). Τὸ θανατικὸ τοῦ Τυρνάβου ἀπαθανάτισε καὶ ἡ λαϊκὴ μοῦσα:

Πανάθεμά σε Βούλγαρε μ᾽ ὅλο σου τὸ κουνάβι.
Κλαῖνε τ᾽ ἀχούργια γι᾽ ἄλογα, ὀντάδες γι᾽ ἀφεντάδες
κλαῖνε μανάδες τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἄντρες ταῖς γυναίκαις.
Ἑφτὰ χιλιάδες πέθαναν ὅλοι παλληκαράκια,
Καημένε Τύρναβε καὶ Ράψανη.

(*Ἀδὰμ Κ. Ἀνακατωμένου*, Τὰ νέα ὅρια, ἤτοι τοπογραφικαὶ καὶ ἐθνολογικαὶ σημειώσεις περὶ τῆς Θεσσαλίας, Ἐν Ἀθήναις 1887, σ. 12). Φαίνεται πὼς αὐτὸς ὁ Βούλγαρος, δερματέμπορος, εἶχε μεταδώσει τὴν πανούκλα στὸν Τύρναβο.

Κατὰ τὴ φονικὴ ἐπιδημία τοῦ 1819 ἔφτασε διαμέσου Ρωσίας στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ἀμερικανὸς μισσιονάριος Steven Grellet. Ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς Robert Liston ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ληφθοῦν εἰδικὰ προφυλακτικὰ μέτρα γιὰ τὸν ξένο. Ἔστειλε τὸν δραγουμάνο καὶ τὸν γενίτσαρο τῆς πρεσβείας νὰ παραλάβουν τὶς ἀποσκευές του. «Τὶς τοποθέτησαν μέσα σὲ σάκκους ἀπὸ ἀλογοτόμαρο γιατὶ μόνο ἔτσι ἀποτρέπεται ἡ μετάδοση τῆς πανούκλας, ἀκόμα κι' ἂν οἱ μεταφορεῖς ἔχουν προσβληθῆ ἀπὸ τὴν ἀρρώστια. Ἀντίθετα τὰ ἄλλα ὑλικά, μπαμπάκι, μαλλὶ κ.λπ. δὲν προστατεύουν ἀπὸ τὴν ἐπιδημία». Καθὼς βάδιζαν στοὺς δρόμους φρόντιζαν νὰ κρατοῦν ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς Τούρκους προσέχοντας νὰ μὴν ἀγγίξουν κανένα μουσουλμανικὸ μπινίσι[1].

Ἡ ἐπιδημία βρισκόταν στὴν ἀκμή της. Πέθαιναν 8.000 τὴν ἡμέρα. Ὁ μισσιονάριος ἔβλεπε πανουκλιασμένους νὰ ξεψυχοῦν στοὺς δρόμους. Εἶδε ἀκόμα πῶς τοὺς κουβαλοῦσαν στὰ νεκροταφεῖα. Τοὺς τοποθετοῦσαν πάνω σὲ μιὰ σανίδα καὶ τοὺς μετέφεραν στοὺς ὤμους τρέχοντας. Καὶ τὸ πτῶμα χοροπηδοῦσε[2].

Ὁ Γάλλος ἀξιωματικὸς Barthélemy Bacheville βρέθηκε στὴ Σμύρνη κατὰ τὴν ἐπιδημία τοῦ 1818-1819. Τὰ καταστήματα λειτουργοῦσαν ἀλλὰ ἦταν καγκελλόφραχτα γιὰ νὰ μὴν ἔρχωνται οἱ ἔμποροι σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ πλῆθος.

«Ὅταν ἤθελα ν' ἀγοράσω τρόφιμα μοῦ τὰ ἔδειχναν ἀπὸ μακριὰ καὶ μοῦ ἔλεγαν τὴν τιμή. Ὕστερα, ἀφοῦ ἔρριχναν τὰ χρήματα σ' ἕνα μαστέλο γεμάτο ξίδι, μοῦ πετοῦσαν ἀπὸ τὰ κάγκελλα τὸ ψωμὶ καὶ τὸ κρέας μου. Ἂν προλάβαινα τὰ ἅρπαζα στὸν ἀέρα ἀλλιῶς τὰ μάζευα στὸ χῶμα ὅπως οἱ σκύλοι στὸ χασάπικο. Τὰ ἴδια σὲ ὅλα τὰ μαγαζιά. Οἱ κάτοικοι ἔβγαιναν στὸ δρόμο ἁρματωμένοι μὲ μεγάλα μπαστούνια γιὰ νὰ κρατοῦν ἀλάργα τοὺς πανουκλιασμένους. Ἔτσι σὲ κάθε μου βῆμα ἔνοιωθα νὰ μὲ σπρώχνουν μὲ τὰ ραβδιὰ ἀπὸ τὰ δεξιὰ καὶ ἀπὸ τ' ἀριστερά, ἄνθρωποι ποὺ δὲν εἶχα καμμιὰ διάθεση νὰ ζυγώσω»[3].

Ὁ Πρῶσσος περιηγητὴς Bartholdy ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1803-1804 γράφει γιὰ τὰ μέτρα προστασίας ἀπὸ τὴν πανούκλα. Ὁ μόνος τρόπος νὰ προφυλαχθῆς εἶναι νὰ ἀποφεύγης κάθε ἄμεση ἐπαφὴ μὲ ξένα πρόσωπα. Ἂν εἶσαι ὑποχρεωμένος νὰ κινηθῆς ἀνάμεσα στὸ πλῆθος καλὸ εἶναι νὰ πάρης ἕνα γενίτσαρο νὰ σοῦ ἀνοίγη δρόμο.

Ὁ Bartholdy ἀνακάλυψε μιὰ ἄλλη μέθοδο. Φοροῦσε ἕνα φαρδὺ μαντύα ποὺ τὸν ἔρριχνε στοὺς ὤμους χωρὶς ὅμως νὰ περνάη τὰ χέρια του στὰ μανίκια.

---

1. Memoirs of the life and gospel labour of *Stephen Grellet*, London 1882, 3η ἔκδ., τ. Β', σ. 3.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 7.

3. Voyages des *Frères Bacheville,*, capitaines de l'ex-garde, chevaliers de la Légion d'Honneur, en Europe et en Asie après leur condamnation par la cour Prévôtale du Rhône en 1816, Paris 1822, σ. 251-252.

Έτσι δὲν χρειαζόταν νὰ τὸν ἀγγίξῃ καθόλου γυρίζοντας στὸ σπίτι. Σὲ πολλὰ σπίτια τοῦ Πέραν ἅπλωναν σχοινιὰ κι' ἐκεῖ κρεμοῦσαν οἱ ἄνθρωποι τὰ πανωφόρια τους. «Ἂν συναντήσῃς κανένα καραβάνι, συμβούλευε ὁ περιηγητής, καλὸ εἶναι νὰ κινηθῇς πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνέμου. Στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας δὲν πρέπει, σὲ περίπτωση ἐπιδημίας πανούκλας, νὰ δείχνῃς ἀνησυχία. Θὰ σὲ καταλάβουν οἱ Τοῦρκοι, ποὺ θεωροῦν τὶς προφυλάξεις ὑπερβολικὲς καὶ μάταιες καὶ θάρθουν ἐπίτηδες γιὰ διασκέδαση νὰ τριφτοῦν ἐπάνω σου»[1].

Ἕνας ἄλλος Ἄγγλος περιηγητής, ὁ Edward Dodwell, κατέγραψε περίεργες πληροφορίες γιὰ τὴ διάδοση τῆς πανούκλας στὸ Μωριά. Ὑπῆρχαν, γράφει, μερικοὶ ἀσυνείδητοι καὶ ἀχρεῖοι Ἑβραῖοι καὶ Ἀλβανοὶ τῶν κατωτέρων τάξεων ποὺ φρόντιζαν μὲ σατανικὲς μεθόδους νὰ διαδοθῇ ἡ ἐπιδημία, γιὰ νὰ καρπωθοῦν τὰ ἀγαθὰ τῶν πανουκλιασμένων.

Ὅπως ἐξήγησε στὸν περιηγητὴ ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν Πάτρα Στράνης «ὅταν κάποιος πανουκλιασμένος ξεφύγῃ τὸ θάνατο οἱ πιθανότητες νὰ προσβληθῇ γιὰ δεύτερη φορὰ εἶναι λίγες καὶ ἂν ξανακολλήσῃ δὲν κινδυνεύει ἡ ζωή του». Ὅσοι λοιπὸν κατόρθωναν νὰ ἐπιζήσουν ὕστερα ἀπὸ δυὸ καὶ τρεῖς ἐπιδημίες ἀποκτοῦσαν ἕνα εἶδος ἀνοσίας καὶ μποροῦσαν ἄφοβα νὰ μπαίνουν στὰ μολυσμένα σπίτια γιὰ λαφυραγωγία. Ἀγόραζαν ἢ ἔκλεβαν τὰ ροῦχα τῶν πανουκλιασμένων καὶ ἀναλάμβαναν τὸν ἐνταφιασμό τους. Καὶ ὅπως ἀποκαλύφθηκε «ἐμπότιζαν σφουγγάρια καὶ κουρέλια στὸ αἷμα καὶ στὸ πῦο τῶν ἀρρώστων καὶ τὰ πετοῦσαν ἀπὸ τὰ παράθυρα στὰ σπίτια τῶν πλούσιων οἰκογενειῶν γιὰ νὰ πέσῃ θανατικὸ καὶ νὰ λεηλατήσουν ὕστερα τὰ ὑπάρχοντά τους. Ὁ ἴδιος ὁ πρόξενος εἶδε ἕναν Ἀρβανίτη νὰ πετάῃ στὸ παράθυρό του ἕνα μαγαρισμένο σφουγγάρι. Καὶ μόνο ἀπὸ σύμπτωση καὶ ἀπὸ καλή του τύχη σώθηκε αὐτὸς καὶ ἡ οἰκογένειά του ἀπὸ βέβαιο θάνατο»[2].

---

1. Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804... Paris 1807, τ. Α', σ. 26-27. Γιὰ τὰ προφυλακτικὰ μέτρα ἐναντίον τῆς πανούκλας κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο βλ. καὶ *George Browne,* Miscellaneous remarks written at Constantinople 1802 (στὴ συλλογὴ τοῦ Robert Walpole, Travels in various countries of the East, London 1820, σ. 140 κ. ἑ.).

2. A Classical and Topographical tour through Greece during the years 1801-1805 and 1806, London 1819, σ. 112-113. Κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία ἡ πανούκλα ἔπληξε πολλὲς ἑλληνικὲς περιοχές: 1802-1803 Κωνσταντινούπολη καὶ Θεσσαλονίκη, 1809 Λάρισα, 1812 Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Κύπρο, 1813-1814 Κωνσταντινούπολη, Θράκη, Μακεδονία, Θεσσαλία, Ἤπειρο, Κέρκυρα, Σάμο, Σύρα, Χίο (στὴ Θεσσαλία ἀφανίστηκαν ἡ Τσαρίτσανη καὶ τὰ Φάρσαλα καὶ στὴν Ἤπειρο οἱ Φιλιάτες), 1815-1816 Λαμία, Λειβαδιά, Ἤπειρος (Ἄρτα, Παραμυθιά, Πάργα), Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Μωριάς (στὴν Ἄρτα θέρισε τὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ, κάπου 6.000 ψυχές), 1817 Κρήτη, 1819 Κύπρος, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη (βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία *Clon Stephanos,* La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical, Paris 1884, σ. 510).

ΤΟ ΠΑΠΑΔΟΣΠΙΤΟ ΤΟΥ ΣΙΝΑΝΟΥ (1818)

ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ τῆς πανούκλας ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα ὁ νεαρὸς Ἄγγλος σπουδαστὴς τῆς Ὀξφόρδης Peter Edmud Laurent. Μαζὶ μὲ δύο φίλους του ἔφτασε τὸ 1818 στὴ Κωνσταντινούπολη διαμέσου Βενετίας. Σκόπευε νὰ διασχίση τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀλλὰ ἡ ἐπιδημία τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψη βιαστικὰ τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα. Μπῆκε σὲ ἕνα καράβι καὶ βγῆκε στὴν Ἀττική. Παρέμεινε στὴν Ἀθήνα ἕνα μήνα. Ἀλλὰ ὅταν ἡ πανούκλα ἔφτασε στὴν Εὔβοια ἐγκατέλειψε τὴν πόλη καὶ ἄρχισε περιηγήσεις στὸ Μωριά.

Κρατοῦσε ἡμερολόγιο, σημείωνε τὰ περιστατικὰ τοῦ ταξιδιοῦ του, εἰκόνες καὶ περίεργα, συνομιλίες, παρατηρήσεις, κατέγραφε πολύτιμες μικρολεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Γι' αὐτό, τὸ ὁδοιπορικό του εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ γλαφυρὰ τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων.

Τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε ἀπὸ τὴ Τζιά. Στὸ νησὶ ἐφαρμόζοντον ὑγιειονομικὰ μέτρα. Οἱ ἐπιβάτες ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ ἐπιδημιόπληκτες ὀθωμανικὲς περιοχὲς ἔπρεπε νὰ τεθοῦν ὑπὸ περιορισμό. Ἀκόμα καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν βρισκόταν ἐκεῖνες τὶς μέρες σὲ μιὰ παράγκα στὴν παραλία[1].

Οἱ Τζιῶτες φοροῦσαν φαρδειὲς βράκες, γελέκι ἢ βελούδινο σουρτοῦκο μὲ ἀνοιχτὰ μανίκια καὶ σκούφια ἢ μικρὸ σαρίκι. Πολλοὶ στὴ θέση τῶν κουμπιῶν εἶχαν νομίσματα[2].

Θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ πρόξενου τῆς Ἀγγλίας Πάγκαλου. Τοῦ θύμισε τοὺς παλιοὺς φεουδάρχες τῆς Ἀγγλίας. Εἶχε τὸν κυνηγό του, τὸν ψαρά του, τὸν περιβολάρη του, τὸν πλοίαρχό του[3].

Στὴ Χίο σάστισε ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν (μερικές, γράφει, ταίριαζαν γιὰ μοντέλα τοῦ Πραξιτέλη) καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν καφενείων ὅπου Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ἔπαιζαν σκάκι καὶ μάγκαλα. Στὴ δημόσια σχολὴ δίδασκαν

---

1. Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy made in the years 1818 and 1819, London 1821, σ. 19.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 21. Κάθε κοινωνικὴ τάξη στὴ Τζιὰ εἶχε καὶ τὴ δική της ἀμφίεση. Τῆς πρώτης τάξης τὸ ἀρχοντολόϊ φοροῦσε ἀντερί, ποὺ ἔσφιγγε μὲ πλατὺ ζουνάρι στὴ μέση, κοντογούνι, τζουμπὲ καὶ ἄσπρες κάλτσες. Τῆς μεσαίας, οἱ λεγόμενοι μαυροβρακάτοι, φοροῦσαν ἀσπροκόκκινη σκούφια, γελέκι ἢ σωκάρδι μὲ πολλὰ κουμπιά, καὶ τζάκα ποὺ ἔφτανε ὣς τὴ μέση καὶ πίσω ἔπεφτε πιὸ χαμηλά, σαλβάρι μαῦρο ἢ γαλάζιο ἀπὸ τσόχα ἢ μπαμπακερὸ μὲ πολλὲς δίπλες. Τῆς τρίτης τάξης, ὁ λαός, οἱ ραγιάδες ἢ ξωτάρηδες, ποὺ λέγονταν καὶ τσούλαφοι (ἀπὸ τὴν καλογερίστικη σκούφια τους) καὶ ἀσπροβρακάτοι, φοροῦσαν ἀμπὰ (κάπα χωρὶς κουκούλα) ἢ μπιρίκο (κάπα χωρὶς μανίκια) καὶ τὸ χειμώνα κάπα ἀδιάβροχη χωρὶς κουκούλα, ἄσπρα βρακιά, μάλλινες κάλτσες καὶ τσαρούχια ἀπὸ γουρνοπέτσι (*Ἰω. Ψύλλα,* Ἱστορία τῆς νήσου Κέας, Ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 205 κ. ἑ.).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 29.

ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ καθηγητὲς γράμματα καὶ ἐπιστῆμες. Οἱ παπάδες ἦταν ὑποχρεωτικὰ ἀπόφοιτοι τῆς σχολῆς[1].

Μιὰ τουρκικὴ φρεγάτα μὲ πολυάριθμο πλήρωμα ἄραξε σ' ἕνα λιμανάκι. Πανικὸς στὴ γειτονικὴ περιοχή. Οἱ χωριάτες ἐγκατέλειψαν τὰ χτήματα, μάζεψαν τὰ ζῶα καὶ κλείστηκαν στὰ σπίτια τους. Βγῆκαν οἱ Τοῦρκοι καὶ γέμισαν ἀνενόχλητοι πολυάριθμες καλαθοῦνες μὲ φροῦτα[2].

Στὴν ἀγορὰ τῆς Χίου εἶδε μεγάλες ποσότητες μαῦρο χαβιάρι[3].

Στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ κάτοικοι, ἀκόμη καὶ οἱ Φράγκοι, εἶχαν ἐξοικειωθῆ μὲ τὶς δύο φοβερὲς μάστιγες ποὺ ἀφάνιζαν τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα. Τὴν πανούκλα καὶ τὴ φωτιά. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπιδημίας ἅπλωναν μιὰ ἀμπάρα στὴν εἴσοδο τῶν μαγαζιῶν ὥστε νὰ μὴν ἔρχωνται σὲ ἐπαφὴ οἱ καταστηματάρχες μὲ τοὺς πελάτες. Οἱ ἔμποροι καὶ οἱ δραγουμάνοι διάβαζαν τὶς ἐφημερίδες ἀφοῦ τὶς κάπνιζαν προηγουμένως γιὰ ἀπολύμανση[4].

Τὰ καφενεῖα τῆς Πόλης ἦταν κυκλικὰ καὶ στὴν εἴσοδο εἶχαν ὑπόστεγο. Γύρω-γύρω, χαμηλὰ τραπέζια στρωμένα μὲ ψάθα. Ἐκεῖ ἐπάνω κάθονταν οἱ Τοῦρκοι σταυροπόδι καὶ ἔπιναν τὸν καφέ τους. Ἐφημερίδες δὲν ὑπῆρχαν. Τὰ νέα ποὺ ἤθελε ἡ ἐξουσία νὰ γίνουν γνωστὰ μεταδίδονταν ἀπὸ τὸν δημόσιο ντελάλη[5].

Ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ πάλι στὴ Τζιὰ ἐξ αἰτίας τῆς πανούκλας. Ἀπὸ κεῖ μὲ ἕνα καΐκι φορτωμένο κρεμμύδια, κρασὶ καὶ τυριὰ ἔφτασε στὸν Πειραιά. Ἐρημιὰ στὸ λιμάνι. Μερικὲς ψαρόβαρκες στὸ γιαλό, μιὰ ρυπαρὴ παράγκα στὴν παραλία καὶ ἡ ἀποθήκη. Ἀριστερὰ ἁπλώνονταν βαλτοτόπια. Μερικὰ λελέκια ἔκοβαν τὴ σιωπὴ μὲ τὶς κρωξιὲς καὶ τὰ φτεροκοπήματά τους. Δεξιὰ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁη-Σπυρίδωνα. Καὶ στὸ βάθος ὑψώματα μὲ σκιλοκρεμμύδες[6]. Μπῆκαν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Θησείου δείχνοντας τὰ διαβατήριά τους. Ἦταν ἔκτακτο μέτρο ἐπειδὴ ἡ ἐπιδημία θέριζε στὴν Εὔβοια. Οἱ ἄρχοντες ἔπεισαν τὸν βοεβόδα νὰ ἐγκαταστήση ἕνα εἶδος καραντίνας. Ἔτσι ἀπαγορεύτηκε ἡ εἴσοδος στοὺς χωριάτες πέρα ἀπὸ τὴν Πεντέλη. Τοὺς θεωροῦσαν πανουκλιασμένους καὶ τοὺς ἔκλειναν σὲ καραντίνα.

Ὡστόσο, τὴν προηγούμενη μέρα ἄφησαν νὰ περάση τὴν πύλη ἕνας ἀγγελιαφόρος τοῦ πασᾶ τοῦ Εὐρίπου καὶ νὰ διασχίση τὴν πολιτεία ὡς τὴν ἕδρα τοῦ βοεβόδα. Ἔτσι ἡ καραντίνα ἀχρηστεύθηκε ἀφοῦ τὴν παραβίαζε τόσο εὔκολα ὁ κάθε ἐκπρόσωπος τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας[7].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 28.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 30.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 31.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 62.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 72.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 82.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 84.

Ὁ περιηγητὴς καὶ οἱ φίλοι του θὰ κατευθυνθοῦν στὸ σπίτι τοῦ πρόξενου τῆς Ἀγγλίας Λογοθέτη. Οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς καλωσόριζαν ἀπὸ τὶς πόρτες τους. Μπροστὰ στὰ σπίτια ξεραίνονταν μπάλλες ἐλαιοπυρήνα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ κάτοικοι γιὰ καύσιμη ὕλη[1].

Ὁ Laurent παρακολούθησε στὴν Ἀθήνα μιὰ γαμήλια τελετή. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πομπῆς κρατοῦσαν μπροστὰ στὴ νύφη ἕνα καθρέφτη[2]. «Ὁ κόσμος ἔβγαινε ἀπὸ τὰ παράθυρα καὶ τὶς πόρτες καὶ ἀρωμάτιζε τὸν ἀέρα μὲ πορτοκαλόνερο».

Φτάνοντας στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ ἡ νύφη κάθισε σὲ μιὰ πολυθρόνα τοποθετημένη στὴ δεξιὰ μεριὰ τῆς πόρτας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ καθόταν ὁ γαμπρός. Πλάϊ του στεκόταν ὁ Τοῦρκος μπαρμπέρης ποὺ κρατοῦσε ἕνα στρογγυλὸ καθρέφτη καὶ τὰ μπαρμπέρικά του. Ἡ μουσικὴ παιάνιζε καὶ τὸ πλῆθος ἀναστάτωνε τὴν περιοχὴ μὲ τὰ ξεφωνητά. Οἱ συμπεθέροι ἔρριχναν ἕνα παρὰ στὸν καθρέφτη-δίσκο τοῦ μπαρμπέρη, ράντιζαν μὲ πορτοκαλόνερο τὸ πρόσωπο τοῦ γαμπροῦ καὶ τὸν φιλοῦσαν στὸ μέτωπο καὶ στὰ μάτια. Τὰ χρήματα ποὺ συγκεντρώνονταν προορίζονταν γιὰ τὸ νοικοκυριὸ τοῦ ζευγαριοῦ. Ἔδωσε καὶ ὁ περιηγητὴς τὸν ὀβολό του ἀλλὰ ἀπόφυγε τὸν ἀσπασμό[3].

Ὁ Laurent ἀπογοητεύθηκε ἐπειδὴ δὲν ἔβλεπε στὰ πρόσωπα τῶν Ἀθηναίων ποὺ κυκλοφοροῦσαν στοὺς δρόμους τὰ ἐξαίσια χαρακτηριστικὰ τῶν ἀρχαίων ἀγαλμάτων: «Μαῦρα καὶ στιλπνὰ μαλλιά. Διαπεραστικά, μικρὰ μάτια ποὺ ἰσκιώνονταν ἀπὸ παχειὰ φρύδια, ἑνωμένα στὴ μέση κάτω ἀπὸ ἕνα πλατὺ μέτωπο, γρυπὲς μύτες, δασιὰ χείλη, χαλασμένα καὶ ἀκανόνιστα δόντια, στενὸ σαγόνι, δέρμα τραχὺ καὶ μελαψό. Αὐτὸ εἶναι τὸ πορτραῖτο τοῦ σύγχρονου Ἀθηναίου». Ὅλοι ξούριζαν τὸ κεφάλι τους ἀφήνοντας μονάχα μιὰ μικρὴ τούφα στὴν κορφὴ ποὺ σκεπαζόταν ἀπὸ φέσι μὲ γαλάζια φούντα. Μονάχα οἱ παπάδες εἶχαν γένεια. Ἄλλοι ἄφηναν φουντωτὰ μουστάκια στὸ πανωχείλι τους.

Καθὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ ξουρίση κανεὶς μόνος τὸ κεφάλι του ὁ κουρέας ἦταν ἀπαραίτητος. Γενικὰ τὴ μπαρμπερικὴ ἀσκοῦσαν μουσουλμάνοι. Θαύμασε τὴν δεξιοτεχνία τῶν μπαρμπέρηδων τῆς Ἀθήνας. Ξούριζαν μὲ ἀπίστευτη ταχύ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 85.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 91.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 99. Τὰ δῶρα στὸ μπαρμπέρη — Τοῦρκο συνήθως — δίνονταν πρὶν ἀπὸ τὰ στεφανώματα, κατὰ τὸ ξούρισμα τοῦ γαμπροῦ. «Ὁ γαμβρός», γράφει ὁ *Καμπούρογλου*, «ἐτοποθετεῖτο εἰς ὑψηλήν τινα θέσιν, θρονί, ἥτις ἦτο συνήθως ἀνάκλιντρον ἐφ' οὗ ἐπέθετον προσκεφάλαια καλυπτόμενα δι' ὀθόνης. Ὅταν ὁ καιρὸς ἐπέτρεπε, τὸ ξύρισμα ἐγίνετο εἰς τὴν αὐλήν...Ἐνῷ ὁ γαμπρὸς ἐξυρίζετο τὰ ὄργανα ἔπαιζον, οἱ δὲ συγγενεῖς προσερχόμενοι ἔρριπτον ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ κουρέως δῶρα, μαντήλια, γεμενιὰ κ.λπ., ἐντὸς δὲ τῆς λεκάνης του χρήματα... Μετὰ ταῦτα ἐκτένιζε τοῦ γαμβροῦ τὴν μακρὰν κόμην (ἐὰν ἀνῆκεν εἰς τὴν πρώτη κοινωνικὴ τάξη, διότι οἱ τῆς δευτέρας, παζαργιάνοι, ἔκειρον τὴν κόμην). Βλ. Ἀθηναϊκά, Γάμος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑστία 1882, σ. 594.

τητα καὶ ἐλαφράδα. Καὶ ὁ περιηγητὴς ἀναθυμᾶται μὲ φρίκη τὸ μαρτυρικὸ ξούρισμα στὴν πατρίδα του, μὲ τὰ ἄθλια ξουράφια καὶ τὰ βαρειὰ χέρια τῶν μπαρμπέρηδων τῆς ἀγγλικῆς ἐπαρχίας[1].

Ἡ φορεσιὰ τῆς κατώτερης τάξης ἦταν προσαρμοσμένη στὶς ἀνάγκες τῆς δουλειᾶς. Μιὰ χοντρὴ μάλλινη πουκαμίσα χωρὶς μανίκια ποὺ κάλυπτε τὸ κορμὶ ἀπὸ τὸ λαιμὸ ὣς τὰ πόδια. Φαρδὺ μπαμπακερὸ βρακὶ καὶ κόκκινο ζουνάρι στὴ μέση μὲ πολλοὺς γύρους. Τὰ μπατζάκια δένονταν στὸ γόνατο. Μάλλινο γελέκι, μερικὲς φορὲς στολισμένο μὲ κόκκινα κεντίδια καὶ ἀσημένια νομίσματα. Ἕνα μικρὸ κόκκινο φέσι κι' ἕνα στενὸ γαλάζιο σαρίκι ἀπὸ χοντρὸ μπαμπακερὸ συμπλήρωναν τὴν ἀμφίεσή τους. Ὅσοι δούλευαν στὸ ὕπαιθρο φοροῦσαν κάπα μὲ κουκούλα καὶ στὰ πόδια ἀπὸ τὰ γόνατα ὣς τὰ σφυρὰ τουζλούκια[2].

Στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1818 ξεκίνησε γιὰ περιήγηση στὸ Μωριὰ ἀκολουθώντας τὸ καθιερωμένο δρομολόγιο: Πειραιάς-Αἴγινα-Ἐπίδαυρος.

Στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ μιὰ μικρὴ Βαβέλ: ταξιδιῶτες, ὑπηρέτες, ναῦτες. Ἄγγλοι προσπαθοῦσαν νὰ μιλήσουν ἑλληνικά, Ἕλληνες νὰ μιλήσουν ἀγγλικά. Καὶ καθὼς δὲν μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν ἀντικαθιστοῦσαν τὴ γλώσσα μὲ χειρονομίες[3].

Ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο στ' Ἀνάπλι καὶ τὸ Ἄργος. Μπροστὰ στὴν πύλη τοῦ Ἄργους εἶδε μιὰ κατασκήνωση τσιγγάνων. Οἱ τέντες τους ἦταν ἀπὸ δέρμα. Κοπάδια ἀπὸ παιδιὰ κυκλοφοροῦσαν ὁλόγυμνα. Τὸ τσιγγαναριὸ ἀποζοῦσε μὲ τὴ σιδεράδικη τέχνη καὶ τὶς «μοῖρες»[4].

Ἡ πύλη ἦταν πλιθόχτιστη, μὲ φαρδειοὺς καὶ σχετικὰ καθαροὺς δρόμους[5]. Οἱ εὔποροι ἔβαφαν τὰ σπίτια τους μὲ ζωηρὰ χαρούμενα χρώματα.

Ἦταν Κυριακή, μέρα τοῦ παζαριοῦ. Τὸ Ἄργος εἶχε πλημμυρίσει ἀπὸ χωριάτες. Οἱ δρόμοι γεμάτοι ἀπὸ στοῖβες παπουτσιῶν καὶ ὑφασμάτων καὶ ἀπὸ φροῦτα κάθε λογῆς. Μεγάλος συνωστισμός. Ἀλλὰ ὅταν πέρασε τὸ μεσημέρι ἡ πόλη ἄδειασε μεμιᾶς καὶ ξαναβρῆκε τὴν μελαγχολική της γαλήνη. Κάθε τόσο σταματοῦσαν τὸν περιηγητὴ Ἕλληνες γιὰ νὰ τοῦ προσφέρουν ἀρχαιότητες[6]. Ὅλοι πίστευαν πὼς τὸ κάστρο —ἡ Λάρισα— ἦταν στοιχειωμένο. Γι' αὐτὸ τὸ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 111.

2. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *William Turner* γράφει ὅτι καὶ οἱ παπάδες φοροῦσαν, στὶς καθημερινές, τὴν καθιερωμένη χωριάτικη ἐνδυμασία. Μόνο στὴν ἐκκλησία ντύνονταν τὰ παπαδίστικα (Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 297).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 128.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 138.

5. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Turner* ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1813 γράφει γιὰ τὸ Ἄργος: «Τὴν καθαριότητά του θὰ τὴν ζήλευε ὁποιαδήποτε εὐρωπαϊκὴ πόλη» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 285).

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 139.

λόγο εἶχε ἐγκαταλειφθῆ καὶ τὸ μοναστήρι ποὺ βρισκόταν στὰ ριζὰ τῶν τειχῶν. Ὁ περιηγητὴς δυσκολεύτηκε πολὺ νὰ βρῆ τολμηρὸ ὁδηγό[1].

Στὴν Κόρινθο λειτουργοῦσαν δύο δημόσια φουρνάρικα[2]. Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Κορινθίας ἦταν Ἀρβανίτες, Ἀρναούτηδες ὅπως τοὺς ἔλεγαν. Φοροῦσαν πουκαμίσα ἀπὸ χοντρὸ μπαμπακερὸ ποὺ ἔφτανε ὡς τὰ γόνατα καὶ στὴ μέση πλατὺ πέτσινο ζουνάρι ὅπου τοποθετοῦσαν τὸ πουγγί τους καὶ τὸ μαχαίρι τους. Ἀπὸ κάτω βρακί, ὡς τὰ σφυρὰ σχεδόν, καὶ τσαρούχια ἀπὸ γιδοτόμαρο, ποὺ ἔσφιγγαν μὲ δερμάτινα κορδόνια. Κεφάλι ξουρισμένο, φέσι κόκκινο καὶ σαρίκι. Τὸ χειμώνα προβατόγουνα. Οἱ γυναῖκες ἔβαφαν τὰ νύχια καὶ τὰ δάχτυλα στὶς ἀρθρώσεις μὲ κόκκινη μπογιά[3].

Ζυγώνοντας στὴν Τριπολιτσὰ εἶδαν τὴν κρεμάλα, σημάδι πὼς ἡ πολιτεία ἦταν ἕδρα πασᾶ. Εἶχε νυχτώσει ὅταν πέρασαν τὴν πύλη τοῦ κάστρου. Οἱ δρόμοι φωτίζονταν ἀπὸ δαδιά. Θὰ καταλύσουν στὸ σπίτι ἑνὸς Ἕλληνα γιατροῦ. Τὸ κυριώτερο στολίδι τῆς πόλης ἦταν τὸ παζάρι της ποὺ εἶχε ἀνοικοδομηθῆ πρὶν τρεῖς μῆνες. Τὸ σεράϊ τοῦ πασᾶ εἶχε καὶ τζάμια, πολυτέλεια σπάνια στὴν Ἑλλάδα.

Στὰ ριζὰ τοῦ κάστρου, κοντὰ σὲ μιὰ πηγή, ὁ Βελῆς εἶχε χτίσει ἕνα ἐξοχικὸ σεράϊ. Τὰ νερὰ περνοῦσαν μέσα ἀπὸ τὴν ἔπαυλη καὶ τὴν κρατοῦσαν δροσερή. «Ὁ σημερινὸς ἰδιοκτήτης ποὺ δὲν ἔχει ἰδέα ὑδροστατικῆς παραμέλησε τὸ κτίριο καὶ τὸ μετέτρεψε σὲ καφενεῖο. Οἱ ἀσπρισμένοι τοῖχοι εἶναι γεμάτοι ὀνόματα Ἑλλήνων, Τούρκων καὶ μερικῶν Εὐρωπαίων. Κάποιος Ἄγγλος ἔγραψε σὲ διάφορα σημεῖα τῆς αἴθουσας τοῦ καφενείου αἰσχρότητες ἀπὸ κεῖνες ποὺ ἀσχημίζουν τοὺς τοίχους τοῦ Λονδίνου. Ἔτσι οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Ἕλληνες θὰ μάθουν ἀπὸ τὰ πολιτισμένα ἔθνη καὶ τὶς ἄσεμνες ἐπιγραφές»[4].

Στὸ Μυστρὰ εἶδε τοὺς πρώτους Μανιάτες. Ἦταν ψηλοί, μὲ ξουρισμένα κεφάλια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κορφοκέφαλο ποὺ σκεπαζόταν ἀπὸ ἕνα φεσάκι. Φοροῦσαν μιὰ κόκκινη μεταξωτὴ τζάκα χρυσοκεντημένη, ζουνάρι μὲ δυὸ πιστόλες κι' ἕνα χαντζάρι, χοντρὲς ἄσπρες εὐρωπαϊκὲς κάλτσες καὶ παπούτσια καὶ κουβαλοῦσαν ἕνα μακρύκανο βενέτικο τουφέκι. «Ἦταν ἡ πιὸ γραφικὴ φορεσιὰ ποὺ εἶδα στὴν Ἑλλάδα[5].

Ἀπὸ τὸ Μυστρὰ στὸ Λοντάρι καὶ στὸ Σινάνου[6] ὅπου κατέλυσε στὸ καλύτερο οἴκημα, στὸ σπίτι τοῦ παπᾶ. Ἦταν ὅλο-ὅλο μιὰ κάμαρα χωρὶς τζάκι, κοινὴ κατοικία ἀνθρώπων καὶ ζώων. Καπνὸς ἀνέβαινε ἀπὸ τὴ φωτιὰ στὴν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 141.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 157.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 159.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 166-167.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 182.
6. Ἡ σημερινὴ Μεγαλόπολη.

κατάμαυρη σκεπή. Στοὺς τοίχους ξεραίνονταν γιδοτόμαρα καὶ βρωμολογοῦσαν. Προορίζονταν γιὰ ἀσκιά. Τὰ μοναδικὰ ἔπιπλα τοῦ σπιτιοῦ ἦταν ἕνα μπακιρένιο δοχεῖο καὶ μιὰ μασιά. Μ' αὐτὴ τὴ μασιὰ ἀνασκάλεψε ἡ παπαδιὰ τὴ χόβολη ποὺ σκέπαζε τὴ μπομποτοκουλούρα, τὴν ἔβγαλε, τὴν ἀπίθωσε καταγῆς, τὴν ἔκοψε σὲ κομμάτια καὶ τὴ μοίρασε: ἀχνιστὸ ζυμάρι.

Τὴν ἄλλη μέρα, Κυριακή, ὁ παπάς, ἀνεβασμένος σ' ἕνα σωρὸ κοπριὰ κάλεσε τοὺς πιστοὺς στὴν ἐκκλησία χτυπώντας μ' ἕνα σφυρὶ τὸ σήμαντρο, τὸ σιδερικὸ ἑνὸς κασμᾶ.

Ὁ περιηγητὴς πῆγε καὶ στὸ ναό. Οἱ χριστιανοὶ σταυροκοπιόνταν καὶ κάθε τόσο ἐπαναλάμβαναν «Κύριε ἐλέησον». Λίγο πρὶν ἀρχίση ἡ ἀνάγνωση τοῦ εὐαγγελίου μαζεύτηκαν μπροστὰ στὸ ἱερὸ οἱ γυναῖκες καὶ ἀπόθεσαν τὶς «νάκες» τῶν μωρῶν τους. Κι' ὁ παπὰς διάβασε τὸ εὐαγγέλιο πάνω σ' αὐτὴ τὴν περίεργη σύναξη τῶν λίκνων[1].

Οἱ κλεψιὲς ἔδιναν κι' ἔπαιρναν ἀνάμεσα στοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Μεγαλοπολιτῶν, γράφει ὁ Laurent. Σὲ κάθε καλαμοχώραφο, σὲ κάθε ἀμπελάκι ὑπῆρχε δραγατσιά[2], παρατηρητήριο πάνω σὲ σκαλωσιά, σκεπασμένο μὲ κλαδιά. Ἐκεῖ ψηλὰ ἔβλεπες νὰ κουρνιάζη κάποιος κρατώντας τουφέκι καὶ νὰ ἐπιβλέπη τὸ κτῆμα του καὶ τὴ σοδειά του.

Κάποιος ἔκλεψε τὸ χαλκωματένιο καλαμάρι ἀπὸ τὸ σελάχι τοῦ Γιώργη τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ Laurent. Ἦταν μιὰ μακρόστενη μεταλλικὴ θήκη μὲ ἕνα μικρὸ κουτὶ στὴν ἄκρη γιὰ τὸ μελάνι. Μέσα στὴ θήκη τοποθετοῦσαν τὶς πέννες, τὴ σφραγίδα, τὸ βουλοκέρι καὶ τὸ σουγιαδάκι. Τὸ καλαμάρι, στερεωμένο σὰν χαντζάρι στὸ ζουνάρι ἀποτελοῦσε τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς μορφωμένους καὶ τοὺς ἀπελέκητους[3].

Ταξιδεύοντας πρὸς τὴ Μεσσηνία διανυκτέρευσε στὸ χάνι τοῦ δερβενιοῦ. Ὅπως ὅλα τὰ χάνια ἦταν τετράγωνο μὲ ἐσωτερικὴ αὐλὴ καὶ πηγάδι στὸ κέντρο. Εἴσοδος ἀπὸ ἁψιδωτὴ πύλη. Τὸ ἰσόγειο ἦταν σταῦλος. Γύρω-γύρω χαγιάτι ἐσωτερικὸ ὅπου ἀνέβαινε κανεὶς ἀπὸ δύο τρεῖς σκάλες. Στὸ χαγιάτι ἔβλεπαν οἱ κάμαρες—ὁλόγυμνες—γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες ποὺ συνήθως κουβαλοῦσαν μαζί τους σκεπάσματα καὶ μαγειρικὰ σκεύη[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 187 κ. ἑ.

2. Βεργατσούλα, ὅπως τὴν λένε στὴν Ἀρκαδία.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 188.

4. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson,* ποὺ ταξίδεψε στὴν Μ. Ἀσία κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, γράφει ὅτι μερικὲς φορὲς ὑπῆρχε βρύση στὸ κέντρο τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς καθὼς καὶ ἕνα μικρὸ τζαμὶ γιὰ τοὺς μουσουλμάνους ταξιδιῶτες (Recollection of Smyrna, σ. 439). Καὶ μιὰ περιγραφὴ χανιοῦ τῆς τουρκοκρατίας: «Εἶναι στοὲς τριγύρω πλατείας χρησιμοποιούμεναι διὰ ζῶα, καὶ ταράτσας διὰ τοὺς ταξιδιώτας. Εἰς δὲ τὰς πόλεις ἔχουν καὶ περισσότερα τοῦ ἑνὸς πατώματα ἄνω συνήθως τῶν στοῶν. Καὶ οἱ μὲν ἰσόγειοι χῶροι χρησιμεύουν ὡς σταῦλοι καὶ μαγαζιά, οἱ δὲ ἐπάνω διὰ τὴν διαμονὴν τῶν ἀνθρώπων. Ὑπόδειγ-

Ὁ χανιτζῆς πουλοῦσε στούς ταξιδιῶτες φτηνὰ τρόφιμα. «Ἂν συλλαμβανόταν νὰ κερδοσκοπῆ τοῦ ἔκοβαν τ' ἀφτιὰ καὶ τὰ κάρφωναν στὴν πύλη τοῦ χανιοῦ γιὰ στολίδι».

Τὰ χάνια τοῦ Μωριᾶ, γράφει ὁ περιηγητής, ἦταν οἱ καλύτερες κατοικίες γιὰ τὸν ταξιδευτή. Ἡσυχία, καθαριότητα, ἄνεση καὶ φτήνεια. Μ' ἕνα πιάστρο ὕπνος καὶ θέρμανση. Καὶ τὸ κυριώτερο: προσφέρονταν τρόφιμα σὲ πολὺ καλὲς τιμές[1].

Ὁ Laurent θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Καλαμάτα καὶ διαμέσου Ἰθάκης τὴ Φιγαλία. Ἡ περιοχὴ μαστιζόταν ἀπὸ τὴ ληστεία. Στὸ χάνι Κούκλα συνάντησε μιὰ ὁμάδα Τούρκους ταξιδιῶτες. Ἕνας ἀπὸ τὴ συνοδεία τῶν Ὀθωμανῶν πρότεινε στὸν περιηγητὴ νὰ τὸν προσλάβη ὁδηγὸ καὶ γενίτσαρο. Εἶχε καλὲς συστάσεις ἀπὸ τὰ ἀφεντικά του:

—Δὲν ξέρεις τί ματσούκι δίνει στοὺς χωριάτες γιὰ νὰ δείχνουν τὶς πέτρες[2]!

Στὴν Παύλιτσα οἱ κάτοικοι ἀρνήθηκαν νὰ προσφέρουν τρόφιμα στὸν ξένο καὶ τὴ συνοδεία του. Ὁ Laurent θυμήθηκε πὼς εἶχε στὰ χαρτιά του κάποιο παλιὸ φιρμάνι— ἄδεια ταξιδιοῦ στὸν Ἑλλήσποντο. Μόλις εἶδαν οἱ χωριάτες νὰ ξεδιπλώνεται ἡ πελώρια περγαμηνὴ μὲ τὴν τούρκικη γραφὴ ἔτρεξαν νὰ τοῦ προσφέρουν καὶ τοῦ πουλιοῦ τὸ γάλα. «Εἶχα τὴν εὐκαιρία», γράφει ὁ περιηγητής, «νὰ διαπιστώσω τὸν τρόμο ποὺ προκαλεῖ σ' αὐτὸ τὸ λαὸ ὁ δυνάστης του»[3].

Στὸ χωριὸ Κούκουρα, τέσσερα μίλια ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, ζήτησε στέγη στὸ σπίτι τοῦ κοτζάμπαση. Ἐκεῖνος, νομίζοντας πὼς ὁ ὁδηγὸς τοῦ περιηγητῆ ἦταν Τοῦρκος, ἀρνήθηκε.

—Ἀγά μου, δὲν γίνεται, νὰ πᾶτε ἀλλοῦ!

Σκέφτηκε νὰ ἐκμεταλλευθῆ τὴν πλάνη τοῦ προεστοῦ ὁ Ἕλληνας ὁδηγὸς καὶ ἄρχισε τὶς ἀπειλές. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως ἦταν ἀντίθετο ἀπὸ ὅ,τι περίμεναν. Ἔβαλε φωνὴ ὁ κοτζάμπασης, μαζεύτηκε ὅλο τὸ χωριό, οἱ ἄντρες ἁρματωμένοι μὲ τουφέκια, σπαθιά, ρόπαλα, οἱ γυναῖκες μὲ λιθάρια. Οἱ ἀγωγιάτες ἔγιναν

μα δὲ τοῦ πρώτου εἴδους ἔχομεν τὸ Σουλτὰν χὰν τοῦ Ἰκονίου (ἀνηγέρθη τὸ 1229, ἐπεσκευάσθη τὸ 1276), τοῦ δὲ δευτέρου τὰ μεγάλα χάνια τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ Ἰπὲκ χὰν τῆς Προύσσης ἀνεγερθὲν ἐπὶ Μουρὰτ Β'» (*Π. Κοντογιάννη*, Τουρκία καὶ Τοῦρκοι, Ἀθῆναι 1924, σ. 240). Οἱ μικρὲς κάμαρες ὀνομάζονταν «ὀντάδες», τὰ στρώματα-ψάθες ποὺ ἔδιναν στοὺς ταξιδιῶτες, «σιλτέδες». Στὴ Μ. Ἀσία ὑπῆρχαν καὶ πολυτελῆ χάνια μὲ τζάκια καὶ «σιτζαντέδες» στοὺς σοφάδες καὶ κιλίμια στρωμένα στὸ πάτωμα. Ἡ πύλη τοῦ χανιοῦ (χὰν καπουσοῦ) ἔκλεινε μὲ μεγάλες ἀμπάρες (καλντεμίρια) κι' εἶχε ἐπένδυση ἀπὸ λαμαρίνα μὲ «καρφάρες»... Πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πύλη ὑπῆρχε ἕνας ὀντάς, σὰν πύργος ἢ σὰν πολεμίστρα ἕνα εἶδος δεύτερου ὀρόφου. Ἦταν τὸ διαμέρισμα τοῦ χανιτζῆ. Ἐκεῖ ἀνέβαινε μὲ ξύλινη σκάλα ἀπὸ τὸ χαγιάτι τοῦ περιβολιοῦ (*Φιλ. Κ. Φάλμπου*, Μπεζεστένια καὶ χάνια στὴ Σμύρνη, Μικρ. Χρονικά, τ. Θ' [1961], σ. 170-172).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 191-192.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 201-202.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 204.

καπνὸς μὲ τὰ ἄλογα. Ἀπόμεινε ὁ περιηγητὴς μὲ τὸν ὁδηγό. Τὰ βόλια ἄρχισαν νὰ σφυρίζουν γύρω, βροχὴ οἱ πέτρες. Καὶ φωνὲς ἀπὸ παντοῦ:

—Κερατά! Κερατά! Κάτω τὸ σπαθί[1]!

Ἄκουσαν τὶς φωνὲς οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες ἀπὸ τὸ ἐξοχικὸ σεράϊ τοῦ βοεβόδα τοῦ Πύργου ποὺ βρισκόταν ἐκεῖ κοντά, ἔτρεξαν καὶ τοὺς γλύτωσαν[2].

Ὁδοιπορώντας πρὸς τὸν Πύργο περνοῦσαν ἀνάμεσα ἀπὸ ἀμπέλια. Ἦταν οἱ μέρες τοῦ τρύγου. Οἱ χωριάτες εἶχαν ἕνα φορητὸ κάδο καὶ μόλις τρυγοῦσαν τὰ σταφύλια τὰ πατοῦσαν ἀμέσως, γέμιζαν μὲ τὸ μοῦστο ἀσκιά, τὰ φόρτωναν σὲ γαϊδούρια καὶ τὰ κουβαλοῦσαν ἀμέσως στὴν πόλη. Τὰ τσίπουρα σκορπίζονταν στὸ ἀμπέλι γιὰ λίπασμα[3].

Στὴ Λευκάδα παρακολούθησε τὸ μάθημα στὸ ὑπαίθριο σχολεῖο ποὺ λειτουργοῦσε κοντὰ στὸ μοναστήρι. Δάσκαλος ἕνας καλόγερος. Μαθητὲς ὀχτὼ-ἐννέα βρώμικα χαμίνια. Παρακάλεσε τὸν καλόγερο νὰ ἐπαναλάβη τὸ μάθημα. Ὁ δάσκαλος, κρατώντας μιὰ βεργούλα γιὰ νὰ ἐπιβάλλη τὴν τάξη, ἔδωσε τὸ σύνθημα. Τὰ παιδιὰ ἔσκυψαν καθένα στὸ βιβλίο του καὶ ἄρχισαν ὅλα μαζὶ τὸ μάθημα τῆς ἡμέρας ποὺ ἦταν τὸ Πάτερ Ἡμῶν. Μὲ τραγουδιστὴ φωνὴ συλλάβιζαν: Πί ἄλφα-πά, τάφ ἔψιλον ρό-τέρ, πάτερ κ.ο.κ.[4].

Ἀπὸ τὴ Λευκάδα ὁ Laurent ἔφτασε στὴν Κέρκυρα ἀπὸ ὅπου ἄρχισε τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ.

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Φαίνεται πὼς ὁ περιηγητὴς εἶχε ξιφουλκήσε..
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 218.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 219.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 226-227.

Ο ΕΛΛΗΝΑΣ ΛΟΣΤΡΟΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΕΣ

Η ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΡΙΚΗ ποίηση τοῦ Byron διαβάστηκε μὲ πάθος στὴν Εὐρώπη. Ἀλλὰ οἱ ἀπηχήσεις της ἦταν παγκόσμιες. Ἡ φήμη τοῦ Childe Harold ἔφτασε σύντομα καὶ στὴν Ἀμερική. Τὸ δεύτερο ᾆσμα προκαλοῦσε ἔκπληξη καὶ συγκίνηση ἀνάμεσα στοὺς νέους, τὸ ἐξωτικὸ στοιχεῖο γεννοῦσε νοσταλγίες, ἀλλὰ ταυτόχρονα ξυπνοῦσε συνειδήσεις καὶ προβλημάτιζε.

Οἱ στίχοι τοῦ Childe Harold καὶ κυρίως οἱ πληροφοριακὲς καὶ κριτικὲς σημειώσεις τοῦ ποιητῆ ὑπῆρξαν δημιουργικὸ ἐρέθισμα καὶ γιὰ τὸν Edward Everett, ἀπόφοιτο τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Χάρβαντ, τὸν κατοπινὸ μεγάλο φιλέλληνα. Ἦταν 21 χρόνων τὸ 1815 ὅταν φούντωσε μέσα του ἡ ἐπιθυμία νὰ γνωρίση τὴν Ἑλλάδα, νὰ πραγματοποιήση τὸ δικό του προσκύνημα στὴ γῆ ποὺ ἔθρεψε τὸ κλασσικὸ πνεῦμα. Εἶχε σπουδάσει κλασσικὴ φιλολογία, εἶχε διαβάσει καὶ τὸ «Ὁδοιπορικὸ» τοῦ Chateaubriand[1] κι' ἦταν πιὰ πανέτοιμος γιὰ τὸ πολυπόθητο ταξίδι ποὺ θὰ πραγματοποιηθῆ τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1819[2].

Δὲν ἦταν ἕνας ἁπλὸς ἐνθουσιώδης ἑλληνολάτρης ὁ Everett καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά του δὲν περιορίζονταν στὰ κλασσικὰ κείμενα ποὺ εἶχε μελετήσει. Προχωροῦσε σὲ βάθος, ἐρευνοῦσε μὲ ἐπιστημονικότητα τὸ πρόβλημα στὸ σύνολό του. Ἦταν προικισμένος νεοελληνιστής. Τὸ 1813 δημοσιεύτηκε σὲ περιοδικὸ τῆς Βοστώνης[3] ἕνα δοκίμιό του σχετικὰ μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ τὴ γλώσσα τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας[4]. Ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους καὶ σύγχρονους Ἕλληνες, σημειώνει ὀνόματα διαπρεπῶν σύγχρονων Ἑλλήνων καὶ παραθέτει κατάλογο ἑλληνικῶν βιβλίων ποὺ βρίσκονταν στὸ βιβλιοπωλεῖο «Athenaeum» τῆς Βοστώνης. Ἀναφέρεται ὅμως καὶ στὴν πολιτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὀνειρεύεται,

---

1. Ἔγραφε ὁ Everett τὸ 1825 στὸν Chateaubriand: «Τὸ «ὁδοιπορικό» σας μοῦ ἔδωσε τὴν ἰδέα νὰ ταξιδέψω σ' αὐτὴ τὴ χώρα». Φιλοφρονήσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Everett ἐξομολογεῖται ἀλλοῦ ὅτι ἡ ἀπόφασή του νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἑλλάδα ξεκίνησε κυρίως ἀπὸ τὶς σημειώσεις καὶ τὶς παραπομπὲς τοῦ Byron στὸν Childe Harold.

2. Ὁ Everett ἔγραψε ἡμερολόγιο τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα ποὺ ἔμεινε ὅμως ἀνέκδοτο. Βρίσκεται στὰ ἀρχεῖα τῆς Massachussett's Historical Society. Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ (180 σελίδες) ποὺ φαίνεται πὼς ὁλοκληρώθηκε τὸ 1832, ὑπάρχουν καὶ σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ὣς τότε πνευματικὴ καὶ φιλελληνικὴ δραστηριότητα τοῦ Everett. Τὸ κείμενο τοῦ ὁδοιπορικοῦ ἦρθε στὸ φῶς γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν *Γ. Χρ. Σούλη* (American Travellers in Greece before 1821, Athens, τ. X [1949], No. 1 καὶ 2. Βλ. ἐπίσης *St. A. Larrabee*, Hellas Observed, The American Experience of Greece 1775-1865, New York 1957, σ. 28-42).

3. General Repository and Review, τ. Γ' (1813), σ. 80-95.

4. On the literature and language of modern Greece.

ὅπως ὅλοι οἱ ἑλληνολάτρες τῆς ἐποχῆς, τὴν ἀναγέννηση τῆς ἀρχαίας γλώσσας. 'Αναρωτιέται ὅμως πῶς μπορεῖ κανεὶς ν' ἀκούση χωρὶς πόνο τὴ γλώσσα τοῦ Λεωνίδα καὶ τοῦ Μιλτιάδη ἀπὸ τὰ χείλη ἑνὸς σκλάβου τῶν Τούρκων[1].

Τὸ 1814 ἔδωσε μιὰ διάλεξη μὲ θέμα τὴν πολιτικὴ ἀποκατάσταση τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων. Μελετοῦσε ἐντατικὰ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ἀρχαία καὶ νέα. Ἦταν ἡ σταδιοδρομία ποὺ διάλεξε.

'Εκεῖνο τὸ χρόνο ἔφτασε στὴ Βοστώνη τὸ ἑλληνικὸ καράβι «Ἱερουσαλὴμ» μὲ φορτίο ζάχαρη καὶ καφὲ ἀπὸ τὴν Κούβα[2]. Γιὰ τοὺς φιλολόγους, τοὺς ἑλληνιστὲς καὶ ὅλους τοὺς φοιτητὲς ποὺ σπούδαζαν ἑλληνικὰ στὰ πανεπιστήμια τῆς Βοστώνης καὶ τοῦ Καίμπριτζ ἡ ἄφιξη τοῦ ἑλληνικοῦ πλοίου ἀποτελοῦσε μεγάλο γεγονός. Ἦταν μιὰ οὐρανοκατέβατη εὐκαιρία γιὰ τοὺς γλωσσομαθεῖς 'Αμερικανοὺς νὰ μιλήσουν μὲ πραγματικοὺς Ἕλληνες, νὰ διαπιστώσουν τί εἶχε ἀπομείνει στὴ νέα ἑλληνικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία γλώσσα, νὰ μελετήσουν καὶ νὰ συγκρίνουν τὴν προφορά, νὰ φωτιστοῦν. Ὁ Everett ἀνέβηκε στὸ ἑλληνικὸ καράβι μαζὶ μὲ τὸν φίλο του ἑλληνιστὴ John Pickering. Αὐτὸς ὁ Pickering σκέφτηκε νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν στὴ Βοστώνη καὶ νὰ μελετήση συστηματικώτερα τὸ ζήτημα τῆς προφορᾶς τῆς νέας ἑλληνικῆς[3]. Στὸ καράβι ὁ Pickering γνώρισε τὸν λοστρόμο Νικόλα Τζικλιτήρα, ἀπὸ τὴν Πύλο, «ἔξυπνο καὶ πολὺ ἐνημερωμένο ἄνθρωπο». Οἱ γνώσεις τοῦ Ἕλληνα ναυτικοῦ περιορίζονταν στὴ συνηθισμένη παιδεία ποὺ πῆρε στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τῆς πατρίδας του. «Εἶχε ὅμως μελετήσει στὴ νεότητά του τὸν Ὅμηρο καὶ μερικοὺς ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως γίνεται συνήθως σήμερα στὴν Ἑλλάδα». 'Αλλὰ εἶχαν περάσει ἀπὸ τότε πολλὰ χρόνια καὶ καθὼς χρησιμοποιοῦσε τὴ νέα ἑλληνικὴ στὴν καθημερινὴ ζωὴ λησμόνησε τὶς εἰδικὲς γνώσεις τοῦ σχολείου.

Ὁ Pickering γνώρισε καὶ τὸν καπετάνιο τοῦ καραβιοῦ, τὸν Ὑδραῖο ναυτικὸ Λάζαρο Κατάρα[4], ποὺ διάβαζε καὶ ἐννοοῦσε τὴν Καινὴ Διαθήκη. «Δούλευε στὰ καράβια ἀπὸ ἐννιὰ χρόνων, κι' ὅπως μοῦ εἶπε, δὲν ξαναπῆγε ἀπὸ τότε στὸ σχολεῖο».

Κουβεντιάζοντας μὲ τοὺς δύο ναυτικοὺς ὁ 'Αμερικανὸς φιλόλογος διαπίστωσε μὲ ἔκπληξη ὅτι οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες πρόφεραν σχεδὸν ὅπως οἱ πρόγονοί τους στὶς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ σύγχρονοι καὶ παλαιότεροι φιλό-

---

1. *St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 29.

2. Κατὰ τὸ Niles' weekly register, σ. 225, ἦταν τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ καράβι ποὺ ἐπισκεφτόταν τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες (*St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 299 σημ. 4).

3. Καρπὸς αὐτῆς τῆς μελέτης ὑπῆρξε ἕνα δοκίμιο μὲ τὸν τίτλο An essay on the Greek language as published in the memoirs of the American Academy of Arts and Science, Cambridge 1818.

4. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

λογοι, 'Αμερικανοὶ καὶ Εὐρωπαῖοι, ὑποστήριζαν ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ σχέση ἀνάμεσα στὴν προφορὰ τῶν Νεοελλήνων καὶ τῶν ἀρχαίων[1].

'Ο Pickering δημοσιεύει στὴ μελέτη του καὶ ἕνα δεῖγμα νεοελληνικῆς γραφῆς, μιὰ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ λοστρόμου Νικόλα Τζικλιτήρα μὲ διάφορες φιλολογικῆς σημασίας διαπιστώσεις. Οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ὁ τετραπέρατος ναυτικὸς ἀπὸ τὸ Ναυαρίνο προσφέρεται νὰ διδάξη «εἰς ὅπειον ὁποῦ ἐπιθημᾶ» τὴ σωστὴ γραφὴ καὶ προφορὰ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας!

Τῷ λογιοτάτω Κυρίω 'Ιωάννη τῷ Πίκκερινγ

Κυριέ μοι χαίρε

Εγὼ εἶδα ὅτι, καὶ τὰ ἀξιολογότατα ἐδῶ σχολία σας νὰ μὴν ἔχουν τὴν παραμικροτέραν διαφωρὰν ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς 'Ανγγλίας, τόσον εἰς τὰ φιλοσοφικά, καθὼς εις τὰ ποιητικά, καὶ τὶ λέγω; στολισμένοι ἀπὸ κάθε λογοῖς διαλέκτον, καὶ ἀξιοτέρων ἐπιστημειῶν. καὶ ὄντας μεθ' ὀσ' αὔτην μαθησην ἤκουσα νὰ ἀναγνῶθουν τὴν ἑλληνικὴ διάλεκτον μὲ ἀνορθώταταις συλαβαίς, μὲ παρ' ὀξίαις, μὲ ἀσύμφωνα τοῦ λόγου καὶ σχεδὸν μὲ παντάπασης ὀρθῆς γραικῆς ἀκωής. Ἄρα λοιπὸν δικαίου τρώπου λέγω, ὅτι τους εἶναι ἀναγκαιοτατη καὶ αὐτὴ ἡ μάθησης διὰ τουτο καὶ ἐπρόσφερα τὸν ἑαυτόν μου πρὸς τὸ ἔκλαμπρον γένος καὶ ὑπωσχέθην εἰς ὅπειον ὁποῦ ἐπιθημᾶ νὰ παραδώσω τὴν αὐτὴν γραικὴν προφοράν, ὡς ὁποῦ ἦμε γένημα τῆς Πελοποννησου, ἐκ τῆς πολιτείας κατὰ παλαιὰ Πύλου, νῦν δὲ Ναυαρίνους καὶ ὁποῦ εἰς τὰ ἴδια μερη αὐτήν, τὴν διαλεκτον καὶ προφορὰν ἐδιδάχθικα. Πρὸς τούτοις λέγω ὅτι ἐξὸν τῆς παραδώσεως τῆς πρωφοράς, ἡμὲν καὶ τινάς ἀγαπᾶ, καὶ τὸ νὰ γράφιν θέλω τοῦ παραδώσω τὸν τρόπον τοῦ παρὸν χαρακτῆρος μου, ὅστης εἶναι ἡ καθ' αὐτὴ ἰκόνα ψιφίων γραψίματος, ὁποῦ συνιθήτε εἰς τῆς 'Ελλάδος ἑλληνικὰ σχολία μας. Ταυτα καὶ μὲ ὅλον τὸ σέβας πρωσκυνόντας σας μένω

τῆς λογιοτητός σάς
ταπεινὸς δοῦλος

Μπόστον τη 2 Φεβρουαρίου 1818. Νικόλαος Τζικλιτήρας[2].

'Ο Everett κατάλαβε πὼς γιὰ νὰ ἐμβαθύνη στὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας ἔπρεπε νὰ ἐξοικειωθῆ μὲ τὴ σύγχρονη. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1815, κατέλαβε τὴν ἕδρα τῆς 'Ελληνικῆς Φιλολογίας στὸ Χάρβαρντ καὶ πῆρε ὑποτροφία γιὰ σπουδὲς στὴν Εὐρώπη. Στὸ Λονδίνο γνώρισε τὸν Byron καὶ μεγάλωσε ὁ ἐνθουσιασμός του γιὰ τὴν 'Ελλάδα. 'Ο ποιητὴς τοῦ Childe Harold ἐφοδίασε τὸν νεαρὸ ἑλληνιστὴ μὲ συστατικὸ γράμμα γιὰ τὸν 'Αλήπασα, τὸν Γάλλο πρόξενο Fauvel, τὸν Lusieri κ.ἄ. Γνώρισε ἐπίσης τὸν Οὖγο Φώσκολο,

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 1-4.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 68-69. Κατὰ μιὰ περίεργη σύμπτωση ὁ Everett θὰ συναντήση τὸν καπετάνιο τοῦ «'Ιερουσαλήμ» λίγα χρόνια ἀργότερα στὴν 'Ελλάδα (*Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 29).

τὸν γιατρὸ περιηγητὴ Holland, ποὺ εἶχε τελευταῖα ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα καὶ συγκέντρωσε χρήσιμες πληροφορίες[1], τὸν περιηγητὴ Gell κ.ἄ. Στὸ πανεπιστήμιο τῆς Γοττίγγης ὅπου συνέχισε τὶς σπουδὲς τῆς ἑλληνικῆς δημιούργησε φιλικὲς σχέσεις μὲ ἕνα νεαρὸ Χιώτη, τὸν Γεώργιο Γλαράκη[2], ποὺ τὸν ἔφερε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κοραῆ. Ὁ Γλαράκης περίμενε τὴν ἀναγέννηση τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων μέσα στὴν ἐρχόμενη δεκαετία. Οἱ Ἕλληνες, ἔλεγε, δὲν πρέπει νὰ περιμένουν τὴν ἐλευθερία τους ἀπὸ τοὺς ξένους. Ἂν ἔχει ἀφυπνισθῆ ἡ ἐθνική τους συνείδηση κι' ἂν ἔχει διαμορφωθῆ ὁ ἐθνικός τους χαρακτήρας πρέπει νὰ τὴν κερδίσουν μόνοι τους[3].

Τὸν χειμώνα τοῦ 1817-1818 βρισκόταν στὸ Παρίσι. Κατέβαλα τὴν πιὸ σοβαρὴ προσπάθεια, γράφει ὁ Everett, γιὰ νὰ ἐξοικειωθῶ μὲ τὰ νέα ἑλληνικά. «Ἐκεῖ μὲ τίμησε μὲ τὴ φιλία του ὁ ἀξιοσέβαστος Κοραῆς, ποὺ βρισκόταν στὴν πρώτη γραμμὴ ὄχι μονάχα τῶν πεπαιδευμένων Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν Εὐρωπαίων». Μιλάει μὲ τὸν Κοραῆ ἑλληνικὰ καὶ ἀκούει τοὺς ὁραματισμούς του γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Κοραῆς ζήτησε τὴ γνώμη τοῦ Τζέφερσον σχετικὰ μὲ τὴν κυβέρνηση ποὺ θὰ ταίριαζε στοὺς Ἕλληνες μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους.

Στὸ Παρίσι ἐπίσης γνώρισε τὸν Ν. Μάνο, ἐπιτετραμμένο τῆς Τουρκίας, ποὺ τὸν ἀπέτρεψε νὰ ταξιδέψη στὸ Ἅγιον Ὄρος—«μοῦ εἶπε πὼς δὲν ὑπάρχει τίποτα ἐνδιαφέρον ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία»—καὶ τὸν Θεόδωρο Σύψωμο[4] ποὺ τὸν ἔφερε σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν Οὔγγρο ἑλληνιστὴ Μέντελυ. Παρακολούθησε ἐπίσης μιὰ σειρὰ μαθήματα τοῦ ἑλληνιστῆ Carl Benedict Hase στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα[5].

---

1. Ὁ Everett συνοδευόταν ἀπὸ τὸν George Ticknor, ἀπεσταλμένο τοῦ Τζέφερσον στὴν Εὐρώπη γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐκδόσεων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

2. *G. Ch. Soulis*, ἔνθ' ἀν., σ. 11 σημ. 23, *Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 31. Βλ. καὶ *Ἄμαντου*, Χιακὰ Χρονικά, τεῦχος Η', Ἐν Ἀθήναις 1919, σ. 120-121. Ὁ Γλαράκης (1789-1855) ἦταν ὑπότροφος τῆς Χίου. Σπούδασε ἰατρικὴ καὶ γύρισε στὴ γενέτειρά του τὸ 1820. Πῆρε μέρος στὸν Ἀγώνα καὶ ἀνέλαβε διάφορα καὶ ὑψηλὰ ἀξιώματα καὶ κατὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ κατὰ τὴ μεταπελευθερωτικὴ περίοδο. Καμαρώνει ὁ Everett σ' ἕνα γράμμα στὸν ἀδερφό του Alexander ποὺ γνώρισε ἕνα γνήσιο Ἕλληνα συμπατριώτη τοῦ Ὁμήρου, ἐνῶ ἐκεῖνος εἶχε γνωρίσει μονάχα ἕναν ἁπλὸ Ἕλληνα ναυτικὸ τοῦ «Ἱερουσαλὴμ» (*St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 32).

3. *Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 33.

4. Ὁ Σύψωμος ἦταν προικισμένος φιλόλογος καὶ χρησιμοποιόταν ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἐκδότες καὶ ἑλληνιστὲς γιὰ τὴν ἀντιγραφή, ἔλεγχο καὶ παραβολὴ χειρογράφων. Στὰ γεράτειά του δούλεψε ὡς διορθωτὴς στὰ τυπογραφεῖα Didot καὶ Migne. Πέθανε τὸ 1870 σὲ ἡλικία 100 περίπου χρόνων στὸ παρισινὸ Ἄσυλο Ἀνιάτων.

5. Ὅλοι παρακινοῦν τὸν Everett καὶ τὸν συνοδοιπόρο του Ticknor νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν Ἑλλάδα. Μονάχα ὁ Chateaubriand φάνηκε ἀμφίλογος. «Μοῦ ἀφηγήθηκε», γράφει ὁ Ticknor στὸν πατέρα του (9 Νοεμβρίου 1816), «πολλὰ ἐνδιαφέροντα πράγματα ἀπὸ τὴν περιήγησή του στὴν Ἑλλάδα μὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ποὺ θὰ ἀποθάρρυναν μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση. Μὲ βε-

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1818 ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἰταλία. Στὴν Πίζα γνώρισε τὸν μητροπολίτη Ἰγνάτιο (πρώην Ἄρτης) ποὺ διατηροῦσε ἀκόμα τὴ φιλία του μὲ τὸν Μουχτάρ, τὸ γιὸ τοῦ Ἀλήπασα[1].

Στὶς 8 Ἀπριλίου 1819 ὁ Everett ἔφτασε στὴν Κέρκυρα. Συνοδοιπόρος ὁ συμπατριώτης του Theodor Lyman[2]. Συνάντησε τὸν Ἄγγλο Διοικητὴ τῶν Ἑπτανήσων, ποὺ τὸν ἐφοδίασε μὲ συστατικὸ γράμμα γιὰ τὸν φίλο του Ἀλήπασα, πέρασε στὴν ἀντικρινὴ Σαγιάδα καὶ δυὸ μέρες ἀργότερα βρισκόταν στὰ Γιάννενα. «Μιὰ ὄμορφη μικρὴ πόλη μὲ ἔκδηλα σημάδια εὐημερίας», γράφει ὁ Everett[3].

Ἐγκαταστάθηκαν, ὅπως καὶ ἄλλοι περιηγητὲς παλαιότερα, στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Νικολοῦ Ἀργύρη κι' ἀνέβηκαν ἀμέσως στὸ σεράϊ τοῦ Μουχτὰρ (ὁ Everett γράφει μὲ συμπάθεια γιὰ τὸν πασά). Τὴν ἄλλη μέρα ἐπίσκεψη στὸν βεζύρη.

Ἡ αἴθουσα ὅπου τοὺς ὑποδέχτηκε ὁ Ἀλῆς[4] ἦταν χαμηλοτάβανη, μὲ κανονικὲς διαστάσεις καὶ σκοτεινή. Πλούσια φωτιὰ ἔκαιγε σὲ μιὰ πλευρά. Μπροστὰ στὴ φωτιὰ εἶδε ἕνα καφόμπρικο. Ὁ βεζύρης καθόταν σταυροπόδι στὴ γωνιὰ τοῦ πιὸ ἀπομακρυσμένου ἀπὸ τὴν πόρτα σοφᾶ, στερεωμένος ἀνάμεσα σὲ τέσσερα ὡς ἔξη μαξιλάρια. Εἶχε σχεδὸν ἐξαφανισθῆ μέσα στὰ κόκκινα καφτάνια καὶ τὶς γοῦνες. Κρατοῦσε στὸ χέρι ἕνα μακρὺ τσιμπούκι. Τὰ κάτασπρα γένεια καὶ μουστάκια του ἦταν πλούσια καὶ ἡ ἔκφρασή του γλυκειὰ καὶ ἐπιβλητική. Πλάϊ του, πάνω στὸ σοφά, βρισκόταν ἕνα στιλέτο καὶ δυὸ πιστόλες. «Μᾶς κάλεσε νὰ καθίσουμε πλάϊ του στὸ σοφὰ ἔτσι ποὺ μᾶς χώριζαν μόνο τὸ μαχαίρι καὶ οἱ πιστόλες».

Ρωτοῦσε γιὰ τὸν Byron, τὸν Holland καὶ τὸν Μαίτλαντ ποὺ σύσταιναν τὸν περιηγητὴ καὶ ἔδειξε μεγάλη χαρὰ γιατὶ ἦταν ὁ πρῶτος Ἀμερικανὸς ποὺ ἔβλεπε. Ρώτησε γιὰ τὸν Βοναπάρτη, γιὰ τὴν παραίτηση τοῦ δούκα Richelieu ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κυβέρνηση, καὶ γιὰ τὴν κατάσταση στὴ νότια Ἀμερική. Ὅταν

βαίωσε πὼς ταξιδεύοντας στὴν Ἑλλάδα θὰ μάθαινα λιγώτερα ἀπὸ ὅσα προσδοκοῦσα» (*St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 35). Καὶ νὰ σκεφτῆ κανεὶς ὅτι ὁ Chateaubriand δὲν εἶχε γνωρίσει τὴν Ἑλλάδα. Τὸ περίφημο ταξίδι του κράτησε μόνο 13 μέρες (διέσχισε ταχύτατα τὸ Μωριά, ἀπὸ τὴ Μεθώνη ὡς τὴν Κόρινθο, εἶδε τὴν Ἀθήνα καὶ μπαρκάρησε ἀμέσως γιὰ τὴ Σμύρνη).

1. *G. Ch. Soulis*, ἔνθ' ἀν., No. 2, σ. 11 σημ. 24.

2. Δὲν θὰ τὸν ἀκολουθήση ὁ Ticknor γιατὶ δὲν ἐξασφάλισε τὴν πατρικὴ ἄδεια καὶ οἰκονομικὴ συνδρομή. «Δὲν ἀξίζει, παιδί μου, τὸν κόπο», τοῦ ἔγραφε, «νὰ κινδυνέψης καὶ νὰ ξοδευτῆς γιὰ νὰ δῆς τὴν Ἀθήνα». Ὁ γιὸς εἶχε πρακτικὸ μυαλό, ὅπως ὁ πατέρας του. Τοῦ ἀπάντησε: «Εἶμαι σύμφωνος, πατέρα, ἐγκαταλείπω τὸ σχέδιο» (*St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 35). Ὁ *Lyman* ἔγραψε τὸ βιβλίο «The political state of Italy» (Boston 1820), ὅπου ὅμως ἐλάχιστα ἀναφέρεται στὸ ταξίδι μὲ τὸν Everett στὴν Ἑλλάδα.

3. *St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 37.

4. Σίγουρα ὁ Ἀλῆς θὰ θαμπώθηκε ἀπὸ τὰ συστατικὰ ποὺ κουβαλοῦσε ὁ Ἀμερικανὸς περιηγητής. Πραγματικά, κανένας ξένος δὲν εἶχε ὡς τότε προπαρασκευάσει τόσο μεθοδικὰ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Everett εἶχε μαζί του ὁλόκληρο φορτίο ἐπιστολῶν γιὰ ἐπίσημους καὶ ἀνεπίσημους, Ἕλληνες καὶ Τούρκους.

ὁ Everett ἔδειξε ἔκπληξη πού ὁ βεζύρης ἦταν τόσο καλὰ ἐνημερωμένος γιὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πράγματα ὁ 'Αλῆς εἶπε πὼς τὰ ξέρει ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες. 'Αλλὰ πρόσθεσε:

—Μὴ τὶς πιστεύετε! Λένε ψέμματα!

'Ο 'Αλῆς θὰ ἐκφράση τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐγκατασταθῆ 'Αμερικανὸς πρόξενος στὰ Γιάννενα καὶ νὰ ἐγκαινιασθοῦν ἐμπορικὲς σχέσεις. Δὲν ἔκρυψε τὴν ἐλπίδα του πὼς χάρη στὴν ἐπίσκεψη τοῦ Everett θὰ γινόταν γνωστὸς καὶ στὴν 'Αμερική. 'Αφοῦ ρώτησε τὸν περιηγητὴ γιατί οἱ 'Ηνωμένες Πολιτεῖες δὲν διόρισαν ἀκόμα πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη κάλεσε τὴν ἀμερικανικὴ μοίρα τῆς Μεσογείου νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν ἐπικράτειά του καὶ πρότεινε στοὺς ξένους νὰ παραμείνουν λίγο καιρὸ στὰ Γιάννενα καὶ νὰ ταξιδέψουν στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς ἡγεμονίας του[1].

Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Everett γνώρισε τὸν 'Αθανάσιο Ψαλίδα. Μιλοῦσε, γράφει ὁ περιηγητής, γερμανικά, λατινικὰ καὶ ἰταλικά. Καμμιὰ ἐπέμβαση δὲν γινόταν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ βεζύρη στὴ Σχολή. Οἱ δαπάνες καλύπτονταν ἀπὸ τὶς δωρεὲς ἰδιωτῶν. Τοῦ εἶπε ὁ Ψαλίδας ὅτι ἕνας Ἕλληνας ἀπὸ κάποιο χωριὸ κοντὰ στὰ

---

1. Τὸ περίεργο εἶναι πὼς ἐνῶ ὁ 'Αλῆς ζητοῦσε ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὶς 'Ηνωμένες Πολιτεῖες καὶ ἀνυπομονοῦσε γιὰ τὸν διορισμὸ 'Αμερικανοῦ πρόξενου στὴν πρωτεύουσά του, ἡ Πύλη ἀδιαφοροῦσε ὁλότελα ἢ ἀντιδροῦσε. Εἰσηγήσεις καὶ πιέσεις εἶχαν γίνει κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι παρέμειναν ἄκαμπτοι. Ἔτσι τὰ ἀμερικανικὰ συμφέροντα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία προστατεύονταν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους διπλωματικοὺς ἐκπροσώπους. Ἔγραφε τὸ 1819 ὁ *Henry A. S. Dearborn:* «Οἱ Ἕλληνες πού καλύπτουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ πληθυσμοῦ τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν 'Ασία, μόλις συναντήσουν 'Αμερικανό, τὸν ρωτᾶνε γιατί ἡ Κυβέρνησή του δὲν ἔστειλε ἀκόμα πρεσβευτὴ στὴν Τουρκία» (Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea, and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt, Boston 1819, τ. Β', σ. 183). 'Εκστρατεία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων μεταξὺ 'Ηνωμένων Πολιτειῶν καὶ ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχε ἐγκαινιάσει ὁ *Robert Stevens* μὲ τὸ βιβλίο του An account of Odessa, Translated from the French, With some reflexions, showing the benefits of the trade of the Black Sea to the United States of America, and the advantages of a Commercial Treaty with Turkey, by an American who has had an Opportunity of being conversant with the facts herein related, and embraces this mode to make them know to his fellow citizens, Newport 1819, σ. 16). Τὸ 1820 ὁ πρόεδρος Monroe ἔστειλε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Luther Bradish γιὰ σχετικὲς διαπραγματεύσεις μὲ τὶς τουρκικὲς 'Αρχές. 'Ο ἀπεσταλμένος τοῦ προέδρου ἔφτασε στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Πόλη τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1820. Ζήτησε τὴν ἄδεια νὰ περάση τὰ Δαρδανέλλια τὸ ἀμερικανικὸ πολεμικὸ Colombus τῆς μοίρας τῆς Μεσογείου, οἱ Τοῦρκοι ὅμως ἀρνήθηκαν. 'Αλλὰ καὶ τὸ 1821 ἀποκλείστηκαν τὰ ἀμερικανικὰ πολεμικὰ ἀπὸ τὴ ναυσιπλοΐα στὰ Στενά. 'Η ἄρνηση ἀποδιδόταν στὸ δημοκρατικὸ καθεστὼς τῆς 'Αμερικῆς. 'Ο σουλτάνος δὲν συμπαθοῦσε διόλου τὸ «ρεπούμπλικο» (*St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 49-51). 'Ωστόσο ἡ τουρκικὴ ἀντίδραση πρέπει νὰ ἀποδοθῆ περισσότερο στὶς ἀγγλικὲς πιέσεις στὴν Πύλη γιὰ νὰ κρατηθῆ σὲ ἀπόσταση ὁ ἐπικίνδυνος ὑπερατλαντικὸς ἀνταγωνιστής. Παρὰ τὶς ἐπανειλημμένες ἀπόπειρες, ἀμερικανοτουρκικὴ ἐμπορικὴ συμφωνία θὰ ὑπογραφῆ μόλις τὸ 1830.

Γιάννενα, πού πέθανε τελευταία στή Μόσχα, κληροδότησε στή Σχολή 225.000 ρούβλια.

Τρεῖς μέρες ἀργότερα ὁ 'Αμερικανὸς περιηγητὴς καὶ ὁ σύντροφός του ἀνέβηκαν στὸ σεράϊ γιὰ νὰ ἀποχαιρετήσουν τὸν 'Αλή.

Ἡ συζήτηση ξανάρχισε γιὰ τὸ ἀμερικανικὸ ἐμπόριο καὶ τὴν πολιτική. Ὁ βεζύρης ἔδειξε στὸν Everett τὸ βαρύτιμο στιλέτο μὲ τὰ διαμάντια πού βρισκόταν πλάϊ του, ἀξίας 100.000 δολλαρίων. Τὸ μεγαλύτερο διαμάντι τὸ εἶχε ἀγοράσει 8.000 στερλίνες ἀπὸ τὸν Γουσταῦο 'Αδόλφο, τὸν ἔκπτωτο βασιλιὰ τῆς Σουηδίας, πού εἶχε περάσει τὸ 1816 ἀπὸ τὰ Γιάννενα. «Ἕνας φτωχὸς βασιλιάς», εἶπε ὁ 'Αλῆς μὲ οἶκτο. Στὸ Παρίσι εἶχε ἐκτιμηθῆ 12.000 ναπολεόνια. Ἡ λαβὴ τοῦ μαχαιριοῦ καὶ ἡ ἔνθεση τοῦ διαμαντιοῦ ἔγινε ἀπὸ ἕνα Γιαννιώτη τεχνίτη. Χοντροκοπιά, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής.

Ὁ Μαίτλαντ διηγόταν στὸν Everett ὅτι ὁ 'Αλής, σὲ μιὰ συνάντησή τους γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς Πάργας, ἔβγαλε ἀπὸ τὸν κόρφο του ἕνα σακκουλάκι μὲ διαμάντια καὶ τὸν ρώτησε πῶς μποροῦσε νὰ τὰ συναρμολογήση ἔτσι πού νὰ σχηματίζουν ἄστρο, τὸ παράσημο τοῦ ἱππότη τοῦ Λουτροῦ πού φοροῦσε ὁ Ἁρμοστής. 'Αργότερα αὐτὰ τὰ διαμάντια στόλισαν τὴ λαβὴ τοῦ μαχαιριοῦ πού κρατοῦσε πλάϊ του ὁ βεζύρης.

Ὁ 'Αλῆς πρότεινε στὸν ξένο νὰ ρίξη μιὰ ματιὰ στὸ σεράϊ. Πέρασε ἀπὸ ἕνα μακρόστενο διάδρομο ὅπου κρέμονταν πολλὰ ὅπλα. Δὲν φαίνονταν διόλου καθαρὰ ἀλλὰ ἦταν κατακόσμητα μὲ ἀσήμι, χρυσάφι καὶ πολύτιμες πέτρες.

Μπροστὰ σὲ μιὰ σάλλα πού ἔμοιαζε περισσότερο μὲ κατάστημα ἐπίπλων ἢ ποικιλιῶν παρὰ μὲ ἀνακτορικὴ αἴθουσα ἔβλεπες ἀμέτρητα ρολόγια κάθε λογῆς, καντηλέρια, καθρέφτες, γραφεῖα ἀπὸ ἔβενο, κλουβιὰ καὶ διάφορα ἔπιπλα, δῶρα ἢ προϊόντα λεηλασίας. Κυριαρχοῦσαν τὰ πλούσια τουφέκια, οἱ πιστόλες καὶ τὰ σπαθιά[1].

Οἱ 'Αμερικανοὶ περιηγητὲς θὰ συνεχίσουν τὸ ταξίδι τους πρὸς τὴ νότια Ἑλλάδα διαμέσου Θεσσαλίας. Θὰ σκαρφαλώσουν στὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων, ἀναζητώντας παλαιὰ χειρόγραφα. Ὁ Everett βρῆκε ἕνα τοῦ Χρυσοστόμου ἀλλὰ οἱ καλόγεροι ἀρνήθηκαν νὰ τὸ πουλήσουν[2].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸν Βελήπασα στὸ σεράϊ τοῦ Τυρνάβου. Ὁ πασάς τὸν ρώτησε γιὰ τὸ ἀμερικανικὸ ἐμπόριο. Θὰ ἔστελνε στὴν 'Αμερικὴ ἕνα καράβι γιὰ νὰ ἀγοράση μερικὰ ἀπὸ τὰ «περίεργα προϊόντα της»[3]. Στὸ σεράϊ βρισκόταν καὶ μιὰ ὀρχήστρα μὲ Γερμανοὺς μουσικοὺς ἀπὸ τὴ Μάλτα. Γιὰ νὰ τιμήσουν

---

1. *G. Ch. Soulis,*, ἔνθ' ἀν., No. 2, σ. 14.
2. Ὁ Everett δημιούργησε μιὰ καλὴ συλλογὴ χειρογράφων καὶ τὴν πούλησε στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ. Βλ. *Emile Boer*, Description of Greek MSS in the possession of Harvard University Library, N. York 1928.
3. *St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 38.

τούς 'Αμερικανούς ἔπαιξαν τὸν ἀγγλικὸ ἐθνικὸ ὕμνο: God save the king.

Στὴν 'Αθήνα, τὰ δυὸ σπουδαιότερα ἀξιοθέατα ἦταν ἡ 'Ακρόπολη καὶ ἡ Κόρη τῶν 'Αθηνῶν. Λυπήθηκαν οἱ περιηγητὲς ποὺ δὲν βρῆκαν δωμάτιο στὸ σπίτι τῆς Μακρῆ. Ἔμειναν στὴν 'Αθήνα ἕντεκα μέρες καὶ πραγματοποίησαν ἐκδρομὲς στὴν 'Αττικὴ καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Σαρωνικοῦ.

Ἡ περιήγηση θὰ συνεχισθῆ στὸ Μωριά: Κόρινθος, Ἄργος, Τρίπολη, Μυστρᾶς. Ὁ Κιαμήλμπεης τῆς Κορίνθου ρώτησε τὸν Everett γιὰ τοὺς νόμους καὶ τὴ θρησκεία τῶν 'Αμερικανῶν ἐνῶ ὁ δραγουμάνος ζήτησε τὴ διεύθυνσή του.

—Δὲν ξέρεις τί γίνεται καμμιὰ φορά![1]

Στὸ Μέγα Σπήλαιο οἱ καλόγεροι μὲ δυσκολία ἄνοιξαν τὴν πύλη τοῦ μοναστηριοῦ ἐπειδὴ οἱ περιηγητὲς συνοδεύονταν ἀπὸ 'Οθωμανὸ τάταρη.

Πέρασαν στὴ Ρούμελη καὶ στὶς 21 Μαΐου 1820 μπαρκάρησαν στὸ Τρίκερι γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἔμειναν δέκα μέρες, ἐρευνώντας κυρίως γιὰ ἀγορὲς ἑλληνικῶν χειρογράφων. Τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς θὰ γίνη διαμέσου Βουκουρεστίου καὶ Κεντρικῆς Εὐρώπης.

Ἡ περιήγηση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κράτησε 73 μέρες. 'Αλλὰ ὁ Everett ἔνοιωθε πιὰ σίγουρος γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐμπειρία του. Ἦταν ὁ μοναδικὸς καθηγητὴς ἑλληνιστὴς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. 'Επιστρέφοντας στὴν 'Αμερικὴ μετέφερε τὶς προσωπικὲς συγκινήσεις κι' ἔγινε, μὲ τὰ μαθήματα, τὶς διαλέξεις καὶ τὰ δημοσιεύματά του μιὰ ζωντανὴ ἑλληνικὴ παρουσία στὸ Νέο Κόσμο. Κι' ὅταν ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο ξέσπασε στὴν Ἑλλάδα ἡ ἐπανάσταση ὁ Everett ἦταν ὁ πρῶτος κι' ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ τὸ φιλελληνικὸ σάλπισμα στὴν 'Αμερική[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 39-40.

2. *St. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 41. *Edward M. Earle*, American Interest in the Greek Cause 1821-1827, American Historical Review, τ. XXXIII (1827), σ. 47. Δυὸ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ Everett στὴν Ἑλλάδα κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ ἀδερφοῦ του Alexander, «Europe: or, a general Survey of the present Situation of the principal Powers; with conjectures of their future Prospects, Boston 1822», γραμμένο μὲ βάση τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Edward ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὶς συζητήσεις του μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του στὴν Εὐρώπη, πάνω στὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση καὶ τὶς προοπτικὲς ποὺ διαγράφονταν στὸν ὁρίζοντα. Τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδας ἀρχίζει ν' ἀκούγεται ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ κατὰ τὰ τελευταῖα προεπαναστατικὰ χρόνια στὰ ἀμερικανικὰ πανεπιστήμια μὲ ἔρευνες καὶ διαλέξεις: Χάρβαρντ 28 Αὐγούστου 1816. Διάλεξη τοῦ William Ware μὲ θέμα «Βρεταννία, Γαλλία, 'Ιταλία, καὶ Ἑλλάδα ὡς χῶρες ποὺ ἐνδιαφέρουν τὸν 'Αμερικανὸ ταξιδιώτη». Dartmouth College. Διάλεξη μὲ θέμα «'Ιταλία, Παλαιστίνη καὶ Ἑλλάδα, ὡς χῶρες ποὺ ἐνδιαφέρουν τὸν 'Αμερικανὸ ταξιδιώτη». Τὸ 1819 διάλεξη τοῦ Gerard Hallock στὸ William College μὲ θέμα «Ἑλληνικὸς Λόγος ἢ ὁ χαρακτήρας καὶ οἱ προοπτικὲς τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων» καὶ τοῦ William Hadduck στὸ Dartmouth College μὲ θέμα «Φιλολογικὲς καὶ πολιτικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα». Τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ θέμα τῶν περιηγήσεων στὴν Ἑλλάδα ἐμφανίστηκε στὰ Πανεπιστήμια τῆς Τρανσυλβάνια, τοῦ Λέξινγκτον καὶ τοῦ Κεντάκυ μὲ τὴν Dissertation on the Associations of visiting Gree-

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ταξίδεψε στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία ἕνας ἀνώνυμος Ἀμερικανὸς ἀπὸ τὴ Βοστώνη. Τὸ χρονικὸ τῶν περιηγήσεών του δημοσιεύτηκε τὸ 1819 στὴ Νέα Ὑόρκη[1]. Ἦταν φιλότουρκος. «Οἱ Ὀθωμανοί», γράφει, «ἔχουν ὅλες τὶς ἀρετὲς τῶν χριστιανῶν χωρὶς τὰ ἐλαττώματά τους». Οἱ ἑλληνικὲς ἐκκλησίες καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ φάνηκαν ἀποτρόπαιες[2].

---

ce and Italy, τοῦ Nicholas Grochan. Ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια ἐπισημαίνονται σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐκδηλώσεις ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1816 κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ *James Eastborn*, The Temple of Theseus. Τὸ 1817 ὁ καλλιτέχνης John Vanderlyn παρουσίασε στὴ Ν. Ὑόρκη τὸ πανόραμα «Ἡ σημερινὴ Ἀθήνα». Παράλληλα πυκνώνουν τὰ δημοσιεύματα στὸν ἀμερικανικὸ Τύπο: Monthly Anthology and Boston Review καὶ Portfolio τῆς Φιλαδέλφειας (1817). Portico τῆς Βαλτιμόρης (1816). American Monthly Magazine (1818). Βλ. *St. A. Larradee* (ἔνθ' ἀν., σ. 43-44). Στὶς παραμονὲς τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ κυκλοφόρησε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἕνα δημοφιλέστατο ἀνάγνωσμα ποὺ περιγράφει τὴν ἐπίσκεψη ἑνὸς νεαροῦ ἥρωα στὰ ἑλληνικὰ νησιά. Τὸ βιβλίο, ποὺ σημείωσε 30 τουλάχιστον ἐκδόσεις, ἔγραψε ὁ *William S. Cardel*, γραμματέας τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀκαδημίας Γλωσσῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν, ποὺ δὲν εἶχε ταξιδέψει ποτὲ στὸ ἐξωτερικό. Ὁ τίτλος τοῦ ἀναγνώσματος: Story of Jack Halyard, the sailor boy; or the Virtuous Family.

1. Letters from Asia; written by a Gentleman of Boston to his friend in that place, New York 1819.

2. *St. A. Larrabee,*, ἔνθ' ἀν., σ. 45-46.

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΤΟΥ ΑΛΗΠΑΣΑ

ΕΝΑΣ Οὔγγρος ἀριστοκράτης, ὁ κόμης Etienne Szechenyi, λοχαγὸς τῶν οὐσάρων, ὁ κατοπινὸς πολιτικὸς καὶ μεταρρυθμιστής[1], ταξίδεψε τὸ 1819, σὲ ἡλικία 28 χρόνων στὴν Ἑλλάδα. Τὸν συνόδευαν, ὅπως σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του [2], ὁ ζωγράφος Ender, ἕνας φιλόλογος «ποὺ μιλοῦσε τὴ γλώσσα τοῦ Πλάτωνα», ἕνας μάγειρος καὶ ἕνας ὑπηρέτης. Στὶς 24 Αὐγούστου 1819 ἔφτασε στὴν ἀγγλοκρατούμενη Κέρκυρα. Εἶχε συστατικὸ γράμμα ἀπὸ τὴν πριγκίπισσα Κάουνιτς γιὰ τὸν ἁρμοστὴ Ἄνταμς. Ἡ συντροφιὰ θὰ ἐγκατασταθῆ στὸ ξενοδοχεῖο «Βενέτσια» (ὁ διευθυντής του ἦταν Ἄγγλος) καὶ θὰ γνωριστῆ μὲ τὴν καλὴ ἀγγλοελληνικὴ κοινωνία τοῦ νησιοῦ. Σὲ μιὰ δεξίωση στὸ φρούριο εἶδε τὸν «πρόεδρο τοῦ Προτεκτοράτου» βαρῶνο Θεοτόκη. Ἄκουσε νὰ τὸν προσφωνοῦν Ὑψηλότατο. Τὸν χρησιμοποίησε ὁ Βοναπάρτης, τώρα ἐκτιμοῦν τὶς ὑπηρεσίες του οἱ νέοι αὐθέντες, γράφει ὁ περιηγητής. «Ἀλλὰ οἱ συμπατριῶτες του τὸν μισοῦν»[3].

Στὶς συζητήσεις κυριαρχοῦσε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλήπασα. «Εἶναι 70 χρόνων καὶ τὸ γέλιο του θυμίζει τίγρη. Ἔχει ἕνα βλέμμα ποὺ φτάνει ὥς τὰ ἔγκατα τῆς ψυχῆς σου». Ἄκουσε καὶ ἕνα ἀνέκδοτο γιὰ τὸν τρόπο ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου.

Ἕνας Ἕλληνας δάνεισε σὲ φίλο του 70.000 πιάστρα. Ἀλλὰ ὅταν ἔληξε ἡ προθεσμία ὁ φίλος ἀρνήθηκε νὰ πληρώση τὸ χρέος. Κατέφυγε τότε στὸν πασὰ ζητώντας τὸ δίκιο του. Ὁ ἕνας ὁρκιζόταν πὼς δάνεισε τὸ ποσό, ὁ ἄλλος πὼς δὲν εἶδε οὔτε παρά. Ὁ Ἀλὴς προστάζει νὰ ζυγιάσουν τοὺς δύο ἀντιδίκους καὶ τοὺς διώχνει. Σὲ τρεῖς μῆνες τοὺς ξανακαλεῖ καὶ τοὺς ξαναζυγιάζει. Ἐκεῖνος ποὺ ἔχασε τὸ χρῆμα του εἶχε λειώσει σὰν τὸ κερί, ὁ ἄλλος εἶχε γίνει τετράπαχος. Ὁ Ἀλὴς ἔβγαλε ἀμέσως τὴν ἀπόφασή του.

Ἡ ἱστορία ποὺ ἄκουσε ὁ Οὔγγρος περιηγητὴς ἀνήκει στὸν κύκλο τῶν ἀνεκδότων ποὺ πλάσθηκαν ἢ ἀνανεώθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξουσίας τοῦ

---

1. Συντηρητικὸς πολιτικὸς ὁ Szechenyi, πίστευε στὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση τῆς Οὐγγαρίας μὲ εἰρηνικὰ μέσα σ' ἀντίθεση μὲ τὸν ἀντίπαλό του Κόσσενυ ποὺ ἀξίωνε ἄμεση ἀνεξαρτησία, κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας καὶ ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τοῦ Τύπου. Πῆρε μέρος στὴν πρώτη οὐγγρικὴ κυβέρνηση τοῦ 1848. Αὐτοκτόνησε τὸ 1860.

2. Τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Szechenyi δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν βιογράφο του Antoine Zichy σὲ δύο τόμους στὰ οὐγγρικὰ τὸ 1896-1897. Τὸ ὁδοιπορικό του στὴν Ἀνατολὴ καλύπτει τὶς σελ. 303-532 τοῦ Α' τόμου. Τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ *André Horvat* «Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Βύρωνος καὶ ἡ Οὐγγαρία», Ἀλεξάνδρεια 1938 (βλ. *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Note sur l'article de monsieur Sandoz Baumgarten, : Ἐρανιστής, τ. Ε' [1967], σ. 67 σημ. 2).

3. *Sandoz Baumgarten*, Un patriote en Grèce, Le comte Etienne Szechenyi, Ἐρανιστής, τ. Ε' [1967], σ. 69).

᾿Αλῆ. Εἶναι συνήθως μῦθοι καὶ παραδόσεις ποὺ ἀνάγονται σὲ συνθῆκες πρωτόγονης κρατικῆς δομῆς, μὲ τὸν ἡγεμόνα ἀπόλυτο κυρίαρχο τῆς ζωῆς τῶν ὑπηκόων ἀλλὰ καὶ προστάτη τῶν ἀδικημένων, τῶν φτωχῶν καὶ τῶν ἀδύνατων. Ὁ ἐξουσιαστὴς ἀγρυπνεῖ γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ λαοῦ καθὼς εἶναι προικισμένος μὲ πνευματικὴ εὐστροφία καὶ ἀνακριτικὸ δαιμόνιο γιὰ νὰ ἀνακαλύπτη μὲ σιγουριὰ τὸν ἔνοχο, ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις σκοτεινῶν ἐγκλημάτων. Οἱ ἱστορίες αὐτὲς ποὺ ἔχουν πρότυπα τὴν παράδοση τῆς σολωμόντειας σοφίας, ἐμφανίζονται μὲ διάφορες παραλλαγὲς στοὺς ἀνατολικοὺς λαούς. Ὁ δίκαιος βασιλιάς, ὁ ἐνάρετος φεουδάρχης, ὁ ἀδέκαστος μεγαλοτοπάρχης. Στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἡ μυθολογία τοῦ δικαιοκρίτη ἡγεμόνα ἀφοροῦσε κυρίως τὸν ᾿Αλὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ περιοχὴ καὶ τὸν Καραοσμάνογλου τῆς Μικρασίας. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸν ἀπέραντο πλοῦτο καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία συνόδευαν ἡ πατρικὴ μέριμνα γιὰ τὴ φτωχολογιὰ καὶ ἡ ἄτεγκτη καὶ δραστικὴ καταδίωξη τῆς ἀνομίας καὶ τῶν καταχρήσεων. Τὰ ἀνέκδοτα ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἔχουν πάντοτε τὸ ἴδιο μοτίβο. Οἱ ἰσχυροὶ ποὺ ἀδικοῦν τοὺς ἀδύνατους, οἱ Τοῦρκοι (ἀγάδες, σπαχῆδες, προνομιοῦχοι μουσουλμάνοι, ἀκόμα καὶ πανοῦργοι καὶ φιλοχρήματοι Ἑβραῖοι) ποὺ ἐξαπατοῦν καὶ ληστεύουν τοὺς φτωχοὺς ραγιάδες, ληστὲς αἱμοχαρεῖς ποὺ γδύνουν τίμιους πραματευτάδες καὶ εἰρηνικοὺς νομιμόφρονες ταξιδιῶτες. ᾿Αλλὰ πάντοτε ἀνακαλύπτονται ἀπὸ τὸν φιλοδίκαιο, μεγαλόψυχο καὶ σοφὸ τοπάρχη, τὸν προστάτη τῶν ἀδυνάτων.

Ὁ Χρηστοβασίλης συγκέντρωσε καὶ δημοσίευσε κάμποσα «δικαστικὰ» ἀνέκδοτα τοῦ ᾿Αλῆ ἀπὸ ἠπειρωτικὲς στοματικὲς παραδόσεις[1]. Κι᾿ εἶναι σίγουρος πὼς ἐκφράζουν τὴ βαθειὰ κρίση τοῦ βεζύρη, τὴ σπάνια ὀξυδέρκεια καὶ τὴν ἀμεροληψία του στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης[2]. Τὸ κακὸ εἶναι πὼς τὰ ἀνέκδοτα αὐτὰ ὁδήγησαν μεταγενέστερους μελετητὲς καὶ ἱστοριογράφους σὲ παρερμηνεῖες, ἐξωραϊσμούς, ὑπερβολὲς καὶ παραμορφώσεις[3]. Φυσικὸ ἦταν νὰ ἐπιδιώκη ὁ ᾿Αλὴς ὡς ὑπέρτατος, μοναδικὸς καὶ ἀνεξέλεγκτος δικαστὴς τὸν κολασμὸ τοῦ ἀδικητῆ. ᾿Αλλὰ αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο νὰ πραγματοποιηθῆ ἀπὸ ἕνα ἄτομο ἔστω καὶ προικισμένο μὲ ἐξαιρετικὲς ἰδιότητες. Πολὺ περισσότερο ὅταν αὐτὸ τὸ ἄτομο ἦταν ὁ ᾿Αλὴς ποὺ ἐκτιμοῦσε τὴ δικαιοσύνη μονάχα ὅταν δὲν ἀντιστρατευόταν τὰ συμφέροντά του.

---

1. ᾿Αττικὸν Ἡμερολόγιον ᾿Ασωπίου, 1899, σ. 201-212.

2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 202. Γιὰ τὸν Γιαννιώτη Χατζῆ ποὺ ἐμπιστεύτηκε τὰ διαμάντια του ραμμένα σὲ μιὰ σακκούλα βουλωμένη σ᾿ ἕναν Ἑβραῖο καὶ γυρίζοντας ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Τόπους βρῆκε τὴ σακκούλα ἀπαραβίαστη καὶ μέσα ψεύτικα, τενεκεδένια χρυσαφικά, γιὰ τὸν Γιουσοὺφ ἀγὰ ποὺ ἔκλεψε ἕνα βράδυ τοὺς παράδες ἀπὸ τὸ δισάκκι ἑνὸς Ζαγορίσιου καθὼς γύριζε ἀπὸ τὴν ξενητιά, γιὰ τὸν Κασὶμ ἀγὰ τοῦ Δέλβινου ποὺ ἅρπαξε τὴ σακκούλα μὲ τὰ φλωριὰ ἀπὸ τὸ μουσαφίρη καὶ φίλο του Κρεμμύδα κ. ἄ.

3. Βλ. *Δημ. Α. Ζώτου,* Ἡ δικαιοσύνη εἰς τὸ Κράτος τοῦ ᾿Αλῆ πασᾶ, ᾿Αθῆναι, 1938, *Τάκη Κανδηλώρου,* Μεγ. Ἑλλ. ᾿Εγκυκλ. τ. Α΄, σ. 739-740, *Φάνη Μιχαλοπούλου,* Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση, 1648-1820, ᾿Αθήνα 1930, σ. 8).

Τὸ ἀνέκδοτο ποὺ ἄκουσε ὁ Οὖγγρος ἀριστοκράτης στὴν Κέρκυρα γιὰ τὴν ἰδιοφυία τοῦ 'Αλήπασα στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἦταν γνωστὸ μὲ κάποια παραλλαγὴ καὶ στὴ Μικρασία. 'Ερχόταν ἀπὸ τὴν 'Ινδία[1].

Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ γνωστὲς ἱστορίες γιὰ τὴν ἐπαγρύπνηση καὶ τὴ σοφία τοῦ 'Αλήπασα ἀναφέρεται στὸ χωριάτη ποὺ ἔτρεξε νὰ παραπονεθῆ πὼς τοὔκλεψαν τὸ ἄλογο ἐνῶ κοιμόταν σ' ἔναν ἔρημο δρόμο.

—Καὶ γιατὶ ὀρὲ κοιμήθηκες στὴν ἐρημιά;

—Κοιμήθηκα ὁ μαῦρος, βεζύρη μου, γιατ' ἤξερα πὼς σὰν κοιμοῦνται τὰ παιδιά του, εἶναι ἄγρυπνος ὁ πατέρας τους ὁ 'Αλῆ πασάς[2].

Τὴν ἴδια ὡστόσο ἱστορία ἔχει καταγράψει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Macgill. 'Αλλὰ ἀφορᾶ τὸν Καραοσμάνογλου τῆς Μ. 'Ασίας. Τὴν ἄκουσε τὸ 1804 κατὰ τὸ ταξίδι του στὴν 'Ιωνία.

Στὴν περιφέρεια τῆς Μαγνησίας, γράφει ὁ περιηγητής, ὅπου ἐπεκτείνονται οἱ γαῖες τῶν 'Οθωμανῶν μεγαλοτσιφλικάδων Καραοσμάνογλου, οἱ ληστεῖες ἦταν ἄγνωστες[3].

Οἱ μπαμπακέμποροι ταξίδευαν φορτωμένοι χρήματα γιὰ τὶς ἀγορές τους χωρὶς τὴ συνηθισμένη ἔνοπλη συνοδεία. 'Αλλὰ ἂν συνέβαινε κανένα περιστατικὸ ἀποδιδόταν δικαιοσύνη μὲ συνοπτικὴ διαδικασία.

Ἕνας μπαμπακέμπορας βρέθηκε μακριὰ ἀπὸ καραβὰν-σεράϊ καὶ κουρασμένος ἀπὸ τὸ δρόμο ἔδεσε τὸ ἄλογό του σ'ἕνα δέντρο καὶ ἀποκοιμήθηκε στὸν ἴσκιο. Μόλις ξύπνησε, τὸ ἄλογο καὶ ἡ σακκούλα του εἶχαν ἐξαφανισθῆ. Τρέχει στὸν Καραοσμάνογλου. 'Εκεῖνος τὸν κατακρίνει γιὰ τὴν ἐπιπολαιότητά του νὰ ἀποκοιμηθῆ στὴν ἐρημιά. 'Ο ὁδοιπόρος τοῦ ἀπάντησε:

—Ποιὸς φοβᾶται νὰ κοιμηθῆ ὅταν κυβερνάει ὁ Καραοσμάνογλου;

Ἄρεσε στὸν τσιφλικὰ τούτη ἡ κουβέντα καὶ λέει στὸν ἔμπορο νὰ ξαναπάη στὸ δέντρο ὅπου ἔχασε τὸ θησαυρό του καὶ νὰ κοιμηθῆ ἄλλη μιὰ νύχτα. Τὸ πρωὶ ποὺ ξύπνησε βλέπει σ' ἕνα κλωνάρι τοῦ δέντρου κρεμασμένον ἕναν ἄνθρωπο καὶ στὴ ρίζα δεμένο τὸ ἄλογο καὶ στὸ δισάκι τὸ βιός του[4].

Ἕνα ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ποὺ κυκλοφοροῦσαν γιὰ τὸν μεγάλο διακιοκρίτη 'Αλῆ ἦταν καὶ ἡ ληστεία ἑνὸς Χριστιανοῦ στὸν ποταμὸ Καλαμᾶ.

---

1. *Sandoz Baumgarten*, ἔνθ' ἀν., σ. 7.
2. *Δημ. Ζώτου*, ἔνθ' ἀν., σ. 124.
3. Μυριάδες πρόσφυγες ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα εἶχαν ἐγκατασταθῆ σ' αὐτὴ τὴν περιοχή, κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄτυχο ξεσηκωμὸ τοῦ 1770. 'Ο Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson*, ποὺ ταξίδεψε στὴ Μ. 'Ασία τὸ 1813, γράφει ὅτι οἱ Καραοσμάνογλου ἦταν οἱ μεγαλύτεροι φεουδάρχες τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ γαῖες τους εἶχαν ἔκταση 250 τετραγωνικῶν μιλίων. 'Ασφάλεια ἀπόλυτη ἐπικρατοῦσε μέρα καὶ νύχτα στὴν περιοχὴ γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες (Recollections of Smyrna, 1813, ἐκδ. Ἄλκη 'Αγγέλου, 'Αθήνα 1968, σ. 475-476).
4. Travels in Turkey, Italy and Russia, during the years 1803, 1804, 1805 and 1806 with the account of some greek islands, London 1808, τ. Α', σ. 132-133.

Ἕνας ἀγάς, ταξιδεύοντας ἀπὸ τοὺς Φιλιάτες στὰ Γιάννενα, συνάντησε στὴν ὄχθη τοῦ Καλαμᾶ κάτω ἀπὸ ἕνα πλάτανο κάποιο Ρωμιὸ πραματευτὴ καὶ τὸν λήστεψε. Τὸ θύμα ἔτρεξε στὸν Ἀλή. Μάρτυρες ὅμως δὲν εἶχε. Τί κάνει ὁ σοφὸς βεζύρης; Καλεῖ τὸν ἀγὰ καὶ τοῦ λέει νὰ δώση τὰ γρόσια ποὺ ἔκλεψε στὸ Χριστιανό. Ἐκεῖνος διαμαρτύρεται πὼς τὸν συκοφαντοῦν. Λέει ὁ Ἀλῆς στὸ Ρωμιό:

—Νὰ ξεκινήσης ἀμέσως καὶ νὰ πᾶς στὴν τοποθεσία ποὺ σ' ἔκλεψε, στὸν πλάτανο, καὶ νὰ φέρεις αὐτὴ τὴν κούπα γεμάτη νερὸ ἀπὸ τὴ βρύση.

—Κι' ἐσύ, λέει στὸν ἀγά, σήκωσε ψηλὰ τὸ δεξί σου πόδι καὶ νὰ σταθῆς ὀρθὸς μὲ τ' ἀριστερό, χωρὶς νὰ κουνιέσαι διόλου ὥσπου νὰ γυρίση ὁ Χριστιανὸς ἀπὸ τὸν πλάτανο.

Ἀλλὰ ὁ ἀγὰς ξέροντας πὼς ὁ πλάτανος ἦταν πολὺ μακριὰ διαμαρτυρήθηκε:

—Καὶ πῶς μπορῶ νὰ σταθῶ βεζύρη μου, μὲ τὄνα πόδι ὀχτὼ ὥρες ποὺ θέλει νὰ πάη στὸν πλάτανο καὶ νὰ γυρίση ὁ γκιαούρης;

Ἔτσι προδόθηκε ὁμολογώντας πὼς ἤξερε τὸν πλάτανο ὅπου ἔγινε ἡ ληστεία. Ὁ Χριστιανὸς πῆρε τὰ γρόσια του κι' ὁ κακὸς ἀγὰς κρεμάστηκε σ' ἕνα γιαννιώτικο πλατάνι[1].

Τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ ἦταν πασίγνωστο στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα, στὴ Μικρὰ Ἀσία ἀλλὰ καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Μὲ διάφορες παραλλαγὲς μιλοῦσε γιὰ φιλάνθρωπους πασάδες καὶ ἀδέκαστους καδῆδες, μὲ ἄλλα λόγια γιὰ σοφοὺς ἀφεντάδες ποὺ προστάτευαν τὸν Ἕλληνα ραγιὰ κι' εἶχαν τὸ χάρισμα νὰ ἐξιχνιάζουν τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ διαλευκαίνουν τὶς πιὸ σκοτεινὲς ὑποθέσεις ἀποδίδοντας πάντοτε τὸ δίκιο στὸν ἀδύνατο καὶ τὸν ἀδικημένο.

Μιὰ παρόμοια ἱστορία ἀναφέρεται στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τὸν σεβάσμιο καδὴ τῆς Ἄνδρου Σακὴρ Μουσταφᾶ ἐφέντη, εὐσυνείδητο καὶ ἀδελέαστο φρουρὸ τοῦ νόμου.

«Ἕνας Χριστιανὸς εἶχε δανείσει σὲ κάποιον Τοῦρκο ἑκατὸ λίρες. Τὸν δάνειζε συχνὰ—μικρὰ ποσὰ συνήθως—κι' ἐκεῖνος τὰ γύριζε κανονικὰ μέσα στὶς προθεσμίες. Ὥσπου μιὰ μέρα πάει στὸ μαγαζὶ τοῦ Ρωμιοῦ καὶ τοῦ λέει:

—Ὅταν κλείσης τὸ μαγαζὶ νὰ πᾶμε περίπατο. Θέλω κάτι νὰ σοῦ πῶ.

—Καὶ δὲν μοῦ τὸ λὲς ἐδῶ;

—Ὄχι νὰ πᾶμε παραέξω. Ἐδῶ μπαίνει κόσμος.

Σὲ λίγο Τοῦρκος καὶ Χριστιανὸς βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, στὴν ἐρημιά.

—Ξέρεις τί σὲ θέλω; λέει ὁ Τοῦρκος. Νὰ μοῦ δανείσης 100 λίρες. Ἔχω μεγάλη ἀνάγκη.

—Τόσα πολλά;

1. *Δημ. Ζώτου,* Ἡ Δικαιοσύνη εἰς τὸ Κράτος τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, Ἀθῆναι 1938, σ. 112-113.

—Ὅπως σοῦ γύρισα τὰ λίγα θὰ σοῦ γυρίσω καὶ τὰ πολλά. Σὲ δέκα μέρες θἄχης τὶς λίρες σου καὶ τὸ διάφορό τους.

Ἔβγαλε ὁ Χριστιανὸς τὶς 100 λίρες καὶ τὶς μέτρησε στὸν Τοῦρκο μὲ μάρτυρα τὸ Θεὸ καὶ τὴν καλὴ πίστη.

Πέρασε ἡ προθεσμία ἀλλὰ ὁ Τοῦρκος δὲν παρουσιάστηκε νὰ ξοφλήση τὸ χρέος του. Πάει ὁ Χριστιανὸς καὶ τὸν βρίσκει.

—Γιατί δὲν μοῦ ἔφερες τὶς λίρες;

—Ποιὲς λίρες;

—Τὶς 100 λίρες ποὺ σοῦ δάνεισα γιὰ 10 μέρες.

—Δὲν εἶσαι καλά. Ἐγὼ ὅσες φορὲς σοῦ πῆρα χρήματα τὰ γύρισα. Οὔτε σοῦ ζήτησα λίρες οὔτε μοῦ ἔδωσες. Ὄνειρο βλέπεις.

Τρέχει ὁ Χριστιανὸς στὸν καδή, τὸ σοφὸ καὶ δικαιοκρίτη. Τὸ καὶ τό. Καλεῖ ὁ Σακὴρ Μουσταφᾶ ἐφέντης τὸν Τοῦρκο κι' ἀρχίζει τὴν ἀνάκριση.

—Σοῦ δάνεισε αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος 100 λίρες;

—Ἐμένα καδή μου; Θὰ ὀνειρεύεται.

—Ἐσὺ τοῦ δάνεισες 100 λίρες;

—Τοῦ τὶς δάνεισα στὸ μέρος ποὺ σοῦ εἶπα.

—Ἤτανε κανένας ἄλλος ἄνθρωπος ἐκεῖ κοντὰ νὰ μαρτυρήση;

—Κανένας καδή μου. Ἐρημιά.

—Τίποτα ζωντανὸ δὲν ἔτυχε νὰ περνάη ἐκείνη τὴν ὥρα;

—Δὲν ἔτυχε καδή μου.

—Πέτρες δὲν ὑπῆρχαν σ' αὐτὸ τὸ μέρος;

—Ἀπὸ πέτρες ἄλλο τίποτα.

—Τράβα λοιπὸν νὰ μοῦ φέρης ἀπὸ κεῖ μιὰ πέτρα γιὰ νὰ μαρτυρήση ἡ πέτρα ἀφοῦ δὲν ἔχεις μάρτυρα.

Ὁ Χριστιανὸς ἔφυγε νὰ φέρη τὸν μάρτυρά του σύμφωνα μὲ τὴν περίεργη διαταγὴ τοῦ καδῆ.

Περνάει λίγη ὥρα κι' ἀρχίζει ὁ καδῆς νὰ φαίνεται ἀνυπόμονος. Περπατάει πάνω κάτω στενοχωρημένος.

—Δὲν εἶναι κατάσταση αὐτή. Νὰ περιμένω ἐγὼ ἕνας καδῆς αὐτὸν τὸν γκιαούρη.

Κι' ὅλο βημάτιζε πάνω κάτω καὶ σιγομουρμούριζε.

—Μὴ στενοχωριέσαι καδή μου. Θὰ γυρίση ὁ γκιαούρης. Ἀλλὰ εἶναι μακριά, βλέπεις τὸ μέρος. Ἔχει νὰ κάνη πολὺ δρόμο ἔξω ἀπὸ τὴ χώρα.

Ὁ Τοῦρκος εἶχε προδοθῆ χωρὶς νὰ τὸ καταλάβη. Ἀλλὰ καὶ ὁ καδῆς ἔκανε τὸν ἀνήξερο.

Ὅταν γύρισε ὁ Ρωμιὸς πῆρε ὁ καδῆς τὴν πέτρα, τὴν ἔφερε στ' ἀφτί του κι' ὕστερα ἀπευθύνεται στὸν Τοῦρκο.

—Ἡ πέτρα λέει ὅτι πῆρες τὶς λίρες. Οἱ πέτρες δὲν λένε ψέματα σὰν τοὺς ἀνθρώπους. Νὰ πληρώσης ἀμέσως τὸ χρέος σου»[1].

Γιὰ τὸν τρόπο ποὺ δίκαζε ὁ Ἀλῆς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ πρόξενος στὰ Γιάννενα Pouqueville. Οἱ ὑπήκοοι περίμεναν ἔξω ἀπὸ τὸ σεράϊ μέρες καὶ χρόνια. Χιλιάδες ἄνθρωποι, συγκεντρωμένοι στὴν αὐλή, ἐκλιπαροῦσαν νὰ τοὺς δεχτῆ ὁ βεζύρης. Μερικοὶ κρεμοῦσαν τὶς αἰτήσεις τους σὲ καλάμια γιὰ νὰ προσελκύσουν τὴν προσοχή. Ἄλλοι περνοῦσαν μέρες ὁλόκληρες γονατισμένοι παρακλητικὰ κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρά του, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν κακοκαιρία. Οἱ περισσότεροι περίμεναν χρόνια ὁλόκληρα γιὰ ἕνα βλέμμα τοῦ τυράννου καὶ πολλοὶ πέθαιναν μέσα στὴ δυστυχία πρὶν πετύχουν τὴν περιπόθητη ἀκρόαση»[2].

Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὁ Οὖγγρος εὐγενὴς ταξιδεύει στὴν Κωνσταντινούπολη, Τροία, Σμύρνη. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1819 βρίσκεται στὴ Χίο. Θὰ παραγγείλη 100 φιαλίδια ἀπὸ τὸ φημισμένο ἀνθόνερο πορτοκαλιᾶς, δῶρα γιὰ τὶς κυρίες τῆς Βιέννης καὶ τῆς Βουδαπέστης. Θὰ ἐπισκεφθῆ φυσικὰ τὸ «σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου» καὶ θὰ πιῆ ἀπὸ τὴν πηγὴ ὅπου ξεδιψοῦσε ὁ ραψωδός. Οἱ κάτοικοι, γράφει ὁ περιηγητής, γεμίζουν μπουκάλια μ' αὐτὸ τὸ νερὸ καὶ τὰ στέλνουν πεσκέσι στὸ σουλτάνο.

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ σύγχρονο σχολεῖο τῆς Χίου. Εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ βιβλιοθήκη καὶ ὄργανα φυσικῆς καὶ χημείας. Ὅπως πληροφορήθηκε οἱ Ἕλληνες κρατοῦσαν κρυφὴ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ αὐτοῦ ἱδρύματος ὄχι ἐξ αἰτίας τῶν Τούρκων, ποὺ γενικὰ θεωροῦσαν τὴ σπουδὴ χαμένο καιρό, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τοῦ μητροπολίτη τους ποὺ πίστευε πὼς ἡ ἐπιστήμη ὑπονομεύει τὴ χριστιανικὴ πίστη[3].

Στὸ μοναστήρι τῆς Νέας Μονῆς συνάντησε Τούρκους ποὺ πήγαιναν γιὰ κρυφὴ οἰνοποσία.

Στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Ροδοκανάκη, ὅπου βρῆκε τὸν πάμπλουτο Χιώτη νὰ ξε-

---

1. *Δημ. Πασχάλη*, Τουρκοκρατούμεναι Κυκλάδες, Ἡ δικαιοσύνη ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀρχεῖον Οἰκον. καὶ Κοιν. Ἐπιστημῶν, τ. ΙΘ' (1939), σ. 186-188. Ἀλλὰ οἱ καδῆδες δὲν φημίζονταν γιὰ τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης στοὺς ὑπόδουλους. Ἔκριναν ἀνάλογα μὲ τὰ πεσκέσια. Καὶ πάντοτε ρήμαζαν καὶ τοὺς δυὸ διαδίκους. Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ οἱ Ἕλληνες ρύθμιζαν τὶς διαφορές τους στὸ κοινοτικὸ δικαστήριο κι' ἀπόφευγαν τὸν καδὴ γιατὶ ἤξεραν πὼς τοὺς περίμενε οἰκονομικὴ καταστροφή. Καὶ σύμφωνα μὲ μιὰ λαϊκὴ παροιμία «ὅταν σὲ δέρνει ὁ κατὴς ποῦ νὰ πᾶς γιὰ νὰ κριθῆς;» Ἰδοὺ ἕνα αἰγαιοπελαγίτικο ἀνέκδοτο γιὰ τὴ δικαιοσύνη τῶν Τούρκων δικαστῶν. Δυὸ νησιῶτες πᾶνε στὸν καδή. Πρὶν ἀπὸ τὴ δίκη ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντίδικους στέλνει στὸ δικαστὴ ἕνα πολύτιμο χαλί. Ὁ ἄλλος γέμισε τὸ στόμα του φλουριά. Καὶ τὴν ὥρα ποὺ δίκαζε ὁ καδὴς ἀνοίγει τὸ στόμα του μὲ τὰ φλουριὰ καὶ φωνάζει γοερά, «ἀμάν, ἐφέντη μου». Ὁ ἄλλος πάλι φωνάζει «Κύταξε ἐφέντη μ' τὸ χάλι μου», ἐννοώντας τὸ χαλὶ ποὺ τοῦ ἔστειλε. Κι' ὁ καδὴς λέει: «Μωρὲ καὶ τὸ δικό σου χάλι βλέπω, καὶ αὐτουνοῦ τὸ στόμα φωτιὲς βγάζει...» (*Δημ. Πασχάλη*, ἔνθ' ἀν., σ. 188-189).
2. Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Β', σ. 368.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 71-72.

φυλλίζη τὴν Biographie Universelle, μίλησαν γιὰ τὰ πολιτικά. Στὴ συζήτηση πῆρε μέρος καὶ ὁ καθηγητὴς Βάμβας. Ἔδειχνε σκεπτικισμό. Πίστευε πὼς αὐτὴ ἡ χώρα θὰ κυριαρχῆται πάντοτε ἀπὸ τὴ βία.

Στὶς 24 Δεκεμβρίου 1819 φτάνει στὴν Ἀθήνα. Εἶναι νύχτα καὶ οἱ πύλες τοῦ περιφερειακοῦ τείχους θεόκλειστες. Μὲ λίγη φασαρία καὶ κάμποσες βλαστήμιες οἱ Τοῦρκοι λογικεύονται καὶ ἀνοίγουν. Ἐδῶ ἀρχίζουν τὰ ἐγκώμια, οἱ ἀτέλειωτοι θαυμασμοί, οἱ ὑμνολογίες. Τί ὀμορφιά, τί κλίμα, τί «θεϊκὴ σιωπή». Γιὰ νὰ γνωρίσης τὴν Κωνσταντινούπολη χρειάζεσαι μιὰ ἐπίσκεψη, ἐδῶ θὰ ἤθελες νὰ περάσης ὁλόκληρη τὴ ζωή σου. Ἦταν ὁ συρμὸς τῆς ἐποχῆς, ἡ ἀθηναιοπληξία.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1820 θὰ πραγματοποιήση, μαζὶ μ' ἕναν Ἄγγλο γιατρὸ ποὺ γνώρισε στὸ ταξίδι του, ἐκδρομὴ στὶς Θερμοπύλες. Θὰ προσλάβη δραγουμάνο τὸν Δημήτρη[1]. Τρία παιδιά του, ὁ Ἀλκιβιάδης, ὁ Θεμιστοκλῆς κι' ὁ Περικλῆς, σπούδαζαν στὴ Μόσχα. Μίσθωσαν 10 ἄλογα κι' ἕνα τάταρη. Θὰ μετανοιώσουν ὅμως ποὺ πῆραν μαζί τους αὐτὸ τὸν «βάρβαρο». Οἱ χωριάτες, μόλις ἀντίκρυζαν τὸν Τοῦρκο, διασκορπίζονταν, ἐξαφανίζονταν ἢ ἀμπαρώνονταν στὰ σπίτια τους[2].

---

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Δημήτριο Ζωγράφο ποὺ κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ δεκαετία πρόσφερε ὑπρεσίες ξεναγοῦ καὶ νοίκιαζε τὸ σπίτι του στοὺς ξένους περιηγητές

2. Ὁ τάταρης, ὁ ἐπίσημος κρατικὸς ταχυδρόμος, εἶχε μεγάλα προνόμια καὶ ἐξουσίες καὶ κατὰ τὶς μετακινήσεις του γινόταν δυνάστης τοῦ πληθυσμοῦ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ἐμφάνισή του προκαλοῦσε τρόμο γιατὶ συνήθως ἦταν κομιστὴς ἐκτάκτων ἐντολῶν γιὰ πολέμους, γιὰ συλλήψεις, γιὰ θανατώσεις καὶ ἄλλα δεινά. Αὐτὸς ὁ τρόμος ἀπεικονίζεται δραματικὰ στὰ δημοτικὰ τραγούδια.

Νάταν οἱ κάμποι θάλασσα καὶ τὰ βουνὰ ποτάμια
νὰ πνίγονταν ὁ τάταρης ποὺ φέρνει τὰ φερμάνια.

(*Χρ. Ν. Λαμπράκη*, Τραγούδια τῶν Τσουμέρκων, Λαογρ., τ. Ε' [1915], σ. 56).

Ἄγουρε σταυραϊτέ, πανώρια γερακίνα
τ' εἶδες, τί ἄκουσες ἐκεῖ ψηλὰ ποὺ τρέχεις;
— Θάλασσες πικρές, καράβια βουρκωμένα
σέρνει ὁ τάταρης ἐννιὰ ἀδερφοὺς δεμένους
σὲ μιὰν ἅλυσο, σὲ μιὰ μακριὰ ἁλυσίδα.

(Βλ. *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, Τὸ τραγούδι τῶν αἰχμαλώτων τοῦ Τάταρη (Ἐπετ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, τ. Η' [1953-54], σ. 41 κ. ἑ. καὶ Λαογραφία, τ. ΙΖ' [1958], σ. 589 κ. ἑ.). Ὁ τάταρης, ὁ βασιλικὸς ταχυδρόμος, τὸ μετζίλι, ὅπως τὸν ἔλεγαν, ἦταν ἀσύδοτος. «Ἡ ἐξουσία δι' ἧς περιβάλλεται ὁ τατὰρ εἶναι πλέον ἢ δικτατορική. Διὰ τὸν τατὰρ δὲν ὑπάρχει ξένη ἰδιοκτησία, οὐδὲ ἀπαγόρευσις ἢ πεφραγμένον κτῆμα· αὐτὸς εἶναι ὑπέρτερος καὶ τῶν νόμων καὶ τῶν διαταγμάτων· ἀρκεῖ νὰ θελήση καὶ ἀμέσως προσφέρονται αὐτῷ οἱ ἐκλεκτότεροι καρποὶ καὶ τὰ κάλλιστα προϊόντα τοῦ τόπου, ἀποζημιοῖ δὲ τὸν προσφέροντα δι' ἐλαφρᾶς ἢ βαρείας μαστιγώσεως, ὡς τοὺς ἵππους οὓς διοικεῖ καὶ ἔχει ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ ἐξουσίαν. Τίς, εἴτε Τοῦρκος εἴτε Χριστιανός, τολμᾷ ἀτιμωρητὶ νὰ μὴ παραχωρήση αὐτῷ τῆς ὁδοῦ ἢ νὰ μὴ προσαγορεύση τὴν εὐτυχῆ συνάντησίν του διὰ τοῦ νενομισμένου «Ὀγοὺρ ὀλά, τατὰρ ἀγά», ὥρα καλή;» (*Ἰωακεὶμ Βαλαβάνη*, Μικρασιατικά, Ἀθήνησι 1891, σ. 78-79). Ἀλλὰ

Στὸν Ἔγριπο ὁ κόμης ἔκανε μιὰ καλὴ πράξη. Ἐλευθέρωσε τρεῖς Ἕλληνες προσφέροντας στὸ χαρέμι τοῦ πασᾶ ἕνα καλειδοσκόπιο.

Ἀφοῦ πραγματοποίησε τὸ προσκύνημά του στὰ πεδία τῶν μαχῶν τοῦ Μαραθώνα, τῆς Χαιρώνειας καὶ τῶν Θερμοπυλῶν ξαναγύρισε στὴν Ἀθήνα ὅπου θὰ μεταβληθῆ, ὅπως ἄλλωστε ὅλοι οἱ ξένοι ταξιδιῶτες τῆς ἐποχῆς, σὲ ἐρασιτέχνη ἀρχαιολόγο. Κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ πραγματοποίησε εἶχε τὴν τύχη νὰ ἀνακαλύψη μερικὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα.

Θὰ ταξιδέψη καὶ στὸ Μωριά: Κόρινθο, Μυκῆνες, Μαντινεία, Σπάρτη. Θέλει νὰ τὰ δῆ ὅλα, ἔστω καὶ βιαστικά.

Λίγες μέρες ἀργότερα ἄρχισε ἀπὸ τὴν Πάτρα τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ.

καὶ ὁ ἰδιωτικὸς τάταρης, ὁ μισθωτὸς δηλαδὴ συνοδὸς τῶν ξένων, μ' ὅλο ποὺ δὲν εἶχε εἰδικὲς ἐξουσίες κατατρομοκρατοῦσε μὲ τὴν ἐμφάνισή του, μὲ τὴν ταταρικη στολὴ καὶ τὴν ἄγρια συμπεριφορά του τοὺς Ἕλληνες (εἰκόνες τατάρηδων βλ. στὸ λεύκωμα τοῦ περιηγητῆ Dupré).

ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΤΙΚΗ ἐκστρατεία τῶν Βιβλικῶν Ἑταιριῶν στὸν ἑλληνορθόδοξο κόσμο ἐντείνεται καὶ συστηματοποιεῖται λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση. Στὶς πολυώνυμες ἀγγλικὲς ἑταιρίες ἔχουν προστεθῆ καὶ οἱ ἀμερικανικές. Τὰ ὁρμητήρια τῆς προπαγάνδας ἔχουν πιὰ σταθεροποιηθῆ. Ἡ ἕδρα τοῦ ἐπιτελείου βρίσκεται στὴ Μάλτα, βάσεις ἔχουν δημιουργηθῆ στὴ Σμύρνη μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Charles Williamson, Ἄγγλο μισσιονάριο καὶ ἐφημέριο τῆς Levant Company, στὴν Κέρκυρα μὲ τὸν Ἐμμανουὴλ Θεοτόκη[1]. Ἀπὸ τὸ 1819 ἡ Κωνσταντινούπολη ἐξελίσσεται στὸ δεύτερο κέντρο προτεσταντικῆς προπαγάνδας.

Τὸν Ἰούλιο αὐτοῦ τοῦ χρόνου ἔφτασε στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα διαμέσου Σκανδιναβίας καὶ Ρωσίας ὁ Ἀμερικανὸς ἱεραπόστολος Stephen Grellet[2], 46 χρόνων, ἀπεσταλμένος τῆς εὐαγγελικῆς Ἑταιρίας τῶν Φίλων[3] τῆς Νέας Ὑόρκης μαζὶ μὲ τὸν Ἄγγλο William Allen[4]. Θὰ ἐπισκεφθοῦν φυλακές, νοσοκομεῖα, ἄσυλα κάθε λογῆς καὶ θὰ μοιράσουν παντοῦ εὐαγγέλια μεταφρασμένα στὴ νέα ἑλληνική. Ὅπως ὅλοι οἱ μισσιονάριοι, καθολικοὶ ἢ προτεστάντες, ἀποβλέπουν στὸ «φωτισμὸ» τῶν Ὀρθοδόξων. Κανεὶς δὲν διανοήθηκε ποτὲ νὰ προσηλυτίση ἕνα μουσουλμάνο. Δὲν ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ τοὺς Τούρκους, γράφει ὁ Grellet στὸ ἡμερολόγιό του. «Ἐνδιαφέρομαι μόνο γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἀρμένιους»[5].

Οἱ Ἕλληνες τοῦ μιλοῦσαν γιὰ τὰ βάσανα τῆς σκλαβιᾶς, γιὰ τοὺς τυράννους τους, γιὰ τὴν προσδοκία τοῦ λυτρωμοῦ. Καὶ οἱ δύο φίλοι τοὺς μοίραζαν μεταγλωττισμένα εὐαγγέλια, φυλλάδια καὶ βιβλία γιὰ ἐγκαρτέρηση καὶ καρδίαν καθαράν. Ἕνας Ἕλληνας προεστὸς στὴν Κόρινθο ἔλεγε στὸν Grellet πὼς οἱ Τοῦρκοι συνήθιζαν σὰν ἄθλημα ἢ γιὰ νὰ τροχίσουν τὰ μαχαίρια τους νὰ κόβουν τὸ κεφάλι τοῦ πρώτου περαστικοῦ, ἢ γιὰ νὰ δείξουν τὴ σκοπευτική τους δεινότητα ἔβαζαν στὸ σημάδι τοὺς διαβάτες. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀμερικανοῦ ἱεραπόστολου ἦταν νὰ προσφέρη τὸ βιβλίο τοῦ Penn «No cross, no crown» καὶ φυλλάδια θρησκευτικοῦ περιεχομένου[6].

---

1. British and Foreign Bible Society, 16th Report, 1820, 9. Οἱ ἀμερικανικὲς εὐαγγελικὲς ἑταιρίες ἐγκαινίασαν τὴ δράση τους στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο τὸ 1810. Τότε ἀκριβῶς ὀργανώθηκαν ἀπὸ τὸ American Board of Commissioners for Foreign Missions οἱ πρῶτες ἀποστολὲς μισσιοναρίων.

2. Ἦταν Γάλλος (Étienne τὸ ὄνομά του) ποὺ ἐγκαταστάθηκε τὸ 1791 στὴν Ἀμερική.

3. Society of Friends.

4. Ὁ Grellet ταξίδευε γιὰ τρίτη φορὰ στὴν Εὐρώπη.

5. Memoirs of the life and gospel labour of Stephen Grellet, London 1862, 3η ἔκδ., τ. Β', σ. 4.

6. Ἔνθ' ἀν., σ. 28. Οἱ ἴδιες οἱ εὐαγγελικὲς ἑταιρίες διακήρυτταν πὼς τὰ κίνητρα τῆς

Στὴν Κωνσταντινούπολη θὰ ἐπισκεφθῆ τὶς φυλακές. Ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τὸ φρικαλέο Μπάνιο, τὴν ἐξοντωτικὴ φυλακὴ τῆς Πόλης, γράφει ὁ Grellet, ὅπου οἱ φυλακισμένοι, κυρίως αἰχμάλωτοι πολέμου, ἀλυσοδεμένοι ἀνὰ δύο δούλευαν σκληρὰ στοὺς γειτονικοὺς ταρσανάδες, ἡ κράτηση στὶς ἄλλες φυλακὲς δὲν ἦταν μακροχρόνια. Οἱ Τοῦρκοι ἀστυνόμοι ἀπόφευγαν νὰ ὁδηγήσουν τὸν παραβάτη στὸ κρατητήριο καὶ δὲν πολυερευνοῦσαν τὰ περιστατικά. Ἡ τιμωρία γινόταν ἐπὶ τόπου μὲ ἕνα ἄγριο ξυλοφόρτωμα. Κι' ὅταν ἔστελναν τὸν παραβάτη στὴ φυλακὴ ἐφάρμοζαν τὸν φάλαγγα στὶς πατοῦσες. «Κι' εἶναι τόσο μαρτυρικὴ τιμωρία ποὺ σὲ μερικὲς περιπτώσεις προκαλεῖ τὸ θάνατο τοῦ κρατουμένου»[1].

Πρόσεξε τὴν καταπίεση τῶν ὑποδούλων. Εἶδε τὰ τουρκόπουλα νὰ πετοῦν πέτρες καὶ ἀκαθαρσίες στοὺς Ἑβραίους ποὺ περνοῦσαν στὸ δρόμο. Ἐκεῖνοι δέχονταν τὶς προσβολὲς χωρὶς νὰ ἐκδηλώνουν δυσαρέσκεια γιατὶ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς πατεράδες τῶν παιδιῶν καὶ νὰ χάσουν ἀκόμα καὶ τὴ ζωή τους. Εἶδε καὶ τὶς ἀγέλες τῶν σκυλιῶν ποὺ ἀλώνιζαν τὴν πολιτεία. Ἂν κανένας Ἕλληνας ἀποτολμοῦσε νὰ χρησιμοποιήση τὸ ραβδὶ ἢ τὸ πόδι του γιὰ ν' ἀνοίξη δρόμο ἀνάμεσά τους καὶ ἔπεφτε στὴν ἀντίληψη τῶν Τούρκων ἀντιμετώπιζε σκληρὴ τιμωρία[2].

Καὶ στὴ Σμύρνη θὰ ἐπισκεφθῆ τὶς φυλακές. Ἐλευθέρωσε ἕνα νεαρὸ Ἕλληνα πληρώνοντας 20 πιάστρα. Τὸ ἔγκλημά του ἦταν πὼς περπατοῦσε τὸ βράδυ χωρὶς φανάρι στὸ χέρι. Σὲ μιὰ φυλακὴ βρῆκε πολλοὺς Ἕλληνες κρατουμένους γιὰ μικροχρέη. Πλήρωσε 150 πιάστρα καὶ ἐλευθέρωσε τοὺς περισσότερους[3].

Θὰ ἐπισκεφθῆ ἐπίσης τὸ νοσοκομεῖο[4] καὶ τὸ σχολεῖο ὅπου φοιτοῦσαν 300 Ἑλληνόπουλα.

Στὶς 5 Αὐγούστου ἔφτασε στὴ Χίο ὅπου γνώρισε τὸν σχολάρχη Νεόφυτο Βάμβα. «Ἦταν ἀξιόλογος ἄνθρωπος, εὐαίσθητος καὶ φιλελεύθερος στὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις του. Ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν παιδεία στὴν Ἀμερικὴ καὶ κυρίως γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν γιατὶ στὴ Χίο ἀκόμα καὶ οἱ γυναῖκες τῶν πλούσιων Ἑλλήνων ἦταν ἀναλφάβητες».

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τοὺς πέντε Ἐφόρους ποὺ ἐκλέγονταν ἀνάμεσα στοὺς πιὸ ἄξιους πολίτες. «Μ' ὅλο ποὺ κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς ἐκλογῆς τους τυχαίνει νὰ βρίσκωνται σὲ ἄλλους τόπους ἢ νὰ ταξιδεύουν γιὰ ἐμπόριο στὴν Εὐρώπη ἢ

ἐκστρατείας τους ἦταν ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία καὶ φιλοδοξία τῶν μισσιοναρίων ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδείας.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 5.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 8.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 10.
4. Στὴν Πόλη λειτουργοῦσαν τρία Γραικικὰ Νοσοκομεῖα. Στὸ Ἑπταπύργιο, στὸν Γαλατὰ καὶ στὸ Σταυροδρόμι. Στὸν Γαλατὰ βρισκόταν τὸ ὀσπιτάλι τῶν γεμιτζήδων (*Βασ. Σφυρόερα*, Τὰ ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ τουρκικοῦ στόλου, Ἀθῆναι 1968, σ. 123 καὶ σημ. 4).

τὴν Ἀνατολὴ σπεύδουν ἀμέσως νὰ ἐπιστρέψουν καὶ νὰ ἀναλάβουν τὰ καθήκοντά τους»[1].

Ὁ Grellet φρόντισε νὰ μεταφρασθῆ στὰ ἑλληνικὰ μιὰ σειρὰ μαθήματα βασισμένα στὶς Γραφές, ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει μὲ ἐπιτυχία κατὰ τὴν περιήγησή του στὴ Ρωσία. Τὰ διάβασε ὁ Βάμβας καὶ ἐνθουσιάστηκε.

—Εἶναι αὐτὸ ποὺ χρειαζόμαστε! Ἡ Θεία Πρόνοια σᾶς ἔστειλε!

Κι' ἀμέσως ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τυπωθοῦν στὸ τυπογραφεῖο τῆς Σχολῆς.

Μὲ ἔκπληξη ἄκουσε ὁ Grellet τὸν Βάμβα νὰ κατηγορῆ τὸν ἑλληνικὸ μοναχισμό, μ' ὅλο ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε περιβληθῆ τὸ καλογερικὸ ράσο[2].

Παρακολούθησε πῶς ἀρδευόταν ὁ πλούσιος καὶ γραφικὸς κάμπος τῆς Χίου. Δούλευαν νύχτα καὶ μέρα τὰ μαγγανοπήγαδα μὲ μουλάρια καὶ γαϊδούρια ποὺ ἄλλαζαν κάθε τρεῖς ὧρες. Τὸ νερὸ ἔπεφτε σὲ στέρνες σχηματίζοντας: καταρράκτες θεαματικούς[3].

Στὶς 24 Αὐγούστου ἔφτασε στὴν Ἀθήνα. Στοὺς δρόμους εἶδε κάμποσους μαύρους, καλοντυμένους καὶ καθαρούς. Τοὺς ρώτησε ἂν ἦταν σκλάβοι. Τώρα ὄχι, ἀπάντησαν, εἴμαστε ἐλεύθεροι. Κι' ὁ μισσιονάριος ἔμαθε ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἄφηναν ἐλεύθερους τοὺς σκλάβους τους ὕστερα ἀπὸ ἕνα ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα ἂν ἦταν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τους. Πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ἄντρες καὶ γυναῖκες, εἶχαν ἡλικία κάτω τῶν τριάντα. Καὶ ἀναλογίζεται μὲ τὴν εὐκαιρία τὰ βάσανα τῶν νέγρων τῆς Ἀμερικῆς ποὺ μετακινοῦνται πάντοτε ἀλυσοδεμένοι καὶ τὴ νύχτα ἀμπαρώνονται σὲ δεσμωτήρια[4].

Ἡ περιήγηση τοῦ Steven Grellet τελείωσε στὰ Ἑπτάνησα (19 Σεπτεμβρίου) ἀπὸ ὅπου μπαρκάρησε γιὰ τὴν Ἰταλία.

ΠΟΛΥ σύντομα ἡ ἡγεσία τῶν βιβλικῶν ἑταιριῶν διαπίστωσε ὅτι ἡ προσηλυτιστικὴ δράση ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες θὰ ἀπέδιδε πλουσιώτερους καρποὺς ἂν οἱ ἱεραπόστολοι γνώριζαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ὁ Williamson τῆς Σμύρνης ποὺ εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν εὐρύτητα τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, τὶς νεωτεριστικὲς ἰδέες καὶ τὸν ἐκπαιδευτικὸ φιλελευθερισμὸ μερικῶν Ἑλλήνων διδασκάλων ἔθεσε ἀμέσως σὲ ἐφαρμογὴ σχέδιο συνδυασμένης σπουδῆς καὶ προπαγάνδας μέσα στὰ ἴδια τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1820 γράφει στὸν Θεόφιλο Καΐρη στὶς Κυδωνιές, ὅτι θὰ στείλη στὴν Ἀκαδημία ἕναν ὑπότροφο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας[5]. Δὲν γνωρίζουμε ἂν πραγμα-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 14.
2. *St. A. Larrabee*, Hellas Observed, The American Experience of Greece 1775-1805, New York 1957, σ. 48.
3. Memoirs, σ. 15.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 24.
5. Βλ. περ. «Ξενοφάνης», 1905, σ. 348.

τοποιήθηκε ἡ ἀποστολὴ τοῦ ὑπότροφου μισσιονάριου. Ταυτόχρονα, πάντως, ὁ προτεστάντης ἱεραπόστολος William Jowett ποὺ εἶχε περιηγηθῆ δύο χρόνια πρὶν γιὰ προσηλυτισμὸ τὶς μικρασιατικὲς πόλεις καὶ τὴ Χίο[1] εἶχε τὴν ἰδέα νὰ σταλοῦν στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου γιὰ σπουδὲς δύο Ἀμερικανοὶ μισσιονάριοι, ὁ Levi Parsons καὶ ὁ Pliny Fisk[2]. Ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ πραγματοποιήθηκε καὶ μάλιστα μὲ μεγάλη ἐπιτυχία.

Οἱ Ἀμερικανοὶ ὑπότροφοι, καὶ οἱ δύο 28 χρόνων, παρουσιάσθηκαν τὸν Μάϊο τοῦ 1820 στὸ σχολάρχη Βάμβα ἐφοδιασμένοι μὲ συστατικὰ γράμματα τοῦ Jowett καὶ τοῦ Williamson. Θὰ παραμείνουν στὴ Χίο ἔξη περίπου μῆνες, παρακολουθώντας μαθήματα στὸ Γυμνάσιο τοῦ Βάμβα, ὅσο φυσικὰ ἐπέτρεπαν οἱ προπαγανδιστικὲς ἀσχολίες τους.

Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα κρατοῦσαν ἡμερολόγιο καὶ κατέγραφαν τὶς ἐντυπώσεις τους ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τους καὶ κάθε λογῆς πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴ φοίτηση στὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ἔργο τῆς Σχολῆς. Ἔστελναν ἐπίσης τακτικὰ ἀναφορὲς καὶ ἐκθέσεις στοὺς προϊσταμένους τους καὶ στὶς διάφορες ἀμερικανικὲς καὶ ἀγγλικὲς εὐαγγελικὲς ἑταιρίες. Ὅλο αὐτὸ τὸ ὑλικὸ μαζὶ μὲ τὰ γράμματα πρὸς τοὺς γονεῖς τους συγκεντρώθηκαν στὶς βιογραφίες τους ποὺ κυκλοφόρησαν τὸ 1828 καὶ 1830. Γιατὶ καὶ οἱ δυὸ μισσιονάριοι πέθαναν νεώτατοι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν περιοδειῶν τους στὴν Ἀνατολή.

Στὴ Χίο οἱ δύο Ἀμερικανοὶ νοίκιασαν ἕνα σπίτι, ὀχτὼ δολλάρια τὸ μήνα. Ξόδευαν 60-70 σέντς τὴν ἡμέρα. Παραπονοῦνται πὼς δὲν βρίσκουν καλὸ γάλα καὶ βούτυρο. Τὸ ψωμὶ ὅμως καὶ τὸ ρύζι εἶναι ἔξοχα, γράφει ὁ Fisk. Τὰ φροῦτα πάμφθηνα. Τὸ κρασὶ 5-6 σέντς τὸ καρτοῦτσο[3].

Καὶ γιὰ τὸν διευθυντὴ τῆς Σχολῆς Βάμβα: «Χωρὶς ἀμφιβολία εἶναι ὁ πιὸ μορφωμένος ἄνθρωπος τοῦ νησιοῦ. Παρακολουθοῦμε τὰ μαθήματά του τὸ πρωὶ καὶ τὸ ἀπόγευμα μελετοῦμε δύο ὧρες στὸ γραφεῖο του»[4].

Ὁ δάσκαλός τους ἀποφασίζει τὸ καλοκαίρι τοῦ 1820 νὰ μάθη ἀγγλικά. Ἐνθουσιάζονται οἱ δύο μισσιονάριοι. «Ἔτσι οἱ ἱεραπόστολοι ποὺ θάρθουν ὕστερα

---

1. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Church Missionary Society. Βλ. κεφ. «Ἡ προτεσταντικὴ προπαγάνδα».

2. *Richard Clogg*, Ὁ Parson καὶ ὁ Fisk στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου τὸ 1820, Ἐρανιστής, τ. Ε' (1967), σ. 180.

3. *Alvan Bond*, Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A.M. Late Missionary to Palestine (Boston 1828) καὶ *Daniel Morton*, Memoir of Rev. Levi Parsons, first missionary to Palestine from United States; containing sketches of his early life and education, his missionary labours in this country, in Asia Minor and Judea, with account of his last sickness and death (Burligton, Vermont 1830). Τὴν παρουσία τῶν δύο ἱεραποστόλων στὴ Χίο ἐπισημαίνει ὁ *S. A. Larrabee*, ἔνθ' ἀν., σ. 52.

4. *Richard Clogg*, ἔνθ' ἀν., σ. 181.

ἀπὸ ἐμᾶς θὰ μπορέσουν νὰ ὠφεληθοῦν. Ἀκόμα καὶ θρησκευτικὰ βιβλία μποροῦμε νὰ δώσουμε στὸν καθηγητὴ Βάμβα κι' αὐτὸ ἴσως νὰ ἀνάψη στὴν καρδιά του μιὰ φωτιὰ ποὺ δύσκολα θὰ σβήση»[1].

Οἱ Ἀμερικανοὶ δούλεψαν καλὰ στὴ Χίο. Μὲ ἄδεια τοῦ ἐπισκοπου τύπωσαν δύο προτεσταντικὰ φυλλάδια στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Γυμνασίου. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὰ φυλλάδια αὐτὰ εἶχαν πρωτοτυπωθῆ στὸ τυπογραφεῖο τοῦ πατριαρχείου. Ἀλλὰ ὅταν ζήτησαν ἄδεια νὰ τυπώσουν καὶ τρίτο[2] ὁ ἐπίσκοπος ἀρνήθηκε. Ὁ Βάμβας πάντως εἶχε εἰσηγηθῆ τὴ δημοσίευσή του. «Ἔκλαιγε καθὼς τὸ διάβαζε».

Τὰ προτεσταντικὰ φυλλάδια κυκλοφόρησαν σὲ μεγάλο ἀριθμό. Οἱ δύο ἱεραπόστολοι μοίραζαν τὰ ἀντίτυπα κατὰ ἑκατοντάδες στοὺς Χιῶτες. Διακόσια ἀντίτυπα διανεμήθηκαν στοὺς μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου μπροστὰ στὸ Βάμβα. Βρῆκαν καὶ πρόθυμους συνεργάτες ἀνάμεσα στοὺς μαθητές. Ἕνας ἀνέλαβε νὰ μοιράση 50 στὰ Ψαρά, ἄλλος ἔστειλε στοὺς δικούς του στὴ Θεσσαλονίκη. Ἕνας Κρητικὸς δάσκαλος πῆρε 200 γιὰ νὰ τὰ μοιράση στὰ σχολεῖα. Ἄλλοι προθυμοποιήθηκαν νὰ στείλουν ἀντίτυπα στὴν Πόλη καὶ τὴ Σαντορίνη. Ὁ ἴδιος ὁ ἐπίσκοπος εἶχε μοιράσει 150 στοὺς παπάδες τοῦ νησιοῦ[3].

Θὰ ἐπισκεφθοῦν ἐπίσης ἕξη μοναστήρια τῆς Χίου καὶ θὰ μοιράσουν Καινὲς Διαθῆκες μεταφρασμένες σὲ λαϊκὴ γλώσσα καθὼς καὶ ἑκατοντάδες προτεσταντικὰ φυλλάδια.

Φύλακας ἄγγελός τους πάντοτε ὁ Βάμβας[4]. Μιλοῦσε στὶς τάξεις τοῦ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 182.

2. Τὸ «The Dairyman's Daughter» (Ἡ κόρη τοῦ γαλατᾶ) τοῦ Legh Richmond μεταφρασμένο ἀπὸ τοὺς ἴδιους στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Βάμβα.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 183.

4. Ἀργότερα (μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση) ὁ Βάμβας θὰ ἀντιμετωπίση δεινὸ κατηγορητήριο γιὰ τὴ συνεργασία του μὲ τοὺς προτεστάντες μισσιονάριους καὶ κυρίως γιὰ τὴ συμβολή του στὴ μετάφραση προτεσταντικῶν κειμένων καὶ στὴ γλωσσικὴ ἐκλαΐκευση τῆς Καινῆς Διαθήκης. Κατηγορήθηκε κοντὰ στὰ ἄλλα ὅτι μετέφρασε τὰ Εὐαγγέλια, «γιὰ νὰ παίρνη λεφτά». Ἡ πρώτη ἐπίθεση ἐναντίον του ἔγινε τὸ 1836 μὲ τὴν «Ἐπιστολὴ περὶ τοῦ τίς ὁ ὑποκεκρυμμένος σκοπὸς τῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἱεραποστόλων ἐκ τῶν πράξεων καὶ ἐκ τῶν βιβλίων των ἀποδεικνυόμενος». Ὁ Βάμβας ἀπάντησε ἀλλὰ δέχτηκε ἐπίθεση τοῦ Κων. Οἰκονόμου. Στὴν «Ἀντεπίκρισή» του ὁ Βάμβας ἐξηγεῖ γιατί ἦταν ἀναγκαία ἡ μετάφραση: «...ἔξω ἀπὸ ὀλίγα λόγια σκορπιστὰ δὲν καταλαμβάνομεν οὔτε Εὐαγγέλιον, οὔτε Ἀπόστολον, οὔτε προφητείας, οὔτε ψαλτήρια, οὔτε στιχηρά. Διὰ τοῦτο, τὴν ὥραν τῆς ἀκολουθίας ὁμιλοῦμεν δι' ἄλλας ὑποθέσεις καὶ βαρυνόμενοι νὰ στεκώμεθα χωρὶς νὰ καταλαμβάνωμεν, κάμνομεν τὸν σταυρόν μας καὶ φεύγομεν οἱ περισσότεροι καθὼς τελειώση τὸ Εὐαγγέλιον». Παρεμβαίνει ἡ Ἱερὰ Σύνοδος καὶ καταδικάζει τὴν «Ἀντεπίκριση». Μ' ὅλα αὐτὰ ἡ μετάφραση τοῦ Βάμβα κυκλοφόρησε τὸ 1838 μὲ τὸν τίτλο «Τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια καὶ αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, μεταφρασθέντα μὲν ὑπὸ τοῦ Νεοφύτου Βάμβα, καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὄθωνος, ἐκδοθέντα δὲ δαπάνη τῆς Βρεταννικῆς Ἱερογραφικῆς Ἑταιρίας» (βλ. *Χρ. Παπαδοπούλου*, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τ. Α' [1920], σ. 199, 208, 213, 215). Ὁ Βάμβας

Γυμνασίου καὶ καλοῦσε μὲ ζῆλο τοὺς μαθητὲς νὰ μελετήσουν προσεχτικὰ τὰ φυλλάδια.

Οἱ μισσιονάριοι εἶναι ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες τους. Ἡ μέθοδος τῶν φυλλαδίων ἀποδείχτηκε θαυματουργή.«Αὐτοὶ οἱ μικροὶ ἱεροκήρυκες», γράφει ὁ Fisk, «ἀνοίγουν τὸ δρόμο γιὰ τὰ σχολεῖα, τὰ μοναστήρια, ἀντρικὰ καὶ γυναικεῖα, μὲ λίγα λόγια γιὰ τὴν προσέγγιση ὅλων τῶν τάξεων τοῦ πληθυσμοῦ»[1].

Εἶχαν στρέψει τὴν προσοχή τους κυρίως στὰ παιδιά. Πήγαιναν οἱ μαθητὲς στοὺς μισσιονάριους καὶ ζητοῦσαν φυλλάδια. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι, πρὶν παραδώσουν ἕνα φυλλάδιο, ἐπέβαλλαν στὸ παιδὶ νὰ διαβάση μπροστά τους ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ κείμενο. Ἔπαιρναν δηλαδὴ προκαταβολή. Ὁμάδες ἀπὸ πέντε ὥς εἴκοσι παιδιά, γράφει ὁ Parsons, ἔρχονταν στὸ σπίτι μας καὶ ζητοῦσαν «βιβλιαράκια». «Ἦταν μιὰ ὡραία ἡμέρα καὶ τὰ παιδιὰ δὲν θὰ μᾶς ξεχάσουν».

Τέλη Σεπτεμβρίου 1820 ὁ Fisk ἐπιχειρεῖ ἕναν ἀπολογισμὸ τοῦ προπαγανδιστικοῦ ἔργου τους. Μέσα σὲ πέντε μῆνες εἶχαν μοιράσει 3.700 φυλλάδια (2.000 στὴ Χίο καὶ τὰ ὑπόλοιπα στὴ Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Κρήτη, Κέρκυρα)[2].

πάντως διατήρησε τὶς φιλικὲς σχέσεις μὲ τὶς ἀμερικανικὲς ἱεραποστολὲς καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, κατὰ τὴν παραμονή του στὰ Ἑπτάνησα (*G. Ch. Soulis*, American travellers in Greece before 1821, «Athene», τ. X [1959], τεῦχος 2, σ. 15). Τὴν Ἁγία Γραφὴ μετέφρασαν στὴ νεοελληνικὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Βάμβα (βλ. *Κ. Ἄμαντου*, Νεόφυτος Βάμβας, Ἑλληνικά, τ.Ζ' [1934], σ. 55-57), ὁ Ἱλαρίων (βλ. *Β. Σφυρόερα*, Ἱλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρὴς καὶ αἱ δύο ἐπιστολαί του περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἁγίων Γραφῶν, Ἐπιστ. Ἐπ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθηνῶν, 1969-70, σ. 225 κ. ἑ.), ὁ Γρηγόριος Ἀργυροκαστρίτης (βλ. *Εὐλ. Κουρίλα*, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, Θεολογία, τ. Η' [1931], σ. 59 κ. ἑ.), ὁ Διον. Καραβίας, ἐπίσκοπος Ζακύνθου κ. ἄ..

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 134. Ἡ τακτικὴ τῶν προτεσταντῶν μισσιοναρίων νὰ μοιράζουν προπαγανδιστικὰ φυλλάδια στὰ παιδιὰ θὰ συνεχιστῆ καὶ κατὰ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο καὶ θὰ προκαλέση ζωηρὲς ἀντιδράσεις καὶ πολεμικὴ (*Κυριακοῦ Λαμπρύλου Χ'' Νικολάου*, Ὁ μισσιοναρισμὸς καὶ προτεσταντισμὸς εἰς τὰς Ἀνατολάς, ἤτοι διαγωγὴ τῶν Προτεσταντῶν Μισσιοναρίων, Ἀθῆναι 1837, σ. 2 κ. ἑ.).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 185. Ἔμαθε ὁ *Κοραῆς* πὼς δύο ξένοι φοιτοῦσαν στὸ γυμνάσιο τῆς Χίου κι' ἀναγάλλιασε ἡ ψυχή του. Ἀμερικανοὶ σὲ ἑλληνικὰ σχολεῖα; Θρίαμβος. Κατασυγκινημένος καὶ ἀνυποψίαστος γράφει στὸν Κ. Φραγκιάδη στὸ Λονδίνο: «Ἀκούεις Κοντόσταυλε καὶ Φραγκιάδη; Ἀμερικανοί !» (Ἅπαντα Κοραῆ, ἐπιμ. Βαλέτα, Ἐπιστολές, τ. Β2, σ. 240). Καὶ στὸν Κ. Κοκκινάκη (Βιέννη) γιὰ τοὺς μαθητὲς τῆς Χίου: «...δύο δὲ πόθεν; μάντευσε... ἀπὸ τὴν Ἀμερικήν... Δὲν ἐμπορεῖς νὰ φαντασθῇς πόσο τοῦτο μὲ εὔφρανε· συλλογίζεσαι τάχα διατί; Διότι, φίλε μου, τὸ θαῦμα τοῦτο δὲν μέλλει νὰ σταθῇ αὐτοῦ· ἔχει «ὀριὲς καὶ φοῦντες...» Ναί, θαῦμα κρίνω σωτήριον τῶν Ἀμερικανῶν τὸν ἐρχομό». Μπορεῖ νὰ φαντασθῆ κανεὶς τί σκληρὴ γλώσσα θὰ ἐπιστράτευε ὁ Κοραῆς ἂν μάθαινε τὶς πραγματικὲς ἀσχολίες τῶν δύο Ἀμερικανῶν ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ σπουδάσουν στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου. Καὶ εἶναι γνωστὸ μὲ πόση βιαιότητα στιγμάτιζε τὴν «μανίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ, μανίαν τόσον σφοδράν, ὥστ' ἐνόμιζαν καὶ νομίζουν ἀκόμη σήμερον οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἰησοῦ Ἰησουΐται τὴν ἐπιστροφὴν ἑνὸς Γραικοῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν των πολὺ πλέον ἀξιόμισθον ἔργον, παρὰ νὰ κατηχήσωσι δέκα Τούρκους ἢ δέκα εἰδωλολάτρας».

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες τῶν δύο ἱεραποστόλων γιὰ τὴν κατάσταση τῆς παιδείας στὴ Χίο. Εἶναι ἀσύλληπτη ἡ ἀμάθεια ποὺ ἐπικρατεῖ, γράφει ὁ Parsons. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι εἶναι ἀναλφάβητοι. «Κι' ἐκεῖνοι ποὺ ξέρουν γράμματα ἔχουν ἐλάχιστα βιβλία καὶ διαβάζουν πολὺ λίγο».

Δίνει ἐπίσης μιὰ εἰκόνα τῆς λειτουργίας τοῦ Γυμνασίου καὶ πληροφορίες γιὰ τοὺς μαθητὲς καὶ τὴ μέθοδο διδασκαλίας. Τὰ στοιχεῖα εἶναι ἐγκυρότατα γιατὶ οἱ δύο μισσιονάριοι ἦταν μορφωμένοι καὶ παρατηρητικοὶ καὶ τὸ κυριώτερο γιατὶ παρακολούθησαν οἱ ἴδιοι ὡς σπουδαστὲς τὸ ἔργο τοῦ χιακοῦ ἐκπαιδευτηρίου.

«Νέοι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Ἀθήνα, ἀπὸ ὅλες τὶς κατευθύνσεις ἔρχονται στὴ Χίο νὰ σπουδάσουν. Ἡ φοίτηση διαρκεῖ ἀπὸ ἕνα ὣς πέντε χρόνια, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῶν σπουδῶν ποὺ ἀκολουθοῦν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν εἶναι γύρω στοὺς 700[1]. Ἡ παιδεία παρέχεται δωρεὰν σὲ ὅλους. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ σημειωθῆ ὅτι ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς παιδιῶν εἶναι μικρῆς ἡλικίας καὶ διδάσκονται τὶς βάσεις τῆς γραμματικῆς. Στὰ διάφορα τμήματα τῆς σχολῆς παραδίδουν 14 καθηγητές. Οἱ μαθητὲς ποὺ παρακολουθοῦν γραμματικὴ κατανέμονται σὲ τέσσερες τάξεις ἀνάλογα μὲ τὴν πρόοδό τους. Ἡ διάρκεια τῶν μαθημάτων 2 ½ ὧρες τὸ πρωὶ καὶ μιὰ ὥρα τὸ βράδυ. Ὁ καθηγητὴς διαβάζει ἕνα κείμενο ἀπὸ κάποιον ἀρχαῖο συγγραφέα καὶ δίνει τὴν παράφραση σὲ λαϊκὴ γλώσσα. Ὕστερα, τρεῖς μαθητὲς ποὺ διαλέγονται μὲ κλῆρο ἐπαναλαμβάνουν τὸ μάθημα. Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἀναγκάζει ὅλους τοὺς μαθητὲς νὰ βρίσκονται σὲ ἑτοιμότητα ἀλλιῶς κινδυνεύουν νὰ ἀντιμετωπίσουν δημόσια ἐπίπληξη».

Στὴ δεύτερη τάξη διδάσκονταν Ἠθικὴ καὶ Ἱστορία ἀπὸ κείμενα τοῦ Χρυσόστομου, τοῦ Ἰσοκράτη, τοῦ Πλούταρχου, τοῦ Διονύσιου, τοῦ Λουκιανοῦ, στὴν τρίτη ποίηση σὲ διάφορες διαλέκτους καὶ σὲ ὅλα τὰ μέτρα, καὶ στὴν τέταρτη Δημοσθένη, Πλάτωνα, Ἡρόδοτο, Ὅμηρο, Σοφοκλῆ, Εὐριπίδη καὶ Πίνδαρο.

Οἱ ἐξετάσεις ἦταν συχνὲς καὶ αὐστηρές. Κάθε Σάββατο ὁ καθηγητὴς ἔμπαινε στὴν τάξη καὶ ἐξέταζε τοὺς μαθητὲς πάνω στὰ διάφορα μαθήματα τῆς βδομάδας ἐλέγχοντας ταυτόχρονα καὶ τὴν ἠθική τους συμπεριφορά. Στὸ τέλος κάθε μήνα, οἱ μαθητὲς παρουσίαζαν ἕνα καλὸ ἀντίγραφο ὅλων τῶν μαθημάτων καὶ ὑποβάλλονταν σὲ δημόσιες ἐξετάσεις. Στὶς 7 Ἰανουαρίου κάθε χρόνο ἄρχιζαν οἱ ἐτήσιοι διαγωνισμοὶ ποὺ διαρκοῦσαν 20 μέρες καὶ γίνονταν μπροστὰ στὸν

1. Ὁ Κοραῆς, σὲ ἐπιστολὴ τῆς 27 Σεπτεμβρίου 1820 πρὸς τὸν Φραγκιάδη, δίνει διαφορετικοὺς ἀριθμούς. «Προχθὲς ἔλαβα ἀπὸ τὴν Χίον γράμματα καὶ τοῦ Βάμβα καὶ τῶν ἐπιτρόπων... Τὸ γυμνάσιον προκόπτει... ἔχει 476 μαθητὰς ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 76 εἶναι ξένοι ἀπὸ διάφορα σημεῖα μέρη τῆς Ἑλλάδος» (Ἅπαντα, ἔνθ' ἀν., σ. 240). Καὶ στὸν Κοντόσταυλο: «Ἔχουν 476 μαθητάς» (ἔνθ' ἀν., σ. 242).

ἐπίσκοπο, τὶς συντεχνίες, τὸ σύλλογο τῶν καθηγητῶν καὶ ἀξιοσέβαστους πολίτες»[1].

Εἰδικὰ γιὰ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ὁ Parsons γράφει ὅτι κάθε

---

2. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σ. 290. Τὸ σύστημα τῶν ἐτησίων δημοσίων ἐξετάσεων εἶχε καθιερωθῆ σὲ ὅλα τὰ Γυμνάσια κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ἀναφέρεται στὸν κανονισμὸ λειτουργίας τοῦ Λυκείου Βουκουρεστίου: «α. Αἱ δημόσιαι ἐξετάσεις νὰ γίνωνται παρόντος τοῦ Πανιερωτάτου, τῶν Ἐπισκόπων καὶ τῶν Ἀρχόντων. β. Τὰ ὀνόματα τῶν μαθητῶν ἑκάστης τάξεως νὰ εἶναι εἰς ἰδιαίτερον κιβώτιον. Καὶ παρόντων πάντων νὰ ἐξάγεται ἓν ὄνομα τυχόν, καὶ νὰ ἐξετάζεται εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο ὁ μαθητής. γ. Εἰς τὰς ἐπιστήμας νὰ ἐξετάζεται εἷς μόνος μαθητὴς τὴν ἡμέραν. Εἰς δὲ τὰς γλώσσας καὶ περισσότεροι. δ. Ἀφ' οὗ ἐξετασθῇ ὁ μαθητὴς ἐκεῖνος νὰ ἐξάγεται ἀπὸ ἄλλο κιβώτιον ἄλλο ὄνομα, διότι ἐνδέχεται ν' ἀκολουθῇ καὶ ἄλλο εἶδος σπουδῆς, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ αὐτό, ἂν ἐξαχθῇ τὸ ὄνομά του, νὰ ἐξετάζεται» (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1813, σ. 75-76). Στὸ Λύκειο Βουκουρεστίου οἱ ἐξετάσεις τῶν μαθητῶν ἔπαιρναν πανηγυρικὸ χαρακτήρα μὲ τὴν παρουσία τοῦ ὁσποδάρου, τῆς Αὐλῆς του, τῶν ἀρχόντων καὶ ἄλλων ἀξιωματούχων. Ἡ ἀλληλογραφία ἀνάμεσα στὴν ὁσποδαρία καὶ τὸ Λύκειο, παρὰ τὶς πομπώδεις ἐθιμοτυπικὲς προσαγορεύσεις καὶ τὸν ὀθωμανικῆς κληρονομίας στόμφο, ἀποκαλύπτει τὸ γενικὸ ζῆλο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν ἡγεμονιῶν γιὰ παιδευτικὴ πρόοδο. Ἀναφέρουν οἱ διδάσκαλοι τοῦ Λυκείου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1813: «Ἡ ἄγρυπνος μέριμνα τοῦ φιλοσόφου ἡγεμόνος διὰ τὴν περίθαλψιν τῶν Μουσῶν θέλει ἀναστήσῃ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Περικλέους, τοῦ Αὐγούστου καὶ τῶν Μεδίκων. Περιμένομεν λοιπὸν νὰ μᾶς διορίσητε τὴν ἡμέραν καὶ τὴν ὥραν καθ' ἣν θέλομεν παραστήσει εἰς τὸ κριτήριον τῆς εὐγενείας σας τοὺς εὐτελεῖς καὶ χερσαίους ἡμῶν πόνους». Στὶς κάπως ἄκαιρες αὐτὲς μεγαλοστομίες ἀπαντᾶ ὁ Ἰωάννης Γεωργίου Καρατζᾶς «Βοεβόδας ἐλέῳ Θεοῦ Αὐθέντης καὶ Ἡγεμὼν πάσης Οὐγγροβλαχίας» καὶ ὁρίζει τὴν ἡμέρα τῶν δημοσίων ἐξετάσεων «ὥστε νὰ ἀνακρίνηται ὁ καρπὸς τῆς διδασκαλίας τῶν διδασκάλων καὶ τῆς ἐπιμελείας τῶν μαθητῶν» (*Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 15 Μαΐου 1813, σ. 54-55). Ἔχει διασωθῆ ἔκθεση τοῦ Ἰω. Παλαμᾶ γιὰ τὶς δημόσιες ἐπιδείξεις τῶν ἐπιδόσεων τῶν μαθητῶν τοῦ σχολείου του στὴν Ἀθήνα (27 Μαΐου 1814): «Συνεκρότησε καὶ ἀγῶνα μουσικὸν ἐν τῇ Σχολῇ, ὅπου συνῆλθον πάντες οἱ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας τάξεως ἄνθρωποι, ὅτε πολλοὶ τῶν μαθητῶν, ἐν ἐπηκόῳ πάντων ἀνέγνωσαν πολλὰ καὶ διάφορα παντοίας ὕλης φιλοπονήματα, εἴς τε τὴν ἁπλοελληνικὴν καὶ εἰς τὴν ἀμιγῆ ἑλληνικήν, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ποιητικὴν ἡρωϊκοῖς μέτροις συγγεγραμμένα· καὶ εἶδον λοιπὸν καὶ ἤκουσαν πάντες, ὅσα καὶ οἷα οὐδέποτε ἤλπισαν. Καὶ κρότος χειρῶν παρὰ πάντων ἐγένετο, μὴ μόνον Τούρκων, ἀλλὰ καὶ Ἄγγλων, καὶ Γάλλων τῶν παρευρεθέντων, εὐφημούντων καὶ διὰ ζώσης ἅμα φωνῆς τούς τε ἀγωνισαμένους καὶ ἀριστεύσαντας μαθητὰς καὶ τὸν πρωταγωνιστὴν καὶ πρωταίτιον τούτων διδάσκαλον. Καὶ ἐτιμήθησαν δὴ οἱ τοιοῦτοι τῶν μαθητῶν παρὰ τῆς νεοσυστάτου ἐνταῦθα Φιλομούσου Ἑταιρίας παντοίοις τοῖς δώροις, χρυσοῖς οἱ μέν, οἱ δὲ ἀργυροῖς δακτυλίοις, οἱ δὲ χρήμασιν, οἱ δὲ πενέστεροι ἱματισμοῖς» (*Δ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 214). Γιὰ τὶς δημόσιες ἐξετάσεις στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο Σμύρνης τοῦ 1812 (29 Ἰανουαρίου - 10 Φεβρουαρίου) γράφει ὁ *Λόγιος Ἑρμῆς*: «Μεταξὺ δὲ τῶν εἰς τὰ Φυσικὰ καὶ Χημικὰ μαθήματα ἐξεταζομένων ἐξήτασεν ὁ Κούμας καὶ τοὺς Μαθηματικὰ ἀκούσαντας· εἰς καθένα ἐπρόβαλε θεωρήματα ἐκ τῶν κωνικῶν τομῶν καὶ τοῦ Λογισμοῦ τῶν Ἀπειροστῶν καὶ τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ» (τεῦχος Μαΐου 1812, σ. 130). Καὶ γιὰ τὶς ἐξετάσεις τοῦ Ἰανουαρίου 1817: «Ἐξητάσθησαν δὲ εἰς τὴν Μηχανικὴν καὶ Ὑδροστατικὴν καὶ Ἀεροστατικὴν καὶ εἰς τὰ Ὀπτικὰ καὶ εἰς τὴν Αἰσθητικὴν ἡ πρώτη τάξις τῶν μαθητῶν, προσέτι δὲ καὶ εἰς τὴν Χημείαν· ἡ δὲ δευτέρα εἰς τὸν συμβολικὸν λογισμὸν καὶ εἰς τὴν Γεωμετρίαν καὶ εἰς τὴν ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν· οἱ δὲ ἀσχολούμενοι εἰς τὰ γραμματικὰ τὸν Θουκυδίδην καὶ Ἡρόδοτον καὶ Πλού-

Παρασκευὴ ἡ πρώτη τάξη διδασκόταν «Ἱερὰ Κατήχηση». Στὴ δεύτερη τάξη γινόταν δύο φορὲς τὴ βδομάδα διδασκαλία πάνω σὲ κείμενα ἀπὸ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ σὲ θέματα πρακτικῆς ἠθικῆς.

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ γυμνασίου ἦταν ἀκόμη μικρή, τρεῖς χιλιάδες τόμοι[1]. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἐξαιρετικὲς ἐκδόσεις: Ὅμηρος, Ἡρόδοτος, Πλούταρχος, Ξενοφῶν, Βιργίλιος καὶ Πατέρες. Τὰ κτίρια τοῦ Γυμνασίου ἦταν ἐννέα. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὸ παρεκκλήσι, τὸ ἐργαστήριο, ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ ἀναγνωστήριο. Κάθε 1η Σεπτεμβρίου ὁ καθηγητὴς Βάμβας ἐκφωνοῦσε τὸν πανηγυρικὸ τοῦ Γυμνασίου μπροστὰ σὲ μεγάλη σύναξη[2].

Πληροφορίες γιὰ τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου βρίσκουμε καὶ σὲ μιὰ κοινὴ ἀναφορὰ τῶν δύο μισσιοναρίων:

«Τὸ Γυμνάσιο λειτουργεῖ στὴ σημερινή του μορφὴ ἐδῶ καὶ πέντε χρόνια ὅταν ὁ Βάμβας, ὁ κυριώτερος καθηγητής, ἐπιφορτίσθηκε μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ ἱδρύματος. Φοιτοῦν 700-800 μαθητές. Τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ ἀνέρχεται σὲ 14: ἕνας καθηγητὴς τῆς Χημείας καὶ τῆς Ρητορικῆς, ἕνας τῶν Μαθηματικῶν,

---

ταρχον καὶ εἰς τὴν γενικὴν ἱστορίαν» (ἔνθ' ἀν., σ. 112). Ἕνας μαθητὴς μίλησε στὸ Κοινὸ ποὺ παρακολουθοῦσε τὶς ἐξετάσεις. Ἡ ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας του: «Διογένης ὁ Σινωπεύς, ὦ σεβασμία ὁμήγυρις, ἀκούσας τινὸς ἐπαινοῦντος τὸν Ἡρακλέα. Τίς γὰρ αὐτὸν ψέγει; δείξας διὰ τοῦτο ὅτι εἶναι γελοῖον νὰ κηρύττωνται τὰ προφανέστατα διότι ὅσον ἡ ἀξία εἶναι ἢ ἔγινε φανερὰ εἰς πάντας, τούτων, ἐπειδὴ πάντες τὰ ἐγκωμιάζουσιν, ἀναδεικνύεται περιττὸς ὁ δημόσιος ἐπαινετὴς ἐπιχειρῶν νὰ τοὺς πείσῃ, εἰς ὅσα εἶναι πεπεισμένοι καὶ αὐτοί...» (ἔνθ' ἀν., σ. 113). Ἐξετάσεις δημόσιες στὰ τέσσερα ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Τεργέστης (30 Ἀπριλίου - 6 Μαΐου 1817): «εἰς εὐρύχωρον παστάδα τοῦ σχολείου, ἔνθα ἦτο κατεσκευασμένον εἶδος μικροῦ ναοῦ, στολισμένον μὲ διάφορα ἄνθη, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἦτον ἡ προτομὴ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὸ εἰκόνισμα τοῦ βασιλέως Φραγκίσκου Α'» (*Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, τεῦχος 15, σ. 342). Καὶ στὴ Ζάκυνθο τὸ 1817: «Εἰς τὸν καιρὸν τῶν ἐξετάσεων οἱ εὐπατρίδαι, καὶ ὅσοι τῶν φωτισμένων Ἐγκατοίκων, αἱ πολιτικαὶ Ἀρχαί, καὶ ὁ Ἀρχιδιοικητὴς συμπαρευρίσκονται εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Σχολῆς, ὡς προσεκτικώτατοι κριταὶ τῆς ἐπιδόσεως τῶν Συμπολιτῶν των» (*Π. Πετρίδη*, Διατριβὴ ἐκφωνηθεῖσα εἰς τὰς δημοσίας ἐξετάσεις τῆς ἐν Ζακύνθῳ Σχολῆς, Κέρκυρα 1817, σ. 25).

1. Κατὰ τὸν *Γ. Ζολώτα* (Ἱστορία τῆς Χίου, Ἐν Ἀθήναις 1926, τ. Γα, σ. 619) στὴ βιβλιοθήκη εἶχαν συγκεντρωθῆ τὸ 1819, 30.000 τόμοι.

2. Στὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς κάλεσαν οἱ Χιῶτες τὸν Βάμβα μὲ σύσταση τοῦ Κοραῆ, τὸ 1815, ὕστερα ἀπὸ τὴν παραίτηση τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Πάριου. Ἡ παραίτηση, ἢ μᾶλλον ἡ ἐκδίωξη τοῦ σχολάρχη Πάριου ἔγινε ὕστερα ἀπὸ ἐξέγερση τῶν μεγαλυτέρων λογίων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὶς ὀπισθοδρομικές, ἀντινεωτεριστικὲς καὶ στενοκέφαλες ἀντιλήψεις του. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σχολαρχίας του ἡ σχολὴ τῆς Χίου εἶχε καταπέσει στὴν ἔσχατη παρακμή. Ὁ μαθητής του Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος ἔγραφε ὅτι «ὁ ἀθλιώτερος ἁπάντων τῶν γραμματικῶν εἶναι ὁ τῆς ἐν Χίῳ σχολῆς». Ὁ Κοραῆς τὸν ἀποκαλεῖ «ταραχοποιὸν καὶ κακὸν γέροντα», ὁ Κούμας «ἄθλιο ἀνθρωπάριον τῆς Χίου» (*Κων. Ἄμαντου*, Τὰ Γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822, Σχολεῖα καὶ Λόγιοι, Πειραιεὺς 1946, σ. 29 κ. ἑ.). Ὡς ἄνθρωπος ὡστόσο ὁ Ἀθανάσιος ἦταν συμπαθέστατος (*Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, Ἐρανιστής, τ. Ε' [1967], σ. 57 κ. ἑ.).

ἕνας τῆς Θεολογίας, τῆς Γεωμετρίας κ.λπ. ἕνας τῆς τουρκικῆς γλώσσας, ἕνας τῶν λατινικῶν καὶ τῶν γαλλικῶν καὶ ἐννέα διδάσκαλοι ἀρχαίων καὶ νέων ἑλληνικῶν[1].

Σημαντικὸς ἀριθμὸς μαθητῶν εἶναι μικρῆς ἡλικίας καὶ γι' αὐτὸ ἡ διδασκαλία περιορίζεται στὶς βασικὲς γραμματικὲς γνώσεις. Στὶς μεγάλες τάξεις σπουδάζουν Πλούταρχο, Ξενοφώντα, Δημοσθένη, Πλάτωνα, Ἡρόδοτο, Πίνδαρο καὶ Ἰλιάδα. Τὰ μαθήματα τῶν τεσσάρων πρώτων ἡμερῶν τῆς βδομάδας εἶναι ἀφιερωμένα στὴ Χημεία, Ρητορικὴ καὶ Ἱστορία. Λειτουργεῖ καλὸ χημικὸ ἐργαστήριο καὶ τυπογραφεῖο ποὺ ἔφτασε πέρσι ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Τὰ κεφάλαια γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Γυμνασίου ἐξασφαλίζονται ἀπὸ τὴν Κοινότητα καὶ ἀπὸ δωρεὲς ἰδιωτῶν. Ἕνας Χιώτης ἀπὸ τὴ Ρωσία δώρισε πρόσφατα στὸ ἵδρυμα 20.000 ἢ 30.000 τάληρα[2].

Λειτουργοῦσαν ὅμως καὶ ἄλλα σχολεῖα[3]. Ὁ Parsons θὰ ἐπισκεφθῆ ἕνα, κοντὰ στὸ Γυμνάσιο καὶ θὰ παρακολουθήση μιὰ ὁλόκληρη βδομάδα τὰ μαθήματα.

«Στὴν αἴθουσα ὑπῆρχαν γύρω στοὺς 60 μαθητὲς ποὺ κάθονταν σὲ χαμηλοὺς πάγκους ἢ κατάχαμα. Ὅλοι φοροῦσαν τὸ σκοῦφο τους. Εἶναι συνήθεια τοῦ τόπου».

Αὐτὸ τὸ σχολεῖο ἦταν παράρτημα τοῦ Γυμνασίου. Οἱ δύο μισσιονάριοι παραβρέθηκαν καὶ στὶς ἑβδομαδιαῖες ἐξετάσεις τοῦ σχολείου.

«Στὴν πρώτη αἴθουσα ποὺ μπήκαμε ὑπῆρχαν 60 παιδιὰ 12 ὡς 20 χρόνων καὶ τρεῖς διδάσκαλοι. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἐξετάζονταν δύο μαθητές. Ὁ ἕνας εἶχε ἐλλείψεις. Δέχτηκε μιὰ γερὴ κατσάδα καὶ κλαίγοντας γύρισε στὴ θέση του. Ὁ ἄλλος πῆρε συγχαρητήρια»[4].

Θὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ μερικὰ δημοτικὰ σχολεῖα. Τὰ ἀποκαλοῦσαν «κοινά». Στὸ ἕνα μὲ 10 ἀγόρια καὶ κορίτσια ὑπῆρχε δασκάλα[5]. Τοὺς μοίρασαν θρησκευτι-

---

1. Ὁ Βάμβας ὑπῆρξε πρωτοπόρος καὶ νεωτεριστὴς ἐκπαιδευτικός. Φρόντισε γιὰ τὴ σύνταξη «ὀργανισμοῦ τῶν τάξεων τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων καὶ τὴν εἰσαγωγὴ νέων μαθημάτων: λατινικῶν, τουρκικῶν, ἰταλικῶν, ζωγραφικῆς, μουσικῆς καὶ ναυτικῶν μαθημάτων». «Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ἀθανάσιον τὸν Πάριον», γράφει ὁ *Ἄμαντος*, «δὲν φοβόταν τὸ ἀπὸ τῆς Εὐρώπης φῶς» (Νεόφυτος Βάμβας, Ἑλληνικά, τ. Ζ' [1934], σ. 52).

2. 18 Ὀκτωβρίου 1820. Ἔνθ' ἀν., σ. 188. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Βαρβάκης εἶχε προσφέρει 125.000 γρόσια.

3. Στὸν Κάμπο μὲ τὶς ἀγροικίες λειτουργοῦσε ἰδιαίτερο σχολεῖο: «Τὴν 15 Μαΐου, γράφει ὁ *Ἀλέξ. Βλαστός*, «ἦτο συνήθεια νὰ μεταφέρωνται εἰς τὴν ἐξοχὴν (εἰς οἰκίαν εὐρύχωρον κειμένην κατὰ τὸ κέντρον τοῦ λεγομένου Κάμπου) τρεῖς ὑποδιδάσκαλοι τῆς Ἑλληνικῆς καὶ εἷς τῶν στοιχείων Μαθηματικῆς διὰ νὰ διδάσκωσι τὰ τέκνα ἐκείνων, τῶν ὁποίων αἱ οἰκογένειαι διέτριβον εἰς τὰ ἀγροκήπια, διέμενον δὲ μέχρι τῆς πρώτης τοῦ Νοεμβρίου μηνὸς» (Χιακά, Ἐν Ἑρμουπόλει 1840, τ. Α', σ. 134). Τὸ σχολεῖο τοῦ Κάμπου βρισκόταν στὸ Φραγκοβούνι κι' ὀνομαζόταν Φραγκοκάστελλο (*Γ. Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου, τ. Γα, σ. 619).

4. 11 Σεπτεμβρίου 1820, ἔνθ' ἀν., σ. 189.

5. Δασκάλες εἶχαν διορισθῆ σὲ πολλὲς ἐνορίες τῆς Χίου (*Γ. Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου,

κὰ φυλλάδια. Τὰ παιδιὰ παίρνοντας τὸ «δῶρο» φιλοῦσαν τὸ χέρι τῶν Ἀμερικανῶν.

Στὸ δεύτερο, μὲ 30 περίπου μαθητές, ὁ δάσκαλος ἀπουσίαζε καὶ εἶχε ἀναθέσει τὴν ἐπίβλεψη σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους μαθητές.

Στὸ τρίτο, μὲ 25 μαθητές, ὁ δάσκαλος ἔφτιαχνε παπούτσια. Τὰ παιδιὰ διάβαζαν ἢ ἔπαιζαν. «Ἡ ἐμφάνιση τῆς αἴθουσας ἔδειχνε πὼς ὁ δάσκαλος χρησιμοποιοῦσε τὸν περισσότερο καιρὸ γιὰ τὴν παπουτσίδικη τέχνη του».

Στὸ πέμπτο σχολεῖο ὁ δάσκαλος τύλιγε στὴν ἀνέμη μπαμπακονήματα καὶ τὰ παιδιὰ ἔκαναν ὅ,τι τοὺς ἄρεσε[1].

Στὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ σχολεῖα, γράφουν οἱ δύο μισσιονάριοι σὲ ἔκθεσή τους, μερικὰ παιδιὰ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ διαβάσουν ἐξ αἰτίας τῆς ἡλικίας τους. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ὑπολογιζόταν σὲ 160. Τὰ περισσότερα παιδιὰ ἦταν ἀγόρια. Μαθαίνουν μονάχα νὰ διαβάζουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, ὅλα σὲ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ φυσικὰ ἀκατάληπτα. Προφέρουν τὶς λέξεις χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν τὴ σημασία τους.

Καὶ μὲ δικαιολογημένη περηφάνεια παρατηροῦν ὅτι πρὶν ἀπὸ τὰ προ-

---

Ἐν Ἀθήναις 1926, τ. Γα, σ. 595). Ἀλλὰ καὶ σὲ πολὺ παλαιότερα χρόνια, στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰώνα, ἐπισημαίνεται γυναίκα διδάσκαλος στὴ Χίο. Καὶ μάλιστα διδάσκαλος φιλοσοφίας. Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ γιατροῦ καὶ συγγραφέα Στέφανου Καραθεοδωρῆ (1789-1867) ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη σημείωση: «1817, Ἰανουαρίου 30. Ἔμαθον ἀπὸ τὸν Δεσπότην (τὸν ἄλλοτε Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιο), ὅτι εἰς τὴν Χίον πρὸ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος (1667) ἐχρημάτισε γυναίκα διδάσκαλος φιλοσοφικῶν μαθημάτων διαδεχθεῖσα τὸν ἄνδρα της» (*Κων. Α. Σγουροῦ,* Ἱστορία τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1700 μ. Χ. Ἀθήνησιν 1937, σ. 590 σημ. 1). Καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη δίδασκαν γυναῖκες. Τὸ 1780 στὴ σχολὴ Ἐγρίκαπι ὑπῆρχε διδασκάλισσα. Ἐπίσης τὸ 1818 ἀναφέρεται ἄλλη στὴ συνοικία Ξυλόπορτας, «ἡ δασκάλισσα Ἐλέγκω» μὲ μισθὸ μόλις 5 γρόσια (*Μ. Γεδεών,* Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1893, σ. 27).

1. Ὑπῆρχε μεγάλη δίψα γιὰ μάθηση στὶς προεπαναστατικὲς δεκαετίες καὶ ἅμιλλα πανελλαδικὴ γιὰ παιδεία ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχαν μορφωμένοι δάσκαλοι. Συχνὰ ἀναλάμβανε νὰ διδάξῃ τὰ παιδιὰ ὅποιος ἤξερε τὴν ἀλφαβήτα καὶ πέντε κολυβογράμματα. Δὲν ἔλειπαν ἔτσι οἱ τρισαγράμματοι δάσκαλοι. Σ' ἕνα ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου τῆς Λάρισας βρέθηκε τούτη ἡ σημείωση: «ἄρχυ ὀκτωνβριου 1 ἐγὼ ὁ πεδαγογὼς ἐδιάβασα τὰ πεδιὰ ἕνα ξάμινω καὶ ἔπερνα τὸν μισθὸν ἀπὸ ἐσυμφῶνησαν ἡ ἐποιτρόποι τὴς ἐλάδας γροσια 12 καὶ ἔτρογα ξηρω ψωμὴ καὶ νηρὼ αποτομουσλουκι καὶ δὲν μοὶ εὔτανη νὰ χωρτάσω ψουμι 1819 ἀπρηλύου 30 δημητρηος χριστοδουλος αντωνηος Ἀναγνώστης κυριαζη απο μακρινοιτζα Γραψας εδὼ εις το βηβληον» (*Ἐπαμ. Γ. Φαρμακίδη,* Ἡ Λάρισα ἀπὸ τῶν Μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα (1881), Βόλος 1925, σ. 199-200). Ἐπίσης σὲ ψαλτήρι τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ Λῶπες (περιοχὴ Κοζάνης): «Ὄντας ἦμον δάσκαλος ἦνε κηρὸς ἀπὸ τὰ τότης. ἔτος 1809 τα η ποστολο τοῦ ἁγίου» (*Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη,* Γραπτὰ Μνημεῖα ἀπὸ τὴ Δυτ. Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας, Πτολεμαΐς 1940, σ. 48). Καὶ σ' ἕνα βιβλίο τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ Λουκόμι: «εγῷ ὁ πέτρος γραφω... δάσκαλος. νὰ ξέρουν πηὸς γράφη γράματα χερίσια» (ἔνθ' ἀν., σ. 47).

τεσταντικὰ φυλλάδια ποὺ ἦταν γραμμένα σὲ λαϊκὴ γλώσσα, δὲν εἶχαν τὰ παιδιὰ πιάσει στὰ χέρια τους βιβλίο ποὺ νὰ καταλαβαίνουν τί γράφει[1].

Στὶς 6 Ἰουλίου 1820 παρακολούθησαν τὸ πανηγύρι τοῦ Ἀη-Γιάννη. Εἶδαν τοὺς πιστοὺς νὰ χορεύουν καὶ νὰ τραγουδᾶνε μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς ἐκκλησιᾶς. Σταυροκοπήθηκαν τρεῖς φορὲς καὶ γύρισαν στὸ σπίτι τους[2].

Οἱ δύο μισσιονάριοι ὑπέβαλαν αἴτηση νὰ ἱδρύσουν στὴ Χίο Βιβλικὴ Ἑταιρία ἀλλὰ ἀντιμετώπισαν ἀπροθυμία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐπισκόπου. Εἶχε φαίνεται ἀντιληφθῆ στὸ μεταξὺ τὸν προσηλυτιστικό τους ρόλο.

Θὰ ἐγκαταλείψουν τὴ Χίο τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1820 καὶ θὰ συνεχίσουν τὸ ἔργο τοῦ ἱεραποστόλου στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Αἴγυπτο. Ὁ Parsons πέθανε τὸ 1822 ταξιδεύοντας στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ Fisk στὴ Βηρυτὸ τὸ 1825.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 190.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 191.

Ο ΜΑΙΤΛΑΝΤ ΚΑΙ Ο ΙΣΜΑΗΛ ΜΠΕΗΣ (1819)

ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ θέση ἀνάμεσα στὰ περιηγητικὰ χρονικὰ τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας κατέχουν οἱ εἰκονογραφημένες ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Μερικὲς εἶναι γιγάντιες, μνημειώδεις καὶ ἀνεπανάληπτες, πραγματικὰ ἐπιτεύγματα γραφικῆς τέχνης. Τὶς παραστάσεις αὐτῶν τῶν εἰκονογραφημένων χρονικῶν φιλοτεχνοῦσαν, ἄλλοτε ζωγράφοι περιηγητὲς καὶ ἄλλοτε καλλιτέχνες ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἀνατολὴ γιὰ λογαριασμὸ ἐκδοτῶν, ἢ ποὺ συνόδευαν περιηγητές[1].

Ἀνάμεσα στὶς εἰκονογραφημένες ἐκδόσεις ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἢ προετοιμάστηκαν κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ξεχωρίζουν τὰ μνημειώδη ἔργα τῶν Ἄγγλων Edward Dodwell[2] καὶ Cartwright[3] τῶν Γάλλων Choiseul-Gouffier[4] (ἄλλοτε πρεσβευτῆ), Cassas καὶ Bence[5], Melling[6],

---

1. Οἱ Ἄγγλοι καὶ Γάλλοι πρεσβευτὲς στὴν Κωνσταντινούπολη συνοδεύονταν πάντοτε ἀπὸ τοὺς προσωπικούς ζωγράφους τους ἢ ἀκόμα καὶ ἀπὸ ὁμάδα καλλιτεχνῶν. Ὁ Choiseul-Gouffier εἶχε χρησιμοποιήσει γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ ἀποτύπωση μνημείων, τοπίων καὶ σκηνῶν ἑλληνικῆς ζωῆς ὁλόκληρο συνεργεῖο ζωγράφων καὶ σχεδιαστῶν. Ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Fauvel, ὁ κατοπινὸς πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα. Γιὰ τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ Ainslie ἐργάστηκε ὁ Luigi Mayer, γιὰ τὸν πρεσβευτὴ Liston ὁ Gaetano Mercati. Ὁ Elgin μίσθωσε τὸν Ἰταλὸ Janbatista Lusieri καὶ τὸν Καλμοῦχο Φιοντὸρ-Ἰβάνοβιτς. Οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς Clarke καὶ Tweddell συνοδεύονταν ἀπὸ τὸν Γάλλο ζωγράφο Préaux, ὁ Edward Dodwell ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ Pomardi. Ὁ Aberdeen εἶχε μαζί του τὸν Gropius, ὁ Wilkins τὸν Agostino Aglio, οἱ Dawkins καὶ Wood τὸν Ἰταλὸ Bozza. Ὁ Βαυαρὸς Lynckh ἐργάστηκε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Byron.

2. Views in Greece from drawing, London 1821. Τριάντα πίνακες ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του στὴν Ἑλλάδα καὶ 62 σελίδες ἐπεξηγηματικοῦ κειμένου.

3. Views of the Ionian Islands, drawn by J. Cartwright and coloured by H. Havell and son, London 1821. Σκηνὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἐνδυμασίες μὲ λεπτομέρειες καὶ ἀκρίβεια, τοπία, ἀγορές, τὴ λιτάνευση τοῦ σκηνώματος τοῦ Ἁη-Σπυρίδωνα στὴν Κέρκυρα, κτίρια, λιμάνια, καράβια, ζωντανὲς εἰκόνες, στιγμιότυπα, χαρακτηριστικοὺς τύπους (παπάδες, θαλασσινούς, Σουλιῶτες, τσοπάνηδες, χωριάτες).

4. Ὁ δεύτερος τόμος τοῦ περίφημου εἰκονογραφημένου χρονικοῦ τοῦ Choiseul-Gouffier, ἄλλοτε πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὀγκῶδες καὶ ἐπιβλητικὸ ἄλμπουμ (βλ. Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 364 καὶ 384).

5. Grands vues pittoresques des principeaux sites et monuments de la Grèce et de la Sicile, et des sept collines de Rome; accompagnées d'une explication des monuments par M. C. Landon, Paris 1813.

6. Voyages pittoresques de Constantinople et des rives de Bosphore d'après les dessins de *M. Melling*, architecte de l'empereur Selim III, et de la sultane Hadidgé sa soeur, Paris 1819. Οἱ 48 πίνακες τοῦ τόμου— τοπία καὶ κάθε λογῆς ἀξιοθέατα τῆς Πόλης— πλαισιώνονται μὲ σκηνὲς τοῦ καθημερινοῦ βίου (ἔθιμα, ἐνδυμασίες, καράβια, κτίσματα, ἐσωτερικὰ κ.λπ.). Ἡ περιγραφὴ τῶν πινάκων ἔγινε ἀπὸ τὸν Ch. Lacretelle. Συνεργάτες οἱ διαπρεπέστεροι γνῶστες τῆς Ἀνατολῆς: ὁ Barbié du Bocage, ὁ Choiseul-Gouffier, ὁ Le-

Dupré[1] καὶ Forbin[2] καὶ τοῦ Γερμανοῦ Magnus Von Stackelberg[3].

Τὰ κείμενα ποὺ συνοδεύουν τὶς εἰκόνες αὐτῶν τῶν συλλογῶν εἶναι ἄλλοτε ἐπεξηγηματικὲς λεζάντες καὶ ἄλλοτε αὐτόνομα ταξιδιωτικὰ χρονικά. Στὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκει τὸ εἰκονογραφημένο ὁδοιπορικὸ τοῦ Γάλλου ζωγράφου Louis Dupré, τοῦ ἐμπνευσμένου μαθητῆ τοῦ David, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1819 καὶ ἀπεικόνισε μὲ τὸ χρωστῆρα του πρόσωπα καὶ σκηνὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὸ γοητευτικὸ καὶ ἐξωτικὸ στοιχεῖο, μὲ μοναδικὴ λάμψη καὶ σπάνια ἀκρίβεια.

Φτάνοντας στὴν Κέρκυρα θὰ ἐκφράση τὴν ἐπιθυμία νὰ ζωγραφίση μερικοὺς Σουλιῶτες ποὺ ξεριζωμένοι ἀπὸ τὰ χώματά τους βρίσκονταν στὴν ὑπηρεσία τῶν Ἄγγλων. Ὁ δραγουμάνος του βρῆκε δύο. Εἶχαν ὕφος ὑπεροπτικὸ καὶ κάπως

---

chevalier, ὁ Pouqueville, ὁ δραγουμάνος τῆς γαλλικῆς πρεσβείας Mathieu Deval κ.ἄ. Ὁ Melling ἦταν ἀρχιτέκτονας τοῦ σουλτάνου Σελὴμ Γ' καὶ προσωπικὸς ζωγράφος τῆς σουλτάνας Χαντιτζέ.

1. Voyage à Athènes et à Constantinople, ou collection de portraits, de vues et des costumes grecs et ottomans, peints sur les lieux, d'après nature, lithographiés et coloriés par *Dupré*, élève de David; accompagné d'un texte orné de vignettes, Paris 1825. Οἱ ἔγχρωμες λιθογραφίες τοῦ τόμου ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα εἶναι πολύτιμες γιατὶ ἀποδίδουν μὲ ἀκρίβεια καὶ σπάνια εὐσυνειδησία πρόσωπα γνωστά, ἐνδυμασίες τοπικὲς καὶ σκηνὲς τοῦ καθημερινοῦ βίου (τὰ πορτραῖτα τοῦ σφραγιδοφύλακα τοῦ Ἀλῆ, τοῦ ἄρχοντα Λογοθέτη τῆς Λειβαδιᾶς καὶ τῆς κόρης του, τοῦ Μιχ. Σούτσου, ἑνὸς ναυτικοῦ, τοὺς περιηγητὲς καὶ τὴ συνοδεία τους ποὺ ἀνεβαίνουν στὴν Πίνδο, τὸ σπίτι τοῦ πρόξενου Fauvel, ἀθηναϊκὸ γάμο, ἐνδυμασίες κ. ἄ.).

2. Portefeuille... contenant ses tableaux, dessins et esquisses les plus remarquables. Aves un texte redigé par M. le *comte de Marcellus*, Paris 1843.

3. La Grèce, Vues Pittoresques et Topographiques, Paris 1834. Στὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ἀνήκουν ἐπίσης καὶ οἱ ἀκόλουθες ἐκδόσεις εἰκονογραφημένων χρονικῶν: Τὸ ἀνώνυμο Album containing 18 original drawning in sepia of views in Attica, Aegina, Scio, Pergamum, Smyrna ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1801. Τὸν ἴδιο χρόνο τυπώθηκε ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ εἰκονογραφημένου ὁδοιπορικοῦ τοῦ *Luigi Mayer,* προσωπικοῦ ζωγράφου τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ στὴν Πόλη R. Ainslie (Views in Turkey, in Europe and Asia, comprising Roumelia, Bulgaria, Wallachia, Syria and Palestine). Δεύτερη ἔκδοση κυκλοφόρησε τὸ 1803 (Views in the Ottoman Empire, chiefly in Caramania, a part of Asia Minor hitherto unexplored; with some curions selections from the islands of Rhodes and Cyprus; and the celebrated cities of Corinth, Carthage, and Tripoli). Ἡ συλλογὴ σχεδίων (μερικὰ ἔγχρωμα) ἀπὸ τοπία, κοστούμια κ.λπ. τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *William Haygarth* ἀπὸ τὰ ταξίδια ποὺ πραγματοποίησε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1810-1811 (βρίσκονται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη). Μιὰ ἀπὸ τὶς συνθέσεις του παρουσιάζει τὸν Ἀλῆ ἐνῶ ὑποδέχεται ἐπισκέπτες. Οἱ Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore, Paris 1815 τοῦ Γάλλου στρατιωτικοῦ ἀκολούθου τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη *Charles Pertusier.* Τὸ Viaggio Nella Grecia negli anni 1804, 1805 e 1806, Rome 1820 τοῦ *Simone Pomardi.* Ἐπίσης τοῦ Γερμανοῦ *Joseph von Hammer,* Topographische Ansichten gesammelt auf einer Reise in die Levante (1811). Εἰκόνες ἀπὸ τὴν Ἡράκλεια, Τρωάδα, Χίο, Ρόδο κ.ἄ.

ἀγριωπὸ κι' ὁ καλλιτέχνης φοβήθηκε πὼς δύσκολα θὰ τοὺς ἔπειθε νὰ ποζάρουν. 'Αλλὰ ἡ ὑπόσχεση κάποιας ἀμοιβῆς τοὺς ἡμέρωσε γρήγορα[1].

Ἦταν οἱ μέρες ποὺ γραφόταν ὁ ἐπίλογος τοῦ δράματος τῆς Πάργας. «'Εδῶ καὶ κάμποσο καιρὸ ἀνάμεσα σὲ δεξιώσεις, χοροὺς καὶ γεύματα στὴν Κέρκυρα καὶ στὰ Γιάννενα εἶχε κλείσει ἡ ἐπαίσχυντη συμφωνία», γράφει ὁ καλλιτέχνης.

Καὶ κείνη τὴν ἡμέρα—τέλη Φεβρουαρίου 1819—ὁ Μαίτλαντ, ὁ Βρεταννὸς 'Αρμοστὴς τῶν 'Επτανήσων, ὑποδεχόταν ἐπίσημα στὴν ἀγγλικὴ φρεγάτα «Γλασκώβη», ποὺ ἦταν ἀραγμένη στὸ λιμάνι τῆς Κέρκυρας, τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ 'Αλῆ, τὸν 'Ισμαὴλ μπέη, ἔγγονο τοῦ 'Αλῆ (γιὸ τοῦ Βελῆ), ἕνα παιδάκι 12 χρόνων[2]! Σημαιοστολισμοί, κανονιοβολισμοί, παράτες. 'Υποδοχὴ πραγματικὰ βασιλική. 'Ο Duprè θαυμάζει τὴν κωμωδία ποὺ ἔπαιζαν οἱ Ἄγγλοι[3].

'Η φρεγάτα θὰ συνοδέψη τὸ καράβι τοῦ 'Ισμαὴλ ὡς τὸ Βουθρωτὸ ὅπου εἶχε ὁρισθῆ συνάντηση τοῦ 'Αλῆ πασᾶ μὲ τὸν Ἄγγλο 'Αρμοστή. 'Ο Γάλλος ζωγράφος θὰ ἔχη τὴν εὐκαιρία νὰ ζωγραφίση κρυφὰ τὸν βεζύρη κατὰ τὴ διάρκεια ἑνὸς ἀγγλοαρβανίτικου κυνηγιοῦ στὴ λίμνη[4].

'Απὸ τὸ Βουθρωτὸ ὁ Dupré θὰ συνεχίση τὴν περιήγησή του μαζὶ μὲ δύο Ἄγγλους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς 'Ηπείρου μὲ κατεύθυνση τὰ Γιάννενα. Στὸ δρόμο εἶδε ἕνα εἰκονοστάσι μὲ τοιχογραφία τῆς Παναγίας διάτρητη ἀπὸ βόλια. Ἦταν ὁ στόχος τῶν περαστικῶν μουσουλμάνων.

'Απὸ τὰ Γιάννενα στὰ Μετέωρα (θ' ἀνεβοῦν σ' ἕνα μοναστήρι μὲ τὸ δίχτυ) καὶ στὸν Τύρναβο, ὅπου τοὺς δέχτηκε ὁ Βελήπασας στὸ σεράϊ[5]. 'Η Γαλλία

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 7.

2. Ἦταν ὁ μικρότερος γιὸς τοῦ Βελήπασα. Οἱ ἄλλοι δύο, ὁ Μεχμὲτ 22 καὶ Σελὶμ 18 χρόνων (*Σπ. 'Αραβαντινοῦ*, 'Ιστορία 'Αλῆ πασᾶ, σ. 457).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 9.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 15.

5. 'Ο Βελήπασας διατηροῦσε πολλὰ σεράγια στὴ Θεσσαλία. Τὰ τρία κυριώτερα ἦταν τὸ Ἂκ σεράϊ στὴ Λάρισα, τῆς Δεστάνης, τῆς 'Αγιᾶς καὶ τοῦ Τυρνάβου. 'Ο *'Ιω. Λεονάρδος*, ποὺ εἶχε ἐπισκεφθῆ τὸ σεράϊ τοῦ Βελήπασα στὸν Τύρναβο τὸ 1822 τὸ περιγράφει στὴ «Χωρογραφία» του: «... ὑψώνετο ἓν ὡραιότατον οἰκοδόμημα τριώροφον, τοῦ ὁποίου ἡ Τεκτονικὴ ἦτον πολλὰ διάφορος τῶν ἄλλων καὶ κατὰ τὸν ὡραῖον Εὐρωπαϊκὸν τρόπον τῆς νέας Τεκτονικῆς. Τὰ Δώματα εἰς τὸ ὑψηλότερον πάτωμα ἦτον πολλὰ λαμπρῶς καὶ χαριτωμένως στολισμένα, ἐκ τῶν ὁποίων μιᾶς σάλλας αἱ πλευραὶ ἦτον ἀπὸ καθρέπτας κατασκευασμέναι...εἰς δὲ τὸ κάτω πάτωμα ἐκτείνετο κατὰ μῆκος μιὰ μεγαλωτάτη σάλα μὲ ὡραιοτάτας ζωγραφίας, τῆς ὁποίας τὸ ἔδαφος ἦτον ἀπὸ τετραγώνους πλάκας στρωμένας, ὁποὺ πολλάκις ἐπαριστάνοντο παρὰ τῶν Εὐρωπαίων θέατρα καὶ κωμωδίαι ἐπὶ τῆς δεσποτείας τοῦ Βελῆ πασᾶ... μ' ὅλον ὅτι εἶχον ἰδεῖ καὶ προτύτερα εἰς τὴν Μοναρχίαν τῆς Αὐστρίας ὡραιότερα, μ' ὅλον τοῦτο καὶ αὐτὸ μοῦ εἵλκυσε τὴν περιέργειαν» (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία συνταχθεῖσα κατ' ἰδιαιτέραν τινὰ μέθοδον γεωγραφικῆς καὶ περιηγητικῆς, 'Εν Πέστη Οὐγγαρίας 1836, σ. 56). Στὸ σεράϊ τῆς Δεστάνης ὑπῆρχε καὶ τεχνητὴ λίμνη γιὰ τὶς λεμβοδρομίες τοῦ χαρεμιοῦ (*'Επ. Φαρμακίδη*, 'Η Λάρισα ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν

εἶχε χάσει πιὰ τὴν ἐπιρροή της στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ οἱ Ἄγγλοι συνοδοιπόροι συμβούλεψαν τὸν Dupré νὰ μὴν ἀποκαλύψη τὴν ἐθνικότητά του. Ἀλλὰ δὲν ἤθελα ν' ἀπαρνηθῶ τὴν πατρίδα μου, γράφει ὁ περιηγητής.

—Ἄλλοτε, εἶπε ὁ Βελής, ὅταν ἐρχόταν στὴν Ἑλλάδα ἀκόμα κι' ἕνας Γάλλος μπαρμπέρης προκαλοῦσε τὴν ἴδια ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖ σήμερα ἕνας πρεσβευτής[1].

Γιὰ νὰ ψυχαγωγήση τοὺς ξένους ὁ Βελὴς κάλεσε μιὰ Ἰταλίδα ποὺ εἶχε στὸ σεράϊ γιὰ νὰ τραγουδήση. «Ἦρθε ἡ σινιόρα, τοῦ φίλησε τὸ χέρι ἀλλὰ εἶπε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ τραγουδήση γιατὶ τῆς εἶχαν ξεκουρδίσει τὸ πιάνο»[2].

Ἀπὸ τὸ γιατρὸ τοῦ σεραγιοῦ ἔμαθαν ὅτι ὁ Βελὴς ἔπασχε ἀπὸ φοβερὲς «ἐπαίσχυντες» ἀρρώστιες. Μ' ὅλα αὐτὰ διατηροῦσε χαρέμι[3].

Τὸ τέλος τοῦ Βελῆ ἦταν οἰκτρό, γράφει ὁ Dupré. Τὸν ἐξόρισαν στὴ Μ. Ἀσία κι' ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του ἦρθε καὶ τὸ δικό του τέλος. Ἔδειξε δειλία, σερνόταν μπροστὰ στοὺς δημίους του, φιλοῦσε τὰ πόδια τους. Στραγγάλισαν μπροστὰ στὰ μάτια του τὸν ἀδερφό του Σαλίκ, κ' ἕναν ἀπὸ τοὺς γιούς του. Τὶς κόρες του τὶς πούλησαν Τουρκομάνοι τσοπάνηδες στὸ μπεζεστένι.

Ὁ Βελὴς πρόσφερε στοὺς ξένους περιηγητὲς μιὰ ἅμαξα μὲ ἕξη ἄλογα γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν ἐκδρομὴ στὸν Πηνειό. Θὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ τὰ Ἀμπελάκια.

Ἑλλάδα [1881], Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη, Βόλος 1826, σ. 208).

1. Ἡ ὑποδοχὴ τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὰ ταραχώδη προεπαναστατικὰ χρόνια ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν ἐπιρροὴ τῆς χώρας τους στὴν Πύλη, δηλαδὴ ἀνάλογη μὲ τὴ θέση τῆς αὐτοκρατορίας στὸ συσχετισμὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Κατὰ τὴν περίοδο τῶν ναπολεόντειων πολεμικῶν θριάμβων τὸ ἀγγλικὸ γόητρο στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε ἐκμηδενισθῆ. Ἀντίθετα ἦταν παντοῦ καλοδεχούμενοι οἱ Γάλλοι. Ὁ Γάλλος ἀξιωματικὸς *Auguste Bontemps-Lefort,* ποὺ ταξίδεψε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1807 στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, γράφει στὸ χρονικό του: «Πηγαίνουμε παντοῦ χωρὶς συνοδεία γενιτσάρων. Ὡστόσο δὲν ἀντιμετωπίζουμε καμμιὰ προσβολή. Ἀντίθετα μᾶς ὑποδέχονται γελαστὰ καὶ καλωσυνάτα πρόσωπα. Ἡ ἀπώθηση τῶν Ἄγγλων καὶ οἱ νίκες τοῦ αὐτοκράτορα στὴν πολεμικὴ ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Ρώσους ἐξασφάλισαν αὐτὴ τὴ μεταχείριση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Τούρκων, τόσο σπάνια γιὰ τοὺς χριστιανούς. Μαζὶ μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους τῆς πρεσβείας βγήκαμε περίπατο μὲ ἄλογα χωρὶς νὰ μᾶς συνοδεύουν οὔτε οἱ ὑπηρέτες μας» (Lettres d'un officier Français contenant la relation d'un voyage rapidement fait en Turquie et en Perse, pendant l'année 1807 [χωρὶς τόπο καὶ χρόνο], σ. 31 κ. ἑ.).

2. Ὁ Κούμας γράφει ὅτι ὁ Βελήπασας ἔφερε τὸ πρῶτο πιάνο στὴν Ἑλλάδα. Τὸ κουβάλησαν ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ στὸ σεράϊ τοῦ Τυρνάβου. Στὶς 6 Ἰουνίου 1809 ἔγραφε ὁ πασὰς ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ στὸν Ἄγγλο Hunter, ἐμπορικὸ πράκτορά του στὴ Μάλτα: «...σᾶς μένω πολλὰ εὐχάριστος διὰ τὴν ἐπιμέλειαν ὁποὺ ἔλαβε διὰ νὰ μοῦ στείλη τὸ πγιὰν-φὸρτ τὸ ὁποῖον πολλὰ γουστάρω διότι μοῦ ἄρεσεν, τὴν ἀγοράν του λοιπὸν ἂς τὴν περάση εἰς τὴν παρτίδα».

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 23. Ὁ σύγχρονος Γ. Οἰκονόμου, σύμβουλος τοῦ Πασόμπεη, διοικητῆ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Βελῆ, γράφει γιὰ τὶς ἀρρώστιες τοῦ πασᾶ: «Ὅλον τὸ σῶμα του, ὂν σεσηπωμένον, εἶχε πληγὰς ἀνιάτους, ὡς καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν του» (*Σπ. Ἀραβαντινοῦ,* Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ... Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 456).

«Αὐτὸ τὸ χωριό, ποὺ κατοικεῖται μόνο ἀπὸ Ἕλληνες, εἶχε φτάσει ἄλλοτε σὲ μεγάλη ἀκμή. Ἀπὸ τὶς φάμπρικές του ἔβγαιναν μεγάλες ποσότητες ἀλατζάδες καὶ φλοκάτες. Ἀλλὰ ἡ βιομηχανία ἄρχισε νὰ ὑποχωρῆ τὸ 1813 ἐξ αἰτίας τῆς πανούκλας ποὺ θέρισε τὴ Θεσσαλία κι' ἀφάνισε τοὺς περισσότερους τεχνίτες. Τὸ 1819 τὰ Ἀμπελάκια ἄρχισαν νὰ ξαναζωντανεύουν. Ἀλλὰ τότε ξέσπασε μιὰ νέα ἐπιδημία[1].

Ἡ Λάρισα ἦταν ἡ πιὸ βρώμικη τουρκόπολη ποὺ εἶδε. «Παντοῦ σωροὶ ἀκαθαρσίες καὶ στεκούμενα δυσώδη νερά. «Κι' ὁ ρύπος τῆς πολιτείας συνταιριαζόταν μὲ τὴν ἐξαθλιωμένη ὄψη τῶν κατοίκων»[2].

Στὶς 15 Ἀπριλίου 1819 ἔφτασε στὴν Ἀθήνα. Ἀντίκρυσε ἀπὸ τὸ Δαφνὶ τὴν πόλη τῆς Παλλάδας. Συγκίνηση, ἐξάρσεις. Ἀλλὰ μόλις πέρασε τὴν πύλη τοῦ κάστρου οἱ ἐνθουσιασμοί του ἐξατμίσθηκαν ἀμέσως. Δρόμοι στενοὶ καὶ βορβορώδεις. Καὶ οἱ φυσιογνωμίες τῶν Ἀθηναίων δὲν τοῦ θύμισαν διόλου τοὺς ἡρωικοὺς χρόνους.

Πῆγε πρῶτα-πρῶτα νὰ καλλωπισθῆ σ' ἕνα Τοῦρκο μπαρμπέρη. Τοῦ ἔπιασε τὸ κεφάλι σὰν πεπόνι καὶ τὸν ξούρισε σὲ δύο μινοῦτα ὄμορφα κι' ἀνάλαφρα[3].

Στὸ Θησεῖο παρακολούθησε τὸν πασχαλινὸ δημόσιο χορό. Διασκέδαζαν μαζὶ Ἕλληνες, Τοῦρκοι καὶ Ἀρβανίτες[4].

Ἔμεινε τρεῖς μῆνες στὴν Ἀθήνα καὶ γνώρισε τὴν κοσμικὴ φραγκοελληνικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς. Τοὺς προξένους τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα καὶ στ' Ἀνάπλι Fauvel καὶ De Saint-André, τὸν λόρδο καὶ τὴ λαίδη Ruthwen, τὸν πρόξενο τῆς Αὐστρίας Gropius καὶ τὴν Ἑλληνίδα σύζυγό του, γνωστὴ γιὰ τὴ γλωσσομάθεια καὶ τὴν ἀρχαιομάθειά της, τὸν γνωστὸ Lusieri, τὶς τρεῖς κονσολίνες, τὴν κόρη τοῦ Roque: «Ἦταν τὸ πιὸ ὁλοκληρωμένο πρόσωπο ποὺ εἶδα στὴν Ἀθήνα, προικισμένο μὲ τάλαντο καὶ μετριοφροσύνη»[5].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὴν κατοικία τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Εἶχε περιβόλι, κιόσκι καὶ συντριβάνι[6].

Τὸν Ἰούνιο ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη κι' ἀκολούθησε τὸν Μιχ. Σοῦτσο, νέο ὁσποδάρο τῆς Μολδαβίας ποὺ ἀναχωροῦσε μὲ τὴ σύζυγό του γιὰ τὴν ἕδρα του μὲ συνοδεία 1.500 ἀνδρῶν[7].

Ὁ περιηγητὴς θὰ ἐπιστρέψη στὴν πατρίδα του διαμέσου Βιέννης, Βενετίας[8].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 26.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 26.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 34.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 35. Τὸ Θησεῖο εἶχε μετατραπῆ σὲ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 37.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 41.
7. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ φιλοτέχνησε εἰκόνες τοῦ στρατοπέδου.
8. Ἔνθ' ἀν., σ. 50.

ΕΝΑΣ ΓΑΛΛΟΣ ΕΞΩΜΟΤΗΣ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΟ ΤΟΥ ΑΛΗ

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ἐπανάσταση, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καὶ τὸ βοναπαρτικὸ καθεστὼς ἀνάγκασαν πολλοὺς ἀντιφρονοῦντες στρατιωτικοὺς νὰ ἐκπατρισθοῦν. Τοὺς περισσότερους ἀπορροφοῦσε ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ποὺ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ Εὐρωπαίους ἀξιωματικοὺς γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ στρατεύματος. Μερικοὶ ἐξισλαμίζονταν καὶ κατόρθωναν νὰ ἀναρριχηθοῦν σὲ κορυφαῖες θέσεις τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας[1].

Ἕνας Ἀλσατὸς κατώτερος ἀξιωματικὸς τῶν οὐσάρων, ἀφοῦ πολέμησε στὴν Αἴγυπτο κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῆς γαλλικῆς στρατιᾶς καὶ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, ξαναγύρισε στὴ Γαλλία. Ἐκεῖ φυλακίσθηκε γιὰ τὰ φιλοβασιλικά του φρονήματα ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ δραπετεύσῃ τὸ 1803 καὶ νὰ καταφύγῃ, σὲ ἡλικία 26 χρόνων, στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου τούρκεψε, πῆρε τὸ ὄνομα Ibrahim Manzour ἐφέντης καὶ ἐντάχθηκε στὸν ὀθωμανικὸ στρατὸ μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ συνταγματάρχη. Δεκατρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1816, τὸν βρίσκουμε στὰ Γιάννενα, διοικητὴ τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ Ἀλήπασα. Ἦταν τυχοδιώκτης, ἀπροσάρμοστος τύπος, ἀνυπότακτο στοιχεῖο. Κατάντησε μισθοφόρος τοῦ Ἀλῆ ὕστερα ἀπὸ περιπέτειες καὶ περιπλανήσεις σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη[2].

Τρία χρόνια θὰ ὑπηρετήσῃ τὸν βεζύρη. Ἀναγκαστικά. Γιατὶ ὁ Ἀλής,

1. Ἀπὸ Γάλλους μισθοφόρους καὶ ἐξωμότες ἦταν πλαισιωμένος καὶ ὁ τακτικὸς στρατὸς τοῦ Ἰμπραὴμ κατὰ τὴν εἰσβολὴ στὸ Μωριὰ τὸ 1825.

2. Τὸ 1809 ἐγκατέλειψε τὸν τουρκικὸ στρατὸ καὶ γύρισε στὴ Γαλλία ὅπου κινδύνεψε νὰ ξανασυλληφθῆ. Δραπέτευσε ὅμως καὶ ξανάρχισε τὶς περιπλανήσεις του στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες ἀναζητώντας ἐργοδότη: Πετρούπολη, Σουηδία, Δανία, Βεστφαλία (1811), Βιέννη (1813), Βοσνία, πάλι Κωνσταντινούπολη, πάλι Ρωσία (1814), Βιέννη, Τριέστι, Σικελία (1815). Ὅταν πιὰ ἔγινε ἡ παλινόρθωση ἀποφάσισε νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν πατρίδα του. Ἀπὸ τὴ Μεσσήνη, μὲ τὸ καράβι τοῦ Λάζαρου Μπρούσκου, ἔφτασε στὴν Ὕδρα ἐλπίζοντας νὰ βρῆ πλοῖο γιὰ τὴ Μασσαλία. Θὰ σὲ πάρω στὸ δικό μου, τοῦ εἶπε ὁ Μανώλης Τομπάζης. «Μιλοῦσε καλὰ γαλλικὰ καὶ ἦταν καλλιεργημένος ἄνθρωπος», γράφει ὁ Ibrahim. Ὁ Γάλλος περίμενε τρεῖς μῆνες, τίποτα. Ἀνυπόμονος πέρασε στὶς Σπέτσες κι' ἀπὸ κεῖ στ' Ἀνάπλι. Βγαίνοντας στὸ μουράγιο εἶδε ν' ἀνεβάζουν στὸ Παλαμήδι ἕνα πελώριο κανόνι. Τὸ ἔσερναν 300 Ἕλληνες μὲ σκοινιά. Τοῦρκοι ἔφιπποι καὶ πεζοὶ εἶχαν κυκλώσει τοὺς ἀγγαρεμένους καὶ οἱ τσαουσάδες τοῦ πασᾶ χτυποῦσαν ἀλύπητα μὲ ραβδιά. Ζύγωσε ὁ Ibrahim τὸν διοικητὴ τοῦ πυροβολικοῦ Κοὺρτ-ἀγὰ καὶ τοῦ εἶπε: «Τί κάνετε ἐδῶ, δὲν ἀνεβαίνει ἔτσι τὸ κανόνι, θὰ καταστραφῆ ἀπὸ τὶς πέτρες». Τοὺς ἔδειξε τὰ χαρτιά του — εἶχε μπουγιουρδὶ τοῦ πασᾶ τοῦ Βελιγραδίου — κι' ἀνέλαβε τὴ δουλειά. Ἔστρωσε κυλινδρικὰ ξύλα ἀλειμμένα μὲ λίπος (κατρακύλια), τοποθέτησε ἀπάνω τὸ κανόνι, τὸ ἔζεψε σὲ τέσσερα ἄλογα καὶ σὲ τρεῖς ὧρες τὸ ἔστησε στὸ κάστρο. Τὄμαθε ὁ Ρεγκὶμπ πασᾶς τ' Ἀναπλιοῦ καὶ τὸν διόρισε ἀξιωματικὸ τῆς φρουρᾶς παρὰ τὴ θέλησή του. Ὡστόσο μ' ὅλο ποὺ τοῦ πρόσφερε σπίτι καὶ τιμάριο δραπέτευσε ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μῆνες. Βγῆκε στὸ Ἄργος, γνώρισε τὸν Κιαμήλμπεη στὴν Κόρινθο καὶ πέρασε στὸν Ἔπαχτο ὅπου ὁ Σαλήμπεης, γιὸς τοῦ Ἀλῆ, τὸν ἔπεισε νὰ ταξιδέψῃ στὰ Γιάννενα.

κρίνοντάς τον ἀπαραίτητο, ἀπαγόρευε τὴν ἔξοδό του ἀπὸ τὸ πασαλίκι. Τελικά, τὸ 1819, κατόρθωσε νὰ δραπετεύση ἀπὸ τὰ Γιάννενα.

Ἀλλὰ μέσα σ' αὐτὴ τὴν τριετία πολλὰ εἶδε καὶ πολλὰ ἄκουσε. Μουσουλμάνος ὅπως ἦταν — μιλοῦσε ἄψογα τὰ τουρκικὰ — καὶ σὲ σπουδαῖο στρατιωτικὸ πόστο, εἶχε στενὴ γνωριμία μὲ τὸν Ἀλή, ἔμπαινε καὶ ἔβγαινε στὰ σεράγια του, παρατηροῦσε καὶ μάθαινε. Γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, γιὰ τὸν ἴδιο τὸ βεζύρη, γιὰ τὸ χαρακτήρα του καὶ τὴν προσωπική του ζωὴ καὶ κυρίως γιὰ τὰ μυστικὰ τῆς τυραννίας του.

Καρπὸς τῆς θητείας του στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλήπασα ἦταν ἕνα χρονικὸ ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1827[1], μιὰ σύνθεση ἀπὸ προσωπικὲς ἐμπειρίες γύρω ἀπὸ τὸ βίο καὶ τὴν πολιτεία τοῦ Ἀλήπασα καὶ ἀπὸ διάφορα γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου, ὅπως ἡ παράδοση, τὸ ξεπούλημα ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, τῆς Πάργας ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους. Ὁ ἴδιος προσθέτει στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ὅτι τὰ ἐνθυμήματά του μποροῦν νὰ χρησιμέψουν ὡς συμπλήρωμα τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Pouqueville. Βέβαια ὁ τυχοδιωκτικὸς χαρακτήρας τοῦ Manzour ἐφέντη δὲν ἀποτελεῖ ἐγγύηση ἀξιοπιστίας. Ὡστόσο πολλὲς πληροφορίες του εἶναι ἔγκυρες. Μερικὰ μάλιστα ἀπὸ τὰ περιστατικὰ ποὺ ἱστορεῖ ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς καὶ ξένες πηγές. Δὲν εἶναι μυθοπλάστης ὅπως τὸν κατηγόρησαν. Λογοκλόπος ναί. Ἔχει ἀντιγράψει πολλὲς σελίδες, ἀτόφιες σχεδόν, ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Hughes. Εἶναι καὶ καυχησιάρης. Λογόφερνε λέει μὲ τὸ βεζύρη. Δὲν ἀποκλείεται. Ἡ ἀψηφισιά του δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν παράτολμη καὶ πληθωρικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ τυχοδιώκτη.

Δὲν ἔχει ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἑνότητα οὔτε ἡμερολογιακὸ χαρακτήρα τὸ χρονικὸ τοῦ Ibrahim Manzour. Τὸ σοβαρὸ ἀκολουθεῖ τὸ εὐτράπελο χωρὶς καμμιὰ ἑνότητα. Τὴν ἐξιστόρηση ἑνὸς σπουδαίου γεγονότος διαδέχεται ἡ παράθεση κωμικοτραγικῶν ἐπεισοδίων. Εἶναι ἁπλὸς καὶ σαφής. Καὶ οἱ πληροφορίες τοῦ χρονικοῦ του ἀποτελοῦν σπουδαία συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἀλήπασα. Εἶχε ἐγκατασταθῆ στὸ σπίτι ἑνὸς Τούρκου ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ἀξιωματούχους τοῦ βεζύρη καὶ μποροῦσε νὰ ἀντλῆ ἔγκυρες πληροφορίες γιὰ τὰ συμβαίνοντα στὸ πασαλίκι. Οἱ σχέσεις του μὲ τὸν σατράπη δὲν ἦταν καλές. Πρῶτα-πρῶτα γιατὶ δὲν δεχόταν τὴν παραίτησή του καὶ τὴν ἔξοδό του ἀπὸ τὴ χώρα. Μιὰ μέρα ποὺ ἐπανέλαβε τὸ αἴτημα εἶπε ὁ Ἀλής:

—Καλά, ἀφοῦ θέλεις νὰ φύγης, νὰ φύγης. Ἀλλὰ τὸ κεφάλι σου θὰ μείνη ἐδῶ[2]!

Ἔπειτα, δὲν τοῦ πλήρωνε τοὺς μισθοὺς ποὺ εἶχαν συμφωνήσει. Κι' ὅταν

1. Mémoires sur la Grèce et l'Albanie, pendant le gouvernement d'Ali Pacha. Ouvrage pouvant servir de complément à celui de M. de Pouqueville, Paris 1827.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 218.

τὸ 1817 ἀξίωσε τὴν ἐξόφληση, ὁ βεζύρης, βλέποντάς τον καλοντυμένο, τοῦ λέει:

—Ὅταν φοράει κανεὶς τέτοιες γοῦνες εἶναι πλούσιος καὶ δὲν ἔρχεται νὰ μὲ συγχίζη στὰ καλὰ καθούμενα γιὰ λουφέδες. Μὴ κάνεις ἔτσι, θὰ τοὺς πάρης τοὺς λουφέδες μιὰ μέρα, δὲν θὰ τοὺς χάσης!

—Τὶς γοῦνες τὶς εἶχα πρὶν κλειστῶ στὰ Γιάννενα!

—Καλά, καλά, θὰ τοὺς πάρης ὅλους μαζί. Στὸ μεταξύ, ἂν ἔχης ἀνάγκη ἀπὸ λεφτά, δῶσε στὸ ντελάλη νὰ σοῦ πουλήση μία γούνα. Θὰ ἐξοικονομηθῆς ἔτσι πεντέξη μῆνες[1].

Καθὼς ἀνεβοκατέβαινε ὁ Ibrahim στὸ κάστρο τῆς Λιθαρίτσας ἔβλεπε τὶς ἐκτελέσεις καὶ τὰ βασανιστήρια ἔξω ἀπὸ τὸ σεράϊ. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1818 ὁ Ἀλῆς πρόσταξε νὰ κλείσουν στὸ κλουβὶ τῆς περίφημης λεοπάρδαλης τοῦ κήπου του ἕναν Ἀρβανίτη ποὺ ἔκλεψε 30.000 πιάστρα, ἀπὸ τὸ ταμεῖο του, μ' ὅλο ποὺ ἔσπευσε νὰ ἐπιστρέψη τὸ ποσό. Ἀλλὰ τὸ θηρίο ἔδειξε ἀπροθυμία νὰ κατασπαράξη τὸν μελλοθάνατο.

«Οἱ Ἀλβανοὶ προσπάθησαν νὰ ἐξαγριώσουν τὴ λεοπάρδαλη χτυπώντας τη μὲ ραβδιὰ ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὰ κάγκελλα. Ἐκείνη τὰ δάγκωνε μὲ μανία καὶ τὰ θρυμμάτιζε σὰν νὰ ἦταν καλάμια. Τότε οἱ δήμιοι πρόσταξαν τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἦταν κλεισμένος στὸ κλουβὶ νὰ ἀγκαλιάση τὴ συγκάτοικό του. Τὸν τρυποῦσαν μὲ τὰ χαντζάρια τους στὸ λαιμὸ καὶ στὴ ράχη ὥστε νὰ τὸν ἐξαναγκάσουν νὰ ἐπιτεθῆ ἐναντίον της. Ὁ δύστυχος κατάδικος, ὁλόγυμνος, εἶχε κουλουριαστῆ σὲ μιὰ γωνιὰ καὶ προσευχόταν. Ἔσκυβε τὸ κεφάλι πρὸς τὴν πλευρὰ ποὺ τὸν τρυποῦσαν τὰ χαντζάρια καὶ ἐκλιπαροῦσε τοὺς δημίους του νὰ τὸν ἀφήσουν νὰ ἀποτελιώση τὴν προσευχή του. Βλέποντας ὅμως ὅτι τὰ βάσανά του μεγάλωναν φώναξε κάποια στιγμή.

—Ἔ, λοιπόν, ἂς εἶναι μάρτυρές μου ὁ Θεὸς καὶ ὁ Προφήτης, τὸ αἷμα μου στὸ κεφάλι σας!..

«Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ ἀγκάλιασε τὴ λεοπάρδαλη ποὺ δάγκωνε τὰ ραβδιὰ τῶν Ἀλβανῶν. Μόλις τὸ θηρίο ἔνοιωσε πάνω του τὸν ἄνθρωπο, ρουθούνισε καὶ τοῦ ἔδωσε ἕνα χτύπημα στὸ κεφάλι μὲ τὸ πόδι, ἀκριβῶς ὅπως κάνουν οἱ γάτοι. Αἷμα τινάχτηκε ἀπὸ τὴν πληγή. Ὁ ἄνθρωπος σωριάστηκε κατὰ γῆς καὶ ἡ λεοπάρδαλη ἄρχισε νὰ πηγαινοέρχεται στὸ κλουβὶ πατώντας ἀδιάφορη πάνω στὸ σῶμα τοῦ πληγωμένου. Ἀνέφεραν στὸν Ἀλὴ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ θηρίου καὶ κεῖνος πρόσταξε νὰ ζέψουν δύο ἄλογα στὸ κλουβὶ (εἶχε τροχοὺς) καὶ νὰ τὸ σεργιανίσουν στοὺς δρόμους τῆς πόλης, ἔτσι ὅπως ἦταν μὲ τὴ λεοπάρδαλη καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἀλλὰ τὸ θηρίο ἀρνήθηκε νὰ τὸν κατασπαράξη».

Τὸν ἔβγαλαν ὕστερα ἀπὸ τέσσερες ὧρες καὶ τὸν ἀποκεφάλισαν. Ὀργισμένος ὁ Ἀλῆς γιὰ τὴν ἀνυπακοὴ τῆς λεοπάρδαλης πρόσταξε νὰ τὴ στείλουν στὴ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 303-304.

Μπονέλα, ένα έξοχικὸ σεράϊ. «Ἤμουν αὐτόπτης μάρτυρας», γράφει ὁ Ibrahim Manzour[1].

Στοὺς γάμους τοῦ Σαλήμπεη, τριτότοκου γιοῦ τοῦ Ἀλῆ, πασᾶ τῆς Ναυπάκτου, ποὺ ἔγινε στὰ Γιάννενα τὸ 1817, ὅλοι οἱ ὑπήκοοι, ἀπὸ πολιτεῖες καὶ χωριά, καὶ ὅλες οἱ συντεχνίες πρόσφεραν ὑποχρεωτικὰ δῶρα. Ἔτσι στὸν βεζύρη καὶ στὸν νεόνυμφο δὲν κόστισε οὔτε παρὰ ὁ γάμος. Ἀπεναντίας συσσώρευσαν πλούτη. «Ἐπὶ ἕνα μήνα ἐπικρατοῦσε ἀφόρητος συνωστισμὸς στὰ Γιάννενα. Ἄλογα, μουλάρια, κριάρια, πουλερικὰ συγκεντρώνονταν στὸ σπίτι τοῦ μπέη. Οἱ φτωχὲς χωριάτισσες πρόσφεραν ξύλα καὶ μέλι. Βάδιζαν σέρνοντας τὰ κουρέλια τους, τὸ ἕνα χωριὸ μετὰ τὸ ἄλλο, μαζὶ μὲ τοὺς ἄντρες καὶ τοὺς πατεράδες τους. Τὶς συνόδευαν Ἀλβανοὶ στρατιῶτες ποὺ τὶς ὑποχρέωναν, χτυπώντας τες μὲ ραβδιά, νὰ τραγουδοῦν. Οἱ γυναῖκες ἔμπαιναν στὸ χαρέμι κι' ἀπίθωναν τὰ πεσκέσια. Οἱ ἄντρες καρτεροῦσαν στὴν αὐλὴ τοῦ σεραγιοῦ»[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 166-169. Ὁ *Pouqueville* (Voyage en Grèce, τ. Γ', σ. 366 καὶ σημ. 1) γράφει ὅτι «ὁ δύστυχος Ἕλληνας ἀφοῦ γλύτωσε ἀπὸ τὰ νύχια τῆς λεοπάρδαλης κομματιάστηκε ἀπὸ τὸ μπόγια μόλις βγῆκε ἀπὸ τὸ κλουβί». Ἡ ἀκρίβεια τοῦ φρικαλέου αὐτοῦ περιστατικοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν σύγχρονο καὶ αὐτόπτη ἐπίσης *Κουτσαλέξη*, σφραγιδοφύλακα τοῦ Ἀλῆ. «Ἐνθυμοῦμαι ὅτι εὑρισκόμενος εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ Ψαλίδα ἐξήλθομεν εἰς τὸν δρόμον ἡμέραν τινὰ διὰ νὰ ἴδωμεν τὴν πάρδαλιν, τῆς ὁποίας τὴν διάβασιν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως, στεντορείᾳ τῇ φωνῇ ἐκήρυττεν ὁ κῆρυξ. Θέαμα τρομακτικὸν καὶ περίεργον. Ὁ κατάδικος σωματοφύλαξ τοῦ Ἀλῆ, κλέψας μέρος τοῦ θησαυροῦ του, ἵστατο ὄρθιος γυμνός, ἡ δὲ πάρδαλις γονατιστὴ ἐνώπιόν του. Τοὺς ὄνυχάς της δὲν εἶχε παντάπασι μεταχειρισθῇ. Πῶς τοῦτο; Μήπως ἐκαμάρωνε τὸ θῦμα, ὡς ἡ γάτα τὸν ποντικόν; Ἔλεγαν τότε, ὅτι ὁ κατάδικος οὗτος τίποτα δὲν ἔπαθε, ὁ δὲ Ἀλῆς, ἕνεκα τούτου ὀργισθείς, διέταξε νὰ τὸν ἐκδάρουν ζῶντα» (Διαφέροντα καὶ περίεργά τινα ἱστορήματα, Ἀθήνησιν 1882, σ. 26). Ὁ *Ἀραβαντινὸς* (ἔνθ' ἀν., σ. 372) γράφει ὅτι τὸ ἐπεισόδιο ἔγινε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1819. Ἡ λεοπάρδαλη ζοῦσε τὸ 1822. Τὴν εἶδε ὁ *Κουτσαλέξης*, ὕστερα ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τοῦ Ἀλῆ, σ' ἕνα χωριὸ τῆς Ἄρτας. Κάποιος τὴν εἶχε κλέψει (ἔνθ' ἀν., σ. 27).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 130. Γράφει ὁ *Λιδωρίκης*, στὰ Ἀπομνημονεύματά του: «Ὅταν ὑπάνδρευεν υἱὸν ἢ ἔγγονόν του προσεκάλει τοὺς καθ' ὅλον τὸ κράτος του ἐπισήμους προεστούς, ἀρχιερεῖς, καπεταναίους Χριστιανούς, Ἀλβανοὺς καὶ Τούρκους, οἵτινες ἐρχόμενοι τῷ ἔφερον πλούσια δῶρα, ὁ μὲν χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκεύη, ὁ δὲ ἵππον καὶ ἡμίονον, καὶ ἄλλοι ἄλλο τι ὠφελεῖτο δὲ τὰ μέγιστα ἐκ τῶν δώρων ἐκείνων» (Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Δ' [1955], σ. 877). Γνωρίζουμε τὸ σύνολο τῶν ἀναγκαστικῶν δώρων ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Σαλὴκ ἀπὸ τὸ κατάστιχο τοῦ γραμματικοῦ Νίκου Θεοῦ ποὺ σώθηκε: «1816 Σεπτεμβρίου 20. Τὰ ὅσα κριάρια ἔρχονται πεσκεσλίκια εἰς τὴν χαρὰν τοῦ πολυχρονεμένου Σαλῆ-πασᾶ-ἐφέντη μου. Ὁ Μαχμοὺτ ἀγὰς ἀπὸ τὸ Δέλβινο 2.076 ὀκάδες μέλι. Ἄθροισμα τῶν κριαριῶν 24.423. Μουλάρια 759. Ἄτια 31. Ἄλογα 117. Ὁ καπετὰν Στουρνάρος 20 κριάρια καὶ ἕνα λάφι. Ὁ γραμματικὸς Νίκος Θεός» (*Γ. Σωτηριάδη*, ἐφ. «Βόρειος Ἑλλάς», 11 Φεβρουαρίου 1928). Ἀκόμα καὶ οἱ ἄπορες γυναῖκες ἀναγκάζονταν νὰ φέρουν πεσκέσια στὸν νεόνυμφο: «..ὑπὸ τὸν βούρδουλα τῶν στρατιωτῶν προσφέρουν ξύλα καὶ μέλι, ᾄδουσαι ὑποχρεωτικῶς ὑπὲρ τοῦ πολυχρονεμένου Σαλὴχ πασᾶ ἐφέντη» (*Ἐπαμ. Φαρμακίδη*, Ἡ Λάρισα, Ἀπὸ τῶν Μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα [1881], Τοπογραφικὴ καὶ Ἱστορικὴ Μελέτη, Βόλος 1926, σ. 203).

Τὴν ἡμέρα τῶν γάμων τοῦ Σαλήμπεη δύο τσιγγάνοι ἀνέβηκαν στὸν ψηλότερο πύργο καὶ ρίχτηκαν στὸ καλντιρίμι. Ἡ ἐκδήλωση αὐτὴ σήμαινε ὅτι θυσιάζονταν γιὰ νὰ εὐτυχήση ὁ γαμπρός. Σακατεύτηκαν ἀλλὰ ἐπέζησαν. Ἡ ἀμοιβή τους ἦταν 20 ρουμπιέδες (41 φράγκα) καὶ μιὰ ὀκὰ μπομπότα τὴν ἡμέρα[1].

Ὁ Γάλλος ἐξωμότης ἱστορεῖ τὸν πανικὸ ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ Γιάννενα ὅταν περνοῦσε ἅμαξα μὲ γυναῖκες τοῦ χαρεμιοῦ. Ὅλοι οἱ ἄντρες ἔπρεπε νὰ ἐξαφανιστοῦν ἢ νὰ ξαπλωθοῦν μπρούμυτα καταγῆς.

Ὁ Ἀλῆς ἄλλαζε συχνά, δυὸ καὶ τρεῖς φορὲς τὴν ἡμέρα σεράϊ. Σὲ καθένα ὑπῆρχε καὶ τὸ ἀπαραίτητο γυναικεῖο κοπάδι. Ἀλλὰ ὁ βεζύρης, ὅπως καὶ οἱ γιοί του, φρόντιζε νὰ παίρνη μαζί του τὶς εὐνοούμενες ἀπὸ ἄλλα χαρέμια. Ἡ μεταφορὰ γινόταν μὲ ἅμαξα κι' ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα δεινὰ τῶν κατοίκων. Οἱ καρότσες εἶχαν ἀντὶ γιὰ τζάμια παραπετάσματα ποὺ ἔπεφταν ὣς τὶς ρόδες. Στρατιῶτες καὶ μαῦροι εὐνοῦχοι ἔφιπποι, ὁπλισμένοι ὣς τὰ δόντια, συνόδευαν τὶς ἅμαξες μὲ τὶς ὀδαλίσκες. Ἀλλὰ δὲν ἦταν ἀρκετὲς ὅλες αὐτὲς οἱ προφυλάξεις, γράφει ὁ Ibrahim Manzour. «Ὑπῆρχε αὐστηρὴ διαταγή: κάθε ἄντρας ποὺ θὰ βρισκόταν στὸ δρόμο ἔπρεπε νὰ τρέξη μ' ὅλη του τὴ δύναμη καὶ νὰ χαθῇ στὸ πρῶτο στενὸ ἢ νὰ τρυπώση σ' ἕνα σπίτι. Οἱ ἔμποροι ποὺ βρίσκονταν στὰ μαγαζιά τους ἔπρεπε, μόλις ἔβλεπαν νὰ ζυγώνη ἡ καρότσα, νὰ πέσουν μπρούμυτα μὲ τὸ πρόσωπο πρὸς τὸ βάθος τοῦ μαγαζιοῦ καὶ τὰ πόδια πρὸς τὸ δρόμο. Οἱ παραβάτες τῆς διαταγῆς σφάζονταν ἐπὶ τόπου ἀπὸ τοὺς εὐνούχους ἢ τοὺς στρατιῶτες τῆς συνοδείας. Μόνο οἱ γυναῖκες ἀπαλλάσσονταν ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑποχρέωση. Οἱ ἄντρες, νέοι ἢ γέροι, μικροὶ ἢ μεγάλοι, φτωχοὶ ἢ πλούσιοι, ἔπρεπε νὰ δαγκώσουν χῶμα. Μιὰ μέρα ποὺ βρισκόμουν σ' ἕνα ὑφασματάδικο ἀναγκάστηκα νὰ ξαπλώσω κατάχαμα. Πολλὲς φορές, ὅταν κυκλοφοροῦσα ἔφιππος, σπιρούνιζα τ' ἄλογο καὶ ἐξαφανιζόμουν μὲ καλπασμὸ ἢ ἂν ἤμουν πεζὸς ἔτρεχα σὰν τρελλὸς γιὰ νὰ γλυτώσω. Πολλοὶ ἔχασαν τὴ ζωή τους ἐπειδὴ δὲν βιάστηκαν πολὺ ἢ δὲν ἤξεραν τὸ βάρβαρο αὐτὸ ἔθιμο. Βέβαια φρόντιζαν οἱ ντελάληδες νὰ εἰδοποιοῦν τὸν κόσμο κραυγάζοντας «χαρέμι!, χαρέμι!». Ἀλλὰ ὁ νεοφερμένος, ὁ ἀνύποπτος ἐπαρχιώτης, ἐξακολουθοῦσε τὸ δρόμο του, βαδίζοντας σὲ σίγουρο θάνατο»[2]

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 131-132. Τὸ περιστατικὸ ἀναφέρει καὶ ὁ *Pouqueville* (Voyage en Grèce, τ. Β', σ. 359 σημ. 1). Ὁ τσιγγάνος ρίχτηκε στὸ κενὸ φωνάζοντας:

— Νὰ πάρω τὸ κακό σου, ἀφέντη!

Δηλαδὴ νὰ πέση στὸ κεφάλι του ὅ,τι κακὸ μελλόταν νὰ γίνη στὸ γαμπρό. Ὁ *Pouqueville* ἀναφέρει καὶ μιὰ ἄλλη περίπτωση ἔσχατου ξεπεσμοῦ. Ἕνας Ἕλληνας ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Ἄρτας χώθηκε σ' ἕνα βαθούλωμα τοῦ δρόμου γιὰ νὰ καλυφθῆ τὸ κενὸ καὶ νὰ εὐθυγραμμισθῆ τὸ ἔδαφος ὥστε νὰ περάση ἡ καρότσα τοῦ Ἀλῆ χωρὶς νὰ ἐνοχληθῆ ὁ Ὑψηλότατος. Σακατεύτηκε κι' αὐτὸς ἀλλὰ ἀμείφτηκε μὲ ἰσόβια χορηγία μιᾶς ὀκᾶς ψωμιοῦ τὴν ἡμέρα (ἔνθ' ἀν., σ. 360 σημ. 1).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 184-186. Ὁ στρατηγὸς *Guillaume de Vaudoncourt* (βρισκόταν τὸ

Περιγράφει ἐπίσης τὴν τελετουργία τῶν γευμάτων τοῦ Ἀλῆ καὶ τὰ σχολαστικὰ προφυλακτικὰ μέτρα ποὺ ἔπαιρνε ἀπὸ φόβο μήπως τὸν δηλητηριάσουν οἱ ἐχθροί του. Οἱ δοῦλοι τοποθετοῦσαν τὰ χαλκωματένια σκεύη καὶ τὰ πιάτα μὲ τὰ φαγητὰ σὲ μεγάλους στρογγυλοὺς δίσκους καὶ τοὺς κουβαλοῦσαν στὸ κεφάλι οἱ ὑπηρέτες ἀπὸ τὴν κουζίνα ὣς τὴν πόρτα τῆς τραπεζαρίας. Τὰ συνόδευαν φρουροὶ καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς γανυμῆδες τοῦ σεραγιοῦ. Αὐτὰ ὣς τὸ 1812. Τότε ὁ φιλύποπτος Ἀλῆς ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τοποθετοῦν τοὺς δίσκους μὲ τὰ φαγιὰ μέσα σὲ θῆκες παφιλένιες ποὺ ἔκλειναν μὲ δύο λουκέττα. Δυὸ γανυμῆδες κρατοῦσαν ἀπὸ ἕνα κλειδί. Ἡ θήκη σκεπαζόταν ἀπὸ ἕνα πορφυρὸ ὕφασμα καὶ ἔσφιγγε μὲ λουριά. Τὰ λουκέττα ξεκλειδώνονταν στὴν πόρτα τῆς τραπεζαρίας. Ἡ πόρτα ἦταν ἀνοιχτὴ κι' ὁ πασὰς καθόταν ἐκεῖ μπροστὰ ὥστε νὰ παρακολουθῆ τὴ διαδικασία. Δὲν ἔφταναν ὅμως αὐτὲς οἱ προφυλάξεις. Ἐπειδὴ φοβόταν μήπως τὰ φαρμακώση κανένας ἀπὸ τοὺς ἔμπιστους φρουροὺς ἢ τοὺς γανυμῆδες ἕνας Ἀλβανός, ὁ Μουχτάρ, δοκίμαζε πρῶτος τὰ φαγητὰ πρὶν τοποθετηθοῦν στὸ σινί. Ἄχρηστη προφύλαξη, παρατηρεῖ ὁ Manzour, γιατὶ ὑπάρχουν δηλητήρια ποὺ ἐπενεργοῦν ἀφοῦ περάση πολλὴ ὥρα ἀπὸ τὸ γεῦμα[1].

Εἶχε καὶ ἄλλες φοβίες. Δὲν ἄνοιγε ποτὲ γράμμα γιατὶ φοβόταν μήπως ὑπῆρχε μέσα στὸ φάκελλο κάποια λεπτὴ σκόνη ἱκανὴ νὰ τὸν δηλητηριάση ἂν τὴν ἀνέπνεε. Κατεχόταν μόνιμα ἀπὸ τὸ φόβο τῆς δολοφονίας. Γι' αὐτὸ κάθε βράδυ κοιμόταν σ' ἄλλη κάμαρα, ἀκόμα καὶ σὲ ἄλλο σεράϊ[2].

Ἐμφανιζόταν ὡς μέγας καὶ ἀμείλικτος προστάτης τῶν δημοσίων ἠθῶν, μ' ὅλο ποὺ ἦταν πρωταγωνιστὴς τόσων ἀτιμώσεων καὶ αἰσχροτήτων. Γιὰ τοὺς

1807 στὰ Γιάννενα) ὑπολογίζει σὲ 500-600 τὶς γυναῖκες ποὺ συντηροῦσε ὁ Ἀλῆς στὰ διάφορα χαρέμια του. Τὰ κυριώτερα βρίσκονταν στὰ Γιάννενα, στὸ Τεπελένι καὶ στὸ Κερκαλόπουλο (Memoirs on the Ionian Islands... Including the life and character of Ali Pacha..., London 1816, σ. 278).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 239. Ὁ αὐλικὸς *Ἀθαν. Λιδωρίκης* ἱστορεῖ στὰ Ἀπομνημονεύματά του τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Ἀλῆ: «Ἠγείρετο ἐνωρίς, τὸν μὲν χειμῶνα νύκτα, τὸ δὲ καλοκαίριον περὶ τὰ χαράγματα, ἐλάμβανε ἐγειρόμενος δύο μικροὺς κυάθους καφφὲ ἄνευ ζαχάρεως καὶ καπνίζων τὸν ναργιλέν του ἐκάθητο μέχρις οὗ ἀνέτελλεν ὁ ἥλιος καὶ εἰσήρχοντο οἱ πρὸς ἀκρόασιν εἰς τὰ διβάνια. Οὐδὲν ἕτερον ἔτρωγεν μέχρι τῆς μεσημβρίας ὅτε ἔτρωγεν κατὰ κόρον, μόνος πάντοτε, σταυροποδητὶ καθήμενος πρὸ τραπέζης χαμηλῆς ἀργυρᾶς· ἐν πρώτοις τῷ ἔφερον τὸν τσορβὰν (σούπαν) ἐξ ἧς ἐλάμβανε δύο ἢ τρεῖς κοχλιαριές· ἔπειτα τὸ ψητόν, ὁλόκληρον πάντοτε, ἀδηφάγος ἐπιπίπτων καὶ τρώγων ὑπὲρ τὸ μέτρον· μετὰ τὸ ψητὸν ἀρνίον ὅπερ ἦν ἀδιάσπαστον, τῷ ἔφερον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μικρὸν ἐψημένον ἐπὶ ὀβελοῦ· μετὰ ταῦτα ψητὰς ὄρνιθας καὶ ἄλλο τι· πρὸ πάντων ὑπερηγάπα τὰ ψητὰ ἐκ τῶν ὁποίων ἔτρωγεν ὑπὲρ τὸ δέον· γλυκίσματα δὲν ἠγάπα, μόνον δὲ περὶ τὸ τέλος τοῦ φαγητοῦ, ὅπερ ἦτο τὸ πιλάφιον, ἔτρωγεν εἶδος τι κομπόστας, ἐκ μήλων ἢ καρυδίων, ἠγάπα δὲ κατ' ἐξοχὴν τὰς πήττας καὶ τὰ μπουρέκια, ἀποστρεφόμενος τοὺς μπακλαβάδες, χαλβάδες κ.λπ.... ἐκοιμᾶτο τακτικὰ μίαν ὥραν· τὸ ἑσπέρας οὐδὲν ἔτρωγεν» (ἔνθ' ἀν., σ. 878-879. Βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ *Holland*, σ. 188).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 229.

μουσουλμάνους, γράφει ὁ Ibrahim Manzour, ἡ μοιχεία ἦταν τὸ φοβερώτερο κακούργημα. Κι' ὁ 'Αλῆς ἀξίωνε τὴ σχολαστικὴ ἐφαρμογὴ τῶν τουρκικῶν νόμων ποὺ πρόβλεπαν τρομακτικὲς ποινές. 'Ο κλέφτης, ὁ φονιάς, ὁ ληστὴς ἔβρισκαν πάντοτε ὑπερασπιστὲς καὶ προστάτες. 'Η σοδομία ἦταν πανελεύθερη. «Εἶναι τόσο διαδομένη ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἕλληνες ποὺ γιὰ νὰ ξεριζωθῆ πρέπει νὰ ἐξοντωθοῦν τουλάχιστον τὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ». Καὶ δὲν ἔκρυβαν διόλου τὴ διαστροφή τους, γράφει ὁ Manzour. «Ὅλοι οἱ πλούσιοι εἶχαν γανυμῆδες, ἀπαράλλαχτα ὅπως εἶχαν καὶ παλλακίδες»[1]. 'Η διαστροφὴ αὐτὴ ἦταν περισσότερο συνηθισμένη ἀνάμεσα στὶς γυναῖκες. Δὲν προβλεπόταν καμμιὰ ποινή. 'Ωστόσο καὶ ἡ ὑποψία ἐρωτικοῦ δεσμοῦ μεταξὺ ἑτερόφυλων προσώπων μποροῦσε νὰ ἐπιφέρη βαρύτατο κολασμό, ἀκόμα καὶ νὰ ὁδηγήση σὲ φρικαλέο θάνατο. 'Ο μουσουλμανικὸς νόμος πρόβλεπε τὰ ἑξῆς. Ἂν ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναίκα ἦταν ἀνύπαντροι ἔπρεπε νὰ τιμωρηθοῦν μὲ 90 ραβδισμοὺς (στὶς πατοῦσες γιὰ τὸν ἄντρα, στὰ ὀπίσθια γιὰ τὴ γυναίκα). Ἂν ὁ ἕνας ἦταν παντρεμένος καταδικαζόταν σὲ λιθοβολισμό. Ἂν ἦταν καὶ οἱ δύο παντρεμένοι ἡ ἴδια τύχη τοὺς περίμενε μόνο ποὺ προηγουμένως ἔπρεπε νὰ δώσουν στὴ γυναίκα 40 ραβδισμοὺς καὶ νὰ τοποθετήσουν μιὰ γάτα στὴ βράκα της. Ἂν μιὰ μουσουλμάνα, ἔστω καὶ ἀνύπαντρη, δημιουργοῦσε ἐρωτικὸ δεσμὸ μὲ χριστιανὸ ἔπρεπε νὰ πεθάνη μὲ λιθοβολισμό. Γιὰ τὴν θανατικὴ καταδίκη τους ἀρκοῦσε ἡ μαρτυρία δύο εὐυπόληπτων πολιτῶν ποὺ θὰ βεβαίωναν μὲ ὅρκο ὅτι τοὺς κατέλαβαν ἐπ' αὐτοφώρω.

'Ο Manzour παρακολούθησε δύο μόνο λιθοβολισμούς. Μιᾶς μουσουλμάνας στὰ Γιάννενα ποὺ σχετιζόταν μὲ κάποιον 'Ιταλὸ καὶ ἑνὸς χριστιανοῦ στὴ Συρία ποὺ ξελόγιασε τὴν κουνιάδα του. Εἶδε ὅμως πάνω ἀπὸ 40 περιπτώσεις ἀνδρῶν ποὺ κρεμάστηκαν, ἀποκεφαλίστηκαν, ἀκόμα καὶ παλουκώθηκαν, καθὼς καὶ πνιγμῶν γυναικῶν μὲ τέτοιες κατηγορίες[2].

Συχνὰ ὁ 'Αλῆς σκηνοθετοῦσε μοιχεῖες γιὰ νὰ ἐνοχοποιήση ἢ νὰ ἐξοντώση ἐχθρούς του ἢ ἀνεπιθύμητα πρόσωπα. 'Ο ἀρχηγὸς τῆς ἀστυνομίας του, ὁ περίφημος Ταχὴρ 'Αμπάζης ἔστελνε στὸ σπίτι τοῦ θύματος μιὰ πόρνη μὲ κάποιο πρόσχημα (νὰ ζητήση βοήθεια, προστασία γιὰ φανταστικὴ αἰτία κ.λπ). Ἄλλοτε τὴν ἔκρυβε σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ σπιτιοῦ, συνήθως πίσω ἀπὸ τὰ κούτσουρα τοῦ μαγεριοῦ. Στὴν κατάλληλη στιγμὴ εἰσορμοῦσαν οἱ σμπίροι τοῦ Ταχὴρ καὶ ὁ ἀνύποπτος ἄνθρωπος συλλαμβανόταν. Ἂν ἡ γυναίκα βρισκόταν μέσα στὸ σπίτι τὸν περίμενε θάνατος, ἂν τὴν ἔβρισκαν κρυμμένη ἀντιμετώπιζε βαρειὰ τιμωρία.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 240.

2. Κατὰ τὸ μουσουλμανικὸ ἱερὸ δίκαιο ὁ κολασμὸς τῆς συζυγικῆς ἀπιστίας Τουρκάλας μὲ 'Οθωμανὸ ἦταν ὁ πνιγμός. Σὲ περίπτωση μοιχείας μὲ Χριστιανό, ἡ ποινὴ ἦταν θάνατος μὲ δημόσιο λιθοβολισμὸ (*Hughes*, Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1830,

Θύμα τέτοιας σκευωρίας έπεσε ένας μπουμπασίρης, άπεσταλμένος τής Πύλης, 'Οθωμανός αύστηρών ήθών καί άδέκαστος, πού έφτασε στά Γιάννενα γιά άνακρίσεις. Μιά μέρα είδοποιήθηκε ή άστυνομία τοῦ 'Αλῆ ὅτι στό σπίτι τοῦ μπουμπασίρη βισκόταν μιά γυναίκα. Έτρεξαν οἱ σμπίροι τοῦ Ταχήρ καί τήν άνακάλυψαν κρυμμένη στό μουσανταρά (στό άμπάρι). 'Αμέσως έπνιξαν τή γυναίκα στή λίμνη—μ' όλο πού ή ίδια ή άστυνομία τήν είχε στείλει—γιά νά μήν άποκαλυφθῆ ή πλεκτάνη, καί ό άπεσταλμένος ρίχτηκε στό μπουντρούμι. Στό μεταξύ έγινε κατάσχεση τῶν έγγράφων κι' ό 'Αλής πληροφορήθηκε τούς σκοπούς τῆς άποστολῆς του καί τά στοιχεῖα πού εἶχαν συγκεντρωθῆ έναντίον του. "Υστερα άπό μερικές μέρες έγινε ή διαπόμπευσή του στούς γιαννιώτικους δρόμους. 'Αφοῦ τόν τριγύρισαν μισόγυμνο καί μέ συνοδεία μουσικῶν όργάνων, τόν έστειλαν δέσμιο στήν Πόλη μέ έγγραφη διαμαρτυρία γιά τήν άνάθεση τόσο σπουδαίας άποστολῆς σέ τέτοιον άνακριτή. 'Ο άπεσταλμένος πέθανε σέ δυό μῆνες άπό τή βαρειά προσβολή μ' όλο πού άποδείχτηκε ή άθωότητά του[1].

τ. Β', σ. 28). 'Εκτέλεση μουσουλμάνας πού εἶχε καταληφθῆ μέ ένα Ναπολιτάνο άξιωματικό, μισθοφόρο τοῦ 'Αλῆ (Caretto τό όνομά του), παρακολούθησε ό "Αγγλος περιηγητής *Jones* τό 1816. 'Η έκτέλεση έγινε άπό τόν μουσουλμανικό όχλο σ' ένα άλώνι έξω άπό τά Γιάννενα (βλ. καί *Hughes*, ένθ' άν., τ. Β', σ. 40 κ. έ.). 'Ο άξιωματικός φυλακίστηκε στό φρούριο τοῦ 'Αργυροκάστρου ώς τό 1818. 'Ο λόρδος Byron έσωσε τό καλοκαίρι τοῦ 1810 στό Φάληρο μιά νεαρή Τουρκάλα τήν ώρα πού οἱ δήμιοι έτοιμάζονταν νά τήν καταποντίσουν κλεισμένη σ' ένα σακκί. Μέ τήν πιστόλα στό χέρι ό ποιητής έπεισε τούς δημίους νά ξαναφέρουν τή μελλοθάνατη στόν βοεβόδα. 'Εκεῖ μέ παρακάλια, μέ άπειλές καί κυρίως μέ πεσκέσια κατόρθωσε νά τήν σώση μέ τόν όρο νά έγκαταλείψη άμέσως τήν 'Αθήνα. Πραγματικά ό Byron έκρυψε τήν Τουρκάλα σ' ένα μοναστήρι καί τήν άλλη μέρα τή φυγάδευσε στή Θήβα. Τό έπεισόδιο έπιβεβαίωσε ό λόρδος Sligo σέ γράμμα τῆς 31 Αύγούστου 1813 (*Thomas Moore*, Letters and Journals of Lord Byron with notices of his life, London 1830, τ. Α', σ. 389).

1. "Ενθ' άν., σ. 261. Καί οἱ "Ελληνες άντιμετώπιζαν μέ αύστηρότητα τή μοιχεία κατά τήν προεπαναστατική έποχή. Συνήθιζαν τή διαπόμπευση τῆς μοιχαλίδας. 'Ιδού πῶς γινόταν ό διασυρμός στήν "Υδρα: «Εἰ δέ ποτε γυνή τις έφωρᾶτο ώς μοιχαλίς, τοῦθ' όπερ σπανιώτατα συνέβαινεν, έτιμωρεῖτο παραδειγματικῶς κατά τόν έπόμενον άξιοπερίεργον τρόπον. 'Αναβιβαζομένη έπί όνου, κατ' άρχάς μέν περιήγετο μελαίνη βαφῆ τό πρόσωπον μεμολυσμένη, εἰς τάς διαφόρους τῆς πόλεως άγυιάς παρακολουθουμένη ύπ' άπειραρίθμων μοσχομαγκῶν, διαπρυσίως γιουχαϊζόντων καί σαπροῖς λεμονίοις τυπτόντων αύτήν, άκολούθως δέ παρεδίδετο ώς άτιμος τοῖς γονεῦσιν, ή, έν έλλείψει τούτων, τοῖς έγγυτέροις συγγενέσιν αύτῆς, οἵτινες ὤφειλον νά τήν δεχθῶσι» (*'Αντ. Μιαούλη*, 'Ιστορία τῆς νήσου "Υδρας άπό τῶν άρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς έν έτει 1821 έκραγείσης 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως, 'Αθήνησι 1874, σ. 105). Σύμφωνα μέ Νομοκριτήριο τοῦ ΙΖ' αἰώνα ό άντρας διαπομπευόταν σέ τρεῖς περιπτώσεις: 1) "Οταν «φθείρη κορίτζι» μέ τή θέλησή του καί οἱ γονεῖς τοῦ κοριτσιοῦ «δέν στέργουσι νά τό εύλογηθῆ» καί βρίσκεται σέ άδυναμία νά καταβάλη άποζημίωση (150 «φλουρία»), «μούτζωσέ τον καί κάτζε τον εἰς τόν γάϊδαρον καί πόμπεψέ τον εἰς όλον τό παζάρι». 2) Γιά έξύβριση δικαστῆ. «'Εάν τις ύβρίση τόν κριτήν, όταν στέκη εἰς κρίσιν, ή όπίσω του, καθίζουν τον εἰς τόν γάϊδαρον καί έντροπιάζουσίν τον». 3) Γιά συνεργεία σέ άκρωτηριασμό ή τύφλωση (*Δημ. Γκίνη*, Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, 'Εν 'Αθήναις 1966, άρ. 100, κεφ. κστ' 3, οβ' 1, οκ' 1).

Ὁ Ἀλῆς φόρτωνε στοὺς ὑπηκόους του κάθε ἔκτακτη δαπάνη, τὶς οἰκονομικὲς ζημίες του, τὴν ἐκπλήρωση τῶν δικῶν του ὑποχρεώσεων καὶ τοῦ κράτους[1]. Ὁ Ibrahim ἀφηγεῖται τὴν κωμικοτραγικὴ ἱστορία τοῦ ἀναγκαστικοῦ ἐράνου γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ σεραγιοῦ του στὸ Τεπελένι ποὺ ἀποτεφρώθηκε ἀπὸ κεραυνό[2].

Ὅταν ἔμαθε τὴν καταστροφὴ τοῦ παλατιοῦ ἔσπευσε ἐπὶ τόπου γιὰ νὰ ἐξακριβώση ἂν σώθηκε ὁ θησαυρὸς ποὺ εἶχε θάψει σ' ἕνα ὑπόγειο: πενήντα ἑκατομμύρια χρυσὰ φράγκα. Τὸν βρῆκε ἄθικτο. Πρόσταξε ἀμέσως νὰ σκαλίσουν προσεχτικὰ τὶς στάχτες καὶ τὰ χαλάσματα καὶ νὰ μαζέψουν τὰ χρυσονήματα ἀπὸ τὰ κρόσσια τῶν σοφάδων καὶ τὰ χρυσοκεντήματα ἀπὸ τὰ φορέματα τῶν γυναικῶν τοῦ χαρεμιοῦ καὶ νὰ ψάξουν γιὰ ἀσημένια σκεύη. Ὕστερα κυκλοφόρησε μιὰ προκήρυξη στοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς. Ἔλεγε πὼς δὲν τοῦ ἀπόμεινε τίποτα πιὰ στὸν τόπο ποὺ γεννήθηκε καὶ τοὺς καλοῦσε νὰ δείξουν τώρα τὴν ἀγάπη τους, νὰ τὸν ἐλεήσουν. Οἱ προσφορὲς θὰ γίνονταν προσωπικὰ ἀπὸ κάθε ὑπήκοο. Κάθε πολιτεία ἢ χωριὸ θὰ παρουσιαζόταν ὁρισμένη μέρα στὸ βεζύρη μὲ τὰ πεσκέσια. Ὅπως ἦταν φυσικὸ ὅλοι προσπαθοῦσαν νὰ φανοῦν γενναιόδωροι. Γιὰ νὰ δημιουργήση τὴν κατάλληλη ἀτμόσφαιρα μοίρασε ὁ ἴδιος μεγάλα ποσὰ σὲ πάμπτωχους ἀνθρώπους, ἐργάτες, ἀγρότες, στρατιῶτες, ὑπηρέτες μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὰ προσφέρουν ἐπιδεικτικά, λέγοντας πὼς κάνουν μεγάλη θυσία γιὰ τὸν ἀφέντη. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ γενναιοδωρία ποιὸς εὔπορος ἢ πλούσιος θὰ τολμοῦσε νὰ προσφέρη λιγώτερα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐξαθλιωμένους μεροκαματιάρηδες; Θὰ κινδύνευε ἡ ζωή του.

«Ἦταν παράξενο νὰ βλέπης τὸν Ἀλή, καθισμένο σὲ μιὰ παλιόψαθα μπροστὰ στὴν ἐξωτερικὴ πύλη τοῦ ἀποτεφρωμένου σεραγιοῦ κρατώντας στὸ χέρι ἕνα φέσι ὅπου ρίχνονταν οἱ ἀναγκαστικὲς προσφορές. Κάπνιζε ἕνα παλιοτσίμπουκο,

---

1. Τὴν ἀποζημίωση ποὺ κατέβαλε στοὺς Ἄγγλους γιὰ τὴν παράδοση τῆς Πάργας φρόντισε νὰ εἰσπράξῃ μὲ τὸ παραπάνω ἐπιβάλλοντας ἔκτακτη εἰσφορὰ σ' ὅλους τοὺς ὑπηκόους του. Δὲν ἐξαιρέθηκαν οὔτε οἱ στρατιωτικοί, οὔτε οἱ ὑπηρέτες τους. «Ὑποχρεώθηκα κι' ἐγώ», γράφει ὁ *Manzour*, «νὰ δώσω 200 πιάστρα» (ἔνθ' ἀν., σ. 214).

2. Φαίνεται ὡστόσο πὼς ἡ καταστροφὴ τοῦ σεραγιοῦ στὸ Τεπελένι ἦταν ἀποτέλεσμα ἐμπρησμοῦ. Ὁ ραψωδὸς τοῦ Ἀλήπασα Κων. Διαμάντου Τζουκαλᾶς ἀποδίδει στὸν Πασόμπεη, ἐχθρὸ τοῦ Ἀλῆ, τὴν πυρκαγιά.

> Στέλλει δυὸ Χιμαριῶτες εἰς τὴν Ἀρβανιτιάν
> νὰ πᾶν στὸ Τεπελένι νὰ βάλουν τὴν φωτιάν.
> Πῆγαν οἱ Χιμαριῶτες καὶ ἔκαυσαν εὐθὺς
> τὰ φοβερὰ σαράγια καὶ φεύγει ὁ καθείς.
> Ἀλῆς πασιὰς μανθάνει τὸ πὼς ἡ ἀστραπὴ
> τοὔκαψε τὰ σαράγια...

(*Φ. Σαγκούνη*, Ἱστορία τοῦ βεζὺρ Ἀλῆ πασιᾶ Τεπελενλῆ ἡγεμόνος Ἠπείρου συντεθεῖσα παρὰ τοῦ λογιωτάτου Κωνσταντίνου Διαμάντου Τζουκαλᾶ Ἰωαννίτου 1823, Ἠπ. Ἑστία, τ. Θ' [1934], στ. 39-44).

ἀπ' αὐτὰ ποὺ συνηθίζει ἡ πιὸ φτωχὴ λαϊκὴ τάξη. Ὅταν ἕνα ποσὸ δὲν τοῦ φαινόταν ἀρκετὸ ἔλεγε μεγαλόφωνα:

—Ἄκου, παιδί μου. Ξέρεις πόσα μοῦ ἔδωσε ὁ τάδε, ποὺ εἶναι φτωχότερος ἀπὸ σένα; Τόσα. Καὶ ξέρεις γιατί; Γιατὶ μ' ἀγαπάει. Καταλαβαίνεις; Ὁ δύστυχος ὁ Ἀλῆς δὲν ἔχει πιὰ τίποτα στὸν κόσμο. Δὲν ἔχει ποῦ νὰ γείρη τὸ ἄσπρο του κεφάλι. Μὰ ἔννοια σου, ὁ Θεὸς παίρνει ἀλλὰ δίνει κιόλας, καὶ τότε θὰ ξέρω νὰ ξεχωρίζω τοὺς φίλους μου ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς μου!..»

Ὕστερα ἀπ' αὐτὰ τὰ λόγια τὰ ποσὰ διπλασιάζονταν καὶ τριπλασιάζονταν. Πολλοὶ ποὺ δὲν εἶχαν μετρητὰ ὑποχρεώθηκαν νὰ δώσουν τὰ χρυσαφικὰ τῆς γυναίκας τους. Φυσικὰ ὁ πασὰς εἶχε πλάϊ του ἕνα χρυσοχόο ἀπὸ τὰ Γιάννενα καὶ τὰ ἐκτιμοῦσε. «Αὐτὴ ἡ κωμωδία μοῦ κόστισε καὶ μένα», γράφει ὀργισμένος ὁ Ibrahim Manzour. Ὅλος ὁ κόσμος καταριόταν, μυστικὰ βέβαια, τὸν τύραννο»[1].

Ἦταν μονάρχης μὲ ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω στὴ ζωή, τὴν τιμὴ καὶ τὴν περιουσία τῶν ὑπηκόων του. Μοναδικὴ ἐξαίρεση οἱ δερβισάδες. Ὁ αἱματοβαμμένος βεζύρης ἔνοιωθε μπροστά τους δέος. Οἱ περισσότεροι ἦταν τυχοδιωκτικὰ καὶ διεφθαρμένα στοιχεῖα, ἐξόριστοι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Ἀλῆς ὡστόσο ἀντιμετώπιζε μὲ ἀνεκτικότητα καὶ σεβασμὸ τὶς προκλήσεις τους. Συχνὰ τὸν κατηγοροῦσαν ἀνοιχτὰ ὑποβάλλοντάς τον σὲ δημόσιους ἐξευτελισμούς. Κυκλοφοροῦσαν πανελεύθεροι, ἦταν ἀσύδοτοι καὶ ἰταμοί. Μὰ ὁ τρομερὸς σατράπης δὲν τολμοῦσε ποτὲ νὰ ἀντιμιλήση.

Τὸ 1816, ἐνῶ ὁ Ibrahim Manzour περίμενε ἔξω ἀπὸ τὸ σεράϊ γιὰ κάποια συνεργασία, τὸν εἶδε νὰ βγαίνη ἔφιππος, κυκλωμένος ἀπὸ τοὺς σαρκατζῆδες του, τοὺς σωματοφύλακες, ποὺ ἄνοιγαν δρόμο ἀνάμεσα στὸ πλῆθος, χτυπώντας δεξιὰ κι' ἀριστερὰ μὲ ραβδιά. Ἕνας δερβίσης προχώρησε ἀτάραχα πρὸς τὸν βεζύρη καὶ φώναξε πὼς θέλει νὰ τοῦ μιλήση.

—Δὲν ἔχω καιρό! ἀπάντησε ὁ Ἀλῆς. Ἔλα τὸ βράδυ.

Ἐπειδὴ ὁ δερβίσης ἐπέμενε ἔβγαλε ἀπὸ τὴ σακκούλα του μιὰ χούφτα ρουμπιέδες ἅπλωσε τὸ χέρι νὰ τὶς προσφέρη κι' ἑτοιμάστηκε νὰ σπιρουνίση τὸ ἄλογο. Ἀλλὰ ὁ δερβίσης ἅρπαξε τὰ γκέμια καὶ φώναξε ὅτι δὲν δέχεται χρήματα ἀπὸ ἕνα κιαφὶρ (ἄπιστο) σὰν κι' αὐτὸν κι' ὅτι θὰ τοῦ μιλήση ἔξω ἀπὸ τὰ δόντια. Καὶ μπροστὰ στὸ πλῆθος, κρατώντας πάντοτε τὸ χαλινάρι, ἄρχισε νὰ δημηγορῆ ἐναντίον του. Ὁ Ἀλῆς ἔβγαζε καὶ ξανάβγαζε νομίσματα ἀπὸ τὴ σακκούλα ἀλλὰ ὁ δερβίσης ἀρνιόταν νὰ τὰ δεχτῆ.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 332-337. «Ἔστρωσεν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τάπητα καὶ ἐκάθισεν ἐπ' αὐτοῦ κλαίων καὶ ὀδυρόμενος, ἔχων συγχρόνως ἐρριμμένας καὶ 2 - 3.000 γρόσια ἵνα ρίπτωσι καὶ οἱ προσερχόμενοι πρὸς παραμυθίαν του. Ἐπανελθὼν δ' εἰς Ἰωάννινα προσεκάλεσε τοὺς πλουσίους αὐτοῦ θεράποντας καὶ τύπτων μετὰ δακρύων τὸ στῆθος, μεμψιμοιρῶν δὲ καὶ πολλαχῶς τὴν τύχην αὐτοῦ ἀποδυρόμενος ἔτεινεν ἀναιδῶς τὴν χεῖρα του ὡς ἐπαίτης» (*Λαμπρίδη*, Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, Β', σ. 36-37).

—Δὲν τὰ θέλω, γκιουναχκιὰρ (γεροπαραλυμένε), εἶναι χαρὰμ (ἀδικοκερδισμένα). Εἶσαι θεομπαίχτης καὶ κακοῦργος. Κάθε πέτρα ἀπὸ τὰ σεράγια σου εἶναι βαμμένη μὲ αἷμα!

Κάθε μέρα ἄκουγε ὁ βεζύρης ἀπὸ τοὺς δερβισάδες φριχτὸ ὑβρεολόγιο. Τὸν ἀποκαλοῦσαν μπροστὰ στὸν κόσμο ντομοὺς (γουρούνι), γκιαούρ, κιαφὶρ (ἄπιστο), πεζεβέγκ (προαγωγό).

Στὸ Μπαϊράμι τοῦ 1817, ἐνῶ οἱ ἐπίσημοι τῆς Αὐλῆς τοῦ Ἀλῆ ἦταν συγκεντρωμένοι σὲ μιὰ μεγάλη αἴθουσα γιὰ νὰ συγχαροῦν τὸν Ἀλή, μπῆκε ἕνας γεροδερβίσης, ρυπαρὸς καὶ μισόγυμνος καὶ χωρὶς νὰ χαιρετίση κάθισε στὸ σοφὰ καὶ πρόσταξε τοὺς ὑπηρέτες νὰ τοῦ φέρουν καφὲ καὶ τσιμπούκι. Οἱ δοῦλοι ἀποσβολώθηκαν γιατὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἡμέρας δὲν γίνονταν γιὰ κανένα τραταρίσματα. Βλέποντας τὴν ἀμηχανία τους ὁ δερβίσης στράφηκε στὸν βεζύρη.

—Ἀλή, θέλω νὰ φουμάρω!

Ὁ Ἀλῆς πρόσταξε νὰ τοῦ προσφέρουν τσιμπούκι. Ἀλλὰ ὁ δερβίσης ἄλλαξε γνώμη καὶ ἀξίωσε ἀργιλέ. Φέρτε του ἀργιλέ, εἶπε ὁ βεζύρης. Βλέποντας ὅμως ὁ δερβίσης πὼς ὁ Ἀλῆς κάπνιζε ἀργιλὲ φώναξε:

—Θέλω τὸ δικό σου!

Ὁ Ἀλῆς ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τοῦ προσφέρουν ἀργιλὲ πολυτελέστερο ἀλλὰ ὁ δερβίσης, μόλις τὸν ἀπόθεσαν μπροστά του, τὸν ἀνέτρεψε μὲ ἕνα γενναῖο λάκτισμα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λερωθῆ τὸ βαρύτιμο χαλὶ τῆς αἴθουσας. Βλέποντας τὴν ἐπιμονή του ὁ Ἀλῆς κάλεσε ἕναν ὑπηρέτη καὶ τοῦ εἶπε:

—Δόστου τὸν δικό μου!

—Ὄχι! φώναξε ὁ δερβίσης. Θὰ μοῦ τὸν φέρης ἐσύ!..

Γιὰ νὰ σώση τὴν ἀξιοπρέπειά του ὁ Ἀλῆς τὸν παρακάλεσε νὰ καθίση πλάϊ του στὴν τιμητικὴ θέση τοῦ σοφᾶ.Μὰ ὁ δερβίσης ἐπέμενε. Καὶ τότε ὁ παχύσαρκος καὶ δυσκολοκίνητος βεζύρης σηκώθηκε καὶ κάτω ἀπὸ τὰ ἔκπληκτα βλέμματα τῶν μεγιστάνων του, πῆρε τὸν ἀργιλέ, τὸν ἀπόθεσε στὰ πόδια τοῦ δερβίση καὶ γύρισε στὴ θέση του ὑποβασταζόμενος ἀπὸ τοὺς αὐλικούς του.

«Εἶδα πολλὲς φορές», γράφει ὁ Ibrahim Manzour, «δερβισάδες νὰ πετοῦν πέτρες καὶ χώματα ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ στοὺς δρόμους καὶ τὸ βεζύρη νὰ δέχεται τοὺς προπηλακισμοὺς χωρὶς νὰ ἐκδηλώνη καμμιὰ δυσαρέσκεια καὶ χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνουν οἱ σωματοφύλακές του».

Μιὰ ἄλλη φορὰ εἶδε ἕνα δερβίση νὰ συντρίβη τὴν καγκελλόπορτα τῆς γέφυρας ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ σεράϊ καὶ νὰ προτρέπη τὸ πλῆθος νὰ ὁρμήση ἐναντίον τοῦ παλατιοῦ καὶ νὰ τὸ λεηλατήση. «Μουσουλμάνοι», κραύγαζε, «εἶναι αἶσχος νὰ ἀνεχόμαστε αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο ποὺ περιστοιχίζεται ἀπὸ χριστιανούς. Σᾶς πρόδωσαν, μουσουλμάνοι, σᾶς πούλησαν στοὺς γκιαούρηδες. Τί περιμένετε; Ἦρθε ἡ ὥρα νὰ γλυτώσετε ἀπὸ τὸν τύραννο ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ παραθύρι. Φοβόσαστε τοὺς καβάσηδες καὶ τὰ ραβδιά τους; Θὰ τὰ σπάσετε στὴ

ράχη τους! Φοβόσαστε τὰ ὅπλα τῆς φρουρᾶς του; Καὶ σεῖς ἔχετε ὅπλα κι' εἴσαστε περισσότεροι. 'Εμπρός! 'Ακολουθεῖστε με!»

'Αλλὰ κανεὶς δὲν τόλμησε νὰ κουνηθῆ. Κι' ὁ 'Αλῆς ἀντίκρυ, πίσω ἀπὸ τὸ καφασωτό, κάπνιζε τὸ τσιμπούκι του ὥσπου νύχτωσε καὶ διαλύθηκε τὸ πλῆθος.

Σατανικὰ τὰ ἐφευρήματα τῆς φιλοχρηματίας του. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1818, γράφει ὁ Ibrahim Manzour, οἱ Γιαννιῶτες ποὺ κατοικοῦσαν γύρω ἀπὸ τὴ μητρόπολη εἶδαν κάμποσους κρεμασμένους μπροστὰ στὶς πόρτες τους. Γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ φρικαλέο θέαμα καὶ τὶς συνέπειες τῆς παραμονῆς τῶν πτωμάτων στὴν ἀγχόνη — εἶχε ἀρχίσει κιόλας ἡ ἀποσύνθεση — ἔδωσαν στὸν 'Αλὴ τὸ ποσὸ ποὺ ἀξίωσε: 12.000 γρόσια[1].

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ γιὰ τὶς ἀγριότητες τοῦ 'Αλῆ ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὸ χρονικὸ ἑνὸς Γάλλου ἀξιωματικοῦ τῆς φρουρᾶς τοῦ Βοναπάρτη—τὸν εἶχε ἀκολουθήσει στὴν Ἔλβα — τοῦ Barthélemy Bacheville ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν παλινόρθωση ἀντιμετώπισε διωγμούς, δραπέτευσε ἀπὸ τὴ Γαλλία μαζὶ μὲ τὸν ἀδερφό του καὶ ἀφοῦ περιπλανήθηκε στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολὴ κατέληξε τὸ 1818 στὰ Γιάννενα. 'Εκεῖ ἀνέλαβε, ὅπως ἰσχυρίζεται, τὴν ὀργάνωση τοῦ πεζικοῦ τοῦ βεζύρη, ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ λίγον καιρὸ ἀναγκάστηκε νὰ δραπετεύση κάτω ἀπὸ περιπετειώδεις συνθῆκες πανομοιότυπες μὲ ἐκεῖνες τοῦ Manzour.

Ἡ ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Bacheville ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὰ Γιάννενα παρουσιάζει τέτοιες ἀνακρίβειες, ἀφέλειες, ἀπιθανότητες καὶ γεωγραφικοὺς παραλογισμοὺς ποὺ δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία πὼς ἔγινε στὴ φαντασία τοῦ συγγραφέα.

'Απὸ τὴ Σμύρνη, γράφει ὁ μεγαλομανὴς καὶ ἡμιμαθὴς Γάλλος φυγάς, ἔφτασε στὴ Νάξο ὅπου ἔσωσε ἀπὸ βέβαιο θάνατο μιὰ ἀρχοντοπούλα, κόρη Σούτσου, ποὺ ρίχτηκε ἀπὸ ἕνα βράχο στὴ θάλασσα γιὰ νὰ αὐτοκτονήση ἐπειδὴ τὴν ἐγκατέλειψε ὁ μνηστήρας της. Ρεαλιστικὴ ἐπίκαιρη παραλλαγὴ τοῦ μύθου τῆς 'Αριάδνης.

Ἔφτασε στὴν 'Αθήνα διὰ μέσου ... Σκύρου καὶ δυσκολεύτηκε νὰ συννενοηθῆ γιατὶ δὲν ἤξερε οὔτε λέξη ἑλληνικά. 'Αλλὰ στὴν 'Αθήνα ὑπῆρχε Γάλλος πρόξενος, ὁλόκληρη εὐρωπαϊκὴ παροικία καὶ ἕνα σωρὸ γαλλομαθεῖς Ἕλληνες.

Ἔσπευσε στὴ Σαλαμίνα ὅπου ἕνας Χιώτης ναυτικὸς τὸν ἀναγνώρισε:

1. Ἡ στάση τοῦ 'Αλῆ ἀπέναντι στοὺς δερβισάδες εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθῆ. Μπορεῖ νὰ ὀφειλόταν στὶς δεισιδαιμονίες του, ἴσως ἦταν μία ὑποκριτικὴ θρησκευτικὴ εὐλάβεια. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀποτελοῦσε μιὰ ἐπίδειξη ἀνοχῆς στοὺς δερβισάδες ποὺ μεμονωμένα ἄτομα ὅπως ἦταν δὲν ἐπαπειλοῦσαν τὴν ἐξουσία του. Ἄλλωστε τοὺς χρειαζόταν ὁ 'Αλῆς γιατὶ σὲ ὥρα πολεμικῆς ἀνάγκης φανάτιζαν τοὺς μουσουλμάνους στρατιῶτες. Στὸν Ibrahim Manzour ἐξομολογήθηκε μιὰ μέρα ὁ βεζύρης: «Ναί, παιδί μου, ἔχω πολλὰ ἐλαττώματα, εἶμαι τύραννος, ἀλλὰ ἔχω μιὰ ἀρετὴ ποὺ τὰ καλύπτει ὅλα. Εἶμαι ὑπομονετικός, ὁ πιὸ ὑπομονετικὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς μουσουλμάνους».

—Ἐσὺ δὲν ἤσουν στὴν Ἔλβα μὲ τὸ Ναπολέοντα;

Ὁ Χιώτης τοῦ ἐκμυστηρεύθηκε ὅτι πολὺ σύντομα θὰ ξεσπάση ἐπανάσταση στὸ Μωριὰ (τὸ χρονικὸ κυκλοφόρησε τὸ 1822).

Ὁ Ἀλῆς εἶχε πληροφορηθῆ τὶ σπουδαῖος ἀξιωματικὸς ἦταν ὁ Bacheville ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ βρισκόταν στὴ Σμύρνη καὶ τὸν κάλεσε στὴν Αὐλή του. Ἔμαθε πῶς ἔφτασε στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν ξανακάλεσε μὲ εἰδικὸ ἀπεσταλμένο! Δέχτηκε τελικὰ ὁ Bacheville καὶ ξεκίνησε μ' ἕνα καραβάνι ἀπὸ ἄλογα καὶ 20... καμῆλες γιὰ τὰ Γιάννενα (στὴν Ἀθήνα ἦταν ἄγνωστες οἱ καμῆλες ὣς τὴν ἐποχὴ τοῦ Δράμαλη καὶ ἐπικοινωνία μὲ καραβάνια δὲν ὑπῆρχε μεταξὺ Ἀττικῆς καὶ Ἠπείρου). Ἀλλὰ κατὰ περίεργο τρόπο τὸ καραβάνι ἀντὶ νὰ φτάση στὰ Γιάννενα βρέθηκε στὴ Μακεδονία (ἔπρεπε ὁ περιηγητής μας νὰ περιγράψη μερικοὺς ἱστορικοὺς τόπους, Θερμοπύλες, Φάρσαλα κ.λπ.).Φυσικὰ δὲν ἔλειψε καὶ ἡ εὐκαιρία νὰ δοξαστῆ μὲ τὸ σπαθί του. Στὸν Ὄλυμπο τὸ καραβάνι δέχτηκε ἐπίθεση ληστῶν. Ἀλλὰ ὁ γενναῖος ἀξιωματικὸς τοῦ Ναπολέοντα θὰ τεθῆ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀγωγιατῶν (βρέθηκε τυχαῖα καὶ κάποιος ποὺ μιλοῦσε ἰταλικὰ ὥστε νὰ διαβιβάζη τὰ στρατιωτικὰ παραγγέλματα) καὶ ἐξόντωσε ὁλόκληρη τὴν συμμορία. Ἔμαθε ὁ Ἀλῆς τὸ νέο του κατόρθωμα (παρακολουθοῦσε μὲ ἐπιμονὴ τὴν ἔνδοξη πορεία τοῦ Bacheville) καὶ τὸν κάλεσε γιὰ τρίτη φορά. Ἐπὶ τέλους εἶπε τὸ ναὶ καὶ ἀπὸ τὴ Μακεδονία ἔφτασε στὰ Γιάννενα, «στὶς ὄχθες τῆς Ἀχερουσίας λίμνης»!

Μίλησε μὲ τὸν Ἀλὴ ἰταλικὰ ἀνάμιχτα μὲ σκλαβούνικα (ἔμαθε καὶ σκλαβούνικα ὁ περιηγητής μας στὸ καραβάνι). Ὁ Ἀλῆς βέβαια δὲν εἶχε ἰδέα καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ γλῶσσες. Τοῦ λέει ὁ βεζύρης:

—Εἶσαι ἀξιωματικὸς τοῦ Ναπολέοντα. Ἔλα νὰ μάθης τὴν πολεμικὴ τέχνη στὸ στρατό μου. Σοῦ δίνω 150 πιάστρα τὸ μῆνα, ἕνα σπίτι, δυὸ ἄλογα καὶ δυὸ γυναῖκες[1].

Φυσικὰ περνοῦσε τὶς μέρες του συντροφιὰ μὲ τὸ βεζύρη. Εἶχαν τέτοια φιλία ποὺ μιὰ μέρα, ἐνῶ παρακολουθοῦσε ὁ Ἀλῆς κάποιο βασανισμό, τοῦ ἔδωσε τὸ τσιμπούκι του νὰ τραβήξη μερικὲς ρουφηξιές[2].

Ἀλλὰ ἂν ἡ περιγραφὴ τοῦ ταξιδιοῦ στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα εἶναι φανταστικὴ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ἄφιξη τοῦ Bacheville στὰ Γιάννενα ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα. Μπορεῖ πάλι τὰ περιστατικὰ τῶν θηριωδιῶν τοῦ

1. Voyages des *Frères Bacheville*, capitaines d'ex-Garde, Chevaliers de la Légion d'Honneur, en Europe et en Asie, après leur condamnation par la Cour Prévôtale de Rhône en 1816, Paris 1822, σ. 299.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 304.Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ χειρονομία συνηθιζόταν στὴν ὀθωμανικὴ Τουρκία. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* γράφει ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν ὕψιστη ἐκδήλωση τιμῆς νὰ σοῦ προσφέρη ἕνας Τοῦρκος τὸ τσιμπούκι του «μὲ ζεστὸ ἀκόμα τὸ μαρκοῦτσι ἀπὸ τὸ στόμα του» (Recollections of Smyrna, 1813, ἔνθ' ἀν., σ. 474).

'Αλῆ νὰ προέρχωνται ἀπὸ ἀφηγήσεις ποὺ ἄκουσε κατὰ τὶς περιπλανήσεις του. Μερικὰ ἄλλωστε ἀπ' αὐτὰ ἐπισημαίνονται σὲ διάφορες παραλλαγὲς καὶ σὲ ἄλλα κείμενα, ὅπως λ.χ. στὸ χρονικὸ τοῦ συμπατριώτη του Ibrahim Manzour ποὺ κυκλοφόρησε ἑφτὰ χρόνια ἀργότερα.

Μιὰ μέρα, γράφει ὁ Bacheville, πρόσταξε νὰ δέσουν ἕνα στρατιώτη στὴ μπούκα τοῦ κανονιοῦ καὶ τὸν ἀνάγκασαν νὰ τὸ πυροδοτήση ὁ ἴδιος. Ὁ 'Αλῆς γελοῦσε μὲ τὸ θέαμα. Σὲ λίγο ἔφεραν δυὸ κλέφτες. Βλέποντας ὁ πρῶτος τὸ πτῶμα τοῦ στρατιώτη νόμισε πὼς ἦρθε ἡ σειρά του. Γονάτισε λοιπὸν καὶ παράδωσε τὸ λαιμό του στὸ φάσγανο τοῦ μπόγια. 'Αλλὰ τοὺς περίμενε κακὸ χειρότερο.

—Τοῦκε! Τοῦκε! (κύττα, κύττα) τοῦ λέει ὁ 'Αλής.

Τοὺς ἔκοψαν μὲ κάτι μεγάλα ψαλίδια τὴν ἄκρη τῆς μύτης, τὰ ἀφτιὰ καὶ τὰ ἀκροδάχτυλα, ἔρριξαν αὐτὰ τὰ ματωμένα ξεφτίδια σ' ἕνα δοχεῖο, πρόσθεσαν ἁλάτι καὶ ξίδι καὶ ἀνάγκασαν τοὺς μελλοθάνατους νὰ τὰ φᾶνε[1].

Μιὰ ἄλλη φορὰ ἔρριξε καταδίκους σὲ ἕνα καζάνι μὲ βραστὸ λάδι. Τὸ λάδι καὶ τὰ ξύλα ποὺ χρειάστηκαν τὰ προμήθεψαν οἱ συγγενεῖς τῶν θυμάτων.

Πρὶν 20 χρόνια βρῆκε ἕνα γέροντα Ἕλληνα ποὺ τοῦ ἔμοιαζε πολύ, τοῦ ἔκοψε τὸ κεφάλι καὶ τὸ ἔστειλε ὡς δικό του στοὺς ἐχθρούς του. Κι' ἐνῶ ἐκεῖνοι πανηγύριζαν γιὰ τὸ χαμό του τοὺς αἰφνιδίασε καὶ τοὺς ἐξόντωσε[2].

Εἶδε, λέει, νὰ ρίχνουν ἕναν ἄντρα καὶ μιὰ γυναίκα στὸ κλουβὶ τῆς λεοπάρδαλης—τὴν εἶχαν ἀφήσει νηστικὴ τρεῖς μέρες—καὶ νὰ τὴν κεντοῦν γιὰ νὰ τὴν ἐξαγριώσουν. 'Αλλὰ τὸ θηρίο ἀρνήθηκε νὰ τοὺς ἀγγίξῃ. Φρενιασμένος ὁ 'Αλῆς πρόσταξε νὰ φέρουν ἕνα κανόνι καὶ νὰ τὸ γεμίσουν. Ζύγωσε, ἔβαλε φωτιὰ κι' ὅλα μαζὶ κλουβί, ἄντρας, γυναίκα, λεοπάρδαλη ἔγιναν καπνός. Κι' ὁ βεζύρης γελώντας σατανικὰ εἶπε:

—Κρίμα νὰ τοὺς χωρίσω ἀφοῦ εἶναι τόσο ἀγαπημένοι!

Μιὰ μουσουλμάνα Γιαννιώτισσα κατηγορήθηκε πὼς εἶχε ἐρωτικὸ δεσμὸ μὲ κάποιον 'Ιταλό. Ὁ 'Αλῆς πρόσταξε νὰ τὴν θάψουν ζωντανὴ ὣς τὸ λαιμό. Ἔπειτα ἄλειψαν τὸ κεφάλι της μὲ μέλι καὶ τὴν ἄφησαν ἐκεῖ στὸ ἔλεος τῶν ἐντόμων. Ὕστερα ἀπὸ 48 ὧρες κάλεσε τὶς Γιαννιώτισσες νὰ τὴν ἀποτελειώσουν μὲ λιθοβολισμό.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή του στὰ Γιάννενα ἔδωσε ἐντολὴ νὰ σουβλίσουν κάποιον γιὰ ἕνα ἀσήμαντο παράπτωμα καὶ νὰ τὸν ψήσουν. 'Ανάγκασε μάλιστα τοὺς γονεῖς του νὰ συνδαυλίζουν καὶ νὰ τροφοδοτοῦν τὴ φωτιά[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 303.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 309.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 310.

Η ΑΡΠΑΓΗ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ (1820)

ΟΤΑΝ ὁ νεαρὸς Γάλλος διπλωμάτης ὑποκόμης De Marcellus διορίστηκε στὴν πρεσβεία τῆς Πόλης, τὸ 1816, κατεχόταν ἀπὸ τὴ μέθη τῆς πρώτης γνωριμιᾶς μὲ τὸν ὀνειρικὸ ἀρχαῖο κόσμο. Πρὶν ξεκινήση ἀπὸ τὸ Παρίσι ρώτησε τὸ φίλο του Le Chevalier[1] πῶς θὰ ἀναγνωρίση τὴν τοποθεσία τῆς ἀρχαίας Τροίας.

—Πήγαινε, τοῦ εἶπε ἐκεῖνος, στὴν Τρωάδα, βάλε τὸ χέρι στὴν καρδιά, κι' ὅταν νοιώσεις πὼς χτυπάει δυνατά, θὰ καταλάβης! Ἐκεῖ εἶναι τὸ Ἴλιον!

Μὲ τέτοιους πνευματικοὺς ἐρεθισμοὺς πραγματοποίησε ὁ Marcellus τὶς περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸ 1816 ὣς τὸ 1820. Αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ πλαίσια τοῦ ταξιδιωτικοῦ χρονικοῦ του ποὺ κυκλοφόρησε 19 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Γαλλία[2].

Προσκύνημα μὲ τὸν Ὅμηρο στὸ χέρι [3]. Στὴ Χίο διαβάζει, ἀνεβασμένος στὴν πέτρα τοῦ Ὁμήρου, τὸν Ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα. Σὲ κάθε γωνιὰ τῆς ἑλληνικῆς γῆς ἀνατρέχει στὰ ἀρχαῖα κείμενα. Κάθε τόσο στήνει γέφυρες μὲ τὸ παρελθόν. Βλέπει τὶς Ναξιώτισσες νὰ πλένουν τὶς βράκες τῶν ἀντρῶν τους καὶ θυμᾶται τὴ Ναυσικά. Νοιώθει καλύτερα τοὺς «Πέρσες» τοῦ Αἰσχύλου ἀκούγοντάς τους στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ στόμα ἑνὸς σπουδαστῆ τῶν Κυδωνιῶν μπροστὰ «σὲ μιὰ συγκέντρωση Ἑλλήνων ποὺ φλογίζονταν ἀπὸ μίσος ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν, τὸ ἴδιο μίσος ποὺ φλόγιζε τὶς ψυχὲς τῶν προγόνων τους». Νοιώθει καλύτερα τὸν Ὕμνο στὴ Δήμητρα διαβάζοντάς τον στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια τῆς Ἐλευσίνας. Στὴ Θράκη, βλέποντας τὶς Ἑλληνίδες μὲ τὰ κόκκινα μαντήλια, τὰ γυμνὰ πόδια καὶ τὰ ἀνεμισμένα μαλλιά, θυμᾶται τὶς Μαινάδες καὶ τὸν μύθο τοῦ Ὀρφέα. Στὶς Μυκῆνες χάραξε τὸ ὄνομά του στὴ χαίτη τῶν Λεόντων.

Τὸ χρονικό του εἶναι γεμάτο ἀπὸ ἀποσπάσματα ἀρχαίων συγγραφέων. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ περιηγητὴς γράφει γιὰ τοὺς μορφωμένους. Ἐνδιαφέρεται ὅμως καὶ γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινό. «Σᾶς παρακαλῶ, κυρίες μου, διαβάστε μονάχα τὶς «καθαρὲς» σελίδες. Ἀδιαφορεῖστε γιὰ τὶς σημειώσεις καὶ τὰ ἑλληνικὰ

---

1. Τὸν συγγραφέα τοῦ χρονικοῦ Voyage dans la Troade ou tableau de la plaine de Troie dans son état actuel, Paris 1799.

2. Souvenirs de l'Orient, Paris 1839. Καθυστερημένα ἐπίσης θὰ κυκλοφορήσουν καὶ οἱ ἄλλοι συγγραφικοὶ καρποὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐμπειρίας: Épisodes littéraires, Paris 1851, Chants du peuple Grec, Paris 1851, Une lecture à Constantinople, Paris 1859, Grecs anciens et modernes, Paris 1861.

3. Κουβαλοῦσε ἀκόμα στὶς ἀποσκευές του Ἡσίοδο, Ἡρόδοτο, Πλάτωνα, Θουκυδίδη, Ξενοφῶντα, Βιργίλιο, Ὀβίδιο, Ὁράτιο, τὰ ποιήματα τοῦ Byron, τὸ χρονικὸ τοῦ Chateaubriand καὶ τὸν Δὸν Κιχώτη (ἔνθ' ἀν., σ. 163-164).

τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Ἀφῆστε τα γιὰ τὰ ματογυάλια τῶν εἰδικῶν. Γιὰ νὰ σᾶς ἀρέσω ἀνακάτεψα τὸ ἐλαφρὸ μὲ τὸ σοβαρό».

Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔκανε ὁ Marcellus. Ἔγραψε ἕνα βιβλίο σὰν μυθιστόρημα, μὲ ἀνέκδοτα καὶ περίεργα, μὲ «σατωβριανδικὲς» περιγραφὲς τῶν τοπίων, ἀλλὰ καὶ μὲ θελκτικὲς εἰκόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Κυρίως ὅμως ἱστορεῖ μὲ περηφάνεια τὸ μεγάλο του κατόρθωμα: τὴν ἁρπαγὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια τῶν περιηγήσεών του εἶναι φανταστικά. Συχνὰ ἀκολουθεῖ τὴν τακτικὴ τοῦ συμπατριώτη του Chateaubriand.Τὸν ἀντιγράφει κιόλας ἐπιπόλαια καὶ ἐπαναλαμβάνει τὰ χονδροειδέστατα γεωγραφικά του σφάλματα. Ὅπως στὴν περιγραφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ τοπίου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη: «Ἡ σκηνὴ ἦταν ἐξαίσια. Ὁ ἥλιος βασίλευε πίσω ἀπὸ τὸν Ἀκροκόρινθο»[1].

Θέλοντας νὰ παρουσιάσῃ τοὺς Ἕλληνες ἀμαθέστατους καὶ ἀνυποψίαστους γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πατρίδας τους, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Chateaubriand, ἐπινοεῖ ἕνα κωμικὸ ἐπεισόδιο.

Ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὴ Σαλαμίνα λέει σ' ἕνα ναυτόπουλο ἀπὸ τὴν Αἴγινα.

—Παιδί, δεῖξε μου τὰ τρόπαια τοῦ Θεμιστοκλῆ.

—Ἀφέντη δὲν ὑπάρχουν πιὰ ἄσπρες πέτρες στὴν Κούλουρη. Κύττα, μπροστά σου εἶναι τ' Ἀμπελάκια. Σὲ μιὰ ὥρα θὰ εἴμαστε ἐκεῖ. Θὰ βρῆς καλὰ σταφύλια καὶ μιὰ ἐκκλησιὰ ζωγραφιστή. Ἀλλὰ ἔχουμε πρίμα τὸν καιρό. Ἂς τραβήξουμε γιὰ τὸ Πόρτο-Λεόνε!

Μελαγχολεῖ ὁ Marcellus ἀντιγράφοντας κι' ἐδῶ πιστὰ τὸν Chateaubriand: «Κούλουρη, Πόρτο Λεόνε! Νὰ ποῦ κατάντησε ἡ Σαλαμίνα καὶ ὁ Πειραιάς»![2]

Μὲ ἕνα πλεούμενο καὶ ἐννιὰ Ἕλληνες κωπηλάτες θὰ διασχίσῃ τὸ 1818 τὸ στενὸ τοῦ Ἑλλησπόντου ἀνάμεσα στὴν Ἄβυδο καὶ τὴ Σηστό, ὅπως πρὶν ἑφτὰ χρόνια ὁ Byron. Ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ναυτικοὺς τραγουδοῦσε «κάτι θλιμμένο καὶ γλυκὸ μαζί». Ὁ Marcellus φρόντισε νὰ σημειώσῃ τοὺς στίχους:

Στὸ Μαρμαρὰ καὶ στὸ νησὶ
καὶ στὸ καρτὰ λιμάνι
νὰ ρίξουν τὸ κορμάκι μου
ἂν ἀγαπήσω ἄλλη.

Ἄσπρο παχὺ τρυγόνι μου
γιὰ σένα κινδυνεύω
κι' ἀπὸ τὰ μαῦρα μάτια σου
ἐλέηση γυρεύω[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 357.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 434-435.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 54 κ. ἑ.

Τὸν Μάϊο τοῦ 1819 πραγματοποίησε ἐξαήμερη ἐκδρομὴ στὴ Νικομήδεια καὶ τὴ Νίκαια μὲ καλὴ συντροφιά. Ἕνα Ρῶσο ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τῆς Μόσχας, ἕναν Ἱσπανὸ ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ 1808, ἕναν Γάλλο ποὺ πῆρε μέρος στὴ μάχη τοῦ Βαγκρὰμ καὶ στὸ πέρασμα τοῦ Μπερεζίνα κι' ἕνα λεβαντίνο ποὺ εἶχε ἀκολουθήσει τὰ γαλλικὰ στρατεύματα στὴν Αἴγυπτο[1].

Πέρασε πρῶτα ἀπὸ τὰ ἐννιὰ Πριγκιπονήσια. Τὴν Πρώτη, μὲ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁη-Γιώργη. Τὴν Ἀντιγόνη, μ' ἕνα χωριὸ σχεδὸν ἔρημο καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας. Τὴ Χάλκη, τὴν κατάφυτη καὶ γόνιμη, ὅπου εἶδε τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁη-Γιώργη, πάνω στὴν ἀκτή, ἀνάμεσα στὰ κυπαρίσσια, τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τῆς Παναγίας, κι' ἕνα χωριὸ μὲ 800 ψυχές. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ νησὶ καὶ πέρα οἱ Ἕλληνες ἦταν ἐλεύθεροι νὰ χρησιμοποιοῦν τὶς καμπάνες ποὺ ἀπαγορεύονταν στὴν Πόλη καὶ τὰ περίχωρα. Οἱ καμπάνες κρέμονταν στοὺς κλώνους γιγάντιων κυπαρισσιῶν.

Πέρασαν ἀπὸ τὴν Πρίγκιπο, τὴ μεγαλύτερη, τόπο ἐξορίας στὰ χρόνια τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, μὲ τὰ τρία μοναστήρια της, τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Ἁη-Νικόλα καὶ τοῦ Ἁη-Γιώργη. Τὸ τελευταῖο μοναστήρι εἶχε μετατραπῆ σὲ ψυχιατρεῖο. Οἱ κτίτορες τοῦ ἱδρύματος σκέφτηκαν ὅτι ἡ θέα τῆς θάλασσας, ποὺ αὐλακώνεται ἀπὸ ἀμέτρητα πλεούμενα, καὶ ἡ ὀμορφιὰ τοῦ κατάφυτου τοπίου θὰ μποροῦσε νὰ καταλαγιάση τὰ βάσανα τῆς ψυχῆς καὶ νὰ γιατρέψη ἐκείνους ποὺ χάνουν τὰ συλλογικά τους. «Ἐκεῖ κατέφευγαν καὶ οἱ Φαναριῶτες ποὺ ἔχαναν τὴν εὔνοια τοῦ σουλτάνου. Καὶ μὲ τὰ βλέμματα στυλωμένα στὸ σεράϊ καρτεροῦν μιὰ ἐφήμερη ἐπιστροφὴ ἢ τὴν πτώση κάποιου ἰσχυροῦ ἀνταγωνιστῆ, τὴ διαιώνιση τῆς ἐξορίας ἢ μιὰ θανατικὴ καταδίκη».

Ὑπῆρχαν ὅμως, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, καὶ μερικοὶ Φαναριῶτες ποὺ ἀποζητοῦσαν μὲ τὴ θέλησή τους τὴν ἀπομόνωση σὲ τοῦτα τὰ νησιὰ τῆς γαλήνης καὶ τῆς περισυλλογῆς. «Ὁ πρίγκιπας Χατζερῆς, νικημένος ἀπὸ τὶς μηχανορραφίες τῶν συμπατριωτῶν του προτίμησε τὴ μοναξιὰ τῆς Ἀντιγόνης. Εἶδα μερικὲς φορὲς μιὰ ἀπὸ τὶς κόρες του, ὄμορφη καὶ ποιήτρια. Ἡ δομνίτσα Εὐφροσύνη ἔγραψε γοητευτικοὺς στίχους ποὺ ἔχουν συγκεντρώσει τὰ ἐγκώμια τοῦ φαναριώτικου Τύπου. Ἐξακολουθεῖ μάλιστα νὰ γράφη ἄρθρα σ' ἕνα ἐθνικὸ λεξικὸ ποὺ ὀνομάζεται «Κιβωτός». Ἡ πριγκίπισσα ἀποχαιρέτησε τὰ παλάτια τοῦ Βοσπόρου καὶ τοὺς περιπάτους στὴν ἀκρογιαλιὰ τῶν Θεραπειῶν καὶ τώρα μοιράζεται τὴ μοναξιὰ τοῦ πατέρα της καὶ παρηγορεῖ τὰ γερατειά του»[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 114.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 118-120. Καὶ ἄλλες Φαναριώτισσες εἶχαν φιλολογικὲς ἐνασχολήσεις (Ραλλοῦ Ἀργυροπούλου, Δομνίτσα Ραλλοῦ Σούτσου, Αἰκατερίνη Σούτσου, Αἰκατερίνη Ραστῆ, Ραλλοῦ Καρατζᾶ κ. ἄ. Βλ. *Ἱερών. Κωνσταντινίδη*, Τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἔργον τῶν Φαναριωτῶν ἡγεμόνων εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σταμποὺλ 1949, σ. 13-14.

Πέρασαν ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ὀξεῖα, πρὸς τὸν Μαρμαρά, μιὰ βραχοπυραμίδα ποὺ σημαδεύει τὶς ξέρες, ἀπὸ τὴν ἀκαλλιέργητη, ἄδεντρη Πλάτη, ἀπὸ τὴ Νίκανδρο, στὸν ἴσκιο τῆς Πριγκίπου, ἀπὸ τὴν Πίτυν μὲ τὸν πευκιά της καὶ τέλος ἀπὸ τὴν κουνελοβριθέστατη, θαμνώδη κι' ἀφιλόξενη Ἀγκυροβιόσα.

Τὸ καράβι ἄραξε στὴ Χάλκη. Ἐκεῖ πρωτάκουσε ὁ περιηγητὴς τὸ περίφημο πατριωτικὸ ἆσμα τοῦ Ρήγα. Τὸ τραγουδοῦσε ἕνας γέροντας νησιώτης στὸ γιαλό.

Τὰ ὅπλα λάβωμεν
Ἕλληνες ἄγωμεν.
Ποταμηδὸν ἐχθρῶν τὸ αἷμα
ἂς τρέξῃ πρὸ ποδῶν[1].

Στὶς 15 Μαΐου 1820 θὰ περιηγηθῆ τὸ Αἰγαῖο μὲ τὴ γαλλικὴ πολεμικὴ γολέττα Estafette. Πέρασε ἀπὸ τὸ νησὶ τοῦ Μαρμαρᾶ. Οἱ γυναῖκες φοροῦσαν μακριὰ φουστάνια μὲ πολύχρωμες κορδέλλες καὶ χτένιζαν ἀνασηκωμένα τὰ μαλλιὰ στολίζοντάς τα μὲ λουλούδια καὶ ἄσπρη μουσελίνα. Φημίζονταν γιὰ τὴν ἀρετή τους. «Ἔβλεπα συχνὰ αὐτὲς τὶς Ἑλληνίδες κατὰ τοὺς δημόσιους περίπατους στὴν Πόλη. Εἶναι ἐκπληκτικὸ ποὺ ἡ πρωτεύουσα δὲν ἄλλαξε διόλου οὔτε τὴ φορεσιά τους οὔτε τὰ ἤθη τους»[2].

Ἔφτασε στὴ Χίο μέρα γιορτῆς: ἦταν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου. «Τὸ μουράγιο κατάμεστο ἀπὸ κορίτσια ντυμένα στὰ ἄσπρα καὶ στολισμένα μὲ λουλούδια. Ἔκαναν περίπατο στὴν ἀκρογιαλιά, πετοῦσαν βότσαλα στὴ θάλασσα, γελοῦσαν, χόρευαν. Ἤμουν συνηθισμένος στὴ σιωπὴ τῶν Ἑλλήνων, στὴν ἔμφοβη ὄψη, στὸν τρόμο τους. Τοὺς ἔβλεπα ὡς τώρα κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιο τῶν πύργων τοῦ σεραγιοῦ. Στὴ Χίο ὅλα ἦταν χαρὰ καὶ ἐλευθερία. Πουθενὰ ἀλλοῦ ὁ ὀθωμανικὸς ζυγὸς δὲν εἶναι τόσο ἐλαφρός. Ἐδῶ, ἀκόμα καὶ οἱ Τοῦρκοι ἔχουν υἱοθετήσει τὰ ἔθιμα καὶ τὴ γλώσσα τῶν ὑπηκόων τους. Ἔβλεπα τοὺς στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς νὰ καπνίζουν τὸ τσιμπούκι τους ἀνάμεσα σὲ ὁμάδες νεαρῶν Ἑλλήνων. Οἱ μουσουλμάνοι ξεχώριζαν ἀπὸ τὰ ἄσπρα σαρίκια ποὺ ἔλαμπαν ἀνάμεσα στὰ ἀναρίθμητα μαῦρα ἑλληνικὰ καλπάκια»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 122-123. Οἱ Ἕλληνες τραγουδοῦσαν ἀνοιχτὰ καὶ μπροστὰ στοὺς Τούρκους κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία μερικὰ ἀπὸ τὰ πολεμιστήρια ᾄσματα τοῦ Ρήγα καὶ κυρίως τὸ «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων». Φαίνεται πὼς ἡ μελοποίηση τῶν στίχων εἶχε τόση ἐπιτυχία ποὺ ἐνθουσίαζε ἀκόμα καὶ τοὺς Ὀθωμανούς. «Ἀλλὰ παραδόξως», γράφει ὁ *Ἰάκ. Ρίζος Νερουλός*, «αἱ ᾠδαὶ αὗται εὐφραίνουν καὶ αὐτὰ τὰ τῶν βαρβάρων ὦτα μέχρι τῆς πρωτευούσης τοῦ Σουλτάνου. Ἐγὼ αὐτὸς τυχὼν κατά τινας εὐωχίας τῶν Τούρκων ὑπουργῶν, ἤκουον αὐτοὺς ὅτι διέταττον τοὺς μουσικοὺς Ἕλληνας νὰ ψάλλωσι τὸ ᾆσμα «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων». Ὁ ὕμνος οὗτος ἦτο τόσον διαδεδομένος, τὸ δὲ μέλος αὐτοῦ τοσοῦτον ἤρεσκε τοὺς Τούρκους, ὥστε ἐγνώριζον ἐκ στήθους τὰς πρώτας τρεῖς λέξεις, οὐδέποτε ὅμως ἔλαβον τὴν περιέργειαν νὰ μάθωσι καὶ τὴν ἔννοιαν» (Ἱστορία τῶν Γραμμάτων παρὰ τοῖς Ἕλλησι... Ἀθήνησι 1870, μετ. Ὀλυμπίας I. N. Abbot, σ. 61).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 167.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 188-189.

Ἔσπευσε φυσικὰ νὰ ἐπισκεφθῇ τὸ Σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου. Βρισκόταν πλάϊ στὴ Βρύση τοῦ Πασᾶ. Κάτω ἀπὸ ἕνα πελώριο πλάτανο βρῆκε πολλὲς Χιώτισσες. Τὶς ρώτησε γιὰ τὸ θρόνο τοῦ Ὁμήρου κι' ἐκεῖνες τοῦ ἀπάντησαν σοβαρά:

—Μπά! Ὁ Ὀμὲρ-πασάς, ὅταν ἔρχεται στὴ Χίο δὲν βγαίνει ποτὲ ἀπὸ τὴν πόλη. Τὸ θρόνο του; Ποιὸ θρόνο; Αὐτὸς κάθεται πάντοτε σὲ χαλί[1]!

Βρῆκε τέλος τὴν περίφημη πέτρα τοῦ Ὁμήρου. Ἀνεβασμένος ὁ περιηγητὴς στὸ βράχο θὰ ἀπαγγείλη στίχους ἀπὸ τὴν Ὀδύσσεια καὶ θὰ ἀποθέση στὸ θρόνο τοῦ ποιητῆ μερικὰ γαλάζια λουλούδια[2].

Θὰ ἐπισκεφθῇ καὶ τὴ δημόσια σχολὴ τῆς Χίου. «Εἶναι τὸ σημαντικώτερο ἵδρυμα, θᾶλεγα τὸ πιὸ φημισμένο πανεπιστήμιο τῆς Ἑλλάδας καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν σπουδαστῶν καὶ γιὰ τὴν ποικιλία τῶν σπουδῶν. Ἕλληνες καταφθάνουν ἀπὸ παντοῦ[3]. Οἱ σπουδαστὲς ξεπερνοῦν τοὺς 500[4]. Ἕνα πελώριο κτίριο, ποὺ οἰκοδομήθηκε πρόσφατα μὲ δαπάνες τῶν προεστῶν τοῦ νησιοῦ, στεγάζει διδάσκοντες καὶ διδασκομένους. Ἔχει προστεθῆ καὶ βιβλιοθήκη, πέτρινο κτίριο, θολωτὸ μὲ μεγάλες ἁψίδες. Δὲν ἐπαρκεῖ ὅμως καὶ ἡ διοίκηση τῆς σχολῆς σκέπτεται νὰ τὴν ἐπεκτείνη ἀγοράζοντας τὰ γειτονικὰ οἰκόπεδα. Ἐκεῖ θὰ βρεθῆ καὶ ἡ κατάλληλη αἴθουσα γιὰ τὸ τυπογραφεῖο ποὺ τώρα ἀντιμετωπίζει πρόβλημα χώρου. Διευθυντὴς τοῦ τυπογραφείου ἦταν ὁ Γερμανὸς Bayroffer. Εἶχε κιόλας ἐκπαιδεύσει μερικοὺς Ἕλληνες»[5].

Τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν εἶχαν παρασκευασθῆ στὰ χυτήρια τοῦ Firmin Didot στὸ Παρίσι. Ἦταν ὅμως λίγα καὶ οἱ ἐκτυπώσεις

---

1. Φυσικὰ πρόκειται γιὰ φανταστικὸ διάλογο ποὺ ἀποσκοπεῖ νὰ τονίση τὴν ἀμάθεια τῶν Ἑλλήνων, τὸ παλιὸ γνωστὸ τροπάρι. Ἀλλὰ οἱ Χιώτισσες ἤξεραν καὶ πολὺ καλὰ τὴ Δασκαλόπετρα, ποὺ ἀποτελοῦσε ἐπὶ αἰῶνες τὸ ἀξιοπερίεργο τοῦ νησιοῦ καὶ συγκέντρωνε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλάρχαιων Εὐρωπαίων. Ὅλοι οἱ ξένοι περιηγητὲς θεωροῦσαν χρέος τους νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ Σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου. Καὶ οἱ Χιῶτες φρόντιζαν νὰ ἀξιοποιοῦν τὴν περιέργειά τους (βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 91 κ. ἑ.).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 186-188.

3. Στὸν Λόγιο Ἑρμῆ τοῦ 1816 (σ. 199 καὶ 202) δημοσιεύεται ἡ εἴδηση ὅτι οἱ ἐπίτροποι τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας τοῦ Λιβόρνου ἀναλάμβαναν (ἀνακοίνωση 1 Ἀπριλίου 1816) νὰ σπουδάσουν τρεῖς νέους στὴν Εὐρώπη, ἕναν ἀπὸ τὴ Σχολὴ Χίου, ἕναν ἀπὸ τὴ σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ἕναν ἀπὸ τὰ Γιάννενα.

4. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι περισσότερο ἐπωφελήθηκαν οἱ ξένοι παρὰ οἱ Χιῶτες ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας στὸ νησὶ καὶ ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τῆς Σχολῆς καὶ τῶν διδασκάλων. Ὅπως γράφει ὁ σύγχρονος *Ἀλέξ. Βλαστός*, «ὀλιγίστων Χίων οἱ παῖδες ἐπαιδεύθησαν καὶ ὅσοι ἐπρόκοπτον, ἢ ἦσαν ξένοι, ἤ, ἐκτὸς ὀλιγίστων, δὲν ἀνῆκον εἰς τὴν τάξιν τῶν πλουσίων. Αἰτία δὲ τούτου ἦτο ὅτι οἱ Χῖοι, τρέφοντες ζῆλον ἀκατάσχετον πρὸς τὸ ἐμπόριον, μόλις ἔφθανον τὰ τέκνα των εἰς τὸ δέκατον τρίτον ἔτος τῆς ἡλικίας των καὶ ἤρχιζαν νὰ γεύωνται τὴν παιδείαν μὲ τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων, τὰ ἔστελλον κατὰ δυστυχίαν εἰς τὴν Σμύρνην ἢ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀμαθῆ σχεδὸν καὶ ἄπειρα τῆς προγονικῆς γλώσσης» (Χιακά, Ἐν Ἑρμουπόλει 1840, τ. Α', σ. 136).

5. Γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Χίου βλ. καὶ Revue Encyclopédique 1819, Μάϊος, σ. 384

γίνονταν μὲ ἀργὸ ρυθμό. Ὁ περιηγητὴς βρῆκε τὸν Bayroffer νὰ διορθώνη τὰ δοκίμια τῆς γραμματικῆς τοῦ Νεόφυτου Βάμβα[1].

Στὴ βιβλιοθήκη ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ 3.000 τόμοι Λατίνων, Γάλλων καὶ κυρίως Ἑλλήνων συγγραφέων[2]. Κυριαρχοῦσαν οἱ παρισινὲς ἐκδόσεις τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης» τοῦ Κοραῆ. Στὸ ἀναγνωστήριο εἶδε καὶ τὸ πορτραῖτο του[3].

Ὁ διευθυντὴς τῆς σχολῆς Νεόφυτος Βάμβας ἐξήγησε στὸν περιηγητὴ τὸ σύστημα διδασκαλίας. Λειτουργοῦσαν δημόσια τμήματα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γαλλικῆς, τῆς λατινικῆς καὶ τῆς τουρκικῆς. Διδάσκονταν Φιλοσοφία, Ἱστορία, Μαθηματικά, Φυσικὴ καὶ ἄλλες ἐπιστῆμες. Ἡ Θεολογία εἶχε τὴν πρωτοκαθεδρία. Ἡ διδασκαλία τῶν Ἑλληνικῶν κλιμακωνόταν σὲ τέσσερες τάξεις. Στὴν πρώτη: γραμματική, ἐτυμολογία, σύνταξη τῆς ἀρχαίας καὶ νέας γλώσσας. Στὴ δεύτερη τάξη: Χρυσόστομος, Ἰσοκράτης, Πλούταρχος, Λουκιανός, μετάφραση καὶ σχόλια. Στὴν τρίτη: Δημοσθένης καὶ Ὅμηρος. Στὴν τέταρτη: Ὅμηρος, Δημοσθένης, Θουκυδίδης, Πλάτωνας, Ἀριστοτέλης, Σοφοκλῆς καὶ Πίνδαρος.

Ὁ Βάμβας θεμελίωνε σὲ θρησκευτικὲς βάσεις τὴν παιδεία. Σὲ μιὰ ὁμιλία του πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Γάλλου περιηγητῆ στὴ Χίο ἔλεγε:

«Ὁ ἐχθρὸς τοῦ ἀνθρώπινου γένους μισεῖ εἰδικὰ τὰ σχολεῖα καὶ πασχίζει νὰ τὰ καταστρέψη. Γιατὶ μόνο στὰ σχολεῖα μαθαίνει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀγάπη καὶ τὸ φόβο τοῦ Θεοῦ, νὰ μεταχειρίζεται τὶς σκέψεις του, τὸ λογικό του, νὰ εἶναι ἐνάρετος καὶ ν' ἀκολουθῆ τὸ σωστὸ δρόμο στὴ ζωή. Ἡ ἀληθινὴ ἐπιστήμη εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ Θεοῦ. Τοποθετεῖ σὲ δεύτερη μοίρα τὶς ἀνθρώπινες γνώσεις. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ γνώσεις εἶναι πολὺ χρήσιμες, ἔχουν προορισμὸ ὕψιστης σημασίας γιατὶ ὁδηγοῦν στὴ θρησκεία καὶ τὴν ἀρετή. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἀλήθειες ποὺ διακηρύσσει τὸ ἵδρυμά μας. Μόνο μὲ τὴν πίστη σ' αὐτὲς τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τῆς Ἑλλάδας».

Ἀλλὰ ὁ ἱκανὸς αὐτὸς καθηγητὴς ἀντιμετώπισε δυσκολίες στὸ ἔργο του. Ἡ πλειοψηφία τῆς Συνόδου τάχθηκε ἐναντίον τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ του συστήματος.[4] Χωρὶς νὰ τολμήση νὰ ἐπιτεθῆ ἀνοιχτὰ ἐναντίον μιᾶς σχολῆς ποὺ ἱδρύθηκε μὲ τὴν ἔγκριση τῶν Τούρκων τὴν ἀντιμαχόταν μυστικά.

Ρώτησε ὁ περιηγητὴς τὸν Βάμβα ἂν ἐφάρμοζε τὴν ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδο

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 188-189.

2. Κατὰ τὸν *Βλαστό*, στὴ Βιβλιοθήκη ὑπῆρχαν 12.000 τόμοι. «Ἦτο ἀνοικτὴ εἰς καθέκαστον καθ' ὥρας τακτικάς. Ἐκεῖ εὕρισκέ τις χάρτην, μελάνην καὶ καλάμους διὰ νὰ γράφη τὰς σημειώσεις του λαμβάνων τὸ ζητούμενον σύγγραμμα παρὰ τοῦ βιβλιοθηκαρίου» (*Χιακά*, τ. Α', σ. 137).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 190-192.

4. Lancastrian system.

πού εἶχε ἀπορρίψει ὁ πατριάρχης στὰ σχολεῖα τῆς Πόλης. Ὁ Βάμβας ἀπάντησε ὅτι ἀρχική του πρόθεση ἦταν νὰ δοκιμάση τὸ σύστημα σὲ μερικὰ χωριὰ τοῦ νησιοῦ[1].

—Καὶ δὲν ἀνησυχεῖτε μήπως ἀντιδράσουν οἱ Τοῦρκοι, ποὺ συνήθως εἶναι φιλύποπτοι;

Ὄχι δὲν ἀνησυχοῦσε. Γιατὶ ἀφαιρώντας ἀπὸ τὴ μέθοδο διδασκαλίας ὅ,τι θύμιζε πολεμικὰ γυμνάσια καὶ στρατιωτικὴ πειθαρχία δὲν θὰ προκαλοῦσε ἀντιδράσεις τῶν Τούρκων καὶ τὰ ἀποτελέσματα θὰ ἦταν καρποφόρα.

«Οἱ Ὀθωμανοί, μ' ὅλο ποὺ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας φαίνονται φιλύποπτοι καὶ ἐπιφυλακτικοί, ἐδῶ δὲν ἀνησυχοῦν διόλου καὶ δὲν ἐπεμβαίνουν. Ἀποφεύγουν κάθε ἀνάμιξη στὴν πολιτικὴ διοίκηση τῆς Χίου. Δὲν ἐμπόδισαν διόλου τὴν ἀνέγερση αὐτῶν τῶν δημόσιων κτιρίων, τῶν μαρμάρινων σπιτιῶν,

---

1. Καὶ ὁ *William Allen* τῆς British and Foreign School Society, ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἐκστρατεία γιὰ τὴ διάδοση τῆς μεθόδου καὶ πέρασε τὸ 1819 ἀπὸ τὴ Χίο, μίλησε μὲ τὸν Βάμβα γιὰ τὴν ἀλληλοδιδακτική, ὅπως ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἔκθεσή του (Fifteenth Report of the British and Foreign School Society, London 1820). Φαίνεται ὡστόσο ὅτι ὁ Βάμβας εἶχε ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου στὴ σχολή. Γιὰ τὰ αἴτια τῶν ἀντιρρήσεών του μᾶς πληροφορεῖ μιὰ ἐπιστολὴ (16 Ἀπριλίου 1817) τοῦ καθηγητῆ τῆς γαλλικῆς στὴ σχολὴ Γάλλου φιλέλληνα Jules David πρὸς τὸν Κοραῆ (ὁ Jules David, γιὸς τοῦ περίφημου ζωγράφου David ποὺ εἶχε ἐξορισθῆ ἀπὸ τὴ Γαλλία μετὰ τὴν παλινόρθωση τῶν Βουρβώνων, διορίστηκε στὸ γυμνάσιο τῆς Χίου μὲ σύσταση τοῦ Κοραῆ). Ἔγραφε ὁ David: «...ἐπρόσφερα εἰς τὸν φίλον Βάμβαν νὰ βάλωμεν ἀμέσως εἰς τὴν πρᾶξιν τὴν μέθοδον ἀλληλοδιδασκαλίας τοῦ Λαγκάστρου, ἐκεῖνος ὅμως μὴ νομίζοντας ὅτι ὁ καιρὸς ἦτον ἀκόμη ἁρμόδιος διὰ τοῦτο, ἐν ᾧ δὲν εἶχε τὸ σχολεῖον τόπον ἱκανὸν καὶ πρὸς τούτοις ἔχοντας καμμίαν ὑποψίαν μήπως τὸ στρατιωτικὸν σχῆμα ταύτης τῆς μεθόδου ξυπνήση τὴν βαρβαρότητα τῶν Ἀγαρηνῶν, μοῦ εἶπεν ὅτι καλύτερον ἦτο νὰ ἀρχίσω ἄλλο τι» (*Ν. Κ. Χ. Κωστῆ*, Νέαι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν, Ἁρμονία, τ. Α' [1900], σ. 174-175). Ὁ David δίδαξε γαλλικὰ κατὰ τὴν περίοδο 1817-1818, ἔμαθε καλὰ τὰ ἑλληνικά, ἐγκαταστάθηκε στὴ Σμύρνη κατὰ τὴ διετία 1818-1820, παντρεύτηκε μιὰ Ἑλληνίδα καὶ γύρισε στὴ Γαλλία, ὅπου τύπωσε στὰ ἑλληνικὰ γραμματικὴ μὲ τὸν τίτλο «Συνοπτικὸς παραλληλισμὸς τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς ἢ ἁπλοελληνικῆς γλώσσης» (Ἐν Παρισίοις ᾳωκ') καὶ στὰ γαλλικὰ Méthode pour étudier la langue Grécque moderne, Paris 1821 (Β' ἔκδ. τὸ 1827) καθὼς καὶ γραμματικὴ τῆς γαλλικῆς γλώσσας γιὰ τοὺς Ἕλληνες (Ἐν Σύρῳ 1832). Τὸν διαδέχτηκε στὸ γυμνάσιο τῆς Χίου ὁ Γάλλος Mendouze (*Κ. Ἄμαντου*, Ἡ παιδεία εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Χίον 1566-1822, Ἑλληνικά, τ. Γ' [1930], σ. 408 καὶ 409 σημ. 1, καὶ *Ν. Κ. Χ. Κωστῆ*, ἔνθ' ἀν., σ. 168 σημ. 1). Γιὰ τὸν Mendouze, ποὺ δίδασκε λατινικά, γαλλικὰ καὶ ζωγραφική, ἔγραφε ὁ Κοραῆς: «Συμβούλευσε τοὺς συμπατριώτας ν' αὐξήσωσι τὸν μισθόν του διὰ νὰ μὴ μᾶς φύγη καὶ αὐτός, συμβούλευσέ τους μάλιστα νὰ τὸν ριζώσωσι καὶ νὰ τὸν δέσωσι μὲ τοὺς δεσμοὺς τοῦ γάμου». Ὁ πρῶτος Ἕλληνας ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδο στὴν Ἑλλάδα ἦταν ὁ Γεώργιος Κλεόβουλος ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη. Τὸ 1819 κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ ἔργο του «Πίνακες παιδαγωγικοὶ κατὰ τὴν Ἀλληλοδιδακτικὴν μέθοδον». Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Γ. Κωζάκης Τυπάλδος πρότεινε στὸ γυμνάσιο Κυδωνιῶν νὰ ἐφαρμόση τὸ «Λαγκαστριανὸ σύστημα». Ἡ εἰσήγηση τυπώθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1818 μὲ τὸν τίτλο «Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Χ'' Ἐμμανουὴλ Σαλτέλη».

τῶν ναῶν πού κοσμοῦν τὴν πρωτεύουσά μας. Ἐπαίνεσαν τὴν ἵδρυση τοῦ λεπροκομείου καὶ τοῦ ὀρφανοτροφείου. Τέλος, ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, εἴτε γιατὶ ἀδιαφορεῖ, εἴτε γιατὶ ἐφαρμόζει μιὰ συγκεκριμένη πολιτική, δὲν ἀντιμετωπίζει ἐχθρικὰ τὴν ἀναγέννηση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Οἱ πραγματικοὶ ἐχθροὶ αὐτῆς τῆς παλιγγενεσίας βρίσκονται ἀνάμεσά μας. Κι' ἂν μπορέσουμε νὰ δαμάσουμε τὶς προκαταλήψεις ἢ τὴν ἀδιαφορία αὐτοῦ τοῦ πανίσχυρου κλήρου πού σήμερα ἀποτελεῖ τὸ πρωταρχικὸ σῶμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐλάχιστα θἄχουμε νὰ ἐπιδιώξουμε πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν Τούρκων»[1].

Τὴν ἄλλη μέρα θὰ ἐπισκεφθῆ μαζὶ μὲ τὸν Βάμβα τὸν πλούσιο Χιώτη ἔμπορο τσελεπὴ-Ροδοκανάκη, στὸ ἐξοχικό του σπίτι στὸν κάμπο. Μιὰ ἐξωτερικὴ πέτρινη σκάλα ἀνέβαζε στὸ πρῶτο πάτωμα. Ὁδήγησαν τὸν περιηγητὴ σὲ μιὰ ροτόντα μὲ τοιχογραφίες, ὅπου ἔφταναν τὰ ἀρώματα ἀπὸ τὶς ἀνθισμένες λεμονοπορτοκαλιὲς καὶ κάθισαν σὲ σοφάδες ἀπὸ ὕφασμα ρὸζ καὶ ἄσπρο τῆς Προύσσας.

Ὁ τσελεπὴ-Ροδοκανάκης καὶ ἡ γυναίκα του, ἡ κοκώνα Θαρσίτσα, δὲν θὰ ἀφήσουν τοὺς ὑπηρέτες νὰ περιποιηθοῦν τοὺς ἐπισκέπτες. Ἡ ἴδια ἡ οἰκοδέσποινα πρόσφερε καφὲ καὶ γλυκὰ ἐνῶ ὁ ἄντρας της ἄναβε τὰ τσιμπούκια τους. Ὕστερα ἡ κοκώνα Θαρσίτσα ὁδήγησε τοὺς ξένους σὲ μιὰ στοὰ ὅπου εἶδαν μερικοὺς πίνακες βενετικῆς σχολῆς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ταράτσα τοῦ σπιτιοῦ. Ἕνα τηλεσκόπιο εἶχε κιόλας στηθῆ κάτω ἀπὸ μιὰ τέντα. Ὁ περιηγητὴς εἶδε τὸ λιμάνι τοῦ Τσεσμέ, τὰ ἐρείπια τῆς Ἐρεσοῦ, τὸν κάμπο πού ποτίζει ὁ Καΰστρος, τὰ βουνὰ τῆς Σάμου, κι' ὕστερα τὰ πιὸ κοντινά, τὰ χιώτικα χωριά, τὰ περιβόλια μὲ τὶς πορτοκαλιές, τὶς ροδιὲς καὶ τὶς κληματαριές, τὰ κάτασπρα σπίτια τοῦ λιμανιοῦ[2].

Ὁ τσελεπὴ-Ροδοκανάκης κάλεσε ὕστερα τὸν περιηγητὴ γιὰ ἕνα περίπατο στοὺς κήπους του, ἀνάμεσα στὶς στέρνες καὶ τὰ δέντρα. Ἐπιστρέφοντας στὸ σπίτι εἶδε στὸ ἰσόγειο μιὰ αἴθουσα μπιλιάρδου καὶ μιὰ βιβλιοθήκη μὲ 2.000 τόμους. Πλάϊ στοὺς μεγάλους Ἕλληνες συγγραφεῖς ὑπῆρχαν τὰ ἀριστουργή-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 192-193. Αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβαινε. Ὅταν οἱ σπουδασμένοι στὴ Δύση λόγιοι ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ ἐγκαινίαζαν τὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν χαρακτηρίζονταν αἱρετικοὶ καὶ ἄθεοι. Τοὺς καλοῦσε τὸ πατριαρχεῖο νὰ ἀποκηρύξουν τὶς καινοτομίες καὶ τοὺς ἀπειλοῦσε μὲ ἀφορισμό. Μερικοὶ προσαρμόζονταν, κάμποσοι προτιμοῦσαν τὴν παραίτηση, ἄλλοι πολεμοῦσαν ἀπτόητοι. Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ἀφορίστηκε τὸ 1724, ὁ Στέφανος Δούγκας ὑπέγραψε δήλωση μετανοίας τὸ 1810. Ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος δίδασκε τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα, ὅτι δηλαδὴ ἡ γῆ κινεῖται. Οἱ κύκλοι τοῦ σκοταδισμοῦ ὑποστήριζαν πὼς ἡ γῆ παραμένει ἀκίνητη καὶ λιθοβολοῦσαν τὸ σύστημα τοῦ Κοπέρνικου. Ἀπαντοῦσε ὁ Βενιαμίν: «Οἱ μικρῶν ἐννοιῶν ἄνθρωποι, ὅταν ἀδυνατοῦν νὰ ἀντισταθοῦν φυσικῶς εἰς ἕνα πεπαιδευμένον, ἀφήνουν τὰ φυσικὰ ὅπλα καὶ πιάνουν τὰ θεῖα» (*Μιχ. Στεφανίδη*, Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἡ ἐκπαιδευτικὴ Ἐπανάστασις, Ἀθῆναι 1926, σ. 51),

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 195-197.

ματα τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ αἰώνα τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'. Ἡ κοκώνα Θαρσίτσα πρόσφερε πελώρια πορτοκάλια καρυκεύοντάς τα μὲ μαστίχα[1].

Ὁ Marcellus ἔβγαινε κάθε βράδυ στὴν προκυμαία κι' ἀμέσως βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ ὁμάδες κοριτσιῶν ποὺ περπατοῦσαν χαρούμενα μαζὶ μὲ νέους. Σπάνια ἔβλεπες νὰ συνοδεύωνται ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους. «Τραγουδοῦσαν, χόρευαν, κουβέντιαζαν γελώντας. Κάπου-κάπου κάθονταν στὴ χλόη. Τίποτα δὲν μποροῦσε νὰ διαταράξῃ τὴν εὔθυμη διάθεσή τους. Οὔτε οἱ γενίτσαροι ποὺ περνοῦσαν πλάϊ τους σοβαροί»[2].

Ἡ φορεσιά τους εἶχε βελτιωθῆ αἰσθητικὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Tournefort. Εἶχαν πιὰ ἐγκαταλείψει τὸ μαξιλαράκι ποὺ κουβαλοῦσαν στὴ ράχη. «Σήμερα συνηθίζουν ἕνα ζιπούνι, σὰν κορσέ. Φοροῦν φουστάνια ρόζ, πράσινα, λευκά, συνήθως πολὺ κοντά, κάλτσες ἄσπρες ἢ γαλάζιες καὶ μικρὰ κόκκινα παπούτσια κεντημένα σὰν παντοῦφλες. Τὰ μακριὰ μαλλιά τους πέφτουν στοὺς ὤμους ἀπὸ ὅπου ἀνασηκώνονται γιὰ νὰ στερεωθοῦν στὸ κεφάλι μὲ χρυσὲς καρφίτσες. Βάφουν τὰ φρύδια τους ἀλλὰ ποτὲ τὰ μάγουλα καὶ σχεδὸν πάντοτε μασοῦν μαστίχα».

Κάθε τόσο σταματοῦσαν γύρω στὸν περιηγητή. Κι' ὅταν μάθαιναν πὼς μιλοῦσε τὴ γλώσσα τους ξεφώνιζαν χαρούμενες. «Εἶναι τολμηρές, ἀλλὰ ἀνυπόκριτες, σεμνὲς ἀλλὰ ὄχι σεμνότυφες. Ἡ ἀγωγὴ ποὺ πῆραν δὲν τὶς προίκισε μὲ τὴ μελετημένη ἐπιφυλακτικότητα καὶ σοβαροφάνεια. Δὲν τοὺς ἀφαίρεσε τὴν ἁπλότητα καὶ τὴ φυσικὴ εὐθυμία. Μοῦ ζήτησαν λουλούδια ὅταν πέρασε πλάϊ μας ὁ ἀνθοπώλης, ἄλλες φορὲς μικρὰ νομίσματα. Ἔπειτα, μόλις τὰ ἔπαιρναν, ἔφευγαν γελώντας, τὰ πετοῦσαν ἡ μιὰ στὴν ἄλλη καὶ ξαναγύριζαν νὰ μ' εὐχαριστήσουν»[3].

Τὴν ὥρα ποὺ ἑτοιμαζόταν νὰ μπαρκάρῃ στὴ γολέττα τὸν κύκλωσε ἕνα πλῆθος ἀπὸ πανέμορφα κορίτσια.

—Πές μας ξένε ποιὰ ἀπὸ μᾶς εἶναι ἡ πιὸ ὡραία; Ἔλα, πές μας; Διστάζει, ὅπως οἱ γέροι ὅταν διαλέγουν τὸν ἄρχοντα! Πές μας! Πές μας!...

—Μὰ ὅλες εἴσαστε ὄμορφες!

—Νὰ πάρε αὐτὸ τὸ λουλούδι καὶ δόστο στὴν ὡραιότερη.

Ὁ περιηγητὴς τὸ πρόσφερε σὲ μιὰ ξανθὴ μακρυμαλλοῦσσα.

—Τοῦ ἀρέσουν οἱ ξανθές! Ὡραία εἶναι. Πές μας τώρα πῶς σοῦ φαίνονται τὰ κορίτσια τῆς Χίου;

—Λυπᾶμαι ποὺ τ' ἀφήνω! Πῶς σὲ λένε; ρώτησα τὴν ξανθή.

—Τί σὲ νοιάζει ἀφοῦ φεύγεις;

—Γιὰ νὰ σὲ θυμᾶμαι!

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 198-199.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 201-202.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 203-204.

—Ἄ! Μὲ λένε Σεβαστίτσα!

—Καὶ μένα Φρόσω!

—Καὶ μένα Σμαραγδή!

—Καὶ μένα Ἑλένκω[1]!

Ὁ περιηγητὴς ἀνέβηκε στὸ καράβι. Κι' ἀπὸ τὴν προκυμαία ἄκουγε τὶς φωνές τους.

—Ξένε, μὴ ξεχνᾶς τὰ κορίτσια τῆς Χίου!...

Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἦρθε ἡ συμφορά, ἡ σφαγή, ὁ ὄλεθρος, ἡ αἰχμαλωσία καὶ ἡ ἀτίμωση.

«Ξαναδιαβάζοντας αὐτὲς τὶς γραμμές, ποὺ χαράχτηκαν λίγες ὧρες ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸν ἀποχαιρετισμό, δὲν μπορῶ νὰ κρατήσω τὴ συγκίνησή μου. Εἶμαι συγκλονισμένος. Δυστυχισμένα κορίτσια τοῦ πιὸ ὄμορφου νησιοῦ, τί ν' ἀπογίνατε; Ποῦ εἶναι τὰ γέλια σας, οἱ ἀθῶες χαρές σας; Ὅλα τὰ σάρωσε ἡ καταιγίδα. Εἶμαι ἀπὸ τοὺς τελευταίους ταξιδιῶτες ποὺ εἶδαν τὴν ξεγνοιασιά σας καὶ τὶς χαρὲς τοῦ ὡραίου νησιοῦ σας. Ἄλλοι ποὺ ἀκολούθησαν εἶδαν συμφορὲς καὶ χαλάσματα. Ἑλένκω, Σμαραγδή, Σεβαστίτσα! Τί ν' ἀπογίνατε τάχα!..»[2].

Ὁ Marcellus, γραμματέας τὸ 1820 τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὑπῆρξε ὁ πρωταγωνιστὴς τῆς ἁρπαγῆς τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης ποὺ βρίσκεται ἀπὸ τότε στὸ Λοῦβρο. Τὰ περιστατικὰ τῆς μεγάλης αὐτῆς ἀρχαιοθηρικῆς περιπέτειας δὲν ἔχουν ἐντελῶς ἀποσαφηνισθῆ. Παραμένουν ἀκόμα σκοτεινὲς οἱ συνθῆκες τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τῆς θεᾶς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἄγριου διαγκωνισμοῦ τῶν μνηστήρων της στὴ Μῆλο. Ὑπάρχουν στὴν ὑπόθεση πτυχὲς ποὺ θυμίζουν στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, μυστικὸ πόλεμο, κατασκοπία, ἴντριγκες. Δὲν λείπει τὸ στοιχεῖο τῆς βίας, τῆς ἀπάτης, τοῦ ἠθικοῦ καταναγκασμοῦ, τῶν πολιτικῶν ἐκβιασμῶν. Μιὰ ἐφιαλτικὴ ὑπόθεση μὲ μυθιστορηματικὴ ἀτμόσφαιρα, ἀλλὰ καὶ μὲ στοιχεῖα ἀποκαλυπτικὰ καὶ διδακτικά.

Ἔχουν διατυπωθῆ πολλὲς ἐκδοχές. Ὁ Marcellus ἀφηγεῖται στὸ χρονικό του πῶς ἀπόχτησε τὸ γλυπτό. Εἶναι ἡ ἐπίσημη γαλλικὴ ἄποψη. Ἡ μισὴ ἀλήθεια. Τὰ γεγονότα παραποιοῦνται γιὰ λόγους προσωπικοὺς (ὁ νεαρὸς διπλωμάτης ἐπιθυμεῖ νὰ ἐξωραΐση τὸ ρόλο του) καὶ γιὰ λόγους πολιτικοὺς (σκόπιμη ἀπόκρυψη περιστατικῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸ σκοτεινὸ ρόλο τῶν γαλλικῶν Ἀρχῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς).

Ἂς παρακολουθήσουμε πρῶτα τὴν ἀφήγηση τοῦ Marcellus.

Τὸ 1814 εἶχε ἀποκαλυφθῆ τὸ ἀρχαῖο θέατρο τῆς Μήλου. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχή, στὰ δεξιὰ τῆς κοιλάδας ποὺ ὁδηγεῖ στὴ θάλασσα κι' ὄχι μακριὰ ἀπὸ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 205-206.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 207.

τὶς κατακόμβες[1], ἕνας Ἕλληνας γεωργός, Γιώργης τὸ ὄνομά του[2], ἐνῶ ἔσκαβε τὸ χωράφι του, τέλη Φεβρουαρίου 1820, βρῆκε τὸ πανωκόρμι τοῦ ἀγάλματος καὶ μερικὲς ἄλλες ἀρχαιότητες. Ἀμέσως μετέφερε τὸ γλυπτὸ στὸ στάβλο του. Δυὸ βδομάδες ἀργότερα ἀνακάλυψε καὶ τὸ κάτω τμῆμα.

Ἐκεῖνες τὶς μέρες εἶχε ἀράξει στὸ λιμάνι τῆς Μήλου, μαζὶ μὲ ἄλλα γαλλικὰ πολεμικά, ἐξ αἰτίας τοῦ καιροῦ, καὶ τὸ πλοῖο «La Chevrette», μὲ πλοίαρχο τὸν Gauthier, ποὺ ταξίδευε μὲ ὑδρογραφικὴ ἀποστολὴ στὴ Μαύρη Θάλασσα. Ὁ σημαιοφόρος τοῦ πολεμικοῦ Dumont d'Urville[3] ἔμαθε γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ γλυπτοῦ, τὸ εἶδε καὶ τὸ σχεδίασε βιαστικά. Παράλληλα οἱ ἀξιωματικοὶ ἐπιφόρτισαν τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας στὴ Μῆλο Brest νὰ τὸ ἀγοράσῃ. Ἔγιναν οἱ σχετικὲς ἐπαφές, «ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες εἶχαν υἱοθετήσει τὸ τουρκικὸ ἀξίωμα «κάθε δουλειὰ γιὰ νὰ γίνῃ καλὰ πρέπει νὰ τραβάῃ σὲ μάκρος», τὰ παζάρια δὲν κατέληξαν πουθενά». Ἔστρωσε ὁ καιρὸς καὶ τὰ γαλλικὰ πολεμικὰ συνέχισαν τὴ ρότα τους. Μερικὰ ἔφτασαν στὴν Πόλη καὶ εἰδοποίησαν τὴν πρεσβεία[4].

Ἐπειδὴ ὁ Marcellus ἑτοιμαζόταν νὰ ταξιδέψῃ στὸ Αἰγαῖο ζήτησε ν' ἀναλάβῃ τὴν ὑπόθεση τοῦ ἀγάλματος. Ἔτσι στὶς 23 Μαΐου 1820 τὸ «Estafette» μὲ τὸν γραμματέα τῆς πρεσβείας ἄραξε στὸ λιμάνι τῆς Μήλου. Ἀμέσως ὁ Marcellus πληροφορήθηκε πὼς οἱ διαπραγματεύσεις ναυάγησαν καὶ τὸ ἄγαλμα ἔφευγε ἀπὸ τὸ νησί.

«Βγαίνοντας στὴ στεριὰ εἶδα μὲ θλίψη νὰ φορτώνουν σὲ ἕνα ἑλληνικὸ μπρίκι[5] μὲ ὀθωμανικὴ σημαία ὅλα τὰ μάρμαρα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἀντικείμενο τῶν ἐπιθυμιῶν μου. Ὡστόσο δὲν ἔχασα κάθε ἐλπίδα. Παρακάλεσα τὸν

---

1. Κοντὰ στὸ σημερινὸ Κλῆμα.

2. Ἦταν ὁ Θεόδωρος Κεντρωτᾶς. Ὁ Γιώργης ἦταν γιός του (*Γ. Θ. Γαϊτάνου*, Πραγματεία περὶ τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου, Ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 4).

3. Ὁ κατοπινὸς διάσημος φυσιοδίφης.

4. Ὁ κόμης *De Clarac*, συντηρητὴς τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, στὸ βιβλίο του ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1821 γιὰ τὸ ἄγαλμα γράφει ὅτι ὁ χωριάτης, ἀφοῦ μετέφερε τέλη Φεβρουαρίου 1820 καὶ ἔκρυψε στὸ στάβλο του τὸ πάνω μέρος τοῦ ἀγάλματος, πρότεινε στὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας στὴ Μῆλο Brest νὰ τὸ ἀγοράσῃ. Ὁ Brest συμβουλεύτηκε τὸν Duval d'Ailly, κυβερνήτη τοῦ πολεμικοῦ «Emulation», ποὺ εἶδε μαζὶ μὲ ἄλλους ἀξιωματικοὺς τὸ ἄγαλμα μόλις ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν γεωργὸ καὶ ἀμέσως ἔγραψε στὸν Γάλλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη De Rivière. Στὶς 16 Ἀπριλίου ἄραξε στὴ Μῆλο τὸ πολεμικὸ «Chevrette» μὲ ὑδρογραφικὴ ἀποστολή. Ὁ σημαιοφόρος D'Urville βγῆκε στὴ στεριά, ἔμαθε γιὰ τὸ ἄγαλμα καὶ ἔσπευσε ἐπὶ τόπου. Εἶδε τὸ πανωκόρμι στὸ στάβλο καὶ τὸ κάτω μέρος στὸ χωράφι. Λίγες μέρες ἀργότερα ὁ D'Urville γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀνέφερε σχετικὰ στὸν πρεσβευτή. Ὁ De Rivière ἔστειλε ἀμέσως στὴ Μῆλο τὸν γραμματέα τῆς πρεσβείας De Marcellus μὲ τὴν πολεμικὴ γολέτα «Estafette» (Sur la statue antique de Vénus Victrix découverte dans l'île de Milo en 1820; transportée à Paris et donnée au Roi par M. Marquis de Rivière, ambassadeur de France à la cour ottomane, Paris 1821, σ. 5 κ. ἑ.).

5. Τὸ καράβι ἦταν γαλαξειδιώτικο καὶ ταξίδευε μὲ τουρκικὴ σημαία γιὰ τὸ Γαλάτσι.

πλοίαρχο Robert τοῦ «Estafette» νὰ ἐμποδίση τὴν ἀναχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ πλοίου. Ἀλλὰ δὲν χρειάστηκε γιατὶ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποπλεύση ἐπειδὴ ὁ ἄνεμος ἦταν ἐνάντιος».

Ὁ Marcellus ἔσπευσε στὸ Κάστρο καὶ κάλεσε στὸ σπίτι τοῦ προξενικοῦ πράκτορα τοὺς προεστούς. Ἐκεῖ ἔμαθε ὅτι τὸ ἄγαλμα εἶχε καπαρωθῆ ἀπὸ κάποιον καλόγερο, ποὺ ἐπειδὴ κατηγορήθηκε «γιὰ παρανομίες καὶ καταχρήσεις, εἶχε κληθῆ στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ λογοδοτήση. Σκόπευε λοιπὸν νὰ προσφέρη τὸ ἄγαλμα πεσκέσι στὸ δραγουμάνο τοῦ Στόλου[1] γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν εὔνοιά του[2]. Ὁ καλόγερος εἶχε ἀσκήσει ψυχολογικὸ καταναγκασμὸ στὸ Γιώργη γιὰ νὰ τοῦ ἀποσπάση τὸ ἄγαλμα. Ὅσο γιὰ τὴν πληρωμὴ θὰ γινόταν κατὰ τὴν ἐπιστροφή του. Ἡ μεταφορὰ τῶν μαρμάρων στὸ λιμάνι ἔγινε χωρὶς προσοχή. Στὰ τραντάγματα πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν τὰ πρόσφατα χτυπήματα ποὺ παρατηροῦνται στὸν κορμὸ τοῦ ἀγάλματος καὶ κυρίως ἡ φθορὰ στὶς πτυχὲς τοῦ ἐλαφροῦ καὶ κυματιστοῦ φορέματος ποὺ πέφτει στὰ γόνατα τῆς θεᾶς».

Σκέφτηκε ὅτι πρὶν ἀρχίση τὶς διαπραγματεύσεις ἔπρεπε νὰ δῆ καὶ νὰ ἐκτιμήση τὸ ἄγαλμα. Ἀλλὰ δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν. «Ἐρεθισμένος ἀπὸ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἔβλεπα νὰ πολλαπλασιάζωνται, παρακινημένος ἀπὸ κάποιο ἔνστικτο ἢ μᾶλλον, θὰ τὸ πῶ, ἀπὸ τὴ λαχτάρα μιᾶς νεανικῆς καρδιᾶς νὰ παλαίψη γιὰ κάτι ποὺ φαινόταν ἀδύνατο, ἀποφάσισα νὰ ἀποχτήσω τὸ ἄγαλμα μὲ κάθε θυσία, ἔστω καὶ ἂν ἀργότερα ἀποδεικνυόταν πὼς δὲν ἦταν ἀντάξιο τόσου ζήλου».

Ὁ Marcellus γράφει πὼς ὅταν ὁ Γάλλος πρόξενος ζήτησε ν' ἀγοράση τὸ ἄγαλμα οἱ προεστοὶ τοῦ ἀπάντησαν ἀρνητικά. Ἐκεῖνος τότε ἀπηύθυνε νότα στὰ εὐρωπαϊκὰ καράβια ζητώντας νὰ μὴ παραλάβουν τὸ ἄγαλμα.

«Εἰδοποιήθηκαν οἱ προεστοὶ ὅτι ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ Γάλλου πρόξενου, ποὺ πρῶτος εἶχε ζητήσει τὴν ἀγορά, καθιστοῦσε ἄκυρη ὁποιαδήποτε ἄλλη συμφωνία. Ὁ νεαρὸς διπλωμάτης ἔδειξε τὰ φιρμάνια του καὶ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη. Ἀλλὰ τὰ φιρμάνια καὶ τὰ γράμματα δὲν ἀνέφεραν τίποτα γιὰ τὸ ἄγαλμα[3].

Οἱ προεστοὶ ἀπάντησαν ὅτι ὁ καλόγερος δὲν ἐννοοῦσε νὰ παραδώση τὸ

1. Τὸν Νικ. Μουρούζη.

2. Δὲν πρόκειται γιὰ καλόγερο ἀλλὰ γιὰ τὸν ἱερέα Οἰκονόμο Βεργὴ τῆς Μήλου. Ὁ παπα-Βεργῆς καὶ οἱ προεστοὶ τοῦ νησιοῦ εἶχαν ἐντολὴ τοῦ δραγουμάνου τοῦ Στόλου νὰ ἀγοράζουν γιὰ λογαριασμό του ὅλες τὶς ἀρχαιότητες ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς (*Γ. Θ. Γαϊτάνου*, ἔνθ' ἀν., σ. 5).

3. Γιὰ νὰ ταξιδέψη ὁ Marcellus, ὅπως ὅλοι οἱ ξένοι ὑπήκοοι καὶ περιηγητές, ἐφοδιάστηκε μὲ τὸ καθιερωμένο φιρμάνι καὶ τὴν πατριαρχικὴ σύσταση γιὰ τὶς γνωστὲς διευκολύνσεις καὶ περιποιήσεις ἀπὸ τὶς τοπικὲς ὀθωμανικὲς Ἀρχὲς καὶ τοὺς ραγιάδες. Ὁ διπλωμάτης σκέφτηκε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ παραπλανήση τοὺς προεστοὺς ἢ νὰ τοὺς τρομοκρατήση. Μάταια, βέβαια, γιατὶ οἱ προεστοὶ ἤξεραν πῶς ἐκδίδονταν τὰ φιρμάνια καὶ πῶς γράφονταν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχη καὶ γιὰ ποιὸ σκοπό.

γλυπτὸ ποὺ ἀγόρασε κι᾽ ὅτι εἶχε ἐντολὴ τοῦ δραγουμάνου τοῦ Στόλου νὰ τὸ μεταφέρη στὴν Πόλη.

Γύρισε στὸ λιμάνι καὶ ξαναπροσπάθησε νὰ δῆ τὸ ἄγαλμα. Μπῆκε στὴ λέμβο τοῦ γαλλικοῦ πολεμικοῦ καὶ μὲ μερικοὺς ἀξιωματικοὺς ζύγωσε τὸ ἑλληνικὸ μπρίκι ποὺ ἦταν ἀραγμένο σὲ ἀπόσταση δύο μιλίων. «Ξαφνικὰ βλέπω στὸ μουράγιο ἕνα καβαλλάρη νὰ καλπάζη πρὸς τὸ ἑλληνικὸ πλοῖο. Ἦταν ὁ καλόγερος. Πρόλαβε καὶ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ μᾶς κρατήσουν σὲ ἀπόσταση. Πραγματικά, μόλις φτάσαμε σὲ ἀπόσταση βολῆς τουφεκιοῦ, ὁ Ἀλβανὸς[1] πλοίαρχος ὕψωσε τὴν ὀθωμανικὴ σημαία, κάλεσε τὸ πλήρωμα στὰ ὅπλα καὶ ἀρνήθηκε νὰ ἐπιτρέψη τὴν ἄνοδό μας στὸ πλοῖο».

Ἀλλὰ ὁ Marcellus δὲν ἀποθαρρύνθηκε. Εἶδε λέει, στὸ ὄνειρό του τὴν Ἀφροδίτη ἔτσι ὅπως παρουσιάσθηκε καὶ στὸν Λουκρήτιο[2].

Τὴν ἄλλη μέρα οἱ προεστοὶ ὑποστήριξαν ὅτι τὸ ἄγαλμα δὲν ἀνήκει σὲ ἕνα ἄτομο, στὸν καλόγερο, ἀλλὰ στὴν κοινότητα τῆς Μήλου. Ἦταν λοιπὸν ἀποφασισμένοι νὰ τὸ στείλουν στὸ δραγουμάνο.

Ὁ Marcellus εἶδε τὴ νέα αὐτὴ ἀπόφαση ὡς ὑποχώρηση. Προσπάθησε λοιπὸν νὰ τοὺς πείση ὅτι τέτοιο δῶρο ἦταν ἄχρηστο καὶ χωρὶς καμμιὰ ἀξία στὴν Κωνσταντινούπολη. Τοὺς ὑπενθύμισε πὼς οἱ Τοῦρκοι ἀπεχθάνονταν τὰ ἀνθρωπόμορφα ἔργα τέχνης καὶ κυρίως τὰ ἀκρωτηριασμένα ἀγάλματα[3]· Ζήτησε νὰ τοῦ παραδώσουν τὸ γλυπτὸ καὶ ἔθεσε προθεσμία μιᾶς ὥρας.

Οἱ προεστοὶ ἀποσύρθηκαν σὲ νέα σύσκεψη. Μόλις ξαναφάνηκαν συνοδεύονταν ἀπὸ τὸ Γιώργη, τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ ἀγάλματος. Αὐτὴ τὴ φορὰ εἶπαν πὼς ἂν δὲν φοβοῦνταν μήπως δυσαρεστήσουν τὸ δραγουμάνο θὰ ἔδιναν τὰ μάρμαρα.

«Γιὰ νὰ ἡσυχάσουν τοὺς ἔδωσα ἕνα γράμμα πρὸς τὸ δραγουμάνο. Ἔγραφα σ᾽ αὐτὸν τὸν Ἕλληνα πρίγκιπα—ἦταν φίλος μου—γιὰ τὴν ἀφοσίωση ποὺ ἔδειξαν οἱ προεστοὶ στὸ πρόσωπό του καὶ τὴν ἔντιμη συμπεριφορά τους σὲ μένα. Στὸ τέλος τὸν παρακαλοῦσα νὰ τοὺς ἔχη ὑπὸ τὴν προστασία του. Ἔγραψα ἐπίσης ἐπιστολὴ στὸν Γάλλο πρεσβευτὴ καὶ τὸν παρακαλοῦσα νὰ προστατεύση τὰ συμφέροντα τῶν κατοίκων τῆς Μήλου σὲ περίπτωση ποὺ θὰ ἀντιμετώπιζαν κάποια ἐνόχληση ἐξ αἰτίας τῆς συμφωνίας μας».

Πλήρωσε στὸ Γιώργη τὸ ποσὸ ποὺ εἶχε συμφωνηθῆ καὶ πρόσθεσε γενναι-

1. Γαλαξειδιώτης ἦταν ἀλλὰ οἱ ξένοι χαρακτήριζαν Ἀλβανοὺς τοὺς περισσότερους κατοίκους τῆς Ρούμελης καὶ τῆς Ἠπείρου.

2. Τὸ ἀπαραίτητο μυθογραφικὸ στοιχεῖο. Πρῶτος διδάσκαλος ὁ συμπατριώτης του Chateaubriand.

3. Τὸ ἄγαλμα δὲν προοριζόταν γιὰ τοὺς Τούρκους, ποὺ πραγματικὰ ἀποστρέφονταν τὰ ἀνθρωπόμορφα ἔργα τέχνης γιὰ λόγους θρησκευτικούς, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἀρχαιοσυλλέκτη Ἕλληνα δραγουμάνο τοῦ Στόλου.

όδωρα καὶ τὸ ἕνα τρίτο παραπάνω. Τὸ ἴδιο βράδυ τὸ ἄγαλμα μεταφερόταν στὸ γαλλικὸ πολεμικό[1].

Τὰ δύο τμήματα ἦταν ἑνωμένα μὲ μιὰ μεταλλικὴ σφήνα ποὺ δὲν βρέθηκε. Οἱ πτυχὲς τοῦ φορέματος ἔκρυβαν τὴ γραμμὴ ὅπου ἔσμιγαν τὰ δύο τμήματα τοῦ γλυπτοῦ. Ἡ κόμμωση εἶχε ἐντελῶς ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὸ κεφάλι ἀλλὰ ἦταν ἀρκετὰ καλλὰ διατηρημένη.

Λίγες μέρες ἀργότερα ἔφτασε στὴ Μῆλο ἕνα μπρίκι ὀλλανδικὸ ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ μιὰ ἀγγλικὴ φρεγάτα ἀπὸ τὴ Μάλτα. Ἀλλὰ ἦταν ἀργά.

Τὸ ἄγαλμα ἔμεινε στὴ γολέττα τέσσερες μῆνες ταξιδεύοντας στὴ Ρόδο, Κύπρο, Ἀλεξάνδρεια. Στὸν Πειραιὰ τὸ θαύμασε ὁ Fauvel[2].

Στὸ μεταξύ, ὁ δραγουμάνος τοῦ Στόλου, μαθαίνοντας τὴν ἁρπαγή, πρόσταξε νὰ συλληφθοῦν οἱ προεστοὶ τῆς Μήλου καὶ νὰ ὁδηγηθοῦν στὴ Σίφνο. Ἐκεῖ, μπροστὰ στοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἄλλων νησιῶν, τοὺς ἀνάγκασε νὰ γονατίσουν, τοὺς μαστίγωσε ὁ ἴδιος καὶ τοὺς ἐπέβαλε πρόστιμο 7.000 πιάστρων[3].

Στὴ Σμύρνη ἡ Ἀφροδίτη θὰ μεταφορτωθῆ ἀπὸ τὸ πολεμικὸ «Estafette» στὸ πολεμικὸ «La Lionne»[4]. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1821 βρισκόταν στὸ Παρίσι[5].

Ἡ ἁρπαγὴ τοῦ ἀγάλματος εἶχε καὶ διπλωματικὴ συνέχεια. Ἡ βαυαρικὴ κυβέρνηση ἀξίωσε ἐπίσημα νὰ τῆς παραδοθῆ ἡ Ἀφροδίτη γιατὶ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, ποὺ εἶχε ἀγοράσει ὁ βαρῶνος Haller τὸ 1814[6].

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφήγηση τοῦ Marcellus, ἡ προσωπικὴ ἐκδοχὴ ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίσημη ἄποψη τῆς Γαλλίας. Ἀποσιωπᾶ ὁ διπλωμάτης ὅτι γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ἀγάλματος ἀσκήθηκε ὠμὴ βία, ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια αἱματηρῆς ἑλληνογαλλικῆς συμπλοκῆς στὸ λιμάνι τῆς Μήλου ἡ περιλάλητη Ἀφροδίτη ἔπαθε φθορὲς καὶ ἄλλα πολλά.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ περιηγητὴς Marcellus, ἐνῶ σημειώνει στὸ χρονικὸ πὼς μιὰ μεταλλικὴ σφήνα ἕνωνε τὰ δύο τμήματα τοῦ γλυπτοῦ, δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὰ χέρια ποὺ λείπουν καὶ τὶς ἄλλες φθορές.

Δύο ἐρωτήματα προβάλλουν. Πρῶτα-πρῶτα σὲ ποιὰ κατάσταση βρισκόταν τὸ ἄγαλμα τὴ στιγμὴ ποὺ περιερχόταν στὴν κατοχὴ τῶν Γάλλων. Καὶ δεύτερο, κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθῆκες ἔγινε ἡ ἁρπαγή.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς μέσα στὸ ΙΘ΄ αἰώνα προκύπτει ὅτι τὸ ἄγαλμα, ὅταν βρέθηκε ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Κεντρωτὰ ἢ Μποτόνη, ἦταν ἀνέπαφο. Ὑπῆρχαν καὶ τὰ δύο χέρια.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 233-247.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 250.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 251.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 252.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 254.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 257-258.

Όταν πληροφορήθηκε τὴν ἀνακάλυψη ὁ ὑποπρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Μῆλο Brest[1] ἔσπευσε νὰ ἀναφέρῃ στὸν προϊστάμενό του γενικὸ πρόξενο στὴ Σμύρνη Pierre David. Στὸ ἔγγραφο τῆς 12 Ἀπριλίου 1820 (βρέθηκε στὰ ἀρχεῖα τοῦ προξενείου) ἀναφέρεται ὅτι «ἡ Ἀφροδίτη κρατεῖ στὸ χέρι τὸ μῆλον τῆς ἔριδος»[2]. Ὁ David ἔδωσε ἀμέσως ἐντολὴ στὸν ὑποπρόξενο νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ γλυπτοῦ.

Στὸ μεταξύ, ὁ σημαιοφόρος τῆς «Chevrette» Dumont d' Uvrille, ἐνῶ βοτανολογοῦσε στὴ Μῆλο, πληροφορήθηκε τὴν ἀνεύρεση τοῦ ἀγάλματος καὶ ἔσπευσε στὸν ἀχερώνα τοῦ Κεντρωτᾶ, συγκέντρωσε πληροφορίες καὶ σχεδίασε τὸ γλυπτό[3]. Φτάνοντας στὴν Κωνσταντινούπολη ἐνημέρωσε τὸν πρεσβευτὴ De Rivière ποὺ ἐξαπέστειλε ἀμέσως στὴ Μῆλο τὸν γραμματέα τῆς πρεσβείας Marcellus μὲ τὸ πολεμικὸ «Estafette».

Ὁ Dumont d' Uvrille πέθανε τὸ 1842—εἶχε γίνει στὸ μεταξὺ ἀντιναύαρχος—σὲ σιδηροδρομικὸ δυστύχημα. Ἄφησε ὅμως ἕνα ἡμερολόγιο ὅπου ἐξιστορεῖ τὰ περιστατικὰ τῆς ἁρπαγῆς τοῦ ἀγάλματος[4]. Σ' αὐτὸ τὸ ἡμερολόγιο ὁ D' Urville βεβαιώνει πὼς ἡ Ἀφροδίτη εἶχε καὶ τὰ δυό της χέρια. «Τὸ ἄγαλμα παρίστανε μιὰ γυμνὴ γυναίκα. Μὲ τὸ ἀριστερὸ ἀνασηκωμένο χέρι κρατοῦσε ἕνα μῆλο καὶ μὲ τὸ δεξὶ συγκρατοῦσε τὸ πτυχωτὸ φόρεμα ποὺ ἔπεφτε στὰ γόνατά της»[5]. Ὁ D' Urville, ἀφοῦ ἐκθέτει τὰ περιστατικά, διατυπώνει ὁρισμένες ὑποθέσεις.

---

1. Ὁ Louis Brest (1789-1862) γεννήθηκε στὴ γειτονικὴ Κίμωλο. Οἱ πρόγονοί του εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὸ νησὶ πρὶν δύο αἰῶνες. Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἐπιδρομῆς τοῦ διαβόητου Σπετσιώτη πειρατῆ Ν. Δ. Γιάνουζα ἢ Κατραμάδου αἰχμαλωτίστηκαν (1815) ἡ σύζυγος καὶ τὸ παιδὶ τοῦ Brest. Γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ὁ πρόξενος, ποὺ εἶχε κατορθώσει νὰ διαφύγῃ, κατέβαλε βαρειὰ λύτρα (*Τρ. Κωνσταντινίδη*, Ἡ πειρατεία καὶ ἡ καταδρομή, Ἀθῆναι 1949, σ. 25). Ἡ ἐπιδρομὴ ἀποτελοῦσε πράξη ἀντιποίνων ὕστερα ἀπὸ τὴ σύλληψη καὶ παράδοση στὶς ὀθωμανικὲς Ἀρχὲς Σμύρνης ἑνὸς πειρατῆ τοῦ Κατραμάδου.

2. *Félix Ravaisson*, La Vénus de Milo, Paris MDCCCXCII, σ. 11.

3. Τὸ σπίτι τοῦ Κεντρωτᾶ βρισκόταν στὸ χωριὸ Πλάκα, σὲ ἀπόσταση ἑνὸς χιλιομέτρου ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε τὸ ἄγαλμα. Ἔχει διατυπωθῆ ἡ ἄποψη (βλ. *Ζαφ. Ἀντ. Βάϊου*, Ἡ Ἀφροδίτη τῆς Μήλου, Ἐπ. Ἑτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Γ' [1963], σ. 380 κ. ἑ.) ὅτι ὁ Κεντρωτᾶς δὲν ἔκρυψε τὸ ἄγαλμα στὸν ἀχερώνα του, στὸ χωριό, ἀλλὰ σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς παρακείμενες (σὲ ἀπόσταση μόλις 50 μέτρων) μικρὲς κατακόμβες. Ἦταν εὐκολώτερη ἡ μεταφορὰ καὶ ἐξασφαλιζόταν τὸ εὕρημα ἀπὸ τὰ περίεργα βλέμματα. Σ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ λαξευτὰ σπήλαια, χριστιανικὸ νεκροταφεῖο τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, βρέθηκε χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ Γάλλου σημαιοφόρου D'Urville, ποὺ πρωτόειδε καὶ σχεδίασε τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης (ἔνθ' ἀν., σ. 383).

4. Relation d'une expédition hydrographique dans le Levant et la Mer Noire, de la gabarre de S. M. la Chevrette, commandée par M. Gauthier, capitaine de vaisseau dans l'année 1820 (Annales Maritimes, 1821, τ. XIII, σ. 149).

5. *Jean Aicard*, La Vénus de Milo, Recherches sur l'histoire de la découverte d'après des documents inédits, Paris 1874, σ. 24.

Μήπως πρόκειται γιὰ τμῆμα συμπλέγματος ποὺ παριστάνει τὴν Κρίση τοῦ Πάριδος[1];

Ἀλλὰ μαζὶ μὲ τὸν σημαιοφόρο D' Uvrille εἶδε τὸ ἄγαλμα κι' ἕνας Γάλλος ἀξιωματικός, ὁ ὑποπλοίαρχος τῆς «Chevrette» Matterer. Αὐτὸς ὁ Matterer δημοσίευσε, ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ὑποναύαρχου D' Uvrille, μιὰ νεκρολογία —τὸ 1842—γιὰ τὸν παλαιὸ συνάδελφό του, στὸ περιοδικὸ τοῦ γαλλικοῦ πολεμικοῦ Ναυτικοῦ. Στὸ κείμενό του ὁ Matterer, ποὺ βρισκόταν ἀκόμα στὴν ὑπηρεσία γράφει ὅτι μπῆκε στὸν ἀχερώνα μαζὶ μὲ τὸν σημαιοφόρο. «Πόση ἦταν ἡ ἔκπληξή μας ὅταν εἴδαμε ξαφνικὰ μπροστά μας ἕνα ὡραῖο ἄγαλμα ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. Δυστυχῶς τὰ δύο χέρια ἦταν κομμένα καὶ ἡ ἄκρη τῆς μύτης εἶχε ὑποστῆ φθορά»[2].

Ἀλλὰ ὅπως ἀποκαλύφθηκε ἀργότερα ἡ παράγραφος τῆς νεκρολογίας γιὰ τὰ κομμένα χέρια ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα καταναγκασμοῦ. Ὁ Matterer ὑποχρεώθηκε ἀπὸ «ὑψηλὰ ἱστάμενα πρόσωπα» νὰ ἀποκρύψῃ τὴν ἀλήθεια. Ἐπειδὴ ὡστόσο ἔνοιωθε τραυματισμένος ψυχικὰ γι' αὐτὴ τὴν πλαστογραφία φρόντισε νὰ καταγράψῃ τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ σὲ μιὰ μυστικὴ ἔκθεση[3] ποὺ ἦρθε στὴ δημοσιότητα μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὸ Ναυτικό, τὸ 1868.

«Τώρα μπορῶ νὰ πῶ τὴν ἀλήθεια, γιατὶ στὴν ἡλικία μου δὲν φοβᾶμαι πιὰ τὴν ὀργὴ τῶν ἀνθρώπων, κυρίως ἐκείνων ποὺ κατέχουν ὑψηλὲς θέσεις. Τὸ 1842 θὰ ἦταν ἀσύνετη πράξη νὰ ἀποκαλύψω τί εἰπώθηκε καὶ τί ἀκριβῶς ἔγινε γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου. Θὰ ἀντιμετώπιζα τὴν ὀργὴ τῶν μεγάλων τοῦ Παρισιοῦ καὶ κυρίως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ὑπουργὸς δὲν θὰ ἐπέτρεπε νὰ δημοσιευθῆ ἡ ἀφήγησή μου. Ἀφήνω ποὺ θὰ μὲ ἀποστράτευε. Κι' ἐγὼ τότε ἤμουν στὴν Ὑπηρεσία, πλοίαρχος τοῦ πολεμικοῦ Ναυτικοῦ»[4].

Οἱ «μεγάλοι τοῦ Παρισιοῦ» κράτησαν μὲ ἐκβιασμοὺς καὶ ἀπειλὲς στὸ σκοτάδι ἐπὶ μισὸν αἰώνα τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸ ἄγαλμα. Ἂν ἀποκαλύπτονταν τὰ πραγματικὰ περιστατικά, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἄγαλμα ἦταν ἄθικτο καὶ ὅτι ὁ ἀκρωτηριασμὸς ἔγινε κατὰ τὴν ἐπιχείρηση ἁρπαγῆς, ἡ Γαλλία θὰ ἀντιμετώπιζε κατηγορίες γιὰ βανδαλισμοὺς καὶ τὴν παγκόσμια κατακραυγή, ὅπως ὁ Ἔλγιν καὶ ἡ Ἀγγλία γιὰ τὶς καταστροφὲς τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενώνα. Μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Matterer θὰ ἀποδεικνυόταν ὅτι καὶ οἱ Γάλλοι ἀκολούθησαν στὴν Ἑλλάδα τὶς ἴδιες ἀκριβῶς μεθόδους μὲ τοὺς Βρεταννοὺς ἀρχαιολαφυραγωγούς. Ἀποτελοῦσε

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 25.

2. Notes nécrologiques et historiques sur M. le contre-amiral Dumont d'Urville, par *M. Matterer,* capitaine de vaisseau, major de la Marine à Toulon, Annales Maritimes et Coloniales (Ὀκτώβριος 1842).

3. Notices sur l'amiral d'Urville et sur la statue de Milo par M. Matterer (*J. Aicard,* ἔνθ' ἀν., σ. 143-157).

4. *J. Aircard,* ἔνθ' ἀν., σ. 42-43.

λοιπὸν θέμα γοήτρου γιὰ τὴ γαλλικὴ κυβέρνηση νὰ κρατηθοῦν μυστικὲς οἱ βιαιότητες καὶ ὁ ἀκρωτηριασμός.

Στὴ νέα μαρτυρία του ὁ Matterer γράφει ὅτι ἡ 'Αφροδίτη εἶχε τὸ ἕνα χέρι ἀνέπαφο. «"Οταν ὁ κ. D' Urville κι' ἐγὼ εἴδαμε τὸ ἄγαλμα στὸν ἀχερώνα εἶχε τὸ ἀριστερὸ χέρι ὑψωμένο καὶ κρατοῦσε ἕνα μῆλο. Τὸ δεξὶ ἦταν κομμένο στὸ ὕψος τοῦ ἀγκώνα»[1].

'Ο D' Urville σημειώνει ὅτι τὸ δεξὶ χέρι κρατοῦσε τὸ φόρεμα τῆς θεᾶς ποὺ ἔπεφτε. Φαίνεται πὼς τὸ τμῆμα τοῦ χεριοῦ ποὺ ἔλειπε ἦταν πρόσθετο καὶ εἶχε ἀφαιρεθῆ κατὰ τὴ μεταφορὰ τῶν δύο τεμαχίων τοῦ ἀγάλματος ἐπειδὴ ἄγγιζε τὸ κατώτερο τμῆμα. Πρόσθετο μπορεῖ νὰ ἦταν καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀλλὰ δὲν δημιουργοῦσε προβλήματα κατὰ τὴ μετακίνηση.

Πλάνη καὶ σύγχυση πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ὁλότελα γιατὶ ὁ σημαιοφόρος σχεδίασε τὸ ἄγαλμα μὲ λεπτομέρειες καὶ ἰδιαίτερα τὴ θέση τῶν χεριῶν. Τὸ ἄγαλμα λοιπὸν βρέθηκε ἀκέραιο καὶ ἀνέπαφο στὴν ὑπόγεια κρύπτη.

'Υπάρχει ὅμως μιὰ παραφωνία. "Ενας ἄλλος δόκιμος τοῦ πολεμικοῦ ὁ Olivier Voutier, ὁ κατοπινὸς φιλέλληνας, ποὺ πῆρε μέρος στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ συνταγματάρχη[2], παρεμβαίνει στὴ διένεξη γιὰ τὰ χέρια τῆς 'Αφροδίτης τὸ 1784, 54 χρόνια μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀγάλματος. 'Ο Voutier ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ εἶδε τὸ ἄγαλμα. Σ' ἕνα φυλλάδιο ποὺ τυπώθηκε μετὰ τὶς ἀποκαλύψεις τοῦ Matterer, ἀφηγεῖται ὅτι τὴν ὥρα ποὺ βρέθηκε τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ χωριάτη, ἐνεργοῦσε κι' αὐτὸς ἐκεῖ κοντὰ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες. Μόλις κατάλαβε πὼς ὁ γείτονάς του κάτι ἀνακάλυψε, ἔσπευσε ἐπὶ τόπου, ἔσκυψε στὸ κοίλωμα καὶ εἶδε τὸ πανωκόρμι τοῦ ἀγάλματος ἀκρωτηριασμένο[3].

Δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητηθῆ ἡ μαρτυρία τοῦ Voutier. Γιὰ νὰ τοποθετηθῆ τὸ γλυπτὸ στὴν ὑπόγεια κρύπτη θὰ ἀποσυνδέθηκε γιὰ νὰ καλύψη λιγώτερο χῶρο. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο θὰ εἶχαν ἀποσπασθῆ τὰ πρόσθετα χέρια, θὰ εἶχαν ἐναποτεθῆ ἐκεῖ κοντὰ ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ἀρχαιότητες ποὺ βρίσκονταν στὸ κοίλωμα. "Οταν ὁ χωριάτης μετέφερε τὰ τεμάχια τοῦ γλυπτοῦ στὸ στάβλο, τὰ συναρμολόγησε γιὰ νὰ διαπραγματευθῆ μὲ τοὺς ὑποψήφιους ἀγοραστές.

---

1. "Ενθ' ἀν., σ. 152.

2. "Εγραψε καὶ χρονικὸ μὲ ἐνθυμήματα ἀπὸ τὴ συμμετοχή του στὴν 'Ελληνικὴ 'Επανάσταση (Mémoires du colonel *Voutier* sur la guerre actuel des Grecs, Paris 1823).

3. Découverte et acquisition de la Vénus de Milo, Paris 1874. 'Αποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ Voutier βλ. *Jurien de la Gravière*, 'Ιστορία τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῶν 'Ελλήνων ἀγῶνος, κυρίως τοῦ Ναυτικοῦ, Μετ. Κων. Ράδου, 'Εν 'Αθήναις 1894, σ. 33 σημ. 1. 'Οπωσδήποτε ἡ μαρτυρία τοῦ D'Urville εἶναι πιὸ αὐθεντική. Γιατὶ ὁ Voutier ἀφηγεῖται σὲ ἡλικία 80 χρόνων γεγονότα ποὺ εἶχαν συμβῆ πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰώνα. Κοντὰ στὰ ἄλλα δὲν γνωρίζει τὴν τύχη τοῦ ἀγάλματος. Γράφει ὅτι τὸ κάτω τμῆμα τοῦ γλυπτοῦ χάθηκε.

Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση πρέπει νὰ εἶδε τὸ ἄγαλμα ὁ D' Uvrille. 'Ακέριο, στημένο ὄρθιο. Κι' ἔτσι τὸ σχεδίασε. 'Η διαφωνία λοιπὸν ἀνάμεσα στὶς μαρτυρίες τοῦ Voutier καὶ τοῦ D' Urville ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο Γάλλοι δὲν εἶδαν τὸ ἄγαλμα ταυτόχρονα καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο. 'Ο πρῶτος τὸ εἶδε στὴν ἀρχική του κατάσταση, στὴν κρύπτη, ὁ δεύτερος συναρμολογημένο.

"Εχουμε καὶ μαρτυρίες ἀπὸ τὴ Μῆλο. 'Ο Γάλλος ζωγράφος καὶ ἀρχιτέκτονας E. Doussault ποὺ ταξίδεψε πολλὲς φορὲς στὴν 'Ελλάδα, συνάντησε τὸ 1847 στὴ Μῆλο τὸν ὑποπρόξενο Brest. 'Ο ὑποπρόξενος τὸν βεβαίωσε ὅτι ἡ 'Αφροδίτη κρατοῦσε μῆλο στὸ ἀριστερὸ χέρι[1]. 'Ο ἴδιος ὁ Brest δήλωσε τὸ 1852 στὸν Γάλλο πλοίαρχο Salicis ὅτι τὸ δεξὶ χέρι κρατοῦσε τὸ φόρεμα ποὺ ἔπεφτε στὰ γόνατα[2].

Δυὸ δεκαετίες ἀργότερα δημοσιεύτηκε συνομιλία τοῦ J. Ferry, ἄλλοτε πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν 'Αθήνα, μὲ τὸν 'Αντώνη[3] Μποτόνη, γιὸ τοῦ χωριάτη ποὺ ἀνακάλυψε τὸ ἄγαλμα. 'Ο γέροντας Μηλιώτης εἶπε στὸν Ferry[4] μὲ σιγουριὰ καὶ μὲ διάφορες χειρονομίες ἐπιβεβαιωτικές, ὅτι τὸ ἄγαλμα βρέθηκε ὄρθιο μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἁπλωμένο νὰ κρατάη ἕνα μῆλο[5].

Καὶ τώρα ἡ ἑλληνικὴ πλευρά. "Εχουμε τὴ μαρτυρία τοῦ γιοῦ τοῦ χωριάτη ποὺ ἀνακάλυψε τὸ ἄγαλμα Δημήτρη Κεντρωτᾶ, ποὺ τὸ 1820 ἦταν 18 χρόνων, βοηθοῦσε τὸν πατέρα του στὶς δουλειὲς καὶ παρακολούθησε ὅλα τὰ περιστατικά. 'Η ἀφήγηση ἔγινε τὸ 1867 στὸν Μηλιώτη 'Αριστείδη Ταταράκη, φοιτητὴ τότε τῆς φιλολογίας. 'Ο Δημήτρης Κεντρωτᾶς εἶπε ὅτι ἐνῶ ὁ πατέρας του ξέχωνε οἰκοδομήσιμες πέτρες στὸ χωράφι του κοντὰ στὸ ἀρχαῖο θέατρο, βρέθηκε μπροστὰ σ' ἕνα ὑπόγειο κοίλωμα χωρισμένο σὲ τρεῖς στοές. Στὴ μεσαία, τὴν πιὸ ψηλή, εἶδε ὄρθιο τὸ ἄγαλμα «οὗ ἡ μὲν ἀριστερὰ χεὶρ ἀπέκρυπτε τοὺς μαστοὺς ἡ δὲ δεξιὰ ἐκράτει μῆλον». 'Ο Κεντρωτᾶς χώρισε εὔκολα τὰ δύο τμήματα τοῦ γλυπτοῦ ποὺ ἑνώνονταν στὸ ὑπογάστριο μὲ σιδερένια ράβδο καὶ «ἐπιθέσας αὐτὰ ἐφ' ἑκατέρωθεν τῶν δύο ἡμιόνων του τὰ μετέφερεν εἰς τὸν ἀχυρῶνα του». "Υστερα εἰδοποίησε τὸν δημογέροντα 'Ιάκωβο Ταταράκη. 'Ο δημογέροντας συνεννοήθηκε μὲ τὸν παπὰ-Βεργῆ καὶ ἀκολουθώντας τὶς ἐντολὲς ποὺ ἔδωσε ἕνα χρόνο πρὶν ὁ δραγουμάνος τοῦ Στόλου Νικ. Μουρούζης[6],

1. *Aicard*, ἔνθ' ἀν., σ. 105.

2. "Ενθ' ἀν., σ. 69 σημ. 1.

3. Τὸ ὄνομά του ἦταν Δημήτρης Κεντρωτᾶς ἢ Μποτόνης καὶ ὄχι 'Αντώνης (*Β. Γαϊτάνου*, ἔνθ' ἀν., σ. 9).

4. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1873.

5. 'Εφ. «Le Temps», 16 'Απριλίου 1874. "Εχουμε ἀκόμα τὴν ἀναφορὰ τοῦ Dauriac, κυβερνήτη τοῦ γαλλικοῦ πολεμικοῦ Bonite στὸν γενικὸ πρόξενο Σμύρνης Pierre Davide. "Εγραφε ὁ Dauriac στὶς 11 'Απριλίου 1820: «Βρισκόμουν πρὶν τρεῖς μέρες στὴ Μῆλο κι' ἔμαθα ὅτι κάποιος χωριάτης βρῆκε ἕνα μαρμαρένιο ἄγαλμα ποὺ παριστάνει τὴν 'Αφροδίτη καθὼς παίρνει ἀπὸ τὸν Πάρι τὸ μῆλο» (*Ravaisson*, ἔνθ' ἀν., σ. 10).

6. 'Ο τρίτος γιὸς τοῦ ἄλλοτε ὁσποδάρου τῆς Μολδαβίας 'Αλέξ. Μουρούζη. 'Ο ἀδερφός

ἀποφάσισε νὰ στείλῃ τὸ ἄγαλμα στὴν Κωνσταντινούπολη. Πληροφορήθηκε ὅμως τὴν ἀνεύρεση τοῦ γλυπτοῦ ὁ Γάλλος ὑποπρόξενος Brest καὶ εἰδοποίησε τοὺς προϊσταμένους του. Λίγες μέρες ἀργότερα ἡ Ἀφροδίτη φορτώθηκε στὸ γαλαξειδιώτικο καράβι ποὺ ἔτυχε ν' ἀράξῃ στὸ λιμάνι. «Τὸ ἄγαλμα», ἀφηγεῖται ὁ Κεντρωτᾶς, «μετεφέρθη εἰς τὸν λιμένα καὶ ἐπεβιβάσθη σῶον ἐκτὸς μικρῶν τινῶν βλαβῶν κατὰ τὰς πτυχὰς τοῦ ἐνδύματος»[1].

Τί ἀκριβῶς συνέβη στὸ λιμάνι τῆς Μήλου ἱστορεῖ ὁ Matterer:

«Ὅταν ὁ κ. Marcellus ἔφτασε στὴ Μῆλο τὸ ἄγαλμα εἶχε κιόλας πουληθῆ γιὰ 2.000 πιάστρα στὸν παπὰ καὶ συσκευασμένο εἶχε μεταφερθῆ ἀπὸ τὸ κάστρο στὸ γιαλὸ γιὰ νὰ φορτωθῆ σ' ἕνα ἐμπορικὸ καράβι ποὺ θὰ ἔκανε πανιὰ γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἂν μὲ κάποιο θαῦμα ζωντάνευε ἡ Ἀφροδίτη θὰ ἔκλαιγε πικρὰ βλέποντας νὰ τὴ σέρνουν στὴ βραχουριά, νὰ τὴν ἀναποδογυρίζουν, νὰ τὴν κατρακυλᾶνε ἄνθρωποι ποὺ βρίσκονταν σὲ ἔξαλλη κατάσταση. Παραλίγο νὰ γκρεμιστῆ στὴ θάλασσα. Καὶ νὰ γιατί. Ἐνῶ ὁ Marcellus ποὺ βρισκόταν στὴ γέφυρα τοῦ «Estafette» ἦταν ἕτοιμος νὰ βγῆ στὴ στεριὰ βλέπει μεγάλη σύναξη στὴν ἀκρογιαλιά. Κατάλαβε πῶς θὰ γινόταν μάχη, γιατὶ ὁ παπὰς ὑποστηριζόταν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Λέει λοιπὸν στὸν κ. Robert[2]:

—Πρέπει νὰ ὁπλισθοῦμε μὲ τουφέκια καὶ σπαθιὰ καὶ νὰ ὁπλίσουμε ἐπίσης καμμιὰ εἰκοσαριὰ ναῦτες.

»Ἔτσι καὶ ἔγινε.

»Μπῆκαν σὲ μιὰ λέμβο καὶ βγῆκαν στὴν παραλία. Ἀκολούθησε πανδαιμόνιο γύρω ἀπὸ τὸ κασόνι μὲ τὴν Ἀφροδίτη. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἤθελαν νὰ παραδώσουν τὸ ἄγαλμα. Ξαφνικὰ ὁ κυβερνήτης τοῦ «Estafette», ἄνθρωπος πολὺ δραστήριος, κραύγασε:

—Ναῦτες, πάρτε τὸ κασόνι καὶ ρίχτε το στὴ λέμβο!

»Τότε ἄρχισε ἡ μάχη. Σπαθιὰ καὶ ρόπαλα ἀνέμισαν. Ὁ δύστυχος παπὰς δέχτηκε πολλὰ χτυπήματα στὸ κεφάλι καὶ τὴ ράχη. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ἕλληνες ποὺ ἔσκουζαν ἀπελπισμένα καὶ ζητοῦσαν βοήθεια ἀπὸ τὸ Θεό... Ὁ πρόξενος, ὁπλισμένος μὲ σπαθὶ καὶ ἕνα χοντρὸ ρόπαλο πολεμοῦσε καλά. Κόπηκε ἕνα ἀφτί, τὸ αἷμα κυλοῦσε καὶ μέσα σ' αὐτὴ τὴ μάχη οἱ ναῦτες τραβολογοῦσαν τὸ κασόνι ποὺ τραμπαλιζόταν καὶ ἔπεφτε δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ τὸ μετέφεραν στὸ «Estafette». Ἐκεῖ ἔχασε ἡ Ἀφροδίτη τὸ ἀριστερό της χέρι»[3].

του, δραγουμάνος τῆς Πύλης, καρατομήθηκε στὶς 4 Ἀπριλίου 1821 καὶ ὁ ἴδιος στὶς 6 Μαΐου. Ἦταν 30 χρόνων. Ὁ Νικ. Μουρούζης εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴ Μῆλο τὸ 1819 καὶ εἶχε παραλάβει ὅλα τὰ βιβλία ποὺ βρίσκονταν στὴν καγκελλαρία τοῦ νησιοῦ «ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1710 ἐξικνούμενα» (*Ἀριστ. Ταταράκη*, Ἀφροδίτη Μηλία, Νέα Ἑπτάλοφος, Κωνσταντινούπολις 1867, σ. 384).

1. *Ἀριστ. Ταταράκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 384.
2. Τὸν κυβερνήτη τοῦ πολεμικοῦ.
3. *Jean Aicard*, ἔνθ' ἀν., σ. 155-156.

Τὸ 1820 ταξίδεψε στὴ Μῆλο ὁ Morey, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Καλῶν Τεχνῶν καὶ εἶχε συνομιλία μὲ τὸν πρόξενο Brest. Τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε ἐπιβεβαίωσαν τὴ μαρτυρία τοῦ Matterer. Στὸ λιμάνι τῆς Μήλου σημειώθηκε ἄγρια σύγκρουση γύρω ἀπὸ τὸ πολύτιμο λείψανο «ἀνάμεσα σὲ ναυτικοὺς πολλῶν ἐθνῶν». Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μάχης καὶ τῆς βιασύνης τὸ ἄγαλμα, ποὺ σερνόταν μὲ σκοινιὰ πάνω στοὺς βράχους, ἔπαθε μεγάλες φθορές[1].

Ὁ συντηρητὴς τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου De Clarac, ποὺ παρέλαβε τὸ ἄγαλμα τὸ 1821, ἐξετάζοντας τὸ γλυπτὸ διαπίστωσε χαράγματα σχοινιῶν ποὺ ἔδειχναν ὅτι τὸ ἄγαλμα σερνόταν κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς γιὰ νὰ φορτωθῆ στὸ ἑλληνικὸ καράβι. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς δοκιμασίας τὸ γλυπτὸ ἔπαθε ἀμυχὲς στοὺς ὤμους καὶ καταστροφὲς στὶς πτυχώσεις τοῦ φορέματος[2].

Δὲν φαίνεται πιθανὴ αὐτὴ ἡ ἐκδοχή. Ἡ μεταφορὰ στὸ γιαλὸ καὶ ἡ φόρτωσή του στὸ καράβι πρέπει νὰ ἔγινε μὲ προσοχὴ καὶ χωρὶς ἀτυχήματα γιατὶ ὑπῆρχε περιθώριο χρόνου καὶ δὲν διαφαινόταν κανένας κίνδυνος στὸν ὁρίζοντα. Οἱ καταστροφὲς θὰ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἁρπαγῆς, ὅταν τὸ βαρὺ μάρμαρο σύρθηκε ξανὰ ἀπὸ τὸ ἀμπάρι τοῦ ἑλληνικοῦ καραβιοῦ καὶ μεταφέρθηκε, ἑλκόμενο μὲ σκοινιά, στὸ μῶλο ὅπου ἦταν δεμένο τὸ γαλλικὸ πολεμικὸ ἤ, ἂν ἦταν φουνταρισμένο ἀνοιχτά, κατὰ τὴν ἐπαναφόρτωσή του στὴ λέμβο.

Ὑπάρχει καὶ τὸ μυστήριο τῶν χεριῶν τῆς θεᾶς. Ὁ Μηλιώτης Δημήτρης Κεντρωτᾶς ἢ Μποτόνης, αὐτόπτης μάρτυρας τῆς ἁρπαγῆς, βεβαιώνει ὅτι τὰ χέρια κόπηκαν κατὰ τὴ συμπλοκὴ στὸ γιαλό.

«Τὸ πλοῖον ἡτοιμάζετο ν' ἀναχωρήση, ὅτε αἴφνης ἐλλιμενίσθη τὸ αὐτὸ γαλλικὸν πλοῖον, δι' οὗ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβυς τῆς Γαλλίας εἰδοποιήθη διὰ τὰ περὶ τοῦ ἀγάλματος, φέρον μεθ' ἑαυτοῦ καὶ ὑπάλληλον τῆς γαλλικῆς πρεσβείας. Ὁ ἀπεσταλμένος οὗτος τῆς γαλλικῆς πρεσβείας συνεννοήθη μετὰ τοῦ Λ. Βρὲστ ν' ἀποσπάσωσι τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Γαλαξειδιωτῶν καὶ διὰ τῆς βίας ἐὰν ἡ χρεία τὸ καλέση. Ἀλλ' ὁ δημογέρων Ἰάκ. Ταταράκης καὶ ὁ Οἰκονόμος Βεργῆς, ἐννοήσαντες ταῦτα, κατῆλθον εἰς τὸν λιμένα καὶ παρώτρυνον τὸν Γαλαξειδιώτην πλοίαρχον ν' ἀντιστῆ διὰ πάσης θυσίας. Κατῆλθε μετ' ὀλίγον καὶ ὁ Λ. Βρὲστ μετὰ τοῦ ἀπεσταλμένου τῆς γαλλικῆς πρεσβείας. Τότε ὁ δημογέρων καὶ ὁ Οἰκονόμος Βεργῆς ἤρχισαν νὰ ἐρίζωσι σφοδρῶς μετὰ τοῦ Βρέστ, μέχρις ὕβρεων προελθόντες καὶ ὁ Βρὲστ ἐκολάφισε τὸν ἱερέα. Τότε δὲ ὁ Γάλλος πλοίαρχος διέταξε πάραυτα νὰ ἐξοπλισθῶσι τρεῖς λέμβοι καὶ νὰ ἐπιτεθῶ-

---

1. *F. Delaunay*, La Vénus de Milo, στὰ Mémoirs de l'Académie de Stanislas, 1867, σ. 3.

2. Sur la statue antique de Vénus Victrix découverte dans l'île de Milo en 1820; transportée à Paris et donnée au roi par M. le Marquis de Rivière, ambassadeur de France à la cour Ottomane, Paris 1821, σ. 21.

σι κατὰ τῶν Γαλαξειδιωτῶν, οἵτινες ἵσταντο ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τοῦ πλοίου των ἕτοιμοι εἰς ἄμυναν. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἠναγκάσθησαν νὰ παραδώσωσιν τὸ ἄγαλμα, διότι τὸ πλοῖον των ἐκινδύνευσε νὰ βυθισθῇ ὑπὸ τῶν Γάλλων. Ἴσως τότε, καθὼς ὁ Κεντρωτᾶς καὶ πάντες οἱ ἐπιζῶντες τῶν συμβεβηκότων ἐκείνων θεαταὶ πιστεύουσιν, ἀπεκόπησαν αἱ χεῖρες τοῦ ἀγάλματος, εἴτε διότι μετὰ πολλῆς βίας καὶ ἀγανακτήσεως ἀνέσυρον αὐτὸ ἐκ τοῦ ἕρματος οἱ Γαλαξειδιῶται, ὅπου τὸ εἶχον ἐναποθέσει, καὶ τὸ ἐπεβίβασαν εἰς τὴν γαλλικὴν λέμβον, εἴτε καὶ ἐπίτηδες ἀποκόψαντες τὰς χεῖρας αὐτοῦ διὰ νὰ μεταφέρωσιν αὐτὰς πρὸς τὸν Μουρούζην πρὸς πλειοτέραν πίστωσιν τῶν ὅσων ὑπὲρ αὐτοῦ ὑπέφερον. Οἱ Γάλλοι βεβαίως μὴ ἰδόντες τὸ ἄγαλμα πρὸ τῆς εἰς τὸ πλοῖον των ἀποβιβάσεως αὐτοῦ, ἐνόμισαν ὅτι οὕτως, ἄνευ χειρῶν εὑρέθη, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἐζήτησαν κατόπιν αὐτάς, ὁ δὲ Βρέστ δὲν ἐπανεῖδε πλέον τὸ ἄγαλμα μετὰ τὴν εἰς τὸ γαλλικὸν πλοῖον ἀποβίβασίν του»[1].

Ἡ ἀφήγηση ὡστόσο τοῦ Κεντρωτᾶ δὲν ἱκανοποιεῖ τὶς ἀπορίες. Ἂν παραδεχτοῦμε ὅτι τὰ χέρια ἦταν πρόσθετα, κι' αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Voutier, ποὺ πρῶτος εἶδε τὸ ἄγαλμα στὴν ὑπόγεια κρύπτη, πρέπει νὰ μεταφέρθηκαν στὸ γιαλὸ σὲ χωριστὸ κασόνι ἢ μὲ διαφορετικὴ συσκευασία. Ἀλλὰ καὶ τὸ γλυπτὸ ἀποσυναρμολογήθηκε στὰ δυό του τμήματα γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς μεταφορᾶς στὸ λιμάνι. Ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ ἀποσπάσθηκαν ἢ νὰ θρυμματίσθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συμπλοκῆς. Μόνο οἱ φθορὲς στὸν κορμό, στὶς πτυχὲς καὶ στὴν κεφαλὴ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴ βιαστικὴ ἐπαναφόρτωση ἀπὸ τὸ ἕνα καράβι στὸ ἄλλο. Τί ἔγιναν ὅμως τὰ χέρια τῆς θεᾶς; Μπορεῖ, καθὼς ἦταν χωριστὰ συσκευασμένα, νὰ ἔμειναν στὸ ἑλληνικὸ μπρίκι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἁρπαγή. Οἱ Γάλλοι τοῦ πολεμικοῦ δὲν ἤξεραν ἂν τὸ ἄγαλμα ἦταν ἀκρωτηριασμένο. Καὶ ἂν τὸ ἤξεραν δὲν εἶχαν καιρὸ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τέτοιες λεπτομέρειες. Τὸ πλήρωμα πάλι τοῦ ἑλληνικοῦ καραβιοῦ δὲν θὰ εἶχε καμμιὰ διάθεση νὰ παραδώση καὶ τὰ χέρια τοῦ ἀγάλματος στοὺς ἐπιδρομεῖς. Καὶ ἄλλες εἰκασίες θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ διατυπώση. Ὅτι οἱ Γάλλοι παρέλαβαν τὸ δέμα μὲ τὰ χέρια καὶ τὸ ἐγκατέλειψαν στὸ μουράγιο κατὰ τὴ βιαστικὴ ἀναχώρησή τους. Ὅτι καταστράφηκαν στὴν ἀκτὴ κατὰ τὴ μεταφορά. Ὅτι κατέπεσαν στὴ θάλασσα ἀπὸ τὴ λέμβο ἐνῶ γινόταν ἡ φόρτωση καὶ ἡ ἐκφόρτωση. Ἢ ἀκόμα ὅτι δὲν εἶχαν κἂν μεταφερθῆ, γιὰ ἄγνωστους λόγους, στὸ γαλαξειδιώτικο καράβι.

Οἱ δημογέροντες εἶχαν βρεθῆ σὲ δεινὸ δίλημμα. Οὔτε τὸν ἐπίφοβο δραγουμάνο ἤθελαν νὰ δυσαρεστήσουν οὔτε τοὺς Γάλλους, πού, ἄλλωστε, ἀσκοῦσαν ἄμεσες πιέσεις. Δὲν ἀποκλείεται νὰ διχάστηκαν. Ἄλλοι δέχτηκαν τὴν πρόταση τοῦ Marcellus νὰ καλυφθοῦν μὲ ἐγγυητικὴ ἐπιστολή του ἀπέναντι στὸ δραγουμάνο καὶ ἄλλοι ἀντιστάθηκαν προβλέποντας ἐπικίνδυνες περιπλοκές. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ἀντιμετώπισαν καὶ τῶν Γάλλων τὴν ὠμὴ βία καὶ τοῦ Μουρούζη

1. *Ἀρ. Ταταράκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 385.

τὴν ἐκδίκηση, ἐξευτελισμοὺς καὶ πρόστιμα. «Καὶ τῷ ὄντι, μετ' ὀλίγον ξένος τις[1] ἐλθὼν ἐκ Ναυπλίου, εἰς μὲν τὸν Πέτρον Ταταράκην καὶ Ἰωάννην Ἀρμένην ἐπέβαλε πρόστιμον 8.000 γροσίων, ἅπερ ἐπλήρωσαν μὲν οὗτοι, ἀλλ' ἔλαβον ταῦτα κατόπιν παρὰ τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως[2] εἰς δὲ τὸν δυστυχῆ Κεντρωτᾶν ἐζήτει νὰ φιλοδωρήσῃ 100 ραβδισμούς, ὅστις καταφυγὼν εἰς τὸ γαλλικὸν προξενεῖον ἀπέφυγεν τὴν φιλόφρονα ταύτην δωρεάν»[3].

ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΣ ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Παλαιστίνη ὁ Marcellus θὰ ἐπισκεφθῆ τὴ Ρόδο. Ὁ Ἕλληνας ποὺ τὸν φιλοξένησε στὸ ἐξοχικό του, κοντὰ στὸ χωριὸ Τριάντι, τραγουδοῦσε στίχους τοῦ Χριστόπουλου:

Τὸν πλοῦτον θέλω
δόξαν δὲν θέλω
οὔτ' ἐξουσίαν
ποτὲ καμμίαν[4].

Ὅπως τὸν πληροφόρησε ὁ Ἕλληνας ὁδηγός του, τὸ νερὸ ἀπὸ τὸ Ροδίνι ἦταν τὸ καλύτερο τοῦ κόσμου. Γέμιζαν βαρέλια, τὰ σφράγιζαν καὶ τὰ ἔστελναν στὸ σουλτάνο. Ἦταν φημισμένη πηγή, ὅπως καὶ ἡ Βρύση τοῦ Πασᾶ στὴ Χίο[5].

Στὴν Πάρο τοῦ εἶπε ὁ ὁδηγός: «Εἴμαστε 3.000 κάτοικοι καὶ πληρώνουμε φόρο 25.000 πιάστρα. Ὁ δραγουμάνος τοῦ Στόλου εἶναι Ἕλληνας, ὅπως ἐμεῖς, ἀλλὰ πιὸ τυραννικὸς ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἔχουμε καλὸ λιμάνι, πολλὰ ἀμπέλια καὶ δυὸ σπήλαια μὲ σταλακτίτες σὰν τῆς Ἀντίπαρου, μὰ κανεὶς δὲν θέλει νὰ τὰ δῆ. Κι' ὅμως ἔχουν μεγάλο βάθος καὶ μῆκος. Κατέβασαν κάποτε μιὰ γίδα μὲ δυὸ λαμπάδες στὰ κέρατά της γιὰ νὰ βλέπη. Ἡ γίδα βγῆκε στὸ νησὶ Τρίο, 20 μίλια ἀπὸ τὰ σπήλαιά μας καὶ οἱ λαμπάδες ἔκαιγαν ἀκόμα»[6].

Ἔφτασε στὴ Νάουσα νύχτα. Ζήτησε στέγη ἀλλὰ καμμιὰ πόρτα δὲν ἄνοιγε. Ἀναγκάσθηκε νὰ διανυκτερεύσῃ σ' ἕνα πάγκο στὸ λιμάνι. Ἐκεῖ ναύλωσε ἕνα πλεούμενο γιὰ νὰ τὸν μεταφέρη στὸν Πειραιά.

---

1. Τοῦρκος διοικητικὸς ὑπάλληλος.
2. Τὸ 1826 ὕστερα ἀπὸ διαβήματα τοῦ ναυάρχου Derigny (*Γαϊτάνου*, ἔνθ' ἀν., σ. 24). Στὴ σχετικὴ ἀπόδειξη ἀναφέρεται ὅτι τὸ ποσὸ αὐτὸ ἀναγκάστηκαν «νὰ πληρώσωσιν εἰς τὸν δραγουμάνον τοῦ Ὀθωμανικοῦ Στόλου Βεηζαδὲ Νικόλαον Μουρούζην, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι συνήνεσαν νὰ δώσωσι τὴν συγκατάθεσιν αὐτῶν εἰς τὸν κ. Μάρκελλον... νὰ παραλάβωσι τὸ εὑρεθὲν εἰς τὴν πατρίδα των ἄγαλμα» (ἔνθ' ἀν. σ. 25). Σ' ἕνα ἄλλο ἔγγραφο τοῦ 1822 ἀναφέρεται ἀποπληρωμὴ ποσῶν «τὰ ὁποῖα ὁ κατὰ καιρὸν δραγουμάνος τοῦ Ὀθωμανικοῦ Στόλου Κύριος Νικόλαος Μουρούζης μᾶς ἐπῆρε κατὰ τὸν Σεπτέμβριον 1820 μὲ λόγον καὶ διατὶ ἐδώσαμεν τὴν γνώμην μας νὰ πάρουν ὁ ἐκλαμπρότατος Ι. Μάρσελος... τὴν στάτουαν ὁποὺ εὑρέθη εἰς τὴν πατρίδα μας...» (ἔνθ' ἀν., σ. 26).
3. *Ἀρ. Ταταράκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 385.
4. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 275.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 287.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 312.

Στὴ Νάξο θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ μοναστήρι τῶν Οὐρσουλίνων. Ὅπως καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Σαντορίνης συγκέντρωνε κορίτσια εὔπορων οἰκογενειῶν τοῦ Αἰγαίου (στὴ Σαντορίνη ἡ ἡγουμένη ἦταν 24 χρόνων). Τοῦ θύμιζε περισσότερο οἰκοτροφεῖο παρὰ μοναστήρι[1].

Στὶς 7 Σεπτεμβρίου 1820, ὥρα 3, ἔγινε ἔκλειψη ἡλίου. Ὁ καπετάνιος ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ καπνισμένα γυαλιὰ γιὰ νὰ παρακολουθήση τὸ φαινόμενο[2].

Ἀπὸ τὴ Σύρα μετανάστευαν κάθε χρόνο ὁλόκληρα καραβάνια κοριτσιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἐργάζονταν ὑπηρέτριες (στὰ πλουσιόσπιτα τοῦ Πέραν)[3].

Στὴν Ἀθήνα θὰ φιλοξενηθῆ, ὅπως ὅλοι οἱ Γάλλοι περιηγητές, στὴ γνωστὴ αἴθουσα μὲ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ παραχωροῦσε ὁ πρόξενος Fauvel στοὺς περιηγητές. Τὴ νύχτα, ἀκουμπώντας τὸ κεφάλι του στὸ προσκέφαλο, ἔνοιωσε ἕνα χέρι νὰ ἀναδεύεται στὸ μέτωπό του. «Τὸ ἔπιασα κι' ἀνατρίχιασα. Ἦταν ἀπὸ μάρμαρο: τὸ χέρι ἑνὸς ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης ποὺ κρεμασμένο ἀπὸ ἕνα τέλι κουνιόταν πέρα δῶθε μὲ τὸ τράνταγμα τοῦ κρεβατιοῦ»[4].

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Ἄργος. Μπῆκε σ' ἕνα δημόσιο σχολεῖο. Τὰ παιδιὰ διάβαζαν καὶ ἐπαναλάμβαναν ὅλα μαζὶ μεγαλόφωνα τὸ μάθημα τῆς ἡμέρας. Ὁ διδάσκαλος ἐξήγησε στὸν περιηγητὴ τὴ μέθοδο διδασκαλίας καὶ τοῦ ἔδειξε τὰ βιβλία ποὺ χρησιμοποιοῦσε. Τὴ γραμματικὴ τοῦ Λάσκαρι, μερικὰ ἀποσπάσματα ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασσικῶν τυπωμένα στὴν Κέρκυρα καὶ τὴ ρητορικὴ τοῦ Οἰκονόμου.

Ὕστερα κάλεσε τοὺς πιὸ καλοὺς μαθητές του νὰ ἀπαγγείλουν μερικὲς σκηνὲς ἀπὸ τὸ ἡρωϊκὸ δράμα «Ὁ Λεωνίδας στὶς Θερμοπύλες». Εἶχε δημοσιευθῆ τὸ 1816 μὲ δαπάνες ἑνὸς Ὑδραίου καπετάνιου[5].

Ὁ Marcellus, ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὴ διπλωματική του θητεία στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὶς περιηγήσεις του, ἔγραψε καὶ ἄλλα βιβλία μὲ ἐνθυμήματα φιλολογικά, ἀναδρομές, ἐπεισόδια, λαϊκὰ τραγούδια κ.ἄ.[6]. Ἰδοὺ οἱ πρῶτες στροφὲς ἑνὸς πολύστιχου ἐρωτικοῦ τραγουδιοῦ ποὺ κατέγραψε στὴν Πόλη:

Δυὸ κοπέλλες μ' ἀγαποῦνε
καὶ ταὶς ἀγαπῶ κι' ἐγώ.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 313-314.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 330.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 331-332.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 352-353.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 395-396. Ὁ Marcellus παραθέτει καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα μεταφρασμένα στὰ γαλλικά.
6. Chants populaires de la Grèce moderne, Paris. Les Grecs anciens et les Grecs modernes, Paris 1861 κ.ἄ.

Ποιὰ νὰ πάρω, ποιὰ ν' ἀφήσω
δὲν ἠξεύρω ἀπὸ ταὶς δυό.

Ἡ μία εἶναι μαυρομάτα
ποὺ μὲ καίει τὴν καρδιὰ
καὶ ἡ ἄλλη γαλανούλα
ἔχει καὶ ξανθὰ μαλλιά.

Ἔπαιρνα τὴ μαυρομάτα
ποὖναι ἄσπρη καὶ παχειὰ
νὰ τὴν ἔχω τὸ χειμῶνα
πούν' τὰ χιόνια τὰ πολλά.

Παίρνω καὶ τὴ γαλανούλα
ποὖν' λιγνὴ καὶ λυγερὴ
διὰ τὸ καλοκαιράκι
πούν' ἡ ζέστη ἡ πολλή[1].

1. Episodes littéraires en Orient, Paris 1851, σ. 193.

ΕΝΑΣ ΓΑΛΛΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΣΤΗΝ ΥΔΡΑ (1820).

ΤΟΝ ΜΑΪΟ τοῦ 1820, ἕνας Γάλλος ποιητὴς καὶ θεατρικὸς συγγραφέας, ὁ Pierre Lebrun, 35 χρόνων—ἀργότερα γερουσιαστὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς—φίλος τοῦ Sainte-Beuve καὶ τοῦ Merimé, μπαρκάρει στὴ Μασσαλία στὸν «Θεμιστοκλῆ»[1] τοῦ Ἰάκωβου Τομπάζη[2] γιὰ τὸ Αἰγαῖο. Σὲ 22 μέρες βρισκόταν στὴν Ὕδρα.

Εἶχε μελετήσει τὴν ποίηση τοῦ Byron καὶ τὰ πλούσια χρονικὰ τῶν περιηγητῶν τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας καὶ ἀνυπομονοῦσε νὰ γνωρίση τὴν Ἑλλάδα, τὰ μνημεῖα της καὶ τὸ λαό της. Ὀχτὼ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1828, τύπωσε ἕνα ποιητικὸ ἔργο ποὺ παλλόταν ἀπὸ φιλελληνικὰ αἰσθήματα[3].

Ἄφησε ὅμως καὶ ἕνα ἡμερολόγιο τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα (παραμένει ἀκόμα ἀνέκδοτο) μὲ περιγραφὲς τῶν τόπων ποὺ περιηγήθηκε, εἰκόνες τοῦ καθημερινοῦ βίου καὶ ἄλλες πληροφορίες γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς[4]. Ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ ἡμερολογίου ἔχει ἐνταχθῆ στὶς σημειώσεις τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου.

Ὁ Lebrun ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ Pouqueville πρὸς τὸν Βελήπασα, τὸν δευτερότοκο γιὸ τοῦ Ἀλῆ, γραμμένο ἑλληνικά. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς δείχνει ὥς ποιὸ βαθμὸ ἔμαθε ὁ Pouqueville νὰ γράφη

---

1. Ἡ ναυαρχίδα τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγώνα. Τὸ πλοῖο ἦταν ἐξοπλισμένο μὲ 16 κανόνια. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Εἰκοσιένα τὸ χαρακτηρίζουν κορβέτα.

2. Ὁ Γιακουμάκης Τομπάζης, 38 χρόνων τὸ 1820, ὁ πρῶτος ἀρχηγὸς τοῦ ὑδραίικου στόλου (16 Ἀπριλίου 1821). Ἦταν ἔφορος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας στὴν Ὕδρα ἀπὸ τὸ 1818.

3. Le voyage de Grèce, Poème, Paris 1928.

Je suis Grec avec eux, oui c'est là ma patrie
Oui comme eux je reviens à la rive cherie.
Ἕλληνας εἶμαι, ὅπως ἐκεῖνοι, ναὶ ἐκεῖ εἶναι ἡ πατρίδα μου
Ναί, μαζί τους κι' ἐγώ, ξαναγυρίζω στὴν ἀγαπημένη γῆ.

Ὅταν ὁ *Chateaubriand* διάβασε τὰ φιλελληνικὰ ποιήματα τοῦ συμπατριώτη του ἔγραψε στὸν ποιητή: «Μιλᾶτε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴ φυσική της γλώσσα, τὴ γλώσσα τῶν Μουσῶν. Θὰ σᾶς ἀκούση. Ἐγὼ ὑπῆρξα γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἕνας βάρβαρος. Ἔκλαψα τὴν ὑποδούλωσή της (βλ. *Ἐμμ. Κριαρᾶ*, Ὁ φιλέλλην ποιητὴς Pierre Lebrun καὶ τὸ Ὁδοιπορικό του ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, Ἐπετ. τοῦ Μεσ. Ἀρχείου, Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 116). Ὁ Lebrun, ἔγραφε τὸ 1876 ὁ *Στ. Ν. Δραγούμης*, ὑπερασπίσθηκε τὴν Ἑλλάδα «ἐν χρόνῳ καθ' ὃν οὔτε παράσημα, οὔτε ἄλλας ἀμοιβὰς προσεδόκων οἱ ὑπὲρ Ἑλλάδος ἐνθουσιῶντες, οὔτε τὸ σεμνότατον τῶν ἐπωνύμων φιλέλλην, τὸ εἰς ἕνα καὶ μόνον ἐν τῇ ἀρχαιότητι χαρισθέν, ἦν ἐκπεπορνευμένον οὕτως, ὥστε μετ' ἀσυγγνώστου κουφότητος εἰς «φθόρους ἀνθρώπους οἰκοτρίβων οἰκότριβας» καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἀθλιώτατον τυχοδιώκτην μετὰ κυανῆς ταινίας καὶ μαρμαρυγώδους σταυροῦ ν' ἀπονέμωμεν» (Ἑστία, τ. Α' [1876], σ. 775).

4. Notes itinéraires, écrites d'après nature, chaque jour en parcourant l'Italie, la Grèce et les îles. Βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μαζαρίνου (φάκ. 21 δεσ. 2). Πρῶτος μελέτησε τὸ χρονικὸ ὁ *Ε. Κριαρᾶς* (ἔνθ' ἀν., σ. 107 κ. ἑ.).

ἑλληνικὰ ὕστερα ἀπὸ παραμονὴ 13 χρόνων—ἂν προσθέσουμε καὶ τὴν περίοδο 1799-1802—στὴν Ἑλλάδα:

Ὑψηλότατε Βέλι πᾶσας[1] Βαλίσι

Βεζὶρ αὐθέντι Δόβλετε

Ὑψηλότατε

Ἡ πάλαια φίλια μας μοῦ δεινει τὴν τολμην νὰ γράψω στὴν ὑψηλοτην σου δία νὰ τῆς ροτισω ἀπὸ τὴν ὑγείαν τοῦ, κ(αὶ) νὰ δόσει ὁ θεὸς νὰ εἶναι καλη καθῶς τὸν θελώ κ(αὶ) τὸν ἄγαπαω.

τὸν πάρον μου γράμμα εχει νὰ φτάξει εἰσταχερία εὔγενικα σου, δομένο ἄπο τὸν φίλον μοῦ Μοσιου Λέμπρουν φραντζέσος ποὺ πηγαίνει στα μερι σας διὰ νὰ ἴδει τὴν παλαιὰν Ηέλλαδαν.

Αὖτος εἰναι σπουδαίος κ(αὶ) ὕπεριφιμος στὸ Παριγι κ(αὶ) δία τούτο, παρακαλω ἔγω τὴν ὑψηλότην σου να τον δεχθεις καλα κ(αὶ) να τον βοίθισεις δία να παγι στο καστρι οπου ειναι τα χαλασματα τοῦ Δέλφου.

Ὄλπιζω ὕψηλοτατε πῶς ὁ ἄδερφος μου ἔχει νὰ γιρίζει ὄγλιγορα στην Πάτρα δία νὰ εἰναι κονσολος εἴστον τόπου μου[2]. Τον εὕρισκεις ἕτοιμον διὰ να σε δουλεψει κατα τὸ θελιμα σου, κ(αὶ) μὲ τὸν ἔρχομον του πάλαι σου γραψω

μένω

βεζίρι μοῦ

ὄ φιλος σας διὰ παντά

Pouqueville-Πουκβιλ[3]

Ὁ «Θεμιστοκλῆς» τοῦ Ἰάκ. Τομπάζη ἀποτελοῦσε μιὰ μικρογραφία τῆς Ἑλλάδας. Ἐκεῖ πρωτογνώρισε ὁ Lebrun Ἕλληνες, ἐκεῖ ἄκουσε τὰ τραγούδια τους, ἐκεῖ διαπίστωσε τὸν ἐκρηκτικὸ φιλελευθερισμό τους.

---

1. Ὁ Βελὴς εἶχε περιπέσει σὲ δυσμένεια ὕστερα ἀπὸ τὸν κατατρεγμὸ τοῦ πατέρα του καὶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Lebrun στὴν Ἑλλάδα εἶχε μετατεθῆ στὸ ἄσημο καὶ πάμπτωχο πασαλίκι τοῦ Ἔπαχτου. Διαβάζουμε στὸ στιχούργημα τοῦ *Κων. Διαμ. Τζουκαλᾶ*:

Βελῆ πασὰ σηκώνουν ἀπὸ τὴν Λάρσα ἐκεῖ
στὸν Νέμπακτον τὸν στέλλει βαλῆς γιὰ νὰ σταθῆ.

(Ἱστορία τοῦ βεζύρ Ἀλῆ πασᾶ... 1823, Ἠπειρ. Χρονικά, τ. Θ' [1934], στ. 71-72).

2. Τὸν Pouqueville διαδέχτηκε στὸ προξενεῖο τῆς Πάτρας ὁ ἀδερφός του Hughes, ἄλλοτε ὑποπρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἄρτα. Βρισκόταν στὴν Πάτρα κατὰ τὸν ξεσηκωμὸ καὶ ἔσωσε στὸ κτίριο τοῦ προξενείου πολλοὺς ἄμαχους. «Πόση ὀφείλεται τιμὴ καὶ εὐγνωμοσύνη», γράφει ὁ *Φιλήμων*, «τῷ προξένῳ τῆς Γαλλίας Βουκεβίλ, δι' ἣν ἔδειξε φιλανθρωπίαν χριστιανικὴν καὶ ἀγαθότητα καρδίας, παραδεχθεὶς καὶ φυλάξας πολλοὺς ἀδυνάτους» (Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1860, τ. Γ', σ. 167).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 123-124. Ὁ Pouqueville ἔχει θαυμάσια ἀφομοιώσει τὸ ἐπιστολογραφικὸ ἐθιμοτυπικὸ τῆς τουρκοκρατίας καὶ δὲν παραλείπει νὰ βεβαιώση τὸν πασὰ ὅτι ὁ ἀδερφός του εἶναι ἕτοιμος νὰ τὸν δουλέψη κατὰ τὸ θέλημά του. Ὁ Pouqueville ἔδωσε ἐπίσης στὸν Lebrun ἕνα σημείωμα στὰ γαλλικὰ μὲ ὁδηγίες γιὰ τὸ δρομολόγιο ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθήση καὶ τὰ πρόσωπα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τὸν βοηθήσουν κατὰ τὶς περιηγήσεις του.

«Ξαφνικά, βγαίνοντας ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Μασσαλίας, βρέθηκα μὲ ἕνα μαγικὸ τρόπο στὴν Ἑλλάδα. Καθὼς ἤμουν ὁ μοναδικὸς Γάλλος ἀνάμεσα σὲ 10 Ὑδραίους ναυτικούς, ἡ γλῶσσα, οἱ φορεσιές, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα, ὅλα μαζὶ ἦταν γιὰ μένα κάτι ὁλότελα καινούργιο. Σ' ὅλες τὶς γωνίες τοῦ καραβιοῦ ἦταν ἀποτυπωμένη ἡ Ἑλλάδα. Παντοῦ διάβαζα ποιητικὲς ὀνομασίες. Ναὸς τῆς Ἀφροδίτης, ναὸς τῆς Ἄρτεμης, ναὸς τῆς Καλυψῶς. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ναὸς ἦταν τὸ κοτέτσι τοῦ καραβιοῦ. Εἶχαν βαφτίσει τρεῖς βάρκες μὲ τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν τοῦ Θεμιστοκλῆ: Λυσίμαχος, Νεοκλῆς καὶ Ἀσπασία. Κάθε κανόνι εἶχε τὸ δικό του ὄνομα. Σείριος, Ἀρκτοῦρος, Ὠρίων, Κάστωρ, Περσεὺς κι' ὅλα τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ. Ἀκόμα καὶ ὁ καραβόσκυλος τοῦ «Θεμιστοκλῆ» εἶχε ἕνα ποιητικὸ ὄνομα. Τὸν ἔλεγαν Κέρβερο.

—Κέρβερε! Κέρβερε! ἄκουγες τοὺς ναῦτες νὰ φωνάζουν ὅλη τὴν ἡμέρα.

Καὶ τὴ νύχτα, ὅταν βυθίζονταν στὸν ὕπνο μὲ τὸ κεφάλι γερμένο στὸ κανόνι, ὁ Κέρβερος ἀγρυπνοῦσε κοντά τους, φύλακας ἄξιος καὶ μάλιστα φοβερὸς ὅπως θυμᾶμαι [1].

Πάνω στὸ καράβι δὲν σταματοῦσαν διόλου οἱ χοροὶ καὶ τὰ τραγούδια. Ἅπλωναν μιὰ τέντα στὸ κατάστρωμα κι' ἔστρωναν χαλιὰ στοὺς πάγκους. Τὸ βιολὶ καὶ τὸ λαοῦτο ἔπαιζαν μολδάβικους, ἀρβανίτικους σκοπούς, μελαγχολικὰ τούρκικα τραγούδια καὶ ἑλληνικὰ γρήγορα καὶ πεταχτά. «Ἔπειτα ἄρχιζαν τὸ ἐθνικὸ ἐμβατήριο τοῦ Ρήγα. Τὸ τραγουδοῦσε πρῶτα ἕνας ναύτης, ὕστερα ἔπαιρνε μέρος ὁλόκληρο τὸ πλήρωμα, ἀκόμα κι' ὁ καπετάνιος. Ἦταν συγκινητικὸ νὰ βλέπῃς πῶς ζωντάνευαν οἱ Ἕλληνες καθὼς πρόβαλλε στὰ μάτια τους τὸ ὅραμα τῆς πατρίδας. Χτυποῦσαν μὲ βία τοὺς γρόθους τους στὸ τραπέζι καθὼς ἀκουγόταν ἡ ἐπωδὸς ποὺ μιλοῦσε γιὰ ἐκδίκηση καὶ ἐλευθερία»[2].

«Οἱ Ἕλληνες ναῦτες εἶναι γενικὰ ζωηροὶ καὶ εὔθυμοι. Μὲ μιὰ ἐξαίρεση: τὴν ὥρα τοῦ φαγητοῦ. Ξαφνικὰ ἀποκτοῦν μιὰ διασκεδαστικὴ σοβαρότητα. Μόλις στρώνονται σταυροπόδι τσοῦρμα-τσοῦρμα γύρω ἀπὸ τὴ σανίδα ὅπου ἀπιθώνεται τὸ τσουκάλι μὲ τὸ ρύζι, τὸ παστὸ κρέας ἢ ψάρι, βυθίζονται στὴ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 166-167. Ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα σὲ σπετσιώτικα καράβια τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου: Θεμιστοκλῆς, Ἐπαμεινώνδας, Διομήδης, Ἀχιλλεύς, Ποσειδών, Λυκοῦργος, Σόλων, Τηλέμαχος, Ἡρακλῆς, Λεωνίδας, Περικλῆς, Φωκίων, Κίμων, Νέμεσις, Περσεφόνη, Ἀφροδίτη (*Ἀναργ. Ἀνδρ. Χατζηαναργύρου*, Τὰ Σπετσιωτικά... Ἐν Πειραιεῖ 1925, σ. κδ). Ὄχι μόνο ὀνόματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία ἔδιναν στὰ καράβια οἱ νησιῶτες ἀλλὰ καὶ τὰ ἀκρόπρωρα ἦταν προτομὲς ἀρχαίων ἡρώων.«Πλοῖα εὔπλοα καὶ μεγάλα, βρίκια καὶ βρικολέτται, μετὰ πλήρους πολεμικῆς ἐξαρτήσεως ἐναυπηγοῦντο φέροντα ἐν μὲν ταῖς πρώραις τὰς προτομὰς τῶν ἐνδοξοτέρων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος, δι' ὧν καὶ ἐπωνομάζοντο, ἐν δὲ ταῖς πρύμναις γεγλυμμένους ἐπὶ δρυὸς θυρεοὺς ἐξ ἀρχαίων πανοπλιῶν ἢ ἄλλων ἡρωικῶν παραστάσεων» (*Μιχ. Λαμπρυνίδη*, Οἱ Ἀλβανοὶ κατὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον, Ὕδρα-Σπέτσαι, Ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 51-52).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 158.

σιωπή, παίρνουν ὕφος σοβαρὸ καὶ χαμηλώνουν τὰ μάτια μὲ σεβασμὸ στὸ ποτήρι λὲς καὶ ἱερουργοῦν»[1].

Φτάνοντας στὴν Ὕδρα[2] ἔμαθαν πὼς ἄρχισε ὁ πόλεμος τῆς Πύλης ἐναντίον τοῦ Ἀλήπασα. Ἡ εἴδηση προκάλεσε μεγάλη αἴσθηση. «Οἱ Ὑδραῖοι σχημάτιζαν κύκλους, μιλοῦσαν χαμηλόφωνα, εἶχαν σοβαρευτῆ».

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς θὰ φιλοξενηθῆ στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Τομπάζη. Βαθειὰ ἦταν ἡ ἐντύπωση τοῦ Lebrun ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν Ὑδραίων. «Ὑπάρχουν 15-20 σπίτια ποὺ καθένα ἀποτελεῖ κι' ἕνα ἰταλικὸ παλάτσο. Οἱ νοικοκυραῖοι κουβάλησαν ἀπὸ τὸ θαλασσινὸ κοῦρσο κι' ἀπὸ τὶς χῶρες ὅπου τοὺς ὁδηγοῦσε τὸ ἐμπόριο, κάθε τι ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ στολίση τὸ σπίτι καὶ νὰ προσφέρη ἀνέσεις στὴν καθημερινὴ ζωή. Στὶς μεγάλες αἴθουσες μὲ πατώματα ἀπὸ μάρμαρο, ἀλάβαστρο, μωσαϊκό, βλέπεις ἔπιπλα τῆς Εὐρώπης πλάϊ σὲ ἀσιατικά. Τὰ κλιμακωτὰ δώματα εἶναι γεμάτα ἀπὸ σπάνια λουλούδια τῆς Δύσης καὶ τῆς Ἀνατολῆς»[3].

Ἔμεινε πολλὲς μέρες στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Τομπάζη καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση τὶς τοπικὲς κοινωνικὲς συνήθειες[4]. Καὶ πρῶτα-πρῶτα οἱ ἐπισκέψεις: «Ἀφοῦ χαιρετίσουν μὲ τὸ χέρι στὴν καρδιὰ κάθονται. Ὁ οἰκοδεσπότης καλεῖ πλάϊ του στὸ σοφὰ ἐκείνους ποὺ θέλει νὰ τιμήση ἰδιαίτερα. Οἱ ἄλλοι βολεύονται σὲ καθίσματα. Ἀρχίζουν τὰ τραταρίσματα. Γλυκὸ τριαντάφυλλο καὶ ποτήρια μὲ νερό. Ἕνας ὑπηρέτης προσφέρει μὲ σεβασμὸ τσιμπούκια. Ἀκολουθεῖ ὁ καφές. Μερικοὶ τρῶνε τὸ γλυκό, πίνουν τὸν καφέ, καπνίζουν καὶ φεύγουν χωρὶς νὰ ἀνοίξουν διόλου τὸ στόμα τους. Γιὰ κάθε καινούργιο ἐπισκέπτη ἐπαναλαμβάνονται τὰ ἴδια. Δὲν προλαβαίνει νὰ καθίση καὶ καταφθάνουν διαδοχικὰ τὸ γλυκό, τὸ νερό, τὸ τσιμπούκι κι' ὁ καφές. Ἀκόμα κι' ἂν ἐπισκεφθῆς τὸ ἴδιο σπίτι δέκα φορὲς τὴν ἴδια μέρα, ἡ καθιερωμένη αὐτὴ τελετουργία θὰ ἐπαναληφθῆ δέκα φορές»[5].

Ἔκπληξη προκάλεσε στὸ Γάλλο περιηγητὴ ἡ μεταχείριση τῶν θηλυκῶν. Ἦταν ὁλότελα παραμερισμένα. «Τὰ τούρκικα ἤθη σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς γυναῖκες κυριαρχοῦν στὴν Ὕδρα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἑλληνικὴ περιοχή. Οἱ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 260. Καὶ πραγματικὰ ἱερουργοῦσαν. Μὲ τὴν ποιητική του εὐαισθησία ὁ Lebrun ἔνοιωσε αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς μυσταγωγίας. Ἡ πενία ἀποτελοῦσε τὸν προαιώνιο σύντροφο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὰ χορταστικὰ γεύματα τῶν ναυτικῶν ἦταν σωστὴ εὐδαιμονία. Τὸ ψωμί, τὸ «ἅγιο» ψωμί, τὸ ἱερό, — τὸ ἀσπάζονται ἀκόμα πολλοὶ Ἕλληνες ὅταν πέφτει στὸ χῶμα — ἔπαιρνε διαστάσεις θεϊκῆς εὐλογίας, ὅταν ὑπῆρχε.

2. Σὲ ἄλλο σημεῖο γράφει ὅτι πρὶν ξεμπαρκάρει τὸ τσοῦρμο, φόρεσαν ὅλοι, ἀπὸ τὸν καπετάνιο ὣς τὸν τελευταῖο μοῦτσο, τὴν καλύτερη φορεσιά τους.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 173-174.

4. Ὁ Lebrun ἦταν εὐσυνείδητος περιηγητὴς καὶ κατέγραφε κάθε βράδυ τὶς ἐντυπώσεις τῆς ἡμέρας. Συχνὰ μάλιστα κρατοῦσε σημειώσεις τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἔβλεπε ἢ ἄκουγε κάτι ἀξιόλογο.

5. Φάκελλος 21, δεσμὶς 2, 6, 57 κ. ἑ.

῾Υδραῖες ζοῦν ζωὴ καθιστική, ἀπομονωμένη καὶ ἐντελῶς ὑπηρετική. Εἶναι λίγο παραπάνω ἀπὸ τὶς δοῦλες τους. Ἂν τὶς συναντήσεις στὶς κάμαρες ἢ στοὺς διαδρόμους προσπερνᾶς σχεδὸν χωρὶς νὰ τὶς ἀτενίσης. Στὸ τραπέζι κάθονται τελευταῖες. ῾Ο σύζυγος καὶ οἱ ξένοι δείχνουν πὼς οὔτε νοιώθουν τὴν παρουσία τους. Σπάνια ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ ποῦν μιὰ κουβέντα, δηλαδὴ νὰ ἀπαντήσουν σὲ μιὰ ἐρώτηση, γιατὶ θὰ ἦταν μεγάλο θράσος νὰ μιλήσουν πρῶτες»[1].

῾Ο Lebrun θὰ ἐπισκεφθῆ κι᾽ ἕνα Μωραΐτη ἐγκατεστημένο στὴν ῞Υδρα. Τὰ τραταρίσματα ἔγιναν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οἰκοδέσποινα—ἐκδήλωση ἰδιαίτερης τιμῆς. «῎Ενοιωσα ντροπὴ ποὺ στεκόταν μπροστά μου ὄρθια, περιμένοντας νὰ φάω τὸ γλυκὸ καὶ νὰ πιῶ τὸ νερό. ῎Ηθελα νὰ σηκωθῶ ἀλλὰ ὁ οἰκοδεσπότης μὲ μιὰ κίνηση τοῦ χεριοῦ μ᾽ ἐμπόδισε νὰ κάνω αὐτὴ τὴν ... ἀπρέπεια. ῾Η κυρία χαμογελοῦσε γλυκὰ βλέποντας τὴν ἀμηχανία μου. ῞Υστερα πῆγε καὶ κάθισε μακριὰ σὲ μιὰ καρέκλα ἐνῶ ἐμεῖς οἱ ἄντρες εἴχαμε ξαπλώσει στοὺς σοφάδες καὶ ἄκουγε τὴ συζήτηση, χαμογελοῦσε κάπου-κάπου, ἀλλὰ χωρὶς νὰ βγάζη μιλιά»[2].

῾Ο περιηγητὴς θυμήθηκε πὼς μόλις βγῆκε στὴν ῞Υδρα, ὁ καπετάνιος τοῦ «Θεμιστοκλῆ», ὁ Τομπάζης, τοῦ εἶπε:

—῎Ελα μαζί μου. Θὰ πᾶμε νὰ δοῦμε τοὺς φίλους μου. Στὸ σπίτι θὰ ἀνεβοῦμε τὸ βράδυ.

᾽Απόρησε ὁ ποιητής. ῎Ελειπε ὁ καπετάνιος τέσσερες μῆνες κι᾽ ἀντὶ νὰ τρέξη στὸ σπίτι ν᾽ ἀγκαλιάση τὴ γυναίκα του εἶχε ἄλλες ἀσχολίες ὢς τὸ βράδυ.

---

1. Le voyage de Grèce, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 174. Κι᾽ ὅμως αὐτὲς οἱ γυναῖκες εἶχαν στὴν κρίσιμη στιγμὴ τὸ σθένος νὰ δαμάζουν τοὺς ὑπεροπτικοὺς ἄντρες τους. ῾Ο *Γ. Κριεζῆς* ἀφηγεῖται πῶς μιὰ ῾Υδραία ξανάφερε στὴ συζυγικὴ ἑστία καὶ στὸν ἔντιμο βίο τὸν ἄπιστο ἄντρα της. «Πλοίαρχός τις, φιλογύναιος ὤν, καίτοι ἔχων σύζυγον ὡραίαν καὶ σώφρονα, συνεκοινώνει μετά τινος ἑταίρας. ῾Η σύζυγός του, φρόνιμος οὖσα, ἐπροσπάθει διὰ τῶν συμβουλῶν της νὰ τὸν ἐπαγάγη εἰς τὰ συζυγικὰ καθήκοντά του, πλὴν εἰς μάτην, ἕως οὗ, ἐξαντληθείσης τῆς ὑπομονῆς της, ἐστοχάσθη νὰ τὸν ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν διὰ τοῦ ἑξῆς ἀνδρικοῦ στρατηγήματος. ᾽Εσυνήθιζεν οὗτος νὰ ἐξέρχεται τῆς οἰκίας του λάθρα ἐν καιρῷ νυκτός. ῞Οθεν παραφυλάττουσα τὰ διαβήματά του καὶ ἰδοῦσα αὐτὸν ἐξερχόμενον τὴν νύκτα κατὰ τὸ σύνηθες, τοῦ ἐπῆρεν ἀμέσως τὸ κατόπιν καὶ διασταυρώσασα τὴν ὁδόν, ἐφάνη αἴφνης ἔμπροσθεν τοῦ συζύγου της. Οὗτος, τεθορυβημένος ἐκ τῆς παρουσίας της, γύναι, τῆς λέγει, ποῦ ὑπάγεις εἰς τοιαύτην ὥραν; ᾽Εκεῖ ὁποὺ ὑπάγεις καὶ ἐσὺ τοῦ ἀποκρίνεται, ἢ μήπως νομίζεις ὅτι μόνον εἰς τοὺς ἄνδρας εἶναι συγχωρημένον νὰ παρεκτρέπωνται τῶν καθηκόντων των; ῎Ηξευρε λοιπόν, ὅτι τοῦ λοιποῦ, ὅ,τι πράττεις θὰ πράττω. Ταῦτα εἰποῦσα προσεποιήθη περαιτέρω πορεύεσθαι. Οἱ λόγοι οὗτοι προφερθέντες μετὰ σταθερότητος, ἔκαμον αὐτὸν νὰ συναισθανθῇ τὸ σφάλμα του· ὅθεν τῆς λέγει γύναι, σοῦ ζητῶ συγγνώμην καὶ εἰς τὸ ἑξῆς σοῦ ὑπόσχομαι, ὅτι θέλω εἶσθαι σωφρονέστερος. Ταῦτα εἰπών, ἔλαβεν αὐτὴν ἐκ τοῦ βραχίονος καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὴν οἰκίαν των χαίροντες» (*Γ. Κριεζῆ,* ῾Ιστορία τῆς νήσου ῞Υδρας πρὸ τῆς [ἑλληνικῆς] ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ᾽Εν Πάτραις 1860, σ. 196-197).

2. ῎Ενθ᾽ ἀν., σ. 175.

«Κι' ὁ καπετὰν Τομπάζης ἦταν καλὸς σύζυγος, θαυμάσιος πατέρας. Ἀκολουθοῦσε ἁπλούστατα τὰ ἤθη τοῦ τόπου».

Κατὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Ὕδρα παρακάλεσε τὸν Τομπάζη νὰ διαβιβάση τοὺς χαιρετισμούς του στὴ γυναίκα του.

—Δὲν χρειάζεται! εἶπε ὁ καπετάνιος. Ἀλλὰ ἀφοῦ τὸ θέλεις ἐσύ, ἂς γίνει!

Κατὰ τὰ ἄλλα, γράφει ὁ περιηγητής, οἱ γυναῖκες τῆς Ὕδρας μποροῦν νὰ ἐπικοινωνοῦν ἐλεύθερα μὲ τοὺς ξένους, ὅπως σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές. Καὶ ἀποδίδει τὸν ἔγκλειστο βίο τους στὴ μόνιμη σχεδὸν ἀπουσία τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τὸ νησὶ καὶ στὴ ζηλοτυπία ποὺ εἰσχωρεῖ στὰ ἤθη ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν συνθηκῶν ζωῆς. «Ζοῦν ὁλομόναχες στὸ πέτρινο νησί τους. Λίγες μονάχα μέρες τοῦ χρόνου μένουν στὰ σπίτια τους οἱ Ὑδραῖοι. Σωστὰ θαλασσοπούλια, ποὺ γιὰ μιὰ στιγμὴ κουρνιάζουν σ' ἕνα βράχο κι' ὕστερα ξαναπετοῦν»[1].

Στὸν Πειραιὰ (30 Μαΐου 1820) εἶδε μονάχα τὸ ἔρημο μοναστήρι τοῦ Ἀη-Σπυρίδωνα καὶ δυὸ τρεῖς παράγκες, τὴν κατοικία τοῦ Τούρκου τελώνη καὶ ἀποθῆκες. Παρηγορήθηκε ὡστόσο μὲ τὴν Ἀκρόπολη ποὺ διακρινόταν στὸ βάθος τοῦ ὁρίζοντα.

Στὴν Ἀθήνα[2] θὰ ἐπισημάνη τὴν ἐπιβίωση μερικῶν πανάρχαιων ἐθίμων, τὴν εὐγονικὴ κυλίστρα λ.χ. καὶ τὶς θεραπευτικὲς τελετουργίες στὰ σπήλαια γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη.

«Οἱ Ἀθηναῖες γλιστροῦν καὶ σήμερα σ' ἕνα σημεῖο τοῦ λόφου τῆς Πνύκας ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖες Ἑλληνίδες ποὺ ἐπιθυμοῦσαν εὐγονία. Οἱ μανάδες πηγαίνουν τὰ παιδιά τους στὶς τρεῖς σπηλιὲς ποὺ ὀνομάζονται «τοῦ Σωκράτη» τὶς νύχτες γιὰ νὰ γιατρευτοῦν. Προσφέρουν γλυκά, μέλι, κορδέλλες. Γδύνουν ὕστερα τὰ παιδιά τους κι' ἀφήνουν ἐκεῖ τὰ ροῦχα τους νὰ σαπίσουν. Τὰ περνοῦν ἀπὸ ἕνα ἄνοιγμα τῆς σπηλιᾶς καὶ τὰ ἐκθέτουν γυμνὰ στὶς ἀχτίδες τοῦ φεγγαριοῦ»[3].

Ἡ καλύτερη διασκέδασή του στὴν Ἀθήνα ἦταν τὸ βραδυνὸ προσκλητήριο τοῦ μουεζίνη γιὰ προσευχὴ ἀπὸ τὸ μιναρέ. Ἦταν τὸ ρολόϊ τῆς πολιτείας γιατὶ γινόταν πέντε φορὲς τὴν ἡμέρα: χαράματα, μεσημέρι, δύο ὧρες πρὶν ἀπὸ τὸ ἡλιοβασίλεμα, στὸ ἡλιοβασίλεμα καὶ δύο ὧρες μετά.

Μερικὲς φορὲς ποὺ βρισκόμουν στὴν ἐξοχή, ἀκούγοντας τὴν προειδοποίηση τοῦ μουεζίνη, τὸ «ἐζάν», ἐπιτάχυνα τὸ βῆμα γιὰ νὰ μπῶ στὰ τείχη πρὶν ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ οἱ Τοῦρκοι φρουροὶ ξυλοφορτώνουν ὅσους συναντοῦν στοὺς δρόμους χωρὶς φανάρι»[4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 176.
2. Ἐγκαταστάθηκε στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 186-187. Γιὰ τὸ τρυποπέρασμα καὶ τὶς μαγικὲς ἐπενέργειές του βλ. Λαογρ., τ. ΣΤ' (1918), σ. 311-317 καὶ 429 κ.ἄ. *Δ. Α. Πετρόπουλου,* Ἡ γύμνωση στὶς μαγικὲς ἐνέργειες, Ἀρχ. τοῦ Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησ., τ. ΙΓ' (1947), σ. 102-103.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 255.

Κάθε βράδυ, μόλις σταματοῦσε τὴν ἐπίκλησή του ὁ μουεζίνης, ἕνας τρελ-λοδερβίσης ἔβγαινε στοὺς δρόμους καὶ φώναζε:

—Δόστε μου ρύζι, δόστε μου ρουμπιέδες, δόστε μου καφτάνι, δόστε μου γυναῖκες[1]!

Κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὸ Μωριὰ γνώρισε τὸν Κιαμήλμπεη τῆς Κορίνθου, τὸν πάμπλουτο καὶ ἰσχυρὸ φεουδάρχη, ποὺ ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο θὰ αἰχμαλωτισθῆ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες στὴν Τριπολιτσὰ καὶ θὰ θανατωθῆ. Ὁ Lebrun ἦταν ὁ τελευταῖος ξένος ταξιδιώτης ποὺ συνάντησε τὸν Κιαμὴλ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Χρειαζόταν μπουγιουρδὶ γιὰ νὰ περάση τὸν Ἰσθμό. Ἦταν νύχτα. Οἱ δρόμοι γύρω ἀπὸ τὸ σεράϊ κατάμεστοι ἀπὸ χωριάτες ποὺ περίμεναν νὰ γίνουν δεκτοὶ ἀπὸ τὸν μπέη γιὰ κάποια ὑπόθεσή τους. «Ἔτρωγαν, ἔπιναν, κουβέντιαζαν γύρω ἀπὸ μεγάλες φωτιές». Μπῆκε στὴν ἀπέραντη αὐλὴ τοῦ σεραγιοῦ ποὺ φωτιζόταν ἀπὸ μιὰ μεγάλη φλόγα δαδιοῦ, σωστὴ πυρά, στημένη πάνω σ' ἕνα στύλο[2]. Ἄλογα καὶ φρουροὶ καὶ πλῆθος γύρω ποὺ περίμεναν γιὰ τὴν περιπόθητη ἀκρόαση. Ἀκουγόταν ὁ ἦχος νεροῦ ποὺ ἔδινε κάποια γοητεία σ' αὐτὴ τὴ νυχτερινὴ σκηνή. Ἀνέβηκε ἀπὸ τὴ φαρδειὰ σκάλα στὸ χαγιάτι καὶ βρέθηκε ἀνάμεσα σ' ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἀξιωματικούς, στρατιῶτες, ὑπηκόους. Κόσμος ἐρχόταν, ἔμπαινε, ἔβγαινε, ἐξαφανιζόταν. Κατάμεστες οἱ αἴθουσες ἀπὸ ἀξιωματούχους τοῦ μπέη, μεγάλους καὶ μικρούς. Δερβίσηδες, στρατιῶτες, γραμματικοί. Κάθονταν ὅλοι ἀκίνητοι στοὺς σοφάδες γύρω-γύρω στὶς κάμαρες καὶ κάπνιζαν τὰ τσιμπούκια τους.

Βρῆκε τὸν Κιαμὴλ καθισμένο σταυροπόδι στὸ σοφά. Στὴ μέση τῆς αἴθουσας ὑπῆρχε ἕνα εἶδος ἐξέδρας στρωμένης μὲ ψαθιὰ ὅπου εἶχαν τοποθετηθῆ τρία καντηλέρια. Ἕνας δοῦλος ζύγωνε κάθε τόσο γιὰ νὰ ξεφυτιλίση τὰ κεριά.

Ὁ Κιαμήλ, ἕνας ἄντρας 36 ὡς 40 χρόνων, κάπνιζε σιωπηλὸς τὸ τσιμπούκι του. Ἀριστερά του κάθονταν δύο προεστοί. Ἕνα τσοῦρμο ἀπὸ Ἕλληνες χωριάτες ἔκλεινε τὴν εἴσοδο. Ἄνοιξε δρόμο μὲ τὸν δραγουμάνο, παρουσιάστηκε στὸν μπέη. Ἐκεῖνος τὸν κάλεσε νὰ καθίση στὸ σοφὰ κι' ἕνας δοῦλος ἔφερε καφέ. Ὁ Lebrun παρακολούθησε λίγη ὥρα τὶς ἀκροάσεις, πῆρε τὸ μπουγιουρδί, ἔφυγε[3].

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴ Σμύρνη, τέλη Ἰουλίου 1820. Πρώτη ἐντύπωση: ἡ ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν. «Σ' ἄλλους τόπους προσέχει κανεὶς μιὰ ὡραία γυναίκα. Στὴ Σμύρνη προσέχει τὴν ἄσχημη γιατὶ ἀποτελεῖ ἐξαίρεση»[4]. Ἡ Σμυρνιά,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 252. Οἱ δερβίσηδες ἦταν πρόσωπα ἀπαραβίαστα. Ἀκόμα καὶ ὁ πανίσχυρος τύραννος Ἀλήπασας τοὺς φοβόταν. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τὸν χαρακτήριζαν δημόσια «ντομούζ» (γουρούνι), «γκιαούρ», «κιαφὶρ» (ἄθεο), «πεζεβὲγκ» (προαγωγὸ) κι' ἐκεῖνος δὲν τολμοῦσε οὔτε νὰ ἀντιμιλήση (βλ. κεφ. «Ἕνας Γάλλος ἐξωμότης τοῦ Ἀλῆ»).

2. Βλ. καὶ *William Turner,* Journal of a tour..., London 1820, τ. Α', σ. 368.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 241 κ. ἑ.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 272.

γράφει ὁ Lebrun, δὲν ἔχει οὔτε τὴν ἐπιβλητικότητα τῆς 'Ιταλίδας, οὔτε τὴ χάρη τῆς Γαλλίδας. Μὲ τὴ συνήθεια νὰ περνᾶ τὶς μέρες της ξαπλωμένη στὰ μαξιλάρια ἔγινε μαλθακὴ καὶ ράθυμη. Ἔχει ὡστόσο χάρη καὶ κυρίως ἡδυπάθεια. «Εἶναι πλασμένη γιὰ τοὺς σοφάδες. Δὲν ξέρει πῶς νὰ βαδίση, πῶς νὰ κρατηθῆ ὄρθια. Θἄλεγε κανεὶς πὼς σκύβει, διπλώνεται κάτω ἀπὸ ἕνα γλυκὸ φορτίο»[1].

'Απὸ τὴ Σμύρνη στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὕστερα πάλι στὴν 'Αθήνα καὶ διαμέσου 'Επτανήσων ἐπιστροφὴ στὴ Γαλλία.

Στὴν 'Ιθάκη, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ λαζαρέττο, εἶδε τὸν 'Οδυσσέα 'Ανδροῦτσο. 'Ερχόταν κάθε μέρα γιὰ νὰ κουβεντιάση μὲ κάποιο φίλο του ὁπλαρχηγὸ ποὺ μόλις εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὰ πολιορκημένα Γιάννενα.

«'Ο καπετὰν Δυσσέας καθόταν καταγῆς μπροστὰ στὰ κάγκελλα ποὺ τὸν χώριζαν ἀπὸ τὸ σύντροφό του καὶ κουβέντιαζε μαζί του ὧρες ὁλόκληρες καπνίζοντας τὸ τσιμπούκι του. Ἔχει μέτριο ἀνάστημα καὶ τὸ κάπως ἄγριο ὕφος του δείχνει περισσότερο ἀποκοτιὰ καὶ εὐστροφία παρὰ γλυκύτητα καὶ καλωσύνη. Μικρὰ γκρίζα μάτια, μουστάκι ροῦσο, μαλλιὰ καστανὰ ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς πάνω στοὺς ὤμους του, ξουρισμένο τὸ μπροστινὸ τοῦ κεφαλιοῦ, ποὺ φαινόταν γυαλιστερὸ καὶ καμμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο[2]. Φοροῦσε κόκκινο φέσι

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 271. Γιὰ τὶς 'Ελληνίδες τῆς Σμύρνης γράφει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson*, ποὺ ταξίδεψε στὴ Μ. 'Ασία τὸ 1813. Καὶ πρῶτα-πρῶτα ἡ φορεσιά τους. «Ὅπως ὅλες οἱ γυναῖκες τῆς 'Ανατολῆς, φοροῦσαν πλατειὰ πανταλόνια ποὺ ἔφταναν ὡς τὸν ἀστράγαλο, πλατειὲς βέστες ἀπὸ μετάξι ἢ βελοῦδο φοδραρισμένες τὸ χειμώνα μὲ ἀκριβὰ γουναρικὰ καὶ ζῶνες κεντημένες ποὺ ἔδεναν μὲ ἀσημένιους ἢ χρυσοὺς τοκάδες. Ἔπλεκαν τὰ μαλλιά τους σὲ χοντρὲς πλεξίδες καὶ τὶς ἔδεναν γύρω στὸ κεφάλι τους. Μερικὲς φορὲς τὰ ἔβαφαν καστανά, τὸ χρῶμα ποὺ προτιμοῦσαν. Τὰ φορέματα ἦταν δροσερά, ἐλαφρά, εὐρύχωρα, προσαρμοσμένα στὸ κλίμα. Κατὰ τὶς ἐπισκέψεις ἔρριχναν στὸ κεφάλι τους ἕνα λεπτὸ διάφανο βέλο ἀπὸ μουσελίνα μὲ χρυσὴ μπορντούρα. Εἶδε μεγάλο ἀριθμὸ κοριτσιῶν τῆς κατώτερης τάξης ἀπὸ τὰ νησιά, κυρίως ἀπὸ τὴν Τῆνο. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν ὄμορφα καὶ μὲ γραφικὴ φορεσιά. Οἱ περισσότερες ὑπηρέτριες προέρχονταν ἀπὸ τὴν Τῆνο. Φτάνουν στὴ Σμύρνη καραβιὲς ὁλόκληρες κι' εἶναι ἐργατικὲς καὶ οἰκονόμες. 'Αποταμιεύουν τοὺς καρποὺς τοῦ μόχθου τους γιὰ νὰ ἀγοράσουν στὴν πατρίδα γῆ. Οἱ 'Ελληνίδες τῆς Σμύρνης εἶχαν μιὰ φυσικὴ ὀκνότητα καὶ ραθυμία. Κάθονταν μὲ τὶς ὧρες στὶς πόρτες καὶ τὰ παραθύρια ἀγναντεύοντας τοὺς διαβάτες. Μερικὲς φορὲς ἔγνεθαν μπαμπάκι ἢ μετάξι, ἔρραβαν ἢ κεντοῦσαν. «Λίγες εἶναι κεῖνες ποὺ διαβάζουν ἢ παίζουν κιθάρα κι' ἀκόμα λιγώτερες ἐκεῖνες ποὺ μποροῦν νὰ γράψουν. Ὅλα αὐτὰ ξεκινοῦν καὶ ἀπὸ τὴ φτώχεια τῶν γονιῶν γιατὶ μιὰ προίκα μερικῶν ἑκατοντάδων λιρῶν θεωρεῖται μεγάλη περιουσία. Καὶ δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο νὰ βλέπη κανεὶς τὸ νιόπαντρο ζευγάρι ἐγκατεστημένο στὸ σπίτι τοῦ πεθεροῦ τοῦ γαμπροῦ γιὰ δυό, τρία καὶ τέσσερα χρόνια «ἔναντι προικός». 'Εξ αἰτίας τῆς μεγάλης συρροῆς ξένων στὴ Σμύρνη οἱ 'Ελληνίδες μάθαιναν καὶ μιλοῦσαν καλὰ ἰταλικὰ καὶ γαλλικά. Ἦταν εὐχάριστες καὶ θελκτικὲς στοὺς τρόπους, ζωηρὲς καὶ διασκεδαστικές, συμπαθοῦσαν τοὺς Εὐρωπαίους καὶ τὶς συνήθειές τους. Ὅλες μασοῦσαν μαστίχα» (Recollections of Smyrna, ἔκδ. Ἄλκη 'Αγγέλου, 'Αθήνα 1968, σ. 443).

2. 'Ιδοὺ πῶς τὸν περιγράφει ὁ ἱστορικὸς *Φιλήμων*: «Συνίστων δὲ αὐτὸν ἀνάστημα μεσαῖον καὶ εὐρύνωτον, μέτωπον πλατύ, κόμη ξανθή, μύσταξ δασὺς καὶ πρὸς τὰ ἔξω τείνων,

καὶ ἀρβανίτικη στολή, γελέκι μὲ πολυάριθμα κουμπιά, ἄσπρη καὶ φλοκωτὴ κάπα, κόκκινα τσαρούχια καὶ ζουνάρι φορτωμένο μὲ ὄμορφα ἀσημοκαπνισμένα ἄρματα. Ἦταν βαρύτιμη φορεσιά[1]. Ἐρχόταν κάθε μέρα στὸ λαζαρέττο, τὴν ἴδια πάντα ὥρα. Καθὼς βάδιζε, ἔρριχνε πίσω του, ἴσως ἀπὸ τὴ συνήθεια τοῦ κινδύνου, μιὰ δύσπιστη ἐρευνητικὴ κλεφτὴ ματιά. Ὕστερα καθόταν κατάχαμα στὴν αὐλὴ ἁπλώνοντας στὸ χῶμα τὴν κάπα του. Μπροστὰ στὰ κάγκελλα αὐτός, ὁ καπετὰν Δυσσέας, καὶ πίσω ὁ ἄλλος ὁπλαρχηγός, νεοφερμένος ἀπὸ τὴν Ἤπειρο. Κάπνιζαν, κουβέντιαζαν, σιωποῦσαν, πάντοτε σοβαροί. Μιλοῦσαν γιὰ τὸν Ἀλήπασα, γιατὶ κι' ὁ Δυσσέας τώρα τελευταῖα γύρισε ἀπὸ τὰ Γιάννενα[2]».

συνωφρυωμένον βλέμμα» (Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1860, τ. Γ', σ. 201).

1. Τὴ φορεσιὰ τῶν κλεφταρματολῶν τῆς Ρούμελης περιγράφει ὁ λόγιος *Κων. Ζήσιος* (Νικοτσάρας, Ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 9-10). «Τὸν μέγαν κορμὸν περιέβαλλον τὸ γελέκι καὶ τὸ μεϊτάνι μὲ τὶς δύο ἀράδες κουμπιὰ τὰ μαλαματωμένα καὶ ἐπ' αὐτῶν ὁ ντουλαμὰς (ἐπανωφόριον) ὡς τὰ μεϊτανογέλεκα, κεντημένος καὶ αὐτὸς μὲ μέταξαν ἢ καὶ χρυσόν. Τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέσιον περιέδενε τὸ χρυσοκέντητον πόσι, ἡ φουστανέλλα ἦτο κοντή, τὰς χαλυβδίνας κνήμας περιέβαλλον βλαχόκαλτσες, μάλλιναι λευκαὶ περικνημίδες τῶν Ἀγράφων, ὑποδήματα δὲ ἔφερον πλεκτὰ τσαρούχια. Ἔπειτα τὰ τσαπράζια. Ἐπάνω εἰς τὸ πλατὺ στῆθος τὸ κουστέκι θηλυκωμένον εἰς τὰ τέσσερα ἄκρα τοῦ στήθους μὲ τριγωνικὰ θηλυκωτήρια φέροντα τὸν δικέφαλον τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας ἀετὸν καὶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ στήθους δι' ἁλύσεων ἔχον ἐξηρτημένην τετράγωνον ἢ στρογγύλην πλάκα φέρουσαν τὸν τροπαιοφόρον ἅγιον Γεώργιον. Ἐξαρτώμενα διὰ διπλῶν ἁλύσεων ἐκρέμαντο πρὸς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τὸ χαϊμαλὶ φέρον ὡσαύτως παράστασιν τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἢ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ ἐντὸς τίμιον ξύλον καὶ πρὸς τὴν δεξιὰν ὁ κυρτὸς σουγιάς. Τὴν μέσην περιέζωνε χρυσοκέντητον σελάχι, ἀπὸ δὲ τοῦ λωρίου τοῦ σελαχιοῦ ὄπισθεν ἐξηρτῶντο δύο παλάσκες μὲ παράστασιν τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς, περιέχουσαι φυσέκια τοῦ τουφεκίου, ἀριστερὰ τὸ φυσεκλίκι μὲ φυσέκια διὰ τὰς πιστιόλας, δεξιὰ ἡ θήκη διὰ τὰς τσακμακόπετρας καὶ τὸ περιέχον τὸν δι' ἄλειμμα τῶν ὅπλων μυελὸν μεδουλάρι. Ἀριστερὰ τοῦ σώματος, πρὸς τὸν μηρόν, περασμένα εἰς μικρότερα λωρία εἰς δύο ἢ τρεῖς σειρὰς ἐκρέμαντο τὰ στρογγύλα ἢ ρομβοειδῆ γαντζούδια (ἢ τοκάδες)· δύο δὲ ὅμοια γαντζούδια ἐκάλυπτον τὰς ἐπιγονατίδας. Τὸ γελέκι ἐπὶ τοῦ στομάχου ἐθηλυκώνετο μὲ κουμποθηλιὲς καὶ τὰ τσαρούχια ἐδένοντο μὲ τσαρουχοτοκάδες. Ταῦτα ἦσαν τὰ τσαπράζια, ὅλα ἀργυρᾶ καὶ σαββατλίδικα, ἔχοντα δηλαδὴ τὰς παραστάσεις οὐχὶ ἀναγλύφους ἀλλὰ μὲ σαββάτι. Ὅπλα δὲ ἔφερον εἰς τὸ σελάχι δύο πιστόλες μὲ λαβὴν καὶ παφίλια ἀργυρᾶ, καὶ τὸ χαρμπὶ μὲ λαβὴν ἀργυράν, ἐγχειρίδιον οὗ ἡ θήκη ἦτο χρήσιμος διὰ τὴν γόμωσιν τῶν πιστολίων».

2. Ὁ Ἀνδροῦτσος, ἁρματολὸς τῆς Λειβαδιᾶς ἀπὸ τὸ 1816, εἶχε ὑπηρετήσει πιστὰ τὸν Ἀλήπασα. Ἀντιστάθηκε μαζὶ μὲ τοὺς ἁρματολούς του—ἐφαρμόζοντας, ἄλλωστε, τὴν ἀπόφαση τοῦ συμβουλίου τῶν καπεταναίων τῆς Ρούμελης ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀρχὲς 1820 στὴν Πρέβεζα ὑπὸ τὸν ἴδιο τὸν πασά—στὰ στρατεύματα τοῦ Μπαμπᾶ-πασᾶ καὶ τοῦ Πεχλιβὰν πασᾶ ποὺ εἶχαν κινηθῆ ἐναντίον τοῦ σατράπη τῆς Ἠπείρου, στὰ Σάλωνα καὶ στὴ Λειβαδιὰ ἀλλὰ χωρὶς κανένα ἀποτέλεσμα (βλ. *Pouqueville*, Histoire de la régénération de la Grèce, (βιβλ. III, κεφ. 1. σ. 30 καὶ *Π. Ἀραβαντινοῦ*, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, σ. 62). Τελικὰ ἀποσύρθηκε στὰ Γιάννενα καὶ κλείστηκε στὸ κάστρο τῆς Λιθαρίτσας γιὰ νὰ πολεμήση μὲ τοὺς Ἀλβανοὺς δερβεναγάδες κοντὰ στὸν Ἀλήπασα. Λίγο ἀργότερα δραπέτευσε καὶ κατέφυγε

῾Ο ἄγνωστος ὁπλαρχηγός, πού βρισκόταν στὸ λαζαρέττο μαζὶ μὲ δυὸ γυναῖκες καὶ τρεῖς τέσσερες ἄντρες, συγγενεῖς ἢ ὑπηρέτες, εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ χρήματα καὶ πρότεινε στὸν περιηγητὴ νὰ τοῦ πουλήση «ἕνα ὑπέροχο σπαθί, δῶρο τοῦ ᾿Αλήπασα». Οἱ συνεννοήσεις γίνονταν διαμέσου τοῦ Δημήτρη, τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ Lebrun. Ζητοῦσε 600 πιάστρα.

Αὐτὸ τὸ σπαθὶ ἔγινε ὁ μεγάλος καημὸς τοῦ Δημήτρη. Ποτὲ κανένας κατακτητὴς δὲν λαχτάρησε μιὰ αὐτοκρατορία ὅσο ὁ φτωχός μας ὁ Δημήτρης αὐτὸ τὸ σπαθί. Τὸ εἶχε μάλιστα παζαρέψει γιὰ τὸν ἑαυτό του πρὶν γίνη ἡ προσφορὰ σὲ μᾶς. ῾Ο Δυσσέας τοῦ ἀπάντησε:

—Εἶναι πολὺ βαρὺ γιὰ σένα[1].

στὴν ᾿Ιθάκη ὅπου τὸν συνάντησε ὁ Lebrum (βλ. καὶ *Χριστίνας Κίτσου-Πιτούλη*, Μικρὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ᾿Αλέξη Νούτσου, ᾿Ηπειρ. ῾Εστία, τ. ΚΓ' [1974], σ. 174 κ. ἑ.).

1. Αὐτὰ γράφει στὸ ἡμερολόγιό του ὁ Lebrun. Καὶ προσθέτει στὶς σημειώσεις τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου Voyage de Grèce πού κυκλοφόρησε τὸ 1828: «῎Εκαναν ἀργότερα τόσο καλὴ χρήση αὐτοῦ τοῦ σπαθιοῦ πού δὲν λυπᾶμαι διόλου ἐπειδὴ δὲν τὸ ἀγόρασα» (ἔνθ' ἀν., σ. 248).

Ο ΑΛΗΠΑΣΑΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ τῶν περιηγητῶν ἀποτελοῦν τὶς πιὸ πλούσιες πηγὲς πληροφοριῶν γιὰ τὸν Ἀλήπασα καὶ τὴ σατραπεία του, τουλάχιστον κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία. Ποιὰ θέση ἔχουν αὐτὲς οἱ σύγχρονες μαρτυρίες γιὰ τὸν ἱστοριογράφο; Ἐδῶ χρειάζεται μιὰ προσπάθεια γιὰ ἀποτίμηση τῆς συμβολῆς τους.

Ὁ Ἀλῆς ὑπῆρξε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολυσυζητημένα πρόσωπα τῆς περιόδου 1790-1820. Αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ σὲ μιὰ σειρὰ παράγοντες ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἐποχή, μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράση του. Ἦταν ὁ ἰσχυρότερος τοπάρχης τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ δύναμή του κορυφώθηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ μεγάλων πολιτικῶν ἀναστατώσεων καὶ πολέμων. Ἡ ἐπικράτειά του συνόρευε μὲ τὴ Δύση (Ἑπτάνησα) κι' αὐτὸ τὸν ἔφερε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις. Ἐπειδὴ ἦταν ὑπερασπιστὴς τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας οἱ πρωτοβουλίες του εἶχαν ἄμεσο ἀντίκτυπο στὶς πολιτικοστρατιωτικὲς ἐξελίξεις τῆς Εὐρώπης καὶ ἀπασχολοῦσαν μόνιμα τὶς μεγάλες Δυνάμεις. Ἀπόδειξη ὅτι τέσσερες εὐρωπαϊκὲς χῶρες διατηροῦσαν προξενεῖα στὴν πρωτεύουσά του. Ὁ Ἀλῆς ἡγεμόνευε, σχεδὸν ἀνεξάρτητος, σ' ἕνα μεγάλο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ πάνω σὲ συμπαγεῖς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Καλλιεργοῦσε τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὶς κάθε λογῆς σχέσεις μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες, ἐμφανιζόταν ὡς φίλος τῆς προόδου καὶ διαφήμιζε τὴν ἀνεξίθρησκη πολιτική του. Ἐπὶ τρεῖς περίπου δεκαετίες βρισκόταν σταθερὰ στὴν ἐπικαιρότητα. Εὐρωπαῖοι διπλωμάτες, στρατιωτικοί, κατάσκοποι, τυχοδιῶκτες, ἐξωμότες μπαινόβγαιναν στὴν Αὐλή του. Ἀλλὰ καὶ περίεργοι ταξιδιῶτες, φιλέρευνοι λόγιοι, ἀνήσυχοι καλλιτέχνες, ἐπιχειρηματίες, κερδοσκόποι, ἀριστοκράτες, γιατροί, τεχνικοί. Πάνω ἀπὸ πενήντα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἐπισκέπτες ἔγραψαν χρονικά, ἀπομνημονεύματα, ὁδοιπορικά, σημειώσεις, ὑπομνήματα γιὰ τὸν Ἀλὴ καὶ τὸ κράτος του. Φυσικὸ ἦταν νὰ ἐπεκταθῆ ἡ φήμη του καὶ στὸ εὐρωπαϊκὸ κοινό. Γοήτεψε μεγάλους συγγραφεῖς καὶ τροφοδότησε τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία. Βοηθοῦσε καὶ τὸ κλίμα τοῦ ρωμαντισμοῦ μὲ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἐξωτικοῦ στοιχείου τῆς Ἀνατολῆς, ἡ τάση γιὰ μεγαλοποίηση καὶ ὑπερβολές. Γοητεύθηκε ὁ Byron κι' ἀφιέρωσε στὸ σατράπη τῆς Ἠπείρου ὄχι λίγους στίχους στὸ Childe Harold's Pilgrimage καθὼς καὶ ἐγκωμιαστικὲς ἀφηγήσεις. Τὸν ἀποκαλεῖ μουσουλμάνο Βοναπάρτη[1]. Ὁ Οὐγκὼ ἔγραψε πὼς ὁ Ἀλήπασας ἦταν «ὁ μοναδικὸς κολοσσὸς ποὺ ὁ αἰώνας μας μπορεῖ νὰ ἀντιπαραθέση στὸ Ναπολέοντα»[2]. Κι' ἀκόμα πὼς αὐτὸς ὁ «μεγαλοφυής»

---

1. *Harold Spencer*, Byron and Greece, London 1924, σ. 38.

2. Les Orientales, Oeuvres complètes, Paris 1899, σ. 5. Δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ τερατολογία. Ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς *William Miller* γράφει ὅτι «Ὁ Λέων τῶν Ἰωαννίνων εἶναι ὁ

σατράπης ἦταν, σὲ σύγκριση μὲ τὸν Βοναπάρτη, «ὅ,τι ὁ τίγρης μπροστὰ στὸ λιοντάρι, ὁ γύπας μπροστὰ στὸν ἀητό».

Ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ ξένους καὶ Ἕλληνες ἱστοριογράφους ὅτι τὸ καθεστὼς τοῦ Ἀλῆ ὑπῆρξε μιὰ μορφὴ φωτισμένου δεσποτισμοῦ στοὺς κόλπους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅτι ὁ βεζύρης εἶχε νεωτεριστικὲς ἰδέες, ὅτι ἦταν προστάτης τῆς παιδείας, ὅτι ὑποβοήθησε τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τόπου, ὅτι στὴν ἐπικράτειά του βασίλευε τάξη καὶ ἀσφάλεια καὶ δικαιοσύνη[1]. Χρειάζονται λοιπὸν ὁρισμένες διευκρινήσεις:

1. Ὁ Ἀλῆς εἶχε ἐπιφυλάξει γιὰ τὸν ἑαυτό του ἀποκλειστικὰ τὴν καταπίεση καὶ τὴ βία. Δὲν ἐπέτρεπε σὲ κανένα νὰ τὸν ὑποκαταστήση. Στὸ πρόσωπό του ἑνοποιήθηκαν ὅλοι οἱ φορεῖς τῆς τυραννίας. Ἡ τρομοκρατία καὶ ἡ αὐθαιρεσία ἦταν προγραμματισμένες. Κάτι περισσότερο: ἀποτελοῦσαν μεθόδους γιὰ ἄσκηση πολιτικῆς. Οἱ λεηλασίες, οἱ ἀγριότητες δὲν σταμάτησαν ποτέ: μόνο ποὺ οἱ ἐντολὲς δίνονταν ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Τ' ἀσκέρια τοῦ βεζύρη στεγάζονταν καὶ τρέφονταν ἀπὸ τοὺς πληθυσμούς. Ἡ μακρόχρονη ἐγκατάσταση ἑνὸς σώματος Ἀρβανιτῶν, ὕστερα ἀπὸ παραγγελία τοῦ Ἀλῆ, σὲ μιὰ ἐπαρχία, ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ πέρασμα ἀκρίδας. Ἦταν ἡ πιὸ φριχτὴ μέθοδος βίας. Ἁρπαγὴ καὶ κατα-

---

πρόδρομος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» (Ἡ Τουρκία καταρρέουσα, μετ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1915, σ. 29). Ὁ *Alphonse de Beauchamps* γράφει ὅτι «ἦταν γίγαντας κι' ὁ χαμός του ἀφήνει τεράστιο κενὸ σ' ἕνα λαὸ ποὺ ἀνέσυρε ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα» (Vie d'Ali Pacha, visir de Jannina, surnommé Aslan ou le Lion, Paris 1882, σ. 87).

1. «Ἕνας βασανισμένος λαός», γράφει ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς *Finlay*, «θεωροῦσε εὐεργέτη αὐτὸν τὸν καταστροφέα μιᾶς λεγεώνας τυράννων, σκληρὸ ἀλλὰ δίκαιο πασά» (History of the Greek Revolution, Edinburgh 1861, τ. I, σ. 80). Κι' ὁ Ρουμάνος ἱστορικὸς *Jorga:* «Ὑπῆρχε, χωρὶς ἀμφιβολία, στὸν τύραννο τῶν Γιαννίνων, ποὺ δὲν θὰ λησμονηθῆ ποτέ, τόσο γιὰ τὶς ἀγριότητες ὅσο καὶ γιὰ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ καθεστῶτος του, κάτι ποὺ θυμίζει τὸν ἴδιο τὸν Σκεντέρμπεη» (Brève histoire de l'Albanie et du people albanais, Bucarest 1919, σ. 62). Καὶ τὸ πολιτικὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀλῆ ἀπὸ τὸν Σοβιετικὸ ἱστορικὸ Ἄρς: «Ὁ Ἀλήπασας διακρινόταν γιὰ τὴ σκληρότητα, τὴ δολιότητα καὶ τὴν πανουργία του. Σ' αὐτὰ ἔμοιαζε μὲ τοὺς ἄλλους Τούρκους πασάδες. Σ' ἀντιστάθμισμα ξεχώριζε ἀπὸ κείνους πέρα γιὰ πέρα μὲ τὴν ἐπιδέξια πολιτική του. Ἀγνοοῦσε κάθε τι τούρκικο κι' ἐκδήλωνε αὐξημένη τὴν προσοχή του γιὰ τοὺς Ἀρβανίτες καὶ τοὺς Ἕλληνες. Στὸ πασαλίκι του, αὐτοὶ εἶχαν πραγματικά, τὶς ἡγετικὲς θέσεις στὸ στρατό, στὴν Αὐλὴ καὶ στὴν τοπικὴ διοίκηση. Ὁ Ἀλήπασας προστάτευε τὴν παιδεία ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες κι' Ἀρβανίτες ὑπηκόους. Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα ἦταν ἡ ἐπίσημη γλώσσα στὸ πασαλίκι. Τὰ Γιάννενα, ὅπου λειτουργοῦσαν ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ βιβλιοθῆκες καὶ ὅπου ζοῦσαν ἐπιφανεῖς Ἕλληνες λόγιοι, ἔγιναν ἡ πολιτιστικὴ πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας, ἐπισκιάζοντας τὴν Ἀθήνα ποὺ εἶχε πέσει σὲ παρακμή. Ὡστόσο, ἡ ἀντίθετη ὄψη αὐτῆς τῆς «φωτισμένης ἀπολυταρχίας» ἦταν ἡ ὠμότατη ἐκμετάλλευση τῆς ἑλληνικῆς κι' ἀρβανίτικης ἀγροτιᾶς» (Ἡ μυστικὴ ὀργάνωση Φιλικὴ Ἑταιρία, Ἀθήνα 1966, μετ. Σερ. Παπαδημητρίου, σ. 102). Δύο παρατηρήσεις στὶς παραπάνω διαπιστώσεις τοῦ Σοβιετικοῦ ἱστορικοῦ. 1. Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν καμμιὰ ἀπολύτως ἡγετικὴ θέση στὸν ἀληπασαλίδικο στρατό. Ὁ σατράπης δὲν τοὺς ἐμπιστευόταν. 2. Ὁ Ἀλῆς δὲν ἐκμεταλλευόταν μόνο τὴν ἀγροτιὰ ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς βιοτέχνες.

πίεση μὲ συγκεκριμένο σκοπό. Ἡ νομιμοποιημένη αὐθαιρεσία γινόταν πάντοτε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἀρχιτυράννου. Ὑπῆρχε ὡστόσο μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ καὶ τὰ ἄλλα πασαλίκια. Ὁ Ἀλῆς ἦταν ἡγεμόνας ἀμετακίνητος, εἶχε ἐπιβάλει ἰσοβιότητα στὴν ἐξουσία του. Οἱ ἄλλοι πασάδες ἄλλαζαν συχνά. Κι' ἐπειδὴ ἀγόραζαν τὰ ἀξιώματα καὶ ἦταν ἄδηλος ὁ χρόνος παραμονῆς στὴν τοπαρχία ρίχνονταν μὲ βουλιμία στὸν τόπο καὶ τὸν ἀπομυζοῦσαν γιὰ νὰ ἐξοφλήσουν τὰ λύτρα τοῦ ἀξιώματος, νὰ δωροδοκήσουν τοὺς μεγάλους τῆς Πύλης, νὰ διατηρήσουν τὸ πασαλίκι καὶ κυρίως νὰ συσσωρεύσουν πλούτη γιὰ τὸ ἀβέβαιο αὔριο. Ἔτσι, ἐγκαταλείποντας τὴν τοπαρχία ἄφηναν πίσω τους ἐρείπια. Ἀκόμα καὶ οἱ λιγώτερο ἄπληστοι πασάδες ἀποτελοῦσαν θεσμηνία. Οὔτε μποροῦσαν οὔτε ἤθελαν νὰ βοηθήσουν στὴν προκοπὴ τοῦ τόπου. Δὲν μποροῦσαν —ἂν ὑποθέσουμε πὼς ἦταν φωτισμένοι— γιατὶ δὲν εἶχαν τὸν ἀναγκαῖο χρόνο, καὶ δὲν ἤθελαν γιατὶ κάθε πρωτοβουλία προοδευτικὴ θὰ βοηθοῦσε τὸ διάδοχο καὶ πιθανὸ μελλοντικὸ ἀνταγωνιστή τους[1].

2. Ἡ περίφημη τάξη καὶ ἀσφάλεια ποὺ διαφήμιζαν οἱ ἐγκωμιαστὲς τοῦ Ἀλῆ καὶ ἀποδέχονται πολλοὶ ἱστοριογράφοι ἀποτελεῖ ὑπερβολή. Σχετικὴ σιγουριὰ στὰ ταξίδια ὑπῆρχε μονάχα στὶς κεντρικὲς ἀρτηρίες ποὺ ὁδηγοῦσαν στὴ Λάρισα, στὴν Πρέβεζα καὶ τὰ ἄλλα λιμάνια τῆς δυτικῆς Ἠπείρου, καὶ στὸ Τεπελένι. Ἡ ληστοκρατία καὶ ἡ ἀναταραχὴ δὲν ἔλειψαν ποτὲ ἀπὸ τὸ πασαλίκι. Οὔτε ἡ δράση τῶν κλέφτικων ὁμάδων καὶ οἱ κάθε λογῆς ἐξεγέρσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀλῆς θεωροῦσε ἀδιαπέραστες πολλὲς περιοχές. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς οἱ ξένοι ταξιδιῶτες συνοδεύονταν πάντοτε κατὰ τὶς μετακινήσεις τους ἀπὸ πολυάνθρωπη καλοαρματωμένη σωματοφυλακή. Συχνὰ ὑποκινοῦσε ὁ ἴδιος τὴ δράση τῶν ληστοσυμμοριῶν γιὰ νὰ δικαιολογῆ ἔνοπλες ἐπεμβάσεις, νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἐπικράτειά του καὶ νὰ δημιουργῆ τὴν ἐντύπωση στὴν Πύλη πὼς ἐκεῖνος μόνο μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν τάξη στὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία. Ὁ ραψωδός του Χατζῆ Σεχρέτης ἔγραφε στὴν «Ἀλησπασιάδα» γι' αὐτὴ τὴ χώρα τῆς εὐδαιμονίας:

> Κύττα πῶς τἄφερε ὁ καιρός, πῶς τἄφεραν οἱ χρόνοι
> νὰ παίζῃ ὁ λύκος μὲ τ' ἀρνὶ κι' ὁ γκιώνης μὲ τ' ἀηδόνι.

---

1. Ἡ πολιτικὴ τῆς Πύλης νὰ ἀλλάζῃ πασάδες κάθε χρόνο παρεμπόδιζε τὴν ἀνάδειξη ἰσχυρῶν τοπαρχῶν. Ἡ σύντομη θητεία δὲν ἐπέτρεπε τὴ συγκέντρωση μεγάλου πλούτου καὶ τὴ συγκρότηση στρατοῦ ἀφοσιωμένου στοὺς πασάδες. Ὡστόσο μερικοὶ κατόρθωναν νὰ δημιουργήσουν τοπικὴ ἡγεμονία: προκαλοῦσαν οἱ ἴδιοι ταραχὲς στὴν περιοχή τους καὶ πετύχαιναν, μὲ τὴ μεσολάβηση ἀξιωματούχων τοῦ σουλτάνου, ποὺ εὔκολα ἐξαγοράζονταν, νὰ παρατείνουν τὴ θητεία τους. Κι' ἀφοῦ συγκέντρωναν πλούτη μὲ τὶς ἁρπαγὲς καὶ τὴν καταλήστευση τοῦ πληθυσμοῦ δημιουργοῦσαν προσωπικὸ στρατὸ καὶ μεταβάλλονταν σὲ μισοανεξάρτητους ἡγεμόνες. Οἱ ἰσχυρότεροι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τοπάρχες κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ἦταν ὁ Ἀλήπασας τῆς Ἠπείρου καὶ ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆς τῆς Αἰγύπτου.

Αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια. Μόνο ποὺ τὸ ρόλο τοῦ ἀρνιοῦ ἔπαιζε πάντοτε ὁ ραγιάς.

3. Ἔστρωσε δρόμους κι' ἔχτισε γεφύρια ἀναγκαῖα γιὰ τὶς συγκοινωνίες στὶς κακοτράχαλες ὀρεινὲς περιοχές. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ἔγιναν μὲ δαπάνες τῶν ὑπηκόων κι' ἀκόμα μὲ βάρβαρες καὶ καταστροφικὲς ἀγγαρεῖες.

4. Ἡ οἰκονομία ὀπισθοδρόμησε ἢ ἀποτελματώθηκε στὸ ἀληπασαλίδικο καθεστώς. Ὁ βεζύρης συγκέντρωσε στὰ χέρια του τὴν ἐκμετάλευση ὅλων τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν ἐφαρμόζοντας πρωτόγονες καὶ ἀντιπαραγωγικὲς μεθόδους. Ὁ ἀποθησαυρισμὸς στάθηκε ἡ ἀμετακίνητη οἰκονομικὴ πολιτική του, τὸ ὅπλο καὶ ἡ δύναμή του[1]. Ἦταν ὁ πρῶτος ἔμπορος (διατηροῦσε παντοῦ πράκτορες, στὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ), ὁ πρῶτος κτηνοτρόφος (κάπου 500.000 κεφάλια γιδοπρόβατα), ὁ πρῶτος ἀγρότης (κοντὰ χίλια τσιφλίκια). Ὁ τρόμος τῆς ἁρπαγῆς καὶ τῶν ἐκβιασμῶν δὲν ἐπέτρεπε στοὺς Ἕλληνες νὰ ἀναπτύξουν σύμφωνα μὲ τὶς δυνατότητές τους τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία. Ὁ Ἀλῆς λαφυραγωγοῦσε τὸν πλοῦτο μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀβανιᾶς καὶ τοῦ μπουντρουμιοῦ. Ἔτσι οἱ δυναμικοὶ καὶ δραστήριοι πραματευτάδες ἀναγκάζονταν νὰ μεταναστεύουν σὲ ἄλλες ὀθωμανικὲς περιοχὲς καὶ κυρίως στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Καὶ οἱ βιοτέχνες ἀπόφευγαν τὶς τολμηρὲς πρωτοβουλίες. Στὸ κράτος τοῦ Ἀλῆ ἡ εὐμάρεια ἔπρεπε νὰ κρύβη τὸ πρόσωπό της[2]. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν δημιουργήθηκε ἰσχυρὴ ἐμποροβιομηχανικὴ τάξη στὴν ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ ποὺ θὰ βοηθοῦσε, ὡς φορέας τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν, τὴν κοινωνικο-οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Ὁ Ἀλῆς χαράτσωνε ἄγρια τοὺς ἐμποροβιοτέχνες καὶ μερικὲς φορὲς τοὺς ἀφάνιζε μὲ

1. Ἡ πεῖρα του ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διακυβέρνηση τὸν εἶχε διδάξει ὅτι λίγοι ἄνθρωποι ἀντιστέκονται στὴ σαγήνη τοῦ χρήματος (*G. de Vaudoncourt*, Memoirs in Ionian Islands, including the life and character of Ali Pacha, London 1816, σ. 256). Κι' ὅπως ἔγραφε ὁ *Pouqueville* στὸ χρονικό του (Voyage de la Grèce, τ. Α', σ. 68) ὁ Ἀλῆς ἤξερε ἀπὸ ἔνστικτο ὅτι στὶς ἀπολυταρχικὲς κυβερνήσεις τὸ χρυσάφι εἶναι πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὸν τύραννο.

2. «Μὲ συκοφαντίες ψηλαφητὲς ἐπεχείρησε νὰ γυμνώνῃ πάντα φαινόμενον εὐκατάστατον· ὁ μὲν διότι εὑρῆκε θησαυρὸν κεκρυμμένον, ὁ δὲ διότι ἐχρεώστει εἰς ἀνθρώπους, μὲ τοὺς ὁποίους δὲν εἶχε σχέσιν καὶ ἄλλοι δι' ἄλλας προφάσεις ἐσύροντο εἰς τὰ Ἰωάννινα, μετεβάλλοντο εἰς ψωμοζήτας ἢ ἀπέθνησκον εἰς τὴν φυλακὴν» (*Κων. Κούμα*, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, Βιέννη 1830-1832, τ. ΙΒ', σ. 547-548). «...ζώσας μὲ τὸ σχοινίον, ὡς λέγει ἡ παροιμία, τοὺς Ἕλληνας, τοὺς ἥρπασε πᾶν αἴσθημα τιμιότητος, καὶ τοὺς ἀποκατέστησεν ἀληθινὰ ἀνδράποδά του» (ἔνθ' ἀν., σ. 545). Γι' αὐτὸ ὅσοι μποροῦσαν ἔφευγαν κι' ἔρριχναν μαύρη πέτρα πίσω τους. Ἔτσι ἄρχισε ἡ κάμψη τοῦ ἐμπορίου στὰ Γιάννενα. Κατὰ τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ ΙΘ' αἰώνα «εἰς τὸ ἐμπόριον δὲν ὑπερτερεῖ τώρα ὅλας τὰς ἄλλας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους μὲ ἐκείνην τὴν προτέραν ὑπεροχήν, διότι οἱ ἐγκριτότεροι ταύτης πολῖται μὲ φυσικὴν αὐτῶν δυσαρέσκειαν ἐξεπατρίσθησαν, καὶ τὸ αἴτιον δὲν εἶναι ἀμφιβαλλόμενον...» (*Νικ. Παπαδόπουλου*, Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος ἢ Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία... Ἐν Βενετίᾳ 1816, τ. Δ', σ. 312-313).

τοὺς ἐκβιασμοὺς καὶ τὴ βία ἢ τοὺς ἀνάγκαζε νὰ ἐκπατρισθοῦν. Ἡ γεωργική, τέλος, πολιτική του ὑπῆρξε καταστρεπτικὴ ἐπειδὴ ὁ χωριάτης ἀποτελοῦσε τὸ εὔκολο καὶ πρόχειρο θύμα του. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπληστίας τοῦ Ἀλῆ καὶ τῶν γιῶν του ἦταν ἕνα κύμα φυγῆς ποὺ ἐρήμωσε πολλὲς περιοχές.

5. Ἡ ἀνεξιθρησκία καὶ ἡ ἐπίδειξη ἀνοχῆς στὴ χριστιανικὴ λατρεία δὲν ἦταν παραχώρηση ἀλλὰ πολιτικὴ ποὺ ἀσκήθηκε ἐπὶ αἰῶνες καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐπικρατοῦσε συντριπτικὰ τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο. Στὴ χριστιανικὴ ἐπικράτεια τοῦ Ἀλῆ θρησκευτικοὶ φανατισμοὶ θὰ ἦταν καὶ μάταιοι καὶ ἐπιζήμιοι[1]. Ἔπειτα ὁ βεζύρης κρατοῦσε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὸν κλῆρο στὸ πασαλίκι. Οἱ δεσποτάδες ἦταν ὄργανά του ἀνεκτίμητα. Ὅσο γιὰ τοὺς παπάδες συμφέρον εἶχε νὰ ἐπιδιώκη τὴ συμπάθεια καὶ τὴ συνεργασία τους πολὺ περισσότερο ἀφοῦ τὸ ποίμνιο ἦταν ἀμιγεῖς ἑλληνικοὶ πληθυσμοί[2].

6. Οἱ λεγόμενες νεωτεριστικὲς ἰδέες τοῦ Ἀλῆ ἦταν συνέπεια τῶν ἐπαφῶν του μὲ τὰ γειτονικὰ Ἑπτάνησα καὶ κυρίως τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων γιὰ τὸν στρατηγικὸ χῶρο τῶν δυτικοελληνικῶν ἀκτῶν. Ὁ Νέλσων κολάκευε τὸν βεζύρη, οἱ ἀγγλογαλλικὲς κυβερνήσεις ἐκλιπαροῦσαν τὴν εὔνοιά του, ἀποστολὲς διπλωματικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἔφταναν κάθε τόσο στὰ Γιάννενα. Ὁ Ἀλῆς εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ ἐπωφελῆται μὲ ἑλιγμοὺς καὶ πανουργίες γιὰ νὰ ἐξυπηρετήση τὰ δικά του συμφέροντα. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια πρέπει νὰ κριθοῦν οἱ προσπάθειες ἐξευρωπαϊσμοῦ καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ, ποὺ ἀφοροῦσαν ἄλλωστε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὰ σεράγια, τὴ χλιδὴ καὶ τὸν τρυφηλό του βίο.

7. Ἡ ἐνίσχυση τῆς παιδείας ἀπὸ τὸν σατράπη ἀποτελεῖ μύθο. Δὲν θυσίασε οὔτε γρόσι ὁ Ἀλῆς γιὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα [3]. Ἔργο τῶν φιλογενῶν ἐμπόρων καὶ τῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τῶν πατριωτῶν λογίων ὑπῆρξε ἡ ἀνα-

---

1. Φυσικὰ ἡ ἐλευθερία τῆς λατρείας ἦταν σχετική. Ὁ *Ἀραβαντινὸς* ἀναφέρει γιὰ τὰ Γιάννενα «τὴν ἐπικρατοῦσαν ὑποχρεωτικὴν συνήθειαν (ἥτις ἤρξατο ἵνα ἐφαρμόζηται μετὰ τὴν ἐπαύξησιν τῶν Ὀθωμανῶν τῆς πόλεως) τοῦ παύειν τὴν ψαλμωδίαν τῆς νεκροπομπῆς καὶ τὴν μουσικὴν καὶ τὰ ᾄσματα τῆς νυμφαγωγίας, ὁσάκις ἡ συνοδεία διαβαίνει ἔκ τινος τζαμίου, μέχρις ὅτου διέλθῃ τὴν περιοχὴν αὐτοῦ» (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Η', σ. 256-257).

2. Ἕνα μπουγιουρδὶ ποὺ παραχωρεῖ στὴν ἐκκλησία κάποιου χωριοῦ τὰ εἰσοδήματα δύο χωραφιῶν: «Ὁ ὁρισμὸς τοῦ Ὑψηλοτάτου καὶ πολυχρονεμένου Ἀλῆ πασᾶ· εἰς Σᾶς, ἀγαπημένοι μου Σουμπασάδες τοῦ χωριοῦ Ρουτζιᾶ. Ἄλλο δὲν σᾶς γράφω. Τὸ χωράφι εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον στὸ παλιοκκλήσι καὶ τὸ χωράφι στὸ Σιάδι στὰ Σελιά, νὰ μὴν τὸ ἠμοργιάσετε, ὅτι τὸ ἄφηκα νὰ ξεπερετιέται ἡ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ. Ὅθεν κατὰ τὴν προσταγήν μου νὰ μὴν μπερδεύεσθε εἰς αὐτὰ τὰ χωράφια, οὔτε στὸ σπυρὶ οὔτε στὰ ἄχυρα καὶ ὄχι ἄλλο. 1795 Σεπτεμβρίου 8 ὁ Ἀλῆς» *Ι. Λαμπρίδη*, Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα, Β', σ. 51).

3. Ὁ *Λαμπρίδης* ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀλῆς χορηγοῦσε 1.200 γρόσια τὸ χρόνο γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ σχολείου τῆς Ἄρτας (Ἀγαθοεργὰ τῆς Ἠπείρου Καταστήματα... τ. Α', σ. 101). Ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν τακτική του σὲ τέτοιες γενναιοδωρίες μᾶλλον ἀπὸ ἄλλη, ραγιάδικη πηγή, θὰ καταβάλλονταν τὰ γρόσια κι' ὄχι ἀπὸ τὸ ταμεῖο τοῦ βεζύρη.

γέννηση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὰ Γιάννενα. Ὁ Ἀλῆς ἀνεχόταν αὐτὴ τὴν κίνηση, τὴν εὐλογοῦσε καὶ κάπου-κάπου πρόσφερε τὶς ἀνέξοδες καλὲς συμβουλές του. Δὲν γινόταν ἀλλιῶς. Ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς κυβερνοῦσε καὶ χρειαζόταν τὴ συμπάθεια καὶ τὴν ἀνοχή τους. Ἕλληνες ἦταν οἱ ὑπουργοί, οἱ γραμματικοί, οἱ σύμβουλοι, τὰ στελέχη τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ, οἱ διπλωμάτες του, οἱ γιατροί του, οἱ μηχανικοί, οἱ ἀρχιτέκτονες, οἱ πράκτορες, οἱ δραγουμάνοι, οἱ χρήσιμοι προεστοί, οἱ χρυσοφόροι πραματευτάδες. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ὀφελοῦσε τὸ ἴδιο τὸ ἀληπασαλίδικο καθεστώς. Ὡστόσο ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδείας ἦταν μεγαλύτερη στὴν Μ. Ἀσία καὶ στὸ Αἰγαῖο παρὰ στὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλῆ.

Στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» τῆς Βιέννης ὁ Ἀλῆς ἐμφανιζόταν τὸ 1817[1], μὲ ἐπιστολὴ ποὺ ὑπέγραφε ὁ Δημήτριος Ἀθανασίου, ὡς μεγάλος προστάτης τῆς ἑλληνικῆς Παιδείας. «Ἡμεῖς (οἱ Γιαννιῶτες), οἵτινες περισσοτέρους τρόπους παρὰ τοὺς ἄλλους ἔχομεν καὶ τὴν εἰς τὰς μαθήσεις ὑπεράσπισιν καὶ προστασίαν τοῦ ὑψηλοτάτου ἡμῶν Αὐθέντου ἀπολαμβάνομεν, ὅστις, ὡς ἤδη γνωστὸν τοῖς πᾶσιν, ἀπέστειλεν εἰς τὴν σοφὴν Εὐρώπην μὲ ἰδιά του ἔξοδα τόσους νέους διὰ νὰ σπουδάσωσι, καὶ πρὸ μικροῦ ἑτοιμάζετο νὰ στείλη τρεῖς εὐφυεῖς εἰς τὴν Λόντραν, διὰ νὰ ἐμπορέση ποτὲ νὰ ἐσάξη εἰς τὴν ἐπικράτειάν του τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας καὶ ν' ἀποκαταστήση τὴν καθέδραν του λαμπρὰν καὶ περίβλεπτον...». Ἐγκώμια σὰν αὐτὰ ἀποτελοῦσαν τὸ τίμημα γιὰ ἀνεμπόδιστη ἐθνοπαιδευτικὴ δράση. Πραγματικὰ ὁ Ἀλῆς δὲν ἀντιστρατευόταν τὸ φωτισμὸ τῶν ὑπηκόων του. Ἕλληνες πολέμησαν τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς παιδείας.

Παρόμοια ὑμνολογήματα ἔβλεπαν τὸ φῶς, σὲ ἑλληνικὰ ἔντυπα καὶ πρὶν τριάντα περίπου χρόνια. Στὴν «Ἐφημερίδα» τῆς Βιέννης δημοσιευόταν τὸ 1791 ἐγκωμιαστικὸ σχόλιο γιὰ τὴν εὐτυχία τῶν ὑπηκόων τοῦ Ἀλῆ, γιὰ τὴν ἐλευθερία τους, γιὰ τὰ χαμηλὰ δοσίματα καὶ κυρίως γιὰ τὸ κράτος δικαίου ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ[2]!

Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ λιβανωτοὶ δὲν ἀποτελοῦν ντοκουμέντο καὶ ἱστορικὴ πηγὴ (ὅπως ἄλλωστε καὶ σὲ κάθε ἐποχή). Γιατὶ εἶναι ὁλοφάνερο πὼς προέρχονται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Ἀλῆ ἢ πὼς ἐξυπηρετοῦν κάποια πολιτικὴ σκοπιμότητα.

Μήπως στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» δὲν δημοσιεύτηκε κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ὑμνητικὸ ἄρθρο γιὰ τὴ σοφία καὶ τὴ φρονιμάδα τοῦ σουλτάνου Μαχμούτ

---

1. 1 Μαρτίου, σ. 84.

2. «Γραφαὶ ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Ρούμελης κηρύττουν τὴν εὐτυχίαν τῶν ραγιάδων ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ ὑψηλοτάτου ἡγεμόνος πάσης τῆς Ἠπείρου καὶ πασιᾶ τῶν Ἰωαννίνων Ἀλήπασια Βελήπασια. Ἡ Ὑψηλότης του, ἀφοῦ ἔκαμε εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη νὰ ἀπολαμβάνουν οἱ Χριστιανοὶ μίαν ἄκραν εἰρήνην καὶ ἐλευθερίαν, ἠθέλησε νὰ τοὺς ἐλαφρώση ἀπὸ τὰ δοσίματα καὶ ἐξωτερικὰς ἀδικίας καί, συμφωνώντας μαζί τους ἕνα διωρισμένον ἐλαφρὸν δόσιμον, ὁποὺ νὰ τοῦ δίδουν δύο φορὰς τὸν χρόνον γιὰ τὴν ἡσυχίαν τους, ἐσήκωσε νὰ μὴν εἶναι τελείως γκονζιὰμ-πασῆδες καψιμάληδες...».

καὶ γιὰ τὰ αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης ποὺ ἔτρεφαν τάχα γι' αὐτὸν οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι[1];

Τὰ ἐγκώμια αὐτὰ γράφονταν συνήθως μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀλῆ ποὺ ἐνδιαφερόταν γιὰ προβολὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ Κοινὴ Γνώμη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ρωτοῦσε πάντοτε τοὺς περιηγητὲς ποὺ ἔφταναν στὴν Αὐλή του μὲ ἐνδιαφέρον καὶ ἀνησυχία ἂν μιλοῦν γι' αὐτὸν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ πῶς σχολιάζουν τὰ ἔργα του. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ πὼς παρακολουθοῦσε ὅλα τὰ ξένα δημοσιεύματα ποὺ τὸν ἀφοροῦσαν (μεταφράζονταν σχολαστικὰ ὅλα τὰ ἀποσπάσματα). Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Πύλης προσπαθοῦσε νὰ τονώσῃ τὸ κύρος του παροτρύνοντας τοὺς κοτζαμπάσηδες καὶ δεσποτάδες νὰ τὸν ἐξυμνοῦν μὲ ἀναφορές τους στὸ σουλτάνο. Ὁ μηχανισμὸς αὐτῆς τῆς προπαγάνδας ἦταν πολύπλοκος καὶ σατανικός. Παράδειγμα τὸ ξακουστὸ γράμμα-προσκύνημα τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν Ἀλὴ κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία (δὲν ἔχει προσδιορισθῆ ἀκριβῶς ἡ χρονολογία ἀποστολῆς). Ὁ πατριάρχης, ὕστερα ἀπὸ εἰσηγήσεις δεσποτάδων τῆς ἐπικράτειας τοῦ Ἀλῆ, βεβαιώνει τὸν βεζύρη ὅτι δὲν παραλείπει νὰ τὸν ἐπαινῇ στὶς ἀναφορὲς καὶ ἐκθέσεις του πρὸς τὴν Πύλη[2].

---

1. «Ἡ πρὸ πολλοῦ γνωστὴ σοφία καὶ φρόνησις τοῦ ἤδη περικλεῶς βασιλεύοντος ἡμῶν Σουλτάνου Μαχμούτ, οὗ τὰ ἔτη εἴησαν ὅ,τι πλεῖστα καὶ πανευδαίμονα, δὲν περιορίζεται ἁπλῶς εἰς τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις, ἀλλ' ἐκτείνεται εἰς φιλολογικὰ ἀντικείμενα· καὶ ἐν ᾧ ὁ σοφὸς οὗτος Μονάρχης ἐνασχολεῖται ἀόκνως εἰς σύστασιν καὶ στερέωσιν τῆς πολιτικῆς εὐτυχίας τῶν παρὰ Θεοῦ ἐμπιστευθέντων ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ κραταιοῦ αὐτοῦ σκήπτρου διαφόρων λαῶν, ρίπτει ἐν ταυτῷ τὸ διορατικὸν αὐτοῦ ὄμμα καὶ εἰς ἐξάπλωσιν τῆς παιδείας εἰς τὰς ἐκτεταμένας αὐτοῦ ἐπαρχίας προστατεύων καὶ ἐπιμελούμενος τῶν ὅσων συντείνουσι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Τοιαύτην προστασίαν καὶ ἐπιμέλειαν τοῦ σοφοῦ τούτου Αὐτοκράτορος ἀπολαύουσιν ὄχι μόνον τὰ Ὀθωμανικὰ ἀλλὰ καὶ ὅλα ἐν γένει τὰ ὑποτελῆ ἔθνη, τὰ ὁποῖα θεωροῦντες αὐτὸν ὡς θεόθεν διορισθέντα εἰς διοίκησιν αὐτῶν, σέβονται, δοξάζουσι καὶ εὐγνωμονοῦσι διὰ τὴν ὁποίαν ἀπολαύουσι πατρικὴν ἐπιμέλειαν, εὐχόμενοι ἡμέραν καὶ νύκτα ὑπὲρ τῆς ὑγείας, μακροημερεύσεως καὶ πολυχρονίου ἐνδόξου κοσμήσεως τοῦ ὑψηλοῦ Αὐτοκρατορικοῦ θρόνου» (15 Ἀπριλίου 1818, τεῦχος 8, σ. 149).

2. Γράφει ὁ πατριάρχης στὸν σατράπη Ἠπείρου: «Ὑψηλότατε, ἐκλαμπρότατε καὶ μεγαλοπρεπέστατε Γιάννινα βαλισὶ πασᾶ ἐφένδιμιζ Ἀλὶ πασᾶ χαζηρετλερὶ τὴν ὑψηλότητά της ὡς εἰκὸς προσκυνοῦμε καὶ ἐρωτῶμεν τὸ ἔκλαμπρον χατῆρι της. Καὶ παρακαλοῦμεν ἀδιακόπως τὸν Ὕψιστον Θεὸν ὁποὺ χαρίζει τῆς ὑψηλότητός της ζωὴν πολυχρόνιον, ὑγείαν διηνεκῆ καὶ εὐδαιμονίαν ἀμετάπτωτον, συντηρῶν αὐτὴν ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ καὶ αὐξάνων τὸ δεβλέτι της. Μὲ τὰς ὀφειλομένας ὑμῖν προσκυνήσεις καὶ ἔρευναν μετὰ πόθου τῆς πολυεράστου ὑμῶν ὑγείας τῆς δηλοποιοῦμεν τῇ μεγαλοπρεπεστάτῃ αὐτῇ Ὑψηλότητι ὅτι κατ' αὐτὰς τὰς ἡμέρας ἐλάβομεν ἐν μεχτοῦπι παρὰ τῶν Μητροπολιτῶν μας, τοῦ Καστορίας, τῶν Γρεβενῶν καὶ τοῦ Σισανίου τῶν ταπεινῶν αὐτῆς δούλων, εἰς τὸ ὁποῖον ἐφανέρωναν πρὸς ἡμᾶς τὸ ἀδαλέτι (δικαιοσύνη) τῆς Ὑψηλότητός της, τὰ ἐλέη, ὁποὺ ἠξιώθησαν παρ' αὐτῆς καὶ τὴν ἰσχυρὰν προστασίαν καὶ εὐμένειαν ὁποὺ ἔδειξε πρὸς αὐτούς... καὶ μεγάλως ἐχάρημεν καὶ μυρίας τὰς εὐχαριστίας ὡμολογήσαμεν τῇ Αὐτῆς Ὑψηλότητι καὶ καθὼς ἀπ' ἀρχῆς εἴμεθα θερμοὶ δοατζῆδες σας (εὐχέτες) πρὸς Θεὸν καὶ διαπρύσιοι κήρυκες τοῦ ἀδαλετίου της, οὕτω καὶ εἰς τὸ ἑξῆς, ἔτι μᾶλλον καθυποχρεωθέντες, θέλομεν διακηρύττει τὸ φιλοδίκαιον αὐτῆς καὶ τὴν ἄκραν εὐμέ-

8. Τὸ καθεστὼς τοῦ 'Αλῆ περιόρισε τὸ κοινοτικὸ σύστημα, τὴν πολιτικὴ αὐτοδιοίκηση, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ μεγαλύτερη κατάκτηση τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας. Λειτουργοῦσε ἡ αὐτοδιοίκηση σὲ κοινοτικὸ καὶ ἐπαρχιακὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ οἱ ὑπήκοοι τοῦ 'Αλῆ δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ στέλνουν ἀντιπροσώπους (βεκίληδες) στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ καταγγέλουν τὶς αὐθαιρεσίες τοῦ ἴδιου τοῦ πασᾶ καὶ τὶς καταχρήσεις τῶν ὀργάνων τῆς δικῆς του ἐξουσίας. Γι' αὐτὸ ὁ ζυγὸς τῆς δουλείας ἦταν πιὸ βαρὺς στὴν ἐπικράτεια τοῦ 'Αλῆ σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες περιοχὲς (κυρίως τὸ Μωριὰ καὶ νησιὰ) ὅπου εἶχε ἀναγνωρισθῆ καὶ ἡ ἀνώτερη αὐτοδιοίκηση[1].

9. Οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ μεταβάλλονταν μὲ βάναυσα μέσα σὲ δουλοπάροικους. Τὰ χωριὰ γίνονταν τσιφλίκια τοῦ 'Αλῆ καὶ τῶν γιῶν του μὲ τὴν καταπίεση καὶ τὴ βία.

10. Τὸ ἀληπασαλίδικο καθεστὼς ὑπῆρξε σχολεῖο τυραννίας καὶ ἠθικοῦ ξεπεσμοῦ καὶ γι' αὐτὸ μαύρη περίοδος τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας. Κι' ἐπειδὴ συνεργάτες τοῦ 'Αλῆ καὶ ὄργανά του ἦταν Ἕλληνες, ἡ θηριωδία, ἡ ἀπιστία, ἡ ἐξαχρείωση ἀπόμειναν φριχτὴ κληρονομιὰ σὲ μιὰ κρίσιμη περίοδο τοῦ ἐθνικοῦ βίου, στὰ χρόνια δηλαδὴ τοῦ ξεσηκωμοῦ. Στὰ ἀστικὰ κέντρα, ὅπου ἡ βία καὶ ἡ κακουργία ἦταν ἀμεσώτερα αἰσθητή, ἡ ψυχικὴ διάβρωση καὶ οἱ ἐξευτελισμοὶ ἔπαιρναν διαστάσεις ἠθικῆς αὐτοκαταστροφῆς. «Παράξενο πρᾶγμα», ἔγραφε ὁ Ψαλίδας, «ἦταν στὰ Γιάννενα σὲ μερικούς, ὁποὺ ἀτιμάζονταν ἢ τὰ παιδιά τους ἢ τὰ ἀδέρφια τους ἢ αἱ ἀδερφές τους ἀπὸ τοὺς πασιάδες... Οἱ ὁποῖοι, ἂν εἰς τὴν ἀρχὴν ἐλυπιοῦνταν καὶ ἐφαίνονταν πὼς βάνουν τὸ κεφάλι τους νὰ ἀποθάνουν, ὕστερον ὅμως τὴν ἀτιμίαν τὴν ἐστοχάζονταν τιμήν, τὴν κακίαν ἀρετήν, ἐτεντώνονταν, ὑπερηφανεύονταν στὴν ἀτιμίαν τῶν ἰδικῶν τους καὶ ἐφοβέριζαν καὶ τὸν κόσμον καὶ ἤθελαν νὰ συμβουλεύουν τοὺς ἄλλους καὶ νὰ δείχνωνται στὸν κόσμον φρόνιμοι καὶ ἔμπειροι σ' ὅλα, οἱ νήπιοι καὶ ἀνόητοι. Καὶ ἀγωνίζονταν νὰ πλουτίσουν μὲ τὴν ἀτιμίαν τῶν ἰδικῶν τους. Καὶ οἱ τίμιοι, βλέποντες τὰ

νειαν, ἣν σώζει πρὸς πάντας καὶ κατὰ χρέος ἡμῶν ἀπαραίτητον δὲν θέλομεν λείψει ἀπὸ τοῦ νὰ ἀναφέρωμεν τὰ τοιαῦτα ἔνδοξα αὐτῆς προτερήματα καὶ τὰς εὐποιίας ὅπου δαψιλεύει ἀδιακόπως εἰς τοὺς ὑπηκόους αὐτῆς καὶ νὰ ἀναγγέλλωμεν συνεχῶς πρὸς τοὺς πολυχρονίους αὐθέντας τοῦ ὑψηλοῦ δεβλετίου, ὅτι τῷ ὄντι θαυμαστὸν τὸ ὄνομά της καὶ ἐπαινούμενον ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ διὸ καὶ παρακαλοῦμεν αὐτὴν ὁποὺ νὰ μᾶς ἀγαπᾷ καὶ νὰ μᾶς γράφῃ πάντοτε τὴν ὑγείαν αὐτῆς, ἧς τὰ ἔτη εἴησαν θεόθεν πλεῖστα καὶ εὐδαιμονέστατα. Τῆς μεγαλοπρεπεστάτης αὐτῆς ὑψηλότητος ὅλος πρόθυμος εἰς τοὺς ὁρισμούς» (*Β. Μυστακίδη*, 'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια, 20 Μαΐου 1920, ἀρ. 21, σ. 172). Στὴν ἐφημερίδα τοῦ Ναυπλίου «Σωτὴρ» (1835) ἐκθειάζεται ἡ διοίκηση τοῦ 'Αλῆ καὶ ἡ δράση του. 'Ο πασὰς χαρακτηρίζεται εὐεργέτης τοῦ λαοῦ, προστάτης τῶν Μουσῶν καὶ λάτρης τοῦ ὡραίου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔγραψε ὁ Κωλέττης τὸ ἐγκωμιαστικὸ ἄρθρο.

1. *Νικ. Μοσχοβάκη*, Τὸ ἐν 'Ελλάδι Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, 'Εν 'Αθήναις 1882, σ. 114.

παρόμοια, ἢ ἔπρεπε, διὰ νὰ μὴ κινδυνεύσουν, νὰ δαγκάνουν τὴν γλῶσσαν τους, ἢ νὰ τοὺς λὲν κἂν ὅτι ἔχουν δίκιο σ' ἐκεῖνο ὁποὺ λέν»[1].

1. *Σπ. Ἀραβαντινοῦ*, Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 438 σημ. 1. Καὶ νὰ σκεφτῆ κανεὶς πὼς κι' ὁ ἴδιος ὁ Ψαλίδας εἶχε μεταβληθῆ σὲ κόλακα τοῦ Ἀλῆ, Ἐξηγεῖ τὴ στάση του ὁ *Σπ. Λάμπρος*: «Τύπος ραγιᾶ (ὁ Ψαλίδας) δὲν ἐπτοεῖτο νὰ θεραπεύῃ τὰς ἀδυναμίας τοῦ τυράννου ἐφ' ὅσον ἐπέτρεπεν ἡ συνείδησις αὐτοῦ, ὅπως ἐπωφελεῖται τὴν εὔνοιαν τοῦ Ἀλῆ χάριν τῶν καταδυναστευομένων πολιτῶν» (Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. ΙΓ'. [1911], σ. 293). Γιὰ τὸ βίο καὶ τὴν πολιτεία τοῦ Ἀλήπασα βλ. ἐπίσης: *Γ. Κρέμου*, Ἱστορικὰ ἐπανορθώματα διὰ τὸν Ἀλὴ πασά, χειρόγραφο Οἰκονόμου, Παρνασσός, τ. Ζ', σ. 950, τ. Η' σ. 64, 139. *Στ. Ξένου*, Ὁ Ἀλὴ πασάς, Ἀθῆναι 1862. *Π. Πουλίτσα*, Ἔγγραφα Ἀλῆ πασᾶ (ΔΙΕΕ, τ. Η' [1923]). *J. Paris*, Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ ἐπίδρασίς του εἰς τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὸν χρόνον τοῦ Ἀλῆ πασᾶ (Παναθήναια, τ. ΚΕ', σ. 102-109). *Alex. Dumas-Arnold Fournier Fiorentino-Malfeille*, Crimes célèbres, Paris 1841 (τ. Ζ', «Ali Pacha», σ. 233-305, τ. Η', σ. 1-146), *Γαζῆ Δελβινακιώτη Χιλιάρχου*, Τρόπαιον Δελβινακίου κατὰ Ἀλῆ πασᾶ (Αἴγινα 1835). Πολλὰ ἄλλα κείμενα ἀποτελοῦν μυθιστορίες ἢ ἐρανίσματα ἀπὸ ταξιδιωτικὰ χρονικά. Ὁ *Alphonse Beauchamps* (Vie d'Ali Pacha visir de Jannina, Paris 1822) ἔχει ἀντιγράψει καὶ μάλιστα πολὺ ἐπιπόλαια τὸν Pouqueville. Μπερδεύει τὸν Μεχμὲτ Ἀλὴ τῆς Αἰγύπτου μὲ τὸν Ἀλὴ τῆς Ἠπείρου. Ἡ βιογραφία πραγματοποίησε δύο ἐκδόσεις. Στὸν πρόλογό του ὁ *Beauchamps* παρατηρεῖ ὅτι τὸ κοινὸ ἐνασμενίζεται σὲ δραματικὲς ὑποθέσεις καὶ τραγικὲς περιπέτειες καὶ οἱ συγγραφεῖς πρέπει νὰ ἱκανοποιοῦν αὐτὲς τὶς ἐπιθυμίες προσθέτοντας τερατολογίες. Ὁ Ἄγγλος *Davenport* ἀκολούθησε τὰ ἴχνη τοῦ Beauchamps. Ἀντέγραψε κι' αὐτὸς τὸν Pouqueville ἀλλὰ πιὸ προσεχτικά. Τὸ βιβλίο σημείωσε τρεῖς ἐκδόσεις (1822, 1823, 1879). Ἐρανίσματα ἀπὸ παλαιότερα δημοσιεύματα ἀποτελεῖ τὸ ἔργο τοῦ *Luigi Ciampolini*, La Guerra dei Sulioti contro Ali Bascia di Jannina (Firenze 1827).

Ο ΦΙΛΟΤΟΥΡΚΟΣ ΓΑΛΛΟΣ ΠΡΟΞΕΝΟΣ FAUVEL

ΑΠΟ ΤΟΥΣ Εὐρωπαίους ποὺ εἶχαν μόνιμα ἐγκατασταθῆ στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο ὁ πιὸ γνωστὸς εἶναι ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας Sebastien Fauvel. Ἀνέλαβε τὸ προξενικὸ ἀξίωμα τὸ 1802 ἀλλὰ βρισκόταν στὴν Ἑλλάδα σχεδὸν συνεχῶς ἀπὸ τὸ 1781. Ἦταν ζωγράφος καὶ σχεδιαστὴς στὴν ὑπηρεσία τοῦ Γάλλου περιηγητῆ, διπλωμάτη καὶ ἀρχαιοσυλλέκτη Choiseul-Gouffier, ἐκδότη τοῦ μνημειακοῦ «Εἰκονογραφημένου Ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα»[1]. Στὴν εἰκοσαετία τῶν περιπλανήσεών του στὴν Ἑλλάδα ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συγκέντρωση στοιχείων γιὰ τὸ χρονικὸ καὶ κυρίως μὲ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κυρίου του[2].

Ἔφτασε στὴν Ἀθήνα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1803 ἀφοῦ κατόρθωσε νὰ ὑφαρπάση τὸ ἀξίωμα τοῦ ἔμμισθου πρόξενου τῆς Γαλλίας παραμερίζοντας, μὲ τὶς γνωριμίες ποὺ ἐξασφάλισε χάρη στὸ ἀρχαιοθηρικὸ παρελθὸν καὶ τὶς προσδοκίες γιὰ μελλοντικὰ ὠφελήματα, τὸν Γάσπαρη, ποὺ ἐκτελοῦσε ὡς τότε προξενικὰ καθήκοντα στὴν Ἀθήνα κι' εἶχε ἐπὶ δεκαετίες ὑπηρετήσει πιστὰ τὴ Γαλλία διακινδυνεύοντας μάλιστα γιὰ τὶς δημοκρατικὲς ἰδέες ἀπὸ τὸ 1789. Ὅλα ἔγιναν στὸ σκοτάδι. Ἐνῶ ὁ ἀνύποπτος Γάσπαρης βρισκόταν στὴ Μασσαλία, ἕτοιμος νὰ μπαρκάρη γιὰ τὸν Πειραιὰ καὶ νὰ ἐπανεγκατασταθῆ στὴν ἕδρα του, κατέφθασε ὁ Fauvel μὲ τὸν διορισμὸ στὴν τσέπη. Ὁ Γάσπαρης εἰδοποιήθηκε ὅτι διορίζεται ἐπίτιμος πρόξενος στὴν Ἀθήνα, πρόξενος δηλαδὴ χωρὶς μισθό, χωρὶς κατοικία καὶ χωρὶς ναῦλα γιὰ τὸ ταξίδι. Ἔτσι ὁ Γάσπαρης ἔμεινε στὸ μουράγιο καὶ μπῆκε στὸ καράβι ὁ Fauvel[3].

Ἀλλὰ τί χρειαζόταν τὸ προξενεῖο στὴν Ἀθήνα; Οἰκονομικὰ συμφέροντα δὲν ἐξυπηρετοῦσε. Ἐμπόριο μηδέν. Μέσα στὰ πρῶτα 14 χρόνια τῆς προξενικῆς θητείας τοῦ Fauvel στὴν Ἀθήνα δὲν ἄραξε στὸν Πειραιὰ οὔτε ἕνα γαλλικὸ καράβι[4]. Χρειαζόταν ὡστόσο γιὰ λόγους πολιτικοὺς μέσα στὰ πλαίσια τοῦ

1. Βλ. τ. Β', σ. 356-387.

2. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Fauvel στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα βλ. τ. Β', σ. 439 κ. ἑ.

3. Ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν κήρυξη τοῦ γαλλοτουρκικοῦ πολέμου εἶχε συλληφθῆ, ὅπως ὅλοι οἱ Γάλλοι ποὺ ζοῦσαν ἢ βρέθηκαν στὸ χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ εἶχε ἐγκλεισθῆ ἐπὶ δύο χρόνια στὶς φυλακὲς τῆς Πόλης. Ὅταν ἐλευθερώθηκε, γύρισε στὴ Γαλλία, ἄρχισε τὰ διαβήματα, βρῆκε προστάτες, πρόσπεσε στὸν πρῶτο Ὕπατο καὶ κατόρθωσε νὰ παραγκωνίση τὸν προκάτοχό του.

4. *Émile Legrand*, Biographie de Fauvel, Revue Archéologique, τ. XXX. Ἀκόμα καὶ τὸ 1817 ἡ Ἀττικὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένη νεκρὴ γιὰ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ Γάλλου πρόξενου στὴ Σμύρνη *Beaujour* (ἔνθ' ἀν., σ. 45). Ὡστόσο ὑπογράφει: Sous-Commissaire des relations commerciales, à Athènes (Magasin Encyclopédique, Μάϊος 1806, σ. 122, γράμμα στὸν Barbié de Bocage [1806]).

ἀγγλογαλλικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ οἱ Βρεταννοὶ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴ γαλλοτουρκικὴ ρήξη γιὰ νὰ ἐγκαινιάσουν μὲ τὸν πρεσβευτή τους στὴν Πόλη Ἔλγιν τὴ μεγάλη ἐπιχείρηση λεηλασίας τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ἀθήνα. Ἡ παρουσία τοῦ γαλλικοῦ προξενείου ἦταν ἀναγκαία γιὰ νὰ ἀντισταθμίζῃ ἢ νὰ παρεμποδίζῃ τὴ δραστηριότητα τῶν Ἄγγλων στὸν ἀρχαιολογικὸ τομέα.

Παράλληλα ὁ πολύπειρος Fauvel ἔγινε ὁ ἐπίσημος καὶ ἀνεπίσημος προμηθευτὴς τῶν Γάλλων ἀρχαιοσυλλεκτῶν, κρατικῶν ἢ ἰδιωτῶν. Τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὴν Ἀττικὴ ἦταν ἀνύπαρκτο. Ἄνθιζε ὅμως τὸ ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων.

Στὰ 18 χρόνια τῆς προξενικῆς θητείας του στὴν Ἀθήνα ἀσχολήθηκε μὲ τέσσερες ἢ πέντε ὅλες-ὅλες ἐξωαρχαιολογικὲς ὑποθέσεις. Οἱ κυριώτερες ἦταν ἡ σύλληψη ἐπ' αὐτοφώρω (τὸ 1806) τοῦ ἡγούμενου τοῦ μοναστηριοῦ τῶν Καπουκίνων μὲ τὴ σύζυγο ἑνὸς Ἀθηναίου καὶ ἡ ἀπόκρυψη στὴν προξενικὴ κατοικία (τὸ 1812) ἑνὸς Τούρκου ποὺ δολοφόνησε κάποιον Ἀθηναῖο προεστό[1].

Φτάνοντας ὁ Fauvel στὴν Ἀθήνα βρῆκε τὰ συνεργεῖα τοῦ Ἰταλοῦ καλλιτέχνη Lusieri νὰ κατεδαφίζουν τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη λόρδου Ἔλγιν. Χρησιμοποιοῦσαν τὶς σκαλωσιές, τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὸ ἁμάξι ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος ὁ Fauvel ἑτοιμάσει πρὶν λίγα χρόνια γιὰ τὴν ἐπιχείρηση τοῦ δικοῦ του πρεσβευτῆ στὴν πόλη Choiseul-Gouffier[2]. Ὁ πρόξενος ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν νέο πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στρατάρχη Brune ζητώντας τὴν ἄμεση ἀποστολὴ μπουμπασίρη γιὰ νὰ σταματήσουν τὰ ἔργα τῶν Ἄγγλων. Μπουμπασίρης δὲν ἦρθε ἀλλὰ οἱ ἐργασίες τῶν συνεργείων σταμάτησαν προσωρινά.

Στὸ μεταξὺ ὁ Fauvel εἶχε συμφιλιωθῆ μὲ τὸν παλιό του πάτρωνα Choiseul-Gouffier (γύρισε στὸ Παρίσι ὁ ἄλλοτε πρεσβευτὴς καὶ φανατικὸς μοναρχικὸς ἀπὸ τὴ Ρωσία ὅπου εἶχε καταφύγει μετὰ τὴν ἐπανάσταση, πῆρε συχωροχάρτι ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα καὶ ξαναπόχτησε τὰ πλούτη του). Φρόντισε λοιπὸν νὰ φορτωθοῦν στὴ γαλλικὴ κορβέτα «L' Arabe» 26 κιβώτια μὲ τὰ γλυπτὰ ποὺ εἶχε λεηλατήσει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διπλωματικῆς του θητείας στὴν Πόλη κι' εἶχαν, μετὰ τὴ γαλλοτουρκικὴ ρήξη, κατακρατηθῆ στὸν Πειραιά. Ἀλλὰ τὸ καράβι ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Ἄγγλων καὶ τὸ πολύτιμο φορτίο του πουλήθηκε ὡς λεία πολέμου στὸ Λονδῖνο[3]. Ὅταν σὲ λίγο θὰ αἰχμαλωτισθῆ ὁ λόρδος Ἔλγιν ἀπὸ τοὺς Γάλλους κατὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς του στὴν Ἀγγλία, θὰ κρατηθῆ ἐπὶ χρόνια στὸ Melun, ἴσως γιὰ ἀντίποινα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 46. Οἱ Ἕλληνες ξεσηκώθηκαν καὶ πολιόρκησαν τὸ προξενεῖο ἐπὶ δώδεκα μέρες, ἐκδηλώνοντας, ὅπως γράφει ὁ Fauvel, «τὸ μίσος τους ἐναντίον τῶν Γάλλων» (ἔνθ' ἀν., σ. 46).

2. Φάκελλος Fauvel (Paris, Bibl. Nat., II, Fo. 196).

3. *James Morton Paton*, The Erechteum, Cambridge Mass. 1927, σ. 612.

Τὸ 1807 κηρύχθηκε ὁ ἀγγλοτουρκικὸς πόλεμος. Εὐκαιρία γιὰ τοὺς Γάλλους νὰ οἰκειοποιηθοῦν τὰ γλυπτὰ ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ μεταφέρη ὁ Ἔλγιν ἀπὸ τὸν Πειραιά. Ὁ Lusieri ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν Ἀθήνα ἀφήνοντας σύνεργα καὶ ἀποθῆκες στὸ ἔλεος τῶν ἀντιπάλων του.

Ὁ Pouqueville, πρόξενος τότε στὰ Γιάννενα, συμβουλεύει τὸν Ἀλήπασα νὰ πάρη μέρος στὸ παιγνίδι δημεύοντας τὶς ἀρχαιότητες τῶν Ἄγγλων καὶ ἐξυπηρετώντας τὰ γαλλικὰ συμφέροντα. Πραγματικά, τὰ ἀγγεῖα ποὺ εἶχαν συγκεντρώσει οἱ πράκτορες τοῦ Ἔλγιν μεταφέρθηκαν στὰ Γιάννενα—ἄγνωστο πόσα καταστράφηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ—καὶ ὁ Ἀλής, μὲ εἰσήγηση τοῦ Pouqueville, τὰ ἔστειλε πεσκέσι στὸν Ναπολέοντα.

Ἐνθουσιασμένος ὁ Pouqueville γράφει στὸν Fauvel (22 Ἰουνίου 1807): «Ὁ βοεβόδας σου θὰ γίνη ἀρνάκι... Ἔστειλα στὸ Παρίσι ὅλα τὰ ἀγγεῖα τοῦ Lusieri. Ὁ βεζύρης ἔδωσε ἐντολὴ νὰ κατασχεθοῦν ὅλες οἱ ἀρχαιότητες. Θὰ τὶς στείλη στὸν Αὐτοκράτορά μας. Νὰ ποὺ ναυάγησαν τὰ σχέδια τοῦ Ἔλγιν. Ἂν οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ ἄνθρωποί τους τολμήσουν νὰ σηκώσουν κεφάλι ὁ γεροπασὰς θὰ τοὺς κάνη νὰ ξανατρυπώσουν στὸ καβούκι τους».

Πραγματικὰ ὁ Ἀλὴς ἔστειλε τὰ μετζίλια του στὸν βοεβόδα ἀλλὰ μάταιος ὁ κόπος. Πῶς θὰ μεταφερθοῦν στὰ Γιάννενα τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενώνα; Μὲ μουλάρια; Χρειάζονταν καράβια καὶ καράβια δὲν ὑπῆρχαν[1].

Ἡ διπλωματικὴ δραστηριότητα τοῦ Fauvel περιοριζόταν στὴ δημοσίευση τῶν γαλλικῶν πολεμικῶν ἀνακοινωθέντων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ναπολεόντειων πολέμων. Ὡς τὸ 1806 εἶχε κοινοποιήσει 36. Φαίνεται ὅμως ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα. «Ἡ γνώμη ποὺ ἐπικρατεῖ γιὰ τὸ ἀνίκητο τῶν Ρώσων καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐχθροί μας διασπείρουν εἰδήσεις ἀντίθετες πρὸς τὰ ἀνακοινωθέντα μας καὶ πιὸ εὐπρόσδεκτες ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες (τόσο μᾶς ἀγαποῦν) προκαλοῦν δυσπιστία στὶς προσπάθειές μου»[2].

Βασικὴ ἀπασχόλησή του ἦταν ἡ ἀρχαιοκαπηλία. Γνώστης δεινὸς τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀττικῆς—εἶχε πεῖρα 20 χρόνων ἀπὸ τὴν ἀρχαιοσυλλεκτικὴ θητεία του στὴν ὑπηρεσία τοῦ Choiseul-Gouffier—ἐνεργοῦσε ἀνασκαφὲς καὶ συγκέντρωνε ἀντικείμενα στὴν κατοικία του. Μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ προξένου ὑποδεχόταν τοὺς περιηγητές, τοὺς ὁδηγοῦσε στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ φρόντιζε νὰ ξεπουλήση τὸ ἐμπόρευμά του. Ἡ κατοικία του εἶχε μεταβληθῆ σὲ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο, ἔγραφαν οἱ ξένοι. Στὴν πραγματικότητα ἀποτελοῦσε ἀποθήκη καὶ κατάστημα ἀρχαιοτήτων.

Οἱ μεγάλες συναλλαγὲς γίνονταν μὲ διάφορα εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα. Πούλησε στὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου τῆς Γαλλίας πολλὰ ἀντικείμενα ἐξαιρετικῆς τέχνης. Συνεργαζόταν μὲ ξένους ἀρχαιολαφυραγωγοὺς καὶ ὑποβοηθοῦσε τὴ

1. Papiers, II, Fo. 162. Βλ. καὶ *Legrand*, ἔνθ' ἀν., σ. 389.
2. Ἀναφορὰ τῆς 22 Αὐγούστου 1806.

λαθραία ἐξαγωγὴ ἀρχαιοτήτων. Ὅλοι κατέφευγαν στὸν Fauvel. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Edward Dodwell ζητοῦσε ἀπὸ τὴ Ρώμη νὰ τοῦ στείλη δείγματα ἀπὸ τὰ κυκλώπεια τείχη, ἀπὸ τοὺς βράχους τῆς Πνύκας, τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ Παρνασσοῦ. Ἀπ' αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ἤθελε νὰ κατασκευάση ἕνα τραπέζι[1].

Στὰ πρῶτα χρόνια κατοικοῦσε στὸ σπίτι τοῦ Γάσπαρη, κοντὰ στὴν παζαρόπορτα[2]. Ἐκεῖ τὸν γνώρισε ὁ Chateubriand τὸ 1806. Ἦταν γεμάτο, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητὴς στὸ «Ὁδοιπορικό» του, ἀπὸ γύψινα ἐκμαγεῖα τοῦ Παρθενώνα. Στοὺς τοίχους κρέμονταν σχέδια τοῦ Θησείου καὶ τῶν Προπυλαίων. Ἐδῶ κι' ἐκεῖ ἔβλεπες χάρτες τῆς Ἀττικῆς καὶ κυρίως τοῦ Μαραθώνα. Στὸ τραπέζι κομμάτια μάρμαρα, σκόρπια νομίσματα, ἀρχαῖα ἀγγεῖα[3].

Λίγα χρόνια ἀργότερα θὰ ἐγκατασταθῆ στὸ πολυτελέστατο σπίτι ποὺ ἔχτισε ἀνάμεσα στὰ ἀγάλματα τῶν Γιγάντων καὶ τὴ στοὰ τοῦ Ἀττάλου[4]. Εἶχε πλουτίσει πολὺ σύντομα μὲ τὴν ἀρχαιοκαπηλεία[5]. Παράλληλα κέρδιζε ἀπὸ τὴν τοκογλυφία. Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι κατέφευγαν στὸν πρόξενο γιὰ δάνεια. Ὅταν ἔβρισκε εὐκαιρία ριχνόταν σὲ ἐπικερδεῖς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις[6].

Τὸν γνώρισε καὶ ὁ Byron τὸ 1810-1811. Ὁ ποιητὴς παρακολούθησε μὲ

---

1. Papiers, II Fo. 194.

2. Στὴν Πύλη δηλαδὴ τῆς Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς.

3. *A. Outrey*, Note sur la maison habitée par Chateaubriand pendant son séjour à Athènes au mois d'Août 1806, Bulletin de la Société Chateaubriand, Συνεδρ. 25 Ἰουνίου 1936.

4. Γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση τῆς οἰκίας Fauvel βλ. *I. Τραυλοῦ*, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1960, σ. 224 σημ. 1. Βλ. καὶ *Δημ. Καμπούρογλου*, Αἱ Ἀθῆναι ποὺ φεύγουν, Ἀθῆναι 1933, σ. 54 καὶ τοῦ ἴδιου, Ὁ πρόξενος Φωβέλ, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1922, σ. 244. Ἐπίσης *Sp. Pappas*, La maison de Fauvel, Messager d'Athènes, 10 καὶ 11 Ὀκτωβρίου 1929 καὶ *A. Outrey*, La maison de Fauvel, Messager d'Athènes, 27 Ἰανουαρίου 1938.

5. Οἱ προσωπικές του ὑποθέσεις πήγαιναν καλά. Ἀλλὰ σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὰ προξενικὰ καθήκοντα τὸν ὑπερφαλάγγιζαν παντοῦ οἱ Ἄγγλοι. Ἀπὸ ἀποτυχία σὲ ἀποτυχία. Δὲν μπόρεσε νὰ κερδίση καμμιὰ ἀρχαιοθηρικὴ ὑπόθεση. Ἔχασε ἡ Γαλλία τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀφαίας καὶ τῆς Φιγαλίας. Τὸ 1811 πῆρε ὁ Fauvel ἐντολὴ ν' ἀγοράση τὰ εὑρήματα τοῦ Βελήπασα στὸ Ἄργος, κάπου 30 ἀγάλματα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Ἀλλὰ τὸν πρόλαβε ἕνας Ἄγγλος ἀξιωματικὸς ποὺ συνόδευε τὸν λόρδο Γκίλφορντ. Τὰ ἀγόρασε γιὰ 1.000 τσεκίνια (Papiers Fauvel, II, Fo. 20). Ἀκόμα καὶ στὴ γειτονικὴ Μῆλο ὅπου βρέθηκε τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τὸν πρόλαβαν οἱ συμπατριῶτες του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

6. Ὅλα αὐτὰ ἦταν ἔκτακτα ἔσοδα. Ὁ Fauvel ὑπηρετοῦσε ὡς ἔμμισθος πρόξενος (6.000 πιάστρα τὸ χρόνο μισθός, 800 γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ξένων καὶ 3.000 γιὰ τὸν δραγουμάνο ποὺ δὲν χρειαζόταν). Οἱ πρόξενοι τῶν Ἄγγλων ἦταν (μέχρι τὸ 1816) Ἕλληνες καὶ ἄμισθοι. Ἔτσι ἀναγκάζονταν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἐμπόριο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάνουν τὸ κύρος τους. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς περιφρονοῦσαν καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν τοὺς ἐμπιστεύονταν (*William Turner*, Journey of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 354-355).

ἀηδία τὸν ἀνταγωνισμὸ τοῦ Fauvel μὲ τὸν πράκτορα τοῦ Ἔλγιν Lusieri στὸ κυνήγι τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἔγραφε: Δυὸ ζωγράφοι ἐρίζουν γιὰ τὸ προνόμιο ποιὸς θὰ γυμνώση τὸν Παρθενώνα. Θριαμβολογοῦν καὶ οἱ δυὸ μόλις πετύχουν τὴν ἔκδοση καινούργιου εὐνοϊκοῦ φιρμανιοῦ. Ὁ Σύλλας τιμώρησε τὴν Ἀθήνα, ὁ Φίλιππος τὴν ἔκαψε καὶ τώρα ἕνας μίσθαρνος ἀρχαιολόγος καὶ οἱ αἰσχροκερδεῖς πράκτορές του ἔρριξαν αὐτὴ τὴν πόλη στὴν καταφρόνηση ὅπου βρίσκονται οἱ ἴδιοι.

Τὸ 1814 φιλοξενήθηκε στὸ νέο σπίτι τοῦ Fauvel ὁ Γάλλος πρόξενος στὰ Γιάννενα Pouqueville. «Τὸ ἔχτισε μὲ ἔξοδά του ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῶν παλατιῶν τοῦ Περικλῆ καὶ τῆς Ἀσπασίας καὶ ἀπὸ τὰ κτίσματα ποὺ κοσμοῦσαν ἄλλοτε τὴν Ἀθήνα. Οἱ τοῖχοι τῆς αὐλῆς ἦταν στολισμένοι μὲ ἐπιτύμβιες στῆλες καὶ ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Ἡ εἴσοδος γεμάτη ἀπὸ λείψανα τῆς σεπτῆς ἀρχαιότητας».

Εἶδε μιὰ σαρκοφάγο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Πλάϊ στὴν εἴσοδο εἶχε τοποθετηθῆ ἕνα μάρμαρο μὲ τὴ διαθήκη κάποιου ἀρχαίου Ἀθηναίου: χρησίμευε ὡς βάθρο γιὰ νὰ ἀνεβαίνη ὁ νοικοκύρης στὸ ἄλογό του. Ἐκεῖ κοντὰ βρισκόταν κι' ἕνας κίονας ἀπὸ πεντελίσιο μάρμαρο μὲ ἕνα τέλειο ἰωνικὸ κιονόκρανο στὴν κορφή. Κέδρινα δοκάρια—βρέθηκαν ἀτόφια σὲ τάφους—ὑποβάσταζαν τὴ στοὰ ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ἐξώπορτα. Στὰ πλαϊνὰ τῆς στοᾶς εἶχαν ἐντοιχισθῆ ἀρχαῖα μάρμαρα μὲ ψηφίσματα, ἐπιτύμβιους ἀποχαιρετισμούς, ἀφιερώσεις καὶ ἐγκώμια γιὰ Ἀθηναίους ποὺ τίμησαν καὶ εὐεργέτησαν τὴν πόλη τους. Στὸν τοῖχο τῆς σκάλας ποὺ ἀνέβαζε στὰ διαμερίσματα τοῦ προξένου ἔβλεπε κανεὶς μάρμαρα μὲ ἐγχάρακτα ἀθηναϊκὰ χρονικά.

Στὴν κάμαρα ποὺ παραχωρήθηκε στὸν περιηγητὴ ὑπῆρχαν γύψινα ὁμοιώματα ἀγαλμάτων. Εἶχαν ἀνακαλυφθῆ πρόσφατα στὴν Αἴγινα ἀπὸ μιὰ ἑταιρία ἐρασιτεχνῶν ἀρχαιολόγων[1].

Στὸ ἐργαστήριο τοῦ Fauvel εἶδε μιὰ ἀναπαράσταση τῆς Ἀθήνας τοῦ Παυσανία μὲ ὅλα τὰ μνημεῖα, τὶς χωροσταθμίσεις καὶ τὶς ἐδαφικὲς ἀνωμαλίες. Προοριζόταν γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας[2].

Ὁ Pouqueville περιεργάσθηκε τὰ ἀμέτρητα ἀντικείμενα ποὺ εἶχε συγκεντρώσει ὁ πρόξενος ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές: ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις, εἰδώλια, παιγνίδια, οἰκιακὰ σκεύη, εἴδη γυναικείου καλλωπισμοῦ καὶ μιὰ ἀνθρώπινη σιαγόνα «μὲ τὸν ὀβολὸ τοῦ Χάροντα σφηνωμένο ἀνάμεσα στὰ δόντια»[3].

---

1. Αὐτοὶ οἱ ἐρασιτέχνες ἀρχαιολόγοι ἦταν ἀδίσταχτοι ἀρχαιοκάπηλοι καὶ ἡ ἑταιρία τους πραγματικὴ συμμορία κερδοσκόπων ποὺ συναγωνίζονταν τὰ συνεργεῖα λεηλασίας τοῦ Ἔλγιν. Ὁ Fauvel ὑπῆρξε συνένοχός του (βλ. κεφ. «Μιὰ διεθνὴς ἑταιρία ἀρχαιοκαπήλων»). Ἡ ἁρπαγὴ τῶν μαρμάρων ἔγινε τὸ 1810.

2. Τὸ κατέστρεψε ὅμως ὅταν ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν Ἀθήνα.

3. Στὸ μπαλκόνι τοῦ σπιτιοῦ ζωγράφισε ὁ *Dupré* τὸν Γάλλο πρόξενο (ἡ εἰκόνα δημοσιεύτηκε στὸ Voyage à Athènes et à Constantinople, ou collections de portraits et des

Ρώτησε τὸν πρόξενο, ποὺ ἦταν τότε — τὸ 1814 — 62 χρόνων, ἂν εἶχε σκοπὸ νὰ δημοσιεύση τὸ περιεχόμενο τοῦ «μουσείου» του. Ὁ Fauvel ἀπάντησε:

—Τὸ ἔχω σκεφθῆ.

Ἀλλὰ δὲν θὰ γράψη ποτὲ τίποτα. Ὁ πρόξενος δὲν ἦταν ἀρχαιολόγος ἀλλὰ ἕνας καλὸς ἐμπειρικὸς μὲ τεχνικὲς γνώσεις, ὄσφρηση καὶ πρακτικὸ μυαλό. Εἶχε ἐξοικειωθῆ μὲ τὶς ἀρχαιότητες ἀλλὰ στὸ βάθος ἦταν ἀπαίδευτος, τοῦ ἔλειπε ἡ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ κατάρτιση καὶ ὑποδομή, ἡ εἰδικὴ καλλιέργεια καὶ τὸ δημιουργικὸ πνεῦμα. Σαράντα χρόνια ἔζησε στὴν Ἑλλάδα μὲ ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τὴν ἀναζήτηση καὶ τὸ ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων. Ἀλλὰ δὲν πρόσφερε τίποτα στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Δὲν ἔδωσε οὔτε μιὰ μελέτη. Δὲν τόλμησε νὰ γράψη οὔτε μιὰ ἀράδα[1]. Καταγινόταν ὡστόσο μὲ ἐπιτυχία στὴν κατασκευὴ ἐκμαγείων καὶ προπλασμάτων, ἑτοίμαζε σχέδια ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ χάρτες, φιλοτεχνοῦσε διαφόρους πίνακες. Ἦταν ἄριστος στὴν τοπογραφία καὶ στὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια. Φυσικὰ ὅλα προορίζονταν γιὰ πούλημα[2].

Ὁ Pouqueville θὰ ἐπισκεφθῆ μαζὶ μὲ τὸν Γάλλο πρόξενο ἀρχαιολογικοὺς χώρους στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἀττική. Μπροστὰ στὸν λεηλατημένο

---

costumes grecs et ottomans... Paris 1825). Ὁ Fauvel φορεῖ στολὴ προξένου καὶ κάθεται μπροστὰ στὸ καβαλλέττο ἐνῶ μιὰ ὑπηρέτρια τοῦ προσφέρει ἀναψυκτικὸ σὲ δίσκο. Στὸ βάθος φαίνεται ὁ τροῦλλος τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ ψηλὰ ἡ Ἀκρόπολη. Ὁ πίνακας θὰ ἐκτεθῆ τὸ 1827 καὶ τὸ 1833 στὸ παρισινὸ Salon (βλ. *Legrand*, ἔνθ' ἀν., σ. 87). Στὸ «Πανόραμα τῆς Ἀθήνας» ποὺ εἶχε παρουσιάσει ὁ Prévôt στὸ Παρίσι τὸ 1824 διακρινόταν σὲ πρῶτο πλάνο ὁ Fauvel μὲ τὴ στολὴ τοῦ προξένου νὰ ξεναγῆ μιὰ ὁμάδα Γάλλων ἀξιωματικῶν (ἔνθ' ἀν., σ. 87).

1. Θὰ ἦταν σημαντικὴ ἡ συμβολή του στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἂν τουλάχιστον σημείωνε μὲ ἀκρίβεια τὴν ταυτότητα τῶν ἀντικειμένων ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὰ χέρια του, ἂν εἶχε δηλαδὴ καταρτίσει ἕνα κατάλογο γιὰ τὸ ποῦ, πῶς καὶ πότε βρέθηκαν οἱ ἀρχαιότητες τοῦ «μουσείου» του. Οὔτε αὐτὸ ἔκανε. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ εὑρήματα περιλαμβάνονταν καὶ τεμάχια ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα ποὺ ἔχασαν ἔτσι κάθε ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον (βλ. *Ad. Michaelis*, Der Parthenon, Leipzig 1870-1871, σ. 73). Θὰ μποροῦσε ἀκόμα νὰ συγκεντρώση στοιχεῖα γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὶς προεπαναστατικὲς δεκαετίες. Ἔμεινε σαράντα χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ χρονικό του θὰ ἦταν τὸ πιὸ ἔγκυρο, πηγὴ πολύτιμη γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας.

2. Ἦταν ἐρασιτέχνης ἀρχαιολόγος καὶ κυρίως ἔμπορος. Ὅλοι οἱ περιηγητὲς ἀγόραζαν ἀρχαιότητες ἀπὸ τὴ συλλογή του. Μερικοὶ τὸ σημειώνουν κιόλας στὰ χρονικά τους. Ὁ κόμης Forbin, λ. χ., ποὺ πλήρωσε τὸ 1817 στὸν Fauvel 7.000 φράγκα γιὰ διάφορα ἀντικείμενα, ὁ Pourtalès (ὁλόκληρη σειρὰ) κ.ἄ. Καὶ νὰ πῶς δικαιολογοῦσε τὴν ἀρχαιοκαπηλία του: «Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ξεκάνω τὰ ἀντικείμενα ποὺ συγκεντρώνω, ἀφοῦ τὰ χαρῶ λίγο γιὰ νὰ μπορέσω ν' ἀποχτήσω ἄλλα γιὰ τὴν εὐχαρίστησή μου» (Papiers Fauvel, II, Fo. 162). Ἡ μόνη ὑπηρεσία ποὺ πρόσφερε στὴν ἀρχαιολογία ἦταν οἱ ἐνημερωτικὲς ἀναφορές του στὸ Ἰνστιτοῦτο γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες καὶ ἀνακαλύψεις καὶ οἱ ἀπαντήσεις του σὲ διάφορους ἐπιστολογράφους ποὺ τοῦ ζητοῦσαν πληροφορίες ἀρχαιολογικές, διευκρινίσεις, ἐξακριβώσεις κ. ἄ. Ἦταν ἕνας καλὸς ἀνταποκριτὴς καὶ θαυμάσιος ξεναγός.

ἀπὸ τὰ συνεργεῖα τοῦ Ἔλγιν Παρθενώνα ὁ Fauvel εἶπε ὑποκριτικώτατα στὸν συμπατριώτη του:

—Θαυμάστε αὐτὰ τὰ ἀριστουργήματα. Κυττάχτε τὶς καινούργιες καταστροφές. Προέρχονται ἀπὸ ἕναν πολιτισμένο βάρβαρο ποὺ ἀκρωτηρίασε τὰ ἔργα τοῦ Φειδία. Δὲν ἔφτανε ἡ βεβήλωση, πρόσθεσε καὶ τὴν προσβολή. Χάραξε τὸ ὄνομά του πάνω στὰ μάρμαρα. Ἀλλὰ ἕνας ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες του πρόσθεσε πιὸ κάτω τούτη τὴ φράση ποὺ θὰ ἀνήκη πιὰ στὴν ἱστορία: Quod Gothi non fecerunt, Scotus fecit[1].

Ἡ ἀγανάκτηση τοῦ Fauvel δὲν ὀφειλόταν βέβαια στὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν καὶ στὶς καταστροφὲς ποὺ εἶχε ὑποστῆ ὁ ναὸς ἀπὸ τὴ λεηλασία, ἀλλὰ στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μάρμαρα βρίσκονταν στὴν Ἀγγλία καὶ ὄχι στὸ Παρίσι. Κατεχόταν ἀπὸ ὀργὴ γιατὶ μπροστὰ στὰ μάτια του ὁ Ἄγγλος πρευσβευτὴς Ἔλγιν ἅρπαξε τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Εἶχε λησμονήσει ὅτι λίγα χρόνια πρὶν ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Choiseul-Gouffier εἶχε συλήσει τὴν Ἀκρόπολη καὶ εἶχε προκαλέσει καταστροφὴ μὲ τὴ δική του μάλιστα βοήθεια. Καὶ τὸ κυριώτερο εἶχε λησμονήσει πὼς ὁ ἴδιος ἦταν μέγας ἀρχαιοκάπηλος. Ὅτι ὑπῆρξε συνένοχος—μὲ τὸ ἀζημίωτο—τῆς ἁρπαγῆς τῶν γλυπτῶν τῆς Αἴγινας ἀπὸ τὴ συμμορία τοῦ Cockerell. Καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἐνοχλήθηκε ἀπὸ τὶς καταστροφὲς ποὺ εἶχαν ὑποστῆ τὰ ἀγάλματα κατὰ τὴ μεταφορά τους στὴν Ἀθήνα, τὴν ἀπόκρυψη καὶ τὴ φυγάδευσή τους[2].

Ὡστόσο αὐτὸς ὁ ἀσήμαντος ἄνθρωπος ἀπόχτησε μεγάλη φήμη ὄχι μονάχα στὴ Γαλλία[3] ἀλλὰ καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τὸν ἀνέφεραν στὰ χρονικά τους ὅλοι οἱ περιηγητὲς ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ὅλοι οἱ ξένοι κατέληγαν στὸν Fauvel ἐφοδιασμένοι μὲ συστατικὲς ἐπιστολές. Κι' ἐκεῖνος τοὺς φιλοξενοῦσε πρόθυμα—εἶχε ἄλλωστε ἐξασφαλίσει εἰδικὸ καὶ διόλου εὐκαταφρόνητο κονδύλιο γι' αὐτὸ τὸ σκοπό—, τοὺς ξεναγοῦσε στὶς ἀρχαιότητες, τοὺς συμβούλευε, κανόνιζε τὰ δρομολόγια τῶν περιηγήσεων. Ἔστελνε τὸν ἕνα στὴν Ἐλευσίνα, τὸν ἄλλο στὸ Μαραθώνα. Ὀργάνωνε τὰ ταξίδια τους στοὺς Δελφούς, στὶς Μυκῆνες, στὴν Ὀλυμπία. Ἔδινε πληροφορίες, στοιχεῖα γιὰ τὰ χρονικὰ καὶ τὰ ἡμερολόγιά τους.

Δὲν γίνονταν βέβαια οἱ ξένοι σοφώτεροι ἀπὸ τὴ συντροφιά του. Ἐξασφάλιζαν ὅμως ἀνέσεις, διευκολύνσεις, βοήθεια χάρη στὶς γνωριμίες του μὲ τοὺς Τούρκους καὶ τὴν πλούσια πεῖρα του. Τοὺς περιποιόταν ἀλλὰ τοὺς φθονοῦσε καὶ τοὺς εἰρωνευόταν. Ἐνῶ οἱ περιηγητὲς τὸν ἐπαινοῦσαν ἀπὸ φιλοφροσύνη στὰ

1. Voyage dans la Grèce, Paris 1820, τ. Δ', σ. 87 κ. ἑ.

2. *Pouqueville*, ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 84.

3. Ἕνας Γάλλος βουλευτὴς τὸν ρωτοῦσε μὲ βαθὺ σεβασμὸ μήπως ἡ γυναίκα του, ποὺ ὀνομαζόταν ἐπίσης Fauvel, εἶχε καμμιὰ συγγένεια μὲ τὸν «ἔνδοξο antiquaire» (*Legrand*, ἔνθ' ἀν., σ. 87).

ὁδοιπορικά τους, ἀποκαλώντας τον «φιλόσοφο», «Μέντορα», «φύλακα ἄγγελο τῶν ταξιδιωτῶν», ὁ συμπλεγματικὸς πρόξενος τοὺς χλεύαζε μόλις ἐγκατέλειπαν τὴν Ἑλλάδα. Ὅλους. Σοφοὺς ἀρχαιολόγους, φιλολόγους, καλλιτέχνες, ἐπιστήμονες καὶ ἐρασιτέχνες. Ἔλεγε στὸν Γάλλο περιηγητὴ Forbin: «Ξεροσταλιάζουν στὴν Ἀθήνα ὀχτὼ χρόνια γιὰ νὰ μετρήσουν τρεῖς κολῶνες». Ἡ λεπτολόγα ἔρευνα, ἡ ἐξακρίβωση, οἱ μεθοδικοὶ ὑπολογισμοί, οἱ διασταυρώσεις ποὺ τόσο προώθησαν τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀποτελοῦσαν γιὰ τὸν Γάλλο πρόξενο χαμένους κόπους, ματαιοπονία, ὀκνηρία.

Ἦταν παραδόπιστος, ἀτομικιστής, μικρόψυχος, συμφεροντολόγος, ἐμπαθής, ὕπουλος, δόλιος, κυνικὸς καὶ χωρὶς ἀρχές. Ὅταν ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ἡ εἴδηση γιὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Βοναπάρτη ἔδωσε ἀμέσως ἐντολὴ στὸν καθολικὸ παπὰ νὰ μὴ μνημονεύεται πιὰ τὸ ὄνομά του στὴν ἐκκλησία. Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ἦρθαν καινούργιες εἰδήσεις ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴ Μεσσήνη ποὺ παρουσίαζαν τὰ γεγονότα διαφορετικά. Τὴν ἄλλη Κυριακὴ ὁ πρόξενος, μετανοιωμένος καὶ ἔμφοβος γιὰ τὴ βιασύνη του, πρόσταξε τὸν παπὰ νὰ ξαναρχίση τὶς δεήσεις γιὰ τὸν Βοναπάρτη. Μόλις τέλειωσε ἡ λειτουργία κραύγασε:

—Ζήτω ὁ αὐτοκράτορας!

Ὅταν ἐπισημοποιήθηκαν οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν πτώση τοῦ Ναπολέοντα προσπάθησε νὰ δικαιολογηθῆ:

—Πέσαμε ἔξω, κύριε! εἶπε στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Turner.

Καὶ φρόντισε νὰ περιλούση μὲ τὶς χειρότερες ὕβρεις τὸν ἄνθρωπο ποὺ μιὰ βδομάδα πρὶν χαρακτήριζε ὡς τὴ μεγαλύτερη μορφὴ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας[1].

Φανατικὸς τουρκόφιλος προσαρμόσθηκε στὰ μουσουλμανικὰ ἤθη. Στὸ σπίτι του ζοῦσε μιὰ νεαρὴ μουσουλμανίδα. Τὴν ἀνάθρεψε πατρικά, ἔλεγε. Ἀργότερα τὴν πάντρεψε μὲ τὸν γενίτσαρό του, τὸν φρουρὸ τοῦ προξενείου[2].

Περιφρονοῦσε τοὺς Ἕλληνες. Τοὺς ἔβλεπε μονάχα ὡς χρεοφειλέτες καὶ ὄργανα τῶν συμφερόντων του. Δὲν ἀξίζουν τὴν ἐλευθερία, ἔλεγε στὸν Byron. Εἶναι ἐξαχρειωμένοι καὶ ἐθνικὰ καὶ ἀτομικά [3]. Ἦταν ὁ μόνος ξένος ποὺ ἀπουσίασε ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων. Ἀρνήθηκε νὰ γίνη συνδρομητὴς ἀπὸ ἐθνικιστικὴ ἐμπάθεια: ἐπειδὴ πρωτοστάτησαν οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς στὴν ἵδρυση καὶ τὴν ἐνίσχυσή της. Στὸν κατάλογο τῶν

---

1. *William Turner,* Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ.374-375.

2. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ συμπεριφέρονταν μὲ σεβασμό. Ὅταν ἤθελε νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν βοεβόδα, γράφει ὁ περιηγητὴς *William Turner*, ἔστελνε πρὶν μιὰ καρέκλα γιὰ νὰ καθίση. Κι' ἔχει δίκιο, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής. «Μόνο μὲ τὴν αὐστηρὴ κατοχύρωση τῶν προνομίων καὶ τὴ σχολαστικὴ τήρηση τῆς ἐτικέττας ἐξασφαλίζεται ὁ σεβασμὸς καὶ ὁ φόβος αὐτῶν τῶν βαρβάρων» (ἔνθ' ἀν., σ. 375).

3. Βλ. κεφ. γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ λόρδου Byron στὴν Ἑλλάδα. «Εἶμαι ὁ κύριος κόνσολας ἀνάμεσα σὲ βαρβάρους», ἔγραφε στὸ φίλο του Morel d'Arleux (Papiers, Fo. 94). Βάρβαροι ἦταν οἱ Ἀθηναῖοι.

συνδρομητῶν τῆς Ἑταιρίας τῶν Φιλομούσων ὑπάρχουν τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν Εὐρωπαίων ποὺ ταξίδεψαν ἢ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀθήνα. Ἀλλὰ οὔτε ἕνας Γάλλος. Σίγουρα ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιδράσεων τοῦ Fauvel.

Στὶς παραμονὲς τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ ἀπαντοῦσε μὲ χλευασμὸ σὲ ὅσους τὸν πληροφοροῦσαν πὼς οἱ Ἕλληνες προετοιμάζονταν γιὰ ἔνοπλη δράση. Κι' ὅταν ἀκόμα ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση δὲν ἤθελε νὰ τὸ πιστέψη. Μερικοὶ κακοποιοὶ θὰ εἶναι, ἔλεγε, κοκορόμυαλοι. Πρέπει νὰ τοὺς τσακίσουν ἀμέσως οἱ Τοῦρκοι.

Ὅταν κατάλαβε τί συμβαίνει τὸν κατέλαβε πανικός.

Στὶς 12 Ἀπριλίου 1821 γράφει στὸν συνάδελφό του David τῆς Σμύρνης τὰ πρῶτα νέα τοῦ ξεσηκωμοῦ. Συγκροτήθηκαν ἔνοπλες ὁμάδες ὑπὸ τὸν Ὀδυσσέα καὶ τὸν Κοτρώνη (sic). Ὁ δεσπότης Πατρῶν ὕψωσε τὴ σημαία τοῦ σταυροῦ. Λένε πὼς οἱ ἀντάρτες διασκορπίσθηκαν μὲ τὴν πρώτη σύγκρουση, ἄλλοι ἀντίθετα πὼς οἱ Τοῦρκοι ἐγκαταλείπουν τὰ χωριὰ καὶ κλείνονται στὰ κάστρα. Κανένας ἐπίσημος ταχυδρόμος δὲν φάνηκε ἀκόμα. Οἱ Ἕλληνες κρατοῦν τὰ στενὰ τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ ἀπαγορεύουν σὲ ὅλους τὴ διάβαση. Ἕνας τάταρης ποὺ ἔφερνε μηνύματα ἀπὸ τὸ Μωριὰ ἀναγκάστηκε νὰ γυρίση πίσω. Μεγάλη ἀνησυχία ἐπικρατεῖ στὴν Ἀθήνα. Οἱ Τοῦρκοι κλείστηκαν μαζὶ μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους στὴν Ἀκρόπολη. Κοιμοῦνται στὸ ὕπαιθρο. Περίπολες κυκλοφοροῦν σὲ ὅλες τὶς συνοικίες. Οἱ Ἕλληνες συγκεντρώθηκαν βιαστικὰ καὶ ὁρκίστηκαν πίστη στοὺς κυρίους τους. Ἐλευθερώθηκαν οἱ κρατούμενοι, μοιράστηκε στάρι στοὺς φτωχούς. Ἡσυχία ἐπικρατεῖ ἀλλὰ ὑπάρχει φόβος πὼς κάτι θὰ ξεσπάση ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμή. Οἱ μέρες περνοῦν, ὁ τρόμος μεγαλώνει[1].

Οἱ Ἕλληνες καταφεύγουν στὰ φράγκικα προξενεῖα γιατὶ ἀνησυχοῦν μήπως κρατηθοῦν ὅμηροι. Ἔκλεισαν τὰ μαγαζιά, οἱ δρόμοι ἐρημώθηκαν. Οἱ ἐπαναστάτες, στρατοπεδευμένοι στὸ Μενίδι, ἔχουν ἀποκόψει ὅλες τὶς συγκοινωνίες καὶ ἀπειλοῦν νὰ πολιορκήσουν τὴν πόλη, ἂν δὲν τὴν καταλάβουν μὲ ἔφοδο γιὰ νὰ τὴν ἐξαναγκάσουν νὰ παραδοθῆ ἀπὸ τὴν πείνα. Τὴν κατέλαβαν τελικὰ στὶς 7 Μαΐου, τὴν αὐγή. Δυὸ χιλιάδες Ἕλληνες ἀπὸ τὰ γειτονικὰ χωριὰ κακοαρματωμένοι καὶ ἀσύντακτοι, μὲ ἀρχηγὸ ἕναν Ἕλληνα ποὺ εἶχε ὑπηρετήσει στὴ Ρωσία, ἔγιναν κύριοι τῆς πόλης καὶ πολιόρκησαν τὴν Ἀκρόπολη.

Οἱ Τοῦρκοι ἀπάντησαν μὲ τὸ πυροβολικό τους. Ἀλλὰ ἀπὸ ἀπειρία ἔρριξαν μία μπόμπα ψηλοκρεμαστὴ στὸ σπίτι τοῦ φίλου τους Fauvel.

Δὲν τὸν σηκώνει πιὰ ὁ τόπος. Συγκεντρώνει τοὺς κινητοὺς θησαυρούς του, νομίσματα, μικρὰ γλυπτὰ κ.λπ., μπαρκάρει στὶς 16 Μαΐου στὴ γαλλικὴ γκαμπάρα «Lionne» καὶ φτάνει στὴ Τζιά. Τὸν ἀκολουθοῦσαν στὴ φυγή του καὶ πολλοὶ ἄλλοι Φράγκοι.

---

1. Ἐπιστολὴ τῆς 19 Ἀπριλίου πρὸς τὸν David (προξενικὰ ἀρχεῖα Σμύρνης).

Τέλη Αὐγούστου οἱ Τοῦρκοι κατόρθωσαν νὰ ἐκδιώξουν τοὺς ἐπαναστάτες ἀπὸ τὴν 'Αθήνα. Καλοῦν τὸν Fauvel νὰ ἐπιστρέψῃ. Ἔθεσαν μάλιστα στὴ διάθεσή του ἕνα πλεούμενο. 'Αλλὰ ὁ πρόξενος διστάζει.

Στὴ Τζιὰ παρακολουθεῖ τὴν κινητοποίηση τῶν κατοίκων, τὴν ἐπαναστατικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ νησί. Σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του: «Σαράντα ἄντρες ἔφυγαν στὶς 3 Σεπτεμβρίου γιὰ τὸ Μωριὰ μὲ μαύρη στολή, καπέλλο σὰν τόκα καὶ μιὰ προσωπίδα περικεφαλαίας στὸ πρόσωπο. Στὸ καπέλλο νεκροκεφαλὴ καὶ ἡ φράση «'Ελευθερία ἢ Θάνατος». Σημαία μὲ τρεῖς ὁριζόντιες λωρίδες: κόκκινη, μαύρη καὶ ἄσπρη. 'Απὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἔχει τὸ σταυρὸ μὲ δύο φοινικόκλαδα, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν φοίνικα ἀναγεννημένο ἀπὸ τὴν τέφρα του. 'Οπωσδήποτε ὁ πρῶτος ἐνθουσιασμὸς ἔχει καταπέσει, οἱ μυαλωμένοι ἄνθρωποι καταλαβαίνουν πῶς ἡ ἐπιχείρηση ὀργανώθηκε ἐπιπόλαια, ἐκτελέστηκε χωρὶς θάρρος κι' ὅτι ἡ ἐλαφρότητα καὶ ἡ δειλία εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ ἔθνους ποὺ νόμισε πῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἀποσείσῃ τὸ ζυγὸ καὶ ποὺ θὰ ἀφανισθῇ στὸ τέλος ἂν δὲν τὸ βοηθήσῃ κανείς. Κακόμοιροι Ἕλληνες! Σᾶς ὁδηγοῦν στὸ σφαγεῖο! Ἔτσι ἀκριβῶς ἔγινε στὴν 'Αθήνα. Μόλις γύρισαν οἱ Τοῦρκοι ἔπιασαν τοὺς λιγοστοὺς ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴν πόλη, τοὺς ὁδήγησαν στὸ σφαγεῖο καὶ τοὺς ἔκοψαν»[1].

Στὰ μέσα 'Οκτωβρίου «ἡσυχία καὶ τάξη» ἐπικρατεῖ στὴν 'Αττική. Καιρὸς νὰ γυρίσῃ στὸ πόστο του. Οἱ Τοῦρκοι τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ μεγάλες τιμές. 'Ο σεΐζης τοῦ πασᾶ ἔφερε ἄλογα στὸν Πειραιὰ γιὰ νὰ παραλάβῃ τὸν Γάλλο κόνσολο. Οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν γαλλικῶν πολεμικῶν «Guerrier», «Estafette» καὶ «Olivier» ἀνέβηκαν στὴν 'Αθήνα μὲ μεγάλη στολὴ γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν πασά.

'Ο Fauvel βρῆκε τὸ «μουσεῖο» του ἄθικτο. Οἱ Τοῦρκοι τὸν βοήθησαν νὰ ξαναποχτήσῃ μερικὲς ἀρχαιότητες ποὺ εἶχαν λεηλατηθῆ. Τὸν ἀποζημίωσαν γιὰ ὅ,τι χάθηκε καὶ γιὰ τὶς ζημιές. Τὸν φόρτωσαν δῶρα, τοῦ χάρισαν βόδια καὶ ἀρνιά. 'Ο πρόξενος εἶναι πανευτυχής.

'Αλλὰ στὶς 7 Νοεμβρίου οἱ ἐπαναστάτες ξαναγύρισαν στὴν 'Αθήνα. Τέρμα στὰ δῶρα καὶ στὶς περιποιήσεις. Οἱ περιουσίες τῶν 'Οθωμανῶν δημεύθηκαν. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς χρωστοῦσαν χρήματα στὸν Fauvel. Θέλω τὰ λεφτά μου, φώναζε ὁ πρόξενος, ἀξιώνοντας μερίδιο ἀπὸ τὶς τουρκικὲς περιουσίες. Δὲν τοῦ ἔδωσαν οὔτε παρά.

'Ο μισελληνισμός του ξεσπάει στὶς ἀναφορές του. «Δὲν γνωρίζετε καλὰ αὐτὸ τὸ ἐλεεινὸ ἔθνος. Δὲν ἔχει οὔτε πατριωτισμό, οὔτε τιμή, οὔτε θάρρος. Γιὰ τὸ πλιάτσικο μονάχα πῆραν οἱ Ἕλληνες τὰ ὅπλα καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν μονάχα γιὰ νὰ σφάζουν «ἐν ψυχρῷ» γυναῖκες καὶ παιδιά... Στὴν Τριπολιτσὰ —τὴν κατέλαβαν μὲ ἄτιμη προδοσία κι' ὄχι μὲ ἔφοδο—γύμνωσαν αὐτοὶ οἱ δειλοὶ Ἕλληνες 2.000 γυναῖκες γιὰ νὰ μὴ χαλάσουν τὰ φορέματά τους καὶ τὶς ἔσφα-

1. 'Επιστολὴ τῆς 13 'Απριλίου 1821 πρὸς τὸν David (προξενικὰ ἄρχεῖα Σμύρνης).

ξαν ἀνελέητα. Μὲ προδοσία ἔσφαξαν τοὺς Τούρκους τοῦ Ναυαρίνου. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ Ἀκροκόρινθου ἀπογυμνώθηκαν. Βασάνισαν τὶς γυναῖκες τοῦ μπέη γιὰ νὰ ἀποκαλύψουν τοὺς θησαυρούς του...»[1].

Ὁ Fauvel ἦταν τουρκόφιλος ἀπὸ ἰδιοτέλεια. Διαταράχθηκε ἐξ αἰτίας τοῦ ἑλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ ὁ πανευδαίμων βίος τοῦ ἀρχαιοκάπηλου καὶ τοκογλύφου, ἡ ἀνατολίτικη ραστώνη του. Ὑπάρχουν καὶ χειρότερα: Ὀργάνωσε καὶ κατασκοπία ἀπὸ τὸ προξενεῖο γιὰ λογαριασμὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τους στὴν Ἀκρόπολη[2].

Καθύβριζε τοὺς φιλλέληνες χαρακτηρίζοντάς τους τυχοδιῶκτες, ἀπατεῶνες, μωρούς, ἀκόμα καὶ ἐγκληματίες[3].

Τὸ 1822 κατέφυγε στὴ Σύρα κι' ὕστερα στὴ Σμύρνη.

---

1. Ἡμερολόγιο τῆς Τζιᾶς, Papiers, VIII, Fo. 18-22.

2. Papiers, II, Fo. 50. Ἐπιστολὴ τῆς 29 Μαρτίου 1822. Σαράντα χρόνια ζοῦσε στὴν Ἑλλάδα ὁ Fauvel κι' ἔβλεπε καθημερινὰ τὰ βάσανα τῶν ὑποδούλων: ὠμότητες, ἐξευτελισμούς, βασανιστήρια, ἁρπαγές, τυραννία. Ἀλλὰ δὲν ὀργίστηκε, δὲν διαμαρτυρήθηκε ποτέ. Καμμιὰ καταγγελία, καμμιὰ συμπαράσταση. Ἡ ἐξανάστασή του ἐκδηλώθηκε μόνο γιὰ τοὺς Ὀθωμανούς, ποὺ ὑπῆρξαν θύματα ἑνὸς ἄγριου καὶ ἀπεγνωσμένου ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου.

3. Μερικοὶ ἔβρισκαν στὴν πράξη του ἐλαφρυντικά: τὸν γεροντικὸ ἔρωτα γιὰ μιὰ νεαρὴ Τουρκάλα ποὺ βρισκόταν ἀποκλεισμένη στὸ κάστρο (βλ. *Legrand* ἔνθ' ἀν., σ. 93).

4. Ὡστόσο ὁ *Δημ. Καμπούρογλου* βιογραφώντας τὸν Fauvel καταλήγει: «Αἰωνία του ἡ μνήμη».

Ο ΜΩΡΙΑΣ ΣΤ' ΑΡΜΑΤΑ (1821)

Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ Εὐρωπαῖος περιηγητὴς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου εἶναι ὁ Ἄγγλος John Fuller. Ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1818, ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Σμύρνη καὶ γύρισε στὴν Ἀθήνα τέλη 1820. Ὅταν λίγους μῆνες ἀργότερα ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση βρέθηκε ἀποκλεισμένος καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση ἀπὸ τὸ παραθύρι του τὴν αἰφνιδιαστικὴ εἰσβολὴ τῶν ἐπαναστατῶν τῆς Ἀττικῆς στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν πολιορκία τῶν Τούρκων στὴν Ἀκρόπολη. Μὲ τὸ χρονικό του κλείνει ἕνα κεφάλαιο τοῦ περιηγητισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Fuller ἔφτασε στὶς 9 Αὐγούστου στὴν Πάτρα καὶ ἄρχισε τὴν ὁδοιπορία του πρὸς τὴν Κόρινθο μὲ τὴν καθιερωμένη πομπὴ τῶν ξένων ταξιδιωτῶν τῆς ἐποχῆς. Μπροστὰ ὁ γενίτσαρος, λαμπροφορεμένος, πίσω ὁ σουρουτζής. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀκολουθοῦσαν ὁ περιηγητὴς μὲ τὴ συντροφιά του καὶ ὕστερα τέσσερα ἄλογα μὲ τὶς ἀποσκευὲς καὶ πολλοὶ ἀγωγιάτες. Δύο ἀγριόθωροι Κρητικοὶ ναῦτες μὲ μακρύκαννα μουσκέτα κι' ἕνα ἄλογο φορτωμένο μὲ τρόφιμα καὶ κουζινικὰ ἔκλειναν τὴν πομπή[1].

Πρῶτος σταθμὸς τὸ χάνι στὸ Λαμπίρι. Οἱ κάμαρες γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες ποὺ βρίσκονταν στὸ πρῶτο πάτωμα ἦταν ὁλόγυμνες. Σὲ μιὰ γωνιὰ εἶδε ψηλὸ κιόσκι στερεωμένο πάνω σὲ τέσσερες στύλους, μὲ καλαμοσκεπή. Ἐκεῖ καθόταν ὁ χανιτζὴς σταυροπόδι καὶ κάπνιζε τὸ τσιμπούκι του παρακολουθώντας τοὺς ταξιδιῶτες ποὺ ἔφταναν. Τὴν ὑποδοχὴ εἶχε ἀναλάβει ἕνας ἄνθρωπός του ποὺ σάρωνε τὶς κάμαρες κι' ἅπλωνε καταγῆς κάτι ρυπαρὰ στρώματα[2]. Τὸ χάνι πρόσφερε στοὺς ξένους κοτόπουλα, αὐγά, ρύζι, φωτιὰ καὶ νερό[3].

Στὴ Βοστίτσα διακρίνονταν ἀκόμα οἱ καταστροφὲς ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1817[4].

Οἱ ταξιδιῶτες προτιμοῦσαν νὰ ταξιδεύουν νύχτα, ἀπὸ χάνι σὲ χάνι (Ἀκράτα, Καμάρες). Στὶς πλαγιὲς καίγονταν ἀπέραντα δάση πεύκων καὶ βελανιδιᾶς. Δὲν ἦταν τυχαῖες πυρκαγιὲς ἀλλὰ συστηματικοὶ ἐμπρησμοὶ γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν καινούργια βοσκοτόπια[5].

---

1. Narrative of a tour through some parts of the Turkish Empire, London 1829, σ. 28-29.

2. Ἔτσι λειτουργοῦσαν τὰ χάνια σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ὁ ὑπηρέτης τοῦ καραβὰν-σεραγιοῦ, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *John Oliver Hanson* (ταξίδεψε τὸ 1813 στὴ Σμύρνη), σαρώνει τὸ πάτωμα καὶ στρώνει ἕνα ψαθὶ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ ἐπίπλωση τῆς κάμαρας (Recollections of Smyrna 1813, Μικρ. Χρονικά, τ. ΙΓ' [1967], σ. 435).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 30.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 31.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 32. Τὰ ἴδια γίνονταν καὶ στὴν Ἀττική. Ὅταν ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς

Στὸν 'Ισθμὸ βρῆκαν μιὰ ὁμάδα Ἄγγλους περιηγητὲς ποὺ κοιμόνταν πλάϊ στὴ θάλασσα τυλιγμένοι μὲ τοὺς μαντύες τους. Ὁ Fuller καὶ οἱ συνοδοιπόροι βρῆκαν πλεούμενο καὶ συνέχισαν τὸ ταξίδι πρὸς τὸν Πειραιὰ ἀπὸ τὸν Σαρωνικό. Στὴν 'Αθήνα θὰ καταλύση στὸ σπίτι τοῦ Δημ. Ζωγράφου. Εἶδε στοὺς τοίχους συναρμοσμένες μαρμαρένιες πλάκες μὲ ἀκρωτηριασμένες ἐπιγραφὲς καὶ στὴν αὐλὴ κομμάτια ἀπὸ ἀγάλματα, μετόπες καὶ κιονόκρανα. Ὁ Ζωγράφος εἶχε βαφτίσει τὰ τέσσερα παιδιά του Θεμιστοκλῆ, 'Αλκιβιάδη, Περικλῆ καὶ 'Ασπασία[1].

Ἡ πρώτη ἐπίσκεψη τοῦ Fuller στὴν 'Αθήνα ἦταν πολὺ βιαστική. Στὶς 20 Αὐγούστου ξαναμπαρκάρησε στὸν Πειραιὰ γιὰ τὴ Σμύρνη. Περιγράφει μὲ ἀκριβολογία καὶ παραστατικότητα τὴ μεγάλη ἐμποροναυτικὴ μικρασιατικὴ πολιτεία.

«Στὴν πίσω μεριὰ τῆς Σμύρνης κατοικοῦσαν κυρίως οἱ Τοῦρκοι, στὴν κάτω βρίσκονταν τὰ παζάρια, ἡ ντογάνα καὶ ἄλλα ἐμπορικὰ κτίρια, καθὼς καὶ τὰ σπίτια τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν Ἑβραίων. Οἱ Φράγκοι εἶχαν δικό τους μαχαλά, ἕνα μακρὺ δρόμο κατὰ μῆκος τῆς παραλίας. Τὰ σπίτια ποὺ βρίσκονταν πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας εἶχαν συνεχόμενες ἀποθῆκες καὶ δικό τους μῶλο. Οἱ ἀποθῆκες ἦταν πετρόχτιστες καὶ θολωτὲς γιὰ νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τὶς πυρκαγιὲς καὶ μὲ ταράτσα ὅπου μποροῦσαν οἱ νοικοκυραῖοι νὰ κάνουν τὸν περίπατό τους, κυρίως κατὰ τὶς περιόδους τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἐξ αἰτίας τῆς πανούκλας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ φραγκόσπιτα εἶχαν καὶ κιόσκι ψηλά, πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα. Πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δρόμου ὑπῆρχαν αὐλὲς καὶ πλατειὲς πτυσσόμενες ἐξώθυρες. Τὰ σπίτια ἦταν μονώροφα κι' εἶχαν ἕνα μακρὺ διάδρομο ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὰ διαμερίσματα τῆς πλευρᾶς τοῦ δρόμου στὴ βεράντα, πάνω στὴ θάλασσα.

John Galt, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα πρὶν δέκα χρόνια, ρώτησε τοὺς χωριάτες γιατί καταστρέφουν τὰ δάση, τοῦ ἀπάντησαν ὑποκριτικά:

— Γιὰ νὰ κάψουμε τοὺς λύκους ποὺ ρήμαξαν τὰ κοπάδια μας!

(Voyages and Travels in the years 1809, 1810, and 1811... London 1812, σ. 198).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 36. Ὁ Ζωγράφος νοίκιαζε τὸ σπίτι του σὲ ξένους καὶ ὁ ἴδιος πρόσφερε τὶς ὑπηρεσίες του ὡς δραγουμάνος. Συνόδεψε τὸν Byron κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν 'Αγγλία τὸ 1811. 'Εκεῖ βοήθησε τὸν Hobhouse σὲ μεταφράσεις καὶ μελέτες σχετικὲς μὲ τὸ περιηγητικὸ χρονικό του. Καλὸς πατριώτης, συνεπὴς καὶ τολμηρός, πῆρε ἀπὸ τοὺς πρώτους μέρος στὸν 'Αγώνα. Ἦταν ἀπὸ τοὺς μυστικοὺς ὀργανωτὲς τοῦ ξεσηκωμοῦ στὰ χωριὰ τῆς 'Αττικῆς. Γράφει ὁ *Διον. Σουρμελῆς*: «Ἦσαν δὲ προδιατεθειμένοι οἱ χωρικοὶ διὰ τοῦ Δημητρίου Ζωγράφου, ἀδελφοῦ τοῦ Νικολάου Ζωγράφου καὶ πατρὸς τοῦ Θεμιστοκλέους Ζωγράφου ἀρχιτρικλίνου ἤδη τοῦ βασιλέως, ὅστις (Δημήτριος Ζωγράφος) διὰ τῆς ἱκανότητός του καὶ τῶν προσφυῶν τρόπων του συνεισέφερε πολὺ εἰς τὴν παροῦσαν περίστασιν καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ. Οὗτος ἔπνεε διακαῆ ζῆλον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς πατρίδος. Συναγωνισθεὶς δὲ καὶ συμπαθῶν μέχρι τῆς ἁλώσεως τοῦ Φρουρίου ἐτελεύτησεν ὑπὸ νόσου εἰς τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ 'Ιανουαρίου 1823» ('Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα ἀρχομένη ἀπὸ τῆς 'Επαναστάσεως μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων, 'Εν 'Αθήναις 1853, ἔκδ. Β', σ. 11).

"Όλες οἱ κάμαρες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μαγειριὸ καὶ τὰ κελλάρια, ἔβλεπαν στὸ χαγιάτι. Μιὰ πλευρὰ τοῦ χαγιατιοῦ εἶχε παράθυρα πρὸς τὴν αὐλή. Τὰ παράθυρα αὐτὰ ἔκλειναν μὲ βενέτικα παντζούρια κι' ἦταν παγερὰ τὸ χειμώνα»[1].

Ἡ Σμύρνη ἀποτελοῦσε τὸ μεγάλο κέντρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου στὴ Μ. Ἀσία. Ἀπὸ τὴν Ἀγγλία εἰσάγονταν μεγάλες ποσότητες μπαμπακερῶν, χαλκώματα, σίδηρος, λευκοσίδηρος καὶ κάθε λογῆς ἀποικιακὰ προϊόντα. Τὰ μάλλινα ὑφάσματα προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία, γιατὶ τὰ ἀγγλικὰ ἦταν ἀκριβά. Ἀπὸ τὸ Τριέστι καὶ τὰ ἰταλικὰ λιμάνια εἰσάγονταν κυρίως γυαλικά, μαχαίρια καὶ χαρτί.

Ἀπὸ τὴ Σμύρνη ἐξάγονταν τοπικὰ προϊόντα: Ξηροὶ καρποὶ (20 φορτία γιὰ τὴν Ἀγγλία καὶ ἄλλα γιὰ τὸ Τριέστι), μεγάλες ποσότητες μαλλιοῦ καὶ μπαμπακιοῦ (μπαμπάκι μόνο στὴ Γαλλία γιατὶ οἱ Ἄγγλοι προτιμοῦσαν τὸ ἀμερικάνικο), μετάξι ἀπὸ τὴν Προύσσα, χαλιὰ ἀπὸ τὸ Οὐσάκ, μαχαίρια ἀπὸ τὴν Ἄγκυρα[2]. Μεγάλες ποσότητες ὀπίου ἀγόραζαν οἱ Ἀμερικανοὶ ἀπὸ τὸ Ἀφιὸν Καραχισὰρ καὶ τὸ μεταπουλοῦσαν στὴν Κίνα[3]. Οἱ Ἄγγλοι βρίσκονταν σὲ προνομιακὴ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 40 κ. ἑ. Γιὰ τὰ φραγκόσπιτα τῆς παραλίας τῆς Σμύρνης βλ. καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *Oliver Hanson*, ἔνθ' ἀν., σ. 439-440. Βλ. ἐπίσης *Φιλ. Κ. Φάλμπου*, Ὁ Φραγκομαχαλᾶς τῆς Σμύρνης, Ἀθῆναι 1970, σ. 98 κ. ἑ.

2. Πληροφορίες γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Σμύρνης βρίσκουμε στὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ *John Oliver Hanson*. Οἱ βασικὲς ἐμπορικὲς συναλλαγές, γράφει ὁ Hanson, ἦταν ἡ εἰσαγωγὴ βιομηχανικῶν προϊόντων (μπαμπακονημάτων καὶ ὑφασμάτων), ραφιναρισμένης ζάχαρης, καφέ, βαφικῶν ὑλῶν, μπαχαρικῶν, λευκοσίδηρου, λουλακιοῦ κ.λπ. Οἱ κυριώτερες ἐξαγωγές: μετάξι, μπαμπάκια, μαλλιά, ριζάρι, κηκίδι, σπόγγοι, νήματα ἀπὸ τραγόμαλλο καὶ διάφορα εἴδη γόμας (ἔνθ' ἀν., σ. 465). Ἕνας ἀνώνυμος Ἄγγλος περιηγητὴς ποὺ ταξίδεψε στὴ Μ. Ἀσία κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο παραθέτει κατάλογο τῶν ἐξαγωγῶν ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης καθὼς καὶ τὶς τιμὲς τῶν προϊόντων: Μπαμπάκι, τὸ ἕνα τρίτο τῆς παραγωγῆς (στὶς χρονιὲς καλῆς σοδειᾶς γύρω στὶς 45.000 μπάλλες), τιμὴ 90-120 πιάστρα τὸ καντάρι. Μπαμπακονήματα (παραγωγὴ τῶν χωριῶν), 150.000 - 200.000 ὀκάδες τὸ χρόνο, σὲ σακκιὰ τῶν 50-55 ὀκάδων (τέσσερες ἢ πέντε διαφορετικὲς ποιότητες). Νήματα ἀπὸ γιδόμαλλα τῆς Ἄγκυρας, 1.500 - 2.000 μπάλλες τῶν 100-110 ὀκάδων, 11-12 πιάστρα ἡ ὀκά. Γιδόμαλλα 8 πιάστρα ἡ ὀκά, προβατόμαλλα, 20.000 - 25.000 καντάρια, 32-38 πιάστρα τὸ καντάρι, μετάξι τῆς Προύσας, 100 πιάστρα τὰ 610 δράμια (παραγωγὴ 3.500-4.000 μπάλλες). Γιδοτόμαρα ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὸ Μωριὰ καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου (20.000 - 30.000 κομμάτια), λαγοτόμαρα 500.000 - 700.000 τὸ χρόνο, τὰ 100 τομάρια (9 ὀκάδες) 70-72 πιάστρα, βουβαλοτόμαρα (στὴν Ἰταλία), 120 πιάστρα τὸ καντάρι, ριζάρι 7.000 - 8.000 μπάλλες τῶν $2\frac{1}{4}$ - $2\frac{1}{2}$ κανταριῶν, κηκίδι 2.000 - 3.000 καντάρια, 80 πιάστρα τὸ καντάρι, βελανίδι 20-25 φορτώματα τῶν 200-300 τόννων τὸ καθένα, 4-7 πιάστρα τὸ καντάρι, μαστίχα Χίου, παραγωγὴ 300-500 βαρέλια τῶν 70 ὀκ., τιμὴ 350 πιάστρα τὸ βαρέλι. Κόμι τραγάκανθας 15 - 20.000 ὀκάδες, 7-8 πιάστρα τὴν ὀκά. Σκαμονία 1.000 ὀκάδες, 20-30 πιάστρα τὴν ὀκὰ (Unpublished manuscripts of a traveller in the East, The Oriental Herald and Journal of general literature, London 1825-1826, σ. 73 κ. ἑ.).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 43. Ὁ ἀνώνυμος περιηγητὴς ὑπολογίζει τὴν παραγωγὴ ὀπίου κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, σὲ 1.000 - 1.500 καλάθια τῶν 50-60 ὀκάδων. Μόνο 2% ἀπὸ τοὺς

θέση γιατὶ ἐφοδιάζονταν μὲ πρῶτες ὕλες καὶ τοποθετοῦσαν στὴν ἀγορὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας βιομηχανικὰ προϊόντα.

Ὅλες σχεδὸν οἱ εὐρωπαϊκὲς χῶρες διατηροῦσαν στὴ Σμύρνη προξενεῖα καὶ ἐμπορικὰ πρακτορεῖα. Κάπου 40 φράγκικοι ἐμπορικοὶ οἶκοι, μεγάλοι καὶ μικροί, λειτουργοῦσαν στὴν πόλη. Οἱ ἀγγλικοὶ εἶχαν τὴν πρώτη θέση στὰ κέρδη καὶ στὸν ἐπιχειρηματικὸ κύκλο. Ἦταν οἱ κύριοι προμηθευτὲς τῶν μπαμπακουργείων. Ἀκόμα καὶ τὸ ἀμερικανικὸ ἐμπόριο διεξαγόταν ἀπὸ ἀγγλικοὺς οἴκους[1].

Τὸ ἐμπόριο μὲ τὸ Τριέστι καὶ τὰ διάφορα ἰταλικὰ λιμάνια βρισκόταν στὰ χέρια Ἑλλήνων ποὺ ἐξαγόραζαν τὸ προνόμιο τῶν Φράγκων ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἐξουσία καὶ γίνονταν μπερατλῆδες ἢ φιρμανλῆδες[2].

Τὰ προνόμια τῶν διομολογήσεων βρίσκονταν σὲ πλήρη ἰσχύ. Οἱ τουρκικοὶ νόμοι δὲν ἐφαρμόζονταν στοὺς Εὐρωπαίους, ποὺ ὑπάγονταν ἀποκλειστικὰ στοὺς προξένους τους. Οἱ Φράγκοι ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ φόρους καὶ εἰσφορές. Πλήρωναν μονάχα ἕνα μικρὸ εἰσαγωγικὸ καὶ ἐξαγωγικὸ δασμὸ ποὺ δὲν ξεπερνοῦσε ποτὲ τὸ 3%. Δίκη Εὐρωπαίου καὶ Τούρκου ὑπηκόου ἀποκλειόταν χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ πρόξενου ἢ τοῦ δραγουμάνου του. «Χωρὶς αὐτὸ τὸ μέτρο», γράφει ὁ Fuller, «ὁ καδής, δικάζοντας μιὰ διένεξη Τούρκου καὶ Φράγκου, θὰ ἔπαιρνε τὸ μέρος τοῦ ἀληθινοῦ πιστοῦ, τοῦ μουσουλμάνου. Ἂν ἡ ἀντιδικία ἀφοροῦσε Φράγκο καὶ Ἕλληνα ραγιὰ θὰ μποροῦσε νὰ σκεφθῆ «παλιόσκυλο ὁ ἕνας, παλιόσκυλο καὶ ὁ ἄλλος» καὶ νὰ δικαιώση, ὅπως γίνεται συνήθως στὰ ὀθωμανικὰ δικαστήρια, ἐκεῖνον ποὺ θὰ πλήρωνε περισσότερα»[3].

Καμμιὰ κοινότητα στὸν κόσμο, προσθέτει ὁ περιηγητής, δὲν ἀπολαμβάνει τόσα προνόμια ὅσα οἱ Φράγκοι τῆς Σμύρνης. Ἡ ἀσφάλειά τους εἶναι ἀπόλυτη ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ἐξεγέρσεων ἢ βαρειᾶς προσβολῆς τῶν μουσουλμανικῶν ἐθίμων[4].

Ὀθωμανοὺς κάπνιζαν ὄπιο. Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος καὶ οἱ καλύτερες ποιότητες ἐξάγονταν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους καὶ τοὺς Ἀμερικανοὺς στὴν Κίνα καὶ σὲ διάφορες περιοχὲς τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν (ἔνθ' ἀν., σ. 83-84). Περίεργη ἡ ἀνακύκληση τῶν καιρῶν. Τὸ 1817 οἱ Ἀμερικανοὶ ἐφοδίαζαν μὲ τουρκικὸ ὄπιο τὴν ἀπέραντη ἀγορὰ τῆς Κίνας. Ἦταν πάντοτε χρυσοφόρο τὸ ἀποκτηνωτικὸ ἐμπόρευμα τοῦ θανάτου. Σήμερα τὸ τουρκικὸ ὄπιο, ὄχι τοῦ Ἀφιὸν Καραχισὰρ ἀλλὰ τοῦ Ἐρζερούμ, διοχετεύεται στὴν ἴδια τὴν Ἀμερική, ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς λαθρέμπορους, γίνεται ἡρωΐνη καὶ ἀποτελεῖ μάστιγα κοινωνικὴ γιὰ τὶς Ἡν. Πολιτεῖες.

1. Τὸ 1813 ὑπῆρχαν στὴ Σμύρνη ἐμπορικὰ πρακτορεῖα τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Ὁλλανδίας, Αὐστρίας καὶ Ἱσπανίας. Τὸ ἀγγλικό, ποὺ ἦταν τὸ πλουσιώτερο καὶ ἀσκοῦσε τὴ μεγαλύτερη ἐπιρροή, περιλάμβανε 16-18 οἴκους (*John Oliver Hanson*, ἔνθ' ἀν., σ. 462).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 44.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 45.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 46. Ἀκόμα καὶ ἡ Ἑλλάδα ἐξασφάλισε τὰ εἰδικὰ προνόμια τῶν «μᾶλλον εὐνοουμένων κρατῶν» μὲ τὴ συνθήκη τοῦ 1855 (ἑτεροδικία, ἰδιαίτερη ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία κ.λπ.). Τὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια καὶ ταχυδρομεῖα ἦταν ἐγκατεστημένα στὸ κτίριο τοῦ προξε-

Τὰ σμυρναίικα σπίτια εἶχαν τζάκια ἀλλὰ ὅλοι προτιμοῦσαν τὸ ταντούρι: μαγκάλι τοποθετημένο κάτω ἀπὸ ἕνα τραπέζι σκεπασμένο μὲ πάπλωμα. Τὸ πάπλωμα ἦταν ἀρκετὰ μεγάλο ὥστε νὰ σκεπάζῃ τὰ γόνατα τῶν προσώπων ποὺ κάθονταν γύρω ἀπὸ τὸ τραπέζι. «Μερικὲς φορὲς τραβοῦσαν τὸ πάπλωμα ὥς τὸ πηγούνι. Κι' ὁ ξένος ποὺ κάνει χειμωνιάτικη ἐπίσκεψη σὲ σμυρναίικο σπίτι καὶ βρίσκει τὸν νοικοκύρη καὶ τὴν κυρά του σκεπασμένους ὥς τὸ λαιμὸ μὲ τὸ πάπλωμα νοιώθει στὴν ἀρχὴ παρείσακτος»[1].

Ὁ Fuller ὑπολογίζει τὴ φράγκικη παροικία τῆς Σμύρνης τὸ 1818 σὲ 300-400 ψυχές. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ ταξιδιῶτες καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν πολεμικῶν ποὺ πάντοτε ναυλοχοῦν στὸ λιμάνι[2].

Ὅλοι οἱ Φράγκοι εἶχαν ἐξοχικὰ σπίτια στὰ περίχωρα. Οἱ Γάλλοι στὸ Μπουρνόβα, οἱ Ἄγγλοι στὸ Μπουτζά, οἱ Ὁλλανδοὶ στὸ Σεβδίκιοϊ[3].

Ἀπὸ τὴ Σμύρνη ταξίδεψε στὴν Προύσσα μὲ συστατικὸ γράμμα γιὰ τὸν Ἕλληνα ἔμπορο Χατζῆ-Νικολάκη. Ὁ ἔμπορος κάλεσε τὸν περιηγητὴ σὲ γεῦμα. Τὸν δέχτηκε σὲ ἕνα μαρμαρένιο κιόσκι τοῦ κήπου του. Ἡ γυναίκα τοῦ Χατζῆ-Νικολάκη, πλουσιοστολισμένη μὲ ἀλύσια κι' ἄλλα κρεμαστάρια καὶ μὲ τακούνι ἕνα πόδι ψηλὸ στὰ παπούτσια της, ἔσπευσε νὰ προσφέρῃ γλυκὸ καὶ νερό. Ἀκολούθησε ἡ ὑπηρέτρια μὲ λικέρ. Τὸ γεῦμα ἄρχισε σχεδὸν ἀμέσως. Μεγάλος ἀριθμὸς φαγητῶν τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο. Πέρασαν ὕστερα στὸ σαλόνι —οἱ τοῖχοι ἦταν σκεπασμένοι μὲ γαλλικὲς χαλκογραφίες— ὅπου γεύτηκαν ἄφθονα ἐπιδόρπια[4].

Στὴν Κωνσταντινούπολη θὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐπίδοση τῶν διαπιστευτηρίων τοῦ αὐστριακοῦ πρεσβευτῆ στὸν Μεγάλο Βεζύρη. Γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθῇ

νείου. Οἱ διομολογήσεις καταργήθηκαν ὁριστικὰ τὸ 1923 μὲ τὴ συνθήκη τῆς Λωζάννης (βλ. *Στ. Ἀντωνόπουλου*, Περὶ τῆς ἐν Τουρκίᾳ ἑτεροδικίας, Ἀθῆναι 1880, *Δ. Δίγκα*, Μελέτη περὶ τῆς ἐν Τουρκίᾳ ἑτεροδικίας, Ἀθῆναι 1905, *G. Pelissié du Rausas,* Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman, Paris 1911).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 47. Ἰδοὺ μιὰ νεώτερη περιγραφὴ τοῦ ταντουριοῦ (λέξη περσικὴ ἀπὸ τὸ τενούρ = θερμαίνομαι): «Εἰς τὸ μέσον τοῦ χειμερινοῦ δωματίου ἐτίθετο ἡ διὰ τανδούρι κατεσκευασμένη τετραγωνικὴ τράπεζα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐτίθετο ἀνημμένον πήλινον ἢ χάλκινον πύραυνον, ἐπὶ δὲ τῆς τραπέζης ἡπλώνετο τετραγωνικὸν μεγάλο ἐφάπλωμα καὶ ἐπὶ τοῦ ἐφαπλώματος μάλλινον σκέπασμα καὶ ἐκαλλωπίζετο δι' ὡραίων ἐπικαλυμμάτων ὡς νύμφη τὸ τανδούρι γύρω τοῦ ὁποίου ἔστρωναν στρωσίδια, τάπητας καὶ μαξιλάρια. Κάτωθι τοῦ ἐφαπλώματος ἔχωνον τοὺς πόδας τὸν χειμῶνα μικροί τε καὶ μεγάλοι καὶ ἐθερμαίνοντο. Ἐπὶ τῆς τραπέζης τοῦ τανδουρίου ἡπλώνετο πολλάκις τὸ τραπεζομάνδηλον καὶ ἐτίθετο ὁ χάλκινος δίσκος (σινὶ) ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔτρωγεν ἡ οἰκογένεια... Πέριξ τοῦ τανδουρίου ἐγίνοντο αἱ διασκεδάσεις τῶν παρακαθημένων φίλων καὶ συγγενῶν...» (*Μηνᾶ Χριστόπουλου*, Πατριδογραφία, Μικρ. Χρονικά, τ. Δ' [1934], σ. 141-142). Βλ. καὶ Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Β', σ. 234).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 48.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 49.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 73-74.

ζήτημα γοήτρου ὁ πρεσβευτὴς μπῆκε στὴν αἴθουσα τῶν ἀκροάσεων ἀπὸ μιὰ πόρτα, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ βεζύρης ἔμπαινε ἀπὸ μιὰ ἄλλη. Κάθισε στὴ γωνιὰ τοῦ σοφᾶ μὲ τὸν δραγουμάνο τῆς Πύλης Σοῦτσο ἀριστερά του. Ὁ δραγουμάνος φοροῦσε ψηλὸ γούνινο καλπάκι καὶ βαθυγάλαζο μπινίσι. Στεκόταν σκυφτὸς μὲ τὴν ἔσχατη ταπείνωση. Ὁ πρεσβευτὴς κάθισε σὲ ἕνα σκαμνὶ μπροστὰ στὸ βεζύρη καὶ παρουσίασε τὰ διαπιστευτήρια ἐκφωνώντας ἕνα λογίδριο ποὺ μετέφρασε ὁ Σοῦτσος «μὲ τὸ ἐξευτελιστικὸ ὕφος καὶ τὴν τρομώδη φωνὴ ποὺ συνηθίζουν οἱ Ἕλληνες σὲ ὁποιαδήποτε τάξη καὶ ἂν ἀνήκουν μπροστὰ στὸν Τοῦρκο αὐθέντη τους»[1].

Τέλη Δεκεμβρίου 1818 ταξίδεψε στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ περιήγησή του στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία θὰ κρατήση πάνω ἀπὸ 29 μῆνες. Γύρισε στὴ Σμύρνη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1820 καὶ στὶς 8 Ὀκτωβρίου πέρασε στὴ Χίο.

Δεκατρεῖς καθηγητὲς δίδασκαν στὸ δημόσιο σχολεῖο τοῦ νησιοῦ. Ὑπῆρχε ἐργαστήριο καὶ μεγάλη βιβλιοθήκη ποὺ ὁρισμένες μέρες ἦταν ἀνοιχτὴ γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινό. Εἶχε ἐγκατασταθῆ πρόσφατα τυπογραφεῖο ποὺ προσωρινὰ τύπωνε σχολικὰ βιβλία. Οἱ ἐτήσιες δαπάνες γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων ὑπολογιζόταν σὲ 45.000 πιάστρα καὶ καλύπτονταν ἀπὸ τοὺς εἰσαγωγικοὺς καὶ ἐξαγωγικοὺς δασμούς, ἀπὸ ἐθελοντικὲς συνδρομὲς καὶ ἀπὸ τὸ φόρο στὶς προῖκες[2].

Οἱ Τοῦρκοι τῆς Χίου ὑπολογίζονταν σὲ 2.000.

Οἱ γυναῖκες εἶχαν ἐγκαταλείψει τὴν παλιὰ βαρυφορτωμένη φορεσιὰ καὶ ντύνονταν μ' ἕνα ἁπλό, ἀνοιχτοπράσινο συνήθως, φουστάνι. Τὸ πράσινο χρῶμα ἀπαγορευόταν γιὰ τοὺς «ἄπιστους» ἀλλὰ οἱ Χιώτισσες, παρὰ τὶς ἐπανειλημμένες ἀπόπειρες τῶν Τούρκων νὰ ἐμποδίσουν τὴ χρησιμοποίησή του, δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπιβάλουν τὴ θέλησή τους στὶς γυναῖκες. Διατήρησαν ὡστόσο οἱ Χιώτισσες τὸ ἐθνικὸ κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ, μιὰ σκούφια ἀπὸ πράσινο ὕφασμα ἢ βελοῦδο, μερικὲς φορὲς χρυσοκεντημένη. Κατσάρωναν τὰ μαλλιὰ ἔτσι ποὺ σχημάτιζαν δυὸ φοῦντες ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Ἡ συνήθεια τῆς βαφῆς τῶν φρυδιῶν δὲν εἶχε ἐπικρατήσει στὸ νησί. Ἔβαφαν ὅμως ἔντονα τὰ μάγουλά τους.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 109. Ἦταν ὁ Μιχ. Σοῦτσος, δραγουμάνος τῆς Πύλης κατὰ τὴν τριετία 1815-1818 καὶ ὕστερα ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 515-516. Οἱ Χιῶτες ἀναζητοῦσαν πόρους γιὰ τὰ κοινωφελῆ ἱδρύματα ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπίθανες πηγές. Συνδύαζαν τὴν ἐνίσχυση τῆς παιδείας μὲ τὴν κοινωνικὴ πολιτική. «Ἐπειδὴ δὲ τὰ συμπόσια τῶν γάμων ἐγίνοντο πολυτελῆ καὶ διὰ τὴν πληθὺν τῶν προσκαλουμένων ὑπέφερον μέγα βάρος τῆς νύμφης οἱ γονεῖς, ἀπεφασίσθη καὶ πρὸς ἐλάφρυνσιν τοῦ βάρους καὶ πρὸς βοήθειαν τῆς Σχολῆς νὰ προσκαλῶνται εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ γάμου μόνον οἱ στενοὶ συγγενεῖς καὶ οἱ ξένοι φίλοι ὅσοι ἤθελον κατὰ συγκυρίαν παρευρεθῆ εἰς τὴν Χίον, ὁ δὲ πατὴρ τῆς νύμφης νὰ δίδη ἓν ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν τῆς προικός. Εἶχε δὲ καὶ ὁ ἀρχιερεὺς προσταγὴν νὰ μὴ δίδη εἰς κανένα ἄδειαν γάμου, ἐὰν δὲ τὸν ἔδιδεν ἀποδεικτικὸν βεβαιώνον ὅτι ἐπληρώθη τὸ εἰς τὴν Σχολὴν χρεωστούμενον δικαίωμα» (*Ἀλέξ. Βλαστοῦ*, Χιακά, Ἐν Ἑρμουπόλει 1840, τ. Α', σ. 135).

᾿Αλλὰ ἐκεῖνο ποὺ προκάλεσε ἐντύπωση στὸν Fuller ἦταν ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ φιλοπαιγμοσύνη τῶν γυναικῶν τῆς Χίου. «Πουθενὰ στὴν ᾿Ανατολὴ δὲν εἶδα ἐκεῖνο τὸ χαρούμενο θέαμα τοῦ κυριακάτικου περίπατου στὴν προκυμαία». Καὶ σκέπτεται μὲ πίκρα ὅτι «μερικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ χαμογελαστὰ κορίτσια, λίγους μῆνες ἀργότερα θὰ ξεριζωθοῦν ἀπὸ τὸν τόπο τους, ἄλλα θὰ πουληθοῦν στὰ σκλαβοπάζαρα καὶ ἄλλα θὰ σφαγοῦν μὲ φριχτὸ τρόπο»[1].

᾿Απὸ τὴ Χίο στὴν Τῆνο (20.000 ψυχές, 64 χωριά). Οἱ περισσότεροι κάτοικοι, γράφει ὁ Fuller, εἶχαν περάσει τὴ νεότητά τους ὑπηρέτες σὲ χριστιανικὲς οἰκογένειες τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Πόλης. Τὴ διοίκηση ἀσκοῦσαν συνήθως τέσσερες Τηνιακοὶ ποὺ ἐκλέγονταν ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους τοῦ ῾Αη-Νικόλα[2]. ᾿Αλλά, τελευταῖα, ὕστερα ἀπὸ σκληροὺς ἀγῶνες, κατόρθωσαν νὰ ἐπικρατήσουν οἱ κτηματίες καὶ νὰ ἐκλέγουν ἀπὸ τὴν τάξη τους ἀντιπροσώπους. ῾Ο Fuller γνώρισε ἕναν ἀπ᾿ αὐτοὺς τοὺς νέους ἄρχοντες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ. Φοροῦσε ἄσπρη σκούφια καὶ ταξίδευε σὲ ἕνα μουλάρι ξεσέλλωτο καὶ ξεχαλίνωτο. ῾Ο Τοῦρκος ἀγάς, ἐγκατεστημένος στὸν ῞Αη-Νικόλα, δὲν ἀνακατευόταν διόλου στὰ ζητήματα τοῦ τόπου. Τὸ μόνο ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε ἦταν νὰ εἰσπράττη κανονικὰ τὸ λουφέ του καὶ νὰ φουμάρη τὸ τσιμπούκι του[3].

Στὴ Μύκονο (πληθυσμὸς 6-7.000 ψυχὲς) ὅλοι σχεδὸν οἱ κάτοικοι ἦταν ναυτικοί. Θαύμασε τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν, «τὴν πιὸ γραφικὴ τοῦ Αἰγαίου». Φοροῦσαν ἕνα χρωματιστὸ φουστάνι μὲ φαρδειὰ δεσποτικὰ μανίκια κι᾿ ἀπὸ πάνω ἕνα εἶδος τιράντες ποὺ ἔσφιγγαν σταυρωτὰ πίσω μ᾿ ἕνα μεγάλο κόμπο. Στὸ κεφάλι σαρίκι ἀπὸ κόκκινο μεταξωτὸ μὲ πλατειὰ ἄκρη ποὺ κρεμόταν πίσω. Τὸ μεσοφούστανο ἔφτανε ὥς τὰ γόνατα. Φοροῦσαν ἐπίσης παντοῦφλες διαφόρων χρωμάτων καὶ ψηλὰ ξύλινα τακούνια. Οἱ κάλτσες ἦταν κόκκινες, γαλάζιες ἢ μαῦρες. Μερικὲς φορὲς οἱ δύο κάλτσες τους εἶχαν διαφορετικὸ χρῶμα[4].

Στὴ Νάξο οἱ ξεπεσμένοι ἀριστοκράτες, οἱ ἀπόγονοι τῶν δουκῶν τοῦ ἀρχιπελάγους, τῶν Σομαρίπα, Σφόρτσα, Κρίσπη, Μπαρότση, ἐγκατεστημένοι στὸ Κάστρο, ἐξακολουθοῦσαν νὰ τρέφωνται μὲ τὴν ὑπεροψία τῆς μεγάλης καθολικῆς γενιᾶς τους καὶ νὰ περιφρονοῦν τοὺς ῞Ελληνες πληβείους. ῾Ο ὑποπρόξενος τῆς ᾿Αγγλίας Νικόλαος Φραγκόπουλος, γράφει ὁ Fuller, ἦταν εὐγενικὸς καὶ φιλόξενος ἀλλὰ πολὺ ξιπασμένος γιὰ τοὺς προγόνους του καὶ τὸ προξενικὸ ἀξίωμά του[5].

᾿Εκεῖνες τὶς μέρες βρισκόταν στὴ Νάξο ὁ δραγουμάνος τοῦ καπουδὰν πασᾶ

1. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 518-519. Τὸ χρονικὸ κυκλοφόρησε τὸ 1829.

2. Βλ. καὶ *Νικ. Μοσχοβάκη*, Τὸ Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ᾿Εν ᾿Αθήναις 1882, σ. 122.

3. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 520.

4. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 521.

5. ῎Ενθ᾿ ἀν., σ. 522.

Νικόλαος Μουρούζης[1]. Κακὸ σημάδι γιὰ τοὺς ἄτυχους κατοίκους. Ἑτοιμαζόταν κάποια ἀβανιά[2].

Ὁ δραγουμάνος συμπεριφερόταν σὰν νὰ ἦταν ὁ ἴδιος καπουδὰν πασάς. Φοροῦσε μιὰ μεγαλόπρεπη στολὴ καλιοντζῆ κι' εἶχε ἀκολουθία 70-80 πειναλέους Ἕλληνες ποὺ ἔτρεχαν γύρω του μὲ τὴν ἔσχατη δουλοφροσύνη[3]. Ἀποζημιώνονταν ὅμως γι' αὐτὸ μὲ τὴν ἀσυδοσία καὶ τὴ θρασύτατη συμπεριφορά τους πρὸς τοὺς νησιῶτες. Ὁ Μουρούζης ἦταν 25 χρόνων καὶ μιλοῦσε καλὰ γαλλικά. «Ἐξαιρετικὰ εὐγενικὸς ἂν καὶ ποτισμένος βαθιὰ μὲ ἐθνικὴ ματαιοδοξία»[4].

Στὴν Παροικιὰ τῆς Πάρου ἔμεινε ἀρκετὲς μέρες ἐξ αἰτίας τῆς κακοκαιρίας (ἀρχὲς Νοεμβρίου 1820). Τὰ βράδια ἦταν εὐχάριστα γιατὶ γίνονταν χοροί. «Στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἡ χοροεσπερίδα οὔτε δυσκολίες παρουσιάζει οὔτε δαπανηρὴ εἶναι. Ἀρκεῖ νὰ φωνάξῃς ἕναν ὀργανοπαίχτη καὶ νὰ ἑτοιμάσῃς χαλβὰ γιὰ νὰ τρέξουν τσοῦρμο τὰ κορίτσια χωρὶς ἰδιαίτερη πρόσκληση καὶ νὰ χορέψουν παράφορα μὲ τὶς ὧρες[5].

Στὶς 13 Νοεμβρίου 1820 ἔφτασε στὴν Ἀθήνα. Θὰ παραμείνῃ στὴν πόλη ὥς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1821.

Λίγα ἦταν τὰ καλὰ σπίτια. Δρόμοι στενοὶ ἀλλὰ γενικὰ πολὺ καθαροί. Ὁ πληθυσμὸς ὑπολογιζόταν σὲ 10-12.000 ψυχὲς (τὸ ἕνα πέμπτο Τοῦρκοι, οἱ

---

1. Ὁ Νικ. Μουρούζης ἀνέλαβε τὴ δραγουμανία τοῦ Στόλου τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1819. Δυὸ χρόνια ἀργότερα (6 Μαΐου 1821) ἀποκεφαλίσθηκε. Ὁ *Γ. Κριεζῆς*, χαρακτηρίζει τὸν Νικ. Μουρούζη τυφλὸ ὄργανο τοῦ τυράννου. Καὶ ἐπιλέγει γιὰ τὴν καρατόμησή του ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση: «Τοιαύτη ἀμοιβὴ ἐγένετο εἰς τοὺς πιστῶς ὑπηρετοῦντας τὴν Πύλην» (Ἱστορία τῆς Νήσου Ὕδρας πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Ἐν Πάτραις 1860, σ. 64-65).

2. Γι' αὐτὴ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ δραγουμάνου στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου γράφει καὶ ὁ *Κριεζῆς* ποὺ γνώριζε πρόσωπα καὶ πράγματα. Ὁ Νικ. Μουρούζης, «ἤθελε συμπόσια καὶ χορούς» ἀλλὰ οἱ νησιῶτες «τῷ ἔκλεισαν τὰς θύρας. Ἤθελε νὰ ἔχῃ κοινωνίαν, ἀλλ' οὐδεὶς τὸν ἐπεσκέφθη ἔκτοτε. Ἠναγκάσθη λοιπὸν ν' ἀποπλεύσῃ» (ἔνθ' ἀν., σ. 64). Γιὰ τὴ δραγουμανία τοῦ Μουρούζη βλ. *Βασ. Σφυρόερα,* Οἱ δραγουμάνοι τοῦ Στόλου, ὁ θεσμὸς καὶ οἱ φορεῖς, Ἀθῆναι 1965, σ. 170-173).

3. Ἦταν ἡ περίφημη «οὐρὰ» ποὺ ἀκολουθοῦσε κάθε τοῦρκο στρατιωτικὸ καὶ πολιτικὸ ἀξιωματοῦχο κατὰ τὶς δημόσιες ἐμφανίσεις του. Αὐτὰ τὰ μεγαλεῖα ζήλεψαν καὶ μερικοὶ Ἕλληνες καπεταναῖοι ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Τούρκικα φερσίματα, πασαλίδικες ἐπιδείξεις. Ἀφηγεῖται ὁ Κασομούλης γιὰ τὸν ἀγωνιστὴ Χατζῆ-Χρῆστο, ἀρχηγὸ ἄτακτης καβαλλαρίας (σεΐζης, ἱπποκόμος δηλαδὴ Ὀθωμανῶν μεγαλόσχημων ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸν ξεσηκωμό): «Διὰ νὰ σημαίνῃ περισσότερον εἰς τοὺς δρόμους, διώρισε, καθὼς οἱ αὐλικοὶ τοῦ Μεχμενταλῆ, δύο ἀξιωματικοὶ νὰ προοδεύουν ἕως 10 βήματα· οἱ σουϊταρῆδες (παράσιτοι) ἔμπροσθεν ἄνοιγαν τὸν λαὸν (ἄνοιγαν δρόμο) καὶ ἕνας πλησίον του βαστοῦσεν τὰ παπούτζια τὰ κίτρινα, κατόπιν δὲ (ἤρχετο) μιὰ οὐρὰ 100-200 (παλληκάρια) μὲ σαρίκια, μὲ πάλαις (σπαθιὰ κρεμαστά), καὶ ἔτρεχαν πατῶντες ταῖς πτέρναις ἕνας τὸν ἄλλον» (Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1941, τ. Β', σ. 11).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 523.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 526.

ὑπόλοιποι Ἕλληνες καὶ Ἀρβανίτες). Οἱ Ἕλληνες ἦταν κυρίως ἔμποροι καὶ τεχνίτες, οἱ Ἀρβανίτες ἦταν ἀγρότες. Τὸ μοναδικὸ ὡστόσο ἐμπόριο ποὺ εὐδοκιμοῦσε στὴν Ἀθήνα ἦταν τοῦ λαδιοῦ. Οἱ ἀνώτερες τάξεις, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι, ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὰ λιοστάσια τους. Καλλιεργοῦσαν τὶς ἐλιές τους μὲ προσοχὴ καὶ σχολαστικότητα, ὅπως στοὺς ἀρχαίους καιρούς.

Οἱ Τοῦρκοι τῆς Ἀθήνας ἦταν ἐξημερωμένοι καὶ μιλοῦσαν ὅλοι ἑλληνικά. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀγνοοῦσαν ἐντελῶς τὴ δική τους γλώσσα[1]. Ὁ βοεβόδας καὶ ὁ καδῆς ἀπόφευγαν κάθε ἀνάμιξη στὰ ἐσωτερικὰ τῆς πολιτείας. Ὅλες οἱ διενέξεις ἐκδικάζονταν ἀπὸ τὸ δικαστήριο τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἀκόμα καὶ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων εἶχαν ἀναλάβει οἱ ἄρχοντες. Τὸ διοικητικὸ αὐτὸ σύστημα εὐνοοῦσε βέβαια τὴ διαφθορά. Ὡστόσο στὴν πόλη ἐπικρατοῦσε μεγάλη τάξη καὶ ἡσυχία. Σπάνια ἀκούγονταν ἐγκλήματα ἢ ταραχές.

Ὁ ξένος ποὺ δὲν εἶναι ἰδιότροπος, γράφει ὁ Fuller, μποροῦσε νὰ βρῆ στὴν Ἀθήνα ὅλες τὶς ἀνέσεις ποὺ ἐπιθυμεῖ. Ἕνας Ἰταλός, ἄλλοτε ὑπηρέτης κάποιου Ἄγγλου, ἄνοιξε ξενοδοχεῖο. Νοικιάζονταν ἐπίσης πολὺ ἄνετα διαμερίσματα σὲ σπίτια καλῶν οἰκογενειῶν. Ὅσοι ξένοι προτιμοῦσαν τὴν ἀπομόνωση ἢ ἤθελαν πιὸ καλλιεργημένη συντροφιὰ πήγαιναν στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων[2]. Διαπίστωσε σχετικὴ ἀφθονία τροφίμων. Λαχανικὰ ἀπὸ τὰ πατησιώτικα περιβόλια, μέλι ἀπὸ τὸν Ὑμηττό, κρασὶ ἀπὸ τὴ Τζιά. Ἀπὸ κρέατα δὲν ὑπῆρχε μεγάλη ποικιλία ἀλλὰ ἀφθονοῦσαν τὸ κυνήγι καὶ τὸ ψάρι. Οἱ γαστρίμαργοι θὰ ἔβρισκαν μονότονο ἕνα τραπέζι ὅπου τὰ λιθρίνια καὶ οἱ μπεκάτσες ἀποτελοῦσαν τὰ βασικὰ ἐδέσματα[3].

---

1. Καὶ σὲ ἄλλες πόλεις εἶχαν γλωσσικὰ ἀφομοιωθῆ οἱ Τοῦρκοι ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν μικρὴ μειονότητα. Οἱ Ὀθωμανοὶ τοῦ Μυστρᾶ μιλοῦσαν ἑλληνικά. Εἶχαν μάλιστα ξεμάθει καὶ τὰ τούρκικα καὶ τὰ μιλοῦσαν μὲ ἑλληνικὴ προφορὰ (*Pouqueville,* Voyage en Morée... Paris 1805, τ. Α', σ. 180). Στὴν Ἀνδρούσα παντρεύονταν Ἑλληνίδες καὶ μιλοῦσαν τὴ γλώσσα τῶν συζύγων τους (ἔνθ' ἀν., σ. 36). Στὶς ἐμπορικὲς κυρίως πόλεις τὰ τουρκικὰ ἤθη εἶχαν κάπως ἐξημερωθῆ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ συνάφεια μὲ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Γενικὰ οἱ Τοῦρκοι τοῦ Μωριᾶ εἶχαν ἀποξεχάσει τὴ γλώσσα τους καὶ μιλοῦσαν ὅλοι ἑλληνικὰ (*Wil. Turner*, Journal of a tour in the Levant, London 1820, τ. Α', σ. 268). Ὁ ὑποπρόξενος τῆς Αὐστρίας στὴν Ἀθήνα Gropius ἀφηγεῖται ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν τόσο ἐξοικειωθῆ μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα χάρη στὴ συμβίωση τόσων γενεῶν ὥστε ἑτοιμοθάνατοι Τοῦρκοι καλοῦσαν Ἕλληνες ἱερεῖς γιὰ νὰ τοὺς διαβάσουν εὐχὴ ἐλπίζοντας πὼς κάτι θὰ μποροῦσαν νὰ ὠφεληθοῦν (*L. Ross*, Erinnerungen und Mitteilungen aus Griechenland, Berlin 1863, σ. 46). Ἀλλὰ καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι, οἱ μόνιμα ἐγκατεστημένοι στὰ διάφορα ἐμπορροναυτικὰ κέντρα, εἶχαν ἑλληνοποιηθῆ. Ὅλοι μιλοῦσαν ἑλληνικὰ καὶ ὅλοι παντρεύονταν Ἑλληνίδες (*John Oliver Hanson*, Recollections of Smyrna, 1813, ἔκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Μικρ. Χρονικά, τ. ΙΓ' [1967], σ. 465).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 308. Ὁ *William Rae Wilson* ποὺ ἔμεινε τὸ 1819 στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων γράφει ὅτι οἱ τοῖχοι του ἦταν γεμάτοι ἀπὸ ἀγγλικὰ ὀνόματα καὶ σοῦ ἔδινε τὴν ἐντύπωση πὼς ἐκεῖ βρισκόταν τὸ ἀρχηγεῖο τῶν Βρεταννῶν περιηγητῶν (Travels in Egypt and the Holy Land with a journey through Turkey, Greece... London 1824, σ. 376).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 542 κ. ἑ.

Οἱ Φράγκοι τῆς Ἀθήνας δὲν ἦταν πολλοὶ ἀλλὰ σχεδὸν ὅλοι διακρίνονταν γιὰ τὴ μόρφωσή τους: «Καλλιτέχνες κυρίως ποὺ ἦρθαν γιὰ ἐπαγγελματικοὺς σκοποὺς καὶ τελικὰ ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα καὶ ἀσχολοῦνται μὲ ἀνασκαφές, συλλογὴ ἀρχαιοτήτων καὶ ἄλλες ἐργασίες σχετικὲς μὲ τὶς τέχνες. Οἱ ἔριδες αὐτῶν τῶν εἰδικῶν γίνονταν μερικὲς φορὲς ἀντικείμενο εὔθυμων σχολίων»[1].

Κυριαρχοῦσαν ὁ Πρῶσσος Gropius—ποὺ ἦταν καὶ τραπεζίτης— ὁ Fauvel καὶ ὁ Giambattista Lusieri. Ὁ τελευταῖος—ἦταν πιὰ 74 χρόνων—εἶχε χτίσει ἕνα μεγάλο σπίτι σὲ θαυμάσια τοποθεσία. Ἐκεῖνες τὶς μέρες δούλευε μιὰ πανοραμικὴ ἄποψη τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὸ λόφο τῶν Μουσῶν. Ἐκεῖ πάνω ξημεροβραδιαζόταν κάτω ἀπὸ μιὰ πελώρια ὀμπρέλλα. Πέθανε λίγους μῆνες ἀργότερα. Ἦταν ἀφοσιωμένος στὸ ἀγγλικὸ ἔθνος, γράφει ὁ Fuller. Τὸν ἔθαψαν στὸν κῆπο τοῦ μοναστηριοῦ τῶν Καπουκίνων[2].

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μόνιμους κατοίκους ὑπῆρχαν καὶ οἱ περιηγητές. «Ἄγγλοι ἀρχιτέκτονες ποὺ μετροῦσαν καὶ σχεδίαζαν μὲ σχολαστικὴ ἀκρίβεια τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Γάλλοι καλλιτέχνες ποὺ ἀναστήλωναν τὰ μνημεῖα στὴν κατάσταση ποὺ τὰ θαύμαζαν οἱ σύγχρονοι τοῦ Φειδία. Ἐρασιτέχνες ταξιδιῶτες ποὺ περιδιάβαζαν ἀνάμεσά τους: φιλόλογοι ποὺ μελετοῦσαν τοὺς κλασσικοὺς σ' αὐτὸ τὸν εὐχάριστο τόπο καὶ νεαροὶ ἀξιωματικοὶ ἀπὸ τὴ φρουρὰ τῆς Κέρκυρας ποὺ συνδύαζαν τὶς ἀσχολίες τοῦ ἀρχαιοσυλλέκτη μὲ τὴ ζωὴ τοῦ στρατώνα. Τὸ χειμώνα ἄραξε στὸν Πειραιὰ ἡ φρεγάτα «Cabrian» ποὺ ἔφερνε τὸν λόρδο Stangford μὲ πολυάριθμη ἀκολουθία στὴν Κωνσταντινούπολη. Καὶ στὶς 15 μέρες ποὺ ἔμειναν στὴν Ἀθήνα ἡ πόλη ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἀγγλικῆς ἀποικίας».

Μ' αὐτὴ τὴν κοινωνία τῶν ξένων εἶχαν σχέσεις καὶ πολλὲς ἀθηναϊκὲς οἰκογένειες ἐξοικειωμένες χάρη στὴ μακρόχρονη ἐπαφή τους μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἤθη καὶ τὶς φράγκικες συνήθειες. «Οἱ κυρίες τῆς Ἀθήνας φημίζονταν πὼς εἶναι πιὸ ζωηρὲς καὶ πιὸ εὔθυμες ἀπὸ τὶς ἄλλες Ἑλληνίδες. Μερικὲς μιλοῦσαν μὲ κάποια ἄνεση ἰταλικὰ καὶ ἔδειχναν ἐπιδεξιότητα στοὺς εὐρωπαϊκοὺς τρόπους ζωῆς». Καὶ ἀναφέρει τὴ δεσποινίδα Roque[3] καὶ τὶς θυγατέρες τοῦ Μακρῆ, γνωστὲς περισσότερο ὡς «Κόρες τῶν Ἀθηνῶν»[4].

Στὶς βεγγέρες διασκέδαζαν παίζοντας «τριανταμία» ἢ ἀκούγοντας ἑλληνικὰ τραγούδια. Συχνὰ ἔδιναν χοροὺς οἱ Ἄγγλοι περιηγητὲς ἢ ὁ ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας Λογοθέτης. Καὶ τότε ὁ ρωμαίικος χορὸς ἐναλλασσόταν μὲ τὸ βάλς. Μιὰ ὁμάδα Ἰνδῶν ταχυδακτυλουργῶν ἀπὸ τὸ «Cabrian» ἀνέβηκε στὴν Ἀθήνα καὶ κατόρθωσε νὰ καταπλήξη τοὺς κατοίκους μὲ τὰ κατορθώματά της. Στὴ φρεγάτα ἔγινε καὶ παράσταση κωμωδίας.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 544.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 546.
3. Κόρη Γάλλου ποὺ παντρεύτηκε Ἑλληνίδα.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 547.

'Αλλὰ αὐτὴ ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ξεγνιασιᾶς τῶν ξένων δὲν θὰ κρατήση πολύ. Ἦταν γνωστό, γράφει ὁ Fuller, πὼς στὴν 'Αθήνα ὑπῆρχαν μέλη τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Εἶχαν μάλιστα ἐνημερώσει μερικοὺς Εὐρωπαίους ἐγκατεστημένους στὴν πόλη γιὰ τὰ σχέδιά τους. Ὁ χειμώνας ὡστόσο πέρασε ἤρεμος κι' ὅλοι παρακολουθοῦσαν τὰ γεγονότα ποὺ ξετυλίγονταν στὰ Γιάννενα[1].

«Ἔτσι αἰφνιδιαστήκαμε ὅταν ἔφτασε ἡ εἴδηση πὼς ὁ Ὑψηλάντης εἰσόρμησε στὶς ἡγεμονίες καὶ πὼς ἐκτελέσθηκε ὁ πατριάρχης. Ἦταν τὸ σύνθημα τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ».

Οἱ πρῶτες πληροφορίες γιὰ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Ἑλλάδα ἔφτασαν στὴν 'Αθήνα ἀρχὲς 'Απριλίου ὅταν οἱ Ἄγγλοι ἀξιωματικοὶ ποὺ ἔφυγαν γιὰ τὴν Κέρκυρα ἔστειλαν μήνυμα πὼς ὁ Μωριὰς ξεσηκώθηκε κι' ἡ Πάτρα κάηκε. Ὁ περιηγητής μας παγιδεύθηκε στὴν 'Αθήνα μαζὶ μὲ δύο ἄλλους Ἄγγλους, τὸν Bartholomew Frere καὶ τὸν Grey. Πῶς νὰ φύγουν; Ἡ δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ ὁ Μωριὰς εἶχαν ἀποκλεισθῆ[2]. Ἔστειλαν ἕνα ταχυδρόμο στὴν Κέρκυρα ἀλλὰ γύρισε πίσω. Νὰ ἐπιχειρήσουν τὸ γύρο τοῦ Μωριᾶ μὲ ἑλληνικὸ καράβι πολὺ ἐπικίνδυνο. Μέσα στὴ γενικὴ ἀναταραχὴ βγῆκαν καὶ τὰ πειρατικὰ κι' ἄρχισαν τὸ κοῦρσο.

'Αναγκάστηκε ἔτσι νὰ περιμένη τὴν κατάλληλη εὐκαιρία διαφυγῆς. Ἡ 'Αττικὴ ἦταν ἥσυχη. Κατέβαιναν βέβαια μερικοὶ Κλέφτες ἀπὸ τὰ βουνὰ κι' ἅρπαζαν κανένα κοπάδι ἀλλὰ αὐτὰ τὰ ἐπεισόδια δὲν προκαλοῦσαν μεγάλη ἐντύπωση.

Οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ ἄνθρωποί τους ἔλεγαν πὼς ἡ ἀναταραχὴ ἀποτελοῦσε ἐπιχείρηση ἀντιπερισπασμοῦ τοῦ 'Αλήπασα[3]. Οἱ Ἕλληνες πάλι, μ' ὅλο ποὺ ἀπόφευγαν νὰ ἐκδηλώσουν ἀνοιχτὰ τὰ αἰσθήματά τους, μιλοῦσαν ἀνάμεσά τους γιὰ ἐπανάσταση καὶ γιὰ γεγονότα ποὺ θὰ ὁδηγοῦσαν σὲ μιὰ νέα κατάσταση

---

1. Τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα πολιορκοῦσαν τὸν 'Αλήπασα.

2. Τὸν ξαφνικὸ ἀποκλεισμὸ τοῦ Μωριᾶ ἀπαθανάτισε ἡ λαϊκὴ Μοῦσα στὸ περίφημο μοιρολόϊ τοῦ Κιαμήλμπεη:

Τρίτη Τετράδη θλιβερή, Πέφτη φαρμακωμένη
Παρασκευὴ ξημέρωμα μὴν εἶχε ξημερώσει
Κλεῖσαν οἱ στράτες τοῦ Μωριᾶ, κλεῖσαν καὶ τὰ δερβένια.

(*Μελ.Μπεναρδῆ*, Ψήγματα Μεγαρικά, 'Αθῆναι 1936, τ. Β', σ. 61).

3. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔλεγαν οἱ Μωραΐτες ἐπαναστάτες στοὺς Τούρκους κατὰ τὶς παραμονὲς τοῦ ξεσηκωμοῦ γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὶς προπαρασκευὲς καὶ τὰ διάφορα κινήματα καὶ νὰ τοὺς ἀποκοιμίσουν. Γράφει ὁ *Φωτάκος*: «Ἄκουγαν οἱ Τοῦρκοι λόγια, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἁρματώνονται διὰ νὰ ἐπαναστατήσουν, τὰ ἔλεγαν τῶν Ἑλλήνων καὶ αὐτοὶ τοὺς ἀπεκρίνοντο: «'Αγάδες, ἀπὸ μᾶς δὲν εἶναι τίποτε, αὐτὰ δὲν εἶναι ἰδικά μας πράγματα, τὰ κουβαλοῦν οἱ φίλοι τοῦ 'Αλῆ πασᾶ, διὰ νὰ ἐνοχοποιήσουν ἐμᾶς τοὺς πιστοὺς δούλους τοῦ Σουλτάνου, καὶ νὰ κατορθώσουν νὰ συγχωρήση ὁ ἀφέντης μας τὸν 'Αλῆ πασᾶ εἰς τὴν Πελοπόννησον· ἐξεχάσατε τὰ περασμένα ὁποὺ μᾶς ἔκαμαν οἱ 'Αρβανῖται καὶ πόσα ἐμεταχειρίσθημεν διὰ νὰ τοὺς βγάλωμεν ἀπὸ τὸν Μωριά;» Τοιουτοτρόπως τὰ ἐσκέπαζαν καὶ ἀπεκοίμιζαν τοὺς Τούρκους» ('Απομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς 'Επαναστάσεως, ἐκδ. 1960, σ. 58).

πραγμάτων. Καὶ καθὼς δὲν ὑπῆρχαν πληροφορίες οἱ φῆμες ὀργίαζαν. «Κάθε μέρα ἀκούγαμε τὸ μεγάλο νέο: Ἔρχονται οἱ ἐλευθερωτές».

Τέλη Ἀπριλίου μιὰ ὁμάδα ἀνταρτῶν ἐγκαταστάθηκε στὸ Μενίδι. Οἱ Τοῦρκοι ἀναστατώθηκαν. Συγκεντρώθηκαν ὅλοι στὴν Ἀκρόπολη μαζὶ μὲ τὰ ὑπάρχοντά τους παίρνοντας ὁμήρους καὶ τοὺς Ἕλληνες προεστοὺς καὶ ἑτοιμάστηκαν γιὰ πολιορκία.

«Τὴν ἡμέρα ἐπικρατοῦσε φασαρία καὶ σύγχυση. Καὶ τὴ νύχτα ἡ καθιερωμένη ἡσυχία τῶν τουρκοπόλεων ταραζόταν ἀπὸ τὶς κραυγὲς τῶν φρουρῶν, τὰ στριγγλίσματα τῶν γυναικῶν καὶ τὴ φωνὴ τοῦ ἰμάμη ποὺ τὰ μεσάνυχτα διάβαζε τὸ κοράνι στὸν Παρθενώνα ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι ἀπαντοῦσαν ἐν χορῷ «Ἀλλὰχ ἰλλάχ». Ὧρες ἀγωνίας ζοῦσαν καὶ οἱ Ἕλληνες. Οἱ περισσότεροι ἦταν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν κατάστασή τους, ἡ συμβίωση μὲ τοὺς Τούρκους γείτονες ἦταν ὁμαλὴ καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀνεξαρτησίας τοὺς ἄφηνε ἀσυγκίνητους. Ἡ τουρκικὴ διοίκηση ποὺ ἦταν ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν τάξη καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς πολιτείας εἶχε καταφύγει στὴν Ἀκρόπολη. Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἔτρεμαν καθὼς ἔβλεπαν τοὺς στρατιῶτες τῆς ἀλβανικῆς φρουρᾶς ποὺ περνοδιάβαιναν στοὺς δρόμους ἁρματωμένοι ὣς τὰ δόντια καὶ ἀπειλητικοί. Στὸ μεταξύ, μ' ὅλο ποὺ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου διακρίνονταν οἱ σημαῖες μὲ τὸ σταυρὸ νὰ κυματίζουν στὸ Μενίδι, δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ πληροφορία γιὰ τὴ δύναμη καὶ τὰ σχέδια τῶν ἐπαναστατῶν. Κι' εἶχε καταντήσει χωρατὸ ἡ καθημερινή μας ἐρώτηση:

—Πότε θαρθοῦν τὰ παλληκάρια;

»Ἔτσι ποὺ ἀρχίσαμε ν' ἀμφιβάλλουμε ἂν οἱ ἐπαναστάτες σκόπευαν πραγματικὰ νὰ ἐπιτεθοῦν».

Ἀλλὰ ξαφνικά, στὶς 7 Μαΐου 1821, ξημερώματα, ξύπνησε ἀπὸ μακρινοὺς σκόρπιους πυροβολισμοὺς καὶ ἄγριες κραυγές, ποὺ ὅλο καὶ ζύγωναν ὥσπου ἕνας ἀλαλαγμὸς καὶ μιὰ βουὴ ἀπὸ ἀτέλιωτες ὁμοβροντίες ἔδειξαν ὅτι ὁ ἐχθρὸς βρισκόταν πρὸ τῶν τειχῶν.

«Πέντε λεφτὰ ἀργότερα εἶδα νὰ ξεχύνωνται στὸ δρόμο, κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρό μου ἕνα πλῆθος ἀντάρτες μὲ ἄγρια θωριὰ ἁρματωμένοι μὲ κάθε λογῆς ὅπλα»[1].

Ἀλλὰ τὰ γεγονότα τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Ἀττικῆς ἀνήκουν σὲ ἄλλη περίοδο.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 546 κ. ἑ. Βλ. *Κυρ. Σιμόπουλου*, Ξένοι Ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τοῦ Ἀγώνα, Ν. Ἑστία, 1 Φεβρ. 1971, σ. 153-155 καὶ 15 Φεβρ. 1971, σ. 255-258. Εἶναι ἡ πιὸ ἄμεση καὶ πιὸ ζωντανὴ μαρτυρία γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀθήνας. Ἱστορεῖ ὁ *Διον. Σουρμελῆς*: «Συσσωματωθέντες δὲ οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ ἐκ τῆς πόλεως καὶ τῶν χωρίων περὶ τοὺς χιλίους διακοσίους εἰς Μενίδιον (Ἀχαρνὰς) ἐμβαίνουσιν εἰς τὴν πόλιν τὴν εἰκοστὴν πέμπτην Ἀπριλίου 1821, ἔχοντες ἀρχηγὸν τὸν Μελέτιον Βασιλείου Χαστιέα· καὶ οἱ Τοῦρκοι προλαβόντες ἀπεκλείσθησαν εἰς τὸ Φρούριον σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις...» (Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων, Ἐν Ἀθήναις 1853, σ. 11-14).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abassi (Ali bey el— ψευδ. τοῦ Domingo Badia y Leblich): Travels of Ali bey in Marocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey, between the years 1803 and 1807 (London, 1816).

Abbey (J. R.—): Travel in aquatint and lithography 1770 - 1860 from the library of J. R. Abbey, volume I, World, Europe, Africa (London, 1972).

'Αβραμόπουλος (Μιχ. —): Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια (Θεσσαλονίκη, 1961).

'Αγγέλου ("Αλκης—): Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ (Οἱ διενέξεις τοῦ Λεσβίου στὴ Σχολὴ Κυδωνιῶν). Μικρ. Χρονικά, τ. Ζ' (1954), σ. 1 - 81.

'Αγγέλου ("Αλκης—) : Οἱ ἀπαρχὲς τοῦ ἐλεύθερου τεκτονισμοῦ στὸν νέο 'Ελληνισμό, Μικρ. Χρονικά, τ. Θ' (1961).

'Αγγέλου ("Αλκης—): Τὸ Χρονικὸ τῆς 'Αθωνιάδας, Δοκίμιο ἱστορίας τῆς Σχολῆς μὲ βάση ἀνέκδοτα κείμενα ('Αθήνα, 1963).

'Αγγέλου ("Αλκης—): J. D. Carlyle's Journal of Mount Athos ('Ερανιστής, τ. Γ' [1965], τεῦχος 14, σ. 33 - 75).

'Αγγέλου ("Αλκης—): 'Ο Pouqueville καὶ ἡ ἐποχή του, Περιηγήσεις στὸν 'Ελληνικὸ χῶρο ('Αθήνα, 1968).

'Αγγέλου ("Αλκης—): Οἱ λόγιοι καὶ ὁ ἀγώνας ('Αθήνα, 1971).

'Αγιοταφίτης: Αἱ σύγχρονοι τελεταὶ τῆς 'Εκκλησίας 'Ιεροσολύμων. Ε'. 'Η τελετὴ τοῦ 'Αγίου Φωτὸς (Νέα Σιών, τ. Α' [1904], σ. 385 - 393).

Aicard (Jean—): La Vénus de Milo. Recherches sur l'histoire de la découverte d'après des documents inédits (Paris, 1874).

Aicard (Jean —): Notices sur l'amiral d'Urville et sur la statue de Milo par M. Matterer (Paris, 1874).

'Αλεξανδράκος (Δημ.—): 'Ιστορία τῆς Μάνης ('Αθῆναι, 1892).

'Αλεξανδρῆς (Κ.—): 'Η ἀναβίωσις τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ('Αθῆναι, 1961).

Allen (William—): Fifteenth Report of the British and foreign School Society (London, 1820).

Almerté (Tarmini—): Voyages de Sa Majesté la Reine d'Angleterre et du baron Bergami, son chamberlan, en Allemagne, Italie, Grèce, Sicile, Tunis, Jaffa, Jérusalem, Constantinople etc. pendant les années 1814, 1815, 1816, 1817, 1819 et 1820, avec des Anecdotes curieuses et piquantes. Par Tarmini Almerté, ataché à S. M. depuis son départ jusqu'à son retour, Grec d'origin, et témoin non entendue dans la procédure (Paris, 1821).

"Αμαντος (Κων.—): Νεομάρτυρες ('Επιστ. 'Επ. Φιλοσ. Σχ. Παν. 'Αθηνῶν, τ. Δ' [1953 - 1954], σ. 160 - 167).

"Αμαντος (Κων. —): Οἱ Προνομιακοὶ 'Ορισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν ('Ελληνικά, τ. Θ' [1936], σ. 103 - 166).

"Αμαντος (Κων.—): Τὰ Γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566 - 1822, Σχολαὶ καὶ Λόγιοι (Πειραιεύς, 1946).

"Αμαντος (Κων.—): Νεόφυτος Βάμβας ('Ελληνικά, τ. Ζ' [1934], σ. 51 - 62).

"Αμαντος (Κων. —): Οἱ "Ελληνες εἰς τὴν Ρουμανίαν πρὸ τοῦ 1821 (Πρακτ. τῆς 'Ακαδ. 'Αθηνῶν, τ. ΙΘ' [1944], σ. 413 - 434).

'Αναγνωστίδης (Χρ. —): 'Η οἰκονομικὴ διάρθρωσις καὶ ἡ νομικὴ μορφὴ τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν 'Αμπελακίων (Θεσσαλονίκη - 'Αθῆναι, 1973).

'Ανακατωμένος ('Αδὰμ —): Τὰ νέα ὅρια τῆς 'Ελλάδος, ἤτοι τοπογραφικαὶ καὶ ἐθνολογικαὶ σημειώσεις περὶ τῆς Θεσσαλίας ('Αθῆναι, 1887).
'Αναπλιώτης (Γιάννης—): Βουρκάνο, τὸ ἱστορικὸ μοναστήρι τῆς Μεσσηνίας (Πελοπ. Πρωτοχρονιά, τ. Γ' [1959], σ. 178 - 188).
'Αναπλιώτης (Γιάννης —): 'Η Καλαμάτα στὸ χορὸ τῆς 'Ιστορίας ('Αθήνα, 1963).
'Αναστασίου (Γιάννης Εὐ.—): Πῶς εἶδε τὸν Ψαλίδα ὁ "Αγγλος περιηγητὴς Τ. Σμὰρτ Χιοὺζ ('Ηπειρ. 'Εστία, τ. Α' [1952], σ. 508 - 516).
'Αναστασίου (Γιάννης Εὐ.—): 'Η ἐμπορική, πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ στὰ Γιάννινα τὸ 1812 - 1813, 'Εντυπώσεις τοῦ "Αγγλου σὲρ Χένρυ Χόλλαντ ('Ηπ. 'Εστία, τ. ΙΣΤ' [1967], σ. 550 - 557, ΙΖ' [1968], σ. 92 - 100).
'Αναστασίου (Γιάννης Εὐ.—): 'Η πνευματικὴ κατάσταση στὰ Γιάννινα στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰ. ὅπως τὴν εἶδαν οἱ ξένοι περιηγηταὶ ('Ηπειρωτικὴ 'Εστία, 'Οκτώβριος 1971, 'Αφιέρωμα, σ. 236 - 257).
Anderson (M. S.—): The Eastern Question 1771 - 1923 (London, 1956).
Anderson (Rufus—): History of the missions of the American board of commissioners for foreign missions to the oriental churches (Boston, 1873).
Anderson (R. C. —): Naval wars in the Levant, 1559 - 1835 (Liverpool, 1952).
Andréades (A.—): L'administration financière de la Grèce sous la domination Turque (Paris, 1910).
'Ανδρεάδης (Α. —): Ali Pacha de Tébélin, économiste et financier (Paris, 1912).
Andreossy (Le comte—): Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814, et pendant l'année 1826, avec un atlas composé de six planches gravées, et de quatres paysages lithographiés. Par M. le Comte Andreossy (Paris, 1828).
"Αννινος (Μπάμπης—): Νοσοκόμοι καὶ Κομπογιαννῖται, 'Ιστορικὰ Σημειώματα ('Εν 'Αθήναις 1925, σ. 119 - 130).
'Ανωγειανάκης (Φοῖβος —): "Εκθεσις ἑλληνικῶν μουσικῶν ὀργάνων ('Αθήνα, 1965).
'Ανώνυμος: Album containing 18 original drawings in sepia of views in Attica, Aegina, Scio, Pergamum, Smyrna (London, 1801).
'Ανώνυμος: Ali Pacha von Janina und die griechische Nation... (Berlin, 1821).
'Ανώνυμος: A narrative, in two parts, written in 1812 (London, 1813).
'Ανώνυμος: A professional visit to Ali Pacha in the autumn of 1809 shewing among other pleasant matters, how doctors may differ (Blackwood's Edinburgh Magazine, τ. 13, 1823, σ. 437 - 443, 527 - 532).
'Ανώνυμος: Breve relazione dell' isola di Scio (1810).
'Ανώνυμος: Die Neu-Griechen Beobachtungen von einem Augenzeugen (Berlin, 1825).
'Ανώνυμος: 'Ελληνικὴ Νομαρχία, ἤτοι Λόγος περὶ ἐλευθερίας. Συντεθεὶς τε καὶ τύποις ἐκδοθεὶς ἰδίοις ἀναλώμασι πρὸς ὠφέλειαν τῶν 'Ελλήνων παρὰ 'Ανωνύμου τοῦ "Ελληνος ('Εν 'Ιταλίᾳ, 1806) καὶ ἔκδ. Βαγιονάκη, ἐπιμ. Τωμαδάκη ('Αθήνα, 1948).
'Ανώνυμος: Exposé des faits qui ont précédé et suivi la cession de Parga. Ouvrage écrit originairement en Grec, par un Parganiote et traduit en français par un de ses compatriotes, publié par Amaury Duval (Paris, 1820).
'Ανώνυμος: 'Η Χίος κατὰ τὸ 1810, Μετ. Κ. Λ. Σγουροῦ (Χιακὰ 'Ανάλεκτα, 'Εν 'Αθήναις, 1890, σ. 489 - 515).
'Ανώνυμος: 'Η Κόρη τῶν 'Αθηνῶν ('Ημερολόγιον Σκόκου, 1912, σ. 161 - 163).
'Ανώνυμος: 'Η Ζουλεΐκα καὶ ἡ Κατάρα τῆς 'Αθηνᾶς, ποιήματα τοῦ Λὸρδ Βύρων ('Εν 'Αθήναις, 1837).

Ἀνώνυμος: Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης ἀπὸ τοῦ 1769 καὶ ἐντεῦθεν. Ὁ Καπετανάκης Γρηγοράκης καὶ ἡ οἰκογένειά του (Ἀθῆναι, 1858).

Ἀνώνυμος: Itinerarium durch den Peloponnese gedruckt in der lithogr. Anstalt den Regentschaft (Nauplia, 1833).

Ἀνώνυμος: Letters from Asia; written by a Gentleman of Boston to His Friend in that place (New York, 1819).

Ἀνώνυμος: Narrative of a Tour through some parts of the Turkish Empire (London, 1829).

Ἀνώνυμος: Notice sur la fin tragique d'Ali-Tébélen, visir de Janina (Paris, 1822).

Ἀνώνυμος: Sur M. Pouqueville (Annuaire de Normandie, τ. V [1839], σ. 451 κ. ἑ.).

Ἀνώνυμος: Unpublished manuscripts of a traveller in the East (Περ. The Oriental Herald and Journal of general literature (London, 1825 - 1826).

Ἀνώνυμος: Voyages and travels of Her Majesty Caroline Queen of Great Britain. Including visits to various parts of Germany, France, Italy, Greece, Palestine etc., etc. and comprising the latest description of those interesting countries, with remarks on the State of Society, Religion, Manners, Customs, Antiquities, Arts, Literature, Natural curiosities etc., etc. particularly such as have become... the present seat of war. By one of Her Majesty's suite (London, 1821).

Antillon (Isitor —): Noticia istorica del viaje de la Fragata Espagñola Soledad, al reconocimiento y situation de varioi puntoi del Archipelago de Grecia; con algunai noticiai sobre la litografia de Levante (Madrid, 1804).

Ἀντωνόπουλος (Στ. —): Περὶ τῆς ἐν Τουρκίᾳ ἑτεροδικίας (Ἀθῆναι, 1905).

Ἀπολογία ἱστορικοκριτικὴ συντεθεῖσα μὲν ἑλληνιστὶ ὑπό τινος φιλογενοῦς Ἕλληνος, ἐπεξεργασθεῖσα δὲ εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον τῶν Ἑλλήνων μετά τινων σημειωμάτων ὑπὸ Ἀναστασίου ἱερέως καὶ οἰκονόμου Ἀμπελακίων (Τριέστιον, 1814).

Ἀποστόλου (Ἰω. —): Ἱστορία τῆς Σιάτιστας (Ἀθῆναι, 1929).

Ἀραβαντινὸς (Παν. —): Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων ἑλληνικῶν καὶ ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατὰ σειρὰν τὰ ἐν αὐταῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1834 (Ἐν Ἀθήναις, 1856), τ. 1 - 2.

Ἀραβαντινὸς (Παν. —): Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας (ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα, 1961).

Ἀραβαντινὸς (Παν. —): Μονογραφία περὶ Κουτσοβλάχων (Ἐν Ἀθήναις, 1905).

Ἀραβαντινὸς (Σπ. —): Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ Τεπελενλῆ (Ἀθῆναι, 1895).

Ἀρδαβάνης - Λυμπεράτος (Σπ. —): Εἷς ἐχθρὸς τοῦ Σατωβριάνδου: ὁ ἔλεγχος τοῦ «Ὁδοιπορικοῦ» του ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ Ἀβραμιώτη (Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις, τ. 31, σ. 75 - 76).

Argenti (Philip —): Bibliography of Chios (Oxford, 1940).

Ἀργέντης (Φιλ. Π. —), Κυριακίδης (Στίλ. Π. —): Ἡ Χίος παρὰ τοῖς Γεωγράφοις καὶ Περιηγηταῖς ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος (Ἐν Ἀθήναις, 1946).

Ἀργυρόπουλος (Π.Α. —): Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (L'Hellénisme contemporain, 1453 - 1953, Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἐν Ἀθήναις 1953, σ. 153 - 181).

Ἀργυρὸς (Α. —): Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν (Ἀθῆναι, 1896).

Ἀργυρὸς (Σπ. —): Ἡ πειρατεία ἀπὸ τοῦ 1500 π. Χ. ἕως τοῦ 1860. Ἱστορία καὶ θρύλος (Ἀθῆναι, 1956).

Ἀρμακόλας (Ν. Γ. —): Οἰκονομικὰ τῆς Τήνου, 1715 - 1822 (Πειραιεύς, 1926).

Arminjon (P. —): Étrangers et protegés dans l'empire Ottoman (Paris, 1903).

Arsch (G. L. —): Ἡ μυστικὴ ὀργάνωση «Φιλικὴ Ἑταιρία». Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς πάλης τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸ γκρέμισμα τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ. Μετάφρ. ἀπὸ τὰ ρωσικὰ Σ. Παπαδημητρίου (Ἀθήνα, 1966).

Arsch (G. L. —): Albania i Epir v kontsé XVIII natchale XIX v. (Mockva, 1963).
Arsch (G. L. —): K voprocy ob ekonomicheskoi politike Ali-Pacha Ianinskovo (Novaja i Noveishaja Istoria, 1958, σ. 103 - 112).
'Ασδραχᾶς (Σπ. —): 'Αρματολοὶ καὶ Κλέφτες στὴ Λευκάδα, 14 ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς ('Ηπ. 'Εστία, τ. Γ' [1954], σ. 934 - 944).
'Ασδραχᾶς (Σπ. —): Σουλιώτικα Σημειώματα ('Επιθ. Τέχνης, τ. ΙΘ' [1964]).
Atchley (S. C. —): Βίος καὶ δρᾶσις τοῦ Βύρωνος ἐν 'Ελλάδι ('Εν 'Αθήναις, 1919).
'Αθηναγόρας (μητροπολίτης —): Νέος Κουβαρᾶς, ἤτοι χρονικὰ σημειώματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν πόλιν ἰδίᾳ τῶν 'Ιωαννίνων, εἰς μονὰς αὐτῆς καὶ τὰς ἐπαρχίας αὐτῆς ('Ηπ. Χρονικά, τ. Δ' [1929], σ. 1 - 54).
'Αθηναγόρας (μητροπολίτης —): Θανάσης Βάγιας... ('Υπὸ Μ. Πρωτοσυγκέλλου 'Αθηναγόρα, Κωνσταντινούπολις, 1921).
'Αθηναγόρας (μητροπολίτης —): Σπερμολογίαι περὶ τῶν ἐσχάτων τῆς Κυρᾶ-Βασιλικῆς (Δελ. 'Ιστ. καὶ 'Εθνολ. 'Εταιρίας, τ. Θ' [1960], σ. 610 κ. ἑ.).
Auclard (A. —): Les illusions grecques de Chateaubriand (Revue ancienne, Revue des Revues, LXXXVIII [1910], σ. 31 - 40).
Audin (J.M. V. —): Essai sur le romantique (Paris, 1822).
Avramioti (G. D. —): Alcuni cenni critici del dottore Gian - Dionisio Avramioti sul viaggio in Grecia che campone la prima parte dell itinerario da Parigi a Gerusaleme del signor F. A. de Chateaubriand, con varie osservazioni sulle antichità greche (Padova, 1816).
Avramioti (J. D. —): Les notes critiques d'Avramioti sur le voyage en Grèce de Chateaubriand (Paris, 1929).
Bacheville (Barthélemy —): Voyages de Frères Bacheville, Capitaines de l'ex-garde, chevaliers de la Légion d'Honneur, en Europe et en Asie, après leur condamnation par la Cour Prévôtale du Rhône, en 1816 (Paris, 1822).
Βαγενᾶς (Θάνος —): Σελίδες ἀπὸ τὴν γορτυνιακὴ κλεφτουριὰ ('Αθῆναι, 1949).
Βαγενᾶς (Θάνος —): 'Ο Θ. Κολοκοτρώνης χάλασε τὰ Βέρβενα, "Αγνωστο ἱστορικὸ ἐπεισόδιο ('Αθήνα, 1946).
Βαγενᾶς (Θάνος —): 'Ο χαλασμὸς τῆς μωραΐτικης κλεφτουργιᾶς (1806) καὶ ἡ ἀπήχησή του στὸ δημοτικό μας τραγούδι (Πελοπ. Πρωτοχρονιά, τ. ΣΤ' [1962], σ. 208 - 214).
Bagally (T. W. —): Ali Pacha and Great Britain (Oxford, 1938).
Βαγιακάκος (Δικ. —): 'Η ἐν 'Ιθώμῃ μονὴ τοῦ Βουλκάνου καὶ τὸ ἐν Σμύρνῃ μετόχιον αὐτῆς ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων στοιχείων (Θεολογία, τ. ΚΣΤ' [1951], σ. 262 - 288).
Βάϊος (Ζαφ. 'Αντ. —): 'Η 'Αφροδίτη τῆς Μήλου ('Ετ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Γ' [1963], σ. 359-409).
Βακαλόπουλος ('Απ. —): Συμβολὴ στὴν ἱστορία κι' ὀργάνωση τῆς Φιλικῆς 'Εταιρείας ('Ελληνικά, 1952, τεῦχος 12).
Βακαλόπουλος ('Απ. —): Νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἁρματολίκια καὶ γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Θύμιου Μπλαχάβα στὴ Θεσσαλία στὰ 1808 ('Επιστ. 'Επετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τ. Θ' [1965], σ. 229 - 251).
Βακαλόπουλος ('Απ. —): 'Ιστορία τῆς Μακεδονίας 1354 - 1833 (Θεσσαλονίκη, 1969).
Βακαλόπουλος ('Απ. —): 'Ιστορία τοῦ νέου 'Ελληνισμοῦ, τ. Δ' (Θεσσαλονίκη, 1973).
Βαλαβάνης ('Ιωάν. —): Μικρασιατικὰ ('Αθήνησι, 1891).
Βαλαωρίτης ('Αρ. —): Περὶ Βασιλικῆς ('Εστία, 1871, σ. 657 κ. ἑ.).
Βαλέτας (Γ. —): 'Αδαμ. Κοραῆς, "Απαντα τὰ πρωτότυπα (A_1, A_2), 'Επιστολὲς (B_1, B_2).
Βαλέτας (Γ. —): 'Ιστορία τῆς 'Ακαδημίας Κυδωνιῶν (Μικρ. Χρονικά, τ. Δ' [1948], σ. 185 - 208).

Βάλληνδας ('Αντ.—): Κυθνιακά, ήτοι τῆς νήσου Κύθνου χωρογραφία καὶ ἱστορία ('Εν 'Ερμουπόλει, 1882).
Banville (Théodore de—): Les Cariatides (Paris, 1842).
Barker (Henry Ashton—): Description of the view of Athens and surrounding country now exhibiting in Henry Ashton Barkers Panorama, Strand, with an improved explanation, giving a complete outline of the whole picture, with numbers and references (London, 1818).
Barker (Henry Ashton—): Panorama of Constantinople and Environs (London, 1813). ('Οχτὼ πίνακες τῆς Πόλης).
Barrès (Maurice—): Le voyage de Sparte (Paris, 1906).
Bartholdy (J. L. S.—): Bruchstücke zur nächeren Kenntniss des heutigen Griechenlands (Berlin, 1805).
Bartholdy (J. L. S.—): Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804 par J. L. S. Bartholdy; contenant des détails sur la manière de voyager dans la Grèce et l'Archipel; la description de la vallée de Tempé; un tableau pittoresque des sites les plus remarquables de la Grèce et du Levant; un coup d'oeil sur l'état actuel de Turquie...; un voyage de Nègrepont, dans quelques contrées de la Thessalie, en 1803, et l'histoire de la guerre de Souliotes contre Ali-Visir avec la chute de Souly en 1804. Traduit de l'allemand par A. du C. (Paris, 1807), τ. 1-2.
Βασδραβέλλης ('Ιω. Κ. —): Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας 1796 - 1832 (Θεσσαλονίκη, 1940).
Βασδραβέλλης ('Ιω. Κ. —): 'Αρματολοὶ καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν (Θεσσαλονίκη, 1945).
Βασδραβέλλης ('Ιω. Κ.—): 'Ιστορικὰ 'Αρχεῖα Μακεδονίας Α'. 'Αρχεῖον Θεσσαλονίκης (1665 - 1912), Θεσσαλονίκη, 1952.
Βασδραβέλλης ('Ιω. Κ.): 'Ιστορικὰ περὶ Ναούσης ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου (Μακεδονικά, τ. Γ' [1953 - 1955], σ. 134 κ. ἑ.).
Βασδραβέλλης ('Ιω. Κ. —): 'Ιστορικὰ 'Αρχεῖα Μακεδονίας. Β'. 'Αρχεῖον Βεροίας - Ναούσης 1598 - 1886. 'Εξισλαμίσεις τοῦ 1810 (Θεσσαλονίκη, 1954).
Βασδραβέλλης ('Ιω. Κ. —): Αἱ ἐξισλαμίσεις τῶν 'Ελλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Σερραϊκὰ Χρονικά, τ. Δ' [1963], σ. 35 - 46).
Βασδραβέλλης ('Ιω. Κ.—): Πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον ('Αρματολοί, Κλέφτες καὶ Πειραταί), Μακεδονία, τ. Ζ' (1966 - 1967).
Βασδραβέλλης ('Ιω. Κ.—): 'Η πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Μακεδονικά, τ. Ε' [1961 - 1963], σ. 319 - 362).
Basevi (George—): Drawings made in Athens (Λονδίνο, Μουσεῖο sir John Soane).
Βασιλικὸς (Β. Α.—): Χαλκιδική (Θεσσαλονίκη, 1938).
Bates (William N.—): Nicholas Biddle's Journey to Greece in 1806 (Proc. Numismatic and Antiquarian Society of Philadelphia for the years 1916, 1917, 1918, XXVII [1919]).
Bates (William N.—): Early travellers in Greece (Crozer Quarterly, τ. XXII, ἀρ. 4, 'Οκτώβριος 1945, σ. 308 - 322, Chester, Pennsylvania).
Bataillon (Marcel—): Remarques sur la littérature de voyages (Connaissance de l'Etranger, mélanges offerts à la mémoire de Jean-Marie Carré, Paris, 1964).
Batthyany (Vincenz —): Reise nach Constantinopel. In Briefen vom Herr Grafen Vincenz Batthyany. Zweite verbesserte und vermehrte Ausgabe (Pesth, 1810).

Baumgarten (Sandor —): Un patriote Hongrois en Grèce. Le Comte Étienne Széchenyi ('Ερανιστής, τ. Ε' [1967], σ. 68 - 74).
Baumgarten (Sandor —): Le crépuscule néo-classique, Thomas Hope (Paris, 1958).
Beauchamp (Al. de—): Vie d'Ali Pacha, visir de Jannina, surnommé Aslan ou le Lion (Paris, 1822).
Beauchamp (A. de—): The life of Ali Pacha of Jannina late vizier of Epirus surnamed Aslan or the Lion, including a compendious history of modern Greece. Second ed. with considerable alterations and additions chiefly taken from the French of A. de Beauchamp (London, 1823).
Beauchamp (A. de—): Mémoire géographique et historique du voyage de Constantinople à Trébizonde dressé par M. Beauchamp, adjoint au consulat de Mascate, στό: Jacques Morier, voyage en Perse, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople (Paris, 1813).
Beau de Leménie (E. —): La carrière politique de Chateaubriand de 1814 à 1830 (Paris, 1929), τ. 1-2.
Beaufort (Francis —): Karamania or a brief description of the south coast of Asia-Minor and of the remains of antiquity, with plans, views, etc. collected during a survey of that coast... in the years 1811 and 1812 (London, 1817).
Bédier (Joseph—): Chateaubriand et l'Amérique, Études critiques (Paris, 1903).
Βέης (Ν.—): 'Αρκαδικὰ γλωσσικὰ μνημεῖα. Δημώδη "Ασματα Φιγαλίας, ΔΙΕΕ, τ. ΣΤ' (1901-1906).
Βέης (Ν.—): Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια καὶ τὰ 'Ελληνικὰ Γράμματα ('Εφ. Πρωΐα, 15 Αὐγούστου 1943 — 19 'Απριλίου 1944).
Bellaire (J. B. —): Précis des opérations générales de la division française du Levant (Paris, 1805).
Benoit (Pierre —): La châtelaine du Liban (Paris, 1924).
Βέρας (Σόλ. —): Οἱ "Ελληνες ἰατροὶ τῆς Σμύρνης (Μικρ. Χρονικά, τ. Β', 1939).
Berggren (P. —): Resor i Europa och Oesterlaenderne af P. Berggren (Stockholm, 1926), τ. 1 - 2.
Bertrand (Louis —): La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la séconde moitié du XVIII siècle et les premières années du XIX en France (Paris, 1897).
Bertrand (Louis —): La Grèce du soleil et des paysages (Paris, 1908).
Bessières (Julien —) : Mémoire sur la vie et la puissance d'Ali Pacha, visir de Jannina (Paris, 1820).
Βηλαρᾶς ('Ιω. —): "Απαντα, 'Επιμ. 'Αχ. Βαβαρέτου ('Αθῆναι, 1935).
Βισβίζης ('Ι. Τ.—): 'Η κοινοτικὴ διοίκησις τῶν 'Ελλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (L'Hellénisme Contemporain, 1453 - 1953. 'Η πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 'Αθῆναι 1953, σ. 135 - 151).
Βλαχογιάννης (Γιάννης Ι. —): Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ ('Αθήνα, 1966).
Βλάχος (Ν. —): 'Η σχέσις τῶν ὑποδούλων 'Ελλήνων πρὸς τὸ κυρίαρχον ὀθωμανικὸν κράτος, L'Hellénisme Contemporain, 1453 - 1953. 'Η πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ('Αθῆναι, 1953).
Βλαντῆς (Σ. —): 'Αθανάσιος Ψαλίδας (Δελτ. 'Ιστ. 'Εθν. 'Εταιρίας, τ. Θ' [1926], σ. 89 - 96).
Blaquière (E. —): Letters from the Mediterranean containing civil and political account of Sicily, Tripoly, Tunis and Malta. With biographical sketches, anecdotes and observations (London, 1813), τ. 1 - 2.
Βλαστὸς ('Αλέξ. Μ. —): Χιακά, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1822 γενομένης καταστροφῆς παρὰ τῶν Τούρκων ('Εν 'Ερμουπόλει, 1840).

Boer (Emilie —): Description of a Greek MSS in the possession of Harvard University Library (N. York, 1928).

Bond (Alvan—): Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A. M. Late Missionary to Palestine (Boston, 1828).

[Bontemps - Lefort (Auguste—)]: Lettres d'un officier français, contenant la relation d'un voyage rapidement fait en Turquie et en Perse pendant l'année 1807 (χωρὶς τόπο ἐκδ. καὶ χρόνο).

Boppe (Auguste —): Le consulat général de Morée et ses dépendances (Athènes, Coron, Modon, Napoli de Romanie, Patras, Arta). Revue des études grecques, XX (1907).

Boppe (Auguste—): Le régiment albanais (1808 - 1814), Paris, 1901.

Boppe (Auguste—): L'Albanie et Napoléon (Paris, 1914).

Bordeau (Paul Henrie—): Lady Stanhope en Orient, La Circé du désert (Paris, 1924).

Borst (William A.—): Lord Byron's First Pilgrimage (London, 1948).

Bosset (De—): Proceedings in Parga and the Ionian Islands, with a series of correspondence and other justificatory documents (London, 1819).

Bosset (De—): Parga and the Ionian islands; comprehending a refutation of the misstatements of the Quarterly Review and of Lieut.-Gen. Sir Thomas Maitland, on the subject; with a report of the trial between that officer and the author (London, 1821).

Bosset (De—): Notice géographique et historique sur Parga. Extrait principalement d'un Mémoire de M. de Bosset lieutenant - colonel au service de la Grande-Bretagne (London, 1822).

Boulanger (F.—): Ambelakia ou les associations et les municipalités helléniques avec documents confirmatifs recueillis et mis en ordre par F. Boulanger (Paris, 1875).

Βουραζέλη (Ἑλ. —): Ὁ βίος τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ξένων περιηγητῶν (Ἀθῆναι, 1939).

Bouzzanessi (Denis—): Discours sur les moeurs des habitants des isles Ioniennes, (Zante, 1810).

Bowen (Harold—): British contributions to Turkish Studies (London, N. York, Toronto, 1945).

Bracknock (Albert—): Byron, A study of the poet in the light of new discoveries (N. York, 1927).

Bramsen (J.—): Letters of a Prussian Traveller; descriptive of a Tour through Sweden, Prussia, Austria,... the Morea, Greece,... interspersed with Anecdotes of distinguished Characters and Illustrations of political Occurences (London, 1818), τ. 1 - 2.

Bramsen (J. —): Reise durch die Jonischen Inseln, Aegypten, Syrien, Palestina und Griechenland in den Jahren 1814 und 1815 (Jena, 1819).

Bramsen (J. —): Travels in Egypt, Syria, Cyprus, the Morea, Greece, Italy etc., etc. in a series of letters, interspersed with anecdotes of distinguished persons and illustrations of political occurences (London, 1820), τ. 1 - 2.

Brandès (George—): Les grands courants littéraires au XIX siècle, L'École romantique en France (Paris, 1902).

Βρανούσης (Λ.—): Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, 1767 - 1829, Ὁ πατριώτης - ὁ πολιτικὸς - ὁ ἀγωνιστής (Ἰωάννινα, 1952).

Breton (Ernest—): Athènes (Paris, 1862).

Βρεττὸς (Ἀνδρέας Παπαδόπουλος—): Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, μέχρις ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν (Ἐν Ἀθήναις, 1854, 1857).

Brönsted (P. O.—): Voyages dans la Grèce accompagnés de recherches archéologiques, et suivis d'un aperçu sur toutes les entreprises scientifiques qui ont eu lieu en Grèce depuis Pausanias jusqu'à nos jours; ouvrage en huit livraisons, orné d'un grand nobre de monuments inédits, récemment découverts, ainsi que de cartes et de vignettes (Paris, 1826).

Brouzas (C. G.—): Byron's Maid of Athens. Her family and surroundings (philological Papers West Virginia Univ., τ. Ζ' (1949).

Brouzas (C. G.—): Whittington's Letters to Mariana Macri, Sister of the Maid of Athens (West Virginia University, 1949).

Brown (William George Esqu.—): Journey from Constantinople through Asia Minor, in the year 1802 (Walpole's Travels in various countries of the East... London, 1820).

Brown (Wallace Cable—): The Popularity of English Travel Books about the Near East, 1775 - 1825 (Philological Quarterly, τ. XV, No. 1, Ἰαν. 1936, σ. 70 - 80).

Brown (Wallace Cable—): English Travel Books and Minor Poetry about the Near East, 1775 - 1825 (Philological Qarterly, τ. XVI, No. 8, Ἰούλιος 1937, σ. 249 - 271).

Brown (Wallace Cable—): Byron and English interest in the Near East, Studies in Philology, Univ. of Carolina, XXXIV, 1937, 55 - 64).

Bruce (Jan—): The nun of Libanon (London, 1951).

Β. Σ.: Σκιαγραφία τῆς καταστάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Ἐξεγέρσεως καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐπίδρασις τῆς ἐμπορίας (Παρνασσός, τ. Γ' [1877], σ. 491).

Burford (Robert—): Description of a view of the city of Constantinople with its European and Asiatic suburbs, now exhibiting at the Panorama Strand.Painted by the proprietor, Robert Burford, from drawings taken on the spot by Henry Ashton Barker, Esqu. (London, 1829).

Burrow (Edward John—): The Elgin Marbles, with an abridged historical and topographical account of Athens (London, 1817).

Byron: The Poetical Works of Lord Byron (London, 1935).

Byron: English Bards and Scotch Reviewers (London, 1809).

Camariano - Cioran (Ariadna—): Les Iles Ioniennes de 1797 à 1807 et l'Essor du Courant philofrançais parmis les Grecs (Πρακτικὰ Γ' Πανιονίου Συνεδρίου, Ἀθῆναι 1967).

Canat (René—): L'Hellénisme des romantiques, La Grèce retrouvée (Paris, 1951).

Canat (René—): La renaissance de la Grèce antique (Paris, 1952).

Cardel (William—): Story of Jack Halyard, the sailor boy; or the Virtuous Family (N. York, 1820).

Carle (Henric—): Un nouveau Socrate chez les Grecs moderne: Théofile Caïris (Almanac de la Libre Conscience pour l'année 1870, σ. 27 - 35, Paris 1870).

Carlyle (J. D.—): Journal of Mount Athos (1801), ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου (Ἐρανιστής, τ. Γ' [1965], τεῦχος 14).

Carlyle (J. D.—): Poems suggested chiefly by scenes in Asia Minor, Syria and Grèce, with prefaces extracted from the author's journal; embelissed with two views of the source of the Scamander and the aqueduc over the Simois(London, 1805).

Caroline : Voyages de S. M. Caroline, Reine d'Angleterre, en Allemagne, en Suisse, en Italie, en Grèce et en Palestine. Traduits de l'anglais (Ostende, 1825).

Cartwright (J. —): Views of the Ionian Islands, drawn by J. Cartwright, engraved and coloured by A. Havell and Son (London, 1821).

Cassas et Bence: Grandes vues pittoresques des principaux sites et monuments de la Grèce et de la Sicile, et des sept collines de Rome (Paris, 1813).

[Cazenove (Henry —)]: A narrative in two parts: written in 1812 (London, 1813).

Champion (Édouard —): Itinéraire de Paris à Jérusalem par Julien, domestique de M. de Chateaubriand, Publié d'après le manuscript original appartenant à M. Lesouëf, avec introduction et notes par Édouard Champion (Paris, 1904).

Charlier (G.—): Un ennemi de Chateaubriand (Revue d'Hist. Lit. de la France, XXX [1923], σ. 219 κ.ἑ.).

Chasles (Philarète—): Lady Stanhope (Revue de deux Mondes, 1845, σ. 900 - 936).

Chassiotis (C.—): L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours (Paris, 1881).

Chateaubriand (F. A. de—): 'Ατταλά, ἤ, οἱ ἔρωτες δύο ἀγρίων ἐγχωρίων τῆς Βορείου 'Αμερικῆς: ποίημα τοῦ Φραντζέσκου Αὐγούστου Σατωβριάν, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν μιξοβάρβαρον ἑλληνικὴν φωνὴν ('Ενετίῃσιν, παρὰ Πάνῳ Θεοδοσίου τῷ ἐξ 'Ιωαννίνων, 1805).

Chateaubriand (F. A. de—): Quelques détails sur les moeurs des Grecs, des Arabes et des Turcs (Mercure de France, XXIX, 1807).

Chateaubriand (F. A. de—): Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne; par F. A. Chateaubriand (Paris, Le Normant, 1911), τ. 1 - 3.

Chateaubriand (F. A. de—): 'Υπόμνημα περὶ τῆς 'Ελλάδος τοῦ Κ. 'Αντικόμητος Σατωβριάνδου, μέλους μιᾶς ἀπὸ τὰς ὑπὲρ τῶν 'Ελλήνων ἑταιρείας, μεταφρασμένον ἀπὸ τὴν Γαλλικὴν γλῶσσαν ('Εν Παρισίοις, ΑΩΚΕ').

Chateaubriand (F. A. de—): Mémoires d'Outre Tombe (Paris, 1849).

Chateaubriand (F. A. de —): Itinéraire de Paris à Jérusalem par M. le Vicomte de Chateaubriand, précédé de notes sur la Grèce et suivie des voyages en Italie et en France (Paris, Firmin Didot Frères, 1856), τ. 1-2.

Chateaubriand (F. A. de—): 'Οδοιπορικὸν ἐκ Παρισίων εἰς 'Ιεροσόλυμα καὶ ἐξ 'Ιεροσολύμων εἰς Παρισίους, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ 'Εμμ. Δ. Ροΐδου ('Εν 'Αθήναις, 1860), τ. 1-4.

Chateaubriand (F. A. de—): Itinéraire de Paris à Jérusalem. Edition critique en deux volumes avec un avant-propos, une bibliographie des notes, etc., par Emile Malakis (Baltimore, 1946).

Χαιρέτη (Μαρία—): 'Αθηναϊκὰ "Εγγραφα (Μνημοσύνη, τ. Α' [1967], σ. 234 - 248).

Χαμουδόπουλος (Μ. —): Οἱ ἐν τῇ 'Ανατολῇ Μισσιονάριοι τοῦ Προτεσταντισμοῦ (Κωνσταντινούπολις, 1882).

Χαρίλαος ('Αλκ. —): 'Η νῆσος Φολέγανδρος ('Εν 'Αθήναις, 1888).

Χαριτάκης (Γ. —): Καταστατικὸν συντροφίας 'Αμπελακίων (Νέος 'Ελληνομνήμων, τ. ΙΔ' [1917 - 1920]).

Χατζῆ 'Ανάργυρος ('Ανάργ. —): Τὰ Σπετσιωτικά, ἤτοι συλλογὴ ἱστορικῶν ἐγγράφων ὑπομνημάτων, ἀφορώντων τὰ κατὰ τὴν 'Ελληνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ('Αθῆναι, 1861).

Χατζῆ 'Ανάργυρος ('Ανάργ. —): Τὰ Σπετσιωτικά, Συλλογὴ ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων τὰ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς νήσου Σπετσῶν καὶ Κράτους ('Εν Πειραιεῖ, 1925).

Χατζημιχάλη ('Αγγελική —): Ραπτάδες, χρυσορράπτες καὶ καποτάδες ('Αφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη, 1960, σ. 445 - 474).

Χατζῆ Σεχρέτης: ['Αληπασιάς]. Βίος 'Αλῆ πασᾶ (Κων. Σάθα, 'Ιστορ. Διατριβαί, 1870, σ. 123 - 336).

Χιόνης (Κ. —): 'Ιστορία τῆς Καβάλας (Καβάλα, 1968).

Χιώτης (Π. —): 'Ιστορικὰ 'Απομνημονεύματα τῆς νήσου Ζακύνθου (Κέρκυρα, 1840 - 1863).

Χιώτης (Π. —): 'Ιστορία τοῦ 'Ιονίου Κράτους ἀπὸ συστάσεως αὐτοῦ μέχρις 'Ενώσεως, 1815 - 1864. ('Εν Ζακύνθῳ, 1874 - 1877).

Χιώτης (Π. —): 'Ιστορικὰ ἀπομνημονεύματα τῆς 'Επτανήσου, ἰδίως τῆς Ζακύνθου, ἀπὸ Βενετοκρατίας μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῶν "Αγγλων, 1500 - 1816 (Κέρκυρα, 1862).

Choiseul-Gouffier: Voyage pittoresque de la Grèce (Paris, 1809), τ. 1 - 2.

Χρηστοβασίλης (Χρ. —): "Ηθη καὶ ἔθιμα Θεσσαλίας ('Αττικὸν 'Ημερολ., 1869).

Χρήστου (Π. Κ. —): Μεθόδιος 'Ανθρακίτης. Βίος - Δρᾶσις - 'Ανέκδοτα ἔργα ('Ιωάννινα, 1953).

Χρυσανθακόπουλος (Γ. 'Αρ. —): 'Η 'Ηλεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας ('Εν 'Αθήναις, 1950).

Ciampolini (Luigi—): Le guerre dei Souliotti contro Ali Bascia di Janina (Firenze, 1827).

Clair (William St.—): Lord Elgin and the Marbles (Oxford, 1967).

Clarac (comte de—): Sur la statue antique de Vénus Victrix découverte dans l'île de Milo en 1820; transportée à Paris et donnée au Roi par M. le Marquis de Rivière, ambassadeur de France à la cour ottomane (Paris, 1821).

Claretie (Jules—): 'Η Κόρη τῶν 'Αθηνῶν ('Εστία, τ. ΙΖ' [1884], σ. 222-223).

Clarke (Edward Daniel—): Testimonies of different authors respecting the colossal statue of Ceres, placed in the vestibule of the public library at Cambridge, July the first 1803; with a short account of the removal from Eleusis, Nov. 22, 1801 (Cambridge, 1802).

Clarke (Edward Daniel—): Travels in various countries of Europe, Asia and Africa (Cambridge, 1810 - 1823), τ. 1 - 7.

Clarke (Edward Daniel—): Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. By Edward Daniel Clarke, LL. D. Part Second. Greece, Egypte, and the Holy Land, Section the first, Section the second, Section the third (London, 1812).

Clarke (Edward Daniel—): The life and remains of the Rev. Edward Daniel Clarke LL. D., Professor of mineralogy in the University of Cambridge (London, 1824).

Cleveland (Duchess of—): The life and letters of Lady Hester Stanhope (London, 1897).

Clogg (Richard—): The Foundation of the Smyrna Bible Society, 1818 (Μικρ. Χρονικά, τ. ΙΔ' [1970], σ. 31 - 49).

Clogg (Richard—): 'Ο Parsons καὶ ὁ Fisc στὸ γυμνάσιο τῆς Χίου τὸ 1820 ('Ερανιστής, τ. Ε' [1967], σ. 177 - 193).

Clogg (Richard—): Some Protestant Tracts printed at the Press of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople: 1818-1820 (Eastern Churches Review, τ. Β' [1968]).

Cockerell (Charles Robert—): Antiquities of Athens and other places in Greece, Sicily, etc. Supplementary to the Antiquities of Athens by James Stuart, F. R. S., F. S. A. and Nicholas Revett, delineated and illustrated by C. K. Cockerell A. R. A., F. S. A., W. Kinnard, T. L. Donaldson, W. Jenkins, W. Railton, architects (London, 1839).

Cockerell (Charles Robert—): The Temples of Jupiter Panhellenius at Aegina and of Apollo Epicurius at Bassae near Phigalia in Arcadia (London, 1860).

Cockerell (Charles Robert —): Travels in southern Europe and the Levant, 1810 - 1817: the journal of C. R. Cockerell R. A., edited by his son, Samuel Pepys Cockerell (London, 1903).
Collins (Francis —): Voyages to Portugal, Spain, Sicily, Malte, Asia Minor, Egypt etc., etc... (London, 1809).
Cons (H. —): Précis d'Histoire du Commerce (Paris - Nancy, 1896).
Constantinidi - Bibicou (Hélène—): Les origines du Philhellénisme Français (L'Hellénisme Contemporain, τ. Ζ' [1953], σ. 248 - 265).
Constantinidis (C. —): En marge de l'insurrection grecque. Le philhellène François-Victorin Garrel (L'Hellénisme Contemporain, τ. Δ' [1939], σ. 57 - 73).
[Coranez (L.A.O. de—)]: Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure, contenant la description des régions septentrionales de la Syrie, celle de côtes méridionales de l'Asie Mineure et des régions adjacentes à l'extremité du bassin oriental de la Méditerranée, etc., etc. (Paris, 1816).
Coray (A. —): Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des observateurs de l'Homme (Paris, 1803).
Cousinéry (E. M. —): Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays (Paris, 1831).
Cox (Edward Godfrey —): A reference Guide to the Literature of Travel... (University of Washington, 1935, 1938, 1948 - 1950).
Cristow (Stefan —): The Lion of Janina (N. York, 1941).
Crouzet (F. —): L'économie britanique et le blocus continental, 1807 - 1813 (Paris, 1958).
Cust (Lionel —): History of the Society of Dilettanti (London, 1914).
Dakin (Douglas —): British and American Philhellenes (Thessalonique, 1955).
Dakin (Douglas —): The origins of the Greek Revolution of 1821 (History, new series, τ. 37, 'Οκτ. 1952, σ. 228 - 235).
Dakin (Douglas —): The unification of Greece, 1770 - 1923 (London, 1972).
Δάλλας (Χρ. Ι. —): Ὁ Θανάσης Βάγιας εἶχε τόσον πεπωρωμένην ψυχήν, ὡς ἡ παράδοσις διέσωσεν; Εἶναι ἄξιος τοῦ ὀνόματος Ἐθνικοῦ προδότου; (Ἡμερολόγιον Σκόκου, 1912, σ. 340 - 351).
Δάλλας (Μιλτ. —): Ἡ Ἀγιὰ διὰ μέσου τῶν αἰώνων (Ἀθῆναι, 1924).
Dallas (R. C. —): Correspondence of Lord Byron with a friend... also recollections of the poet (Paris, 1825), τ. 1 - 2.
Dalvimart (Octavien —): The Costume of Turkey illustrated by a series of Engravings; with descriptions in English and French (London, 1804).
Δανέζης (Μιχ. —): Σαντορίνη (Ἀθῆναι, 1971).
Δανιηλίδης (Δημ. Ι. —): Ἡ νεοελληνικὴ Κοινωνία καὶ Οἰκονομία. Πρῶτο βιβλίο. Προϋποθέσεις (Ἀθῆναι, 1934).
Δασκαλάκης (Ἀπ. —): Οἱ Ἕλληνες λόγιοι τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου καὶ ἡ συμβολὴ αὐτῶν εἰς τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἐλευθερίας (ΕΕΦΣΠΑ, τ. Ε' [1954 - 55], σ. 187 κ. ἑ.).
Δασκαλάκης (Ἀπ. —): Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας. Μέρος Α'. Ἐκκλησία καὶ γένος. Κοινοτικὸς βίος καὶ αὐτοδιοίκησις. Ἀριστοκρατία τοῦ γένους, κοινότητες ἐξωτερικοῦ. Οἰκονομικὴ ζωὴ (Ἀθῆναι, 1965 - 1967).
Δασκαλάκης (Ἀπ. —): Κοραῆς καὶ Κοδρικᾶς, Ἡ μεγάλη φιλολογικὴ διαμάχη τῶν Ἑλλήνων, 1815 - 1821 (Ἀθῆναι, 1966).
Δασκαλάκης (Ἀπ. —): Ἡ Μάνη καὶ ἡ ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, 1453-1821 (Ἀθῆναι, 1923).

Davenport (Richard Alfred—): The life of Ali Pacha, late vizier of Jannina surnamed Aslan or the Lion (London, 1878).
Davenport (Richard Alfred—): Βίος τοῦ 'Αλῆ πασᾶ ἐκ Τεπελενίου τῆς 'Ηπείρου, ἐπονομασθέντος 'Ασλὰν ἢ Λέοντος, μεταφρασθεὶς ὑπὸ 'Αναστ. Μπίτζη ('Εν Κεφαλληνίᾳ, 1866).
Dawkins (K. M.—): The Crypto-christians of Turkey (Byzantion, τ. Η' [1933], σ. 247 - 275).
Dawson (C. M.—) and *Raubitscher (A. E.—):* A Greek Folksong Copied by Lord Byron (Hesperia, τ. ΙΘ', ἀρ. 1, σ. 33 - 57).
Dearborn (Henry A. S.—): Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea, and the trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt (Boston, 1819), τ. 1 - 2.
Deherain (Henri—): Une correspondance inédite de François Pouqueville, Consul de France à Janina et à Patras sous le Premier Empire et la Restauration (London, 1929).
Δὲ-Κιγάλλας ('Ιωσὴφ—): Σχεδίασμα κατόπτρου τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἤτοι, 'Ονομαστικὸς κατάλογος τῶν νεωτέρων 'Ελλήνων συγγραφέων τε καὶ μεταφραστῶν (δηλ. ἀπὸ τοῦ 1550 μέχρι τέλους 1838), ὅπου σημειοῦνται καὶ οἱ νεοελληνιστὶ συγγράψαντες ἀλλογενεῖς ('Εν 'Ερμουπόλει, 1846).
Delaunay (F.—): La Vénus de Milo, Paris (χωρὶς χρονολ.).
Δεληβάνης (Δ. Ι.—): Τὰ 'Αμπελάκια καὶ ἄλλαι περιοχαὶ τῆς Βορείου 'Ελλάδος, μὲ ἔντονον οἰκονομικὴν δραστηριότητα κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Δελτ. 'Εμπ. καὶ Βιομηχ. 'Επιμ. Θεσσαλονίκης, Μάρτιος 1972, τεῦχος 3).
Δεληγιάννης (Καν.—): 'Απομνημονεύματα, 'Επιμ. Πρωτοψάλτη ('Αθῆναι, 1957), τ. 1 - 3.
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): Μὲ πέντε "Αγγλους στὴν 'Ελλάδα, 1811 - 1814 ('Αγγλοελληνικὴ 'Επιθεώρηση, Γ' [1947 - 1948], σ. 293 - 300).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): 'Η φωτισμένη Εὐρώπη (Ν. 'Εστία, τ. 51 [1952], σ. 225 - 230, 306 - 311).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): Δύο φίλοι: Κοραῆς καὶ Βάμβας, μὲ ἀνέκδοτα κείμενα ('Αθήνα, 1953).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): 'Ο Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του ('Αθήνα, 1953).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): 'Η Σχολὴ τοῦ 'Αγίου "Ορους στὰ 1800 (Θεσσαλονίκη, 1957).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): Τὸ κείμενο τοῦ «Ρωσσαγγλογάλλου» ('Αθήνα, 1960).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): 'Η λογιοσύνη τῶν 'Ηπειρωτῶν ('Ιωάννινα, 1960).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): Φροντίσματα ('Αθήνα, 1962).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): 'Ο 'Ελληνικὸς διαφωτισμὸς ('Αθήνα, 1964).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): Note sur l'article de monsieur Sandor Baumgarten ('Ερανιστής, τ. Ε' [1967]).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): 'Αθανάσιος Πάριος, 'Ανέκδοτα κείμενα ('Ερανιστής, τ. Ε' [1967], σ. 57 - 63).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): Note sur l'evolution du XVIe au XIX siècle dans le domaine culturel grec sur les doctrines qui l'ont enregistrée (Zeitschrift für Balkanologie, τ. Ε' [1967], σ. 160 - 166).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): 'Ο Chateaubriand στὴν 'Ελλάδα ('Αθήνα, 1968).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): 'Ο περιηγητισμὸς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο [Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, 'Αθήνα 1968], σ. 145 - 152.
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): Περιηγητισμὸς (Τὸ Βῆμα, 5 'Ιουλίου 1968).
Δημαρᾶς (Κ. Θ.—): La Grèce au temps des Lumières (Genève, 1969).

Δημητρακάκης (Δημ.—): Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Μεσολογγίου, 1740 - 1826 ('Εν 'Αθήναις, 1939).

Δημητράκος -Μεσισκλῆς (Δημ. Β.—): Οἱ Νυκλιάνοι ('Αθήνα, 1949).

Δημοδήκης (Θ.—): Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν 'Ελλάδι ('Αθῆναι, 1884).

Demont (Louise—): Voyages and travels of Her Majesty, Caroline, queen of Great Britain, including visits to various parts of Germany, France, Italy, Greece, Palestine etc., etc.,... by one of her Majesty's suite (London, 1821).

Demont (Louise—): Journal of the visit of her Majesty the Queen, to Tunis, Greece, and Palestine, written by Louise Demont, with other corresponding papers, collected in Switzerland, and translated by Edgar Garston (London, 1821).

Dennis (A. L. P.—): Eastern problems at the close of Eighteenth Century (Cambridge Mass., 1901).

Deny (J.—): Histoire de l'empire ottoman, 1792 - 1844 (Paris, 1950).

Deon (Michel—): Μὲ τὸν Σατωμπριὰν στὴν 'Ελλάδα (Ν. 'Εστία, Χριστ. 1968, σ. 194 - 198, μετ. Ξεν. Καράκαλου).

Δερνίκος (Δ. Κ.—): 'Η Τσακωνιὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Χρονικὰ τῶν Τσακώνων, τ. Α' [1956], σ. 17 - 23).

Διαμάντης (Κων.—): 'Η 'Ιόνιος 'Ακαδημία τοῦ κόμητος Γκίλφορδ. Κατὰ χειρόγραφον τῆς Συλλογῆς Γιάννη Βλαχογιάννη ('Αθῆναι, 1940).

Διαμάντης (Κων.—): 'Η Βασιλικὴ Πλέσσου, σύζυγος τοῦ Μουχτὰρ πασᾶ, κατὰ χειρόγραφον τοῦ 'Αθ. Ψαλίδα ('Ηπ. 'Εστία, τ. Δ' [1955]).

Διαμάντης (Κων.—): 'Ο 'Αθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖον του (ΔΙΕΕ, 14 [1960], σ. 550-583, 16 [1962] σ. 273-369).

Dick (E.—): Plagiats de Chateaubriand (Dissertation présenté à la faculté de Berne 1905 - 1906).

Didot (Ambroise Firmin—): Notice d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817 (Paris, 1826).

Dieterich (Karl—): Deutsche Philhellenen in Griechenland 1821 - 1822. Auswahl aus ihren Tagebüchern von Karl Dieterich (Hamburg, 1929).

Δίγκας (Δ.—): Μελέτη περὶ τῆς ἐν Τουρκίᾳ ἑτεροδικίας ('Αθῆναι, 1905).

Dilletanti: History of the Society of Dilletanti compiled by Lionel Cust, M. A. director of the National Portrait Gallery... (London, 1914).

Dodwell (Edward—): A Classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806 (London, 1819), τ. 1 - 2.

Dodwell (Edward—): Views in Greece from drawings, by Edward Dodwell (London, 1821).

Δοσίου (Αἰκατ. Κ.—): 'Ο Γκιαούρ, τεμάχιον τουρκικοῦ διηγήματος κατὰ τὸ 'Αγγλικὸν τοῦ Βύρωνος ('Αθήνησι, 1857).

Douglas (Fred. Sylv. North—): An Essay on Certain Points of Resemblance between the Ancient and the Modern Greece. By Hon. Fred. Sylv. North Douglas, Student of Christ Church, Oxon (London, 1813). Second edition, corrected.

Douglas (J. A.—): The relations of the Anglican Churches with the Eastern Orthodox (London, 1921).

Donin (G.—): La Mediterranée de 1803 à 1805. Pirates et corsaires aux îles ioniennes (Paris, 1917).

Δουκάκης (Κ. Χ.—): Μεσσηνιακὰ καὶ ἰδίᾳ περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμάτας ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Καποδιστρίου ('Αθῆναι, 1906).

Δραγούμης (Νικ.—): 'Ιστορικαὶ ἀναμνήσεις ('Εν 'Αθήναις, 1879).

Driault (E.—): La politique orientale de Napoléon (Sebastiani et Gardane), 1806 - 1808 (Paris, 1904).
Driault (E.—), Lheritier (M.—): Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours (Paris, 1925).
Δρομοδείκτης τῶν ἀκολούθων ὀκτὼ μερῶν μετ' ἀξιολόγων ὑποσημειώσεων τοῦ καθενὸς μέρους: Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Ἀττικῆς, Θεσσαλίας, Ἠπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας καὶ Θράκης (Ἐν Βενετίᾳ, 1829).
Δρόσος (Δρόσος—): Ἱστορία τῆς νήσου Τήνου ἀπὸ τῆς πέμπτης Σταυροφορίας μέχρι τῆς ἑνετικῆς κυριαρχίας καὶ ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ 1821 (Ἐν Ἀθήναις, 1870).
Δρόσος (Ζαχ.—): Οἱ Βαλαάδες τῆς Ἀνασελίτσης καὶ τῶν Γρεβενῶν (Ἡμερ. Δυτ. Μακεδονίας, τ. Ζ' [1938]).
Dumas (Alex. père—): The crimes of the Ali Pacha and others (London, 1908).
Duplantis (J. N. B.—): Notice sur Ali, pacha de Janina (Paris, 1828).
Dupré (L.—): Voyage à Athènes et à Constantinople, ou, Collection de portraits, de vues et de costumes grecs et ottomans, peints sur les lieux, d'après nature lithographiés et coloriés par L. Dupré, élève de David; accompagné d'un texte orné de vignettes (Paris, 1825).
Duval (Amaury—): Exposé de faits qui ont précédé et suivie la cession de Parga, ouvrage écrit originairement en Grec par un Parganiote et traduit en Français par un de ses compatriotes (Paris, 1820).
Economides (D.—): Les Écoles grecques en Roumanie jusqu'à 1821 (L'Hellénisme Contemporain, τ. Γ' [1940], σ. 160 - 168, 274 - 287), τ. Δ' [1950], σ. 245 - 259).
Eggert (Gerhard—): Lord Byron und Napoleon (Weimar, Leipzig, 1933).
Εἰρηνίδης (Δημ.—): Ὁμιλία περὶ τοῦ ἐφευρέτου τῆς τυπογραφικῆς τέχνης Ἰωάννου Γουτεμβεργίου, ἐν συνόψει δὲ καὶ περὶ τῶν μέχρις ἐνάρξεως τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ἑλληνικῶν τυπογραφείων, γενομένη τῇ 24ῃ Αὐγούστου 1875 (Ἐν Ἀθήναις, 1876).
(Elgin [Thomas Bruce, Earl of—]): Memorandum on the Subject of the Earl of Elgin's pursuits in Greece (Edinburgh, 1810).
Elgin (Lady—): The letters of Mary Nisbet of Dirleton Countess of Elgin, Arranged by Lieut.-Coloned Nisbet Hamilton Grant (London, 1926).
Eliot (C. W. J.—): Lord Byron, Early travelers and the Monastery at Delphi (American Journal of Archaeology, τ. 71, No. 3, Ἰούλιος 1967, σ. 283 - 291).
Eliot (C. W. J.—): Athens in the Time of Lord Byron (Hesperia, τ. XXXVII, No. 2, σ. 130 - 158).
Emerson: The history of modern Greece (London, 1830).
Ἐνεπεκίδης (Πολ.—): Ἔκθεσις περὶ τῶν τελευταίων ἐρευνῶν περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Ἀθῆναι, 1956).
Ἐνεπεκίδης (Πολ.—): Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ Τύπου καὶ Τυπογραφείων τῆς Βιέννης, 1790 - 1821 (Θεσσαλικὰ Χρονικά, Ἀθῆναι 1965).
Ἐνεπεκίδης (Πολ.—): Κοραῆς, Κούμας, Κάλβος (Ἀθῆναι, 1967).
Ἐνισλείδης (Χρ. Μ.—): Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Σπήλαιον - Γρεβενὰ - Σαμαρίνα - τοπογραφία, ἀρχαιολογία, ἱστορία, λαογραφία (Ἀθῆναι, 1951).
Estève (Edmond—): Byron et le Romantisme Français, Essai sur la fortune et l'influence de l'oeuvre de Byron en France de 1812 à 1850 (Paris, 1907).
Εὐαγγελίδης (Τρ.—): Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ Τεπελενλῆ, σατράπου τῆς Ἠπείρου (1741 - 1822), (Ἐν Ἀθήναις, 1896).
Εὐαγγελίδης (Τρ.—): Ἡ Μύκονος, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (Ἐν Ἀθήναις, 1914).

Εὐαγγελίδης (Τρ. —): Τὰ σχολεῖα τῆς Ὕδρας (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, τ. Β' [1933 - 1934], σ. 97 - 102).

Εὐαγγελίδης (Τρ. —), Μιχαηλίδης (Μ. Νουάρος—) : Ἱστορία τῆς νήσου Κάσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, μετὰ Λαογραφικῶν (Ἀθῆναι, 1935).

Εὐαγγελίδης (Τρ. —): Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου (Ἀθῆναι, 1936), τ. 1 - 2.

Everett (Alexander—): Europe: or, a general Survey of the present Situation of the principal Powers; with conjectures of their Future Prospects (Boston, 1822).

Fairfax (A. —): Τὰ αἴτια τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς τῆς Πάργας (Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας, τ. Θ' [1972], σ. 51 - 63).

Fauriel (Claude —): Chants populaires de la Grèce moderne (Paris, 1824).

Fauriel (Claude—): Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ τραγούδια, μετ. Ἀπ. Χατζημμανουὴλ (Ἀθήνα, 1956).

Ferriman (Z. D. —): Some English Philhellenes: VI. Lord Guilford (London, 1919).

Ferriman (Z. D.—): East and West Hellespont, Memories of fifty years (Boston, 1926).

Filiti (Ioan. C.—): Le rôle diplomatique des Fanariotes (Paris, 1901).

Finlay (G. —): Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (Ἀθήνα, 1958).

Flechter (Ernest R. —): Der Tempel der Aphaia auf Aegina (München, 1904).

Φλωράκης (Ἀλ. —): Τῆνος - Λαϊκὸς πολιτισμὸς (Ἀθήνα, 1971).

Forbin (Comte de—): Voyage dans le Levant, en 1817 et 1818 (Paris, 1819).

Forbin (Comte de—): Portefeuille du Comte de Forbin... contenant ses tableaux, dessins et esquisses les plus remarquables. Avec un texte rédigé par M le Comte de Marcellus (Paris, 1843).

Foscolo (Ugo—): Narrazione delle fortune e della cessione di Parga (Firenze, 1950).

Fragmenti - aus meiner Reise nach Griechenland (EOS, Zeitschrift aus Pairn 1820).

Fuller (John—): Narrative of a Tour through Some Parts of the Turkish Empire (London, 1830).

F. W. B.: A collection of modern and contemporary voyages and travels: containing I: Translations from foreign languages... II. Original voyages and travels. III: Analyses of new voyages and travels. Edited by F. W. B. (London, 1805 - 1809), τ. 1 - 10.

Γαϊτάνος (Γ. Θ. —): Πραγματεία περὶ τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου (Ἐν Ἀθήναις, 1928).

Γαλανόπουλος (Μελ. —): Ἡ Πατμιὰς τοῦ Γένους Σχολὴ (Ἐν Ρόδῳ, 1951).

Galt (John—): Voyages and travels in the years 1809, 1810, and 1811; containing statistical, commercial, and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo, and Turkey (London, 1812).

Galt (John—): Letters from the Levant, containing views of the state of Society, manners, opinions, and commerce, in Greece and several of the principal islands of Archipelago (London, 1813).

Galt (John —): The life of Lord Byron (London, 1830).

Gardane (Général de —): Travels in Asiatic Turkey and Persia, during the years 1807 and 1808 (Paris, 1809).

Gardane (Ange de —): Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808 (Paris, 1809).

Γεδεὼν (Μαν. —): Χρονικὸν τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας: ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, 1454 - 1830 (Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1882).

Γεδεὼν (Μαν. —): Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας ('Εν Κωνσταντινουπόλει, 1883).
Γεδεὼν (Μαν. —): 'Ο Ἄθως. 'Αναμνήσεις - Ἔγγραφα - Σημειώσεις (Κωνσταντινούπολις, 1885).
Γεδεὼν (Μαν. —): Πατριαρχικοὶ πίνακες, Εἰδήσεις, ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ 'Ανδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις 'Ιωακεὶμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, 36 - 1884 ('Εν Κωνσταντινουπόλει, 1865 - 1890).
Γεδεὼν (Μαν. —): 'Η πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἔτη ('Εκκλησ. 'Αλήθεια, τ. Η' [1887 - 1889], σ. 359 - 361, 366 - 369, 374 - 378, 382 - 384, τ. Θ' [1888 - 1889], σ. 2 - 4, 53 - 55, 61 - 64, 68 - 71, 204 - 205, 212 - 213, 275, 285 - 288, 290 - 293, 298 - 304, 314 - 316, 338 - 340, 346 - 347, 354- 359, 370 - 376, 371β' - 376β').
Γεδεὼν (Μαν. —): Περὶ τῆς Φαναριωτικῆς Κοινωνίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος ('Ο ἐν Κων/λει 'Ελλ. Φιλ. Σύλλογος, τ. ΚΑ' [1887], σ. 55 - 71).
Γεδεὼν (Μαν. —): Αἱ κατὰ τῆς πολυτελείας τῶν προικῶν ἐθνικαὶ ἐνέργειαι κατὰ τοὺς τελευταίους τέσσαρας αἰῶνας ('Ο ἐν Κων/λει 'Ελλ. Φιλ. Σύλλογος, τ. ΚΑ' [1887], σ. 49 - 55).
Γεδεὼν (Μαν. —): Κανονικαὶ Διατάξεις (Κωνσταντινούπολις, 1888).
Γεδεὼν (Μαν. —): Βασιλικὴ καὶ Βάγιας ἐν Φαναρίῳ ('Εκκλ. 'Αλήθεια, τεῦχος 19 (1920), σ. 155 κ. ἑ.).
Γεδεὼν (Μαν. —): Εἰκοσαετὴς πατριαρχικὴ ἱστορία κατόπιν θυέλλης 1791 - 1811 ('Αθῆναι, 1927).
Γεδεὼν (Μαν. —): Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500 - 1912 ('Εν 'Αθήναις, 1936).
Gell (William —): The topography of Troy and its vicinity, illustrated and explained by drawings and descriptions (London, 1804).
Gell (William —): The Geography and Antiquities of Ithaca (London, 1807).
Gell William —): The Itinerary of Greece with a commentary on Pausanias and Strabo and an account of the monuments of antiquity at present existing in that country, compiled in the years 1801 - 2 - 5 - 6 (London, 1810).
Gell (William —): Itinerary of the Morea being a description of the routes of that peninsula (London, 1817).
Gell (William —): Narrative of a Journey in the Morea (London, 1823).
Gell (William —): The Itinerary of Greece; containing one hundred routes in Attica, Boetia, Phocis, Locris and Thessaly (London, 1827).
Γεννάδιος ('Ιω. —): Σχεδίασμα τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ('Αθῆναι, 1925).
Γεννάδιος ('Ιω. —): 'Ο λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν 'Ελλάδα καὶ τὰς 'Αθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς, 1440 - 1837 ('Αθῆναι, 1930).
Γεννάδιος ('Ιω. —): Frederick North, Earl of Guilford ('Ελληνισμός, τ. ΚΑ' [1930], σ. 523 - 528).
Γεννάδιος ('Ιω. —): 'Εκ τῆς ἱστορίας τῶν μεταγενεστέρων 'Αθηνῶν, Βιογραφικὰ Δοκίμια ('Εν 'Αθήναις, 1931).
Γεννάδιος ('Ιω. —): 'Η Καισαριανὴ ('Αθῆναι, 1930).
Γεωργαντόπουλος ('Επ. —): Τηνιακά, ἤτοι ἀρχαία καὶ νεωτέρα γεωγραφία καὶ ἱστορία τῆς νήσου Τήνου ('Εν 'Αθήναις, 1889).
Γεωργιάδης (Νικ. —): Θεσσαλία ('Εν 'Αθήναις, 1880).
Γεωργιάδης (Νικ. —): 'Η κωμόπολις Ζίτσα ('Αθῆναι, 1889).
Γεωργίου ('Ηλ. Π. —): 'Ιστορία καὶ Συνεταιρισμὸς τῶν 'Αμπελακίων ('Αθῆναι, 1951).

Γεωργίου ('Ηλ. Π.—): Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς συντροφίας τῶν 'Αμπελακίων ἐξ ἀνεκδότου ἀρχείου ('Αθῆναι, 1950).
Γεωργίου ('Ηλ. Π.—): 'Επισιτισμὸς Γαλλίας ὑπὸ ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, 1789 - 1859 ('Αθῆναι, 1969).
Γέροντας (Δ.—): Τὸ νερὸ τῆς 'Αφροδίτης καὶ ἡ ὀνομαστὴ Τσουλήθρα (Καθημερινή, 9 Μαΐου 1938).
Γέροντας (Δ.—): 'Ιστορία τῶν 'Αθηναίων ('Αθῆναι, 1969), τ. 1 - 4.
Γέροντας (Δ.—): Περὶ τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν 'Αθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς ἐπαναστάσεως ('Αθῆναι, 1964).
Γέροντας (Δ.—): Τινὰ περὶ τῆς παιδείας ἐν 'Αθήναις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Τουρκοκρατίας ('Αθηναϊκά, τεῦχος 26).
Gervinus (G. G. —): Geschichte des Neunzehnten Jahrhunderts, zeit den Wiener Verträgen (Leipzig, 1861).
Γιαννακὸς (Πέτρος—): Οἱ Βλάχοι στὰ βουνὰ τὰ Ζαγορίσια ('Ηπειρ. 'Εστία, 1954).
Γιαννόπουλος ('Ιω. Γ.—): 'Η διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Στερεᾶς 'Ελλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393 - 1821). Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς 'Επαρχιακῆς Διοικήσεως τοῦ κυριάρχου 'Οθωμανικοῦ Κράτους ('Εν 'Αθήναις, 1971).
Γιαννόπουλος ('Ιω. Γ.—): Τὰ τσιφλίκια τοῦ βελῆ πασᾶ υἱοῦ τοῦ 'Αλῆ πασᾶ (Μνήμων, τ. Β' [1972], σ. 135 - 158).
Giraud (V.—): Chateaubriand (Études littéraires, 1898).
Giraud (V.—): Nouvelles études sur Chateaubriand (Revue d'histoire littéraire, 'Απρ. 1898).
Γκίκας (Γιάννης—): 'Ο Χομπχάους στὴν προεπαναστατικὴ Χαλκίδα ('Αρχεῖο Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, τ. ΙΖ' [1971], σ. 19 - 32).
Γκίκας (Γιάννης—): Ἕνας Ἄγγλος ἱεραπόστολος στὴ Μετεπαναστατικὴ Εὔβοια, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν θρησκευτικὴ προπαγάνδα στὴν ἀνεξάρτητη 'Ελλάδα ('Αθήνα, 1968).
Γκιὼν (Κάρ.—): 'Ιστορία τῆς νήσου Σίφνου, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, μετὰ περιγραφῆς τῶν ἀρχαίων αὐτῆς μεταλλείων χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ('Εν Σύρῳ, 1876).
Gössler (P.—): Nordische Gäste in Athen um 1810 (Leipzig, 1937).
Gössler (P.—): Jacob Linckh, ein Philhellene (Münchner Jahrbuch der bildenten Kunst (Leipzig, 1937).
Γούδας ('Αναστ. Ν.—): Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς 'Ελλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν ('Αθῆναι, 1869 - 1876), τ. 1 - 8.
Gravière (Julien de la—): 'Ιστορία τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῶν 'Ελλήνων ἀγῶνος, κυρίως τοῦ Ναυτικοῦ, Μετ. Κων. Ράδου ('Εν 'Αθήναις, 1894).
Grellet (Stephen—): Memoirs of the life and gospel labours of Stephen Grellet (London, 1862), 3η ἔκδ., τ. 1 - 2.
Γρηγοριάδης ('Αθαν.—): 'Ιστορικαὶ 'Αλήθειαι, ἤτοι ἱστορικὸν χειρόγραφον τοῦ ἀρχείου χειρογράφων τῆς 'Εθνικῆς βιβλιοθήκης περιέχον τοὺς 'Ελληνικοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1479 ἕως 1834 τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας ('Αθῆναι, 1934).
Γρηγορόπουλος (Μιχ.—): 'Η νῆσος Σύμη, πραγματεία ὑπὸ γεωγραφικήν, ἱστορικὴν καὶ στατιστικὴν ἄποψιν ('Εν 'Αθήναις, 1880).
Γριτσόπουλος (Τάσος—): Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μεσσηνιακῶν μονῶν Βουλκάνου καὶ Σιδηρόπορτας (Μεσσ. Γράμματα, Καλαμάτα 1956).
Γριτσόπουλος (Τάσος—): Τὰ ἐν Σχολῇ Δημητσάνης διδασκόμενα μαθήματα ('Αθηνᾶ, τ. 66 [1962], σ. 115 - 186).
Γριτσόπουλος (Τάσος—): Σχολὴ Δημητσάνης ('Εν 'Αθήναις, 1962).

Γριτσόπουλος (Τάσος —): Διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῶν σχολείων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Ἀθηναϊκά, τεῦχος 28, 29 [1964]).
Γριτσόπουλος (Τάσος —): Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ (Ἐν Ἀθήναις, 1971), τ. 1 - 2.
Γριτσόπουλος (Τάσος —): Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς (Ἀθῆναι, 1972).
Haeberlin (C. —): Studien zur Aphrodite von Melos (Göttingen, 1889).
Hallerstein (Carl, Freiherr Haller von —): Drawings and Note-Books 1810 - 1817 (στὴ Βιβλ. τοῦ Strasbourg, ἀρ. χειρ. 2720 - 2724).
Hallynk (P. —): Les debuts de l'époque révolutionnaire, 1789 - 1851 (Paris, 1950).
Hamel (Franc —): Lady Hester Stanhope: a new light on her life and love affairs (London, N. York, 1913).
Hammer (Joseph von —): Topographische Ansichten gesammelt auf einer Reise in die Levante (Wien, 1811).
Hanson (John Oliver —): Recollections of Smyrna, 1813 (ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, Μικρ. Χρονικά, τ. ΙΓ' [1967]).
Hanson (John Oliver —): Private Journal of a voyage from Smyrna to Venice (ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, The Annual of the British School of Archaeology, Athens, vol. 66, 1971).
Haslip (Joan —): Lady Hester Stanhope (London, 1934).
Haygarth (William —): Greece, A poem in three parts, and sketches of the scenery (London, 1814).
Haygarth (William —): Collection of 120 original sketches of Greek landscape made in 1810 - 1811.
Haygarth (William —): Collection of original sketches, most costumes, made in Greece 1810 - 1811.
Haygarth (William —): Sketch-book, containing numerous original pencil, pen and water colour sketches, mostly costumes, made in Greece, 1810 - 1811.
Henry-Bordeaux (Paul —): La Gircé du Désert (Paris, 1924), 10η ἐκδ.
Henry-Bordeaux (Paul —): La Sorcière de Dzoun (Paris, 1924).
Ἤμελλος (Στ. —): Ἡ περὶ πειρατῶν λαϊκὴ παράδοσις (Ἀθῆναι, 1968).
Hobhouse (J. C. —): A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810 (London, 1813), τ. 1 - 2.
Hobhouse (J. C. —): Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 and 1810 by the right Hon. Lord Broughton, G. C. B. (London, 1855), τ. 1 - 2.
Hobhouse (J. C. —): Recollections of a long life (London, 1909 - 1911), τ. 1 - 6.
Hodson (Francis —): Testimonies of different authors respecting the colossal statue of Ceres, placed in the vestibule of the Public Library at Cambridge, July the first, 1803, with a short account of its removal from Eleusis, November 22, 1801 (Cambridge, 1803).
Hogu (L. —): Documents sur le séjour à Athènes de Chateaubriand (Revu d'Hist. Lit. de la France, XIX [1912], σ. 631 κ. ἑ.).
Holland (Henry —): Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the years 1812 and 1813 by Henry Holland, M.D. F.R.S. etc., etc. (London, 1815).
Hollad (Henry —): Recollections of last life, by sir Henry Holland, Bart. M.D. F.R.S. D.C.I. etc., president of the Royal Institution of Great Britain; physician in ordinary to Queen (London, 1872).

Horvart (André—): 'Ο Φιλελληνισμὸς τοῦ Βύρωνος καὶ ἡ Οὐγγαρία ('Αλεξάνδρεια, 1938).
Hughes (Thomas Smart—): Letter (to the editor of Times) from a Grecian traveller respecting the intended cession of Parga, by England, to the Ottoman Porte (London, 1819).
Hughes (Thomas Smart—): Travels in Sicily, Greece and Albania. By the Rev. Thomas. Smart Hughes... Illustrated with engraving and maps scenery, plans etc. (London, 1820), τ. 1 - 2.
Hughes (Thomas Smart —): Voyage à Janina en Albanie, par la Sicile et la Grèce. Traduit de l'anglais... par l'auteur de Londres en 1819 (Paris, 1821).
Hughes (Thomas Smart—): Travels in Greece and Albania... Second edition with considerable additions (London, 1830), τ. 1 - 2.
Hunt (Philip—): A Narrative of what is known respecting the literary remains of the late John Tweddell (London, 1816).
Hunt (Philip—): An account of the Monastic institutions and the libraries on the Holy Mountain (Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, edited from manuscript journals by Robert Walpole, London, 1818, σ. 198 - 229).
'Ιασονίδης (Ο. Ι. —): Λόρδου Βύρωνος, ἡ 'Αρὰ τῆς 'Αθηνᾶς, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἀγγλικῆς ἐμμέτρως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι αὐτοῦ ('Εν 'Αθήναις, 1888).
Ibrahim -Manzour: Mémoires sur la Grèce et l'Albanic, pendant le gouvernement d'Ali-Pacha. Ouvrage pouvant servir de complément à celui de M. de Pouqueville (Paris, 1827).
Ibrovac (Miodrag—): Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe (Paris, 1966).
'Ιδρωμένος (Α. —): 'Ιστορία Σουλίου καὶ Πάργας, περιέχουσα τὴν χρονολογίαν καὶ τοὺς ἡρωικοὺς αὐτοῦ πολέμους, ἐξαιρέτως τοὺς τῶν Σουλιωτῶν μετὰ τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ, ἡγεμόνος τῆς 'Ελλάδος (Βενετία, 1815).
'Ιγγλέζης (Νικ. —): Τὰ 'Αμπελάκια καὶ ὁ ἥρως Νικοτζάρας ('Αθῆναι, 1884).
Iken (Carl Jac. Ludwig—): Reisende in Griechenland. Eine Tabellet (Bremen, 1818).
Isaac (J.—), Alba (A.—), Pouthas (Ch.—): L'époque révolutionnaire 1789 - 1851 (Paris, 1950).
Istria (Dora d'—): Περὶ τῶν ἐν τῇ 'Ανατολῇ Γυναικῶν ('Εν 'Αθήναις, 1860, μετ. Αἰμ. Σκουζέ).
Jassauy (F. de—): Mémoire sur l'état physique et politique des Isles d'Hydra, Spécie, Poro et Ipsara en l'année 1808 ('Ερανιστής, τ. Ι' [1973], τεῦχος 59, Κων. Σβολόπουλου, 'Ο ἐμπορικὸς στόλος..., σ. 197 - 207).
Jebb (Sir Richard —): Modern Greece, with papers on Byron in Greece (London, 1880).
Jireček: "Αρθρα γιὰ περιηγητὲς στὸ βουλγαρικὸ περιοδικὸ Periodičecko Spisanie (1885 - 1890).
Jolliffe (T. K.—): Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna; comprising a progress through Albania and the North of Greece; with some account of Athens descriptive of the ancient and present state of that city... (London, 1827).
Joret (Charles—): D'Ansse de Villoison et l'Hellénisme en France (Paris, 1910).
Jorga (N.—): Breve histoire de l'Albanie et du peuple albanais (Bucarest, 1919).
Jorga (N.—): Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne (Paris, 1925).
Jorga (N.—): Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient Européen (Paris, 1928).
Jorga (N.—): Les voyageurs Français dans l'Orient Européen (Paris, 1928).
Jorga (N.—): Istoria Românilor prin câlâtori (Bucarest, 1928), 2η ἔκδ., τ. 1 - 4.

Jowin (H.—): Traduction nouvelle du contrat passé entre le capitan Dimitri ou Démètre et Monsieur de Chateaubriand (Bul. Société Chateaubriand, II [1931], No. 2).
Joyce (M.—): My Friend H. (London, 1948).
Jowett (William—): Christian Researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX. In furtherance of the objects of the Church Missionary Society by the Rev. William Jowett, M.A. one of the representatives of the Society (London, 1822).
Juchereau de Saint Denis (A. de—): Révolutions de Constantinople, 1807 - 1808 (Paris, 1819).
Juchereau de Saint-Denis (A. de—): Observations générales sur l'état actuel de l'empire ottoman (Paris, 1844), τ. 1 - 4.
Julien: Itinéraire de Paris à Jérusalem par Julien, domestique de M. de Chateaubriand publié d'après le manuscript original appartenant à M. Lésouëf, avec introduction et notes par Édouard Champion (Paris, 1904).
Καββάδας (Στέφ.—): Ἡ ἐν Χίῳ βιβλιοθήκη Κοραῆ [ἱστορία, κατάλογος χειρογράφων], (Ἀθῆναι, 1933).
Καβαδίας (Μ.—): Κατὰ Οὐολταίρου καὶ τῶν ὀπαδῶν του (Βενετία, 1802).
Καιροφύλλας (Κώστας—): Ἱστορικαὶ σελίδες Τήνου, Φραγκοκρατία, Βενετοκρατία, Τουρκοκρατία 1207 - 1821 (Ἐν Ἀθήναις, 1930).
Καιροφύλλας (Κώστας—): Ξένοι περιηγηταὶ εἰς Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος μέχρι τοῦ 1820 (Ἀθῆναι, 1931).
Καιροφύλλας (Κώστας—): Ἡ Ζάκυνθος ὅπως τὴν εἶδαν οἱ περιηγηταὶ (Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1932, σ. 154 - 180).
Καιροφύλλας (Κώστας—): Ὁ Ἀλῆ πασᾶς ὅπως τὸν εἶδαν οἱ περιηγηταὶ (Ἀθῆναι, 1953).
Καιροφύλλας (Κώστας—): Ἡ Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων εἰς τὰς Ἀθήνας (Τὰ Ἀθηναϊκά, 1960, τεύχη 15, 16).
Κακλαμάνος (Δημ.—): Ὁ Βύρων καὶ ἡ Ἑλλὰς (Ἡ Μελέτη, Ἐν Ἀθήναις, 1907, Μάρτιος, σ. 129 - 151).
Καλινδέρης (Μιχ. Ἀθ.—): Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, 1676 - 1808 (Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1951).
Καλινδέρης (Μιχ. Ἀθ.—): Γραπτὰ Μνημεῖα ἀπὸ τὴ Δυτ. Μακεδονία χρόνων Τουρκοκρατίας, (Πτολεμαΐς, 1940).
Καλινδέρης (Μιχ. Ἀθ.—): Χαρίσιος Δ. Μεγδάνης, 1768 - 1823 (Ἐν Ἀθήναις, 1971).
Καλλιτσουνάκης (Δ.—): Οἱ συνεταιρισμοὶ καὶ ἰδίως ἐν Ἑλλάδι (Ἀθῆναι, 1924).
Καλλιτσουνάκης (Δ.—): Ὁ συνεταιρισμὸς τῶν Ἀμπελακίων (Ἀρχ. Οἰκ. Κοιν. Ἐπιστημῶν, τ. Θ', 1929).
Καλλιτσουνάκης (Ἰω.—): Περιηγηταὶ καὶ ἱστορικοὶ νεωτέρων χρόνων περὶ Κρήτης (Κρητικὰ Χρονικά, τ. Δ' [1956], σ. 257 - 263).
Καλογερόπουλος (Διον.—): Ἡ ἐν Ἑλλάδι καὶ Τουρκίᾳ Ἐλευθέρα Τεκτονικὴ (Ἀθῆναι, 1926).
Καλογερόπουλος (Διον.—): Ἱστορία τῆς ἀνὰ τὰς Ἑλληνικὰς χώρας ἐλευθέρας Τεκτονικῆς 1740 - 1872 (Ἀθῆναι, 1932).
Καμηλάρης (Ρήγας Μ.—): Γρηγορίου Κωσταντᾶ [Βιογραφία - Λόγοι - Ἐπιστολαί], (Ἀθῆναι 1887).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων (Ἐν Ἀθήναις, 1889).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Ὁ Κλέφτης Ζαχαριᾶς (Ἁρμονία, τ. Β' [1901], σ. 555 - 580), Χειρ. «Βίος Ζαχαριᾶ», Ἐθν. Βιβλ., φ. 2133/5062.
Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Αἱ Κόραι τοῦ Μακρῆ (Παναθήναια, 3, 30 Νοεμβρ. 1901).

Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Ὁ Βύρων εἰς τὰς Ἀθήνας, Τελευταῖαι Ἀναμνήσεις (Παναθήναια, [Δεκέμβριος 15 - 31], 1909).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Κλέφτες καὶ ἁρματολοὶ (Ἀθῆναι, 1916).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι (Ἀθῆναι, 1922).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Ἀττικοὶ Ἔρωτες, Ἱστορικὸν Διήγημα (Ἀθῆναι, 1921).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ. —): Ἀθηναϊκὸν Ἀρχοντολόγιον (Ἀθῆναι, 1921).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Μελέται καὶ ἔρευναι (Ἀθῆναι, 1923).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ.—): Λουδοβίκος Φωβὲλ (Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1923, σ. 385-400, 1924, σ. 233 - 258).
Καμπούρογλου (Δ. Γρ. —): Αἱ Γυναῖκες τοῦ Μεγάλου Κόσμου (Ἀθῆναι, 1925).
Κανδηλῶρος (Τ. —): Ἡ Γορτυνία, Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (Πάτραι, 1898).
Κανδηλῶρος (Τ. —): Ἡ Δημητσάνα, Ἱστορικὴ μονογραφία μετὰ βιογραφιῶν τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ Γερμανοῦ (Ἐν Ἀθήναις, 1897).
Κανδηλῶρος (Τ. —): Ὁ Ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου, 1500 - 1821 (Ἐν Ἀθήναις, 1924).
Κανδηλῶρος (Τ. —): Ὁ Ἀφορισμὸς τῶν Ἀρματολῶν κατὰ τὸ 1805 (Μαλεβός, τ. Δ', Ἀπρίλιος 1974, σ. 227 κ. ἑ.).
Κανελλάκης (Κ. —): Χιακὰ Ἀνάλεκτα (Ἐν Ἀθήναις, 1890).
Καπετανάκου (Εὐαγγελία Κ. —): Λακωνικὰ περίεργα (Ἐν Ἀθήναις, 1897).
Καραβοκυρὸς (Μιλτ. —): Κῶδιξ τῶν δικαίων καὶ προνομίων τῶν Σποράδων Νήσων (Κωνσταντινούπολις, 1913).
Καράλης (Ἀλέξ. —): Περιηγηταὶ (Ἑβδομὰς 1836, σ. 375 - 376, 387 - 389, 403 - 404, 417 - 418, 430 - 431, 441 - 442, 452 - 453, 465 - 468).
Καραμάνος (Γ. Χ. —): Τὰ Ἀρκαδικὰ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (Τρίπολις, 1900).
Καραμπλιᾶς (Ἰω. Ν. —): Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν. Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς των μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων εἰς τὸ ἐλεύθερον Ἑλληνικὸν Κράτος (Ἀθῆναι, 1949).
Καρατζᾶς (Σταμ. Κ. —): Κοραῆς καὶ Νικολόπουλος (Ἀθῆνα, 1949).
Καρατζένης (Δ. —): Ἡ μάχη τοῦ Σέλτσου, δραματικὴ ἀντίστασις τῶν Σουλιωτῶν (Ἀθῆναι, 1970).
Καρβούνης (Νικ. —): Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία καὶ ἡ ἐλευθέρα τεκτονικὴ (Πυθαγόρας, 1923).
Καρμίρης (Ἰω. —): Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς (Ἐν Ἀθήναις, 1937).
Κασομούλης (Νικ. —): Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων (Ἀθῆναι, 1940).
Καστόρχης (Εὐθ. —): Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς καὶ περὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ πρώτων αὐτῆς διδασκάλων (Ἐν Ἀθήναις, 1847).
Κατσικάρος (Ν. Θ. —): Ἡ βεντέττα ἐν Μάνῃ, Μικρὰ ψυχο-φυσιολογικὴ μελέτη (Ἀθῆναι, 1933).
Κατσουγιάννης (Τηλ. Μ. —): Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Β'. Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Θεσσαλονίκη, 1966).
Kendrick (Tertius T. C. —): The Ionian Islands; manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdotes of the Septinsulars (London, 1822).
Κεφαλᾶς (Νικ. —): Ὁδηγία θαλάσσιος Θεωρητικὴ καὶ Πρακτική. Συναθροισμένη ἀπὸ διαφόρους ἐπιστήμονας Συγγραφεῖς θαλασσίους, καὶ πλουτισμένη μὲ διαφόρους εἰδήσεις, παρὰ τοῦ θαλασσοπόρου Καπιτὰν Νικολάου Κεφαλᾶ ἐκ νήσου Ζακύνθου (Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1817).
Kesjakov, Stari pătuvanija prěz Bălgarija (Sofia, 1932).

Kinneir (John Macdonald —): Journey through Asia Minor, Armenia and Kourdistan, in the years 1813 and 1814 (London, 1818). Ἡ γαλλικὴ ἔκδοση: Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et le Kurdistan, dans les années 1813 - 1814 (Paris, 1818).
Κίτσου-Πιτούλη (Χριστίνα—): Μικρὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλέξη Νούτσου, Συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὸ Ἀρχεῖο Σταύρου καὶ σὲ ὡρισμένες ἄλλες πηγὲς (Ἠπειρ. Ἑστία, τ. ΚΓ' [1974], σ. 158 - 186).
Knight (Henry Gally—): Phrosyne: a Grecian tale (London, 1817).
Knight (Richard Payne—): On the Elgin marbles (London, 1816).
Knös (Börge—): Voltaire et la Grèce (L'Hellénisme Contemporain, τ. Θ' [1955]).
Κοδρικᾶς (Παναγ. —): Observations sur le voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804, par J.L.S. Bartholdy. Traduit de l'allemand, par A. du C. (Extrait du Magasin Encyclopédique.
Κοκκώνης (Ι. Π.—): Περὶ Πολιτικῶν. Περὶ τῶν εἰς σύνταξιν καὶ συντήρησιν αὐτῶν καὶ περὶ πολιτικῆς κυβερνήσεως, τ. 1ος, περιέχων τὴν περὶ πολιτικῶν τῶν παλαιῶν καὶ νέων ἐξιστόρησιν (Ἐν Παρισίοις, 1828), τ. 2ος, περιέχων τὴν περὶ συντάξεως πολιτικὴν θεωρίαν (Ἐν Παρισίοις, 1829).
Κολοκοτρώνης (Θεοδ. —): Ἀπομνημονεύματα ("Απαντα Τερτσέτη, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. Γ').
Κωνσταντινίδης (Γ. —): Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν (Ἀθήνησι, 1876).
Κωνσταντινίδης (Γ. —): Τὸ Κάρληλι καὶ ἡ φορολογία αὐτοῦ περὶ τὰ τέλη, τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος (Ἁρμονία, Α' [1900], σ. 465 - 474).
Κωνσταντινίδης (Ἱερών. —): Τὸ ἐκπολιτιστικὸν ἔργον τῶν Φαναριωτῶν ἡγεμόνων εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας Βλαχίας καὶ Μολδαβίας (Σταμπούλ, 1949).
Κωνσταντινίδης (Μιχ. —): Ἡ νῆσος Σκῦρος (Ἐν Ἀθήναις, 1901).
Κωνσταντινίδης (Πανάρ. —): Κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Ἀρχιεπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν (Σωτήρ, Ἰούνιος 1878).
Κωνσταντινίδης (Τρ. —): Ἡ πειρατεία, ἡ καταδρομὴ καὶ οἱ Ἕλληνες (Ἀθῆναι, 1949).
Κωνσταντινίδης (Τρ.—): Καράβια, καπετάνιοι καὶ συντροφοναῦται, 1800 - 1830. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἀγῶνος (Ἀθῆναι, 1954).
Κώνστας (Κ. Σ.—): Ἰωάννης Παλαμᾶς, διδάσκαλος στὴν Ἀθήνα (1813 - 1817), (Ἀθηναϊκά, τεῦχος 35, σ. 25 - 34).
Κώνστας (Κ. Σ.—): Ἡ κυρὰ-Βασιλικὴ στὴν Αἰτωλία (Ἠπ. Ἑστία, τ. Γ' [1954]).
Κώνστας (Κ. Σ.—): Ὁ Λουκᾶς Βάγιας στὸ Μεσολόγγι, ἑπτὰ ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα, 1825 - 1826 (Ἠπειρ. Ἑστία, τ. ΙΕ' [1964], σ. 801 κ. ἑ.).
Κώνστας (Κ. Σ. —): Οἱ Μπλὰκ στὸ Μεσολόγγι (Ἀθηναϊκά, τεῦχος 30 [1965], σ. 22 - 25).
Κωστῆς (Ν. Κ. —): Νέαι ἐπιστολαὶ Κοραῆ πρὸς Κοραῆν (Ἁρμονία, τ. Α' [1900]).
Κωστῆς (Ν. Κ. —): Σμυρναϊκὰ ἀνέκδοτα. Τὸ ἐν Σμύρνῃ πρῶτον νοσοκομεῖον τῶν Ὀρθοδόξων (Ξενοφάνης, τ. Β' [1904 - 1905], σ. 254 - 269).
Κοντάκης (Ἀναγν. —): Ἀπομνημονεύματα, ἐπιμ. Ἐμμ. Πρωτοψάλτη (Ἀθῆναι, 1957).
Κοντογιάννης (Παντ. —): Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος (Ἐν Ἀθήναις, 1915).
Κοντογιάννης (Παντ. —): Οἱ προστατευόμενοι (Ἀθηνᾶ, τ. ΚΕ' [1917], σ. 1 - 160).
Κοντογιάννης (Παντ. —): Τουρκία καὶ Τοῦρκοι (Ἀθῆναι, 1924).
Κοφινιώτης (Γ. —): Ἱστορία τοῦ Ἄργους (Ἀθῆναι, 1893).
Κοραῆς (Ἀδ.—): Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803) par Coray, docteur en Médecine, et Membre de ladite Société.
Κοραῆς (Ἀδ. —): Ἅπαντα, ἐπιμ. Βαλέτα, τ. 1 - 4.

Κορδᾶτος (Γιάννης —): Τ' 'Αμπελάκια κι' ὁ μῦθος γιὰ τὸ συνεταιρισμό τους, Συμβολὴ στὴν οἰκονομικοκοινωνικὴ ἱστορία τῆς 'Αν. Θεσσαλίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ('Αθῆναι, 1955).
Κορδᾶτος (Γιάννης —): 'Ιστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ 'Αγιᾶς ('Αθῆναι, 1960).
Κοσμετᾶτος (Νικ. Φωκᾶς —): Κάρολος Φίλιππος ντὲ Μποσσὲ στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς διοικητὴς Κεφαλληνίας (1810 - 1814), (Παρνασσός, τ. ΙΕ' [1973], σ. 181 - 194).
Κοσμετᾶτος (Τ. Α. —): 'Ιστορία τῆς 'Ολυμπίας (Τριφυλλίας), ('Ανδρίτσαινα, 1930).
Κοτσοβίλλης (Γ. Ι. —): Περὶ ἐξαρτισμοῦ τῶν πλοίων ('Ερμούπολις, 1894).
Κουγέας (Σωκρ. —): Κακαβούλια ('Ελληνικά, τ. Η' [1935]).
Κουγέας (Σωκρ. —): Τὸ ταξίδι τοῦ Villoison εἰς τὴν 'Ελλάδα (1784 - 1786), 'Αφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη, 1960 (σ. 189 - 203).
Κουγέας (Σωκρ. —): 'Ιστορικαὶ πηγαὶ διὰ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μάνης (1774 - 1821), (Πελοποννησιακά, τ. Ε' [1962], σ. 60 - 136).
Κουγέας (Σωκρ. —): Νικήτα Νηφάκη, Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα... ('Αθῆναι 1964).
Κουκκίδης (Κ. —): Τὸ πνεῦμα τοῦ Συνεργατισμοῦ τῶν Νεωτέρων 'Ελλήνων καὶ τ' 'Αμπελάκια, ὁ πρῶτος συνεταιρισμὸς τοῦ κόσμου ('Αθῆναι, 1948).
Κούκκου ('Ελ. —): 'Ο Καποδίστριας καὶ ἡ Παιδεία 1803 - 1822. Α'. 'Η Φιλόμουσος 'Εταιρία τῆς Βιέννης ('Αθῆναι, 1958).
Κούκκου ('Ελ. —): Κωνσταντῖνος Βαρδαλᾶχος (Byz. Neugr. Jahr. [XIX /1966], σ. 123 - 216).
Κούκκου ('Ελ. —): Διαμόρφωσις τῆς 'Ελληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ('Αθῆναι, 1971).
Κουκουλὲς (Φαίδ. —): Διὰ τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας καὶ τοῦ 'Ελληνικοῦ λαοῦ ('Αθῆναι, 1922).
Κουμαριανοῦ (Αἰκ. —): Δανιὴλ Φιλιππίδης - Barbier de Bocage - "Ανθιμος Γαζῆς, 'Αλληλογραφία (1794 - 1819), ('Αθήνα, 1966).
Κούμας (Κ. —): 'Ιστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ('Εν Βιέννῃ, 1832).
Κουρνοῦτος (Γ. —): Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας (Βασ. Βιβλ., τ. Α', 'Αθήνα, 1956).
Κουτσαλέξης (Α. Π. —): Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα ('Αθήνησι, 1882).
Κουτσονίκας (Λ. —): 'Ιστορία τοῦ Σουλίου ('Αθῆναι, 1864).
Κρεμμυδᾶς (Βασ. —): "Οψεις τῆς Τσακωνικῆς κοινωνίας, 1784 - 1821 (Χρονικὰ τῶν Τσακώνων, τ. Γ' [1969], σ. 17 - 31).
Κρεμμυδᾶς (Βασ. —): 'Αρχεῖο Χατζηπαναγιώτη, τ. Α'. Χατζηπαναγιώτης - Πολίτης ('Αθήνα, 1973).
Κρέμος (Τ. Π. —): 'Ιστορικὰ ἐπανορθώματα Α'. 'Αλῆ πασᾶς (Παρνασσός, τ. Ζ' [1883], σ. 950 - 979, τ. Η' [1884], σ. 64 - 75, 139 - 154).
Κρητικὸς (Παν. Γ. —), Μπάλλας (Κων. Ν. —): Τὰ Θεσσαλικὰ 'Αμπελάκια καὶ ὁ Τεκτονισμὸς (Τεκτονικὸν Δελτίον, ἀρ. 82, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1968).
Κριαρᾶς ('Εμ. —): 'Ο φιλέλλην ποιητὴς Pierre Lebrun καὶ τὸ 'Οδοιπορικόν του ἀνὰ τὴν 'Ελλάδα ('Επετ. τοῦ Μεσ. 'Αρχείου, 'Εν 'Αθήναις, 1939, σ. 107 - 133).
Κριεζῆς (Γ. Δ. —): 'Ιστορία τῆς νήσου "Υδρας πρὸ τῆς (ἑλληνικῆς) ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ὑπὸ Γεωργίου Δ. Κριεζῆ, ἐκδοθεῖσα ἐπιμελείᾳ τῶν υἱῶν αὐτοῦ Π. καὶ Ν. Κριεζῆ ('Εν Πάτραις, 1860).
Κρῖνος (Σ. Δ. —): 'Αθανάσιος Ψαλίδας ('Εστία, τ. Ζ' [1879], σ. 145 - 154).
Κρυστάλλης (Κώστας —): Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου ('Εβδομάς, τ. Η' [1891], φ. 4, 5, 7 - 9, 11, 12, 15 - 31).
Κτενᾶς (Χρ. —): "Απαντα τὰ ἐν 'Αγίῳ "Ορει 'Ιερὰ Καθιδρύματα εἰς 726 ἐν ὅλῳ ἀνερχόμενα καὶ αἱ πρὸς τὸ δοῦλον ἔθνος ὑπηρεσίαι αὐτῶν ('Εν 'Αθήναις, 1935).

Κτενᾶς (Χρ.—): Τὰ Γράμματα ἐν 'Αγίῳ Ὄρει καὶ ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία. Οἱ καταδιωγμοὶ τῶν λογίων 'Αγιορειτῶν καὶ τὸ βασιλεῦον ἐκεῖ παχὺ καὶ ἐρεβῶδες σκότος ('Εν Ἀθήναις, 1928).

Κυριακίδης (Στίλ.—): 'Η ἐξαγωγὴ χειρογράφων ἐκ τοῦ 'Αγίου Ὄρους (Μακεδονικά, τ. Δ').

Ladreit de Lacharrière (J.—): Les cahiers de Madame de Chateaubriand (Paris, 1909).

La Ferté-Meun (Madame—): Lettres sur le Bosphore, ou relation d'un voyage à Constantinople et en differentes parties de l'Orient, pendant les années 1816, 1817, 1818 et 1819 (Paris, 1822).

Λάϊος (Γ.—): 'Ο Ἀθανάσιος Ψαλίδας ἀντιδημοκράτης ('Ανέκδοτα δοκουμέντα ἀπὸ τὰ 'Αρχεῖα τῆς Βιέννης), 'Ηπειρ. 'Εστία, τ. ΣΤ' (1957), σ. 214 - 229.

Λάϊος (Γ.—): Οἱ ἀδελφοὶ Πούλιου Γεώργιος καὶ Θεοχάρης καὶ ἄλλοι σύντροφοι τοῦ Ρήγα. 'Ανέκδοτα ἔγγραφα ἀπὸ τὰ 'Αρχεῖα τῆς Βιέννης (Δελτ. 'Ιστ. καὶ 'Εθνολ. 'Εταιρίας, τ. ΙΒ' [1958]).

Λάϊος (Γ.—]): 'Ο 'Ελληνικὸς Τύπος τῆς Βιέννης. 'Απὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821 ('Αθῆναι, 1961).

Λάϊος (Γ.—): 'Η Φιλόμουσος 'Εταιρία τῆς Βιέννης (1814 - 1820), Νέα Ἔγγραφα ('Επετ. τοῦ Μεσ. 'Αρχείου, τ. ΙΖ' [1962]).

Lair (Jules—): La captivité de François Pouqueville à Constantinople, 1800 - 1801 (Caen, 1904).

Lair (Jules--): La captivité de Pouqueville en Morée (Publications diverses de l'Institut de France, 1902, No. 23, σ. 103 - 122).

Λαζαρίδης (Κ.—): Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι τῶν Γιαννίνων στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ('Ηπειρ. 'Εστία, τ. ΚΒ', σ. 80 - 98, 250 - 257).

Λαζόπουλος (Γ.—): Περὶ τοῦ ἑκουσίου συνεταιρισμοῦ τῶν ἐργατῶν καὶ κεφαλαιούχων 'Αμπελακιωτῶν καὶ περὶ τῆς πολιτείας καὶ παιδείας αὐτῶν (Χρυσαλλίς, τ. Ι' [1875 - 1876], 'Εν Κωνσταντινουπόλει, σ. 41 - 49).

Λαζαρίδης (Κ.—): Τὸ πνευματικὸ Ζαγόρι στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας (Γιάννινα, 1969).

Λαμέρας (Κ.—): Περὶ Μ. 'Ασίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κρυπτοχριστιανῶν ('Αθῆναι, 1921).

Λαμπρίδης ('Ιω.—): 'Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, Τεῦχος Πρῶτον, Περιγραφὴ τῆς πόλεως τῶν 'Ιωαννίνων ('Εν 'Αθήναις, 1887).

Λαμπρίδης ('Ιω.—): 'Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, Τεῦχος Δεύτερον, 'Ο Τεπελενλῆς 'Αλῆ πασᾶς ('Εν 'Αθήναις, 1887).

Λαμπρίδης ('Ιω.—): 'Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, Τεῦχος Τρίτον, Κουρεντιακὰ καὶ Τσαρκοβιστικὰ ('Εν 'Αθήναις, 1888).

Λαμπρίδης ('Ιω.—): 'Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, Τεῦχος Τέταρτον, Μαλακασιακά, Μέρος Πρῶτον, Περιγραφὴ τῶν Κατσανοχωρίων ('Εν 'Αθήναις, 1888). Μέρος Δεύτερον, Μέτσοβον καὶ Συρράκον ('Εν 'Αθήναις, 1888).

Λαμπρίδης ('Ιω.—): 'Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, Τεῦχος Ἕβδομον, Πωγωνιακὰ ('Εν 'Αθήναις, 1889).

Λαμπρίδης ('Ιω.—): 'Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, Τεῦχος Ὄγδοον, Ζαγοριακὰ ('Εν 'Αθήναις, 1889).

Λαμπρίδης ('Ιω.—): 'Ηπειρωτικὰ Μελετήματα, Τεῦχος Δέκατον, Τὰ Σουλιωτικὰ ('Εν 'Αθήναις, 1890).

Λαμπρίδης ('Ιω.—): Περὶ Καραμουρατίας καὶ Καραμουρατατῶν ('Αττικὸν 'Ημερολόγιον, 1888, σ. 113 - 129).

Λαμπρόπουλος (Κ.—), Νικολάου (Χ.—): Μισσιοναρισμὸς καὶ Προτεσταντισμὸς (Σμύρνη, 1836).

Λάμπρος (Α. Γ.—): Σιάτιστα (Μακεδ. 'Ημερολόγιον, τ. Γ' [1910]).

Λάμπρος (Π.—): Περὶ τῶν ἐκ Καλαρυτῶν χρυσοχόων καὶ τῆς τέχνης αὐτῶν (Κλειώ, 1887).
Λάμπρος (Σπ. —): Ἡ Δημητσάνα καὶ ἡ σχολὴ αὐτῆς (Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως, 3 Σεπτ. 1897).
Λάμπρος (Σπ. —): Μικταὶ Σελίδες (Λόγοι, Ἐπιστολαί, Μελέται), (Ἐν Ἀθήναις, 1905).
Λάμπρος (Σπ. —): Ἐνθυμήσεις, ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. Ζ' [1910], σ. 113 - 313).
Λάμπρος (Σπ. —): Σελίδες ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ (Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. Η' [1911]).
Λάμπρος (Σπ. —): Ἀμοιβαὶ διδασκάλων καὶ ρητόρων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Θ' [1912], σ. 195 κ. ἑ.).
Λάμπρος (Σπ. —): Περὶ τῆς Παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἐπετ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσός, τ. ΙΒ' [1916]).
Λάμπρος (Σπ. —): Ρήγας, Βηλαρᾶς, Χριστόπουλος (Ἐν Ἀθήναις, 1925).
Λάμπρος (Σπ. —): Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν Ἰωαννίνων (Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. ΚΑ' [1927]).
Λαμπρυνίδης (Μιχ. —): Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (Ἀθῆναι, 1898).
Λαμπρυνίδης (Μιχ. —): Οἱ Ἀλβανοὶ κατὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον. Ὕδρα - Σπέτσαι (Ἐν Ἀθήναις, 1907).
Λαμψίδης (Ὀδ.—): Ὁ Πόντος κατὰ τοὺς περιηγητὰς καὶ τοὺς ταξιδιώτας εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους (Ἀθῆναι, 1965).
Λάππας (Τάκης —): Ἀθανάσιος Λιδωρίκης ὁ σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, Ἀπομνημονεύματα (Ἠπ. Ἑστία, τ. Δ' [1935], σ. 725 - 733, 875 - 882, 976 - 982, 1083 - 1088).
Λάππας (Τάκης —): Ἡ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς (Ἀθήνα, 1954).
Larrabee (Stephen –): Byron return from Greece (Modern Language Notes, Δεκ. 1941).
Larrabee (Stephen —): English Bards and Grecian Marbles (New York, 1943).
Larrabee (Stephen —): Hellas Observed, The American Experience of Greece, 1775-1865 (New York, 1957).
Λάσκαρης (Ν. Ι.—): Ἱστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου (Ἀθῆναι, 1938), τ. 1 - 2.
Lascaris (S. T.—): L'Académie Ionienne, Un Institut littéraire à Corfou (Paris,1925).
Λασσιθιωτάκης (Κ. Ε. —): Μία τουρκογραικικὴ ἐγκύκλιος (Κρητ. Χρονικά, τ. Ι' [1956], σ. 353 - 357).
Laurent (Peter Edmund —): Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy, made in the years 1818 and 1819. Illustrated with coloured plates (London, 1821).
Leake (William Martin —): Researches in Greece (London, 1814).
Leake (William Martin—): Remarks on the Languages Spoken in Greece at the Present Day (London, 1814).
Leake (William Martin —): Journey through some Provinces of Asia Minor in the year 1800 (London, 1820).
Leake (William Martin—): The Topography of Athens, with some Remarks on its Antiquities (London, 1821).
Leake (William Martin—): Journal of a tour in Asia Minor, with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country, accompanied by a Map (London, 1824).
Leake (William Martin—): Travels in Morea (London, MDCCCXXX), τ. 1 - 3.

Leake (William Martin—): Travels in Northern Greece. By William Martin Leake, late lieutenant-colonel of the Royal Artillery Hon. D.C.L. in the University of Oxford, F.R.S. one of the vice-president of the Royal Society of Literature, and of the Royal Geographical Society, member of the Royal Academy of Science at Berlin, and corresponding member of Royal Institute of Paris (London, 1835), τ. 1 - 4.

Leake (William Martin—): Peloponnesiaca: A Supplement to travels in the Morea (London, 1846).

Lebrun (Pierre—): Le voyage de Grèce. Poème (Paris, 1828).

Legh (Thomas—): Narrative of a journey in Egypt and the country beyond the Cataracts (London, 1817).

Legrand (Ém.—): Biographie de Louis-François-Sébastien Fauvel antiquaire et consul (1753 - 1838), (Revue Archéologique, Paris 1897).

Legrand (Ém.—): Bibliographie Ionienne. Description raisonée des ouvrages publiés par les Grecs des Sept-Iles, du XVe siècle à l'année 1900 (Paris, 1910), τ. 1 - 2.

Legrand (Jacques-Guillaume—): Galerie antique, ou Collection des chefs-d'oeuvre d'architecture, de sculpture, et de peinture antiques, etc. Tome Premier. Premier division: Monuments de la Grèce, Tome I (Paris, 1808).

Lemaitre (Jules—): Chateaubriand (Paris, 1912).

Λέων (Γ.—): Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία (1453 - 1821), (Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία, ἔκδ. Ἐθν. Τρ. τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, 1972).

Λεονάρδος (Ἰω.—): Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία συνταχθεῖσα κατ' ἰδιαιτέραν τινὰ μέθοδον γεωγραφικῆς καὶ περιηγητικῆς (Ἐν Πέστη Οὐγγαρίας, 1836).

Letronne (Jean Antoine—): Analyse critique du Voyage de la Grèce par F.C.H.L. Pouqueville. Trois articles sur les deux premiers volumes de la seconde édition. Extraits du Journal des Savans, avril, juillet, sept. 1828 et du Bulletin universel des sciences, mai, sept., nov. 1828 (Paris, Imprimerie de Firmin Didot).

Levebvre (George—): Napoléon: from 18 Brumaire to Tilsit, 1799 - 1807 (N. York, 1969).

Leyburn (G. N.—): List of authors and works describing Greece, with date of publication (International Review, II [1875]).

Lewis (B.—): Some English travellers in the East (Middle Easrten Studies, τ.Δ' [1968], σ. 296 - 315).

Λιδωρίκης (Ἀθαν.—): Ἀπομνημονεύματα (ἐπιμ. Τάκη Λάππα, Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Δ' [1935]).

Λιγνὸς (Ἀντ.—): Οἱ ἀρχιεπίσκοποι Αἰγίνης καὶ Ὕδρας κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, τ. ΣΤ' [1938]).

Λιγνὸς (Ἀντ.—): Ἡ ναυτασφάλεια ἐν Ὕδρᾳ (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, Φεβρουάριος 1939).

Λιγνὸς (Ἀντ.—): Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας (Ἀθῆναι, 1946).

Liljegren (S. B.—): Lord Byron and Greece (Studies presented to David Moore Robinson, American Institute University of Uppsala, σ. 726 - 731).

Lobanov-Rostovsky: Russia and Europe, 1789 - 1825 (Durham, 1947).

Longnon (Jean—): Quatre siècles de philhellénisme français (La Revue de France, I, ἀρ. 6 [Ἰούνιος 1, 1921], σ. 512 - 542).

Λουκάτος (Σπ.—): Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐν Χίῳ τυπογραφία, Ἀφιέρωμα Κ. Ἄμαντου (Ἀθῆναι, 1960).

Λουκάτος (Σπ.—): Ὁ πολιτικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ πρὸς αὐτοὺς προνόμια (Ἐν Ἀθήναις, 1961).

Λουκιανὸς ('Αντ. —): 'Η Ἑταιρία τῶν Φιλομούσων ἐν 'Αθήναις ('Ημερ. τοῦ δισέκτου ἔτους 1896, 'Αθῆναι 1896).

Lovinesco (E. —): Les voyageurs français en Grèce au XIX siècle 1800 - 1900 (Paris, 1909).

Lucas (F. L. —): The Literature of Greek Travels (Royal Society of Literature of the United Kingdom. Transactions New Series, XVII [1930], σ. 17 - 40).

Λυκούρης ('Ιω. —): 'Η Διοίκησις καὶ Δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατουμένων νήσων (Αἴγινα - Πάρος - Σπέτσαι - Ὕδρα κ.λπ.) ἐπὶ τῇ βάσει ἐγγράφων τοῦ 'Ιστορικοῦ 'Αρχείου Ὕδρας καὶ ἄλλων (Παράρτ. τῆς 'Επιστ. 'Επετ. τῆς Νομ. Σχολῆς Παν. 'Αθηνῶν), ('Αθῆναι, 1954).

Λυριτζῆς (Σωτ. —): Οἱ ἐκ Γαργαλιάνων ἀδελφοὶ 'Ανδριανόπουλοι Ἄνθιμος καὶ 'Ιωάννης (Πελοποννησιακά, τ. Η' [1971], σ. 97 - 124).

Macgill (Thomas —): Travels in Turkey, Italy and Russia during the years 1803, 1804, 1805 and 1806 with an account of some of the greek islands (London, 1808), τ. 1 - 2.

Μαχαιρᾶς (Κων. —): Πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Λευκάδος, 1797 - 1810 ('Αθῆναι, 1954).

Μαχαιρᾶς (Κων. —): 'Η Λευκὰς (1700 - 1864), ('Αθῆναι, 1958).

Macmichael (William —): Journey from Moscow to Constantinople, in the years 1817, 1818 (London, 1819).

Μάγνης (Νικ. —): Περιήγησις ἢ Τοπογραφία τῆς Θεσσαλίας καὶ Θεσσαλικῆς Μαγνησίας ('Εν 'Αθήναις, 1860).

Μαγκριώτης ('Ιω. —): 'Ο 'Ελληνισμὸς τῆς Θράκης ὑπὸ τὴν σουλτανικὴν δουλείαν ('Αθῆναι, 1969).

Μάγνης (Νικ. —): Περιήγησις ἢ τοπογραφία τῆς Θεσσαλικῆς Μαγνησίας ('Εν 'Αθήναις, 1860).

Magnin (Charles —): Causeries et méditations historiques et littéraires de la Grèce suivant l'opinion du collège et de la Grèce véritable, à l'occasion du poème de William Haygarth: La Grèce (Globe, 17 Αὐγούστου 1827).

Μακραῖος (Σέργιος —): Τρόπαιον ἐκ τῆς 'Ελλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου ἐν τρισὶ διαλόγοις (Βιέννη, 1797).

Μακρῆς (Κίτσος —): 'Η Τσαρίτσανη καὶ τὰ μνημεῖα της ('Αθῆναι, 1967).

Malakis (Émile —): French travellers in Greece, 1770 - 1820 (Philadelphia, 1925).

Malakis (Émile —): Chateaubriand's contribution to French Philhellenism (Modern Philology, τ. XXVI [1928], σ. 99 κ. ἑ., Modern Language Notes, τ. XLVII [1932], σ. 172 κ. ἑ.).

Malakis (Émile —): La découverte de la traduction d'Atala en grec modern à Mistra (Rev. de lit. comparée, 1931, σ. 755).

Malakis (Émile —): Documents inédits sur le voyage de Chateaubriand en Orient (Bul. Société Chateaubriand, 1934, No. 4, σ. 28 - 33).

Malakis (Émile—): Les passeports de Chateaubriand en Orient (Bul. Société Chateaubriand, No. 4, σ. 25 κ.ἑ.).

Malakis (Émile —): Chateaubriand méprend Avramioti (Modern Language Notes, τ. L [1935], σ. 249 κ. ἑ.).

Malakis (Émile—): Chateaubriand, Itinéraire de Paris à Jérusalem, Édition critique en deux volumes avec un avant-propos, une bibliographie, des notes, etc. (Baltimore, London, 1946).

Μαλανδράκης (Μ. —): 'Η Πατμιὰς Σχολὴ ('Εν 'Αθήναις, 1912).

Μαλανδράκης (Μ. —): Νησιωτικὰ Χρονικὰ (Ἑλληνικά, τ. Ι' [1937 - 1938], σ. 69 - 116, 319 - 482).
Malte - Brun, Observations faites pendant un voyage dans la Grèce, et principalement dans les îles de l'Archipel, par le feu d'Ansse de Villoison de l'Académie des Inscriptions, de l'Institut de France etc. (Paris, 1809).
Malte - Brun, Annales des voyages de la Géographie et de l'Histoire; ou collection des voyages nouveaux les plus estimés, traduits de toutes les langues européennes, des relations originales, inédites communiquées par des voyageurs français et étrangers (Paris, 1801 - 1814).
Malte - Brun: Ali Hissas di Tepeleni, Bassa di Jannina; Prospetto storico e politico del Sig. Malte - Brun (Firenze, 1821), (ἀγγλ. μετ. στὴ The North American Review, Boston, Ἰανουαρ. 1824).
Μαμόπουλος (Ἀλέξ. —): Ἤπειρος, Λαογραφικά, Ἠθογραφικά, Ἐθνογραφικὰ (Ἀθῆναι, 1961).
Μανίκης (Ἀντ. —): Ἡ ἀνέλκυσις τῶν ἐλγινείων μαρμάρων, Τρία ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου Ὕδρας, (Ἀθῆναι, 1934).
Μανίκης (Ἀντ. —): Τὸ σινάφι τῶν ταβερνιαρέων εἰς τὴν προεπαναστατικὴν Ὕδραν (Τὸ Μέλλον τῆς Ὕδρας, τ. Η', σ. 5 - 6, 29 - 30).
Mannert (Konrad —): Geographie der Griechen und Römer (Nürnberg 1788 - 1825), τ. 1 - 9.
Manso: Über die Mainoten (Breslauer Programm, 1801).
Marcellus (M.L.J. comte de—): Souvenirs de l'Orient (Paris, 1839).
Marcellus (M.L.J. comte de—): Une lecture à Constantinople (Paris, 1859).
Marcellus (M.L.J. comte de—): Les Grecs anciens et les Grecs modernes (Paris, 1861).
Marcellus (M.L.J. comte de—): Chateaubriand et son temps (Paris, 1859).
Marcellus (M.L.J. comte de—): Épisodes littéraires en Orient (Paris, 1859).
Marchand (Leslie A.—): A biography (N. York, 1957).
Marchand (Leslie A. —): Byron's letters and Journals, τ. Α', In my hot youth, τ. Β', Famous in my time (London, 1974).
Μαρούλης (Ἀνδρ. Παντ. —): Ναυτικὰ ἔγγραφα, 1723 - 1883 (Ἐπ. Ἑτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Β' [1964], σ. 401 - 438).
Marriott (J.A.R. —): The Eastern Question (Oxford, 1917).
Marsden (John Howard—): A brief memoir of the life and writings of the late lieutenant colonel William Martin Leake (London, 1864).
Marshall (F.—): Four letters of Ali Pacha to William Martin Leake (Byz. Neugr. Jarbücher, τ. Θ' [1930 - 1932]).
Martial-Piéchaud: Ainsi vécut Chateaubriand (Paris, 1951).
Masson (P.M. —): Chateaubriand en Orient (Revue des Deux Mondes, τ. ΚΘ' [1914]).
Matcovič: Stara putovanja po balkanskon poluotoku (σειρὰ ἄρθρων στὸ Δελτίο (Rad) τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ζάγκρεμπ, 1875 - 1895).
Μαθᾶς (Ζαχ. —): Κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώτων Ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας (Ἐν Ναυπλίῳ, 1837).
Matterer: Notes nécrologiques et historiques sur M. le contre-amiral Dumont d'Urville, par M. Matterer, capitaine de vaisseau, mayor de la Marine à Toulone (Annales Maritimes et Coloniales, Ὀκτ. 1842).
Matton (R.—): Hydra et la guerre maritime (1821 - 1827), (Ἀθῆναι, 1953).
Maurois (André—): René ou la vie de Chateaubriand (Paris, 1938).

Μαυρῆς (Ν.—): Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κάσου (Ἀθῆναι, 1937).

Μαυρῆς (Ν.—): Δωδεκανησιακὴ Βιβλιογραφία, τ. Β' (Ἀθῆναι, 1974).

Μαυρογιάννης (Γεράσ.—): Ἱστορία τῶν Ἰονίων Νήσων ἀρχομένη τῷ 1797 καὶ λήγουσα τῷ 1815 (Ἀθῆναι, 1889).

Mavrokordato (J.—): Modern Greece, 1800 - 1931 (London, 1931).

Mayer (Luigi—): Views in Turkey in Europe and Asia, comprising Roumelia, Bulgaria, Walachia, Syria and Palestine, selected from the collection of Sir Robert Ainslie, drawn by Luigi Mayer and engraved by William Watts (London, 1801).

Mayer (Luigi—): Views in Palestine... Views in the Ottoman Empire, chiefly in Caramania a part of Asia Minor hitherto unexplored; with some curious selections from the islands of Rhodes and Cyprus, and the celebrated cities of Corinth... (London, 1803 - 1804).

Mayer (Luigi—): Views in the Ottoman Dominions in Europe, in Asia and some of the Mediterranean Islands, from the original Drawings taken for Sir Robert Ainslie by Luigi Mayer, F.A.S. with descriptions historical and illustrative (London, 1810).

Mayr (Johann Heinrich—): Reise nach Konstantinopel, Ägypten, Jerusalem und auf den Libanon, herausgegeben von Johann Conrad Appenzeller (St. Gallen, 1820).

Μέγας (Β.—): Οἱ Φιλικοὶ (Ἀθῆναι, 1937).

Μέγας (Γ.—): Αἱ θεσσαλικαὶ οἰκήσεις (Ἀθῆναι, 1946).

Μέγας (Γ.—): Σιάτιστα. Τ' ἀρχοντικά της, τὰ τραγούδια της κι' οἱ μουσικοί της (Ἀθῆναι, 1963).

Μελέτιος (Μ.—): Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ (Βενετία, 1807).

Μελετόπουλος (Ἰω. Ἀλ.—): Πειραϊκὰ (Ἀθῆναι, 1945).

Melling: Voyage pittoresque de Constantinople et des rives de Bosphore d'après les dessins de M. Melling, architecte de l'empereur Sélim III et dessinateur de la soultane Hadidgé sa soeur publié par M. M. Treuttel et Würtz (Paris, Strasbourg, Londres, 1819).

Mersenne (René de—): Deux lettres sur les voyages imaginaires de M. de Chateaubriand (Paris, 1849).

Μέρτζιος (Κων.—): Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας (Θεσσαλονίκη, 1947).

Μέρτζιος (Κων.—): Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ στοιχεῖα περὶ Ἀλῆ πασᾶ Τεπελενλῆ (Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Γ' [1954], σ. 5 - 14, 119 - 126, 264 - 272, 344 - 347, τ. ΣΤ' [1957], σ. 485 - 496).

Μέρτζιος (Κων.—): Ἠπειρωτικὰ (Ἰωάννινα, 1956).

Μέρτζιος (Κων.—): Αἱ τουρκοκρατούμεναι Ἀθῆναι εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (Ἀθηναϊκά, τεῦχος 20).

Meryon (Dr C. L.—): The memoirs of the Lady Hester Stanhope, as related by herself in Conversations with her Physician (London, 1845), τ. 1 - 3.

Meryon (Dr C. L.—): The Travels of the Lady Stanhope (London, 1846), τ. 1 - 3.

Μηλιαράκης (Ἀντ.—): Ἀμβρόσιος Φιρμῖνος Διδότος (Ἑστία, τ. Α' [1876]).

Μηλιαράκης (Ἀντ.—): Εὐανθία Καΐρη (Ἑστία, τ. Θ' [1880], σ. 369 κ. ἑ.).

Μηλιαράκης (Ἀντ.—): Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος: Ἄνδρος - Κέως (Ἐν Ἀθήναις, 1880).

Μηλιαράκης (Ἀντ.—): Περὶ τῶν Ἐλγινείων μαρμάρων (Ἑστία, τ. ΚΕ' [1888], σ. 681, 697, 713, 729, 745, 767, 777, 793).

Μηλιαράκης ('Αντ. —): 'Η Φιλόμουσος 'Εταιρία ἐν 'Αθήναις καὶ ἡ πριγκίπισσα τῆς Οὐαλίας (1816), ('Εστία, τ. ΚΖ' [1889], σ. 64, ΚΗ', σ. 14).
Μηλιαράκης ('Αντ. —): Νεοελληνικὴ Γεωγραφικὴ Φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τοῦ 1800 - 1889 γεωγραφηθέντων ὑπὸ 'Ελλήνων ('Εν 'Αθήναις, 1889).
Μηλιαράκης ('Αντ. —): 'Η ἁρπαγὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς 'Αφροδίτης τῆς Μήλου ('Η Μελέτη, 'Εν 'Αθήναις, 1907, 'Ιούνιος - 'Ιούλιος, σ. 339 - 357).
Μιαούλης ('Αντ. —): 'Υπόμνημα περὶ τῆς νήσου "Υδρας, ἀφ' ἧς ἐποχῆς κατῳκήθη μέχρι τοῦ ἔτους 1821 ('Εν 'Αθήναις, 1864).
Μιαούλης ('Αντ. —): 'Ιστορία τῆς νήσου "Υδρας, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1821 ἐκραγείσης 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως ('Αθῆναι, 1874).
Michaelis (Adolf —): Der Parthenon (Leipzig, 1870 - 1871).
Michaelis (Adolf —): Ancient Marbles in Great Britain (Cambridge, 1882).
Michaelis (Adolf —): A century of archaeological discoveries (New York, 1908).
Μιχαλόπουλος (Φάνης —): Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση (1648 - 1820), ('Αθήνα, 1930).
Μιχαλόπουλος (Φάνης —): Τὰ 'Αμπελάκια, ὁ πρῶτος συνεταιρισμὸς τῆς Εὐρώπης, 1780 - 1812 ('Εφ. «Καθημερινή», 4, 11, 18 'Απριλίου καὶ 2 Μαΐου 1938).
Μιχαλόπουλος (Φ. —): "Ελληνες ταξιδιῶτες, 1453 - 1821 ('Αθήνα, 1940).
Μιχαλόπουλος (Φάνης —): Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ('Αθῆναι, 1941).
Michon (Étienne —): Le Vénus de Milo (Paris, 1902).
Michon (Étienne —): Les sculptures d'Égine et de Phigalie (Revue des Études Grecques, 1912, σ. 158 κ. ἑ.).
Michoff (Nicolas —): Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie (Sofia, 1971).
Miletič: Stari pätuvanija prěz Bălgariya (Gerhard Corneliu von den Driesch καὶ Ruggiero Boškovic, Sbornik za norodni nmotvovenija, VI, 1891, σ. 113 - 167).
Miller (William): The English in Athens before 1821 (London, 1926).
Miller (William —): "Ανδρος, ἡ νῆσος τῶν ἀρχόντων. Μετ. Σπ. Λάμπρου ('Αθῆναι, 1930).
Millin: Lettre à M. Ilaie contenant quelques particularités sur le Voyage de M. M. Koës et Brönsted (en Grèce), (Magasin Encycl., τ. III, Paris 1813).
Millingen (Julius —): Memoirs of the affairs of Greece (London, 1831).
Μινώτου (Μαριέττα —): "Αγνωστο 'Ημερολόγιο περὶ τῆς 'Επαναστάσεως τοῦ 21 ('Ελληνικά, τ. Γ' [1930]).
Μοισιόδαξ ('Ιώσηπος —): 'Απολογία (Βιέννη, 1780).
Monmerqué (de —): Notice historique sur Pouqueville (Extrait de la biographie universelle, τ. LXXVII).
Moore (Thomas —): Letters and Journals of Lord Byron, with notices of his life (London, 1830), τ. 1 - 2.
Moore (Doris Langley —): The Late Lord Byron (London, 1961).
Morawitz (Charles —): Les finances de la Turquie (Paris, 1902).
Mordo (Don Laz. di —): Saggio di una descrizione geographico-storica delle isole Ionie (Corfu, 1805).
Mordo (Don Laz. di —): Nozioni miscellanee intorno a Corcira (Corfu, 1808).
Morier (James —): A journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the years 1808 and 1809 (London, 1812).
Morier (James —): A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, between the years 1810 and 1816 (London, 1818).
Morier (James —): Memoir of Rev. Levi Parsons, first missionary to Palestine from United States; containing sketches of his early life and education, his missio-

nary labors in this country, in Asia Minor and Judea, with account of his last sickness and death (Burlington, Vermont, 1830).

Morton (Daniel—): Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ('Εν Ἀθήναις, 1882).

Μουλλᾶς (Παν. —): Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Παναγιώτη Π. Ναούμ ('Εποχές, 15, 1964).

Μουλλᾶς (Παν. —): Ἕνας Μακεδόνας ἀπόδημος στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη ('Αθήνα, 1965).

Μουλλᾶς (Παν. —): Ρομαντικοὶ προσκυνητές: Chateaubriand (1806) καὶ Lamartine (1832), Περιηγήσεις στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο ('Αθήνα, 1968, σ. 69 - 87).

Μουσελίμης (Σπ. Γ.—): Σαμουὴλ ὁ καλόγερος τοῦ Κουγκιοῦ ('Ηπειρ. Ἑστία, τ. ΚΓ' [1974], σ. 179 - 186).

Μουτσόπουλος (Νικ. —): Καστοριά, τὰ ἀρχοντικά ('Αθῆναι, 1962).

Μουτσόπουλος (Νικ.—): Τὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια. Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία, τὴν κοινοπραξία καὶ τὰ ἀρχοντικὰ τῆς κωμοπόλεως ('Ηώς, Ἀφιέρωμα Θεσσαλία, 1966, σ. 113 - 200).

Mowat (R. B.—): A History of European Diplomacy, 1815 - 1914 (London, 1922).

Μπαλάνος (Σῖμος—): Ὁ κόμης Γκίλφορντ ('Αθήνησι, 1890).

Μπεναρδῆς (Μελ. —): Ψήγματα Μεγαρικῶν, Μυθολογικὰ - Ἱστορικὰ ('Αθῆναι, 1936), τ. 1 - 2.

Μπενέκος (Γιάννης—): Οἱ Ἀληθινοὶ Σουλιῶτες ('Αθήνα, 1958).

Μπέττης (Στέφ.—): Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Ἠπειρωτικοῦ διαφωτισμοῦ. ΙΙ. Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, ὁ μεγαλύτερος ἐκδότης τοῦ ΙΗ' αἰώνα ('Ηπειρ. Ἑστία, τ. ΙΣΤ' [1967]).

Μπίρης (Κώστας—): Ἀρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων Ἀρβανιτῶν ('Αθῆναι, 1960).

Μπούας (Χρ. —): Φορολογία τῶν κατοίκων Τρίκκερι ('Επετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. ΙΑ' [1935], σ. 383 - 384).

Müfid (Ahmed—): Tepedelenli Ali Pacha, 1744 - 1822 (Istanbul, 1324 'Εγ. = 1910).

Murhard (Fr. —): Gemälde des Griechischen Archipelagus (Berlin, 1807 - 1808).

Murray (John—): Lord Byron Correspondence (London, 1922), τ. 1 - 2.

Μύρτας (Στέφ. —): Λόρδου Μπάϋρον, Τὰ τραγούδια του γιὰ τὴν Ἑλλάδα ('Αθῆναι, 1924).

Μυστακίδης (Β. Α.—): Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Κουρούτσεσμε, ἤτοι περὶ τῶν ἐκκλησιῶν, πατριαρχείων, σχολείων, ἀρχιερατικῶν ἐκλογῶν, αὐθεντικῶν οἰκιῶν, κρηνῶν καὶ τάφων της (Παρνασσός, τ. ΙΑ' [1887], σ. 475 - 490).

Μυστακίδης (Β. Α.—): Νεοελληνικὴ Γεωγραφία, Φορολογία, Κρίσεις, Διορθώσεις, Προσθῆκαι ('Εν Κωνσταντινουπόλει, 1890).

Napier (W. —): The life and opinions of General sir James Napier (London, 1857).

Νάτσινας (Θεόδ. Μ. —): Οἱ Μακεδόνες πραγματευτάδες εἰς τὰς χώρας Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας (Θεσσαλονίκη, 1939).

Neale (Adam—): Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey (London, 1818).

Nésiotes (E.—): Le franc-maçonnerie et l'Église Grecque (Echos d'Orient, τ. ΙΕ' [1912], σ. 333 - 341).

Nève (Félin—): Voyageurs, savants et artisans sur le sol de la Grèce (Bruxelles, 1860).

Νηφάκης (Νικήτας—): Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, ἔκδ. Κουγέα ('Αθῆναι, 1964).

Νικόδημος (Κ. —): Ὑπόμνημα τῆς νήσου Ψαρῶν ('Εν Ἀθήναις, 1862).

Νικολαΐδης (Κλεάνθης—): Ὁ ἀνταγωνισμὸς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας ἐν Ἠπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Τὸ μέρος ὁ διεδραμάτισεν ἐν αὐτῇ ὁ Ἀλῆ πασᾶς Τεπελενλῆς. Τὸ σχέδιον τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος περὶ ἀποβάσεως. Ἡ

ἀλληλογραφία του εἰς 'Ελλάδα μετὰ τοῦ Πουκεβίλ. 'Εκ τοῦ 'Αρχείου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ('Ηπειρωτ. Χρονικά, τ. Α' [1926], σ. 46 κ. ἑ.).

Νοταρᾶς (Μακ. —): Νέον Λειμωνάριον ('Εν Βενετίᾳ, 1813).

Oddy (J. —): European commerce (London, 1805).

Οἰκονομίδης (Δ. Β. —): 'Ιστορία τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ ἑλληνικοῦ θεάτρου ('Ελλην. Δημιουργία, τ. Γ' [1949], σ. 893 - 898, 984 - 989, τ. Δ' [1950], σ. 51 - 55).

Οἰκονομίδης (Δ. Β. —): Δημώδης ἰατρικὴ ἐν Θράκῃ ('Αρχεῖον τοῦ Θρ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, τ. ΙΣΤ' [1951]).

Οἰκονομίδης (Δ. Β. —): 'Από τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ καὶ ρουμανικοῦ θεάτρου. Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ τῆς δράσεως τοῦ Κωνσταντινουπολίτου Κωνσταντίνου Κυριακοῦ - 'Αριστίου, 1800 - 1880 ('Αρχεῖον τοῦ Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησ., τ. ΙΖ' [1952], σ. 147 - 196).

Οἰκονομίδης (Δ. Β. —): 'Αθανάσιος ὁ Πάριος (1721 - 1813), ('Επετ. 'Ετ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Α' [1961], σ. 347 - 422).

Οἰκονομόπουλος ('Ηλ. —): 'Αρματολοὶ καὶ Κλέφτες, ἤτοι ἡ Τουρκοκρατία ἐν 'Ελλάδι, 1453-1829 ('Εν 'Αθήναις, 1902).

Οἰκονόμος ('Ιωάν. - Λαρισαῖος —): 'Επιστολαὶ διαφόρων 'Ελλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἐσναφίων, 1759 - 1824... 'Ανέκδοτος χειρόγραφος κώδικας. Γιάννη 'Αντωνιάδη, Μ. Μ. Παπαϊωάννου ('Αθήνα, 1964).

Οἰκονόμου ('Αναστ. —): 'Απολογία ἱστορικοκριτική, συντεθεῖσα μὲν ἑλληνιστὶ ὑπό τινος φιλογενοῦς Ἕλληνος, ἐπεξεργασθεῖσα δὲ εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον τῶν 'Ελλήνων μετά τινων σημειωμάτων ὑπὸ 'Αναστασίου ἱερέως καὶ Οἰκονόμου (Τεργέστη, 1814).

Οἰκονόμου (Μιχ. —): 'Ιστορία τῆς 'Ελληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερὸς τῶν 'Ελλήνων ἀγὼν ('Αθῆναι, 1873).

Οἰκονόμου Παπαδημητρίου ('Ιω. —): 'Ιστορικὴ τοπογραφία ἑνὸς μέρους τῆς Θεσσαλίας, 1817 (Χειρ. Δημ. Βιβλ. Λάρισας).

'Ομηρίδης (Π. Σ. —): Συνοπτικὴ ἱστορία τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν (Ναύπλιον, 1831).

Oprescu (G. —): Tările române văzute de artisti francezi (Οἱ ρουμανικὲς χῶρες ὅπως τὶς εἶδαν οἱ Γάλλοι καλλιτέχνες Liotard, Dupré, H. de Béarn, Doussault, Bouquet, Raffet, Valério, Lancelot), (Bucarest, 1926).

'Ορλάνδος ('Αναστ. Κ. —): Περὶ τῆς νήσου Πέτσας ἢ Σπετσῶν ('Εν Πειραιεῖ, 1877).

'Ορλάνδος ('Αναστ. Κ. —): Ναυτικά, ἤτοι ἱστορία τῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ 'Ανεξαρτησίας τῆς 'Ελλάδος ἀγῶνα πεπραγμένων ὑπὸ τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων, ἰδίως δὲ τῶν Σπετσῶν ('Εν 'Αθήναις, 1869).

Otter (William —): The life and remains of the Rev. Edward Daniel Clarke (London, 1824).

Ouseley (William —): Travels in various countries of the East; more particularly Persia. A work wherein the Author has described, as far as his own Observations extended, the State of those Countries in 1810, 1811, and 1812:... By Sir William Ouseley, Knight, LL. D. (London, 1819, 1821, 1823), τ. 1 - 3.

Outrey (Amedée —): Note sur la maison habitée par Chateaubriand pendant son séjour à Athènes au mois d'Août 1806 (Extrait du Bulletin de la Société de Chateaubriand, 1936).

Outrey (Amedée —): La maison de Fauvel (Messager d'Athènes, 27 'Ιανουαρίου 1938).

Παχνὸς ('Αλ. —): Τὸ Χιακὸν 'Εμπορικὸν Ναυτικὸν (Χιακὰ Χρονικά, τεῦχος ΣΤ' [1926]).

Παΐσιος Βατοπεδινός: Ἡ παρὰ τὴν Ἱερὰν Μονὴν τοῦ Βατοπεδίου Ἀθωνιὰς Σχολὴ (Μακεδ. Ἡμερολόγιον, τ. Δ' [1928], σ. 318 κ. ἑ.).
Paithès (G.—): Chateaubriand, sa femme et ses amis (Paris, 1896).
Παλαμήδης (Ρήγας —): Ἡμερολογιακὰ καὶ ἄλλα ἱστορικὰ σημειώματα (Ἀθῆναι, 1935).
Πάλλης (Ἀλ. —): Σελίδες ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς γενιτσαρικῆς Τουρκίας (Ἀθήνα, 1941).
Palmer (John —): Journal of travels in the East, 1805 - 1807 (Βιβλ. St. John's College, Cambridge, ἀρ. καταλ. 466).
Παναγιωτίδης (Π. Δ. —): Πολυζώης ὁ Λαμπανιτσιώτης καὶ αἱ ἐκδόσεις αὐτοῦ (Ἑλλην. Φιλολ. Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, τ. ΚΖ' [1900], σ. 325 κ. ἑ.).
Παναγιωτόπουλος (Β. Π. —): Οἱ τέκτονες καὶ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία, Ἐμμ. Ξάνθος καὶ Παν. Καραγιάννης (Ἐρανιστής, τ. Β' [1964], σ. 38 - 157).
Panaitescu (P. P. —): Călători poloni în țările române (Bucarest, 1930).
Πανταζόπουλος (Νικ. —): Τινὰ περὶ τῆς ἐννοίας τῶν προνομίων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀθῆναι, 1943).
Πανταζόπουλος (Νικ. —): Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Ἀθῆναι, 1958).
Πανταζόπουλος (Νικ. —): Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Θεσσαλονίκη, 1960 - 1963).
Πανταζόπουλος (Νικ. —): Κοινοτικὸς βίος εἰς τὴν Θεσσαλομαγνησίαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἐπιστ. Ἐπ. Σχ. Νομ. καὶ Οἰκον. Ἐπιστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τ. ΙΔ' [1967], σ. 1 - 103).
Παπαχριστοδούλου (Πολ. —): Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Θράκης ἀπὸ τὶς περιγραφὲς τῶν περιηγητῶν στὰ χρόνια τῆς δουλείας (Ἀθήνα, 1945).
Παπαδιαμαντόπουλος (Γ. Α. —): Ἱστορικαὶ Σημειώσεις 1750 - 1850. Ἐμπόριον, Ἀσφάλειαι, Τραπεζικαὶ ἐργασίαι, Νομίσματα (Ἀθῆναι, 1938).
Παπαδοπετράκης (Γρηγ. —): Ἱστορία τῶν Σφακίων, ἤτοι μέρος τῆς Κρητικῆς ἱστορίας (Ἀθῆναι, 1971).
Παπαδόπουλος (Α. Α. —): Οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τοὺς Τούρκους (Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. Β' [1925], σ. 84 - 106).
Παπαδόπουλος Βρεττὸς (Ἀνδρέας —): Βιογραφικὰ - ἱστορικὰ ὑπομνήματα περὶ τοῦ Κόμητος Γκίλφορντ (Ἀθῆναι, 1846).
Παπαδόπουλος Βρεττὸς (Ἀνδρέας —): Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς καθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρὰ Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν (Ἐν Ἀθήναις, 1857), τ. 1 - 2.
Παπαδόπουλος (Χρυσόστ. —): Οἱ Νεομάρτυρες (Ἀθῆναι, 1926).
Παπαδόπουλος (Χρυσόστ. —): Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν (Ἐν Ἀθήναις, 1928).
Παπαδόπουλος (Γ. Γ. —), Ἀγγελόπουλος (Γ. Π. —): Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων Ἀγῶνος, τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε' (Ἐν Ἀθήναις, 1865 - 1866), τ. 1 - 2.
Παπαδόπουλος (Θ. —): Προεπαναστατικὴ παρουσία τοῦ τεκτονισμοῦ ἐν τῷ ἑλληνικῷ χώρῳ (Στασῖνος, τ. Γ' [1916 - 1967], σ. 5 κ. ἑ.).
Παπαδόπουλος (Κ. Σ. —): Εἰδήσεις περὶ τῆς κοινότητος καὶ τῆς δημογεροντίας Σμύρνης πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἡ τότε κατὰ τόπους ἀνάπτυξις τοῦ κοινοτισμοῦ καὶ χειραφέτησις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας (Μικρ. Χρονικά, τ. Θ' [1961], σ. 1 - 41).
Παπαδόπουλος (Νικ. —): Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος, ἤτοι Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία συγγραφεῖσα παρὰ Νικολάου Παπαδοπούλου διὰ προτροπῆς καὶ δαπάνης τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει

τιμίου καὶ φιλογενοῦς ἐμπορικοῦ συστήματος τῶν Ἑλλήνων μεγαλεμπόρων πρὸς χρῆσιν καὶ ὠφέλειαν αὐτῶν καὶ τῶν ἁπανταχοῦ ὁμογενῶν (Ἐν Βενετίᾳ, 1816, τ. 1 - 4).
Papadopoulos (Th.—): Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination (Brussels, 1952).
Παπαγεωργίου (Δημ. —): Ἱστορία τῆς νήσου Σκύρου (Πάτραι, 1909).
Παπαγεωργίου (Π. —): Ὁ ἐξισλαμισμὸς τοῦ μακεδονικοῦ χωρίου τῶν Νοτίων (Μακεδ. Ἡμερολόγιον, τ. Β' [1909]).
Παπαζαφειρόπουλος (Π. —): Περὶ τῆς ἐν Βυτίνῃ Ἑλληνικῆς σχολῆς, τῶν πρώτων αὐτῆς διδασκάλων καὶ τῆς ἐν αὐτῇ καταρτιζομένης βιβλιοθήκης (Ἐν Ναυπλίῳ, 1858).
Παπαζήσης (Δημ. Τρ. —): Τιμαὶ ἀγαθῶν καὶ ἀμοιβαὶ ἐργασίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας (εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον), Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, τ. ΚΒ', Ἀπρίλιος - Μάϊος 1973, σ. 204 - 208.
Παπαζήσης (Δημ. Τρ. —): Νομίσματα κυκλοφοροῦντα ἐν τῷ ἑλληνικῷ χώρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἡ ἀξία αὐτῶν ἐν συσχετισμῷ μὲ τὰ τουρκικὰ (Ἠπειρ. Ἑστία, τ. ΚΓ' [1974], σ. 149 - 157).
Παπαναοὺμ (Δ. Ν. —): Λαογραφικὰ Σιάτιστας (Θεσσαλονίκη, 1968).
Παπανδρέου (Γ. —): Ἡ Ἠλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων (Ἀθῆναι, 1924).
Παπαντωνίου (Ζαχ. —): Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ χρυσοχόων (Ἐλ. Βῆμα, 12 Δεκ. 1928).
Παπατσώνης (Π. —): Ἀπομνημονεύματα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου Α' (Ἐν Ἀθήναις, 1960).
Παπατσώνης (Τάκης —): Φῶτα ἀπὸ τὸν τάφο (Ν. Ἑστία, Χριστ. 1968, σ. 121 - 142).
Παππᾶς (Σπ. —): Ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρούμελη (Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ., τ. ΣΤ' [1902-1906]).
Pappas (Sp.—): La maison de Fauvel (Messager d'Athènes, 10 καὶ 11 Ὀκτωβρίου 1929.
Pappas (Sp.—): Les Français d'Athènes (Messager d'Athènes, 8 Ὀκτωβρίου 1936).
Pappas (Sp.—): Discutable origine byzantine des Bonaparte (L'Hellénisme Contemporain, τ. Θ' [1955], 352 - 355).
Pappas (Sp.—): L'aiglon et la Grèce (L'Hellénisme Contemporain, τ. Η' [1959]).
Παρανίκας (Ματθαῖος —): Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως τῶν Γραμμάτων ἀπὸ Ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος (Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1867).
Παράσχος (Κλ. —): Τὰ ἑκατόχρονα τοῦ Σατωβριάνδου, Τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα (Ν. Ἑστία, τ. ΜΓ' [1948], σ. 749 - 751).
Παρασκευαΐδης (Μ. —): Οἱ περιηγηταὶ γιὰ τὴ Λέσβο (Ἀθῆναι, 1973).
Paris (Jean-Jacques—): Considérations sur la crise actuelle de l'empire ottoman, les causes qui l'ont amenée, et les effets qui doivent la suivre (Paris, 1821).
Παρλαμᾶς (Μ. Γ. —): Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ Σφακίων, 1799 - 1832 (Κρητικὰ Χρονικά, τ. Ζ' [1953]).
Πασαγιάννης (Κ. —): Μανιάτικα Μοιρολόγια (Ἀθήνα, 1928).
Πασχάλης (Δημ. —): Κοτζαμπάσηδες (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1935, σ. 301 - 325).
Πασχάλης (Δημ. —): Κυκλαδικὰ θέσμια μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων (Ἀρχεῖον Ἰδ. Δικαίου, τ. ΣΤ' [1939], σ. 212 - 261).
Πασχάλης (Δημ. —): Πρόξενοι καὶ προξενεῖα εἰς τὰς νήσους ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1931, σ. 437 - 456).
Πασχάλης (Δημ. —): Τουρκοκρατούμεναι Κυκλάδες, Ἡ Δικαιοσύνη ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀρχεῖον Οἰκ. καὶ Κοιν. Ἐπιστημῶν, τ. ΙΘ' [1939], σ. 183 - 202).
Πασχάλης (Δημ. —): Βοεβόδαι, κοτζαμπάσηδες, καπουκεχαγιάδες, καντσιλιέρηδες, σύνδικοι, ἐπίτροποι καὶ γραμματικοὶ τῆς νήσου Ἄνδρου (Ἐπ. Ἑτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Δ' [1969], σ. 325 - 352).

Πασχάλης (Δημ. —): Πειρατεία καὶ δουλεμπορία ἀνὰ τὰς Κυκλάδας ἐπὶ Τουρκοκρατίας ('Ανδριακὰ Χρονικά, τ. Α' [1948], σ. 151 - 160).
Πασχάλης (Δημ. —): Προνόμια καὶ διοίκησις τῶν Κυκλάδων ἐπὶ Τουρκοκρατίας ('Ανδρ. Χρονικά, τ. Α' [1948], σ. 120 - 150).
Πασχάλης (Δημ. —): Περιηγηταὶ ἐν 'Ελλάδι ἀπὸ τοῦ ΙΒ' μέχρι τοῦ Κ' αἰῶνος ('Επετ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Δ' [1964], σ. 231 - 324).
Πασχάλης (Δημ. —): Εὐανθία Καΐρη ('Εν 'Αθήναις, 1929).
Πασχάλης (Δημ. —): Χρονικὰ καὶ ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ τῶν ἐν τῇ νήσῳ ῎Ανδρῳ χειρογράφων κωδίκων καὶ τῶν παραφύλλων παλαιῶν ἐντύπων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1193 μέχρι τοῦ 1853 ('Αθῆναι, 1938).
Paton (James Morton —): The Erectheum (Cambridge Mass., 1927).
Πατριαρχέας (Βασ. —): Δίπτυχον ἱστορικὸν καὶ φιλολογικὸν τῆς 'Εθνεγερσίας ('Αθῆναι, 1971).
Πατριαρχέας (Βασ. —): ῎Ασματα πολεμιστήρια προεπαναστατικὰ καὶ ἐθνεγερτικὰ τοῦ 21 ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου τῶν ἐτῶν 1821 - 1825 ('Εν 'Αθήναις, 1971).
Πατριαρχέας (Βασ. —): Τὰ τραγούδια τοῦ δικιωμοῦ εἰδικῶς ἐν Μάνῃ, 'Ιστορία καὶ Λαογραφία (Πελοπ. Πρωτοχρονιά, τ. Α' [1957], σ. 149 - 158).
Πατρινέλης (Χ. Γ. —): Βιβλιοθῆκαι καὶ 'Αρχεῖα τῶν μονῶν τοῦ 'Αγίου ῎Ορους ('Αθῆναι, 1963).
Πατσέλης (Νικ. Β. —): 'Η οἰκονομικὴ πολιτικὴ καὶ ὁ πλοῦτος τοῦ 'Αλῆ πασᾶ τῶν 'Ιωαννίνων ('Αθῆναι, 1936).
Πατσέλης (Νικ. Β. —): Οἱ κομπογιαννίτες ἰατροὶ τοῦ Ζαγορίου ('Ηπειρ. 'Εστία, τ. Α' [1952], σ. 52 κ.έ.).
Πατσέλης (Νικ. Β. —): Μπερατλῆδες - Φερμανλῆδες ('Ηπειρ. 'Εστία, τ. ΙΖ' [1968], σ. 361 κ. έ.).
Pauw (Corneille de —): Recherches philosophiques sur les Grecs (Berlin, 1788).
Pearson (J. B. —): Abstract of the Diary of John Palmer (Cambridge, 1889).
Πέννας (Π. —): Τὸ Χρονικὸν τῶν Σερρῶν τοῦ Παπασυνοδινοῦ (Σερραϊκὰ Χρονικά, τεῦχος Α', 'Αθῆναι, 1938).
Πέρδικα (Νίκη —): Σκῦρος, 'Εντυπώσεις καὶ περιγραφαί, ἱστορικὰ καὶ λαογραφικὰ σημειώματα, ἤθη καὶ ἔθιμα, μνημεῖα τοῦ λόγου τοῦ λαοῦ ('Αθῆναι, 1940 - 41).
Pernot (Hubert —): Souvenirs de l'aide-major Lamare-Picquot, 1807 - 1814 (Paris, 1918).
Περραιβὸς (Χριστόφορος —): 'Ιστορία Σύντομος τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας περιέχουσα τὴν ἀρχαιότητα αὐτῶν καὶ ἡρωϊκοὺς μετὰ τῶν Τούρκων πολέμους, καὶ μάλιστα τοὺς τοῦ Σουλίου μετὰ τοῦ 'Αλῆ πασᾶ, κατοίκου τῶν 'Ιωαννίνων καὶ 'Ηγεμόνος τῆς Γραικίας καὶ Μακεδονίας, τόμος Α' ('Εν Παρισίοις, κατὰ τὸ 1803).
Περραιβὸς (Χριστόφορος —): 'Επίκρισις εἰς τὴν 'Ιστορίαν τοῦ Πρωτοσύγκελλου Φραντζῆ ('Αθῆναι, 1840).
Περραιβὸς (Χριστόφορος —): 'Ιστορία Πάργας καὶ Σουλίου, Πρόλογος Ν. Βέη, ἐπιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου ('Αθήνα, 1956).
Περραιβὸς (Χριστόφορος —): Πολεμικὰ 'Απομνημονεύματα καὶ Βιογραφία τοῦ Ρήγα Φεραίου, ἐπιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου ('Αθήνα, 1956).
Pertusier (Charles —): Atlas des promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives de Bosphore. Par M. Charles Pertusier, officier... attaché en 1812 et années suivantes à l'Ambassade de France près la Porte Ottomane (Paris, 1817).
Pertusier (Charles —): Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives de Bosphore, suivie d'une notice sur la Dalmatie (Paris, 1815).

Pertusier (Charles—): Pittoresque promenades in and near Constantinople and the waters of the Bosphorus (London, 1820).
Πεταλᾶ ('Αλεξάνδρα —): 'Αξιωματοῦχοι στὴν Αὐλὴ τοῦ 'Αλῆ πασᾶ (Μνήμων, τ. Β' [1972], σ. 257 - 272).
Πέτροβιτς (Νατάλη 'Εμμ. —): 'Εξισλαμισμοὶ (Σερραϊκὰ Χρονικά, τ. Β' [1957], σ. 160-176).
Φάλμπος (Φιλ. Κ. —): Μπεζεστένια καὶ Χάνια στὴ Σμύρνη (Μικρ. Χρονικά, τ. Θ' [1961]).
Φάλμπος (Φιλ. Κ. —): 'Ο Φραγκομαχαλᾶς τῆς Σμύρνης, 'Ιστορικὴ Μελέτη ('Αθῆναι, 1970).
Φαλτάϊτς (Κ. —): Τὰ καραβάνια (περ. Συγκοινωνία, 'Ιούλιος - Δεκέμβριος, 1942).
Φαλτάϊτς ('Αναστασία —): «Κόνσολοι» καὶ «κονσολάτα» ἐν Σμύρνῃ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας ('Αθῆναι, 1971).
Φαλτάϊτς ('Αναστασία —): 'Η ἰδιοκτησία καὶ αἱ φορολογικαὶ ὑποχρεώσεις τῆς Κοινότητος Σκύρου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ('Αθῆναι, 1972).
Φαρμακίδης ('Επ. Γ. —): 'Η Λάρισα, ἀπὸ τῶν Μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν 'Ελλάδα (1881). Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη (Βόλος, 1926).
Φιλαδελφεὺς (Θ. Ν. Γ.—): Περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐν 'Αθήναις σχολείων (Χρυσαλλίς, τ. Δ' [1866], σ. 313 κ. ἑ.).
Φιλάρετος (Γ. Ν. —): 'Η 'Ελληνικὴ Ναυτιλία κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς 'Επαναστάσεως ('Αθῆναι, 1907).
Φιλάρετος (Γ. Ν. —): Συνεργατικοὶ Συνεταιρισμοὶ 'Αμπελακίων, 'Ύδρας, Σπετσῶν, Ψαρῶν ('Εν 'Αθήναις, 1927).
Φιλάρετος (Γ. Ν.—): La société coopérative d'Ambelakia (ἐφ. Messager d'Athènes, 20, 22, 24, 25 'Απριλίου 1916).
Φιλήμων ('Ιω. —): Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς 'Εταιρίας ('Εν Ναυπλίῳ, 1834).
Φιλιππίδης (Δανιὴλ—), Κωσταντᾶς (Γρηγ.—): Γεωγραφία Νεωτερική, ἐρανισθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς ('Εν Βιέννῃ, 1821).
Φιλιππίδης (Ν. Γ. —): 'Η ἐπανάστασις καὶ καταστροφὴ τῆς Ναούσης ('Αθήνῃσι, 1881).
Φλωράκης ('Αλ. —): Τῆνος, Λαϊκὸς Πολιτισμὸς ('Αθῆναι, 1971).
Φλωράκης ('Αλ.—): Προσδιοριστικοὶ παράγοντες τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Τήνου (Παρνασσός, τ. ΙΕ' [1973]).
Φουρίκης (Π.—): Νικόπολις - Πρέβεζα ('Ηπειρ. Χρονικά, τ. Δ' [1929], σ. 289 κ. ἑ.).
Φωκᾶς Κοσμετάτος (Νικ. —): Κάρολος Φίλιππος ντὲ Μποσσέ, στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς διοικητὴς Κεφαλληνίας, 1810 - 1814 (Παρνασσός, τ. Ι' [1973]).
Φωτάκος: 'Απομνημονεύματα περὶ τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως ('Αθήνα, 1960).
Φωτιάδης (Εὐ. —): Συμβολὴ εἰς τὴν περὶ τοῦ Θανάση Βάγια ἔρευναν ('Ηπειρωτικὰ Χρονικά, τ. Α' [1926], σ. 304 - 311).
Φραγκίσκος ('Εμμ. Ν.—): Δύο «κατήγοροι τοῦ γένους»: C. de Pauw (1788) καὶ J. S. Bartholdy (1805), στὴν ἔκδοση Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ('Αθήνα, 1968, σ. 51 - 66).
Φράγκος (Χρ. —): 'Η συμβολὴ τοῦ 'Αθανασίου Ψαλίδα στὴ δημιουργία ἐπαναστατικοῦ πνεύματος στὴν 'Ήπειρο ('Ο 'Αθανάσιος Ψαλίδας καὶ ἡ «'Ελληνικὴ Νομαρχία», Δωδώνη, 'Επιστ. 'Επετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπ. 'Ιωαννίνων, τ. Α' [1972], σ. 87 - 108).
Φραντζῆς ('Αμβρ. —): 'Επιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης 'Ελλάδος ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715 καὶ λήγουσα τὸ 1835 ('Αθῆναι, 1839 - 1841), τ. 1 - 4.
Φρεαρίτης Κ. —): 'Ο Συνταγματάρχης Λήκιος (Πανδώρα, τ. ΙΑ' σ. 445 - 447).
Pickering (John—): An essay on the pronunciation of the Greek language, as published in the memoirs of the American Academy of Arts and Sciences (Cambridge, 1818).
Pieri (M. —): Storia del Risorgimento della Grecia dal 1740 al 1824 (Milano, 1858).

Pillaut (J. —): Les consulats du Levant (Nancy, 1902).
Πλατάκης ('Ελ. —): Ξένοι φυσιοδῖφαι, γεωγράφοι καὶ περιηγηταὶ περὶ Κρήτης κατὰ τοὺς ΙΒ' - ΙΘ' αἰῶνας ("Αγιος Νικόλαος Κρήτης, 1973).
Plomer (William —): The diamond of Jannina: Ali Pacha, 1741 - 1822 (London, 1970), Α' ἐκδ. 1936.
Poirier (Alice —): Les notes critiques d'Avramiotti sur le Voyage en Grèce de Chateaubriand (Paris, 1929). (Μετάφρ. ἀπὸ τὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ 'Αβραμιώτη ποὺ κυκλοφόρησε στὴν Πάδοβα τὸ 1816).
Poirier (Alice —): Les idées artistiques de Chateaubriand (Paris, 1930).
Poitevin (Prosper —): Ali-Pacha et Vasiliki (Paris, 1833).
Πολέμης (Δημ. —): 'Από τὴν δραστηριότητα τοῦ ἐν Μάλτᾳ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου τῆς 'Αποστολικῆς 'Εταιρίας τοῦ Λονδίνου ('Ερανιστής, 'Αθήνα 1973, τεῦχος 60).
Πολίτης (Γ. —): Λόρδου Βύρωνος ποιήματα, μεταφρασθέντα μὲν πεζῇ ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ Γ. Πολίτου, ἐκδοθέντα δὲ δαπάνῃ τῶν τέκνων 'Ανδρέου Κορομηλᾶ ('Αθήνησιν, 1867).
Πολίτης (Νικ. —): Παραδόσεις ('Αθῆναι, 1965).
Πολυζωΐδης (Α. —): Τὰ Νεοελληνικὰ ('Εν 'Αθήναις, 1874).
Pomardi (Simone —): Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805 e 1806, Arricchito di tavole in rama (Roma, 1820).
Πορφύρης (Κ. —): Θεόφιλος Καΐρης ('Επιθ. Τέχνης, τ. Α' [1954 - 1955], σ. 380 κ. ἑ.).
Πουλίτσας (Π. —): 'Επιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου 'Ηπείρου ('Επιστ. 'Ετ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. Γ' [1928]).
Pouqueville (F.C.H.L.—): Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801, comprenant la description de ces pays, leurs productions, les moeurs, les usages, les maladies et le commerce de leurs habitans, avec des rapprochemens entre l'état actuel de la Grèce, et ce qu'elle fut dans l'antiquité. Par F.C.H.L. Pouqueville... Dédié à S. M. l'Empereur (Paris, 1805), τ. 1 - 3.
Pouqueville (F.C.H.L. —): Voyage dans la Grèce comprenant la description ancienne et moderne de l'Épire, de l'Illyrie grecque, de la Macédoine cisaxienne, d'une partie de Triballie, de la Thessalie, de l'Acarnanie, de l'Étolie ancienne et Epictète, de la Locride Hespérienne, de la Doride, et du Péloponnèse; avec des considérations sur l'archéologie... Ouvrage orné de figures et enrichi de cartes géographiques dressés par M. Barbié du Bocage (Paris, 1820), σ. 1 - 5.
Pouqueville (F.C.H.L.—): Mémoire sur la vie et la puissance d'Ali Pacha, vizir de Jannina (Paris, 1820).
Pouqueville (F.C.H.L.—): Travels in Southern Epirus, Acarnania, Aetolia, Attica and Peloponesus on the Moréa in the years 1814 - 1816 (London, 1822).
Pouqueville (F.C.H.L. —): Voyage de la Grèce. Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée (Paris, 1826 - 1827), τ. 1 - 6.
Pouqueville (F.C.H.L. —): La Grèce dans l'Univers pittoresque (Paris, 1835).
Pouqueville (F.C.H.L. —): Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le précis des évènements depuis 1740 jusqu'en 1824 (Paris, 1824), τ. 1 - 4 ('Ελληνικὴ μετάφραση: 'Ιστορία τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως, ἤτοι ἀναγέννησις τῆς 'Ελλάδος, μετάφρ. Ξ. Ζυγούρα, 'Αθῆναι, 1890 - 1891), τ. 1 - 4.
Pouthas (Ch. —): Le mouvement des nationalités en Europe dans la première moitié du XIX siècle. Les cours de Sorbonne (Centre de Documentation Universitaire, 1er partie).
Πράτσικας (Ι. Γ. —): Σατωβριάνδος καὶ Ναπολέων ('Αθῆναι, 1968).

Προσαλέντης (Γ. —): 'Ανέκδοτα χειρόγραφα ἀφορῶντα τὴν εἰς τὸ δόγμα τῆς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας βάπτισιν τοῦ Κόμητος Γκίλφορδ ('Εν Κερκύρᾳ, 1879).

Prothero (Rowland Edmund, Lord Ernle—): The works of Lord Byron... Letters and journals (London, N. York, 1898 - 1901).

Πρωτοψάλτης ('Εμμ. —): 'Ο Γεώργιος Χριστιανὸς Gropius καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν 'Ελλάδι ('Εν 'Αθήναις, 1947).

Πρωτοψάλτης ('Εμμ. —): Νέα στοιχεῖα περὶ τῆς ἐν 'Αθήναις 'Εταιρίας τῶν Φιλομούσων ('Αθηνᾶ, τ. 61 [1957], σ. 253 - 288).

Πρωτοψάλτης ('Εμμ. —): Συμβολὴ εἰς τὴν 'Ιστορίαν Πρεβέζης καὶ Πάργας 1798 - 1802. ('Εν 'Αθήναις, 1956).

Πρωτοψάλτης ('Εμμ. —): 'Ιγνάτιος, Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1761 - 1821), ἐκδ. 'Ακαδ. 'Αθηνῶν «Μνημεῖα τῆς 'Ελλ. 'Ιστορίας», τ. Δ' ('Αθῆναι, 1959).

Ψαλίδας ('Αθαν. —): 'Η Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ('Ηπειρ. Χρονικά, τ. ΣΤ' [1931], σ. 32 - 74).

Ψύλλας (Γ. —): 'Απομνημονεύματα τοῦ βίου μου, ἐκδ. 'Ελ. Πρεβελάκη ('Αθῆναι, 1974).

Ψύλλας ('Ιω. —): 'Ιστορία τῆς νήσου Κέας ('Εν 'Αθήναις, 1921).

Πύρρος (Διον. - ὁ Θετταλός —): Γεωγραφία μεθοδική (Ναύπλιον, 1833).

Πύρρος (Διον. - ὁ Θετταλός —): Περιήγησις ἱστορικὴ καὶ βιογραφία ('Αθῆναι, 1848).

Quatremère de Quincy: Sur la statue antique de Vénus découverte dans l'île de Milo en 1820; Notice lue à l'Académie Royale des Beaux-Arts le 21 Avril 1821 (Paris, 1821).

Quatremère de Quincy: Dissertation sur la statue antique de Vénus, découverte dans l'île de Milo (Recueil de dissertations archéologiques, Paris 1836).

Quemeneur (Pierre —): 'Ο Σατωμπριὰν καὶ ἡ 'Ελλάς. Μετ. ὑπὸ Γ. Δαμόρη, Πρόλ. ὑπὸ Κλ. Τσούρκα (Θεσσαλονίκη, 1962).

Quenell (Peter —): Byron, a self-portrait; letters and diaries, 1798 to 1824, with hitherto unpublished letters in two volumes (London, 1950), τ. 1 - 2.

Rabizzani (Giovani —): Chateaubriand (Lanciano, 1910).

Raczynsky (Eduard—): Malerische Reise in einigen Provinzen des osmanischen Reiches aus den polnischen des Herrn Grafen Eduard Raczynsky übersetzt herausgegeben von Friedr. Heinr. von der Hagen (Breslau, 1825).

Rados (C.N.—): La marine grecque pendant la Guerre de l'indépendance (Athènes, 1907).

Ράδος (Κων. —): Οἱ Σουλιῶται καὶ οἱ 'Αρματολοὶ ἐν 'Επτανήσῳ [1804 - 1815], ('Εν 'Αθήναις, 1916).

Ράδος (Κων. —): 'Ο λόρδος Μπάϊρον, τὸ 1810, 'Η «Λάμια τῆς 'Αθήνας» ('Ελλ. Δημιουργία, τ. Ζ' [1951]).

Raffenel (Claude Denis—): Histoire des Grecs modernes, depuis la prise de Constantinople par Mahomet II, jusqu'à ce jour (Paris, 1824).

Ραγκαβῆς (Α. —): Histoire littéraire de la Grèce moderne (Paris, 1877).

Raikes: : Journal through parts of Boeotia and Phocis (Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, edited from manuscript journals by Robert Walpole, London 1818, σ. 288 - 315).

Ράμφος ('Ιω. Σπ. —): Κιμωλιακὰ ('Αθῆναι, 1930).

Rausas (G. Pelissié du—): Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman (Paris, 1911).

Ravaisson (Félix—): La Vénus de Milo (Paris, MDCCCXCII).

Rechberg (Graf—): In Griechenland um 1800. Das Tagebuch d. Grafen Rechberg auch T. Besitz d. Dt Arch. Inst. Austellung (Essen, 1964).

Redding (Curus—): Lord Broughton (The New Monthly Magazine, 'Οκτώβριος 1869, σ. 479 - 488).
Reinke (L.—): Der Protestantismus im Orient (Münster, 1867).
[Ρηματισίδης Ν.—]: Συνοπτική περιγραφή τῆς Θεσσαλίας καί τινων παρὰ τοῖς Θεσσαλοῖς ἐθίμων (Σμύρνη, 1874).
Remérand (Gabriel—): Ali de Tébélen Pacha de Janina 1744 - 1822 (Paris, 1928).
Reuilly (J.—): Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noir pendant l'année 1803 suivie d'un mémoire sur le commerce de cette mer et de notes sur les principaux ports commerçans (Paris, 1806).
Ribera (Ant. de Torres y—): Insulae augustae Creta periplus (Venetiis, 1805).
Richarderie (George Boucher de la—): Bibliothèque universelle des voyages (Paris, 1808), τ. 1 - 6.
Richter (Julius —): A history of Protestant missions in the Near East (Edinburgh and London, 1910).
Ρίζος - Νερουλὸς ('Ιάκ.—): Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient (Genève, 1828).
Ρίζος - Νερουλὸς ('Ιάκ.—): Cours de Littérature grecque moderne (Genève, 1827).
Ρίζος - Νερουλὸς ('Ιάκ.—): 'Ιστορία τῶν Γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι, συνταχθεῖσα ὑπὸ 'Ιακώβου Ρίζου Νερουλοῦ κατὰ τὸ 1826 ἐν Γενεύῃ χάριν τῆς αὐτόθι νεολαίας ὡς φιλοτιμουμένης περὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἑλληνικὴν γλῶσσαν... 'Εξελληνίσθη δὲ ὑπὸ 'Ολυμπίας Ι. Ν. Abbot ἐν Θεσσαλονίκῃ ('Αθήνησι, 1870).
Robinson (N. F.—): Monasticism in the Orthodox churches (London, 1916).
Rochetin (E.—): Les premières associations coopératives en Grèce vers le fin du XVIII siècle et au commencement du XIX (Revue politique et Parlementaire, τ. ΙΘ' [1899], σ. 91 κ. ἑ.).
Rombault (J.—): F. Pouqueville, membre de l'Institut (Bulletin de la Société Historique et archéologique de l'Orne, τ. Ε' [1867], σ. 433 - 449).
Roque (Nic.—): Athènes d'après le colonel Leake (Paris, 1876).
Ross (L.—): Erinnerungen und Mitteilungen aus Griechenland (Berlin, 1863).
Roundell (Mrs Charles—): Lady Hester Stanhope (London, 1910).
Ρουσιάδης (Γ.—): Δρομοδείχτης τῆς 'Ελλάδος ('Εν Πέστῃ, 1824).
Rudé (George—): Revolutionary Europe, 1783 - 1815 (London, 1964).
Σαββίδης (Γ. Π.—): 'Ο μιλόρδος-ποιητὴς καὶ ὁ συνταγματάρχης-τοπογράφος (George Gordon Lord Byron καὶ William Martin Leake, Περιηγήσεις στὸν 'Ελληνικὸ χῶρο, 'Αθήνα 1968, σ. 91 - 111).
Σαβράμης (Εὐ.—): Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης (ΕΕΒΣ, τ. Θ' [1934], σ. 219 - 238).
Sadi-Ionescu (Al.—): Bibliografia câlâtorilor strâini în tinuturile noastre (Bucarest 1916). Δὲν ὁλοκληρώθηκε ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου τοῦ ἐρευνητῆ.
Σαγκούνης (Φ.—): 'Ιστορία βεζὺρ 'Αλῆ πασιᾶ Τεπελενλῆ ἡγεμόνος 'Ηπείρου συντεθεῖσα παρὰ Κωνσταντίνου Τζουκαλᾶ 'Ιωαννίτου, 1823 ('Ηπειρ. 'Εστία, τ. Θ' [1934]).
Sahaghian (P. Garabet der—): Chateaubriand en Orient (Venise, 1914).
Sainte-Beuve (C. A.—): Chateaubriand et son Groupe littéraire (Paris, 1878).
Sainte-Beuve (C.A.—): Le voyage de Sparte (Paris, 1906).
Saint-Hillaire (Le Mis de Queux de—) Notice sur les services rendus à la Grèce et aux études grecques par M. Ambroise Firmin Didot (Paris, 1876).
Σακελλαρίου (Μιχ.—): 'Η Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν ('Αθῆναι, 1939).
Σακελλαρίου (Μιχ.—): Τουρκοκρατία καὶ 'Ελληνισμὸς (Θεσσαλονίκη, 1962).

Σακκάρης (Γ.—): 'Ιστορία τῶν Κυδωνιῶν ('Αθῆναι, 1920).

[Σαλαπάντας (Π. Α. —)]: Τὸ Σούλι, ἤτοι, τὰ ἡρωϊκὰ θαύματα τῶν Σουλιωτῶν καὶ Σουλιωτισσῶν ('Εν 'Αθήναις, 1860).

Σαλαπάντας (Π. Α. —): 'Η Πάργα, ἤτοι, Μονογραφία αὐτῆς ἀπὸ τῆς κτίσεως μέχρι τῆς παρὰ τῶν "Αγγλων πωλήσεώς της εἰς τοὺς Τούρκους ('Εν 'Αθήναις, 1861).

Salaville (S.—): Pour un répertoire des néosaints de l'Église Orientale (Byzantion, τ. Κ' [1950], σ. 223 - 237).

Σαλβάνος (Γεϱ. —), Σαλβάνου (Βάσω —): 'Ιόνιος 'Ακαδημία. 'Ο ἱδρυτὴς αὐτῆς κόμης Γκίλφορδ. Οἱ καθηγηταὶ καὶ σπουδασταὶ αὐτῆς ('Αθῆναι, 1911).

Saloutis (T.—): American Missionaries in Greece 1820 - 1869 (Church History, τ. ΚΔ' [1955], σ. 152 κ. ἑ.).

Σαλτέλης (N. I. —): 'Ο Κυδωνιάτης. Ποίημα εἰς ἄσματα τέσσαρα ('Εν 'Αθήναις, 1842).

Salvator (Ludwig—): Parga, Versuch einer Geschichte von Parg (München, 1806).

Σάϱος (Αἰμ. —): Χιακὰ ('Επετ. 'Εταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. Η' [1931], σ. 264 - 300).

Σάθας (Κων. —): Νεοελληνικὴ Φιλολογία (1453 - 1821). Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων 'Ελλήνων ('Εν 'Αθήναις, 1868).

Σάθας (Κων. —): Τουρκοκρατουμένη 'Ελλὰς ('Αθῆναι, 1869).

Σάθας (Κων. —): Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη (Βενετία, 1872).

Σάθας (Κων. —): 'Η ἰατρικὴ ἐπιστήμη ἐν 'Ελλάδι ('Εστία, τ. ΙΕ' [1883], σ. 458 κ. ἑ.).

Saul (Norman E. —): Russia and the Mediterranean 1797 - 1808 (Chicago, 1970).

Savant (Jean—): Napoléon et les Grecs. Sous les aigles impériales (Paris, 1946).

Savant (Jean—): Napoléon et la libération de la Grèce (L'Hellénisme Contemporain, τ. Γ', σ. 320, 474, τ. Δ', σ. 66, 387, τ. ΣΤ', σ. 103).

Savant (Jean—): Les îles Ioniennes au temps de Napoléon. Pirates, Corsaires Septinsulaires (L'Hellénisme Contemporain, τ. Δ' [1939], σ. 250 - 265).

Σβολόπουλος (Κων. —): 'Ο ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς στόλος κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ 'Αγῶνος τῆς 'Ανεξαρτησίας. 'Ανέκδοτος πίναξ τοῦ Pouqueville ('Ερανιστής, 'Αθήνα 1973, τεῦχος 59, σ. 187 - 207).

Schmidt (Charles—): Napoléon et les Routes Balkaniques (La Revue de Paris, Νοέμβριος 1912, σ. 335 - 352).

Σεγδίτσας (Π. Ε. —): Κωπήρη καὶ ἱστιοφόρα πλοῖα ('Αθῆναι, 1932).

Senly (A. —): La Piraterie (Paris, 1902).

Sergeant (Lewis—): Greece in the Nineteenth Century, A record of Hellenic emancipation and progress, σ. 184 - 189 (London, 1897).

Σγουϱὸς (Κων. Α.—): 'Ιστορία τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1700 μ. Χ. ('Αθήνησιν, 1937).

Shaw (P. T. —): American Contacts with Eastern Churches 1820 - 1870 (Chicago, 1937).

Shuppi (Paul F. —): The European Powers and the Eastern Question, 1806 - 1807 (New York, 1931).

Sieber (F. W. —): Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817 von F. W. Sieber der Regensburger botan. Gesellschaft, der Königl. Akademie zu München der naturfoschenden Gesellschaft, zu Paris correspondieren den und der rushisch Kais. Akad. zu Moscau ordentlichen Mitgliede (Leipzig und Sorau, 1823).

Σιγάλας (Α. —): Πατριαρχικαὶ πράξεις, φερμάνια καὶ ἄλλα τινὰ ἔγγραφα (Μακεδονικά, τ. Α' [1940]).

Σιγάλας (Α. —): 'Αρχεῖα καὶ Βιβλιοθῆκαι 'Αθηνῶν - Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, 1939).

Σιγάλας (Α. —): Ἡ πατέντα τῶν κοτζαμπάσηδων (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1930).
Σιγάλας (Ν. —): Ἐπιστολαὶ καπουκεχαγιάδων τῆς Σύρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τ. Β' [1928], σ. 11 - 96.
Σιμόπουλος (Κυρ. —): Βύρων (Ἀθήνα, 1969).
Σιμόπουλος (Κυρ. —): Ἡ Γλώσσα καὶ τὸ Εἰκοσιένα, λογιώτατοι, φαναριῶτες, κοτζαμπάσηδες, τίτλοι, ἀξιώματα καὶ προσαγορεύσεις (Ἀθήνα, 1971).
Σιμόπουλος (Κυρ.—): Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τοῦ Ἀγώνα (Ν. Ἑστία, 1 Φεβρουαρίου - 8 Ἀπριλίου 1871).
Simony (H. Reynald de—): Un demi-millénaire de périégèse chypriote (1450 - 1960 (Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία 1973, σ. 319 - 327).
Σισιλιάνος (Δ. —): Ἡ Μακρινίτσα καὶ τὸ Πήλιον (Ἀθήνα, 1939).
Σισιλιάνος (Δ. —): Παλαιαὶ καὶ νέαι Ἀθῆναι (Ἀθῆναι, 1953 - 1955), τ. 1 - 3.
Σκαλτσούνης (Ἰω. —): Ὁ προσηλυτισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ (Ἀνάπλασις, 10 Μαρτίου 1896, ἀρ. 8).
Σκαφιδᾶς (Βασ. —): Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐμποροπανηγύρεων (Ἠπειρ. Ἑστία, τ. ΙΓ' [1964], σ. 749 κ. ἑ.).
Σκιώτης (Διον. Ν. —): Ἀπὸ ληστὴς πασάς. Πρῶτα βήματα στὴν ἄνοδο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Γιαννίνων, 1750 - 1784 (Θησαυρίσματα, τ. ΣΤ' [1969], σ. 257 - 290).
Σκοπετέας (Στ. —): Ἔγγραφα ἰδιωτικὰ ἐκ Δ. Μάνης (Ἐπ. Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικαίου, τ. Γ', 1950).
Σκουβαρᾶς (Βαγγέλης —): Τὸ παλιότερο ἁρματολίκι τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανίτες στὴ Θεσσαλομαγνησία, 1750 - 1790 (Βόλος, 1960).
Σκουβαρᾶς (Βαγγέλης—): Μαγικὰ ἰατροσοφικὰ ἐρανίσματα ἐκ Θεσσαλικοῦ Κώδικος (Ἐν Ἀθήναις, 1967).
Smith (A. H.—): Lord Elgin and His Collection (Journal of Hellenic Studies, τ. XXVI [1916], σ. 163 - 372).
Σμυρνάκης (Γερ. —): Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἀθῆναι, 1903).
Σολομωνίδης (Χρ. —): Τὸ Θέατρο στὴ Σμύρνη (Ἀθῆναι, 1954).
Σολομωνίδης (Χρ. —): Ἡ παιδεία στὴ Σμύρνη (Ἀθῆναι, 1961).
Σωτηράκης (Ν. Δ. —): Ἡ διδασκαλία τοῦ Θεόφιλου Καΐρη στὴ σχολὴ Κυδωνιῶν καὶ στὴν Ἄνδρο, Ὁ Θ. Καΐρης πρόδρομος τῆς νεώτερης ἐπιστήμης (Μικρ. Χρονικά, τ. Ζ' [1957], σ. 116 - 152).
Σωτηράκης (Ν. —): Βενιαμὶν Λέσβιος (Μυτιλήνη, 1939).
Soulis (G. Ch. —): Ταξίδι τοῦ Ἔβερεττ στὴν Ἑλλάδα (Ἐθνικὸς Κῆρυξ, January 29, 1948).
Soulis (G. Ch. —): American Travellers in Greece before 1821 (Athene, v. X, No. 1, Spring 1949, σ. 8 - 11).
Σούλης (Γ. Χρ. —): Πῶς εἶδαν τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα οἱ ξένοι περιηγηταὶ (Ἠπειρ. Ἑστία, τ. Α' [1952], σ. 501 - 506).
Σούρλας (Εὐρ. —): Ἱστορικὰ σημειώματα, Α'. Ἐπαρχία Κονίτσης καὶ Ἀλβανοὶ μπέηδες. Β'. Ὁ Ψαλίδας καὶ τὸ Συνέδριον τῆς Βιέννης (Ἠπειρ. Χρονικά, τ. ΙΒ' [1937], σ. 151 - 159).
Σούρλας (Εὐρ. —): Κώστας Γραμματικὸς (Ἠπειρ. Χρονικά, τ. ΙΓ' [1938], σ. 1 - 80).
Σουρμελῆς (Διον. —): Κατάστασις συνοπτικὴ τῆς πόλεως Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων μέχρι τέλους τῆς Τουρκοκρατίας (Ἀθήνησιν, 1846), ἔκδ. Γ'.
Σουρμελῆς (Διον. —): Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων (Ἐν Ἀθήναις, 1853).
Spencer (Harold —): Byron and Greece (London, 1924).

Spencer (Terence —): Fair Greece, Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron (London, 1954).
Σφήκας (Κων. —): Τὸ ταχυδρομεῖον τοῦ 'Αλῆ πασᾶ ('Ηπειρ. 'Εστία, τ. Β' [1953], σ. 1133 - 1136).
Σφυρόερας (Βασ. —): Τὰ ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ Τουρκικοῦ στόλου ('Αθῆναι, 1968).
Squire (Colonel—): Remarks relating to the Military Architecture of the Ancient Greeks (Memoirs relating to European and Asiatic Turkey; edited from manuscript journals, by Robert Walpole, London, 1818, σ. 316 - 349).
Stackelberg (Otto Magnus, Freiherr von —): Costumes et usages des peuples de la Grèce (Rome, 1825).
Stackelberg (Otto Magnus, Freiherr von —): Der Apolotempel zu Bassae in Arkadien und die daselbst ausgegraben Bildwerke (Rom, 1826).
Stackelberg (Otto Magnus, Freiherr von —): Trachten und Gebräuche der Neugriechen (Berlin, 1831).
Stackelberg (Otto Magnus baron de —): La Grèce. Vues pittoresques et Topographiques (Paris, 1834).
Stackelberg (Otto Magnus, Freiherr von —): Schilderung seines Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland. Dargestellt von Natalie v. Stackelberg (Heidelberg, 1882).
Σταγειρίτης ('Αθανάσιος ὁ —): 'Ηπειρωτικά, ἤτοι ἱστορία καὶ γεωγραφία τῆς 'Ηπείρου παλαιά τε καὶ νέα ('Εν Βιέννῃ, 1819).
Σταματιάδης ('Επαμ. —): Βιογραφία τῶν 'Ελλήνων μεγάλων διερμηνέων τοῦ 'Οθωμανικοῦ Κράτους ('Αθήνησι, 1865).
Σταματιάδης ('Επαμ. —): Σαμιακά, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ('Εν Σάμῳ, 1881).
Σταματιάδης ('Επαμ. —): 'Ικαριακά, ἤτοι 'Ιστορία καὶ περιγραφὴ τῆς νήσου 'Ικαρίας ('Εν Σάμῳ, 1883).
Σταματόπουλος (Τάκης): 'Ανδρέας Λόντος (1821 καὶ ἡ 'Επανάσταση τοῦ 1843), 'Απὸ τὰ ἀνέκδοτα ἀρχεῖα του ('Αθήνα, 1960).
Σταματόπουλος (Τάκης —): 'Ο μεγαλύτερος Ἕλληνας τῆς Τουρκοκρατίας, ὁ Ἄρχων Λογοθέτης Σωτηράκης Λόντος (Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά, τ. Δ' [1960], σ. 163-167).
Σταμέλος (Δημ. —): Κατσαντώνης ('Αθῆναι, 1973).
Stanhope (John Spencer —): Olympia, or Topography illustrative of the actual state of the plain of Olympia and of the ruins of the city of Elis (London, 1824).
Stanhope (Lady Hester —): Travels of Lady Hester Stanhope; forming the completion of her memoirs. Narrated by her physician [Charles Lewis Meryon], (London, 1846), τ. 1 - 3.
Stanhope (Hester Lucy —): The nun of Libanon: the love affair of Lady Hester Stanhope and Michael Bruce; their newly discovered letters, edited by Jan Bruce (London, 1951).
Stanwere (Lord —): Life of Lord Aberdeen (London, 1893).
Στασινόπουλος (Κ. —). Μεσολόγγιον ('Αθῆναι, 1925).
Στεφανίδης (Βασ. —): 'Ο Οὐγγροβλαχίας 'Ιγνάτιος ὁ Λέσβιος ('Αθῆναι, 1934).
Στεφανίδης (Μιχ. —): Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν 'Ελλάδι πρὸ τῆς 'Επαναστάσεως — 'Η ἐκπαιδευτικὴ ἐπανάστασις ('Αθῆναι, 1926).
Stéphanos (Clôn —): La Grèce ou point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical (Paris, 1884).

Stevens (Robert—): An account of Odessa. Translated from French. With some reflexions, showing the benefits of the Trade of the Black Sea to United States of America, and the advantages of a Commercial Treaty with Turkey (Newport, 1819).

Στουγιαννάκης (Εύστ. Ι.—): Ἱστορία τῆς πόλεως Ναούσης... κατ' ἀνέκδοτον σχεδίασμα Δ. Πλαταρίδου (Ἐν Ἐδέσσῃ, 1924).

Στούπης (Σπ.—): Ἑλληνοαλβανοὶ - Τουρκαλβανοί, Ἀρβανίτες, Ἠπειρῶται, Βλάχοι κ.ἄ. (Ἠπειρ. Ἑστία, τ. ΚΓ' [1974], σ. 129 - 148).

Strachey (Lytton—): Lady Hester Stanhope (London, 1871).

Strelbitsky (J.—): Possessions des Turcs sur le continent européen du 1700 à 1879 (St. Petersburg, 1879).

Stuart (James—), Revett (Nicholas—): Les Antiquités d'Athènes, mesurées et dessinées par J. Stuart et N. Revett, peintres et architectes. Ouvrage traduit de l'anglais (Paris, 1810).

Svoronos (N.—): Les Marins Grecs au Service de la Première Republique Française. France - Grèce (Paris, 1953).

Swan (Charles—), Revett (Nicholas—): Journal of a voyage up the Mediterranean; principaly among the islands of the Archipelago... (London, 1826).

Tancoigne (J. M.—): Voyage à Smyrne, dans l'Archipel et l'île de Candie, en 1811, 1812, 1813 et 1814; suivi d'une notice sur Pera et d'une description de la marche de Sultan (Paris, 1817).

Ταρλὲ (Εὐγ. Βικτόροβιτς—): Ὁ ναύαρχος Οὐσακὼφ στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου (μετ. Κ. Χειμαριοῦ, Κερκ. Χρονικά, τ. Θ' [1962], σ. 47 - 96).

Ταρσούλη (Ἀθηνᾶ—): Κάστρα καὶ πολιτεῖες τοῦ Μωριᾶ (Ἀθήνα, 1971).

Ταταράκης (Ἀριστ.—): Ἀφροδίτη Μηλία (Νέα Ἑπτάλοφος, Κωνσταντινούπολις, 1867).

Θεοτόκης (Σπ. Μ.—): Περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑπτανήσῳ, 1453 - 1864, Ἱστορικὴ Μελέτη (Κερκ. Χρονικά, τ. Ε' [1956]).

Θερειανὸς (Διον.—): Ἀδαμάντιος Κοραῆς (Ἐν Τεργέστῃ, 1889 - 1890), τ. 1 - 3.

Thierry (F.—): Notice sur M. le général baron Frédéric François Guillaume de Vaudoncourt, littérateur et historien (Paris, 1846).

Θωμᾶς (Ἐλευθ.—): Οἱ ἐν Παρισίοις Ἑλληνισταὶ καὶ ὁ Ἀμβρόσιος Φιρμῖνος Διδότος (Ἐν Σύρῳ, 1877).

Thomas (Louis—): Correspondance générale de Chateaubriand (Paris, 1912).

Θωμόπουλος (Στ. Ν.—): Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821 (Πάτραι, 1950).

Thornton (Thomas—): The present state of Turkey; or a description of the political civil and religious, constitution, goverment and laws of the Ottoman Empire; the finances, military and naval establishments; the state of learning, and the liberal and mechanical arts; the maners and domestic economy of the Turks and other subjects of the Grand Signor etc., etc. together with the geographical. political, and civil state of the principalities of Moldavia and Wallachia... (London, 1809), τ. 1 - 2.

Thornton (Thomas—): État actuel de la Turquie, traduit de l'Anglais (Paris, 1812).

Thürmer (Joseph—): Ansichten von Athen und seinen Denkmälern nach der Natur gezeichnet und radirt. Vues d'Athènes et de ses monuments, dessinées et gravées d'après Nature (Rome, 1823).

Τζαμτζῆς (Α. Τ.—): Ναυτικοί, Καράβια καὶ Λιμάνια (Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία, ἔκδ. Ἐθν. Τραπέζης, Ἀθῆναι, 1973, σ. 57 - 120).

Τζουκαλᾶς (Κων. Διαμάντου—): Ἱστορία τοῦ βεζὺρ Ἀλῆ πασιᾶ Τεπελενλῆ, ἡγεμόνος Ἠπείρου, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ λογιωτάτου Κωνσταντίνου Διαμάντου Τζουκαλᾶ, Ἰωαννίτου, 1823 (Ἠπειρ. Χρονικά, τ. Θ' [1934], σ. 5 - 80).
Tieghem (Paul von —): Le romantisme dans la littérature européenne (Paris, 1948).
Timoni (Alexandre —): Nouvelles promenades dans la Bosphore ou méditations bosphorique, ouvrage historique, archéologique, politique, descriptif et moral par Alexandre Timoni de Constantinople (Constantinople, 1814), τ. 1 - 3.
Τζωρτζάκης (Θ. —): Ὁ συνεταιρισμὸς τῶν Ἀμπελακίων καὶ ἡ σύγχρονος συνεταιριστικὴ κίνησις εἰς τὴν χώραν μας (Θεσσαλονίκη, 1932).
Τωμαδάκης (Νικ. Β. —): Ὁ Ἰωάννης Βιλλαρᾶς (Ἀθῆναι, 1943).
Topping (Peter —): Greek historical writing on the period 1453 - 1914 (The Journal of Modern History, τ. XXIII [1961]).
Τορναοὺφ (Ν. —): Μουσουλμανικὸν Δίκαιον κατὰ τὰς πηγάς του, μετ. Ν. Σακοπούλου (Σμύρνη, 1871), τ. 1 - 2.
Τουρτόγλου (Μεν. Α.—): Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου, Βυζαντιναί τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ ἐφαρμοσθὲν δίκαιον (Ἀθῆναι, 1968).
Tozer (H.—): Researches in the Highlands of Turkey (London, 1869).
Τόζης (Γιάννης—): Σιατιστινὰ (Μακεδονικά, τ. Β' [1941 - 1952], σ. 311 - 331).
Τραυλὸς (Ἰω.—): Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν (Ἀθῆναι, 1960).
Τσαμίσης (Παντ.—): Ἡ Καστοριὰ καὶ τὰ μνημεῖα της (Ἀθῆναι, 1949).
Τσάτσος (Κων. —): Ὁ Ρωμαντισμός. Ὁ Σατωβριάνδος καὶ ἡ Ἑλλὰς (Ν. Ἑστία, Χριστ. 1968, σ. 174 - 183).
Τσεβᾶς (Γ. Δ. —): Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (Ἐν Ἀθήναις, 1928), τ. 1 - 2.
Τσιγαρᾶς (Νικ. —): Ἠπειρωτικὰ Ἡφαίστεια (Ἀθῆναι, 1885).
Τσιτσέλης (Ἠλ. —): Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ λαογραφίαν τῆς νήσου Κεφαλληνίας (Ἀθῆναι, 1904, 1960), τ. 1 - 2.
Τσοποτὸς (Δ. —): Γῆ καὶ Γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (Βόλος, 1912).
Τσοποτὸς (Δ. —): Γεωργικαὶ σελίδες τῆς Θεσσαλίας ἐξ ἐγγράφων τῆς Τουρκοκρατίας (Ἀθῆναι, 1944).
Turner (William—): Journal of a tour in the Levant (London, 1820), τ. 1 - 3.
Tweddell (John—): Remains of John Tweddell, late fellow of Trinity-College Cambridge being a selection of his correspondence... (London, 1816).
Ukert (Friedrich —), A(ugust) —): Gemälde von Griechenland entworfen von F. A. Ukert, Mit G. Kupfern (Königsberg, 1810).
Urquart (D.—): La Turquie. Ses ressources. Son organisation municipale, son commerce Anglais dans le Levant (Paris, 1836).
Urquart (D.—): The spirit of the East (London, 1839).
Urville (Dumont d' —): Relation d'une expédition hydrographique dans le Levant et la Mer Noir, de la gabarre de S. M. la Chevrette, comandée par M. Gauthier, capitaine de vaisseau dans l'année 1820 (Annales Maritimes 1821, τ. XIII).
Vacalopoulos (Con. Ap.—): Contribution à l'histoire de la colonie européenne de Thessalonique vers la fin du XVIIIe siècle (Μακεδονικά, τ. ΙΒ' [1972], σ. 183-198).
Vallery-Radot (R.—): Vues de Constantinople depuis Chateaubriand jusqu'à Loti (Paris, 1892).
Valsa (M—): Le théâtre grec moderne de 1453 à 1900 (Berlin, 1960).
Vandal (Albert—): Napoléon et Alexandre 1er (Paris, 1891).

Vaudoncourt (Gen. Guillaume de—): Memoirs on the Ionian Islands, considered in a commercial, political and military point of view, in which their advantages of position are described, as well as their relations with the greek continent; including the life and character of Ali Pacha the present ruler of Greece; together with a comparative display of the ancient and modern geography of the Epirus, Thessaly, Morea, part of Macedonie etc. etc. (London, 1816).

Velay: Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du soultan Mahmoud II jusqu'à nos jours (Paris, 1903).

Villemain (A. F.—): Essai sur l'état de Grecs depuis la conquête musulmane jusqu'au debut de la guerre, 1820 (Paris, 1855).

Villemain (A. F.—): Βιογραφία τοῦ λόρδου Βύρωνος ὑπὸ Μ. Βιλλεμαίν, 'Ακαδημαϊκοῦ. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Σ. Α. Ζορμπᾶ ('Εν 'Αθήναις, 1856).

Villemain (A. F.—): 'Ιστορικὸν δοκίμιον τῆς καταστάσεως τῶν 'Ελλήνων ἀπὸ τῆς 'Αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν ἀποκαταστάσεως ὑπὸ Μ. Βιλμένου... μεταγλωττισθὲν δ' ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ καὶ διαφόροις σημειώσεσι πλουτισθὲν ὑπὸ Σ. Γ. Βελίνη, δικηγόρου ('Αθήνησι, 1856).

Villemain (A. F.—): M. de Chateaubriand, sa vie, ses écrits, son influence politique et littéraire sur son temps (Paris, 1858).

Visconti (Ennio Quirino—): Lettre du Chev. Antonio Canova; et deux mémoires lus à l'Institut royal de France sur les ouvrages de sculpture dans la collection de Mylord Comte d'Elgin (London, 1816).

Vitti (Mario—): 'Ο νεομάρτυρας Μάρκος Κυριακόπουλος ποὺ ἀποκεφαλίστηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1643 (Μιὰ Δυτικὴ πηγή), Μικρ. Χρονικά, τ. Ι' (1963), σ. 89 - 103.

Volney (C. F. Chasseboeuf de—): Considérations sur la guerre actuel des Turcs (London, 1788).

Vonderlage (Bernar —): Die Hamburger Philhellenen (Göttingen, 1940).

Vuliamy: Byron (London, 1948).

Xanthopoulos (T.—): Traductions de l'Écriture Sainte en néo-grec avant le XIX siècle (Echos d'Orient, Paris, τ. Ε' [1901], σ. 321 - 332).

Ξανθόπουλος (Κων.—): Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν νεωτέρων 'Ελλήνων ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῶν μέχρι τοῦδε ('Εν Κωνσταντινουπόλει, 1880).

Ξενόπουλος (Π. Κ.—): Τὸ Αἴγιον διὰ μέσου τῶν αἰώνων ('Αθῆναι, 1912).

Ξηραδάκη (Κούλα—): Εὐανθία Καΐρη ('Αθήνα, 1956).

Ξηραδάκη (Κούλα—): Παρθεναγωγεῖα καὶ δασκάλες ὑπόδουλου 'Ελληνισμοῦ ('Αθήνα, 1973).

Wagner (J. M.—): Bericht über die Aeginetischen Bildwerke im Besitz seiner Königl. Hoheit des kronprinzen von Bayern (Stuttgart, Tübingen, 1817).

Wallon (M. H.—): Notice sur la vie et les travaux de M. Ambroise Firmin-Didot (Paris, 1886).

Walpole (Robert—): The Causes of the weakness and Decline of the Turkish Monarchy; and some Remarks on the system of Government pursued in the European and Asiatic Provinces of the Empire, στὸ Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East (London, 1818), σ. 1 - 31.

Walpole (Robert—): Travels in various countries of the East; being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey etc. (London, 1820).

Walpole (Robert—): Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East from manuscript journals, by Robert Walpole (London, 1818).

Weber (Schirley Howard—): Voyages and Travels in Greece and Near East and adjacent Regions ('Αθῆναι, 1952 - 1953). Ἔκδ. τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, τ. Α'.

Werdet (Edmond—): Études Bibliographiques sur la famille des Didot (Paris, 1864).

Wenger (J.—): Beiträge zur Kenntnis des gegenwärtigen Geistes und Zustandes der Griechischen Kirche im Griechenland und der Türkey (Berlin, 1839).

Wilkins (William—): Antiquities of Magna Grecia (Cambridge, 1807).

Wilkins (William—): Atheniensia or Remarks on the topography and Buildings of Athens (London, 1816).

Wilkins (William—): On the sculptures of the Parthenon (Walpole's Memoirs of European and Asiatic Turkey, London 1818 - 1820, τ. Β', σ. 409 - 419).

Wilkinson (C.—): A Tour through Asia Minor and the Greek Islands, with an account of the inhabitants, natural production and curiosities for the instruction and amusement of youth (London, 1806).

Willert (P. F.—): Chateaubriand on his own life (Quarterly Review, January 1911, σ. 179 - 202).

Williams (H. W.—): Travels in Italy, Greece, and the Ionian Islands, in a series of letters descriptive of manners, scenery, and the fine arts. By H.W. Williams. With engravings from original drawings (Edinburgh, 1820).

Wilson (Samuel Sheridan—): A narrative of the Greek Mission; or sixteen years in Malta and Greece. Including tours in the Peloponnesus, in the Aegean and Ionian Isles; with remarks on the religious opinions, moral, states social habits, politics, language history, and lazarettos of Malta and Greece (London, 1839).

Wilson (William Rae:—): Travels in Egypt and the Holy Land. With a journey through Turkey, Greece, the Ionian Isles, Sicily, Spain etc. (London, 1824).

Wolfe (John Lewis—): Diaries and drawings, 1820 (Λονδίνο, Βιβλ. τοῦ Royal Institute of British Architects).

Wood (Alfred C.—): A History of the Levant Company (London, 1964).

Woodhouse (C. M.—): The Philhellenes (London, 1969).

Woods (Joseph—): Letters of an Architect from France, Italy and Greece (London, 1828).

Woods (Joseph—), Sharpe (R. H.—): Drawings made in Athens in Marsh 1818 (London, British Museum).

Woodward (A.—), Austin (R. P.—): Some note-books of sir William Gell (An. of the Br. School at Athens [1925 - 1926]).

Woodward (A.—): Some English Travellers in Greece 1600 - 1821 (The Glory that is Greece, London, 1944, σ. 112 - 119).

Yemeniz (E.—): Le Magne et les Mainotes, Recits et scènes de moeurs de la Grèce (Revue des deux Mondes, tome cinquante - sixième, Paris, 1865, σ. 5 - 44.)

Yemeniz (E.—): Les Anglais et la Grèce. Premier épisode. Parga (Lyon, 1872).

Ζαβίρας (Γεώργιος Ἰωάννης—): Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον ('Αθῆναι, 1972), ('Ανατύπ., 'Επιμ. Τάσου Γριτσόπουλου).

Ζαχαριάδη (Ἐλισ.—): Ἕνας σατιρικὸς Διάλογος τοῦ 1807, Νέες Ἰδέες καὶ μεταρρυθμίσεις (Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία [1781 - 1841]. Ἐποχές, τεῦχος 18, 1964, σ. 81 - 95).

Zakythinos (D.—): Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque (L'Hellénisme Contemporain, τ. Γ' [1939], σ. 695 - 738).

Ζακυθηνός (Διον.—): 'Η Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ 'Ελληνισμοῦ ('Αθῆναι, 1957).
Zallony (Markaky—): Voyage à Tine l'une des îles de l'Archipel de la Grèce suivi d'un traité de l'asthme (Paris, 1809).
Ζέπος (Παν. Ι.—): 'Ανέκδοτα τουρκικὰ ἔγγραφα ἐκ τῶν 'Αρχείων Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης ('Αρχ. 'Ιδ. Δικαίου, τ. ΙΑ' [1944], σ. 49 - 91).
Ζερλέντης (Π. —): 'Εκ τῶν νησιωτικῶν γεωγραφικά, ἱστορικά, γλωσσικὰ (Νησιωτικὴ 'Επετηρίς, 1918).
Ζερλέντης (Περ. —): 'Ιστορικὰ Σημειώματα ('Εν 'Ερμουπόλει, 1922).
Ζερλέντης (Περ. —): Πατριαρχῶν Γράμματα διατακτικὰ πρὸς τοὺς νησιώτας περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς κρατοῦντας (Δελτ. 'Ιστ. καὶ 'Εθν. 'Εταιρίας, τ. Θ' [1926], σ. 97 - 116).
Zinkeisen (J. —): Geschichte des Osmanishen Reiches in Europa (Hamburg, 1863).
Ζολώτας (Γ. Ι. —): 'Ιστορία τῆς Χίου... ('Εν 'Αθήναις, 1926), τ. Γ', μέρος Α'.
Ζομπανάκης (Ρ.—): 'Ο Αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber στὴν Κρήτη ('Επ. Κρ. Σπουδῶν, τ. Β' [1934] σ. 269 κ. ἑ.).
Ζῶτος (Β. Δ. - Μολοσσός —): 'Ηπειρωτικαὶ Μελέται, τ. Δ', Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ('Εν 'Αθήναις, 1878).
Ζῶτος (Δημ.): 'Η δικαιοσύνη στὸ Κράτος τοῦ 'Αλῆ πασᾶ ('Αθῆναι, 1938).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΞΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ

ΚΥΡΙΑΚΟΣ
ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ Γ2

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1810 - 1821

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΣΤΑΧΥ